51593 2003 FEBR 19. 352

2003 137. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején

Orosz László: Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában

Makkai Béla: Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási" program a délszláv régióban a 20. század elején

Varga E. László: Orłowski budapesti lengyel követ tárgyalásai a kormányzóval 1938/39-ben

Bordás-Giesz István: 1939: Kárpátalja. Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása

Végső István: A zsidótörvények hatása a kiskunhalasi zsidóság életére.

Miskolczy Ambrus: „A történeti Erdély" és az „Állam és nemzet" öröksége. Histográfiai kérdőjelek

Tisztelt Olvasó!

2001. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk számítógép konfigurációt vásárolt, 215.537 Ft értékben.

A remélt — Ön által felajánlott — következő „1"%-ból számítógép-perifériák cseréjét szeretnénk megoldani. Ehhez kérjük támogatását.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

51593 51593 2

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
137. ÉVFOLYAM (2003) 1–6. SZÁM

KILENCVEN ÉVE SZÜLETETT KOSÁRY DOMOKOS (*Mucsi Ferenc*) III/511
Magyar évszázadok (*Sipos Balázs*) III/519

Folyóiratok

200 ÉVE SZÜLETETT DEÁK FERENC

Gergely András: Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban V/1067
Gerő András: Deák és a kiegyezés V/1103
Hermann Róbert: Deák és Görgei V/1081
Molnár András: Deák Ferenc időszaki követjelentéseiből 1833–1835 . . . . . V/1025

TANULMÁNYOK

Erdélyi Gabriella: Gyónás és áldozás a késő középkorban III/525
Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején I/3
Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság VI/1307
Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323) II/297
Orosz László: Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában I/43
Péter Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század III/549
Tóth Endre: Hoholt – Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez II/265
Tringli István: A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai IV/809
Vonyó Tamás: A megkésett fejlődés porosz útja. A császári Németország gazdasági fejlődésének sajátos forrásai VI/1275
Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák IV/783

KÖZLEMÉNYEK

Bagi Dániel: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával II/349
Bordás-Giesz István: 1939: Kárpátalja. Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása I/159
Botlik Richárd: Az 1531. évi krakkói alku III/579
C. Tóth Norbert: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között IV/885
E. Kovács Péter: Corvin János házassága és a magyar diplomácia IV/955
Erdődy Gábor: Belgiumi liberális katolikus hírlapok a magyarországi változásokról 1848–1849-ben V/1179
Frank Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországán: Reseta János V/1169
Gecsényi Lajos–Tatjana Guszarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között III/653
Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban IV/929
Katona Csaba: Akiket a fürdőn ért a forradalom. A balatonfüredi fürdő 1848–49-ben V/1231
Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig V/1119
Kruppa Tamás: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez III/603
L. Nagy Zsuzsa: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly életútja 1944–1953 között VI/1421

Makkai Béla: Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási" program a délszláv régióban a 20. század elején I/101
Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon IV/849
Pálosfalvi Tamás: Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444) IV/897
Polyák Péter: A „keleti élettér" hitleri germanizálása VI/1365
Sípos Ferenc: „A híre magával edgyütt megyen" Tanúvallatás Máramaros vármegyében 1703-ban III/673
Szende Katalin: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő-középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen II/405
Tandori Mária: Angol pártok és parlamenti csoportok az 1780-as években III/715
Teke Zsuzsa: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján II/381
Tilkovszky Loránt–Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben VI/1333
Varga E. László: Orłowski budapesti lengyel követ tárgyalásai a kormányzóval 1938/39-ben I/123
Varga E. László: Orłowski Leó budapesti lengyel követ visszaemlékezései II. VI/1389
Végső István: A zsidótörvények hatása a kiskunhalasi zsidóság életére I/179

KISEBB CIKKEK

Veszprémy László: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és Kontextus II/459
Weisz Boglárka: Az esztergomi vám Árpád-kori története IV/973
Zgórniak, Marian: Lengyel ultimátum Litvániához 1938-ban VI/1445

VITA

Balogh László: Az írott források egy régész szemével. Néhány észrevétel Révész László *Emlékezzetek utatok kezdetére...* című művéről II/468
Révész László: Válasz Balogh László észrevételeire II/477

FIGYELŐ

Donáth Péter: Hagyomány és korszerűség III/749
Miskolczy Ambrus: „A történeti Erdély" és az „Állam és nemzet" öröksége. Histográfiai kérdőjelek I/219

TÖRTÉNETI IRODALOM

A magyar állam és a nemzetiségek (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) I/234
„A magyar kérdés" Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868 (Ism.: *Semsey Viktória*) IV/989
A magyar történelem tizenegy + egy kötetben (Ism.: *Veszprémy László*) III/774
A Magyar Tudományos Diákköri konferenciák fél évszázada (1951–2001) (Ism.: *Szilágyi Ágnes Judit*) V/1269
A numizmatika és a társtudományok IV. (Ism.: *Kovács László*) VI/1453
A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849 (Ism.: *Csíki Tamás*) III/764
Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja *(Ism.: Gergely András)* III/765
Bahar, Alexander–Kugel, Wilfried: Der Reichstagsbrand. Wie Geschichte gemacht wird. (Ism.: *Németh István*) VI/1465
Balogh Margit: Mindszenty József (1892–1975) (Ism.: *Bertalan Péter*) I/245
Baloghné Ábrányi Hedvig–Soós Ferenc: Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat 1901–2001 (Ism.: *Kovács László*) V/1257

Bencze László: Uralkodók, főrangúak, katonák (Ism.: *Kozári Monika*) I/233
Benkő Loránd: Az Ómagyar nyelv tanúságtétele (Ism.: *Weisz Boglárka)* II/489
Buda város jogkönyve I–II. (Ism.: *Skorka Renáta*) III/762
Congdon, Lee: Seeing Red – Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism (Ism.: *Gantner Brigitta Eszter*) IV/1002
Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok (Ism.: *Szende László*) V/1253
Das Europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs (Ism.: *Veszprémy László*) II/500
Die Ungarnkriese 1956 und Österreich (Ism.: *Murber Ibolya*) III/769
Egyed Ákos: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése (Ism.: *Urbán Aladár*) VI/1457
Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998. *Iván T. Berend–Tamás Csató:* One-and-a-Half Centuries of Semi-Succesful Modernization, 1848–1989 (Ism.: *Gunst Péter*) I/241
Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére (Ism.: *Hegyi Klára*) IV/1008
Fazekas István–Beke Margit: A bécsi Pázmáneum (Ism.: *Nemes Gábor–Nyikus Norbert Krisztián)* IV/983
Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon (Ism.: *Gergely András*) II/504
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből (Ism.: *Raáb Renáta*) II/508
Haber, Peter: Die Anfänge des zionismus in Ungarn (1897–1904) (Ism.: *Fenyő István*) V/1255
Hrabovec, Emília: Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext Internationaler Beziehungen (Ism.: *Adriányi Gábor*) IV/999
In Creating Social Democracy (Ism.: *Jemnitz János*) I/243
Jászi Oszkár naplója 1919–1923 (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) VI/1461
Jordán Gyula: Kína története (Ism.: *Polonyi Péter*) VI/1470
Kápolnai Iván: Mezőkövesd és környéke. Népességi és gazdasági-társadalmi viszonyok a 20. század végéig (Ism.: *Jeney Andrásné*) V/1265
Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949. (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) VI/1463
Kéri, Heinrich: Franken und Schwaben in Ungarn (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) VI/1456
Könyvek az Európa-gondolatról és megvalósulásáról (Ism.: *Kiss Henrietta*) IV/1012
Kristó Gyula: Magyar Historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon (Ism.: *Thoroczkay Gábor*) II/494
Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia Professzornő tiszteletére (Ism.: *Veszprémy László*) II/499
Kürti László: The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination (Ism.: *Pető Andrea*) III/773
Löbker, Friedgar: Antike Topoi in der Deutschen Philhellenenliteratur (Ism.: *Fenyő István*) II/502
Lukes, Igor: Czechoslovakia between Stalin and Hitler (Ism.: *Kalakán László*) I/237
Magyar leveleskönyv *(Ism.: Péter Katalin*) III/779
Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről (Ism.: *Borhi László*) III/768
Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig (Ism.: *ifj. Barta János*) IV/987
Saint Stephen and his Country. A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary (Ism.: *Piti Ferenc*) II/491
Spannenberger, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) V/1260
Szakál Gyula: Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 (Ism.: *A. Gergely András*) IV/994
Szilágyi Ágnes Judit–Sáringer János: Ifj. Horthy Miklós, a kormányzó kisebbik fia (Ism.: *Sipos Péter*) V/1264
Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) IV/1007
„Válságos évtized": Budapest–Washington 1957–1967 (Ism.: *Kecskés Gusztáv*) VI/1467
Wien. Geschichte einer Stadt (Ism.: *Szende Katalin*) III/759

FOLYÓIRATSZEMLE

Doumanis, Nicholas: Dodekanéz nosztalgia Mussolini uralma iránt I/259
Geary, Dick: Ki szavazott a nácikra? I/260
Knatz, Christian: Győzelem a lázadók és reformerek fölött – Az 1921. évi középnémet felkelés mint a porosz rendőrség elszalasztott lehetősége I/257
Struve, Kai: A lengyel parasztpártok és a zsidókérdés a 19. század végétől 1939-ig I/251
Wanatowicz, Maria Wanda: Németek a közélet állami szektorában Nagy-Lengyelországban, Nyugat-Poroszországban és Felső-Sziléziában az első világháború után I/253
Wasson, E. A.: Az újgazdagok térhódítása az angol uralkodó osztályban a középkortól az első világháborúig I/255

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűléséről VI/1473
„Mindent a hazáért" Deák Ferenc emlékkiállítás 1803–2003 (*Katona Csaba*) V/1271
Hírek VI/1485

A SZÁZADOK MEGJELENÉSÉT A 2003. ÉVBEN
A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
137. ÉVFOLYAM 2003. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

TANULMÁNYOK

Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején 3
Orosz László: Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában 43

KÖZLEMÉNYEK

Makkai Béla: Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási" program a délszláv régióban a 20. század elején 101
Varga E. László: Orłowski budapesti lengyel követ tárgyalásai a kormányzóval 1938/39-ben 123
Bordás-Giesz István: 1939: Kárpátalja. Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása 159
Végső István: A zsidótörvények hatása a kiskunhalasi zsidóság életére 179

FIGYELŐ

Miskolczy Ambrus: „A történeti Erdély" és az „Állam és nemzet" öröksége. Histográfiai kérdőjelek 219

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bencze László: Uralkodók, főrangúak, katonák (Ism.: *Kozári Monika*) 233
A magyar állam és a nemzetiségek (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 234
Igor Lukes: Czechoslovakia between Stalin and Hitler (Ism.: *Kalakán László*) 237

Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998. *Iván T. Berend–Tamás Csató:* One-and-a-Half Centuries of Semi-Succesful Modernization, 1848–1989 (Ism.: *Gunst Péter*) 241
In Creating Social Democracy (Ism.: *Jemnitz János*) 243
Balogh Margit: Mindszenty József (1892–1975) (Ism.: *Bertalan Péter*) 245

FOLYÓIRATSZEMLE

Struve, Kai: A zsidók a lengyel parasztpártok szemszögéből a 19. század végétől 1939-ig 251 – *Wanatowicz, Maria Wanda:* Németek a közélet állami szektorában Nagy-Lengyelországban, Nyugat-Poroszországban és Felső-Sziléziában az első világháború után 253 – *E. A. Wasson:* Az újgazdagok térhódítása az angol uralkodó osztályban a középkortól az első világháborúig 255 – *Christian Knatz:* Ein sieg über aufrührer und ferformer – der Mittel-Deutsche aufstand von 1921 als verpaßte chance der preußischen schutzpolizei 257 – *Nicholas Doumanis:* Dodekanéz nosztalgia Mussolini uralma iránt 259 – *Dick Geary:* Ki szavazott a nácikra? 260

TANULMÁNYOK

Hámori Péter

A MAGYARORSZÁGI AGRÁR-SZOCIÁLPOLITIKA KEZDETEI

Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején

A vidék valós szociális helyzetével történő szembenézés Magyarországon a 19. század második felében jó ideig váratott magára. Jóllehet a jobbágyfelszabadítás „utótörténete" számos szociális kérdést vetett fel, ezeket a politikai elit és a publicisztika alig-alig vette észre, illetve ha mégis foglalkozott velük, elsősorban mint jogi kérdésekre tekintett rájuk.[1] A társadalmi leszakadás, az egyre inkább tömegessé és strukturálissá váló elesettség képe helyett még az 1890-es években is csak valamiféle folklorisztikus-romantikus szegénység jelenik meg a beszámolók lapjain; az a szegénység, mely — legalábbis ábrázolói szerint — térben és számban egyaránt marginális, és gyakran etnikailag is jól körvonalazhatóan elkülönülő.[2] A millennium vármegye-monográfiák sorának, vagy az ekkoriban megszülető első néprajzi összefoglalóknak a magyar népábrázolása (és ellentételezésként: cigányságképük) éppúgy erre utaló bizonyíték, mint annak már-már szinte dogmaszerű ismételgetése, hogy a „szociálpolitika", vagyis a reménytelenül, végleg, vagy csak átmenetileg kiilleszkedettek gondozása szigorúan községi feladat.[3] Az utóbbi elképzelés azonban feltételezte egyrészt a helyi, közösségi védelmek hatékony voltát, másrészt (ennek alapjaként) a rászorulóknak alacsony arányszámát. Feltételezett tehát egy hagyományos, szolidaritáson és a munkaerő kínálat-kereslet nagyjából egyensúlyán alapuló falusi közösséget — melyről Magyarország számottevő részén a jobbágyfelszabadítás után néhány évvel már aligha lehetett beszélni — vagy feltételezett olyan csatornákat, melyek a keletkező munkás-felesleget elvezethették. Ha előfordult is, hogy a törvényhozás, a politikai elit kimozdult erről az álláspontról, azt minden esetben rendkívüli helyzet előzte meg, és konkrét

[1] Szerző köszönetet mond a JTMR Faludy Ferenc Akadémiának nagylelkű anyagi támogatásért, mely nélkül a kérdéskör német nyelvű irodalmát aligha tudta volna tanulmányozni. – Összefoglalását ld.: *Orosz István*: A jobbágyfelszabadítás „utótörténete". In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág, Budapest, 1998. 112–136.

[2] Talán a legjobb példaként említhetők erre az 1876:VI. törvénycikk által létrehozott törvényhatósági közigazgatási bizottságok jelentései. A bizottságok a törvény betűje szerint félévente voltak kötelesek a vármegye közállapotairól jelentést tenni a miniszterelnöknek (valójában eleinte éves, az 1910-es években pedig már negyedéves jelentések készültek). A jelentésekben szociális kérdések az 1900-as évek elejéig, de számos törvényhatóságágnál egészen 1918-ig szinte sosem kerültek szóba; ha mégis, az mindig valamilyen rendkívüli eseményhez kötődik, és a helyzet kivételességét hangsúlyozta.

[3] Ennek törvényi-közigazgatási történetét ld.: *Hámori Péter*: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény (koldus-) ügy rendezésére. In: Fuga temporum. Emlékkönyv Eperjessy Géza 70. születésnapjára. Szerk.: Závodszky Géza. ELTE TFK, Budapest, 1997. 257–286.

adatok helyett személyes impressziók és beszámolók támasztották alá.[4] A mezőgazdasági proletariátus és a kisgazdák tényleges életviszonyairól csak elvétve, és nagyon közvetetten készült valamiféle fölmérés. Ezek közül talán a legfigyelemreméltóbb a katonai sorozásokról szóló beszámolók voltak 1885-ben és 1888-ban; sajátos módon azonban ezek a tragikus képet megfestő írások csak az orvostársadalom egy részének figyelmét keltették fel, s a „nagypolitikában" semmiféle nyomot nem hagytak.[5]

Az agrárszegénység 1890–1891-től kezdődő, és 1907–1908-ig tartó mozgalmai — melynek bemutatásától, lévén azok igen jól feldolgozottak, e helyt eltekintünk[6] — ezt a kényelmes álláspontot kezdetben nemigen zavarták meg. 1892-re azonban világosan kiderült, hogy a kérdés pusztán közrendészeti ügyként történő kezelése nem megoldható. Ennek ellenére a későbbiekben sem mondtak le erről: 1894. április 26-án az Alföld területére ostromállapotot hirdetett meg a kormány. Somogy erélyéről ismert főispánját, Tallián Bélát Békés és Csongrád vármegye élére nevezték ki, eleinte főispánnak, nem sokkal később azonban ezt kiegészítették egy sokkal szélesebb hatáskört biztosító kormánybiztosi megbízatással is.[7] Bánffy Dezső miniszterelnök 1895. január 19-iki képviselőházi beszédével pedig beköszöntött a „Bánffy-terrornak" is nevezett, korábbinál sokkal határozottabb hatósági fellépések időszaka. A munkásmegmozdulások rendészeti elnyomására tett kísérletek kudarca ugyanakkor hamarosan arra késztette a helyi politikusokat és a kormányzatot is, hogy megkíséreljék az elégedetlenség okainak feltárását és javaslatokat dolgozzanak ki a kérdés kezelésére.

Az elsősorban a nagybirtokosok érdekvédelmi szervezeteként működő Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1893-ban felkérte a vármegyei gazdasági egyleteket, hogy gyűjtsék össze a munkáskérdésre vonatkozó adatokat. Ezeket összesítve az ügyvezető titkár, Rubinek Gyula magabiztosan jelentette ki: „Szocziális mozgalomról vagy a munka adó és munkás között vívott nagyobb szabású harczról egyáltalán említést sem tesznek az egyesületek, mert hiszen voltak és lesznek

---

[4] Az 1874. évi XXVI. törvény ugyan félmillió forintot biztosít az ínség enyhítésére, de csak azért, hogy ezzel a községek „kötelezettségük teljesítésére képesíttessenek" (megerősítve ezzel azt az alapállást, hogy a segítés még szükséghelyzetben is alapvetően lokális, önkormányzati feladat). (1874:XXVI. törvénycikk a törvényhatóságoknak adandó ínségi kölcsönre szükséges 500.000 forintnyi póthitelről. Magyar törvénytár, Budapest, 1875. 288.)

[5] *Emil Ortl*: Der Erinerungen eine Militärarztes. Wien, 1918. 2. fej; *Stumpf Fülöp*: Világháborúból világháborúba. 12–17. és 22. Érdekes kutatási téma lehetne, hogy minderről mi volt a haderő vezetőinek véleménye, illetve, hogy az a politika útvesztőiben miért nem jutott el a magyar politika porondjára.

[6] A teljesség igénye nélkül: *Bodrogközy Zoltán*: A magyar agrármozgalmak története. Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929. I. köt. (különösen 42–89.); *Simon Péter*: A századforduló földmunkás- és szegényparasztmozgalmai 1891–1907. Magyar Munkásmozgalmi Intézet, Szikra, Budapest, 1953.; *Köpösdi Vera*: A mezőgazdasági munkásság mozgalmai Békés megyében, 1905–1907. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica, IV. Szeged, 1958.; *Farkas József*: Agrárszocialista mozgalmak 1890–1907. MSzMP Csongrád Megyei Bizottsága, Szeged, 1968.; *Dolmányos István*: Az 1906-os agrárszocialista mozgalmak történetéhez. Az aratómozgalmak új központja. Agrártörténeti Szemle, 1979. 1. 48–74. A hagyományos képet számos új elemmel, értékeléssel gazdagította Gyáni Gábor és Szabó Ferenc (*Gyáni Gábor*: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In: Paraszti kiszolgáltatottság, paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör Gyulai Konferenciája. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1994. 9–19; *Szabó Ferenc*: A tradicionális paraszti társadalomszemlélet és az ipari munkásmozgalom elemeinek ötvöződése a viharsarokban a XIX–XX. század fordulóján. Uo, 20–31.)

[7] Tallián Béla életrajzát ld.: Vasárnapi Újság, 1901. 48. 774.

mindenkor elégületlenek s kisebb súrlódások munkaadó s munkás között, de ezeknek komolyabb jelentőséget tulajdonítani nem lehet."[8] A mezőgazdasági munkások nyomorát azonban nem csak az OMGE nem vette tudomásul. Gaal Jenő 1891-ben hosszú adatsorral próbálta igazolni, hogy az Alföld napszámosai, summásai meglehetősen jó körülmények között vannak, jövedelmük még közepes termés esetén is „egész évi kényelmes megélhetést" biztosít a számukra.[9] Hasonló kép rajzolódik ki a törvényhatósági és alsóbbfokú közigazgatások vezetőinek leírásából is.[10] Ritka kivételnek számított Tallián Béla 1894. januári jelentése, melyben elismerte, hogy a rábízott területen nagy arányokat öltött a nyomor, és elkerülendő az előző évi munkahiány megismétlődését, állami közbeavatkozást sürgetett.[11]

Azzal, hogy a hagyományos marginális szegénység-képet a hatóságok minden szinten görcsösen fenn akarták tartani, és nem néztek szembe az Alföld agrártársadalmának átalakulásával, szükségképpen együtt járt a munkásmegmozdulások, sztrájkok okainak félreismerése, és annak kizárólag a szocialista agitációban való megjelölése. Az, hogy az érvelés nagyrészt hamis, először a munkaadók, a birtokosok ismerték fel. Szemben az OMGE mereven elutasító álláspontjával, 1894-ben Békés Vármegye Gazdasági Egyesülete az elégedetlenség okait kutatva a közigazgatás hibáira mutatott rá, de nem zárkózott el egyes — igaz, kisebb jelentőségű — gazdasági engedményektől sem.[12] Békésben és Szabolcsban a gazdák szintén hajlandóak voltak egyezkedni a munkásokkal, s az általuk követelt kedvezményeket részben teljesítették.[13]

A gazdák — a munkásság mozgalmai által kikényszerített — engedékeny magatartása a helyi közigazgatás egyes vezetőinek gondolkodásmódjára sem maradt hatás nélkül. Ennek egyik első jele volt, hogy az 1894-es hódmezővásárhelyi lázadás kapcsán (a főispánénál sokkal visszafogottabb) jelentésében a város polgármestere utalt arra: az események hátterében a munkások nyomora, életviszonyaik évek óta tartó folytonos rosszabbodása áll.[14] A törvényhatósági bizottságnak

---

[8] *Rubinek Gyula*: A cseléd- és munkáskérdés. Előadói javaslat. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgató választmányának 1894. évi június hó 19-én tartott ülésén. Hazánk, Budapest, 1894. 5.

[9] *Gaal Jenő*: Az alföldi munkásmozgalom. Athenaeum, Budapest, 1891. 26–28.

[10] Csanád vármegye közigazgatási bizottságának felterjesztése a belügyminiszterhez. 537/1894. MOL K 14. Belügyminiszter reservált iratai (továbbiakban BM. res.) 18. doboz.

[11] Ugyanebben a jelentésében egy lovasszázad Orosházán való állomásoztatását is kérte. 47/1894. MOL K 14. BM. res. 18. doboz.

[12] „Ha nem is állítható az, hogy a népnek a közigazgatással való elégedetlensége a közigazgatási tisztviselőkben rejlik, szembetűnő, hogy administrativ rendszerünk az elsők között áll azon irányban, hol a népre halmozódó kötelességekről van szó – az utolsók közt ellenben ott, hol azon tevékenységet kellene látnunk, mellyel a népet könnyű és olcsó szerrel jogaihoz kellene juttatni." (Az agrár-socialis kérdésről. Békésmegyei Gazdasági Egylet emlékirata. Corvina, Békéscsaba, 1894.)

[13] Szabolcs vármegye főispánjának közigazgatási iratai, Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, IV. 401. 40/1898. Békésben a gazdák javaslata az 1907-es törvény sok elemét tartalmazta már, így például a részesaratókat elemi csapás esetén készpénzben kárpótolták, a nekik járó terményt saját fogatukkal szállították el, megtiltották a kiegészítő robotot, stb. (56/1897. MOL K 14. BM. res. 24. doboz. 1. tét.)

[14] 331/1894 és 441/1894 MOL K 14 BM. res. 18. dob; Csanád vármegye főispánjának közigazgatási iratai, Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltára (továbbiakban CSML-MF), IV. 401. b. 1225/1894.)

„a munkás mozgalom elenyésztetése tárgyában" írt jelentése pedig a hasonló események megismétlődését csak akkor látta elkerülhetőnek, ha a nép tényleges életviszonyait fölmérve „nagyszabású socialis politika" veszi kezdetét.[15] Mindez azonban nem jelentette azt, hogy bármilyen szinten is lemondtak volna az erő alkalmazásáról. Az agrár-szociálpolitika még az azt sürgetők szemében is mindössze a rendvédelem fellépéseinek kiegészítőjeként tűnt föl.[16]

Az alsóbb fokú közületek sürgetésére a kormányzat is vizsgálódni kezdett az agrármozgalmak hátteréül szolgáló elszegényedés okairól és mértékéről. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a Központi Statisztikai Hivataltól kért adatokat a szociális viszonyokról, ám a jelentés összeállítói kénytelenek voltak elismerni, hogy a szolgáltatott adatok „nem tájékoztatnak az iránt, hogy mik a bajoknak tulajdonképpeni okai és mik lehetnének az orvoslás módjai".[17] Jóllehet, erre válaszul a minisztertanács a kérdés tanulmányozását a Földművelésügyi Minisztériumra bízta,[18] 1897-ig, a Gazdasági Munkásügyi Osztály felállításáig nem sok minden történt.[19]

Az agrár-szociálpolitika kezdetei

A Földművelésügyi Minisztériumban 1897-ben megkezdték a miniszteri rendeletekkel ugyan többször módosított, ám az 1890-es évekre mégis reménytelenül elavult cselédtörvény[20] korszerűsítéséhez. Ehhez az adatokat a Földművelésügyi Minisztérium frissiben megszervezett Munkásügyi Osztálya szolgáltatta. Újdonságnak számított, hogy a tisztviselők a helyszínen igyekeztek információkat beszerezni. Ugyanakkor jelentéseikből az világlik ki, hogy semmivel sem léptek túl elődeik módszerein: a munkásügyet továbbra is elsősorban közrendészeti problémának tekintették, a szociális kérdések kezelését pedig községi szinten megoldhatónak vélték.[21]

---

[15] Hódmezővásárhely thj. város törvényhatósági bizottságának iratai, Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára, IV. 1402. a. 912/1894.

[16] Egy hónappal azután, hogy szociálpolitikai lépéseket sürgetett, Hódmezővásárhely törvényhatósági bizottsága államsegélyt kér a kormánytól – de nem szociálpolitikára, hanem államrendőrségi kirendeltség létesítésére... (1033/1894. MOL BM. res. 18. dob.)

[17] 756/1894. MOL K 14. BM. res. 18. doboz. A jelentés egyébként a népszámlálás adatait összesítve arra a következtetésre jutott, hogy a Dél-Alföld egyik legnagyobb baja a relatív túlnépesedés.

[18] 1894. július 4. MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek K-27.

[19] Ezt az osztály felállításával kapcsolatban maga Darányi is elismerte. MOL K 178. Földművelésügyi Minisztérium elnöki iratai (továbbiakban FM. Eln.) 2143/1897.

[20] 1876:XIII. törvénycikk a cseléd és a gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és napszámosokról. Magyar törvénytár. Az 1875–1876. évi törvényczikkek. Franklin, Budapest, 1896. 346–362. Az idézett törvény számos ponton szó szerint átveszi az abszolutizmus korának rendelkezéseit. (Vö.: Ideiglenes Cselédrendtartás a síkföld számára Magyarországban. Szeged, 1856.) Az 1876-os törvény elavultságát csaknem mindenki elismerte; egyedül Mailáth József gróf állt ki mellette 1904-ben, úgy állítva be, az „emberszerető és a teljes méltányosság színvonalán áll". (*Mailáth József*: Magyarország mezőgazdasági munkásainak helyzetéről. Közgazdasági Szemle, 1904. július, 487–499; augusztus 580–595.)

[21] A Magyarországi Földművelő Munkások 1. Kongresszusán az egyik felszólaló felrótta, hogy „a kormány által a munkásviszonyok tanulmányozása végett kiküldött urak nem a nép közé vegyülve közvetlenül, hanem a kaszinókban szereztek információkat." (1497/1897. MOL K 14. BM. res.

„A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozása" címmel elfogadott jogszabály (1898:II. törvénycikk) hatalmas vihart kavart az országgyűlés falai között, s még inkább azon kívül.[22] A munkavállalók egy része csak „rabszolgatörvénynek" hívta a munkaviszonyt korábban soha nem látott részletességgel rendező, az érdekképviseletet a gyakorlatban lehetetlenné tévő és ezért egyértelműen a munkaadóknak kedvező javaslatot.[23] Jóllehet a vármegyék gazdasági egyesületeinek némelyike szociális biztosítékokat is javasolt beépíteni a törvénybe,[24] végül mindössze két pont volt, amely a munkások helyzetén könnyített: a nem napszámos-szerződések írásbeliségének kikötése (ezáltal a jogi szankcionálhatóság biztosítása) és a községi munkás-segélyalapokról szóló rész.[25]

Az utóbbi világosan árulkodott arról, hogy a törvényalkotók mennyiben kutatták föl és értették meg a magyar agrárszegénység tényleges okait. Az elgondolás logikája világos volt és évszázados mintát követett: a tehetősebbek szabályszegései, kihágásai után fizetett bírságpénzekkel megsegíteni a leginkább rászorultakat (kisebb, a falu bírája elé utalt bűnöket természetesen a szegények is elkövettek, ám ők — pénzük nem lévén — leülték, vagy — nem egészen szabályosan — közmun-

25. doboz. 1. tét.) Széll Kálmán miniszterelnök 1900-ban a kivándorlásokkal kapcsolatban politikustársainál valamivel szélesebb látókörről adott számot, amikor kijelentette: „Ezen baj gyökeresen csak helyes közgazdasági és közigazgatási intézkedések folytán volna orvosolható; de az ily intézkedések az állam pénzügyi erejének helyes egyensúlyára való tekintetből és a természetes fejlődés folyamának lassú volta miatt csak hosszabb idő múlva valósíthatók meg és mutathatnak fel nagyobb eredményt." (59.207/1900. Bm. Eln. Körrendelet valamennyi törvényhatósághoz a kivándorlás és ennek lehető megakadályozása tb. Magyarországi Rendeletek Tára, . 1900. I. köt. 31–35.) A rendelet egyébként a kivándorlás hatósági akadályoztatását, mint célra nem vezető és „állampolgári alapjogokkal ellenkező" módszert határozottan tilalmazta.

[22] A sajtóbeli véleményeket az agrármozgalmak történetét feldolgozó művek részletesen ismertetik. Megjegyzendő azonban, hogy a törvény kidolgozói és az agráriusok a — várható — hazai kritikáknál sokkal ingerültebben reagáltak az osztrák és német kifogásokra, melyek nem egyszer épp keresztényszocialista irányból érkeztek (*G. Franz Kassel*: Die Lage der ungarischen Feldarbeiter und das Feldarbeitergesetz. Monatsschrift für christliche Socialreform. 1898. 1; *A. Loew*: Die Regelung der landwissenschaftlichen Arbeitsverhältnisse in Ungarn. Sociale Praxis, 1897. december; *Julius Bunzel*: Die Lage der ungarische Landarbeiter. Archiv für soc. Gesetzgebung und Statistik. 1897. 2. Heft.; *E. R. J. Krejcsi*: Gesetzentwurf über die Regelung der Rechtsverhältnisse zw. den Arbeitsgebern und landwirtschaftliche Arbeitern. Uo. 1. Heft. (Megjegyzendő, hogy mindkét szerző munkái szerepeltek később a Huszadik Század hasábjain is.) Ezekre a támadásokra akart választ adni *Josef Mailath*: Studien über die Landarbeiterfrage in Ungarn. Wiener staatswissenschaftliche Studien, 6/2. J.C.B. Mohr, Freiburg, 1905.

[23] Még munkaadói oldalról is megesett, hogy a törvény fegyelmező-elrettentő jellegét tartották legfontosabb kiemelendő sajátosságnak. (*Szántó Menyhért*: Mezőgazdasági munkásvédő törvényhozásunk kezdetei. Közgazdasági Szemle, 1901. január, 22–42.) A jogszabály éles bírálatot kapott egyes jogászköröktől is. Azok azt lobbantották a törvényalkotók szemére, hogy egy magánjogi szerződést közhatósággal szankcionálnak, amire a minisztérium felelete az volt, hogy a megelőzés jogos, mert a nincstelenekkel szemben utólagos kártérítési eljárást lefolytatni lehetetlen. (*Takács Imre*: Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-Magyar Monarchia korában, 1867–1918. Mezőgazdasági Kvk, Budapest, 1989. 163.)

[24] Így például a szokásos napszámbér kifizetését a részesaratóknak elemi csapás esetén vagy a téli háziipar erőteljes állami támogatását. (*Rubinek Gyula*: A cseléd- és munkáskérdés... im. 15–17.) A javaslatokat az OMGE tervezete is támogatta.

[25] 1898:II. törvény 8–21. §; 71. §. (Magyar törvénytár. 1898. évi törvényczikkek. Franklin, Budapest, 1899. 5–7, 17.) Érdekes módon a törvényt a Huszadik Százas egyik szakírója is védelmébe vette, arányosnak és szociálisnak tartva azt. (*Szántó Menyhért*: Mezőgazdasági munkás-törvényhozásunk kezdetei. Huszadik Század, 1900. 1. 29–45.)

ka-napszámban ledolgozták a büntetést). A gyakorlat azonban bebizonyította, hogy az elképzelés működésképtelen. Korábban ugyanis a meglévő közösségi szolidaritást egészítették ki (vagy éppen testesítették meg?) a község időlegesen vagy (sokkal ritkábban) tartósan rászoruló lakosainak megsegítésére szánt pénzalapok. Amikor viszont erről 1898-ban törvény született, akkor annak alkotói a megkopott, vagy sokkal inkább: a felszaporodott, korábbinál sokkal nagyobb számú nincstelennel mit kezdeni nem tudó szolidaritást akarták pótolni. Erre azonban a községi segélyalapok teljességgel alkalmatlanok voltak. Forrásaik, a kihágáspénzek és később a záróra-meghosszabbítási díjak („vigalmi adók") olyan csekély bevételt eredményeztek, hogy abból mindössze néhány személy alkalmankénti 40–50 fillérrel való támogatására, vagy 10–15 koronás „egyszer s mindenkorra" való „segélyezésére" tellett. Hozzájárult ehhez, hogy a legtöbb jegyző a segélypénztár tőkéjének növelésére és nem apasztására törekedett, így még a ténylegesen befolyt pénzeket sem mindig továbbították a rászorulókhoz.[26] Az alkalmi segélyezések, társadalmi gyűjtések, amellett, hogy szintén nem a strukturális szegénység enyhítését jelentették, hanem mindössze egy-egy kirívó eseményre adott válaszok voltak, szintén nem tudtak számottevőbb eredményt felmutatni.[27]

Az 1898:II. törvénycikk kidolgozása még szinte el sem kezdődött, amikor napvilágot látott Tallián Béla törvényjavaslata.[28] A kormánybiztos nagyon pontosan kijelölte azt a határt, amíg a magyar állam szociálpolitika terjedhet, továbbra is mereven elutasítva a munkás és munkaadó „szabad egyezkedésén" alapuló bérviszonyokba történő hatósági beavatkozást.[29] Ezért a gazdasági munkások mozgalmait a társadalombiztosítás ellátóhálózatának a mezőgazdaságban történő széleskörű kiépítésével szándékozott lecsillapítani. A Magyarországon szinte előzmény nélkülinek tekinthető elképzelés azonban a szociális „keresletnek" csak igen kis szeletét fedte le. Habár a munkaképtelenség miatt kereset nélkül maradt cselédek helyzetét, igen alacsony szinten, de mégis megoldotta volna, még kísérletet sem tett arra, hogy a munkahiány megélhetés nélkül maradtak és a nem

[26] Még az az anomália is megtörtént nemegyszer, hogy a községi segélyalapból vettek kölcsön más, például iskola-fenntartási vagy útjavítási célokra. Erre és a segélyalapok költségvetéseinek alakulására: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 1908-as felmérése, amikor a főszolgabírók útján valamennyi község jegyzőjétől kimutatást kért a segélyalapok 5 éves működéséről. Pest Megyei Levéltár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának ált. közigazgatási iratai (továbbiakban PML PPSK Alisp.) IV. 408. b. 12.343/1909.

[27] A példák sora, ahol sok száz nyomorgó mellett néhány tucat cipő vagy ruha kiosztásáról, 50–60 ingyenebédről számol be a segélyegylet vezetősége, szinte végtelen. Éppen ezért egy (ritka) kritikai megjegyzést szeretnénk idézni: „Az 1895-ös tavasz ínségesnek látszott az Alföldön. Hódmezővásárhely a segítésnek legrosszabb, valósággal demoralizáló módját választotta. Pénzt osztogattak, egy-egy heti élelemre való összeget, a segítségre szorulóknak. A segítés e módja mellett nincs az a hatóság, a mely helyesen ki tudná választanai a segítségre jelentkezők közül az igazán ínségeseket." (*Vadnay Andor*: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Budapest, 1900. 43.)

[28] *Tallián Béla*: Törvényjavaslat munkások- és cselédek sorsának betegség, baleset, rokkantság és aggkor esetére való biztosításáról. Pátria, Budapest, 1896. Azt, hogy az 1898:II. törvénycikk kidolgozásában Tallián Bélának milyen szerep jutott, a törvény-előkészítés fennmaradt irataiból nehéz eldönteni. Mindenesetre Bodrogközy Zoltánnak az az 1929-es álláspontja, mely szerint az egész törvény kizárólag Tallián műve lenne, aligha látszik valószínűnek. (*Bodrogközy Zoltán*: im, 1929. I. köt. 59.)

[29] Az agrármozgalmak egyik legfontosabb követelése között a legfontosabb éppen a bérminimum garantálása, a munkaidő maximálása és csak ezek után a földhözjutás megkönnyítése volt.

cseléd agrárproletárok helyzetén változtasson. Ezt a községek — illetve a törvényhatóságok — feladatkörében kívánta hagyni, annak ellenére, hogy éppen saját, korábbi megállapításai tükrözték: ezek a testületek közmunkák szervezésével a rászorulóknak még akkor is csak szűk körét tudják ellátni, ha az állam annak anyagi alapját kiegészíti (Ez az államsegély egyébként összegében mindenkor elégtelen, ráadásul alkalmi, előre nem kiszámítható s többnyire késedelmesen kiutalt volt.) Tallián — saját gondolatmenetének foglyaként — konzekvensen szándékolta felépíteni ezt a társadalombiztosítási rendszert. Az állam szerepe ebben is mindössze a törvényesség felügyeletére, az ellenőrzésre szorítkozott volna — ám az anyagi fedezet akár csak részleges állami átvállalását mereven elutasította, hangsúlyozva, hogy ez okvetlenül a társadalom tehetős, adófizető részét „büntette volna meg".[30] A biztosítás azonban csak a munkanélküliség esetében vont merev, áthághatatlan válaszfalat a különböző rászorulók között a munkaképesség alapján. Az öregségi biztosítás életkori határát ugyanis 70 évben jelölte meg, ami gyakorlatilag ezt a biztosítási szakágat a rokkantsági ággal tette volna eggyé.

1896-os tervezetében Tallián Béla nyitva hagyta annak kérdését, hogy a bevezetendő biztosítás egy része, nevezetesen a baleset és halál esetére vonatkozó biztosítás kötelezővé teendő-e. A földművelésügyi miniszternek írt kísérő-feljegyzésében azonban határozottan kiállt az önkéntesség mellett.[31] Érvrendszere alapját három tényező képezte. Az egyik indok szerint a munkásokat erkölcsileg csak az önkéntes biztosítás neveli és nemesíti, mert a kötelezővé tétel csak az előrelátás, a saját sorsukról való gondolkodás és gondoskodás hiányát fejleszti ki a biztosítottakban. Hozzátette ehhez, hogy a kötelező biztosítás ellenőrzése, adminisztrálása szinte lehetetlen feladat: az állam részéről ehhez megfelelő közigazgatási hálózat nem létezik, kiépítése pedig hatalmas költségeket okozna. Ezeknek a költségeknek a viselése ugyanakkor az adózó, vagyis tehetős, birtokos rétegekre nehezedne, ami — lévén, hogy ők maguk a biztosítás hasznában, a segélyezésben nyilván nem részesülnének — Tallián számára „tűrhetetlen, égbekiáltó társadalmi igazságtalanság" forrása lenne. Hozzátette ehhez, hogy a munkásság egyszerű adónak tekintené a beszedett tagsági díjakat. Szintén költségkíméléssel és „erkölcsnemesítéssel", a munkakerülők kiszűrésével indokolta a betegsegélyezés időbeni korlátozását (60–90 napban) és az alacsony segélyösszegeket: ezeknek mértékét úgy javasolta megszabni, hogy az az esetleges szimulánsokat elriassza.

Az előterjesztés két tagcsoportot javasolt megállapítani: a teljes díjat fizetők (évi 10 korona körüli összeggel), és a féldíjasok csoportját (természetesen a különbség a segélyezés mértékében is megjelent). A szerző azonban kénytelen volt föltenni a kérdést: csakugyan várható-e, hogy a készpénznek mindenkor szűkében lévő agrárproletariátus önként belép ebbe a rendszerbe? Tallián a válasz helyett egy gondolati bukfenccel visszatért a kötelezőség kérdéséhez, úgy érvelve, hogy — épp, mert a legtöbb rászorulónak úgysem lesz elegendő pénze a segélypénztári tagsághoz — még gondolni sem szabad a kötelezővé tételre, hiszen evvel egész

[30] Tallián Béla véleményes jelentése a gazdasági munkások biztosítása tárgyában. MOL. K 178. FM. Eln. 324/1896.

[31] Uo. és 9823/1896.

tömegeket törvénysértésre kényszerítettek volna, ami a szerző szemében egyet jelentett a „magyar ember hagyományos törvénytiszteletének törvény általi erodatiojával".

A Talliáni indokrendszer további fontos eleme volt, hogy az állam által alapított és a Földművelésügyi Minisztérium által felügyelt pénztárral elejét lehetne venni a munkások önszerveződésének, melyek lehetnek bár segélyezésre alakultak, nagyon könnyen a „szocziális célok köpönyegében mutatkozó nemzetközi szocziálista agitátorok" működési teréül szolgálhatnak.[32] Valójában ilyen, községi munkás-segélyegyletek csak kevés helyen működtek, s ott is többnyire a helyi nagybirtokos vagy (sokkal ritkábban) a jobb módú gazdák ellenőrzése és irányítása alatt álltak, így a Tallián által jelzett veszély talán túlzottnak tűnhet. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy több megmozdulást, sztrájkot előzött meg városi munkás-segélyegyleti vezetők megjelenése.[33] Az általa javasolt ellátórendszer azzal is a „veszélyes" önszerveződés ellenében hatott, hogy lehetővé tette a munkaadók számára a tiszteletbeli tagságot, amennyiben munkásaik biztosítási díját magukra vállalják (annak felét aztán levonhatták bérükből). Ez a rendelkezés, mely kiegészült azzal, hogy a helyi (községi) bizottságok választott tagjainak harmadát a munkaadók adják, harmadát pedig a képviselőtestület a helyi adófizetők közül, tehát zömmel ismét csak a birtokos-rétegből a képviselőtestület delegálja, hatékonyan szolgálta azt a célt, hogy a létrehozott szervezet semmiképp se lehessen az agrárproletariátus gazdasági küzdelmeinek gyűjtőhelye és legalitást biztosító intézménye, hanem megmaradjon annak, amire alapították: a társadalmi struktúrából időlegesen kiilleszkedett munkások segélyező, visszaintegráló szerve.[34]

1896. őszére az agrár-társadalombiztosítás terve készen állott, ám csaknem fél évtizedet kellett arra várni, hogy megtárgyalásra a Képviselőház elé kerüljön.[35] Annak ellenére történt mindez, hogy többen is hangot adtak nézetüknek: a törvény megalkotása hathatósan venné elejét az agrármozgalmak további terjedésének.[36] A benyújtott törvényjavaslat kisebb módosításokkal bár, de lényegében

---

[32] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának 1894-es jelentése. 195/1894. MOL. K 14. BM. res. 18. doboz.

[33] Orosházán az agitációt Engelmann Pál mellett a Munkássegélyező Pénztár hivatalnokai (Kürscher Jakab, Csillag Zsigmond és Kiss Adolf) kezdték el. Innen a mozgalom részben az ő biztatásukra terjedt át Csorvásra, Békéscsabára, Hódmezővásárhelyre. (*Farkas József*: Agrárszocialista mozgalmak, im. 9–10.) Nevek említése nélkül ugyanezt panaszolja Tallián főispán is 1894. kora tavaszán. 133/1894. MOL. K 14. BM. res. 18. doboz.

[34] Ennek az elképzelésnek látszólag ellentmond az öregségi biztosítás javaslata, hiszen az nem valamiféle visszailleszkedést céloz, ám ez az üzletág a gyakorlatban a korhatár miatt — 70 év — nagyon kevés embert érinthetett volna.

[35] A késés oka talán abban is fellelhető volt, hogy az 1891:XIV. törvénycikk agráriumra való kiterjesztése a Földmíves Munkások Első Országos Kongresszusának 1897-es követelései között előkelő helyen szerepelt, s a kormány — mely éppen a fegyelmező-megtorló politikák alkalmazásával próbálkozott — az engedményeknek még a látszatát is kerülni kívánta. (*Szántó Menyhért* im. 24. és *Bodrogközy Zoltán* im. 71.)

[36] Az egyik legradikálisabb (nem baloldali) megfogalmazás szerint: „Ezen a téren kellene a munkásoknak az állammal és a társadalommal szemben követelésekkel fellépni, nem pedig egész erejüket az aratási feltételek felcsigázásában, munkabeszüntetések rendezésében kimeríteni. ... Ha az állam nem is ismeri el a «munkához való jogot», ha nem is tartja feladatának arról gondoskodni, hogy az ép, egészséges munkásoknak keresete és biztos existenciája legyen, de a betegek és rokkan-

híven követi Tallián elképzeléseit. Legfontosabb az a változtatás volt, hogy az állandó cselédek után gazdáik évi 1 korona 20 fillér hozzájárulást kötelesek fizetni, s ezáltal az érintett cselédek automatikusan biztosítottakká váltak baleset esetére.[37] Kevésbé jelentős módosítás volt a nyugdíjkorhatár 5 éves leszállítása (65 évre), az pedig mindössze stilisztikai jelleggel bírt, hogy az önkéntesen fizető munkaadókat nem tiszteletbeli, hanem alapító tagoknak nevezték. A javaslat elkészítői a német gazdasági munkásbiztosítást előíró törvényt (mely kötelező jelleggel bírt) vették alapul,[38] és az állam kiegészítő hozzájárulását évi 100 ezer koronában jelölték meg.[39]

A törvénytervezet, szemben az ipari és kereskedelmi munkavállalók kötelező betegségbiztosítását tartalmazó 1891:XIV. törvénycikkel, szokatlanul rövid tárgyalás után, szinte vita nélkül került elfogadásra. A hozzászólások többsége támogató, sőt, olykor egyenesen patetikus volt.[40] Mindössze Visontai Soma, Újvidék ellenzéki képviselője emelt szót az állam terjeszkedése ellen, fájlalva az „önálló egzisztenciák kevesbedését", ám még ő is hajlandó volt támogatni az elképzelést, tekintettel a gazdasági munkásság nehéz helyzetére. Érvei közt főhelyen szerepelt az önkéntesség is, mint a javaslat legfőbb erénye.[41]

A társadalombiztosítás kapcsán nem csak Magyarországon vívtak az önkéntesség és kötelezővé tétel kérdésében ádáz csatákat. Az élen járó Németországban a I. Vilmos 1881. november 17-én kelt császári üzenete és 1889. között meghozott törvényekben a kötelezőség és az állami felügyelet diadalmaskodott.[42] Posadowsky-Wehner legsúlyosabb indoka a rendszer ilyetén megalkotásában a munkás-segélyegyletek elterjedtsége és azok politikai befolyása volt.[43] Jóllehet a hazai viszonyok — ha kisebb léptékben is — hasonlítottak a húsz évvel korábbi németre, továbbá Magyarországon a német — és a nyomába lépő osztrák birodalmi —

---

tak, árvák és aggok fenntartásáról, mindennapi kenyeréről gondoskodni el nem hárítható kötelessége." (*Ecseri Lajos*: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898. 187.)

[37] Megjegyzendő, hogy a balesetbiztosítás kötelező bevezetését éppen a munkaadók sürgették a mülhauseni első Nemzetközi Balesetelhárítási Konferencián. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy többségüket nem az emberbaráti érzelmek, hanem a kártérítés elkerülése vezette. Nagy-Britanniában éppen a kártérítési rendszerrel sikerült ha nem is kötelezővé, de teljesen általánossá tenni a baleset elleni biztosítást. (*Sidney Webb, Beatrice Webb*, A szegénység problémája. Révai, Budapest, én. [1919.] 127.)

[38] *Kovrig Béla*: Szociálpolitika. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1936. 59–61.

[39] Makfalvy Géza hozzászólása a törvényjavaslathoz. Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1900. XXIX. kötet, 244.

[40] A (kormánypárti) Rátkay Ferenc így fogalmazott: „Midőn a törvényjavaslatot ... a kezembe fogtam, mintha egy sóhajtás szállott volna felém: millióknak elfojtott sóhajtása, a melyik mintha azt mondotta volna: hát én is vagyok, a magyar törvényhozás engem is észrevesz, a nép millióit?" Uo, 242.

[41] Visontai megjegyezte különben azt is, hogy a szocialista agitáció legfőbb ellenszerének is az önkéntesség elvéhez való szigorú ragaszkodást tartja. Uo, 245. és 251.

[42] *H. A. Diederiks*: Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. Osiris, Budapest, 1995. 295; *Balogh Gábor*: Társadalombiztosítási ismeretek. Corvinus, Budapest, 1996. 193–195; *Kovrig Béla*: A magánalkalmazottak nyugdíjbiztosítása és a vállalati nyugdíjintézmények újjászervezése. Tébe, Budapest, 1929. 13–14.

[43] Különös súllyal hangsúlyozza ezt életrajzírója, Penzler, aki egyenesen Németország szocializmustól történő megmentését látta a társadalombiztosítási rendszer megalkotásában. *Johannes Penzler*: Graf Posadowsky, als Finanz-, Social und Handelspolitiker. Weber, Lepzig, 1909–1911. 213–234.

törvényeknek és politikának sokkal nagyobb volt az ismertsége, a társadalombiztosítás kérdésében csaknem minden megszólaló a francia utat követte. Párizsban a biztosítások kötelezővé tételének és kiterjesztésének gondolata először az 1840-es évek végén merült föl, ám a következő évtizedek során mindig elvetésre került.[44] A magyar eseményekkel párhuzamosan, Párizsban és Nagy-Britanniában is tárgyaltak a társadalombiztosítás fakultatív voltáról.[45] Úgy a francia törvényhozás tagjai, mint a londoni Fabianus Társaság, élén az empirikus társadalomtudósokként széles körben ismert Webb házaspárral, nagyjából ugyanazokat az érveket hangoztatták, amiket a budapesti országgyűlés képviselői, s azokhoz hasonlóan elvetették a kötelezővé tételt.[46]

Az 1900:XVI. törvénycikkel[47] életre hívott Országos Gazdasági Munkás- és Cselédpénztár jelentősége igen csekély maradt. Annak dacára, hogy számos brosúrában — melyeknek egy része színvonalában nemigen különbözött a giccses ponyvairodalomtól[48] — igyekeztek népszerűsíteni a belépéssel járó hasznot, a tagság nagyon alacsony maradt: 13 év alatt sem haladta meg 150 ezer főt.[49] Az okok között a szakértők és a közigazgatási tisztviselők az információhiányt, az ismeretlentől való félelmet és legfőképpen az előrelátás hiányát, a „majd lesz valahogy" paraszti mentalitást jelölték meg; másutt az agrármozgalmak szervezőinek ellenszenvét és ellenpropagandáját mutatták fel bűnbakként.[50] Mindez valószínűleg valóban közrejátszott ugyan a kudarcban, ám annak legfőbb oka a munkások szegénységében, és főként pedig a készpénz hiányában volt megtalálható.[51]

A minimális érdeklődés miatt az agrár-társadalombiztosításnak az a bevallott célja sem valósulhatott meg, mely ezzel az intézménnyel akarta rekonstruálni a falu patriarchális viszonyait (melynek letűntét a Képviselőházban és a sajtóban hosszasan siratták el a törvény tárgyalása kapcsán) és rekonstruálni, újraalkotni

---

[44] A később III. Napóleon szociálpolitikai szakértőjévé előlépett Armand de Melun valóságos apológiát írt a biztosítás önkéntessége mellett. (*Armand de Melun*: De l'invention de la société pour prévenir et soulager les misères. Paris, 1849.) Húsz évvel később érveit Émile Laurent ismételte meg. (*Émile Laurent*: Le Paupérisme et les associations de la prévoyance. Paris, 1865. 1. köt.) A vita részleteit ld.: *Henry Hatzfeld*: Du paupérisme à la Sécurité sociale. A. Colin, Paris, 1971. 68. skk.

[45] Hatzfeld im. 87–88.

[46] Sidney Webb és Beatrice Webb a kötelező munkásbiztosítást egyenesen „jellem-elfecsérlésnek" nevezték, és élesen tiltakoztak bevezetése ellen. (*Sidney Webb, Beatrice Webb*, im. 130)

[47] Részletes elemzését tartalmazza: *Bartóky József*: A gazdasági munkásügyi törvények, rendeletek, határozatok gyűjteménye. Grill, Budapest, 1902. 23–122. és *Ladik Gusztáv*: Jóléti intézményeink. Budapest, 1940. 301–319.

[48] *Bene Sándor*: Tegyünk jót magunkkal! Budapest, 1900; *Csernay Ödön*: Képek a falumból. Budapest, 1902; *Falusi*: A jobbantudó Mátyás. Budapest, 1902. Budapest, 1902; A Katicza móringja. Budapest, 1902; A beteljesedett álom. Budapest, 1902.

[49] Jelentés az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédpénztár 1912/13-as üzleti évéről. Budapest, 1914.

[50] Torontál vármegye közgazdasági és socialis állapota a XX. század első évtizedében. Közgazdasági Szemle, 1912. január, 103–113; március, 173–186; *Czettler Jenő*: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája. A Magyar Gazdaszövetségnek Budapesten rendezett II. szociális kurzusán tartott előadás. Stephaneum Rt, Budapest, 1905. 21–22.

[51] Az agrármozgalmak egyik fő követelése éppen a napszám és minden más mezőgazdasági munka készpénzes kifizetése volt. (Szalai István orosházi földművelő előadása. Rendőrhatósági jelentés a Magyarországi Földművelő Munkások 1. Kongresszusáról. MOL K 14. BM. res. 25. doboz. 1. tét. 1497/1897.)

a falu társadalmát. A kudarc oka elsősorban annak volt köszönhető, hogy a tagságnak elenyészően kis részét alkották az önkéntesek, a független gazdasági munkások (napszámosok, summások, stb.); a többséget kitevő cselédek társadalmának „reorganizálására", „vissza-patriarchizálására" pedig aligha volt szükség, lévén, hogy az ő viszonyaik szinte kivétel nélkül nagyon is patriarchálisak voltak, életüket elszegődésüktől a következő évi szerződéskötésig lényegében a feudális korból öröklött kötöttségek szorításában élték.[52]

A gazdasági munkásbiztosításnak a szűken értelmezett szociálpolitikán túli, a társadalmat, a társadalmi viselkedésmódokat formálni, irányítani szándékozó hatalmi politikaként való értelmezését megerősíti a gazdasági munkások kitüntetésének rendszere. Ferenc József 1898. augusztus 18-án kelt legfelsőbb kéziratával a legalább 40 éve egy gazdánál illetve gazdaságban szolgáló cselédek számára szolgálati díszérmet alapított.[53] Ezt a Földművelésügyi Minisztérium csakhamar kiegészítette az egyéb munkavállalók kitüntetésével, és esetenként 100 koronáig való jutalmazásával.[54] Cselédek esetén a birtokos, napszámosok és más munkavállalók esetén pedig a főszolgabíró juttatta el a javaslatokat a főispánhoz, aki — miután a vármegyei gazdasági egyesülettel véleményeztette és rangsoroltatta azokat — a miniszterhez továbbította a kitüntetendők névsorát. Az ismét csak német mintára megalkotott rendszer a büntető szankciók ellenpárját képezte. Olyan társadalmi magatartásformákat akart jutalmazni, és evvel a kitüntetett környezetét is „átnevelni", amelyek a hagyományos, patriarchális (vagy sokkal inkább paternalista) társadalom-képet erősítették.[55] Így szerepelt az „érdemek" közt első helyeken a „szorgalom" és a „dolgosság" mellett a munkaadóhoz való hűség, a „szófogadó természet".[56] Nagyjából 1912–13-ig gyakran, utána ritkábban visszatérő elem a „szocziálista mozgalmakban mutatott passivitás" is.[57]

A magyar agrár-szociálpolitika vázolt kezdetei csakhamar más elemekkel is kiegészültek. Talán a legfontosabb volt közülük a Földművelésügyi Minisztérium

---

[52] Ennek megfelelően a gazdasági-szociális-politikai mozgalmaknak sem ők voltak többnyire az aktív szereplői.

[53] *Bartóky József*, im. 335–336.

[54] 7130/1898. FM. Eln. és 1624/1898. Bm. Eln. rendeletek. Pest Megyei Levéltár Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának közigazgatási iratai (továbbiakban PML PPSK Főisp.) IV. 401. b. 1722/1898.

[55] Ugyanezt szolgálták a vármegyei gazdasági egyesületek — s mögöttük az OMGE illetve a Földművelésügyi Minisztérium — által újra kitalált aratóünnepek, ahol „testvéri szeretetben egyesülhet gazda és munkás az új termés megünneplésére". (*Czettler Jenő*: A magyar állam... im. 24. és Aratóünnepek szervezése. PML. PPSK. Alisp. 12.543/1909.)

[56] A Földművelésügyi Minisztérium irattárába a hivatali úton már „megrostált" javaslatok kerültek. Azokat egybevetve a megyei levéltárak anyagával nemcsak a kiválasztás menetét, de az értékpreferencia változásait is követni lehet, igaz, az iratselejtezések miatt sajnos az esetek többségében elég nagy pontatlansággal. (Az összevetés alapját az 1907-es és az 1915-ös évek képezték: MOL. K 174 Fm. Ált. 549. cs, 1334. cs; PML PPSK. Alisp. IV. 408. b. 31.234/1909.; Baranya Megyei Levéltár Baranya vármegye alispánjának közigazgatási iratai – továbbiakban BML Alisp. IV. 410. b. 23.876/1907; Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára, Zemplén vármegye alispánjának közigazgatási iratai IV. 1408. 211/1906.)

[57] 1907, 1908. és 1910. évi felterjesztések Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből (az idézett kitétel utólag, valószínűleg a főispáni hivatalban került oda valamennyi felterjesztett neve és egyéb érdemei mellé). PML PPSK Főisp. IV. 401. b. 9873/1916

Hegyvidéki Akciója, mely Kárpátalja nyomorúságos életviszonyainak, elsősorban állami segítséggel szervezett szövetkezetek útján történő megjavítását tűzte ki maga elé.[58] A nagyszabású terv véghezvitele azonban kiötlője, Egán Ede miniszteri biztos 1901-es meggyilkolása után ellaposodott. A Hegyvidéki Akció egyébként is a magyar agráriumnak csak igen kis szektorát érintette. Elveiben ez a tevékenység erősen hasonlított az ország többi területein alkalmazott agrár-szociálpolitikához. A szegény néprétegek megsegítését elsősorban szövetkezeti úton akarta elérni, ám ezek a (javarészt fogyasztási) szövetkezetek a helyi elit és közigazgatás által irányítottan és az állam által ellenőrzötten működtek, tagjaik a döntéshozatalok során a legtöbb esetben teljes passzivitásra voltak kényszerítve.

A Hegyvidéki Akció mintájára 1902-ben megszervezett Székelyföldi Akció (hivatalos nevén FM Székelyföldi Kirendeltség) működése kezdettől jóval az előbbi szintje alatt maradt, és szociális célok helyett inkább az állattenyésztésre, nemes tenyészállatok elterjesztésére koncentrált. A földművelésügyi tárca által irányított telepítésekben sem a szociális elem, hanem a nemzetiségi és részben a gazdasági célok voltak a meghatározók.[59]

A munkaerő kereslet-kínálat évenkénti egyenetlen eloszlásán a minisztérium 1897-től nyári munkások toborzásával (nagyrészt Kárpátaljáról) és tartalékként Mezőhegyesen való állomásoztatásával,[60] a hatósági munkaközvetítés megszervezésével és illetve téli háziipari tanfolyamok és közmunkák szervezésével akarta elősegíteni.

Az állami birtokokon állomásoztatott munkástartalék lényegében a munkát fölvenni nem kívánókkal szembeni zsarolás eszköze maradt,[61] és nem nélkülözte a munkanélküli vagy nagyon alacsony jövedelmű, Felvidékről és Kárpátaljáról toborzott „tartalékssereggel" szembeni „nevelő szándékot" sem.[62] Látszólag szociálisabb megfontolások[63] vezettek a 11.180/1899. számú földmívelésügyi miniszteri rendelet kiadásához. Ez minden községben, ahol a munkások azt kérték, a

[58] *Gyurácz Ferenc*: Nemzeti gondolat és szociálpolitika. Egán Ede és a kárpátaljai akció. Valóság, 1998. 2. 32–46.

[59] Legújabb értékelését ld.: *Szabó A. Ferenc*: Demográfiai problémák biztonságpolitikai vonatkozásai egykor és ma. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest, 1999.

[60] A Mezőhegyesi Állami Munkástelep tíz éve. Földművelésügyi Minisztérium, [Budapest], 1907.

[61] Darányi Ignác földművelésügyi miniszter az aratás lefolyása tárgyában saját kezűleg írt felségfelfolyamodványa szerint 1907-ben és 1909-ben például az állami birtokokon, Mezőhegyesen, Kisbéren és Bábolnán már összesen 12.000 embert állomásoztattak, akiket karhatalom is védett. Alkalmaztatásukra azonban többnyire nem került sor. (MOL. K 178. FM. Eln. 6632/1907; 7974/1907. és 5134/1909.) Kivételt képezett az 1903-as év, amikor a mezőhegyesi 1400 tartalékmunkást mind el tudták helyezni. (A M. Kir. Kormány 1903. évi működéséről... im. 109.)

[62] Az 1901-es 900 fő Mezőhegyesre szállításának egyik indoka „rendszeres munkára való szoktatásuk". (A M. Kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1902.) Hogy a rossz bánásmód elriasztóan hatott a munkásokra, utal Darányi miniszter 1907-es javaslata is, mely szerint ha Kárpátaljáról — az előző évek rossz tapasztalata miatt — nem sikerül elég munkást toborozni, akkor a létszámkeretet mezőgazdasághoz értő rabokkal kellene kiegészíteni. Végül erre az agrármunkások mozgalmának lecsillapodta miatt nem került sor. (MOL. K 178. FM. Eln. 6632/1907.)

[63] Több szakíró álláspontja szerint a rendelet kiadását nem a gazdasági munkástörvény „finomítása" indokolta, hanem az 1898-as munkaerőhiány. (*Bikkal Dénes*: Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon. Bp, 1943. 77–78.)

közigazgatás feladatává tette a munkát keresők összeírását. Az így összeállított listák alapján a Földművelésügyi Minisztérium 1897-ben felállított Gazdasági Munkásügyi Osztálya igyekezett a munkát keresőket elhelyezni. A jogszabály azonban csak csekély mértékben váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az érintett munkások ugyanis továbbra is inkább a bandagazdák és más, üzletszerűen munkaközvetítéssel foglalkozó vállalkozók szolgálatait vették igénybe.[64] Ennek hátterében a munkát keresők évtizedes megszokásai álltak, de valószínűleg sokat nyomott a latban a helyi közigazgatás rideg, elutasító magatartása, vagy éppen lekezelő, „nevelő célzatú" hozzáállása. Az sem volt mellékes, hogy az állami közvetítés nemegyszer 4–5 vármegyényi távolságban tudott csak munkaalkalmat találni, ami a napszámos-családok szétzilálódásához vezetett.[65]

A falvak téli, csaknem teljes munkanélküliségének csökkentését célzó háziipari tevékenység szorgalmazása, oktatása ugyan a 19. század végétől fontos célkitűzése volt az agrárkormányzatnak, ám lényeges sikereket csak kevés helyen értek el. A legnagyobb eredménynek az számított, ha a tanfolyamot elvégzettek elő tudták állítani házi vászonszükségletük illetve gazdasági eszközeik egy részét, de piacra elvétve tudtak termelni.[66] A közmunkák ínségmunkává, vagyis a munkanélküliség hatásait (különben nagyon csekély mértékben) enyhíteni akaró eszközzé pedig lényegében csak 1921. után váltak. A közmunkák többsége emellett közlekedési céllal bírt, amire a földművelésügyi miniszternek nagyon csekély befolyása volt. Ráadásul a települések robot formájában végeztették el mindezt a nincstelenekkel (a tehetősek pedig kifizették a váltságpénzt), s csak a megmaradó nagyon kevés munkalehetőséget kínálták fel a rászorulóknak.[67]

Változások az agrárszociális kérdések megítélésében a 20. század elején

Az a szellemi pezsgés, ami a magyar társadalmi-társadalompolitikai gondolkodást a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében jellemezte, nem maradt

---

[64] *Takács Imre*, im. 164. A szerző azon állítása, hogy a minisztériumi munkaközvetítést évi 80.000-en vették igénybe, szemben a magánközvetítés 100.000-es létszámával, erősen megkérdőjelezhető, mert a Gazdasági Munkásügyi Osztály iratai és más források alapján a létszám legfeljebb 45.000–50.000 fő lehetett. Czettler Jenő ugyan az 1903-as évre 152.300 közvetítésről ad számot, de adata alapvető tévedésen alapul. Az általa 100.000-re becsült községi közvetítettek többsége ugyanis csak 1–2 nap munkát kapott, majd újra jelentkezett, így sokszorozva meg látszólag a létszámot. (Czettler Jenő: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája, im. 23.)

[65] *Esztergár Lajos*: A szociális munka útján. Kultúra, Pécs, 1939. 33.

[66] A háziiparral kapcsolatban általában sürgető szavak hangzottak el, de voltak, akik a hagyományos háziipari tevékenység versenyképtelenségét hangoztatták. (*Ecseri Lajos*: Az alföldi munkáskérdés, im. 168.) Azt a harmincas évek végi véleményt, hogy „az öt hónapos éhezés alatt komoly munkát folytatni nem lehetséges", már az 1900-as évek elején leírták a háziipari oktatók, igaz, negatív formában, mint az érintett lakosság „érdektelenségét és lustaságát". (*Kürthy Sándor*: A szabadidő felhasználása. In: A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások. Kultúra, Pécs, 1939. II. köt. 603–654. és PPSK PML Alisp. IV. 408. b. 12.345/1911.)

[67] A földművelésügyi miniszterek ugyan évről-évre minden télen felszólították a közületeket közmunka végeztetésére, nyáron pedig megtiltották az ilyenek folytatását, ám körrendeleteiknek alig volt hatása. A miniszteri rendeletek különben már csak azért sem értek, érhettek célt, mert a tartalékmunkások egy idő után (alkalmaztatásukra igény nem lévén), épp a „viczinális utak folyamatos karbantartására használtattak fel". (A M. Kir. Kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1910. 138.)

nyom nélkül az agrárium szociális kérdéseiről való gondolkodásban sem. A Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század folyóirat számos olyan írónak adott helyt, akik a parasztság helyzetével, lélektanával, vagy éppen a nagybirtoknak a magyar agrártársadalomra gyakorolt hatásával foglalkoztak.[68]

Mindez azonban a politikai elitre csekély hatással volt. Az 1905-ben hatalomra lépő új kormányzat társadalmi kérdések iránti érdeklődése és szemhatára nemigen terjedt tovább elődeiknél.[69] Ugyanakkor egyre markánsabbá vált az elvi szembenállás is. A Társaság „disszidensei", akik a kormányzatra némi, mindenesetre a radikálisokéhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyással bírtak, a szociálpolitika célját egyre inkább a gazdasági-társadalmi rendszer — kisebb-nagyobb módosításokkal történő — fenntartásában látták. Mellékük felzárkózott a keresztényszociális irányzat is, különösen Prohászka Ottokár székesfehérvári, Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök és Giesswein Sándor.[70] Ugyanakkor újabb törésvonalak is létrejöttek: a konzervatívok szélsőséges szárnya addig nem tapasztalt támadást intézett a szociálpolitika bármily szűk körű kiterjesztése, mint merőben fölösleges intézkedés ellen. Érveik legmarkánsabban — a magát különben jeles szociális gondolkodónak tartó — Mailáth József munkáiban jelentek meg. Az 1900-as évek elején a szociális kérdések már Mailáth szemében is többet jelentettek puszta rendészeti problémánál, ám jellemző módon a kivándorlás legfőbb ellenszereit a proletárok több munkájában, takarékosságában és az ivászat visszaszorításában lelte föl, a nagybirtok kisbérletbe adása mellett pedig legfőbb érve nem a jólét esetleges fokozása, hanem a munkásnép földhöz kötése, a munkaerőhiány elkerülése volt. Ennek megfelelően számára bármiféle szociális intézkedés csak mint a helyi társadalom önkéntes cselekvése volt elképzelhető, s az is csak a tehetős gazdák — vagy épp a földbirtokosok — által kezdeményezett, „nevelő célzatú", alkalmi akciók keretében.[71] Kivételt egyedül a szövetkezetekkel tett, melyeknek vezetésébe a tagság szegényebb részét is hajlandó volt bevenni — igaz, csak megfelelő előképzés és főleg ellenőrzés mellett.[72]

---

[68] A lapnak az agrártársadalommal kapcsolatos cikkeinek hangvétele radikálisan különbözik 1906, a konzervatívok kizárása előtt és után. Korábban ugyanis a visszafogott, aktívabb szociálpolitikát sürgető, de a vidék viszonyait nagyjából elfogadhatónak ábrázoló írások voltak többségben (pl.: *Wiener Moszkó*: A magyar parasztosztály emelése. Huszadik Század, 1900. 1. 55–58, 207–220, 271–285, 354–361.). Később a hang egyre komorabbá vált. Jó példa erre Bosnyák Béla szinte már aprólékos részletessége és objektivitása miatt úttörő írása Orosról. (*Bosnyák Béla*: Oros község gazdasági és társadalmi rajza. Huszadik Század, 1911. II. 304–321; 412–434.)

[69] Bangha Béla 1919-ben írt „kurzusmeghatározó" műve (Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Szent-István-Társulat, Budapest, 1920.) éppen ezt rója föl legfőbb hibájaként, sőt bűneként a késő-dualizmus-kor politikusainak. Bangha szociális kérdésekben képviselt nézetei persze több elemükben túlzók — például az a gondolata, hogy a nemzetiségi kisebbségeket helyes szociális törvényhozással semlegesíteni lehetett volna — alapvonásaiban azonban mégis figyelemre méltó.

[70] Giesswein Sándor hosszabb ideig az Országgyűlés Munkásügyi Bizottságának elnöki posztját is betöltötte.

[71] *Mailáth József*: Szocziálpolitikai tanulmányai és beszédei. Budapest, 1903. 104–123; *Mailáth József*: A gazdatársadalom szocziális föladata. Magyar Gazdák Szemléje, 1906. szeptember, 1–17.

[72] 1906-ra még Mailáth véleménye is némiképp megváltozott, s — ha nagyon szűk körben is — elfogadta az állami beavatkozás jogosultságát, akkor, „ha magánérdek vagy osztályérdek, a gazdasági hatalom védelméről van szó". (Köztelek, 1906. január 17.)

Mailáth elképzeléseivel korántsem volt egyedül. Számos, az alapos felkészültség és a tárgyismeret hiányáról árulkodó brosúra mellett (illetve részben azok ihletőjeként) a kiváló közgazda, Gaál Jenő vaskos könyvet szentelt a társadalmi béke egyetlen biztosítékaként bemutatott gazdasági patriarchalizmus bölcseleti megalapozásának és aprólékos bemutatásának.[73]

A lassú szemléleti változás egyik első jele volt Ecseri Lajos szentesi ügyvéd és vármegyei törvényhatósági bizottsági tag 1898-ban megjelent könyve.[74] A mű, melyet a szerző több utalása szerint Tallián Béla tevékenysége nyomán kezdett el írni, mindenekelőtt az agrármunkásság követeléseinek részleges jogosságára, és sorsuk sürgős megjavítására helyezi a hangsúlyt.[75] Ecseri számára az egyetlen járható útnak a munkások tulajdonhoz juttatása tűnt: „Oda kell hatni, hogy a munkásoknak is legyen veszítenivalójuk és hogy a munkásnép az államnak vele szemben tanúsított jóakaratáról meggyőződvén, a felforgató tanokat visszautasítsa s így az izgatók törekvései meghiusuljanak."[76] Ezekhez az elképzelésekhez képest egy lépéssel tovább ment Mandelló Gyula, amikor 1905-ben az inkább konzervatív szemléletű, de legalábbis semleges Közgazdasági Szemlében a következő két pontban határozhatta meg jövendő szociális reformok irányát: „A sociális kérdést zsandárral nem lehet megoldani; a munkásokat a felfelé, előretörekvés útjától még akkor sem szabad elzárni, ha ezen az úton talán erőszakosan haladnának előre.... A megoldás a szabadság elvi alapján történhetik csak: a munkásokat a műveltség, a társadalmi felfogás és látkör oly magas színvonalára kell emelni, ahol a munkás és munkaadó igazán megértik egymást."[77]

Az állami közbevatkozást, aktív szociálpolitikát követelő hangok az 1900-as évek elején a vármegyei közigazgatásokon belül is megjelentek, amit jelez Vadnay Andornak, Csongrád vármegye főispánjának az Alföld gazdasági munkásságáról szóló könyve.[78] Bár a főispán leginkább színes, olykor néprajzi elemekkel is bővelkedő útleírásra emlékeztető műve szociális programot nem ad,[79] két szempontból mégis érdekes: egyrészt, ha csak utószó-szerűen is, de elismerte a nagyszabású

---

[73] *Gaál Jenő*: Társadalmi béke a gazdasági patriarchalizmus alapján. Pallas, Budapest, 1896. Sajátos módon öt évvel korábban, amikor a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére tanulmányozta az alföldi munkáskérdést, sietett kijelenteni: „A békésmegyei nép nem romlott, de nagyon önérzetes és mindinkább a maga lábára áll, mellyel szemben az atyai tanácsadás álláspontjára helyezkedni valóban nehéz vagy céltévesztett dolog lenne." (*Gaal Jenő*: Az alföldi munkásmozgalom. Athenaeum, Budapest, 1891. 37.) Ugyanezt állapítja meg — igaz, negyedszázad távlatából — Kristóffy József is. (*Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útján. Politikai emlékek 1890–1926. Budapest, 1927. 47.)

[74] *Ecseri Lajos*: Az alföldi munkáskérdés, im.

[75] "Sokan vannak, kik a munkások forrongását sokkal kevésbé a létező bajoknak, mint egyes népámítók, néha épen «külföldi izgatók» lázításának tulajdonítják. ... Ha ez utóbbi nézet közelítené is meg jobban az igazságot, szerintem ez is csak egy okkal több volna arra, hogy a munkások helyzetének javítására az állam mindent elkövessen. Uo, 161.

[76] Uo, 162.

[77] *Mandelló Gyula*: Sociálpolitikai programm. Közgazdasági Szemle, 1905. február, 81–92.

[78] *Vadnay Andor*: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Budapest, 1900.

[79] Emiatt számos támadás is érte a szerzőt. A leginkább epés és egyben legalaposabb ezek közül: *Vutsák Sándor*: A magyar kánaán. Válasz Vadnay Andor „Tiszamellékéről" című czikksorozatára. Pátria, Budapest, 1900.

agrár-szociálpolitika szükségességét,[80] másrészt a közigazgatás szociális kérdések iránti felélénkülő érdeklődésének a tanújele; egyben azé, hogy immár „főispáni szinten" sem (csak) az agrármozgalmak fegyveres elfojtásában, vagy éppen „állami munkástartalékokkal" való meghátráltatásában gondolkodtak.[81]

Vadnay könyve akár jeladásként is értékelhető volt: a következő években a törvényhatósági bizottságok és alispánok jelentéseiben, beszámolóiban, a Földművelésügyi Minisztériumnak elküldött felterjesztésekben egyre gyakrabban fordul elő az állami szociálpolitika sürgetése. Érvrendszerük nagyjából-egészéből megegyezett a konzervatív szakírókéval. A rászoruló munkásság sanyarú életviszonyai mellett általában hangoztatták az érintettek „béketűrését", lázadásra nem hajló voltát, és csaknem mindig kiemelték, hogy a szegénységük csak átmeneti jelenség. A döntő érv azonban nem ez volt, hanem az, hogy a munkások életviszonyainak megjavítása egyben a gazdák veszélyeztetettségét is segít elhárítani.[82]

Sajátos módon azt a körülményt, hogy a magyar mezőgazdaságban nem sporadikus jellegű a szociálisan elesett néprétegek megjelenése, hanem az már az agrártársadalom szerves részét képezi, a nagybirtokosok szócsövének számító Köztelek szerkesztője, Rubinek Gyula ismerte el elsőnek. A kérdés megoldására 1904-ben vámvédelmet és ezzel a gazdák jövedelmeinek fokozását követelte, úgy gondolva, hogy ennek a többletpénznek egy része majd automatikusan el fog jutni a gazdasági munkássághoz, jelentősen javítva helyzetükön.[83] 1905-ben, a kormánypárt Magyarországon addig példa nélkül álló választási veresége után, az

---

[80] „Nem tudok szabadulni attól az érzéstől, el nem viselhető súllyal nehezül a lelkemre, hogy az alföldi munkásnak és kisgazdának pusztulását megakasztani sürgető kötelesség. Kötelessége magának az államhatalomnak, az állami értelemben vett egésznek ... A hol egész osztálynak létküzdelmében a csüggedés, lankadás, a fajfönntartó erő csökkenése, a család, a gyermek jövőjéért való kitartásnak megrogyása állott be: ott nem lehet többé lelketlenségnek azzal a jelszavával vállat vonogatni, hogy kaparj kurta. Ott a vergődőnek, csak úgy, mint az árban fuldoklónak, gyorsan és erős kézzel kell a hóna alá nyúlni." *Vadnay Andor*, im, 147–148.

[81] Vadnay Andort különben az 1940-es években mint a magyar szociális haladás élharcosát ünnepelte vármegyéjének tisztikara. (*Bonczos Miklós*: Vadnay Andor emlékezete. Elmondotta csongrádvármegye törvényhatóságának 1942. június 27-én tartott arcképleleplezési ünnepén. hn, én.)

[82] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Törvényhatósági Bizottságának jelentése az 1902. évről. Budapest, 1903; Baranya vármegye alispánjának jelentése a vármegye közállapotairól; 1901. év I. félév. Pécs, 1901. A meglehetősen szűkszavú, negyed-féloldalas összefoglalók közül kirí Csanádvármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése, amely — teljesen szokatlan módon — közli a vármegye napszámosainak a földművelésügyi miniszterhez írt, segítségért könyörgő levelét. Ezt követő érvrendszere azonban teljesen hasonló a többi törvényhatóságéhoz: „E jobb sorsra érdemes nép józanságának s higgadtságának tudható be, hogy elutasítva maguktól minden — a kétségbeesett kis ember súlyos helyzetét kiaknázni akaró lelketlen, idegen emberek illetéktelen beavatkozását — nem szocializista gyűlések és mozgalmak útján óhajtjanak sorsukon javítani, hanem a földmívelésügyi kormányhoz intézett kérvényükben őszintén feltárva s adatokkal igazolva súlyos helyzetüket, onnan kérték a az orvoslást, ahonnan az — a körülményekhez képest — leginkább várható." (Csanádvármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése a vármegye 1903. évi állapotáról. Makó, 1903.)

[83] *Rubinek Gyula*: A vámpolitika szociális hatása. A Magyar Gazdaszövetség által 1904. évi április 25–30. között rendezett első socialis tanfolyamon tartott előadás. Budapest, 1904. Rubinek nézeteivel a polgári radikálisok élesen szemben álltak, hangsúlyozva, hogy az önálló vámterület csak a nagybirtokosoknak kedvez. (*Szende Pál*: Önálló vámterület és osztályharc. Huszadik Század, 1906. I. 286–314; 382–406.)

egyik legelső reakció az agrárvámok királyi rendelettel való felemelése volt.[84] A rendelkezés hatása azonban csalódást keltett, mert a mezőgazdasági munkások jövedelmi viszonyai szinte semmit sem javultak. Rubinek e tény ismeretében 1907-ben a Köztelek különszámában hosszú írásban foglalkozott a magyar vidék szociális helyzetével.[85] Az írás lényeges visszalépést jelentett az 1904-es műhöz képest. Címe (Küzdelem a nemzetköziséggel) és hangneme alig-alig különbözött a Mailáth-féle konzervatívokétól: a bajok legfőbb okát a munkások túlzott igényeiben, az azzal lépést nem tartó szorgalmukban láttatta. Elismerte ugyan, a lelkiismeretlen munkaadók létezését, de rögtön hozzátette: a lázadások legfőbb oka „mégis csak az izgatás". A lehetséges megoldások közül első helyen Rubinek a hatósági retorziók körét tágította volna ki.[86] A „szociálpolitika" ebben a megközelítésben újra csak a régi, patriarchális viszony helyreállításában, a birtokosok magánjótékonykodásában, a gazdák vezette olvasókörök és szövetkezetek munkásság előtti megnyitásában merült ki. A szerző az állam szociális ténykedését mindössze a közegészségügy helyzetének javításában, s ennek hátterében a falusi lakásügy rendezésében látta volna szívesen.

Rubineknél a Földművelésügyi Minisztérium fiatal szakembere, Czettler Jenő sokkal szélesebb körű tervezetet dolgozott ki.[87] Javaslatának legfontosabb részeit az 1898:II. törvénycikk gyökeres megváltoztatása, a szociális adatgyűjtés rendszeressé tétele, a szakoktatás megszervezése, a közegészségügy korszerűsítése és a földhözjutás megkönnyítése alkották.[88] Ugyanakkor a lakásügy nála is a középpontba került.

A munkásság kistulajdonosi réteggé való átformálása nem volt idegen más gondolkodóktól sem; sokan — inkább ösztönösen, semmint a tények ismeretében — ezt találták a leghatékonyabb eszköznek a radikalizálódástól való visszatartásukban.[89] A német szociálpolitika teoretikusainak, különösen pedig a „katedraszocialistáknak", a Verein für Sozailpolitiknak, Adolf Wagnernak és különösen Gustav Schmoller a magyar agrár-szociálpolitika kidolgozóira gyakorolt hatása egyébként is meghatározó volt; a kistulajdonosi társadalom-eszmény és az állam szociális mozgásterének kijelölése esetében pedig egyértelműen azok magyarországi recepciójáról van szó.[90]

---

[84] *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1850–1914. között. 168. In: A magyar agrártársadalom, im. 168.

[85] *Rubinek Gyula*: Küzdelem a nemzetköziséggel. Budapest, 1906. és Köztelek, 1907. 21. (március 14.), melléklet.

[86] Így például lehetővé tette volna, hogy a cselédeket munkamegtagadás esetén behívják katonának, s így mundérba öltöztetve, ingyen lehetett volna elvégeztetni velük a mezei munkát.

[87] *Czettler Jenő*: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája, im.

[88] Czettler a konzervatívok közül elsőként fogadta el, hogy „a birtokszerzés a mezőgazdasági munkás vágyának többé-kevésbé indokolt célja. ... Sokan ezt puszta földéhségnek tartják, pedig nem más ez, mint a munkaalkalom fixírozása utáni vágy oly célból, hogy a munkás jövedelme nagyobb és állandóbb legyen." Uo, 23.

[89] *Czettler Jenő*: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája, im. A legtöbb szakértővel ellentétben Czettler tisztában volt avval, hogy Marx és követői hogyan gondolkodtak minderről. (Az egyik szemléletes példa erre: *Karl Marx*: Louis Bonnaparte Marx és Engels Művei, 8. köt. 187.) A Szociáldemokrata Párt 1894-es Országos Kongresszusa emiatt az elvi alap miatt ellenezte az állami birtokok felosztását – amit különben a jelenlévő rendőrtisztviselő határozott megnyugvással jelentett feletteseinek. (491/1894. MOL K 14. BM. res. 18. doboz.)

[90] *Czettler Jenő*: Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületekre? Magyar Gazdák Szemléje, 1906. június, 358–370. *Gustav Schmoller* főleg két művével gyakorolt nagy hatást a magyar szociál-

Kísérlet a gazdasági munkások lakásviszonyainak javítására

A lakáskérdés, mint a szociális és közegészségügyi kérdések talpköve a német szakirodalomban a 19. század második felében igen korán középpontba került.[91] Mindez azonban szinte kizárólag a városokra korlátozódott. A falu lakáskörülményeit nem tekintették ugyan ideálisnak, azonban úgy gondolták (nem egészen függetlenül a már említett romantikus szemlélettől), hogy az semmiképp sem sorolandó a komolyabb odafigyelést érdemlő problémák közé. Ez a kép a századforduló táján kezdett megváltozni.[92] Különösen az osztrák földreform volt az, mely a falusi és fél-falusi, városperemi településeken élő lakosság szegényebb rétegeinek lakásviszonyait előtérbe állította, egyszersmind pedig kikényszerítette a megoldások keresését.[93] Adolf Damaschke és követői ugyanis munkás-kertvárosokat akartak létesíteni a bérkaszárnyák helyett, melyekben egyrészt a közegészségügy és közrendészet legfőbb problémáinak gyökerét, másrészt — szintén nem alap nélkül — a munkásmozgalom szerveződési kereteit fedezték fel.[94] A gyakorlati megoldások köre a városszéli parcellázások mellett az építési szabályzatok megalkotására korlátozódott, melyek a törvény betűjével kényszerítették ki megfelelő épületek létesítését. Ezeken csak néhány településen léptek túl, ahol városi lakásépítési kölcsönalapot és építőszövetkezet hoztak létre.[95]

---

politikai gondolkodásra: Über einige Grundfragen der Social-Politik und der Volkswitschaftlehre. Lepzig, 1898; Wesen und Bedeutung der neueren Armenpflege. Lepzig, 1902.

[91] *V. A. Huber*: Die Wohnungsnot der kleinen Leute in grossen Städten. H. Friedlein, Lepzig, 1857; *J. P. Fischer*: Die Wohnungsnoth in Wien. Ein Vorschlag zu deren Abhilfe.- Wien, Josef Stöckholzer 1860. *Carl Zehden*: Beiträge zur Geschichte der Wiener Wohnungsnoth und Bauwesens. Wien 1870; *Friedrich Mook*: Obdachlos. Dem Magistrat von Nürnberg gewidmet. Nürnberg, 1872; *Engel*: Die moderne Wohnungsnot. Duncker & Lepzigt, Lepzig, 1873; *E.H. d'Avigdor*: Der Wienfluß und die Wohnungsnoth. Carl Gerold's Sohn, Wien, 1873; *G. Assmann*: Die Wohnungsnoth in Berlin. Ein Vortrag gehalten im Architekten-Verein zu Berlin. Abdruck aus der Zeitschrift für Bauwesen. Ernst u. Korn, Berlin, 1873; Die Wohnungsnoth der ärmeren Klassen in deutschen Großstädten und Vorschläge zu deren Abhülfe. Gutachten und Berichte. 1–2 Bde. Leipzig, 1886; *Ludwig Fuld*: Die Wohnungsnot der ärmeren Klassen. J.F. Richter, Hamburg, 1889.

[92] *F. Stübben*: Die Wohnungverhältnisse auf dem Lande. Zeitschrift für Wohnungswesen, 1904, 218–220; *Adolf Weber*: Boden und Wohnung. Dunkel & Humblot, Leipzig, 1908; *Robert v. d. Borght*: Um den Wohnboden. Woche, 1912. 15. 597–599. *Hecht*: Zur Wohnungsfrage auf dem Lande. Berlin, 1912.

[93] *Heinrich Wehlberg*: Die Bodenreform im Lichte des humanistischen Sozialismus. Dunkel & Humblot, Leipzig, 1913; *Adolf Damaschke*: Die Bodenreform. Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der socialen Not. G. Fischer, Jena, 1916.

[94] *Adolf Damaschke*: Die Bodenreform und die Lösung der Wohnungsfrage. (Zeitfragen des christlichen Volkslebens Bd. 31.) C. Belser, Stuttgart, 1906; *Adolf Weber*: Boden und Wohnung. Dunkel u. Humblot, Leipzig, 1908; *Paul Feucht*: Bauordnung und Bodenreform. Bodenreform, 1909. 2. 41–43; *Pabst*: Bodenreform und Hausbesitz. Diskussion, 1911. 7. 328–332; *Hans Köppe*: Die Bodenreform als Sozialpolitik. Bodenreform, 1911. 14. 447–454; *Karl Feyerabend*: Der kampf uns eigene Heim und die Bodenreform. Vortruppen, 1912. 3. 385–389; *Adolf Aichberger*: Bodenreform und Wohnungsreform in Bayern. Bodenreform, 1912. 14. 424–427. Az elmélet legrészletesebb kifejtését és az elért eredmények összefoglalását ld.: *Adolf Damaschke*: Die Bodenreform. Grundsätzlishes und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der sozialen Not. Gustav Fischer, Jena, 1915. és *Georg Heyer*: Soziale Wohnungsreform. Allgemein-wirtschaftliche Vorschläge zu einer durchgreifenden Änderung der gesamten Boden-, Bau-, Haus- und Wohnungswirtschaft. Puttkammer u. Mühlbrecht, Hamburg, 1918. 3–12.

[95] *F. Baumeister*: Die Hauptpunkte von Bauordnungen. Jahrbuch Bodenreform, Berlin, 1905. 241–287.

A lakáskérdés Magyarországon sokáig nem jelentett mást, mint a fővárosi alacsony bérű kislakások hiányát.[96] Hasonlóan a német szociálpolitikusokhoz, a vidék lakásviszonyait kevés figyelemre méltatták. E kérdés tárgyalása legfeljebb az eladósodásra és a birtokvédelemre korlátozódott (a nagybirtok cselédeinek lakáskörülményeinek érintése nélkül). A strukturális szegénységet, a falvak számban egyre szaporodó nincstelen rétegével nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak; az írók javaslatai, tervei — melyek különben papíron maradtak — legfeljebb a további kiilleszkedések, a családi ház és kisbirtok elvesztésének jogi és nem gazdasági úton való megakadályozását célozták.[97]

Kezdetben nemcsak a hivatalos körök, de a szociális reformok elkötelezett tanulmányozója, a Társadalmi Múzeum sem méltatta különösebb figyelemre a vidéki lakásnyomort.[98] Nem jártak el másképpen azok sem, akik a kérdés közegészségügyi és közrendészeti összefüggéseit vizsgálták.[99] Ám míg Németországban a falu lakásügye — a lényegesen magasabb agrárbérek és a városok nem szűnő munkaerő-elszívó hatása miatt — valóban nem vetett föl komolyabb kérdéseket, addig Magyarországon a helyzet sokkal rosszabb volt. A lassan szaporodó leírásokból (és részben a népszámlálások adataiból is) világosan kiviláglott, hogy a számos község és mezőváros lakáshelyzete siralmas. A munkások gyakran a közegészségügy legminimálisabb követelményeit sem teljesítő „lakásokban" voltak kénytelenek meghúzódni, annak minden káros következményével együtt. Emellett a napszámosok és munkások jövedelmének aránytalanul nagy része is a lakhatás megoldására fordítódott, amit jelentések egy része a lázadások egyik fő okaként jelölt meg.

Bár egyértelmű volt: a nehézségek elsősorban abból erednek, hogy megfelelő jövedelem híján a mezőgazdasági munkásság képtelen megfelelő hajlékról gondoskodni, a kormányzat eleinte az állami költségvetést a kiadásoktól megkímélő és a német mintákat követő megoldást valósított meg, amikor az építésügy hatósági

---

[96] A kérdés szakirodalmának széles körű bemutatását nyújtja: *Gyáni Gábor*: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Magvető, Budapest, 1992. 1903-ban, amikor pedig már megkezdődött az állami falusi munkásház-építési akció, a magyar kormánynak a munkáslakáskérdés tanulmányozására külföldre kiküldött szakértője csak a városi lakáshiánnyal foglalkozott. (*Gelléri Mór*: Szocziális napikérdések. Budapest, 1903.)

[97] *Andrássy Géza*: Az otthont mentesítő törvények. Budapest, 1883; *Széchenyi Imre*: Birtokminimum és homestead. Budapest, 1883; *Istóczy Győző*: Javaslat az otthon mentesítéséről. 12 röpirat, 1890. november-december; *Károlyi Sándor*: Programbeszéd Gönczön. 1901. szeptember 10. Budapest, 1901. Sajátos módon az Áchim András által megfogalmazott követelések sem mentek ezen túl: beérték azzal, hogy a családi otthon mentes legyen a végrehajtás alól. (*Áchim L. András*: Mit akarunk? Parasztújság, 1906. április 8.)

[98] A Társadalmi Múzeum tablóin számos kislakás terve volt látható, de ezek közül egy sem volt gazdasági munkásház. (Jelentés a Társadalmi Múzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. Közzéteszi: Navratil Ákos. Budapest, 1903. 151–166.) A kérdés egyébként a nemzetközi tanácskozásokon sem kerül elő (*Fenyvessy József*: A düsseldorfi nemzetközi munkáslakásügyi congressus. Közgazdasági Szemle, 1902. október, 791–796.)

[99] *Farkas Jenő*: Teendők a munkás-lakások ügyében. Közgazdasági Szemle, 1896. április, 255–273; *Köllner Károly*: Szegénység és fertőző betegségek. Közgazdasági Szemle, 1896. május, 354–377. A német szakirodalomból ugyanez a kép rajzolódik ki. (*Bernhard Wetzler*: Wohnungsnoth und Wohnungsreform. Zur Frage der Bekämpfung der Tuberculose. Selbstvlg., Wien, 1902; *Max Gruber*: Tuberkulose und Wohnungsnot. (Soziale Zeitfragen, 16.) Bodenreform, Berlin, én; *Berberich*: Bau- und Wohnungshygiene. Siehe, Berlin, 1907.)

szabályozására törekedett. A belügyminiszter körrendelete[100] nyomán az 1900-as évek elején több törvényhatóság és város valóban foglalkozott a szabályozás kérdésével. Eredmény azonban kevés helyen született. Debrecen városa a belvárosra igen részletes szabályozást alkotott 1909-ben, a külvárosról viszont alig, a tanyavilágról pedig egyáltalán nem esett szó ebben.[101] Békésben, Tallián fő működési területén viszonylag gyorsan és meglehetős rigorozitással alkották meg a szabályokat — kihagyva azonban a nagybirtok cselédházait.[102] A ezekre vonatkozó előírások önkéntes elfogadtatása másutt sem járt sikerrel: Veszprém vármegyében hosszú vita után 5 helyett 10 éves határidőt adott a lakások átalakítására, s megengedte, hogy „kivételesen" még ezután is két családot helyezhessenek el egy szobában.[103] Szabolcs vármegyében még 1898-ban a munkásmegmozdulásoktól megrettent Törvényhatósági Bizottság elfogadta ugyan az új lakások építéséről, sőt a már létezők kötelező átalakításáról szóló szabályzatot, ám azt a birtokosok fellebbezése nyomán a belügyminiszter megvétózta.[104] Kivételt képezett Csongrád vármegye, ahol nemcsak a cselédházak átépítését írták elő, — igaz, 15 évnyi türelmi idővel — olyanra, hogy minden cselédnek külön szobája, kamrája és legalább fél konyhája legyen, de egészséges kutat és 50 munkás felett külön ragályszobát is kötelezően létesíttettek.[105]

Úgy tűnik, hogy a kormánytényezők is kezdettől tisztában voltak azzal, hogy a lakásügynek a törvényhatóságokra bízása nem kecsegtet túl sok eredménnyel. Ennek tudható be, hogy az 1901-es költségvetési évtől kezdve az országgyűléssel évi 100.000 koronát hagyattak jóvá gazdasági munkásházak építésére. Evvel azon a nehézségen igyekeztek segíteni, amit korábban többen leírtak: a kisemberek hitelképtelenségén. A bankok ugyanis mezőgazdasági munkásoknak még akkor sem szívesen hiteleztek, ha azok fedezetként némi földet tudtak biztosítani.[106] Erre per-

---

[100] A belügyminiszter kívánatosnak tartotta, hogy a községekben épülő lakóházak tűzbiztos fedéllel épüljenek, a szobák alapterülete legalább 3.5X3.5 méteres legyen, földpadló esetén frissen behordott talajt használjanak; az ablakok és ajtó méretét szintén javasolta megszabni. (9234/1901. Bm. Eln. Körrendelete törvényhatósági építési szabályrendelet megalkotása tb. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 23.423/1905. Ugyanennek sürgetései: 8643/1902. Bm. Eln; 12.343/1904. Bm. Eln. Ezekre a vármegye alispánja rendre azt válaszolta, hogy a kérdést „behatóan tanulmányozzák". Uo.) A megszületett szabályzatok ismertetését ld.: Magyarország vármegyei építési szabályrendeleteinek rövid ismertetése. Népegészségügy, 1927. 8. 496–509.

[101] 204/1909. kgy. Debrecen sz. kir. város építési szabályrendelete. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen thj. város közgyűlésének iratai, IV. 1403. b.

[102] Lényegesen túlment a miniszteri elvárásokon az előírás akkor, amikor a szoba alapterületét egyszobás háznál 5X5 méterben, belmagasságát pedig 3 méterben szabta meg. (3781/1904. kgy. Az építkezésekről. In: Békés vármegye szabályrendeleteinek gyűjteménye. Budapest, 1940. 252–293.)

[103] Szociális vita Veszprém vármegye közgyűlésén. Köztelek, 1905. október 14. A lap a vita részletes ismertetése végén nem kis károrömmel jegyezte meg: „Ez igazán sajnálatra méltó jelenség, mely igazolni látszik azon, sokak által vallott és az alföldi munkás-zavargások alatt hangoztatott nézetét, mely szerint a magyar paraszt munkásával és cselédjével szemben igen sok helyen merevebb és önzőbb, mint bármely keményebb szívű bérlő vagy nagybirtokos."

[104] *Mailáth József*: Magyar munkásmozgalmak és socialis tevékenység. Magyar Gazdaszövetség, Budapest, 1903. 18.

[105] Később, az 1907-es törvény nyomán az átépítési határidőt lerövidítették. *Ecseri Lajos*: A szegény ember, Budapesti Szemle, 1909. CXXXIX. köt. 204–248.

[106] Ez annál is ritkább volt, mert a legtöbb földön kisebb-nagyobb hitel már be volt táblázva: Torontál vármegyében 1912-ben pl. a szabad forgalmú földbirtokok 72%-a a becsértéke 100%-ig el

sze jó okuk volt: a gyakori fizetésképtelenség, a végrehajtás nehézkes és hosszadalmas volta és az, hogy más területeken sokkal biztosabb megtérüléssel számolhattak, éppen elég „elrettentő erővel" szolgáltak. A falusi hitelszövetkezetek ugyan sokkal kisebb fedezettel, sőt olykor csak „becsületszóval" is beérték, de az általuk nyújtott átlagosan 5–120 koronás hitel a töredékét sem tette ki egy ház árának.[107]

Az évi 100.000 koronás hitelkeret beállításával a falusi lakásépítés vált a magyar földművelésügyi kormányzat legfontosabb szociális működési terepévé.[108] Azonban a pénz nagyon is csekélynek mutatkozott: egy-egy ház ára ugyanis 500 korona körül volt, és telekkel együtt 700–1000 koronás összeget is kitett. Ez mindössze évi 100–200 épületet jelentett.[109]

Kezdetben még az is tisztázatlan volt, hogy pontosan mire is költsék el az évente rendelkezésre álló összeget. Olyan elképzelés is létezett, mely minden magyar községben egy-egy mintalakóház felépítését tartotta szükségesnek.[110] 1902-ben Pest és Kolozs vármegye kérésére ilyen céllal utaltak át 25.000 illetve 10.000 koronát; a kérelem indoklásában mindkét törvényhatóság elsősorban nem a nép szegénységét, hanem tudatlanságát, a „jobb életmód iránti érzékének hiányát" emelte ki.[111] Ám hamarosan „politikusabb" terv lépett ennek helyébe: a pénz 92.76 %-át az agrármozgalmakkal leginkább érintett vármegyék és városok munkásai kapták meg.[112]

---

volt adósodva. (Torontál vármegye közgazdasági és socialis állapota a XX. század első évtizedében. Közgazdasági Szemle, 1912. január, 103–113; március 173–186.) Jóllehet ezeknek a hiteleknek csak egy része volt bankihitel, a bankok adósságbehajtását mégis megnehezítette, sőt lehetetlenné tette.

[107] Nagykőrösi Hitelszövetkezet iratai, PML XI. 204 d; Váci Hitelszövetkezet iratai, PML XI. 202. 1. dob.

[108] Ugyan az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédpénztár évente ugyanekkora segélyösszeget kapott, autonómiája miatt annak működésébe a Földművelésügyi Minisztérium nem szólt bele.

[109] Az építkezésekre vonatkozó adatok forrása: 1907. évi XLVI. törvénycikk a gazdasági munkásházak építéséről. Miniszteri indoklás. Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés irományai. XII. k. Hiteles kiadás, Budapest, 1907. 587–599. és *Szeibert János*: Mezőgazdasági munkásház- és cselédlakásépítése közületi támogatásáról. Közgazdasági Szemle, 1939, 1. 46–81.

[110] *Bodrogi Pál*: Egészséges házakat a mezei gazdaság munkásainak! Czegléd, én. A szerző állítása szerint elképzelését az OMGE is támogatta, erre azonban más bizonyíték nem került elő. A Huszadik Század cikkírója szintén a mintaadás fontosságát hangsúlyozta. (*Wiener Moszkó*, im.)

[111] „Segítenünk kell pedig első sorban a földmívelő nép azon egyénein, kiknek nincsen annyi földjük, hogy csupán annak mívelésből meg tudjanak élni, hanem kiknek a mindennapi kenyér megszerzése végett még az év nagyobb részében, mint mezőgazdasági munkásoknak, másoknál kell munkát vállalniok. Ezen munkásnépet akkor emelhetjük ki a maga sorsával való nem törődésből, közönyből, úgy ébreszthetjük fel benne az önérzetet, hogy emberhez méltóan magának már az egészség, az életkedv megkövetelte kényelmet biztosítsa, akkor szoktathatjuk az otthon szeretetéhez, akkor szoktatjuk le a vándorlásról, ha példát nyújtunk nekik, hogy kevés összegből miként építhetnek maguknak olyan házat, melyben egyszerűen, de tisztességes módon megélhetnek, s melyben egészségük nem lesz, mint a mostani körülmények között, tönkretéve, aláásva." Erre a célra az államsegély mellé a törvényhatóság adott 3000 koronát, s várta (egyébként hiába) magánadományozók jelentkezését is. (111.636/1902. Kolozs vármegye 10.000 korona segélyt kér munkásházak építésére. MOL. Földművelésügyi Minisztérium Általános iratai — továbbiakban FM. Ált. — K 184. 1345. cs. 1915–31/1.) Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye esetében az összeget kettéosztották, és Solton, majd Cegléden építettek egy-egy 12 házból álló mintalakótelepet. (PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 23.820/1909. és 10.901/1909.)

[112] 1906-ig összesen 290.239 korona kölcsön folyósítására került sor, az alábbi megoszlásban: Bács-Bodrog 8.61%, Békés 16.61%, Csanád 10.34%, Csongrád 13.78%, Háromszék 1.72%, Jász-

A kölcsönök kiosztását a községi elöljáróságok és a városi tanácsok végezték el. Természetesen a jelentkezők rendre jóval többen voltak, mint ahány ház felépítésére lehetőség volt. A hitelben részesülők kiválasztásáról viszonylag keveset tudni, a folyamat ugyanis minden jel szerint zárt ajtók mögött, szóban zajlott le.[113] Mindössze két település: Csongrád és Békés nagyközségek esetében állnak rendelkezésünkre adatok.[114] A kiválasztásnál az indokok között mindig szerepelt a „dolgos", „szorgalmas" jelző; ugyanakkor az elutasítottak között többek neve mellett a „szocziálista meggyőződésű", „az izgatásban részt vett" megjegyzést találni. Arra ugyanakkor semmiféle utalás nincs, hogy tényleges szociális szempontokat (például az eltartottak számát) figyelembe vették volna; az is csak az egyik településnél került feltüntetésre, hogy az érintettek „másében laknak", „nyomorognak".[115]

Az építkezések lebonyolítása során a községi-városi közigazgatás vezetői részéről a legtöbb helyen hasonló hozzáállást lehetett megtapasztalni. Jóllehet a számos jelentkező közül a legmegbízhatóbbnak, leginkább szorgalmas és pontos munkásnak ismert személyeket igyekeztek kiválasztani, irányukba a továbbiakban mégis nagyfokú bizalmatlanság nyilvánult meg. Készpénzt egy esetben sem adtak a kölcsönt elnyerő kezébe, és az érintettek a házak kivitelezésébe sem szólhattak bele, a típusterveket mindenben tiszteletben kellett tartani.[116] A telkeket a falvak és városok bocsátották rendelkezésre, általában a községek közlegelőiből kihasítva, csökkentett áron. A takarékosság és a kölcsön vissza nem fizetésétől való félelem egyaránt arra indította a közületeket, hogy minimális, általában 200 négyszögöl körüli földet adjanak egy-egy családnak, ami csaknem lehetetlenné tette, hogy a ház körül zöldségeskertet vagy nagyobb baromfiudvart rendezzenek be, így egészítve ki — főleg télen — a családfő keresetét.[117]

Nagykun-Szolnok 11.03%, Kiskúllő 2.07%, Kolozs 3.45%, Pest-Pilis-Solt-Kiskun 8.61%, Torontál 8.61%, %, Hódmezővásárhely 8.28%, Zombor 6.89%. Az elosztás a törvényhatóságon belül azoknak a községeknek a javára történt, ahol a „szociális nyugtalanság a legtöbb bajt okozta". (*Kerék Mihály*: Lakásügy és lakáspolitika. M. Kir. József Nádor Közgazdasági Egyetem Szociális Tanfolyama, Budapest, én. [1944] 21–22.)

[113] Erre utal: *Kisjátzi Szeles Ottó*: A Hódmező-vásárhelyi M. Kir. Földmíves Iskolára vonatkozó főbb adatok. Hódmező-vásárhely, 1900. 16.

[114] Csongrád nagyközség elöljáróságának jelentése a gazdasági munkásházak építése ügyében, 1906. MOL. FM. Ált. K 184. 535. cs. 1910–31/1. tétel. Békés nagyközség elöljáróságának jelentése a gazdasági munkásházakra kiadott hitelek törlesztése tárgyában, 1908. Uo. 44 illetve 64 házat építettek a két községben.

[115] Feltehető lenne, hogy az elöljáróság személyesen ismerte az igénylőket, és ezért nem foglalkoztak azzal, hogy valóban a leginkább rászorulók kapják-e a juttatást. Ezt azonban a két község lélekszáma (Békés: 25.473, Csongrád: 22.606) elég meggyőzően látszik cáfolni. (A Magyar Szent Korona országainak népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községkint. Magyar Statisztikai Közlemények, 1. köt. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902. 186, 278.)

[116] *Csergő Károly*: A munkásházak keletkezése. In: Szentes. Szerk.: Nagy Imre. Magyar Városok Monográfiája, III. Budapest, 1928. 268–271. A kötet adatai szerint a Szentesen és Csongrádon kiosztott telkek méret eleinte 200, később 300–400 négyszögöl volt.

[117] Későbbi számítások szerint a legkisebb parcella, amelyen ház körüli kisegítő gazdaságot érdemes létesíteni, 500–600 négyszögöl. (A falusi kislakásépítési akció ismertetése és útmutató az akciónál követendő eljárásokra. Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet iratai, MOL. Z 139. 1. cs. 2. dossz.; *Acsay László*: A falu építkezése. Népegészségügy, 1927. 16–17. 1141–1144.)

Bár a falvankénti mintaházak építését végül elvették, a Földművelésügyi Minisztérium 1904-ben pályázatot hirdetett meg gazdasági munkás- és cselédházak tervrajzainak kidolgozására.[118] 1906-ban el is hagyta a nyomdát az az album, mely a munkásoknak és gazdáknak javasolt épületek rajzait és költségbecslését tartalmazta.[119] Az összesen csaknem 100 házterv közös jellemzője volt irreálisan magas áruk: így például a „Kolozsvármegye által segélyezendő munkásházra" 1300, míg mezőhegyesi ménesbirtokon felhúzandó kétlakásos cselédházra 1800 koronát irányzott elő. A tervekből világosan kiderült az is, hogy a minisztérium a „szociális gondolkodásban" meddig kíván elmenni: a cselédházak egyetlen kivétellel közös konyhát tartalmaztak, az idénymunkások szállásául szolgáló „munkástanya" pedig egyik kivitele szerint 20 főre készült, ágyak helyett a padló szintje fölé emelt közös hálópadkával, másik változata szerint pedig 120 fős befogadóképességgel és háromemeletes ágyakkal.[120] (Megjegyzendő, hogy az utóbbi használatát büntetésvégrehajtási intézetekben ekkor már évek óta tiltották.[121])

Az 1907-es mezőgazdasági törvények

Az 1905-ben a választásokat megnyerő, ám csak 1906-ban kormányra lépő ellenzéki koalíció egyik legfontosabb feladatának az agrár-szociális kérdések rendezését tekintette, részben kárpótlásul az általános és titkos választójog bevezetése helyett.[122] 1907-re az agrármozgalmak jórészt kifulladtak, így a kormány elkerülhette annak a látszatát, hogy az újabb, a korábbinál szociálisabb törvények megalkotása a munkások által kikényszerített folyamat lett volna.[123] A reformokat a Baranya vármegye által kezdeményezett és 14 más törvényhatóság által támogatott felirat is erőteljesen sürgette.[124] A kérés középpontjában az 1898:II. törvénycikk „hiányosságainak kiigazítása" és a munkáslakás-program erőteljes felgyorsítása állt. Utóbbit indokolta, hogy az 1901–1905. közötti időszak nekibuz-

[118] A M. Kir. Kormány 1903. évi működéséről... im. 110.

[119] Gazdasági munkás- és cselédlakások. A földművelésügyi miniszter kiadványai, 16. Budapest, 1906.

[120] Sajátos módon magántervezők sokkal messzebbre jutottak ennél elképzeléseikben. Jó példa erre herceg Esterházy főépítészének, Szolnoky Dezsőnek a tervsorozata. A mérnök nemcsak pincét javasolt a kamra alá (verem helyett), hanem a sorház helyett szóló vagy ikerházakat javasolt építeni, mert esetleges parcellázás esetén azok sokkal hasznosíthatóbbaknak bizonyultak. (*Szolnoky Dezső*: Cselédházak. Köztelek, 1908. december 23, 2778–2782.)

[121] *Szöllősy Oszkár*: Magyar börtönügy. Budapest, 1930. 127–129.

[122] Wekerle miniszterelnök 1906. október 12-én a Képviselőházban „rendszeres" és szociális politikát ígért. (Az 1906. május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1908. III. kötet, 22–25.) A földművelésügyi miniszter személye is a stílusváltás biztosítéka volt: az aratósztrájkokkal szemben nem erélyt, hanem mindenekelőtt „körültekintő, tapintatos" magatartás várt el a hatóságoktól és azt, hogy a szerződés tiszteletben tartása mellett igyekezzenek békése eloszlatni az ellenállókat. (Felségfelfolyamodás az aratás lefolyása tb. MOL. K 178. FM. Eln. 7974/1907)

[123] Mailáth József 1906-ban a törvény-előkészítés hírére sietett leszögezni: „A munkások helyzetének javítása és a szocziálista kérdés olyan két törekvés, melyek kölcsönösen kizárják egymást." (*Mailáth József*: Bismarck, mint szocziálpolitikus. Budapest, 1906. 63.)

[124] Baranya vármegye felirata a földművelésügyi miniszterhez a gazdasági munkások helyzetének javítása tb. (MOL. K 178. FM. Eln. 8428/1907. és jelentéktelen szövegbeli változásokkal: PML Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Törvényhatósági Gyűlésének iratai IV. 403. a. 1823/1906. kgy.)

dulása után az állami pénzből finanszírozott építkezések lelassultak, s 1905-ben pedig már nem is szerepelt újabb összeg a költségvetésben erre a célra.[125] Lassan ugyanis hivatalos tényezők is kezdték belátni, hogy az eleinte évi 100, később 300 ezer korona, amit erre a célra a előirányoztak, évi alig 500–600 ház felépítésére elegendő.[126]

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1907. április 4-én két törvényjavaslatot nyújtott be a Képviselőházban.[127] Ezek közül az első, amely a „Gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról" címet viselte, elkeseredett viták tárgya lett.[128] A cselédek munkaviszonyának részletes körülírása elsősorban szigorításokat tartalmazott, ami a baloldal számára elfogadhatatlan volt. Ugyanakkor a gazdaszervezetek is kétségeiket hangoztatták, ám ők éppen a tervezet szociális részei miatt. Sok kisebb rendszabály mellett főleg a gazda gyógyíttatási kötelezettsége miatt tiltakoztak: az ugyanis a nagybirtokon általában nem okozott különösebb megterhelést, ám az egy-két cseléddel dolgozó, készpénz híján orvost, kórházat még saját magának és családjának sem biztosítani tudó paraszt számára megfizethetetlennek bizonyult. Felvétele a törvény rendelkezései közé ugyanakkor nyílt beismerése volt az önkéntességen alapuló betegbiztosítási rendszer csődjének.[129]

A törvénynek a cselédlakásokra vonatkozó része régi követeléseknek tett eleget. A 29. §. kötelezővé tette új házaknál minden nős cseléd számára külön szoba, kamra és fél konyha biztosítását, kút ásását és árnyékszék állítását, bizonyos létszámon felül pedig ragályszoba építését (bár a meglévő épületek átalakítására tíz év türelmi időt hagyott). Az 57. §. által kirótt legfeljebb 50 korona büntetéspénz azonban, amit a jogszabály megszegőinek fizetnie kellett, legfeljebb a kis- és középbirtokosok számára bírt visszatartó erővel.[130]

---

[125] A M. Kir. Kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1906. 117–118.

[126] A M. Kir. Kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1907. 130–133. A jelentés évi 600 házra vonatkozó adata egyébként több, mint optimista volt: házanként kb. 500 koronás költséggel számolt, jóllehet a gyakorlatban 1–1 ház ára inkább 800–900 korona körül alakult. (*Keller Gyula*: Gazdasági munkásházak. A Társadalmi Múzeum Értesítője, 1909. 1. 45–54.) A költségvetési kölcsönből 1907. végéig az ország 9 vármegyéjének 25 községében és 1 törvényhatósági jogú városban összesen 697 munkásház épült meg, ismeretlen számú pedig munka alatt volt. (A M. Kir. Kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1909. 130–133.)

[127] Az 1906. május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1908. VIII. kötet, 4.

[128] *Dolmányos István*: A „derestörvény". In: Magyarország története tíz kötetben. 7/2. köt. 1890–1918. Akadémiai, Budapest, 1988. 644–647. A Huszadik Század egyenesen úgy fogalmazott: a törvény a munkaadók „osztálytudatos felelete" a munkásmozgalomra; megalkotóinak példaképe pedig a cikkíró szerint Werbőczy volt. (*Rácz Gyula*: Az új cselédtörvény bírálata. Huszadik Század, 1907. 1. 413–445.)

[129] Az 1907:XIX. törvénycikk tárgyalásakor az országgyűlésben többen követelték a kötelező betegbiztosításnak a mezőgazdaságra való kiterjesztését; végül a Képviselőházban határozat született arról, hogy a kormány dolgozzon ki és terjesszen be ilyen értelmű javaslatot. (*Bikkal Dénes*: A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosításának problémája. Budapest, 1944. 5.) Az önkéntes biztosítás kudarcát egyébként az 1912:VIII. törvénycikk képviselőházi beterjesztésekor a miniszter a gazdasági munkások előrelátásának hiányában jelölte meg. (Magyar Törvénytár. Budapest, 1913. 86–97.)

[130] Ennek ellenére az OMGE még 1907. őszén javasolta a „kedvezőtlen tapasztalatok alapján" a törvény módosítását. MOL. K 178. FM. Eln. 1337/1907.

A földmívelésügyi kormányzat tisztában volt azzal is, hogy kisebb birtokosok a cselédlakásokra vonatkozó előírásoknak aligha tudnak majd eleget tenni, így a cselédeivel egy lakásban élő gazdákat mentesítették a végrehajtása alól.[131] A nagybirtokokon ugyanakkor a közös lakás rendszere ekkorra lassan visszaszorulóban volt. Jóllehet ugyanis az országban állandó munkaerő-felesleg állt rendelkezésre, a minőségi munkások iránti kereslet nem szűnt meg. A gazdatisztek szemében pedig „minőséginek" számított a nagycsaládos munkavállaló: általában sokkal könnyebben fegyelmezhető, irányítható volt, mint az egyedülálló.[132] Az asszony és a serdültebb gyermekek emellett, ha nem is teljes értékű, de mindenképpen olcsó, és folyamatosan rendelkezésre álló tartalék-munkaerőt jelentettek.[133] Éppen ezért érthető, hogy a cselédlakásokra vonatkozó paragrafust különösebb támadások nem érték. Egyedül Rubinek érvelt ellene a Köztelekben, mondván: a „cselédek szeretnek együtt lakni", mert így megoszlik a fűtés költsége és van, aki vigyázzon a gyermekekre.[134]

A törvény legnagyobb hiányosságai azonban nem az elfogadott paragrafusokban rejlettek. Azokat a korábbi szabályozások fényében komoly szociális haladásnak lehet tekinteni. Nem mondható el mindez a végrehajtásról és főleg annak ellenőrzéséről. Az ellenőrzés ugyanis — más szakközegek nem lévén — az általános közigazgatásra, vagyis a jegyzőkre és főszolgabírókra, továbbá a tiszti orvosokra maradt. Előbbiek elfogulatlansága aligha volt biztosítható: községi illetve törvényhatósági alkalmazottak lévén az önkormányzati testületek akaratát, az ottani politikai erőviszonyokat kénytelen voltak szem előtt tartani — márpedig az ott ülők fele részét a legnagyobb adófizetők, a virilisták tették ki! Hasonló volt a helyzet a tiszti orvossal is, akinek működési területét a többnyire elégtelen útiátalány tovább szűkítette.[135] Ha pedig a közigazgatási vagy közegészségügyi

---

[131] 29. §. Ecseri Lajos megjegyzi, hogy a szentesi határban 68.000 holdon mindössze 33 cselédlakást írtak össze, mert a tanyásgazdák cselédei – az istállóban laktak... (*Ecseri Lajos*: A szegény ember, im. 209.)

[132] *Gádoros György*: Cselédjeink. In: A Magyar Gazdatisztek Országos Szövetségének naptára az 1912. évre. Budapest, 1911. 34–37.

[133] Nagyon sok munka — pl. kapálás, egyelés — esetén az asszonyok a férfiakkal csaknem egyenlő értékű munkát végeztek, „természetesen" azonban sokkal kisebb bérért... 1897-ben a Magyarországi Földművelő Munkások 1. Kongresszusán elhangzott egyik legfontosabb követelés az volt, hogy a női munkás és gyerek 14 év fölött a férfival egyenlő bért kapjon. (Szalai István orosházi földmívelő előadása. Rendőrhatósági jelentés a Magyarországi Földművelő Munkások 1. Kongresszusáról. 1497/1897. MOL K 14. BM. res. 25. doboz. 1. tét.)

[134] Írásába bizonyosan a törvényjavaslat miatt került be ez az érv, mert az 1906-os kiadásban még nem szerepelt. (*Rubinek Gyula*: Küzdelem a nemzetköziséggel, im.) Megjegyzendő, hogy az országgyűlési vita során Lányi Mór képviselő szájából hangzott el erre a csattanós válasz, aki a cselédség lakásviszonyait úgy jellemezte, hogy „vannak birtokok, a hol oly együttélést folytat a mezőgazdasági munkásnép, amely közel jár a promiszkuitáshoz." (Az 1906. május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1908. IX. kötet, 118.) Hasonlóan kemény szavakkal szólt a kérdésről Ecseri Lajos. (*Ecseri Lajos*: A szegény ember, im.)

[135] Éppen ezért merült fel az 1910-es évek elejétől egy, az önkormányzatoktól független, az iparfelügyelet mintájára megszervezett állami ellenőrző szerv létesítésének a gondolata. (*Mayer Károly*: A mezőgazdasági munkások szociális biztosítása. In: Társadalompolitikai feladataink. Az 1926. október 24–30-ig tartott Közegészségi és Társadalompolitikai Országos értekezlet munkálatai. Szerk.: Balogh Andor és Kovrig Béla. Budapest, 1926. 173–182. *Dwortsák Antal*: Munkáslaká-

tisztviselő lelkiismeretessége folytán meg is indult az eljárás, akkor sem biztos, hogy az elmarasztalás megtörtént.[136]

Szemben az idézett 1907:XLV. törvénnyel, a vele együtt benyújtott, a gazdasági munkásházak építéséről szóló javaslat szinte ismeretlen maradt.[137] Míg az előbbi rendelkezés a cselédek számára biztosított kisebb-nagyobb szociális juttatásokat, addig az utóbbi a többi gazdasági munkás helyzetén igyekezett javítani. A napszámosok, summások, törpebirtokosok és más, az illékony munkalehetőséget kergető munkások problémái közül — hasonlóan a korábbi évek elképzeléseihez — egyet, a lakáskérdést ragadott ki. A vármegyei előterjesztések nyomán Földművelésügyi Minisztérium szakértői arra az álláspontra jutottak, hogy a mezőgazdasági munkásság lakáshiányának alapvető oka a hitelképtelenségükben kereshető. Az, hogy a kérdést szövetkezetek létesítése útján rendezzék, csaknem tizenöt év agrármozgalmai után — aligha meglepő módon — nem volt népszerű gondolat sem a törvényhatóságok, sem a minisztérium hivatalnokai előtt. Ehelyett az állam és a helyi (vármegye-városi, illetve községi) önkormányzatok egymás mellé rendelésében vélték föllelni a megoldást.[138] Szemben a vagyonnal nem rendelkező mezőgazdasági munkással, a települések többnyire elégséges fedezetet tudtak kínálni a bankoknak, emellett, mint hitelért jelentkezők, bizonyos társadalmi presszióval is tudtak élni a hitelintézetek irányában (ebben leginkább a törvényhatóságok voltak kedvező helyzetben). A kölcsönt aztán ők adhatták volna

---

sok. Uo. 240–251; *Erődi-Harrach Béla*: A társadalmi organizáció jelentősége a szociális munka szempontjából. In: A magyar szociálpolitika feladatai, im. I. köt. 165–182; *Valkó László*: Az új magyar szociálpolitika. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika. Magyar Társaság Könyvei, 2. Magyar Társaság, Budapest, 1940. 8.). A tisztiorvosok helyzetére: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tiszti főorvosának felterjesztése a belügyminiszterhez. PML. PPSK Alisp. IV. 408. b. 21.989/1909.

[136] Bizalmas miniszteri utasításra számos cselédlakás-kihágási ügyet félbeszakítottak. (*Kerék Mihály*: A földkérdés és a szociálpolitika. In: A magyar szociálpolitika feladatai, im. II. köt. 655–667.)

[137] Jó példa erre, hogy a cselédtörvényt igen éles szavakkal és hosszasan bíráló Népszava, de a Magyarországi Földmívelők, Kisgazdák és Kubikusok Országos Szakegyesületének hivatalos újsága, a Földmívelők Lapja is mellőzi a törvény említését. A Huszadik Század összefoglalója pedig agrár-szociálpolitikai törvényként még 1908-ban is csak az 1898:II. törvénycikkről szól – meglehetősen elítélő hangon... (*Rónai Zoltán*: A magyar szociálpolitika mérlege. Huszadik Század, 1907. 513–540.) A helyi lapok közül csak a Békésmegyei Közlöny írt róla hosszabban, mert Darányi ezt a törvényhatóságot említette meg jó példaként a törvény miniszteri indoklásában. (A békésmegyei munkásházak. Békésmegyei Közlöny, 1907. április 11.) Dolmányos István 3200 ház megépültéről ír, aminek ellentmond a kormány 1914. évi hivatalos jelentése, mely 5991 ház átadásáról és több mint ezer épüléséről számol be, az 1901–1907. közt elkészülteket nem számítva. (*Dolmányos István* im. 647; A M. Kir. Kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1909. 162; *Szeibert János* im. 13.)

[138] Különösen Kolozs vármegye 1903-ban létrehozott Vármegyei Munkásházépítési Alapjának Szabályrendelete látszik megelőlegezni a törvényt és a végrehajtási rendeletét. Főbb eltérés, hogy csak vármegyei lakos részesíthető kölcsönben, és sertésólat, istállót is szándékoztak építeni a ház mellé, melyet egységes terv alapján maga a juttatott húzott volna fel. 1906-ban az alapszabályt megváltoztatták: az ólat és istállót törölték, továbbá előírták, hogy szakember vezesse az építkezést. Ám a hegyek egeret szültek: 1910-ig nem kezdték meg az építkezést, majd 1913-ban a Földművelésügyi Minisztérium engedélyével a Munkásházépítési Alap vagyonából Népházépítési Alapot szerveztek, és Teke, Gyalu, Hadalmás községben kezdtek népházakat építeni. (Kolozs Vármegye Hivatalos Közlönye, 1903. június 20, 1906. november 8; MOL. FM. Ált. – K 184. 1345. cs. 1915–31/1.)

tovább az egyes személyeknek. Mindehhez az állam kamattámogatással és némi nyomásgyakorlással járult volna hozzá (az utóbbi az esetleg vonakodó önkormányzatok meggyőzését szolgálta). Az elképzelés kidolgozásakor valószínűleg ismét a német szociálpolitikát, a városi lakásalapok egyes megoldásait vették alapul.

Darányi, mielőtt annak országgyűlési tárgyalása megkezdődött volna, előszentesítésre elküldte a törvénytervezetet az uralkodónak.[139] A miniszter az általános indoklásban mindenekelőtt sietett leszögezni: „A mezőgazdasági munkáslakások ügye, melynek helyesirányú rendezése nem csak a munkás jóléte és az ezen alapuló társadalmi béke, hanem a közgazdaság, közegészségügy és a közrendészet szempontjából is kiváló jelentőségű, Magyarország egyes vidékein igen elmaradott állapotban van. A kisebb községben és városokban a magán vállalkozás tartózkodik a kevésbé jövedelmező munkásházak építésétől, s e miatt a lakáshiány [annyira] égetővé válik, hogy egyes alföldi helységekben a munkás éves jövedelmének 20 %-áért másik, sőt harmadik családdal kénytelen egy helyiségben élni." Ehhez azonban rögtön hozzáfűzte az intézkedés kivételes jellegét is: „a segítésre első sorban hivatott községek és törvényhatóságok másnemű közterheik miatt képtelenek a gazdasági munkások házépítésre vagy lakásszerzésre irányuló törekvéseit anyagilag kellőképpen támogatni, a munkásházak kérdése állami támogatás nélkül meg nem oldható."[140]

Ezek után következett a javaslat részletekbe menő indoklása. Sajátos módon a helyi hatóságokat nem csak azért látta szükségesnek bevonni a végrehajtásba, mert azok ismerik az adott község viszonyait (s persze a juttatandókat is), hanem azért, mert tartott tőle, hogy „a törvényhatóság és a község, a municipiális társadalompolitika elsőrendű szervei, más egyéb szociális követelményeikről is lemondanak, abban a reményben, hogy azokat az állam fogja elvégezni."[141] A húszéves házadómentesség indoklása meglehetősen sablonosra sikeredett, miután a miniszter határozott mozdulattal húzta át az eredeti szöveg azon pontját, mely szerint ez „némileg kiegyenlíti a házadómentesség adórendszerünknek a létminimum adómentességének hiányaival kapcsolatos letagadhatatlan hátrányait". Darányi a továbbiakban hosszasan ecsetelte az így létrejövő munkástelepeken érvénybe léptetendő kocsmatilalom „erkölcsjobbító" voltát, és részletes számítást mellékelt arról, hogy az évi 300.000 koronás költségvetési összeg érintetlenül hagyása esetén a 2 %-os állami kamattámogatással évente 15 millió korona magántőkét lehetne befektetésre bírni, ami nem kevesebb, mint 15.000 munkásház építését jelentené. Az uralkodót bizonyára meggyőzte az igen részletes indoklás,

[139] A felségfelfolyamodvány szövege két változatban maradt fenn a Földművelésügyi Minisztérium iratanyagai között. Az egyik az eredeti szöveg, melynek írója sajnos nem azonosítható, a másik pedig a miniszter által átjavított, végül elküldött példány. MOL. K 178. FM. Eln. 3125/1907.

[140] A miniszter kihúzta az általános indoklásból a vármegyék azon aggályát, hogy a törvény megalkotása a kis- és középgazdák jövedelmét (akik eddig a házakat és házrészeket bérbe adták), csökkenteni fogja. Ez ellen korábban például Zólyom városa tiltakozott erőteljesen. (Zólyom szab. kir. város polgármesterének jelentése az 1903. évről. Zólyom, 1904.)

[141] Arra, hogy ez a félelem nem volt alaptalan, jó példával szolgál Nagykőrös képviselőtestülete: 1908-ban, majd 1909-ben ismételten azzal utasították vissza a munkáslakások építésének még a gondolatát is, hogy a városi hivatalnokok nagy részét állami célokra, de az állam támogatása nélkül tartják fenn, s ilyen körülmények közt újabb feladatok átvállalására nem hajlandóak. (PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 10.901/1909. és 35.302/1910.)

mert tíz nappal a Bécsbe való elküldése után engedélyezte a törvénytervezet benyújtását.

Sajátos módon a javaslat országgyűlési tárgyalásakor a miniszter egészen más húrokat pengetett. A pontos, részletekbe menő számítások helyett inkább képviselőtársainak érzelmeire kívánt hatni, általános szociális gyógyírként mutatva be a munkásházak építését: „Mint családi tűzhely, a lakás erkölcsi fogalommá emelkedik, a mely csodás erejét érezteti a bűn és nyomor ezernyi csábításával szemben. Az állandó lakás a munkásnak otthont ád, megtanítja ezt a hazai földhöz való ragaszkodásra, s arra, hogy boldogságát, örömét övéi körében keresse és találja fel; megtanítja a munkást a magántulajdon tiszteletére és megbecsülésére, mert csak az érzi a jogi, gazdasági és társadalmi intézmények áldását, a ki azok védelmét előnyét maga is élvezi."[142] A Munkásügyi Bizottság előadója, ifjabb Madarász József még Darányi optimizmusán is túltett, amikor értékelte a javaslatot: úgy találta, hogy az nem csak a „a tüdővésznek, a fertőző betegségeknek, a gyermekhalandóságnak, a családi kötelékek meglazulásának, az erkölcstelenségnek, a nyomornak és a bűnnek" veszi elejét, de meggátolja „nemzeti létünket leginkább veszélyeztető két irányzatnak, a mezőgazdasági sztrájknak és a kivándorlásra való izgatásnak" terjedését is, amikor éppen azokat állítja előtérbe, „a kik eddigelé szerencsétlen közjogi tusáink miatt nem részesülhettek a törvényhozás részéről kellő istápolásban".[143]

Az országgyűlésben a törvénytervezethez mindössze egyetlen érdemi módosító javaslat született, a Képviselőház Pénzügyi Bizottsága részéről, mely a „gazdasági munkás" meghatározást úgy kívánta pontosítani, hogy annak felső határa egynegyed telek birtoklása legyen.[144] Ennek megszavazása után a jogszabály é-

[142] 1907. évi XLVI. törvénycikk a gazdasági munkásházak építéséről. Miniszteri indoklás. Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés irományai. XII. k. Hiteles kiadás, Budapest, 1907. 587–599.

[143] Az 1906. május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1908. IX. kötet, 105–125. A véleményből egyébként nem hiányzott a „régi szép idők" kötelező felemlegetése, amikor a magyar nép még „szilaj volt és a pusztában hált"; ennek ellentételezéseként pedig a jelen értékelése: „Változnak az idők, változnak a viszonyok; a nép hitét, erkölcsét megrontja az alkohol, megrontja az izgatás elannyira, hogy teste betegségek iránt fogékonnyá lesz, igényei aránytalanul nőnek, úgy hogy nem képes magának és családjának azt a biztos megélhetést nyújtani, mely alapja a boldogságnak és a mely nélkül nem képzelhető el más, mint tengődés és nyomor." Különben az egyetlen jelentősebb „pengeváltásra" épp Madarász egy kitétele miatt került sor. Maniu Gyula román képviselő ugyanis — amellett, hogy a törvényt megszavazásra javasolta — élesen tiltakozott azon beállítás ellen, mely „belső ellenségek" bomlasztó tevékenysége miatt látta indokoltnak a szociálpolitika fokozását. Később Ecseri Lajos is úgy ítélte meg, hogy „nálunk, sajnos, egy évtized óta a meddő közjogi harcz miatt az alsóbb néposztályok helyzetének javítása iránt egészen megszűnt az érdeklődés. Az erősebb társadalmi néposztályok a közjogi viták közepette is meg tudták védeni és elő tudták mozdítani a maguk érdekét, de a munkás-osztály, politikai befolyás híjján az államhatalmat nem volt képes saját céljai érdekében használni." (*Ecseri Lajos*: A szegény ember, im. 172.)

[144] A pénzügyi tárca részéről később sem volt ritka az akadékoskodás. Így például kikötötték, hogy a törvény által megadott házadómentességet csak akkor lehet érvényesíteni, ha a pénzügyigazgatóság kiküldöttje megszemlélte a házakat... (Pénzügyminiszteri átirat a 67.000/1907. FM. rendelet tb. MOL. K 178. FM. Eln. 7499/1907.) 1912-ben Békés vármegye alispánja azt kifogásolta igen határozottan, hogy az adómentességet csak a házra és az alatta lévő beépített területre adja meg az adóhatóság, de az alig 300 négyszögöles kertre már nem; a panaszt a pénzügyminiszter elutasította. (MOL. FM. Ált. K 184. 759. cs. 1913–31/1. tétel)

letbe lépett. Végrehajtási rendelete is csakhamar megjelent, néhány kérdésben pontosítva az előbbi szövegét.[145] A legfontosabb várható nehézség a helyi hatóságok esetleges vonakodása volt. Erre a törvényalkotó is gondolt, amikor a község, város vagy törvényhatóság visszautasító végzése esetére lehetővé tette, hogy más, erkölcsi köztestület vegye igénybe a kölcsönt és az állam kamattámogatását. A rendelet ezen lényegesen túlment, amikor kilátásba helyezte, hogy a Földművelésügyi Minisztérium minden esetben megbízottat küld a helyszínre, ha legalább tíz kérelmező van a faluban; a megbízott feladata pedig nem csak a jogi lebonyolításban való segédkezés volt, hanem a helyi hatóságok meggyőzése is...

Az 1907-es ikertörvény ugyan nem szólt róla, de ugyanebben az évben kezdődött meg az a kísérlet, mely a mezőgazdasági munkások föld utáni sóvárgását igyekezett lecsillapítani kis földbérletek létesítése és ezzel a munkalehetőség és a kereset állandóbbá tétele útján. Mivel az állam ilyen célokra szánt anyagi erejét a telepítések teljesen lekötötték, és talán azért is, mert az ott elkönyvelt kudarcok elvették a minisztérium kedvét újabb, kétes kimenetelű földbirtok-politikai akcióktól, a földbérletek megszerzését szövetkezetekre bízták. Ilyen terv korábban már Kárpátalján is felmerült, ahol Egán Ede a Schörnborn grófoktól és a kincstártól 25 évre bérbe vett 12.622 hold földet, ám ott a tényleges kisbérletekre osztás Egán halála miatt elmaradt.[146] Csaknem nyolc évvel később, a Temes vármegyei Lieblingben alakult meg az első földbérlő-szövetkezet,[147] melynek példáját a barsi Brogyán, a somogyi Tótszentpál és a bács-bodrogi Mélykút község szövetkezetei követtek. A kivétel nélkül „alulról", az érdekeltek által kezdeményezett társaságokat az állam eleinte csak kisebb segéllyel támogatta, majd 1909-től — mint a „gazdák nevelőiskoláit" — az Országos Központi Hitelszövetkezet alá rendelte őket.[148] Evvel papíron a „szakszerűséget" kívánták megvalósítani, azonban úgy tűnik, sokkal inkább a patronálás (elsősorban a fölöttébb gyanakvó törvényhatósági ellenőrzéssel szemben) és a szemmeltartás volt a cél.[149]

A gazdasági munkásházak építéséről szóló törvény végrehajtása

A Földművelésügyi Minisztérium még 1907. őszén szokatlan energiával fogott hozzá a munkásház-törvény megvalósításához: a végrehajtási rendeletet né-

[145] 67.000/1907. FM. rendelet a gazdasági munkásházak létesítésének állami támogatásáról szóló 1907. évi XLVI. t-c. végrehajtása tb. Magyarországi rendeletek tára, 1907. M. Kir. Igazságügyminisztérium, Budapest, 1908. 1446–1454.

[146] *Gyurácz Ferenc*, im.

[147] Az első magyarországi mezőgazdasági és ipari hitelszövetkezeteket szintén Erdélyben alapították Németországban tanult szász iparosok, Hermann Shultze-Delitzsch-i önsegély-elvet követve. Károlyi Sándor szervezte Pestmegyei Hitelszövetkezet csak 1886-ban követte példájukat. Az 1898:XXII. törvénycikk nyomán ebből nőtt ki az Országos Központi Hitelszövetkezet, nagyarányú állami tőkesegéllyel. (Országos Központi Hitelszövetkezet és a kötelékébe tartozó szövetkezetek ismertetése. Budapest, 1932; *Fritz Schulte*: Die Bodenkreditinstitute der österreich-ungarischen Monarchie 1841–1910. Duncker & Humblot, München, 1912. 23–27.)

[148] *Kajcsos Ferenc:* Földbérlőszövetkezeteink szervezete és a mélykúti földbérlőszövetkezet monográfiája. Budapest, 1942. és *Valkó László*: A hitel. In: A magyar szociálpolitika feladatai, im. II. köt. 711–721.

[149] Országos Központi Hitelszövetkezet Földbérlőszövetkezeti Osztályának iratai: MOL. Z 148, 1142. tét.

hány hét alatt 15.000 példányban küldték szét az országban, a községekben pedig ki is dobolták.[150]

Aligha meglepő, hogy elsőnek azokban a déli vármegyékben kezdődött el az új törvény alapján munkásházak építése, amelyeket korábban erőteljesen érintett a munkásmozgalom. Az itteni közigazgatás vezetőiben lassan megért az elhatározás egy aktívabb, megelőző jellegű szociálpolitika folytatására.[151] Nem volt mellékes az sem, hogy ezeken a területeken 1901. óta már folyt hasonló tevékenység, így bizonyos tapasztalatok rendelkezésre állottak. Elsők között Csongrád vármegye jelentkezett a Földművelésügyi Minisztériumnál; a még 1907-ben megkezdett építkezések nyomán 50–50 házat fejeztek be Horgoson, Tápén és Sándorfalván.[152] Békés vármegye közgyűlése még a törvény képviselőházi tárgyalása során megszavazta, hogy a kihirdetés után azonnal kapcsolatba lép a földművelésügyi miniszterrel újabb munkásházak létesítése érdekében.[153] Csanád pedig a vármegye költségvetése terhére több községben vett építési telkeket, melyeket a későbbi munkásházépítések számára szándékoztak rendelkezésre bocsátani, kamatmentes kölcsön formájában.[154] Püspökladány nagyközség elöljárósága 100.000 korona államsegélyt kért és kapott a Földművelésügyi Minisztériumtól ugyanerre a célra, amelyből szűk másfél év alatt sikerült felépíteni az akkor 258 házból álló Darányi-telepet.[155]

Torontálban néhány hónappal a törvény elfogadása után a vármegyei közgyűlés 1000 ház építésére vállalkozott, szinte ellenszavazat nélkül. A települések kijelölésénél ugyan a munkakínálatra is tekintettel voltak, de a legfőbb szempont továbbra is az maradt, hogy a munkásnak „otthona legyen, amelyet szeret, hogy felébredjen benne a vagyonszerzés iránti törekvés, hogy ezzel kapcsolatban szorgalma növekedjék, erkölcsei javuljanak." Komoly gondot okozott azonban az érintettek ellenállása. Sokallták az évi 33.30 koronás törlesztést, amely meghaladta a korábbi lakbéreket, de legfőképp a megyei mérnök igényeit tartották túlzottnak, „urizálásásnak" és feleslegesnek ítélve a falun szokásosnál nagyobb méretű ab-

[150] A 67.000/1907. FM. rendelet kinyomtatása. MOL. K 178. FM. Eln. 7895/1907; Jelentés a 67.000/1907. FM. rendelet szétküldéséről (PML. PPSK Alisp. IV. 408. b. 30.624/1907.)

[151] A folyamat egyik mérföldkövének lehet tekinteni, hogy Békés újonnan kinevezett főispánja székfoglalójában kiemelte: „A szociálizmus terjed, s már-már olyan áramlatokban szállja meg közéletünk sánczait, hogy igényei jogosult részének kielégítését az államkormányzati bölcsesség is javasolja, s a humanizmus is követeli. Ezt az emberbecsülés igaz mértékét követelő és a felebaráti szeretet gyógyító balzsamával kielégíthető szocziálizmust jogosultnak s az állam és az összes közhatóságaink oltalmazó és segítő pártfogására méltónak tartom." (Dőry Pál ő méltóságának Békésvármegye főispáni székébe történt ünnepélyes beiktatása alkalmából tartott törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyve. Gyula, 1908.)

[152] Csongrád megyei építkezések. MOL. FM.Ált. K 184. 1073. cs. 1914–31/1. Nem meglepő, hogy a vármegyében korábban éppen ezekben a községekben voltak a legjelentősebb munkásmegmozdulások. (Vö.: *Farkas József*: Agrárszocialista mozgalmak 1890–1907, im.)

[153] A békésmegyei munkásházak, im.

[154] Csanád vármegye közgyűlésének iratai, CSML-MF, IV. 402. b. 120, 191, 472 és 685/1907. kgy; 111/1908. kgy.

[155] Püspökladányi munkásházak ügye. MOL. FM. Ált. K 184. 1345. cs. 1915–31/1; Alispánok és polgármesterek jelentései az 1911-ig felépített és elkezdett házakról. Uo, 604. cs. 1912–31/1. tétel. A püspökladányi telep annyiban képez kivételt, hogy itt a Földművelésügyi Minisztérium vásárolta meg a Vallásalaptól a házak telkeit, és a munkások az építéshez készpénzt kaptak.

lakokat és a latrinákat.[156] A Torontál vármegyében felmerült nehézségek az ország számos más pontján hasonlóképp ismétlődtek meg.[157]

A munkásmozgalom által nem vagy alig érintett vidékek törvényhatóságai és városai körében a törvényt követő első években kevés érdeklődés mutatkozott a gazdasági munkások megsegítése iránt. Sopron vármegye közgyűlése hosszas tárgyalások után azzal utasította vissza a kérelmező nyolc község rászorulóit, hogy amennyiben nem találnak megfelelő bérlakást a faluban, vándoroljanak el más vidékre.[158] Nagyküküllőben ezzel szemben elismerték, hogy rászorulók vannak nagy számban — ám éppen azzal érveltek, hogy az érintettek szegények, így semmi garancia nincs a kölcsön visszafizetésére.[159] Előfordult, hogy a törvényhatóság tisztikara összeírta az igénylőket, megalkotta a vármegyei pénzalap működési szabályait, megterveztette a házakat, a közgyűlés azonban nem volt hajlandó megszavazni a fedezetet.[160]

A munkásház-építési törvényről már az első évben kiderült, hogy az állami kamatgarancia önmagában kevés: a bankok ugyanis továbbra is idegenkedtek az ilyen tőkekihelyezéstől. A kormányzattól is sürgetett törvényhatóságok ezért számos esetben szükségmegoldáshoz folyamodtak, és saját tartalékalapjaikból, főleg a viszonylag stabil, pénzmozgások által kevéssé érintett árva- gyámpénztári alapokból vettek fel kölcsönöket. Ez azonban szinte sosem bizonyult problémamentesnek. Az addig pénzintézetekben elhelyezett összegek ugyanis 6–7.75 % körüli kamatot hoztak, amit a vármegyék és városok vezetése igyekezett továbbra is biztosítani, továbbhárítva azt a munkásokra. Mindezt a szaktárca elsőre általában megvétózta, ám hosszas tárgyalások után általában engedett a helyhatósági igényeknek.[161]

Míg a törvényhatóságokat és városokat általában sikerült rávenni a munkások megsegítésére, a községek legtöbbje mereven visszautasította a felkínált lehetőséget. Az indokok közt leggyakrabban az szerepelt, hogy a településen nincs lakáshiány, a munkások kielégítő, sőt jó körülmények között laknak.[162] Sok esetben nem lehet utólag megállapítani, hogy a községi elöljáróság véleménye meny-

---

[156] *Demkó István*: Munkásházak Torontálban. A Társadalmi Múzeum Értesítője, 1912. 12. 576–586.

[157] Így például a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Bátyán a község 40 házat tervez építeni, ám az évi 89.30 koronás törlesztőrészlet miatt alig-alig találnak rá jelentkezőt. (PML. PPSK. Alisp. IV. 408. b. 13.360/1910) Kiskunhalason a Földművelésügyi Minisztérium tégla mintaházakat akart építeni, de a költségek miatt a város ragaszkodott a vályogépítéshez. (PML. PPSK. Alisp. IV. 408. b. 8731/1913.) Ellenpéldaként érdemes megemlíteni Szentest, ahol a 126 házra kb. 400 jelentkező esett. (*Ecseri Lajos*: A szegény ember, im. 46–52.)

[158] 5837/1908. kgy. döntés (Sopron vármegye közgyűlésének iratai, Győr-Sopron-Moson Megyei Levéltár Soproni Fióklevéltára, IV. 402. b.) Megjegyzendő, hogy három község ingyen házhelyeket is adott volna a munkásoknak. Végül a Földművelésügyi Minisztérium kiküldötte hosszas alkudozás után kikényszerítette 7 községben az építkezések megkezdését.

[159] Nagyküküllő vármegye alispánjának jelentése. MOL. K 184. FM. Ált. 1075. cs. 1914–31/1. tét.

[160] 431/1909. számú közgyűlési döntés. Temes Vármegye Hivatalos Lapja, 1909. június 3.

[161] Így történt például Komárom vármegyében és Zombor városban (MOL. K 184. FM. Ált. 1912–31/1. tét. és 1910–31/1. tét.)

[162] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának vizsgálata a gazdasági munkásházak építése ügyében. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 10.901/1909.

nyire volt megalapozott, máskor viszont egyértelműen kiderült a döntéshozók ellenérdekeltsége: Baranya és Pozsony vármegye több falvában a módosabbak négy-öt házat is bérbe adtak, meglehetősen magas robotért cserébe, Titelen pedig a legtöbb pincelakás a képviselőtestület tagjainak vagy rokonságának kezén volt.[163] Ha az elutasítást követően az érintettek fellebbeztek, az ezt követő alispáni és minisztériumi vizsgálat többnyire a faluvezetés döntésének megalapozatlanságát igazolta: helyenként több száz olyan családról készült kimutatás, akik a hajléktalanság határán éltek.[164] Ilyenkor sok község politikai indokokat is talált a kérelem visszautasítására, úgy állítva be az esetet, hogy a kérelmezők „socialista hajlamúak", akik „itt csak mint munkások kontárkodnak".[165] Ha ez sem segített, döntő érvként szerepelt az érintettek idegen vagy megállapíthatatlan illetősége, vagy az, hogy nem gazdasági munkások, így a törvény nem vonatkozik rájuk.[166] Az így elutasítottak néhány esetben nem adták föl a küzdelmet, s olykor a nemzetiségi kérdés meglovaglásához folyamodtak. Külön érdekessége az utóbbi kér-

[163] A kérelmezők arra is panaszkodtak, hogy nyáron szinte minden napjukat a háztulajdonosnak szolgáltatott munka veszi el, így nincs idejük családjuk megélhetéséről gondoskodni. (Baranya vármegye elutasító végzése gazdasági munkásház építése tb. BML IV. 402. b. 1278/1912. kgy.) Ugyanerre panaszkodtak Bögöly és Dióförgepatony pozsony megyei községek munkásai is: egy szobáért félnapszámon egy hónapot, ingyen pedig 4–5 napot kellett szolgálniuk. Utóbbi helyen az alispán 10–20 ház legrövidebb időn belüli felépítését ígérte, ám a megye egy évvel később a költségekre hivatkozva visszakozott. (Pozsony vármegye alispánjának jelentése a gazdasági munkásházak építésének ügyében. MOL. K 184. 759. cs. 1913–31/1. tét.) Titelen Keller Gyula miniszteri biztos közbenjárására sem volt hajlandó a községi önkormányzat korábbi döntését megváltoztatni. (Titeli lakosok kérelme gazdasági munkásház építése iránt. MOL. K 184. 759. cs. 1913–31/1. tétel.)

[164] Bácskeresztúron 50, Amerikát megjárt gazdasági munkás kérte a házépítést: „A mostani lakás viszonyok évről évre rosszabbodnak. A szegény napszámos embert — ha négy-öt gyermeke van — nem akarja senki befogadni, és így vagy nagy bért kell fizetnünk, vagy egy szobában két családnak is összebújni, hogy legalább fedél alatt nyújthassuk ki munkában megdermett testünket pihenésre. Nagyon nehéz a mi szomorú helyzetünket megértetni, a kiket a sors jólétbe helyezett. És talán épen ez az oka, hogy a képviselő testület a kérelmünket elutasította. Pedig mi nem kértünk ajándékot a községtől. Mi csak azt kértük, hogy a község a munkásházakat egy nagyobb kölcsönnel építtesse fel, és az évi annuitási részletet az esedékességkor szedje be és rendeltetési helyére juttassa." Az alispáni vizsgálat egyértelműen igazolta a kérelem jogosságát – a vármegye közgyűlése azonban a falu vezetésének adott igazat. (197/1909. kgy. és 363/1911. kgy. Bács-Bodrog vármegye Hivatalos Lapja, 1909. március 5. és 1911. április 3.) Ugyanez történt Titel esetében, ahol 500 család élt „föld alatti lyukakban" (MOL. K 184. FM. Ált. 1912–31/1. tét.) Bugyi vezetése kijelentette, hogy „lehet, hogy vannak szegényesen lakó munkások a községben", ám ennek ellenére semmi áron sem hajlandó földet eladni erre a célra... (PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 14.785/1908.) Pest-Pilis-Solt-Kiskun alispánjának 1908-as felmérése szerint legalább 15 olyan község volt a vármegyében, ahol „aggasztó méreteket ölt a lakáshiány s az ebből fakadó elégületlenség", ám az elöljáróság „mégis mereven visszautasítja az állam segítő kezét". Abonyban legalább 500, Kecelen 400, Kalocsán 200 rászoruló családról szól az alispánnak benyújtott jelentés (Uo, 30.887/1908.)

[165] Szabadszállás község képviselőtestületének átirata gazdasági munkásházak építésének ügyében. PML. PPSK Alisp. IV. 408. b. 17.027/1913. A törvényhatóság közgyűlése egyébként az érintettek fellebbezését elutasítva a községnek adott igazat.

[166] Szekszárdon a Benedek-szurdik életveszély miatt kilakoltatott szegényeinek kérését evvel az indokkal sikerrel söpörték le. (Tolna vm. alispánjának jelentése a szekszárdi munkáslakások ügyében. MOL. FM. Ált. K 184. 1073. cs. 1914–31/1.) Aradon egészen más jellegű problémával kellett szembenézni: amikorra a tervezett 110 házból az első 40 készen lett, kiderült, hogy a 100 korona körüli éves törlesztési összeget mezőgazdasági munkás aligha lesz képes kifizetni. (Aradi gazdasági munkásházak ügye. MOL. FM. K 184. 1075. cs. 1914–31/1.)

vényeknek, hogy megszövegezésükből majdnem mindig kiderül, hogy maguk a munkások fogalmazták őket, s valószínűleg nem külső sugalmazásra születtek.[167]

A községek passzivitása, ellenállása súlyos csalódást keltett azok körében, akik az agrár-szociálpolitikát a tehetősebb gazdák patronáló tevékenysége keretében, az agrárszegénység önállósulási törekvéseit, mint az agrármozgalmak okának felszámolását és a „régi jó patriarchális viszonyok" visszaállítását célzó folyamatként képzelték el.[168] Ugyanakkor komoly érveket adtak azok kezébe, akik a szociálpolitikát, és azon belül is a lakáskérdést a városokra, főleg Budapestre akarták korlátozni, s az állam anyagi erejét itt szándékoztak fölhasználni.[169] A Földművelésügyi Minisztérium ebben a helyzetben úgy kívánt továbblépni, hogy elsősorban a községeknél sokkal nagyobb hajlandóságot mutató törvényhatóságokra és városokra igyekezett a tevékenységet alapozni.[170] Mindennek eredményeképpen 1909. elejére 9455 munkásház felépítéséről született döntés.[171] 1910. végén pedig már 3604 ház átadásáról számolt be a kormánytájékoztató.[172]

Az elért eredményekre a Monarchia osztrák részében és külföldön is felfigyeltek. 1909. végén az osztrák kormány küldöttsége járt Magyarországon, majd hazatérte után kidolgozta és benyújtotta a Lakásjóléti Alapról szóló törvényt, amit a Birodalmi Tanács nagy szótöbbséggel szavazott meg. A jogszabály által létrehozott állami pénzkeret felhasználására javarészt városokban került sor, annyiban azonban a magyar mintát követte, hogy általában nem adott hiteleket a közületeknek, hanem kamattámogatással segített a kölcsönök megszerzésében.[173] A ma-

---

[167] „A Titeli gazdasági munkás házak létesülése már a Nagy Méltósága is hozott határozatot az Alispány úr által fel hívta a Titeli községet hogy a munkásokkal lépjen tárgyallásba a ház épittések soraiban de a község semmit sem akar vállalni, mert a községi előljárók Szerbek a képviselők nagyobb része is Szerb ezek a Magyar munkás házaknak elleni vannak ezek itt nem akarják hogy a itt a magyarok szaporogygyanak, aszt állitják ha munkás házak lesznek az ő házaikat ki veszi ki haszonbérbe." (Titeli lakosok kérelme gazdasági munkásház építése iránt, im.) Az persze már szinte megválaszolhatatlan kérdés, hogy ezek a sorok mennyire tükrözik kiötlőik — akik közül a többen az aláírás helyére csak keresztet tettek — valódi gondolatait, vagy inkább csak arra utalnak: így akartak hatni a „pesti nadrágos urakra"...

[168] „A programm megvalósíthatóságának első feltétele, hogy a munkaadó birtokosság szakítson eddigi közönyével és saját létfenntartása érdekében is komolyan részt vegyen ki magának az országot regenerálni hivatott új agrárszocziális munkából, sőt ő álljon az akcziónak az élére. ... Ki kell használnunk azt az ellanyhulást, a mely a szocziáldemokrata mozgalmakban legújabban tapasztalható." (Magyar szocziális agrár-politika. Magyar Gazdák Szemléje, 1910. október, 105–112.) Ugyanezt hangsúlyozza: *Pollák Lipót*: A Montanit-rendszer. Szociális reform. Vegyi Ipar, Budapest, 1913; *Mailáth József*: A gazdatársadalom szociális föladata. Magyar Gazdák Szemléje, 1906. szeptember, 1–17.

[169] Lakásügyi vita. Közgazdasági Szemle, 1910. február, 122–136.

[170] Alispánok és polgármesterek jelentései az 1911-ben felépített és elkezdett házakról. MOL. FM. Ált. K 184. 604. cs. 1912–31/1. tétel.

[171] Ebből kb. 11–11% esett a törvényhatósági jogú városokra, a megyei városokra és a községekre, míg 66% a vármegyékre. A törvényhatóságok és a települések között továbbra is alig akadt olyan, amelyik nem Dél-Magyarországon terült el. (*Keller Gyula*: Gazdasági munkásházak. A Társadalmi Múzeum Értesítője, 1909. 1. 45–54.)

[172] A M. Kir. Kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1911. 138–141.

[173] Ausztriai szegényebb sorsú lakosság lakás-alapja. A Társadalmi Múzeum Értesítője, 1911. 3. 135–136; Az osztrák Lakásalap. Közgazdasági Szemle, 1912. július, 554–557; *Kovrig Béla*: A szociális lakáspolitika. Budapest, 1929. A német mintától annyiban lényegesen eltért mindez, hogy

gyarországi megoldásokra másutt is felfigyeltek. Az Amerikai Egyesült Államok budapesti főkonzulja 1912-ben adatokat kért gróf Serényi Béla minisztertől, arra való hivatkozással, hogy a földművelésügy washingtoni irányítói érdeklődnek a gazdasági munkásházak magyarországi finanszírozásának részletei iránt. A megküldött információk birtokában három levelet is írt Washingtonba, melyekben elismerően szólt a megoldásról, külön kiemelve, hogy az — szemben a telepítéssel — nem bír nemzetiség-ellenes célzattal. A főkonzul leveleinek másolata mellett két angol nyelvű újságkivágatot is elküldött a minisztériumba, melyek szintén a magyar munkásházépítés témájával foglalkoztak.[174]

Az első világháború küszöbén a Földművelésügyi Minisztérium további nagyarányú építési tevékenységet tervezett. A már elkészült 4842 ház mellé öt éven belül további közel 10.000-et akartak átadni.[175] Ez látszólag nem volt irreális, hiszen 7426 kivitelezéséről már döntés született. Azonban a vármegyék azon lehetősége, hogy saját alapjaik terhére vegyenek föl kölcsönöket, lényegében kimerült, a hitelintézetek pedig még a korábbinál is jobban tartózkodtak az ilyen célú tőkekihelyezésektől.[176] Ennek következtében a minisztérium számára kiutalt kamattámogatásnak csak egy része került felhasználásra, a többi a Magyar Általános Hitelbank és más pénzintézetek trezorjaiban pihent.[177]

A háború kitörése után a gazdasági munkásházak építésének a kérdése háttérbe szorult. Ez azonban a várhatónál lassabban ment végbe: 1917. derekáig sem a minisztérium, sem a törvényhatóságok nem látszottak tudomásul venni az egyre növekvő nehézségeket.[178] A háttérben főleg az állt, hogy a háború utánra a korábbinál sokkal nagyobb arányú munkásház-létesítő tevékenységet irányoztak elő, részben az egyre radikálisabbá váló földosztási tervek ellensúlyozására, főként

ott a városi lakásalapok működését az állam csak alkalmanként, akkor viszont tőkekölcsönnel vagy -segéllyel támogatta. (*Robert Eberstadt*: Rheinische Wohnverhältnisse und ihre Bedeutung für das Wohnungswesen in Deutschand. Fischer, Jena, 1903; *Hirsch*: Kommunale Wohnungspolitik. Sozialdem. Gemeindepolit., 4. Szerk.: P. Hirsch. Vorvärts, Berlin, 1906.)

[174] Az Amerikai Egyesült Államok budapesti főkonzuljának levélváltása. MOL. FM.Ált. K 184. 604. cs. 122.835/1912. Az újságcikkekről sajnos hiányzik a fejléc, így nem állapítható meg, hogy mely lapokból származnak.

[175] A M. Kir. Kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1914. 138–140.

[176] Még a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége is, amelyre a Földművelésügyi Minisztérium a legnagyobb befolyással tudott lenni, és amely 1912-ben még Újfehértó, Zilah és Sopron településeknek hajlandó volt összesen 508.500 koronát kölcsönözni (igaz, meglehetősen magasnak számító, 11.4–11.9% közötti kamatra), 1913-ban kijelentette: a gazdaság válságjelenségei miatt a munkásházakra 1913. októberétől semmiféle további hitelt sem hajlandó adni. (Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének jelentése az 1912. november és 1913. március között engedélyezett gazdasági munkásház kölcsönökről. MOL. K 184. FM.Ált. 759. cs. 1913–31/1. tét.; Az MFOSz átirata a miniszterhez 224/1914. számon: MOL. K 184. FM.Ált. 1075. cs. 6723/1914.; továbbá: Kiskunhalasi gazdasági munkásházak ügye. PmL. PPSK Alisp. IV. 408. b. 8731/1913.)

[177] Egyedül ennél a pénzintézetnél 1911. január 31. és 1914. december 31. között 306.626 korona 97 fillérről 470.950 koronára nőtt ez az összeg. (Magyar Általános Hitelbank 1914-es értékpapír-jegyzéke. MOL. K 184. FM.Ált. 1345. cs. 15.230/1915.) Ugyanekkor a tartalékból a Hangya is kapott 77.000 koronát. (Hangya Magyar Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet Országos Gazdasági Munkásház Építési Alap folyószámla-kivonata. MOL. K 184. 2135. cs. 1919–31/1. tét.)

[178] Arad vármegyében 1917. elején 3 községben 300 munkásház építéséhez fogtak hozzá, amiket nagy nehézségek árán 1918. őszére tudtak átadni. (MOL. FM. Ált. K 184. 1699. cs. 1917–31/1.)

pedig a rokkant katonák letelepítése, házhoz és kisebb földterülethez juttatása céljából.[179]

1918-ban a gazdasági munkásházak állami támogatással való építése gyakorlatilag megszűnt. Ugyan 1925-ig szerepelt az állami költségvetésben az erre vonatkozó 300.000 koronás évi tétel, ám ez, éppúgy, mint a törvényhatósági munkásház-alapok legfeljebb néhány tízezer koronára rúgó tartalékai, gyakorlatilag semmit sem értek akkor, amikor egy ház bekerülési költsége 100–125 ezer korona volt.[180]

A felépült, kevesebb mint 9000[181] ház az ország szociális arculatán természetesen nem tudott érdemben változtatni. Két tényt azonban nyilvánvalóvá tett: az egyik, hogy az állam által kezdeményezett, egészséges falusi lakásokat eredményező építkezésekre mindenképpen szükség van, a másik pedig, hogy az állami kamattámogatás és a közületek garanciája dacára a magántőke a vidéki, falusi építésekbe csak nagyon mérsékelten vonható be.[182]

A tapasztalatok alapján Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter körrendeletben fordult az önkormányzatokhoz, melyben arra biztatott, hogy a nehéz helyzet dacára folytassák az építkezéseket, vagy legalább a már megkezdett munkálatokat fejezzék be, illetve utasította az alispánokat és polgármestereket a mezőgazdasági lakáshiányról szóló adatok összegyűjtésére és házépítő szövetkezetek alapítására.[183]

A válaszok az építőipar általános pangásáról számoltak be. Ezen túlmenően két csoportra voltak oszthatók, és mindkettő hangvételén érződött 1918–19. év eseményeinek hatása. A többség száraz tényként felsorolta a lakáshiányra vonatkozó adatokat, ám a nyomornak az az elemző leírása, mely korábban (elsősorban a tízes évek elején) több ízben előfordult, teljesen hiányzott. Jóval kisebb számban, de érkeztek olyan jelentések is, melyek a szociálpolitikával szembeni teljes szkep-

[179] A Földművelésügyi Minisztérium megbízásából Czettler Jenő nagyszabású tervezetet is kidolgozott a kérdéskörre tekintettel. (*Czettler Jenő*: A földmívelő rokkant katonák jövője. Magyar Gazdák Szemléje, 1915. május-június, 160–172; *Uő.*: Rokkanttelepítés Németországban és Ausztriában. Stephaneum, Budapest, 1916.)

[180] A Földművelésügyi Minisztérium 1920-as tervei 107.000–137.000 korona közötti árbecslést tartalmaztak 4 különféle épületre. (MOL. FM. Ált. K 184. 2272. cs. 1920–31/1. tét.) 1923-ra egy, az állami akció során épített lakóház ára már 25 millió korona volt. (Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára, Csongrád vármegye alispánjának ált. közig. iratai, IV. 406. b. 35.284/1926.) A kölcsönöket egyébként nem valorizálták, így azt a többség 1920–21-ben könnyedén visszafizette. (Heves Megyei Levéltár, Heves megye alispánjának ált. közig. iratai, IV. 404. b. 2377/1923.)

[181] 1914. végére 6991 munkásház volt kész, és 1000 építését már megkezdték, vagy a közeli jövendőre tervezték, ennek azonban becslésünk szerint kb. kétharmada készült csak el. (A M. Kir. Kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1916. 140.) Az itt közölt adat nem tartalmazza az 1907. előtt felépült kb. 1000 lakóházat.

[182] Az 1940-es évek elején a Földművelésügyi Minisztérium részéről tervezet született az akció felújítására. (Házhelyek és gazdasági munkásházak szerzésének előmozdításáról szóló törvénytervezet, 1941. OL. K 150. 2831. cs. k. dossz. Eredeti tervezet, 1939. március 7.) Az ismert szociálpolitikai szakíró, Kerék Mihály még a II. világháború vége felé is úgy nyilatkozott, hogy az 1907-es törvény által megalkotott munkásház-építési program "Úttörő és nagyszabású kezdeményezés volt, és józan alapokon épült fel. Sok olyan intézkedést tartalmazott, amely máig sem avult el, és a modern lakásépítési politikában is megállná a helyét. (*Kerék Mihály*: Lakásügy és lakáspolitika, im. M. Kir. József Nádor Közgazdasági Egyetem Szociális Tanfolyama, Budapest, én. [1944] 36.)

[183] 6808/1920. FM. Eln. körrendelet. PML PPSK Alisp. IV. 408. b. 21.671/1920.

szist fogalmaztak meg. Püspökladány nagyközség 340 házas Darányi-telepéről egyenesen azt jelentette az alispán, hogy „A nincstelenek egy helyen való összegyűjtése önként eredményezi helyzetük megjavítására vonatkozó egymás közti tárgyalásuknak állandó szőnyegen tartását, a szükséges teendők rosszul kiválasztását, a polgári társadalom különböző megnyilvánulásainak, a hatóságok, a kormány intézkedéseinek egyoldalú (kizárólag a proletariátus szempontjából), tehát rosszul való megítélését. Ennek eredménye, hogy a Darányi-telep már évekkel ezelőtt a socialismus hálás talaja volt.... A proletár dictatura alatt csaknem minden lakója annak vagy híve, vagy az ahhoz való ragaszkodás szempontjából gyanús volt. Ilyen körülmények között a polgári társadalom nagy része a már meglevő gazdasági munkásház telepet is szeretné eltüntetni a föld színéről. Tekintettel arra, hogy a jelenlegi képviselőtestületnek talán minden tagja az úgynevezett polgári társadalomból való, alig van arra kilátás,... hogy hajlandóságát jelentené ki munkásházak építésére."[184] Az a néhány község is, a mely hajlandó lett volna akár saját erőből folytatni az építkezést, kikötötte, hogy a juttatottakat maguk jelölhessék ki a „földmíves társadalom megbízhatónak mutatkozott egyénei közül".[185]

Az 1918–19-es események nemcsak a helyi, de az országos politikában is „agrárszociálpolitikai apályt" idéztek elő. A mezőgazdasági munkásság életviszonyaival gyakran foglalkozó Huszadik Század szerzőinek egy része emigrált, az itthon maradtak pedig hiteltelenné, sőt, „gyanússá" váltak. A velük szemben álló konzervatívok közül pedig sokan jutottak arra a meggyőződésre: mégoly nagyszabású szociális intézkedések sem képesek útját állni a társadalmi elégedetlenség újabb kitörésének; erre legfeljebb az erőteljes hatósági fellépést tartották alkalmasnak.[186]

A politikai elit többsége, főleg a politikába frissen bekerült keresztény-szociális orientálódású képviselők az 1918. előtthöz képest sokkal határozottabban az állam aktív, a korábbinál jóval nagyobb szabású szociális politikáját tartotta szükségesnek, ám szinte kizárólag a városokra, azon belül is a fővárosra koncentráltak.[187] Ennek hátterében legtöbbjüknél a falunak a forradalom idején tanúsított passzivitása található. Mindezt kiegészítette az is, hogy az 1917-ben létesített

[184] MOL. FM. Ált. K 184. 2272. cs. 1920–31/1. tét.

[185] Gyöngyösi járási gazdasági munkásházak ügyei. (MOL. FM. Ált. K 184. 2272. cs. 1920–31/1. tét.) Zemplén Vármegyei Gazdasági Munkásház-építő Alap ügyei. (Uo.)

[186] Huszár Károly miniszterelnök 1919. december 22-iki, az őszinte döbbenet hangján szóló körlevele élesen ítélte el az ilyen megnyilatkozásokat. (A M. Kir. Miniszterelnök körrendelete adományok gyűjtéséről a Székesfőváros nyomorba jutott lakossága részére. PML. PPSK Alisp. IV. 408.b. 14.892/1921.)

[187] Indokrendszerükben egyébként a forradalom, mint aktuális fenyegetés mindig eminens helyet foglalt el. Törekvéseik eredményeképpen született meg a Lex Vassnak nevezett törvénycsomag, melynek előkészítését 1922-ben kezdték meg. Az ipari és kereskedelmi alkalmazottak kötelező biztosításáról szóló 1927:XXI. és 1928:XL. törvénycikk a munkanélküliség kivételével minden krízihelyzetben védelmet nyújtott munkavállalóknak. Az utóbbi esetre járadékot biztosító „Lex Vass III"-nak a tervezetét kidolgozták ugyan, ám az a gazdasági világválság miatt tárgyalásra nem került. A mezőgazdasági dolgozók kötelező öregségi biztosítása ezzel szemben csak 1938-ban jött létre, betegségbiztosításuk pedig lekerült a napirendről. (*Baksay Zoltán*: A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás és a munkanélküli-segély kérdése az ellenforradalmi Magyarországon. Századok, 1983. 4. 741–801.) Az 1924-ben kezdődött állami kislakás-építési tevékenység szinte kizárólag Budapestet és a szomszédos városokat és községeket érintette; ezen túlmenően csak a

Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium középfokú közigazgatási szervekkel csak Budapesten rendelkezett, osztályainak ügybeosztása pedig alig-alig érintette a falvak világát.[188]

A vidék felé irányuló szociálpolitika a húszas évek közepéig visszakanyarodott az 1907. előtti megoldásokhoz. Az állam és a törvényhatóságok, városok által fizetett és irányított megoldások helyébe az alkalmi jótékonykodás, társadalmi gyűjtések léptek, amiket legfeljebb egy-egy, patronáláson és „példaadáson" alapuló akció egészített ki.[189] Egyedüli kivételt az ínségmunkák képeztek, ám azok szociális hasznossága — a rendkívül alacsony bérek miatt — igencsak kétséges volt.[190]

A vidéki szociálpolitika háttérbe kerülését paradox módon nagymértékben elősegítette a földreform-törvények tárgyalása is. Annak kidolgozói ugyanis nem csak arra számítottak, hogy elfogadása esetén a vidék nincstelenjeinek politikai hűségét „vásárolhatják meg", de arra is, hogy a falu szociális feszültségei lényegesen csökkenni fognak. A javaslat országgyűlési tárgyalása kapcsán újra felmerült a mezőgazdasági munkásházak kérdése. Nagyatádi Szabó István az első, házhelyekről és kisbérletekről szóló cikkelyek benyújtásakor, 1920. szeptember 22-én ígéretet tett arra, hogy az 1901. óta tartó állami támogatást felújítják. Ezt a szándékát az 1920:XXXVI. törvény — a „Nagyatádi-féle birtokreform" — kapcsán újra megerősítették.

A törvény elfogadását követő években 259.733 házhelyet juttattak tulajdonba.[191] A házhelyosztás azonban további számottevő szociális problémák forrása lett. A telkek nagyobb része a faluszélen, vagy azon is túl terült el, így az azt elnyerők térben is elkülönültek a község lakosságától, s ahogy egy 1938-as írás megfogalmazta, emiatt „nem érzik magukat betagozódva a társadalomba"[192] Ráadásul anyagiak híján, a törlesztést jól-rosszul fizetve többnyire képtelenek voltak építkezni, illetve csak a közegészségügy legminimálisabb igényeinek sem eleget tévő, putriszerű „lakóházakat" emeltek.[193] Ennek ellenére megsegítésükre 1925. február 18-ig, az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (OFAKSz) megalapí-

---

megcsonkított vármegyék új székhelyein létesítettek állami pénzből hivatalnoklakásokat. (*Kovrig Béla*: A szociális lakáspolitika. Budapest, 1929. és Állami lakótelepek ügyei, 1934. MOL. K 150. BM. Ált. 4007.cs.)

[188] *Dréhr Imre*: A M. Kir. Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium főosztályainak és osztályainak ügybeosztása és ügykezelési rendje. Budapest, én. [1922?] Az 1918:IV. néptörvény ugyan a minisztérium hatáskörébe utalta a mezőgazdasági cselédügyeket is, ám a gyakorlatban ez a rendelkezés nem lépett életbe.

[189] *Vincze E.*: Az ínségakció. Vármegye, 1924. 6. 7–8; Társadalmi együttműködés. A Falu, 1925. 2. 81–82; *Marschall Ferenc*: A falu gondozása. Jelentés a Falu Országos Szövetség 1920–21. évi működéséről. Budapest, 1921; 6000/1922. BM. rendelet az Országos Ínségenyhítő Mozgalom (Horthy-mozgalom) megszervezése tb. PML PPSK Főisp. IV. 401. b. 650/1922.

[190] A kérdést elsőnek rendező 141.498/1924. NMM rendelet (és a soron következő valamennyi) előírta, hogy az ínségmunkáért adott fizetés a helyben szokásos napszám legfeljebb kétharmadát érheti el. (*Esztergár Lajos*: A szociálpolitika tételes jogi alapja. Kultúra, Pécs, 1936. 123–124.)

[191] *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: A magyar agrártársadalom... im. 230–282

[192] *Kiss István*: Morális eszközök a szociális nevelésben. In: A magyar szociálpolitika feladatai, im. II. köt. 533.

[193] Kovrig Béla adatai szerint 1929-ig kb. a telkek 30%-án épült „valamilyen" lakóház (*Kovrig Béla*: A szociális lakáspolitika, im 9.) A földreform következményeiről: *Johan Béla*: Gyógyul a

tásáig nem tettek érdemi lépéseket. Az okokra Mailáth József gróf 1921. nyári kaposvári beszéde vetett fényt. Mailáth, aki előző évben megjelent könyvének[194] tanulsága szerint nemigen változtatott nézetein, a földbirtokreformot ugyan „szent és megtagadhatatlan kötelességünknek"[195] nevezte, ám sietett ehhez hozzáfűzni: a törvény elfogadása által a magyar birtokos osztály „egyszer s mindenkorra" letörlesztette mindazt, mellyel („egyesek szerint") a „társadalom szerencsétlenebb helyzetben lévő osztályainak, a magyar munkásságnak" tartozott.[196] Ebbéli nézete a Bethlen-konszolidáció és a kisgazdák hatalomból való kiszorítása után a kormányzatban uralkodóvá lett.[197] Hasonló indokok álltak annak a hátterében is, hogy az 1907:XLV. törvény cselédházakra vonatkozó részére — melyet 1917-ig végre kellett volna hajtani — évről évre földművelésügyi miniszteri rendelettel haladékot adtak.[198]

Az 1925-ben állami pénzből, illetve állami nyomásra rendelkezésére bocsátott banktőkékből létrehozott OFAKSz, mely nagyobb hitelkihelyezéseket egyébként csak az 1928-as évtől kezdve végzett, eltért az 1907-es gyakorlattól: immár nem kamatgaranciát, hanem a gazdálkodó önerejét kiegészítő hitelt nyújtott. Emiatt igénybevevőinek köre elsősorban nem a gazdasági munkások és törpebirtokosok, hanem a kisgazdák közül került ki.[199]

A munkásház-építési akció értékelése

A 9000 munkásház felépítése a magyar agrárium életviszonyaira nagyon csekély hatással bírt. Az érintettek életviszonyain jelentősen javított ugyan, ám sajátos módon egyben gátjává is lett a szociális tevékenység kiszélesítésének. A törvényhozók ugyanis az évi 300.000 korona megszavazásával az agrárszegénység

magyar falu. M. Kir. Közegészségügyi Intézet Közleményei, 7. Budapest, én. [1939.] (136–148); *Féja Géza*: Egy éjszaka „Kanadában". Magyarország, 1934. március 25; *Kerék Mihály*: Lakásügy és lakáspolitika, im. [1944] 19–22; *Esztergár Lajos*: A szociális munka útján. Kultúra, Pécs, 1939. 23–24; *Valkó László*: Az új magyar szociálpolitika. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika. Magyar Társaság Könyvei, 2. Magyar Társaság, Budapest, 1940. 65–67.

[194] *Mailáth József*: A mezőgazdasági munkáskérdés. Budapest, 1920.

[195] Nem tudni, hogy Mailáth József tudta-e: a francia forradalom által létrehozott Comité pour l'extinction de la mendicité jelentésének zárószavai voltak ezek.

[196] Különlenyomat a Dunántúli Szántóvetőből, a Dél-Dunántúli Mezőgazdaság Kamara lapjából. Kaposvár, én.

[197] Kivételt talán Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter képezett, akiben Bethlen „egy, a «rendszer» hálójába keveredett plebejus néptribúnt látott, aki szabadjára engedve legszívesebben szétdúlta volna a vezető réteget." (*Kovrig Béla*: Magyar társadalompolitika (1920–1945) Kis Magyar Könyvtár. New York, 1954, 162)

[198] Az 37.744/1930. NMM. pedig a „mezőgazdasági érdekképviseleti szervek kérésére" végleg megszüntette az elkezdett büntető eljárásokat. (*Németh Andor*: Mezőgazdasági munkások jogviszonya. In: A magyar szociálpolitika feladatai, im. 491.) Megjegyzendő, hogy Endre Lászlónak, Pest-megye alispánjának 1941-ben nyomatékosan ki kellett hangsúlyozni, hogy a minimális cselédkonvenció része az 1907-es törvénynek eleget tevő cselédlakás is. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja által a megye területére megállapított legkisebb gazdasági munkabérek 1941. április 1-től kezdődően. Cegléd, 1941. 3/f pont.)

[199] A falusi kislakásépítési akció ismertetése és útmutató az akciónál követendő eljárásokra. Országos Falusi Kislakáspítő Szövetkezet iratai, MOL Z 139. 1. cs. 2. dossz; Az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet jelentése és zárószámadása az 1931. évi I. üzletévről. Budapest, 1932.

megsegítésének feladatát letudottnak tekintették, és minden más segítséget a társadalom öntevékenységére bíztak.[200] A radikális körök, így különösen a Huszadik Század körül csoportosuló erők pedig szociálpolitika helyett egyre inkább egy gazdasági-társadalmi rendszerváltozásban gondolkodtak, ami nem hatott megtermékenyítően a politikai elit gondolkodására, mely az esetek többségében a paternalizmuson alapuló, „nevelő célú" és számonkérő jelleggel felruházott szociális megoldások híve maradt. Mindez a kérdés közigazgatási oldalát is kedvezőtlenül érintette. A szociálpolitika az önkormányzatok feladata maradt, ott azonban ennek eredményesebb végzéséhez a szakképzett munkaerő és gyakran az érdeklődés is hiányzott.[201]

A helyi közigazgatás irányítói ugyanakkor a munkásház-juttatások kapcsán hellyel-közzel már alkalmaztak olyan komplex szociálpolitikai technikákat, melyek a puszta lakáshoz-juttatáson lényegesen túlmutattak. A minta az egész ország számára Szentes lehetett volna. Ott a város által jutányos áron adott telkeken 126 ház épült föl még 1907. előtt. A törvény elfogadása után további 207 házat építettek, nagyobb, konyhakerti tevékenységre is módot adó 400 négyszögöles telkeken. A juttatás esetében feltétel volt a mezőgazdasági szaktudás, és előnyt jelentett a nagy gyermekszám. A telep létrejötte után gazdasági elemi iskolát, és mintakertet is építettek, amit népház, népiroda, népkönyvtár, háziipar és artézi kút egészített ki. Igyekeztek a munkások egész évi egyenletes foglalkoztatását is elősegíteni: Szentesen a törvényi előírás szerint alapított községi munkásközvetítés — szemben az ország legtöbb falujával — csakugyan működött.[202] Mindezt kiegészítette új elemi iskola, majd 1920. után egészségház építése is.

A hasonló, a juttatott egész családját figyelemmel kísérő, a lakáshoz juttatáson túl a társadalmi visszailleszkedést is segíteni igyekvő eljárások azonban az 1938-as Szatmári Normának elkeresztelt kísérletig, majd az abból kinövő az Országos Nép- és Családvédelmi Alapig (ONCsA) csak elvétve léteztek.[203] Annak ellenére történt mindez, hogy az 1926-ban tartott Közegészségi és társadalompolitikai Országos Értekezlet előadói nagyon pontos diagnózist adtak az agrárlakos-

---

[200] Ez annak ellenére így volt, hogy a mezőgazdaság szociális hátramaradottsága a törvényalkotók előtt is nyilvánvaló volt. A mezőgazdaságban foglalkoztatott iparosok és gépmunkások kötelező balesetbiztosítását elrendelő 1913:XX. törvénycikk miniszteri indoklásában vezető helyen szerepelt a mezőgazdasági munkások szociális biztonságának az ipariakéhoz való felzárkóztatása, mint távlatilag elérendő cél. (Pirkner János előadói beszéde a törvényjavaslat tárgyalásakor. Az 1911. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. Franklin, Budapest, 1912. XVIII. köt. 212–214.) A törvény „ikerpárja" volt az 1913:XXI. törvénycikk, mely a munkakerülést igyekezett büntetni, s amely egyértelműen árulkodott arról, hogy a szociális törvények megalkotói mennyire nem számoltak a munkakereslet és -kínálat aránytalanságának strukturális voltával.

[201] Az 1930-as években számos kritikát kapott, hogy a községekben ugyanaz a jegyző végzi a „szociálpolitikát", aki első fokú adóhatóságként az emberek szemében sokak nyomorának az előidézője.

[202] 1907. évi XLVI. törvénycikk a gazdasági munkásházak építéséről. Miniszteri indoklás, im. 591; *Ecseri Lajos*: A szegény ember, im. 122; *Csergő Károly*: A munkásházak keletkezése, im.

[203] A mégis megvalósult komplex megoldásokra példa Kalocsa városa által a rokkant katonák számára épített telep. (*Szabó Attila*: A kalocsai Rokkanttelep története. In: Kalocsa történetéből. Szerk.: Koszta László. Kalocsa, 2000. 385–412. és *Hámori Péter*: Kalocsa szociálpolitikája. Uo, 353–384.)

ság szociális helyzetéről, és egy nagyszabású társadalompolitika körvonalait is fölvázolták.[204] Az ott meghatározott program végrehajtását azonban a gazdasági válság és a szociálpolitika város felé fordulása lehetetlenné tette.

THE BEGINNINGS OF A SOCIAL POLICY FOR RURAL HUNGARY

by Péter Hámori
(Summary)

Rural Hungary faced a lot of difficulties at the turn of the 19th and 20th centuries. Yet the political elite failed to realise the serious social problems despite the obvious signes (such as mass emigration) showing the deterioration of elementary living conditions. On the long run, however, the movements of agricultural workers and the frequent strikes of harvesters, although initially dealt with by resorting to force, made it inevitable for the legislature to interfere with the relationship between employers and employees. The result after considerable preparation was the enactment of two laws (Nos. XLV and XVI) in 1907. Whereas the former tried to regulate the working conditions of agricultural labourers and contained a whole series of positive prescriptions, the latter wanted to improve the living conditions of families living off daily wages and occasional labour. Yet the ensuing constructions of houses were only partially financed by the government. For the Ministry of Agriculture only supported the payment of interests, whereas the funds had to be provided, mainly in the form of loans, by the municipalities (towns and villages) themselves. It is obvious that this model was furnished by the propositions of the German "theoretical" socialists.

The study partly analyses the birth of the two laws and the slow and extremely limited transformation of the attitudes of the political elite, and partly follows the practical implementation of the second law (1907: XVI). It also tries to demonstrate beyond the practical aims of the law the working of other, "socio-educational" objectives during the making and especially the implementation of the law.

[204] *Angyal Endre*: Községi [sic!] és országos társadalompolitikai értekezlet. A Vármegye, 1926. 34. 1–2; Országos Társadalompolitikai Értekezlet. Közgazdasági Szemle, 1926. 9–10. 613–619; Közegészségi és társadalompolitikai Országos Értekezlet. Társadalomtudomány, 1926. 308. Az előadások szövege: Közegészségi és társadalompolitikai Országos Értekezlet, im.

Orosz László

NÉPISÉGKUTATÁS A NEMZETI ÉRDEKEK ÜTKÖZŐPONTJÁBAN

A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában

Az első világháborút lezáró békeszerződések során létrehozott rendezés, a megváltozott politikai konstelláció és az alapvetően új nemzetközi kapcsolatrendszer a győztes és vesztes államok tudományos életét egyaránt újszerű kihívások elé állította. Az új viszonyokban történő mihamarabbi megnyugvást kívánó ill. az azokba beletörődni nem tudó, s a történelmi igazságtalanságok rendszeres napirenden tartásával az újragondolás szükségességét hirdető szemléletek egymásnak ellentmondtak ugyan, ám végső soron azonos gyökérből táplálkoztak, s tudománypolitikai konzekvenciáik is azonosak voltak: a feleket fokozott ideológiai hadviselésre, tudományos agilitásra és aktivitásra sarkallták. Különösképp így volt ez az akkor még ki sem alakult (s napjainkban sem konzekvensen használt) elnevezésű, definiálatlan határú térség, az egykori Habsburg-monarchia újonnan alakult államai esetében. A legyőzött vagy diadalmasan megszülető utódállamok egymás tudományos közéletét és Európa köztudatát egyaránt állandó kultúrpolitikai offenzíva alatt tartották, s a mégoly apró tudományos részsikerek kicsikarása érdekében is hatalmas energiákat mozgósítottak. A tudománypolitika stratégiai kérdéssé vált, s a nagypolitika szintjére emelkedett; taktikus felhasználása által kellett ugyanis a nagyvilág számára meggyőzően bizonyítani egész országok létét megalapozó államideológiák létjogosultságát, vagy akár ellenkezőleg, kikezdeni ezek betontalapzatát, s valami régi, bevált államegység kontinuitását igazolni.

A térség pezsgő tudományos szellemisége (jobban mint bármikor azóta) ideirányította a nemzetközi szakmai és politikai közélet figyelmét. Állandó téma lett a Habsburgok egykori állam-konglomerátumának jövője. Szó sem volt ekkor — a két világháború közti időszakban — az itt élő népek összemosásáról, s a későbbi bipoláris világ egységesen kezelt „Ostblock"-felfogásának sablonjairól. Annál jóval erősebb volt a megismerés igénye Európa részéről, az elkülönülés vágya és az egyedi sajátosságok megismertetésének szándéka pedig a térség államainak oldaláról. Így aztán az információk áradatáról épp az érintett országok gondoskodtak legintenzívebben parázs vitáikkal, s esetenként ideológiailag motivált tudományos teóriáikkal. A bizonytalan nemzetközi légkör, a revízió-gondolat mint politikai aktualitás Európa-szerte kiiktathatatlan jelenléte a történettudomány jelentőségének megnövekedését, hatékony harci eszköz gyanánt történő felvonultatását készítette elő. Minden érintett fél számára az élénk figyelem és aktivitás, a térség sor-

sával kapcsolatban megfogalmazott saját (többnyire konfrontatív, tehát másokétól megkülönböztethető) nézetrendszerének propagálása, s egyáltalán az összes elérhető nemzetközi fórumon való permanens jelenlét volt az egyedül üdvös megoldás.

Az európai tudományos élet részéről megnyilvánuló érdeklődés legszervezettebb módon Németország szakmai köreiben jelentkezett. Az egykori Monarchia, a török birodalom és a cári Oroszország erőteréből egyszerre megszabadult, s az immáron egymás ellenében levezetett nacionalista indulatok tengerében szövetségest kereső kisállamok természetszerűleg fordultak az európai nagyhatalmak irányába. Közülük is elsősorban a térség történéseit hagyományosan alakító Németországra tekintettek, mely a politikai átrendeződés veszteseként az újragondolt „auswärtige Kulturpolitik"[1] jegyében (egyelőre a kultúra és a tudomány kapcsolatrendszerét szorosra vonva) az Európa keleti, délkeleti felében keletkezett hatalmi vákuum betöltésére törekedett, s a világháborút követő francia előretörést megfékezendő maga is fokozott jelenlétet és — egymás hatását erősítve — kulturális-gazdasági-politikai expanziót irányzott elő. A kultúrpolitikát a 20-as évektől kezdve nem csupán belügyként kezelték, annak immáron külpolitikai vetületei is voltak. „Ez az egyetlen terület, amelyen Németország még valóban szuverén maradt a háború után" – mondta a későbbi porosz kultuszminiszter Carl Heinrich Becker 1919-ben a német kultúrpolitika jövőbeni jelentőségére utalva.[2] A német kormányzat Versailles után tapasztalható kezdeti külpolitikai passzivitásának feladását hatalmas belső nyomás kényszerítette ki, mely világossá tette a mindenkori berlini vezetés számára, hogy a saját elvesztett keleti területein élő és a Habsburg-monarchia jogfolytonosságának megszakadásával az utódállamok területén rekedt németség megtartása és ápolása terén történelmi hivatás nehezedik reá. E „kultúrmisszionak" eleget tenni, s ezáltal persze az eredendő német politikai érdekeknek is szolgálni – ez volt a gombamód szaporodó (s a háttérben maradó hivatalos politika által kényszerűen leplezett szimpátiával tolerált) népiségi szerveződések fő célkitűzése. S ugyancsak ez a magyarázata a többi európai állam kutatásához képest sokkal átgondoltabb és szervezettebb, valamint az azokéhoz képest jóval jelentősebb infrastruktúrát teremtő, s kiterjedtebb apparátust mozgató német „Ostforschung" (s az ettől lassan elkülönülő, mintegy önálló kutatási ágként körvonalazódó „Südostforschung") kialakulásának.[3]

[1] A korabeli kultúr- és tudománypolitika irodalmából lásd: *Kurt Düwell:* Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente. Köln–Wien, 1976., *Karl Griewank:* Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland. Freiburg im Breisgau, 1927., Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage. Hrsg. von H. Konen und J. P. Steffes. Köln, 1932. [ebben különösen *Adolf Morsbach:* Deutsche Kulturpolitik im Ausland. 237–265., ill. *Karl Griewank:* Aus den Anfängen gesamtdeutscher Wissenschaftspflege. 208–236.], *Manfred Abelein:* Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme. Köln–Opladen, 1968., *Georg Schreiber:* Deutsche Wissenschaftspolitik von Bismarck bis zum Atomwissenschaftler Otto Hahn. Köln–Opladen, 1954.,

[2] *C. H. Becker:* Kulturpolitische Aufgaben des Reiches. Leipzig, 1919., 16. (Idézi: *Ujváry Gábor:* Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996., 40.)

[3] A határmegvonások által szétszabdalt német népiség ápolására, valamint tudományos kutatására szerveződött intézményrendszer működését vizsgáló kiterjedt szakirodalomból lásd: *Ernst Ritter:* Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsar-

A szerteágazó felépítésében gondosan organizált, ezért rendkívül hatékony német délkelet-kutatás egyik fellegvára a müncheni Südost-Institut lett.[4] Az eredetileg *„Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten"*-ként 1930-ban alakult intézmény központi szervek, nevezetesen a birodalmi Belügyminisztérium kezdeményezésére jött létre, s alapítványi formában működött a szponzorálását végző állami igazgatási szervek, az intézet vezetője és a meghívott neves tudósokkal kiegészített Alapítványi Tanács (*Stiftungsrat*) felügyelete alatt. Az intézet profilját kezdetben — az eredeti koncepciónak megfelelően — a Südostraum németségére orientálódó tevékenység jellemezte, mely aztán idővel, a térség aktuál- és tudománypolitikai jelentőségének felértékelődésével, valamint az intézmény arculatán kitörölhetetlen nyomot hagyó új munkatársak (pl. Fritz Valjavec) bekapcsolódásával számos tekintetben módosult, s földrajzi értelemben is bővült. A „Südostdeutschtum" mellett hamarosan bevonták vizsgálódási körükbe azokat a népeket is, melyek az Osztrák-Magyar Monarchia romjaiból önálló államalakulatokat szerveztek, majd pedig azokat is, melyek soha nem tartoztak a Habsburgok jogara alá, azonban megismerésüket indokolta a Balkánnak a német Südost-fogalomban elfoglalt szerepe. A későbbiek során mégsem ebből, hanem a térség északi határainak megfoghatatlanságából adódtak inkonzekvenciák. Az Ostforschung és a Südostforschung közötti elméleti határvonal meghúzásának alapja — némi leegyszerűsítéssel — az egykori Német birodalomhoz tartozó, ill. a Habsburg-monarchia konglomerátumát alkotó területek sorsának vizsgálata. Részint ez magyarázza a kettő közti átfedéseket, egyebek mellett pl. azt, hogy a cseh korona országai (s mintegy legújabb szerzeményként az ezek kötelékébe átkerült Szlovákia) mindkét kutatási körbe ill. ezek reprezentáns folyóirataiba felvételt nyertek. Ám a Südost is, mint térség, idővel egyre bővülő fogalomkörré terebélyesedett, s e folyamat (ti. a Balkánnak a Habsburgok nem

beit zwischen den Weltkriegen. (Frankfurter Historische Abhandlungen; Bd. 14.) Wiesbaden, 1976., *Martin Burkert:* Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. Teil I.: 1933–1939. (Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. Hrsg. vom Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin von Holm Sundhausen; Bd. 55.) Wiesbaden, 2000., *Thomas Nipperdey–Ludwig Schmugge:* 50 Jahre Forschungsförderung in Deutschland. Ein Abriss der Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1920–1970. Berlin, 1970., *Michael Fahlbusch:* „Wo der deutsche ... ist, ist Deutschland!": Die Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933. Bochum, 1994., *Uő:* Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931–1945. Baden-Baden, 1999., Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Hrsg. von Wolfgang Jacobeit, Hannjost Lixfeld und Olaf Bockhorn. Wien–Köln–Weimar, 1994., *Willi Oberkrome:* Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft; Bd. 101.) Göttingen, 1993., *Ingo Haar:* Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft; Bd. 143.) Göttingen, 2000., Winfried Schulze und Otto-Gerhard Oexle (Hrsg.): Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Frankfurt/Main, 1999.

[4] Az intézet történetéhez vö. *Karl Nehring:* Geschichte des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. (Red. Karl Nehring) München, 1990., 21–31. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 2), *Gertrud Krallert:* Das Südost-Institut München, Stand 1971. In: Symposion des Wissenschaftlichen Beirates der Südosteuropa-Gesellschaft am 25./26. Juni 1971 in München. Ergebnisse und Pläne der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland und Österreich. Red.: Klaus-Detlev Grothusen. (Südosteuropa-Studien; Bd. 19.) München, 1972., 107–111., *Fritz Valjavec:* Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955. München, 1956., 1–4. (Ua. in: Südost-Forschungen 15 (1956), 1–4.)

német koronatartományai mellé illesztése) legtisztábban épp Fritz Valjavec elméleti kérdéseket feszegető, ill. kutatásmódszertani munkáiban követhető figyelemmel.[5]

Fritz Valjavec (1909–1960) a történeti Magyarország soknemzetiségű, déli vidékéről, a Bánátból származott.[6] Osztrák hivatalnok édesapja — olykor talán szándékosan homályba veszni hagyott személye — helyett az identitásalakulás terén bánáti sváb édesanyja és a Versecen töltött gyermekévek gyakorolták az igazán maradandó hatást. A multikulturális környezetben felnövő gyermek ugyanis nem csupán az egymással együtt élő népek szokásait, felfogásmódját és szellemi kincseit (valamint későbbi munkássága során nélkülözhetetlen kutatói kvalitásként azok nyelvét) szívta magába észrevétlenül, de egyúttal hamar tudatára ébredt németségének is, s e korán bevéső dött identitástudatához való hűség élethosszig tartó konzekvens vezérfonalat jelentett számára. Az I. világháborút követő békeszerződések rendezései nyomán identitásfejlődése újabb elemekkel gazdagodott: az elcsatolt területekről Budapestre költöző (s az eseményeket még mindig gyermekfejjel átélő) Valjavec a különböző nemzetiségek általa korábban tapasztalt — relatíve — békés szimbiózisa helyett most egyszeriben megismerhette a határmegvonások által végzetes módon felkorbácsolt szélsőséges nacionalizmus(ok) hullámait. Új otthonából adódóan ő maga elsősorban a magyar sovinizmus jelenségeit volt kénytelen átélni, mely a győztes kisantant-államok hasonló jelenségeihez képest más minőségben, a legyőzött és tehetetlen áldozat elkeseredettségét is felvonultatva, a csonka országterületen maradt egyetlen számottevő kisebbségen, a németségen vezette le minden felgyülemlett indulatát. A magyar politika motivációival ugyan tisztában levő, ám magát németségében sértve érző Valjavec hamar utat talált a magyarországi németek politikai mozgalmához. Mérsékelt és toleráns szellemiségű iskolája (a budapesti Reichsdeutsche Oberschule[7]) falain kívül az ifjú szerepet vállalt a vidéki németség felrázásának és öntudatra ébresztésének olykor hálátlan, s a hatóságok által is akadályozott feladatában. Kapcso-

[5] Vö. Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 1–14., Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. In: Südost-Forschungen 6 (1941), 1–37., Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. In: Südost-Forschungen 7 (1942), 1–8. (Utóbbi két tanulmányban a „Südosteuropa"-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.) Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung. In: Südost-Forschungen 7 (1942), 218–223., Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. In: Jahrbuch der Weltpolitik. 1943., 1055–1092., Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. In: Südosteuropa-Jahrbuch 1 (1957), 53–62. (Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka.)

[6] Életpályájához lásd: *Karl August Fischer:* Fritz Valjavec (1909–1960). In: Südost-Forschungen 19 (1960), 1–15., *Harold Steinacker:* Der Kulturhistoriker Fritz Valjavec (1909–1960). Ein Lebensbild. In: Südostdeutsches Archiv 3 (1960), 3–13., *Hans Diplich:* Fritz Valjavec . In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter 9 (1960), 57–60.

[7] Az 1908-ban alapított iskola a tízes évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közötti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi E 112 jelzet alatt. A Valjavec végzős évfolyamával, az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyakkénti órabontással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulószám, anyanyelv, állampolgárság), s a tanév történéseivel kapcsolatos információkhoz lásd: Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. Herausgegeben vom Direktor der Anstalt. Budapest, September 1930. Az iskola történetéhez lásd: Rede des Leiters der Anstalt, Oberstudiendirektor Friedrich Lange., 14–22., ill. 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest., 22–29. Mindkettő In: 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest. Festschrift und Jahresbericht. Budapest, 1938.

latba került a mozgalom vezéralakjával, Jakob Bleyerrel[8] is, aki aztán az éledező népiségi öntudatú fiatalember politikai aktivitását a tudományos pályafutás irányába fordította. Ám mire a budapesti egyetem tekintélyes germanista professzora egy németországi ösztöndíjat biztosított számára, Valjavec már Bleyer mozgalmának radikális felfogású, s a mérsékelt nemzetiségi politizálást később nemzetiszocialista irányba elmozdító fiatal értelmiségével[9] ápolt igazán élénk kontaktust.

Az egyetemi tanulmányait (1930–1934) Münchenben folytató, majd a városban véglegesen letelepedő Valjavec a későbbiek folyamán sem vesztette el stabil magyarországi kapcsolatait, sőt miután a tehetséges és rendkívül agilis fiatalember politikailag is kikezdhetetlennek bizonyulván (lévén már egyetemistaként, 1933-ban belépett az NSDAP-be[10]) állást, sőt mindjárt stratégiai fontosságú feladatot kapott a csak nemrég megszerveződött Südost-Institutnál (1935 őszén), e korai — jórészt völkisch körökhöz fűződő — ismerettségi köre immáron komoly tudományos kapcsolatrendszerré bővült. A müncheni intézet publikációs tevékenységének koordinálásával megbízott, s az 1936-ban útjára indított Südost-Forschungent[11] (kezdetben Südostdeutsche Forschungen) szerkesztő Valjavec a folyóiratban való közreműködés és az intézet nemzetközi elismertetése kapcsán évről-évre kiterjedtebb szolgálati levelezést folytatott Magyarország és természetesen az egész délkeleti térség elismert szaktekintélyeivel.[12] Mindeközben saját szakmai respektusának építését sem hanyagolta el, amiben nemcsak az segítette, hogy a német történetírás új utakra lépő és felemelkedő, markáns karakterű népiségtudományi irányzatának egyik legsikeresebb orgánumát irányította, hanem az is, hogy saját kutatási eredményei, illeszkedve az új eszmeiség iránymutatásához, hazájában alapvetően pozitív fogadtatásra leltek. Az érintett országok, így Magyarország hivatalos történetírása részéről érkező esetleges szemléletmódbeli

[8] Bleyer működéséhez lásd: *Hedwig Schwind:* Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B; 14), *Márta Fata:* Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Dissz., Freiburg, 1991., Hambuch Vendel (szerk.): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). / Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933). [kétnyelvű] Budapest, 1994. (Schriftenreihe des St. Gerhard-Werkes Ungarn; I.)

[9] Vö. *Tilkovszky Loránt:* Fritz Valjavec és a magyarországi németség (1935–1944). In: Századok 127 (1993), 601–649.

[10] Bundesarchiv Berlin (ehem. BDC). NSDAP-Karteikarte: Valjavec, Fritz 26. 5. 1909

[11] Vö. *Krista Zach:* Die Anfänge der deutschen Südosteuropaforschung und die Münchner Zeitschrift Südost-Forschungen. In: Horst Fassel und Christoph Waack (Hrsg.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. Tübingen, 2000. (Tübinger Geographische Studien; 128), 267–301.

[12] Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkorrespondenz) 2002 tavaszáig a müncheni Südost-Institut őrizte, amikor is a Valjavec-hagyaték átkerült a Bayerisches Hauptstaatsarchiv állományába (Abteilung V: Nachlässe und Sammlungen). Az anyag egy jelentős — az 1934 és 1940 közötti időszakra vonatkozó — része (még Valjavec által beköttetve) 20 vaskos kötetet tesz ki, a későbbi időszak levelei kötetlenül, de rendszerezve dobozokban állnak. A levelezés sajnos hiányosan maradt fenn, mely részben a nem Münchenből, ill. nem hivatalos intézeti úton továbbított válaszok másolatainak időnként következetlen lefűzéséből ered (ezek a címzettek hagyatékaiból szerencsés esetben visszakereshetőek), részben pedig München bombázása idején, 1944-ben semmisültek meg.

kritikák pedig csak még inkább segítették németországi érvényesülését, publikációinak a német tudomány általi recepcióját.[13]

E szemléletmódbeli különbségek, melyek a 30-as években megkapaszkodó politikai kurzus elvárásaihoz igazodva esetleg meg is könnyíthették nem egy feltörekvő, fiatal tudós számára a boldogulást, egy tudományos folyóirat nemzetközi karakterének kialakításán fáradozó szerkesztő számára viszont éppen nem az áhított kooperáció megteremthetőségének előmozdítása irányába hatottak. Jól példázza ezt az ellentmondást Valjavec kiterjedt korrespondenciája, melyben a célszemély politikai hovatartozásának gondos feltérképezését követően a legkifinomultabb manőverek felvonultatása követhető nyomon[14], aszerint, hogy a folyóiratban való közreműködés kicsikarását stratégiai feladatként szívügyének tekintő, s e célnak valóban lelkiismeretesen (akár személyes averzióit is félretéve) eleget tenni kívánó szerkesztő a kiszemelt tudós megnyerése céljából mely irányvonal kidomborításának célszerűsége mellett határozott. E rendkívül kényes egyensúlyozás nagyfokú precizitást és összehangoltságot követelt meg, melynek folyamatos és zökkenőmentes fenntartása a feladatkör vállalásával tulajdonképp mélyvízbe csöppent Valjavec kivételes talentumát és munkabírását igazolja. A gyanakvó és a német völkisch-kutatás szekerét tolni nem kívánó délkelet-európai kollégák

[13] A gyors ütemű németországi karrierépítést jelentős mértékben elősegítették azok a magyarországi recenziók, melyek Valjavec munkáiban az előretörő „völkisch" gondolkodásmód tetten érhetőségét nehezményezték, s bennük a német népiségtudomány sablonjaira, köztük pl. Valjavec közeli barátjának, Harold Steinackernek bizonyos gondolataira ismertek rá. Vö. mindehhez a későbbiekben tárgyalandó bírálatokat Mályusz Elemér, Pukánszky Béla, Csapodi Csaba, Kósa János stb. tollából. Harold Steinacker történetírói munkásságához vö. *Tokody Gyula:* Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. In: Századok 131 (1997), 677–722.

[14] Valjavecnek a Südost-Forschungen szerkesztőjeként követett módszereiről, s a lap nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolása terén kifejtett erőfeszítéséről kitűnő áttekintést ad a Südost-Institut történeti részlegének vezetője, *Karl Nehring* közlésében megjelent forrásmunka, mely Szekfű Gyula és Valjavec levelezésének egy rövid — 1934 és 1936 közötti — szeletén keresztül (Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936. In: Südost-Forschungen 50 (1991), 1–30.) a német népiségkutatás nemzetközi kapcsolatrendszerének — a legtekintélyesebb két világháború közti magyar történész presztízse segítségével történő — bővítési folyamatát követi figyelemmel. Délkelet-Európa szakmai közéletének figyelme ekkor irányult újra Fritz Valjavec személyére és munkásságára. A kifejezetten figyelemfelkeltő szándékú közlemény hatására felpezsdülő érdeklődés eredménye magyar oldalról Tilkovszky Loránt említett — elsősorban Valjavec politikai és népinémet kapcsolatait feltáró — tanulmánya, valamint újabban *Orosz László:* Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. In: Századok 135 (2001), 635–648. Nehring forráspublikációja ill. annak bevezető tanulmánya jelen munkának is legfontosabb iniciatívája volt, a most közlendő Mályusz-levelezés ugyanis épp a Südost-Forschungenben közzétett Szekfű-levelezés paralelje gyanánt ugyanannak a problémakörnek egy másik szegmens felől történő megközelítésére vállalkozik. Arra nevezetesen, hogy a népiségtudományi szemléletmódot következetesen elutasító, s ezen nézetével a hivatalos magyar történettudomány — csaknem — egészének utat mutató Szekfűhöz képest milyen más hozzáállással közelít a népiségtörténeti irányzatot felvállaló, sőt azt meghonosítani kívánó Mályusz a német népiségtudomány prominens folyóiratához, ill. annak szerkesztőjéhez. Míg Szekfű tisztán szellemtörténeti orientációja a hagyományos német historizmus lassan háttérbe szorított ill. ellehetetlenített képviselőivel szimpatizált, s elvi alapon (politikai aggályoktól is kísérve) utasította el a Valjavec lapját is mozgató irányzat közeledését, addig Mályusz a módszertanilag ugyan rokonnak érzett, ám politikai-ideológiai végkicsengésében tőle (is) mérföldes távolságra lévő német népiségtudomány orgánuma irányába kellett hogy véleményt formáljon. Ennek ellentmondásai és buktatói jól kiegészítik azt a képet, amit Szekfű konzekvensen tartózkodó magatartásának dokumentálása alapján Karl Nehring munkájából nyerhettünk.

bevonása (s ezáltal a tudományos életben megkapaszkodni vágyó lap nemzetközi legitimálása) céljából a szerkesztő fokozott figyelmet fordított arra, hogy szerteküldött toborzóleveleiben, majd később, a közreműködőkészségüket visszaigazoló potenciális partnerekkel fenntartott kontaktus gondos ápolása során mindenkor a folyóirat „nyílt szemléletmódját" és „streng wissenschaftlich" jellegét hangsúlyozza.[15] Mint a soron következő levélváltások igazolják, nem riadt vissza attól sem, hogy amennyiben a leendő munkatársi gárda egyes tagjainak személyes ellentéteiről értesülése volt, azokat hibátlan taktikai érzékkel saját céljai szolgálatába állítsa, s esetleg egymás ellen kijátszva a rivalizálókat[16] (önmaga részéről mindig pártatlanságot mutatva, ám szimpátiájáról feltétlen az adott személyt biztosítva) a rájuk bízandó feladat vállalásának mindkettejüket megnyerje.

Az alapvetően bizalmatlan, s a müncheni vállalkozással szemben fenntartásokat tápláló délkelet-európai tudósok közé tartozott a magyar történetírás vitatottságában is megkérdőjelezhetetlen tekintélye, Mályusz Elemér (1898–1989).[17] Megnyerése épp ezért tűnt az elfogadottságát őáltala is prezentálható lap számára igazi fegyverténynek, s egyben a szerkesztői találékonyság és taktikai érzék érdemi próbájának. A Südostdeutsche Forschungen közreműködői gárdájá-

[15] Az 1935/36 folyamán, a lap elindítása körüli szervező munkálatok idején Valjavec által nagy számban szétküldött egyenfogalmazványú levelek minden esetben e formulákat ill. szófordulatokat alkalmazva igyekeztek előre eloszlatni a Südostdeutsche Forschungen irányvonala kapcsán esetleg felmerülhető aggályokat.

[16] Ez — a korszak német politikájára általánosan is jellemző — taktikai eljárás Valjavec kapcsolatrendszerében a Szekfű és Mályusz közötti konfliktus kiaknázásában jelentkezik leglátványosabban. A felektől igyekszik a másikra nézve denunciáló megjegyzést, vagy akár az ellenfél munkásságát tudományos megalapozottsággal vitató tanulmányt kicsikarni. Tekintve, hogy mindkét magyar történész (igaz saját, s egymáséhoz képest is eltérő szellemi indíttatása okán) szemben állott a müncheni szerkesztő által követett német szempontrendszerű népiségtörténettel, e szakmai bírálatok megfelelő alkalommal Valjavec számára is kijátszható adut jelenthettek ellenükben. Olyat, amivel megkímélhette magát a két elismert szaktekintéllyel való vitába keveredés kockázatától (ezt nekik tartva fönn), s amellyel más minőségben, a civakodó felek közti közvetítő előnyös és kívülálló pozíciójában tűntethette fel saját szerepét. A két riválisi erkölcsi tartását, s ugyanakkor szakmai felelősségérzetüket jelzi, hogy Valjavec ismételt felkéréseire sem voltak hajlandóak a külvilág elé tárni a magyar történész-társadalmat megosztó belső frontvonalakat. Egymás iránti mély ellenszenvükre csupán a másik fél ismételt „piszkálódásait" [Váczy Péter kifejezése – O.L.] a hazai sajtóban visszautasító — rendszeresen megküldött — dokumentáció, valamint a levelek szövegében előforduló utalások alapján derül fény. A két magyar történésszel váltott leveleiben Valjavec taktikus módon igyekezett minél több „magas labdát feladni", s ily módon egymás ellenében karakán állásfoglalásra ösztönözni kollégáit. Ezzel a módszerrel olykor sikerült is eredményt (pl. a riválisra vonatkozó gúnyos megjegyzést) elérnie. Asztalos Miklós könyvének [A nemzetiségek története Magyarországon. Budapest, 1934.] Valjavec által készített recenziója [Zur Geschichte der Nationalitäten in Ungarn. In: Neue Heimatblätter 1 (1935/36), 321–327.] kapcsán pl. a következő — nyilvánvalóan Mályuszra vonatkozó — megjegyzést ejtette el Szekfű: „Az Asztalos-ismertetés formáját tekintve pompás kis darab, tartalmilag igen mélyreható elemzés a különböző magyar álláspontok (mint bizonyára tudja, legalább kettő ismeretes köreinkben, az Asztalos ill. 'Herr Omnes' által képviselt, valamint a miénk) és a német vélemények vonatkozásában." (Kiadva: Nehring (1991), 29.)

[17] Mályusz munkásságához lásd: *Thomas von Bogyay:* Elemér Mályusz (22. VIII. 1898 – 25. VIII. 1989). In: Südost-Forschungen 49 (1990), 365–369., *Pál Engel:* Elemér Mályusz (22. August 1898 – 25. August 1989). In: Ungarn-Jahrbuch 18 (1990), 337–338., *Jakó Zsigmond:* Mályusz Elemér. In: Magyar Tudomány 35 (1990), 100–102., *Engel Pál:* Mályusz Elemér (1898–1989). In: Történelmi Szemle 1989., 3–4. sz., 310–311., ill. legújabban *Erős Vilmos:* A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, 2000. (Csokonai Új História Könyvek).

nak Mályusszal való gazdagítása ugyanis — az alapvető elvi szembenállás dacára — nem látszott eleve reménytelen próbálkozásnak.

Valjavec előtanulmányai, ill. időközben napvilágot látott kutatási eredményei fogadtatása folytán tisztán látta a magyar történetírás berkein belül feszülő törésvonalakat, s azt is jó érzékkel sejtette meg, hogy a magát kirekesztettnek érző, s belső indulatoktól is tüzelt magyar kollégája számára épp azokon a területeken kell fórumot kínálnia, ahol az a hivatalos felfogástól eltérő, esetleg szándékosan azzal szemben megfogalmazott tézisei alapos kibontásának lehetőségét látja. Kettejük levelezésének — mint látni fogjuk — mindvégig állandó vezérfonala marad Mályusznak a magyar történettudományon belüli úttörő (ha tetszik békebontó) szerepe, s az is végig nyilvánvaló, hogyan próbál Valjavec — egy szerkesztőtől el nem ítélhető módon — saját lapja számára tőkét kovácsolni a Mályusz által időről-időre kirobbantott polémiák tudományos lecsapódásából. Valjavecnek azonban arra is tekintettel kellett lennie, hogy a magyar szaktekintély nemcsak saját kollégáival fenntartott nexusa terén ásott — némely esetben áthidalhatatlannak bizonyuló — lövészárkokat, de a müncheni lap által felvállalt német népiségtudományi szemlélettel szemben is kiélezte fegyvereit.[18] Az ezen a téren tanúsított előzékenység és tapintat, a német álláspont olykor szembeötlően konfrontatív, sarkos megállapításainak szalonképessé tétele, ám ugyanakkor Mályusz közismerten nyers (Valjavecnek egy Szekfű Gyulához írott levelében „rücksichtslos"-ként aposztrofált[19]) stílusának és nem kevésbé nacionalista elkötelezettségének tolerálása, valamint a levelezésük során időnként kitapintható feszültségek nagyvonalú feloldása ismételten Valjavec szerkesztő-koordinátori kvalitásait példázza.

A népiségtörténeti kutatásnak német ill. magyar szemléletmódú (ennek megfelelően az adott nemzet érdekeit prioritásként kezelő) eltérő megközelítéséből fakadó — már említett — alapvető elvi szembenállás ellenére az együttműködés mindkét fél számára gyümölcsöző eredményekkel is kecsegtetett. Valjavecnek a rábízott lap nemzetközi elfogadtatását, ill. az önnön szakmai előmenetelének útját minél kiterjedtebb kapcsolatrendszer kiépítése által kikövező motivációit már ismerjük. Azonban — ha ambivalens módon is, de — Mályusz számára is fogódzót, s törekvéseinek hazai legitimálása szempontjából nemzetközi visszaiga-

[18] Vö. Az új német nacionalizmus történetírása. In: Magyar Szemle 15 (1932), 241–253., Három folyóirat. In: Századok 68 (1934), 45–65., A mai német történetfelfogás és a magyarság. In: Az Országos Evangélikus Tanáregyesület évkönyve az 1940–41-es évekről. Budapest, 1942., 19–38. E munkák a népiségtörténeti szemléletmódnak csupán a német történetírás által politikai-ideológiai célok szolgálatába állított válfaja ellen protestáltak, s azt próbálták világossá tenni, hogy a térség társadalmi és kulturális folyamataiban minden téren német kultúrbefolyást kimutatni igyekvő „volksdeutsch"-kutatás [ezen összefüggésben ajánlja Mályusz a hazai közvélemény figyelmébe Fritz Valjavec munkásságát is!] leghatékonyabb ellenszere épp a hasonló módszerek felvonultatásával vitába szállni képes magyar népiségtörténetírás lenne. Ezen elvi alapú polémia felvállalása során követhető hatékony eszközrendszerhez maga ad mintát a német irányvonal egy elhíresült követőjének nagy port kavart munkáját [*Otto-Albrecht Isbert:* Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen Nr. 1.) Langensalza–Berlin–Leipzig, 1931.] recenzálva. Vö. Századok 66 (1932), 329–333.

[19] Vö. Valjavec–Szekfű. München, 1934. VI. 4. (Kiadva: Nehring (1991), 10.)

zolást jelentett a feltörekvő német tudományos folyóirattal való partnerség. Hogy kapcsolatuk fogadtatása terén mégis ambivalens megítélést konstatálhatunk, annak oka az, hogy Mályusznak a népiségtörténeti kutatásokat meghonosítani szándékozó, az új idők szellemiségétől megihletett történetírói iskolája egyébként is elvi aggályokat és aktuálpolitikai félelmeket váltott ki a hivatalos magyar történetírás követői számára iránymutatónak tekintett szakmai körök szemében, e lépésével pedig még inkább táptalajt adott azoknak a vádaknak, melyek a „völkisch gyökerekből táplálkozás"-t rótták szemére.[20] A kritika jogos is, meg nem is. Valóban, az újszerű kihívások megoldására újszerű módszerekkel választ adó német kutatás inspirálta elsősorban Mályuszt valami hasonló, a magyar történetírás eddigi gyakorlatában forradalminak ható koncepció következetes végiggondolására és alkalmazására. S az is tagadhatatlan, hogy — aggodalommal és fenntartásokkal vegyes — őszinte csodálattal tekintett a kibontakozó német kutatások, valamint a hátterükben álló szervezeti, intézményi keretek, gombamód szaporodó orgánumaik, s a mindezek fenntartását lehetővé tevő finanszírozási rendszer hálózatának bonyolult, ám tökéletesen összehangolt organizációjára. A hasznosítható mintákat és tapasztalatokat azonban a hazai viszonyokra adaptálva, a magyar tudományos (és politikai – lásd revízió) érdekek szolgálatába kívánta állítani.[21] Ez pedig azt jelentette, hogy e módszer és a segítségével kiaknázható más minőségű ismeretanyag nem csupán a szomszédos államok konfrontatív történetírása, de adott esetben a német tudományosság ellenében is kijátszható.[22] „A német

[20] Vö. *Szekfű Gyula:* Népek egymás közt a középkorban. In: *Uő:* Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről. Budapest, 1942., 69–84. Szekfű Mályusz nemzetfogalmát aktuálpolitikai koordináták közé illesztve 'Volkstum-romantikaként' jellemzi (84.), s számos, a „korszerű" terminológiában meghonosodott fogalom (Rasse und Raum, Volksboden und Kulturboden) alkalmazásával vádolja (uo.). Lásd még: *Belitzky János:* A magyar helytörténetírás problémái. In: Vigília I. évf., II. köt. (1935), 91–108. A bírálat alapja itt is a Mályusz által követett munkamódszer német analógiája.

[21] Mályusznak a népiségtörténeti kutatások eredményeit közzétevő „Magyarság és Nemzetiség" ill. „Település- és népiségtörténeti Értekezések" c. sorozatról Bárdossy László miniszterelnök tájékoztatása céljából készített feljegyzésében (1941. IV. 17.) a következő olvasható: „...munkaközösség szerveztetett meg azzal a feladattal, hogy a Csehszlovákiához tartozó határterület utolsó négy évszázadának népi viszonyaiban bekövetkezett eltolódásokat, változásokat s azok okait a levéltári forrásanyag alapján pontosan megállapítsa. A legelső cél a forrásadatok összegyűjtése és oly elrendezése volt, hogy szükség esetén — tárgyalásokat tételezve fel — azok azonnal rendelkezésre álljanak... A népi jelleg megállapítása a településtörténeti adatok, a dűlőnevek és családnevek vizsgálata alapján történt. Az összegyűjtött anyag nagy szolgálatokat tett a komáromi tárgyalásoknál, amidőn a Nyitra és Kassa vidéki népi eltolódásokat igen rövid idő alatt sikerült térképre vetíteni. [...] A vállalkozás, az Ugocsa megye [vö. 82. jegyzet] kritikáiból kitűnően, osztatlan elismerésben részesült. A további kötetek kiadására tudományos szempontból szükség van. De nemzeti politikai érdekből is fontos a magyarlakta területek magyar eredetét és jellegét adatszerűen igazolni, [...] a belvederei döntés ellenére további óvatosságra és munkára van szükség." (Idézi: *Erős,* 192.)

[22] Mályusz tanítványa Barta István, a II. világháború után (Barcsai Géza álnéven) megjelentetett munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a német népiségtudomány módszereinek felhasználása épp a német expanzió elleni harc jegyében történt. „Tudjuk a német történetszemlélet egyik alappillére a népi gondolat volt, az a törekvés tehát, hogy a német népet állítsák a történelem középpontjába, tekintet nélkül az országhatárokra. A magyar történészek között voltak, — így elsősorban Mályusz Elemér — akik arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a magyar történettudománynak is át kell venni a népi (‚völkisch') történetírás módszereit, részben azért, mert a ‚népiségkutatás' a magyar nép történetét is új megvilágításba helyezhetné, főleg azonban azért, mert a német törté-

településtörténeti vizsgálódások hatására bizonyos mértékig németellenes éllel bontakozott ki a településtörténeti és népiségtörténeti kutatás" – fogalmazza meg tömören az iniciatívából fakadó ellentmondást a legfrissebb magyar historiográfiai szintézis.[23]

A két tudós ellenkező előjellel követett azonos munkamódszerében rejlő potenciális konfliktusforrás a tartós kapcsolat, az állandó eszmecserék és — az irányvonaluk megkérdőjelezett voltából adódó — közös sérelmek eredendően békítő hatása következtében egymás véleményének hallgatólagos tolerálásává szelídült. A tudatos politikai irányultságtól vezérelt szubjektív hozzáállásuk[24], s az ebből fakadóan eleve predesztinált nézetkülönbség ésszerű (a tényekkel megbékélő) kezelésének bizonyítéka, hogy amennyiben egymás publikációinak olvasásakor saját, a témában megfogalmazott véleményük visszacsengésének elmaradását kellett konstatálniuk, bölcs önmérséklettel distanciájuk további felhánytorga-

---

nettudomány megállapításaival s az ezek alapján adódó valószínű német igényekkel csak akkor szállhatunk szembe eredményesen, ha saját fegyvereivel vesszük fel ellene a harcot." Vö. *Barcsai Géza:* A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen. Budapest, 1946. (Idézi: *Erős,* 91.) A német történettudomány megállapításaiból adódható politikai igények tekintetében nemcsak Mályusz és iskolája, valamint a szellemiségéhez a veszélyeztetettség felismerése okán közel állók (pl. a vonatkozó német tudományos műveket rendszeresen recenzáló Kring Miklós) hallatták hangjukat, hanem a Mályusz által meghonosítani szándékozott irányzattal következetesen szemben álló szellemtörténészek, köztük Deér József is. Mint a saját szakterületébe tartozó legfrissebb német szakirodalom áttekintésekor maga is megállapította, azok eredményei aktuálpolitikai megfontolásokból születtek, s a hitleri behatolási törekvések igazolására szolgálnak. Hóman Bálint kultuszminiszterhez írott levelében (Szeged, 1934. XI. 24.) még ezek analógiáját is felvázolta. „... legyen szabad Kegyelmes uram figyelmét egy magyar szempontból rendkívül fontos és egyben aggályos megnyilatkozásra felhívnom. Albert Brackmann berlini egyetemi tanár [Valjavec kapcsolatrendszerében is kimutatható! – O.L.] legutóbb tanulmányt írt 'Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns' címmel (Berlin, 1939), mely az eddigi német és magyar felfogástól eltérő képet rajzol Szent István királyságáról, a magyar állam és egyház szervezéséről. Szerinte a koronát és a lándzsát, mint a királyi hatalom jelvényeit egyedül a császár küldte Istvánnak, s e jelvények nem mások, mint 'Ehrenzeichen der kaiserlichen Beamten'. [...] Fontos volna tehát a választ ezekre a feltevésekre megfelelő formában mielőbb megadni, nehogy Br. érvelése alkalmat adjon bizonyos téves hiedelmek és Magyarországot illető vélt igények meggyökeresedésére. A fenti nézetnek különös súlyt Br. személye ad, aki nemcsak elismert szakember, de a mai Németország szinte hivatalos historikusa is. Ő szerkesztette és írta az 1933-ban megjelent híres Deutschland und Polen könyvet, mely nem más, mint a Lengyelországra vonatkozó német igény tudományos alátámasztása." (Az idézet helye: *Erős,* 100–101. Deér vonatkozó munkája: III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban. In: Századok 78 (1944), 1–35.)

[23] Vö. *Gunst Péter:* A magyar történetírás története. Debrecen, 2000. (Az idézet helye: 241.) A település- és helytörténeti kutatás németországi párhuzamaihoz lásd: *Márta Fata:* Elemér Mályusz und die Begründung der modernen ungarischen Lokalgeschichte. In: Horst Fassel und Christoph Waack (Hrsg.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. Tübingen, 2000. (Tübinger Geographische Studien; 128), 225–233.

[24] A két történész egymás emócionális kötődéseinek és nemzeti elkötelezettségének pontos ismeretében vállalta a kapcsolatfelvételt, s tartotta fenn azt az elkövetkező évek élénk levelezése során. A másik fél eredményeinek recepciója során azonban kritikus szemmel szűrték ki a szubjektivitás alig elkerülhető csapdáit. Erről — a szubjektív hozzáállás buktatóiról — beszélt a leköszönt porosz kultuszminiszter Carl Heinrich Becker is 1930. VII. 5-én, díszdoktorrá avatása alkalmából Szegeden tartott előadásában. A neves orientalista szerint a tudós mindig „szubjektív talajon áll és a legtöbb, amit elérhet az, hogy akar objektív lenni... Történelmet mindig csak a jelen álláspontja alapján lehet írni." (Idézi: *Ujváry,* 9.)

tása helyett az esetleges jövőbeli nézetközeledés reményének adtak hangot. E békülékeny gesztusok nem az egyébként is rendkívül diplomatikusan fogalmazó Valjavec, hanem különösen a korábbi években oly harcias Mályusz esetében szembeötlő jelek, melyek a hivatalos magyar történettudománnyal szembeni egymásrautaltság fokozatos felismerése mellett az egymás iránt táplált előítéletek oldódásának, s némiképp az összecsiszolódásnak is kitapintható ismérvei. Levelezésük értékelésekor mindez — főként a kiinduló alaphelyzet ismeretében — nem kevés tanulsággal szolgál.

Ez volt tehát a kettejük kapcsolatát kezdetektől bizonyos mértékig a leszűkített mozgástérben való óvatos puhatolózás stratégiai játékaként kijelölő koordináta-tengely. A két lapátjával ugyan két ellenkező irányba húzó, ám (a népiségtörténeti orientáció okán) mégis közös csónakban a kooperáció egyedül üdvös voltát az igazolta, hogy a tenger, amin hajózni kényszerültek, az a közös irányvonalukat — kettejük distanciájának finom megkülönböztetése nélkül — elvető, a völkisch gondolkodás ellen elvi alapon egységfrontba tömörült hivatalos magyar történeti felfogás volt. Egymás ellen, de egymásért is dolgoztak ily módon. Az ambivalens jelző tehát, amit kettejük kapcsolatának magyarországi fogadtatására használtunk, ugyanúgy megállja a helyét egymás közti viszonyuk szemléltetése kapcsán is.

*

A soron következő levélváltás — egy Dr. Poór János irányítása alatt készülő disszertáció forrásanyagának egyik igen tartalmas szeletét képezve — Fritz Valjavec és Mályusz Elemér rendkívül ellentmondásos kapcsolatának 1935 és 1944 közötti dokumentációját tartalmazza. A levelek a két tudós hagyatékának részeként Münchenben (2002 tavaszáig a Südost-Institut, azt követően a Bayerisches Hauptstaatsarchiv állományában) és Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatók. A korrespondencia (egy igen rövid intervallum, az 1941-es esztendő — Valjavec frontszolgálata által amúgy is lerövidített aktív szakasza — kivételével[25]) teljesnek tekinthető. A levelek visszakeresése, azonosítása, ill. esetleg elkallódott vagy nem leiktatott példányainak a másik fél által őrzött eredetijével való kiegészítése mindkét tudós hagyatékának vonatkozó részét igénybe véve történt. A kiegészítés és pontosítás ugyanazon levél mindkét példányának egybevetése által különösen Valjavec esetében bizonyult megkerülhetetlen munkamódszernek, aki a hivatalos ügyvitel részeként az intézete által is iktatott fogalmazványait olykor kézírásos kiegészítésekkel vagy utóirattal látta el. Így

[25] Levelezésüknek az 1941-es évre vonatkozó darabjai München bombázása idején semmisültek meg. Valjavec Mályuszhoz írott leveleiben is nyomára bukkanunk a Németországot is elérő pusztításnak (Valjavec–Mályusz. München, 1943. XII. 27., 1944. V. 10.), ám a kiterjedt kapcsolatrendszer többi, az ottani tudományos élet infrastruktúrájának lerombolásában közvetlenebb módon érintett szereplője számára még több, s részletgazdagabb tudósításban számol be a bombatámadások következményeiről. (A prágai Károly-Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja és a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott Reinhard Heydrich-Alapítvány elöljárója, Hans Joachim Beyer számára küldött leveleiből [München, 1944. V. 5., V. 20.] értesülünk arról, milyen körülmények között égett le az intézet épülete, hogyan pusztult el az ott őrzött anyagok és a könyvtár állományának jó része.)

aztán a Mályusznak kikézbesített levél esetenként többletinformációt tartalmaz a müncheni változathoz képest. Az esetben pedig, ha külföldi tanulmányútjai során (Magyarország, Románia, Anglia) fordult valamilyen ügyben magyar kollégájához, csak a budapesti anyag nyújthat fogódzót. Fordított esetben, a Mályusz által írott levelek visszakeresése kapcsán, a Magyar Tudományos Akadémia állománya nem bír forrásértékkel. Az ugyanis csak a magyar történészhez Valjavectől beérkezett leveleket tartalmazza, a tőle kimenők kizárólag a müncheni történész hagyatékában hozzáférhetőek. Ez okból csak a két intézmény anyagának együttes felhasználása biztosíthatta levelezésük — relatíve — hiánytalan összeállítását. Ezúton illeti köszönet a müncheni Südost-Institut részéről Dr. Karl Nehringet, ill. a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában elhelyezett Mályusz-hagyaték gondozóját, Dr. Soós Istvánt, önzetlen segítőkészségükért, mellyel a forrásokhoz való hozzáférést biztosították, s hasznos utalásaikkal kiértékelésüket elősegítették. Hasonlóképp köszönettel tartozunk a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde támogatásáért és munkatársa, Dr. Márta Fata értékes útmutatásaiért a két világháború közötti magyarországi németség törekvései és az ezeket is szolgálatába állító expanzív német tudománypolitikai irányzat tanulmányozása tekintetében.

A föllelhető 71 levél közül 21-et csak Münchenben, 24-et csak Budapesten őriznek, 26 pedig mindkét helyen megtalálható.[26] 50-et Valjavec írt, 21-gyel pedig Mályusz gyarapította kapcsolatukat. Valjavec levelei (a külföldi útjai idején postára adott néhány levelezőlaptól eltekintve) többnyire fejléces intézeti papíron[27], gépelt formában íródtak, Mályusz válaszai egyetlen kivétellel (Budapest, 1943. II. 21., amely gépelt) kézírással, a hivatalos egyetemi emblémával ellátott levélpapírok mellőzésével készültek. A levélváltásaik során egymás megszólításában alkalmazott formulák változásai csupán felszínes rápillantásra tűnhetnek a kezdeti kimért és távolságtartó viszony érdemi módosulásaként. Levelezésük a külső, formai jegyeket tekintve mindvégig korrekt hivatalossággal kezelt, tiszteletteljes és a szokásos levélbeli formalitásokat alkalmazva barátságos hangvételű volt, ám kötöttségektől mentes, baráti hangúvá sohasem oldódott. Ennek megfelelően tegeződésről még kapcsolatuk kései, a személyes találkozások oldottabb beszélgetéseit követő szakaszában sem lehetett szó. Ez ellen nem csupán ideológiai alapállásuk kibékíthetetlen ellentéte, s még csak nem is (az egyébként nem túl jelentős) korkülönbség, vagy a kettejük között végig kiérezhető (bár Valjavec által a gyors

[26] Münchenben: Nr. 2., 4., 8., 11., 13., 15., 18., 21., 25., 32., 35., 39., 43., 45., 47., 48., 55., 57., 62., 63., 70.; Budapesten: Nr. 14., 17., 19., 20, 22., 23., 24., 26., 27., 28., 30., 37., 38., 40., 42., 50., 51., 52., 53., 54., 60., 67., 68., 69.; mindkét helyen: Nr. 1., 3., 5., 6., 7., 9., 10., 12., 16., 29., 31., 33., 34., 36., 41., 44., 46., 49., 56., 58., 59., 61., 64., 65., 66., 71. [A leveleket e sorok írója sajtó alá rendezte, megjelenésük a Levéltári Közlemények-ben folyamatban van. A közölt számozás az említett forrásközlemény alapján feloldható. Az itt idézett, eredetileg német nyelvű levelek fordítása tőlem. A magyar nyelvű levelek az eredeti helyesírást követve kerültek beillesztésre. – O.L.]

[27] A levélpapírok felirata: „*Südostinstitut München*", ill. olykor „*Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut Berlin*". Utóbbi azt követően fordul elő, hogy Valjavec a berlini Friedrich-Wilhelm-Universität keretei közt működő Auslandswissenschaftliche Fakultät kiszolgálását ellátó, 1940-ben szervezett intézetben oktatóként másodállást vállalt. A Südost-Forschungen szerkesztőjeként folytatott levélváltásaiban az utóbbi intézet feltüntetése azzal indokolható, hogy a folyóirat 1940-től a müncheni és berlini intézetek közös kiadásában jelent meg.

hierarchiai emelkedéssel legalábbis rang tekintetében gyorsan leküzdött) tekintélybeli különbség szólt, sokkal inkább az, hogy udvarias körmondatok közé rejtve lényegi mondanivalójukat, kevésbé sebezhetőnek érezték magukat. A barátságos formalitásokat lehántva, ez feltétlen egyfajta látens feszültséget és fürkésző bizalmatlanságot jelez. Mályusz korai, németül fogalmazott leveleiben a kezdeti fenntartásait érzelemmentes semlegességgel leplező „Lieber Herr Kollege" formát alkalmazta partnere megszólításakor, majd éppúgy ennek magyar variánsát a (még említendő) nyelvváltást követően. Az épp Budapesten tartózkodó, s személyes megismerkedésüket indítványozó Valjavec irányába tett — némiképp motiválatlan — gesztusként értelmezhető, hogy 1937 őszétől megjelenik a valós tartalommal nem rendelkező „Kedves Barátom" használata. A Valjavec által írott levelek következetesen használt címzésformulája (Sehr verehrter / Hochverehrter Herr Professor) megmaradt egész 1940-ig, amikor is — habilitálván — immár ő is megengedhette magának, hogy a Mályusz által már évek óta alkalmazott (s persze üres) formának megfelelően maga is „Lieber / Sehr verehrter Freund"-dal kezdje leveleit. Addig azonban még az egyébként semleges „Herr Kollege" használatát is mellőzte. Végezetül — többször is említett — ambivalens viszonyuknak egy újabb síkon is szemléltethetővé tételére nyújt lehetőséget a levélváltások nyelvének áttekintése. Valjavec a hivatalos jellegű kapcsolatfelvétel követelményeinek megfelelően, s szemmel tartva a német tudomány, valamint a „Reich" politikai presztízs-szempontjait, konzekvensen németül intézte a Südost-Institut általa koordinált külföldi kontaktusainak ügyvitelét. A többi délkelet-európai partner mellett érvényes volt ez a Mályusszal kialakított és fenntartott korrespondencia esetében is.[28] Mályusz a nemzetközi kapcsolattartás normáinak megfelelően, s hazája adottságait figyelmen kívül nem hagyható előzékenységgel, leveleit kezdetben nem anyanyelvén fogalmazta[29], idővel azonban mind fokozottabb súlyt fektetett arra, hogy a magyar nyelv tudatos használatával ne csupán a fiatal kollégája által képviselt (és számára már az első levél fogadásakor is nyilvánvaló) offenzív német történetírói irányzat számára tegye egyértelművé tudósi öntudatát, de mint elkötelezetten nacionalista „magyar ember" is éreztesse partnerével a büszke német öntudat — esetleg irányába is demonstrálni akart — fegyverének teljes hatástalanságát. Sem tudósként sem magyarként nem érezte magát alacsonyabb rendűnek a német kultúrfölény propagálására (két világháború közti) munkásságát felépítő müncheni kollégája irányzata előtt, így az ezt külsőségeiben is demonstrálni akaró következetes nyelvhasználat alól 1937 nyarától (Visegrád, 1937. VII. 5.) már nem is tett kivételt. Az így előállott sajátos helyzet következménye volt, hogy bár mindketten otthon érezték magukat egymás anyanyelvében, a korrespondencia mindvégig párhuzamosan kétnyelvű maradt.

* * *

[28] Kivételt mindössze két magyar nyelven írott Valjavec-levél képez (Kistarcsa, 1938. VIII. 27., ill. München, 1942. III. 14.), mindkétszer olyan szituációban, amikor a még pályája elején járó szerkesztő-kutató valamilyen kéréssel fordul a már tekintélyes magyar tudóshoz (személyes találkozás, ill. egy a müncheni lap számára stratégiai fontosságú Mályusz-tanulmány ügye kapcsán), az alaphelyzet tehát eleve az ő oldaláról igényel a megszokott udvarias hangnemen is túlmenő gesztust.

[29] A kapcsolat korai szakaszának németül írott levelei: Budapest, 1935. XI. 11., 1935. XII. 13., 1936. IX. 3., 1937. II. 9.

A bizalmatlan kezdetek

A két tudós levelezése Valjavec 1935. októberi megkeresésével vette kezdetét. A müncheni szerkesztő tömör és hivatalos hangvételű sorok formájában tájékoztatta magyar kollégáját, hogy „a müncheni egyetem mellett működő Südost-Institut elhatározta, hogy a délkeleti németség kutatására évkönyvet jelentet meg, mely egyebek mellett a német-magyar kapcsolatok tudományos vizsgálatával is foglalkozni kíván." Közreműködése által kinyilvánított támogatását kérte a vállalkozás elindításához, továbbá forma és terjedelem tekintetében szabad kezet biztosított neki egy elkészítendő tanulmány számára.[30] Témát is azonnal javasolt, amennyiben kinyilvánította, hogy „különösen szívesen fogadnánk pl. egy olyan tanulmányt, amely a magyarországi polgárság történetével foglalkozna." A kapcsolatfelvétel kezdeményezésekor Valjavec természetesen magyar kollégája aktuális érdeklődési köréhez igazította a — szándékai szerint — tartós együttműködés kiindulópontjául választott tanulmány profilját: a 20-as 30-as években született társadalomtörténeti tanulmányai közül Mályusz többet is a polgárságnak szentelt.[31]

Mályusz kifejezetten tartózkodóan fogadta Valjavec közeledését. Erre nem csupán az utal, hogy mindössze néhány soros levelezőlapon tudatta vele, más irányú elfoglaltsága miatt nem tud eleget tenni a felkérésnek[32], de az is, milyen körülményes óvatossággal látott hozzá (előre elhatározottan visszautasító) válaszának elkészítéséhez. Az MTA Kézirattárában őrzött Mályusz-hagyatékban megtalálható Valjavec 1935. X. 5-i levele, melynek hátuljára a magyar történész rögtön az elolvasása után felskiccelte elkészítendő válaszának alapmotívumait. „Udvarias (de nem túludvarias) befejezés"- írta a végére, melyből érezhető a Münchenből érkezett felkéréssel szemben táplált fenntartása. E fenntartás a német népiségtudomány orgánumainak rendszeres figyelemmel követéséből eredeztethető. Mályusz a Südostdeutsche Forschungen-beli publikálásra invitálástól függetlenül is kapcsolatba került már a müncheni lap célkitűzéseivel rokon szellemiségű kutatások eredményeivel, s noha saját település- és népiségtörténeti vizsgálatai irigylésre méltó paraleljeként, s egyben iniciatívájaként csodálattal nézett teljesítményeire és összehangolt szervezetére, azért már a 20-as 30-as évek fordulójától fokozott aggodalommal kísérte a németség ezen németországi ill. magyarországi népiségtudományi folyóiratainak szerepét, hangnemét, célkitűzéseit, s az ezekkel szemben táplált elutasító véleményének — tanulmányok és recenziók formájában — többször hangot is adott.[33]

A félreérthetetlen elutasítás csupán egyetlen, a kötelező jómodor által diktált gesztusértékű utalás formájában hagyta nyitva az utat egy esetleges későbbi együttműködés előtt. Válaszában Valjavec, a tántoríthatatlan szerkesztő legfőbb ismérvét példázva, ezt a lehetőséget ragadta meg, amikor örömét fejezte ki magyar

[30] Valjavec–Mályusz. München, 1935. X. 5.

[31] Vö. Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XX. Bd. (1927), 356–407. (Klny. Stuttgart, 1927.), Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. In: Protestáns Szemle 36. (1927), 3.sz., 142–146. (Klny. Budapest, 1927.), A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I. évf. Budapest, 1931. 225–282. (Klny. Budapest, 1931., 58.)

[32] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1935. XI. 11.

[33] Vö. 18. jegyzet

kollégája nyitott hozzáállása kapcsán.[34] Érezvén azonban a bizalmatlanság légkörére alapozott kapcsolat kilátástalanságát, ezúttal bővebb formában igyekezett eloszlatni a kizárólag a németségre korlátozódó tematika egyoldalúsága által előidézett aggályokat: „Természetes, hogy 'Südostdeutsche Forschungen'-ünknek erőteljesen kell foglalkoznia olyan kérdésekkel, mint kulturális kapcsolatok ill. külhoni németség. Én magam azonban kifejezetten azon fáradozom, hogy e kérdéskörök mindezt figyelembe véve se jussanak kizárólagos érvényre. Semmi sem lenne kívánatosabb, minthogy az idő múltával valamennyi számottevő kutatási irányzat és azok képviselői a 'Südostdeutsche Forschungen'-ben találkát adjanak egymásnak. Természetesen ehhez mindenek előtt a nem német kutatók támogatása szükséges, annak ellenére, hogy kezdetben ez talán bizonyos ellenérzést válthat ki." Későbbi munkásságának ismeretében nincs is okunk kételkedni abban, hogy ezt valóban őszintén nyilatkozta: Valjavec 1935 őszén azzal a feladattal került az intézethez, hogy megalapozza ill. koordinálja a dél és délkeleti német népiség kutatását végző intézmény publikációs tevékenységét. A kezdeti irányvonal, miként azt a következő évben elindított periodika eredeti címe (*Südostdeutsche Forschungen*) is kifejezi, a dél-délkeleti *németség* kutatására orientálódott. Ezt a tematikát bővítette idővel Valjavec oly módon, hogy hangsúlyozottan a délkeleti régió más népeinek és kultúráinak vizsgálata irányába próbálta terelni a publikálásra felkért munkatársakat. E koncepció lassú térnyerésének bizonyítékai a lap első éveitől a szerkesztő által rendszeresen beillesztett — saját tollából származó — írások, kezdve az első évfolyamhoz előszó helyett készített programadó tanulmányától egész a 40-es évek elején megjelent, a kutatási terület bővített profilját, s földrajzi értelemben is vett tágítását megfogalmazó munkabeszámolóiig.[35] A szerkesztőnek a térség felé nyitott szemléletmódját bizonyítja a közreműködői gárda összetétele is. Valjavec már az első évfolyam esetében (ha bizonyos ellentmondásokkal is) hangsúlyt fektetett arra, hogy ne csak német történészek német szellemiségű irányvonala, hanem nemzetközi szaktekintélyek bevonása is erősítse a lap elfogadtatását. Ennek megfelelően valóságos főnyeremény volt román részről Nicolae Iorga, magyar oldalról pedig Szekfű Gyula megnyerése, mint ahogy az elfogulatlan nemzetközi jelleg csalóka látszatát kölcsönözte az is, hogy Magyarországot 7 (persze nagyon különböző minőségű, s többnyire völkisch szemléletű) tanulmány képviselte: Szekfűé mellett Huss Richárd, Moór Elemér, Bonomi Jenő, Loschdorfer Anna, Weidlein János és Faulstich Egyed munkái.[36]

---

[34] Valjavec–Mályusz. München, 1935. XI. 18.

[35] Vö.: Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 1–14., Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. In: Südost-Forschungen 6 (1941), 1–37.; Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. In: Südost-Forschungen 7 (1942), 1–8.

[36] Szekfű tanulmányához vö. 47. jegyzet, Faulstichéhoz vö. 44. jegyzet, Husséhoz vö. 117. jegyzet, a többi munka: *Elemér Moór:* Die genitivischen Ortsnamen des heanzischen Sprachgebietes und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte Westungarns. 160–173.; *Eugen v. Bonomi:* Die Sage vom wilden Jäger und von der wilden Jagd in der Umgebung von Ofen (Ungarn). 275–286.; *Anna Loschdorfer:* Dorfgemeinschaften und Volksliedpflege im Bakonyerwald. 223–274.; *Johann Weidlein:* Die volklichen Verhältnisse in der Schwäbischen Türkei im 18. Jahrhundert. 60–78. [Mind In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936).]

A nemzetközi legitimáció hangsúlyozása mellett Mályusz megnyerésének másik ésszerű módjaként az kínálkozott, ha olyan témakör kidolgozására nyújt számára a lap lehetőséget, mely aktuális polémiái egyikének a széles tudományos nyilvánosság elé kerülésével kecsegteti. S Valjavec másodjára valóban e tekintetben is csábító kérdéskörrel állott elő: „Amennyiben Ön egyszer úgy gondolná, hogy pl. Szekfűnek a 'tolerancia és magyarországi puritanizmus'[37] kérdéskörében kifejtett nézeteivel egy tanulmányban kívánna foglalkozni, úgy lapunk természetesen készséggel áll rendelkezésére."[38] A korábbi levelében felvetett témához képest e mostani javaslata a 30-as évek közepén Mályuszt leginkább foglalkoztató problémára tapintott. Kollégájának a két világháború közti magyar történettudomány reprezentatív szintézise[39] ellenében e tekintetben megfogalmazott nézetei ugyanis a magyar történész-társadalmon belül igen élénk hullámokat kavartak, s újabb frontját nyitották meg az említett szintézis társszerzőjével évek óta folytatott párbajának: a Mályusz és Szekfű között fennálló — több szálon futó — vitának egyik szeletét képezte a kettejük eltérő barokk-felfogásán alapuló diszkusszió. A „Magyar Történet" Szekfű által írt részeinek legvitatottabb területét a 18. század új szellemű „átértékelése" jelentette. A dualizmus korának nemzeti-romantikus történetírói iskolája révén széles körben elterjedt nézet, mely a török kiűzését követő évszázadot hanyatló és egyenesen nemzetietlen időszakként állította be, most, a Trianon utáni Magyarország kényszerű módon változó megítélésében, Szekfű tollán a hazai barokk kibontakozását hozó, virágzó, idilli korszakká magasztosult. A dühödt támadásokra Szekfű a kedélyeket tovább borzoló vitairatokkal válaszolt, amelyben immár a felvilágosodás és a vallási türelem kérdésköre is előkerül, ily módon bekapcsolva a vitába egy újabb, s tartósnak bizonyuló szálat, a katolikus és protestáns történetírók ellentétét. (Többen — így a Mályusz-tanítvány H. Balázs Éva — ebben látják kettejük kibékíthetetlen ellenérzésének egyik legfontosabb okát.) A tolerancia kérdéskörében kibontakozó vitával kapcsolatban Valjavec is képben volt, ezért kínált terepet Mályusz számára riválisa nézeteinek cáfolatára, arra számítva, hogy frissen életre hívott folyóirata két vezető magyar történész polémiáján izmosodhat.

Ezt a harcot azonban Mályusz nem külföldi orgánumban kívánta megvívni. A közte és Szekfű Gyula között fennálló kibékíthetetlen ellentét nem szolgálhatott alapul ahhoz, hogy a magyar történettudomány belső harcainak a külföld (ráadásul épp a sokat támadott völkisch-tudományosság) elé tárásával a hazai történetírás és hivatalos történeti ideológia kifelé megbonthatatlannak demonstrálni kívánt egységfrontja valamely belső rivalizálás okán törést szenvedjen. Ennek súlyos felelősségét Mályusz nem vállalhatta fel, s ez — nemzeti elkötelezettségét ismerve — nem pusztán a politikai konszenzushoz való kényszerű illeszkedés, hanem lel-

[37] A szóban forgó tanulmány: A vallási türelem és a hazai puritánizmus. In: Theológia, 1935., 303–314. Szekfű ezen tanulmányát csakúgy, mint másik, vitairatnak szánt cikkét (Az erdélyi tolerancia körül. In: Katolikus Szemle, 1934. november, 662–668.) a „Magyar Történet" (vö. 39. jegyzet) számára készített saját fejezeteinek védelmében írta. Valjavec a közismerten ellenvéleményét hangoztató Mályusz számára egy a Südostdeutsche Forschungen hasábjain lefolytatandó polémia reményében kínálta fel Szekfű megtámadásának lehetőségét.

[38] Valjavec–Mályusz. München, 1935. XI. 18.

[39] *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar Történet. I–VII. Budapest, 1928–1934.

kiismeretéből fakadó erkölcsi parancs volt. Ennek megfelelően, bár rendkívül udvarias köntösbe öltöztetve, visszautasította az igazán csábító lehetőséget: „Úgyszintén hálásan köszönöm Önnek a 'Südostdeutsche Forschungen'-t illető információkat és szívélyességét, mellyel lapját rendelkezésemre bocsátotta. Ám azt gondolom, hogy a szóban forgó téma (tolerancia és magyarországi puritanizmus) az Ön olvasóit nem igazán érdekelné. Túl sok körülményt kellene tisztázni, ismételni, hogy érthetővé váljon, melyek Szekfű nézetei és melyek a sajátjaim, ami a témában járatlanok számára unalmas volna."[40] Támogatásáról biztosította viszont Valjavec felvetését a Südostdeutsche Forschungen és a Századok[41], mint történész-folyóiratok cserekapcsolatba lépésének lehetőségéről, valamint segítségét ígérte ahhoz is, hogy tanítványainak disszertációit[42] a müncheni intézet és lapja rendszeresen megkapja, s ily módon recenzálhassa.

1936. VII. 28-án kelt levelében Valjavec már a Südostdeutsche Forschungen első megjelent — s időközben postázott — számának[43] fogadtatásával kapcsolatban próbált tapogatózni. Maga is tisztában volt azzal, hogy kollégája, s egyáltalán a hivatalos magyar történettudomány számára elfogadhatatlan irányvonal és hangnem is helyet kapott az értékmérőnek is tekinthető indító számban, ezért szükségét érezte, hogy a várható támadások élét békülékeny soraival jóelőre tompíthassa. „Egészen bizonyosan akad benne olyasmi — vallotta be a nyitó évfolyammal kapcsolatban —, amelynek eltérő megítélése lehet. Mégis töretlenül remélem, hogy az efféléket idővel sikerül majd jobban kiszűrni." Valjavec itt Dr. Aegidius Faulstich megkérdőjelezhető tudományos értékű „rassenbiologisch" szemléletű értekezésére gondol[44], amellyel kapcsolatban fogalmazásmódja (legalábbis Mályusz felé) az elhatárolódás bátortalan kísérletére enged következtetni.

---

[40] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1935. XII. 13. A remélt vitairat helyett a Südost-Institut könyvtára csupán a Budapesti Szemlében megjelentetett négyrészes Mályusz-állásfoglalás különnyomatával gazdagodhatott, melyet a magyar történész 1936. IX. 3-i leveléhez mellékelt. Vö. *Mályusz Elemér:* Magyar renaissance, magyar barokk. In: Budapesti Szemle, 1936., 241. kötet, 703. szám, 159–179.; 704. szám, 293–318.; 242. kötet, 705. szám, 86–104.; 706. szám, 154–174.

[41] A Századok a Magyar Történelmi Társulat 1867 júliusa óta megjelenő közlönye, a magyar történettudomány legtekintélyesebb, megszakítás nélkül fennálló folyóirata. Az eltelt majd másfél évszázad alatt tartalmában, formájában, terjedelmében és felfogásában sokat változott, de mindvégig a magyar történetírás központi orgánuma maradt. Korszakunkban (1913-tól), épp harminc éven keresztül, Domanovszky Sándor szerkesztette a folyóiratot, hosszabb-rövidebb ideig szerkesztőtársként maga mellett tudva Hajnal Istvánt, Mályusz Elemért, ill. Wellmann Imrét. Vö.: A Századok repertóriuma 1867–1975. Szerk. Pamlényi Ervin. Budapest, 1987.

[42] Mályusz tanítványainak munkái is a budapesti egyetem által gondozott „A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai" című sorozatban jelentek meg, majd a 30-as évek legvégétől a Mályusz által életre hívott „Település- és Népiségtörténeti Értekezések" sorában.

[43] Südostdeutsche Forschungen 1. Herausgegeben im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München von Fritz Valjavec. München: Verlag Max Schick, 1936.

[44] Deutsche und Nichtdeutsche in der Schwäbischen Türkei. Studie über die Voraussetzungen und Grundlagen der biologischen Überlegenheit der Deutschen gegenüber den Nichtdeutschen in den Komitaten Baranya, Tolnau und Somogy (Ungarn). In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 286–295. A cikk szerzője orvos volt Németbóly községben, s emellett prominens tagja a Franz Anton Basch körül a magyarországi németség radikális gondolkodású elemeit tömörítő Volksdeutsche Kameradschaftnak.

Ennek azért kell jelentőséget tulajdonítanunk, mert azt bizonyítja, hogy 1935/36 fordulóján a német történettudomány nemzetiszocialista gleichschaltolása még nem volt befejezett folyamatnak tekinthető. Friedrich Meinecke-t már menesztették a Historische Zeitschrift éléről, hogy helyére (az egyébként meg nem kérdőjelezett szakmai kompetenciájú) Karl Alexander von Müller[45] kerüljön, s a „céh" kulcspozícióiba is megbízható „szakemberek" emelkedtek, ily módon a történész-szakma Németországon belüli ellenállása lassan jelentéktelenné vált, ám a külföld irányába még ekkor is fontos volt fenntartani a nemzetközi szakmai normák tiszteletben tartásának látszatát. E nélkül egy a tudományos életben nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítésével megkapaszkodni kívánó történész-orgánum nem léphetett fel siker reményében. Ahhoz, hogy ez az akadály is elháruljon a megújult, agresszív történelemszemlélet útjából, s immár a külföld tudományos értékítéletének rosszallása is figyelmen kívül hagyható, szekunder tényezővé váljon, még némi időre, az új történész-generáció megizmosodására és a „Reich" további politikai sikereire volt szükség.[46]

A Südostdeutsche Forschungen 7 magyarországi (ám nem feltétlen magyar) szerzőt — köztük az imént említett Faulstich Egyedet — is felvonultató első évfolyamának túlnyomórészt völkisch szemléletű tanulmányai még Valjavec kritikus mérlegelése szerint sem gyakorolhattak túl nagy vonzerőt a közreműködésre felkért Mályuszra. Ezért a lap jövendő irányvonalának ígért letisztulása mellett további eszközök bevetése is szükségesnek mutatkozott. Természetesen egy magyar tudós számára jó ajánlólevélnek bizonyult a völkisch tudományosság sorából hangsúlyozottan kilógó Szekfű Gyula megjelenése a munkatársak listáján[47], Mályusz esetleges kételyeinek eloszlatására azonban még hatékonyabb módszernek látszott, ha az ő saját tudományos eredményeinek recepciója kapcsán azok pozitív megítéléséről biztosítják. Valjavec ezt a kártyát is kijátszotta még ugyanezen levelében.[48] Igen tanulságosnak nevezte kollégája csak röviddel azelőtt megjelent fejtegetését a korai magyar királyság jellegéről[49], s egyúttal csalódásának adott hangot a neves középkorász, Váczy Péter vonatkozó vizsgálatai kapcsán.[50] E módszer, vagyis a közismerten egymással ellentétes nézeteket valló szakmai riválisok kijátszásán alapuló megosztó taktika, ez alkalommal is méltán sorolható azon —

[45] Karl Alexander von Müller (1882–1964), történész, az egyik első Cecil-Rhodes-ösztöndíjas Oxfordban. 1914–1933 között a Südostdeutsche Monatshefte társkiadója, 1935–1945 között a Historische Zeitschrift kiadója. 1930-tól 1936-ig a müncheni Südost-Institut vezetője, innen emelkedik a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé (1936–1944). 1945-ben kényszerszabadságolva, emlékezései három kötetben jelentek meg (1951–66).

[46] E folyamat korabeli magyarországi megítéléséhez lásd a szellemtörténeti irányhoz tartozó *Deér Józsefnek* a Századok utolsó még nem marxista befolyású évfolyamában megjelent tanulmányát: A német nemzetiszocialista történetírás. In: Századok 81 (1947), 152–177., különösen 158–162 és 167–170.

[47] *Szekfű Gyula:* Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 16–26.

[48] Valjavec–Mályusz. München, 1936. VII. 28.

[49] *Mályusz Elemér:* A karizmatikus királyság. In: Társadalomtudomány. 14 (1934), 3.szám, 153–178. (Klny. Budapest, 1934.)

[50] *Váczy Péter:* Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. [Váczy Péter (1904–1994) történész. Kutatási területe a középkori magyar és egyetemes történet. A Hóman B.–Szekfű Gy.–Kerényi K. szerkesztésében megjelent Egyetemes történet középkor-kötetének (1936) szerzője.]

eszközökben nem válogató — szerkesztői húzások közé, melyek alkalmazásáról a Szekfű-Mályusz vita ügyes kihasználása tekintetében már szó esett. Ez esetben azonban bizonyos erkölcsi gátlások leküzdésére is szüksége volt Valjavecnek. Váczyval ugyanis még ifjúkori barátság fűzte össze őket, ráadásul a szóban forgó munkát épp maga recenzálta az elmúlt évben, méghozzá igen pozitív hangnemben.[51] 1935. VI. 20-án kelt meleg hangú levelében Váczy köszönetet is mondott Valjavecnek „szép kritikájáért", mellyel könyvét fogadta. Az említett pozitív értékeléséhez képest most más hangot üt meg Valjavec, melynek hitele annál is inkább megkérdőjelezhető, minthogy — Váczyval váltott 1934–35-ös leveleik tanúsága szerint — a közvetlenül sajtó alá rendezés előtt álló kötet gyönge németségű eredeti variánsát Váczy épp németajkú barátja „gondos kezelésére" bízta. A kiadásra váró kötet tehát Valjavec kezén is átment. Az átolvasás és a némettelen „hibák kigyomlálása" az ekkor még müncheni egyetemista sok idejét és energiáját kötötte le, amiért is magyar barátja nem győzött köszönetet mondani.[52] Az immáron egy müncheni tudományos folyóirat szerkesztői pozíciójából Váczy könyvére tett denunciáló megjegyzés bizonyosan nem volt mentes a lapban való közreműködésre megnyerni kívánt Mályusz irányába tett hátsó — ha tetszik, „udvarló" — szándéktól. Nehezen tételezhetjük fel ugyanis Valjavecről, hogy ő, aki magyarországi előélete, kiterjedt kapcsolatrendszere, s a magyar történész-szakmát megosztó belső törésvonalak ismerete folytán pontos képpel rendelkezett Mályusz történetiskolai koncepciójának hazai fogadtatásáról, épp a Mályusz és középkorász kollégája közötti polémiáról ne értesült volna.[53]

E konfliktusban (mégha csupán a levéltitok keretei között is) vállalt állásfoglalása Valjavecet nem akadályozta meg abban, hogy Váczy Péterrel a megszokott udvariassági formulákon túlmenő, baráti viszonyt tartson fenn. Sőt annak idején épp Váczytól szerzett tudomást Mályusznak a német népiségtörténeti kutatások és Valjavec Kultureinfluß-előtanulmányának első fejezete[54] ellen intézett kirohanásáról: magyar barátja hozzá intézett 1934. IV. 24-i levelében egy oldalon keresztül idézi Mályusz „Három folyóirat"-cikkének[55] a fiatal müncheni kutatóra vonatkozó állításait, köztük azt, mely szerint a magyar-német tudományos együttműködésnek az a fajta egyoldalúság áll útjában „amelynek Valjavec oly leplezetlenül ad kifejezést". Mindeközben Váczy nem mulasztja el Mályuszt „a piszkálódás nagymestere"-nek nevezni (lásd uo.), s e sommás megállapításból Valjavec már a

[51] In: Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums / Deutsche Akademie. 1935., 134–135. (Magyarországi ismertetés: *Holub József*, Századok 72 (1938), 209–217.)

[52] Vö. pl. Váczy–Valjavec. Budapest, 1934. I. 24.

[53] Váczy a Budapesti Szemle 1931-es évfolyamában [233.szám, 53–82.] cikket közölt „A helytörténeti kutatás problémái" címmel, amelyben támadja Mályusz nagyszabású helytörténetírási programját. A pozitivista hagyományokhoz való visszatéréssel vádolja meg, s a kérdésfelvetések kapcsán figyelmébe ajánlja, hogy a helytörténetnél mindig magasabb rendű az általános történet. Válaszában Mályusz, melyet Váczy tanulmányának recenziójaként közölt [In: Századok 66 (1932), 103–109.], a pozitivisták politikacentrikusságával szemben a helytörténet-kutatás gazdaság- és társadalomtörténeti orientációját emeli ki. (Vö. *Erős*, 99.)

[54] *Fritz Valjavec:* Der deutsche Kultureinfluß in Ungarn. In: Deutsch-Ungarische Heimatblätter 5 (1933), 5–22., 6 (1934), 35–77., Neue Heimatblätter 1 (1935/36), 8–22., 126–140.

[55] Vö. 18. jegyzet

Mályusszal való kontaktus-teremtése előtt fontos következtetéseket vonhatott le. Váczyval való kapcsolatuk természetét bizonyítja továbbá a magyar középkorász közvetlen, szinte huncutkodó szóhasználata. Megjegyzései, pl. a magyar történészszakma doyenjéről („Angyal papa"), ill. kollégája, Iványi Béla munkatempójáról („közismert dolog, hogy egy recenzió megírásához is neki a Szentlélek közbelépésére van szüksége")[56], valamint a kései leveleikben felbukkanó tegeződés, amit Valjavec csak igen közeli (elsősorban a Kameradschaft révén, pl. Basch-sal[57] fenntartott) magyarországi kapcsolataiban használt, mind-mind e közeli viszonyra utalnak. Ezt a kapcsolatot ítélte Valjavec feláldozhatónak azon cél érdekében, hogy a tekintélyes, de közismerten rebellis Mályusz aktív közreműködését megnyerje a Südostdeutsche Forschungen számára.

A Mályusz irányába tett gesztusok közé tartozik a fiatal müncheni kutató doktori disszertációjának[58] baráti megküldése is. A nyomdát csak épp elhagyott munkát Valjavec régóta ápolt politikai kapcsolatrendszere (Magyarország esetében Basch és köre) mellett csupán a tudományos élet területén kiemelkedően fontosnak ítélt, vagy megnyerni kívánt személyiségek számára juttatta el ilyen közvetlen módon. A könyv esetében a visszajelzések többnyire pozitívak voltak. Mályusz is meleg hangon méltatja azt: „Szívből gratulálok a Windisch-monográfiához. Igazán szép és alapos munka és a felvilágosodás történetének értékes adaléka; a könyv csúcsteljesítmény és remélhetőleg ösztönzően hat a magyar kutatókra."[59] Még a Valjaveccel, Mályuszhoz hasonlóan, kiterjedt levelezésben álló Szekfű Gyula is állandó szakmai riválisával — ezúttal — megegyező véleményt alkotott a kötet kapcsán. „A Windisch-könyv rendkívül érdekes, fontos anyagot hoz, — erre azonban bármelyik szorgalmas kutató képes. Ön azonban mesterművet alkotott az anyagból, amely hasonló munkákkal összevetve módszertanilag egyenest iskolapéldaként és mintaként szolgálhat. [...] Windisch-könyve valamennyi kutatónak népi vagy nemzeti hovatartozástól függetlenül elfogadható, legfeljebb az eredmény értékelése kapcsán lehetnek eltérő nézetek."[60]

Valjavec Windisch-monográfiája azonban korántsem talált ilyen egyöntetűen pozitív magyarországi fogadtatásra. A további elismerő vélemények[61] mellett fájdalmas kritikák is napvilágot láttak, melyek közül különösen Pukánszky Béla elmarasztaló recenziója a mérvadó magyar történész-folyóiratban[62] érintette Val-

[56] Váczy–Valjavec. Budapest, 1934. VI. 22.

[57] Franz Anton Basch (1901–1946) a magyarországi németség Bleyer halála után radikalizálódó szárnyának vezéralakja, majd a nemzetiszocialista alapokon nyugvó népcsoport-szervezet (Volksbund) vezetője. A II. világháborút követően népbírósági ítélet alapján kivégezték. Valjavec és Basch kapcsolatához lásd Tilkovszky (1993), különösen 602–603.

[58] Fritz Valjavec: Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München/Budapest, 1936. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten; 11. / Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter; III.) A munka Valjavecnek a müncheni egyetemen K. A. von Müllernél — az eredetileg még Bleyertől kapott témáról — készített doktori értekezése.

[59] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1936. IX. 3.

[60] Szekfű–Valjavec. Budapest, 1936. VII. 2., kiadva: Nehring (1991), 28–29.

[61] Vö. Neue Heimatblätter 2 (1937), 294–295., Anton Tafferner tollából.

[62] Vö. Századok 71 (1937), 354–356.

javecet érzékenyen. Pukánszky a kor egyik legelismertebb magyar germanistája[63], a magyarországi németség írásbelisége és a magyar-német művelődési kapcsolatok témájában Bleyer örököse. Saját kutatásai, s a területen úttörő jelentőségű szintetizáló kísérletei[64] során maga is elmélyült a felvilágosodás korabeli magyarországi német kultúra területén, s (szintén pozsonyi származású lévén) jól ismerte a 18. század végi pozsonyi polgármester és kultúra-szervező Windisch életművét, így érdemi kritikáját adhatta Valjavec vizsgálatainak. A hangsúlyozottan objektivitásra törekvő, s a fiatal német kolléga iránt csöppet sem ellenséges kritika („Szerző lelkiismeretes, gondos kutatómunkája, kritikai érzéke, mellyel legaprólékosabb adatának hitelességét is ellenőrzi, elismerést érdemel."[65]) végkicsengését tekintve mégis kedvezőtlen, s a disszertáció magyarországi recepciójának egy másik, a hazai német népiségtudományi körök — Tafferner recenziójából követhető — megítélésétől alapvetően különböző szegmensét testesítette meg. A tartalmi felépítést, a kronológiai szabadságot, s a jegyzetelést illető — tulajdonképp apróbb — inkonzekvenciák lajstromba vétele után ugyanis a bírálat második fele — az egyetlen komoly kifogás kapcsán — valójában a két szemléletmód közötti lényegi differencia körüljárására összpontosít. Pukánszky nevezetesen az ellen emeli fel szavát, hogy Windischt, a 18. század végi „hungarus"-közösségtudat és a — korszakban még ki sem alakult — nacionalizmussal szemben az állampatriotizmus „egyik legjellegzetesebb képviselőjét" Valjavec aktuálpolitikától átitatott megközelítése mint „südostdeutsch Bürger"-t és a német művelődés „előőrsét" állítja elénk. A „der aufgeklärte Ungar"-fogalom és a „vaterländisch"-jelző értelmezése során Pukánszky cáfolja az ifjú pályatárs és a hátterében álló német népiségtudomány által sugallt teóriát, miszerint a történeti magyar állam németsége (a korábban bevett Deutsch-Ungartum helyett immáron Südostdeutschtum-ként aktualizálva) német nyelvű kultúrája által az össznémetség ügyét szolgálta volna. A recenzens véleménye szerint az, hogy a hazai németség — s személy szerint Windisch — ha nem is magyarnak, de a magyar haza polgárának érezte magát, közelebb áll „a történelmi igazsághoz, mint ha 'südostdeutsch' térbe állítjuk a pozsonyi polgármestert és ösztönszerűen felismertetjük vele, hogy a német 'Volksboden' szélén mit kellett tennie!"[66] A Valjavec által kegyeletesen néhai mentora, Bleyer Jakab emlékének ajánlott disszertáció bírálatát költői kérdés zárja: „... vajjon mit szólna Bleyer Jakab — aki rendíthetetlenül hitt a magyarországi németség sajátos szellemiségében és kulturális küldetésében — a 'südostdeutsch'-á stilizált Windisch Károly Gottliebhez?"[67]

A nehezen megkérdőjelezhető tekintély szakmai véleménye, valamint az a tény, hogy megnyilatkozásai során Pukánszky hangsúlyozottan távolságot tartott a berendezkedő új németországi kurzus politikai jelszavaitól csakúgy, mint a ma-

[63] Pukánszky életművéhez lásd: *Lajos Némedi:* Béla Pukánszky (1895–1950). In: Arbeiten zur deutschen Philologie I (1965), 9–28. (Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Kossuth-Lajos-Universität Debrecen.)

[64] Vö. *Pukánszky Béla:* A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926., ill. *uő.:* Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Münster, 1931.

[65] Vö. Pukánszky recenziója, 354.

[66] i.m. 356.

[67] Uo.

gyarországi fiatal német értelmiség ennek hatása alá került minoritásától (azaz a Volksdeutsche Kameradschaft prominens személyiségeitől, ill. a magyarországi német tudományosság ehhez közelálló tagjaitól), Valjavecet olyan stratégia választására ösztönözte, melynek követésével hangsúlyozhatta, hogy munkálkodását a magyar tudományosság politikai szempontoktól vezérelve utasítja el, s ezzel magát mintegy a magyarországi német népkutatás mártírjává tehette. Ellenfele szakmai kompetenciájának elvitathatatlansága, ugyanakkor önnön tudományos súlyának önkritikus mérlegelése során fel kellett ismernie, hogy csak a saját maga által választott párbajnem kierőszakolásával, s a kialakuló polémia számára otthonos síkra terelésével remélheti, hogy disszertációja megkérdőjelezett alapkoncepciójának védelme az ő (esetleg nem elegendőnek bizonyuló) érvelése, s a talán partikulárisnak tűnő alapprobléma nyomán bekövetkezhető eljelentéktelenedés helyett a két ország hivatalos történetírásának elvi polémiájává nemesedjen, ami által nemcsak a mögötte felsorakozó elvbarátok tudományos falanxa fog a Pukánszky által (is) képviselt magyar álláspontttal szemben segítségére sietni, de egyúttal önnön szakmai súlya és respektusa is számottevően emelkedhet a hangadó német tudományos körök szemében. Ennek szellemében fogalmazta meg válaszát, amikor a vele baráti viszonyt ápoló Basch felajánlotta neki, hogy Pukánszky „heves támadására" a Bleyer népiségtudományi folyóiratát (Deutsch-Ungarische Heimatblätter) felváltó, általa irányított Neue Heimatblätter-ben válaszoljon.[68] A tartalmas vitairatban Valjavec a tekintélyes ellenfélnek kijáró kötelező udvariassággal, ám láthatóan megbántottan, s visszafogott indulattal reagál Pukánszky felvetéseire: „Nem felelne meg egészen a valóságnak, ha el akarnám hallgatni, hogy bizony nem vagyok tőle [az ismertetéstől – O.L.] elragadtatva. Nem mintha P. részéről valami enthuziasztikus egyetértésre számítottam volna. Ellenkezőleg. Mégis, e szerző tollából másfajta kritikát vártam. Kétségtelenül egyike ő a legjelentősebb magyarországi germanistáknak, aki egyenest hatalmas ismeretanyaga birtokában sok tanulságos és a további kutatás szempontjából gyümölcsöző információt fűzhetett volna könyvemhez. Ám P. lényegesen egyszerűbb utat választott, ami végeredményben az ő magánügye. Mivel azonban ismertetése végén felvetett egy kérdést, amelyről nem igazán tudom, vajon csupán költőinek szánta, avagy tényleges kérdésként kezelendő, a biztonság kedvéért szívesen vállalom a számadást."[69]

A következőkben Valjavec Pukánszky felvetéseit a recenzió gondolatmenetét követve igyekszik pontról pontra cáfolni, miközben nem mulasztja el szóvá tenni, hogy bírálója tisztán szakmai tekintetben kevés kivetnivalót talált dolgozatában, amiért is ő csalódottnak érzi magát, hisz „gazdag tudása alapján P. kétségkívül számos részletet pontosíthatott volna. Nem tette, amiben talán az a megfontolás vezette, hogy a kicsinyesen gáncsoskodó szőrszálhasogatás úgysem jelentene segítséget."[70] Záró gondolatmenetében Valjavec látványosan azonosul Pukánszkynak a történetírás tendenciózusságát elítélő véleményével. Teszi ezt úgy, hogy a magyar germanista vádjainak élét ellenkező irányba fordítva, annak ódiumát épp

[68] Vö. *Fritz Valjavec:* Tendenz und Kritik. Bemerkungen zu einer Buchbesprechung. In: Neue Heimatblätter 3 (1938), Heft 1-2., 125–131.

[69] i.m. 125.

[70] Uo.

őrá hárítja vissza. Önmagát mint a kutatásai során a hagyományos módszerekkel kikövezett történetírói útról letérő, tudatosan új utakat járó, s ezért megrágalmazott tudóst állítja be, aki az erkölcsi jogszerűség minden támaszát maga mögött érezve nemcsak saját eredményei, de a felvállalt új történeti szemléletmód konzekvens követőjeként és védelmezőjeként kényszerül tollat ragadni Pukánszkyval szemben. Ezáltal nemcsak arra nyílik lehetősége, hogy e polémiát egy megkérdőjelezett, s elvitatott létjogosultságú úttörő szemléletmód önvédelmi harcának tüntesse fel, hanem arra is, hogy a védekezés szerepköréből kilépve offenzívát nyisson a hivatalos magyar szemlélet ellen. Ha ugyanis ez utóbbi — s reprezentánsaként Pukánszky — Valjavec újszerű felfogásmódján és eredményein keresztül magát a német népiségtörténeti szemléletmódot utasítja el, az fényesen igazolja, hogy valójában a magyar fél az, amelyik ab ovo tendenciózus hozzáállással próbálja kirekeszteni az övével ellenkező tudományos álláspontot: „Talán túlzottan is részletesen tárgyaltam P. rágalmait. Ám erre kényszerített vádja, mely tendenciózus ábrázolásmódot rótt szememre. Az én szememben a tudomány területén megjelenő tendenciózusság a valótlansággal egyenértékű. Az olyan történeti kutatásnak azonban, mely a szavahihetőség zsinórmértékétől eltér, egyáltalán nincs jogalapja arra, hogy magát történeti kutatásnak tekintse. Ezért volt jogom és kötelességem, hogy szembesítsem magam P. vádaskodásával. Az iménti fejtegetésekből egyértelműen adódik, hogy a P. által ezen összefüggésben felhozott 'bizonyítékanyag' nehezen érdemli ki e megjelölést. Egyrészt olyan kifogásokból áll, melyek egyfajta személyes ízlés- és látásmódot fémjeleznek, másrészt olyan dolgokból, melyek mint már láttuk, minden másnak inkább nevezhetőek, mint helytállónak. Ezért aztán mégoly magasra is 'emelheti' hangját P., mindezen fáradozásai ellenére sem tudom őt felmenteni a vád alól, hogy efféle felháborító rágalommal illet valakit, aki az övétől eltérő tudományos eredményre jutott."[71] Valjavec kapcsolata Pukánszkyval innentől kezdve olyannyira megromlott, hogy még a Südostdeutsche Forschungen elindításakor (mint szerkesztő és a publikálásra felkért külföldi tudós) kelt néhány hideg és udvarias hangú levélváltásuk is hamvába holt kísérletként akadt el.[72]

A magyarországi germanisztika — nem völkisch indíttatású — képviselőivel való szakítás[73] ellenére a magyar tudomány más (elsősorban persze történész)

[71] i.m. 131.

[72] Vö. Dienstkorrespondenz von Fritz Valjavec mit Béla Pukánszky 1935–1936. Valjavec 1936. V. 28-án kelt, s a közreműködésre felkérő levelében még a Südostdeutsche Forschungen nyitókötetének megküldéséről tájékoztatja Pukánszkyt, aki válaszában (Budapest, 1936. VI. 23.) úgy fogalmaz, hogy mielőtt véglegesen ígérné a közreműködést, még egy pillantást szeretne vetni az 1. kötetre, hogy az egyes tanulmányok terjedelmét és karakterét lássa. Ennek megtörténte után megszakított minden kapcsolatot a müncheni szerkesztővel.

[73] A prominens magyarországi germanistáknak Valjavec és lapja irányában tanúsított hideg magatartását bizonyítja, hogy Pukánszky mellett a többi elismert szaktekintély is vonakodott nevével legitimálni az útjára induló müncheni vállalkozást. 1935 őszén, az előkészítő munkálatok idején Valjavec által szerteküldött felkérő levelek a budapesti egyetem két tekintélyes germanista professzorához is eljutottak, akik közül azonban Thienemann Tivadar válaszra sem méltatta a felhívást, Petz Gedeon pedig nem is burkoltan visszautasította azt. (Petz–Valjavec. Budapest, 1935. X. 15.) Magyarországon épp ekkor váltotta fel a még Bleyer által elindított, mérsékelt irányvonalú német népiségtudományi folyóiratot [Deutsch-Ungarische Heimatblätter] az annak egykori szerkesztője,

szaktekintélyeivel fenntartott kapcsolatok szorosabbra fonása továbbra is megkülönböztetett fontosságú feladatot jelentett Valjavec számára. Ennek jegyében megelégedéssel könyvelhette el Mályusz részéről a disszertációjára vonatkozó elismerő sorok mellett azt a jóval visszafogottabb, s diplomatikusan udvarias reakciót is, amely azonban gyakorlatilag a Südost-Institut által útjára bocsátott vállalkozás megkérdőjelezése helyett, annak tolerálását jelentette: „A 'Forschungen' tartalmi gazdagsága a szerkesztő körültekintő gondosságát bizonyítja, s a német és magyar kutatás közötti hathatós együttműködés reményére jogosít."[74] Mályusz az általa is elképzelhetőnek tartott együttműködést, hasonlóan Valjavec figyelmes gesztusaihoz, maga is különböző küldeményekkel viszonozta[75], s megerősítette korábbi

Basch Ferenc által újjászervezett, s a kontinuitás hangsúlyozása helyett látványosan elölről kezdett számozással útjára indított, harcos szellemiségű Neue Heimatblätter. Egy ideig úgy tűnt azonban, mint ennek szóban forgó levelében Petz is hangot adott, hogy a Deutsch-Ungarische Heimatblätter továbbélésére is van lehetőség, így a patrióta érzelmű germanisták ennek támogatását tekintették prioritásnak: „Mivel azonban Bleyer veje, Kussbach ügyvéd úr azt közölte velem, hogy talán lehetséges lenne a Bleyer által alapított DUHBl-t továbbra is megjelentetni, szeretném megvárni, hogy e remény belátható időn belül megvalósul-e." Ezért aztán arra is megkérte a fiatal müncheni szerkesztőt, tekintsen el attól a — mint közölte, a családdal is egyeztetett — tervétől, hogy lapjában német fordításban leközölné Bleyer utolsó, halála előtt 12 nappal tartott nagy beszédét, „annál is inkább, hisz dr. Kussbach közölte, hogy [Valjavec – O.L.] e lehetőségről csak Bleyer egyik fiával beszélt, úgyhogy a családi beleegyezés, mint olyan, még nem történt meg." Helyesebbnek látná a beszédet, Bleyer államhűségét bizonyítandó, „egy új, itt csaknem ismeretlen orgánum" helyett az általa alapított és most tovább működtetendő folyóiratban megjelentetni. Valjavec hideg hangú válaszlevelében biztosította Petzet, hogy méltányolja a közreműködésről való lemondását (legalábbis ilyesmit értett ki leveléből), s csak remélni tudja, hogy a Deutsch-Ungarische Heimatblätter csakugyan életképesnek bizonyul. (Valjavec–Petz. München, 1935. X. 18.) Azt is közölte, hogy teljesíti Petz óhaját a Bleyer-beszédre vonatkozóan, bár nem mulasztotta el hozzátenni: „Csupán kegyeleti aktus volt, hogy meg kívántam jelentetni, s nem rajtam múlik, hogy a kegyelet kinyilvánítása épp egy olyan vállalkozásban nemkívánatos, amely — szellemileg mindenképp — messzemenően közelebb áll az elhunythoz, mint sok más, mely mostanság szívesen hivatkozik Őrá." E vaskos sértést még megtoldotta azzal is, hogy ellentétben a közreműködésre felkérő előző levelének tisztelettudó búcsúzó formulájával, ezúttal szándékosan „Heil Hitler"-rel köszönt el a közismerten nem volksdeutsch irányú Petztől. Nem meglepő, hogy több levelet ezután már nem váltottak. Valjavec viszont magyarországi germanistát sem nélkülözhetett az induló lapban, így immáron tudományos szempontból is elmélyítette korábbi kapcsolatát a magyarországi németség radikális elemeit tömörítő Volksdeutsche Kameradschafttal. Az induláskor mindenképp tekintélyes szakemberrel kívánta képviseltetni a magyarországi német népkutatást, magától értetődően talált rá ezért a Baschék körébe tartozó debreceni germanista professzorra, Huss Richárdra. Mint hozzá írott levelében elmondta, „sok múlik azon, hogy az első kötetben egy vezető magyar germanista is fellépjen. Thienemann és Petz ellenzői a mi vállalkozásunknak, Koszó tartózkodó, és Schmidt esetében sem ismerheti ki magát teljesen az ember. Teljes egészében Ön az egyetlen reményünk. Nem az a fontos, hogy tanulmánya hosszú legyen, hanem hogy Ön képviselve legyen." (Valjavec–Huss. München, 1935. XI. 12. Idézi [részben]: *Tilkovszky* (1993), 619.) [A már említett személyek mellett – Koszó János a pécsi egyetem irodalomtörténész professzora; Schmidt Henrik a szegedi egyetem germanista professzora.]

[74] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1936. IX. 3.

[75] Ajándékai közt találjuk a magyar protestantizmus múltjára vonatkozó kútfők felkutatását, összegyűjtését és közkinccsé tételét célul tűző Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár [kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. I–XV. évf. Budapest, 1902–1934.] forráskiadványainak utolsó két, már őáltala szerkesztett kötetét (Budapest, 1930., ill. 1934.). Ekkor küldte meg a müncheni szerkesztőnek a Szekfű elleni állandó harc jegyében kollégája barokk-koncepciója ellen megfogalmazott négyrészes vitairatának különnyomatát is (vö. 40. jegyzet), a következő szavak kíséretében: „Egyidejűleg küldök egy különnyomatot, amelyben Szekfű úr barokk-felfogása ellenében kellett ál-

udvarias ígéretét egy a Südostdeutsche Forschungennek készítendő tanulmány vonatkozásában.[76]

A kapcsolat elmélyülése

A bizalmatlan kezdetek után a kapcsolat — úgy tűnt — a megfelelő keretekbe terelődött, s Valjavec örömmel nyugtázhatta, hogy lapja már a 2. évfolyamában újabb tekintélyes (s ráadásul ellenvéleményét sem rejtő) magyar történész közreműködésével számolhat. Ez a történetírás ellenségeskedésektől sem mentes nemzetközi légkörében a megkapaszkodás biztos jelét mutatta. Immáron nyugodt magabiztossággal értelmezhette magyar kollégája óvatos közeledését törekvései kedvező fogadtatásaként, s jelölhette meg önnön tudományos hitvallását a kölcsönös megértés előmozdításában: „Csakugyan rendkívüli örömmel tölt el, hogy mind a 'Südostdeutsche Forschungen' 1. kötete, mind pedig Windisch-munkám elnyerte tetszését. Bizonyítékot látok ebben arra, hogy a német és magyar történettudomány közötti kölcsönös megértés lehetőségei igenis adottak, mindaddig, amíg szolid szakszerűséggel közelítünk munkánk tárgyához. Sajnos úgy áll a helyzet, hogy egy sor körülmény következtében az egyes kutatók nemzeti hovatartozása bizonyos mértékben vizsgálataikat és eredményeiket is színezi. Én személy szerint mindig tudatában voltam annak, hogy e tényből hatalmas felelősség adódik, s erőm szerint próbáltam e szakadékot áthidalni. Gondolhatja tehát mélyen tisztelt Professzor Úr, hogy elismerése annál inkább jólesően érint, minthogy ebben annak jelét látom, hogy a kölcsönös megértés és együttműködés iránti törekvésem nem bizonyul eredménytelennek."[77]

Az együttműködés szükségességének és az országaik történetírása közti ellentétes nézetek közelíthetőségének önmaga részéről azzal is látványos bizonyságát kívánta nyújtani, hogy — hangsúlyozottan Mályusz számára is érzékelhető analógiát keresve — a kettejük szemléletmódja közötti szakadékot háttérbe szorította és egy konkrét kérdéskör kapcsán nézetazonosságukat hangsúlyozta. E konkrét probléma a Szekfű és Mályusz közötti — mindig újabb síkra terelődő — polémia épp aktuális fejezete, a magyar barokk korának megítélése[78] volt. E vita tekintetében Valjavec ügyes taktikai húzással, s még csak nemrégiben normalizálódott kapcsolatuk további erősítését elérendő, Mályusz oldalára állt. Jól tudta

lást foglalnom. Gondolhatja, hogy nem szívesen tettem, de mindennek megvan a határa; s minthogy ő velem szemben ezt ismételtem jócskán túllépte, rákényszerültem, hogy tollat ragadjak."

[76] „Hogy tetszene Önnek példának okáért egy rövid közlemény a következő címen: Kaunitz a monarchia kultúrpolitikájáról. A herceg 1792-ben azt javasolta, tegyék Bécset a német birodalom íróinak bevonásával a forradalomellenes erők szellemi központjává. Javaslata a romantika korát megelőző időszak történetének érdekes momentuma. Kollégái persze nem értették meg őt; azt gondolták, zsurnalistákat akar megfizetni. Szándékomban állna a javaslat szövegét is kiadni, ami talán 3 oldalt tenne ki. Az egész cikk 8–10 oldalas lenne. A szöveg kiadását azért tartom szükségesnek, mert a mutatók segítségével senki sem juthatna nyomára az Udvari Haditanács javaslatának, én is csupán úgy akadtam rá, hogy annakidején áttanulmányoztam valamennyi államtanácsi aktát az 1790–95 közötti évekből. Az iratot az Ön évkönyve hozná először napvilágra, és hiánypótló lenne a bécsi romantika történetével kapcsolatban." (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1936. IX. 3.)

[77] Valjavec–Mályusz. München, 1936. IX. 7.

[78] A vitához lásd: *Erős*, 34–44.

azonban, hisz még csak két év telt el azóta, hogy megjelent Mályusznak a Valjavecet oly alaposan elmarasztaló „Három folyóirat"-cikke[79], hogy kölcsönös bizalommal és őszinte nézetazonossággal nem áltathatják egymást. A realitásokat enynyire figyelmen kívül hagyó udvarlás ugyanis csak további bizalmatlanságot eredményezne. Ezért aztán Valjavec úgy állott Mályusz oldalára, hogy ennek hátterében a Szekfűvel való — egyébként minden ok nélkül sugallt — bizalmas kapcsolata miatti lelkiismereti meghasonlottságát igyekezett Mályusz elé tárni, hogy aztán annál nemesebb, s igazi történetírói objektivitást bizonyító gesztusként látványosan azonosulhasson Mályusz nézeteivel, még ha ez a Szekfű munkásságát teljes mértékben akceptáló korábbi felfogásához képest oly fájdalmas törést is jelent számára: „Tanulmányát a 'magyar reneszánsz és magyar barokk' témakörében — írja ugyancsak IX. 7-i levelében — már elkezdtem olvasni. Mint bizonyára tudja, én volnék az utolsó, aki Szekfű kutatási eredményeit kedvezőtlen színben ítélné meg. Ám épp az ő barokk-felfogása az, ami tarthatatlan, s ami minden körülmények között alapos revízióra szorul. Kétségkívül Ön erre a leghivatottabb!"

A rövid félmondatba elrejtett megfogalmazás (nem direkte kimondva, csak éreztetve) tudatosan a Szekfűvel valójában fennállónál bizalmasabb viszony meglétét próbálja láttatni. Ez Mályusz tudatos megtévesztését célozta. Valjavec jól ismerte a magyar történettudomány mérvadó (Szekfű körül tömörülő) köreinek elutasító véleményét a német népiségtudománnyal kapcsolatban, s tisztában volt azzal is, hogy még leginkább Mályusz képviseli azon belül — épp népiségtörténeti elkötelezettsége okán — a német tudományos élet ezen permanens módon előretörő irányzatával való kapcsolattartás szükségességét. Azért, hogy a német népiségtörténeti kutatás eredményeinek bizonyos túlkapásaira rendkívül érzékenyen reagáló Mályusz előtt csökkentse a két ország hivatalos történeti ideológiáját elválasztó szakadék mélységét, épp a magyar kollégája legnagyobb riválisaként számontartott és a „völkisch" gondolkodásmód kérlelhetetlen ellenségének ismert Szekfű eredményeinek akceptálására hivatkozott. Ez ugyanis Mályusz számára is meggyőző bizonyítékát adhatta annak, hogy az együttműködés az eltérő nézetek ellenére is fenntartható. A korábbi súrlódásokon felülemelkedő, s — ha az akceptálható — az ellentétes véleményt is befogadni tudó, objektív szerkesztő imázsának kialakítása nemcsak a lapjában való közreműködési szándékot erősíthette, de saját tudományos respektusát is növelhette a tekintélyes magyar kolléga szemében. Ezért tekinthető különösen kifinomult taktikai lépésnek a Mályusz és Szekfű közti ellentmondásos kapcsolat kiaknázására irányuló újabb kísérlet. Ha Mályusz etikai okokból nem is mutatott hajlandóságot Szekfűvel való vitájának a külföld elé vitelére, az a tény, hogy az egyébként riválisával is kiváló kapcsolatokat ápoló Valjavec az ő irányába is egyenlő távolság kialakítását szorgalmazza, meggyőző bizonyságot jelenthetett az egyébként gyanakvó Mályusz számára is a müncheni szerkesztő közeledésének őszinteségét illetően.

1937. I. 14-én kelt leveléhez a magyar történész már elkészült tanulmánya kéziratát mellékelte. Ily módon az, a szerkesztő-kolléga többször kifejezésre juttatott reményének megfelelően, csakugyan megjelenhetett a müncheni folyóirat

[79] Vö. 18. jegyzet. Lásd még a Váczy Péter kapcsán elmondottakat.

2. évfolyamában[80], sőt mint Valjavec válaszlevele kiemelte, „a 2. évfolyam dísze lesz".[81] A kézirat megérkeztének visszaigazolása mellett Valjavec egy különösen kényes és a magyar történész-társadalmat megosztó problémára is utalt akkor, amikor a Mályusz által szorgalmazott népiségtörténeti kutatások eredményeinek közzétételére alapított új sorozat nyitókötetének megjelenését üdvözölte. A Mályusz nézeteihez sok tekintetben közel álló Szabó István alapvető fontosságú munkájáról van szó[82], amellyel kapcsolatban Valjavec sietett leszögezni: „Rendkívül érdemdúsnak találom. Lelkiismeretes munkamódszere Németországban is példaértékű lehet. Gratulálok Önnek az új sorozathoz[83], melynek első kötete határozottan sikeres elgondolást körvonalaz." Az „Ugocsa megye" hazai fogadtatása azonban világosan mutatta a népiségtörténeti koncepció magyarországi lehetőségeit, s a csalódás, amit Mályusz érzett a valóban értékes munka kicsinyes, személyi ellentétek áldozatául esése felett[84], csak még inkább Valjavec kezére dolgozott abban a tekintetben, hogy tovább erősítette az egymásrautaltság érzését a magyar kollégában, amennyiben az legalább a kötet iránt érdeklődést mutató Valjavec[85]

[80] *Mályusz Elemér:* Kaunitz über die Kulturpolitik der Habsburgermonarchie. In: Südostdeutsche Forschungen 2 (1937), 1–16. (Klny. München, 1937. 16.)

[81] Valjavec–Mályusz. München, 1937. I. 19.

[82] Szabó István (1898–1969) történész, a debreceni egyetem iskolateremtő tanára. Kutatási területe a két világháború közötti időszakban településtörténet és népiségtörténet, a II. világháború után főként agrártörténet és történeti demográfia. Szóban forgó munkája: Ugocsa megye. Budapest, 1937. (Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével szerk. Mályusz Elemér. I.sor. 1.köt.)

[83] A Mályusz által életre hívott két településtörténeti sorozat közül a „Magyarság és Nemzetiség" a felvidéki vármegyéket kívánta csokorba gyűjteni Pozsonytól Beregig (az Ugocsa megye köteten kívül elkészült még *Ila Bálint* Gömör megyéje (1944) és *Bakács János* Hont megyéje (1971) – utóbbi a II. világháború után természetesen már nem a Mályusz-féle sorozatban jelent meg; a többi feldolgozásra kiadott vármegye nem készült el), míg a „Település- és Népiségtörténeti Értekezések" kötetei (Mályusz tanítványainak doktori disszertációi; 8 munka jelent meg e kutatások eredményeiből) inkább az egykori kelet-magyarországi, erdélyi vármegyékre koncentráltak.

[84] Vö. *Lénárd Ödön* és *Meskó Lajos* recenziója az Ugocsa-kötetről: Helytörténetírás és nyelvészet. In: Történetírás I (1937), 3. sz., 313–323. A Történetírás című folyóirat 1937-ben indult útjára a Mályusszal közismerten rossz viszonyban álló Belitzky János szerkesztésében. Ellentétük egyik fejezeteként a protestáns Mályusz megtámadására Belitzky egy tudatosan kiválasztott katolikus lapban cikket tett közzé „A magyar helytörténetírás problémái"-ról (In: Vigília 1.évf., II.kötet (1935), 91–108), melyben bizonyos módszertani kérdéseken túl azt hányja ellenfele szemére, hogy német példák alapján dolgozott. Belitzky újonnan indított lapja maga is felvállalta a népiségtörténeti irányultságot, azonban szerkesztője és a főmunkatársi gárda (Csapodi Csaba, Ember Győző, Tóth László) elképzelései szerint kifejezetten Mályusz (és a Századok, melynek 1935-ig szerkesztőbizottsági tagja volt) katolikus riválisa kívánt lenni. A harcos új orgánum első lépéseként kirohanást intézett a — sapienti sat! — Mályusz köréhez tartozó, s úttörő munkáját az általa szerkesztett népiségtörténeti sorozat nyitóköteteként publikáló Szabó István Ugocsa-könyve ellen. (Vö. *Erős,* 154–155.) Hogy a méltatlan, s valójában Mályusznak szánt támadás híre Valjavechez is eljutott, arról 1938. II. 8-i levelének utalásából értesülünk: „A Szabó-féle könyv 'Történetírás'-ban közölt ismertetését fejcsóválva olvastam."

[85] A kötet németországi megismertetését Valjavec vállalta, mégpedig oly módon, hogy személyesen is bemutatja a Historische Zeitungban (Valjavec–Mályusz. München, 1937. II. 20.) és lapjában is bírálatot jelentet meg róla. Valjavec valóban közölt is egy rövid recenziót az Ugocsa-kötetről a tekintélyes folyóiratban, melynek élén ekkor egykori müncheni professzora és az előző évben lekösönt Südost-Institutbeli főnöke, Karl Alexander von Müller állt. (Vö. Historische Zeitschrift 157 (1938), 442). Szabó munkáját egyebek mellett „népiségtudományi célkitűzése következtében" tartja üdvözlésre méltónak, majd hozzáteszi, „nézetem szerint Sz. a falvak nyelvi viszonyaira vonatkozó hivatalos adatokat nem minden esetben a szükséges elővigyázattal kezelte, ami mindazonáltal a

részéről biztos hátországát érezhette hazájában sokat támadott népiségtörténeti kutatásainak. Mindez a jövőre nézve tudományos kapcsolatuk elmélyítésének lehetőségével kecsegtetett.

Néhány hónappal később Valjavec már a 2. évfolyam megjelenéséről számolhatott be[86], mindjárt újabb magyarázkodásra kényszerülve azonban, minthogy ismét akadt a lapban olyan tanulmány, amely konfrontatív alapgondolatával nehezen illeszkedett a szerkesztő által a külvilág felé propagált békés véleménycsere koncepciójába. Coriolan Petranu román művészettörténész cikkéről van szó[87], mely a „nemzeti művészet" kategóriájának a (történeti magyar államterületre utaló) „politikai nemzetfogalom" számára való kisajátításával vádolta meg a korabeli magyar művészettörténet-írást.[88] „Petranu professzor tanulmánya — vélte Valjavec — némiképp polemikus. Hekler professzorral[89] azonban már megállapodtam, hogy a következő évfolyamban kifejti a magyar álláspontot e tekintetben."[90] Petranuval Mályusz is külön foglalkozott a budapesti egyetemen a népi-

hatalmas anyaggyűjtés értékét nem befolyásolja." A kötetnek a Südostdeutsche Forschungenben történő bemutatása azonban épp a körülötte zajló kiélezett viták ill. a magyar történettudomány egymással szemben álló táborai között vívott harcnak sajnálatos módon rajta lecsapódó hullámai miatt rendkívül kényes feladatnak ígérkezett. A valóban értékes kötet bemutatására éveken át senki nem vállalkozott. A recenzió végül (M. Schwartz tollából) jelentős késéssel jelent meg (Südost-Forschungen 6 (1941), 687–688.), s a munka bizony többet érdemelt volna. Az alapvetően pozitív hozzáállású ismertetés langyos végkövetkeztetése: „Ha a szerző nem is minden felállított tézise akceptálható maradéktalanul, [...] állításai mint tudományos kutatási eredmények komolyan veendők."

[86] Valjavec–Mályusz. München, 1937. VIII. 6.

[87] Begriff und Erforschung der nationalen Kunst. In: Südostdeutsche Forschungen 2 (1937), 74–88. Coriolan Petranu (1893–1946) a kolozsvári egyetem művészettörténet-professzora, az erdélyi románság építészetének (fatemplomok) szakértője.

[88] „A nemzeti művészet — érvel e helyütt Petranu — egy nemzet művészete, mégpedig olyasféle, amely bizonyos megkülönböztető jegyeket hordoz más nemzetek művészetével szemben. Így hát szükségessé válik, hogy a nemzet fogalmát tisztázzuk, azaz az áttekinthetetlen sokaságból egy számunkra használható definíciócsoporthoz csatlakozzunk. Elvileg egy olyan definícióra van szükségünk, mely semelyik nemzetnek nem okoz méltánytalanságot nemzeti művészete tekintetében. Egyetértünk abban, hogy a nemzeti művészet határai nem feltétlenül felelnek meg az egykori és mostani államhatároknak. Ezért nem szabad a politikai államot és a politikai nemzetet, hanem csak a népit, az etnikait, mint természet adta egységet kiindulási pontként és 'súlypontként' felfognunk. [...] A nemzet fogalmi meghatározása azért volt szükséges számunkra, hogy elkerülhessük azt a hatalmas méltánytalanságot, miszerint egy többnemzetiségű állam minden művészeti terméke a 'politikai' nemzet fogalma segítségével egyetlen nép sajátjaként értelmezhető. Az ilyesféle interpretáció [ti. a Petranu által igényelt nemzetfogalom – O.L.] pl. a magyar művészettörténetben sajnos még mindig nem létezik." (Az igazi polémiát a magyar művészettörténet-tudománnyal azonban csak Petranu következő cikke idézi elő: Die Renaissancekunst Siebenbürgens. Neue ungarische Gesichtspunkte und Umwertungsversuche. In: Südostdeutsche Forschungen 4 (1939), 307–338.)

[89] Hekler Antal (1882–1940) régész, művészettörténész, az MTA r. tagja. 1917–18-ban a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatója, 1918-tól a művészettörténet ny. r. tanára. Antik művészettel (főként görög szobrászattal) foglalkozott.

[90] Valjavec 1937. III. 9-én kelt levelével kereste meg a tekintélyes magyar művészettörténészt, hogy a Petranu által erőteljes módon képviselt konfrontatív román művészettörténeti álláspontot magyar oldalról ellensúlyozza. Három éven át folytatott levelezésük során Hekler többször is konkrét és címmel alátámasztott ígéretet tett véleménye megfogalmazására. Valjavec sürgető felszólításai („mivelhogy nem óhajtanám a kívülállóban azt a benyomást ébreszteni, mintha nem engednénk a magyar álláspontot a lehetőségek mértéke szerint érvényre juttatni." Valjavec-Hekler. München, 1939. V. 13.) rendre eredménytelenek maradtak, s 1939 tavaszán a levelezés megszakadt. Jól szemlélteti ez a magyar kutatás gyakorta érthetetlenül passzív és az I. világháború előtti országterület

ségtörténet tárgykörében tartott előadássorozatában (1936/37, két féléves kollégium). A hallgatóság témába való bevezetése során a nyelvtudomány, etnográfia, etnológia, szociológia új vizsgálati módszereit is felhasználó Mályusz Petranu és az erdélyi román fatemplomok kutatásának példáján bizonyította, hogy az európai tudományos élet által kifejlesztett új metódusok ügyes stratégiával és természetesen a hazai viszonyokra való átültetésükkel átvehetőek, mi több felhasználásuk szükséges. Petranu — Mályusz bizonyításai szerint — prekoncepcióból kiinduló vizsgálódásai, tendenciózus következtetései és taktikus módon nyugat-európai elméletekkel harmonizáló megfogalmazásai nyilvánvalóvá teszik, hogy „a román tudományos élet nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a magyarság kulturális, természeti szerepét háttérbe szorítsa és a román népet alaptalanul felnagyítsa. Teszi ezt, sajnos, sikerrel. Viszont a mi igazunkat csak úgy tudjuk bebizonyítani, ha megállapításainkat egy külföldön is elismert modern teóriával [egyúttal logikai átkötés ez a Mályusz által szorgalmazott — német gyökerű, de a német megközelítéssel felvállaltan polemizáló — népiségtörténeti kutatások létjogosultságához! – O.L.] [...] támasztjuk alá. Ezért nagy jelentőségű, hogy néprajzi kutatásunk [...] a külföldön helyesnek bizonyult módszert alkalmazza. [...] A magyarság szerepét ugyanis sokkal hihetőbb formában tudjuk így megismertetni, mintha mi is az egész magyar faépítészetet autochton fejlődésűnek, a magyar faj lelkiségéből eredeztetnénk, vagyis ha a román kutatással azonos elvi alapokon állanánk. Nemzeti és tudományos szempontból egyaránt nagyobb eredményeket érünk el, ha a kutatás modern eszközeit [...] alkalmazzuk, mintha elavult álláspontot képviselve, tendenciózusan törekszünk hamis teóriákat erőszakolni. [...] Amennyivel valószínűbb és természetesebb a magyar előadás, annál több a remény, hogy a most megtévesztett külföldi tudományos körök is elfordulnak majd a román kultúrpropaganda tudománytalan eszközeitől."[91]

Kapcsolatuk tartóssá válása, s a Südostdeutsche Forschungenben való közreműködés által immáron elmélyülése kitűnő apropót teremtett a személyes megismerkedésre. Valjavec már egyetemistaként többé-kevésbé rendszeresen látogatott Magyarországra, s a szünidőket ott töltve nem csupán a „népiségi munkában" vett részt aktívan, de tudományos kérdésekről is rendszeresen konzultált Bleyerrel, s más szakemberek irányába is kapcsolatokat épített.[92] A Südost-Institutban

megcsonkulása felett napirendre térni képtelen, tanácstalanul befelé forduló magatartását, szemben a tudománypolitikai offenzivitást és az európai szakmai fórumokon való rendszeres jelenlétet stratégiai kérdésnek tekintő kisantant államokbeli aktivitással. Mindez azután idővel a szórványosan megfogalmazódó magyar ellen-álláspontok elszigetelődését, ill. a nemzetközi tudományos és populáris köztudatból való kikopását eredményezte. Valjavec levelezésében, s egyáltalán magyar kapcsolatrendszerében számtalan további példát találunk a két világháború közötti időszak ellenséges kelet-közép-európai szomszédságpolitikáját tévesen lereagáló, sértődötten önmarcangoló vagy éppen gőgös és a méltatlannak tartott viták szintjére leereszkedni nem hajlandó, elhibázott magyar tudománypolitikai álláspontra.

[91] Az elhangzottakat — aprólékos munkával rekonstruálva — a 90-es években a Mályusz hagyaték gondozója, Soós István rendezte sajtó alá, Mályusznak az egyetemi előadásai II. félévéhez készített jegyzeteit felhasználva. Vö. *Mályusz Elemér:* Népiségtörténet. Budapest, 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 13.) A Petranura vonatkozó részek: i.m. 118–121., az idézet helye: 121.

[92] Bizonyítja ezt kiterjedt levelezése, melyben jóval a Südost-Instituthoz kerülését (1935. október) megelőzően kelt darabok is fellelhetőek. 1934-ben már dokumentálható tudományos kapcso-

betöltött munkaköre még inkább e meglévő kapcsolatrendszer bővítésére, ill. más minőségű, a politika helyett hangsúlyozottan a tudományos élet felé orientálódó továbbépítésére ösztönözte. Ennek megfelelően magyarországi (és délkelet-európai) utazásai ezután is meglehetős rendszerességgel bonyolódtak, s a személyes kontaktusteremtések gyümölcsöző eredményeiről a levelezésében nyomon követhető visszajelzésekből (is) pontosan értesülhetünk. 1937 késő nyarán-kora őszén Valjavec ismét a térségbe látogatott, hogy szeptember első felét Erdélyben, az október végéig terjedő időszakot pedig Budapesten töltse tanulmányi céllal.[93] Ez alkalommal, az előzetes egyeztetéseket követően[94], a Mályusszal való személyes találkozásra is sor került. Az ekkor — magyar kollégája lakásán — folytatott eszmecseréjük nem maradt folytatás nélkül. 1938 szeptemberében újabb (budapesti) találkozás követte, melynek során Mályusz — későbbi leveleik tanúsága szerint[95] — a hazájában meg nem értéssel fogadott népiségtörténeti koncepciója átgondolt és konzekvens kidolgozására tett ígéretet Valjavec lapja számára.[96]

E találkozók során nem csupán a magyar történész konfliktusai és az ezek áthidalását segítő további kooperáció lehetőségei merültek fel, de a müncheni kutató szakmai tervei is szóba kerültek. Ezek között nyilván a Südostdeutsche Forschungen formai és tematikai átalakítására vonatkozó szándékáról is tájékoztatta kollégáját, ezek ugyanis a szerkesztésre vonatkozó megbízatása óta állandó-

latai voltak Magyarország irányában (Angyal Dávid, Császár Elemér, Farkas Gyula, Gréb Gyula, Lám Frigyes, Schmidt Henrik). Szekfű Gyulával váltott levelei még régebbre, egyetemi tanulmányai kezdetéig, 1930-ig mennek vissza. Váczy Péterrel való kapcsolatára lásd a korábban elmondottakat. A Valjavec-hagyaték áttanulmányozása és a Münchenben őrzött levelek rendszerezése során e sorok írójának figyelme — az anyag méretét felmérve kényszerűen — a területi elvhez igazodott, vagyis a levelek teljességre törekvő összegyűjtése során a figyelem kizárólag a trianoni Magyarországon élő ill. onnan külföldi tudományos intézetekbe delegált levelezőpartnerekre koncentrálódhatott. A Südost-Institutban folytatott kutatómunka számszerűsítésekor ily módon tekintetbe vehető levelek száma 1335, a Valjavec kapcsolatrendszerében Magyarországon bizonyítható célszemélyeké pedig 117. E megállapítás kiegészítendő annyival, hogy e sorok írójának feltett szándéka szerint Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének teljességre törekvő összeállítása, s leveleinek statisztikai jellegű állományfelvétele folytatódik, így az érintett személyek magyarországi hagyatékainak átvizsgálása során ezen adatok minden bizonnyal módosulni fognak. A már fellelt levelek magyarországi archívumok átvizsgálásával történő kiegészítése a Mályusszal folytatott levelezés sajtó alá rendezésével kapcsolatos munkálatokkal megkezdődött, ennek eredményeként született e tanulmány.

[93] Valjavec–Mályusz. München, 1937. VIII. 6.

[94] Valjavec–Mályusz. Budapest, 1937. IX. 22., Mályusz–Valjavec. Budapest, 1937. IX. 28., Valjavec–Mályusz. [Budapest], 1937. X. 1.

[95] Valjavec–Mályusz. München, 1938. X. 17., Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1938. XI. 16.

[96] E budapesti beszélgetés alkalmával oszthatta meg müncheni kollégájával Mályusz a magyar népiségtörténeti kutatások életre hívásával kapcsolatos, a 20-as 30-as évek folyamán kiérlelt koncepcióját, melyre vonatkozóan a pályafutása legkorábbi szakaszától kezdve recenziók sorai közé rejtett, vagy a Hóman-féle gyűjteményes kötet (A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931.) általa írt vonatkozó fejezetében röviden már kifejtett elképzelései, immáron a tervezett kutatások alapvetéseként megfogalmazva, konzekvens kidolgozásra vártak. Valjavec saját folyóiratának rokon (bár ellentétes előjelű, azaz német népiségtudományi) szellemiségű irányvonalához illeszkedőnek érezvén a magyar népiségtudomány szárnypróbálgatásait, teret kínált magyar kollégája elképzelései számára. Mályusz gondolatmenete végül nem a Südostdeutsche Forschungenben nyert megfogalmazást, hanem Magyarországon jelent meg, s az elkövetkező években a magyar történettudomány berkein belül komoly hullámokat kavart.

an foglalkoztatták.[97] Ám bizonyára saját — már évtizedes — kutatásainak habilitációs munkává összeállásáról is büszkeséggel számolt be.[98]

A további együttműködés szándékának biztos jeleként fogható fel az újabb tanulmányok megjelentetése érdekében kifejtett buzgalom. Mályusz maga ajánlott egy kisebb cikket 1938 legelején. Mint jelezte, kész lenne „valami érdemlegesebb közleményt adni, kb. 2–3 oldal terjedelemben; arról, hogy II. József a szerbség politikai és kulturális ügyeinek vezetését az udvari haditanács helyett a magyar hatóságokra akarta bízni, ezek azonban, sajnos, elhárították maguktól a megbízatást. Teljesen ismeretlen mozzanat ez, rendkívül jellemző Józsefre — motu proprio vetette fel a tervet — de a magyar hatóságokra is, azonkívül érdekelné a szerb, ill. jugoszláv történeti kutatást is."[99] Valjavec örömmel konstatálta a javaslatot[100], sőt 1938. őszi találkozásukat követően maga is emlékeztette kollégáját egy kidolgozandó problémára, a személyes megbeszélésük során rendkívül fontosnak ítélt magyarországi népiségtörténeti kutatások alapvetésére: „Szabadjon tehát remélnem, hogy megbeszélésünk értelmében, amelyre sok örömmel gondolok vissza, a

[97] A lap profiljának az eredeti — kizárólag a németségre összpontosító — koncepcióhoz képest történő bővítése, természetesen egy több lépcsős folyamat eredményeként, már megkezdődött és a 30-as 40-es évek fordulójától még látványosabbá vált. (Vö. a korábban ezzel kapcsolatban elmondottakat ill. a profilváltást alátámasztó, a 35. jegyzetben említett iránymutató tanulmányokat.) A tartalmi elemek mellett a formai jegyek is megváltoztak, melynek kezdő lépéséről Valjavec már első találkozásukat követően, 1938 májusában beszámolhatott. A Südostdeutsche Forschungen idáig voltaképpen nem is folyóiratként, hanem évkönyvként jelent meg, a változás jeleként azonban már azt írhatta kollégájának, „remélem egyébként, hogy kb. 4 hét múlva küldhetem Önnek a 'SODF' 1938-as évfolyamának 1. füzetét, melynek terjedelmi és tematikai felépítése terén ez év folyamán remélhetőleg nagymértékű előrelépés történik." (Valjavec–Mályusz. München, 1938. V. 12.) Az immáron valóban egy folyóirat ismérveinek megfelelő Südostdeutsche Forschungen (a cím „*Südost-Forschungen*"-re változtatása 1940-ig váratott magára) elindulásától a világháborús összeomlásig csaknem évről-évre gazdagodott valamivel, ami terjedelmét, külső megjelenését, vagy tematikai tagolódását lényegesen módosította. 1936-os első évfolyama 311 oldalas terjedelemmel jelent meg, 1939-re már 996 oldalt számlált, 1940-ben pedig elérte legnagyobb terjedelmét (1037 oldal). Az első két évfolyam tanulmányokra ill. kisebb közleményekre bontott tartalmi tagolódása 1938 óta könyv- és folyóiratszemlével bővült, mely évfolyamonként váltakozva hol alfabetikus rendben, hol országok szerinti bontásban recenzálta a térséggel kapcsolatos szakirodalmat. 1941-től jelentkezik újabb tartalmi egységként a „Nachrichten"-rovat, csokorba gyűjtve a délkelet-kutatás tudományos híreit, a különböző intézetek által szervezett eseményeket, valamint a személyi híreket, kinevezéseket és haláleseteket. A „valjaveci koncepció" kis lépésekben történő térnyerésének látványos bizonyítéka, hogy az 5. évfolyam (1940) már elhagyta címéből a leszűkítő jelentéstartalmú „*deutsch*" tagot, s egyidejűleg áttért a gyakorlatlan szem által nehezen olvasható „fraktur" betűtípusról a térségünkben megszokott „antiqua"-ra.

[98] Valjavec 1938-ban habilitált a délkelet-európai német kultúrbefolyás témakörében. A munka majd csak 1940-ben lát napvilágot. Ennek előzetes kutatási eredményei a magyarországi német népiségkutatás folyóirataiban jelentek meg folytatásokban. (Vö. 54. jegyzet.) A végső formába öntés munkálatairól Mályusz udvarias formában érdeklődött első találkozásukat követően. Vö. Mályusz–Valjavec. Budapest, 1938. I. 31.

[99] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1938. I. 31. A cikk végül — Valjavec többszöri sürgetése ellenére is — csak évekkel később készült el, s csupán Mályusz 1943. II. 21-i leveléhez mellékelve került a Südost-Forschungen szerkesztőjéhez. 1944. VI. 13-i levelében Mályusz már a korrektúrát is visszaküldte, ám a nyomdakész szöveg (csakúgy mint Mályusz feleségének szintén ekkor készített, s hasonlóképp már korrektúrázott színháztörténeti tanulmánya) a front átvonulásakor megsemmisülhetett, mert a magyar tudós-házaspár cikkeit a Südost-Forschungen későbbi, háború utáni számaiban sem találjuk.

[100] Valjavec–Mályusz. München, 1938. II. 8.

'SODF' egyik következő számába szíveskedik elkészíteni a magyar népiségtörténet feladatairól szóló alapvetését. A pontos címet, terjedelmet stb. teljesen Önre bízom. A kézirat németre fordítását én vállalnám."[101] Valjavec különösen szorgalmazta ezt a lapja, de a német „Volkstum-kutatás" számára is stratégiai fontosságú munkabeszámoló elkészültét, ennek megfelelően korábban alig tapasztalt gyakorisággal és szerkesztői rámenősséggel érdeklődött újra és újra az összegző munka állapotáról.[102] Mályusz azonban több alkalommal is megnyugtatta e tekintetben.[103] 1938. XI. 16-án pl. így fogalmaz: „A magyar néptörténeti kutatásról irandó cikkre vonatkozólag csak megismételhetem — írásban is — teljes készségemet. Mihelyt megszabadulok a türelmi rendelettől[104], legelső elvégzendő feladatom ez a cikk lesz. Amióta elolvastam folyóirata legújabb számában H. Steinackernek igen őszinte, okos, nyílt bírálatát[105], még nagyobb örömmel gondolok a tanulmányra, amelynek tervét Kolléga Úr szíves volt felvetni. Azt hiszem, hogy valóban közelebb jutunk egymáshoz, ha ugyanazon az elvi alapon indulunk meg; azon, amely valamennyiünk számára egyformán biztosítja a túlzásoktól való mentességet. Azt hiszem, gyakran fel fogom majd keresni kéziratainmal — de azért ne ijedjen meg, nem leszek terhére — már csak azért is, hogy együttműködésünk szükségességét idehaza, nálunk is dokumentáljam egyesek előtt."[106]

Valjavec bizonyára megnyugodva olvasta kollégája eltökéltségét az említett értekezés, s egyáltalán kapcsolatuk további elmélyítése tekintetében, s ezt alátámasztandó, maga is gesztusértékű érdeklődést mutatott a magyar település- és népiségtörténet vizsgálataival, ill. a Mályusz kezei alól kikerült tanítványok vonatkozó eredményeivel kapcsolatban. „A Nyitra megye betelepüléséről szóló értekezést[107] nagy érdeklődéssel várom. Magam fogom a 'SODF'-ben bemutatni,[108]

---

[101] Valjavec–Mályusz. München, 1938. X. 17.

[102] Valjavec–Mályusz. München, 1938. XI. 19., München, 1938. XII. 23., [Klausenburg], 1939. IV. 4., München, 1941. XII. 3., München, 1942. III. 14., München, 1942. V. 4. Utóbbi levelében Valjavec még a következő javaslattal is előáll: „Egyébiránt talán az is lehetséges volna, hogy az értekezést folyóiratbeli megjelenését követően az immáron a berlini Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut és a müncheni Südost-Institut közös kiadásában, 'Südosteuropäische Studien' címen futó kiadványsorozatunk darabjaként, külön is kihozzuk."

[103] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1938. XI. 16., Budapest, 1942. IV. 14.

[104] *Mályusz Elemér:* A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)

[105] Harold Steinacker tartalmas recenziójának tárgya Horváth Jenőnek a Szent István Akadémián 1936. V. 15-én tartott vendégelőadása: Történetszemléletünk egysége és a történelmi Magyarország. Karácsonyi és Fraknói szellemi öröksége. (Klny. Budapest, 1937. 9.) In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 435–436.

[106] Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1938. XI. 16.

[107] *Fügedi Erik:* Nyitra megye betelepülése. Budapest, 1938. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések; 1.) Valjavec érdeklődése azért különösen figyelmes geszus, mert a nevezett értekezés nyitódarabja a kollégája által tanítványai népiségtörténeti disszertációi számára elindított kiadványsorozatnak. [Fügedi Erik (1916–1992) történész. Kutatási területe a középkori magyar társadalomtörténet.]

[108] Valjavec maga nem írt ismertetést a Fügedi-disszertációról, bár miután elolvasta, nagyon pozitívan nyilatkozott arról Mályusznak. (Valjavec–Mályusz. München, 1938. XII. 9.) Megpróbálta viszont a magyar–szlovák nyelvhatár problémakörében járatos Kniezsa Istvánt megnyerni bemutatására (Valjavec–Kniezsa. München, 1938. XII. 9.), ám e kísérlete sikertelennek bizonyult, minthogy a magyar tudós válaszra sem méltatta a müncheni laptól érkezett felkérést. [Kniezsa István

mivel a *magyar* településtörténet éppúgy érdekel engem, mint a német. Sőt azt hiszem kijelenthetem, hogy az egész Kárpát-medence tekintetében településtörténeti szempontból csak akkor láthatunk tisztán, ha a munkálatok magyar oldalról is beindulnak. Ameddig például nem ismerjük pontosan a szlovákiai magyar néptalaj történetét, annak változásaival együtt a történelem folyamán, addig nem várhatunk meggyőző állításokat a szlovák néptalaj és az ottani német nyelvszigetek tekintetében sem. Én magam mindig is ellene voltam azon módszernek, mely a délkelet-európai német nyelvszigeteket anélkül kívánta kutatni, hogy a környezetről és a befogadó állam adottságairól megfelelő mértékben tudomást vett volna."[109]

Természetesen ahhoz, hogy a német település- és népiségtörténeti kutatások beépíthessék eredményeik közé a vonatkozó magyar vizsgálatok alapján nyert információkat is, különösen fontos lenne, hogy a Mályusz által készítendő módszertani alapvetés mihamarabb napvilágot láthasson a Südostdeutsche Forschungen hasábjain. „Jó okom van feltételezni, hogy a munka külföldön, úgy Németországban, mint az utódállamokban, nagy feltűnést fog kelteni"[110] – csillantott fel további távlatokat Valjavec kollégája számára, majd lapjának a kölcsönös megértés érdekében kifejtett — olykor elutasítással találkozó — erőfeszítéseire utalt, világossá téve ezzel a még mindig késlekedő Mályusz számára erkölcsi felelősségét, hogy a véleménynyilvánítás terén felkínált esélyegyenlőséget a magyar tudomány érdekeinek védelmében kihasználja-e: „Általában véve is feltétlen örömmel töltene el, ha minél gyakrabban és minél többet hozhatnék le az Ön tollából. Eltekintve a személyes örömtől, amit az Önnel való ismeretség okoz, én aztán igazán jól tudom, micsoda hatalmas tudományos nyereség adódik ebből orgánumunk számára. Pontosan tudom, hogy sok helyütt Magyarországon lapomat félreismerik, s megütköznek azon, hogy egyebek mellett olyan tanulmányok is megjelennek, melyek a magyar álláspont ellen irányulnak. Elfelejtik azonban, hogy ez az álláspont nem az én álláspontom, továbbá elfelejtik a lap multilaterális karakterét figyelembe venni, mely nem egy bizonyos pozíciót vállal fel, hanem azáltal kíván szolgálni az államok közti együttműködésnek, hogy minden ország kutatása nyíltan és szabadon kifejtheti álláspontját. Véleményem szerint a közép-európai nacionalizmus következményeihez tartozik, hogy manapság az egyes népek kultúrtudománya bizonyos ellentmondásba került egymással, mely a legjobb akarattal sem iktatható ki máról holnapra. Nézetem szerint minden azon múlik, hogy ne veszítsük el a nyugalmat és az együttműködés fennálló lehetőségeit teljes mértékben kihasználjuk. Úgy hiszem, hogy a tényszerűtlen elemek és hangnemek kikapcsolása általi kölcsönös megismerés sokban hozzájárulhat ahhoz, hogy egy idő múltán az ellentétek sokkal inkább elsimuljanak, mint az pillanatnyilag lehetségesnek tűnik. Mindenesetre a 'SODF' a magyar kutatásnak éppúgy nyitva

(1898–1965) nyelvész, néprajz-, település- és helynévkutató, szlavista, az MTA tagja.] Ezért 1940 őszén Otto-Albrecht Isbertnél, a berlini magyar intézet, majd a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut munkatársánál próbálkozott, s kapott biztató választ (1940. X. 22.; X. 30.). Végül azonban Mályusz településtörténeti disszertációsorozatának első darabjáról a müncheni lapban nem jelent meg recenzió.

[109] Valjavec–Mályusz. München, 1938. XI. 19.

[110] Uo.

áll, mint a németnek, úgyhogy magyar részről is lényegében hasonló eséllyel rendelkeznek. Épp azért, mert magam is ezen alapelvet vallom, értékelni tudom az Ön együttműködését, s ezért fogok mindenkor valamennyi tanulmányt nem pusztán tudományos szempontból üdvözölni, hanem egyfajta pszichológiai érintkezés építőelemeként is, ha szabad ezt így kifejeznem."[111]

Felelőssége súlyával Mályusz is tisztában volt, s azt is világosan látta, hogy az általa választott út (a népiségtörténet) német analógiája miatt hazája tudományos életében további, elhúzódó konfliktusokkal kell még számolnia. Valóban föltett szándéka volt ezért a német kollégája által különösen szorgalmazott alapvetését adni koncepciójának. Mint későbbi levélváltásaik során is utalt rá: „Gondolatban készen van a szerkezet, elkészítése azonban teljes egészséget kíván. Megnyugtatom azonban, hogy biztosra veheti kéziratomat. Ezt a munkát nagyon ambícionálom."[112] Úgy gondolta azonban, hogy úttörő látásmódját fölvázolandó, kezdetnek egy a „magyar népiség" alakulásának vizsgálata kapcsán is megkerülhetetlen probléma, az idegen etnikumokhoz való viszony körüljárására vállalkozik. Javaslata szerint „először egy terjedelmesebb cikkben a 'középkori magyar nemzetiségi politikát' ismertetném meg. Ez ugyanis ki van dolgozva, mivel előadásaimban a múlt szemeszter folyamán ismertettem."[113] Mályusz úgy vélte, e tanulmány tematikailag is jól belepasszol a müncheni lap profiljába és hangnemét, mondanivalóját tekintve sem fog — még a harciasabb német tudományos körök részéről sem — ellenállást kiváltani. Saját bevallása szerint ugyanis épp ebben az időszakban, az óráira való készülés és a témakörben való további elmélyülés során került szembe a nemzetiségek iránti középkori toleranciának a magyar történeti tudatba bevésődött tételével.[114] „Meggyőződésem szerint — írja Mályusz — Ön nem találhat, német részről, kifogásolni valót. Nagyobb ellenkezésbe kerülhetek azonban a mi, magyar uralkodó közfelfogásunkkal, amely talán rossz néven is vehetné, hogy a szentistváni eszméről vallott hitet német folyóiratban óhajtom kissé korrigálni. De, meggyőződésem szerint sikerül a tények alapján és az igazság felmutatásával elhárítani az akadályokat s bízom abban, hogy a magyar tudományos életet jellemző elfogulatlanság könnyűvé fogja tenni dolgozatom eredményeinek itthoni elfogadtatását."[115]

Uralkodó közfelfogáson Mályusz természetesen örök riválisának, a — már leköszönt, de még mindig megkérdőjelezhetetlen politikai befolyással rendelkező

---

[111] Uo.

[112] Mályusz-Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14. A betegségére vonatkozó utalást ugyanezen levelében oldja fel: „Mellhártya-irritációval hosszabb ideig feküdtem, most pedig hőemelkedések maradtak vissza... Betegségem alatt nem igen dolgozhattam; annál többet elmélkedtem a 'magyar néptörténet' cikken." A nagyszabású munka azonban továbbra is késett, s Valjavec csak azután hagyott fel leveleiben a téma kidolgozását illető kitartó ostromával, hogy az végül bővebb összefüggésekbe ágyazva, s az egész magyar történettudomány reformjának egyik lehetséges útját ábrázolva — hatalmas viharok közepette — Magyarországon jelent meg. [*Mályusz Elemér:* A magyar történettudomány. (Bólyai-könyvek) [Budapest, 1942.] (156 old.)]

[113] Mályusz az 1937/38-as tanév I. félévében „A középkori magyar néptalaj', a II. félévben pedig „A középkori magyar kultúrtalaj (a magyarság és a nemzetiségek)" címmel hirdette meg előadásait.

[114] Vö. *Mályusz Elemér:* Az egynyelvű ország. (In: Századok 75 (1941), 113–139.), 139.

[115] Mályusz-Valjavec. [Budapest], 1939. IV. 1.

— Bethlen miniszterelnök közvetlen köréhez tartozó Szekfű Gyulának széles körben elfogadott történeti-politikai nézetrendszerét érti, amely nemcsak hogy illeszkedett, de egyenest alakítója volt a „Szent István-i állameszme" prioritásán nyugvó, s a Kárpát-medence történeti egységében gondolkodó korabeli magyar államideológiának. Az első magyar király befogadó és toleráns, hagyományosan példaértékűnek tekintett nemzetiségpolitikája Szekfű tudományos és politikai publicisztikájában, s nyomában a mérvadó sajtó hasábjain, valamint a közoktatás területén a katolikus erkölcsiség talapzatát erősítette és tudatos politikai üzenetként az egységes történeti magyar állam morális létjogosultságát támasztotta alá. Ezen ideológiai konszenzust, vagy legalábbis az alapjait bebetonozó hivatalos történetfelfogást csak kevesen merték megtámadni, különösen nem a türelmes magyar nemzetiségpolitika doktrínájának kikezdése által, hiszen ez a „Szent István-i állameszme" dualizmus kori és két világháború közti lecsapódásának, konkrét politikai tartalmának, ti. a nem magyar etnikumú népeket is magába foglaló „politikai magyar nemzet" létének hiteles képviseletét ásná alá. Márpedig ez, különösen a csonka-Magyarországon megmaradt egyetlen számottevő kisebbség, a németség radikalizálódása, valamint a küszöbön álló aktuális népszámlálást (1941) kísérő nacionalista felhangok ismeretében politikai lavina elindulásának veszélyével fenyegethetne. E kontextus ismeretében vállalta Mályusz az újabb konfrontációt Szekfűvel (és az „uralkodó közfelfogással"), amikor annak — a hivatalos álláspontot népszerűsítő — tanulmányát[116] egy hosszas értekezésben megtámadta[117], s bizonyítani próbálta, hogy az első királyok nemzetiségpolitikáját éppen

[116] A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. In: Magyar Szemle 25 (1935), 5–13.

[117] A középkori magyar nemzetiségi politika. In: Századok 73 (1939), 257–294 és 385–448. A rendkívül sok vitát kavart kétrészes tanulmány később is visszatér még a Valjaveccel folytatott levelezésben. A magyar tudós egy ízben udvarias utalás formájában szóvá teszi, hogy mind rendszertelenebbül érkeznek a példányai a Südostdeutsche Forschungennek, „amelynek, mint a Századokban megjelent legutóbbi dolgozatomból is kitünik, szorgalmas olvasója vagyok". (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1940. X. 3.) A tanulmányban Mályusz valóban több helyütt is hivatkozza a müncheni lapot, ám többnyire korántsem Valjavecre nézve hízelgő összefüggésben. A nemzetiségi kérdés kapcsán a 30-as években Szekfű Gyulával folytatott polémiájuk egyik — a vitapartnerének irányzott — oldalvágásaként épp a Südostdeutsche Forschungen nyitó-évfolyamában megjelent *Szekfű*-tanulmány [Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 16–26.] szolgál számára fegyverként, hogy bizonyítsa, nem csupán ő vádolható a szellemtörténeti irány részéről a nemzeti tudatosság megjelenési formáinak (talán olykor anakronisztikus és erőltetett) firtatásával, de maga Szekfű is „kiemeli az uralkodóknak a kisebbségekkel szemben követett eljárásában a tudatosságot". (i.m. 261.) Más helyütt a hivatkozás éle épp a Valjavec lapjában képviseletet nyert szellemiség ellen irányul. Támadólag idézi *Friedrich Müller-Langenthal*nak a müncheni lapban közölt cikkét [Die geschichtlichen Rechtsgrundlagen der „Sächsischen Nationsuniversität" in Siebenbürgen und ihres Vermögens. Ein Beispiel volksrechtlicher Entfaltung mit Geschichtsmächtigkeit. In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 44–68.], mégpedig abban az összefüggésben, hogy a völkisch történetírás követői „mit sem törődnek a magyar állam szervezetének s a királyi hatalomnak a súlyával", s a nemzetiségek törekvései eredményéül tüntetik fel a számukra engedélyezett privilégiumokat. „Mint ahogyan a szász történetfelfogás legújabb körvonalazói teszik, akik az őshazából hozott népjognak a csodás érvényesülését látják múltjukban s ilyen okoskodással támasztják alá elgondolásukat: A szászok egyáltalán el sem jöttek volna Németországból, ha nem biztosítják számukra azt a törzsi jogot, amely hazájukban érvényesült; mint mindenütt szívesen látott telepesek, keresztül tudták vinni akaratukat, mint közösségek pedig népi joguk letéteményesei lettek." A két világháború közötti német népiségi tudat több száz évvel ko-

nem a tolerancia, hanem a türelmetlenség és a letelepedő idegenek beolvasztására való törekvés irányította, amit az igazolna, hogy az érkezőket lehetőség szerint nem egy tömbben, hanem az ország egész területén szétszórva, jelentősebb magyar népi tömegek közé telepítették. A tolerancia, az autonómia-igények akceptálásának jelei majd csak a 15. századtól, tehát a rendiség kivirágzásával, szélesebb társadalmi rétegeknek a hatalomba való beemelésével (vagyis egyfajta „demokratizálódással") együtt mutatkoznak (lásd Universitas Saxonum). A 40-es évek elején e témakör kapcsán lezajlott újabb pengeváltásuk[118] leginkább azt bizonyítja, hogy érveikkel nem sikerült meggyőzni egymást, s bár mindketten kifejtették a nemzetiségi kérdés kapcsán saját nemzetfogalmukat, melyek végeredményben a trianoni békediktátum revíziójának alátámasztására szolgálnának (mindössze ennyiben áll konszenzusuk), ám Szekfű továbbra is politikai nemzetben és „államrezon"-ban, hatalmi konstellációkban gondolkodva képzeli el a területi integritás visszaállítását, míg Mályusz a korabeli német nemzetfogalomtól ihletve (ám azzal szemben) népi nemzetet lát maga előtt, s általában a magyar művelődés önállóságának hangsúlyozásával, a nemzeti összetartozás-tudat felébresztésével, belső és nem állami erő mozgósításával kíván célhoz érni.[119]

---

rábbi időszakba való visszavetítésének, valamint az ezzel megalapozott történeti érveknek, s a rajtuk nyugvó aktuálpolitikai tőke kovácsolásának elutasításában Mályusz csatlakozik a jelenség kártékony hatását már diagnosztizáló magyar tudósok sorához. (Vö. Pukánszky Béla recenziója Valjavec Windisch-tanulmányáról, 62. jegyzet.) Mályusz szerint „nincs szükség arra, hogy a királyi hatalom túlsúlyát hangoztassuk, s mintegy mérlegre vetve, rámutassunk, hányszor volt erősebb, mint bármelyik nemzetiség. De talán mégsem egészen felesleges eloszlatni a hiedelmet, mintha az Árpádok államának tekintélyét és épségét fenyegetőleg lehetett volna függővé tenni bármelyik nemzetiség jóindulatától, igényei kielégítésétől". (i.m. 393.) Szintén a magyar kutatás számára elfogadhatatlan elméletek közvetítőjeként tűnik fel a Valjavec által szerkesztett Südostdeutsche Forschungen, amikor Mályusz az Árpádok nemzetiségi politikája kapcsán vizsgálat alá veszi az 1290-es esztendőt, ti. amikor III. Endre koronázása alkalmából a nemeseken kívül a „nemesek módjára viselkedő" erdélyi szászok kiváltságait is megerősítette. Ez a magyar történész szerint „azokat írta körül, akik betű szerint nem voltak nemesnek tekinthetők, de életmódjuk, körülményeik a kiváltságos réteg tagjaihoz tették őket hasonlóvá". Az újabb német kutatások azonban az erdélyi szászok előkelőit „előszeretettel keresik az ősi német nemesség leszármazottjai között. [...] A bökkenő csak az — írja Mályusz —, hogy adat egyáltalán nem támogatja a feltevést, mintha a szász arisztokrácia nemesi eredetű lett volna." Ezért „a történettudomány módszerében való tájékozódás elmulasztásának" tulajdonítja a vonatkozó, s több német népiségtudományi folyóiratban is elősorolt, kreált bizonyítékokat. Ezek közé tartozónak ítéli a tekintélyes debreceni germanista Huss Richárd tollából származó hivatkozott tanulmányokat [vö. *R. Huss:* Bairische Unterlagerung und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 147–159., ill. *uő.:* Deutscher Adel in Siebenbürgen und seine urheimatliche Herkunft. In: Deutsch-Ungarische Heimatblätter 5 (1933), 211–220.] Végeredményben Mályusz szerint „bizonyára megnyugodva utalhatjuk a szászok ősrégi nemességéről szóló fejtegetéseket a mesék birodalmába". (i.m. 406–407.)

[118] Ennek dokumentumát, „Az egynyelvű ország"-ot [vö. 114. jegyzet], csakúgy mint a vitát kiváltó — imént említett — értekezését [vö. 117. jegyzet] postázza a rendkívül érdeklődő Valjavecnek, aki az újabb polémiában ismét lehetőséget látott arra, hogy azt saját céljai szolgálatába állítsa. Ezúttal azonban Mályusz fejtegetéseit arra használta, hogy az évtized közepe óta Szekfűvel elhidegült kapcsolatát hozza rendbe. A riválishoz írott levelében ugyanis a nemzetiségi kérdés kapcsán az ő felfogásával azonosult látványosan: „Az én felfogásom szerint is tökéletesen helytállóak az Ön középkori magyar kisebbségi politikát illető fejtegetései, melyek Mályusz tanulmányával helyezkednek szembe. Mályusz tanulmánya számomra teljességgel felfoghatatlan." (Valjavec–Szekfű. München, 1940. X. 3.)

[119] Vitájuk ezen szakaszához lásd *Erős*, 103–125.

A Valjavec iránti bizalmatlanság fokozódása Magyarországon

Az újabb, nagy reményre jogosító tanulmány kilátásba helyezése ellenére 1938/39 fordulójától viharfelhők gyülekeztek a kezdeti bizalmatlanság után amúgy is csak lassan normalizálódott kapcsolat fölött. A korszak rohamléptekkel felgyorsult nagypolitikai történései a két tudós közötti levelezésben is lecsapódtak. Csehszlovákia megcsonkításából ugyan a magyar revíziós törekvések is hasznot húztak, ám a további német igények felől senkinek sem lehettek illúziói. A 30-as években a térséget elárasztó német tudományos és propagandairodalom[120] bizonyos túlkapásai — mások mellett — Mályuszban is olyan ellenérzést keltettek, mely akár az együttműködés további formáitól való elzárkózásnak, s a tudóstársával fenntartott szakmai kapcsolat felszámolásának a lehetőségét is magában rejtette. Mályusz rendkívül határozottnak mutatkozott ebben a kérdésben: „Engedjen meg azonban egy megjegyzést. Szeptember óta a világ nagyot változott, oly jelenségeket is vetve fel, amelyekkel még nem sikerült tisztába jönnöm, mert fájó volna végleg kiábrándulni bizonyos eszményekből s mert talán van még remény a további megértéshez. Ha azonban Ön is úgy gondolná, hogy a mai u.n. Szlovákia lakósságának 41%-a német[121] — végül is ez lehet az Ön meggyőződése — úgy, ne vegye rossz néven, ha minden további tárgyalást, megbeszélést teljesen céltalannak tartok. Ebben az esetben talán halasszuk el együttműködésünket oly időpontra, amikor a hivatalos német felfogás nagyobb megértést fog tanusítani a magyarral szemben."[122] Valjavec különösen kényes helyzetbe került, amikor kollégája levelének két és fél hónapi pihentetését követően válaszadásra határozta el magát. A kapcsolat megszakadásából származó veszteséget semmiképp nem vállalhatta fel, túl tekintélyes, továbbá rebellis mivolta okán a hivatalos magyar felfogás ellenében is kijátszható adut veszített volna vele, másrészt a 30-as évek végére kapcsolatrendszerében túl kevesen maradtak meg a magyar tudományosság igazán elismert, megkérdőjelezhetetlen egyéniségei. Mályusz megtartásának tehát stratégiai jelentősége volt, álláspontjával azonban mégsem azonosulhatott anélkül, hogy ezzel kirekesztette volna magát az évtized végére az objektivitást a politikai kollaborációra felcserélő birodalmi történettudomány egységfrontjából.

Tömör és a magyarázkodást kerülő választ fogalmazott tehát, melyben nem mulasztotta el utalni a szélsőséges vélemények mindkét oldalon tapasztalható jelenlétére: „Természetesen nem lehetek azon a véleményen, hogy a német népesség aránya Szlovákiában 41%-ot tesz ki. Minden ez irányú fejtegetés felesleges. Soha nem állította ezt egyetlen valamelyest komolynak mondható német fórum sem.[123] Egyébiránt meg tudom érteni az Ön kedélyállapotát, ám azt is szeretném

[120] Vö. *Rónai András:* Egy német nemzetiségi térkép. In: Magyar Szemle 24 (1935), 120–125.; Gogolák Lajos: Történetünk német népi szemléletben. In: Magyar Szemle 28 (1936), 217–228.; Tomori Viola: A német „népiség"-kutatás. In: Magyar Szemle 31 (1937), 143–152.

[121] E sorok írója minden igyekezete ellenére sem akadt nyomára a Mályusz által sérelmezett számadat forrásának.

[122] Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1939. IV. 1.

[123] Valjavecnek a szlovákiai nemzetiségi arányokra vonatkozó élénk érdeklődést jelzi, hogy az ezzel kapcsolatos kutatásokból maga is kivette részét, s jelentős mennyiségű, részletes kidolgozásra váró dokumentációt halmozott föl. Az adatok kiértékelése és szemléltetése terén jelentkező további munkálatok ésszerű elosztása ügyében kapcsolatba lépett a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut

megjegyezni, hogy alkalmasint magyar oldalról is sajátságos hangok hallhatóak. Magam részéről az adott helyzetben feladatunkat abban látom, hogy szigorúan tényszerűen dolgozzunk és minden véleményt szóhoz juttassunk. A magyar nép és kultúra feltétlen barátjaként csatlakozom a levelében Ön által is kifejtett reményhez, hogy minden jó útra terelődik."[124]

Utolsó soraiban már ismét az együttműködés kapuit tárta fel, amit alighanem Mályusz is megkönnyebbüléssel fogadhatott, a következő hónapokban ugyanis a kapcsolat normalizálására törekvő, óvatosan puhatolózó gesztusokként sorra érkeztek a saját és tanítványai legfrissebb munkáit tartalmazó küldeményei[125], melyeket Valjavec hasonló ajándékai[126], ill. udvariasan elismerő hangú köszönőlevelei[127] viszonoztak. A müncheni kutató legértékesebb ajándéka saját, hosszas vajúdás után végre napvilágot látott habilitációs munkája volt, amit Mályusz a körülményekre való tekintettel visszafogott udvariassággal ünnepelt. „Nagy örömet szerzett nekem, hogy megajándékozott a 'Kultureinfluss'[128] hatalmas kötetével. Óriási munkateljesítmény. Szívből gratulálok hozzá. Bizonyára nagy megnyugvást érez most, hogy az első kötetet olvasói kezébe adta, hiszen a második

munkatársával, a Kárpát-medence németsége iránt hozzá hasonlóan elkötelezett Otto-Albrecht Isberttel. A levelezés a két intézmény kooperációját bizonyítja. „Azt tervezzük — írja Valjavec —, hogy a szlovákiai németség részarányára [Blutsanteil] vonatkozó felmérések lezárulása után, annak eredményét kartográfiailag rögzítjük. Örülnék neki, ha ezen a téren együttműködhetnénk olyan formában, hogy a térképeket Ön dolgozza ki Stuttgartban az én dokumentációm alapján." (Valjavec–Isbert. München, 1940. VI. 24.) Válaszában Isbert maga is üdvözli a tervet és kész vállalni a kartográfiai ábrázolást: „A német vér szlovákiai arányának közös ábrázolására vonatkozó javaslatát szívesen fogadom és kész vagyok az Ön dokumentációja alapján a kartográfiai ábrázolást elvégezni." (Isbert–Valjavec. Stuttgart, 1940. VI. 27.) A sikeres közös vállalkozás eredményéről már ismét a müncheni történész leveléből értesülünk: „A szép és jól sikerült Szlovákia-térkép megküldéséért hálás köszönetem. Úgy népiségpolitikai, mint népiségtudományi tekintetben értékes szolgálatára lesz az eljövendő munkának." (Valjavec–Isbert. München, 1940. IX. 6.)

[124] Valjavec–Mályusz. München, 1939. VI. 12.

[125] *Mályusz Elemér:* A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) [Valjavec maga recenzálta a vaskos munkát. Rövid, néhány soros írása minden véleménynyilvánítástól tartózkodik, csupán a kötet felépítésének, tartalmi egységeinek bemutatására szorítkozik, s csak utolsó mondataiból érződik ki a hatalmas munkateljesítmény respektálása. (In: Südost-Forschungen 5 (1940), 1000–1001.)], *Mályusz Elemér:* A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és a rendiség problémája.) In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I–II. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, [1940]., I. 309–433. (Klny. Budapest,1940.), ill. tanítványainak disszertációi közül: *Maksay Ferenc:* A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések; 4.), ill. *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések; 5.) [Mindkét munkát M. Schwartz recenzálta Valjavec lapja számára. In: Südost-Forschungen 7 (1942), 711–712., ill. 712–713.]

[126] *Fritz Valjavec:* Die neue Széchenyi-Forschung und ihre Probleme. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas IV (1939), 90–110., továbbá intézetének kiadványai közül *Edmund Steinacker:* Lebenserinnerungen. München, 1937., *Herbert Weinelt:* Das Stadtbuch vom Zipser Neudorf und seine Sprache. München, 1940., ill. természetesen a Südostdeutsche Forschungen aktuális füzetei. E küldemények megérkezését Mályusz 1939. X. 21-én, ill 1940. XI. 6-án kelt leveleiben igazolta vissza.

[127] Valjavec–Mályusz. [Kistarcsa], 1939. VIII. 13., München, 1940. V. 22.

[128] *Fritz Valjavec:* Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. München, 1940. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten; 21., ill. Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn; XV.)

kötet elkészítése, az alapok megrögzítése után, lényegesen kevesebb fáradságot fog okozni. Vagy már talán kész is vele? Az Ön munkabírásától még ez is kitelik!"[129] A kötetben megfogalmazott, s az övéitől sok tekintetben mérföldes távolságra lévő gondolatok kapcsán is békülékeny hangot ütött meg: „Be kell vallanom, hogy még csak egyes részeit olvashattam. Ezek éppen olyanok voltak, amelyekkel kapcsolatban konstatálhattam, hogy korábban megjelent felfogásomat, nézeteimet, bizonyításaimat nem fogadta el. Bízom azonban jószerencsémben, hogy akadnak majd olyan pontok is, amelyekben meggyőződésünk nem különbözik egymástól. De ha ilyen nem is lesz, azt hiszem, továbbra is megbecsüljük egymás felfogását, bármennyire eltérjenek is egymástól."[130] Jelzésértékűek voltak e szavak, s Valjavec valóban ennek megfelelő barátságos közeledéssel igyekezett elbagatellizálni azt a szakadékot, amely kettejük felfogását magyarság és németség kulturális egymásrahatása tekintetében elválasztotta. „Nagyon köszönöm a munkám 1. kötetére vonatkozó baráti szavait. Ami a nézetkülönbségeket illeti, nos azt hiszem, ezek nem oly nagyok, mint azt Ön feltételezi. Bár felfogásunk a kultúrtörténeti adottságokat illetően különbözik, mégis újra és újra örömmel állapítom meg, hogy a magyar társadalom- és gazdaságtörténet területén jelentős összhang mutatkozik. Az 1. kötetben ezen összefüggésekbe (pl. a magyar lovagság kérdéseibe, melyben messzemenően egyezik véleményünk) nem mentem bele, ám remélem, hogy az 1. kötet 2. kiadásában, mely talán már a jövő év tavaszán megjelenik[131], e tekintetben is pótolhatok némely mulasztást, s ezáltal bizonyíthatom, hogy nem vagyok teljesen taníthatatlan."[132]

A „Kultureinfluß"-kötet megjelenése azonban a magyar tudományos élet nem minden személyisége részéről váltott ki ilyen elnézően jóindulatú reakciót. Sőt, nyugodtan kijelenthető, hogy a többségi vélemény Valjavec munkáját veszélyesnek minősítette és abból a német politikai expanzió törekvéseinek tudományos alátámasztását vélte kiolvasni. A politikai realitásoknak megfelelően — 1941/42-őt írtak már, mire a recenziók megjelentek — e bírálatok nem minden esetben egyformán kemény és felvállaltan konfrontatív stílusban fogalmaztak, a szerzőik különböző habitusából fakadó, esetlegesen diplomatikusabb fogalmazásmód lehántása után azonban egyértelmű, hogy kritikájuk élét a mű alapkoncepciója, a délkelet-európai német kultúrbefolyást elfogadhatatlan módon felnagyítani szándékozó törekvés ellen irányozták. A kevésbé kiélezett hangvételű, de tökéletesen precíz diagnózist adó ismertetések közé tartozott Csapodi Csabáé.[133] A kritika a világossá tett nézetkülönbségek ellenére elismerő, s mivel nem tételez fel tudatos és politikai indíttatású elfogultságot, hanem csupán a témaválasztásból eredő szemléletmódbeli egyoldalúságot, s ebből fakadóan bizonyos jelenségek (nem rosszin-

[129] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1940. X. 3.

[130] Uo.

[131] Ez már nem történt meg, viszont a világháború után térségünkre vonatkozó kultúrtörténeti ismereteinek összegzéseként e munkát igen jelentősen átalakítva és kibővítve, s nyelvismeretét felhasználva a magyar, szerb, horvát, szlovén, szlovák és román irodalmat is áttekintve újraírta. Az ötkötetes „Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa" (München, 1953–70) a Südosteuropäische Arbeiten 41–45. köteteként jelent meg.

[132] Valjavec–Mályusz. München, 1940. X. 12.

[133] In: Századok 76 (1942), 463–472.

dulatú) túlértékelését, összességében alapvetően nem elutasító. Érvényes mindez Valjavec „eddig is tekintélyes"-nek értékelt munkásságára csakúgy, mint ezen hatalmas vállalkozására, melyben noha „egyik nemzetnek a másikra gyakorolt kulturális hatásának kutatása alig függetleníthető a politika és a nemzeti önérzet színező hatásaitól", Valjavec mégis „elismerésreméltóan törekszik az objektivitásra". S ha eziránt némely magyar olvasóban kételyek is ébrednek, s „a szerző következtetései nem mindig állják meg a helyüket", annak okaként „nem is a tárgyilagosságra való törekvés hiánya, hanem magában a mű lényegében rejtőző veszedelmek", ti. a tárgyválasztásban rejlő módszertani nehézség keresendő. „A történelem az élet teljességének bemutatására törekszik, sokszálú, bonyolult folyamatokkal foglalkozik. Aki ezek közül csak egy irányba fordítja figyelmét, az hasznos tisztázó munkát végezhet, részletkutatást, de eredménye mindig csak adalék marad, adatgyüjtés, amelyet a szintetikus szellemű feldolgozás felhasználhat, önmagában azonban, ha szintetikus igényű munkaként jelentkezik, az olvasóban akaratlanul is téves képzetet kelt."[134] Így aztán, bár a térségben „eredeti népkultúrák éltek s különböző nyugati, déli és keleti kultúrák hatásából 'egyszeri, sajátos kultúrértékek' keletkeztek, mégis a csak egyoldalú adatok felsorolása az olvasóban azt a képet kelti, mintha Magyarország kulturális befolyást csak a németektől kapott volna s művelődése lényegében a német kultúrjavak kissé mindig megkéső átvételéből állana". Valjavec elismerésre méltó szorgalommal összeállított, adatgazdag munkája ezért akár zavart is okozhat abban az esetben, ha „az olvasó elfelejtkezik arról, hogy nem szintézist olvas, hanem analízist; amit lát, az nem a teljes kép, hanem annak csak egy vonása".[135]

A mű tematikai felépítését követve az egyes fejezetek (középkor, humanizmus, reformáció és ellenreformáció, felvilágosodás) főbb gondolatai is kiemelésre kerülnek, mindvégig hangoztatva ugyan a dicséretes munkateljesítményt („elismerésreméltó részletesség"; „az adatok imponáló tömege"[136]), ám fokozott figyelemmel a megközelítésből fakadó túlkapásokra is: „Reformáció és katolikus restauráció tehát nem könyvelhetők el egyszerűen német kultúrhatásnak, hanem — elismerve a németség felbecsülhetetlen jelentőségű indításait, támogatását — egyéb kultúrhatásoknak és a magyar kultúra aktív alkotóerejének is megfelelő értéket fogunk tulajdonítani s a tények ismeretében aligha fogunk olyan merész kijelentéseket tenni, hogy a XVI–XVII. században 'Erdély szellemi képét — eltekintve az osztrák befolyástól — teljes mértékben a Birodalomból érkező hatások határozták meg".[137] Végeredményben a felsorolt kifogások — a recenzens állítása szerint — „inkább helytelen szempontokra, mint téves közlésekre akartak rámutatni s egyáltalán nem vonnak le semmit a páratlanul hatalmas anyaggyüjtésre támaszkodó munka érdemeiből".[138] „Ezzel szemben V[aljavec] nézőpontjába gyakran csúsznak be aránybeli eltolódások. Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más

[134] i.m. 464.
[135] i.m. 465.
[136] i.m. 467. ill. 468.
[137] i.m. 469.
[138] i.m. 471.

nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani. Ebből következik, hogy nem is annyira adatai, melyeket pontosan idéz, a megbízhatatlanok, hanem egyes következtetései, értékelései, amelyek jobbára csak föltevések, nem bizonyságok."[139]

Ilyen visszhangok ismeretében, s tekintve azt is, hogy másik régi és tekintélyes levelezőpartnere, Szekfű Gyula, nem is volt hajlandó reflektálni a munkára[140], csak még inkább megbecsülendő gesztussá minősült Mályusz állásfoglalása. „A könyvemmel kapcsolatban kinyilvánított jó véleményéért — írta Valjavec — annál is inkább köszönettel tartozom, minthogy a kötet a magyar körök szemében sajnos csekély egyetértést váltott ki, amit pedig — s azt gondolom, ezt elbizakodottság nélkül állíthatom — talán joggal igényelhetett volna magának. Ez mindenek előtt azért igen sajnálatos, mert minden jel szerint a könyv szívélyesnek nem mondható kávéházi fecsegések tárgyává vált, s olyan emberek bőszültek fel rajta, akik egyrészt nem is olvasták a könyvet, másrészt pedig valójában nem is a szerzőt, hanem valami egészen mást kívántak célba venni."[141] E Valjavec által sérelmezett jelenségek azonban még nem is merítették ki a német népiségtudomány túlkapásainak visszautasítása tekintetében megfogalmazott magyar álláspontok egész palettáját. A „Kultureinfluß"-kötet a legmegsemmisítőbb kritikát egy Szekfű-tanítványtól kapta, aki az igazán konfrontatív magyar felfogással is megismertette a müncheni kutatót. Valjavec csak nehezen tudta leplezni indulatát, amikor erre utalva fönti sorait így folytatta: „Mindenek előtt az döbbentett meg, hogy egy valaha oly tekintélyes folyóirattól, mint az 'Egyetemes Philologiai Közlöny'[142], kitelhetett az, hogy Kósa politikailag motivált sárdobálást lehozza[143], amelyről egyébként a dolgok ismeretében sajnos azt kell feltételeznem, hogy egy olyan akcióról van szó, mely a háttérembereket sem nélkülözi."[144]

Kósa bírálata valóban elmarasztaló, s Valjavec munkájának a Századokban megjelent — már idézett — ismertetéséhez képest hangsúlyosan nem a müncheni szerző hátsó szándéktól mentes, csupán szemléletmódbeli különbségeken alapuló disszonáns hangjaira hívja fel a figyelmet, hanem épp ellenkezőleg, a szóban forgó munka alapteóriájának akceptálhatatlanságát hangsúlyozza. A német „völkisch" szakirodalomban már teret nyert „Kulturgefälle"-elmélet vezérelvként való megjelenése a szintetizáló igényű habilitációs munkában nem csupán azért tűnt aggasztónak Kósa szemében, mert akár nemzedékek számára betonozhatja be a

---

[139] i.m. 465.

[140] Szekfű mindössze egy rövid levelezőlap jelentéktelen utalásaként mond köszönetet az előzékeny módon megküldött kötetért. (Szekfű–Valjavec. [Budapest], 1940. VII. 16.)

[141] Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

[142] Egyetemes Philologiai Közlöny / Archivum Philologicum. Budapest, 1 (1877) — 71 (1948). A Magyar Tudományos Akadémia és a Budapest Philologiai Társaság kiadása. (A Valjavec által sérelmezett cikk megjelenésének időpontjában szerkesztői: Huszti József és Eckhardt Sándor.)

[143] Kósa János (1914–1973) történész, szociológus. 1937-ben doktorált a budapesti egyetemen egy a német népiségtudományi körökben hevesen bírált témával (Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig). Magyarországon a budapesti, majd a szegedi egyetemen tanított, 1949-ben történt kivándorlása után pedig Montrealban, majd a bostoni Harvardon. A szóban forgó recenziója: *Fritz Valjavec:* Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. In: EPhK 65 (1941), 214–229.

[144] Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

német kultúrbefolyás koncepciózusan felnagyított jelentőségét, de azért is, mert ekkorra már Valjavecet a térségre vonatkozó német kutatások egyik legbefolyásosabb személyiségeként tartották számon.

„A szerző személye — írja a recenzens — nem ismeretlen a magyar tudományban. Műveire, termékeny gyorsaságról tanúskodó cikkeire, eredményes szervezőmunkájára, amellyel a Südostdeutsche Forschungen eddigi évfolyamait életre hívta, már régen felfigyelt tudományos életünk. Kétségtelen, hogy amióta Schünemann Konrád[145], még fiatal éveiben, hősi halált halt a nyugati hadszíntéren, Valjavecet tekinthetjük a németországi magyar-kutatások vezető egyéniségének."[146] E rangos elismerés, valamint a bírálatban később is elő-előforduló általános, olykor evidenciaként ható dicséretek csak a hozzájuk képest még nagyobb kontraszt érzetének megalapozására, s az ismertetésben nem is titkolt ellenérzés — három konkrét példa alapos kidolgozásán keresztül történő — hatásos alátámasztására szolgálnak. Kósa elismeri Valjaveccel kapcsolatban, hogy a Südostforschung-ban való „szerepre valóban alkalmassá teszi őt nagyszerű nyelvtudása, páratlan szorgalma és nem utolsó sorban fáradhatatlan kitartása: a tudósnál mind megannyi becsülendő erény"[147], s előrebocsátja azt is, hogy „Egy évtizedes munka eredményét kell az előttünk fekvő kötetben megbecsülnünk", s „a részlettanulmányok hosszú sora előzte meg mostani, újabb szintézisét".[148]

Az alapos és körültekintő előkészületek terén sem talál kivetnivalót: „Nézeteit az adatok gazdag tárházával bizonyítja. Nagyszámú jegyzetében az utolsó éveknek jóformán teljes magyar tudományos irodalmát idézi s még hozzá a folyóiratok cikkeit is olyan teljességgel dolgozza fel, hogy az még egy magyar tudós művében is ritkaság."[149] Annál bántóbb ezért a megbírált számára az olvasó véleményét hamar a kívánt mederbe terelő sommás megállapítás: „Mindamellett be kell vallanunk, hogy Valjavec új műve már csak tudományos alkatában is bizonyos csalódást keltett. [...] Valjavec korábbi munkássága alapján feltehettük, hogy olyan általános tudományelméleti tanulságokat nyerhetünk majd művéből, amit a kultúrösszehasonlító tudomány minden vonatkozásban felhasználhat."[150] Kósa sérelmezi, hogy munkamódszerének alapjait Valjavec elmulasztotta tisztázni, s „még elméleti bevezetést sem kapunk a tulajdonképeni tárgyaláshoz." „A szerző tudományelméleti felfogását, módszertani elveit az egyes elszórt kifejezésekből, elbújt mellékmondatokból kell összeszemelgetni..."[151] Ennek rekonstruálása során ismeri fel a recenzens az asztalán fekvő munka lényegi mondanivalóját, a magyar olvasó számára elfogadhatatlan alapkoncepcióját. Azt, hogy a délkelet-európai német kultúrhatások „megértetéséhez a kultúrlejtő (Kulturgefälle)

[145] A II. világháború elején Franciaországban elesett Schünemann (1900–1940) a Berlini Magyar Intézet munkatársa volt, s rendszeres cikkírója a magyarországi német népiségtudományi folyóiratoknak. Nekrológja: *Albert Brackmann*: Konrad Schünemann zum Gedächtnis. In: Ungarische Jahrbücher XX (1940), Heft 1-2., 1–6., ill. *Anton Tafferner:* Univ.-Prof. Dr. Konrad Schünemann zum Gedächtnis. In: Deutsche Forschungen in Ungarn IV (1939), Heft 3–4. [1941], 285–289.

[146] i.m. 214.

[147] Uo.

[148] Uo.

[149] i.m. 217–218.

[150] i.m. 215.

[151] Uo.

elméletét használja, amiben kétségtelenül Steinacker Harold tanítványának mutatkozik. [Igen közeli, baráti kapcsolatukról árulkodik a müncheni Südost-Institutban — 2002 tavaszáig — őrzött levelezésük. - O.L.] [...] Steinacker Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kultúrlejtőt tételez fel és mindig hangsúlyozza, hogy Nyugat-Európa jelenti a kultúrfennsíkot..." Valjavec ugyanakkor „a középkorról beszélve, szinte tételként állítja föl, hogy 'a nyugat felé való irányzottság Magyarország számára lényegében a német viszonyokhoz való közeledést jelentette' (14 l.). Ezért csupán 'középeurópai kultúrlejtőt ismer', amely Magyar- és Csehország felé lejt (55 l.) és amit a reformáció korától kezdve 'német kultúrlejtőnek' (167, 185, 199 l.), majd később 'bécsi kultúrlejtőnek' (326 l.) nevez. De ez a lejtő Magyarország keleti határánál véget ér: a magyar és a román parasztság között már nem mutatható ki a kultúra lejtése (249 l.)."[152]

Ha Valjavec Kósa recenziójának elutasító hangneme nyomán — mint láttuk — nem kis politikai háttértöltetet érzett ki a sorok mögül, úgy csak megerősíthette őt véleményében a kollégája által zokon vett mondatainak kiemelése. Amit ugyanis a magyar nemzeti öntudat a kultúrfölény felemlegetésével kapcsolatban német-magyar viszonylatban sérelmesnek érzett, ugyanazt nyilvánosan, az országos kultúrpolitika szintjén maga is felvállalta a szomszédos államok irányába, ez esetben persze azon fönnakadva, ha e kultúrfölény meglétét tőle tagadták meg. Ezen alapállásból utasította vissza Kósa oly határozottan a müncheni történésznek a „magyarság kultúrpasszivitására"[153] vonatkozó nézeteit, ill. az egyenértékű, önálló, nemzeti gyökerű magyar műveltség elvitatásának kísérletét. A Valjavectől vett további idézetek is ezt támasztották alá. „Könyve utolsó oldalán pedig leszűri egész munkájának a tanulságát, [...] hogy a magyarság szellemi állása a tér többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti... A magyarság szellemi közvetítőszerepének a sajátsága elsősorban is mindig a német kultúrelemek továbbadásában állott. (449 l.) Ezzel a tudományos módszertannal — véli a recenzens —, nem szükséges behatóan foglalkozni... Elég annyit megjegyezni, hogy a dolgok túlzott leegyszerűsítése lenne a kultúrát csupán tehetetlen tömeg gyanánt felfogni, amely egy adott lejtőn a fizikai törvény értelmében állandóan egy irányban és talán szabályos sebességgel csúszik. Nem: a kultúrát teremtő élet sokkal változatosabb, színesebb, emberibb: egyéni erők játéka. Nem csoda, hogy a kultúrlejtő elméletét a magyar tudomány Steinacker óta sem fogadta el s úgy hisszük, a közeljövőben is bizonyára tartózkodólag fog vele szemben viselkedni."[154] A munka — szándékosan különböző korszakokból kiragadott — bizonyos megállapításainak részletekbe menő cáfolatát követően Kósa kijelenti, hogy az „minden adat-gazdagság ellenére, nem felel meg mindenben a mai tudományosság fokozott, szigorú követelményeinek".[155] Megtévesztő eredményeiért azonban felelős a magyarországi német filológia is, valamint annak kiemelkedő jelentőségű egyénisége, Bleyer Jakab, aki „csupán passzív szerepet tulajdonított a magyarságnak; tehát az ő véleménye

[152] Uo.
[153] i.m. 217.
[154] i.m. 216.
[155] i.m. 226.

szerint a magyarság csupán kapó és nem adó fél volt a németséggel szemben. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy filológiánk s a vele kapcsolatos történetírásunk még nem dolgozta fel kellőleg a magyarságból kiinduló s a németség felé irányuló kultúrhatásokat."[156] „Valjavec terjedelmes munkája nem változtatott érdemlegesen azon a felfogáson, amit a magyar kutatók az összehasonlító kultúrtudományra vonatkozólag már régebben vallottak. Ők már régebben is határozott szociológiai megalapozottságot kívántak adni ennek a tudománynak. Azt hangoztatták, hogy amint egy társadalmon belül minden egyed hat minden más egyedre, természetesen az egyik kisebb, a másik nagyobb mértékben, úgy hat a világnak minden egyes kultúrája az összes többiekre... A magyarságot is, mint a föld minden népét, a világ minden kultúrájának a hatása érte, természetesen nem mindegyik egyforma erővel. Leghatásosabban azok a kultúrák érintették, amelyek térbeli közelségben virultak... Európa nagy kultúrnépei közül egyedül a németek határosak közvetlenül a magyarsággal, [...] érthető tehát, hogy a német hatás volt a leghosszabb és legzavartalanabb, de azért lehetetlenség lenne az egész magyar kultúrát belőle magyarázni. Mindenekelőtt helyet kell adni a magyarság egyéni, sajátos kultúrteremtő készségének. [...] Soha, a történet egyetlen századában sem szűkítette le a magyarság kulturális szemhatárát és sosem nézett kizárólag egy irányba. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a magyarság (talán valamilyen benne rejlő kultúrpolitikai ösztön alapján) mindig arra törekedett, hogy minél több irányban nyerjen tájékozódást, hogy minél több kultúrfolyam ömöljék a Kárpát-medencébe... A magyarság mindig okulásra kész tisztelettel tekintett a nagy németség kulturális eredményeire, de sosem vesztette el tájékozódóképességét a világ többi kultúrái között sem. Ez az örökös, minden irányba való keresés egyik legfontosabb tényezője volt mindenkor a magyar kultúrfejlődésnek."[157]

Az egymásrautaltság érzése

A Szekfű közvetlen környezetéből, ezáltal tehát a magyar történetírás hivatalosnak tekintett vonulatától érkezett félreérthetetlen elutasítás motiváló hatást fejtett ki a Valjavec és rebellis kollégája közötti kapcsolatok továbberősítése szempontjából. Az uralkodó magyar történeti ideológiával szembeni egymásrautaltságot ezek a visszajelzések mind tisztábban felismertették a müncheni történésszel is, aki ezért a 30-as évek eleji felfogásához képest maga is több megértést és szimpátiát igyekezett mutatni Mályusz iránt. Előzékeny hozzáállását kimutatandó, (mérsékelten) önkritikus hangokat is megfogalmazott saját munkájával kapcsolatban, mielőtt azt a minden bizonnyal politikai célok által tudatosan orientált bírálatokkal szemben — Mályusz elismerő véleményére alapozva — fölmentette volna: „Világos számomra, hogy fennállnak bizonyos hiányosságok a munkámban, s hogy néhol célszerűbben, jobban fogalmazhattam volna. A második kiadás, mely deo volente még az idén megjelenik,[158] meg fogja mutatni, hogy könyvem legszigorúbb recenzense én magam voltam, aki a meglévő gyöngeségekkel kapcsolatban nem ringatta magát illúziókban. Ám épp ezért lesújtó a felisme-

[156] i.m. 227.
[157] i.m. 227–228.
[158] Vö. 131. jegyzet.

rés, hogy tízévi megfeszített és jóhiszemű munkát emberek egy bizonyos csoportja semmisnek nyilváníthat, mert ez így jobban belepasszol az ő kis ügyleteikbe és hangulatkeltésükbe. Az effajta manőverek tekintetében azonban megnyugtató azt látni, hogy a magyar történeti kutatásnak egy olyan megvesztegethetetlen személyisége, mint Ön, igazságot szolgáltat a könyvnek."[159]

Az udvarló megjegyzés ellenére Valjavec tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a magyar történetírásnak mind a hivatalos, mind pedig az oppozícióban lévő körei, s köztük maga Mályusz, árnyalatnyi eltérésekkel ugyan, de megegyező véleményt alkottak a németség délkelet-európai kultúrhatását aránytalan mértékben felnagyítani igyekvő német népiségtörténet-írás megítélése terén. A nemzetiségi kérdés értelmezésében hivatalosnak tekintett felfogás — ti. a Szekfű Gyula tanulmányaiban és a Magyar Szemle[160] cikkíróinak tollán kikristályosodott nézetrendszer — ellenében Valjavec kényszerűen apellált a szintén ellenvéleményét hangoztató Mályusz empátiájára. Ha ugyanis munkája Szekfű részéről pozitív felvételt nyert volna, úgy ezt az adut bizonyára megcsillogtatja a rivális kolléga előtt, mint ahogy már korábban is úgy próbálta saját eredményeinek akceptálhatóságát sugallni, hogy épp Szekfűvel fenntartott viszonyát igyekezett bizalmas közeliségűnek beállítani.[161] Ez a taktikai húzás azonban a megváltozott körülmények közepette már nem volt járható út. A kapcsolat Szekfűvel az évek során elhidegült, a levélváltások megritkultak, s a Kultureinfluß-munka fogadtatása Szekfű részéről (egy rövid levelezőlap jelentéktelen utalása, 1940. VII. 16.) nemigen adott módot a dicsekvésre. Az adott időpontban tehát a Mályusszal fenntartandó meleg hangvétel és az ő tudományos ítéletének mérce gyanánt állítása kínálkozott helyes eljárásnak. Az eltérő fogadtatás, amely a „Kultureinfluß"-tanulmányokat a 30-as évek elején a két rivális magyar történetíró részéről jellemezte, most is fennmaradt tehát, ám azzal a minőségi különbséggel, hogy míg Valjavec most a népiségtudomány módszereire fogékony Mályusz kedvező (vagy legalább jóindulatúan toleráns) fogadtatásában bízhatott csupán az ezen módszereket konzekvensen elutasító (s kapcsolatukat ezért az udvariassági határok minimumára szorító) Szekfűhöz képest, addig az évtized első felében mindez még fordítva jelentkezett. Akkor a „Magyar Történet" szintézisével tekintélye csúcsához elérkezett szaktekintély atyai jóindulatáért és segítőkész tanácsaiért folyamodott az akkor még pályakezdő ifjú müncheni, tapasztalván Mályusznak a feltörekvő új német történetírói irányzat, s személy szerint őellene intézett sorozatos kirohanásait.

Szekfűhöz — még 1934-ben — intézett levelében így méltatlankodik: „Amint azt barátilag megtudtam [Váczy Pétertől - O.L.],[162] Mályusz professzor leereszkedő jósággal górcső alá vette a magyarországi német kultúrbefolyásról készített munkámat. 'Három folyóirat' címmel[163] egyebek mellett arról ír, hogy

[159] Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

[160] 1927-től, Szekfű Gyula alapító-szerkesztő irányítása alatt, Budapesten megjelenő kulturális folyóirat. Elismert tudósok és mérvadó politikusok által alakított arculatát a szellemtörténeti orientáció és a két világháború közötti magyar politikai közgondolkodást alapvetően meghatározó „Szent István-i állameszme" képviselete jellemezte.

[161] Vö. Valjavec–Mályusz. München, 1936. IX. 7.

[162] Lásd 50. jegyzet, ill. az ezzel összefüggésben föntebb elmondottak.

[163] Vö. 18. jegyzet.

munkám bizonyos mértékben meghiúsítja a német és magyar tudomány között e területen kívánatos együttműködést. Ez akár teljesen hidegen is hagyna engem, minthogy Mályusz nem szakember ezen a téren. Azonban Mályusz és egynéhány követője egy idő óta örömet lelnek abban, hogy rámutassanak egyfajta német 'kultúrnacionalizmus' fenyegető veszélyére. Hogy mennyiben adnak okot más német személyiségek az ilyen állásfoglalásra, nem az én dolgom. Másrészt azonban az már az én kötelességem, hogy saját személyemre vonatkozóan tisztázzam a helyzetet. Mélyen tisztelt Professzor Úr, Ön tudja, hogy én mindig is feltétlen magyarbarát voltam. A magyar történelemmel kapcsolatos tanulmányaimra már eddig is tetemes summát áldoztam, anélkül, hogy akár a legcsekélyebb hasznom lett volna ebből. Idáig azonban annyi elégtételem lehetett, hogy tevékenységemet a magyar történészek méltányolták, s ez most megváltozna? Immáron többé-kevésbé alattomos támadások céltáblája lennék, ugyanúgy mint Schünemann és Isbert?[164] Efelől bizonyosságot szeretnék. Nyilvánvaló, hogy minden országban vannak, akár még a tudósok között is, nemzeti heveskedők, akik minden adandó alkalommal túlkapásokat észlelnek a másik oldalról. Az ilyenek ítélete egyáltalán nem számít. Számomra csupán egy olyan kutató véleménye fontos, aki a tényszerűség feltétlen híve. [...] Az általános nemzeti felindulás korát éljük manapság, ami a tudomány számára nem mindig jön jól. Kölcsönös türelem, a megértés és megbékélés óhaja; ezek a ma európai kutatójának legnemesebb kötelességei. Persze épp a történelem területén sok súrlódási felület adódik. Az egyetlen modus vivendinek az tűnik számomra, ha tiszteljük az ellentétes álláspontokat. Vannak kérdések, ahol egy magyar kutatónak egyszerűen másképp kell gondolkodnia, mint egy német tudósnak, s fordítva, léteznek esetek, ahol a német oldal sohasem csatlakozhat a magyar felfogáshoz. Rontson neki ezért az egyik a másiknak? Anélkül, hogy a megkérdőjelezhetetlen valóságba vetett hitünket feladnánk, olyan felfogásbeli különbségek között találjuk magunkat, melyek az eltérő nemzeti hovatartozásból adódnak. Azt gondolom, hogy nézetemmel Ön is egyetért ebben a kérdésben."[165] Mint a levélből kitűnik, a 30-as évek elején Valjavec még Mályusz szakmai kompetenciáját vonta kétségbe, s Szekfűt tekintette a megkérdőjelezhetetlen szakértelmű kutatónak, akinek véleményét mérvadónak lehet tekinteni. Ezzel szemben a türelmes, s az ellenvéleményt is akceptálni tudó történetíró ideáltípusát nyilvánvalóan Mályusznak címzett intésként értelmezte. [A két riválisa pozitív és negatív pólusba történő behelyettesítésének őszinteségét — úgy érezzük — ezúttal is okkal vonhatjuk kétségbe. A Szekfű irányában kinyilvánított őszinte tisztelet hangjai valójában a vele és az általa fémjelzett irányzattal szemben táplált fenntartást próbálják taktikusan palástolni. – O.L.]

Az ifjú német pályatárs olykor nemzeti elfogultságát sem rejtő sarkos megállapításait Szekfű ekkor még valóban a Mályuszénál jóval toleránsabb módon kezelte. A később habilitációs munkává összeállt „Kultureinfluß"-tanulmányok e korai, a magyarországi német népiségtudományi lapokban megjelent változataira még az — óvatosan visszafogott — dicséret hangjait is megengedhetőnek tartotta: „Egyidejűleg szívből gratulálok a magyarországi német kultúrbefolyásról készített munkájához,

[164] A berlini magyar intézet két munkatársa ebben az időben.
[165] Valjavec–Szekfű 1934. V. 3., kiadva: Nehring (1991), 8–9.

mely valóban csaknem hihetetlen anyagismeretről tanúskodik, s minden szakember számára rengeteg újdonságot, a kapcsolatok egészen új, eddig nem látott összefüggéseit tárja fel. Sokat tanultam Öntől és különösen tetszik az a sokoldalúság, mellyel az anyagi és szellemi élet valamennyi oldalát bevonja munkájába. Az, hogy Ön — nézetem szerint — talán ott is német befolyást lát, ahol a francia és itáliai hatás tökéletesen kielégítő — különösen feltűnő ez a lovagi kultúra és Vitéz János fejlődésének ábrázolásakor —, nos ennek alapja a vizsgálat természetében rejlik, miszerint Ön természetszerűleg a német hatásokat keresi és látja. A múltat közösen kívánjuk megismerni, ám a felismerések többé-kevésbé azon nemzeti jegyeket viselik, amelyik nációhoz a történész tartozik."[166]

Elnéző jóindulata azonban ellenkező irányba fordult, amint a berendezkedő új németországi kurzus stabilizálódása keltette aggodalom az ennek hullámain felkapaszkodott agresszív hangnemű történetírói irányzat megítélése kapcsán eddig vallott nézeteinek újragondolására kényszerítette. Ennek következménye az a feltűnő fordulat, amely Valjavec ugyanazon munkájának korai változata ill. végeredménye értékelésében egy évtized leforgása alatt beállott. A 40-es évekre Szekfű, mint tudományos partner végérvényesen elveszett Valjavec számára. Ezzel párhuzamosan növekedett az örök riválisjelentősége a müncheni történész kapcsolatrendszerében, aminek sokatmondó megnyilvánulása, hogy az évtized elején még megkérdőjelezett szakmai kompetenciájú Mályusz kivívta „a magyar történeti kutatás megvesztegethetetlen személyisége" rangját.[167]

1942 tavaszán a kapcsolatuk felmelegítésére irányuló törekvéseknek nemcsak az imént említett erősödő egymásrautaltság-érzés miatt volt létjogosultságuk, hanem azért is, mert az 1941-es év folyamán, kényszerű távolléte következtében, a müncheni tudós délkelet-európai kapcsolatrendszere — ha csak időlegesen is — meglazult. Valjavec 1941 nyarától teléig a keleti hadszíntéren teljesített frontszolgálatot, aminek következtében egészségi állapota olyannyira leromlott[168],

---

[166] Szekfű–Valjavec 1934. XI. 20., kiadva: Nehring (1991), 13.

[167] Vö. Valjavec föntebb idézett 1942. V. 4-i levelét. További gesztusnak tekinthető Valjavec ugyanezen levelében tett ajánlata („Munkám egyes részeiből esetleg korrektúralevonatot küldenék Önnek, hogy egyik-másik ponttal kapcsolatban állást foglalhasson, feltéve, ha egyetért javaslatommal."), amit Mályusz hasonlóképp udvarias érdeklődéssel fogadott, s kollégáját a 2. kiadás számára „őszinte megjegyzései" megtételéről biztosította. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. VI. 6.) Az adott körülmények között előzékenységet mutatva, a levelezőtárs munkáját Kósa János részéről ért támadás ügyében szintén együttérzést mutatott: „Nagy munkájával kapcsolatban, azt hiszem, némi érdekes felvilágosítást adhatok majd, ha találkozunk. Addig csak annyit, hogy Kósa kikeresztelkedett zsidó." (Uo.) Mályusz e rosszindulatú kijelentésének jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülnünk. E kirohanás aktuálpolitikai síkra terelése, ti. egy személyes konfliktusnak a zsidókérdés korabeli kontextusába való helyezése inkább annak tulajdonítható, hogy Kósa Szekfű-tanítvány, s így e megjegyzéssel is legfőbb riválisát szurkálhatja meg.

[168] A frontszolgálat következtében egészségi állapotának élete későbbi szakaszaira is kiható súlyos leromlásáról részint a közeli barátai által készített későbbi nekrológok elejtett utalásaiból, részint pedig saját levelezésének korabeli darabjaiból nyerhetők információk. V. Eichstädt Unteroffizier-nek írva, 1941. VIII. 22-én a következőkről számol be: „Mint bizonyára tudja, Brackmann professzortól megbízást kaptam, hogy Schünemann professzor helyett [aki ez évben a francia hadszíntéren esett el – O.L.] a Délkelet-Európával kapcsolatos beszámolókat átvegyem. Úgy terveztem, hogy a szemeszter szünetében összeállítom a bibliográfiát a kutatási beszámolóval, az Oroszország elleni háború kitörésekor azonban megkaptam a behívómat, úgyhogy feladatom megkezdése számomra is igen kellemetlen késedelmet szenvedett." Augusztus folyamán — mint ekkor többeknek

hogy előbb betegszabadságra küldték, majd végleges hazatérést engedélyeztek számára. 1941 decemberében hosszú távollét után kellett újra kezébe vennie a kényszerű szünet következtében törést szenvedett intézeti ügyvitelt[169], s az elhanyagolt korrespondenciát. A Mályusszal való kontaktus újraélénkítésének szándékát tükrözik a hazatérése után kollégáját újabb tanulmányok tervével megmozgatni kívánó levelei. Mindjárt megérkezése másnapján fontosnak érezte tollat ragadni — derül ki ez a Mályusznak 1941. XII. 3-án kelt soraiból —, hogy magyar kollégája legutóbbi küldeményéért[170] köszönetet mondjon, s annak utolsó levelében[171] ismét felvetett tervét üdvözölje: „Magam is örülök, hogy visszatért az annak idején megbeszélt tervre, s lapom számára programszerű tanulmányt készít 'Aufgaben und Wege der ungarischen volksgeschichtlichen Forschung' címmel. Természetesen a legnagyobb örömmel jelentetem meg. Terjedelmileg teljesen szabad kezet adok Önnek, s a tartalom tekintetében sincsenek kötöttségei. Mint tudja, mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy ellentétes felfogások is szóhoz jussanak a lapban."[172] Nemsokára újabb, s különösen értékes gesztus gyanánt — müncheni keltezése ellenére — magyar nyelvű levélben érdeklődött a várva várt tanulmány kapcsán: „Kedves Barátom, megkapta-e levelemet? Igért dolgozatát igen várom. Mikor kaphatom? Súlyt fektetek arra, hogy folyóiratomban megjelenjen."[173] S hogy jelezze a magyar történész-szakma általános helyzete és problémái iránti affinitását, egy újabb, az előzőnél még nagyobb lélegzetvételű (s természetesen ezúttal is igen kényes) téma feldolgozását indítványozta. „Más kérésem is volna. Nem volna-e kedve, folyóiratom számára terjedelmesebb beszámolót írni a magyar

---

írja, csupán néhány napra hazatérve — óriási kapcsolatrendszerét ismét mozgásba hozta, s a kissé elakadni látszó hivatali ügyeknek, azokat személyesen kézbe véve, újabb lendületet adott. Végérvényesen (mint ez a Mályusznak 1941. XII. 3-án írott levélből látható) csak december legelején, leromlott fizikumának „köszönhetően" térhetett haza.

Jelezni kívánjuk, hogy Valjavec frontszolgálatával kapcsolatban további kutatások szükségesek. A Südostdeutsche Historische Kommission által rendezett konferencián (Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches /1920–1960/. Internationale wissenschaftliche Tagung. München, 24. bis 26. Oktober 2002) Michael Fahlbusch előadásában Valjavec Czernowitzban, az SS-csapatok oldalán teljesített fordítói tevékenységét is érintette, amivel állítólag letartóztatások és elhurcoltatások közvetett részesévé vált. E máig sem tisztázott szerepkör nem új felvetés, már *Dorothea Willkomm* munkájában (Untersuchungen zur Anfangsphase der deutschen Südosteuropahistoriographie. Mag. Arb. Ms. Hannover, 1979., 159.) is előjön. E kérdés tárgyalását az említett müncheni konferencián érzelmektől sem mentes vita kísérte.

[169] Valjavec nem csupán az intézet délkelet-európai kontaktusainak koordinálását látta el, de idővel az ő kezébe csúszott át a „Reich"-on belüli kapcsolattartás feladatköre is. A fiatal és agilis tanítványát maga mellé vevő Karl Alexander von Müller már 1936-ban leköszönt a Südost-Institut éléről (mert a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé választották), utóda pedig, a földrajztudós Fritz Machatschek (1951-ig) nem tudta nélkülözni Valjavecet sem mint történészt, sem mint az intézet ügyeit kezdetektől vállán vivő, rátermett, irányító egyéniséget. Így aztán a fiatalember már 1937-ben ügyvezetővé, 1942-ben pedig helyettes vezetővé emelkedett (1955-ben lett az intézet igazgatója).

[170] *Mályusz Elemér:* Az egynyelvű ország. In: Századok 75 (1941), 113–139. (Klny. Budapest, 1941., 27.)

[171] Nincs meg a levél. A Südost-Institut bombatalálata miatt a még Valjavec által összerendezett korrespondencia 1941-es évfolyamának I–R-ig terjedő anyaga megsemmisült, Budapesten az MTA Kézirattárában őrzött Mályusz-hagyaték pedig csak a Valjavectől beérkezett leveleket tartalmazza.

[172] Valjavec–Mályusz. München, 1941. XII. 3.

[173] Valjavec–Mályusz. München, 1942. III. 14.

történettudomány fejlődéséről (a világháború végétől napjainkig)? 40 oldal áll rendelkezésére. 1943-ig talán elkészülhetne vele?"[174] E kérdéskör kapcsán épp ekkoriban csaptak magasra azok a hullámok, melyek gerjesztésében maga Mályusz is megkülönböztetett fontosságú szerepet vállalt, ezért különösen csábítónak látszott az ő — hazájában is vitaindító — állásfoglalásának a müncheni lapban való publikálása. Valjavec maga sem hitte, hogy felvetésére milyen érdeklődéssel fog reagálni a magyar kolléga.

A pozitív válasz reményében további, jelzésértékű közlendőit is ugyanebben a levelében hozta Mályusz tudomására: „Sajtó alá készítettem a munkám második kiadását.[175] Két kötetre szaporodott az anyag. Egyet-mást módosítok. Elhagyom például a 'Kulturgefälle' kifejezést[176], mert látom, hogy félreértésre szolgál okot. Kollega úr munkáiból is volt szerencsém több szempontot s eredményt a modosult szövegben felvennem (többek között a magyar gótikárol, boldog Margit szellemtörténeti helyéről[177])." Ami a 2. kiadásra előkészített „Kultureinfluß" Mályusz munkásságából merített információit és gondolatait illeti, feltűnő, hogy Valjavec az 1940-ben megjelent eredeti kötetének vonatkozó (középkori) részében (i.m. 3–140.) — régi szakmai kapcsolatuk és a magyar kolléga publikációinak naprakész ismerete ellenére — egyetlen Mályusz-munkát sem hivatkozott meg. Hasonlóképp negligálja a Mályusz-tanítványok kutatási eredményeit is, az egy Makkai László kivételével, akit periférikus terület[178] kapcsán emel be lábjegyzeteibe. Ezzel szemben kifejezetten előszeretettel és gyakran hivatkozza a Mályusszal polémiában álló magyar kutatókat (Hóman B., Váczy P, olykor Szekfű Gy.), s még fiatal riválisait is méltónak tartja megemlíteni (Belitzky J., Tóth L.). Ennek magyarázata kapcsán figyelmen kívül nem hagyható szempont, hogy budapesti kollégája a szellemtörténet Szekfű és köre által képviselt válfajával szemben a magyar kultúra mindenkori alakulását vizsgálva kevésbé a Nyugat-Európából érkező megtermé-

---

[174] Uo.

[175] Habilitációs munkájáról, a „Kultureinfluß"-kötetről van szó. Vö. 128. és 131. jegyzet.

[176] A kultúrlejtő-elmélethez vö. a Kósa János recenziója (143. jegyzet) kapcsán föntebb elmondottakat.

[177] Noha Mályusz a népiségtörténeti iskola vezéregyéniségeként ismert, nem volt tőle idegen sem felfogásában sem munkamódszerében a két világháború közötti korszak domináns szellemtörténeti irányultsága, legfeljebb annak Szekfű által képviselt válfaja. Ennek megfelelően a „világnézettörténet" művelőjeként tartotta előadásait 1932-től a budapesti egyetemen a középkori magyar művelődésről, „Magyarország története a gótika korában" címmel. Ezen előadások alapján születhetett az „Árpád-házi Boldog Margit (A magyar egyházi műveltség problémája.)" [In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933., 341–384.] című tanulmánya, melyben a korabeli magyar egyházi műveltség nyugat-európai színvonalát bizonyítja. E törekvése, ti. a magyar művelődés önállóságának és egyenrangúságának hangsúlyozása, újabb törésvonalat jelentett a Szekfű-féle felvállaltan európai analógiákat fürkésző szellemtörténethez való viszonyában, amennyiben Mályusz nézete szerint „Szekfűék nem képesek kimutatni a magyar művelődés önálló jellegét, s lépten-nyomon azt derítik ki, hogy művelődésünk másodrangú, szekunder jelenség - hiszen mindig csak követte a nyugat-európai szellemi törekvéseket". Vö. *Erős*, 44–45. ill. 80–81.

[178] A regáti magyar kitelepülés (i.m. 125. és 135.), mindkétszer ugyanazon szövegösszefüggés. [Makkai László (1914–1989) történész. Neves erdélyi református családból származott. Munkásságának ezen — II. világháború előtti — szakaszában leginkább Erdély történetével, a magyar–román történelmi kapcsolatokkal foglalkozott. Szóban forgó munkája: A milkói kun püspökség és népei. Debrecen, 1936.]

kenyítő hatásokat, mint inkább a sajátos magyar fejlődésben gyökerező elemeket analizálja, figyelmen kívül hagyva ill. jelentőségében csökkentve ily módon a Valjavec által az élet minden területén tetten érni kívánt német befolyást. Érdekes tény ugyanakkor az is, hogy a tekintélyes magyarországi germanisták munkáit nem nélkülözhetvén, közülük egyeseket (Pukánszky B.) — akár a személyes antipátia ellenére is — feltűnően sokszor, bizonyos fejezetek esetében akár oldalanként többször, meghivatkozásra érdemesít. Ugyanez mondható el a „völkisch" gondolkodásmódot következetesen elutasító, s Valjavec (szerkesztőként való) közeledését hamar leépítő budapesti professzor, Thienemann Tivadar[179] munkáinak hasznosításáról is.[180]

A frontról hazaérkezve újra munkába lendült Valjavec megkereséseit a szintén betegeskedő magyar történész csak jókora késéssel, tavasz közepén válaszolta meg. Közlendői azonban annál figyelemreméltóbbnak bizonyultak, minthogy nem csupán a szerkesztő kollégája által fölvetett összes témajavaslat kapcsán nyilvánított pozitív hozzáállást, de olyan háttérinformációkat is megosztott Valjaveccel, melyek a történettudomány törésvonalain keresztül bepillantást engedtek a korabeli magyar tudománypolitika konfliktusaiba. Azt követően, hogy sokadszor is biztosította tudóstársát a magyar népiségtörténeti kutatások alapvetését kimunkálandó terveinek komolyságáról, rátért az igazán izgalmas feladatra, az utóbbi hónapokban gondolatait teljesen uraló reformtörekvésekre, melyek hazai publikálásával politikai hullámokat is sikerült korbácsolnia: „A SOF részére a magyar történetírás fejlődéséről (1920–1940) a cikket 40 lap terjedelemben szintén elvállalom.[181] Talán csodálkozik ezen, azonban karácsony óta éppen a témával kapcsolatos problémák foglalkoztatnak. Aligha ismeri az 'Egyedül Vagyunk' c. folyóiratot. Két hetenkint jelenik meg, az Imrédy-párt félig-politikai lapja[182] (antiszemita). Ebben eddig kb. nyolc cikkben ismertettem a mai magyar történettudomány helyzetét, szervezetét. (Politikai nemzet – népi nemzet; szellemtörténet –

[179] Thienemann Tivadar (1890–1985) germanista, irodalomtörténész, a szellemtörténeti irányzat egyik vezető képviselője, az MTA tagja. 1918-tól a pozsonyi, 1921-től a pécsi (itt 1925–26-ban bölcsész-dékán), 1934-től pedig a budapesti egyetem germanista professzora. Kutatási területe: irodalomelmélet, német irodalomtörténet, magyar–német irodalmi kapcsolatok. Ő alapította 1921-ben a szellemtörténeti iskola magvát, a Minerva Társaságot, s szerkesztette a Minerva c. folyóiratot (1922) és a Minerva Könyvtárat. Társalapítója (1923) az Egyetemes Philologiai Közlönynek. A II. világháború után az Egyesült Államokba távozott.

[180] Amíg a „Kultureinfluß", vagyis az 1940-ben kiadott első változat esetében Mályusz nézeteinek bizonyítható felhasználása, eredményeinek beemelése a kötet jegyzetapparátusába elmaradt, addig a II. világháború után keletkezett, s így a két világháború közötti korszak politikai aktualitásait figyelmen kívül hagyható „Kulturbeziehungen"-kötetek (vö. 131. jegyzet) immáron építenek az — ekkorra viszont saját hazájában politikai okokból háttérbe szorított — magyar kolléga munkásságára. A fent említett Árpád-házi királylány is előkerül az 1953-ban megjelentetett középkor-kötet 51. oldalán, méghozzá (1940-ben elképzelhetetlen módon) a magyarországi francia kultúrhatás bizonyítékaként. Az 5. (regiszter-) kötetben pedig hat Mályusz-munka szerepel.

[181] A cikk a Südost-Forschungen számára sosem készült el, a téma azonban élénken foglalkoztatta a magyar történész-közéletet, s a két világháború közötti magyar történettudományban Mályusz körül kavargó hullámok 40-es évekbeli fejezete épp e kérdéskör kapcsán kulminálódott.

[182] Az első zsidótörvényt elfogadó és a másodikat beterjesztő, majd időközben napvilágra került zsidó származása miatt távozó, németbarát Imrédy Béla miniszterelnökhöz (1938.máj.–1939.febr.) közelálló Oláh György szerkesztésében megjelentetett közismerten jobboldali folyóiratról van szó.

népiségtörténet; Magyar Tud. Akadémia; egyetem; Tört. Társulat; levéltár és múzeum; kutatóintézetek a cikkek tárgyai.)[183] Persze, a cikkekben arról írok, ami nincs, amit mi elhanyagoltunk, mert egy kicsit a XIX. sz.-ban éltünk. Reformokat kívánok, ezt hangsúlyozom. Sok kellemetlenségem volt a cikkek miatt, de egyszer már meg kellett mondani, ami a szívemen volt."[184] E „kellemetlenségek", melyek csaknem állásába kerültek, egyrészt persze abból fakadtak, hogy a hivatalos tudomány által elfogadhatatlannak minősített szélsőséges lapban publikálta reformnézeteit. Másrészt azonban (s valójában ez nyomott sokat a latban) az bizonyult megbocsáthatatlan merészségnek, hogy Mályusz saját — a magyar történettudomány egyes intézményeinek népiségtörténeti alapokon való újjászervezését meghirdető — koncepciója vázolása során nem csupán a reformok érvényesülésének legfőbb kerékkötőjéül kikiáltott szellemtörténeti irányt támadta, de annak prominens képviselőit, köztük kimondatlanul is félreérthetetlen módon a neves történész Hóman Bálint kultuszminisztert is.[185] „Ez az érem egyik oldala — fűzi tovább gondolatmenetét Mályusz —, amit [a] külföld felé nem szeretnék megmutatni. Nem is érdekli ez a külföldet. A SOF is arra kíváncsi, ami *van* Magyarországon: eredmények, fejlődés, irányok, kötetek. De éppen mert az érem egyik oldalát kidolgoztam, vállalkozom szívesen a másiknak a megmutatására is. (Egyébként szó van arról, hogy a cikkek külön füzetben megjelennek...)[186] Mint látja, öntudatlanul is ugyanazok a problémák, témák foglalkoztatnak, amelyek Kolléga Úrnak mint szerkesztőnek is érdeklődési körében vannak."[187]

Nem kis örömmel nyugtázhatta Valjavec postafordultával küldött levelében kollégájának — egyebek mellett — e téren is megerősített kooperációs szándékát. „Nem kevésbé vagyok hálás ígéretéért, miszerint kutatási beszámolót készít számunkra a magyar történetírás világháborút követő fejlődéséről.[188] Örülök, hogy

[183] Vö. *Mályusz Elemér:* Az utolsó órában. In: Egyedül Vagyunk. IV.évf. (1941), 53.szám 9–10.; V.évf. (1942), 1.szám 9–10., 2.szám 8–9., 3.szám 8.,10., 4.szám 7–8., 5.szám 6., 8., 6.szám 6., 8., 7.szám 14., 8.szám 12., 10.szám 10., 12., 11.szám 8., 12.szám 4., 13.szám 11.

[184] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14.

[185] Mályusz önéletírásában nem is tagadja mindezt. „Támadásomat teljes egészében Hóman ellen központosítottam. Azt tudtam — Sztálingrád előtt voltunk —, hogy minden baloldal felől jövő kritika csak malmára hajtaná a vizet, hiszen ő mint jobboldali politikus foglalta el helyét Gömbös kormányában és ilyen minőségében tartotta is meg. Ha Szekfűhöz csatlakozom és a polgári szellemtörténet szemszögéből nézve bírálom történetírói qualitásait, ezzel csak erősítem helyzetét a nemzetbarátok [németbarátok? - O.L.] szemében. Szekfű és egész irányzata gyenge támogatást ígért... Szándékom úgy körvonalazódott, hogy a népiségtörténet szemszögéből nézve megvizsgálom valamennyi művelődési intézményünk és történettudományunk kapcsolatát és az áttekintés során egymás után rámutatok Hóman mulasztásaira." (Idézi: *Erős,* 150.) A magát becsületében sértve érző miniszter elégtételt követelt Mályusz munkaadójánál, a budapesti egyetem bölcsészkaránál. Az ügy a kibontakozó botrányt csírájában elfojtani kívánó egyetemi álláspont ismeretében, megelőzve a kari tanácstól elvárt precedensértékű állásfoglalást, végül Mályusznak a minisztert megkövető nyilatkozatával zárult. (A Hóman–Mályusz problematikához lásd uo. 125–159.)

[186] A magyar történettudomány. (Bólyai-könyvek) [Budapest, 1942.] (156 old.)

[187] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14.

[188] Hasonló jellegű, átfogó „Forschungsbericht"-eket Valjavec másokkal is készíttetett a Südost-Forschungen számára. Vö.: *Ivan Dujčev:* Die bulgarische Geschichtsforschung während des letzten Vierteljahrhunderts (1918–1942). In: Südost-Forschungen 7 (1942), Heft 3/4, 546–573.; *Vasile Grécu:* Abriß der rumänischen Byzantinistik. In: Südost-Forschungen 7 (1942), Heft 1/2, 164–201. Még a II. világháború idején keletkezett, de már csak az újraindított lapban jelenhetett meg:

a körülmények szerencsés összejátszása következtében az utóbbi időben Ön amúgy is ebben az irányban tevékenykedett."[189] Természetesen szó sem volt arról, hogy szerencsés véletlen eredményezte volna a rendkívül kényes téma kidolgozása (és kidolgoztatása) kapcsán kettejük között fennálló érdekazonosságot. Valjavec a magyarországi történész-közélet eseményeinek naprakész ismerete folytán pontosan tisztában volt a 40-es években Mályusz koncepciója által vetett hullámok továbbgyűrűzésének folyamatával. Kapcsolatukat eddig is az jellemezte, hogy a szálakat mindig taktikusan mozgató müncheni szerkesztő tudatosan próbált újra és újra olyan témákat felvetni, amelyek — lévén hogy mindenkor a kolléga munkásságának aktuális problémáit illették — a lehető legnagyobb mértékben tudták a magyar történészpartnert motiválni. Végeredményben azonban, mint ahogy Mályusz különlegesen ambicionált, s levélváltásaikban többször visszaigazolt szándéka a népiségtörténeti kutatások németnyelvű, s a Hóman-féle gyűjteményes kötetben megjelent változathoz[190] képest aktualizált újrafogalmazására sem valósult meg, úgy ez, az I. világháborút követő magyar történetírás irányzatait és fejlődési vonalát feltárni hivatott — rendkívül nagy reményre jogosító — vállalkozás gyümölcsei sem érhettek be a Südost-Forschungen számára.

A téma kapcsán Magyarországon kibontakozott konflikust figyelemmel követő Valjavec már csupán egy ízben reagált a kezei közül sajnálatos módon kicsúszott lehetőség utóéletére. Fél évvel később, amikor eljutott hozzá a Mályusz által a magyar történettudomány korabeli állapotát kritikusan elemző tanulmánysorozat[191] könyvvé összerendezett változata[192], megértő empátiával leplezve, de kiérezhető nehezteléssel jelezte vissza az abban a német népiségtudomány törekvéseivel kapcsolatban megfogalmazott vélemény tudomásul vételét. Ezen álláspont ugyanis — érezhette Valjavec — évtizedes munkakapcsolatuk eredményeinek, közös törekvéseik konfliktusoldó hatásának tagadását jelentette az ily módon ismét mérföldes távolságra került magyar kolléga részéről: „Nagy érdeklődéssel olvastam összegyűjtött tanulmányait a magyar történeti kutatás jelenkori problémái témakörében; az Ön által felvetett kérdések rendkívül érdekesek és gyümölcsözőek. Az utolsó, a külföldhöz való viszonnyal foglalkozó fejezetében leírtakat is messzemenően aláírom. Persze jó lett volna, ha ebben az összefüggésben arra is utalt volna, hogy a német kutatásban olyan hangok is vannak, melyek tényszerű, igazságos megítélésre törekszenek. Amúgy is túl gyakran fordul elő, hogy rosszul ítélik meg az embert, úgyhogy megelőző intézkedések mindenképp célszerűek lennének. Tudja, hogy ebben a tekintetben személyes, fájdalmas tapasztalatból beszélek."[193]

Karl Viski: Forschungsbericht über die Entwicklung der ungarischen Volkskunde seit 1919. In: Südost-Forschungen 11 (1946–1952), 211–272.

[189] Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

[190] Vö. *Mályusz Elemér:* A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931., 237–268.

[191] Vö. 183. jegyzet.

[192] Vö. 186. jegyzet.

[193] Valjavec–Mályusz. München, 1943. II. 5.

Az utolsó évek együttműködése

Az 1941/42 fordulóján még nagy reményekkel várt két historiográfiai profilú tanulmány ügyében kifejtett szervezőmunka sikertelenségét látva Valjavec immár csak abban bízhatott, hogy a kollégája eredeti, s az aktuális tudománypolitikai viták keretein kívül eső, tisztán szakmai érdeklődési körébe tartozó téma-fölvetések érdemben meghallgatásra találnak. Ezek közül egy, még évekkel ezelőtt egyeztetett cikk továbbra is függőben volt[194], ennek elkészítése ügyében sorra küldte emlékeztető utalásait.[195] Jelentősebb, de a magyar középkorász számára így is csupán rutinmunkának tetsző feladatnak ígérkezett abban a nagyszabású projektben való résztvétel, amely szintén — az úgy tűnik kifogyhatatlan energiával rendelkező — Valjavec vállain nyugodott. Erről 1942 tavaszán tájékoztatta Mályuszt: „A Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut egy Südosteuropa-Handbuch kiadását készíti elő, mely a legnevesebb délkelet-európai és németországi szakemberek közreműködése mellett az egész Südostraum átfogó enciklopédiája lesz.[196] Hajlandó volna-e igen tisztelt Professzor Úr, közreműködésével is támogatni minket? Amennyiben igent mond, arra kérnénk, vállalja el a Magyarország középkori történetéről szóló fejezet elkészítését. [...] Mivel a Handbuch szerkesztősége Münchenben — Schellingstraße 2, Südostinstitut — található, arra kérnénk, visszajelzését ide szíveskedjék továbbítani."[197]

Az említett Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut, ill. az ezt keretei közé fogadó Auslandswissenschaftliche Fakultät a berlini Friedrich-Wilhelm-(a háború után Humboldt-) Universität keretei között szerveződött meg 1940-ben,[198] egyebek mellett azzal a céllal, hogy a háborús viszonyok között a kelet- és délkeletkutatás koncentrálásával minden, a politikai vezetés expanzív törekvései által felmerülő aktuális kérdés megvitatásához tudományos alátámasztást adhasson. A kar dékánja ill. az intézet vezetője Prof. Dr. Franz Alfred Six[199] SS-Standartenführer lett, Valjavec pedig — a Südost-Institutbeli főállását megtartva — oktatói másodállását a müncheni egyetemről a berlini DAWI-ra cserélte.[200] A mün-

[194] Még 1938 januárjában vetette fel Mályusz egy kisebb cikk lehetőségét II. József és a szerbek törekvéseivel kapcsolatban. (Lásd 99. jegyzet, s a vele kapcsolatban föntebb elmondottak.)

[195] Valjavec–Mályusz. München, 1938. IV. 8., München, 1938. V. 12., München, 1938. X. 17., München, 1938. XI. 19., München, 1938. XII. 23., [Klausenburg], 1939. IV. 4., München, 1942. VII. 20.

[196] A nagyszabású vállalkozás megvalósítására már nem maradt idő. Az alapos és kiterjedt előkészítési munkálatokról azonban hűen tanúskodik a Valjavec-korrespondencia. A 40-es években datált levelek rendszeres és visszatérő témája marad a tervezett Handbuch számára készítendő fejezetek szétosztása, s a projekt koordinálása. A szervezési feladatok terhei ugyanis 1940 óta Valjavec vállaira nehezedtek, amint erről Dr. Ulrich Müller (főnökük Six professzor megbízásából írt) levele tanúskodik: a DAWI Publikations- und Forschungsabteilung-jának munkatársa 1940. VI. 25-én köszönetét fejezi ki Valjavecnek, amiért magára vállalta a „Gesamtredaktion" felelősségét.

[197] Valjavec–Mályusz. Berlin, 1942. IV. 2.

[198] Vö. *Erich Siebert:* Entstehung und Struktur der Auslandswissenschaftlichen Fakultät an der Universität Berlin (1940 bis 1945). In: Wissenschaftliche Zeitung der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, Jg. XV (1966), Heft 1, 19–34., ill. Nehring (1991), 5–6.

[199] F. A. Six működéséhez lásd: *Lutz Hachmeister:* Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six. München, 1998.

[200] Müncheni lakhelyét és intézeti állását ezután sem adta fel, inkább hetente vállalta a München és Berlin közötti utazás fáradalmait. [Az állás betöltésével járó hivatalos teendők ill.

cheni és berlini intézetek közös kooperációjában Valjavec irányítása alatt összeállítandó nagyszabású kiadvány Mályusz érdeklődését is fölkeltette, ennek megfelelően az épp betegeskedő magyar tudós — már idézett — 1942. IV. 14-i levelében a két historiográfiai összefoglaló mellett ehhez is hozzájárulását adta: „Legkönnyebb megírnom, az Auslandswissenschaftliches Institut nevében küldött megtisztelő felhívására, a középkori magyar történet összefoglalását.[201] Ezt tényleg még párnák közt is elkészíthetem... Hálás volnék, [...] ha egyszersmind a technikai vonatkozásokról is tájékoztatna, nemkülönben, ami még igen fontos: vajjon milyen szempontok érvényesüljenek? Mi illik a kötetbe: a népi és társadalmi fejlődés rajza, vagy inkább szellemtörténet? Politikai események mennyiben jussanak szóhoz? Természetesen szeretnék beleilleszkedni a kötet struktúrájába – éppen ezért volnék bátor kérni baráti felvilágosítását. Nekem az volna a kellemes, ha a települési, népiségi és társadalmi viszonyokról lehetne írni, azonban, magától értetődően, alkalmazkodom a szerkesztő — ez bizonyára azonos Kolléga Úr személyével — óhajához."[202] Valjavec válaszában a vállalkozás célkitűzéseinek leginkább megfelelő átfogó áttekintést szorgalmazott: „Ami a részleteket illeti, egyelőre annyit közölhetek, hogy ennél az áttekintésnél csakúgy, mint egyáltalán a mű többi fejezeténél az volna fontos számunkra, hogy *valamennyi* szempont érvényre juthasson, a katonai, politikai ugyanúgy, mint a település-, népiség-, és társadalomtörténeti viszonyok; s mindez anélkül, hogy ennek során a szellemtörténeti perspektívákról és kitekintésekről lemondanánk. Arra kérném tehát, hogy tanulmánya megközelítésmódja lehetőleg átfogó legyen, ami — úgy gondolom — Önnek is a legüdvösebb volna, mivel így a legmesszebbmenőkig szabad kezet nyer."[203]

A vállalkozás a rendkívül gondos, s Valjavecnek a délkelet-európai térség számos más szaktekintélyéhez írott leveleiből is követhetően, ugyanolyan kiterjedt előkészítés ellenére csak vontatottan haladt. Ennek okai közt bizonyára első helyen kell említeni a háborús viszonyok e tekintetben is kártékony hatását, ám a csak nehezen motiválható, s olykor egymással is bizalmatlan tudóstársak munkájának összehangolása, a mindegyiküknek külön biztosított kedvezmények és határidő-módosítások észben tartása és a fejezetüket visszajelzés nélkül félbehagyó munkatársak pótlása még a szerkesztői kvalitásait maradéktalanul bizonyító Valjavec számára is sziszifuszi munkának bizonyultak. Mályusz időről időre történő figyelmeztetései is pontosan nyomon követhetőek[204], igaz amikor a magyar középkorász konkrét és a határidőt is megjelölő exkuzáló levele[205] megérkezett, udvarias szerkesztői gesztussal mások hanyagságára hárította a felelősséget.[206]

személyének előírt „átvilágítása" kapcsán bőséges dokumentációt tartalmaz a leendő főnökével, Six professzorral 1940-től meginduló levelezése. – O.L.]

[201] A rutinmunkának tekintett cikk elkészítésére végül nem került sor.

[202] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14.

[203] Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

[204] Valjavec–Mályusz. Berlin, 1943. I. 3., München, 1943. II. 5., Berlin, 1943. VIII. 9.

[205] „A 'Handbuch'-cikk megírása még egy kis időt venne igénybe. Úgy tervezem, hogy március 15.-re a teljes kézirat Münchenben lesz. Őszintén sajnálom, hogy a terminust nem tudtam pontosan betartani, de — higyje el — nem jószándékomon múlott. Nagyon megnyugodnék, ha a két-három hetet még ki tudná várni s volna lehetőség a halasztásra." (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1943. II. 21.)

[206] „Ne legyen gondja a befejezést illetően. Az ehhez hasonló közösségi vállalkozások úgy működnek, mint egy hajókaraván. A leglassúbb hajó határozza meg az egész csoport tempóját. S

A cikk végül is nem készült el, a kéziratot Mályusz sohasem postázta kollégájának, ám az sem érdeklődött már 1943/44 fordulójától vele kapcsolatban: a háborús megszorító intézkedésekkel párhuzamosan a „Südosteuropa-Handbuch" kérdése is lekerült a napirendről.

Elkészült viszont és bizonyíthatóan eljutott Münchenbe az a Mályusz-tanulmány, amelyet még 1938 januárjában maga ajánlott az (akkor még) Südostdeutsche Forschungen számára. A cikk a szerb nemzetiségi kérdés II. József által a magyar rendeknek ajánlott rendezési megoldását tárgyalta (volna), ám sajnos még a pontos címét sem ismerjük. A magyar történész 1943. II. 21-i leveléhez mellékelte a kéziratot, s még a német fordítás nem túl sikeres kísérletéért is exkuzálta magát az igazán számottevő késedelem mellett.[207] Valjavec vissza is igazolta a küldemény megérkezését, sőt a „schöne Miszelle" gondos stilisztikai átfésülésére is ígéretet tett.[208] Utolsó Valjavecnek írott levelében Mályusz már a nyomdai szedésen is túlesett cikk korrektúráját küldte vissza, s mint fogalmazott: „Nagyon gondos, szép a szedés, alig akadt benne sajtóhiba. Becsületére válik a nyomdának!"[209] A cikk azonban soha nem látott napvilágot, csakúgy mint a szerző szintén tudós feleségének (Mályuszné Császár Edit) időközben ugyancsak Münchenbe juttatott, s már nyomdakész színháztörténeti tanulmánya.[210] Mindkét munka a háborús pusztítás áldozatául eshetett; a Südost-Forschungen háború után megjelent évfolyamaiban sem találjuk már őket.

A háború végéhez közeledve levelezésük nemcsak megritkul, de a tudományos orgánumok finanszírozásának akadozása következtében szakmai értelemben — legalábbis a további publikációs lehetőségek tekintetében — ki is üresedik. Csupán az egyre bizonytalanabbá váló postai szolgáltatás által még lehetővé tett udvariassági gesztusokra korlátozódik, valamint arra, hogy a Südost-Forschungen 1941 óta elakadt számainak, ill. a bombatalálatok következtében megsemmisült szakirodalomnak a pótlásában igyekeztek egymás segítségére sietni.[211] Rendkívül

---

mivel konvojunkban nagyon lassú bolgár, szerb és román hajók vannak, a magyar hajóknak nincs okuk aggódni tempójuk miatt." (Valjavec–Mályusz. München, 1943. III. 18.)

[207] A levél utóiratából, ti. a mellékletek Mályusz által precízen feltüntetett listájából tudjuk a munka terjedelmét is: „Német kézirat 1–22 lap és Magyar kézirat 1–12 lap" csatoltatott a küldeményhez. A szerb kérdéssel való alaposabb megismerkedés bizonyítéka az is, hogy Mályusz a témával kapcsolatos újabb forráspublikáció megjelentetésére is ajánlatot tesz. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1943. II. 21.)

[208] Valjavec–Mályusz. München, 1943. III. 18.

[209] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1944. VI. 13.

[210] Valjavec 1943. XII. 27-i levelében írja: „Igen tisztelt Barátom, az Újév alkalmából minden jót kívánok Önnek és nagybecsű Hitvesének. Kérem, közölje vele, hogy színháztörténeti tanulmányának lefordítása megtörtént, s már éppen a nyomdába tart."

[211] Mályusz 1943. II. 21-i és II. 27-i levelében tette szóvá a Valjavec lapjának továbbítása terén tapasztalható hiányosságokat. A Südost-Forschungen szerkesztője — természetesen — a szükséges intézkedések elrendeléséről biztosította magyar kollégáját 1943. III. 18-án. Valjavec a Németországot is elért pusztításokra utalva 1943. XII. 27-én fordult a maga kérésével Mályuszhoz: „A türelmi rendeletről szóló, birtokomban lévő könyve sajnos Berlinben elégett. Szerénytelen volna, ha pótlására egy másik példányt kérnék?" [A szóban forgó munka: *Mályusz Elemér:* A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)] Hasonló jellegű volt kérése 1944. V. 10-én is: „Sándor Lipót főherceg nádorról szóló műve egy engem ért szerencsétlenség során megsemmisült. Mivel további vizsgálataim során sürgető szükségem lenne rá, nagyon kérném, segítsen ki a mű egy példányával." [A szóban forgó munka:

sokatmondó és egy hosszú szakmai kapcsolat jelképes befejezéseként tekinthető annak a tanulmánynak a kezelése, mely a publikálás lehetősége tekintetében kettejük között utoljára felmerült. Még 1943 februárjában, a II. József és a szerbek kérdéskörében készített — már nem megjelenhetett — cikk kéziratának megküldésekor vetette föl Mályusz, hogy ugyanebben a témában, a korábbi kutatásai során felhalmozott dokumentumok alapján, egy másik forrástanulmányt is szívesen készítene. „Ha a szerb kérdés érdekelné, ajánlanám kiadásra az 1790.-i kongresszusra kiküldött császári biztos, Schmiedfeld altábornagy bizalmas jelentéseit. Kb. 20–25 oldalt tehetnek ki a levelek, amelyeket Gr. Balassához intézett s amelyekben a tárgyalásokról nyíltan elmondja a véleményét. A levelek a kongresszus történetének nemcsak a legbecsesebb forrását jelentik, hanem azt is megismertetik, hogy a szerbség vezető rétege politikai törekvéseiben a papság volt. Egész sajátságos vonás ez, merőben más, mint ami a magyar, vagy a középeurópai nemzetiségi törekvéseket jellemzi s így az általános társadalom- és ideológiai történet szempontjából is tanulságos lenne megismertetése, kiemelése. A leveleket javarészt a Balassa-család levéltárából másoltam le húsz év előtt s kiegészítésük, összeszedésük könnyű munka volna számomra."[212] Valjavec természetesen örömmel fogadta az ajánlatot, s a megfelelő bevezetéssel és lábjegyzetekkel ellátandó levelek számára 35 oldal terjedelemben helyet biztosított.[213] A terv egyelőre függőben maradt, s csak 1944 tavaszán került ismét előtérbe, amikor is Valjavec — épp a háborús pusztításnak saját tudományos munkájára gyakorolt hatását érintő levelében — bátortalan célzást tett a már-már feledésbe merült tanulmány sorsát illetően.[214] Mályusz válasza készséges volt ugyan, mégis egy olyan érvet tartalmazott, amely előtt a szintén hasonló dilemmával szembesülő német kollégának fejet kellett hajtania. „A Gr. Balassa-leveleket hamarosan küldhetném, ha szükség van reájuk. De ha nem sürgős, várnék, mivel időmet inkább olyan munkákra fordítanám — ameddig t.i. van idő — amelyek közvetlenül befejezés előtt állanak. Szeretném még idejében minél több dolgozatomat befejezni, mielőtt jegyzeteim megsemmisülnének."[215] Valjavec reagálásából világosan kiderül, hogy ha nehéz szívvel is, de teljes mértékben akceptálja tudóstársa aggodalmát és más irányú sietségét: „Balassa gróf leveleit már a közeljövőben *jól* tudnám használni. Ha Ön abban a helyzetben volna, hogy ezt nagyobb nehézségek nélkül nemsokára elkészítse, nagyon hálás lennék. Azonban igazán nem kívánok sürgetőleg alkalmatlankodni, s fontosabb munkák elkészítésében feltartani Önt. Belátom, hogy ezek elsőbbséggel bírnak. Mi itt fölöttébb hasonló szituációban vagyunk, úgyhogy igen jól bele tudom érezni magam az Ön mérlegelésébe."[216] Ez az őszinte empátia,

---

Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta *Mályusz Elemér*. Budapest, 1926. (Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris.) (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok.)] Mályusz is segítőkésznek bizonyult kollégája helyzetét látva, a „Sándor Lipót"-kötetet — mint írja — mindjárt postafordultával feladta, a „Türelmi rendelet" kapcsán pedig, a nem túl vidám körülmények ellenére humorérzékről téve tanúbizonyságot, „türelmet" kért. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1944. VI. 13.)

[212] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1943. II. 21.

[213] Valjavec–Mályusz. München, 1943. III. 18.

[214] Valjavec–Mályusz. München, 1944. V. 10.

[215] Mályusz–Valjavec. Budapest, 1944. VI. 13.

[216] Valjavec–Mályusz. München, 1944. VII. 5.

mely a két, mindvégig ellentétes célok érdekében csatasorba állott történetíró részéről csak most, a végső bukás árnyékában tudott igazán emberi hangot ölteni, jelképes záróakkordja nem csupán kettejük kapcsolatának, de a két világháború közötti német és magyar történettudományt elválasztó szellemi frontvonalnak is.

VÖLKISCH HISTORIOGRAPHY IN THE GRIP OF NATIONAL INTERESTS

by László Orosz
(Summary)

The study examines the methods used by Valjavec as the editor of *Südost-Forschungen*, the most prestigious review dealing with south-eastern Europe, and his efforts at establishing the review as an organ of international reputation. The attention of Hungarian historians was directed towards this subject by a source publication, edited by Karl Nehring, head of the historical department of the Südost Institut at Munich, in the early 1990s, which demonstrated the international expansion of German *völkisch* historiography via the prestige of the most respected Hungarian historian of the interwar period, Gyula Szekfü, by means of presenting the correspondence of Szekfü and Valjavec between 1934 and 1936. Nehring's publication was also at the origin of the present study, based on the correspondence of Elemér Mályusz, for it tries to analyse the same problem from a different aspect. Namely, the author examines the relationship of Elemér Mályusz, who, in contrast to Szekfü, who categorically rejected the *völkisch* approach and was followed by almost the entire Hungarian scientific community, tried to adopt the *völkisch* historiography and even to establish it in the Hungarian historiography, to the leading German review of *völkisch* historiography and to its editor. Whereas Szekfü's (szellemtörténeti) approach sympathised with the representatives of traditional German historicism, then already on the wane, Mályusz had to define his attitude towards the main organ of German *völkisch* historiography, which, although close to him methodologically, was completely unacceptable in its politico-ideological implications. The ensuing contradictions nicely complete the picture of Szekfü's constantly rejective attitude, which emerges from Nehring's work.

The relationship between Mályusz and Valjavec, seated in the same boat but rowing in opposite directions, was never free of contradictions. For, despite several common features, such as the methodological similarity of their respective approaches and their common orientation towards *völkisch* historiography, as well as the almost unanimous enmity of traditionally tuned Hungarian historians, which all pushed them towards recognising the ultimate convergence of their interests, the two historians were never able to definitively overcome the determining force of their respective national affinities. Both used their research to prove the "*völkisch* power" of their respective nations, and to justify their cultural superiority over the neighbouring peoples. Yet at this point their interests inevitably conflicted each other, and this constant source of conflict could not be removed even by their long profesional cooperation and personal meetings. Their relationship, which remained a constant balancing on the margin between friendship and rivality, nevertheless offered an opportunity for both to justify the legitimacy of their approach before a scientific public categegorically rejecting the *völkisch* approach, and to legalise their new method by using each other's profesional respect. This explains the fact that their professional cooperation was maintained throughout despite their obvious political antagonism. But it was also the reason of the latent tension and mistrust which, despite the polite formalities, remained the basic feature of their correspondence.

The reconstruction of the network of relationships established by Valjavec in Hungary and the collection of his letters is now under way. The examination of the heritages of the persons concerned will obviously modify the picture based on the Valjavec correspondence preserved in Munich. This first phase of this process is the edition of the relevant part of the correspondance of Elemér Mályusz, one of the results of which is the present study.

Makkai Béla

ÖNVÉDELEM VAGY EXPANZIÓ?

Magyar „nemzetgondozási" program a délszláv régióban a 20. század elején[*]

A 19. század második felében felgyorsuló magyarországi *kivándorlás* a megélhetéssel küszködő agrárnépesség tömegeit szórta szét közeli s távoli országokban. A soha nem tapasztalt népmozgás ugyan kevésbé érintette a magyar etnikumot, abszolút számokban mérve mégis mintegy *félmilliós veszteség*et jelentett a nemzetiségeivel szemben csak csekély többségre jutó „uralkodó nemzet"-nek.

A magyarság országon belüli vezető szerepét[1] és a Szent István-i állam *területi épségét* is veszélyeztető migrációs folyamatok kezelésére, vagy legalább is fékezésére a kormányzat viszonylag korán lépéseket tett. Az adminisztratív jellegű intézkedések azonban számottevő eredményt — a kérdés kulcsát jelentő *földreform* végrehajtása nélkül — nem hozhattak. A messze ágazó gazdasági-társadalmi probléma okainak megszüntetése helyett így a századfordulón működött kormányok pusztán politikai *propagandával* és különböző *kulturális- és egyházi akciókkal* igyekeztek a távozottakat — többségükben ideiglenesnek tekintett — új hazájukból visszatérésre bírni; illetve ennek bekövetkeztéig is gondoskodni arról, hogy a kivándoroltak és leszármazottaik nemzeti identitásuk megőrzésével továbbra is alanyai maradjanak egy messzire tekintő nemzetpolitikának.

A századfordulón elindított *amerikai*, *romániai*[2] és *bukovinai*[3] akciókhoz képest a „belföldnek" tekintett Horvátországba s a csatolt Száván túli tartományokba települtek nemzeti gondozásának programját mind célkitűzéseik, mind pedig megvalósításuk módját illetően meg kell különböztetnünk.[4] Budapestnek

---

[*] A tanulmány a *Széchenyi Professzori Ösztöndíj* támogatásával készült. A tanulmány szövege megegyezik a szerző hamarosan megjelenő kötetének záró fejezetével.

[1] A Julián Egyesület éves jelentésében – feltehetőleg Klebelsberg – így fogalmazott: „A fajok erejének szabad versenyétől s e versenyben a magyar faj testi, szellemi és erkölcsi fölényétől várjuk és várhatjuk is supremátiánk consolidálódását." – Elnöki *jelentés* a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1910. évi működéséről, Budapest, 1910. [A továbbiakban: Elnöki jelentés – 1910.] – 4. Hasonlóképpen Klebelsberg későbbi kultúrfölény-elméletét idézik fel bennünk Poliány Zoltán szavai: „Ellenünk intézett támadások legyőzésére csak is egy úton haladhatunk és ez: felülmúlni támadóinkat a munkában, a tudásban, a szorgalomban, a becsületben és a pontosságban." – Szlavóniai Magyar Újság [a továbbiakban SzMÚ], 1909. máj. 9.

[2] Ld.: *Makkai B.*: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a múlt század elején – Ploieşti példáján = Századok, 136. évf. 1. sz. (2002), 3–30. Uő.: Magyarsággondozás Galaţin (1901–1920). – In: Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére / Szerk.: Ablonczy Balázs [et al.]. – Bp. 2002. Books in Print Kiadó. 492–504.

[3] Ld.: *Makkai B*: Magyarság-gondozás Bukovinában. Kisebbségkutatás, 9. évf. 3. sz. (2000), 446–477. Uő.: Református segélyakció a bukovinai Andrásfalván. Protestáns Szemle, 64. 11. ú. évf. 1. sz. (2002), 1–15.

[4] Az akció vezetése egyértelműen leszögezte, hogy „...nemzeti szempontból a legnagyobb fontossága..." a Szlavóniai akciónak van. – MOL K 26 ME 604. cs. 901. 1904 XVII. t.

ugyanis a társországokba és Boszniába irányuló népmozgást nem állt szándékában akadályozni, ellenkezőleg.[5] Igyekezett azt a nyugati kivándorlás „levezető csatorná"-jaként működtetni, abból a megfontolásból, hogy az ily módon megőrzött „faji erő"-t a *délszláv szeparatizmus* elleni harc,[6] s egy részleteiben csak kevesek által körvonalazott *balkáni nagyhatalmi politika* szolgálatába állítsa.

E célok elérésének koncepcióját Klebelsberg Kuno két, 1903-ban készített tanulmányában foglalta össze.[7] Az akció elméleti alapjaiként megismert tervezet a fenyegető *asszimiláció* feltartóztatására a legfontosabb teendőnek az *anyanyelvű népoktatás* és *hitélet* megszervezését jelölte meg. Ezek után a Dráván túli magyar kisebbség önvédelmi képességének javítását, számbeli, gazdasági és politikai súlyának növelését célzó intézkedések következtek: A kormányzat bátorította és kedvezményes hitelekkel (ld.: Szlavóniai Agrár Takarékpénztár, hitelszövetkezetek) támogatni igyekezett a kivándorlók földvásárlásait, egzisztenciateremtését. E többségében nincstelen, vagy kisbirtokos agrárnépesség gazdasági versenyképességét vetőmagok, fajállatok kiosztásával, mintagazdaságok felállításával és a modern gazdálkodás szakismereteinek átadásával[8] próbálták javítani. A társadalmi befolyás növelésének lehetséges eszközeiként egyfelől a különböző civil szerveződések jöttek számításba (olvasó- és népdalkörök, ifjúsági- és polgári egyletek – mint az eszéki és a zágrábi *Társaskör*), amelyek közösségi tevékenységformáik révén egy politizálásra fogékonyabb és érettebb társadalmi réteg kitermelődésének színtereivé válhattak; másrészt a szórványban csaknem teljesen hiányzó *értelmiségi* és szakmunkás vezető réteg „szerves" úton történő pótlása, „kitermelése" érdekében indított *ösztöndíj-akció*.[9] (A középosztály-exportnak egyébként számos hátulütője lett volna, amint azt a Bukovinai akció elhibázott, s korrekciót igénylő „káder-politikája" is bizonyította.[10])

A tárgyalt időszakban a „nemzetmentő" akciók legfontosabb eszközének mégis a *tanítót* és a *papot* tekintették.[11] Megfogalmazódott ugyan az az elképzelés

---

[5] Széchenyi Béla pl. azért is sürgette 1910-ben az akción belül az érdekvédelmi munka megszervezését, mert, mint mondta: „...ha a szlavóniai letelepedők az eladók részéről megfelelő védekezés híján megkárosíttatnak, ez a körülmény végleg elriasztja a hazai magyarságot a Szlavóniába való vándorlástól." – MOL K 26 ME 855. cs. 3850. 1910 XVI. t. 3389. asz. Vargha Gyula a szlavóniai magyarságról készített memorandumában írta: „ a magyar népelemnek a Drávától délre való terjeszkedése népünk belső mozgalmának egészen természetes iránya", ám e kivándorlásnak tartós eredménye csak akkor lehet — mondotta — ha a magyar állam gazdasági, kulturális és politikai eszközökkel siet a kivándorlók segítségére. – A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond, a Szlavóniai misszió iratanyaga, 82. csomó, szám nélkül. [A továbbiakban: RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió 82. cs. sz. n.]

[6] Ugyancsak Vargha Gyula, Julián egyesületi alelnök megállapítása: „ nemzeti szempontból mily kiszámíthatatlan nyereség volna, ha a magyarság Amerika felé megindult kivándorlását Szlavóniának lehetne fordítani!" – RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió 82. cs. sz. n. Ld. még: MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2880. asz.

[7] MOL K 26 ME 575. cs. 260. 1902 XXII. t.

[8] Ismeretterjesztő előadások, a Szlavóniai Magyarok Nagy Képes Naptárában és a boszniai kalendáriumban, valamint a Szlavóniai Magyar Újságban közölt szakcikkek és mezőgazdasági brosúrák és szakkönyvtárak révén.

[9] MOL K 26 ME 853. cs. 5284. 1905. XV. t. 1215. asz.

[10] Ld.: *Makkai B.*: Magyarság-gondozás Bukovinában = Kisebbségkutatás, 9. évf. 3. sz. (2000), 446–477.

[11] Széll Kálmán írta 1902-ben Khuen-Héderváry bánnak, hogy a már elhatározott magyarsággondozás Horvátországban iskola- és lelkészkérdés. – MOL K 26 ME 575. cs. 260. 1902 XXII. t.

is, hogy a bevándorlás bátorításával és *telepítéssel,* a magyar szórványok szigetté, a szigetek tömbbé kovácsolhatók, s hosszútávon e tömbök beolvasztásával a nyelvhatárok is délre tolódnak.[12] E „nemzetvédelmi" szempontból kívánatos állapot realizálásának esélyét azonban a horvátság autonóm társnemzeti státusa, s a Száván túl monolit szláv jellege és tisztázatlan közjogi helyzete eleve megkérdőjelezték.

A *horvátság reakciója* az akcióban megjelölt célokkal szemben — mondhatni történelmileg determináltan — elutasító volt. A diszkriminatív magyar beruházás- és tarifa-politika, a kicsinyes presztízsszempontok miatt elmérgesedő úgynevezett címer-ügy, a horvát vasútvonalakon éktelenkedő magyar feliratok,[13] stb., azaz Budapest önelégült horvát-politikája éles magyarellenes reakciókat gerjesztett a társországokban. (Ez a zászlóégető demonstrációkban is kifejezést öltő *magyarellenesség*[14] volt *az akció egyik kiváltó oka,* horvát szemszögből – *ürügye.*[15]) A gyorsan elolvadó magyarón párt országlása után a horvátság többségét képviselő ellenzéki pártok, a katolikus klérus és ellenzéki sajtó egyaránt hajlott arra, hogy az *alacsony földárak* hírére „tatárjárás"[16] szerűen beözönlő magyarokban a Muraközt és Fiumét „bitorló" nacionalista magyar állam támadó ékjét lássák. (Az annexiót követően Boszniára is kiterjesztett programot pedig — inkább indokoltan — egyszerűen „gyarmatosítás"-nak minősítették.[17])

Mint ismeretes Horvátország keleti megyéiben a magyar [és német] etnikum jelentős számbeli és gazdasági erőt képviselt,[18] s a korszakra jellemző demográfiai mozgások is hátrányosan érintették a horvátságot – amely alig rendelkezett előnyösebb pozíciókkal a Dráva túlsó, mint a magyarok a folyó innenső partján.[19] A vezető horvát napilap úgy kommentálta a helyzetet, hogy a magyarok

---

[12] A magyarországi sajtóban azonban olyan valóságtól elrugaszkodott vélemény is napvilágot látott, hogy: „...iskolaállítással magyarrá tehetjük a Dráva jobb parti vonalát...". – Budapesti Hírlap, 1904. szept. 22.

[13] Bajza József politikai tanulmányban javasolta a MÁV-val szembeni horvát követelések teljesítését. Mint mondta: „ ez által csökkenni fog azoknak a kellemetlenségeknek is a száma, amik a horvátországi vasutakon oly gyakran előfordulnak és magyarellenes izgatások forrásai." – *Bajza József*: A horvát kérdés: válogatott tanulmányok. – Budapest, 1941. 80.

[14] A magyarellenesség fokát jól érzékelteti, hogy a Hrvatska c. lap *megátkozott* minden horvátot, *aki* valamilyen formában a horvát érdekekkel ütközően a magyarokkal együttműködik. – Hrvatska, 1908. márc. 11.

[15] Ezen a véleményen volt Gulyás József is, aki disszertációjában úgy értékelte az akciót, hogy az: „...a század elejei magyar imperializmus expanziós törekvéseitől sugallt és a szlavóniai magyarság „nemzeti védelmének" ürügyén megindított tevékenység volt, melynek minden mozzanatát a nacionalista demagógia álarca alá rejtettek a főkolomposok." – *Gulyás József*: Az erőszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon – Magyarosítás Somogyban és Zalában (Muraközben), valamint a „szlavóniai magyarok nemzeti védelme" a dualizmus korában (Bölcsészdoktori disszertáció) é. n. [1964.], 218.

[16] Ld. a „Második tatárjárás" c. vezércikket: Hrvatska, 1909. ápr. 9.

[17] Hrvatsko Pravo, 1909. máj. 7. és Hrvatska Sloboda, 1911. szept. 1.

[18] Az 1910-ben már a százezret is meghaladó magyar mintegy 80%-a a három egykori magyar szlavóniai vármegyében koncentrálódott, ahol az össznépességnek csaknem 9%-át adta. A Statisztikai Hivatal kimutatása. – MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. XXXIV. t. Szlavóniában a magyar nagybirtokosok révén a művelhető terület több mint 11%-a volt magyar tulajdonban. – *Szücsi [Bajza] József*: Horvátország népessége. – Budapest, 1910. 29.

[19] 1910-ben a magyarok 54%-os, a szűkebb Magyarországra értendő arányánál a horvátok valamivel kedvezőbb, 62,5%-os többséget élveztek Horvátországban, (mintegy 24,6%-nyi szerbbel,

lépésről lépésre szorítják a szlávokat Amerikába, vagy juttatják a zsidó uzsorások kezére.[20] E szociológiai paradoxonért — tudniillik a horvátok és szerbek tízezreinek *ki-*, s a magyarok tömeges *be*vándorlásáért — a horvát sajtó nagymértékben a szlavóniai magyar/ón *nagybirtokosok*at és *zsidó* nagybérlőket marasztalta el. (S *„Horvátország elmagyarosítása"*, s a három egykori magyar vármegye visszacsatolása ellenében, *„Szlavónia megmentésé*re" hívta fel a horvát hazafiakat.)

A horvátság ezen — részben jogos, egyszersmind *a magyarságéval oly rokon — asszimilációs és megcsonkulási félelmei* a nacionalizmus további felszításában és beolvasztási törekvésekben szublimálódtak. Ráadásul a *Szlavóniai* és *Boszniai akció* kritikus vizsgálatával nagyobb nehézség nélkül találhattak érveket e támadva védekező reakció jogszerűségének igazolására.[21] A kézenfekvő válasz tehát az volt, hogy az akciót *magyarosító* célzattal maga a budapesti kormány szervezi és finanszírozza.[22]

Ebben az összefüggésben minden, a horvátországi magyarsággal szemben foganatosított hatósági intézkedés, vagy barátságtalan gesztus *jogos önvédelem*nek minősülhetett, még ha az esetenként egy százezres kisebbség alapvető jogait sértette is. A *defenzív* és *asszimilatív* szándékok ezen ellentmondására a Szlavóniai Magyar Újság szerkesztője mutatott rá.[23] Jellemző ugyanakkor, hogy, ha a szlavóniai magyarságot a Muraköz horvátjaival helyettesítjük be, a tétel nem veszti érvényét, csupán visszájára fordul.[24] Mindez arra figyelmeztet, hogy az itt érintett kisebbségi problémakör a magyar és horvát nemzeti célok és érdekek ütközéséből eredeztethető. Sajnálatos bár, de egészében véve mégis érthető, hogy az akció vezetése a Dráván túli magyarság sorsának alakulását a *mindenkori erőviszonyok függvényében* tudta csak értelmezni. (A *Julián Egyesület*[25] elnöke, Széchenyi Béla gróf 1910-ben így fogalmazott: „Ne hízelegjünk magunknak azzal, hogy a horvátok rólunk és erőnkről valami nagy véleménnyel vannak. Nincsenek. De ha azt látnák, hogy mi a békét testünk egy darabjával akarjuk megvásárolni, ez után az engedmény után még kevesebbre becsülnének bennünket."[26])

5,1%-nyi némettel és 4,1%-nyi magyarral szemben). – *Ruh György*: Magyarok Horvátországban. – Budapest, 1941. Magyar Szociográfiai Intézet, 10.

[20] Obzor, 1904. szept.14.

[21] Az *„elnemzetlenítés"* vádját nem csak a néhány horvát fiatalnak felkínált „janicsárnevelő" ösztöndíjak bizonyították, de a magyarosítás hazai példái is, amelyeket a horvátok jól ismertek.

[22] Ivan Zatluka képviselő 1908-ban egyik interpellációjában hangoztatta a szábor nyilvánossága előtt, hogy a Julián Egyesület Horvátországban a magyar kormány titkos tervének végrehajtója, s ehhez központi pénzügyi források állnak rendelkezésére. – MOL K 26 ME 741. cs. 1002. 1907 XVI. t.

[23] Poliány Zoltán így vélekedett: „... példátlan eset, hogy a horvátok ugyanakkor akarják otthonukban a magyarokat a legkíméletlenebb eszközökkel elnyomni, mikor viszont a maguk számára tőlünk mindig újabb és újabb jogokat akarnak kicsikarni." – MOL K 26 ME 854. cs. 3109. 1908 XVI. t. 1364. asz.

[24] Gulyás József idézett művében részletesen szól a Dél-Dunántúli és muraközi horvátság asszimilációjáról, (többek között műve 74–79. oldalán). – A Muraköz – Medjimurje c. csáktornyai lap hasábjain lelkes hangú híradásokat olvashatunk a nyilvánvalóan magyarosítást is célzó nagyszabású állami iskolaépítésekről [Muraköz – Medjimurje, 1914. máj. 17.], s a magyar nyelv terjesztéséért pénzjutalomban részesített pedagógusokról. – Uo., 1917. máj. 27. és 1917. jún. 10.

[25] Az 1904-ben elindított titkos horvátországi kormányakció társadalmi egyesületként feltűntetett operatív „fedőszerve".

[26] Elnöki jelentés – 1910. 10.

A horvát autonómiát és nyelvi jogokat sárba tipró vasúti pragmatika üggyel a mélypontjára jutó magyar-horvát kapcsolatok azonban arról győzték meg az egyesület elnökségét, hogy a kivándorolt magyarság alapvető jogait a szaktárcák összehangolt támogatása s egyes bánok pillanatnyi jóindulata már nem garantálhatja; múlhatatlanul szükséges egy *horvát nemzetiségi törvény* megalkotása. A miniszterelnökség azonban presztízs okok miatt képtelenségnek minősítette a javaslatot, noha a szlavóniai magyarság helyzete csakugyan indokolta volna a kérdéses jogszabály megszületését.[27] Erre bizonyságul hadd emlékeztessünk néhány mozzanatra.

Számos fórumon (pedagógus konferenciákon, a sajtóban, de a száborban is) a magyar iskolák megrendszabályozását és bezáratását követelték, sőt, az új vasúti szolgálati rendtartás elfogadása után kirobbanó tiltakozáshullámban a magyarok *kiűzését* is.[28] A horvát kormányzat ráadásul birtokában volt azon autonóm jogi és hatalmi eszközöknek, amelyekkel a nagypolitikában elszenvedett sérelmekért a túsz helyzetben lévő magyar kisebbségen vehetett elégtételt. S az együttélés utolsó évtizedében — Budapest álláspontjától függetlenül — e lehetőségeivel mind gyakrabban élhetett is. Elegendő utalnunk az oktatási alaptörvény magyar iskolák működését szavatoló paragrafusainak eltörlését célzó törvényjavaslatra, illetve az 1888. évi törvényben foglaltakkal összeegyeztethetetlen kormányrendeletekre. (A szabad iskolaválasztás jogának korlátozására.) A szorító tanteremhiány ellenére felállított „ellen"-iskolákra, több magyar iskola bezáratására;[29] a református egyház autonóm jogainak megnyirbálására;[30] a szlavóniai (horvát) telepítési akciókra, illetve ezek folyamatos napirenden tartására; vagy a magyar és német kisebbséget hátrányosan megkülönböztető illetőségi, és az új választójogi törvényre.[31]

---

[27] MOL K 26 ME 741. cs. 3115. 1906 XVI. t. 270. asz.

[28] A követelés 1907-ben a száborban is elhangzott. – MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. t. 2880. asz.

[29] Az ezéki magyar újság adott hírt arról, hogy horvát részről fontolgatják egy ún. Strossmayer-Egyesület létrehozását azzal a céllal, hogy horvát iskolákat emeljenek magyar- és német lakta vidékeken, ám, mint a lacházi községi iskola példája is mutatta, a magyar többségű vidékeken a horvát tannyelvű iskolák nem voltak életképesek. – SzMÚ, 1909. máj. 9. A gyérszámú iskolásra tekintettel jutott a bezáratáshoz igen közel a dežanovaci horvát iskola is, amikor a Julián-iskolát megszervezték a magyar többségű községben. – Hrvatska, 1908. ápr. 7. A horvát hatóságok elfogultságát tükrözi, hogy az életképtelen horvát iskola felszámolása helyett 1910-ben a teljes kapacitással működő *magyar* iskolát záratták be. – MOL K 26 ME 967. cs. 2489. 1910 XVI. t. 1850. asz. – A koreničani horvát iskola bezáratását viszont az Obzor a magyar gyarmatosítás próbálkozásaira és az ott működő magyar iskolában biztosított ingyen tanszerek és taneszközök eltántorító hatására vezette vissza. – Obzor, 1911. okt. 15.

[30] Ld.: *Makkai B.*: A „Slavoniai actio" református egyházi ága = Protestáns Szemle, 57. = 4. ú. évf. 1. sz. (1995. jan./márc.), 7–26.

[31] Poliány Zoltán az 1917-es horvát választójogi törvényjavaslatot elemezve rámutatott, hogy a magyarországi szerbek 2.5%-át teszik ki az ország népességének, mégis komoly politikai erőt képviselnek, szemben a 4%-nyi horvátországi magyarsággal, amely hasonlót aligha állíthat magáról. – SzMÚ, 1917. okt. 28. – Benisch Arthur [Bárd Aurél] a választójogi törvény két mozzanatát bírálta: a választójog összekapcsolását az új *illetőségi* törvény igen szigorú rendelkezéseivel, s az új *választókerületi beosztást*, amely mesterségesen kizárta annak lehetőségét, hogy a magyarok és németek bárhol abszolút többségbe kerülhessenek, holott ennek több körzetben megvoltak a feltételei. – SzMÚ, 1917. dec. 23. – A végül elfogadott törvényjavaslattal a következő ellentmondásos helyzet állt elő: míg Pozsega megyében 6,2%-nyi magyar élt, a szavazati joggal rendelkezők aránya ennek még

Nem meglepő tehát, hogy Tisza István miniszterelnöknek az 1913-ban tető alá hozott kompromisszum ellenére „minden felrúgásával"[32] kellett fenyegetőznie ahhoz, hogy a gyepű-szerepre kárhoztatott Dráván túli magyarság pozíciói legalább is ne romoljanak.

Az 1868. évi kiegyezési törvény szellemével szöges ellentétben a megegyezési készség, a sajátos érdekek tiszteletben tartása ekkor már sajnálatos módon mindkét oldalon hiányzott. Ezt bizonyítják a szélsőséges jelszavaktól hangos tömegtüntetések, másfelől ezek erőszakos letörése; a száborban számtalanszor kinyilvánított egyoldalú elszakadási szándék, s válaszképpen a törvényhozás felosztalása; az alkotmányellenes állapot huzamos fenntartása, a nyilvánvaló kormányozhatatlanság, amely már a dualista államszerkezet átalakításának halaszthatatlanságára figyelmeztetett. Csakhogy a kompromisszumos megoldások útjai a világháború időszakában minden jel szerint végleg eltorlaszolódtak.

A magyar kormányzat végül is a délszlávok elszakadását (horvát olvasatban a *nemzeti önrendelkezés* elvének érvényesülését) az akciókban is szem előtt tartott érdekei ellenére nem volt képes meggátolni. Külpolitikai tényezőkön kívül ennek döntően az volt az oka, hogy a magyar politikai elit nem ismerte fel, hogy a(z egyébként élesen magyarellenes) Tiszta Jogpárt által képviselt nagyhorvát nemzeti követelések a Monarchia keretei között kielégíthetőek, igaz, csak a kiegyezési rendszer revíziójával, s végeredményben az ország föderalizálásával. Amennyiben mégis felismerte, az integer Magyarországért ezt az árat (kiváltságos szerepének, pl. tengeri kapujának elvesztését) nem volt hajlandó megfizetni.

Az akciók stratégiai célkitűzéseinek kudarcát mutatja, hogy a telepítések lehetőségével is számolva nem jött létre olyan összefüggő s etnikai szempontból dominánsan magyar(-német) terület Szlavóniában, amelyben némelyek a magyar-horvát államközösség fennmaradásának legfőbb biztosítékát látták,[33] amely „szerves" kapcsolatot teremtett volna egy történeti jogon kialakítani remélt boszniai „hídfőállással".[34] Ám a magyar bevándorlás megtorpanása, a nagybirtok parcellázások és eseti telepítések elhanyagolható demográfiai és gazdasági hatása, s a világháborúban fogant extrém „rendezési tervek" elvetélése az ez irányú terveket az irrealitás körébe utalták.

---

a felét sem érte el (2,8%). Verőcében 14,1% – 6,4%, Szerémben 6,9% – 2,1%, Eszéken 11.9% – 2,4%, Zimonyban 11,7% – 3,1% volt ez az arány. – SzMÚ, 1918. aug. 17. – A magyar kormány egyébként mindkét törvényt sérelmezte. Vázsonyi Vilmos igazságügyi miniszter a királyi szentesítés ellen foglalt állást. – *Lajos Iván*: A horvát kérdés. – Pécs, 1932. 65.

[32] MOL K 26 ME 1037. cs. 888. 1914 XVI. t. 106. asz.

[33] Tarkovich József, a Julián Egyesület alelnökének a kormányfőhöz írt 1918. febr. 18-i levelében így fogalmazott: „ a németségnek éppen az lenne a hivatása, hogy a szlavóniai magyarsággal egyetértve mindketten védgátul szolgáljanak a mind inkább erősödő délszláv törekvésekkel szemben." – MOL K 26 ME 1185. cs. 779. = 1482. 1918 XVI. t.

[34] Vargha Gyula a szocializmus és nacionalizmus feszítő erőivel szemben csak úgy látta megmenthetőnek az integer Magyarországot, ha „ megbénít minden széthúzó törekvést. Ez azonban ma már csak úgy lehetséges, ha a nemzetiségek compact tömegei közé ék gyanánt verjük a magyarságot, hogy a folyók völgyében, a közlekedési eszközök vonalai mentén tervszerűleg előretolt magyarság vaskapcsok gyanánt tartsa össze a ma már lazulni kezdő részeket." – RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 82. cs. sz. n.

Nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket a magyar kormány „szövetségi politikája" sem, hiszen a *németség*re az akció során nem sikerült oly mértékben támaszkodni, mint amennyire azt kívánatos és lehetséges lett volna.[35] A magyarországi eredetű svábság ugyan zömében a magyarokkal tartott — kölcsönösen élvezve ennek az együttműködésnek az előnyeit —, ám a népességi statisztikák tanúsága szerint a horvátság mégis a legnagyobb asszimilációs nyereséget éppen a németek rovására könyvelhette el.[36] Ez a tény egyben új megvilágításba helyezi *magyarosítás*ról szóló horvát vádaskodásokat;[37] amitől elviekben még az akció vezetése is elhatárolódott.[38] Egyébként is csaknem teljességgel kizárhatjuk, hogy a magas hőfokon lobogó horvát nemzeti érzés ellenére a magyar elemi iskolák képesek lettek volna asszimilálni délszláv származású tanulókat. (Ez legfeljebb magyarországi középiskolákban továbbtanuló vasutas-gyerekek, s a néhány tucatnyi ösztöndíjas esetében képzelhető el). Másként állt a helyzet a dunántúli és bácskai német gyermekekkel, akik nagyrészt jártasak voltak a magyar nyelvben

[35] A magyarok és a svábság szükségszerűnek tartott összefogása kölcsönös előnyöket kínált. A selištei német iskolának az akció keretében történő támogatását 1908-ban Antal püspök is ezzel az érveléssel kérte, hogy: „... a német iskola fenntartása által a ránk nézve veszedelmesebb horvát iskola felállítása megakadályoztassék." – MOL K 26 ME 794. cs. 4383. 1908 XVI. t. 51. asz. – A németek viszont támogatást nyertek ily módon az ó-jankovaci imaház építéséhez [MOL K 26 ME 794. cs. 51. és 1182. 1908 XVI. t. 51. asz.], s esetenként anyanyelvük ápolását is biztosította a Julián-iskola [mint pl. Velika Bršljanicán – *Margitai* József: A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség, Budapest, 1918. 79.] az ingyenes oktatás és tanszerek mellett. – A horvát sajtó szerint a német nemzetiségi programmal képviselővé választott Ferdinand Riester is csak a magyarok szavazataival juthatott be a száborba 1906-ban. – Narodna Obrana, 1906. máj. 20. és Budapesti Hírlap, 1908. febr. 18. – A németek szívesen járatták gyermekeiket a magyar iskolákba [*Obzor*, 1912. ápr. 7.], Indiján viszont a magyar tanulókat a német népiskola fogadta be a MÁV-iskola felépüléséig. – MOL K 26 ME 741. cs. 1318. 1907 XVI. t. 1002. asz., 34. – A horvátországi németség egy része ugyanakkor rokonszenvezett a *pángermán* eszmékkel. Budapesti Hírlap, 1904. aug. 22. – Rumán, Krapac püspök bérmálási látogatása során az osztrák és a *német* birodalmi zászló is lobogott [SzMÚ, 1912. máj. 26.], miközben a Pozsega megyei Gajon a magyar zászló kitűzőjét rövid úton letartóztatták. – MOL K 26 ME 1037. cs. 4045. 1915 XVI. t. A németség a *Horvátországi Németek Szövetsége* megalakításával már hatékony politikai eszközre is szert tett, amellyel meglévő gazdasági befolyását tovább erősítette. – SzMÚ, 1914. jún. 21. A horvát fél mindenesetre elnézőbb volt velük, hiszen Berlinnél sokkal közvetlenebb veszélyt jelentett számukra Budapest közelsége. Nem véletlen, ha a báni kormány megkísérelte a potenciális szövetségeseket eltávolítani egymástól, szépszóval (több német iskolát államsegélyben részesített [Margitai 1906. évi jelentése, 38.], amely aztán jogalapot szolgáltatott a fokozott állami beavatkozásra is); másrészt pedig bírságolásokkal és rendeletekkel igyekeztek kiszorítani a német tanulókat a magyar iskolákból. E törekvésük nem is volt eredménytelen. „Kétségkívül nagy nemzeti veszteséget jelent, hogy ez állam-hű elem a horvátosítás áldozatául esik, mert iskolájuk horvát, de ez idő szerint még nem látszik célszerűnek, hogy oly helyeken létesítessenek magyar iskolák, hol ez a magyar lakosság számarányával nem indokolható." – írta a kereskedelmi államtitkár 1909 tavaszán a kormányfőnek. – MOL K 26 ME 854. cs. 1374. 1909. XVI. t. 513. asz.

[36] *Szücsi [Bajza] J.*: Id. mű, 24.

[37] A magyar és horvát nyelv üdvös és kölcsönös elsajátításának fontosságáról szólva írta Bajza a következőket: „A horvát nemzet fülét a sajtó telekiabálta a magyarosítás veszedelmével..." – *Bajza J.*: Id. mű. 65.

[38] „Több ellenszenvet, nagyobb ellenállást kelt..., mint a mekkora eredményt e téren elérhetünk." – Elnöki jelentés – 1910. 4. Klebelsberg a Szlavóniai emlékirat bevezetőjében határozottan leszögezte: „Ez emlékirat kizárólag a magyar ajkúak helyzetét tárgyalja, mert a mentési akció csak a szó néprajzi értelmében vett magyarság érdekében indul." – Szlavónia – 1904. 3. – RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 87. cs. sz. n.

és szokásokban, így elmagyarosodásukhoz az iskola erős impulzusokat adhatott. A helyi hatóságok bírságolással, a báni kormányok pedig rendeletileg elsőként éppen őket kívánták a magyar iskolákból kiszorítani. Az érintett, közel kétezer német tanuló zömének „természetesen" nem anyanyelvű, hanem *horvát* iskolában nyílt volna lehetősége tanulmányai folytatására. E példából is látható, hogy az akció asszimilációs lehetőségektől és szándékoktól nem volt mentes ugyan, ám a horvát illetékesek célja sem az volt, hogy az idegen ajkú tanulókat a beolvadástól megmentsék, – hanem csupán az elmagyarosodástól...

Az alkalmazott *eszközök*ről és *módszerek*ről szólva el kell mondanunk, hogy az akció célrendszerének kidolgozásában, megvalósításában, illetve a különböző akció-ágak munkájának összehangolásában a legfontosabb szerep a társadalmi köntösbe bújtatott *Julián Egyesület*re hárult, amely a magyar kormány meghosszabbított karjaként működött. Az egyesület derékhadát képező tanítói kar munkáját koordináló szakértők (egyházi és minisztériumi delegáltak, jogászok, szociológusok, statisztikusok, közgazdászok, mérnökök) „jelenléte" miatt már összetételében is különleges testület szervezete és működése is jelentősen különbözött a hasonló céllal létrehozott *társadalmi* formációktól. A Julián Egyesület egyedisége leginkább a korra jellemző nemzeti szólamoktól, a szélsőséges megnyilatkozásoktól mentes működésben jutott kifejezésre, amelynek hátterében a célszerűséget és hatékonyságot szem előtt tartó konzekvens szakértői munka állt. Az egyesület szigorú fegyelemmel, mértéktartással és kiváló alkalmazkodóképességgel folytatott sokágú tevékenysége során a horvát támadások kereszttűzében is gyökeret tudott verni a Dráva túloldalán, s — mondhatni — nélkülözhetetlenné vált az ott élő magyarok számára.[39] Az azonban mégiscsak elgondolkodtató, hogy az európai történeti és publicisztikai irodalomban adminisztratív erőszakoskodásairól elhíresült magyar nacionalista kormánypolitika e sikeres,[40] ám valójában szerény szervezeten keresztül kívánta elérni (nagy)hatalmi céljait a délszláv tartományokban. E nyilvánvaló ellentmondás láttán megkockáztathatjuk, hogy a budapesti kormányzat az erőszakos államnemzet kovácsoló törekvéseivel, illetve felelőtlen horvát politikájával szembeni heves ellenreakciók hatására hatalmi lehetőségeit átértékelte, s az *„ahogy lehet"* taktikára kényszerült. Legalább is Horvátországban. Ez viszont azt jelentené, hogy a horvátság indokolatlanul alábecsülte autonómiájának a magyar hegemón törekvésekkel szembeni jelentőségét, vagyis,

[39] A Julián Egyesület befolyását nem csak az mutatja, hogy nevével már szélhámosok is visszaélhettek, [SzMÚ, 1909. okt. 24.], hanem az is, hogy 1909-ben a babinagorai magyarok kérvényezték Pavao Rauch bánnál, hogy a település felvehesse a „Juliánfalva" nevet. – Hrvatstvo, 1909. nov. 15. és SzMÚ, 1909. ápr. 4. – Az egyesület és a szlavóniai magyarság kapcsolatáról Csiky Gyula pedig azt írta 1911-ben, hogy: „...e véreink meggyőződtek arról, hogy az említett egyesületben önzetlen patrónust találtak, oda fejlesztette a helyzetet, hogy minden őket érdeklő dologban vakon fogadják a Julián-Egyesület tanácsát és irányítását." – MOL K 26 ME 967. cs. 3188. 1911 XVI. t. 2127. asz.

[40] A Hrvatska már 1908-ban az egyesület sikereiről cikkezett. – Hrvatska, 1908. márc. 19. Az Obzor pedig hosszasan elemezte, hogy az egyesület milyen sokoldalúan, áldozatkészen és színvonalasan foglalkozik a magyarokkal, s nem csak az iskolák falai között. – Obzor, 1911. ápr. 7. A Julián Egyesület egyik 1913-as jelentésében pedig megállapítást nyert, hogy: „Hol Julián-iskolák voltak, ott

spontán indulattal, egyszersmind taktikus céltudatossággal túlexponálta a *magyarosítás* veszélyét.

Legyen bár szó (horvát részről) a magyarosítás sikeres feltartóztatásáról, akár a magyar nacionalizmus célszerű önkorlátozásáról, az feltárt források igazolják, hogy az akció során s annak minden ágán következetesen érvényesített elv volt a *lojalitás*, a horvát törvények, szokások és nemzeti érzékenység tiszteletben tartása.[41] Ebben a tekintetben nem volt eltérés a Szlavóniai Magyar Újság, a Julián-kalendárium vagy a miniszterelnökségi iratok instrukciói között, (még ha a fiatal tanítói karban s a „bizalmi férfiak" között akadtak is olyanok, akiknek nemzeti túlfűtöttsége s más emberi gyengéi az akcióra nézve — de a magyar-horvát viszony alakulására is — tehertételt jelentettek). Ezt a szélsőségekkel terhes politikai- és sajtóélet viszonyai között még akkor is méltányolnunk kell, ha ez a tapintat valójában nem volt más, mint kockázatcsökkentő óvatosság. A magyar kormányzat mindenesetre - a térség más nacionalista rezsimjeitől eltérően, az akcióban nem alkalmazott „kemény eszközök"-et (szuronyt, vagy a háború rendkívüli viszonyai között átmenetileg számításba vett tömeges telepítést[42]), s módszereiben sem nevezhető erőszakosnak. A bánok kiválasztásának és a zágrábi döntések befolyásolásának ténye és módja már sokkal kevésbé tekinthető elfogadhatónak, (hozzátéve, hogy a világháború idején már Tisza tehetetlenséget tükröző „dörgedelmei" sem voltak különösebb hatással a horvát politikai vezetőkre).

Természetesen a háború kezdetén már *milliós* nagyságrendet elérő *állami támogatás*[43] nem lebecsülendő eszköz volt az akció céljainak szolgálatában. A „külső pénzügyi forrás"-ok igénybevétele azonban talán a legelterjedtebb forma volt a politikacsinálás korabeli, nem legális módszerei között. A Julián Egyesület „kormány közeli" státusa nyílt titoknak számított Horvátországban,[44] ugyanak-

a magyarság általában nemcsak, hogy tartotta magát, hanem tért is hódított...". - MOL K 26 ME 1037. cs. 106. 1914 XVI. t.

[41] Klebelsberg szerint: „A hazafiságnak nem más népek lebecsülésében és becsmérlésében, az iránt uk való ellenszenv szításában kellene megnyilatkozni." - MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t.

[42] A KSH igazgatójának bizalmas jelentése Tisza István miniszterelnökhöz. Vargha Gyula az 1904 dec. 21-i jelentés szerint valószínűleg jól ismerte a lengyelekkel szembeni porosz telepítés-politika „eredményeit", mert Bosznia esetében az okkupáció idején mért 31 fő/ nkm népsűrűségre, s a Száva melléken lelhető termékeny földekre hivatkozva az „elmulasztott" telepítések lehetőségét és fontosságát bizonygatta. - Idézem *Bernics Ferenc*től: A Julián akció: egy „magyarságmentő egyesület" tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen 1904–1992. - Pécs, 1994. Baranya Megyei Könyvtár, 151–152.

[43] Csupán a Julián Egyesület költségvetési kerete 1914 első félévére 511.380 koronát tettek ki, a második félévi támogatás pedig — az 1915-ös első félévével együtt — 1,444.035 koronára rúgott, s állandó növekedés közepette ez az összeg 1919/20-ra elérte a 2,244.675 koronát (az összegek nyilvánvalóan tartalmazzák az egyesület bosznia-hercegovinai akciójának és egyéb, kisebb horderejű tevékenységeinek kiadásait is). - *Petri Pál*: A Julián-Egyesület története 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára, Budapest, é. n. [1937.] 95. (A bevételek túlnyomó részét az egyesület pénztári naplóinak tanúsága szerint a miniszterelnökségi szubvenció és három, az akcióban érintett minisztérium hozzájárulásai tették ki, s ezt egészítették ki a különböző alapítványok és az alapító tagok befizetései.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a miniszterelnökségi iratok (a zömmel az 1174. csomóban található pénzügyi kimutatások) a Petri által megadottnál alacsonyabb összegeket tartalmaznak.

[44] A horvát sajtó minden nehézség nélkül hozzájutott a Julián Egyesület éves beszámolóihoz és a MÁV Igazgatóság iskolai jelentéseihez.

kor a báni kormányzat is támogatta a *Szent Cirill és Metód Társaság*ot, amely a nagyobb részt nem horvát lakosságú Isztriában folytatott „nemzetgondozó" tevékenységet.[45] (S ugyanígy működött az ellenlábas olasz *Lega Nazionale* Isztriában és Dalmáciában;[46] nem beszélve a Belgrádból pénzelt s kifejezetten politikai, sőt katonai jellegű *titkos szervezetek*ről a Balkánon.[47])

A délszláv régióban vezetett nemzetgondozási program(ok) jellegének megragadásához mindenképpen érintenünk kell azt a kérdést, amelyet Jászi Oszkár nyomán évtizedekkel ezelőtt Gulyás József fogalmazott meg doktori munkájában; nevezetesen, hogy a magyar kormány miért nem a magyarságot sújtó népbetegségek, a kivándorlás és földéhség orvoslására fordította az akciókban, úgymond „renegátszerzés"-re „kidobott milliók"-at?[48]

Az elmarasztalás kétségkívül indokolt. A gyors léptekkel modernizálódó magyar gazdaság strukturális átalakítását nem követte a széles néprétegek arányos életszínvonal növekedése. A gyökeres társadalmi-szociális reform elmaradása — s különösen a földreform elszabotálása — konzerválta a magyar törzsterületeken is azt a nyomort és kilátástalanságot, amely a nemzetiségi tömegek oldalán magyarok százezreit taszította idegenbe, nemzetpolitikai szempontból csaknem biztos áldozatául hagyva őket a beolvadásnak. Tehát éppen a szociális fordulat elmaradása tette szükségessé a megélhetésért idegenbe áramló magyarok szervezését célzó akciókat is. Hiába állapította meg helyesen kerek egy évszázada a támogatási program egyik szellemi atyja, az ifjú Klebelsberg, hogy az eredményes nemzetépítéshez és -gondozáshoz a földreform megkerülhetetlen, a világi és egyházi arisztokrácia önzése,[49] a politikai elit mulasztásai miatt nem volt komoly esélye a kivándorlási trend megfordításának. (Hosszú távon persze a remélt ha-

[45] Az 1893-ban létrehozott kulturális profilú társadalmi szervezet a Julián Egyesülethez hasonló eszközökkel és módszerekkel, ám annyiban eltérő céllal fejtette ki tevékenységét az isztriai horvátok körében, hogy a tartomány Horvátországgal történő mielőbbi egyesítését elősegítse, (amihez a jogalapot elsősorban az adta, hogy a félsziget lakosságának mintegy 50%-a horvát nemzetiségűnek vallotta magát). – Sv. Ćiril i Metod Kalendar. – Zagreb, 1903. 79., SzMÚ, 1911. jan. 11. Az 1912-ben 55 iskolát [köztük gimnáziumot, polgári iskolákat és óvodákat is] fenntartó társaságot a horvát kormány is támogatta, kiadásainak mintegy harmadát fedezve. – SzMÚ, 1913. jún. 22. és 1911. jún. 11. ill. Sv. Ćiril i Metod Kalendar. 80. – Ismert, hogy az amerikai horvát emigráció „nemzeti gondozás"-ára is kiküldött a báni kormány saját költségén tanítókat, (pl. Pavao Rauch 1909-ben 5-5.000 koronás javadalmazással Pittsburg-be és Chicago-ba). - SzMÚ, 1909. okt. 24. A horvát kormány természetesen a muraközi horvátság nemzeti gondozását is szem előtt tartotta. Erre — a zágrábi érsekség fennhatósága örvén — különösen egyházi vonalon nyílt számára lehetőség, de ösztöndíjasok taníttatásával [Muraköz – Medjimurje, 1912. febr. 11.] is azt a célt kívánták szolgálni, hogy a vitatott terület *államjogilag* is Horvátország részévé váljon.

[46] Ld.: Pokret, 1908. febr. 6.

[47] A hírszerző Horváth Ödön szerint a Szerb Királyság évi csaknem 800.000 dinárt (azaz ugyanennyi svájci frankot) fordított boszniai propagandára, a titkos szervezetek támogatásán túl. Az utalások főként a zágrábi szerb bankon keresztül történtek. Horváth Ödön Belgrádban kelt 1904. okt. 11-i levele Thallóczyhoz. – MOL I 67 Thallóczy-iratok, 3. cs. fol. 315.

[48] Jászi ebben az összefüggésben *„égbekiáltó bűn"*-nek nevezte az akciót. – Idézem *Gulyás Józseftől*, Id. mű, 53.

[49] A kereszténységszocializmus tanaival rokonszenvező esztergomi érsek is csak a háború végén, az orosz forradalmak hatására vetette fel, hogy a soha nem látott szociális elégedetlenség lecsillapítása akár az egyházi javakat is érintheti. (Noha a pápa kifejezetten ellenezte az egyházi tulajdonvesztést.) Csernoch János levele IV. Károlyhoz, 1917. dec. 15. – Wien, Staatsrarchiv. Kabinetts Archiv Geheim Akten, Kt. 21. (alt. 19.)

zatelepítésnek sem.) Maradt tehát a magyar nemzetállam megteremtése szempontjából is káros demográfiai folyamatok nyomon követése, illetve célzott befolyásolása – korlátozott eszközökkel és szerény kilátásokkal.

A szomszédos Dráván és a Száván túli területekre irányuló, valójában spontán kivándorlással kapcsolatos várakozások mégis arra irányultak, hogy a magyar etnikai szállásterülettel érintkező, délszláv közegbe ékelődött szórványok még hasznos építőkövei lehetnek annak a védőműnek, amelyet az „integer magyar nemzetállam"-ot fenyegető nemzetiségi szeparatizmus ellen kívántak emelni.[50]

S ebben az összefüggésben a délszláv nyelvterületen vezetett akciók kiadásai — a Jászi féle értékeléssel szemben — kétszeresen is kamatozó „beruházássá" válnak. Egyfelől ugyanis a perifériák szórványai révén adtak erősítést a nemzet egészének a horvátokkal és szerbekkel szembeni pozícióinak megtartásához; s viszont, az akciókkal — a hazafias kötődések magas szintjét feltételezve — ereje és önbecsülése természetes kinyilvánításaként az anyaország nyújtott segítő kezet a távolra szakadt honfitársaknak nemzeti önazonosságuk megtartásához. (Belátva azt, hogy „centrum" és „periféria" szétválaszthatatlan egységet alkot; egyik a másik nélkül nem csak értelmezhetetlen, de esetünkben *létezhetetlen* is.)

Ugyancsak Klebelsberg vetette papírra 1910-ben, hogy a kormány erőfeszítéseinek sorrendjét nem az határozta meg, „hogy az illető exponált nemzetrész az ország határain kívül, vagy belül él-e, hanem az idegen népekbe való beolvadás veszélyének nagysága."[51] Gulyás József idézett álláspontja kapcsán arra kell rámutatnunk, hogy a szűkebb államhatárok között élő magyarság gazdasági és szellemi felemelésének — bűnösen elhanyagolt — szükségleteivel szemben az idegenben szétszóródott magyaroknak a „fizikai" léte forgott kockán.

Amint azt a horvátellenességgel aligha vádolható Bajza József egyik művében kimutatta, csupán a század első évtizedében hozzávetőleg 10.000 fő volt a magyarság asszimilációs vesztesége Horvátországban.[52] Még ha feltételezhető is hogy e tömeges „identitásváltás" nagyobbrészt a természetes asszimiláció számlájára írható, érthető, hogy Budapest nem maradt az események tétlen szemlélője. A magyar kormányzat aktív fellépése — amelyet szándék szerint eszközeiben és módszereiben is az óvatos mértéktartás jellemzett — elsősorban a „faji erő" pusztulásának igyekezett gátat vetni, s ennek jogosultságát nehéz volna kétségbe vonni.

A milliós költségvetésű, a feladathoz mérten mégis elenyésző „befektetés" megtérülése kétségtelenül vitatható. Az ellenséges közegben megvalósuló akció számszerű eredményei ugyan meggyőzőek: 250 fős tanítói kar irányításával, több mint 100 elemi iskolában mintegy 12.000 tanuló részesült magyar nyelvű oktatásban. Az óvodától a középiskoláig kiépülő iskolarendszer, a magyar tankötelesek beiskolázottságának 80–85%-os mutatója, a közművelődési egyesületek létrejövő hálózata, a gazdasági és kisebbségi sérelmek orvoslását szolgáló jogvédelmi osztály megszervezése ellenére a kísérlet végső soron mégis torzó maradt. A Dráván túli magyarság „állóképes" kisebbséggé szervezéséhez az akció 15 éve során elért e-

[50] MOL K 26 ME 855.cs. 3583. 1907 XVI. t. 2280. asz.

[51] MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t.

[52] A szerző művében azt is kimutatta, hogy a kérdéses időszakban a horvát népesség növekedése mintegy *harmadrészben asszimilációs nyereség*ből származott. – *Szücsi [Bajza] J.*: Id. mű, 24.

redmények – jogi és/vagy hatalmi garanciák híján nem bizonyultak időt állónak. Ezt mutatják az akció egyik kulcsfigurájának, Ágoston Sándor püspöknek a visszaemlékezései, amely szerint a horvátországi magyarság nosztalgiával, mint elérhetetlen „aranykor"-t idézte vissza az akció időszakát.[53] – S a „leltár" elkészítésénél mi volna mérvadóbb, mint magának a kedvezményezett célcsoportnak az ítélete?

Az akció közvetett, ám nem elhanyagolható eredménye az aktív kisebbségvédelmi módszerek és eszközök „tesztelése", valamint a tervezés/szervezés kivitelezőinek személyében felhalmozódott tapasztalat, amit a későbbi kormányok sikerrel aknáztak ki. (Az akció tanulságai minden bizonnyal beépültek Klebelsbergnek a trianoni viszonyokra kidolgozott nemzetpolitikai koncepciójába – ez publicisztikájából és művelődéspolitikai gyakorlatából egyaránt kimutatható.)

Amiként a magyar politikai elit sem respektálta a Monarchia harmadik — a másik kettővel egyenrangú — délszláv komponensének a kialakítására irányuló horvát törekvéseket, hasonlóképpen nem tűnt összeegyeztethetőnek a horvát nemzeti érdekekkel, hogy az autonóm társországokban a bevándorolt magyaroknak azonos esélye legyen a társadalmi érvényesülésre. Így tehát a „szükségesnél" is több múlott az anyaország erején és támogatásán. A történelem azonban nem adott elegendő haladékot ahhoz, hogy a horvátországi magyarság az akció jóvoltából a valódi kisebbségi létre felkészüljön. (Boszniában — számbeli gyengesége miatt — erre esélye sem volt!) A „köldökzsinór" akkor szakadt el, amikor a magyarság jelentős hányada a szórvány-helyzet kiszolgáltatottságában élt, amikor a tulajdonviszonyokban nem következett be az az elérni kívánt állapot, hogy a zömében mezőgazdaságból élő magyarságnak erős kis- és középbirtokos parasztsága legyen. A társadalmi struktúra aránytalanságain lényegében nem módosított az anyaországban zajló iparos- és értelmiségképzés. Egyházi vonatkozásban nem sikerült megerősíteni a Pécsi Püspökség szlavóniai hitközségeinek „hídfőállásait" (értve ez alatt a magyar nyelvű hitgyakorlás feltételeinek megteremtését), de az autonóm jogállású református egyház is meggyengült az elszakadási mozgalmak, az egyházi adminisztráció horvátosítása, az iskoláira nehezedő hatósági presszió következtében. S végül, a politikai szférában nem jött létre, s még csak nem is körvonalazódott valamiféle *pártszerveződés*, amely a diszkriminatív választójogi törvény ellenére képviselői mandátummal a magyarság érdekvédelmét — a németekhez hasonlóan, s velük szövetségben — a száborban is elláthatta volna.

Csak a vesztes világháború után vált világossá, hogy a Dráván túl élő magyarság kisebbségi jogait — a külfölddé lett anyaország közvetlen támogatását nélkülözve — garantálni többé nem lehet. Mégis joggal merülhet fel a kérdés, hogy a magára maradt horvátországi magyarság miért nem ragadta meg a saját erőt kívánó, korlátozott, ám mégis reális esélyt intézményeinek legalább részbeni megtartására? (Mindössze fél tucat helyen maradt meg a magyar tanítási nyelvű iskola.)

Amennyiben a látványos hanyatlás a délszláv államban élő magyarság tudati/öntudati állapotával kapcsolatos, rá kell mutatnunk a nagyszerb hegemón

[53] „Húsz esztendeig a szlavóniai magyarság körében síri csend uralkodott." „A... magyarság, melyet a Julián Egyesület 14 év alatt talán egy kissé el is kényeztetett,... most minden támasz nélkül maradt, s többé... senki sem törődött vele." – írta a püspök. – *Ágoston Sándor*: A szlavóniai magyarság és a Julián-Egyesület = Kalangya, 9. évf. 11. sz. (1940. nov.) 483.

törekvésekkel fokozódó nemzeti elnyomás tényére, amely még a tannyelv megválasztásának szintjén sem kedvezett a nemzeti hovatartozás megvallásának. A Dráván túli szórványmagyarság csonkatársadalmat mutató szociológiai összetétele ugyancsak a döntő jelentőségű okok között érdemel figyelmet. A „vidéki" értelmiség hiányát a kiutasítások és repatriálások tovább növelték; szellemi vezetés hiányában pedig a legtöbb kezdeményezés eleve kudarcra volt ítélve. A magyarság térvesztésének talán legfőbb tényezője a *szórványállapot*, ami a vegyes házasságok létrejöttének, vagyis a természetes asszimiláció felgyorsulásának kedvezett. A magyarság defenzívába szorulása különösen a vegyes lakosságú településeken olyan helyzetet teremtett, hogy pl. egy községi iskola fenntartása a csekély számú érintett teherviselési képességét már jelentősen meghaladta. Itt kell emlékeztetnünk a horvátországi magyarokat diszkrimináló földreform káros hatásaira.[54] A többi utódállamhoz hasonlóan a tulajdonviszonyok terén elszenvedett ezen újabb csapás még inkább kérdésessé tette a horvátországi magyarság nemzeti/nemzetiségi önszerveződését. Minthogy azonban Trianonnal a délszláv utódállam magyar többségű peremvidékeket is bekebelezett, a bácska-bánsági tömbmagyarság kebelében megszülető *Magyar Párt* megpróbálkozhatott a horvátországi szórványok politikai integrálásával (pontosabban közéleti mozgósításukkal a választási kampányidőszakokban) – csekély eredménnyel. A kudarcok után mondhatni törvényszerű, hogy az időközben csaknem felére olvadt szlavóniai magyarság a Független Horvát Állam szélsőséges rezsimjében vélte megtalálni politikai patrónusát.[55]

*

A Szlavóniai akció szerves folytatásaként kibontakozó *Boszniai akció* a hasonlóságok és összefonódások ellenére több szempontból *eltérő* fejlődést mutatott. Az egyik legfontosabb különbség, hogy a nemzetgondozási programok sorában legkésőbben útjára indított Száván túli akció *igen csekély számú magyar gondozását tűzte maga elé*. Ám a boszniai töredék-magyarság lélekszáma önmagában aligha indokolta a költséges program elindítását.[56] S ezen a ponton is jól megragadható a délszláv nyelvterületen vezetett akciók sajátos kettőssége.

Széchenyi Béla, a Julián Egyesület elnöke a külföldön élő magyarság nemzeti gondozását többek között ekképpen magyarázta: „Egyik legfontosabb feladatunk kétségtelenül az, hogy elhárítsuk fajunk életerejének szabad érvényesülése és fajunk természetes térfoglalása elé gördített mesterséges akadályokat".[57] Nos, amennyiben a Monarchiának és benne a magyarságnak kizárólag a Balkán felé lehettek reális „térfoglalási igényei", az 1908. évi annexióval egyfajta „mestersé-

[54] 1938-ban a megművelt földterület 1,86%-a volt magyar kézen. – *A. Sajti Enikő*: Az impériumváltás hatása a délvidéki magyarok társadalomszerkezetére = Limes: tudományos szemle, 2002/2. 44. Vitatható a szerzőnek azon megállapítása, hogy „ahol egyébként is elenyésző számú magyar élt", hiszen 1910-ben Szerém megyében még 27.323 (6,9%) ember vallotta magyarnak magát. [A KSH jelentése a miniszterelnökségnek. – MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t.] A birtoktulajdonlás tehát még radikális népességapadást feltételezve sem mondható „arányos"-nak.

[55] Kalangya, 9. évf. 11. sz. (1940. nov.), 485.

[56] Tény, hogy az 1905-ben elindított *Bukovinai akció* keretei között is csak mintegy tízezer székelyt „gondoztak", azzal a különbséggel, hogy a Szucsava menti *tömbmagyarság*ot már az 1880-as évektől több hullámban igyekeztek az anyaországba visszatelepíteni. Ld. *Makkai Béla*: Magyarsággondozás Bukovinában = Kisebbségkutatás, 9. évf. 3. sz. (2000), 446–477.

[57] Elnöki jelentés – 1910. 3.

ges" akadály elhárult az útból. Végérvényesen megszűnt ugyanis a berlini kongresszus mandátumával 1878 óta megszállt Bosznia-Hercegovina feletti névleges oszmán szuverenitás.

A Monarchiának, mint a Balkánra táruló nagyhatalomnak csakugyan első rendű érdeke fűződött a két tartomány megszerzéséhez: geopolitikai okokból, a félszigetre mélyen benyúló Dalmácia biztosítása miatt, s még inkább, hogy ez által is gátat szabjon a *nagyszerb* törekvéseknek. (Utóbbi egyúttal a *délszláv* egyesítési program ellensúlyozását is jelentette, hiszen az illír mozgalom megszületése óta létezett egy hol szerényebb, hol izmosabb politikai irányzat, amely a horvát nemzeti széttagoltság felszámolásának legfontosabb tényezőjét a horvát-szerb együttműködésben vélte megtalálni.[58])

Bosznia-Hercegovina közjogi helyzete a számos nemzetközi egyezményben elvileg elfogadott, mégis *csaknem európai háború árán* megvalósuló bekebelezés után sem tisztázódott. Zágráb (és Belgrád is) történeti és etnikai alapon, Bécs elsőrendű gazdasági érdekeltségeire hivatkozva, s a birodalom Lajtán *inneni* részének megerősödésétől tartva formált jogot az annektált tartományokra. Budapesten történelmi jussnak tekintették az új szerzeményt, és sűrűn idézték az uralkodót, aki Árpád-házi királyi elődeire hivatkozva hozta a világ tudomására a „tulajdonjog" visszaállításának tényét 1908 október 6-i proklamációjában.

Széchenyi Béla gróf nemcsak közvetlen összefüggést látott a Julián Egyesület szlavóniai népművelő missziója és a magyarság *birodalomépítő boszniai küldetése* között, de Jászival ellentétben éppen azt tartotta volna „égbekiáltó bűn"-nek, ha bármi nemű kishitűségből veszendőbe hagyják az „Árpádok balkáni örökét".[59] A „hagyaték" azonban, mint várható volt, a versengő „örökösök" nézeteltéréseinek kiapadhatatlan forrásává vált. A magyar politikai elitnek a Horvátországhoz, vagy akár közvetlenül Magyarországhoz csatolás esetén is tartania kellett egy új, délszláv hatalmi centrum kialakulásától, ami a dualizmus bölcsőjében ringatott magyar birodalmi ábrándok megfojtását jelentette volna. Paradox módon a történész Thallóczy Lajosnak és az akció más vezető személyiségeinek levelezéséből mégis kiábrázolódik egy jellegében nagyhatalmi Bosznia-politika, amelynek megalapozása még Kállay Benjámin, közös pénzügyminiszter nevéhez fűződik. Kállay teljes meggyőződéssel hitt a Száván túli vallási, etnikai és kulturális konglomerátumnak a modern Európába integrálásában – mégpedig magyar közvetítéssel. A magyarság „balkáni hivatása" felől természetesen a kortársak is sokfélét gondoltak és arról eltérő tételeket fogalmaztak meg. Thallóczy a magyarság *kulturális* küldetését helyezte elképzelései fókuszába,[60] Klebelsberg a „kor-

[58] S ne feledjük, az ún. „új kurzusban" a két rokon népnek sikerült áthidalnia korábbi nézeteltéréseiket, s a Monarchia alkonyán jó néhány évre éppen a horvát-szerb koalíció vált kormányzati tényezővé Horvátországban.

[59] Jászit Gulyás József citálta. – *Gulyás J.*: Id. mű, 53. Széchenyi [feltehetőleg Klebelsberg írása] szó szerint a következőket írta: „Midőn egyesületünk a szlavóniai magyarság nemzeti védelmét szervezi, akkor nemcsak közművelődési és nemzetmentő munkát végez, hanem segít megtartani azt a nagy örökséget is, melyet a birodalomépítő Árpádházi királyok hagytak ránk, amelyet nemzeti bűn volna feláldozni politikai könnyelműségből, avagy kishitűségből."- Elnöki jelentés – 1910. 16.

[60] Ld.: *Thallóczy Lajos*: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren (Emlékirat), M. Kir. Állami Nyomda, Budapest, 1912. – Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár, Fol. Hung./2.

szellemnek" megfelelően a gazdaság prioritását hangsúlyozta,[61] Széchenyi Béla[62] pedig, s még inkább a statisztikus Vargha Gyula a magyarság balkáni misszióját „világtörténeti küldetés"-nek tekintették.[63] (Idesorolhatjuk még az etnográfus Győrffy Istvánt[64] s a magyar imperializmus programját leplezetlenül hirdető, földrajztudós Havass Rezsőt.[65]) Ez a magyarázata annak, hogy Budapest — a többi akcióval ellentétben — miért vette tudomásul, illetve miért üdvözölte a magyarság délszláv régióba áramlását.[66]

A Szlavóniai akcióban megfogalmazott stratégiai cél, a délszláv szeparatizmus megfékezésének igénye a leplezetlen szerb aspirációk miatt Boszniára nézve fokozottan érvényes volt, noha ebben a tekintetben a gazdasági-politikai vetélytárs osztrákokkal megkívánt együttműködés sem kínált túlzottan derűs perspektívákat. A nagyhatalmak gazdasági versenyében — a szép ívű fejlődés ellenére — csak hátrányát növelni képes Monarchia katonailag 1908-tól az ortodox kisnépek pártfogójával, Oroszországgal (majd a Szerbia mögé álló antant szövetséggel) nézett farkasszemet a Balkánon. A szaloniki kikötő ellenőrzése révén a félsziget egész nyugati régiójára kiterjedő protektori befolyás tervét[67] így az újdonsült balkáni államok sikerrel keresztezhették. (A világégés előestéjén két véres háborúban egymással, és egymás ellen is szövetkezve, saját ízlésük és étvágyuk szerint osztozkodhattak az Oszmán Birodalom európai részein. – A Monarchia számára ehhez képest csekély „kompenzációt" jelentett a független Albánia életre keltése, vagyis Szerbiának a tengertől való elszigetelése.)

A magyar állam Száván túli befolyásának sokat kárhoztatott gyengesége miatt a nagy ívű távlati tervekhez mérten szerény „munícióval" zajló Boszniai akció kisebbségvédelmi és nagyhatalmi céljait jószerével ugyanazokkal a *kulturális* eszközökkel kellett volna révbe juttatni, amelyek mérsékelten sikeres alkalmazását a Szlavóniai akció példázta.

Az *anyanyelvi oktatás* megszervezése a nemzeti identitás ápolásának csakugyan hatékony eszközévé vált. A boszniai akció tíz éve alatt felállított két óvoda a már elvesztett, vagy romló anyanyelv elsajátítását, illetve tökéletesítését tette lehetővé, a fél tucat elemi iskola pedig a nemzeti kultúrjavak alapjait biztosította a tanköteles korosztály számára. E 9 intézményből álló „iskolarendszert" a Julián Egyesület révén, a Közös Pénzügyminisztérium informális, és a helyi magyar egyesületek közvetlen támogatásával a magyar kormány hozta létre. Hozzá kell tennünk, hogy a tartományi közigazgatás ezzel szemben lényegileg nem támasztott akadályokat – ellentétben a báni adminisztrációval. A horvátországi viszonyokra jellemző, többször már-már kormányszintre emelkedő magyarellenesség-

[61] MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t.

[62] Ld. a Julián Egyesület elnökének 1911. okt. 9-i, Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz intézett levelét. – MOL K 26 ME 918. cs. 5905. 1911 XIV. t.

[63] Ld. A szlavóniai magyarság kérdéséhez c. emlékiratát. – RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 82. cs. sz. n.

[64] Ld.: *Győrffy István* írásai a Balkánról. – Budapest, 2002. Terebess

[65] Ld.: *Havass Rezső*: Magyar imperializmus [Klny. A Budapesti Hírlap 1902. jan. 12-i számából]. – Bp. 1902.

[66] Miniszterelnökségi levél-tisztázat a Julián Egyesülethez. – MOL K 26 ME 1184. cs. 907. 1912 XVI. t.

[67] *Havass R.*: Id. mű, 7.

gel a Bosznia-Hercegovinában élő magyar szórvány nem szembesült. Jellemző, hogy a horvátországi magyarság gazdasági és nemzetiségi sérelmeinek orvoslását szolgáló jogvédelmi tevékenységet[68] az annektált tartományokra nem kellett kiterjeszteni. Élesen magyarellenes tömegdemonstrációkra és sajtótámadásokra ugyan a világháború előestéjén szintén sor került, ezek azonban nem veszélyeztették közvetlenül a magyar iskolák működését és fennmaradását.[69]

A horvátországinál kedvezőbb politikai légkörre utal az is, hogy az annektált tartományokban az akciótól függetlenül, civil kezdeményezésre jöhetett létre a két tartományi székhely *magyar* (kultúr)*egyesülete*.[70] Igaz, a boszniai magyarság soraiban a polgári elemeknek volt meghatározó szerepe. E néhány száz tisztviselő, kereskedő és értelmiségi igényeire tekintettel szervezték meg Szarajevóban a *középiskolai tanfolyamot*, ami a néhány tucat Julián-*ösztöndíj* kínálatával lényegileg a továbbtanulási igényeket is kielégítette.

De mint a Szlavónia akció történetéből ismeretes, a magyarság balkáni kapcsolatainak kiépítése jegyében boszniai muzulmán és hercegovinai ferences, sőt, albán ösztöndíjasok is tanultak a Julián Egyesület pécsi bázisán, Debrecenben és másutt. Széchényi Béla elnök ezen túlmenően javaslatot tett török ösztöndíjasok magyarországi képzésére is.[71] Az ösztöndíj-akcióban tehát látványosan túlhaladottá vált a néhány ezres boszniai magyar szórvány támogatásának defenzív programja. – Ennél többre azonban nem igen futotta.

Bosznia gazdasági forrásai (ásványkincsek és erdők) döntően osztrák-német kézen voltak, amiért a magyar politikai és gazdasági elitet Kállay Béni sikeres infrastruktúra- és kultúrateremtő erőfeszítéseinek erkölcsi babérjai aligha kárpótolhatták. A magyar gazdasági befolyás látványos növelésének már csak tőkeexportunk alacsony szintje miatt sem lehettek túlzottan kecsegtető távlatai.[72] Ezt

---

[68] 1909-ben az eszéki magyar újság szerkesztője javasolta a miniszterelnökségnek, hogy bízzanak meg egy ügyvédet a magyarok jogsérelmi ügyeinek intézésével. – MOL K 26 ME 855. cs. 1004. 1909 XVI. t. Az akció vezetése a jogvédelmi tevékenységet annál inkább is aktuálisnak tartotta, mert már a Szlavóniába történő kivándorlást veszélyeztették az ott élő magyarság hátrányos megkülönböztetéséről szóló hírek. – MOL K 26 ME 855. cs. 3850. 1910 XVI. t. 3389. asz. 1911-ben a jogvédelmi perköltségek fedezete már külön tételként szerepelt az akció költségvetésében. – MOL K 26 ME 967. cs. 2966. 1911 XVI. t.

[69] Ld.: *Makkai B.*: A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919) = *Századok*, 130. évf. 2. sz. (1996), 341–381.

[70] A *Zágrábi Magyar Társaskör* szintén spontán szerveződés volt ugyan, működése azonban nem érintette a földművelésből élő vidéki tömegeket. Az *Eszéki Magyar Társaskör* létrehozásában tevékenyen közreműködtek a Szlavóniai akció résztvevői is, a horvátországi magyarság művelődési és társadalmi életére lényegi befolyást azonban ez az egyesület sem gyakorolt.

[71] Széchenyi Béla 1911 okt. 9-i levelét Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök „NEM, mellőzzék!" megjegyzéssel okt. 26-án irattárba utalta. – MOL K 26 ME 918. cs. 5905. 1911 XIV. t. A Julián Egyesület elnöke a tervezgetésben odáig ment, hogy javasolta a horvát/szerbül értő Julián-tanítók és a Szent László Társulat romániai akcióban nyelvi jártasságra szert tett tanítóinak pályaelhagyását: balkáni pénzintézeteknél történő alkalmazását, vagy laptudósítóvá képzésüket, hogy a mindenkori magyar kormány a számára fontos eseményekről első kézből értesüljön. – Jankovich Béla kultuszminiszter 1915. aug. 16-i levelében ezen túlmenően Pallavicini János őrgróf, nagykövet bevonásával egy konstantinápolyi vegyes tannyelvű polgári iskola alapítására is javaslatot tett. – RZsL, Tisza iratok, 44/a. fol. 13. cs. 149. 1915.

[72] Bővebben lásd: *Sugar, Peter*, F.: Industrialization of Bosnia-Hercegovina, 1878–1918. – Seattle, 1963. Univ. of Washington Press

húzzák alá a Lánczy Leó vezette banki érdekcsoport — többnyire kudarccal végződő — próbálkozásai.[73] E kiélezett versenyhelyzet, az egyre fenyegetőbb nemzetiségi aspirációk és a nagyhatalmiság illúziója mégis azt diktálták, hogy ha másként nem, politikai eszközökkel próbáljanak érvényt szerezni a „történelmi" magyar érdekeknek a Nyugat-Balkánon. Vargha Gyula *A szlavóniai magyarság kérdéséhez* című emlékiratában úgy fogalmazott, hogy a nagyhorvát eszme könnyen szétfeszítheti a fennálló állami kereteket, s a megalakuló délszláv állam végzetes csapást mérne a Szent István-i állam integritására. „A területében megcsonkított s a tengertől elzárt Magyarország lemondhatna örökre arról a nagy jövőről, melyet nemzetünk világtörténeti küldetése igazolni látszik."[74] A nemzetiségi szeparatizmus miatti (általában tudatalattiba szorított, de minden igyekezet ellenére újra meg újra felszínre törő) görcsös aggodalom szülte azt az elképzelést, amely egy politikai-területi átrendezés estére a Szerémséget (ill. Szlavóniát) és Boszniát egy Cattaróban, vagy környékén a tengerrel összefűző magyar korridor kialakításával számolt.[75] A horvát területegyesítő igények részleges teljesítése fejében visszacsatolni kívánt (egy vagy három) egykori magyar szlavóniai vármegye nem csak közjogi, de a földrajzi és etnikai „folyamatosságot" és legitimációt kínált a balkáni magyar jelenléthez. Ebben az erőszakolt, s a világháborús erőviszonyok pillanatnyi állásával összefüggő tervben a legproblematikusabb minden bizonnyal az etnikai háttér megalapozásának igénye. Már a statisztikus Thirring Gusztáv is olyan „gyarmati jellegű függelék"-nek minősítette Boszniát, amelyben a magyar kivándorlás „természetes lefolyást talál," Szlavóniára pedig mint a *belső* vándorlás célállomására tekintett.[76] Vargha Gyula hasonló módon az amerikai és romániai kivándorlás déli irányba fordításával, vagyis egy nagyarányú, szisztematikus telepítéstől tette függővé a magyar uralom „végleges" kiépülését a Száva mindkét oldalán.[77] Győrffy István nézetei csaknem mindenben összecsengtek ezzel az elképzeléssel. A néprajztudós a világháború katonai győzelmeinek eufóriájában, elérkezettnek látta a középkori magyar állam történeti határainak visszaállítását, s nem csak Horvátországban, és Bosznia-Hercegovinában de a K. u. K. hadsereg

[73] Pl. az osztrák pénzügyminiszter Lánczyék 1909. januárjában alapított leánybankjának, a *Szabadalmazott Bosnyák-Hercegovinai Agrár- és Kereskedelmi Bank*nak már a cégbejegyzését is hátráltatta. – MOL K 26 ME 886. cs. 1158. 1910 XXXVI. t. 43. asz. A kmet-rendszer felszámolásával kínálkozó elszalasztott hitel-üzlet a magyar kormány számára is komoly presztízsveszteséget jelentett.

[74] RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 82. cs. sz. n.

[75] A Neretva-torkolatnál Neum, esetleg Gravoša néhány kilométeres környéke jött szóba a kotori öbölnél. – *Lajos I.*: Id. mű, 65–67.

[76] A magyarság megmaradása szempontjából ugyanakkor a beolvasztó amerikai kohóhoz hasonlította a horvát politikai közeget. – *Thirring Gusztáv*: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. – Budapest, 1904. 53., 47.

[77] „Nagyon valószínű, ha a nagyarányú telepítés indul meg Boszniában, az amerikai kivándorlás veszedelme elmarad, s az erőnk mely most semmi haszonra, az Újvilágba elfolyik, a magyarság hatalmát vitte volna diadalmasan dél felé, folytatva az Árpádok és Anjouk nemzeti politikáját, a mai kor szellemének megfelelő alakban." Az elmaradt „ nagy telepítési akció – folytatta – szükségképpen maga után vonta volna a Száván inneni vidéknek, Szlavóniának magyar telepesekkel való megszállását, úgy, hogy éket verhettünk volna a délszláv népek összefüggő tömegébe, s úgy a Dráván túl, mint Boszniában véglegesen biztosíthattuk volna a magyar uralmat." Vargha Gyula 1904. dec. 21-i bizalmas jelentése Tisza István miniszterelnöknek. – Idézem *Bernics Ferenc*től: Id. mű, 152.

által ellenőrzött egykori Macsói és K(r)ucsói bánság területén is.[78] Az ekkoron Thallóczy Lajos által kormányzott Szerbiának részleges vagy teljes „preventív" beolvasztását (amit a katonai vezérkar már régtől szorgalmazott) történeti érvekkel és a magyar kultúrmisszió feltételezett áldásaival indokolta.[79] Az etnográfus Győrffy stílusosan külön is hangsúlyozta a politikai vitákban ekkor már hatásos fordulatnak számító „néprajzi elv" fontosságát. („Magyar telepekkel kell megrakni újból régi balkáni birtokainkat, mert csak a vérségi kapocs fogja örökre elválaszthatatlanul hozzánk fűzni visszaszerzett ősi földünket."[80]) Akár csak Thirring és Vargha, csupán arról feledkezett meg, hogy reális receptet adjon a kormánynak arra, hogy miként lehetne a biztos megélhetést talált amerikai magyarságot a hegyes-szikes Balkánra „haza" csábítani?

A Vargha és Győrffy által ajánlott — állami földkisajátítással megvalósítandó — radikális balkáni telepítések tervét a magyar kormányzat nem váltotta valóra. A széles látókörű és gyakorlatias Klebelsberg maga is óvatos tartózkodással fogadta az ilyen irányú konkrét kezdeményezéseket. (A tiroli önkéntesek Délkelet-Boszniába telepítését csakúgy, mint a bjelinai magyarok földosztási igényeinek teljesítését.[81]) E mértéktartás indokoltnak bizonyult, hiszen a forgandó hadiszerencsére „alapozott" tervek a világháború végére kártyavárként omlottak össze. Mindebből természetszerűleg következik, hogy a Dráván és Száván túli magyarsággondozási akciók áttételesebb célkitűzését, az expanzív jelentéstartalmakat hordozó „balkáni misszió" beteljesítését nem számíthatjuk a dualista magyar állam valós lehetőségei közé. (A középkori magyar birodalom emlékéből, a ma-

[78] Győrffy István 1916-ban a *Földrajzi Közlemények*ben írta: „Régi történelmi határainkat Szerbiában éppúgy vissza kell állítanunk, mint Boszniában." Győrffy soha vissza nem térő alkalmat látott arra is, hogy az amerikai és romániai kivándorlókat a középkori magyar enklávék újjáélesztésével Boszniába és Szerbiába telepítsék. Ehhez a jogalapot is biztosítottnak látta, mondván: „ a hódított területeken éppúgy jogunk van magyar nemzeti célokra való kisajátításra, mint ahogy a szerbek Makedóniában, vagy a románok Dobrudzsában kisajátítottak telepítés céljára területeket." – *Győrffy I.*: Id. mű, 25., 28.

[79] A magyarság kultúrmisszióját ekképpen hirdette: „ a magyarság szaporulati feleslege Szerbiában mindig új hazát talál, s a szerbeknek pedig kultúrát visz, amire nagyobb szüksége van, mint Nagy-Szerbiára." – Uo. 29.

[80] Uo. 25. Ellentmondásos módon az *etnikai elv*nél magasabb rendű, „objektív" tényezőként utalt a geopolitikai körülményekre, s ezzel mintegy „eleve elrendeltnek" állította be a boszniai magyar befolyást: „Néprajzi térkép alapján országfelosztásokat csinálni nem lehet. Bármilyen politikai változások jönnek is közbe, Bosznia örökre a magyar medencére lesz utalva, amerre folyói folynak, mert a földrajzi tényeken az embernek nincs módjában változtatni." – Uo. 20. (Ugyanezzel a logikával utasította el Szerbia Boszniával kapcsolatos jogigényét. A közös származás és nyelv tényével szemben a szerbek jövevény voltára és alacsony színtű kultúrájára hivatkozott. – Uo.) Nem tartható Győrffy érvelése egyfelől azért, mivel a telepítés céljára hasznosítani kívánt szerbiai állami termőföld-tulajdont a Monarchia (és nem Magyarország!) szuronyok fedezetében birtokolta. Másfelől ugyan a szociális vagy politikai helyzettel elégedetlen szerb tömegek önkéntes Oroszországba költözése történeti tény. Ebben a kényszer-szituációban ugyanezt elvárni mégis valóságtól elrugaszkodott, sőt cinikus feltételezés volt, hiszen a szerbek számára „ajánlott" másik útirány Amerika volt, amiből az következnék, hogy a szerző abban bízott, hogy a megszállt Szerbiában feleslegessé vált szerbek *„szívességből" mintegy helyet cserélnek* az amerikás magyar kivándoroltakkal. Győrffy meggyőződéssel állította: „ a magyarság szaporulati feleslege Szerbiában mindig új hazát talál, s a szerbeknek pedig kultúrát visz, amire nagyobb szükségük van, mint Nagy-Szerbiára. „ – Uo. (28.) 29.

[81] Klebelsberg 1915. júl.19-i levele Tiszához. – RZsL, Tisza-iratok, 44/a. fol. 13. cs. 21. és 22. 1915 30. t.

gyarság demográfiai, anyagi és kulturális erejének látványos növekedéséből, és nem utolsó sorban a Monarchia hatalmának túlértékeléséből táplálkozó küldetéstudatnak csupán pillanatnyi katonai sikerek nyitottak kétes távlatot,[82] abban a világháborúban, amely végül nem csak a dunai monarchiát, de benne a magyarok és horvátok nyolcszáz éves közös államát is eltemette.)

A hazai kivándorlás-szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint a társadalmi méretű migrációs folyamatot, benne a Dráván/Száván túli kivándorlást szinte kizárólag szociális tényezők motiválták. Ugyanakkor — mint a hamvukban holt telepítési elképzelések is mutatják —, a szociálpolitikai problémák nemzeti politikával való megoldásának kísérlete esetünkben sem vezethetett eredményre. A kolonialista Cecil Rhodes szájából inkább érvényes lehetett a tétel: „A birodalom - gyomorkérdés." A gyarmatszerző adottságait tekintve csaknem teljes mozdulatlanságra kárhoztatott dualizmus kori magyar állam (pontosabban a Monarchia) számára viszont követhetetlen volt e meglehetősen cinikus útmutatás. A feudális ólomnehezékeitől megszabadulni képtelen Magyarországon nem volt komoly kilátás gyökeres társadalmi megújulásra. A honatyák többsége még a Lajtán túl üggyel-bajjal bevezetett általános férfi választójog kérdésében is a kategorikus elutasítás álláspontjára helyezkedett, (gyakorlati szempontból legfeljebb az ellenzék leszerelésére alkalmas taktikai eszközként számoltak vele). A magyar politikai elit eltávolodása eredeti liberális alapelveitől a XIX. századi nagy társadalmi kihívásokra adott inadekvát válasznak tekinthető. A reformoktól való merev elzárkózás ugyanakkor nagyon is érthető. A hatalom letéteményesei számára a *nacionalizmus* és *szocializmus* történelemformáló erői mindenek előtt a „Magyar Birodalom" területi épségét és társadalmi rendjét fenyegető tömegmozgalmakat jelentettek, így hát „eleve" korlátozott célú és hatékonyságú „nemzetmentő" akciókkal igyekeztek megkísérelni a csaknem lehetetlent: elérni a szociális elégedetlenség enyhítésére is alkalmas kivándorlás bátorításával az etnikai törzsterületen kívüli szórványmagyarság nemzeti célok mentén történő megszervezését és mozgósítását. A külföldi nemzetgondozási programokat koordináló kormányzat egyfelől az így ellenőrzése alá vont demográfiai „eszközökkel" is a konglomerátumszerű állam etnikai stabilitását próbálta növelni; egyúttal a szerte Európában társadalmi válságot előidéző szociális kérdést igyekezett külső helyszínekre szorítva „kezelni".

A kísérlet elsődleges céljai szerint nyilvánvalóan hajótörést szenvedett. Az akciók jóvoltából létrejött egyházi-kulturális intézményrendszernek a hatalomváltást követő gyors és látványos megsemmisülése ellenére mégsem állítható, hogy a nemzetgondozási program erőfeszítései hiába valóak lettek volna. Legfeljebb is nem gyümölcsöztek e túlzott várakozásoknak megfelelően.

„Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása" program a leginkább időt álló eredményeket talán nemzetpolitikai szempontból hozta. Klebelsberg még Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt koncepciózus távlati stratégiát vázolt fel,

[82] Szerbia katonai veresége után felmelegítették a katonai vezérkar (jelesül Conrad von Hötzendorf) által szorgalmazott tervet, mi szerint „a Balkán Piemontját" részben, vagy egészben „önvédelemből" a Monarchiához kellene csatolni. Magyar részről többen is elérkezettnek látták az időt a középkori Magyar Királyság fennhatósága alatt lévő K(r)ucsói és Macsói Bánságok területének elcsatolására.

amelyet a rendszeres szakértői konferenciákon a szociológiai és politikai környezettel szembesítve folyamatosan tovább finomítottak. Az államférfiúi képességekkel megáldott fiatal gróf és munkatársainak elmélyült elemzései, s az akciók jól tapintható eredményei a hatalom csúcsán lévő döntéshozók egy részét is meggyőzték a nemzetgondozási erőfeszítések helyességéről és perspektíváiról.[83] Természetesen nem feledhető, hogy a Julián Egyesület mögött prominens államférfiak és tudósok álltak, mint a Keleti Kereskedelmi Akadémia létrehozásával[84] is a balkáni kapcsolatok új alapokra helyezésén munkálkodó Wlassics Gyula, vagy az elkötelezett agrárreformer Darányi Ignác. Az Igazgatóságban helyet kapott ex-miniszterek mellett a névsorban a külföldi akciók kezdeményezőjét, Széll Kálmánt és azt a Tisza Istvánt is ott találjuk, aki a világháború időszakában a nemzet első számú vezetőjének számított.[85]

A világháború és a trianoni békediktátum csapásai által „visszaigazolt" *nemzetpolitikai szemléletváltás* (vagy mértéktartóan nevezzük félfordulatnak) az említett politikusok irányadása mellett a dualista korszak utolsó évtizedeiben következett be. Jól illusztrálja ezt az alternatívák számbavételét szigorú önvizsgálattal elvégző Klebelsberg fel- és beismerésként is meghökkentő megállapítása, amelyet a Szlavóniai akció munkatervének bevezető soraiban olvashatunk: „Talán végzetes nemzeti hiba volt, hogy hosszú időn át, folyton azon törtük a fejünket, miként olvaszthatnók be idegen ajkú polgárainkat, s ez alatt teljesen megfeledkeztünk azon véreinkről, a kik az ország határain belül és kívül kisebb tömbökben, vagy éppen elszórtan élvén, idegen népekbe olvadtak bele. Első sorban belterjes és nem külterjes nemzeti munkára van tehát szükség."[86]

A Szent István-i Magyarországon együtt élő népek, nemzetiségek gyengítésére, kollektív tudatállapotuk befolyásolására tett kísérletek csakugyan rendre kudarcot vallottak. Hasonló „eredményt" hozott a szlovák és ruszin kivándorlók „gondozása" az *Amerikai akció*ban. Ezzel összefüggésben, Klebelsberg a korban használatos definícióktól szellemiségében jelentősen eltérő módon határozta meg a hazafiság lényegét is: „A hazafiságnak nem más népek lebecsülésében és becsmérlésében, az irántuk való ellenszenv szításában, hanem saját fajunk iránt való munkás szeretet és ragaszkodás ébresztésében és ápolásában kellene megnyilatkozni."[87] E tettekben megnyilvánuló gondoskodás újabb állami kötelezettségvállalásának tekinthető az úgynevezett *nyelvhatár akció* kidolgozása.[88] A miniszte-

[83] Klebelsberg gyors emelkedése a hatalmi ranglétrán közvetve erre is utal.

[84] Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ – Jelentés a Központ első évi működéséről. – Bp. 1913.

[85] A névsor persze folytatható lenne a tudós Eötvös Loránddal, Antal Gábor, ifj. Szász Károly, Ágoston Sándor református, és Várady L. Árpád katolikus püspökökkel (utóbbi kalocsai érsek lett), az alelnök Tarkovich József miniszterelnökségi államtitkárral, Pekár Tibor író, országgyűlési képviselővel, a statisztikus Kovács Alajossal, vagy az államtitkárrá emelkedő Benisch Artúrral és Petri Pállal.

[86] Szlavónia – 1904. 3. – RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 87. cs. sz. n.

[87] Klebelsberg 1910. márc. 9-i emlékirata a népies irodalomról és az akciók kalendáriumairól. – MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t.

[88] A Julián Egyesület 1909. évi elnöki beszámolójában — Klebelsberg jellegzetes stílusában — a következőket olvashatjuk: „ a nyelvhatáron az erősebb nép évtizedeken, sőt századokon át faluról-falura lassankint, szinte észrevétlenül szorítja vissza a gyengébbet." Ezért az olyan nemzetiségi

relnökség III. ügyosztálya által előkészített, de részletes intézkedési terv nélküli, középtávú program a külföldi akciókkal szervesen összefüggött, hiszen a nemzetiségek tömegével közvetlenül érintkező, vagy vallási kötelékek miatt erős asszimilációs hatásoknak kitett magyar „végek" megerősítését tűzte ki célul. Ezek szerint tehát létezett egy „külső" magyarságépítési program és egy ezt — legalább is koncepcionálisan — kiegészítő, „belső" nemzetiségi viszonyainkra kialakított akció-terv.[89]

Az államnemzet koncepció tarthatatlansága ellenére fontos eredménynek tartjuk, hogy a dualista korszak utolsó periódusának magyar kormányai — ha a szociális szempontokat nem is jelentőségüknek megfelelően kezelték —, legalább is kísérletet tettek egy komplex nemzeti politika megvalósítására, amely már nem az idegen ajkú állampolgárainak beolvasztásától várta a magyar nemzet kiteljesedését, hanem a belső „faji erő" megőrzésére és gyarapítására épített. E politika mindenekelőtt arra irányult, hogy a magyarság gyászos „elszéledése"[90] lefékeződjék, a nemzet erői ne forgácsolódjanak tovább.

A dualizmus kori kivándorlás-politikát értékelő szakmunkák — meggyőző argumentációval — gyakran olvasnak a magyar kormányzat fejére felelőtlen mozdulatlanságot, vagy teljes hozzá nem értést. A külföldi akciók látószögéből viszont a csakugyan sokáig halogatott, s hatalmi (hátsó)szándékoktól sem mentes segélypolitika a felébresztett kormányzati felelősségtudat megnyilatkozása, amelyből a nemzeti érdekütközések és jogvédelmi akciók csatáiban egyfajta (paternalista ízű) szolidaritás sarjadhatott ki. Ez ugyan nagyon messze állt a szociális gondoskodás,

---

politikát nevezte sikeresnek, amely hosszú távú terveket következetes szívóssággal visz végig. Mint mondta: „ Pillanatnyi felbuzdulással úgyszólván semmit sem lehet elérni, sőt a[z] balsiker csüggedést kelt, s azt a téves hitet váltja ki, mintha a nemzetiségi mozgalmak egyáltalán nem volnának befolyásolhatók és irányíthatók." – Uo.

[89] Klebelsberg 1910-ben úgy fogalmazott, hogy a nyelvhatár-akciót a III. ügyosztály már kimunkálta, de elindításáról még nem született kormány-határozat. – MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t. A kérdéses nyelvhatári akciókkal összefüggésben csupán az újabb rutén-akció körvonalazódott 1914-ben. Ebben az orosz offenzívával megerősödő ruszofil irányzat gyengítésének aktuális szándéka is szerepet játszott. Így adott utasítást 1914-ben Tisza a kultuszminiszter Jankovich Bélának a program kidolgozására. – *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1916. I–VII. – Budapest, 1952–1999. Tankönyvkiadó-MTA Történettudományi Intézet, VI. k. 236. A tárca államtitkára ekkor éppen Klebelsberg volt.

Nem kétséges ugyanakkor, hogy a két program között ellentmondás feszül. Feltételezhető, hogy az intenzív gazdaság feltételei között, átfogó társadalompolitikai reform esetén a kivándorlásra ösztönző körülmények megszűnésével a külföldi akciók belátható időn belül oka fogyottakká válnak. Az viszont kevésbé vehető bizonyosra, hogy a jól működő gazdaság, a javak igazságosabb újraosztása, és a demokratikus szabadságjogok kiterjesztése a hazai nemzetiségek automatikus megbékülését eredményezi a dualizmus kori Magyar Állammal. Megkockáztatható, hogy amennyire nem volt reális törekvés a szociálpolitikai teendők nemzeti politikába csúsztatása, ennek fordítottja is igaz. Az anyagi boldogulást és jogi egyenrangúságot is garantáló, megújult közös hazában a különféle hazaárulási- és sajtóperekben meghurcolt s személyes elégtételt (sőt, fényes karriert!) kívánó elitek által vezetett nemzetiségi tömegek nem egykönnyen barátkozhattak meg akár a Jászi Oszkár által figyelmükbe ajánlott „keleti Svájc" gondolatával sem. (Legfeljebb is az egyesítést olthatatlanul áhító anyaországok nehezebben találtak volna megnyugtató ürügyet és nagyhatalmi támogatást a fejlettebb magyarországi nemzetiségi perifériák elszakításához.)

[90] Timon Zoltán kifejezése, ill. tipológiája. – *Timon Zoltán*: Magyar kivándorlás és a nemzeti megújhodás politikája. – Arad, 1904. Réthy L. és fia. 46.

még inkább a társadalmi javak újraosztásának vállalásától, mégis, bizonyos integráló hatása vitathatatlan.

Egy gyökerét tekintve konzervatív, de építő szándékú és aktív kormányzati felfogás halvány kontúrjai ezek.

A korszerűsödő magyar nemzetpolitika differenciáltabb értékelését természetesen további kutatásoknak kell megalapoznia. A horvát történettudomány újabb eredményeit is hasznosító vizsgálódások gyakorlati szempontból is igen érdekesnek ígérkeznek, hiszen az összehasonlító aspektusból elvégzett kutatások tanulságai történelmi perspektívába helyezhetik a nemzet egyharmadára fókuszáló kisebbségvédelmi politikánkat éppen úgy, mint a kormányzati nemzetstratégiát az egyesülő Európa kisnemzeti régiójában.

*

A Kelet és Nyugat közötti közvetítés és kiegyensúlyozás küldetéstudatával tusakodó dualizmus kori magyar „nagyhatalom" balkáni *hídfő*jének kiépítésére vonatkozó, kissé homályos koncepció tehát – tagadhatatlanul létezett. A *Szlavóniai és Boszniai akciók* történetének tanúsága szerint azonban még az ambiciózus terv több realitással bíró nemzetgondozási programja sem teljesülhetett maradéktalanul. A Monarchia végnapjaira a délszláv tömegektől körülölelt magyar szórványokat oltalmazni hivatott „*végvár*"-nak a bástyái sem épültek meg, a lövésektől és becsapódásoktól szabdalt építményt pedig a világháború roppant erői szinte nyom nélkül elsöpörték.

Mint tudjuk, azonban a történelemben a hanyatlás periódusait mindig az újrakezdés és építés időszakai követik. A kölcsönös „kárfelmérés" megkerülhetetlen munkája után ma újfajta hidak[91] épülhetnek kisebbség és anyaország; magyarok és horvátok között.

[91] A kiváló etnográfus, Győrffy István háborús időkben „komponált", homlok ráncoltató írásában a Duna-hidakról, mint a hódított területekre „áttolt" magyar közigazgatás központjainak elérésére szolgáló műszaki objektumokról beszél: „Nem tekinthetjük e dolog kivitelében akadálynak a Dunát, mert hisz a magyar Duna-menti vármegyék jórésze amúgy is a Duna mindkét oldalán fekszik. Sőt, minél több ok fogja kényszeríteni a hódított területek lakosságát, hogy a Dunán gyakran átkeljen s a magyarsággal minél gyakrabban érintkezzen, annál szorosabban fog Magyarországhoz és a magyarsághoz kapcsolódni. A fokozott érintkezés hidakat fog létrehozni" – *Győrffy I.: Id. mű, 28–29.*

Varga E. László

ORŁOWSKI BUDAPESTI LENGYEL KÖVET TÁRGYALÁSAI A KORMÁNYZÓVAL 1938/39-BEN[1]

Orłowski[2] budapesti lengyel követ 1936. június 4-én adta át megbízólevelét a kormányzónak. Ekkor 45 éves, már tapasztalt diplomata. Londonból — ahol követségi tanácsos volt — érkezett Budapestre. Németül, franciául, angolul kiválóan beszélt, jól értett és beszélt oroszul, magyarul kevésbé. Ez utóbbi nyelv gyenge ismerete sem jelentett akadályt, mert tárgyalásaik nyelve a német volt, amelyet a kormányzó is tökéletesen ismert.

A követ jó társasági ember volt. Diplomata, társasági körökben és a társadalmi érintkezés során kiválóan érvényesült, a kormányzó is hamarosan megkedvelte. Az évek során szorosabb és közvetlen kapcsolatba kerültek egymással. Köszönhető volt ez a nemzetközi helyzet alakulásának is. Visszaemlékezésében a követ mondja el, hogy jóval a háború kitörése előtt a kormányzó kezdeményezésére bizalmas megbeszélések kezdődtek el kettőjük között.

„A kormányzónak nagyon óvatosnak kellett lennie, ezért az audienciák a legnagyobb titokban történtek, annál is inkább, mert nem akarta, hogy ezekről saját kormánya tudomást szerezzen. Lényegében az államfőnek nem volt joga a követeket másként, csak a külügyminisztériumon keresztül fogadni. Összekötőm, ezekben a konspirációs esetekben minden esetben Keresztes-Fischer Lajos[3], a kormányzó katonai irodájának főnöke volt"[4] – írta, de előfordult, hogy Szécsényi Károly grófon[5] — a Magyar-Lengyel Egyesületek Szövetsége elnökén — keresztül fordult a magyar államfőhöz.

---

[1] A tanulmány a XX. Század Intézet támogatásával készült.

[2] Orłowski Leon (1891–1976) budapesti lengyel követ (1936.VI.4.-1941.I.1.). Kereskedelmi Akadémiát végzett Bécsben. Mint az orosz cár alattvalója, 1917 végéig részt vett az első világháborúban. 1919-től hivatásos diplomata. Lásd Polski Słownik Biograficzny (A továbbiakban:PSB.) T. XXIV. Kraków – Wrocław -Warszawa – Gdańsk, 1979. 234–235.

[3] Keresztes-Fischer Lajos (1884–1948) – hivatásos katona, tüzértiszt, altbgy. Vezérkari főnök (1938. május 24-szeptember 29.) a katonai iroda főnöke (1939. február 1–1942. október 29.) 1939. február 21-től egyben főhadsegéd is. Katonai pályájának adatai MMVL 225–226.o.

[4] *Orłowski* Leon: Wspomnienie z Budapesztu. Kultura Paryż, 1952. nr. 10. 123. (A továbbiakban: Orłowski i.m.)

[5] Gr. Szécsényi Károly (1906–1971) – A magyar-lengyel társadalmi kapcsolatok egyik főszereplője. Felsőházi tag, a Magyar Cukorgyárosok Országos Elnöke. Az Alföldi Cukorgyár Rt. vezérigazgatója, a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, a Magyar-Lengyel Egyesületek Szövetségének elnöke. Vezetésével alakult meg a Magyar- Lengyel Társaság kebelén belül 1939 szeptemberében a polgári menekülteket segélyező Menekültügyi Bizottság. Ennek vezetéséről rövidesen,1939 kora őszén lemondott. (MOL K66 küm. sajtóosztály - 1939 - III/9 tétel. Egyesületi ügyek. gr. Szécsényi Károly magánlevele Baranyai Zoltán küm. min. tanácsosnak, 1939. október 10.) Többször járt Lengyelországban 1938–39-ben, Beck külügyminiszter és Szembek államtitkár mindig fogadta. Kezdeményezésére saját, a külügyminisztérium kultúrális osztályának, valamint a Vallás és Közoktatási Minisztérium anyagi támogatásával 1939-ben 1400 példányban jelentette meg Lukinich

Sem a kormányzói kabinetiroda megmaradt anyagaiból, sem a követ visszaemlékezéseiből nem derül ki, hogy pontosan mikor kezdődtek az ilyen találkozások, azokon miről volt szó és hány ilyen audienciára került sor.

Magyar levéltári források erre egyáltalán nem utalnak, míg a varsói külügyminisztériumi levéltárban őrzött iratok szerint 1938. október 16-án[6], 1939. május 10-én és 26-án[7], valamint augusztus 31-én[8], 12 órával a háború kitörése előtt került sor ilyen megbeszélésre közöttük.

Kapcsolatuk a II. világháború kitörése és Lengyelország veresége után is fennmaradt. A két ország közötti diplomáciai kapcsolat megszakadásakor (de facto és de jure 1941.januárl.) a kormányzó felajánlotta neki, hogy személyes vendégeként, állandó anyagi juttatást is biztosítva, a háború végéig maradjon Magyarországon, ám ő a távozás mellett döntött.[9]

A kormányzó rokonszenve a lengyelek iránt családi hagyományon és személyes benyomásain alapult. Apja Kenderesen befogadott[10] egy 1863-as lengyel felkelőt és haláláig gondját viselték. Flottaparancsnokként az I. világháború alatt lengyel beosztottai is voltak, míg Szabolcs öccse 1914-ben Orosz-Lengyelországban esett el.[11]

Magyarországot és Lengyelországot hagyományos baráti szálak fűzték egymáshoz. A korabeli diplomáciai okmányokban sokszor találkozni úgy felelős magyar (Horthy kormányzó, Hory követ, Teleki miniszterelnök) mint lengyel államférfiak és diplomaták (Mościcki köztársasági elnök, Beck külügyminiszter,[12] Orł-

---

Imre Magyarország története életrajzokban c. művét. A Magyarországon lengyel nyelven kinyomtatott könyvet ő adta át személyesen Varsóban a lengyel közoktatási miniszternek. MOL K63 küm.pol. - 1939–17/7–1239. Hory 76/pol.sz. jelentése 1939. március 12. Úgy a magyar kormánytól, mint a pénzügyi ipari köröktől pénzt szerzett a menekültek ellátására. *Orłowski* i.m. 126.o. A követség felszámolásáig szoros kapcsolatban volt Orłowski követtel. Amikor a magyar kormány bezáratta a követséget, többek között őt is megkérte annak megszervezésére, hogy a Képviselőházban hangozzék el interpelláció a külügyminiszterhez, hogy mi indokolta a követség bezárását. Az Országgyűlés téli szünete miatt erre nem került sor. AIJP New York, AO Orłowski Leon iratai V/4/C-D T.3. Orłowski jelentése a külügyminiszternek Londonba, 1941. január 24. Másolat.

[6] Orłowski 30.sz. szigorúan titkos jelentése a külügyminiszternek, 1938. október 16. Lásd a 3.sz. között dokumentumot.

[7] Orłowski jelentése a külügyminiszternek, 1939. május 31. Lásd a 8. sz. között dokumentumot.

[8] Orłowski 137.sz. rádiószámjel távirata a külügyminiszternek, 1939. augusztus 31. Lásd a 13.sz. között dokumentumot.

[9] Visszaemlékezéseiben megírta, hogy a lengyel menekültek a jó bánásmódot a kormányzónak, Keresztes-Fischer belügyminiszternek és Teleki miniszterelnöknek köszönhették. Orłowski i.m. 115; 116; 122.o. Lengyel menekültek körében közszájon forgott a kormányzónak az a kijelentése, hogy nem engedi őket bántani, amig azok Magyarországon vannak. *Korkozowicz Jan*: Wojsko Polskie na Węgrzech 1939–1945. 16.o. (A továbbiakban: Korkozowicz i.m.) (A Lengyel Hadsereg Magyarországon). WIH Warszawa, Dokumentumgyüjtemények és anyagok. Sygn. V/22/70.

[10] Erről a kormányzó 1938-ban Lengyelországban tett látogatásakor Krakkóban beszélt, amikor fogadta a helyi Lengyel-Magyar Társaság küldöttségét.

[11] Express Poranny 1938. február 9.

[12] Beck József (1894–1944) – Varsóban született. Apját a cári hatóságok két évre bebörtönözték, ezután a család Limanowában (Galicia) telepedett le. Egy-egy évet járt a Műszaki Egyetemen Lembergben és a Kereskedelmi Akadémián Bécsben. Az I. vh. kitörése után belépett a lengyel légiókba, lovastüzérként szolgált. Pozsonyban tüzértanfolyamot végzett. 1920-ban a VKF 2. osztályán találjuk. A szovjet-lengyel háború időszaka alatt Kárpátalján keresztül többször jött Budapestre, Piłsudski üzeneteit továbbította a kormányzónak. 1922–1923-ban Párizsban katonai attasé. Az államfő katonai irodájának vezetője (1926–1930), külügyminiszterhelyettes, majd 38 éves korától külügyminiszter

owski követ) kijelentéseiben azzal, hogy kinyilvánítják a másik nemzet iránt érzett barátságukat, rokonszenvüket, nagyrabecsülésüket. Igazuk lehet azoknak, akik azt állítják, hogy amit sokszor hangsúlyozunk, az idővel megszokottá, hétköznapivá válhat, elveszítheti eredeti tartalmát. Ennek az állításnak a jogossága mellett sem igaz ez a két világháború közötti magyar-lengyel kapcsolatokra azért, mert volt ennek a barátságnak az érzelmi töltésen kívül valóságos alapja. Inkább arról van szó, hogy a tények és a barátság sokszor fedték egymást, mintsem arról, hogy üres, minden alapot nélkülöző, érzelmi nyilatkozatok története lenne a 20. századi magyar–lengyel kapcsolatok egésze.

A lengyelek sohasem felejtették el, hogy 1914-ben 400[13] magyar — nem hadköteles — fiatal önként jelentkezett a Lengyel Légiókba.[14] Az újjászületett lengyel állam külügyminisztere 1918 decemberében a Károlyi kormányhoz fordult lőszervásárlási kéréssel,[15] majd az 1920-as szovjet-lengyel háború idején a magyar kormány újabb lőszert szállított a lengyel hadseregnek.[16]

(1932–1939). Az összeomlás után a kormányt Mościcki államelnökkel Romániában internálták. Érdeke volt ez Németországnak, a Szovjetuniónak és a Párizsban 1939. szeptember 30-án megalakult új lengyel kormánynak. Egyénileg próbálta elhagyni Romániát (az angolok befogadnák), ekkor kabinetfőnöke Łubienski fordult Csáky külügyminiszterhez: kaphat-e be-, illetve átutazó vizumot (MOL K63 küm.pol. - 1939-17/7-7032 - Bárdossy telefon-számjeltávirata a külügyminiszternek 1939. október 7.). Csáky az engedélyt megadta (uo. 7038 sz. számjeltávirat), majd Beck útlevelét jugoszláv láttamozással kérte ellátni magyarországi beutazása előtt (uo. 7039 sz. számjeltávirat). A tervezett „eltávozást" az új lengyel kormány jelezte Bukarestnek, így az nem sikerült. Titkárának így nyilatkozott: „ Ha Romániában halnék meg, Magyarországon temessenek el, arccal Lengyelország felé. A kormányzó egész biztos nem tagad meg tőlem néhány négyzetméternyi földet." 1944-ben Bukarestben temették el román katonai díszpompával, mert román kitüntetése ezt megkövetelte. Emlékiratai: Dernier rapport. Politique polonaise, 1926–1939. Neuchatel 1951. Lengyelül: Ostatni raport, Varsó, 1987. és *Cienciała* Anna M.: Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939. Instytut Literacki Paryż, 1990. Biblioteka Kultury T. 457. *Godó Ágnes:* Magyar - lengyel kapcsolatok a II. világháborúban. Budapest, 1976. A 91. és 152. oldalon tévesen közli, hogy Beck 1939. október 1-jén Párizsba távozva átutazott Magyarországon, a kormányzó és Teleki is fogadta.

[13] Lásd: *Dr. Kertész János*: A lengyel légiók magyarjai. Néplap, Budapest, 1936 május 10. 1–2.o; Újság, Budapest, 1934 október 20. 9. o; *Galica Andrzej* dandártábornok 1933. április 28-i visszaemlékezésében 300 magyarról ír. CAW. Warszawa WBH. t. 400/1782. A résztvevők 13%-a elesett. Lásd: *Mándi Nagy Endre*: Akik vért áldoztak a lengyel szabadságért. Magyar Külpolitika 1937. 7–8.sz. 12–13.o.

[14] 1933-ban a Lengyel Hadtörténeti Iroda — a Hadtörténeti Intézet elődje — kérdőívvel fordult a hadsereg főtisztjeihez a volt magyar légionisták ügyében, amire 41-en válaszoltak. Köztük *Malinowski Tadeusz* dandártábornok; akinek 1914. X. 19-én felfektetett névsorában — 2. gy.e. 2. zlj. 5.sz. — 95 magyar név szerepel. Lásd: CAW. Warszawa WBH. t. 400/1782. Ez nem tartalmazza a légiókban harcoló összes magyar nevét. A lengyel kormány 1930 után kitüntette őket. A folyamat éveken át 1937-ig húzódott. A diplomáciai iratokban helyenként újabb nevek vannak, nemegyszer az akkori magyarországi lakcím, foglalkozás és az eredeti lengyel alegység feltüntetésével, ahol 1914–1917 között szolgáltak. Lásd: AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry, Pos. RP. w Budapeszcie 1937. t. 140. A Légiókba való toborzásról lásd: *Stamirowski Tadeusz* cikkét a Neues Budapester Abendsblatt 1915. január 18-i számában.

[15] Bartha Albert honvédelmi miniszter 1918.XII.10-én Wasilewski lengyel külügyminiszterhez írott levelében biztosítja őt Magyarország barátságáról. Ezután érkezett Magyarországra a lengyel lőszervásárlási küldöttség, amely 1919. III. 6-án írta alá az erről szóló egyezményt. *Cisek Janusz:* Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Londyn, 1990. 299.o. 2.sz. jegyzet.

[16] A kérdés legteljesebb feldolgozása: *Kovács Endre*: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1970. 29–39. (A továbbiakban: Kovács i.m..) *Divéky Adorján*: Magyarország szerepe az 1920-iki szovjet-lengyel háborúban. Külügyi Szemle 1938. 3. sz. 293–301.o. *Somogyi*

A diplomáciai iratok is rögzítik a magyar-lengyel barátságot, amely nem korlátozódott kizárólag a kormányférfiak körére. Általános volt, a magyar társadalomban mélyen gyökerezett. A ma élő legidősebb korosztály, amely az 1920-as években volt népiskolás, ma is kívülről tudja a lengyelek régi himnuszát.[17] A politika azonban nem érzelmek dolga. Erről Hory varsói magyar követ jegyezte fel Beck külügyminiszter 1938 februárjában elhangzott szavait: „... nekünk, Kánya őnagyméltóságának és nekem, akik országaink sorsára döntő befolyással rendelkezünk, elsősorban nemzeteink érdekéből kell kiindulnunk és mindenekfelett azt kell képviselnünk. Itt a szentimentalizmus és a két népet összekötő barátság jelentősége megszűnik".[18]

Az 1918–1939 közötti időszakban a két ország külpolitikája nem azonos vágányon haladt. Lengyelország a Központi Hatalmak vereségének és a két 1917-es orosz forradalomnak köszönhette újjászületett állami létét, míg Magyarország területének jelentős részét elveszítette. Ebből következően a lengyelek célja nem lehetett más, mint az európai status quo fenntartása, Magyarországé annak megváltoztatása.

Varsó külpolitikájának alappillére a két szomszédos nagyhatalommal — Németországgal és a Szovjetunióval — való egyenlő távolságtartás volt. Mindkettővel megnemtámadási egyezményt kötött. A Szovjetunióval[19] 1932. július 25-én, a németekkel[20] 1934. január 26-án. A fentiek mindaddig biztosították a lengyel függetlenséget, amíg Németország katonailag gyenge volt, nem volt ereje agresszív külpolitikához, mert nem tudta azt katonai erővel nyomatékosítani (a Weimari Németországnak erre semmi esélye nem volt), illetve amíg a Szovjetunió nem tudott befolyást gyakorolni az európai politikára. Alapjaiban változott meg a helyzet Hitler hatalomra jutásával. Az Anschluss bekövetkeztével új szakaszba lépett a német külpolitika, agresszív jellege egyértelművé vált. Ettől kezdve Magyarország és Lengyelország — melyeknek nem volt közös határuk, — politikai kapcsolatai megélénkültek. A lengyel politika továbbra is számolt Bukaresttel, azzal, hogy ott hogyan fogadnak egy-egy Magyarország felé tett lengyel baráti gesztust, de olyan vagy hasonló esetre, mint ami 1936-ban fordult elő, Beck külügyminiszter jugoszláviai látogatása során, nem került sor. Az történt ugyanis, hogy Bukarest érzékenységére való tekintettel nem Magyarországon keresztül utazott, ahogy eredetileg tervezte. Engedett, mert Varsót és Bukarestet több szerződés is összekötötte[21].

Erika: Magyarország részvételi kisérlete az 1920-as lengyel-szovjetorosz háborúban.Történelmi Szemle,1986. 2. sz. 313–324. Tudományos-népszerűsítő szinten: *Markowski Jan:* Pomoc Węgier w bitwie pod Warszawą. Warszawa 1935, *Villat Luis*: Le Rôle de Hongrie dans la Guerre Polono-Bolchevik de 1920. Paris, 1930. lengyel kiadásban: Rola Węgier w wojnie polsko-bolszewickiej w roku 1920. Warszawa 1930. A lőszerszállításról érintőlegesen: *Taróczy altbgy.* visszaemlékezései HL. HM. VKF 1938. 208. doboz - 14833 eln./2 vkf. 1938. *Bevilaqua-Borsody Béla*: Emlékezés a lengyel–orosz háború tizenötödik évfordulójára. Szabadság, 1935. június 9.

[17] Boże co Polskę.... = Isten, ki lengyelhont....

[18] Hory magánlevele Kányának a Beckkel lefolytatott tárgyalásról. Varsó, 1938. II. 16. MOL K64 küm. res. pol. 1939 - 17–354.

[19] Lásd:The Polish White Book, New York é.n. Doc. No.151 (A továbbiakban: PWB i.m.); Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 T.I. 1918–1932 Warszawa, 1989. 106. sz. dok.

[20] PWB i.m. Doc. No.10.

[21] Az 1921. március 3-án megkötött lengyel-román védelmi szerződés a két ország keleti határait ért nem provokált támadás esetére írt elő kölcsönös segítségnyújtást.5 évre szólt. Lásd: DDPPZ

A magyar–lengyel kapcsolatok 1938 február után váltak intenzívvé, amikor a kormányzó, és Kánya külügyminiszter nem túl népes küldöttséggel Lengyelországba látogatott.[22] Csehszlovákia és Románia aggódva figyelte ezt a néhány napot, de Moltke varsói német követ is felettébb érdeklődött Horytól a látogatás eredményeiről. Sem a lengyel, sem a magyar diplomáciai iratok nem szólnak nagy eredményekről. Mindössze arról, hogy a két külügyminiszter híranyag-cserében és szorosabb személyes kapcsolatban állapodott meg. Írásbeli megállapodás nem született, a magyar és a lengyel politika felfogását egyeztették Közép-Európát illetően.

Rögzítették, — úgy tűnik csak szóban, — hogy a magyar–lengyel határ megteremtése közös érdek, a lengyelek szívesen vállalkoznának közvetítésre a magyar–szlovák viszonyban, de azt sem tartották volna elvtelennek, ha Budapest fegyveresen lépne fel (Cseh)Szlovákiával szemben. Azt is közölték, hogy a Csehszlovákiában élő lengyelek által lakott területre igény tartanak és azt a magyar igényektől függetlenül érvényesíteni is fogják.[23]

A látogatás egyenes következménye a két ország között a Szudéta-válság idején 1938. szeptember 9-én Varsóban aláírt Gentlemen's Agreement, amely a Közép-Európát érintő politikai lépések esetére írt elő konzultációt.[24] A müncheni egyezményt követően, ahol a négy nagyhatalom megállapodása Németországnak juttatta a Szudéta vidéket, sem a lengyel, sem a magyar területi követeléseket nem elégítették ki.[25] Lengyelország 1938. szeptember 30-án újabb jegyzéket kül-

---

I.k.dok. nr. 32; A szerződéshez titkos katonai konvenció tartozott,amely a szerződés integráns része volt. Ennek értelmében, ha a keleti határokat ért támadás nagysága általános mozgósítást igényel, a két fél legkevesebb 14 gyalogos és 2 lovas hadosztállyal segíti egymást. Védelmi hadműveletek esetén a lengyel hadsereg a mozgósítást követő 24. napon, a román hadsereg a 18. napon kezdi meg tevékenységét. Támadó hadműveletek esetén a 28. illetve 21. napon. Uo.dok.nr.33, és lásd *Halmosi Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–1945 Budapest, 1983. 171–172. (A továbbiakban: Halmosi i.m.). A titkos katonai konvenció szövegét nem közli. 1926. március 26-án megkötötték Bukarestben a garanciális szerződést.5 évre szólt. Lásd: DDPPZ i.m. dok. nr. 75; *Halmosi* i.m. 251–253.o.Genfben 1931 január 15.-én kötötték meg az un. második garanciális lengyel-román szerződést,amely az 1926-os helyére lépett. A hozzátartozó katonai konvenciót ez év június 30-án írta alá a lengyel és a román vezérkari főnök Varsóban. DDPPZ i.m.dok.nr.102 (A katonai szerződés szövegét nem közli.)

[22] *Varga Endre*: Lutowa wizyta Horthyego w Polsce w roku 1938 a stosunki polsko-węgierske. Studia Historyczne R. XXVI. Z. 2. (101) 315–322. o; Uő: A kormányzó látogatása Lengyelországban 1938-ban. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2001. 4.sz. 573–595.o. *Kertész János*: Vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó lengyelországi látogatása. Budapest, 1938.

[23] *Lengyel Béla* (akkor alezredes) varsói katonai attasé (1934.V.8.-1939.V.1.) Katonai pályájának adatai: *Szakály Sándor*: Az ellenforradalmi Magyarország (1919–44) hadseregének felső vezetése. Hadtörténeti Közlemények 1984. 3.sz. 568–569. o; 1985. 2.sz. 463.o; és MMVL 259. Emlékiratai: Európa forgószelében címmel. (A továbbiakban: Lengyel i.m.) HL. HM. Tgy.3028. Növ. Napló sz. 89/87. 57.o. Elképzelhető, hogy a látogatás alatti katonai megbeszélésekben - Rydz-Śmigły marsall, Sosnkowski vezds. hadsereg főfelügyelő, Stachewicz vezérkari főnök, a kormányzó, Keresztes-Fisher Lajos tbk. főhadsegéd részvételével sokkal tovább mentek, mint Kánya és Beck a politikai megbeszélésekben, s feketén-fehéren kimondták a várható eseményekkel kapcsolatos kölcsönös igényeket és tennivalókat. Erre vonatkozóan nincsenek fellelhető levéltári források.

[24] Az egyezmény eredeti szövegét közli: DIMK, II. k. 320.sz.dok. Lengyelül *Batowski Henryk.*: Europa zmierza ku przepaści. Poznań, 1977. 430. (A továbbiakban: Batowski: Europa i.m.)

[25] Az egyezményhez csatolt melléklet 2. pontja szerint: „A négy nagyhatalom kormányfője kinyilvánítja, hogy amennyiben a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbség kérdésében az érdekelt kormányoknak három hónapon belül nem sikerül megegyezésre jutniuk, úgy az itt jelenlévő négy

dött Prágába, amelyben 12 órás ultimátumban szabta meg a lengyel kisebbség által lakott határmenti területek átadását.(Lengyel nevén Zaolże — az Olża folyón túli terület, illetve másképpen Ślązk Cieszynski — Szilézia Cieszyn-i része, német nevén Teschen.)[26] Ezután a lengyel hadsereg október 1-jén birtokba vette a területet.

A müncheni konferencia kiegészítő jegyzőkönyvében foglaltak szerint Magyarország számára két dolog vált egyértelművé. Először az, hogy közvetlen tárgyalásokba kell bocsátkoznia Csehszlovákiával, a másik pedig az, hogy nem lehet szó az egész Felvidék követeléséről, hanem csak etnikai revízióról. A kétoldalú komáromi tárgyalások 1938. október 13-án eredménytelenül értek véget.[27] A Rongyos Gárda tagjaiból álló diverzáns egységek ezekben a napokban indultak Kárpátaljára. Bár nagyobb részük csehszlovák fogságba esett, egyes kisebb csoportjaik átjutottak Lengyelországba A két kormány titkos együttműködésben próbálta destabilizálni Csehszlovákiát. Európában a központi lengyel napisajtó kommentálta leginkább a „felkelés híreit", helyi felkelőknek tulajdonítva a Rongyos Gárda,[28] a csehszlovák rendőrség és hadsereg közötti összecsapásokat.

A tárgyalások megszakadása után Orłowski tudomást szerzett arról, hogy a magyar kormány a müncheni négy nagyhatalomhoz kíván fordulni. A tervezett lépésről azonnal tájékoztatta Beck külügyminisztert, aki azt az utasítást adta neki, hogy közölje Csáky külügyminiszterrel: amennyiben Magyarország a tervezett lépést végrehajtja, Lengyelország kénytelen lesz érdektelenségét kifejezni a Csehszlovákiával szembeni magyar követelések iránt.[29]

A követ az utasítást október 13-ról 14-re virradó éjjel végrehajtotta. Erről Csáky külügyminiszter táviratban értesítette Hory varsói követet.[30] Ennek ellenére a tervezett jegyzéket a négy müncheni nagyhatalom fővárosaiban a magyar követek október 15-én átadták. A lengyel-magyar viszonyban bekövetkezett pillanatnyi feszültség úgy oldódott meg, hogy a jegyzéket a lengyel kormánynak is címezve, Varsóban Hory követünk átadta. A lengyelek ezt nagy megnyugvással fogadták.[31]

---

nagyhatalom kormányfői újabb értekezletének tárgya lesz." A müncheni egyezmény határozata, melléklete és kiegészítő nyilatkozatának teljes szövege lengyelül, *Batowski*: Europa i.m. 430–432. A Francia Sárga Könyv (Párizs,1939) alapján közli: Magyarország és a második világháború, Budapest, 1966. 43.sz. dok. (A továbbiakban: Magyarország i.m.)

[26] Az ultimátumot a prágai lengyel követ szeptember 30-án 23 óra 40 perckor adta át. In.: Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945 (A továbbiakban: Szembek i.m.) T. IV. London, 1972. 444–446. (Az eredeti jegyzék francia nyelven) Lengyelül: *Batowski:*Europa i.m. 433–435. Uo. a csehszlovák kormány válaszjegyzéke, amelyben elfogadta az ultimátumot, 435–436.

[27] A tárgyalások Komáromban (Komarno) folytak 1938. október 9–13. között. DIMK II. k. 487–493

[28] A lengyel vkf. 2. oszt. magyar referatúrájának megmaradt (hiányos) iratai tartalmazzák a magyar diverzánsok Kárpátalján „elvégzett feladatainak" összefoglalóját is, egyes csoportjainak létszámát, veszteségeit, Lengyelországba való megérkezésük helyét és idejét. AAN Warszawa, SG 616/310.

[29] *Szembek* i. m. T.IV. 305.o. Szembek külügyi államtitkár megbeszélése Beck külügyminiszterrel 1938. október 13-án.

[30] DIMK II. 524. sz. dok. Beck válasza: DIMK II. 527.sz. dok.

[31] *Szembek* i. m. T.IV. 309–310.o. Szembek külügyi államtitkár és Hory követ 1938. október 14-i megbeszélése.

Ilyen előzmények után került sor a követ audienciájára a kormányzónál október 16-án. Áttekintették a nemzetközi helyzetet. Az államfő elmondta a követnek, hogy Magyarországot akkor érte a nemzetközi válság, amikor erre a legkevésbé sem volt felkészülve, így nem bocsátkozhatott háborúba[32] Csehszlovákia ellen. Már csak azért sem, mert az Magyarország számára katasztrófát jelentett volna. Csehszlovákiáé Európa egyik legjobban felszerelt hadserege volt. A Rongyos Gárda akciója a kormányzó szerint az ő tudta és engedélye nélkül történt, de most azt kérdezte a követen keresztül a lengyel kormánytól, hogy nem lehetne-e a magyar diverzánsokat aeroplánnal Lengyelországba szállítani, akik onnan indulnának bevetésre Kárpátaljára. A követ ezt óvatosan azzal utasította el, hogy ez esetben Lengyelországot érné az a vád, hogy diverzánsokat küld. A követnek az audienciáról készült jelentésében szó van arról, hogy lengyel javaslatra Magyarország átengedhetné Romániának a Rahó-körösmezei vasútvonalat cserébe azért, hogy az beleegyezzen a közös lengyel-magyar határba.[33] A jelentés szövegkörnyezete nem utal arra, hogy ezt a kérdést a kormányzóval érintették, de ha mégis, a kormányzó miként reagált.

A tárgyalás időpontjában a követ — minden bizonnyal a lengyel kormány álláspontja szerint nyilatkozott — úgy vélte, hogy a négy nagyhatalom döntése, ha erre valóban sor kerül, kétséges lehet Magyarország számára. 1938 szeptemberében a német követelések mögött ott álltak a szuronyok, míg 1938 októberében ez a feladat Magyarországra hárulna.[34]

Lengyelország a maga részéről 1938 október - novemberében mindent megtett azért, hogy a közös lengyel-magyar határ mielőbb létrejöjjön. Romániában és Jugoszláviában a lengyel diplomácia a magyar revízió érdekében gyakorolt nyomást. A két ország értésére adta, hogy a közös határ nemcsak Magyarország, hanem Lengyelország érdeke is. Erre a nyomásra azért volt szükség, mert München után, de még az első bécsi döntés előtt a kisantant létezett.

A kormányzói audiencia alatt — nem tudni milyen módon — szóba került az is, hogy a lengyelek szívesen vették volna, ha Magyarország fegyveresen bevonul Kárpátaljára. Igaz, ezt ők nyíltan sosem mondták ki. Hory Varsóban nem kapott Beck külügyminisztertől ilyen bíztatást, de Orłowski sem említett hasonlót a Dísz-téren. Emisarski alezredes budapesti lengyel katonai attasénak[35] utasítása

[32] A kormányzó arra a tényre utalt, hogy 1938 augusztusi németországi látogatásakor Hitler azt javasolta neki, hogy Magyarország elsőként támadja meg Csehszlovákiát, ami után a németek is harcba lépnek. A javaslatot elutasította.

[33] A magyar kormány erről hallani sem akart. Elutasító álláspontját azonban nem közölte a lengyelekkel és egészen 1939 márciusáig — a közös határ létrejöttéig — „lebegtette" a kérdés esetleges teljesítésére adandó választ.

[34] A követ finoman megfogalmazott véleménye mögött az a meggyőződés rejlett, hogy a Honvédség gyengesége miatt, eleve ki lenne szolgáltatva a négy nagyhatalom döntésének, mert saját katonai erejével senkire sem tud nyomást gyakorolni.

[35] Emisarski Jan vk. (1896–1986) - alezredes budapesti lengyel katonai attasé (1938. október 1. - 1940. szeptember 14.) A lengyel internált katonák illegális evakuációja miatt, amelyben részt vállalt, el kellett hagynia Magyarországot. A HM Eln. B. o. vacsorát adott tiszteletére, amelyen elbúcsúztatták. (HL HM Eln. B. 1940–54928–1940. szeptember 21.) Búcsúkérése, hogy a siklósi büntetőtáborban tartózkodó Tadeusz Bastgen vk. őrnagyot, aki szintén részt vett az evakuációban, engedjék szabadon, teljesítették. (HL HM Eln. B. 1940–52484–1940. szeptember 12.) Emisarski 1940.

volt Varsóból a vezérkari főnöktől, hogy még a látszatát is kerülje annak, hogy a magyarokat fegyveres fellépésre bíztassa.[36]

A kormányzó álláspontját csak Orłowski reakciójából sejthetjük. A követ jelentésében csak arról ír, hogy Lengyelország sohasem akarta meggondolatlan cselekedetekre kényszeríteni Magyarországot.

Ha erre nem is, de aktívabb fellépésre rá szerették volna venni Magyarországot. Emisarski nem tért ugyan el Stachewicz vezérkari főnöktől kapott utasításától, de a vkf. 2. osztály vezetőjével, Andorka ezredessel 1938. november 10-én lefolytatott tárgyalás alatt a következő szavakkal egyértelműen ezt sugallta: „Lengyelország határozottan tudatában van a lengyel–magyar határ fontosságának és a történelmi pillanatnak, ami lehet, hogy nem ismétlődik meg, de nincs mögötte semmiféle morális jog, hogy háborút kezdjen. Minden joggal Magyarország rendelkezik. Többszáz év óta Kárpátalja hozzájuk tartozott, Kárpátalján itt-ott az ő honfitársaik élnek. Lengyelország diplomáciai segítséget nyújt és a diverzáns akciót intenzíven támogatja. Természetesen ha a Lengyel Köztársaság háborúban állna a csehekkel, nem volna nehézség és lelkiismeretfurdalása."[37]

Amikor Andorka ezredes személyes véleményét kérdezte arra az esetre, ha a ruszin kormány segítséget kérne Magyarországtól, erre azt válaszolta, „hogy ha ez tőlem függne, már régen megszerveztem volna és ha ilyen lehetőség adódik, 100%-ig ki kell használni, a legmesszebbmenő támogatást kell nyújtani ennek a kormánynak."

Csehszlovákia szétzúzásakor, 1939 márciusában, létrejött a közös lengyel–magyar határ. Az örömöt beárnyékolta, hogy Ausztria és Csehszlovákia után a német politika harmadik közép-európai céljára, Lengyelországra került a sor.

A kezdeményező lépést még 1938. október 24-én Ribbentrop tette meg, Lipski berlini lengyel követtel szemben. A követ azt hallotta, amitől a lengyelek a legjobban féltek, a danzigi kérdést. A német külügyminiszter a német-lengyel kapcsolatok általános rendezési tervét (Gesamtlösung) javasolta, benne:

1. Danzig Németországhoz csatolását, a lengyel vasúti és gazdasági érdekek figyelembe vételével,
2. Exterritoriális autópálya és vasútvonal megépítését, amely Németországot lengyel területen át összeköti Kelet-Poroszországgal.
3. Cserében Berlin hajlandó meghosszabbítani a német-lengyel megnemtámadási szerződést 25 évre.
4. Jövőbeli együttműködési területként javasolta a gyarmati kérdést, a zsidók lengyelországi emigrációját, a Szovjetunió elleni politikát, az antikommintern paktum alapján.

Lipski először a diplomáciában szokásos udvariassági formában, de azonnal, ott helyben, azzal utasította el a javaslatokat, hogy Hitler kancellár 1937. novem-

szeptember 14-én utazott el Magyarországról. 1946-ban írt visszaemlékezése — Ewakuacja z Węgier — és 1982-ben írt Emlékiratai a Sikorski Intézet és Múzeum Levéltárában található Londonban. APISM London, B.I. 119/A. 15 oldal gépirat.

[36] AAN Warszawa, SG 616/277 330–331. Emisarski vk. alezredes katonai attasé 4/38 sz. szigorúan titkos jelentése a vkf. 2. o. vezetőjének 1938. október 17.

[37] AAN Warszawa, SG 616/205. 147–149.o. Emisarski vk. alezredes katonai attasé 38/38/tjn. sz. szigorúan titkos jelentése a vkf. 2. o. vezetőjének, 1938. november 14.

ber 5-én tett danzigi deklarációját tekintik érvényesnek[38], amit Beck 1938 januári látogatásakor a németek megismételtek. Danzignak önkormányzata van — tette hozzá — s ezt a lengyel kormány tiszteletben tartja, abba nem avatkozik be, majd figyelmeztette tárgyaló partnerét, hogy semmiféle egyezményre nem lát lehetőséget, ami a város Birodalomhoz csatolását célozná. Ribbentropot nem hagyta nyugodni az a tény, hogy elutasították és a beszélgetés befejezése után megcsillantotta a közös magyar-lengyel határ lehetőségét, sőt kérdéssel is élt: „Mikor veti fel a német kormánynak ezt, mint lengyel követelést?"[39]

A tárgyalások második és harmadik menete is rövidesen bekövetkezett. 1939.január 5-én és 6-án Beck Berchtesgadenben tárgyalt Hitlerrel, Münchenben külügyi partnerével. Az ügy fontosságára való tekintettel furcsa módon először nem négyszemközti találkozón kísérelték meg a lehetetlent.[40] A kancellár nyilatkozatára, hogy ő változatlanul és állandóan a politikai kapcsolatok fenntartására törekszik az 1934-es egyezmény szellemében, megjegyzésére, hogy a Szovjetunió Lengyelországot is fenyegeti, és ezért neki szükséges Lengyelország létezése, újabb megjegyzésére, hogy Danzig német város és egyszer újra bizonyosan visszatér Németországhoz, Beck röviden fogalmazott. Kijelentette, hogy Danzig kérdésében nem lát semmiféle egyenértékű cserelehetőséget. Ezt a lengyel közvélemény város iránti különös érzékenysége sem engedné meg.[41] Természetesen a Közép-európai status quo rendezése is szóba került. A magyar politikát kárhoztatta Hitler, amiért Kárpátalja kérdése megoldatlan, mert a Szudéta-válság idején Magyarország nem lépett fel aktívan katonailag. A németek sürgősnek találták a kérdés rendezését, a tárgyalásokat január 25–26-án folytatta Varsóban a két külügyminiszter, ismét sikertelenül. Ribbentropot a köztársasági elnök Mościcki[42] is fogadta. A lengyel fél mindösszesen olyan ajánlatot tett csak, hogy amennyiben a Népszövetség kivonulna Danzigból, ott a status quo addig állna fenn, amíg a lengyel-német megegyezés ezt nem rendezné. A közös lengyel-magyar határt Ribbentrop ismét felajánlotta Becknek, de az még csak nem is reagált rá, mert azért Danziggal kellett volna fizetni.[43] A nemzetközi helyzet mégis úgy alakult, hogy Danzig és a közös

[38] Danzig jogi és politikai helyzetében nem lesz változás, az ott élő lengyel kisebbség jogait tiszteletben tartják, a Danzigra vonatkozó lengyel jogokat nem fogják megsérteni. Lipski jelentése a Hitlerrel folytatott tárgyalásról. Szigorúan titkos. 1937. október 5. *Szembek* i.m. T.III. 382–384 és Sztójay jelentése a küm.-nek 1937. november 27. MOL K63 küm.pol. 1938–17/25–3562.

[39] *Sierpowski Stanisław*: Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego T. III. 1935–1939. Poznań, 1992. 403. sz. dok. A tárgyalásnak csak a Danzigra vonatkozó részét közli.

[40] A tárgyaláson Hitler, a két ország külügyminisztere és követe, valamint Beck kabinetfőnöke volt jelen.

[41] *Szembek* i.m. 403.o. Lipski-Szembek, Lubieński-Szembek elemzése a tárgyalásokról 1939.január 9-én a külügyminisztériumban és uo. január 10-én Beck külügyminiszter és Szembek politikai államtitkár megbeszélése. Lásd: német feljegyzés a tárgyalásokról. ADAP Seria D. IV. 119.sz. dok. (A továbbiakban: ADAP i.m.)

[42] Mościcki Ignacy (1867–1946) – kémikus, egyetemi tanár Fryburgban és Lembergben. Köztársasági elnökké választották 1926-ban és 1933-ban újabb 7 évre. 1939. szeptember 17-én a szovjet támadás napján a kormánnyal együtt a szövetséges Romániába menekült, ahol internálták. Miután ő és kormánya lemondott, az internáltak közül magánemberként a román kormány engedélyével egyedül ő távozhatott, 1939 decemberében Svájcba. Részletesebb életrajzát lásd: PSB. T. XXII. 1977. 143–148.

[43] Ribbentrop varsói tárgyalásairól *Szembek* i.m. T.IV. 479–480 és ADAP i.m. 126.sz. dok.

lengyel-magyar határ létrejötte nem függött össze. Csehszlovákia felbomlásakor 1939. márciusában a két kormány és a közvélemény örömére ez bekövetkezett.

A német kormány, miután Beck az ismételt meghívás[44] ellenére sem jelent meg Berlinben, rövidesen a fegyveres megoldás mellett döntött. Ezután lavinaszerűen követték egymást az események, az ok-okozati összefüggésekben mindegyik fél a másikat okolta, illetve saját lépését a másikéval igazolta. Beck 1939 április elején Londonban tárgyalt. Éppen akkor, amikor vonattal átutazott Berlinen, a német hadsereg főparancsnoksága megkapta a feladatot a Lengyelország elleni katonai fellépés kidolgozására. Egy nappal azután, hogy Beck elutazott Londonból, a tárgyalások eredményét írásba foglalták, mely szerint Lengyelország és Nagy-Britannia kész egymással kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötni.

A lengyel történetírás ezt garanciális egyezménynek nevezi.[45] A német válasz 1939. április 27-én érkezett meg. Felmondták a lengyel-német megnemtámadási egyezményt. Hivatkozási alapul a londoni tárgyalások szolgáltak.[46] Mindkét országban folytatódtak a katonai előkészületek. A lengyel kormány folytatta a szakaszonkénti részleges mozgósítást. Megkezdték a hadsereg magasabb egységeinek háborús létszámra emelését, majd háború esetére kijelölt helyüket elfoglalták a határ mentén[47]. A lengyel kormány egyre több hírt kapott, — egyiknek sem adott hitelt, — hogy a németek meg fogják támadni, és arról is, hogy a Szovjetunió és Németország megegyezése lehetséges. Ebben a nemzetközi helyzetben került sor a kormányzó és Orłowski követ általunk ismert 1939. május 10-i és május 26-i megbeszéléseire.

Az első megbeszélésről nem maradt fenn a követ jelentése, ha egyáltalán készített erről kormányának írásbeli jelentést. Inkább az a valószínű, hogy olyan bizalmas tartalmú volt a május 10-i audiencia, hogy erről Orłowski csak szóban jelentett Varsóban Beck külügyminiszternek. Ezt valószínűsíti az is, hogy május 18-án Varsóban volt, ahol Beck külügyminiszterrel és Szembek államtitkárral[48]

---

[44] *Szembek* i.m. T.IV. 527. tájékoztatás a Lipski-Ribbentrop megbeszélésről 1939. március 23.

[45] Az egyezmény szövege *Szembek* i.m. T.IV. 716–718. és DBFP. Third series, Vol. V. Doc. No.16. Az aláírók Raczyński Edward londoni lengyel követ és Cadogan Alexander, a brit külügyminiszter állandó helyettese. Az aláírás dátuma 1939. április 7. A végleges kölcsönös segítségnyújtási szerződést, titkos záradékkal 1939. augusztus 25-én írta alá Raczyński és Halifax külügyminiszter. Az egyezmény azonnal életbe lépett. Lengyel és angol nyelvű változata *Szembek* i.m. T.IV. 764–769.o.

[46] A német kormány jegyzéke a lengyel kormánynak 1939. április 27-én *Szembek* i.m. T.IV.718–723.o; a lengyel kormány válaszjegyzéke 1939. május 5-én: Monitor Polski 104.sz. 1939. május 6.

[47] Részleges mozgósítást négy ízben hajtottak végre. 1939. március 23-án, augusztus 13, 23, és 27-én. A terv szerint a fegyveres erők háromnegyed részét nem nyilvánosan mozgósították, ebben négy hadosztályt részben nem nyilvánosan. Az általános mozgósítás csak hét gy.ho.-t, a ho. tüzérségen kívüli nehéztüzérséget, a tartalékközpontok, a szolgálatok és a menetbiztosító egységek tagjait érintette. Az általános mozgósítást augusztus 29-én rendelték el, 30-i hatállyal. Éppen elkezdték a plakátokat kiragasztani, amikor Franciaország és Nagy-Britannia varsói követei kormányaik nevében kérték a mozgósítás 24 órával történő elhalasztását, mert Chamberlain Hitlernek írt levelére várták a választ.

[48] Szembek Jan, gróf (1881–1945) – Bécsben a Theresiánumot és a Konzuli Akadémiát végezte. 1905–08-ig Boszniában a Landesregierung (tartományi kormány) referense. A szolgálatból saját kérésére távozott. Nagy önuralom jellemezte, átlagon felüli intelligenciával rendelkezett. Németül, franciául anyanyelvi szinten, románul, magyarul jól beszélt. A Tanácsköztársaság előtt 1919 március 15-én nevezték ki a magyarországi lengyel misszió vezetőjének. Bécsből látta el feladatát, Budapestre csak augusztus 9-én érkezett. Megbízólevelét október 9-én adta át, mint a lengyel kormány delegá-

tárgyalt. Ez utóbbinak mondta el, hogy neki a kormányzó amiatt „rimánkodott", hogy Lengyelország ne idézzen elő háborút, mert valószínű magára marad a német-lengyel konfliktusban, francia és angol szövetségesei cserben fogják hagyni. Amennyiben a kormányzó ezt valóban kijelentette, az arra utal, hogy a berlini tervekkel a legmesszebbmenőkig tisztában volt és belőlük olyan következtetést vont le, ami józan előrelátásról tanúskodik. Az Orłowski-Szembek megbeszélésről a külügyi államtitkár azt jegyezte fel naplójába, hogy a kormányzó szerint egy bekövetkező világháborúban az angolok fognak győzni, mert „akik uralkodnak a tengeren, azok megnyerik a háborút".[49] Határozottan kijelentette a követnek, hogy amennyiben Németország megtámadná Lengyelországot, és ehhez erőszakkal vennék igénybe Magyarország területét, „akkor Magyarország fegyverrel a kézben fog ellenállni." Meglepő, hogy a kormányzó mennyire őszinte volt Orłowskival. Még azt is a tudomására hozta, hogy Csákyt és Telekit berlini útjuk előtt (1939. április 29-én érkeztek hivatalos látogatásra) arra utasította, hogy a fentieket hozzák a német fél tudomására. A tárgyalások során ez nem került szóba, így a magyar kormányférfiak is hallgattak erről.

Személyes jelentéstétele után a követ visszaérkezett Budapestre. Ismét audienciát kért, 1939. május 26-án fogadta a kormányzó. Beck külügyminiszter nevében megköszönte a május 10-i audiencián elhangzottakat.[50]

Nem sokkal ezután, június 16-án a követ együtt reggelizett a követségen Csákyval. A kérdés szóba került, de ez utóbbi nem válaszolt egyértelműen[51]. A magyar külügyminiszter, a kormányzótól eltérően csak azt valószínűsítette, hogy Magyarország álláspontja a körülményektől fog függni. Mindenesetre tény, hogy 1939. július 24-én Teleki két levelet írt Hitlernek. A másodikban fejti ki a magyar miniszterelnök, hogy lehetetlennek tartja Magyarország bármilyen részvételét egy esetleges német–lengyel fegyveres konfliktusban.[52] Erről írta Ciano, hogy az első levél a második érdekében született.

A lengyelek tragédiáját nemcsak a Wehrmacht erőfölénye, a „furcsa háború" tetőzte be, hanem az 1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötött szovjet-német megnemtámadási egyezmény, a hozzá csatolt titkos záradékkal.[53] Az egyezménynyel a nemzetközi közvéleményt és a politikusokat félrevezették, megtévesztették.

---

tusa (Külügyi Közlöny 1921. 6. sz. 71.), követként szolgál itt (1921–24), majd Brüsszelben (1924–27) és Bukarestben (1927–32). 1939. szeptember 30-ig külügyi államtitkár. Románián keresztül Beck külügyminiszter megbízásából 1939. szeptember 19-én érkezett Budapestre. A kormányzó nem fogadta. A követségen Esterházy Jánossal és Szapáry Antallal tárgyalt, majd Párizsba távozott. A Sikorski kormány nem tartott igényt szolgálataira.

[49] *Szembek* i.m. T. IV. 604–605.o. Naplóbejegyzés az 1939. május 18-i Szembek – Orłowski megbeszélésről. Lásd a 7.sz. közölt dokumentumot.

[50] Orłowski jelentése a külügyminiszternek 1939. május 31. Lásd a 8.sz. közölt dokumentumot.

[51] Orłowski jelentése a külügyminiszternek 1939. június 18. Lásd a 11.sz. közölt dokumentumot.

[52] Magyarország és a második világháború. Budapest, 1966. 99; 100 sz. dok.

[53] Az egyezmény orosz és német nyelvű, az eredetiről készült olvasható nyomdai másolata a titkos záradékkal együtt, a szerződő felek sk. aláírásával. *Szembek* i.m. T.IV. 752–760 o; és lásd Nazi-Soviet relations 1939–1941, Washington, 1948. 78.o; *Koźmiński Maciej:* Bevezetés egy magabiztos magyarázkodáshoz. Századvég, Budapest,1987. 4–5.sz. 144–151.o; az egyezmény magyar nyelvű szövege a titkos jegyzőkönyv nélkül: *Halmosi* i.m. 408–409.

Nem szolgált ez az egyezmény mást, mint Kelet-Európa felosztását a Baltikumtól Besszarábiáig, benne Lengyelország negyedik felosztásával. A béke utolsó napján Hory tárgyalt Szembek külügyi államtitkárral[54], aki szerint háborúra csak akkor nem kerül sor, ha Hitler visszavonja követeléseit.[55]

Ezen a napon 17^{30}-kor Orłowski újabb titkos audiencián járt a Várpalotában. Varsóba küldött rádió-számjeltáviratából kiderül, hogy Magyarország álláspontja Lengyelország iránt változatlan, „teljes szívvel velünk van" – jelentette a követ.[56] Az audiencia idején Varsó utcáin már megjelentek az általános mozgósítás plakátjai.

Vajon a lengyel vezetés tudatában volt-e a német veszélynek? Ha igen, miért nem engedtek a danzigi kérdésben?

Az igen mellett szól több jelentős vezető, így például Sosnkowski vezérezredes[57] a hadsereg főfelügyelőjének véleménye, amit világosan közölt Orłowskival a krakkói repülőtéren 1938 májusában, amikor az Varsóba utazott Beckhez: „A németek ötször erősebbek nálunk és háború esetén szétvernek bennünket"[58]. Az, hogy a tábornok eleve figyelembe vette-e a Nyugatiak be nem avatkozását és kijelentése így értendő-e, nem tudjuk. A lengyelek részéről tett azon kijelentés — jöjjenek a németek, nem félünk — egyáltalán nem minősülhet nagyhangúnak, a realitásokat nélkülözőnek, mert úgy vélték, hogy a francia és az angol szövetséges oldalán vívandó háborút már 1939-ben megnyerik. Ez az egyik alapja annak, hogy

---

[54] Lásd a 14.sz. közölt dokumentumot. Szembek külügyi államtitkár feljegyzése Hory magyar követtel 1939. augusztus 31-én lefolytatott megbeszéléséről.

[55] Hory számjeltávirata a külügyminiszternek, 1939. augusztus 31. MOL K63 küm.pol. 1939-17/7-4245.

[56] Orłowski 137.sz. rádió-számjeltávirata a külügyminiszternek, 1939. augusztus 31. Lásd a 13.sz. közölt dokumentumot.

[57] Sosnkowski Kazimierz (1885–1969) - Műszaki egyetemet végzett Lembergben. 1914 előtt a lengyel paramilitáris alakulatokban végzett munkát. 1905-től a Szocialista Párt tagja. Felsőfokú katonai végzettséggel nem rendelkezett. 1918 után hivatásos katona, vezérezredes, államférfi. Az I. vh. alatt a Lengyel Légiókban, Piłsudski egyik legközelebbi munkatársa, együtt ültek a magdeburgi börtönben (1917–18). Hadügyminiszter-helyettes (1919–20; 1924–25). A szovjet-lengyel háború alatt a tartalékhadsereg megszervezője és parancsnoka. 1927–39-ig a hadsereg főfelügyelője, vezérezredes 1930-tól. A szeptemberi hadjáratban a déli front parancsnoka. A kormányzó 1938-as februári látogatásakor vele is tárgyal. Magyarországra érkezik 1939. október 6-án. A határról felhívja Orłowski követet, Ungvárról Esterházy János hozta gépkocsiján a fővárosba. Néhány nap után elhagyta Magyarországot, a németek már érdeklődtek felőle a HM-ben. A kormányzó is titokban fogadta. Párizsba ment, a kormány megbízta a hazai földalatti katonai szervezet kiépítésével (Fegyveres Harci Szövetség). Ennek parancsnoka 1939–1940-ben. A köztársasági elnök kijelölt utóda 1940–1941-ben. Sikorski halála után a Nyugat-európai lengyel haderő főparancsnoka. A varsói felkelés idején napiparancsában bírálta a szövetségeseket, mert azok cserbenhagyták Varsót. Churchill követelésére leváltották, Angliát is el kellett hagynia. Csak Kanadába kapott beutazó vizumot azzal, hogy az országot négy évig nem hagyhatja el. Ott hunyt el 1969-ben. Magyarországi megérkezésének, tartózkodásának és elutazásának körülményeit Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Szerk.: Antal László, Budapest 1985. 610–611.o. (A továbbiakban: Barátok i.m.) tévesen közli. Nem 1940 október elején utazott Magyarországon keresztül Franciaországba. Ez pontosan egy évvel korábban történt. HL HM Eln. 21. 1939-52691. Katonai pályájának adatai: Kryska-Karski Tadeusz – Żurakowski Stanisław: Generałowie Polski Niepodległej. Warszawa, 1991. 26.o.

[58] *Orł*owski 1963-ban kiadott visszaemlékezései „Pierwsze wiadomoci o wojnie" - A háború első hírei. Kultura Paryż, 1963. nr.3. 112–117.o.

nem engedtek a németeknek. A közvélemény, amely a németeknek akár egy talpalatnyi föld átengedését is ellenezte, csak megerősítette a kormány álláspontját.

Az augusztus 31-i audiencia idején már érvénybe lépett a Londonban 1939. augusztus 25-én megkötött angol-lengyel kölcsönös segítségnyújtási szerződés, annak titkos záradékával[59]. Vajon ha a lengyelek helyében bárki más rendelkezik hasonló biztosítékokkal, nem ugyanolyan magabiztosan nyilatkozik-e? Minden bizonnyal igen. Az OKW vezetője, Keitel tábornok a nürnbergi perben elismerte, ha Franciaország és Nagy-Britannia azonnal aktívan beavatkozik és nem furcsa háborút vív, az Németország vereségével végződött volna már 1939-ben. A második világháború végeredményének ismeretében csak kérdéssel élhetünk: a lengyel vezetést azért terheli felelősség, mert bízott szövetségeseiben? Sokkal inkább a nyugatiakat, mert nem vállalták az aktív fellépés kockázatát 1939 szeptemberében.

Annak, hogy a lengyelek Danzig esetében nem engedtek Hitlernek, a fentieken kívül voltak más okai is. Danzig helyzetét és jogállását a békeszerződések garantálták. Ahhoz, hogy azt kétoldalú lengyel-német egyezménnyel módosítsák, olyan nagy bizalomra lett volna szükség a németek felé, ami a lengyelekben nem volt meg. Nem is lehetett, és ennek történelmi okai vannak. Sohasem bíztak meg bennük, ősi ellenségnek tekintették őket, s ez viszont is így igaz[60]. Nem hittek a lengyelek a német lovagrendnek (Grünwald 1410[61]), a napóleoni háborúk idején a poroszoknak, az első világháború alatt a császári Németországnak. Miért hittek volna Hitlernek aki a müncheni egyezmény után kijelentette, hogy nincs több követelése?[62]

Lengyelország csak magában és szövetségeseiben bízhatott. Nem ez volt az első eset, hogy cserbenhagyták őket. Azt pedig végképp nem tudhatták, hogy minden feltételezés ellenére Hitler és Sztálin egyezsége mégis létre fog jönni.[63] Ez egész Közép-Kelet-Európa tragédiája volt, melynek bizonyos következményei csak 1990–1991-ben értek véget.

A tanulmányunk után közölt diplomáciai iratok a Magyar Országos Levéltárban, és az Új- és Legújabbkori Levéltár külügyminisztériumi levéltárában található Varsóban. Az előbbiek bizonyosan nem ismeretlenek a korszak történészei előtt. Mégis közzé tesszük, mert kiegészítik a lengyel diplomáciai okmányokat, melyeket saját fordításban közlünk.

---

[59] *Halmosi* i.m. 471–473. o; lengyel és angol nyelvű változata *Szembek* i.m. T.IV. 764–769.

[60] Piłsudski örökül hagyta Beck külügyminiszternek 1934-ben: „Kísérje mindenkor éber figyelemmel a gdański helyzetet és a német politika erre vonatkozó lépéseit, mert Danzig mindig pontos hőmérője lesz Németország Lengyelországgal szembeni valódi szándékainak. Lásd: Hory jelentése a küm.-nek 1939. június 17. MOL K 63 küm.pol. 1939-17/7-3820.

[61] Az egyesült lengyel-litván hadak győzelme a német lovagrend felett.

[62] A római lengyel követ Długoszowski Bolesław jelentése a külügyminiszternek a Cianoval lefolytatott beszélgetésről 1939. V.16-án. In: *Szembek* i.m. T.IV. 736–740.

[63] Beck szerint: „A németekkel szemben kockáztathatjuk ugyan a szabadságunk elvesztését, de az oroszok ellenében elveszíthetjük még a lelkünket is" *Lengyel* i.m. 99.

FÜGGELÉK

1.

ORŁOWSKI BUDAPESTI LENGYEL KÖVET 30.SZ. JELENTÉSE BECK KÜLÜGYMINISZTERNEK

Budapest, 1938. X. 16.

Szigorúan titkos!

Ma de 10^{30}-kor a kormányzó szárnysegéde 11^{30}-ra audienciára kért a kormányzóhoz. Előtte telefonon összeköttetésbe léptem Sędzielowskival[64], aki a külügyminiszter úr utasítására figyelmembe ajánlott néhány dolgot, a tegnap Hory követ úron keresztül Szembek (külügyi) államtitkárnak átadott magyar jegyzékkel kapcsolatban, mely szerint a jegyzéket jóindulatúlag értékeltük, mert bizonyos diplomáciai lehetőségeket ad nekünk. A magyar kormány jegyzékét örömmel fogadta a közvélemény Lengyelországban, annál is inkább, mert az előző állásfoglalás szerint a magyar kormány csak a négy nagyhatalom kormányához fordult,[65] ami a lengyel társadalomban bizonyos nyugtalanságot keltett.

A kormányzó, mint mindig, előzékenyen és szivélyesen fogadott. Az asztalon lévő megkezdett iratra mutatva azt mondta, hogy éppen levelet ír a köztársasági elnök úrnak és javasolja, hogy az október 25-ére tervezett magyarországi látogatását halassza el egy későbbi időpontra.[66] Elmondta, hogy a jelenlegi helyzetben bizonyára a köztársasági elnök úrnak is kedvező lenne a látogatás elhalasztása, mert biztos benne, hogy jelenleg Csehszlovákián átutazni nehéz lenne neki. A levelet Hory[67] követ úr a közeli napokban adja át Varsóban.[68]

Ezután a kormányzó rátért a jelenlegi politikai helyzetre. Szerinte ma Magyarország történelmének legfontosabb pillanatait éli, számítanak barátságunkra és nem szükséges fejtegetnie, hogy Magyarország milyen érzésekkel viszonyul Lengyelországhoz. A kárpátaljai közös határ megvalósítása kétség kívül a legfontosabb dolog. Sajnos a feltételek úgy alakultak, hogy a krízis abban a pillanatban jelenkezett, amikor erre Magyarország a legkevésbé sem volt felkészülve.[69] „Saját

[64] Sędzielowski Mieczyslaw (1904 – ?) jogi doktor, 1927-től a külügyminisztériumban. A politikai referatúra vezetője a külügyminiszter kabinetirodájában.(1935–39)

[65] DIMK II.k. 525.sz.dok.

[66] A lengyel köztársasági elnök válaszát lásd a 2.sz. dokumentumban.

[67] Hory András (1883–1971) Hivatásos diplomata. Varsói magyar követ, ahol megbízólevelét 1935 május 2.-án adta át. 1939. szeptember 17-én a lengyel kormánnyal együtt Románia területére lépett. A kormányt internálták, ő hazaérkezett.. Visszaemlékezései a MTA Könyvtárának Kézirattárában találhatók, Ms.10.864./1–10 jelzet alatt. A belőle készített válogatás Bukaresttől Varsóig címmel 1987-ben jelent meg. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Hory 1962-ben feleségével együtt kivándorolt Ausztriába. Bécsben 1967-ben megjelentetett egy vissszaemlékezést, Még egy barázdát sem címmel.

[68] A levelet külön futár vitte Varsóba 1938. október 17-én. MOL K64 küm.res.pol. 1938–17–1107. A levelet lásd Warszawa, MSZ PD. t. 888. A kormányzó valójában a nemzetközi helyzetre való tekintettel kérte a látogatás elhalasztását.

[69] 1938. augusztus 21–26 között a kormányzó, Imrédy miniszterelnök és Kánya külügyminiszter tettek látogatást Németországban. Hitler javasolta, hogy Magyarország fegyveresen támadja meg

természetem ellenére, mondta a kormányzó, és egész népünk beállítottsága ellenére kénytelen voltam őt visszatartani felelőtlen lépésektől." Ezeket látható elérzékenyüléssel mondta. Az adott pillanatban háború előidézése Magyarország számára katasztrófát jelentett volna, mert a csehszlovák hadsereg bizonyára Európa technikailag legjobban felszerelt hadserege és Budapest csak öt perc repülési távolságra lévén a csehszlovák határtól, azonnal porig rombolható. Ilyen körülmények között nem lehetett másként cselekedni. El kellett fogadni a müncheni döntést[70] és segítség után nézni a barátoknál.

A kormányzó távollétében, amikor legutóbb látogatást tett Göringnél Kelet-Poroszországban, az ő tudomása nélkül és meggyőződése ellenére Budapesten eldöntötték, hogy Kárpátaljára diverzáns egységeket küldenek. Az egységek átlépték a határt és bizonyos feladatokat elláttak. Jelenleg azonban a határt úgy őrzik, hogy a tevékenységet Magyarországról küldött emberekkel feltölteni nem lehet, mert erős harcokba keverednének mindjárt a határon és, felfednék az egész ügyet. Az akciót megszűnés fenyegeti, mert az egységek nagy veszteségeket szenvedtek, és vagy Magyarországra, vagy Északra verekedték[71] át magukat. Tekintettel arra, hogy az akciót elkezdték, szerény méretekben folytatni kell. A kormányzó megkérdezte tőlem, hogy vajon lehetséges lenne-e aeroplánnal nem nagy számú diverzánst Lengyelországba szállítani, akik lengyel önkéntesekkel megerősítve — ők ismerik a ruszin nyelvet — mennének Kárpátaljára. Válaszomban biztosítottam a kormányzót arról, hogy a magyarok erőfeszítései nálunk teljes szimpátiával találkoznak, és rámutattam, hogy ez a taktika német és lengyel vonatkozásban a legjobb eredményeket hozta. Megemlítettem, a lengyel diverzánstevékenység Cieszyni Sziléziában nagyobb erőkkel folyt, mint a Szudétákban.[72] Tudom, hogy milyen nehézségbe ütközik a magyar akció, mert ismeretes előttem, hogy a magyar önkéntesek között egyáltalán nincs olyan ember, aki ruszinul beszélne. A kormányzó kérését továbbítom Varsóba, annak ellenére, hogy tudom: egy ilyen akciót olyan váddal illetnének, hogy Lengyelország diverzánsokat küld. Kinyilvánítottam, hogy a magyar menekülőket[73] Lengyelországban fogadjuk és gondoskodunk róluk. A látogatásról elmondtam, hogy ez idő szerint Varsóból nincs hírem annak elhalasztásáról és nyomatékosan hangsúlyoztam azt a véleményemet, hogy amennyiben úgy ítélik meg Varsóban a politikai helyzetet, hogy a magyar-lengyel barátság demonstrálása megköveteli a köztársasági elnök látogatását, az még akkor is létrejön, ha személyét veszély és bizonyos kellemetlenségek fenyegetik...

A kormányzóval, Bethlennel, Kozma volt miniszterrel folytatott beszélgetések között azonosságot véltem felfedezni, mert ez utóbbi szintén a diverzánsok

---

Csehszlovákiát, Németország segíteni fog. A magyar vezetés ezt elutasította. Lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország, Budapest, 1968. 133–139. sz.dok.

[70] Az 1938. szeptember 29-én Münchenben meghozott négyhatalmi döntésről van szó.

[71] Parancsuk úgy szólt, hogy diverzáns feadataik elvégzése után Lengyelországba menjenek.A csehszlovák fegyves erőkkel történt tűzharcban sokan elestek, megsebesültek és fogságba estek. Kisebb részük átjutott Lengyelországba. Lásd a 29.sz.jegyzetet is.

[72] Utalás arra, hogy az 1938. szeptemberi Szudéta-válság idején a lengyel diverzáns tevékenységet Szilézia Csehszlovákiához tartozó részén nagyobb erőkkel folytatták, mint a németek a Szudéta-vidéken.

[73] A követ a Rongyos Gárda Lengyelországba átjutott tagjait nevezi menekülőknek.Lásd a 28.sz.jegyzetet.

aeroplánnal történő szállítását említette. Neki más biztosítékokat adtam és ezügyben a magyar kormányhoz irányítottam. A kormányzó álláspontja a látogatás elhalasztásáról kétségkívül kormánydöntés következménye, amit Kánya úr inspirált, akinek politikáját — ahogy pillanatnyilag látom — a látogatás megzavarná. Ő egyáltalán nem Lengyelországra támaszkodik, s úgy ítéli meg, hogy a cseh kérdés magyar szempontból történő megoldásához Lengyelország mint tényező nem járulhatna hozzá. Gondolom, Kánya úr azt képzeli, hogy a 13-áról 14-ére virradó éjszakán átadott jegyzékemmel[74] csendben be akarunk tolakodni a négy nagyhatalom közé[75], s nem az objektív előzmények alapján ítél. Meg vagyok róla győződve, hogy így értelmezte, mert a budapesti diplomaták között elterjedt az a hír, hogy Lengyelország Magyarországot kozkázatos lépések megtételére beszélte rá. Két napja annak ellenére nincs semmi hírem a külügyminisztériumból Darányi és Csáky missziójáról[76], hogy éjjeli tiltakozásom után kétszer jártam már Apornál, és tegnap telefonon bejelentkeztem Csákynál. Kányánál nem, és nincs is szándékomban ezt megtenni, csak akkor, ha a külügyminiszter úr erre egyértelműen utasít. Tegnap reggel voltam Apornál, akit emlékeztettem a Rahó-körösmezei vasútvonalra[77], ami iránt korábban nagy jóindulatot és érdeklődést mutatott. Sugalmazásomra eddig nem kaptam választ. Az itteni külügyminisztérium által inspirált mai sajtójelentésekben egyedül a Berlin-Róma tengely iránti magyarbarátságról és a magyar politika okosságáról van szó, ami teljesen a két hatalmas pártfogóra[78] számít. Egyetlen egy szó sincs Lengyelországról. Ez annál inkább jellemző, mert sajtókörökben erősen kritizálják a magyar politikát, ugyanakkor magánbeszélgetésekben csodálkoznak a külügyminisztérium utasításán[79], mert abban mérsékletre intik őket. Erről külön fogok jelenteni.

---

[74] Lásd a 31.sz. jegyzetet.

[75] Orłowski valóban neheztelt Kányára, mert Magyarország a tényleges nemzetközi erőviszonyok alapján elsősorban a németektől várt támogatást, és nem a lengyelektől.Fenti fogalmazása ebből fakadó sértődöttségére utal

[76] 1938. október 14-én Darányi Hitlerhez, Csáky Rómába Mussolinihez és Cianohoz repült, hogy tájékoztassák őket a kialakult helyzetről. Lásd: Wilhelmstrasse i.m. 149. sz. dok; DIMK II. k. 529, 530, 533 sz. dok.

[77] A románok Kárpátalja megszállásában (felosztásában) részt vettek volna, ha abban Lengyelország is részt vesz. Ez esetben Lengyelország, Magyarország és Románia egymás között 1/3–1/3 arányban osztozott volna a területen. Lengyelország csak arra volt hajlandó, hogy a románok tervét diplomáciailag támogassa. A magyar megszállás megindulásakor az volt a román kérés, hogy a magyar csapatok ne szállják meg a Huszt-Berezna-Bisztra-Wyszkówtól keletre eső területeket. A Honvédség előrehaladásának arányában csökkent a románok éhsége. Utoljára már csak négy románok lakta községet, a Lonka-Körösmezei vasútvonalat és a tőle keletre eső területeket kérték. Hory 63/pol. jelentése a külügyminisztériumnak 1939. március 19. MOL K63 küm.pol. 1939–17/7 – sokszorosított másolat. Hory külügyminisztere utasítására közölte Beckkel, hogy a magyar kormány elvileg a Körösmező-Tatárhágó vasútvonalat megfelelő tárgyalások után átengedheti Romániának. DIMK II. k. 543.sz. dok. A későbbi események azt igazolják, hogy a magyar kormány taktikai kijelentéséről van szó, a vasútvonalról valójában nem akart lemondani.

[78] Utalás Németországra és Olaszországra.

[79] A követ arra a feltételezésére utal, hogy a magyar sajtó Kánya utasítására nem szentel elég figyelmet annak a támogatásnak, amit Lengyelország nyújt a magyar revízió sikere érdekében.

Az olasz[80] és a német[81] követtel, különösen az elsővel feltűnően konzultálnak és ők nagy tevékenységet fejtenek itt ki. Ellenben engem nem hívtak eddig a külügyminisztériumba, de elképzelhető, hogy a további taktikát Hory követ úr mondja el, amiről én semmit sem tudok.

A komáromi tárgyalások felújításáról — amit Hitler és Mussolini javasolt — minden megnyilatkozásból azt gondolom, hogy a javaslatot Róma és Berlin valamilyen akciója fogja támogatni, azonkívül bizonyára Kánya iparkodott, hogy bennünket félreállítsanak. Ugyanakkor észrevettem, hogy ezt a magyar politikát kritizálta Kánya néhány politikus társa:[82] pl. Bethlen, Eckhardt, Kozma, két államtitkár más minisztériumokból, azután a Pester Lloyd főszerkesztője,[83] aki Kányával leginkább együttműködött és jelenleg is fő politikai szócsöve. A kormány számára a legnagyobb lidércnyomás lehet, ha a katonai körök, nem beszélve a radikális jobboldali ellenzékről, a saját egoista politikai céljaik érdekében kijátszszák a kormány ellen a lengyel kártyát.

Ilyen körülmények mellett határoztam el, hogy a kormányzónak előadom álláspontunkat. Elmondtam neki: Lengyelország távol áll attól, hogy háborút idézzen elő, vagy Magyarországot ilyen lehetőség elé állítsa. Úgy értékeltük, hogy erőteljes és határozott fellépéssel meg lehet akadályozni a háború kitörését. Ma — folytattam — akadémikus kérdés lenne azt vitatni, hogy Magyarország Lengyelországgal és Németországgal büntetlenül betörhetne-e a neki járó területekre. Ilyen vagy olyan feltételezéseket fel lehet állítani, de ennek ellenére állíthatom, hogy a kérdés a helyzet valós értékelésétől függött. Lengyelországról szólva, amikor lengyel Szilézia esetében ultimátumot adtunk át, bizonyos kockázatot vállaltunk, pl. az oroszok fellépését. Mégis, más előzmények értékelése megparancsolta nekünk, hogy ezt a kockázatot levegyük a napirendről. A kormányzó közben megjegyezte, hogy a dolgok természetéből adódóan a lengyel politika értékítélete találó volt. Magyarország esetében nem éreztük magunkat feljogosítva erre és nem adhattunk semmiféle tanácsot, de lehetőségeink határain belül ki akartuk fejezni, hogy a román fellépés kockázatát a minimumra csökkentettük. A magyar kormány feladata volt, hogy a helyzetet értékelje. A kormányzó itt újólag közbeszólt, fenntartva, hogy — Isten ments! — nem szemrehányást tesz, de amennyiben Lengyelország legalább két nappal előtte értesíti Magyarországot, hogy bevonul lengyel Sziléziába, akkor lehet, a dolgok másként alakulnak. Azt válaszoltam, hogy nem értesíthettük a magyarokat két nappal előtte, mert a döntést az utolsó pillanatban hoztuk,[84] de dönthettünk, mert minden adott volt. Nyomatékosan

---

[80] Vinci-Gigliucci Luigi Oracio (1936. december 12–1940. március 16)

[81] Erdmannsdorf Otto budapesti német követ (1937..május 11–1941. július 31.)

[82] Orłowski pontatlanul fogalmaz, mert Bethlen, Eckhardt, Kozma nem voltak Kánya munkatársai (csak a hozzá legközelebb állók), akikkel a követ is szoros kapcsolatban állt.

[83] Vészi József (1858–1940) író, költő, újságíró, szerkesztő. 1913-tól a Pester Lloyd c.félhivatalos kormánypárti lap főszerkesztője.1927-től örökös felsőházi tag.1929–1930-ban Magyarország képviselője a Népszövetségben.

[84] A müncheni konferencia másnapján Beck külügyminiszter azonnali javaslatára döntött a lengyel kormány arról, hogy ultimátumot küld Prágának, amelyben követeli a lengyelek által lakott területek kiürítését. A határidőt az átadástól számított 12 órában szabták meg. Tették ezt azért, mert Beck világosan látta, hogy a területekért nem csak Prágával, hanem Hitlerrel is tárgyalni kell. Ezt nem akarták. Lásd:.*Starzenski Paweł*: Trzy lata Beckiem, Warszawa, 1991, 94. Ugyanezen a

hangsúlyoztam, hogy saját felelősségünkre döntöttünk és ebben az ügyben nem kötöttünk a németekkel egyezséget. A magyar kormány tegnapi jegyzékét[85] pozitívan ítélik meg Varsóban, mert ad bizonyos diplomáciai lehetőségeket számunkra. A lengyel közvéleményben ez örömöt okozott. A kormányzó itt megkérdezte, hogy milyen jegyzékről van szó. Megmondtam, miután azt kérdezte, mit tartalmazott a jegyzék? Rövid ismertetés után folytattam. A jegyzék annál inkább örömet okozott, mert a magyar kormány előző döntése szerint csak a négy müncheni nagyhatalomhoz fordult[86], ami nálunk bizonyos nyugtalanságot keltett. Magyarország ugyanis nemcsak magát fosztotta meg attól a lehetőségtől, hogy a döntésben résztvevő legyen, hanem a döntésben való lengyel részvételt is kizárta (ausgeschaltet), holott Lengyelország a magyar kérdésben sokkal tovább ment, mint Olaszország és Németország. Nálunk ugyanis nemcsak a sajtó és a közvélemény foglalt el különösen kedvező álláspontot, hanem Lengyelország kormánya is mindenütt, ahol erre szükség volt — Romániában és Jugoszláviában is — kinyilvánította: a magyar-lengyel közös határ nem csak Magyarország érdeke, hanem Lengyelországé is. Amikor mindenütt máshol népszavazásról beszéltek, mi a terület Magyarországhoz csatolásáról beszéltünk, ami jogosan jár Magyarországnak. A kormányzó itt nagyon erősen tiltakozott, hogy Lengyelországot sohasem akarták megkerülni és állította, hogy kapcsolataink szivélyessége miatt nem látszott szükségesnek hozzánk fordulni. Sajnos abban a helyzetben, amiben Magyarország volt, csak az maradt hátra, hogy a müncheni nagyhatalmakhoz forduljanak. Ők intézték el, hogy a csehszlovákiai német területek Németországhoz kerüljenek és várható, hogy az összes biztosíték után, amit Hitler és Mussolini adott, a magyar követelések is elintézést nyernek. Észrevételeztem, hogy óriási különbség van a jelenlegi és a müncheni konferencia idején létezett helyzet között. A konferencia döntése mögött akkoriban ott álltak a német szuronyok, amelyek garantálták a Szudétákra vonatkozó határozatok végrehajtását. Jelenleg a német követeléseket kielégítették és azon kell elgondolkozni, hogy milyen végrehajtó szerv állna most a négy nagyhatalom döntése mögött, mert a pozsonyi rádió nyilatkozata szerint Csehszlovákia lábhoz tett fegyverrel tiltakozik. Egyedül a németek tehetnének valamit, de nem hiszem, hogy újból erőszakkal akarnának fenyegetni. Ilyen körülmények között, ha a müncheni négyhatalmi konferencia foglalkozna a kérdéssel, Magyarországnak egyedül kellene biztosítania a döntést. Végül biztosítottam a kormányzót változatlan barátságunkról Magyarország iránt. Láttam, hogy érveim nagy hatást tettek rá.

napon Lengyel Béla alezredes katonai attasét a vezérkari főnök Stachewicz, Hory követet Beck külügyminiszter 12 órára kérette magához. A vezérkari főnök kijelentette: „Prágában ezekben a percekben (valójában előző éjjel 23 óra 40 perckor - V.E.L.) nyújtotta át a lengyel kormány felszólítását, az Olzán túli területek kiürítésére, amelyet a lengyel csapatok meg fognak szállani." *Lengyel* i.m. 65. o; a lengyel jegyzék: *Szembek* i.m. T. IV. 444–446.

[85] A müncheni egyezményt aláíró nagyhatalmaknak címzett magyar jegyzéket Hory követ átnyújtotta Varsóban a külügyminisztériumban, egyúttal utalt a szöveg azonosságára. *Szembek* i. m. T. IV. 309.

[86] A magyar kormány jegyzéke a müncheni egyezményt aláíró nagyhatalmakhoz 1938 X. 16. DIMK II. k. 525. sz. dok.

A nála szokásos szívélyes módon búcsúzott el tőlem, teljesen félreérthetetlenül kijelentette, hogy egészségi állapota miatt Kánya úr ma már egyáltalán nem boldogul. Erre azt válaszoltam, hogy Kánya úr különlegesen intelligens ember, tehetséges diplomata, de az események különleges gyorsasággal történnek...

A kormányzó úr észrevétele megengedi azt a következtetést, hogy kormányátalakításra gondol. Az erről szóló híresztelések — mégha pletyka formájában is — de már tegnap eljutottak hozzám. Társasági körökben, melyek néha jó hír birtokába juthatnak, azt mondták nekem, hogy Imrédy miniszterelnök helyére újra Darányi kerül, Kánya úr helyén Csáky gróf lesz a külügyminiszter[87].

Minden előzmény, beleértve a kormányzóval lefolytatott fenti beszélgetés, ahhoz a következtetéshez vezet, hogy Magyarország pszichológiai és anyagi felkészületlensége miatt barátságunk teljessége ellenére a jelenlegi körülmények között számunkra veszélyes partner. Nem lehet magára hagyni, mert az ő néhány ügye még nagyobb mértékben a miénk is. Amennyiben Kánya úr továbbra is külügyminiszter marad, nem hiszem, hogy mi itt megfelelő befolyással rendelkeznénk, mert ő végső soron semmiből sem tanult, taktikája azt mutatja, hogy továbbra is a Ballplatzon[88] és hosszú berlini tartózkodása alatt a porosz junkerekkel lefolytatott beszélgetésekben beleivódott nézőpontból szemlél bennünket.[89]

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6597. 247–254. o.
Eredeti jelentés a követ sk. aláírásával.

2.

MOŚCICKI LENGYEL KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK VÁLASZLEVELE HORTHY KORMÁNYZÓNAK

1938. október 25-én

Őfőméltósága vitéz nagybányai Horthy Miklósnak, a Magyar Királyság Kormányzójának

Őfőméltósága!

Folyó év október 16.-án kelt levelének átvételét elismerve, arról biztosíthatom, hogy teljes mértékben osztom véleményét magyarországi utazásom elhalasztásának szükségességéről addig, amíg Közép-Európában megoldódik a politikai válság, ami remélem a közeljövőben megtörténik és kedvező lesz országaink számára.

[87] Imrédy maradt, de Kánya kikerült a kabinetből, 1938. XI. 28-án mondott le. Utóda valóban Csáky lett.

[88] Helyesen: Ballhausplatzon

[89] A követ véleménye túlzó. Kánya nem volt németbarát. Látta a hitleri Németország erejét és gátlástalanságát. Éppen a németek miatt volt kénytelen lemondani.

Rendkívül boldog lennék, ha Magyarországra utazhatnék és felkereshetném Őfőméltóságát, akinek Lengyelországban tett látogatása[90] felejthetetlen baráti és rokonszenves emlék.

Kérem fogadja Őfőméltósága mély tiszteletemet és őszinte baráti üdvözletemet.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ PD t. 879. 35. o. Gépirati fogalmazvány.
Az irat alján kézzel rávezetve: a külügyminiszteri kabinetiroda és a P III. pol. o.-nak jóváhagyásra X. 25-én; a szöveget a külügyminiszter jóváhagyta X. 25.

3.

HORY VARSÓI MAGYAR KÖVET JEGYZÉKE BECK LENGYEL KÜLÜGYMINISZTERNEK

135/biz. 1939.Varsó, 1939. március 19.

Miniszter Úr!

Kormányom utasítására van szerencsém Excellenciád tudomására hozni, hogy a magyar honvédség csapatai f. hó 18-a reggel elfoglalták Kárpátalja egész területét, és a kormány úgy határozott, hogy kiterjeszti a Magyar Királyság fennhatóságát a terület egészére. Ugyanakkor kormányom megtette a szükséges intézkedéseket, hogy biztosítsa az anyaországhoz csatolt terület közigazgatását.

Tájékoztatom Excellenciádat arról is, hogy a magyar kormány szándékában áll tárgyalásokat kezdeni Románia és független Szlovákia kormányaival abból a célból, hogy kölcsönös megegyezéssel rendezzék a határkérdést, ami megfelel kölcsönös érdekeinknek és az igazságosság szellemét követi.[91]

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry, t.6598. 49/W/13. 33–34.o. Az irat jobb felső sarkában kézzel rávezetve: telefon számjeltávirattal tájékoztatás céljából 1939. március 20-án megküldve Raczyński bukaresti lengyel követnek.[92]

4.

SZEMBEK KÜLÜGYI ÁLLAMTITKÁR FELJEGYZÉSE ORŁOWSKI BUDAPESTI LENGYEL KÖVETTEL 1939. MÁJUS 18-ÁN FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

A követ közölte az utolsó kormányzói audiencián elhangzottakat. Annak kezdetén szó volt a magyar sajtó lengyelellenes kijelentéseiről, különösen a Pester

[90] A kormányzó 1938. február 5–9 között tett hivatalos látogatást Lengyelországban.

[91] A jegyzékre 1939. május 4-én, ugyancsak jegyzékben válaszolt a lengyel külügyminiszter. Ennek lényege: „Várva, hogy a magyar kormány folytatni kívánja a már említett jegyzék utolsó bekezdésben foglaltakat, a lengyel kormány továbbra is kívánatosnak tartja az érintett államok közti jószomszédi kapcsolatokat." AAN Warszawa, MSZ. P III. Węgry. t.6598 49/W/13. 35–36.o. Fogalmazvány. Az irat aljára rábélyegezve: a tisztázatot Beck külügyminiszter 1939. május 4-én aláírta.

[92] Raczyński Roger (1889–1945) – földbirtokos, diplomata, bukaresti lengyel követ 1938–1940.

Lloydban megjelentekről. Orłowski követ tudja, hogy mindezeket a fellépéseket a magyar külügyminisztérium kezdeményezte. A kormányzónak csak annyit mondott, hogy ismeri a hírek forrását és hogy azok honnan erednek. Hangsúlyozta, hogy hasonló eseteket a németek természetesen már kihasználtak, érthető, hogy ez nem használ a magyar–lengyel kapcsolatoknak. Orłowski követ úgy véli, hogy kijelentései eredményesek voltak. Állítólag ezután a kormányzó megrótta a külügyminisztériumot, amely most megfelelő tekintettel van Orłowskira.

A beszélgetés további részében a kormányzó azt nyilatkozta Orłowskinak, hogy — amit Beck külügyminiszter speciálisan fontosnak tartott — berlini útjuk előtt utasítást adott Teleki miniszterelnöknek és Csáky grófnak, hogy alkalomadtán világosan mondják meg a német félnek, amennyiben a német hadsereg magyar területen át akar Lengyelországba menni, Magyarország fegyverrel a kézben fog ellenállni.

Orłowski Kánya volt külügyminisztertől tudja, hogy a magyar miniszterek ezt az utasítást nem hajtották végre — mert ahogy ők közölték —, nem volt rá szükség, ugyanis a németek nem álltak elő azzal a kívánsággal, hogy átvonuljanak Magyarország területén[93]. Orłowski követ egyébként biztos volt benne, hogy ez Csáky száján nem fog kijönni.

A beszélgetés alatt a kormányzó rimánkodott Orłowskinak, hogy Lengyelország ne idézze elő a háborút, mert ő személyesen nem biztos benne, hogy Anglia és Franciaország valóságos segítséget fog nyújtani.[94] Orłowski követ azt válaszolta, hogy mindenekelőtt a saját erőnkre számítunk. A németeknek tudniuk kell, hogy a velünk szemben támasztott követelések következtében harcolniuk kell velünk. Ha háborút kockáztatnak, mi felvállaljuk, akkor is, ha nekünk senki nem segít. Kétségkívül ez a háború sokba fog kerülni Lengyelországnak, az ország nagy pusztulását hozza, de egy biztos, az első heteket kibírjuk. A jelenlegi körülmények között a háborút Európában nem lehet lokalizálni. Az első időszak eltelte után mindenki Németországra fog támadni, még az olaszok is. Ha nekünk senki sem fog segíteni, egész biztos lesznek olyanok, akik kihasználják a helyzetet diverzáns akcióra Olaszország ellen. Mi egész biztos tovább kibírjuk a támadást, mint az olaszok. A kormányzó egyetértett a követ állításaival, de elismerte, hogy halvány fogalmai vannak az olasz hadseregről és gyengének ítéli azt meg. Úgy véli, a lehetséges fegyveres konfliktus csak az angolok győzelmével végződhet, mert akik uralkodnak a tengeren, mindig azok nyerik a háborút. Történelmi példákat hozott fel, kezdve a perzsa és a peloponnészoszi háborútól. Az egész beszélgetés alatt éreztem, hogy a kormányzó ragaszkodik a szívélyes kapcsolatokhoz Lengyelországgal. Orłowski követnek az a véleménye, hogy a kormányzó, a kor-

[93] Teleki és Csáky 1939. április 28–30-i berlini tárgyalásairól lásd Wilhelmstrasse i.m. 208–210. sz. dok.

[94] A kormányzó arra célzott, amit a történetírás később furcsa háborúként ismer. Véleményében szerepet játszhatott, hogy 1938-ban a nyugati nagyhatalmak cserbenhagyták Csehszlovákiát. Sztójay berlini magyar követ 1939.június 24.-én írott jelentésében hasonló feltételezést fogalmazott meg az angol politikával szemben. Lásd Sztójay 341. és 342. sz. bizalmas jelentéseit. MOL Küm.res.pol. 1939–27/b.-556 és 568. számon. In: Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. 3. kiadás, Budapest, 1966. 209–211.

mány egy része, az egész társadalom a német-lengyel szembenállásban a mi oldalunkon vannak.

A követ ezután elmondta, hogy a budapesti olasz követ[95] jónéhányszor kifejezte előtte aggodalmát és megkérdezte: miért ingereljük a németeket. Válaszában mindig hangsúlyozza, hogy Lengyelország senkire nem fog tekintgetni — sem Angliára, sem Franciaországra — és ha kell, támadni fog. Csáky elmondta Orłowskinak, hogy Mussolini haragszik ránk, mert úgy véli, a lengyel-német konfliktust lokalizálni lehet.

Forrás: Szembek i.m. T.IV. 604–605. o.

5.

VÖRNLE JÁNOS, A MAGYAR KÜLÜGYMINISZTER ÁLLANDÓ HELYETTESE NAPI JELENTÉSE ORŁOWSKI LENGYEL KÖVETTEL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

Budapest, 1939. május 24.

A kultuszminiszter[96] úr mai délebédjén találkoztam Orłowski lengyel követtel, aki arról panaszkodott, hogy a külügyminiszter[97] úr őnagyméltósága nagymérvű elfoglaltsága következtében nem tud azzal összejönni. Ennek következtében nekem jelenti be, hogy még a mai nap folyamán kihallgatást fog kérni a kormányzó úr Őfőméltóságától, akivel közölni kívánja legutóbbi varsói útján[98] szerzett impressziókat.

Orłowski szerint Lengyelországban optimizmus uralkodik. Mindeki elkészült a háborúra, amelytől azonban senki nem fél. Németországgal szemben egyenlő erőket tudnak felvonultatni, mert igaz ugyan, hogy a németek mégegyszer annyian vannak, de viszont Lengyelországnak húsz kiképzett évjárata van és azonkívül a születési többlet éppen mégegyszer akkora, mint Németországban. A lengyeleknek voltaképpen nincsen szükségük segítségre; nekik csak pénz kell és azt Angliától meg fogják kapni.[99]

A legutóbbi danzigi incidens[100] Orłowski szerint nem fog komplikációkra vezetni. Varsó eltökélt, hogy minden német provokációra egy fokkal nagyobb provokációval felel. A németekkel csak így lehet beszélni és meg van győződve arról, hogy a legutóbbi danzigi incidens gondolkodóba ejtette Berlint.

---

[95] Lásd a 87.sz.jegyzetet.

[96] Hóman Bálint (1885–1951) – vallás- és közoktatásügyi miniszter (1939.február 19–1942. július 3.)

[97] Csáky István (1894–1941) – külügyminiszter (1938. december 10–1941. január 27.)

[98] Orłowski jelentéstételre utazott haza, 1939 május 19-én érkezett vissza Budapestre.

[99] Orłowski itt a rá egyáltalán nem jellemző túlzással élt.

[100] 1939. május 12-én a danzigi hatóságok Piłsudski halálának negyedik évfordulóján nem engedélyezték a helyi lengyel stadionban tervezett megemlékező ünnepséget. Ráadásul a városi lengyel könyvesboltot megtámadták. Chodacki Lengyelország danzigi főmegbízottja tiltakozó jegyzéket nyújtott át a város szenátusának.

Ami a lengyel-magyar viszonyt illeti, sajnálattal állapítja meg, hogy az a legutóbbi időben felesleges módon rosszabbodott. Erre nincsen szükség, mert Lengyelország teljesen érti súlyos helyzetünket és Beck külügyminiszter kerülni fog mindent, ami bennünket kompromittálhatna Németország szemében. A lengyelek nem bánják, ha egy esetleges konfliktus esetén semlegesek maradunk, sőt azt is teljesen megértik, ha ez a semlegesség Németország számára kedvező. Irántunk való politikájukat csak abban az esetben változtatnák meg, ha Magyarország is csatlakozna a német-olasz megegyezéshez, amely esetben Lengyelország azonnal garantálná Románia határait, amit mindaddig amíg az utóbb említett eset be nem következik, el akarnak kerülni.

Levéltári jelzet: MOL K 63 küm.pol. 1939-17/7. 121-122. o.
Eredeti tisztázat, iktatószám, aláírás nélkül. Nyomtatásban: DIMK. IV. 171.sz.dok.

6.

ORŁOWSKI BUDAPESTI LENGYEL KÖVET JELENTÉSE BECK KÜLÜGYMINISZTERNEK

Nr. 21/ tjn. Budapest, 1939. május 31. T: tárgyalás a kormányzóval
Szigorúan titkos!

F.hó 10-én a kormányzó magához kéretett és másfél órás beszélgetésben érintette a lengyel-magyar, a lengyel-német és a német-lengyel kapcsolatokat. A beszélgetés tartalmát f. hó 18-án lehetőségem volt a külügyminiszter úrnak személyesen tisztelettel előadnom.

A miniszter úrtól május 19-én délután átvett utasítások után, Budapestre való visszaérkezésem után május 26-ára audienciát kaptam a kormányzótól. A beszélgetés elején megköszöntem és kifejeztem a lengyel kormány és személyesen a miniszter úr háláját a kormányzónak azért az álláspontjáért, amit a velem lefolytatott május 10-i beszélgetésben foglalt el, arra az esetre, ha német-lengyel konfliktus esetén a németek esetleg magyar területen akarnának átvonulni. A következőkben biztosítottam a kormányzót nemzetünk és a lengyel kormány Magyarország iránti változatlan barátságáról.

Hangsúlyoztam, hogy Lengyelországban nem volt semmiféle magyarellenes sajtóhadjárat. Az ellenzéki sajtó felelőtlen kicsapongásán kívül, megjelent néhány cikk, melyeket az a féltés jellemzett, hogy megőrzi-e politikai függetlenségét Magyarország. A lengyel állam újjászületésétől kezdve a lengyel politika változatlanul barátságos Magyarország iránt, a jó kapcsolatok fenntartása Magyarországgal alapelvvé vált; nekünk Lengyelországban volt már lehetőségünk meggyőződni arról, hogy aktuális politikai célok miatt elveket feladni még senkinek sem fizetődött ki.

Felsoroltam politikánknak érveit: annak ellenére nem ratifikáltuk a Trianoni békeszerződést, hogy abban az időben nagyban függtünk Franciaországtól, számos ilyen javaslat ellenére sem léptünk be a kisantantba, lehetőségeink szerint támogattuk Magyarországot a Népszövetségben, például I. Sándor király meggyil-

kolásakor[101], végül megemlítettem, hogy a külügyminiszter úr ez év áprilisában Londonban a tárgyalások során azért hárította el a román-lengyel szövetségi szerződés kiszélesítését, mert az ellentétes Magyarország iránti barátságunkkal.

Biztosítottam a kormányzót, hogy továbbra is ilyen politikát fogunk folytatni, feltétel nélkül támogatni fogjuk Magyarországot, hogy európai konfliktus esetén megőrizhesse függetlenségét. Úgy gondoljuk, a függetlenség megőrzésének legeredményesebb eszköze a hadsereg erősítése. Ugyanakkor ez igazolja bizalmunkat a magyar politika iránt.

Megértjük Magyarország nehéz helyzetét és tudjuk, hogy jószomszédi kapcsolatokat kell tartania Németországgal. Nem akarjuk Németország szemében kompromittálni, barátságunk szükségtelen és őket ingerlő kifejezésével. Éppen ezért az elnöki látogatás időpontját rájuk bízzuk. Megvalósulhat, amint az enyhülés létrejön Európában.

Végül eljutottam az utolsó, a kormányzó által az előző audiencián említett román kérdéshez. Elmondtam neki, hogy továbbra is szándékunkban áll Londonban képviselt álláspontunkat megtartani, és nem egyezünk bele a lengyel-román szerződés kiszélesítésébe úgy, hogy az felölelje a magyar-román határ garanciáját. Természetes, hogy álláspontunk fenntartása Magyarországtól függ. Példának okáért megemlítettem, hogy egy Németországgal kötött szerződés hatással lenne álláspontunk megváltozására. Nemcsak a németek, de Románia is számol a magyar-lengyel kapcsolatok megromlásával, ha úgy véli, megkaphatja nyugati határainak garanciáját.

Oroszország úgyszintén követelte tőlünk a Romániával kötött szerződés kiszélesítését, de elutasítottuk, sőt itt megállapítottam: Oroszország jól megértette, hogy nem akarunk és nem is fogunk magyarellenes politikát folytatni, amit tisztelettel fogadtak. Oroszország egyébként nem leplezi drasztikus németellenes beállítottságát és megérti, hogy Lengyelország nem sző összeesküvést a németekkel ellene, ahogy nem sző összeesküvést vele, Németországgal szemben. Ellenkezőleg, Oroszország tudja: Lengyelország védi őt a messzemenő német tervekkel szemben. Ilyen körülmények között nem gondoljuk, hogy létrejöhet a német-szovjet megegyezés. A német sajtónak az ilyen megegyezésre utaló célzása a lehető legrosszabb hatást váltotta ki Tokióban, ahol a német követség kénytelen volt megcáfolni a híreket. Ugyanakkor enyhülést tapasztalunk Japán és Anglia között.

Ami Olaszországot illeti, úgy látjuk, fél a háborútól és már teljes politikai függésbe került Németországtól, ami miatt Jugoszlávia kivételével egyre kevésbé fog érdeklődni a dunai államok iránt. Olaszország Németországhoz viszonyítva elég gyenge ahhoz, hogy egyenrangú partner lehessen. Ezért feltételezhetjük, hogy álláspontja egyre gyengébb lesz, annál is inkább, mert egyre láthatóbb az olasz tömegek ellenszenve Németország iránt.

A kormányzó hozzánk intézett felhívása kapcsán, hogy ne idézzük elő a háborút, biztosítottam őt politikánk békés voltáról. Nincs semmiféle agresszív

[101] 1934. XII. 9-én a Népszövetségben Komarnicki Tytus Lengyelország képviselője a marseillesi merénylet tárgyalásakor elmondott beszédében a legnagyobb óvatosságot ajánlotta. Kifejezte úgy Magyarország, mint Jugoszlávia iránti barátságát. *Szembek* i.m. T. I. dok. nr. 75. 189–192 o; és lásd: *Kovács:* i.m. 244–246.

célunk. Oroszországgal nem kötöttünk és nem kötünk németellenes szövetséget, tehát nincs oka Németország és Lengyelország ellentétének. Ugyanakkor nem akarunk mindenáron békét.[102] Danzig német város, mi csak függetlensége fenntartását kívánjuk és nem engedhetjük meg, hogy fontos kikötői jogainkat egy harmadik nagyhatalom ellenőrizze, ezért nem egyezhetünk bele, hogy Németország annektálja. Kompromisszumokra készek vagyunk. A békeszerződés szerint a németek ott semmi joggal nem rendelkeznek, de beleegyezhetnénk például abba, hogy Németországgal közösen garantáljuk a város létalapjait és jogállását, kikapcsolva így a versaillesi békeszerződést és a Népszövetséget[103].

A kormányzó látható elégedettséggel és helyesléssel fogadta biztosítékaimat arról, hogy politikánk Magyarország iránt változatlan. Azt mondta: biztos volt benne, hogy ezen a területen semmi változás nem következett be. Különösen elégedetten fogadta azt a nyilatkozatomat, hogy Oroszországgal nem kötünk egyezményt és Romániával nem szélesítjük ki szövetségi szerződésünket. Sőt kijelentette: megérti, hogy Magyarországgal szemben megváltozna politikánk, ha az katonai szerződést kötne Németországgal[104]. Kifejezte azt a meggyőződését, hogy Olaszország nem kíván háborút. Mussolini azért kötött szövetséget Németországgal, hogy így legyen lehetősége fékezni a német politikát. Az olasz közvélemény németellenes hangulatának bizonyítékára több példát is felhozott.

A kormányzó érveit őszinteség és nagyfokú szívélyesség jellemezte.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6598–171/Tjn.
Eredeti jelentés a követ sk. aláírásával.

7.

BECK KÜLÜGYMINISZTER ÁTIRATA STACHEWICZ VEZÉRKARI FŐNÖKNEK[105]

Varsó, 1939. június 14.

Szigorúan titkos!

A magyar hadsereg fejlesztése, valójában felállítása nagy súlyú tényező, aminek hatása lehet úgy Magyarország nemzetközi, mint belső helyzetére.

Feltételezhető, hogy a most létrehozandó magyar hadsereg, amely döntő többségében fiatalabb elemekből áll, mint akik eddig Magyarország politikáját

[102] Lásd: Beck 1939. május 5-i parlamenti beszédét. *Szembek* i.m. T. IV. 727–732.

[103] Ez volt Danzig kérdésében a maximális lengyel engedékenység. A németek ezt nem kívánták igénybe venni, mert céljuk nem a tárgyalás, hanem az annexió volt, akár háború árán is. Danzig csak ürügy volt Lengyelország megsemmisítésére.

[104] Egy esetleges, jövőbeli német-magyar katonai szerződésre utal.

[105] Stachewicz Wacław (1894–1973) Bölcsészettudományi karon végzett Lembergben, filozófus. 1914–1917-ben a Lengyel Légiókban előbb szakasz, majd szd.pk. A szovjet-lengyel háborúban a központi front parancsnoka. 1921–1923-ban katonai főiskolai hallgató Franciaországban. 1928–1935-ben gy.ho.pk. 1935–1939 között a lengyel hadsereg vezérkari főnöke. Ezredes 1924-ben, dd. tbk. 1935-től. Az összeomlás után Romániába internálták, ahonnan 1940-ben Algériába szökött, ott a lengyel kormány kérésére újra internálták. Sikorski halála után 1943-ban Angliába ment, beosztást nem kapott, nyugdíjazták. Kanadában telepedett le, ott halt meg.

irányították — és akik tisztán nemzeti vonalat képviselnek —, kevésbé függnek a magyarországon kívüli tényezőktől[106], és az állam belső életében fokozatosan egyre nagyobb befolyást fognak szerezni. A külpolitikai veszély egyre inkább a hadsereg jelentőségét fogja erősíteni.

Ugyanakkor figyelembe kell venni a parlamenti képviselet gyengülő voltát, aminek következtében Magyarország belpolitikai életében nemcsak új tényező keletkezik, hanem annak döntő jelentőségű ereje és erkölcsi hatása is lesz.

Gondolni kell arra, hogy rövidesen bekövetkezhet a hadsereg felső vezetésének fiatalítása, ami szintén csökkenteni fogja azoknak a tényezőknek a hatását, amelyekhez közelebb állnak a háború előtti kapcsolatok, mint a fiatalabb magyar korosztályok esetében.

Érdekeltek vagyunk ebben, a fiatal magyar hadsereg és a lengyel hadsereg közötti közeli kapcsolatok létrehozása fontos jelentőséggel bírhat, ami a magyar-lengyel politikai kapcsolatok fejlesztésében ajánlatos.

A fentiek figyelembe vételével kérem a tábornok urat, hogy mérlegelje, milyen területeken és mélységig lehetne hadseregünk és a magyar hadsereg közötti kapcsolatokat élénkíteni és szorosabbá tenni.

A kapcsolatok szorosabbra fűzésénél figyelemmel kell lenni a Németországból Budapestre nehezedő nagyon erős nyomásra, ami a magyar-lengyel közeledés ellen hat, s ennek következtében a kapcsolatoknak nagyon óvatosaknak és diszkréteknek kell lenniük.

Az eredeti gépi fogalmazvány másodpéldánya.
Az irat alján: „a tisztázatot Beck külügyminiszter 1939. június 14-én aláírta".
Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry, t. 6598–49/W/30.

8.

KRISTÓFFY JÓZSEF VARSÓI IDEIGLENES ÜGYVIVŐ JELENTÉSE CSÁKY ISTVÁN KÜLÜGYMINISZTERNEK

156/pol. 1939. Varsó, 1939. június 16. Tárgy:
A lengyel sajtó és közvélemény aggodalmai
a Magyarországra nehezedő német
presszió tekintetében

A Magyar Távirati Irodának leadott jelentések útján Nagyméltóságod bizonyára értesült már a lengyel — nagyobbrészt ellenzéki — sajtó újból felbukkanó aggályairól ama presszió tekintetében, amelynek szerintük Magyarország német részről fokozódó mértékben ki van téve.

Ezekben a cikkekben, amelyeket semmiképpen sem lehet barátságtalanoknak tekinteni, egyre inkább kifejezésre jut az a kétség, vajon Magyarország képes lesz-e ellenállni a német nyomásnak. A sajtó, amely híreit tekintve főleg angol és francia forrásból táplálkozik, Magyarország függetlensége elleni merénylettől tart.

[106] A német befolyásra gondol. Valójában azonban a tisztikar fiatalabb korosztályainak egy része is fokozatosan német befolyás alá került.

Az aggodalom intenzitását fokozza az a tudat is, hogy Magyarország vélt tragikus sorsának bekövetkezése tulajdonképpen befejezné Lengyelország teljes bekerítését.

Le kell azonban szögeznem, hogy ezek a hírek a kormányhoz közelálló sajtóban legfeljebb múló regisztrálásra találtak, publicisztikailag azonban nem fejtegették őket. Hasonlóképpen a hivatalos körökkel való érintkezésem kapcsán sem vonták eddig kétségbe, hogy Magyarország függetlenségét és önállóságát megőrzi. E körökbe csupán egy alkalommal, a magyar választások után a szélsőjobb oldal előretörése[107] kapcsán volt módomban olyan távoli célzást észlelni, amelyből aggodalom csendül ki.

Mindezekre azért vagyok bátor e helyt Nagyméltóságod magas figyelmét felhívni, hogy egyidejűleg módomban legyen hangsúlyozni, hogy minden olyan, a miniszterelnök úr[108], vagy Nagyméltóságod részéről elhangzott kijelentés, amely Magyarország önállóságát, politikájának függetlenségét és azt hangoztatta, hogy bármely, határaink ellen intézett támadásnak fegyveresen állunk ellen, itt eddig is a legjobb benyomást keltette és politikai helyzetünket a lengyel tényezők előtt jelentékenyen megerősítette. A kormányzó úr Őfőméltósága az országgyűlés ünnepélyes megnyitása alkalmával tartott államfői beszédének Lengyelországra vonatkozó passzusa[109], valamint független politikánkra és az ősi alkotmányhoz való ragaszkodásunkra vonatkozó részei pedig a legmelegebb visszhangot váltották ki a lengyel sajtó és közvélemény részéről.

Levéltári jelzet: MOL K 63 küm.pol. 1939-17/7-3200
Eredeti jelentés Kristóffy sk. aláírásával.

9.

ORŁOWSKI BUDAPESTI LENGYEL KÖVET JELENTÉSE BECK KÜLÜGYMINISZTERNEK

52/4/W/25 Budapest, 1939. június 18. Másolatot kapja: Küm. P III. o.

Titkos!

Csáky külügyminiszter f. hó 16-án nálam reggelizett és elmondta a francia követtel[110] lefolytatott megbeszélését, akivel azt közölte, hogy elszigetelt lengyel–német konfliktus[111] esetén Magyarország mindkét harcoló féllel szemben megőrzi legszigorúbb semlegességét. Ellenben európai háború esetén helyzete nagyon nehéz lesz, és sajnos meg kell állapítania, hogy Anglia és Franciaország közömbös

[107] Az 1939. májusában, az általános titkos választójog alapján megtartott országgyűlési választásokon a Nyilaskeresztes Párt 31, a többi hasonló eszmeiségű párt mandátumaival együtt a szélsőjobb összesen 49 mandátumot szerzett.

[108] A magyar miniszterelnökről, Teleki Pálról van szó.

[109] Az 1939. június 10-re összehívott országgyűlés megnyitásakor a kormányzó Lengyelországról a következőket mondotta: „Az évszázados megszakítás után, ismét szomszédunkká vált Lengyelországhoz történelmi hagyományok alapján kifejlődött igaz barátság íratlan törvényei fűznek". *Haefner István* (szerk.) Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről.Budapest, 1940. 8. o.

[110] Franciaország budapesti követe Pierre Guerlet.

[111] 1939. július 13-án Csáky hivatalos álláspontként közölte Orłowski követtel, hogy elszigetelt német-lengyel konfliktus esetén Magyarország megőrzi jóindulatú semlegességét. Ha a konfliktus világháborúvá alakulna, Magyarországnak teljesen szabad keze van, és semmilyen körülmények

magatartásukkal mindent megtesznek azért, hogy Magyarországot Németország karjaiba taszítsák.

Kérdésemre, hogy ezt a nyilatkozatot eldöntött kérdésként kell-e kezelnem, hogy ti. európai háború esetén Magyarország Németország oldalán fog állni, Csáky azt válaszolta, őszintén elismeri, nem tudja mit fog tenni, a kérdésben a döntés a körülményektől fog függni.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6572–1/W/15 Másolat.

10.

KRISTÓFFY JÓZSEF VARSÓI IDEIGLENES ÜGYVIVŐ JELENTÉSE CSÁKY ISTVÁN KÜLÜGYMINISZTERNEK

212/pol.-1939. Varsó, 1939. augusztus 18. Tárgy: A politikai osztályfőnök[112] megjegyzései a magyar–német viszonyra nézve
Szigorúan bizalmas!

A lengyel külügyminisztérium tényezői ezideig általában kerülték a velünk folytatott beszélgetések folyamán a magyar-német viszony közelebbi érintését. Legfeljebb aggodalmaiknak adtak kifejezést a szerintük elkövetkezhető fejlődés tekintetében, de nem mulasztották el hozzátenni, hogy a lengyel hivatalos tényezők teljes megértést tanúsítanak a magyar kormány taktikáját illetőleg.

Éppen ezért jellemző, hogy a politikai osztályfőnök feladva az eddigi tartózkodást, ma egyenesen ebbe a témába kezdett. Igen baráti hangon fejtegette, hogy a legnagyobb megértés dacára, amelyet a magyar külpolitika iránt tanusítanak, egyre jobban erősödik náluk az aggodalom, hogy túlságba visszük a megértés keresését a birodalommal, ami előbb-utóbb a nemzet önbizalmának csökkenéséhez és a függetlenség eszméjének elhalványodásához vezethet. Kifejtette a továbbiakban, hogy az aggodalmakat Magyarország barátaiban jórészt a német magatartás váltja ki, amely alig látszik titkolni terveit.

A fentiek kapcsán Kobylański úr bizalmasan megemlítette, hogy egészen autentikus híreik szerint a magyarországi német kisebbségeket a közelmúltban új direktívákkal látták el Berlinből, amelyek jellemzők a német szándék szempontjából. Ezek lényege a következőkben foglalható össze: a magyar területi aspirációk teljesen a német elhatározástól és jóindulattól vannak függővé téve; Magyarország a közeljövőben Hitler személye által unióba kerül a birodalommal; a német hadsereg oly erős, hogy előtte minden nemzetnek meg kell hajolnia.

Gondolható, hogy ily hírek, folytatta a politikai osztályfőnök, kiváltják a kételyeket Magyarország sorsa iránt, s hogy francia és angol forrásból napról napra jelennek meg hírek a német presszió felől. E híreknek terjesztése, mondotta,

között nem fog fegyvert Lengyelország ellen. Csáky számjeltávirata Hory varsói követnek. DIMK IV. 227. sz. dok; Magyarország i.m. 98. sz. dok.

[112] Kobylański Tadeusz (1895-?) ezredes – 1929-ben a hadseregből került a külügyminisztériumba. A politikai osztály vezetője. 1935–1939-ben Hory követ gyakori tárgyalópartnere.

jóindulatú akció, mert célja a német tervek diszkreditálása, éppen ezért azokat a külföldi forrás pontos megjelölésével, a lengyel sajtó is közölni szokta.

Természetesen igyekeztem meggyőzni a politikai osztályfőnököt, hogy bármi történjék is és ha volnának is veszélyes német tervek, a magyar nemzet minden áron és minden eszközzel meg fogja védeni függetlenségét. E szavaimat Kobylański úr olyan arccal fogadta, amelyre rá volt írva, hogy szeretné elhinni, de teljesen elhinni nem tudja.

Levéltári jelzet: MOL K 63 küm.pol. - 1939-17/7-4107/pol. - 1939.
Sokszorosított másolat, 1939. augusztus 25.

11.

ORŁOWSKI BUDAPESTI LENGYEL KÖVET 137. SZ. RÁDIÓSZÁMJEL TÁVIRATA A LENGYEL KÜLÜGYMINISZTÉRIUMNAK

Budapest, 1939. VIII. 31.

Érkezett:
1939. VIII. 31. 11,30[113]

Ma délután teljes bizalom mellett magához kéretett a kormányzó, aki előre megmondta, hogy beszélgetésünkről nem tájékoztatta a magyar kormányt. A kormányzó felháborodását fejezte ki a német politika és amiatt, ahogy eddig Németország a magyarokat kezelte, majd csodálatát fejezte ki Lengyelország álláspontja iránt és azt nyilatkozta, hogy Magyarország teljes szívvel velünk van. Közölte velem, hogy személyes levéllel fordult Hitlerhez,[114] amelyben értesítette, hogy Magyarország semmi esetre sem megy Lengyelország ellen. Az említett levél ügyében Hitler Salzburgba kérette Csákyt,[115] hogy erős szemrehányással illesse.

A kormányzó pillanatnyilag úgy gondolja, hogy a németek kétlik, vajon a jelenlegi körülmények között elkezdhetik-e a háborút Lengyelország ellen. Oka van feltételezni, hogy a németeknek lehet olyan szándéka, hogy összeveszítsék Romániát és Magyarországot. Figyelemmel erre, és arra, hogy Románia Lengyel-

---

[113] A távirat nem érkezhetett meg 11^{30}-kor, hanem éjjel 23^{30}-kor, mert Orłowskit délután 17^{30}-kor fogadta a kormányzó.

[114] A követ valószínűleg nem jól fogalmazott. A szöveg alapján úgy tűnik, mintha a kormányzó fordult volna személyes levélben Hitler kancellárhoz, s ennek lenne egyenes következménye, hogy Csáky 1939 augusztus 8-án Németországba utazott. Mint ismeretes, a magyar külügyminiszter Teleki 1939. július 24-i, Hitlernek írott levele következtében előállott helyzet miatt volt kénytelen oda utazni. Lásd a következő jegyzetet is.

[115] Csáky 1939. augusztus 8-i németországi látogatásától van szó. Hitlerrel és Ribbentroppal tárgyalt. Wilhelmstrasse i.m. 241.sz. dok. Csáky már a tárgyalások alatt szóban visszavonta Teleki levelét, majd utána Sztójay a német külügyminisztériumban átadott hivatalos feljegyzésében Teleki nevében kérte Hitlert, hogy a július 24-én hozzá intézett mindkét levelét tekintse meg nem írottnak. DIMK IV. 260. sz. dok; Magyarország i. m. 103. sz. dok.

ország szövetségese, kinyilvánította előttem rebus sic stantibus:[116] Magyarország semmilyen barátságtalan lépést nem fog tenni Románia ellen.[117]

Azt mondtam a kormányzónak, hogy nemcsak a románok formális biztosítékaival rendelkezünk, hanem biztosan tudjuk, a román mozgósítás nem Magyarország ellen irányul, hanem óvatossági eszköz Németországgal szemben, Ez jogos is lehet, mert Románia feltételezheti egy ellene irányuló magyar-német megegyezés létét.

Szükségesnek vélem Romániát egy bizonyos gesztus megtételére rávenni, amit a 129. és 132[118]. sz. számjeltáviratomban javasoltam, valamint arra, hogy legalább a magyar határ néhány pontjáról demonstratív módon vonja vissza csapatait.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6572-221/tjn. Miniszteri kabinet 5154 sz. Megfejtés utáni eredeti tisztázat.

12.

SZEMBEK KÜLÜGYI ÁLLAMTITKÁR FELJEGYZÉSE HORY ANDRÁS MAGYAR KÖVETTEL 1939. AUGUSZTUS 31-ÉN LEFOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

Hory követ a bevezetőben megemlítette, hogy milyen deklarációt[119] közölt Beck külügyminiszterrel, ami a magyar kormány Lengyelország iránti politikájára

[116] A dolgok ilyetén állása esetén (latin), nemzetközi jogi felfogás, mely szerint a nemzetközi szerződéseket a rebus sic stantibus hallgatólagos záradékkal kötik, és e szerint a klauzula szerint hatályukat vesztik, ha a viszonyok, amelyek között megkötötték őket, megváltoznak. A klauzula bővebb magyarázatát lásd: *Hajdú Gyula* (szerk.) Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Az előszót írta Sík Endre. Második teljesen átdolgozott kiadás.Budapest, 1967. 739.o.

[117] A kormányzó ezzel a kijelentésével valószínű a lengyel követet akarta csak megnyugtatni..Kijelentése nem fedi a Teleki levélben megfogalmazottakat, mert nemcsak azt hozta a németek tudomására, hogy a Lengyelország elleni akcióban Magyarország nem vesz részt, hanem azt is, hogy fenntarja magának a szabad kezet, amivel félreérthetetlenül Romániára utal.

[118] A két számjeltávirat nem található az iratok között.

[119] Hory 1939. augusztus 18-ától kezdve Erdélyben, Homoródon töltötte szabadságát. Augusztus 22-én a nemzetközi hírügynökségek jelentették, hogy Ribbentrop Moszkvába utazik. Csáky táviratilag a követet azonnal Budapestre rendelte. Közölte vele, hogy „Ribbentrop ugyan szerette volna elérni, hogy a német csapatoknak biztosítsunk átvonulást, ám ezt visszautasítottuk. Aktív részvételünket azonban nem kívánták. Tehát legalábbis a háború kezdetén nem fogunk abban részt venni. További magatartásunk a későbbi fejleményektől függ. Közöld ezeket a lengyel külügyminiszterrel. Már utasítottam Kristóffyt, hogy kérjen részedre Becktől holnap reggelre sürgős kihallgatást. Kösd ki azonban a legszigorúbb titoktartást." *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Budapest, 1987. 258. o. *Macartney C. A.*: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993. c. művében (55. 78. sz. jegyzet) ugyanezt megerősíti. „Csáky személyes üzenetet küldött Becknek, amelyben a kormány nevében tájékoztatta a lengyeleket, hogy Magyarország nem fogja átengedni a német csapatokat Lengyelország ellen, mivel azt teljes morális lehetetlenségnek tekintené." Hory 1943. március 4-én a magyar külügyminisztériumban, már nyugdíjasként, Szent Iványi Domokosnak a következő nyilatkozatot tette: „Hory követ Csáky külügyminisztertől nyert szóbeli instrukciója alapján 1939-ben Beck külügyminiszter tudomására hozza a következőket: A magyar királyi kormány megbízott engem, hogy Excellenciád tudomására hozzam, hogy a magyar kormány német csapatokat Magyarország területén nem fog átengedni oly célból, hogy Lengyelország ellen itt felvonulhassanak, mert a magyar kormány ezt erkölcsi lehetetlenségnek tartja. (:impossibilité morale:). (:Beck válaszát és köszönetét Hory...-án...sz. alatt jelentette*.) *A fenti közlésről a magyar királyi külügyminisztérium irattárában feljegyzés nem volt található. A fenti szöveget nekem Hory nyugalmazott rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter a mai napon emlékezetből diktálta le. Levéltári jelzet: MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17–896. Eredeti gépirat Szent Iványi sk. aláírásával.

vonatkozik. A következőkben hangsúlyozta, hogy a magyar-román kapcsolatokat jött megbeszélni. Magyarország elutasít egy Romániával megkötendő megnemtámadási egyezményt, de őszintén fenn kívánja tartani Bukaresttel a jószomszédi kapcsolatokat. Teszik ezt de bonne foi,[120] nem pedig valamilyen taktikai lépés szellemében. A pozitív eredmények elérése érdekében javasolták Romániának kisebbségi egyezmény megkötését. Nélküle nehéz lenne megnemtámadási egyezményről beszélni. Ennek az álláspontnak a forrása a román kormány magyar nemzeti kisebbséggel szemben folytatott politikájában van. Egész falvakat telepítenek át Erdélyből Ó-Romániába. A földhitel-intézetekre vonatkozó új szabályok a magyarok tulajdonát veszélyeztetik, azt megsemmisítik. Az állampolgárság megszerzésekor alkalmazott jogrendszer sérti a magyar kisebbség érdekeit. Az összes fenti szempontok indokolták, hogy Budapest javasolta Romániának kisebbségi konvenció aláírását. Magyarországnak egyáltalán nincs szándékában Romániát megtámadni[121], de a követ meg kell hogy jegyezze, Budapest nem akar tárgyalni félmillió román szurony fenyegetése mellett.

Amikor észrevételeztem, hogy a magyar katonai erő megerősítéséről hallok Románia ellen, Hory követ kijelentette, hogy nem irányítottak katonaságot a román határra. Amikor megkérdeztem, vajon a la frontiére[122] vagy vers la frontiére[123] azt válaszolta: ha az a la frontiére szavakat használjuk, az azt jelenti, hogy a haderő távol van a határtól[124].

Hory követ megjegyezte továbbá, hogy Orłowski követ panaszkodott Budapestre, mert a magyar sajtó nem közölte az utolsó PAT[125] jelentést. Megjegyeztem, hogy arról a nyilatkozatról van szó, amely helyesbítette a német hazugságokat a német kisebbség üldözéséről Lengyelországban. Hory követ állította, hogy a magyar kormány nem akarja, hogy a magyar sajtó legyen a csatatere Németország és Lengyelország sajtóháborújának. Ilyen tekintetben a Lengyelország számára nem előnyös német sajtójelentéseket szintén nem hozza le sajtó. Ezen túlmenően a magyar kormány lépéseket tett a bíróságnál olyan sajtóorgánumok ellen, amelyek hamis információkat közöltek Lengyelországról.[126]

Forrás: Szembek i.m.. T.IV. 703–704.o.

---

[120] jóhiszeműen

[121] Lásd a 123.sz.jegyzetet.

[122] a határon

[123] a határ felé

[124] Hory követ a fenti két fogalom sajátos értelmezésével kívánta elkerüli az egyenes választ, hogy ti.a mozgósított honvédséget ténylegesen a magyar-román határra, a határhoz vezényelték.A román haderőt is mozgósították,mely a határ túloldalán állt.

[125] A Lengyel Távirati Iroda 1939. VIII. 28-án megjelent hivatalos közleményéről van szó. Ebben cáfolják azt a német állítást, mely szerint Lengyelországban terrorizálják a német kisebbséget. A lengyel közleményt lehozta az MTI „Bizalmas értesülések" 1938. augusztus 28-i 2131. száma. Orłowski hivatalosan is eljárt ez ügyben Ghyczynél a külügyminisztériumban. Lásd: Ghyczy napi jelentése 1938. augusztus 31. MOL K63 küm.pol. 1939-17/7-4237, és PWB i. m. Doc. No. 94. Lengyel hivatalos kommüniké.

[126] A közlemény letiltása miatt Szembek külügyi államtitkár sajnálkozását fejezte ki Hory varsói követnek. DIMK IV. k. 325.sz. dok. A dolgok lényegéhez tartozik, hogy a németek is kifogásolták a magyar sajtó német-lengyel viszonyról szóló bizonyos cikkeit, mert úgy ítélték meg, hogy rájuk nézve kedvezőtlenek. Emiatt, s mert a németek a többszöri budapesti megerősítés ellenére nem voltak biztosak, hogy a magyar kormány nem tesz semlegességi nyilatkozatot, 1939. augusztus 31-én leállították a hadianyag-szállítást. DIMK IV. k. 316.sz.dok; Wilhelmstrasse i. m. 250.sz. dok.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAN Warszawa – Archiwum Akt Nowych (Új és Legújabbkori Levéltár, Varsó)
ADAP – Akten zur deutschen auswärtigen Politik
APISM – Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum
CAW Warszawa – Centralne Archiwum Wojskowe (Központi Katonai Levéltár, Varsó)
DBFP – Documents on British Foreign Policy
DDPPZ – Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej1918–1939
DIMK – Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–45.
Doc. – dokumentum
dok. – dokumentum
dd. – dandár
dd. tbk. – dandártábornok
FSK – Francia Sárga Könyv
gr. – gróf
gy.e. – gyalogezred
gy.ho. – gyaloghadosztály
gy.ho.pk. – gyaloghadosztály parancsnok
HL – Hadtörténeti Levéltár, Budapest
HM – Honvédelmi Minisztérium
ho. – hadosztály
küm.pol. – külügyminisztérium, politikai osztály
küm.res.pol. – külügyminisztérium, rezervált politikai iratok
m.kir. – magyar királyi
Magyarország – Magyarország és a második világháború
MMVL – Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs
MÉL – Magyar Életrajzi Szótár
MOL – Magyar Országos Levéltár, Budapest
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Külügyminisztérium)
növ.n.s.sz. – növekedési napló sorszáma
OKW – Oberkommando der Wehrmacht
PD – Protokół Diplomatyczny – diplomáciai protokoll osztály
Pos. RP w Budapeszcie – a Lengyel Köztársaság Követsége Budapesten
P III. – küm. pol. (keleti) osztály PSB – Polski Słownik Biograficzny – Lengyel Életrajzi Lexikon
PWB – The Polish White Book
s.sz. – sorszám
sz. – század

SG – Sztab Główny – Vezérkari Főnökség
Tgy – Tanulmánygyűjtemény
tbk. – tábornok
t – teczka – dosszié
T – tom – kötet
tü. tbk. – tüzérségi tábornok
vezds. – vezérezredes
v – vitéz
zlj. – zászlóalj
Węgry – Magyarország
W.B.H. – Wojskowe Biuro Historyczne (Hadtörténeti Iroda,Varsó)
WIH – Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa - Hadtörténeti Intézet, Varsó

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források:

AAN Warszawa, MSZ PIII. Pos. RP w Budapeszcie 1937. t.140.
AAN Warszawa, SG. 616/310.
AAN Warszawa, MSZ PD. t.879; 888.
AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry, t.6572; 6597; 6598.
CAW Warszawa, WBH t.400/1782
HL HM Budapest, VKF 1938. 208. doboz
MOL K64 küm.res.pol. 1938–17 tétel - 76.cs.
MOL K63 küm.pol. 1938–17/25 tétel - 158. cs.
MOL K63 küm.pol. 1939–17/7 tétel - 159. cs.
MOL K64 küm.res.pol. 1939–17 tétel - 81.cs.
MOL K66 küm. sajtó o. 1939 - III/9 tétel. Egyesületi ügyek - 423. cs.

Dokumentumkötetek:

ADAP – Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie D.(1937–1945). Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes. IV. k. Die Nachwirkungen von München. Oktober 1938 – März 1939. Baden-Baden, 1951.

DBFP – Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Ed. by E.L. Woodward and R. Buttler. Assisted by M. Lambert. Series 3. V. 1939. London, 1952.

Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945. T. I. Diariusz i dokumentacja za rok 1935. Opracował Tytus Komarnicki. Londyn, 1964. (Szembek naplója és mappája 1935–1945. Napló és dokumentáció 1935.)

Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945. T. III. Diariusz i dokumentacja za rok 1937. Opracował Tytus Komarnicki. Londyn, 1969. (Szembek naplója és mappája 1935–1945. Napló és dokumentáció 1937.)

Diariusz i Teki Jana Szembeka 1935–1945. T. IV. Diariusz i dokumentacja za rok 1938–1939. Opracował Józef Zarański. Londyn, 1972. (Szembek naplója és mappája 1935–1945. Napló és dokumentáció az 1938–1939-es évre)

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 T. I. 1918–1932. Warszawa, 1989.(Dokumentumok a lengyel külpolitika történetéből)

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, 1968.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. II.k. 1936–1938. Budapest, 1965. Összeállította: Ádám Magda

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. III.k. 1938–1939. Budapest, 1970. Összeállította: Ádám Magda

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV.k.1939–1940. Budapest, 1962. Összeállította: Juhász Gyula

Magyarország és a második világháború. Budapest, 1966. 3.kiadás. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos.

Nazi–Soviet Relations 1939–1941. Washington, 1948.

Polski Słownik Biograficzny T. XXI; XXII; XXIV; XXXIII.

Kraków – Wrocław –Warszawa – Gdańsk, 1976; 1977; 1979; 1991/1992 (Lengyel Életrajzi Lexikon)

Sipos Péter – Ravasz István: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs. Budapest, 1997.

Międzynarodowe tło agresji Rzeszy Niemieckiej na Polskę w 1939 roku. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1986. (A Német Birodalom 1939-es lengyelországi agressziójának nemzetközi háttere)

The Polish White Book – Official documents concerning Polish-German and Polish-Soviet Relations 1933–1939 New York (é.n.)

Feldolgozások:

Batowski, Henryk: Agonia pokoju i początek wojny. Poznań, 1984. (A béke agóniája és a háború kezdete)

Batowski, Henryk:Europa zmierza ku przepaści. Poznań, 1977. (Európa a szakadék felé halad)

Kovács Endre: Magyar – lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971.

Koźmiński, Maciej: Polska i Węgry przed drugą wojną swiatową Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970. (Lengyelország és Magyarország a II. világháború előtt)

Macartney, C.A.: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993.

Zgórniak, Marian: Przygotowanie niemieckie do agresji na Polskę w 1939 roku Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. (Német előkészületek a Lengyelország elleni agresszióra 1939-ben)

Zgórniak, Marian: Europa w przededniu wojny. Kraków, 1993. (Európa a háború előestéjén)

Visszaemlékezések, emlékiratok:

Hory András:Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál.Budapest 1987.

Korkozowicz, Jan ny.ezds.: Wojsko Polskie na Węgrzech 1939–1945. WIH Warszawa, Materiały i Dokumenty. V/22/70. (Lengyel Hadsereg Magyarországon 1939–1945.)

Lengyel Béla: Európa forgószelében, HL. Budapest Tgy. 3028.növ.n. sz. 89/87.

Łukasiewicz, Juliusz: Dyplomata w Paryżu 1936–39. Londyn, 1989. (Diplomata Párizsban 1936–39)

Orłowski, Leon: Wspomnienie z Budapesztu. Kultura Paryż, 1952. nr. 10. (Budapesti visszaemlékezés)

Starzenski, Paweł: Trzy lata z Beckiem, Warszawa, 1991. (Három év Beckkel)

Raczyński, Edward: W sojuszniczym Londynie. Warszawa, 1989. (A szövetséges Londonban)

Bordás-Giesz István

1939: KÁRPÁTALJA

Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása

A vizsgált terület 1918 óta élt önálló életet, ekkor szakították ki az Észak-Keleti-Felvidékből. Kárpátalja a Kárpátok gerincének, az Ondava völgyétől a Borsai-hágóig húzódó részétől eltekintve mesterséges határokkal rendelkezik. Kárpátalja legmagasabb hegycsúcsai magasság szerint: Hoverla (2057 m), Szevola (1818 m), Bratkovszka (1792 m), Popágya (1742 m), Pekuj (1407 m), Halics (1335 m) és a Ravka (1304 m). Kárpátalja nyugat, délnyugat felé — az Alföld felé — nyitott. Területén ered a Tisza (Fehér- és Fekete-Tisza) és négy mellékfolyója a Latorca, Tarac, Nagyág és a Talabor. „(...) Meglehetősen szegényes sorban élő vidéke mindig a magyar élettér kiegészítő része volt (...).[1] (...) Mint a nagy Magyar-medence tökéletes földrajzi egységének alkotórésze (...)."[2]

A Kárpátalja elnevezés hivatalosan először a Munkácson kiadott Kárpátalja című politikai és társadalmi hetilap fejlécén jelent meg 1889. október 27-én. Magában az újságban nem körvonalazták jelentését, ellenben ezt megelőzően is használták nem hivatalos megnevezésként e szót. Történetesen Bereg vármegye déli, magyarlakta részét (Beregszász, Munkács térségét) értették alatta. A magyarság tudatában a Kárpátalja szó az Alpokaljához, Bakonyaljához, Sokoróaljához hasonlóan kialakított tájnévként élt, a Kárpátok lábánál elterülő alföldi részt értették alatta. 1919-től a fogalom tágabb értelmet nyert mind területileg, mind politikailag, közigazgatásilag. Ugyanis a Magyar Tanácsköztársaság ekkor (1919) elméletben létrehozta a Ruszka Krajna (Orosz Tartomány) nevű nemzetiségi területet 20 130 km^2-en, 980 ezer lakossal. Ez magába foglalta volna Máramaros vármegyét a Suhatagi, Izavölgyi járások, továbbá a Felső-Visói járás hat községe nélkül. Ugocsa és Bereg vármegyét (Nagykaposi járás nélkül), Zemplén vármegyét a Bodrogközi, Sárospataki, Tokaji, Szerencsi járások, Sátoraljaújhelyi járás tíz községe és Sátoraljaújhely nélkül, Sáros vármegyét, az Eperjesi, Kisszebeni, Lemesi, illetve a Girálti járások kisebb részét, valamint Eperjes és Kisszeben város nélkül.[3] A megtervezett nemzetiségi terület székhelye Munkács lett volna. Ez a terület elméletileg az Északkeleti-Felvidék rutének lakta területét foglalta volna magába. Területén a közigazgatástól a közoktatáson át a vallásgyakorlásig az önigazgatási

[1] *Kéz A.* (1939). Ruténföld, In: A földgömb 1939. 10., 161–170. 161.
[2] *Bulla B.* (1939) A Ruténföld. – In: Magyar Szemle 4. (140.), 297–303. 298
[3] *Pinczés Z.* (1998). Kárpátalja gazdasági életének természetföldrajzi alapjai, In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6. Nyíregyháza 1999. 11–35. 11

elv érvényesült volna, megadva a nem ruszin népességnek is a kulturális autonómiát. Az itteni hatalmas kincstári birtokokat is a ruszin nemzet tulajdonába adták volna. Gyakorlatban a hadászati helyzet miatt csak 9700 km^2 területű, 460 ezer lakosú Ruszka Krajna jöhetett létre, hiszen a többi rész már „csehszlovák" megszállás alatt volt. (Ugyanis 1919. január 12-én a cseh-szlovák katonaság bevonult Ungvárra. Április 28-án találkozott egymással a román és a cseh-szlovák haderő Munkácson. Majd május 5-én az utolsó magyar hadosztály is elhagyta e területet).

A Magyar Oroszok Amerikai Néptanácsa már előzőleg, 1918. november 12-én a scrantoni kongresszuson beleegyezett, hogy e területet széleskörű autonómiával a majdani Csehszlovákiához csatolják. Ezt szentesítette a Saint-Germain-en-Laye-beli békeszerződés 1919. szeptember 10-én, félve attól, hogy ezen a területen keresztül kapcsolatba kerülhet egymással a magyar és az orosz Vörös Hadsereg. Az 1919-es amerikai békedelegáció határjavaslata alapján azonban Ruténföld Magyarország területéhez tartozott volna. (1. ábra).

A Párizs környéki békék után a tervezett Ruszka Krajna Csehszlovákiához került (Máramaros déli részének kivételével) és megkapta a Podkarpatská Rus (Kárpátaljai Oroszország) nevet. A Kárpátoktól északkeletre élő oroszok viszont Kárpátokon túli Oroszországnak (Zakarpatská Rusnak), az ukránok pedig Kárpátokon túli Ukrajnának (Zakarpatská Ukrajina-nak) nevezték. Az ott élők azonban egyszerűen Kárpátaljának (Podkarpatskának) mondták e területet. 1921-ben még nem került sor a Ruténföld és Szlovákia közti tartományi határ kijelölésére, valamint a rutén autonómia elodázása miatt a „cseh-szlovák" nyelv lett Kárpátalja hivatalos nyelve. Ivan Olbracht cseh író 1931-ben pedig „Zeme bez iména", azaz „Név nélküli föld" néven említette Kárpátalját.[4]

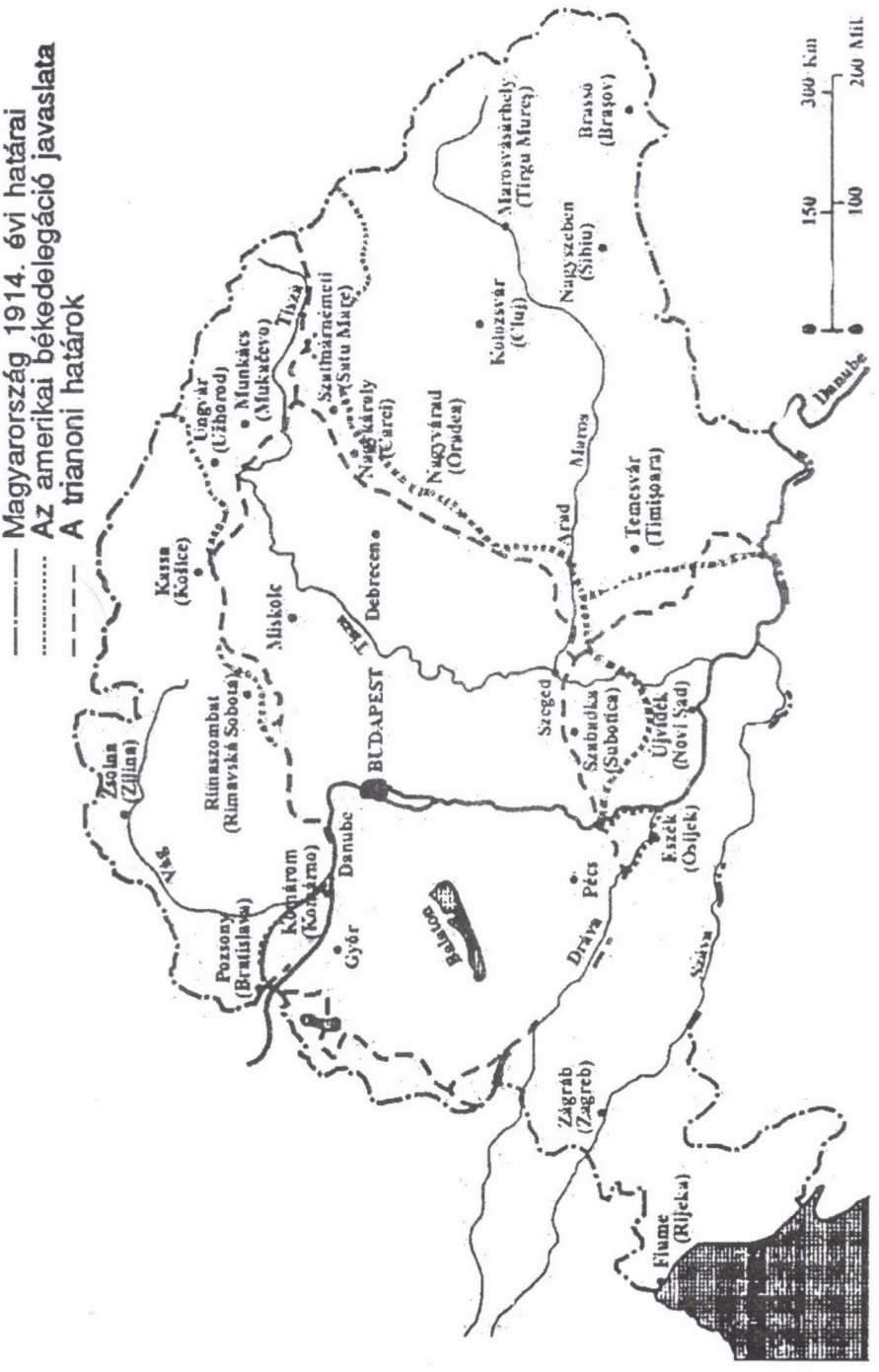
A Kárpátalja elnevezés politikai jellegű volt, mely nemzetiségi, közigazgatási tartalommal bírt. (Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy 1938-ban e terület Magyarországhoz csatolása után a Kárpátalja elnevezés csak a ruténok lakta területre vonatkozott). 1930-ban a tervbe vett autonóm terület a fönt említett alföldi rész nélkül önálló jogi területként jelent meg, kibővítve nyugati irányban a Vihorlát közepéig. Tehát nem tartalmazta a nevében szereplő „hegylábi" – alföldi területet. A lakosság a Kárpátalja elnevezés alatt azonban mindig a Kárpátok vonulatát és az ott élő ruténeket, illetve az előterében levő alföldi területet és az ott élő magyarságot értette.

E terület változó határait tehát politikai, közigazgatási törekvések szabták meg, mely mindig része volt az Északkeleti-Kárpátoknak.

A rutén nép eredete

Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban rengeteg elmélet keletkezett, mely megérte a 20. századot. Bonkáló Sándor: A ruténok (ruszinok) című könyvében felvázolja a ruténok politikai történetéről szóló tanításokat, köztük a téveseket is. Kutatása szerint több eredetmonda nem áll meg a valóság talaján. „A ruténok politikai történetének hívei állításuk bizonyításában Anonymusra, a hildesheimi

[4] *Pinczés Z.* (1998). Kárpátalja gazdasági életének természetföldrajzi alapjai, In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Evkönyv 6. Nyíregyháza 1999. 11-35. 11.

1. ábra Az 1919-es amerikai békedelegáció határjavaslatai (Forrás: História XVII. 5–6. p.8.)

krónika 1031-ből származó feljegyzésére, Konrád salzburgi érsek életrajzára, Bidermann és Chaloupecky egy-két félreértett és téves adatára, IV. Jenő pápa levelére, egy 1299. évi oklevélre, Petrovics Péter főúrra és végül Koriatovits Tódor herceg hamis alapítólevelére hivatkoznak."[5] A ruténeknek magukat ruszinnak, rusznyáknak, vagy rusznáknak nevezik. Népi íróik az uhrorusz (magyarorosz) névvel illetik népüket.

A jelenleg elfogadott eredetük a következő: amikor a 8. században a keleti szlávok (oroszok, ukránok, fehéroroszok) ősei a „történelem korszakába léptek" nem rendelkeztek szervezett államalakulattal, se közös névvel. Állandó összetűzésben éltek egymással, mind a falvak, mind az egyes törzsek. Azonban (a 12. századi Nesztor-krónika szerint) az Ilmen-tó körül élő szláv törzsek belefáradtak a sok viszálykodásba, összefogtak és elmentek a tengeren túlra a ruotsi (ruszj) skandináviai törzshöz és ezt mondták nekik: „Földünk nagy és gazdag, de nincs rajta rend. Jertek uralkodjatok rajtunk és kormányozzatok bennünket."[6]

Az „ukránizmus" térhódítása nyomán a 20. században „már csak a kárpátaljai kisoroszok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek. (...) Ebben a névben benne van, hogy bár származásukra nézve keleti szlávok, mégis vérségi, műveltségbeli, gazdasági és történeti kapcsolataik a magyarsághoz fűzik őket."[7]

A ruszin nép az 1241-es tatárjárást követően költözött be nagyobb számban a Keleti-Kárpátok korábban lakatlanul hagyott gyepűjére, illetve a tatár pusztítás által megritkított lakosságú királyi birtokokra. Később Galíciából érkező telepesek igaz sokban azonosultak az itteni ruszinokkal, néprajzilag azonban a Kárpátok túloldalán élő „lemák" és „bojkó" etnikai csoportokhoz kötődtek. A ruszin lakosság csak a Rákóczi-szabadságharc leverése után került számbeli fölénybe a kárpátaljai magyar lakossággal szemben. A 18–19. századtól kezdve, Közép-Európa más kis nemzeteihez hasonlóan, a nemzetté válás útjára lépett. Ez a nép, Magyarország más tájain élő népességhez viszonyítva magas fokú védettségben érte meg a 20. századot.

Kárpátalja kérdése Magyarországon 1938–1939

1920 után a magyar területi revízió északkeleti irányban Kárpátalja megszerzése volt. Ez a terület az egykori Csehszlovákia legkeletibb tartománya volt, melynek az államszövetséghez való csatlakozását annak idején Masaryk széles körű autonómia kilátásba helyezésével érte el. Az ígéret ígéret maradt. Bár a nyomatékosítás kedvéért még az alkotmánytörvénybe is belefoglalták, sőt a Népszövetség is garantálta a majdani autonómiát. Mindezek ellenére nem hívták össze az autonóm kárpátukrán nemzetgyűlést, hanem a prágai kormány által kinevezett kormányzó fennhatósága alatt lényegében Prágának voltak alárendelve Kárpá-

[5] *Bonkáló S.* (1996) A ruténeknek (ruszinok). – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest. 45.

[6] *Bonkáló S.* (1996) A ruténeknek (ruszinok). – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest. 57.

[7] *Bonkáló S.* (1996) A ruténeknek (ruszinok). – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest. 58.

tukrajna ügyei. A hivatalos nyelv a cseh volt és a tisztviselők mintegy 80–90%-a is cseh nemzetiségű volt, akik természetesen nem tudtak semmit ruszinul.[8] A hivatalos politika eleinte el akarta csehesíteni őket, majd mikor ez nem ért célt a csehek oroszosítani kezdték az itt lakó ruszinokat. Minden iskolában más és más nyelven tanítottak ezen a területen (ukránul, oroszul, ruténül, szlovákul, néhol csehül).[9] Mintegy negyvenezerre tehető azoknak a rendőröknek illetve hivatalnokoknak a száma, akiknek az volt a kötelességük, hogy minden ruszin megmozdulást csírájában fojtsanak el. Az összes diplomás állást csehek foglalták el, ezért ha esetleg rutén fiatal diplomát szerzett, és el kívánt helyezkedni akkor, ahhoz el kellett hagynia szülőföldjét. Ugyancsak ilyen szellemiségben hajtották végre a földreformot. A szétosztásra kerülő 260 115 hold földből a ruszinok (a magyarokkal együtt) mindössze 19 000 holdat kaptak. „A rutének sem a magyar, sem a lengyel határt nem léphették át, hogy idénymunkával kenyerüket megkeressék."[10]

A be nem váltott ígéretek és az egyre fokozódó elégedetlenség hatására a Ruszin Autonóm Földműves Párt 1928-ban bajának orvoslásáért petíciót intézett a Népszövetséghez.[11] A pseudo-autonómia jelentette a magyar kormány számára a legfőbb lehetőséget, hogy az elégedetlenséget felkeltse és a valódi autonómiát támogatva a visszatérésre vezesse a kárpátukránokat. Az autonómiára törekvő mozgalom 1936-tól mutatott aktivitást, és 1938-ban érte el tetőfokát (mikor a lengyel, német és magyar részről dotált irányzatokat sikerült egységbe fogni). Ekkor október 19-én alakult meg a kárpátukrán autonóm kormány, a magyar kormányügynök Bródy Sándor elnöklete alatt. Ugyanis az 1919-ben megígért autonómiát ekkor, 1938. október 5-én kapta meg a ruszinság. A magyar kormány elérkezettnek látta tehát az időt, hogy Bródyn keresztül a csehszlovák kormánytól kárpát-ukrajnai népszavazást követeljen, és így elérje e terület visszacsatolását.

Németország egy önálló Nagy-Ukrajna létrehozásában gondolkodott, ami a német vezetőség szerint magába foglalta volna „Kárpát-Ukrajnát" is, továbbá Lengyelország ukránok lakta területeit. Ezzel a Szovjetunió egységét kívánták volna kikezdeni német részről. Ez a cél nemesnek tűnt ugyan nyugaton, ellenben a magyar és lengyel oldalon nem talált kellő visszhangra, hiszen mindkét fél vesztett volna a kívánt eredményen. Megoldásnak a magyar-lengyel közös határt vélték. A müncheni egyezmény hatására a belpolitikailag átalakult Csehországban német követségi titkárként működő Hoffmann Huszton tett látogatása és ez alkalommal adott estélye során „oly messzemenő jóindulattal és szimpátiával nyilatkozott a Ruténföldön máról-holnapra létrehívott ukrán mozgalom és rezsim jövőjéről, hogy joggal feltehető ezek után, miszerint az új Csehország Németországnak ukrajnai érdekeltségeit (...) kész a legmesszebbmenőbb módon képviselni a Ruténföldnek ukrán célok szolgálatba állításával."[12]

---

[8] *Horváth L.* (1998) A ruszin nép trianonja, In: Trianon kalendárium 1998, Trianon Társaság Budapest, 1997. 85–96. 87.

[9] *Kéz A.* (1939). Ruténföld, In: A földgömb 1939. 10., 161–170. 163.

[10] *Kéz A.* (1939). Ruténföld, In: A földgömb 1939. 10., 161–170. 164.

[11] *Horváth L.* (1998) A ruszin nép trianonja, In: Trianon kalendárium 1998, Trianon Társaság Budapest, 1997. 85–96. 87.

[12] Külügyi Szemle (1939) XVI. 1. – Budapest, 82 – 84. 84.

A magyar külpolitika célja, a többségében ruténok lakta Kárpátalja visszafoglalásával a következők voltak: a kisantant gyűrűjének fölszakítása, a közös határszakasz létrehozása a hagyományosan barátnak tartott Lengyelországgal, valamint az ugyancsak hagyományos törekvés, a Varsótól Rómáig Budapesten áthúzódó tengely megteremtése.

Gazdasági szempontokat figyelembe véve a Kárpát-medence legcsapadékosabb területe ez, a kárpátaljai terület. Az itteni folyók ideálisan duzzaszthatóak. Ez egyrészt az Alföld elengedhetetlen öntözővizét szolgáltathatja, másrészt energiaforrás. Fontos megemlíteni, hogy már 1918-ig nagyjából tucatnyi víztározó és vízierőmű terve készült el erre a térségre.[13] Ezek voltak tehát a politikai és gazdasági indokai a tervezett revíziós lépésnek.

Bródy az október 25-i prágai közös minisztertanácson előállt (a magyar kormány) népszavazási tervével. Saját pártja is leszavazta, továbbá megfosztották miniszterségétől, majd vizsgálati fogságba vetették, felszínre került magyar kapcsolatai miatt. Bródy a prágai minisztertanácson annak a határozott kívánságának adott hangot, hogy a rutén kérdés csak népszavazással juttatható kielégítő megoldáshoz. Indokolta ezt azzal is, mivel szerinte Ruszinszkónak déli és északi területre való szétszakítása által a rutén nép véglegesen elveszti életlehetőségeinek alapját, s így a Csehszlovák állam keretén belül inferioritásba süllyed.

A prágai kormány kinevezte ezt követően a nyíltan ukrán szimpatizáns Volosin kormányt, és katonai téren is elkövetett mindent, hogy a Ruténföldön kitört népi forradalmat elfojtsa, s ezzel a rutén nép önrendelkezési szándékát megakadályozza. Az 1939. október 26-án hatalomra került Volosin Ágoston érdekei egybeestek Kárpátalja sorsát illetően a német érdekekkel. Ennek alapján Kárpátalja kiindulópontja lett volna a kommunistáktól megtisztított Ukrajna létrehozásának. Az úgynevezett Szics-gárda megszervezése is Volosin nevéhez fűződött, mely teljesen gyökértelen volt a ruszinok körében. Hiszen az egykori ukrán katonai (Zaporozsje-szics) szervezetet vették megalkotásánál mintául.

A magyar és lengyel kormány az új cseh határokat csak akkor volt hajlandó garantálni, ha a szlovák, de főleg a rutén népszavazást elrendelik. Lengyelország és Magyarország diplomáciai akcióba is kezdett a rutén önrendelkezési elv nemzetközi elismertetése tekintetében. Ezt a célt szolgálta Beck lengyel külügyminiszter romániai látogatása, valamint Hóry András rendkívüli magyar követnek Becknél, illetve Lubienszky varsói külügyi kabinetfőnöknek Kánya Kálmánnál tett látogatása és tárgyalása is. E munkát nagyban elősegítette és erkölcsileg mindenben igazolta az a „nem elhanyagolható méretű megmozdulás", aminek eredményeképp először 386, majd ezt követően további 117 rutén község nyilvánította ki csatlakozási szándékát Magyarországhoz.[14] A rutén kérdés önrendelkezési elvvel való megoldását kezdetben az olasz sajtó is egyértelműen a magyar érdekeknek megfelelően kezelte. Azonban Németország a müncheni elvekben lefektetett szigorúan etnikai kérdések rendezésére látott csak lehetőséget. Az olasz külügymi-

[13] *Hajdú Z.* (1998) Magyar víztározó- és vízierőmű építési tervek az Északkeleti-Kárpátokban a II. világháború végéig In: Boros László, Kárpátalja, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke és a TIT Jurányi Lajos Egyesülete, Nyíregyháza, 1998, 159–164. 160.

[14] Külügyi Szemle (1939) XVI. 1. – Budapest, 82 – 84. 83.

niszter, Ciano gróf 1938. november 9-én közölte a római magyar nagykövettel, hogy tekintettel az ilyen irányú német politikai irányvonalra nem támogatja a kárpátaljai magyar törekvéseket. Emiatt a rutén kérdés akkortájt lekerült a nemzetközi napi politika színteréről.

A magyar katonai vezetésben felmerült már az első bécsi döntést követően, hogy ha kell, akkor fegyveresen is készek Kárpátalját felszabadítani. (Ehhez kért Lengyelországtól katonai támogatást a magyar vezérkar. A lengyelek viszont csak szabadcsapatokat ígértek).

1938. november 20-án a Felvidéki Magyar Hírlap címlapján közölte, hogy a Ruszin Nemzeti Tanács rendfenntartás céljából magyar csapatokat hív be. Tette ezt azért az illető újság, mivel két nappal korábban a rendkívüli minisztertanács Budapesten elhatározta a katonai támadást Kárpátalja egész területére vonatkozóan. Német-, és Olaszország ezekre a lépésekre válaszként határozott hangú tiltakozó jegyzéket küldött a magyar kormánynak, ellenezve Kárpátalja katonai megszállását. Ennek hatására a magyar minisztertanács egy időre letett erről a szándékáról. A lengyel sajtó álláspontja ebben a helyzetben az volt, hogy a Ruténföld Északkelet-Európa új Macedóniájává válhat, hiszen sem a lengyel, sem a román vagy a magyar politika nem nézheti tétlenül a pánszláv (akkoriban szovjet) befolyás Kárpátokon belüli érvényesülését és megmaradását. Ezért szerintük az az állapot, amelyet e tekintetben a müncheni egyezmény statuált, csak átmeneti lehet. Ezt az elvet juttatták érvényre a rutén nép emigrációba kényszerült vezérei is, például Fenczik volt rutén miniszter. Fenczik a magyar rádióban (1939. októberében) két ízben is leszögezte a rutén nép önrendelkezési elvének jogosultságát és azt az óhaját, hogy a rutén nép egyöntetűen Magyarországhoz kíván csatlakozni, nemcsak politikai okokból, hanem azon határozott gazdasági megfontolások alapján is, mely szerint a Ruténföld fogyasztópiacát jelentő két nagyváros, Munkács és Ungvár Magyarországhoz került. Ennek következtében a rutén nép kulturális és gazdasági bázisa kiesett a Kárpátorosz nép hatásköréből és életteréből. Ennek távolabbi hatását Fenczik úgy jellemezte, hogy az a ruténság lassú, de feltartóztathatatlan elsorvadásához fog vezetni.[15] Eközben diverzáns tevékenység folyt Kárpátalján, melynek célja olyan légkör teremtése volt, mely indokolttá tette volna a magyar csapatok bevonulását.

1939. január 6-án kevéssé ismert katonai támadás érte az ekkor már magyar Munkácsot. Cseh reguláris csapatok Munkács Oroszvég nevű külvárosába behatoltak és a belvárost ágyútűz alá vették. Páncélozott gépjárművek támogatták a gyalogsági támadást gépfegyverek és golyószórók fedezete mellett. A teljességgel váratlan támadást a csökkentett számú munkácsi magyar helyőrség a város lakosságának támogatásával visszaverte. (Az incidens során hét halálos és kilenc sebesült maradt hátra magyar részről). A magyar ügyvivő azonnal tiltakozását jelentette be a prágai külügyminisztériumban. Ugyanakkor a magyar követségek útján informálta a munkácsi támadásról a római, párizsi és londoni kormányokat is. Krno követ (a cseh kormány nevében) sajnálkozását fejezte ki és kijelentette, hogy véleményük szerint csak egy helyi incidensről volt szó. Egyúttal egy magas rangú vezérkari tisztet küldtek ki, hogy véget vessen a támadásnak. Javaslatot

[15] Külügyi Szemle (1939) XVI. 1. – Budapest, 82 – 84. 83.

tett továbbá, hogy az esetet közösen vizsgálja ki a két kormány által delegált bizottság. Végül ígéretet tett, hogy az esetleges bűnösökkel szemben kormánya nagyobb eréllyel fog eljárni. A Krno által tett javaslatot a magyar kormány elfogadta. A tárgyalások során a csehek az ágyútűz által okozott károk jóvátételére 70 000 pengőt ajánlottak fel. Az, hogy ez a nemzetközi jogot sértő támadás (melyet a korabeli világsajtó is egyértelműen cseh kezdeményezésűnek tartott) nem okozott komolyabb feszültséget, az legnagyobbrészt a magyar kormány higgadtságára volt vissza vezethető.[16] A magyar kormány (belső nehézségeit leküzdve) végre lépésre szánhatta el magát Kárpátalja ügyében. Ennek megtétele viszont a már ismertetett tilalomba ütközött, melyet a Német Birodalom állított. Teleki Pál miniszterelnök nem kívánt ismételten német bíráskodást, ugyanakkor feszült figyelemmel várta a magyar külpolitika a német tiltás feloldását. Március 10-én a Minisztertanács elfogadta azt a határozata, hogy ha a német Wehrmacht támad, akkor a magyar Honvédség sem lesz tétlen. Ezt közölték Lengyel-, illetve Olaszországgal is. Kárpátalja annexiója ugyanekkor román részről is felmerült, amit jelentve az illetékes fél Németországnak, az elvetett. A Harmadik Birodalom döntőbíróként feltételekhez kívánta kötni e terület birtoklását fenntartva azt a többet ígérőnek, ezért tiltakozott bárminemű önálló katonai akció ellen. Csáky Berlinben történt látogatása alkalmával Hitler érdektelenséget helyezett kilátásba Kárpát-Ukrajnával kapcsolatban, ugyanakkor várakozásra intette a magyar felet. Március 11-én a német kormány jegyzékkel hozta a magyar kormány tudomására Kárpátalja megszállására vonatkozó kikötéseit. Ebben az állt, hogy Németország el fogja ismerni az önálló Szlovákiát, ellenben az esetleges ruszin kormánynak 24 óráig nem fogják megadni ezt az önállóságot. Ezalatt az idő alatt Magyarország „megoldhatja" a kérdést.[17] Két nappal később Sztójay különgéppel érkezett Budapestre Hitler birtokba vételi engedélyével.

A kárpátukrán Volosin-kormány az önálló szlovák állam kikiáltása után német védelem alá helyezését kérte, miután Huszton 1939. március 15-én Volosin kikiáltotta a független Kárpátaljai Oroszországot, a Podkarpatszka Rusz államalakulatot. A német kormány ezt a kérelmet visszautasította, és Berlin a magyar kormányhoz irányította őket. A Budapestre érkező Brascsajko kárpátukrán miniszterrel a magyar kormány nem állt szóba.

Kárpátalja katonai megszállása

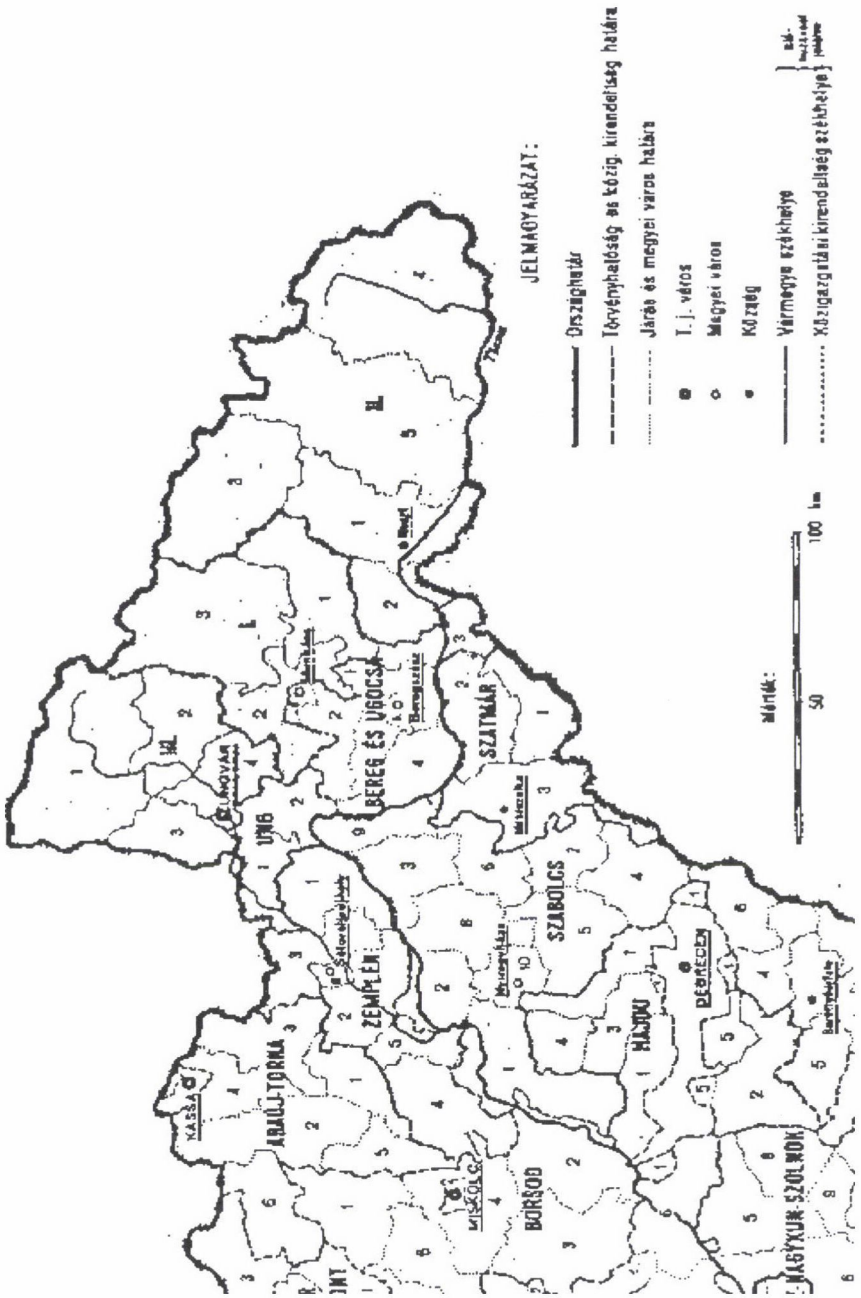
„Volosin „kárpátukrán" autonóm, de tökéletesen életképtelen államtorzója teljesen magára maradt és csak természetes volt, hogy (...) a magyar kormány elindította honvédseregeinket a Keleti Beszkidek és a Máramarosi havasok bércei felé (...)."[18]

1939. március 15-én indult, és három nap alatt be is fejeződött Kárpátalja elfoglalása. Verecke, Ung, Kőrösmező térségében találkoztak a magyar és lengyel

[16] Külügyi Szemle (1939) XVI. 2. – Budapest, 192–193.

[17] *Horváth L.* (1998) A ruszin nép trianonja, In: Trianon kalendárium 1998, Trianon Társaság Budapest, 1997. 85–96. 88.

[18] *Bulla B.* (1939) A Ruténföld. – In: Magyar Szemle 4. (140.), 297–303. 297.

2. ábra Kárpátalja közigazgatási térképe (Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, XLVIII. 1940.).

csapatok. Egy húsz km-es sávban Kelet-Szlovákiába is behatolt a magyar haderő ekkor, a németek Szlovákiával kapcsolatos elképzeléseit fürkészve (ez a sáv magyar kézen maradt). Az új határvonalat április 3-án állapította meg egy szlovák-magyar bizottság, a ténylegesen fennálló viszonyok alapján.

A megszállt rész 10 700 km^2 területű, mintegy 550 000 lakossal. Ehhez hozzászámítva az első bécsi döntéssel visszakerült sávot: 12 656 km^2 nagyságú e terület (az 1930-as cseh népszámlálás adatai szerint 747 096 lakossal rendelkezett). Az új határ a Trianon előtti határvonalon futott, a Kárpátok gerincén, melynek övezete itt a legkeskenyebb, ellentétben az északnyugati, keleti és déli vonulatokkal. Teleki gazdasági-földrajz tudós és geopolitikus volt, ennek megfelelően Kárpátalja visszacsatolását is gazdasági, földrajzi szempontból ítélte meg. Nézete szerint e terület Magyarország számára „életfontosságú".[19] (2. ábra).

A felsőtiszai völgymedence vagy máramarosi medence harmadkori medencekitöltő agyagában nagy só telepek vannak. Ezeket bányászták Aknaszlatinán. Évi termelése meghaladta az egymillió „métermázsát". A sóbányáitól teljesen megfosztott trianoni Magyarország bányakincseinek nagy értékű gyarapodását jelentette Aknaszlatina sója, de Bilke környékének évi 10 000 „métermázsát" kitevő vasérce is, a petróleumkutatások is reménnyel kecsegtettek.[20] Beregszász és Muzsaly környékén „nem elhanyagolható" mennyiségben timföld található, amelyeket alumínium-, kénsav- és műtrágyagyártásra lehetett felhasználni. A magyar porcelánipar is újabb fellendülésre számíthatott a dubrincsi, beregszászi és kovászó környéki jó minőségű porcelánföldek miatt.[21] Magyarország nagymértékű épület- és tűzifa szegénységét volt hívatva csökkenteni, sőt nagyrészt kielégíteni a Ruténföld kereken 620 000 hektár kiterjedésű erdőterülete.

Ennek 67,7%-a lomberdő (377 000 ha) és 22, 3%-a tűlevelű erdő (123 000 ha), a maradék (120 000 ha) vegyesen tű- és lomblevelű erdő volt.

A lombos erdőből a tölgyesek területe 28 000 ha, a bükkösöké 297 000 ha. Különösen fontos volt a 123 000 ha fenyves erdő épület- és bútorfája. „Nem érdektelen annak a megemlítése sem, hogy a 620 000 ha területű, elsőrendű szálerdőnek 55%-a (336 000 ha) kincstári tulajdon és csak a kisebb rész van magántulajdonban."[22] 1939-ben körülbelül 40 fűrésztelep működött. A bútorgyártó üzemek Ruténföld peremvárosaiban kaptak helyet. Komolyabb falepárló telep Perecsenyben és Nagybocskón volt.[23] Magyarország gazdasági életének szempontjából mégis legjelentősebb Kárpátalja vízi energiában való nagy gazdagsága. „Az Ung, a Latorca, a Borsava, a Nagyág, a Tarac, a Talabor és a Tisza völgyében az elektromos áramtermelő erőműtelepek egész sorozatát lehet felépíteni. A termelt elektromos energia a Ruténföld iparosodásának és, ami ezzel egyet jelent, a terület fokozódó gazdasági fontosságának és a szegény lakosság emelkedő jólétének alapjait vetheti meg."[24] Az 1937-ben megalakult Országos Öntözésügyi Hivatal 1939-

[19] *Czettler A.* (1997) Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. – Magvető, Budapest, 26
[20] *Bulla B.* (1939) A Ruténföld. – In: Magyar Szemle 4. (140.), 297–303. 299–300.
[21] *Kéz A.* (1939). Ruténföld, In: A földgömb 1939. 10., 161–170. 169.
[22] *Bulla B.* (1939) A Ruténföld. – In: Magyar Szemle 4. (140.), 297–303. 301
[23] *Kéz A.* (1939). Ruténföld, In: A földgömb 1939. 10., 161–170. 169
[24] *Bulla B.* (1939) A Ruténföld. – In: Magyar Szemle 4. (140.), 297–303. 300.

től „kiemelt" figyelmet fordított Kárpátalja vízrajzi és tározási viszonyainak felmérésére. Ez a hivatal, Benedek József felmérései alapján, felvetette 12 tároló medence építését, melyekbe összesen 800 km^3 vizet lehetett volna tárolni.[25] „A bennszülött szegényes lakosság iparcikket vajmi keveset fogyaszt, mert legszükségesebb cikkeit nagyrészt háziiparszerűen, önmaga állítja elő. Ebből a szempontból tehát Ruténföld körülbelül 550 000 főnyi újabb lakossággyarapodása az országos fogyasztás növekedésében nem sokat jelent."[26]

A magyar országgyűlés 1939. évi március 16-i ülésén, közvetlenül az elnök, Darányi Kálmán megnyitója után gróf Teleki Pál miniszterelnök ekképpen jelentette be a ruszin lakta föld katonai birtokbavételét: „Tisztelt Ház! Hosszú hetek óta tartó, a közelmúltban megismétlődő kihívások folytán, amelyek a Ruszinszkó felőli határainkon, helyesebben a demarkációs vonal mentén és részben Munkács és Ungvár külvárosainak házai között történtek, másrészt a cseh-szlovák államnak részeire bomlása és az ennek nyomán keletkezett anarchikus állapotok folytán egyik napról a másikra szükségessé váltak politikai és katonai elhatározások a végből, hogy a tőlünk lelkében soha el nem vált ruszin népnek és a magyarságnak érdekeit egyaránt megvédjük. (...). A rutén nép tömegei és vezetői tegnap és ma azzal a kéréssel fordultak a magyar kormányhoz, hogy az élet- és vagyonbiztonság gyors helyreállítása céljából katonailag haladéktalanul szállja meg a rutén lakta földet. (...). A magyar kormány a felkérésnek eleget tesz (...) és a honvédség hatalmába veszi az egész Ruténföldet. (...). Honvédségünk fellépése már eleve meghiúsít minden elképzelhető ellenállást vagy támadást. Hadseregünk abban a helyzetben van, hogy a legrövidebb időn belül és remélhetőleg vérontás nélkül megszállhatja a rutén földet és ott a normális rendet helyreállíthatja. (...).

A magyar honvédség előrenyomulásával természetesen a legkisebb mérvben sem fogja az egykori Ruszinszkóval szomszédos országok területét vagy határ menti érdekeit veszélyeztetni, sőt utasítása van arra, hogy ilyen akciónak a látszatát is kerülje. (...)

Úgy hiszem, hogy elhatározásunk, amelynek részleteit a közeli napokban szándékozunk a külügyminiszter úrral a külügyi bizottságban ismertetni, az Országgyűlés minden tagjának és az egész nemzetnek együttérzésével találkozik.(....).

Ebben a pillanatban, amikor dicső honvédségünk a Kárpátok bércei felé menetel, szálljon az egész nemzet testvéri üdvözlete a felszabaduló »gens fidelissima« felé. (...)."[27]

Megállapítható azonban, hogy ezzel a katonai akcióval sem sikerült visszacsatolni a teljes rutén népet, nagy részük maradt a Kárpátalján kívül.

Kánya Kálmán távozása után az új külügyminiszter gróf Csáky István március 23-án a külügyi bizottság ülésén ismertette azokat az okokat, amelyek a magyar kormányt arra indították, hogy az Erdős-Kárpátokat az anyaországhoz

[25] *Hajdú Z.* (1998) Magyar víztározó- és vízierőmű építési tervek az Északkeleti-Kárpátokban a II. világháború végéig In: Boros László, Kárpátalja, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke és a TIT Jurányi Lajos Egyesülete, Nyíregyháza, 1998, 159–164. 162

[26] *Kéz A.* (1939). Ruténföld, In: A földgömb 1939. 10., 161–170. 170

[27] Országgyűlés Képviselőház Napló (1935–40) XXIII. – Athenaeum, Budapest, 387.

visszacsatolja. Majd rámutatott azokra a nehézségekre, amelyeket a román kormány támasztott a ruszinszkói katonai akcióval kapcsolatban. De hangsúlyozta, hogy ezek felett a magyar kormány már napirendre tért.

Ez alkalommal mondott őszinte köszönetet Jugoszláviának a külpolitikailag válságos hetekben tanúsított lojális magatartásáért.

„Kétségtelen — mondotta gróf Csáky —, hogy a jog sérelme nélkül, előrelátással, villámgyorsan, kizárólag saját erőnkből végrehajtott politikai és katonai akció újból öregbítette Magyarország presztízsét.

Emellett kapcsolataink régi barátainkhoz szorosabbra fonódtak, a nyugati hatalmak megértéssel viseltettek velünk szemben, a viszony javult Jugoszláviával és nem adom fel a reményt arra, hogy Romániával is újból folytathatjuk a megértésre irányuló ama törekvéseket, amelyek a kárpátaljai akció folyamán nem a mi hibánkból megtorpantak."[28] Csáky külügyminiszter nem sokkal ezután járt Berlinben és Rómában, ahol őt és a magyar kormányférfiakat „igen nagy barátsággal" fogadták. 1939. március 23-ig Hitler abban reménykedett, „hogy az általa szorgalmazott német-lengyel szövetségi szerződés létrejön. Ebben az esetben Szlovákiát Németország, Lengyelország és Magyarország között osztotta volna föl."[29] A hazatérő külügyminiszter kijelentette, hogy Magyarország szomszédaihoz való viszonya a magyar kisebbségek sorsának alakulásától van függővé téve, valamint kifejtette, hogy a Pozsonyban levő magyar képviseletnek diplomáciai jelleget szándékozik adni.

A továbbiakban pedig ezt nyilatkozta: „ápoljuk lengyel szomszédainkkal a hagyományos a két nép őszinte rokonszenvére felépített barátságot."

Végül elmondta, hogy a külpolitikai helyzetet tekintve „nyugodtan nézhetünk egy hosszabb időre terjedő békés állami munka elé."[30] Az 1939. évi soproni nyári egyetem megnyitása alkalmával gróf Csáky (mint a város képviselője) tartotta az első előadást. Beszédében hangoztatta, hogy Magyarország katonailag is napról-napra komolyabb tényezővé válik Közép-Európában, s bár a magyar békés nép, mégsem mondhat le jogairól, és nem hajlandó megalkudni. Egy parlamenti felszólalásában pedig leszögezte:

„Méltóztassanak meggyőződve lenni, hogy a kormány az országot fenyegető minden sérelmet észrevesz és semmiféle eszköztől sem riad vissza a jóvátétel kicsikarása érdekében, ha azt a nagy nemzeti célok összességének tekintetbevétele mellett szükségesnek látja."[31]

A magyar lépést úgy konstatálták az angolok, hogy ez „megegyezik az angol érdekekkel", Cadogan angol diplomata jegyezte meg Barcza György londoni magyar követnek, hogy örömmel tölti el az a tény, hogy Kárpátalja magyar és nem német kézre jutott.[32] Párizs is „soha nem látott megértést tanúsított" ez ügy kapcsán. A Német Birodalom nem fogta fel diplomáciai vereségnek a magyar katonai akciót.

---

[28] Külügyi Szemle (1939) XVI. 3. – Budapest, 315 – 316. 315

[29] *Czettler A.* (1997) Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. – Magvető, Budapest, 29

[30] Külügyi Szemle (1939) XVI. 3. – Budapest, 315 – 316. 315.

[31] Külügyi Szemle (1939) XVI. 4. – Budapest, 408 – 409. 408–409

[32] *Czettler A.* (1997) Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. – Magvető, Budapest, 29

Az országunkat közrefogó kisantant gyűrűt pedig megszakította e területfoglalás. Egymással szövetségben levő államokat választott el egymástól az akkor már független Szlovákiát és Romániát, és két hagyományosan baráti állam Lengyelország és Magyarország közös határszakaszát hozta létre. (Zavart keltett azonban, hogy egyes lengyel politikusok igyekeztek rábeszélni a magyar kormányt, hogy a Körösmező-Lonka vonaltól keletre található falvakat adják át Romániának).

A kárpátukrán autonómia tervezet elkészítésének előzményei

A magyar korona joghatósága alá ily módon visszatért ruszin nép autonómiájának ügyét a „tudós gróf", Teleki Pál miniszterelnök annyira égető és sürgős problémának tartotta, hogy már 1939. március 18-ra ez ügyben értekezletet hívott össze. Az értekezlet ülésének óráiban érték el a magyar honvédcsapatok a Kárpátokban az „ezeréves országhatárt". Teleki „barátjával, gróf Bethlen Istvánnal és Szekfű Gyula történésszel együtt azt vallotta, hogy a hajdani Szentkorona területének visszaállítása csak olyan föderáció formájában lehetséges, amelyben a szlovákok, rutének, románok és németek széles körű autonómiával rendelkeznek."[33]

Az értekezlet általánosan elfogadott álláspontja az volt, hogy az önkormányzatot meg kell adnia a magyar államnak tekintettel azokra az ígéretekre, amelyek a világháború után alkotott békeszerződések alkalmával és azok idején e területnek kilátásba helyeztek és jogforrásokba is lefektettek. Továbbá, mintegy kötelező körülmény volt az is, hogy ezeket az általánosan körvonalazott álláspontokat az addigi magyar kormányok is elismerték és támogatták azzal, hogy e terület népességét az önkormányzat megszerzésében a csehszlovák állammal szemben is segítették. Végül pedig figyelembe vették az egybegyűltek, hogy az önkormányzatiság eszméje a kárpátukrán lakosság tudatában élt már idestova húsz éve.[34]

1939. május 20-ra összehívott magyar országgyűlés mindkét házának együttes megnyitóülésén Horthy Miklós kormányzó megemlékezve a szentistváni feladatok kötelezettségéről, és átérezve a magyarság Duna-medencei történelmi küldetését azt nyilatkozta Kárpátaljával kapcsolatban, hogy első ilyen feladata lesz az országnak, hogy a főleg magyarorosz lakta kárpátaljai országrésznek ősi alkotmányunkba szervesen beleillő önkormányzatot állapítson meg. Hitte és remélte, hogy az országgyűlés is ápolni fogja a megértést és barátságot magyar és idegen ajkú honfitársaik között. Mindezek után a magyar miniszterelnököt az 1939. VI. tc. 6.§-a Kárpátalja önkormányzatára vonatkozó törvényjavaslat beterjesztésére is utasította. Ide kívánkozik, hogy Ruténföld katonai igazgatásának megszűntetését követően a királyi kormány e terület polgári közigazgatásának ideiglenes megszervezésénél már figyelembe vette a szóban forgó országrész különleges viszonyait.

A 6200/1939. M E számú kormányrendelet a közigazgatás élére speciális hatáskörrel kormányzói biztost állított. Mellette főtanácsadó működött. Ő volt az

[33] *Czettler A.* (1997) Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. – Magvető, Budapest, 23

[34] *Horváth L.* (1998) A ruszin nép trianonja, In: Trianon kalendárium 1998, Trianon Társaság Budapest, 1997. 85–96. 90–91.

aki a kormányzói biztost e területet érintő általános érdekű dolgokban informálta. Kineveztek erre a kérdéses átmeneti időszakra egy véleményező, úgynevezett indítványozó bizottságot, élén egy főtanácsadóval. A magyar kormány e bizottság fölállításával közvetlenebb viszony kialakítását kívánta elérni a „csonka ország" és lakossága, valamint a „visszatért országrész" és annak „őslakosságával" az átmeneti időre.

Ez a rendelet igen hatékonyan szabályozta a rutén nyelv használatát és szerepét. Ez azt jelentette, hogy a rutén nyelv gyakorlatilag egyenjogú volt a magyarral. Az érintett területen bárki teljes szabadsággal használhatta a rutén nyelvet, akár szóban, akár írásban. Gyakorlatilag az összes hivatalnál, intézménynél és hatóságnál. Ezt a rutén nyelvvel kapcsolatos rendelkezést az önkormányzat tervezet is átvette.

A katonai közigazgatás Kárpátalja területén 1939. július 7-ig volt érvényben, ettől kezdődően polgári közigazgatása volt a területnek. Egy főtanácsadó és az ottani viszonyokat közelebbről ismerő férfiakból álló bizottságot hoztak létre az átmeneti időre.

A magyar állam kiemelt tervei közt szerepelt Kárpátalján a politikai élet normalizálása. Ennek érdekében fő feladatának tekintette, mint e cél elérésének hathatós eszközeként a gazdasági, szociális és kulturális bajok gyökeres orvoslását. Hitték és vallották, hogy csak ezen viszonyok feljavítása után lehet egészségesen integrálni jogilag is e területet. Éppen emiatt számos speciális gazdasági akciót indított el a korabeli kormány, jelentős anyagi dotációval. Ezek egyike volt az az elképzelés, melyet mind nagyobb mértékben szerettek volna érvényesíteni. Történetesen az, hogy a terület irányítását lehetőleg származásukat tekintve kárpátaljai tisztviselők végezzék. Hiánytalanul ezt az elvet a rutén nyelvű oktatási intézményeknél sikerült is érvényesíteni.

Az önkormányzat-tervezet

Kárpátalja Magyarországgal való egyesítését az 1939. június 22-én kelt VI. törvénycikk szentesítette. A törvényjavaslat kinyomtatására, szétosztására és tárgyalására sürgősséget Gergelyffy András országgyűlési képviselő kért. Ezt a kérését a Ház egyhangúlag elfogadta.

„A magyar törvényhozás a Magyar Szent Koronához visszacsatolt kárpátaljai területek kormányzatát és közigazgatását — találhatjuk az autonómia tervezet kezdetén — híven Szent István királyunknak hazánk népeit atyai gondossággal vezérlő eszméjéhez és annak korszerű alkalmazása szándékától áthatva, Rákóczi népeinek egysége és az ország minden ajkú fiának egyenjogúsága szellemében, valamint e területek lakosságának óhaja és helyesen felfogott érdekei szerint is, e területek különleges viszonyait és sajátos népi jellegét figyelembe véve a következőképpen szervezi meg."[35]

A törvényjavaslat tartalmazta az alapvető rendelkezéseket. Jóváhagyta azokat az intézkedéseket, amelyeket a magyar kormány a birtokbavételkor tett.

[35] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. - A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36-47. 37

Emellett kitért a honvédség „önfeláldozó, lelkes kötelességteljesítésére". A képviselőházi választásokkal kapcsolatban végső dátumnak 1940. június 30-át jelölte meg a törvényjavaslat. Addig is képviselők lehettek azok a kárpátaljai lakosok, akiket a visszatért területek lakossága által nemzetgyűlési vagy tartománygyűlési képviselőkké, illetve szenátorokká megválasztottak. Valamint azok, akik a magyar pártok választási listáin a megválasztottak után pótképviselővé választott jelöltek, illetve a rutének választotta nemzeti tanács tagjai közül (a miniszterelnök indítványára) az országgyűlés (mindkét házának egyetértésével) az országgyűlés meghívott a képviselőházba.

Az állampolgársággal kapcsolatban Teleki javaslata az volt, hogy aki 1921. év július hó 26-án az akkori magyar jogszabályok értelmében egyértelműen magyar állampolgároknak számítottak, de az 1921. XXXIII. törvénycikkbe iktatott trianoni szerződés értelmében csehszlovák állampolgárok lettek 1939. március 15-től kezdődően mindennemű jogi intézkedés nélkül automatikusan visszaszerezték magyar állampolgárságukat. Ez a törvényjavaslat kiterjedt a magyar állampolgárságú férfi feleségére és 24 év alatti gyermekeikre. Ha családon kívül született gyerek (ugyancsak 24 év alatti) anyjának állampolgárságát szerezhette vagy tarthatta meg. Az 1921. július 26-a után született árva, vagy atyátlan árva csehszlovák állampolgárságú egyének jogi hatállyal 1939. március 15-től kezdődően megszerezték a magyar állampolgárságot.

Felhatalmazták az illetékes minisztériumot, hogy addig amíg a törvényhozás nem hoz újabb rendeletet, addig megtehessen mindent, ami Kárpátalja közgazdaságának, közigazgatásának, törvénykezésének és jogrendjének az ország fennálló rendszerébe való kapcsolódását elősegíti. Továbbá különleges hitelkeretet vehetett igénybe, mely összeggel a visszacsatolás és integrálás költségeit fedezni tudta.

Teleki jóváhagyta az összes addigi intézkedést, melyet akár az illetékes minisztérium, akár az egyes miniszterek hoztak a visszafoglalt terület kapcsán.

Ebben, az 1939. év június 19. napján kiadott törvényjavaslat 6. számú paragrafusában olvasható, hogy „Kárpátalja önkormányzatának „ szabályozásáról a miniszterelnök külön törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé. Ezzel kapcsolatban írta a miniszterelnök: „Ezen elvi elhatározások alapján és a nemzet helyeslésének érzetében hozzáfogtam a törvényjavaslat előkészítéséhez."[36]

Az új ruszin autonómiának két követelménynek kellett megfelelnie, egyrészt szervesen kellett illeszkednie Magyarország alkotmányához. Másrészt pedig ennek a leendő önkormányzatnak tartalmát tekintve legalább olyannak kellett lennie, mint amilyet a magyar állam ígért e területnek a csehszlovák államhoz tartozása idején. Ennek az új autonómiának tehát prezentálnia kellett a magyar állam által kimondott ígéreteinek valódiságát, és így az ország szavahihetőségét.

Itt kell ismét megemlítenünk azt a tényt, miszerint az egykori csehszlovák államot nemzetközi szerződés kötelezte a Ruszinszkónak szóló autonómia megadására. Ezt a követelményt az a szerződés tartalmazta, mely magát Csehszlovákiát létrehozta. A magyar államot ezzel szemben semmiféle nemzetközi szerződés vagy

[36] *Horváth L.* (1998) A ruszin nép trianonja, In: Trianon kalendárium 1998, Trianon Társaság Budapest, 1997. 85-96. 90.

más jogerejű parancs nem kötelezte a kárpátaljai önkormányzat megadására. Másrészt ez a terület az államalapítástól kezdődően mindvégig az állam testéhez tartozott, s 1939 tavaszán a fegyveres visszafoglalás jogán tért vissza.

A törvény általános rendelkezése szerint a magyar állam területéhez visszacsatolt részen, Kárpátaljai Vajdaság néven különleges kormányzati egységet kívántak szervezni, mely területnek a törvényhozás önkormányzatot biztosítana.[37] A törvényjavaslat fel is sorolja azokat a helyiségeket melyeket a vajdasághoz kívánt csatolni.

A tervezendő önkormányzat „népi és gazdasági" alapokra épült, ez alapján lett meghatározva pontos határa is. A népi alap „Szent István országának" egyik nemzetisége, mely majdnem zárt egységben, elég éles néprajzi határok között élt. A gazdasági alapot pedig az a tény biztosította, hogy ez a terület mind éghajlatát, mind növénytakaróját, s így gazdasági életét tekintve sajátos darabját jelenti a Kárpát-medencének. Az Alföldtől ugyan elhatárolódik, de a gazdasági nyersanyagcsere tekintetében mégis szorosan hozzáfűződik. Ez a vonal a Kárpát-medence központi részét választja el peremrégióitól. Azonban ennek a vonalnak mégsem elválasztó, hanem inkább összekapcsoló szerepe van, itt Kárpátaljánál és a Kárpát-medence más területeinél is.

Ruszinszkó elnevezésénél és központjának kiválasztásánál egyaránt e terület súlypontját vették figyelembe. E terület súlypontja nem belsejében, hanem Alföldre nyíló kapujában van. Éppen emiatt a fővárosát is ezen a területen jelölték ki. „Ezért nyerhette ez a terület, amelynek sem földrajzi, sem közigazgatási neve eddig nem volt leghelyesebben a Kárpátalja nevet, mert súlypontja nem a hegyeken és nem a hegyekben, hanem a hegyek alföldi lábánál, a Kárpátok alján van, ahol a lakosság zöme is tömörül."[38] Ennek megfelelően, hogy méltó székhelye legyen a Kárpátaljai Vajdaságnak Ungvár törvényhatósági jogú várost, a megfelelő jogi háttérrel a Kárpátaljai Vajdasághoz csatolták és a Kárpátaljai Vajdaság kormányzatának és közigazgatásának központjául jelölték ki a tervezet értelmében.

A Kárpátaljai Vajdaság pontos határait is kijelölte a törvényhozás különös tekintettel a rutének telepedési arányára és az Alföldtől eltérő gazdasági jellegére.

Az, hogy a tervezet értelmében a Kárpátaljai Vajdaság területén az államnyelvvel egyenjogú hivatalos nyelv lett volna a rutén, azt is jelentette, hogy a Vajdaság területére vonatkozó, illetve arra is kiterjedő minden hatályos törvényt, rendeletet és hatósági hirdetményt rutén nyelven is ki kellett volna adni. Ennek megfelelően Kárpátalja területén levő hatóságokhoz valamint hivatalokhoz és iskolákhoz olyan személyeket kellett volna alkalmazni, akik mind a magyar, mind a rutén nyelvben jártasak voltak. Vagy ha ezen kritériumnak nem feleltek meg a már alkalmazásban lévők, akkor azt két éven belül pótolni lettek volna kötelesek. Az oktatás vonalán pedig valamennyi népiskolában, középfokú és szakiskolában,

[37] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 37

[38] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 45

illetve a középiskolákban a törvényjavaslat szerint biztosítani kellett volna mind a magyar, mind pedig a rutén nyelv tanítását.[39]

Sajátos helyi igazgatási szerve lett volna Kárpátaljának az úgynevezett vajdasági gyűlés. Hatáskörébe tartozott volna a Kárpátaljai Vajdaság címerének illetőleg zászlajának megtervezése. Egy kikötést tett ezzel kapcsolatban a tervezet, mégpedig azt, hogy a vajdasági címert a Szent Koronával kellett volna fedni. A helyi jelképek használata pedig csak az ország címerével és zászlajával együtt történhetett volna. Eszerint tehát hasonlóság lett volna az egykori Osztrák–Magyar Monarchián belüli Horvátország és Magyarország közötti viszonyt illetően (1868 után) az állami szimbólumok területén.

Az önkormányzat hatásköre kiterjedt volna mindazokra az ügyekre (az igazgatás minden ágában), amelyek a terület és nép sajátos viszonyainál fogva jogalkotási, kormányzati vagy közigazgatási szempontból különleges igazgatást tettek volna szükségessé. Ilyenek a vallás- és közoktatásügy, a jóléti és gazdasági ügyek igazgatásának köre, továbbá azok a helyi szintű igazgatási ügyek, amelyek a korabeli törvények, illetve más jogszabályok szerint a törvényhatóságok és községek jogkörébe tartoztak. (Ezeken túl olyan ügyekre is, amelyeket törvény, vagy a törvények keretei közt a magyar királyi minisztérium rendelete kifejezetten odautalt volna).[40]

Monetáris téren az önkormányzat költségeinek és ezek fedezetének megállapítására kapott volna fölhatalmazást. Teleki törvényjavaslata leszögezte, hogy Kárpátalja önkormányzatának anyagi terhét nem lehet kizárólagosan az itt élő népesség vállára rakni. A tervezett autonóm terület mindenkor az „anyaország" jelentős hozzájárulásával működött volna.

A törvényjavaslat foglalkozott a majdani önkormányzat szerveivel. Kárpátalja központi szervei lettek volna a már említett vajdasági gyűlés és a vajda személye. A vajdasági gyűlésbe a vajdán kívül meghívottak lettek volna hivataluk és méltóságuk alapján a következők: az egyes egyházak elöljárói, így a munkácsi görög szertartású római katolikus püspök, a latin szertartású római katolikus, a református és görögkeleti egyházaknak a Vajdaság területén főhatóságot gyakorló rangban idősebb egy-egy magyar állampolgárságú püspöke. Rajtuk kívül az alispánok, Ungvár város polgármestere, a helytartói hivatal osztályvezetői, valamint a pénzügyminiszter által kijelölt kárpátaljai pénzügyigazgató, és a földművelésügyi miniszter által erre a területre kijelölt erdőigazgató és a kárpátaljai tankerületi főigazgató, a Vajdaságra kiterjedő területen működő mezőgazdasági-, valamint kereskedelmi- és iparkamara elnöke. A kormányzónak joga lett volna a tervezet értelmében további tíz tagot kinevezni, mindezt a helytartónak a magyar királyi minisztériumnál tett előterjesztése nyomán. A megtervezett vajdasági gyűlésnek jogában állt volna választani az alispánokat, a vármegyei főjegyzőket, tiszti főügyészeket, árvaszéki elnököket és a főszolgabírákat, valamint a vármegyék választás alá eső egyéb tisztviselőit.

---

[39] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 38

[40] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 38.

Pénzügyi vonalon a vajdasági gyűlés a költségek fedezéséhez igénybe vehette volna a Vajdaság lakosságának a hozzájárulását is. A vajdasági vármegyékkel kapcsolatban gyakorolhatta volna a törvényhatósági bizottsági jogokat. Beleértve a szabályrendelet-alkotás, a közigazgatási bíróságnál való panaszemelés jogát, illetve a felsőházi tagok választására vonatkozó jogot is. A vajdasági gyűlés továbbá kifejezhette volna észrevételeit és elképzeléseit a kormányhatósági igazgatással kapcsolatban, amit a helytartó útján a miniszterelnökkel kellett volna közölnie.[41]

A vajdasági statutum (rendelet) állapította volna meg többek között az önkormányzati közigazgatás nyelvhasználatának részletes szabályait. A vajdasági statutumok nem ütközhettek országos szokásokba és törvényekbe. A vajdasági rendeletek és költségvetés tervezetét legalább harminc nappal korábban be kellett volna a kormányzói helytartónak mutatni. Ezeket a mindenkori helytartó erősítette volna meg, a kormányzó nevében.

A helytartó ezenkívül jóváhagyta volna helyi költségvetést és szabályrendeleteket. A zárszámadást pedig föl kellett volna terjeszteni a magyar királyi miniszterelnökhöz. A vajdasági statutumot csak a kormányzói helytartó megerősítése, a vajdasági gyűlés szabályrendeletét pedig az illetékes miniszter (vagy miniszterek) részéről történt záradékolás után lehetett volna kihirdetni.

A tizenharmadik paragrafus értelmében a kormányzó a vajdasági gyűlést a magyar királyi minisztérium előterjesztésére feloszlathatta volna. (Ebben az esetben az új vajdasági gyűlést a kormányzó hívta volna össze).[42] Teleki elképzelése szerint Kárpátalja vajdáját a vajdasági gyűlés választotta volna. A kijelölő választmány által javasolt három személy közül ötéves időtartamra.

Pusztán a vajdasági gyűlés jogkörének néhány főbb kiemelt momentumából is elénk tárul az a széles mozgásszabadság, amit az „őslakosok" kaptak volna. Viszont látható az is, hogy gyakorlatilag nem szenvedett volna károsodást a hagyományos magyar alkotmány sem ennek a törvényjavaslatnak az elfogadásával.

A másik vajdasági „szerv" pedig a vajda lett volna. Ő gondoskodott volna a törvényeknek, rendeleteknek, a vajdasági gyűlés statutumainak, szabályrendeleteinek, valamint a kormányhatóság és az önkormányzati hatóságok határozatainak és intézkedéseinek végrehajtásáról. Továbbá teljesítette volna mindazt, amit a törvény, miniszteri rendelet vagy statutum az ő jogkörébe utalt volna.[43]

Szó volt már a kormányzói helytartóról. Ő a kormányzó és a magyar királyi minisztérium helyi képviselője lett volna a javaslat értelmében. Egyben Ungvár város törvényhatósági joggal felruházott főispánja. A helytartó tagja lett volna az országgyűlés felsőházának, hiszen ő egyben magyar zászlósúr is. Jogköréből eredően a vajdasági gyűlésen akármikor megjelenhetett és fel is szólalhatott volna. Joga lett volna elnapolni a vajdasági gyűlést. A kormányzó nevében pedig a vajdasági statutumokat ő erősítette volna meg. Ő ellenőrizte volna az önkormányzati

[41] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 39.

[42] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 40.

[43] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 40.

szervek működését és a Vajdaság működését. Ő az, aki biztosította volna az önkormányzati igazgatás szervei és a szakigazgatás működésének összhangját. Gyakorolta volna a főispán, esetleg a kormánybiztos jogait is. A helytartó jogkörét és a vezetése alá tartozó hivatal szervezetét illetőleg működési rendjét e törvény korlátai közt a magyar királyi minisztérium rendelettel állapította volna meg.

A törvényjavaslat utolsó egységében találjuk azt a paragrafust, mely arról rendelkezett, hogy a korabeli törvényszékeken és a királyi ítélőtáblán — amelyeknek hatásköre kiterjedt Kárpátaljára — megfelelő számú rutén tanácsokat kellett volna felállítani. A királyi magyar Közigazgatási Bíróságon és a Kúrián pedig olyan előadókról kellett volna gondoskodni, akik tudtak volna ruténul. Ráadásul egyetemi tanszék szervezésének terve is helyet kapott Teleki törvényjavaslatában. Az illető tanszék a rutén nyelv és irodalom számára szerveződött volna meg.[44]

A tervezett, Kárpátaljai Vajdaságnak adandó önkormányzat törvényjavaslatát 1940. július 23-án terjesztette a magyar országgyűlés elé a miniszterelnök Teleki Pál. Ennek pusztán a kinyomtatása és képviselők közti szétosztása is nagy felháborodást váltott ki a korabeli képviselők körében.[45] Akadtak olyan képviselők, akik az önkormányzati törvényjavaslatnak a puszta megvitatását is ellenezték. Végül a miniszterelnök a katonai vezetők egy csoportjának a követelésére 1940. augusztus 5-én kénytelen volt visszavonni a ruszin autonómiára tett törvényjavaslatát.

Az önkormányzat eszméjének megvalósítási szándéka igen magas fokú toleranciára utalt egy olyan légkörben, melyben hatalmi szóval országok és milliók tűntek el Európa térképéről, illetve jutottak idegen elnyomás alá.

Kárpátaljával egy addig elszakított országrész került vissza „Csonka-Magyarországhoz". Az, hogy ez a nemes gondolat (autonómia-tervezet) nem válhatott valóra, valószínűleg még az első világháború végi emlékek játszhattak döntő szerepet. Hiszen a nemzetiségi mozgalmak kifejlődésével együtt, illetőleg éppen azok hatására esett szét az Osztrák–Magyar Monarchia és vele együtt a történelmi Magyarország is. Ezek után nem meglepő, hogy a korabeli magyar vezető réteg felháborodásának adott hangot, ha valamelyik, történetesen a rutén nemzetiség jogainak kiszélesítéséről hallott. Hiszen nem sokkal azelőtt éppen ez, a nemzetiségek aktivitásának és jogainak megnövekedése vezetett országuk széteséséhez. Egy beinduló revíziós folyamat elején pedig szinte reflexszerű önvédelemnek vehetünk minden, a nemzetiségeknek adandó szélesebb jogkör megvétózását.

[44] Kisebbségi Körlevél (1940) IV. 6. – A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei, Pécs, 36–47. 42

[45] *Horváth L.* (1998) A ruszin nép trianonja, In: Trianon kalendárium 1998, Trianon Társaság Budapest, 1997. 85–96. 93.

Végső István

A ZSIDÓTÖRVÉNYEK HATÁSA A KISKUNHALASI ZSIDÓSÁG ÉLETÉRE

A zsidók története Kiskunhalason a zsidótörvényekig

Tanulmányom célja, hogy bemutassam a kiskunhalasi zsidóság történetét 1938 és 1944 között.[1] Kiskunhalasra a 18. század közepétől érkeztek letelepedni vágyó zsidók.[2] A Duna-Tisza közén jellemzően a gyapjú, a bőr és a gabonakereskedelem útját követve telepedtek le.[3] A Kiskunságban először és legnagyobb mértékben Halason jelentek meg.[4] A folyamatos tiltakozás ellenére, melyet a konkurens görög kereskedők fejtettek ki, mégis szerephez jutottak a városban.[5] Ez annak a ténynek köszönhető, hogy a Jászkun Kerület erőszakos katolikus betelepítésével szemben nem a kerület által támogatott görögöket, hanem a zsidókat segítette a város vezetése.[6] Emiatt a görög kereskedők nagyrészt felmondták bérleteiket, melyeket a zsidók vettek át.[7]

Végeredményben az izraeliták nagyarányú megjelenésének köszönhetően a városban, a megszorító intézkedések ellenére tovább tevékenykedő kereskedők hatására, és nem utolsó sorban a görög kereskedők „eltűnésének" következtében a zsidók lettek a kereskedelem és a pénzügy irányítói. Ezt segítette a későbbiekben a szabad költözködés joga, melyet az 1840. évi XXIX. tc. szabályozott. A görög kereskedők eltávozása után a zsidók a 19. században hiánypótló szerepet játszottak. A halasi zsidók kivették a részüket, az 1848–49-es szabadságharcból. A Nagy Szeder István által közzétett, 1848–49-ben Bács megyében működő, „Kiskun-Halasi felkelők" harmadik századának névsorában, több zsidó névvel is találkozha-

---

[1] Dolgozatom elkészítéséhez a City University Graduate Center keretében létesült Rosenthal Holocaust Institute és a „Gábor Várszegi Endowment" által támogatott „J.&O. Winter Fund" ösztöndíj pályázat nyújtott anyagi segítséget.

[2] *Nagy Szeder István:* Kiskun-Halas Város /Egyházainak, Iskoláinak, és közművelődésének története / Kiskunhalas Helyi Értesítője Lapvállalat, Kiskunhalas, 1936. /a továbbiakban: Nagy-Szeder /: 67. A Jászkun Kerületben az 1735–38-as összeírásban még nincs zsidó. Halas környékén először, egy Ádám nevű gyapjúkereskedőt jegyeztek fel 1744-ben.

[3] Uo.: 67. Az osztrák és cseh posztógyárak a Magyar Alföldről importálták a gyapjút, ezért ez igen jövedelmező üzletnek számított a térségben.

[4] *Ö. Kovács József:* A kiskunhalasi zsidóság társadalomtörténete a XVIII–XIX. században. /In: Bács-Kiskun megye múltjából XI. szám Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1992. // a továbbiakban *Ö. Kovács* 1992 /: 86–87.

[5] Kiskunhalas helytörténeti monográfia. Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kiskunhalas, 1965. /a továbbiakban: Monográfia /: 102. oldal

[6] *Nagy Szeder:* 68–69.

[7] Uo.: 67.

tunk.[8] A városba zsidók utolsó és legnagyobb hullámban az 1870-es és 1880-as években érkeztek, nagyrészt alföldi településekről.[9]

Izraelita vallású népesség Kiskunhalason 1840–1941 között

Év	1840	1880	1910	1920	1930	1941
Létszám	69	499	681	742	668	742
Százalékos arányuk a teljes lakossághoz viszonyítva	0,6	3,3	2,8	2,8	2,3	2,2

(Forrás: A zsidó népesség száma településenként. 1840–1941. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993. 230–231. o.)

A vallásos zsidóság által szervezett Kiskunhalasi Ortodox Izraelita Hitközség kapcsolata a többi egyházzal békés volt.[10] A Duna-Tisza közén egyébként az országos átlagtól eltérően a neológ izraelita egyházak voltak többségben, ezért a halasi ortodox zsidóság vallási szempontból elszigetelten élt. Nem jelentett számukra problémát, hogy izraelita vallásúak, vagy hogy eltérő kultúrát képviselnek, és másfajta foglalkozást űznek, mint a többség. A halasi zsidók beilleszkedését leginkább az ifjúságon át lehetett segíteni. A helyi gimnázium oktatói az iskola önképzőkörén keresztül támogatták a zsidó fiatalok beilleszkedését. Legnagyobb hatása annak volt, hogy a város híres tudósa, lelkésze és országgyűlési képviselője Szilády Áron pártfogásába vette a zsidó diákokat.[11]

A 19. század végére létrejöttek és működtek a zsidóságra jellemző, és annak az életét segítő intézmények és egyesületek.[12] Ezeken túl több olyan szervezetet hoztak létre, melyekben többségében zsidó származásúak vettek részt, de nem kötődtek szorosan a hitközséghez. Ezek név szerint: Casinó Egylet (a későbbi Kereskedők Egyesülete) a Kiskunhalasi Kereskedelmi Bank és több helyi újság.[13] Egyedi gazdasági tevékenységének köszönhetően a halasi zsidók többsége a polgári középosztályhoz sorolható. Az erre a társadalmi rétegre jellemző életmódjuk és kultúrájuk különböztette csak meg őket a kereszténytől.

Az 1914–18 között zajlott háborúban is harcoltak a halasi zsidók, és többen hősi halált haltak. Tetteikre a helyi hitközség mindig nagyon büszke volt, és mél-

[8] *Nagy Szeder István:* A redemptio utáni kor 1745-től kezdve Kiskunhalas kiadja a Sepsi család 1993. /a továbbiakban: Nagy-Szeder 1993 /: 272–274. A tizedesek között találjuk Práger Józsefet, a köznemzetőrök közt pedig Hollander Jakabot.

[9] *Ö. Kovács* 1992: 88. és 98. A legtöbben Óbudáról, Apostagról, Paksról, Jankovácról / Jánoshalma /, Topolyáról, Vadkertről jöttek Halasra, de érkeztek ide házasság révén Prágából, Galíciából, Szegedről és Szabadkáról is.

[10] *Nagy Szeder:* 70. Hivatalosan a Kiskunhalasi Ortodox Izraelita Hitközség 1856-ban jött létre. Ekkor avatták ugyanis rabbivá a halasi hitközség vezetőjét, Szófer Szuszmant.

[11] *Ö. Kovács József:* Zsidóság a Duna-Tisza közén a 19. Században. In: Írások Kiskunhalasról. Halasi Téka 12. szám, Kiskunhalas Önkormányzata, Kiskunhalas, 1993.: 1993: 49.

[12] Felépült a zsinagóga (1860), megkezdte működését az ortodox izraelita elemi iskola (1856). Létrehozták hagyományos izraelita egyesületeiket: a Halasi Izraelita Jótékony Nőegyletet (1879), a Maszkil-el-dal Betegsegélyező Egyletet (1883), a Chevra Kádisát (1888) és a Házkorát (1889).

[13] *Nagy Szeder:* 78. A zsidók tevékenyen részt kívántak venni a szellemi életben, ezért próbálkoztak többen is helyi újság indításával: Halasi Híradó (1886) majd más néven Kiskun-Halas (1887–88) szerkesztője: Hofmeister Juda; Kun-Halas hetilap (1890–91) szerkesztője: Práger Ferenc; Kiskun-Halas Helyi Értesítője (1901–44) szerkesztője Práger Ferenc, majd 1922-től Práger János.

tóképpen megemlékezett róluk.[14] A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma szerint 68 halasi izraelita volt hadviselt és közülük 21 halt hősi halált.[15] Ám még ezeket a tényeket is elhomályosította az 1918–19-es évek forradalmi és ellenforradalmi időszaka. Nincs olyan adat, amely bizonyíthatná, hogy Kiskunhalason a zsidók kiemelkedően nagymértékben részt vettek volna a halasi „proletárdiktatúrában".[16] Ennek ellenére az ellenforradalmi időszak elején atrocitások érték őket.[17] A Héjjas-különítmény tagjai „letartóztatták", és megverték Práger Sándor halasi zsidó kereskedőt, aki 3 évi frontszolgálatot teljesített, és a Károly-csapatkereszttel is kitüntették, valamint 35%-os hadirokkantnak számított.[18]

A halasi zsidók tevékenysége az 1920-as és 1930-as években nem változott. Továbbra is főként a szabadfoglalkozásúak és a kereskedelemmel foglalkozók között találhatjuk őket. Közéleti szerepük a Horthy-korszakban nagy volt. Ott voltak a virilisek között, egyleteiket évről évre meghívták a nagyobb városi ünnepségekre. Ők adták a mérnökök, orvosok és ügyvédek jelentős részét.[19] A halasi zsidók többsége kereskedelemből élt. A városban 78 zsidó származású terményügynök és kereskedő tevékenykedett az 1930-as években. A város egyetlen rendszeres időszaki lapját a *Kiskunhalas Helyi Értesítőjét* is egy halasi zsidó személy adta ki és szerkesztette: Práger Ferenc, tőle fia, Práger János vette át az újság üzemeltetést. Többen rendelkeztek földbirtokkal is. Egy részüknek saját mezőgazdasági ingatlana volt, de sokan ideiglenes földbérlők is voltak. Üzleteik és vállalkozásaik is jól jövedelmezőek lehettek, hiszen még 1938-ban is több zsidó név szerepel a legtöbb adót fizetők között.[20]

---

[14] Legyen világosság. szerkesztette: Szakál Aurél, Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 2001. /továbbiakban: Legyen világosság /: 45–48.

[15] Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma, az 1914–18-as világháború emlékére. szerkesztette: Hegedűs Márton, kiadta a Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma Szerkesztőbizottsága, Budapest, 1940: 284. Megjegyzés: Kutatásaink alapján kijelenthetem, hogy több halasi izraelita halt hősi halált az első világháborúban.

[16] A halasi és megyei monográfiákban nem találtam olyan zsidó származású személyt, aki részt vett a helyi proletárdiktatúra irányításában. Sőt tanulmányozva a Tanácsköztársaságra vonatkozó levéltári anyagot az egyik direktóriumi jegyzőkönyvben érdekes utalást találtam, arra nézve, hogy a helyi zsidó értelmiséghez, hogyan is viszonyulhatott a kommunista vezetés: „Indítvány az izraelita iskolában működő Weisz Pinkász és Eichler Albert tanítók, kik öregek és a mai kor szellemében a tanítást irányítani nem tudják nyugdíjaztassanak és legsürgősebben más tanerővel pótoltassanak. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára Kiskunhalasi részlege, /a továbbiakban: BKMÖL-Kiskunhalas, / XVI / 8 Városi Tanács Intézőbizottságának jegyzőkönyve, 1919. április 22. 24. pont

[17] Legyen világosság: 251–252. (Práger Miklós visszaemlékezése alapján) A hírhedt Héjjas különítmény „katonái" és „tisztjei", mivel kommunistákat nem igen találtak, zsidókat kerestek a városban. Bár a halasi zsidók fel voltak készülve különítmény érkezésére mégis váratlanul érte a brutalitás, ami következett. 1920. május 13-án érkező különítmény miután körbe járta a várost, a piactéren lévő barakkokban terelte a zsidókat. Azonban a városparancsnok hatására végül néhányukat elengedték. Az egyik elengedett személyt: Schwarz Sándort azonban újból elfogták és agyonlőtték.

[18] Legyen világosság: 118.

[19] Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Általános Ismertetője és Címtára. II. kötet, Budapest, 1930. 22.

[20] E szerint a Kiskunhalason a legtöbb adót fizetők listáján zsidó származásúként a harminchat felsoroltból a hatodik helyen Kertész László, a nyolcadikon Schwartz Ferenc fakereskedő, a tizenegyediken dr. Steiner Ignác, a tizenhatodikon Weisz Ignác fűszernagykereskedő, a huszadikon dr. Hollander Ignác ügyvéd, a harmincegyediken dr. Práger József ügyvéd, a harmincötödiken Kálmán Dezső rőföskereskedő állt. A felsoroltakon felül póttagként szerepel még Kohn Benő, dr. Kálmán József, Schönfeld Izidorné, Ádám Dávid neve is. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 45. d. 9.598/1938. sz. irat

A Kiskunhalasi Ortodox Elemi Népiskolát a város egyik legszínvonalasabb iskolájaként tartották számon. Az első világháború előtt néhány keresztény tanulója volt csak az iskolának. A harmincas évektől kezdve azonban ugrásszerűen megnőtt a nem zsidó tanulók száma. Köszönhetően az iskola tanítói színvonalas oktatásának, és annak, hogy 1930-tól a város pénzzel támogatta az intézményt.

Kiskunhalasi Ortodox Izraelita Elemi Népiskola tanulóinak száma

Év:	Keresztény tanulók száma és százalékos aránya:	Tanulók összesen:
1928–29	4 fő (6%)	60 fő
1933–34	13 fő (22%)	58 fő
1935–36	21 fő (33%)	62 fő
1938–39	27 fő (45%)	60 fő

(Forrás: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiskunhalasi részlege, /a továbbiakban: BKMÖL-Kiskunhalas/ VIII / 261 Kiskunhalasi Ortodox Izraelita Elemi Népiskola iratai, 5. d. Felvételi Naplók, 1928–1939)

A növekedés csak az első zsidótörvény utáni időszakban tört meg. Azonban mindenféleképpen figyelemre méltó az a tény, hogy a halasi nem zsidó szülők mennyire megbíztak az ortodox elemi iskolában. A halasi zsidóság legfontosabb társadalmi szervezete a már említett Kereskedők Egyesülete volt, amely egybe kívánta fogni a helyi, gazdasággal foglalkozó izraelitákat.[21] Ez nemcsak, hogy sikerült, de nagyobb közéleti és gazdasági aktivitásra is ösztönözte a helyi zsidókat.[22] A fennmaradt levéltári források alapján halasi ortodox anyahitközség szentegyletének a Chevra Kádisának a tevékenységét is nyomon lehet követni, havi rendszerességgel megrendezett üléseiken készült jegyzőkönyveik alapján.

Kiskunhalas gazdasága és társadalma a 19. századtól az 1930-as évek végéig

Kiskunhalas mezőváros gazdasági életét elsősorban a mezőgazdaság, és az ahhoz kapcsolódó kereskedelem határozta meg. Ezért a kedvezőtlen természeti és földrajzi körülmények igen súlyosan érintették az itt élőket. Halas a trianoni Magyarország hatodik legnagyobb kiterjedésű határával dicsekedhetett 1945-ig.[23] Ez mintegy 112.000 kat. hold földet jelentett.[24]

A lakosság túlnyomó része így mezőgazdasági munkákból élt. A kiskun életmód és hagyományok meghatározták ennek a társadalmi csoportnak a felépítését és tagolódását. Ez döntő mértékben a 19. században kezdett megváltozni,

[21] Megjegyezendő, hogy eddigi kutatásaink szerint nem csak zsidó tagjai voltak az egyesületnek.

[22] Egyes visszaemlékezések szerint, azért volt szükség az Úri Kaszinó mellett erre a hasonló módon működő egyletre, mert ott nem szívesen látták az izraelitákat. Bár több zsidó tagjai is volt az Úri Kaszinónak.

[23] Monográfia: 109. Egy kiskunfélegyházi pap elhíresült mondata szerint: „Halas hatalmas!"

[24] Kiskunhalas az 1935-ös mezőgazdasági összeírás szerint pontosan 112.195 katasztrális hold földterülettel rendelkezett. forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970, III. kötet, Községsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1971: 65.

amikor a 10 kat. hold alatti földbirtokkal rendelkező személyek számának százalékos aránya, a többi földbirtokos arányához képest, 50% fölé emelkedett.[25] Addig ugyanis többségében a 25 és 100 hold közötti földbirtokkal rendelkező gazdák száma volt a legnagyobb. Így ők alkották a település igazán meghatározó rétegét.[26] A halasi kereskedelmi élet 20. századi megalapozói, a zsidók igen jó kapcsolat rendszerrel rendelkezhettek, hiszen többek között az ő segítségükkel indulhatott meg a fejlődés a térségben. Ennek egyik legjobb példája talán az ország egyik legsikeresebb kereskedelmi vállalkozása: a Schneider-cég.[27] A kezdetben igen jelentéktelennek tűnő kereskedelmi vállalat szép lassan terjeszkedve a Kiskunság meghatározó terményfelvásárlójává vált. A város legnagyobb adófizetője lett.[28] Ha azonban jobban megvizsgáljuk, rájöhetünk, hogy a Schneider-cég csak egyik oldalról jelentett fejlődést Halasnak, másik oldalról inkább hátrányt. Előnye származott a városnak abból, hogy egy tőkeerős vállalat van a területén, amely olyan fontos intézményeket hozott létre, mint a város központjában felépült Gyümölcscsomagoló, Húscsarnok vagy a Napközi óvoda. Másrészről viszont terhére is volt ez a nagytőkés üzem a városnak, hiszen teljesen kiiktatta a kapitalizmusra oly jellemző gazdasági versenyt és a konkurencia harcot. Tudniillik alacsony felvásárlási árai miatt nemcsak a mezőgazdaságból élők, hanem a helybeli kereskedők is igen rossz helyzetbe kerültek. Utóbbiak ugyanis egy idő után nem tudtak terjeszkedni, hiszen a piac jelentős részét a Schneider-cég uralta. Emiatt igen sokan támadták a céget, és mivel vezetői zsidó származásúak voltak, az érveléseikbe sokszor keveredtek antiszemita hangok is. Feltehető a kérdés, hogy vajon akkor is bírálták volna-e a vállalkozást, ha nem zsidók a vezetői. A válasz alighanem akkor is igen lenne, de abban az esetben csupán gazdasági tekintetben támadták volna a céget. Ezt az állítást alátámasztja Erdei Ferenc *Futóhomok* című szociográfiájának Halasról írt fejezete is.[29] Még a neves szociográfus is úgy látta, hogy bár a Schneider-cég egy részt, mint a város legnagyobb adófizetője igen sikeres vállalkozás, de túlnőtte magát a térségen és tevékenysége inkább károsnak, mint jónak mondható.[30]

---

[25] Uo.: 105.

[26] Uo.: 105.

[27] *Kiss Kálmán:* Kiskunhalasi Baromfifeldolgozó. Kiadta: Kiskunhalasi Baromfifeldolgozó Vállalat, 1983. / a továbbiakban: *Kiss Kálmán* /: 2. Schneider Ignác, testvéreivel még 1852-ben alapította a céget, amely kezdetben egy kisebb méretű mezőgazdasági terményeket felvásárló-telepből nagyvállalkozássá nőtte ki magát az 1920-as évek végére. Leginkább tojást, baromfit, vadat és gyümölcsöt vásároltak fel.

[28] Monográfia: 102. A felvásárlás Kiskunhalason hagyományosan a református magyar kereskedő családok monopóliuma volt (Bacsó, Csapó). Ezt vette át a 19. században a Schneider vállalkozás. A cég nagyon kemény harcot vívott, hogy monopolhelyzetbe kerüljön.

[29] „Még kevésbé tud ellenállni a város annak a hódításnak, amit a Schneider-cég folytat. (...) A halasiak elkeseredetten panaszkodnak ellene. Mondják, hogy minden konkurenciát tönkretesz azzal, hogy összeköttetései folytán olyan szállítási kedvezményekhez jut, amiket más nem tud megszerezni, s termelői árait a végsőkig leszorítja. (...) A Schneider-cég jó kapitalistának (...), de a város egyiknek a teljesítményétől sem üdvözül." Forrás: *Erdei Ferenc:* Futóhomok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.: 155–156. Azonban megjegyzésként hozzáfűzhetjük, hogy igaz, hogy a felvásárlói ár alacsony volt, de a fogyasztók számára viszont kedvező volt, hiszen olcsóbban tudtak hozzájutni a jó minőségű termékekhez.

[30] Nemcsak Erdei, hanem Féja Géza is hasonlóan rossz véleménnyel volt a Schneider-cégről: „Ebben a városban az egyetlen hatalmas cég terményvásárló. Gondol arra, hogy versenytársa ne akadjon." (lásd: *Féja Géza:* Magyar haláltánc. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984: 201.)

A kereskedelmi élet ennek ellenére virágzott és kedvezett a bank és pénzéletnek is. Legjelentősebb banknak a harmincas években, az 1897-ben alakult Kiskunhalasi Gazdasági Bank számított.[31] Ez elsősorban a kereskedelem területén tevékenykedőknek nyújtott szolgáltatásokat.[32] A második legjelentősebb hitelintézet, az 1904-ben létrehozott Kereskedelmi Bank Rt. volt.[33] Vezetőségének és alapítóinak sorában nagy számmal voltak zsidó származásúak, emiatt sokszor érte őket antiszemita támadás.[34] Bár nem folytatott olyan nagy pénzügyi manővereket, mint a Gazdasági Bank, mégis 1938 és 1944 között a zsidótörvények következtében ingóságait és ingatlanjait „keresztény" kézbe jutatták.[35] A harmadik pénzintézet az 1872-ben megalakított Halasi Takarékpénztár[36] volt, amely a kevésbé vagyonos rétegek számára nyújtott alkalmat, hogy félretett pénzüket kamatoztathassák. Ügyfeleik többsége mezőgazdasági munkából élt. Csak a húszas évek közepén alakult, és nem is hagyott maga után jelentős változásokat az Országos Központi Hitelszövetkezet, melyet hasonlóan a Hangyához, a keresztény gazdálkodók segítésére hoztak létre.[37]

A gazdasági konjunktúra sem enyhíthette Magyarország évtizedek (vagy inkább évszázadok) óta hurcolt legnagyobb problémáját: a földkérdést. Kiskunhalas lakosságának fele, azaz kb. 15–16.000 ember külterületen, vagyis tanyákon élt.[38] Ez kirívóan nagy arány volt az országos átlaghoz képest.[39] A külterületen élők természetesen mezőgazdasági munkából éltek és általában alacsony iskolázottságú emberek voltak. Az életképtelen 5 hold alatti földbirtokok miatt Halason is igen sokan szorgalmazták a földínség megoldását. Így igen népszerű volt a gyökeres változtatásokat követelő baloldali szervezetek és pártok, mint a szociáldemokraták és a kisgazdák.[40] A mezőgazdaságon belül megindult „egykezesítés" értelemszerűen sokak érdekeit sértette. Főként azokét, akik már régóta tevékenykedtek a magyar agrárvilág keretein belül. Leglátványosabb és sokszor legdurvább beavatkozás a terményértékesítés és kereskedelem terén hajtotta végre a kor-

---

[31] Kiskunhalasi Thorma János Múzeum adattára: Dr. Fekete Imre polgármester jelentése Kiskunhalas megyei város 1930. évi közigazgatási életéről. Kiskunhalas Helyi Értesítője Lapvállalat, Kiskunhalas, 1931. /a továbbiakban: Fekete Imre polgármesteri jelentése 1930/: 110.

[32] *Péterné Fehér Mária – Tánczos Tiborné:* A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárában őrzött gazdasági szervek iratai 1814–1953 /a továbbiakban: *Péterné*/: 121. Jelentőségére jellemző, hogy érdekkörébe tartozott a Halasi Villamossági Rt., valamint részt vett a halasi Mészhomokkő Téglagyár Rt., és a Gazdasági Gőzmalom Rt. megalapításában

[33] Fekete Imre polgármesteri jelentése 1930: 110.

[34] Hudi András halasi Hangya elnök egyik levelében arra panaszkodott, hogy a Kereskedelmi Bank nem a Hangyának, hanem a Schönfeld-cégnek adja el az egyik üzlethelyiségét. Dühében Hudi csak ennyit írt jelzőként a pénzintézet neve mellé: „zsidó banda". /1940. szeptember 14./ BKMÖL-Kiskunhalas, XI / 107 Kiskunhalasi Hangya iratai 1. d. 16. levelezőkönyv 28.

[35] *Péterné*: 123.

[36] Fekete Imre polgármesteri jelentése 1930: 110.

[37] Monográfia: 107.: A kiskunhalasi Országos Központi Hitelszövetkezet 1925-ben alakult.

[38] Érdekességképpen érdemes tanulmányozni a 15.000 „tanyás" ember vallási eloszlását: 11.262 római katolikus, 3.473 református, 242 evangélikus és mindössze 21 izraelita. 1930. évi népszámlálás. I kötet Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936: 380.

[39] *Romsics Ignác:* Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. /a továbbiakban: *Romsics* /: 202.

[40] A szociáldemokraták illegalitásban működtek a városban a helytörténeti monográfia szerint.

mányzat, úgyhogy államilag ellenőrzött cégeket hozott monopolhelyzetbe. Erre a legjobb példa a Hangya Szövetkezet és OKH[41], de a legfontosabb a „Futura"[42] volt, amely a későbbiek során monopolhelyzetbe került a közellátás területén is.[43] Ezek a szövetkezetek jelentős állami támogatásban részesültek, hogy tevékenységüket ki tudják fejteni a „liberális" kapitalistákkal szemben.[44]

Ehhez többek között ki kellett szorítani a kereskedelemből a zsidó terményértékesítőket. Ezt pedig úgy lehetett, hogy az államilag támogatott „keresztény-nemzeti" szövetkezetek olyan konkurenciát jelentenek a zsidóknak, ami miatt azoknak a forgalma jelentősen visszaesett és ezzel úgymond helyet tudtak biztosítani az új "keresztény" magyar nemzedéknek.[45] Azonban ezt a folyamatot nemcsak „gazdasági szövetkezetek" útján kívánták elérni a társadalom irányítói. A megfelelő társadalmi és gazdasági egyesületek integráló erejére is szüksége volt a korabeli „új nemzedéknek" ahhoz, hogy követeléseivel és elképzeléseivel erőteljesen és egységesen fel tudjon lépni. Az ország településeinek nagy részére már nem volt jellemző, de Kiskunhalason még mindig igen erős volt a MOVE.[46] A későbbiekben, 1944-ben az akkori halasi polgármestert, Kathona Mihályt a helyi MOVE elnökét ki is tűntették a MOVE hűséggyűrűjével.[47] Ez a szervezet Halason a tagjai között tudhatta a legfontosabb „keresztény" gazdasági és városi vezetőket.[48] Hasonlóképpen képviseltették magukat a MOVE-ban a nem zsidó származású orvosok, ügyvédek mérnökök valamint városi köztisztviselők.[49]

---

[41] Monográfia: 107.: A kiskunhalasi Országos Központi Hitelszövetkezet 1925-ben alakult.

[42] A teljes neve: „Futura" Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Rt. volt.

[43] A trianoni Magyarország mezőgazdasága: 841–843.: Az állam, a Hangya és az OKH közös felügyelete alatt 1919-ben alakult meg a „Futura". Feladata kezdetben a keresztény magyar gabonakereskedelem megvédése volt: „Tagadhatatlan, hogy már az előző években sem volt könnyű helyzete a Futurának, amely intézet a zsidó gabonakereskedők jóformán kizárólagos uralma idején a keresztény gabona kereskedelem felépítésére vállalkozott."

[44] *Szuhay Miklós:* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Akadémia Kiadó, Budapest, 1962: /a továbbiakban: Szuhay /: 265–267. A jelentős állami támogatáson túl az állami tulajdon is igen magas volt ezeken az intézményeken belül. Szuhay Miklós számításai szerint a Futura Rt állami érdekeltsége 72,4%-ra rúgott, míg a Hangya üzletrészeinek 80%-át szintén az állam tartotta kézben.

[45] *Szuhay* 257–258.: A zsidó terménykereskedők kereskedelemből való kiszorítását hivatalos szerződésekben is megerősítették a Magyar Mezőgazdák Szövetkezet, a Futura és a Hangya vezetői.

[46] *Dósa Rudolfné:* A MOVE egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. /a továbbiakban: *Dósa* /: 224–228.: Országos szinten a MOVE 1939-től elveszítette társadalmi támogatottságát. „Néhány, az utolsó hónapokból származó vidéki MOVE közgyűlésről készült eredeti jegyzőkönyv azt tanúsítja, hogy Endre László hatásköri területén az összes korábbi társadalmi egyesület közül a MOVE szervezetek működtek legtovább."

[47] Kathona 1939-től volt halas polgármestere. Kiskunhalasi Thorma János Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye /a továbbiakban: Thorma Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye /: Halasi Újság, 1944. január 21. címlap

[48] *Dósa*: 217. A MOVE tagsága országos szinten is általában tisztviselőkből, értelmiségiekből és kispolgári rétegekből állt.

[49] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 10.975/1941. sz. irat: A Kiskunhalasi MOVE Társadalmi és Sport Egyesület tisztikarában találjuk elnökként Dr. Kathona Mihályt, aki 1939-től volt polgármester, ifj. Dobó Kálmán műszaki tanácsost, aki majd a halasi gettó felállításában vállal fontos szerepet, Hudi Andrást a Hangya ügyvezető elnökét, Zeisz Károly közismert halasi ügyvédet, Dr. Bácsalmási Antalt, városi adótisztet és még több más városi köztisztségviselőt.

Halason is több próbálkozás történt effajta szervezetek helyi létrehozására. Végül is legtartósabb és legstabilabb az 1938 áprilisában megalakított Baross Szövetség[50] lett, melynek célja a keresztény magyar kereskedelem megteremtése volt.[51] Két elnöke közül Szélba Béla a Halasi Takarékpénztár igazgatója, Hurth A. Ferenc[52] pedig kereskedő volt. Alelnökei között szerepelt Hudi András halasi Hangya elnök is.[53] Ráadásul már a kezdet kezdetén szép számban csatlakoztak ehhez a később igen jelentőssé növekedett „keresztény-gazdasági" szövetséghez. Már az első választmány összeülésénél mintegy 94 tagot regisztráltak.[54]

Kiskunhalas és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye többi települése különleges helyzetben volt, mivel a szélsőjobboldali Endre László alispán állt a megyei közigazgatás élén. A halasi Városi Tanácsban helyet foglaló képviselők többsége a dualizmus korában is aktív konzervatív beállítottságú közéleti személyiség volt. Az 1935-ös helyhatósági képviselőválasztás több változást hozott.[55] Ekkor több új és fiatal képviselő került be a képviselőtestületbe. Nagy részük értelmiségi: orvos, ügyvéd és egyéb szellemi foglalkozású volt, de jelentős mértékben megnőtt a kereskedelem területéről érkező tagok száma. Az 1933-as választásokhoz képest, amikor még csak egy zsidó személy volt választott tagja a képviselőknek, az 1936-ban felálló testületben már három választott izraelita is helyet foglalt.[56]

Az első zsidótörvény hatása Halas gazdasági és társadalmi életére

Kiskunhalason az első zsidótörvény leglátványosabb — bár még részleteiben nem ismert — következménye az volt, hogy 1938 végére az Országos Hangya Szövetkezet bérletébe került a Schneider-cég.[57] Azonban ezt a gazdasági tranzakciót csak egyfelől lehet a zsidótörvények hatásaként nézni, ugyanis 1938-ban történt egy másik igen fontos esemény is az országban. Az állami beavatkozásnak

---

[50] Teljes neve: Baross Szövetség Kereskedő, Iparos, Rokonszakmák és Termelők Országos Egyesülete volt.

[51] „... az idegen tőke és befolyás által életlehetőségeitől megfosztott küzködő (sic!) fajtestvéreit a magyar középosztályt és munkást bukdácsolásából talpra kívánja állítani. ..."Kiskunhalasi Thorma János Múzeum adattára 2. fiók 2.375. számú irat: Városunk című lap „Baross-szövetség délpestmegyei tagozatának megalakulása" című cikk

[52] Hurth Adolf Ferenc 1940-től a Halasi Újság főszerkesztője volt.

[53] A Baross Szövetség tagsága, azonban a MOVE-tól eltérően már igen vegyes összetételű volt. Tagjai között elsősorban magyar kereskedők és iparosok szerepeltek, de a MOVE-hez hasonlóan itt is jelen voltak a város fontos gazdasági és közéleti szereplői. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 54. d. 3.701/1939. sz. irat

[54] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 54. d. 3701/1939. ad 7.980/1939. sz. előadóív tagnévsor 1–7.

[55] Kiskunhalas város képviselőtestületének 1936. január 22-én tartott jegyzőkönyvéből, melyen a képviselőtestületi-választások eredménye tárgyaltatott. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 79. d. 2.663/1941 ad 2.663/1941 sz. irat

[56] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 79. d. 2.663/ 1941. ad 2.663/1941 sz. előadóív Vö.: 1933-as és 1935-ös választási eredményéről szóló jegyzőkönyveket. 1933-ban Ádám Dávid, 1936-ban már Práger Sándor, Königsberg Károly és Dr. Frankl Áron volt választott tagja a képviselőtestületnek. Ádám Dávid 1936 és 1939 között virilis póttag volt.

[57] Thorma János Múzeum emlékkönyve. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 1998: 156. Az emlékkönyv szerint a halasi Schneider-céget az Országos Hangya Szövetkezet 1938 decemberében vette bérletbe.

köszönhetően a Hangya kezébe került a baromfi export, így tulajdonképpen a „keresztény" gazdasági szövetkezet konkurensek nélkül maradt. De szüksége volt a jól kiépített kapcsolatrendszerrel rendelkező vállalatokra, így a Schneider-cégre is.[58]

Erre a fordulatra minden bizonnyal kevesen számítottak. Ugyanis a Schneider-cég még 1938 augusztusában is nagy volumenű építkezésbe fogott és felépítette a vállalat napközi óvodáját, mely a város egyik legmodernebb épülete lett.[59] A már régebben tervbe vett Gyümölcscsomagoló épület létrehozását viszont már csak 1939 nyarán fejezte be, Hangya „felügyelet" alatt.[60] Érdemes megemlíteni, hogy attól, hogy „keresztény" termelőszövetkezet bérletébe került a Schneider-cég, a későbbiekben is több más ipari és szociális intézménnyel bővült.

Eddigi információink és forrásaink eléggé szegényesek a gazdasági tranzakcióval kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy a Hangya csak részben tartotta be a zsidótörvény rendelkezéseit és csak kis mértékben voltak elbocsátások, azok is inkább csak néhány idénymunkásra vonatkozhattak. Tehát az 1938–39-es években az elbocsátások nem faji alapon folytak.[61] Ez a hatalmas méretű gazdasági művelet az Országos Hangya részéről, a helyi antiszemita várakozásoknak megfelelően lökést adhatott volna a halasi „keresztény" kereskedelemnek, de a háborús gazdálkodásra való átállás okozta új helyzet, és a faji jellegű elbocsátások valószínűleg /mennyiségi és / minőségi színvonal csökkenést is eredményeztek volna a Schneider-cégnek. Ezért úgy tűnik, hogy a Hangya némileg kijátszva a zsidótörvényt, talán a megengedetnél több zsidó származásút foglalkoztatott. Ezt támasztják alá a halasi Hangya ügyvezetőjének, Hudi Andrásnak egyik levelében megfogalmazottak is, amelyben a Hangya Értékesítési Osztályának panaszkodott.[62] Hudi dühének[63] az is okot adhatott, hogy a zsidó kereskedők és iparosok egy része követve a Schneider-cég példáját, önként, de csak látszólag kereszténynek adta át vállal-

---

[58] *Kiss Kálmán:* 30–31.

[59] Az építkezés 28.000 pengőbe került. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 42. d. 1.806/1938. és 47. d. 13.682/1938. sz. előadóív

[60] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 49. d. Gyümölcscsomagoló építésének iratai

[61] Mint már említettem a cég alkalmazottainak számát 700–1500 fő közé tették a harmincas évekre vonatkozólag egyes források. 1939 szeptemberében már „csak" 800 fő dolgozott a „Schneider Ignác utódai Hangya bérlet baromfi gyümölcs, tojás kiviteli cégnél" egy polgármesterei jelentés becslése szerint. Hozzá kell tenni, hogy még ez is legalább nyolcszorosan felülmúlja a többi kiskunhalasi gyár és ipartelep munkáslétszámát. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 58. d. 12.265/1939. sz. irat

[62] „Szerény véleményünk szerint nem elegendő az, hogy a Központ megfelelő keresztény erőkkel tölti be azon helyeket, amelyek az üzem továbbvitele szempontjából fontos szerepet játszanak. A tagok méltán zúgolódnak. Az ő csirkéjét, gyümölcsét ma is zsidó szedő veszi át, zsidó áll a mérlegnél és zsidótól kapja a pénzt. Jogosan kérdezik tőlünk: Hol itt a Hangya? (...) nem szívesen látjuk sem mi sem termelőtársaink, hogy a Hangya Bérlet kiskunhalasi gyümölcstelepein ma is azokat a zsidókat kell látni, akik éveken át áron alul vették 5–10 fillérért a gyümölcsöt." BKMÖL-Kiskunhalas, XI / 107 Kiskunhalasi Hangya iratai 1. d. 10. levelezőkönyv: 8. 1939. június 9.

[63] Hudi viszont a Hangya Központ „tehetetlensége" láttán újabb elkeseredett hangú levelet írt 1939 augusztusában: „Nem hiszem, hogy odafönn a Központnál foglalkoztak a kényes kérdéssel. Már óriási károkat okozott úgy erkölcsökben mind forgalmunkban ez a zsidó uralom, amely a Hangya Bérlet cégére alatt működik. Szoros a kapcsolat a zsidókkal ezért félő hogy elidegeníti ez tagtársainkat. Mert itt volna az ideje, hogy egy jókötésű szövetkezeti férfi üssön szét a zsidók között. Vagy a Központ vonuljon vissza Kiskunhalasról." BKMÖL-Kiskunhalas, XI / 107 Kiskunhalasi Hangya iratai 1. d. 10. levelezőkönyv: 20. 1939. VIII. 5.

kozása vagy üzlete irányítását.[64] Egyébként a vármegyében működő, szintén hatalmas áruforgalmat bonyolító kereskedelmi és ipari vállalatot, a nagykőrösi székhelyű Benedek József és Fia céget is bérletbe vette az Országos Hangya Szövetkezet.[65]

A fentiekből is látható, hogy a nemzetközi és belpolitikai helyzet súlyosbodásának hatására a törvényhozás több olyan törvényt hozott, amelyek hatásaival mindenki elégedetlen volt. Azok is, akik ellen megszületett és azok is, akik szükségesnek érezték az ehhez hasonló jogszabályalkotást.

A második zsidótörvény társadalmi hatásai és a zsidók politikai jogfosztása

Ami az első zsidótörvény mindenfajta kijátszása Magyarországon felháborította és felbátorította a szélsőjobboldali erőket arra nézve, hogy további intézkedéseket követeljenek. Ők már 1935-ben egyértelműen fogalmaztak a zsidókérdéssel kapcsolatban. 1939-től már nemcsak gazdasági, hanem társadalmi életben betöltött szerepüktől is meg akarták fosztani a zsidókat. Alapvető állampolgári jogaik sérültek a második zsidótörvény következtében. A társadalmi életből való kirekesztettségük tovább mélyült.

Az 1939. IV tc. 4. §-a elsősorban az esedékes 1939. évi választások miatt vált fontossá.[66] Emiatt a paragrafus miatt most már hivatalosan is össze kellett írni az izraelita és/vagy zsidó személyeket és tömegesen fosztották meg őket alapvető állampolgári jogaik egyikétől. A 4.800/1939. M.E. sz. rendelet[67] 1. §-a értelmében a polgármester felkérte a Kiskunhalasi Ortodox Izraelita Hitközséget, hogy állítsa össze az 1939. IV tc. értelmében zsidónak tekintendő halasiak listáját.[68] Ezt a listát a választások előtt a hitközség elküldte, 317 névvel.[69] Ezek után a polgármesteri hivatal ugyanezekből a nevekből összeállította a „nem szavazók névjegyzékét".[70] 1939 májusában az itt felsoroltak nem vehettek részt sem az országgyűlési, sem az önkormányzati és képviselőtestületi választásokon. Ez a lista nyilvánosságra került, és ezután többen is a 4800/1939 M E. rendeletre hivatkozva választójogi tanúsítványt kértek, amely feljogosította őket a szavazójog-

---

[64] Így elkezdődött az a bizonyos gazdasági folyamat, melyet a zsidótörvények egyik legfontosabb hatásaként is értékelhetünk: „Az új gazdasági szükségletek és a gazdasági szempontból fékező hatású vagy egyenesen káros zsidótörvények közötti feszültség létrehozott egy valóságos második gazdaságot..." *Karády Viktor:* Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. (Tanulmányok) Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997. /a továbbiakban: *Karády* /: 280.

[65] Szuhay: 240.

[66] Lásd: Magyar Törvénytár 1939: 133.

[67] Lásd: Magyarországi Rendeletek Tára, 1939. kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium, Stádium Sajtóvállalat Rt nyomdája, Budapest, 1939. /a továbbiakban: Rendeletek Tára 1939 / II. kötet, 785–791.

[68] Uo. 785.

[69] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 57. d. 7.804/1939. sz. irat

[70] A levéltárból előkerült lista valószínűleg sérült, mert csupán 265 halasi zsidó név szerepel rajta. A hivatalos szervek szavazókörönként sorolták fel a választásból kizárt emberek neveit. Ezen a felsoroláson természetesen nemcsak a zsidó származásúak, hanem a választójoguktól egyéb okok miatt megfosztott személyek nevei is szerepeltek. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 62. d. 16/1940. (16.014) ad 10.485. sz. irat

ra.[71] Pontosan nem lehet tudni, hogy mennyien kérték és kapták meg a tanúsítványt az 1939-es választások előtt, de egy 1940. március 18-ai polgármesteri irat 28 zsidó nevet sorol fel, akiket a már említett miniszterelnöki rendeletre hivatkozva „újra" szavazópolgárnak tekintettek.[72]

Nemcsak a szavazópolgárok között, hanem az 1939-es képviselőtestületi választások után a városi képviselőknek is igazolni kellett származásukat. Az 1939. IV. tc. 4. §-a alapján zsidó nem lehetett virilis, de választás alapján bejuthatott a törvényhatósági bizottságba.[73] Az alispáni rendelet is egyértelműen fogalmazott a vonatkozó országos törvényekre és rendeletetekre hivatkozva a végrehajtás kapcsán: „...zsidót a törvényhatósági és községi legtöbb adót fizetők névjegyzékébe nem lehet felvenni."[74]

Emiatt a már említett 11 zsidó virilisnek minél előbb szüksége volt arra, hogy mentesítést szerezzen magának a második zsidótörvény hátrányos rendelkezései alól. Azért is kellett sürgősen intézkedniük, mert a városi közgyűlés igazoló választmánya 1939. augusztus 28-án megszűntnek nyilvánította 6 rendes virilis tag és 3 virilis póttag képviselőtestületi tagságát, az 1939. IV tc.-re hivatkozva.[75] Ez a kilenc személy bizonyára mind fellebbezett a határozat ellen. Kutatásaim során azonban csak négy virilis erre vonatkozó iratait találtuk meg.

Ezek a jogi procedúrák azonban elég hosszan, és nem túl eredményesen zajlottak le a zsidó virilisek szempontjából. Jellemző azonban a bonyolult és elhúzódó igazolási ügyekre, hogy a zsidó virilisek még 1939. december 16-án Endre László alispán jelenlétével „megtisztelt" polgármester-választáson is jelen voltak. Az új polgármester Kathona Mihály, ekkor nem túl sok jóval kecsegtetve a következőket mondta és ígérte a megválasztását megköszönő beszédébe: „működésében mindig két eszmény fog előtte lebegni, a tiszta erkölcs és a magyar fajvédő gondolat."[76]

A négy virilis mindegyike talált a második zsidótörvény vonatkozó részeiből, és a hozzájuk kapcsolódó rendeletekből olyan mentesítésre feljogosító előírást, amelyet hivatalosan is tudtak igazolni. 1940. január 22-én adták be közösen a fellebbezésüket, amelyről jegyzőkönyv is készült.[77] A legfurcsább eset mindenképpen Kertész Lászlóé és Kun Benőé, hiszen nekik 1939 augusztusában már egyszer elfogadták az igazolásukat.[78] Kertész, mint egy dokumentumból tudni lehet, 1939-ben az egyik legtöbbet adózó személy volt Halason. 1940 januárjában

---

[71] Erről a rendelet II. pontja: „Az 1939 évre érvényes névjegyzékekkel kapcsolatban a zsidók választójogosultságában megkívánt kellék igazolása és választójog gyakorlása" szól részletesen. Rendeletek Tára 1939: II. kötet, 786–788.

[72] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 62. d. 16/1940. (16.014) ad 4.200/1940. sz. irat

[73] Magyar Törvénytár 1939: 133.

[74] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 50.704/1939. kig. sz. rendelete 1939. október 20. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 59. d. 13.944/1939. sz. irat

[75] Ekkor az igazoló választmány két zsidó képviselőt igazolt tűzharcosnak, vagyis mentesítettnek tekintett, de későbbiekben az ő tagságukat megkérdőjelezték és felfüggesztették. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. ad 12.012/1942. sz. előadóív

[76] 1939. december 16. Kiskunhalas tisztújító közgyűlés jegyzőkönyve BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 63. d. 706/1940. (17.695) ad 17.204/1940. sz. irat

[77] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. sz. előadóív

[78] Vö.: Az 1939. augusztus 28-ai képviselőtestületi határozattal.

a jegyzőkönyv felvételénél fel tudta mutatni a második zsidótörvény által menetesítésnek számító igazolásokat: tanúsítványt a Károly-csapatkeresztéről, bronz vitézségi érméről valamint igazolványt arról, hogy kétszer megsebesült az első világháborúban.[79] Kun Benő igazolásokat hozott, hogy rendelkezik Károly-csapatkereszttel, sebesülési éremmel és kardokkal díszített harmadosztályú katonai érdemkereszttel. Dr. Steiner Ignác két előző képviselőtársához hasonlóan rendelkezett Károly-csapatkereszttel, kardokkal díszített bronz és ezüst signum laudius-szal és koronás arany érdemkereszttel.[80]

Ezek elméletileg azt jelentették volna, hogy mentesülnek a zsidótörvény korlátozó szabályozása alól. Azonban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye törvényhatóság kisgyűlésén ezeket az igazolásokat elutasították, arra hivatkozva, hogy nem az eredeti adományozó és kitűntető oklevelekkel igazolták magukat, hanem csak másolatokkal.[81] Ennek értelmében hivatalosan is törölni kellett őket a virilisek névjegyzékéből, de a határozat ellen panasszal lehetett élni a Közigazgatási Bíróságnál. 1940 májusában Steiner Ignác és Kertész László a polgármesterhez fellebbezett, sikertelenül.[82] A fennmaradt iratok szerint Steiner volt a legkitartóbb, ő még 1941. november 7-én is jogorvoslati kérelemmel élt, melyet a Közigazgatási Bíróság elutasított.[83]

Az egykori legtöbb adót fizető cím tulajdonosai hiába próbálkoztak tagságuk megtartásával, bár jogosultak lettek volna arra, hogy virilisek maradjanak, mégsem biztosították ezt a jogukat.

A választott, de zsidó származású tagok jogfosztottsága még tovább elhúzódott, de ugyanolyan eredménnyel járt, mint virilis társaiké. Részben azért, mert velük kapcsolatban csak a későbbiekben léptek érvénybe a rendeletek. Másfelől érdekes módon nekik az illetékes hatóságok két esetben megadták a hatósági bizonyítványt, mely feljogosította őket, hogy mentesüljenek az 1939. IV. tc. alól.

Frankl Áron orvos ellenforradalmi tevékenységére hivatkozva próbált magának mentességet szerezni.[84] Ennek alapján állított ki számára a polgármester hatósági bizonyítványt 11789/1939 kig. szám alatt az 1939. IV tc. végrehajtása tárgyában, a következő indoklással: „Dr. Frankl Áron 59 éves kiskunhalasi illetőségű és lakos, izr. vallású orvos- fogorvos, a kommün idején ellenforradalmi és

---

[79] Ezeket az igazolásokat a Baranya Vármegyei és Pécs Katonai Parancsnokság, a M. Kir. Kiskunhalas m. Városi Parancsnokság valamint a M. Kir Honvédelmi Miniszter állították ki. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. ad 5.666/1942. sz. előadóív

[80] Az adatok az 1940. január 22-én felvett jegyzőkönyvből valók. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. sz. előadóív

[81] A hivatkozott törvényhatósági közgyűlésen 1940. március 26. napján, ad. I. 6.985 kig./637 kgy./1940 szám alatti megokolás szerint mindhárman csak az eredeti iratokról készített fotokópiával tudták igazolni az említett kitüntetésékre való jogosultságukat. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. sz. előadóív

[82] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1770/1942. ad 5.666 és ad 1.597/1942 sz. előadóívek

[83] Steiner kérelmét mentesítésének elfogadására a Közigazgatási Bíróság 5432/1941 szám alatt szüntette be. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. ad 5.666/1942. sz. előadóív

[84] Több tanú is kiállt Frankl mellett és tanúvallomásukkal segítették őt, hogy megkaphassa az igazolást. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 88. d. 17.835/1941. ad 13.138/1941. sz. irat

hazafias magatartást tanúsított."[85] Ennek a jogi okiratnak a tulajdonosaként Frankl mentesült a második zsidótörvény rendelkezései alól.[86] Azonban egyértelmű származása miatt végül 1942 februárjában a 1.113/1941 számú B.M. rendeletre[87] hivatkozva képviselőtagságát megszüntették.[88]

1941 folyamán egy másik választott képviselő Ádám Dávid is ellenforradalmi tevékenységére hivatkozva kérte mentesítését, és az ezt igazoló hatósági bizonyítványt.[89] A polgármester ennek ellenére elutasította a folyamodványt. Emiatt Ádám az alispánhoz fordult. Ő először helyt adott kérelmének, majd megmásítva előzőleg hozott döntését, elutasította a képviselő beadványát.[90] 1941. december 1-jén pedig, a polgármester javaslatával, két zsidó származású társával együtt lemondatták Ádámot.[91] Ezért fordult végül a Magyar Királyi Közigazgatási Bírósághoz, amelynek határozata alapján ki kellett állítania a mentesítéséhez szükséges hatósági bizonyítványt.[92]

A másik két választott képviselőt 1941. december 1-jén végül is sikerült lemondatni tagságáról.[93] Práger Sándor választott képviselő ügyéről igen keveset tudunk. Elutasításánál az indoklás arra hivatkozott, hogy későn érkeztek be az elbíráláshoz szükséges igazolások, amelyek alátámasztották volna, hogy Práger tűzharcos volt.[94] Königsberg Károllyal kapcsolatban nincsenek a lemondatásán kívül egyéb információm.

---

[85] A további indoklás szerint Frankl Áron: „A kihallgatott tanúk vallomása alapján igazoljuk, hogy nevezett a vörösök által elrendelt sorozási és egyéb intézkedéseket nem teljesítette és azoknak ellenszegült, és ezzel életét kockáztatta. Fel volt véve azon listába melyen a vörösök által kivégezendők névsora szerepelt. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 88. d. 17.835/1941. ad 13.138/1941. sz. irat

[86] Érdemes megjegyezni, hogy a Frankl mellett tanúskodók mind keresztények voltak, ráadásul egyikük aktív tagja volt több helyi „keresztény" egyesületnek. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 88. d. 17.835/1941. ad 13.138/1941. sz. előadóív

[87] A rendelet a törvényhatósági és képviselőtestületi tagsági jog felülvizsgálatáról szólt. Lásd: Magyarországi Rendeletek Tára 1941. kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium, Stádium Sajtóvállalat Rt nyomdája, Budapest, 1941. /a továbbiakban: Rendeletek Tára 1941 /: III. kötet, 4011–4012.

[88] Ezt a határozatot a képviselőtestület 1942. február 16-án tartott ülésén hozta meg. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.925/1942. sz. irat Közgyűlési jegyzőkönyv 1942. február 16.

[89] Franklhoz Ádám is több tanút fel tudott hozni saját maga igazolására. Köztük Fajth Gáspár kúria bírót és Thuróczy Dezső volt polgármestert. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 94. d. 5.753/1942. ad 5.753. sz. és 5.753/1942 ad 3.496/1942 sz. előadóív

[90] Endre, mint a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja 32.619/1941. kig. sz. 1941. július 14-én kelt határozatában utasítja a polgármestert, hogy fogadja el Ádám kérelmét, de 52134/1941 kig. sz. 1941. november 19-én kelt határozatában már előző véleményével szemben elutasítja a zsidó származású képviselő beadványát. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 94. d. 5.753/1942. ad 3.496/1942. sz. előadóív

[91] Ezt a döntést a Városi Tanács 1941. december 1-jei ülésén hozta. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 273 a) Tanácsülési jegyzőkönyv (1941–43) 1941. december 1. 252/16.663/1941. kgy. sz. határozat

[92] A hatósági bizonyítványt 7.584/1942 kig szám alatt 1942. június 1-jén bocsátották ki. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 94. d. 5.753/1942. ad 7.584/1942. sz. előadóív

[93] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 273 a) Tanácsülési jegyzőkönyv 1941. december 1-jei ülés

[94] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 92. d. 1.770/1942. ad 1.197/1942. sz. előadóív. Práger Sándor, mint már említettem közismert volt több éves frontszolgálatáról, hadirokkantságáról és kitüntetéseiről.

Nemcsak a képviselőségért és a választójogért, hanem valószínűleg egyszerűen csak azért, mert nem akartak a zsidótörvények hatálya alá esni, többen kérték a mentesítésüket.[95] Az előzőekből egyértelműen leszögezhető, hogy a halasi zsidók többsége ellenforradalmi és/vagy első világháborús katonai érdemeire hivatkozva kérte mentesítését a zsidótörvények alól. A mentesítések több szempontból is igen ellentmondásos helyzetbe hozták nemcsak a kérelmezőket, hanem a társadalom más rétegeit is. Ugyanis ezzel a menekülési stratégiával kapcsolatban több kérdés is felmerülhet.[96]

A zsidótörvények alapján azok mentesülhettek e szigorú rendelkezések alól, akik igen kiemelkedő vagy követendő teljesítményt vagy magatartást nyújtottak az első világháború, az ellenforradalom alatt, vagy az olimpián, vagy a tudományos és művészeti életben.[97] Tehát a mentesítések csak azt a kis szegmensét érintették volna a zsidóságnak, amely olyan cselekedettel vagy érdemmel rendelkezett, amely egyébként igen kevés emberre volt jellemző még a nem zsidók körében is. De mint több esetben láttuk, annak ellenére vonják meg tőlük, hogy mentesítettnek számítsanak, hogy ellenforradalmárok vagy első világháborús frontharcosok voltak.

A Városi Tanácsnál belső ellenőrzésre is szükség volt, hiszen tisztázni kellett, hogy ki tekinthető a „városházi" alkalmazottak és köztisztviselők közül zsidó származásúnak. Az 1940-ben még állásban lévő hozzávetőleg 130–135 személy megvizsgálásával kezdődött és még többször megismételték. A törvény által előírt igazolások beszerzése pontatlanul és hiányosan történt, és valószínűleg ezért ismételtette meg még néhányszor az alispán.[98]

A főleg zsidó tagságú Kereskedők Egyesülete az első zsidótörvény után egyre több konfliktusba keveredett a helyi szélsőjobboldali és radikális szervezetekkel.[99] Ezt tovább súlyosbította, hogy 1938 novemberétől a szervezet helyiségeibe többször is katonaságot szállásoltak be.[100] Ez több hónapos kiesést jelentett az egylet életében, és csak többszöri kérés után tudták elérni, hogy a város fizesse ki a

---

[95] Mentesítés céljából kért igazolást Károly-csapatkeresztjéről Kellner Félix kereskedő is. Az erről szóló igazolások kibocsátására kérte 1939 márciusában a Honvédelmi Minisztérium a polgármestert. M. Kir. Honvédelmi Miniszter. 637.853 szám hg.-1938. kelt: Budapest, 1939. március 3. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 54. d. 3.075/1939. sz. előadóív

[96] *Karády*: 302. Karády Viktor nevezi tanulmányaiban az áttérést és az emigrálást menekülési stratégiának.

[97] Magyar Törvénytár 1939: 129–132. Erről bővebben az 1939. IV. tc. 1 és 2. §-ban, illetve a Rendeletek Tára 1939: II. kötet, 1174–1175. 7.720/1939. évi M.E. rendeletének 6. §-ban.

[98] „Az 1939. évi IV. tc. a magyar életnek új alapokra fektetését célozza és a tárgyban kiadott rendeletem ennek mielőbbi, és hathatós végrehajtására vonatkozik. Erre tekintettel nem szeretném, ha az említett törvénynek gyors és hathatós végrehajtása épen (sic!) a vármegyém területén húzódna el. Ezért nagy hangsúlyt helyezek arra, hogy Polgármester úr jelen rendeletemet a legpontosabban és legtökéletesebben hajtsa végre..." Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 24.414/1940. kig. sz. rendelete, tárgya: Az 1939. évi IV. tc. rendelkezéseinek a városi tisztviselőkre vonatkozó végrehajtása 1940. május 6. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 89. d. 55/1942. ad 6.389/1940. sz. irat

[99] Már 1922-től többször konfliktusba keveredett a halasi Hangyával és személy szerint Hudi Andrással. Több viszálya is van a helyi Baross Szövetséggel.

[100] BKMÖL-Kiskunhalas, X / 119 Kereskedők Egyesülete jegyzőkönyvei: 2. kötet: 1938. október 20-ai ülésen jelentették be, hogy ideiglenesen a 7/II. zászlóalj kerékpáros osztag használja az egyesület helyiségeit.

keletkezett költségek egy részét.[101] Más vonatkozásban, mint korábban többször utaltam rá, a második zsidótörvényt már sokkal komolyabban vették az illetékes hatóságok. Erre utal a Kereskedők Egyesülete 1939. május 7-ei ülése jegyzőkönyvének 1939 nyarán történt utólagos átnézése. Egy főszolgabíró[102] 1939. július 24-én csak ennyit írt a jegyzőkönyv végére: „Átnézve".[103] 1939. december 2-ától az egylet rendőrhatósági engedéllyel működhetett tovább és minden ülés előtt külön rendőrségi jóváhagyást kellett kérnie. Ettől kezdve minden ülés jegyzőkönyvének elején szerepelt a következő megállapítás: „rendőrségi engedély megadva". Tovább folytatva a Kereskedők Egyesületének „zaklatását", 1939 októberében újból katonaságot szállásoltak be a társaság helyiségeibe.[104] Továbbá korlátozták az egyesület rendezvényein az italmérést és a dohányárusítást.[105]

A „keresztény" Kiskunhalasi Kaszinó, amely a Kereskedők Egyesületéhez hasonló tevékenységet folytatott, hallgatva az idők szavára, diszkriminatív alapszabály módosítást hajtott végre. 3 kaszinótag javaslatára ki kívánták zárni a még a tagsághoz tartozó zsidókat. Eszerint az alapszabály 3. §-a így hangzott volna: „a kaszinó tagja lehet minden felnőtt becsületes jellemű, társadalmilag kifogástalan, művelt nem zsidó férfi."[106] Ezt a közgyűlés el is fogadta és egyúttal kizárta a Kaszinóból zsidó tagokat.[107] A kaszinó tagsága természetesen többségében ugyanabból a körből került ki, amelyből a Baross Szövetségé és a MOVE-é is.

A Kereskedők Egyesülete a diszkriminatív rendelkezések ellenére, hazafias szólamokkal kezdte az 1940-es évet.[108] Bár a diszkriminatív rendelkezésről az elnök nem tett konkrétan említést — feltehetőleg tartva attól, hogy egy esetleges kormánykritika miatt a rendőrség felfüggesztené az egyletet — csak utalt a megszorító intézkedésre: „Egyesületünk munkáját az elmúlt évben nagyrészt az merítette ki, hogy a korlátozó rendelkezések mielőbb tagjaink tudomására jussanak."[109]

---

[101] Jogos igényét csak 1940-ben tudta kiharcolni magának a szervezet, miután már másodszor engedélyezte a város a katonai beszállásolást a Kereskedők Egyesülete épületében. BKMÖL-Kiskunhalas, X / 119Kereskedők Egyesülete 2. kötet /1940. január 18-ai ülés jegyzőkönyve

[102] Nem világos, hogy miért egy főszolgabíró aláírása szerepel a jegyzőkönyvön, hiszen megyei jogú városnak, mint Kiskunhalas nem volt, és nem is tartozott ilyen tisztségviselő alá.

[103] BKMÖL-Kiskunhalas, X / 119 Kereskedők Egyesületének jegyzőkönyvei 2. kötet: 1939. május 7-ei ülés jegyzőkönyve

[104] BKMÖL-Kiskunhalas, X / 119 Kereskedők Egyesületének jegyzőkönyvei 2. kötet: 1939. október 20-ai ülés jegyzőkönyve

[105] 1939 IV tc. 12. §: „Állami egyedáruság alá eső cikkek árusítására engedélyt, úgy szintén hatósági engedélytől függő hasznot hajtó olyan egyéb jogosítványt, amelynek engedélyezése vagy engedélyezésének megtagadása a hatóság szabad mérlegelésétől függ, zsidónak nem lehet adni." Magyar Törvénytár 1939: 138–139.

[106] A jegyzőkönyv 1939. december 17-én a Kiskunhalasi Kaszinó rendkívüli közgyűlésén készült. A határozatot úgy hozták meg, hogy a közgyűlés nem volt határozatképes. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.796/1941. sz. előadóív

[107] Uo. Ezt az alapszabály 18. § b pontjának módosításával érték el.

[108] „Köningsberg Ignác elnök a magyar Hiszekegy elmondása után a következő szavakkal nyitja meg közgyűlést: (...) Kezdődött az év azzal az örömmámorral, amely a bécsi döntés és a Felvidék egy részének visszatérése nyomán lelkünkben megmaradt, kora tavasszal Kárpátalja lendületes és dicsőséges visszaszerzésével... (...) Nemzetünk hivatott vezére, a kormányzó úr Őfőméltósága (éljenzés) és kormányunk bölcsessége megóvta a magyar nemzetet attól mind a mai napig, hogy belekerüljön a nagy hatalmak véres játékába." BKMÖL-Kiskunhalas, X / 119 Kereskedők Egyesületének jegyzőkönyvei 2. kötet: 1940. január 28.

[109] Uo.

Másfelől az 1939-es évet elemző beszédében, elismerte a kormányzat gazdasági intézkedéseinek szükségességét a háborús időszakra hivatkozva.[110]

1942-ben minden egyesületre kiterjedő megyei vizsgálatot indítottak. Ennek alapján Kiskunhalason is megvizsgálták minden szervezet működését, pénztárkönyveit és tisztségviselőinek névsorát. 9 egyesületnél merült fel probléma, illetve észrevétel. Köztük volt a Chevra Kádisa és a Kereskedők Egyesülete is. A Kereskedők Egyesület ellen emelt kifogás szerint a tisztújítás előtt a jegyzőkönyvbe nem írták bele a régi tisztségviselők neveit. A Chevra ellen két észrevétel is találtatott. Az egyik szerint a tisztségviselők mandátumának időbeli határa nincs meghatározva, valamint nincs tagnévsor és közgyűlési meghívó.[111]

A sokszoros zaklatás után végül a Belügyminisztérium rendelet útján 1942. október 2-án feloszlatta a Kereskedők Egyesületét.[112] Arra hivatkozva, hogy az 1902-ben alakult egylet többször is módosította alapszabályát, de ezt kormánybiztos nem láttamozta. Felvetődik természetesen, hogy minden magyarországi egyesület, amely alapszabályát módosította kormánybiztos által láttamozta-e, vagy egyszerűen nem találtak más indokot, hogy feloszlathassák az egyletet? Egyébként már a második zsidótörvény 19. §-a rendelkezett arról, hogy korlátozni kell a zsidók részvételét az egyesületekben, ezért nem világos, hogy miért nem erre hivatkozva oszlatták fel a Kereskedők Egyesületét, hiszen a BM rendelet megállapította: „Az egyesület tagjai 90%-ban zsidófajú egyénekből állanak..."

Végeredményben az egyesület vagyonát a Baross Szövetségnek adományozta a rendelet, de kikötötte, hogy a még fennálló adósságait a Kereskedők Egyesülete tagságának rendeznie kell. Erre hivatkozva a Baross Szövetség ki akarta fizettetni a tagsággal a tagdíj hátralékot, amit a már nem létező szervezet 1942 végétől felhalmozott. Ez valószínűleg csak részben sikerült, ugyanis az összeg mintegy 1.230 pengő volt.[113]

A Kereskedők Egyesületének utolsó gyűlésére 1942. október 28-án került sor. Ekkor felmérték az egylet vagyoni helyzetét, és az iratokat átadták a Baross Szövetségnek. Ezek alapján a „keresztény" szövetségé lett az egylet összes ingó és ingatlan vagyona és mintegy 2.418 pengő és 92 fillér, amely különböző betétekben volt elhelyezve a helyi pénzintézetekben. A Baross Szövetség pénzéhsége azonban odáig fajult, hogy az egylet „Hadbavonultak segély-számlája" által 1942. július óta kiutalt, mintegy 800 pengőt visszakövetelte a segélyezettektől.[114]

---

[110] „Az említett nehézségek kormányunkat szükségintézkedésekre kényszeríttették, amelyek a készletgazdálkodás korlátozásában, az árak szabályozásában stb. nyilvánult meg." Továbbá örömét fejezte ki az elnök, hogy a halasi kereskedők ezeket a rendelkezéseket nem szegték meg, mivel: „... városunk kereskedő-társadalma felismerte feladatának nemzeti jelentőségét..." BKMÖL-Kiskunhalas, X / 119 Kereskedők Egyesületének jegyzőkönyvei 2. kötet: 1940. január 28.

[111] Kiskunhalas város polgármestere 838/1942 tárgy: egyesületek működésének ellenőrzése kelt: 1942. július 7. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 91. d. 838/1942 sz. előadóív

[112] 209.434/1942. VII. b sz. B.M. rendelet tárgy: Halasi Kereskedők Egyesülete feloszlatása Budapest, 1942. október 2. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 101. d. 696/1943. sz. előadóív

[113] Baross Szövetség levele a polgármesterhez sorszám: 1943/40 Kiskunhalas, 1943. február 6. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 101. d. 696 ad 5.691/1943. sz. előadóív

[114] Kereskedők Egyesülete ülésének jegyzőkönyvéből Kiskunhalas, 1942. október 28. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 101. d. 696 ad 5.691/1943. sz. előadóív

A többi egyesület vizsgálata és ellenőrzése tovább folytatódott. Az alispán 1942. november 28-án kiadott rendelete szerint a megye vezetőségének jelentést kellett készítenie arról, hogy a helyi egyesületekben milyen minőségben és hányan vannak zsidók. Ezzel a rendelettel az alispán leginkább azt akarta elérni, hogy a második zsidótörvénynek megfelelően a zsidók egyre kisebb szerepe vállaljanak, vagy egyáltalán ne vegyenek részt a helyi társasági életben.[115] Ennek eredményeképpen a polgármester pontos listát készített a városban működő összes egyesületről és azok zsidó tagságáról. A jelentés alapján leszögezhető, hogy a megszorító intézkedések 1942 végére kiszorították a halasi zsidóságot a társadalmi és társasági életből. Így Kathona polgármester elégedetten jelenthette: „zsidófajú egyének befolyása az egyesületekben nem érvényesül. A Halasi Kereskedők Egyesülete vezetése volt zsidó kézben, de már fel van oszlatva."[116]

A jelentés alapján láthatjuk, hogy a zsidók valóban csupán tagként és igen kis számban tudtak részt venni az egyesületi életben.

	Egyesület neve	Zsidó származású tagjainak száma
1.	Kiskunhalasi Ipartestület	22 fő
2.	Kiskunhalasi Iparos és Kereskedők Ifjak	7 fő
3.	Kiskunhalasi Katolikus Kör[117]	2 fő
4.	Magyar Tűzharcos Szövetség (Kiskunhalas)	4 fő
5.	Kiskunhalasi Református Nőszövetség	1 fő
6.	Kiskunhalasi Zenekedvelők	2 fő
7.	Délpestmegyei Gyümölcs és Szőlőtermelők Egyesülete (Kiskunhalas)	16 fő

(Forrás: BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 98. d. 16.316/1942. sz. előadóív)

A Chevra Kádisát és az Izraelita Jótékony Nőegyletet is megemlítette a jelentés, de ezekhez az egyesületekhez nem „nyúlhattak" a második zsidótörvény értelmében, hiszen a törvénykezés egyértelműen kimondta, hogy izraelita jellegű egyletet lehet fenntartani. Természetesen voltak olyan egyesületek, amelyekben nem voltak, vagy nem lehettek zsidó tagok.[118]

Mint már az első fejezetben említettem, a halasi ortodox elemi iskola keresztény tanulóinak száma töretlenül emelkedett 1938-ig. A város megszűntette az anyagi támogatást úgy, hogy a háborús körülmények között az iskola működ-

[115] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 427/1942. kig. sz. rendelete, tárgya: Zsidók működésének ellenőrzése az egyesületekben BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 98. d. 16.316/1942. sz. előadóív

[116] A polgármesteri jelentés 1942. december 31-én készült az alispánnak. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 98. d. 16.316/1942. sz. előadóív

[117] A Katolikus Kör levele megjegyzi ugyan, hogy ezeknek az embereknek a származása nincs tisztázva. Csak feltételezhető, hogy zsidók. Az egyiküknek apja lehetett zsidó, a másik szüleinek a származása nem tisztázott. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 98. d. 16.316/1942. sz. előadóív

[118] Név szerint ezek az egyesületek: Lövészegylet, Református Önképző Kör, Mentőegyesület, Gazdasági Egyesület, Katolikus Népszövetség, Bércséplők Országos Szövetsége, Kiskunhalasi Szőlősgazdák és Gyümölcstermelők Egyesülete, MANSZ, Pirtói Gazdakör, Színpártolók Egyesülete, Kiskunhalasi Vöröskereszt Szövetség, Polgári Olvasókör, Kiskunhalasi Kaszinó Egyesület, Atlétikai Club és a Kiskunhalasi Tűzoltóság BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 98. d. 16.316/1942. sz. előadóív

dőképessége is veszélybe került. Az 1939–40-es tanévre 18 keresztény tanuló iratkozott be, egy év múlva 17 fő.[119] Ezeket a tanulókat polgármesteri utasításra 1941 októberében el kellett küldeni a város más iskoláiba.[120] A zsidóság és a keresztény lakosság egymástól való elzárása jelképesen már 1940-ben ezen a területen is megkezdődött.

1941-ben a legsúlyosabb rendelkezés mindenképpen a harmadik zsidótörvény volt. Ennek alapján zsidó és nem zsidó között nem létesülhetett házasság és szexuális kapcsolat. A törvény következtében a zsidók elmagyarosodása és asszimilációja reménytelenné, a zsidóság törvényes kirekesztése pedig még egyértelműbbé vált.

A törvény hatásai elsősorban demográfiai jellegűek voltak. Kiskunhalasi hatásai pedig igen kicsik és enyhék lehettek a korszakban. Ugyanis a halasi zsidók döntő többsége vallásos ortodox volt, így őket nem érintette a törvény. A vallását nem, vagy csak részben gyakorló zsidók körében is egyértelműen kimutatható, hogy inkább zsidó házastársuk volt. Vegyes házasságok halasi zsidók és nem zsidók között mélyen az országos átlag alatti arányban fordultak elő.

1942-től már több igen durva és a többségtől megkülönböztető intézkedés történt, amit részben az alispán, részben a polgármester utasítására kellett végrehajtani. 1942. január elején hatalmas havazás következtében a Kiskunmajsa és Prónayfalva[121] közti útszakaszon 15–25 km-s hosszúságban nagy hóakadályok keletkeztek. A kiskunmajsai útmesterség segítséget kért a halasi polgármestertől, aki nem késlekedett sokáig, azonnal 50 „hóhányó munkást" rendelt ki az utakra.[122] Majd a későbbiek során, még mintegy 106 főt kötelezett arra, hogy 3 pengős napibérért eltakarítsák a havat az említett helyszínen.[123] Mind a 156 határozatilag kirendelt „hómunkás" halasi zsidó volt. Köztük orvosok, ügyvédek, egykori képviselőtestületi tagok és természetesen kereskedők is voltak.[124]

Az, hogy csak zsidókat rendeltek ki, egyértelműen jelzi, hogy a városi vezetőség engedett az országban eluralkodó egyelőre törvényes keretek közé szorított gyűlöletnek és zsidóellenességnek, amely nemcsak hogy másodrendű állampolgárnak tekintette a zsidókat, hanem olyan lealacsonyító munka elvégzésére tartotta csak őket képesnek, mint a hólapátolás.

Először is meg szerették volna alázni a halasi zsidóság jeles és kevésbé jeles tagjait a város többi lakója előtt. Az egyik leggazdagabb zsidót, aki egykor a legtöbb adót fizető polgárok listáján is szerepelt, felszólították a „közmunkára". Ezt ő valószínűleg visszautasíthatta, ezért azt ajánlották neki, hogy fizessen be napi 3

---

[119] Legyen világosság: 176–183. Vö.: 1938–39-ben 27 keresztény tanulója volt az iskolának.

[120] Legyen világosság: 183.

[121] Prónayfalva ma Tázlár néven bejegyzett község.

[122] A polgármester a 10.769/1941 sz. K.K.M. rendelet 14. §-ra hivatkozott, amikor kirendelte a hó eltakarításra az embereket. Ezt a határozatát igen szigorúan vette: „A pontos megjelenésre figyelmeztetem azzal, hogy elmaradása, vagy vonakodása esetén két hónapig terjedhető elzárásra átváltoztatható 600 pengőig terjedhető pénzbüntetéssel fog büntettetni." BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 91. d. 1.384/1942. sz. irat

[123] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 91. d. 1.384/1942. sz. irat

[124] Részletes lista készült a résztvevőkről. Ebben szerepel a nevük, az hogy hány napot dolgoztak, és hogy mennyi fizetést kaptak ezért. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 91. d. 1.384/1942. sz. irat

pengőt a város kasszájába, és akkor nem kell részt vennie a munkában.[125] Ehhez kötődik a *Halasi Újság* az üggyel kapcsolatos tudósítása is, amelyben arról szerezhetünk tudomást, hogy a hóakadályokat eltávolító munkálatok első napjaiban 75 zsidó személy jelezte, hogy inkább befizeti a munkát kiváltó összeget. A polgármesteri hivatal valószínűleg minden ez irányú kérelmet elfogadott.

Az üggyel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a hó eltakarítására egyébként valóban nagy szükség volt. Ez abból is látszódott, hogy a polgármester 13 napra igénybe vette az V. közérdekű munkásszolgálatos zászlóaljat a munkálatokhoz.[126]

1942 tavaszán a megyei tisztiorvos utasítására a halasi tisztiorvos, Bajusz Mihály irányításával az ortodox zsidók körében orvosi vizsgálatot rendeltek el. Bár a város több intézményében és lakóterületén végeztek egészségügyi vizsgálatot a diszkrimináció ténye egyértelmű, hiszen a tisztiorvos kifejezetten az ortodox zsidókat és azok lakhelyeit vizsgáltatta meg.

A vizsgálat eredményét a *Halasi Újság* hozta nyilvánosságra, amely közismerten antiszemita lap volt. A lap beszámolóinak magyarázatai semmiféleképpen nem mérvadóak, a tények ismertetésében támaszkodhatunk csak rá. A vizsgálat az újság alapján feltehetőleg azért robbant ki, mert 1942 tavaszán 13 zsidó személy engedély nélkül nagy mennyiségű baromfit vásárolt fel. Ezeket többek között a halasi zsinagóga udvarán dolgozták fel, a köztisztasági előírásoknak nem megfelelő módon. Emiatt közülük 3 személy ellen iparügyi kihágás miatt eljárás indult és el is ítéltek őket 1942 szeptemberében, miután elismerték, hogy a tisztaság nem volt megfelelő.[127]

Bajusz tiszti főorvos miután 1942 májusában eljárást indított „feketevágók" ellen, még ugyanebben a hónapban elrendelte a halasi ortodox zsidó közegészségügyi vizsgálatot.[128] Arról pontosan nincsenek adataim, hogy mennyi zsidót érintett az eset, de az újság beszámolója szerint a halasi izraeliták többsége érintve volt.

Bajusz beszámolója szerint értesülhetünk, hogy a köztisztaság nem megfelelő egyes zsidó házaknál. Azonban ismerve a korabeli mezővárosok életmódját, felvetődhet a kérdés, vajon a keresztény szegény parasztság és munkanélküli munkások házaiban és lakásaiban milyen körülmények uralkodhattak.

Egyértelműen kimutatható, hogy a város környékén állandó járványveszély volt ezekben az időkben. A járványok mindig is a külterületekről terjedtek a városba. Mint már említettük, a zsidók többsége a városban élt, így ők semmiféle-

[125] Kiskunhalas m. város polgármestere, ügyszám: 1900/1942. kig. Ebben a polgármester felszólítja többek között Kertész Lászlót, hogy vegyen részt a munkákban, de mint folytatja: „à amennyiben a munka tejesítésében akadályozva volna a munkateljesítését munkanaponként 3-pengőnek a város közpénztárába való előzetes lefizetésével megválthatja." BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 91. d. sz. 1.384/1942. sz. irat

[126] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 94. d. 5.939/1942. sz. irat és 5.939/1942. ad 6980/1942. sz. irat. A várost többször is fel kellett szólítani, hogy fizesse ki a 13 napig tartó munkáért a munkadíjat.

[127] Sziklai Ernőné háztartásbelit 100 pengőre vagy behajtatlanság esetén tíznapi elzárásra, József Emilt 200 pengőre vagy húsznapi elzárásra, Hollander Ignác ügyvédet 200 pengőre vagy 15 napi elzárásra ítéltek. Thorma Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye: Halasi Újság, 1942. szeptember 29. 2.

[128] Thorma Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye: Halasi Újság, 1942. május 12. 3.

képpen nem lehettek a járványok és fertőzőbetegségek terjesztői. Ezzel szemben a korabeli halasi antiszemita propaganda ezt látta bebizonyítva ezzel a tisztiorvosi vizsgálattal.

Ráadásul valószínűleg meghamísítva, a hiányosságokat felnagyítva került ez a tisztiorvosi jelentés a város nyilvánossága elé. Ez egyértelműen kiderül a Halasi Ortodox Elemi Iskola jelentéséből, amelyet a tanügyi felügyelőségnek írtak: „Tisztaság és rend szempontjából a hatósági orvos urak a legnagyobb alapossággal vizsgálták a tanulókat. (...) A vizsgálat után sem szóval, sem az orvosi naplóban történő bejegyzéssel a tanulók, a tantermek, vagy az illemhelyek berendezése ellen semmi kifogást nem emeltek. Sőt Kálmán Dezső hitközségi alelnök úrnak (...) Dr. Bajusz Mihály tiszti főorvos úr úgy nyilatkozott, hogy az iskolában rend és tisztaság szempontjából mindent rendben talált."[129]

Ennek ellenére a félreértelmezett vizsgálatnak az eredménye által a halasi zsidók nem kívánt személyekké váltak a környékbeli nyilvános strandokon. Sőt a helyi strand üzemeltetője szinte követelte, hogy az országosan is elítélt és visszavonatott alispáni rendeletet a „Zsidóknak tekintendő személyeknek a gyógyüdülő és fürdőhelyekről való kitiltása" tárgyában, részlegesen állítsa vissza a polgármester.[130] Erre hivatkozva Kathona újra érvénybe kívánta léptetni Halason a már egyszer elmarasztalt alispáni rendeletet. Ezért részletes indoklás mellett azzal a kéréssel fordult az alispánhoz, hogy amikor keresztények vannak a fürdő területén, zsidó ne mehessen be oda. Számukra a fürdő csak a hét egy napján legyen használható. Emiatt kérvényt írt az alispánnak.[131]

Arra hivatkozva, hogy az orvosi vizsgálatokból kiderül, hogy a halasi „...gettózsidók (sic!) általában nagy piszokban élnek, köztük tetvesek is vannak..." Sőt azzal folytatja, hogy: „...egyre megújuló panasza a város keresztény társadalma széles rétegének, hogy a város egyetlen közös gőzfürdőjét a zsidókkal közösségben kell használniuk és emiatt igen jelentős hányada egészsége ápolása rovására inkább lemondott a fürdő használatáról, mint sem a zsidókkal együtt használja..."[132] Nem egészségügyi okai voltak annak, hogy a város vezetői ki szerették volna tiltani a zsidókat a fürdőből, hanem mert már ekkor el akarták különíteni a zsidókat a keresztényektől. Láthatjuk, hogy egy ártatlannak tűnő és az egész városra kiterjedő orvosi vizsgálat eredményei milyen súlyos diszkriminatív eredménnyel járhatnak. Főleg akkor, ha a város vezetése az elvileg titkosan kezelendő orvosi vizsgálatokat a nyilvánosság elé tárja, hogy tovább gerjeszthesse a zsidók elleni gyűlöletet.

---

[129] Kelt: Kiskunhalas, 1942. május 30. BKMÖL-Kiskunhalas, VIII / 261 Kiskunhalasi Ortodox Elemi Iskola iratai 45/1942. sz. irat

[130] Ezt a rendeletét az alispán 27.875/1941 kig. sz. alatt hozta Dobossy Sándor gyömrői lakos és társai előterjesztésére 1941. május 5-én. A rendeletet Kiskunhalason 7372/1941 kig sz. alatt hirdették ki a városnak. A belügyminisztérium visszavonta ezt az alispáni rendeletet, mivel törvénysértőnek érezte, 188.169/1941 V. B.M. sz. alatt. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 82. d. 7.372/ 1941. sz. előadóív

[131] 8709/1942. kig. sz. tárgy: A gőzfürdő használatának szabályozása, Kőrösi Antal fürdőtulajdonos fellebbezése kelt: Kiskunhalas, 1942. július 14. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 94. d. 7.952/1942. ad 8.709/1942. sz. előadóív

[132] Uo.

A zsidók zaklatása tovább folytatódott Bajusz Mihály tisztiorvos által. 1943-ban, a városban, alapos közegészségügyi vizsgálatot indított minden halasi orvos rendelőjében. A legnagyobb várakozással mindenki a város legismertebb zsidó származású orvosának dr. Kálmán József szanatóriumának vizsgálatát várta. A vizsgálat megállapítása szerint minden rendben találtak, sőt a város egyik legszakszerűbb és legtisztább orvosi rendelője volt. Az antiszemita sajtó mégis kikezdte Kálmán doktort és megkérdőjelezték orvosi bizonyítványát és szakértelmét. Pedig tanulmányait a pécsi orvostudományi egyetem és Bécsben végezte el. Majd egy berlini női klinikán helyezkedett el és csak a németországi „kristályéjszaka" után tért vissza Halasra, ahol a legmodernebb német és osztrák orvosi műszerekkel és gépekkel felszerelt szanatóriumot nyitotta meg.[133]

A kormányzat a közigazgatási szervek és az antiszemita törvénykezés segítségével a társasági életből is ki szerette volna szorítani a zsidóságot. A zsidótörvények megkísérelték a zsidósághoz köthető egyesületeket és szervezeteket korlátozni. Egyúttal ingó és ingatlan vagyonukat valamilyen formában szétosztani a nem zsidó szervezetek között. A következőkben láthatjuk, hogy miként fogja „keresztény" segítséggel a Baross Szövetség megszerezni például a Halasi Kereskedők Egyesületének vagyonát. A Chevra Kádisa működésképtelenné vált a hatóságok sorozatos zaklatása miatt 1942-től. A feszült hangulat miatt a vezetőségében konfliktusok léptek fel.

A második zsidótörvény gazdasági hatásai

Az első zsidótörvénnyel nem lehetett és talán nem is akarták a törvényhozók a teljes „árjásítást" végrehajtani, illetve végrehajtatni a gazdasági életben. A második zsidótörvény már sokkal differenciáltabb és kézzelfoghatóbb intézkedéseket várt el az illetékes hatóságoktól. A megyei vezetés is sokkal nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy mennyire fontos a törvény betartása és betartatása.[134] Gazdasági kérdésekben is sokkal konkrétabb határozatokat és intézkedéseket kellett hoznia a megyei és városi vezetésnek. Így például 1939-től az iparigazolványok felülvizsgálata szinte állandóan napirenden volt 1944-ig. Minden halasi kereskedőnek és iparosnak felülvizsgálták és ellenőrizték ezt az okiratát. A megye minden évben felülvizsgálatra kérte azoknak a névsorát, akik iparigazolványt kaptak az adott évben. Ezeket a névsorokat a polgármesteri hivatal állította össze, és a

[133] Legyen világosság: 238.

[134] Erre utal Endre egyik 1940 januárjában hozott rendelete, amelyben a második zsidótörvény földbirtokpolitikai ügyeinek intézésével kapcsolatban nagyobb körültekintést kért, és kissé ingerülten ezt írja: „Amikor az elidegenítő vagy ingatlanszerző nem oda való lakos, ahol az elidegenített ingatlan fekszik a 6.3931/1938 számú rendeletem ellenére nyilván kényelem szeretetéből egyes község elöljáróságai nem kutatnak az iránt, hogy az nem községükben lakó előtte, vagy a vevő nem esik-e az 1939. évi IV. tc. hatálya alá, hanem egyszerűen azt jelenti, nem lakik a községben. (à) Elvárom a jövőben rendelkezéseim pontos betartásátà" Továbbá megfenyegette a városi jegyzőket, hogy ha nem hajtják pontosan végre ezeket a jogszabályokat, „ellenük fegyelmi eljárást indít." Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 67.303/1939. kig. sz. rendelete, tárgya: Földbirtok politikai ügyek intézései 1940. január 13. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 64. d. 1.236/1940. sz. irat

Városházán közszemlére kifüggesztette.[135] Ezeken külön szerepeltek a zsidó és keresztény kerekedők és iparosok.[136] Az illetékes ügyosztályoknak ettől kezdve egyre gyakrabban kellett hatósági bizonyítványok kiállításával foglalkoznia, amelyben a keresztény kereskedők igazolták magukat.[137]

Erről a 7.720/1939 M.E. számú rendelet 37. §-a[138] rendelkezett: „A bejelentések alapján az elsőfokú iparhatóság megállapítja, hogy a zsidóknak kiadott érvényes iparigazolványok és iparengedélyek száma, illetőleg az iparigazolvánnyal vagy iparengedéllyel bíró zsidók száma a községben fennálló összes érvényes iparigazolványok és iparengedélyek együttes számának, illetőleg a községben iparengedéllyel vagy iparigazolvánnyal bíró személyek együttes számának hány százalékát teszi ki." Továbbá a közzététel ügyében azt a rendelkezést hozta, hogy: „A megállapítást az elsőfokú iparhatóság az 1939. évi szeptember hó 15. napjától december hó 1. napjáig hivatalos hirdetőtábláján kifüggeszti."[139]

Az első, kereskedőket és iparosokat felsoroló lista közzétételre 1939 őszén az 50.489/1939. számú alispáni rendeletre került sor Halason, amiről egy polgármesteri jelentés számolt be.[140] Ezzel kapcsolatban az alispán több rendeletet is kiadott, miáltal esetenként több helyre is el kellett küldeni az elkészített listákat.[141]

Azért volt szükség ezekre a nyilvános diszkriminatív intézkedésekre, hogy minél jobban megosszák a vevőközönséget. Ennek érdekében Endre pontos, „kataszterenkénti" névjegyzék elkészítését írta elő, amelyben szerepelt az adott kereskedő vagy iparos neve, tevékenységi köre és üzletének címe.[142] Ezekből a listákból viszonylag pontos képet kaphatnánk a halasi ipar és kereskedelem összetételére nézve, de sajnos csak két pontos listával rendelkezünk 1940-ből.[143] Egy 1940 augusztusában — a polgármester által elkészített — jegyzékből derül ki az, hogy Kiskunhalason 86 zsidó és 223 keresztény kereskedő volt.[144] Tehát a zsidók számaránya Kiskunhalason ebben a szakmában kb. 28% volt.[145]

---

[135] Erre vonatkozólag az alispán 50.489/1939 kig számú „Az iparjogosítványokról vezetendő kimutatások felterjesztése tárgyában hozott rendelete rendelkezett. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744/1941. ad 13.733/1941. sz. előadóív

[136] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744/1941. ad 17.187/1941. sz. előadóív

[137] Többek között a már említett, és a későbbiekben is igen fontos Halasi Kereskedelmi Banknak is igazolnia kellett magát, hogy „nem zsidó üzemnek van nyilvántartva". Ezt az igazolást a polgármester adta ki 1939. december 9-én BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 66. d. 2.237/1940. ad 16.764/1939. sz. előadóív

[138] Lásd: Rendeletek Tára 1939: II. kötet, 1187.

[139] A 7.720/1939 sz. M.E. rendeletet lásd: Rendeletek Tára 1939: II. kötet, 1182–1190.

[140] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744/1941. ad 13.733/1941. sz. irat

[141] Az alispáni rendelkezések szerint általában a Baross Szövetséget kellett tájékoztatni ily módon. Mint ahogy az 57.749/1941 kig. rendeletében megindokolja: „célszerűségi okokból". BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 86. d. 14.687/1941. sz. irat

[142] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 50.341/1940. kig. sz. rendelete, BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744/1941. (2541) sz. irat

[143] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744 ad 17.187/1941. sz. irat

[144] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744 ad 17.187/1941. sz. előadóív

[145] E szerint, amíg az arányuk 6% alá nem csökken, nem lehet újabb iparigazolványt kibocsátani zsidónak. Sőt lehetőleg be kellett vonni tőlük a kereskedésre engedélyt adó okiratot.

Azonban a hatóságok valószínűleg a zsidók valóságosnál nagyobb arányszámának megállapítását szerették volna elérni. Ezzel azt szerették volna elérni, hogy a zsidók részéről több iparigazolványt tudjanak visszavonni, illetve, húzták volna az időt azzal kapcsolatban, hogy iparengedélyeket kelljen kiadniuk a közeljövőben az izraelitává minősített személyeknek. Erre utal az a levél, melyet 14 izraelita kerekedő és iparos írt alá, amelyben tiltakoztak az alispánnál amiatt, hogy több olyan személyt is zsidó kereskedők és iparosok közé soroltak, akik mentesíthetőek lennének a zsidótörvény alól.[146] Ha ezt a hatóságok elfogadták volna, akkor csökkent volna a zsidók aránya a kereskedők és iparosok között, és nőtt volna a keresztényeké. Nem egészen világos, hogy miért, de végül a tiltakozók visszavonták fellebbezésüket ebben az ügyben.

1940-ben 6 embertől, 1941-ben 4 embertől, 1942-ben 9 embertől vonta be a polgármester az iparjogosítványt.[147] Ám hozzá kell tennünk, hogy több halasi zsidó kereskedőnek azért nem adták meg az iparengedélyt, mert nem volt hajlandó magyar állampolgárságért folyamodni.[148] Ezzel egyébként azt is kockáztatták az adott személyek, hogy kiutasítják őket az ország területéről az illetékes hatóságok. Az ügyek ugyanakkor sokszor évekig is elhúzódtak, így nem az adott évben szűnt meg a kereskedő vagy iparos iparjogosítványa, amikor arról a polgármester jelentése szólt.[149]

A zsidók arányszámának csökkenése a halasi kereskedelemben elsősorban nem a visszavont iparjogosítványok száma miatt csökkent, hanem a ki nem adottak miatt. Hiszen 86 zsidó kereskedőtől csupán 19 engedélyt vontak vissza. Ez nem okozott olyan nagy mértékű visszaesést a zsidók, és nem zsidók arányában a kereskedelem és ipar területén. Inkább az volt a probléma, hogy a fiatal zsidó kereskedők nem kezdhették meg tevékenységüket a kereskedelemben.

Az arányok egymástól való távolódását inkább az okozta, hogy 1944 elejére a keresztény kereskedők száma jelentősen megnőtt. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az új és/vagy fiatal halasi kereskedők általában zsidó üzletek kiigénylésével szerettek volna egzisztenciát szerezni maguknak a városban. Tehát valószínűleg kevésbé vagyonos rétegből származók adták a fejüket ekkoriban a kereskedő szakmára, mert úgy gondolták, hogy a zsidók kiiktatásával talán esélyük lehet megfelelő vagyon szerzésére.

Az ipar és kereskedelem területén megjelenő új diszkrimináció a zsidó és keresztény üzletek megkülönböztetésének bevezetése az 1938. december 16-án kelt 510/1938 eln. alispáni rendelet alapján melynek utasítása szerint a vármegye

---

[146] A tiltakozók a 7720/1939 M.E: rendelet 37. §-ra hivatkozva éltek a felszólamlással az alispán felé 1940. január 12-én kelt levelükben. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744/1941. ad 695/1940. (17187) sz. előadóív

[147] Ezekről az adatokról a polgármesternek kellett jelentést tennie az alispán ad. I./1.938/1943. kig. sz. rendeletére válaszolva, 1943. március 12-én. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 100. d. 327/1943 ad 3.054/1943. sz. előadóív

[148] Neumark Jakab például azzal dicsekedett, hogy ő eredeti galíciai zsidó, aki még Tarnopolban született. Ő hithű ortodox zsidó akart maradni magyar állampolgárság nélkül. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 97. d. 13.866/1942. sz. előadóív

[149] Neumark Jakab ellen az eljárás 1940-től megindult, mégis csak 1942 októberében szüntetik meg véglegesen az 1912 óta érvényben levő iparjogosítványát. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 97. d. 13.866/1942. sz. előadóív

területén a keresztény üzleteket megkülönböztető jelzéssel kellett ellátni.[150] Endre a zsidótörvény minél hatásosabb végrehajtására hivatkozik, illetve „nagy mértékű nemzetvédelmi szempontokra" (sic!). Az üzletek kirakatába a javaslat szerint vagy azt kellett kitenni, hogy „keresztény üzlet", vagy azt, hogy „keresztény magyar üzlet". Endre harminc napos határidőt adott és ennek letelte után jelentést várt a település vezetőjétől. Kathona polgármester 1939. február 9-én kelt jelentése szerint minden halasi keresztény kereskedő egyben a Baross Szövetség tagja is, így közös megegyezésre jutva Halason ezek az üzlettulajdonosok a „Baross Tag" megkülönböztető jelzést függesztették ki.[151] Ez nem tetszett az alispánnak, ugyanis 1940 decemberében még egyszer felhívta a kiskunhalasi keresztény kereskedők figyelmét arra, hogy a „keresztény" jelzőt használják üzletük megkülönböztetésére. Gusztos Károly polgármester-helyettes elkészítette a „keresztény üzlet" feliratú táblákat és arra hívta fel a kereskedők figyelmét, hogy ezt helyezzék üzletük kirakatába.[152] Az egész országra jellemzővé váló megkülönböztető jelzéseket sok esetben már a külön rendeletek előtt kitették a keresztény kereskedők. A több szempontból megkérdőjelezhető megkülönböztető jelzések, mint az „őskeresztény üzlet" nem arra vallottak, hogy a kereszténység valódi tartalmát kifejező üzlettel vagy üzlettulajdonossal áll majd szembe, aki bemegy ezekbe a boltokba.[153] Talán ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy a halasiak nem az országra jellemző „keresztény üzlet" jelzést, hanem a kissé konszolidáltabb „Baross Tag" megjelölést használták kezdetben, amíg az alispán bele nem szólt az egyéni elképzelésekbe.

További következményei a megkülönböztető magatartásnak, hogy a keresztény kereskedők ettől kezdve szabad prédának tekintették a zsidók üzleteit és vállalkozásait. 1941 szeptemberében alispáni rendelet alapján „fel kellett szabadítani" a zsidók által bérelt városi ingatlanokat, és erről részletes jelentést kellett küldeni.[154] A polgármester jelentése szerint 1941-ben 6 zsidó bérelt városi ingatlant, és az ő szerződésüknek felmondását megkezdte a város.[155] Az egyik ügyet olyan gyorsan sikerült elintézni, hogy már 1941 októberében „keresztény" kereskedő kezébe került a volt zsidó bérlemény.

A bérletek visszavonására jellemző, hogy a zsidó bérlők közül többen mentesíthetők lehettek volna, hiszen rendelkeztek világháborús érdemrenddel és az erről szóló igazolást már 1939 márciusában bemutatták a polgármesteri hivatal-

---

[150] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 510/1938. sz. rendelete, tárgya: A vármegye területén a keresztény üzleteket megkülönböztető jelzéssel kellett ellátni. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 a) Polgármesteri iratok 96/1939. előadóív

[151] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 a) Polgármesteri iratok 96/1938. sz. előadóív

[152] Kiskunhalas megyei város 17641/1940 kig. sz. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 85. d. 12.744/1941. ad 695/1940. (17641) sz. előadóív

[153] *Bölöny József*: Kereszténység a kirakatban In: História XV. évfolyam 4. szám 1993/4 26–27.

[154] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 346/1941. sz. eln. rendelete, tárgya: Zsidók által haszonbérelt városi és községi ingatlanok felszabadítása 1941. szeptember 26. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 86. d. 14.277/1941. sz. előadóív

[155] A polgármester 1941. októberi jelentése szerint hat zsidó személy közül négynek 1942. május 1-jén, kettőnek 1943. február 1-jén járt volna csak le a haszonbérlete. Hat zsidó bérlő: Fodor Dezső, Kellner Félix, Neuwirth Lipótné, Práger Irén, Ritter Sándor, Schön Samuné BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 86. d. 14.277/1941. sz. előadóív

nak.[156] A *Halasi Újság* beszámolója szerint 1942. május 1-jére az összes zsidó tulajdonban lévő városi bérleményt visszaveszi a Városi Tanács.[157] Ennek az lett a következménye, hogy nemcsak a városi, hanem egyéb más bérleményekből is eltávolították a zsidó üzletbérlőket. A Városi Tanácsülési Jegyzőkönyvben pontosan rögzítették, kinek mondanak fel, és hogy kinek adják majd a bérleményt. Minden egyes városi bérleményt az 5.777/1941 M.E. rendeletre hivatkozva mondtak fel.[158] Mindegyik üzletet 1942. január 1-jétől át kellett adni az új „keresztény" tulajdonosnak, aki 1942. május 1-jétől kezdhette meg kereskedelmi tevékenységét.[159]

Hatalmas volt az igény a zsidó kereskedők bérleteire, a helyi Baross Szövetség és a *Halasi Újság* azt terjesztették, hogy a zsidóktól kell csak megszabadulni, hogy a magyar kereskedelem felvirágozzon, és ennek hatására minden új keresztény kereskedőnek lesz megélhetése. Sokan tévesen ítélték meg a helyzetet és kellő tapasztalat nélkül vágtak bele vállalkozásaikba.[160] Egy esetben a Baross Szövetség meggyanúsított egy nem zsidó kereskedő testvérpárt, hogy „strómanok". Ezért kérte a polgármestert, hogy ne adjon iparengedélyt az illetőknek, és hogy az üzletüket jutassa egy Baross-tagnak.[161] Ez a jelölt levelet írt az alispánhoz, melyben a segítségét kérte az ügyben: „Tisztelettel kérem, hogy engem, mint új keresztény kezdőt segíteni méltóztasson, mert ha a zsidó ténykedéseinek nem lehet gátat vetni, úgy én, mint keresztény kezdő nem tudnák (sic!) megfelelő megélhetési lehetőségekhez jutni."[162] Végülis a strómanság vádját kivizsgálta a Budapesti Kereskedelmi és Ipar Kamara, és arra a megállapításra jutott, hogy az állítás nem igaz. Sőt a későbbiek folyamán 58 iparos nyújtott be indítványt, hogy adjanak a kereskedő testvérpárnak iparengedélyt.[163]

---

[156] Kellner Félix rendelkezett Károly-csapatkereszttel. Mégis elvették a bérleményét a szerződés lejárta előtt.

[157] 1941. október 28-ai számában már beszámolt arról a lap, hogy a zsidó bérlőktől elveszik majd 1942 májusában az üzleteket. Sőt, 1942 márciusában leközölték, hogy valószínűleg kik fogják megkapni a bérleményeket. Thorma Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye: Halasi Újság, 1941. október 28. címlap és 1942. március 31. címlap

[158] Egész pontosan a 9. § rendelkezett erről. Lásd: Rendeletek Tára 1941: II. kötet, 1981.

[159] Az üzleteiktől megfosztott zsidóbérlők, és új keresztény tulajdonosok név szerint a következők voltak: A Fodor Dezső tulajdonában lévő VII. számú üzlet Péter Balázs kereskedőnek jutott. (Az erről szóló határozatot 1941. szeptember 1-jén tartott közgyűlésen hozták meg. (forrás: BKMÖL-Kiskunhalas, V / 273 a) Tanácsülési Jegyzőkönyv (1940–43) 1941. szeptember 1. 215/12.839. kgy. sz. határozat) A Kellner Félix tulajdonában lévő XVI. számú üzletet Magyar Vince kereskedő kapta. A Práger Irén által bérelt III. számú üzlet Hazai Gyula tulajdonába került. A Róth-féle házat, amelyben Ritter Sándor folytatott kereskedelmi tevékenységet, Bába Lajos szerezte meg. A Neuwirth Lipótné által bérelt IV. üzletet Magyar Kálmán szerezte meg. A Schön Samu tulajdonában lévő XIII és XIV. számú üzleteket Ván Balázs kapta. (forrás: BKMÖL-Kiskunhalas, V / 273 a) Tanácsülési Jegyzőkönyv (1940–43) 1942. március 30. 93/4.302 kgy. 89/4313 kgy., 90/4287 kgy., 91/4312 kgy., 92/2988 kgy. sz. határozat)

[160] Péter Balázs például, aki Fodor Dezső üzletét igényelte ki alig félév múlva arra kérte a Városi Tanácsot, hogy a megállapított 1700 pengős bérletdíj helyett neki csak 1000 pengőt kelljen fizetnie. Az erről szóló kérvényt 1942. május 23-án tárgyalta a közgyűlés 114/4.463 szám alatt. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 273 a) Tanácsülési Jegyzőkönyv (1940–43) 1942. május 23. 114/4.463. kgy. sz. határozat

[161] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 102. d. 1.155/1943. ad 4892/1943. sz. előadóív

[162] Uo.

[163] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 102. d. 1.155/1943. ad 14.941 sz. előadóív

Végeredményben azonban kijelenthetjük, hogy a zsidó kereskedők és iparosok körülbelül negyedét érintették igen súlyosan a zsidótörvénykezés és annak hatásai. Ezeken kívül néhányan, azért nem kaptak megfelelő iparűzési papírokat, mert nem volt hajlandó iparjogosítványukat az új rendelkezéseknek megfelelően beszerezni.[164]

Az ipar és a kereskedelem területén elért eredményekről Kathona polgármester büszkén számolt be az alispánnak 1943 végén: „A kereskedelem erős léptekkel halad a magyarosodás útján és a zsidó kereskedelmet sikerült egészen háttérbe szorítani. A városi székházba megtelepedve volt zsidó kereskedőknek a város felmondott és a helyüket tevékeny fiatal magyar kereskedők foglalták el."[165] Az ipari és kereskedelmi élet tehát a zsidótörvények útmutatásai alapján, „erőteljesen" megindult az árjásítás felé.[166]

A későbbiekben azonban kiderült, hogy a halasi zsidó kereskedők nélkül szinte elképzelhetetlen a helyi piac és vásár működése. A *Halasi Újság* 1940 augusztusában még örömmel értesítette a várost az első „zsidómentes" piaci napról.[167] A későbbiekben azonban a tudósítások a piac egyre rosszabb és csökkenő színvonaláról számoltak be. 1941 februárjában arról számolt be a lap, hogy csekély érdeklődés mellett folyt le a szerdai piac, pedig „magyar árakon" árultak az eladók.[168] Ebből is látható, hogy a halasi kereskedelmi élet nem volt elképzelhető a helyi zsidó kereskedők és terményügynökök nélkül. Az ő régi kapcsolataik nélkül a kereskedés minősége erőteljesen romlott, az árak viszont nem csökkentek.

A zsidótörvényekhez több szempontból is kötődő közellátás kérdése a világháborúba való belépésünkkor vált igazán lényegessé. A gazdaság állami irányításához szükség volt olyan szervezetekre, mint a Hangya, vagy a Futura. Azonban a világháború által megkövetelt gazdasági berendezkedés új intézmények létrehozását követelte meg, mint például az árkormánybiztosság és a Közellátási Minisztérium.[169] Az áruszükségletek megfelelő elosztását terménykereskedői hálózaton keresztül biztosították az országban. A mezőgazdasági terményértékesítést 1941–42-től folyamatosan a Futurára bízták.

A Szovjetunió elleni háborúba lépés után szigorú intézkedéseket hoztak. 1941-től elrendelték a zsírbeszolgáltatást, majd fejadagrendszert vezettek be a zsiradékokra és a gabonára. Ez lehetővé tette azt, hogy az állam és az elosztásban

---

[164] Többször említettem Neumark Jakabot, de Brandstein Manó sem rendelkezett megfelelő iratokkal, és az illetékes hatóságok többszöri figyelmeztetése ellenére sem volt hajlandó azokat beszerezni. Halasi Újság, 1942. augusztus 18. 2.

[165] 1943-ban minden megyei városnak jelentést kellett készíteni az előző öt év működéséről. Ezért készített egy átfogó jelentést Kathona Mihály is Kiskunhalas 1938–43 közötti gazdasági és társadalmi életéről BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 101. d. 624/1943. sz. előadóív

[166] Egy halasi zsidó kortárs (V. P.) közlése alapján tudom, hogy az ő családját — akik kereskedők voltak — is igen súlyosan érintették a zsidótörvények, hiszen ezek hatására elpártoltak tőlük a vevők, és inkább keresztény üzletekben vásároltak. Az ő esetükben az egykori vásárlók a helyi Hangya üzletét választotta.

[167] Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtára /a továbbiakban: OSZK-Mikrofilmtár/, Halasi Újság, 1940. augusztus 9. 3.

[168] OSZK-Mikrofilmtár, Halasi Újság, 1941. február 7. 2.

[169] *Berend T. Iván – Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1972.: 204–205.

résztvevő intézmények, többségében „megbízható" nem zsidó kereskedőknek, ügynököknek és egyéb szolgáltatóknak esetenként nagyobb mennyiségű árut utaljanak ki. A törvények szinte minden elemét szabályozták a kereskedelemnek és a terményekkel való üzletelésnek. Szigorúan büntették az ellenük vétőket.

Kiskunhalason 1941-ben létrehozták a Közellátási Hivatalt, melynek élén dr. Bácsalmási Antal állt, egészen 1944-ig. Azt, hogy valóban megkülönböztették a zsidókat és keresztényeket a közellátás területén, egyértelműen bizonyítják a Kiskunhalasi Közellátási Hivatal fennmaradt iratai. Az országos rendeleteken felül természetesen Endre alispán is beleszólt ezekbe az ügyekbe. A közismerten antiszemita vármegyei vezető rendeleteivel akadályozta és hátráltatta a zsidókat, hogy alapvető árucikkekhez juthassanak. Intézkedéseivel és rendelkezéseivel több esetben is törvénysértően járt el. Így ezeket a határozatait vissza kellett vonnia. A megye által felállított Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Közellátási Ügyosztályán, és a közellátási kormánybiztoson keresztül intézte ezeket az ügyeket az alispán.

A megyei vezetők először rendeleti úton kívánták felmérni, hogy mennyi és milyen összetételben vannak nagykereskedők, elosztók és állami egyedárusok a megye és Halas területén. Ezért külön nyomatékkal kérték, hogy a kimutatásokban tüntessék fel, hogy az említett személyek zsidók-e, vagy sem.[170] Miután Halason 1941-ben már egyetlenegy zsidó elosztó vagy egyedárus sem volt, ez ügyben nem kellett a megyének intézkednie.[171]

Endre rendeletei közül — a zsidók kizárása a sertészsír forgalmából, — már a Belügyminisztériumot is felháborította, ezért azt visszavonatta és elmarasztalta az alispánt.[172] Így Endre első ilyen jellegű rendelete nem sokáig maradt érvényben, de mindenképpen precedenst teremtett a közellátás területén. Ugyanis ettől kezdve Endre mindent megtett, hogy olyan rendelkezéseket hozzon, melyek a zsidók életét megkeserítik. Azonban a főispán nem akart újabb botrányt a megyei közigazgatáson belül, így ő is aktívan részt vett a közellátási ügyek intézésében, hogy ezzel is hátráltassa az alispán tevékenységét.

Országos szinten 1941-től a közellátási szervek az ortodox, a neológ és status quo ante zsidók vallási szokásaikhoz is megpróbáltak alkalmazkodni. Ugyan nem minden területen sikerült a megegyezés, de kétségtelen, hogy némi jóindulat fellelhető a szándék mögött. Az ortodox háztartásokra jellemző liba és kacsa hízlalás miatt a törvényben meghatározott felső határon felül nem tarthattak zsiradékot.[173] Ez biztos érintette a halasi zsidóság egy jó részét, mivel a korabeli visszaemlékezések szerint a helyi izraeliták háztartására is jellemző volt az effajta

---

[170] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának 2113/1941. kig. sz. rendelete, tárgya: Kimutatás nagykereskedőkről, elosztókról, állami egyedárusokról BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 2. cs. 692/1941. sz. előadóív

[171] Uo. A Közellátási Hivatal által elkészített lista szerint a vizsgálat alá vont személyek között nem volt zsidó.

[172] Vö.: Az Endre-Baky-Jaross per. szerkesztették: Karsai László, Molnár Judit Cserépfalvi kiadása, Budapest, 1994. /a továbbiakban: Endre-Baky-Jaross /: 38.

[173] 401.064/1942 sz. K.M. rendelet tárgya: Ortodox izraelita hitfelekezetekhez tartozó háztartásokban tartható zsiradékkészletek mennyisének megállapításával kapcsolatos vitás kérdések rendezése BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 3. cs. 102/1942. sz. előadóív

baromfitartás. A vallási szokások tiszteletben tartását jelezte a Közellátási Minisztérium részéről, hogy a „zsidó húsvétra" készülő izraelitáknak biztosította a megfelelő mennyiségű lisztet a pászkához. Valamint beleegyezett abba, hogy a lisztet a vallási előírások szerint őröltessék meg a Budapesti Gőzmalom Rt-nél.[174] Ennek megfelelően Kiskunhalason a polgármester is engedélyezte a zsidóknak, hogy a „húsvéti kenyérhez" megfelelő minőségű, és mennyiségű lisztet vételezzenek. 1944-ig ezt a hatóságok minden évben újra és újra megerősítették.[175]

Az alispán viszont teljesen faji alapokra helyezte a közellátási rendszert az 1942. június 13-ai rendeletével.[176] E szerint megtiltotta, hogy a zsidó véradóknak élelmiszerpótjegyeket adjanak a jövőben a helyi közellátási hivatalok. Habár a közellátási osztály nevében adta ki Endre a rendeletet, mégis intézkedésének stílusa és hangvétele nem tér el az előző rendeleteitől: „Megdöbbenéssel értesültem arról, hogy a Magyar Vöröskereszt egyes helyi választmányai a harctéren küzdő honvédeink részére vérfelajánlást zsidó egyénektől is elfogadnak. Nem is kívánok e helyen rámutatni azokra a rendkívül súlyos fajtisztasági, egészségügyi és erkölcsi következményekre, amelyeket ez az eljárás és súlyos mulasztás maga után von..."[177]

Az alispán rendelkezései szerint a véradás után járó élelmiszer pótjegyek adását a zsidók számára fel kellett függeszteni. Ugyanakkor utasította a hivatalos szerveket, hogy a zsidóktól a helyi vöröskereszt szervezetek ne fogadjanak el vérfelajánlást.

Országos következménye most az lett a precedens értékű rendeletnek, hogy alig egy hónap után a közellátási miniszter is betiltotta az élelmiszerpótjegyek adását a zsidó származású személyeknek.[178]

A közellátás területén súlyosbította a zsidók helyzetét, hogy elég sok kihágás történt az említett szférában. A megyei és városi vezetők a zsidók által elkövetett törvényellenes cselekedeteket felnagyították és eltúlozták. Többségében a „keresztények" is hasonló típusú törvénysértéseket követtek el, mint a zsidók.[179] A

---

[174] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közellátási osztálya 30.0261942. kig. sz. Tárgy: Lisztkiutalás a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet részére alispáni rendelet hivatkozva a 304.879/1941 III:/1 sz. K.M. Tárgy: Lisztkiutalás a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet részére rendeletre BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 3. cs. 98/1942. előadóív

[175] Ugyanebben a tárgyban találtam rendeleteket a közellátási minisztertől 1943-ból is 542.561/1943 számon és 1944-ből 582.76961944. számon. Vö.: BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 5. cs. 1216/1943 sz. előadóív és 9. cs. 165/1944. előadóív

[176] Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közellátási osztálya, Szám: 6447 közell/1942 Tárgy: Honvédség részére véradók közül a zsidók kizárása és az élelmiszer pótellátmányok beszüntetése Budapest, 1942. június 13. A rendeletet Endre László alispán adta ki. BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 4. cs. 561/1942. előadóív

[177] Uo.

[178] 319.470/1942 III/1. sz. K.M. rendelet, tárgya: A zsidó véradók élelmiszer pótjegyeinek betiltása Budapest, 1942. július 8. BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 4. cs. 750/1942. előadóív

[179] Eljárás indult például Kohn Benő ellen, mert 2,75 kg húst akart a városból engedély nélkül vasúton elszállítani Budapestre. A halasi közellátási hivatalvezetője a legszigorúbb ítélete kérte a rendőrkapitányságtól. A levél kelt Kiskunhalason, 1943. augusztus 4-én. BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 8. cs. 1.019/1943. előadóív

legtöbbször az élelmiszerjegyekkel, illetve a közfogyasztási cikkekkel való visszaélés miatt indult eljárás, mind a zsidók, mind a nem zsidók ellen.[180]

A közellátás helyi szervei minden eszközt kihasználtak, hogy a zsidók helyzetét megnehezítsék. Legalábbis erről tanúskodik az a néhány panaszlevél, amit a halasi zsidók írtak a hivatalnak. Heisler István pékmester több évig „pereskedett" a hivatallal, mert az nem volt hajlandó neki megfelelő mennyiségű lisztet kiutalni, szemben a helyi „keresztény" pékekkel. 1943-ban végül elkeseredetten fakadt ki: „csak, azért nem kapok lisztet, mert zsidó vagyok. A létfenntartásomról van szó. 60 éves a pékségem. Mindenhol kapnak a zsidók lisztet csak Halason nem."[181] Utóbbi állítása valószínűleg kissé túlzó, de az elképzelhető, hogy a zsidóknak hátrányos megkülönböztetést kell elviselniük a Bácsalmási vezette hivataltól. Több hasonló tartalmú levelet kapott a közélelmezéssel foglalkozó intézmény a halasi zsidóktól.[182] A közellátás területén folyó harc az állam és a kereskedők között tehát elsősorban a zsidótörvények hatására létrejött második gazdaság ellen irányult. Mivel ennek nagyrészt zsidók voltak a részesei, így legfőképpen ellenük

Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a zsidó kereskedők kiiktatásával a város közellátása igen nagy veszélybe került, hiszen az „új keresztény generációnak" még nem voltak meg azok a kapcsolatai, amelyek például az ilyen súlyos háborús időkben elengedhetetlenek lettek volna. Így nyugodtan kijelenthető, hogy a közellátási törvény ellen vétő zsidók tulajdonképpen azért tevékenykedtek, hogy a város részére árut szerezzenek be.

Ezt legjobban az az eset mutatja, amikor a halasi Hangya került megoldhatatlannak tűnő helyzet elé. A Hangya Központ nem szállított megfelelő minőségű és mennyiségű árut, ezért Hudi állandóan panaszlevelekkel árasztotta el őket. Végül aztán kénytelen volt együttműködni az általa gyűlölt zsidókkal, és amikor az egyik helyi zsidó szénkereskedőnek az áruja megérkezett a vasútállomásra, azt megvette tőle: „Ma kerek egy hónapja, hogy az utolsó 2 vagon szenünk befutott, az utolsó vagon kokszot pedig Schwartz jóvoltából, aki nem tudta hova tenni, s átengedte nekünk december 20-án vettük át." – írta Hudi.[183]

A 1939-es zsidótörvény egy másik fontos problémát is meg kívánt oldani a zsidóság kárára: a földkérdést. Az eddig ez ügyben olyannyira tehetetlen politikai elit a zsidók rovására a gyakorlatban is alkalmazható rendelkezést hozott.[184] Az 1935-ös mezőgazdasági felmérések szerint hazánkban körülbelül 500.000 kat. hold volt zsidó származású személyek birtokában. Randolph L. Braham számításai

[180] A sok példa közül egy: Kovács B Imre ellen indult 1943-ban eljárás zsír és cukorjeggyel való visszaélés miatt. BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Közellátási Hivatal 7. cs. 802/1943. előadóív

[181] Heisler István levele a Közellátási Hivatalnak, kelt Kiskunhalas, 1943. február 16. BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 6. cs. 251/1943. előadóív

[182] Schön Vilmostól is hasonló hangvételű levél érkezett a közellátási hivatalhoz, melyben arra panaszkodott, hogy „zsidó volta" miatt nem kapott eddig élelmiszer pótjegyet, holott jogosult lenne rá. BKMÖL-Kiskunhalas, XXIV / 660 Kiskunhalasi Közellátási Hivatal iratai 7. cs. 705/1943. előadóív

[183] A levél kelt, Kiskunhalas, 1940. február 12 BKMÖL-Kiskunhalas, XI. / 107, Kiskunhalasi Hangya iratai 1. d. 14. levelezőkönyv 1.

[184] Az 1920-as földreform és az 1935-ös telepítési törvény után ez volt a harmadik olyan törvény, amely a földkérdést megpróbálta megoldani, illetve enyhíteni.

szerint 1,57 millió hold volt a magyar zsidók kezében.[185] Az adatok körüli vitát tovább bonyolítja, hogy a földművelésügyi miniszter és Kállay Miklós miniszterelnök is egymásnak ellentmondó adatokat említett meg.[186] Kállay 1943 novemberében egymillió holdról beszélt, amit a zsidóktól elvett.[187]

A második zsidótörvény 16. §-a szerint minden zsidónak tekinthető személy mezőgazdasági ingatlanát, korlátozás nélkül ki lehetett sajátítani, és ez bizony a korabeli „keresztény" zsidógyűlölők körében igen népszerű határozatnak tűnhetett első olvasatra.[188] De ha jobban megvizsgáljuk az ezzel kapcsolatos ügyeket, rájöhetünk, hogy nem is volt olyan egyszerű, és sok esetben nem is volt ellenszolgáltatás nélküli a zsidó földek ilyen típusú elvétele.

Kiskunhalason a zsidó tulajdonú földek haszonbérletre való átengedését már 1939-ben megkezdték, de mivel az ügyek nagy részét közösen kezelték, azok intézése együtt húzódott el. Nincs tisztázva egyértelműen, hogy az ügyek különkülön mikor, és milyen jogi folyamatokon estek át. Bár utalást találtam rá, hogy a polgármester 1940 tavaszán felterjesztett egy névsort a Gazdasági Felügyelőséghez, de ennek a sorsa ismeretlen. Ezért kétséget kizáróan nem tudjuk megállapítani azt sem, hogy kinek a haszonbérletébe vagy tulajdonába kerültek a mezőgazdasági ingatlanok.

Ami biztosnak tűnik, hogy 1941. június 28-án 27 zsidó származású magán illetve jogi személynek összesen: 1964 kataszter holdját és 22.344 négyszögöl /n. öl / területű ingatlanát jelölték ki, mint olyan zsidóbirtokot, amelyet ki lehet sajátítani.[189] Amíg azonban nem osztották ki az igénylők között kishaszonbérletbe a földeket, addig az Országos Földhitelintézet kapta meg haszonbérletbe.[190]

1941 augusztusában előkészítették egyes zsidó személyek földingatlanainak haszonbérbeadását vagy eladását. Ezt 1941. augusztus 19–22. között a helyszíni szemle lefolytatása előzte meg a földbirtokosok mezőgazdasági ingatlanán.[191] A

---

[185] Braham, Randolph L.: A népirtás politikája – A holokauszt Magyarországon. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. (a továbbiakban: Braham: A népirtás politikája): I. kötet, 250.

[186] *Gyurgyák János:* Zsidókérdés Magyarországon. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. (a továbbiakban: *Gyurgyák*): 160. Kállay első miniszterelnöki beszédeinek egyikén ezt mondta a föld- és zsidókérdéssel kapcsolatban: „Nem nyúlok addig egy darab magyar tulajdonban levő földhöz, amíg zsidó földet vehetek igénybe."

[187] *Gyurgyák*: 164.

[188] Magyar Törvénytár 1939: 140–141.

[189] Magyar Országos Levéltár /a továbbiakban: MOL/, Z-135 „F" Vitézi Szék tagjainak jutatott ingatlanokra vonatkozó iratok 929. cs.: 124.928/1941 / VII.A.2 sz. FM. rendelet; 2–6.

[190] „Kiskunhalas városban az 1939: IV. tc. 16. §-ának rendelkezései alá eső ingatlanok tekintetében az átengedésre kötelezés tárgyában meghoztam a következő VÉGHATÁROZAT I. Az 1939: IV. t. c. 16. §-ának bekezdése alapján kötelezem az alább megnevezett földtulajdonosokat, hogy következő ingatlanaikat alkotórészeikkel és azokkal a tartozékokkal együtt, amelyekre a 24.000/1929. I.M. sz. rendelet 7. § értelmében árverés kiterjed, kishaszonbérletek alakítása céljáramindaddig, amíg tulajdoni átengedésre nem kötelezem- az Országos Földhitelintézetnek haszonbérletbe engedjék át." 124.928/1941 / VII.A.2. sz. FM. rendelet; 1. MOL, Z-135 „F" Vitézi Szék tagjainak jutatott ingatlanokra vonatkozó iratok 929. cs.

[191] Ezek után jelentést készítettek, és az igénylőkről névsort állítottak össze. A részletes jelentésekben külön-külön beszámoltak a zsidó földtulajdonosok mezőgazdasági vagyonának méreteiről és minőségéről, sőt még arra is javaslatot tettek, hogy kinek vagy kiknek kellene az ingatlanokat odaadni. A helyszíni szemle jegyzőkönyvét és a jelentéseket a polgármester és a megyei gazdasági felügyelő hitelesítette.

források szerint mintegy 208 igénylést nyújtottak be halasi vagy környékbeli lakosok.[192] Többen közülük egy telekkönyvi szám alatt levő földterületen voltak bejegyezve zsidó gazdálkodóval.[193] Ők általában helyzeti előnyt élveztek a többi igénylővel szemben, ha földet akartak kisajátítani. Az igénylők többsége, akik főként kis- és középbirtokosok voltak, 2–3 holdat, vagy az egész birtoktestet szerették volna kiigényelni.

Sok jogi bonyodalom támadt a földkisajátítások körül. Ezért már a helyszíni szemlék idején is több érdekes esettel találkoztak az ügyintézők. Leginkább az okozott problémát, hogy a földbirtokok adás-vétele, és öröklődése nem volt pontosan regisztrálva az illetékes szerveknél. Így az is előfordult, hogy olyan „zsidó földet" is ki akartak sajátítani, amelyet a zsidó tulajdonosa már korábban „kereszténynek" eladott, vagy ráhagyományozott.[194] Sőt olyan eset is volt, amikor egy zsidó származású gazdálkodó saját keresztény fiára és feleségére akarta hagyni a földjét.[195]

Ki kell emelni, hogy a „keresztény" földigénylők többsége első világháborús tűzharcos volt, több éves frontszolgálattal a háta mögött. Többen igen magas kitüntetéssel rendelkeztek.[196] A földigénylők között, azonban a társadalom minden rétege képviseltette magát, az egyszerű földmunkástól a tisztviselőkig. A többség általában az értékesebb földterületeket szerette volna kisajátítani, így főként a gyümölcs és szőlőföldeket. Arról, hogy mennyi és mekkora területű földet kaptak az igénylők, nincsenek pontos információink.[197]

Ezek a procedúrák igen megviselhették a mezőgazdasággal foglalkozó zsidó tulajdonosokat. Hiszen nem ők voltak sem Halas, sem az ország legnagyobb földtulajdonosai. Még a polgármesteri hivatal által összeállított „200 hold feletti földbirtokkal" rendelkezők között is csak két zsidó magánszemély volt.[198] Ám a földek kisajátítása alkalmával kiderült, hogy többeknek volt 100 hold feletti birtoka. Ennek alapján Goldberg Salamon tulajdonában 624 hold, Roischenheim Ignácéban 334 hold, a Schneider-cégében 143 hold, dr. Szabó Fülöpében 125 hold, ösz-

[192] MOL, K-184 Az 1939. évi IV. tc. földbirtokpolitikai intézkedései Kiskunhalason 6251. csomó

[193] Ilyen eset volt például Beck Adolfé is, aki az 5.846. tkvi. számú földterületen egytizenhatod részben volt birtokos és ezt a területet négyen követelték vissza, ugyanis az ő földjeik is ez alatt a szám alatt feküdtek. MOL, K-184 Az 1939. évi IV. tc. földbirtokpolitikai intézkedései Kiskunhalason 6251. cs. 1941-27-91586, ikt. sz.: 267325

[194] Dobó István földjét is kisajátítandó földnek tekintették, pedig ő 1939. március 22-én vette egy halasi zsidó földbirtokostól, Schwartz Ferenctől. Ezért azt kérvényezte, hogy az ő birtokában maradhasson. MOL, K-184 Az 1939. évi IV. tc. földbirtokpolitikai intézkedései Kiskunhalason 6251. cs. 1941-27-91586 ikt. sz.: 267323

[195] Ez az igénylő jegyzőkönyvbe külön megjegyzésként szerepelt. MOL, K-184 Az 1939. évi IV. tc. földbirtokpolitikai intézkedései Kiskunhalason 6251. cs. 1941-27-91586 ikt. sz.: 267330

[196] Néhány kivételtől eltekintve a tűzharcosok egyike sem jelezte, hogy a Vitézi Szék tagja lenne. Ez a későbbiekben azért lesz fontos, mert kutatásaink szerint a Vitézi Szék igényelte és kapta a legtöbb zsidó tulajdonú földet, amit majd a tagjai között oszt ki.

[197] A pontos véghatározatokat a polgármester közszemlére kitetette 1941. október 13. és 21. között. Ezen véghatározatok ellen felszólamlás nem történt. 14785/1941 kig. sz. Kiskunhalas polgármester, Kiskunhalas, 1941. november 4. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 84. d. 10.432/1941. sz. előadóív

[198] Az összeállított lista szerint 200 hold feletti birtokkal Roschenschein Ignác /420 hold / és a Schneider-cég /400 hold / rendelkezett, illetve Kohn Benő ipari hizlaló és sertéskereskedő. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 65. d. 1.857/1940. ad 14.518/1940. sz. irat

szesen tehát 1288 hold föld volt zsidó nagybirtokosok kezében. Ez a halasi zsidók tulajdonában levő 1964 hold föld több mint 65%-át jelentette. Tehát a 27 halasi zsidó földbirtokos közül csupán 4 személy volt nagybirtokos, a többiek inkább kis- és középbirtokosnak számítottak.

A halasi zsidók nem rendelkeztek átlagon felüli birtokokkal. Épp ellenkezőleg, a kisajátításra és önkéntes haszonbérletre ítélt zsidó birtokok méretei hasonló méretűek voltak, mint a halasi „keresztény" középbirtokos réteg mezőgazdasági ingatlanai. Ez igen csak ellentétben állt azzal a szélsőséges propagandával, amit a korabeli megnyilatkozások szítottak. A *Halasi Újság* is értetlenül állt a Földművelésügyi Minisztérium jelentése előtt, amely arról szólt, hogy az elvett zsidóbirtokok átlag területe csupán 28 kat. hold nagyságú.[199] A halasi zsidó kis- és középföldbirtokosok ingatlanainak átlag mérete kb. 29 kat. hold volt. Tehát ebben az összehasonlításban sem tért el az országos átlagtól a halasi. Abban azonban mindenképpen, hogy Halason kevésbé volt jellemző a zsidó nagybirtok, de ez inkább a természeti adottságok és a kiskun hagyományok miatt volt így.

Az 1942. XV. tc. végleges megoldást akart a földkérdés területén, ezért immár a törvény célkitűzése alapján „minden" zsidóbirtokot ki szeretett volna sajátítani.[200] Kiskunhalason több olyan zsidó birtok maradt, amelyet még nem sajátítottak ki teljes egészében, vagy a haszonbérlő szerződése 1942 végére lejárt. Ezáltal az országos példához hasonlóan itt is megkezdték a zsidóbirtokok „megbízható" szervezeteknek való juttatását. Elsősorban a Vitézi Széknek és ONCSA-nak juttatták a zsidóbirtokokat, és rájuk bízták, hogy kiknek adják majd haszonbérletbe a későbbiekben.[201] Így történt ez Kiskunhalason is. Az 538.975/1942 VII.A.2. FM. rendelet alapján, 12 halasi zsidóbirtokot átengedésre kötelezték az Országos Földhitelintézet és a szegedi m. Kir. Erdőgazdaság részére.[202] Ezek után a Délpestmegyei Vitézi Szék kérte a kiskunhalasi polgármestert, hogy juttassa el a szervezethez az FM. által a részükre juttatott zsidóbirtokokról szóló részletes kimutatást.[203] Csupán ebből az iratból tudható biztosan, hogy miután a zsidóbirtokokat kijelölték, egy részüket a Vitézi Szék tulajdonába adták, még 1942-ben.[204]

---

[199] Thorma Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye: Halasi Újság, 1941. augusztus 22. 4.

[200] A törvényt az 3.600/1943 M.E. rendelet egészítette ki, melynek neve: *„a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942. XV. törvénycikk végrehajtásáról"* volt. Lásd: Magyarországi Rendeletek Tára 1943. 77. évfolyam, kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium, Stádium Sajtóvállalat Rt nyomdája, Budapest, 1943. /a továbbiakban: rendeletek Tára 1943 /: III. kötet, 1403–1459.

[201] *Nagy József:* A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években, Századok, 1993., 5–6. szám: 671. Nagy József történész számításai szerint országosan fennmaradt 323.453 hold zsidóbirtokból, mintegy 75.000 hold jutott a Vitézi Széknek és mintegy 5.000 hold az ONCSA-nak. A többi mezőgazdasági ingatlant az Országos Földhitelintézet nevére íratták, így a zsidóbirtokok kezelője az állam lett.

[202] A rendeletet az 1942. XV. tc.-re hivatkozva hozták meg. A rendelet 1942. október 12-én kelt. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 101. d. 446/1943. sz. előadóív Érdemes megjegyezni, hogy az 1942-es zsidóellenes földbirtokpolitikai törvény is „megfelelő" az 1942. XV. tc. 5. §-a alapján előírt haszonbérleti térítés ellenében tette lehetővé a kisajátítást. Lásd: Magyar Törvénytár 1942: 98–100.

[203] A székkapitány levele 1942. október 20-án kelt. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 97. d. 13.991/1942. sz. előadóív

[204] Az FM 535.104/1942. VII.A.2. sz. rendelete alapján az Országos Földhitelintézetet bízta meg a zsidóbirtokok hasznosításával. A zsidó földek a Vitézi Szék rendelkezésére bocsátását az 535.438/1942 VII.A.2. FM. rendelet juttatta.

1943. január 13-án, a Délpestmegyei Vitézi Szék székkapitánya, a már említett F.M. rendeletre hivatkozva, Kiskunhalasra érkezett, hogy hivatalosan is átvegye a szervezet részére odaítélt zsidóbirtokokat.[205] Hivatalos irat a továbbiakban nem áll a rendelkezésünkre. A *Halasi Újság* tudósítása szerint — a helyi Vitézi Szék megbízottjának közlésére hivatkozva — Kiskunhalason 1943. január 19-ig, 500 hold zsidó birtokot adtak át a Vitézi Széknek. Ez összesen 25 zsidóbirtokot jelentett. A beszámoló szerint azonban ebből a 25 birtokból egyelőre csak 11 birtokot lehetett igényelni a többinél még folyt az eljárás. Ebből az 500 hold földből 350 holdat akartak kiosztani a második világháború katonáinak, veteránjainak.[206] Ugyanis az Országos Vitézi Szék állásfoglalása szerint a kisajátított zsidó földeket a szervezet azon tagjainak kellett odaítélni, akik részt vettek az első vagy részt vesznek a második világháborúban.

Arról viszont nincs pontos adatom, hogy az országosan kiemelt szerepű ONCSA Kiskunhalason mennyi zsidóbirtokot kapott. Ellenben tudomásom van arról, hogy a Kiskunhalasi Közjóléti Szövetkezet valószínűleg kapott halasi zsidó ingatlanokat. Ezt a megbízást ugyanazokból az okokból adta a kormányzat, mint az ONCSA-nak és a Vitézi Széknek. Egy megbízható és könnyen irányítható szervezetben, az állami vezetés is, és a kisemberek is jobban megbíztak. A Közjóléti Szövetkezeteket, a kisajátításokkal kapcsolatos instrukciókkal, az Országos Szociális Felügyelőség látta el 1942 után.[207] Ehhez hozzá kell tennem, hogy a zsidó tulajdonú földek kisajátítását a halasi Közjóléti Szövetkezet már 1942 elején megkezdte, tehát az országos felhívás előtt.[208]

A zsidók földtulajdona tehát nem volt olyan nagy, mint ahogy azt az országos propaganda beállította. Érdekes kérdés, hogy a szélsőségesek miért nem követelték más nagybirtokkal rendelkező jogi vagy magánszemélyek földbirtokának kisajátítását. Bár kétségtelen, hogy a halasi ortodox izraelita hitközség hasonlóan a helyi reformátusok és a római katolikus egyház sem rendelkeztek hatalmas fölbirtokokkal.[209] Halason a római katolikus egyház 176 hold földdel,[210] míg a református egyház 1.479 hold földdel[211] rendelkezett. A kormányzat nem akart hozzányúlni a keresztény egyházak földjeihez. Inkább a nem keresztény lakosság földjeit vette el, nem gondolva arra, hogy ennek súlyos következményei is lehetnek.

---

[205] Délpestmegyei Vitézi Szék ad 1190/Msz. 1942. Sz. tárgy: Zsidóingatlanok helyszíni birtokbavétele tárgyában Kecskemét, 1943. január 5. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 100 d. 176/1943. sz. előadóív

[206] Ebből az alkalomból az újság cikket közölt arról, hogy egy négy gyermekes világháborús veteránnak 40 hold földet jutatott a Vitézi Szék. Thorma Múzeum Nagy-Szeder Gyűjteménye: Halasi Újság, 1943. január 19. 2.

[207] Erről bővebben: 531.442/1942 kig. sz. OSZF B.M. rendelete, melynek tárgya: Felhívás a Közjóléti Szövetkezetekhez a zsidókézből felszabaduló és a szövetkezetek céljának megfelelő bérletek megszerzéséhez, Budapest, 1942. szeptember 14. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok d. 27/1942. ad 12.447. sz. előadóív

[208] A közjóléti Szövetkezet már 1942 áprilisában házhely kisajátítás céljából kérelmeket nyújtott be általa zsidó tulajdonúnak vélt ingatlanokra. Erről jegyzőkönyv készült a Polgármesteri Hivatalban 1942. április 28-án.

[209] Vö.: A kisajátítandó zsidó földek méretét: 1964 kataszter holdját és 22.344 négyszögöl /n. öl /

[210] Magyarország földbirtok viszonyai az 1935. évben. I. kötet, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936 873.

[211] Uo.: 912.

Több zsidó származású mezőgazdász igen kiemelkedő és fontos termelőnek számított Halason. A zsidótörvény miatt feldarabolták birtokaikat és gazdaságaikat. Emiatt nyugodtan kijelenthetjük, hogy csökkent a halasi szőlő és gyümölcskultúra színvonala. Érdemes megemlíteni, hogy *A trianoni Magyarország mezőgazdasága* című könyv II. kötet 1941-es kiadásának az *„Ősi magyar földbirtokosok, gazdálkodók és a magyar föld hűséges művelői"* című fejezetében többek között 3 halasi zsidó gazdálkodó mezőgazdasági tevékenységéről elismeréssel írt.[212] A leírásokban dicsérő szavakkal illették őket, pedig a könyv megjelenése idején tulajdonképpen már elveszítették földjeik feletti fennhatóságukat. Ádám Dávid bornagykereskedőről például ezt írja a könyv: „Szorgalmas munkával fokozatosan javította a földet. A kiskunhalasi mezőgazdasági kiállításon aranyérmet kapott, szegedi kiállításon bortermeléséért díszoklevéllel kitüntetve."[213]

Ám látnunk kell, hogy a szélsőséges demagógia által táplált előítéletek sok embert és intézményt arra sarkaltak és jogosítottak fel, hogy igénybe vegyék a kisajátítás lehetőségeit. A Vitézi Szék által adott egykori zsidó tulajdonú földeket a veteránok és a világháborúban hősiesen részt vevő katonák örömmel vették. Azonban, mint tudjuk a zsidó földek elvétele elsősorban a földkérdés megoldása miatt született. A rendelkezések azonban, a szegényparasztsággal szemben, a földigénylésnél előtérbe helyezték a Vitézi Szék tagjait, a tisztségviselőket és mindazokat, akik politikai érdemeket szereztek.[214]

Más részről nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a zsidó földeket nem ingyen vagy ellenszolgáltatás nélkül sajátították ki a keresztény személyek és szervezetek. Évente a Földművelésügyi Minisztérium által meghatározott keretszámok szerint kellett meghatározni a mezőgazdasági tulajdonok értékét és ezek után fizetendő haszonbérletet.[215] Természetesen így is nagy anyagi kiesést jelenthetett a zsidó földtulajdonosoknak, hogy földjeiket elvették. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy a Halason lezajlott földbirtok kisajátítási ügyek nem tértek el az országban tapasztalható folyamatoktól.

1942-ben tovább folytatódott a zsidók kiszorítása a mezőgazdasághoz kapcsolódó erdőgazdaságokból is. Bár erről részben a második zsidótörvény, és az 1942. XV. tc. is rendelkezett 1942 márciusában Endre kibocsátotta a zsidó vadászati haszonbérlők kimozdítását előirányzó rendeletét. A polgármester és a Halasi Vadász Társaság jelentése szerint nem volt zsidó vadász haszonbérlő Kiskunhalason.[216]

A zsidó származású ifjúságon, kereskedőkön és földtulajdonosokon kívül a polgári középosztályhoz tartozó tisztségviselőket is súlyosan érintették a zsidó-

---

[212] A könyv Ádám Dávid (741.), Dohány József (753.) és Schneider Márton (699.) nevét említi meg. forrás: A trianoni Magyarország mezőgazdasága

[213] A trianoni Magyarország mezőgazdasága: 741.

[214] *Pelle János:* A gyűlölet vetése A zsidótörvények és a magyar közvélemény. 1938–1944. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. /a továbbiakban: *Pelle* 2001 /: 281.

[215] A kiskunhalasi földkisajátításokkal kapcsoltban 1943-ból maradt fenn összesített haszonbérleti kimutatás. Ez tartalmazza, hogy a zsidó tulajdonosok a kisajátított földjeik után mekkora összeget kaptak haszonbérként. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok Holokauszt kárpótlási ügyek doboza 1.021/1944. ad 1.864/1943 előadóív

[216] Kathona polgármester 1942. április 11-én kelt jelentése szerint nincs és nem is volt zsidó haszonbérlő. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274. B) Polgármesteri iratok 93. d. 4.625/1942. sz. előadóív

törvények és rendeletek. Kiskunhalason az értelmiségi szakmákban igen sok zsidó származású tevékenykedett. Leginkább az ügyvédi és orvosi pályákon. A kamarákból való kizárásokról nincsenek adataim és információim. 1941-ben Halason összesen 16 ügyvéd praktizált, ebből 6 volt zsidó származású.[217] Arányszámuk tehát 37%-os volt. Orvosként, illetve szakorvosként 1942-ben a városban 28-an tevékenykedtek, és ebből 9 fő volt zsidó.[218] Itt az arányszámuk 32% volt. Ezekből a számokból látható, hogy a különféle kamaráknál megengedett arányszám felett volt a halasi zsidó orvosok és ügyvédek száma.[219]

A halasi pénzintézetekben végrehajtott elbocsátásokról is igen kevés információval rendelkezem, de a fennmaradt dokumentumokban találtam erre utaló jeleket. Elsősorban a Halasi Kereskedelmi Banknál lehettek nagy számban elbocsátások, hiszen mint ahogy korábban szó volt róla, főleg zsidók által irányított pénzintézet volt.[220]

Erre az egyik bizonyíték, egy 1942-es levél, melyben tételesen fel vannak sorolva azok a felügyelő bizottsági és igazgatósági tagok, akik zsidónak illetve nem zsidónak minősültek. Ebből az írásból tudhatjuk meg, hogy az első zsidótörvény alapján igazgatósági tagok közül 1939. májusában 9 fő volt nem zsidó, és 7 fő volt zsidó. Ez úgy módosult, hogy 1941-re csak 4 fő számított zsidónak és 9 fő nem. A felügyelő bizottság összetételében már többségben voltak a zsidók 4:3 arányban. Ez az arány 1941-re megfordult. Tehát minden valószínűség szerint, 1939 és 1941 között, 3 zsidónak tekintendő személyt bocsátottak el állásából a Kereskedelmi Banknál.[221]

Bár nem közvetlenül a második zsidótörvény után, de annak egyértelmű hatásaként értékelhetjük, hogy 1942. szeptember 12-én a nagyrészt zsidó vezetőkből álló Halasi Kereskedelmi Bankot a Kiskunhalasi Takarékpénztár magába olvasztotta.[222] A Kereskedelmi Banknak minden bizonnyal meggyűlhetett a baja a gazdaságilag kirekesztő rendelkezésekkel, és emiatt inkább csatlakozott „egy vérbeli keresztény" bankhoz, melynek igazgatója Szélba Bála, a Baross Szövetség vezetője volt. Ezzel a banki tranzakcióval Kiskunhalas ismét közelebb került a tisztán keresztény hitelélet megvalósításához.

Egyértelműen nem jelenthetjük ki, hogy a zsidótörvények miatt olvasztotta be a Takarékpénztár a Kereskedelmi Bankot. De az is biztos, hogy nem pénzügyi okok miatt döntött így a Kereskedelmi Bank, hiszen az 1941-es évet 34.000 pengős nyereséggel zárta.[223] A pénzintézet jelentős saját tőkével, folyószámla és betét

---

[217] Magyarország Tiszti Cím- és Névtára, 1941. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941. /a továbbiakban: Tiszti Címtár /: 548. Ez azt jelentette, hogy a zsidók arányszáma

[218] BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b Polgármesteri iratok 104. d. 3.693/1943. sz. előadóív

[219] Vö.: Magyar Törvénytár 1939: 135. 1939. IV. tc. 9. §

[220] Erre a legjobb bizonyíték, hogy többször is igazolnia kellett magát a Kereskedelmi Banknak, hogy nem esik az 1939. IV. tc. rendelkezései alá. BKMÖL-Kiskunhalas, V / 274 b) Polgármesteri iratok 88. d. 22/1942. sz. előadóív

[221] BKMÖL-Kiskunhalas, XI / 218 Kiskunhalasi Takarékpénztár iratai 1. d. Levelezések

[222] *Péterné:* 123.

[223] A Halasi Kereskedelmi Bank éves közgyűlésén jelentette be ezt az összeget Baky József ügyvezető Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtára /a továbbiakban: OSZK-Mikrofilmtár /: Kiskunhalas Helyi Értesítője 1942. március 24. 3.

tartalékokkal rendelkezett.[224] Tehát 1941-ben még sikeres banknak lehetett tekinteni. Azonban a zsidótörvények és az azokhoz fűződő rendeletek miatt a Kereskedelmi Banknak állandóan igazolnia kellett magát, és iparjogosítványát is évről évre hitelesíteni volt köteles. Így előbb-utóbb egy hivatalos ellenőrzés után be is zárathatták volna a pénzintézetet.

Valószínűleg hasonló okok motiválhatták a hitelintézetet, mint a Schneider-céget. Ez az intézmény is inkább „önként" „keresztény" fennhatóság alá került, hogy így megmentsen valamit az addig elért eredményeiből. Mindenestre Halason az egyik legnagyobb alaptőkéjű hitelintézet megszűnése nagy csodálkozást váltott ki, hiszen ezzel a banki ügylettel egyértelműen a Szélba vezette Takarékpénztár járt jól.[225]

Mindenesetre ez a fúzió a Takarékpénztárnak igen sok kellemetlenségébe került a későbbiekben. Több olyan levelet találtam, melyben az ügyintézőknek igazolni kell, hogy a pénzintézet valóban „árja". Azt, hogy igazoltan „nem zsidó" vállalattá lett a későbbiekben, a fent említett levélből is kiderül: „Miután egyesületünk az 1939. IV. tc. szempontjából az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosának 1940. január 17-én kelt 16.151/193 számú igazoló levele értelmében árja vállalat és t. Intézetünk (értsd: Halasi Kereskedelmi Bank – a szerz.) árja minősége ugyancsak igazolható..."[226]

Ennek ellenére az elkövetkező években is igazoló leveleket kellett a Takarékpénztárnak írnia a különböző illetékes minisztériumokhoz arról, hogy a Kereskedelmi Bank „nem tekinthető zsidó intézetnek". A legnagyobb problémát az okozta, hogy a Földművelésügyi Minisztérium nem értesült arról, hogy a Kereskedelmi Bank „nem zsidó" pénzintézetté lett már nyilvánítva. Ezért ki szerették volna sajátítani az intézmény földingatlanát az 1939. IV. tc. 16. §-ra hivatkozva. Több mint egy éves levelezgetés után vonta csak vissza a miniszter a határozatát ebben az ügyben.[227] Ezekből az írásokból tudhatjuk, hogy valószínűleg a Kereskedelmi Bank egyes vezetői még 1943-ban is igen jelentős számban vettek részt a Takarékpénztár munkájában. Ez bizonyára szerződési feltételként szerepelhetett a bankok „egyesítésénél".

---

[224] A Halasi Kereskedelmi Bank 500.000 pengő saját tőkével és 200.000 pengő betét és folyószámla tőkével rendelkezett a fúzió megkötésekor 1942-ben. OSZK-Mikrofilmtár, Kiskunhalas Helyi Értesítője, 1942. szeptember 9. címlap

[225] Így nem meglepő, hogy a Halasi Takarékpénztár egyik 1942-es levele így tudósít erről az egybeolvadásról: „Kívánságukra van szerencsénk igazolni, hogy Pénzintézeti Központnak az egész országra kiterjedő piacrendezési (sic!) terveinek előmozdítása érdekében székhelyünkön, Kiskunhalason egy olyan akció lebonyolításában vállaltunk érdekeltséget, amely t. Intézetünknek a Halasi Kereskedelmi Banknak 35.000 pengő alaptőkéjét képviselő 35.000 darab (à) részvényéből (à) 33.000 darabot, tehát az alaptőkének a 94%-át (à) megvásároltuka" BKMÖL-Kiskunhalas XI. / 218 Halasi Takarékpénztár 1. d. Levelezések 1942: Pesti Hazai Takarékpénztár-Egyesület részére írt levél, kelt: 1942. november 17.

[226] BKMÖL-Kiskunhalas XI. / 218 Halasi Takarékpénztár 1. d. Levelezések 1942: Pesti Hazai Takarékpénztár Egyesület részére írt levél, kelt: 1942. november 17.

[227] A földművelésügyi miniszter 607.776/1943 VII. B. 2. számon vonta vissza 205.634/1942 VII. A. 2. számú véghatározatát a Halasi Kereskedelmi Bank földeinek kisajátítása tárgyában 1943. november 25-én. BKMÖL-Kiskunhalas, XI / 218 Kiskunhalasi Takarékpénztár iratai 1 d. Levelezések 1942

A harmadik halasi pénzintézetnél, a Gazdasági Banknál nem volt ilyen jelentős a zsidó számaránya. Mégis 1939-ben a Gazdasági Bank igazgatósági és felügyelő bizottsági tagjai között is szerepeltek zsidó származású személyek.[228] Sőt 1942-ben dr. Hollander Ignác ügyvéd is tagja lett az igazgatóságnak. Ez a helyzet 1944-ig nem is változott meg a források szerint.[229] A helyzetet bonyolítja, hogy Halas prominens tisztviselői és gazdasági vezetői, mint Halász D. Sándor és Hudi József is szerepelt a bank tagságában. Ezért nem világos, hogy hogyan maradhattak zsidóvá nyilvánított személyek a hitelintézet vezetőségében.

Egy olyan gazdasági intézményről tudunk, ahol még igen fontos szerepet játszottak a zsidók, de erről az intézményről nem maradt fenn iratanyag megfelelő mennyiségben.[230] A Halasi Mészhomokkő és Téglagyár Rt. vezetőségében igen nagy számban voltak zsidó származásúak.[231] Valószínűleg a zsidótörvények hatására, 1941-ben változtatták meg a vállalat összetételét, ugyanis az igazgatósági tagok közé három kereszténytt választottak be tagnak.[232] Ezzel azonban még mindig többségben voltak a zsidó származásúak. Lényegi változás csak 1943 végén történt, amikor a felügyelő bizottsági tagok közül egy kivétellel minden zsidó származású személyt eltávolítottak, és a helyükre nem zsidókat helyeztek.[233] Nem egészen világos, a zsidótörvény rendelkezéseinek ismeretében, hogyan maradhatott meg zsidó többségűnek ilyen sokáig, az igazgatósági és a felügyelő bizottsági tagság.

Összegzés

Epilógusként mindenképpen meg kell említenem, hogy a zsidótörvények végrehajtása területén Kiskunhalas valószínűleg semmiben nem tért el a többi magyarországi települések többségétől legfeljebb abban, hogy az ország legszélsőségesebben antiszemita alispánjának felügyelete alatt kellett ezeket a rendelkezéseket végrehajtania.

A zsidótörvények hatásai országos tekintetben sok szempontból és általánosságban közismertek. A zsidóság jogfosztása és elszegényítése, majd pedig 1944-es kifosztása folyamat volt. Bár a korabeli közéleti személyiségek és a magyar zsidóság közül sokan úgy gondolták, hogy zsidótörvények csak a nácik és a szél-

[228] Előbbinek dr. Steiner Ignác, utóbbi bizottságnak Schwartcz Ferenc volt a tagja.

[229] Lásd: Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz vonatkozó évfolyamait: XIV. évfolyam 1938–1939. évi I–II. kötet Pesti Tőzsde kiadása, Budapest, 1938. 448–449.; XVIII. évfolyam 1942–43. évi I–II. kötet Pesti Tőzsde kiadása, Budapest, 1942. 459–460.; XIX. évfolyam 1943–1944. évi I–II. kötet, Pesti Tőzsde kiadása, Budapest, 1943. 450–451.

[230] A polgármesteri hivatal által elkészített „zsidó iparosokat és kereskedőket" felsoroló listán is szerepelt a vállalat neve.

[231] Lásd: Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz vonatkozó évfolyamait: XIV. évfolyam 1938–1939. III–IV. évi kötet, Pesti Tőzsde kiadása, Budapest, 1938. 789.; XVII. évfolyam 1941–42. évi III–IV. kötet, Pesti Tőzsde kiadása, Budapest, 1941. 813.; XIX. évfolyam 1943–1944. évi III.-IV. kötet, Pesti Tőzsde kiadása, Budapest, 1943. 737. A cég igazgatósági tagjai 1939-ben: Schwartz Sándor (vezérigazgató), Schwartz Árpád és Schwartz Sándorné voltak. A felügyelő bizottsági tagok pedig Schwartz Ferenc (elnök), Schwartz Oszkár és Szendrői József voltak.

[232] Uo. Név szerint: Wendler Zoltánt, dr. Vékony Gábort és Páter Jánost.

[233] Uo. Ezek név szerint: Sáhó János, Derűs Gábor, Kőrösi Sándor.

sőjobboldal fenyegetőzésének és előretörésének leszerelése miatt csak ideiglenesek. A későbbiek tudatában azt lehet mondani, hogy inkább előkészítették a terepet a zsidóság fizikai megsemmisítésére.

Egyértelműen látható, hogy a korabeli kormányzat milyen módszerekkel és úton hajtotta végre a zsidók kirekesztését a társadalomból és a gazdaságból. Az első zsidótörvény elsősorban a gazdasági diszkrimináció szempontjából fontos Kiskunhalason. A legnagyobb és legerősebb gazdasági vállalkozást egy olyan állami szövetkezet kezébe adják, amelynek egyértelmű célja, hogy a zsidó származású kereskedőket kiiktassa a magyar gazdaságból. Ennek azonban még nincsenek olyan súlyos hatásai a városban.

A második zsidótörvény rendelkezései azonban már sokkal következetesebben kívánták a zsidóságot visszaszorítani, de már nem csak a gazdasági, hanem a társadalmi és közéletből is. Alapvető jogaiktól való megfosztás miatt másodrendű állampolgárrá váltak. Azzal, hogy a Városi Tanácsból is kizárták a zsidó származásúakat a politikai befolyásuk teljesen megszűnt Halason. Egyleteik és társasági egyesületeik is felszámolódtak. A kereszténytől való elkülönítésük a harmadik zsidótörvénnyel tovább fokozódott. Ezt még tetézte, hogy a megyei és városi vezetés is külön határozatokban és rendeletekben sújtotta őket.

Vagyonuk egyre inkább szabad prédává vált. Üzleteik, mezőgazdasági tulajdonaik a nem zsidók számára szinte ingyen elvehetők. Megaláztatásaikat tovább fokozta, hogy saját városuk vezetői is ellenük fordultak és az országos intézkedéseket felülliciálva keserítették meg életüket.

Ám leszögezhető, hogy ezek a törvények és rendeletek a magyar társadalomban nem találtak rokonszenvre. Csupán a gazdasági konkurencia számára nyitottak nagyobb lehetőségek a zsidóellenes rendelkezések.

A zsidótörvények keltette nyílt antiszemitizmus, a gazdaságban és a közéletben kirekesztetté tette a hazai zsidóságot. A hazai sajtóban általánossá vált zsidóellenes hangok eltávolították egymástól a kereszténységet és a zsidókat. A keresztény egyházak tehetetlensége, vagy sok esetben nyílt ellenségessége, hagyományos antijudaizmusa megpecsételte a keresztény hitű zsidók sorsát, bár a későbbiekben tett erőfeszítéseik által igen sokan megmenekültek a haláltól.

A halasi gettósítás és deportálás előtt a hatóságok az ország többi településéhez hasonlóan kifosztották a zsidóságot. A halasi zsidók a Szegedi Téglagyárba kerültek, majd egy részük Auschwitzba vagy csehországi, ausztriai és németországi munkatáborokba. A deportálás szempontjából a halasi zsidóság még viszonylag szerencsésnek is tekintheti magát. Hiszen míg a vidéki zsidóság 90%-a elpusztult, addig a kiskunhalasi zsidók 37%-a. Ez annak köszönhető, hogy a halasiak többsége munkatáborba és nem haláltáborba került.

Kiskunhalason az 1941. évi népszámlálás szerint a zsidók száma 742 fő volt. Ebből mintegy 706 személyt deportáltak a hatóságok, akik közül 264-en haltak meg, nagy részük az auschwitzi haláltáborban.[234] Ám így is kevesen tértek vissza városban, és a visszatérők közül is sokan elhagyták az országot 1956-ban. Mégis Kiskunhalas dicsekedhet az egyik legnagyobb működő izraelita hitközség-

[234] Kiskunhalasi Ortodox Izraelita Hitközség iratai: A kiskunhalasi zsidó gettó és deportálási lista /kézirat /

gel. Az 1944-es adatok szerint ugyanis a deportálások előtt 555 fővel, míg az 1949-ben 462 fővel működött a hitközség.[235] Bár hozzá kell fűzni, hogy ezeket az adatokat némi fenntartással kell kezelni.

Halason a zsidógyűlölet csúcspontja már nem érintette a halasi zsidóságot. a kiskunhalasi vasútállomáson történt tömegmészárlás, bár nem a halasi lakosság kezdeményezésére történt mégis többen részvettek benne a városból.[236] Az esetre jellemző, hogy a mészárlás utáni hajtóvadászatban még egy igen jelentős beosztású városi vezető is tevékenyen segédkezett.

A zsidótörvények társadalmi, gazdasági hatásainak mélyebb elemzése még további kutatómunkát igényel, helyi és országos szinten egyaránt. Tanulmányommal remélem és hiszem, hogy hozzájárultam a magyar holokauszt történetének jobb megismeréséhez.

[235] Magyarországi Zsidó Hitközségek – 1944. április. szerk.: Frojimovics Kinga, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1994.: 335–336. és 872.

[236] Bővebben lásd: *Gáspár Ferenc:* A kiskunhalasi tragédia. In: Századok, 1996/6 1473–1505.

Miskolczy Ambrus

„A TÖRTÉNETI ERDÉLY" ÉS AZ „ÁLLAM ÉS NEMZET" ÖRÖKSÉGE*

Histográfiai kérdőjelek

Két kitűnő kordokumentumot vehet a kézbe az olvasó, két kiváló utószóval. Mégis, nem tagadom, minden ilyen alkalommal, amikor valami reprintben jelenik meg, az egyik szemem sír, a másik meg nevet. Hiszen rögtön felvetődik a kérdés: Kordokumentum vagy aktuális mű? Talán nem mindig zárják ki egymást. A dokumentum pedig mindig aktuális. De csak akkor, ha látjuk, hogy dokumentum. Jelen esetben mindkét utószó figyelmeztet ezen művek kordokumentum jellegére, és ami még fontosabb, a két utószó a két művet elhelyezi a korban, az utókor lehetséges viszonyulásait is jelzi.

1936-ban jelent meg, a még boldog Horthy-korban *A történeti Erdély*, Asztalos Miklós szerkesztésében. Utószavában Szász Zoltán bölcsen leszögezi, hogy ekkortájt a magyar revizionizmus sokat vesztett csodaváró jellegéből, és szakszerűbb apró munka került előtérbe. A közhangulatban a „mindent vissza" jelszava érvényesült. A kormánykörök ezzel szemben csak a részleges békés revíziót tartották reálisnak. Viszont — mint Szász Zoltán hangsúlyozza — „a nemzetközi politika modern machiavellisztikus gyakorlatát szem előtt tartva," a nyilvánosság előtt nem nyilatkoztak egyértelműen, hogy ne korlátozzák saját mozgáskörüket. Erdély kérdése külön problémakörként jelentkezett. Szász Zoltán elsősorban a történelmi-szimbolikus okokra utalt. Hiszen volt idő, a 16–17. század, amikor Erdély maga lehetett az önálló Magyarország. Ugyanakkor, míg az elcsatolt területek magyarságának zöme a határmenti területeken élt, Erdélyben a székelység tömbjét román tömbök választották el az új magyar határoktól. Jelentős szerepet játszottak még a szászok is. Így Erdély, soknemzetiségű jellege okán valamiféle Svájcnak is tűnhetett. A 19. század derekán román értelmiségiek hangoztatták a hasonlóságot, míg az akkori magyar utazók Svájcban a táj szépségeit csodálták, és Erdélyt maradéktalanul integrálni akarták az új, polgári Magyarországba. Természetesen voltak áthidaló kísérletek. Szász Zoltán utal is arra, hogy a magyar emigráció és Cuza fejedelem számára Erdély valamiféle önálló állammá válhatna

* A történeti Erdély. Szerk. Asztalos Miklós (Budapest, [1936] Lucidus Kiadó, 2001. 737+X l.) és Szekfű Gyula: Állam és nemzet. (Budapest, [1942] Lucidus Kiadó, 2001. 372 + XX l.) bemutatóján (Kódex Könyváruház, 2001. december 5.) elhangzott szöveg némileg módosított változata. Ezen az úton köszönöm meg Benda Gyulának, hogy felhívta figyelmemet Asztalos Miklós emlékiratára, és köszönöm továbbá az OSZK Kézirattárának, hogy rendelkezésemre bocsátotta.

a Duna-konföderációban, igaz a történelmi hagyományoknak megfelelően Magyarország részeként, és ha népszavazással így dönt a nép. 1866-ban erdélyi mágnás körökben felvetődött az a gondolat is, hogy Románia fejedelmét, Hohenzollern Károlyt koronáznák magyar királlyá. Aztán 1919-ben újra felvetették néhányan, hogy a román királyt kellene meghívni a magyar trónra. Ez némileg groteszknek tűnik, de mint Szász Zoltán megjegyzi: „nem tagadható egy pozitív mozzanata az ilyen spekulációkban: a közös rendezés igénye felé mutattak". Ugyancsak Szász Zoltán jelzi azt, hogy a trianoni „tárgyalásokon" a magyar fél alternatív javaslattal élt: tartsanak népszavazást, hogy Erdélyt miként osztják meg a két állam között, vagy legyen önálló, kantonokból álló független állam, keleti Svájc. Azt meg lehetett volna említeni, hogy Apponyi Albert lényegében — a közben itthon már kiátkozott — Jászi Oszkár nézeteit képviselte...

Ilyen légkörben született Asztalos Miklós szerkesztésében ez a propagandamű, amely a maga nemében a legkomolyabb. 15 szerző 18 tanulmányát (Teleki Pál: Előszó; Gaál István: Erdély földjének története; Fodor Ferenc: Erdély földrajza; Roska Márton: Erdély őskora; Buday Árpád: Erdély földjének római kora; Roska Márton; Erdély és a népvándorlások kora; Roska Márton: A honfoglalás és Erdély; Asztalos Miklós: Erdély története; Szilády Zoltán: Erdély magyar népe; Tamás Lajos: Az erdélyi oláhság; Pukánszky Béla: A szászok és az erdélyi gondolat; Némethy Imre: Fejezet Erdély jogtörténetéhez; Huszár Lajos: Az erdélyi pénzverés története; Kampis Antal: Erdély iparművészetéről; Genthon István: Erdély művészete; Bartha Dénes: Erdély zenetörténete; Kozocsa Sándor: Erdély irodalomtörténete; Szilády Zoltán: Erdély és a magyar tudományosság; Hofbauer Zoltán: Az erdélyi akadémiai mozgalmak története) foglalja magába. Az Erdélyi Férfiak Egyesülete adta ki. Ennek alapítója a már elhunyt Jancsó Benedek, hajdan Bánffy Dezső bizalmasa, egyben szabadkőműves. Tisztafejű nemzetpolitikus, aki több vaskos könyvet írt a román múltról. Szemlélete csak annyiban aktuális, hogy egy-egy szomszéd országban ma is képviselik, ellentétes előjellel. Jancsó Benedek ugyanis a magyarországi románokban elsősorban etnográfiai képletet látott, az értelmiségiekben pedig irredenta összeesküvőket. Az 1920-as évek elején Erdély történelméről is írt összefoglaló munkát, amelyet Asztalos Miklós is említ jelen vaskos kötetünk bibliográfiájában. Kiemeli, hogy amikor ezt Kolozsvárt kiadták, meg kellett cenzúrázni a román érzékenység miatt. Tegyük hozzá, a magyar érzékenység miatt is tanácsos volt a kézirat átdolgozása. Jancsó Benedek jobban látott sok mindent, mint jelen kötetünk szerzői. Alapvetően egyetértünk Szász Zoltánnal: „Ami kötetünket a politikum vonatkozásában kiemeli a kor harcos egyhangúságától meghatározott művek közül, az a szakszerűségre és sokoldalúságra törekvés, a tudományosság igénye. Megjelenéséig nem volt olyan Erdélytörténet, mely az országrész múltját ilyen összetetten, a geológiai koroktól az egyes népek zenéjéig, olvashatóan összefoglalta volna." Azt lehet mondani, hogy a földrajzi, művelődéstörténeti fejtegetések némileg hivatva voltak, hogy a politikai narratíva méregfogát kihúzzák. Ugyanakkor — látni fogjuk — a politikai nemzetszemlélet egyoldalúságait is erősítették.

A kötet erényeivel és gyengéivel alighanem az előszót író Teleki Pál volt a leginkább tisztában. Hiszen neki óriási szerepe volt a trianoni svájci javaslat ki-

dolgozásában is. A négykötetes *Magyar földrajz* szerkesztőjeként és egyik írójaként pedig olyan szemléletet képviselt, amely horribile dictu közelebb állt Marx szemléletéhez, mint a félig-meddig hivatalos szellemtörténet. A Teleki Pál nevével is fémjelzett magyar munkaföldrajz számára természetesen nem is létezett az osztályharc gyilkos teóriája, amikor az emberi munkát állította előtérbe. Egzakt gazdasági, demográfiai mutatókkal dolgozott, amikor felrajzolta, hogy az „európai haladás kohóterülete": a Liverpool, Berlin, Lyon háromszög körül miként helyezkednek el az ún. kultúrföldrajzi vagy munkaföldrajzi gyűrűk, amelyek az európai műveltség és polgárosodás szintjeit jelzik, és amelyek a kohóterület fennsíkjától lejtenek, miközben „a határtalan síkságon is éles határok keletkezhetnek az emberi munka következtében". (II.k. 22.) A munkaföldrajzi szemléletben nincs Erdély-romantika vagy Erdély-misztika. És nem az egzaktságot mímelő bikkfanyelven beszél az idézett nagy mű. Egy példa: „A Beszkidek és általában egész Erdély gazdasági élete egy újabb lépcsővel lejjebb van, mint a Felföldé. A lemaradást sehol sem lehet megokoltabban az időtényezők számlájára írni, mint itt. A gazdasági élet tartalmi megduzzadásának hulláma és ezzel tájalakító munkájának elevensége úgy áramlik, verődik, hömpölyög Európában nyugatról kelet felé, akárcsak az atlanti szél, vagy a népek eszményei. Erdély kétszáz kilométerrel, vagyis félévszázaddal távolabb van a teljeskultúra területétől, mint a Felföld." (II. 182.)

Nem lenne illő a két munkát összevetni, olyan nagy a műfaji különbség. Azt viszont látnunk kell, hogy Teleki Pál *A történeti Erdély*hez írt előszavának lelkendező szavaiban van valami hamis, amikor jelen kötetünket minősítette és útjára bocsátotta: „A maga nemében egyetlen és eddig első kísérlet, maradandó érték, becses számvetés. [...] Otthonra kell lelnie minden házban, hogy a múlt Erdélyét mindenkiévé tudja tenni. [...] Hisszük, hogy a magyarság, amelynek jövőjéért írtuk és bocsátjuk ki ezt a művet, megérti céljainkat, munkát vállal abban, barátjául és fegyvertársául fogadja ezt a könyvet és szívére ölelve a »történeti Erdély«-t, azon lesz, hogy munkájával ismét érvényesülésre segítse azokat az örök tényezőket és adottságokat, amelyek, ha a bennük rejlő igazság ismét ki tud bontakozni, a jövő Erdélyét újra bekapcsolják az egyetemes magyar élet egységébe." Elszomorító és hamis semmitmondás keveredik igényes programmal – mint ezt majd közelebbről is érzékeltetjük. Közben felvillan a tudós Teleki Pál kissé hajlott alakja, és felötlik az anekdota is, mely szerint egyszer úgy nyilatkozott a középbirtok életképessége mellett felsorakoztatott fejtegetéseiről tanítványainak, akik tudták, hogy hivatalosan a nagybirtok híve: „Másképpen beszélek mint tudós, és másképpen, mint gróf." Idézetünkben a politikus gróf szólalt meg, aki talán még sem volt olyan elégedett a mű értékeivel. Nem tudni, talán megszólalt-e benne az ellenkezés belső hangja, hiszen tudta, mi az érték. Ezért is támogatta oly erővel az Erdélyi Tudományos Intézet felállítását. És mint Vita Sándor mesélte egykor, Teleki keményen letorkolta Werth Henrik vezérkari főnököt, mert ez sajnálta a pénzt a történetírásra, jelesen a Fekete Nagy Antal és Makkai László szerkesztésében készülő *Documenta Valachorum*ra. „Egy jó könyv többet ér, mint egy ágyú" – mondta Teleki Pál. Igaz, sajnos 1936-ban ez volt a jó könyv, de csak faágyú.

Maga a szerkesztő, Asztalos Miklós nem tartozott az élvonalhoz. A népszerűsítést művelte, másodkézből dolgozott, igaz, alapvetően jószándékkal, jóhiszemű

módon. Hangsúlyozza is Szász Zoltán, hogy annak a Bartha Miklós Társaságnak is volt az elnöke, mely „az elvadított fajok békés együttélését" szorgalmazta. Történeti munkáit valamiféle történelmi realizmus jellemezte. Úgy érzem, Szász Zoltán némileg többet is írhatott volna róla, mindenekelőtt szerkesztői szolidaritásból, hiszen mint az 1986 óta többször megjelent három kötetes *Erdély története* szerkesztője tudhatja, hogy milyen nehéz szerzőket összefogni és munkáikat összeszeterelni. Arra viszont utal az utószó, hogy Asztalosban valamiféle önálló Erdély iránti nosztalgia és jövőkép élt. Tegyük hozzá: egy ideig. A *történeti Erdély* mű szakítás ezzel a szemlélettel. Ki is fejti — mint Szász Zoltán hangsúlyozza — „elrejtve" az irodalmi ismertetőben: „Feltűnhetik annak az olvasónak, aki régebbi erdélyi vonatkozású munkásságomat ismeri, hogy míg tíz évvel ezelőtt az egész erdélyi múltat a sui generis, az önálló és öncélú Erdély szemszögéből láttam, ma Erdélyt az egyetemes magyar közös múlt látószögéből tekintem. Ennek megfelelően bizonyos jelenségek megítélésében álláspontom jelentékenyen megváltozott. Tíz évvel ezelőtt még hittem abban, amikor az erdélyi magyarság múltjának kutatásával az erdélyi magyarság jövőjére kerestem útmutatást, hogy az erdélyi magyarság megtalálhatja a maga jövőjét egy újabb Erdélyben. Ma már ezt az álláspontomat feladtam. A magyarság jövőjét Erdélyben is csak a nagy magyar egységen belüli élettel látom megmenthetőnek s beláttam azt is, hogy a mai politikai beállítottságú transzilvanismust nem lehet egyoldalúság és félremagyarázás nélkül ráhúzni a múltra. Meggyőződésem, hogy a historikus örökös igazságkeresésében helyesebb felfogáshoz és igazabb úthoz jutottam ezzel."

Tegyük hozzá, a változás nem egyszerűen az ő érdeme. Az a bizonyos atlanti szél is változtatta irányát, és közben a Balkán felől is egyre hidegebb szelek fújtak. Az erdélyi magyarság transzilvanizmust hirdető szellemi nagyjainak is látniuk kellett, hogy nem találnak kedvező fogadtatásra. A szászok is felkarolták a magyarellenes mártirológiát, miközben már a náci Németország felé orientálódtak. A román szellemi életben pedig a totalitarizmus igénye lett egyre erősebb. A magyarság mind kevésbé számíthatott az addigi képmutató kisebbségvédelemre. Az európai politikában napirendre került a revízió, és ennek mikéntje aztán meg is hiúsította a nyugati hatalmak békés revíziós tapogatózásait, taktikázgatásait.

De térjünk vissza kötetünkhöz. Ha néhány szóval akarnánk jellemezni: kis magyar mitológia – átmeneti állapotban. A szerkesztő zárszava ezt jól érzékelteti, amikor azt fejtegeti, hogy az egyes tanulmányok olykor ellentmondanak egymásnak, és ez természetes folyománya a tudósi szabadságnak. „És könyvünk épp ez által lett igazán *erdélyi*. Erdély a szabadgondolkodás, a szellemi szabadság földje volt az 1918 előtti történeti időkben s ezt a szellemet szolgálta, amikor minden tanulmányt a maga érintetlenségében közölt, s nem tett erőszakot a teljes összhang, sőt már egyhang érdekében." Ez szép hitvallás, értékmentő igyekezet hatja át, és talán valami baljós sejtelem. Példa arra, hogy a múlt örökségéhez való ragaszkodásban ott rejlik a jövőformálás igénye. Persze ez a vallomás jó ellensúlyozása a szerkesztői tehetetlenségnek és bizonytalanságnak. Minden oka megvolt rá.

A célnak, hogy ez a könyv mindenkié legyen, már szóhasználata is ellentmondott. A románokról, mint oláhokról írnak többen, így Asztalos is — eltérvén korábbi munkáitól. Tamás Lajos, a kitűnő nyelvész ezt azzal indokolhatta, hogy

a román szó latin nyelvet beszélő néppel jelöl, míg az oláh neolatinnal élő nép. A Balkánról vándorolt be, és a Magyarországra kerülő része az egész románság „nemzet- és történelemalkotó rétegét" alkotta, hála annak, hogy így a nyugati kultúrával került kapcsolatba. Szász Zoltán kiegyensúlyozott módon jelzi az oláh szó eredetét, használatának elhibázottságát, azt, hogy az adott környezetben: „visszalépés, felemásság és nyelvöltögetés". Visszalépés, már azért is, mert 1848-ban a kolozsvári diéta határozatban tiltotta meg a románok által sérelmesnek tartott kifejezést, hiszen a románok számára társadalmi és nemzeti lebecsülést jelentett. (Aztán közvetve az 1941: V. törvény is megtiltotta, mert büntetést helyezett kilátásba azon személy számára, „aki mást az országban élő valamely nemzetiségre lealacsonyító kifejezés használatával [...] megsért".) Felemásság, mert magát a fő tézist gyengíti. Miként lehetne meggyőzni a másik felet az együttélés — egyébként oly alaposan eltúlzott — áldásairól, amikor rögtön sértő kifejezéssel élünk, egyszóval: nyelvöltögetéssel.

Ha a munka egészének tudományos értékét mérlegeljük, óhatatlanul felötlik Várkonyi Nándor egyik keserű észrevétele: „Nem a tudomány mondja meg, mi igaz a mítoszból, hanem a mítosz, mi igaz a tudományból." A baj csak az, amikor ez ellenőrizhető is. Az mítosz, hogy Erdély magyar föld, mint az is, hogy román. Hiszen Erdélyt éppen népek együttélése tette sajátossá. Több tanulmányból ki is derül, hogy Fogaras a 13. században tagolódott be Szent István királyságába. A Kárpátok etnikailag nem jelentett válaszfalat a románság számára, gazdaságilag sem. Sőt, az a román mitikus formula, mely szerint a Kárpátok összeköti a románságot, közelebb jár a valósághoz. Az a havasi vándorpásztorkodás, amelyről egy fajta fölényességgel szól a kötet gazdaságföldrajzi tanulmánya, nem kóborolás volt, hanem az egész erdélyi gazdaság számára létfontosságú rendszeres tevékenység. Ez biztosította az 1880-as évekig a dél-erdélyi szász gyapjúipar nyersanyaggal való ellátását, a késztermékek pedig aztán Kárpátokon túl és a magyar Alföldön találtak vevőre. Az kétségtelen, hogy a Kárpátok kultúrmorfológiai határ. De az bosszantó és nevetséges frázis: „Aki kelet felől ki akarja nyitni, nemcsak az erdélyi gondolattal találja magát szemben, hanem az isteni gondolattal is, az Isten keze felrakta Kárpátokkal." (70. old.)

Bosszantó és tragikus, hogy tudatos és féltudatos csúsztatások is jócskán előfordulnak. A magyar történészek munkáiban terjedő folklorisztikus mozzanat az, mely szerint „a XIII. század végén legálisan még oly kevés oláh volt Erdély területén, hogy egy királyi birtokra össze lehetett volna őket telepíteni." (194 old.) Valójában az idevágó oklevélben arról van szó, hogy csupán a földesúri fennhatóság alatt élő románokat kell egy birtokra telepíteni. A románság nagy része viszont szabad volt. Állandóan hangsúlyozza a kötet a románok folytonos bevándorlását, és hogy ezt minél későbbre tegye, elhallgatja azt a román szakirodalmat, amely maga is a bevándorlást vallotta, de ezt vagy a 12. század végéig befejezettnek feltételezte, vagy amellett szólt, hogy a tatárjárás utáni népirtás kínált nagy lehetőséget a betelepülésre. A románság számának egykorú becsléseit is olyan dodonai módon értelmezi, hogy az olvasó mit sem ért belőle, csak azt, hogy nem volt olyan nagy, amilyenre becsülték. Az 1437-i unio trium nationumban a magyarság, szászság és székelység szövetkezését látja. Mindez a román nacionalista

történetírás módszereire és téziseire vall. Neki sem válik dicsőségére. A kötetet csak az menti ebben a vonatkozásban, hogy a korabeli hasonló román művekből viszont a magyarok hiányoznak, és azok még nagyobbat hazudnak, amikor a magyar múltat csak a szenvedés-kultusz és az etnoszociális jóvátétel, pontosabban a bosszú szempontjából ítélik meg, ha egyáltalán megítélik.

A bosszú persze akkor sem maradt el. Lapozzuk fel csak Asztalos Miklós kéziratban maradt visszaemlékezéseit. A szerkesztő mintegy húsz év távlatából a következőképpen látta, mi történt:

„Az Erdélyi Férfiak Egyesületének Jancsó Benedek Társasága, amelynek főtitkára voltam, 1933 óta foglalkozott egy nagyobb gyűjteményes kötet kiadásának gondolatával, amely kiváló szaktudósok tollából résztanulmányokban előadta volna mindazt, amit az 1918 előtti Erdélyről a magyar tudományosság megállapított. A kötet szerkesztője én voltam, mellettem még Zakariás G. Sándor és Szász Béla foglalkozott a szerkesztés gondjával s az egész munka felett a legfelsőbb felügyelet Teleki Pál kezében volt. A mű elég lassan készült. Nehezen gyűltek össze a kéziratok, egyes szerzők helyett másokat kellett felkérnünk. Így a régészeti rész felkért szász nemzetiségű tudósának visszalépése után a kolozsvári Erdélyi Múzeum munkatársa, Roska Márton jelentkezett a régészeti cikkek megírására. Ekkor előttünk, szerkesztők előtt az a szilárd elhatározás állott, hogy a mű teljesen politikamentes lesz, s így nem láttuk veszélyesnek Roska részére, hogy a műben munkatárs legyen. De az előkészületek évei alatt a hazai politikai légkör meglehetősen megváltozott, s ez lett az oka annak, hogy az 1936-ban végre megjelent »A történeti Erdély« című nagy terjedelmű könyv gr. Teleki Pál által szignált előszavában már volt némi politikai, revíziós ízű kitétel is. Ennek lett a következménye, hogy Kolozsvárott eljárás indult Roska Márton ellen, sőt a román hadbíróság ügyésze kolozsvári nyaralásom alatt a strandról citált be magához, hogy néhány kérdést hozzám is feltegyen. Pár hónap múlva a román hadbíróság Roskát félévre ítélte s ekkor megindult az Est-lapok részéről a támadás ellenem, azt állítván, hogy Roska, aki maga erőszakolta volt a kötetben való szereplését, az én gondatlanságom áldozata.

Amikor az első sajtótámadás megtörtént, nyomban hivatott Hóman és megkérdezte, hogy mi is történt tulajdonképpen. Elmondottam mindent atól cettig, s ekkor azt mondta, hogy szerepemet tisztázottnak látja, így nem tart semmi lépést szükségesnek. Később azonban megváltoztatta ezt az álláspontját. Mint utólag megállapíthattam, a könyv megjelenése körül kirobbantott romániai kampány kellemetlenül érintette Teleki Pált, lévén az ő előszava az inkriminált része a könyvnek, s féltette Erdélyben még fennállott érdekeit. Így tehát kellett egy »bűnbak«, akit a kirakatba lehet tenni, s így Teleki szerepét háttérbe lehet tolni. Ez a bűnbak lettem én. Hómannal történt hosszas beszélgetésem után jó két héttel közvetítő útján kaptam Hómantól az utasítást, hogy szerepem tisztázása érdekében kérjek fegyelmi eljárást magam. Ezt meg is tettem. Ő pedig hermetikusan elzárkózott, épp úgy, mint a választás alatt, bizonyságául annak, hogy személyes kockázatot nem hajlandó vállalni még belső embereiért sem.

A fegyelmi pár hét alatt lezajlott. A fegyelmi biztos Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója volt. A jegyzőkönyvet Oroszlán Zoltán vezette. A

fegyelmi bíróság elnöke pedig gr. Zichy István, a Történeti Múzeum főigazgatója volt. Amint kiderült, egyetlen terhelő momentum merült fel ellenem, Teleki Pál grófnak a fegyelmi bizottsághoz eljuttatott nyilatkozata. A bíróság szótöbbséggel szóbeli dorgálásra ítélt s a minősítési lapomról ezt az ítéletet egy év múlva törölték. Roska Mártont pedig kinevezte Hóman Szegedre az elhunyt Budai régészprofesszor tanszékére, s így igazán nem remélt jóvátételben részesült."

Tragikomikus mozzanatok jelennek meg előttünk, ha összevetjük azzal, amit fentebb idéztünk. Teleki Pál aktuálpolitikai töltetű előszava legitimálta a nyelvöltögetést. Így rá lehetett kenni a felelősséget – utólag. A politika természetéből következett, hogy akkor nem lehetett. Egyébként az, ahogy Asztalos Miklós például saját korábbi transzilvanista álláspontjától elhatárolta magát, nem Teleki Pál beavatkozásának volt a következménye. Viszont, ami történt, az is a szépirodalom felé terelte a szerkesztőt, aki színdarabjaival több népszerűségre tett szert. A revizionizmussal való kacérkodásnak lett az áldozata Roska Márton, aki egyébként bölcsen visszafogott, tárgyilagos, ám fantáziát sem nélkülöző tanulmányokat írt. És aligha kétséges, a román hatóságok csak örvendtek annak, hogy megszabadulhattak egy magyar régésztől, hiszen az etnikai puritás a román régészet káderpolitikájának egyik alapvető szempontja volt.

Igaza van Szász Zoltánnak, hogy *A történeti Erdély*ben két szakmai nemzedék tudósai találkoznak. A fiatalabb nemzedék pedig az 1940-es években olyan teljesítményt mutatott fel, amely ma is tiszteletre méltó. Még párbeszéd is lehetett volna a végén, ha a kommunizmus kényszerkonszenzusa megengedte volna, és aztán a nacionálkommunizmus máig ható torzulásokat nem okozott volna. Talán ennek a torzulásnak is tudható be, hogy nem került említésre a már említett *Erdély története*, és az, hogy ez a munka szakmailag tisztességes és becsületes, színvonalát pedig nem sikerült meghaladni. Talán ezért is igyekszik a mai Erdély-demagógia — „a Dnyesztertől a Tiszáig" és ezen is innét — elhallgatni. Histográfiai illatok lengik be az ideológiai tájat. A forradalmi demagógia vérszagot áraszt, a nemzeti demagógiának is meg van a maga illata. A demagógia ott kezdődik, ahol az öncélú megismerés szenvedélyét elnyomja a ráolvasá rutinja, az éppen aktuális liturgia automatizmusa.

Természetesen mindegyik történetírásnak önmagával kell szembenéznie. Ha a magyar ebben az önvizsgálatban előbbre van, akkor az ennek a kötetnek is köszönhető, egyrészt bizonyos vonatkozásokban magas szakmai színvonala miatt, másrészt azért, mert ezt a szemléletet, érvelési technikát magasabb színvonalra emelkedve lehetett csak meghaladni. A könyv újrakiadása erre is figyelmeztet, amikor a történeti publicisztikában nagy a visszasüllyedés veszélye. Ugyanakkor figyelmeztet még arra is, hogy Erdély történelme nem merülhet ki a történelmi narratívában, a művelődésnek még nagyobb figyelmet kell szentelni, ha egyszer megint Erdély-történetet szeretnénk írni. Ez az ellenségképekre építő mítoszoktól és az éppen aktuális demagógiától is mentes multikulturális Erdély története lehetne. Ehhez mély erkölcsi meggyőződésre és felelősségre van szükség. De menynyire terjednek vagy terjedhetnek ennek határai a történész esetében? Miként lehet elkötelezve múltnak, jelennek, jövőnek?

Részben ezekre a kérdésekre ad választ Szekfű Gyula 1942-i *Állam és nemzet* című művének újrakiadása, Fónagy Zoltán kitűnő utószavával. Ez először a metapolitikus Szekfű Gyulát állítja elénk. Azt, aki tudatosan vállalta annak az ideológusnak a szerepét, aki a jelen problémáinak történeti hátterét akarja felfejteni. Ennek a veretes történeti publicisztikának a műfaja a történetpolitikai tanulmány, ami nem más, mint „egy-egy aktuális probléma történeti összefüggéseinek felfedezése, a jelen helyzetre alkalmazott történetkutatás". Ugyanakkor távolságtartás a napi politikai küzdelmektől. 1924-ben kiadott *Történetpolitikai tanulmányok* című művéből idézi is Fónagy Zoltán: „Nem a politika csinálóinak, hanem a politika elszenvedőinek írtam ezeket, hogy némely összezilált problémát szétbontsak előttük, és megtanítsam tisztán látni ott, hol a politikusoknak csaknem létérdekük a tisztán nem látás."

Alighanem Szekfű Gyula magatartásának tragikus nagysága és némileg komikus kisszerűsége is ott rejlik a jelen művét is jellemző sorok mögött. Hiszen csak álszerénykedés az, hogy ő aki ilyen tudatosan azonosult a nemzeti sorssal, ezt az azonosulást értéknek tartotta, ne akarta volna a politikusokat befolyásolni. Jelzi is Fónagy Zoltán, hogy „a történelemről alkotott képet magát is történelemalakító tényezőnek tartotta". Ugyanakkor Szekfű Gyula azzal is tisztában volt, hogy a politikusokra tudós vagy intellektuális okfejtések nem nagyon hatnak. Számára a történetírás pszichoterápiát is jelentett. Sajnos ez a pszichoterápia olykor nagyon is kártékonynak bizonyult, hogy a *Három nemzedék*re utaljunk. Ezzel úgy lett a keresztény kurzus ideológusa, hogy a magyar konzervativizmus és az antiszemitizmus közötti szálakat még erősebbre fűzte. Eddig az antiszemitizmussal még ilyen nagy súlyú értelmiségi nem játszadozott el. Az általa is tisztelt Tisza István, tudjuk, nem tűrt semmiféle antiszemita megnyilvánulást, és nem egyszerűen taktikai okokból, vagy azért mert a liberális világ játékszabályaihoz ebben a vonatkozásban tartotta magát, más szóval dogmatizmusból. Nem! Makkai Sándortól eredő szóbeli hagyományból tudjuk, hogy foglalkoztatta a feltámadás dogmájának módosítása, mert a judaizmust és a kálvinizmust egyesíteni akarta, mintegy megvalósítandó Ady Endre programját. Szekfű ezzel szemben nem szerette a forradalmi kezdeményezéseket, akár alulról, akár felülről jöttek azok. Ugyanakkor óriási hatása volt. És ennek érzékeltetésére Asztalos Miklóst idézzük, akivel 1940 szeptemberében a Magyar Népművelők Társasága az erdélyiek számára iratott egy kis könyvet *Ez Magyarország* címmel:

„Ha az irodalomnak közéleti irányító szerepét nézzük, akkor az elmúlt két évtized irodalmi életéből ezt a három nevet kell kiemelnünk: Ady, Szabó, Németh. S meg kell emlékeznünk még valakiről, aki ugyan nem szépíró, de épp oly mértékben megragadta az ifjúságot és az egész közéletet, mint a felsoroltak: Szekfű Gyuláról. Szekfű Gyula volt ennek a két évtizednek legnagyobb hatású publicistája, esszéírója. Soha magyar történetíró annyira nem volt megáldva a napi problémák iránti érzékkel, mint ő. Bármiről írjon is, a máról ír és a mának ír. A Három Nemzedéktől kezdve minden írása tanítás a mának. Az ő frazeológiája lett az ellenforradalom és az antiszemitizmus fegyvertára, s az őt olvasó nagyközönség mindég kapott valaminő feleletet tőle az épp időszerű kérdésekről. Szekfűt mérhetetlen távolság választja el felfogásban mind Némethtől, mind Szabótól s mégis

ugyanakkor és ugyanazokra hatott, mint amazok. Jellemzője ez annak, hogy a minden hatásra készséggel reagáló ifjúság az ellentétes egyéniségek előtt is kitárja fogékony lelkét, ha nagy egyéniség lenyűgöző varázsa fogja meg."

Fónagy Zoltán a tudósi és az ideológusi szerep kettősségére és a szerepzavarra hívja fel a figyelmet. Szerinte „az önreflexió hiányáról, vagy legalábbis korlátairól árulkodik, hogy az őt ideológusként ért bírálatokat is többnyire szaktudósként utasította vissza – a pozitivista tudományfelfogás magabiztosságával a szaktudományos kompetenciára hivatkozva". Így is lehet értelmezni Szekfű Gyula magatartását, de talán úgy is, hogy ez okos taktika volt. Így egyszerűen megtakarította magának, hogy közelharcba bocsátkozzék Németh Lászlóval vagy Szabó Dezsővel. Van ebben némi szellemi arisztokratikus vonás, irritálta is kritikusait, tehát nagyon is célszerű volt, hiszen úgy sem tudta volna őket felülmúlni verbális agresszivitásban, tetszetős metaforikus fordulatok halmozásában, miközben már nem is az észérvek számítottak, hanem az, ami „a belső fényből" áradt – hogy Rousseaut vagy Descartes-ot idézzük. Fónagy Zoltán fel is hoz néhány tetszetős Németh László idézetet, amelyekből ki is érzik a sértett próféta frusztráltsága. Egyébként Szekfű Gyula azt sohasem titkolta, hogy nagy íróink idegi problémáikat vetítik a múltra, és így a maga módján, egy bizonyos pontig, ameddig érdemes volt, még vitázott is velük. Például némileg még akkor is, amikor a jelen kötetben is szereplő „A »turáni-szláv parasztállam«" című esszéjében oly hévvel szólt „a magyar-orosz parasztegyenlet" ellen. De mindemellett még fontos mozzanat lehet a látványos viták kerülésében az is, hogy nem akarta kártyáit felfedni, társadalompolitikai nézeteit nyíltan kifejteni – mint tette ezt Gábor Andorral folytatott drámai hangú levélváltásában, amelyből később idézünk is.

Szekfű Gyula polgári mivoltát már többször hangsúlyozták. Sajnos, a nyárspolgáriság is áthatotta ezt, mint ahogy egész polgáriságunkat. Nyárspolgáriság megnyilvánulása az antiarisztokratizmus vagy inkább az — Ortega y Gasset által is elmarasztalt — arisztofóbia és az arisztokrata iránti csodálat, tehát a sznobizmus összefonódása. Gondoljunk csak arra, hogy Károlyi Mihály kapcsán, már-már mint valami degenerált fajról írt az arisztokráciáról, közben pedig szeretett törleszkedni, és meg volt sértve, ha Bethlen István átment az utca másik oldalára, mert nem szeretett tereferélni. A liberális arisztokratákon töltötte ki bosszúját, miközben Széchenyi István eltorzított, liberalizmusból kilúgozott alakját emelte a magasba. Többre becsülte Széchenyi romantikus vallásosságát, ezen vallásosságot némileg megcsúfoló politikai és gazdasági manővereiről pedig hallgat, mint ahogy, elsiklik Rákóczi Ferenc önmarcangoló janzenizmusa fölött. Ha nem is olyan perverz dühvel szedte ízekre, mint Jules Michelet az általa már-már gyűlölt történelmi alakokat, ami rosszat sejtetni lehetett, azt megtette. Kisszerű emberi indulattal érzékeltette mások kisszerűségeit. A nyárspolgáriság az abszolutizmus által uralt rendiséghez való vonzódás. Múltban és jelenben egyaránt. Gábor Andornak meg is vallotta: „A kapitalizmusért nevetséges volna *nekem* lelkesednem. És tudom, a parlamentarizmus is csődöt mond ott, hol importált dolog (tehát az európai kontinensen), s egyetlen helyes volna a rendi képviselet." Mária Terézia barokk Magyarországában érezte jól magát Szekfű Gyula. Talán ennek is szólt az igaz barát, Babits Mihály kritikája: „A szellemtörténet csak a változó koresz-

méket látja a História tényei mögött. A felhőket látja, melyek a változatlan fénnyel égő csillagokat eltakarják. Oly hajóshoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők futása szerint akar tájékozódni."

Egyszóval: Szekfű Gyula metapolitikája és historizálása az eszképizmus és realizmus sajátos ötvözete. A barokk felhőkben érezte jól magát, politikától mentes világban, miközben írásaival politizált. Az 1930-as években pedig bátor antifasiszta publicisztikájával — Mátrai László kifejezésével élve — megálljt kiáltott a kornak. A kérdés: milyen eszmék jegyében tette ezt, és az *Állam és nemzet*ben menynyire érvényesül ez a metapolitika.

Fónagy Zoltán szerint „A fasizmus növekvő külső-belső fenyegetésének árnyékában — az *Állam és nemzet* írásainak születése idején — korábbi világ- és történelemszemléletének egyes lényegi elemeit is át kellett értékelnie. Amikor például a harmincas évek közepén az egyik ilyen alappillérnek (a magyarságnak a keresztény-germán kultúrkörhöz való szükségszerű tartozása) két eleme összeütközésbe került, két fő értéke közül habozás nélkül a kereszténytyt választotta a germánnal szemben." Úgy érzem, ez csak részben igaz. Valóban, 1935-i karácsonyi cikkében a vörös és a barna diktatúra ellenében a keresztény értékrendre apellált. De később a magyar nemzeti jellemben kereste a nácizmus ellenszerét, az ősi magyar erényekben: a vitézségben és az okos politizáló tehetségben. Erről szól az 1938-i *Mi a magyar?* című kötet. Az *Állam és nemzet* némileg túllép ezen, bár itt is utalt ezen tulajdonságokra. Félrevezető szerénységgel azt írta az előszóban, hogy műve „Nem tesz javaslatot, olvasóitól semmiféle magatartást nem követel." Valójában egyértelmű a mű üzenete, Pethő Sándor szólamát — Magyarország magyar ország maradjon — tolmácsolja, xenofóbiától mentesen. Azt hangoztatja, hogy „a magyar nemzetnek mindig volt állama, s ez az állam, Magyarország, mindig a magyaroké volt." Egyértelmű üzenet. Kora nagy kérdéseire megoldást keresve hangoztatta, hogy Magyarország sohasem volt egynyelvű ország. 1942-re már kiderült ugyanis, hogy a nemzetiségi kérdés megoldására, rendezésére nincs politikai elképzelés és akarat. Bár korábban állandóan megbélyegezte az úgymond rosszul asszimiláltakat, most az asszimiláció mellett szólt, hangoztatva, hogy sohasem fenyegette ez a magyarságot, mintegy utalva Németh László asszimiláció ellenes zavaros híg- és mélymagyar okkultizmusára, vagy éppen a zsidótörvényekre. A megoldás pedig egyértelmű programot sejtet: „kizárólagossá kell tenni ez ősi tulajdonságok, köztük a régi magyar politikai érzék érvényesülését". A kérdés csak az, hogy miként és milyen keretben? Milyen lehetőségeket és módozatokat vázolt fel Szekfű Gyula?

Meglepő vagy jellemző? – nem tudom, tény, hogy a kereszténységre nem utalt, holott mintegy húsz éve, a *Történetpolitikai tanulmányok*ban a német keresztény demokráciában nagy esélyt látott. Talán a nácizmus elsöprő jellege, talán Róma konkordátum-politikája és sokféleképpen értelmezhető óvatossága miatt vesztette el hitét a kereszténység történelemformáló erejében? Nem tudhatott arról, hogy Churchill úgy nyilatkozott: az új világot majd a Hegyibeszédre kell építeni. De ha ez el is jutott volna hozzá, csak annyira vehette volna komolyan, mint a brit miniszterelnök...

Kérdés az is, volt-e Szekfű Gyulának 1942-ben egyáltalán még valamiféle vezéreszméje az önfenntartás vagy inkább a megmaradás, túlélés igényén túlmenően?

Fónagy Zoltán szerint „Szűkebb, politikai értelemben ilyen vezéreszmének tekinthetjük a Szent István-i államesz méhez, az alkotmányossághoz való ragaszkodást, illetve általában az államnak, intézményeinek és hagyományainak tiszteletét." Ez inkább talán látszat. Eszképizmus és aktivizmus jellegzetes megnyilvánulása ez is. A szentistváni államról ugyanis tudta, hogy a múlté. 1920-ban Gábor Andornak meg is írta: „Jászi doktrinér korlátoltságán jól mulattam. Én is hiszem, territ.[oriális] egység nélkül jobb határt kaptunk volna. De Önök forradalmárok nem merték [az] integritást elhagyni. Egy magyar lett volna, ki ezt megteszi. Tisza."

Most mulathatnánk mi is Szekfű Gyula barokk illuzionizmusán. Azon, hogy ő, aki eléggé következetesen próbálta lejáratni a nemzeti függetlenségi törekvéseket, és a kiegyezéses félállamiságot ünnepelte a maga módján, mert úgy vélte az volt a maximum, amit el lehetett érni, most viszont a magyar államiság örökkévalósága mellett kardoskodott. A Szent István-i államesz me valamiféle fegyver volt. Szinte nyíltan ki is mondja a szentkorona eszméről szóló ma is megszívlelendő eszmefuttatásában:

„Trianon után is a szentkorona csonkasága kellett, hogy a revízió követelésére ösztönözzön; hogy eléggé felhasználtuk-e e tekintetben a szentkorona-eszmében rejlő lehetőségeinket, ezzel most nem foglalkozunk. A historikus nem hisz az államéletet és politikát alakító, tehát nagyon is világias misztériumokban s általában nem szereti a homályt, ha azt nemes indokból terjesztik. Azt sem tudja összeegyeztetni tudományával és annak módszereivel, hogy egy ezeréves nép alkotmányos és politikai gondolkodása ne változzék, hanem megakadjon a kiinduló ponton. A szentkorona-eszme nem azért felemelő és nagyszerű, mert valami ősi misztériumot revelál, melynek birtokában Európa első alkotmányos népének érezhetjük magunkat, hanem mert a magyarság politikai érettségének gazdag ajándéka, melyen századok nemzedékei dolgoztak a magyar szellemben, a magyarság javára. A szentkoronának immár évezredes eszméje az ő időnkénti változataival nemzeti géniuszunknak olyan alkotása, mely egyik legszebb bizonyítéka nemzetünk ősi politikai tehetségének." Ezért kell jól sáfárkodni vele!

Kérdés azonban az is, hogy Szekfű Gyula okfejtéseiben nem lappang valamiféle misztérium és homály? A magyar nemzetiségi türelem levezetése a magyar jellemből jellegzetesen misztikus konstrukció, még akkor is, ha valóságtartalma sokkal hitelesebb, mint a Mályusz Elemér által vallott középkori asszimilációs politika tézise. Jellegzetes féligazságok felsorakoztatásával ütközteti Széchenyi István és Kossuth Lajos nemzetiségpolitikáját. Elég lenne néhány idézet a két nagy államférfitől, hogy lássuk, miként omlik össze kártyavárként az egész konstrukció, amelyben Széchenyi az új nemzeteszme és az autochton türelem nagy szintetizátora, Kossuth pedig a rosszra csábító varázserejű szavak mágusa, miközben Szekfű Gyula maga is jelzi, hogy a nemzetiségi elvnek megvan a maga mechanikája. Ma is dilemma, holnap is az lesz, hogy miként ítéljük meg az egyén történelmi szerepét. Hol jelöljük meg az egyéni cselekvés hatósugarát, miközben látjuk, hogy a hatalmas objektív erővel ható folyamatok milyen ellenállhatatlan

erővel érvényesülnek? Szabadság és szükségszerűség feloldhatatlan ellentmondását mindenki maga ítéli meg, a maga mértéke szerint, és a maga mértéke szerint próbál megbirkózni önnön ellentmondásaival. Szekfű Gyula liberalizmus kritikája ezért is tanulságos. Az 1868-i nemzetiségi törvényt példaként mutatta fel, jelezve, hogy a liberalizmus terméke, ugyanakkor a liberalizmust el is marasztalja, mert szerinte a magyar szellemi életnek a liberalizmuson is túl kellett volna lépni, hogy „nézeteit az egész nemzettestben" állami eszközökkel is terjessze. A magyarázat: „a történet antinómiái". Ezek ugyanis „emberileg gyakran legyőzhetetlenek, hiszen ha ez a nemzedék nem annyira liberális, akkor viszont létre sem hozhatta volna ezt a nemzetiségekre annyira előnyös rendezést", — amely, mint tudjuk, sok vonatkozásban ma is példa lehetne...

Fónagy Zoltán az *Állam és nemzet* aktualitását abban látja, hogy „sajnos máig sem vált fölöslegessé emlékeztetni az »egymás mellett élő s egymásra utalt népeket« arra a 800 éves közös történelemre, amelynek során a nemzetiségi béke helyreállításáért is közösen viselik a felelősséget." Mélyen igaz igényt tükröznek ezek a szavak, még akkor is, ha az olvasó a magyar honfoglalás évszámához hozzáadja a 800 esztendőt, amelynek során éppen a nemzetiségi béke érvényesült, és aztán eltűnődhet, hogy ennek során, pontosabban ennek sora után miért is alakult ki az a szembenállás, amelynek következményei máig is érvényesülnek, olyannyira, hogy a közös történelemre visszatekintő magyar és nem magyar narratívák oly sok vonatkozásban kizárják egymást. De vajon Szekfű Gyula életműve segíthet a vitás kérdések tisztázásában? Azt hiszem, nem sokat. Jellemző, ahogy Szekfű Gyula megkerüli annak elemzését, hogy a középkori „nemzetiségi" autonómiák, köztük az „oláh kerületek" miként tűntek el a 15–16. század folyamán. Kötelez viszont a historikus komolysága, tudása, írói képessége, mindez érték, de problémafelvetései fölött eljárt az idő, annak ellenére, hogy ideológiai érzékenysége és elemzőképessége ma is lenyűgöző. Veszélyérzetéből is fakadó vívódásai tanulságosak, de historizálása olykor riasztó, bűnbakkereső szemlélete elvetendő. Ugyanakkor nagyságára vall az is, hogy ha szükségét érezte, ő maga is ezt a káros szenvedélyét háttérbe tudta szorítani.

Asztalos Miklós emlékirataiban sok mindent meglátott Szekfű Gyula változásainak belső logikájából:

„Szekfű soha sem volt csak históriкus, minden műve »időszerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszerű kérdéseire történeti témákon keresztül utalt. [...] Nem véletlen volt, amikor a bécsi udvari levéltár tisztviselője a *Száműzött Rákóczi* megírásakor rombolólag lépett fel a század eleji negyvennyolcas szemléletű Rákóczi-idealizálás ellen. Az sem volt véletlen, hogy az első világháború alatt a német nyelven megjelent *A magyar állam életrajza* című könyve a világháborús együttküzdés német orientációjában fogant. Mint már említettem, az 1920-ban megjelent Három nemzedék című műve leszámolt a dualizmus évtizedeivel s tanulságul valósággal megvetette az antiszemitizmus tudományos ágyát. Bethlen Gáborról írt könyve szembefordulás volt a felbukkant transzilván látással. A *Magyar Történet* 18. századi kötete a magyar katolicizmus glorifikálásával vágás volt kora erősen protestáns telítettségű közélete felé. A *Három nemzedék* második kiadásában, amikor számba vette azt, ami »azóta történt«, az új

magyar élet neobarokk jelenségeit ostorozva, végül is a 20-as évek és kezdeti 30-as esztendők eszményein vágott végig, épp úgy, mint majd 1945 után megjelent művében infernónak írta le azokat az évtizedeket, amelynek ő is munkása volt.

Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is. De hatása csak politikai vagy világnézeti volt, de nem történettudósi. Minthogy minden sorát eredeti egyénisége határozta meg, utánozhatatlan volt. Ez az oka annak, hogy nagy olvasottsága és elég hosszas egyetemi tanársága ellenére sem volt egyetlen tanítványa sem, aki az ő szemléletét vitte volna tovább. Egyedüli és társtalan volt, mint ahogy minden nagy publicista egyedülálló."

Asztalos Miklós nem egy kitételét még pontosítani lehet. Például azt, hogy „protestáns telítettségű közélet"-ben a díszlet római katolikus: neobarokk. Ami pedig Szekfű Gyula hatásának értékelését illeti, hadd jegyezzük meg: a nagy historikus a történettudományban minta is volt, témameghatározó, stíluseszmény. Lehet persze, hogy épp azért, mert 1945 után — mutatis mutandis — épp egy „hasonlóan" ideologizáló történelemszemléletre volt igény. Erkölcsisége ezért is taszít. Azt viszont ki vitatná, hogy egyedülálló történetként jelenik meg az ilyen egyedüli és társtalan „publicisták" drámai örlődése a maguk vállalta szerep és a lehetséges mozgástér feszültségében, az, ahogy a túlélés áldozataivá is válnak. Szekfű Gyula esetében még megíratlan történet. Antifasiszta publicisztikája legszebb darabjai még nem jelentek meg kötetben.

Érdemes volt-e kiadni a két „bemutatott" munkát? Döntsön az olvasó. Célszerű elbeszélések fűzéreként olvasni. A történész számára mindkettő mementó. A reprint művek a múlt egyes nagy értékeinek újra felszínre hozatala mellett inkább mai adósságainkra figyelmeztetnek. Olyan igényt próbálnak kielégíteni, melyeket történészek elhanyagolnak. Igaz, a feltételek is mostohábbra fordultak. Mert miközben egyfajta nemzetieskedő melodramatikus posztmodern kérődzésnek lehetünk tanúi, kisebbek az esélyek olyan középtávú tudományos munkára, amilyet például a Széchenyi-Ösztöndíj biztosított. Ez ugyanis az egyéni felelősségre épült, és biztosította a szerzői önállóságot. A reprintelés kitölti az el nem készülő monográfiák révén tátongó űrt, hasznos a kiadónak, mert nem kell a „követelőző" szerzővel birkóznia. Nem kell témajavaslatokon töprengenie, nyers kéziratokon rágódnia, várnia...

Így a reprintelés mai nyomorúságunk egyik tünete. De nemcsak az anyagi nyomorúságé. Mert honnan is fakad a reprint iránti igény? A „közhangulat"-ban érvényesül valamiféle polarizáció. A történetírást sokan akkor tartják hitelesnek, ha nemzeti önkritikától mentesen odamond a szomszédoknak. Így szomszédaink torz nemzeti mitológiája a mi torzulásainkat élteti. Másrészt a szomszéd történetírás kritikája sokakban felesleges és provokáló, múltbeli reflexeket éltető tevékenység. Közben mások számára taszító a modern történetírás frazeológiája. A két világháború közötti nyelv élőbbnek, ízesebbnek látszik, jobban érződik benne a történetíró azonosulása tárgyával, témájával, és mindenekelőtt a nemzeti sorssal. A tudományosan már akkor is meghaladott propaganda vagy metapolitika tézisei viszont nem segítik a tisztánlátást, hacsak nem azzal, hogy a valóság megismerésének igényét erősítik. A kiút hosszú távon a múlt örökségének eddiginél alaposabb feltárása. Mindkét mű arra figyelmeztet, hogy éppen az együttélésnek

a történetét kell feltárni, hiszen jövőnk: az együttélés, a maga sokszínű valóságában, miként ezt a múlt is érzékelteti. Ugyanakkor mindkét mű azt példázza, hogy a historizált nosztalgiák a bevallott célok megvalósítását, például nemzeti örökségünk méltó megjelenítését is akadályozzák. A könyv szimbolikus aktus is. Ebben rejlik jelentősége és jelentéktelensége. Ha a reprintelés a meghaladásra figyelmeztet, csak üdvözölhető. Egyébként kiki a maga módján élvezheti a historiográfiai illatokat, és gyönyörködhet világunk sokszínűségében.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bencze László

URALKODÓK, FŐRANGÚAK, KATONÁK

Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Budapest 2001. 213 o.

Bencze László könyve pontosan arról szól, ami a címe: uralkodókról, főrangúakról és katonákról. Politikatörténeti kutatások során az ember gyakran szembetalálkozik azzal a kérdéssel, hogy hogyan, milyen fórumokon és milyen szereplőkkel születnek egyes döntések. Kik azok a személyek, akik a politika menetét irányítják és milyen kapcsolatrendszer van közöttük. Ez a könyv erre keresi a választ, nagyjából a bécsi kongresszus (1815) és a Taaffe miniszterelnöki kinevezése (1879) közötti időszakban. Az életnek azok a részei jelennek meg benne, amelyek a hagyományos politikatörténetben ritkábban, emberek, érzelmek, jellemek, családi kapcsolatok.

Az első fejezet a birodalom kialakításáról beszél, a „...Tu, felix Austria nube!" cím alatt. Tudvalévő, hogy a Habsburg-birodalomban a házasodás jól bevált és következetesen végigvitt politikai gyakorlat volt, amely a 17–18. századra kötelező családi törvénnyé vált. Nem tiltották a rokonok közötti frigyeket és ez bizony időnként visszaütött az utódok szellemi színvonalában.

Végigköveti a szerző, hogy meddig azonosult az emberek tudatában az állam az uralkodóval, majd ez hogyan változott meg és különült el. Bemutatja, hogy kik voltak a dinasztia támaszai, hogyan alakult ki az első és a második társaság, és milyen eltéréseket mutat ebben a tekintetben az osztrák és a francia társadalom.

A Szent Szövetség rendszerében nemcsak a diplomáciatörténeti konstrukciót láttatja, hanem magát az ötletet. Ezért más szemmel ír róla, mint az általában szokás a szakirodalomban és ez nagyon érdekessé teszi a Szent Szövetségről szóló — egyébként reálpolitikai megközelítésű — részt. Szerzőnek az a véleménye róla, hogy ez a merev rendszer azért nem volt jól üzemképes, mert a politikai vezetés művészete éppen a változó körülményekhez mért változó célkitűzésekben rejlik, ez a rendszer pedig nem volt hajlandó tudomásul venni a változásokat és minden történelmi szituációra ugyanaz volt a reakciója. Ennek ellenére hatékonyan működő európai biztonsági rendszer volt és lehetőséget adott arra, hogy a feltörekvő polgárság gazdasági céljai pusztító háborúk nélkül valósuljanak meg.

A kongresszus kapcsán az akkori bécsi élet kerül elénk, a biedermeier, a rántottcsirke, a művelődéstörténet, egy mesebeli világ.

A könyv központi szereplői — mint az a valóságban is volt — Zsófia és Ferenc József. Az utóbbi tíz évben elárasztották a piacot a Habsburg-családról szóló könyvek, elsősorban külföldi szerzők munkáinak fordításai. Így bőségesen volt már alkalmunk olvasni a történeteket Zsófia férjhezmeneteléről, az utódvárásról, a trónörökös születéséről. Bencze László azonban könyve kéziratát az 1980-as években írta, amikor mindez még új volt, azaz lett volna a magyar olvasónak, és csak sajnálhatjuk, hogy akkor a megjelentetése nem sikerült.

Az 1848-as forradalom sem a nagypolitika szintjén jelenik meg a könyvben, hanem az udvar és a családtagok mindennapjaiban. Meg a bécsi emberek életében. Megtudjuk például, hogy a bécsi forradalom után azért nem tudtak akasztani, mert megszöktek a hóhérok. Emellett szemléletes leírását kapjuk a kamarilla megszületésének is.

Ferenc József uralkodásának első éveiből a forradalmak utáni megtorlásról („Hulljanak mint a mákfejek!") és az uralkodóval szembeni gyűlölet kialakulásáról ír a szerző. Érdekes a könyv szerkesztése, mert a súlyos politikai kérdések után közvetlenül Ferenc József kikapcsolódásai jönnek, bálok, színházak, vadászatok. És ez így együtt ad egy kerek egészet, így együtt egy egész embert.

Az egyik legérdekesebb fejezet „A Ringstrasse a dinasztia hatalmának kifejezője", amely egyszerre foglalkozik társadalomtörténeti, városfejlesztési és építészeti kérdésekkel, és amelyben megjelenik a szerző jól ismert énje, a hadtörténész. A hadtörténész a Ring építésében látja a védelmi vonalat, amely a belvárost hivatott védeni a külváros esetleg fenyegető népességétől, amely elég széles a katonaság felvonulásához és a külvárosból érkező utak csak beletorkollnak, de nem metszhetik. A Ring a városfal, a bástyák és a glácisz utóda lett a város védelme tekintetében. Solferino

és Königgrätz magától értetődően önálló fejezetek a könyvben, de nemcsak a csaták, hanem a porosz vezetés is megjelenik, I. Vilmos és Bismarck. Ez utóbbi jól ismert emberi vonásaival, hisztijével, sírógörcseivel, öngyilkossági vagy lemondással való fenyegetőzésével. Mindez ahhoz kellett, hogy Vilmost ráhangolja a keménykezű porosz politikára, amely a német egység megteremtését célozta, Ausztria kizárásával. Poroszország Bismarck akaratának megfelelően egyre többet költött fegyverkezésre, miközben Ausztria tovább csökkentette az 1860-tól egyébként is visszafogott hadi kiadásokat.

A Zsófia és Erzsébet közötti jól ismert konfliktus mellett megjelenik a Ferenc József és Erzsébet közötti konfliktus. De a családi életről szóló fejezetet most már politikaiak követik, a Poroszországhoz való viszony, a német egység kérdése, a magyarokkal való kiegyezés. Majd újra az udvari környezet és a család. Hogy mit jelentett Ferenc Józsefnek a család és hogyan élte meg a családtagok kicsapongásait és botrányait.

Az arisztokrácia bezárkózott a saját világába, házasságok révén a köztük lévő kapcsolat olyan erős volt, hogy majdnem egy óriási családnak lehetett tekinteni őket. A tudásban veszedelmet és nem követendő példát láttak, fiaikat nem küldték egyetemre, csak katonai vagy politikai pályára. A társadalom nagy többsége ellenszenvvel, sőt gúnnyal nézte életmódjukat a birodalom nyugati felében. A hivatalnoki kar — állapítja meg a szerző — meggyőződéssel hitte, hogy a birodalmat az ő működése tartja össze, minden nemzetiségi, pártpolitikai és osztályellentét dacára.

„A stabilitás évei" fejezet Taaffe és Tisza Kálmán kormányzatáról, kettejüknek az uralkodóhoz való viszonyáról is szól. Az a megállapítása, hogy Ferenc József nem kedvelte Tisza Kálmánt, mint ahogy Tisza sem a királyt, árnyalható. Igaz 1875-re és Tisza miniszterelnökségének első éveire. Nem igaz azonban az 1880-as évtizedre, amikor az együttműködés már jó volt közöttük és ezt mindketten meg tudták becsülni. A hosszú évek alatti együttműködés oldotta a kezdeti bizalmatlanságot és ellenszenvet. A minisztertanács pedig a mindenkori miniszterelnök „elölülése" alatt ülésezett — és nem „névlegesen a király elnöksége alatt" — és ez alól csak az a néhány ülés volt ritka kivétel, amikor az uralkodó jelen volt és természetesen ő maga elnökölt. Tisza a magyar közigazgatást és rendvédelmet nem az uralkodó nem tetszése mellett alakította át a saját szája íze szerint, mert Ferenc József a magyar minisztertanács működését ülésről-ülésre nyomon követte, a jegyzőkönyveket szignálta, és ellenvetéseit — bár ritkán fordultak elő — a jegyzőkönyvön írásban rögzíttette.

A szerző végső konklúziója, hogy „Ausztria-Magyarországon nem a monarchizmus idézte elő a csődöt..., hanem a monarchizmus gyakorlata, az egyre súlyosabb belső ellentmondások, a kormányzó elit karakterisztikus hibái". A Ferenc József által kinevezett bécsi és budapesti főrangúak a birodalmi érdekekkel ellentétesen kormányoztak és ez „korábban megfosztotta a Monarchiát fennmaradása esélyeitől, mielőtt a háború a szétverés nagy műveit kívülről befejezte volna". Ebből az utolsó mondatból érzékelhető, mi volt az a probléma, ami Bencze Lászlót foglalkoztatta, amikor könyve megírásához fogott: a szereplők és a működési mechanizmus hozzájárultak-e a birodalom felbomlásához.

A kiadói magatartásnak manapság gyakran áldozatul esnek a könyvnek azok a részei, amelyek pedig a történészeknek hiányoznak. Itt is ez történt. Nincs előszó, tartalomjegyzék, jegyzetapparátus. Cserében viszont szép kivitelű munkát tarthat kezében az olvasó, amelyet sok korabeli fotó gazdagít. A szerző pedig élvezetes stílusban ír, ami helyenként — ahol a mondandó megengedi — kedélyes.

Kozári Monika

A MAGYAR ÁLLAM ÉS A NEMZETISÉGEK

A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.
Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 759 o.

Aki tudatában van annak, hogy a nemzetiségi kérdésnek milyen nagy jelentősége van Magyarország legújabbkori történetében, csak a legnagyobb örömmel üdvözölheti ezt a vaskos kötetet. Az ország nagy sorsfordulói, mint a nemzetiségi vonatkozásaiban is oly fontos 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, majd az 1867. évi kiegyezés, de főleg a két világháborús katasztrófa máig ható következményeit rögzítő 1920. évi trianoni, illetve 1947. évi párizsi béke, meghatározó jelentőségűeknek bizonyultak a magyarországi nemzeti és nemzetiségi problematikában, amelynek beható ismerete nélkül — ezt a kötetben utolsónak bemutatott 1993. évi nemzetiségi és etnikai

törvény is tanúsítja — mai gondjaink és jövőbeli perspektíváink tekintetében sem igazodhatnánk el kellő biztonsággal.

Történetkutatásunk és történetírásunk okkal fordított mindig is nagy figyelmet erre a tematikára, ámde korántsem teljesen elfogulatlanul, illetve befolyásmentesen: először az a törekvés nyomta rá bélyegét, hogy szinte maradéktalanul védelmezze a magyar nemzetiségpolitikát az utódállamok azt valójában teljesen elutasító és megbélyegző kritikájával szemben, miközben saját nemzetiségpolitikájuk felháborítóan bánt az uralmuk alá kényszerített magyar néprészekkel, utóbb viszont egy a saját nacionalizmussal is kritikusan szembenézni tudó történetírás kezdeményezésével tett — követésre nem talált — kísérletet, amellyel az internacionalista mezben is továbbélő szomszédnépi nacionalizmusok visszaélni igyekeztek. A magyar történetírásban csak fokozatosan, s főleg a 20. század utolsó évtizedeitől látszottak megérni igazából a feltételek a problematika kiegyensúlyozottabb kezelésére. Szeretném hinni, hogy a századfordulóra készült történeti szintézis is Magyarország 20. századi nemzetiségi politikájáról, igazolhatja ezt.[1]

Minthogy a feldolgozások hitelessége a felhasznált források ismeretében bírálható el, nagyon fontos azok széleskörű hozzáférhetővé tétele, ami gondos egybegyűjtésükkel és — egyikük-másikuk publikálásának esetlegességén túl — leginkább egységes közzétételükkel valósítható meg. Az 1848–1993 időhatárok között ez a Balogh Sándor főszerkesztésében, Sipos Levente szerkesztésében megjelent, ezúttal ismertetett és méltatott nagy kötetben először történik meg. Ilyesmire eddig — tudtommal — csak két kísérlet volt, az egyik az első, a másik a második világháborút közvetlenül követően;[2] ez utóbbi esetben egyúttal kifejezetten azzal a célzattal, hogy a latin címmel ellátott kötetben német fordításban közzétett, az ország nemzetiségi állampolgárait érintő magyar nyelvű törvények és rendeletek gyűjteményét nemzetközileg könnyebben hozzáférhetővé tegye.

A második világháború végéig terjedő időben született jogszabályok — törvények, rendeletek — összeválogatásában nem csak ezekre az említett kiadványokra támaszkodhattak feltételezhetően a jelen kiadvány e részeinek összeállítói (Kardos József 1895-ig, Sipos Levente 1919-ig, Pritz Pál 1944-ig), hanem Mikó Imre — általuk egyébként szintén nem említett — ma is rendkívül becses, 1944-ben megjelent művére is, amely ugyan mindössze három dokumentumot tett közzé közülük teljes szövegükben, könyve mellékleteiként, de úgyszólván hiánytalanul vette számba a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének addigi valamennyi jogforrását, (a tanácsköztársasági időszakot, mint abba nem illőt mellőzve), s azok példás alapossággú feldolgozásával egész addigi vonulatában adva képet a magyar nemzetiségpolitika történetéről,[3] majd külön tematikai fejezetekben is elemzőn tárgyalva mind a magyar nemzetiségpolitika alapelveit, mind a nemzetiségek tételes jogait, pl. a nyelvhasználat, az iskolaügyek stb. terén. A dualizmus korából Kemény G. Gábor 1952-ben indított, ma még nem egészen teljes dokumentumkötet-sorozatában,[4] az 1918/19-es forradalmak időszakából pedig a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai megfelelő köteteiben (VI.A., VI.B.) voltak megtalálhatók a nemzetiségi vonatkozásban természetesen ezúttal is feltétlenül felhasználandó jogforrások.

Az 1944/45 utáni több mint fél évszázad nemzetiségi vonatkozású törvény-, illetve rendeletalkotása, mint történetileg fontos jogalkotások tekintetében magam sem támaszkodhattam 20. századi szintézisemben másra, mint Föglein Gizella munkásságára, amelyre mindig is jellemző volt ezeknek a dokumentumoknak teljességre törekvő gyűjtése, nagy szakértelemmel végzett feldolgozása, s lehetőség szerinti mielőbbi közzététele. E most megjelent kötetben is az ő igen gondos munkáját dicséri ez a rész.

A kötet szerkesztői és munkatársi gárdája részéről igen helyes felismerés volt, hogy a nemzetiségi kérdés története jogforrásainak ez a végre teljességre törekvő, s ezért különösen nagy jelentőségű gyűjteménye akkor válik igazán jól értelmezhetővé és hasznosíthatóvá, ha egy terjedel-

---

[1] *Tilkovszky Loránt:* Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998.

[2] A magyarországi nemzeti kisebbségekre vonatkozó programok, törvényjavaslatok, törvények és rendeletek 1827–1920. Magyar Külügyi Társaság kiadása, Budapest, 1922. *Franciscus Faluhelyi:* Ius civium in Hungaria habitantium nationum. Collecta legum et edictorum Hungariae in lingua germanica conscripta. Pécs, 1946.

[3] *Mikó Imre:* Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből. Kolozsvár, 1944.

[4] *Kemény G. Gábor:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. [VII. kötet (1914–1916), Budapest, 1999.]

mes — a kötet egészének mintegy egyharmadát tevő — függelékben egyúttal itt is hozzáférhetővé teszi azokat a tervezeteket, javaslatokat is, melyekből valamely okból nem lett rendelet, illetve törvény, vagy éppenséggel az olyan — a pártállami időszakra jellemző — határozatokat, amelyek előkészítői és meghatározói voltak nemzetiségi vonatkozásban meghozott jogszabályoknak, továbbá a nemzetiségi kérdés mikénti kezelésére vonatkozóan tett, elvi jelentőségű kormányfői megnyilatkozások némelyikét, a nemzetiségi problematikával foglalkozó egyes fontosabb memorandumokat, állásfoglalásokat, sőt korabeli cikkeket és tanulmányokat, és természetesen a nemzetiségek részéről készített programokat, határozatokat, kérelmeket és deklarációkat, sajtómegnyilvánulásokat is. (Mindezek különböző dokumentumkiadványokból, illetve a szakirodalomból egyébként jórészt már ismertek.) Itt, a kötet függelékében találhatók azok a nemzetiségi vonatkozású nemzetközi egyezmények is, amelyekhez Magyarország csatlakozott.

A függeléknek ez a nagyon vegyes összetétele önmagában nem zavaró, sőt előnyös abból a szempontból, hogy sokoldalú rálátást biztosít a nemzetiségi vonatkozású jogalkotásra, s egyáltalán a problematikára. Inkább az okoz — s okozhatott a szerkesztőknek is — gondot, hogy miként oldható meg gyakorlatilag a kötet két részének elvszerű elkülönítése, s ugyanakkor összhangjának biztosítása. Számomra mindenesetre elgondolkoztató például, hogy a törvények között volna-e helye a felvidéki szlovákoknak területi autonómiát ígérő 1920. évi, a törvényhozás elé soha nem is terjesztett javaslattervezetnek, vagy a kárpátaljai autonómiára vonatkozóan 1940-ben a parlamentben beterjesztett, de tárgyalásra soha nem is bocsájtott, s így természetesen meg sem valósult, jogforrásnak nem tartható törvényjavaslatnak? (A függelékben közlése nem csorbította volna ez utóbbi jelentőségét.) Másfelől viszont mi indokolja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium két rendeletének a függelékben (10., 11. sorszám alatt) közlését, eltérően az összes többi rendelettől? Vagy, ha az Elnöki Tanács 1969-ben törvényerejű rendelet kiadásával csatlakozott a faji megkülönböztetést tiltó nemzetközi egyezményhez, vagy ha a magyar országgyűlés törvényként (1999: XI. tc.) fogadta el a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját, akkor a függelék helyett nem inkább a törvények közé kellene sorolni ezeket is?

Ami a nemzetiségi vonatkozású törvények és rendeletek e kötetben közzétett gyűjteményét illeti, szerintem vitatható, hogy a zsidótörvények és -rendeletek ide tartoznak-e? Ismeretesek ugyan azok a kísérletek, amelyek 1920-ban (a numerus clausus törvénynél), illetve 1939-ben (a második zsidó törvény még Imrédy-féle eredeti tervezetében) nemzetiségi kérdésként kezelésben keresték „a zsidókérdés megoldását" Magyarországon, de mint köztudott, a magyarországi zsidóság a maga döntő többségében kereken elutasította mindig, — így az 1993. évi törvény meghozatalakor is, — hogy akár nemzetiségként vagy akár etnikumként határozzák meg. A zsidótörvények és -rendeletek szemlátomást kirínak a nemzetiségpolitikai jogszabályalkotás e kötetben összegyűjtött termékei közül. Az említett 1993. évi törvényben etnikumként meghatározott cigánysággal is (a velük kapcsolatban készült tervezetek, határozatok egyébként a függelékben találhatók) az a helyzet, hogy problémáik szemlátomást mások, mint a nemzetiségeké, amelyek hagyományosan tárgyai az ország nemzetiségpolitikájának. „A magyar állam és a nemzetiségek" címet viselő kötet egységes jellegét a zsidó és cigány vonatkozású törvények, illetve rendeletek idesorolása szerintem egyaránt megbontja. Mindkettő külön nagy téma, — elég ha azokra a vaskos kötetekre gondolunk, amelyek a zsidóüldözés körébe vágó — akár csak 1944. március 19–október 15 között kiadott — rendeleteket tartalmazzák és vizsgálják.[5]

Mi az, ami viszont hiányolható talán a nemzetiségi vonatkozású rendeletek közül? A terület-visszacsatolások nyomán a csehszlovák, román, jugoszláv földreform magyar revíziójáról hozott rendeleteket gondolnám ilyeneknek. A parlament elé nem került 1940. évi nyilaskeresztes-párti törvényjavaslat a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezéséről, vagy az 1942–44-es években a német birodalommal kötött — nyilvános jogszabályi formát nem kapott — három egyezmény, amely lehetővé tette az SS számára a toborzással, majd végül lényegében kényszersorozással történő hadkiegészítést a magyarországi németek köréből, a függelékben lehetne informativ jelentőségű.

A kötetben közölt dokumentumok igen tartalmas jegyzeteiben óriási munka fekszik. Megvilágítják a dokumentum előzményeit, létrejöttének körülményeit, mi volt a célja, s elérte-e azt. Hol a helye, hogyan illeszkedik bele a kérdésre vonatkozó törvényhozási, rendeletalkotási folyamatba. Milyen végrehajtási utasítások készültek hozzá, (a fontosabbak közlésre is kerülnek a kötetben),

[5] Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1–3. kötet. Budapest, 1958, 1960, 1967.

milyen módosítások történtek esetleg később rajta. Egy-két apró pontatlanságtól vagy hiánytól eltekintve, minden szükséges magyarázatot megkapunk a dokumentumok megértéséhez. A jegyzetek azon részében, amelyet Pritz Pál készített, jellegzetességként figyelhetünk fel gyakori előreutalásokra is: hogy ti. a dokumentumban tárgyalt probléma hogyan él tovább akár napjainkig is, nem kevés gondot okozva. A jegyzetek arról tanuskodnak, hogy készítőik igen lelkiismeretesen támaszkodtak a szakirodalomra, sok esetben konkrét hivatkozással is forrásaikra. Az talán még hasznosabb lehetett volna, ha a jegyzetekben található eseti hivatkozásokon túl, a kötet végén, egy egységesebben áttekinthető jegyzéket találhatna a kötet forgatója az idevágóan rendelkezésre álló legfontosabb szakirodalomról.

Ismertetésem végére hagytam a kötetet bevezető tanulmányt, amely a közölt óriási anyag alapján bocsátja előre nagyívű és alapos összefoglalását arról, hogy milyen — mint címe kifejezi — „a nemzetiségi politika másfél évszázada a jogszabályok tükrében". Szerzője, Balogh Sándor, évtizedek óta ösztönöz, tanít, mozgósít és szervez e kérdés beható tanulmányozására a források összegyűjtése és gondos elemzése alapján. Mindenekelőtt az ő személyes érdeme az általa irányított gárda e nagyszabású teljesítménye, amely nélkülözhetetlen kézikönyve lesz e témakörben minden további kutatásnak.

Tilkovszky Loránt

Igor Lukes

CZECHOSLOVAKIA BETWEEN STALIN AND HITLER

The diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s

Oxford University Press, New York 1996., 318 o.

CSEHSZLOVÁKIA SZTÁLIN ÉS HITLER KÖZÖTT

Edvard Beneš diplomáciája az 1930-as években

Edvard Beneš Csehszlovákia első három évtizedes történelmének meghatározó egyénisége volt. T. G. Masaryk mellett az új csehszlovák állam megalapítója, külügyminisztere, államelnöke, majd a német-cseh konfliktus főszereplője lett. A második világháború alatt a londoni emigráns kormány feje, 1945–1948 között újra államelnök.

A müncheni egyezménnyel, előzményeivel és következményeivel könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Igor Lukes könyve azonban két szempontból jelentős. Egyrészt bemutatja a csehszlovák-szovjet kapcsolatokat az 1920-as években, és ennek kevésbé ismert részleteit. Másrészt a Münchenhez vezető út olyan csehszlovák dokumentumait teszi közzé, melyekhez csak a „bársonyos forradalom" után, a prágai levéltárak megnyitását követően férhetett hozzá. Ezen dokumentumok tükrében már nem lehet Benešt és kormányát tétlenséggel vádolni, amely csak passzív elszenvedője lett volna a „négy nagy" döntőbíráskodásának Münchenben.

A nyitó fejezet a csehszlovák-szovjet kapcsolatokat vizsgálja az első világháború végétől Hitler Machtergreifung-jáig. A csehszlovák állam létrejöttének előzményeivel egyáltalán nem foglalkozik. „A 64 éves Masaryk külföldre ment harcolni a függetlenségért 1914-ben, majd Beneš követte őt 1915 szeptemberében" – írja Lukes, majd így folytatja: „Három év intenzív munkája eredményeként a szövetségesek elismerték 1918. október 14-én." Említést érdemelt volna legalább néhány fontosabb mozzanat, amelyek Csehszlovákia létrejöttéhez vezettek: az Osztrák Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyai, az antant és a Monarchia kapcsolatának változása, a cseh-szlovák viszony, stb. Mivel ezek hiányoznak, az olvasónak olyan benyomása támad, mintha a Csehszlovák állam „hirtelen, a semmiből" született volna meg, és teljesen természetes, hogy azokon a határokon belül, ahol az antant elismerte. A kérdés ennél sokkal bonyolultabb, még ha cseh szempontból „magától értetődő" is. Tény, hogy az amerikai szlovák emigráció egy részén, és a cseh eliten kívül senki nem így képzelte el a létrejövő új államot. Tudomásul véve, hogy a vesztes magyarok és németek önrendelkezése fel sem merült, magyarázatra szorul annak mellőzése, hogy a felvidéki szlovákság az új csehszlovák államon belül autonómiára vágyott, a Teschen vidék inkább Lengyelországhoz kívánt csatlakozni. Mindemellett Ruszinszko területi hovatartozása, illetve státusza körül is sokáig folyt a vita. Ugyancsak említetlenül maradt, hogy a beneši propaganda az első világháború alatt a nyugat-európai sajtóban nap mint nap uszított a Monarchia ellen, meg nem történt atrocitásokról tudósított. Maga Lukes írja egyik lábjegyzetében — természetesen nem mint uszító propagandát

—, hogy az első világháborút követően a külügyminisztérium harmadik osztályának kifejezetten a nyugati közvélemény formálása volt a feladata, később csak Franciaországban huszonnyolc ügynökségük működött ilyen céllal.

Beneš részvételét a béketárgyalásokon mindössze egy bekezdésben tárgyalja: „A fiatal külügyminiszter amellett érvelt, hogy Csehszlovákia az egyetlen állam Közép-Európában, mely képes a térséget stabilizálni, és útját tudja állni a bolsevizmusnak" – olvashatjuk. A szerző Beneš nyilatkozatát kommentár nélkül hagyja, holott a történelem az állítás mindkét részére rácáfolt. A Versailles-ban különböző fejlettségű, nyelvű, etnikumú[1] területekből összerakott Csehszlovákia éppen ezt a neki rendelt hivatást nem tudta betölteni, mint ahogy a német keleti terjeszkedésnek sem tudta útját állni. A szlovák határok kijelölésénél „gyakorlati és gazdasági érvek" játszották a fő szerepet. Ezzel a szerző akarva-akaratlanul is elismeri, hogy a wilsoni önrendelkezés jogát figyelmen kívül hagyták. Majd hozzáteszi: „Az ő Beneš stratégiája működött: a csehszlovák delegáció nem kapott meg mindent amit akart, mindazonáltal sikeres volt."

A későbbi fejezetek végig a diplomácia tükrében mutatják be a csehszlovák állam vajúdását. Ezért itt tartom fontosnak jelezni, hogy éppen ez a kezdeti „siker" vetette el a béketárgyalások lezárulása után az azonnali revízió magját, vagyis a térség stabilizálására kijelölt állam nem tölthette be a neki szánt funkciót. Masaryk és Beneš egy erős, centralizált szláv állam fikcióját adta el a nyugatnak, holott Csehszlovákiát már a megalakulását követően autonómia-törekvések jellemezték.[2] Apponyi Albert nem minden irónia nélkül jegyezte meg a béketárgyalásokról: „...egy monarchia helyett most létrehoztak sok monarchiát." Bajcsy-Zsilinszky Endre „Helyünk és sorsunk Európában" című művében írja: „Beneš szuggesztiója a francia és angol politikára ma szinte lélektani rejtélyként mered elénk", majd később így kommentálja vádaskodásait: „...azért kell Magyarországot minél alaposabban megcsonkítani és nyomorékká tenni Beneš érvelésében, mert a magyar nemzet legveszedelmesebb kiszolgálója a Duna-völgyében a német imperializmus keleti törekvéseinek!"[3] Az állítás másik része, miszerint Csehszlovákia útját tudja állnia a bolsevizmusnak, szintén nem ilyen egyértelmű. Igaz, hogy cseh csapatok harcoltak a vörösök ellen az intervenció idején, később viszont a térségben egyedül Csehszlovákiában működött legális kommunista párt, amely volt, hogy a szavazatok húsz százalékát is megkapta. Az 1935-ös szovjet-cseh szerződés sem vall szovjetellenességre, még ha az 1933. január 30-át követő kényszerhelyzet következményeként született is.[4] Ugyanakkor Lukes a szovjet-csehszlovák kapcsolatok alakulását — és a viszony hullámzását az 1920-as években — bemutatva megállapítja, hogy mind Beneš, mind Masaryk tisztában volt a bolsevizmus valódi jellegével,[5] mégsem lehetett a Szovjetuniót figyelmen kívül hagyni az európai politikai színtéren. Az európai stabilitás egyik pillére — ekkoriban már — Oroszország volt. Az viszont javára írandó, hogy ezt Beneš már akkor felismerte, amikor a nyugat-európai hatalmak még mindig inkább szerettek volna erről nem tudomást venni, illetve alábecsülték a Szovjetuniót. A szovjet-cseh viszony 1924–1933 között nagyon feszült volt. Ebben olyan okok ját-

---

[1] 6,8 millió cseh, 2,6 millió szlovák, 3,1 millió német, 800 ezer magyar, 600 ezer ruszin, 180 ezer zsidó, 100 ezer lengyel. A gazdasági egyenlőtlenségek is óriásiak voltak, az ipar a történelmi morva és sziléziai területeken összpontosult, szemben a főleg mezőgazdasági „Szlovákiával".

[2] Hlinka nem véletlenül mondta, hogy „minket itt élve eltemettek". Ugyanakkor Masaryk aláírta a Pittsburghi Nyilatkozatot, melyben Szlovákiának autonómiát ígértek.

[3] Szinte érthetetlen, hogy ezzel hogyan tudott érvelni, hiszen a magyar történelem utolsó 300 évét végigkísérte a Habsburgok elleni harc. A Horthy-Magyarország Németország felé sodródásának okai között pedig olyan tényezők játszották a főszerepet, mint Trianon, a Tanácsköztársaság és a kisantant elszigetelő politikája. Később sem igazolódott be Beneš állítása, hiszen Csehszlovákia már 1939 márciusára megszűnt létezni, mint önálló állam, Magyarország viszont 1944 márciusában szinte utolsóként vesztette el viszonylagos függetlenségét.

[4] Lengyelország még az utolsó órában is elutasította, hogy szovjet csapatok segítségével védje meg magát Németország ellen. Ezzel szemben közismert Beneš hírhedt mondása: „Inkább Hitler, mint a Habsburgok!", valamint az a tény is, hogy miután maga lemondott, gratulált Hácha elnökké választásához. Beneš volt az első a közép-európai államférfiak közül, aki megegyezett Sztálinnal is, és az 1943. december 12-i moszkvai látogatása során 20 évre szóló szövetségi szerződést kötött a Szovjetunióval.

[5] Masaryk a bolsevizmust úgy jellemezte, hogy az „a tudatlanság, az erőszak és a korrupció rendszere."

szották a főszerepet, mint a bolsevizmus elől Prágába emigráltak védelme, a Szovjetunió diplomáciai el nem ismerése.

Az első fejezet érdekes része az ún. Hillerson misszió Prágában. Erről kiderül, hogy nem volt más, mint a szovjet titkosszolgálat a Vöröskereszt álcája mögé rejtve. A „Vöröskereszt" nem kevés gondot okozott a cseh védelmi minisztériumnak, mely egy bolsevik katonai agresszió előkészítőjét látta a szervezetben. Hillerson fontos feladatai közé tartozott még a csehek semlegesítése a szovjet-lengyel háború idején, a szabotázs, pénz és fegyverek szállítása. Lukes a kisantant tárgyalásánál magyar forrásra is hivatkozik.[6]

A „Veszélyes kapcsolatok"-at tárgyaló második fejezet bemutatja a Hitler hatalomra kerülését követő megváltozott diplomáciai feltételeket 1935-ig. Segít megérteni azt a politikát, mely a náci veszély következtében fel- és újraértékelte a szovjet kapcsolatokat. Prága 1934-ben teljes értékű diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval, majd a következő évben létrejött a csehszlovák-szovjet segítségnyújtási szerződés, mely a francia-szovjet egyezmény következtében háromoldalúvá vált. Csehszlovákia számára ez két okból volt fontos, mutat rá Lukes. Egyrészt háromoldalúsága miatt szélesebb diplomáciai játékot biztosított Prága számára, másrészt a francia-szovjet egyezmény mintegy legitimálta a cseh-szovjet kapcsolatokat az azt támadókkal szemben, hiszen Benešt mindig megbélyegezték, mint a szovjet rezsim „szószólóját".

A szerző a harmadik fejezetben az 1935–37 közötti közép-európai helyzetet elemzi. E két év alatt komoly változások történtek a náci veszély megítélésében Keleten és Nyugaton egyaránt, amely Csehszlovákia nemzetközi szerződésekre alapozott stabilitását sodorta veszélybe. A Kominternek VII. kongresszusa már nem a szociáldemokráciában látja a kommunizmus legnagyobb ellenségét, hanem a nácizmusban, holott Sztálin korábban egyenlőségjelet tett a két mozgalom közé. Csehszlovákia számára felértékelődött a szovjet kapcsolat, Buharin-Beneš tárgyalás folyt a Hradzsinban 1936 februárjában. Lukes rámutat a szovjet fél kettős játékára. Szeretne részt venni a nagy európai diplomáciai manőverekben, megvédené Csehszlovákiát egy német támadással szemben, amely nemzetközi konfliktushoz vezetne, ugyanakkor elzárkózik attól, hogy egy lokalizált csehszlovák-német háborúban részt vegyen. Csehszlovákia számára éppen akkor értékelődött fel a szovjet „kártya", amikor a Szovjetunió politikai szerepvállalása a koncepciós perek miatt hamarosan drámaian csökkent. Ehhez járult még a nyugati politika megváltozása is. Henlein kedvező benyomást tett Sir Robert Vansittart brit diplomatára, illetve Lord Lothian egyértelműen Hitler tudtára adta, hogy Anglia érdektelen Közép-Európát illetően. Ezt követte 1937 novemberében Lord Halifax Hitlernél tett látogatása, ahol ugyanezt erősítette meg. 1937 végén Csehszlovákia helyzete így instabillá vált.

A negyedik fejezet nemcsak Prága Berlinnel folytatott titkos tárgyalásait eleveníti fel, hanem Beneš szerepét a Tuhacsevszkij ügyben is vizsgálja. Bemutatja a KRASKOMOV földalatti szervezetét, melynek a sztálini rendszer elsöprése volt a célja egy új háború kitörése előtt. Lukes Beneš felelősségét a Tuhacsevszkij üggyel kapcsolatban csökkenteni szeretné. Beneš természetesen nem volt részese a Gestapo és Schellenberg által kiagyalt konspirációnak, azonban legrosszabb rémálma valósult volna meg egy szovjet-német megegyezés létrejöttével. Így amikor olyan információkat kapott Berlinből, hogy „puccs készül Sztálin ellen, és titkos szovjet-német katonai tanácskozások folynak", ő azt továbbította Alexandrovszkijnak, a prágai szovjet követnek. Az egész ügynek egyetlen győztese volt, a Gestapo. Sztálin leszámolt a Vörös Hadsereg vezérkarával, drasztikusan csökkentette a szovjet védelmi képességet, miközben Beneš a Tuhacsevszkij ügy egyik negatív főszereplője lett.

Az ötödik fejezet 1938 „végzetes tavaszát" tárgyalja. Hitler végrehajtja az Anschlußt és a csehszlovák-német viszony egyre feszültebbé válik. Lukes bemutatja az Anschlußt követő cseh-szovjet kapcsolatot. Moszkva és Bukarest között feszültség támadt a Butenko ügy miatt. Butenko szovjet diplomata volt Bukarestben, majd 1938 február 6-án hirtelen eltűnt, Moszkva pedig a meggyilkolásával vádolta Bukarestet. Nem sokkal később azonban előkerült Olaszországban, ahol kijelentette, nem hajlandó tovább szolgálni a sztálini rendszert. A feszültség Prága számára nagyon kedvezőtlen időpontban robbant ki, hiszen a szovjet-lengyel ellenségeskedés miatt egyedül Románia területén át érkezhetett segítség egy esetleges német támadás idején, azaz Prágának érdekében állt az ügy elsimítása. Lukes Fierlinger jelentésére hivatkozva rámutat, hogy az ügy valójában a szovjeteknek kedvezett, mivel elodázhatták a segítségnyújtást. A szerző ezután a cseh-lengyel kapcsolatokat elemzi. Míg a politikusok között komoly feszültség volt a Teschen vidék miatt, a csehszlovák és a lengyel katonai vezetők között teljes egyetértés volt az elkövetkezendő veszély megítélésében. Ez

[6] *Magda Ádám:* The Little Entente and Europa, 1920-1929 (Bp. Akadémiai Kiadó, 1993)

alig ismert epizódja a két ország háborút megelőző történetének. A fejezet részletekbe menően vizsgálja a májusi csehszlovák részleges mozgósítás okait és körülményeit. Lukes rámutat arra, hogy Németország nem akart májusban támadni, ugyanakkor olyan hírek érkeztek Prágába, hogy a Wehrmacht csapatokat von össze a határ mentén. A szerző arra a megállapításra jut, hogy az egész ügylet egy szovjet titkosszolgálati manőver része volt. Robbanjon ki hosszan elhúzódó háború Csehszlovákia és Németország között, melybe a Nyugat is belesodródik, majd a Szovjetunió a neki megfelelő időben csatlakozik a neki megfelelő oldalon.

A hatodik fejezet az 1938-as nyári-őszi krízist követi nyomon és az előbb említett szovjet diplomáciai játék bizonyítására sorol fel tényeket. Moszkva elutasította a kétoldalú kapcsolatot Csehszlovákiával — sem katonai, sem anyagi segítséget nem ajánlott fel —, ugyanakkor diplomáciai vonalon bátorította Prágát az ellenállásra, így elszigeteltsége oldódott. Ezzel párhuzamosan Sztálin bízott abban is, hogy Nyugat-Európában szintén fokozódik az ellenállás a náci rezsimmel szemben. Természetesen a Szovjetunió ekkor még nem értékelődött fel a Nyugat számára, Moszkva lehetőségei is korlátozottak voltak. A szerző szerint nagyobb figyelmet érdemel „a Kreml kifinomult stratégiája, mint az olyan szegényesen kigondolt taktikai tervek, mint amilyen a Lord Runciman misszió volt." Lukes végigkíséri a nyáron folytatott angol és francia diplomáciai manővereket, az ígérgetéseket is. Mivel Angliának nem állt szándékában belebonyolódni a keleti problémákba, így Franciaország sem merte ezt egyedül vállalni. Benešt ez az Szudetanémet Párttal való alkudozásokra kényszerítette, miközben Henlein a Hitlertől kapott utasítások értelmében egyáltalán nem akart megegyezni.

Az utolsó fejezet a müncheni egyezményt közvetlenül megelőző időszakot, Hitler nürnbergi beszédét, a berchtesgadeni és a godesbergi tárgyalásokat, valamint a szerződés létrejöttét mutatja be. Lukes szerint Benešt „eddig azért kritizálták, mert eljátszotta a Népszövetségen keresztül a megegyezéses politika lehetőségét", „túlságosan agresszív volt, mikor maga mögött tudta a francia-és szovjet szövetséget", „hibás politikát folytatott szomszédaival és a szudétanémetekkel". A szerző elismeri, hogy Benešnek voltak helytelen politikai lépései, de szerinte „sem a bátorság, sem a nagyság nem hiányzott belőle". A válságos időszakban Beneš utolsó reményét egy kirobbanó európai konfliktusba vetette,[7] majd miután rájött, hogy ez nem fog bekövetkezni, azonnali légi segítséget kért a Kremltől. Moszkva a franciák nélkül csak a müncheni egyezmény létrejötte után mutatott hajlandóságot a beavatkozásra, de addigra ez — és ezt a Kremlben jól tudták — már nem segíthetett. Beneš a szovjet segítség elmaradására hivatkozva kapitulált.

A munka kizárólag a diplomáciai eseményeken keresztül mutatja be Csehszlovákia történetét 1918-tól 1938-ig. Ennek ellenére a könyv előszavában azt írja, hogy teljesebb kép megértéséhez szükséges lenne olyan kérdések vizsgálata is, mint „Prága viszonya a szudétanémetekhez, a szlovák kérdés, a Kreml politikájának részletes bemutatása, a spanyol polgárháború és a távol-keleti krízis elemzése, illetve Csehszlovákia viszonya Magyarországhoz és Lengyelországhoz". Lukes szerint ezek vizsgálata már túlmutatna könyve keretein. Épp a fent említett egyéb tényezők vizsgálata — akárcsak mozaikszerűen is — sokkal jobban segítené az olvasót egy komplexebb kép kialakításában. Aligha lehet Csehszlovákia történetének — és Beneš életútjának — szóban forgó időszakát ezek nélkül megérteni. Lukes Beneš politikai nagyságát méltatja, holott a mértékét vesztett beneši politika volt az egyik okozója Csehszlovákia korai szétesésének. Igaz, hogy a nyelvi jogokat tiszteletben tartották, azonban területi autonómia szóba sem jöhetett sem a szudétanémetek, sem a ruszinok, sem a magyarok számára. Csehszlovákia olyan soknemzetiségű állam volt, eltérő gazdasági és kulturális fejlettségű területek összekapcsolásával, mely „1918-ban ugyanúgy a hatalmi politikai érdekeknek köszönhette létrejöttét, mint ahogy 1938-ban a hatalmi politikai érdektelenség okozta vesztét" – írja Diószegi István, majd később így folytatja: „A történelmi tapasztalatok szerint azonban mindig kockázatos ha egy állam csupán a nemzetközi feltételekre alapozza egzisztenciáját."[8] Az igaz, hogy Csehszlovákia is bizonyos értelemben kényszerpályán mozgott, mint minden kelet-közép-európai ország. A beneši nemzetközi feltételekre alapozott politika azonban, középha-

---

[7] Beneš reménykedése nem volt alaptalan. Chamberlain a berchtesgadeni tárgyalásokon engedett Hitlernek, melyről Prágát is értesítették. Beneš ezt kénytelen volt tudomásul venni. A Führer azonban Godesbergben többet követelt, mely már Chamberlainnek is túlságosan sok volt, így megállapodás nélkül távozott. A Godesberg és München között eltelt egy hét bizonytalansága táplálta Beneš reményeit, hogy talán mégis kialakul valamiféle ellenállás Hitler követeléseivel szemben.

[8] *Diószegi István:* Hitler és a csehkérdés. München, 1938. In: Rubicon, 1998/8.

talmi álmokat dédelgetve, nem vett figyelembe sem gazdasági, sem nemzetiségi tényezőket, nem alakíthatott ki jó viszonyt sem Magyarországgal, sem Lengyelországgal a német nyomás enyhítésére. Így a beneši politika magában hordozta a bukást, amikor ezeket a problémákat ignorálta, még ha a diplomácia területén voltak is komoly sikerei. Ezért Lukesnek árnyaltabban kellett volna bemutatnia Beneš „államférfiúi nagyságát".

Lukes cseh történész, így ő Münchenben a cseh tragédiát látja. München azonban ennél több okból volt végzetes az egész régió sorsát illetően. Előrevetítette a kelet-közép-európai kis államok tragikus sorsát: a nyugati diplomácia a német imperializmust keletre terelésében volt érdekelt, miközben a szovjet diplomácia minél kevesebbet igyekezvén kockáztatni – ezen országokat próbálta meg ellen cordon sanitaire-ként használni, miáltal Köztes-Európa kisállamai óhatatlanul „két pogány közé" szorultak. Ugyanakkor az a hitleri Németország állt elő a szudétanémeteket megillető jogos követelésekkel, mely tizenkét éves története során semmiféle egyetemes emberi jogokat nem biztosított még saját állampolgárai számára sem, és azok a demokráciák engedtek a követeléseknek, akik az egyetemes emberi jogok védelmezőjének tartották és tartják ma is magukat. Vagyis felveti azt a kérdést, hogy ezek a demokráciák, engedékenységi politikájuk következtében, mennyire felelősek Közép-Európa sorsáért, hol van az a határ, amelyet elfogadhatónak tartanak ahhoz, hogy a saját demokráciájuk és vívmányaik védelme érdekében esetleg emberek millióit áldozzák fel. München így túlmutat Csehszlovákia tragédiáján, tehát nemcsak a csehek szemszögéből végzetes, hanem Angliának és Franciaországnak a térség országaival szembeni felelőssége szempontjából is.

A könyvnek több fejezeten keresztül végigvonuló része a cseh katonai potenciál bemutatása. Az utókor vizsgálódásai számára igen sok és komoly vitát okozott a kérdés elemzése. A történésznek nem feladata a „mi lett volna ha" vizsgálata, de mivel ez a vita a mai napig lezáratlan, és Lukes könyvében is jelentős vonulat, nem lehet említés nélkül átsiklani felette. Beneš, mikor látta, hogy nem robban ki nemzetközi konfliktus, illetve amikor nem kapott segítséget egyetlen szövetségesétől sem, meghátrált. Ez arra enged következtetni, hogy mindent összevetve felmérte Csehszlovákia esélyeit Németországgal szemben. A munka a diplomáciai törekvések és történések felől közelítve új eredményekkel is szolgálva mutatja be Csehszlovákia történetét 1918-tól Münchenig. Forrásanyagait, azok eredetét mindvégig pontosan megjelöli. A respektust érdemlő anyagfeltáráson túl viszont a szerző hajlamos arra, hogy emocionális csodálattal viseltessen Beneš „államférfiúi képességei" iránt. Hősének piedesztálra állítása mintha azt is szolgálná, hogy rajta keresztül mutassa heroikusnak az ország, Csehszlovákia ezen időszakának történelmét is. Utóbbihoz sok más könyvet is kezébe kell vegyen az olvasó, de a listáról immár Lukes könyvét sem érdemes lehagyni.

Kalakán László

EVOLUTION OF THE HUNGARIAN ECONOMY, 1848–1998

Iván T. Berend–Tamás Csató

ONE-AND-A-HALF CENTURIES OF SEMI-SUCCESFUL MODERNIZATION, 1848–1989.

Vol. I. New York, 2001. X. és 406 o.

A MAGYAR GAZDASÁG FEJLŐDÉSE, 1848–1998
EGY FÉLOLDALAS MODERNIZÁCIÓ MÁSFÉL ÉVSZÁZADA, 1848–1989

Szép vállalkozásba fogott a Király Béla kuratóriumi elnök irányításával tevékenykedő Atlantic Research and Publications, Inc. akkor, amikor elhatározta, hogy Magyarország gazdaságtörténetének 1848–1989 közötti másfél évszázadáról egy három kötetes áttekintést nyújt át angolul azoknak, akiket e téma érdekel. Király Béla könyvsorozata ezzel folytatja a korábbi hagyományokat, tovább teljesíti célkitűzését, hogy ti. megismertesse a világ tudományosságával és az érdeklődők szélesebb táborával a magyar és a közép-kelet-európai történelmet, annak fontosabb szakaszait, s egyúttal bemutassa a világnak a magyar történettudomány friss eredményeit. Az USA-ban 1977-től máig több, mint száz kötet látott napvilágot az Atlantic Studies on Society in Change c. könyvsorozat keretében. A könyvsorozat elévülhetetlen érdeme, hogy az USA-ban jelenik meg, s ezzel az egyes kötetek eredményei beépülhetnek a nemzetközi történettudományba. Önmagában ezzel történetí-

rásunkban egyedülállót alkotott Király Béla, hiszen megoldotta mindazt, amit a megelőző évtizedekben nekünk sohasem sikerült: az eredményeket szervesen beépíteni a történelmünkkel foglalkozó külföldi történészek munkásságába. Éppen ezért sajnálatos, hogy a hazai történettudomány máig alig vesz tudomást e sorozat létezéséről. 1989-ig ez még talán érthető volt, hiszen Király Béla személye, s az általa képviselt szemlélet idegen volt az akkori politikai és így a tudományos élet irányzatossága számára. 1989-től azonban 13 év telt el, s a helyzet e téren nem látszik változni. Holott olyan könyvsorozatról van szó, amelynek küldetése van, amely a magyar történettudomány érdekében született, s annak legjobb eredményeit nyújtja át a külföldnek. Csak sajnálni lehet azt a provincializmust, amely a sorozat itthoni tudomásul vételében nyilvánul meg.

A magyar gazdaságtörténet 1848–1998 közötti másfél évszázadának három kötetre tervezett összefoglalásából az első kötet Berend T. Iván és Csató Tamás munkája. E kötet gazdaságtörténetünk 1848–1989 közötti szakaszait mutatja be, három fejezetben. Ez a beosztás természetes. Az 1848–1918 közötti évtizedekben Magyarország gazdasági modernizációját az Osztrák-Magyar Monarchia mint egységes keret szabályozta. A legfejlettebb osztrák-cseh területek gazdasága magával húzta a magyar (és a galíciai) gazdaságot is, a modernizálódás folyamata ezért is sokkal mélyrehatóbb lehetett, mint amilyen egy önálló magyar állam esetében lehetett volna. A közös vámterületnek persze voltak hátrányai is, de ezek nem voltak meghatározóak. Való igaz, a magyar könnyűipar egyes ágazatai, a textil-, a bőr-, vagy a papíripar fejlődését az 1890-es évekig fékezte az osztrák–cseh verseny, de ezeket a hátrányokat bőségesen kárpótolta a mezőgazdaság és az élelmiszeripar gyorsütemű fejlődése. S ne feledjük, az angol példa az európai kontinensen seholsem volt követhető. A textilipar mind Nyugat- mind Közép-Európában, de Kelet-Európában sem lehetett a felhalmozás forrása (legfeljebb egy-egy kisebb régióban), azt a szerepet tehát, amelyet Angliában játszott, seholsem ismételhette meg. Éppen az angol textilipar konkurrenciája akadályozta meg ebben. A kontinentális nyugateurópai fejlődés kezdetben, 3–4 évtizeddel követve az angolt, a vasútépítésben, s az általa húzott ágazatokban (bányászat, kohászat, gépgyártás, valamint az élelmiszeripar és az építőipar) formálódott ki, sok tekintetben e téren is az angol versenytől fékezve, akadályozva. Nyugateurópa és az USA valódi ipari forradalma (ha szabad ezt a kifejezést használni) igazában akkor kezdődik, amikor az új energiahordozók (kőolaj, elektromos energia) kezdik háttérbe szorítani a kőszenet, s ezekre az energiahordozókra új iparágak épültek rá (autógyártás, vegyipar stb.), amelyeket már nem gátolt az angol ipar versenye. Ekkor bontakozik ki a modern magyar gazdaság fejlődése is, alig egy-két évtizeddel lemaradva a francia, vagy a német ipari átalakulás mögött. Az, hogy a magyar iparosodás nem lehetett olyan mély, nem hatotta át olyan átfogóan az egész gazdaságot, mint a nyugateurópai (a külföldi tőke nagyarányú beáramlása ellenére sem), az a magyar gazdaság és társadalom általános felkészültségének, befogadási hajlandóságának a következménye. Berend Iván a helyzetet féloldalas modernizációként mutatja be, s valóban arról van szó, hogy a gazdaság néhány ágazata európai színvonalon termelt, miközben más ágazatok még alig léptek ki a kisipari keretekből. Ezek persze csak a szélsőséges pólusok, melyek között a fejlődési szint számos szakaszát lehet megkülönböztetni. Mindezt a szerzőpáros kitűnően mutatja be, a közöttük kialakult munkamegosztás (Berend a fejlődés fő tendenciáit ábrázoló fejezeteket, Csató a bel- és külkereskedelem, a vámkérdések, a nagy- és kiskereskedelem, a közlekedés átalakulását bemutató fejezeteket írta) valószínűleg a legjobb variációban valósult meg, s kiemelném azt is, hogy a nézőpontok azonossága a meghatározó, nem pedig a nálunk több szerző által készített munkáknál oly gyakran tapasztalható eklektikusság. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne egyik-másik vonatkozásban kiegészíteni a szerzők munkáját, esetleg más aspektusból bemutatni azokat, de ezek itt és most gyakorlatilag elhanyagolhatók. Az egyetlen, ami valóban szóvá teendő, az a mezőgazdaság átalakulásával foglalkozó fejezetek viszonylagosan rövid terjedelme, ami olykor fájó hiányokhoz vezet, s ami az oka annak, hogy az olvasó erről (elsősorban a dualizmus időszakát illetően) némileg idealizált képet kap. A mezőgazdasági fejezetek túlságosan rövidre sikeredettsége a kötet mindhárom fejezetére jellemző.

A két világháború közötti évtizedek gazdasági fejlődésének bemutatása hasonló velleitásokat mutat. A munkamegosztás a szerzők között azonos maradt, Berend elsősorban a nemzetközi gazdasági helyzetben bekövetkezett változásokat, azok hatásait a trianoni Magyarország gazdaságának megszilárdulására, a világgazdasági válságot és következményeit, míg Csató a fentebb már említett ágazatok fejlődését mutatja be. Anélkül, hogy elismételném azokat a kiváló tulajdonságokat, amelyekre a munka előző fejezeténél már utaltam, meg kell említenem, hogy ez a rész néhány más értéket is felmutat. Ebben a fejezetben a szerzők, elsősorban Berend, az előző fejezetnél jóval nagyobb szerepet tulajdonít (joggal) a társadalmi problémáknak, s így a társadalmi körülmények

bemutatása természetesen terjedelmesebb is az előző fejezeténél. S talán ebben a fejezetben is a mezőgazdaság és az élelmiszeripar viszonyainak a bemutatása terjedelmileg a legszegényebb.

Nem kevés nehézséggel kellett megküzdeniök a szerzőknek az 1945–1989 közötti évtizedek gazdasági fejlődésének a bemutatása során. Külön szerencse, hogy Berend T. Iván ezen évtizedek néhány meghatározó gazdasági folyamatának legelső és legjobb feldolgozói közé tartozik. Itt nyújtott áttekintésének is azok a legsikerültebb részei (az 1953 utáni gazdasági reformfolyamat bemutatása, egyes szakaszai, meg Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődésének meghatározó kérdései, az eladósodás, a beruházások irányultságának bemutatása stb.), amelyeknek feldolgozására az elmúlt évtizedek során nem kevés időt és energiát fordított. Kiemelem azt is, hogy ez a fejezet, melynek gondolatmenetéhez Csató Tamás értő módon csatlakozik a maga fejezet-részeivel, kitünő megalapozása lehet egyrészt a következő kötetnek, amely majd az 1989 utáni időszak gazdaságtörténetét mutatja be, de ami ennél jóval lényegesebb: ez a fejezet egészében átgondolt és kiegyensúlyozott bemutatását adja ezeknek az évtizedeknek, s ezzel elindítója lehet egy, az eddiginél objektívebb vizsgálódás-sorozatnak. Ezért rendkivül hasznos lenne legalább e fejezet magyar nyelven történő publikálása.

A szép kiállítású, kitünő angolsággal megfogalmazott kötetet a hazai kutatók számára is jól használható válogatott bibliográfia egészíti ki, olyan munkákra is utalva, amelyeknek a továbbiakban történő felhasználása gazdaságtörténet-írásunkat több vonatkozásban megtermékenyítő következményekkel járhat.

Gunst Péter

IN CREATING SOCIAL DEMOCRACY

Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek, Stockholm, 2002. 64 o.

KIALAKÍTVA A SZOCIÁLDEMOKRÁCIÁT

Rendkívül érdekes kis könyvecskét ajánlhatok azoknak a figyelmébe, akik az utóbbi években (évtizedekben) érdeklődtek a „svéd modell", illetőleg a svéd szociáldemokrata párt (pontosabban a Szociáldemokrata Munkáspárt – SAP) iránt. Ezúttal maguk a svéd szociáldemokraták, a SAP mérvadó emberei, „párt-teoretikusai" nyilatkoznak erről a témáról. A kis könyvet a SAP kutatóintézete, archívuma és könyvtára jelentette meg.

E könyvecskének is „megvan a maga története". Egyfelől Moszkvában 2001 márciusában (tehát csak a minap) tartottak egy svéd-orosz történész/közgazdász konferenciát a szociáldemokráciáról, — ez a kis kötet az ott elhangzott svéd (és kizárólag csak a svéd) referátumok egy részét adta közre, immár megszerkesztetve. Másfelől 2002-ben van a SAP e tudományos intézetének 100 éves „születésnapja", – így a kiadvány egyben ünnepi, amolyan „hivatalos" visszapillantás is a SAP történetére. Ennyiben is nagyon tanulságos.

A könyvecske nyitó tanulmányát Karen Englund írta, aki írásának azt a címet adta: „Kutatási program a csiga lassú haladásához – igen nehéz talajon". Englund soraiból kitünik, hogy e metaforát Günter Grass használta először 1972-ben, de annak idején Olof Palmer-nek még 1976-ban ez nagyon megtetszett s amolyan „címer állatul" választotta és használta a SAP haladását jellemezve. S most, negyedszázaddal később, a történész Englund ezt ugyancsak kiválóan jellemzőnek tekinti. Erre csak egy jellemző tünetként említi, hogy a SAP ugyan 1889-ben jött létre, ám programját csak majd egy évtizeddel később, 1897-ben fogadták el. Mint ő maga megállapítja, a hasonló típusú nyugat- és közép-európai országokban ez a folyamat sokkal gyorsabb volt.

Englund aláhúzza, hogy a SAP születésekor Svédország még nem volt demokratikus ország. A demokratikus viszonyok kialakulásában (s ez sem történt egy nap alatt) a SAP-nak jókora szerepe volt. Mindemellett, hogy az évszázados fennállása alatt természetesen a SAP is sokat változott, Englund a megfelelő büszkeséggel húzza alá, hogy ő a maga részéről a százéves történet egészével azonosulni tud, azt „vállalja".

S ez a mondat távolról sem valamiféle ünnepélyes semmitmondás jegyében fogant. Két szempontból sem. Englund — miközben maga is hangsúlyozta ezt a lassú előrehaladást — egyben azt is aláhúzta, hogy az előrehaladás állandó volt és tervszerű. Másfelől pedig azt is, hogy a SAP történetében is voltak a múltban is (s akadnak a jelenben is), akik a SAP-ot is le akarták/akarják téríteni egyfajta liberális irányba. A párttagság többsége azonban ezt elhárította — és elhárítja. (Oly mértékben így van ez, hogy mint ismeretes, a SAP megint saját zászlaja alatt ment a választási

harcba 2002 szeptemberében is. Vállalta a régóta „svéd modellként" ismeretes programot: a magas adózást és a szociális gondoskodó állam tézisét. S ennek a jegyében győztek!) Englund ezt a későbbi sikert mintegy előrevetítve tekinti át a SAP több mint évszázados történetét.

Így találkozhatunk Englund szövegében olyan „kihívó" sorokkal, hogy „egyesek szerint ma ez a párt teljesen más, mint születésekor volt, mások viszont hangsúlyozzák, hogy noha a párt természetesen alkalmazkodott az idők változásához, hiszen mindig is reformista párt volt, ámde lényegében ugyanaz a párt, amely annak idején volt" (8–9. o.). Ennek a hangsúlyozott mondatnak pedig nyilvánvaló az éle a 2000-es évek elején.

Englund történetileg és a jelenre lefordítva is érvényesnek ítéli a SAP-nak azt a gyakorlatát, hogy mindig is a legszorosabban együttműködött a szakszervezetekkel — a modern demokrácia kialakításában is. Különben is óv attól, hogy a demokrácia tekintetében valamiféle „kész", „gyors" és „könnyű" demokrácia-recepteket fogadjanak el. A demokrácia kiszélesítése is állandó, folyamatos „és lassú" folyamatnak tekintendő.

Englund a 20. sz. első évtizedeinek történetét úgy foglalta össze, hogy Svédországban az ipari társadalom „munkásosztálya meg akarta változtatni a társadalom struktúráját és a szociáldemokráciát és a demokráciát, hogy felszámolják a szegénységet". (X. 12. o.) S persze, hogy a társadalom szerkezete valóban megváltozott, amivel a szerző tökéletesen tisztában van, hozzá is tette, hogy maga a feladat is ezzel együtt részben módosult, de ugyanakkor, alapjában véve nem. Miként Englund hangsúlyozza, a SAP az 1920-as évektől vallotta azt az értelmezést, hogy az ország „a nép otthona" legyen - s ennek elérése mind a mai napig cél, s nem az elért „Kánaán".

Englund megjegyezte: ez a kötet tulajdonképpen a SAP 100. születésnapjára készült, s mindenki tudja, hogy az ilyen ünnepélyes megemlékezéskor az emberek általában hajlamosak arra, hogy túl hízelgő módon emlékezzenek meg az egykori újszülöttről, adott esetben pártról. Englund viszont aláhúzza: „ennek a könyvnek azonban az volt a szándéka, hogy kritikus át- és kitekintést nyújtson". S a szerkesztők ebben a szellemben is kérték fel az egyes közreműködőket.

A közreműködők pedig a következők voltak: Vily Bergström, a svéd központi, állami bank alelnöke, aki „A Svéd Szociáldemokrata Párt a kormányon" címen írta meg tanulmányát. Alf Johansson, a Söderström Egyetem professzora, aki a SAP gyakorlati külpolitikájáról adott képet. A kis kötetben még két történész professzor írása került közlésre, s mindkét tanulmány kifejezetten a SAP elmúlt évtizedekben felmutatott politikai gyakorlatát elemzi.

Aligha véletlen, hogy V. Bergström másként „indította" áttekintését, mint Englund. Bergström is mindjárt első soraiban megállapította, hogy a svéd párt „soha nem volt radikális programjában" és mindig mozgékony reformista párt volt a gyakorlatban. (17. o.) Ám ennek bizonyos fokig ellentmond (de az akkori nemzetközi szociáldemokrata felfogásnak nagyon megfelelően), hogy az 1920-as pártprogram az összes iparág és kereskedelem (trade) államosítását (nationalisation) és nem társadalmasítását, szocializálását tűzte ki célul. Bergström hozzáfűzte: ez a program azután egészen az 1940-es évek közepéig életben maradt. (Hozzátehetem: ez a korszakhatár sem volt svéd sajátosság.)

Történetileg feltétlenül érdekesek Bergströmnek azon sorai, amelyek 1917-re vonatkoznak és a zaklatott év svéd viszonyait idézik fel. Bergström megállapította, hogy „a svéd szociáldemokrata pártban szakadás következett be, annak alapján, hogy a SAP elutasította a forradalmi utat". Ebben a tényszerű megállapításban önmagában nem lenne sok új, az azonban már érdekesebb, hogy Bergström aláhúzza, hogy 1917-ben „a svéd proletariátus soraiban nagy volt a szegénység, éhezett, és a hangulata forradalmi volt". (17. o.)

Bergström teljes kis fejezetet szentelt az első világháború utáni éveknek, amikor Svédország valóban „forradalmi napokat" élt meg, amikor első nyomásra bekövetkeztek az alkotmányos változások, kialakultak a demokrácia feltételei — és a SAP az ország irányadó, vezető pártja lett. Ebben a közegben Bergström alaposan elemzi a SAP 1920-as államosítási programját — s persze szaktudásának megfelelően ezt ezúttal elsősorban gazdaságtörténészként teszi meg.

Bergström természetesen nagy figyelmet fordított az 1930-as évekre, amikor a „svéd modell" kialakult és nagy hatást gyakorolt egész Európa munkásmozgalmára. Bergström is kulcskérdésnek tekinti, hogy ekkoriban sikerült megteremteni „a teljes foglalkoztatottságot", és ezt a SAP, amely az 1930-as években homogén, vezető erő volt — „prioritásnak is tekintette, hogy az megőrizze". Mindezt gazdasági fellendülés kísérte, és a szociális helyzet javulása, ahogy Bergström megfogalmazta „a munkaerőpiac követeléseinek fokozott kielégítése". (21. o.)

Majd következtek Bergström részéről a kritikus sorok, sőt egész alfejezet arról, hogy szerinte a SAP milyen hibákat követett el. S aligha véletlen, hogy „funkcionálisan (?)" éppen Bergström részéről hangzik el az a kritika, hogy a SAP sokszor gazdasági kérdésekbe „túlságosan ideológiku-

san" és nem „szakszerűen" nyúlt bele, illetve az, hogy nem eléggé keresett támogatást más körökben. Vagyis Bergström kétségtelenül a múltban is (és persze a jelenben is) liberális irányba mozdította volna el a párt szekérrúdját. (Hiszen erről a tendenciáról Karen Englund a maga bevezetőjében is írt.)

Ami Alf Johansson áttekintését illeti, a svéd külpolitika függetlensége jól ismert, általános megbecsülésnek is örvendett – amiben a SAP-nak mindig is elsőrendű szerepe volt (s nem csupán Olof Palme révén és idején). Talán az egyedüli kivételes korszak a kritikus 30-as évek periódusa, amikor a hitleri veszély idején a SAP is túlságosan elzárkózott a kollektív biztonsági erőfeszítések megtételétől. Ez azonban a nagyon durván felvázolt fővonal, a részleteket illetően Johanssonnak is sok mondanivalója volt, amire sajnos itt nem tudunk kitérni.

Ismeretlenebb területre kalauzol el a Söderstorm Egyetem másik történészprofesszora, Karl Molin, aki „szigorúan" és szűkebben a SAP-ról írt. Molin nem vesztegette az időt és a papírt, mindjárt első soraiban „óvott" az ideologizálástól és a párt belső fejlődését illetően a „bürokratizálástól" – majd megjegyezte, hogy őt elsősorban az a probléma foglalkoztatta, hogy mi történt akkor, amikor a pártvezetőség szembekerült saját tagságával, vagy e tagság tekintélyes részével. Molin szerint ezekben az esetekben a SAP vezetői számára is három lehetőség nyílott: az ellenzék „kidobása" (nem az udvariasabb kizárás terminológiát használta a szerző), a másik: az ellenzék megszelidítése, a harmadik: az ő álláspontjuk elfogadása. (És történész számára az izgalmak pontosan ezen a ponton kezdődnének: a konkrét helyzetek és megoldások megismerésénél. Noha Molin erre természetesen megválasztja a maga példáit, ezekre megint csak nem tudunk már kitérni.)

Végül Lars Olsson, a Malmö Egyetem történészprofesszora ismét más területre vezet el: a SAP községpolitikáját mutatja be Malmö példáján. Természetesen hosszabb történeti átfutásban, s megfelelő táblázatokkal.

Jemnitz János

Balogh Margit

MINDSZENTY JÓZSEF (1892–1975)

Élet-Kép sorozat, Elektra Kiadóház, 2002. 360 o.

A múlt századi magyar történelem érdemben aligha idézhető fel Mindszenty József esztergomi érsek sorsának érintése nélkül. Pályafutása napjainkban is kettős fénytörésben tűnik fel a régebbi, illetve a közelmúlt interpretálásai révén. Mindmáig közkézen forognak azok a munkák, melyek az ecclesia militans megkésett, de intranzigens zászlóvivőjeként — korabeli konnotációban „az egyházi reakció" élharcosaként — idézik meg a hercegprímást. Ezekből olyan közéleti személyiség portréja tűnik elő, aki pappá szentelése nyomán minden egymást követő politikai rezsimmel konfliktusba keveredett, aminek mintegy oksági végkifejlete volt, hogy a kommunista egyeduralom koncepciós elemekkel terhelt büntetőeljárás keretében börtönbe vetette. A másik megvilágítás — mely a bő évtizeddel ezelőtt megejtett magyarországi újratemetése óta gyarapszik egyre ütemesebben — a makulátlanság jegyében, glorifikálást célzóan kívánja „felülírni" a korábbi ellenségképet, közéleti tevékenységét illetően is nélkülözve bármifajta kritikai elemet.

Balogh Margit mindkét említett irányzattól elhatárolódik, s erre már a bevezetőben felkészíti olvasóját: *„Csalódni fog, aki egy hibátlan és tévedhetetlen ember portréját várja. Ám az is, aki a bigott és csökönyös főpap képének igazolását reméli. Tagadhatatlanul vitatott személyiség, de mindenki meghajlik erkölcsi példája előtt. Az igazság — mint mindig — ezúttal is végletek között van."* A szerző épp oly empatikusan mértéktartó „hőse" iránt, mint amennyire távolságtartó az említett Mindszenty-értékelések mindkét irányzatával szemben. Számos apró, de jellemző karakter-elemből, valamint fontosságuknak megfelelő arányban felelevenített karrier-mozzanatokból áll össze a főpapi portré. Közben pedig megelevednek a pályafutását „szegélyező" különböző politikai, illetve kormányzati rendszerek, a rövid huszadik század magyar köztörténetének egymást gyakorta követő fordulatai. Ha a könyv borítóján látható fényképekről az egyéniség vonásait akarjuk leolvasni, két szembetűnő tulajdonság sejlik fel. A baloldali fényképről a ridegségig szigorú, munkájában, hivatásában aszkéta főpap tekint ránk. A jobb oldali portré valamivel lágyabb arcéle a másokért is atyai felelősséggel viseltető lelkipásztort láttatja.

Az első fejezet a belletrisztikában és a szaktudományos biográfiáknál is leginkább elterjedt hagyományt követi. A családfa felrajzolása után a gyermek- és ifjúkor életsorsot meghatározó évei tárulnak fel. A falusi élet kemény hétköznapjainak szürkesége mellett felcsillannak a családot, illetve a kisközösségeket egyaránt generációról generációra éltető, szokásrendet hagyományozó mikroszociológiai érzelmek, kötődések. A szegény parasztfiú, Pehm Józsefnek édesanyjához való erős kötődése épp úgy feltárul e lapokon, mint a papi pálya irányába való tájékozódás motívumai. Kemény tanulással, ernyedetlen szorgalommal lép ki a vele együtt halmozottan hátrányos helyzetű osztályos társainak sorából, mely mögött egyaránt fellelhető az egyszerre szeretetteljes, ugyanakkor szívós anyai ösztönzés, valamint a tehetség szikráját érzékelő — s kibontakozni segítő — tanítói támogatás. Az ifjúkor már a hivatás iránti elköteleződés és az arra való felkészülés eltökéltsége jegyében telt. Ehhez szigorú feltételek közepette minden lehetőséget megadott számára és megkövetelt tőle a szombathelyi szeminárium. Itt kerít sort arra a szerző, hogy a Mindszenty politikai nézeteit meghatározó Habsburg-hűség gyökereit is feltárja: szükséges és elégséges mértékben taglalja a meggyőződéses legitimista Mikes János püspök hatását, ki az első világháború utáni „birodalomvesztés" éveiben IV. Károly ismételt — s kudarcba fulladt — trónra segítése érdekében politikai szerepet is vállalt. E fejezet magával ragadó, már-már szépirodalmi stílusa, a történések kavalkádjának sodró erejű bemutatása segíti a felnőtté váló fiatalember világnézeti formálódásának megértését-megértetését.

Az 1915-ben pappá szentelt, majd egy Vas megyei kis faluban (Felsőpaty) 1917 februárjáig kápláni feladatokat ellátó Pehm Józsefet 1919 szeptemberében püspöke Zalaegerszegre hittanárnak nevezi ki. Az 1917 februárjától 1919 szeptemberéig tartó időszak még az első nagy életszakasz, de azon belül már az első komoly szárnypróbálgatás éveit jelenti. A szervező, az újságszerkesztő, aktívan politizáló fiatal pap ekkor került először szembe a regnáló világi hatalommal. Először az 1919-es Tanácsköztársaság hatalomra jutása előtt másfél hónappal vették őrizetbe, „ellenforradalmi izgatás" vádjával. A szolgálati helyéről való kitiltással végződő meghurcoltatások a proletárdiktatúra hónapjaiban is folytatódtak.

A diktatúra bukása után térhetett vissza Zalaegerszegre. Töretlen energiával folytatja mind pásztori feladatainak végzését, mind pedig közéleti tevékenységét. Egyházszervező és evangelizációs munkáját rendre elismeri püspöke: 1921-től esperes, 1924-től pornói apát, 1937-től pápai prelátus. Következetesen képviselt legitimizmusa révén viszont visszatérően szorul elöljárója segítségére, mivel — lapkiadói tevékenysége miatt — a bethleni konszolidáció miniszterelnökségi sajtó-referatúrájával, később pedig Gömbös Gyula kormányával is visszatérően tengelyt akasztott. A harmincas években főként a keresztény szocialista párt megerősítésén munkálkodott, eközben épp úgy elutasította a jobb, mint ahogy a baloldali szélsőségek törekvéseit. Az izmosodó nyilas mozgalommal (párttal) szemben épp úgy hallatta szavát, amiképpen a magyar kormánynak a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolat-felvételét is kárhoztatta.

A harmadik fejezet a veszprémi püspöki időszakát eleveníti fel. Mindszenty József (nevét 1942-ben magyarosította) 1944 márciusától 1945 szeptemberéig töltötte be Magyarország első egyházmegyéjének főpásztori tisztét. Az időszak rövid, de annál mozgalmasabb. A hazánkon is átvonuló második világháború, a német megszállás, Szálasi hatalomátvétele, a magyar zsidók elhurcolása, majd a szovjet csapatok megszállása külön-külön is emberpróbáló, hát még ahogy történt, egymásba torkollva. Az egyházszervezés mellett az erkölcsi értékeket felmutató és védő politizálás újból szembefordítja a püspököt a hatalommal. A humánum nevében emelte fel szavát a háború ellen két püspöktársával együtt akkor, amikor Serédi Jusztinián hercegprímás — politikai megfontolásoktól vezérelve — jobbnak látta hallgatni. Miután már korábban is „szembeszállt a nyilasok diktatórikus törekvéseivel és a nácik hazai exponenseivel" — írja Balogh Margit —, Szálasi Ferenc hatalomátvétele nyomán szinte törvényszerűen következett, hogy immár a püspöki méltóság sem védte meg az újabb letartóztatástól. A szerző újabban hozzáférhetővé vált forrásokat is faggatva ad számot az őrizetbe vétel és a fogság históriájáról.

A történeti kutatások mindmáig a válaszkeresés állapotában vannak azt illetően, hogy miért éppen Mindszenty személyére esett XII. Pius pápa választása, amikor honi történelmünk egyik legzaklatottabb időszakában őt emelte az esztergomi prímási székbe. A kérdés megválaszolása a politikai összetevők számbavételén túl bizonyos „korlélektani" — divatosabban pszichohistóriai —megfontolások iránti fogékonyságot is igényel. A második világháború utáni vatikáni diplomácia piusi vonalába beleillett Mindszenty világnézete, politikai szemlélete. Ugyanakkor az új körülmények, a szovjet csapatok jelenléte, folyamatos helyzetértékelést, s annak megfelelő egyházpolitikát követelt. Noha a szerző számos mozzanatot átemel a kortárs Nagy Töhötöm jezsuita szerzetes

Mindszenty-jellemzéséből — aki a kulisszák mögötti „királycsinálók" kulcsfigurájának tartja — kiterjedt forráselemzéssel sokkal árnyaltabb, ellenpontozottabb választ nyújt a kérdésre. A minuciózus okadatolás akkor is az egyik leginkább elismerésre méltó szakmai teljesítmény, ha itt csorbát szenved az addig töretlen olvasmányosság. Ezek az oldalak fokozott koncentrálást, a szerzővel való fegyelmezett együttgondolkodást, s esetenként visszalapozást is megkívánnak az olvasótól.

A negyedik rész — címe, Az acélember — azt a Mindszentyt idézi meg, aki az idők viharában sziklaként áll a helyén, a „közjogi örvényben", ahogy Balogh Margit az 1945–1948 közötti időszakot jellemzi. Szó sincs azonban arról, hogy egy szent szobrának eufemisztikus műelemzése irányába csúszna el az eddig követett empatikus távolságtartás. Mindszenty a leírás nyomán rendre „alászáll" a hercegprímási piedesztálról, s egyre-másra esendő — de meggyőződéséből nem engedő — közszereplőként vesz részt a mind hektikusabbá váló politikai közélet mindennapjaiban. Az egyház ezeréves legitimáltságának tudatában, illetve megtörhetetlenségének hitében száll síkra akkor is, ha — modern kifejezéssel élve — „emberjogi" kérdésekről van szó, s akkor is, ha közjogi anomáliákat tapasztal. Az előbbire hozható példaként a „kollektív büntetésekkel" kapcsolatos fellépése, akár ha a magyarországi németek kitelepítése ellen, akár ha a határon túli magyarság — tudható, de szőnyeg alá seperni próbált — meghurcoltatásai ellen emelte fel szavát. Utóbbira pedig azok a lépései, melyek legalább késleltetni igyekeztek egy újabb, „színeváltó" diktatúra kiépülését. Azért csak késleltetni, s nem meggátolni tudta azt, mivel ezúttal is külső nagyhatalom támogatását tudhatták maguk mögött az egyeduralomra törők.

Ezirányú tevékenységében korántsem tudhatta maga mögött a korabeli magyar püspöki kar minden tagját. A „túlélést" csak kérlelhetetlen intranzigenciát mutatva hitte biztosíthatónak, s nem kompromisszumok kötésével. Balogh Margit Mindszenty mellé helyezi Nagy Ferenc kisgazda miniszterelnök és Czapik Gyula egri érsek alakját. Ők képviselik a rugalmasabb, alkura hajlamos politikai attitűdöt. Ezen túl is számos forrással alátámasztottan jut a szerző arra a következtetésre, hogy a szűkülő mozgástérben kiskaput keresőkre sem várt kedvezőbb végkifejlet, mint az 'aki nem hajlik az törik' álláspontot képviselőkre. A világi fél magára nézve nem tartotta kötelezőnek a politika írott-íratlan játékszabályait: rendre felrúgta az általa erővel kikényszerített megállapodásokat is (lásd Grősz érsek sorsát). A mindinkább hidegháborúba forduló nemzetközi viszonyok közepette a Magyarországot is magában foglaló kelet-közép-európai régió moszkvai beneficiummá válását a Nyugat — a Vatikánnal együtt — tudomásul vette. Némi leegyszerűsítéssel Sztálin cinikus kérdése, „hány tankja van a pápának?", illetve az arra adható válasz döntötte el: nyitva az út kommunista berendezkedés teljes körű kiépítéséhez. Ez nem tűrt semmilyen ellensúlyt, opponáló erőt. A pártok felszámolása után immár „csak" az egyházakat — ezen belül is elsősorban a katolikus egyházat — tekintették eliminálandónak. A szerző szóhasználatát kölcsönözve, ebben a közegben a kortársaknak épp oly nehéz volt eligazodniuk Mindszenty *hűség-centrikussága*, illetve Czapik Gyula egri érsek engedményekre inkább hajló, taktikusabbnak tűnő *túlélés-centrikussága* között, mint ahogy a történetíró kompetenciája is véget ér ezen útválasztások bemutatásánál. Nincs felhatalmazása arra, hogy egyik avagy másik választás fölött visszamenőlegesen ítélkezzen. Balog Margit plasztikusan mutatja be a dilemmát, de tartózkodik attól, hogy túllépje „hatáskörét". Legfeljebb kérdéseket állít, mely az utókoré, az olvasóé is. Szavai szerint: „*Az ember nem ritkán rosszul méri fel lehetőségeit, de ez csak tévedés, és nem bűn. Ha tévedtek is, attól még nem erkölcstelenség a mérlegelés, a kerülgetés, a lehetőségek közötti választás keresése. Hogy melyik út volt a helyes? A Mindszenty vezette irány eltökéltsége az utókorban is tiszteletet ébreszt, de van ebben a tiszteletben némi zavarodottság. Mert hová jutott az elvekhez való szigorú következetességgel. ... A kérdés csak az, vajon belesodorhatja egy főpap magatartásával hívei ezreit a mártíromságba.*" A „hic et nunc" szempontjai alapján hozta meg ítéletét egykoron Galilei, Husz János vagy éppen Luther Márton egyházi bírósága. Évszázadok múltán is eltérő a sorsválasztások, illetve az ítéletek utólagos értékelése.

Mindszenty bebörtönöztetése, elítélése a Rákosi-korszak egyházellenességének reprezentatív megnyilatkozása. Ezt a többi hazai egyház is megszenvedte, holott utóbbiak a kényszer-megállapodásokra hajlékonyabban próbálták meg a diktátumokat kijátszani. Balogh Margit munkájának további részei is azt bizonyítják, hogy a „jaj a legyőzöttnek" alapigazsága mindig érvényesül. A diktatúra pedig a meggyőzés vesződségét is megspórolni próbálva, csak legyőzni akart. De — a korábbi diktatórikus rezsimek megtapasztalt eljárásain okulva — Mindszentynek mintha lélektani előnye lett volna: felkészült újabb elhurcolására. Annyira, amennyire ilyesmire — a mártíromságot tudatosan vállalva — földi halandó felkészülhet. Letartóztatásának időpontját Rákosi személyesen határozta meg. 1948. december 26-án, vasárnap este jelenik meg a Décsi Gyula ezredes által vezetett különítmény. Az őrizetbe vétel ürügye közismert: „*hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló*

szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés." Az időpont megválasztása Rákosi cinizmusát, a hatalomnak mindent szabad gőgjét, s a megfélemlítés szándékát egyaránt bizonyítja. Jézus születésének, a szeretet nagy ünnepének meghitt hangulatát a döbbenet rémülete váltja fel. Előre megírt levélben tájékoztatja Grősz József kalocsai, Czapik Gyula egri érseket, Shvoy Lajos, Pétery József megyés püspököt, Drahos János érseki helytartót álláspontjáról: *„Kijelentem, hogy semmiféle vallomást világi hatóság előtt nem teszek. Ha ilyenről hallanak, Tisztelendő Testvérek, tekintsék semmisnek. Ha ilyen irányú kézírást vagy aláírást rám bizonyítanak, azt ne tekintsék hitelesnek, mert azt csak előttem ismeretlen módszerek hatására emberi testem gyöngesége íratta. ...Érseki székemről soha, semmiféle körülmények között lemondani nem fogok. ...Körleveleimből, szóban vagy írásban utasításaimból semmit visszavonni nem fogok, azokra kész vagyok bármikor véremmel pecsétet tenni."*

A diktatúra szándékainak kellő nyomatékot adtak a további letartóztatások. A Vatikán állásfoglalása egyértelmű volt. Mindszenty ügyét az egyház szabadsága súlyos megsértésének tekinti. A Rákosi-korszak politikája Moszkva szándékait reprezentálta, üzenet volt a világnak, hogy távolabbi célja a vallás és intézményeinek megszüntetése. Mindszenty bebörtönzését és az azt követő letartóztatásokat útszéli hangú sajtóhadjárat kísérte. Ezzel igyekeztek ellensúlyozni és elfedni a hívek szolidaritás-megnyilvánulásait.

Az ötödik fejezet mottója — „Megverem a pásztort és elszélednek a nyáj juhai" — tömören foglalja össze a hatalom politikai szándékait. „A vizsgálati fogság első napjai" az erőszak és az ellenszegülő akarat küzdelmében teltek el. Mindszenty nem tett semmilyen vallomást, de nem tagadja meggyőződését sem vallatói előtt, vállalja legitimista felfogását, de tagadja, hogy a köztársaság megdöntésére törekedett. Balogh Margit források alapján bizonyítja, hogy Mindszenty csupán a Vörös Hadsereg kivonulása utáni időszak államberendezkedésével kapcsolatos elképzeléseit fejtette ki, s közölte azokat barátaival, köztük Habsburg Ottóval, illetve az amerikai nagykövettel. Utóbbi nem azonosult ugyan intranzigenciájával, mégis alkalmat adott Rákosiéknak arra, hogy az amerikai diplomáciát, mint Mindszentyt háttérből mozgató felbujtót tételezzék az eljárás során. A vallatók Mindszenty kézírásának hamisításától sem riadnak vissza, hiszen mindenáron hitelesnek látszó jegyzőkönyvi dokumentumokkal akarják indokolni a letartóztatást. Ezúttal puritán, tényközlő leírás igazítja el az olvasót a „nyomozati eljárás" törvénytelenségeinek és a csúsztatásokra-ferdítésekre épülő vádirat útvesztőiben.

Magától értetődően merül fel a kérdés: mit tett a magyar katolikus egyház vezetése és a Szentszék a hercegprímás megsegítésére. A püspöki kar tárgyalni akart, de ehhez a Vatikántól várt eligazítást. A püspökök arra számítottak, hogy tárgyaló partnernek tekintik őket Rákosiék, de a hercegprímás ügyét következetesen képviselő Shvoy, Pétery és Dudás püspököt az akkori belügyminiszter — Kádár János — azzal fenyegette, hogy ellenük is bűnrészességi eljárást indítanak. A tárgyalás ugyan elkezdődött, de Czapik érsek szerint ez inkább „vesszőfutás" volt az egyház számára. A pápa levélben fejti ki állásfoglalását. A magyar püspök a híveket kitartásra, egységre buzdítja. A „keményvonalasok győzelmét jelentette ez az iránymutatás a Vatikánban. Adott pillanatban ez meghasonlást idézett elő a püspöki karban is, megbontotta az egységet. A tárgyalás félbeszakadt, a püspöki kar nem tiltakozott a prímás letartóztatása ellen. A kiegyezést kereső czapiki irányvonal megbukott."

A vallatók testi és lelki terrort alkalmaztak a hercegprímással szemben. Erről csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre, hiszen a jogi procedúráknak kifelé teljesen szabályosnak kellett lennie. A szenvedésekről csak Mindszenty visszaemlékezései, a beismerő vallomásokon szereplő aláírások grafológusi értékelései szólnak. Sikerrel építettek be mellé „téglaként" egy Jámbor József nevezetű politikai nyomozót, aki a megtört Mindszenty gyanútlanságát ügyesen kihasználva rávette a prímást, hogy levélben kérjen az Egyesült Államok követségétől segítséget a szökéshez. Újabb csapdát azzal állítottak a főpapnak, hogy Décsi Gyula, a nyomozás vezetője, rávette egy olyan beadvány, beismerő levél megfogalmazására, amelyben bejelenti az igazságügy-miniszternek, Reis Istvánnak, hogy önkritikát gyakorol, lemond hivataláról, nem akadályozza az állam és az egyház megbékélését. A levél stílusa nem Mindszentyre vall. A beadványról a püspöki kar is tudomást szerez, de nem tudja annak valódiságát eldönteni, hiszen a prímás első, korábbi nyilatkozatának egyértelműen ellentmondott ez a lépés.

A főhatalom birtokosa láthatatlanul folyamatosan jelen volt a tárgyaláson (1949. február 3–8). A procedúrát Rákosi dolgozószobájából — melyet összekötöttek a bemikrofonozott tárgyalóteremmel — közvetlenül követhette végig. A Markó utca 27. szám alatti fogházban a Mindszenty-per idején más tárgyalás nem folyt, mégis nagy számú karhatalom biztosította a helyszínt. Megszűrték a résztvevőket is. A rendezés külső feltételei a „színjátékhoz" adottak voltak. Balogh Margit meg-

próbálja megtalálni az okát az egykor oly határozott, bátor főpap megtörtségének, mivel Mindszenty a tárgyalás folyamán személyiségével, jellemével és múltjával ellentétesen viselkedett. Nem volt zavart, nem látszottak rajta annak nyomai, hogy gyógyszerek hatása alatt állt volna. Balogh Margit úgy értékeli, hogy a vallatás hónapjai alatt lassan, módszeresen törték meg az érseket testileg, lelkileg. Annyira megpuhították, hogy az egykor krisztusi elhivatottsággal a szenvedést vállaló főpap most maga ellentétébe fordult át, elfogadta és beletörődött a vádakba. A hamis látszatot erősítette az a levél, amelyet Mindszenty az ítélet után Grősz Józsefhez és Czapik Gyulához intézett, s amelyet sietve tettek közzé a sajtóban. Ebben a levélben az állam és az egyház közötti tárgyalásokat, megegyezést szorgalmazza. A hercegprímás emlékiratai szerint a levél nem eredeti megfogalmazásban került a nyilvánosságra, de ennek a tények ellentmondani látszanak. Leginkább az valószínűsíthető, hogy Mindszentyt az életfogytig szóló ítélet „mellékbüntetéseként" morálisan is le akarták járatni. Ennek csupán egyik olvasata, hogy a Szentszék számára igyekeztek „dokumentálni" a főpásztor méltatlanná válását. A másik olvasat az ítélkező hatalom görcsös erőlködése: mintha maguk sem bíztak volna abban, hogy az ítélet alapjául szolgáló vádak valóban elégségesek lennének „urbi et orbi" a prímás bűnösségének hihetővé tételére.

A harmadik rabság, ahogy a hatodik fejezet főcíme is jelzi, első része a börtönben és cellákban telik el. A szenvedések folytatódnak. Látogatókat alig fogadhat Mindszenty, csak édesanyjával folytatott beszélgetései adnak erőt a börtönviszonyok, a továbbra is folytatódó megalázások elviseléséhez. A börtönből csak allegorikus stílusban írt levelekben adhat hírt magáról Magyarország prímása. A magányosság érzését az is fokozza, hogy kintről a rácsok mögé nem jut be a hír, hogy a Mindszenty-kérdést napirenden tartják az ENSZ-ben, s a Hágai Nemzetközi Bíróság „tanácsadó vélemény" formájában állást foglalt ügyében. Juhász Vilmos, a Katolikus Szemle emigrált szerkesztőjének véleménye szerint a vatikáni körökben Mindszenty ellen az a vád, hogy politizált. A tények egymást is cáfolva bizonyítják, hogy a főpap ügyében még a magukat illetékeseknek vélők sem tudtak egyértelműen állást foglalni. Hogyne lett volna ezenközben bizonytalan és meghasonlott a magyar püspöki kar. Ilyen körülmények között születik meg 1950. augusztus 30-án az egyház és az állam közötti „megállapodás". Sztálin halála után némileg enyhült a szigor a börtönben. Mindszenty ezt kisebb jelekből érzékelte, de súlyos betegsége miatt rabkórházba került. Mikor valamennyire felerősödött, Püspökszentlászlóra, majd — a tél beállta előtt — Felsőpeténybe internálták. Nagy Imre miniszterelnöksége idején őt illetően is fontolóra vették az amnesztiát, noha ez korántsem volt egyöntetű álláspont az MDP legfelső vezetésében. A huzavonát végül Mindszenty maga segített megoldani: a felajánlott amnesztiát visszautasította. „Nem a kegyelmüket várom, hanem az igazságot", – de erre továbbra is őrizet alatt kellett várnia... A kérdést több aspektusból felvillantó szerző leírásából paradox helyzet tűnik elő. Mindszenty ismételt hajlíthatatlanságával a bármifajta engedményt mereven elutasító Rákosi álláspontját „igazolta", az immár méltányosabb bánásmódra hajlókkal szemben.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc szűkre szabatott napjaiban Mindszenty számára épp hogy epizódnyi szerep jutott. Grősz József kalocsai érsek, a püspöki kar elnökének nyilatkozata — mely 1956. október 24-én este hangzik el a Kossuth Rádióban — nyugalomra, munkára, a rend megőrzésére szólít fel, Mindszenty említésre sem kerül. Csak Virág Ferenc pécsi püspököt bátorítja fel az a pápai enciklika, amelyben XII. Pius kiáll a forradalom mellett. Az idős püspök siet pásztorlevélben szorgalmazni egyháza és Mindszenty ügyének orvoslását. Az események felgyorsulnak, Mindszenty fogva tartói döntenek a bíboros őrzésének megszüntetéséről, aki ezután a rétsági honvédség alakulatának védőőrizete mellett október 31-én a fővárosba utazik. A fogadtatás itt már a sokat szenvedett mártírnak szól. Nagy Imre közleményben szögezi le, hogy az ítélet és a fogva tartás hosszú időszaka törvénytelen volt. Megjegyzendő azonban, hogy a prímás elmondani szándékozott szózata miatt közvetett úton Wyszynski lengyel bíboroshoz fordul, hogy Mindszenty figyelmét hívja fel, tervezett beszédével a feszültségek csillapítását segítse. Az ominózus beszéd, amely később újabb igaztalan vádak forrása lesz, 1956. november 3-án hangzik el a rádióban. Balogh Margit elemzésében rávilágít arra, hogy a prímás csak az egyházi intézményeket — iskolákat, kórházakat, szociális otthonokat — követelte vissza, a földreform eltörlését nem említette. Nem volt azonban egyértelmű a bukott rendszer egyházat érintő rendelkezéseinek felszámolására vonatkozó utalás. A „bukott rendszer örökösei" kifejezésből sokan fenyegetést olvastak ki, amelyben a Nagy Imrének szóló figyelmeztetést vélték felfedezni. Később — az amerikai követségen készített feljegyzésekből — kiderült, hogy Mindszenty averziói Nagy Imrével szemben az események hatására megszűntek, s Kádárral szemben őt támogatta.

A túlerő elfojtotta a forradalmat. A restaurációtól Mindszenty nem várhatott kegyelmet. Érthető, hogy az esztergomi érsek az Egyesült Államok nagykövetségén kért menedéket. A nemzetközi helyzet most is „kényes" volt. Sajátos patthelyzet állt elő. Ennek oka, hogy a kádári restaurációhoz konszolidációra volt szükség. A nemzetközi helyzet bizonytalansága az Egyesült Államokat is óvatosságra késztette. Ebből következett, hogy Mindszenty hosszúra nyúló önkéntes, de ugyanakkor a körülmények miatt kikényszerített száműzetése addig tartott, amíg a hidegháborút követő enyhülés a 60-as években az időszakos visszaesések ellenére eléri azt a szintet, hogy a Nyugat és Kelet szembenállását okozó súlyos kérdéseket, benne a Mindszenty-kérdést diplomáciailag rendezni lehetett. A XII. Pius halála után lassan átalakuló szentszéki politika is hozzájárult, hogy a magyar állam és a Vatikán — kölcsönösen kényszeredett kompromisszumok árán — rátaláljon a főpásztor „szabadulás fejében félreállítás" modus vivendijére. A Budapest–Vatikánváros–Washington diplomáciai háromszög bő egy évtizedének fázisait a szerző — magától értetődően — jórészt a magyarországi levéltári források mozgósításával idézi fel, miközben minden lehetséges információt hasznosít Agostino Casaroli memoárjának lapjairól is. Ezzel együtt az a benyomása az olvasónak, hogy e ponton akkor nyílik majd a jelenleginél is árnyaltabb bemutatásra lehetőség, ha a szentszéki és az amerikai archívumok anyagai is hasznosulhatnak. Egyértelműnek tűnik ugyan, hogy a felek szinte kezdettől a konszenzusos megoldáskeresést tartották szem előtt, de az is látnivaló, hogy a „Mindszenty-ügy" rendezése mindegyikük számára(!) igencsak sokadrangú, s egyre-másra félretehető, „elnapolható" kérdés volt.

A száműzetés éveinek bemutatása zárja a kötetet. A hercegprímás „cím- és rangvesztve" is megtalálta egykori önmagát. 1971. október 23-tól 1975. április végéig — időarányosan — épp olyan szervezőmunkát végzett a katolikus magyar emigrációban, mint amilyet korábban plébánosként, püspökként és Magyarország hercegprímásaként könyvelhetett el. Reaktiválódott akaratereje rácáfolt a hajlott korából következtethető gyengébb teljesítőképességre. A bármikori hatalomnak soha, csak a teremtő „akaratának" adta meg magát – életének 83. évében. Tizenöt évvel később, 1990. május 11-én a Fővárosi Bíróság semmisséget mondott ki perében, boldoggá avatása most van folyamatban. Balogh Margit munkája kettős tükörben — de korántsem kettős mércével — állítja elénk az esendőségében is eltökélt embert és a meggyőződésében intranzigens, akaraterőben fogyatkozhatatlan főpásztort. Utóbbinak nem emelt mitizált szobrot, az előbbi pedig a könyörtelen hatalom közepette való megszenvedett önmegőrzés — ritka — esetét idézi. A széleskörű anyagismereten nyugvó narráció révén — szóljon az akár a karrier állomásairól, akár a karakter árnyalatairól — egyaránt eleven portrét rajzolt a szerző hőséről és a korról, melyben élt.

Bertalan Péter

FOLYÓIRATSZEMLE

Struve, Kai:

A LENGYEL PARASZTPÁRTOK ÉS A „ZSIDÓKÉRDÉS" A 19. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1939-IG

A parasztpártok a nemzeti demokratizmus és a szocializmus mellett azon politikai irányzatokhoz tartoztak a 19.századi lengyel területeken, amelyek a második köztársaság idején is fontos szerepet töltöttek be. A parasztmozgalom (ruch ludowy) alapítói azok a baloldali értelmiségiek voltak, akik meg akarták szabadítani a parasztokat a szlachta uralmától, és megfelelő képzéssel alkalmassá akarták őket tenni a lengyel nemzeti törekvések támogatására. A mozgalom másik mozgatórugója a vidéki lakosság spontán létrejött és folyamatosan növekvő politikai mobilizációja volt. A cikk szerzője a lengyel parasztpártok és a zsidók viszonyát vizsgálja, ami azért rendkívül érdekes, mivel a második köztársaságban az ukránok után a zsidók alkották a második legnagyobb etnikai kisebbséget.

A zsidók a nemesi köztársság óta fontos szerepet töltöttek be a lengyel területeken, mint a parasztok és földbirtokosok között elhelyezkedő, a gazdasági életben nélkülözhetetlen társadalmi réteg. Főleg jószágigazgatóként, bérlőként, házalóként vettek részt a vidéki települések életében, és az 1897-es népszámlálás szerint a kongresszusi Lengyelországban a zsidók 79,2%-a kereskedelmi- és bankszférában tevékenykedett. Galíciában ez az arány 88% volt, és még 1931-ben is 71%-ra tehető. A zsidóknak a falusi gazdaságban betöltött központi szerepe meghatározta viszonyukat a parasztsággal. Idegennek, tekintették őket, veszélyes népnek, akikkel szemben nem kötelező betartani a morális törvényeket, másrészt viszont mágikus képességekkel ruházták fel őket, és sok rabbi óriási tiszteletnek örvendett a falusiak körében.

A lengyel parasztmozgalom Galíciában tűnt fel először – 1893-ban egy római katolikus pap, Stanisław Stojatowski jómódú parasztokból megalapította az első parasztpártot. Később azonban az a párt töltött be fontos szerepet, amelyet 1895-ben alapítottak Stronnictwo Ludowe (SL) néven és amelyet 1903-ban Polskije Stronnictwo Ludowe-ra (PSL) kereszteltek. A PSL programja, amelynek alapját a nemzet fogalma képezte, 1896-ban jelent meg. A nemzetet „természetes szociológiai tényezőnek" tekintették és úgy gondolták, hogy magvát a parasztság, a lud alkotja. A nemzet léte a parasztságtól függ, csak a politikailag aktív parasztság állíthatja helyre Lengyelország függetlenségét. A homogén nemzetállam javára hajlandók lettek volna lemondani az etnikailag kevert területekről, így azt is keserűen állapították meg, hogy „a lengyel városok tele vannak zsidókkal, akik számára idegenek a nemzeti célok". Az asszimilációt csak egy kis, képzett csoport számára tartották kívánatosnak, tehát amíg a nemzet fogalmát megnyitották a parasztok előtt, addig kizárták belőle a más etnikumhoz tartozókat. Az 1898-as galíciai pogromot azonban elítélték.

A parasztmozgalom a parasztság gazdasági helyzetének javítását tekintette egyik legfontosabb feladatának. A válság legfőbb okaként a birtokaprózódást jelölték meg, valamint a parasztok eladósodását a zsidó üzletembereknek. A megoldást a modern agrártechnika elterjedésében, szövetkezetek alapításában és a zsidók gazdasági életből való kiszorításában látták. A zsidók szerepét a parasztoknak kellett volna átvenniük, a zsidók számára azonban nem biztosítottak semmilyen alternatívát.

A PSL programja megfelelt mind az értelmiségieknek, mind a parasztságnak, így a párt keretein belül egyfajta szövetségre léptek. A lengyel értelmiségiek programját 1903-ban foglalta össze Wystouch, amely szerint a nemzet, mint etnikai-kulturális egység, megköveteli mindazoknak a kivetését, akik nem asszimilálódtak. A zsidókat és a parasztokat gazdaságilag konkuráló csoportokként mutatja be, és a már ismerős célt jelöli ki: a zsidók kiszorítását a gazdasági életből. Az antiszemitizmus ezen fajtája nemcsak a parasztságot és az értelmiséget hozta össze egy táborba, hanem később politikai ellenfelek legyőzésére bevethető fegyverként is megjelent – ezt a párt1913-as kettészakadása után főleg a PSL Piast használta ki.

A kongresszusi Lengyelországban csak a századfordulón bontakozott ki a parasztmozgalom, nagyobb mozgásteret pedig csak az 1905/6-os forradalom után kapott. A legjelentősebb csoportosulás az egyik hetilap, a Zaranie (Hajnal) körül tömörült 1907 és 1915 között, ehhez később számos vidéki szervezet csatlakozott, így jött létre itt is a PSL (1918-tól: PSL Wyzwolenie

„Felszabadítás"), amely a nemzeti demokrácia fontos ellenzékét képezte. A Zaranie szövetkezeti kereteken nyugvó önszerveződést tekintett ideálisnak, jelszava is a „Sami sobie" (magunk magunkért) lett, amely azt jelentette, hogy a parasztoknak saját maguknak kell megreformálniuk a vidéki gazdaságot. Mivel a falusi gazdaság nagyrészt a zsidók kezében volt, ezért ez a program kimondatlanul is zsidóellenes volt. Az 1912-es dumaválasztások felerősítették a nemzeti demokraták antiszemitizmusát és erre természetesen a PSL is reagált: „O spolszczenie miast" (A városok polonizálásáról) címmel cikksorozat jelent meg a Zaranieben. Elítélték ugyan az erőszakos antiszemita megmozdulásokat, de figyelmeztették a lengyeleket a városi zsidók magas számára és ismét megjelent az a gondolat, hogy a lengyel konkurenciának ki kell szorítania a zsidókat a gazdasági életből.

A két lengyel parasztpárt zsidókkal kapcsolatos álláspontja tehát megegyezett: elítélték az erőszakot és az antiszemitizmus durva fajtáit, de célként tűzték ki a zsidók kiszorítását a lengyel gazdaságból és ezáltal egész Lengyelországból.

1918-ban, mikor Lengyelország visszanyerte függetlenségét, a két legnagyobb parasztpárt a galíciai PSL Piast és a kongresszusi lengyelországi PSL Wyzwolenie volt. A háború után felerősödött az antiszemitizmus, a zsidókat az osztozkodó nagyhatalmak szövetségesének, a negyedik nagyhatalomnak tekintették, ezenkívül őket okolták az ellátási nehézségek és a drágaság miatt. A zsidók elleni erőszak főleg a városokon söpört végig, vidéken csak Galícia középső részén volt nagyobb arányú megmozdulás 1918 novemberétől 1919 januárjáig és 1919 májusában. A forradalmi tendenciák a lengyel parasztok között is megjelentek: 1918 novemberében Eugeniusz Okón vezetésével kikiáltották a Tarnobrzegi Köztársaságot, amelynek keretein belül fosztogatásokra és zsidók elleni támadásokra is sor került.

Az 1918-ban alakult galíciai kormány élén Wincenty Witos, a PSL Piast elnöke állt, aki antiszemitizmussal akarta megvédeni az országot – a polgárháborút, a forradalmi megmozdulásokat a zsidók művének tulajdonította. A PSL Piast demokratikus úton akarta megteremteni az új Lengyelországot, a forradalmi elemek mellőzésével és ez a független Lengyelország pedig lehetőséget jelentett a zsidók kiszorítására. A forradalmi szocialista irányzat azért volt zsidóellenes, mert a földbirtokosok és a nagyhatalmak szövetségesét, a parasztság kizsákmányolóját látta bennük.

Az 1919-es szejmválasztások választási kampányában még jobban felerősödött a PSL Piast antiszemitizmusa: zsidó bolsevistáknak nevezte baloldali ellenfeleit, így próbálván őket háttérbe szorítani. Gyakran emlegettek galíciai pogromokat, de ezeket is a zsidók provokációjaként állították be. A PSL Wyzwolenie egész másként viselkedett, hiszen nyíltan tiltakozott az antiszemitizmus ellen és kerülte a bolsevizmus zsidó összeesküvésként való feltüntetését. 1919 júniusában még beadványt is intéztek a szejmhez, amelyben elítélték a pogromokat és kifejtették, hogy nem a zsidók a felelősek a fiatal állam problémáiért.

Golczewski és Doliesen szerint azért volt nagyobb Galíciában az antiszemitizmus, mert ott a zsidók nagyobb befolyást gyakoroltak a gazdaságra, az újabb kutatások azonban ezt megkérdőjelezik és inkább a két párt eltérő politikai súlyában és a baloldali értelmiséghez ill. a nemzeti demokratákhoz fűződő különböző kapcsolatukban látják a különbség okát.

A PSL Piast esetében „jobboldali antiszemitizmusról" beszélhetünk, ellenzéke a baloldali PSL Wyzwolenie is antiszemita volt, hiszen azt akarta, hogy a parasztság foglalja el a zsidók gazdasági pozícióit és, hogy a zsidók így Lengyelország elhagyására kényszerüljenek. Az ő balról jövő antiszemitizmusuk így inkább a zsidók és a földbirtokosok együttműködését hangsúlyozta. Ez az antiszemitizmus csak az 1922-es választásokon erősödött fel, akkor azonban központi helyet kapott a nemzeti demokrácia elleni támadásokban. Az 1919-es kisebbségvédelmi törvényt is kevesen kritizálták hevesebben. A zsidók és a nemzeti demokraták közös művének nevezték.

A PSL Piast antiszemitizmusa ezzel ellentétben 1919 végétől fokozatosan háttérbe szorult. Ez azzal magyarázható, hogy az új Lengyelország nem teljesítette a parasztoknak tett ígéreteket: a földreform késett, a parasztok helyzete nem javult. A PSL Piast megpróbálta egyesíteni a parasztpártokat, majd miután ez kudarcba fulladt, a parasztság legjelentősebb képviselőjeként az antiszemita szólamoktól elfordulva a tényleges problémák megoldására törekedtek. Az egyetlen kivételt Witos felhívása képezi 1920 júliusából. A Vörös Hadsereg ekkor már megközelítette Varsót, a miniszterelnök pedig a parasztok mozgósítására először kibocsátott egy rendkívül kedvező földtörvényt, majd kiáltványban fordult hozzájuk. Elítélte passzivitásukat, élesen kritizálta a rossz gazdasági körülményeket, az elmaradt reformokat és a zsidók túl nagy befolyását, így próbálván felszítani a parasztok harci kedvét. Ahogy a helyzet rosszabbá vált, úgy erősödött tovább az antiszemitizmus, így a Piast eljutott a Lengyelország elleni általános zsidó összeesküvéshez. A válság elmúltával a Piast már nem szentelt túl sok figyelmet a zsidókérdésnek, leg-

közelebb 1921 őszén került napirendre, mikor Witos kormányának távoznia kellett. Ismét a zsidókat tették felelőssé a Lengyelországban uralkodó állapotok miatt, cionista összeesküvésről beszéltek, a vádak azonban általánosságba fulladtak és nem az antiszemitizmus felerősödését, hanem inkább végét jelezték.

1923-ban a két nagy parasztpárt figyelme az etnikai kisebbségek felé fordult, és a Piast élesen támadta a PSL Wyzwoleniet a kisebbségi jogok megsértése, a fehéroroszokkal és az ukránokkal szemben tanúsított viselkedése miatt.

Hosszú tárgyalások után a PSL Piast a nemzeti demokratákkal és a kereszténydemokratákkal alakított kormányt. A kormányprogram fontos része volt „a lengyel ipar, kereskedelem támogatása, valamint a városok polonizálása" és a numerus clausus bevezetése. A koalíción belül erről a kérdésről a PSL Piast nyilatkozott legvisszafogottabban. Megkülönböztette a Lengyelország számára „hasznos és káros zsidókat", meg akarta akadályozni a bevándorlást, a nem lengyel állampolgárságú zsidókat ki akarta utasítani az országból és támadta ugyan a baloldali pártokat, de a bolsevizmust nem azonosította a zsidókkal. Az 1926-os államcsíny után ellenzékbe kerültek és azzal vádolták a kormányt, hogy túl sok engedményt tesz a kisebbségeknek, külön megemlítették, hogy a zsidók egyre szemtelenebbek, de ez ennyiben maradt, nem foglalkoztak vele többet. A Piast Wyzwolenie először lépett fel ebben az időben a zsidó polgárok egyenjogúsításáért, az antiszemitizmus tehát náluk is háttérbe szorult.

A szanációs- (Sanacja)-kormány fokozódó nyomásának hatására 1931 márciusában Stronnictwo Ludowe (SL) néven a PSL Piast vezetésével koalícióra lépett a PSL Wyzwolenie és a Kereszténydemokrata Párt. Síkra szálltak a kisebbségek egyenjogúságáért, de nem említették külön a zsidókat, kiemelték viszont, hogy a városoknak a lengyel gazdaság és kultúra központjaivá kell válniuk. A '30-as évek végén, Piłsudski halála után radikalizálódott a nemzeti demokraták antiszemitizmusa és ezt főleg hatalmuk megszilárdítására akarták felhasználni. Az SL ezzel szemben enyhébb álláspontot képviselt: nem nevezte magát antiszemitának, de úgy gondolta, hogy a zsidók további térnyerését meg kell akadályozni. 1935-ben programként is összefoglalták nézeteiket, a kérdés megoldásának a többi lengyel párthoz hasonlóan az emigrációt tartották. A szanációs-kormány ellenzékeként a '30-as évek végén felhívták a figyelmet arra, hogy nem lehet a zsidókat minden baj forrásának tekinteni és hogy a kormány még adós maradt jelentős reformokkal. Egyre élesebben tiltakoztak a kormány eszközként használt antiszemitizmusa ellen, bizonyítékul szolgál erre, hogy az 1937-es parasztfelkelés alatt nem került sor pogromokra, mindezek ellenére a zsidó pártokkal való együttműködést elutasították.

A 19.században tehát a parasztpártok céljuknak tekintették a zsidók kiszorítását a gazdasági életből, hogy helyüket a parasztok vehessék át. A mozgalom sikerét garantálta, hogy a parasztok idegennek tekintették a zsidókat és ez a gondolkodásmód összeforrt az értelmiség nemzetállam elképzeléseivel. A parasztpártok antiszemitizmusát nagyobb politikai összefüggések is befolyásolták, hiszen gyakran eszközként használták fel ellenzékükkel szemben. A második köztársaság idején tehát „jobb-" és „baloldali" antiszemitizmus egyaránt létezett, ezek azonban a '20-as évek végétől elhalványodtak. A parasztpártok egyre határozottabban tiltakoztak a kormány zsidóellenessége ellen, ez azonban nem vezetett oda, hogy kapcsolatot is kerestek volna a zsidó pártokkal.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1999. 49. évf. 12/2, 184–225. o.

P.A.

Wanatowicz, Maria Wanda:

NÉMETEK A KÖZÉLET ÁLLAMI SZEKTORÁBAN NAGY-LENGYELORSZÁGBAN, NYUGAT-POROSZORSZÁGBAN ÉS FELSŐ-SZILÉZIÁBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az első világháború után életre hívott Lengyelország legfontosabb feladatai közé tartozott a közélet kontinuitásának biztosítása az állami szektorban, a közigazgatásban és a privát szférában. A lengyel társadalom óriási nyomást gyakorolt az államra a közélet lengyelesítésének érdekében, ez azonban korántsem volt egyszerű feladat.

1919-ben különböző becslések szerint 2322000 német élt Lengyelországban, az állami szektorban foglalkoztatottak száma pedig elérte a 300000-t. Az első világháború után megkezdődött a németek kivándorlása– 480000-en hagyták el Nagy-Lengyelországot, 7000-en Nyugat-Poroszországot és 100000-en Felső-Sziléziát. Az emigránsok legnagyobb csoportját az állami közalkalmazottak alkották. Menekülésükre magyarázatul szolgálhat az idegenség érzése, a lengyel közélet kaotikus állapota, valamint az, hogy Né-

metországban több lehetőséget láttak boldogulásukra.

Annak ellenére, hogy a lengyelországi német kisebbség jogait nemzetközi törvények garantálták, az első időkben sok kérdés nyitva maradt és az 1922-es közalkalmazotti törvényig a közalkalmazottak jogállását főleg helyi rendeletek szabályozták.

További problémát jelentett a nyelvkérdés, hiszen egész Lengyelországra vonatkozóan csak 1924-ben adtak ki nyelvtörvényt. 1919-ben még szinte mindenütt együtt használták a lengyel és a német nyelvet, de a különböző területeken helyi rendeleteket adtak ki a nyelvhasználatra. Az 1924-es nyelvtörvény sem zárta le egyértelműen ezt a kérdést, Felső-Sziléziában csak 1926-ban vált a lengyel az egyetlen hivatalos nyelvvé.

A közélet lengyelesítését megnehezítette az a tény is, hogy az egykori német területeken rendkívül alacsony volt a lengyel közalkalmazottak aránya. Számukat 1923-ban 13000-re becsülték és többségük a magánszférában dolgozott, vagy szabadfoglalkozásúként tevékenykedett. Valamennyivel magasabb volt a választásos rendszerrel működő közigazgatási szervekben a lengyelek aránya, de legtöbbjük nem rendelkezett megfelelő képesítéssel.

A német hegemóniát Nagy-Lengyelországban törték meg először és a lengyel közigazgatási rendszer kiépítését is ott kezdték meg. A radikális változások az 1918/19-es felkeléssel kezdődtek. Különleges bizottságokat állítottak fel a közigazgatás személyi állományának vizsgálatára, amelyeknek minden bizonnyal az volt a célja, hogy a lehető legtöbb német dolgozót eltávolítsák és helyüket lengyelekkel töltsék be. Ez a cél kivitelezhetetlennek bizonyult, hiszen az igények jóval felülmúlták a kínálatot. Óriási mennyiségű szakképzett munkaerőre lett volna szükség és a Legfelsőbb Néptanács ezen felül még ahhoz is ragaszkodott, hogy az üres állásokat ne baloldaliak töltsék be, hanem olyanok, akik valamelyik kereszténydemokrata párthoz tartoznak. A központi kormányzat amellett foglalt állást, hogy a német hivatalnokokat mindenképp el kell küldeni és lengyeleket kell a helyükre felvenni, akkor is, ha azok nem rendelkeznek a megfelelő képesítéssel. Helyi szinten is meg akarták szüntetni a németek közéleti hegemóniáját, de mivel jobban ismerték lehetőségeiket ill. korlátaikat, ezért inkább a fokozatos leépítést javasolták. Mind a Legfelsőbb Néptanács, mind az egykori porosz területekért felelős minisztérium a közélet lengyelesítésére törekedett és ahol lehetett, ott rögtön megvalósították ezt a célt, de mindenütt igyekeztek megtartani a kontinuitást és ahol lehetetlen volt az azonnali személycsere, ott tovább dolgozhattak a német hivatalnokok. A Legfelsőbb Néptanács és később a minisztérium kezdetben tehát kénytelen volt együttműködni a németekkel, ennek érdekében garantálták biztonságukat és hangsúlyozták a német és a lengyel nép egyenjogúságát. A lengyeleket figyelmeztették, hogy a német anyanyelvűek is Lengyelország teljes jogú polgárai, a német polgárokat pedig hűségre, hivatalban maradásra szólították fel. Ezt a politikát sok kritika érte, különösen a baloldali pártok részéről, de nem szabad elfeledkezni arról, hogy ezek csak kényszerből fakadt engedmények voltak, a végső cél itt is a közélet lengyelesítése volt.

Nagy-Lengyelországban az igazságszolgáltatás területén volt legnehezebb a folyamatosság megőrzése, hisz szakképzett lengyel személyzet hiányában meg kellett tartani a németeket, akik viszont kulturális fölényüket hangoztatva tudatosan elkülönültek. Egyszerűbb volt a helyzet az iskolák esetében: elbocsátották azokat a tanárokat, akik nem beszéltek lengyelül. Hasonló módon jártak el a közigazgatásban is: rövid időn belül feloszlatták a német többségű városi- és községi tanácsokat.

A lengyel értelmiségiek aránya Nyugat-Poroszországban volt a legalacsonyabb, ezért itt még nehezebben lehetett megvalósítani a német alkalmazottak cseréjét. A kormányzat megpróbált együttműködni Németországgal és ezt megkönnyítette a helyi német lakosság is. 1919 novemberében egyezményt kötöttek, amely szerint a német hivatalnokok 1920 márciusáig, azaz Nyugat-Poroszország átadásáig helyükön maradhatnak. A határidő lejárta után legtöbben elhagyták az országot, felerősödtek ugyanis a németellenes hangok és a lengyelek továbbképzési programjának köszönhetően tömegesen bocsátották el a német hivatalnokokat. Egyedül az oktatásban maradt több száz német tanár, más területeken következesen haladtak az egységes nemzetállam megvalósítása felé.

Felső-Sziléziában 1921 októberében, a kettéosztásról hozott határozat után került középpontba a német közalkalmazottak kérdése. Rendkívüli állapotot vezettek be, hogy így garantálják a német lakosok biztonságát, hiszen a lengyelek körében egyre jobban hódított a nacionalizmus és ez nem merült ki a továbbképzési tanfolyamokban. Célként természetesen itt is a kontinuitás megőrzését és a közélet lengyelesítését jelölték meg. A legnagyobb gondot pedig szintén a megfelelő képzéssel rendelkező lengyelek hiánya jelentette, valamint az, hogy a szoros családi összefonódások miatt a nemzetiségi hovatartozást nem mindig lehetett egyértelműen

eldönteni. A Legfelsőbb Néptanács arra törekedett, hogy elkerülje az antagonisztikus állapotokat, csökkentse a lengyelek és a németek közötti ellentéteket. A német hivatalnokok folyamatos lecserélése mellett foglaltak állást és mindenképp figyelembe akarták venni a felső-sziléziai speciális viszonyokat. Meg akarták akadályozni a német hivatalnokok nagy arányú kivándorlását, ezért különböző ígéretekkel álltak elő: a lengyelekkel egyenlő jövedelem, eddigi munkaéveik elismerése, nyugdíj és egyéb szociális járadékok. A német alkalmazottak további foglalkoztatását helyi és államközi egyezmények szabályozták. A vízierőművek 1923 végéig közös lengyel-német irányítás alatt álltak, ezután azonban tisztán lengyel vállalkozásokká váltak, ahol csak lengyeleket foglalkoztattak. A felső-sziléziai vasúttal 1922-től a Vasútügyi Minisztérium foglalkozott. Kötöttek egy megállapodást a német állammal a vasúti dolgozók további alkalmazásáról, a magas beosztású hivatalnokok tiltakozása miatt azonban ezt nem lehetett megvalósítani és végül az alacsonyabb beosztású alkalmazottak maradtak csak a helyükön. Hasonló folyamatok zajlottak le a pénzügyi, az igazságszolgáltatási és az egészségügyi intézményekben is. A postahivatalokban 2000 német dolgozott, 80%-uk önként távozott, az ott maradókat pedig ellenőrizték és arra hivatkozva, hogy túl szoros kapcsolataik vannak Felső-Szilézia Németországhoz került részével, hamarosan megkezdődött tömeges elbocsátásuk.

A lengyel tanárok hiánya miatt kezdetben támogatták a német tanárok további alkalmazását, de az 1920-as évek közepére már annyira felerősödtek az oktatás lengyelesítését sürgető követelések, hogy 1926-ra már csak páran tarthatták meg állásukat.

Az elképzelések szerint a rendőrséget is a lehető legrövidebb időn belül lengyel alkalmazottakkal kellett volna feltölteni, a szakképzett munkaerő hiányában azonban ezt nem lehetett megvalósítani. 1922-ben megalakult az önálló Felső-Sziléziai Rendőrség, amelynek alkalmazottai között szép számmal voltak németek. Őket főleg a régi állományból vették át, és szakértelmük nélkülözhetetlen volt mind a munkában, mind pedig az újoncok továbbképzésében. Egyedül a rendészeten és a politikai rendőrségen követelték meg a lengyel öntudatot, 1924–25-től kezdve azonban már figyelték a német rendőrök külföldi kapcsolatait. 1928-ban a Felső-Sziléziai Rendőrség beolvadt a Lengyel Rendőrségbe, így már nem volt többé nélkülözhetetlen a német munkaerő.

A lengyelesítési törekvéseknek két törvény adott keretet Felső-Sziléziában: az egész Lengyelországra vonatkozó állami közszolgálati törvény és a sziléziai nyelvtörvény. Ezeket felhasználva itt is, mint ahogy a Németországtól megszerzett többi területen is sikerült az 1920-as évek végére megvalósítani az évtized elején kitűzött célt, vagyis a német közalkalmazottak eltávolítását.

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 1999. 48. évf. 4., 555–582. o.

P.A.

E. A. Wasson:

AZ ÚJGAZDAGOK TÉRHÓDÍTÁSA AZ ANGOL URALKODÓ OSZTÁLYBAN A KÖZÉPKORTÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

„Az angol elit mindig is arisztokratikus volt, de sohasem volt oligarchikus. Mindig kész volt befogadni olyan új tagokat, akik megfelelő időben, eszközökkel és akarattal készek voltak tenni a dolgukat, anélkül, hogy az újonnan jöttek származásának tisztaságát, vagy címerükhöz való jogukat firtatta volna." Maitlandnek ez a megállapítása, amely a modern tudományosság hajnalán született, uralkodó véleménnyé vált a későbbi társadalom- és gazdaságtörténészek körében is. Úgy vélték, hogy az angol társadalom nyitottsága és rugalmassága, — amelyet a 13. századig sikerült visszavezetniük —, az egyedülállóan stabil alkotmányos kormányzásnak, a forradalom és a háború kihívásainak is megfelelő rugalmas társadalmi szerkezetnek és azoknak a mezőgazdasági és ipari vállalkozóknak köszönhető, akik Angliát az első modern társadalom hazájává tették. De hozzájárult ehhez a képhez az is, hogy nem tudott létrejönni és felemelkedni egy olyan polgári kultúra, amely elkülönült volna az arisztokratikustól. Természetesen nem minden kutató osztotta egyértelműen ezt a nézetet, sokan próbálkoztak különféle források (adólisták, nemesi magániratok, stb.) segítségével, hogy bizonyítsák vagy éppen cáfolják az angol társadalom 'nyitottságáról' alkotott véleményt úgy, hogy több évszázadon keresztül folyamatosan vizsgálták az angol elit szociális mobilitását.

Az 1970-es években megkezdődött a Parlament Története köteteinek rendszeres kiadása. Bár ez a forrás sem tökéletes, hiszen többek között nem tartalmazza a Lordok Házának anyagát, és helyenként ki kell egészíteni üzleti könyvek, megyei krónikák, családtörténetek vizsgálatával, egyedülálló lehetőséget kínál, hogy ezt

a régi problémát (az angol elit nyitottságának kérdését) új oldalról közelítsük meg.

A szerző tanulmánya (amelynek adatbázisa 1978 angol családot ölel fel, ezekből 12783 képviselőházi tag és 2914 főrend került ki) azon a feltételezésen alapul, hogy azok a családok alkották az angol uralkodó osztályt, a társadalmi és gazdasági elitet, amelyek tagjait többször választották képviselővé, vagy elnyerték az örökletes főrendiházi tagságot. Az említett kötetek, a főnemesek jegyzékei, valamint az 1832 óta rendszeresen kiadott képviselőházi jegyzékek kitűnő forrásul szolgálnak ahhoz, hogy több évszázadon keresztül nyomon követhessük az angol elit összetételének változását.

A középkorban plebejus henteseket vagy pékeket is megválasztottak képviselőnek, de voltak közöttük ügyvédek vagy bányászok is. Azonban I. Erzsébet uralkodásától a viktoriánus kor első évtizedéig a képviselők 75%-a és a legtöbb főrendi házi tag patrícius vagy birtokos család sarja volt.

A státusz és a politikai hatalom szorosan összekapcsolódott Angliában. A hivatal elvesztése együtt járt a társadalmi lecsúszással. A státusz elit és a vagyoni elit gyakorlatilag egy és ugyanaz volt. 1881-ben Derby 15. grófja is úgy gondolta, hogy egy adott földbirtok elsődleges célja a politikai befolyás megszerzése. A birtok ára nem csupán gazdasági értékének mutatója volt, hanem annak is, hogy mekkora társadalmi és gazdasági hatalmat adott tulajdonosának.

VIII. Henrik uralkodása előtt azon családok nagy része, amelyek három vagy annál is több képviselőházi tagot adtak, városlakó volt. A 16. század folyamán azonban egyre inkább csökkent az arányuk. Ebben az időben a sikeres kereskedők jó része földvásárlásba fektette a pénzét. 1660 után így teljesen eltűntek a városi családok a parlamentből. Amíg 1386 és 1421 között két tucat nemesi származású képviselő sem volt, Erzsébet idején minden ötödik képviselőnek volt egy közeli főnemesi rokona. 1558 és 1603 között minden főnemesi családnak vagy férfiúi vagy nőágon volt rokona a képviselők között. Az 1870-es években kiadott New Domesday Book tanúsága szerint egy nagybirtokos család tagjai majdnem biztos, hogy politikailag aktív szerepet játszottak. Ugyanezt támasztja alá a nagyobb vidéki kúriákról szóló jegyzék is.

A szerző családfa-kutatásai olyan példákat tárnak elénk, amelyekben kereskedő és egyéb szakmai háttérrel rendelkező családok is bekerültek az elitbe úgy, hogy még két, sőt három generációval az első képviselő megválasztása után sem adták fel a családban az eredeti foglalkozásukat.

A 16. század előtt legtöbb esetben olyan adatokkal is rendelkezünk, amelyek segítségével megtudhatjuk, hogy a család mikor szerezte meg első birtokát, kikkel házasodtak a családtagok és milyen hivatalokat láttak el, de sokszor ismeretlen marad számunkra az út, amely a család meggazdagodásához vezetett. A vizsgált családok 42%-a földbirtokos volt, azaz az agrárszférában való meggazdagodás révén kerültek be az elitbe. Már többnyire a Tudorok trónra kerülése előtt gentryk lettek és a családok fele már 1485 előtt bekerült a parlamentbe. Az utóbbiak háromnegyede már jó fél évszázaddal korábban szerezte birtokát. A 17–18. századi angol elit nagy része ősi családokból állt. Az az elképzelés, hogy az uralkodó osztály VII. Henrik után teljesen átalakult, csak mítosz. Az ősi arisztokrata dinasztiák egy része még a 20. századot is megélte: a 14–15. században is fontos szerepet játszottak, és az idő múlásával egyre gazdagabbak és befolyásosabbak lettek. E családok neve jól ismert az angol történelmet hallgató diákok előtt is: Berkeley, Cavendish, Howard, Stanley, Talbot, stb.

A 18. századig nincs igazán különbség az elit vagyoni eredetét vizsgáló korábbi kutatási eredményekhez képest, azonban a 18. század mérföldkőnek számít az elitbe kerülés vagyoni hátterét illetően. A cikkíró véleménye szerint Stone 1970-es években végzett számításai és megállapításai felülbírálandók. A 18. században ui. a parlamenti elit mind kevésbé rekrutálódott a földbirtokos családokból (háromszor annyian kerültek be hivatali, értelmiségi vagy üzleti pályán szerzett vagyonuk révén, közülük legjelentősebb az üzleti pálya volt), ami egyben azt is jelenti, hogy nem igaz Stone tétele, amely szerint az angol elit mindinkább zártkörűvé vált.

A 16. század volt a hivatalt viselők aranykora, mivel ebben az időszakban sokan kerültek be a parlamentbe azért, mert valamilyen hivatali állást töltöttek be. Sem a Tudorok előtt, sem utánuk nem jutottak be annyian a parlamentbe az adminisztrációban szerzett pozíciójuk révén, mint ezekben az évtizedekben.

Bár voltak időszakok, amikor számos orvos, tábornok vagy püspök lett a parlament tagja, legtöbben valamilyen jogi foglalkozási háttérrel érkeztek. Az 1560-as évekig az értelmiség 90%-a ügyvéd volt és az 1580–1620 közötti évtizedeket kivéve a Restaurációig, amikor a katonatiszti réteg valamivel felülmúlta őket, változatlan maradt dominanciájuk. A történészek vitatkoznak azon, hogy a jogi pályát választók közül mennyien voltak nemesi származásúak. Néhány jelentős család egy generáció alatt jutott a jogi pálya segítségével nagy vagyonhoz és státushoz. Stone és társai a 18. század első felére

teszik a jog útján parlamentbe kerülők csúcsidőszakát, Wasson adatai azonban 1660 és 1800 között éppen egy jelentős visszaesést regisztrálnak. A következő 30 évben viszont, amikor Stone szerint ez a csoport teljesen összezsugorodik, a parlamenti taggá váló ügyvédek száma a Restauráció óta a legmagasabb számot éri el. Wasson szerint a 16. század és a 17. század első fele, de annál biztosan nem későbbi időszak az, amikor a jogi vagy hivatali pozíciók adták a parlamentbe újonnan bekerültek nagy részét. Ebből következően ez a csoport a viktoriánus kor végéig nem lehetett nagyobb 20%-nál, bármely 60 évet nézve, 30%-nál.

A 16. századtól kezdve csak a gazdasági-üzleti világban volt lehetőség arra, hogy állandóan növekvő számban legyenek olyanok, akik akkora vagyonhoz jutnak, amelyért megfelelő státust is szerezhetnek a társadalomban.

Az angol történelem folyamán a kereskedők beolvadtak a birtokos és politikai körökbe: a 12. századtól kezdve a polgárság gazdag és elökelő tagjai birtokosok lettek és az arisztokráciába emelkedtek. II. Edward uralkodásától az első világháborúig csupán az 1460–1520 közötti időszak tekinthető ebből a szempontból hanyatlásnak. Ennek oka viszont az ezekre az évtizedekre jellemző alacsony gazdasági növekedés és a népesség csökkenése volt. 1520 után egy igen erőteljes növekedésnek lehetünk tanúi mind a gazdaságban, mind ebből következően a gazdasági elitből a politikai hatalomba kerülők számában. A középkor és az első világháború között bekerült gazdasági elit egyötöde a Tudor korban jutott a parlamentbe. A gazdaság legkülönbözőbb ágazataiból kerültek ki a felemelkedő családok: ruhakészítők, fűszerkereskedők, halászok, hajóépítők, borkereskedők, kovácsok, puskaporgyártók, kocsmárosok, földbérlők, szíjgyártók, uzsorások voltak.

Wasson nemcsak Stone megállapításait vonja kétségbe, hanem a tanulmány következő részében számos történész nézetét cáfolja meg adatai segítségével. Így többek között Rubinstein, Wiener és Ingham megállapítását, amely szerint Angliában a 19. században a gazdaságot már nem az ipar, hanem a kereskedelem, a pénzügyek és a szolgáltatások uralták, mivel a parlamenti tagok nagy része is inkább ezen ágazatokból, mint az ipari rétegekből került ki. Wasson kimutatásai azonban egyértelműen bizonyítják, hogy a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején az ipari polgárság meglehetősen jelentékeny arányban képviseltette magát az üzleti körökből a politikai elitbe, a parlamentbe jutók között.

A legfontosabb nézetkülönbség a történészek között abban van, hogy mennyire volt 'nyitott' az arisztokrácia a kereskedelem révén meggazdagodottak befogadását illetően. Becket szerint a New Domesday Bookban (1870-es évek) felsorolt 700 legnagyobb földbirtokosnak mindössze 7%-a szerezhette vagyonát kereskedelemből. Stone is meglehetősen alacsonyra teszi azoknak a gazdag kereskedőknek a számát, akik földbirtokosok lettek. Szerinte az angol elit igazi története nem a föld és üzleti élet, hanem a föld és az értelmiségi foglalkozások összeolvadásának a története, ugyanúgy, ahogy ez Európa nagy részén is végbement. Stone-t 340 évet felölelő vizsgálatai vezették arra következtetésre, hogy az arisztokrácia soraiba bekerülőknek mindössze egyharmada volt üzletember. Kritikusai szerint azonban ez a 33% meglehetősen magas arány, és több mint elegendő ahhoz, hogy a tradicionális földbirtokos arisztokráciát emiatt 'nyitottnak' tarthassuk.

A szerző széleskörű adatbázisára építve joggal állapítja meg, hogy az angol uralkodó osztály állandó megújítása a vállalkozó rétegből származók rendszeres belépése által az angol történelem egyik legjellemzőbb folyamata.

The Economic History Review Vol. LI, No. 1. 1998. február, 25–48. o.

N.M.

Christian Knatz:

GYŐZELEM A LÁZADÓK ÉS REFORMEREK FÖLÖTT – AZ 1921. ÉVI KÖZÉP-NÉMET FELKKELÉS MINT A POROSZ RENDŐRSÉG ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉGE

1920 áprilisától töltötte be *Carl Severin* szociáldemokrata politikus a porosz belügyminiszteri posztot, melyet kisebb megszakításokkal egészen 1932 júliusáig tartott meg. Határozott reformelképzelésekkel lépett fel az új belügyminiszter: célja egy a köztársaság iránt lojális, azt védelmező igazi „demokratikus" rendőrség kiépítése volt, amely alapjaiban különbözött volna az addigi biztonsági szervezettől. Egy megreformált, lojális rendőrség kellő egyensúlyt biztosított volna a hadsereggel szemben. Ez utóbbit vetették be hagyományosan belpolitikai válsághelyzetek — zavargások, sztrájkok — esetén.

E célok meghirdetése közepette tört ki az un. Középnémet felkelés Szászországban. A felkelés kapcsán megtett rendőri intézkedések képezték a Severin-féle rendőrség első önálló ak-

cióját. Ugyan a felkelés nem tekinthető mérföldkőnek a weimari köztársaság rendőrségének történetében, mégis bír bizonyos jelentőséggel, hiszen ezen akciók kapcsán lángolt fel először jelentős vita a rendőrség lényegét érintő kérdésekről.

Maga a felkelés 1921 március 22-től április 1.-ig tartott, s ez idáig a német kommunista párt történetének egyik epizódjaként kapott helyet a német történetírásban. Csak az utóbbi időben — *Johannes Buder* és *Peter Leßmann* a weimari köztársaság rendőrségével foglalkozó munkáiban — helyeződött új megvilágításba a felkelés.

A felkelést közvetlenül *Otto Vorsingnak*, a szász tartomány szociáldemokrata vezetőjének egy rendelete váltotta ki, melyben a sztrájkokra, rendzavarásokra, fosztogatásokra való tekintettel tíz rendőrszázadot vezényeltetett a *Hallétól* és *Merseburgtól* nyugatra fekvő ipar- és bányavidékre. Az NKP fellegváraként számon tartott iparvidéken hamarosan — válaszul a rendeletre — március 21.-én kitört az általános sztrájk. A Reichskabinett és a porosz államminisztérium heves vita után felhatalmazta a weimari köztársaság elnökét az ugyancsak szociáldemokrata *Friedrich Ebertet* a szükségállapot kihirdetésére a szász tartományban.

Ennek megfelelően újabb rendőrszázadokat vezényeltek a területre, melyek — összesen 39 — igen hamar szétverték a szervezetlen munkáscsoportokat.

Azonban március 29.-én, az addigi „sikerek" ellenére a munkások által megszállt *Leuna-Chemie* gyárat csak szabályszerű ostrommal tudta bevenni a rendőrség. Április 1.-re a felkelő munkások utolsó csoportjait is lefegyverezték: összesen 4000 embert vett őrizetbe a rendőrség. A letartóztatottak felét rögtönítélő bíróságok ítélték börtönbüntetésre illetve nem egy esetben halálra. A halottak száma igen magas volt: 145 munkás és 32 rendőr vesztette életét a felkelésben; a sebesültek száma több százra rúgott.

Első pillantásra a rendőrség eljárásában semmi szokatlan, vagy újszerű nem tűnik fel. Csak az események részletesebb elemzésekor válik világossá, hogy mennyiben is jelentett mást az addigi rendőrségi gyakorlathoz képest a középnémet felkeléssel kapcsolatos rendőrségi eljárás.

1921 március 19.-től a rendőrségi akciókat a tartomány elnökének, rendőrségi szakemberekkel, államhivatalnokokkal és a szász ipar vezetőivel tartott tanácskozásai határozták meg. Ennek eredményeképpen adta ki *Otto Vorsing* a már említett rendeletet a tíz rendőrszázadnak a zavargások helyszínére rendeléséről. A rendőri erők felvonulása két szakaszban zajlott le. Az első szakaszban, az ún. „szénügy" fedőnevű akcióban öt rendőrszázad vonult be *Eisleben* és *Hettstedt* településekre, melyek a zavargások, illetve felkelés gócpontjainak számítottak. A második szakaszban, a „tavaszi utazás" fedőnevű akcióban, a maradék öt rendőrszázad biztonsági övezetet képezett *Halle* és *Merseburg* felé. A jelentésekből kiderül, hogy a zavargások kezdetekor, az általános sztrájkot követő egy-két napban a helyzet egyáltalán nem követelt meg ilyen nagyfokú rendőri készültséget. Ebből kitűnik, hogy ebben az esetben a rendőrségi eljárás inkább egyfajta kísérlet volt, egy új modell. Ezt támasztja alá az első szakasz jellege és lefolyása is, mely mindenben különbözött az addig ismert és bevett rendőrségi gyakorlattól.

A március 19.-ei és 22.-ei zavargások napjaiban tanúsított rendőri viselkedést a kortársak több mint furcsának írták le. A rendőrök rendkívül udvarias, barátságos, nagyon visszafogott fellépését az őket provokáló munkásokkal szemben, még a kommunista funkcionáriusok is álmélkodással fogadták és feljegyezték, hogy a rendőröket lehetetlen volt bármiféle erőszakosabb fellépésre „rábírni". *Julius Folte*, *Magdeburg* rendőrségének parancsnoka vezette ezt az akciót, aki azon kevés rendőrségi funkcionárius közé tartozott, akik nem a hadsereg kötelékéből kerültek a rendőrséghez. Az általa vezényelt osztagok előzőleg nemcsak erre a passzív, udvarias viselkedésre kaptak parancsot, hanem egy ún. „civil komisszár" is kísérte őket, akinek feladata a csapatok és a munkások közti közvetítés volt. Az eredmény, mint a kortársak reagálásából kiderült, egyértelműen pozitív volt.

Erőszakra csak akkor került sor, mikor egy *Max Hoelz* nevű rendőrtiszt parancsot adott a munkások elleni támadásra. Míg a „szénügy" akcióban a rendőrök eljárása közel állt ahhoz, amit *Severin* reformok segítségével az egész testületben elérni óhajtott, addig a második akció részét képező Leuna-gyár ostroma a régi szellemben zajlott le. Kétezer rendőr rohamozta meg a gyárat, ahol a híradásokban említett 12 000 „vörössel" szemben csak néhány munkás- csoport tartózkodott. Így ostromra, tüzérségi fegyverek bevetésére nem lett volna szükség.

Az események ismeretében egyértelművé válik, hogy a porosz rendőrségen belüli eljárások, azoknak a mikéntje, egy kritérium alapján jellemezhető. Nevezetesen az eddigi szemlélettel szemben: mennyiben militarizálódott a rendőrség a weimari köztársaságban; annak alapján kell elemezni, mennyiben felelt meg ezekben az években a rendőrség fellépése a törvényesség és az arányosság feltételének. A középnémet felkelés esetében a rendőrség eljárása egyértelműen megítélhető a fenti kritérium alapján.

A felkelés kapcsán azonban komoly vita is kibontakozott arról, hogy ilyen jellegű zavargások esetén a rendőrséget vagy inkább a hadsereget kell-e bevetni, és ha a rendőrséget, akkor milyen legyen a rendőrség eljárása ilyen esetekben?

Bár a vita éveken át húzódott, úgy tűnt, inkább a hagyományos szemléletmód nyer teret a rendőrségnél. *Severin* helyzetét az is nehezítette, hogy az elkezdett reformokat nem fejezhette be, mivel fél évvel később felmentették belügyminiszteri posztjáról. Az is egyértelművé vált, hogy a hadseregből korábban átvett, konzervatív szakembergárdát nem lehet mellőzni a rendőrségnél.

A fenti elemzés célja az volt, hogy rávilágítson a rendőrségen belüli dilemmákra, melyek a weimari köztársaság utolsó éveiben oly jellemzőek voltak a testületre. Hiába volt meg a reform iránti igény, átfogó koncepciót nem sikerült megvalósítani. Amennyiben a rendőrség 1929 és 1932 közötti rosszul sikerült bevetéseire gondolunk, mikor is a rendőrség például rendszeresen tüzet nyitott békés tüntetőkre, akkor világossá válik, mennyire nem sikerült igazi „demokratikus" rendőrséget kialakítani.

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1998. 46. évf. 1. szám, 28–39.

G.B.E.

Nicholas Doumanis:

DODEKANÉZ NOSZTALGIA MUSSOLINI URALMA IRÁNT

Nicholas Doumanis a dodekanéz lakosság körében tapasztalt, az olasz megszállás idejére vonatkozó nosztalgia hátterét vizsgálta az 1990-ben a helyi lakosok, 1995-ben pedig Sydney-ben élő emigráns dodekanézek között végzett felmérésének elemzése során. A dodekanézek az Égeitenger dél-keleti részén elterülő Rodosz, Patmósz, és Kósz szigetét is magába foglaló szigetvilág görög anyanyelvű lakói. A terület csak 1947 óta tartozik Görögországhoz, 1522 és 1912 között az oszmán törökök, 1912 és 1943 között Olaszország, 1943 és 1945 között Németország, 1945 és 1947 között pedig Nagy-Britannia fennhatósága alá tartozott. A hivatalos álláspont szerint a török, az olasz és a német megszállás időszaka egyaránt a szolgaság ideje volt. A másként vélekedők könnyen hazafiatlannak minősülhetnek. A megkérdezettek többsége mégis meglepően pozitívan értékelte az olasz megszállás éveit, és viszonylag kellemes emlékeket őrzött róla. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy a máshol klaszszikus gyarmatosítóként viselkedő, gyakorlatában a többi gyarmatosító kegyetlenkedéseihez hasonló módszereket alkalmazó olasz megszállók a dodekanézekkel kesztyűs kézzel bántak, és arra törekedtek, hogy együttműködő, és felelősségteljes gyarmatosítóknak tűnjenek. A gyarmatinál magasabb státusú terület lakosságával szemben inkább asszimilációs politikát folytattak, igaz, a lakosság erőszakos elolaszosítására törekedtek. Nem véletlen, hogy a felmérésben résztvevők többsége felemlegette a gyarmatosítottakkal való kulturális azonosulásra utaló „una faccia, una razza" (egyazon arc, egyazon faj) kifejezést.

A későbbi, német megszállás idejéhez viszonyítva, ami a félelem és hősiesség idejeként rögzült az emberek emlékezetében, az olasz periódusban viszonylag békés mederben folyt az élet. A dodekanézeknek nem kellett az életüket kockáztatniuk a szövetséges katonák bujtatásával, s nem kényszerültek arra sem, hogy az éhínség elől Törökországba meneküljenek. A közszférában dolgozók kivételével senkit sem ért hátrányos megkülönböztetés amiatt, hogy nem lépett be a Fasiszta Pártba.

1912 és 1943 között viszonylagos jólét uralkodott, amihez nagymértékben hozzájárult, hogy az olasz megszállók nagyszabású építkezésbe fogtak a szigeteken. Ezeknek a fejlesztési programoknak, amelyek keretében korszerű úthálózatot és városokat építettek fel, számos kedvező hatása volt. A Rodosz szigetén kiépített 300 mérföld hosszúságú úthálózat legalább egyharmada műút volt, amelyen húsz rendszeres buszjárat közlekedett. A II. világháború kitörésekor már 45 posta, 15 távirda, 25 mérföld hosszúságú földalatti vezeték és 213 mérföld hosszúságú kábel volt. Többek között a fehérfalú házacskákkal övezett régi, girbegurba utácskák jellemezte Portalagót is modern, kétszobás házakból álló kertvárosi jellegű várossá építették újjá. Igaz, hogy számos, az olaszok által épített létesítményt, mint pl. a repülőtereket, kommunikációs technológiát, katonai bázisokat nem használhatta a helyi lakosság, azokat a helyiek ennek ellenére közösségük szimbolikus értéknövelőjeként könyvelték el, még akkor is, ha — mint a Lerósz szigeti olasz tengeri bázis esetében — az építkezéshez jelentős magánterületeket sajátítottak ki.

A nagy építkezések biztos munkát és megélhetést biztosítottak a helyi lakosság számára, amely évtizedek múltán sem felejtette el, hogy a munkalehetőséggel nemcsak anyagilag, hanem — visszaszerzett önbecsülésük révén — pszichi-

kailag is a korábbinál kedvezőbb helyzetbe kerültek. Az Európa és a Közel-Kelet között ősidők óta megállóhelynek használt szigetek a húszas, harmincas években a nagyszabású építkezéseknek és korszerűsítésnek köszönhetően közkedvelt turista célponttá váltak. A régészeti lelőhelyekben és középkori épületekben gazdag, változatos sportolási lehetőséget kínáló, első osztályú hotelekkel ellátott szigetekre özönlő turisták által termelt haszonból pedig a sziget lakói is részesültek. A vizsgálatban résztvevők emellett külön hangsúlyozták az olasz bürokrácia hatékonyságát és az olasz hivatalnokok udvariasságát, amely utólag, a brit hivatalnokok úrhatnám modorához képest kifejezetten barátságosnak tűnt.

Az olasz diktatúra iránti nosztalgia semmiképp sem értelmezhető a diktatúrák mellett szóló érvként, de még az olasz megszállás kritika nélküli, alapjában véve pozitív értékeléseként sem. Doumanis elemzése arra világított rá, hogy a dodekanézek körében tapasztalt, az olasz megszállás ideje iránti, első hallásra meglepő nosztalgia magyarázata — a megszépítő emlékezet el nem hanyagolható torzítása mellett — elsősorban abban rejlik, hogy az emlékezők a megszállás éveit a többi megszálló viselkedésével és tevékenységével, illetve a korabeli történelmi eseményekkel hasonlították össze. Így vált a szemtanúk emlékezetében a világháború véres eseménysorával terhelt német megszállás idejével, a távolságtartó modoruk miatt ellenszenves angolok idejével összevetve az olasz periódus a béke és fejlődés évtizedeivé, amikor az olasz megszállók jól kigondolt és gondosan kivitelezett közmunka-programjaikkal és jóléti intézkedéseikkel homályosították el a diktatúra és a megszállás árnyoldalait.

History Today, Vol. 48, No. 2. (February 1998), 17–21. o.

B. K.

Dick Geary:

KI SZAVAZOTT A NÁCIKRA?

Az 1928-as Reichstag-választásokon az NSDAP (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt) még csupán a szavazatok 2,6%-át szerezte meg. Két évvel később ez a szám már 18,3%-ra nőtt. Az 1932 júliusi választásokon pedig már 37,3% volt a pártra szavazók aránya, ami 13,7 millió szavazónak felelt meg. Ezzel az NSDAP a Német Birodalom legnagyobb pártja lett. A látványos növekedés ellenére, amely hamarosan visszaesett, hiszen az októberben tartott választásokon már kétmillióval kevesebben szavaztak a pártra, a számokból az is kiderül azonban, hogy a lakosság majdnem 63%-a nem a népszerűsége csúcsán levő náci pártra szavazott, amely így nem szerezte meg a többséget a Reichstagban. Geary öt szempont — felekezeti hovatartozás, lakóhely, nem, foglalkozás és kor — szerint elemezte a szavazók pártpreferenciáját és választási szokásait.

A felekezeti nézőpontú elemzés kimutatta, hogy a protestánsok jóval nagyobb számban voksoltak az NSDAP-re, mint a katolikusok, akik inkább a Katolikus Centrumpártot (1928 11,8%, 1932 12,5%) ill. a Centrum párt bajor szárnyát, a Bajor Néppártot (1928 3%, 1932 3%) támogatták szavazataikkal. Az NSDAP-re főleg a vidéki protestánsok voksoltak. Így volt ez pl. Schleswig-Holstein térségében és Alsó-Szászországban is, ahol a Német Nemzeti Néppárttal elégedetlen parasztság számottevő része szavazott az NSDAP-re. A náci pártprogram eredetileg a városi munkásokat célozta meg, és csak 1928-ban egészült ki agrárprogrammal, többek között épp az említett területek támogatásának megszerzése érdekében.

A városokban sokkal kevesebben voltak fogékonyak a nemzetiszocialisták választási jelszavaira. A százezernél nagyobb lakosságú városokban a párt támogatása 10%-kal maradt alatta az országos átlagnak. A párt népszerűsége 1925 és 1932 között ugyan kimutathatóan megnőtt a munkások körében is, ám a pártra voksoló ipari dolgozók többségét az 5000 főnél kevesebb lakosú településekben adták. Az SPD (a szociáldemokrata párt) és a KPD (a kommunista párt) tömegbázisa a nagyvárosokra koncentrálódott. Létezett tehát egy vidéki–urbánus választóvonal, amely nem változott számottevően a tárgyalt időszakban, lévén a pártok közötti vándorlás elhanyagolható. Ami volt, az is inkább a kommunista párt irányába történt. A baloldal tömegbázisát a nagyvárosokban élő ipari munkások és a munkanélküliek alkották. 1928 és 1932 között drasztikusan megnőtt a munkanélküliek száma, amely 1932 tavaszán — az NSDAP-re leadott szavazatokhoz hasonlóan — visszaesett. A tagadhatatlan egybeesés ellenére azonban a munkanélküliségtől leginkább sújtott területeken viszonylag alacsony volt az NSDAP támogatottsága.

Általánosságban elmondható, hogy ahol a szociáldemokrata eszmeiség komoly hagyományokkal rendelkezett, és a munkások nagy része maga is a szociáldemokrata párt tagja volt, a nácik nem tudtak szavazókat elhódítani. A nemzetiszocialisták a választási sikerüket nagyrészt

annak köszönhették, hogy olyan csoportok szavazatait sikerült megszerezniük, akik a szóban forgó periódus elején tartott választásokon még passzívak voltak. 1928-ban még csak a lakosság 74,6%-a ment el szavazni, 1932 júliusában viszont már 83,4%-a vett részt a választáson.

A korábban nem szavazók megnyerésével az NSDAP komoly előnyre tett szert. Az egyik ilyen csoportot a nők alkották. A vidéken élő nők azelőtt ritkán mentek el szavazni, szavazási szokásaikban pedig többnyire férjük, apjuk, vagyis a családfő pártpreferenciáját követték. 1930-ban például a KPD-re voksolók 37%-a volt férfi és csak 29,8%-a volt nő. A baloldali pártok helyett a nők inkább az egyházakhoz közel álló pártokat részesítették előnyben. A protestáns nők előszeretettel választották a nacionalista DNVP-t (Német Nemzeti Néppárt), a katolikus nők pedig a BVP-t (Bajor Néppárt). Ezektől a pártoktól a KPD és az NSDAP is inkább csak férfiszavazókat tudott elhódítani. 1930-ig ennek ellenére a nők nem nagyon szavaztak a náci pártra, és 1932 márciusában az alkotmány által előírt elnökválasztás során is inkább Hindenburgot támogatták Hitler ellenében. Az 1932 júliusi választásokon azonban már arányaiban több nő szavazott a nemzetiszocialistákra, mint a férfi. Ekkor 6,5 millió, határozott politikai orientáció nélküli nő adta le a voksát a nácikra. A szavazatok elemzéséből kiderül, hogy a nők sokkal inkább szavaztak a nácikra, mint a baloldali pártokra.

A náciknak a nők mellett sikerült megnyerniük azokat a nyugdíjasokat és háborús veteránokat is, akik a tárgyalt időszakban szembesültek nyugdíjuk és megtakarításaik rohamos elértéktelenedésével. Sikerrel szólították meg továbbá a fiatalokat is. A hagyományos jobboldal elöregedésével szemben a nácik az ifjúság dinamikus ösztönzőjének tűntek. A fiatalos arculattal rendelkező pártban a többi párttal összehasonlítva valóban fiatalabb volt az átlagéletkor. Az 1925 és 1932 között felvett párttagok átlagéletkora 28 év volt, s ez a szám csak 1932-ben emelkedett 32 évre. Az új párttagok 47%-a volt munkás (az összlakossághoz viszonyított arányukat tekintve tehát a pártban alulreprezentáltak voltak), a fehérgallérosok aránya 20% körül mozgott, (ami magasabb volt az országos átlagnál), a független iparos és kereskedő középosztály képviselőinek aránya pedig 27% volt.

Az NSDAP minden kétséget kizáróan néppárt volt, hiszen a társadalom minden rétegében és korosztályában voltak hívei. A korábban nem szavazók közül sikerrel hódította el a többi párt elől a nőket és az időseket. Legnagyobb valószínűséggel pedig egy vidéken élő, protestáns vallású paraszt, a legkisebb valószínűséggel pedig egy nagyvárosi, katolikus munkanélküli szavazott a nácikra.

History Today, Vol. 48, No. 10. (October 1998), 8–14. o.

B. K.

A folyóiratszemlét összeállította: *Bruhács Kinga (B.K.), Gantner Brigitta Eszter (G.B.E.), Nagy Mariann (N.M.) és Papp Anita (P.A.)*

CONTENTS

STUDIES – *Péter Hámori:* The Beginnings of a Social Policy for Rural Hungary – *László Orosz: Völkisch* Historiography in the Grip of National Interests – ARTICLES – *Béla Makkai:* Self-defence or Expansion? – *László Varga E.:* The Memoirs of Leo Orłowski, Ambassador of Poland at Budapest – *István Bordás-Giesz:* 1939: Kárpátalja – *István Végső:* The Impact of Anti-Jewish Legislation on the Life of the Jewry of Kiskunhalas – OBSERVER – *Ambrus Miskolczy:* „Historical Transylvania" and the Inheritance of „State and Nation" – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Péter Hámori:* Les débuts de la politique sociale agraire en Hongrie – *László Orosz: Völkisch* historiographie dans la pince des intérets nationaux – ARTICLES – *Béla Makkai:* Auto-défense ou expansion? – *László Varge E.:* Les mémoires de Leo Orłowski, ambassadeur de Pologne a Budapest – *István Bordás-Giesz:* 1939: Kárpátalja – *István Végső:* L'influence de la législation anti-Juif sur la vie des Juifs de Kiskunhalas – OBSERVATEUR – *Ambrus Miskolczy:* „Transylvanie historique" et l'héritage d'„État et Nation" – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES ARTICLES

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház u. 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323)
Tóth Endre: Hoholt - Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez
Teke Zsuzsa: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján
Bagi Dániel: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával

E számunk munkatársai

Bertalan Péter, főiskolai docens (Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kar) — *Bordás-Giesz István,* PhD-hallgató, tanár (Pécsi Tudományegyetem) — *Bruhács Kinga,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) — *Gantner Brigitta Eszter,* PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) — *Gunst Péter,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) — *Hámori Péter,* tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Jemnitz János,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Kalakán László,* PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs (Pécsi Tudományegyetem) — *Kozári Monika,* szakreferens (MTA Doktori Tanácsa, Budapest) — *Makkai Béla,* kandidátus, egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) — *Miskolczy Ambrus,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Nagy Mariann,* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) — *Orosz László,* PhD-hallgató, egyetemi tanársegéd (Miskolci Egyetem) — *Papp Anita,* egyetemi hallgató (Pécsi Tudományegyetem) — *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Varga E. László,* középiskolai tanár (Munkácsy Mihály Műszaki Szakközépiskola, Zalaegerszeg) — *Végső István,* egyetemi hallgató (Szegedi Tudományegyetem)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

51593

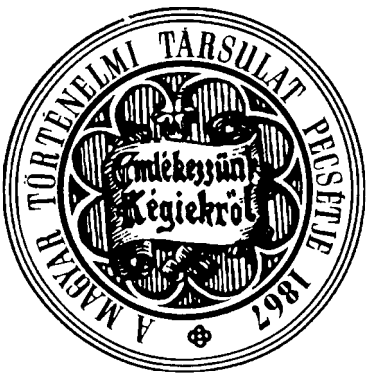
2003 A 352

2003 137. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Tóth Endre: Hoholt – Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez
Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323)
Bagi Dániel: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával
Teke Zsuzsa: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján
Szende Katalin: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő-középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen
Veszprémy László: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és Kontextus

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
137. ÉVFOLYAM 2003. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, † ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

TANULMÁNYOK

Tóth Endre: Hoholt – Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez 265
Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323) 297

KÖZLEMÉNYEK

Bagi Dániel: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával 349
Teke Zsuzsa: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján 381
Szende Katalin: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő-középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen 405

KISEBB CIKKEK

Veszprémy László: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és Kontextus 459

VITA

Balogh László: Az írott források egy régész szemével. Néhány észrevétel Révész László *Emlékezzetek utatok kezdetére...* című művéről 468
Révész László: Válasz Balogh László észrevételeire 477

TÖRTÉNETI IRODALOM

Benkő Loránd: Az Ómagyar nyelv tanúságtétele (Ism.: *Weisz Boglárka)* 489
Saint Stephen and his Country. A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary (Ism.: *Piti Ferenc*) 491
Kristó Gyula: Magyar Historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon (Ism.: *Thoroczkay Gábor*) 494
Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia Professzornő tiszteletére (Ism.: *Veszprémy László*) 499
Das Europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs (Ism.: *Veszprémy László*) 500
Friedgar Löbker: Antike Topoi in der Deutschen Philhellenenliteratur (Ism.: *Fenyő István*) 502
Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon (Ism.: *Gergely András*) 504
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből (Ism.: *Raáb Renáta*) 508

A szám szerkesztésében közreműködött: *Zsoldos Attila*

Tóth Endre

HOHOLT - HAHÓT

A jövevény nemzetségek eredetéhez

Andreae Kubinyi septuagenario

Jövevény nemzetségeink eredetéről Kézai és a 14. századi krónikakompozíció közöl nemegyszer egymásnak ellentmondó adatokat[1]. Származásukkal — Wertner Mór[2] és Karácsonyi János[3] mellett — alaposabban Mályusz Elemér[4], a német eredetűekkel egy keveset Mollay Károly foglalkozott[5]: vizsgálatuk jórészt a krónikák származásadatainak a kritikájára szorítkozik. Az ellentmondásokat vetették össze, és arra kerestek választ, hogy a közölt adatok genealógiailag igazolhatóak-e, vagy sem.

Az advena nemzetségek eredetét két úton lehet megközelíteni[6]. Az egyik a krónikák eredetközlései: a vizsgálatok e területen folytak. Hogy további kutatásra is szükség van, az a krónikaközlések ellentmondásaiból és a híres ősöktől és családoktól való koholt származásból következik. A kérdés nem úgy tehető fel, hogy két különböző eredet közül melyik tekinthető hitelesnek. Hogy a Héderek „Vildonia"-ból[7] származnak-e vagy Alemanniából? A Hahótok az orlamündi grófoktól vagy a „wircburgi" kerületből? A Rátótok ősei Apuliából vagy Casertából jöttek? Ráadásul a casertai grófoktól származnak-e? Kálmán feleségével, Roger sziciliai normann gróf lányával 1097-ben, vagy II. István feleségével, Robert capuai herceg leányával érkeztek-e? A Ratolt jellegzetes bajor név:[8] dél-itáliai használatáról a

[1] Tanulmányom a Kubinyi András 70. születésnapjára tervezett kötet számára készült.

[2] *Wertner Mór*, A Buzád-Hahót nemzetség, Turul 16, 1896 19–31, 59–65.

[3] *Karácsonyi* 1900, 566.

[4] *Mályusz* 1971, 52–83.

[5] Mollay Károly a SzN-k elterjedésével nem foglalkozott. Jellemző megjegyzése a Vecellin névvel kapcsolatban: „akinek a neve is felsőnémet eredetre (Wernher) mutat" (*Mollay* 1982, 75.). A Vecellin név ugyan kétségtelenül a Werinherből származik (*Bach* 1952, 95, 123.), ezzel a névvel azonban Koppány legyőzője származásánál semmit sem lehet kezdeni, mert a kicsinyítő képzős Wezil, Wecellinus, Wezellinus, Wezilo, Wezelo, Wizilinus, Witzel stb. SzN változatai éppen a 10. századra végére váltak önállóvá (lásd a Carinthiai okl., a regensburgi, passaui, freisingi tradíciók indexköteteit, továbbá: Werher=Wezelin mainzi érsek 1084–1088, *Hauck Albert:* Kirchengeschichte Deutschlands, III 982.; Werinhar=Wezel magdeburgi érsek 1063–1078, *Hauck*, III 1007.) és az eredet keresésénél a név elterjedési területét kell megállapítani.

[6] A Hohold névre és behatárolt elterjedésére a karoling Pannonia története szempontjából fontos tradiciókiadások átnézése után figyeltem fel. A római császárkori személynévkutatás névföldrajzi eredményeit figyelembe véve kíséreltem meg eredményre jutni.

[7] A vildoni származást kizárta: *Dopsch, H.*, Die Hengstburg, Wildon und die Herkunft der Grafen von Güssing, in: Die Güssinger (Wissenschaftlicher Arbeiten aus dem Burgenland 79, 1989, 185-).

[8] Nem lehetetlen, hogy az olasz származtatás alapja Ákos mester és Kézai számára — mindketten dél-itáliai követségben jártak (*Mályusz* 1971, 26.-; *Szücs*, 1973, 829–873) — a Rátót nemzetségben a 13. sz. második felében feltűnő (*Karácsonyi* 1900, 921.) Oliver név volt, amelyet Dél-Itáli-

kutatók nem közöltek adatokat. Ha kétséges, hogy We(n)cellin a Jákok vagy a Rádok őse volt,[9] ha Keled fiait Kézai a hersfeldi, a krónikakompozíció a herfordi,[10] Mügeln Henrik pedig a Helfenstein grófoktól eredezteti, akkor milyen érvek sorakoztathatók fel, hogy akár az egyik, akár a másik eredetet tartsuk hitelesnek? Hersfeldi grófok nem léteztek; Hersfeld a Száli dinasztia idején a három legelőkelőbb birodalmi apátság egyike volt Corvey és Fulda mellett.[11] Herford II. Konrád császár uralkodásától kezdve Corvey alá rendelt női kolostor volt szász földön:[12] grófjai annak sem voltak. Mügeln lehetségesen éppen ezért keresett elfogadhatóbb családot, amelyet a Helfenstein grófokban talált meg: azok legalább valóban éltek.[13] Tehát a legkevésbé sem bizonyos, hogy ha a krónikakompozíció közlése tévesnek bizonyul, akkor Kézaiét feltétlenül hitelesnek kell elfogadni, vagy fordítva. Nemkülönben egybehangzó állításuk is kétséges lehet. Semmi olyan bizonyíték nem jött szóba, amely az eredetről szóló tudósításokat hitelesítené. Ezek a származásadatok azonban — amelyek között természetesen hiteles is *lehet* — legalább annyi figyelmet érdemelnek, mint a tényleges eredet. A szerzők honnan vették ezeket az adatokat, milyen ismeretek alapján vélték, milyen módon jutottak ilyen következtetésre?

Mivel az Árpád-korra vonatkozó hazai források nem gyarapodnak, az advenák eredetvizsgálatához más forrásokat és másféle módszert kell keresni. Ilyen lehet a személyneveik vizsgálata. Az advena- és más nemzetségek névadásában olyan ónémet személynevek jelennek meg a 13. századi oklevelekben, amelyek ritkaságuk miatt alkalmasak lehetnek arra, hogy a névadási területük felderítésével segítsék elő az eredet meghatározását.Az egyelemű személynevek vizsgálata

ában talán az előkelők között is megtaláltak. (*Korompay* 1978, 36. Dél-Itáliában valóban talált Oliver nevet.) E név itáliai használatával azonban nem lehet a nemzetség itáliai eredetét bizonyítani, amire Korompay Klára gondolt, hanem legfeljebb Ákos mester gondolkozásmódjára lehet következtetni. Az Oliver — hazai előfordulásait éppen Korompay gyűjtötte össze — korábban is előfordul Magyarországon, tehát nem kell Dél-Itáliából eredeztetni. Ez annál inkább lehetséges akkor, ha Ákos mester kortársa, IV. Béla uralkodásának második felében a királynői udvarmester, Olivér valóban a Rátót nemzetséghez tartozott. Erre gondolt *Wertner Mór* (Megjegyzések a „Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig" Turul 21, 1903, 130). Továbbá: szemben az oklevelekben olvasható nemzetség-megnevezéssel, a Rátót-tal, sem Kézai, sem a Krónikakompozíció nem Ratold, hanem *Oliver generatio*járól beszél. Ez utal arra, hogy milyen alapon vélték felfedezni az eredetet. A nemzetség dél-itáliai származása mellett a Ratold névvel kellene érvelni; különös lenne azonban, ha a Ratold alak előfordulna; legfeljebb a Ratuald/Rotuald-ról lehet szó.

[9] *Csóka Lajos*, A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon Bp. 1967, 240.

[10] A névvariánsok: *Herfold*, *Herfold* V4

[11] A Simon-Judás (majd később Wigbert is) birodalmi apátság alapítása a 8. századba nyúlik vissza; a vogt-jogokat a thüringiai tartománygrófok gyakorolták. *Struve, T.*, LexMitt IV 2137–8.; *Vogtherr, Th.*, Die Reichsklöster Corvey, Fulda und Hersfeld, in: Die Salier und das Reich Bd. 2. Die Reichskirche in der Salierzeit (hrsg. von St. Weinfurter), Sigmaringen 1992, 429.

[12] *Fahlbusch*, F. B., Herford, LexMitt IV 2152–2153.; *Lobedey, Uwe*, Zur archäologischen Erforschung westfälischer Frauenklöster des 9. Jahrhunderts, Frühmittelalterliche Studien (a továbbiakban FMSt) 4, 1970, 335.

[13] Mügeln módosításának talán az lehetett az alapja – ha még értesült róla –, hogy a Helfensteini grófok rokoni kapcsolatban kerültek a magyar Anjoukkal akkor, amikor a művet fordította (*Szovák Kornél*, Mügeln Henrik, Korai magyar történeti lexikon 470.). Az ifjabb Ulrik gróf (1361) felesége Mária boszniai hercegnő, Kotromanics Erzsébetnek, Nagy Lajos feleségének az unokatestvére volt (*I. Eberl*, Helfenstein, LexMitt IV. 2118–2119.; *Wertner Mór*, A középkori délszláv uralkodók genealógiai története, Temesvár 1891, 234. *Engel* 1976, II 97). Ulrik és Mária fia Lajos később kalocsai érsek lett, vö. *Engel* 1996, I. 65.

szerencsés esetben eredményt hozhat. Míg az általánosan elterjedt és gyakori keresztény személynevek a hazai családok és nemzetségek eredetének vizsgálatában csak korlátozott segítséget jelenthetnek, az advenák és más nemzetségek személynevei között olyanok is fellelhetők, amelyek nemcsak Magyarországon nem terjedtek el, hanem a császárságban is csak jól körülhatárolható vidéken voltak használatban. Ilyen a Buzád-Hahót nemzetségben a Hoholth/Haholth név. Az Árpád-kori személynevek esetében sem került sor összefoglaló onomasztikai vizsgálatra[14]. Erre csak az irodalmi eredetű nevek esetében indult kezdeményezés: a trójai mondakörhöz (Ehellős, Perjámos, (H)Ector, Paris?), a Nagy Sándor regényhez (Alexander, Olimpias) a Roland mondakörhöz (Roland, Arland, Loránt, Olivér, Olifant), a Tristan-mondakörhöz (Terestény, Isolda), az Artus mondakörhöz kapcsolódó neveket (Artus, Iven, Lanceret) vizsgálták.[15] Teljes gyűjtésre és értelmezésre a Roland és Oliver személynevek esetében került sor.[16] A személynevekkel, tekintettel a vezetéknevek kialakulására a középkori Magyarországon, Kubinyi András foglalkozott.[17]

A nemzetséget az oklevelekben gyakrabban Buzádnak[18] és ritkán Haholdnak[19] nevezik: Karácsonyi szerint ez a megkülönböztetés a család két ágára érvényes.[20] Kézai röviden emlékezik meg a Buzádok eredetéről: Buzad autem generatio de Mesn originem trahit, nobiles de districtu Wircburg.[21]

A Krónikakompozíció közlése részletesebb: *De generatione quidem Buzad est dicendum: huius enim generatio per regem Stephanum filium secundi Bele in Hungariam adducitur in adiutorium regis memorati. Ex comitibus enim Orlamundi sunt. Primus enim qui venit, Hadoth est vocatus, cuius filius similiter Hadolch et Arnoldus. Ex istis origo procedit Buzad bani. Hic enim Hadolch exprimi non potuit, sed paloyzando Hoholt dicitur. Generatio quidem Chaak cum aliis quisbusdam generationibus conspiraverunt contra istum regem, quas per Hoholdum et suam militiam, quam cum ipso adduxerat, dicitur contrivisse.*[22]

---

[14] Az Árpád-kori kis személynévtár (*Fejértói Katalin*, Bp. 1983) a dömösi prépostság, az aradi káptalan, a pannonhalmi és a tihanyi apátságok szolgálónépeinek, és a Váradi Registrumnak a személyneveit tartalmazza, tehát a nemzetségek személynévanyagához nem lehet használni.

[15] *Kurcz* 1988, 243-, *Korompay* 1978 a korábbi irodalommal.

[16] *Korompay* 1978.

[17] *Kubinyi A.*, Fragen der Familiennamengebung im mittelalterlichen Ungarn, in: Personnamen und Identität. Namengebung und Namengebrauch als Anzeiger individueller Bestimmung und gruppenbezogener Zuordnung. Akten der Akademie Friesach „Stadt und Kultur im Mittelalter" Friesach (Kärnten) 25, bis 29. September 1995. Grazer Wissenschaftliche Forschungen Bd. 3. Graz-Wien 1997, 345–362.

[18] Buzád nemzetség: Hazai okm. II 5=Reg. 1754, Wenzel VII 415.=Reg. 1979, CD V 636=Reg. 2215.

[19] Hahold nemzetség: Zalai Ot. II. 288 = Reg. 1993: *de genere Haholth.*

[20] *Karácsonyi* 1900, 567.

[21] SRH I 190, 5.

[22] Chron. comp. saec. XIV, SRH I 300, 9–18; „Buzád nemzetségéről egyébként azt mondhatjuk: az ő nemzetségét István király, II. Béla király fia hozta be Magyarországra a maga segítésére: az orlamündi grófok közül valók. Aki elsőként jött, azt Hadodnak hívták, fiait hasonlóképpen Hadótnak illetve Arnoldnak. Tőlük származik Buzád bán. A Hadót nevet azonban nem tudták kimondani, ezért eltorzítva Hahótnak mondták. A Csák nemzetség néhány más nemzetséggel együtt összeesküvést szőtt a király ellen, s az összeesküvőket a király — mint mondják — Hadottal és azzal a katonasággal verte le, melyet ő hozott be magával" (Bollók J. fordítása; az elírt Orleans-t Orlamündére javítottam)

Tehát a Krónikakompozíció szerint az első Hahót a 12. század közepén érkezett katonáival, amikor a fellázadt Csákokat a király leverte. Hogy ki volt ez a király, vitatott. Pauler szerint a Csákok III. István támogatására lázadtak fel IV. István (1163–1165) ellen[23]. Ebben az esetben a Hahótok IV. Istvánt támogatták volna. Karácsonyi szerint — véleményéhez Mályusz Elemér is csatlakozott — III. István (1162–1172) ellen lázadtak fel, IV. István támogatására. Ekkor viszont III. Istvánnak kellett a Hahótokat behívni. Véleményem szerint azonban a Csákok lázadásának leverése egymagában nem lehet a beköltözés ideje megállapításának biztos kiindulópontja. Inkább arról lehet szó, hogy ez volt az az ismert esemény, amikor a Hahótok — a krónikaszerzők számára megfoghatóan — először tűntek fel a magyar történelemben. A krónikákban leírt események — amennyiben hitelesek — önmagukban csak a beköltözés idejének ante quemjét jelenthetik. A tényleges időpont megállapításához más adatok is szükségesek: ez az időpont lehet azonos, vagy eltérő a krónikákban közöltektől.

A Krónikakompozició szerint „*ex comitibus enim Orlamundi*" Buzád bán nemzetsége. Kézai szerint *Buzad autem generatio de Mesn originem trahit, nobiles de districtu Wircburg* (Wurburg, Vurbirg). Karácsonyi Wircburgot a steier Marburgra (Maribor, Szlovénia) vonatkoztatta, és a környéken talált is egy Messendorf falut. Mályusz szerint „ha a Mesn-en Meissent értjük, Wurburgon pedig Wartburgot, a két 13. századi krónikásunk előadását össze lehet egyeztetni. Igaz, Wartburg nem volt az Orlamünde család birtoka, földrajzi fekvés azonban — így mondhatjuk — az összetévesztést megkönnyítette". Ezért Mályusz Buzád nemzetségét thüringiai eredetűnek tartotta[24]. Mesn kétségtelenül meisseni őrgrófság nevére emlékeztet. 10. sz.: *Misni;* 1046: *marchia Misnensis*; 968 óta őrgróf igazgatta[25]. 985-tól az Ekkehardok, 1046-tól a Weimar-Orlamünde ház, 1067–1089-ig a Brunók az őrgrófok. 1089-ban a Wettin-házbeli Eilenburgi I. Henrik beiktatásával e család kezén maradt. A weimari grófok voltak az első orlamündei grófok: Vilmos és Ottó egyúttal meisseni őrgrófok is voltak. Ottó Adelhaid nevű leányának első férjére, az Anhalt-házbeli Albrecht ballenstädti grófra szállt át a grófság, amelyet a 14. században eladtak a meissenieknek. Ezt megelőzően Meissen és Orlamünde a weimari grófok kezén tehát csak *a 11. század közepén* kapcsolódott össze.

Az Eisenach melletti Wartburg és a Rudolstadthoz közeli Orlamünde Thüringiában, a hegység ÉNy-i oldalán fekszenek (távolságuk légvonalban majdnem 90 km). Meissen azonban nem Thüringiában, hanem az Elba mellett található. Wartburg és Meissen távolsága légvonalban majd 260 km, Orlamünde és Meissen távolsága: 150 km. Wartburgot és Orlamündét tehát nem lehet Meissennel egy vidéknek tekinteni, és a két krónikás állítását a származásról földrajzilag nem lehet egyeztetni. A dinasztikus kapcsolatokat figyelembe véve azonban van megoldási lehetőség[26]. Mivel tehát a Buzád-Hahótok krónikákban közölt származáshelye bizonytalan, a személyneveket kell segítségül hívni: elterjedésük területe miként viszonyul a krónikákból ismert származáshelyekhez?

---

[23] *Pauler* 1899, I 297.
[24] *Mályusz* 1971, 81.
[25] *K. Blaschke*, LexMit VI 477.-
[26] Lásd lentebb.

A Buzád-Hahót nemzetségben (nem hagyva figyelmen kívül, hogy az első nemzedékek alig ismertek) generációkon keresztül többen német nevet viselnek[27]. Négynek Haholth a neve[28], ez vált puszta személynévként — tehát magyar földrajzi névadásra jellemző módon — helynévvé. Az Arnoldot szintén négyen viselik, a család másik ágában: a Hoholt és az Arnold tartható a német nevek közül a nemzetségre jellemző személynévnek. Egy Feldrik-et[29], egy Herbortot[30] találunk még a nemzetségben. A Her(i)bort névvel nem sokat lehet kezdeni, mert a 12. századtól a freisingi, passaui és regensburgi tradiciókban egyaránt szórványosan előfordul, ugyanígy Carinthiában is. Ezért nem valószínű, hogy ezek a személynevek a beköltözést megelőző családi névadási szokáshoz lennének köthetőek vagy jellemzőek. A Friedrich-Feldrik pedig a 12. századtól rohamosan terjedő személynév. A Buzád nevet Pauler Gyula a német Pussold, Posselt személynév változatának gondolta[31]. Noha ez a név adatolt[32], a Buzád eredetéül valószínűtlen[33]. Ugyanis a második szótag *-ót*-ra alakul, mint Hahót esetében (továbbá: Gerolt -Girót[34], Arnold-

[27] Vö. *Fügedi* 1979, (48. jegyzetet) 368.

[28] *Karácsonyi* 1900, 569.

[29] CD V:2, 299., VII: 2 89, VII:V 483–484, VIII:1 145, Hazai Ot, IV104–114., Wenzel IX 312,

[30] *Rómer Fl.*, GyTRF II 302, Zalai Ot I.72. (1546-os magyar fordítás: *Herbordus*) Hazai Ot. VI 239, Zalai I 133 (*Herbordus*)

[31] *Pauler* 1899, II 88, 503.

[32] *Förstemann, Ernst.*, Altdeutsches Namenbuch, Bonn 1900, Bd. I. 2. Aufl, 278.

[33] A számszerű összegzéséből úgy látszik, hogy Fügedi Erik sem tartotta német névnek: *Fügedi* 1979, (48, jegyzet) 368.

[34] Rejtélyesnek látszhat a Zalaszentgrót nevét adó szent kiléte. Györffy György szerint szent Gellértről van szó (MoT I 920). Ezt *Mező A.* (1996, 77.) hangtörténeti okokból tagadta. *Kiss Lajos* is a Gerold védőszentből eredeztette (Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988, 4. kiadás, Bp. 1988,797: Zalaszentgrót). Györffy nyilván nem a vértanú magyar, hanem latin nevére, a Gerardusra gondolt. Hogy a latin Gerardusból miként lett a német/magyar Gerold, azt nyelvészeinknek kell megállapítani. De hogy az lett, az kétségtelen. (*Karácsonyi* máshol arról írt, hogy a Girolt a Giraud SzN-ből származik: MNy 21, 1924, 24, amit Bárczi Géza, A magyar nyelv múltja és jelene, Budapest 1980, 181 cáfolt). Eleve vitatható egy szent Gerold tiszteletére szentelt templom, noha mint személynév használatban volt. Mező (i. m. 77) négy Geroldot is felsorol különféle szentlexikonok alapján. Máshol írtam arról (Szent Adorján és Zalavár, Sz. 1999), hogy a szentek kilétének meghatározásánál nem célszerű a szentlexikonok címszavaira támaszkodni, mert megtévesztő eredményre vezethet. A lexikonok arra törekednek, hogy az összes fellelhető, gyakran csak lokálisan vagy szűk körben tisztelt szentet is felsorolják. Ezek kultusza — mint pl. Gerold, az írországi Mayo apátjáé (732) vagy Braga érseké (1109), a franciaországi Beziers püspöké (1123) — miként juthatott volna el Magyarországra? Leginkább még a 948-ban meghalt, Einsideln környékén prépostságot alapító Gerold jöhetne szóba. Tiszteletükről a magyarországi kalendáriumok azonban nem tesznek említést. Egy szent kultuszának hazai kutatásában mégiscsak a hazai kalendáriumok, és nem a szentlexikonok a mérvadóak. *Knauz Nándor* kimutatásában (Kortan, 1876) Gerold nevű szent nem fordul elő a hazai naptárakban, ezért — más adat hiján — hazai tiszteletüket nem lehet feltételezni. Nem sorolnak fel Geroldot a több tucat trieri és környéki kalendáriumban (*Miesges, Peter*, Der Trierer Festkalender, Trier 1915;) nem szenteltek neki templomot kölni érsekségben (*Korth, Leonard*: Die Patrocinien der Kirchen und Kapellen im Erzbistum Köln, Düsseldorf 1904) a bambergi érsekségben (*Hiller, Fr.*, Die Kirchenpatrozinien des Erzbistums Bamberg, Bamberg 1931), a regensburgi püspökségben (*Lehner, J. B.*: Die mittelalterlichen Kirchen-Patrozinien, Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg, 94, 1953), tiszteletének nincs nyoma a németországi szentkultuszban sem (*Beissel, Stephan*, Die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien in Deutschland im Mittelalter, Darmstadt 1988, reprint). Az Árpád-korban az eredeti Gerhardus változott Gerold/Gerolth-ra, amelyből a Gerót, Girót, Grót névalak levezethető. Mivel a Gerhard német eredetű SzN-re változott, valószínű, hogy az átalakulás olyan környezetben ment végbe, ahol német kulturális és nyelvi hatás is érvényesült. Az általános érvek mellett bizo-

Arnót[35]). Az *l* kiesése és a magánhangzó megnyúlása törvényszerű változás[36]. Az -olt szótagban pedig az -o- magánhangzó megmaradt volna[37]. Ezek a változások a Haholt és más hasonló helynév esetében jól adatoltan csak a 14–15. században következtek be, és nem korábban (lásd lentebb, a Hoholtról írtakat). Ezért a 13. század első felében már jelentkező, mindig azonos helyesírású Buzád SzN nem keletkezhetett egy Pussoldból. Nem tudok másra gondolni, mint arra, hogy a Buzád magyar személynév: az Árpád mintájára alkotott Buzád, amely — noha ritkán — a nemzetségen kívül is adatolt[38].

A nemzetségben számosan Magyarországon gyakori keresztény nevet viselnek: Miklós (11), Mihály (4), Dénes (3), Jakab (2), János (5), István (2), Keled (2), Lőrinc, Máté, Egyed. Három testvérnek „lovagregénybeli" neve van:[39] Terestyén, Lanczeret[40] és Iven.[41] Figyelemreméltó, hogy a nem keresztény magyar nevek az Atyusz (2) és a Csák (2) egyúttal nemzetségnevek. A Keled is, ez azonban keresztény személynév;[42] az ismeretlen eredetű Panyitot egy személy képviseli.

Szerencsés helyzetben vagyunk, mert a névhasználat eredete egyes esetekben megállapítható vagy sejthető, és egyúttal rávilágít az Árpád-kori előkelők névadási szokásaira is. III. Buzád felesége az ugyancsak Zala megyei Atyusz nemzetségbeli Sal ispán lánya, Éva. Két gyermekük az anya családjának neveit

---

nyíték is van Szentgrót nevének Sanctus Gerhardus alakjára, amely a vitát eldönti. A Türje nemzetség Szentgróti ágának megnevezéséből világos, hogy a helység latin neve Sanctus Gerardus volt (1247: *Dionisius banus de Sancto Gerardo*, Zalai Ot I 18, nr.14.; *magister Philippus de Sancto Gerardo*, Zalai Ot. I. nr. 203, 291. stb., továbbá helynévként 1301: *via magna...versus sanctum Gerardum*, Zalai Ot. I. 120, nr. 87.; 1335: *Philippus de Sancto Gerardo* Zalai Ot. I. 291 nr. 203.), a település magyar neve ugyanekkor már Szentgirolt (1247: *poss. Scengerohlt*, Zalai Ot. I. 18, nr. 14, ugyanabban az oklevélben, amelyben a családot *de S. Gerardo*-nak mondják. 1247: poss. *Zent Gyrolth*, Zalai Ot I. 20, nr. 15.). Magyarországon a Szent Gellért tiszteletére szentelt templom feltétlen ritka. Mivel a helység a Türje nemzetség birtoka, feltehető, hogy a templom építése is a nemzetséghez kapcsolható: talán fogadalomból alapítottak templomot a vértanú püspök tiszteletére. A családot a türjei monostor ebédlőjének feliratán még 1741 körül is de Sancto Gerardo-nak nevezik (*Kovács* 1991, 5.): azaz pontosan ismerték, hogy a templom Gellért tiszteletére épült. Nem közömbös, hogy a türjei monostor második ismert prépostját (1256) Gellértnek hívták (*Péterfy C.*, Sacra concilia ecclaesiae, Posonii 1741, I 88, *Kovács I.* 1991 38). A templom védőszentje ma Szent Imre.

[35] 1230 *Ornolthy*, 1381,1317, 1330 *Ornolth*, később Arnóth, Borsod vm. *Csánki* I 753.

[36] A jelenségről általánosabban *Benkő Loránd*, Magyar nyelvjárástörténet. Budapest 1957. 78–79, továbbá: *Végh József*, Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése, MNy 68, 1973, 95.

[37] *Horger Antal*, Az *alszik olt*-féle hangviszonyhoz, MNy 31, 1935, 46–48.

[38] A csallóközi Karcsaiak között: 1243: *Basilleus filius Buzád* (1253-as átiratban, Wenzel II 206., az 1253-as oklevélben:; Buzád földje); 1261: *comes Buzad de Karcha* Árp.Okm. XI 523, 356.: *Buzad de Karacha*, 1260–80: *comes Buzad* (Hazai Okm. III 14,19.: 1282: *Belud filius Buzad* (MonStrig I 621., 1298: *Belud fily Buzad* (Hazai oklevéltár 164–165), vö: Bartal Béla, A Karcsayak a XIII. században, Turul 22, 1904, 162–164.; 1290: Mencseli Buza(d) comes fia Móric, Reg. 3659, 3853; 1256: Bolezlaus fia Buzad, Reg. 1103; 1272: ua. Reg. 2207; 1275: ua. Reg. 2618. 1279: Zudy-i Buzád királyi ember, Reg. 1967; 1272: Buzad tornai comes, Reg. 2161. 1260. Buzad de Sedun (Zsédeny, Vas vm. UB II. nr. 394.;1265: Buzad de Boron UB II nr. 460, stb. Helynévként (csak a puszta személynévi helynévadást tekintve): Buzád, Temes vm. *Csánki* II 31.

[39] *Wenzel* VII 447., vö. *Kurcz* 1988, 248.

[40] *Kurcz* 1988, 248. Lanceret feleségét *Karácsonyi* a Buzád nemzetségnél nem tüntette fel, csak a Tiboldoknál: a feleség Tibold nb. Budur fia Julad comes nővére volt: Hazai ot. I 92= Reg. 4131.

[41] *Wenzel* X 447.; *Korompay* 1978, 84.; *Kurcz* 1988, 248.

[42] Mindenesetre a Keled/Keléd SzN magyarázatra szorul: a latin eredeti, a Cletus ugyanis ritkán használt név.

követi[43]: Sol és Atyusz. A családok már korábban házassági kapcsolatba kerültek[44]. A 13. század első felében az Atyusz nemzetségbeli II. Atyusz fia Györgynek Hahóti Mihály leánya volt a felesége. Lehetséges-e egy még korábbi, nem adatolt házassági kapcsolat[45]? Erre azért lehet gondolni, mert Sal ispánnak Éván kívül még három lánya volt, és a másik kettő is német nevet visel: Ágnes és Helbrug (Helburg). Weniwer pedig lovagregénybeli női név lehet[46]. Sal ispán felesége tehát német eredetű leány volt, és ezért volt német nevük. A feleséget azonban a harmad-negyed íziglen vérségi rokonok közti házasság tilalma miatt a Buzádok családjában nem lehetne keresni[47]. A feleség családjára vagy nemzetségére jellemző nevek felvétele a férj családjában sem a német birodalomban, sem Magyarországon nem egyedülálló[48].

---

[43] *Karácsonyi J.* (1900, 576) és *Wertner M.* (Turul 16,1898, 28) Sol esetében ezt meg is jegyzik.

[44] A család, a rokonság névkapcsolatairól: *Pais Dezső*, Névtudományi Vizsgálatok, Budapest 1960, 99.

[45] Két család közti, visszatérő házassági kapcsolathoz vö. Fügedi 1992, 175.

[46] Miután a német névkönyvekben nem lelhető fel, *Kurcz Ágnes* Kubinyi András ötlete nyomán a Guinevraval hozta kapcsolatba.

[47] Nem biztos, hogy I. Buzád és II. Hahót testvérek voltak: ez Karácsonyi rekonstrukciója. Ha a nemzetség első hazai képviselőit egy nemzedékkel megtoldjuk, és feltételezve, hogy I. Buzád és II. Hahót nem testvérek, hanem unokatestvérek voltak (*Wertner M.*,Turul 16, 1898, 19: rokonsági fokukat nem állapítja meg), akkor Sol ispán felesége származhatott a Hahót-ágból: lehetett II. Hahót leánya. Egy ilyen házassági kapcsolatot éppen a Hahót-ág Kerka környéki (*Karácsonyi* 585.) és – az almádi alapítólevél publikálása óta tudjuk (*Szentpétery Imre*, MNY 23, 1927, 367.) – az Atyusz nemzetség ugyanott fekvő birtokai elősegítik. Az azonban bizonytalan, hogy Sal comes ágának is feküdtek-e birtokai a Kerka mentén: Salt nem tudjuk biztonsággal a saját nemzetsége családfájához illeszteni. A nemzetség genealógiájához és birtokaihoz lásd még: *Jakubovich* Emil, XII. századi oklevéltöredékek, Levéltári Közlemények 2, 1924, 155–162.

[48] Az anyai névadás alig vizsgálható, mivel a feleség adatai általában nem állnak rendelkezésre (a nőkre vonatkozó adatok kis számát Fügedi a magyar nemesi jog következményének tartja: A Szentgyörgyi Vincze család, A Veszprém megyei múzeumok közleményei 11, 1972, 261.). Anyai névadásra gyanakodhatunk akkor, amikor a családban ismeretlen, nem magyar vagy internacionális keresztény név tűnik fel. Néhány példa: a Csanád nemzetségben a Waffa név: Belenik fia Waffa comes (*Waffa, Woffa;* 1256 *Wenzel* VII 429, *Karácsonyi* 368; továbbá: *Woffa Illyese villa, que alio nomine Kwkenyer vocatur,* 1247 Wenzel VII 220; *Woffahyelesse* 1247 VII 244, 1256 VII 430, 1274: *Wafalaka,* vö. *Csánki.* Csanád vm. 862, 875). Amint *Wertner Mór* kimutatta (Újabb nemzetségi kutatások, Turul 22, 1904, 131), a Waffa, Woffa SzN-nek már korábban is elő kellett fordulni a Csanádok között, mint az a Waffa, aki 1256 előtt halt meg. Ezt a személyt Wertner a százdi monostor alapítólevelében (ca.1067. DHA I nr, 58, p. 185,25.) olvasható Wofa comesszel azonosította, akit Csanád fiának (inkább unokája lehetett) tart. Noha Csanád Ajtony egyik özvegyét vette feleségül, a fiának anyja vagy a menye német (bajor) származású lehetett. A Waffa leginkább a Wolf- kezdetű német eredetű név rövid alakjából alakult: Wolfo - Woffo (*Bach* 1952, 100); a Bachnál idézetteknél későbbi példák: *Woffo* tanú 1060. ca. 1065, MonCar Nr. 284 II, 285, 292; 1060–1070 Nr. 331.; 1048–1060, tanú TradRegensb. Widemann Nr. 518, 521, c. 1060: Nr. 552, c. 1068, Nr. 586, 612, 614,c. 1086–1090 Nr Nr. 668; 1095–1099, Nr, 696; *Woffo* merseburgi püspök 1053/54, *Hauck* A. ,i.m. III 1009; a név elterjedésére jellemző lehet, hogy a freisingi és a passaui tradíciókban nem fordul elő. Csák nb. I. Miklós (a Kisfaludy-ágból) első felesége görög volt, fiuk neve Izsák (*Karácsonyi* 1900, 317). A Győr nb. szentadorjáni Seyhan comes 1302–1318 (*Anjou* I 45, *Karácsonyi* 557) neve elüt a család többi tagjától: anyja előkelő kun lehetett; vö: 1255: *Zeyhanus...cognatus noster* (sc. IV. Béla) *dux Cumanorum* H VIII 62. V. István felesége, Erzsébet Szejhán kun fejedelem leánya lehetett: *Kristó Gy.*, Történelmi Lexikon 294.; *Engel P.*: Árpádok, Történelmi Lexikon 65.). A kun hercegről és a Szajhán személy- és helynevekről lásd még *Györffy György:* A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században, in: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György, Bp. 1953, 248–275= A magyarság keleti elemei, Bp. 1990. 281, 60. jegyzet. A SzN kognát öröklésről a bajor nemességnél: *Störmer* 1975, 57.

Feltűnő a Csák személynév. II. Buzád bán (1209–1241) leszármazottai három nemzedéken keresztül viselték a nevet, noha a SzN a Csákokon kívül más nemzetségnél nem fordul elő. Ez azután azonosítási problémákat is okozott[49]: I. Csák tárnokmester (1234–1269, Csáktornya építtetője), II. Csák orbászi főispán (1259–1275) és III. Csák (1303–1325). A Csányi család őseinél ez a rendszeres névadás nem tartható véletlennek. Kétféle magyarázat lehetséges. Egyrészt a Csák név ez esetben is házassági kapcsolatra utal: azaz Csák nembeli lány volt II. Buzád felesége. Gondolhatunk arra, hogy II. Buzád a Csák nemzetség ugodi ágából választott feleséget, amely a Nyugat-Dunántúlon volt birtokos[50]. Ezt a lehetőséget nem teszi valószínűtlenné, hogy a Csákok lázadását a Hahótok ősének segítségével verték le: az esemény legalább két generációval korábban történt. Másrészt a katonai győzelem önmagában is okozhatta a Csák SzN felvételét. Ez esetben SzN éppen a katonai sikerre utal, ami sem a német, sem a magyar személynévadás lélektanában nem egyedülálló[51].

1. A Hahót legkorábbi személynévi előfordulásai:

Hoholt(h): 1238 *Hoholto comite de Ferreo castro existente* (UB I Nr. 255, Wenzel VII 62. nr. 41. Haholt(h): 1237 *Haholth comes Castri Ferrei* (UB I Nr. 243, Wenzel VII 49. nr. 32); Hohold(h):1236 (hamis, 1256 előtt): *comes Hoholdus* (UB I Nr. 230); 1238 *Hoholdus Ferrei Castri*....comes (UB I 261, CD IV:1 140; UB I Nr. 262,); (1260) *Hohold et Dyonisius* (UB I Nr. 401, Wenzel XII 678, nr. 541); Hahold(h): 1239 *Haholdus comes Ferrei castri* (UB I Nr. 270, CD IV:1 157.); 1253 *tempore Haholdi comitis* (UB I Nr. 362, Hazai Okm VIII 57, nr. 42); 1265 Haholdus *filium Haholdi, comes Haholdus* (UB I Nr. 467, Wenzel VIII 130, nr. 91); 1269 *Haholdus comes*, néhai (UB I Nr. 522, Hazai okm. VI 156, nr. 108). A névváltozatok helyesírási jellegűek.

2. A Haholt helynévként[52] egy település esetében fordul elő. Annak a falunak a neve, ahol a nemzetség Szent Margit vértanú tiszteletére[53] szentelt monostora áll. A falu névalakja a 15. század végéig megegyezik a személynévvel: 1234 *Hoholth* (Zalai Ot. I.7.), *monasterium B. Margarethe virginis de Haholth* (Hazai ot. VII 23), 1360 (Zalai ot. I. 603), *poss. Haholth* (Uo. 566), 1416: *Hahalth* (Zsigm. Ot. V. nr. 1440), 1479 *Hahowth* (Csánki III 58: Körmendi lt. Himfyana nr. 592.; 150.): *Hahoth* (Dl 21 890), 1513 *Haholth* (Dl 32 306). Ma Hahót a Zala megyei falu neve.

A Haholth személynév nem változott, mivel a 14. században megszűnt a használata. A falunév azonban átalakult. A nyugat-dunántúli nyelvjárásban máig érvényesül hasonló helyzetben az *-l-* kiesése és az előtte álló magánhangzó megnyúlása[54]

---

[49] A Buzád nembeli és a Csák nembeli Csákok szétválasztásáról: *Tóth Melinda*, Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254) Soproni Szemle 30, 1976, 194–210.

[50] *Karácsonyi* 1900, 354.

[51] Az ún. Ansippung-ról: *Störmer* 1973, 59–60, 497.-

[52] Kérdés, hogy 1416-ban Zágráb megyei Haho (Zsigm. Ot. V. 1658) összefüggésbe hozható-e a Haholttal. Az 1299-es Hahothmunustura Szabolcs megyében (*Wenzel* V. Nr. 136, 203 és a Kovács-indexben is) sajtóhiba az Ohathmunustura helyett.

[53] Szent Margit apátságok Magyarországon: Álmos herceg alapításai Dömösön (1107 körül) és Meszesen (1106 körül); az 1219.-ben a Ják nemzetség által alapított pornói (Vas vm), továbbá a hatvani premontrei monostor 1212, Csánki III 98–99 (feltehetőleg egy korábbi Szent Margit templom mellé) stb.

[54] *Benkő Loránd*, Magyar nyelvjárástörténet, Bp. 1957, 78–79.; *Bárczi Géza:* Magyar hangtörténet, Bp. 1954, 88.

(volt-*vót*, folt - *fót*). 1301 Gymolth ma Gyimot[55] (Veszprém m.), 1234–70: Gyrolt ma Gyirót[56] (Veszprém m.), 1229: villa Gerolth[57] Girót; 1320 villa Bertholdi ma Bertót[58], Ratold - Rátót. Arnold-Arnót stb[59]. Némely esetben azonban az -l- nem esett ki[60]: 1298: Kobold[61] (a Gundobald, Gumpolt-ból), Kompolt.

A krónikakompozíció a Haholt névre különleges magyarázatot adott: szerinte az első advenát *Hadoth*-nak, a fiát Hadolcsnak hívták. Mivel a nevet nem tudták kiejteni, Haholtnak mondták. E két név a krónika kéziratokban más-más változatban maradt fenn[62]. A „Hadolch" szövegvariánsaiból kitűnik, hogy az eredeti szóalak a Hadolth volt, már csak azért is, mert a Hadolth létező német SzN. Akár a Chadolt, akár inkább Hadolt volt az eredete[63]. Freisingben a 8–9.,

---

[55] Reg. nr. 4347.

[56] *Csánki* III 232.

[57] UB I Nr. 158.

[58] Sáros m., *Csánki* I 290.

[59] Az *-l-* kiesése jórészt csak a középkor végétől mutatható ki. A történeti földrajzokban az 15. századig adatolt településnevekben a kiesés ritkán adatolt, csupán az újkori falunévben rögzül. Hasonló helyzetben az -l- betoldás is fellép a 14–15. században, ennek legismertebb példája: 1234, Miscouz, 1270 Myskoucz, stb.,1279: de gen. Myskoulch, amely az 1300-as évektől rögzült, Miskolc, Borsod vm *Csánki* I 789. -lc végződésnél: 1381: *Barathkolch*, 1481: *Brathkowcz* Zala m. *Csánki* III 39; 1381: *Jalsolch*, 1411: *Jalsocz*, Zala m. *Csánki* III 65) 1411: *Lipocz*, 1428: *Lypolch* Zala vm, *Csánki* III 79.: 1397: *Bakolcha*, 1400 *Bakocha*, ma Bakócza, Baranya vm. *Csánki* III 415.; 1228 Rahulcha, 1317: Roholcza később Rahóca, Baranya *Csánki* I 372 1343: *Eburgheuch*, 1479? *Ebergeelcz*, ma Ebergőcz, Sopron vm. *Csánki* III 606; 1313: *Sorud*, 1334: *Soruld*, 1368: *Sorud*, 1418: *Sarwld*, ma Sarród- Schrollen, *Csánki* III 628.; 1338: *Saruld*, 1438: *Saarud*, Temes vm., *Csánki* II 61; 1361: *Lypouch*, 1403: *Lypolch*, 1430 *Lypowcz*, Szerém vm., *Csánki* II 249.; 1337: *Vrbolcz*, 1343: *Orbowcz*,1386: *Orboch*, 1428: *Orbocz*, Somogy vm., *Csánki* II 633. 1281: *Myskouch*, 1320: *Miscolch*, Borsod vm., *Csánki* I.166.; 1352: *Garbolch*, Hrabóc, Sáros vm., *Csánki* I 295; 1335: *Bobad*, 1431: *Bobald*, Szatmár, *CSÁNKI* I 471; 1231: *Burulch*, 1291, *Borolch*, később Barócs, Bars vm., *Csánki* 429.; 1274: *Bolchhyda*, 1323 *Bulchyda*, később Bócs, Bihar vm., *Csánki* I 604.;1219: *Culchy*, 1301 *Kolch*, Koltpuszta, Bihar vm., *Csánki* I 635. -ld/t végződésnél: 1406 *Bakold*, 1483: *Bakold*, Ma Bakodpuszta, Fejér vm. *Csánki* III 317; 1138: *Timguldi*,1325: *Tengeld*,1444 *Tengwld*, ma Tengőd, Tolna vm. *Csánki* III 454.; 1460: *Alsó Azolth*, Aszód, Komárom vm. *Csánki* III 494.; 1225: *Zumuld*, 1235 körül *Sumuld*, 1409, *Zomold*, ma Szomod, Komárom vm. *Csánki* III 514.; 1267: *Giurmolth*, ma *Gyirmót*, Győr vm. *Csánki* III 549; 1427: *Bolcsard*, ma Bocsárd, Abauj vm. *Csánki* I 204; 1219: Folth -Fógyi /Foti telek, Heves vm. *Csánki* III 94.; 1222 Cholt, később Csót Békés vm. *Csánki* I 504. A szó belsejében: 1247, 1268, *Oucha* 1429: *Olcha*, 1460, *Olcza*, ma Ócsa puszta, Komárom vm; *Csánki* III 509; 1305: *Parboch*, 1343: *Barbulch*, Tolna vm., *Csánki* III 416; 1416: *Bwchw*, 1456: *Bulchozek*. Bodrog vm, *Csánki* III 195.; 1289: *Babocha*, 1313: *Bobolcha*, 1484: *Babocha*, Baranya vm., *Csánki* II 469.; 1348: *Babocha*, 1369; *Babolcha*, 1398; *Babocha*, 1478: *Babolcza*, ma Babocsa, Somogy vm., *Csánki* II 576;1208: Bulsou, 1211, Bulchu, ma Búcs, Esztergom vm., *Csánki* II 229.

[60] 1093: *Kapulch*, 1409 *Kapuch* 1474: *Kapwch*, ma mégis Kapolcs: Zala vm., *Csánki* III 67.; 1329. *poss. filii Kompoldi*, 1333: *Kompolthfolua*, Baranya vm., *Csánki* III 436,1277: *Geubold*, 1364: *Gybolth*, ma Gáboltó, Sáros vm., *Csánki* I 295; 1428: *Rapolth*, ma Rápolt, Szatmár vm., *Csánki* I. 483.; 1330 k. 1280 Kompold, Kompolt, Heves vm *Csánki* III 109–110; 1193 *Zold*, Fejér vm., de a 14. században már nem említik, *Csánki* II 408; 1145 *Solth*, ma Solt, Fejér vm., Kalocsától északra, *Csánki* II 437.; 1334–35, *Chold*, ma Csolt, Arad vm., *Csánki* I.174.; 1275: Thold, később is Told, Bihar vm., *Csánki* I 677.

[61] Schwartz E., A nyugatmagyarországi német helységnevek, Budapest 1933, 100, UB 1280 *Kabold*, 1302: *Kobold*, 1319: *Koboth*, 1346: Kabold, ma Kabolt - Kobersdorf, Sopron vm, *Csánki* III 586;

[62] SRH I 300, 25.

[63] 765–776: TradFreising Nr. 27, 808 uo. Nr. 284; 822 uo. Nr. 466; 830 uo. 594; 847 uo. 689. 1017: Hatholdus (Hatoldus) miles, testvére Hagerus (Röglitz. 6 km. nyugatra Schkeuditztól), Thietmar, chron. VII, 66.

Bajorországban és Carinthiában a 11–13. században[64] megtaláljuk. A freisingi traditiókban a 9. századból ismertek Hadoltok[65]. A regensburgi traditióban 975–990 körül az egyetlen Hadolt testvérével, Einolttal együtt szolganév[66]. A passaui tradítiókban nincs Hadold SzN. A Csákok legyőzésének történetét is megőrző krónikakompozícióban a nemzetség egy régebbi tagjának a neve hagyományozódott[67]?

A Haholt SzN Magyarországon csak a Buzád nemzetségben fordul elő: azaz a nemzetségre jellemző. Ez mindenesetre jelzi azt, ami az oklevéltárak és tradíciós könyvek indexeiből szembeötlik: a Haholt a birodalomban sem tartozik az elterjedt személynevek közé. Jól ismert viszont Bajorországban, elsősorban Freising környékén. Az ónémet személyneveknek abba a döntő többségébe tartozik, amelyek két névszói részből állnak[68], és általában harcias, arisztokratikus, hősi jelentésűek[69]. Az alaptípusokra (azaz a rövidítés és becézés nélküli, továbbképzett alakokon kívül) néhány példa: *arn-* (sas[70]): *Ar(n)*-fried, *Arn*-heri (*hari, heri* =Heer, Volk), *Arn*-(w)ald/old, *arn*-(w)ulf; a második tagból: *fridu* „Schutz, Sicherheit, Einfridigung": Frid(u)-wald, Frid-rich stb. E névalkotás nagyszámú változatot tett lehetővé. Az *Adal-* („nemes") névtaghoz a koraközépkori bajor vezetőréteg körében több, mint 40 második tag kapcsolódhat[71]. A Haholth[72], Hoholt SzN első tagja a germán **hanha-* „stark, schnell". A név második tagja a germán -wald[73] „herrschen, regieren". Egy vizsgálat szerint a St. Galleni oklevelekben az *-olt* másodtagként jellegzetesen a donátor nevekben fordul elő[74]. Amennyiben a *wald*

[64] Ahol a státusz nincs megnevezve, mindig tanúk: 1050 -ca. 1065: MonCar Nr. 274 (Hadolt, kelt Steinben, adomány Brixennek: a továbbiakban, ahol nem jelölöm a dátumhelyet és a megadományozottat, ugyanerről van szó), 275 (kelt Tristachban, Lienztől DK-re, adomány Brixennek), 283, 286 (Adolt, kelt Retelendorfban, csere Brixennel, Stein melletti birtok), 288 (Adolt a birtok Krainaban), 289 Hadolt, 290, Hadolt, 293 Hadolt, 294 Adolt, 295 Hadolt, 297 Adolt, 298 Adolt, 299 Adolt; ca. 1060–1070 Nr. 333 Adolt,1086–1121 Hadolt, Vellach és Freibach közti birtokról, Nr. 482; 1106 Nr. 530 Hadolt, adomány a St. Paul kolostornak), 1173–1180 Nr. 1163 (Hadolt, adomány a St. Paul kolostornak Wimpassingnál és Edlingnél); *Hadolt de Friberch* 1181, uo. Nr. 1278. (Freiberg, St.Veittől ÉNY-ra, freibergi miniszteriális lesz: még rajta kívül 3 freibergi van tanúként felsorolva), 1387; *Hadold de Ivna* 1106, uo. Nr. 525 (A St. Paul kolostor számára, Iva = Launtal. Völkermarktól délre), *Hadolt de Mulbach* 1174, Nr. 1175 (Untermühlbach, St. Veit a. G.-tól DK-re.; ugyanő tanú korábban ugyancsak egy St. Veit környéki patronátus-ügyben: 1154: *Hadeldus de Mulbach,* MonCar, Gurker Geschichtsquellen I. nr. 186. *de Lasendorf* és fiai 1264, Nr. 2833 (Lassendorf, Klagenfurttól ÉK-re).

[65] 765–776. Nr. 27 tanú, 824. Nr. 324: advocatus; 822. Nr. 466. tanú a hinterholzhauseni tp. ügyében; 830. Nr. 594. tanú, a Holzmann am Grünbach-i tp. ügyében; 847, Nr. 689. advocatus és tanú.

[66] TradRegensb. Nr. 219.

[67] Mügelnél, c.15. SRH I 138, 15: *Den selben Haholt (rectius Hathold seu Hadold) mücht man nicht genennen, do hiesz man yn Hahalt.*

[68] *Bach* 1952, 79–80.; *Geuenich, D.*, Personnamen, LexMitt 1904.

[69] Vö. *G. Müller*, Zum Namen Wolfhetan und deinen Verwandten, FMSt 1, 1967, 200–212; *Störmer* 1977, 90.

[70] *Bach* 1952, I. 214.

[71] *Störmer* 1977, 90.

[72] A személynévnek többféle helyesírása van: Haholt, Haholth, Hahold, Haholdh, Hoholt, Hoholth, Hohold, Hohold. Ha nem szó szerint idézek forrást, akkor a német SzN -t egységesen *Haholth*-nak írom.

[73] *Bach* 1952, I. 221, 224a *-(w)ald* névtaghoz: *Förstemann, Ernst,* Altdeutsches Namenbuch, Bonn 1900, Bd. I. 2. Aufl 1900, I 1496.

[74] *Heinrich Löffler*, Die Hörigennamen in den älteren St. Galler Urkunden, Beiträge zur Namenforschung 4, 1969, 210.

1.térkép: A Hoholt név elterjedése Bajorországban és Carinthiában

az első névtag, akkor megmaradt a szókezdő *w*: Waldbot, Waldfried, Waldrich. A második névtagban *-old*-ra[75] vagy *ald*-ra[76] gyengült. A kéttagú személynevek elő- és utótagjaként egyaránt előfordul a -hah és az -old: A Hah- névrész megtalálható a bajor Hahilinga genealogia nevében[77].

A 11. századtól Bajorországban a germán és ónémet személynevek korábbi páratlan változatossága fokozatosan megszűnik, és elszegényedés következik be a névadásban[78]. Keresztény neveket továbbra sem használnak[79], viszont az uralkodói személynevek válnak a leggyakoribbá, és általánosan elterjednek[80] (Heinrich, Otto, Friederich, Konrad, Hermann stb.). Ezért feltűnő a Haholt név Magyarországon a 13. században: lényegében retardáló névadás.

A 8. századi Lex Baiuvariorum öt nagy bajor nemesi klán nevét tartotta fenn: H(u)osi, Dr(a)ozza, Fagana, Hahilinga, Anniona. Továbbiak az Agilolfokhoz kapcsolódó „adminisztratív" vezetőréteg, az Albina, azután a Mohingara és Feringa[81]. A nemesi csoportok, genealógiák névadása Bajorországban felettébb kötött volt. Az Agilolfokra jellemző személynevek (Tassilo, Odilo, Theodo) 788 után eltűnnek[82]. Az egyes nemesi klánokban és családokban pedig különösen az egyelemű nevek időszakában, tehát a 8–10. században egyes nevek, illetve a családokban az egyes *névtagok* öröklődtek. A lakóhely, birtoknév, tevékenység helye, valamint a személynevek alapján össze lehet állítani egyes családokat illetve kognát rokonságukat: ha nem is generációról generációra, de legalábbis az azonos családhoz vagy rokonsághoz tartozást ki lehet mutatni. A vizsgálati módszert Josef Sturm[83] dolgozta ki, és őt követően is eredményesen alkalmazzák a koraközépkori bajor „főnemesség" kutatásában[84]. J. Sturm és W. Störmer tanulmányai szerencsére kiterjednek arra az Isen folyó környékén élő nemesi klánra is, ahol a Hohold SzN jellemzően fordul elő.

Nem kétséges, hogy a Haholt nemzetségnév azonos a német Hoholth személynévvel. Ez önmagában még nem sokat jelentene, ha a birodalomban általánosan elterjedt és használt névről lenne szó. A személynevet azonban mind földrajzilag, mind társadalmilag Bajorországban jól körülhatárolható területen, a vezetőréteg egyes családjai használják[85] Már a 8. században adatolt. 752-ben *Ha-*

---

[75] *Bach* 1952, 224.

[76] Az *-ald* és az *-oald* a langobard névadásban lép fel: Rodald, Landald stb. (a cividalei Evangeliariumban); *Bergmann, Rolf*, Die germanischen Namen im Evangeliar von Cividale, Möglichkeiten und Probleme ihrer Auswertung, BNF 6, 1971, 123–124.

[77] *Sturm* 1937, *Krahwinkler* 1990, 227, 66. jegyzet.

[78] *Störmer* 1972, 40.

[79] *Störmer* 1973, 34.

[80] *Sturm* 1937, 257.; *Störmer* 1977, 117.

[81] *Klebel, Ernst*, Bayern und der fränkische Adel im 8. und 9. Jahrhundert, in: Grundfragen der alemannischen Geschichte, VuF Bd. 1. Sigmaringen 1976, 193–208.; *Störmer* 1973, 215.; *Krahwinkler* 1990, 217–228.

[82] *Störmer* 1973, 30.

[83] *Sturm* 1931.

[84] Főként Wilhelm *Störmer* munkáira gondolok: 1972, 1975; Eine Adelsgruppe um die Fuldaer Aebte Sturmi und Eigil und den Holzkirchner Klostergründungen Troand. Beobachtungen zum bayerisch-alamannisch-ostfränkischen Adel des 8/9 Jahrhundert, in: Gesellschaft und Herrschaft. Festgabe z. 60. Geburtstag von Karl Bosl, München 1969, 1–34.

[85] *Flohrschütz* 1989, 39.

holtus tanúként szerepel a freisingi egyház traditiós könyvében[86]. 8–10. században többségükben ebben a forrásban találhatók meg; néhányan a regensburgi és a passaui traditiókban is előfordulnak. A 9. században megjelenik Carinthiában, ahol a 12–13. századig fordul elő. A 11–13. században egy-két ismertetendő előfordulást nem számítva, megmaradnak bajor területen. Legkésőbben a 13. század elején egy Salzburg-egyházmegyei pap viseli.

758-ban Haholt (ugyanaz, aki 752-ben tanú volt) a freisingi egyháznak adta az általa építtetett poatilinbach-i templomot (Ausser-Bittlbach[87]) és Arn fiát átadta József freisingi püspöknek[88]. Amikor 824 körül Cozroh, a freisingi pap, a traditiókat rendezte és másolta, ezt az okmányt a többi közül kiemelte és a kötet élére[89] helyezte, ezzel is mutatva különös jelentőségét: Arn akkor már Salzburg érseke volt[90]. Haholt nevet viselő személy később is előfordul Arn rokonságában[91]. 815 július 11.-én Lajos megerősített egy birtokcserét, amelyet Arn érsek a rokonával, Haholttal és annak feleségével Berhtilddel kötött[92], majd Hoholt Bittlbachban örökölt birtokrészét a freisingi egyháznak adta[93]; az adományt fia, Arn 845-ben megújította[94]. Ez az Arn az Isen melletti tegernbachi monostor (Grün-Tegernbach[95]) apátja volt. 806-tól 826-ig Hahold diaconus gyakran szerepel tanúként[96]. Az Isen-Tegernbach[97] klán további birtokaira a 791-ben említett *ecclesia Arnonis et Wenilonis*[98], továbbá Bittlbachtól 6 km-re az Arnsdorf és Arndorf helységek[99] utalnak.

---

[86] TradFreising I. nr. 6. 32.

[87] (Ausser)Bittlbach in Isenthal.

[88] TradFreising Nr.11. 38–39. A karoling kori Hoholthokról lásd *Flohrschütz* 1975, 233–235. 11–12. századi leszármazottaikról uo. 238–240.

[89] *Jahn, Joachim:* Virgil, Arbeo und Cozroh, MittGesSalz 130, 1990, 201–291.1990, 240, 243–5.

[90] Arn(o) 740/1-ben született egy Langenpreising körüli családból. A St. Zeno kolostorban nevelkedett. Az apja Haholt, egy súlyos sebesülése után (Ausser)Bittlbachban, amely talán Arn szülőhelye volt, templomot alapított. 758-ban József püspök ott tartózkodása idején az Isen-i St. Zeno kolostorban a templomot és Arnt puer oblatus-ként a freisingi egyháznak adta. *Dobsch, Heinz,* Die Zeit der Karolinger und Ottonen, GeschSalz I/1, p. 157. Arn származásáról: *Sturm* 1931, 95, 189, *Störmer* 1972, 62. Arno tanú Tasszilo herceg kremsmünsteri alapításánál (TradFreising 33.), további tanúzások: Nr. 68, Nr. 105a.

[91] A karoling kori Hoholtokhoz lásd: *Flohrschütz* 1989, 38.

[92] Hahold birtokait az Alz folyó melletti Emmertingben (an der Alz), Feichtenben (Tacherting,Traunstein), Krayhanban (Karheim bei Tyrlaching (Lausen), Kirchamschöringben (Lausen) a salzburgi egyháznak adta, és ezért az isengaui Buchbachban (Mühldorf) és az Ötting melletti Buchban kapott az egyháztól birtokot, SalzUrk II nr. 4. Böhmer -Mühlbacher I 154, Nr. 588; *Dobsch i. m.* 167. Arn és az ifj. Hahold rokonságáról *Sturm* 1931,100.

[93] TradFreising Nr. 540, *STURM* 1931.

[94] TradFreising Nr. 669.

[95] 815: *coenobium in locus, qui dicitur Tegarinwac*: TradFreising Nr. 669.

[96] TradFreising 818 (Nr. 397a), 822 (475); *Haholt*: 806 TradFreising I. nr.1, 27 5: Nr. 347. p. 297; 818. Nr. 397. p. 337.

[97] *W. Störmer* elnevezése, 1973, 355, 386: a csoport tagjai a késő-középkorig nyomon követhető: *Tyroller, Franz,* Genealogie des altbayerische Adels (Genealogische Tafeln zur mittelalterlichen Geschichte Lfg. 4., 1962) 459, Taf. 43. A.

[98] UrkSalzb. I. 36.

[99] 857/864-ben Arn Anno freisingi püspöktől hűbérbe birtokot kap *ad Suidaha in loco quae dicitur ad Arnestorf*, TradFreising Nr. 759.

A 11–12. században Pformbachban említenek Hoholthokat[100]. A helység, amely 2,5 km-re fekszik Langenpreisingtől, 4 km-rel északara Wartenbergtől, a klán törzsterületén[101] található. A Hoholth név legkésőbbi előfordulásai is Langenpresing - Pformbach körzetéből, de még mindig a már 200 éves törzsterületről származnak[102]. A pfrombachi Hoholthok különösképpen figyelemreméltók: a Hoholthon kívül nemcsak az Arnold személynév fordul elő a családban, hanem a szoros családi kapcsolatot mutatja egy Hoholth és Arnold nevű testvérpár: márpedig a magyarországi nemzetségben a Hoholth mellett az Arnold a másik jellegzetes személynév. A 12. század első felében élő testvérpár és a magyarországi Haholthok közötti rokonság, különösen a vérszerinti leszármazás persze nem állítható biztonsággal, de nem is zárható ki, hogy nem tartoznak egy családba. A pformbachi Hoholtok családfáját Günther Flohrschütz állította össze[103].

A Hohold név négy nemzedéken keresztül fordul elő a 12.–13. században a Wolnzachban birtokos családban[104], ezért a családra jellemző személynévnek tartható. Wolnzach ugyancsak Freising környékén található.

A 10. században a Haholth SzN Bajorországon kívül, Westfaliában tűnik fel (Lippstadttól délkeletre). 952-ben Gesekeben Haholth és rokonai apácakolostort alapítottak Szűz Mária és Cyriakus tiszteletére[105], az egykori királyi curtis, 952-ben már civitasnak nevezett helyen[106]. A család a 11. század elején kihalt[107]. 1011-ben II. Henrik a elhunyt Haholth comes grófságát a paderborni egyháznak adta: Gesecke és a grófság területe azonos vidéken fekszik, Lippstadt környé-

[100] A Hoholdingokhoz idézem *Günther Flohrschütz*-öt (1989, 38–39): Rund 250 Jahre später kommt der Name Hahold – jetzt Hohold geschrieben – wieder im Zusammenhang mit Tegernbach vor: Etwa 1104/1110 bezeugt ein Hohold von Tegernbach eine Schenkung des Grafen Berthold von Andechs. Ein jüngere Hohold von Tegernbach begegnet 1148/56 vorwiegend in Weihenstephan, aber auch andrerorts: auch dessen Sohn heisst Hohold. Einer Hahold-Familie des 8/9. Jahrhunderts, die in enger Verbindung zu Kloster Tegernbach stand und sogar einen Abt stellte, tritt im 12. Jarhundert eine Hohold-Familie gegenüber, die ihren Stammsitz in Tegernbach hatte. Es muss noch beigefügt werden, dass der Name Hohold im 12 Jahrhundert eine Rarität darstellt; in der näheren und weiteren Umgebung finden wir ihn in dieser Zeit nur sporadisch bei Pfrombach und als Leitnamen bei den Herren Wolnzach-Winklsass. Und auch die jüngere Hohold-Familie von Tegernbach gehört zu den Nobiles und war sogar mit den Vögten von Mödling, einem ausgesprochenen Dynastengeschlecht, verwandt.

[101] *Sturm* adatait idézem (1931, 270): 937/957: *Arnolt*, Pfrombach: TradFreising 1089; 1068/91: *Rihheri de Frumbach* (Mon.Boica VI 50); 1102/1134: *Arnold et frater eius Hoholt de Frumbach*, 1102/1134: *ingenus vir Arnolt* adománya, tanú *Haholt de Prumbahch* (MonBoica VI 66); Pfrombachi Arnold további említései a Codex s. Castuliban (Moosburg), Nr. 19, nr. 28.).

[102] Magnus és Hoholt Pfrombachból: TradFreising Nr. 1338. 1380. 1605, 1607; Etich és Hoholt tanúk: 994/1005, 1006/1023: Trad Freising 1353, 1354, 1369; Magnus és Hoholt tanúk: 1006/1022: TradFreising 1374, 1605.; 1104–1122: *Hoholt de Tegrinwanch* (Grüntegernbach) TradFreising 1506; 1230: *Hoholdus nobilis de Wolmotsa* (*Sturm* 1931, 387).

[103] *Flohrschütz* 1971, 134.

[104] *Tyroller* i. m. (92. jegyzet), Tafel 47 A.

[105] Ottonis I. Dipl. 940, 239, nr. 158.; Ottonis III dipl. (MGH) 986: Nr. 29. 429. *Streich* 1984: indexében van egy másik Geseke is (az indexben ez van jó helyen, a másik elöbb áll). Paderborntól DK-re, -Stift 324, 430; Szt Péter tp. a p. 324-en a szent Cyriacus patrociniumot sorolja, ami viszont a Lippstadt melletti Gesekéé.

[106] *Streich* 1984, 91, 127, 341-.

[107] Igy *Streich* 1984, 315, 467.

kén[108]. Ez a Haholth az egyetlen, akit nem a klán törzsterületén találtam. A klán egy elszármazott tagjáról lehet szó.

A Hoholthok a következő helységekben fordulnak elő tanúként: Freisingben[109], Mattinghofenben[110], Regensburgban[111], Passauban[112], Salzburgban[113], Baden bei Wienben[114], Pannoniában[115]. Carinthiában: Karnburgban[116], Nöringenben[117], Krainában[118]. Kételemű név esetében a Hoholthokat jelző helynevek: Pfrombach[119], Winkelsass[120], Reting[121], Breitenbrunn[122], Langenpreising[123], Grüntegernbach[124], Wolnzach[125], (Holz)Olling[126], Steinhart[127]. Haholthok birtokosok: Bittlbachban[128], Isenben[129], Emmerting an der Alzban, Feichtenben, Karheim bei Tyrla-

---

[108] MGH DD Heinrici II et Arduini dipl., 1011 április 10 Trebur Nr. 225. 261–2: *comitatum, quem Hahold comes, dum vixit, tenuit, situm scilicet in locis Hauerga, Limga, Thatmalli, Aga. Patherga, Treueresga, Langaneka, Erpesfeld, Silbiki, Matfeld, Nihterga, Sinatfeld, Balleuan prope Spriada, Gambiki, Gession, Seuuadreshusen.* A grófság helységei Lippstad, Minden, Paderborn környékére esnek. 1016 január 14 [Dortmund] II. Henrik az adományt megújította: MGH DD II. Heinrici Nr. 344, p. 438–9.

[109] *752*: TradFreising 6, *758*: Uo. 11, *792–804*: uo. 158 (az egyetlen maniceps); *806:* Uo. 227, *818*: Uo. 397a., *822:* uo. 475, *824*: Uo. 502, *827*: uo. 540a-b, *994–1005:* uo. 1338,1353, 1354, 1604b, *1006–1022*: uo. 1369, 1370, 1374, 1380, 1381, 1605, *1022–23*: uo. 1607, *1031–1039:* uo. 1607, *1031–1039*: uo. 1429, *1078–1079*: uo. 1623; *1098–1104* (Hoholt és testvére Eberhart), uo. 1668a; *1135–1137,* uo. 1531b; *1139* (Hoholdus praepositus Freisingben) uo. 1535, *1091–1104*: uo. 1502d; *1096*: uo. 1667; a Hoholtok többsége pfrombachi: *Sturm* 1937, 270.

[110] 802: TradPassau 54.; 1070–1100: Hoholt de Rotingen (Reting) TradPassau 134.: 1110–1130 TradPassau 295, 406, 407.

[111] 806–813 TradRegensb. 63; 1110–1130: uo. 295., 406; 407.,733.

[112] 806–813: TradPassau 63.

[113] Tekintettel arra, hogy ez a Hahold pap volt, Salzburg a tevékenysége helye; a származáshelye az egyházmegye területe lehet. 1208–1211. *Hoholdus diaconus*, II. Eberhard érsek oklevelében, amelyet a káptalan papjai írtak alá, MonCar. IV. 1617. Őrá vonatkozik két további tanúskodása: 1211: *Hoholdus* kanonok, MonCar IV 1652, 1218.: *Hoholdus plebanus Salzburgensis* MonCar IV. 1782.

[114] 869: TradFreising 898c.

[115] 883–887: TradRegensb. 102, uo. 733.

[116] 927: SalzbUB I 88 = MonCarint 91.

[117] Gmünd mellett, MonCarint 1263.

[118] A krainai Hohold a név általam ismert legkésőbbi külföldi előfordulása: Hohold és Ulrich von Zobelsberch (Zobelsberg bei Racina, Kraina, Jugoszlávia) Ortenburgi Frigyes gróf miniszteriálisai voltak: 1276, MonCarint V 213.

[119] 937–957: *Arnolt* 1102–1134: *Arnold et frater eius Hoholt de Frumbach* (*Sturm* 270); 1102–1134: *Arnolt de Prumbach* (MB VI 66, *Sturm* 1937, 270).

[120] 1095: *Hoholt nobilis et frater eius de Winkelsaize* (Assenkofen, Mallersdorf), Tradregensb. TradRegensb 655, 1091: *de Uvinchilsaza*: TradFreising 1477.

[121] 1070–1100: *nobilis de Rotingen*, TradRegensb. 134.

[122] 1078–1098: *de Pretanprunnan* (Hechendorf-Starnberg), TradFreising 1622.

[123] 1199: de Prisingen, TradFreising 1572a., 1171–1181: *Adhelart de Prisingen et milites eius Gerolt und Hoholt,* TradMoosburg Nr. 135, 142., 1171–1181: *Hadelhart et miles eius Hoolth*, TradMoosburg Nr. 137. 144.145.

[124] 1104–1122: *de Tergiuvach,* TradFreising 1506., 1147 - 1161: *Hoholt de Tegerenwach*, TradMoosburg Nr. 85, 90–91.

[125] 1098–1104: TradFreising 1670; 1104–1122: uo. 1681.; 1119: uo. 1697:2; 1123–1130: uo. 1701.; 1104–1137: uo. 1693b; 1123–1130: uo. 1702; 1141–1147: uo. 1763.

[126] *Flohrschütz* 1989, 268: Hohold von Holzolling falkensteini miniszteriális volt.

[127] *Flohrschütz* 1989, 440, három generáción keresztül.

[128] TradFreising Nr.11. 38–39.

[129] TradFreising Nr. 669.

chingban, Kirchanschöringben fekvő birtokokat elcserélik a Buchbachban (Isengau) és Buchban (bei Ötting) fekvőkre[130].

A Haholth SzN tehát elsősorban Freising környékén terjedt el (2. térkép). Ott, ahol bajor genealógiák közül a Huosi genealogia törzsterülete volt[131]. A 9. században rendszeresen tanúskodnak Freisingben (majd továbbra is a 10., 11., 12. században) azután Mattinghofenben, Allershausenben, Echingben. A 9. század második felében Pannoniában. Carinthiában 927-ben jelenik meg az első Hoholth nevű tanú: Odalbert salzburgi érsek adott ki oklevelet Karnburgban egy birtokcsere-ügyben; Hoholtot a tanúk között sorolják fel[132]. 1180 körül a viktringi kolostornak adományozott birtok (Nöring, Gmündtől ÉK-ra) oklevelében Hoholdus tanú[133]. 1208–11-ben *Hoholt* diaconust[134], 1211-ben *Hahold* salzburgi kanonokot[135], 1218-ban *Hohold* plébánost említik[136]: alighanem ugyanarról a személyről van szó. Helynévként is megtalálható: 1161-ben Sigifrid egykori miniszteriális az admonti monostornak adományozza a *predium in loco qui vocatur Ekke ad Hoholdisperge, iuxta Zezzen*[137]. A Zosen melletti Hoholt-hegyi birtokot 1190-ben Rudolf admonti apát elzálogosította[138]„; végül[139] Odalrich uf dem Ekke. Amint láttuk, a Hadold SzN -is Carinthia felé mutat: Bajorországban a 9. században mutatható ki a használata, Carinthiában később is.

A Hoholtok nem az Árpád-korban jelentek meg először Pannoniában. Egy freisingi és egy regensburgi, pannoniai birtokügyeket tárgyaló tradícióban tanúként szerepelnek a 9. században. 869 őszén Peretkund apáca bátyjával, Managolddal együtt a freisingi dómnak átadta birtokait (*ad Rorbahc et Ruodolfingun, ad Putinnu*) és védelmezi az adományozást Kundharius comessel szemben, majd az adományozást megújította Karlmann előtt, annak badeni palotájában. A birtokügylet tanúi:[140] *Oadalrich comes*[141], *Uualtilo*[142], *Keio*[143], *Eginolf*[144], *Hruodperht, Cundhram*[145], *Hoolt, Uuolfperht*[146], *Immo*[147], *Uuirunt*[148], *Undeo*[149].A Badenban kelt tradició

[130] Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolinger (J. Fr. Bühmer - E. Mühlbacher) Innsbruck 1908, 254., Salzburger Urkundenbuch II nr. 4.

[131] A 9. században a freisingi püspökök a Huosi genealógiából kerültek ki: Arbeo (764–783), Atto (783–811), Hitto (811–835), Erchanbert (835–854); *Sturm* 1931, 216.; *Störmer* 1973, 331.

[132] MonCarint, III. Nr. 91. Karnburg 927.

[133] MonCarint. III Nr. 1263.

[134] MonCarint. IV. Nr.1617.

[135] MonCarint. IV. Nr. 1652.

[136] MonCarint IV. Nr. 1782.

[137] MonCarint IV Nr. 1014. Zosen, Hüttenbergtől északra; Ekke / Hüttenberg az index szerint.

[138] MonCarint. IV. Nr. 1372.

[139] MonCarint. 1260, Nr. 2712.

[140] A tradíciók tanúinak nevéről és jogállásáról: *Störmer* 1973, 50–51.

[141] *Mitterauer* 1963, 203–6.

[142] TradFreising Nr. 804, 814, 926–937.

[143] TradFreising Nr. 823, 830, 834, 869, 887–895.

[144] TradFreising Nr. 822, 828, 836–847, 843–846, 848, 849, 855, 956, 864.

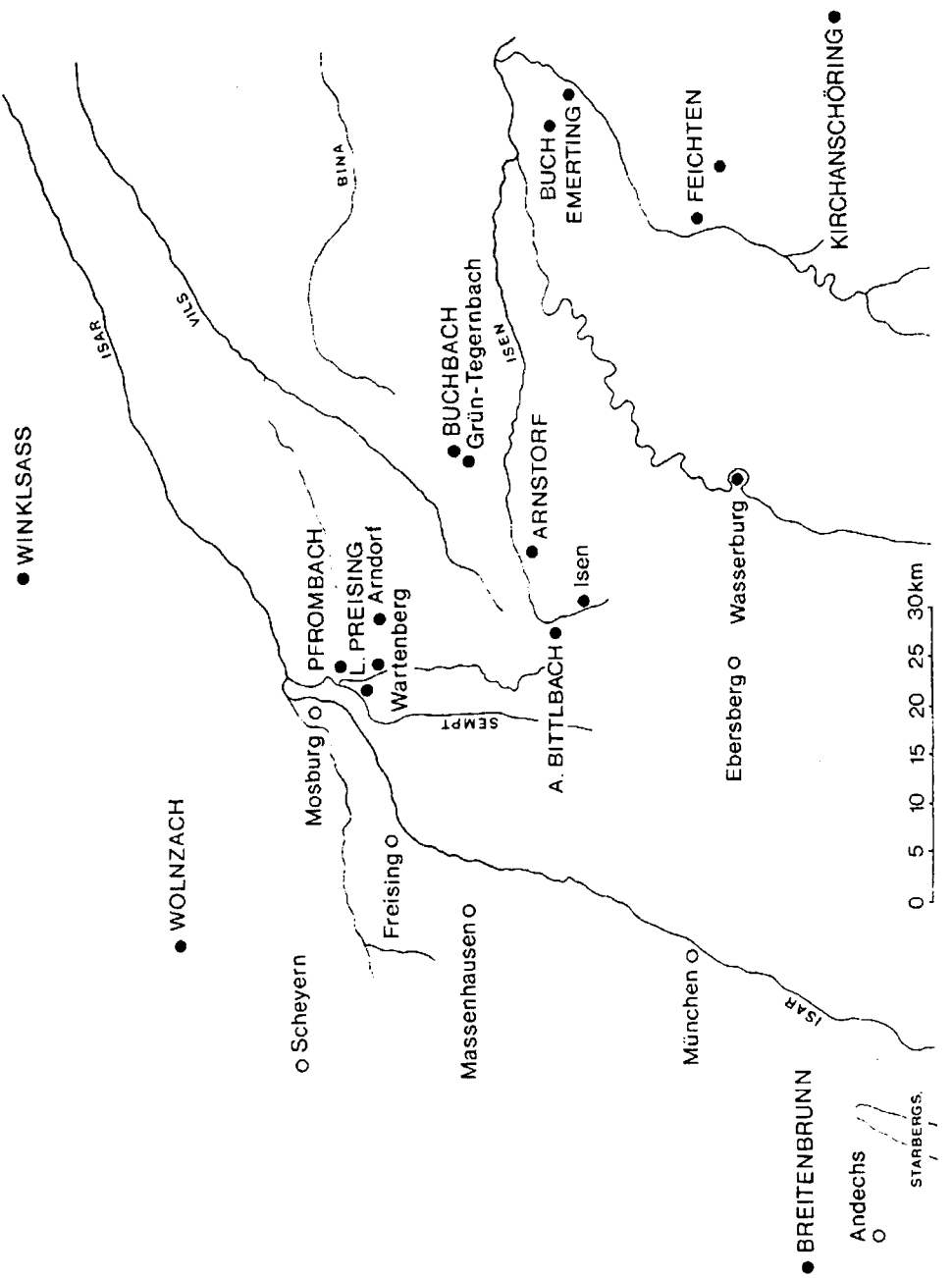
[145] TradFreising Nr. 790–794, 824, 869, 948.

[146] TradFreising Nr. 896, 870, 1100.

[147] TradFreising Nr. 802, 806, 807, 826, 828, 843, 860, 899–903, 1034.

[148] TradFreising Nr. 808, 856, 857–864, 869, 870, 870–875, 887–895, 926, 937.

[149] TradFreising Nr. 834, 857–864, 860, 869, 870, 907, 926.

2.térkép: A Hoholt név elterjedése az Isar – Sempt vidéken

tanúi Ho(h)olt és Hruodpreht kivételével [150] más traditiókban is szerepelnek. Bizonnyal ők tarthatók abban a grófságban élőknek, ahol az ad Puttinam (Pitten, Nieder-Österreich) birtok feküdt, amelynek Oadalrih comes állt az élén. Ez a Savaria környéki őrgrófság volt, amelyet Rihheri (-845–860) és Ernst (-877-) között Udalrich igazgatott[151]. Ennek a Ho(h)oltnak tehát Pannoniában, valahol a Rábától északra Pittenig nyúló területen volt birtoka.

Egy másik Hoholth nevű nemes is tanúskodott Pannoniában. Azonos-e Peretkund tanújával, nem tudjuk. 876–880 között Cundbato diakonus a Szent Emmerán kolostornak birtokokat adományozott Arnulf (filius regalis) jóváhagyásával. Elsőként *proprietatem suam, quam habuit ad Quartinaha iuxta Bilissaseo,* mégpedig *ecclesiam sancti Johanni evangelistae cum omnibus pertinentis*, másodikként *ad fluuium Salam, quod Fropreht iam olim in beneficium habuit*, végül *ad Velih, ceterisque omnibus mobilius et immobilius.* Ezért Gundbert vogt élethosszani használatra átadta Gundbatonak a birtokot, *quod Chezil dux iam quondam pro remedio suae ad predictum sanctum condonavit iuxta amnem qui dicitur Raba*[152]. 883–887 között Gundbato megújította az ajándékozást *in praesentia... Arnulfi ducis* és átadta az ad Quartinaha, ad Sala és ad Uueligam fekvő birtokait Hitto apátnak és Ambricho regensburgi püspök küldöttének, Ekkirichnek[153]. A birtokok fekvése jól meghatározható: a Zala, a Rába és a Balaton körzetében feküdtek: ennyi most a helymeghatározáshoz elég is[154]. A 883–887-es megújító oklevél tanúsora[155]: *Gundram comes*[156] és fia *Megingoz, Sigihart*[157], *Droant, Villihelm*[158], *Hoholt, Lantpreht*[159], *Rihger*[160], *Drudolt*[161], *Sigipreht*[162], *Eparachar*[163], *Uvitiger*[164], *Otachar*[165], *Einhart*[166], *Pero*[167], *Framrih Karentanus*[168], *Glaz, Mirei, Kasiz, Necliuchim* „és mások".

---

[150] A névalakhoz lásd: 1180 *Hadelhart [de Prisingen] et miles eius Hoolth* (Cod.. s. Castuli Moosburg), *Sturm* 1937, 382-

[151] *Mitterauer* 1963, 168, 203–205.

[152] TradRegensburg Nr. 86.

[153] TradRegensburg Nr. 102.

[154] Quartinaha fekvéséhez: *Bogyay Tamás*, Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenkunde, MittGesSalz 126, 1986, 284–5. A CBC c.13. végén az olvasható, hogy *Postea vero tres consecravit ecclesias* (ti. Adalwin érsek 859–863), *unam ad Quartinaha in honore sancti Iohanni evangelistae,... quibus constituit proprios presbyteros.*

[155] A 102. számú tradítio tanúinak más tradíciókban feltüntetett tanúskodásának kimutatásában a 863–890 közti időszakot vettem figyelembe. Azok, akik csak a 102-es tradítióban tanúskodtak, ennél az időhatárnál később sem fordul elő a nevük.

[156] *Mitterauer* 1963, 206–7.

[157] TradRegensb. Nr. 78, 86.

[158] TradRegensb. Nr. 56, 68, 80, 91, 100, 120, 139.

[159] TradRegensb. Nr. 40, 42, 56, 78, 85, 95, 121, 142, 148.

[160] TradRegensb. Nr. 40, 58, 67, 83, 131.

[161] TradRegensb. Nr. 52, 173.

[162] TradRegensb. Nr. 76, 80. 108.

[163] TradRegensb. Nr. 99, 108, 112, 136, 139.

[164] TradRegensb Nr. 86, 122, 148.

[165] TradRegensb Nr. 58, 115.

[166] TradRegensb. Nr. 68.

[167] TradRegensb. Nr. 85, 139.

[168] TradRegensb. Nr. 47.

A jogügylet Arnulf dux jelenlétében történt, J. Widemann szerint valószínűleg Pannoniában[169]. Emellett nyomósan szól a tanúk névsora. Gundram carinthiai[170] comes és a fia Megingoz, *Uuillihelm, Lantpreht, Rihger, Drudolt, Sigipreht, Eparachar, Uuitger, Otachar, Einhart, Pero* tanúk[171] — ugyan viszonylag kis számú — 4–8, más tradícióban is tanúskodnak. *Sigihart* csak a 876–880-as, Nr. 86-os regensburgi tradícióban olvasható. *Framrih* Karentanus: ha azonos személyről van szó, ő is csak egyetlen[172] másik tradícióban (Nr. 47.) tanú. *Droant, Hoholt, Glaz, Mirei, Kasiz és Necliuchim* más tradícióban nem tanúskodtak: őket ezért joggal tarthatjuk az őrgrófságban élőknek. Köztük Hoholdot is, aki Droanttal[173] együtt a tanúsor elején áll. A többi, más tradícióban nem szereplő tanú a sor végére került: a személynevük alapján ők pannoniai szlávok vagy esetleg avar eredetűek lehetnek. Eszerint „Pannonia Inferiorban" valahol a Rába, Zala és a Balaton környékén a 9. század végén élt és birtokos volt egy Hohold[174]. Az egyezés kísérteties, hiszen az Árpád-kori Hahót nemzetség birtokai a szűkebb szomszédságban, 20–31 km.-rel délebbre fekszenek. Ez azonban véletlen egybeesés. Véletlen annyiban, hogy aligha lehet szó folyamatosan helyben élő leszármazásáról. Arról viszont igen, hogy a Haholth nevet használó klánhoz tartozott a 9. század végi, Pannoniába költöző Haholth, és annak leszármazottai a kora Árpád-korban ismét megjelenő Hahótok.

Kicsi a valószínűsége annak, hogy a magyar Hahótok (és bármelyik hasonló módon vizsgálható advena-nemzetség) korai tagjai az ismert leszármazással rendelkező bajor családokhoz pontosan hozzáilleszthetők lennének. A Haholt SzN elterjedési köre azonban földrajzilag meghatározott, és a nagy bajor genealógiákhoz tartozó klánokra jellemzőek. Ennek felel meg az elterjedésük Bajorországban, és az Alpoktól délre, Carinthiában. Ismert, hogy Carinthiában a 9. században mind a bajor egyházi, mind világi nemesség megjelent, birtokot szerzett és letelepedett.[175] Carinthia a salzburgi érsekség missziós területe volt. Nem meglepő tehát, ha a Haholth SzN is feltűnik. Mindenestre az a körülmény, hogy a Haholth SzN a Isen, Sempt és Isar folyók környékén, az ún. Holzland-ban[176] a 12. századi oklevelekben különösen jól adatolt, a Huosi-genealógiához közel álló Arno érsek

---

[169] TradRegensb. p. 91.

[170] Vö. *Mitterauer* 1963, 206–207: az, hogy 883-ban Alsó-Pannoniában a carinthiai gróf vezeti a tanúnévsort, különösen fontos a környékbeli Mosaburg Arnulf-kori hovatartozásának tekintetében, erről részletesebben *Tóth* Endre: Mosaburg und Moosburg, Acta ArchHung 51, 1999/2000, 439–456. (Festschrift von István Bóna.)

[171] Arra kérdésre, hogy a nagyszámú tradícióban miért csak a tanúk neve olvasható, és miért nem a címük, holott a vezetőréteghez tartoztak, *W. Störmer* válasza: „für solche Personen, die mit dem betreffenden Rechtsgeschäft zu haben, sagt der Name schon alles aus" (*Störmer* 1973, 30).

[172] Lehet, hogy azonos egy 927-ben tanúskodóval: SalzbUB I 118–119=MonCarint. Nr. 89.

[173] A ritkán előbukkanó Droant nevet viseli a 8.-9 század fordulóján egy gróf (802/806), *Mitterauer* 1963, 36–39, 124. A regensburgi tradiciókban egyszer, a passauiakban nem fordul elő. Viszont tanúskodik egy Droant 847-ben Freisingben (TradFreising Nr. 690). Ez utóbbinak már lehet egy következő generációs rokona a Pannoniában tanúskodó Droant.

[174] A bajor nemesség keleti áttelepedéséről, Salzburg carinthiai, Passau niederösterreichi missziós-működési területéről: *Störmer* 1973, 201.-

[175] *Störmer* 1973, 200.-

[176] *Flohrschütz* 1971, 85.

családjában többször is előfordul, arra kell következtetni, hogy a Haholth SzN leginkább a Huosi genealógiában és a hozzá kapcsolódó rokonságban fordul elő.

Még valamivel lehet érvelni a Hahótok bajor, Freising környéki eredete mellett. A következtetés az adatok szűkössége miatt azonban bizonytalan kell, hogy maradjon. A Buzád-Hahótok által alapított monostorok védőszentjei elősegíthetnék az eredet megközelítését: a hahóti monostort Szent Margit vértanú tiszteletére alapították, a felsőrajki premontrei prépostságot Szűz Mária tiszteletére, valamint az ismeretlen patrociniumú szemenyei ferences kolostort (1248). Az eredet kérdéséhez a Szent Margit kolostor sem nyújt segítséget: nemcsak a birodalomban volt elterjedt a tisztelete, hanem a kora Árpád-kori[177] Magyarországon is (Álmos herceg dömösi és meszesi alapításaival, majd a Vas megyei Pornó apátsága, stb.). Ráadásul a hahóti apátság alapításának a kérdése nem megoldott: korábbi alapítás is szóba jöhet[178]. Mégis, van egy olyan szent tiszteletére épült templom a Hahót

[177] *Orbán Imre*, Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításáról, Aetas 1997, 42–50.

[178] A monostor alapítását, a hahóti sacramentáriumot az utóbbi évek régészeti feltárásainak eredményei alapján szükséges lesz újravizsgálni (a Buzád-Hahótok egyházi alapításaihoz: *Vándor László*, Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád-Geschlechts, Antaeus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Acadaemiae Sc. Hung. 23. Budapest 1996, 184. Az 1234-re keltezett alapítólevél 14. századi hamisítvány (Reg. 536, *Hóman Bálint*, Történeti Szemle 1918, 3, 2–3. jegyzetek). Az „újralapítása" Arnold nevéhez kapcsolható (*Tóth Melinda*, SSz 30, 1976, 199). Walther somogyvári apát (ca. 1330.) szerint azonban a hahóti apátságot Szent László alapította és Somogyvár alá tartozik (DHA 102., vö. *Rácz György*: Pannonhalma és Ják. Egy királyi és egy magánkegyúri bencés monostor a középkorban, Mons Sacer I. Pannonhalma 1996, 530). Ha ez az alapítás igaz, akkor a 11. század végén írt és Kniewald Károly által hahóti eredetűnek tartott, Veszprémy László által kétségbe vont provenienciájú zágrábi sacramentárium (Zágráb MR 126, Legkorábbi hazai sacramentariumaink, in. Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról, szerk. Szelestey N. László, Az OSZK kiadványai Új sorozat 3. Budapest 1989, 121–135.) használati helye mégiscsak lehetne Hahót. Korábbi alapítás, illetve a Hahótok által történő újraalapítás mellett szólhat az apátság másik neve, a *de Pyliske* az ott folyó patakról (Hazai ot. VII 23=Zalai ot. II. 287, ahol is Dominicus priort *de Pyliske monasterii beate Margarethe virginis de Haholth* említik: „A Hahót-Pölöske viszony sem kikutatott" írta Veszprémy, i. m. 132,6. jegyzet.; és Vándor L. i.m.). Kérdés, hogy a somogyvári apát állítását a Szent László alapításáról, miként lehet értelmezni. Királyi alapítású monostor ugyanis a legritkább esetben került nemzetségi tulajdonba. Erre a somlóvásárhelyi szent Lambert apácakolostor lenne az egyetlen példa, amelyet III. András 1297-ben egy birtokcsere következtében Devecseri Emech fia Márton alországbírónak adott (két példánya: Dl. 86 886/1, Dl. 86 886/2: Wenzel X 260, Reg. 4154). III. András erről kiállított oklevelének és Ladomér érsek átírásának (Dl. 86 885, mivel a monostor exempt volt) hitelességét Borsa Iván elfogadta. Több körülmény azonban gyanúra ad okot. Mindhárom oklevél azoknak a devecseri Choronoknak (levéltáruk egy része a részörökös Esterházyakhoz került; Esterházy hg.-i lt. Repos. 45. fasc. N. n. 302, 303, 304.) a levéltárában simult egymás mellett, akik közül Andrással, majd fiával Jánossal a 16. század közepén a vásárhelyi apátnő, Palásthy Katalin elkeseredett és szívós — végül sikeres — harcot vívott a kolostor függetlenségének a megőrzéséért (vö. *Lukcsics Pál*, A vásárhelyi apácák története, Veszprém 1923). Miért nem (vagy csak korlátozottan) használták fel a Choronok ezeket az okleveleket a bizonyításhoz? 1570 dec. 10-én ugyan a kapornaki konvent kiküldöttei Choron Jánosnak ítélik (*Lukcsics* i. m. reg. nr. 93), de már 1571 január 5. Károly főherceg felszólítja a kapornaki konventet, hogy Choron János kegyuraságát tárgyaló oklevéléről másolatot kapjon (reg. nr. 95.). Végül 1574-ben Miksa király kötelezi Choron Jánost, hogy a monostor kegyuraságára vonatkozó oklevelét — *amit mindaddig nem mutatott be* — mutassa be (*Lukcsics*, 103. reg.). Vagy felhasználták az oklevelet, és nem találtatott hitelesnek? Nem ismerjük a per végének részleteit. Lukcsis III. András oklevelét tartalmánál fogva 16. századi hamisítványnak tartotta (i. m. 18, 2. jegyzet). Továbbá: III. András adománylevele a monostort *de Sumlow*-ként nevezi meg, amely egyedülálló az apátság viszonylag

nemzetség birtokán, amelyik az eredet kérdésében jelzés lehet. 1259-ben István ifjabb király Hahold fia Hahold ispánnak visszaadja *Radych, villam Cun apud ecclesiam Sancti Lamperti villam Wlkoy* (amelyeket IV. Béla vett el tőle), minthogy Hahold bemutatta II. András és IV. Béla okleveleit, amely szerint a földeket vásárolta.[179] A Zala megyei Rédiccsel(?)[180] együtt említett Cun és Wlkoy ismeretlen. Szent Lambert tiszteletére szentelt templom igen ritka Magyarországon. A szent istváni alapítású[181] somlóvásárhelyi apácakolostort ismerem, amelynek első említése:[182] 1075/1124/1217: *abbatisse de Tornowa*, majd 1212/1412: *monasterium beati Lamperti de Thorna.*[183] A szent Lambert/Lanthpert maastrichti püspök kultusza a 12. századtól sírja köré, Liège/Lüttich környékére korlátozódott[184]. A 9–10 században azonban a birodalom DK-i részein is elterjedt: monostorokat és templomokat építettek a tiszteletére.[185] Kérdés, hogy a későbbi német patrocinium választásokat mennyire befolyásolta a másik Lambert, Freising szentként tisztelt püspöke (957). Őneki tulajdonították a dóm megmeneküléséta kalandozó magyarok gyújtogatásától. Ő éppen ahhoz a Freisinghez kapcsolódik, ahol és amelynek a környékén a Haholthok is honosok. Nem tudjuk azonban, hogy a vásárlással szerzett birtokon állt-e már templom, vagy ő építtette. Hogy a templom valóban

számos említésében. 1075/1124/1217: *abbatisse de Tornowa* (Mon.EcclStrig I 55); 1212/1412: *monasterium beati Lamperti de Thorna* (Hazai okmt. VIII, 156.); 1265/1270 *sanctimonialium de Tornua* (Hazai oklt. 44); 1270: *Appachasomlya* (Dl 8525); 1367: *abbatissa scilicet custodissa ecclesie sancti Lamperti de Apachavasarhel* (*Csánki* III 215, 257); 1400: *conventus monasterii S. Lamberti de Foroloco* (MonVat. I:4, 235.). Továbbá több, 1297 utáni királyi és pápai oklevél tartalma ellentmond a főkegyúri jog megszűnésének. Szükség van III. András és Ladomér érsek okleveleinek formai és tartalmi vizsgálatára és az ezekkel, valamint az apácakolostorral kapcsolatos egyéb kérdések (pl. az exemptio) kutatására.

[179] Wenzel VII Nr. 358, 506–7.; Reg. 1761.

[180] A Valko megyei Kuni (*Csánki* II 328) miatt *Wertner* a falvakat Valkó megyében keresi: Turul 16, 1898, 21.; *Csánki* Zala megyébe teszi a három falut.

[181] *Lukcsics* Pál i. m. (178. jegyzet)

[182] MonEcclStrig I 55; Az apátságot először az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevél említi, amire *Györffy György* figyelt fel (*Györffy* 1952, 328, 15. jegyzet).

[183] Hazai okmt. VIII, 156.

[184] Muizen, St. Lambert, J. Mertens, ArchBelgica 3, 1950, 155.; *Claude Gaier:* Le role militaire des reliques et l'etendard de saint Lambert dans la principauté de Liège, Le Moyen Age 72, 1966, 235–249.

[185] Freisingben 805-től Szűz Máriával és Corbinianusszal együtt a dóm patrónusa. Neustadtban (Speyeri em.) 987-ben Ottó frank herceg. Seeonban (Bajorország) Aribo palotagróf alapított 999 előtt kolostort az Ariboknál már régóta tisztelt Lambert tiszteletére (*Störmer* 1973, 149); Lampert volt a védőszentje a Reichanau - Mittelzell-i apátságnak. Az augsburgi dómtól DNy-ra állt egy, Lambert tiszteltére szentelt ismeretlen korú kápolna (*Streich* 1984, 233.); Warenholzban (Kr. Gifhorn) Bernward hildesheimi püspök szentelt tiszteletére várkápolnát (*Streich* 1984, 303.). A dachaui Mária, Corbinián és Lampert tiszteletére épült templom 805-ben már állt (TradFreising 805, Nr. 218.); Az Ulrichsberg alatti Pörtschachban (Carinthia, Maria Saaltól nyugatra) templom épült a tiszteletére (MonCarinth. III Nr. 930);(-983-). St. Lambrecht Roseggtől nyugatra (-1217-) kápolna Gösseldorfban (-983-(MonCarinth III Nr. 496.); St. Lambrecht Roseggtől nyugatra (-1217-) MonCarinth, Nr. 1747.; kápolna Gösseldorfban (-1154-), St. Lambrechtsbergben (-1091-); 1096-ban Eppensteini Markward és fia Henrik carinthiai herceg Steierban alapítottak tiszteletére kolostort (*Dobsch, H.*, Herzog Heinrich „von Eppenstein" und die Datierungen St. Lambrecht, Bl. f. Heimatkunde, hrsg. von Hist. Verein f. Steiermark 46, 1972, 122–131.), amely a család házi kolostora volt. Az Inn menti Suben kolostorát a regensburgi várgófok alapították 1050 körül. A 12. században Altenburgban (bei Horn im Waldviertel) Hildeburg von Peugen-Rebgau grófné és fia Hermann alapítottak kolostort a tiszteletére (*Tellenbach, Gerd*: Die bischöflich passauischen Eigenklöster und ihre Vogteien, Berlin 1928, 48.)

a bajor eredetű nemzetség kulturális-vallási hagyományai miatt kapta a ritka Lampert védőszentet, annak lehetőségét egy másik nyugat-dunántúli templom jelzi. (Hosszú)Pereszteg környékén, Vasvártól keletre, ugyan viszonylag későn adatolt szent Udalrik/Ulrik templom a Héderek „kevéssé tapintatos" védőszentválasztása *lehet*, amikor a templomot az Augsburgot a magyarok ellen védő püspökének († 973) dedikálták:[186] ma Szentodorfa néven puszta.[187] A Vashosszúfalu és Káld között fekvő Szentodorfa nyugati szomszédja, Pereszteget a Héder nemzetségbeli Henrik fiak 1279-es birtokfelosztásánál Iván kapta, amit azután hűtlenség miatt 1332-ben elvesztett.[188]

Ha a Hahótok Freising környéki származáshelyét bizonyítani akarjuk, akkor elfogadható választ kell találni arra a kérdésre, hogy Mesn, Wircburg és Orlamünde nevek miként kerültek a magyar krónikákba[189]. A Buzádok sem az orlamündei, sem a weimari grófoktól nem szakadhattak ki, éppígy a meisseni őrgrófok közül sem származhattak. Ezek jól ismert genealógiájú családok a 11–12. században. Semmi nyoma annak, hogy bárki közülük Magyarországra jött volna, és főleg pedig ezekben a családokban sem a Hadold, sem a Hohold SzN nem fordul elő. Még hasonló, a bajor klánokban elterjedt neveket sem viselnek. Lehetséges azonban, hogy a krónikák helynevei nem a családi származást, hanem a hivatali helyüket jelölik. A miniszteriálisok kételemű nevére jellemző uruk Stammburgjának a megadása[190] vagy szolgálati helyük megnevezése:[191] elvileg tehát a Hahótok származhatnak a meisseni, orlamündei miniszteriálisok közül, ha ott ilyen nevűek kimutathatóak lennének.[192] Ugyanez vonatkozik más advena nemzetségek származásának megjelölésére is, amit itthon a krónikaszerzők félreérthettek. Ez pedig gyökeresen megváltoztatja a német eredetű advena-nemzetségek származásáról szóló krónikaközlések értelmezését.

---

[186] 1408: *Zentulrehperezlege et Pereslegfew*, 1428; *Zentoldrosfalua*, 1464 *Zentoldro* stb., *Csánki* II. 784. A helynév nyelvi alakulásához: *Melich János*, Keresztneveinkről, MNY 10, 1914, 251. Mezei András még két Ulrik templomot ismer a Bodrog megyei Aranyban (1331) és Varasd megyében (1478: *Zamlacha*-Vidovec).

[187] Vas megye földrajzi nevei (szerk. Bárdosi János, Szombathely 1982), Vashosszúfalu 98: 10,18: Szentegyházi dülő, a falutól északra, Káld 95;179: Ódorfai szil.

[188] UB IV 197.=CD VIII:3 582 nr. 269. A cseh Chenyk, Károly Róbert híve kapta. Kérdés, hogy a templom késői említése miatt az Ulrik patrocinium nem tőle származik-e?

[189] Adós maradtam annak vizsgálatával, hogy a Buzád-Hahót nemzetség két szarvat vagy bölényfejet ábrázoló címere (*Csoma József*, Magyar nemzetségi címerek Bp. 1995. rep. és ism. *Dőry Ferenc*, Turul 22, 1904, 93) segít-e az eredet meghatározásában? Tekintettel azonban arra, hogy a bölényszarvak sisakdíszként igen gyakoriak a birodalomban — korábban nyilván pajzsjelvényként — kérdés, hogy egy ilyen vizsgálat döntő lehet-e.

[190] *Sturm* 1937, 381; *Störmer* 1977, 90, és 94: „Allgemein auffälliger und bekannter ist die Erscheinung, dass sich Ministerialen ihren Beinamen nach dem Haus ihres Herrn geben lassen, selbst nach dem Stammburg ihres Herrn, eine Tatsache, die in der Genealogie schon manche Verwirrung verursacht hat." Például Konrád wartenbergi bíró, a Wittelsbachok miniszteriálisának a családjából Gebhart Holhausenről, Wartenbergről nevezte meg magát: *Flohrschütz* 1975, 255. Stb.

[191] *Störmer* 1973, 94.: In den achtziger Jahren des 11. Jahrhunderts wird die Benennung des St. Emmeraner Ministerialen nach Orten häufiger. Bei diesen Orten wird man annehmen können, dass es sich in der Regel um den Dienstort des betreffenden Ministerialen handelt. *Flohrschütz* 1971, 90: Dies sind die Personen, die sich „offiziell" nach der Burg nannten. Nun bestand aber im 12. Jahrhundert die Gewohnheit, Leute des Ministerialenadels gelegentlich nach den Burgen zu bezeichnen, auf denen sie Dienst taten, zu denen sozusagen gehörten.

[192] A Hahold név azonban nem fordul elő, *Mályusz* 1971, 65, 78.

Többféle megoldás lehet. Ha a krónikaadatok forrása maga a nemzetség volt, akkor esetleg szóba jöhet egy nem adatolt kognát kapcsolat, vagy a Hoholdok miniszteriális tevékenysége Thüringiában: egyiknek sem találtam azonban nyomát[193]. A miniszteriális tevékenység a Carinthiából történő érkezést zárhatja ki, de nem a Hahótok Freising környéki származását. A másik lehetőség, ha a krónikaszerzők a nemzetségi hagyományból szerzett értesülésüket a származáshelyről maguk azonosítottak egy általuk ismert, hasonló helynévvel. Ha Mesn és Vurburg azonosítása kétséges is lehet, az Orlamündei grófok emlegetése valóban Thüringiára mutat. A három földrajzi név közül az Orlamünde pontos névalak, a félreértés kizárható. Nem így a *Mesn* és *Wircburg* (Vurburg). Esetükben nemcsak kézirat-variációkról, hanem magától a Buzád nemzetségtől származó, a származáshelyet jelölő helynév félrehallásáról/félreértéséről szó lehet. A tényleges lakóhely/származáshely nevét Kézai egy általa ismert vagy ismerni vélt névvel helyettesítette be, amely ezután további kontaminációhoz vezetett. Mivel a Haholdok Thüringiában nem mutathatók ki, eredetük keresésében úgy juthatunk tovább, ha annak járunk utána, hogy azon a területen, ahol a Hoholdok a 8. századtól kezdve a 13. századig éltek, találunk-e olyan helységneveket, amelyek a Wurburghoz és Mesn-hez állnak közel, és a tényleges származáshelyet jelölhetik. A Wircburg/Vurburg és a Mesn neveknek elvileg számos feloldása lehet[194]. A Vurburg *-burg/-berg* végződése[195] azonban biztosnak látszik, ezért a következő helynevek lehetségesek: Warberg (3 db), Warburg (2 db), Wardenberg/Wartenberg (18 db), Wardenburg, Warenburg, Warnberg, Wartberg (6 db), Wartburg, Warteberg. A névelőfordulások gyakorisága miatt a Hahótok származáshelyeként szóba jöhető helynév kiválasztása természetesen nem könnyű. Mesn esetében a lehetőségek száma jóval szerényebb: Meissen, Meissenberg, Messendorf (Steiermark), Massenburg (Steiermark), Messern (Niederösterreich), Massenhausen (Oberbayern), Masenheim (Hessen).

Kézai földrajzi neve tehát nemcsak a thüringiai Wartburgként értelmezhető. Az 1080-ban először említett Wartburg vára a 13. század elején a thüringiai tartománygrófok rezidenciája[196] volt, szent Erzsébet ott töltött évei miatt ismert lehetett Kézai előtt. Hogyha pedig nem a földrajzi fekvést nézzük Meissen és Wartburg kapcsolatában, hanem a családtörténetet, akkor megállapítható: Kézai saját korának viszonyait adta vissza. Ugyanis Erzsébet fiúgyermekének (II. Hermann †1242) halála után a thüring tartománygrófság sógornője házasságával I. Dietrich meisseni őrgróffal az ő fiúkra, I. Henrikre szállt, aki 1247-ben thüring tartománygróf lett. A 13. század második felében *Wartburg a messeini őrgrófok birtokában volt*. Úgy látszik tehát, hogy Kézai közlései a Mesn-i és Wurburg-i származásról, ha e két helynév alatt Meissent és Wartburgot értjük, megfelel a

[193] Lehetőséget adhat erre a Lippstadt-Paderborn környékén hivatalt betöltő comes.

[194] *Tillmann, Curt*, Lexikon der deutschen Burgen und Schlösser (Stuttgart 1958) alapján a Vurburg esetében a -burg/-berg végződés biztosnak látszik.

[195] A Wartberg-en épült vár miatt a név Wartburgra változott, lásd *Tillmann* C. i. m.

[196] A thüringiai tartománygrófságról, Wartburgról és szent Erzsébetről: *Sckwind, Fred*, Die Landgrafschaft Thüringen und der landgräfliche Hof zur Zeit der Elisabeth, in: Sankt Elisabeth - Fürstin, Dienerin, Heilige. Sigmaringen 1982, 29-és a kötet további tanulmányai, 356.-; *M. Werner*, Wartburg, LexMitt VIII 2056.

valóságnak, már amennyire a dinasztikus birtoklást, és nem a Hahótok származását jelöli. Mivel nincs nyoma annak, hogy a vidéken a Haholthok éltek vagy bármiféle szerepet játszottak, kérdés: a két földrajzi név nem csupán csakegy vagy két másik, kevésbé ismert helynév helyettesítése-e? A Haholth személynevet használó családok Freising környékén, az Isen folyó körül éltek. Találunk-e ott olyan, a 12. században létező helynevet, amellyel a Vurburg behelyettesíthető?

Freisingtől nyugatra, Moosburgtól 8 km-rel DDK-re, Pfrombachtól 4 km-rel délre, az Isarba ömlő Strogen patak mellett fekszik Wartenberg,[197] a Wittelsbachok egyik jelentős korai, 12. századi központja. A helynév, amely a 12. századtól adatolt,[198] az Isen-Tegernbach nemesi csoport lakóvidékén található. Scheyerni Ottó palotagróf[199] 1116/1117-ben „*in monte Wartenperch*" jutott földhöz. Ezt követte a vár felépítése: 1130-tól ismertek az itteni Wittelsbach-miniszteriálisok, 1170-ben pedig Ottó címe *palatinus comes maior de Wartperch,* ill. Wardenberg.[200] A néhány, legkorábbi ismert miniszteriális között Hohold nevű nincs. Viszont a vártól néhány kilométerre fekvő Pformbachban élt a már idézett Hohold és Arnold: vagy ezek családjából, vagy a vár környékén élő bajor nemességből származhatott az a Hohold, aki Magyarországra jött „szerencsét próbálni" és magát wartenbergi eredetűnek mondta: ez a helynév „alakult át" a 13. század folyamán a krónikások tollán az előkelőbb és ismert Wartburgra. Kézai ezt a helynevet ismerte meg, és ami tudása volt a thüringiai birtokviszonyokról, azt felhasználta. A Wittelsbachok a 12. század elején szerezték meg a birtokaikat a Sempt patak vidéken, Wartenberg környékén az Ebersperg grófok birtokainak öröklése által.[201]

Arra azonban, hogy a krónikakompozíció szóban forgó részének szerzője — a név ismertsége mellett is — miként jutott az orlamündei származás ötletéhez, nem tudok választ adni. Ennek indítéka lehet, hogy az orlamündei grófok neve az Árpád-házi rokonság miatt Magyarországon éppúgy ismert lehetett, mint az 1260–1270-es években szent Erzsébet személyén keresztül Wartburg és Thüringia[202]. Amellett, hogy Zsófia, I. Béla leánya Weimari Ulrik, krainai, istriai és orlamündei gróf felesége volt[203], Gertrud királyné őse Ulrik krajnai, és isztriai egyúttal orlamündei gróf is volt († 1070). Gertrud Beatrix nevű unokahúgát pedig II. Hermann orlamündei gróf vette feleségül. Távolabbi, de lényeges kapcsolat lehet, hogy szent Erzsébet férjének unokatestvére, Hedvig († 1247) Albrecht orlamündei gróf felesége volt.

---

[197] *Flohrschütz* 1971, 89–92., A wartenbergi vár kutatásához: *Sage, Walter*, Zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher Burgen in Südbayern, Wittelsbach und Bayern 1980, 126–129.

[198] 1138–1158: *Sigfrit de Wartinberch* (TradFreising 1545f,) 1138–1158: *Otto Chopf de Wartenperch* (Uo.1759c), 1140–1152: *Witelo de Wartenperch* (Uo. 1546a.); 1141–1147: *Witilo de Warttenberc* (Uo. 1764), 1148–1158: *Sigefrit de Wartenberch* (Uo. 1549h), 1196: *Ludwicus iudex de Wartenberch, Gebegardus de Wartenberg* (Uo. 1569): mind tanúk.

[199] Helye a Wittelsbach - családfán: Wittelsbach und Bayern 1980, családfa a kötet végén.

[200] Cart. Ebbg. III 39, MB IX 458, 567: a vár kezdetéhez és a miniszteriálisaihoz lásd: *Sturm* 1937, 355–360.

[201] *Sturm* 1937, 360.; *Flohrschütz. Günter*, Machtgrundlagen und Herrschaftspolitik der ersten Pfalzgrafen aus dem Haus Wittelsbach, in: Wittelsbach und Bayern 1980, 57.; *Genzinger, Franz*, Grafschaft und Vogtei der Wittelsbacher vor 1180, in: Wittelsbach und Bayern 1980, 114–116.

[202] Ákos mester érdeklődéséről Thüringia iránt: *Mályusz* 1971, 116–117.

[203] *Mályusz* 1971, 81., de sem *Mályusz*, sem Wertner nem nevezi meg az orlamündei grófságát.

Összefoglalva: a Hahót-Buzád nemzetség Hahold személyneve bajor eredetű. A SzN a bajor nemesi klánokban tűnik fel a 8. században. A névadás területe elsősorban Freising, az Isen folyó és Langenpreising környéke. A személynév használata a 8. századig bizonyíthatóan visszanyúlik, és ellentétben a 11. századtól egységesülő és egyszerűsödő német személynévadással, azok közé a nevek közé tartozik, amelyek használata meghatározott vidékre, és Arn salzburgi érsek rokonságára, az Isen-Tegernbach nemesi csoportra jellemző. A személynév a 9. századtól Carinthiában is megjelenik, ami a bajor birtokszerzés és letelepedés következménye. A magyar Hoholdokat a 11–12. században bajorországi családhoz közvetlenül nem tudom kapcsolni, bár a Hahótok többgenerációs Arnold névadása Pfrombach felé mutat, ahol az Arnold[204] és a Hahold[205] név használatban volt, és egy Arnold - Hahold testvérpár[206], tehát névpár[207] is kimutatható. Mindenesetre az a terület, ahonnan a nemzetség ősei Magyarországra érkeztek, Moosburgtól nyugatra fekvő vidék volt, ha egyrészt Kézai Mesn - Wurburg eredetközlése megbízható, másrészt az értelmezésem Wartenbergre elfogadható. Ez az értelmezése ugyan feltételezés, de a Hahold személynevek előfordulása, névföldrajzilag akkor is Freising környékét jelöli ki származáshelyül, ha a Wirburg-Wartenberg értelmezés nem bizonyul helytállónak. Ebben az esetben azonban arról is szó lehet, hogy a Buzád-Hahót nemzetség őse nem közvetlenül Freising környékéről, hanem Carinthiából érkezett. Lehetséges, hogy további családtörténeti kutatással közelebb lehet jutni az eredethez, erre azonban nem vállalkozhattam. Ha az első Hahótok az 1160-as években jöttek Magyarországra, Wartenberg környéki származáshelyük — a vár keltezése — miatt a 12. század hatvanas éveiben történő magyarországi letelepedése elfogadható időpont. Hahótok példája mutatja, hogy személynévadás segítségével eredményre lehet jutni a nemzetségek és esetleg más családok eredetének a kutatásában. Bizonyíték arra, hogy a névföldrajzi vizsgálatot más nemzetségnél is sikerrel lehet alkalmazni, legalább is annyira, hogy a krónikák állításait igazolni vagy cáfolni lehessen.

Wertner Mórnak már feltűnt, hogy a német eredetű nemzetségek az ország nyugati megyéiben, azaz a határszélen birtokosok[208]. Meglepő, hogy ezeket a nemzetségeket éppen a nyugati határszélre telepítették. Moson, Sopron, Vas, és Zala megye nyugati része a határvédelmi rendszerbe tartoztak, gyepűterületre esnek[209]. Ezért valószínű, hogy a nyugati megyékben birtokot kapott német advena nemzetségek olyan időszakokban telepedtek le, amikor a nyugati szomszéddal a kapcsolatok békések és rendezettek voltak.[210]

Mivel az a bajor klán — a Huosi illetve az Isen-Tegernsee csoport —, amelyre a Hohold személynévadás jellemző, a 9. századi Pannoniában, éppen a Hahótok

[204] 937–957: *Arnolt*, 1102–1134: *Arnolt de Prumbach*, Mon.Boica VI 66, Sturm 1931, 270.

[205] *J. Sturm* 994–1005, 1006–1022 között a freisingi tradíciókban szereplő Magnus-Hahold, Etih-Hahold tanúkat a pfrombachiakhoz kapcsolja: (TradFreising 1338, 1353, 1354, 1369, 1374, 1380, 1605.).

[206] 1102–1134: *Arnold et frater eius Hoholt de Frumbach*, Mon. Boica VI 66, *Sturm* 1931, 270.

[207] A névpárok fontosságáról: *Korompay* 1978, 1011, 50–52.

[208] *Wertner M.*, Turul 16, 1898, 19.

[209] *Kiss Gábor - Tóth Endre*, A vasvári „Római sánc" és a „Katonák Útja" időrendje és értelmezése (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I. ComArchHung 1987, 99–137.

[210] Válasz csak településtörténeti feldolgozás után lehetséges.

Árpád-kori birtokainak körzetében igazolható, jogosan vethető fel: a karoling Pannoniában birtokhoz jutott bajor nemesek leszármazottai Taksony és Géza fejedelmek békés politikája következtében, majd azt követően nem kíséreltek-e meg visszatelepedni egykori birtokaik vidékére? Természetesen az egyenes, generációnkénti leszármazás adatok híján nem vizsgálható, és nem is elsősorban ilyesmire gondolok. Hanem arra, hogy a szerencsét próbáló bajor betelepülők száma nagyobb annál, amint az a krónikásadatokból kiolvasható, és az áttelepülésekben szerepe volt egykori pannoniai birtokaiknak. A krónikákban az ezzel kapcsolatos adatok ellentmondásosak: a Gizellával érkező számos bajor „lovag" közül a történeti eseményekkel kapcsolatban Huntról, Pazmanról, Orciról, Wecellinről hallunk, de az advenák felsorolásakor azt, hogy Gizellával érkeztek, mégis, csak az akkor még súlytalan[211] Hermán nemzetségről jegyzi meg a krónika. Nem lehet-e arról szó, hogy a Gizella személyét negatívan minősítő krónika-beállítás következtében e nemzetségek egy részénél a bajor eredet[212] szándékosan elsikkadt?

A lehetőséget, hogy a bajor advenák áttelepedése Magyarországra mintegy visszaköltözést is jelenthetett, érv lehet az egyetlen, valamiképpen etnikailag is bizonyíthatóan kontinuáló zalavári körzet, amely éppen a Hahótok birtokainak keleti szomszédságában fekszik. A Dunántúlon ez az a vidék, ahol az Adorján patrocinium fennmaradása kétségtelenül bizonyítja a 9. századi etnikai továbbélést.[213] Az azonban leginkább Kézai Simon tollára való és részleteiben alig megfogható, mindig újra és újra visszatérő vélemény,[214] hogy a név szerint ismert bajor genealógiák közül az Anniona és Huosi nemzetség továbbélő illir szórvány: a Huosi a Duna-kanyar körzetében élő *osi* nevével[215] állna kapcsolatban.

Ha a 10. század utolsó harmadától kezdve a salzburgi érsek és a passaui püspök megkísérelte a 9. századi valós vagy vélt egyházszervezeti joghatóságukat akár hamisítások árán is érvényesíteni, akkor hajdani pannoniai birtoklásuk tudatát megőrző, egykor a keleti őrgrófságokban birtokos bajor előkelők leszármazottai ugyan miért ne tehettek volna erre kísérletet? Egyoldalúnak tűnik a szerkönyvekben a birodalom északnyugati területe hatásának a hangsúlyozása[216] (főként pedig elmaradt ennek okainak vizsgálata). A térítés és egyházszervezés kezdetétől a 11. század közepéig, a német háborúkig a bajorországi hatás alighanem meghatározóbb volt. Jele lehet ennek Aschrik – Anasztáz érsek származása,[217]

---

[211] Kézai 88, SRH I 190; ChronComp. 48, SRH I 300.

[212] Nem feledkezhetünk el arról sem: a negatív megítélés a 13. században tovább erősödhetett Gertrúd királyné tevékenysége következtében, aki ugyancsak bajor származású volt.

[213] *Tóth Endre*, Szent Adorján és Zalavár, Századok 1999.

[214] *H. Kolb - Kl. Matzel, K.- Stackam*, in: Wörter und Namen Heidelberg 1987 hrsg. R. Bergmann - H. Tiefenbach - Lothar Voetz, 1339 (nem láttam, idézi *Krahwinkler* 1990, 228.)

[215] Tacitus, Germania 28: De hogy az araviscusok vándoroltak-e Pannoniába az ososuk germán törzse mellől, vagy az ososuk az araviscusok mellől Germaniába – hiszen máig azonos a nyelvük, azonosak intézményeik, szokásaik – bizonytalan, mivel valamikor ez egyforma szükség és szabadság következtében ugyanaz volt mindkét parton a jó és a rossz; 43, (ford. Borzsák István, Bp. 1970, 55), *Fastlinger, Max,* Hosi = Osi, Neues Archiv 39, 1914, 179–184.

[216] Árnyaltabban látja a kérdést *Veszprémy László,* Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben, Ars Hungarica 1989, 15–22.

[217] A bambergi püspökség alapítólevelét aláíró *Anastasius Ungrorum archiepiscopus* (DHA I Nr. 6.= MGH DD Heinrici et Arduini diplomata Nr. 143, 172.) és a bambergi székesegyház Hilá-

amelyet két módon is megközelíthetünk. Az Aschrik személynevűek ritkák a birodalom más részén, nagyobb számban Bajorországban[218] ismertek, amiről nem esett szó. A nevet papok is viselték.[219] Noha a 6. századtól kimutatható a szerzetesi név felvétele, a névváltoztatásra rendi előírás nem volt.[220] A bajor nemesség vezetőrétegének egy csoportjában ismert az ószövetségi nevek használata (David, Samuhel, Isac, Aaron, Abraham stb.): a szokás ugyan nem névváltozást bizonyít, hanem esetenként a gyermek kijelölését egyházi pályára.[221] A koraközépkori bajor arisztokrata családok között ilyen egyházi név volt a Piligrim is.[222] Nem váratlan tehát, hogyha ilyen névadási szokások között élő, *eschengewaltiger Mann*[223] vagy nevének gyökében a lándzsa szót[224] rejtő Aschrik szerzetesi nevet vett fel.

Szerzetesi nevet az ezredfordulón általában használták.[225] Aschrik Anastasius neve mégis felettébb szokatlan. Az eredendően keresztény nevet (*anastasis* = Krisztus feltámadása) pápák és papok is viselték (például Anastasius Bibliothecarius biboros a 9. században). Az e nevet viselő szentnek azonban — egy kivételével — a német birodalomban nem jelentkezik a tisztelete. Az egy eset azonban annál jelentősebb. 852-ben Liudolf herceg, a szász dinasztia alapítója női kolostort alapított Gandersheimben. Az alapításra római zarándoklata után került sor, ahonnan a pápától szent Anastasius és Innocentius pápák ereklyéit hozta magával és helyezte el a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomban[226]: Anastasius tisztelete éppen a szász császárok házi kolostorában hozzájárulhatott a szent megismeréséhez, és ezáltal a szerzetesi név felvételéhez. Mivel mind az Aschrik, mind az Anasztáz délnémet területre mutat, az első magyar érseket is inkább bajor származásúnak, mint máshonnan érkezőnek gondolom.

---

riusz, Remig és Vedastusz oltárát felszentelő *Aschericus Ungarorum archiepiscopus* (MGH SS XVII, 481) nem lehetett különböző személy. Mollay Károly az érsek közfőnevet az első magyar érsek, Asric nevéből vezette le: *Mollay* 1982, 242–252, különösen 243.

[218] *Ascrih, Ascriih, Ascrich, Aschrich, Ascherich, Aschirich* TradFreising., csak a 10–11. századi említések: 957–972, Lappach: *Ascrih* tanú, Nr. 1166; 957–972: *Asckirh* tanú, Nr. 1172, 1024–1031: *Ascrih* tanú Nr. 1271; 1024–1031, *Askirich* tanú Nr.1411a, de familia: (b); 1024–1031: *testes...de familia...Askrich* Nr. 1419, 1024–1031: *testes...de familia... Askirich* Nr. 1609; 1039–47: *de familia Augustensis episcopi: Ascrih* Nr. 1447; TradRegesburg: 891–894: *Askarih* tanú Nr. 163, 892–893: *Ascrih* tanú Nr. 164, 891–894, *Askarih* tanú, Nr. 166, 900 k.: *Ascrih* Nr. 173, 900 k. *Ascrih* tanú Nr. 174, 1044–1048 *Aschrich* tanú Nr. 498, 499.; TradPassau: *Ascarih*: 819–824: Nr. 69; *Aschrich, Asrich* 1080–1110, Nr. 166; 1100–1120, Nr. 285. *H. Goetting*, LexMitt IV 1102–1103.

[219] Trad Freising Nr. 399b, 813, 576, 600, 830.

[220] *Tomaschek, Johann*, Wandlungen in der Benennung von Ordensangehörigen österreichischer Benediktinerklöster in Mittelalter, in Personennamen und Indentität 1997, 207.

[221] *Störmer* 1973, I 42.- további irodalommal: *Störmer* 1977, 94–96.

[222] *Störmer* 1973, II. 493; ehhez minden bizonnyal hozzájárult a SzN kétféle jelentése: a latin Pilgrimet egyuttal a Pili - grim összetételeként is értelmezték. A másodig névtag, az elrettentő jelentésű *grim* (pl. Isangrim: vas(színű) maszk, azaz farkasálarc: *Günter Müller*, Zum Namen Wolfhetan und seinen Verwandten, FMSt 1, 1967, 205).

[223] *Krahwinkler* 1990, 224.

[224] Az ófn. *ask-* Speer jelentéséhez: *Bach* 1952, I. 215, *Krahwinkler* 1990, 224.

[225] Lásd az ún. kolostori neveket: az angolszász Winfrid - Bonifácot, Alcuin Albinus nevét. Hrabanus Maurus volt: Arbeo freisingi püspök nevének latin fordítását: a Heres-t használta az oklevelekben; Asztrik kortársának Radlának is volt – Gaudentius – szerzetesi neve. Zoerard szerzetesi neve András volt.

[226] *H. Goetting*: Gandersheim, Germania Sacra NF 7, Ua. Die Anfänge des Reichstifts Gandersheim, Braunschweiger Jb. 31, 1950, 5–52. *Streich* 1984, I. 126.

A bajor/német eredetű nemzetségeink nemcsak a lovagregények és/vagy személyneveinek terjesztésében lehetett szerepük, amint arról Pais Dezső éppen a Buzád-Hahótok névadásával kapcsolatban (Trisztán, Lanceret[227], Iven) hívta fel a figyelmet[228]. Úgy gondolom, hogy a lovagregénybeli személynevek feltűnése a német eredetű nemzetségeknél — illetve ennek szükséges elvégzendő vizsgálata — nyomósabban esik a latba, mintha minden ilyesmit a vallon/francia-telepesek vagy a francia kapcsolatok nyakába varrnánk[229]. Elfogadhatóbb, legalább is vizsgálatra érdemes, hogy a lovagregények, vagy legalább a szereplőik neve- nem a tömegesen érkező hospesekkel, hanem a külföldi kapcsolataikat inkább megőrző advena nemzetségeken keresztül jutott el hozzánk[230]. Az irodalmi névadás a német-bajor eredetű advenáknál egyébként sem meglepő: a hősi nevek (a Nibelung- és Hildebrad ének, a Waltari nevei), a valós vagy elképzelt ősök nevének felvétele a 9–11. században is szokásos és jellemző volt[231]. Ami még fontosabb: hasonlóan lehet értékelni szerepüket a „hun hagyomány"- terjesztésében (felelevenítésében, ébren tartásában) is. Anélkül, hogy a 11–13. századi magyarságnál a hun eredet önálló létének lehetőségét kétségbe vonnám, közel sem tartom meggyőzőnek a hun hagyományt egyedül a külföldi krónikairodalomból származtatni. A hun – avar – magyar „azonosság" közhely volt Európában. Ez kétségtelenül virtuálisnak minősíthető, szemben egy esetleges magyar hagyománnyal, amely önálló belső fejlődésű (azaz keleti eredetű) *is* lehet. A nyugati források földrajzi eredetűek. Csupán a Kárpát medence egymást váltó „nomád" népességét jelölte a korábbi, ismert névvel, hasonlóan a keleti császárság antikizáló népjelöléséhez. A 10–11. századi magyarság saját felfogásáról ezek a névkontaminációk semmit nem árulnak el. Legtömörebben talán a Freisingi Ottó krónikájának lapszéli jegyzetében és az Auctarium Neuburgense-ben[232] szó szerint azonosan fogalmazták

---

[227] A Lanceret név inkább Ulrich von Zatzikhofen Lancelet-jének, mint Chretien de Troyes műve hatásának látszik; a tó lovagjának neve német közvetítéssel érkezett.

[228] *Pais Dezső*, MNy 28, 1932, 323–324; a közvetlen francia hatást kétli *Bárczi Géza*: A magyar nyelv francia jövevényszavai, A magyar nyelvtudomány kézikönyve Bp. 1938=A magyar nyelv múltja és jelene, Bp. 1980, 180.

[229] A bajor-német személynévadás kutatásának eredményei és lehetőségei szinte teljesen kihasználatlanok. Jellemző, hogy amikor *Mályusz Elemér* (1971, 31-) a Tata-Deodatusról és a Sanseverinoi grófokról írt, Melichre hivatkozva (MNy 35, 1939, 145) a kisázsiai Baba, Dada, Mama stb. neveket megemlíti ugyan, de, hogy a hasonló hangzású dajkanevek (Lallname) nagyszámban és jellemzően a 10–11. században Németországban is léteztek, arról nem szólt. Ilyenek Popo aquileiai pátriarka, Poppo würzburgi püspök, fuldai apát, Babenbergi Poppók: würzburgi püspök a trieri érsek, Popo touli püspök, Poppo hennebergi grófok, Poppo weimari grófok, akiktől az Andechsek is átvették: gróf és bambergi püspök, Wettin házbeli Dedo ostmarki őrgrófok, Dodo münsteri püspök, Dodo osnabrücki püspökök, Dudo és Poppo von Holte paderborni püspökök. Dedo cambrai püspök, Dado verduni püspök, sőt: kicsinyítve Dodilo cambrai-i püspök, ugyanezen a néven brandenburgi püspök. Tuto regensbugi püspök, Tato-k és Toto-k a freisingi tradíciókban, vö. még *Bach* 1952, 102-.; *H. G. von Mutius*, Personnamen, LexMit VI. 1904

[230] *Korompay* térképes összeállításaiból kitűnik: a lovagregénybeli nevek a Nyugat-Dunántúlon a leggyakoribbak. Az Artus-mondakör nevei a Buzád-Haholdoknál jelenik meg, mégis hosszan tárgyalja a hazai vallon telepeket, és noha sem a vallon közösségekben lovagi neveket nem lehet kimutatni sem az anyaterületükön (vö. Korompay 1978, 81–82)- sem nálunk, az összefoglalásban végül a francia nyelvi közvetítést hihetőbbnek tartja a németnél.

[231] *Störmer* 1977, 99. további irodalommal.

[232] Ed. *A. Hofmeister*, MGH SS rer. Germ. in us. schol. 45. 477; Glossarium A/I 261

meg: *Nota, quos modo Turcos appelamus, Huni dicebantur antiquitatus, a Caspiis portis primitus egressi. Occidentales vero Huni sunt, quos Ungaros et Avares appelamus*[233]. Ha 980 körül *Huninger* de Haga a fiainak is a harcias *Huninwe, Huninflor* és *Huninleit* neveket adta, még ha a harci dicsőség fokozása érdekében is, világosan mutatja, kinek tartották a magyarokat[234]. Ezt a felfogást megtudni nem volt szükség sem Viterboi Gottfriedre, sem más krónikára. Ismerete a német eredetű nemzetségeknél éppúgy élő volt, mint ahogy arra Kézai itáliai útján szóbeszédben is felfigyelhetett. Az ötletadók–inspirálók a bajor/alamann advenák is lehettek. Az már további megválaszolandó kérdés, hogy ennek ismeretében milyen krónikának és hol jutott nyomára.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Bach 1952	*Bach, Adolf:* Die deutschen Personnamen, I–II Heidelberg 1952
Csánki	*Csánki Dezső,* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V, Budapest 1890–1913.
DHA	Diplomata Hungariae antiquissima vol. I. 1000–1130., ed. G. Györffy, Budapest 1992.
Engel 1997	*Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I–II. Bp. 1996
Flohrschütz 1971	*Flohrschütz, G.,* Der Adel des Wartenberger Raumes im 12. Jahrhundert, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 34, 1971, 85–164, 462–511.
Flohrschütz 1975	*Flohrschütz G.,* Tegernbach. Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte, hg. vom Historischen Verein von Oberbayern 100, 1975, 230–270.
Flohrschütz 1989	*Flohrschütz G.,* Der Adels des Ebersperger Raumes im Hochmittelalter, Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte Bd. 88, München 1989.
Fügedi 1979	*Fügedi E.,* A befogadó: a középkori magyar királyság, Tört. Szemle 1979, 356–367.
Fügedi 1992	*Fügedi Erik,* Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp. 1992.
GeschSalzb	Geschichte Salzburgs, Bd. I. hrsg. Heinz Dobsch, Salzburg 1981.
GyTRF	Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, Győr 1861–1865.
Karácsonyi 1900	*Karácsonyi János,* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Budapest 1900.
Korompay 1978	*Korompay Klára,* Középkori neveink és a Roland-ének, NyelvtudÉrt 96. sz. Bp. 1978.

[233] Ottonis episcopi Frisingensis chronica sive historia de duabus civitatibus, MGH SS rer. in us. schol. A. Hofmeister, 19122, 233 in margine, Gloss. A/I 26l.

[234] *Friedrich Hector Graf Hundt* (ed.): Das Cartular des Klösters Ebersberg (1879) Nrr. 13, 18, (nem láttam), idézi *Störmer* 1977, 109–110.

Kovács 1991 — *Kovács Imre,* A türjei Premontrei Prépostság története, Zalai Gyűjtemény 32, Zalaegerszeg 1991.

Krahwinkler 1990 — *Krahwinkler, Harald:* Beiträge zu Namen und Geschichte der bayerischen *Genealogiae*, in: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I. (hrs. Herwig Wolfram – Walter Pohl) Denkschriften, ÖAI, Wien 1990, 217–234.

Kurcz 1988 — *Kurcz Ágnes,* Lovagi kultura Magyarországon a 13–14. században, Budapest 1988.

LexMitt — Lexikon des Mittelalters I–IX., München-Zürich 1980–1998.

Mitterauer 1963 — *Mitterauer, Michael,* Karolingische Markgrafen in Südosten, Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum (Archiv für Österreichische Geschichte Bd. 125, Wien 1963.

MNy — Magyar Nyelv, A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata

Mollay 1982 — *Mollay Károly*, Német – magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig, Nyelvészeti tanulmányok 23. Budapest 1982.

MonCarint — Monumenta Historica Ducatus Carinthiae

MoT I. — Magyarország története I., Előzmények és magyar történet 1242-ig, szerk. Bartha Antal, Budapest 1984.

Pauler 1899 — *Pauler Gyula*, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II, Budapest 1899.

Personamen und Identität — Personnamen und Identität, hg. Reinhard Härtel, Grazer grundwissenschaftliche Forschungen Bd. 3. Graz 1997.

SRH — Scriptores Rerum Hungaricarum I–II, szerk. Szentpétery Imre, Budapest 1937–1938.

Störmer 1972 — *Störmer Wilhelm,* Adelsgruppen im früh- und hochmittelalterlichen Bayern (Studien zur bayerischen Verfassungs- und Sozialgeschichte 4, München 1972.

Störmer 1973 — *Störmer, W.,* Früher Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkisch-deutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert, I–II. Stuttgart 1973, Monographien zur Geschichte des Mittelalters 6.

Störmer 1977 — *Störmer, W.,* Adel und Ministerialität im Spiegel der bayerischen Namengebung (bis zum 13. Jahrhundert). Ein Beitrag zum Selbstverständnis der Führungsschichten 2. Deutsches Archiv 33, 1977, 84–152.

Streich 1984 — *Gerhardt Streich,* Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Sonderband 29. I–II. Sigmaringen 1984.

Sturm 1931	*Sturm, J.*, Die Anfänge des Haus Preysing, Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte Bd. 8., München 1931.
Szüts 1973	*Szüts Jenő*, Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Ungarorumában, Századok 107, 1973, 569–643.
Tört.Lex.	Korai magyar történeti lexikon, szerk. Engel Pál–Makk Ferenc, Budapest 1994.
TradFreising	Die Traditionen des Hochstifts Freising 1–2. Hrsg. von Theodor Bitterauf (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte NF 4–5. München 1905–1909.
TradMoosburg	Die Traditionen des Kollegialstifts St. Kastulus in Moosburg, bearbeitet von Kl. Höflinger, Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte Nf. Bd. 42, München 1994.
TradPassau	Die Traditionen des Hochstifts Passau. Hrsg. von Max Heuwieser (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte NF 6. München 1936.
TradRegensburg	Die Traditionen des Hochstifts Regensburg und des Klosters S. Emmeran. Hrsg. von Josef Widemann (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte NF 8. München 1943.
UB	Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg Bd. 1., hrsg. von Hans Wagner, Graz–Köln 1955.
UrkSalzb	Salzburger Urkundenbuch, Bd. I. Willibald Hauthaler, Salzburg 1910, Bd. II. Willibald Hauthaler-Franz Martin, Salzburg 1916.
Wittelsbach und Bayern	Wittelsbach und Bayern I/1–2. Die Zeit der frühen Herzöge von Otto I. zu Ludwig dem Bayern. Beiträge zur Bayerischen Geschichte und Kunst 1180–1350, hrsg. von Hubert Glaser, München 1980.

HOHOLT - HAHÓT. ON THE ORIGIN OF THE FOREIGN KINDREDS

by Endre Tóth

Summary

Simon Kézai and the 14th century Chronicle write extensively about the Hungarian kindreds of foreign origin (*advenae*) The chronicles generally derive them from illustrious South-Italian, German, French and Spanish families. However, their pieces of information frequently contradict each other. In trying to establish the origin of foreigh kindreds onomastics can be of great help. In the present study I examined with this method the origins of one of the illustrious and highly influential foreign kindreds, the Hahót. According to the chronicles the kindred moved to Hungary in the 1160s: in the 14th century they were *ex comitibus enim Orlamundi*, whereas at Simon Kézai the family *de Mesn originem trahit, nobiles de districtu Wircburg* (var. Wurburg, Vurburg SRH I.

190.) The genealogy of the counts of Orlamünde is known. The Hungarian family can not be inserted into it, and the name Hohold never turns up among the comital kin. Simon Kézai, if the localities named by him are actually Meissen and Wartburg, makes the family descend from Thuringia. Yet the name Hohold cannot be found there either.

In the Hungarian charters from the end of the 12th century the kindred is generally referred to as *generatio de Buzad*, from the Hungarian name Buzád used by them. One of the branches of the kindred used the name Hoholth through several generations. The name became a toponym as well, developing through a regular linguistic process from Hohold into the presently existing Hahót (Zala county). The family monestery of the kindred, dedicated to Saint Margaret, was erected at Hahót.

The names used by the kindred were mostly Christian names common throughout Hungary (Nicholas, John, Michael), with some Hungarian (Atyusz, Csák, Panyit) names. Two German names, Hoholth and Arnold, were used for three or four and four generations respectively. Herbord and Feldrik (Friedrich) also occur once in the kindred. Literary names, more exactly those belonging to the Arthus-circle, also turn up very early in the kindred, significantly in the names of three brothers, Tristian, Lanceret and Yven, in the 1230s.

The origins of the kindred can be reconstructed with the help of the name Hohold, which was not used in other Hungarian families. The name is not common in the Empire either; it belongs to those disyllabic names which are used in a relatively small area within a clearly identifiable group of families. It turns up first in the *traditiones* of Freising in the 8th century. The father of Arn, archbishop of Salzburg was called Hoholt. Later on it is used by the Isen-Tegernbach group, still around Freising, where it remains in use until the 13th century together with the name Arnold. In the 9th century a Hoholt is referred to as a witness around Pitten as well as in the region of the rivel Zala and Mosaburg (Zalavár) in present-day Hungary. Other Hoholts occur in Carinthia in the 9th and 10th centuries.

The Hungarian Hoholts cannot be inserted into the fragmented genealogies of Bavarian families, but, on the basis of the name, very uncommon, their belonging to the Isen-Tegernbach group can be taken as extremely probable. The sub-region whence the kindred migrated to Hungary cannot be determined with certainty, however.

The Hoholt who turns up in 869 and 876–880 in the region of the river Zala is conspicuous, for the site of the affair mentioned in the *traditio* borders from the north the possessions of the kindred in the 13th and 14th centuries. It is utterly improbable that the original possessors could have survived there the Hungarian conquest. On the other hand, it is possible that from the end of the 10th century, when the relations between Hungary and Germany became peaceful, the migration of families of Bavarian and Alemannian origin into Hungary was influenced by their presence here already in the 9th century. It seems almost certain in the case of the Buzád-Hahót kindred, where the immigrants of the late 10th century seem to have belonged to the same clan which had possessed lands in western Pannonia in the 9th century.

Kristó Gyula

I. KÁROLY KIRÁLY HARCAI A TARTOMÁNYURAK ELLEN (1310–1323)

A jelen dolgozat folytatása négy évvel ezelőtt ugyancsak ehelyütt megjelent írásomnak;[1] abban azt a folyamatot vázoltam fel, amely I. Károly (ismertebb nevén: Károly Róbert) király főúri elitjének kialakulását eredményezte. Ezúttal az tekintem át, hogyan váltak semmivé e közel egy évtized királyi erőfeszítései, mivelhogy az a hatalmi kör, amely 1301 és 1309 között — meggyőződésből, politikai kényszernek engedve vagy egyszerűen kalandorságból — felsorakozott az Anjou-trónkövetelő mögé, törvényszerűen került ellentétbe vele, és fegyveres összecsapásuk elkerülhetetlenné vált. Szembeállásuk általános motívumait, egyszersmind a tartományúrként említhető világi elit viselkedésmintáit közel negyedszázada megjelent könyvemben bemutattam,[2] az ott tett megállapításokon általában nincs okom változtatni. Nem maradéktalanul érvényes azonban ez arra a rövid, alig ötoldalas részre, amely a tartományurak bukásával foglalkozik.[3] Már ennek csekély terjedelme jelzi, hogy korántsem a kérdés kimerítő igényű bemutatásával készült. A mérvadó szakirodalom is így látta ezt, hiszen Engel Pál[4] megfogalmazása szerint „újabb időkben Kristó Gyula szentelt alapos tanulmányokat a tartományúri hatalom kérdésének, bukásának folyamatát azonban ő sem vizsgálta behatóan" (91.). I. Károly király oligarchák elleni harcának monografikus igényű feldolgozásával Engel Pál „történetírásunk régi adósságát" próbálta meg törleszteni, amely még a középkorból származik (89.). Úgy fest a helyzet, hogy amennyiben már a középkori források (főleg az elbeszélő kútfők) képet adtak volna az 1310–1323 közti 13 esztendő történéseiről, maga az adósság sem keletkezett volna, hiszen a krónikákat mindig is nagy becsben tartó magyar történetírás — már csak filológiai-filiációs okokból is — rákényszerült volna e híradások részletes elemzésére. Valószínűleg a 19–20. század fordulóján megszűnt volna ez az adósság, ha Pauler Gyula a magyar nemzet korai történetének okleveleken alapuló, minuciózus vizsgálataiban[5] nem állt volna meg 1301 elején, hanem elvitte volna az anyagot 1323-ig. A tartományurak leverésének politikai eseménymenetét ugyanis — narratív források tudósításainak híján — csakis a Pauler által eredményesen alkalmazott, egyébként 19. századi német előképre visszamenő módszer

[1] *Kristó Gyula:* I. Károly király főúri elitje. Századok 133 (1999) 42–62.
[2] *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 139–212.
[3] Uo. 204–209.
[4] *Engel Pál:* Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 89–146. A következőkben — a gyakori idézések miatt — e munkára a szövegben a puszta oldalszám megadásával hivatkozom.
[5] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II.[2] Bp. 1899.

segítségével lehet felvázolni. Ám közel száz éven át — egészen Engelig — nem akadt vállalkozó, aki e metódus alkalmazását vállalta volna. Joggal írta tehát Engel 1988-ban: „Ezeknek a sorsdöntő éveknek a történetét mindmáig hiányosan és rosszul ismerjük" (91.).

A módszer pedig valójában igen egyszerű, amit Engel „egy óriási, különleges *puzzle*-rejtvény kirakásához" hasonlított (92.). A más célból készült oklevelek tömegeiből kell „kimazsolázni" a politikatörténet szempontjából hasznosítható apró részleteket, és ezeket kell a kutatónak összeraknia egységes képpé. A feladat tökéletes sikerrel eleve nem kecsegtet, hiszen „a rejtvénydarabkák jelentős hányada örökre elveszett" (92.). Hogy viszonylag kis hibaszázalékkal dolgozhassunk, minél több forrást — lehetőleg valamennyit — be kell vonnunk a vizsgálatba. Engel 1988-ban tette közzé eredményeit. Rendkívül gazdag okleveles anyaggal dolgozott, habitusától sem volt idegen egy efféle módszer, amely „fejtöréssel és szellemi izgalommal" járt (92.). Az okleveles anyagból elsősorban a király tartózkodási helyei (itinerárium) és a tisztségviselők nevei (archontológia) együttesen szolgáltak kulcsként. Az így nyert fix pontokhoz illesztette hozzá Engel a rejtvény „még fel nem ismert darabkáit, míg a végén összeáll a vizsgált időszak nagyjából teljes és nagyjából ellentmondásmentes eseménytörténete" (93.). Engel módszeréhez és eredményeihez három előzetes megjegyzés kívánkozik. Először: monográfia terjedelmű tanulmánya úttörő és programadó jelentőségűvé vált azáltal, hogy ennek révén visszaállította becsületébe az addig évtizedeken át különböző okokból — hol a szellemtörténet, hol a marxizmus által — lenézett, mellőzött politikatörténetet. Másodszor: mivel az anyaggyűjtésben nem törekedett abszolút teljességre (jóllehet messze sem állt attól), ennélfogva nyitva hagyta a lehetőséget, hogy megállapításait „bizonyára sokban fogja módosítani, kiegészíteni vagy éppen cáfolni az a szerencsés kutató, akinek módja lesz egyszer a majdani Anjou-kori Oklevéltár teljes anyaggyűjtésére támaszkodni" (92.). Egészen Engel haláláig mindketten e szerencsés kutatók közé sorolhattuk magunkat, hiszen a szegediek 1990 óta sorozatban tették közzé az *Anjou-kori Oklevéltár* köteteit,[6] Engel pedig e vállalkozás elkötelezett támogatója, sok kötetének első olvasója, lektora volt, az *elvileg* teljességre törekvő anyaggyűjtés testet öltött eredményeivel tehát szembesülhetett, és erről nem egyszer eszmét cseréltünk. Harmadszor: általánosságban is úgy tűnik — és ezt az alábbi vizsgálatok szintén megerősítik —, hogy Engel hitt „a nagyjából teljes és nagyjából ellentmondásmentes eseménytörténet" rekonstruálásának lehetőségében. Kivált arra fordított nagy — talán a kelleténél is több — energiát, hogy ne hagyjon elvarratlan szálat, minden adatforgácsot beillesszen valahová. Nem tűnt eléggé határozottnak a „biztosan tudjuk — feltételezhetjük — nem tudjuk" hármas minősítés (illetve ennek alváltozatai) alkalmazásában. Az *Anjou-kori Oklevéltár* általam szerkesztett VI. kötete, az 1321–1322. évek anyaga, amely nélkül e témának még a kitűzése sem volt elképzelhető, 2000 végén jelent meg. Bármennyire is igyekeztem volna a témára vonatkozó teljes anyag összegyűjtésével, Engel Pál szűkre szabott élete záró időpontjáig, 2001 augusztusáig még ezzel

[6] Anjou-kori Oklevéltár. I–XII., XVII., XXIII., XXIV. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Kristó Gyula–Piti Ferenc. Szeged 1990–2002. A következőkben — a gyakori idézések miatt — a sorozat köteteire a szövegben a kötet- és az oklevélszám megadásával hivatkozom.

sem készülhettem el, nemhogy a tanulmány megírásával. Ezt kiváltképpen azért sajnálom, mert Engel saját rekonstrukciómhoz fűzött kritikai megjegyzései, a baráti polémiák nagyban hozzájárultak volna e „sötét" 13 esztendő politikai történései még alaposabb megismeréséhez.

*

Károlyt 1310. augusztus 27-én jogérvényesen Magyarország királyává koronázták.[7] Ez önmagában cezúrát jelent a korábbi és a következő esztendők között, hiszen az országnak immár törvényes uralkodója volt. A koronázás napján, illetve annak másnapján az uralkodó négy oklevelet adott ki, ezek közül egy a gréci (zágrábi) polgárok, egy szolgáló nemes, kettő pedig a zágrábi egyház javára szólt (II/948., II/950–952.). Szimbolikus lépésnek tekinthető ez (még ha ennek Károly aligha volt is pontosan tudatában), hiszen első intézkedései azon csoportok — a városi polgárok, a köznemesek és az egyház — érdekében fogalmazódtak meg, amelyek a következő időszakban Károly legfontosabb szövetségesei lettek nemcsak általában a társadalmi bázis tekintetében, de a harcmezőn is. A közjogi aktussal egyenlő súlyú az a változás, amely Károly politikájában 1310 után bekövetkezett. Míg ezt megelőzően arra törekedett, hogy minél több előkelő, nagyúr tartozzék táborába, jószerével függetlenül attól, hogy a mellette való kiállás mérőben formálisnak számított-e, 1310-et követően viszont már nem a mennyiségi, hanem a minőségi szempont volt a meghatározó. Megszabadulni igyekezett azon „híveitől", akik csak névleg álltak mellette, de saját területükön vonakodtak a királyi főhatalom elismerésétől, illetve olyan politikát folytattak ott, ami ellentétes volt Károly elképzeléseivel, így végső fokon a legtöbb korábbi vezető „hívével" fegyveresen volt kénytelen megmérkőzni. Ez egy, 1310-ben elkezdődött, de hamar elakadt általános rendteremtés része volt, amit a király nádorokkal kapcsolatos eljárásával lehet a legjobban illusztrálni. Lényegében egyazon időben, az 1306–1307. esztendőkben az ország hét nádorával találkozunk az okleveles anyagban (részint ők magukat, részint mások őket nevezték nádornak): Kőszegi (Héder nembeli) Jánossal (II/.22.), Csák nembeli Mátéval (II/224.), Ákos nembeli Istvánnal, Borsa nembeli Kopasszal (II/243.) Péc nembeli Aporral, Rátót nembeli Loránddal, Aba nembeli Amadéval (II/272.). 1310-től kedve közülük egyedül Kopaszt tekintette az uralkodó nádornak (II/1014., III/287. stb.). A hét nádor közül három (Kőszegi János, Péc Apor és Rátót Loránd) már nem élt a jogérvényes koronázás évében, a többi négy azonban igen, sőt 1310-ben mind a négy eltérően erős (illetve gyenge) szálakkal kötődött Károlyhoz. A király közülük *egyet* választott ki, Kopaszt, amivel viszont nyilván nem növelte tulajdon népszerűségét a másik három körében. A „hívek" hatalmának korlátozására és ezzel együtt a királyi tekintély és befolyás növelésére irányuló, a koronázást követően érvényesülő uralkodói szándék a magyarázata annak, hogy míg Károly 1310 előtt egyetlen nagyúri „hívével" sem került szembe a csatamezőn, addig az 1311–1323 közti időszakot a velük való egyértelmű katonai konfrontálódás jellemezte.

[7] Scriptores rerum Hungaricarum. I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937. 486.

Roppant valószínű, hogy a koronázás kapcsán az uralkodó országgyűlést is tartott, mindenesetre Imre váradi püspök már 1310. október 2-án székhelyén, Nagyváradon volt, ahová az ország *congregatio*járól érkezett haza (II/962., II/966.) A koronázást és a bizonnyal Székesfehérvárott tartott országgyűlést követően Károly Budára ment, itt tartózkodott 1310. szeptember 4-én (II/955.), majd rövidesen Erdélybe távozott. Már ez év november 2-án két erdélyi (alvinci) vonatkozású oklevél sejteti itteni tartózkodását (II/983–984.),[8] míg négy, egyaránt december 8-i keltű oklevél teljesen bizonyossá teszi ezt. Közülük kettő a Kolozs megyei Buda melletti Szentmihályon kelt (140. 4. jegyzet), a harmadikban maga a király említette meg, hogy első ízben járván Erdélyben Mikod bán a Doboka megyei Egregy faluban megvendégelte őt, a negyedik diploma szintén erdélyi (désvári) tárgyú (II/1002–1005.). 1313. évi oklevél utal Károly Róbert első, csakis 1310-re vonatkoztatható, Gyulafehérvárt is útba ejtő erdélyi útjára. Innen tudjuk, hogy a királlyal együtt ott volt a két vezető egyházi méltóság is, Tamás esztergomi és Vince kalocsai érsek (III/645.).[9] Az ok, ami miatt Károly Róbert koronázás utáni első, tényleges „vidéki" útja Erdélybe vezetett, nem ismert. Mivel azonban a Szent Koronát, ami lehetővé tette minapi királlyá avatását, Károly Kán László vajdától kapta vissza, aligha lehet vitás: az uralkodó ezzel kapcsolatban járhatott ott. Talán László is szorgalmazta a királyi vizitet, hiszen abban az 1310. április 8-i szerződésben (II/863.), amely szerint ígéretet tett a korona kezéből történő kibocsátására, László utalt arra: ha a király már a korona július 1-jei visszaadásának időpontja előtt az erdélyi részekre jönne, korábban visszaadná neki a felségjelvényt. Ugyanebben az iratban a vajda elismerte Károlyt természetes és törvényes urának, és Tamás esztergomi érsek kezébe tett esküvel ígérte, hogy a királyt tisztelettel fogadja. Alkalmasint egy, korábban egyeztetett látogatást realizált ezzel Károly, aki egyszersmind meg akart győződni László valóságos meghódolásáról. A legalább egyhónapos erdélyi uralkodói vizitbe nyilván belefért egy dévai program is. Még az sem kizárt, hogy Károly — ha mással nem, hát személyes erdélyi útjával — köszönetét fejezte ki a vajdának a korona visszaszolgáltatásáért. Károly volt olyan reálpolitikus, hogy tudta: a Szent Korona elnyerése nélkül még hosszas és keserves megpróbáltatások vártak volna rá. A látogatás kétségtelenül kibékülésük jele, amit későbbi fejlemények is igazolnak, korábban ellenséges kapcsolatuk 1310-et követően több éven át normalizálódott.[10]

Amíg azonban Károly az erdélyi részeken járt (vagyis 1310 végén), Csák Máté a királyhoz csatlakozott nemesek (familiárisok) földjeit és javait fosztogatta (III/102.). Károly legkésőbb 1311 elejére befejezte erdélyi programját, újra az ország közepén tartózkodott, ez év február 24-én Budán adott ki — bizonnyal még a minapi látogatásra emlékezve — erdélyi vonatkozású oklevelet (III/14.). Az u-

[8] Az ennek ellentmondani látszó, Károly király 1310. november 8-i, *budai* keltű oklevele (II/988.) csak Fejér György kiadásából ismert, és dátumhibás. Kibocsátásának helyes időpontja 1312. november 5-e (III/389.), ennek eredetije is ránk maradt.

[9] L. még Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania. I. Bucureşti 1953. 398. A hátoldali feljegyzése alapján 1310. május 5-re keltezett, e dátuma okán viszont hamisnak minősített hiányos királyi oklevél (II/879.) 1313-ra hitelesnek fogadható el, és a jelen diploma párjának tekinthető.

[10] *Kristó Gyula:* A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 18. Szeged 2002. 318. Károly ezen erdélyi útjára utal még III/645.

ralkodó erdélyi részekről történt visszatértét követően Csák Máté emberei a király szervienseihez tartozó földeket pusztítottak Vác környékén és a Tisza között (III/102.). Ezek az események előrevetítették, hogy Károlynak a következő időszakban a legnagyobb gondot a trencséni kiskirály okozza majd. Fegyverek helyett egyelőre még a diplomácia kapott szót. Gentilis pápai követ kérte Mátét, hogy az elfoglalt egyházi javakat adja vissza, a nemeseket engedje tetszésük szerint bárkinek szabadon szolgálni, az uralkodói javakból pedig — nagy részük megtartása mellett — a kisebbik, méltányos részt juttassa vissza a királynak. Máté azonban a kérést semmibe vette, 1311. június 25-én hadseregével „fosztogatva és megsemmisítve mindent", ami útba esett, egészen Buda kapuiig hatolt előre, ahol „maga a király a királynéval, feleségével együtt személyesen tartózkodott".[11] Ezzel Gentilis számára a pohár betelt, 1311. július 6-án Csák Mátét kiközösítette, és hallatlanul rövid, 10 napos határidőt szabott a trencséni kiskirálynak arra, hogy a királyi és királynéi javak visszaadásáról, a nemesek szabad szolgálatának biztosításáról az uralkodóval vagy vele megegyezzék, ellenkező esetben egész földjét egyházi tilalommal *(interdictum)* sújtja (III/102.). Máté az ultimátumot nem teljesítette. Nagyon érdekes Károly reflexiója Csák Máté Budáig elérő támadására. Az ember azt gondolhatná, hogy az uralkodó megijedve a személyes fenyegetettségtől, elhagyja Budát, és máshová teszi át székhelyét, mondjuk Temesvárra. A várakozással ellentétben azonban ez ekkor nem következett be, majd csak 1315-ben. Károly egyelőre maradt Budán, és úgy döntött: erre fegyveres választ kell adnia. 1311. augusztus 8-án még Budán bocsátott ki oklevelet (III/126.), majd személyesen fordult Máté ellen. Ez onnan gyanítható, hogy 1311. november 8-án Vácott kelt két diplomájában megadományozta Debreceni Dózsát (III/166–167.). Ekkor az uralkodó már nyilván visszatérőben volt Budára a katonai akcióról. A hadjáratról az első nyom 1311. szeptember 26-i oklevélben maradt ránk, innen arról szerzünk tudomást, hogy Dózsa a hű bárókkal együtt Csák Máté ellen indított nagy királyi had (egyik?) vezére *(maior)* volt, és emiatt a király földet juttatott számára (III/147.). November 11-én az uralkodó mentességet adományozott Pozsegai Miklós *comes*nek, mivel részt vett a Csák Máté elleni hadjáratokban (!) a püspökökkel, bárókkal és köznemesekkel együtt (III/169.). Ebből arra következtethetünk, hogy a királyi sereg több egységre bontva különböző területeken támadta Máté tartományát, egy-egy egységet vezethetett a király, Dózsa és talán még más is. A katonai akció befejezésének biztos nyomára bukkanunk 1311. december 11-én, amikor az uralkodó immár Budán bocsátott ki oklevelet, amelyben eladományozta a hűtlen Máté egyik szerviensének birtokát (III/183.). Az előző évtized életben levő négy nádora közül tehát először Csák Mátéval keveredett az uralkodó fegyveres konfliktusba. Hogy meddig sikerült behatolnia a trencséni kiskirály tartományába, nem tudjuk. Ha ért is el alkalmi sikereket, tartós eredményt e katonai akció biztosan nem hozott.

A hadi események találgatása helyett inkább a későbbi vizsgálódásokat segítő módszertani fogódzóként tehető néhány észrevétel. Először: a bizonyosságot nagymértékben növeli, ha az oklevelek ösztövér híradásaiban három körülmény

[11] Magyar fordítása: Károly Róbert emlékezete. Vál., szerk., bev., jegyz. Kristó Gyula–Makk Ferenc, képanyag Marosi Ernő. Bibliotheca Historica. Bp. 1988. 90.

erősíti egymást: a király tartózkodási helye, a katonai cselekmény(ek)re történő egyenes utalás, valamint az oklevél (oklevelek) ez utóbbi körülménnyel kapcsolatos tartalma. Az 1311. őszi, Csák Máté elleni fegyveres fellépésnek ugyan szerény az okleveles forrásbázisa, mindent egybevéve összesen öt diploma vonható ide, de szerencsésen egyesítik a fenti három kritériumot. Van erre utaló adat a királyi itinériumban (a Vác melletti tartózkodás), két oklevél kifejezetten hadjárat(ok)at említ, négyben pedig az uralkodó jutalmazza a résztvevőket (Dózsát és Pozsegai Miklóst), illetve bünteti az ellenséget (adott esetben Máté szervienset). Mindez persze akkor számít sokat, ha az okleveles adatok a hadjárattal egyazon időből valók, vagyis az eseménnyel lényegében egykorúak. Másodszor: amennyiben a tartományurak elleni katonai akciót nem személyesen a király, hanem megbízása alapján más vezette, az előző pontban említett királyi tartózkodási hely nem szolgál támpontként, és egyáltalán ez esetekben az oklevelek *narratio*iban sokkal kevesebb eséllyel kerül szóba az ilyen hadjárat. Ha tehát eltérő a dokumentáltsága a király és mások (nem a király) irányította harcnak, ezt mint természetes következményt kell tudomásul vennünk. Harmadszor: lehetőség szerint el kell kerülni a „mindenáron mindent megoldani" kutatói kényszer buktatóit, vagyis azt, amikor későbbi (olykor jóval későbbi) okleveles utalásokat használunk fel egy-egy korábbi esemény vélt jobb megvilágítására. Ez még akkor is hordoz veszélyeket (bizonytalanságot), ha máshonnan ismert — a fenti három körülmény együttese által erősített — eseményhez kapcsoljuk azokat, de egyenesen megengedhetetlen, ha a későbbi híradások mögé önálló, máshonnan, főleg egykorú forrásokból nem ismert katonai akciókat állítunk. Nem zárva azt ki, hogy a véletlen szeszélye folytán ez egy-egy esetben akár még igaz is lehet, de ennek kicsiny az esélye, viszont sokkal nagyobb a valószínűsége, hogy ilyen esetekben a kutatói fantázia teremt eseményeket. Hogy valójában miről is van szó, két példával illusztrálom. 1318. évi oklevélben arról olvashatunk, hogy Csicseri Jób fia Domokos Nagyszombat kastélyban *(castellum)* a hűtlen Csák Máté ellen a király szolgálatában tevékenykedett (V/7.). 1325. évi híradás szerint Perényi Miklós *comes* a Csák Máté ellen küldött királyi seregben Trencsén váránál az ellenség által közrezárva is halált megvető bátorsággal viselkedett (IX/128.). A most idézett két epizód 1311-től kezdve 1321-ig (Máté haláláig) több eseményhez lenne több-kevesebb joggal kapcsolható, de ha ezek keltezésében további támpontok nem segítenek bennünket, a rekonstrukció során felhasználásuktól el kell tekintenünk, kivált nem alkalmasak önálló, máshonnan ismeretlen katonai akciók feltételezésére. Ezek tehát mindössze *terminus ante quem*ként (az oklevél kelte előtti történésként) vehetők számba. Negyedszer: sajnos, arról is le kell mondanunk, hogy e keltezetlen híradások időpontjának meghatározásához az oklevelek elbeszélő részének *(narratio)* sorrendjét hívjuk segítségül. Ezek többsége ugyan kronológiai rendet követ, de számos kivételre akad példa. Egymástól mindössze 15 napi távolságra keletkezett két 1312. évi oklevéllel igazolva állításomat: a rozgonyi csata az egyik esetben egy, évekkel korábbi csehországi hadjáratot előzött meg az elmondás sorrendjében (III/312.), a másik esetben a néhány héttel korábbi sárosi várostromot (III/323.). Ha pedig az oklevelek elbeszélő részében egy vagy több ismeretlen keltű eseményről van szó, nem áll módunkban dönteni arról, hogy vajon *narratio*-beli helyük

az általános vagy a kivételes helyzetnek felel-e meg. E kautélák talán szigorúnak tűnhetnek, viszont cserébe a valószínűség magasabb fokához, olykor egyenesen a bizonyosság szintjéig juthatunk el.

Miközben Károly 1311 őszén az egyik volt nádorral, Csák Mátéval hadakozott, egy másik volt nádort (II/900.), Aba Amadét, aki a királyt egy évtizede sokféle módon szolgálta, és hozzá személyes viszonyukban hűséges maradt, 1311. szeptember 8-át megelőzően (III/214.) egy kassai zavargás során (III/150.) az ottani németek „ártatlanul megölték".[12] Az adott esetben Amadé valóban ártatlan lehetett, hiszen nem tett mást, mint fiaival és híveivel bevonult Kassára, de ennek szándéka a kassaiakra nézve nagyon is ártó volt, ugyanis a várost hosszabb idő óta szerette volna alávetni. Az oligarcha fiai és a város viszályában Károly azonban nem régi fegyvertársa gyermekeinek oldalára állt, hanem Kassa mellé.[13] Egy efféle uralkodói állásfoglalás 1310 előtt elképzelhetetlen lett volna. Most viszont a király már nem mindenáron saját — sok esetben vele ellentétes érdekű embereket tömörítő — táborát akarta együtt tartani vagy növelni, hanem keményen fellépett azokkal szemben, akik tartományuraságuk kiépítésével az ő hatalmát csorbították. A viszály rendezése[14] jó alkalmat teremtett az uralkodónak arra, hogy fellépjen az Amadé-fiak frissen megörökölt kiskirálysága ellen, akiket öncsonkításra késztetett, arra, hogy mondjanak le — egyebek mellett — Szepesről, Gölnicről, Kassáról, Lubló és Munkács várakról, adják vissza a királynak (illetve kiküldötteinek: Tamás esztergomi érseknek és István veszprémi püspöknek) Zemplén és Újvár megyéket (III/150–151., III/154–155.). A királyi hatalom erejére mutat, hogy ezek túlnyomó többsége a következő hónapokban teljesült. Ebben Tamás érsek jutott nagy szerephez, aki királyi parancsra 1311. november 19. és 1312. február 2. között végig a „helyszínen" tartózkodott, rendre a szepességi Lőcsén adott ki okleveleket (III/175., III/184., III/189., III/218., III/228.), de a térség több más pontján is megfordult, így bizonyosan Lubló mellett. Ténykedésének köszönhetően 1312. január 22-én már a király embere, Aba nembeli Marhard fia Mihály szerepel újvári ispánként (III/222.), Károly április 13-án megerősíthette a szepesi nemesek szabadságát (III/265.), május 9-ét megelőzően pedig Kopasz nádor királyi parancsra előbb Kassa alatt, majd Sáros vár alatt Újvár és Zemplén megye összes nemese és nem nemese számára közgyűlést *(congregatio generalis)* tartott (III/287.).

Már 1311 vége felé arról is terv született, hogy a következő országgyűlést 1312. május 14-én fogják megtartani (III/150–151.). Mind ezt az elképzelést semmissé tette, mind az ország északkeleti részén az 1131–1312 fordulója körüli hónapokban tartó rendteremtés sikeres munkáját 1312 elején két esemény zavarta meg, illetve akasztotta meg. Csák Máté visszacsapásra szánta el magát az előző év történései (kiközösítése, az ellene indított királyi hadjárat) miatt. 1312. március első napjait megelőzően feldúlta, illetve szervienseivel elpusztíttatta az esztergomi

[12] A 7. jegyzetben i. m. 488.

[13] *Branislav Varsik:* K boju medzi koickými mešťanmi a Omodejovcami (Príspevok k dejinám feudálnej anarchie v Uhorsku na zač. XIV. stor.) Historický Sborník 10 (1952) 221–255.

[14] *Zsoldos Attila:* Kassa túszai (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról). Történelmi Szemle 39 (1997) 345–362.

érsekség sok földjét, az érsekség Bars megyei Berzence várát pedig föld alatti vájat segítségével elfoglalta, és ekkori információ szerint Esztergom vára ellen készült (III/242., III/245., III/251.). A másik fenyegetés az Amadé-fiaktól eredt. Ők legfeljebb látszatra tettek a királynak engedményeket, ugyanakkor már 1312 kora tavaszán bizonyságát szolgáltatták annak, hogy fegyveresen kívánnak fellépni ellene. 1312. április 10-i oklevélből értesülünk arról, hogy az Amadé-fiak a sárospataki királyi *hospes*ek kifosztására indultak (III/417.), ám a Zemplénben birtokos Petenye fia Péter (utóbb maga is az uralkodó ádáz ellensége) összecsapott velük, amiért a királyellenes erők feldúlták e Péter Gálszécs birtokát (III/262.). Az Amadé-fiak végül is kirabolták Patakot (III/417., VII/369.) Készülődésük (esetleg első akciójuk) híre korán Károly tudomására jutott. Az uralkodó 1312. február 2-án még Székesfehérvárott adott ki oklevelet (III/227.), de március 15-én már Nagyváradon tartózkodott (III/249.). Ez kapcsolatban lehet Szent László itteni sírjával mint kultikus hellyel,[15] de az is lehet, hogy e várost jelölte ki a király hadai gyülekezőhelyéül. Mindenesetre március 31-i oklevélből arról értesülünk, hogy Becsei Imre ekkor már a király jelenlegi hadjáratában volt (III/257.) Váradról az uralkodó északra fordult, és április 4-én Királyhelmecen állított ki oklevelet (III/260.).

Innen a királyi had — benne főpapok, bárók és nemesek — útja Sáros vár alá vezetett, amely erősségbe Amadé fiainak emberei bezárkóztak (III/262.). Magát a várat Balassa családbeli Miklós fia Demeter védte (III/319., III/327.), de szerepet játszott a vár védelmében Demeter unokaöccse, Doncs (vagy Dancs) (III/728.), valamint a helyi Tekele nemzetség több tagja (III/434.). Hogy Sáros vár miként került a király kezére, többszörösen is érdekes kérdéseket vet fel. 1312. április 10-i királyi oklevél szerint a király ellenében a várba bezárkózottak között sorolta fel Tarkői Rikolf fia Henriket is (III/262.). Ugyanakkor 1314. évi királyi oklevél szerint e Henrik éppen az uralkodó oldalán vett részt Sáros vára elfoglalásában (III/728.), és ugyanakkor tájt hű szolgálataiért birtokadományt kapott Károlytól (III/730.). Valószínűleg ez a nyilvánvaló ellentmondás vezette Engel Pált azon magyarázathoz, hogy „Henrik néhány heti ellenállás után — úgy tűnik, titokban — április végén vagy május elején kiegyezett Károllyal, kiverte a várból Doncs embereit, és átadta a várat" (101.). E feltevés (vagy inkább csak ötlet) legnagyobb hibája, hogy az árulásról forrás nem tesz említést. Ugyancsak a békés átadás ellen szól az oklevelek sok-sok utalása Sáros ostromára (III/315., III/317., III/335. stb.). Egy 1323. évi diploma Henriket úgy említi, mint a király hajdani ellenségét, aki egykor Maglóc királyi várába zárkózott, és a várvédők az ostromló királyi seregből többeket megöltek (VII/67.). Tudjuk, hogy Maglóc utóbb Kapi néven szerepel *(Capi alio nomine Magloch)*,[16] tehát arra kell következtetnünk, hogy Sáros várát megelőzte a szintén Sáros megyei Maglóc (Kapi) ostroma. Ennek a várnak a legnagyobb valószínűség szerint Toboly volt a másik neve,[17] amit az gyámolít, hogy 1317. évi oklevél szerint a sárosi Toboly vár várnagya éppen Henrik volt (IV/592.). Eszerint Tarkői Henrik az Amadé-fiak szolgálatában 1312 tavaszán ellenállt a

[15] Szent László király váradi sírját 1313. évi oklevél is említi (III/463.).

[16] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 280–281.

[17] *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5. Bp. 1996. I. 336.

királyi hadnak Maglóc vagy Toboly várnagyaként. Közvetlenül azt megelőzően, hogy ez az 1317. évi diploma Toboly várának megvívásáról szólt volna, arról tett említést, hogy Henriket Károly király fogságban tartotta. Ez a fogság ebben az összefüggésben aligha értelmezhető másként, mint hogy Henrik 1311 szeptember elején, az Amadé halálát okozó kassai zavargásban a nádor két fiával és más, mindkét nembeli nemesekkel együtt fogságba esett (III/150.). A letartóztatottak ugyan eredendően a kassaiak foglyai voltak, de a király oly mértékben azonosult a kassaiakkal, hogy hat év távlatából ezt már minden további nélkül király általi fogságnak tekinthették. Henrik eredeti pártállását és annak megváltoztatását hitelesíti egyik testvérének, Rikolfnak a pályája, aki 1311 októberében bizonyítottan Amadé (illetve fiai) klientúrájába tartozott,[18] viszont Sáros ostromában és az erre következő rozgonyi csatában már — Kakas és János nevű testvéreivel együtt (VII/265.) — a királyiakkal tartott (III/317.). Ezzel azonban még nem oldottuk fel azt az ellentmondást, hogy Henrik hogyan lehetett volna egyszerre ostromlott és ostromló Sáros várában. Mint láttuk, az árulás több okból kifolyólag sem jöhet szóba. Így annak feltevésére kényszerülünk (jobb híján), hogy a király és környezete — amely frissen érkezett meg április 10-ét közvetlenül megelőzően Sáros alá, hiszen április 4-én még Helmecen volt — valószínűleg nem tudta, mi történt Henrikkel Maglóc (Toboly) bevételét követően, és — hamis hír hatására — úgy vélték: ugyanúgy bevette magát a sárosi erősségbe, mint tette ezt Maglócon. Április 10-ét követően azonban Henrik feltűnt a király hívei között, vagyis Maglóc elestét követően és a sárosi ostrom tényleges megindulását megelőzően átállt Károlyhoz. A tobolyi várostromban Henriknek legalább egy (ám lehet, hogy több) testvére is az Amadé-fiak oldalán várvédőként vett részt. Rikolf már említett példáján kívül egészen egyértelműen utal erre az az 1323. évi királyi diploma, amely szerint a király ellen támadó Rikolf fiai — így, többes számban! — Mikccsel harcoltak (ez lehet a maglóci várostrom) (VII/323.). A Rikolf-fiak 1311-ben nem azonos párthoz tartoztak, hiszen Henrikkel és Rikolffal szemben további testvérük, Kakas már régebb óta Károly király hívének számított (II/47., II/272., II/436.). Sáros várának ostroma elhúzódott, ugyanis az uralkodó legalább április 10-e óta tartózkodott az erősség körül, május 9-én (III/287.) és 21-én (III/295.) még Sáros vár alatt, május 16-án (III/291.) és 29-én (III/302.) pedig már Sárosban keltezett. Bármelyik utóbbi dátumot fogadjuk is el, legalább ötheti ostrommal számolhatunk. Engel azon megjegyzése, hogy május 25-én már biztosan a király kezén volt a vár (101. 50. jegyzet), azért nem áll meg, mert az e napi keltet viselő diploma dátumhibás, helyes kelte június 24. (III/315.). Sárossal egy időben tartott Lubló ostroma is, amely május végére a király sikerével szintén véget ért (III/303., l. még IV/171.). 1312 tavaszán tehát három sárosi vár került a király és hívei kezére: Maglóc (Toboly), Sáros és Lubló. A már korábban elmondottakkal összhangban az oklevelek e három ostromból Sároséról szólnak kimerítő részletességgel, ami azzal kapcsolatos, hogy ebben vett részt személyesen az uralkodó. A másik kettőt királyi megbízás alapján mások vezették (a maglóci ostromban tűnt ki a később nagy karriert befutó Ákos nembeli Mikcs, a lublóiban pedig a Görgeiek vitézkedtek).

[18] *Zsoldos A.*: a 14. jegyzetben i. m. 349.

A sikeres várostromokat követő rozgonyi csatát, amelyben egyik oldalról az Amadé-fiak, valamint az őket segítő Csák Máté hadai (ez utóbbiban cseh zsoldosok is), másik oldalról a király mögé tömörült erők (főpapok, bárók, nemesek, városiak, városiasodó szászok, johanniták) vettek részt, 1312. június 15-én vívták meg.[19] Igazi jelentősége abban áll, hogy a király első sikeres katonai fellépése volt ez a tartományúri erők ellen, önmaga és ország-világ számára bizonyította, hogy képes széles társadalmi támogatás birtokában eredményesen fellépni a kiskirályok ellen. Az út nagy része még Károly előtt állt, de legalább maga az út, amelyen végig kell majd haladnia, biztonsággal ki volt jelölve. Az első oklevél, amely a rozgonyi ütközetről tudósít, június 24-ről való (III/315.), majd június 26-tól kezdődően sok diploma szól erről,[20] illetve emellett a sárosi és a lublói várostromról (III/317–319., 321., 335. stb.), amelyek az 1312. év legfontosabb katonai eseményei voltak. A király a rozgonyi csatasíkról Sárospatakra vonult vissza, itt legalább három hetet időzött, az oklevelek kelethelyéből következtetve június 29. (III/323.) és július 20. (III/340.) között bizonyosan. Innen nyugat felé indult el, augusztus 10-én Kassa mellett (III/360.), a következő napon a Kassához közeli Perényben állított ki oklevelet (III/361.), a csata utáni első budai keltű diplomája szeptember 29-ről való (III/372.). Az év hátralevő részét már Budán töltötte (III/376., III/395.). Kérdés, hogy ott maradt-e egészen 1313 késő tavaszáig, amikor oklevelekkel bizonyíthatóan megint kelet felé indult el.

Erre a kérdésre Engel Pál nemleges feleletet adott: „Rozgony után újból a Csák Máté elleni küzdelem került Károly politikájának homlokterébe. 1313. február–március folyamán ismét hadat vezetett ellene, ezúttal több sikerrel, mint 1311-ben, mert [1.] Trencsént ugyan nem tudta bevenni, de [2.] elfoglalta Nagyszombatot, és bár hasztalan [3.] ostromolta az Ipoly melletti Visket, de [4.] megszerezte Nógrádban Hollókőt" (103.). Az itt említett, két hónapnyi időtartamba besűrített négy esemény közül legalább három bizton törölhető. Mindenekelőtt az szolgált Engel számára kiindulópontként, hogy adatgyűjtése szerint Károly kelethelyet tartalmazó oklevelei közül az 1312. évi *utolsó* november 12-i, míg az 1313. évi *első* április 2-i, és mindkettő Budán kelt (136–137.), vagyis a két oklevél dátuma több mint négy és fél hónap távolságra van egymástól. Mint vélte: „a király itinériumában 1312. dec. és 1313. márc. között hézag van, amelybe egy Máté elleni hadjárat pontosan beleillik" (103. 62. jegyzet). Később is többször élt hadjáratok időpontjának meghatározásánál ezzel az eljárással, vagyis hogy a keltezési helyek nagyobb hézagait töltötte ki egy-egy katonai akció oda történő beillesztésével. Ez elvileg sem feddhetetlen eljárás, adott esetben pedig elfogadhatatlan, hiszen ismerjük az uralkodó 1313. január 6-án Budán kelt oklevelét (III/440.), amely alaposan leszűkíti a csaknem öthónapos távolságot. Ebből már eleve arra kell gyanakodnunk, hogy Károly 1312/1313 telét egészében Budán töltötte. Ugyanerre mutat az Engel által erre az időre feltételezett négy esemény forrásbázisának, illetve körülményeinek behatóbb vizsgálata is.

[19] A 7. jegyzetben i. m. 487–489. Az ütközetre l. *Kristó Gyula:* A rozgonyi csata. Sorsdöntő történelmi napok. 3. Bp. 1978.

[20] A rozgonyi csatával kapcsolatos oklevél-*narratio*k tipológiai osztályozását l. *Kristó Gyula:* Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 104–105.

1. Engel Trencsén 1313 eleji ostromára egy 1325. évi oklevelet hoz fel bizonyítékul. Mivel ebben valóban kétszer esik szó Trencsén vára körüli hadi eseményről (IX/128.), Engel úgy gondolta: az utóbbi 1321. évre vonatkozik (ez kétségtelen), az előbbi 1313-ra (ami viszont önkényes datálás) (103. 62. jegyzet). Bizony könnyen megeshet, hogy ugyanannak az 1321. évi trencséni ostromnak két epizódjáról van itt szó. Ha mégsem, akkor az első trencséni akciót datálatlanul kell hagynunk.

2. Nagyszombat elfoglalása 1313 elején ugyancsak légből kapott. Itt egy 1318. évi oklevél szolgált Engelnek támpontként, miszerint Csicseri Jób fia Domokos Nagyszombat kastélyban *(castellum)* a hűtlen Csák Máté ellen a király szolgálatában tevékenykedett (V/7.) Itt még ostromról sincs szó, tehát Domokos szolgálatának milyensége közelebbről nem állapítható meg. Engel ehhez a nagyszombati ostromhoz kapcsolta Monoszló nembeli Egyed 1313. évi (március 11. előtti), Nagyszombatban kelt végrendeletét (III/466.), és szerinte a Károly király kíséretében ideérkezett Egyed itt hunyt el. Mivel helyi egyházi férfiak Tamás esztergomi érsek kérésére 1313. március 13-án Nagyszombatban írták át Egyed végrendeletét (III/468.), ebből Engel arra a következtetésre jutott: a város „ekkor már királyi kézre került" (103. 62. jegyzet). De tényleg Csák Mátéé volt-e közvetlenül ezt megelőzően? 1318. március 3-i oklevél szerint Máté Nagyszombatban a nyitrai püspök által Bécsben vásárolt posztót visszatartotta, és magához vitette (V/48.), 1326. évi adat pedig azt említi, hogy Nagyszombatot Máté hatalma alatt tartotta (X/368.), de ezekből az adatokból kronológiai következtetésre nem juthatunk, nem tudjuk ugyanis megmondani, hogy mikor érvényesült és mikor szűnt meg a város felett Máté fennhatósága. Ebben a kérdésben figyelembe kell venni annak a Pozsony megyének a sajátos helyzetét, ahová Nagyszombat is tartozott. Pozsony megye ugyanis 1301-től „1323-ig az osztrák hercegek kezén volt".[21] Gentilis pápai követ 1309–1311 között állandóan Pozsony városában időzött (II/761., III/137.), közben megfordult Nagyszombatban (II/756.). Károly király 1310-ben (II/878.) és 1311-ben is járt Pozsonyban (III/23.) — ez utóbbi időpontban az országbíróval együtt az osztrák herceghez igyekezett (III/22.) —, 1310–1313 között több pozsonyi vonatkozású oklevelet adott ki (II/964–965., III/72., III/644.). Ebben az időben a pozsonyi ispánságot Detre, Ausztria hercegének marsallja viselte (III/552., III/570.), helyettese *(curialis comes)* ugyancsak Detre nevet viselt (II/968., III/6., III/384., III/552. stb.). Szintén ellene mond egy 1313 eleji nagyszombati hadi cselekménynek, hogy Tamás esztergomi érsek 1313 januárja és márciusa között Pozsonyban tartózkodott (III/445., III/459.), és 1313. március 12-én a Nagyszombathoz közeli Szerdahelyen adott ki oklevelet (III/469.). Végül van még két, igaz, hallgatásból eredő érv azzal szemben, hogy Nagyszombatban 1313 elején harci cselekmény lett volna. Az egyik: 1313. április 24-én Károly király Szécsényi Tamás lublói várnagynak adományozta a rozgonyi csatában a király ellen harcoló Nagy Houn — Nagyszombattól délre eső — Szeli birtokát és nagyszombati ingatlanait (III/487.). Nehezen képzelhető el, hogy egy 1313. áprilisi oklevélben nagyszombati ügy kapcsán ne hivatkozott volna az uralkodó arra, hogy az előző hetekben vívta meg a maga számára Nagyszombatot. A másik: általánosságban is bajosan hihető,

[21] *Engel P.*: a 17. jegyzetben i. m. I. 166.

hogy egy, királyi részvéttel lezajló, Csák Máté ellenében komoly sikereket elért hadjárat teljességgel visszhangtalan maradt volna ezen évek okleveleinek *narratio*iban.

3. Visk ostromára az alábbiakban kitérek, itt annyit jegyzek meg, hogy ez az esemény 1314 második felére keltezhető.

4. Hollókőről csak annyit tudunk ebből az időből, hogy mint Kacsics nembeli Mikus várát, amelyet az átadott Csák Máténak, a király 1313. április 24-én Szécsényi Tamás lublói várnagynak juttatta (III/486.). Nagyon árulkodó, hogy a megadományozott érdemeként nem a hollókői várostrom, hanem a rozgonyi csatában a király oldalán való részvétel szerepelt. Ennek tükrében is kérdés, hogy a jelenre érvényes avagy csak a jövőben realizálható adomány volt-e ez, hiszen ez utóbbira éppen ezen évekből más példáink is vannak. 1313 november 1-jén Károly a nyitrai ispánságot János nyitrai püspöknek adta (III/622.). Mivel Nyitra megye ekkor egészen biztosan Máté uralma alatt volt, a kedvezményezett a királyi adományt nem tudta elfoglalni. Hasonlóan vélekedhetünk a Tamás esztergomi érsek számára 1315-ben tett, a komáromi ispánságra vonatkozó adományról (IV/131.), amelyet az uralkodó változatlan körülmények között 1317-ben megismételt (IV/530.). Egyszóval nem tudjuk, hogy 1313-ban Károlyé volt-e Hollókő, s ha igen, mikor és hogyan jutott birtokába. Magam tehát úgy vélem: Károly 1312 november 12-től (III/395.) egészen 1313. május 16-ig (III/515.), vagyis kereken fél éven át Budán tartózkodott.

Ezt követően mozdult ki innen, megint kelet felé. Június 20-án (III/542.) és 22-én a Fehér-Körös melletti Gyulamonostorán (a mai Gyulán) állított ki oklevelet (III/547.), majd ugyancsak 22-én — tehát bizonnyal szintén Gyulán — megerősítette Kán László erdélyi vajda és két fia, nagy és kis László birtokcseréjét (III/548.). Három éven belül tehát másodszor találkozott személyesen a Szent Korona visszajuttatójával, ami kiegyensúlyozott kapcsolatukra mutat. Úgy tűnik, jövendő terveiben, amelyek elsősorban a nyugati ellenségek — mindenekelőtt Csák Máté — megzabolázására irányultak, keleten próbált szilárd szövetségesi bázisra lelni: gyulai tartózkodásából következtetve saját nádorára, Kopaszra és a személyes összejövetelből adódóan erdélyi vajdájára, Kán Lászlóra kívánt támaszkodni. Talán még annak feltevésétől sem lehet elzárkózni, hogy Károly király Gyuláról — nyilván László vajdával együtt — Erdélybe ment, mindenesetre július 4-én (III/567.) és 20-án kelethely nélkül erdélyi vonatkozású okleveleket adott ki (III/573). Még amiatt sem kell elállni a feltételezéstől, hogy 1313. augusztus 1-je körül országgyűlésre került sor Budán, ahol a bárók közül bizonyíthatóan Kopasz nádor, Ákos nembeli István volt nádor, Rátót nembeli Domokos királynéi tárnokmester (a következő nádor), Csák fia János királyi országbíró, Aba nembeli Kompolt fia Péter, Pok nembeli Móric fia Miklós (a leendő erdélyi vajda), Debreceni Rafain és Dózsa, valamint sok nemes vett részt (III/577.). Három hónappal utóbb, november 1-jén a főpapok tartottak ugyancsak Budán közös gyűlést *(commune parlamentum)* (III/623.). Később ugyanis van arra példánk, hogy Károly távollétében tartottak országgyűlést. Semmi nem indokolja Engel Pál ezen hónapokra vonatkoztatott kijelentését: „a király láthatóan mindinkább elszigetelődött, és támogatásra hovatovább már csak főpapjainál számíthatott". A résztvevők közül ismert nevek alapján jutott Engel erre a következtetésre, hogy az ő jelenlétük

„aligha ellensúlyozhatta a Kőszegiek és László vajda immár következetes távolmaradását" (104.). Károly azonban 1310 után már nem látszat-egységet, hanem tényleges egyetértést akart maga körül. A Kőszegiek több tagja ezekben az években — a betöltött tisztségekből következően — a király hívének számított, Kán László támogatása (további) biztosításának érdekében pedig maga az uralkodó kelt útra az országgyűlést megelőzően. Míg Károly szervezkedett Csák Máté ellen, a trencséni oligarcha cselekedett. 1313. november 1-jei oklevél szerint legújabban *(novissimis hiis temporibus)* Nyitrát elpusztította és felégette (III/622.), beváltotta továbbá előző évi fenyegetését, hogy készül Esztergom vára ellen (III/242., III/245., III/251.). Másik 1313. november 1-jei diplomából arról értesülünk, hogy Máté most *(nunc)* Esztergom várát lerombolta, és egyéb pusztításaival nagy károkat okozott a Károly érdekében munkálkodó Tamás esztergomi érseknek (III/623.). A trencséni kiskirály tehát 1313 őszén egészen a Duna déli partjáig dúlt. Károly oklevelekkel bizonyíthatóan az október hónapot (III/612., III/621.) Budán töltötte, de vélhetően november-december hónapokban is itt időzött. Mindenesetre ekkor nemcsak bizonyos püspökök (III/623.) és a királyi országbíró (III/624.), hanem Tamás esztergomi érsek is itt adott ki oklevelet (III/635.).

Károly király 1314. január 6-án még Budán adományozott birtokot (III/671.), majd öt nappal később már a Duna másik partján, Pesten tartózkodott (III/674.). Nincs elégséges indok arra gondolni, hogy ekkor itt országgyűlést tartott, miként Engel vélte (104.), az oklevél ugyanis csak általánosságban említ három királyi *congregatio generalis*on való meg nem jelenést. Az uralkodó ezt követően dél felé indult. Január 22-én Szegeden (III/683.), február 4-én Szávaszentdemeteren keltezett (III/688.). Ez utóbbi oklevélben, majd kelethely nélküli, február 15-én és 17-én kelt diplomáiban (III/690–691., 693.) valkói, pozsegai és baranyai, azaz délvidéki ügyek bukkannak fel. Február 19-én visszatérőben Péterváradon adott ki oklevelet valkói ügyben (III/695.). A király március 26-án már bizonyosan újra Budán volt (III/710.). Merő ötlet, hogy ezzel az úttal kapcsolatos a Temes megyei Miháld vára elleni katonai akció (amire Engel gondolt, 104–105.). Kérdés, hogy tárgyalni és/vagy hadakozni ment-e Károly a Délvidékre. Engel szerint „minthogy Szerbia északi részében ekkoriban [a magyar király] barátja és szövetségese, Dragutin István uralkodott, leginkább arra gondolhatunk, hogy Károlynak vele volt találkozója" (104.). Ha ez lenne az igazság, feltétlenül tervszerűségre mutat — főleg a következő hónapok fejleményeire is tekintettel —, hogy az előző évi keleti út után Károly Róbert most délen járt. Ez esetben azt lehet mondani, hogy mind keleten, mind délen szövetségeket erősített meg, illetve szövetségeseit kötötte magához a személyes látogatás kötelékével, vagyis az országhatáron belüli és kívüli peremvidékek megnyerésével akarta biztosítani a siker lehetőségét a kiformálódó gyűrűn belül eső ellenfeleivel szemben. Nem sokban különbözik az alaphelyzet akkor sem, ha hadakozott. Ebben az esetben ugyanis az ellenséges szomszéd megregulázásával teremtette meg annak lehetőségét, hogy ne kelljen — miközben ő bent az országban hadakozik — hátbatámadástól tartania. Magam hajlok arra, hogy egyszerre fogadjam el mindkét lehetőséget. Könnyen lehet, hogy Károly 1314 februárjában egyazon akció keretében tárgyalt Dragutin Istvánnal, és harcolt II. Uroš Milutin István szerb királlyal. Az, hogy a

következő években (egészen 1319 tavaszáig) az oklevelekben szerbiai hadjárat emléke nem maradt ránk, kétségtelenül gyengíti, de teljes mértékben nem zárja ki ezt a feltevést. Súlyosan esik a latba egy, a közismert 1319. őszi szerbiai katonai akció előtti másik hadjárattal kapcsolatban az imént említett 1319. június 18-i oklevél. Eszerint az uralkodó — a hívei birtokainak lerombolásával, a lakosok fogságba hurcolásával nagy jogtalanságot elkövető — Uroš szerb király ellen vonult, és Macsó várát más várakkal és városokkal együtt ostromolta, sőt Macsót el is foglalta (V/493.). A diploma szerint ez akkor történt, amikor Kőszegi András az őt támogató németekkel együtt Sopronra és Győrre támadt. András nyugat-magyarországi támadó fellépését Engel éppen az általa 1317 elejére tett szerbiai hadjárat révén keltezte ekkorra (121. 146. jegyzet).

Biztosabb talajon állnánk a szerb hadjárat datálásában, ha pontos képünk lenne a Kőszegiek ezen évekbeli viszonyáról Sopronhoz. Az a kevés, amit az oklevelek megőriztek, mindenesetre érdekes képet körvonalaz. Mielőtt erre kitérnék, essék néhány szó a Kőszegiekről, hiszen a későbbiekben Károly ellenfeleiként még találkozunk velük. A 14. század elején birtokaik három tömbjével számolhatunk, amelyek három ághoz kapcsolódtak. A Henrik-fiak: János és (Herceg) Péter Szlavóniában, a drávántúli Varasd megyében és a Dunántúl délkeleti részén birtokoltak. A két testvér közül János a 1310-es évek első felében királyi lovászmester, somogyi, tolnai, baranyai és bodrogi ispán volt, azaz Károly híve. Apjuk törvénytelen fia (tehát végső soron testvérük), Miklós, a győri püspöki székbe emelkedett. Gergely fiai: Miklós és András a Dunántúl északnyugati részét uralták. Miklós szintén a király oldalán állt, királyi tárnokmester, zalai és soproni ispán volt, 1313 decembere (III/640.) és 1314 áprilisa között (III/722.) bekövetkezett halála után öccse, András lépett örökébe. Végül Miklós fia (Kakas) Miklós a nyugati határszélen (Vas és Zala megyében) szerényebb területet birtokolt.[22] Ami mármost a Kőszegiek és Sopron viszonyát illeti, ezt érinti azon 1311. évi adat, amely szerint Miklós győri püspök pereskedett a soproni bíróval és polgárokkal fertőrákosi udvarházának lerombolása ügyében, amely olyan megegyezéssel zárult, hogy a soproniak az általuk okozott károk fejében 100 márkát fizettek a főpapnak (III/101.). 1312-ben Fürstenfelden Kőszegi Miklós tárnokmester azon szeretet miatt, amelyet Habsburg Frigyes osztrák és stájer herceg tanúsított őiránta, valamint testvére, András és unokatestvérei, János és Péter iránt, megerősítette a Habsburg Frigyessel korábban Bécsújhelyen kötött szerződést, és ebben arra vállalt kötelezettséget, hogy a Habsburgokat mindenkivel szemben segíti, kivéve saját híveit, familiárisait és Miklós győri püspököt. Ebben a szerződésben Miklós Károly királyt urának nevezte, amit a magyar uralkodótól elnyert tárnokmesteri címe hitelesít (III/223.). Kőszegi Miklós és a győri püspök közti szoros kapcsolat azért sem meglepő, mivel a győri püspök Miklósnak rokona volt, maga is Kőszegi. Sopron és Miklós püspök ellentéte tehát joggal sorolható be a Sopron és a Kőszegiek viszályába, és ennek alapján ellenségeskedéseik több évvel visszanyúlnak az oklevelekkel bizonyítható 1317. évi összecsapás elé. 1317. évi oklevél szerint a király

[22] A Kőszegiekre l. *Pál Engel:* Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Herren von Güns-Güssing. „Schlaininger Gespräche 1986/87". Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. 79. Eisenstadt 1989. 89., 113.; *uő.:* a 17. jegyzetben i. m. II. 135–136.

ellen lázadó András és csatlósai 400 márka kárt okoztak Sopron városának (IV/604.). Ugyancsak ez évi hír alapján tudható, hogy a megosztott soproni polgárok között napirenden voltak a meghasonlások, pártütések (IV/612.), vagyis a városban némi táborral rendelkezhettek a Kőszegiek, ugyanakkor a város nagyobbik része szemben állt velük. Valószínűnek tartom, hogy Kőszegi András éppen úgy állhatatosan törekedett Sopron alávetésére, mint Aba Amadé Kassáéra. Feltehető, hogy Sopron elleni 1317. évi katonai akcióját megelőzően is tett kísérlet(ek)et Sopron (és Győr) alávetésére, akkor, amikor még formálisan a király pártján állt. Ebben is érvényes analógiát szolgáltat Amadé és Kassa kapcsolata, hiszen Amadé az uralkodó híveként akarta uralma alá vonni Kassát (III/150.). Nem kizárt, hogy egy ilyen akciója 1314 elején lehetett, amikor a király a Délvidéken tartózkodott. Magam nem tartom elképzelhetetlennek, hogy míg Károly Dragutinnal tárgyalt, addig a katonai feladatokat hívei végezték el. Engel ezt az eddig ismeretlen szerbiai hadjáratot a leghatározottabban 1317 elejére helyezte, és fő bizonyítékát egy 1323. évi oklevélben látta. Ez arról számolt be, hogy Gutkeled nembeli Miklós, miután átállt a Kőszegiektől a király pártjára, részt vett a délvidéki hadjáratban, és amikor a királyi sereg Macsó vára elfoglalására, a szakadár szerbek megfékezésére vonult, és Uroš emberei a téli hideg által is nehezített átkelést a Száva folyón hátráltatták, Miklós biztosította a sereg számára az átkelést (VII/86.). Engel jól vette észre, hogy ez a híradás egy másik, az 1319 őszitől különböző szerb hadjárat emlékét őrizte meg, olyanét, amely téli időszakban folyt. Ezt olyan megfontolással iktatta be 1317 elejére, hogy Gutkeled Miklós csak 1316-ban állt át Károlyhoz, és a szóba jöhető három tél (1317, 1318 és 1319 eleje) közül Károly itineráriumának hézaga csak az 1317 elejére történő keltezést engedi meg (115. 123. jegyzet). Miklós átállása azonban nem bizonyosan 1316-ban történt (erről legalábbis közvetlen adat nincs), az oklevelek fényében erre 1313 (III/585.) és 1316 között (IV/287.) bármikor sor kerülhetett, akár már 1313 végén is. Egy 1317 elejére helyezett szerbiai hadjárat ellen szól az a súlyos helyzet is, amely éppen erre az időre az uralkodó számára kialakult, amikor öngyilkossági kísérlettel ért volna fel a királyi had országon kívülre vezetése.

Károly fő ellensége továbbra is Csák Máté volt, aki 1313 vége felé feldúlta és elfoglalta Esztergomot. Ezt Károly nem hagyhatta megtorlatlanul. Egyetlen, 1314. május 1-jei oklevél tesz említést Esztergom Károly király által történt ostromoltatásáról (III/745.). Ez tehát az esemény *terminus ante quem*je. Magának az ostromnak a hozzávetőleges idejét Tamás esztergomi érsek, az esztergomi káptalan és a keresztes konvent oklevelezéséből állapíthatjuk meg. Az érsek az 1313. április 25. (III/489.) és 1314. május 3. (III/747.) közötti egy esztendőből egyetlen oklevelet sem keltezett Esztergomból, hanem 1313 második feléből az ismeretlen Gemch mező (III/580.), továbbá Buda (III/583., III/635.) voltak az általa kiadott oklevelek kelethelyei. Ezt az egy évet szűkíti az az 1313. július 13-i érseki oklevél (III/572.), amely a káptalanban az érsekkel együtt ülésező kanonokokról tett említést, vagyis esztergomi kiállítást valószínűsít. Az esztergomi káptalan következő kiadványa viszont csak 1314. szeptember 21-ről ismert (III/833.). Az esztergomi keresztes konvent oklevelei az 1313. június 17. (III/541.) és 1314. április 14. (III/725.) közti időből hiányoznak. Mindezek figyelembevételével az esztergomi

ostrom időpontja tág határok között az 1313. július és 1314. április közti időszakra tehető. De mivel Esztergom Máté által történt lerombolásáról csak 1313. november 1-jei oklevél szól (III/623.), az ostrom időpontja legnagyobb valószínűség szerint 1314 elejére tehető. Kérdés, hogy Péter nógrádi főesperes Esztergomban 1314. február 16-án kelt oklevele megelőzte-e vagy már követte az ostromot (III/692.). Esztergom visszavételében Károly személyesen nem vállalt szerepet, ezért gyér a reá vonatkozó forráshely. Miután Tamás esztergomi érsek visszakerült székvárosába, nyugodt körülmények közepette folytatta azt, amit eddig is tett, Károly politikájának segítését.

Ezután nyugatra fordult az uralkodó tekintete. 1314. július 22-ét megelőzően a magyar király az esztergomi érsek jelenlétében megajándékozta az ausztriai Heiligenkreuz ciszterci monostorát (III/797.). Az érsek erről július 22-i kelettel Bécsben adott ki bizonyságlevelet (III/798.). A következő napon Károly király Bécsben kelt oklevelében megerősítette baráti szövetségét rokonával, Habsburg Frigyes osztrák és stájer herceggel, valamint annak testvéreivel (III/799.). Két nappal később, július 25-én Károly kelethely nélkül pozsonyi vonatkozású oklevelet adott ki (III/802.). Logikus Engel feltételezése, hogy „talán ausztriai útja alkalmából vonta be Károly a cseh királyt is [Csák] Máté elleni terveibe" (105.). Az 1313. nyári keleti és az 1314 eleji déli út után most nyugati irányban erősítette meg a szövetség kötelékét a Habsburg-hercegekkel (és alkalmasint a cseh királlyal), immár a négy égtáj közül három felé személyes megjelenésével és tekintélyével fáradozott a Magyarországot peremvidékein körbefogó szövetségesi gyűrű kiépítésén. Immár csak az északi út maradt hátra, hogy a gyűrű teljessé váljék. Homlokegyenest másként vélekedett Károly 1314. évi pozíciójáról Engel Pál. Ő úgy vélte: ekkor „Károly uralkodásának egyik legsúlyosabb válságát élte át". Mire alapozta ezt? Nyilván kapcsolatba hozható ez azzal, hogy Engel már 1313-ban a király egyre erőteljesebb elszigetelődésével számolt, mint láttuk, minden alap nélkül. Most ennek a fiktív folyamatnak a további kiteljesedését tételezte fel. Engel szerint „a válság legvilágosabb jele, hogy az uralkodó hónapokra szinte eltűnik a szemünk elől... Április 24. és december 7. között mindössze hat kiadványát ismerjük, és közülük csupán egyen van kelethely", a bécsin. „A válságra utaló további jel a kormány csaknem teljes kicserélődése". A méltóságviselők többségét „Károly mozdította el, mégpedig, mint utóbb megtudjuk, hűtlenség címén". A király és a régi oligarchia szakítása az 1314. augusztus–szeptember táján tartott országgyűléssel hozható összefüggésbe. A szakítás „lehetséges okai között számba vehető a Máté elleni háború elhúzódása és az ezzel kapcsolatban követelt hadiszolgálat; a főpapoknak nyújtott rendkívüli kedvezmények; talán az osztrák és cseh szövetség és a Kőszegi János ellen indított támadás is" (105–107.). Mindez gyenge lábakon álló érvelés. Hogy Károly a megszokottnál kevesebbet szerepel 1314-ben, nem az állítólagos válsággal, hanem forrásadottságokkal kapcsolatos, valamint azzal, hogy 1314 — mint rövidesen látni fogjuk — a korábbiaknál békésebb év volt. A későbbiekben kitérek rá, hogy az én felfogásom szerint különben sem Károly szakított a főtisztségek betöltőivel, hanem azok fordultak szembe vele. Az argumentáció egyébként is legtöbb pontján nélkülözi a forrásos megalapozottságot. Maga az országgyűlés egyetlen oklevélben (illetve annak átiratában) sze-

repel. Kőszegi András 1314. augusztus 11-i oklevele és a zalavári konvent átirata szerint egy embert megidéztek a király elé az ország összes nemesével tartandó *congregatio*ra, amelyen András személyesen részt fog venni (III/818–819.). Hogy összeült-e egyáltalán az országgyűlés, nem tudjuk, erre vonatkozó adat nem maradt ránk. A király és a tartományurak szakításának Engel által felsorolt lehetséges okai sem állják ki a kritika próbáját: Máté ellen éppen nem folyt permanens háború, sőt semmiféle frontális támadás sem indult 1314-ig a trencséni oligarcha ellen. A kezdeményező fél 1312 elején és 1313 őszén pedig éppen Máté volt. Ezért a király részéről állítólag követelt — közelebbről ismeretlen — hadiszolgálat sem volt elviselhetetlen. A főpapok semmi rendkívüli kedvezményhez nem jutottak (a veszprémi püspök csere fejében nyerte el 1313-ban a veszprémi ispánságot, a nyitrai püspök pedig nem realizálható adományként kapta meg ugyanekkor a nyitrai ispánságot, III/619–620., III/622.). Érthetetlen, hogy Károly híveit — ha a fő tisztségviselők őszintén Károly hívei lettek volna — miért zavarta volna az osztrák és a cseh szövetség. A Kőszegiek elleni háború pedig minden valószínűség szerint nem datálható 1314-re, amint az alábbiakból rögtön kitetszik. Előbb azonban azt kell még leszögeznem: magam semmiféle válságot nem észlelek Károly 1314. évi pozíciójával kapcsolatban, sőt nagyon tudatos, tervszerű szövetségesi politika építését vélem jelen lenni a király elképzeléseiben és tetteiben.

Helyet kell biztosítanunk 1314 eseményei sorában az Engel által nem említett esztergomi ostrom mellett egy másik olyan eseménynek is, amelyet szintén hallgatással mellőzött. Erről az egyik elemében részletesebb, a másikban szűkszavúbb beszámolót egy 1317. január 2-i oklevélben olvashatunk (IV/385.). Eszerint Mikcs sárosi ispán és várnagy Máté elleni csatában vett részt, továbbá elfogta Márk fia István fia Péter mester egy szerviensét, akinek akkor a király iránt ellenséges seregei a királyi székhelyül szolgáló Buda városát naponta támadták. Kevés kétségünk lehet a tekintetben, hogy ugyanezekről az eseményekről van szó egy 1315. január 12-i diplomában is (IV/10.): Mikcs sárosi ispán és várnagy a király seregével Máté elleni hadjáratban Visk vára alatt szembeszállt egy zsákmányszerző csapattal, legyőzte azt, és ugyancsak győzelmet aratott az akkor lázadó módon a király ellen fordult István fia Péter mester — most királyi lovászmester — felett. Ez utóbbi oklevél tehát megnevezte az Ipoly menti Visket, de elhallgatta Budát, és főleg keltével ad fontos útbaigazítást. Az itt elmondottak eszerint 1315 januárja előtt történtek. A pontosabb dátumot Buda említése alapján határozhatjuk meg. Károly székvárosának eddigelé Buda számított, a legtöbb időt itt töltötte, hadjáratairól és tárgyalásairól ide tért haza. 1314-ben oklevéllel bizonyíthatóan utoljára április 17-én állított ki Budán oklevelet (III/731.). Júliusban — mint láttuk — Bécsben járt, de a királyi udvar még ekkor is Budán székelt, hiszen Csák fia János királyi országbíró július 12-én Budán adott ki oklevelet (III/790.) (sőt Tamás esztergomi érsek még október 13-án is, III/838.). Arra kell gondolni, hogy a Buda elleni rendszeres támadások 1314 eleje óta folyhattak, azóta, hogy Csák Mátétól visszafoglalták Esztergomot. A kudarc arra sarkallta a trencséni kiskirályt, hogy a király nyílt megsemmisítésére törjön, és ennek érdekében szövetségre lépett rokonával, István fia Péterrel, összehangoltan támadták a király uralma alatti területeket. Ennek kapcsán jutott el Máté az Ipoly melletti

Viskig, a Dunántúlon birtokos (X/566.) Péter pedig immár közvetlenül Budát fenyegette. Nagy a valószínűsége annak, hogy a két Csák (Máté és István) szövetsége 1314 közepén egy harmadik taggal is bővült, Csák fia Jánossal, aki királyi országbíró volt. Ebbeli minőségben utolsó oklevelét 1314. július 12-én éppen Budán adta ki (III/790.). Hogy mi történt vele ezt követően, arról egy 1324. évi királyi oklevélből értesülünk. Eszerint árulást követett el az uralkodó ellen, Mátéval együtt Károly életére tört, és át akarta őt adni Máténak, de az uralkodó szerencsésen megmenekült, János pedig hűtlenségben maradva fejezte be életét (VIII/123.).[23] Minden jel arra mutat tehát, hogy három Csák fogott össze 1314-ben a király elpusztítására. Máté északnyugatról támadott (de Visknél közelebb az ország közepéhez nem jutott), a kedvezőbb pozícióban levő, dunántúli István Budát zaklatta rendszeres támadásokkal, míg János volt a legjobb helyzetben, ő a királyi udvarban magas funkciót töltött be, neki lehetett a legtöbb reális esélye arra, hogy likvidálja a királyt. A kedvező lehetőséget azonban valamilyen ok miatt elszalasztották, mindenesetre Károly veszélyesnek ítélte a maga helyzetét Budán, és új otthon után kellett néznie. Az összeesküvés a királyi székhely megváltozását idézte elő, de mivel végső célját, a király megölését nem érte el, eredménytelennek mondható. Ez lehet az oka annak, hogy hármuk közül István meghódolt az uralkodónak, és 1315 januárjában már annak lovászmestere volt (IV/10.), János és Máté viszont megmaradt a királyellenes politika mellett. János konkrét tetteiről többé már nem hallunk (1315. szeptember 24-én Károly mint egykori országbírót emlegette, IV/159.), Máté viszont még többször is hallatott magáról.

Engel Pál — miközben nem szólt az esztergomi és a budai eseményekről — 1314-ben a már említett miháldi ostromon kívül további három katonai akcióval számolt (108–109.). Az egyik egy délvidéki (drávántúli), a másik kettő egy északi (árvai, illetve sárosi) katonai akció lett volna, de egyik mellett sem sorakoztathatók fel megbízható adatok. Az 1314. évi drávántúli hadjárat mellett Engel két érvet sorolt elő. Ezek közül az első Károly király egyik, eredetiben ránk maradt oklevelének kelte, amelyet ő 1314-re értelmezett. Ebben ez olvasható: „anno domini millesimo trecentesimo XVI. Kal Oct. XIV. országlása 14. évében" (III/829.). Ez nem magyarázható egyértelműen. Az éves kelet inkább 1316-ra, az *annus regni* viszont 1314-re mutat. Ez a diploma arról szól, hogy bizonyos személyek részt vettek a királyi földek visszavételéért a Henrik-fiak (vagyis Kőszegi János és Péter) ellen indított drávántúli hadjáratban. Egészen 1315 őszéig azonban — e hibás keltezésű oklevélen kívül — egyetlen más adat sem szól a Kőszegiek elleni királyi fellépésről. Ami adott esetben perdöntő lehet, az az, hogy egy 1316. július 19-i oklevélben (IV/304.) az imént idézetthez igen közel álló megfogalmazást találunk: a megadományozott itt a Henrik-fiak ellen a király földjei és várai visszaszerzéséért folytatott akciók részese volt. E feltételezett 1314. évi drávántúli hadjárat létének másik bizonysága Engelnél egy 1317. május 22-i oklevél (IV/467.), amelyről a következőképpen nyilvánított véleményt: Kőszegi János elfogta Aba nembeli Nyéki Miklóst és Pétert, az előbbit „lófarokhoz kötve vonszoltatta a[z

[23] János pályájára l. *Tóth Ildikó:* Károly Róbert első országbírója (Adalékok Csák János országbírói működéséhez). In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged 1999. 143–150.

atyinai] várkapu előtt, hogy a védőket megadásra bírja, majd reményében csalatkozva visszavitette börtönébe, ahol *három évig* sínylődött. Az esemény [az atyinai várostrom] tehát 1314 első felében történhetett. Az ostromlottak [a Nyékiek], úgy látszik, a királyhoz fordultak segítségért", és így indult el — az 1317. május 22-i keltű oklevélből és az abban említett három évből következtetve — az 1314. évi drávántúli királyi hadjárat (108.). A segítségül hívott oklevél (amihez l. még IV/679., V/85., V/87.) azonban nem szól semmiféle csatáról, nem szerepelnek benne sem várvédők, sem ostromlók, mindössze arra lehet következtetni annak alapján, hogy a két Nyéki testvért Kőszegi János 1314-ben bebörtönözte. Ennélfogva az 1314 első felében a Kőszegiek (a Henrik-fiak) ellen indított királyi hadjáratot mint nem létezőt a tartományurak elleni harcok sorából törölni kell. Az árvai csatáról két oklevél tesz említést, egy gyanús 1323. (VII/347.) és egy hiteles 1326. évi (X/452.), ezek azonban olyan késeiek, hogy „nem alkalmasak még hozzávetőleges időpont-megállapításra sem". Doncs 1317-ben szerepel legkorábban Károly híveként zólyomi ispánként (IV/517., IV/599.), ami arra mutat, hogy a zólyomi erdőispánságnak legalább egy részén ekkor már bizonyára érvényesült az uralkodó fennhatósága, de kérdéses, hogy ebbe Árva beleérthető-e. Mivel az 1323. évi diploma kifejezetten azt mondja, hogy az árvai ütközetet Doncs vívta Máté ellen, erre 1314-ben, amikor Doncs még Máté famíliájába tartozott,[24] nem kerülhetett sor. Tévedett Engel, amikor úgy vélte: „mivel bármely 1314 utáni időpont az [uralkodói] itinerárium miatt csak kis valószínűséggel jöhet szóba, a legegyszerűbb az [árvai] eseményt 1314 késő őszére tenni, amihez különösen jól illik, hogy Károly július után legközelebb XII. 7-én a szepességi Darócon keltez, vagyis a Liptó felől a Szepességre vivő úton" (109. 96. jegyzet). Ezzel a megállapítással az a gond, hogy Engel feltételezte: Károly személyesen vett részt az árvai csatában; ezt azonban oklevelek nem gyámolítják.

A legtöbb probléma az Engel által 1314 második felére tett három katonai akció közül a sárosival van. Engel szerint a király nevében a Szepességet és Sárost kormányzó Tarkőiek hűsége „most, a válság pillanataiban, úgy látszik, kérdésessé vált... Károly 1314 december végén Szepesvárra érkezett, leváltotta Rikalf fia Kakas ispánt, és vasra verette testvérét, Henriket, aki vonakodott átadni Sáros és Tobol várát. Vezére [ti. a királyé], Ákos nb. Mikcs újév táján szabályszerű ostrommal foglalta el a várakat Henrik szervienseitől. A Tarköviek helyére Károly kíséretének két legmegbízhatóbb tagját állította. Szepesvár várnagya és ispánja Druget Fülöp lett... Sáros helyére meghódítója, a Pest megyéből elszármazott Mikcs mester került" (109–110.). Károlyról bécsi útját követően hónapokig nincs hírünk. A fentiek ismeretében ez aligha meglepő. Ismereteink szerfelett hiányosak, nem tudjuk, hogy Bécsből egyáltalán Budára tért-e vissza, vagy már akkor tanácsos volt elkerülnie székhelyét. Bárhogy is volt, hónapokba telhetett, amíg Bécsből viszonylag biztonságos helyre ért. Bécsi tartózkodása (vagyis július vége) után csak több mint négy hónappal később kerül újra szemünk elé: 1314 utolsó hónapját Szepesben és Sárosban töltötte. December 7-én Darócon (III/854.), 27-én Szepes földön és Szepes várában (III/862–863.) keltezett, mind ezekben, mind

[24] *Kristó Gy.*: a 20. jegyzetben i. m. 199., 80. L. még *uő.*: Magister Donč a Matúš Čák Trenčiansky. Historické Štúdie 18 (1973) 235–246.

kelethely nélküli december 21-i (III/860.) és 28-i diplomáiban (III/864.) szepesi ügyekben intézkedett. Az év utolsó napján a Sáros megyei Sóváron sárosi ügyben állíttatott ki oklevelet (III/865.). Miért utazott ide az uralkodó? Magam úgy vélem, nem elsősorban a biztonság szempontjai vezették. A Szepességgel nyugatról közvetlenül szomszédos területek ekkor még Csák Máté fennhatósága alatt álltak, későbbi adatok meg is erősítik, hogy mennyire nem nyújtott tökéletes védelmet Szepes Máté ellenségének. Így tehát az a feltevés, hogy a béke szigetét vélte itt meglelni Károly, bátran elvethető. Sokkal inkább arra lehet gondolni: az a másfél éves tervszerű akció, amely 1313 nyarán Kán László (és talán Borsa Kopasz) felkeresésével kezdődött, majd 1314 elején Dragutin István, 1314 közepén Habsburg Frigyes meglátogatásával folytatódott, ezzel ért véget. A keleten építeni kezdett, délen és nyugaton folytatott szövetségesi gyűrű most északon bezárult. A gyakori országgyűlések és főpapi tanácskozások mesteri haditervet dolgoztak ki: körül kell keríteni a király belső ellenségeit (főleg Csák Mátét, de alkalmasint másokat is) a külső és belső szövetségesek gyűrűjével, hogy a biztos siker reményében — bizonnyal már 1315-ben — megkezdődhessék összeroppantásuk. Felfogásom szerint Károly nem ellenfeleivel való leszámolásra, hanem szövetségesei megerősítésére érkezett az ország északi részére. Ebbeli elhatározásától a Csákok vele szemben fellépő koalíciója sem tántorította el. Ugyanakkor a Szepességben Károly lélegzetvételnyi szünethez is jutott, időt nyert, hogy alaposabb megfontolás után választhassa ki új székhelyét. Mi szól Engel állítása ellen és a magam feltevése mellett?

A legfontosabb körülmény az, hogy ennek a feltételezett szepesi–sárosi rendcsinálásnak az egykorú oklevelekben nincs nyoma, annak ellenére, hogy az állítólagos eseményeknek a király közvetlen résztvevője volt. Mindazon események, amelyeket Engel 1314 végére helyez (Tarkői Henrik fogsága, Toboly és Sáros ostroma), a fentebb kifejtettek értelmében 1311–1312-ben történtek. Nem szolgálhat a Rikolf-fiak 1314 végi hűtlenségére bizonyítékul az sem, hogy Szepes és Sáros élére 1315 elején valóban új emberek kerültek. Hogy 1314-ben ki volt a szepesi ispán, nem tudjuk. Tarkői Kakas csak mint *curialis comes* szerepel 1314. december 7-én (III/854.). Amikor 1315-ben Druget Fülöp bukkan fel szepesi ispánként és várnagyként, ő a saját emberét tette meg alispánná (IV/37., IV/24.). Más a helyzet Sárossal. Annak ispánja 1314. április 17-i adat szerint Tarkői Henrik volt (III/731.). Mikcs mint sárosi ispán és várnagy 1315. január 12-én szerepel először (IV/10.). Mivel azonban Henrik 1315. augusztus 9-én néhaiként szerepel (IV/139.), alapos a gyanú: Sáros megye élén azért történt ispánváltás, mert 1314–1315 fordulója táján Henrik elhalálozott. Ez az oklevél egyébként mind a jó emlékű Henriket, mind Kakast tisztára mossa a hűtlenség bármiféle vádja alól, ugyanis a király hűségüket és hű szolgálataik érdemeit említi. Henrik elhunytát követően testvérei 1316. január 22-én megosztoztak (IV/230.). 1320-ban Henrik özvegye szerepel, amint kiskorú leánya, Anna nevében bírói úton kérte a Tarkőiektől a leánynegyedet (V/888.). Ugyancsak nem mellékes körülmény, hogy a Henrik pályájának megrajzolásához Engel által (109. 98. jegyzet) Fejér György kiadásából használt egyik oklevél kelte nem 1315. (október 9.) — mint Fejérnél olvasható —, hanem a diploma eredetije alapján 1317. október 13. (IV/592.). Ennek azért van jelentősége,

mert Fejér kiadásában Henrik mint *quondam comes et castellanus de Tobol, et de Sarus*,[25] míg a Vincent Sedlák által kézbe fogott (általam azonban nem látott) eredetiben mint *quondam comes et castellanus Tobol de Sarus* szerepel.[26] Fejérnél tehát Henrik volt tobolyi és sárosi ispánként és várnagyként, az eredetiben viszont — helyesen — volt ispánként és a sárosi Toboly várnagyaként fordul elő. Ez utóbbi helyesen adta vissza Henrik (sárosi) ispánságát (1314-re vonatkoztatva) és tobolyi várnagyságát (1312-re érvényesen). A sárosi és tobolyi várostromokat tehát 1314 eseményei közül törölnünk kell.

A jelek arra mutatnak, hogy a rozgonyi csata utáni megerősödés, bázisának kibővülése, majd a legalább másfél éves gondos diplomáciai előkészítő munka eredményeképpen Károly 1315-öt szánta a vele szemben álló oligarchákkal (elsősorban Csák Mátéval) való leszámolás esztendejének. Ezt a tervét a három Csák összeesküvése érdemben nem befolyásolta, hiszen Máté amúgy is ellenfelének számított, Péter nem volt apjához, Istvánhoz hasonló formátumú egyéniség,[27] így leginkább addig hű országbírójának, Jánosnak az árulása érinthette kellemetlenül. Az igazi csapást az jelentette Károly számára, hogy a nagy fáradsággal létrehozott szövetségesi rendszer éppen annak legkényesebb (mert belső erőkre támaszkodó) keleti szakaszán összeomlott. Minden jel arra mutat, hogy több körülmény véletlen összejátszása idézett elő gátszakadást. Ebben az országrészben Károly uralma az általa kinevezett Borsa Kopasz nádor és a régóta élvezett tisztségében megerősített Kán László erdélyi vajda hatalmán nyugodott, rajtuk kívül az ország keleti felében saját hívei között tarthatta számon Petenye fia Pétert és Ákos Istvánt is. Hogy a dominók milyen sorrendben dőltek el, nem teljesen egyértelmű. Károly 1314 decemberét Szepesben töltötte, e hónap 27-ét követően azonban oly gyorsasággal hagyta el a térséget, mintha üldözték volna. December 27-én még Szepes várában volt (III/863., V/952.), négy nap múlva, 31-én a Sáros megyei Sóváron (III/865.), két hét múlva, 1315. január 13-én pedig már Kureu-ban állított ki diplomát (IV/13.). Ez utóbbit Engel a Heves megyei (Nagy-) Körüvel vagy a Zemplén megyei Kőrévvel (azaz Tokajjal) vélte azonosnak (110. 100. jegyzet). Szepesvár és Sóvár távolsága közel 40, Sóvár és Nagykörü távolsága 200, míg Sóváré és Tokajé 90 km (valamennyi légvonalban), ez a tempó a téli időjárási és útviszonyok közepette erőltetett menetre vall, hiszen az uralkodó és kísérete természetesen nem légvonalban közlekedett. Ezt figyelembe véve inkább Tokaj jöhet szóba, hiszen Nagykörü túlságosan messze feküdt Sóvártól. Nem alaptalan üldözésre gondolnunk, hiszen 1317-ből maradt ránk egy olyan adat, amely nagy biztonsággal 1314–1315 fordulójához köthető. Eszerint Druget Fülöp legyőzte Csák Mátének a szepesi részeket *(in partibus regni nostri circa Scepus)* dúló, a király hívei ellen indult seregét (IV/624.). Nagyon sajátságos, ahogyan Engel elvetette, illetve átértelmezte ezt az 1317. évi adatot. Szerinte ugyanis az nem Szepesre, hanem az Abaúj megyei Szepsi településre vonatkozik (116. 129. jegyzet), és ezt alátámasztandó arra hivatkozott, hogy 1323. évi (azaz későbbi) oklevélben Csák Mátének *Scepusi* városa

[25] Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. VIII/1. 585.

[26] Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1987. 121.

[27] *Kristó Gyula:* Csák Máté. Magyar História. Életrajzok. Bp. 1986. 96–97.

elleni támadásáról lehet olvasni (VII/323.). Ez a névforma valóban inkább emlékeztet Szepsire,[28] mint Szepesre, ám hogy még itt is inkább Szepesre kell gondolnunk, azt egy másik 1323. évi adat bizonyítja, amely szerint Csák Máté *Scepus* városának lerombolására ment (VII/16.). Bármiként is vélekedjünk az 1323. évi *Scepus ~ Scepusi* adatokról, az 1317. évi *partes regni nostri circa Scepus* kifejezés félreérthetetlenül tanúskodik Máté Szepesség elleni támadásáról, ahol Druget Fülöp vette fel vele a harcot. Ám hogy az imént idézett két 1323. évi adat is inkább Szepesre vonatkozhat, onnan tudható, hogy mindkettőben e Fülöp szerepel Csák Máté ellenfeléül. Az egészen frissen szepesi ispánná és várnaggyá kinevezett Fülöp tehát rögvest meghálálta az uralkodó bizalmát. Miután a három Csák összeesküvése 1314-ben Károly kézre kerítésére és megölésére nem vezetett célhoz, most a trencséni oligarcha — a zólyomi erdőispánság területéről kiindulva — maga lépett akcióba. Elszántságát növelhette, hogy minapi szövetségese és rokona, István fia Péter átállt a királyhoz, és éppen ezekben a napokban, 1315. január 12-én fordul elő először királyi lovászmesterként (IV/10.). Talán ugyanehhez a meneküléshez és Tokaj vidékéhez kapcsolható az az epizód, amelyről 1322-ből Károly szájából értesülünk: „amikor a Bodrog folyó jegén bizonyos híveinkkel vigasznyerés céljából mentünk, és a jég a velünk levők súlyától több részre tört, [Szécsi] László mester minket a törött jég közül bátran kiemelt és kimentett" (VI/490.).[29]

Az 1315. évi események rekonstruálása szempontjából Engel Pál „döntő fontosságúnak" ítélte azt az évi keletet nem tartalmazó, február 14-i oklevelet, amely szerint Kompolt fia Péter királynéi tárnokmester értesítette a Baksa nembelieket, hogy a király általa és Imre váradi püspök által kegyelmébe fogadta Kopasz volt nádort és testvérét, Bekét, velük szemben tehát tartózkodjanak az ellenséges cselekedetektől (IV/28.). Engel úgy vélte: ennek évi dátumaként „csak az 1315–17. közti három év egyike jöhet szóba, mert Imre püspök 1318 január előtt meghalt, ennélfogva a levél nem kapcsolható a Borsák második, 1316 vége felé kitört lázadásához, amely 1317-ben javában dúlt, *hanem csakis az elsőhöz*. Ez viszont 1315. VII. 1. előtt véget ért, mert akkor Borsa Bekét királyi tárnokmesterként Károly oldalán találjuk... Következésképp a levél dátuma egyedül 1315. II. 14. lehet" (110. 102. jegyzet). Ezzel a véleménnyel két megfontolás szegezhető szembe. Egyrészt Engelnek nincs adata azt illetően, hogy mikor *kezdődött* a Borsák első lázadása. A Borsák ellen vívott háborút, Nyaláb, Szöllős és Gilvács elfoglalását éppen e keltezetlen levél általa vélelmezett 1315. február 14-i dátuma miatt helyezte 1314 végére, 1315 januárjára (134.). Másrészt szembeötlő, hogy ez a levél Kompolt fia Pétert királynéi tárnokmesternek nevezte, holott ettől az irattól eltekintve Péter legelső alkalommal csak 1317. augusztus 2-án fordul elő e tisztség viselőjeként (IV/530.), majd ezt követően igen sűrűn (IV/578., IV/604., IV/615. stb.). Ez már önmagában azt a megfontolást sugallja, hogy Péter aligha lehetett 1315 elején királynéi tárnokmester, hanem csak később vált azzá. E gyanút közelíti a bizonyosság felé egy 1315. augusztus 12-i királyi oklevél (IV/143.). Ebben, amely fél évvel az Engel által 1315. február 14-re tett levél *után* íródott, Kompolt fia Péter — a királlyal tanácskozó hű bárók, Domokos nádor, Miklós

[28] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 146.
[29] Magyar fordítása: a 11. jegyzetben i. m. 127.

erdélyi vajda és Benedek csanádi püspök társaságában — még tisztsége megnevezése nélkül szerepel. Ez, noha *argumentum e silentio*, arra mutathat: Péter legkorábban ezekben a napokban nyerhette el a királynéi tárnokmesteri tisztet. Ezt gyámolítja, hogy éppen ekkortájt, az 1315. nyári, királyi udvarbeli tárgyalások során osztották el újra a tisztségeket, illetve hogy ő mint az említett poszt várományosa 1315. augusztus 12-én már mint báró a királlyal tanácskozók között szerepelt. Ha ez így van, abban az esetben a Borsák első lázadását aligha kényszerülünk 1314 végére tenni, hanem — az alább kifejtendők okából — 1315 tavaszára keltezhetjük. Ezzel a század első évtizedét túlélt négy nádor (Aba Amadé, Csák Máté, Borsa Kopasz, Ákos István) közül az egyik, ráadásul a négy közül egyetlenként 1310 után a király által elismert nádor fordult szembe az uralkodóval. Az 1315. tavaszi dátumból viszont az következik, hogy minden bizonnyal nem a Borsák dominója dőlt el először.

Ha a Borsák felkelése éppen akkor zajlott volna, amikor a király 1315 január 13-én Kőréven (azaz Tokajban) tartózkodott, akkor innen Károly nem meredeken délre, az Alföld déli részére vonult volna, ugyancsak a korábbi hetekhez hasonló erős iramban, hanem vagy onnan küldött volna sereget a fellázadt nádor ellen, Kőrév ugyanis Engel szerint „a Borsák territóriumának határán feküdt" (110. 100. jegyzet), és ott várta volna be a fejleményeket, vagy — elégséges erő birtokában — maga indult volna oda. Elvégre nem akárkiről volt szó, hanem az ország nádoráról, a király eddigi hívéről. A budai székhelyét feladó uralkodó azonban egyiket sem tette, hanem folytatta útját délre, vagyis a Sárosból a Dél-Alföldre vezető úton Tokaj csak egy állomás volt. Az uralkodó igyekezetét legalább három tényező motiválhatta. Egyrészt: mutat nyom arra, hogy Csák Máté nem állt meg a Szepességben, hanem tovább üldözte a királyt. 1315. július 1-jei oklevélből (IV/115.) arról szerzünk tudomást, hogy Ákos nembeli István nádor hűtlen fiai a szintén hűtlen Csák Máté hadseregét Sárospatak királyi város ellen vezették, és azt felgyújtották. (Csak zárójelben jegyzem meg: ehhez a katonai akcióhoz kapcsolta Engel [108.] Csák Máté kísérletét Buják királyi vár elfoglalására, ám azt Jánki Pál óbudai és szegedi várnagy megvédte. Ez az esemény egyetlen 1333. [!] évi oklevélben maradt ránk [XVII/272.], 1315-höz kapcsolására nincs támpont. Megerősíti ezt, hogy Jánki Pál óbudai és szegedi várnagyként legkorábban 1321-ben szerepel [VI/76.].) E Sárospatak elleni támadásra utalhat egy 1320. évi oklevél, amely szerint a hűtlen István-fiak Csák Mátéval tartottak, és emiatt birtokaik a király kezére háramlottak (V/973.). Ezen esemény időpontjában — 1315 legelső hónapjaiban — még élt Ákos István, hiszen 1315-ben napi kelet nélküli, bizonnyal az év legelejéről való oklevelet ismerünk tőle (IV/216.), amelyben magát továbbra is nádornak nevezte, de záró részében Károlyt szerepeltette királyként. Ezt követően azonban többé nem fordul elő élőként, azaz nyilván meghalt, fiai viszont felmondták apjuk király iránti lojális politikáját, és ennek először akkor adták tanúbizonyságát, amikor a tartományuk határán 1315 elején megjelent Mátéhoz csatlakoztak, és részt vettek annak királyt üldöző akciójában. Mivel az uralkodó megint kisiklott Máté kezéből, a trencséni kiskirály emiatti féktelen dühét Patakon töltötte ki. Jó oka volt tehát Károlynak, hogy siessen dél felé. Ugyanakkor Ákos István elhunyta és fiai pálfordulása az első dominó elesését jelentette a keleti

térségben. Azzal, hogy Ákos István fiai rögtön apjuk halála után (vagy annak utolsó napjaiban) szembefordultak a királlyal, az 1310-en túl is élt nádorok (illetve leszármazottaik) közül a negyedik, vagyis az utolsó is az uralkodó ellenzékéhez csatlakozott. Másrészt: Károlynak Buda helyett új székhelyet kellett találnia, és valószínű, hogy már 1314 őszén-végén kialakult az az elképzelés, hogy az új uralkodói rezidenciát az akkori ellenségtől (Csák Mátétól) védett, biztonságos helyen, valahol az Alföldön hozza létre. Hogy hol, azt nyilván a konkrét körülményekre bízta. Két hónappal a kőrévi (tokaji) időzés után, március 14-én Károly már a Tisza alsó folyása mellett, a Zentához közeli Szanádon volt (IV/41.). Ettől kezdve hosszú hónapon át a Tisza és a Maros mentén, illetve az általuk közrezárt országrészben tartózkodott. Május 2-án Hasznoson (Becsén) (IV/63.), május 13-án Lippán (IV/78.), ezt követően két ízben is Szegeden (IV/80., IV/98.) állított ki oklevelet. Június 7-én Temesvárott volt (IV/100.), ott maradt július 15-ig (IV/123.) — közben az új királyi országbíró, Lampert július 8-án Lippán időzött (IV/118.) —, majd augusztus elejét Károly is Lippán töltötte (IV/131., IV/139–140.), szeptember 14. és október 9. között pedig megint Szeged adott otthont az uralkodónak (IV/153., IV/169.). Harmadrészt: útközben, de legkésőbb a Dél-Alföldön érhette a hír, hogy Kán László erdélyi vajda szembefordult vele. László királya iránti hűtlenségét 1315. évi oklevelekben nem olvashatjuk, legkorábban erről 1319-ban értesülünk (V/546.), 1329. évi királyi diploma pedig egyértelműen szólt arról, hogy még életében hűtlenségbe esett, lázadást szított, és ebben fiai követték.[30] Lászlóval élőként utoljára 1313. június 22-én Gyulamonostorán találkozunk, amikor két fiával, nagy és kis Lászlóval együtt megjelent Károly előtt (III/548.). 1314-ben egyáltalán nem szerepel, 1315. évi első előfordulásakor, május 2-án viszont már mint volt vajda fordul elő (IV/63.), vagyis lázadásának hírére az uralkodó leváltotta. Az ezt követően neve mellett gyakorta szerepeltetett *quondam* (volt, néhai) (IV/78., IV/109. stb.) egykori vajdai címe mellett alkalmasint halálára is utalhat. Kán László vajda elhunytát egyértelműen viszont csak az az 1315. augusztus 12-i királyi oklevél bizonyítja, amelyben Károly annak egyik László fiát nevezte erdélyi vajdának (IV/143.). Ha apja élt volna, fia nyilván nem jutott volna a tisztséghez. Az idézett adat azt is bizonyítja, hogy az uralkodó augusztusban pontos ismeretekkel rendelkezett arról: Kán László elhunytát követően a tisztséget egyik fia „örökölte meg". Az 1329. évi oklevél tehát jól volt értesülve, Kán László valóban még életében *(adhuc vivens)*, azaz élete legvégén szembefordult az uralkodóval. Engel mindezek ellenére úgy vélte: László, „bár életben volt, ekkoriban már nem szereplője az eseményeknek; talán öregkori betegség tette cselekvésképtelenné" (111.). Kán László hűtlenné válásával, azaz király elleni lázadásával újabb dominó dőlt el, hiszen vele korábban szövetségesi viszonyban levő oligarcha távozott az élők sorából, és kétséges volt, hogy fiai apjuk korábbi vagy legújabb politikáját folytatják-e, és ez utóbbi esetben Ákos István fiaihoz hasonlóan szembefordulnak az uralkodóval.

A gyors egymásutánban a királyra szakadt csapások (üldöztetése Csák Máté által, Ákos István halála, fiainak szövetkezése Csák Mátéval, Kán László lázadása)

[30] Anjoukori okmánytár. II. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1881. 394.

száma 1315 tavaszán még eggyel nőtt. Fellázadt ellene Borsa Kopasz nádor és fia, Bekcs. Még egy éve sem volt annak, hogy 1314 júliusában Károly Bécsben a Habsburgokkal szövetséget és vélhetően ugyanekkor János cseh királlyal egyezséget kötött. Ekkor még arról szőtt Károly álmokat, hogy — az 1313 közepe óta tartó nagyszabású diplomáciai tárgyalások eredményeképpen —1315-ben maga indít szövetségesei támogatásával átfogó támadásokat fő ellensége, Csák Máté ellen. Időközben azonban helyzete hallatlanul megnehezedett, ellenségeinek száma (és ennélfogva ereje) jelentékenyen megnőtt. Pedig éppen 1315 tavaszán kellett volna János cseh uralkodóval összehangolt támadást indítania Csák Máté tartományának összeroppantására oly módon, hogy János nyugatról, Károly pedig keletről támad Máté ellen. Adott helyzetben Károly részéről erről szó sem lehetett. A cseh uralkodó állta a szavát, 1315. május 21-én Prágából erős sereggel Magyarország felé indult. Morva területen elfoglalta a Máté által tartott Veselí várat, majd hozzákezdett magyar földön Holics ostromához, de azzal nem boldogult. Ez Máté erejét mutatja, valamint még két további körülménnyel kapcsolatos. A cseh uralkodó utánpótlása akadozott, illetve — ígérete ellenére — elmaradt másik oldalról a magyar király segítsége. Így János kénytelen volt megegyezni Mátéval, és július végén (IV/126.) visszatért Brnóba.[31] Kevéssel János király Máté elleni támadása előtt robbant ki Borsa Kopasz lázadása. Kopasz 1314 harmadik negyedében még biztosan viselte királytól kapott nádori méltóságát (III/793–794., 823.), sőt — amennyiben a november 22-én a Kopasz rezidenciáján, Adorjánban négy megye számára közgyűlést tartó ismeretlen személyt Kopaszban látjuk — talán az év vége felé is. Biztosan datált oklevélben legközelebb 1315. július 1-jén találkozunk Kopasszal (IV/114.), a király ugyan még ekkor is nádornak nevezte, de már hűtlenséggel vádolta meg. Az új nádor, Rátót nembeli Domokos legelső ízben 1315. augusztus 1-jei oklevélben fordul elő (IV/131.), ettől kezdve rendszeresen szerepel (IV/143., 153. stb.). Ebből ugyancsak arra következtethetek, hogy Kopasz kevéssel, legfeljebb két-három hónappal 1315. július 1-je előtt fordult szembe az uralkodóval. Ha ez így van, ebből két következtetés bizonyosan adódik. Az egyik, hogy Kopasz nádori tisztből való elmozdítása nem az — egyébként is teljességgel bizonytalan — 1314. őszi országgyűlésen következett be, illetve hogy nem Károly mondott fel neki, hanem Kopasz fordult szembe az uralkodóval. Kopasz e lázadásáról viszonylag csekély ismereteink vannak. Egyetlen, 1315. július 1-jei oklevél tett arról említést, hogy a király hűtlenségük miatt elvett két Szatmár megyei birtokot Kopasz nádortól és fiától, és azokat Szöllős és Nyaláb várak megszerzésében kimutatott szolgálataiért Jánki Tamás beregi és ugocsai ispánnak adományozta (IV/114.). Tamás ispán ugyanezen érdemeit e napon kelt másik oklevél is megemlítette, de itt Kopasz neve már nem szerepel (IV/115.). Szöllősről biztosan tudjuk, hogy 1307-ben királyi adományként jutott Kopasz testvére, Beke birtokába (II/232.). Eszerint nagyon korlátozott hadi eseményről lehetett szó, a király embere elvett két ugocsai várat Kopasztól. Hogy miben állt Kopasz és Bekcs hűtlensége, nem tudjuk. A királlyal szembeni engedetlenség kimutatására számos lehetőség kínálkozott (uralkodói parancs megtagadása, fellépés a király hívei ellen

[31] *Josef Emler:* Prameny dejin českých. IV. V Praze 1884. 223–224.

stb.). Nagy ügy aligha volt, hiszen Kopasz testvérét, Bekét a király 1315 nyarán, tehát Kopasz és fia hűtlenségének kinyilvánítása után Károly tárnokmesterként bevette „kormányába" (IV/131.). Ugyanakkor ahhoz elégségesnek számított, hogy ennek alapján a király Kopasztól elvegye a nádorságot, és azt Beke megbízásával egy időben Rátót nembeli Domokosnak adja (IV/131.). Mutat nyom arra, hogy Kopasz és az észak-erdélyi Mojs fia Mojs között már Kopasz lázadása idején szoros kapcsolat állt fenn. Ez egyrészt családi jelleget öltött, Kopasz apósa volt ugyanis Mojsnak (VI/752.), ugyanakkor egy 1319. évi diploma szerint Masa László a király ellenében Mojs fia Mojshoz és Kopasz nádorhoz csatlakozott, és Jánki Tamás fogságába esett (V/516.). Hogy itt 1315. évi eseményről lehet szó, Tamás beregi és ugocsai ispán (V/926.) említése mutatja, aki 1315-ben vett részt Kopasz lázadásának leverésében. Engel a Masa Lászlóval kapcsolatos iménti oklevelet 1318-ra keltezte (a valóságos 1319 helyett), és magát az abban foglalt eseményt, Kopasz és Mojs szövetségét is 1318-ra értelmezte (124. 153. jegyzet). Persze, hogy Kopasz ezen első lázadása ilyen, a király szempontjából szerencsés véget ér, 1315 közepén még aligha volt látható, vagyis a többi, fentebb említett nehézség mellett még ez is szaporította az uralkodó gondjainak számát.

Károlynak 1315 tavaszától kezdve néhány hónapon át a legfőbb feladata azon panaszok orvoslása volt, amelyek Kán László lázadása és rövidesen bekövetkező halála után törtek ki a néhai vajda által megkárosított emberekből. Bár nem minden esetben derül ki az oklevelekből, hogy a jogos tulajdonosaiknak visszajuttatott birtokok erőszakos elfoglalója László volt, ám a körülményekből (a király tartózkodási helye, az ekkor orvosolt ügyek természete, a birtokok fekvése) következően ez még azon esetekben is valószínű, amikor ez közvetlen utalás híján homályban marad. Így intézkedett az uralkodó Csanád (IV/41., IV/169.), Arad (IV/78.) és Bodrog megyei (Zenta melletti) (IV/162.), valamint erdélyi birtokok (IV/63., IV/109.) visszaadásáról. Ez utóbbi oklevél azon kitétele, hogy László volt vajda egészen mostanáig elfoglalva tartotta azt, arra mutat, hogy László kevéssel 1315 júniusa előtt (azaz legnagyobb valószínűség szerint az esztendő első hónapjaiban) halhatott meg. A visszajuttatott ingatlanok fekvése fényesen igazolja, hogy László tartománya nem szorítkozott Erdélyre, hanem nyugati irányban elért a Tiszáig, illetve több ponton (pl. a Zenta melletti Csecstó esetében) át is lépett azon. Hasonlóan vélekedhetünk Szegedről, amely ugyancsak a vajda alá tartozott.[32] Hogy valóban meleg helyzet által előidézett forró nyara volt 1315-ben Károly Róbertnek, azt azok a tanácskozások bizonyítják, amelyeket ekkor folytatott. 1315. július 15-én arról értesülünk Tamás esztergomi érsek, István veszprémi püspök és Benedek csanádi püspök közös okleveléből, hogy az ország helyzetének javítása céljából tartandó tanácskozásra Temesvárra Károly királyhoz összejöttek (IV/123.). A megbeszélést hamarosan Lippán folytatták, ahol az augusztus 1-jei tárgyaláson a megnövekedett számban megjelent főpapokon kívül Domokos nádor, Borsa Beke királyi tárnokmester és a Kán László örökébe lépő Miklós erdélyi vajda is részt vett (IV/131.). Augusztus 12-i oklevél szerint a király hű báróival, Domokos nádorral, Miklós erdélyi vajdával, Benedek csanádi püspökkel, Kompolt

[32] Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 357–358. (A vonatkozó rész Petrovics István munkája.)

fia Péter mesterrel történt tanácskozás után döntött bizonyos szász közösségek ügyében (IV/143.). Ekkortájt alakította meg Károly új „kormányát", amelyben levonta az előző hónapok konzekvenciáit. Az itt felsoroltak közül Rátót Domokos a nádori poszton a hűtlenségbe esett Borsa Kopaszt, Pok nembeli Meggyesi Miklós az erdélyi vajdaságban a fellázadt és lázadóként meghalt Kán Lászlót, a Borsákkal való további kapcsolattartás szándékával Borsa Beke a tárnokmesteri poszton az elmúlt évben szintén elhunyt (IV/722.) Kőszegi Miklóst váltotta fel. Jánki Tamás a Borsa Kopasz ellen Ugocsában elért katonai sikereiért megkapta az ugocsai ispánságot (IV/114.).

Engel Pál szerint, aki a Borsák első lázadását 1314 végére, 1315 januárjára, a király velük kötött békéjét pedig 1315. február 14-re tette, e „béke, úgy látszik, megtörte az elszigetelődött Kán László és fiai ellenállását is... [A király] vezérei — köztük Szécsi Pál — Temesvár felől Erdélybe törtek, elfoglalták Hátszeget, és Déva alatt legyőzték a »két Lászlót« [Kán László két fiát], akiket pedig a borsodi Ákosok is segítettek. A gyors diadalok hódolatra bírták a Kánokat, a békére valószínűleg már [1315.] áprilisban sor került. László vajda fiai megtarthatták erdélyi váraikat és örökbirtokaikat, de minden egyébről le kellett mondaniuk" (111.). Mindent egybevéve Engel szerint „a Kán László fiai elleni *első* háborút, amelyről későbbi adatok tudósítanak, leghelyesebb 1314/15 telére és kora tavaszára datálnunk" (111. 105. jegyzet). Önmagában gyanút kelt ennek helyessége iránt az a körülmény, hogy Engel mind a Borsák, mind a Kánok elleni háborút gyakorlatilag teljesen vagy majdnem egyazon időre helyezte. További kétely forrása, hogy későbbi források alapján bizony igen nehéz hónapokra pontos dátumot meghatározni, illetve ott kísért a bizonytalanság, hogy alkalmasint talán azért nincsenek egykorú vagy közel korú adatok e háborúról, mert az nem is létezett a feltételezett időpontban. Minden jel arra mutat, hogy amikor Károly Róbert 1315 tavaszán megérkezett a Tisza és a Maros vidékére, olyan területre jött, amely — akkor vagy röviddel ezt megelőzően — Kán László fennhatósága alatt állt. A vajda halála után azonban fiai erre vonatkozó igényüket nem tudták érvényesíteni, így annak nyugati részén egyetlen kardcsapás nélkül megcsonkult a Kántartományuraság. Ténykérdés, hogy a Kánok elleni fegyveres összecsapásról legkorábban 1317. október 23-i oklevél szól (IV/605.), amely szerint Szécsi Miklós és Pál csatát vívtak László erdélyi vajda akkor — vagyis az ütközet időpontjában — hűtlen fiai, valamint Ákos István fiai ellen Déva vára előtt. A dévai összecsapás datálásához ugyan nincs szilárd támpont, de a fent elmondottak alapján, figyelembe véve Károly király helyzetét, az 1315-ös esztendő, kivált annak első hónapjai bízvást kizárhatók.

1315 folyamán ugyan egész sor adatunk van egy erdélyi háborúról, de éppen azt nem tudjuk, hogy ez Kán László fiai ellen folyt volna. Ennek története onnan indult, hogy a frissen kinevezett erdélyi vajda, Meggyesi Miklós 1315. augusztus 9-én Lippáról, vagyis a királlyal folytatott tanácskozás helyszínéről úgy intézkedett: a Baksa nembeliek, a Nagymihályiak és a Butkaiak számára a katonai gyülekezőhely a szatmári Aranyosmeggyesen legyen (IV/141.). Ez még akkor is szerfelett feltűnő, ha tudjuk, hogy a megszólítottak abban a régióban, azaz az északkeleti országrészben (Zemplénben és Ungban) birtokoltak. Ha ugyanis Miklós

vajda a Maros menti Lippáról Kán László fiainak dévai (vagyis szintén Maros melletti) vára ellen akart volna vonulni — a kettő között a folyó mentén alig 100 km a távolság —, akkor nem a Lippától messze északra fekvő, légvonalban is több mint 200 km-re levő Aranyosmeggyest jelölte volna ki táborhelynek. Ebből csak arra a következtetésre lehet jutni: Miklós — ekkor már? — nem a Maros mentén és nem Kán László fiai ellen akart támadni. A gyülekezőhely azonban nem kizárólagosan a Baksáknak és a társaiknak szólt, hiszen a vajda szűk egy hónap múlva, szeptember 6-án maga is Észak-Erdélyben volt, és Désváron adott ki oklevelet (IV/150.). Miklós tehát a Maros partjáról elindulva, a Borsák tartományán, Körösökön átkelve haladt észak felé, és a Meszesi-kapun keresztül jutott el Désvárra. Útja Erdély belsejébe kezdetben zavartalan lehetett, hiszen szeptember 27-én már a Torda megyei Iklandon tartózkodott (IV/161.). Erdélyből azonban rövidesen kiszorult: november 9–14. között a Meszesi-kapu felé hátrálva Kolozsmonostoron és Kolozsvárott állíttatott ki okleveleket (IV/178–181.). Az egykorú kútfőkben itt abbahagyott történetet egy 1318. augusztus 9-i oklevél fejezte be, és mondta el teljesebb formájában (V/234.). Eszerint Mojs fia Mojs fellázadt a király ellen, lerombolta az uralkodó híveinek birtokait, csalárdul legyőzte és kiűzte onnan Miklós vajdát, akit a király azért küldött Erdélybe, hogy ott állítsa helyre a Mojs által megzavart békét. Mojs a nem csekély zsákmányt visszavette, s győzelme jeléül a király híveitől zsákmányolt zászlókat társainak, kiváltképpen apósának, Kopasznak elküldte. Nagy valószínűséggel Meggyesi Miklós ezen erdélyi katonai akciójához kapcsolható egy 1319. évi oklevél híradása. Ebben a máramarosi *hospes*ek csatájáról olvashatunk, és megtudjuk, hogy ebben Meggyesi Miklós és rokonsága is részt vett (V/391.). Mivel Miklós 1301-ben (I/28.) és az idézett oklevél tanúsága szerint 1319-ben is máramarosi ispán volt, joggal gondolhatunk arra, hogy ispánjuk oldalán a máramarosiak szintén hadba vonultak Mojs ellen. Mojs az Ákos nemzetségből származott (VI/752.),[33] birtokai Észak-Erdélyben csoportosultak,[34] 1313–1314-ben Károly király pohárnokmestere és besztercei ispán volt,[35] vagyis a király minapi hívéből vált annak ellenségévé. Nem zárható ki az a lehetőség, hogy Miklós vajdának a Kán-tartományuraság elleni tervét az az ifjabb László erdélyi vajda (Kán László fia) akadályozta meg, akinek önkényesen, királyi megbízás nélkül használt erdélyi vajdai címéről 1315. augusztus 12-én Károly tudomással bírt (IV/143.), illetve hogy a Kánok elleni katonai akció tervét azért kellett feladni, mert híre jött Mojs lázadásának Észak-Erdélyben a király ellen. Mojs korábban nem rendelkezett számottevő hatalommal és befolyással, éppen ezekben az években indult el a tartományúrrá válás útján, miután birtokainak nagysága, familiárisainak száma erre minimális alapot adott, de főleg azáltal, hogy ügyesen kihasználta azt a vákuumot, amit Kán László halála Erdélyben és az azzal közvetlenül határos részeken előidézett. Amíg Károly a Maros alsó folyása mentén a Tisza és Erdély közti részt választotta le a Kán-tartományuraság törzséről (ám ebben uralkodói jogkörénél fogva törvényesen járt el), addig Mojs e kiskirályság

[33] *Rácz György:* Az Ákos nemzetség címere. Turul 67 (1995) 18–19.

[34] *Kristó Gy.:* a 10. jegyzetben i. m. 279–280.

[35] Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Von Franz Zimmermann–Carl Werner. Hermannstadt 1892. 300.

északi részén, vagyis Észak-Erdélyben lépett a vajda örökébe (de ezt önhatalmúlag tette). Engel ezt az akciót, Miklós vajda Mojs által Erdélyből történt kiűzetését 1316 decemberére keltezte (115., 134.). Ez elfogadhatatlan, hiszen oklevelek révén bizonyítható módon Miklós már 1315 novemberében kiszorulóban volt Erdélyből, ráadásul Miklós 1316. április 18. (IV/262.) után többé nem fordul elő erdélyi (tehát működő) vajdaként, sőt mivel ez az oklevél egy, hónapokkal korábbi intézkedés emléke is lehet, könnyen megeshet, hogy Károly a balsiker következtében már 1315–1316 fordulóján megfosztotta Meggyesi Miklóst rövid életű vajdaságától.[36]

Károly 1315-re vonatkozó nagyvonalú terveiből tehát ez év őszéig semmi nem valósult meg, sőt a király érezhette magát szerencsésnek, hogy az 1314 végétől sorozatban rászakadt csapásokon úrra tudott lenni, a Maros és a Tisza vidékén otthonra lelt, bár egyelőre kérdéses, hogy ezt a székhelyet Temesvárra, Lippára vagy Szegedre helyezhetjük-e. 1315 utolsó hónapjaiban gondolhatott először arra, hogy új székhelyének földrajzi helyzetéből adódóan nem a távoli Csák Máté, hanem a sokkal közelebbi Kőszegiek ellen indítson hadat, egyelőre azonban csak a hozzá legközelebb eső délkelet-dunántúli térség megtámadására vállalkozhatott. A Kőszegiek az 1310-es évek első felében ugyan formálisan Károly oldalán álltak, de egész politikájuk, viselkedésük jelezte: céljaik ellentétesek a királyéival. Ezért valószínű, hogy Károly a Kőszegieket — jóllehet csakis Csák Mátét követően — tulajdon ellenfeleiként vette számba. Ami az eseményeket illeti, 1315. november 20-i királyi oklevélből értesülünk arról, hogy Tamás fia Sinka mester részt vett minap *(nudus tercius)* azon hadjáratban, amely a Henrik-fiak, vagyis János és Péter ellen indult, és Nyék vár alatt az erősség kapujánál lándzsával harcolt (IV/185.). Hogy valóban ekkortájt folyt a háború, onnan tudható, hogy 1315. november 15-én az almádi apát és a konvent a peres feleket Kőszegi András jelen hadjárata hadoszlásának 15. napján kötelezte bíró elé állni (IV/182.). Ez az adat azt mutatja, hogy a Henrik-fiak védelmére Nyugat-Dunántúlról Gergely fia András is hadra kelt. Ez viszont immár nyílt szembefordulás volt az uralkodóval. Engel úgy vélte, hogy ezt a hadat a király vezette, és annak sikerült bevennie a Tolna megyei erősséget, amit „a Kőszegiek hada, úgy látszik, még a télen visszavett" (112.). A király részvétele kérdéses, arra pedig, hogy a várostrom sikerrel járt, ugyanúgy nincs adat, miképpen a vár Kőszegiek által történt visszafoglalására sem. Sokkal egyszerűbb arra gondolni, hogy a Nyék elleni támadás sikertelen ostrom volt, vagyis az erősség alatt a Kőszegiek nyertek. Mindenesetre az egyik Kőszegi (Miklós nádor fia Kakas Miklós) 1316. február 16-án valóban győzelmet emlegetett akkor, amikor ellenfeleik ellene, továbbá atyafiai (János és Péter, valamint András) ellen támadtak (IV/242.). Ez az adat ismételten a Kőszegiek királlyal szembeni közös fellépésére mutat. A Kőszegiek tartományépítő tevékenysége már hosszabb idő óta ellentétes volt Károly országegyesítő politikájával, 1315-ben viszont politikai értelemben is szembekerültek egymással. Összecsapásuk ekkor az oligarchák sikerét hozta, így az 1315. év a király szempontjából értett deficitjén a nyéki epizód sem tudott javítani.

[36] *Kristó Gyula:* Erdély 1315-ben. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 336–342.

1316-ban Szeged már kiesett az alkalmi székhelyek közül, viszont Lippa és Temesvár felváltva szerepelt Károly állandó tartózkodási helyei sorában. Az év első hónapjában Lippán (IV/227), februárban Temesvárott kiállított oklevele maradt ránk (IV/236.). Ez az év viszonylag nyugodalmasan telt el az uralkodó számára, most pihente ki a zaklatott 1315. év fáradalmait, és erőt gyűjtött a majd megint mozgalmas 1317. esztendő akcióihoz. Minden bizonnyal ez év február 14-én bocsátotta ki Kompolt fia Péter királynéi tárnokmester azon évi dátum nélküli levelét, amely szerint a király kegyelmébe fogadta Kopasz volt nádort és testvérét, és emiatt tiltotta a Baksákat a velük szembeni ellenséges cselekedetektől (IV/28.). Ennek a levélnek Mojs és Kopasz rokoni és szövetségesi kapcsolata miatt lehetett éppen ekkor aktualitása. Ismeretes, hogy Mojs saját, Meggyesi Miklós erdélyi vajda ellen 1315 őszén vívott háborújába Kopaszt is belekeverte oly módon, hogy a király híveitől zsákmányolt zászlókat apósának elküldte (V/234.). Sőt bizonnyal — a fentebb idézett adat szerint (V/516.) — már ekkor a családi kapcsolaton túl politikai szövetség is létezett Borsa Kopasz és Mojs között. Ezzel az újabb hűtlenség árnyéka vetődött a Borsákra, és a Baksák késznek mutatkoztak fegyverrel fellépni Kopasz és Beke ellen. A király egy fáradságos év után viszont nem akart új frontot nyitni ott, a Borsák ellenében, ahol pillanatnyilag béke honolt, ezért bízta meg Péter királynéi tárnokmestert és Imre váradi püspököt, hogy ilyen értelemben járjanak el (IV/28.). Kopasz és Beke királyi kegyelembe fogadása nem jelentette persze sem Kopasz nádori címének visszaadását, sem más tisztségbe ültetését, sőt még — bármily paradox — Beke is elvesztette a reá vetült gyanú után az 1315 nyarán elnyert királyi tárnokmesterséget, amelyet 1316. május 26. óta Aba nembeli Nekcsei Demeter viselt (IV/287.).

Az uralkodó 1316-ban oklevelekkel bizonyíthatóan egyszer mozdult ki Tisza–Maros-szögi otthonából, ez mintegy három hónapos távolléttel járt. Nyilván égette a Kőszegiektől az előző év végén Nyék vára alatt elszenvedett kudarc, és most e csorba kiküszöbölésére vállalkozott. Személyesen állt hadai élére, mozgása oklevelei keltéből jól nyomon követhető. 1316. május 15-én Pécsvárad mellett (IV/283.), 26-án az onnan 50 km-re nyugatra fekvő Zsibót falu mellett (IV/287.), június 13-án Nyék vára alatt (IV/294.) keltezett, 21-én Tamási vára alatt (IV/295.) Lampert országbíró adott ki oklevelet, a király július 17. (IV/303.) és július 25. között a Baranya megyei Kőszeg vára alatt tartózkodott (IV/306.). Az itteni kelettel ellátott királyi oklevelek tartalmukkal is rávallanak arra, hogy a Kőszegiek elleni hadjárat során keletkeztek. Az egyikben arról olvasunk, hogy Károly az Óváriaknak visszaadta a Kőszegi Henrik bán fia János által hatalmaskodva elfoglalt birtokaikat (IV. 287.), a másikban pedig magától a királytól halljuk, hogy itt olyan akciókról van szó, amelyeket ő földjei és várai visszaszerzéséért indított a Henrik-fiak ellen (IV/304.). Későbbi oklevelekből értesülünk mind e várak elfoglalásáról (VI/618.), mind arról, hogy Károly a Kőszegiek más várait is megvívta. 1319-ben azt olvashatjuk, hogy a király személyesen vett részt Szársomlyó és Somogyvár ostromában (V/496.), illetve 1324. évi oklevél tudósít Tolna várának megvívásáról (VIII/31.). Az uralkodó a Henrik-fiak (János és Péter) ellen viszonylag gyorsan nagy sikereket ért el, és méltón visszavágott az 1315. végi nyéki kudarcért. Jellemző, hogy Szepesi Jordán még csak július 26-án tett végrendeletet

annak okán, hogy a király hadjáratába indul (IV/307.), jóllehet az uralkodó éppen ekkortájt, Kőszeg bevételével nyilvánította befejezettnek a személyes részvételével vezetett háborút. Ugyanis egy héttel erre következően, augusztus 2-án már Temesvárott volt (IV/309.). Az év folyamán még további királyi oklevelek *narratio*i emlékeztek meg a hadjárat eseményei közül legtöbb véráldozattal járó kőszegi várostromról. Az egyik, október 22-i keltű diploma szerint Kőszeg várát *akkor* hűtlenek tartották (IV/343.), ami biztos mutatója annak, hogy a hadjárat sikeres volt, és a Kőszegiek meghódoltak a királynak. A másik, november 28-i királyi oklevél pedig már oly távolinak vélte a kőszegi csatát, hogy azt az elmúlt évben megvívottnak minősítette (IV/354.). 1317. februári diploma is szólt a hűtlen Henrik-fiak által elfoglalt várak ostromáról (IV/405.). Fentebb már említettem azt a hibás (értelmezhetetlen) évi keltezéssel, szeptember 16-i napi dátummal ránk maradt oklevelet, amelyben Károly a királyi földek visszavételéért a Henrik-fiak (János és Péter) ellen a Drávántúlra indított hadjáratban kimutatott szolgálatot jutalmazott (III/829.), és az 1314. évi katonai események közül való törlését javasoltam. Úgy vélem, e drávántúli hadművelet szervesen kapcsolódik a király délkelet-dunántúli akcióihoz, azok részét képezte, azzal a különbséggel azonban, hogy a király nem kelt át a Dráván. Ezt itinerániumából nagy biztonsággal megállapíthatjuk. Ugyanakkor egy 1317. január 2-i oklevél szerint Mikcs sárosi ispán és várnagy elfogta a Henrik-fiak 17 szerviensét, akik Kőrös falu lerombolására törtek (IV/385.). Mivel Kőrös a Dráván túl fekszik, megerősítést nyer a szeptember 16-i oklevél 1316. évi kelte, és azt is megtudjuk, hogy az uralkodó Mikcset küldte a Drávántúlra a Kőszegiek ellenében. A Kőszegiek ellen indított 1316. évi háborút helyesen értékelte Engel akként, hogy az „bizonyos tekintetben fordulópont Károly pályafutásában", hiszen a király „első ízben most tapasztalhatta, milyen előnyökkel jár a totális katonai győzelem, először sikerült egy ellenfelét semmivé tennie" (113.). Ehhez azonban annyit feltétlenül hozzá kell tenni: olyan sárkánynyal hadakozott az uralkodó, akinek ha levágták is a fejét, hamarosan új nőtt helyébe.

Károly az 1316. esztendő utolsó öt hónapján otthonában töltötte, továbbra is ingázva Temesvár és Lippa között. A kőszegi várostrom után Temesvárra tért haza, itt volt augusztus 2-án (IV/309), de egy hét múlva már Lippán találjuk (IV/312.), szeptember 10-től (IV/319.) október 9-ig megint Temesvár adott otthont neki (IV/343–344.), majd december 15-én újra Lippán bocsátott ki oklevelet (IV/368.), és az új év elejéig itt maradt (IV/389.). A király számára — a három hónapos délkelet-dunántúli katonai akciót leszámítva — békés 1316. év nem pontosan ugyanilyen békésnek tekinthető az ország számára. Voltak bizonnyal olyan akciók, amelyekben Károly személyesen nem vett részt, viszont megbízásából hívei igen. Ilyennek számít a királyi vezetéssel folyó háborúhoz kapcsolódó, Mikcs irányította drávántúli hadjárat. Ahol a király nem volt jelen, jó, ha egy-két utalás maradt ránk a forrásokban, ami nagyon megnehezíti ezek pontos időhöz kötését. 1317. október 23-i oklevél adja hírül, hogy Szécsi Pál a király más híveivel együtt Csanád nembeli Vejtehi Tivadar (Teodor) bánt megkötözve Miháld vára alá küldte, őt a vár alatt lófarkon vonszoltatta, és e Tivadar fia János a vidini despota haderejével Pál és a király más hívei ellenében csatát vesztett, Pál pedig a győzelem

jeléül János és a despota emberei közül foglyokat küldött a királyhoz (IV/605.). Ebből a híradásból egyértelmű, hogy a király nem volt jelen ebben az ütközetben. Engel Pál a Tivadar fia János elleni ezen hadjáratot 1314 első hónapjaira keltezte, összekapcsolta Károly 1314 elején tett délvidéki útjával, és végeredményben — részsikere ellenére is — eredménytelennek ítélte, mivel az nem járt együtt Miháld várának bevételével (104–105., 133.). A körülmények ellene mondanak Engel datálásának. Miháld, amely Temesvár viszonylagos közelében, attól légvonalban 130 km-re fekszik, akkor hívta fel magára a figyelmet, amikor a királyi székhely ebbe a régióba került, és azáltal egyszersmind felértékelődött. Ennélfogva, úgy vélem, legkorábban 1315-ben és (az erről szóló oklevél keltéből következően) legkésőbben 1317-ben fordultak szembe a király hívei a Vejtehiekkel. Magam 1315 és 1317 fordulatos, eseményekben gazdag történései miatt gondolok a csendesebb 1316-ra (de adatok híján nem zárhatom ki az ezt közvetlenül megelőző és követő évet sem). Nem érthetek egyet Engellel abban sem, hogy ezt bármiféle királyi akcióhoz, utazáshoz kellene kötni, hiszen teljesen egyértelmű: a király nem volt e háború részese. Abban viszont igaza van Engelnek, hogy Miháld erősségének bevételére az 1317. évi oklevélben említett eseményekkel egy időben nem kerülhetett sor. Ennek legfőbb bizonyítékát azonban — sajátos módon — Engel nem közölte. Két 1324. évi oklevélből is tudjuk, hogy Miháld várának a király számára történt visszafoglalásában Bogár fia Márton szilágyi ispán szerzett elévülhetetlen érdemeket (VIII/360–361.). Márpedig Márton 1316-ban bizonyosan (IV/327–329., 331.), de alkalmasint még 1317-ben is Csák Máté familiárisa volt (V/48–49.), és szilágyi várnagy címéből következően legkorábban 1318. május 7-én találjuk a király híveinek sorában (V/124–125.). Ebből adódóan sem 1316-ban, sem 1317-ben nem vehetett részt a király megbízásából Miháld vár bevételében, vagyis ennek elfoglalása valóban elválasztandó az 1317. évi oklevélben foglalt és Györffy György,[37] valamint általam is 1316-ra tett eseményektől.

Az 1316. esztendő folyamán (főleg az év második feléből) számos adat maradt ránk, amelyek a király iránt hűtlenek mozgolódásairól, akcióiról adtak számot. Augusztus 19-i oklevél szerint a kolozsvári *hospes*ek és szászok legújabban *(novissime)* a király ellenségeivel szemben léptek fel (IV/313.). Ezek az Észak-Erdélyt fennhatósága alatt tartó Mojs és csatlósai lehettek. November táján arról szerzünk tudomást, hogy a Básztélyiak Zemplén megyei Csicsva várát a király hűtlenjeinek ostromával szemben már majdnem egy év óta tartották (IV/355.). A hűtleneken Petenye fia Péter, a zempléni tartományúr és szerviensei értendők. Bár Engel Pál akként vélekedett, hogy Károly „ellenfelei nem léptek fel ellene együttes erővel" (108.), a tények a rozgonyi csata után mást mutatnak. Már említettem azt az 1315. évi adatot, hogy Ákos István fiai Csák Máté hadseregét Sárospatak királyi város ellen vezették (IV/115.). Ugyancsak tudjuk, hogy Mojs a legyőzött erdélyi vajda zászlóit Kopasznak küldte el (V/234.). Közöttük családi kapcsolat is fennállott. Egy 1317. január 2-i oklevél, amely keltéből következően bizonyosan 1317 előtti eseményről szól, arról tudósít, hogy Petenye fia Péter, a király egykori híve letért a hűség útjáról, Kopasz volt nádorhoz csatlakozott,

[37] *Györffy György:* Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. Történelmi Szemle 7 (1964) 540.

annak a király elleni minden akciójában részt vett, a király híveinek sok kárt okozott, Mikcs sárosi ispán és várnagy egy szerviensét megölte, más szervienseit bebörtönözte és elfogta, végül pedig Kopasz volt nádorral együtt Károly király ellenében idegen fejedelem segítségét kérte, külföldi erőt akarván Károly és az ország ellen igénybe venni (IV/385.). 1321. február 10-i oklevél konkretizálja az itt megfogalmazott állítást: Petenye fia Péter birtokáról Oroszországba utazott, és Károly ellenében az ottani herceget akarta Magyarországon királlyá koronázni (VI/39.). Az 1317. január eleji oklevél szemernyi kétséget sem hagy a tekintetben, hogy a Borsák második lázadása, ekkor azonban már Petenye fia Péterrel az oldalukon, 1316 folyamán kirobbant, sőt Petenye fia Péter esetében éppen a fentebb idézett, Csicsva vár ostromára utaló adat bizonyítja a király hívei elleni fellépését legalább 1315 vége óta. 1316 végén a király számára világossá vált: a viszonylagos békés időszak nagyon is átmenetinek bizonyult. A Borsák, Petenye fia Péter és Mojs mozgolódtak, nem sikerült leverni a Vejtehieket és Ákos István fiait, területileg megfogyva bár, de létezett a Kán-tartományuraság, számítani lehetett az egyik ágában legyőzött, de meg nem semmisített Kőszegiek újraéledésére, és Csák Mátét is csak a tartományában támadt belháború (IV/326–331.) akadályozta meg időlegesen abban, hogy újra a király ellen forduljon. Mindez előrevetítette, hogy 1317 talán minden eddiginél nehezebb esztendő lesz Károly Róbert számára.

1316/1317 fordulójának napjait Károly Lippán töltötte, legalábbis 1316. december 15. (IV/368.) 1317. január 6. között (IV/389.) bizonyosan. A királyhoz befutott hírek, amelyek már az imént idézett 1317. január 2-i oklevelében tükröződnek (IV/385.), arra mutattak, hogy Kopasz volt nádor és a hozzá csatlakozott Petenye fia Péter lázadása váltott ki különös figyelmet. Ekkor az uralkodó Péter Zemplén megyei birtokait elvette, és Mikcsnek adományozta. Január 6-a után másfél hónapig nincs hír a királyról. Erről a szakaszról vélte akként Engel Pál, hogy „elég idő a macsói hadjárat elhelyezésére", így az uralkodó délvidéki, Macsó bevételével záruló hadjáratát e 45 napra helyezte (115. 123. jegyzet). Az Uroš szerb király elleni katonai akció azonban — mint fentebb tárgyaltam — nagyobb valószínűséggel tehető 1314 elejére, amikor egyéb szempontok mellett a királyi itinerárium is támogatja azt. A pattanásig feszült magyarországi helyzet, a király uralma megdöntésére és orosz fejedelem behozatalára irányuló próbálkozás aligha tette volna lehetővé azt, hogy a király ne a belügyekkel és ne belföldi ellenfeleivel foglalkozzék, hanem a szerbekkel való fegyveres megmérkőzésre fecsérelje erejét. 1317. február 20-án Károlyt Temesvárott találjuk (IV/406.), 22-én megint Lippán (IV/407.), majd február 24. (IV/408.) és május 31. között (IV/479.) újra Temesvárott. Úgy tűnik, az év eleje óta itt gyülekezett a királyi had is, hogy arra induljon a több lehetséges irány körül, amerre a legnagyobb szükség lesz rá. Mindenesetre 1317. május 19-én a király azért adott birtokot egy nemesnek, mivel a súlyos ügyekben eljáró királyi hadsereg Németi falujában 200 márka kárt okozott neki (IV/464.). E Németi a Temesvár közvetlen szomszédságában, attól nyugatra levő Berekszónémetivel azonos.

Az 1317. esztendő első fegyveres akciója Petenye fia Péter ellen irányult. Ennek eseményeiről átfogó jelleggel csak 1322. évi oklevél szól. Innen megtudjuk,

hogy a hűtlen lázadó Zemplén megyei Borostyán, Bodrogszeg és Barkó várait Mikcs hosszas ostrom után bevette (VI/711., l. még VI/39.). Az ostrom időpontját rövid határok közé helyezi az a tény, hogy Szécsi Péter már 1317. október 23-án borostyáni várnagyként fordul elő (IV/605.). Még ennél is közelebbi dátumot lehet adni abban az esetben, ha bizonyos Abaúj megyei fejleményeket Petenye fia Péter felkeléséhez kapcsolunk. 1316. december 15-i oklevélben Druget Fülöp csak szepesi várnagyként (IV/368.) fordul elő, másnapi, december 16-i oklevél szerint pedig bizonyos János volt még az újvári ispán (IV/371.).[38] Év nélkül, tavaszi kelettel *(in dominica Judica)* maradt ránk Druget Fülöp szepesi és újvári ispán Göncön kelt levele, amelyben a Baksákat királyi utasításra — ha az uralkodónak akarnak szolgálni — teljes haderejükkel Regéc vár alá irányította az erősség bevételére. Szavait Fülöp megtoldotta azzal, hogy ily módon az irányukban támadt gyanút is (azaz hogy belekeveredtek egy király elleni lázadásba) semmivé tehetik (IV/425.). Ha e levelet 1317-re keltezzük (mint Engel tette, 116. 125. jegyzet), úgy abban nyilván csakis Petenye fia Péter elleni fellépésről lehet szó, ha viszont 1318-ra, abban az esetben az Amadé-fiak zendüléséről. A választás több szempont együttes mérlegelése alapján lehetséges. Az egyik vizsgálati irány, hogy vajon szerepel-e Fülöp újvári ispánként 1318 előtt (persze, a szóban forgó év nélküli oklevelet leszámítva). Mivel a kérdésre több hiteles oklevél alapján igenlő választ adhatunk (IV/494., IV/506., IV/624., IV/675–676.), az oklevél 1317. évi datálása nem zárható ki. A másik megfontolás Fülöp — legalábbis 1317. június 15. után (IV/494.) dokumentálható — abaúji ispánságából adódik. Ez mindenesetre arra mutat, hogy a királyi hatalom már 1317 első felében megjelent (illetve helyre állt) Abaújban. Ez nyilván következménye és nem előzménye volt a király ellenségei legyűrésének. Abszolút bizonyossághoz persze csak akkor juthatnánk, ha pontosan ismernénk Abaúj ekkori viszonyait, ez azonban nem mondható el. Abaúj ugyan 1311-ig Aba Amadé törzsterülete volt, de ha 1311-et követően fiai tartósan kiszorultak onnan, és Ungban vetették meg a lábukat,[39] akkor a kérdéses év nélküli oklevél 1317-es kelettel Petenye fia Péterrel hozható kapcsolatba, aki eszerint az Abaújban támadt hatalmi vákuumba lépett be rövid időre. 1328. évi oklevél megerősíti az 1317-re vonatkozó keltezést. Eszerint Gönc várának ostromát Fülöp irányította (XII/252.). Vagyis Fülöp szepesi és újvári ispán 1317. március 20-án *(in dominica Judica)* Göncön kelt oklevele egy eredményes várostromot zárt le, amelyet Regéc rövidesen bekövetkezett megvívása követett. Fetenye fia Péter tartományurasága felszámolásában tehát Abaújban Druget Fülöp, Zemplénben pedig Ákos Mikcs vett részt. Egy, csak regesztában ránk maradt 1317. évi királyi oklevél — mindenesetre legyőzése után — azzal vádolta meg Petenye fia Pétert, hogy két ízben is meg akarta gyilkolni a királyt, előbb akkor, amikor Sárospatakon betegen feküdt, majd Temesvárott, ez utóbbi alkalommal bérgyilkos révén (IV/676.).[40] Károly 1312 óta nem járt Patakon, az első merényletkísérlettel

[38] Jánost kérdőjelesen tekintette azonosnak Aba Amadé fiával *Engel P.* a 17. jegyzetben i. m. I. 94.

[39] *Engel Pál:* A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 25. Bp. 1998. 40–42.

[40] *Petrovics István:* Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen. In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 431–434.

az oklevél Péter régi megátalkodottságát akarta bizonyítani (jóllehet akkor még a király híve volt). A második próbálkozás viszont csakis 1315 utáni lehet, minthogy ezt megelőzően az uralkodó nem fordult meg Temesvárott. Valószínű azonban, hogy nem a tartományúr, hanem az orgyilkos jutott a király kezére. Ugyanezen oklevél-regesztából tudjuk, hogy a zempléni tartományúr 1317-ben Jeszenőt (Jeszenő várát) is elvesztette. Petenye fia Péter megmenekült a számára súlyos vereséget hozó 1317. évi ostromokból, és — mint a későbbi fejlemények mutatják — Erdélybe ment (VI/39.).

A Borsák (Kopasz és Beke) elleni hadjáratról, amely egy időben folyt a Petenye fia Péter elleni akcióval, 1317 tavaszán két hónapos időszakaszon belül négy oklevél is szól, ami nagy biztonsággal keltezi azt. Az első 1317. április 6-án kelt, eszerint bizonyos Gutkeled nembeliek a hűtlen Kopaszhoz csatlakoztak, vele együtt a király ellen fellázadtak, és megölték őket (IV/439.). A következő napon az uralkodó a hűtlen Beke (Kopasz testvére) szatmári birtokait adományozta el (IV/440.). Május 8-án arról olvashatunk, hogy a szintén Gutkeled nembeli Lotárd-fiak a hűtlen Kopaszhoz és Bekéhez álltak, a király hívei: Debreceni Dózsa és Aba nembeli Amadé fia János ellen támadtak, de a nevezettek legyőzték őket (IV/459.; a Lotárd-fiak lázadásáról 1318. évi oklevél is szól: V/145.). Végül május 31-i oklevél szerint a Kállaiak az előző napokban *(diebus preteritis)* harcoltak a hűtlen Kopasz és Beke ellen (IV/479.). A csata színhelyét egy 1317. december 13-i oklevél tartalmazza első ízben: Debrecen előtt volt (IV/657., l. még V/934.). Ennek időpontja — Engel véleményével (117.) összhangban — 1317 kora tavaszára helyezhető. A király ebben személyesen nem vett részt, ezt egyetlen oklevél sem említi, ugyanakkor az itinerárium szerint is Temesvárott tartózkodott ekkor. A királyi hadat Dózsa és mások vezették a debreceni csatában, a vezérek Kopasz és Lotárd fia Pál zászlaját, 9 levágott ellenséges fejet és két kapitányt az ellenség soraiból a győzelem jeleként elküldtek a királynak (VII/431.). A május végéig biztosan Temesvárott időző Károly (IV/479.) ekkor elindult észak felé, június 6–7-én Zaránd megyei Pankotán (IV/488., IV/490.), 13-án Tamáshidán keltezett (IV/492.), majd július első hetében Kopasz rezidenciája, a Bihar megyei Adorján vára alatt (IV/505., IV/511.). Adorjánnak a király jelenlétében történt ostromáról és elfoglalásáról számos 1317. évi oklevél szól (IV/615., IV/657., IV/674.). Ugyanekkor történt a bihari Körösszeg várának ostroma, amelyet 1318. évi diploma említ (V/131.). 1319. évi oklevélben ezeknek az eseményeknek további epizódjáról szerezhetünk tudomást (V/501.). Elefánti Dezső Csévár (bizonnyal Csehvár, a később Közép-Szolnok megyei Szilágycsehi[41]) királyi várat megőrizte akkor, amikor a hűtlen Borsák (Loránd vajda fia István és Kopasz fia Bekcs) elfoglalni akarván felgyújtották, de maga fogságba esett, onnan azonban a király révén kiszabadult, hosszas ostrom után bevette Bekcs Krasznában levő Valkó és Loránd fia István — máig nem lokalizált — Dergecs várát, legyőzte a Lotárd-fiakat, végül pedig a királlyal együtt részt vett a Kopasz által tartott Adorján vár ostromában. Egy másik 1319. évi oklevél Dózsa nevéhez kapcsolta a hűtlen Kopasz, Beke és a Lotárd-fiak legyőzését (V/607.). Kopasz további sorsáról egy 1325. évi királyi oklevél szól. Esze-

[41] *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 82. Bp. 1977. 116.

rint a király elől menekülve a szintén bihari Sólyomkő várába húzódott, amelyet a királyi sereg körbezárt. A várral szemben két erődítményt emeltek, azokba a király Gutkeled nembeli Apaj fia Istvánt és Joachimot állította, hogy akadályozzák meg az élelem Sólyomkőbe juttatását, és foglalják el azt. Mojs apósa segítségére sietett, a két erősség egyikét és Istvánt kézre kerítette. Joachim azonban ellenállt, ennek eredményeképpen sikerült Sólyomkő elfoglalása. Kopaszt elfogták, a király elé vitték (IX/458.), de utóbb a fogságból kiszabadult. Engel Sólyomkő elestét — és ehhez kapcsolva Kenéz foglyul ejtését — 1318 tavaszára helyezte (123.), de semmi nem indokolja, hogy ezt elválasszuk a többi 1317. tavaszi bihari eseménytől. Egykori nádorának leverése a király komoly sikere volt. Utólagosan mind Kopaszról (IX/458.), mind a Lotárd-fiakról felmerült (V/145.), hogy az uralkodó életére törtek.

Károly Biharból Szegedre ment, ahol augusztus 8-án állított ki oklevelet (IV/530.). Innen három irányban indított hadat. Az egyiket Szécsi Miklós és Pál vezetésével a Maros völgyén át Erdélybe, a néhai Kán László erdélyi vajda fiai ellen küldte, akik közül Pál az előző évben már harcolt Csanád nembeli Vejtehi Tivadar ellen. 1317. október 23-i oklevél szól mindkét haditettről. A Szécsi testvérek Déva vára alatt ütköztek meg az akkor hűtlen vajdafiak, valamint Ákos István fiai egyesített serege ellen (IV/605.). Újabb példa adódott tehát arra, hogy a tartományurak (illetve leszármazottaik) egymás segítségére siettek. A csata a királyi had győzelmével ért véget, hiszen a vajdafiakra használt kifejezésből (*akkor* hűtlenek) következtetve az uralkodó hűségére tértek. Engel a dévai csatát „1314/15 telére és kora tavaszára" datálta (111. 105. jegyzet), ez azonban nehezen védhető álláspont. Erről sem akkori adat nem szól, sem a dolgok logikájába nem illik. Mivel bizonnyal követte a Miháld vára alatti hadi cselekményt, ami aligha lehetett 1316 előtt, ennélfogva legvalószínűbben ezen időpont és a dévai csatáról tudósító oklevél kelte (1317. október 23.) közti időre keltezhető. A László-fiak meghódolása azt eredményezte, hogy nem vesztették el minden befolyásukat Erdélyben. A másik had vezetésére a király Babonić János szlavón bánt kérte fel. Ez a hűtlen Henrik-fiak (Kőszegi János és Péter) drávántúli uralmának felszámolására indult. Első említés ezen akcióról 1317. december 20-i oklevelekből ismert. Eszerint a király azért küldte a bánt a Drávántúlra, hogy szerezze vissza ott a király várait, földjeit, jogait és hatalmát. Ő több csatában győzött a Kőszegiek ellen, elvette az általuk tartott Berstyanóc, Polosnica, Megyericse várakat, újabban *(recenti actu)* pedig Izdenc várának ostromakor megsebesült (IV/664–665.). 1318. évi adat szerint a visszavett várak között volt Monoszló is (V/80.). 1319-ben szintén szól oklevél arról, hogy János bán királyi parancsra indított hadat a hűtlen Henrik-fiak ellen (V/363.), hasonlóról olvashatunk 1320-ban is (V/894.) Az újabb drávántúli hadjárat időpontja — Engellel egyezően (134.) — 1317 őszére tehető. A harmadik had élére maga az uralkodó állt. Ez Csák Máté ellen indult, aki ekkortájt újra borzalmas pusztítást végzett Nyitrán (IV/561., V/48.). A sereg két részre vált, egyik része a király vezetésével Komárom bevételét tűzte ki célul, a másik pedig Visegrádét. Károly szeptember elején érkezett Komárom alá (IV/563.) és két hónapig időzött ott (IV/622., 625.). Közben megfordult a felvidéki Semptén (IV/574.). Az ostromban részt vett Frigyes római király is (IV/590.). Visegrád megvívása

ezzel egy időben zajlott (IV/585.).Van olyan oklevél, amely szerint október 20-án a királyi hadak már mindkettőt bevették (IV/599.), Komáromba királyi itinerárium szerint 1317. november 3-án vonult be az uralkodó (IV/623.). Arra, hogy Máté aligha tett ekkor formális hűségnyilatkozatot Károlynak, és aligha adta vissza az esztergomi egyháznak a tőle elvett javakat (mint Engel véli, 120.), hamarosan kitérek. Komárom elfoglalásával az uralkodó hadjárata befejeződött, a Csák Máté elleni királyi had oszlásának dátuma 1317. november első napjaiban volt (IV/637.). Az uralkodó mindenesetre már 1317. november 18-án ingatlanokkal adományozta meg a Komárom ostromában magát kitüntető Pottendorfi Rudolfot (IV/638.), aki néhány nap múltán mint soproni ispán bukkan elénk. Károly 1317-et követően is gyakorta hivatkozott okleveleiben a komáromi (V/424., VI/618.) és a visegrádi várostromra (V/544–545.).

1317-hez még egy esemény tehető, ez pedig Kőszegi Gergely fia András fegyveres támadása Sopron ellen. Már láttuk, hogy András szívósan törekedett Sopron megszerzésére, ennek érdekében különféle akcióktól sem riadt vissza, amelyekben rokona, Kőszegi Miklós győri püspök is részt vett. Az 1317. szeptember 30-án Komárom mellett táborozó uralkodó birtokkal ajándékozta meg a táborában megjelenő, a soproni polgárokat képviselő bírót, Konrádot, mivel hűek maradtak hozzá, és semmiképpen nem voltak eltántoríthatók hűségüktől (IV/580.). A soproniak hasonló érdemeit néhány héten belül még további oklevelekben fejezte ki a király (IV/596–597., IV/609.). Október 19-én Károly Sopron királyi vár megvédésében kimutatott hű szolgálataiért juttatott ingatlant egy soproni polgárnak (IV/594.). Október 23-án arról szerzünk tudomást, hogy az akkor a király ellen lázadó Kőszegi András és csatlósai 400 márka kárt okoztak Sopron városának (IV/604.). Az adatok e csoportosulása kétségtelenné teszi, hogy András Sopron elleni támadása kevéssel előzte meg a komáromi ostromot, azaz 1317 nyarának végére tehető. Engel Pál ezt olyan megfontolással helyezte 1317 elejére, hogy az ezzel egyidősnek említett (V/493.) macsói hadjáratot szintén erre az időre keltezte (121.). Ennek azonban ellen szól, hogy a macsói akció nagyobb joggal tehető 1314, semmint 1317 elejére, Kőszegi Andrásnak pedig több, Sopron elleni támadásával számolhatunk, eggyel 1314 január-februárjában, amikor támadásának célpontja Sopron mellett Győr volt, továbbá 1317. nyár végén, amikor Sopront ostromolta. Bár Engel tudta, hogy „harcokról, amelyek ekkor András ellen folytak volna, nincs hír" (121. 147. jegyzet), ennek ellenére úgy vélte: „júniusban Károly csapatokat küldött ellene, és rászabadította osztrák szövetségeseit. András két tűz közé fogva jóformán harc nélkül szüntette be az ellenállást, és valamikor szeptember végén hódolatra járult a király elé a komáromi táborba. A kemény feltételek lényegében a nyugat-dunántúli Kőszegi-territórium felszámolását jelentették. András elvesztette valamennyi ispánságát és számos várát" (121.). Ezzel az állásfoglalással számos gond adódik. Magam úgy vélem: Sopront maguk a soproniak védték meg Andrással szemben és nem a királyi hadak. Ez utóbbira nincs adat, az előbbire van (IV/594.). Ugyancsak mit sem tudunk a kemény békefeltételekről. Sajátos, hogy oklevelesen András egyetlen megyei ispánságát sem lehet bizonyítani, jóllehet erre utaló nyom 1314-ben zalai ispánságával kapcsolatban van (III/771–772.), de 1315 után egy sem. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen ha lett volna is

ispánsága, azzal, hogy 1315 végén András fegyveresen segítséget nyújtott a király ellen lázadó rokonainak, a Henrik-fiaknak, hűtlenségbe esett, és a király elvette (volna) tőle a tisztségeket. Andrást a soproni ostromot követően nem kisebb hatalmasság, mint Habsburg Frigyes vette védelmébe. A római király 1317. november 26-án utasította emberét, az új soproni ispánt, az osztrák Pottendorfi Rudolfot, hogy hagyja békén András összes birtokát, jóllehet András megsértette Károly király és Frigyes király közti megállapodást és szövetséget, egy sor gonosztettet követett el a magyar uralkodó ellenében. Emiatt Rudolf nem gondolhatott arra, hogy bosszúképpen András valamelyik várát megostromolja, de elszánt volt arra, hogy András ellene megvívandó háborúit visszaveri (IV/645.). Nagy valószínűséggel az 1317. őszi események részét képezte az az esemény, amely 1318. április 16-i oklevélben olvasható (V/104.). Eszerint András ostromolta a Vas megyei Léka és Rohonc várakat, amelyek rokona, Kőszegi (Kakas) Miklós királyi lovászmesterei voltak, aki Károly király szolgálatával volt elfoglalva, továbbá e várakban András lerombolta Miklós szervienseinek birtokait, közülük többet megölt. Miközben tehát Kakas Miklós 1316-ot követően a király hűségére tért, amit az is mutat, hogy éppen az idézett 1318. áprilisi oklevélben mint királyi lovászmester, vasi és zalai ispán fordul elő, addig András megmaradt a királlyal szembeni pozíciójában. Az ellene való királyi fellépés nem fért bele a zsúfolt 1317. esztendőbe, erre sokkal inkább 1318-ban kerülhetett sor.

Az uralkodó 1317. november 5-e (IV/625.) után távozott Komáromból, 27-én már Temesvárott volt (IV/646.), itt töltötte az év hátralevő részét (IV/666.). Többé nem járt Lippára, vagyis a királyi székhely egyértelműen Temesvárott állapodott meg. Az év végén érkezhetett meg ide a hír Aba Amadé fiai lázadásáról. Amadé fia János 1317 tavaszán a király oldalán vett részt a Borsák (Kopasz és Beke) elleni hadjáratban (IV/459.), sőt még 1317. október 20-i oklevélből is, amely 1312-re vonatkozóan szólt Amadé akkor hűtlen fiairól (IV/598.), arra lehet következtetni, hogy a király oldalán álltak. Ezzel szemben 1318. január 13-án királyi oklevélből már arról értesülünk, hogy Jób fia Domokos Amadé fiaival együtt hűtlenül a király ellen fordult, Tiba várából károkat követett el, de az uralkodó megbocsátott neki (V/7.). Meglehetős késéssel az Amadé-fiak három (esetleg két) váruk megvívásáról értesülünk. Egyaránt 1322. évi oklevél szól arról, hogy a hűtlen Amadé-fiak ellenében Nyevicke várát Mikcs elfoglalta (VI/711.), illetve hogy ők tartották Tiba várát (VI/792.). 1326. évi diploma tájékoztat bennünket Ung váruk ostromáról (X/188.). Engel szerint ez utóbbi Nyevickével lenne azonos (119. 139. jegyzet). Váraik tehát Ungban és Zemplénnek Unggal határos részén feküdtek. 1318. március 21-én a király tőlük hűtlenségük miatt birtokokat vett el (VI/73.), ilyenekre a későbbiek folyamán is még többször került sor (V/637., V/860., V/936.). Károly 1325-ben is megemlékezett arról, hogy Mikcs (akkor már szlavón bán) a hűtlen Amadé-fiak földjeit és várait a király számára megszerezte (IX/214.). Az Amadé-fiak leverése viszonylag rövid időt vett igénybe, ennek dátumát — Engellel egyetértően (119.) — az 1317. esztendő két utolsó hónapjára tehetjük. Az 1317. év katonai események tekintetében a legmozgalmasabb esztendő volt, amit jól mutat az alábbi rövid összegzés. Károly személyesen 1311-ben Csák Máté ellen vonult fel, 1312-ben a rozgonyi csatában vett részt, 1314 elején Macsóban harcolt,

1316-ban a Délkelet-Dunántúlon hadakozott, vagyis általában kétévente vett részt egy-egy hadjáratban. Ezzel szemben 1317-ben egyetlen esztendő alatt két katonai akciót vezetett, amely Adorján és Komárom várának elfoglalását eredményezte.

Az 1318-as esztendő első öt hónapját a király Temesvárott töltötte (V/6., V/121–122.). Eközben február hónapban az ország érsekei és püspökei Kalocsán gyűltek össze *congregatio*ra, amelyen gondoskodni akartak a köz hasznáról, az egyházak szabadságáról és az ország jó állapotáról (V/46., V/76.). A tanácskozáson az uralkodó nem volt jelen, de az itteni megállapodások ügyében követeik felkeresték Temesvárott Károlyt, aki két, március 14-i és 15-i oklevélben kihirdette azokat (V/65., V/67.). Közülük az egyik július 1-jére Rákosra történő országgyűlés összehívásáról, a másik pedig az elfoglalt egyházi javak visszaadásáról intézkedett. A király május elejét követően Biharba ment. Mivel május 3-án még Temesvárott adott ki oklevelet (V/121–122.), míg május 31-én már újra ott volt (V/145.), a bihari látogatás tehát igen rövid időre szorítkozott. Az út állomásai közül 15-én Szalacsot (V/130.) és — nyilván már visszafelé tartván — 19-én Váradot ismerjük (V/131.). Engel úgy vélte, hogy „talán Sólyomkő elestének a hírére" kelt útra az uralkodó (123.). Ez nem valószínű. Egyrészt a Borsák tartotta Sólyomkő már bizonnyal 1317-ben elesett (különben is miért kellett volna ebből az alkalomból a királynak ott tisztelgő látogatást tennie), másrészt a király által bejárt Temesvár–Nagyvárad–Szalacs útvonalból Sólyomkő jócskán kiesett. Sokkal több okkal gondolhatunk arra, hogy ezt egy jövendő katonai akció motiválta, méghozzá a mind több kellemetlenséget okozó Mojs elleni fellépés Észak-Erdélyben. Ezt második lehetőségként Engel is említette: „Károly bihari útja hihetőleg az Erdély elleni invázió előkészítését is célozta" (124.). Magam szintén úgy vélem, hogy erről lehetett szó. Talán Szalacs volt a kitűzött gyülekezőhely, s a király, miközben szemlét tartott a lassan növekvő sereg felett, a katonai akció terveiről is tárgyalt. A sikertelenül hadakozó Meggyesi Miklós leváltása óta betöltetlen erdélyi vajdai tisztet Károly a már eddig is derekasan helytállt Debreceni Dózsának adta, és őt állította a Mojs elleni királyi had élére. Ez egy évi kelet nélküli, de teljes bizonyossággal 1318-ra keltezhető július 8-i oklevélből világosan kiderül (V/202.). Eszerint az ekkor magát már erdélyi vajdának és szolnoki ispánnak nevező Dózsa serege feloszlásának 15. napjára halasztott egy pert, minthogy királyi parancsra Erdélybe kell hadjáratot vezetnie. 1319. évi oklevél is említette, hogy Dózsát a király küldte az Erdélyben zavarokat okozó Mojs ellen (V/607.). Összecseng az imént idézett 1318. július 8-i oklevél időpontjával, hogy 1318. augusztus 9-i királyi diplomában már Mojs egész bűnlajstromáról és vereségéről olvashatunk (V/234.) Eszerint Mojs fia Mojs fellázadt a király ellen, lerombolta az uralkodó híveinek birtokait, kiűzte Erdélyből a király által a béke helyreállítására küldött Meggyesi Miklós vajdát, majd elfogta és mostanáig börtönben tartja Kenézt, a Kraszna megyei Valkó királyi vár várnagyát. Végül azonban a király révén ellene küldött Dózsától, noha a hűtlenek sokaságával szállt szembe vele, vereséget szenvedett. 1319. évi oklevél Dózsának Mojs ellen kivívott győzelmét még nagyobbnak értékelte, mint a Borsák ellen 1317-ben aratott diadalt (V/607.). A július 8-i és az augusztus 9-i oklevél keltének összevetéséből kétségtelen, hogy Dózsa és Mojs

csatája 1318 július második felére keltezhető. Az erről legelőször tudósító augusztus 9-i oklevélből azonban az ütközet helyszínéről nem értesülünk.

Későbbi oklevelekben viszont a Mojs elleni katonai akció(k) több csatahelye szerepel. 1320. évi oklevél szerint Mojs Bonchidánál maradt alul Losonci Dénes fia István mesterrel szemben (V/734.), egyik 1324. évi diploma szerint a Mojs ellen küldött csapatok élén álló Fonói János előbb Csicsó vára alatt, másodszor Gol. (azaz talán Gyalu[42]) falu mellett ütközött meg Mojssal (VIII/166.), másik 1324. évi irat szerint Dózsa a Kolozsvár melletti Topánál aratott győzelmet Mojs felett (VIII/553.). E négy helyszín közül csak e legutóbbi, azaz a topai kapcsolható bizonyosan Dózsa 1318. júliusi erdélyi hadjáratához, amit a királyi seregvezér azonossága mutat. Azaz a Meszesi-kapun át Erdélybe betört Dózsa vajda Topánál győzte le Mojst. 1321. február 10-i adat tovább bonyolítja (vagy egyszerűsíti?) a kérdést (VI/39.). Petenye fia Péter itt előadott bűnlajstromából megtudjuk, hogy amikor a király Dózsa erdélyi vajdát és szolnoki ispánt Erdélybe küldte a helyzet megjavítására, Péter a hűtlen Mojs segítségére ment, és a vajdával csatákat vívott. Egy másik 1321. évi oklevél szerint Péter — Szatmár megyéből sok embert állítva maga mellé, amikor az uralkodó Mojs ellen Dózsát küldte — Mojs oldalán a király ellen harcolt (VI/370.). Péter tehát várai 1317-ben történt elvesztése után Erdélybe húzódott vissza, és maradék erejével a király ellen lázadó Mojst támogatta. A vele kapcsolatban emlegetett, ám Mojs érdekében vívott csaták *(certamina)* egyike-másika utóbb szerepelhetett úgy az oklevelekben, mint Mojs elleni ütközet, és Mojs megnevezett ellenfelei a Dózsa vezette királyi sereg alvezérei lehettek. Erre Fonói János esetében konkrét nyom mutathat. Ő ugyanis 1317. február 24-i királyi oklevélben mint besztercei, kolozsi és kolozsvári ispán szerepel (IV/408.), és ha e tisztségét őrizte 1318-ban is, amikor Dózsa erdélyi vajdai kinevezést nyert, kétségtelenül Dózsa beosztottja volt, minden további nélkül lehetett tehát a Dózsa irányította királyi had egyik kapitánya. A tisztánlátást nehezíti, hogy a későbbi oklevelekből (és a többség ilyen) kockázatos pontos viszonyokra és dátumokra visszakövetkeztetni. Jellemző például, hogy egy 1326. évi királyi oklevél a Dózsa akkori erdélyi vajda megsegítésére küldött Bátoriak érdemei között említette meg vitézkedésüket Mojs és szövetségesei, a Lotárd-fiak és a Borsák (Kopasz és Beke) ellenében az erdélyi részeken megvívott győztes csatában, illetve véráldozatukat a Debrecen falu melletti sikeres ütközetben (X/194.). Itt nem elsősorban azon kell meglepődnünk, hogy az események elmondásában 1318. évi történés megelőzött 1317. évit (effélére sok példa idézhető), hanem az, hogy eszerint Mojst a Lotárd-fiak és a Borsák is támogatták 1318-ban. Ez 1317-re fordított előjellel — hogy ti. Mojs segítségét élvezték a lázadók — igaz, de 1318-ra vonatkozóan ezt az állítást más forrás nem hitelesíti. Az Engel (124. 153. jegyzet) által erre vonatkozóan idézett oklevél (V/516.) Masa László Mojshoz és Kopasz nádorhoz történt csatlakozásáról, valamint fogságáról — a fentebb elmondottak alapján — nem 1318-ra, hanem 1315-re vonatkozik. A vázolt nehézségekre gondolva írtam a közelmúltban azt, hogy az 1315-öt követő időszak erdélyi „hadi eseményei sok ponton nem világosak. Sokkal inkább egyes akciókat tudunk felvillantani, semmint folyamatos eseménymenetet adni".[43]

[42] *Kristó Gy.*: a 10. jegyzetben i. m. 318.
[43] Uo. 317.

Szemmel láthatóan Engel Pál is küszködött az 1310-es évek második fele erdélyi viszonyainak rekonstruálásával. Ő három hadjárattal számolt Mojs ellen. Szerinte 1317 januárjában a király Fonói Jánost küldte Erdélybe, de a májusban a Tiszántúlról visszatérő Mojstól (ahol Kopaszéknak segédkezett) előbb Csicsó vára — a Kánok erőssége — alatt, majd valahol még egyszer vereséget szenvedett. A második alkalommal a királyi hadat Dózsa vezette, aki Topánál 1318. július végén legyőzte Mojsot. A harmadik támadást 1320 elején Dózsa és Losonci István indította Mojs ellen, az ekkor megvívott bonchidai csata véget vetett az észak-erdélyi lázadó hatalmának és életének (118., 124., 129.). Ebben a rekonstrukcióban sok a feltételezés és kevés a biztos pont.

Míg készülődött és tartott Dózsa észak-erdélyi katonai akciója, a szalacsi látogatásáról Temesvárra visszatért király (V/154.) június 30-án már Budán állított ki oklevelet (V/202.). Hogy ez kapcsolatos-e a július 1-jére Rákosra összehívott országgyűléssel, nem tudjuk, mivel arról semmiféle nyom nem maradt fenn. Az uralkodó rövid itt-tartózkodás után nyugatra indult, július 22-én Győr mellett (V/215.), 23-án Győrött keltezett (V/216.), és a városban maradt legalább augusztus 15-ig (V/256.). Ezalatt Miklós győri püspöktől elvette a püspökségnek otthont adó győri várat, az egyházhoz tartozó földeket, birtokokat, tizedeket és más javakat. November 22-én már ezen intézkedés és a püspök részéről hozzá eljutott panasz ismeretében intette XXII. János pápa a magyar királyt, hogy a győri egyháznak mindent adjon vissza (V/305–308.). A király főpappal szembeni szokatlanul kemény fellépésének oka Miklós püspök Kőszegi családba tartozása, illetve a királynak a Kőszegiekkel való szembeállása lehetett. Feltűnő, hogy míg a király Győrött időzött, addig augusztus 3-án Tamás esztergomi érsek Csák Máté tartományában, Nagytapolcsányban keltezett oklevelet (V/229.), Máté pedig augusztus 9-én megjelent (meg mert jelenni) Esztergomban a keresztes konvent előtt (V/235.). Ennek okát Engel abban látta, hogy Komárom 1317. őszi ostroma végeztével Máté „formális hűségnyilatkozatot tett, és úgy látszik, visszaadta az esztergomi egyházat illető birtokokat és tizedeket" (120.). Feltevése azon alapult, hogy az egyik 1317. október 20-án kelt királyi oklevél (IV/599.) Mátéról úgy szólt, mint aki „akkor *(tunc)* felségünk kegyétől elfordult, és hűtlenségbe esett",[44] vagyis Máté „az oklevél kiállításakor már nem számított hűtlennek" (120. 143. jegyzet). Ha az oklevélben Mátéról pusztán mint akkori hűtlenről esnék szó, a szokásos értelmezés szerint valóban arra lehetne gondolni, hogy a diploma keltekor a trencséni kiskirály már nem számított hűtlennek. Az oklevél megfogalmazása azonban — mint az imént idéztem — ennél árnyaltabb, és a királlyal való szembefordulásra, fegyveres fellépésre utalhat. Mivel ezen oklevél szerint 1317. október 20-án Komárom már a király kezén volt, sőt alkalmasint a harcoló felek fegyverszünetet köthettek, azaz formálisan már nem álltak szemben egymással, így a diploma megfogalmazása kielégítően magyarázható a fegyverszünet feltételezésével. Minthogy Komárom bevételét követően a király nem folytatta a Máté elleni hadműveletet, és hamarosan feloszlatta hadseregét, ez az értelmezés hihetőnek tűnik. Kevéssé tartom valószínűnek akár Máté — mégoly formális — hűségnyilatkozatát,

[44] A 25. jegyzetben i. m. VIII/2. 71. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképtár 286 497. (Platthy cs. lt. 3. 23. 497.)

akár az esztergomi egyház javainak visszaadását. A komáromi vár elvesztése nem volt olyan súlyú kudarc Máté számára, ami hűségnyilatkozatot követelt volna. Erre tekintettel magam a valóban meglepő 1318. évi eseményeknek (Tamás érsek nagytapolcsányi és Máté esztergomi tartózkodásának) Engelétől eltérő magyarázatát adom. Inkább arra gondolok, hogy mivel a király — sőt, a vele tartó királyi had — Máté tartományának déli peremvidékén vonult nyugatra, az uralkodó kezdeményezésére a diplomáciai akciókban már többszörösen kipróbált és bizonyított Tamás érsek tárgyalásokat kezdhetett Mátéval. Erről semmi továbbit nem tudunk (bizonnyal az érsekség és Máté kapcsolatának egyes konkrét ügyeire vonatkozhattak), egy dologban azonban biztosan megtarthatták a megbeszélések lebonyolításához szükséges elemi feltételt: mind Tamás személyes bántatlanságot élvezett Tapolcsányban, mind Máté Esztergomban. Nem tartom e kérdéskörhöz vonhatónak azt az adatot (V/294.), hogy október 27-én Jakab nyitrai főesperes, esztergomi kanonok — mint Engel fogalmazta — „Appony faluban, Máté vára alatt tart közgyülést" (120. 143. jegyzet). Itt nem arról van szó, hogy a *convocatio generalis*t maga a főesperes tartotta volna (ő csak oklevelet adott ki ennek kapcsán), ugyanakkor ismert, hogy Máté több alkalommal is tartott közgyűlést saját tartományában különböző időkben.[45]

Tamás esztergomi érsek nem időzhetett sokat Csák Máté területén, mivel augusztus 25-én már Moson melletti kelettel adott ki oklevelet (V/245.), azaz visszatért felvidéki kitérője után a királyhoz és kíséretéhez. Az uralkodó egy kelethely nélküli, 1318. szeptember 16-i okleveléből arról értesülünk, hogy mivel Moson mellett tartózkodott hadserege nagy károkat okozott a Moson megyei barátudvari (mönchhofi) ciszterciekneknek, ezért kárpótlásul mosoni várföldet adományozott nekik (V/260.). Ez biztos nyom, hogy Károlyt a Dunántúl északi peremén hadsereg kísérte. Mosonból az uralkodó Bécsbe ment, október 3-án ott tartózkodott (V/276.).[46] A sereg nyilván nem követte a királyt rokonaihoz, a Habsburgokhoz, de a határvidéken még együtt maradt. Harci cselekményre utaló adatunk nincs (valószínűleg nem is történt ilyen), ennek híján a had vonulásának irányából következtethetünk az ellenség kilétére. Természetesen ezek nem a Habsburgok voltak, hanem csakis a Kőszegiek lehettek. Ismerve az előző évben Kőszegi András Sopron elleni támadását, továbbá azt, hogy Habsburg Frigyes védelmébe vette Andrást, a magyar királynak András irányában elszámolni valója, Frigyessel pedig megbeszélni valója volt. Ma már nem lehet okát adni, hogy miért maradt el Károly fegyveres fellépése 1318. nyár végén a Kőszegiek ellen, és az ellenük táplált boszszúból mindössze Miklós győri püspök megleckéztetésére futotta. A bécsi út jelzi, hogy a Kőszegiek ügyében nem lehetett Károlynak önhatalmúan, a római király nélkül döntenie. Még túlságosan közel volt 1317 ősze, amikor Frigyes fegyverrel segítette a magyar uralkodót Komárom ostromában, vagyis Károly nem lehetett jóakarója irányában hálátlan. A királyi hadoszlás időpontja november 15. volt (V/318–319.). A király visszaútjában november 25-én (V/311.) és 26-án Budán adott ki oklevelet (V/314.), a vele tartó Tamás érsek ugyanezen napokon ugyanitt

[45] *Kristó Gy.:* a 20. jegyzetben i. m. 162., 195.

[46] A fentiekből következik, hogy az 1318. augusztus 30-án Budán kelt királyi oklevél (V/250.) legalábbis dátumhibás.

(V/312., V/315.). Károly úton Temesvár felé december 1-jén megállt Szermonostorán (V/310., keltére l. Engel 138., 142. 93. jegyzet), és legkésőbb december 13-án már Temesvárott volt (V/332.). Ugyanezen a napon Dózsa is Debrecenben keltezett (V/334.), ami az erdélyi harcok végének biztos jelzője. Károly Róbert 1318-ban Erdély jelentős részét pacifikálta, és elsimította a Kőszegiek kapcsán támadt nézeteltérését a Habsburgokkal. Az, hogy Csák Mátéval békésen, tárgyalás útján rendezze kapcsolatait, a későbbiekből következően nem vezetett eredményre.

1319-re jelentősen enyhült a királyra nehezedő belpolitikai nyomás. Ez akként tükröződik, hogy ebben az esztendőben személyesen belháborúra nem kellett vállalkoznia, szeptember hónap folyamán a Délvidéken, Macsóban és Kucsóban II. Uroš István szerb király ellen hadakozott (V/586., V/590., V/592.). Ettől, valamint egy márciusi Szerém megyei rövid úttól (V/397.) eltekintve az uralkodó az év nagy részét Temesvárott töltötte. Ebben az esztendőben Engel az oligarchák ellen két akcióval számolt. Az egyik Kőszegi András újabb lázadásának leverése volt (126.). 1319 júniusában két oklevél szól erről. Az egyikben, amely 16-i keltű, Kanizsai Lőrinc érdemeként említette meg a király, hogy a hűtlen és lázadó András megsegítésére Ausztriából jött német rokonaival folytatott csatában vitézkedett (V/487.). Két nappal később az uralkodó azt közölte Nagymartoni Pálról, hogy győzelmet aratott azon ausztriai német bárók felett, akik — a király ellen lázadó Andrásnak történő segítségnyújtás során — az ország határain városokat és birtokokat dúltak fel (V/493.). Hogy itt nem korábbi eseményről, hanem friss történésről van szó, a két oklevél egymáshoz közeli dátuma mutatja. Tematikai rokonság okán egy 1321. és két 1323. évi oklevél híradása is bizton idevonható. 1321-ből arról értesülünk, hogy Gutkeled nembeli (Felsőlendvai) Miklós harcolt a németek által segített Kőszegi András ellen (VI/252.). Az egyik 1323. évi oklevélben olvashatjuk, hogy a király ellen lázadó Andrásnak segítséget nyújtó ausztriai német bárók az ország határait megtámadták, városokat, falvakat pusztítottak, de Felsőlendvai Miklós legyőzte őket, és a megvert németek közül hat igen hatalmas, név szerint megnevezett bárót és további katonákat a győzelem jeleként a király elé vitt (VII/86.). A másik szerint amikor a németek András megsegítésére a király ellen támadtak, e Miklós akkori soproni ispán ellenük csatát vívott, győzelmet aratott, és a csatában Kanizsai Lőrinc derekasan küzdött (VII/149.). Eszerint Lőrinc a Felsőlendvai Miklós vezette seregben harcolt. Miklós legkorábban 1318-ban (napi kelet nélküli oklevélben) fordul elő soproni ispánként (V/357.). Segít a hadi cselekmény keltezésében, hogy ugyanő soproni ispánként 1319. május 15-én Sopronban állított ki oklevelet (V/456.), vagyis ekkor az osztrák határszélen tartózkodott. Így a határszéli összecsapást — Engellel egyezően (135.) — 1319 májusára keltezhetjük. Bizonytalan viszont, hogy más, későbbi oklevelekből ismert nyugat-magyarországi eseményeket mikorra helyezhetünk. A vasi Kőszeg várának 1323. évi oklevél szerint történt elfoglalása aligha tehető 1319-re (VII/290.). 1325-ből arról szerzünk tudomást, hogy Köcski Sándor visszafoglalta Kőszegi Andrástól Kabold, Kőszegi (Kakas) Miklóstól pedig Pölöske várát, továbbá Szalafő mellett legyőzte a Kőszegiek seregét (IX/539.). E várostromok és a szalafői csata időpontjának kérdését nyitva kell hagynunk. A Kőszegiek gyakori, olykor több ág által együttesen folytatott lázadásai miatt ezeket korábbra, de akár későbbre is keltezhetjük.

Engel szerint a másik 1319. évi háború az Ákos nembeli István-fiak ellen folyt (127.). Az ezzel kapcsolatban megfogalmazódó kétely eredendően a gyér forrásanyaggal magyarázható. Ákos István[47] élőként 1315-ben fordul elő utoljára, ekkor kelt oklevelében magát nádornak, Károlyt pedig királynak nevezte (IV/216.). Fiait ugyanezen év július 1-jén kelt királyi oklevél viszont már hűtleneknek nevezte, mivel az ugyancsak hűtlen Csák Máté hadseregét Sárospatak királyi város ellen vezették, és azt felgyújtották. Emiatt az uralkodó három birtokuktól megfosztotta őket (IV/115.). 1317. október 23-i oklevél szerint Kán László erdélyi vajda fiai és az István-fiak a király híveivel, Szécsi Miklóssal és Pállal Déva vára előtt csatát vívtak (IV/605.). Ami amellett szólhat, hogy a király valóban 1319-ben számolta fel az Ákos-fiak borsodi tartományuraságát, az két, egyaránt 1319-ben kelt királyi oklevél. Október 2-án a közvetlenül a macsói és kucsói hadjáratról Temesvárra visszatért király elvette tőlük Diósgyőr várát tartozékaival, mivel ellene fordultak, és a javakkal Dózsa erdélyi vajdát, szolnoki ispánt ajándékozta meg (V/596.), december 27-én a vele szembefordult István-fiak Heves megyei faluját adta Kompolt fia Péternek (V/646.). E két adat „sűrűsödése" esetleg arra mutathat, hogy az István-fiak helyzetében 1319 második felében állhatott be fordulat. Engel úgy vélte: „Dózsa [1319.] októberben megostromolta Diósgyőrt, [Druget] Fülöp pedig ekkor vagy a következő évben Dédest vette be" (127.). A gond itt az, hogy Diósgyőr megvívásáról egyáltalán nem szól adat, Dédeséről is csak későn, 1327-ben (XI/508.). Ráadásul Dédes ostromáról a diploma Trencséné után tett említést, ez utóbbi 1321-ben volt. Mivel a *narratio*kban elmondott események nem feltétlenül szigorú kronológiai rendben követik egymást, még az is lehet, hogy Engelnek van igaza, aki szerint ebből „nem következik, hogy [Dédes] 1321-ig ellenállt volna" (127. 165. jegyzet). 1320. évi oklevélben az István-fiak hűtlenségére — méghozzá Csák Mátéval való, alkalmasint 1315. évi együttműködésére — utalva az szerepel, hogy birtokaik emiatt háramlottak a királyra (V/973.). Mindenesetre 1321-ben is birtokaik elkobzásával büntette az uralkodó a hűtlen István-fiakat (VI/358.). A gyér forrásanyag miatt aligha tekinthetjük biztosnak, hogy a borsodi István-fiakkal való leszámolás 1319-ben (vagy részben 1320-ban) volt. Ennek mind időpontját, mind konkrét mikéntjét bizonytalannak kell ítélnem.

Károly Róbert 1320-ban egyáltalán nem szállt hadba. Az év jelentős részét Temesvárott töltötte, tavasszal Debrecenben (V772–773.) és Nagyváradon (V/774.), nyáron — Erzsébettel kötött esküvője miatt is — Budán (V/844., 860.), az év végén pedig Kassán (V/940., V/957.) és a Szepességben (V/946.) fordult meg. Közvetlen katonai vonatkozása utazásai egyik állomásának sem volt. Augusztus végén Temesvárott a két érsek és több püspök kereste fel a királyt (V/888). Ekkor — a már alkalmazott eljárás szerint — az uralkodó a (még Csák Máté birtokában levő) barsi ispánságot adományozta Tamás esztergomi érseknek a (Mátétól már visszaszerzett) komáromi ispánságért cserében (V/887.). November első felében Székesfehérvárott a király távollétében országgyűlést tartottak, amelyen az érsekek és a püspökök — nyilván a nyárutón Temesvárott megbeszéltek szellemében

[47] *Kis Péter:* Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Szerkesztőtársak Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. Bp. 1998. 57–78.

— képviselték a király álláspontját, és az ország eléggé súlyos ügyeiről tárgyaltak (V/924., V/927.). Az egész esztendőből mindössze egyetlen katonai akcióról maradt ránk adat. Augusztus 11-én Dózsa erdélyi vajda Sirok vára alatt bocsátott ki oklevelet, ahonnan kiderül, hogy a vajdával együtt a király szolgálatában e hadjáratban részt vett a peres fél (V/880.). Dózsa október 7-én már Debrecenben adott ki oklevelet (V/906.), azaz a katonai cselekmény ekkorra véget ért. Sirok ostromáról későbbi oklevelek is szólnak. 1323-ban együtt szerepel Sirok és Trencsén (VII/16.), illetve Sirok, Fülek és Trencsén (VII/432.) bevétele. Valamivel részletesebben egy 1324. évi diploma számol be Sirok elfoglalásáról. Eszerint Druget Fülöp szepesi és újvári ispán Dózsa erdélyi vajdával együtt királyi parancsra a Csák Máté által tartott Sirok várát vívta, és ugyanitt még Trencsén ostromáról is szó esik (VIII/365.). Engel egész sor vár visszavételét kapcsolta Sirok bizonyosan 1320. évi bevételéhez: Fülekét (olyan megfontolásból, hogy együtt említik Sirokkal, 128. 166. jegyzet), továbbá gömöri és dél-nógrádi erősségekét (127.). Mivel Sirok elfoglalása — többször is — Trencsénével együtt szerepel, ami 1321-ben volt, ez nem jogosít fel arra, hogy Fülekkel (és további várakkal) kapcsolatban bizonyosra vegyük az 1320. évi dátumot. Kései adatok visszavetítése és pontos dátumhoz kötése nem kis veszélyek és tévedések forrása, ezzel kapcsolatban fentebb már említettem Buják példáját. Az imént elmondottak okán szerfelett kérdésesnek tekintem, hogy lehet-e 1320-ban újabb katonai akcióval számolni az észak-erdélyi Mojs ellen.

1320 végére Károly visszaérkezett a Felvidékről Temesvárra, 1321. január 6-tól (VI/7.) május 19-ig (VI/138.) bizonyosan itt tartózkodott. Eközben nagy fontosságú esemény történt: március 18-án meghalt Csák Máté.[48] Ennek híre gyorsan terjedt, a pannonhalmi apát képviselője ezt május 3-án a veszprémi káptalan (VI/114.), május 8-án pedig a zalavári konvent előtt hírül adta (IV/123.). A hadi készületek már ezt megelőzően megtörténtek, sőt májusra a királyi had is elindult a nyugati Felvidékre. Május 1-jei hír szerint emberek sietve uruk, Druget Fülöp hadseregébe mentek (VI/110.), e hó 24-én pedig Dózsa erdélyi vajda hadseregében levő emberről értesülünk (VI/149). Május 30-án a vasvári káptalan előtt említik a hadba vonulást, illetve a hadoszlásig történő maradást (VI/154.). Károly május 19-én már jutalmat adott Appony vár visszavételében mutatott érdemekért (VI/138.). Felsőlendvai Miklós június 14-én Nagytapolcsányban állított ki oklevelet, és maga mondta el, hogy Csák Máté halála után királyi parancsra hadsereggel ment annak tartományába Máté várnagyainak hűtlensége miatt (VI/166.). Május vége felé a király is útnak indult, és június 26-án Budán keltezett (VI/181.). Röviddel utóbb, július 6-án már Léva vára alatt volt (VI/192–193.), július 13. (VI/200.) és augusztus 6. között pedig Trencsén vára alatt (VI/216.). A sikeres ostrom eredményeképpen augusztus 8-án már a sasfészekben, Trencsénben adhatott ki oklevelet (VI/217.). A vár megvívásáról számos későbbi oklevél szól (VI/428., VII/27., VIII/408. stb.), ezekből tudható, hogy annak védelmében Máté unokaöccse, Cseh István játszott nagy szerepet.[49] Abban, hogy Máté uralma ilyen gyorsan összeomlott, a tartományúr halálának és tetterős közvetlen utód hiányának volt

[48] A 31. jegyzetben i. m. 257.

[49] *Gyula Kristó:* Stephanus Bohemus. Historické Štúdie 12 (1967) 205–210.

döntő szerepe. Nem érdektelen megemlíteni: 1313 és 1320 között, vagyis 7 esztendő alatt Máté mintegy 50 várából legfeljebb ha 7 erősség jutott a király kezére, vagyis rendkívüli esemény híján „hosszan elhúzódó harcra volt kilátás".[50] Károly Trencsén bevétele után Léva (VI/228., VI/240.) és Esztergom érintésével (VI/254., VI/258.) hazatért Temesvárra (VI/312.), év vége felé pedig oklevél említi a királyi hadoszlást (VI/345.).

Engel Pál 1321 folyamán még több más belháborúval is számolt. Az egyiket egy újabb Kőszegi-lázadáshoz kötötte (130.). Szerinte az uralkodó 1321 elején Kakas Miklóst megfosztotta tisztségeitől, Kanizsai (Csornai) Lőrinc és Köcski Sándor pedig elfoglalták e Miklós Zala megyei várait, köztük Kanizsát és Pölöskét. Kakas korábban élvezett lovászmesteri és vasi ispáni méltóságára 1318 április 16. (V/104.) után nincs adat. Zalai ispánként utoljára 1320. július 21-én szerepel (V/864.), viszont 1321. szeptember 25-én már Kanizsai Lőrincet említi királyi oklevél ebben a minőségben (VI/252.). Ugyancsak innen szerzünk tudomást arról, hogy e Lőrinc Kanizsa várát a hűtlen Miklóstól elvette, Kanizsa vár alatt 3 szerviense a királyért meghalt. Lőrinc a királytól szolgálataiért ekkor elnyerte a Miklóstól elkobzott Kanizsa várát tartozékaival. A kanizsai ostrom tehát 1320 második vagy 1321 első felében folyhatott. Pölöske megszerzéséről 1325. évi oklevél szól. Eszerint Köcski Sándor elfoglalta a Kőszegi András által tartott Kabold és a Kakas Miklós által tartott Pölöske várat, Szalafő mellett pedig legyőzte Andrást és a lázadó Henrik-fiakat (IX/539.). Az itt említett események egymással való összefüggése, kronológiai sorrendje is bizonytalan, ennélfogva pontos datálásukra nincs lehetőség. A szalafői csata keltezésében a többnyire egyértelmű időpontokat adó Engel is bizonytalan volt (126. 160. jegyzet). Mindenesetre 1322. évi oklevél is hűtlenként említette Kakas Miklóst (VI/904.).

Az általa feltett 1321. évi erdélyi eseményekről Engel ekként nyilvánított véleményt: ekkor „Kán László fiai emelték fel újból a lázadás zászlaját, és Károly kénytelen volt foglalkozni velük. A feladat hivatalból Debreceni Dózsára mint vajdára hárult, aki májusban a Meszesen át be is nyomult Erdélybe, de a jelek szerint kudarcot vallott. A türelmetlen Károly júliusban leváltotta, és új kedvencét, Szécsényi Tamást állította a helyére, aki a Maros vidéki bárók társaságában valóban gyorsan felmorzsolta a Kánok ellenállását. Szécsi Dénes és Miklós Dévát foglalták el, az új vajda a többit, és november 1-én a »két László« utolsó vára, Csicsó is megadta magát" (129.). Ebből adatokkal a következőket lehet alátámasztani. 1. Dózsa vajda 1321. május 24-én Magyaregregy mellett, vagyis a Meszesikapu környékén állított ki oklevelet, ebben említik is a vajda hadseregét (VI/149.), csak éppen azt nem tudjuk meg, hogy ki ellen készült e had. Az országos katonai mozgósításra gondolva nem szabad elvetni a lehetőséget, hogy a vajdai sereget Csák Máté ellen toborozták össze. 2. Dózsa erdélyi vajdai és szolnoki ispáni minőségében utoljára 1321 júniusában szerepel (VI/165., VI/172., VI/187.), míg Szécsényi Tamás 1321. július 25-e (VI/209.) óta töltötte be e méltóságokat. A tisztségek cseréje kétségtelen, de hiányzik a döntő láncszem, annak okleveles bizonysága, hogy Dózsa bárkivel szemben is csatát vesztett volna. Elmozdításának számos oka lehetett, akár olyan is, hogy késlekedett Trencsén alá felvonulni. Főben-

[50] Kristó Gy.: a 27. jegyzetben i. m. 197. Máté leszármazottaira l. uo. 198–204.

járó mulasztás semmiképpen sem terhelte, ellenkező esetben ugyanis a király nem tette volna meg Dózsát néhány hónap múltán nádorrá (VI/406–408.). 3. Nincs megbízható adat arról, hogy — Dózsához hasonlóan — Szécsényi Tamás 1321-ben harcolt volna Kán László fiaival. Igaz, 1322. évi oklevél szerint Szécsi Miklós és Dénes nagy véráldozattal bevették a néhai Kán László erdélyi vajda hűtlen fiai által tartott Déva várát (VI/490.), de e hír erősen emlékeztet azon 1317. évi adatra, amely szerint Szécsi Miklós és Pál Déva vár előtt csatát vívtak László volt erdélyi vajda hűtlen fiai — és Ákos István fiai — ellen (IV/605.). A helyszínen túl a résztvevők (kivált Szécsi Miklós) azonossága mutat erre. Ha ez így van, az 1322. évi oklevél — amely 1317-nél korábbi történésre, a rozgonyi csatára, illetve 1317. évi eseményre, Megyericse vár elfoglalására is kitért — Dévával kapcsolatban nem 1321., hanem 1317. évi eseményt örökített meg. Ugyancsak ismeretlen, hogy Kán László fiainak egy másik 1322-ben említett lázadása (VI/722.) mikorra helyezhető, mivel 1315 után — egészen 1329-ig — többször szítottak Erdélyben kisebb-nagyobb zendüléseket. 4. A király és a László-fiak közti szembenállás e térségben történt békés lezárultáról értesülünk 1321. november 1-jén, amikor Vas Miklós, aki a László-fiak számára tartotta Csicsó várat, e napon átadta azt a királyt képviselőjének, a vár alatt az alkuról oklevelet kiállító Tamás erdélyi vajdának (VI/289., l. még VI/291.). A megkötött egyezséget Károly november 28-án elfogadta (VI/322.). Konkrét hadi cselekményről itt sem történt említés.

Engel érdeme, hogy a korábban egyetlen akciónak gondolt fellépést Csanád nembeli Vejtehi Tivadar és fia, János ellenében két elemre bontotta, jóllehet az elsőnek 1314-re keltezésében bizonyára tévedett (104–105.). Ezt — nem teljes bizonyossággal — 1316-ra kelteztem. Az első miháldi hadjáratról 1317. október 23-i (IV/605.), a másodikról pedig 1324. július 26-i oklevél szól (VIII/360–361.). Engelt az vezette két miháldi hadjárat feltételezésére (130.), hogy felfigyelt arra: Szécsi Dénes 1320. december 16-án még csak zsidóvári (V/957.), 1322. március 18-án pedig már zsidóvári és miháldi várnagy (VI/490.). Ebből arra következtetett, hogy a hadjárat „1321 végére vagy 1322 februárjára" keltezhető. Ez azonban nem teljesen adekvát időmeghatározás, ugyanis az ostrom számára 1321–1322 fordulója mellett a teljes 1321. évet is fenntarthatjuk. Ennél közelebbi dátumot nem lehet adni. Kérdés, hogy ebben Károly személyesen vett-e részt. Hogy valóban két — egy sikertelen és egy sikeres — kísérlet történt Miháld elfoglalására, nem elsősorban archontológiai megfontolásból következik. Fentebb már említettem, hogy a mindenképpen 1317 októbere előtti első hadjáratban az a Bogár fia Márton, aki nagy érdemeket szerzett a másodikban, részt sem vehetett, mivel 1317-ben alkalmasint még Csák Máté szerviense volt (V/48–49.), legelső ízben 1318. május 7-én szerepel a király híveként (V/124–125.). Vagyis Márton legkorábban 1318-ban, illetve azt követően harcolhatott a király oldalán, ami egybevág az archontológia alapján megállapított 1321. évi dátummal. Ha a Miháld elleni ostrom nem csúszott át 1322 elejére, hanem 1321-re keltezhető, úgy nem ezt, hanem az 1321. december 8-i királyi hadoszlással (VI/345) befejeződött Csák Máté elleni katonai akciót tekinthetjük a Drávától északra levő tartományurak elleni utolsó hadjáratnak.

1322-ben a magyar király az Adriai-tenger vidéke urának, Šubić Mladennek a hatalmát törte meg. Még az év elején, január 16-án Sebenico (Šibenik) és Trau

(Trogir) polgárai szövetséget kötöttek Mladen bánnal és testvéreivel szemben, háborút indítottak ellenük, és magukat Velence uralma alá helyezték. Mladen előbb Sebenico, majd Trau környékét dúlta, de az eredmény nem elégítette ki, ezért a híveinek tartott horvát bárók segítségéért folyamodott. Azok azonban szembefordultak vele, szövetkeztek a Babonićokkal és a bosnyák bánokkal, haddal mentek ellene, és megfutamították. A vereség miatt megszégyenült nagyúr Károly királyhoz fordult támaszért. A magyar uralkodó már augusztus elején fontolgatta, hogy útra kel Horvátországba és Dalmáciába a békés állapot biztosítása céljából (VI/721.). Nem kizárt, hogy Dózsa nádor júniusban emlegetett majdani hadoszlása (VI/626., 661.) is egy délvidéki akcióval volt kapcsolatban. A király szeptember 2-én még Temesvárott tartózkodott (VI/760.), de október 6-án és 16-án már Zágrábban keltezett okleveleket (VI/792., VI/817–819.). Itt vele volt Babonić János szlavón bán is. Eközben a király Knin váráig nyomult be Horvátországba, és bár szívélyesen fogadta, de kíséretében fegyveres őrizet alatt magával vitte Mladent Zágrábba. Itt érte a hír, hogy Frigyes osztrák herceg megsegítésére küldött hada szeptember 28-án az Inn folyó menti Mühldorfnál Lajos bajor herceg ellenében vereséget szenvedett. A király fogolyként magával vitte Magyarországra Mladent, akinek ott nyoma veszett.[51] Károly november 8-án már ismét Temesvárott adott ki oklevelet (VI/828.), az ezt követő hetekben pedig a királyi (illetve a nádori) hadoszlásról értesülünk (VI/850., VI/855., VI/861., VI/908., VI/913.). Év végén arról szerezhetünk tudomást, hogy Knin várát Mladen testvérei és a velük szövetséges Nelipić tartották, és nem volt ínyükre, hogy Babonić János bán visszatérjen Szlavóniába (VI/849.). Ez bepillantást enged a Šubićok és a Babonićok közti ellentétekbe. Károly már ekkor elhatározhatta, hogy meneszti a szlávón bánságból Babonić Jánost. Felsőlendvai Miklósra bízta a tisztséget, aki első alkalommal 1323. január 3-án tűnik fel annak viselőjeként (VII/1.). Nem ment azonban akadálytalanul Miklós számára a méltóság tényleges elfoglalása. Károly király 1323. augusztus 10-én küldte el őt a Délvidékre, minden eshetőségre számítva kunokból és magyarokból álló nagy sereg kíséretében. Elővigyázatosságuk indokolt volt, ugyanis Babonić János és rokonai megkísérelték megakadályozni Miklóst abban, hogy átkeljen Horvátország területén. Az új bánnal levő magyarok azonban „egész seregükkel átkeltek, majd szétverték és leterítették azt a hadat, amely Babonić János védelmére szolgált. Egyeseket foglyul ejtettek, másokat megöltek ott, mintegy 400 lovat fogtak el". Végül Miklós bán szerencsésen megérkezett a tengerparti Spalatóba (Splitbe).[52] Ezzel — ha nem is véglegesen — a Délvidéken helyreállt a béke, Károly király ezen országrészben is a maga kezébe vette a hatalom gyakorlását. A tartományurak ellen folytatott közel másfél évtizedes fegyveres belháborúk kora véget ért.

*

[51] Scriptores rerum Hungaricarum. III. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae 1748. 646–648. Magyar fordítása: a 11. jegyzetben i. m. 127–128.

[52] Az 51. jegyzetben i. m. 650. Magyar fordítása: a 11. jegyzetben i. m. 129.

A fentiek alapján az alábbiakban állapíthatom meg Károly Róbert és az oligarchák között 1310–1323 között folyt háborúk időrendjét (dőlttel szerepelnek a király személyes jelenlétében folyt akciók):

1310. augusztus 27. Károly harmadik, jogérvényes koronázása.
1311 ősze *Hadjárat Csák Máté ellen.*
1312 eleje Csák Máté hadjárata az esztergomi érsekség ellen. Az Amadé-fiak támadása Sárospatak ellen.
1312 tavasza Maglóc (Toboly) ostroma.
1312. május *Sáros* és Lubló *bevétele.*
1312. június 15. *Rozgonyi csata.*
1313 ősze Csák Máté támadása Nyitra és Esztergom ellen.
1314. február *Szerbiai hadjárat.*
1314 eleje Esztergom visszafoglalása.
1314 második fele A Csákok támadása Viskig és Buda ellen.
1314/1315 fordulója Csák Máté támadása a Szepesség ellen.
1315 eleje Csák Máté és Ákos István fiai támadása Sárospatak ellen.
1315 tavasza A Borsák első lázadása. János cseh király támadása Csák Máté ellen.
1315 ősze Észak-erdélyi hadjárat Mojs ellen.
1315 vége Hadjárat a Henrik-fiak ellen (Nyék sikertelen ostroma).
1316. május–július *Hadjárat a Henrik-fiak ellen Délkelet-Dunántúlon* és a Drávántúlon.
1316 folyamán (?) Harc a Vejtehiek ellen.
1316 második fele A Borsák második lázadása Petenye fia Péter támogatásával.
1317 eleje Petenye fia Péter leverése.
1317 első fele A Borsák leverése (debreceni csata, *Adorján ostroma*).
1317 második fele (?) Háború Kán László fiai ellen, akiket Ákos István fiai támogattak (dévai csata).
1317. nyárvég Kőszegi András támadása Sopron ellen.
1317. szeptember–november *Komárom* és Visegrád *elfoglalása Csák Máté ellenében.*
1317 ősze Drávántúli hadjárat a Henrik-fiak ellen.
1317 vége Az Amadé-fiak lázadása.
1318. július Észak-erdélyi hadjárat Mojs ellen (topai csata, bonchidai csata [?]).
1318 második fele *Felvonulás a Nyugat-Dunántúlra a Kőszegiek ellen.*
1319. május Harc Kőszegi András és az őt támogató osztrák bárók ellen
1319. szeptember *Szerbiai hadjárat.*
1319 folyamán (?) Leszámolás Ákos István fiaival.
1320. nyár vége Sirok ostroma Csák Máté ellenében.
1320/1321 Kanizsa ostroma Kőszegi Kakas Miklós ellen.
1321. tavasz–nyár Csák Máté tartományának felszámolása *(Trencsén ostroma).*
1321 folyamán (?) A Vejtehiek leverése
1322. október *Šubić Mladen elfogása.*
1323 ősze Babonić János legyőzése.

I. KÁROLY KIRÁLY HARCAI A TARTOMÁNYURAK ELLEN (1310-1323)

THE STRUGGLES OF CHARLES I AGAINST THE OLIGARCHS (1310–1323)

by Gyula Kristó

Summary

In the first decade of his reign, when he had to fight against other pretenders to the throne, Charles I (Charles Robert, 1301–1342) made efforts to secure the fidelity of the greatest possible number among the elite. After his third, lawful coronation on 10 August 1310, however, he turned agaist his confessed enemies as well as against those who feigned faith but cherished plans directly opposed to those of the king. Charles „shared" the government of his kingdom with eleven oligarchs, only one of which, the Frangepan family along the Adriatic coast, avoided open conflict with the king. The study reviews the royal policy (mostly taking the form of war) against the oligarchs, relying on, but also sometimes debating, the results of the late Pál Engel in the field. The events had to be reconstructed from terse references in the charters as well as from the royal itinerary, and, because of the sparse und uneven source material, several campaigns and battles failed to be dated exactly. The sons of Aba Amadé were one of the first to oppose the king in 1311, which led to the battle of Rozgony and Charles' victory in 1312. Nevertheless, the Amadé-sons revolted again at the end of 1317. The strongest among the oligarchs was beyond doubt Csák Máté. Charles campaigned against him as early as 1311, which resulted in Máté's supporting the Amadé-sons in 1312. Later Máté took the initiative, and, at the head of his kin, managed to press hard the king in 1314/15. Charles himself secured the support of John, king of Bohemia against Máté in 1315. After minor successes scored in 1317 and 1320, Charles finally occupied Máté's territory after the latter's death in 1321. The Kőszegi family remained „officially" faithful to the king until 1315, but consequently Charles had to fight against one of their three branches almost every year (1315, 1316, 1318, 1319, 1320/21). The Borsa family, to which belonged the palatine himself, revolted first early in 1315 and then at the end of 1316, but were defeated by Charles in 1315 and 1317. Although Moys cannot be reckoned among the oligarchs, but was already on the way to become one. He was the son-in-law of palatine Borsa Kopasz, and helped his father-in-law against the ruler. Two royal campaigns were led against him in 1315 and 1318. The second revolt of the Borsa was backed by Peter son of Petenye, who was defeated early in 1317, but later supported Moys in Northern Transylvania. At the beginning of 1315 the voivode of Transylvania, Kán László also revoked his faith. Although his sons were defeated in 1317, they were nevertheless able to stir up some trouble in Transilvania until as late as 1329. The sons of Ákos István allied themselves first with Csák Máté (1315) and later with the sons of Kán László (1317), and seem to have been crushed in 1319 by the king's supporters. Charles' sent two armies against Tivadar Vejtehi and his son, but none of the two campaigns can be dated exactly (probably 1316 and 1321). Subic Mladen was captured in 1322 by Charles, and János Babonic was defeated by the royal army in 1323. In the meantime, Charles led two campaigns to Serbia (1314 and 1319). Thanks to his several victories over the oligarchs, after 1323 Charles could regard himself as the omnipotent master of his realm.

Bagi Dániel:

REMÉNY A KIRÁLYSÁGRA

A gnieznói találkozó „koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával

A jelen munka célja annak kifejtése, hogy a Gallus Anonymus gestájában ábrázolt, az 1000. évben lezajlott úgynevezett gnieznói találkozó kapcsán bemutatott koronázási jelenet oka nem az ezredforduló eseményeiben rejlik, hanem egy olyan lengyel udvari tradíció kezdetét jelzi, amelynek kialakításában a szerző korának belpolitikai fejleményei játszottak főszerepet. Emellett kísérletet kívánunk tenni arra, hogy ezt a lengyel ősgestában megjelenő hagyományt — a gestaíró személye okán — a Könyves Kálmán kori magyar belpolitika, illetve az azt tükröző Kálmán kori történetírásban megfigyelhető néhány fejleménnyel összefüggésbe hozzuk. Nem lehet azonban célunk a gnieznói események minden részletre kiterjedő vizsgálata, különös tekintettel az azon végbement egyházszervezési tevékenységre, sőt Gallus Anonymus gestájának szövegéből is csak III. Ottó látogatását és az abból következő „koronázási jelenetet" vonjuk részletesebb vizsgálat alá.

I.

Az 1000. év tavaszán lezajlott úgynevezett gnieznói találkozónak mind a lengyel, mind a regionális történelemre gyakorolt hatása kétségtelen. Magát az eseményt két különböző hagyomány tartotta fenn. A korábbi tradíciót a 11. századi német évkönyvek, így a Quedlinburgi,[1] a Hildesheimi[2], az Altaichi Évkönyv[3], illetve az eseményhez még inkább közelebbi időpontban keletkezett Thietmar merseburgi püspök krónikája[4] őrizte meg. E kútfők szerint III. Ottó császár a

[1] Annales Quedlinburgenses. MGH SS IV 77.: *„Iuxta morem parentum sUorum imperatorum, omnia sua divina regi ac meliorari exoptans clementia humili devotione in Sclaviam sanctum Adalbertum nuper pro Christo laueratum adiit".*

[2] *G. Waitz* [ed.]: Annales Hildesheimenses. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, 8, Hannover 1990, 28. *„Imperator Otto III. causa orationis ad sanctum Adalbertum episcopum et martirum Sclaviam intravit; ibique coadunata sinodo episcopia septem disposuit".*

[3] *Edmundus L.B. Ab Oefele* [ed.]: Annales Altahenses Maiores. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, 4, Hannover 1979, 16.: *„Imperator causa orationis ad sanctum Adalbertum episcopum et martyrem Sclaviam intravit, ibi synodo habita septem episcopia disposuit et Gaudentium, fatrem beati Adalberti, monachum archiepiscopum ordinari iussit."*

[4] *R. Holtzmann* [ed.]: Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg. MGH SRG, n.s. 9, München 1996, (a továbbiakban: *Thietmar*), 182–184: *„Videns autem a longe urbem desideratam, nudis pedibus suppliciter advenit et ab episcopo eiusdem Ungero venerabiliter susceptus ecclesiam introducitur, et ad Christi gratiam sibi impetrandam martyris Christi intercessio profusis lacrimis invitatur."*

nem sokkal azelőtt a poroszok közt végzett térítőmunkája során mártírhalált halt Adalbert püspök sírjához látogatott a szlávok földjére, ahol püspökségeket alapított, majd miután a lengyel fejedelem egészen a határig kísérte, a császár távozott Lengyelországból. Részletesebb információkkal azonban ezek a források nem szolgálnak számunkra. Az egyetlen többletet Thietmar püspök kicsit bosszúsnak tűnő szavai jelentik, melyekkel elmarasztalja a császárt, hogy adófizetőből úrrá tette Bolesławot, aki azután nem követvén apja szokását, föléje kerekedett annak, akinek mindig alá volt rendelve.[5]

Teljesen más képet őrzött meg az eseményről Gallus Anonymus gestája, amely 1113–1116 között keletkezett. Szerinte III. Ottó a szlávok földjére utazott, hogy tiszteletét tegye Adalbert sírjánál és megismerje Bolesławot, ahol őt a fejedelem olyan tisztelettel fogadta, ahogy ez a császároknak és királyoknak kijár. Majd miután Ottó császár látta Bolesław birodalmának pompáját és gazdagságát, levette fejéről saját koronáját, és szövetségük és barátságuk jegyében a lengyel fejedelem fejére helyezte, valamint neki ajándékozott egy szöget Krisztus keresztjéből és Szent Móric lándzsáját, aminek fejében Bolesław neki ajándékozta Szent Adalbert felsőkarját. Emellett a császár — a gesta-szerző leírása szerint — különböző antik római címekkel tüntette ki Bolesławot: *patricius*nak, *cooperator imperii*nek és testvérének nevezte.[6]

Nyilvánvaló, hogy a korábban keletkezett német források és a későbbi datálású Gallus Anonymus-féle gesta között alapvető eltérések vannak. Az előbbiek csak az egyházszervezéssel foglalkoznak, Ottó útjából csupán a püspökségek megalapítását emelik ki, illetve Thietmar püspök felettébb lakonikusan kitér Bolesław *elevatio*jára, míg Gallus Anonymus a német forrásoknak a találkozóval kapcsolatos központi információjáról, azaz a püspökségek alapításáról egy szót sem szól, viszont részletesebben tudósít a fejedelem és a császár személyes találkozásáról, sőt egy, a német kútfőkből teljesen hiányzó „koronázási jelenettel" is megajándékozza olvasóit.

Gallus Anonymus egyedülálló leírása már a 19. század óta folyamatosan foglalkoztatja a kérdésben leginkább érintett lengyel történeti kutatást, értelmezésében egymástól gyökeresen eltérő vélemények ütköznek egymással. A kutatás egy vonulata jogérvényes koronázást látott az eseményben,[7] illetve más, a koro-

[5] *Thietmar*, 232. *„Deus indulgeat imperatori, qUod tributarium faciens dominum ad hoc umquam elevavit,"*

[6] *K. Maleczyński* [ed.]: Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum. Monumenta Poloniae Historica ns. 2, Cracoviae 1952 (a továbbiakban: *Gallus*), 19–20: *„Illud qUoque memorie commendandum estimamus, qUod tempore ipsius Otto Rufus imperator ad sanctum Adalbertum orationis ac reconciliationis gratia simulque gloriosi Bolezlaui cognoscendi famam introivit, sicut in libro de passione martiris potest propensius inveniri. Quem Bolizlauus sic honorifice et magnifice suscepit, ut regem, imperatorem Romanum ac tantum hospitem suscipire decens fuit. [] Cuius gloriam et potentiam et divitias imperator Romanus considerans, admirando dixit: Per coronam imperii mei, maiora sunt que video, quam fama percepi. SUorumque consultu magnatum coram omnibus adiecit: Non est dignum tantum ac virum talem sicut unum de principibus ducem aut comitem nominari, sed in regale solium glorianter redimitum diademate sublimari. Et accipiens diadema capitis sui, capiti Bolezlaui in amicicie fedus inposuit et pro vexillo triumphali clavum ei de cruce domini cum lancea sancti Mauritii dono dedit, pro quibus illi Bolizlauus sancti Adalberti brachium redonavit. Et tanta sunt illa die dilectione couniti, qUod imperator eum fratrem et cooperatorem imperii constituit, et populi Romani amicum et socium apellavit."*

[7] *A. Naruszewicz*: Historia narodu polskiego. T.1, Kraków 1859, 98; *M. Dragan*: Koronacja Bolesława Chrobrego. Lublin 1925, 35.

názás tényét ugyancsak elfogadó tudósok az aktus legfontosabb jogkövetkezményének azt tekintették, hogy Bátor Bolesław társuralkodójává vált III. Ottónak.[8] Nem jelentéktelenebb az előzőnél egy másik nézet sem, mely szerint csak egyfajta szimbolikus koronázásra kívánt utalni az ősgesta leírása, és mindez a császár egyetértését volt hivatott kifejezni egy későbbi, egyházi ceremóniával megrendezett koronázáshoz.[9] A szimbolikus királykoronázást támogatók egy másik csoportja speciális császári, csak részlegesen megvalósult koronázásnak tekintette az eseményt.[10] Ugyancsak szimbolikus aktusként jellemezte a Gnieznóban történteket Tadeusz Wasilewski. A jeles kutató számos forrás bevonásával és összehasonlító módszerek alkalmazásával bizonyította, hogy az ismeretlen gesta-szerzőnél olvasható jelenetnek bizánci gyökerei vannak, bizánci hagyományt tükröz, és erősen antigregorián vonásokat hordoz.[11] Pusztán a vendégszeretet irodalmi eszközökkel történő kifejezésre juttatását látta az eseményben a kutatás irodalomelméleti módszerekkel dolgozó vonulata.[12] Egy másik kutatói vélemény szerint Gallus Anonymus leírása Lengyelország bevonását jelentette III. Ottó Európával kapcsolatos terveibe.[13] Pontosan ezzel ellentétes eredményt olvasott ki Gallus Anonymus szövegéből Jan Stasiński és Stanisław Zakrzewski. Szerintük Gnieznóban hűbéri kapcsolat jött létre III. Ottó és Bátor Bolesław között, melynek értelmében a lengyel fejedelem a császár vazallusává vált.[14]

Gallus Anonymus gestájának Gnieznóról szóló beszámolója, illetve ezzel összefüggésben az egész „Gniezno-kérdéssel" kapcsolatos vita Johannes Fried munkássága következtében lángolt fel ismét. 1989-ben megjelent,[15] 2000-ben ismét

---

[8] *W. Kętrzyński*: Zjazd gnieźnieński r. 1000 i jego znaczenie polityczne. Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. Fil.-hist., XXXVII 1898, 25.; *W. Meysztowicz*: Koronacje pierwszach Piastów. Sacrum Poloniase Millenium, Roma 1956, 14–32.

[9] *J. Lelewel*: O związkach z Niemcami królów polskich i ich tytułe królewskim do podziału synów Krzywoustego. In: Polska wieków średnich I–II, itt II., Poznań 1856, 46–93., különösen 49.

[10] *M. Londyński:* Węgry lennem Stolicy Apolstolskiej. Kwartalnik Historyczny XXIV (1910), 39–48.; R. *Grodecki - St. Zachorowski - J. Dąbrowski:* Dzieje Polski średniowiecznej. T. I–II, Kraków 1995 (a továbbiakban: *Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski*), I., 63.; *B. Kürbis*: Zum Herrscherlob in der Chronik des *Gallus* Anonymus (Anfang 12. Jh.). Laudes regiae am polnischen Hof? In: *H.H. Nolte* [Hrsg.]: Patronage und Klientel. Ergebnisse einer polnisch-deutschen Konferenz, Köln-Wien 1989, (a továbbiakban: *Kürbis* 1989a), 51–64., 62.; A koronázás tervezését sejti benne *H. Ludat*: An Elbe und Oder um das Jahr 1000 – Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slawischen Mächte in Mitteleuropa. Köln-Wien 1971 (a továbbiakban: *Ludat* 1971), 72., valamint *M. Rożek:* Koronycje polskie w średniowieczu. Warszawa 1987, 33.

[11] *T. Wasilewski*: Byzantyńska symbolika zjazdu gnieźnieńskiego i jej prawno-polityczna wymowa. Przegląd Historyczny LVII (1966) (a továbbiakban: *Wasilewski* 1966), z. 1, 1–14, a jelen kérdéssel kapcsolatban lásd. 4–5.

[12] *R. Michałowski:* Restauratio Poloniae w ideologii dynastycznej Galla Anonyma. Przegląd Historyczny 76 (1985), 457–480., 467.

[13] *A. Gieysztor*: La Pologne et l'Europe au Moyen Age. Warszawa 1962, 6.; *B. Kürbis*: Sacrum i profanum. Dwie wizje władzy w polskim średniowieczu. Studia Źródłoznawcze XII (1977), 19–40. (a továbbiakban: *Kürbis* 1977), 24.

[14] *J. Stasiński:* De rationibus quae inter Poloniam et imperium Romano-Germanicum Ottonum imperatorum aetate intercedebant. Berlin 1892, 49.; *St. Zakrzewski*: Bolesław Chrobry Wielki. Lwów 1925, 132.

[15] *J. Fried*: Otto III und Bolesław Chrobry – Das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der „Akt von Gnesen" und das frühe polnische und ungarische Königtum. Stuttgart 1989, (a továbbiakban: *Fried* 1989)

kiadott, népszerűségére való tekintettel lengyel nyelvre is lefordított[16] könyvében Fried professzor alapvetően a lengyel ősgesta leírására és egy ikonográfiai forrásra támaszkodva, véleményében sajátságosan szintetizálva a korábbi kutatói álláspontok egy részét, újraértékelte a gnieznói találkozót, és arra a megállapításra jutott, hogy ott egy speciális, a két ember barátságából és szövetségéből fakadó, csak császári, az egyházi *benedictio*t nélkülöző, alapvetően hatalmi jelvények átadásából álló, feltehetően bizánci tradícióra visszamenő királykoronázás történt,[17] és emellett sor került a császár és a fejedelem viszonyának tisztázására is.[18] Fried professzor azonban nem csak a Birodalom és Lengyelország viszonyára korlátozta viszonyait, hanem Magyarország és Csehország tekintetében is messzemenő következtetésekre jutott.[19]

Johannes Fried könyvének első kiadása után élénk vita bontakozott ki a gnieznói találkozó értelmezésével kapcsolatban, amelyben mind a német, mind a lengyel kutatás véleményt nyilvánított.[20] A német tudóssal a lengyel tudomány képviseletében két jelentős személyiség szállt vitába: Jerzy Strzelczyk, a poznańi történésziskola jelenleg legtekintélyesebb képviselője,[21] valamint Gerard Labuda, a lengyel középkortudomány doyenje.[22] Strzelczyk professzor egy Johannes Fried könyvéről írott recenzióban, míg Gerard Labuda először ugyancsak egy kritikai könyvismertetésben, majd néhány évvel később egy a kérdésről írott összefoglaló munkában[23] a német források és a lengyel ősgesta leírása közötti teljes ellentétre

---

[16] *J. Fried*: Otton III i Bolesław Chrobry – Miniatura dedykacyjna z Ewangeliarza z Akwizgranu, zjazd gnieźnieński a królewstwa polskie i węgierskie – Analiza i wnioski historyczne. Warszawa 2000

[17] *Fried* 1989, 122.; Az 1989-ben megfogalmazott „koronázást" javasolja egy későbbi tanulmányában is. Vö.: *J. Fried*: Der Heilige Adalbert und Gnesen. Archiv für Mittelrheinische Kirchengeschichte, 50 (1998), 41–70., az idézettel kapcsolatban lásd 54., 49. sz. lábjegyzet: *„Ich halte es für methodisch unzulässig, den Freundschaftsbund aus dem Bericht des Gallus Anonymus, der allein von diesen Ereignissen berichtet zu akzeptieren, das Mittel aber, durch das es erreicht werden sein soll, die Krönung zum König indessen zu verwerfen. Man wird beide Ereignisse ohnehin nicht voneinander trennen können."*

[18] *Fried* 1989, 130.

[19] *Fried* 1989, 82.: *„Otto entscheidet sich nun zugunsten des Piasten, erfüllt in Grenzen auch die Hoffnungen der Arpaden und schmälert deutlich die Ansprüche der Přemysliden."*

[20] Fried tézisével szemben új elmélettel állt elő Gerd *Althoff*, hangsúlyozván, hogy a *Gallus*nál olvasható koronaátadás azt jelentette, hogy a császár ünnepélyes keretek között barátjának nyilvánította a lengyel fejedelmet – *G. Althoff*: Otto III., Darmstadt 1996 (a továbbiakban: *Althoff* 1996), 139–146., szinte Frieddel megegyező álláspontot foglal el *H. Baumann*: Die Otttonen. Stuttgart 1994, 194., ugyancsak ebben az irányban – *J. Ehlers*: Die Entstehung des deutschen Reiches. München 1994, 60.: „láthatóan a királyság útjára vezette őt". Csak a fejedelem rangemelkedését fogadja el *K. Görich*: Eine Wende im Osten: Heinrich II. und Bolesław Chrobry. In: *B. Schneidmüller – St. Weinfurter* (Hrsg.): Otto III. – Heinrich II. Eine Wende? Mittelalterforschungen, Bd. 1, Sigmaringen 1997, 95–167., (a továbbiakban: *Görich* 1997), 149.

[21] *J. Strzelczyk*: Niemiecki głos o zjeździe gnieźnieńskim. Kwartalnik Historyczny 98 (1991), z. 2, 1–18

[22] *G. Labuda*: Zjazd gnieźnieński w oświetleniu ikonograficznym. Kwartalnik Historyczny 96 (1989), 3–18

[23] *G. Labuda*: Der „Akt von Gnesen" vom Jahre 1000. Bericht über die Forschungsvorhaben und –ergebnisse. Questiones Medii Aevi Novae, Vol. 5, Warszawa 2000, (a továbbiakban: *Labuda* 2000), 146–188. A szerző – korábbi recenziójához képest némileg indulatosabban – elutasítja mind az ikonográfiai (164.), mind a Gallus Anonymusra alapozott királykoronázási elméletet (165.), és egészében elveti Johannes Fried téziseit (187–188).

alapozva elutasították Friednek a koronázással kapcsolatos álláspontját, mondván, maga a német szerző is feltette a kérdést könyvében: mi indokolta Bolesław 1024-ben történt megkoronázását, ha ez már 1000-ben lezajlott?[24]

Miután a gnieznói találkozó kérdése körül zajló szakirodalmi vita 1989 óta egyértelműen a Johannes Fried által kialakított érv- és állításrendszer mentén halad, e munkában sem lehet megkerülni, hogy állást foglaljunk abban, hogy történt-e királykoronázás 1000-ben vagy sem. Fried professzor kétségtelen és elévülhetetlen érdeme, hogy hosszú idő után ismét ráirányította a nyugat-európai, főleg a német kutatás figyelmét az ezredforduló kelet-közép-európai eseményeire. Ezt az érdemet még az sem kisebbíti, hogy — amint Johannes Fried saját maga vallja könyve előszavában — nem szakértője a kelet-európai történelemnek,[25] és miután sem lengyelül, sem magyarul nem tud, így nem tudta figyelembe venni a témában született lengyel (és magyar) nyelvű szakirodalmat. Szerinte azonban ez végső soron csak előnyére vált a műnek, hiszen a forrást, azaz Gallus Anonymust minden befolyásoltság nélkül volt képes olvasni és értelmezni.[26]

Mindazonáltal a jelen munka központi kérdését érintő forrásinformációk olyannyira ellentétben állnak egymással, hogy a gnieznói találkozóról fennmaradt kétféle hagyományt lehetetlen közös nevezőre hozni. Mint már utaltunk rá, azok a 11. században keletkezett német források, amelyek egyáltalán említést tesznek a gnieznói eseményekről, egy szóval sem említik ezt a császár és a fejedelem között lezajlott különös, kétségtelenül enigmatikus jelenetet. Különösen furcsa ez Merseburgi Thietmar esetében. Munkája 1012–1016 között keletkezett,[27] szinte kortársként élte át az eseményeket, és krónikája utolsó könyveit személyes tapasztalatai alapján írta meg.[28] Bár közismert, hogy műve szemléletében az aranykort I. Ottó császár korszaka testesítette meg,[29] és III. Ottóra kifejezetten neheztelt a gnieznói találkozón történt egyházszervezés és Bolesław „felemelése" miatt,[30]

[24] *Fried* 1989, 81: *„Wenn der Kaiser aber in der Tat den Polenherzog zum König promovierte, warum verlangt dieser dann ein Vierteljahrhundert später so spektakulär nach einer zweiten Krönung?"*

[25] *Fried* 1989, 12.: *„Es ist also historisches Glatteis, auf das die folgende Untersuchung sich vorwagt. Ihr Autor verkennt seine Schwächen keineswegs, er ist kunsthistorischer Laie und kein „Spezialist" für die polnische oder osteuropäische Geschichte."*

[26] *Fried* 1989, 68., 5. sz. lábjegyzet: *„Ich bedaure es tief, mich nur als Außenseiter und blutiger Laie in 'rebus Polonicis' den hier angeschnittenen Fragen zuwenden zu können. Die ungeheuer reiche polnische Forschung ist mir aus sprachlichen Gründen weitgehend verschlossen und auch die umfangreiche deutsche Spezialliteratur überschaue ich keineswegs vollständig. Doch bietet das Nichtwissen auch einen unschätzbaren Vorteil: Ich bin – unbelastet von allem mit dem Thema verschlungenen Theorien – allein auf die Quellen verwiesen."*

[27] *W. Wattenbach – R. Holtzmann*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. (a továbbiakban: *Wattenbach-Holtzmann*) Bd.1, Heft 1, Berlin 1938, 54.

[28] Uo., 56.

[29] Uo., 54–55.

[30] Az újabb német irodalom álláspontja szerint éppen a gnieznói találkozó és Thietmar művének születése közötti bő egy évtizedben lezajlott német–lengyel háborúk miatt marasztalja el a szerző III. Ottót. Lásd erre nézve: *Ludat* 1971, 426.; *H. Appelt*: Thietmar von Merseburg. Reichsbischof und Chronist. Köln 1973, 165.; K. Görich: Otto III. Romanus, Saxonicus et Italicus – Kaiserliche Rompolitik und sächsische Historiographie. Sigmaringen 1993, 81. A III. Ottó halála utáni birodalmi politika változásaira nézve lásd még: *Görich* 1997, lásd különösen erre a kérdésre 148–160. Thietmar partikuláris szemléletét sejti az aktus eltagadásában *Székely György*: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. Századok 118 (1984), 905–949., 913.

mégis kérdés, hogy ez az Ottóval szembeni késői ellenérzés a püspök számára túlontúl is nagyvonalúnak tűnő szláv-politika miatt elegendő okot szolgáltathat-e arra, hogy egy ilyen különös, hatalmi jelvények, korona átadását magába foglaló eseményt egyszerűen elhallgasson? És miért hallgatnak az ezredfordulóhoz lényegesen közelebbi időpontban keletkezett német évkönyvek erről a látványos eseményről?[31] És végül, de talán a legsúlyosabb érvként: miért fakad ki Wipo, az 1040–1046 között[32] Konrád császárról írott gestájában,[33] valamint a Corvey-i[34] és a Magdeburgi Évkönyv,[35] hogy 1024-ben Bolesław Konrád császár jogait megsértve királlyá koronáztatta magát? E tényleges koronázási aktus előtt csak egy adattal rendelkezünk arra nézve, hogy a lengyel fejedelem koronát szeretett volna nyerni, és ennek időpontja és nyolc évvel a gnieznói események utánra tehető.[36] Már most szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy azon szakirodalmi megállapításokkal értünk egyet, amelyek teljesen kizárják Bátor Bolesław 1000-ben történt megkoronázását. Az 1000. évhez kötött koronázás jogos elutasításával azonban nem kapunk választ Gallus Anonymus eljárására. Miután a névtelen író szemmel láthatóan Gnieznóval köti össze a királyság kezdeteit, jogérvényes koronázást láttat az eseményben,[37] illetve a Bolesław halála előtti önkényes megkoronázásról egy szót sem ejt, kizárt dolognak tartjuk, hogy leírása a gnieznói császári koronázásról valamiféle tévedésen alapul, vagy puszta szépirodalmi szimbolika lenne, hanem tudatos cselekvést sejtünk benne, amelynek mozgatórugóit mindenképpen közelebbről is meg kell vizsgálni.

II.

A névtelen gesta-szerzőnek a gnieznói eseményekről ránk maradt beszámolója nem csak az esemény kétségtelen történelmi jelentősége miatt foglalkoztatta és foglalkoztatja ma a kutatókat, hanem azért is, mert ez az egyetlen olyan hely az egész műben, ahol a szerző konkrétan utal arra, hogy honnan származnak ismeretei. *Sicut in libro de passione martiris potest propensius inveniri*,[38] írja Ottó császár megérkezését kommentálva. Így a történeti irodalomban régi hagyományra tekint vissza az a nézet, hogy szerzőnk Szent Adalbertnek egy elveszett szenvedéstörténetét használta forrásul,[39] amely a Johannes Canaparius-féle római

[31] *Wattenbach-Holtzmann*, Bd.1, H.1, 40–45.

[32] Uo., 78–79.

[33] *H. Bresslau* [ed.]: Wiponis opera. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. Hannover 1915, 31–32.: *„Eodem anno quem supra notavimus Bolizlaus Sclavigena, dux Bolanorum, insignia regalia et regium nomen in iniuriam regis ChUonradi sibi aptavit."*

[34] Annales Corbeienses. MGH SS III, 1–18., 5.: *„Eodem anno Bolizlaus Sclavus in regem unctus est; ac non multo post mortuus est."*

[35] Annales Magdeburgenses. MGH SS XVI, 105–196., itt 169. *„Bolizlavo dux Polonie obitu Henrici imperatoris comperto, elatus animo, superbiae veneno perfunditur, adeo ut uncto inponi sibi coronam tenere sit usurpatus."*

[36] Vö.: Petrus Damiani. Vita s. Romualdi. MGH SS IV, 852.

[37] *Gallus*, 20: *„Igitur Boleslaus in regem ab imperatore tam gloriose sublimatus..."*

[38] *Gallus*, 18.

[39] Gallus Anonymus leírásának egészét az elveszett passióra vezeti vissza: *J. Szlachtowski – R. Köpke*: Chronikon Polonorum usque ad annum 1113. MGH SS IX., 418–478, (a továbbiakban: *Szlachtowski-Köpke*), itt 420–421.; *A. Bielowski* (ed.) Galli Anonymi Chronicon Polonorum. Monu-

vita[40] és a Querfurti Brúnó által megalkotott, két szerkesztésben ismert Adalbert-életírás[41] mellett ugyancsak létezett, mára azonban elveszett, csak liturgikus kivonatban maradt ránk.[42]

Miután a mártír püspök eme szenvedéstörténetének szövegét nem ismerjük, minden részletre kiterjedő vizsgálatát sem lehet elvégezni, csak más művekben fellelhető foszlányai alapján lehetséges valamilyen mértékű rekonstrukciója.[43] A jelen dolgozatban természetesen az szorul tisztázásra, hogy milyen lehet a kapcsolata az ismeretlen passiónak gesta-írónk művével.

Az első komoly, beható forrásvizsgálatok Szent Adalbert elveszett passiójával kapcsolatban Reinhard Wenskus nevéhez fűződnek. Ő Querfurti Brúnó történelemszemléletéről és politikai gondolkodásáról írott disszertációjában nem kerülhette meg, hogy a korabeli szakirodalmi álláspontra reflektálva állást foglaljon ismeretlen mű tekintetében is. A német történettudós legnagyobb érdeme, hogy kimutatta: az elveszett passió szerzője nem lehetett Querfurti Brúnó.[44] Elmélete szerint az elveszett szenvedéstörténetet a Querfurti Brúnó által írt életrajz ismertté válása után foglalhatta írásba egy német (szász) szerző, aki visszautasította Brúnó polemikus hozzáállását a korábbi *vitá*hoz és III. Ottó egész Róma-politikájához.[45] Ugyancsak eme elmélet szerint egy szláv, feltehetően I. Bolesław ud-

menta Poloniae Historica III., (a továbbiakban MPH III), 384.; *St. Kętrzyński:* Gall-Anonym i jego kronika. Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Hist.-Fil., Seria 2, 12 (1899), 40–88, (a továbbiakban: *Kętrzyński* 1899), 64–65.; *M. Gumplowicz*: Die Quellen des Balduin Gallus. Eine quellen-kritische Studie. MIÖG 23 (1902), 568–597. (a továbbiakban: *Gumplowicz* 1902), a kérdéssel kapcsolatban 568–569.; *L. Finkel – St. Kętrzyński:* Galli Anonymi Chronikon. In: Fontes Rerum Polonicarum in usum scholarum I., Leopoli 1899 (a továbbiakban: *Finkel-Kętrzyński*), XI.; *G. Labuda*: Studia nad początkami państwa polskiego. I–II, Poznań 1946 (a továbbiakban: *Labuda* 1946), 251.252, *M. Plezia*: Kronika Galla na tle historiografii XII. wieku. Kraków 1947, (a továbbiakban: *Plezia* 1947), 189.; *T. Grudziński:* Ze studiów nad kroniką Galla. Rozbiór krytyczny pierwszej księgi. Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 17 (1951), z. 3–4, 69–113., 20 (1954), 29–100., 23 (1957), 1–58. (a továbbiakban: *Grudziński* 1951, 1954 ill. 1957), itt *Grudziński* 1951, 75.; *Maleczyński* (ed.), LXVIII.; Wasilewski 1966, 4.; Kürbis 1977, 24.; J. Bujnoch: Polens Anfänge. Die Chronik des Gallus Anonymus. Wien-Köln 1978 (a továbbiakban *Bujnoch* 1978), 13.; *J. Tyszkiewicz*: Bruno of Querfurt and the Resolutions of the Gniezno Convention of 1000. Facts and Problems. Questiones Medii Aevi Novae, Kraków 2000, 189–208.; Nem fogadja el ezt a véleményt *P. David*: Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts. Paris 1934 (a továbbiakban: *David* 1934), 104.,. aki a *propensius* kifejezés használata alapján a *„liber de passione martiris"* szavak műbeli jelenlétét késői betoldásnak tekinteti. Ugyancsak ellentétes álláspontot képvisel *T. Tyc*: Z dziejów kultury. Warszawa 1924 (a továbbiakban: *Tyc* 1924), 103., aki szerint Bátor Bolesław egész korszakának forrása ez a mű volt.

[40] Vita Sancti Adalberti episcopi. Vita antiquior auctore Iohanne Canapario. MGH SS IV, 581–595.

[41] *J. Karwasińska* [ed.]: Vita quinque fratrum eremitarum (seu) vita vel passio Benedicti et Johannis sociorumque suorum auctore Brunone querfurtensi. In: Monumenta Poloniae Historica ns. IV/3 (a továbbiakban: *Karwasińska*).

[42] Mérvadó kiadását l.: MGH SS XV/2, 705–707. Mérvadó magyar fordítása és kommentárja: *Thoroczkay Gábor*: Adalbert prágai püspök szenvedéstörténete. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta és a kötetet szerkesztette *Kristó Gyula*. Szeged 1999 (a továbbiakban: ÁKIF), 99–101.

[43] Nem tartja lehetségesnek a passió vonatkozó részeinek rekonstrukcióját *Althoff* 1996, 142.

[44] Brúnó szerzőségét a korabeli történetírásban legerősebben képviselte: *Labuda* 1946 I., 251.

[45] MGH SS IV, 130. *R. Wenskus*: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Mitteldeutsche Forschungen, Bd. 5, Münster-Köln 1956 (a továbbiakban: *Wenskus* 1956), Exkurs, 202–247, 243.

varához kötődő lengyel szerző ezt az írást kiegészítette olyan információkkal, amelyek a korabeli Lengyelországban közszájon forogtak Adalbert életéről és haláláról. Így fordulhatott elő, hogy Brúnó mártíromságának körülményei összekeveredtek Adalbertével.[46] Wenskus természetesen több, a középkor későbbi századaiban keletkezett művet is felhasznált tételének igazolásához, és ennek során röviden összefüggésbe hozta Gallus Anonymust is a mártír püspök ismeretlen passiójával.[47] Szövegösszefüggést az ismeretlen mű és a lengyel ősgesta között nem magában a gnieznói eseményeket megörökítő fejezetben talált, hanem Gallus Szent Adalbertről írott rövid információit tekintette az összehasonlítás alapjának, és ebből kiindulva maga is helyben hagyta a kutatásnak a Gallus-gestáról megformált véleményét, mely szerint a gnieznói találkozón történt események leírása ebből az elveszett alkotásból származhat.[48]

Gallus és az elveszett szenvedéstörténet közötti kapcsolat kérdésében a legnagyobb előrelépést sajátságos módon a magyar történeti kutatásban még a múlt század közepén, Tóth Zoltán és Deér József között kibontakozott vita hozott áttörést. A jelen munka természetesen nem vállalkozhat arra, hogy magát a vitát minősítse, annak a magyar királykoronázás kérdésére gyakorolt hatása tekintetében állást foglaljon; megállapításainkat pusztán a vizsgált szöveg, a Gallus Anonymus relációja szempontjából tesszük meg.

Tóth Zoltán[49] a Hartvik-legenda kritikai vizsgálata során hívta fel a figyelmet arra, hogy Hartvik szándékosan, meghatározott politikai szándékokat követve, antigregorián megfontolásokból fogalmazta meg a pápai koronaküldést Szent István számára. Tóth megállapításait Chabannes-i Adémar krónikája[50] C szövegverziójának és Gallus Anonymus a gnieznói találkozóról közölt textusának összevetésével tette meg. Ennek alapján III. Ottó személyét, és az általa adományozott királylándzsa szerepét hangsúlyozta ki a királykreációban, és így a magyar és a lengyel királyság megalakulását párhuzamba állította. Deér József[51] Tóth Zoltán téziseit elutasító kritikáját arra az akkoriban uralkodó szakirodalmi álláspontra alapozta, hogy az Adémar-féle C szövegvariáns kései, 12. századi interpoláció, és feltehetően Gallus Anonymus szövegére támaszkodik.[52] Deér egyúttal a jelen munka tárgykörébe tartozó kérdésben is kifejtette véleményét. Szerinte a Gallus Anonymus dinasztikus érdekből a lándzsaátadást koronázásként tűntette fel.[53] Az ellentmondást Karl Ferdinand Werner tanulmánya oldotta fel.[54] A német történész – a korábbi francia irodalom néhány megállapítását felhasználva bebizo-

[46] *Wenskus* 1956, 244.

[47] Uo., 244., *Gallus*, 17.: „*Sanctus igitur martir intrepidus Prusiam intravit.*"

[48] *Wenskus* 1956, 243–244.

[49] *Tóth Zoltán*: A Hartvik-legenda kritikájához. Bp. 1942 (a továbbiakban: *Tóth* 1942), illetve Uő.: „Történetírásunk mai állása" körül. Bp. 1943

[50] Ademari Historiarium libri III, MGH SS IV, 106–148. Magyar vonatkozású részeinek mérvadó fordítását lásd: *Makk Ferenc*: Chabennes-i Adémar: Az angoulème-i főpapok és grófok története. In: ÁKIF, 163–169., különösen 167–168. és 523. sz. lábjegyzet.

[51] *Deér József*: A Magyar királyság megalakulása. Bp. 1942 (a továbbiakban: *Deér* 1942).

[52] Uo. 14., 1. sz. lábjegyzet.

[53] Uo., 22.

[54] *K. F. Werner*: Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 19 (1963), 287–327., 299 és.300.

nyította, hogy a C szövegváltozat is Adémartól származik. Így a lengyel ősgesta és az Adémar-krónika szövegazonosságának bizonyító ereje megfordult, és azokat a véleményeket erősítette, amelyek a királylándzsa császár általi adományozását elfogadhatónak vélték. Emellett az előkerült nagyharsányi kincslelet, illetve annak szakszerű tudományos feldolgozása is[55] elhárította az akadályt a lándzsa mint uralkodói jelvény elfogadása elől. További — és a jelen munka szempontjából meghatározó — eredményt jelentett az elveszett passió vizsgálata terén Gerics József és Ladányi Erzsébet tanulmánya.[56] A szerzőpáros — Tóth Zoltán korabeli megállapításaira támaszkodva és Karl Ferdinand Werner eredményeit felhasználva — összevetette az Adémar-krónika C szövegvariánsának és Gallus Anonymus gestájának szövegét. Miután a lándzsaátadást tárgyaló rész az Adémar-szövegben többletet tartalmaz, a szerzők megállapították, hogy mindkét szövegrészlet közös forrásra, a Gallus által említett *Liber de passione martyris* című műre megy vissza:[57]

Gallus Anonymus	Adémar
et pro vexillo triumphali clavum ei de cruce domini cum lancea sancti Mauritii dono dedit"[58]	„regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram ubique, **sicut imperatori mos est**, et reliquias ex clavis Domini et lanceam sancti Mauricii ei concessit in propria lancea.[59]

Az elmúlt évtizedek kutatási eredményei alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel ősgesta támaszkodhatott Adalbertnek az elveszett passiójára. Továbbra is kérdés azonban, hogy a passió létének ténye, és Gallus leírásával való részleges egyezése feljogosíthat-e minket arra, hogy a lengyel ősgesta Gnieznóról szóló információinak egészére nézve forrásként fogadjuk el. Így a jelen helyen nem kerülhető meg, hogy Gallus Anonymus Gnieznóról írott történetében szembeállítsuk egymással a kutatás által az elveszett szenvedéstörténetből eredeztetett szövegrészleteket.

A leírás első jelenete tartalmazza Ottó császár megérkezésének okát Gnieznóba. Itt azonnal feltűnik, hogy a császár útjának igazi oka is szerepel a lengyel ősgestában, ugyanúgy, ahogy ezt az eseményről fennmaradt más, korábbi forrásokban is olvashatjuk.

---

[55] *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Bp. 1997, 52–63., ill. 247–262. Valamint Kovács László: A Szent István-i lándzsa. Ópusztaszer 2001 (a továbbiakban *Kovács* 2001), 99–121. Ez utóbbi munkára Thoroczkay Gábor hívta fel a figyelmemet.

[56] *Gerics József - Ladányi Erzsébet*: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In: *E. Kovács P. - Kalmár J. - B. Molnár L.*.: Unger Mátyás emlékkönyv. Budapest 1991, 7–14., valamint In: *Gerics József*:: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995 (a továbbiakban: *Gerics-Ladányi* 1995), 43–50. A munkát ez utóbbi tanulmánykötet alapján idézzük.

[57] *Gerics-Ladányi* 1995, 46. Lásd még: *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. In: *Zombori István*: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Bp. 1996, 9–20., különösen 11.; *Kovács* 2001, 100.

[58] *Gallus*, 18.

[59] MGH SS IV, 130–131.

Gallus Anonymus	Hildesheimi Évkönyv	Quedlinburgi Évkönyv	Altaichi Évkönyv	Thietmar	Querfurti Brúnó
„**Otto Rufus imperator ad sanctum Adalbertum orationis** ac reconciliationis **gratia** simulque gloriosi Bolezlaui cognoscendi famam **introivit**"[60]	causa orationis **ad Sanctum Adalbertum** episcopum et martirem **Sclaviam intravit.**[61]	Iuxta morem parentum suorum imperatorum, omnia sua divina regi ac meliorari exoptans clementia humili devotione **in Sclaviam sanctum Adalbertum nuper pro Christo laueratum adiit.**[62]	**causa oracionis ad sanctum Adalbertum** episcopum et martyrem **Sclaviam intrat**[63]	Imperator videns a longe urbem desideratam nudis pedibus suppliciter advenit et aecclesiam introducitur, et ad Christi gratiam sibi inpetrandam martyris Christi intercessio profusis lacrimis invitatur.[64]	ad quem **orationis causa** perrexit Otto imperator,"[65]

Nyilvánvalónak látszik, hogy itt Gallus Anonymus mind szövegében, mind szellemiségében a német évkönyvekkel, illetve Thietmar püspök krónikájával egyező felfogást képvisel. Nem tudja elfedni Ottó császár odautazásának tényleges okát: az Adalbertnél teendő tisztelgést, csak kiegészíti a *reconciliationis* és a *simulque gloriosi Boleslaui cognoscendi famam* kifejezésekkel, és az egész mondatot az elveszett szenvedéstörténetre való utalással zárja le.[66] Mindemellett nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy valamennyi forrás az elveszett passió szövegére támaszkodott volna, ugyanis akkor nyilvánvalóan feljegyezték volna az abban vélelmezett többletet, magát a találkozó leírását.

Kevesebb analógiát találunk arra a részletre, hogyan fogadta a lengyel fejedelem a császárt.

Gallus Anonymus	Quedlinburgi Évkönyv	*Thietmar*
Quem Bolezlauus sic honorifice et magnifice **suscepit**, ut regem, imperatorem ac tantum hospitem suscipere decens fuit.[67]	ibi summo conanime **a duce Sclavonico Bolizlavone suspectus**[68]	„Qualiter autem cesar ab eodem tunc **susciperetur** et per sua usque ad Gnesin deduceretur, dictu ineffabile et incredibile est."[69]

Gallus Anonymus és a Quedlinburgi évkönyv a császár gnieznói fogadását írja le, míg Thietmar munkájában Bolesław a birodalom határától kíséri Gnieznóba III. Ottót. Így nézetünk szerint Gallus Anonymus ismét egy olyan információt használ fel és dolgoz fel munkájában — természetesen kiszínesítve a történteket —,[70] amely a korábbi német források egyikében is előfordul. Így nem ért-

[60] *Gallus*, 18..
[61] MGH SRG 8., 28.
[62] MGH SS III., 77.
[63] MGH SRG 4., 16.
[64] *Thietmar* IV, 45
[65] *Karwaśińska*, 33.
[66] Csak Bolesław nevének megemlítését és a passióra való hivatkozást tartja a szerző sajátjának *Grudziński* 1957, 31.
[67] *Gallus*, 18.
[68] MGH SS III., 77.
[69] *Thietmar*, IV, 45.
[70] *Labuda* 1946, I., 251–352.

hetünk egyet azzal a nézettel, amely Thietmar leírását és Gallus Anonymus információit egy helyről származtatja, azaz mindkettőt az elveszett szenvedéstörténetre vezeti vissza.[71] Thietmar lakonikus, akár kétféle értelemben is felfogható leírása feltehetően egy másik információforrásra támaszkodott.

Természetesen más a helyzet a történet magját jelentő „koronázási jelenettel" kapcsolatban. Gerics József és Ladányi Erzsébet eredményeinek köszönhetően azonosíthatóvá váltak Gallus Anonymus szövegének bizonyos részletei, így a lándzsa, a szög Krisztus keresztjéről, illetve Szent Adalbert felkarja, amelyet a császári ajándék fejében a lengyel fejedelem kapott. Mindazonáltal nézetünk szerint a passió az Adémar-krónikán keresztül fennmaradt szövegrészletei — Gallus Anonymus szempontjából — felettébb kaotikusak. Így Szent Móric lándzsáját és a szöget Krisztus keresztjéből Adémar szerint a magyarok kapják, míg Bolesław Adalbert felkarjáért cserébe *solium aureum*ot nyer:

Gallus Anonymus	Adémar
„et pro vexillo triumphali clavum ei de cruce domini cum lancea sancti Mauritii dono dedit, pro quibus illi Bolizlauus sancti Adalberti brachium redonavit."[72]	„Solium eius aureum imperator Oto direxit regi Botisclavo pro reliquiis sancti Adalberti martiris. Rex autem Botisclavus, accepto dono, misit imperatori brachium de corpore eiusdem sancti"[73]

Nyilvánvalóan számos kétséget ébreszt, és megválaszolhatatlan kérdéseket rejt magában Adémar felettébb kétes értékű leírása, és nem biztos, hogy mindenben hinni lehet neki.[74] A magyar és a lengyel események leírása kapcsán rengeteg személyt, eseményt kever össze, így három Brúnót, valamint Géza és Szent István életének néhány mozzanatát.[75] Nézetünk szerint problematikus a francia krónikásnál megőrzött lándzsaátadási jelenet is, még akkor is, ha nincs okunk kételkedni egy lengyel lándzsa létezésében.[76] Amennyiben az elveszett szenvedéstörténetben ugyanis a lengyelek kapnak lándzsát a Gallusnál fennmaradt szövegverzió szerint, ami felettébb valószínű, amennyiben elfogadjuk azt a logikai következtetést, hogy a vértanú püspök passiója tartalmazta a gnieznói találkozón történt eseményeket is, akkor miért jelenik meg ez a szöveg Magyarország viszonylatában Adémarnál? Ugyanez a kérdés érvényes fordítva is. Az elmúlt fél évszázad magyar kutatási, szakirodalmi eredményei alapján kétségtelenné vált a magyar királylándzsa létezése. Amennyiben az Adémarnál olvasható, az elveszett szenvedéstörténetre visszamenő szövegrészlet Magyarországra vonatkozhatott a passióban, nyitott kérdés marad, hogy nem Gallus Anonymus munkásságának eredménye-e, hogy a jelenet III. Ottó és Bolesław között jelenik meg művében. Valószínűtlennek tartjuk, hogy a passió ugyanazzal a szövegezéssel írta volna le mind a magyar, mind a lengyel lándzsa átadásának körülményeit, különös tekintettel arra, hogy személyes találkozó csak Ottó és Bolesław között jött létre. Megoldást

[71] *Grudziński* 1957, 27.
[72] *Gallus*, 19.
[73] MGH SS IV, 130.
[74] *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998 (a továbbiakban: *Kristó* 1998), 92.
[75] *Kovács* 2001, 100–101.
[76] Vö.: *Z. Dalewski*: Die heilige Lanze und die Polnischen Insignien. In: *A. Wieczorek, – H.M. Hinz*: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Band 2, Stuttgart 2000, 907–911.; *Kristó* 1998, 92.

véleményünk szerint az alapprobléma, a passió szövegének ismeretlensége miatt nem lehet találni erre a kérdésre, legfeljebb feltételezésekig lehet eljutni.

Gallus Anonymus gestájában az Adémarnál külön eseményekhez kapcsolt elemek, a hatalmi jelvények átadása, illetve Adalbert felkarjának átnyújtása egy cselekményegységben jelenik meg. Így nézetünk szerint elméletileg elképzelhető, hogy a lengyel ősgesta szerzője az eredeti passióban olvashatott két lándzsaátadási jelenetről, melyek közül az egyik lehetett a fenn idézett szavakkal megfogalmazva. A két eseményt egy jelenetben egyesítette, amelyben csak Bolesław szerepelt, és őrá vonatkoztatva jelenik meg a két szövegvariáns összes eleme: Szent Móric lándzsája, a szeg Krisztus keresztjéből, valamint Szent Adalbert felkarja. A jelen dolgozat szempontjából azonban egy következtetést mindenképpen levonhatunk Adalbert elveszett szenvedéstörténetével kapcsolatban. Még e kaotikus összevisszaságban is világosan látszik, hogy Bolesław és III. Ottó eredeti találkozása csak és kizárólag Szent Adalbert mártírhalála okán jöhetett létre, a Gnieznóban kapott lándzsát és az általa elnyert hatalmi jogosítványokat a lengyel fejedelem Ottó barátjának, Adalbertnek egy relikviájával hálálta meg.

Kétségtelenül bizonyítható tehát, hogy létezett Szent Adalbertnek egy mára már elveszett szenvedéstörténete. Reinhard Wenskus 1956-ban még nem ismerhette az Adémar-krónika keletkezési idejével kapcsolatos új irodalmi eredményeket. Ezek ismeretében elfogadhatóvá vált az a korábban elutasított nézet, hogy Adémar és Gallus Anonymus a gnieznói események egy részére vonatkozó ismereteiket egy helyről, az ismeretlen szenvedéstörténetből szerezték. Ezek az információk azonban nem érintik az egész gnieznói találkozó lefolyását. Egyértelműnek látszik, hogy szerzőnk magát a találkozó tényét a német forrásokból ismerhette. Nem kerülte meg a császár lengyelországi útja igazi okának megadását, csak kiegészítette egy — nézetünk szerint — döntően fontos saját információval. Ha mellőzzük a német évkönyvek által is megadott adatokat, a császár tulajdonképpen csak Bolesław megismerése végett utazott Gnieznóba. E gondolatmenetet követi Gallus Anonymus leírásának többi része is. A császár látja a fejedelem és országa gazdagságát,[77] és e pompa látványa készteti arra, hogy változtasson a lengyel fejedelem rangján. A történet magját képező szöveg alapjául kétségtelenül Szent Adalbert elveszett passiója szolgál, azonban az Adémar-krónikán keresztül ismert szövegből csak az *elevatio* ténye következtethető ki, a királyi koronázás nem.[78] Ez utóbbi véleményünk szerint Gallus Anonymus saját írói munkásságának része, és egyben a legfontosabb változtatás a gnieznói események történetének bemutatásában. Adalbert tiszteletét Gallus Anonymusnál elhomályosítja III. Ottó „koronázási aktusa". Így — csak a szerzőnk saját gondolatainak tekinthető szö-

[77] *Gallus* 18–19.: *„Nam miracula mirifica Boleslaus in imperatoris adventu preostendit, acies imprimis militum multimodas, deinde principum in planitie spaciosa quasi choros ordinavit, singulasque separatim acies diversitas indumentorum discolor variavit. Et non quelibet erat ibi vilis varietas ornamenti, sed quicquid potest usquam gencium preciosus reperiri. Quippe Bolezlaui tempore quique milites et queque femine curiales palliis pro lineis vestibus vel laneis utebantur, nec pelles quantumlibet preciose, licet nove fuerint, in eius curia sine pallio et aurifrisio portabantur. Aurum enim eius tempore commune quasi argentum ab omnibus habebatur, argentum vero vile quasi pro stramine tenebatur."*

[78] Nem érthetünk egyet *Grudziński* 1957, 33. és 34., valamint *Labuda* 1946, I., 252. nézetével, akik szerint a hatalmi jelvények átadásához tartozó valamennyi szövegrészlet a passió része, illetve annak „szabad" átdolgozása lenne.

vegrészleteket egymás mellé téve — olyan képet nyerünk az egész történelmi eseményről, mintha a császár a fejedelmet látogatná meg, és a látogatás eredménye a koronázás, a lengyel királyság kezdete lenne.

Már korábban rámutatott a történeti irodalom, hogy összevetve a találkozóról fennmaradt kétféle hagyományt, úgy tűnik, mintha két egymástól teljesen különböző eseményt mutatnának be: a császár látogatását és egy Gnieznóban megtartott zsinatot, illetve Bolesław hatalmi státuszának megváltozását.[79] Ezt csak annyiban kívánjuk kiegészíteni, hogy a lengyel ősgesta nézetünk szerint nem kettő, hanem három eseményt egyesít. A császár látogatásának mindenütt ismert, Ottó által is legfontosabbnak tartott[80] okát kiegészíti az elveszett Adalbert-passióból nyert részekkel, a fejedelem felemelésével, és legfontosabb írói tevékenységként teljesen új információként megkoronáztatja Bolesławot a császárral.

Nézetünk szerint a továbbiakban arra kell keresni a választ, hogy Gallus Anonymus miért emelteti trónra a császárral a lengyel fejedelmet? Gumplowicz,[81] Wenskus[82] és az ő nyomán Fried[83] abból indultak ki, hogy még Bátor Bolesław életében egy szláv (Gumplowicz), közelebbről lengyel (Wenskus, Fried) szerző az akkoriban keletkezett *Liber de passione martyrist* kiegészítette Lengyelországot érintő információkkal, és még akkoriban belefoglalta a koronázásról szóló történetet,[84] azaz az irodalom ezen vonulata egy még 11. századi hagyományt vélelmez, míg mások, így többek közt Brackmann[85], az ő nyomán Deér,[86] valamint Appelt[87] 12. századi, a mű keletkezése időpontjához köthető hagyományt propagálnak.[88]

Előre kell bocsátanunk, hogy e két álláspont közül azt tartjuk elfogadhatóbbnak, amely valamiféle 12. századi gyökereket vélelmez a gnieznói találkozó leírásában. Egy, még Bátor Bolesław korába datálható tradíciót kevésbé tartunk valószínűnek, miután a térségben a történetírás kezdetei későbbre keltezhetőek, és éppen Gallus Anonymus személye mutatja, hogy még a 12. század elején is külföldről kellett az udvarba hívni az első nagyobb szabású történeti mű szerzőjét. Mindazonáltal a jelen munkában való továbblépéshez — úgy véljük — magán az inkriminált forrás elemzési módszerén kell változtatnunk. Mint már utaltunk rá, a szakirodalomban kezdődött újabb vita óta a kutatás a gnieznói találkozó Gallus Anonymusnál olvasható verzióját annak mentén kísérli meg értelmezni, hogy Johannes Fried elmélete a részleges, korlátozott érvényű koronázásról tartható-e

---

[79] *Labuda* 2000, 188.

[80] Lásd erre Gnieznóban kiállított oklevelét: MGH Diplomata II; Nr. 349.: *„actum in Sclavania in civitate Gnesni ubi corpus beati martyris Adalberti requiescit foeliciter."*

[81] *Gumplowicz* 1902, 596–597.

[82] *Wenskus* 1956, 177–178., továbbá 224.

[83] *Fried* 1989, 69.

[84] Egy elveszett lengyel őskrónikát sejt ennek hátterében *G. Labuda*: Źródła historiograficzne kroniki Anonima Galla. Sprawodzania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 44 (1960), 21–22.

[85] *H. Brackmann*: Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns. Berlin 1939 (a továbbiakban: *Brackmann* 1939), 6.

[86] *Deér* 1942, 22.

[87] *H. Appelt*: Die angebliche Verleihung der Patriziuswürde an Bolesław Chrobry. In: Geschichtliche Landeskunde und Universalgeschichte. Festgabe für Hermann Aubin zum 23. Dezember 1950, Hamburg 1951, 68–81, 71.

[88] *Althoff* 1996, 139.

vagy nem. Nézetünk szerint azonban pusztán ez a megközelítés nem elégséges a lengyel ősgesta kétségtelenül enigmatikus leírásának megértéséhez, hanem szükségesnek tűnik, hogy a jelen munka tárgyát képző kérdést a Gallus Anonymus *egész* művének tükrében vizsgáljuk. Így tehát elsősorban magának a koronázási jelenetnek a szereplőit: a császárt, a fejedelmet és a koronát (azaz a legitim királyi hatalmat) kell összevetnünk a mű keletkezési körülményeivel, idejével, jellegével, szerkesztésével, a *causa scribendi*vel és nem utolsósorban szerzőjének személyével.

III.

Közismert, és általában elfogadott a történetírásban, hogy a lengyel ősgesta III. Ferdeszájú Bolesław (1102–1138) fejedelem krakkói udvarában íródott, és az uralkodó álláspont értelmében 1113–1116/1117 között keletkezett.[89] A mű megrendelője és egyben főszereplője is maga III. Bolesław, illetve rá való tekintettel (*eiusque gratia*) elődeinek bizonyos emlékezetre méltó tettei állnak az alkotás középpontjában. Erről a leghitelesebb forrásból, magától a szerzőtől értesülünk.[90] A mű tehát a részfejedelemségi széttagolódás előtti utolsó uralkodó elsősorban hadi tetteinek elbeszélésére jött létre, három könyvben. Az elsőben kaptak helyet Ferdeszájú Bolesław elődeinek méltó emlékű tettei, illetve ugyanennek a résznek a végén fogantatik meg a mű főhőse.[91] A második és harmadik könyvben III. Bolesław életének történéseit foglalja össze a névtelen történetíró.

Ferdeszájú Bolesław fejedelem viselt dolgainak méltó bemutatásán túl a gesta másik fő gondolata egy morális kérdés, amely Bolesław féltestvére, Zbigniew megvakítása és halála körül forog. A Bolesławnál idősebb Zbigniew Władysław Herman első házasságából született.[92] Mivel ő is jogot formált a trónöröklésre, ahogy Gallus Anonymus is tájékoztat bennünket, Władysław Herman megosztotta az országot hármójuk között: megtartván Krakkót és a kis-lengyel területeket, Bolesławnak adta Sziléziát, Wrocławval, Zbigniewnek pedig Mazóviát. Herman 1102-ben bekövetkezett halála után Bolesław tudatosan arra törekedett, hogy megfossza Zbigniewet az atyai örökségtől. Emiatt Zbigniew fellázadt öccse ellen, és 1109-ben V. Henrik király segítségével tért vissza Lengyelországba. Az 1109-es háborúban Henrik nem tudta legyőzni Bolesławot, így védence, Zbigniew is kénytelen volt száműzetésbe vonulni. 1112-ben Bolesław, bátyja szavát véve, hogy nem lázad többet ellene, hanem alattvalójaként engedelmeskedik neki, visszaengedte az országba. Zbigniew visszatért, de döntése végzetesnek bizonyult: Bolesław bebörtönöztette és megvakíttatta, ezzel alkalmatlanná téve az uralkodásra. Bolesław eljárása feltehetően nem csak Zbigniew lengyelországi híveit háboríthatta fel, hanem a gnieznói érseket is, aki a testvérgyilkosság miatt kiátkozta Bolesławot. A kiátkozás alóli feloldozást csak magyarországi zarándoklatával tudta elérni, azonban Zbigniew megölésének erkölcsi-politikai terhe ettől még megmaradt. Nyilvánvaló, hogy Zbigniew halálát, vagy ahogy az irodalom egy része fogalmaz, ka-

[89] *Plezia* 1947, 5;

[90] *Gallus*, 9.: „*Est autem intencio nostra de Polonia et duce principaliter Bolizlao describere, eiusque gratia quedam gesta predessorum*[sic!] *digna memoria recitare.*"

[91] *Gallus*, 59.

[92] *O. Balzer*: Genaologia Piastów. Lwów 1895, tab. 3..

tasztrófáját[93] nem lehetett megkerülni a műben sem. Így III. Bolesław haditetteinek ábrázolása mellett a gesta másik vezérelve a megfelelő magyarázat megtalálása Zbigniew halálára. Természetesen úgy, hogy közben a főhős — a mű második számú vonulata szerinti testvérgyilkos — ne veszítse el makulátlanságát.

A gesta harmadik vezérelve már merőben külpolitikai jellegű. A harmadik könyv tetemes részét egy, Gallus számára már kortörténeti közelségben levő esemény, a birodalommal, közelebbről V. Henrik királlyal kiújult háborúskodás teszi ki. Ismeretes, hogy V. Henrik már IV. Henrik halála után, de még császárrá koronázása előtt, 1108-ban először Magyarországra támadt, majd egy évvel később Zbigniew szövetségeseként Lengyelországot is megpróbálta elfoglalni. A közben német-cseh-lengyel konfliktussá terebélyesedő háború leírásának is nagyon tág teret szentelt szerzőnk, a harmadik könyv huszonhat fejezete közül kilencben ezzel a kérdéssel foglalkozik.

Az irodalom már korábban felfigyelt a harmadik könyv egyik részletére, amely egyfajta összegzésként magába foglalja a gesta valamennyi vezérmotívumát. A Gallus leírása szerint az 1109-es lengyel-német háború során V. Henrik háromszáz márka adót követelt III. Bolesławtól, valamint azt, hogy az országot ossza meg Zbigniewvel.[94] A gesta-szerző válaszként a következő mondatokat adja a lengyel fejedelem szájába:

„Si pecuniam nostram vel Polonos milites pro tributo requiris, si libertatem nostram non defendimus, pro feminis nos habeas, non pro viris. Hominem vero seditiosum recipere, vel unicum cum eo regnum dividere, non me coget ullius violencia potestatis, nisi meorum commune consilium et arbitrium mee proprie voluntatis. QUodsi bonitate, non ferocitate pecuniam vel milites in auxilium Romane ecclesie postulasses, non minus auxilii vel consilii forsan apud nos, quam tui antecessores apud nostros impetrares. Ergo provideas, cui minaris, bellum invenies, si bellaris."[95]

Erről a jelenetről már a régebbi kutatás is megállapította, hogy egyszerre volt hivatott kifejezésre juttatni Lengyelország függetlenségét a birodalommal szemben, illetve Bolesław egyeduralmi törekvéseit.[96] Az idézet értelmezésében Czesław Deptuła tanulmánya jelentett továbblépést.[97] A hermeneutikai elemzés szerzője — gyakorlatilag először az irodalomban — közvetlen összefüggésbe hozta az 1109-es háborúról szóló szövegrészletet és a gnieznói találkozót. Deptuła úgy vélte, hogy Gallus — az 1109-es háború miatt — a gnieznói találkozó ábrázolásában a lengyel fejedelem és III. Ottó személyes barátságára és együttműködésére helyezte a hangsúlyt,[98] és ezzel próbálta csökkenteni egy későbbi háború Lengyelországra nézve fenyegető veszélyét,[99] illetve Bátor Bolesław és a császár néhai találkozásában a mondabeli Popiel fejedelem és Piast első államalapítása után az újrakezdést vélte felfedezni.[100]

---

[93] *Plezia* 1947, 181.
[94] *Gallus*, 130.
[95] Uo., 130
[96] *Plezia* 1947, 59–60.
[97] *Cz. Deptuła:* Galla Anonima mit genezy Polski. Studium z historiofilozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego. Lublin 1990 (a továbbiakban: *Deptuła* 1990), 313–337.
[98] Uo., 331.
[99] Uo., 331.
[100] Uo., 325.

Kétségtelen, hogy V. Henrik követeléseinek az 1000. év lengyel-német együttműködésével való közvetlen összefüggésbe hozása jogos, azonban a fenti idézet csak részben érinti Lengyelország és a birodalom viszonyát. Legalább olyan hangsúlyosan jelenik meg benne a kor — nézetünk szerint legégetőbb — belpolitikai konfliktusa: a két testvér közötti hatalmi harc. A jelen munka szempontjából tehát a legfontosabb kérdés az, hogy a gnieznói találkozó értelmezésében a lengyel-német reláció áll-e első helyen, vagy ez csak a hátteret biztosítja az igazi mondanivalóhoz?

III. Bolesław Bátor Bolesławval való összekapcsolása tekintetében régi megfigyelése a szakirodalomnak, hogy a mű első könyve sajátságosan tagolt,[101] III. Bolesław említésre méltó ősei közül az aránytalanul legnagyobb teret Bátor Bolesław korszaka foglalja el: teljes tíz fejezetet szentel az ismeretlen mester az első lengyel király életének. Ez pontosan egyharmada az első könyv terjedelmének. Ezzel összefüggésben ugyancsak nem új megfigyelése a történeti irodalomnak, hogy Bátor Bolesław személyiségének megrajzolásával a gesta-szerző követendő példaképpé emelte az utókor, azaz a jelenkor számára Bátor Bolesławot,[102] olyan irodalmi modellt állított fel az első királyról, aki követhető és követendő az utódok számára,[103] de akit soha nem érnek el.[104] Elhomályosítja apja, I. Mieszko alakját is,[105] nem is beszélve II. Mieszko (1025–1034) korszakáról, akinek összesen egy kurta, tartalmában is igen furcsa fejezetet szentelt.[106] Jobb sorsra jutott ebből a szempontból Megújító Kázmér: 1034 és 1058 közötti uralmát négy teljes fejezetben tárgyalja a névtelen gesta-író,[107] és még méltóbbnak mutatkozott a bizalomra Merész Bolesław (1058–1079): őt — a neki rendelt hét fejezetben — csak a benne meglevő felesleges nagyravágyás miatt ítéli el.[108] Nem kétséges tehát: az első könyvben, mely a szerző szerkesztési elvei értelmében a méltó ősök bemutatására volt hivatott, a központi helyen Bátor Bolesław áll. Ő képviseli az aranykort,[109]

---

[101] *J. Dąbrowski:* Dawne dziejopisarstwo polskie. Kraków 1964 (a továbbiakban: *Dąbrowski* 1964), 33–34.; *N. Kersken*: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes": nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter. Köln 1995 (a továbbiakban: *Kersken* 1995), 524., valamint 522., 186. sz. lábjegyzet.

[102] *Grudziński* 1951, 78.; *Dąbrowski* 1964, 36–37.; *Kürbis* 1989a, 61.

[103] *Gallus*, 36.: *„Hec erat magni Boleslaui gloria memoranda, talis virtus recitetur posterorum memorie imitanda."*

[104] *Grudziński* 1957, 10.

[105] *J. Strzelczyk*: The Firts Two Historical Piasts. Opinions and Interpretations. Questiones Medii Aevi Novae. Vol. 5, Warszawa 2000 (a továbbiakban: *Strzelczyk* 2000), 99–143, 107.

[106] *Gallus*, 40. *„Postquam ergo magnus Bolezlauus de mundo decessit, secundus Mescho, filius eius in regnum successit, qui iam vivente patre sororem tertii Ottonis imperatoris uxorem acceperat, de qua Kazimirum, id est Karolum, restauratorum Polonie, procrearat. Hic vero Mescho miles probus fuit, multaque gesta militaria, que longum est dicere, perpetravit. Hic etiam propter patris invidiam vicinis omnibus extitit odiosus, nec sicut pater eius vita vel moribus, vel divitiis copiosus. Dicitur etiam a Bohemicis in colloquio per traditionem captus et genitalia ne gignere posset, corrigiis astrictus, quia rex Bolezlauus, pater eius, similem eis iniuriam fecerat, q*Uoniam *eorum ducem suumque avunculum excecaverat. Qui de captione quidem exivit, sed uxorem ulterius non cognovit. Sed de Meschone sileamus et ad Kazimirum restauratorem Polonie descendamus."*

[107] *Gallus*, 42–47.

[108] Uo., 48.: *„Qui sua satis gesta gestis predecessorum coequavit, nisi q*Uod *quedam eum ambicionis vel vanitatis superfluitas agitavit."*

[109] *Gallus*, 37. *„Bolezla*Uo *igitur rege de mundana conversacione decedente, etas aurea in plumbeam est conversa."*

és ő a mindenki, de természetesen legfőképpen III. Bolesław számára mérvadó előd,[110] és az első király kiemelt kezelése révén közvetlen kapcsolat teremtődik Ferdeszájú Bolesław és az első lengyel király között. Ilyen feltételek mellett természetes, hogy az első könyvben megjelenített múltbéli eseményeket is, így a gnieznói találkozót is közvetlen összefüggésben lehet láttatni III. Bolesławval.

A fenti idézetben világosan kifejezésre jut Zbigniew diszkreditálásának írói szándéka. Ennek a feladatának kétféleképpen próbált eleget tenni a gesta-szerző: egyrészről be kívánta bizonyítani, hogy Zbigniew eleve illegitim trónkövetelő volt, másrészről azonban arra törekedett, hogy Bolesławot *ab ovo* egyedüli legitim uralkodóként ábrázolja. Így a megvakított hercegről már első megemlítésekor — a bibliai Ábrahám két fiát hozva fel példaként — kifejezésre juttatta, hogy konkubinátusból származónak tartja,[111] és Zbigniew sorsának későbbi rosszra fordulását egy jóval korábbi eseményhez, a Władysław Herman és fia, Zbigniew közötti 1096-ra datálható hatalmi harchoz köti.[112] A végső ítéletet azonban a harmadik könyv egyik utolsó fejezetében mondja ki a szerző az akkor már halott Zbigniewről: hosszasan ecseteli, hogy Zbigniew — akit öccse azzal a feltétellel, hogy meghódol előtte — visszafogadott, ahelyett, hogy bűnbánatot tanúsított volna, vazallus helyett úrként érkezett vissza, és a hatalomra tört.[113]

Ehhez kapcsolódva lényegesen nehezebb akadályt jelentett Bolesław „jogos" egyeduralmának bebizonyítása. A fenyegető trónviszály miatt Władysław Herman megosztotta az országot két gyermeke között. Az ország felosztásának leírását természetesen Gallus sem kerülhette meg,[114] azonban egy, a felosztás tényét közlő szövegrészlet mellé „csatolt" jelenetben Władysław Herman szájába adja, hogy *si ambo probi non fuerint, vel si forte discordiam habuerint, ille qui exteris nationibus adheserit et eas in regni destruccionem induxerit, privatus regno patrimonii iure careat; ille vero solium regni lege perhenni possideat, qui honori terre melius et utilitati provideat.*[115] Nyilvánvaló, hogy Zbigniew majd másfél évtizeddel későbbi tette, a németekkel és a csehekkel való szövetkezése jelenik meg ebben a sokkal korábban történt eseményhez fűzött írói kommentárban, és az sem lehet kétséges, hogy célja annak bebizonyítása, hogy csak Bolesław jogosult a trónra, Zbigniewnek pedig sem erkölcsi, sem formális joga nem volt az uralkodásra.[116]

Kevesebb súlyt tulajdonított azonban a szakirodalom annak, hogy milyen formában képzelte el Gallus Anonymus (és így vélhetően III. Bolesław) ezt az egyeduralmat. A névtelen szerző a második könyvtől, tehát Ferdeszájú Bolesław történetének kezdetétől fogva rendszeresen *regnum* néven emlegeti Lengyelországot, illetve Bolesławot állandó jelleggel a *regnum* kifejezéssel hozza összefüg-

---

[110] *Plezia* 1947, 66.

[111] *Gallus*, 67.: *„Nec absurdum ullatenus ulli discreto videatur, si in hac historia cum legitimo concubine filius inducatur. Nam in historia principali dUo filii Abrahe memorantur, sed ab in vicem a patre pro discordia separantur. Ambo quidem de patriarche semine procreati, sed non ambo iure patrimonii coequati."*

[112] Uo., 72. *„Ibi spero, miser Zbigneus paterna malediccione, qUod futurum erat, premeruit."*

[113] Uo., 155.: *„Bolezlaus Zbigneum in Poloniam revocavit; videlicet si verbis sue legacionis mens humilis concordaret et si se pro milite non pro domino reputaret."*

[114] Uo., 74. *„Unde pater nescio quid suspicans, confestim inter eos regnum divisit."*

[115] Uo., 75.

[116] *Plezia* 1947, 59–60.; *Kürbis* 1989a, 60.

gésbe.[117] A műbeli *regnum* kifejezést az irodalom többféleképpen értelmezi. Roman Grodecki a gesta máig legértékesebb lengyel nyelvű fordításában királyságként fordította le,[118] Kossmann szerint ez a kifejezés az államot, illetve az államhatalmat megtestesítő uralkodót jelenti,[119] Deptuła pedig pusztán szimbolikus értelmű kifejezést, illetve a lengyel *antiqua libertas* kifejezésre juttatását sejti mögötte,[120] míg megint mások a lengyel dinasztia politikai ideológiáját látják benne.[121]

Kétségtelen, hogy a kifejezés államhatalomként vagy szimbolikus egyeduralomként történő értelmezése nem mond ellent a mű egész szellemiségének, van azonban egy hely, ahol használata — nézetünk szerint — teljesen világosan kifejezésre juttatja az írói szándékot. Gallus Anonymus Zbigniew tragédiájáról írva egy hosszú fejezetben emlékezik meg Ferdeszájú Bolesław magyarországi zarándokútjáról, és a fejedelem bűnbánatának hasznossága kapcsán következő megjegyzést teszi: *nam cum ipse non ducatum, sed regnum magnificum gubernaret.*"[122] A *regnum* a *ducatus*szal történő szembeállítása véleményünk szerint mindenképpen arra utalhat, hogy a szerző nem pusztán az államot vagy az államhatalmat érthette rajta, hanem az uralkodásnak két formáját adja meg: ilyen értelemben — úgy véljük — a két kifejezés jelentéseként a királyság, illetve a hercegség szerepelhetne, már csak azért is, mert amennyiben a *regnum*ot elvont fogalomként értelmezzük, ugyanilyen elvont értelmet kellene adnunk a *ducatus*nak is. Úgy gondoljuk, hogy a névtelen író a *regnum*on a teljhatalmat jelentő királyságot érti, míg a *ducatus* a „*divisio regni*" folyamán létrejött hercegség.[123] Zbigniewnek csak ilyen hercegség jutott, illetve rész Bolesław királyságából, míg öccsének — a gesta-szerző sajátos értelmezésében — annak ellenére is a királyság járt, hogy gyakorlatilag nem volt megkoronázva.[124]

A királyság kérdése — függetlenül Gallus gestájától és a 12. század elejét jellemző lengyel belpolitikai helyzettől — az egyik legfontosabb problémája az egész középkori lengyel történelemnek. Bátor Bolesław 1025-ben bekövetkezett halála után fiát, II. Mieszkót biztosan megkoronázták.[125] E koronázás jogalapja

---

[117] Az ország megosztásaa kapcsán közölt idézeten kívül jellemzően még: *Gallus*, 74–75.: „*Sedes regni principales*"; *Gallus*, 105–106. „totam regni curam"; *Gallus*, 107. „*ipsum regnum et spem regni expectando perdidisset*"; *Gallus*, 139. „*Talis princeps debet regnum atque terram regere.*"

[118] *R. Grodecki* (ford.): Anonim tzw. Gall: Kronika polska. Kraków 1923 (a továbbiakban: Grodecki 1923)

[119] *O. Kossmann*: Polen im Mittelalter. Bde. I–II, Marburg an der Lahn 1971 (la továbbiakban: *Kossmann* 1971), I., 252.

[120] *Deptuła* 1990, 328–329.

[121] *J. Wyrozumski*: Die Idee von Staat und Nation in der polnischen Geschichtsschreibung des Mittelalters. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, z. 113, 1994 (a továbbiakban: *Wyrozumski* 1994), 9–18., 11.

[122] *Gallus*, 158.

[123] Kétféle értelemben használja a *regnum* kifejezést egyszerre *J. Adamus*: O monarchii Gallowej. Warszawa 1952, 124. Amit Zbigniew elvesztett, az a regnum, itt a principális fejedelmi hatalom, míg Bolesław regnum gyanánt az államot szerzi meg.

[124] E király nélküli *regnum*mal kapcsolatban lásd: *Wyrozumski* 1994, 11.

[125] Vö.: *B. Kürbis*: Die Epistola Mathildis Suevae an Mieszko II in neuer Sicht. Ein Forschungsbericht. Frühmittelalterliche Studien 23 (1989), 318–343. (a továbbiakban: *Kürbis* 1989); *G. Labuda*: Mieszko II Król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego (a továbbiakban: *Labuda* 1992). Kraków 1992

csak az 1024-es első királykoronázás lehetett. Uralkodásáról keveset tudunk, sem külső, sem belső forrásaink nem szolgálnak kielégítő információkkal korszakáról, azonban az irodalom az ő idejére teszi a korai Piast-monarchia összeomlását,[126] amely az 1033-ban létrejött merseburgi békével fejeződött be, ahol Mieszkónak vissza kellett adnia a királyi felségjelvényeket Konrád császárnak.[127] Egy, a forrásokban csak nagyon felületesen említett pogánylázadás és egy cseh támadás után tudott trónra lépni Megújító Kázmér, aki ugyancsak fejedelemként uralkodott. Halála után fia, Merész Bolesław (1058–1079) került a trónra. Uralma legnagyobb eredménye, hogy 1076 végén sikerült királlyá koronáztatni magát, így időlegesen Lengyelország ismét királysággá vált.[128] Merész Bolesław uralmát azonban nem sokkal később testvére, Władysław Herman (1079–1102) megdöntötte.[129] Ő életében már nem tudta megszerezni a koronát és a vele járó királyi méltóságot. Fia, Bolesław pedig egészen az 1135-ös, a birodalommal szembeni végleges vereségéig az ország egységének visszaállításán fáradozott. Nem tudjuk, hogy a korai Piast-állam újjászervezésének folyamatában a végcélt pusztán az ország egyesítése jelentette volna, vagy az uralkodó terveiben a királyi cím visszaszerzése is szerepelt-e, bizonyos jelek azonban egyértelműen erre utalnak. Amikor Władysław Herman megosztotta az országot fiai között, bár mindketten egyenlő részt kaptak, a törzsi szokásjog értelmében mégis Zbigniewet illette az elsőbbség, mivel idősebb volt.[130] Nyilván ez a törzsi eredetű, a seniorátusra jellemző jogelv, amely végül 1138 után teljes mértékben győzedelmeskedett, szöges ellentétben állt Bolesław érdekeivel. Nem csoda, hogy Gallus Anonymus sem hagyhatta kifejtetlenül ezt a problémát: egy, a két testvér szájába adott párbeszédben élesen szembeállítja a két jogelvet. Zbigniew az idősebb,[131] Bolesław azonban bár fiatalabb, de legitim személy.[132] Nézetünk szerint a gesta-szerző különbségtétele egyértelműen arra utal, hogy Bolesław más, a seniorátus elveit teljesen mellőző felfogásban képzelte el egyeduralmát. Ez az elv a *regnum*, a királyság birtoklását helyezte előtérbe az ország felosztásából származó *ducatus*szal szemben. Ez a konstrukció menekülési útvonalat jelenthetett a fejedelem számára Zbigniew seniorátus elvére alapozott hatalmi igényei elől, és elméleti előkészítését jelenthette a királysághoz tartozó királyi cím valamikori megszerzésének is.[133]

---

[126] Változásként jellemzi *Labuda* 1992, 195., összeomlásként, lehanyatlásként *H. J. Lang*: The Fall of the Monarchy of Mieszko II, Lambert. Speculum XLIX (1974), 623–639, különösen 638.

[127] *Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski* I.,. 109; *N. Davies*: God's Playground. A History of Poland I, Columbia University press 1981, 70. A merseburgi békével kapcsolatban lásd: *E. Boshof*: Das Salierreich und der europäische Osten. In: *F. Staab* [Hrsg.]: Auslandsbeziehungen unter den salischen Kaisern. Geistige Auseinandersetzung und Politik. Referate und Aussprachen der Arbeitstagung vom 22.-24. November in Speyer, 1994 (a továbbiakban: *Boshof* 1994), 167–193, a békéből következő alávetettségre nézve lásd 171.

[128] *Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski* I.,128–129.; *Boshof* 1994, 181.

[129] *Boshof* 1994, 181–182.

[130] Egyenesen III. Bolesławot tekinti a Zbigniewvel szembeni lázadónak *Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski* I., 135.; A két testvér egyenlőségét emeli ki ezzel szemben *Maleczyński*, (ed.), 105., 1. sz. lábjegyzet.

[131] *Gallus*, 105.: *„cum sis major etate"*

[132] *Gallus*, 105–106.: *„mihi legitimo, licet etate minori"*

[133] Ezt a véleményt tükrözi *Font Márta*: Korona és/vagy kard. Az uralkodáshoz való jog elismertetése Közép- és Kelet-Európában. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló.

Úgy gondoljuk, ezen a ponton lehet összekapcsolni az egész kérdéskört a gnieznói találkozó annyira sokféleképpen értelmezett ábrázolásával. A Gallus Anonymus megfestette koronázási jelenet lényege a semmilyen más forrásban nem felismerhető, nézetünk szerint Gallus Anonymus saját művének tekinthető szövegrészlet: „*Non est dignum tantum ac virum talem sicut unum de principibus ducem aut comitem nominari, sed in regale solium glorianter redimitum diademate sublimari*". Az ismeretlen szerző teljesen tudatosan nem csak I. Bolesław és III. Bolesław személye között teremt közvetlen kapcsolatot, hanem szándékosan megmásítva az 1000. évben lezajlott találkozó eseményeit a királyi hatalom örökösévé teszi Ferdeszájú Bolesławot. Az alkalmazott eljárás eredményeként Bolesław elméleti menedékre tudott szert tenni a Zbigniewet — feltehetőleg a szokásjogon alapuló elsőbbsége miatt — támogatókkal szemben,[134] hiszen ő lett a Bátor Bolesław korabeli *regnum* továbbépítője. A királyság kezdeteit természetesen lehetett volna 1024-re is helyezni, és Gallus Anonymus írói tehetségéből minden bizonnyal kitelt volna, hogy az egyébként csak a német kútfőknél fenntartott eseményt méltó formában tárja az olvasóközönség elé. Ezzel azonban csak a mű egyik céljának tudott volna eleget tenni, a lengyel-német konfliktust nem tudta volna feloldani, hiszen az első lengyel király „kalózakciójának" is tekinthető 1024-es koronázást a birodalom már a 11. században sem ismerte el. Nyilvánvaló, hogy a gnieznói események bemutatásában tálalt „üzenet" másik címzettje V. Henrik, akit a két ős, III. Ottó és Bátor Bolesław barátságának bemutatásával kíván meggyőzni a szerző – és természetesen a mű megrendelője is, hogy olyan legitim uralkodóval áll szemben, akinek szuverén hatalma egészen az 1000. évre megy vissza, és hogy Zbigniew támogatásával a törvényes uralkodó elleni lázadót veszi védelmébe.

IV.

A jelen munkában utolsó kérdésként arra szükséges választ találni, hogy vajon gesta-írónk eljárása teljesen önálló gondolatokon alapult-e, vagy valamilyen mintákat követett.

Egy, feltehetően romantikus indíttatású kivételtől eltekintve,[135] amely Lengyelországban kereste az ősgesta szerzőjének hazáját, a mérvadó kutatásban soha nem volt vita arról, hogy Gallus Anonymus külföldről érkezett Lengyelországba. Erről ugyanis ő maga vall a mű harmadik könyvének *epistolá*jában.[136] Annál több vitát gerjesztett azonban az anonim író lehetséges származása és korábbi tartózkodási helyei. Egy magányos álláspont kivételével, amely Csehországból származtatta az ismeretlen mestert,[137] három különböző irodalmi vonulattal találkozunk e kérdésben.

Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba 2001, 15–46, 43.

[134] *Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski* I., 135–136.

[135] *H. Kownacki*: O rodzie najdawniejszego Polski dziejopisa. Pamiatnik Warszawski 1819 XIV., ehhez 3.

[136] *Gallus*, 120.: „*nec ut patriam vel parentes meos exul apud vos et peregrinus exaltarem et ne frustra panem Polonie manducarem*"

[137] *F. Bartoš*: Nejstarši polský kronikař i jeho česky původ. Vestnik České Akademii vědi a uměni 61 (1952), 1–13., 2–5..

Már a 19. század végén felmerültek olyan szempontok, amelyek a titokzatos író dél-francia származását valószínűsítették. Először Stanisław Kętrzyński figyelmeztetett erre a lehetőségre, és ő volt az első, aki a Névtelent a Saint-Gilles-i bencés kolostorral hozta összefüggésbe.[138] Kętrzyński abból a nyilvánvaló tényből indult ki, hogy Gallus nagyon pontos információkkal szolgál Saint-Gilles földrajzi elhelyezkedéséről, illetve emlékeztetett Władysław Herman és felesége a gestában ugyancsak tág teret kapott Saint-Gilles-i követküldésére.[139] Közismert, hogy az első könyv utolsó fejezeteiben a szerző részletes információkkal szolgál III. Bolesław születési körülményeiről. Miután ugyanis Władysław Hermant és feleségét elkerülte a fiúáldás, — Gallus Anonymus szerint — Szent Egyedhez fordultak, követeket küldtek a kolostorba, akik egy aranyból készült gyermekszobrot, valamint más kincseket vittek ajándékba,[140] majd a Saint-Gilles-i szerzetesek imádságai és háromnapos böjtje hatására megfogant Władysław Herman gyermeke.[141] Gallus Anonymus provence-i származását és a bencés kolostorral való szoros kapcsolatát magáévá tette a mérvadó kutatás több jeles személyisége is, így többek között August Bielowski,[142] Alexandre Schürr,[143] Teodor Tyc,[144] Pierre David,[145] majd végül Marian Plezia[146] és Jan Dąbrowski[147] is.

Szinte egyidőben a szerző dél-francia származásának taglalásával jelent meg az irodalomban a gesta-író Magyarországgal való kapcsolatának felvetése is. Wojciech Kętrzyński,[148] majd Roman Grodecki[149] is magyar fennhatóság alatt élő szlávot sejtett benne. E véleményüket arra a megfigyelésre alapozták, hogy a gesta rengeteg magyar vonatkozású adatot tartalmaz, és a szerző néhány latin kifejezés szláv változatát is megadta. Emellett már korábban felmerült az a lehetőség is, hogy az ismeretlen írót Szent Egyed kultusza révén kapcsolják Magyarországhoz. A mű egyik legérdekesebb jelenete ugyanis Somogyvárhoz, a Szent László által 1091-ben ott alapított bencés kolostorhoz köthető, ahova III. Bolesław zarándokolt el Zbigniew halálát követően 1113-ban.[150] Így

[138] *Kętrzyński* 1899, 51.

[139] Uo., 51.

[140] *Gallus*, 57–58. „*Est, inquit, quidam sanctus in Galle finibus contra austrum iuxta Massiliam, ubi Rodanus intrat mare, terra Prouincia, et sanctus Egidius nominatur, qui tanti meriti apud Deum existit, qUod omnis, qui in eo devotionem suam ponit et memoriam eius agit, si quid ab eo petierit, indubitanter obtinebit. Ad modum ergo pueri ymaginem auream fabricate, regalia munera preparate, eaque sancto Egidio mittere festinate.*"

[141] *Gallus*, 59. „*Necdum ieiunium a monachis in Prouintia complebatur, et iam mater in Polonia de concepto filio letabatur.*"

[142] MPH III, 380..

[143] *A. Schürr*: Un moine français en Pologne au 12e siècle. Le chroniqueur *Gallus* Anonymus. Revue Historique 95 (1907), 36–47.

[144] *Tyc* 1924, 112.

[145] *David* 1934, 45.

[146] *Plezia* 1947, 135–194.; *M. Plezia*: Ungarische Beziehungen des ältesten polnischen Chronisten. Acta Antiqua VII/1–3 (1959) (a továbbiakban: *Plezia* 1959), 285–295; *M. Plezia*: Nowa studia nad Gallem-Anonimem. In: Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich. Poznań 1984 (a továbbiakban *Plezia* 1984), 111–121., 113–114.

[147] *Dąbrowski* 1964, 31.

[148] *W. Kętrzyński:* Niektóre uwagi o autorze i tekście najdawniejszej kroniki polskiej. Rozprawy Akademii Umiejętności, wydz. Hist.-Fil. 53 (1910), 54–69., 59–60., különösen 63.

[149] *Grodecki* 1923, 6.

[150] *Gallus*, 158.

az irodalom egy másik vonulata francia szerzetesként azonosította a névtelen szerzőt, aki Saint-Gilles-ből először Somogyvárra került, majd onnan ment Lengyelországba.[151]

A névtelen szerző magyarországi tartózkodásának leghatározottabb képviselője az irodalomban Marian Plezia volt. A jeles filológus mind a gestáról írott nagymonográfiájában, mind későbbi tanulmányaiban felhívta a figyelmet a műben található igen gyakorta előforduló magyar vonatkozású adatokra.[152] A kutatásban ő figyelmeztetett először arra, hogy a gesta-szerző többször is *dux septentrionalis* címmel tünteti ki III. Bolesławot, ami szerinte annak bizonyítéka, hogy Bolesławot és Lengyelországot is egy Lengyelországtól délre fekvő területről határozta meg.[153] A kitűnő tudós a témával kapcsolatos legfontosabb megállapítása a lengyel fejedelem magyarországi zarándokútjával kapcsolatos. Plezia — cáfolva a korábbi véleményeket, amelyek a zarándoklat gestában olvasható leírását nem személyes, hanem valamilyen más forrásból vagy hallomásból megismert élménynek tekintették,[154] — úgy foglalt állást, hogy a fejedelem a somogyvári kolostorban tanúsított bűnbánatának részletes bemutatása a tárgyalás személyes jellege miatt csak a saját szemeivel látott eseményen alapulhat.[155] Ebből arra következtetett, hogy a gesta-szerző feltehetően a Saint-Gilles-i kolostorból Somogyvárra érkezett bencés szerzetes volt, aki III. Bolesław magyarországi zarándokútja alkalmából kaphatta a megbízást a mű megírására.[156] Gallus Anonymus somogyvári tartózkodásának hipotézisét továbbá kiegészítette egy az irodalomban csak általa képviselt vélekedéssel: szoros párhuzamot állított fel a magyar történetírás kezdetei és a Gallus gestájának születése között. Elfogadta Hóman Bálintnak a Szent László korabeli elveszett Gesta Ungarorumról felállított elméletét.[157] Hóman elképzeléseit összekötötte Gallus Anonymus személyével és munkájával, és úgy vélte, hogy mivel Hóman szerint az elveszett ősgesta Somogyváron keletkezett, és a Gallus is ott tartózkodott lengyelországi útja előtt, mindkét mű szerzője a később Lengyelországba került Gallus Anonymus volt.[158]

A szerző dél-francia származását és magyarországi tartózkodását hangsúlyozó nézetekkel szemben már korán megjelentek olyan vélemények, amelyek Európa más területein keresték az ősgesta írójának származási helyét.

Ezek közül is az egyik legjelentősebb az az irodalmi vonulat, amely a gesta-írót a flandriai térségből származtatta, származását pedig németként vagy vallonként definiálta. Ezt a véleményt először J. S. Semler fogalmazta meg a 18. szá-

---

[151] *Tyc* 1924, 112.; *David* 1934, 45.; Elfogadja még: *Grudziński* 1951, 73.

[152] *Plezia* 1959, 289–290.

[153] Uo., 290.

[154] *Kętrzyński* 1899, 53.

[155] *Plezia* 1947, 138–139. *Gallus*, 157.: „*Vidimus enim talem virum, tantum principem, tam deliciosum iuvenem*"

[156] *Plezia* 1947, 167.; *Plezia* 1959, 288–289.

[157] *Hóman Bálint*: A magyar történetírás kezdetei és a Szent László-kori Gesta Ungarorum. In: Történetírás és forráskritika. Budapest 1938, 201–274.

[158] *Plezia* 1947, 167.; *Plezia* 1959, 290–293.

[159] *J. S. Semler*: Animadversionum ad antiquos scriptores rerum polonicarum specimen. Acta societatis Jablonovianae, T. 2, Lipsiae 1772, 46.

[160] *J. S. Bandtkie* (ed.): Martini *Gallus* chronicon ad fidem codicum, qui servantur in Pulaviensi tabulario celsissimi Adami principis Czartoryscii palatini regni Poloniarum, denuo recensuit ex mandato Regiae Societatis Philomaticae Varsaviensis. Varsaviae 1824, XI–XII.

zadban,[159] és őt követve magáévá tette még J.S. Bandtkie,[160] majd a gesta kritikai kiadója, Karol Maleczyński,[161] valamint német fordítója, Josef Bujnoch is,[162] aki már származásának helyét is meglelni vélte: szerinte a névtelen mester — hasonlóan Prágai Kosmashoz — ugyancsak Lüttichben végezte iskoláit, és egyenesen onnan került a krakkói udvarba.[163] Ezen iskola képviselői közül is Karol Maleczyński illette a legtöbb kritikával a gesta-szerző dél-francia származását és magyarországi tartózkodását képviselő tudósokat. A gesta kritikai kiadója elutasította Plezia Saint-Gilles-t és Somogyvárt összekapcsoló nézetét.[164] Indoklásként felhozta, hogy Szent Egyed kultusza már a 11. század utolsó évtizedében megjelent Lengyelországban, és ebből arra következtetett, hogy a gesta-író is ebben az időben kerülhetett kapcsolatba vele – ugyancsak Lengyelországban.[165] Megjegyezte továbbá, hogy Provence és Saint-Gilles nem tartozott a korszakban a kultúra legfontosabb központjai közé, és hogy Odilo, akit a Gallus az 1085-ös évre Saint-Gilles apátjának tekint, csak később lépett hivatalba.[166] Nem tekintette továbbá mérvadónak a műben található magyar adatokat sem, a Gesta Ungarorummal való összehasonlítást pedig válasz nélkül hagyta.[167]

Párhuzamosan a gesta-szerző flandriai eredetét javasló véleményekkel ugyancsak népszerű felfogássá vált Gallus itáliai származásának propagálása. E véleményt először Szlachtowski és Köpke juttatta kifejezésre a *Monumenta Germaniae Historicá*ban megjelent kiadás előszavában,[168] őrájuk támaszkodva Tadeusz Wojciechowski,[169] Brackmann,[170] majd Danuta Borawska.[171] Borawska az itáliai származást támogató kutatók utolsó képviselőjeként kritika alá vonta mind Plezia, mind Maleczyński álláspontját. Elméletét arra alapozta, hogy Gallus Anonymus egy rövid mondatban megemlékezik Orseolo Péter magyar királyról, aki egy bizonyos *Bazoarium*ban Szent Péter tiszteletére templomot emelt.[172] Borawska figyelmen kívül hagyva az enigmatikus nevű településről született addigi szak-irodalmi eredményeket, amelyek függetlenül a név feloldását célzó vitáktól valamennyien Magyarországon keresték megfelelőjét,[173] a Bazoarium kifejezést Velencével

[161] *Maleczyński* (ed.), XCV.

[162] *J. Bujnoch*: *Gallus* Anonymus und Cosmas von Prag. Zwei Geschichtsschreiber und Zeitgenossen. In: *H. Lemberg – P. Nitsche – F. Obrländer*: Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Köln-Wien, 1977 (a továbbiakban: *Bujnoch* 1977), 301–315., 301.

[163] *Bujnoch* 1978, 12.; *Bujnoch* 1977, 304.

[164] *Maleczyński* (ed.), LXXXVII.

[165] Uo., LXXXVII.

[166] Uo., LXXXVIII

[167] Uo., LXXXVIII.

[168] *Szlachtowski-Köpke*, 419.

[169] *T. Wojciechowski*: Faktum biskupa Stanisława. Poprzedza: Kto był Gallus? In. Uő.: Szkice historyczne jedenastego wieku. Warszawa 1951[3], a jelen kérdéshez lásd 250–251.

[170] *Brackmann* 1939, 5.

[171] *D. Borawska*: Gallus Anonim czy Italus Anonim? Przegląd Historyczny 56 (1965) (a továbbiakban: *Borawska* 1965), 111–124..

[172] *Gallus*, 41–42. „*Q*Uo *de hac vita migrante, Petrus Ueneticus Ungarie regnum recepit, qui ecclesiam sancti Petri de Bazoario inchoavit, quam ecclesiam nullus rex ad modum inchoationis usque hodie consumavit.*"

[173] Óbudának vélte *Karácsonyi János*: Péter király és az ó-budai prépostság. Századok 1897, 291–297., ezzel szemben Pécsnek gondolta *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I. Bp. 1899, 415., 162. sz. jegyzet, valamint *Maleczyński* (ed.), 41., 11. sz. lábjegyzet.

hozta összefüggésbe, a névben nem települést, hanem családnevet sejtett,[174] valamint az ősgesta íróját a műben kétségtelenül szereplő Maurus krakkói püspökkel azonosította.[175] Megállapításai semmilyen tekintetben nem állták ki a kritikát. Kétségtelen, hogy a gestában szereplő Bazoarium azonosításával kapcsolatban több elmélet is napvilágot látott még a későbbiekben,[176] azonban ezek valamennyien — hasonlóan az e tárgyban korábban keletkezett művekhez — magyarországi településként értelmezték, Maurus püspök pedig egyike azoknak, akiknek Gallus a művét ajánlja, ami természetesen teljesen lehetetlenné teszi, hogy ő maga legyen az említett püspök.[177]

Nézetünk szerint abban a kérdésben, hogy milyen származású az ősgesta szerzője, a kevés rendelkezésre álló információ alapján nem lehet pontos választ adni. Az *exul* illetve *peregrinus* kifejezések kétségtelenné teszik külföldi származását, de nem adnak választ arra, hogy pontosan honnan érkezett.[178] Azonban talán az ismeretlen szerző származásának színhelyénél fontosabb az, hogy honnan érkezett Lengyelországba, illetve milyen ismereteket sajátíthatott el korábbi tartózkodásának helyén. Ezért úgy véljük, hogy a névtelen író Magyarországgal való kapcsolatát közelebbről meg kell vizsgálni.

Plezia három pilléren nyugvó megállapításai, azaz a magyar adatok gyakorisága, Saint-Gilles és Somogyvár összefüggése, és ebből következően a magyar és a lengyel ősgesta szerzőjének azonossága közül először Somogyvár illetve Saint Gilles szerepét kell részletesebb vizsgálat alá vonni. Fenn már utaltunk rá, hogy a szerző provence-i eredetének és magyarországi életszakaszának ellenzői — köztük is legmarkánsabban Karol Maleczyński — legsúlyosabb érvként Saint Gilles 12. századi jelentéktelenségét hozták fel, illetve kétségbe vonták a műbeli jelentőségét is, a szerző és a mű kapcsolatát Szent Egyeddel pedig kisebbíteni igyekeztek.[179]

A Saint-Gilles-i bencés kolostorral kapcsolatban elvégzett újabb kutatások azonban — függetlenül a Gallus körül folyó vitától — rámutattak, hogy a kolostor jelentősége egyre inkább növekedett a 11. századtól kezdve,[180] és különösen jelentőssé vált a keresztes hadjáratok idején,[181] emellett Saint Gilles ugyancsak

---

Helytelenül Borsodként értelmezte *Tyc* 1924, 121., valamint ugyancsak alaptalanul Vasvárként *Grodecki* 1923, 2.

[174] *Borawska* 1965, 114–115.

[175] Uo., 119.

[176] Függetlenül Karácsonyi János eredményeitől arab források alapján Budával azonosította *T. Lewicki*: Bazoarium w Kronice Galla-Anonima. Onomastica 13 (1968), 164–171., 170–171., Vácot sejtette mögötte *G. Labuda*: Bazoar w kronice Galla. Próba identyfikacji. Studia Historyczne 12 (1969), 161–170., illetve ugyanez magyar nyelven: *G. Labuda*: Bazoar Anonymus Gallus krónikájában. Azonosítási kísérlet. Századok 1970/1, 173–177., 176–177.; Karácsonyi és Lewicki nyomán ugyancsak Óbudával azonosítja: *Plezia* 1984, 111.

[177] *Plezia* 1984, 114.

[178] A szakirodalmi véleményeket szintetizálva elfogadja a francia-vallon származást, de életútként a dél-itáliai és magyarországi tartózkodást is *Kersken* 1995, 594.

[179] Maleczyński nyomán a lubini bencés kolostorral és Szent Lőrinc kultuszával hozza összefüggésbe *Bujnoch* 1978, 22.

[180] *U. Winzer*: St. Gilles. Studien zum Rechtsstatus und Beziehungsnetz einer Abtei im Spiegel ihrer Memorialüberlieferung. Münstersche Mittelalterschriften. München 1988, (a továbbiakban: *Winzer* 1988), 1. A könyvre Kiss Gergely hívta fel figyelmemet.

[181] Uo., 3–4.

fontos állomás volt a compostelai zarándoklatra indulók számára, a kolostor első helyen szerepel a Szent Jakab sírjához vezető négy legfontosabb út között.[182] Saint Gilles a compostelai zarándoklatokban betöltött fontos szerepe mellett kiterjedt fiókapátsági hálózattal rendelkezett.[183] Ezek közül az egyik a Szent László által 1091-ben alapított somogyvári apátság.[184] Már a régebbi kutatás felhívta a figyelmet Szent Egyed kultuszára, amely a magyarországi alapításnál valamennyire korábban terjedhetett el Lengyelországban, illetve arra a körülményre, hogy Szent László lengyel forrásokból szerezhetett tudomást Saint-Gilles-ről és Szent Egyedről.[185] Szent Egyed kultuszának magyarországi és lengyelországi megjelenésével kapcsolatban Neumann Tibor tanulmánya jelentett előrelépést.[186] Neumann Szent Egyed kiválasztását nem politikai indokokkal, hanem mélyebb vallási meggyőződéssel magyarázta. Szerinte a fő motiváció a vétkek miatt kapott isteni büntetésből következő gyermektelenség lehetett, amelyet Szent László a lengyel példa alapján kívánt Szent Egyed megadományozása által orvosolni.[187] Úgy gondoljuk, hogy — elfogadva mind Neumann, mind Kiss érvelését — a mű maga adja meg a választ Szent Egyed szerepére. Már Plezia figyelmeztetett arra, hogy e szent nélkül tulajdonképpen a mű lényege veszik oda, őnélküle nem születhetett volna meg Ferdeszájú Bolesław, tehát az egész *opus* értelmét veszítette volna.[188] Emellett szerkezetileg is látható, hogy III. Bolesław története az első könyv végén Szent Egyednél kezdődik,[189] és Szent Egyeddel fejeződik be a mű, hiszen a Zbigniew halála utáni bűnbocsánatot is Somogyváron lehet elnyerni.[190] Ezen újabb kutatási eredmények nyilvánvalóan mutatják, hogy Szent Egyed szerepe mind Lengyel-, mind Magyarországon igen nagy volt a 11. század utolsó harmadától kezdve, illetve a gestában Saint Gilles-nek, Somogyvárnak, illetve ezek védőszentjének kitűntetett szerepe van. Szintén a Saint-Gilles-t érintő újabb kutatási eredmények semlegesítették Maleczyński legsúlyosabb érvét a szerző saint-gilles-i ismereteit illetően. Bebizonyosodott, hogy Odilo apát már 1090 előtt, 1088-ban is apátként szerepel a forrásokban, és az előtte szereplő apát hivatalba lépéséről illetve távozásáról szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk.[191] Így elképzelhető, hogy Władysław Herman levelének címzettje is ő lehet.[192]

---

[182] *Kiss Gergely*: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. Egyháztörténeti Szemle, II/1 (2001), (a továbbiakban: *Kiss* 2001) 43–60., 50–52.

[183] *Kiss* 2001, 51–52.

[184] *G. Györffy* (ed.): Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia Volumen I ab anno 1000 usque ad annum 1131. (a továbbiakban: DHA), h.n., é.n., 267. (nr. 88).

[185] *Füssy Tamás*: A Szent Egyedről elnevezett somogyvári bencés apátság történetéhez. In: Katholikus Szemle, 1902, 50–59., 116–133., 119.

[186] *Neumann Tibor*: 11. századi királyi monostoraink alapításának indítékai. H.n., 1999 (Kézirat. Készült a XXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára. [1999], (a továbbiakban: *Neumann* 1999), 8–12.

[187] *Neumann* 1999, 11–12.; A fiúgyermek hiányának leküzdését tartja ebben az összefüggésben lényegesebbnek *Kiss* 2001, 56.

[188] *Plezia* 1947, 143.

[189] *Gallus*, 37–39.

[190] *Gallus*, 158.

[191] *Winzer* 1988, 232–233.

[192] Uo., 233.

Somogyvár és a lengyelországi Szent Egyed-kultusz mellett semmiképpen nem hagyhatók figyelmen kívül Pleziának a műben előforduló nagyszámú magyar adattal kapcsolatban tett megállapításai sem. Ezen információk alapos, minden részletre kiterjedő elemzését egy későbbi dolgozatban kívánjuk elvégezni, így itt csak kvantitatív felsorolásra, egyfajta tematikus rendszerezésre vállalkozhatunk, illetve csak azon adatokat kívánjuk részletesebben bemutatni, amelyek a jelen munka célja szempontjából szükségesek.

A gestában magyar uralkodók közül két esetben találkozunk Szent István nevével,[193] egyszer bukkan fel Orseolo Péter személye.[194] Lényegesen többször, hat esetben említi a gesta Szent Lászlót,[195] két ízben Salamont,[196]és négy alkalommal Könyves Kálmánt.[197] Egyéb, a magyar történelemből ismert személyek közül Álmosról ír szerzőnk.[198] Elképzelhető, hogy a gestában szereplő Franco *episcopus Poloniensis* ugyancsak Magyarországhoz köthető.[199]

Helységnevek közül Bazoariumot, Somogyvárt és Székesfehérvárt ismeri a gesta-író.[200] Még egy alkalommal fordul elő a műben egy Székesfehérvár latin nevéhez hasonlóan csengő település megemlítése. III. Bolesław a pomeránok ellen viselt háborúja kapcsán ír a Gallus arról, hogy megostromolta *Albam urbem regiam.*[201] A kutatás a pomerániai Białogród várossal azonosítja ezt a települést,[202] de felvetődtek olyan vélemények is, mely szerint Białogród Albaként történő definiálása a magyarországi Székesfehérvár nevének átvételével függhet össze.[203] Kétségkívül szokatlan a gestában az *urbs regia* kifejezés, különösen úgy, hogy nem egy tényleges királyi városról van szó. Nézetünk szerint könnyen elképzelhető, hogy csak a település neve alapján alkalmazta rá az Alba elnevezést, amelyet — Székesfehérvár viszonylatában — Magyarországon ismerhetett meg.

Kevesebb jelentőséget tulajdonított a kutatás a gestában két helyen is említett *pristaldus* kifejezésnek.[204] Maleczyński – megjegyezvén, hogy a *pristaldus* a korban Magyarországon is előfordul, *prisztav* alakban pomerániai eredetűnek tekintette.[205] Kossmann a lengyel államigazgatási szervezet egyik tisztviselőjét látta benne, és a Gallus gestájában ugyancsak előforduló *vastaldus*okkal hozta összefüggésbe,[206] és úgy vélte, hogy a *pristaldus* a később keletkezett Kadłubek-

[193] *Gallus*, 41., 158.
[194] Uo., 41.
[195] Uo., 52., 53., 54., 55., 71., 72.
[196] Uo., 52., 63.
[197] Uo., 98., 116., 142., 159.
[198] Uo., 98.
[199] Vö.: *Engel Pál-Koszta László* in *Kristó Gyula* (szerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon. Budapest 1995, (a továbbiakban: KMTL), 728.; *Kiss* 2001, 51.
[200] Uo., 41., 158.
[201] *Gallus*, 89.
[202] *Maleczyński* (ed.), 89., 4. sz. lábjegyzet.
[203] *Tyc* 1924, 125.; *Plezia* 1947, 133.
[204] *Gallus*, 69.: „*sed tibi Magne, lacrimabiliter condolemus, cum pristaldis Zethei dominari non audeas;*" *Gallus*, 79.: „*In castellis comites vel pristaldos preponebat.*"
[205] *Maleczyński* (ed.), 69., 5. sz. lábjegyzet.
[206] *Kossmann* 1971, I., 264.

krónikában úgyszintén megjelenik, csak más néven.[207] Kossmann álláspontja nézetünk szerint részben elfogadhatatlan, mivel felettébb valószínűtlennek tűnik, hogy egy tisztségviselő teljesen más néven forduljon elő egy száz évvel későbbi krónikában, ami természetesen nem zárja ki, hogy a Gallusnál megjelenő *pristaldus*ok és a Kadłubeknél olvasható *centuriones* funkciójukat tekintve megegyezhettek. Azonban a hangsúly a jelen esetben éppen a *pristaldus* szó használatán van, így Kadłubek abban a gyanúnkban erősít meg minket, hogy Lengyelországban nem lehettek *pristaldus* néven említett tisztségviselők, hanem a névtelen gesta-szerző azonosított ezen a néven valakiket. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni Karol Maleczyński a *pristaldus* műbeli előfordulásával kapcsolatos álláspontját sem. A jeles történettudós a keleti szláv területeken előforduló *prisztav*ot látta Gallus munkájában, és úgy gondolta, hogy ez a korabeli lengyelség számára ismert szó lehetett a szerző által latinul visszaadott kifejezés alapja.[208] Kétségtelen, hogy a szó 'prisztav' alakban a keleti szláv területen is előfordul,[209] kétségesebb azonban használatának ideje. Egy adatunk van 1270-ből – Novgorodból, ahol felügyelő jelentésben találkozunk vele,[210] 15. századi novgorodi és pszkovi adatok utalnak őr, valamint védő értelmű használatára,[211] egyetlen helyen fordul elő futár, hírnök jelentésben, valamint ugyanebből az időszakból elöljáró értelemben. Az utóbbi kettő emellett 14. századi bibliafordításból származik.[212] Hivatalos személyként, bírósági perbe idézőként szerepel két 14. századi adatban (1375 és 1389), egy 15. századiban (1497), valamint 1532-ben és 1571-ben.[213] 12. századi említése (1166) egy helyen, az Ipatyev Krónikában fordul elő 'akadály' értelemben.[214] *Pristaldi* alakban a keleti-szláv térséggel kapcsolatban csak az európai udvarokkal történő összehasonlításként, a magyar királyi udvar működésének leírása kapcsán találkozunk vele.[215] A fenti adatok a jelen munka szempontjából két szempontból érdekesek: valamennyi a Gallus-gesta keletkezése utáni időből származik, a legtöbbje egyenesen a késő-középkorból, vagy a koraújkorból, illetve valamennyi itt idézett jelentésváltozat alapja a 'prisztav' és nem a '*prisztaldus*'. Annál jellemzőbb ez utóbbi a 12. századi Magyarországra.[216] A szó eredete természetesen a poroszló esetében is a *pristav*, az átvétel azonban déli szláv eredetű.[217] A korabeli forrásokban először Szent László

[207] Uo., 265–266., valamint a Kadłubeknél olvasható centuriones kifejezéssel kapcsolatban lásd Uo., 266, *M. Plezia* (ed.): Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum. In: MPH nova series, t. XI, Kraków 1994, (a továbbiakban: Kadłubek), II.,4.: „*Quibus decanos, quinquegeniarios centuriones, collegiatos, tribunos, ciliarchos, magistros militum, urbium prefectos, primpilarios, presides omnesque omnino potestates instituit.*

[208] Lásd még ezzel kapcsolatban: *M. Janów*: Północno-słowiański pristaw. Slavia Occidentalis (VI.) 1927, 287–289, itt 288.

[209] *I. I. Szreznyevszkij:* Materiali dlja szlovarja drevnyerusszkogo jazika po piszmennim pamjatnyikam. I–III. Szankt-Peterburg, 1893 (I.), 1895 (II.), 1903 (III). (a továbbiakban: *Szreznyevszkij*).

[210] *Szreznyevszkij*, II., 1458–1459.

[211] Uo., 1458–1459.

[212] Uo., 1459.

[213] Uo., 1459.

[214] Uo., 1459.

[215] *U. Hallbach*: Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert. Stuttgart 1985, 40.

[216] Vö.: *Zsoldos Attila* in KMTL, 552.; *Béli Gábor*: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Pécs 1999, 269.; Csak magyar forrásokra hivatkozva értelmezi *Du Cange*, VI. – executores iudicium nobilium.

[217] *Zsoldos Attila* in KMTL, 552.

III. törvényében fordul elő említése,[218] majd Kálmán első törvénykönyvében találkozunk említésével.[219] Úgy gondoljuk tehát, hogy a gestában említett *pristaldus* kifejezést a magyar minta alapján alkalmazta a szerző egy valamilyen lengyel méltóságviselőre, és miután a középkori lengyel történetírók közül csak ő használja ezt a kifejezést, feltehető, hogy magyarországi tartózkodása folyamán ismerkedhetett meg vele.

Lényegesen problematikusabb azonban Plezia érvrendszerének harmadik pillére, a lengyel és a magyar ősgesta alkotója személyének összekapcsolása. Plezia monográfiája ugyan 1947-ben került nyomdába, azonban az egész problémafelvetés és az anyaggyűjtés is a háború elejére, illetve a háborús évekre esett.[220] Feltehetően a könyv születésének idejével függ össze, hogy a szerző a korabeli magyar kutatás csak egyik, Hóman Bálint által képviselt irányvonalát vette figyelembe, amely a magyar gestairodalom első alkotását Szent László korára keltezte. Nem számolt azonban a lengyel tudós a már könyve születésekor is meglevő, más keletkezési időt feltételező véleményekkel, a legrégebbi magyar történeti munka keletkezési idejének problematikáját érintő későbbi álláspontokat pedig nyilván nem vehette figyelembe.[221] Elméletét végül meggyőzően cáfolta Kristó Gyula. Rámutatott, hogy *Plezia* érvelése *„azon körülményen szenved hajótörést, hogy az általa (Hóman ihletésére) a Szent László korához kapcsolt (és Hóman szerint a Szent László kori Gesta Ungarorumban tükröződő) lovagvilág egy évszázaddal későbbi társadalmi valóság terméke, Imre és II. András koráé"*,[222] illetve figyelmeztetett, hogy a két mű közötti alapvető különbség szerzőjük személyében áll: Gallus Anonymus egy Saint-Gilles-i bencés szerzetes, míg a magyar író magyar származású klerikus volt.[223]

A gestában fellelhető magyar adatok, valamint Saint Gilles és Somogyvár történetileg igazolható kapcsolata és ennek műbeli tükröződése alapján nem lehet kétséges, hogy az első lengyel történeti munka írója valamennyi időt Magyarországon tölthetett. Feltételezett ideérkezésének dátuma Szent Egyed somogyvári kolostorának alapítási ideje lehet, minden ennél korábbi időpont valószínűtlennek tűnik. Lényegesen tisztázatlanabb Lengyelországba való továbbutazásának dátuma. Az irodalomban többféle javaslat is elhangzott az elmúlt bő egy évszázadban a gesta-szerző krakkói megérkezésének dátumával kapcsolatban. Voltak, akik a mű megírásának kezdetét 1109-re tették, így szükségszerűen az országba érkezését is korábbi időpontra datálták,[224] mások ugyanezt az időpontot a 11. század utolsó évtizedének elejére helyezték.[225] Plezia — ahogy erre már utaltunk — úgy vélte, hogy Bolesław somogyvári vezeklését személyesen láthatta a szerző, és ebből

---

[218] *Závodszky Levente:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904, 177.: *„due partes fugativorum hominum, ioch scilicet donentur regis pristaldo"*

[219] Uo., 187., XXVIII–XXXI.

[220] *Plezia* 1947, 3–4.

[221] A 19. század óta folyó szakirodalmi vélemények, viták összefoglalását lásd *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti füzetek 135., Budapest 1994 (a továbbiakban: *Kristó* 1994), 12–18., Hóman elgondolásának kritikájával kapcsolatban: 16.

[222] *Kristó* 1994, 123.

[223] Uo., 124.; Vö.: *Mályusz Elemér*: Krónika-problémák. Századok 100 (1966), 4–5., 713–762., 720.

[224] *Szlachtowski-Köpke*, 420.

[225] *Bujnoch* 1978, 27.

következtetett arra, hogy ez alkalommal kaphatta a megbízást a mű megírására.[226]

Nézetünk szerint ebben a kérdésben a jelenleg ismert forrásanyag alapján teljes bizonyossággal nem lehet állást foglalni. Kétségtelen, hogy a somogyvári zarándoklat a mű szerkezetében is határvonalként szerepel, és az sem képezheti vita tárgyát, hogy ez az egyetlen rész a gestában, ahol a szerző a többes szám harmadik személyű igealak használatával olyan képzetet kelt, mintha valakikkel együtt látta volna a porban fekvő ifjú fejedelmet. Azonban a jelen munka szempontjából lényegében nincs jelentősége annak, hogy 1109-ben vagy 1113-ban történt-e Lengyelországba érkezése, annál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk annak a körülbelül másfél évtizednek, amelyet feltételezhetően Magyarországon töltött.

Gallus Anonymus feltételezett magyarországi tartózkodása egy olyan időszakra esik, amikor a megelőző korszakhoz képest jelentősebbé váltak a magyar-lengyel kapcsolatok, mind bel-, mind külpolitikai téren.[227] Mindkét ország belpolitikáját egy, nem csak jellegében, hanem tartalmában is hasonló kérdés határozta meg. Könyves Kálmán illetve Ferdeszájú Bolesław is szó szerint ugyanazzal a belpolitikai, dinasztián belüli problémával volt kénytelen szembenézni: testvéreik, Álmos illetve Zbigniew hatalomra törésével.[228] Felettébb hasonló a trónviszály lefolyása és lezárása is. Mind Magyarországon, mind Lengyelországban a lázadó testvér elveszíti a neki juttatott uralmi területeket,[229] majd a testvérek közötti hatalmi harc Zbigniew, illetve Álmos megvakításával végződik.[230]

Nem kevésbé lényegesek a korszak külpolitikai kihívásai sem. Álmos és Zbigniew is külföldön keresett támogatást hatalmi törekvéseikhez. Kezdetben III. Bolesław támogatta Álmost Kálmán ellenében, ahogy ezt a 14. századi krónikakompozíció és maga Gallus Anonymus is megörökítette,[231] de 1107-től kezdve Kálmán és Bolesław kibékült egymással, és V. Henrik 1108-as Magyarország elleni háborújában már Kálmán lengyel segítséget kapott.[232] A két uralkodó közötti személyes kapcsolat csúcspontját mindenképpen Bolesław 1113-ban tett zarándoklata idejére tehetjük.

A történeti irodalomban is elfogadott, Kálmán és III. Bolesław együttműködésére épülő magyar-lengyel kapcsolatok alapján úgy gondoljuk, hogy ha van valamilyen kapcsolat Gallus Anonymus és a korabeli magyar történetírás között,

---

[226] *Plezia* 1947, 5; Ezt – elfogadva *Gallus* magyarországi tartózkodását – teljesen elvetette és retorikai fogásnak tartotta *Kętrzyński* 1899, 53.

[227] *Font Márta*: Így élt Könyves Kálmán. Bp. 1993, 122.-123.Ugyanez angol nyelven: *M. Font*: Koloman the Learned, King of Hungary. Szeged 2001, 63–77.; *Kristó Gyula*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle XLII (2000), 1–2., 1–18. (a továbbiakban: *Kristó* 2000), 14–15.; *Kapronczay Károly*: A Magyar-lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai. Budapest 2000, 12–13.

[228] *Kristó* 2000, 14.

[229] Egyenesen a magyar példát látja visszaköszönni Mazóvia Zbigniewtől történő elvételében *Makk Ferenc*: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 67 (1980), 21–31., 28.

[230] Álmos megvakításában a lengyel példa követését látja *Kristó* 2000, 15.

[231] Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentéptery. I–II., Bp. 1937–1938 (a továbbiakban: SRH), I., 426–427.; *Gallus*, 98.

[232] *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986, 72–73.; *Kristó* 2000, 15.

akkor ezt nem a Plezia által javasolt Szent László korabeli viszonyokban kell keresnünk, hanem a Könyves Kálmán alatti fejleményekben.

Bizonyosan Könyves Kálmán idején keletkezett Szent István harmadik, Hartvik püspök által írt legendája.[233] Ismeretes, hogy a kutatás egy része ezt a művet Kálmán uralkodásának első szakaszára, a századforduló idejére datálja, míg az irodalom egy másik vonulata inkább a 12. század második évtizedére helyezi keletkezési idejét.[234] A legenda keletkezési idejének tekintetében mindenképpen a korábbi időpont tűnik valószínűbbnek: a legenda és II. Orbán pápa Kálmánhoz intézett levelének kapcsolata ma már teljesen világosan áll előttünk, valamint Tóth Zoltán[235] és Gerics József[236] eredményei a mű pápapárti látszatot keltő antigregorián eszmeiségéről[237] mind azt valószínűsítik, hogy Szent István harmadik legendája inkább Könyves Kálmán uralmának korábbi szakaszára datálható.[238]

Régi megfigyelése a magyar kutatásnak, hogy Könyves Kálmán és Álmos trónküzdelme sajátságosan tükröződik Szent István harmadik, Hartvik püspök által írt legendájában. Először Csóka J. Lajos,[239] majd utána Kristó Gyula[240] hívta fel a figyelmet arra, hogy Hartvik püspök közvetlen összefüggésbe hozta a koronát, a királyságot és az ország tényleges birtoklását, a legitim uralkodói hatalmat a koronázás tényéből vezette le.[241] Ez nyilvánvalóan a korszak legnagyobb belpolitikai kihívása, Álmos trónigénye elleni ideológiai védelem volt, és elméleti menedéket kínált Kálmán és fia számára.[242]

Sok tekintetben emlékeztetnek erre a megoldásra a Lengyelországban alkalmazott módszerek. Mind Könyves Kálmán, mind Ferdeszájú Bolesław a történelem kezdetére nyúlt vissza, az első vállalható keresztény uralkodóhoz, a hatalomhoz való jog alapjává a korona, illetve a *regnum* birtoklása lett. Ezen eljárás alkalmazása során Magyarország lényegesen könnyebb helyzetben volt, hiszen a keresztény királyság folytonossága Szent István óta biztosított volt, míg III. Bolesławnak magát a királyságot is retrospektív módon kellett felépítenie, hogy azzal azonosíthassa magát.

---

[233] Mérvadó kiadása *Bartoniek Emma.*: Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. In: SRH II., 401–440

[234] A kérdést összefoglalóan tárgyalja: *Thoroczkay Gábor.*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In *Ptti Ferenc – Szabados György* (szerk.): „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2000, (a továbbiakban: *Thoroczkay* 2000), 569–591. Ugyanez német nyelven: *G. Thoroczkay*: Anmerkungen zur Frage der Entstehungszeit der Hartvik-Legende des Stephan des Heiligen. Specimina Nova. Pars Prima, Sectio Medievalis 1 (2001), 107–132.

[235] *Tóth* 1942, 89–99.

[236] *Gerics József*: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981, (a továbbiakban: *Gerics* 1981), 175–188.

[237] *Gerics* 1981, 184.

[238] *J. Deér*: Der Anspruch des Herrschers des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. In: *P. Classen* (Hrsg.): Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér. Sigmaringen 1977, 439–494., a kérdéshez 480.; *Thoroczkay* 2000, 572.

[239] *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20., Bp. 1967, 422–423.

[240] *Kristó Gyula.*: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). Századok 1974/3, (a továbbiakban: *Kristó* 1974), 585–619, a kérdéssel kapcsolatban 591–599.

[241] SRH II., 406.: „...*cui primo in hac gente corona debetur et regnum,*".

[242] *Kristó* 1974, 592.

Nézetünk szerint nem lehetetlen, hogy a családon belüli hatalombiztosítás e módszerét Magyarországon ismerhette meg Gallus Anonymus abban a másfél évtizedben, amit Magyarországon töltött, de az is lehetséges, hogy Bolesław és környezete 1113-ban ismerte meg a Magyarországon alkalmazott eljárást a Kálmánnal folytatott tárgyalások során, melyen a magyar király tájékoztatta a lengyel fejedelmet az aktuális belpolitikai helyzetről, és szerzőnk a krakkói dinasztikus elvárásoknak megfelelően járt el, amikor beleszőtte a Piast-dinasztia történetébe ezt a gondolatot.

Nem hagyhatjuk emellett figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a lengyel ősgestában, illetve Hartviknál megfigyelhető eljárás bizonyos védelmet jelentett a birodalmi igényekkel szemben is. Nem lehet kétséges, hogy az Álmost illetve Zbigniewet kirekesztő, Kálmán és Bolesław számára a legitim hatalmat biztosító módszer egyben a császár számára is bizonyítani akarta, hogy támogatottjai a törvényes hatalmat birtokló uralkodók ellen lépnek fel.[243] Ez azonban nézetünk szerint csak a belpolitikai ügyek járulékos kérdéseként jelenik meg.

V.

A gnieznói találkozó ábrázolása a lengyel ősgestában véleményünk szerint két különböző eseményre reflektál. Nyilvánvaló, hogy Bátor Bolesław és III. Ottó személyes kapcsolata jelenti a tényleges jelentőségét ennek az 1000-ben történt eseménynek, mely során egy jeles német kutató kifejezésével élve „két barát találkozott egy harmadik sírjánál."[244] A gnieznói találkozó ilyen értelemben III. Ottó rövid uralmának egyik szimbolikus eseménye, része az ezredforduló középeurópai történelmének. Gallus Anonymus interpretációját azonban nyilvánvalóan más szempontok alapján, a III. Bolesław uralmát befolyásoló körülmények alapján kell megítélnünk. A Gallus-féle gnieznói találkozás, pontosabban az abban megfogalmazott koronázás a gesta egészének szerves része, III. Bolesław, illetve ebben az esetben méltó emlékű őseinek tetteihez tartozik, így helyét is a mű keretei között kell keresnünk, megjelenésének hátterében a kor bel- és külpolitikai kihívásait sejthetjük. Mindemellett — és a jelen munka szempontjából ezt tartjuk döntő jelentőségűnek — Gallus Anonymus munkája nem egy egyedi lengyel történeti kérdést dolgoz fel a koronázás, illetve a koronázáson keresztül felvázolt hatalmi kérdésekben, hanem egy olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amely a korabeli Magyarországon is az akut belpolitikai kérdések közé tartozott. A jelenkor és az aranykor, azaz I. Bolesław korszaka közötti közvetlen kapcsolat megteremtése, illetve az egyeduralom közvetlenül a nagy elődtől történő származtatása is nézetünk szerint magyar példán alapulhat, aminek legfontosabb bizonyítékát — a két ország azonos belpolitikai helyzete mellett — a gesta-szerző szinte bizonyos magyarországi tartózkodásában látjuk.

Gallus Anonymus gestája nem pusztán az első monumentális történelmi eposz a lengyel történelemről, hanem az első, Lengyelországban született történelmi-politikai írásmű is. A benne megfogalmazott nagy kérdések: a királyság és hercegség

[243] A Hartvik-legendával kapcsolatban Álmos, illetve a császár számára megfogalmazott, a herceg illegitimitását hangsúlyozó üzenetet lát *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika 896–1196. Szeged 1996, 162.

[244] *L. Körtngen*: Herrscher und Dynastien. In: *A. Wieczorek – H. M. Hinz*: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Band 2, Stuttgart 2000, 745–753., 745.

viszonya, a függetlenség problematikája, az egyházzal kapcsolatos fejtegetések, a pogány múlt és a keresztény jelen viszonya azonban nem csak a lengyel nemzeti történelmet érintik, hanem az egész térségben majdnem egy időben meginduló nemzeti történetírásokban is aktuális ügyként jelennek meg.[245] Ezért úgy véljük, nem az ismeretlen gesta-szerző személye a legfontosabb kérdés műve vizsgálata során, hiszen kilétére, pontos származási helyére megnyugtató választ valószínűleg soha nem kaphatunk.[246] A mű legfontosabb jellemzőjének a közép-európai térségben szerzett élettapasztalatokat tartjuk, így véleményünk szerint a művel kapcsolatos minden további vizsgálatban a korabeli lengyel, magyar (és cseh) történelem és történetírás fejleményeit szükséges szem előtt tartani.

1138-ban Bolesław végrendeletében 1320-ig végleg eldőlt az a kérdés, milyen irányban fejlődik tovább a lengyel államiság. Azonban annak ellenére, hogy a gesta főszereplője számára végleg elveszett a királyság reménye (*spes regni*),[247] Gallus Anonymus mégis egy évszázadokon átnyúló hagyományt teremtett. A későbbi középkori történetírók, így Kadłubek,[248] majd a Nagy-lengyel Krónika[249] átvették az első lengyel gesta-író által alkotott tradíciót. Ennek köszönhetően a császár általi koronázás hagyománya túlélte a középkor századait, és egészen a kritikai történetírás megjelenéséig központi eleme maradt a gnieznói találkozó eseményeinek.

[245] *N. Kersken*: Die Anfänge nationaler Geschichtsschreibung im Hochmittelalter: Widukind von Corvey, Gallus Anonymus, Cosmas von Prag, Gesta Hungarorum. In: *A. Wieczorek – H. M. Hinz*: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Band 2, Stuttgart 2000, 863–867.

[246] Vö.: *Maleczyński* (ed.), XCIX.

[247] *Gallus*, 107.

[248] Kadłubek, 39–40.

[249] *B. Kürbis [ed.]* Chronicon Poloniae Maioris. MPH ns. 8, Warszawa 1970, 17–18

Teke Zsuzsa

KASSA KÜLKERESKEDELME AZ 1393–1405. ÉVI KASSAI BÍRÓI KÖNYV BEJEGYZÉSEI ALAPJÁN

„Haec civitas... olim frequens emporium, quo non modo Hungari, sed etiam Poloni et pleraeque aliae Septentrionis nationes confluebant" – írta Oláh Miklós 1536-ban Kassáról, a külföldiek számára készített Magyarország leírásában.[1] Jellemzését a 14. sz. utolsó és a 15. sz. első évtizede vonatkozásában azzal egészíthetnénk ki, hogy a Kassán előforduló nációk sorában az északiak mellett megtaláljuk a délieket, nevezetesen az olaszokat is. Kassa a 14. sz. folyamán vált emporiummá, amit nem utolsósorban a kereskedelmét kibontakozni segítő királyi rendeleteknek, kiváltságoknak köszönhetett. A királyi rendeletek alapján Kassa kereskedelmét Lengyel-, Porosz-, Oroszország (Halics), Havasalföld, nyugati irányban pedig Szilézia, Csehország és Ausztria felé valószínűsíthetjük. Bár Krakkó árumegállító jogának időről-időre való érvényesítésével akadályozta az északi, nyugati irányú forgalmat, de megszüntetni sohasem tudta. A forgalom fennmaradását segítették elő azok a királyi rendeletek, amelyek Krakkó árumegállító jogának gyengítését célozták. Így pl. III. (Nagy) Kázmér 1349-ben engedélyezte a porosz, mindenekelőtt toruni kereskedőknek, hogy Sandomierz városán keresztül közelítsék meg Magyarországot, és ugyanezt lehetővé tette a Magyarországról Torunba vagy Poroszország más városaiba igyekvőknek is.[2] Az 1358. évi rendelkezés azonban éppen az ellenkezőjére jó példa. A lengyel király kötelezte a sandezi és a magyarországi (ceterique mercatores de Hungaria) kereskedőket, hogy „versus Prussiam, Poloniam, Sylesiam, Boemiam vel Moraviam" Krakkó városán keresztül menjenek.[3] I. (Nagy) Lajos a kassaiak érdekét tartotta elsősorban szem előtt, amikor 1364-ben Boroszló és Csehország felé új utat nyitott, Liptón, Túrócon és Zsolnán rendelve el a vámszedést.[4] Az 1368. évi kereskedelmi egyezményben viszont Kassa árumegállító jogán esett némi sérelem a krakkóiak javára. A krakkóiak mindössze három napig tartoztak áruikat Kassán eladásra felkínálni, a három nap elteltével szabadon vihették megmaradt áruikat Magyarországra vagy azon túlra. Igaz ugyan, hogy a kassaiak is hasonló kiváltságokat kaptak Krakkóban.[5] Az 1372. esztendő a krakkóiak számára újabb kedvező döntést hozott. Mind a Lengyelország kormányzásával megbízott Erzsébet anyakirályné, mind pedig I. (Nagy) Lajos megerősítette árumegállító jogukat eredeti formájában, nem véve

[1] Nicolai Olah Hungariae Lib. I. cap. X. § VII.

[2] *Wenzel Gusztáv:* Magyar diplomáciai emlékek az Anjou korból (a továbbiakban ADE), I–III, Bp. 1874–76. II, nr. 291.

[3] ADE II, nr. 395.

[4] *Hajnik Imre:* Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házak beli királyok alatt, Századok, 2/1868, 151.

[5] Magyarország történeti kronológiája, szerk. Benda Kálmán, I, Bp. 1981, 219.

figyelembe az 1368. évi megállapodást.[6] Ez a rendelkezés különösen a kassaiak érdekeit sérthette, akik az anyakirálynétől egy évvel korábban kaptak a vámok tekintetében a krakkóiakéhoz hasonló kiváltságokat a lengyelországi kereskedelemre.[7] Sérelmük azonban némiképp orvoslást nyerhetett azzal a kiváltságlevéllel, amelyet még ugyanebben az évben kaptak a királytól. Ebben a király megerősítette 1361. évi, az Oroszországból — azaz Halicsból — és Lengyelországból érkező kereskedőkre vonatkozó árumegállító jogukat, amelyet ezúttal kiterjesztett a bármely idegen országból jövő, Magyarországot Lengyelországon keresztül megközelítő kereskedőkre is.[8] Ezek a kereskedők mindenekelőtt Poroszországból, Torunból jöttek volna Kassára, ha I. Lajos, a krakkóiaknak kedvezni akarván, éppen abban az évben nem rendelte volna el, hogy a poroszok, de főként a toruniak áruikkal Krakkón túl nem jöhetnek.[9] Ezt a nyilvánvaló ellentmondást akarhatta megszüntetni, és egyben a poroszok nagymestere többszöri kérésének is eleget tenni, amikor 1376-ban III. Kázmér rendelete értelmében engedélyezte, hogy a toruniak „ab ipsa civitate Thorun usque Sandomir, a Sandomir versus Russiam et Ungariam per Bardinjovo" jöhetnek áruikkal.[10]

I. Lajos egyébként a 70-es években többször is szabályozta a poroszok kereskedelmét. Míg 1372-ben a lengyel és magyar kereskedőknek szabad utat biztosított Lembergbe és Oroszország más, uralma alatt álló részeibe, addig ugyanezt megtagadta a csehektől, morváktól, sziléziaiaktól és a poroszoktól, megtiltva, hogy ezeket a területeket kereskedés céljából felkeressék.[11] A toruniak esetében ezt a rendelkezését azzal indokolta, hogy ők „mercatores regnorum nostrorum tam in mutatione pannorum et commutatione pecuniarum quam in aliis factis diversi mode" zavarják.[12] A poroszok ugyanis a lengyel és magyar kereskedőknek nem engedélyezték a szövet kicsiben való árusítását Torunban, megszüntetve a Kázmér idejében szokásban volt gyakorlatot. Az azonban, hogy kiket kell értenünk a magyarokon, nem derül ki forrásunkból. Halaga szerint Bártfa, Eperjes, Lőcse kereskedői mellett a kassaiak is exportáltak olcsóbb szövetfajtákat — loden, daróc és lenvászon — Poroszországba.[13] A következő évben azonban Lajos kérésükre újra engedélyezte a toruniak lembergi kereskedelmét, kérve egyben, hogy királyságai kereskedőivel szemben ugyanúgy járjanak el „in premissis mutacionibus et commutacionibus", mint Kázmér idejében. 1379-ben a lembergi kereskedelem újra foglalkoztatta a királyt, ezúttal egy korábbi, a lembergiek félrevezető információján alapult rendeletét vonta vissza, amelyben a lembergiek számára biztosította a tatárút kizárólagos használatát.[14] Úgy tűnik, a lembergiek nem vették figyelembe ezt az újabb királyi határozatot, mert különben 1380-ban nem került volna újra a király elé a tatárországi kereskedelem kérdése. A lengyelek és a magyarok panasszal éltek a lembergiekkel szemben, akik továbbra is zárva tar-

[6] ADE III, nr. 25, 29.
[7] *Hajnik*, i.m. 150.
[8] *Hajnik*, i.m. 149.
[9] ADE III, nr. 25.
[10] ADE III, nr. 116.
[11] ADE III, nr. 28.
[12] ADE III, nr. 51.
[13] *Ondrej R. Halaga:* Kosice-Balt, Kosice, 1975. Német nyelvű összefoglalás, 315–316.
[14] ADE III, nr. 144.

tották előttük a Tatárországba vezető utat. Lajos király tekintetbe véve „diversa et mutiplicia dampna et incommoda ac depauperationes que fidelibus nostris regnorum nostrorum Hungarie et Polonie sacris coronis subiectis civibus et incolis mercatoribus" ez a gyakorlat okozott, alapjában mindkét félnek kedvező döntést hozott. Eszerint mind a lengyelek, mind a magyarok Tatárországba menet és onnan jövet kötelesek áruikat Lembergben kirakodni, és 14 napig áruba bocsátani.[15] Ez a számukra kedvező határozat azonban nem sokáig volt érvényben, mert Hedvig királynő 1386-ban megerősítette Lemberg régi kiváltságait, köztük a minden rendű-rangú kereskedővel szemben érvényesíthető árumegállító jogukat is.[16]

A lembergi és tatárországi kereskedelmet szabályozó királyi rendeletekben szereplő magyarok között minden bizonnyal ott voltak a kassaiak is, habár közvetlen utalással erre nézve nem rendelkezünk, miként az sem derül ki, milyen árukat forgalmaztak Lembergbe és a tatár földre, illetve hoztak be onnan Magyarországba. Ezek a piacok elsősorban keleti eredetű árukat közvetítettek nyugat felé, és a nyugati árukra, főként a szövetre voltak vevők. Feltehető, hogy a kassaiak is hasonló árukkal kereskedhettek, habár a keleti árucikkeket közelebbről, így Krakkó mellett az erdélyi városokból is beszerezhették, ahol az 1369. évi oklevél szerint ugyancsak gyakran előfordultak. Az oklevél azt is sejtetni engedi, hogy az erdélyi városokon túlra, Havasalföldre is ellátogattak. 1369-ben Lajos ugyanis a brassóiak kérésére az idegen, lengyel és német kereskedőket megállásra, áruik nagybani eladására kötelezte a királyság határán — in confinibus regni — fekvő Brassóban, ugyanakkor a magyarokra, különös tekintettel a kassaiakra, nem terjesztette ki az árumegállító jog hatályát. Míg a külföldiek nem mehettek Brassón túlra, addig ugyanez nem vonatkozott a magyarokra. A havasalföldi kereskedelemben érdekelt erdélyi szász városok nem annyira a havasalföldi piacokon, mint inkább Erdélyben láttak vetélytársat a kassaiakban. 1378-ban ezt sérelmezte a hét szász szék és Kolozsvár képviseletében Lajos előtt két szebeni, amikor előadta, hogy „mercatores de Cassa singula fora eorum et villas cum mercimoniis suis pergirando circuirent ibique eadem venditioni exponerent." Kérésükre született meg a királyi rendelkezés, amely a kassai kereskedelmet egyes erdélyi városokra korlátozta — Kolozsvárra, Besztercére, Fehérvárra, Enyedre, Tordára és Szebenre —, ahol is a vásárokon áruikat — mercantias suas, pannos scilicet — csak nagyban árusíthatták. A király azt is megtiltotta, hogy a hét szász széken túli területeket, valamint az itteni bányákat — „montanas nostras in eisdem partibus existentes" — látogassák. Ugyanakkor Erdély országos vásárait, és a székelyföld vásárait és falvait felkereshették, ahol minden megkötöttség nélkül árusíthattak.[17] Úgy tűnik, a rendelkezés nem érintette a kassaiak brassói, illetve Brassón túli tevékenységét, és itt továbbra is az 1369. évi kiváltságlevél értelmében jártak el velük szemben. 1390-ben ugyanis a szebeniek újra felpanaszolták a király, ezúttal Zsigmond előtt, hogy a brassóiak az Erdélyen kívüli kereskedőket engedik kereskedni Havasalföld felé, holott ők „tales libertates et gratias" kaptak Lajos királytól, hogy egyetlen

[15] ADE III, nr. 193.

[16] ADE III, nr. 341.

[17] *Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (a továbbiakban Urkundenbuch) II. Hermannstadt, 1897, nr. 937, 1095.

Erdélyen túli kereskedő sem mehet áruival Brassón túlra.[18] Lajosnak ez a kiváltságlevele ismeretlen, és elképzelhető, hogy a szebeniek ebben az ügyben némiképp félrevezették a királyt. 1382-ben ugyan kérésükre a király megtiltotta, hogy az idegen kereskedők — mercatores advenae — Szebenből Havasalföldre menjenek.[19] Hasonló értelemben rendelkezett 1384-ben Erzsébet királyné is, megtiltva, hogy az idegen kereskedők — mercatores forenses — Szebenből „ad partes Transalpinas" menjenek.[20] Habár Brassóról egyik kiváltságlevélben sem esik szó, Zsigmond elfogadta a szebeniek érvelését, és ennek megfelelően utasította Brassót a szebeniek kiváltságai szerinti eljárásra, felszólítva őket, ne engedjenek senkit, aki nem erdélyi kereskedő, városukon túl Havasalföldre menni. A nagyszebeniek az Erdélyen kívüli kereskedőkön feltehetően elsősorban a kassaiakat érthették, akikkel 1371 óta, amióta maguk is megjelentek a lengyelországi piacokon,[21] meglehetősen feszült volt a viszonyuk, és akiket a brassóiakkal egy időben róvattak meg Zsigmonddal amiatt, hogy Lengyelország felé menetelükben akadályozzák őket.[22]

Zsigmond egyébként jóindulatúnak mutatkozott Kassával szemben. 1388-ban kérelmükre elrendelte a város régi szabadságainak és szokásainak tiszteletben tartását,[23] megtiltva vámszedőinek, hogy a kassaiaktól a szepesi szászoktól szedni szokott vámnál többet szedjenek, amikor áruikkal „versus Austriam seu Viennam" mennek.[24] 1393-ban átírta számukra I. Lajos 1364. évi oklevelét, amely a Csehország és Boroszló felé vezető úton a vámszedést szabályozta.[25] 1399. január 2-án kiállított oklevelében pedig felhatalmazta őket, hogy ugyanazon kereskedelmi szabadságokkal és jogokkal éljenek, mint a budaiak.[26] Ezek között a legfontosabb az volt, hogy árumegállító joguk hatályát kiterjeszthették a belföldi kereskedőkre, köztük az erdélyiekre is, amit a király egy újabb, még ugyanaznap kiállított oklevelében külön kihangsúlyozott.[27] Feltehetően ezzel is tudatosítani akarta a korábbi, általa is jóváhagyott gyakorlat megszüntét. Az erdélyi kereskedőkkel szemben ugyanis kevéssel azelőtt a budaiaknak is engedélyezte árumegállító joguk érvényesítését, amit annak idején I. Lajos hatálytalanított. 1398 decemberében, hivatkozva a budaiak panaszára, hogy szabadságuk ellenére az idegenből — „de regnis extraneis" —, de különösen a királyság részeiből — „specialiter de partibus regni" — jövő kereskedők elkerülik városukat, elrendelte, hogy egyetlen kereskedő sem mehet áruival Budán túl, és köteles áruit ott helyben áruba is bocsátani.[28] A kassaiaknak sikerült végül is az erdélyiekkel szemben felülkerekedniük és hosszú távon megakadályozni, hogy kereskedelmük a Felvidéken és Lengyelországban kibontakozhasson. Zsigmond ugyanis 1402-ben[29] a belföldi kereskedőket

[18] Urkundenbuch, II, nr. 1244.
[19] Urkundenbuch, II, nr. 1157.
[20] Urkundenbuch, II, nr. 1190.
[21] Urkundenbuch, II, nr. 640.
[22] Urkundenbuch, II, nr. 1243.
[23] Zsigmondkori Oklevéltár (a továbbiakban ZSO), I, szerk. Mályusz Elemér, Bp. 1951. nr. 409.
[24] ZSO I, nr. 660.
[25] ZSO I, nr. 3220.
[26] ZSO I, nr. 5644–45.
[27] ZSO I, nr. 5643.
[28] ZSO I, nr. 5604.
[29] ZSO II/1, nr. 1949.

kivonta árumegállító joguk hatálya alól, de ezt az erdélyiekre nem vonatkoztatta, akik továbbra is kötelesek áruikat a régi helyeken, így Kassán is lerakni, és áruba bocsátani. Ugyanebben az oklevelében újra megerősítette Kassa azon kiváltságát, hogy a Kassát felkereső külföldi kereskedők innen tovább az országba nem mehetnek. Erre azért lehetett szükség, mert fogsága idején az országnagyok a krakkói és általában a lengyel kereskedők vonatkozásában I. Lajos 1368. évi oklevele értelmében rendelkeztek, lehetővé téve, hogy szövetet és más árukat Magyarországon mindenütt eladhatnak, ahol ezt I. Lajos idejében is megtehették.[30] Fontosnak tartotta a király kiemelni azt is, hogy sem a budaiak, sem a lőcseiek a kassaiakat áruik lerakására ellenkező rendeletek ellenére sem kényszeríthetik, hanem városaikon keresztül bel- vagy külföldre tovább engedik. Lőcse ugyanis csak néhány évvel korábban, 1393-ban nyerte el I. Károlytól kapott kiváltsága megerősítését, amely részleges árumegállító jogot biztosított a város számára.[31] Buda pedig, miként erre már utaltunk, szintén a király akaratából élvezhette minden belföldi kereskedővel szemben árumegállító jogát, amelyet csak három évvel később, az 1405. évi törvény rendelkezése értelmében vesztett el.[32] A kassaiak érdekeit tartotta szem előtt a király akkor is, amikor 1404 júniusában szabályozta az idegenek — forenses homines extranei et advenae qui videlicet in ipsa civitate non morantur, neque ius civile inibi habent — egymás közötti kereskedelmét a városban.[33] A rendelkezés célja minden kétséget kizáróan az lehetett, hogy az idegenek egymással való kapcsolatát a kassaiak javára korlátozza, és az áruk túlnyomó részének közvetítését a kassaiak számára tartsa fenn. Hasonlóképpen előnyös lehetett számukra az 1405. évi dekrétum azon cikkelye, amely minden városra kiterjedő érvénnyel szabályozta a külföldi kereskedők szövetárusítását a városi piacokon, kimondva, hogy portékájukat csak nagyban — 6 végnél nem kevesebbet — árusíthatják.[34]

A királyi rendeletekből elsősorban a város emporium volta mutatkozik meg, és jóval kevesebb szó esik bennük a kassaiak országhatárokon túli tevékenységéről. Ebből az is következik, hogy a külföldiekkel való forgalmuk jelentős részét városukban bonyolították le. Míg a királyi rendeletek csak nagy általánosságban tájékoztatnak Kassa külkapcsolatainak alakulásáról, addig forrásunk, a bírói könyv alapján lehetőség nyílik e kapcsolatok rangsorolására, és esetenként fogalmat alkothatunk a kereskedelmi forgalom méreteiről is. A bírói könyvekből csak az 1393–1406 közötti időszak bírósági üléseinek kivonatos összefoglalását tartalmazó kötet maradt fenn,[35] így vizsgálódásaink is csak erre az időszakra vonatkoznak.

---

[30] ZSO II/1, nr. 1174.

[31] ZSO I, nr. 2792.

[32] Decreta regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457, szerk. Franciscus Dőry, Georgius Bónis, Vera Bácskai, Bp. 1976. 199–200.

[33] ZSO II/1, nr. 3268.

[34] Decreta, 193.

[35] A forrást kiadta *Franz Gottas* és *Ondrej R. Halaga:* Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393–1405, Hgg. Franz Gottas, bearbeitet v. Ondrej R. Halaga (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 34), München, 1994. (a továbbiakban Acta)

Miként a 14. sz. elején, úgy a század végén is Kassa és Krakkó között jelentős forgalom bonyolódott, amit a bírói könyv bejegyzései is tanúsítanak. Krakkó a század folyamán jelentős áruelosztó központtá fejlődött, amely Flandriától Velencéig, Nürnbergtől a Fekete-tengeri olasz kolóniákig terjedő kapcsolatai folytán a nyugati és keleti árukból egyaránt bőséges kínálattal rendelkezett. Ugyanakkor Krakkó volt a lengyel ólom és só, valamint a magyar réz egyik legfontosabb piaca is. A fém és a só vonzotta Krakkóba az idegeneket, elsősorban az olaszokat és a németeket. A 14. sz. második felében főleg genovaiak telepedtek meg Krakkóban, akik közül sokan a só- és ólombányákban rendelkeztek érdekeltséggel. A genovaiak a fémekkel való kereskedelem mellett egyéb árucikkekkel, így főként szövettel is kereskedtek.[36] A század végén megjelentek Krakkóban a firenzeiek is, akiknél a bányák iránti érdeklődés szintén együttjárt az itáliai ipar termékeinek, elsősorban a szövetnek az értékesítésével. A lengyel szövetgyártás beindulásával lehetett összefüggésben, hogy 1394-ben firenzei takácsok telepedtek meg Krakkóban, és nyertek polgárjogot.[37] A nürnbergiek egyes vélekedések szerint a 14. sz. elejétől jelen voltak a városban, de csak a 70-es évektől volt jelentősebb szerepük a gazdasági életben.[38] A század vége felé, 1394-ben látták jónak Krakkóban, hogy Kassa városával négy hónapi felmondással kereskedelmi szerződést kössenek.[39] Bár a század elején, 1324-ben már létrejött közöttük hasonló megállapodás, és 1392-ben maga Zsigmond is biztosította a lengyel kereskedőket, hogy Kassán szabadon kereskedhetnek, és onnan háborítatlanul hazatérhetnek,[40] a krakkóiak mégis fontosnak tartották, hogy Kassával újból szerződjenek. A szerződés értelmében a kassaiak nemcsak Krakkóba mehetnek, hanem „in qualemcunque provinciam prout ante omni iure adveniebant", tehát Lengyelország más területeire is, kivéve Poroszországot. Ezt azzal indokolták, hogy Poroszországba menetelük nincs még szabályozva. A krakkóiak a csak nem régiben, 1387-ben megerősített árumegállító joguk[41] rovására is engedményt tettek a kassaiaknak, cserébe viszont csak azt kérték, hogy szabadon jöhessenek Kassára, és itt árulerakatot létesíthessenek, miként korábban is szokásban volt. Az 1394. évi szerződés jótékonyan éreztette hatását a kölcsönös kapcsolatokra, amit a bírói könyv bejegyzései alapján regisztrálhatunk. Míg 1394-ben mindössze három bejegyzés tanúskodik a kassaiakkal való üzletkötésről, a következő években fokozatosan emelkedik ez a szám. 1398-ban már tizenhárom bejegyzés szerepel, közöttük kilenc újonnan előforduló krakkói kereskedő nevét tartalmazza. 1399-ben a régiek mellé hat újabb név sorakozik fel, és szinte nincs olyan év, amelyben új nevek ne szerepelnének. Így 1400-ban tizenkét, 1401-ben öt, 1403-ban hét, 1405-ben két újabb név tünt fel a régiek

[36] *Winfried Reichert:* Oberitalienische Kaufleute und Montanunternehmer in Ostmitteleuropa während des 14. Jahrhunderts, in: Hochfinanz, Wirtschaftsräume, Innovationen, Festschrift für Wolfgang von Stromer, Hgg. v. Uwe Bestmann, Franz Irsigler, Jürgen Schneider. I. Trier, 1987, 269–357. A genovaiak nem olasz, hanem németalföldi szövettel kereskedtek, amelyet Brüggeben szereztek be.

[37] *Jan Ptasnik:* Italia mercatoria apud Polonos saeculo XV ineunte, Romae, 1910.

[38] *Wolfgang von Stromer:* Oberdeutsche Hochfinanz, 1350–1450, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 55–57, 1970, Kapitel IV. 90–154.

[39] ZSO I, nr. 3324.

[40] ZSO I, nr. 2630.

[41] ZSO I, nr. 305.

mellett. A forrásban szereplő 50 krakkói kereskedőből 21 csak egy évben fordult elő, 9 két egymást követő évben jelentkezett pénzkövetelésével, a fennmaradó 20 viszont majd minden évben felbukkant. Természetesen ezek a számok csak jelzés értékűek, a forrás alapján nem állapítható meg a kassaiakkal kapcsolatban álló krakkóiak teljes köre. Az sem derül ki egyértelműen, hogy az üzleteket Kassán vagy Krakkóban kötötték-e meg, de más források alapján tudjuk, hogy mindkét város egyaránt számba jöhetett.[42] A kereskedelem, miként más magyar város esetében is, szinte kizárólag hitelüzlet útján bonyolódott, és a hitelezők az esetek többségében a krakkóiak voltak. Mindebből nyilvánvaló, hogy a kassaiak készpénz állománya nem volt számottevő,[43] az általuk felkínált áruk értéke jóval alatta maradt a krakkóiaktól beszerzett áruk értékének. A kis számú „nagy", 500–1000 forintos vagy 1000 forintot meghaladó értékű üzletek mellett jelentős a 100–500, 50–100 forintos és az ennél is kisebb értékben kötött üzletek száma.[44] Az 1394–1405 közötti időszakban az 500–1000 forintos követelések száma 7 volt, de több is lehetett, mert a hitelezők neve mellett gyakran nem tüntetik fel az összeget. Ugyanez áll az 1000 forint feletti adósságokra is, amelyekből 5 esett a vizsgált időszakra. A 100–500 forintos követelések száma 23, míg az 50–100 forint, valamint az ennél is kisebb értékű hitelek élvezői között mindössze 7 kereskedő akadt, a többség azonban iparosokból verbuválódott. A krakkóiak a nagy üzletek mellett nem vetették meg a kisebbeket sem. Ugyanazok a kereskedők, akik több száz vagy ezer forintot követeltek adósaiktól, nem átallottak 10–20 forint értékben sem hitelüzleteket kötni.

Az első két érték kategóriában is üzleteket kötő tíz kassai kereskedő 15 krakkói kereskedővel állott rendszeres kapcsolatba, és így történhetett, hogy egy-egy kassai kereskedő egy időben több krakkóinak is adósa volt. Seydel Jakab kassai kereskedő 1398-ban 829 forinttal tartozik Rudel Regernek, 1399-ben M. Knoblauchnak és J. Razlavicsnak 800 forinttal adós, ugyancsak ebben az évben követel tőle N. Rottich, mint második számú hitelezője 386 forintot, a harmadik számú hitelező, G. Murrenstein 337 forintot, a negyedik hitelező, M. Knoblauch 350 forintot, az ötödik számú hitelező, N. Slebkogil pedig 470 forintot „in puro auro", valamint 100 „marcas grossas". A számok azt jelzik, hogy a hitelezőket ebben a sorrendben kellett kielégíteni. Seydel Jakabnak kevés híján 2000 forintos tartozást kellett rendeznie, és ehhez még nem számítottuk hozzá a 470 aranyforintot és a 100 márkát. Seydel már az előző évben minden vagyonát a városban és azon kívül lekötötte Rudelnek a 829 forintos adóssága fedezetéül, így nehéz elképzelni, miből akarta kielégíteni hitelezőit. Minden valószínűség szerint tönkre

[42] ZSO I, nr. 5854, II/2, nr. 5361.

[43] A készpénz állomány jelentéktelen voltára következtethetünk a hitelbe adott áruk kifizetésére kitűzött határidő tartamából, amely még a jelentősebb kereskedők esetében is meglehetősen hosszúnak mondható. Így pl. 1405-ben Kassa város bírája és esküdt polgárai három krakkói kereskedőtől 2410 magyar aranyforint értékben vettek szövetet, amelynek kifizetését 1 év múlva ígérték. ZSO II/1, nr. 3900. A mezőgazdasági termékek és az iparcikkek árai közötti arányok érzékeltetésére álljon itt néhány példa: ezer ökörbőr értéke 620 forint körül mozgott, 1 tonella bor 26 forintba került, 16 vég hosszú tieneni szövet viszont 1144 forintba.

[44] A forrásban a hitelek értékét kassai számítású forintban adták meg. 1 kassai számítású forint=38 garas, 152 dénár, 1 valódi aranyforint=37,5 garas, 150 dénár. *Engel Pál:* A 14. századi pénztörténet néhány kérdése, Századok, 124 (1990), 1. sz. 88–90.

mehetett, mert az elkövetkezőkben már nem találkozunk a nevével. 1403-ban már csak özvegyéről tudósít a forrás, akitől Rudelnek társaival együtt még mindig volt követelése.[45] Szerencsésebb és tőkeerősebb lehetett polgártársa, Erniszt János, aki Gozomecz Gáspár, Divitis György, majd Fischer János kassai kereskedőkkel társulva bonyolította üzleteit. 1398-ban hármuknak 2000 forintos adóssága volt Rudellel szemben, amihez még hozzájött 1355 forint, Erniszt és Divitis együttes tartozása. E két kereskedő adósságállománya ennél jóval több lehetett, mert Rudel az első esetben második számú, a második esetben harmadik számú hitelezőként szerepelt. Ugyanebben az évben törlesztett is, Divitis Györggyel együtt 571 forintot kifizetett G. Murrensteinnek, aki negyedik számú hitelezőjeként követelését minden ingó és ingatlan vagyonából kielégíthette. 1400-ban három hitelezője, L. Schultis, J. Gotwalt, J. Czanser összesen 999 forintot követelt tőle. 1402-ben tűnt fel utoljára, ekkor többen is követeltek tőle kisebb-nagyobb összegeket, öt krakkói — V. Zelig, J. Gotwalt, L. Schultis, Rudel, J. Slepkugil — összesen 303 forintot.[46] A Falkenberg testvérek mindössze egy alkalommal szerepeltek az adósok között, amiből arra következtethetünk, hogy olyan árukkal kereskedtek, amelyek révén a hitelektől többnyire mentesültek. 1402-ben N. Murrenstein és H. N. Schwarz krakkói kereskedők első számú hitelezőikként lefoglaltak 1000 forint értékben borsot Körmöci Henriknél és készpénzt, amely őket illette. Még ugyanebben az évben jelentkezett követelésével harmadik számú hitelezőjükként J. Sandan, az összeget azonban sajnálatos módon nem tüntették fel.[47] Hasonlóképpen csak részben — 500 forint erejéig — ismerjük Zeiler János kassai kereskedő adósságát, akinek négy hitelezője közül három krakkói — V. Zelig, N. Rotchin, J. Sibinwirt — 1403-ban lefoglalta vagyonát, hogy követelésüket kielégítsék.[48] Grucz Jakab szintén csak egy ízben bukkant fel forrásunkban, de akkor jelentősebb összeggel szerepelt: 1403-ban Rudel 143 forintot, J. Czanser 517 forintot követelt tőle.[49] Simon Jakab is azok közé tartozott, akik nagyobb tételekben vásárolt a krakkóiaktól, de úgy tűnik, adósságát időben rendezni is tudta, mert csak egy alkalommal, 1403-ban jegyezték fel a nevét, amikor Rudelnek volt 1144 forint követelése vele szemben.[50] Nicasius Miklós 1404-ben 1670 forinttal tartozott N. H. Schwarznak, aki minden vagyonát lefoglalta,[51] Gobel János pedig ugyanebben az évben 524 forintos adóssága fedezetéül házát kötötte le hitelezőjének, J. Czansernek.[52] A tíz kassai kereskedő által lebonyolított forgalom még ilyen hiányos adatbázis alapján sem tekinthető jelentéktelennek. Különösen akkor nem, ha összehasonlítjuk a pozsonyi Protocollum Actionale egy évtizeddel későbbi adataival. A forrást a közelmúltban Skorka Renáta dolgozta fel mintaszerűen szakdolgozatában;[53] és a továbbiakban az ő munkájában közzétett ada-

[45] Acta nr. 2165,2712–13, 2757, 2758–59, 2760, 5173.
[46] Acta nr. 2355, 2356, 2357, 3490, 3492, 3493, 4804, 4808.
[47] Acta nr. 4510, 4783.
[48] Acta nr. 5134.
[49] Acta nr. 5355–56.
[50] Acta nr. 5420.
[51] Acta nr. 5597.
[52] Acta nr. 5676.
[53] *Skorka Renáta:* „...als in unserm statbuch verschriben sind..." A pozsonyi Protocollum Actionale, Bp. 2001.

tokra támaszkodom. Az 1404–27 közötti időszakban nyolc pozsonyi kereskedő kötött 500–1000, illetve 1000 aranyforint feletti üzleteket is. A 23 év alatt az első értékkategóriába öt, a másodikba 2 adósság fordult elő. Kassán viszont 12 év alatt az 500–1000 forintos adósságok száma hét, az 1000 forint felettieké pedig öt. Ez akkor sem kevés, ha a pénzek értéke időközben módosult. 1409-től a kassai forint értéke a 100 új dénáros aranyforint fele volt, míg korábban jelentéktelen eltérés volt a valódi aranyforint és a kassai számítású forint értéke között.[54]

A krakkóiak a városi társadalom széles rétegeivel üzleti kapcsolatban állottak. Az iparosok köréből elsősorban az előkelőbb mesterségek képviselőit találjuk az adósok között: posztókészítő, darócszövet-készítő, szappankészítő, páncélkészítő, ónozó, serfőző, késes, szabó, szűcs, asztalos. A hitelbe adott áru vagy a kölcsönzött pénz értéke 15–293 forint között mozgott, de a 100 forint alatti tételek voltak túlsúlyban. Hasonló eredményre jutott a pozsonyi kézművesek esetében Skorka Renáta is. Az iparosok mellett kötöttek üzletet a krakkóiak még egy sereg kassaival 4–123 forint értékben, és voltak idegen ügyfeleik is. Az idegenek részben a Kassához közeleső településekről — Bártfa, Lőcse, Eperjes, Rozsnyó, Gönc, Szomolnokbánya, Körmöcbánya, Toplán, Sárospatak, Ilsva, Nagykálló —, részben az ország keleti feléből vagy külhonból jöttek a városba.[55] Az ország keleti feléből valókra mindössze három esetben utal a forrás, két Szatmár megyeiről és egy kolozsváriról van szó. Külhoni üzletfél szintén nem sok akadt, egy sandezi vagy toruni polgár. Az is előfordult, hogy a kassaiak vagy a magyarok hiteleztek krakkóiaknak. Ez azonban a vizsgált 12 év alatt mindössze öt ízben történt meg. 1398-ban P. Redischer 400 forinttal tartozott Péter jegyzőnek, 1399-ben egy bártfai, Halprittel János követelt 106 forintot J. Lotter krakkói kereskedőtől, P. Lotter pedig János daróckészítőnek tartozott 105 forintot fizetni, 1403-ban J. Czanser jelentéktelen összeggel, 43 forinttal maradt Seydel Jakab özvegyének adósa, 1404-ben N. Libintal egy kassai mészárost tartozott 65 forint erejéig kielégíteni.[56] A krakkóiak közül egyesek kassai polgárjogot nyerve, nem egyszer a városi vezetőségbe is bekerülve, sőt, királyi hivatalt vállalva igyekeztek jobb feltételeket teremteni kereskedelmük számára. A Knoblauch névvel 1399-ben találkoztunk először és utoljára forrásunkban. 1405-ben azonban felbukkant Kassa város bírájaként egy Knoblauch, aki Kassa esküdt polgáraival és közösségével egyetemben jelentős értékben, 2410 aranyforintért vásárolt szövetet hitelben három krakkói kereskedőtől és társaságuktól.[57] A kassaiakkal jelentős forgalmat bonyolító Rudel egy 1407. évi adat szerint bányaadó-ispánként is szerepelt Kassán.[58]

A behozott és kivitt áruk tekintetében forrásunk meglehetősen szűkszavú. Az 50 krakkói kereskedő és a velük kapcsolatban állók viszonylatában mindössze tizenhét alkalommal esik szó áruról is. Az áruk között két ízben szerepel az ökörbőr, egy ízben a viasz, a szőrme, az élő állat, a hal és a fűszer, míg a többi hivatkozás a különböző fajtájú szövetekre vonatkozik. A szövetek közül az yperni, a németországi tischlitzi és kölni, valamint a lengyelországi stregovai szövetet egyszer, a

[54] *Engel:* i.m. 90.
[55] Acta nr. 2661, 3320, 3248, 3183, 3345, 3964, 5419, 5475.
[56] Acta nr. 2287, 3183, 3185, 5173, 5819.
[57] ZSO II/1, nr. 3900.
[58] ZSO II/2, nr. 5361.

hosszú tieneni posztót kétszer, a lengyel szövetet háromszor, a sziléziai származású striegaui szövetet pedig négyszer említik. A kassaiak egymás között lebonyolított forgalmában is ezek a szövetfajták szerepelnek. A lengyel szövet, a „pannus polonicalis" fordult elő a legtöbbször, egy-egy utalás akadt a stregovai, a tieneni szövetre, az yperni, a kölni, a tischlitzi szövet pedig két ízben tűnt fel. A krakkóiak szövetkínálata ennél jóval változatosabb lehetett, legalább is erre következtethetünk Zsigmond már idézett 1404. évi oklevéléből. Mivel 1391–1400 között ismerjük a lengyel piac szövetkínálatát,[59] így az oklevélben szereplő szövetek is elsősorban a lengyel, illetve krakkói behozatalból származhattak. Az oklevél elsőként a lengyel szövetet, mint a legolcsóbb szövetfajtát említi, amelyből hat véget adhattak el az importőrök, a drágább kölni szövetből három véget, a finom szövetből, amelynek fajtáit sajnálatos módon nem részletezi, mindössze két véget, és ugyanennyit az angol kerseyből és a flandriai harnassiból. Érthetetlen azonban, hogy a finom szövet és a jóval olcsóbb angol és flandriai szövet között nem tett különbséget a király az eladásra engedélyezett mennyiség tekintetében. A lengyel piacon ugyanis e két utóbbi szövet ára körülbelül azonos volt a lengyel szövet árával.[60] A forgalmazott textíliák között szerepelt még a vászon (syndon – közepes minőségű) és a barchet. Az előbbiből két vég, az utóbbiból négy vég eladását engedélyezte a királyi rendelet. A krakkóiak szövetbehozatalának összetétele némiképp eltér az országba nyugat felől behozott szövetekétől. A közel egykorú soproni keresztesvám-tarifa szerint Sopronon keresztül veronai, brüsszeli, lőweni, kölni, lengyel és durva cseh posztót, valamint a szöveten kívül gyolcsot és barchetet hoztak be.[61] A lengyelországi szövetpiacon olasz posztóból csak a firenzei szerepelt. Ez a szövetfajta azonban nem szerepelt a krakkóiak magyarországi szövetkínálatában, nyilván mert drágaságánál fogva Kassán nem talált volna vevőre. A krakkói behozatal legdrágább szövete, úgy tűnik, az yperni volt, amelynek vámtétele az 1412. évi brassói kiváltságlevélben megegyezett az olasz (veronai) szövet vámtételével.[62] A brassóiak Havasalföld felé irányuló kivitelében az yperni, veronai, lőweni, kölni posztók mellett regisztrálták a lengyel szövetet, a szürke posztót és a durvább minőségű vásznat. A felsorolt árucikkek jelentős hányada a kassai piacról származhatott.

Zsigmond 1404. évi rendeletében a felsoroltak mellett még más árucikkek is helyet kapnak, amelyek az idegenek és természetesen az idegenek és a kassaiak között a csere tárgyát képezték. Így az iparcikkek közül a dunyhahuzatot, ágytakarót, kalapot, csizmát, a nyersanyagok sorában a bőrt, szőrmét, fűszert tartja említésre méltónak a király. Az áruszerkezetből jobbára következtethetünk az idegenek származási helyére is. Az iparcikkek többsége északról, többnyire a krakkóiak közvetítésével jöhetett Kassára, a bőröket, szőrméket az erdélyi kereskedők hozták a városba. A fűszer közvetítőit illetően nem tudunk egyértelműen állást foglalni. Fügedi Erik Kurtzeba nyomán azt állítja, hogy a fűszert az erdélyi ke-

[59] *John H. Munro:* Textile prices in Mediterranean and Polish markets during the 14th and early 15th centuries, in: Textiles, towns and trade, Variorum, 1994. 147.

[60] *J. H. Munro:* Industrial transformations in the north-west European textile trades c. 1290-c. 1340: economic progress or economic crisis?, in: i.m. 119.

[61] *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története, II/1, Sopron, 1930. 8–9.

[62] Urkundenbuch, III, nr. 1692.

reskedőktől szerezték be a kassaiak, majd Kassáról tovább szállították Krakkóba.[63] Ebből az közvetkezne, hogy az idegenek között előforduló krakkóiak Kassán is vevők lennének a fűszerre, ami nehezen elképzelhető, ha meggondoljuk, hogy Krakkó több forrásból is hozzájuthatott és hozzá is jutott a fűszerhez. Kevés a valószínűsége annak, hogy a Fekete-tengeri kolóniákról származó fűszert az erdélyiek, illetve a kassaiak közvetítették volna Krakkó felé. Forrásunkban a fűszerre vonatkozó egyetlen adat is ezt a feltételezést támasztja alá.[64] Krakkó fűszerrel való ellátása részben Lemberg, részben Nürnberg felől történt.[65] A krakkói fűszerpiac 14. sz. végi jelentőségéről a nürnbergi Ulman Strommer 1385–90 között keletkezett kereskedelmi könyvének bejegyzései is tanúskodnak.[66] Annak nincs semmi nyoma, hogy a krakkóiak fűszert is hoztak volna be Kassára. Az erdélyi kereskedők által a kassai piacon értékesített fűszer a felvidéki városok szükségletét elégíthette ki elsősorban.

Sem forrásunk, sem az 1404. évi szabályozás nem említi a fémeket és a bort, amelyek pedig a történeti irodalom megállapításai értelmében a Krakkó-Kassa közötti áruforgalom jelentős tételeinek számítottak. Fügedi szerint a környező bányák termékeit Kassán keresztül értékesítették, és ebben a kassaiaknak is fontos szerep jutott.[67] A réz kivitelében jelentős szerepet játszó kelet-szlovákiai kereskedőkről beszél Halaga 1975-ben írott munkájában.[68] A kelet-szlovákiai kereskedőkön azonban elsősorban a szepességieket érti, akik a besztercebányai rezet a bányavállalkozóknak nyújtott hitelek, vagy a bérelt tárlókba való tőkebefektetéssel szerezték meg, majd továbbították Lengyel-, illetve Poroszország felé. Halaga egyébként azon a véleményen van, hogy a rézkivitelt nem külföldi, hanem magyar kereskedők bonyolították le, akik nem csak Poroszországig szállították a fémet, hanem részt vettek annak tovább forgalmazásában is. Kassa vonatkozásában azonban sem Fügedi, sem pedig Halaga megállapításait nem tudjuk elfogadni.

A krakkói és toruni kereskedők között a 14. sz. folyamán késhegyig menő harc folyt a magyar réz Flandria felé való forgalmazásáért. Krakkó árumegállító joga ellenére sem tudta elvitatni a század folyamán Toruntól az elsőbbséget, és csak a század utolsó évtizedeiben sikerült a krakkóiaknak is jelentősebb szerepet játszani a réz Flandria felé való kivitelében.[69] A 80-as években egy ideig a magyar rézbányászatban jelentős érdekeltséggel bíró Mediciek, a 90-es évektől pedig mind Krakkóban, mind Magyarországon a gazdasági életben egyaránt tért nyerő nürnbergiek voltak ezen a téren a konkurrenseik. 1397 decemberében a krakkói kereskedők panasszal fordultak városukhoz, hogy a nürnbergi Kamerer Ulrik magyar urbura- és harmincadispán az urbura jövedelmet keveslő Zsigmond utasítására hivatkozva megakadályozta a réz és ezüst kivitelét.[70] Kamerer Ulrik ugyanis

[63] *Erik Fügedi:* Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts, in: Studia Slavica 2, 1956, 208.

[64] Acta nr. 4510.

[65] *Elia Ashtor:* Levant trade in the later Middle Ages, Princeton, én. 107.

[66] *Stromer,* i.m. 109–10.

[67] *Fügedi,* i.m. 200, 208.

[68] *Halaga,* i.m. 321–322.

[69] *Paulinyi Oszkár:* A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége, Bp. 1933. 6.

[70] ZSO I, nr. 5096.

a Kamerer-Seiler kereskedőtársaság egyik névadó tagjaként Krakkó–Nürnberg–Velence–Kassa között bonyolította üzleteit, amelyekben kiemelt helyet foglaltak el a fémek. Már királyi harmincados korában igyekezett minél több rézhez hozzájutni. Bizonyság erre az a levél, amelyet 1394-ben Kassáról Csitniki György királyi étekfogómesterhez írt.[71] A levélből kiderül, hogy az étekfogómester dobsinai urburáját szigorúbban szedték be, és szabad rezét szabadon szállítani nem engedték. 1396-tól harmincad- és urburaispánként még több alkalma volt, hogy a kívánt fémekhez hozzájusson. Nem elégedett meg azonban a hivatala adta lehetőséggel, de vásárolt is. Így kevéssel a megszorító rendelkezés meghozatala előtt, 1397 októberében társaságával egyetemben 200 q finom rezet vásárolt Bartolomeo és Pietro Guidottitól.[72] A rézért járó 1100 arany kifizetése Kassán történt.[73] Kamerer Ulrik és társasága egyébként mind a krakkóiakkal, mind a kassaiakkal élénk üzleti összeköttetésben állott, de arról, hogy a kassaiak rezet adtak volna el neki, hallgatnak a források. Forrásunk 1396–99 között ad hírt kassai üzleteiről, amelyekről kisebb-nagyobb pénzkövetelései tanúskodnak. Pénzkövetelései közül a legjelentősebb az a 773 forint, amellyel 1396-ban a későbbi kassai bíró, Stoján Jakab tartozott. Stoján az összeg ellenében két szövetüzletét kötötte le Kamerernek és társaságának.[74] Elképzelhető, hogy Kamerer pénzt kölcsönzött neki, Krakkóban ugyanis pénzüzletekkel is foglalkozott,[75] de az sem zárható ki, hogy Krakkóban beszerzett szövetekért járt a pénz. Stoján ugyanis a kassai szövetkereskedők legnagyobbjai közé tartozott, yperni, kölni és lengyel szövettel kereskedett.[76] Ugyancsak ebből az évből van adatunk jelentősebb mennyiségű bőr követelésére egyes kassaiaktól, amiből nyilvánvaló, hogy kereskedelmi értékesítésre szánta a bőrt talán Krakkóban vagy éppen Velencében.[77] Krakkó városa 1398 januárjában járt közben a királynál,[78] a megszorító rendelkezés visszavonását, a régi rend helyreállítását szorgalmazva. Ez feltehetően még abban az évben meg is történhetett, mert a király az év folyamán leváltotta Kamerert tisztségéből, és helyébe Nürnbergi Márkot nevezte ki harmincad- és urburaispánná. 1399 szeptemberében már nem tartózkodott Kassán, mert a Giudottik elismervényét a réz 1397-ben történt kifizetéséről már az ő és társasága megbízottai, Fritsch lakatos és Bártfai Ferenc iratták át Kassa város hatóságaival.[79]

Úgy tűnik, hogy a krakkóiak sem a kassaiak közvetítésével jutottak a rézhez, hanem vagy közvetlenül a bányatulajdonostól, illetve vállalkozótól vásárolták,

---

[71] ZSO I, nr. 3398.

[72] Acta nr. 2931. IX. Bonifác pápa 1393-ban a bolognai Filippo de Guidotti bankárt bízta meg a Kis-Lengyelországban beszedendő adó adminisztrálásával. A bankárt Krakkóban fiai képviselték, akik közül az egyik, Bartolomeo, Budán tevékenykedett. A bank Urbanus de Chazaninneis de Bononia személyében Kassán is tartott ügyvívőt, aki kassai polgárként intézte a bankárok ügyeit. A bankárok ugyanis a jelek szerint nemcsak pénzüzletekkel foglalkoztak, hanem a rézkereskedelembe is bekapcsolódtak. Kamerernek Bartolomeo és Pietro Guidotti adta el a rezet.

[73] Acta nr. 2931.

[74] Acta nr. 1395.

[75] *Stromer*, i.m. 131.

[76] Acta nr. 2583.

[77] Acta nr. 1170.

[78] ZSO I, nr. 5145.

[79] Acta nr. 2931.

vagy azoktól, akik a vállalkozónak nyújtott kölcsönök ellenértékeként rezet kaptak tőle. Paulinyi Oszkár összeállította azok jegyzékét, akik a besztercebányai vállalkozóknak 1386–99 között hiteleket nyújtottak, amit aztán rézszállítmányokkal törlesztettek.[80] A külföldiek között szileziaiak, a belföldiek között lőcsei, besztercebányai és körmöcbányai polgárok szerepeltek, sem krakkóiak, sem pedig kassaiak nem fordultak elő. Két belföldi hitelező, Körmöci Henrik és a lőcsei Teusewalt János Kassával,[81] illetve a kassaiakon keresztül krakkóiakkal is kapcsolatban volt, így nem lehet teljesen kizárni azt sem, hogy a réz forgalmazásába a kassaiak is bekapcsolódhattak. Az azonban már nem bizonyítható, hogy a kassaiak rendszeres réz-exportőrök lettek volna. Egyetlen krakkói kereskedő esetében tudunk kimutatni kassai kapcsolatot és rézkivitelt. J. Slebkugel 1398–1402 között szerepel forrásunkban 11–444 forint közötti követelésekkel.[82] Ugyanakkor egy 1401. évből való adat szerint 107 q rezet szállított ki Flandriába.[83] Annak azonban már semmi nyoma, és az említett kassaiakkal való kapcsolata alapján állítjuk ezt, hogy a réz kassai kereskedőkön keresztül jutott volna hozzá. Forrásunk alapján egyetlen kassai kereskedőről, a krakkói Rudel Regerrel üzletelő Kuncz fia Györgyről tételezhetjük fel, hogy lehetett némi köze a rézhez. Elég jelentős összegű tartozásának kiegyenlítését 1398-ban kassai polgárok mellett gölnici polgárok is szavatolták.[84] Feltevésünket támasztja alá az is, hogy azzal a Rudellel volt üzleti kapcsolatban, aki 1407-ben, Nürnbergi Márk menesztése után az urburaispáni tisztet viselte.

Nürnbergi Márk a krakkói bányaügyekben, a fémkereskedelemben érdekelt Flextorfer–Zenner társaság tagjaként 1392-ben jelent meg Krakkóban.[85] Feltehetően innen létesített kapcsolatot Kassával. Az 1393. évtől vannak kassai adósai, akik többnyire a kassai iparosok köréből kerültek ki. Az adósságok összege 19–600 forint között mozgott, de a kisebb, 100 forint alatti összegek voltak túlsúlyban.[86] Forrásunk nem ad felvilágosítást arról, hogy ezek az adósságok pénzkölcsönökből vagy áruhitelekből származtak. Nürnbergi Márk a fémkereskedelemmel akkor kezdett komolyabban foglalkozni, amikor urbura- és harmincadispánná nevezte ki a király.[87] A magyarországi ezüst és réz forgalmazásában saját magának, illetve társaságának biztosított monopolhelyzetet, és a Lengyelországból érkezett ólom magyarországi forgalmazását is a maga számára tartotta fenn.[88] Nürnbergi Márk magas és jól jövedelmező hivatalában is fenntartotta üzleti kapcsolatait a kassai polgárokkal. Forrásunk ugyan mindössze egy adattal szolgál ebből az időszakból, de feltehető, hogy nem csak ez az egy ügyfele volt Kassán. Egy, a jelek szerint jelentős kereskedelmi tevékenységet folytató serfőző házaspárnak, Schoen Magdolnának és Konrádnak minden vagyonát zárolták, hogy kilenc hitelezőjüket kielégítsék.[89] A kilenc hitelező közül az első helyen Petrus Craft, Nürnbergi Márk

[80] *Paulinyi*, i.m. 23.
[81] Acta nr. 4510, 4508.
[82] Acta nr. 1680, 3378, 4079, 4251, 4476.
[83] *Paulinyi*, i.m. 7.
[84] Acta nr. 2356.
[85] *Stromer*, i.m. 132–133.
[86] Acta nr. 42, 226, 277, 389, 753, 932.
[87] Kronológia, 235.
[88] *Stromer*, i.m. 142–146.
[89] Acta nr. 4513.

társa állt, jelentős, 1000 forintos követeléssel. Nem tudjuk, hogyan jött létre ez a nagy adósság. A házaspár hitelezői között szerepelt még két, szövetkereskedelemmel is foglalkozó szűcs, az egyik egy krakkói kereskedő megbízottjaként, valamint az a Bártfai Ferenc, aki 1399-ben Kamerer Ulrik és társasága megbízottja volt. Az egyetlen jelentősnek számító tartozás a Nürnbergi Márknak járó összeg volt, a többi, igaz nem minden hitelezőnél jegyzik az összeget, 17–50 forint között mozgott. Éppen ezért hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy az 1000 forint hibás bejegyzés volt. A krakkói kapcsolatait magyarországi tartózkodása idején is fenntartó Nürnbergi Márk a fémek mellett szövettel is kereskedhetett. Krakkóban társasága képviselője Bertold Kegler, míg a Kamerer-Seiler társaságé Klaus Kezinger volt, akikkel állandó kapcsolatban állott: rájuk bízta krakkói ügyei intézését, igénybe vette pénzkölcsöneiket.[90]

A 80-as évektől Kassán megtelepedő, itt nem egyszer polgárjogot nyerő olaszok — genovaiak, firenzeiek[91] — közül jó néhányan szintén a Kassa–Krakkó közötti forgalom lebonyolításában működtek közre. Forrásunk több olaszról is megemlékezik, közülük kettőre több adat vonatkozik, amelyekből fogalmat alkothatunk itteni tevékenységükről. A firenzei Giovanni Talenti 1394-ben jelenik meg először forrásunkban. Ekkor már több kisebb pénzkövetelése van egyes kassai polgárokkal szemben, feleségének pedig Knoll bíró özvegye tartozott 109 forinttal. Ugyanakkor két másik Kassán tevékenykedő olasznak 138 aranyforintot kölcsönzött, két vég szövetet, 100 köböl gabonát és négy ökröt adott el hitelben. Árukínálata tehát meglehetősen változatos lehetett. 1397-ben viszont ő tartozott, feltehetően egy kassainak, 16 rőf hosszú tieneni szövet árával. Időközben kassai polgár lett, és részt vett a város kormányzásában is. Nem tekinthető véletlennek, hogy Kassa városa egy polgártársával együtt 1399-ben őt bízta meg, hogy a király elé terjessze kérésüket Buda kereskedelmi szabadságainak és jogainak elnyerése tárgyában. Ugyanabban az évben Polner János kassai polgárnak van tartozása vele szemben, amelyet a következő évben részben pénzzel, részben viasszal törlesztett. De nemcsak neki volt követelni valója, ő is többeknek tartozott. 1400-ban 311 forintot követelt tőle egy kassai, 1401-ben nem tudta ingatlanjait Fülöp szűcstől kiváltani, 1403-ban pedig öt hitelezője foglalta le javait, hogy követelésüket kielégítsék. Hitelezői között első helyen egy krakkói kereskedő állt, hogy menynyivel, az nem derült ki, a többiek kassaiak voltak, köztük a két szövetkereskedő, János diák és Simon Jakab. Sajnálatos módon csak egy hitelező esetében ismerjük az adósság összegét. 600 forintot, tehát elég jelentős összeget kellett fizetnie Kuttner István kassai polgárnak. Talentinek kapóra jöhetett, hogy rokona vagy testvére, Simone Talenti Krakkóból 505 prágai márka értékben pénzt és színesfémet küldött a számára. A pénz és az eladásra szánt színesfém a krakkói Czarnissa Andrásé volt, aki megbízta őt, hogy a pénzért Kassán ezüstöt vásároljon. Simone az üzlet lebonyolítását Giovannira bízta, aki minden bizonnyal nem most először járt el ilyen ügyben. Feltehető, hogy amikor Simone Czarnissa Andrással együtt Ulászló monetariusa volt, többször is teljesített hasonló megbízatást. Ezúttal azon-

[90] *Stromer,* i.m. 145–146.

[91] ZSO II/1, nr. 1882, *Teke Zsuzsa:* Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403, Történelmi Szemle, 37 (1995), 2. 134.

ban nem járt el tisztességesen, mert András mesternek még 1406-ban is volt vele szemben pénzkövetelése. Pénzügyi nehézségei a továbbiakban sem szűntek meg. 1404-ben 594 forint értékű házát kötötte le Goebel Jánosnak, aki adóssága fedezetéül mindjárt tovább is adta egy krakkói kereskedőnek. 1406-ban pedig, úgy tűnik, adósságai elől menekülni szándékozott, mert kassai vagyona felszámolására készülődött.[92]

Michael Gallicus 1394-ben még mint „familiaris Gallicorum" szerepelt, jó pár évvel később azonban már kassai polgárként említik. Ő is részben kassaiakkal, részben krakkóiakkal került elsősorban üzleti összeköttetésbe, adóssága és követelése bőven akadt neki is. Míg követelései között csak kisebb összegek fordulnak elő, adósságai között szerepel egy nagyobb összeg — 465 forint — is, amellyel a kassai piacon rendszeresen előforduló krakkói P. Gerhardsdorffernek és társaságának tartozott. Elképzelhető, hogy a Lengyelországba irányuló kassai borkereskedelembe is bekapcsolódott, mert egy 1407-ből való adat szerint a Szerémségben, Péterváradon járt, ahol a saját és polgártársa, a krakkói származású Jacopo Knoblauch nevében 116 forintot fizetett ki, nyilván borért, egy ottani lakosnak.[93]

A fémekkel való kereskedelem tehát nem volt a kassaiak kezében, ami magyarázatul szolgálhat arra is, hogy idézett forrásainkban miért nem esik szó a fémekről. A borkereskedelem viszont már az ő üzletük volt, és nem volt szükségük hitelre sem, így forrásunkban sincs nyoma a borral való kereskedelmüknek.

A királyi rendeletek alapján arra gondolhatnánk, hogy a kassaiak Lengyelország több városával tartottak fenn kapcsolatot. Az 1394. évi Krakkó–Kassa közötti kereskedelmi szerződés is említést tett a kassaiak Krakkón kívüli lengyelországi kapcsolatairól. Forrásunkban azonban mindössze öt lengyel város szerepelt a Kassán ebben az időben tevékenykedők nevében. Lublin és a lengyel fennhatóság alatt lévő Halics kivételével a városok a Krakkó felé vezető útvonalon találhatók, Krakkóhoz és Kassához egyaránt közel estek.[94] A városok nevét viselő személyek többsége már kassai polgár volt, többnyire kereskedelemmel foglalkozott, de anyavárosával nem tartott fenn kapcsolatot. Lublinból mindössze két személyről tett említést forrásunk, akik közül az egyik Lublen János kassai kereskedő volt. Lublen évekig Knoll kassai bíró szolgálatában állott, annak kereskedelmi ügyleteit bonyolította le, majd önállósította magát. Knoll bíró, úgy tűnik, elsősorban kassai szövettel, bőrrel és szőrmével kereskedett, vevőköre a hazaiakból került ki. Lublen azonban szélesebb klientúrával rendelkezett. A kassai iparosok és kereskedők mellett a Kassán megforduló krakkóiakkal is létesített kapcsolatot. 1395–1403 között kísérhetjük figyelemmel tevékenységét. Feltűnően sok iparos — szűcs, szappan-, páncélkészítő, szabó — tartozott vevőköréhez, és bizonyára ő is hasonló cikkekkel kereskedett, mint Knoll bíró. Követelései többnyire kisebb tételekre korlátozódtak, 100 forint feletti tétel alig akadt. 1403-ban két krakkói kereskedő is támasztott vele szemben követelést 135, illetve 51 forint erejéig.[95] A Dnyeszter-parti Halicsból 1394–1402 között két személy neve bukkan elő, foglalkozását

[92] Acta nr. 181, 129, 568, 1967, 3090, 3391, 3411,4083,5676,5010,ZSO I, nr. 5645. *Teke,* i.m. 140–41.

[93] Acta nr. 77, 1606, 2687, 2691, 3265, 3539, 4273, 4577, 5979, ZSO II/2, 5533.

[94] Lublin, Halics, Krosno, Tarnow, Sandez.

[95] Acta nr. 169, 139, 198, 566, 770, 813... stb. 2235, 5017, 5171.

csak az egyiknek tudjuk, serfőző volt. Pár forintos tételek szerepelnek követeléseik és adósságaik listáján.[96]

Ha lehet ezekből az adatokból egyáltalán Kassa és a jelzett városok közötti kapcsolatok intenzitására következtetni, akkor Sandezzel az előforduló személyek száma alapján már jelentősebb forgalmat tételezhetünk fel. Igaz, a sandeziek magyarországi kereskedelme komoly előzményekre tekint vissza. 1310-ből, 1380-ból maradtak fenn adatok, amelyek a sandezi polgárok Magyarország és Krakkó közötti kereskedelméről vallanak.[97] 1380-ban I. Lajos megtiltotta nekik, hogy Krakkót a Magyarországból kivitt vassal és rézzel elkerüljék, amiből nyilvánvaló, melyek voltak azok az árucikkek, amelyek miatt Magyarországot felkeresték. Forrásunk 1393–1405 között hét sandezi polgárt említ, közülük hat kereskedő volt, akik követeléseik behajtására jöttek a városba. Adósaik között a kassaiak mellett szerepel egy bártfai és egy szatmári származású egyén is. Kassai kereskedő mindössze egy akadt ügyfeleik között: Zeiler János, akinek Antonius Sandez volt 400 forint erejéig a második számú hitelezője. A sandeziek követelésének többsége különben elég jelentéktelen ügyletek lebonyolítására vall, az adósságok 10 és 100 forint között oszlottak meg. Árukról ugyan nem esett szó, de kevés a valószínűsége annak, hogy réz vagy vas előfordult volna kivitelükben.[98]

I. Lajos idejében a királyi rendeletek alapján jelentős forgalmat tételezhettünk fel Magyarország és Poroszország között, és a forgalom lebonyolításában minden bizonnyal kivették részüket a kassaiak is. Bár az is igaz, hogy a kassaiak poroszországi kereskedelmére adattal nem rendelkezünk, miként nincs adatunk ebből az időből a poroszok kassai előfordulására sem. Az 1394. évi Krakkó–Kassa között létrejött kereskedelmi szerződésben szó esett a kassaiak poroszországi kereskedelméről, de negatív előjellel, vagyis a kassaiak számára egyelőre nem engedélyezték az utat Krakkón keresztül Poroszország felé. Annál több adat tanúskodik azonban a poroszok, elsősorban a toruniak magyarországi tevékenységéről. A különböző akadályok — háborúk, a krakkóiak erőfeszítései, hogy a poroszok magyarországi kereskedelme elé akadályokat gördítsenek — csak időlegesen vethették vissza itteni kereskedelmüket, amelyek fő mozgatója a fém, mindenekelőtt a réz volt.[99] A réz mellett a poroszok vevők voltak a nemesfémekre és a vasra is. Az arany és ezüst exportja a tiltó rendelkezések ellenére sem szűnt meg, hisz pénzérmék, szabad ezüst, ezüst tartalmú réz formájában továbbra is zavartalanul folyt a kivitel. A forgalom méreteire jól rávilágít két századvégi adat. 1391-ben

[96] Acta nr. 242, 571, 1172–73, 2384, 3444... stb.

[97] Franciszek Piekosinski, Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis medii aevi, I, Cracoviae, 1879, nr. 7, 57.

[98] Acta nr. 401, 614, 2401, 3885, 3987, 4913, 5134, 6098.

[99] Halaga számításai szerint a XIV. sz. harmadik negyedében a toruni tengerentúli kivitel értékének 1/4–1/3 részét a réz alkotta. 1362–63-ban a Poroszországon keresztüli rézkivitel elérte a 14000 q-t. 1368-ban a poroszországi export összértéke 21420 lübecki márkára rúgott, amely mintegy 20–25 hajórakomány réz ellenértéke volt. A század utolsó negyedében a krakkóiak többször is megnehezítették magyarországi kereskedelmüket, de megakadályozni sohasem tudták. Így pl. 1398-ban Krakkóban lefoglalták egyes toruni kereskedők Magyarországról érkezett rézszállítmányait, 1399-ben pedig a német lovagrend nagymestere járt közben Hedvig királynőnél, hogy a rend Magyarországról jövő kereskedőinek engedélyezze a krakkóiaktól megtagadott átvonulást. *Halaga*, i.m. 321, *Paulinyi*, i.m. 7, ZSO I, nr. 5655.

László opuliai herceg 6632 magyar aranyforintért zálogosít a német lovagrend nagymesterének. 1392-ben pedig a német lovagrend nagymestere tartozik 50 000 magyar aranyforintot fizetni az opuliai hercegnek.[100] A hatvanas években, de később is a magyar vas számottevő elemét alkotta a tengerentúli porosz exportnak.[101] A fémkivitel gyakran egészült ki bőr, szőrme és viasz kivitellel. Behozatalukban a nyugat-európai szövet volt túlsúlyban. A kassaiak részesedése ebben a forgalomban forrásunk alapján nem tűnik jelentősnek. 1394 és 1404 között mindössze hat toruni kereskedő neve fordul elő benne, akik a kassaiakkal üzleti kapcsolatban állottak. A kereskedők előfordulásának időbeli megoszlása arról árulkodik, hogy a 90-es években lehetett élénkebb az árucsere, míg a századfordulón visszaesett.[102] A toruniakkal a legnagyobb üzleteket a szövetkereskedő Stoyan Jakab kassai bíró kötötte, aki Kamerer Ulrikon kívül elsősorban a toruniakkal állott üzleti összetöttetésben. 1398 és 1400 között három toruninak is volt vele szemben elszámolni valója.[103] Az egyikkel, úgy tűnik, rokoni kapcsolatot is létesített. 1398-ban Hank Frey toruni polgár ugyanis a bíró adósságaiból 700 porosz márkáról annak felesége és rokonai javára lemondott, engedélyezve, hogy a pénzt életében használhatja, de halála után feleségét illeti. Hank Freyjel egyébként Kassa város másik nagy szövetkereskedőjének, Simon Jakabnak is volt elszámolni valója. Ebben az esetben azonban nem a porosz kereskedő és társasága, hanem Simon Jakab követelt pénzt, igaz jelentéktelen összeget, mindössze 22 forintot.[104] Frey huzamosabb ideig jelen volt a kassai üzleti életben, mert még 1403-ban is feltűnt. Ezúttal krakkóiakkal szövetkezve, tőlük pénzügyileg függve bonyolította üzleteit. Forrásunk ugyanis arról tájékoztat, hogy L. Schultis krakkói kereskedő 620 forintot kölcsönzött Freynek és egy másik krakkóinak, N. Libintalnak. Az összeg ellenében lefoglalt Freynél 700, Libintalnál 300 ökörbőrt. Az ökörbőr Krummenhauer Mátyás kassai kereskedő és társasága tulajdona volt.[105] Ez a híradás két szempontból is figyelemre méltó. Kiderül belőle, hogy a toruniak és a krakkóiak időről-időre együttműködtek a kassaiakkal való üzletek lebonyolításában, és utal az árucsere tárgyára is. Forrásunkban egyébként ez az egyetlen adat, amely az áruforgalom szerkezetébe is bepillantást enged. Stoyan esetében feltételezhetjük, hogy adósságai szövetvásárlásaiból származhattak. H. Freyen kívül volt még követelése vele szemben 300 porosz márka erejéig Hermann de Linden toruni polgárnak is, 1400-ban pedig Johannes Wandericznek kellett adósságaiból 120 aranyforintot a következő húsvétig kifizetnie. E néhány adatból is nyilvánvaló, hogy Stoyan jelentős áruforgalmat bonyolított le a poroszokkal. Stoyanon kívül még öt kassairól — közöttük két iparosról és egy kereskedőről — ad hírt forrásunk. 1394-ben három kassai, közöttük egy szappankészítő, 224 arany-

[100] ZSO I, nr. 2025, 2635.

[101] *Heckenast Gusztáv:* A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, Bp., 1991. 38.

[102] 1394–1400 között Albertus Reber, Johannes Holczede, Hank Frey, Hermann de Linden, 1400–1404 között Johannes Wandericz és N. de Thorun szerepeltek. A régiek közül pedig Hank Frey bukkant fel ebben az időszakban is. Acta nr. 1398, 2364, 2570, 3637, 5894.

[103] Acta nr. 2364, 2570, 3637.

[104] Acta nr. 21.

[105] Acta nr. 5014.

forinttal tartozott Albertus Reber de Thorunnak, Soppko Péter kassai kereskedő 1396-ban 189 porosz márka adóssága fedezetéül házának felét kötötte le Johannes Holczede de Thorunnak. Az iparos adósok sorában szerepel még egy aranyműves is, aki az előbbiekben már említett Wandericz számára 40 forintot deponált a városi tanácsnál. A porosz márka forgalma arra enged következtetni, hogy a kassaiak nem csak vevők, de eladók is voltak a poroszok felé.

Kassa és a cseh, sziléziai, morva tartományok szoros kapcsolatáról vall az a nagy számú ember, aki a tartományok különböző városaiból jött Kassára. E személyek jelentős hányada bevándorló, aki Kassán telepedett meg, de akadtak közöttük olyanok is, akik kereskedelmi céllal vagy éppen járandóságuk behajtása végett keresték fel a várost. 1394–1404 között cseh melléknévvel 17 személy szerepelt forrásunkban, míg Prága 6 személy nevében fordult elő.[106] Csehország területéről Prágán kívül még 14 helységből származtak azok a személyek, akik valamilyen adósság vagy követelés okán bekerültek forrásunkba.[107] Legtöbben — 9 személy — Kuttenbergből jöttek, amely a Prága felé vezető út mentén feküdt. A többi helységet 1–1, legfejlebb 3 egyén képviselte. A nevükben cseh jelzőt viselők többsége már a 90-es években feltűnt, közöttük kereskedő csak elvétve akadt, a többség iparos — táskakészítő, ács —, bár nem minden esetben jelzik a foglalkozást. Többnyire ők tartoznak néhány forinttal kassai iparosoknak (táskakészítő, daróckészítő, paternoster készítő, mészáros). Mindössze két egyénről tételezhetjük fel, hogy kereskedelmi tevékenységet folytatott, és anyaországával is kapcsolatban állott. Johannes Behem kassai pályafutását 1397–1405 között követhetjük nyomon. Egy esetben követelnek tőle jelentéktelen összeget, neki viszont szinte minden évben van követelni valója, igaz, többnyire csak pár forintnyi összeg. Három ízben követel jelentősebb összeget, 30, 34, 70 forintokat.[108] 1402-ben adósai között szerepelt Erniszt János kassai kereskedő, és egy évvel korábban két másik kassai kereskedővel jótállt egy erszénykészítőért.[109] A krakkóiakkal is kapcsolatban állhatott, mert 1401-ben[110] Rudellel együtt követelt 150 forintot egy lőcsei polgártól, akinek első hitelezői voltak. Nicolaus Behemről sem tudunk meg lényegesen többet. Ő cseh kapcsolatokkal is rendelkezhetett, mert 60 prágai garas adósságáról ad számot a forrás 1396-ból.[111] Adósai között egy mészáros (10 fl), egy molnár (3 fl), és Prechtel Jakab szűcs (9 fl) tűntek fel.[112] A prágaiak esetében még kevesebb támponttal rendelkezünk. Foglalkozását csak egynek ismerjük, aki övkészítő volt, míg a többieknél csak adósság-állományukból következtethetünk arra, hogy nem a kereskedők sorába tartoztak. Egyetlen prágairól, Hannus Pragerről tételezhetjük fel, hogy kereskedő volt, mert 1397 és 1404 között többen tartoztak neki, igaz,

[106] Acta Halaga bevezető tanulmánya

[107] Acta Karte 3: Herkunftsorte ausserhalb des Kaschauer Landes im ältesten Kaschauer Stadtbuch 1393–1405. Három város — Schöbritz, Molischen, Scheretz — neve csak a 14. sz-ban, nyolcé — Saaz, Kornhaus, Tetschen, Schwaden, Riesenburg, Wünschelburg, Milin, Donin — csak a 15. sz-ban, háromé — Künast, Pilgram, Kuttenberg — mindkét században előfordult.

[108] Acta nr. 2754, 2755, 4978.

[109] Acta nr. 4228, 4416.

[110] Acta nr. 3945. A bejegyzés egyébként őt is kereskedőnek nevezi.

[111] Acta nr. 1403.

[112] Acta nr. 1700, 2325.

újra csak kisebb összegekkel, 2–8 forint között.[113] A csehországi városok közül Milinból, Doninból és Kuttembergből jelentősebb üzleteket kötő kereskedők is színre léptek. 1403-ban Nicolaus Mylnaw és Nicolaus Proczhennaw lőcsei Kis Jánostól követelt 154 lengyel márka 22 garast, 15 kassai forintot és cseh pénzt is.[114] Henricus Doninnak pedig egy késgyártó feleségén van követelni valója, és ezért lefoglalja Rudel krakkói kereskedőnél az asszonynak eladott tunikát.[115] A kilenc Kuttembergből származott személy közül négy már a 90-es években felbukkant forrásunkban, a többi öt azonban csak az 1400-as évektől van jelen. Közülük négyről tételezhetjük fel, hogy kereskedőként működött. Ügyfeleik között főleg iparosok fordultak elő, de akadt kereskedő is. Bár követeléseik zöme 1–10 forint között mozgott, szerepelnek nagyobb tételek is. Ez utóbbi megállapításunk főként azon két kereskedő esetében érvényes, akiknek tevékenységét több éven keresztül figyelhettük meg. Az egyik egy Kutner nevezetű egyén, aki 1394–1404 között szerepelt forrásunkban, és az 1–10 forintos tételek mellett egy ízben 29,82 forintos követelést is felmutatott.[116] Ő egyébként Meyer Péter kassai kereskedővel is kötött üzletet, aki 1401-ben 2,5 forintot és „unum capucinum colonicalem" követelt tőle.[117] Kutnernél jóval nagyobb stílű kereskedő lehetett az 1396–1405 között előforduló Stephanus Kutner, aki kiterjedt kapcsolathálózattal rendelkezett. A kassaiakat és a Kassán megforduló idegeneket egyaránt megtaláljuk üzletfelei között. A tartozik–követel listája is igen változatos. Míg egyfelől őmaga is tele van adóssággal — tartozik a krakkói Longus Zeidelnek, Nicolaus Stollnak (200 forint), Körmöci Henriknek (126 forint) —,[118] másfelől neki is jelentős összegekkel tartoznak ügyfelei. 1403-ban pl. amikor Giovanni Talenti javait lefoglalják hitelezői, köztük van Longus Zeidel után ő is 600 forintos követeléssel. Ugyanakkor még ugyanabban az évben az ő vagyonát is lefoglalja két hitelezője, Körmöci Henrik és Longus Zeidel, hogy követeléseiket kielégítsék.[119] A hitelbe kapott árut ő is hitelbe adta tovább, és ha időben nem kapta meg a pénzét, ő sem tudott fizetni. Követelései között az 50 forint alatti összegek vannak túlsúlyban, amiből következett, hogy a pénzek csak apránként gyűltek össze.[120] Ügyfelei elsősorban a kassai iparosok — posztónyíró, szabó, takács, szűcs, varga, szíjgyártó — köréből kerültek ki, de volt kapcsolata különböző kereskedőkkel is, így Erniszt Jánossal, akitől 1398-ban 1 vég striegaui szövetet követelt, a Kassán gyakran előforduló lőcsei Marsili Miklóssal, aki Frey toruni kereskedővel szemben fennálló 120 forintnyi adóssága kifizetését hárította rá át. 1405-ben pedig „racione altermissionis staminis panni polonicalis" 27 forint járt neki Sárosi Pétertől.[121] Stephanus Kutner, úgy tűnik, szülővárosával nem tartott fenn kapcsolatot, kereske-

[113] Acta nr. 1896, 2131, 4244, 5205, 5892.
[114] Acta nr. 5013.
[115] Acta nr. 5271.
[116] Acta nr. 3652, 5654.
[117] Acta nr. 3876.
[118] Acta nr. 5475, 5558, 5923.
[119] Acta nr. 5010, 5475.
[120] 1400-ban pl. 174 forintra rúgott az az összeg, amelyet hat adóstól kellett kapnia. Acta nr. 3760.
[121] Acta nr. 2295, 5110, 6159.

delme, legalábbis a rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, főként a krakkóiak és a kassaiak közötti közvetítésre szorítkozott.

Szilézia 21 városának neve szerepelt a korszakunkban Kassán feltűnt személyek nevében. A városok többsége már a 90-es években megjelent, és csak 6 városról készült későbbi, 15. sz. eleji bejegyzés, 8 város neve, köztük Boroszlóé is, csak a 90-es években tűnik fel,[122] és rendszerint 1–1 személy képviseli az illető várost. Közöttük kereskedő újra csak alig akadt. 1395-ben egy boroszlói polgár követelt 89 forintot egy kassai polgáron. 1399-ben Fülöp szűcs kiegyenlítette tartozását egy olsini szűccsel szemben.[123] 1394-ben a schweidnitzi Pignus Thomas Grelen 136 forintot követelt Prechtel János és Jakab szűcsöktől, akik jelentős kereskedelmi tevékenységet folytattak. Ugyancsak egy schweidnitzi polgárnak volt egy kassaival szemben 64 forint erejéig követelése, 1397 áprilisában Lublen János kassai kereskedő javaslatára Balthazár Kloremkind de Sweidnitz Kassán birtokolt ingatlanjait — 380 forint értékű szőlő, 1 ház negyede serfőzővel, 96,5 lengyel márka értékű kert és rét — zálogként adósságai kifizetéséig lefoglalták. A Kloremkindek közül többen is kereskedtek Kassán. 1397 decemberében Petrus Klorinkind és fiai 150 forintos követelését elégítette ki egy kassai polgár.[124]

A városok azon csoportjából, amelyből a 90-es évekből és a 15. sz. elejéről egyként származnak adatok,[125] 3 város — Brieg, Troppau és Teschen — esetében feltételeztük kereskedők jelenlétét. 1394-ben Merten Soltis de Briga Prechtel Jánoson követel 93 forintot, majd pedig Csetneki Michilen 120 forintot. 1398 és 1404 között egy bizonyos Gregorius de Brig több üzletkötéséről is értesülünk, amelyek során többnyire ő maradt a kassaiak — főként iparosok — adósa.[126] Claus von dem Brige a nagyobb stílű kereskedők köréhez tartozott. Azon ritka egyének közé sorolható, akiknek foglalkozását — mercator — a forrás megjelöli. 1400-ban a főként krakkói kapcsolatairól ismert kassai nagykereskedő, Slawser Miklós hatodik hitelezője. 1401-ben pedig Nagykállói György ökörbőrrel megrakott szekerét foglalja le 36 forintnyi adósság ellenében.[127] 1402-ben a másik kassai nagykereskedő, Erniszt János hitelezői között szerepel egy bizonyos Bernhardus de Briga 135 forintos követeléssel. Igaz ugyan, hogy az összeget a krakkói Laurencius Scholtis nevében, az ő megbízottaként követeli Ernisztől.[128] Troppauból egyetlen személyről állítjuk, hogy kereskedő volt. 1399-ben egy kassai polgár első hitelezőjeként „30 mark grossorum" kifizetésére tartott igényt. A kassai az összeg fedezetéül 6 vég „pannos videlicet tischliczer tuch vocati" adott neki zálogként.[129] Teschenből is csak egy személyünk van, akiről azonban teljes biztonsággal nem állítható, hogy kereskedő volt.

A harmadik csoportba azokat a városokat soroltuk, amelyekről csak 15. sz-i adataink vannak.[130] Olbersdorfból való Miklósról feltételezhető, hogy szövettel

[122] Crossen, Boroszló, Olsin, Waldenburg, Schweidnitz, Neisse, Neudeck, Grätz. Acta Karte 3.
[123] Acta nr. 1151, 3023.
[124] Acta nr. 66, 257, 1843, 2101.
[125] Striegau, Strehlen, Brieg, Ziegenhals, Troppau, Fulnek, Teschen. Acta Karte 3.
[126] Acta nr. 437, 443, 2283, 2502, 3288, 3358.
[127] Acta nr. 3798, 4256.
[128] Acta nr. 4808.
[129] Acta nr. 2930.
[130] Auschwitz, Olbersdorf, Ratibor, Falkenberg, Parchwitz, Haynau, Acta Karte 3.

kereskedett. 1402-ben Matthias Awswiczzel együtt lefoglalta „ratione 4 staminum longi Tynensis" Johannes Redischer Ung. Hradisch beli kereskedő minden vagyonát, mint második számú hitelező. 1404-ben pedig egy táskakészítő tartozott neki 79 forinttal.[131] Az Odera menti Parchwitzből szintén egy kereskedőről ad hírt forrásunk. 1401-ben Nicolaus Parchwitz a krakkói kereskedő, Johannes Gerhardsdorffer után 140 forintos követeléssel a második hitelezője a Kassán házzal rendelkező és itt élénk kereskedelmet folytató toplani Magyar Demeternek. A kassai Tewschil Rogener 1402-ben szőlőjét köti le neki 38 forintra rugó adóssága fedezetéül. Michael Gallicus pedig 105 forintos tartozást ismert be.[132] A Parchwitz melletti Haynauból, amely híres volt szövetgyártásáról, Nicasius Miklós kassai kereskedőtől „8 marcas grossorum bohemicalium" követeltek 1403-ban.[133] Auschwitzből az említett Matthias az egyetlen, akiről forrásunk megemlékezett. Falkenbergből két nevet ismerünk, amelyek viselői már kassai polgároknak, illetve kereskedőknek számítottak. Falkenberg Miklós és András, miként már volt róla szó, főként a krakkóiakkal és Körmöci Henrikkel állottak üzleti kapcsolatban.

Morvaország 8 városából származott egyénekről ad számot forrásunk. A 8 városból ötnek a neve már a 90-es évektől előfordul, ebből egynek a neve a 15. sz-ban nem jön elő újra. Három városnév viszont csak a 15. sz-ban szerepel. Az első csoportba tehát Olmütz, Titschein, Dürnholz és Ung. Hradisch tartozik. Olmütz kivételével valamennyi helység a magyar határ közelében található. A legtöbben Ung. Hradischból fordultak elő forrásunkban, közöttük kereskedő is akadt. Olmützből a bejegyzések 1394–1405 között 5 személy nevét őrizték meg. Egy személyről bizton állíthatjuk, hogy kereskedő volt. Bár Kassán szőlővel rendelkezett, nem lehet kizárni azt sem, hogy szülővárosával is volt kapcsolata. 1398-ban László literatus 2,5 talentum viasz árát követelte tőle, egy évvel később ugyancsak viaszért (12 libra) volt egy kassai polgár adósa. Ugyanakkor Rudel krakkói kereskedőnek 30 forintos adóssága fedezetéül „vineam suam titulo pignoris obligavit iuxta consuetudinem civitatis nostre".[134] Titschein esetében egyetlen személlyel, Hannus Tyczenerrel van dolgunk, aki 1399–1404 között szerepelt, és 21 garas–31 forint között nyújtott be követelést különböző iparosoknak. A 31 forintos tétel csak egy esetben fordult elő, egy szabó tartozásáról volt szó.[135] Dünholzból mindössze egy személy jelenik meg, akit kivétel nélkül csak adósként tartottak számon. 1394–1403 között kisebb összegeket követeltek tőle kassai mesteremberek.[136] Ung. Hradisch-t 1394–1405 között két kereskedő és két iparos képviselte a városban. Az egyik kereskedő, Petrus Redisch krakkói polgárként szerepelt. Johannes Redischer és szolgája Johannes Niger adósként és hitelezőként egyaránt előfordultak. Az esetek többségében azonban ők tartoztak, többnyire krakkói kereskedők a hitelezők. Ők viszont a hitelben kapott árut továbbították a kassaiak és a Kassán megforduló idegenek felé. Redischer követelései 26 garastól 150 forintig terjednek, de a nagyobb tételek — 32, 40, 70, 150 forintok — csak egy-egy

[131] Acta nr. 4181, 4429, 4916, 5765.
[132] Acta nr. 3964, 3965, 4576, 4577.
[133] Acta nr. 5323.
[134] Acta nr. 2208, 2671, 2842.
[135] Acta nr. 2957, 3212, 3230, 4942, 5797.
[136] Acta nr. 1592, 1730, 2371, 2540, 4305 stb.

alkalommal fordultak elő, és az 1–10 forint között mozgó követelések voltak túlsúlyban.[137] Ez azzal magyarázható, hogy elsősorban iparosokkal és nem a gazdagabb kassai kereskedőkkel volt kapcsolatban.[138] Adósságai vonatkozásában viszont éppen az ellenkezője tapasztalható. 1398-ban többen összesen közel 700 forintot és 21 márkát követeltek tőle.[139] 1400-ban 142 forint a benyújtott követelés összege.[140] Hitelezői lengyel, főként krakkói kereskedők, akik Kassával kapcsolatban állottak. 1402-ben Petrus Gerhardsdorffer krakkói kereskedő minden vagyonát lefoglalta, hogy kielégítse belőle követelését.[141] Második számú hitelezői pedig a már említett két sziléziai kereskedő, akik 4 vég tieneni posztó árát követelték rajta. 1404-ben egy Kassán megforduló toruni kereskedőt biztosított arról, hogy 15,5 márka adósságát kiegyenlíti, és a nagyobb biztonság kedvéért zálogot is adott.[142] Johannes Redischer elsősorban szövettel kereskedhetett, mert forrásunk a jelzett időszakban négy ízben említ árut, és ebből egy ízben faggyú, három ízben pedig szövet — németalföldi, sziléziai és kassai loden — szerepelt.[143] Petrus Redisch, akiről 1398-ban már mint „civis et mercator cracoviensis"-ként emlékeznek meg,[144] 1394 és 1404 között fordult elő forrásunkban. Követelései 26–34 forint között mozogtak.[145] Egy esetben fordult elő egy nagyobb tétel, ebben az esetben azonban nem követelésről, hanem adósságról volt szó. Péter városi jegyző, aki hivatala mellett jelentős kereskedelmi tevékenységet is folytatott, marasztalta el őt 400 forintos adósságban.[146]

Az öt városból az egyik, a magyar határhoz közel eső Königsbrunn volt, ahonnan 1394 és 1395-ből ismerünk két személyt. Közülük csak Andreas Kunigsbrunnerről gyanítható, hogy volt némi köze a kereskedelemhez. 1394-ben 1 vég lengyel szövetet követeltek tőle, és 1395-ben özvegye 46 forint tartozást kénytelen kifizetni Nicolaus Stoll krakkói kereskedőnek.[147] Mindebből nyilvánvaló, hogy ha egyáltalán kereskedő volt, nem anyavárosa és Kassa, hanem Krakkó és Kassa között közvetített.

Az a három város, amelyekre csak 15. sz-i adatokat ismerünk, Morvaország belsejében, egymáshoz meglehetősen közel volt. Konitz, Lösch, Brünn 1–1 személy nevében fordult elő, akik közül csak a löschi származású személyről feltételezhetjük, hogy kereskedelmi tevékenységet folytatott. Cristen Leschener (Lösch) 1400 és 1404 között több kassai iparostól követelt kisebb — 4–14 forint között — pénzeket.[148]

---

[137] Acta nr. 283, 4690.
[138] Acta nr. 3849, 3851, 3764, 3806, 3841 stb.
[139] Acta nr. 2509, 2510, 2511, 2512, 2508.
[140] Acta nr. 3322.
[141] Acta nr. 4915.
[142] Acta nr. 5580.
[143] Acta nr. 5450, 1617, 3827, 4916, 5678.
[144] Acta nr. 2287.
[145] Acta nr. 483, 1681, 2194, 5678.
[146] Acta nr. 2287.
[147] Acta nr. 263, 1150.
[148] Acta nr. 3594, 5247, 5849.

Lausitzból 1404-ből a szövetgyártó Zittauból van egy adatunk: Márton kalapos 26 márkával tartozott Johannes Grot de Zittaunak, aki ezen adósság behajtására minden vagyonát lefoglalta.[149]

A német birodalom területéről a cseh-sziléziai-morva régióhoz viszonyítva jóval kevesebben telepedtek meg, illetve tűntek fel Kassán. Nürnberget leszámítva tíz város nevével találkoztunk forrásunkban, amelyeket egy-egy, maximum négy személy képviselt. A városok közül a legtávolabb az Odera menti Lebus és a Keleti-tenger melletti Rügen esett. Majd a cseh határhoz közelebb eső Elba menti Meissen, Pirna, Asch következett Waldauval, Wartburggal, Schleusingennel, Themarral, Würzburggal együtt. Három városra (Themar, Waldau, Pirna) csak a 15. sz-ból vannak adatok, míg a többi Wartburg és Asch kivételével a 14–15. sz-ban is szerepel. A városok nevét viselő személyek közül teljes bizonyossággal egyről sem állíthatjuk, hogy kereskedő volt. Mindössze hat személyről, egy meisseniről, egy Würzburg, egy Waldau és három Lebus-beliről feltételezhető, hogy kereskedőként tevékenykedett.[150] Ha Kassa és a távoli német birodalom között rendszeres kereskedelmi érintkezést nem tételezhetünk is fel, annyit azonban megállapíthatunk, hogy a város élénk gazdasági élete távoli városok lakosságára is vonzóerővel bírt, betelepülésre ösztönzött.

A 90-es években a még távolabb eső Németalföldről is felbukkant Kassán egy-egy személy, akik minden bizonnyal a Németalfölddel közvetlen kapcsolatban álló Krakkóból származtak át Kassára, és telepedtek meg a városban. Személyüket nehéz lenne kereskedelmi tevékenységgel összefüggésbe hozni. 1395-ben egy Ypern-beli tartozik néhány garassal egy kovácsnak, valamint Ladislaus de Brossel 60 forintos tartozását ismeri el Pataki Tamásnál, és köti le neki házát. Még ugyanabban az évben egy brüggei személy egy forintos tartozását jegyezték fel, 1398-ban pedig egy Ypern-belinek volt ugyanennyi adóssága. 1399-ben Nycol Flamisch egy tunikára tartozott esküt tenni.[151]

Zsigmond 1388. évi és Stibor erdélyi vajda 1395. évi[152] rendeletei alapján jelentősebb ausztriai kapcsolatokra gondolnánk annál, amit a bírói könyv bejegyzéseiből megismerhettünk. A bécsiekkel való összeköttetésről mindössze két adat árulkodik. 1394-ben István táskakészítő egy kassai polgártól a kassai forint mellett 22 „Wynner"-t is követelt. 1400-ban pedig egy kassai rézművesnek van Peterin von Wientől 36 garas behajtani valója.[153] Ausztriából 3 város tűnik fel 1–1 Kassán honos személy nevében. Egy salzburgi, bizonyos Henrik a már kassai polgár Leonardus de Salzburgho feleségétől követelt 40 forintot. Az asszonyért egy kassai polgár állt jót, zálogként szőlőjét kötve le.[154] Ebből azonban még nem következik, hogy a két salzburgi között valamiféle kereskedelmi összeköttetés létezett, bár nem lehet kizárni azt sem, hogy a Kassára elszármazott polgárok a salzburgi Henricus bizományosai voltak. Ypsből és Judenburgból való az a két személy, akik 1398-ban és 1402-ben szerepelnek forrásunkban, és akik közül csak az egyikről,

[149] Acta nr. 5554.
[150] Acta nr. 5114, 2534, 4358, 5709, 115, 830, 1412, 1743, 3855, 4326 stb.
[151] Acta nr. 646, 991, 700, 2565, 2972.
[152] ZSO I, nr. 660, 4183.
[153] Acta nr. 366, 3693.
[154] Acta nr. 2418, 2420.

a Judenburgból valóról feltételezhetjük, hogy kereskedelemmel foglalkozott: három kassai iparostól követelt néhány forintnyi összeget.[155]

Hasonlóképpen kevés nyoma van forrásunkban a kassaiak havasalföldi kapcsolatának is. Mindössze egy adattal rendelkezünk, de ez sem vall egyértelműen havasalföldi jelenlétükről. 1395-ben két kassai egy lőcsei megbízásából Cristel de Walachia bőrből, viaszból és vizából álló küldeményét hozta Kassára.[156] A havasalföldi ugyanis 300 forinttal tartozott a lőcseinek, és adósságát ily módon törlesztette. A két kassai 1397-ben újra feltűnt, ez alkalommal Szebenben, ahol egy szekér viaszt szereztek be.[157] Így feltehető, hogy két évvel korábban a havasalföldivel is Szebenben és nem Havasalföldön léptek kapcsolatba.

Forráselemzésünk alapján megállapíthatjuk, hogy Kassa külkereskedelmében Krakkó hegemóniája érvényesült, és ez mind a kereskedelem lebonyolításában résztvevők számában, mind a forgalom méreteiben megmutatkozott. A krakkóiakkal való kapcsolatokhoz viszonyítva jóval kisebb jelentőséget kell tulajdonítanunk a poroszokkal való kereskedelemnek, és mögöttük több nagyságrenddel elmaradnak a cseh-sziléziai-morva kapcsolatok is, amelyek igen gyakran Krakkón keresztül, a krakkói kereskedők segédletével realizálódtak. Ausztriával, nevezetesen Béccsel pedig, legalábbis forrásunk után ítélve, a kapcsolatok jelentéktelennek tűnnek. Ugyanezt mondhatjuk Havasalföld vonatkozásában is, amelynek árui javarészt az erdélyi városok közvetítésében kerültek Kassára. Ezek az arányok lényegében a 15. sz. folyamán is fennmaradtak, és csak a század végén, 16. sz. elején következett be némi változás a nyugati kapcsolatok javára. A század folyamán a kassaiak bekapcsolódtak a fémkivitelbe is. A lengyel források szerint a 15. sz. végén Kassa fő kiviteli cikke az a réz volt, amelyet a környező bányavárosokban termeltek ki.[158] 1470-ből való a rendelkezésünkre álló legrégibb adat, amely a kassaiak vasipari érdekeltségéről, következésképpen a vaskereskedelembe való bekapcsolódásáról vall.[159]

---

[155] Acta nr. 4413, 4597.

[156] Acta nr. 811.

[157] Acta nr. 1830.

[158] *Granasztói György:* A kassai kereskedelem a 16. században, Gazdaság, Társadalom, Történetírás, Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára, szerk. Glatz Ferenc, Bp. 1989. 71.

[159] *Heckenast*, i.m. 49.

Szende Katalin

EZÜSTÖV, RÓKAPRÉM, VÁSZONLEPEDŐ
Viselet- és textilkultúra a késő-középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen[1]

I. TÁRGYAK A VÉGRENDELETEKBEN – FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

Számos olyan jogintézménye van a java- és késő-középkornak, amelyek az azóta eltelt évszázadokban olyan alaposan beépültek nemzedékről nemzedékre a mindennapi életbe, hogy manapság már csak a témával foglalkozó történészek tartják számon középkori eredetüket. A jogi személy, a testületi elv, a megbízáson alapuló képviselet és sok más fogalom mellett a végrendelkezés is ezek közé tartozik.[2] Míg azonban az előbbi témák vizsgálata történeti szinten is a jog- és alkotmánytörténet keretein belül marad, a végrendeleteket számos olyan tudományterület képviselői is egyre növekvő számban használják fel, amelyeknek vajmi kevés közük van az alapforrás elsődlegesen jogi jellegéhez. Ez a növekvő érdeklődés az egyháztörténet, a társadalom- és gazdaságtörténet, a kulturális antropológia, a történeti néprajz és más területek kutatói részéről a végrendeletek gazdag és változatos tartalmának köszönhető.[3]

A végrendelkezés, abban a formában, ahogyan a késő-középkori Európából ismeretes, fokozatos fejlődés eredményeként alakult ki, és számos jogi rendszer (római jog, kánonjog, a különböző városi jogcsaládok és a helyi szokásjogok) elemeit olvasztotta magába.[4] A testamentumok, igen leegyszerűsítve, ingó- és ingatlan javak felsorolását, és az ezekkel kapcsolatos, illetve az élet más területeire kiterjedő intézkedéseket örökítettek meg. A magyarországi városi végrendeletek

[1] A jelen tanulmány „Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében" c., Budapesten 2000-ben megvédett doktori disszertációm hasonló témájú fejezetén alapul. Szeretném itt is megköszönni témavezetőm, Kubinyi András, és opponenseim, Bácskai Vera és Bessenyei József útmutatását és segítő szándékú megjegyzéseit.

[2] *James A Brundage:* Medieval Canon Law. London – New York, 1995. 70–119., a végrendelkezésről: 87–90., a közjogi fogalmakról: 98–119.

[3] *Paul Baur:* Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz. Sigmaringen, 1989. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen 31.) 14–35. alapos áttekintést ad az addig megjelent, elsősorban német nyelvű munkákról (a továbbiakban: *Baur:* Testament). Az angol és francia szakirodalomról ld. *Mária Lupescu Makó:* „Item lego" Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. In: Annual of Medieval Studies at CEU Vol. 7. (2001) 161–164., ill. 3–7. jz., a magyar kutatásokról uo. 8. jz., és *Horváth József:* Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum. Szerk. Á. Varga László. Budapest, 1995. 433–444.

[4] A hazai városi végrendeletek jogtörténeti vonatkozásairól részletesebben: *Szende Katalin:* A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája). Soproni Szemle 53. (1999) 343–355. (a továbbiakban: *Szende:* Joggyakorlat.) Itt megtalálható a fontosabb nemzetközi szakirodalom is.

megjelenése és tartalmi tagozódása — a városfejlődés egészét jellemző 150–200 éves idő-eltolódással — követte a kontinens nyugati felén kialakult mintákat. Azon javak köre, amelyeket elvileg a késő-középkori testamentumokban megemlíthettek, minden értékkel bíró dolgot felölelt, csak arról nem írhattak, *de quibus non est commercium*, tehát ami nem képezhette kereskedelmi forgalom tárgyát. A felsorolt javak lehettek jelenvalóak, vagy csak a jövőben keletkezőek is.[5] Különleges szabályok vonatkoztak a család ősi javaira *(haereditas avitica)*, amelyeket a házastársak és az egyenes ági leszármazók örököltek. A szerzett ingatlanokra ugyanezek a korlátozások nem voltak érvényesek. Ezen kívül a javaknak még egy csoportját emelték ki külön a magyarországi jogszabályok: az ún. házfelszereléseket *(utensilia domus)*. Mind a tárnoki jog, mind az ez alapján írásba foglalt városi jogszabályok felsorolnak ezen címszó alatt egy „alapkészletet", amelynek a férj halála esetén a feleségre, a feleség elhunytakor pedig a férjre kellett öröklődnie „a nyolc szabad város joga szerint". Mindkét fél egyetértésével azonban ettől eltérően is lehetett végrendelkezni.[6] Az a tény, hogy a jogszabály külön foglalkozott a személyes használatra szolgáló ingóságok öröklésével, azt mutatja, hogy a vagyonnak ezek a tételei nem elhanyagolható részét képezték a hagyatéknak.

Hogy végül is mi került be a végrendeletbe, az nem annyira a jogi megkötésektől, mint az egész aktus céljától függött. Az írásbeli végrendelkezést végső soron az hívta életre, hogy az örökhagyók a szokásjog szerint rokonaiknak járó javak mellett más, életükben fontos szerepet játszó személyeknek és intézményeknek, mindenekelőtt az egyháznak is juttatni kívántak vagyonukból. Az egyenes ági rokonokat illető, szabályosan öröklődő javakat nem volt szükséges felsorolni, de biztonság kedvéért nem volt hátrányos. Azt is tudta ezzel az örökhagyó, ill. a hátramaradt rokonság bizonyítani, hogy a fent említett jogszabályokat milyen módon tartották be. A többi rokonnak és ismerősnek szánt hagyatékot azonban feltétlenül szükséges volt részletezni. Társadalmi szempontból tehát a testamentum kifejezhette a szűkebb-tágabb közösségen belüli erőviszonyokat is, és lehetőséget adott a vagyon újraelosztására.[7]

Ha a végrendeleteket eredeti funkciójuktól eltérően, a korabeli anyagi kultúra vizsgálatára szeretnénk felhasználni, először a forrásbázisból adódó hiányokat kell számba vennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a teljes tárgyi anyagot foglalták írásba. A legtöbb végrendeletben, főleg a vagyonosabbaknál, az ingóságok említése másodlagos volt a pénzösszegek és az ingatlanok gondos részletezése mellett. A válogatási szempont elsősorban az ingóságok értéke volt. Az az alsó értékhatár, amit még az egyes örökhagyók figyelembe vettek, az illető vagyonossága és igényszintje szerint változott. Ezért különösen érdekesek azok a tárgyak, amelyek a különböző társadalmi helyzetű örökhagyóknál az értékelés határeseteit jelentették: egyesek még megemlítették őket, mások már nem. Kellő számú végrendelet esetén tehát társadalmilag differenciáltabb képet kaphatunk a városlakók

[5] *Alexander Gál:* Die Summa legum brevis, levis et utilis des sogenannten Dr. Raymundus von Wiener Neustadt. Weimar, 1926. különösen a XLIV. fejezettől.

[6] *Martinus Georgius Kovachich:* Codex authenticus iuris tavernicalis. Buda, 1803. Cap. CXXXII., Vö. *Harsányi István:* Buda, Pest, Kassa, Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes és Sopron szabad városok polgári jogai és régi szokásai (Második közlemény). Történelmi Tár X. (1909) 483.

[7] *Tárkány Szücs Ernő:* Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 726.

anyagi kultúrájáról, a viszonylag nagyobb időbeli keresztmetszet pedig a tárgyak dinamikus mozgását teszi megfigyelhetővé.[8] A vagyoni helyzeten kívül még sok minden befolyásolta, hogy megemlítettek-e egy tárgyat, vagy sem: hogy milyen kiterjedt volt az örökhagyó rokonsági köre, vagy hogy milyen (főleg egyházi) intézmények javára miféle anyagi eszközök biztosítása volt a legcélszerűbb. Az ilyen adományokban „jámborság és üzleti ravaszság, közösségi cél vállalása és személyes dicsőségvágy" egyszerre nyilvánult meg.[9]

Korlátot jelent az is, hogy a megemlített tárgyakat nem tudjuk minden esetben magunk elé képzelni. Az örökhagyó számára ugyanis csak az volt a fontos, hogy halála után a megadott leírás alapján ki tudják választani javai közül azt a tárgyat, amire ő gondolt. Reprezentatív adományoknál a tárgy anyagát és értékét is hangsúlyozták, részletes leírásra azonban ritkán volt szükség. Gyakran még azonos kifejezésekhez sem lehet egy meghatározott tárgyformát rendelni, mert a szavak egy tárgytípus több változatát is jelölhették, és az örökhagyó túlértékelhette, vagy alábecsülhette egy-egy kifejezés használatával az ingóságát. Ebben a kérdésben csak a tárgyi anyag és a képes ábrázolások segítségül hívásával lehet előbbre lépni.

A végrendeletek forrásértékét, felhasználásuk előnyeit vagy hátrányait azzal is szemléltethetjük, hogy összevetjük keletkezésük körülményeit és tartalmukat egy másik, szintén az örökléssel kapcsolatban keletkezett forrástípussal, a hagyatéki leltárakkal. Az alapvető különbséget, amire minden további eltérés visszavezethető, az iratok létrejöttében jelölhetjük meg. A végrendelet, mint egyoldalú, visszavonható utolsó rendelés, a magánjogi írásbeliség terméke, amelynek létezése teljes mértékben az örökhagyó akaratától függ, és néhány alapvető formai szempont teljesítése mellett ő határozza meg a tartalmát is. A városi hatóság csak a hitelesítésben és adott esetekben a végrehajtásban játszott szerepet. A hagyatéki leltár ezzel szemben a hivatali írásbeliség keretei közt jött létre és annak céljait szolgálta az örökhagyó halála után, és így akaratától teljesen függetlenül. Városi vonatkozásban a hagyatéki leltárak felvételét a hatóságok által kiküldött személyek végezték (többnyire két tanácstag), meghatározott utasítás szerint. Hagyatéki leltárat a végrendeletekkel párhuzamosan vagy annak hiányában is felvehettek.

A két, hasonló célú forrástípus tömeges megjelenése között jelentős időbeli eltérés tapasztalható. A leltárak készítése csak általában 200–300 évvel a testamentumok elterjedése után vált bevett szokássá, követve az írásbeliség további szakszerűsödését és differenciálódását. Ez például francia területen a 14. századot, néhány svájci és német városban a 15. századot, Angliában a 16. század közepét jelenti, míg Magyarországon és a legtöbb szomszédos országban az első elszórt példákkal a 15–16. században találkozhatunk, nagyobb zárt sorozatokban, a vég-

[8] *Kubinyi András:* Die Rolle des Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: Etudes Historiques Hongroises. Bp. 1985. 616–617, 633. (a továbbiakban: *Kubinyi:* Die Rolle). *Gerhard Jaritz:* Zur Lebenshaltung in Niederösterreichischen Kleinstädten während des Spätmittelalters. In: Festschrift Friedrich Hausmann. Hg. Herwig Ebner. Graz, 1977. 249. (a továbbiakban: *Jaritz:* Lebenshaltung.) *Uő:* Die Spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung. In: Geschichte der Alltagskultur, Hg. Günther Wiegelmann. Münster, 1980, 58. (a továbbiakban: *Jaritz:* Sachkulturforschung.)

[9] Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. (a továbbiakban: MMűv) 158. (*Marosi Ernő* tanulmánya).

rendeletekhez hasonló „tömeges forrásként" viszont csak a 17. századtól kezdve maradtak ránk. Ezért a középkori vagyoni viszonyok feltárására csak esettanulmányok formájában, vagy más forrásokkal együtt feldolgozva tudjuk őket felhasználni. Társadalmi tekintetben — már amikortól kellő számban rendelkezésre állnak — a hagyatéki leltárak szélesebb kört fognak át, mint a testamentumok, de távolról sem a teljes lakosságot. Leginkább az önálló háztartással nem rendelkező, háztartásfőként nem regisztrált lakosok kerülték el az összeírók figyelmét.

A történészek számára a hagyatéki leltárak legnagyobb előnye módszerességük lehet. Ideális esetben az összeírók az elhunyt teljes ingatlan- és készpénzvagyonát, tartozásait és követeléseit, továbbá minden lényegesebb ingóságát feljegyezték. Ezért a kutatás három fő területen használta fel a leltárak adatait:[10] a mezőgazdaság történetében (a földtulajdon megoszlása, az egyes művelési ágak szerkezetváltozásai), a vagyonosság vizsgálatában (a vagyon összértékének nagysága és megoszlása) és az anyagi kultúra kutatásában.[11] Mindhárom területen szükség van alapos forráskritikára, de itt csak a minket közlebbről érdeklő harmadik témakörre térek ki. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a teljessége törekvés ellenére a leltárak sem tartalmazzák egy adott háztartás minden egyes ingóságát. Nyilvánvalóan volt egy értékhatár, amely alatt a leggondosabb összeírók sem tüntették fel a tárgyakat, sok esetben pedig a gondossághoz is kétség férhetett. A könyvek összeírásánál például, amint azt a 17. századi soproni anyagból is láthatjuk, sokszor megelégedtek a darabszám és esetleg az értékre is utaló méret hozzávetőleges megadásával,[12] de a cserépedényekről, kisebb fatárgyakról sokszor még ennyit sem tudhatunk meg. Kihagyásuk a vagyon nagyságát érdemlegesen nem befolyásolta, de a háztartás teljességéhez hozzátartoztak volna. Ezenkívül előfordulhatott, hogy például a férj elhunytakor a feleség hozományát, amely ugyan a háztartás része volt, de nem került a vagyon többi részével felosztásra, nem leltározták fel.[13]

Az azonban kétségtelen, hogy az inventáriumok a tárgyak jóval szélesebb körét tartalmazzák, mint a testamentumok, és szerencsés esetben azt is megadják, mi melyik helyiségben volt. A különbségek érzékeltetésére három példát említek. Időrendben a legkésőbbi, és talán ezért a leginkább „tipikus" inventárium egy gazdag özvegyasszony, a néhai Hans Zirkendorffer soproni tanácsúr felesége, Barbara javairól készült 1503-ban a polgármester és egy tanácsbeli úr közreműködésével.[14] Elsőként a borkészletet részletezi, utána a két hálókamrában álló búto-

[10] *Anton Schuurmann:* Probate inventories: research issues, problems and results. In: Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. ed. Ad van der Woude and Anton Schuurmann. Utrecht, 1980. 21–30.

[11] Az ilyen irányú felhasználás egyik kitűnő, a nyugati tanulmányokat jóval megelőző, és a gyakorlati muzeológiába is átültetett példája: *Askercz Éva:* Polgári otthonok a XVII–XVIII. századi Sopronban. Arrabona 18. (1976) 89–142. Vö. *Uő:* Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? (Előtanulmány). Soproni Szemle 53. (1999) 370–382.

[12] Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Szeged, 1994. passim.

[13] *Herbert Knittler:* Zu Fragen der Zentralität. Nachlaßinventare als Quellen frühneuzeitlicher Kleinstadtforschung. In: Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen. Ed. F.X. Eder, P. Feldbauer, E. Landsteiner. Wien–Köln–Weimar 1997. 82–83.

rokat, beleértve az összeírást megelőzően lepecsételt ládák tartalmát is. Ezekben részben ruhadarabok és ezüstneműk, részben azonban kevésbé értékes asztalterítők és kéztörlők valamint régi fátylak és törött ezüstneműk is voltak. A fegyverek (csupa szúró- és vágófegyver) szintén az egyik hálókamrában kaptak helyet. Az edényeknek szintén nagy változatosságával találkozunk, mindenekelőtt az ónneműket illetően, de a cserépedények közül is felsorolják a különlegesebb darabokat, a sómázas ún. losticei poharakat; igaz, számukat nem adják meg. A fakanalak, továbbá kádak, dézsák, hordók már csak általánosságban kerültek említésre, utána pedig végképp elfogyott az összeírók türelme, és az *„etc., was in ain haws gehort ungeverlich"* szavakkal fejezték be a leltárat. Ezután megbízták a gyámot (az asszony vejét), aki a három kiskorú árva nevében köteles volt gondoskodni a javakról.

A felsorolt ingóságokat tehát nem osztották fel azonnal; a leltár célja éppen az volt, hogy az értéktárgyakat egyben tartsa a gyermekek számára, ezért a háztartásban hamar elhasználódó darabokat nem érezték szükségesnek részletezni. A leltáron kívül fennmaradt egy-egy végrendelet Hans Zirkendorfertól és magától az özvegytől is.[15] Ez utóbbi mindössze nyolc nappal a leltár előtt kelt, és fő intézkedése, a gyermekek gyámjának kijelölése, azonos a leltár végén írottakkal. Emellett azonban értesülünk az asszony számos adósságáról; egy külvárosi házról a Fövényverem utcában, amelyet vincellérjére hagyott, valamint öt kisebb tétel pénzhagyatékról, amelyeknek kis értéke különösen az inventáriumban felsorolt számos ékszer és ezüstnemű ismeretében tűnik fel. Ezeken kívül eladományozott három különböző fekete női felsőruhát, amelyeket nem lehet egyértelműen azonosítani egyik, a leltárba felvett darabbal sem. A legvalószínűbb az, hogy ezeket a leltárkészítés során vagy már előtte átvették az örökösök. Inkább a volt férj testamentumával mutatható ki néhány egyezés, elsősorban egy türkizköves gyűrű, és talán néhány, akkor még Bazini Ferenc grófnál kintlevőségként regisztrált, értékes prémekkel bélelt felsőruházat esetében. Mindketten hivatkoztak bizonyos számadáskönyvekre is, ahová a férj üzleti ügyeit jegyezték fel. Néhány adat a férj testamentumában is található kereskedmi tevékenységéről (pl. lóeladásról, halszállításról), az inventárium vagy a feleség végrendelete azonban egyetlen ezzel kapcsolatos tételt sem rögzített.

Második példaként az utolsó rendelését szintén Sopronban elkészíteni szándékozó Alföldy Bálint esetét idézem.[16] A körülményes fogalmazást az indokolja, hogy a ránk maradt fogalmazvány inkább leltárnak tekinthető, habár a szöveg közepén szerepel a *„Testamentum"* szó. Az örökhagyó maga fogalmazott úgy, hogy

---

[14] *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/1–7, II/1–6. Sopron, 1921–1943. (a továbbiakban: *Házi*) II/5. 138–140. A férj alig fél évvel korábban kelt testamentuma (uo. II/1. 281–284.) szerint a feleség akkor várta az ötödik gyermekét, akit az apa szintén számbavett az örökösödésnél. Ennek alapján elképzelhető, hogy az asszony a szülésbe halt bele. A forrást szintén felhasználta *Kubinyi:* Die Rolle 634.

[15] *Házi* II/1. 292–295. A kiadásban a testamentum datálása (293.o. 1.jz.) téves, ugyanis nem István első vértanú decemberi ünnepével keltezték, hanem az *inventio Stephani prothomartiris*-sal (aug. 3.), amely összhangban van az inventárium aug. 11-iki dátumával.

[16] Személyéről ld. részletesebben: *Szende Katalin:* Egy győri úr Sopronban. Alföldy Bálint királyi harmincados. Fons IX (2002) (Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére) 29–59. A leltár szövege: *Házi* II/1. 233–235.

amikor betegen feküdt, meglátogatták bizonyos „egyházi és világi urak", akik figyelmeztették arra, hogy gondoskodjon a lelke üdvéről valamint feleségéről és gyermekéről. Ezért akarta számba venni, mije van, hogy azután tudja, kire mit hagyjon. Az irat tehát átmenet a végrendelet és a leltár között, és a hagyatkozás előkészítésére szolgált. Az elején az ingóságok felsorolása található (ágyneműk, bútorok, néhány láda tartalma: ruhák és ónedények, fegyverek, állatok, kősó és bor) valószínűleg az említett urak összeállításában. Ezt követi az előbb idézett narratív rész, majd a további javak, amelyeket Alföldy maga sorolt fel emlékezetből. Zömmel ingatlanokról: szőlőkről és házakról van szó, amelyek közül több Győr városában ill. Győr megye területén feküdt. További ingóságokként csak azokról az egyébként igen jelentős értéket képviselő árukról emlékezett meg, amelyek két győri házában voltak felhalmozva.

A tervezett testamentum később valóban elkészült, de szövege nem maradt ránk. A leltárból pedig, bármennyire is részletes a fent felsorolt tárgycsoportokat illetően, elég sok minden hiányzik, ami egy Alföldyhez hasonló vagyoni helyzetű embernél elvárható lenne. Egyetlen ezüstneművel sem találkozunk, sem ékszerrel, sem edénnyel; a ruhadarabok közül is csak öt felsőruhát írtak össze, és nem említik a háztartás egyszerűbb tárgyait, cserép- és faedényeket (talán egy kőcserép kivételével), terítőket, törlőruhákat és hasonlókat sem, amiben a fent idézett leltár bővelkedik. Nem szerepel továbbá egyetlen tétel készpénz sem. Az értéktárgyakat lehet, hogy valamelyik másik házában tartotta, de az egyszerűbb felszereléseknek mindenhol kellett lenniük. Ezeket nyilván azért nem sorolták fel, mert a tervezett testamentumban nem lett volna szerepük, nagy részük pedig eleve a feleség gondjaira volt bízva. A leltár tehát itt sem teljes, de hiányosságait más okok indokolják.

A harmadik példa a híres bibliofil, Liebhart Egkenfelder pozsonyi jegyző inventáriuma, amelyet kivételes módon saját maga készített 1455-ben *„Vermerkt was ich, Liebhardus Egkenvelder, dy zeit stattschreiber zw Prespurgk, pueher vnd vertigung hab"* kezdettel.[17] A kivételes műveltségű jegyző már két esztendővel a halála előtt szükségét érezte javai, mindenekelőtt könyvei nyilvántartásának. Ezt a felsorolást követi egy ékesszóló latin formulával bevezetett végrendelet, amelyben a korábban felsorolt javakat, továbbá ingatlanait és a neki járó pénztartozásokat osztja el. Ez utóbbi tételek többletet jelentenek a leltárhoz képest, nem szerepel viszont minden egyes korábban említett ingóság, és a leírások is jóval rövidebbek. Lehet, hogy néhány tárgy időközben kikerült a háztartásból, vagy egyetlen életben maradt gyermekére mint fő örökösre szálltak. Nem tudni, hogy a leltár és a testamentum eredetileg egy dokumentumot alkotott-e, a városi végrendeleti könyvbe mindenesetre együtt vezették be őket.

Ez a három, részletesen ismertetett példa a középkori forrásaink között még ritkán előforduló leltárak készítésének három élethelyzetét mutatja be. Az inventárium mindhárom alkalommal kapcsolódott a végrendelkezéshez is, és ez lehetővé teszi az ellenőrzést, a hiányok regisztrálását. Az első alkalommal a végrendeletileg szétosztott javak hiányoznak a leltárból, a második esetben az örökhagyó

[17] Protocollum Testamentorum (Archív Mesta Braislavy I. B 4n-1 = OL DF 277056, a továbbiakban PT) 90r–93v, Vö. *Juraj Spiritza:* Testament Liebharda Egkenfeldera, bratislavského meststkého notára v rokoch 1441–1456. Zborník Slovenskęho Narodneho Múzea História 7. (1967) 165–182.

több háza közül csak egynek a berendezését ismerhetjük meg és azt sem teljesen, a harmadik leltárnál pedig, amelyet maga a tulajdonos készített, a tárgyakhoz való szubjektív, személyes kötődés is befolyásolta a felsorolást.

A források teljességét meghatározó másik lényeges szempont, hogy az örökhagyó életének melyik szakaszában kényszerült örök búcsút mondani földi javainak. Sajnos erre kizárólag közvetett úton, a családi körülmények, mindenekelőtt a gyermekek kis- vagy nagykorúsága és esetleg száma alapján következtethetünk. Más jellegű háztartással és persze más társadalmi kapcsolatokkal is rendelkezett egy egyedülálló férfi, egy fiatal házaspár, a középkorú, gyermekeket nevelő házastársak és a gyermekeit már kiházasított idősebb generáció.[18] A képet tovább árnyalják a többszöri újraházasodások, amelyek révén fiatalabb férfiak és nők is jól felszerelt és bejáratott háztartás birtokába juthattak. A javak felsorolásánál az is fontos szempont volt, hogy háztartásfőként vagy eltartottként hagyatkozott-e valaki.

Néhány jellegzetesség már az itt felsorolt három példából is látható, bár mindhárom esetben élete derekán járó családfő volt a végrendelkező. A soproni asszony és a pozsonyi jegyző emellett már házastársát is elvesztette, ezért a teljes háztartásról rendelkeztek. Míg azonban az előbbi a háztartás lényegi részét egyben akarta tartani gyermekei számára, a jegyző főbb ingatlanai mellett csak két rend ágyneműt valamint a pince felszerelését hagyta fiára; a többi javait viszont, főleg a feleségétől maradtakat, szétosztotta, továbbá számolt azzal is, hogy a házát halála után eladják. Alföldy Bálint leltára talán a leghiányosabb, neki ugyanis élt még a felesége, gyermeke és rokonságának számos tagja. Ezek a családi helyzet okozta különbségek a végrendeleteknél természetesen még inkább befolyásolták az örökhagyók válogatási szempontjait.

A fenti példák azt is mutatják, hogy a végrendeletek nem a leltárak rövidített, válogatott kiadásai, hanem a vagyon más szempontból történt számbavételének eredményei. A leltárak módszeressége, objektívebb adatfelvétele és az alacsonyabb értékű ingóságok jóval gyakoribb előfordulása ellenére a testamentumok számos olyan tételt is tartalmazhatnak, amik az inventáriumokból kimaradtak. Mégsem ez „kompenzálja" leginkább a végrendeletek hiányosságait, hanem az, hogy ott a javak nem egyszerűen egy lista részei, hanem esetleges eredetük és főleg további sorsuk megnevezésével társadalmi kontextusba kerülnek.[19] Következtethetünk a tárgyak rangjelző szerepére, a testáló értékrendjében elfoglalt helyükre és arra, hogy eladományozásukkal az örökhagyó milyen személyes vagy társadalmi kapcsolatrendszert akart kiépíteni vagy megerősíteni. Az alábbiakban minderre számos példát láthatunk.

Mindebből következik, hogy a végrendeletek adatait a tárgyak oldaláról kiindulva tudjuk a leghasznosabban felhasználni. Leegyszerűsítve: a továbbiakban nem azt vizsgálom, hogy mi maradt ki a végrendeletekből és mi mindennel rendelkezhettek még a testálók, hanem azt, hogy ami megtalálható bennük, az milyen volt – hiszen azokkal a javakkal valóban rendelkeztek és valami miatt fontosak

[18] *Richard E. Blanton:* Houses and Households. A Comparative Study. New York, 1993. 5–20. ezt a jelenséget a *„rhythm of the domestic cycle"* ill. a *„household social reproduction strategy"* kifejezésekkel írja le.

[19] Vö. *Gerhard Jaritz:* A végrendeletek és a városi mindennapi élet a késő-középkorban: a Duna-völgy példája. Soproni Szemle 53. (1999) 328–330.

voltak a számukra. A testamentumok összességének tárgycentrikus vizsgálatával azután a háztartás egészére is következtethetünk, de megközelítően teljes képet csak számos más tudományág forrásainak és eredményeinek bevonásával kaphatunk.

Kutatásaim három szabad királyi város: Sopron, Pozsony és Eperjes késő-középkori végrendeleteire terjedtek ki. Ez az első fennmaradt forrásoktól (Pozsonyban a 14. század végétől, Sopronban a 14-15. század fordulójától, Eperjesen nagyobb számban az 1460-as évektől) 1526-ig (Pozsonyban 1529-ig) tartó időszakot fogja át. Ebből az időszakból Pozsonyban a *Protocollum Testamentorum* c. városi könyvben, illetve néhány különálló oklevélen összesen 883, Sopronban először két vegyes tartalmú városi könyvben, majd jórészt egyedi dokumentumok formájában 314, Eperjesen (egy utólag kivonatolt listát leszámítva) szintén egyedi okleveleken 123 testamentum maradt ránk.[20]

Az így összegyűjtött több mint 1300 középkori végrendelet (és esetenként hagyatéki leltár) anyagi kultúrára vonatkozó adatainak teljességre törekvő feldolgozása során a tárgyak funkciója szerint csoportosítva tekintettem át a megemlített ingóságokat. Számuk (Pozsonyban 3754, Sopronban 2017, Eperjesen 726 tétel, ami esetenként több darabot is jelentett) minőségi, leíró elemzésen kívül mennyiségi vizsgálatokra is alkalmat adott. A tárgyak tárgycsoportonkénti megoszlása (FÜGGELÉK, 1. táblázat) a személyhez kötődő, és egyben reprezentációra is alkalmas ingóságok túlsúlyát mutatja. Ez természetesen nem tükrözi az egyes tárgycsoportoknak a mindennapi életben, illetve a családok költségvetésében elfoglalt helyét. Például egy passaui háromtagú család a 15. század végén kiadásainak 80%-át költötte élelmiszerre, 9%-át öltözködésre, és csak a fennmaradó 11%-ot az összes többi vásárlásra,[21] amelyek esetünkben a tételeknek több mint a felét teszik ki.

A jelen tanulmányban a végrendeletekben említett ingóságok legnépesebb csoportjával, a ruházattal foglalkozom. A ruhadarabok említéseit kiegészítem egyrészt a funkcionálisan az öltözködéshez tartozó ékszerekkel, másrészt az anyagukban a ruhadarabokhoz kötődő ágyneműkkel és egyéb kelmékkel. Ezzel a válogatással reményeim szerint nemcsak a vizsgált városok lakóinak viselet- és textilkultúrájáról tudok képet adni, hanem arról is, hogy milyen lehetőségeket kínál a testamentumok adatainak társadalmilag differenciált elemzése. A testálók között ugyanis — ha nem is valós számuknak megfelelő arányban — nem, családi állapot, foglalkozás és vagyoni helyzet szerint a városi lakosságnak szinte minden

[20] A fennmaradás módjáról és a részletes időbeli megoszlásról ld. *Szende:* Joggyakorlat 351–356. A felhasznált források közül a soproniak nyomtatásban is megjelentek (zömmel *Házi* II/1. és II/2., továbbá elszórtan az I/7., II/5. és II/6. kötetekben), ezeknél a továbbiakban a kiadás kötet- és lapszámára hivatkozom. A pozsonyiakra ld. fentebb, 17. jz. Az eperjesiek a DF 228703 és 229701 intervallumon belül találhatók. A pozsonyi és az eperjesi testamentumoknál továbbiakban az egy forráson belüli adatok jobb elkülönítése érdekében a feldolgozás során készített adatbázis számára hivatkozom (végrendelet száma/végrendeleten belüli sorszám), az eperjesieket mindig E betűvel is megjelölve. Az 1. jz.-ben említett, és rövidesen remélhetőleg nyomtatásban is megjelenő disszertációm végén található konkordancia segítségével a végrendelet száma alapján a PT folioszáma, ill. a DF-szám visszakereshető. A soproni anyagról vö. *Szende Katalin:* A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. Aetas 1990/3. 69–123. (a továbbiakban: *Szende:* Sopron.) Az összehasonlíthatóság kedvéért a pozsonyi és az eperjesi források feldolgozását a soproniak mintájára végeztem el.

[21] *Jaritz:* Sachkulturforschung, 63. Vö. *Ulf Dirlmeier:* Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten im Spätmittelalter. Heidelberg, 1978. 260–290, 454–457.

rétege képviselve volt. Még a legszegényebbek is, akik maguk nem hagytak hátra írásos végakaratot, előfordulnak kedvezményezettként a testamentumokban.[22]

Áttekintésemben elsőként az egyes tárgycsoportokon (ékszerek, ruházat, ágynemű) belül a főbb típusokat mutatom be (ld. 3. táblázat). A tárgyleírások után — az adatok részletességétől függően — a tárgyak és a társadalom kapcsolatát is igyekszem megvizsgálni, a tárgyak birtokosainak és örököseinek számba vételével. Az örökösök személyének elemzésére statisztikailag is értékelhető módon Pozsonyban és kisebb nagyságrendben Eperjesen van lehetőség, de itt is figyelembe kell venni, hogy a természetes örökösöket, azaz a rokonságot csak indokolt esetekben említették meg. Így inkább az ettől eltérő kedvezményezettek: a szolgák, barátok, az egyház és a vallási testvérületek érdemelnek figyelmet. A családon belül viszont érdekes adalékot jelenthet a különböző nemű és különböző nemzedékekhez tartozó örökösök megkülönböztetése.[23] Sopronban több a leltárjellegű felsorolás, például amikor a javadalmas papok végakaratukban elszámolnak a beneficium felszerelésével, más esetekben pedig a testáló a végrehajtókra hagyja bizonyos darabok elosztását. Ez az összes említett tárgyak csaknem egynegyedét (23,2%) érinti, és ez a bizonytalansági tényező kétségessé teszi a számszerű adatok megbízhatóságát (2. táblázat).

II. VISELET- ÉS TEXTILKULTÚRA

Ruházat

Az öltözködés vizsgálata az egyik leghálásabb téma az anyagi kultúra kutatásában.[24] A ruházat a külső reprezentáció legnyilvánvalóbb eszköze volt, első látásra megmutatta viselője társadalmi és vagyoni helyzetét, becsvágyát és igényességét. A különböző szabású és színű ruhadarabok szimbólumrendszerét a korabeli szemlélő azonnal értelmezni tudta.[25] A modern kutatás számákra a ruhadarabok és viselésük sajátosságainak megismerése néhány szerencsés régészeti

[22] Erről ld. részletesebben az 1. jz-ben említett disszertációm III. (A végrendelkezés és a városi társadalom) c. fejezetét, ill. *Szende Katalin:* Családszerkezet és örökösödési szokások a későközépkori Sopronban és Pozsonyban. Levéltári Közlemények 68. (1997) 77–98. (a továbbiakban: *Szende:* Családszerkezet)

[23] A nemzedék, mint vizsgálati kategória jelentőségéről ld. általánosságban: *David Herlihy:* The generation in medieval history. In: Viator. Medieval and Renaissance Studies 5. (1974) 347–366. A pozsonyi végrendeletek alapján: *Katalin Szende:* From Mother to Daughter, from Father to Son? Intergenerational Patterns of Bequeathing Movables in Late Medieval Bratislava. In: Annual of Medieval Studies at CEU 7. (2001) 209–232.

[24] Az utóbbi évtized néhány mértékadó összefoglalása, elsősorban nyugat-európai példák alapján: *Françoise Piponnier – Perrine Mane:* Dress in the Middle Ages. New Haven, 1997. (a továbbiakban: *Piponnier – Mane:* Dress), *Christopher Breward:* The Culture of Fashion: a New History of Fashionable Dress. Manchester, 1995. 7–41., Kelet- és Közép-Európáról csak a korai újkorra áll rendelkezésre átfogó összefoglalás: *Irena Turnau:* History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth century. Warszawa, 1991. ahol többek között a magyarországi kora-újkorra vonatkozó történeti-muzeológiai szakirodalom áttekintése is megtalálható, ezért arra a későbbiekben csak különleges esetekben hivatkozom (a továbbiakban: *Turnau:* Dress). Magyarországról legutóbb, bőséges történeti háttérrel és széles körű, nemcsak falusi összehasonlító anyaggal: *Flórián Mária:* Magyar parasztviseletek. Bp., 2001. (a továbbiakban: *Flórián:* Parasztviselet)

[25] A gazdag irodalomból ld. *Gerhard Jaritz:* Kleidung und Prestige-Konkurrenz. Unterschiedliche Identitäten in der städtischen Gesellschaft unter Normierungszwängen. In: Zwischen Sein und

lelet, illetve az öltözékhez tartozó, kis számú ránk maradt ékszer kivételével[26] csak az írott és a képi források segítségével válik lehetővé. Az öltözet kutatásakor a többi tárgycsoporthoz képest szokatlan forrásbőséggel állunk szemben, amit azonban kellő kritikával kell párosítanunk. A forrás szerzőjének szándékát szem előtt tartva tudjuk valóságértéküket, ill. az esetleges szándékos torzításokat megítélni.[27]

A rendszabások, öltözködésre vonatkozó előírások a normatív-didaktikus források közé tartoznak, ahol a leírt állapot a szövegek szerzőinek (fejedelmek, városi tanácsok, stb.) célját vagy vágyait tükrözik, nem pedig a valós állapotokat. Ilyen jellegű források a vizsgált középkori magyar városokból nem maradtak ránk.[28] A ruhadarabok képi ábrázolásai, amelyeknek skálája az illuminált kéziratoktól a falfestményeken és táblaképeken át az alakos sírkövekig terjed, szintén különböző szándékkal készülhettek. Lehettek idealizálók, azaz pozitív vagy negatív irányban elfogultak – ekként a prédikációkkal vethetők össze, vagy lehettek elbeszélő, illusztráló jellegűek, amelyek inkább a krónikákkal és hasonló elbeszélő forrásokkal állíthatók párhuzamba. Végül a leginkább reális, legkevésbé tendenciózus források közé tartoztak az árszabások, leltárak, és az általunk elemzendő végrendeletek. Jellegükben leginkább a régészeti leletek és a ránk maradt korabeli tárgyak rokoníthatók velük.

Ideális esetben lehetőség van a leírt, lefestett és megtalált darabok azonosítására. Az elnevezések és az ábrázolt formák egyeztetése azonban gyakran nehézségekbe ütközik, a korabeli szóhasználat nem volt mindig egyértelmű.[29] A végrendeletekben megemlített ruhadarabok részletes bemutatását és értékelését mégis igen fontosnak kell tartanunk a tárgytörténet számára is, mert mindhárom városban ez volt a legtöbbször előforduló tárgycsoport. Sopronban a 450 említés az összes ingóságok 22,4%-át tette ki, Pozsonyban a 964 említés 25,6%-ot jelentett, míg Eperjesen a 220 előfordulás a felsorolt ingóságok 30,4%-ának felelt meg. (1. táblázat). A nagy számok a mennyiségi elemzés megalapozottságát is alátámasztják.

Felsőruházat

Kabát/felsőruha (Rock; tunica)[30] – A legáltalánosabban használt elnevezés férfi-, női- és gyermekfelsőruhára egyaránt (ld. 3. táblázat, a továbbiakhoz is). A felsorolásokban egy személy több (akár 3–5) ilyen tételről is rendelkezhetett. Ál-

Schein. Kleidung und Identität in der ständischen Gesellschaft (Saeculum, 44) Freiburg – München, 1993. 8–31. (a továbbiakban: *Jaritz:* Prestige) és *Wolfgang Brückner:* Menschen und Moden. Bekleidungsstudien zu Kommunikationswesen. Würzburg, 2000.

[26] Ezek példa értékű bemutatása a londoni ásatások alapján: *Geoff Egan – Frances Pritchard:* Dress Accessories c.1150–c.1450. London, 1991. és *Elisabeth Crowfoot – Frances Pritchard – Kay Staniland:* Textiles and Clothing, c.1150–c.1450. London, 1992.

[27] *Piponnier – Mane:* Dress, 3–13., *Gerhard Jaritz:* Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters. Wien–Köln, 1989. és más cikkei, *Harry Kühnel:* Kleidung und Gesellschaft im Mittelalter, In: Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung. Hg. Harry Kühnel. Stuttgart, 1992. (a továbbiakban: Bildwörterbuch.)

[28] A legközelebbi, összehasonlításul felhasználható ilyen jellegű forrásokról: *Liselotte Constanze Eisenbart:* Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350–1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 32) Göttingen – Berlin – Frankfurt a.M., 1962.

[29] *Jaritz*: Lebenshaltung 55. tanulságos példát hoz: egy komeuburgi végrendeletben *Seidel*-ként szereplő ruhadarabot a városi könyvbe való átíráskor *Rock* néven jegyeztek be.

[30] A névmegjelölések a végrendeletek szóhasználatán alapulnak, nem etimológiai célzatúak. A latin és német szavak összevetésére Kőszegi Boldizsár soproni javadalmas pap mindkét nyelven

talában ujjas, bélelt, elől gombokkal, vagy kapcsokkal ellátott ruhadarab volt. Létezett hétköznapi és ünnepi, férfi és női változata is, de ezeket a jelzőket sajnos csak ritkán írták le. Szabása, bélése viselője igényéhez igazodva változott. A késő-középkorban a viszonylag szűk, a test formáját követő és hangsúlyozó szabás volt a jellemző. A hosszúság és a szabásvonal változása jobban érintette a férfiak, mint a nők számára készült darabokat.[31]

Anyaga könnyebb vagy nehezebb posztó volt (ld. alább), ritkábban bársony. Több esetben prém vagy bársony bélést vagy szegélyt is említenek a testamentumok, néha a gallért külön kiemelve. A pozsonyi adatok alapján a legáltalánosabb bélésanyag a rókaprém volt, emellett a nyúlszőr, a mókus és ritkán a nyest fordult elő. A pozsonyi és soproni viseletben a bélés a *rock* általános tartozéka lehetett, mert a testálók gyakran inkább hiányára hívják fel a figyelmet a *rauch* szóval. Az eperjesi végrendelkezők viszont csak ritkán soroltak fel bélelt ruhákat *(tunica subducta)*, szőrméről pedig egyszer sem tettek említést. Helyette a különböző csatokat, kapcsokat, függőket *(fibula, nodulus, monile)* részletezték, azt a benyomást keltve, hogy ezek itt fontosabbak voltak, mint a másik két városban. A *rock* hosszúságára konkrét adat nincs, de rövidebb lehetett, mint az alább részletezett *mantel*, mert azt többször átalakíthatták Rock-ká, míg fordítva ez nem fordul elő.[32] Kicsinyítőképzős alakban *(rokchlein, reckhel)* is előfordul. Értéke a felhasznált szövettől és bélésanyagtól függően 1–6 fontdénár, illetve aranyforint (Aft.) között mozgott, de legalábbis a zálogösszegek között az alacsonyabb értékek voltak a gyakoribbak.

Mint fent mondottuk, mindkét nembeliek viselték, és férfi és női végrendelkezőknél egyaránt előfordult. Sopronban viszonylag többször említették férfiak, Pozsonyban és Eperjesen azonban egyértelműen a nők túlsúlya figyelhető meg. Ez összhangban van azzal a külföldön is gyakran megfigyelhető jelenséggel, hogy a női végrendeletekben gyakrabban és nagyobb számban fordulnak elő ruhadarabok. Sopronban a részletező papi testamentumok nagy száma okozza az eltérést.

A ruhákkal együtt kell megemlékezni a hozzájuk kapcsolható, cserélhető *ruhaujjak*ról *(ermel, manicae)*, amelyek a női öltözet kiegészítői voltak. Segítségükkel új ruha vásárlása nélkül is követhették a hölgyek az új divatáramlatokat és színeket, felhívva magukra a figyelmet. Nem véletlen, hogy a késő-középkori táblaképek Mária Magdolna attribútumaként, a még éppen eltűrt szabadosság szimbólumaként ábrázolják az extravagáns ruhaujjakat.[33] Anyaguk általában könnyebb és értékesebb volt a ruhák posztófajtáinál: selyem, bársony, damaszt, cendely fordult elő leggyakrabban. A színek közül, amelyek a képi ábrázolások szerint eltértek maguktól a ruháktól, a zöld és a lila (szederjes)[34] volt a leggya-

fennmaradt végrendelete (*Házi* II/1.326–27, II/6.294–295) ad alkalmat: *Rock=tunica; Pelz=pelliceum; Plaben=flaveus.* Vö. *Mollay Károly:* Középkori háztörténet és várostörténet II. Soproni Szemle 43. (1989) 143. 51.j. A többi megfeleltetés értelem szerinti, különböző forrásokból származik.

[31] *Varjú Elemér:* Magyar viselet a középkor végén. In: Magyar Művelődéstörténet II. Budapest, é.n. 488–489. (a továbbiakban: *Varjú:* Középkor végén), Bildwörterbuch 211–212.

[32] *Házi* II/4. 387. (Joachim Jakab számadása)

[33] Bildwörterbuch 279–280., Vö. *Brigitte Rath:* Der Ärmel und das Haar. Darstellungsweisen von Maria Magdalena in der Kunst des Spätmittelalters. In: Zeichen/Manipulation. Akten des 5. Symposiums des Österreichsichen Gesellschaft für Semiotik. Hg. Jeff Bernard. Wien, 1995. 489–503.

koribb, amelyek a 15/16. század fordulója vezető divatszíneinek tekinthetők. Különleges darab lehetett Sági György özvegye, Margit magyarul megnevezett *yedgh ruhája*, amelynek árát lelke üdvére rendelte (II/1.224).

A „vendégujjak" említésében a pozsonyiak jártak elöl, itt nyolc asszony és két férfi összesen 12 párról hagyatkozott. Sopronból hárman négy párat említettek, Eperjesről összesen két adatunk van, az egyik egy hagyatéki leltárból. A három városban nyilván ennél jóval több elegáns ruhaujj volt használatban, amelyeket talán azért is örökítettek tovább ritkábban, mert gyorsan kimentek a divatból. Egy esetben oltárterítővé alakították a szóban forgó darabot. Az előfordulások eltérései az egyes városok között még a fenti körülményeket figyelembe véve is jellemzőek a reprezentációs kedv és lehetőség különbségeire.

Szintén a női ruhák kiegészítője volt a ruha alól kilógó uszály *(flueg under ainen frawenrokh)* amelynek a vizsgált anyagban egyetlen soproni említésével találkozunk (II/5. 139).

Köpeny (Mantel; mantellum, pallium/palleum/palla)[35] – Hosszú, gyakran ujjas felsőruha, amelyet a teljes vizsgált időszakon keresztül férfiak és nők végrendeleteiben egyaránt megtalálunk, de Pozsonyban és Eperjesen a nők voltak többségben. Gyakran még a kortársaknak is nehéz volt a *Rock*-tól megkülönböztetni. A szabásbeli eltérésre utalnak a *Frawenmantel*, ill. *Mannsmantel* kifejezések. A nők köpenyei általában hosszabbak voltak, míg a férfiaknál a késő-középkorban a rövidebb szabás is elterjedt. Hivatali öltözékként is használatban volt, ahol hosszúságával tekintélyt és méltóságot kölcsönzött viselőjének.[36] Bővebb, harang alakú, talán ujjatlan változata volt a főleg nők által említett *Glockenmantel,* míg utazáshoz a Sopronból adatolható (II/1. 181) *Raismantel* volt használatos.[37]

A *mantel* a *rock*-nál ritkábban fordult elő, általában egy végrendelkező csak egy-két darabot említett. Ennek ellenére nemcsak ünnepi viselet volt: az egyik leggyakoribb jelzője a *teglichs/cottidianum*, azaz mindennapos használatra szolgáló. Különlegesebb alkalmakra szolgált a „legjobb" köpeny, míg Veit Vischer felesége, Dorothea *sonntagsmantel*-jéről emlékezett meg (788/50). A *rock*-ká átalakítható darabok alapján a *mantel* ezeknél hosszabb volt, szintén posztóból készült, de prémbéléséről csak igen ritkán olvashatunk. Gyermekek számára hat rőf kellett hozzá, felnőtteknek több. Értékéről kevesebb adatunk van, mint a *rock* névvel illetett ruhadarabok esetében, és ezek kiegyensúlyozottabb képet mutatnak: 3–5 Aft közötti összegekkel találkozunk, míg egy szabólegény hagyatékában 3 Aft-ért szerepelt *manteltuch* (113/5). A felhasznált szövetet egyébként ritkán említették, így a textilfajták választéka korlátozottabbnak tűnik, mint a *rock* esetében.

---

[34] A német szövegekben *prawn*, ami jelen esetben nem a barnával, hanem a lilával azonosítható. Ld. alább, a színek elemzésénél.

[35] *Kubinyi András:* Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. Soproni Szemle 53. (1999) (a továbbiakban: *Kubinyi:* Főúri), 337–338. a palliumot az 1543-tól adatolható magyar „mente" latin megfelelőjeként azonosítja.

[36] Bildwörterbuch 166–167. A manapság használatos bírói, rektori, stb. talárok is ennek a ruhadarabnak a késői példái.

[37] Bildwörterbuch 90. (*Glocke* címszó), (*Házi* II/1. 103, PT 262/11, 267/16, 348/6, 381/22.), Bildwörterbuch 207. (*Reisekleidung* címszó). Az útiruhák lényegében a zarándokok öltözékével voltak azonosak.

Eperjesen, ahol ez a ruhadarab a végrendelkezők számához képest a legelterjedtebb volt, ismét a kapcsok és láncok meglétére vagy hiányára hívták fel rendszeresen a testálók a figyelmet *(cum/absque monilibus/pendulis)*. Bélést csak egyetlen esetben említettek.

Díszköpeny (Schaube) – Térden alul érő, ujjatlan vagy ujjas felsőruha. A hasonló elnevezés ellenére eredete és szabása eltért a magyar subától, a *Schaube* egy elöl nyitott, bővebb szabású öltözet volt, széles, szögletes gallérral és bő ujjakkal.[38] Nehezebb szövetfajtából készült, gyakori például a kamelot (csemelet), és minden esetben szőrmével bélelték, amelyek közt mindhárom városban a rókaprém dominált, míg Sopronban a nyestprém is elég gyakori volt. Sopronban kevés kivételtől eltekintve csak férfiak említették, köztük is nyolc pap. Pozsonyban és Eperjesen szintén kevés nő végrendeletében találkozunk vele. A polgárok közül vagyonosabbak és szegényebbek egyaránt rendelkeztek ezzel a ruhadarabbal. Nyugat-Európában a 15. század első harmadában jelent meg, és a 16. század végéig uralta a férfiviseletet, mint a német reneszánsz tipikus férfiöltözéke. Pozsonyból egy 1422-es előfordulást leszámítva (91/2, PT 43r) 1467 után fordult elő, Sopronban a század utolsó negyedétől említették.

Eperjesen többnyire a *suba* vagy *schuba* névalak volt használatos, ami kétségessé teszi az azonosítást a nyugat-magyarországi városokban használatos *schaube*-val. Az előfordulások 1480 utánra datálhatók, de itt jóformán nincsenek is korábbról végrendeletek. A fentebb mondottak után nem meglepő, hogy ennél a ruhafélénél is az ezüst kapcsokat *(cum fibulis argenteis)* hangsúlyozták. A nemesség körében használatos suba is bizonyára ezt a „magyaros" szabást követte, ami a kora-újkorban nagyobb arányban fordult elő női felsőruhaként, sőt ugyanazt a darabot nők és férfiak egyaránt viselhették.[39] Megbízható érték-adataink csak Pozsonyból vannak, ahol 6 és 11 Aft közötti összegekkel a *schaube* a felsőruhák között a legnagyobb értéket képviselte. Szövetválasztéka nagyobb volt a *mantel*énál, de kisebb, mint a *rock* esetében.

Bunda (Kursen, Pelz; pellicium, mastruga) – Hosszú, bő, szőrméből készült felsőruha. A két, azonos forrásokban párhuzamosan használt német elnevezés

[38] *Balogh Jolán:* Mátyás-kori, ill. későközépkori hagyományok továbbélése műveltségünkben. Ethnographia-Népélet LIX (1948) 13–19. (a továbbiakban: *Balogh:* Mátyás-kori). A szabáshoz: *Endrei Walter:* Patyolat és posztó. Budapest, 1989: 97–98. (a továbbiakban: *Endrei:* Patyolat) és Bildwörterbuch 220–221. Az északnémet területeken egyazon *Schaube*-n kétféle ujjnyílás volt: az egyik vállnál, a másik a ruhaujj végén, így palást- és kabátszerűen egyaránt viselhető volt. Ld. *Gisela Jaacks:* Städtische Kleidung im Mittelalter. In: Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt. red. Jürgen Wittstock (Hefte des Focke-Museums Nr. 62.) Hamburg, 1982. 223. Egy 1551-es adat is megkülönbözteti a *„more Germanico"* szabást, v.ö. *Mollay Károly:* Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest, 1982. 510–511.(a továbbiakban: *Mollay:* Német–magyar), aki nyelvészeti alapon érvel a „suba" és a „schaube" különböző eredete mellett.

[39] *Kubinyi:* Főúri 337–339., az egyik, Kubinyi által is felhasznált főúri végrendeletben szereplő subák: *Détshy Mihály:* Az utolsó Pálóczi végrendelete. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 38. A néprajzi irodalom szintén nem oldotta meg teljesen a nevek és szabások egyeztetését: „Az időben egyre közeledve a jó néhány névvel jelölt hasonló ruhafélék és szabástípusaik egyeztetése egyre nehezebb." A paraszti viseletben már egyértelműen a szőrmével kifelé viselt „palástszerű szőrmeköpönyeg" értelemben honosodott meg, így vizsgálja elterjedését a néprajzkutatás. Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód. Főszerk. Balassa Iván. Bp. 1997. 674–679. (a továbbiakban: Magyar Néprajz)

között a különbség a szabásban lehetett. A *kursen* talán jobban kidolgozott volt, a *pelz*-nél a szőrme-jelleg dominált.[40] Az egész vizsgált időszakban előfordult, a 15. század végétől kezdve gyakrabban említették, mint korábban. Anyaga változatosabb és értékesebb volt, mint a *rock* és *schaube* béléseként felhasznált prémeké. Sopronban üregi nyúl hátprémje,[41] róka, nyest, és a legnagyobb számban a szürke mókus fordult elő, Pozsonyban a róka és a nyúl volt a leggyakoribb. A felhasznált állatok egyes testtájai is különböző értékkel bírtak: a forrásainkban többször megnevezett hátprém kevésbé volt értékes, mint a hasi szőrme.

Sopronban a *schaube*-nál ritkábban említették, a másik két helyen azonban a bundaféleségek voltak a gyakoribbak. Férfiak és nők egyaránt használhatták, sőt Pozsonyban és Eperjesen a *rock*-hoz hasonlóan a nők nagyobb száma figyelhető meg az említésekben. A tulajdonosok neve mellett női használóra utal a *frawenkursen* kifejezés is. Érdekes módon ezeknél a ruhadaraboknál a leggyakoribb jelző a „régi" (ezért ellentéte, az „új" is többször előfordul). Ez arra utal, hogy a bundák időtállóak voltak, hiszen különben nem örökítették volna tovább őket, és a divat változásai sem befolyásolták használhatóságukat. A „régi" darabok örököseire alább még visszatérünk. A bundák értékéről sincs sajnos sok adatunk. Egy nyúlprémmel bélelt darab 3 fontdénárt ért (802/39), míg a vagyonos kereskedő Ulrich Wintperger bundáinak összértéke 70 Aft volt (486/22).

Mellény (Seidel) – Valószínűleg ujjatlan, az esetek egy részében szőrmével bélelt, posztóból készült, elöl nyitott felsőruha. Hosszúsága változó volt, a derékig érőtől a térdet borító szabásig többféle változatban készült. Sopronban mindössze négyen említették, kizárólag férfiak, Pozsonyban azonban a 11 darabból hét nőknél fordult elő. Az egyetlen eperjesi adat 1466-ból nem lehet mérvadó. A *Seidel* elsősorban osztrák területen volt divatban,[42] így érthető, hogy a nyugat-magyarországi városokban is megjelent, Eperjesre viszont csak elvétve jutott el. A Sopronban élő Weiteni Orbán javadalmas pap 1400-ban négy darabot sorolt fel, köztük egy *Raisseidel*-t (úti mellény) is. A legkésőbbi soproni adat 1436-ból való, a legutolsó pozsonyi említés 1444-ből, tehát a 15. század közepére nálunk is kiment a divatból. Helyét később a hosszabb *Schaube* vette át. Anyaga, bélése a *Schaube*-hoz volt hasonló, de változatosabb színekben készült. Kivételes darab lehetett a pozsonyi Ulrich Schneider rókaprémmel bélelt, vörös *Seidel*-je, amely 15 Aft-ot ért (51/5).

Zeke (Joppe, joppa) és *nadrág (Hosen, caligae)* – A rövid, szűk, testhez simuló felsőruha, és a két külön szárból összevarrt, páronként említett harisnyaszerű nadrág együttes tárgyalását indokolja, hogy az esetek többségében — Pozsonyban 26 említésből 24-nél, Sopronban 16 végrendelkező közül 9-nél — összetartozó együttesként fordulnak elő. A Joppe mellett más rövid felsőruha is kiegészíthette

[40] Bildwörterbuch 152. (*Kürsen* címszó), 189–190. (*Pelz* címszó)

[41] *Mollay Károly:* Középkori háztörténet és várostörténet I. Soproni Szemle 43. (1989) 19., vö. *Uő:* Soproni élet a középkor végén (A Haberleiter család története). Soproni Szemle 5 (1941) 166., 59. j.

[42] Bildwörterbuch 234–235. A néprajzi irodalom eddig ezt a korai formát nem vette figyelembe, a mellény elterjedését a hazai férfidivatban a 18. századra teszi. Vö. *Flórián Mária:* Polgárosodás a 18. századi magyar közrendű férfiak öltözködésében. A mellény. In: „Isten áldja a tisztes ipart." Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Szerk. Szende Katalin–Kücsán József. Sopron, 1998. 191–208. (a továbbiakban: Isten áldja).

a nadrágot, erre Eperjesen találunk jó példákat: Az első előfordulás a „klasszikus" párosítást mutatja; a kivégzett brassói András diák javai között[43] a nadrághoz illő két felsőruha a *„dolman cum gallerio"* és a *„suppica"* lehetett (89/13), míg a Tamás mészáros által unokaöccsére, Gergelyre hagyott kék nadrág kiegészítője egy kék hacuka *(hasucca)* vagy egy zöld csuklya *(capuccium)* volt (E. 55/1 ill. 55/6).

A zeke-nadrág együttes adta a felsőruházat késő-középkori megrövidülése után a legtöbb alkalmat a kor férfiainak, főleg az ifjabbaknak, hogy a divatot naprakészen követhessék.[44] Ezt a 15. századi képi forrásaink is visszatükrözik, amelyeken a szerelmes, táncoló ifjakat ábrázolták előszeretettel ilyen öltözékben.[45] A ruhadarabok anyaga is a divatosságra törekvést igazolja: damasztból, selyemből, bársonyból, atlaszból, kamelotból készültek a zekék, a nadrágok szöveteként leggyakrabban a *pernisch*-t („veronai") említették. A két darab egybetartozását az 1525. évi soproni árszabás is bizonyítja (II/6. 394). Volt, amikor a *Hosen* anyaga a *Rock*-éval egyezett meg (Sopron, II/1. 201), de gyakoribb volt, hogy a *Joppe* értékesebb matériából készült. A nadrágok szabásáról tájékoztat Peter Göckerl soproni pék testamentuma, amikor egy pár *„wyenn hosen mytt dem gesäss"*-ről rendelkezik, tehát az üleprészt külön kellett a szárakhoz illeszteni (II/1.400). A nadrág a lábfejet is borította, ezért bőr talppal látták el.[46] Ez magyarázza Lienhart Steirer soproni varga végrendeletének azon kitételét, hogy Urban Unger más lábbelik mellett 3,5 solidus összeggel tartozik neki *„für ain par hosen"* (II/1.350).

Színben általában nem egyeztek meg, hanem kiegészítették egymást, pl. piros nadrág és fekete zeke, vagy kék nadrág és vörös zeke fordult együtt elő. Nagy kár, hogy csak ritkán értesülünk a színekről, hiszen a táblaképeken látható fiatal férfiak ábrázolásait izgalmas lehetett volna egybevetni az írásos adatokkal. Kuriózumnak számíthatott Czobor Ferenc sárga nadrágja és kabátkája *(leib rockhl)*, amelyeket a pozsonyi Szt. Sebestyén testvérületre hagyott (745/7-8). Még érdekesebb talán az az említés, amelyben a szintén pozsonyi Leopold Pheffer különböző színű darabokból összeállított *(eingetailts)* nadrág–zeke együtteséről olvashatunk (767/20-21). A táblaképeken igen gyakran a világi hívságok szimbólumaként ábrázolt viselet elterjedése ellen hiába léptek fel a hatóságok Európa-szerte, a nagyvilági allűröket űző ifjúság mégis használta.[47] Jellemző módon a szóban forgó darabok is a pozsonyi férfi bécsi szállásadójánál voltak a végrendelkezés idején elhelyezve.

---

[43] Vö. *Iványi Béla:* András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Bp., 1912. 163–170.

[44] Piponnier – Mane: Dress 63–70, 86–89., Bildwörterbuch 27–28 (*Beinling* címszó), 124–125 (*Joppe* címszó).

[45] A teljesség igénye nélkül néhány példa: a budai Táncsics M. u. 24-ben feltárt falfestményen (*László Gerevich:* The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. 1971. Plate 113, 298. kép), a budapesti ezüstlelet páros ruhakapcsain (*Vattai Erzsébet:* Budapesti ezüstlelet a XV. századból. Budapest Régiségei XVI. (1955), 211.), táncoló párok a bécsi Tuchlauben 19-ben feltárt, 1400 körülről származó falfestményén: Die Kuenringer – Das Werden des Landes Niederösterreich. Ausstellungskatalog. Wien, 1981. (a továbbiakban: Kuenringer.), Kat.-Nr. 95. e.

[46] *Varjú Elemér:* Magyar viselet a középkorban. In: Magyar Művelődéstörténet I. Bp., é.n. 344. (a továbbiakban: *Varjú:* Középkor)

[47] A viselettörténeti szakirodalomban ez a viselettipus *Mi-parti* néven ismeretes. Vö. Bildwörterbuch 170–171. és *Veronika Mertens:* Mi-Parti als Zeichen. Zur Bedeutung von geteiltem Kleid und geteilter Gestalt in der Ständetracht (Kulturgeschichtliche Forschungen I.) Remscheid, 1983.

A nadrág és a zeke elterjedése minden bizonnyal szélesebb körű volt, mint ahogyan az a végrendeletekből kitűnik. Az 1525-ös soproni árszabás háromfélét különböztetett meg: a damaszt vagy selyem nadrág és zeke kétszer annyiba került (4 sol. den.), mint a közönséges polgári változat *(gemain purger hosen und joppen)*. Külön kategória volt a parasztok számára közönséges szürke posztóból *(von einfachem groben tuch)* készült párosítás.[48] Egy tisztes polgár átlagos készletét mutatja Liebhart Egkenfelder testamentuma: a tudós jegyzőnek három pár nadrágja volt, egy régi vörös, egy fekete és egy hétköznapi kék. Úgy gondolhatnánk, hogy ezek a szűk, testre szabott ruhadarabok nem voltak mindig alkalmasak a továbbörökítésre. Ennek ellenére bármilyen férfirokon, szolga (inas, vincellér) és papok, főleg gyóntatók is szerepeltek az örökösök között.

Ritkasága ellenére — vagy talán éppen azért — említést érdemel egy másik dolmány-féleség, a *Wams*. Német nyelvterületen igazából ez szokott a nadrághoz kapcsolódni, osztrák területen azonban a *Joppe* elnevezés volt az általános. A három vizsgált magyar városban egyedül Pozsonyban említették egyetlen alkalommal: Pangraz Rutnstock mészáros hagyta a hozzá tartozó nadrággal együtt fivérére, Wolfgangra (1527-ben, 833/55). Ez a ritkaság is azt mutatja, hogy nyugat-magyarországi városaink anyagi kultúrája szóhasználatában és tárgyi világában is a szomszédos osztrák területekhez kapcsolódott.

Hacuka (Hazigk, hasucca) – Könnyű felsőkabát,[49] kamelotból vagy posztóból. Első adatunk Pozsonyból 1490-ből, Sopronból 1492-ből, Eperjesről 1503-ból van, és a nyelvészeti érvek is csak 15. század végi meghonosodására utalnak. Később sem terjedt el túlságosan (Sopronból 4, Pozsonyból 10, Eperjesről 2 említés). Az osztrák viselettörténet nem ismeri ezt az elnevezést, bár a nyelvészet a német eredetű szavak között tartja nyilván.[50] A ruhadarab a magyar dolmányhoz hasonlíthatott, az 1524-es soproni árszabásban is az egyrétegű, béleletlen dolmánnyal *(ainfach tolma)* azonos volt az ára.[51] Férfiak viselhették, főleg a polgárság vezető rétegeiben – ha nők említették, akkor is férfiakra hagyták. Anyaga nehezebb posztóféle, kamelot vagy *lundisch* („londoni") volt, két esetben rókaprém béléssel. A színek között kék, lila, fekete, fehér, májszínű fordul elő, és van egy sárga említésünk is (Pozsony, 533/21). Érdekesek a hímzett *(ausgenaitt)* példányok Sopronból (210/20) és Pozsonyból (656/16) is.

Dolmány (dolman) – Korszakunkban még ritkán előforduló felsőruha, a nemesség körében is csak a 16. század elején kezdett elterjedni.[52] Mindössze két

---

[48] *Házi* II/6. 394., 400.

[49] *Endrei:* Patyolat 84. a szó (és a ruhadarab) lengyel eredetéről ír. Hasonlóképpen vélekedik a lengyel *Turnau:* Dress 20., aki analógiaként említi a cseh *hazuka*-t és a belorusz *gazuka*-t is (uo. 120 és 160). A magyarországi középkori latinság szótára (vol. IV. p. 244) „(hosszú dísz)ruha"-ként határozza meg, szinonímaként a *palliumot* is felsorolva. Fenti adataink alapján a *pallium* inkább a *Mantel* megfelelője lehetett.

[50] *Mollay:* Német-magyar 301–302. „hazai latin, ill. korai újfelnémet eredetű"-nek tartja. Az 1525. évi soproni árszabás (*Házi* II/6. 389. skk.) alapján állapította meg, hogy „a hacuka a hazai városi német polgárság, ezen belül a patríciusi réteg férfi- és nőtagjainak viselete volt". Azt a véleményét, hogy nők is viselték volna, a testamentumok nem támasztják alá.

[51] *Házi* II/6. 394, 400.

[52] *Turnau:* Dress 17–22., Magyar Néprajz IV. 641–643. (*Flórián Mária* tanulmánya). V.ö. *Kubinyi:* Főúri, 337., ahol Dombai Dávid 1504-ben kelt testamentumából idéz egy dolmányt.

magyar nemzetiségű végrendelkező említi: Pozsonyban Czobor Ferenc két vörös színű dolmánya a Szt. Sebestyén testvérület vagyonát gyarapította (745/4, 5), Eperjesen pedig a kivégzett András diák javai közt vettek lajstromba egyet (E. 89/12). Ugyanő birtokolt egy másik, a 16. századtól népszerű, főleg nők által viselt felsőruha-fajtát, a subicát *(suppica,* E. 89/13*)* is, amelyről a nadrágokról szólva már megemlékeztünk.

Janko – A későbbiekben janker vagy jankedli néven ismert, férfiak által viselt rövid kabátka, bajor-osztrák eredetű elnevezése elsősorban a Nyugat-Dunántúlról adatolható az újkorból. Kapuvárott magyar neve az „ümögbáttya" volt, mert az inggel együtt viselték.[53] Forrásainkban csak Pozsonyban találkoztunk három említésével elszórtan a teljes időszakból.

Alsóruházat, vászonnemű

Női mellény, pruszlik (kurzel, prustl) – A *prustl*-t csak a pozsonyi Thomas Ebersperger felesége, Barbara említette két példányban (776/93, 100). Szabásáról nincs adatunk; az egyik darab zöld volt, a másik vászonból készült. Szintén vászon: a középfinom *reistein* vagy a finomabb *welhisch* volt az anyaga annak a kizárólag Pozsonyban előforduló női ruhadarabnak, amit *kurzel, kutzel, khitzel* néven emlegettek, és talán az ujjasokkal állíthatók párhuzamba. Főleg szolgálókra vagy a baráti körben levő lányokra hagyták.[54] Hasonló anyagból, de bizonyára ujj nélkül készültek a kötények *(furtuch)*, amelyek pozsonyi és soproni asszonyok ruháit egészítették ki, a derekat összeszorító fűzővel *(miderel)* és a hajban való szalaggal *(pinde)* együtt. A női viseletnek ezek a ritkább elemei így már átvezetnek bennünket a vászonruhák, fehérneműk világába.

Ing (Phait, toga) – ujjas alsóruha, általában finomabb vászonból, gyolcsból készült, de selyem és pamut anyagú is előfordul. A végrendeletekben persze nem az átlagos egyszerű ingeket említik elsősorban, hanem a különlegesebb darabokat. Ezt mutatják a megkülönböztető jelzők is, amelyek részben az inggel együtt hordott felsőruhára utalnak *(joppenphait, seidelphait)*, részben a használat módjára. A különböző néven említett ingféleségek szabása és viseleti módja eltérő lehetett, ahogyan azt a szóösszetételek jelzik *(niderphait, unterstas-phait, prustphait, achselphait)*. Különösen az utóbbi kettő, az ingmell és az ingváll szerepel sűrűn a hagyatékokban, gyakran ugyanaz az örökhagyó említette párban őket. Az ingváll fehértől eltérő színekben (fekete, vörös) is előfordult.

Az önmagukban nem túl nagy értéket képviselő ingeket azért is említették gyakrabban, mert a kelengye fontos részei voltak. Az öröklők között szolgálók, szegények, egyházi javadalmak jóval gyakrabban előfordulnak, mint más ruhafélességeknél, tág teret engedve a jótékonyságnak, a gondoskodásnak, vagy éppen a társadalmi elvárások teljesítésének. Sopronban a férfiak és nők nagyjából azonos

[53] Magyar Néprajz IV. 650., *Mollay:* Német-magyar, 330. A „Janko Rock" szabásának 1720-as ábrázolása egy kisszebeni mintakönyvben is megtalálható: *Domonkos Ottó:* A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630–1838. Bp. 1997. 285.

[54] Az ujjas (kitli) a népi öltözködésben is különböző változatokban terjedt el, v.ö. Magyar Néprajz IV. 612–613., a kötényről uo. 662–663.

arányban soroltak fel fehérneműket, de az ing említése általában az átlagos adó kétszeresénél kevesebbet fizetőkre jellemző, az ennél magasabb értékek esetében hagyatéki leltárról, vagy különleges, aranyhurkokkal díszített selyemingről volt szó. Pozsonyban az említők nagy többsége nő volt. Eperjesen viszont meglepő módon mindössze négyszer fordul elő ing a testamentumokban, további hat alkalommal pedig az „összes fehérnemű"-ről, vagy „vászonnemű"-ről rendelkeztek. Ezt egyetlen örökös, általában közeli hozzátartozó kapta, a kelengye biztosításában a végrendeletek itt nem játszottak fontos szerepet.

Fürdőing (Padphait, Padhemd, Padmantel) – Az ingek különleges csoportját alkották a fürdőben használatos darabok. Ezek szintén vászonból készült, két esetben aranyszegélyes hosszú alsóruhák voltak, amelyek a nyilvános fürdőkbe járáshoz kapcsolódtak. Valószínűleg az anyag finomsága miatt hagyták gyakran egyházi célokra, karinggé vagy éppen oltárterítővé kellett a rendelkezések szerint átalakítani. A fürdők ellen egyébként elhangzó erkölcsi kifogások ilyenkor nem jöttek számításba.

Fejfedők

Csuklya (Gugel, capucium) – Fejre húzott, gyakran hosszú nyúlvánnyal *(zipfel)* ellátott fejfedő, ami legtöbbször gallérszerűen a vállat is borította. Alsó-Ausztriában és Stájerországban divatja a 14. században tetőzött, 1400 után főleg utazáshoz vagy vadászathoz viselték,[55] míg a magyar városokban úgy tűnik, hogy szűkebb körben a férfiak az egész késő-középkor folyamán használták. Viselete olyannyira jellegzetes lehetett, hogy az egyik soproni végrendelkező, Dorottya asszony férjét is *„Gugelziph"*-nek nevezték (II/1. 299–301.). Egyébként is a legtöbb adatunk, szám szerint hat Sopronból való; Pozsonyban négyen, Eperjesen ketten sorolták fel, zömmel férfiak. Általában élénk színekben (zöld, vörös) fordult elő.

Fejfedő (Haube) – Ismét egy gyűjtőnévvel van dolgunk, amely a selyem, vagy aranyszegélyes női főkötőt és a férfi süveget egyaránt jelenthette. A jelzőkből úgy tűnik, hogy mégis inkább a kucsmaszerű, prémből készült darabokat nevezték így, a szőrmék között pedig nyest, coboly, mókus egyaránt lehetett. A kalaptól a jobban fejhez simuló formája különböztette meg; férfiak és nők egyaránt említhették.

Kalap (Hut, Pirret, pileus) – Tartós anyagokból: szőrméből vagy posztóból *(vilczhuet)* készült fejfedő.[56] A férfiviselet részeként rangjelző szerepe volt, a polgári viselethez az ábrázolások szerint a 14. századtól tartozott hozzá. Sopronban

[55] *Gerhard Jaritz:* Zur materiellen Kultur der Steiermark im Zeitalter der Gotik. In: Gotik in der Steiermark. Ausstellungskatalog. Graz, 1978. 36. (a továbbiakban: *Jaritz:* Steiermark), Bildwörterbuch 92–93. Az észak-német területeken szintén a 14. században volt divatban, ld. *Max Hasse:* Neues Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider. Eine Betrachtung der Städtischen Kultur des 13. und 14. Jahrhunderts sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 7. (1979) 56. (a továbbiakban: *Hasse:* Hausgerät). A *gugel* ábrázolását láthatjuk a soproni bencés (volt ferences) templomban levő térdelő férfiszobron, amely a 15. század 1. feléből származik (legutóbbi közlése: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Bp. 1994. IV-54. tétel, 279–281).

[56] Kinézetére egy épen maradt példány alapján: Kuenringer, Kat.-Nr. 773/b.; *Endrei:* Patyolat, 88.

csekély értéke miatt ritkán említik, hét adatunkból öt egy kalaposmesternek adott megrendelésekből származik. Pozsonyban értékesebb, nyestprém kalapok is előfordultak. Eperjesen szintén jelezhette a társadalmi hovatartozást, *pileus civilis* néven (E. 90/7), aminek a soproni *Bürgerhuet* felelt meg, Cristan Geberth pedig bársonykalapot hagyott unokáira (E. 121/5).

Fátyol, főkötő (Slair; bepolum, velamen) – Selyemből, vagy finom vászonból készült fejfedő, gyakran arany szegéllyel. Értékét anyaga mellett hosszúsága határozta meg: az hogy hány rét szövetből készült, és így a hölgyek homloka felett hányszor lehetett redőzni. A fátylakban kifejthető luxus a ruharendtartások egyik kedvelt célpontja volt: a stájer városokban nem volt szabad 6 rétnél hosszabb fátylat viselni,[57] míg a felső-magyarországi városokban a nem előkelő rangú nőknek az arany- vagy ezüstszegélyes fejfedők használatát tiltották.[58] Az értékesebb fátylak tezauráló funkciót is betölthettek, egy személy birtokában akár 20 db. is lehetett, amelyeket a testamentumok tanúsága szerint zálogba is adhattak. A legfontosabb azonban a mindennapi használat volt, a fátylak és főkötők elengedhetetlen tartozékai voltak az asszonyok viseletének.

Adataink között 2–10-rét *(-fach)* fátylak szerepelnek, az átlagos a 4–6-rét volt. A redők száma nem kizárólag a vagyonosság és előkelőség függvénye volt: az egyetlen tízrétű fátylat Kristan Smid kovácsmester felesége, Katherina hagyta a férjéről gondoskodó mestertárs feleségére. A különlegesebb darabok közé számítottak a Csehországból behozott fátylak, ezek jelzőjeként a gyártási helyre utaló *glattawer* is előfordul. A pozsonyi Niclas Welser felesége, Agnes viszont saját maga szőtte fátyolról tett említést (656/16). Különleges darab lehetett a soproni Lienhart Hofmair felesége, Barbara aranyszegélyes selyemfátyla, amit az úrnapi játékok fényének emelésére hagyott (II/1. 342).

A tulajdonosokon végigtekintve Sopronban meglepően magas a férfiak aránya, de ők is minden esetben nőkre (vagy az egyházra) örökítették ezeket a fejfedőket.[59] Pozsonyban a fátylak inkább a nők testamentumaira jellemzők. Legalább olyan fontos tartozékai voltak a kelengyének, mint az ingek, hiszen a férjes családi állapotot is a fej bekötése jelezte. Az öröklők között ezért itt is kiemelten szerepeltek a családhoz vagy a baráti körhöz tartozó hajadonok (lány, unoka, unokahúg, szolgáló) vagy ismeretlen „becsületes szegény leányok". Mindezek ismeretében meglepő, hogy Eperjesen ismét csak azt tapasztaljuk, amit az ingeknél: a fátylak sem voltak meghatározó darabjai az örökségnek, mindössze három asszony említett összesen öt darabot, és a másutt oly fontos redőzésről egy szót sem ejtettek. Ennek ellenére kérdéses, hogy a viseleti vagy a végrendelkezési szokások különbözőségéről lehet szó. Az eperjesi testamentumok adatait ugyanis közvetlenül összevethetjük helybeli képi forrásokkal: a Szt. Miklós plébániatemplom főoltárának táblaképeivel, amelyek a névadó szent születését ábrázolják. Az itt je-

[57] *Jaritz:* Steiermark, 36., a redőzésről: Bildwörterbuch 72–73.

[58] *Demkó Kálmán:* Felső-magyarországi városok életéből. Bp., 1892. 242. (a továbbiakban: *Demkó:* Felső-magyarországi)

[59] Nem használhatók fel tehát annak a szokásnak az igazolására, amit a bécsi udvari kártya, és Galeotto Marzio is megörökített: hogy kalapjuk alatt néha a férfiak is viseltek valamiféle vászonkendőt. Vö. *Endrei Walter – Zolnay László:* 159.; *Gáborján Alice:* Férfifőkötő. In: Isten áldja, 209–218.

lenlévő asszonyokat egytől egyig olyan, többszörösen redőzött fátylakkal ábrázolta a művész, mint alsó-ausztiai társaikat.[60]

Lábbelik

A ruhákkal ellentétben lábbelik a legritkább esetben fordulnak elő a végrendeletekben, részben csekély értékük miatt, részben azért, mert a méretbeli problémák és a gyors elhasználódás miatt nem volt praktikus továbbörökíteni őket. A soproni adatok között 12, Pozsonyban 8, Eperjesen 5 alkalommal említettek lábbeliket. „Valódi" hagyományozással kizárólag csizmák *(Stivel, Styfal)* esetében találkozunk, mindössze háromszor, alacsony társadalmi állású személyeknél (leszámítva azt az esetet, amikor Czobor Ferenc, ruhadarabjaihoz hasonlóan, a Szent Sebestyén testvérületre testált egy pár lábbelit, amit magyarul, *zischma*-ként nevezett meg). A pozsonyi Hans Muschinger kovács felesége bátyjára hagyott egy pár csizmát (658/5), a szintén pozsonyi Peter Hosch szolgájának adott egy pár „jó csizmát" (13/10), egy félcsizma *(halbstivel)* pedig a soproni Jeronimus Siebenbürger egyik szolgájának jutott osztályrészül. Szolgák ellátására más adományokat is tettek: rendelkeztek a munkabérből elmaradt lábbelik megvásárlásáról, a soproni Andre Nachtwachter pedig jobbágyának vetetett két pár csizmát.

A szolgákéhoz hasonló volt a szegények lábbelivel való ellátása is. Erre a pozsonyi Andre Schonpach testamentumában látunk példát, aki a szegény asszonyoknak *damenschuh*-t, a férfiaknak pedig *puntschuh*-t vásároltatott (89/7a, 7b). Ez utóbbi kifejezés az osztrák szakirodalomból is ismert *Bundschuh* néven, és egy darab bőrből kiszabott, bőrszíjjal megkötött bocskorfélét jelentett.[61] Általában a paraszti viselet jellegzetes elemeként tartják nyilván, de a városi szegények lábbelijei bizonyára nem sokban különböztek a parasztokétól. Ugyanez az egybeszabott bocskorcipő a két évszázaddal korábbi soproni régészeti anyagból is azonosítható volt,[62] érdekes példáját adva az azonos régióból származó régészeti és írásos forrásanyag összekapcsolásának.

A lábbelik említésének másik csoportja a leltárszerű felsorolásokat tartalmazó testamentumokból származik. Ilyen volt Eperjesen, a kivégzett András diák javai közt említett *sotulares* (saru, E. 90/13), vagy a szintén eperjesi Jorg Cromer felesége, Ursula testamentumának végrehajtásáról szóló feljegyzés. Itt a „fiúnak" *(knabe)* vettek három pár cipőt egyenként 6 magyar denárért és egy csizmát 13 denárért (E. 91/4,8,9,10).

---

[60] Legutóbbi közlése: *Eva Toranová:* A körmöcbányai Kamaraház leltára 1541-ből és 1548-ból. In: Isten áldja 380., 382. A képen jelenlevő asszonyok (szolgálók, szomszédok) gazdag öltözete az ábrázolt esemény fontosságának hangsúlyozását is szolgálta, és gyakran nem állt arányban az illetők rangjával és vagyonosságával. Ezért az ilyen forrásokat az egyes társadalmi rétegek öltözetének bemutatására csak kellő kritikával lehet felhasználni. A ruhadarabok használatára pedig csak a mintakönyvek és ábrázolási konvenciók átalánosító szerepének, valamint a mesterek és alkotásaik mobilitásának figyelembe vételével, kellő óvatossággal következtetünk.

[61] Bildwörterbuch 40.

[62] *Mocskonyi Melinda:* Lábbeliviselet a XII–XIII. századi Sopronban. A Sopron-Előkapui bőrleletanyag feldolgozása. Soproni Szemle 51. (1997), 335–355. kül. 349. és 355. A cikk a szerző azonos témájú, az ELTE Középkori és Koraújkori Tanszékére benyújtott szakdolgozatán alapul, amely bővebb leírásokat és illusztrációkat tartalmaz.

Más alkalmakkor azért említettek meg cipőket, mert tartoztak az árával, mint a pozsonyi Thomas Haindl Bernard sutornak (647/32,33). Tíz soproni említés szintén hasonló összefüggésben, két varga: Lienhart Steirer és Erhard Schimel testamentumában maradt fenn: már elkészített, de még ki nem fizetett lábbeliket sorolnak fel. Vevőkörük a polgármester és a polgárok mellett a város jobbágyfalvait (Balf, Kópháza, Bánfalva) is felölelte. Áraik némileg magasabbak az 1525. évi árszabásokban megadottaknál, de nem érték el az 1532. évi értékeket.[63]

Átalakítások és egyházi öltözetek

A ruhadarabok sem kerülhették el ezt a sorsot, ami a legtöbb értékes anyagból készült tárgyra várt: az átalakítást. Magától értetődő volt ez sok esetben, amikor a ruhák különböző nemű és korú örökhagyók és örökösök között cseréltek gazdát. Olvashatunk többek között *mantel*nak *rock*ká való átalakításáról, ami bizonyos kurtításon kívül alábélelésből is állhatott, másszor férfi*rock*ból készítettek női ruhát (II/1. 321). A leggyakoribb azonban a miseruhává, esetleg más egyházi öltözetté való átalakítás volt. Az alábbiakban ezekről emlékezünk meg, számba véve természetesen nemcsak az átalakított, hanem az újonnan készített egyházi öltözeteket is.

Miseruha (Messgwandt; casula) – A leggyakrabban említett liturgikus öltözetek. Sopronban a már meglévő miseruhák papok vagy saját misealapítványt fenntartó módosabb polgárok testamentumaiban fordultak elő. Egy másik csoportjukat újonnan vásárolták vagy készíttették. Az összes említéseknek kb. 1/5-ét világi rendeltetésű ruhadarabokból (*rock*ból, vagy *schaube*-ból) alakították át, és az új miseruhák egy részénél is a szövet már a végrendelkező birtokában volt. Az átalakítás gyakorlatát a fennmaradt gótikus miseruhák is igazolják: anyaguk megfelel a világiak drága öltözékeinek: bársony, arany virágokkal díszített damaszt, kamelot, tafota, atlasz fordul elő.[64] Az új darabokat is figyelembe véve a fehértől a lilán és a sárgán át a kékig minden szín megtalálható, a liturgikus előírásoknál is nagyobb változatosságban. A palástszerű öltözékek összefogására nemesfém csat szolgált (pl. II/1. 178).

Pozsonyban, ahol sokkal kevesebb volt a papi végrendelet, a miseruhák nagy többsége jogi meghatározás szerint a „jövőben keletkező" javak kategóriájába tartozott. A végrendelkezés idején már meglévő darabok egy része zálogban vagy letétként került a testálókhoz, akik kereskedéssel is foglalkoztak. Kisebb hányaduk már régebb óta szolgálta a családi reprezentációt, mint például Friedrich Voyt polgármester fekete színű miseruhája, amelyen a címer *(wappen)* valószínűleg a család jelvénye volt (802/23).

Az átalakítandó ruhadarabok között a *schaube* és a *rock* mellett a díszes női vendégujj *(ärmel)* is szerepelt. Az anyagok és színek a soproniakéhoz voltak hasonlók. A megrendelők gyakran kitértek a casula-keresztekre is, amelyeknek

[63] A lábbelik áraira vonatkozóan ld. az 1525. évi árszabást: *Házi* II/6. 392, 398–399; a vargákra és készítményeikre: *Mollay Károly:* Árszabások. A soproni vargák 1532. évi árszabása. Soproni Szemle 41. (1987), 305–307.

[64] *Jaritz:* Steiermark, 37, *Hartmut Boockmann:* Leben und Sterben in mittelalterlichen Göttingen, Göttinger Jahrbuch 31. (1983), 88.

gyöngyös vagy aranyfonállal átszőtt díszítést írtak elő. Más esetekben csak a készíttetés anyagi fedezete állt rendelkezésre, az azévi szőlőtermés vagy éppen néhány halászháló eladásából.

A miseruhák értéke jóval meghaladta a világi rendeltetésű ruhadarabokét. A legalacsonyabb ár 5 Aft volt, de gyakran fordítottak 20-30 Aft-ot a készíttetésre, sőt Caspar Ventur pozsonyi nagykereskedő özvegye, Anna, 60 Aft-ért vásároltatott a Szt. Márton plébániatemplom számára casulát (283/1). A kedvezményezettek között Sopronban a Szt. Mihály,[65] Pozsonyban a Szt. Márton plébániatemplom vezetett, ahol a különböző mellékoltárok javadalmainak adakoztak. Emellett azonban sok adományt kaptak a végrendelkezők származási helyén vagy korábbi lakóhelyén levő templomok: Győr, Leopoldsdorf, Magyaróvár, egy Selmecbánya melletti falu és Galicz (Holics, Nyitra m.) fordult elő ebben az összefüggésben.

Eperjesen ismét csak a nyugati városoktól gyökeresen eltérő kép tárul szemünk elé. A testamentumokban egyetlen dalmaticával és két casulával találkozunk csak, ketten pedig karinget, illetve szerzeteseknek kámzsát készíttettek. Igen sok ruhadarabot, főleg köpenyeket *(pallium)* hagytak viszont vallásos testvérületekre, a felhasználás módjának megjelölése nélkül.

Nem kevésbé lehettek díszesek a *karingek (karrokh), miseingek (albe)* és *vállkendők (Umbral; humerale)* amelyeket szintén a javadalom alapításakor készíttettek a módosabb polgárok, majd a javadalmas papok egymás között örökítették tovább. Ezek között Sopronban és Pozsonyban is gyöngyökkel, flitterrel díszített, arannyal kivarrt darabok is voltak.

Ruhaanyagok

Az áttekintett ruhadarabok szabásukon kívül anyagukkal és színükkel jellemezhetőek, és jellemezték maguk is viselőjüket. Sajnos azonban a szövetek említése nem volt általános. Főleg akkor került rá sor, ha a szóban forgó ruhadarab azonosításához nyújtott segítséget, vagy ha kiemelkedő értéket képviselt. A kelméket vagy fajtájuk, vagy — főleg a posztók és vásznak esetében — tipikus gyártási helyük szerint nevezték meg. A helynevek azonban nem feltétlenül jelentik azt, hogy a kelmét tényleg az adott városban szőtték, hanem máshol előállított hasonló minőségű áru is lehetett. Csökkenti az összehasonlítás lehetőségét az is, hogy az ábrázolások alapján csak igen ritkán lehet azonosítani a kelmék fajtáját. A szövetekről nyújtott áttekintésben figyelembe vesszük a még feldolgozatlan formában továbbörökített kelméket is (4. táblázat).

A felsőruhák anyagaként megnevezett posztók közül az olcsóbb morva-sziléziai ill. délnémet szövetek származási helyei ritkán fordulnak elő, de ilyen kelméket tételezhetünk fel a rőfönként 45–85 denár közötti árú *tuech*-ok esetében. A leggyakoribb fajtamegjelölés mindhárom városban a *harras* volt. Ez az eredetileg Arras városában, később flandriai vagy esetleg osztrák[66] területen is készített

[65] *Szende Katalin:* A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai. Soproni Szemle 44. (1990) 268–273.

[66] *Endrei:* Patyolat 226. a magyar „haraszt" elnevezéssel azonosítja, de csak a 17. századtól adatolja.

könnyebb gyapjúszövet az egész vizsgált időszakra jellemző, bár Eperjesen csak 1510 után említették. A drágább *pernisches* („veronai") posztó, amelynek rőfönkénti ára 1,5 dénárfont volt,[67] szintén mindegyik városban előfordult. Az angórakecske szőréből készített *schamlot* (kamelot, csemelet) posztót Pozsonyban és Eperjesen a 15. század közepétől, Sopronban az 1480 utáni testamentumokban említik, de egyébként már régebb óta ismert volt Magyarországon. A rőfönként 240–255 denárba kerülő *lundisch* vagy *lindisch* (londoni, angol kikötőkből behajózott) gyapjúszövetek viszont csak a 15. század végétől terjedtek el, első végrendeleti adatunk Pozsonyból 1495-ből, Eperjesről 1503-ból, Sopronból 1504-ből van.[68]

A többi posztó-megjelölés a német *(münicher, zawsich, harberger, frankfurter, achisch, perikhamer* = bergheimi,*)*, morva *(neunhawser, brunner, olmuntzer)* flandriai *(prukusch*=brugge-i*)*, itáliai *(pernisch* = veronai, *acoley* = aquieleiai) posztókészítő központok felé mutatnak.[69] A többi kelmefajta közül a bársony és a damaszt volt a legelőkelőbb, szinte kizárólag nemesi származású, vagy a nemességgel kapcsolatban álló személyek említik. Az atlasz és a tafota ritkán, miseruhává váló átalakításokkal kapcsolatban fordul elő, míg a szintén ritka selyem felső- és alsóruha anyaga is lehetett. A bélések anyaga általában a *zendel* (cendely) volt.

Az ingfélékhez használt vászon a *walisch (welhisch)*, azaz olasz néven szerepel, de valószínűbb, hogy ennek délnémet utánzataihoz jutottak hozzá a nyugat-magyarországi városok lakói.[70] Csak egyszer említenek olmützi *(ollmuntzer)* vásznat, kétszer pedig sváb sávolykötéses vásznat *(zwielich)*. Közepes minőségű vászonféle volt a Pozsonyban előforduló *reisten*, finomabb a *synabasch*. Mindezek az elnevezések csak a soproni és a pozsonyi forrásokból adatolhatók, Eperjesen egyszer sem fordulnak elő importált vásznak. Ez igazolja a gazdaságtörténetnek a helyi vászonszövés és -fehérítés jelentőségéről tett megállapításait. Eperjes ugyan mindig is elmaradt a termelésben Bártfa mögött, amely féltékenyen őrizte uralkodói monopóliumát ebben az iparágban, de teljesen sohasem tudott leszámolni ellenfelével.[71] A helyi gyártásra mutat az is, hogy a ruhának vagy ágyneműnek feldolgozott anyag mellett gyakran említik a vásznat Eperjesen rőf- vagy végszámra is. A fehérített *(alba)* vagy a nyers *(cruda)* vászon feldolgozatlan formában a testálók csaknem 10%-ánál előfordult, akik egy kivétellel mind nők voltak. A megadományozottak listája első látásra meglepő lehet: egyetlen tétel jutott egy rokonnak, a fennmaradó vásznak több mint egyharmadát papok, gyóntatók kapták; egyharmadát templomok és kolostorok, a többit pedig el kellett adni a

[67] *Othmar Pickl:* Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Die Gewölberegister des Wiener Neustädter Firma Alexius Funck (1516–ca. 1538) Graz, 1966. 104–107. (a továbbiakban: *Pickl:* Geschäftsbuch), soproni árszabás 1460–63: *Házi* II/6. 211–212.

[68] A viszonylag kevés adatból levont következtetéseket megerősíti *Pach Zsigmond Pál:* Magyarország nyugati gyapjúszövet-importja a XV–XVI. század közepén. Történelmi Szemle 14. (1971) 24–34., különösen 26. A *lundisch* árusítására már utal a *Házi* II/6. 211–212. árszabás, amelyet Házi J. 1460–63-ra keltez, de csak az írástípus és néhány ár-adat alapján (uo. 216).

[69] *Kováts Ferenc:* Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Bp., 1902.,(a továbbiakban: *Kováts:* Áruforgalom), *Pickl:* Geschäftsbuch 77., *Endrei:* Patyolat 64–66.

[70] *Pickl:* Geschäftsbuch 103.

[71] *Szűcs Jenő:* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 239–243. (a továbbiakban: *Szűcs:* Városok).

testáló lelke üdvére. Úgy tűnik, itt a vászon nem mint nyersanyag, hanem mint pénzhelyettesítő volt fontos. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a másik két városban nagyobb tételekben a szőlő-adományokkal kapcsolatban is.[72]

A vászon mellett más szövetek is előfordulnak a végrendeletekben feldolgozatlan formában. Az egyes fajták felsorolásánál ezeket is figyelembe vettük, de érdemes röviden kitérni a hagyatkozások hátterére is. Számos alkalommal említettek kereskedelmi áruként forgalmazott posztókat, de sohasem túl jelentős tételben. A komoly kereskedők ugyanis külön számadáskönyveket vezettek, és csak utaltak ezekre a végrendeletekben. A testamentumokba főleg alkalmi üzletek kerültek be, vagy az, ami a számadások tartozik/követel rovataiból véletlenül kimaradt. Ezek közül a legnagyobb mennyiség a Sopronban végrendelkező Alföldy Bálint által említett 50 vég *perckhaimer* és 100 vég löweni posztó volt (II/1. 235.), a szintén soproni Mert Koch pedig 23 vég posztó átvételét nyugtázta Siebenburger Jakabnak, 115 Aft értékben. A pozsonyi adatok közül a legnagyobb értéket, 42,5 Aft-ot az a 6 és fél vég posztó képviselte, amivel a Szentgyörgyi grófok deákjának, Jacob Werbartnak tartozott Michael Tront (237/4b). Hans Eylausmrock posztókereskedő két üzletfelét említette, akiknek összesen másfél vég brünni posztóval tartozott (252/2,3). Paul Wintperger kereskedő két vég schamlot posztóval maradt hátralékban 11 ill. 12 Aft értékben (486/26a, 67). Mindezek a tételek, amelyek sorát hosszan folytathatnánk, messze alatta maradtak a határszélen bonyolított komolyabb üzletek értékének, a testamentumok csak kiegészíthetik a vámnaplókból, kötelezvényekből és számadáskönyvekből nyert adatokat.

Érdekes adalékot jelentenek a szabók végrendeletei, amelyek az éppen munkába vett nyersanyag-készletet sorolják fel. Blasi Schneider pozsonyi szabó 9 vég posztót és 11 vég *chindl* vásznat hagyott *seiner jungfrawen Susanne*-ra, aki feltehetőleg a jegyese volt (59/8–13).[73] A szabók szívesen adtak maradék szöveteikből a rászorulók javára is, mint például Simon Schneider felesége, Katharina, aki egy vég lódent említett (201/13). Két véggel hagyott ugyanebből a szövetből 1406-ban a szegényeknek az egyik legkorábbi soproni végrendelkező, az előkelő Mert Agendorfer (II/1. 13), és hasonlóan rendelkezett fél évszázaddal később Wolfgang Joachim (II/1. 94). Az évezredes múltra visszatekintő lóden egyébként is csak a szegények öltözetéhez volt használatos, becsületes polgár nem végrendelkezett volna róla saját ruhái közt.

A felsőruhák *(Rock, Schaube)* gyakran voltak prémmel bélelve, amit a lakások gyenge fűthetősége is indokolt.[74] A polgárság és a plébániai papság körében elsősorban a rókaprém terjedt el. Pozsonyban többször említették, mint az összes más szőrmefélét együttvéve. Még a városi jegyző hivatali öltözete is rókaprémmel volt bélelve.[75] Közép-Európa nyugati részén, Konstanzban ezzel szemben a ró-

[72] *Katalin Szende:* Nahrungsmittel oder Geldersatz? Die Rolle des Weines in der mittelalterlichen Bürgertestamenten von Ödenburg und Preßburg, sajtó alatt a *Schlaininger Gespräche* sorozatban, szerk. Gerald Schlag – Rudolf Kropf, Linz–Eisenstadt.

[73] Vö. *Szűcs:* Városok 60. Uo. a 139. jegyzetben Susanna-t tévesen a szabómester feleségének *(hawsfrawen)* írja.

[74] *Jaritz:* Lebenshaltung 254., a nem-anyagi szempontokról ld. *Jaritz:* Prestige 25.

[75] *Ortvay Tivadar:* Pozsony város története. II. kötet 3. rész Pozsony, 1897. 190.

kaprém olyan közönségesnek számított, hogy egyetlen egyszer sem fordult elő a végrendeletekben.[76]

Gyakori volt még a szintén helyben vadászható üregi nyúl málja és gereznája is. Az importált nyest-, coboly- és hermelin prémek, amelyek Konstanzban lépten-nyomon előfordultak, Magyarországon cak a városi elit és a tehetős nemesség öltözékét díszítették. A legértékesebb prémekből nem teljes bélések, hanem gallérok, szegélyek, kézelők vagy fejfedők készültek. Az utóbbira példa a pozsonyi Albrecht Gailsam két cobolyprém fövege (*zobleins hewblein*, 400/10., 20); hasonlóról emlékezett meg az eperjesi Gregorius Fillach felesége, Caritas is (E. 43/9).

A ruhadarabok színei

Az öltözet egyes darabjainak bemutatásakor mindig igyekeztem kitérni a jellemző, vagy éppen kevésbé tipikus színekre. Most ezek összesítéséből vonnék le néhány további tanulságot (5. táblázat). A színek előfordulásából levont következtetéseink sokkal megbízhatóbbak, mint a szövetekről tett megállapítások, mert a testálók jóval gyakrabban említették az egyes ruhadarabok színét, mint megkülönböztető jellemzőt. A soproni és pozsonyi öltözetek 37%-ánál, az eperjesieknek pedig 57%-ánál nevezték meg a színt, és ha az előbbi két helyen felsorolt fehérneműket nem számítjuk, amelyek színét fölösleges lett volna megnevezni, ott is 50% körüli arányt kapunk. A színvilágot illetően tanulságos lehet a képi forrásokkal való összevetés is, amelyre a szöveteknél csak korlátozottan van lehetőség. A színek gyakoriságának elemzésére azért is érdemes figyelmet fordítanunk, mert itt nemcsak gazdasági megfontolások, de a divatáramlatok is szerepet játszottak. A színek szimbolikus jelentését szintén bizonyos mértékben figyelembe vették: a kék, elsősorban a világosabb árnyalatok, a tisztaságot (ezért is fordul elő olyan gyakran Szűz Mária ábrázolásánál), a vörös a hatalmat, a zöld a reményt, a sárga viszont a csalárdságot jelképezte.

A 15. századra az udvari viseletre jellemző élénk, telt színek a polgárság körében is korlátozás nélkül elterjedtek.[77] A testamentumokban mégis a *fekete szín* volt a leggyakoribb mindkét nyugat-magyarországi városban, Pozsonyban a ruhák 30, Sopronban 34%-a volt fekete. Minden felsőruha, de különösen a hosszú *rock, mantel* és *schaube* színeként fordult elő. A fekete Nyugat-Európa fejedelmi udvaraiban már a 14. század végétől szintén divatszínnek számított, ami a fekete kelmék mellett a sötét színű prémek kedveltségében is megnyilvánult. A sötét öltözék méltóságteljes, ünnepélyes külsőt kölcsönzött viselőjének, és ezt a túlzásba vitt színpompával szemben az egyház is népszerűsítette.[78] A korábbi testamentumokban, a 15. század közepéig főleg a módosabb polgárok és a papok viseletében volt gyakori, de a 15. század végétől viselete „demokratizálódott" és vagyoni helyzettől függetlenül minden polgárnak legalább egy fekete felsőruhával illett ren-

[76] *Baur:* Testament 235–236.

[77] Összefoglalóan: Bildwörterbuch 135–136 (*Kleiderfarbe* címszó), *Gerhard Jaritz:* The Importance of Color in the Life of Medieval and Early Modern Society in Western and Central Europe. In: Color and Cultural Heirtage 95. International Conference Varna, 'St. Constantia and Elena'. Compilation of Reports, Sofia, 1997. 11–15., továbbá az alább idézett irodalom.

[78] *Piponnier – Mane:* Dress 71–74., *Hasse:* Hausgerät 56.; *Pickl:* Geschäftsbuch 104–105.

delkezni. Annál meglepőbb, hogy Eperjesen mindössze kétszer említettek fekete ruhadarabot (mindkétszer *tunica* néven). Fekete színű ruhák más középkori városi végrendeltekben is gyakran szerepeltek: arányuk Konstanzban 40%, az alsó-ausztriai kisvárosok közül Korneuburgban 41%, Tullnban 26% volt.[79] Hasonlóan fontos volt ez a szín a 17. századi ruszti hagyatékokban is.[80] Az ezzel egykorú győri testamentumokban azonban, Eperjeshez hasonlóan, ritka volt a fekete.

A *kék szín* Eperjesen a leggyakoribb, Pozsonyban a második, Sopronban a harmadik helyen állt. Ilyen színű szövetből mindenféle hosszú és rövid felsőruha, néhány alkalommal pedig nadrág is készült mindhárom városban. A kék öltözékek elterjedését elősegítette, hogy a színezőanyag, a festőcsülleng könnyen hozzáférhető és viszonylag olcsó volt. A kék ruhadarabokat társadalmi különbség nélkül mindenki viselte, értéküket anyaguk határozta meg.

A harmadik szín, amely szintén mindhárom városban a leggyakoribbak között volt — Eperjesen a kékkel azonos gyakorisággal az első, Sopronban a második, Pozsonyban a harmadik helyen — a forrásokban *prawn* ill. *brunaticus* néven fordult elő. Ezt a jelenkori német jelentés alapján hagyományosan „barná"-nak szokták fordítani.[81] Sűrű előfordulása és felhasználásának módja azonban kétségeket támaszt ezzel az értelmezéssel szemben. Az ausztriai normatív és elbeszélő források a legcsúnyább színnek tartják,[82] ennek ellenére az összes fentebb felsorolt ruhadarab előfordult ebben a színben, és tulajdonosaik társadalmi helyzete sem volt rossznak mondható. Sopronban például (a vagyonilag nem értékelhető papoktól eltekintve) egy sincs, aki az átlagos adó kétszeresénél kevesebbet fizetett volna.

A *prawn* vagy *brunaticus* színű ruhadarabok között a különféle hosszú vagy rövid felsőruhák mellett a divatos öltözet kiegészítői: vendégujjak, fátylak és egy uszály *(flueg)* is előfordulnak. A legbiztosabb támpontot mégis a miseruhák és más egyházi öltözetek adják:[83] a liturgia színei között a barna nem szerepel, annál inkább a vele rokonítható lila. Ennek korabeli magyar megnevezése a *szederjes* volt, amit több 15–16. századi szójegyzék összeállítója is a *brunedus, brunaticus, braun* kifejezésekkel azonosított.[84] Mindezek alapján úgy érzem, nem megalapozatlan a ruhák színeként szereplő *prawn* ill. *brunaticus* kifejezéseket „lila"-ként

[79] *Gerhard Jaritz:* Zentrum und Peripherie in der spätmittelalterlichen Mode. In: Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz, 1992. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 28.) 1993. 459–468, különösen a 465–466.o. grafikonjai.

[80] *Németh Erika:* Négy ruszti lakásbelső a 17. században. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17. században. Szerk. Zimányi Vera. Bp., 1994. 87–98., kül. 92.

[81] Igy értelmezi A magyarországi középkori latinság szótára is. (Vol. I. Fasc. 3., Bp. 1989. 359.), és ezt az értelmezést követtem magam is a soproni anyag feldolgozásánál (*Szende:* Sopron 80–81.), bár már akkor is feltűnt a „barna" szín gyakorisága és negatív megítélése közötti ellentmondás.

[82] *Jaritz:* Lebenshaltung 255.

[83] *Házi* II/1. 185. „lego pro fraternitate sacerdotum meum bonum superlicium capucium brunatici coloris", Pannonhalmi Rendtörténet III. 706. „casula cum floribus spissis brunatici coloris". A két példát A magyarországi középkori latinság szótára is hozza, az értelmezés módosítása nélkül.

[84] Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán és Károly Sándor. Bp., 1984. 635. A példák között a Schlägli Szójegyzékre (1405 k.), a Schlägli Glosszákra (1430 k.) és Pesti Gábor *Nomenclatura*jára (1538) hivatkozik.

értelmezni. A szederjes színű ruhák egyébként a 17. századi győri végrendeletekben is a leggyakoribbak voltak.[85]

A többi szín Pozsonyban és Sopronban viszonylag alacsony, 10%-ot nem meghaladó arányban fordult elő, Eperjesen jelenlétük jóval gyakoribb, különösen a *zöld színé* (21,2%). Igen sokféle ruhadarab: hosszú köpenyek, rövid mellények és csuklyák, valamint vendégujjak készültek zöld kelmékből. Pozsonyban kiemelkedik a női tulajdonosok száma, és a kifejezetten női viseletre szolgáló ruhadarabok megnevezése: *frawenmantel, frawenrock, ermel, prustl* fordult elő zöld színben. Sopronban a zöld ruhák szinte kizárólag a legelőkelőbb polgárok birtokában voltak.

A *vörös szín* használata jobban specializálódott: egyrészt hivatali-reprezentatív öltözékek színeként a városi szolgálatban levő férfiak használták, másrészt miseruhákat készíttettek vörös anyagból (Pozsonyban 7, Sopronban 3 alkalommal). Divatszínként nadrágok és zakók esetében fordult elő. Ezzel szemben Eperjesen zömmel egyszerű *tunica*-k voltak vörös színűek – amelyekből persze egyházi célokra is örökítettek. Sopronban a vörös színű ruhadarabok tulajdonosai között többen álltak a nemességgel kapcsolatban.

A fehér és szürke szín használatának a testamentumok szerint nem volt kialakult gyakorlata. Szinte ahány előfordulás, annyiféle ruhadarabot neveztek meg, a fátyoltól a nadrágon át a miseruhákig. Eperjesen a szürke szín nem fordult elő. Még ritkább, esetlegesen előforduló színek voltak a mák-, máj-, cseresznyevagy vasszínű. Ezek az elnevezések majd a 16–17. század leltáraiban válnak igen elterjedtté.[86] Eperjesen öt alkalommal találkozhatunk a *novi coloris* vagy *newfarbe* kifejezéssel, de pontosabb magyarázatát jelenleg nem tudom adni.

Az egyik legritkábban említett szín a sárga, ez összhangban van a külföldön is hozzá kapcsolódó negatív képzetekkel, amelyek főleg a sápadt, fakó sárgára vonatkoztak.[87] Három pozsonyi és három soproni előfordulása azonban (ebből az egyik miseruhává átalakítás) cáfolja az ilyen nézetek kizárólagosságát.[88] Az is lehet, hogy itt ragyogó, élénk sárga, az arannyal rokonítható árnyalatú ruhákról volt szó – ezt forrásainkból sajnos nem tudjuk eldönteni.

A ruhadarabok értéke

Amint azt fentebb, az egyes ruhadaraboknál láttuk, az öltözékek értékének összegéről csak ritkán, az esetek körülbelül 5–8%-ában szerzünk tudomást. Az említésre méltó öltözékek értéke 1 és 12 fontdénár (ill. aranyforint) között mozgott. Ennél jóval olcsóbbak voltak a kalapok, amelyeknek ára egy kalaposmester végrendeletében maradt fenn (II/1. 394). Az átlagnál jóval többe kerültek viszont

[85] *Horváth József:* A XVII. századi győri végrendeletek viselettörténeti adalékaiból. In: Viselet és történelem, viselet és jel. Az aszódi Petőfi Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai. Szerk. Korkes Zsuzsa. Aszód, 1996. 5–22., kül. 18. (a továbbiakban: *Horváth:* Viselet) A lila színt a 14/15. század fordulójáról származó dijoni levéltári források is vezető divatszínként mutatják be (*Piponnier – Mane:* Dress, 89.), de kétséges, hogy volt-e összefüggés az itteni és a száz évvel későbbi magyarországi előfordulások között.

[86] *Radvánszky:* Családélet, kül. II–III.k.

[87] *Jaritz:* Lebenshaltung 257., 18. jegyz., Bildwörterbuch 135–136.

[88] Pozsonyban: 533/21 *hasocke*, 745/7 *hosen*, 745/8 *leib rockl*, az utóbbi kettő Czobor Ferenc tulajdonában; Sopron: 129/30 *schaube*, 139/8 *rock*, 139/8a az előbbiből átalakítandó *messgewand*. A sárga szín főnemesi környezetben való előfordulására: *Kubinyi:* Die Rolle 636., 151. jegyz.

a miseruhák, amelyek készíttetésére Sopronban akár 10–12, Pozsonyban 30–60 Aft-ot is hagyhattak. Az egyetlen adat, ahol egy házaspár ruháinak összértékét megadják, Eperjesről való, ahol 1522-ben Hans Perle és Sophia Melczerin összesen 74 Aft értékű ruhadarabot hagyott hátra.(123/5–14.)

A számszerű érték-megjelölés helyett mindhárom városban gyakoribb az értékjelző kifejezések (hétköznapi, ünnepi, régi, új, jó, legjobb, stb.) használata, amelyekkel nemcsak az adott ruhadarabot, hanem az azt öröklő személyt is minősítették. Liebhart Egkenfelder például a feleségéről maradt „legjobb" fátylat menyére, a „második legjobbat" gazdaasszonyára hagyta (183/105, 106). A „hétköznapi", „régi" öltözékeket sokszor szolgákra, távoli rokonokra vagy ismerősökre testálták, akiknek fontosabb volt, hogy egyáltalán gondoltak rájuk, mint hogy mekkora értéket örököltek.

A ruhák nem tartoztak a tezauráló funkciót is betöltő tárgyak közé, a meglévő darabok folyamatosan használatban voltak, zálogba keveset, többnyire nemesfém tartozékokkal rendelkezőket tettek csak. Kézizálogként zsidók is elfogadták a ruhákat, a pozsonyi Veit Vischer például fátylakat adott zálogba egy zsidó hitelezőnek. Ide kapcsolódik (bár nem testamentumról van szó) az a soproni eset is, amikor Handel soproni zsidó két ünnepre használt *tunica*ért, egy *pallium*ért és egy fátyolért adott 8 dénárfont hitelt, amely valószínűleg jóval alatta maradt a tárgyak valós értékének.[89] Gyakoribb volt, hogy egy-egy ruhadarabot a végrendelkező halála után kisebb (2–5 Aft összegű) tartozások kiegyenlítésére használtak fel. Általában megfigyelhető, hogy a ruhadarabok tőkemegőrző funkciója az alacsonyabb társadalmi rétegeknél fontosabb lehetett, mint az előkelőbbek számára, hiszen sok szegény embernek ez volt az egyetlen pénzzé tehető ingósága.[90]

A ruhadarabok tulajdonosai

A társadalom és öltözködés kapcsolatát szintén alkalmunk nyílik megvizsgálni. Sopronban a végrendelkezők 40%-a (125 fő), Pozsonyban 32%-a (278 fő), Eperjesen 50%-a (62 fő) sorolt fel ruhadarabokat, tehát mindhárom városban a viselet nyújtja a legtöbb lehetőséget ahhoz, hogy a város anyagi kultúráját differenciáltan mutathassuk be.[91] A ruhadarabok birtoklása az alább tárgyalandó ékszerekénél jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat. Sopronban a 71 meghatározható vagyonú személyből nyolcan az átlag alatti adót fizettek, az átlag nyolcszorosa felett fizetők száma pedig 14 volt, a többi 49 a két szélsőség közé eső vagyoni kategóriába tartozott. Pozsonyban minden társadalmi csoport nagyjából valós szám-

[89] *Házi* I/7. 285–286. Az önmagában jelentéktelen pénzügy emléke azért maradt fenn, mert a ruhák tulajdonosa, Johann Hamer felesége, Dorothea, két ünnepnapra visszakérte a ruhákat (tehát nehezen nélkülözhető darabokról volt szó!); majd amikor a zsidó várandós felesége az ünnep elteltével vissza akarta venni a zálogtárgyakat, az adós asszony kalapáccsal és karddal rátámadva halálosan megsebesítette.

[90] Vö. *Katharina Simon-Muscheid:* Kleidung, Lohn und Norm – Objekte im Beziehungsfeld zwischen Mägden, Knechten und Meistersleuten in spätmittelalter und früher Neuzeit. In: Norm und Praxis im Alltag des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Wien, 1997. 55–74., kül. 67.

[91] *V. S. Ahasver von Brandt:* Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur. Sitzungsberichte des Heidelberger Akademie des Wissenschaften, Phil-Hist. Klasse 3. Heidelberg, 1973. 25.; *Varjú:* Középkor 346.

arányának megfelelően (kézművesek 29%, kereskedők 25%, szőlősgazdák 36%, egyéb 10%) képviselteti magát a ruhadarabokat említők között. Kiemelésre érdemes a szőlősgazdák magas aránya, ami más tárgycsoportoknál nem figyelhető meg. Eperjesen ugyanakkor azok említették a legtöbb ruhát, akik valamilyen mesterséget űztek vagy kereskedelemmel foglalkoztak, a csak földművelésből élők aránya alacsony volt.

A gazdagok viseletének jellemzői közül a végrendeletekből csak az anyagokat és a díszítést lehet megismerni, az esetlegesen eltérő szabást alig. Itt a bársonyról és damasztról, továbbá a prémekről elmondottakra utalok vissza, mert forrásaink alapján főleg az anyagokban megtestesülő értéket figyelhetjük meg. Az eddigi kutatás is megállapította általánosságban, hogy a polgárság a nemesség öltözködését igyekezett a maga lehetőségei szerint követni, de a ruhák formai változatairól keveset tudunk.[92] Kivétel ez alól a fentebb részletesen tárgyalt suba, illetve *Schaube*. Az utóbbi, úgy tűnik, férfiak által viselt, németes szabású polgári ruhadarab volt, szemben a nemes férfiak és nők ruházatához tartozó subával. A suba példáján a polgári és a nemesi viselet érték-különbségeiről is képet kaphatunk. A polgárok 6–11 Aft értékű subáit a főurak és a középnemesek viseletéhez tartozó darabok is sokszorosan felülmúlták. „A jelek szerint nem volt lényeges különbség az arisztokrácia és a nemesség ruházata között" – állapította meg Kubinyi András a nemesi testamentumok alapján, mindkét rétegből 60–70 Aft értékű subákról talált adatokat. Ugyanezek a főurak szolgáiknak 1,5 Aft-ot érő subákat adtak.[93]

A végrendelkező polgárokénál jóval elnagyoltabb képet kapunk a szegények öltözködéséről, mert ők csak passzívan, a felruházásukat szolgáló kegyes hagyatékok kedvezményezetteiként szerepelnek végrendeletekben.[94] Ezért ezzel a témával alább, a ruhadarabok örököseiről szólva foglalkozom.

A viseletet érdemes a nemek szerint differenciáltan is megvizsgálni. A középkorban a férfidivat sokkal változékonyabb és sokrétűbb volt, mint a női, mivel a férfiak felsőruhájának hossza a deréktól a bokáig változhatott, míg nők esetében erkölcsi tabuk és egyházi előírások korlátozták a divat szeszélyeit.[95] A divat változását persze csak némi késéssel követte az elnevezések változása, a testamentumok esetében pedig a régi ruhadarabok említése és a konzervatív terminológia együttesen több évtizedes eltérést is eredményezhetett. Mindezek ellenére a végrendeltekben használt kifejezések tükrözik a férfidivat nagyobb változatosságát, és a divat alakulását is. A nők és férfiak által egyaránt használt felsőruhák *Rock, Mantel, Seidel* és *Kursen* néven fordulnak elő, míg a férfiak ezeken kívül *Joppet, Wamsot*, dolmányt, hacukát, *jankot* vagy *Schaubet* is viselhettek, továbbá Gugelt és kalapot is csak a férfiak hordtak. A csak nőkre jellemző ruhadarabok elsősorban a kiegészítők közül kerültek ki: vendégujjak, kötények, szalagok, ingvállak voltak ezek.

---

[92] *Kubinyi:* Die Rolle 633–635, v. ö. *Kubinyi András:* A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. Aetas 1990/3. 51–67. Az utánzás költségkímélő módozatairól: *Piponnier – Mane:* Dress, 83.

[93] *Kubinyi:* Főúri 338–340.

[94] *Házi Jenő:* Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 154–156., *Jaritz:* Steiermark 38.

[95] Legutóbb ld. *Anne Sutton:* Dress and Fashions c. 1470. In: Daily Life in the Late Middle Ages. ed. Richard Britnell. Sutton Publishing. Phoenix Mill, 1998. 5–26., kül. 8., 6. és 8. jz. A férfidivat nagyobb változatosságára a magyar kutatás is korán felfigyelt: *Varjú:* Középkor végén 402.

A divat változásaira az egyes ruhadarabok előfordulásával kapcsolatban már tettünk megfigyeléseket. Összefoglalóan a számos különféle rövid felsőruha 15. század végi megjelenését emelném ki. Ezenkívül nyomon követhető az is, hogy ezek mellett divatba jött a 16. század végéig meghatározó jelentőségű hosszú díszköpeny, a *Schaube*, ami felváltotta a 15. század közepén a használatból kiszoruló félhosszú *Seidel*-t.

A ruhadarabok örökösei

A ruhadarabok továbbörökítésének lehetőségei széles skálán mozogtak, a használati érték mellett figyelembe véve társadalmi rangjelző funkciójukat is.[96] A ruha-adományok a rokoni és társadalmi kapcsolatok ápolása szempontjából talán még fontosabbak is voltak, mint az anyagi szükségek betöltésére. Ezért sem lehet egyértelmű összefüggést találni az említett ruhák száma és az örökhagyó vagyonossága között. A testamentumok a legritkább esetben törekedtek a teljes felsorolásra, többnyire annyi és olyan ruhadarabot említettek, amennyit a kedvezményezettek kielégítése megkívánt.

A rokonok a ruhák személyes jellege ellenére nem voltak többségben a testamentumokban említett ruhák örökösei között egyik városban sem – de itt sem feledkezhetünk meg forrásaink töredékes voltáról (ld. 2. táblázat). Többet árul el a nemek és generációk szerinti megoszlás, amelynek általános tendenciái megegyeznek mindhárom vizsgált helyen (ld. a pozsonyi anyag alapján készített 1. ábrát).[97] A ruházat az a tárgycsoport, amin a legszélesebb kör: az örökhagyó szüleitől az unokákig négy nemzedék tagjai osztoztak, de persze nem egyenlő arányban. Általában a női végrendelkezőket jobban foglalkoztatta a ruhadarabok szétosztása, mint a férfiakat, és a rokonok szélesebb skáláját vették számításba. Az anyák főleg leányaikra hagytak ruhákat, az apák azonban körülbelül egyenlő arányban említettek fiúkat és lányokat. Még a gyermekeknél is gyakrabban fordultak elő ebben az összefüggésben az örökhagyóval azonos nemzedékhez tartozó mindkét nembeli testvérek, és az unokahúgok is ugyanolyan sok darabot kaptak, mint a leányok. Az ő esetükben nehéz meghatározni, hogy életkorban melyik nemzedékhez álltak közelebb. A szülők (-1) illetve az unokák (+2) nemzedékét szinte kizárólag női végrendelkezők tartották fontosnak megemlíteni. Egyébként a testálók nemcsak velük azonos nemű örökösre hagyhattak ruhákat: apák egyaránt testáltak fiaikra és leányaikra, és kisebb számban az anyák is örökítettek ruhadarabokat fiaikra. Ez arra utalhat, hogy a megadományozottak nem mindig személyesen viselték a rájuk hagyott öltözékeket.

---

[96] *Gerhard Jaritz:* Social Grouping and the Languages of Dress in the Late Middle Ages. The Medieval History Journal (New Delhi – London) 3, 2 (2000) 235–259. (a divatról különösen 246–251) és *Uő:* Sachkulturforschung 58.

[97] Itt és a következő két grafikonon a „közeli rokonok" házastársakat ill. egyenesági fel- és lemenőket jelentenek, míg minden más rokont „oldalági"-ként jelöltem meg. Az „ismeretlen" esetek jórészt olyan tételekből adódnak, amelyeket általánosságban, konkrét örökös megnevezése nélkül hagytak a családra. A nemzedéket jelző számok mindig a végrendelkezőhöz viszonyítva értendők: -1: a végrendelkező előtti, 0: a végrendelkező nemzedéke, +1: a végrendelkező után következő, +2: a végrendelkező utáni második generáció. A M (férfi) és F (női) megjelölések a testálókra vonatkoznak.

Az azonos nemzedékhez tartozók — férfi végrendelkezők esetében fivérek, nőknél zömmel leánytestvérek — választása tükrözheti azt, hogy ekkoriban már figyelembe vették a divat változását, és a könnyen elavuló darabokat nem hagyták jóval fiatalabb családtagokra. Ezt figyelhetjük meg többek között a női ruhák vendégujjai vagy a *Glockenmantel*-ek és az új szabást követő, rövid felsőruhafélék esetében is. A ruházat más darabjait, például a bundákat, ahol a „régi" jelző gyakrabban előfordul, hosszabb távú használatra szánták, ezek reprezentációs értéke azonban kisebb volt.

A távolabbi ismerősök és barátok, akiknek nagy része szintén valószínűleg a végrendelkező kortársa volt, az átlag fölött kaptak ruhákat.[98] Az ilyen módon tovább örökített öltözetek egyes esetekben személyes emlékként, kedves baráti figyelmességként értelmezhetők, másszor arra szolgálatak, hogy „kifogják a szelet" az akadékoskodók vitorlájából, akik esetleg megnehezítették volna a végrendelet végrehajtását. Sokszor előkelő, reprezentatív ruhadarabok kerültek a családon kívülre, például a hosszú díszköpenyeket előszeretettel hagyták papokra, akik egyházi funkciójuk vagy a személyes barátság jogán is kiérdemelhették a testáló figyelmét. Az egyházra mint intézményre hagyott darabok aránya azonban alatta maradt az átlagnak. Az ilyen célú hagyatékok, mint fentebb láttuk, részben átalakítandó, részben eladásra szánt darabokból álltak. Eperjesen kiemelkedő a vallásos testvérületek és kézműves céhek szerepe: a 220 ruha-adomány csaknem negyedét (51 darabot) ők kapták. Ezen belül a Krisztus teste céh volt a leggyakoribb (21 említés), de tucatnyi más testvérület is előfordult.

A szegényebbek: szolgák, szolgálók, sáfárnők és az ispotály gondozottjai sem maradtak ki a felsorolásokból, sőt az átlag kétszeresének megfelelő arányban részesültek a ruhákból. A több nemzedéken át használt, régiesebb szabású öltözékek is gyakran náluk kötöttek ki.[99] Ezek mellett sokszor igen intim ruhadarabok: alsó- és felsőingek kerültek szolgálókhoz vagy elszegényedett rokonokhoz, szűk nadrágok pedig inasokhoz, szolgákhoz. Találunk azonban arra is példát, hogy ha ura túl előkelő darabot szánt szolgájának, inkább eladatta azt a végrendelet végrehajtóival, és az árát kapta meg a kedvezményezett. Az adott öltözet ugyanis nem felelt meg a szolga társadalmi rangjának, ezért nem volt célszerű „természetben" átadni neki. Ezt tette például a pozsonyi Steffan Haberler, aki egy 8 Aft-ot érő nyestprém *Schaube* árát hagyta szolgájára (511/6).

Az ispotály gondozottainak általában darócposztót (*lodent*) vettettek, és ilyet kapott a soproni Jeronimus Siebenbürger szolgája is (II/1. 103). A lodenből felsőruhát (*Rock*ot, vagy *Mantelt*) készítettek. Sóvágó Vince a temetésekor a ravatalára borított posztót hagyta a szertartás végeztével egy szegény emberre (II/1. 316). Többször szántak nekik összegeket ingek készíttetésére is. Saját ruháikat a vagyonosok ritkán hagyták névtelen szegényekre, inkább eladás utáni árukat kellett a nincstelenek javára fordítani. A kegyes adományok közé tartoztak a szegény leányok kiházasításáha hagyott fátylak és ingek, gyakran kisebb-nagyobb pénzösz-

[98] Az „átlag" kifejezés ebben az esetben az adott társadalmi csoport részedését jelenti a szóban forgó tárgycsoportból. Pozsonyban pl. a barátok az összes tárgyak 10%-át kapták. A ruhákból való több mint 16%-os részesedésük tehát felette volt az átlagnak.

[99] *Varjú:* Középkor 346–47.

szegek társaságában. A fátylak egyébként társadalmi helyzettől függetlenül kifejezetten fiatal lányoknak szánt adományok voltak, hozományuk részeiként.

Országos jellemzők és helyi sajátosságok

A három város anyagának összehasonlítása alapján próbáljuk meg elkülöníteni, hogy az öltözködési szokások közül melyek voltak országosan is jellemzőek, és hol találkozhatunk regionális sajátosságokkal! A pozsonyi adatok bevonása sok tekintetben árnyalta a soproni végrendeletek feldolgozása alapján korábban kialakított képet, főleg egyes ruhaféleségek és textíliák megjelenésének idejét illetően. Pozsonyban általában hamarabb megjelentek az új, divatosabb formák és anyagok, és több olyan ruhaféleség is előfordult, ami Sopronban nem.

Az eperjesi testamentumok elemzése azonban sok mindenben a nyugat-magyarországi városokétól gyökeresen eltérő eredményeket hozott, és megmutatta, hogy a soproni és pozsonyi megfigyeléseknek csak egy részét lehet országosan általánosítani. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tapasztalt különbségek egy része az eltérő végrendelkezési gyakorlatból származhat: abból, hogy más-más ruhadarabokat és azoknak más-más jellemzőit tartották említésre méltónak. Néhány esetben szerepet játszhat az eperjesi testamentumok kisebb száma is, ami miatt egyes darabok előfordulásának kisebb volt a valószínűsége. A legtöbb eltérés azonban másként is magyarázható.

Azonosak voltak a drágább külföldi alapanyagok *(harras, pernisch, lundisch)*, de eltérések mutatkoztak az olcsóbb posztók származási helyében. Ezeket nem érte meg távolabbról szállítani, hanem a közelebbi gyártási helyekről: a nyugati határszélen dél-német, osztrák, cseh, északkeleten lengyel területről importálták. Még világosabb az eltérés a fehérneműk esetében: Pozsonyban és Sopronban külföldi vásznat használtak, míg Eperjesen a helyi termékek elégítették ki a szükségleteket.

A felsőruházat egyes elemei közül az általánosító jellegű kifejezések *(Rock/tunica, Mantel/pallium, Pelz/mastruga)* mindhárom városban egyformán gyakoriak voltak, talán csak a *pallium* tűnik fontosabbnak Eperjesen, mint másutt. Eltérően emlékeztek meg viszont a testálók ezek díszítéséről. Eperjesen nagy hangsúlyt fektettek az ezüst csatokra és boglárokra, amelyeket általában a ruhától elválasztva másnak örökítettek tovább. Egy kassai adat alapján ott hasonlóan fontosnak tűnik az ezüst ruhadíszek (gombok, palástkapcsok) szerepe.[100] A másik két városban ezek a nemesfém tartozékok sokkal kisebb jelentőségűek voltak. Nehéz eldönteni, hogy a nyugat-dunántúliaktól eltérő díszítettség eltérő szabást is jelentett-e az eperjesi hosszú felsőruháknál. A *Schaube* mellett megtalálható *suba* névalak viszont valószínűleg két különböző ruhadarabra utalt. A rövid kabátkák, zekék esetében jelentős eltérést nem lehet kimutatni a három város anyagában. Említésre méltó viszont, hogy a dél-német, osztrák területeken nem adatolható ruha-

[100] Margaretha, Johannes Weisser városi tanácstag özvegyének testamentuma, 1472. Kassa Város Levéltára, Libri civitatis maiores H III/2 pur.2. f. 69b, idézi: MMűv I. 160. (*Marosi Ernő* tanulmánya) A kassai testamentumoknak az anyagi kultúra szempontjából történő feldolgozása kívül esik dolgozatom keretein, de a jövőben, az eperjesi anyag ismeretében mindenképpen fontos lenne visszatérni rá.

darabok és szabások (hacuka, dolmány, suba) a viszonylag kis számú forrásanyagban is megtalálhatók voltak Eperjesen.

A fehérneműk említésénél alapvető különbségeket tapasztaltunk: ezek a darabok Eperjesen szinte alig fordultak elő. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ott kevesebb inget használtak, csak mint helyi alapanyagból házilag előállított termékek kevésbé voltak említésre méltók a továbbörökítésnél.

A fejfedők közül szintén igen ritkán fordult elő Eperjesen az a csoport, amely a nyugat-magyarországi városokban meghatározó szerepet játszott: a fátylaké. Ezeket kelengyeként vagy baráti ajándékként számos pozsonyi és soproni asszony sorolta fel részletesen, alsó-ausztriai társaikhoz hasonlóan. Feltevésként megfogalmazhatjuk, hogy Eperjesen mások lehettek a kelengyeadási szokások, több mindent készíthetett maga a menyasszony, vagy a rokonság nem a végrendeletek útján gondoskodott a hozománynak erről a fontos eleméről. A kelengye kérdésére az ágyneművel kapcsolatban is visszatérünk még.[101]

Más szokásokkal találkozunk a miseruhák testálásával kapcsolatban is: Sopronban és Pozsonyban részletesen leírták, hogyan készüljön az ornátus, gyakran megnevezve egy átalakítandó felsőruhát, vagy a díszítéshez felhasználandó ékszert. Eperjesen csak az egyháznak vagy vallásos társulatoknak szóló ruhaadományokról olvashatunk, a felhasználás módját nem kötötték ki.

A ruhák színvilágát tekintve elsősorban a fekete szín ritkaságát kell kiemelni Eperjesen. Hasonló megfigyelést tett a 17. századi győri magyar lakosok testamentumainak feldolgozója is, aki ezt a temetkezési szokásokkal próbálja magyarázni („Talán feketében temetkeztek?").[102] Az eperjesi példa alapján, ahol a német többségi lakosság mellett a sopronináll vagy a pozsonyinál jóval jelentősebb magyar kisebbség is élt, felmerülhet a színhasználat és a nemzetiségi megoszlás összefüggésének lehetősége is, amit erősíthet a zöld szín hasonlóan magas gyakorisága is mindkét helyen. A feltevés bizonyításához azonban mindenképpen széles körű további vizsgálatokra lenne szükség.

A végrendeletek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a polgárság viselete országszerte azonos alapelemekből állt, de ezek az elemek eltérő anyagokban, színekben és díszítéssel jelentek meg, és más-más arányban kaptak helyet a ruhatárakban a nyugati határszélen és az ország északkeleti részén. Az eltérésnek egyaránt lehetett az oka a földrajzi távolság és az etnikai különbözőség, a német ill. magyar anyanyelvű népesség eltérő aránya.

Eddigi adataink alapján csak nagy óvatossággal próbálhatjuk meg elhelyezni a vizsgált városok viseletét az európai palettán. A kontinens maga is megosztott volt, az írásos és képi forrásokban is igen gazdagon dokumentált angol-francia-németalföldi viselet formájában és elnevezéseiben is erősen eltért a dél-német és osztrák területek lakóinak ruházatától. Pozsonyban és Sopronban is erősen érvényesült ez utóbbi területek viseletének hatása. Egy-két kivétellel *(hacuka, janko, dolman)* az ottaniakkal azonos elnevezésekkel találkozunk, a *schaube* pedig a hangzásbeli hasonlóság ellenére nem a magyar subával, hanem a dél-német te-

[101] A kelengye összeállításának újabbkori változatairól ld. Magyar Néprajz IV. 745–756.
[102] *Horváth:* Viselet 18.

rületen megjelenő *Schaube*-val állt összefüggésben.[103] Az eperjesi viselet jobb elhelyezéséhez többet kellene tudni a környező városok, valamint a szomszédos lengyel területek lakóinak ruházkodásáról is.

Ékszerek

Ez a tárgycsoport a személyes jelleg mellett első látásra nyilvánvaló értékhordozó is volt, hiszen az ide sorolt ingóságok anyaga kivétel nélkül nemesfém, drágakő, vagy gyöngy.[104] Az egyes tárgytípusok gyakoriságát tekintve azonban mégsem állt vezető helyen egyik városban sem: Pozsonyban és Eperjesen az 5., Sopronban a 6. leggyakrabban említett tárgycsoport volt. (1. táblázat) Ugyanezt a tendenciát lehetett Bécsben is megfigyelni.[105] Ez egyben azt is jelenti, hogy a polgárság viszonylag kevés ékszerrel rendelkezett, hiszen ezeket okvetlenül tovább örökítették, vagy az egyháznak ajánlották volna, ha lett volna birtokukban – leszámítva természetesen a temetéskor a földbe került tárgyakat. A főbb típusok megegyeztek a nemesség által használtakkal, de számuk és értékük kisebb volt.[106]

Övek (Gürtel; cingulus/balteus) – A leggyakrabban előforduló ékszertípus, Sopronban 52 alkalommal említettek összesen 65 darabot, Pozsonyban 189-szer fordult elő összesen 211 darab. Eperjesen ugyan csak 11 darab volt a vizsgált anyagban, de még így is ez volt a legnagyobb egységes csoportja a mindössze 34 tétellel jelen levő ékszereknek. Népszerűségét és használati értékét növelte, hogy nemcsak az öltözet része volt, amely a ruhát fogta össze, hanem — mint a táblaképek is gyakran mutatják — apró, később zsebben hordott személyes használati tárgyak: erszény, kés, kulcsok rögzítésére is szolgált. Ezenkívül kitűnő lehetőséget adott az elegancia és a jómód hangsúlyozására. A több mint másfél méter hosszú övek az egész késő-középkoron keresztül divatosak voltak.[107] Az övek általános elterjedtségét mutatja, hogy a tárnoki jognak a „házfelszerelés"-re *(De utensilibus domus)* vonatkozó felsorolása is tartalmazza: *„unum balteum argenteum sive deauratum"*.[108] Ez természetesen csak az alapkészlet volt, egy személy birtokában jóval több öv is lehetett.

Az övek anyaga szinte kivétel nélkül ezüst, legalábbis ami a vereteket illeti. Néhány bővebb leírásból (II/5. 139–140) a használóra utaló *„frawen gurtel"* ill. *„mannsgurtel"* kifejezésen kívül a hétköznapi (*taglichs*, 193/18) vagy ünnepi (*balteus solempnis*, 161/7) jelleget is megállapíthatjuk. Felépítés szempontjából két

[103] Varjú Elemér ezzel ellentétes nézeteit Balogh Jolán már 1948-ban kétségbe vonta (*Balogh:* Mátyás-kori 1948. 16–19.)

[104] Az ékszerekre és a nemesfém edényekre vonatkozó végrendeleti tételeket kigyűjtötte: *Juraj Spiritza:* Udaje o zlatníckych vyrobkoch v najstarsom bratislavskom protokole testamentov. Zborník Slovenskeho Narodneho Múzea História 8. (1968) 169–201. Tanulmányom megírásakor saját átírásomra és adatbázisomra támaszkodtam.

[105] *Gerhard Jaritz:* Die realienkundliche Aussage der sogenannten „Wiener Testamentsbücher". In: Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für mittel-alterliche Realienkunde Österreichs Nr. 2. = Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 325. Wien, 1977. 178.

[106] *Kubinyi:* Die Rolle 635.

[107] Ilyen övet tartalmazott például a stájerországi scheiflingi kincs is: Katalog Gothik in der Steiermark. Graz, 1982. 314.; V.ö. *Ilse Fingerlin:* Das Gürtel des hohen und späten Mittelalters. München–Berlin, 1971, 348.

[108] *Kovachich* i. m. cap. CXXXII.

típust lehet szétválasztani.[109] Az egyik a lemezes öveké (*plechene, geplecht* – II/1.257, 290), ahol textil alapot külön nem említettek; ez a kifejezés elsősorban Sopronra volt jellemző. A másik a csatokkal, vagy boglárokkal *(mit spangen* ill. *spenglein)* díszített, általában nemesebb textilanyagokra (selyem, atlasz) felvarrtaké.[110] Ezek aranyozott ezüst díszítményekkel, díszes kapcsokkal és a kapcsokról lelógó aranyozott láncszemekkel (pl. II/1. 303, 619/11) is készülhettek. Ennek a típusnak egy különleges képviselője volt a pozsonyi Zeller pék hagyatékában felsorolt arannyal átszőtt alapon, aranyozott betűkkel és veretekkel díszített *(auf gulden parten mit puchstaben und sechs spangen vergoldt)* ezüstöv.[111] Más esetekben a *„parten"* nem a veretek alapjául szolgáló szélesebb szövetcsíkot jelentette, hanem egy keskeny szegély lehetett, ilyenkor a leírásban nem az *auf*, hanem a *mit* elöljárószó szerepel, *(mit rotguldein parten*, II/1. 136.– *mit roten parten,* II/1. 288., *mit gulden portten*, 680/37, 38.) vagy lehetett láncos *(kettlate)* is. A nagyszámú pozsonyi adat alapján a textil-alapok színei is rangsorolhatók. Leggyakoribb a vörös volt (18 előfordulás), ezt követte a kék (12) és a fekete (9), míg a lila, a zöld és a fehér jóval ritkább volt. Ezeket az adatokat összevethetjük a ruhadarabok színeinek korábban elemzett gyakoriságával.

Az ékszerek közül a legtöbb érték-adat is az övekre vonatkozik, mert az ideiglenesen mellőzhető darabokat könnyen zálogba tették. A zálogösszegek figyelemre méltó eltérést mutatnak a vizsgált városokban. Sopronban általában 3–6 aranyforint között mozogtak, egy 9 Aft-ot érő női öv (II/1. 102) már ritkaságnak számított, és még inkább az volt Hans Kolbat nejének, Ilonának 24 Aft-ot érő ezüstöve, amely egy arasz hosszúságú megkötővel rendelkezett (II/1. 418). Pozsonyban az átlagos zálogösszeg az övekre 10–15 Aft volt, amit gyakran egyetlen darabért fizettek. Ennél azonban jóval értékesebb darabok is előfordultak: Ulrich Wyder nagy ezüstöve 28 Aft-ot ért (193/30), Blasi Schneidernél 40 Aft-ra becsült öv szerepelt (59/18), Paul Wintperger nagykereskedő mintegy fél tucatnyi öve pedig összesen 153 Aft értéket képviselt (486/24, 30, 31, 32.). A fenti zálogösszegek természetesen alatta maradnak a tárgyak valódi értékének,[112] amelyet leginkább hosszúságuk, ill. súlyuk határozott meg, hiszen a nagyobb anyagráfordítás növelhette leginkább értéküket. Mégis, az itt megadott árak messze meghaladják azokat a határértékeket, amelyeket a tőlünk nyugatabbra fekvő városokban normaként megszabtak.

---

[109] A két fő típus elkülönítése a 16. századtól a nemesi anyagban is nyilvánvaló: *Radvánszky Béla:* Magyar családélet és háztartás a XVI–XVIII. században I. Budapest, 1895 (reprint 1987), 62, 129. MMűv 240. (*Kovács Éva* tanulmánya).

[110] Az ilyen övszalagok (párták) anyagáról és szövésének technikájáról a jól konzervált londoni Temze-parti lelőhelyekről kaphatjuk a legjobb képet. Ld. *Crowfoot et al.:* Textiles and Clothing 130–144., az övcsatokról és veretekről ugyanezen lelőhelyekről: *Egan – Pritchard:* Dress Accessories 35–60, 124 ff., 162 ff. Megjegyzendő, hogy az ásatási anyagban nem az ezüst, hanem a réz és az ón különböző ötvözetei voltak a leggyakoribbak.

[111] Archív Mesta Bratislavy, Protocollum Actionale, fol. 356. Nyomtatásban: *Arne Ziegler:* Actionale protocollum Das Älteste Stadtbuch von Bratislava/Pressburg aus den Jahren 1402–1506. (Acta Carpatho-Germanica IV.) Bratislava, 1999. 321.

[112] Egy pecsétgyűrű esetében (*Házi* II/1, 196), amely négy aranyforintot nyomott, a zálogösszeg 3 aranyforint 60 dénár volt, az eltérés tehát 310 den.-t számítva egy Aft-ra (1481) 20%.

Gyűrűk (Ring, Vingerl; anulus) – Szintén gyakori személyes ékszer, Sopronban 30 alkalommal 66, Pozsonyban 53 említésben összesen 83 darab szerepelt, Eperjesen 3 említéssel találkoztam. Az összes többi ötvöstárggyal ellentétben kisebb méretük miatt ezek kevés kivétellel aranyból készültek. Ha mégis kisebb értékű fém (ezüst) fordul elő,[113] akkor általában többet (három esetben is 4 darabot) birtokoltak belőle. A részletesebb leírások alapján különböző színű drágaköveket (gyakorisági sorrendben: zafír, türkiz, smaragd, rubin) foglaltak beléjük. Egy esetben a leírás aranyozott réz foglalatot említ (II/5. 139). Az egyik gyűrűn, amelyet neve szerint *(dawmring)* a hüvelykujjon viseltek, írás is volt (uo.).[114] Ez a ritka típus Pozsonyban (503/15) és Eperjesen is előfordult, az utóbbi helyen *anulus pollicis*-ként nevezték meg (E. 104/12). Érdekes még a soproni Otto Meller abroncsokból sodrott *(raifflötn gewundtnen)* gyűrűje (II/1.378), amelyet a Boldogasszony templom plébánosára hagyott, hogy árából misét mondjon.

Külön szólunk a szintén aranyból készült pecsétgyűrűkről *(petschadring)*. A középkor végére a legtöbb polgárnak, ill. családnak volt saját pecsétje, ezt esküdtként, vagy tanúként való szerepléseik is szükségessé tették.[115] A soproni végrendeletek között mégis csak összesen hat alkalommal említ ilyet négy örökhagyó. Ezekből is két-két darab megegyezik, mert Lienhart Vossenperger neje Walent Schwingenhammer feleségére hagyta két pecsétgyűrűjét, aki ezeket Hans Mairnak örökítette tovább. További két esetben olvashatunk pecsétekről. Ez a kis szám talán azzal a ravatalképeken is megörökített szokással függ össze, hogy az elhunytat pecsétgyűrűjével az ujján temették el, így akadályozva meg a pecsét illetéktelen kezekbe jutását. A Pozsonyban említett kilenc pecsétgyűrű szintén csak töredéke a pecséttel rendelkező polgárok számának. Az egyetlen ismert ellenpélda Michael Meichsner (839), aki két darabot is felsorolt. Pozsonyban a *petschadring*-ek egyharmada ezüstből készült, ezt talán a fehér fém nagyobb keménysége magyarázza. Az eperjesi testamentumokban egyetlen pecsétgyűrű sem fordult elő, más gyűrű is összesen négy darab, amelyek mindegyike ezüstből készült. Az egyetlen, Pozsonyban megemlített jegygyűrűt egy nemesasszony, Czobor Imre özvegye, Margit hagyta egy apácakolostorra (477).

Gyakori női fejdísz volt a *párta (Partten, Pertel; mitra)*. A soproni végrendeletekben 13 darab fordult elő, Pozsonyban 21, Eperjesen kettő. Értékőrző funkciójuk miatt ezek az esetek felében férfiak testamentumában szerepeltek, de ebből viseletükre nem lehet következtetni. Pozsonyban azt figyelhetjük meg, hogy ha férfiak testamentumában szerepelt a párta, azt leggyakrabban nőrokonaikra hagyták, míg a nők férfiakra és nőkre egyaránt testálták ezeket a fejékeket. Mindkét nyugat-dunántúli városban gyakran örökítették egyházakra is a pártákat, hogy értékes anyagukat újra felhasználva kegytárgyakat készítsenek belőlük.

A párták egy része az öveknél leírt bogláros típust követte, aranyozott ezüst veretekkel, Sopronban egy esetben tiszta aranyból készült (II/1. 374). Hasonló

---

[113] A londoni leletanyagban szintén megtalálhatók az aranygyűrűk, továbbá réz és ón ötvözetek. Ezüstgyűrű csak elvétve fordult elő. *Egan – Pritchard:* Dress Accessories 325–328.

[114] A Hans Zirkendorfer özvegye által felsorolt gyűrűk valószínűleg megegyeznek azokkal a darabokkal, amelyekkel néhai férje végrendelete szerint (*Házi* II/1. 283) Bazini Ferenc gróf tartozott a családnak.

[115] *Tompos Ernő:* Soproniak középkori pecsétjei. Soproni Szemle 27. (1973)

megnevezés *(gulden partten)* előfordult Pozsonyban is (689), és a mindössze két, Eperjesről említett fejék (itt a *mitra* kifejezést használták rá) egyike is aranyból, vagy esetleg aranyszállal átszőtt szövetből készült. A másik, még gyakoribb csoport a szövet alapra felvarrt gyöngyös pártáké *(perlen parten)*, amelyek gyöngydíszét előszeretettel applikálták aztán miseruhákra, humeralékra. Arányuk Sopronban és Pozsonyban is meghaladta az összes fejdíszek 60%-át. A későbbi évszázadokban a két típus kombinációjából kialakuló gyöngyös-bogláros párták terjedtek el az egész ország köznemesi viseletében.[116]

A nem párta néven említett más gyöngyös fejékek (Sopronban *widel, khron*, Pozsonyban *krancz, kraws)* talán nem fogták teljesen körbe a fejet. A gyöngyös díszítésmód a melldíszeknél *(brustuck)* és ruhaszegélyeknél *(preis)* is elterjedt. Ez utóbbi általában párosan fordul elő, ezért valószínűleg a ruhaujjak szegélyét, a mandzsettát jelentette.

Nyakékek (Halssgoller) és *láncok (Khetlein)* kisebb számban, főleg a vizsgált időszak második felében fordulnak elő, anyaguk arany, ezüst, gyöngy egyaránt lehetett. A többi ékszertípus: *csatok, boglárok (Gesperr)* szorosan az öltözékhez tartozott. Vagy a ruhadarabokkal együtt említették, vagy azoktól elválasztva, önmagukban örökítették őket tovább, ebben az esetben más kapta a ruhát és más ez ezüstgombokat és -csatokat. Eperjesen az összes ékszer-említések egynegyede tartozott ebbe a körbe: öt alkalommal gombokat, háromszor ruhakapcsokat vagy csatot testáltak a ruháról leválasztva.

Szintén az öltözet kiegészítői voltak a különböző *erszények és pénzeszacskók*, amelyek a zsebek hiányát pótolták. A pénz mellett minden apró használati tárgyat ilyenekben tarthattak,[117] és az erszénykék selyem vagy bársony anyagukkal, gyöngyös díszítésükkel maguk is jelentős értéket képviseltek. Általában az övről lógtak le,[118] de viselhették nyakban is őket (*Halspewtl*, II/1. 137). Különleges darab lehetett az az ezüst veretekkel díszített erszény, amelyet Ulrich Wyder pozsonyi mészáros születendő gyermekére hagyott (193/16), és 12 Aft-ért volt zálogban a testálás idején. Az egyszerűbb darabok, mint pl. a Mert Hengst szíjgyártó (528/23) és az András irhatímár birtokában levők, csupán bőrből készültek. Az előbbinél a benne levő pénz képviselte az igazi értéket, az utóbbinál a kidolgozás is érdekes lehetett, a kilenc darabból kettő ugyanis kifejezetten nők számára készült *(frawenpewtel)*. A divattal, ill. a hajviselettel lehetett összefüggésben a nyakláncok kis száma, és a fülbevalók és karkötők teljes hiánya.

Az *ékszerek értékét* szinte kizárólag anyaguk jelentette, a művészi kivitelt olyannyira nem becsülték meg, hogy gyakran a legszebb darabokat is beolvasztásra szánták.[119] Az ékszerek egy része, a fémedényekkel és kegytárgyakkal együtt, helybeli munka lehetett. Ötvösmesterek szép számmal ismeretesek mindhárom városból. Ezüstneműk azonban a nyugatról behozott áruk között is sze-

[116] *Mojzsis Dóra:* XVI–XVII. századi párták a nagylózsi temető anyagából. Folia Archaeologica XXXV (1985) 185–205.

[117] *Hartmut Boockmann:* Die Stadt im späten Mittelalter. München, 1986. 107, 168. ábra; *Egan – Pritchard:* Dress Accessories, 342–357 bőr- és textilerszényeket mutat be; az utóbbiak gyakran rendelkeztek fémkerettel vagy -díszítésekkel.

[118] Kuenringer, Kat.-Nr. 783.

[119] MMűv 159. (*Marosi Ernő* tanulmánya).

repelnek, különösen a dél-német (nürnbergi) ötvösség termékei érkeztek növekvő számban Magyarországra a késő-középkorban. Az átalakítások viszont szinte biztosan helyben készültek.[120] Az ezüst övek díszítményeit többnyire kehellyé kellett átalakítani, néhány esetben árukat fordították misemondásra. A viseletet is kiegészítő övek mellett az ékszerek közt az aranygyűrűk voltak az igazi tezauráló tárgyak. Lienhart Vossenperger neje, Veronika pl. 13 (II/1. 303), Hans Felzhalben javadalmas pap 8 (II/1. 328) aranygyűrűvel rendelkezett, míg 4–5 példány több polgár birtokában is volt. Összességében azonban sokkal inkább az ezüstékszerek voltak a vizsgált testamentumokra jellemzőek, esetenként ékkövekkel vagy gyönggyel kiegészítve. Az arany nem volt tipikus anyaga a magyarországi városok anyagi kultúrájának.[121]

Az ékszerek tulajdonosai

Az ékszerek birtoklásában mutatkozó egyenlőtlenségek sarkítottan tükrözik vissza a városok lakosságán belüli vagyoni különbségeket, amit Sopronban az adójegyzékekkel való összevetésen keresztül figyelhetünk meg.[122] Az adójegyzékekből azonosítható 37, ékszerről rendelkező személy közül senki sem fizetett az átlag alatti adót, míg majdnem felük (49%) az átlagos adó ötszörösénél is többet fizetett. Ezek az eltérések a foglalkozásokban is megmutatkoznak. Az összes ékszeremlítéseknek csak 18%-a származik iparosoktól, és ha az ezek 40%-át birtokló mészáros családokat leszámítjuk, ez az arány 12%-ra csökken. Az ezüst- és arany ékszerek tehát egy elég szűk felső réteg reprezentációs eszközei voltak. A javadalmas papok mindegyike szintén rendelkezett több-kevesebb ékszerrel, ezek a rövid leírások alapján megegyeztek a világi emberek által birtokoltakkal.

Pozsonyban, ahol adójegyzékek csak kis számban állnak rendelkezésre, a végrendelkezők foglalkozása szolgálhat támpontul. Ebben a városban a végrendelkezők valamivel nagyobb hányada testált ékszereket, mint Sopronban (20%, ill. 17,8%). A 178 ékszert említő pozsonyi végrendelkező nagyjából egyenletesen oszlott meg a főbb foglalkozási csoportok között. 35 ill. 37%-uk volt kereskedő ill. kézműves, akik zöme azonban szőlőbirtokkal is rendelkezett. A csak szőlőjükből élők aránya 21%-ot tett ki, a maradék 7%-on a papok, nemesek, katonák és jegyzők osztoztak.

Az ékszerek birtoklása azonban a valóságban sokkal differenciáltabb képet mutatott, amelynek néhány elemére rávilágíthatunk, ha megvizsgáljuk, hány és milyen fajta ékszerről rendelkeztek az egyes csoportok tagjai. A legegységesebb szokásokat e téren a szőlősgazdáknál láthatjuk. A 37 személynek több, mint a

[120] *Eva Toranová:* Pozsony ötvössége a 15–16. században. (a továbbiakban: *Toranová:* Ötvösség) In: Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásaiból. Szerk. Horváth Sándor – Szulovszky János. Budapest–Veszprém, 1997. 28. (a továbbiakban: Luxusiparok.) Ld. még *Uő.*: Zlatníctvo na Slovensku, Bratislava, 1983. és *Csatkai Endre:* Soproni ötvösök a XV–XVII. században. Sopron, 1939.

[121] Hasonló eredményre jut *Gerhard Jaritz*: Österreichische Bürgertestamente als Quellen zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 8. (1984) 258. az osztrák városok anyaga alapján. Vö. *Baur:* Testament 240–246.

[122] Vö. *Szende:* Sopron 110. 6/a táblázat.

fele, szám szerint 20-an csak egyetlen ezüstövet említettek, beigazolva ezzel a tárnoki jog fent idézett kitételét. Négyen 2–3 övet soroltak fel, nyolcan az öv mellett egy-egy más ékszerről is szóltak. A kézműveseknél előforduló ékszerek változatosabbak voltak, és számuk is meghaladta a szőlősgazdák átlagát. Nem volt ritkaság a 2, esetleg 3 öv, és párták, gyűrűk, csatok is gyakran szerepelnek testamentumaikban. Ez a készlet már komolyabb személyes reprezentációt tett lehetővé, de nem lépett túl azon a mennyiségen, amit az örökhagyó és családja egy-egy jelesebb nap alkalmával maga hordani tudott. Sopronhoz hasonlóan a mészárosok itt is kiemelkedtek a többi mesterség képviselői közül: a kézművesek által felsorolt ékszerek 44%-át ők birtokolták, ez egyben az összes városbeli említések 18%-a volt. Nem lehet persze egyértelműen megvonni a határt a mészárosok és a mészárszékkel is rendelkező, de elsősorban távolsági kereskedelemmel foglalkozó polgárok között. Ez a „felfelé igazodás" sok egyéb mellett ékszereik birtoklásában és továbbörökítésében is megmutatkozott.

A nagykereskedőkre, a város vagyonos vezető rétegére az volt a jellemző, hogy jóval több ékszert birtokoltak, mint amennyi személyes szükségletükre kellett. A háztartásaikban felhalmozott nemesfém tárgyak már legalább annyira szolgálták a tezaurálást, mint a reprezentációt. Többször fordult elő három vagy annál is több öv, továbbá több aranygyűrű, és a gyöngyös ékszerek legszélesebb skálája is náluk volt megtalálható. Az arányok érzékeltetésére csak néhány példát említek: Stephan Walich (288) 4 aranygyűrűt, egy pár gyöngyös szegélyt (kézelőt), 12 aranyozott ezüst gombot és egy aranyozott pártát sorolt fel. Mert Gailsam felesége, Helena (607) három övről és 13 aranygyűrűről rendelkezett, amelyek közül egyet rubint ékesített. Talán a legváltozatosabb készletről Paul Wintperger (486) írt, aki 6 eüstgombot, 2 gyöngyös kézelőt, két gyűrűt, 5 övet és egy pártát említett. A felhalmozással járt együtt az is, hogy ezeket a tárgyakat gyakran tették zálogba. Ilyesfajta említésekkel a kereskedőknél többször találkozunk, mint bármely más foglalkozási csoportnál.

Inkább a gyűjtés, mint az értékfelhalmozás szándéka vezethette a híres bibliofil Liebhart Egkenfelder városi jegyzőt (183), aki három öve és egy gyűrűje mellett hat különböző ékkövet: egy-egy jáspist, kalcedont, fosszilis halfogat (*natter zunge*, „kígyónyelv"), vérkövet, lila követ *(prawn stain)* és kristályt sorolt fel. Lehet, hogy ezek városi szinten egyedülálló könyvgyűjteményével együtt egy olyan kollekció részét képezték, ami a fejedelmi udvarok *Kunst- und Wunderkammer*-eivel állítható párhuzamba?[123]

Mint már fentebb is említettem, a többi tárgycsoporthoz hasonlóan, a testamentumokban felsorolt darabok száma messze alatta marad a valóságban a városban birtokolt ingóságok számának. Az egyes társadalmi csoportok közti különbségek azonban a forrásadottságok szabta korlátok között is értelmezhetők. Érdekes lenne az ékszer-említések számának változását hosszabb kronológiai sorban is követni, de adataink zöme a 15. század második feléből és a 16. század elejéről származik. Így inkább egy már stabilizálódott hierarchikus rendről be-

[123] A köveknek és a megkövesedett ősállati maradványoknak mágikus bajelhárító szerepet is tulajdonítottak. *J. M. Fritz:* Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa. München, 1982. 257. példákat hoz díszes foglalatba tett megkövült halfogakra is, főurak tulajdonából.

szélhetünk, amely szerint — erős általánosítással — a nagykereskedőkre három, a kézművesekre két, a szőlősgazdákra egy ezüstöv említése volt a jellemző.

Figyelemre méltó mindenesetre, hogy a Sopron és Pozsony gazdaságát sújtó, az 1460-as évektől kimutatható visszaesés az ékszerek birtoklásában nem tükröződött. A lakosság a már kialakult normáktól nem tért el, sőt inkább fokozta ilyen irányú kiadásait. A 16. század elejére fölerősödött az a tendencia, hogy egy-egy személy kezében egyre több ékszer összpontosult. Ez nemcsak Sopronban és Pozsonyban, de Alsó-Ausztriában is megfigyelhető.[124] Ezért is korlátozták az ottani luxus-rendtartások, hogy a polgárok, a kézművesek, ill. a szolgák milyen értékű arany- és ezüstneműt hordhattak magukon. A kevésbé tőkeerős magyarországi városokban ilyen megszorításokról nincs tudomásunk.[125]

Eperjesről az adatok kis mennyisége miatt nem tudunk a fentihez hasonló, társadalmilag differenciált képet adni. Ékszereket mindössze 18-an említettek, akik közül öten űztek valamilyen mesterséget és nyolcan foglalkoztak kereskedéssel. A legfeltűnőbb jelenség a két másik várossal összehasonlítva az ékszerek választékának korlátozottsága, az önálló ékszerek helyett a ruhára applikált díszítmények testálása. Összességében azt láthatjuk, hogy az ékszerek — és általában a nemesfém tárgyak — előfordulásának gyakorisága összefüggésben áll az adott helység vagyonosságával, de a helyi hagyományok, viseleti és reprezentációs szokások hatása sem elhanyagolható. Ebben a tekintetben Sopron és Pozsony között inkább mennyiségi, míg a két nyugat-dunántúli város és Eperjes között minőségi különbségről beszélhetünk.

Külön tanulmányt érdemelne a polgárság és a nemesség által birtokolt, ill. említett ékszerek összevetése. A mágnásokkal való összehasonlítás eleve értelmetlennek hat: az 1500 aranyforint súlyú láncot, számos gyűrűt és számolatlan más ékszert birtokló Gergellaki Buzlay Mózes udvarmestert[126] és hasonló vagyonú társait nehéz egy lapon említeni a polgársággal. Ugyanez a helyzet a nemesség felső rétegével, akiknél a fennmaradt testamentumokból és hagyatéki leltárakból többször is 1000 Aft-ot meghaladó ékszerkészletről értesülünk, amelyben az egyes darabok értéke is gyakran elérte a 200-300 Aft-ot. Nagyobb értékük mellett a nemesség ékszerei változatosságukkal is eltérnek a polgárok által birtokoltaktól. A forgók, melldíszek, boglárok, láncok számtalan gyönggyel és ékkövekkel díszített példányáról olvashatunk az arisztokrácia és a középnemesség körében. A kisnemesekkel más lehetett a helyzet, de ezek végrendeletei olyan ritkák és semmitmondók, hogy érdemi összehasonlításra nem adnak lehetőséget.[127]

Az ékszerek örökösei

Pozsonyban az ékszerek több, mint a fele a családban maradt (54,9%), és a rokonságon belül is a szűkebb családot részesítették előnyben (2. táblázat, 2. ábra).

---

[124] Kuenringer, 585. (*Gerhard Jaritz* tanulmánya)

[125] *Jaritz:* Lebenshaltung 256., *Szende Katalin:* A luxus fogalma és a luxusigények kielégítése a középkorban. In: Luxusiparok. 16–17.

[126] A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára Közzétette Lukinich Imre. II. Budapest, 1938. 170–178.

[127] *Kubinyi:* Die Rolle 628–630., *Kubinyi:* Főúri, 338.

A kedvezményezettek többsége a következő nemzedékhez tartozott, ezen belül a fiúknak és lányoknak csaknem azonos arányban juttattak, bár az anyák gyakrabban adtak lányaiknak. Az unokák generációjában már mindenképpen a lányoké volt az elsőbbség, és az oldalági rokonok közül is az unokahúgokat részesítették előnyben. Az ékszereknek a viselők neme szerinti alaki változatait gyakran figyelmen kívül hagyták az örökösök kijelölésénél (tehát pl. férfiak is örököltek női öveket, és fordítva), ezzel is bizonyítva, hogy az érték fontosabb szempont volt, mint a közvetlen használhatóság. Csak a pecsétgyűrűket hagyták következetesen fiúkra (sőt még esetlegesen megszületendő fiúcsecsemőkre is), mivel a legfőbb hitelesítőeszköz birtoklása egy olyan korban, amikor az aláírás még szinte semmilyen jogi jelentőséggel nem bírt, a család legidősebb férfitagjának kiváltsága volt. Eperjesen az amúgy is ritkán felsorolt ékszereknél az egyházak és vallásos testvérületek mögött (41,2 %) háttérbe szorultak a rokonok (35%), akik között viszont a nők voltak többségben (az egyetlen ékszert öröklő férfirokon Georg Cromer mostohafia, Stephan Grauscher volt, E. 81/4). Sopronban a végrendeletek szerint ékszert öröklő rokonok aránya alig érte el a 25%-ot, ez bizonyára alatta marad a valós öröklési szokásoknak.

Az egyházi kedvezményezettek között Sopronban és Pozsonyban a templomok oltárai, főleg egyes mellékoltárainak javadalmai voltak többségben – már ahol megemlítették őket. Gyakran előfordult ugyanis (főleg Pozsonyban), hogy csak az ékszerekből átalakítandó tárgyat (kehely, gyöngyös miseruha) nevezték meg. Itt nyilvánvalóan az a szempont dominált, hogy a világi vagyontárgyat valamilyen jól látható, reprezentatív egyházi vagyontárggyá alakítsák át, amely „magasabb szinten" szolgálja egykori tulajdonosa lelki üdvét és hírnevét. Egyes ékszereket híres zarándokhelyekre hagytak (Sopronból háromszor említették Mariazellt, egyszer Altöttinget; Pozsonyból Rómát és Aachent).[128] Eperjesen viszont, a másik két várossal ellentétben, a vallásos testvérületeknek hagyott ékszerek voltak többségben (9 tétel, szemben a 4 templomra, kolostorra és ispotályra hagyott darabbal). Külön érdekesség, hogy kivétel nélkül mindegyik tárgyat a Krisztus teste céh örökölte, habár más hagyatékokkal kapcsolatban összesen mintegy másfél tucat helyi és környékbeli vallásos testvérületet neveztek meg az eperjesi végrendelkezők. Ez az adalék megerősíti a kutatásban a *Corpus Christi Fraternitas*-ok presztízséről kialakult képet.[129]

A többi örökösök közül barátok vagy távolabbi ismerősök az átlagnál ritkábban szerepeltek; szolgák, szolgálók, gazdaasszonyok csak elvétve fordultak elő; szegények és az ispotály gondozottai pedig még ritkábban. Az ékszerek nem tartoztak a tipikusan jótékonykodásra fordítandó tárgyak közé, a hagyatkozás során — ha olykor átalakítva is — megőrizték anyagukból adódó reprezentatív jellegü-

[128] Vö. *Csukovits Enikő – Majorossy Judit:* Pozsonyi peregrinusok. Végrendeleti zarándoklatok a középkori városi gyakorlatban. Sajtó alatt az Analecta Mediaevalia 2. kötetében.

[129] Legutóbb: *Kubinyi András:* Vallásos társulatok a késő-középkori magyarországi városokban. In: *Uő:* Főpapok, egyházi intlzmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 350. Megjegyzem, hogy Pozsonyban, ahol a Krisztus teste céh várospolitikai szerepe igen jelentős volt, csak egyetlen tárgyi hagyaték (egy köpeny, Mert Leinbater feleségének tartozása fejében, 9/7.) illette ezt a testvérületet. Ezzel szemben a tanulmányomban nem tárgyalt készpénzadományokból gyakran részesültek.

ket. Ugyanakkor eladásra a többi ingóságnál jóval gyakrabban szánták az ékszereket, hiszen ezek mindig könnyen piacra dobhatóak voltak, és gyakran kerültek zálogba is (elsősorban zsidókhoz), ahonnan az örökösöknek kellett kiváltaniuk azokat.

Ágynemű és egyéb lakástextil

Ennek a tárgycsoportnak a hagyományozása több végrendeletben igen előkelő helyet kap. Míg az öltözék kifelé reprezentálta viselője anyagi helyzetét, az ágynemű a család és a szűkebb baráti kör előtt tette ugyanezt.[130] Mindhárom városban a leggyakrabban testált ingóságok között találjuk az ágyi öltözeteket: Eperjesen 14,8%-kal (107 db.) a ruhák után a második leggyakoribb tárgycsoport volt, Pozsonyban 10,3%-os részesedéssel (391 db.) a harmadik helyen áll, Sopronban 9%-os aránya (183 db.) az ötödik helyet jelentette (1. táblázat). A legtöbb testamentumban, ahol ágyneműk szerepelnek, 3–4 tétel fordul elő együtt, tehát általában egy teljes ágy felszerelését felsorolták. Ez a következő darabokból állt:

Lepedő (Leilach; linteamen) – Anyaga általában vászon, sőt a finomabbakat akár papi karinggé is át lehetett alakítani (II/1. 178). Pozsonyban legtöbbször a *„reisteins"* anyagmegjelölés fordul elő, ez a közepes minőségű vászonféleség fentebb a kötények anyagaként szerepelt. A pozsonyi Andre Irher viszont kivételesen egy pár *„von tuch"* készült új lepedőt vetetett Stephan Hueter lányának, Marethnak (107/22). Jóval finomabb volt a pozsonyi Larencz Mischingertől a nyitrai püspökre hagyott két *bissus*-lepedő (567/5). Egy, a pozsonyi ispotály gondozottai javára tett rendelésből (89/10) arra van adatunk, hogy egy pár lepedőhöz 9 rőf anyagra volt szükség.

A lepedők lehettek „közönségesek", vagy csíkosak, néhány esetben a hozzájuk tartozó hímzett, vagy eltérő színű, pl. kék lepedőszélről is említés történik.[131] A lepedők Pozsonyban és Sopronban is szinte kivétel nélkül párosával fordultak elő, az egyik közvetlenül a derékaljra volt terítve, míg a másik a takaró vagy dunyha alá került, és fej felőli végét ráhajtották a takaróra. Ezt a szobabelsőt ábrázoló képeken (főleg Keresztelő Szt. János, Szűz Mária és Szt. Miklós születését ábrázolókon)[132] gyakran megfigyelhetjük. A hagyatéki leltárak vagy az ingóságokat leltárszerűen felsoroló végrendeletek mindkét városban háztartásonként 8–12 db. lepedőt sorolnak fel, ez a fenti módon végezve az ágyazást egyszerre 4–6 (vagy ha egy rend váltással számolunk, 2–3) ágy megvetéséhez volt elegendő.[133]

Eperjesen ezzel szemben 21 alkalommal összesen 25 lepedő fordult elő, tehát legtöbbször egyesével említették őket. Tévedés lenne azonban ebből az adatból feltétlenül másféle ágyazási szokásokra következtetni. Az örökösök köre ugyanis

[130] *Jaritz:* Lebenshaltung 261. Vö. *Askercz:* Polgári otthonok 89–142. Úgy tűnik, hogy a történeti-néprajzi irodalom még nem fedezte fel magának az ágynemű vizsgálatában rejlő lehetőségeket. A Magyar Néprajz IV. kötete sem a lakásbelsőnél, sem a textíliákkal kapcsolatban nem tárgyalja.

[131] Vö. a jóval gazdagabban díszített darabokat nemesi környezetben: *Radvánszky*: Családélet I. 29–31.

[132] Pl. a kisszebeni főoltáron, vagy a Lippáról származó táblaképeken (MNG). Eperjesről a fentebb már említett „Szt. Miklós születése" táblaképekre utalnék.

[133] A váltó-ágynemű mennyiségét illetően a hagyatéki leltárak vizsgálatától pontosabb eredményt várhatunk, mert ott szerencsés esetben összevethető a háztartásban levő ágyak száma a felsorolt ágyneműk mennyiségével.

itt jelentősen eltért a másik két városétól: 12 alkalommal egyházi személyeknek (pap, gyóntató, sekrestyés, harangozó), több más esetben a temetési költségek fedezésére vagy lelkük üdvére hagyták ezt az ágyneműt. Ahol használati tárgyként örökítették át (lánynak, szolgálónak, barátnőnek), ott továbbra is két vagy több darab szerepelt. A kegyes adományoknál ismét a tárgyak pénzhelyettesítő funkciójával találkozunk: a helyben szőtt vagy fehérített vászonból készült egy-egy lepedő kiváltotta azokat a kisebb pénzösszegeket, amelyeket másutt a temetéssel összefüggésben adtak az egyház képviselőinek.

Nagypárna, párna (Hauptpolster, Polster; pulvinar, pulvinar capitale) – Általában egy ágyhoz egy darab tartozott, de Pozsonyban előfordult kétszeres mennyiség is, Christoph Popp felesége, Rosina pedig tíz darabról rendelkezett (630/18). Huzatuk szintén lehetett csíkos vagy sima, Eperjesen különösen gyakori volt a *cum tectura* vagy *cum supraductu* megjelölés. Külön csoportot képeztek az ülő- vagy díszpárnák, amelyeket bőr, bársony vagy selyem borított.

Kispárna (Kuss; cussinus) – Szinte minden ágy elengedhetetlen tartozéka volt, egy-két darab tartozott egy fekhelyhez, Pozsonyban a kettő a gyakoribb, de négy is többször előfordult. Eperjesen a hosszú *(oblongus)* kispárnák fordulnak elő sűrűn, amilyeneket a táblaképeken is megfigyelhetünk. A nagypárnákhoz hasonlóan nemcsak gyakorlati célokat szolgáltak, hanem az ágyat is díszítették, főleg a bőrrel és a selyemmel bevont darabok. Ez utóbbiak megbecsültségét mutatja, hogy a soproni Steffan Barbierer neje, Margaretha, a Boldogasszony templom szentsírjának díszítésére ajánlotta fel vörös selyem kispárnáját (II/1.320).

Takaró (Gulter, Deck, Khoczen; tectura) – Az ágy tartozékai közül a legszembetűnőbb, és így a reprezentációra is jó alkalmat nyújtott. Ezzel a rókaprém, selyem, és tafota takarók tulajdonosai éltek is. Jóval szerényebbek voltak az ispotályban a szegények számára készíttetett pokrócok, és ilyet hagyott a pozsonyi Hans Ebner a Szt. Lőrinc templom mellett működő plébániai iskolára is (679/18). Eperjesen csak egyszer fordult elő, amikor Ursula Cromerin hagyott lányára egy csergét *(tegnum de sergo)*.

Dunyha (duchna, federpett; plumatica) – A takaróval váltakozva minden teljes ágyfelszerelésben megtalálható egy-egy darab, további jelzők nélkül. A második, viszonylag ritkán előforduló német kifejezés egyértelműen utal arra, hogy tollal volt töltve, de ez a dunyhánál sem zárható ki. Eperjesen kizárólag a latin elnevezés volt használatban, ami szintén tollal töltött dunyhát jelentett. Itt különösen nagy számban és gyakran párosával örökítették tovább, amivel kényelmesebb, melegebb fekhelyeket lehetett kialakítani. A tollat a nagy számban tartott libák szolgáltatták.[134] A későbbiekben, ahol mód nyílik rá, érdemes lesz összevetni a hálókamrák fűthetőségét és a használt ágynemű mennyiségét és minőségét az egyes városokban. A dunyháknál is szinte természetes volt, hogy huzattal együtt testálták őket,[135] ezért inkább csak hiányukról *(absque/sine supraductura)* emlékeztek meg. A különböző huzatok simák vagy csíkosak lehettek.

---

[134] Alltag im Spätmittelalter. Hg. Harry Kühnel. Graz, 1986.[3] 268. (*Helmut Hundsbichler* tanulmánya) idézi Antonio de Beatis 1517/18-as németországi utazásának élményeit, aki gyakran 400 libát is látott együtt (a továbbiakban: Alltag).

[135] *Demkó:* Felső-magyarországi 240.

Egyéb textíliák – Ezen összefoglaló név alatt két olyan csoportról kell megemlékezni, amelyek szintén a szobabelső és a hozomány fontos részei voltak.[136] Az asztalterítők *(Tischtuech, mensalia)* és asztalkendők az ingekhez és a lepedőkhöz hasonló vászonból *(walisch)* készültek. Díszítésükről a pozsonyi testamentumokból tudjuk meg a legtöbbet: a legkülönbözőbb vagyoni állású testálók említettek hímzett darabokat. A nem túl módos, gyakorlatilag munkaképtelen kovács, Cristan Schmid felesége, Katherina selyemmel kivarrott asztalterítőről írt (198/13); Wenczla Eysner beneficiátus egy hímzett asztalterítő mellett egy padra való terítőt *(panktuch)* is hagyott javadalmára (156/27, 31); a leggazdagabb polgárok közé tartozó Albrecht Gailsam szintén két hímzett terítőt adott leányának, Maruschnak (400/62). Sopronban egy csíkos darab fordult elő, és egy „asztalterítőre való csillag" *(ayn steren auf ayn tischtuech*, II/1. 266). Általában egy háztartásból csak egy-egy terítőt említettek, de például a pozsonyi Christoph Popp felesége, Rosina, aki ágyneműkkel is bőven ellátta leányát, 5 asztalterítőt hagyott rá. Az asztalterítők Eperjesen sem ritkák a testamentumokban: hat alkalommal összesen 10 darab fordult elő. A latin kifejezés, a *mensale* jelenthet oltárterítőt is, bár csak egy esetben van szó egyházi örökösről. A két csoport között egyébként sem lehetett nagy különbség, ugyanazok a darabok szolgálhattak egyházi és világi célokat is. A kéztörlőkről *(Handtuech)* szegényesebbek információink, csak puszta létükről értesülünk.

Az ágyneműk és textíliák tulajdonosai

A késő-középkor egyik apró, de nem jelentéktelen vívmányaként tartják számon a személyre szóló külön ágynemű megjelenését, amely kényelmi és higiéniai szempontból is fontos volt.[137] Gyakorlatilag minden testáló rendelkezett tehát továbbörökíthető ágyneművel, de nem mindenki emelte ki ezeket a darabokat a hagyatékból. A viszonylag nagy számú ágyneműt Pozsonyban 141, Sopronban 52, Eperjesen 37 végrendelkező említéséből ismerjük. A teljes létszámhoz képest tehát a nyugat-magyarországi városokban minden hatodik, Eperjesen csaknem minden harmadik testáló hagyatkozott ágyneműkről is.

A hagyományos felfogás szerint az asztali edények mellett az ágyneműk képviselték az új háztartásba átvihető ingóságot,[138] ezért is volt a becsületes hozománnyal kiházasítás terminus technicusa: *„zw pett und tisch ausrichten"*.[139] A jó minőségű, tollal vagy gyapjúval töltött ágynemű több nemzedéket is kiszolgált, családon, vagy szűkebb ismeretségi körön belüli továbbörökítése több volt, mint anyagi kérdés. Ezért is szerepelnek a szegényebb örökhagyók mellett a legnagyobb vagyonúak is hasonló súllyal. Sopronban a legjellemzőbb az átlag és annak háromszorosa között adózókra volt az ágyneműk említése. Sok javadalmas pap is

[136] Uo. 227.

[137] Alltag 266–268.

[138] Ez a felfogás a 13. században még a valóságot tükrözte, vö. *Hasse:* Hausgerät 40.

[139] Az ágy és ágynemű szerepel az első helyen Hanns Paur 1475-ben Nürnbergben kiadott egylapos nyomtatványán is, amely a házasulandók legfontosabb szükségleteit gyűjti össze rajzban, egy másik képmezőben pedig a kézmosó edény társaságában a kéztörlő is szerepel. Vö. Alltag, Abb. 245.

intézkedett ágyneműjéről javadalma, volt gazdaasszonya, szolgálója, vagy rokonai javára. Felsorolásaikból az derül ki, hogy egy javadalom 2-3 rend ágyneművel rendelkezett.

Az ágynemük örökösei

Az örökösök között az említett családi vonatkozások miatt a rokonok állnak az első helyen, ezek közül is a következő generációkra (gyermekek, unokahúgok, unokák) hagytak a legtöbbet (ld. 2. táblázat és 3. ábra). Már működő háztartások javára (pl. házastársak egymásnak) csak nagyon ritkán hagytak ágyneműt, akkor is inkább díszesebb, selyemmel, bőrrel bevont párnákat. Az azonos generáción belüli oldalági rokonok között főként fiú- és leánytestvéreket találunk, akik valószínűleg az örökhagyónál fiatalabbak lehettek. Ezen kívül jegyesek fordultak még elő; a nők továbbá nagy figyelmet szenteltek unokahúgaiknak és leányunokáiknak. Arányukat tovább növelné a külön nem részletezett „házfelszerelés"-ek figyelembe vétele.

A legnagyobb esetszámmal rendelkező pozsonyi mintán azt is megfigyelhetjük, hogy az örökhagyók nemükől függően a rokonok más-más csoportját részesítették előszeretettel ágynemű-adományban. A férfi végrendelkezők összesen 97 esetben hagytak ágyneműket rokonaikra, ebből 46 adomány leányuk, 23 fiuk számára szólt. Az a tény, hogy a mindkét nembeli gyermekek voltak többségben a kedvezményezettek között, arra mutat, hogy a gyermekek jövőjéről való anyagi gondoskodás az apák feladata volt – akár életükben, akár végrendeletükön keresztül. A női örökhagyók más gyakorlatot követtek. A leggyakoribb örökösök: leányaik (30 eset) csoportját szorosan követték az unokahúgok, akik esetleg egyben keresztlányaik is voltak (24), majd a leányunokák és az unokaöcsék (11-11), és csak ezután a fiúk (10). Az oldalági rokonok a második generációban is előfordultak, az örökhagyó leánytestvérének unokái személyében. Ezek a számok azt mutatják, hogy a nők nemcsak leányaikra gondoltak (különösen ha még az apa is életben volt), hanem a rokonok tágabb körére, így erősítve a családi összetartást látszólag egyszerű, mindennapi eszközökkel.[140]

A rokonokat követik a rangsorban a szolgálók (ritkábban a szolgák), akiknek kiházasításához nagy segítséget jelentett egy-egy ilyen adomány.[141] Hasonló megfontolásból hagytak egy-egy darabot mások gyermekeire vagy szolgálóira. A kapcsolatok pontos hátterét (keresztgyermek, szomszédság, gyermekkori barátság, távoli rokonság, szolgálatért elmaradt járandóság) legtöbbször csak sejteni lehet. Pozsonyban többször szerepeltek az ágyneműkkel kapcsolatban fogyatékosok is: Thomas Peck özvegye, Margaretha több darabot adott zálogba egy vak posztónyírónőnek (Plintschererin, 691/4), egy-egy párnát örökölt a vak Erhartin (635/34)

[140] Hasonló következtetésre jut a Douai városából fennmaradt végrendeletek alapján az ingóságok számos csoportjának vizsgálatakor *Martha C. Howell:* Fixing Movables: Gifts by Testament in Late Medieval Douai. Past and Present 150 (1996) 37.

[141] *David Herlihy:* Medieval Households. Cambridge/Mass. – London, 1984. 142. a hozomány céljára szóló adományokat egyenesen „a késő-középkori keresztény jótékonykodás legfőbb kifejeződésé"-nek nevezi. Ld. a jelen anyag vonatkozásában még: *Szende:* Családszerkezet 81–83., 93.

és a bolond Siglin gyermeke (29/27). Más, név szerint nem említett „szegény, becsületes hajadonok" is sokszor örököltek ágyneműket – az ilyen hagyatékok egyértelműen a lélek üdvére szolgáló kegyes adományok sorába tartoztak.

Az ágyneműk birtoklása, használata és továbbörökítése a három városban sok hasonló vonást mutatott. Különbséget jelentett Pozsonyban az egy-egy ágyhoz tartozó kis- és nagypárnák nagyobb száma, míg Eperjesről a tollas dunyhák nagyobb bőségét regisztrálhattuk. Eltérés mutatkozott a lepedők számában is, amit azonban nem a használat, hanem a hagyatkozási szokások eltéréseivel magyarázhatunk. A két nyugat-magyarországi városban inkább használati cikként kezelték az ágyneműket, míg Eperjesen — főleg a helyben készített vászonból varrott lepedők — pénzhelyettesítőként, értékcikként is számba jöttek az utolsó számvetéskor.

III. EGY ANYAGI KULTÚRA VAGY TÖBB?

Anyagi kultúra — mindennapi élet — életmód: egymásra épülő, egymást feltételező, nehezen definiálható, komplex fogalmak. Vizsgálatuk tárgya mellett annak célja is összeköti őket: a használati tárgyakból használatuk módját, és végső soron az azokat használó embereket igyekszünk jobban megismerni, mint egyéneket és mint valamilyen szempontból összetartozó közösségeket. Az anyagi kultúra kutatását természetesen csak áttételesen lehet felhasználni egy adott társadalom szerkezetének, rétegződésének bemutatására.[142] Szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a kettő kölcsönhatásban van egymással, mint ahogy az emberek és a tárgyak sem létezhettek egymás nélkül. Az általánosítás semmilyen szinten nem egyszerű, sem az egyén tárgyi környezetéből és szokásaiból arra a társadalmi csoportra vagy városra, amelyhez tartozik, sem egy település jellegzetességeiből annak a régiónak vagy országnak az egészére, ahol elhelyezkedik. Az általánosítást azonban nem kerülhetjük el. Inkább érdemes annak a kockázatát vállalni, hogy következtetéseinket újabb adatok módosítják vagy megcáfolják, mint hogy az ettől való félelemben csak valamilyen szinten rendszerezett adatok egymásutánját vonultassuk fel.

Werbőczy meghatározása szerint a város *„civium unitas ad bene honesteque vivendum privilegiata"*.[143] Ez a megállapítás a korabeli szemléletnek megfelelően egyfajta idealizált becsületes életet tételez fel, amelyben a *„bene"* inkább erkölcsi, mint anyagi értelemben volt használatos. A kettő azonban összefüggött egymással, és a „jó életre" törekvés, a stabilitás iránti igény, a körülmények kedvező alakításának szándéka együttesen jellemezte a városlakókat, amit elősegített a birtokszerzés és a birtokolt javak feletti rendelkezés szabadsága. Ahogy Házi Jenő fogalmazott: „A városi polgár viszonylagosan nagyobb személy- és vagyonbiztonságban élhetett, mint sok nemes".[144]

Áttekintésem egyik tanulságaképpen azokat a jelenségeket és tendenciákat szeretném összegyűjteni, amelyek a korszak viseletének és textil-használatának

[142] Vö.: *József Laszlovszky*: Social Stratification and Material Culture in 10–14th-century Hungary. In: Alltag und Materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Hg. András Kubinyi – József Laszlovszky. Medium Aevum Quotidianum 22. Krems, 1991. 32–67., kül. 32.

[143] *Werbőczy István:* Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Bp., 1990. pars III. tit. 8.

[144] *Házi Jenő:* A soproni polgárjog megszerzésének története. Soproni Szemle 5. (1941) 276–277.

egészéről alkotott képen belül megkülönböztetik a polgárság anyagi kultúráját. A feladatot megnehezíti, hogy a nemesség és a parasztság köréből nem rendelkezünk időben olyan folyamatos, térben olyan egységes forrásanyaggal, mint a polgárság esetében.[145] Így a feldolgozás során szerzett szubjektív benyomások is helyt kell hogy kapjanak az alábbiakban.

Elsőként a célszerűségre törekvést emelném ki, azt az igényt, amely a polgárság általunk legjobban vizsgálható felső rétegében mindenképpen megvolt: hogy környezetüket minél kényelmesebbé, minél „használhatóbbá" tegyék. Ez megmutatkozott a berendezés fokozatos differenciálódásában éppúgy, mint az edények és az ágynemű mennyiségének megnövekedésében, a személyre szóló teríték és ágynemű megjelenésében. Ugyanezt tükrözi a különféle szövetek importjának alakulása is. A távoli vidékekről származó (flandriai, angol) posztók kereskedelmében való részvétel nemcsak üzleti vállalkozás volt, hanem a polgárság körében jelentkező újfajta igényeket is kielégítette.[146]

A gyakorlatias felfogás azonban nem jelentette azt, hogy a polgárságnak ne lettek volna reprezentációs igényei. Az anyagi kultúra itt elemzett forrásai nem támasztják alá azt a megállapítást, hogy „a pozsonyi polgár igényeit a középkorban az egyszerűség és szerénység jellemezte".[147] Mintaképük a köznemesség felső rétege volt, és bár a legtehetősebb vezetőréteget leszámítva a polgárok többségének szűkebb anyagi lehetőségei nem engedték meg a nemesi életforma külsőségeinek utánzását, legtöbbször sikerült kompromisszumos megoldásokat találniuk. Az öltözék díszei és az ékszerek — bár formájukban nem tértek el a nemesség által viseltektől — még a legvagyonosabbaknál is arany helyett csak ezüstből készültek. (Ugyanez jellemző az edénykészletre is, ahol az ezüst részben az aranyat, részben a finoman megmunkált üveget helyettesítette, az ón pedig az ezüstöt.)[148] Ugyanakkor a városok lakossága éppúgy mintául szolgált a városba költöző vagy a hetipiacokon és jeles napokon ott megforduló falusiak és mezővárosiak szemében, mint a nemesség a polgárok számára. Egyes tárgyak, főleg a társadalmi státusszimbólumnak számító ruházat esetében az eltérő forma és szabás is jelezte viselője polgári mivoltát. Ez lehetett a helyzet a *Schaube* nevű díszköpenynél, és a *pileus civilis* vagy *Bürgerhut* néven említett kalapnál, a *purger hosen*-ként felsorolt nadrágnál, de sok más olyan esetben is, ahol az elnevezésből nem tudunk közvetlenül a szabásra következtetni. A későbbi kutatás érdekes feladata lehet ugyanazokat az írásos forrásokban említett vagy fizikai valóságukban fennmaradt tárgytípusokat az egyes társadalmi rétegek körében szisztematikusan áttekinteni.

A tezauráló jellegű tárgyak száma a polgári háztartásban viszonylag alacsony volt,[149] és ezek birtoklása is döntően a legvagyonosabbakat jellemezte, de a különböző minőségű és kivitelű tárgyak révén lehetőség nyílt a differenciálódásra.

---

[145] *Kubinyi:* Die Rolle 626., 633., uő 1999. 337–342.; A későbbi évszázadokra már jó összehasonlítási alap lehet *Radvánszky*: Családélet I–III.

[146] *Kováts:* Áruforgalom, passim.

[147] *Toranová:* Ötvösség 29.

[148] Vö.: *Katalin Szende:* „some to honour and some to dishonour" Vessels in late medieval urban households. In: Material Culture in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe' Brugge 1997 conference. Ed. Frans Verhaeghe and Guy de Boe. Brügge, 191–202.

A különleges berendezési tárgyak vagy ékszerek ritkaságát mutatja, hogy még a rendelkezésünkre álló végrendeleti anyagban is, amely a lakosság 6–10%-ától származik, több olyan darabbal találkozunk, amely családtagok vagy idegenek között két testamentumban is előfordul: a fentebb vizsgált aranygyűrűk, valamint más tárgycsoportokból egy török szablya, egy keleti szőnyeg, több egyházi és világi könyv és feltételezhetően néhány címeres ezüstpohár esetében is ez a helyzet. Ha a végrendeletek leírásai bővebbek lennének, bizonyára még további példákkal folytathatnánk a sort. Ez egyben azt is mutatja, hogy a polgárság felső rétege olyan elitet képezett, amely nemcsak a házasodás körét, hanem az értékes tárgyak mozgásának kereteit is meghatározta.

A városi társadalom különböző rétegei szerinti differenciálódást leginkább „felső szinten", tehát az értékes, reprezentatív tárgyaknál érhetjük tetten, amelyeket nagy valószínűséggel megemlítettek a testálók, ha rendelkeztek ilyenekkel. Így állapíthattuk meg többek között, hogy ezüstövekből a szőlősgazdákra egy, a kézművesekre két, a jómódú kereskedőkre három darab említése volt jellemző. A település egészének vagyonossága szintén kihatott az egyes lakosok reprezentációs igényeire és lehetőségeire. A kevésbé értékes tárgyak felsorolásából szintén differenciált kép bontakozik ki: itt azt lehet vizsgálni, hogy kik azok, akik még említésre érdemesnek tartották, és kikre hagyták ezeket.

A legfontosabb terület, ahol a végrendeletek alapján a fogyasztási szokásokat tanulmányozni tudjuk, egyben a középkori magyarországi behozatal fő tétele is volt: a textilféleségeké. Az egyes anyagfajtákkal részben ruhák anyagaként, részben kézművesek (szabók) nyersanyagai között, részben kereskedők árukészletében találkozunk (ld. 4. táblázat). A posztók és más kelmék elnevezései gyakran utalnak az áru származási helyére. Figyelembe kell azonban venni, hogy egy idő után az elnevezés állandósult, és máshol gyártott, de az eredetihez hasonló anyagot is jelenthetett. A leggyakoribb említések, a *harras*, a *pernisch* és a *lundisch* gyakorisága is ezt támasztja alá: ezeket a kelméket valószínűleg nem éppen Arras, Verona vagy London takácsai szőtték, hanem már flandriai vagy dél-német, esetleg osztrák műhelyekben is készülhettek. Még a legkésőbb feltűnő, viszonylag drága *lundisch* esetében a legvalószínűbb, hogy angol kikötőből behajózott áruról volt szó, de a gyártás pontos helyét itt sem lokalizálhatjuk.

Az import szerkezetéhez nyújthat adalékot az a megfigyelés, hogy az előbb említett drágább textíliák mindhárom városból ismertek voltak, de az olcsóbb posztókat már máshonnan hozták be. Ezeknél a kisebb érték miatt nem volt rentábilis a távolabbi szállítás, hanem a közelebbi gyártási helyekről: a nyugati határszélen dél-német, osztrák, cseh, északkeleten lengyel területről importálták. Ezek az olcsó külföldi posztók azonban még mindig sikerrel győzték a versenyt a hazai termékekkel szemben.

Mindennek a hátterében végső soron a távolsági kereskedelem átalakulása áll, amely a 13. századtól egyértelműen magába foglalta a tömegcikkek kereskedelmét is. Ez a váltás összhangban volt a termelés expanziós folyamatának érde-

[149] Vö. MMűv. 160. (*Marosi Ernő* tanulmánya) A kincsfelhalmozásnak azonban nem annyira „bizonyos normák", hanem a pogárság tőkeszegénysége és már irányú befektetési preferenciái szabtak határt.

keivel is. A 14. század folyamán ugyanis Nyugat-Európa komoly túltermelési válsággal küzdött, amelynek levezetésében a délkeleti irányú expanzió komoly szerepet kapott. Mivel a 14. századi válság Kelet-Közép-Európát szinte alig érintette, itt friss vásárlóerőre, új piacokra számíthattak a nyugati kereskedők. A magyar gazdaság a fáziseltolódást a legtöbb területen a 14. századra ledolgozta, és képes volt integrálódni a kontinens kereskedelmi rendszerébe. Már nem kizárólag ritka luxusárukkal keresték fel ezt a régiót a távolsági kereskedelem bátor úttörői, hanem a mindennapi használatra szolgáló cikkeket hoztak. Az importban a kezdeti időszakban fontos szerepet játszó kölni kereskedők után a dél-németek, illetve ezek bécsi ügynökei voltak a meghatározók. Az általunk vizsgált 15-16. századi időszakban azután – főleg a határ közvetlen környezetének ellátásában a bécsiek is egyre nagyobb szerephez jutottak, és a magyar kereskedők is itt kötötték jelentősebb üzleteiket. Fontosabb saját termék híján azonban Bécs maga is csak az itáliai és dél-német kereskedők egyik fő elosztóközpontjaként működött.

Az egyes városok gazdasági helyzetének változása viszont csak lassan és áttételesen érződik az anyagi kultúrában, és akkor is jobbára csak pozitív irányban, a végrendelet, mint forrás műfaja pedig további késleltető tényező lehet. A település vagyonosodása előbb-utóbb a tárgyi hagyatékok gazdagodását eredményezte. A visszaesés azonban, akár a rövid távú válságokra gondolunk, amilyen például a nyugati határszélen 1460 körül megfigyelhető, akár a hosszabb távúakra, amilyen Sopron 1441 és 1463 közötti elzálogosítása volt — bár az adójegyzékekben és a népesség csökkenésében erőteljesen éreztette hatását — nem jelentett törést az ingóságok birtoklásában. Eddigi adatainkból úgy tűnik, hogy a lakosság a már elért reprezentációs szintből nem szívesen engedett, még ha a mindennapi élet más területein változtatásokra kényszerült is. Ezt a feltételezést természetesen a későbbiekben több példán, bővebb forrásanyagon is ellenőrizni kell.

Adataink azonban arra is figyelmeztetnek, hogy nem lehet egyenes arányt felállítani az anyagi kultúra és a szellemi műveltség színvonala között. Eperjesen, ahol a reprezentációra alkalmas javak jóval kisebb mennyiségben voltak fellelhetők, mint a nyugati határszél városaiban, a könyvek elterjedéséről és az iskolaügy fejlettségéről számos adattal rendelkezünk.[150] Az írás-olvasás iránti igény megteremtésében és általában a kultúrális színvonal emelkedésében Eperjesen feltehetően a krakkói, Sopronban és Pozsonyban a bécsi egyetem kisugárzásának is szerepe volt, míg a tiszavirág-életű Academia Istropolitana hatásáról forrásaink nem tanúskodnak.

A három város közti eltérések egyben azt is hangsúlyossá teszik, hogy még az itt feldolgozott viszonylag bőséges forrásbázis ellenére sem lehet minden következtetést országos szinten általánosítani. A pozsonyi adatok feldolgozása pontosította, gazdagabbá és árnyaltabbá tette a soproni anyag elemzése alapján kialakult képet. Több lehetőséget adott a differenciálásra, főleg az egyes tárgytípusok vagy anyagok megjelenésének idejét és birtokosaik társadalmi állását illetően. Eperjes bevonása azonban nemcsak módosította a nyugat-magyarországi városok adatai

[150] Ld. *Iványi Béla:* Adatok Eperjes város középkori iskolaügyének történetéhez. Történelmi Tár 1911. 67–88.

alapján kialakult képet, hanem sok mindenben gyökeresen eltérő eredményeket hozott. Itt csak néhányat sorolnék fel az Eperjesre jellemző eltérések közül.

Már a testamentumok első áttekintésekor feltűnt az ékszerek választékának korlátozottsága, amelyeket inkább a ruhákra applikált díszekkel, csatokkal, boglárokkal helyettesítettek. Hasonlóan kicsi az egyéb ötvösművek száma és választéka is, ami a másutt természetesnek számító ezüstpoharak ritka említésével párosul. Hiányuk valószínűleg nemcsak a végrendeletek szelektív jellegének tudható be, hiszen olyan testamentumokban, amelyek kisebb értékű ruhákat, állatokat, ónedényeket felsoroltak, ezek a tárgyak feltétlenül említést érdemeltek volna. Szintén a város egészére jellemző lehetett, hogy a ruhák színvilága eltért a nyugat-magyarországi városokban megismertektől: a fekete helyett a zöld és a szederjes volt gyakori a mindenütt népszerű, mert egyszerűen előállítható kék szín mellett. Összességében — amint ezt más tárgycsoportok anyagának elemzése is megerősíti — Sopron és Pozsony között inkább mennyiségi, a nyugati határszél városai és Eperjes között minőségi különbségek figyelhetők meg.

A különbségek másik része származhat az eltérő végrendelkezési gyakorlatból is. Ide sorolnám a Sopronban és Pozsonyban népszerű és sokszor reprezentatív darabnak is számító fátylak szinte teljes hiányát, ami nem feltétlenül a viselet különbözőségét tükrözte. Hasonló volt a helyzet az ingekkel és más fehérneműkkel is, amelyek Eperjesen valószínűleg házilag szőtt és fehérített vászonból készültek. Szintén másképp — nem párosával, hanem egyesével — említették a hasonló anyagból készült lepedőket, itt azonban az örökösök kiléte volt a meghatározó: egyházi intézményeknek vagy személyeknek hagyták fizetség gyanánt ezeket. Másképp rendelkeztek a miseruhákról is: míg Sopronban és Pozsonyban leírták az elkészítendő darabokat, Eperjesen csak a világi ruhaneműk egyházra örökítését rögzítették, de nem kötötték ki, hogy mit csináljanak belőlük. Az egyház, és ezen belül is a vallásos testvérületek szerepe az ingóságok öröklésében egyébként is jóval nagyobb volt a felvidéki városban, az ékszerekből a Krisztus Teste társaság részesült kiemelten, és az összes ruha-adományok negyede is valamelyik testvérületet gyarapította.

A lepedők említésének Eperjesen még egy érdekes vetületét ismerhetjük meg. Ebben a városban — amint az a „korakapitalisztikus" termelési kísérletek elemzéséből eddig is ismert volt a szakirodalomban — a vászon számított a fő helyi terméknek, amely a kereskedelmi forgalom vérkeringésébe is eljutott. Ezt a megállapítást a testamentumokból két oldalról egészíthetjük ki. Az egyik az, hogy a jelek szerint a hazai termék itt sikerrel vette fel a versenyt a külföldi árukkal, mert a nyugati határszélen leggyakoribbnak számító *„walhisch"* importvászon Eperjesen egyszer sem fordult elő a ruhák anyagaként. A másik adalék, hogy a nyers vagy fehérített vászon és a belőle készült ágyneműk, elsősorban lepedők ugyanazt a pénzhelyettesítő szerepet töltötték be a felvidéki városban, mint Sopronban és Pozsonyban a bor: tartozások kifizetésére és kegyes adományok fedezetéül szolgáltak.[151]

Más középkori magyar városok, más tájegységek vizsgálata bizonyára legalább ilyen tanulságos lesz. A Kárpát-medencén kívüli összevetés lehetőségei az

[151] Ld. fentebb 71–72. jz.

osztrák városok kiemelkedő kutatottsága miatt pillanatnyilag ezzel a területtel a legjobbak. Amint arra az egyes tárgycsoportok vizsgálatánál is rámutattunk, itt a mindennapi élet tárgyainak birtoklása, használata és továbbörökítése hasonló gyakorlatot követett, mint Pozsonyban és Sopronban. A lakosság számát és a regionális szerepkört is figyelembe véve Pozsonyt Bécsújhelyhez, Sopront inkább a Duna-menti kisvárosokhoz hasonlítanám. Néhány jellegzetességben, mint például a német nyelvű testamentumok túlsúlyában és ehhez kapcsolódva azonos kifejezésanyag használatában; az ezüstnemű nyugati városokhoz képest szűkebb körű elterjedésében, valamint a fátylak rangjelző szerepének hangsúlyozásában mindegyik település hasonló volt egymáshoz, és a régió legjelentősebb városához és gazdasági központjához, Bécshez. Eperjes — és általánosságban a mai Szlovákia területén fekvő városok — jobb megismeréséhez elsőrendű fontosságúnak tartom a közeljövőben a lengyel városok anyagával történő összehasonlítást.

Mindezek elvezetnek az anyagi kultúra táji tagozottságának kérdéséhez: a mindennapi élet mely területein mutatkozott ez meg, milyen határvonalakat lehet megállapítani, ezek kialakulása mikorra megy vissza, és időben hogyan változott? A kutatás jelenlegi állása inkább a kérdésfelvetés pontosítását, semmint a válaszadást teszi lehetővé. Az újabb eredményekhez a történeti, régészeti és néprajzi kutatás összehangolása, és az európai szintű, de leginkább a Kárpát-medencével határos területekre kiterjedő összehasonlítás vezethet el.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Az ingóságok említésének tárgycsoportonkénti megoszlása

tárgycsoport	Sopron			Pozsony			Eperjes	
	szám	%	papok nélkül	szám	%	papok nélkül	szám	%
ékszerek	134	6,6	113	339	8,8	330	34	4,4
ruházat	450	22,3	315	954	25,6	931	220	30,4
lábbelik	12	0,6	12	8	0,2	6	6	0,8
szövetek	40	2,0	30	121	3,2	119	28	3,9
ágynemű	183	9,0	114	391	10,3	371	107	14.8
házt. textilek	33	1,6	22	19	0,5	14	13	1,8
edények	220	10,9	130	428	11,2	399	99	13,6
evőeszközök	35	1,7	25	53	1,4	51	14	1,9
kegytárgy-szobor	124	6,1	88	199	5,2	180	17	2,3
bútor, ágybetét	212	10,5	121	303	8,0	282	17	2,3
egyéb lakberendezés	16	0,8	12	13	0,4	11	13	1,8
fegyver, lószerszám	57	2,8	53	116	3,1	116	21	2,9
szerszám	43	2,1	33	143	3,8	125	3	0,4
kézm. nyersanyag	11	0,6	9	62	1,6	62	6	0,8
érme, tört nemesfém	23	1,1	3	20	0,5	18	–	–
mg. termék-fűszer	205	10.2	139	343	9,7	334	65	9,0
háziállat	67	3,3	46	94	2,5	93	29	4,0
jármű	11	0,6	11	25	0,7	25	1	0,1
könyv	106	5,3	12	84	2,2	68	17	2,3
pecsét, oklevél	12	0,6	7	5	0,1	5	–	–
nem értelmezhető	23	1,4	15	34	1,0	29	18	2,5
összesen	2017	100,0	1334	3754	100,0	3569	726	100,0

2. táblázat. A főbb tárgycsoportok örököseinek százalékos megoszlása Pozsonyban (P) és Eperjesen (E)

örökös	ékszer		ruházat		ágynemű		összes ingóság*	
	P	E	P	E	P	E	P	E
rokon	54,9	35,3	45,4	36,4	54,5	29,0	43,9	31,6
szolga	1,7	–	16,3	10,0	16,9	10,3	8,4	6,2
egyház**	15,0	41,2	8,4	28,6	4,6	3,7	14,7	21,3
szegény	0,5	–	1,6	0.9	5,6	3,7	3,9	3,6
papok	–	2,9	2,2	2,2	2,3	24,3	1,5	6,6
barát	6,3	11,8	15,0	14,6	9,7	21,6	10,3	11,7
üzl. cél***	15,7	5,9	4,3	4,1	1,8	6,5	9,3	13,8
nem ism.	6,8	2,9	6,3	3,2	4.6	0,9	8,0	4,1
eml. szám	339	34	954	220	391	107	3778	726

* Minden ingóság, a táblázatban nem részletezett tárgycsoportokat is figyelembe véve.
** A vallásos testvérületeket és a céheket is beleszámítva.
*** Adás-vétel, zálog, tartozás, értékesítés, stb.

3. a. táblázat. Az egyes ruhafélék említőinek megoszlása nemek szerint

ruhaféle	említések száma			férfi említők			női említők		
	S.	P.	E.	S.	P.	E.	S.	P.	E.
rock	108	128	82	40	66	15	22	95	35
mantel	47	160	49	15	28	4	23	103	31
schaube, suba	35	43	11	25	26	10	1	4	1
kursen, pelz	22	69	23	7	8	5	8	43	14
seidel	8	11	1	4	4	1	–	7	–
joppe	21	33	3	15	29	3	1	1	–
hosen	19	26	4	16	21	3	–	–	–
hazigk	4	10	2	2	6	2	1	2	–
kurzel	–	19	–	–	2	–	–	13	–
gugel	6	4	2	5	4	1	1	–	1
janko	–	3	1	–	2	1	–	1	–
wamms	–	1	–	–	1	–	–	–	–
dolman	–	2	1	–	1	1	–	–	–
ärmel	3	14	2	1	2	–	2	11	2
prustl	–	2	–	–	1	–	–	–	–
haube	12	11	4	7	5	3	3	5	1
hut, pirret	7	13	4	3	9	3	–	4	1
slayr	35	138	5	11	10	1	14	83	3
phait	32	68	4	9	13	1	8	44	3
padphait	8	6	–	4	3	–	1	3	–

3. b. táblázat. Az egyes ruhafélék említőinek megoszlása Sopronban

ruhaféle	össz.	férfi		nő
		világi	pap	
rock	108	43	30	35
mantel	47	15	6	26
schaube	35	22	11	2
kursen, pelz	22	6	5	11
seidel	8	3	5	–
joppe	21	10	10	1
hosen	19	13	6	–

ruhaféle	össz.	férfi		nő
		világi	pap	
hazigk	4	3	–	1
gugel	6	2	4	–
ärmel	4	2	–	2
haube	12	3	5	4
hut, pirret	7	6	1	–
slayr	35	11	1	23
phait	32	6	8	18
padphait	8	2	4	2

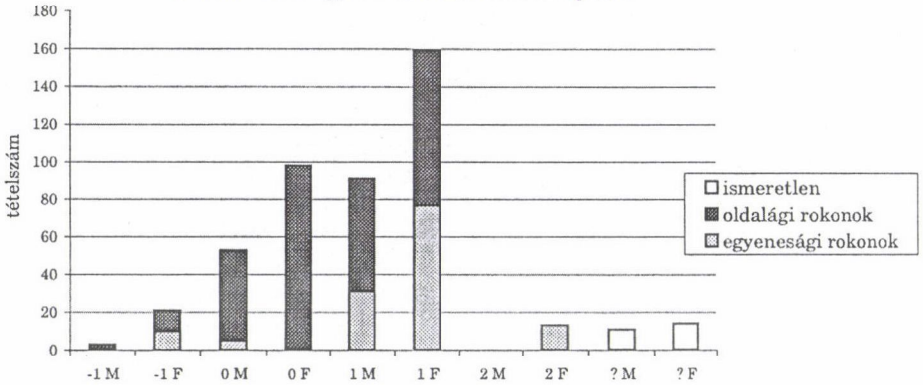
4. táblázat. Az egyes szövetfélék említésének gyakorisága

szövetfajta	ruhának megvarrva			szövetként			összesen		
	S.	P.	E.	S.	P.	E.	S.	P.	E.
walisch	10	29	–	2	–	–	12	29	–
harras	6	26	6	–	3	–	6	29	6
pernisch	7	15	1	1	4	–	8	19	1
lundisch	6	5	2	2	–	–	8	5	2
perighamer	1	–	–	2	–	–	3	–	–
akoleysch	2	5	1	–	–	–	2	5	1
prukisch	2	1	–	–	–	–	2	1	–
schwabisch	1	–	–	–	–	–	1	–	–
münicher	1	–	–	–	–	–	–	–	–
harberger	2	–	–	–	–	–	2	–	–
newhauser	–	–	–	1	–	–	1	–	–
olmuntzer	–	–	–	1	–	1	1	–	1
rezisch	1	–	–	–	–	–	1	–	–
achisch	–	1	–	–	2	–	–	3	–
pehemisch	–	2	–	–	–	2	–	2	2
brunner	–	–	–	–	3	–	–	3	–
frankfurter	–	–	–	–	1	–	–	1	–
polonus	–	–	1	–	–	–	–	–	1

5. táblázat. Az egyes színek gyakorisága a ruházatban

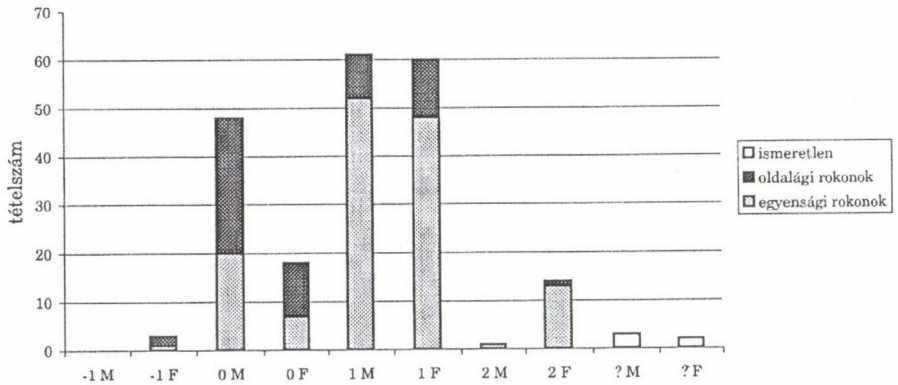
szín	Sopron		Pozsony		Eperjes	
	szám	%	szám	%	szám	%
fekete	57	34,0	106	30,4	2	1,7
szederjes	36	21,4	60	17,2	29	24,6
kék	24	14,3	82	23,5	29	24,6
vörös	14	8,3	32	9,1	18	15,3
zöld	11	6,6	35	10,0	25	21,2
fehér	9	5,3	13	3,7	5	4,2
szürke	7	4,2	11	3,2	–	–
sárga	3	1,7	3	0,9	–	–
egyéb	7	4,2	7	2,0	5	4,2
összesen	168	100	349	100	118	100

Rokonokra hagyott ruhanemű Pozsonyban

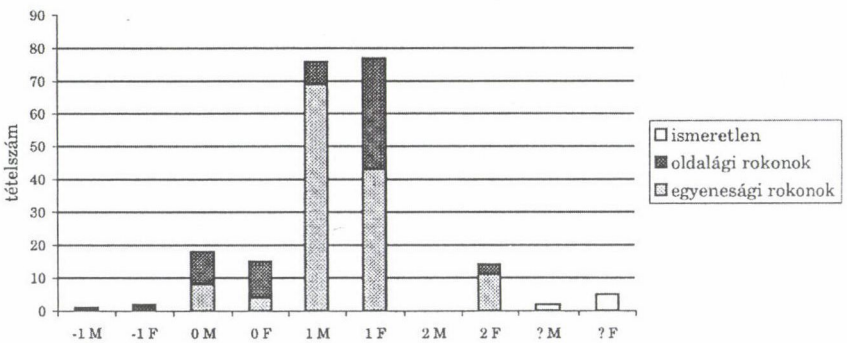
Férfi és női végrendelkezők által választott nemzedékek

Rokonokra hagyott ékszerek Pozsonyban

Férfi és női végrendelkezők által választott nemzedékek

Rokonokra hagyott ágynemű Pozsonyban

Férfi és női végrendelkezők által választott nemzedékek

KISEBB CIKKEK

Veszprémy László

ADÉMAR DE CHABANNES KRÓNIKÁJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSAI. TEXTUS ÉS KONTEXTUS

Jelen írásunk nemcsak a magyar vonatkozású adatokról, hanem azok krónikabeli közvetlen szövegkörnyezetéről is szól.[1] Adémar de Chabannes 1028–1029 körül végleg befejezett „Chronicon" című művével kapcsolatban a probléma a következő: az 1034-ben elhunyt, jeruzsálemi zarándokútjáról többé vissza nem tért szerző, az angoulême-i Szent Cybard majd a limoges-i Szent Martialis kolostor szerzetese, Krónikájának III. könyvében a 10. század végére és a 11. század első évtizedeire számos értékes német és magyar vonatkozású értesülést őrzött meg.[2] Ezek egy részének hitelét érzékenyen érintette, hogy a legérdekesebb tudósítások csak a krónika „C" sziglával jelölt kéziratában találhatók meg, noha általában a „C" változatot is Adémar szerkesztésének tekintik. A bizonytalanságok teljesen még sem oszlottak el, mivel a kézirat, azaz Adémar krónikaverziójának e másolata (Paris, BN lat. 5926) a legújabb kritikai kiadás véleménye szerint is a 12. század második felében készült, Közép- vagy Dél-nyugat Franciaországban.[3] (Egyébként ritka szerencse, hogy a limoges-i apát pénzszűkében még a francia forradalom előtt, 1730-ban eladta a királynak a középkori kéziratait, amelyek így még idejében a francia nemzeti könyvtárba kerülhettek.)

A 12. századi másolás kétségbevonhatatlan ténye, valamint a „C" változat számtalan meglepő tartalmú unikális betoldása (ld. alább pl. a Nagy Károly sírjára vonatkozókat) a krónikával korábban foglalkozók sorát vezette arra, hogy a kéziratban található többletet elvitassák Adémartól, s így e bejegyzések, pótlások kortárs, azaz 11. század elejei voltát is megkérdőjelezzék. Annak ellenére, hogy az eredetileg Georg Waitz és J. Chavanon által képviselt határozott kétséget többen finomították (Jules Lair), sőt szinte már negligálták (Ferdinand Lot, Louis Halphen), a mértékadó kutatók változatlanul óvatosan és visszafogottan nyilatkoznak.[4]

[1] Készült a T 38205 OTKA pályázat részeként. Jelen írás megírására Adémar Krónikájának kritikai kiadása kínálta az alkalmat, amelyet az idő rövidsége miatt már nem tudtam használni az Adémarról írt rövid összefoglalómban, ld. Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy L. Bp. 2002, 48. Igaz, a korántsem egyszerű probléma kifejtésére ott nem is lett volna hely. A kritikai kiadás: *Ademari Cabannensis* Chronicon. Ed. P. Bourgain, R. Landes és G. Pon közreműködésével. Turnhout, 1999. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 129. Példamutató fordítása Makk Ferenc tollából. Kristó Gy. (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, 1999, 163–169. (továbbiakban ÁKÍF)

[2] Életére és műveire a kiadásban is közreműködő *Richard Landes* könyve a legújabb összefoglalás: Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. Ademar of Chabannes, 989–1034. Cambridge, Mass-London, 1995.

[3] A kéziratot a Novalesai krónika mellett éppen a III: 31-nél kinyitva mutatták be az Európa közepe 1000 körül c. kiállítás berlini állomásán. In A. Wieczorek, H.-M. Hinz (szerk.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Katalog. Stuttgart, 2000, 507, fényképpel. Kerstin Schulmeyer leírása a jubileumi katalógusok optimizmusával ad hitelt a fejezetnek, a szövegkritikai-történeti problémákból semmit sem érzékeltetve.

[4] A tudós kiadók és történészek véleményének részletei szempontunkból végül is érdektelenek, Waitzéra ld. MGH SS 4:110. Összességükben mégis alapvetően arra vezethetők vissza, hogy a korábbi kutatás nehezen viselte el és vette tudomásul a kézirat-változatok létjogosultságát, s a mai olvasónak EGY kritikailag elkészített, rekonstruált olvasatot kívánt nyújtani. Ez azonban teljes kudarc olyan szerzők esetében, akik életükben „javított kiadásokat"

Igaz, alapvetően arra hajlanak, hogy „C"-változat többletei általában Adémarnak tulajdoníthatók, mégha a 12. századi betoldások lehetősége nem is zárható ki, sőt néhány esetben bizonyítható is.[5] E kételkedő és tartózkodó vélemény megformálásában persze magának Adémarnak is szerepe van, aki irodalmi működése során, leginkább 1027 után mindent elkövetett azért, hogy patrónusát, Szent Martialist, Aquitania 3. századi térítő püspökét megtegye apostolnak, István protomártír rokonának, Jézus csodálatos kenyér- és halszaporítása részvevőjének és szemtanújának. Számos viszontagság után, már a halálát követő években Adémar mutatványa a kortársak körében végül is sikert aratott, ám történetírói habitusára a mai napig nem vet túl jó fényt.[6]

Ugyanakkor szerencsés körülménynek tekinthető, hogy művei részben autográf kéziratokban maradt fenn, mivel így munkamódszeréről kiderülhetett, hogy akár általa másolt, akár a saját munkáiról van szó, szerzőként szívesen és rendszeresen tett különböző hosszúságú, olykor fejezetekre rúgó terjedelmű betoldásokat. Ezek egyfelől hitelesíthetik a „C" változat többleteit, ugyanakkor kétséget ébreszthetnek arra vonatkozóan, hogy a 12. századi másoló nem tett-e még hozzá, nem alakított-e valamit az amúgy is nagyszámú bővítésen. A kétségek a mai napig nem ültek el teljesen, miként éppen fejezetünk kapcsán a magyar információkról Johannes Fried — persze nem alaptalanul — még 1989-ben is „verworrene Chaos"(teljes káosz)-ról szólt, amelyeknek azért valamiféle történeti gyökere felderíthető.[7] Rögtön hozzátehetjük, nem kevésbé ellentmondásosak és pontatlanok Szent Adalbert és Querfurti Brúnó (1009) keleti, lengyel és orosz térítésére vonatkozó adatok, noha azok között is akad olyan, mint pl. a szláv eredetű „Polliana" tartománynév, ami távoli, de eredetileg jól értesült forrást tételez fel.[8]

A magyar tárgyú részletek jórészt III: 31 és III: 33-ban olvashatók[9] (Ennek főbb megállapításai a következők: Brúnó térí-

készítettek műveikhez. A krónika három szerkesztésének feltételezett keletkezési ideje: „Alfa" 1025–26, „Béta" 1028, „Gamma" 1028–29 (ide tartozik „Z" autográf, valamint „C" 12. századi kézirat, de a kettő tartalma a kritikus pontokon nem fedi egymást), 1029 és 1031 közötti kiegészítésekkel. A fennmaradt rajzokból, részben üresen maradt iniciálékból arra lehet következtetni, hogy maga a szerző is „Gamma" változatot tekintette a végleges krónikaszerkesztésnek. A modern kutatásnak a „C" változatba vetett hitét leginkább *Karl Ferdinand Werner* adta vissza: Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium. Deutsches Archiv 19, 1963 297–326.

[5] Mintaszerű elemzés olvasható III: 65–66-ról, ami véletlenül éppen a magyarországi zarándokút leírását őrizte meg. A Vilmos gróf személyével kapcsolatos boszorkány-történet tartalmaz egykorú, „hiteles elemeket, de kétségkívül kései, 12. századi betoldásokat is, ld. erre *Monica Blöcker*: Ein Zauberprozess im Jahre 1028. Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 29, 1979, 533–555, betoldásra 543.

[6] Erre összefoglalóan ismét *R. Landes*: Relics im. Részletes példákkal *Herbert Schneider*: Ademar von Chabannes und Pseudoisidor – der „Mythomane" und der Erzfälscher. In Fälschungen im Mittelalter. Teil 2. Hannover, 1988. MHG Schriften, 3.129–150. Adémar sajátkezű történeti betoldásaira R. Lander in Scriptorium 37, 1983, 197.

[7] *Johannes Fried*: Otto III. und Boleslaw Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der „Akt von Gnesen" und das frühe polnische und ungarische Königtum. Stuttgart, 1989, 132., leginkább *Helmut Beumann* véleményére alapozza a kételyeket: Grab und Thron Karls des Großen zu Aachen. In Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. 4. köt. Ed. Wolfgang Braunfels, Percy Ernst Schramm. Düsseldorf, 1967, 9–38. és új kiadása *H. Beumann*: Wissenschaft vom Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze. Köln, 1972, 347–376.

[8] Vö. Chronicon 1999-es kiadásában im.: jegyzetek 282 o.

[9] A magyar vonatkozású részek saját fordításunkban a következők: III: 31: Ekkor II. Ottó halálával annak Ottó nevű fiára szállt a hatalom, ténylegesen és névlegesen is a III.-ra. Mivel filozófiával foglalkozott és Krisztus hasznát kereste, hogy a Bíró ítélőszéke előtt a [rábízott] vagyon kétszeresét ad-

tése a „fekete magyarok" között, Brúnó megkereszteli Gézát, Géza a keresztségben az István nevet nyerte, s ezért keresztelik fiát is erre a névre, a birodalmi szent lándzsa adományozása Gézának, benne Krisztus-ereklyével, Géza fia István házassága Gizellával, majd III: 65-ben Vilmos, angoulême-i gróf magyarországi zarándokútjáról tett említés, István király vendégszeretetéről és gazdag ajándékairól. A magyar olvasók, de a kutatók is Gombos Ferenc Albin kitűnő forrásszöveg gyűjteménye[10] következtében elfeledkeztek arról, hogy a magyar információk a krónika egyik legizgalmasabb és legkritikusabb, egyik legtöbb vitát kiváltó fejezetébe kerültek bele. Gombos kézikönyvének említése egyúttal arra is jó példa, hogy az általa elkényeztetett kutatók a magyar vonatkozású részletek kontextusát illetően teljesen tájékozatlanok maradtak.

E fejezetnek pedig legvitatottabb többlete Nagy Károly sírjának a megtalálásáról leírt részletes beszámoló, ebben III. Ottó és Bátor Boleszló viszonyára tett megjegyzéssel. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a Nagy Károly sírjával kapcsolatos értesülések hitele nagyban, sőt döntően befolyásolja a magyar vonatkozásúak forrásértékét is. Ti. amennyiben a terjedelemben sokkal hosszabb előbbiekről bebizonyosodott volna, hogy időben inkább Nagy Károly kanonizációjához (1165) kapcsolhatók, annak következményei az egész fejezetre érvényesek lehettek volna. Megfordítva mindez nem igaz: a magyar vonatkozások éppen rövidségük, s a neveknek a földrajzi távolság következtében bekövetkezett összecserélése (pl. három különféle Brúnó szerepének egybemosása) miatt a Nagy Károly-féle betoldás hitelesítésére nemigen alkalmasak. Persze, mint látjuk, pozitív végkonklúziónk közvetetten az egyébként többségi véleményt erősíti, miszerint a szerzőnek Nagy Károly sírjának felnyitására vonatkozó hírei

hassa vissza, Isten akartából /kiérdemelte, hogy Magyarország népeit királyukkal együtt Krisztus hitére térítse. –korábbi változatban, „A" és „L" kéziratokban olvasható szöveg, VL./ A császár eltökélte, hogy Isten tiszteletére téríti meg a környező bálványimádó népeket. Ugyanis volt neki két tiszteletreméltó püspöke, ti. szent Adalbert, a cseh tartományban található Prága városának érseke, és szent Brúnó, a bajorországi Augsburg városának püspöke, magának a császárnak a vér szerinti rokona....

[Brúnó] pedig alázatosan Magyarországra indult, mégpedig Fehér Magyarországba, amelyet a másik, Fekete Magyarországtól való megkülönböztetés miatt hívnak így, mivel az utóbbinak népe az etiópokhoz hasonlóan sötét színű...

Szent Brúnó pedig a magyar tartományt térítette meg a hit számára, valamint egy másik, Oroszországnak nevezettet. Magyarország királyát megkeresztelte, akit Gouz (Gézának – VL) hívtak és nevét megváltoztatva a keresztségben Istvánnak nevezett el. Őt Ottó császár emelte fel a keresztvízből István protomártír születésnapján és a királyságot teljes jogkörrel átengedte neki, megadván az engedélyt, hogy a szent lándzsát bárhová is megy, magával vigye, miként az a császárnak áll jogában, s a lándzsájába adott az Úr szegeiből és Szent Móric lándzsájából darabkákat. Az említett király pedig fiát Szent Brúnóval kereszteltette meg, s a magáéval egyezően az István nevet adta neki. Fiának, Istvánnak pedig Ottó császár a későbbi császár, Henrik leánytestvérét adta nőül.

III: 33:István Magyarország királya háborút indított Fekete Magyarország ellen, amelyet kiérdemelt erővel éppúgy, mint tisztelettel és szeretettel az igaz hit számára teljes egészében megtéríteni.

III: 65: Ebben az időben Bajorországon keresztül útnak indult Angoulême grófja, Vilmos az Úr sírjához. Társául szegődött bourges-i Odo, déolsi előkelő, Richárd, verduni apát, Richárd, az angoulême-i Szent Eparchius apátja, ennek főembere és tanácsosa, Giraldus Fanesinus, Amalfréd, a későbbi apát és nemesek nagyszámú csapata. Magyarország királya, István nagy tisztelettel fogadta őt s ajándékokkal halmozta el.

(Megjegyzem, hogy a Szent István és az államalapítás im.-ben megjelent fordításomban tollhiba következtében Vilmos neve gróf helyett apátként fordul elő)

[10] Catalogus. Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. 1–3. köt. Collegit *A. F. Gombos*. Budapestini, 1937–1938. 4. köt. Index. Összeáll. *Csapodi Cs.* Budapest, 1943., Adémar: 1: 15–17. III: 31-et 12. sz-i betoldásként közölte.

a magyar vonatkozásúakhoz hasonlóan egykorúak, azaz a 11. század első évtizedeiből származhatnak.

A kutatók fantáziáját már a múlt század óta megindította a jelenet, amikor III. Ottó behatol a nagy császár sírboltjába, megpillantva őt a trónján ülve, végül onnan ereklyéket véve magához, távozik. Majd pedig a császár Vitéz Boleszlónak elküldi Károlynak a sírban talált aranytrónusát, hogy cserébe megkaphassa Adalbert karereklyéjét. Addig, amíg az utóbbi híradás unikális, a sírboltba való leszállásról még megemlékezik a Chronicon Novaliciense[11] is, igaz némileg másként, azt további bizarrnak tűnő részletekkel gazdagítva. Elöljáróban ismét csak a legújabb kiadásra utalva csak annyit jegyzünk meg, hogy a kiadó szerint „nem lehet teljesen elvetni annak a lehetőségét, hogy a (ti. Nagy Károlyra) vonatkozó szakasz autentikus, vagy legalábbis az interpoláció csak Nagy Károly sírja 1154. évi megtalálásának konkrét helyére korlátozódik".[12]

Ademarnak a Karolingok iránti érdeklődését erősen támogathatta, hogy az aquitaniai hercegek között élő maradt a Nagy Károlytól való leszármazás hagyománya. A birodalom iránti tisztelete miatt követte nyomon az Ottók történetét, s tekintette őket a császári hatalom teljes jogú letéteményesének. Így kerül a krónika autográf kéziratába („Z"-kézirat: Paris, BN lat. 5493, Vat. Reg. Lat. 263) Nagy Károly portréja, az aacheni palotakápolna kommentált rajza valószínűleg Adémar tollvonásait őrizve meg, vagy gondoskodó figyelmével még Einhard klaszszikus életrajzából is saját kezű másolása közben kihagyta a szerinte nem odaillő kifejezéseket.[13] Mindennek következménye a III: 31-be betoldott hosszú szakasz, amely alapvetően III. Ottó uralmáról, Károly sírjáról és a német császárnak az új kereszténnyé váló nemzetek között kifejtett missziójáról szól.

Bizonyos, hogy 1000 pünkösdjén III. Ottó császár személyesen szállt le nagy elődje sírjába.[14] Azt, hogy egészen pontosan mit talált ott, s mi történt, mit hozott fel magával, sohasem fogjuk egészen pontosan megtudni. Minderre három forrásunk van, a szűkszavú Merseburgi Thietmar,[15] a bőbeszédűbb Novalesai krónika és Adémar III: 25 és 31. A kutatók mindmáig vitatkoznak azon, hogy Károlyt valóban egy trónon ülve találták-e, levágták-e a kesztyűn túlnövő körmét, illetőleg magukkal vitték-e ereklye gyanánt még egy fogát is, kipótolták-e arannyal a sérült orrát, letakarták-e egy fehér lepellel, áthidalhatók-e Adémar krónikája II: 25 és III: 31 fejezetei közötti eltérések stb. A leírások között jelentősek az ellentmondások, s ebben a szemtanú voltára valószínűleg alaptalanul hivatkozó Novalesai krónika informátora, Lomelloi Ottó sem segít. Nagy valószínűséggel Adémar szavaival ellentétben, Thietmar közlésének megfelelően titokban (*clam*) szálltak le a sírba, ami eleve arra utal, hogy a később

[11] III: 32. Ed. Gian Carlo Alessio. Torino, 1982.

[12] Chronicon 1999-es kiadás im. LVI–LVIII. o.

[13] A példák forrása *R. Landes*: Relics 147–149.

[14] Erre összefoglalóan *Knut Görich*: Otto III. öffnet das Karlsgarb in Aachen. Überlegungen zu Heiligenverehrung, Heiligsprechung und Traditionsbildung. In Herrschaftsrepräsentation im ottonischen Sachsen. Ed. Gerd Althoff - Ernst Schubert. Vorträge und Forschungen 46. Sigmaringen, 1998, 381–430.; uő: Kaiser Otto III und Aachen. In A. Wieczorek, H.-M. Hinz (szerk.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. 2. köt., Stuttgart, 2000, 786–792. és a magyar fordítás-kötetben is; Alain Dierkens: Autour de la tombe de Charlemagne. Considérations sur les sépultures et les funérailles des souverains carolingiens et des membres de leur famille. Byzantion 61, 1991 156–180., aki következetesen a „C" verzió hitelességét, s nem egykorúságát mérlegeli, és törvényszerűen kerekedik felül benne III: 31-t illetően a szkepszis.

[15] Chronicon IV: 47. MGH SS rer. Germ. N.S. 9, 184–186.

történtek is a szájhagyomány útján terjedtek és bővültek. Nyilvánvaló, hogy a testet sem mutatták be a közönségnek ekkor, s mindez talán Knut Görich szellemes magyarázatával úgy értelmezhető, hogy a történet Adémar leírásában — fiktív módon — azt a liturgikus tiszteletet és szertartást igyekezett megadni a császárnak, amit végül is 1000-ben nem kapott meg.[16] A döntő érv a III: 31-ben leírtak egykorúsága mellett az, hogy a 12. század második felében, különösen a kanonizáció után nehéz a leírás elkészítésére megtalálni a megfelelő motivációt.

Meglepő, hogy a Nagy Károly-fejezet első hallásra hihetetlennek tűnő történeti részletei is a valószínűség bizonyos fokára emelkednek. Ilyen például a Károly sírjából származó trón elcserélése a lengyel fejedelemmel Szent Adalbert ereklyéje fejében.[17] Sőt, a trónus korabeli szimbolikus szerepe éppen nem mond ellen egy ilyen császári gesztusnak, miként III. Ottó velencei látogatásakor maga is egy elefántcsont trónust kapott ajándékba.[18] Az a tény, hogy Gallus Anonymus nem említi, jól magyarázható a 12. század eleji szerző aktuálpolitikai céljaiból, esetleges magyar historiográfiai mintáival.[19]

A magyar történeti megjegyzések kétségkívül birodalmi környezetbe kerültek be. Letagadhatatlan bizonyos jól informáltság, hiszen számos momentum a nevek elcserélése ellenére megfelel a történelmi valóságnak. (Sankt Galleni) Brúnó valóban térített Géza fejedelem udvarában, miként (Querfurti) Brúnó is térített Magyarországon, s Brúnó forrásain (Életírás, Levelén) kívül csak Adémarnál olvashatunk a „fekete magyarokról". Adémar egyedüli forrásunk arra, hogy István (a szövegben Géza) lándzsát kapott a német császártól, ami meg is felelhetett a valóságnak. Annál érdekesebb híradása, hogy a császár emelte ki a keresztvízből Gézát (valószínűleg itt István nevének kellene állni), esetleg úgy értelmezve, hogy a császár keresztapja (?) lett volna Istvánnak, amit éppúgy egyetlen más forrásunk sem támogat. Megjegyezzük, hogy írott forrásból valószínűleg nem juthatott tudomására Sankt Galleni Brúnó történeti szerepe (akiről egyébként csak a Sankt Galleni nekrológiumból[20] és I. Ottó Pilgrimhez küldött leveléből tudunk[21]). Hasonlóképpen bizonytalan, hogy közvetlenül írott forrásból, Querfurti Brúnó műveiből szerezhetett-e tudomást a „fekete magyarokról",[22] noha nyilvánvaló, hogy Querfurti Brúnó magyarországi tevékenységéről informátora biztosan tudott (különben nem kapcsolta volna egybe nevét a „fekete magyarok"-éval). István és Gizella házasságának a ténye a kor Európájában ismert lehetett, de későbbi, 12. századi lejegyzése ellen szól, hogy ő nem Gizellának tulajdonítja a magyarok megtérítését, ami pedig a 11. század kö-

[16] *K. Görich*: Otto III im. 419–420.

[17] *J. Fried*: Otto III im. 92.

[18] *K. Görich*: Otto III im. 417., további velencei párhuzamokkal.

[19] Erre összefoglalóan *Daniel Bagi*: Die Darstellung der Zusammenkunft von Otto III. und Boleslaw dem Tapferen in Gnesen im Jahre 1000 beim Gallus Anonymus. In Ferenc Glatz (szerk.): Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa. Budapest, 2002, 177–190.

[20] *Györffy György*: István király és műve. 1. kiad. Bp. 1977. 70.

[21] ÁKÍF 21–22.

[22] ÁKÍF 87. (Öt remetetestvér életrajza) és ld. összefoglalóan *Kristó Gyula*: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. Acta Historica (Szeged) 82. köt. 1985. 11–16. és *Tóth Sándor László*: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez, uo. 84. köt. 1987 23–29. és uő: Kristó Gy. (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Bp., 1994, 216. Sajátos módon, Knut Görich legújabban a székelyekkel próbálja a „fekete magyarokat" azonosítani, ld. J. Kirmeier, B. Schneidmüller, S. Weinfurter, E. Brockhoff (szerk.): Kaiser Heinrich II. 1002–1024. Augsburg, 2002, 226–227.

zepétől a német birodalmi történetszemlélet sarkalatos pontja lett.[23] Az előbbi összefüggésben nem érdektelen, hogy a császárnak a keresztelésnél játszott szerepe, keresztapaságának (?) hagyománya is 10-11 századi lehet, hiszen a Hartvik-legenda utáni időkben egy ilyen állítás magyarországi eredete kizárható, más nyugati, különösen német forrás pedig nem hozakodik elő vele. Arnold Angenendt remek könyvében a királyok és császárok keresztapai szerepvállalását áttekintve és számos példát felsorakoztatva minden további nélkül tudomásul veszi, noha utal arra, hogy a bolgárokéhoz hasonló legendás motívumról is szó lehet.[24]

El kell ismernünk, amennyiben Adémar összes többi adata, a nevek felcserélésétől eltekintve, elfogadhatónak tűnik, akkor ebben a vonatkozásban sem lehetünk teljesen elzárkózóak. A 11. század elején, a német–magyar jó viszony fénykorában, élhetett egy ilyen hagyomány, aminek valós magvát persze csak találgatni lehet. A császárnak a magyar fejedelem keresztelőjén való személyes részvétele kizárható, de a korabeli forrásokból ismert névleges keresztapaság vállalását akár életszerűnek is lehetne tekinteni. A fentiekből az is következik, hogy Anonymus Gallus közvetett vagy közvetlen hatása a magyar vonatkozásoknál kizárható, hiszen azok nála semmilyen összefüggésben sem fordulnak elő. A Brúnók felcserélése, nevezetesen Sankt Galleni Brúnóé, az általa szentnek hívott Querfurti Brúnóé és Brúnó, augsburgi püspöké (1006-1029) ismét korjelző jelentőségű. Utóbbi valóban II. Henrik és Gizella testvére, s többször megfordult Magyarországon. A Brúnók összemosása az augsburgi püspökkel azért korjelző értékű, mert a 11. századi források még tudnak magyarországi tartózkodásairól, de neve a későbbi századokban ilyen összefüggésben nem kerül szóba Magyarországgal kapcsolatban. Amit a térítésről elmond, az szinte mind Querfurti Brúnóra vonatkozik, s hogy ennek ellenére eltéveszti a személyt, leginkább szóbeli információkra utal. Hasonlóképpen jelzés értékű, hogy Brúnóval kapcsolatban említ egy Ulrich nevű kortárs augsburgi püspököt, akinek emlékére kolostort alapít, noha ezzel a névvel a kiadó szerint sem lehet a korabeli püspöklistákon találkozni. Nyilvánvaló, hogy Helmut Beumannnak igaza lehet, hogy itt Brúnó augsburgi püspöknek 1012-es Szent Ulrich és Afra kolostort érintő reformjára történik utalás, amikor a korábban az augsburgi székeskáptalanhoz tartozó kolostort bencés monostorrá alakítja. Ezen túl Beumann gondolatmenetét nem tudjuk támogatni, hiszen ő arra gondol, hogy a történeti tények Adémarra jellemző összekeverésére már csak az eseményektől nagy időbeli távolságban nyílhatott lehetőség,[25] Brúnó püspök életében ilyen tévesztés elképzelhetetlen lenne. Ez azonban korántsem kényszerítő következtetés.

[23] Összefoglalóan ld. *Gerics József*: Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térítésének korai hagyományára. In *Gerics J.*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995, 71–76.

[24] *A. Angenendt*: Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte. Berlin-New York, 1984, 307–309. Természetesen elveti Mathilde Uhlirz fantasztikus ötletét, aki Adémarra alapozva úgy képzelte, hogy Istvánt III. Ottó jelenlétében Kölnben keresztelték meg. Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. 1–2. köt. Berlin, 2. kiad. 1967 (első 1954) 503–510. A bolgár fejedelem állítólagos római keresztségéről Bergamói András Krónikájában, 877 körül, Angenendt: Kaiserherrschaft im. 250–251. Igaz, 826-ban dániai Harald valóban megjelent feleségével együtt a mainzi Albanus kolostorban, hogy megkeresztelkedjen, im. 215–216. Hasonlóan fogalmaz *J. Fried*: Otto III im. 141.

[25] *H. Beumann*: Thron und Grab im. 358.

A fentiekben Adémar magyar vonatkozásainak „jóindulatú" olvasatát nyújtottuk. Nem valószínű, de nem is zárható ki teljesen, hogy csak bizonyos töredékes alapinformációkkal rendelkezett: III. Ottó támogatta a térítést lengyel és magyar földön, a magyar királyi felségjelvény, a lándzsa olyan mint a német birodalmi lándzsa, Brúnó augsburgi püspök, II. Henrik császár testvére járt Magyarországon, a „fekete magyarokat" egy bizonyos Brúnó térítette, István apja Géza, István király felesége Gizella. Végül is a szerzőre jellemző íráskészséggel a fentiekből is kikerekíthette a ma olvasható verziót, s fatális véletlen, hogy szintén Brúnónak hívták a Géza udvarában térítő missziós püspököt. Persze, mára megállapíthatatlan, hogy a „pozitív" és „negatív" olvasat között a határ hol húzódhat, s mennyi tulajdonítható Adémar rutinos íráskészségének. III: 31 egésze alapján, a Nagy Károly-történetből megállapítható-an Adémar hajlott arra, hogy a korabeli szóbeszédet jegyezze le, azt kerekítse ki, ami bizonyos fokig növelheti egyéb információinak a valószerűségét is.

Adémar krónikáját a magyar történeti kutatás általában tartózkodóan fogadta. Ebben meghatározó jelentőségű volt a magyar-német viszony politikai jellegére tett kimondott és kimondatlan utalása. Birodalmi felfogásából következően a német császár és az általa küldött térítő püspök (nála Szent Brúnó alias Querfurti Brúnó) kapcsolta az országot a keresztény kultúrkörbe, aminek tárgyi bizonyítéka a császár által adományozott lándzsa (nála Gézának átadva).[26] Miután persze 1968-ban előkerült Szent István nagyharsányi dénárja, s rajta a lándzsa, mint felségjelvény, a tudósítás hitele teljesen más megvilágításba került,[27] majd pedig utaltak Arnoldusnak a császári lándzsa előviteli szokásáról írt, Adémarhoz hasonló szavaira.[28] Persze, a 12. században a magyar királylándzsára való utalás Adémar krónikájában teljesen korszerűtlen és indokolatlan lenne, mivel az akkora teljesen elfelejtődött.

Ettől függetlenül Györffy György klasszikus István monográfiájában igen ellentmondásosan nyilatkozik Adémarról. A királylándzsára vonatkozó megjegy-

[26] Kristó Gyula elképzelhetőnek tartja, hogy Adémar leírásának megfelelően tényleg Géza kapta. Uő: Szent István király. Bp. 2001, 40., hasonlóképpen Makk Ferenc in *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: A kilencedik és a tizedik század története. Bp. 2000, 190–191.

[27] Leghatározottabban *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. Levéltári Szemle 1990: 2. szám 3–14., új kiadása Szent István és az államalapítás im. 201–208., uők: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1991, 7–14 (új kiadása in *Gerics József*: Egyház, állam im. 43–50., részletes kutatástörténettel), legújabban uők: Források Szent István királlyá avatásának történetéhez. Magyar Könyvszemle 118, 2002: 3.sz. 220–223., őket követve Makk Ferenc in ÁKÍF 163. és uő: in Korai magyar történeti lexikon im. 29. Ld. még *Marosi Ernő*: Művészettörténeti megjegyzések Szent István lándzsa-attribútumához. in A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. Kard és koszorú. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Szerk. Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária, Veszprémy László. Bp. 2001, 27–32.; *Kovács László*: Die heilige Lanze Ungarns. In Europas Mitte um 1000 im. 2: 902–903. és a magyar fordítás-kötetben. Meglepő, hogy a H2 típusú dénárok már jóval korábban is (1894, 1952) ismertek voltak, csak azokat modern hamisítványnak vagy II. Konrád veretének tartották. A nagyharsányi leletre (amit azóta újabb is támogat) volt szükség, hogy a történészek és éremtörténészek levonják a következtetést. Az már valóban csak véletlen, hogy Nagyharsányban István pénzei az Adémárnál is emlegetett Brúnó augsburgi püspök 1006 után vert dénárával fordultak elő. Részletes kutatástörténettel és bibliográfiával, Adémar szövege vonatkozó részeinek magyar fordításával *Kovács László*: A kora Árpád-kori pénzverésről. Bp. 1997, 51–62. és uő: A Szent-István-i lándzsa. In Koronák, koronázási jelvények. Szerk. Bende Lívia és Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2001, 99–123.

[28] *Gerics J.*: Állam, egyház im. 46, és in Szent István és az államalapítás im. 201.

zését kommentálva „12. századi zavaros betoldásról" ír, Querfurti Brúnó „Szent Brúnó" nevét minden további nélkül tudomásul veszi, Géza fejedelemnek a keresztségben kapott „István" nevének pedig feltétlen hitelt ad s beépíti fejtegetéseibe.[29] Sajátos módon, a modern kritikai kiadás is Györffy némileg elavult véleményét idézi, s csak pótlólag utal a megváltozott magyarországi vélekedésre.[30]

Bizonyos, hogy Adémar nem érdeklődött Magyarország iránt, ami a ránk vonatkozó adatok hitele szempontjából biztató jelnek tekinthető. Gombos is regisztrálta, hogy krónikája korábbi szerkesztésében csak annyi állt, hogy „kiérdemelte, hogy Magyarország népeit annak királyával együtt Krisztus hitére térítse", amit a „C" variánsban elhagyott, s helyette szőtte be a német-magyar viszonyra vonatkozó hosszas fejtegetéseket.[31] Semmi érdeke sem fűződött ahhoz, hogy a magyar vonatkozású adatokon bármilyen irányban is változtasson. Az ország mint a III. Ottó kori keresztény birodalom része került látókörébe, s ennek megfelelően is mutatja be. Forrását illetően bizonytalanságban maradunk, hiszen a földrajzi távolság okozta tájékozatlanságot csak a egyházi kapcsolatok, zarándokok és követek híradásai csökkenthették. Új kapcsolódást jelenthetett, hogy 1025-től az aquitaniai Laronok Jordanus püspök személyében közvetlenül is kapcsolatba kerültek Lengyelországgal.[32] Mivel az írott források használata III: 31 esetében szinte bizonyosan kizárható, valószínűleg szóbeli összefoglalók, beszámolók juthattak a krónikát lejegyzőnek, bizonnyal magának Adémarnak a tudomására. Adódik az egyébként bizonyíthatatlan lehetőség, hogy maga az országon keresztül vonult Vilmos gróf, vagy kíséretéből lehetett valaki az informátor talán a III: 65-ben leírtakon felül is, de nagyobb a valószínűsége, hogy a magyarországi hírek valamiképpen összekapcsolódtak Adalbertről és Querfurti Brúnóról szóló, német területről származó hírekkel.[33] A Brúnó-féle hagyomány és a „fekete magyarok" említésének kapcsolata ezt meglehetősen egyértelműen támasztja alá. Amennyiben így lett volna, ismét a korai lejegyzés mellett szól, hogy Adalbert magyarországi térítő szerepére semmi utalás nem történik, noha a későbbiekben, különösen a 12. században ez elképzelhetetlen lett volna.[34] Jellemző, hogy III: 33-ban megismétli a „fekete magyarok" térítésére vonatkozó hírét, ez esetben István királyhoz kapcsolva, amire az alkalmat ismét a birodalmi hírek kínálják: beszámol III. Ottó haláláról és II. Henrik trónralépéséről.

Mindenesetre a zarándokútjáról sikeresen hazatérő (1027 június) Vilmos grófot és kíséretét Limoges-ban és Angoulême-ben ünnepélyes, a Virágvasárnapot idéző körmenettel fogadták, s nehezen hihető, hogy ne faggatták volna ki az út részleteiről.[35]

[29] *Györffy Gy.*: István király im. 145., 132, 70., hasonlóképpen fogalmaz könyve bővített, (Bp. 2000) kiadásában is. Negatív véleményében nyilván támogatta Deér József felfogása, erre ld. *Gerics J.*: Egyház, állam im. 45–46. Géza István névvariánsát Kristó is elfogadja, Kristó: Szent István király im. 26.

[30] Legutóbb utalt erre *Gerics J. – Ladányi E.*: Források im. 220. E tényben szerepet játszhat H. Beumann vélekedése is, aki Györffyhez hasonlóan határozottan kétségbe vonta a magyar királynak átadott birodalmi lándzsa hagyományát. *H. Beumann*: Thron und Grab im. 357.

[31] Ezt már Gombos is regisztrálta, vö. Chronicon 1999-es kiadás, 151.o. III: 31-ben.

[32] *R. Landes*: Relics im. 150.

[33] H. Beumann, velünk ellentétben, egyenesen úgy gondolja, hogy III: 31 gerincét az Adalbert és Brúnó-történet képezte, s ahhoz csak kiegészítésképpen került hozzá a Nagy Károly-történet. *H. Beumann*: Thron und Grab im. 356–357.

[34] Összefoglalóan *Veszprémy L.*: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica 26, 1998: 2.sz. 321–338.

[35] *R. Landes*: Relics im. 154–163.

Mint maga Adémar említette krónikája bevezetőjében, a hallott dolgok lejegyzésére is törekedni fog, s szemlátomást törekedett is. Persze, leginkább azzal a lehetőséggel kell számolnunk, hogy a lengyel és magyar információk is onnan származtak, ahonnan a III. Ottó uralkodására, az aacheni eseményekre és hittérítő tevékenységére vonatkozók. Azaz, valahol német földön ötvözték ez esetben egybe, immár zavarosan és mára szétbogozhatatlanul a sokszor (legtöbbször?) valós történeti magból táplálkozó részinformációkat. Mindenesetre az új kritikai kiadás bevezetője is III: 31 magyar hírei esetében szóbeli információra gyanakszik.[36]

Konkrét írott forrásokkal (elveszett Adalbert-életírás, Anonymus Gallus[37] stb. ismeretével) leginkább Helmut Beumann próbálta összekapcsolni a III: 31 híreit, de ez csak azon az áron sikerült, hogy egy 12. századi interpolátor személyével számolt. Az összekuszált híradások, személy és földrajzi nevek éppen nem támogatják az írott források közvetlen használatát. A Beumann által említett Petrus Damiani-féle (1072) itáliai Szent Romuald életrajz, ami egyedüliként tud Brúnó orosz térítéseiről, ismét „C" szerkesztés 11. századi, korai volta mellett bizonyít.[38] A „fekete magyarokra" vonatkozó hírek forrását magunk is inkább a Brúnó-körüli hagyományban, mint a francia zarándokok élménybeszámolójában keresnénk, amit azok persze éppenséggel megerősíthettek.

Végső konklúzió megvonására a kritikai kiadást közreadó példás óvatosságát követve csak fenntartásokkal vállalkoznék. A kézirat 12. századi másolásának ténye, a III: 31 fejezet vonatkozásában a szövegpárhuzamok hiánya miatt a 12. századi interpoláció(k) lehetőségét teljességgel nem lehet kizárni, mégha a magyar vonatkozások esetében ennek feltételezésére különösebb okunk nincs is. Attól, hogy egy híradás egykorú, még nem feltétlenül igaz, különösen ha a lejegyzett szövegeknek nem első kézből származó szóbeli információk képezték az alapját. A többi állításával kapcsolatban a hazai mediévisztika már korábban kedvezően, de legalábbis nem teljesen elutasítóan foglalt állást. Mint látjuk, az alapvető probléma III: 31-el kapcsolatban nem is lejegyzésük ideje, hanem forrásértékük. A probléma éppen annak a recepciós folyamatnak a rekonstruálása, amíg a kortárs eseményekről adott történeti magvat tartalmazó híradások különféle „szűrőkön" át burjánzva terjedtek, s olykor a felismerhetetlenségig átszerkesztve vagy éppen összetömörítve kerültek lejegyzésre a tárgyalt krónika-változatban.

[36] Ademari Chronicon im. LXVIII–LXIX.

[37] A Gallus és Adémar szövegek hasonló fordulataira ld. *Gerics J.*: Egyház, állam im. 45–46.

[38] *H. Beumann*: Grab und Thron im. 356–359. Vita Romualdi PL 144, 978. hasáb.

Balogh László

AZ ÍROTT FORRÁSOK EGY RÉGÉSZ SZEMÉVEL

Néhány észrevétel Révész László Emlékezzetek utatok kezdetére... című művéről

A magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója kapcsán nemcsak a történészek, hanem a nem szakmabeli érdeklődők is számos érdekes, vitaindító könyvet vehettek kézbe. Ezek sorába tartozik Révész Lászlónak, a Magyar Nemzeti Múzeum régészének a munkája is.[1] A kötet egyes ásatások bemutatásához kapcsolódóan ismerteti a szerzőnek a honfoglaló magyarság politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaival kapcsolatos álláspontját. E vizsgálódás fő részét a 10. századi viszonyok képezik, de a 9. és a 11. századdal kapcsolatos fontos megállapításokat is tesz.

A könyv gerincét ásatási „naplók" alkotják. Ezek segítségével járta be az író a honfoglalás kori Kárpát-medencét. Az így kialakult keretbe illesztette be az írott források által nyújtott adatokat. A kötetet majd kétszáz fénykép és majd harminc rajz és térkép teszi látványossá. Dicséret illeti a kiadót ezért az igényes megjelenésű kiadványért.

A szerző művének első felében egy rövid történelmi vázlatot ad a honfoglalás korának steppei és kárpát-medencei eseményeiről. A magyar honfoglalás kiváltó okai között — miként a korral foglalkozó legtöbb munka — egy közép-ázsiai eseményt emel ki. A számánida állam feje Iszmail Ibn Ahmed emír 893-ban megtámadta a birodalmától északkeletre lakó úzokat (25). A vereséget szenvedett úzok nyugatra vándoroltak és kiűzték a Volga és Urál folyók vidékén élő besenyőket a szállásaikról. A besenyők új szállásterületet csak a délorosz steppe nyugati felén élő magyarok ellenében szerezhettek. 895-ben a besenyő, és az ezzel párhuzamosan délről meginduló dunai bolgár támadás hatására a magyarság beköltözött a Kárpát-medencébe. Ez a szállásváltás kétségtelenül ellenséges támadás hatására következett be, de a veszteségek mértéke nem lehetett jelentős (25–31).

Újabban Zimonyi István kimutatta, hogy Iszmail ibn Ahmed nem az úzokra, hanem a karlukokra mért vereséget. Az úzok nyugati expanziója nem a vereségükkel magyarázható, hanem a közép-ázsiai hatalmi helyzet megváltozásával. A számánida támadás a térség addigi vezető hatalmát, a karlukokat megrendítette. Az így kialakult hatalmi vákuumban nyílt lehetősége az úzoknak, hogy támadást

[1] *Révész László:* Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest 1999.

indítva a besenyők ellen, megszerezzék a Volga-vidékre vezető kereskedelmi út eddig besenyők által ellenőrzött szakaszát.[2]

A magyarság rövid idő alatt biztosítani tudta új szállásterületét. 900-ban pedig uralmuk alá vonták az addig keleti frank ellenőrzés alá tartozó mai Dunántúl területét. A Kárpát-medence meghódítását a Morva Fejedelemség 902-ben történt megsemmisítése zárta le. 907-ben egy keleti frank ellentámadás megállításával befejezett ténnyé vált a magyar honfoglalás (41–44).

Nagy vitákat váltott ki — és még feltehetően fog is —, hogy a szerző az általa méltóságjelvényként meghatározott tárgyak (veretes öv, tarsolylemez, készenléti íjtegez, szablya) kárpát-medencei elterjedése alapján a 10. század első felének magyar nagyfejedelmi központját a Felső-Tisza-vidékre lokalizálta. Ennek igazolására említi az ezen a területen talált temetőket, amelyekben a természetes populációnál nagyobb számarányban találhatók — gazdag mellékletekkel eltemetett — férficsontvázak. Ez, és a sírokban talált méltóságjelvények azt bizonyítanák, hogy az elhunytak a magyar nagyfejedelmek kíséretének tagjai voltak. Ők képezték testőrségüket, vezették az általuk indított kalandozó hadjáratokat. A készenléti íjtegezeken — amelyek rekonstrukciói Révészt dicsérik — található díszítésekben is ennek a bizonyítékát látta. Ezek középső részén Nap szimbólumot azonosított, amelyet a magyar nagyfejedelem, a kündü hatalmi jelvényének vélt. A felső-tisza-vidéki hatalmi központból irányították a magyar nagyfejedelmek a kalandozó hadjáratokat. Ide gyűlt az idegen országokból szerzett zsákmány és adó. Ez a helyzet az augsburgi csatavesztés után megváltozott. Az új uralkodó, Taksony, „kíméletlenül" letaszította a vesztes csatáért felelős Fajsz nagyfejedelmet, és átvette a hatalmat. Megszüntette a felső-tisza-vidéki hatalmi központot, és a korábban itt élő fejedelmi kíséretet széttelepítette. Ekkor került sor arra, hogy Taksony a Székesfehérvár – Buda – Esztergom háromszögbe helyezze át központját (144–157, 190–200). Maga Révész is számolt azzal, hogy ez ellen az elmélet ellen szólhat az, hogy a besenyő szállásterület közelsége nem kedvezett volna egy ilyen, a Kárpát-medence keleti felében lévő központ létrejöttének. Ennek az érvnek súlyát azonban nem tekinti perdöntőnek. Maga úgy foglalt állást, hogy mivel a 10. századból nincs adat magyar-besenyő ellenségeskedésre, ez az ellenérv nem állja meg a helyét.

Ehhez az elmélethez annyit hozzá kell tenni, hogy a szerző rendkívül ügyesen ismerteti az elképzelését támogató forrásokat. Egy helyen ezt írja: „A Gábriel klerikus magyarországi útjáról beszámoló, említett bizánci tudósításon kívül ugyanis sem nyugati, sem más bizánci forrásokban semmilyen nyoma nincs annak, hogy a magyar–besenyő viszony a 10. században ellenséges, vagy akár csak feszült lett volna."(154) Anélkül, hogy most részletesen elemeznénk a 10. századi magyar-besenyő kapcsolatokat, — amelyre itt már csak terjedelmi okokból sem kerülhet sor — mégis utalnunk kell egy forrásra, amelynek interpretációját Révész elmulasztotta. A 10. századi muszlim — tehát valóban sem nem latin sem nem görög — szerző, Maszúdi — akire más esetekben Révész többször is hivatkozik

[2] *Zimonyi István:* A besenyők nyugatra vándorlásának okai. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus 106 (1998) 129–144.

(pl. 170–171, 175) — az alábbit mondja a magyarok és a besenyők 934. évi balkáni kalandozásának előzményéről:

„Ezek között a turk népek [t. i. a besenyők és a magyarok] között háborúságok törtek ki azzal az ellentéttel kapcsolatban, amely egy mohamedán kereskedő ügye miatt keletkezett, aki Ardabíl lakói közül származott. Ő ugyanis e népek egyikénél megtelepedett, a másik néphez tartozó személyek részéről pedig sérelmet szenvedett. Mikor ebből ellentét támadt, W.l.n.d.r városának bizánci lakói távollétükben rátörtek szállásaikra, sok gyermeket fogságba hurcoltak, az állatokat pedig elhajtották. Amikor a hír eljutott hozzájuk [t. i. a turkokhoz], ők éppen harcban álltak egymással. Ekkor azonban kiegyeztek, és elengedve egymásnak kölcsönösen a vérontásért járó díjat, W.l.n.d.r ellen vonultak."[3]

A forrásrészlet értelmezésével kapcsolatban két markánsan eltérő vélemény létezik. Az egyik szerint ez a részlet a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző eseményekre utal,[4] a másik szerint a szöveg által említett esemény a 934. évi kalandozás közvetlen előzményének tekinthető.[5] Mindenképpen hiányérzetet kelt az olvasóban az, hogy a szerző nem foglal állást ebben a kérdésben.

A régészeti leletek történelmi interpretációjával kapcsolatban több megválaszolatlan kérdés merülhet fel. Mennyiben tekinthető bizonyítottnak, hogy a magyar nagyfejedelem a Napot tekintette szakrális szimbólumának? Falicsi (Fajsz) bukása összefüggésben volt e egyáltalán az augsburgi csatavesztéssel? A Falicsitól a hatalmat átvevő Taksony vajon mi okból telepítette szét a nagyfejedelem kíséretét a Felső-Tisza-vidékről, ha utóbb központját nem is ott kívánta berendezni? A vesztes augsburgi csata után miért került a nagyfejedelmi központ éppen az egyre erősödő Német Római Császársághoz közelebbi dunántúli területekre? A kérdésekre a válaszokat a jövő kutatásának kell megadnia. Az azonban, hogy a 10. század első felének magyar nagyfejedelmi központját a Felső-Tisza-vidéken kell keresni, termékeny vitát eredményezhet, amely mind beigazolódása, mind cáfolata esetén a 10. századi magyar történelem alapvető átértékelését eredményezné.

A recenzeált munka fő részét a honfoglaló magyarság mindennapi életének a leírása teszi ki. Ebben természetesen abból a hatalmas adatmennyiségből ad érdekes válogatást a szerző, amelyet a karosi temetőkről már publikált.[6] Részletesen kitér a viseletre (fülbevalók, nyakláncok, hajfonatkorongok, kaftánveretek, ingveretek, csizmaveretek stb.) (52–76), a lószerszámokra (77–95), a fegyverekre és méltóságjelvényekre (97–129). Nem véletlen ez a megközelítés, hiszen kétségtelen, hogy a mindennapi használati tárgyakról a legfontosabb adalékokat a régészet szolgáltatja.

---

[3] A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkeszette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. 54. (a továbbiakban: *HKÍF*)

[4] *Pritsak, Omeljan:* The Pečenegs: a Case of Social and Economic Tranformation. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1 (1975) 215.

[5] *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980. 269–270.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* A kilencedik és tizedik század története. Budapest 2001. 120.

[6] *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

A régészeti leletek által nyújtott kép alapján Révész úgy foglalt állást, hogy a honfoglaló magyarság gazdasága sokrétű volt. Megtalálhatók voltak közöttük a nagyállattartó nomádok és a állandó szállásokon részben vagy teljesen letelepedett és földet művelő közösségek is. A magyarság nem a Kárpát-medencében talált földművelő „őslakosság" (avarok, szlávok) által megtermelt élelmiszerekből tartotta fenn magát, hanem ezeket saját maga termelte meg. Révész helyesen utal arra, hogy az itt talált népesség 200–250 ezer főre becslése minden adatot nélkülöző puszta fikció (205–211).

A szerző ismertetett megállapításai természetesen nem csak régészeti leleteken alapszanak, hanem írott forrásokon is. Ezek között azonban nem mozog olyan otthonosan, mint saját szakterületén. Mivel a régészeti leletanyag értékelésében nem tekintem magamat kompetensnek, így a továbbiakban a recenzeált munkában szereplő néhány, az írott forrásokkal kapcsolatos típushibára szeretném fölhívni a figyelmet, mert ezek a olvasóban a munka egészével kapcsolatban bizalmatlanságot ébreszthetnek.

A Dzsajháni-hagyománnyal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nem volt szerencsés arra mint arab forrásra/forrásokra utalni (28, 127). A számánida állam vezírének, al-Dzsajháninak a földrajzi munkája eredetiben nem maradt ránk. Tartalmát arab (Ibn Ruszta, al-Bakri, Marvazí), perzsa (*Hudúd al-Álam*, Gardézi, Aufí, Sukralláh) és török *(Behdzset üt-tevárih)* írók, illetve művek kivonataiból ismerjük.[7] Tévedés az, hogy Gardézit arab történetírónak tartja Révész (47). A muszlim szerző a gaznavida udvarban dolgozott, és munkáját perzsa nyelven írta.[8] Ezeknek a pontatlanságoknak egy része onnan ered, hogy Révész az *arab* megnevezést nem etnikai vagy nyelvi kategóriaként használja, hanem ez nála — hibásan — a muszlim elnevezés szinonímája. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy művében *arab* kereskedők jönnek a kárpát-medencei magyarsághoz (31, 155–156), ráadásul az *arab* Számánida Emirátusból (29).

A Dzsajháni-hagyománnyal kapcsolatban nem szerencsés a szerzőnek az a választása, hogy csak Czeglédy Károly fordításait használja. Érdemes lett volna összevetnie ezeket más fordításokkal is.[9] Így ugyanis elkerülhető lett volna az az eset, hogy Révész Ibn Rusztának és Gardézinak az alábbi szöveget tulajdonítsa:

„Fönökük neve k.nde [künde vagy kende]. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, dzs.la-nak [dzsila vagy dzsula, gyula] hívják. Minden ember a dzsila nevű fönökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben."(127)

[7] A Dzsajháni-hagyományra lásd: *Zimonyi István:* A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest 1996. 49–59. (a továbbaikban: Zimonyi 1996)

[8] *Zimonyi István:* Gardézi In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál - Makk Ferenc. Budapest 1994. 230.; Nyitrai István: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest 1996. 61–76.

[9] Ibn Rusteh. Les autours précieux. Traduction de G. Wiet. Cairo 1955.; Martinez, A. P.: Gardīzī's two Chapters on the Turks. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2 (1982) 109–217. (a továbbiakban: Martinez); *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. Szerk.: Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest 1997. (a továbbiakban: Kmoskó I/1.); Legújabban *Göckenjan, Hansgerd – Zimonyi, István:* Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54. Wiesbaden 2001. (a továbbiakban: Göckenjan – Zimonyi).

A kérdéses szövegrész ilyen formában Gardézi munkájában nem található meg. A hiba onnan eredeztethető, hogy Czeglédy Károly *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* című kötetben nem azt a lehetőséget választotta, hogy a Dzsajháni-hagyományt fenntartó összes szöveget külön-külön közli, hanem csak Ibn Ruszta szövegét adta közre, és a Gardézinél — illetve Sukralláh-nál — meglevő *többleteket* a szövegbe zárójelbe téve iktatta be.[10] Ha azonban Gardézi szövegében nem többlet, hanem éppen ellenkezőleg *hiány* mutatkozott, akkor ezt Czeglédy nem jelölte. Ezt azonban Révész nem vette figyelembe. A hiba könnyen korrigálható lett volna, ha a szerző legalább megnézi az általa kevéssé értékelt *A honfoglalás korának írott forrásai* című kötetben a két muszlim szerzőnek a magyarokra vonatkozó tudósításait.[11] Vagy a mára már elavult, de útbaigazításképpen használható Kuun Géza által készített 19. századi magyar fordítást.[12] Netalán a forrás valamelyik mérvadó idegen nyelvű fordítását.[13]

Sajnos egy másik esetben is hasonló hiba történt. Gardézi ugyanis azt, hogy a kazár uralkodó előtt naphoz hasonló tárgyat visznek (126), nem mondja. Nála a kérdéses helyen az szerepel, hogy az uralkodó előtt gyertyákat és viaszból készült fáklyákat visznek, hogy azok fénye vezesse a seregét.[14]

Meg kell állapítanom, hogy a szerzőnek Gardézivel nincs szerencséje. Könyvének egy helyén ezt idézi a muszlim szerzőtől: „Amikor a magyarok Kercsbe érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok (a magyarok) eladják nekik a rabszolgákat és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat. A magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek, nagy testűek, vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek. Ruhájuk brokátból készült. Fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és arannyal berakottak"(48)

A kérdéses szövegrész első két mondata Ibn Rusztától származik, a harmadik mondat második fele pedig Marvazi munkájából. A harmadik mondat eleje és a negyedik és ötödik mondat valóban Gardézi művéből való.[15]

Nem volt szerencsés választás a szerző részéről az sem, hogy a hispániai muszlim szerző, Ibn Hajján szövegében szereplő arab írásjelekkel lejegyzett magyar személynevek esetében úgy fogadta el Györffy György olvasatait,[16] hogy figyelmét elkerülte Elternek a kérdéssel kapcsolatos alapvető publikációja.[17] Csak

---

[10] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györffy György. Budapest 1958. 85–89. (a továbbiakban: *MEH*)

[11] *HKÍF* 31–38.

[12] A magyar honfoglalás kútfői. Szerk.: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Budapest 1900. 167–173.

[13] *Martinez* 159–160; *Göckenjan – Zimonyi* 172–178.

[14] *Martinez* 154; *Kmoskó* I/1. 204. 804. jegyzet; *Göckenjan – Zimonyi* 168.

[15] *Ibn Ruszta:* HKÍF 34; *Gardézi:* HKÍF 38; *Marvazí:* HKÍF 45. Ez utóbbi szövegrészt Czeglédy hibásan Sukralláhnak tulajdonította (*MEH* 85, 89).

[16] *Györffy György:* A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv 76 (1980) 308–317.

[17] *Elter István:* Néhány megjegyzés Ibn Ḥayyānnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. Magyar Nyelv 77 (1981) 413–419. A forrásra még: *Elter István:* Újabban fellelt arab források a honfoglaláskori magyarság viszonyairól. Életünk 35 (1997) 84–93.; *Elter István:* A magyarok elnevezései arab forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel 3. Budapest 1997. 99, 101–103.; Györffynek a forrásra épített elméleteinek más szempontú bírálatát lásd: *Makk Ferenc:* Csaba és Alpár. In: Kelet

így magyarázható ugyanis, hogy miért nem tesz említést Révész arról, hogy Elter felhívta a figyelmet Györffy több olvasatának teljesen önkényes voltára.

Révésznek a honfoglalásról beszámoló latin és görög forrásokról nincs túl jó véleménye (29). A szerző szerint a magyarokat ért személyi veszteségeket „csak az évtizedekkel vagy évszázadokkal későbbi feljegyzések nagyítják fel... katasztrofális méretűre" (30). A magyar honfoglalás kiváltó okáról a latin források közül a kortárs Regino (915) számol be a legrészletesebben. Ő egyértelműen a besenyőktől elszenvedett vereséggel magyarázza a magyarok Kárpát-medencébe költözését, anélkül, hogy a veszteségek mértékét megadná.[18] A görög források közül a 10. század közepén alkotó Bíborbanszületett Konsztantín a *De administrando imperio* címet viselő politikai kézikönyvében — tehát nem krónikájában (193) — szintén a besenyők támadásával magyarázza az eseményeket. Ő ehhez azt is hozzáteszi, hogy a magyarok családjait a besenyők megsemmisítették.[19] Egy kései latin forrás van, amelyet hipotetikusan az eseményekhez szoktak kapcsolni. A *XIV. századi krónikakompozíció*ban fennmaradt egy híradás, miszerint a magyarokat az állataikat megtámadó sasok kényszerítették a Kárpátokon való átkelésre.[20] Amennyiben igaza van Györffynek, ebben a szövegrészben a besenyő támadás elmosódott emléke őrződött meg.[21] A muszlim források közül az al-Balhi-hagyományt fenntartó al-Isztahrinál és Ibn Haukalnál, továbbá a *Hudúd al-Álam*-ban maradt még nyoma annak, hogy a besenyők a délorosz steppén lévő szállásterületeiket erőszakkal szerezték meg.[22] Más beszámolókkal nem rendelkezünk, amelyek a magyarok vereségéről/veszteségéről szólnának. Ebből következően a magyar honfoglalás során a magyarokat ért személyi veszteségekről „évszázadokkal későbbi" feljegyzések sem állnak rendelkezésünkre.

A szerző a 13. századi magyar domonkos utazó, Julianus beszámolóira is hivatkozik. Szerinte Julianus a Volga-vidéki magyaroknál látta, hogy a halottnak a hozzátartozói az „üresen maradt helyükre is terítettek" (225). Julianus útibeszámolói számos kiadásban és fordításban hozzáférhetőek.[23] Bármelyikből meggyőződhet a szerző, hogy a forrásban egyetlen olyan mondat sincs, amely akár csak érintőlegesen is arról tenne említést, amit ő neki tulajdonít.

és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 351–365.

[18] *HKÍF* 197–198.

[19] *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest. 1988². 45, 47–48.

[20] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest. 1937–1938. I. 286. (a továbbaikban: *SRH*)

[21] *Györffy György:* Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest 1977. 130.

[22] *HKÍF* 43, 49–50.; *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2. Szerk.: Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000. 18, 60.

[23] *Dörrie, Heinrich:* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften I. Phil.-hist. Klasse 6. Göttingen 1956. 125–202.; Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Szerk.: Györffy György. Budapest 1986. 61–82. (Fordította Györffy György) stb.

Révész a magyar uralkodók szakrális megölésére példaként hozza föl a Szent István király elleni merényletet. Szerinte „Szent István merénylői ugyanis arra hivatkoztak, hogy az uralkodó ideje már letelt, megöregedett olyannyira, hogy már fordítva köti meg a bocskorát (magyarán agyalágyult) az uralkodásra tehát alkalmatlanná vált" (127). Az eseményről *Szent István király kislegendája* (Legenda S. Stephani regis minor) számol be.[24] Ebben egy szó sincs arról, hogy a merénylők a király öregségére, idejének leteltére hivatkoztak volna. Természetesen az is csak kitaláció, hogy István már a bocskorát (sic!) sem tudta megkötni. Valójában a forrás annyit mond, hogy „már a lábára sem tudott állni".[25] Ez utóbbira utal a *XIV. századi krónikakompozíció* is.[26]

Érdemes megjegyezni, hogy Györffy György nem egy *Gesta Ungarorum* című műből fordította le az Álmos erdélyi megöléséről tudósító szövegrészt (127). A Györffy által lefordított forrás mint önálló munka nem létezik. A szakirodalom az egyik legkorábbi magyarországi történetírói munkát (ősgeszta) nevezi ezen a néven. Ennek szövege azonban nem maradt ránk. Egyes részei a Révész munkájának más részén is idézett *XIV. századi krónikakompozíció*ban találhatók meg. A kérdéses szövegrész is innen való.[27]

Árpád halálának 907-re helyezésével kapcsolatban legalább meg kellett volna említeni, hogy ezt az adatot csak a kronológiai téren pontatlan Anonymustól ismerjük.[28] Ennek hitelét azonban a szakirodalom jó okkal kétségbe vonta. Anonymus a magyar honfoglalást — amely 895-ben történhetett — 903-ra helyezi. Mindezek tükrében kérdéses: elfogadhatjuk-e azt, hogy a regényes gesztát író Anonymus, aki rendre a valóságtól eltérő évszámokat szerepeltet művében, Árpád halálát pontosan datálta. Sokkal valószínűbb, hogy ez az adata sem felel meg a valóságnak. Ha az évszám korrekciójánál elfogadjuk azt, hogy a szerző annyival későbbre rakta ezt az eseményt is, mint amennyivel eltért a valóságtól a magyar honfoglalás időpontját illetően, akkor Árpád halálát 899–900-ra helyezhetjük.[29] Anonymus műve nem szigorú kronologikus rendben tárgyalja az eseményeket — tehát nem krónika (34) —, hanem szabadon bánik a rendelkezésére álló írott forrásokkal. Ahol pedig ilyenekkel nem rendelkezik, ott saját fantáziájával egészíti ki az eseményeket.

Révész szerint „aligha tekinthető puszta véletlennek, hogy" az Anonymus művében a magyar honfoglalás során említett Tarcal *vezér*ről elnevezett hegyen, illetve Árpád vezér egyik pihenőhelyén a szerencsi hegyen honfoglalás-kori régészeti leletek kerültek elő (34–35). Anonymus gesztájában Tarcal (Turzol) neve három fejezetben található meg. Soha nem *vezér*ként, hanem minden esetben

---

[24] *SRH* II. 399.

[25] Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi Géza. Budapest 1983. 21. (Fordította Kurcz Ágnes); „in pedibus stare nequibat" (*SRH* II. 399.)

[26] „pedum doloribus urgebatur" (*SRH* I. 319)

[27] *SRH* I. 287; Magyar fordítása: Képes Krónika. Ford.: Bellus Ibolya. Budapest 1986. 43.

[28] *SRH* I. 1937. 106; Mérvadó magyar fordítása: Anonymus Gesta Hungarorum. Ford.: Pais Dezső. Budapest 1977. 127.

[29] *Györffy György:* A kalandozások kora. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Főszerk.: Székely György. Budapest 1984. 659–670; *Kristó Gyula:* Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged. 1993. 48. (a továbbiakban: Kristó 1993)

*vitéz*ként (miles) szerepel.[30] Révészt az vezethette a *vitéz* helyett a *vezér* titulus használatára, hogy ő egy *vezéri sírt* (34) szeretett volna Tarcal nyughelyeként azonosítani. Megjegyezném, hogy az egyedül Anonymusnál felbukkanó Tarcal nyughelyét még maga Anonymus sem hozza kapcsolatba a hegy nevével. Mindenképpen meg kellett volna említeni, hogy a szerző nézete szöges ellentétben áll a ma elfogadott állásponttal, miszerint Anonymus a hegy nevének ismeretében — írói gyakorlatának megfelelően — keltette életre a soha nem élt — ráadásul nem is magyar, hanem — kun Tarcal vitézt.[31] Ennek elfogadása annál inkább célravezetőnek tűnik, mert maga Révész is tényként kezelte, hogy Anonymus a magyar honfoglalókkal szemben harcoló kárpát-medencei vezéreket saját maga keltette életre földrajzi nevekből (33). Ráadásul azt is elismerte könyve más helyén, hogy az Anonymus által leírt 10. századra vonatkozó események nagy részét a szakirodalom nem fogadja el hitelesnek (153).

A honfoglalás kor egyik szereplőjének nevével kapcsolatban is érdemes néhány pontosítást tenni. Révész a 894. évre helyezve beszámol arról, hogy a magyarok fejedelmei, Árpád és Kurszán bizánci követekkel tárgyaltak, és megegyeztek abban, hogy a magyar haderő a bizánciak oldalán beavatkozik a dunai bolgárok elleni háborúba (28). Az eseménnyel kapcsolatban szereplő magyar vezér Kurszán néven szerepel a továbbiakban is a recenzeált munkában (43, 127). Magáról az eseményről *György barát krónikájának folytatójá*tól (Georgius Monachus Continuatus) értesülünk.[32] A görög szövegben a Révész által szerepeltetett Kurszán helyett a Kuszan/Kusan alak szerepel. Moravcsik Gyula 1931-ben publikálta azt a tanulmányát, amelyben tisztázta a görög forrásban szereplő személynév kézirati hagyományozódását. Eszerint a forrás mérvadó kéziratiban -r- nélküli névalakot találunk. Egy kéziratban van meg a Kurszán forma, ez azonban elírás.[33] Annak ellenére, hogy Gyóni Mátyásnak *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei* című, máig egyedülálló munkájában is így szerepel,[34] a szakirodalom kevés figyelemre méltatta Moravcsik észrevételeit, és — nagyrészt Györffy György hatására — a Kurszán alakot részesítette előnyben. A görög forrásban szereplő magyar vezér több latin nyelvű munkában is szerepel. Ezek névformái (Chussal, Chussol stb.) azonban szintén az -r- nélküli formát mutatják.[35] A személyhez kapcsoltak még egy magyarországi latin forrást. Anonymus említést tesz egy *Curzan* nevű magyar honfoglaló vezérről.[36] Anélkül, hogy állást kívánnék foglalni a görög és latin forrásokban említett vezér és az Anonymusnál szereplő *Curzan* azonosításával kapcsolatban, egy dolgot meg kell állapítani. A közel kortárs görög forrás névalakja egyértelműen az -r- nélküli formában szerepelteti a nevet. A kortárs latin források szintúgy. Ennek ellenére, ha van is valamilyen kapcsolat ezen adatok és az Anonymus által szerepeltetett személy között, az a név 9. századi hangalakja szempontjából kevéssé érdekes. A 894-ben a görög követtel tárgyaló

[30] *SRH* I. 54, 56–58.

[31] *Benkő Loránd:* Anonynus kunjairól. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 63–64.

[32] *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest. 1988². 59.

[33] *Moravcsik Gyula:* Árpád 894. évi vezértársának neve. Magyar Nyelv 27 (1931) 84–89.

[34] *Gyóni Mátyás:* A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest 1943. 72–73.

[35] A kérdésre lásd: *Kristó* 1993. 54–58.

[36] *SRH* I. 41, 95.

magyar vezér neve tehát valószínűleg nem *Kurszán*, hanem *Kuszan/Kusan* (esetleg Kuszal/Kusal) volt.[37] Érdemes több figyelmet fordítani a források idézésére, mert nemcsak a muszlim források, hanem egy görög forrás esetében is kisebb — szerencsére a tárgyalt esemény szempontjából nem félrevezető — elírás fordult elő (193).

A kazár Sarkel erődítmény építésével kapcsolatban is árnyaltabban járhatott volna el a szerző. Ő ugyanis ezt az eseményt egyértelműen a magyarok elleni kazár védekezéssel hozta kapcsolatba (27). Sarkel építéséről görög forrásokból értesülünk. Ezekben az építés oka nincs megadva. A szakirodalomban felmerült annak a lehetősége, hogy a Dzsajháni-hagyományban szereplő alábbi mondatot Sarkel felépítéséhez kapcsolják:

„Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen"[38]

A korábban használt, Czeglédy Károly által készített fordítás félrevezető volt. Ő a „körülsáncolni" kifejezést használta. Zimonyi István mutatta ki, hogy ez a fordítás hibás. A kérdéses mondat a Dzsajháni-hagyományon belül csak Ibn Rusztánál található meg. Itt két összetartozó mondat között helyezkedik el, amely egyértelműen arra mutat, hogy a vizsgált mondat interpoláció. A vizsgált szövegrész egy a muszlimok körében elterjedt toposz. Mohamed próféta a mekkaiak támadásának kivédésére Medina köré árkot ásatott.[39] Talán ez a legenda volt az alapja szövegrészletünknek is. Legalább meg kellett volna említeni, hogy a forrással kapcsolatban a szakirodalom egy jelentős része már nem a Révész által elfogadott nézetet osztja.[40]

Emellett Sarkel nem a Volga jobb partján található (27), hanem a Don bal partján. Ennek megfelelően a Kazár Kaganátus sem a Don alsó folyása mentén helyezkedett el (126), hanem inkább a Volga alsó folyását kellett volna itt említeni, hiszen a kazár főváros ennek a folyamnak a közelében volt.

Végezetül még egy dolgot meg kell említenem. Tudományos munkákban az egyes történelmi személyiségekkel szembeni személyes ellenszenvnek és a más kutatókkal szembeni kifakadásoknak nincs helye. Tisztában vagyok azzal, hogy bizonyos esetekben a vita heve elragadja az embert. Egy ismeretterjesztő munka esetében azonban ez nem engedhető meg. Megnyugtatóbb lenne, ha a szerző a továbbiakban nem használná a magyar honfoglalás kori Európa egyházi embereire „a méltatlankodó kórus egekig csapó sivalkodása" kitételt (35). Ha nem nevezne egyes mai történészeket „botcsinálta korunkbéli igricek"-nek (11), vagy a „horrorisztikus rémlátomásokkal megvert 20. századi látnok"-oknak (43). És mindenképpen érdemes volna elhagyni a vitapartnereink munkáira értett „másoktól ellesett, de félig sem megértett hamis énekek" megjegyzéseket (11). Úgy vélem, az

[37] *Kristó* 1993. 53–93.

[38] *Zimonyi* 1996. 58.

[39] *Zimonyi* 1996. 49–59.

[40] A Sarkelre vonatkozó kutatások kiváló összefoglalását adja: *Polgár Szabolcs:* Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton Alfréd. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001. 106–126.

ismertetett hibák tükrében a szerző is osztani fogja az árnyaltabb fogalmazást szorgalmazó megállapításaimat.

A magyar őstörténet számos megoldatlan kérdésében csak a különböző tudományterületek együttműködése hozhat megoldást. Ehhez pedig nem csak a forrásokat kell tiszteletben tartani, hanem egymást is.

Révész László

VÁLASZ BALOGH LÁSZLÓ ÉSZREVÉTELEIRE

A magyar honfoglalás 1100., illetve a keresztény magyar állam megalapításának 1000. évfordulója kitűnő lehetőséget biztosított a korszak kutatói számára, hogy konferenciákon, tanulmánykötetekben, önálló monográfiákban vagy éppen kiállítási katalógusok lapjain összegezzék azokat az ismereteket, amelyek népünk 9–11. századi történetéről a rendelkezésünkre állnak és azokat az eredményeket vagy hipotéziseket, amelyek ezen ismeretek birtokában a kutatás jelenlegi állása szerint megfogalmazhatók vagy felvethetők. A tárgyalt korszakot illető, Balogh László (továbbiakban: Recenzens) által is említett kiadványbőség oly mértékű, hogy ahhoz talán csak a honfoglalás millenniumának, a 19–20. század fordulójának könyvtermése mérhető. Ez egyrészt rendkívül örvendetes, hiszen így könnyen lemérhető, hogy egy-egy tudományág illetőleg annak egy-egy képviselője milyen eredményekre jutott, mit tart a korábbi kutató-generációk munkásságából továbbra is vállalható és továbbfejleszthető értéknek, s mi az, ami napjainkra elavulttá, meghaladottá vált. Gyanítom, rendkívül tanulságos olvasmány kerekedne ki abból, ha valaki vállalkozna egy ilyen összegezés elkészítésére.

Az már más kérdés, hogy e kiadványdömping a tekintélyes *mennyiség* mellett valójában milyen *minőséget* képvisel, s ezen a téren már komolyabb problémákat látok. Viszonylag csekély ugyanis azon történész, régész, nyelvész, antropológus, néprajzos, művészettörténész kutatók száma, akik a tárgyalt korszak problematikájához érdemben hozzá tudnak szólni, így aligha véletlen, hogy az elmúlt évtized konferenciáinak résztvevői, tanulmánykötetеinek vagy tematikus folyóiratszámainak munkatársai, monográfiáinak szerzői között rendre ugyanazokkal a nevekkel találkozunk. E viszonylag szűk kör tagjai felé többnyire udvarias felkérés formájában ugyan, de elvárás volt a részvétel s az attól el nem választható szereplési- vagy íráskényszer. Mindez óhatatlanul a színvonal rovására ment. Havonta vagy akár félévenként is képtelenség komolyan megalapozott új eredményekkel előállni, s ez többnyire a szerzők korábbi gondolatainak monoton ismétléséhez vezetett. (Félreértés ne essék: ez alól a saját munkáim egy részét sem tekinthetem kivételnek.) Komolyabb problémának látom viszont, hogy a fentiek következtében a kutatók (tisztelet a kivételnek) gyakran „elbeszélnek" egymás mellett. Komoly, megalapozott vitára ritkán került sor (több konferencián erre nem is adtak a szervezők lehetőséget, vagy ha mégis, a szűkre szabott időben érdemi polémia nem alakulhatott ki), s a fehér hollónál is ritkább jelenséggé vált a vitapartner érveinek körültekintő mérlegelése vagy netán elfogadása. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a megjelent művek közül vi-

szonylag kevésről készült recenzió. Ez már csak azért is sajnálatos, mert egy, a mondanivaló lényegére összpontosító, azt kiegészítő vagy azzal vitázó ismertetés önmagában is hozzásegítheti mind a szerzőt, mind az olvasót a tárgyalt kérdéskör árnyaltabb megközelítéséhez.[1] Éppen ezért vettem kézbe nagy érdeklődéssel Balogh Lászlónak a három esztendeje megjelent könyvemről írott recenzióját.

Mielőtt észrevételeire részletesen válaszolnék, egy dolgot határozottan szeretnék leszögezni: a tárgyalt mű *tudományos népszerűsítő* könyv, nem pedig szakmonográfia. A két műfaj sok mindenben eltér egymástól, többek között abban is, hogy az előbbi nem tartalmaz jegyzetapparátust, s nem feltétlen feladata minden egyes esetben az eltérő nézetekre való utalás vagy azok részletekbe menő bemutatása. Ha a könyvben érintett kérdésekről alkotott véleményemet annak lapjain fogalmaztam volna meg első ízben, joggal érhetne az a vád, hogy általánosságok mögé bújva, egyoldalúan, szakszerűtlenül és ellenőrizhetetlen módon jártam el. A dolog azonban nem egészen így fest, sőt éppen a fordítottja igaz. *Először* ugyanis szakfolyóiratok lapjain több tucat tanulmányban, majd egy önálló, szakembereknek szóló monográfiában[2] fejtettem ki a nézeteimet, s csak *ezt követően* tettem kísérletet arra, hogy eredményeimet az érdeklődő közönség szélesebb rétegei számára közérthetően papírra vessem. Ennek fényében úgy gondolom, hogy a tárgyalt könyvem írása során joggal érezhettem magam felmentve a folyamatos hivatkozás kényszere alól.

Szűkebb szakterületemnél maradva, a honfoglalás kor kutatásában komoly hagyományokra támaszkodhat a színvonalas tudományos ismeretterjesztés, legyen szabad itt előzményekként László Gyula, Dienes István vagy Fodor István közérthetően, veretes stílusban megfogalmazott és széles körben forgatott könyveire hivatkoznom. Éppen ezért számomra érthetetlen, hogy tudományos közéletünk jelentős része nem tud mit kezdeni ezzel a műfajjal, sőt kimondva-kimondatlanul alacsonyabb rendűnek tekinti azt a szigorúan vett szakmunkáknál. Nagy kár, már csak azért is, mert meggyőződésem szerint a tudományos népszerűsítés nehezebb műfaj, mint a kizárólag szakemberek számára készülő tanulmányok előállítása. Túl azon, hogy az előbbihez legalább minimális írói képesség is szükségeltetik, tudni kell a mondanivalót világosan és közérthetően megfogalmazni, s nincs lehetőség a terjedelmes kutatástörténeti összefoglalók vagy a hivatkozások, lábjegyzetek garmadája mögé elbújni, amelyek gyakran jótékonyan elrejtik azt, hogy a tanulmány írójának olykor egyetlen önálló gondolata sincs.[3] Természetesen a tudományos népszerűsítés nem helyettesítheti a szakmunkákat, ezért ismételten hangsúlyozom: ilyesminek a megalkotásához csak az fogjon hozzá, aki már megfelelően megalapozott munkásságot tudhat maga mögött. (Nem tartozik ugyan szorosan ide, de hasonló a véleményem a recenziók írásáról is.)

---

[1] Erre kitűnő példa Makk Ferenc recenziója *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Budapest 1996. c. könyvéről, majd az annak nyomán kibontakozott vita: Aetas 1997. 2–3, 161–188, Aetas 1998. 2–3, 216–226, 227–237.

[2] *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc 1996. Sokat mondó egyébként, hogy erről a munkáról mindeddig egyetlen recenzió sem jelent meg!

[3] Ld. ehhez *Róna-Tas András:* Folytassuk a vitát (Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához). Aetas 1998. 2–3. 216., *Makk Ferenc:* Gondolatok a megjegyzésekhez. Aetas 1998. 2–3. 226–227.

Ezek után térjünk át a Recenzens által felvetett konkrét problémákra. A magyar honfoglalás kiváltó okai között a korszakkal foglalkozó munkák többségéhez hasonlóan valóban magam is Iszmail Ibn Ahmed számánida emír úzok elleni támadását tartottam kiemelendőnek. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban Zimonyi István 1998-ban megjelent tanulmányát — mely szerint a támadás valójában nem az úzokat, hanem a karlukokat érte — sajnos már nem tudtam felhasználni, mivel a kéziratomat, mint azt a bevezető végén is jeleztem (11. o.), 1998. január 31-én, tehát a dolgozat megjelenése előtt lezártam.

A továbbiakban a Recenzens vázlatosan ismerteti a 10. század első felében uralkodott magyar fejedelmek hatalmi központjának elhelyezkedéséről megfogalmazott gondolataimat, s több kérdést is felvet ezzel kapcsolatban. Miután a kérdéssel kapcsolatos gondolataimat már több helyen részletesen kifejtettem, felesleges lenne azokat újra részleteznem. E helyen csak néhány dolgot szeretnék tisztázni, ami remélhetőleg a Recenzens számára is követhetővé teszi ide vonatkozó hipotézisem kialakulásának a menetét.

A fejedelmi központ helyének meghatározását két forráscsoport segítségével kísérelhetjük meg: a történeti és a régészeti források felhasználásával. Amikor a karosi, ill. ehhez kapcsolódva a Felső-Tisza-vidéki temetők értékeléséhez hozzákezdtem, értelemszerűen mindkét forrásbázist meg kellett vizsgálnom. Az írott forrásokkal igen hamar végeztem, ugyanis nincsen sem egykorú, sem közel egykorú belső vagy külső írott forrásunk, amely ebben a kérdésben eligazítana vagy akár csak támpontot adhatna. Ezzel a történészek is igen korán szembesültek, s források hiányában két módszer között választhattak, s többségük választott is. Az egyik az analógia módszere, melynek lényege nagyon leegyszerűsítve abban áll, hogy a nomád népek esetében mindig a vezértörzs helyezkedik el középen, bizonyára így volt ez a magyaroknál is, ezért a fejedelmek szállása valahol a korabeli szállásterület földrajzi középpontjában, a Duna-Tisza-közén keresendő. Ennek a módszernek számos gyengéje van: nem bizonyítható kétséget kizáróan, hogy a 10. századi magyarságnál élő formáció volt a törzsszervezet, nem vizsgálta azt, hogy a korábban keletről a Kárpát-medencébe érkező népek (szarmaták, hunok, avarok stb.) is a fenti módon szállták-e meg a területet, s egyáltalán ez a modell működött-e az eurázsiai steppén? Miután az analógia módszere nem visz előbbre bennünket e probléma megoldásában, nézzük a másik módszert.

Ennek lényege az, hogy megvizsgálta a fejedelmi család írott forrásokból ismert tagjainak személyneveihez kapcsolható (?) helyneveket, s azok elhelyezkedése alapján (szintén az analógia felhasználásával, de a párhuzamot ez esetben az Aranyhorda kánjainak szállásváltó útvonala jelentette) rekonstruálta a 10. századi magyar fejedelmek, trónvárományosok, hercegek stb. szállásváltó útvonalát. Ezt a hipotézist is számtalan nehézség terheli, amelyeknek a korszak kutatói az elmúlt három évtized során hangot is adtak, s amelyek egy részére tárgyalt könyvemben (is) magam is kitértem. Az alapvető gond — mint Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László ide vonatkozó munkásságából kiderült — a számításba vett helynevek forrásértékével van, s nézeteikkel magam is teljes mértékben egyet értek.

A vizsgált kérdésben tehát sem a történeti források (mert ilyenek nincsenek), sem az analógiák, sem az olykor a forrás rangjára emelt hipotézisek nem igazítanak el bennünket. Nézzük ezek után a régészet forrásanyagát, már csak azért is, mert régészként elsősorban saját tudományágam forrásaiból kell kiindulnom. A kutatók azt már mintegy 100 esztendeje észrevették, hogy a Kárpát-medence északkeleti részének régészeti leletei mind minőségükben, mind mennyiségükben kiemelkednek a korabeli magyar szállásterület egyéb részeinek az anyagából. E jelenség magyarázatát hosszú évtizedekig az aktuális történeti hipotézisekhez igazodva próbálták meglelni. Ez véleményem szerint alapvető módszertani hiba volt, hiszen minden tudományágnak először a saját forrásai alapján kell valamiféle eredményre jutnia, s csak azt követően szembesíteni azt a társtudományok eredményeivel. Az érintett lelőhelyeket tehát kezdetben az Anonymus Gestájában írottak alapján megrajzolt, a honfoglalás menetét ábrázoló térképre vetítették rá, mintegy az események illusztrációjaként. A 20. század közepétől, László Gyula munkássága nyomán a bezdédi, kenézlői, eperjeskei stb. temetőket a néprajzi értelemben vett nagycsalád régészeti lenyomataként értelmezték, majd Györffy György hipotéziséhez kapcsolódva etnikumukat is átértékelték, a kabarok hagyatékának vélvén azokat. Az 1960–70-es évekre azonban mind nyilvánvalóbbá vált az, hogy a régészeti leletek nem hozhatók szinkronba a fenti történeti hipotézissel. Az elméletek és a valóság között tátongó réseket mind képtelenebb ötletekkel próbálták meg áthidalni, míg végül a kabar elméletnek a halálos döfést ezen teória egyik korábbi zászlóvivője, Dienes István adta meg 1978-ban. Elengedhetetlenül szükséges volt tehát, hogy az alapoknál kezdjem az építkezést akkor, amikor kikerülhetetlenné vált számomra az említett régió leleteinek az értelmezése. Első lépésként arra kellett rádöbbennem az 1980-as évek második felében, hogy e „gazdag" temetők semmiképpen nem jelezhetik természetes módon kialakult közösségek (pl. nagycsaládok) hagyatékát. (A kabar-megoldást már korábban elvetették, Dienes után Fodor István mutatta ki részletekbe menően annak tarthatatlanságát.) A tárgyalt könyvemben (is) megfogalmazott feltevések ezen munka során formálódtak ki.

A felső-tiszai leletanyag értelmezésére vonatkozó hipotézisemet tehát nem egy-két elszórt jelenségre építettem, hanem régészeti adatok általam logikusnak vélt láncolatára. Elméletemet természetesen távolról sem gondolom sem véglegesnek, sem minden kérdésre választ adó csodaszernek. A Recenzens kérdéseire válaszolva: nem tekinthető tételesen bizonyítottnak, hogy a magyar nagyfejedelem a Napot tekintette szakrális szimbólumának, viszont tény, hogy egy jól körülhatárolható földrajzi egység területén az eddig felszínre került gazdag mellékletű férfi sírok méltóságjelvényén e szimbólum megjelenik, valamint az is, hogy írott forrás említi hatalmi jelvényként a Napkorongot olyan környezetből, ahonnan a magyar kettős fejedelemség intézménye is eredeztethető. Valóban nincs konkrét írott forrásunk arról, hogy Falicsi (Fajsz) bukása összefüggésben volt-e az augsburgi csatavesztéssel, de az elmúlt száz év történeti irodalma túlnyomó részt ezt feltételezi, s e vonulathoz csatlakoztam magam is. A kérdés körüli bizonytalanságra egyébként felhívtam könyvemben a figyelmet (197. o.). Ami a korábbi kíséretet illeti, azt a jelek szerint Taksony potenciális veszélyforrásként *felszámolni*

akarta, nem pedig a helyükre telepedni, a Recenzens itt alighanem valamit félreértett. Az egyébként, hogy e jellegzetes felső-tiszai temetők használatának a 10. század harmadik negyedében vége szakadt, vitathatatlan tény, amelyet mindeddig egyetlen régész sem vont kétségbe.

Ha az általam kínált megoldásnál a jövőben valaki megfontolásra érdemesebbet vet fel, örömmel fogadom. A korábbi magyarázatokat ugyanis továbbra sem tartom helytállóknak.

A hatalmi központ lokalizálásával kapcsolatos érvrendszeremnek eddig sajnálatos módon csak egy-egy kiragadott elemével szállt vitába egy-egy kutató, de egészében, összefüggéseiben még senki nem vette azt kritikai vizsgálat alá. A legnagyobb ellenállást szemmel láthatóan az váltotta ki, hogy a központot a Felső-Tisza-vidékre helyeztem, nem pedig valamely „belső" területre. A jelek szerint e táborhoz csatlakozik a Recenzens is, amikor számon kéri azt, hogy miért nem foglaltam állást Maszúdinak a 934. évi kalandozás előzményeiről írott soraival kapcsolatban. Nos, az állásfoglalás egy régész esetében legfeljebb annyi lehet, hogy a két eltérő vélemény (tehát hogy az adott részlet a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző eseményekre avagy a 934. évi kalandozás előzményére utal) valamelyikéhez csatlakozik. Miután sem orientalista, sem filológus nem vagyok, aligha van komoly súlya annak, ha egyik vagy másik tábor álláspontját hangsúlyozottan elfogadom vagy elutasítom, mindez ugyanis legfeljebb a szimpátia alapján történhetne, aminek szakirányú képzettség hiányában aligha lenne komoly súlya. Tisztában vagyok ugyan azzal, hogy létezik olyan iskola, amely komoly súlyt fektet erre (sőt szinte elvárja) az ilyes fajta „csatlakozásokat" vagy „elhatárolódásokat", a kutatók azonban többnyire óhatatlanul aszerint mérlegelik más tudományágak képviselőinek nézeteit, hogy azok támogatják-e vagy sem a saját hipotéziseiket. A fent elmondottak fényében aligha kelthet hiányérzetet az olvasóban a határozott állásfoglalás elmaradása. A konkrét esetet — Maszúdi tudósítását — illetően már csak azért sem, mert egyes vélemények szerint az „olyan szóbeli tudósítások nyomán készült, amelyek bizonyára már maguk is sok félreértést és tévedést tartalmaztak", „a tudósítás számos eleme egyelőre tisztázatlan".[4] Még ennél is erősebb kritikát fogalmazott meg Kmoskó Mihály: „Az Aranymezők adatainak értékelése nagy körültekintést és tartózkodó óvatosságot igényel. Szerzőnk, úgy látszik, egyes esetekben másodkézből, utazók elbeszéléseiből nyerte értesüléseit, az általa hallottakat nem jegyezte fel menten, hanem emlékezetére hagyatkozva csak évek múltán dolgozta fel; közben mindenfélét összeolvasott s a hallottakat olvasmányainak előadásával zavarta össze, s úgy foglalta írásba, minek utána adatai nem ritkán tévesek, megbízhatatlanok és a számok, különösen nevek dolgában pontatlanok".[5] Mellesleg még a Recenzens által szemmel láthatólag rendkívüli módon respektált szegedi forráskiadvány[6] jegyzetanyagában sem található nyoma a tárgyalt forrásrészlet Balogh László által felvetett értelmezési lehetőségének.

[4] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Budapest 1986. 100., (a továbbiakban: MEH) az idézett rész Czeglédy Károly munkája.

[5] *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. I/2. Szerk: Zimonyi István. Budapest 2000. 149.

[6] A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. 54. (a továbbiakban: HKÍF).

Mindezek fényében finoman szólva is rendkívül méltánytalannak tartom Recenzens ide vonatkozó megjegyzését, miszerint „...a szerző rendkívül ügyesen ismerteti az elképzelését támogató forrásokat", ami azt sugallja, mintha legalábbis szándékosan szelektíven válogattam volna azok közül.

Ezzel át is térhetünk Balogh mondandójának a lényegére. Maga is bevallja, hogy a recenzeált, túlnyomó részt régészeti tárgyú könyv ezen részeinek értékelésében nem tartja magát kompetensnek, ezért az írott forrásokkal kapcsolatos típushibákat veszi számba. Legalábbis meglepő ezek után, hogy mindjárt arra a következtetésre jut, hogy „ezek az olvasóban a munka egészével kapcsolatban bizalmatlanságot ébreszthetnek". Előre bocsátom, akár igaza is lehetne, ha a könyv mondanivalójának a *lényege* szempontjából tekintene e források felhasználási módjára. Sajnálatos módon nem ezt tette, hanem formai vagy filológiai hibák után vadászott. Lássuk, milyen eredménnyel:

Dzsajháni-hagyomány mint arab forrás. Könyvemben (a kioktatás ellenére) szó szerint a következőt írtam: „Dzsajháni buharai államférfi és tudós 870-es évekre vonatkoztatható eredeti műve sajnos elveszett, de későbbi arab és perzsa nyelvű kivonatokból szövege jól rekonstruálható." (48. o.) Miről vitatkozunk tulajdonképpen? A Dzsajháni-hagyományról hasonló megfogalmazásban más szerzők tollából: a történész Györffy György szerint „A honfoglalás előtti magyarok legrégibb részletes arab nyelvű leírása Dzsajháni bokharai tudós és államférfi tollából származik az i. sz. 920 körüli időkből."[7] Vagy éppen az orientalista Róna-Tas András: „870 körüli időből származik az az arab leírás, amelyet a bagdadi kalifa felderítéssel és hírszerzéssel foglalkozó postaminisztere, Ibn Hurdadzbih állított össze, s amelyet a szamanida birodalom hadvezére, Dzsajháni bemásolt a 920-as években írt művébe."[8] Ami Gardízit illeti, valóban pontatlanság volt részemről őt arabként feltüntetni, igaz ezzel a hibával sem állok egyedül.[9]

Összegezve: lehet azon vitázni, hogy nem helyes az *arab* megnevezést a *muszlim* szinonímájaként használni, de a magyar szakirodalom tekintélyes része által hosszú évtizedek óta követett gyakorlatot kizárólag tőlem számon kérni legalábbis nem korrekt dolog. Szerzőink ugyanis *arab* dirhemekről értekeznek, legyen bárhol is azok kibocsátási helye,[10] a magyarok elnevezéseinek *arab* forrásokban való előfordulásait veszik számba még akkor is, ha a cím mögött rejlő tanulmány[11] a perzsa Gardízi munkájával éppúgy foglalkozik, mint a zsidó Ibrahim ben Jakúbéval vagy a görög szülőktől származó Jákútéval.

Hogy szerencsés megoldás volt-e az, hogy a Dzsajháni-hagyománnyal kapcsolatban Czeglédy Károly fordításait használtam, azon lehet vitatkozni. Mindenesetre ezt a „hibát" rajtam kívül kutatók generációi elkövették 1958 óta. Éppen ezért a kündéről szóló szövegrészletet sem én tulajdonítottam Ibn Rusztának és Gardézinek, hanem a fordító Czeglédy Károly. Lehetséges hogy egy filológus szá-

---

[7] MEH 84.

[8] *Róna-Tas András:* A honfoglalás előzményei. Magyar Tudomány 1996/8 923.

[9] *Király Péter:* A magyarok népneve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában. Életünk 1997/1 94.

[10] *Kovács, László:* Münzen aus de ungarischen Landnahmezeit. Fontes Arch.Hung. 1989. 120.

[11] *Elter István:* A magyarok elnevezései arab forrásokban. Honfoglalás és nyelvészet. szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1997. 99–104.

mára borzasztó dolog ilyesmit olvasni, mégis megkockáztatom: mondanivalóm lényegét nem érintette, hogy az adott szövegrészlet Ibn Rusztánál, Gardéziné l vagy éppen Marvazi munkájában maradt meg. Nem gondolom, hogy nekem filológiai vitákba kellett volna bonyolódnom e könyvem lapjain, hiszen azok mondandóm lényegét nem befolyásolták. Arra viszont határozottan kíváncsi lettem volna, hogy a forrásrészletekkel kísért megállapításaim velejéről mi a Recenzens véleménye. Nagy kár, hogy ez még egy utalás szintjén sem derül ki írásából.

Ami a 942. évi hispániai kalandozás nyomán lejegyzett magyar személyneveket illeti, csalódást kell okoznom a Recenzensnek, ugyanis feltételezésével ellentétben itt Elter István fordítását használtam, mégpedig *A honfoglalás korának írott forrásai*ban közölt szöveget.[12] A személynevek feloldásánál pedig azt a változatot közöltem, amelyre e mű lábjegyzeteiben[13] Elter hivatkozott mint lehetséges variánsra, amelyeket viszont egyértelműen elvetett (pl. Alpár-Laber), azokat magam is figyelmen kívül hagytam. Könyvem adott helyén pedig — jóllehet egyébként nem alkalmaztam lábjegyzeteket — kifejezetten felhívtam az olvasók figyelmét arra, hogy a magánhangzókat nem jelölő arab írásból több név igen nehezen rekonstruálható, s több megfejtési kísérlet is létezik.

E helyütt szeretnék egy megjegyzést is fűzni az Ibn Hajján kérdéshez. A kézirattal kapcsolatban ugyanis az azzal foglalkozó szerzők ismételten hivatkoznak arra, hogy az több helyütt milyen nehezen olvasható, elmosódott, károsodott, s a központozás körüli kérdőjelek a facsimile tanulmányozása segítségével sem oszlathatók el: gyakran nem dönthető ugyanis el az, hogy nem a hátoldal valamelyik írásjelének a tintája üt-e át a lapon. Ennek ismeretében számomra döbbenetes, hogy a korai magyar történelem e kiemelkedő fontosságú forrását szakképzett magyar kutató eredetiben még soha nem vizsgálta, pedig a kételyek csakis így lennének eloszlathatók. Nem a társtudományok képviselőitől kellene számon kérni azt, hogy az íróasztal mellett született feloldások közül melyiket fogadják el, hanem az alapkutatást kellene elvégezni.[14] Hosszas fejtegetésre adott alkalmat a Recenzensnek az a fél mondatom, mely az etelközi magyar szállásokat ért besenyő támadás okozta veszteségekről szól. Nos, Bíborbanszületett Konstantín *évtizedekkel* az esemény után írott sorai arról tudósítanak, hogy utóbbiak „családjaikat teljesen megsemmisítették,"[15] a 14. századi krónikakompozíció — Györffy által a besenyő támadás emlékének vélt — híradása szerint pedig „...a sasok (régi magyar nyelvben *besék*) úgy zúdultak le rájuk a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat elpusztították..."[16] Nem egészen értem, hogy az általam leírtakkal kapcsolatban hol itt a probléma?

Ami a VIII. fejezet bevezetőjeként szereplő mondatokat illeti, abban a Recenzensnek igaza van, szerencsésebb lett volna Juliánussal kapcsolatban azt írnom, hogy e halottas szokásokat *láthatta*, nem pedig *látta*, hiszen ez ilyen formában valóban nincs benne a forrásban. Az, hogy ilyesmit láthatott, több mint

[12] HKÍF 61–66.

[13] HKÍF 175–182. jegyzet.

[14] E kérdés megítéléséhez alapvető *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Budapest 1996. 319. (a továbbiakban: *Róna-Tas* 1996.)

[15] HKÍF 128.

[16] *Györffy György:* Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest 1977. 130.

valószínű, hiszen e szokásokat az eurázsiai steppék népei évezredeken keresztül gyakorolták a szkítáktól a hunokon át a mongolokig. Minderre bőséges történeti és néprajzi példákkal szolgált László Gyula már több mint fél évszázada.[17] Azt viszont szeretném megjegyezni, hogy az a szövegrész, ahol az említett utalás található, csupán egy fikció, hangulati felvezetés a 225. oldal elejétől a 226. oldal első bekezdésének a végéig. A lassan feledésbe merülő temetők, a sírok fölött átvonuló ellenséges csapatok éppúgy ebbe a körbe tartoznak, mint csontokat kiszántó földmíves vagy a leleteket vizsgálgató tanító képe. Szándékosan törekedtem ugyanis arra, hogy a magvasabb mondanivalót időnként kisebb történetekkel vagy más hangulati elemekkel szakítsam meg, hogy az olvasó kissé oldottabb hangulatba kerüljön. Ez adja meg a könyvnek azt a ritmusát, amire a Recenzens a jelek szerint nem figyelt fel.

Ami a Szent István elleni merényletet illeti, a magyar történetírásnak már legalább Hóman Bálint óta van egy olyan vonulata, amely az esemény mögött a kazár szakrális királygyilkosságig visszanyúló hagyományt keres.[18]

Lehet, hogy a Recenzes szerint érdemes megjegyezni, hogy „Györffy György nem egy *Gesta Ungarorum* című műből fordította le az Álmos erdélyi megöléséről tudósító szövegrészt." Talán elhiszi nekem, hogy ezzel az alapvető kérdéssel magam is tisztában vagyok. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmét: a kérdéses szövegrészt a MEH alapján közöltem, ahol — minő meglepetés! — Györffy megjelölése alapján *A magyarok története (Gesta Ungarorum)*-ként szerepel a forrás.[19]

Ami Árpád halálának dátumát illeti, e tekintetben valóban nem áll rendelkezésünkre egyéb forrás, mint a kronológiai téren (is) pontatlan Anonymus. A probléma csak az, hogy én sehol nem helyeztem 907-re ezt az eseményt (sajnos a Recenzens is elmulasztotta megjelölni, hogy melyik oldalon találta az általa hosszasan kifogásolt állítást). Könyvem 145. oldalán is csak Árpád 907 *körül* bekövetkezett halálát említettem, pontos évszám megjelölése nélkül.

Tarcal kérdésében sajnos meg kell állapítanom, hogy a Recenzens egészen egyszerűen csúsztat, s olyan szándékokat és kijelentéseket tulajdonít nekem, amelyeket sohasem tettem. Eredeti szövegem ugyanis így hangzik: „Aligha tekinthető ugyanis puszta véletlennek, hogy az anonymusi helyek egy részén igen jelentős honfoglalás kori leletek kerültek elő. Hogy a szerencsi hegyen nyugvó gazdag férfiúnak volt-e valami köze Árpád fejedelem vélt ottani táborozásához, vagy a Gestában említett pályadíjért száguldó Tarcal vezérnek a tarcali hegyen talált, valóban vezéri gazdagságú sírhoz, azt talán már soha nem fogjuk megtudni. Annyit azonban valószínűnek tarthatunk, hogy a nevezetes honszerző személyiségek emlékét haláluk után évszázadokkal is őrizték a legendák, talán még a sírjuk helyét (és a többi pogány temető helyét) is ismerték a kései utódok." (34–35. o.) Tehát: *nem* állítottam, hogy az említett hegyet az anonymusi Tarcal vitézről nevezték el, soha *nem „szerettem volna"* az 1894-ben talált sírt Tarcal nyughelyeként

[17] *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. 450–498.

[18] Az eseményekről részletesen: *Györffy György:* István király és műve. Budapest 1977. 374–381, további részletes irodalommal. Az eseményt a könyvemben leíró szófordulatokról én egy szóval sem állítottam, hogy azok valamely korabeli forrásból származnának. Ez ügyben kár volt a könyvespolchoz iparkodni.

[19] MEH 129–132, hasonló címen még a tartalomjegyzékben is: 354.

azonosítani, ily módon *nem* áll szöges ellentétben nézetem a ma elfogadott állásponttal, mely szerint Anonymus a hegy nevének ismeretében keltette életre a soha nem élt Tarcal kun vitézt. Mindössze arra szerettem volna rámutatni, hogy két, Anonymus által említett helyen gazdag honfoglaló sírok kerültek elő. Ez ugyanis tény. Persze, ha valaki nagyon akarja, félre tudja érteni mindezt. Végezetül: nem könyvem „más helyén" „ismertem el" hogy az Anonymus által leírt 10. századra vonatkozó események nagy részét a szakirodalom nem fogadja el hitelesnek, hanem szorosan e téma felvezetéseként tudósítottam róla. (33–34. o.)

A könyvismertetésben hosszú fejtegetésre adott alkalmat az általam használt *Kurszán* névalak is. A Recenzens ugyan nem említi, de e problémakörbe sorolhatta volna *Levente-Liüntika, Tormás-Termacsu, Tarhos-Tarkacsu, Fajsz-Fali(csi), Géza-Gyeücsa-Décse* stb. neveket is. Nyelvészeink, történészeink valóban kimutatták, hogy a köztudatban gyökeret vert névalakok többnyire hibás fordítások nyomán terjedtek el. Eredményeiket készséggel elfogadom, ugyanakkor szabad legyen megjegyeznem: ők sem járnak el következetesen a névhasználatban. Könyvtárnyi példát lehetne erre felhozni, melyek közül most csak kettőt szeretnék kiemelni. Kristó Gyula egy kitűnő munkában tisztázta a *Kurszán-Kuszán* kérdést,[20] melynek során végig, egészen az utolsó oldalakig a *Kurszán* alakot használta. Eljárása módszertanilag érthető ugyan (nyilván a bizonyítási eljárás során nem szerette volna megelőlegezni a végeredményt), az általa tévesnek tartott alak használatával azonban mégis az általa hibásnak vélt formát sulykolta az olvasóba, még könyvének címében is: Árpád és *Kurszán!* Még érdekesebb esetre bukkanhatunk Róna-Tas András könyvében.[21] Miután áttekintette a *Kurszán*-kérdést (ő inkább egy *Kuszal* alakot tart helyesnek), folyamatosan és következetesen az elvetett *Kurszán* formát használja könyve további részében! A probléma lényegét Róna-Tas András fogalmazta meg egyértelműen imént idézett könyvében a Géza-Gyeovicsa-Gyeücsa kérdés kapcsán: „Mai Géza nevünk egy korai adat téves olvasásán alapszik, de a helyes alak megállapításakor már annyira elterjedt volt, hogy mai napig a Géza alakot használjuk."[22] Bizonyára ez az oka annak, hogy még a történészek, nyelvészek jelentős része sem tudta levetkőzni a régi beidegződéseket, s maguk is következetlenül járnak el ebben a kérdésben. Félő, hogy amíg a szakemberek nem jutnak e kérdésekben valamiféle közmegegyezésre, s annak eredményét nem tartja be mindenki szigorúan (sőt: amíg ezek az eredmények nem találnak utat a tankönyvekbe, az iskolai oktatásba) addig a témakörben kevésbé elmélyült tudással rendelkező olvasókat csak összekuszáljuk a különböző variánsokkal.

Javaslom a Recenzensnek, próbáljon egy életszerű szituációt elképzelni. Példának okáért tudományos népszerűsítő előadást tart valahol, s következetesen a *Kuszán* alakot használja. Előbb-utóbb valaki meg fogja kérdezni tőle a hallgatóság soraiból: Nem *Kurszán*? Biztos hogy *Kuszán*? Nem, nem biztos. Nincs kizárva, hogy *Kuszál*. Sőt lehet *Küszel* vagy *Küszen* is. A fantáziájára bízom, hogy mit fognak neki válaszolni.

[20] *Kristó Gyula:* Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.
[21] *Róna-Tas* 1996. 270–272.
[22] *Róna-Tas* 1996. 213.

A Sarkel-problematika megítéléséhez legyen szabad felhívnom a Recenzens figyelmét az általa hivatkozott szerzőkön túl Bóna István közelmúltban megjelent könyvére, melynek ide vonatkozó passzusaival teljes mértékben egyet értek:

„Cimljanskoje gorodisče elpusztításának s az új Sarkel felépítésének (a DAI 42-ben bizánci írásos forrással is kellőképpen alátámasztott) időpontjai semmiféle formában nem egyeztethetők össze azzal a 9. századi magyar »őstörténettel«, amelyet Bulcsú és Termacsu 948. évi konstantinápolyi kifaggatása nyomán jegyzett fel a Bíborbanszületett Konstantín (DAI 38). A régészet sohasem lesz abban a helyzetben, hogy e kérdésben valaha is a döntnök szerepében tetszelegjen – csak saját álláspontját képviselheti. Tudomásul kell venni, hogy maga a DAI 38. is ellentmondások gyűjteménye, amelyet szinte tetszés szerint oldoz ki vagy bogoz össze a történettudomány, középgörög szövegét is egyre gyakrabban értelmezik át vagy »fejtik meg« a nyelvészek. Abban azonban a történészek többsége ma már megegyezik, hogy a benne elbeszélt események... a 9. század második feléig nyúlnak időben vissza. Márpedig a kazár Cimljanskoje gorodisčet nem sokkal 813 után, legkésőbb 830-ig elpusztította egy nagyerejű támadás, Sarkelt pedig 834-ig *biztosan felépítették* a kazárok a Donon túl lakó ellenség ellen. Két dolgot lehet tenni: vagy áthelyezni a magyarok kazár vazallus korszakát és a nemes kazár nőt feleségül nyert Levedi *voievodost* a régiségbe... vagy ragaszkodni a DAI 38. hagyományos időrendjéhez, s akkor nincs mit kezdeni a kazár határerődök pusztulásának és építésének régészetileg és történetileg igazolható keltezésével (ti. a DAI 42-vel), s rajtuk keresztül a 9. század első harmadában távolról sem mindenkor baráti kazár-magyar viszonnyal."[23]

Ehhez többet magam sem tudok hozzátenni. Abban viszont a Recenzensnek valóban igaza van, hogy elkövettem egy csúnya tollhibát: Sarkel nem a Volga jobb partján található, hanem a Don bal partján. Ami viszont a Kazár Kaganátus elhelyezkedését illeti: annak határait ma még aligha képes akárcsak hozzávetőleges pontossággal megrajzolni akár a történettudomány, akár a régészet. A Recenzens szerint a Volga alsó folyását kellene említeni, hiszen a kazár főváros ennek a folyamnak a közelében volt. Magam könyvem 26. oldalán a Kaukázus északi előterét és az Alsó-Volga-vidéket jelöltem meg (térképen is, de ez úgy látszik nem tűnt fel a könyv ismertetőjének), a 126. oldalon pedig ugyancsak a Kaukázus északi előterét és a Don alsó folyását említettem. A térképre pillantva, alighanem mindkét megközelítés helytálló. A régészeti leletek alapján úgy fogalmazhatunk: a szaltovó-majaki kultúra területi elterjedése egybeesik a kazár befolyási szférával. Keleten nem lépi át a Volgát, délen a Kaukázus éles határt jelent, nyugati kiterjedése bizonytalan, északon pedig a Káma-vidéken mutatható ki egy variánsa.[24]

[23] *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000. 15–16. A Dzsajhání-hagyományban szereplő mondattal kapcsolatban pedig ld. *Róna-Tas András:* A honfoglalás előzményei. Magyar Tudomány 1996/8. 923: „A megváltozott hatalmi viszonyokat jelezheti a Don torkolata felett épült Sarkel várának bizánci segítséggel történt 838-as megerősítése akkor is, ha Ibn Ruszta sokat idézett szövege, amely szerint a kazárok régebben körülárkolták (nem sáncolták) magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen, egy régi muszlim toposz aktualizálása és közvetlenül nem vonatkoztatható Sarkel várára."

[24] *Bálint Csanád:* A koraközépkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. Magyar Tudomány 1996/8. 942.

Végezetül még egy dologra ki kell térnem, nem azért, mert csattanóként tartogattam, hanem mert Balogh László is úgy látta indokoltnak, hogy recenziója zárásaként némi kioktatásban részesítsen. Ami a könyv stílusát illeti: teljesen értetlenül állok az előtt a megállapítása előtt, miszerint írásomat „az egyes történelmi személyiségekkel szembeni személyes *[sic! –R. L.]* ellenszenv" jellemezné. Kíváncsi lennék rá, hogy ez hogyan lenne több mint ezer esztendeje halott személyekkel kapcsolatban lehetséges? Könyvem lapjain legfeljebb állást foglaltam bizonyos kérdésekben, bár meg kell jegyeznem: ha kilúgozott, semleges szorgalmi szövegeket vár tőlem, sem korábbi, sem jövendő írásaimban nem fog sok öröme telni. Balogh szerint egyes mai történészeket minősítettem „horrorisztikus rémlátomásokkal megvert 20. századi látnokok"-nak, „botcsinálta korunkbéli igricek"-nek, s az ő munkájukra értettem volna a „másoktól ellesett, de félig sem megértett hamis énekek" megjegyzést. Sajnos Balogh László nem hogy félig nem értette meg, amit mondani szándékoztam, de semennyire sem. Ha ugyanis munkásságomat legalább a minimális mértékben ismerné, akkor pontosan tudná: gyakran bocsátkoztam ugyan polémiába több kutatótársammal, de azt minden egyes esetben névvel, címmel, pontos hivatkozással és ellenérveim felsorakoztatásával tettem, nem pedig sanda általánosítások mögé bújva. Nem engem minősít, ha mégis akad olyasvalaki, aki találva érzi magát.

Nem kívánom azonban kétségek között hagyni a Recenzenst, most konkrétan is elmondom hogy mire gondoltam. Ami a horrorisztikus rémlátomásokat illeti, ezzel azokra a (sajnos főként a környező államokban tevékenykedő) közírókra utaltam, akik számára a honfoglaló magyarság nem jelent mást mint vad ázsiai hordákat, pogány és idegen testet, amely Közép-Európa népeiből gyökeresen kitépte a frissen meggyökeresedett kereszténységet és civilizációt, akik embertelenül gyilkoltak és tűzzel-vassal pusztították a művelődés bármiféle felvirágzását. A magyar honfoglalás pedig nem kevesebb, mint az ezeréves elnyomás kezdete.[25] Ezt a közhelyektől hemzsegő, végletekig leegyszerűsített s ilyen formájában velejéig hamis és egyoldalú apokaliptikus szerepet — tetszik vagy nem — a magyarok cselekedeteivel azonosítja a környező, de a nyugati közvélemény tekintélyes része is. Erre a képtelen állapotra kívántam felhívni a figyelmet könyvem 43. oldalán egy fél mondatban, amelyet csakis szövegkörnyezetéből kiragadva lehetett másként értelmezni.

A Balogh László által különválasztva kiemelt másik két mondatrész valójában egy mondatot alkot, amely így hangzik: „Nem adunk hitelt többé a róluk terjesztett rémmeséknek, de a botcsinálta korunkbéli igricek másoktól ellesett, de félig sem megértett hamis énekeinek sem." Ami a mondat első felét illeti arról az előbbiekben esett szó. A másik felében pedig arra az utóbbi másfél évtizedben mindent elárasztó kiadványdömpingre utaltam, amelynek szakképzetlen szerzői „Káldeától Ister-Gámig" keresik a „bronzkori magyar írásbeliség" nyomait, lehetőleg rovásírásos formában, akik számára Fehérvár csak egy fehér folt, s akik

[25] Hasonló nézetek bőséges tárházát találhatja az Olvasó a Magyar Tudomány1995/12. számában: A magyar honfoglalás a külföldi történetírásban. Vendégszerkesztő: Zsoldos Attila. E szempontból különösen fontos uo. *Niederhauser Emil:* „... megosztották az addig egységes szláv területet" A honfoglalás a lengyel, a cseh és a szlovák történeti irodalomban.

számára felér egy hazaárulással, ha ősműveltségünk nyomait valaki nem vezeti vissza legalább a sumérokig.

A magam részéről mindkét fent említett irányzatot elfogadhatatlan szélsőségnek tartom, amelyek ellen határozottan fel kell emelni a szavunkat, mégpedig azon forrásoknak és a belőlük kiolvasható tanulságoknak a bemutatásával, amelyek a régészet, történettudomány, nyelvészet és más társtudományok rendelkezésére állnak. A tárgyalt könyvemben erre tettem kísérletet. Munkám nyilván nem hiba nélkül való, hiszen egyikünké sem lehet az. Persze tanulságos lett volna számomra — s talán a Recenzens számára is — ha a formai vagy filológiai kifogásokon túl mondandóm lényegéről is eszmét cserélhettünk volna. Legközelebb talán erre is sor kerül, addig is sok sikert kívánok Balogh Lászlónak most induló pályájához, melynek során — ha így folytatódik — méltó tagja lehet a szegedi történész iskolának.

A Századok szerkesztősége ezzel a vitát bezárja, s a Tisztelt Olvasóra bízza annak eldöntését, hogy kinek az érveit találja meggyőzőbbnek.

Századok szerk.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Benkő Loránd

AZ ÓMAGYAR NYELV TANÚSÁGTÉTELE

Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről

Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29.

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2002. 113 o.

Erdély korai történetének megírásához az írott források csekély száma miatt fontos szerep jut a nyelvészeti — a hely- és a személynévi — adatoknak, illetve azok elemzésének. Erre a feladatra vállalkozott Benkő Loránd könyvében, melyben a mai történetírástól eltérő következtetésekre jutott több esetben.

Nem előzmények nélkül született meg e munka, hiszen szerzőjének az erdélyi magyar nyelv, magyar kultúra iránti elmélyült érdeklődése munkássága során már több cikkében és tanulmányában kifejezésre jutott.

A könyv bevezetőjében a szerző rámutat arra, hogy Erdély korai történetével három tudományág — a történettudomány, a régészet és a történeti nyelvtudomány — foglalkozik. A mű megírására az adott okot, hogy a 20. század első felében elért nyelvtörténeti eredmények mára túlhaladottakká váltak. Ezt a történeti nyelvtudomány és a névtan elveinek és módszereinek változása, fejlődése, valamint az azóta megsokszorozódó névi forrásanyag eredményezte. A történeti nyelvtudomány három fő részterületét emeli ki: 1. A történeti lexika, amely azonban a korai Erdély történetében kevésbé alkalmazható. Ennek az oka egyrészt az, hogy a szókincs területileg nem tagolható ilyen korai időre, másrészt a nyelvi interferenciáknak kronológiai okokból nincs objektív lehetőségük; 2. A történeti nyelvföldrajz, amely település- és népességtörténeti vonatkozásban fontos Erdély szempontjából; 3. A történeti névtan, amelyet azonban nem szabad az etimológiára leszűkíteni. Ugyanis a névtípusok kronológiai, területi, etnikai stb. következtetések levonására alkalmasak.

Az első fejezet a Gyula-kérdést járja körül, annak személyi és személynévi, tisztségnévi, területi és előtörténetükkel kapcsolatos kérdéseit figyelembe véve. A korai Árpád-korból három Gyula személyt különböztet meg a szerző. A források alapján azonban két esetben — Ibn Hayyan és a nagy Gellért-legenda — lehetségesnek tartja, hogy az erdélyi Gyula családtól független Gyula-előfordulással találkozunk. A Gyula név története, mind személynév, mind helynév vonatkozásában, a későbbi időkben terebélyesedik ki, amelyet azonban a szerző, mivel ez nem tartozik a téma keretei közé, nem vizsgál. A későbbiekben az általa megállapított három Gyula személyével foglalkozik.

A legfontosabb kérdés az, hogy a forrásokban található Gyula~gyula adatok mögött tisztségnév vagy személynév rejlik-e. Ezen vizsgálat során Benkő Loránd megkérdőjelezhetőnek tartja azt a nézetet, hogy „az államalapítás előtti idők Gyula megnevezései egy korai magyar tisztség kifejezői, nem pedig eredeti köznévi jelentésüket már elvesztett személynevek, illetőleg a történelem legkorábbi gyulái a forrásokban tisztségnevük mögé rejtőztek, ugyanakkor volt saját nevük is, amely a 10–11. század magyar történelme egyes ismert személyiségének nevével azonos." (22.) Az általa kérdésesnek vélt tétel hármas alapon — a forrásokon, a gyula név eredetén és a névélettani folyamatokból ismert elvi lehetőségen — nyugszik. A szerző szerint a korai erdélyi Gyulák minden forrásban személynévként jelennek meg, és nem azonosíthatók más személynéven előforduló személyekkel. Elfogadja azonban azt, hogy két esetben mindenképpen kell számolnunk egy másik névvel is: Gyula~Sztefanosz és Gyula~Prokuj. Ezt azonban azzal magyarázza, hogy az első esetben a másik elnevezés egyházi név, a második esetben pedig ragadványnév. Azonban e két adat szerinte nem lehet bizonyíték arra, hogy Töhötöm, Zombor stb. Gyula nevet is viseltek volna. Mivel a Gyula~Sztefanosz, Gyula~Prokuj esetén a források mondják ki, hogy két nevük volt, míg a többi esetben a kutatók azonosítják az egyes személyeket egymással. Nem tekinti elfogadhatónak azt a feltételezést, mely szerint a források egyszer az egyik, másszor a másik nevükön nevezik meg ezeket a történelmi személyiségeket. Ez a megállapítás pedig az azonosítást kronológiai okokból is lehetetlenné teszi.

Benkő Loránd szerint a Gyula nevek a személynévi kategória képviselői. Ez azon az elven nyugszik, hogy a személynevek gyorsan elszakadnak köznévi alapjuktól, a tisztségnévtől. Véleménye szerint a honfoglalás korára szétvált a gyula tisztségnév és a Gyula személynév, azaz a vizsgált Gyulákat nem gyulaságukról nevezték el, és a gyulaság sem járt feltétlenül együtt a Gyula személynévvel. Ez a megállapítás pedig szintén arra irányítja a figyelmet, hogy a Gyula nevek mögött nem kell feltétlenül más személynevű kortársakat keresni.

Mindez azonban felveti azt a kérdést, hogy mi lehetett a Gyulák tisztsége. A Gyulákat egy meghatározott terület urainak, és egy család vagy nemzetség tagjainak tekinti, legelképzelhetőbbnek a törzsfői tisztséget fogadva el, azonban megjegyezve, hogy az ezt megnevező terminust nem ismerjük. A szakirodalom általában egy család három folyamatos nemzedékének veszi őket, de szerzőnk szerint elképzelhető olyan nemzedéktag, akiről nincs forrásadatunk. Az általa magyar anyanyelvűnek tartott Gyulák területét Dél-Erdélybe helyezi a források és a Gyula-család neveiből keletkezett helynevek alapján. Fontosnak tartja azonban megjegyezni, hogy Gyulafehérvár nevét kizárja a Gyulák dél-erdélyi területiségének bizonyítékai közül, hiszen a korai Árpád-korra Gyulafehérvár alakot nem lehet kimutatni.

E fejezet utolsó részében a Anonymusnál olvasható erdélyi honfoglalás-történetet vizsgálja a szerző, mivel annak forrásértékét megkérdőjelezhetőnek tekinti. Az értékelés során arra a következtetésre jut, hogy a Névtelen által leírtak nem felelnek meg a valóságnak. Az ott található adatokat nem fogadhatjuk el a Gyulák észak-erdélyiségének bizonyítékaként. Azt pedig, hogy a gestában Anonymus nem emlékezett meg a Gyulák dél-erdélyi voltáról, azzal magyarázza, hogy ezt a területet a Névtelen nem ismerte, és így földrajzilag sem tudta volna leírni.

A második fejezet központjában az erdélyi terület betelepítése áll, megemlékezve annak nevéről, illetve kitérve a székelység kérdéskörére is.

Erdély neve „az erdő-el jelöletlen birtokos jelzős összetételből jött létre, s jelentése 'az erdőnek túlsó része': benne az erdő az Alföld keleti peremét lezáró erdős-hegyes vidéket jelöli, a név szemléleti alapja tehát a tájra nyugat felől tekintés, történeti alapja pedig a magyarság nyugat felőli behatolása Erdélybe." (52.) Benkő Loránd ezen általános nézetből az etimont elfogadja, azonban a keletkezés kronológiáját, és a szemléleti alapot felülvizsgálja. Erdély szerinte is helyzetviszonyító név, de nem ért egyet a nyugat felől néző szemlélettel, hanem azt veti fel, hogy az elnevezés keletről tekintve alakult ki. Ezt egyrészt azzal magyarázza, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt ismerték e területet, és feltehetően el is nevezték; másrészt az erdő szó ebben az időszakban specifikus jelentésű volt, mert hatalmas kiterjedésű erdőséget, sőt nagy hegységeket beborító erdőt jelentett, ami a Keleti-Kárpátok vonulatára utal.

Erdély betelepülését a nyelvföldrajz segítségével vázolja fel. Erdély lakossága három nagy nyelvjárási csoportra oszlik: a székelység, az észak-erdélyi és a dél-erdélyi terület. Az észak-erdélyi magyarság nyelvi struktúrája azt mutatja, hogy nyugat-északnyugat felől költöztek be Észak-Erdélybe. A dél-erdélyi nyelvjárásnak nincs ilyen kapcsolata a nyugati területekkel, bár Benkő Loránd hozzáteszi, hogy a dél-alföldi terület korai nyelvi állapotára nem lehet következtetni. Dél-Erdély benépesítését Észak-Erdélyből sem tekinti lehetségesnek a nyelvi sajátságok miatt. Dél-Erdély nyelvtípusa így szerinte egy önálló törzs nyelviségét őrizte meg.

Ezt követően szerzőnk a dél-erdélyi magyar helynévanyagot veszi vizsgálat alá, a szláv eredetű névanyag érintésével. A víznevek száma és földrajzi koncentráltsága a lakosság korai és intenzív magyar nyelvi névadási tevékenységét mutatja. Külön beszél a szerző Küküllőről, melyet a korábbi török helyett a magyar nyelvből származtat. A településnevek vizsgálata azt mutatta, hogy minden fontosabb Árpád-kori magyar helynévtípus megtalálható ezen a területen, amely nagy számú magyarságot feltételez. Egyedül a törzsnevekből lett településnév hiányzik, amit szerzőnk azzal magyaráz, hogy egy törzs költözött be erre a területre, és közé további törzsbeliek nem települtek. Az egyedi helynevekkel (pl. Fajsz, Bogát) nem foglalkozik, mert ezekre történeti következtetéseket nem lehet építeni. Végül a helynevekben megőrzött és a dömösi adománylevélben található személyneveket vizsgálta meg, amelyek magyar számbeli fölényt mutatnak. A névanyag vizsgálatában annak bizonyítékát látja, hogy e területre már a korai Árpád-korban viszonylag nagy számú magyarság költözött be, majd terjeszkedett kelet-délkelet felé. Ebben a magyar lakosságban látja a szerző a Gyulák népét.

E fejezet végén külön részt szentelt Benkő Loránd a védelmi feladatokat ellátó székelyeknek. A Dél-Erdélybe betelepülő székely őrszervezet-rendszer központja Fehérváron volt. E székelység megőrizte különálló nyelvi jellegzetességeit, és továbbvitte a Háromszéki-medencébe, ahova elköltöztetésük a 12. század végén kezdődhetett meg. A 13. század második felében, a tatárjárás követ-

keztében újból székelyek költöztek Dél-Erdélybe. Az itt élő magyarság erejét mutatja, hogy nyelvileg felszívták ezeket a székelyeket.

A harmadik fejezet háttérkérdéseket taglal, amelyek a témához szorosan kötődnek — a Dél-Erdélybe való betelepülés időpontja, e területhez köthető személyek vizsgálata —, de ezek eddigi kifejtésére nem nyílt mód.

Az eddig leírtakból is jól látszik, hogy a Gyuláknak és a dél-erdélyi magyarságnak a kérdése Benkő Loránd elméletében összekapcsolódik. Szerinte a dél-erdélyi magyarság a 10. század és a 10–11. század fordulója idején az Erdélytől nyugatra eső területekről költözött be a Maros alsó folyásához. A betelepülés okát a szerző a kereszténység felvételében és a terület éghajlati viszonyaiban látja.

Dél-Erdélyhez kapcsolódóan Benkő Loránd szerint öt személy neve tűnt fel a forrásokban. Ezek közül Belyödöt, Kulánt és Gládot fiktív személynek tekinti. Keánról pedig csak annyit tart elfogadhatónak, hogy egy elhíresült mondai hős volt, de történeti szerepeltetését nem tartja lehetségesnek. Ajtony az egyetlen olyan személy közülük, aki valóságos, élő személy lehetett az adott időszakban, és 3. Gyulával állt kapcsolatban.

A mű szerkezeti felépítése első olvasatra zavarónak tűnhet, mivel az Erdély nevére vonatkozó rész a mű elejére kívánkozik. Ha azonban a könyv logikáját vesszük alapul, azaz a Gyulák Dél-Erdélyhez kötését (1 fejezet), majd annak bizonyítását (2. fejezet), akkor a második fejezet élén álló rövid, Erdély nevének elemzését tartalmazó szakasz helye érthetővé válik.

A könyv jegyzeteiben használt hivatkozási rendszer megnehezíti az olvasó dolgát. Ugyanis a folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent munkák címeit a szerző nem adja meg, és a rövidítésjegyzékben sem találjuk meg az erre vonatkozó adatokat. A rövidítésjegyzék csak a folyóiratok és a tanulmánykötetek rövidítését oldja fel. Három esetben azonban semmilyen információt nem találunk benne. Ezek közül az Ethn rövidítés az Ethnographia című folyóiratot jelöli; az MR 1. a Magyarok és románok. I. Szerk.: Deér József, Gáldi László. Budapest. 1943. című tanulmánykötetnek felel meg; míg a Túry: 1898. rövidítés valószínűleg Thury József: A székelyek eredete. Erdélyi Múzeum 1898.-ra utal. Ezek mellett találunk olyan önálló művekre vonatkozó rövidítést, amit szintén nem találunk meg az irodalomjegyzékben. A Gyóni, GörSzórv. rövidítés alatt Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest 1943.; a Moravcsik, Bt alatt Gyula, Moravcsik: Byzantinoturcica. I–II. Berlin 1958.[2] című kötetet kell értenünk. A Mon. Strig. rövidítést pedig a MES címszó alatt oldja fel a szerző.

Benkő Loránd a magyar nyelvtudomány több ágazatában végzett kutatómunkát: földrajzinév-kutatás, személynevek vizsgálata, nyelvjáráskutatás, illetve azok története, nyelvtörténet, valamint a szinkron nyelvtudomány több más ágazata. Jelen munkája az általa művelt részterületek, illetve azok eredményei közül többet is felvonultat. A könyv többek között ezért is érdeklődésre tarthat számot, valamint ellenvélemények megfogalmazását teszi lehetővé.

Weisz Boglárka

SAINT STEPHEN AND HIS COUNTRY

A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary

Lucidus Kiadó. Budapest, 2001. 182 o.

Edited by Attila Zsoldos.

SZENT ISTVÁN ÉS ORSZÁGA

Egy új születésű királyság Közép-Európában: Magyarország

A magyar középkortörténeti szakmunkák sorában a közelmúltban jelent meg a Szent István királyról, koráról és országáról szóló angol nyelvű tanulmánygyűjtemény. Mindig örvendetes, ha a magyar történelemről, a magyar középkorról idegen nyelveken jelennek meg kötetek, tanulmányok, hiszen az ismeretek megnyitása a külhoni nyilvánosság előtt a magyar tudományosság egyik legfontosabb érdeke. Ezekkel a művekkel lehet ugyanis a leginkább tudatosítani a külhoniakban is azt a (manapság igen fontos hozadékkal bíró) tényt, hogy Magyarország már ezer éve csatlakozott a nyugati értékekhez, így az európai fejlődésben (történelmi gyökerei miatt is) szerves részként kell vele számolni. Bízom abban, hogy ezen idegen nyelvű publikáció is valóban azzal a céllal született, hogy külföldi olvasókhoz is eljussanak a magyar medievisztika eredményei (akár külhoni terjesztéssel, akár legalább magyarországi — pl. idegennyelvű — könyvesboltok révén). Mivel a-

zonban a kötet példányszámáról és terjesztéséről nincsenek információim, így csak remélhetem, hogy a kötet mégsem csupán „belső használatra", vagy éppen egy aktuális (ez esetben a millenniumi) trend „meglovagolására" szolgált, hanem a fenti feltevés megvalósítására.

Az ismertetéskor egy ilyen jellegű kötetnél egyrészt azt kell mérlegelni, hogy a munka objektíven, magas szinten közvetíti-e a szakmai eredményeket a külföldi olvasók felé, másrészt, hogy a magyar nyelvű tanulmányokat az idegen nyelvre való fordítás után az adott nyelv olvasója vajon pontosan tudja-e értelmezni, hiszen a létrejött kötet csak így felelhet meg annak a célnak, amelyre (elvben) megszületett. A recenzens tehát ez esetben nem csupán magyar történészként igyekezett e kötetet olvasni, hanem (amennyiben ez lehetséges) úgy is, mintha egy, a magyar középkor iránt érdeklődő külföldi lenne. E két szempontnak megfelelően igyekezett tehát együttesen megállapítani: mik a kötet vitathatatlan érdemei, és mi az, ahol hiányosságokat vagy következetlenségeket észlelhetünk.

A kötet tartalmi, szakmai oldaláról elmondható, hogy a szerkesztő jeles történészek tanulmányait gyűjtötte csokorba. Ennek ábrázolására (a dolgozatok mélyebb megállapításainak, gondolatfűzéseinek ismertetését most elhagyva) bőven elégséges röviden vázolni a kötet felépítését. A Csukovits Enikő által írt bevezető (Introduction to the Volume of Studies on Saint Stephen) után Kristó Gyula tanulmánya (The Life of King Stephen the Saint) az államalapító élettörténete szerint haladva vázolja István uralkodásának minden lényeges elemét. Makk Ferenc munkájában (On the Foreign Policy of Saint Stephen) végigtekinti Géza és István külpolitikájának főbb vonatkozásait, míg Thoroczkay Gábor írásában (The Dioceses and Bishops of Saint Stephen) részletesen tárgyalja az István-kori püspökségek alapítását, területi kiterjedését, vezetőit. Solymosi László, ill. Zsoldos Attila tanulmányai (Liberty and Servitude in the Age of Saint Stephen, ill. Hungarian Society in the Age of the First Millennium) alapos elemzés alá veszik a magyar társadalom István-kori átalakulását, de míg Solymosi döntően a szabadság és szolgaság aspektusait vizsgálja, Zsoldos átfogóbban, részletesebben ír az államalapító korának társadalmi csoportjairól. Veszprémy László cikkében (The Holy Crown of Saint Stephen) a magyar korona szerepéről, történetéről, a koronázásról, a Szent Korona-tan kialakulásáról szól, míg Gerics József tanulmányában (The Presence of Early Political Science in the Age of Stephen) az ezredforduló magyarországi politikai gondolkodásába nyújt bepillantást. Ladányi Erzsébet írása (Esztergom: the Archsee and the City without Privilegies) Esztergom mellett általában a városi élet és tulajdon elemeiről, a városról mint jogi entitásról értekezik, végül Tringli István tanulmánya (The Liberty of the Holy Kings. Saint Stephen and the Holy Kings in the Hungarian Legal Heritage) az államalapító királyhoz is kötődő szabadságok, kiváltságok alakulásáról ír, figyelemmel követve ezeknek az egyes társadalmi csoportokban való megjelenését, vagyis a jogi hagyomány érdekes alakulását tárja elénk, azt a folyamatot, ahogyan a magyar királyokra, főleg pedig az Istvánra való hivatkozás jogbiztosító elemmé vált a középkorban, István maga pedig jog- és kiváltságforrássá.

A tanulmányok alapos elemzését adják választott témakörüknek, és az olvasó számára megbízhatóan, objektíven és magas színvonalon elemzik és világítják meg István király korát. Az olvasó tehát szakmai szempontból elégedett lehet: a korszak kiváló ismerői révén plasztikus képet kap az ezer évvel ezelőtti Magyarországról, az István alatti változásokról, azok hatásairól.

Megjegyezhető persze, hogy egy-egy rövidebb cikk erejéig érdemes lett volna szólni még akár az István-kori bencésekről és monostoraikról (nem csupán a világi egyházszervezetről), akár a magyarországi latin nyelvű írásbeliség István-kori elindulásáról is, stb. Hasznos lett volna továbbá egy térkép a kötetben a Szent István-kori Magyarországról (Zsoldos Attila remek térképeket tervezett már a Korai Magyar Történeti Lexikonba is). Mindezek a kötetet még informatívabbá tették volna. Megjegyzendő még, hogy mivel a kötetben egyes tanulmányok lábjegyzeteltek, mások csupán a cikk végén adnak további szakirodalmat a témához (sőt, e kettő „kevert" megoldása is előfordul), formailag tetszetősebb lett volna, ha e vonatkozásban egységes megoldás születik.

A könyv kötészetileg jól megoldott, és ez igen lényeges, hiszen nem hullik lapokra többszöri olvasás vagy átlapozás után sem. Címlapján Szabó János festménye látható István királyról, hátlapján pedig István ábrázolása a koronázási palástról. A betűméret megfelelő, a szövegek ezáltal jól olvashatóak, és általában bekezdésekkel megfelelően tagoltak.

További megjegyzéseim immár a szöveg angol nyelve kapcsán fogalmazódnak meg (előrebocsátva, hogy véleményem szerint egy kötet idegen nyelvre való áttétele, szakmai fordítása nem csupán fordítói felelősség, hanem szerkesztői és szaklektori is). Maga a fordítás stílusa jól olvasható, gördülékeny, s ez a fordító, Barna Judit érdeme. Kevés elírási hibát lelhetünk a kötetben — pl. „charters" helyett „chartres" (p. 148.), „church" helyett „chirch" (p. 133.) —, de ezek sem külö-

nösebben zavarják a szöveg értelmezését. Nagyobb hiba ellenben, hogy Thoroczkay Gábor neve magyaros formában maradt, és nem Gábor Thoroczkay alakban szerepel tanulmánya elején. Ugyanebben a tanulmányban a „suffraganeus püspökségek" kifejezés „dioceses of Szuffraganeus" (!) alakban szerepel. A 133. oldalon pedig „fejedelem Géza" olvasható a szövegben („prince Géza" helyett).

Úgy vélem, egy idegen nyelvű kötetnek segítenie kell abban, hogy a magyar történelemben járatlan, most tájékozódó külföldi olvasó is hiánytalanul megértse a szövegeket, és ne kelljen bizonytalanságban maradnia bizonyos fogalmakkal kapcsolatban, amelyek a történeti fejlődés következtében tipikusan magyarok.

A fogalommagyarázatokat két helyen lehetett volna megoldani: egyrészt azonnali első előfordulásukkor a kötetben, vagy (és ez utóbbi a könnyebben járható út) a könyv végén egy magyarázó kis „szótárat" szerepeltetni, amelyben a szócikkek érthetően, röviden elmondják, mit kell érteni a kötetben előforduló olyan fogalmakon, mint pl. gyula, vajda, nádor, udvarnok, várispánság, várnép, várjobbágy, honor, kabarok, székely székek stb. Ezt a módszert alkalmazta, véleményem szerint nagyon helyesen, a francia nyelvű olvasóknak készült „Les Hongrois et L'Europe. Conquête et intégration" című kötet Csernus Sándor és Korompay Klára szerkesztésében (Paris–Szeged, 1999.).

Vegyük például a „várispánság" fogalmat a kötetben. Zsoldos Attila cikkében ugyan összefoglalja és elmagyarázza a kifejezés mibenlétét, de mindez a könyv közepén található, holott a kifejezés már a kötet első tanulmányában is előfordul (magyarázat nélkül, külhoninak nem értelmezhető módon) mint „counties and várispánság" (p. 26.) – tehát együtt a megyével, ráadásul magyar alakban meghagyva. Mivel a „county" elsősorban megyét jelent, így igen zavaró lehet a külföldi olvasónak, hogy a 27. oldalon már a várispánság is county-ként szerepel. (Az eljárást még az sem menti, hogy latinul a megye és a várispánság is „comitatus", hiszen a két azonos fogalom mögött komoly formai és tartalmi eltérések vannak, amit a külföldi olvasónak meg kellett volna magyarázni. Az idézett szövegben viszont így a megye és a várispánság közti különbség eltűnni látszik.) Az efféle problémák kiküszöbölésére hasznos lett volna az említett magyarázó szócikk-sor.

Ráadásul bizonyos fogalmak nincsenek a fordításban egységesítve, pedig ez értelemzavaró következetlenséghez vezethet, hiszen pl. a „jobbágy" szó is mást jelentett az Aranybulla kiadása idején és mást a 14. században. Zsoldos Attila cikkében a várnépet castle warrior-nak fordították, a szolgát serf-nek – a cikk végi bibliográfia egyik tételében azonban a jobbágy van serf-nek fordítva, míg a várjobbágy „castle warrior". Ladányi Erzsébet cikkében a várjobbágy ellenben „tenant of the castle" (ami tükörfordítás). A jobbágy egy helyütt „tenant", máshol „serf", mely utóbbi más tanulmányban viszont már a „szolga" szó angol megfelelőjeként szerepel.

Mindez csupán azért jelent problémát, mert e szóhasználatok révén azonossá válhat jobbágy és szolga, ill. várnép és várjobbágy az olvasóban, és ez a köztük levő különbségeket menthetetlenül eltünteti. Hasonlóan gond van a „servant" szóval, amely a 92. oldalon egyértelműen szolgát jelent a szövegben, míg a 147. oldalon ugyanezen szóval fordítják az 1222. évi Aranybulla kapcsán a szervienseket.

Hasznos lett volna továbbá, ha azonos műcímek azonos fordítást kapnak. Bolla Ilona „A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása" elnevezésű könyvének címe így lett a 94. oldalon „The formation of the legally unified class of serfs in Hungary", míg a 120. oldalon a „serf" helyett „tenants" szerepel.

Zavaró lehet egy külföldi érdeklődő számára, ha a magyar trónon egy „Ladislas the Cumanian" ül (p. 138.). Kun László neve kapcsán a magyar olvasó nem gondol arra, hogy kun király ült a magyar trónon. Egy külföldi számára ez nem feltétlenül világos, hacsak máshonnan nem tudja, hogy ez IV. László magyar király. Szintén nem szerencsés az „Andrew of Jerusalem" kifejezés (p. 135), mert hasonlóan nem derül ki, hogy ez II. András magyar királyt jelenti. Szintén aggályosnak tartom a Gyula of Procu (p. 58.) „fordítást". Könyves Kálmán neve általában Coloman the Learned angolul, de a 136. oldalon Coleman Beauclerc-ként szerepel franciásan.

Mindezekből tanulság, hogy egyes terminusok pontos fordítása, alkalmazása történeti, szakirodalmi kiadásokban, fordításokban is alapvetően fontos kérdés. A magyar történeti fogalmak következetes átültetése lényeges azért, hogy ne váljunk önmagunkkal szemben következetlenné vagy ahistorikussá. Ez szerkesztők, fordítók, nyelvi-szakmai lektorok közös felelőssége.

Ezen megállapítások azonban a mű egészének jelentőségét nem vitatják el, hiszen egy igen értékes kötetről van szó, amelynek egésze világosan hangsúlyozza, hogy István sorsfordító művével Európa részévé tette a magyarságot, és munkájának számos eleme (pl. maga az államiság, az egyház, a közigazgatás, az írásbeliség, a pénzverés) a mai napig él.

A kötet emellett nem csupán annak jó példázata, hogyan közvetítsük értékeinket a külföld felé, hanem arra is, hogy a hazai középkorkutatók ilyetén összefogásából fontos és becsülendő munkák születhetnek.

Piti Ferenc

Kristó Gyula

MAGYAR HISTORIOGRÁFIA I.

Történetírás a középkori Magyarországon

A történettudomány kézikönyve, Osiris Kiadó, Bp., 2002. 146 o. + képmelléklet

Kristó Gyula akadémikusnak, a Szegedi Tudományegyetem professzorának új monográfiája tudományos életműve egy meghatározó vonulatának ez idő szerinti összegzése. Már fiatal kutatóként, az 1960-as években első jelentős eredményeit a középkori magyar történetírással kapcsolatban, nevezetesen az Anjou-kori krónikákkal, majd a magyar krónikaszerkesztmény időbeli rétegeinek ideológiai szempontú vizsgálatával érte el. A számára a kandidátusi fokozatot meghozó disszertáció önálló műként nem jelent meg, részletei szaktanulmányként láttak napvilágot, s egy tudományos-népszerűsítő könyvecske összegezte eredményeit 1977-ben. Az 1970-es évek végén Anonymus gesztájával kapcsolatban tett közzé dolgozatokat, majd az 1990-es évek elején jelent meg a tatárjárásig terjedő hazai historiográfiával kapcsolatos monográfiája, amelynek legfontosabb eredménye egy 13. század eleji krónikás alkotás, a keresztény magyarok gesztájának valószínűsítése volt. Ezek mellett a középkori nemzettudatról szóló munkájában, illetve fordításkötetek elő- és utószavaiban (Képes Krónika, Küküllei János, Névtelen Minorita, Thuróczy János) ejtett szót vonatkozó kérdésekről. Kristó Gyula a szövegkiadásból is kivette részét: 1985-ben Sz. Galántai Erzsébettel közösen bocsátotta ki Thuróczy művének modern kritikai *editió*ját, s részese volt a középkori magyar történetírással kapcsolatos eddigi legnagyobb szabású vállalkozásnak: a Thuróczy-krónika kommentárkötetei kiadásának is (Mályusz Elemérrel, 1988). Láthatjuk, hogy a roppant termékeny szerző életművének jelentős szeletét jelentik a vonatkozó vizsgálódások, a 9–10. századi magyar történet, az Árpád-kori politikatörténet, valamint az Anjou-kori forráskiadás mögött a negyedik legfontosabb alkotási területének minősíthető.

Maga a monográfia a teljes magyar középkori historiográfia feldolgozását végzi el, tulajdonképpen elsőként a modern történetírásban. A 19. század végén a fiatal Marczali Henrik adott egy összefoglalást az Árpád-kor kútfőiről (1880), de érdekes módon a magyar krónikaszerkesztmény filiációs kérdéseit lényegében teljes egészében tisztázó Domanovszky Sándor hosszú pályafutása során nem vállalkozott egy átfogó munka megírására. Hóman Bálint, miként utána még jó páran, csupán az ősgeszta kérdését vizsgálta, s csak ennek kapcsán fordította figyelmét későbbi alkotásokra. Sajátos szempontból, stíluskritikai nézőpontból kísérte végig az Árpád-kori műveket ifjabb Horváth János (1954), s vitatható eredményeket ért el a nagyjából azonos kört vizsgáló Csóka J. Lajos (1967). A legteljesebb — igaz, rövid — áttekintésnek Mályusz Elemér Thuróczyról és munkájáról szóló, Csókáéval egy időben megjelent könyve tekinthető, hiszen ez az eredetileg külföldi olvasóknak szánt mű a 15. századig szinte minden alkotásról szót ejtett. Így kétségkívül nem tekinthető üres udvariaskodásnak a recenzeált könyvet hézagpótlónak minősíteni.

Az előszóban a szerző az egyenetlen kutatási előzményekre hívja fel a figyelmet, majd a fő vizsgálati szempontot határozza meg: az egyes historiográfiai művek történeti, irodalmi, ill. eszme(történet)i jelentőségének értékelését. Az első fejezet a történetírás megjelenése előtti fázist, a szájhagyomány korszakát tárja fel a magyarság históriájában. Hangsúlyozza, hogy későbbi munkákból (Bíborbanszületett Konstantin, a magyar krónika) felsejlik, hogy a magyarok legrégibb történetei a nép kialakulásáról, az Árpádok kiválasztottságáról és politikai hatalomhoz jutásáról szólhattak. Az is bizonyos, hogy létezhettek epikus alkotások a honfoglalásról, annak vezetőiről, de nem tudni, ezek mekkora hányadát adták át az írásnak, hiszen közülük csak néhány maradt fenn (mint például a fehérló-monda). A történeti irodalom felé vezető út következő állomása a kereszténységet Magyarországon diadalra juttató személyekről szóló legendairodalom volt: az 1060-as évektől megjelenő szentéletrajzok olykor már gazdag történeti utalásokat tartalmaznak, ellentétben a magyar irodalom legkorábbi termékeivel (Szent István Intelmeivel, Gellért püspök *Deli-*

beratiójával). Kristó frappáns jellemzését adja az összes vonatkozó legendának, kitérve datálásukra, egymáshoz való viszonyukra, illetve tartalmukra.

A következő fejezet már a történeti irodalom kezdeteit tárgyalja, hangsúlyozva erről való ismereteink szerfelett hézagos voltát. Röviden bemutatja a korábban éppen általa Fehérvárhoz kötött *Annales Posonienses*t, ill. a 12. század első évtizedeiből származó jegyzéket nyolc magyar uralkodó temetkezési helyéről. Ezt követően Árpád-kori történetünk egyik legtöbbet kutatott, s mégis legkevésbé általánosan elfogadott eredményeket felmutató problémakörét, az ún. ősgesta vagy őskrónika kérdését veszi górcső alá. A szerző évtizedek alatt kidolgozott álláspontja szerint ez a kétségkívül létezett, hiszen a későbbi alkotások által is említett munka („a magyarok történetéről szóló régi könyvek") Kálmán király korában keletkezhetett, s elsősorban a krisztianizáció folyamatát, valamint az uralkodócsalád történetét írhatta le Szent Istvánnal kezdődően. Alapvetően az időrend szerint haladó jellege miatt leginkább krónikának minősíthető, s némi ideológiai érzékenységtől sem volt mentes: a 11. századi trónharcok szereplői közül I. András és Salamon oldalán állhatott, azaz legitim felfogást tett magáévá. Bizonyos elismerést azonban a Béla-ág kereszténységet gyámolító tagjaitól sem tagadhatott meg. Györffy György elképzelését átvéve igazán részletes elbeszélést István királyutódaitól kezdve tulajdonít a munkának.

Az őskrónika folytatásaival is részletesen foglalkozik Kristó Gyula: az 1152-ig (Mügelni Henriknél 1167-ig) fennmaradt krónikaszakaszt (az Acephalus-kódex II. Istvánról szóló bejegyzése, ill. a krónika II. Béláról tudósító szövegegysége) alapján elemzi, s úgy véli, hogy a kontinuációk II. István korában, ill. az 1140–1170-es években keletkezhettek. Hangsúlyozza azok nem túl nagyigényű mivoltát, hiszen a ránk maradt szövegek egy alapvetően továbbra is az uralkodókra összpontosító királykrónikát rajzolnak ki. Eszmeileg az 1160-as években még inkább a legitimista nézőpontot erősíthették benne, s erősen érzékelhető Kálmánnak és fiának, II. Istvánnak az Álmos-ági királyok szempontjai szerinti befeketítése.

A következőkben az európai történetírásban a 12. században lezajlott változásokat, a regényes geszta műfajának megjelenését tárja elénk a szerző. Hangsúlyozza, hogy e században már a külföldön (különösen Franciaországban) tanuló magyarok is megismerkedhettek az új gesztatípussal. A Szent László-legenda bemutatása után 1994-ben kiadott könyvének *(A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig)* legfontosabb eredményéről, az általa stilisztikai és terminológiai eszközökkel valószínűsített keresztény magyar gesztáról fejti ki nézeteit. Már a 19. század végén feltételezték, hogy III. Béla korában hozzányúlhattak az addig elkészült magyar krónikás szerkesztésekhez (Pauler Gyula), s a közelmúltban is többen — Kristótól függetlenül — arra a megállapításra jutottak, hogy a Szent Lászlóval kapcsolatos krónikarészleteket éppen a 12. század végén, vagy a 13. század elején átdolgozhatták (Veszprémy László, Szovák Kornél). A szerző azonban az átdolgozásnál többet, az eredetileg a kereszténység felvételétől a 12. század második harmadának végéig terjedő krónikaszakasz teljes átformálását állítja. Ennek szerzője 1210 előtt a lovagi kultúra elemeinek, a Trójamondakörnek, a római jognak, az oklevélformuláknak az ismeretében gyökeresen átdolgozhatta az addig az időrend szerint araszolgató sovány anyagot, külföldi forrásokat építhetett bele (Reginót és az Altaichi Évkönyv 1063-ig terjedő híranyagát), röviden vázolhatta a magyar őstörténetet, s határozott ideológiai irányba, a Salamon trónját kívánó hercegek alkalmasságával érvelve átalakíthatta a 11. század második felének történetét. Ez — a későbbiekben már kevés változtatást elszenvedett — munka a keresztény magyarok regényes gesztája lehetett, s ennek pogány kori mását alkothatta meg Anonymus.

A névtelen jegyző munkájával is hosszan foglalkozik. Eddigi pályájához hasonlóan csak röviden ír az oly sok erőfeszítést felemésztő szerzőkeresésről (munkája kézikönyv jellegét erősítendő talán a fontosabb elméleteket, ifj. Horváth Jánosét, Sólyom Károlyét, Szilágyi Lorándét, vagy Szovák Kornélét azért elő lehetett volna sorolni, röviden szólva a mellettük és ellenük felhozható érvekről), majd felvázolja 1979-ben napvilágot látott keltezési teóriáját, amely az 1210 körüli évekre datálja a művet. P. mester gesztáját joggal minősíti a szájhagyomány és a fantázia alapján kidolgozott magyar őstörténetnek és a korabeli előkelők históriájának, amely nagy hangsúlyt fektetett a történetiségre, régiségre mint jogforrásra. Említi forrásait, s felhívja a figyelmet arra, hogy azonos műveltségi anyagból meríthetett, mint a hipotetikus keresztény magyar geszta szerzője. Hangsúlyozza azt is, hogy Anonymus nem forrása a magyar őstörténetnek és honfoglalásnak, idevágó híradásaival szemben a legteljesebb forráskritikát kell alkalmazni. A fejezet végén a Lengyel–magyar krónika problematikáját mutatja be.

A 13. századi történetírással kapcsolatos fejezet elején még Anonymusra tér vissza, kiemelve, hogy ő volt az első hazai historiográfus, akinél már a királyi családon túlmutató szempontok

megjelentek. Az első korszakbeli történetíró, akinek munkájával hosszabban foglalkozik, a tatárjárás tanúja, Rogerius. Az általa tematikus regényes gesztának, ill. emlékiratnak minősített Siralmas ének összes lényegi kérdését feltárja, majd röviden tárgyalja Spalatói Tamás történeti művét is. A következőkben még az 1960-as évek végén megfogalmazott gondolatait mutatja be a 13. század közepének krónikafolytatásairól. Ismeretes, hogy a krónikakutatás a 12. század vége és az 1270-es évek között nem számolt történetíróval, a megszakadt elbeszélés folyamát a Györffy György által Ákos óbudai préposital azonosított V. István-kori történetíróval vétették fel, aki szikár tudósításokkal vitte el a krónikaszöveget saját koráig, s jellemző betoldásokkal (a hét vezérről, a jövevény nemzetségekről, a kalandozásokról, bizonyos királyi egyházakról) bővítette az addig rendelkezésre állt anyagot. Kristó Gyula szerint azonban mindezek a keresztény geszta szövegén tett betoldások nem egyetlen személynek tulajdoníthatók: az egyik, az 1240-es évek elején működő interpolátor Gizella személyét feketíthette be az ábrázolni kívánt Gertrúd királyné helyett, egy másik a növekvő hazai idegenellenességre válaszul az advena genusok történetét illeszthette be a krónikatörzsbe, míg a harmadik lehetett az Ákossal valószínűleg ténylegesen azonosítható, arisztokrata szemléletű történetíró, aki a IV. Béla halála utáni években tevékenykedhetett.

A legjelentősebb 13. századi szerzővel, Kézai Simonnal Anonymushoz hasonló terjedelemben foglalkozik, hangsúlyozva, hogy a korszakban jellemző nemzeti történetírásnak a nyugati kutatás által is számon tartott szereplőjét tisztelhetjük személyében. Kristó osztja Szűcs Jenőnek a talán túlzottan szigorú elmarasztaló véleményét Simon mester teoretikus felkészültségéről, szerkesztési képességeiről. Véleményünk szerint az elmarasztalás csak saját korunkból visszanézve tűnhet jogosnak, a *Gesta Hungarorum* az Árpád-kori történetírásnak — amely szerény kezdetek után csak a 13. században teljesedett ki — bizonyos értelemben csúcsteljesítménye, hiszen egy hite szerint olyan valóságos (hun–magyar) őstörténetet kreált a keresztény előidők elé, amely reálisnak tűnhetett. (Anonymus munkájáról kortársai valószínűleg pontosan tudták, hogy inkább a saját kora problémáira, szereplőire reflektáló kulcsregény, s fikció voltáról még az őt mértékkel felhasználó Ákos mester és Kézai is meg lehetett győződve, egyébként bizonyára teljesebb mértékben kiaknázták volna).

A 14. századi historiográfia tárgyalásánál először az I. Károly-kori krónikaszerkesztést fenntartó ún. Budai Krónika-család tagjait veszi számba, majd a kompozíciót Ákos mester után folytató budai minoriták redakciójával foglalkozik. Ismeretes, hogy történetírásunk Marczali Henrik óta Budai Minorita Krónikaként emlékezik meg az 1272-től az 1330-as évek elejéig tartó szakaszt ábrázoló folytatásról, s általában egy szerző művének vélik. Kristó Gyula egyik első írásában szakított ezzel a nézettel, s a vonatkozó passzusokat négy krónikaíró (köztük egy Anjou-ellenes szerzetes) munkájának tekintette (Századok 1967.), majd erre következett ifj. Horváth János polemikus tanulmánya (Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 1971.), aki az egy szerző, nevezetesen János ferences tartományfőnök (1323–1331) mellett állt ki. A problémával érdemben azóta sem foglalkozott történetírásunk, s jelen könyvében Kristó újból a pluralizmus mellett tett hitet. E résznél egy kicsit magunk is jobban igénybe vennénk olvasóink figyelmét, s egy szempontból hozzászólnánk a kérdéshez (s szűkebben a 188. krónikafejezet kritikájához).

Ebben a caputban a csehországi Vencel hercegnek a kalocsai érsek általi 1301 augusztusi megkoronázását úgy indokolja a krónikaszerző, hogy „akkor ugyanis nem volt betöltve az esztergomi érsekség széke" (Scriptores rerum Hungaricarum. Ed. E. Szentpétery. I. Bp. 1937. 480.). E passzus már a kortársak figyelmét is felkeltette, mert az 1350 előtt keletkezett Pozsonyi Krónikában a mondatot úgy folytatják, hogy „de azon egyház választott [érseke] volt Botond fia Gergely, akkor a fehérvári egyház őrkanonoka" (Scriptores... II. Bp. 1938. 47.). Kristó Gyula korábban (Századok 1967. 469–470.), s most recenzeált monográfiájában (81.) e részt egy Anjou-ellenes, a szöveget 1305-ig elvivő szerzetesírónak tulajdonította, aki a fenti megjegyzésével is Vencel-pártiságáról tett tanúbizonyságot, hiszen tévesen állította üresedésben lévőnek a magyar egyházfő székét. Hasonlóképpen nyilatkozott még korábban a vonatkozó passzusról a több szerzős elméletet egyébként elvető Mályusz Elemért, aki szerint „a krónika tagadva Bicskei érsekségét, azonosította tehát magát az [III.] Endre-párti főpapokkal, kétségtelenül azért, mert igazolni kívánta eljárásukat" (Századok 1966. 737–738., ld. még Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 2. Comp. E. Mályusz adiuv. J. Kristó. Bp. 1988. 30–32.). Ifj. Horváth János szerint azonban a vonatkozó krónikarész szerzője nem Anjou-ellenes állásfoglalást kívánt tenni, hanem a pápa által ténylegesen be nem töltött esztergomi szék körüli bizonytalanságot nyilvánította ki: „mindezzel nem a koronázás jogosságát akarta aláhúzni, hanem mentséget akart találni arra — amit a fenti okból teljesen elhallgatott —, hogy Károly Róbertnek egy választott, de a pápa által még meg nem erősített érsek általi 1301-es koronázása egyházjogilag szintén érvénytelen volt" (Acta Linguistica 1971. 336.).

A kérdés tehát a vonatkozó mondat igazságtartalma, s mint ilyen, szerintünk az egyházjog oldaláról közelítendő meg: betöltöttnek vagy be nem töltöttnek minősült-e Bicskei Gergely választott érsek-adminisztrátorral az esztergomi egyház?

VIII. Bonifác pápa 1298-ban adta ki *Liber Sextus* című kánonjogi gyűjteményét, ahol rendelkezett a főpapi székek ideiglenes kormányzásáról is (VI 1.6.42., ill. 1.8.4.). Ilyen egyházi tisztviselőket (*vicarius*okat, *procurator*okat, *administrator*okat) Bonifác mellett a korábbi pápák is kineveztek, hogy nevükben kormányozzanak egyes egyházakat. (l. A. Potthast: Regesta pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304. I–II. Berlin 1874–1875. 11201., 12042., 19183., 24330., 24762. sz.). Ezek a főpásztorok a pápa képviselőinek, s nem önálló joghatóságú ordináriusoknak minősülnek a mai napig a katolikus kánonjogban. Hogy Bicskei Gergely ilyen adminisztrátor volt, azt eléggé igazolhatja a vonatkozó egyházjogi rendelkezés, ill. Bicskei 1299. évi kinevező irata vonatkozó helyének párhuzamba állítása:

(VI 1.6.42. = Ae. Friedberg: Corpus iuris canonici. II. Decretalium collectiones. Lipcse 1881. 967. col.)

Is, cui *procuratio* seu *administratio* cathedralis ecclesiae plena et libera *in spiritualibus et temporalibus* a sede apostolica, cui soli hoc competit, est commissa, potest, alienatione bonorum immobilium duntaxat excepta, omnia, quae iurisdictionis episcopalis existunt, et quae potest electus exsequi confirmatus, libere exercere. Illa quippe, quae ministerium consecrationis exposcunt, nisi fuerit episcopus, per alios faciat episcopos expediri.

(A. Theiner: Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia. I. Róma 1859. 383.)

...te [sc. Gregorium] ex officio nostro, ex apostolice plenitudine potestatis *in spiritualibus et temporalibus procuratorem* dicte Strigoniensis ecclesie usque ad dicte [sc. Romanae] sedis beneplacitum ordinamus, tibi *administrationem* tam eius, quam dicte Albensis ecclesiarum generalem et liberam *in spiritualibus et temporalibus* committentes...

A fentiekből kiderülhet, hogy a püspökké sohasem szentelt, a pápa által igen erős kötelékkel magához kapcsolt Bicskei nem volt egyházmegyéje tényleges főpásztora, csak pápai megbízásból kormányzója. Mint ilyen, a püspöki konszekrációhoz kapcsolt koronázást sem végezhette volna el, így I. Károly 1301. évi királlyá avatása még egy szempontból — az egyházjog oldaláról — minősült érvénytelennek. Tehát a fentieket összegezve: azon álláspontnak van igaza, amelyik a 188. krónikafejezet írójáról csak komoly egyházjogi ismereteket tételez fel, s nem egyes királyok melletti kiállást.

A Károly-kori szerkesztést frappánsan jellemzi a szerző, már itt utalva azokra a különbségekre, amelyek a későbbi redakciótól megkülönböztetik (a magyarság kámita eredete stb.). A következőkben pedig a Pozsonyi Krónikáról emlékezik meg, hangsúlyozva, hogy a mű erősen Anjou-párti tendenciát mutat. Kristó Gyula szerint az 1333/1334-ben befejezett minoritakrónikának több folytatója is akadt, ezek említése után a másik fontos 14. századi munkára, a Nagy Lajos-kori krónikára, ill. kódexcsaládra tér rá. Ezen, 1358 után létrejött forráscsoportot leginkább a Képes Krónika fémjelzi, az ide tartozó munkák bővebb szövegezésben hozzák a 11–12. század történetét, s javítják a fő forrásukul szolgáló I. Károly-kori redakció tévedéseit (jáfetita eredetet tulajdonítanak a magyaroknak stb.). A munka szerzőjének kiléte eléggé problematikus, Kristó pályafutása során végig azokkal értett egyet, akik a Baranyai Decsi János által említett krónikaíró Márkot a Kálti előnevű egyházi személlyel azonosítják. A fejezet végén Mügeln Henrik (akire talán helyesebb volna a Mügelni elnevezést használni) két munkáját, német nyelvű, latinul már elveszett részeket is fenntartó krónikakivonatát, ill. latin nyelvű rímes krónikáját mutatja be.

A következő fejezetben szintén pályafutása során már alapos vizsgálatban részesített munkákat tárgyal Kristó Gyula: az ún. Névtelen Minorita gesztáját és Küküllei János krónikáját. A névtelen szerző 1345–1355 közötti éveket ábrázoló, andekdotikus, a ferences történetírásra jellemző jegyeket felmutató munkáját korai dolgozataihoz hasonlóan most is két szerző munkájának véli: egy Anjou András herceg környezetében tevékenykedő személyének, akinek információit megszerkeszthették; ill. egy ferences szerzetesének, akit a Kurcz Ágnes és Mályusz Elemér szerzőjelöltjével, Kétyi János ferences tartományfőnökkel is azonosíthatónak tekint. Kristó „dualista" álláspontjának több mint harminc éve heves bírálója akadt ifj. Horváth János személyében, aki az egész munkát, sőt az I. Károly-kori szerkesztés egyes darabjaiban (így a Névtelen Minorita munkáját egyedül fenntartó Dubnici Krónikában) fennmaradt leírást Károly király haláláról és temetéséről egy szerzőnek, a már említett Kétyinek tulajdonította. Horváth gondolataira Kristó ezúttal nem reagált.

A szerző Küküllei munkáját is részletesen bemutatja, hangsúlyozva, hogy a tipikus egyházi középrétegbeli karriert befutó szerző minden bizonnyal a krónikaszerkesztést akarta folytatni, de két részben, több évtizedes kihagyással megalkotott művével a történeti életrajz *(vita)* műfaját honosította meg historiográfiánkban. Kristó joggal utasítja el azt az egykor többek által vallott nézetet, miszerint a főesperes már a korai humanizmus képviselője lenne.

A következőkben a 15. század fejleményeit vizsgálja a szerző. Vitába száll Mályusz Elemér azon véleményével, amely szerint 1380 után a megrendelők és a társadalmi érdeklődés hiánya miatt hanyatlott volna le a hazai historiográfia. Nézete szerint Zsigmond korában is van tudomásunk a történetírás folytatásáról, hiszen Vergerio egy mára már elveszett életrajzot írt a nagy uralkodóról, és a bőséges történeti elbeszélést hordozó oklevélnarrációk is éppen ebben az időszakban sokasodnak meg. Kristó szerint csak a királyokra összpontosító geszta vagy krónika műfaja szűnt meg időlegesen, „ám ennek oka nem a társadalomban, hanem az egyes emberben — annak kvalitásaiban vagy helyzetmegítélésében — keresendő" (100.). Ezek után sorra veszi a késő középkori magyarországi historiográfiai termékeket. Először a területi történetírás hazai képviselőinek minősülő zágrábi és váradi káptalani krónikákkal, majd a Pozsonyi Krónikával, ill. a német nyelvű Szepesszombati Krónikával foglalkozik. Összefoglalja a Kottaner Jánosné emlékiratával, ill. az Udinei János-féle világkrónika magyar folytatásaival kapcsolatos kérdéseket is. A Mátyás-kori történetírás termékei közül itt foglalkozik behatóan a Budai Krónikával, ill. a Mátyás-ellenes Dubnici Krónikával, valamint Callimachus Experiens röpiratával. Röviden ismerteti Galeotto Marzio korrajznak is beillő Mátyás-ábrázolását, majd végül a 16. század eleji fejleményeket számba véve beszámol a nem túl jelentős hazai rendtörténetírás eredményeiről is, kiemelve Gyöngyösi Gergely pálos vonatkozású alkotásának jelentőségét. Összegezve a műfaji sokszínűség megjelenésére hívja fel a figyelmet a késő középkori magyar történetírásban.

Munkájának utolsó elemző fejezetében a három nagy 15. századi historiográfiai alkotással, Thuróczy János krónikájával, Pietro Ransano epitoméjával, ill. Antonio Bonfini történeti művével ismertet meg bennünket. Mindegyik szerző életrajzát, művének keletkezéstörténetét, felépítését és hatását is megvizsgálja, e részben jórészt Mályusz Elemér és Kulcsár Péter vonatkozó állásfoglalásainak ismertetésével. Hangsúlyozza Thuróczy munkájának még alapvetően középkorias jellegét, s azt is, hogy e munka elégtelensége, ill. Beatrix királyné és Mátyás egyfajta rivalizálása válthatta ki, hogy közel egy időben két, a kortörténetre is figyelmet fordító, itáliai humanista által írt történeti alkotás is elkészülhetett hazánkban. E két mű közül egyértelműen Bonfini Tizedei a jelentősebbek, bár e — nemzetközi összehasonlításban is előkelő besorolást nyert — reneszánsz történetírói munka alapvetően a kissé lenézett Thuróczy adatait öltöztette antikizáló, humanista köntösbe. Kiemeli Bonfini 1496-ig tartó elbeszélésének forrásértékét a 15. század második felére vonatkozóan. A fejezet végén röviden megemlékezik Taurinus Dózsa-eposzáról, valamint a dalmát történetírás kereteibe tartozó Ludovicus Tubero munkájáról.

Az utószóban Kristó Gyula a középkori hazai historiográfia mérlegét vonja meg: hangsúlyozza a mennyiségileg viszonylag csekély termést, s azt a tényt, hogy ez is lényegében négy korszak — Könyves Kálmán időszaka, a 13. század eleje, Nagy Lajos uralkodása, valamint Mátyás uralmának a vége, II. Ulászló uralkodásának eleje — intenzív történetírói tevékenységének köszönhető. Kiemelendőnek tartja a magyarországi történetírás alapvetően uralkodócentrikus jellegét is, s felhívja a figyelmet a kortörténeti ábrázolások, ill. a világtörténeti nézőpont hiányára is. Nemzetközi összehasonlításban azonban már nem ad rossz osztályzatot középkori historiográfiánknak, kiemeli a középkor végére megjelenő műfaji sokszínűséget, az állandó megújulási készséget, valamint az európai áramlatokkal a 13. század elején, valamint a 15. század végén megjelenő szinkronitást. A függelékben a fontosabb alkotók adattárát, a felhasznált és az ajánlott irodalom jegyzékét közli.

Kristó professzor itt ismertetésre került műve nagy ívű áttekintése a középkori magyarországi történeti irodalomnak. Természetesen az általa intenzíven kutatott témák vonatkozásában (ősgeszta kérdése, krónikafolytatások, a krónikában olvasható legitimista és idoneista szakaszok abszolút és relatív kronológiája, az Anjou-kori történetírás kérdései stb.) saját álláspontját közli, s nem törekszik a szakmai vitapartnerek téziseinek ismertetésére is, de a munka irodalomjegyzékeiből mindenki tájékozódhat a *teljes* szakirodalmi termésről. A szerző analízisre és szintézisre egyaránt törekedett, így minden témakört arányosan ábrázoló műve kézikönyvként és tankönyvként is egyaránt felhasználható lesz az elkövetkező évtizedekben.

Thoroczkay Gábor

KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA

Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia Professzornő tiszteletére.
Szerk. Makk Ferenc
Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2002, 125 o.

A kötet bevezetőjében Makk Ferenc méltatja és tekinti át a szegedi professzornő pályafutását, kiemelve kandidátusi disszertációját (Theophylaktos Simokattés munkásságáról), készülő akadémiai doktori értekezését (Bizánc és a Duna-vidék népeinek története Iustinianos császár idejében), kitekintéssel 6–9. századi avar történeti tanulmányaira, s utalva eddig megjelent másfélszáz hazai és külföldi rangos publikációjára.

A több nyelvű (magyar, német, francia) emlékkönyv nyitó értekezésében Almási Tibor a folyamatban lévő, Szegeden készülő Anjou-kori okmánytár munkálatait tekinti át. Megtudjuk, hogy eddig 14 kötet jelent meg, 2004-ig további 8 várható, míg Károly Róbert uralkodásának a végét várhatóan 2007-re érik el. A feldolgozott ill. feldolgozásra váró forrásanyag nagyságát 40–45 ezerre becsüli, amihez végül 70 kötetre lesz szükség.

Blazovich László nagyívű tanulmányában tekinti át az alföldi városok középkori jogi helyzetének legfőbb jellemzőit, s érthetően azon belül is különösen Szeged sorsát vizsgálja. Áttekinti a városi kiváltságokat, a városi igazgatási szervezet működését, 15. századi történetének fordulatait.

Jürgen Blusch finom és szellemes írásában az erasmusi Laus Stultitae (Balgaság dicsérete) irodalmi hagyomány antik gyökereit, kortárs és modern intellektuális hátterét rajzolja meg.

Hajnóczy Gábor, a reneszánszkori építészeti traktátusokról írva megállapítja, hogy Bonfini a budai könyvtárban Averulinus fordítása közben használta a „De architectura" egy példányát. Felhívja a figyelmet arra, hogy Mátyás a korban párját ritkító módon érdeklődött az antik művek mellett a kortárs építészeti művek (Alberti, Filarete) iránt is.

A Szent István-i Intelmek kapcsán Havas László arra vállalkozik, hogy megvizsgálja a bizánci irodalom lehetséges hatását a magyar politikai irodalom örökbecsű alkotására. Nagy tárgyismerettel tekinti át a szóba jöhető alkotásokat. Utal VII. Konstantinos Porphyrogennétosz alkotásaira, különösen fiához, Rómanoshoz intézett tanításra. Hasonlóságot talál azonban a „Barlaam és Iosaph" művel éppúgy, mint pl. a „Stephanités és Ichelatés"-szel, vagy éppen az egykorú jóslási irodalommal. Gondolatébresztő fejtegetéseit úgy összegzi, hogy a bizánci hatás inkább István uralkodásának az elejére esett, s a II. Basileios-féle bizánci expanzió hatására az orientáció megváltozott, s ezért mégis az Intelmek minden bizánci érintkezés ellenére „Nyugat-Európa szelleméhez áll valamivel közelebb".

H. Tóth Imre a pannonhalmi „Paradisum plantavit" (2001) katalógusban publikált Georgiosz bolgár érsek-féle ólompecsét problémáját járta körül. Számba véve a különféle azonosítási lehetőségeket, s tekintettel arra, hogy a rendkívül értékes és ritka pecsét a zalavári ásatáson került elő, arra a következtetésre jutott, hogy Georgiosz bolgár érsek levele (a pecséttel) még 874 előtt érkezhetett Metódnak szánva az akkori Mosapurcba. A levelet ad acta tették, mivel a latin liturgia győzedelmesen tört előre, 874-ben a salzburgi érsek már Pettauban szentel templomot. A kérdés már csak az, hogy a pecsét alapján feltételezett levélből valóban következik-e egy szláv népnyelvi liturgiát gyakorló egyházi közösség zalavári léte.

Jónás Ilona a Nyugat 9–10. századi görög nyelvismeretének legismertebb emlékeit és momentumait tekintette át. Az impozáns panoráma egyértelműen tanúsítja, hogy a diplomáciai és egyházpolitikai érintkezések, házassági kapcsolatok, vagy a művelődési törekvések bizonyos szűk kör számára a görög nyelv és kultúra ismerete mindig is kényszerítő szükségszerűség volt, amivel ha éltek, a görög magas kultúrának köszönhetően még élvezetes is lehetett. Persze, úgy tűnik — különösen a Bizánctól távolabb eső területeken —, többen érdeklődtek, mint olvastak vagy beszéltek görögül, akik legnevezetesebbike talán a későbbi pápa, Gerbert. Ő is, mint sokan mások, úgy látták, hogy a Nyugat és Kelet egyenlőségének megteremtésében a görög tudományok, így a filozófia és dialektika művelésének fontos szerepe lehet.

Kádár Zoltán írásában arra mutatott rá, hogy a bizánci tudós irodalom miként járult hozzá a 16. századi francia természettudomány megújulásához. Így például Manuél Philész (1275–1345) zoológiai tanköltemény az „Állatok tulajdonságairól", amely Velencében 1533-ban nyomtatásban is megjelent. Az érdekesség, hogy I. Ferenc király által újjászervezett királyi gyűjteményben az egzotikus állatok olyan pontos illuminációi maradtak ránk, amelyek feltételezik a dél-amerikai,

közel-keleti természettudományos célú utazások tapasztalatainak hasznosítását, s egyúttal további hasonló témájú művek létrejöttét segítették elő.

Kristó Gyula Konstantin „De administrando imperio" (A birodalom kormányzásáról) című művében előforduló város- és folyóneveket tekinti át, ami annál is tanulságosabb, mivel a császár munkájának magyarokkal foglalkozó fejezetén kívül a többit ritkábban szoktuk tanulmányozni. Megállapítható, hogy Bizáncból imponáló földrajzi tájékozottsággal tekintettek a környező világra, s a tájékozódás alapvető eszközét a városok jelentették. Ennek hiányában, pl. magyarok vagy besenyők esetében értelemszerűen a folyók nyertek jelentőséget, s így közvetve utalnak az egyes népek életmódbeli különbségeire.

Makk Ferenc rövid és frappáns áttekintését nyújtja a magyar külkapcsolatoknak, az ország változó nemzetközi helyzetének 895 és 1038 között: miként ágyazódott és tagolódott be a kalándozásokat követően a magyar fejedelemség majd királyság a keresztény Európába, miként biztosította Szent István az ország függetlenségét a német birodalommal szemben, e folyamatokban milyen szerepet játszott a Bizánci császárság.

Szádeczky-Kardoss Samu Vergilius halhatatlan műve, az Aeneis egy helyének, a Picti Agathyrsi" értelmezésére vállalkozott (4, 146). Az Apollón kísérőiként emlegetettekről megállapítja, hogy a korábbi tudós szövegmagyarázók olyat tulajdonítottak a költőnek, amire az nem gondolt. E név Vergilius korában már csak mesés népként vagy rabszolga-elnevezésként élt tovább.

Székely György a 11. századi pápai politika és diplomácia egyik meghatározó alakjának, Humbertus de Moyenmoutiers-nek tekinti át a pályáját. Vizsgálja, hogy Humbertusnak az egyházjogilag vitatható körülmények közötti 1054-es konstantinápolyi kiátkozásban, az egyházszakadás elmélyítésében milyen szerepe volt, s mennyiben volt megalapozója és előkészítője a későbbi gregoriánusként ismertté vált eszmerendszernek.

Végül Dér Terézia jóvoltából Olajos Terézia irodalomjegyzékét olvashatjuk a sokszínű és tartalmas kötet lezárásaként.

Veszprémy László

DAS EUROPÄISCHE MITTELALTER IM SPANNUNGSBOGEN DES VERGLEICHS

Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik

Hg. von Michael Borgolte (Europa im Mittelalter, Bd. 1. Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik)

Akademie Verlag, Berlin, 2001. 421 o.

AZ EURÓPAI KÖZÉPKOR AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KUTATÁSOK FÓKUSZÁBAN

Húsz nemzetközi tanulmány a történeti összehasonlítás módszeréről, problémáiról és jövőjéről

A kötet szerkesztője, a berlini konferencia szervezője helyesen utal arra, hogy Marc Bloch valóban még az 1920-as években felvetette Oslóban az európai középkor összehasonlító történelmi vizsgálatának szükségességét. A gondolatot számos alkalommal követte tett, de a kezdeményezések rendre elhaltak (elég ha a Teleki Intézet által kiadott remek „Revue d'histoire comparée" sorsára utalunk). Reméljük, hogy az elképzelés legújabb intézményesítésének nem ez lesz a jövője, s a Berlinben, a Humboldt Egyetem mellett létrehozott „Institut für vergleichende Geschichte Europas im Mittelalter" fényes jövőt fog megélni. Jelen kötet egy Berlinben, 1999-ben rendezett konferencia anyagát adja közre, az első próbálkozás bátorságával, erényeivel és kitapintható bizonytalanságaival.

Az első nagy egységben (13–186. old.) alapvetően az összehasonlítás problémáiról és részeredményeiről olvasható a legtöbb tanulmány, elsőként Michael Borgolte (Berlin) tollából. Joggal utal arra, hogy miután gondosan előkészítve hívtak különböző nyelven beszélő, különböző európai régiókat képviselő történészeket, hogy megvitassák, melyik Európa lesz az összehasonlítás tárgya, fenntartható-e, hogy az európai középkor az ókori hagyományra építő és azt továbbépítő államok sajátja? A nyelv valóban rendkívül fontos szempont, amint azt Bak János (Budapest) hangsúlyozza,

hiszen az egyes országok feudális intézményrendszerének világnyelvekre való lefordítása vagy nem (leánynegyed, a nemzetség „proklama"-ja, ispán), vagy csak egyes közvetítő nyelveken lehetséges. Ebben az értelemben a munkanyelv többnyelvűsége már kezdettől adott kritériumnak tekinthető. Bak professzor mindezt a közép-európai nemesség összehasonlító kutatása kapcsán teszi, utalva a magyar, lengyel, szlovén viszonylatban elért szép eredményekre. Nekünk, magyarok számára hízelgő, mikor felsorolja az általunk kezdeményezett összehasonlító programokat, pl. Hajnal István összehasonlító európai írástörténeti tervezetét s az ahhoz kapcsolódó kiadványokat (Hajnal I.: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales; uő: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségeiről, noha a hamis, félrevezető, jórészt jogtörténeti összehasonlító kutatásokra is hatásos hazai példákat tud felsorolni, így pl. az Aranybulla európai hatásáról stb.). Hasonlóképpen elméleti összefüggéseket vet fel Otto Gerhard Oexle (Göttingen) a rendi és csoportképződés alapján, Patrick Geary (Los Angeles) pedig az összehasonlítás előnyeit és veszélyeit illetően, hivatkozva saját merész kutatási programjának eredményeire: udvari kultúra a középkori Európában, Kínában és Japánban. A birtokviszonyok (Grundherrschaften) különböző területeken való egybevetésének sem tisztázottak a feltételei, s a fontossá váló Villikationsverfassung-ok elterjedése sem tekinthető általánosnak, miként arra Hans-Werner Goetz (Hamburg) mutat rá, vagy még bizakodóbban a város és vidék lombardiai viszonya alapján François Mennat (Párizs). Amint Sławomir Gawlas (Varsó) fejtegetéseiből megtudjuk, nem kevésbé problémátlan a feudális rendszer központi elemének tekintett, és persze sokszor megkérdőjelezett hűbérviszonyok recepciójának nyomon követése Európa peremterületein, így Lengyelországban. A ministeriales jogállás vonzó példának bizonyult Lengyelországban, ahol a széttagolódási tendenciák ellenében az uralkodók fenntartották a nemesség közvetlen királyi hatalomtól való függését, annak minden kedvező s jól ismert kedvezőtlen következményével együtt. Így vizsgálja Jan. M. Piskorski (Szczecin-Poznań) a „Königsfrei"-ek, király szabadjai szerepét a középkori kolonizációban, miközben ő is a terminus és jogi kategóriát megkérdőjelezők táborához csatlakozik. A földrajzi tényezők szerepe után a tematika az, ami a tanulmányok összehasonlító jellegét biztosítja. Erdő Péter kutatásai nyomán nálunk is jól ismert helyi, partikuláris zsinatok határozatainak európai összehasonlítására tesz kísérletet Johannes Helmrath (Berlin). Vizsgálatához az egyházjog univerzális jellege már eleve jó háttért biztosít, miközben vizsgálja e zsinatok földrajzi és időbeli megoszlását, koncentrálódásait. Ugyanezt biztosíthatja a téma nemzetközi jellege, amint azt Daniela Rando (Trient) az 1850 és 1950 közötti nemzetközi Velence-kutatás meghatározó emlékeiről, főleg Burckhardt, Heinrich Kretschmayr munkájáról szólva ismert fel.

A latin kultúrán kívüli, vagy annak határait átlépő jelenségek vizsgálata (187–282. old.). keretei között kapnak helyet a korai Abbászida udvari kultúra szerelmi kódexét, annak társadalmi, kohéziós és emancipáló szerepét tárgyaló kutatások, Gadi Algazi (Tel Aviv) tollából. Svetlana Luchitskaja (Moszkva) a muzulmánoknak a latin irodalomban továbbélő kliséiről és toposzairól szólva bálványimádásuk irodalmi gyökereit veszi számba és az állítások megbízhatatlanságát bizonyítja. David L. d'Avray (London) pedig az egyházi házassági rendszerek Európán belüli (angol, itáliai, francia) és azon kívüli (keleti vallások) összehasonlító vizsgálatának veti fel a szempontjait. Mariana Paramonova (Moszkva) a Szent Vencel-legenda két szerkesztését (ószláv és bajor változat) vizsgálja abból a szempontból, hogy miként értelmezik a családi konfliktus és testvérgyilkosság szituációját Vencel halálának kommentálásakor, s egyúttal meggyőzően mutat rá az ábrázolás tágabb, művelődéstörténeti hátterére és összefüggéseire. Sverre Bagge (Bergen) az európai historiográfia meghatározó alkotásait veti egybe, (a bizánci Anna Komnéné, német 11. századi írók, pl. Merseburgi Thietmar, az északi periféria írói, Snorri Sturluson), a firenzei történetírás, Leonardo Bruni), abból a szempontból, hogy miként írják le a hatalomváltást, s miként jelentkezik a személytelen hatalom-kép, az államiság az egyes korszakokban és művekben. Tore Nyberg (Odense) arra tesz kísérletet, hogy a koraközépkori (11–13) és későközépkori Skandináviát hasonlítsa össze a királyi hatalom és az egyház, illetve pápaság, a helyi vallásosság szerveződési formái viszonylatában.

A záró tanulmány-együttes a kétoldalú összehasonlítást tűzte ki céljául (301–370. old.). Geoffrey W. S. Barrow (Edinburgh) Skócia és Anglia igazgatási egységeinek alakulását, folyamatosságát és megújulását vizsgálja a 12–13. században, imponálóan széles szempontrendszer alapján. Bernd Schneidmüller (Bamberg) pedig azt teszi elemzése tárgyául, hogy mi vagy mi nem érdekelte a német és francia középkorkutatókat a másik ország fejlődésében, az európai hatalmi rendszerben betöltött pozíciójának változásában; szélesebb értelemben a középkori hagyományok és a középkor felelősségének a későbbi nemzeti fejlődés problémái és kudarcai megítélésében. Karl-Heinz Spieß (Greifswald) a 15. századi udvari ünnepségek két meghatározó eseménye alapján (Bruges, 1468 és

Landshut, 1475) von le következtetéseket az ünneplési szokások és társadalmi-kulturális környezet kapcsolatára. Jerzy Strzelczyk (Poznań) a lengyel nemzeti identitás jellemzőit tekinti át egy széles időintervallumban, elsősorban a német, porosz és litván területekhez való viszonyból kiindulva.

Frank Rexroth (Göttingen) záró reflexióban meggyőzően vonja meg a konklúziót, hogy a tudomány művelése már par exellence magában foglalja a kicsiben vagy nagyban való összehasonlítás kényszerét. Ennek ellenére a nemzeti határokat, vagy a kulturális határokat átlépő tanulmányok mindmáig kis számban születnek (itt az üdítő kivétel František Graus munkássága), s az együttgondolkozás helyett a legtöbbször már elkészült egyes tanulmányokat helyeznek egymás mellé, mintha ezzel már az összehasonlítás elérte volna célját. Ellenkező esetben a szélesebb spektrumú kutatások a korábbi „nemzeti" egyoldalúságok és félreértelmezések kiküszöböléséhez, módszertani és tényanyagbeli gazdagodáshoz vezetnek.

A kötetnek a magyar kutatók számára nemcsak informatív, hanem hírértéke van. Egyértelműen kiolvasható a kötetből, hogy az Európai Unió már most, s a jövőben nyilván növekvő mértékben finanszírozza a széles régiókat átívelő kutatásokat, amelyek a filológiai érvelés (persze nem szükségképpen) rovására a kulturális, történelmi múlt összehasonlító vizsgálatára vállalkoznak. A feladat csábító és izgalmas: a latin középkor univerzalizmusa (amely ugyanakkor hosszú időszakokon keresztül elviselte nem latin és nem keresztény szórványkultúrák létezését) mennyiben nyújthat példát a nacionalizmusok időszaka által megviselt európai közösségi eszmének a 21. századi valós, vagy remélt újjászületéséhez. A kötet alapján egyelőre inkább a középkori pluralitás felismerésénél, semmint az abból következő részkonkluziók megvonásánál tartunk.

Veszprémy László

Friedgar Löbker:

ANTIKE TOPOI IN DER DEUTSCHEN PHILHELLENENLITERATUR

Untersuchungen zur Antikenrezeption in der Zeit des griechischen Unabhängigkeitskrieges (1821–1829)

R. Oldenbourg Verlag. München 2000. (Südosteuropäische Arbeiten 106.) 336 o.

ANTIK TOPOSZOK A NÉMET GÖRÖGBARÁT IRODALOMBAN

Vizsgálódások az antikvitás befogadásáról a görög függetlenségi háború idejéből (1821–1829)

A görög nép szabadságharca, attól a naptól kezdve, hogy 1821. március 6-án Alexander Ypsilanti egy csapat önkéntessel átlépte a Prut folyót és behatolt a török fennhatóság alatt álló moldvai fejedelemségbe, az európai közvélemény érdeklődésének előterében állott. Ez a háború volt a 19. században az első nagyméretű nemzeti szabadságharc – a „hosszú évszázad"-ban először került szembe elnyomott nemzet elnyomó nemzettel. A közvélemény német földön is igen erőteljesen reagált e szabadságküzdelemre – a megosztottság, az egységes nemzetállam hiánya, azaz a „német nyomorúság" miatt az értelmiség nagy rokonszenvvel tekintett a görögök ügyére. A nemzeti eszme hívei és a liberálisok egyaránt a magukénak érezték Európa közepén a feudális muzulmán törökök, rabságában élő keresztény görögök sorsát, akiket ráadásul az antikvitás tisztelt népe utódainak tekintettek. A görög szabadságharc európai „alapképletté" vált, amely befolyásolta a földrész — kiváltképp a sokban hasonló német — közgondolkodást. Jelképezte mintegy szabadság és elnyomás dualizmusát.

Friedgar Löbker monográfiája, mely e szabadságharcnak az ókori görögség emlékeihez való kapcsolódását vizsgálja, mindenekelőtt anyagbőségével érdemli meg az olvasó elismerését. Abból a tézisből kiindulva, hogy Görögország az európai ember — így a német ember számára is — hazájának egy része, azaz „szellemi haza" összegyűjt a 19. század német irodalmából minden reflexiót, utalást, allúziót, amely a kétféle görögségre vonatkozik. Tudatában van annak, hogy Görögországban évezredek tanítanak, kimeríthetetlen iskola a német szellemi élet számára is, a 19. század német gondolkodói szellemi és erkölcsi identitásuk egy részét a „hős achájok" és a nem kevésbé „bátor lakedaimoniak" egykori helytállásából merítették. Az antik példázat Löbker művében nemcsak egy új Görögországnak, hanem egy új Németországnak, sőt néhol egy megújult Európának is vezéreszméjévé emelkedik.

A magyar olvasó annál is könnyebben megérti mindezt, mert az „ősi dicsőség" ábrándja, az egykori hősiesség reminiszcenciái — változtatva a változtatandókat — nálunk is a nemzetté válás, a nemzeti egység eszmei toposztárává váltak. A múlt nálunk is ébresztő erőforrásává vált a jelennek. Löbker nagy tisztelője a görög hazafiságnak, mely ó- és újkori változatában nála egyaránt a német öntudatra ébredés zálogaként jelenik meg. Mitológiai és történeti alakok, események, helyszínek, jelképek sokasága kap reflexív elhelyezést történeti-irodalmi seregszemlélében. A szükségesnél azonban kevésbé tartja számon azt, hogy a „görögség" a szabadságharcot már jóval megelőzően kiemelkedő helyet foglalt el a német (általa pedig az európai) értékrendben. Az újkori görög háború iránti rokonszenv egy nagyszabású, a 18. században kezdődött görög utópiára épült. Löbker hivatkozik ugyan Winckelmann korszakos művére, az 1755-ben megjelent *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*ra, de nem aknázza ki annak tanulságait, s végképp csak utalásszerűen említi, hogy a német klasszikának mennyire alapélménye volt az ókori görögség szellemi-erkölcsi birodalma. A neohumanizmus, a weimari klasszika, Goethe, Herder, Humboldt, Schiller, Lessing, Jean Paul, Hölderlin és mások nagyszerű teljesítménye meg sem érthető e görög eszmei-művészi regresszió feltérképezése nélkül. A 19. század eleji filhellén áramlat az akkor már félévszázados görög utópia „gyakorlati" folytatása volt.

Szerep jutott a görög szabadságharc iránti együttérzés kialakulásában az irodalmi népiesség romantikus áramlatának is. Löbker elmulasztja azt, hogy utaljon olyan nagyszabású és nagyhatású népköltészeti gyűjteményre, mint Arnim-Brentano vállalkozása, a *Des Knaben Wunderhorn*, vagy a Grimm-fivérek népmese-kollekciója. Ezek olvasói az emberiség arany ifjúkorának visszaálmodása, a juhászok-pásztorok egyenlőségének csodavilága kedvéért vették kezükbe e köteteket, s ezt vélték fellelni a görögségben. „Et in Arcadia ego" volt a jelszavuk, visszaálmodták magukat a vélt egykor földművelő idillbe. A francia forradalom nem valósította meg a „szabadság, egyenlőség, testvériség" céljait, a csalódott német (és nemcsak német) értelmiségi és polgár számára Görögország olyan tér volt, melyben az egyén szabadon mozoghat, szabadon gondolkodhat, s mindazt megvalósítja, amire német földön gondolni sem lehet. A görög szabadságharccal rokonszenvezők a maguk nemzetállami, illetve liberális törekvéseik vágyképét köszönthették Missolunghi hőseiben.

Löbker nagy erudícióval és körültekintéssel mutatja be, miként elevenítették meg a filhellének Theseus, Timoleon, Epameinondas szimbolikussá nemesedett alakjait, mint lett a trójai háború, majd a perzsa háború emlékezete megannyi azonosulási alkalommá. A híres csataterek, Marathon és Salamis felidézése, Leonidas thermopylei önfeláldozásának emblémája szintúgy egész sor német műnek lett a kiváltója. A német írók, tudósok, utazók sokasága azt szerette volna, ha visszatérne a történelem.

Nemcsak a csataterek, de általában a „figyelemreméltó helyek" látványa is nagy érzelmi hatást váltott ki a kor németjeiben. Friedgar Löbker sokrétűen mutatja ki, hogy a „genius loci", a hely aurája milyen szuggesztivitást volt képes gyakorolni az odalátogatókra, de még azokra is, akik csak szerettek volna odalátogatni. Athén, Spárta, s a többi görög színhely régészeti maradványai úgy vonzották az egykori német közönséget, mint kereszténveket a búcsújáró helyek. Hasonló szerepük volt a klasszikus tájaknak, mint például a thesszáliai Tempe völgyének is. A görög táj nagyon szép a maga kies, nemegyszer vad romantikájával, mely egyszersmind megannyi klasszikus rekvizitummal is ékes – könnyen alkalmas arra, hogy egy érintetlen természeti paradicsommá változtassa a maga számára az elvágyódó képzelet.

A görög recepció nemcsak német sajátosság volt, a szabadságharcra más nemzetek is erőteljesen reagáltak. Löbker azonban elmulasztja az ezekre való kitekintést. Összehasonlításokra pedig bőven lett volna alkalom. A görögség például a magyar klasszicizmus és kezdeti romantika számára is a szüntelen tavasz, az örökös vidámság letéteményese volt, a természetességé, a kötetlen szabadságé. Kor, amelyben nem voltak kínzó konfliktusok, az egész nemzet oly harmonikusan élt együtt, mint egy nagy család. A 19. század első évtizedének magyar írói is a nemzeti egység példájának látták és láttatták a hajdan volt görög ideálvilágot. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Ungvárnémeti Tóth László éppúgy erőt merítettek Tyrtaios és Pindaros korából, mint Carl Iken, Julius von Voss, Gottfried Müller, Harro Paul Harring, vagy Arnold Ruge.

Az antikvitás, illetve a 19. század német történelme iránt érdeklődők igen hasznos kézikönyvet kaptak Friedgar Löbker művében.

Fenyő István

Fenyő István:

A CENTRALISTÁK

Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon

Argumentum, Bp., é. n.

A magyar historiográfia nem kényeztette el sem bőkezűségével sem jóindulatával a reformkori centralistákat. Szinte hihetetlen, de csak *egyetlen* önálló munka született róluk másfél század alatt: Beksics Gusztáv inkább publicisztikai, mint szaktörténészi összefoglalása: *A magyar doctrinairek* (1882). Ami pedig a jóindulatot illeti, Beksics mellett egyedül Szekfű Gyula volt az, aki nagy megértéssel, saját koruk, sőt a 20. század egyedüli példamutató csoportjaként kezelte őket. Magyar történeti szintézise utolsó kötetében mércéül állította, 1947-ben kötet formában megjelent cikksorozatában (*Valahol utat tévesztettünk)* már-már idealizálta őket. A többi összefoglalásban pedig e százötven év alatt: elutasítás, „doktrinernek" nyilvánítás, tevékenységük zavarkeltő voltának kiemelése, fanyalgás sőt nem ritkán mellőzés, elhallgatás.

Igaz, a *kör* egyes tagjai mindig számot tarthattak az utókor érdeklődésére és méltánylatára. Eötvös Józsefről minden évtizedben megjelent egy összefoglaló munka, néha több is. Szalay Lászlónak ugyancsak akadt egy-két monográfusa, Trefort Ágostonról is írtak könyvet, Lukács Móricról, Csengery Antalról tanulmányok születtek. Műveiket kiadták (egy alkalommal kis kötetben a *kör* írásaiból együttesen is), s mindezek a munkák nagy-nagy méltánylattal foglalkoztak az egyes írótudós-politikusokkal. Az együttes áttekintés azonban elmaradt, a körrel kapcsolatos előítéletek átörökítődtek, miközben magáról a körről egyre kevesebbet tudunk.

Historiográfiai esemény volt tehát, amikor megjelent Fenyő István alapos monográfiája (melyet csupán azért nem tekinthetünk szintézisnek, mert csak 1848-ig követi működésüket). Többszáz oldalon végre előttünk áll a kör kialakulása, személyi kapcsolatrendszere, megismerhetjük eszméik forrásait, és persze nem utolsó sorban saját, eredeti gondolataikat és politikai nézeteiket – s mindezt elhelyezve a kor szellemi és politikai áramlatai között.

A kötet első része, mintegy harmada, Eötvös és Szalay 1839-ig terjedő együttes életrajza, vagyis a két barát készülődésének bemutatása. Ezt követően „lép be" történetünkbe Trefort Ágoston és Lukács Móric, hogy azután már túl a kötet felén a politikai értelemben is formálódó körrel találkozzunk az 1843–44-es országgyűlésen. A centralisták nagy nyilvánosság elé lépésével, a centralista *Pesti Hírlap* 1844-es és azt követő időszakával már csak a kötet utolsó harmadában ismerkedhetünk meg.

Eötvös és Szalay barátsága, együttes eszmélkedése valósággal lenyűgözi a szerzőt. Valóban, alighanem példa nélkül áll, hogy két gondolkodó-politikus nemcsak összetalálkozik, hanem szinte a gyermekkortól együttesen, egymást befolyásolva, egymásra hatva futja meg pályáját. Ráadásul egyívásúak (1813-ban születtek), társadalmi hátterük is hasonló: anyai ágon németek, sőt anyanyelvük is német, erős városi kötődéseik vannak, anyagi helyzetük nem rózsás ugyan (mindketten értelmiségi tevékenységükből élnek), de azért hosszabb külföldi útra indulhatnak.

Ami pedig az életrajz mellett az eszmei háttér megrajzolását illeti, Fenyő művét illetően éppen a korabeli, az első sikeres Abafi-regény felett lelkendező kritikussal, Szontágh Gusztávval mondhatjuk: „Le a kalapokkal, uraim!" Fenyőnek filológai szempontból elvileg könnyű dolga van, amikor az eszmei hatásokat térképezi: rendelkezésére áll a levelezés, Eötvös József könyvtára (a könyvekben széljegyzetekkel), olvashatja az olvasmányaikról publikált ismertetéseiket és értékeléseiket, ismeri külföldi élményeiket, tudja, hogy kiket kerestek fel Párizsban, kiket tartottak leforditandónak és így tovább. Ám tessék utána csinálni: megkeresni a külföldön megjelent egykorú kiadásokat, felütni az általuk forgatott folyóiratokat, feltárni a külföldi példaképek politikai vonzalmait – végül pedig kiszűrni, hogy mi az, ami a kor Magyarországán sokak által ismert és becsült szellemi termék, s mi az, amit ők ketten tesznek ismertté, emelnek példaképpé. Fenyő roppant munkát végzett mindjárt itt, témájának inkább előzményeinél, mint kezdeténél, s persze a hazai közeget sem hanyagolja el: Horvát István személyes hatását éppúgy méltatja fejlődésükben, mint Kölcsey Ferencét. A „készülődés" a majdani politikai szerepre már-már hosszúnak tűnik – a szerző helyén többször figyelmeztetnénk az olvasót hőseinek fiatal korára. 1839-ben, amikor szónokolnak az Akadémián, még csak huszonhat évesek! Homályban marad az is, hogy Szalay és Eötvös egymásra hatása teljesen kölcsönös volt-e (ahogy a kötetből érzékeljük), vagy valamelyikük domináns szerepét mégiscsak ki lehetne-e tapintani?

A centralisták színrelépése egyszersmind *nemzedéki* fellépés is. Trefort Ágoston alig idősebb (1817), Lukács Móric egyidős (1812), a később belépő Csengery pedig évtizeddel fiatalabb (1822), már Petőfi kortársa. S e nemzedéknek Széchenyivel, Wesselényivel, Kölcseyvel kell mérkőznie! Innen a roppant olvasási-tanulmányi szenvedély, a „nyugat" (elsősorban Franciaország) azonnali követendő például vétele – és innen Széchenyi megtorpanása, Wesselényi védekezésre kényszerítése idején, Kölcsey visszavonulása, majd halála után az igény: a reformmozgalom irányadása, a publicisztikai szerep mellett a politikai vezető szerep vágya. A *politikai iskola* azonban hiányzik, a formálódó kör tagjai a váratlanul elébük kerülő Kossuthtal és *Pesti Hírlap*jával nem mérkőzhetnek. (Kossuth bizonyos értelemben felettes énjükké is válik.) Fenyő nem idealizálja hőseit: „Nyugat-Európa mint modell, az ottani eredmények lenyűgöző volta némiképp el is terelik a fiatalok figyelmét a hazai reálpolitika adottságairól, az itthoni társadalomszerkezet feltételeiről, bizonyos fokú utópizmust visz elgondolásaikba" (73.). „Emberiséghorizontban gondolkodtak, üdvtanuk az egész világot átfogta Mindez azonban a centralisták számára azt is jelentette, hogy tompította bennük az »itt és most« realitása iránti fogékonyságot, némi idealisztikus utópizmust vitt elgondolásaikba" (91.). A konkrét reformokért Béccsel és a konzervatívokkal küszködő, s ezért kompromisszumokra kényszerülő magyar ellenzéki politikára figyelve „elébük tűnt, hogy az ellenzék túlnyomó része számára az esetleges változások csupán arra kellenek, hogy a nemesség társadalmi vezető szerepét továbbra is biztosítsák, hogy a reformok nagyrészt eleve megtörnek egy osztály illúziós önszemléletén" (85.). Hány év tapasztalatára van még szükség, amíg ráébrednek (részben csak 1848 után), hogy a nemesség további társadalmi vezető szerepe egy mégoly demokratikus átalakulás esetén is biztosítva van, hiszen a zömmel analfabéta parasztok nem jelentenek komoly társadalmi konkurenciát, hogy nem az „illúziós önszemlélet", hanem a (magát egyébként illúziótlannak beállító) konzervatív ellenállás az, amely lassítja a társadalmi átalakulást, s az értelmiség még az államhatalom birtokában sem képes rövid idő alatt meghaladni a társadalmi adottságokat, s ahhoz, hogy a hatalomban részesedjék s azt meg is tartsa, ezekkel a társadalmi adottságokkal számolnia kell. – Igaz, konkrét hazai politikai tájékozódásuk kezdetei az 1830-as évek végére esnek, amikor a veszélyeztetett reformmozgalom a nagyobb tömeget mozgósító rendi-nemesi ellenállás mögé rejtezett-hátrált, s a jövőnek nem sok jót ígért: 1841, a *Pesti Hírlap* megjelenése előtt a reformmozgalom dezorientált volt, részint a reá nehezedő nagy nyomás, részint előbb említett vezetői háttérbe szorulása, részint Kossuth bebörtönzése, kéziratos lapjának megszűnése folytán. A centralisták szerintünk űrt érzékeltek a hazai politikában, s magukat érezték hivatottnak ennek betöltésére. (A magánkörben maradt önérzetes megnyilvánulásokat Fenyő bőven idézi, inkább csak az ambíció jelzéseként.) A „fiatalok", a későbbi centralisták közösség-keresése, folyóiratok alapítása (*Themis, Budapesti Szemle* – gazdagon bemutatva Fenyő kötetében), műegyletbeli találkozása jelzi, hogy egymásban nem láttak vetélytársat, sőt talán azt is, hogy egyenként gyengének tartották magukat a politikai szerepre. Hozzájárul ehhez, hogy egészen 1843-ig nem mutatható ki, hogy miben is térnek el — programban vagy taktikában — a magyar reformmozgalom derékhadától. Egyéni nézetekkel, gondolatokkal persze találkozunk, mint minden más reformpolitikusnál, de ezek nem szerveződnek önálló áramlattá. Annyi kétségtelen, hogy a végcél, a polgári Magyarország felvázolásakor jóval határozottabbak voltak (jövőképük körülrajzoltabb), viszont a konkrét célkitűzések elérését illetően nem jeleskedtek önálló indítványokkal. Nagyon fontos és rendkívül eredményes viszont az az egybevetés, amelyet Fenyő az európai hatások számbavétele után a közelmúlt és a kortársi magyar politikai reformelképzelések felsorakoztatásával végez el. A centralisták nem voltak „gyökértelenek", indítványaik jó része Magyarországon akár évtizedekkel korábban, akár egykorúan már megfogalmazódott. (További kutatás tisztázhatja, hogy mindebből mi az, amit átvettek, és mi az, amit józan helyzetértékeléssel maguk fedeztek fel újra.)

Mint ismeretes, a harminc éves Eötvös és Szalay — városi következtként — megjelent az 1843–44. évi diétán. Ekkortól lesznek világosak az eltéréseik a reformpárti tábor zömétől.

Az országgyűlési küzdelmekben még csak hangsúlykülönbségnek látszik mindaz, ami mögött pedig már ott van a „centralista" program. (Egyetlen hiányérzetünk Fenyő összefoglalását illetően: filológiailag nem tisztázza, hogy hogyan vált a „centralista" szó a csoport megjelölésévé. Maguk választották? Elfogadták mások megjelölését?) A taktika 1843-ban nagyon is közös: egyetértenek abban, hogy mindenekelőtt a városoknak (a szabad királyi városoknak) kell — egy helyett — több szavazatot biztosítani, s ezzel az ingadozó alsó táblai reformer többség szilárd, állandó többséggé lesz alakítható, s ezért a „városi szavazat reformja" után határozottan haladhatnak majd a többi reformmal, a kötelező örökváltsággal, a népképviselettel és így tovább. Ebben tehát mindnyájan egyetértenek. Az első, csekély, taktikainak látszó különbség: az alsó tábla többsége tizenhat sza-

vazatot adna a városoknak (a legtöbb város szomszédaival együtt jut majd egy-egy szavazathoz), a centralisták pedig kétannyit, harminckettőt. (A konkrét szövegekben szereplő szám azonban mindig közelebbi vizsgálatot érdemel, mivel egyes tervek minden megyének két-két szavazatot szántak, s így a városoknak juttatandó voksokat is duplán számították!) Már nagyobb különbség, hogy amíg a nemesi liberálisok zöme a szavazatjog kibővítését a városok belső reformjához kötné (belső igazgatásuk demokratizálása), a centralisták ezt a belreformot elválasztanák országgyűlési szavazataik kibővítésétől. Utóbbiak nem félnek a konzervatívok felülkerekedésétől a városokban, mivel követeik megválasztását a polgárok széles körére bíznák, akik majd utasítás nélkül érkeznének az országgyűlésre. Vagyis nagyobb bizalmuk van részint az iránt, hogy a városokban (pontosabban a polgárjoggal rendelkezők körében) fellelhető demokratikus potenciál, részint az iránt, hogy „Bécs", a birodalmi kormány nem fogja befolyásolni a városi követválasztásokat. Szerintük ugyanis amíg a megyékben van befolyásolható „nemesi proletariátus", a városokban polgárjoggal (vagy egy új rendszerű követválasztói joggal) rendelkezők vagyona, műveltsége kizárja majd a durva befolyásolást. – Ezzel szemben a megyei követek zöme viszont aggódott a városok politikai véleménynyilvánításának jövendőbeli alakulását illetően, hiszen azt a kormányfelügyelet alatt álló, oligarchikusan működő, önmagát kiegészítve választott városi vezetés befolyásolhatta. Kisebb hangsúlyt kap ugyan, de megfontolásaik mélyén ott rejlik az is, hogy a városok többsége német, s esetleg a Bécs iránti „német" szolidaritás felébe kerekedik a városiak egyébként „logikus" reformbarátságának.

Elvileg aligha dönthető el, hogy kinek van „igaza", hiszen egyik megoldás kipróbálására sem került sor. Fenyő István, jelezve ugyan e problémákat, a döntő mozzanatokat a valóságos problémák helyett az előítéletekre, a nemesség városok iránti bizalmatlanságára vezeti vissza (224–225., 228.). Noha ezek is szerepet játszottak, s az is tény — amit Fenyő hangsúlyoz — hogy a centralisták jobban ismerték a „várost", de nem biztos, hogy utóbbiak észrevették, hogy a dinamikus városi fejlődésből esetleg éppen a polgárjoggal rendelkezők maradnak ki, s lesznek elzárkózóak. A polgári morál pedig a gyakorlatban nem bizonyult magasabbrendűnek, mivel a legtöbb városban a korrupciós összefonódások folytán királyi biztosok vezették — olykor évtizedekig — az igazgatást. A megyékben erre ritkábban került sor, s az itteni politizáló elit maga gondoskodott, ha kellett, a megtisztulásról. A nemzetiségi kérdés pedig — mint Fenyő dokumentálja — a centralisták politizálásában mindvégig alárendelt jelentőségű maradt, a nemzetiségek beolvadását közeli és kikerülhetetlen folyamatnak tartották, a városok német túlsúlya számukra nem volt probléma.

Kitapintható tehát a jelentős különbség a reformok első, meghatározó elemében, a városi kérdésben. Pedig hátra volt még a centralistáknál megyét illető elképzeléseik meghirdetése, amely lényegében az 1844 közepétől általuk szerkesztett *Pesti Hírlap*ra maradt, s olyan jelentős különbséget képezett, hogy a reformtábort szembenálló municipalista zömre és centralista kisebbségre osztotta.

Közismert, hogy a *centralisták* az államélet központosítását óhajtották, a negyvenkilenc [nem ötvenhárom (217.), a három horvát megyével volt ötvenkettő] magyar vármegyét kikapcsolták volna az országos politikából, el akarták törölni a követutasítások rendszerét. A *konzervatív municipalisták* meghagyták volna a megyét (kisebb igazításokkal) a nemesség kezén. A *liberális municipalisták,* vagyis a reformerek zöme, átalakították, végső soron népképviseleti rendszerűvé alakították volna. Sőt, Kossuth elképzelése szerint (az országgyűlési „városi reform" után) a fokozatosan népképviseletivé alakítandó megyéken keresztül indult volna meg — frivolan szólva — a „hosszú menetelés" az országos népképviselet és a felelős kormányrendszer felé. A centralisták viszont lényegében két további reformmal, a választójogi rendszer átalakításával (csak vagyoni cenzus, amelynek bevezetésével a bocskoros nemesség elveszíti választójogát; új, választókerületi szavazási rendszer; s ezt követően a kormány parlamenti felelőssége) akartak mielőbb célhoz érni.

Volt-e esélyük a centralistáknak a sikerre? Fenyő joggal hangsúlyozza, hogy a nemesség választójogból kiszorítandó része nyilván ellenállt volna (s az általuk érzékeltetett magas cenzus a nemesség zömét kirekesztette volna), s így nemigen volt legális lehetőség e reform végrehajtására. A másik megfontolandó kérdés, hogy egy esetleg mégis megszavazott ilyen jellegű alsó táblai reform (amelynek országgyűlési megszavazásában, mint láttuk, a városoknak lett volna döntő szerepe) elfogadtatásra kerül-e Bécsben? Nem voltak-e a centralistáknak e téren illúzióik?

Fenyő István, az újabb kutatásokra hivatkozva, rámutat arra, hogy a centralisták nem bízták ezt az esélylatolgatást a véletlenre. Eötvös 1843 közepén és végén két emlékiratot intézett Metternichhez, 1843–44 fordulóján Szalay tárgyalt bécsi körökkel. Bár Eötvös emlékiratai sajnos lappanganak, de az előkerült kísérőlevélből látható, hogy Eötvös együttműködést ajánlott Bécsnek. A városi reformért cserébe a kormány érdekében kívánt működni – egyelőre titokban, rejtetten. A *Pesti Hírlap* kezükre

juttatása 1844 közepén már a centralisták iránti bécsi jóindulat jele volt. És ekkor válik markánssá a centralisták *megyeellenessége!* (Fenyő dokumentálja, de talán nem hangsúlyozza eléggé ezt az összefüggést.) Metternichék tehát, további együttműködést ígérve, egyelőre megyeellenes támadásokat szorgalmazhattak, amely egybeesvén a centralisták politikájával, nem követelt az utóbbiaktól elvfeladást. A centralisták alaposan kifejtették, hogy miért nem építik a jövendő magyar államrendszert a megyére. Bécs pedig rövidesen megmutatta, hogy mit is ért megyeellenességen: az adminisztrátori rendszer bevezetését, vagyis a megyei önkormányzat, önálló politikai élet felszámolását. A centralisták, ha későn is, de észrevették a csapdát. Nem volt nehéz az abszolutizmus támadását felismerniük, s nem volt nehezükre megállapodniuk a municipalistákkal abban, hogy a megyerendszer elleni támadásaikat beszüntetik. (Érdemes megjegyeznünk, mivel Fenyő figyelmét is elkerüli, hogy 1844-től Kossuth is elhagyja a megyét középpontba helyező átalakulási koncepciót, és az egyesületek útján próbál nyomást gyakorolni a reformok érdekében – a *látszólagos visszavonulás* mögött, mint legújabb monográfusa, Kosáry Domokos megállapítja, *radikalizálódás* rejlik. Kossuth tehát ekkor már politikai értelemben megelőzi a centralistákat, szerinte „nyomorúságos status viszonyaink közt" nincs közvetlen lehetőség az intézményrendszer átalakítására.)

Rendkívül érdekes, s több figyelmet érdemelt volna a centralisták és Kossuth gazdaságpolitikájának egybevetése. Kossuth a védvámok, Friedrich List rendszerének híve, a vámvédelmen túlmenően az állam ne avatkozzék a gazdaságba, s az *egyesületek* gazdaságfejlesztő feladatait hangoztatja (pl. a vasútépítés terén). A centralisták, főként Trefort, az *államot* állítanák az iparfejlesztés középpontjába. Ők Michel Chevalier rendszerének hívei: az állam építsen vasutat, alapítson gyárakat, hitelintézetet (276–277.), a birodalom két felét pedig ne védvám válassza el, hanem vámszerződés kösse össze. Fenyő elsőként veszi észre, hogy Kossuth 1846. augusztus 20-i beszéde, amelyben védvámos nézeteit módosítva vámszerződést kínál Ausztriának, alighanem Trefort meggyőző érvelésének átvételén alapul (327.).

Némileg méltánytalannak érezzük annak többszöri emlegetését, hogy a centralistáknak nem volt kidolgozott koncepciójuk a birodalom két fele viszonyainak szabályozására. (A bírálat eredendően Kemény Zsigmondtól származik.) Bár abban kétségkívül volt naivitás, hogy Magyarországon parlamentáris kormányfelelősség létezhet, amíg Ausztriában megmarad az abszolutizmus, a nyilvánosság előtt ezt a problémát (1846-ig) a municipalista reformerek sem boncolgatták. A centralisták is részt vettek a Védegyletben, amely a gazdasági önrendelkezést, iparfejlesztést tűzte zászlajára. A Trefort által szorgalmazott vámszövetség-koncepció (276., 326.) azonban annak végiggondolására késztetett, hogy ki lesz egy ilyen szerződés alanya a nyugati birodalomfélben. Valamilyen szervre lett volna szükség, amely (csak) a nyugati birodalomfél érdekeinek a képviseletét vállalja fel – a probléma felvetése az egész birodalom alkotmányos átalakítása irányába mutatott, ezért is tudta Kossuth (aki ekkortájt veti fel ezt a nyilvánosság előtt) elfogadni a vámszerződés, a kompromisszum gondolatát a szuverenitáson alapuló védvám-koncepció ellenében.

A centralisták központosító gondolataik meghirdetésére „alkalmatlanabb időpontot ki sem választhattak volna" (320). A kormány, tüzérségi előkészítésként bevetve a centralistákat, az adminisztrátori rendszer kiépítésével frontális támadást indított a megyerendszer ellen. (És ebben az egybeesésben kereshető a centralistákkal szembeni ellenszenv megszületése!) Csaknem bizonyos, hogy kedvezőbb politikai feltételek esetén is lett volna egy pillanat a centralista átalakulás tervezett menetében, amikor a megyék már, a központi parlament és a felelős kormány még nincsenek abban a helyzetben, hogy a hatalmat szilárdan kézben tartsák – s ekkor egy parasztfelkelés anarchiája éppúgy fenyegethetett, mint a bécsi abszolutizmus kiépítése. A legszorosabban vett *centralista* koncepció tehát kitűzhetett elvileg helyes végcélt (bár ezt a végcélt is helytelennek tartották a municipalisták), de sem társadalmi, sem politikai értelemben nem volt megvalósítható.

A „centralisták" kifejezés azonban a magyar történelemben jóval többet jelent, mint „központosítók". Eszmék gazdagsága, a polgári átalakulás alapvető problémáinak végiggondolása, szépirodalmi, tudományos, társadalmi, politikai, publicisztikai eszközök együttes alkalmazása jellemzi őket. Nézeteik és működésük rekonstrukciója csaknem meghaladja egy ember erejét. Fenyő Istvánnak — csaknem egy évtized munkájával — mégis fényesen sikerült.

Gergely András

FORRÁSOK PÁPA VÁROS 1848/49. ÉVI TÖRTÉNETÉBŐL

Válogatta, szerkesztette, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta: Hudi József
A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 2. Sorozatszerkesztő: Mezei Zsolt
Pápai Református Gyűjtemények, 2001, 400 o.

Magyarország azon európai országok közé tartozik, melyeknek 48-as története nemcsak hogy általános érdeklődésre tart számot állampolgárai körében, de a téma folyamatosan termeli ki magából a korszakkal foglalkozó egyesületeket, szakértőket, kutatókat, akik soha nem fáradnak bele az új aspektusok, újfajta megközelítések keresésébe. Legyen az illető had-, agrár-, diplomácia- vagy helytörténész, nem engedheti meg magának, hogy az eddigi eredményeket vagy önmagát ismételje, hiszen az 1848-as eseményekről véleményt formálni tudó, a sematikus magyarázatoktól mindinkább idegenkedő közönség állandó nyomás és kontroll alatt tartja a korszakkal hivatásszerűen foglalkozó kutatót.

Különösen érvényes ez Magyarországra, ahol minden magára valamit adó nagyváros vagy kisebb település igényli 48-as gyökereinek megismerését, 48-as identitásának megtalálását. Ezért nem szokatlan, hogy olyan helységekben is, melyeket a háború közvetlenül nem érintett, de területén néhány órás pihenőt tartott egy-egy átutazó nevesebb katonatiszt vagy politikus, emléktáblát avattak az „esemény" tiszteletére. Ismerve azonban 1848/49 szinte szakrális hazai jellegét, a Magyarországon élő ember számára természetes és magától értetődő az ilyenfajta törekvés.

Pápa viszont nem azokhoz a városokhoz tartozik, amelyekben nagyítóval kell keresni a 48-as vonatkozásokat. A Dunántúl közepes nagyságú városának életében fontos változást hoztak az 1848-as események, hiszen a több mint 13.000 lakosú Pápa ekkor szabadult meg a földesúri gyámkodástól, ekkor jött létre az egységes városigazgatás és ekkor küldhette el első ízben választott képviselőjét a népképviseleti országgyűlésre. Viszonzásképpen ugyanakkor jelentős mértékben vette ki részét Pápa az önvédelmi háborúból, hiszen a város nevéhez fűződik a 7. honvédzászlóalj feltöltése és kiképzése, az 1. (dunántúli) önkéntes nemzetőri zászlóalj 1848 szeptemberében történő megszervezése. A város aktív szerepet vállalt mind az 1848-as őszi, mind az 1849-es tavaszi honvédsorozásban. Az 1849. június 13-i csornai és június 27-i ihászi csaták hallatán pedig ösztönösen Pápára asszociál a szabadságharc katonai eseményei iránt érdeklődő olvasó.

A fentiek ismeretében a Hudi József által szerkesztett legújabb dokumentumgyűjteménynek, — mely első ízben tesz kísérletet arra, hogy Pápa város 1848/49-es helytörténeti vonatkozású forrásait a teljesség igényével tárja az olvasó elé, — nemcsak a lokálpatrióták számára van jelentősége, hanem a közzé tett források fontos adalékul szolgálhatnak a térség katonai, gazdasági, társadalmi vonatkozásaival foglalkozó kutatók számára is. A szerző vállalkozása távolról sem volt könnyű feladat, hiszen Veszprém vármegye 1848-49-es levéltára egyike az ország azon levéltárainak, melyek a legsúlyosabb károkat szenvedték el. Pápa város 1848-49. évi iratanyaga, az 1848-as városi tanácsülési jegyzőkönyv szinte teljesen megsemmisült a második világháborús pusztítások következtében. Bármennyire bizarrul hangzik is, de a kötet legfőbb erényét mégis éppen a levéltári iratmennyiség korlátozott száma adja. A szerző ugyanis nem tehette meg, amit más levéltáros-történész alkalmanként megtesz: az évfordulós publikációk érdekében különösebb szelekciós szempont alkalmazása nélkül jelenteti meg a gazdag iratanyagot annak tudatában, hogy a források önmagukban is kellően informálnak.

A Pápa város forrásait közzétett kötetről elmondható: a szerző valóban monografikus igénnyel járja körbe a témát, melyet jól mutat a részletes bibliográfiában felsorolt elsődleges és másodlagos forrásanyag származási és tartalmi sokszínűsége. A 330 darab publikált dokumentum közzétételéhez a szerző Veszprém vármegye 1848-49. évi levéltára mellett bevont több jelentős dunántúli levéltárat, számos minisztérium archívumát, felhasználta az országos és helyi sajtótermékeket, a múzeumokban, kézirattárakban őrzött iratokat, visszaemlékezéseket és naplókat. A forráslelőhelyek gazdagsága, mely egyúttal a téma több szempontú megközelítését is jelenti, adja meg a kötetet kézbevevő olvasó számára azt a biztonságérzést, hogy az iratanyag elolvasása után Pápa 1848/49-es vonatkozásaival kapcsolatos összes lényeges információ birtokába juthat.

A kronológiai sorrendben publikált dokumentumok tartalmilag is átfogják a kérdéskör teljes spektrumát. A rövid historiográfiai jellegű áttekintés és a források közzétételével kapcsolatos technikai jellegű útbaigazítás után a szerkesztő Pápa történetének e szakaszát öt fejezetre bontva tárgyalja, s mindegyik fejezet előtt rövid bevezető tanulmányban adja meg a dokumentumok meg-

értéséhez feltétlenül szükséges, adott időszakra vonatkozó várostörténeti hátteret. Pápa reformkori szerepét bemutató 1831–1848 február elejéig terjedő *első fejezetben* főként a város ipari-kereskedelmi életével, földrajzi, statisztikai - és egészségügyi viszonyaival, a vármegyén belül betöltött szerepével foglalkozó források találhatóak. Ebben a fejezetben kerül bemutatásra a Pápai Kaszinó és Református Kollégium is, amelyeknek szellemi pezsgése következtében a reformkori Pápa a Dunántúl egyik kulturális központjává vált. Az 1848 február elejétől 1848 június végéig terjedő *második fejezetben* közzétett források a polgári átalakulás küszöbéhez érkezett város változásait mutatják be. Itt ismerkedhetünk meg többek között a békés márciusi átmenettel, az ideiglenes nemzetőrség megalakulásával, majd a városi tanács által májusban újjászervezett nemzetőrséggel, a református főiskola tanévzárójáról egyenesen Pestre siető diákokkal, akik a jól megérdemelt vakáció helyett a szerbek ellen szerveződő 1. honvédzászlóaljat választják. De itt olvashatunk a június 14–16-án Pápa városában lezajlott tisztújításról is, és itt találhatjuk az országgyűlési követválasztás jogával rendelkező pápai lakosok összeírását, a honvédelem javára tett pápai adakozások névsorával egyetemben. Az 1848 június végétől 1848 december végéig terjedő *harmadik fejezetben* a várost már a honvédelem szolgálatában látjuk, s ennek megfelelően az iratok is többnyire a háborúról szólnak, melyekből kirajzolódik a város katonai szerepvállalása. A 7. honvédzászlóalj szervezésének Pápára való áthelyezésétől kezdve a Veszprém megyei nemzetőrség első zászlóaljának Baranyába vezényléséig informálódhat az olvasó a város legfontosabb katonai vonatkozásairól. Itt található a megyehatóság azon határozata is, mely Batthyány miniszterelnök augusztus 27-i rendeletének megfelelően Pápát jelöli ki a dunántúli önkéntes nemzetőrség gyülekezési helyéül. Az új év kezdetén azonban már gróf Ferdinand Althann ezredessel az élen császári csapatok fészkelik be magukat Pápára. Az osztrák 4 hónapos katonai megszállás körülményeit már az 1849 január elejétől április 27-ig, a császári csapatok kivonulásáig tartó *negyedik*, Császári zászlók alatt című fejezet alatt közzétett iratok türközik. Ezekből értesülhetünk többek között Fiáth Ferenc császári-királyi biztos Veszprém megye élére történő kinevezéséről, a megye és városok önkormányzatának felfüggesztéséről, a statárium kihirdetéséről, a lakosság lefegyverzéséről, a pénzforgalom és hitelélet romlásáról és ugyanakkor a közvilágítás fejlesztéséről is. A tavaszi hadjárat és Buda bevétele majd a rövid magyar uralmat követő ismételt osztrák, immár tartós megszállás lehetőséget teremtett egy 1849 április végétől 1851 júliusig terjedő *ötödik fejezet* számára is, mely Végkifejlet cím alatt rekonstruálja Pápa 1848/49-es történetének utolsó szakaszát.

A várost felülről bemutató politikai, közigazgatási és katonai iratoknál is fontosabbak azonban azok a publikált dokumentumok, melyek nem csak Pápa, de más 1848/49-ben keletkezett városi és megyei anyagban is szép számmal felbukkannak: egyes személyek kérvényei, beadványai, magánlevelei. Ezek nem a nagypolitikát, hanem a hétköznapi ember mindennapos életérzéseit, éppen aktuális, többnyire pragmatikus problémáit mutatják be. Az ilyen típusú források a zsidóság, a paraszti sorban élők további kirekesztéséről, a rendi különállás további megőrzéséről szólnak. A besorozott gyermekeik számára katonai szolgálat alól felmentést kérő anyák panaszos kérvénydömpingje, a köztörvényes bűncselekmények elszaporodásáról, a háborúból hazatért testileg-lelkileg megnyomorodott emberek kilátástalan jövőjéről szóló iratanyag teszi lehetővé, hogy az olvasó a valóságot, 1848/49 árnyoldalait is megismerhesse.

Az informatív forrásgyűjtemény értékéhez nagymértékben hozzájárul, hogy a szerkesztő mindent megtett a közérthetőség érdekében. A gondos jegyzetapparátus, a rövidítések feloldása, idegen eredetű szavak és a sajátosan 19. században használt kifejezések mai nyelvezetre való átültetése biztosítja, hogy a kötet messzemenően megfelel a tudományos ismeretterjesztés igényeinek. A forrásokban szereplő személyekről írt rövid életrajzi jegyzetek, valamint a kötet végén található kronológiát, a fontosabb mértékegységeket és a hónapok magyar neveit tartalmazó melléklet mintául szolgálhat más helytörténeti forrásokat kiadni szándékozó történész számára is.

A kötet egyetlen negatívuma — ha egyáltalán lehet ezt a kifejezést használni — abban áll, hogy kevés a fénykép, a korabeli térkép, és hiányoznak a város nemzetiségi, vallási, gazdasági stb. szerkezetét szemléltető diagrammok, melyek nagyban segítenék az olvasót az információanyag megértésében és feldolgozásában. Összegezve elmondható, hogy a szerkesztőnek messzemenően sikerült Pápa város 1848/49-es fajsúlyával mind minőségében mind mennyiségében arányos forrásanyagot prezentálni. Sajnos Magyarország sok, hasonló méretű és 1848/49-ben érintett települése nem rendelkezik még ilyen színvonalú forráskiadvánnyal.

Raáb Renáta

CONTENTS

STUDIES – *Endre Tóth:* Hoholt – Hahót. On the Origin of the Foreign Kindreds – *Gyula Kristó:* The Struggles of Charles I against the Oligarchs (1310–1323) – ARTICLES – *Dániel Bagi:* Hope of the Kingdom. The "Coronation Scene" of the Meeting at Gniezno in the Polish Gesta and its relationship to Hungarian domestic politics in the reign of Coloman the Learned. – *Zsuzsa Teke:* The external trade of Kassa on the basis of the judicial registers from the years 1393 to 1405. – *Katalin Szende:* Silver Belt, Fox Fur, Linen Sheet. Costumes and Textiles in Late-Medieval Sopron, Pozsony and Eperjes. – SMALLER ARTICLES – *László Veszprémy:* The Hungarian Connections of the Chronicle of Adémar de Chabannes. Text and Context. – DISPUTE – *László Balogh:* Written Sources through the Eyes of an Archaeologist. Remarks on the László Révész' *Remember the Beginning of your Yourney* – *László Révész:* Answer to the Remarks of László Balogh – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Gecsényi Lajos–Olga Gunorova: A szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között
Péter Katalin: Jobbágycsaládok életvezetésének különbözőségei (16–17. század)
Erdélyi Gabriella: A bűn nyilvánossága (15–16. század)
Sípos Ferenc: Tanúvallatás Máramaros vármegyében 1703-ban
Botlik Richárd: Az 1531. évi Krakkói alku
Kruppa Tamás: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez

E számunk munkatársai

Bagi Dániel, egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *Balogh László,* tudományos segédmunkatárs (Szegedi Tudományegyetem) – *Fenyő István,* az irodalomtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Gergely András,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kristó Gyula,* az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Piti Ferenc,* tudományos főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia–Szegedi Tudományegyetem, Szeged) – *Raáb Renáta,* középiskolai tanár (Budapest) – *Révész László,* kandidátus, főosztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Szende Katalin,* egyetemi adjunktus (Közép-Európai Egyetem, Budapest) – *Teke Zsuzsa,* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Thoroczkay Gábor,* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tóth Endre* főosztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Veszprémy László,* a történelemtudomány kandidátusa, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára, Budapest) – *Weisz Boglárka* tudományos segédmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia–Szegedi Tudományegyetem, Szeged)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

51593

2003 JÚN 20

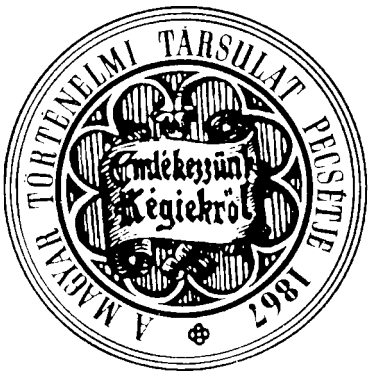
352

2003 137. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Kosáry Domokos kilencvenéves
Erdélyi Gabriella: Gyónás és áldozás a késő középkorban
Péter Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század
Botlik Richárd: Az 1531. évi Krakkói alku
Kruppa Tamás: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez
Gecsényi Lajos–Tatjana Guszarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között
Sípos Ferenc: „A híre magával edgyütt megyen" Tanúvallatás Máramaros vármegyében 1703-ban
Tandori Mária: Angol pártok és parlamenti csoportok az 1780-as években

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
137. ÉVFOLYAM 2003. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

KILENCVEN ÉVE SZÜLETETT KOSÁRY DOMOKOS (*Mucsi Ferenc*) 511
Magyar évszázadok (*Sipos Balázs*) 519

TANULMÁNYOK

Erdélyi Gabriella: Gyónás és áldozás a késő középkorban 525
Péter Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század 549

KÖZLEMÉNYEK

Botlik Richárd: Az 1531. évi Krakkói alku 579
Kruppa Tamás: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez 603
Gecsényi Lajos–Tatjana Guszarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között 653
Sípos Ferenc: „A híre magával edgyütt megyen" Tanúvallatás Máramaros vármegyében 1703-ban 673
Tandori Mária: Angol pártok és parlamenti csoportok az 1780-as években 715

FIGYELŐ

Donáth Péter: Hagyomány és korszerűség 749

TÖRTÉNETI IRODALOM

Wien. Geschichte einer Stadt (Ism.: *Szende Katalin*) 759
Buda város jogkönyve I–II. (Ism.: *Skorka Renáta*) 762
A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849 (Ism.: *Csíki Tamás*) 764
Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja (Ism.: *Gergely András*) 765
Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről (Ism.: *Borhi László*) 768
Die Ungarnkriese 1956 und Österreich (Ism.: *Murber Ibolya*) 769
Kürti László: The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination (Ism.: *Pető Andrea*) 773
A magyar történelem tizenegy + egy kötetben (Ism.: *Veszprémy László*) 774
Magyar leveleskönyv (Ism.: *Péter Katalin*) 779

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

KOSÁRY DOMOKOS KILENCVENÉVES

Kilencven esztendő egy ember életében tekintélyes idő, „szép kor", amelyet a sors különös kegyeként érhet meg az ember. Ha leszámítjuk a felnőtté válás két évtizedét, a cselekvő, az alkotó életre így is bő két emberöltőnyi idő jut. Kosáry Domokos eddigi gazdag életműve tartalmasan, példamutató eredményességgel töltötte ki ezeket a feladatként két embernek is hosszú évtizedeket. És micsoda évtizedeket! A „boldog békeidőket" alapjukban felforgató háborúk, forradalmak és ellenforradalmak, népfelkelések és rendszerváltások forgatagát, a 20. század mindent átformáló történeti viharait élte át: szenvedte meg és küzdötte végig.

Vérbeli historikusként a múlt jelenségeit és folyamatait kutatva „szenvedélyesen kereste az igazságot"; témaválasztásai, a kor által is feltett kérdésekre adott világos, egyértelmű válaszai, amelyek újdonságuknál fogva gyakran szembekerültek a megszokottakkal, már a kezdeteknél jelezték: önálló véleményt formáló, ígéretes új tehetség, felelős fiatal tudós kezdte meg pályáját.

Kosáry Domokos 1913. július 31-én Selmecbányán született régi értelmiségi családban. A színvonalas Trefort gimnáziumi érettségi után a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarán történelem-latin szakra iratkozott be, s itt hamarosan Szekfű Gyula tanítványai közé került. Tagja lett az Eötvös Kollégiumnak is, amelynek igényes oktatási rendszere sokban hozzájárult magas szintű szakmai (és nyelvi) képzettségének megszerzéséhez.

Szekfű támogatásával 1936-ban jelent meg első nagyobb munkája, bölcsészdoktori értekezése: *A Görgey-kérdés története,* amelyben egyértelműen elutasítja „az áruló Görgeyről" kialakított mítoszt, s a szabadságharc hadvezéreként, tehetséges katonaként állítja elénk hősét. Ebben a felfogásban ábrázolja a szabadságharc katonai vezetőjét 1939-ben megjelent rövid Görgey életrajzában is.

1936, az egyetem elvégzése után franciaországi, majd hosszabb angliai ösztöndíjjal alkalma volt megismerkedni a nyugateurópai új történeti iskolákkal, irányzatokkal; közülük különösen Marc Bloch-hal, az „Annales"-iskola alapítójával és tanítványaival alakított ki szorosabb kapcsolatot. Angliai tartózkodása idején érte Teleki Pál miniszterelnök felkérése: írjon egy egykötetes *Magyarország történetet* az Amerikai Egyesült Államok számára. A könyv 1941-ben — Szekfű előszavával — meg is jelent, abban az időben, mikor Kosáry — újabb ösztöndíjjal — ott tartózkodott, s alkalma (és feladata) volt alaposan tájékozódni a már háborúban álló hitleri Németország elleni nemzetközi demokratikus összefogás lehetőségeiről. (A könyv magyar variánsa 1943-ban jelent meg, svédországi és spanyolországi — rövidített — változata 1944-ben látott napvilágot.)

Hazatérve, folytatta 1937 óta vállalt tanári megbízatását az Eötvös Kollégiumban, majd 1941-ben igazgatóhelyettese lett a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének. Itt egy háromkötetes Kossuth-életrajz megírását tervezte; ennek első része: *Kossuth és a Védegylet* 1943-ban jelent meg az Intézet Évkönyvében. Ebben a témakörben 1943-ban még több kisebb tanulmánya is napvilágot látott a Századokban és a Magyarságtudomány című folyóiratban. Másik kezdeményezéseként — francia tapasztalataira támaszkodva — munkatársaival megkezdte a „kárpát-európai népek" történetének összehasonlító vizsgálatát, s eredményeiket az általa francia közreműködéssel 1943-ban alapított *Revue d'Histoire Comparée*-ban tették közzé.

A háború éveiben — többek támogatásával — határozottan fellépett a Századokba beszüremkedő szélsőjobboldali, fajelméleti felfogások ellen, ennek végeredményeként a folyóirat szakmailag kiváló, de tétova, kompromisszumra hajló szerkesztői gárdáját 1943-ban a Szekfű környezetéhez tartozó Eckhart Ferenc vezetésével új szerkesztői gárda váltotta fel. Ezzel párhuzamosan — Szekfűt követve — a német-fasiszta veszedelemmel szemben történeti publicisztikai írásaival is fellépett a Magyar Szemle és a Magyar Nemzet hasábjain; a német megszállás előtti napokban jelentette meg a Magyar Nemzetben az 1848-as forradalom függetlenségi törekvéseit méltató cikkét *A márciusi napok* címmel.

1945-ben az akkor 32 éves fiatalember, bár látott bizonyos kedvezőtlen mozzanatokat a politikában, lelkesen szolgálni kívánta egy „radikálisan demokratikus Magyarország" megteremtését. Ennek az új Magyarországnak egészséges történeti tudatát akarta kimunkálni, első lépésként új középiskolai történeti tankönyvek megírásával, amelyek közül az első ideiglenes tankönyv már 1945 augusztusára elkészült. Újraindította a Revue-t; 1946-ban megjelentette a német megszállás miatt félbeszakadt munkáját *Kossuth Lajos a reformkorban* címmel. Emellett folytatta tanári munkáját az Eötvös Kollégiumban, s 1946-tól — Szekfű moszkvai követi megbízását követően — átvette az egyetemen mestere tanszékének irányítását is. Itt megjelentette a reformkort összefoglaló egyetemi jegyzetét

(1949-ben), de ekkor hosszú időre vége szakadt aktív oktatói, kutatói-tudományszervezői tevékenységének. A „marxista-leninista történészfront" türelmetlen, intoleráns vezetői őt is félreállították: megfosztották igazgatói állásától s eltiltották oktatói tevékenységétől.

Ebben a helyzetben — miután nem kívánt múltja és meggyőződése megtagadása árán belépőjegyet váltani az új érába — úgy vélte: egy alapos történeti bibliográfia kidolgozásával végezhet leginkább olyan szakmai munkát, amely „mindenképpen hasznosnak minősül". Így született meg egyszemélyes, hatalmas anyaggyűjtő és rendszerező munkája révén a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című háromkötetes műve (1951, 1954, 1958), amely a felsőoktatásban, de magában a kutatásban is rendkívül hasznos és keresett kiadványnak bizonyult. Itt térünk ki rá, hogy utóbb a források körébe bevonta a levéltárak és forrásközlések anyagait is, s az így óriásira duzzadt mű I. kötete 1970-ben látott napvilágot *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* címmel Ez a munka azonban ebben a formában nem volt folytatható. Újrakezdését az tette lehetővé, hogy az 1990-es évek közepén a Történettudományi Intézet Bibliográfiai Munkacsoportot hozott létre, amely pontosan kidolgozott munkaterv alapján és Kosáry Domokos elvi irányításával megkezdte egy többkötetes kézikönyv-sorozat kidolgozását, s ennek első kötete 2000-ben már napvilágot is látott (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 1. Könyvtárak és bibliográfiák).*

Az 1950-es évek első felében — a „Bevezetés" kötetein kívül — csupán egy-két jelentősebb tanulmánya jelent meg: a Kossuth Emlékkönyvben *Kossuth harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen* címmel (1952), valamint a *Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben* című írása a Tanulmányok Budapest múltjából c. tanulmánykötetben (1956). Emellett az Élet és Tudományban közölt cikksorozatot a 18. század jeles magyar személyiségeiről.

1954-ben sikerült elhelyezkednie az Agrártudományi Egyetem akkor szerveződő Központi Könyvtárának igazgatójaként. Itteni munkásságának leglátványosabb eredménye a Lázár Vilmossal közösen szervezett *Agrártörténeti Szemle* megjelentetése volt (1957), amely életképes alkotásnak bizonyult, napjainkban is megjelenik.

A Századoknak 1948-tól szerkesztőbizottsági tagja volt (és maradt), de írása ezekben az években itt nem jelent meg. A folyóirat 1953. 4. számában közölte azt a vitát, amely az 1953 júniusában tartott első (és egyben utolsó) történész-kongresszus tanulságait volt hivatva levonni. Ez volt az egyetlen alkalom, mikor Kosáry Domokos felszólalását is közölték, amelyben bírálta az expozét, s általában a történészi munka felelősségét, a történeti igazság feltárására irányuló eltökéltséget kérte számon a kutatókon.

1956 tavaszán, a Petőfi-kör történész vitáján, Kosáry nekünk, lázadó fiatal kutatóknak adott igazat, mondván „abban van igazuk, hogy őszintén, becsületesen, tisztességesen törekednek a tudományos igazság megismerésére" s késznek mondta magát arra, hogy személyesen is segítő kezet nyújtson a fiataloknak. Aligha véletlen, hogy alig néhány hónappal később, a forradalom idején — egész

addigi munkássága alapján — őt választották-választottuk meg a Magyar Történészek Forradalmi Bizottsága elnökévé.

1956 november közepén Nagy Imre és Gímes Miklós üzenetben arra kérte Kosáry Domokost, hogy „próbálja meg 1956 történetének forrásadatait a jövő számára összegyűjteni". Az anyagot azonban — gyűjtőjével együtt — a politikai rendőrség „gyűjtötte be", s Kosáryt — több értelmiségi társával (köztük Déry Tiborral) együtt — bíróság elé állították s 1958-ban négy év fogházbüntetésre ítélték. Innen 1960-ban amnesztiával szabadult.

A fogházban — ahol Molnár Erik támogató véleménye alapján módjában állt szakkönyvek bekérésére és tanulmányozására (az Egyetemi Könyvtár és a Széchényi Könyvtár segítségével még a British Museum könyvtárából kikölcsönzött munkák is szerepeltek) — írta meg *Széchenyi Döblingben* című munkáját, amely jóval később, 1981-ben látott napvilágot. (Második kiadása: 1991.) Olvasmányairól naplót is vezetett, s ezt *A chilloni fogoly. Olvasónapló. 1958* címmel 1997-ben publikálta.

Szabadulását követően — némi viszontagságok után — sikerült elhelyezkednie a Pest Megyei Levéltárban, ahol egykori tanítványa volt az igazgató. Itt néhány tanulmányt publikált Pest megye múltjából, köztük Pest megye kuruc kori történetéről; írt az Agrártörténeti Szemlébe, s a Századokban is megjelent egy tanulmánya *Széchenyi az újabb külföldi irodalomban* címmel (1962).Ezekben az években rendezte sajtó alá (és írt tartalmas bevezetőt) anyai dédapja, Péch Antal selmeci bányamérnök irathagyatékából *A selmeci bányavállalatok története II. 1650–1750* és az *Alsó-Magyarország bányaművelésének története III. 1–2. 1650–1750* című terjedelmes monográfiákat.

A Magyar Történelmi Társulat centenáriumára (1967-ben) a Századok 6. számában *A Társulat társadalmi bázisa és ennek hatása a történetszemléletre* című írásában a nemesi romantikus-nacionalista történetfelfogást bírálta – nem először és nem utoljára...

1968-ban munkatársként, majd tudományos tanácsadóként az Akadémia Történettudományi Intézetébe került, amelynek jogelődjét, 1949-ig még ő igazgatta. Itt már több lehetősége volt a tudományos életbe való (újra)bekapcsolódásra, az Intézetben akkoriban már felpezsdült vitaszellem aktív részeseként a feudalizmuskori, majd a kapitalizmuskori magyar történelem periodizációjának kidolgozásába. Ekkor jelent meg második kiadásban, New Yorkban az 1941-ben írt (és már említett) *A History of Hungary* (1971), illetve szintén az USA-ban a *History of the Hungarian Nation. Part.I.830–1919* c. könyve is.

Szerkesztésében 1971-ben látott napvilágot a *Magyarország története képekben* című, szép kiállítású népszerűsítő kiadvány, amely az évek során további három kiadást ért meg.

Az 1970–1980-as években három nagyobb témakör foglalkoztatta. Az egyik: Magyarország történeti helye a nemzetközi politika rendszerében; a másik: a felvilágosodás Közép-Kelet Európában és ezzel összefüggésben a művelődéstörténet helye és szerepe a régióban; a harmadik: történetelméleti és módszertani kérdések.

Ami az első témakört illeti, 1971-ben a Századokban jelent meg először *Napoleon és Magyarország* c. tanulmánya, majd ennek bővített változata önálló kiadásban (1977) és francia nyelven a *Studia Historica* 130. köteteként. 1978-ban látott napvilágot a *Magyar külpolitika Mohács előtt* c. munkája, majd 1985-ben — két évvel korábban tartott akadémiai székfoglalója —: *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében* címmel. (Megjegyezzük, hogy akárcsak korábban, doktori védésének lehetőségét, akadémiai levelező tagságra jelölését és megválasztatását a konzervatív-sztálinista csoportok komoly ellenállásával szemben, a változást, a történeti igazság feltárását őszintén kívánó erők összefogásával és harcával sikerült elérni.)

Akadémiai rendes taggá 1986-ban választották meg. Székfoglaló előadása *Az európai kis államok fejlődési típusai* címmel 1990-ben jelent meg. Több tanulmánya a *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországról* című gyűjteményes kötetben 1986-ban látott napvilágot, s itt említendő az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára írt tanulmányok, cikkek sokasága is, köztük a Történelmi Szemlében publikált *Európa és Magyarország 1848-ban* című írása. A következő esztendőben jelent meg a kérdést összefoglalóan tárgyaló monográfiája: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben* címmel. 2001-ben látott napvilágot *A magyar és európai politika történetéből* című tanulmánykötete, amely az e tárgykörben keletkezett írásait gyűjti egybe.

A felvilágosodás Közép-Kelet-európai történetét és a művelődéstörténet ezzel szorosan összefüggő kérdéskörét illetően, Kosáry Domokos egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású munkájaként a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* c. monográfiáját kell megneveznünk, amely ezeknek a kérdéseknek az alapos kidolgozásával született meg (1980). Az impozáns terjedelmű monográfia a művelődés valamennyi ága társadalmi szintek szerinti differenciáltságának kimunkálásával hozott lényeges változást a kultúratörténet felfogásában, s egyértelműen bizonyította, hogy a XVIII. század Magyarországon nem a hanyatlás, nem a visszaesés, hanem ellenkezőleg, a fokozatos fejlődés, a felemelkedés időszaka volt. (A könyv további két kiadást ért meg, 1983-ban és 1996-ban. Rövid foglalata a *Culture and society in eighteenth-century Hungary* címmel angolul is megjelent, Budapesten, 1987-ben.) A monográfia eredményei beépültek a „tízkötetes" Magyarország története 4. kötetének művelődéstörténeti fejezeteibe (1989).

Itt említhető a *Magyarok Európában* címmel megjelent tudományos-népszerűsítő kiadványsorozat III. kötete, amely Kosáry Domokos szerzőségében *Újjáépítés és polgárosodás. 1711–1867* címmel 1990-ben látott napvilágot. (Második kiadása: 2001.)

A felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus közép-kelet-európai történetének alapos vitái a 80-as években valósággal intézményesült *mátrafüredi konferenciák* keretében zajlottak francia, osztrák, német, lengyel, cseh, szlovák, horvát történészek részvételével. A témák változatosak voltak: a felvilágosodás és az értelmiség viszonya, az oktatás rendszere, irányzatok a felvilágosodásban, a nemzetközi erők játéka a felvilágosodás korában, a felvilágosodás válsága Magyarországon stb. Kosáry Domokos — többedmagával — ezeknek a vitáknak aktív rész-

vevője és szervezője volt; a konferenciák anyagait nem egyszer francia közreműködéssel francia nyelven publikálták. Kosáry a témát a Történettudományi Intézetben tartott előadásában foglalta össze *A felvilágosodás Európában és Magyarországon* címmel, amely az intézeti előadás-sorozat 7. füzeteként jelent meg (1987-ben). Emellett a felvilágosodásról, a 18. század művelődéstörténetének egyes kérdéseiről számos kisebb-nagyobb tanulmányban, cikkben, interjúban mutatta be kutatási eredményeit, fejtette ki álláspontját. Itt említjük a fenti témákat mintegy összefoglaló kismonográfiáját, amelyet *Nemzeti fejlődés, művelődés, európai politika* címmel 1989-ben publikáltak a Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok sorozat 4. köteteként.

Mint utaltunk rá, a 70-es, 80-as években fokozott érdeklődéssel fordult a történetelmélet és -módszertan kérdései felé. Azok közé a (Magyarországon) ritka historikusok közé tartozik, akik „az igazság szenvedélyes kutatásában" a szakmailag kifogástalanul feltárt és előkészített forrásanyag leghatékonyabb felhasználása végett érdeklődéssel fordulnak az elméletileg és módszertanilag eredményesnek igérkező új irányzatok felé s keresik-kutatják kritikai adaptációjuk lehetőségeit, feltételeit – vagy éppen maguk dolgoznak ki ilyeneket. Ennek az érdeklődésnek első jeleként Kosáry Domokos értékelő bevezető tanulmányával kiadta *Marc Bloch* válogatott írásait a jellemző *A történelem védelmében címmel (1974),* amelyben méltatja az Annales-iskola és alapítója érdemeit, nyitását a komplex gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet felé. Sorra következtek ezután a *Strukturalizmus és történettudomány* (1977), a *Modellalkotás és történettudomány* (1979), *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplinái és a művelődéstörténet*, majd a *Történettudomány és pszichológia* (1982) címmel közreadott kritikai elemzései. Záró gondolatként itt említjük meg 1987-ben publikált tanulmánykötetét, amelynek anyagát a fentiekben vázolt mindhárom kutatási témakörből válogatta össze. A tanulmányok közül kiemelkedik a kötet címadó írása: *A történelem veszedelmei*, amelyben a történetírás társadalmi funkcióját elemzi s azoknak a szakmai buktatóknak és politikai veszedelmeknek a történetírás objektivitását veszélyeztető hatását boncolgatja, amelyek elkerülése, tudatos „kiszűrése", vagy (a politikai hatalom nyomása esetén), ha kell, bátor elutasítása mindenképpen fontos alkotó eleme a történeti alkotómunkának.

Kosáry Domokos e nagy témakörök mellett szerzőként és szerkesztőként egyéb fontos kiadványokban is részt vett. *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975* című Akadémia-történet társadalomtudományi fejezeteinek ő volt a szerzője (1975). Ugyanígy egyik szerzője volt *A magyar sajtó története. I. 1705–1848* kötetében a reformkori sajtó és az 1840-es évek folyóirat- és hírlapirodalma önálló kötetnyi történetének (1979). A sajtótörténet II/1 kötetének, amelynek ő volt a szerkesztője is, szerzőként az 1848–49-es forradalom és szabadságharc sajtójának átfogó történetét írta meg (1985) Ez — *The Press during the Hungarian Revolution of 1848–1849* címmel — megjelent az USA-ban a Király Béla által kiadott Atlantic Studies on Society in Change sorozat 46. köteteként, 1986-ban.

77 éves volt (1990-ben, a rendszerváltás idején), mikor tudóstársai bizalmából a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választották. A rá olyannyira jellemző aktivitással vetette bele magát a munkába. Befejezte az 1949-ben méltat-

lanul meghurcolt és „visszaminősített" tudósok rehabilitálását, visszaállítva akadémiai tagságukat; nem rendezett „boszorkányüldözést": az Akadémia minden tagjának lehetőséget adott a bizonyításra, az alkotó munkára.

Az irodalom, a zene, a képzőművészetek jeles képviselőinek közreműködésével 1992-ben létrehozta a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiát, amely soraiba hívta a művészetek kiemelkedő képviselőit, s a Tudományos Akadémiával egyenrangú testületként kíván működni.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökeként hozzáfogott — nem kevés energiára volt szüksége hozzá —, hogy az Akadémiát megszabadítsa az állami gyámkodástól, visszavezesse eredeti állapotába: az autonóm tudós társaság státusába, amely a maga módján, a maga eszközeivel bizonyítja társadalmi hasznosságát, a fejlődésben betöltött nélkülözhetetlen szerepét. Többéves szívós, lankadatlan küzdelem árán érte el az *akadémiai törvény* elfogadtatását (1994), amely az Akadémiának visszaadta önállóságát, a szabad kutatások öntörvényű fejlődésének lehetőségét. Ebben a harcban bizton támaszkodhatott tudóstársai jelentékeny részére s az Akadémia apparátusának színvonalas és hatékony támogatására egyaránt. Ezek az évek — 1990–1996 között — a tudománypolitika alakításának küzdelmeivel csaknem minden energiáját lekötötték. Szervez, irányít, kapcsolatokat vesz fel és ápol hazai és külföldi tudományos intézményekkel és testületekkel. Tevékeny tagja marad az Akadémia Történettudományi Bizottságának, amelyet előbb már elnökként vezetett, irányítja a Magyar–Svéd Történész Vegyesbizottság munkáját. 1990-ben elnöke lett az Európa Mozgalom Magyar Tanácsának, 1991-től a Teleki László Alapítvány, 1992-től a Magyar Külügyi Társaság elnöki tisztét tölti be, majd a német–magyar együttműködést támogató tekintélyes szervezet, a Német–Magyar Fórum társelnökeként tevékenykedett. (Az utóbbi minőségében végzett munkája elismeréseként ez év tavaszán magas német állami kitüntetésben részesült.) Ezekben az években tagjává választotta a londoni, majd a párizsi Európa Akadémia, a Brit Akadémia, a Királyi Történeti Társaság, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, a Román Tudományos Akadémia.

Tudományos és tudományszervezői tevékenységének elismeréseként 1988-ban Állami Díjjal tüntették ki, 1995-ben Széchenyi Díjban részesült, 1997-ben elnyerte a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány fődíját, 1997-ben Akadémiai Aranyéremmel honorálták elnöki munkáját, 1996-ban Budapest díszpolgárává választották.

Akadémiai elnöki tevékenységének írásos „lecsapódását", elnöki expozéit, előadásait, tudománypolitikai cikkeit, interjúit 1996-ban megjelent *Hat év a tudománypolitika szolgálatában* című kötete tartalmazza.

Az Akadémia elnökeként is dolgozott 1936-ban megjelent első könyvének, a Görgey-kérdés történetének kibővített, az eltelt jó fél évszázad alatt felgyűlt újabb irodalmat kritikailag feldolgozó kiadásán. A kétkötetes mű megsemmisítő kritikája a primitív, dogmatikus-sztálinista történetfelfogás és a szakmailag szintén alacsony színvonalú romantikus-nacionalista irányzat szimbiózisából keletkezett szubjektív, „leleplezésekből" építkező propaganda irodalomnak (*A Görgey-kérdés története*, 1999).

Az elmúlt néhány esztendő publikációi közül többről már előbb megemlékeztünk; végezetül legutóbbi munkáját említjük, amellyel ismét az ifjúkor egyik kedvenc témájához fordult. 2002-ben jelentette meg második, bővített kiadásban *Kossuth a reformkorban* című munkáját, amelynek kidolgozásába az 1946 óta a témában keletkezett újabb irodalom mellett új levéltári forrásokat is bevont.

2000-ben Kosáry Domokost a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották. 87 éves korában fiatalos lendülettel vágott bele a munkába, rendszeressé tette a tudományos ülésszakkal egybekapcsolt éves társulati közgyűléseket, segített újjáéleszteni a hagyományos történész-vándorgyűléseket, s ami a maga egészében új mozzanat a Társulat életében: immár harmadik éve havonta vezeti az Akadémián a *Múltunk kritikus kérdései* című előadássorozatot, amelynek keretében jólfelkészült történész-kutatók adják elő új kutatási eredményeiket – nagyszámú érdeklődő hallgatóság előtt.(Az előadások első sorozata önálló kötetben már megjelent; az újabb gyűjteményes kötet kiadása előkészületben van.)

Végezetül még egy mozzanatra szeretnénk felhívni a figyelmet. Kosáry Domokos szakmai-tudományos eredményeit nemcsak a szakmabelieknek szánja, tudományos meggyőződését, álláspontját szívesen — és tudatosan — osztja meg a nagyközönséggel is. A Históriában, a Rubiconban, olykor más tudományos-népszerűsítő periodikákban közzé tett írásaival — társadalmi felelősségének tudatában — az érdeklődő közönséget kívánja tájékoztatni és ezáltal is formálni az egészséges történeti tudatot.

***

Nem térhettünk ki Kosáry Domokos tevékenységének minden oldalára, valamennyi munkájának felsorolására, de az említettek bővebb ismertetésére sem. Úgy gondoljuk azonban, hogy a fentiekben elmondottak is meggyőzik az olvasót arról, hogy Kosáry Domokos személyében kivételes egyéniséggel van dolgunk. Ragyogó szakmai és nyelvi felkészültsége, a történeti igazság iránti szenvedélyes elkötelezettsége, széleskörű hazai és nemzetközi kapcsolatrendszere, kiváló szervezői és vezetői képességei, kiapadhatatlan energiái, kivételes tehetsége és egész impulzív személyisége együttesen magyarázzák rendkívüli teljesítményét, amelynek rövid foglalatát a fentiekben kíséreltük meg felvázolni.

Kilencvenedik születése napján további ifjonti erőt és jó egészséget kívánunk neki, hogy a történettudomány javára s valamennyiünk okulására valóra válthassa újabb nagyratörő terveit.

Tisztelt Elnök Úr, kedves Domokos, az Isten éltessen sokáig!

a Századok szerkesztősége nevében

Mucsi Ferenc
a szerkesztőbizottság elnöke

MAGYAR ÉVSZÁZADOK

Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára

Szerk.: Ormos Mária, Kosáry Domokos műveinek bibliográfiáját összeállította: Soós István. Osiris Kiadó, 2003.

Kubinyi András írja e kötetben megjelent tanulmányában Hóman Bálint és Szekfű Gyula Magyar története kapcsán, hogy azt „gyakorlatilag az egész magyar középosztály olvasta a második világháború előtti években. Gyermekkori élményem szerint szüleim összes ismerősének megvolt. A második kiadás öt kötetét magam is apámtól örököltem, aki megjelenésekor vette meg."

Az ünnepi alkalomra való tekintettel talán megengedhető, hogy e szubjektív megjegyzés felidézésével kezdem a Magyar évszázadok című tanulmánykötet ismertetését. Hiszen a hazai történészek többségének (és például azoknak, akik e céhbe szeretnének bebocsájtást nyerni) egyrészt van valami hasonló emléke, másrészt a történeti munkákkal való sajátos találkozás élménye — úgy gondolom — majdnem mindannyiu(n)knak legalább egy Kosáry-könyvhöz köthető. Jómagam azon szerencsések közé tartozom, akik Kosáry Domokos professzor úrral először a Művelődés a XVIII. századi Magyarországon megjelenésekor „találkozhattak". Ez még 1983-ban történt, amikor édesapám megvásárolta a munka második kiadását, egy szuszra végigolvasta és elragadtatásában nekem ajándékozta.

Kosáry Domokos tanulmányainak, könyveinek jelentőségét, azoknak hatását e tanulmánykötet olvasva (másként) is lehet érzékelni. Gyurgyák János írja Szekfű Gyula kapcsán, hogy a történész életművének időtállóságát az mutatja, hogy az őt követő generációk tagjai miként viszonyulnak eredményeihez. A „történetkutató akkor válik *igazi történetíróvá* — nyomatékosítja Gyurgyák —, amikor egy következő nemzedék érdeklődő és olvasó tagjai mindenfajta érdek nélkül leveszik műveit a polcról, s belefeledkeznek az olvasásba" (291–292.). És mi, a Magyar évszázadok olvasói meggyőződhetünk arról, hogy a történetíró Kosáry Domokos nem egy, hanem több generációnak is biztosítja ezt az elményt. Az ünnepi alkalomra összegyűjtött és összerendezett tanulmányok ugyanis erről tanúskodnak: a szerzők *többek között* hivatkoznak az 1936-os, A Görgey-kérdés és története, a tíz évvel később megjelent Kossuth Lajos a reformkorban című könyvekre, idézik és felidézik az újabbak közül a Magyar külpolitika Mohács előtt (1978), Az európai kisállamok fejlődési típusai (1990) és mondjuk a Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben (1999) című köteteket.

Igaz, itt történészek, és nem laikusok azok, akik „belefeledkezésükről" tudósítanak. És még valamiről. Arról, hogy miként hatott rájuk, történészi pályájukra Kosáry Domokos, a történetkutató, a történetíró és a „szellem embere". Ami persze nem meglepő, hiszen minden ilyen tisztelgő kötet fő funkciója ezeknek a hatásoknak az érzékeltetése – (azaz) az ünneplés.

A Magyar évszázadok azonban több ennél: az aligha túlbecsülhető személyes példa jelentőségének hangsúlyozásán kívül Kosáry Domokos eddigi tanulmányai és könyvei időtállóságának (fontos és sokadik) bizonyítéka.

Az ilyen típusú kötetek azonban nemcsak az ünnepeltről szólnak, hiszen másodlagos funkcióik is vannak. Mutatják például azt, hogy a tanulmányírók mit

tartanak fontosnak mesterük, példaképük addigi pályából – saját pályájuk alakulása szempontjából. A Magyar évszázadokból erre a legszemléletesebb példa talán Glatz Ferencé és Klaniczay Gáboré. A professzor urat a Magyar Tudományos Akadémia élén követő Glatz két szempontból közelíti meg ezt a kérdést. Az előszóban a „meleg emberi viszony" fontosságáról ír, amely őt (valamint Engel Pált és Szakály Ferencet) Kosáry professzor úrhoz fűzte, fűzi: azokra az alkalmakra (is) emlékezik, amelyek során lehetősége nyílt az „európai műveltség- és viselkedési formák" „megfigyelésére", „eltanulására". Továbbá arra: a személyes kötelék egyik szála az a közös felfogás, hit, hogy „a történelem- és a jelenszemléletben" nélkülözhetetlen „az európai, sőt világtörténelmi látószög" (7.). Glatz Ferenc („második lépésben") éppen ezért olyan írást választott a kötetbe, amelyben a magyar történelmet és történetírást egyaránt a tágabb, regionális szempontból közelíti meg, és amelyben hangsúlyozza a regionális történetszemlélet alakításában Kosáry Domokos szerepét. (A történetírás válaszútja Közép-Kelet-Európában. Szinkron a történelemben, aszinkron a történetírásban című tanulmányban ugyanúgy olvashatunk a közép-kelet-európai népek párhuzamosan futó történelméről, ahogy többek között arról az útról is, amely a nemzetállami szempontokat érvényesítő, a feladatában a nemzeti közösséghez való tartozás erősítését célzó történetírástól vezet a modern gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetig.)

Ugyanezt (a professzor úr hatását munkáin és személyes segítségén keresztül) ismerhetjük meg Klaniczay Gábor: Vázlat az európai középkorról című írásából, amely ráadásul szintén az európai és a magyar nézőpont elválaszthatatlanságát, fontosságát hangsúlyozza.

Ez a két (valójában három) írás a könyv több szempontból hangsúlyos része: azért is, mert kijelöli, hogy a Magyar évszázadok egyik fő törekvése a regionális, a magyar és az európai szemlélet egységes érvényesítése, ami a tanulmányok közötti egyik lehetséges kapcsolatot biztosítja. Erre a szálra fűzhetjük fel — igaz, más-más okok miatt — Kristó Gyula, Fodor Pál, Szakály Orsolya, Gergely András, Ormos Mária és Juhász József tanulmányát is. És ide sorolhatjuk azokat az írásokat, amelyekben nem ennyire hangsúlyosan ugyan, de, legalább jövőbeni programként, esetleg a feldolgozott téma egyik „elágazásaként", tetten érhető ez a megközelítés vagy a regionalitás kérdése a magyar történelemben: erre példa Pálffy Géza, Pók Attila, Katus László, Romsics Ignác vagy Pritz Pál munkája. Hiszen a francia államkormányzati reformok XIII. századi Magyarországra gyakorolt hatásainak összehasonlító elemzése (Kristó Gyula) ugyanúgy az európai és magyar szempont egyidejű érvényesítése, mint annak leírása, hogy milyen következményei lettek egy „saint-simonista francia bank" magyarországi megjelenésének (Katus László).

Ha további kapcsolatokat keresünk a kötetbe rendezett írások között, akkor szembetűnő, hogy több dolgozat is érinti-tárgyalja a „történész és kora" kérdését. Ez a téma már szerepel Glatz Ferenc tanulmányában is, amely lényegében vitaindító „a regionális történetszemléletről, annak szakmai indokoltságáról és napi politikai hasznáról" (13.), és amely az európai távlatok kihívásainak kérdését is érinti (17.). Ebbe a csoportba is tartozik Romsics Ignác alapos historiográfiai tanulmánya a Horthy-rendszer jellegéről-megítéléséről, Gyurgyák János Szekfű

Gyula-, illetve Ujváry Gábor Hóman Bálint-dolgozata, ide sorolnám Pritz Pál már említett munkáját és Pók Attila Jászi Oszkár Kossuth-képéről szóló írását. Ez utóbbi tanulmányok azt mutatják be, hogy a történetírók és a történelmi problémákat is elemzők bizonyos írásaikban milyen módon keveredik a szakmai szempont és a személyes sors, milyen módon keveredhetnek a kutatói-tudósi és a politikusi szerepek, hogy a történetet írók vállalt értékrendszere miként szüremkedhet munkáikba.

E szempontból renkívül érdekes kérdéseket vet fel Ujváry Gábor és Gyurgyák János dolgozata. Ha Hóman Bálint pályájára gondolunk például, feltűnhet, hogy a kívülállók és a kutatók milyen nehezen tudták és tudják szétválasztani történészi, szakpolitikusi, valamint politikusi tevékenységét. Ezt a szétválasztást — és így életútjának értékelését — megnehezíti továbbá, hogy nehéz eldönteni: véletlennek tekinthető-e, hogy Hóman miniszteri „korszak[a] a magyar irodalom és a zenei élet, de általában is a művészetek aranykora" volt (283.). Hiszen eszünkbe juthat Bartók Béla emigrálása, Zelk Zoltán bujkálása „a villanyszámlát s a tejes számlát hozó emberek elől", vagy Horváth Árpádnak, a Nemzeti Színház főrendezőjének a „modernsége" miatti nyugdíjazása. Ráadásul ha elővesszük Horváth 1934-ben Babits Mihályhoz írt, kétségbeesett hangú levelét, ott azt olvashatjuk: „jelenleg már nemcsak politikai és világnézeti, de esztétikai véleményszabadság sincsen s nagyon egyedül marad az, aki gondolkozni akar vagy gondolkoztatni szeretne".

Hóman szakpolitikusi működésének, megítélésének ez valóban az egyik központi kérdése. És annak illusztrálása, hogy milyen nehéz a választ megfogalmazni, Babitshoz fordulnék, aki így beszélt a Baumgarten-díjak 1934-es kiosztásakor: „Az irodalom a mai kultúrának valóságos mostohagyermeke. Ez a kultúra mindinkább távolodik a szellemi céloktól, s szinte kizárólagosan materiális, politikai és gazdasági ideálokat tűz maga elé. (...) Különös jelenség, hogy íróink ugyanakkor rendkívüli módon megszaporodtak, s a könyvpiacot az új könyveknek szinte beláthatatlan és számba vehetetlen tömege borítja."

Babist talán könnyebbé teszi Szekfű Gyula pályájának megértését is. Gyurgyák János szerint Szekfű alapvető célja az volt, hogy összeegyeztesse az igazság kimondásának kötelességét, katolikus hitét és nemzete szolgálatát (287.). Babits ezt, részben mert nem óhajtott tekintettel lenni a politika korlátaira, sikerrel tette, míg Szekfű pályája ennél bonyolultabb.

A Magyar évszázadok egyik érdekessége az a „párbeszéd", amely Szekfű történetírói tevékenységéről itt olvasható. Kubinyi András, aki a medievista Szekfű Gyuláról szóló tanulmányát ajánlotta a kötetbe, írói adottságokkal bíró, kitűnő történészként mutatja őt; „elkülöníti" viszont az 1912-es, Serviensek és familiárisok című munkáját a Magyar történet két fejezetétől, amelyekkel kapcsolatban komoly problémákat (tárgyi tévedéseket, szemléleti hibákat) mutat ki. Gyurgyák János az utóbbival kapcsolatban felteszi a kérdést: „De hol van használhatóbb monográfia Szekfű *Bethlen Gáboránál,* s mit tudunk a *Magyar történet* mellé állítani? Talán a torzóban maradt akadémiai *Magyarország történetét*?" (295.).

Pritz Pál a „történész és kora" problémájához elméleti igényességgel közelít: „Azt jól tudjuk — és mai, csüggedő korunkban ez már szinte evidencia —, hogy

a történészi teljesítmény objektivitásához is súlyos kétségek férnek, férhetnek, ám mégis nagyon nagy különbség van a között, amikor a szerző a múlt feltárásánál az ismert, megismert tényeket politikai szempontok, a megélt életút alapján elszenvedett sérelmek hatására rostálja-színezi vagy pedig tudatosan prekoncepciómentes ábrázolásra törekszik, s közben — legjobb szándéka ellenére — mégis ilyen-olyan irányban eltér a múlt objektivitásától" (248–249.). A szerző ezt egy többszörösen is összetett témán mutatja be: elemzi Gratz Gusztáv kül- és belpolitikai fölfogását, ennek hatását egy 1934-es, Magyar Szemlében megjelent írására (Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája), illetve, összevetve ezzel, a Magyarország a két háború között című munkájára, kimutatja a volt külügyminiszter torzításait, és felhívja a figyelmet arra: Gratz leírásába, (re)konstrukciójába például azért is csúszott hiba, mert nem vette észre, hogy Bethlen István mikor fejti ki saját nézetét, és mikor próbál segíteni a magyar diplomáciának (255.).

Pók Attila ugyanitt említendő írásában olyan fontos kérdéseket jár körbe, mint például azt: tudunk-e mit kezdeni a Jászi által az 1920-as években felállított „saját hagyományrendszerrel", amelynek fő vonulata Dózsa Györgytől Rákóczi Ferencen és Martinovics Ignácon keresztül Kossuth Lajoshoz és Károlyi Mihályhoz vezet (177.). És azt, hogy azért is volt olyan fontos Jászi számára Kossuth (elsősorban az emigrációs években), mert szemében a „liberális, demokratikus és magyar nemzeti célokat egybekapcsolva, etikailag megkérdőjelezhetetlen módon... próbálta megvalósítani" (182.).

A Pók Attilától való idézethez a Magyar évszázadok olvasója több más tanulmányt is kapcsolhat. Ormos Mária azt mutatja be, hogy a két világháború között miként válaszoltak a magyar értelmiségi elit bizonyos tagjai az európai egység gondolatának kihívására, hogy miként látták megoldhatónak a sajátos magyar gondokat egy tágabb (európai és/vagy regionális) keretbe ágyazva. Lenyűgöző a koncepciók, a ma is modernnek számító felismerések gazdagsága. Ráadásul szinte minden mondat mögé önálló történetet lehetne írni. A filozófus Joó Tibor 1931-ben például úgy látta, hogy az európai kultúra – világkultúrává vált (221.). Karinthy Frigyes — kezdhetjük a gondolat kibontását — pedig azt írta, hogy „a zene, mint a XVIII. században, ismét világnyelv lett". És valóban: a 18. században az angliai szerző, Thomas Arne Love in a village című vígoperáját Amerikában és Indiában játszották; egy évszázaddal később az Egyesült Államok és Kuba zenei világának meghatározó szereplője lett az olasz komponista és nagybőgővirtuóz, a kairói operaház egykori karmestere: Giovanni Bottesini; a 20. század elején a svájci Frederick Stock harminchárom évesen átvette a Chicagói Szimfónikus Zenekar irányítását és elsőosztályúvá tette azt. Csakhogy Stock zenei érdeklődése megváltozott Amerikában: eleinte Schönberg, Hindemith és Prokofjev (tehát a „modern" európai komponisták) darabjait játszotta, ám idővel inkább az új amerikai zenére koncentrált. Joó Tibor mondata tehát egy korábbi állapotra igaz: mondjuk a századfordulóra, amikor az Ausztráliában született Nellie Melba és a nápolyi Enrico Caruso New York-ban Puccini Bohéméletéből énekelt korongra áriákat 1907 tavaszán. A harmincas éveket viszont már jobban jellemzi a magyar Buttola Ede Radiola tánczenekarának lemeze: ezen De Falla Tűztánc című kompozíciójának jazzátirata szerepel ugyanis.

A Pók Attilától származó idézethez az olvasó leginkább persze a Kossuth Lajos pályájával foglalkozó, az ő életútjával ilyen vagy olyan módon összefüggő írásokat kapcsolhatja, amelyekben a nemzeti és a liberális, demokratikus célok elérésének szándékát elemzik a szerzők. Így például Péter László munkája (Lajos Kossuth and the Conversion of the Hungarion Constitution), Orosz István tanulmánya Kossuth Lajosnak az úrbéri kárpótlásról vallott fölfogásáról (szerepéről az e kérdésről 1828 és 1848 között zajló vitában), amelyből többek között világosan látszik a kossuth-i koncepció: az örökváltság, a földesúri kárpótlás és a közteherviselés kérdését össze kell kapcsolni (például 136.). Ugyancsak itt (is) kell említeni Gergely András Kossuth és a német egység, 1841–1871 című írását, amely „több", mint a címben jelzett téma feldolgozása-bemutatása. Mert azon túl, hogy a szerző leírja Kossuth két külpolitikai koncepcióját és ezekben a német egység helyét, elemzi az 1850-es paradigmaváltás okát, és írásából megismerhetjük Magyarország és a magyar kérdés helyét a rendkívül bonyolult európai játszmában (nemzetközi kapcsolatok rendszerében). Magyarán azt, hogy Kossuth miként próbálta megteremteni az azokhoz a bizonyos demokratikus, liberális és nemzeti célok eléréshez szükséges külső feltételeket.

A dolgozatoknak ebbe a csoportjába sorolhatjuk Hermann Róbert forrásközlését-tanulmányát: a Görgei és a Békepárt. Görgei 1850. március 2-i vallomása a klagenfurti helyőrségi hadbíróság előtt című, amelyben, legalábbis indirekt módon, ismét a „feltételek megteremtéséről" olvashatunk. Arra, hogy ezenközben nekünk olvasóknak is óvatosan kell eljárnunk, Hermann „és" Kosáry Domokos figyelmeztet: „Nem kellett ahhoz megismerni és végigélni a koncepciós perek és vérbíróságok 20. századi időszakát, hogy bárki is felismerje: az ilyen vallomások, a bosszúálló hatalom hatóságai előtt, hiteles forrásként vajmi kevéssé kezelhetők" – idézi a szerző a professzor úr egyik, e recenzióban még nem említett könyvét (A Görgey-kérdés története, 1994.), majd, folytatva az idézést, egyértelművé teszi, hogy a vallomás „bizonyos állításai, pontosabban konklúziói, például a békepárt és a fegyverletétel összefüggéseit illetően, nem egyeznek a nyilvánvaló tényekkel" (157., illetve Kosáry, II. k. 201.).

A hivatkozás ténye, valamint az, hogy Hermann Róbert Kosáry Domokos más munkáit is felhasználja (így az 1936-os Görgey-könyvét), felhívja a figyelmet a Magyar évszázadok típusú ünnepi és tisztelgő kötetek egy következő funkciójára. Nevezetesen arra, hogy az ilyen gyűjteményes munkák a történetírásban honos eljárások, módszerek és magatartásminták gyűjteményei is (ebből a szempontból például Zsoldos Attila, Gecsényi Lajos, Szakály Sándor és Valuch Tibor munkáját kell említeni). E könyv szerzőit pedig majd' mind az a magatartás jellemzi, amelyről Glatz Ferenc egy új történetírói nemzedék kapcsán így írt: nem követi, „nem követte elődeinek receptjét, akik — akár politikai jobb-, akár politikai baloldalon — el akarták söpörni a korábbi korszakok szakmai eredményeit"; „historiográfiai tájékozódás[á]ban feltárulkoztak... a korábbi történettudományos törekvések" (22.). És ez különösen is fontos, hiszen a történész-céh szakmai egységét a bonyolult minősítési eljárások követésén-betartatásán túl éppen a csoporttudat felismerése biztosíthatja, ami viszont a fent leírt szakmai viselkedési szabályok követésében nyilvánul meg.

Mindez a recenzenst is emlékezteti arra, hogy e közlekedési szabályok alapja a szakmai alázat és a hit, hogy a tudás nem feltétlenül hatalom, hanem jóval inkább szépség. A Magyar évszázadok ezt a szépséget biztosítja minden olvasónak, mert miközben a kötet szerzői tisztelegeknek Kosáry Domokos előtt, egyúttal lehetővé teszik a magyar történelem újbóli felfedezését.

Sipos Balázs

TANULMÁNYOK

Erdélyi Gabriella

GYÓNÁS ÉS ÁLDOZÁS A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN*

1. Bevezetés

Az egyház a Krisztus által rá testált bűnbocsátó hatalmat mindenekelőtt a bűnbánat szentségében (*sacramentum poenitentiae*) gyakorolta. A szentségi cselekmény egyetemes szabályozására — mint közismert — a IV. lateráni zsinaton (1215) került sor, amely kötelezővé tette a híveknek, hogy évente egyszer, húsvét idején plébánosuknál meggyónják bűneiket, majd áldozzanak.[1] A bűnbocsánat szentségi gyakorlatának intézményesülésével párhuzamosan a bűnök és büntetések kánonjogilag szabályozott hierarchiája épült ki.[2] Ennek során a pápa spirituális hatalma fokozatosan szélesedett a püspöki befolyás rovására, ami a pápai rezerválciók jogi intézményében öltött testet.[3] A kánoni normáktól való elhajlások igazolásának, helyrehozásának szükségét érző társadalmi igény hatására az érett és késő középkorban azonban a pápai kegyelemgyakorlás újfajta, a szentségét kiegészítd gyakorlata is kifejlődött. Az egyház a kánoni előírásokat ugyanis konkrét esetekben, *ob necessitatem temporum vel utilitatem* — amint a teológusok indoklása szólt — hatályon kívül helyezhette (*dispensatio*). A pápa a 15. századi teológiai felfogás szerint pedig a *ius divinum* alól is felmentést adhatott.[4]

A pápai abszolúciók és diszpenzációk kánonjogban kodifikált, egyre bővülő rendszerének gyakorlati következménye a pápa elé kerülő ügyek megszaporodása volt. Ennek adminisztratív nehézségei a *summus pontifex* kegyelemosztó tekintélyének részleges átruházásával voltak megoldhatók: bizonyos ügyek intézése a *poenitentiarius maior*nak kinevezett bíboros feladata lett. Az ő személye mellett jött létre a 13. század folyamán a Penitenciária (*Sacra Poenitentiaria Apostolica*)

* Római kutatásaimat a Faludi Ferenc Akadémia támogatta, segítségükért köszönettel tartozom. A tanulmány közlését a Penitenzieria Apostolica engedélyezte.

[1] 21. határozat: „Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, omnia sua solus peccata confiteatur fideliter, saltem semel in anno proprio sacerdoti et iniunctam sibi poenitentiam studeat pro viribus adimplere, suscipiens reverenter ad minus in pasca eucharistiae sacramentum, nisi forte de consilio proprii sacerdotis ob aliquam rationabilem causam ad tempus ab eius perceptione duxerit abstinendum; alioquin et vivens ab ingressu ecclesiae arceatur et moriens christiana careat sepultura." Conciliorum Oecumenicorum Decreta. Ed. *Josephus Alberigo–Josephus A. Dosetti Perikle–P. J. Claudius Leonardi–Paulus Prodi*. Bologna, 1973. 245.

[2] *Roberto Rusconi*: L'ordine dei peccati. La confessione tra Medioevo et etá moderna. Bologna, 2002.

[3] *Emil Göller*: Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V. I–II. Rom, 1907–1911. (Bibliothek des Kgl. Preussischen Historischen Instituts in Rom, Band III–IV, VII–VIII.) I/1. 76–80.

[4] *Ludwig Schmugge–Patrick Hersperger–Béatrice Wiggenhauser*: Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II (1458–1464). Tübingen, 1996. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 84.) 9–10.

hivatala.[5] Ennek alsó testületét alkották azok a pápai gyóntatók (*poenitentiarii minores*), akiknek feladata az Örök Várost felkereső zarándoktömeg fogadása, gyóntatása volt, s akik a püspököknél szélesebbkörű felhatalmazással bírtak a bűnök feloldozására.[6] Míg az ő tevékenységük tehát gyónási titok alá tartozott, a Penitenciária felső hivatalának abszolúciói és diszpenzációi hivatalos iratok voltak: a kedvezményezettek általuk nyilvánosan, bírósági fórumok előtt (*in foro externo*) igazolhatták jogaik helyreálltát, amelyet korábban a kiközösítés folytán elveszítettek.[7]

E legfelső gyóntatóhivatal az Európa minden tájáról beérkező sokféle igény, kérvény hatására az idők folyamán egyre szélesebb hatáskörrel rendelkezett, s a 15. század második felére a kegyelemosztás központi orgánumává vált. Az ügyek szaporodásával párhuzamosan differenciálódott a hivatal írásbelisége, szervezettsége. A fennmaradt késő középkori regisztrumkötetekben[8] szép számmal találkozunk a Magyar Korona országaiból befutó kérvényekkel is. Így a reformáció magyarországi megjelenését, illetve ezzel nagyjából egyidőben, a középkori királyság bukását megelőző négy évtizedben (1484 és 1524–1526 között) 1040 kérvényben 1244 kérvényező[9] kért feloldozást vagy valamilyen felmentést. Egy másik római lelkiségi intézmény, nevezetesen a Szentlélekről elnevezett ispotályos rend konfraternitása szintén a szoros kapcsolatokról tanúskodik. Amint a vallásos társulat anyakönyvének Csukovits Enikőnek köszönhető alapos elemzéséből tudjuk, ugyanezen korszak egy hosszabb periódusában (1446–1523) 3833-an iratkoztak be Magyarországról személyesen vagy képviselőik révén. A zarándokok, akik közül a beiratkozók többsége kikerült, ezt elsősorban azért tették, mert a tagoknak az egyház haláluk óráján teljes búcsút ígért. A tisztítótűzbeli szenvedések elengedése mellett pedig arra is jogot szereztek, hogy életükben egyszer a pápának rezervált bűnök alól saját gyóntatójuk által feloldozásban részesülhessenek.[10]

A Penitenciáriát Magyarországról a fenti időszakban megkeresők közül majdnem minden harmadik kérvényező (295 kérvény, ami az összes 28%-a) szintén bűnei megbocsátásához kért valamilyen kedvezményt: egy részük csupán a plébános helyett saját gyóntató megválasztására tartott igényt, de a laikusok és papjaik nagy többsége ezen túlmenően azért folyamodott, hogy gyóntatójuk min-

---

[5] A hivatal történetének máig legalaposabb feldolgozására még a 20. század elején sor került, noha ennek szerzője, Emil Göller, a Penitenciária levéltári anyagát ekkor még elveszettnek tudta. *E. Göller*: i. m. I/1. 85–97. Újabban ld. *Kirsi Salonen*: The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448–1527. Saarijärvi, 2001. 40–57.; *L. Schmugge–P. Hersperger–B. Wiggenhauser*: i. m. 11–21.

[6] *Monay Ferenc:* Római magyar gyóntatók. Róma, 1956. 2–3.; *E. Göller*: i. m. I/1. 129–159. II/1. 38–57.

[7] Ld. pl. Fegyverneky Ferenc sági prépost — simónia vétke miatt feloldozásért és diszpenzációért folyamodó — kérelmében: „Supplicat [...] hac vice *in utroque foro tam ecclesiastico penitentiali quam seculari iudiciali et contentioso* absolvi necnon super irregularitate per eum ex premissis, ac etiam quia sic ligatus, *licet in foro conscientiae super premissis absolutus,* missas et alia divina non tamen in contemptum clavium celebravit officia [...] dispensari." Archivio Secreto Vaticano. Sacra Poenitentiaria Apostolica (=SPA). De matrimonialibus et diversis. vol. 66. fol. 1177rv.

[8] Az 1410–1569 közötti időszakból 166 szupplikációs regisztrumkötet maradt fenn, egy külön 15 kötetes sorozat pedig az 1540-es évektől regisztrált kimenő leveleket tartalmazza.

[9] Az egyéni kérvényezők mellett 166 házaspár 8 megnevezett gyermekkel, illetve 30 fő egyéb párosításban (anya és fia, testvérek, kanononok stb.).

[10] *Csukovits Enikő*: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai. Századok 134 (2000) 211–244, 215–220.

den bűnük alól feloldozhassa őket (*remissio plenaria*) életükben egyszer és haláluk óráján.[11] Az egyházi személyek ellen „ördögi sugallatra" erőszakot elkövetők azonban nem részesedhettek ilyen kedvezményben:[12] Zempléni Lőrinc papnak, mivel egy klerikust bántalmazott, személyesen kellett Rómába jönnie, hogy a Penitenciárián, illetve szentségi úton kapjon pápai feloldozást. Ezt a kötelességét összekötötte a szentévi zarándoklattal, s 1500. március 30-án egyúttal a Szentlélek-társulatba is belépett.[13] De az önkéntes zarándokok némelyike is igyekezett minden lehetőséget kihasználni: Winther Zsigmond besztercebányai plébános miközben a gyóntatóhivatalnál saját gyóntatói jogosítványai kiszélesítését kérte, a Szentlélek-társulatnál saját lelki üdvéről gondoskodott.[14]

Csupán ha e két forrástípus adatait összegezzük, azt kapjuk, hogy a késő középkori Magyarországról minden hatszázadik ember[15] kapcsolatba lépett Rómával bűnbocsánati ügyben, amelyhez természetesen hozzá kell képzelnünk a többi zarándok és búcsújáró — a Szent Péter-Bazilikában a magyar alpenitenciáriusnál meggyónó — további névtelen tömegét. Nagyságrendileg jóval kisebb számban, de ehhez hozzáadhatjuk még a Penitenciáriánál csupán a *forum internum* szintjén titkosan kezelt, gyónási titok alá eső és így nem regisztrált magyar kérvényeket,[16] vagy az Apostoli Kancelláriához szintén nem elhanyagolható mennyiségben benyújtott gyóntatólevél- és búcsúkérelmeket.[17]

Amint a fentiekből is talán kiviláglik, a késő középkorra a bűnbocsánat olyan sokrétű, összetett teológiai és kánonjogi rendszere épült ki, amelynek gyakorlata egymást kiegészítő formákban (szentségi gyónás, búcsú intézménye, pápai

---

[11] A kérvényezők összetétele: 116 házaspár, 23 férfi, 21 nő (köztük 11 özvegy), 135 klerikus-pap. A kérvények összetétele: 11 pap súlyosabb bűnök feloldozásához kér öt évre szóló felhatalmazást, kb. 220 esetben kérnek teljes bűnbocsánatot (*in vita et in mortis articulo*), kb 40 kérvényben egyszerű gyóntatóválasztás többnyire egész életre szóló hatállyal, egyéb esetek.

[12] A *Si quis suadente* kánon volt az első pápai rezerváció (1139, II. lateráni zsinat, 15.). Conciliorum Oecumenicorum Decreta i. m. 200. Vö. *K. Salonen*: i. m. 40, 393–394.

[13] SPA vol. 48. fol. 504r. 1500. április 25.; Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. 1446–1523. Ed. *Vincentius Bunyitay*. Budapest 2000, reprint. (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia I/5.) 97. Itt köszönöm meg Csukovits Enikőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Szentlélek-társulat tagjainak általa készített számítógépes adattárát, s így könnyen azonosíthattam az egyúttal a Penitenciáriát is felkeresőket.

[14] SPA vol. 48. fol. 917v. 1499. december; Liber confraternitatis i. m. 75. (1499. december 20.). A szentévi időszakban (1499. december–1500) 225 magyar fordult a Penitenciáriához (139 gyóntatólevél-kérelemmel) és 500 bejegyzésben kétezernél többen iratkoztak be a Szentlélek-társulathoz, kevés kivétellel a Magyarországon a török elleni hadjárat javára meghirdetett és a római zarándoklatot tiltó búcsúhirdetés előtt (1500. július-augusztus). Közülük mindössze tíz-tizenkét fő kereste fel mind a két bűnbocsánatosztó intézményt. Vö. *Borsa Gedeon*: A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Budapest, 1960. 241–279, 245 skk.

[15] Ez a szám kissé kerekítve hárommilliós népességgel és ötezer kérelemmel számolva jön ki.

[16] *L. Schmugge–P. Hersperger–B. Wiggenhauser*: i. m. 8, 39. Ld pl. *Wabliaÿ* Ferenc pécsi egyházmegyés pap esetét, aki 1512-ben véletlenül elkövetett emberölés vétke alól kérte feloldozását. „Cum autem exponens ipse, qui postmodum se nullum propter premissa homicidii reatum incurrisse, per sedem apostolicam *in foro conscientiae tantum* declarari obtinuit, prout in litteris desuper confectis [] latius continetur", amely korábbi kérvénye valóban nincs regisztrálva. SPA vol. 57. fol. 373rv.

[17] Vö. *Lukcsics Pál:* XV. századi pápák oklevelei. I. V. Márton pápa (1417–1431), II. IV. Jenő pápa és V. Miklós pápa (Olaszországi Magyar Oklevéltár 1–2.) Budapest, 1931–1938. I. 31–32, II. 32–35.

abszolúciók, diszpenzációk) és több szinten zajlott.[18] Afelől is kevés kétségünk lehet, hogy mindezt a korabeli keresztények igényelték és igénybe is vették. A keresztény világ központját felkeresők azonban csupán a jéghegy kivételesen jól dokumentált csúcsát alkották. A hétköznapi vallásos rutintevékenységek korabeli tapasztalata, jelentése és jelentősége persze jóval nehezebben ismerhető meg. Most mégis ehhez próbálok közelebb kerülni, paradox módon néhány rendkívüli eset megfigyelésével.[19] Célom a késő középkori liturgia és vallásosság gyújtópontjait alkotó bűnbocsánat (*poenitentia*) és a vele szorosan összekapcsolódó oltáriszentség (*eucharistia*)[20] mindennapokban játszott szerepének bemutatása. E cél megvalósításában olyan források segítenek, amelyekben — a szavaikat jegyzetelő írástudók közvetítésével — egyszerű emberek szólalnak meg. Konkrétan egyrészt a Penitenciáriához benyújtott, tárgyunkhoz illő néhány kérvényről van szó, másrészt a körmendi kolostorért az Ágoston-rendi remeték és az obszerváns ferencesek között zajló per (1517–1518) során kihallgatott több tucat tanú jegyzőkönyvbe foglalt vallomásáról.[21] A források jellege pedig lehetővé tesz egy olyan megközelítést, amely a hivatalos előírások és a népi felfogás, illetve gyakorlat közötti kölcsönhatások, azonosságok és különbségek érzékelésére törekszik.

2. A szentségi cselekmények

1507-ben Kencz Tamás Szabadkáról azzal a kéréssel fordult a legfőbb gyóntatóhivatalhoz, hogy szeretné méltó módon újratemetni László nevű fiát, aki gyilkosság áldozatául esett, s mivel gyónás nélkül halt meg, a temetőn kívül földelték el (*extra cimiterium [...] inhumatus fuit*). Kérését azzal indokolta, hogy fia életében „igaz keresztényként, katolikus hitét megvallva élt, a bűnbánat jeleit hordozta, az egyházat hitbuzgalomból látogatta, és halála évében húsvét ünnepe táján bűneit papjánál meggyónta".[22]

E kérés fényében érthetővé válnak az utolsó gyónás elvégzésének fontosságára utaló egyéb szétszórt, okleveles adataink. A Zala megyei Szentpéteren és

[18] A korabeli felfogásról és a gyakorlatról egyaránt részletes képet rajzol a Cajetan bíboros, domonkos generális (Thomas de Vio) Lutherrel folytatott vitájában keletkezett tucatnyi traktátust feldolgozó monográfia: *Bernhard Alfred R. Felmberg*: Die Ablasstheologie Kardinal Cajetan (1469–1534). Leiden, 1998. (Studies in Medieval and Reformation Thought 66.)

[19] Az olasz *microstoria* egyik leleménye, az *eccessionalmente 'normale'* oximoronja utal a kivételes eseteknek a hétköznapit, a lehetséges határait megvilágító erejére. Értelmezéseire ld. *Edoardo Grendi*: Micro-analisi e storia sociale. Quaderni Storici 35 [1977] 506–520, 512.; *Jacques Revel*: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Szerk. *Czoch Gábor–Sonkoly Gábor*. Budapest, 1995. 51–70, 65–66.; *Hans Medick*: Mikrotörténelem. In: Narratívák 4. A történelem poétikája. Szerk. *Thomka Beáta*. Budapest, 2000. 53–63, 59–61.

[20] *Miri Rubin*: Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture. Cambridge, 1991.; *Robert W. Scribner*: Cosmic order and daily life: sacred and secular in pre-industrial German society. In: Uő: Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany. London, 1987. 2–16.

[21] Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Barberiniani Latini (= BAV. Barb. Lat.) vol. 2666.

[22] „ut verus Christianus et Catholice fidei relator vixerit, et in eo signa contritionis et penitentie aparuerint, et ecclesias zelo devotionis ductus frequentaverit, ac illo etiam anno, quo interfectus fuit, circa festum Paschalis sua peccata sacerdoti proprio confessus fuerit." SPA vol. 53. fol. 325v–326r. 1507. április 3.

Nagyszentpálon például a plébános visszaélései között fontos helyet foglal el a falubeliek bíróság előtt tett vallomásaiban, hogy „a plébános mulasztása miatt az egyik jobbágy gyónás és az utolsó kenet felvétele nélkül távozott e világból", s az ilyen esetek miatt a jobbágyok más birtokokra költöztek.[23] A hatalmaskodási perek során szintén az erőszakos cselekményeket súlyosbító szempontként jött számításba, s ezért bekerülhetett az ügyvédi beszámolóba, hogy az ágyból kiráncigált beteg a neki szegezett fenyegetések közepette „lelke bűneinek meggyónása nélkül távozott".[24]

De vajon miért büntették az élők az amúgy is szerencsétlenül járt Lászlót és többi hirtelen halált szenvedő sorstársát? Akik — úgy tűnik —, nem is voltak kevesen, ha ez a félelem még a kéziratos imakönyvekben is megjelenik.[25] Persze ez az aggodalom érthető annak fényében, hogy a váratlanul, erőszakos halállal távozók még a bűnözőknél is sanyarúbb sorsra jutottak. Ugyanis bár a 14. század előtt a halálbüntetésre ítélt bűnözőktől általában megtagadták a gyónás és a megszentelt földbe történő temetés lehetőségét, a késő középkori bűnbocsánati rendszer formálódásával, terjedésével változás állt be e téren: 1312-ben V. Kelemen pápa megtiltotta a bűnözők gyóntatásának megtagadását.[26] Vagyis megfelelő bűnbánattal még az is, aki egész életét bűnben töltötte, az utolsó pillanatban megszabadulhatott az örök kárhozattól, s ezáltal újra a hívek közösségének tagjává válhatott. Az utolsó gyónás tehát nemcsak a gyógyulás, a bűnöktől való megtisztulás, de e visszafogadás szertartása is volt.

Ezért olyan nagy dolog, amit Kencz Tamás kér fia számára, hogy azt csak Róma engedélyezhette (*desiderium suum in hac parte minime adimplere posse sperat absque Sedis Apostolice licentia speciali).* Kérése teljesülése mindenki számára előnyökkel járt: egyfelől az élők és holtak közösségébe visszafogadott elhunyt immár részesülhetett az élők érte mondott imái és jó cselekedetei érdemeiben, amelyek purgatóriumi szenvedéseit enyhítették. Ezt a célt szolgálta a korabeli igen összetett temetési szertartás is,[27] s ennek segítségét kérte Kencz Tamás fia számára (*ad cimiterium dicte ecclesie Sancte Catherine deferre, inibique sepelire ac omni superstitione cessante honorifice reponere et aliorum christifidelium suffragia exhibere*). Másfelől az ideje lejárta előtt, ráadásul megoldatlan konfliktusokkal távozni kényszerült, ezért az élőket kísértő halott által potenciálisan jelentett veszélyek helyett a közösség tagjai méltán remélhették, hogy a segítségükkel üdvözült közbenjár majd e világi boldogulásukért.[28]

---

[23] Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (=MOL DL) 14694 (1453).

[24] MOL DL 105546 (1526).

[25] *A. Molnár Ferenc*: Két régi ima az oltáriszentségről. Budapest, 2000. (Nyelvtudományi Értekezések 148.) 16–17.

[26] *Esther Cohen*: The Crossroads of Justice: Law and Culture in Late Medieval France. Leiden, 1993. 198–199.

[27] *Dobszay László*: A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban. In: „Mert ezt Isten hagyta". Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1986. 189–212, 203–205.

[28] A holtak mint egy sajátos korcsoport értelemzésére, a holtak és az élők — majd a protestáns reformáció által lebontásra kerülő — intézményesített kapcsolatára ld. *Natalie Zemon Davis*: Some Tasks and Themes on the Study of Popular Religion. In: The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion. Eds. *Charles Trinkaus–H. A. Oberman*. Leiden, 1974. (Studies in Medieval

Tamás ugyanakkor joggal bízott abban, hogy kérése meghallgatásra talál a gyóntatóhivatalnál, hiszen fia — mint mondja — húsvét idején meggyónt. Ezáltal pedig a lateráni zsinatnak az a határozata nem sújtotta, amely a kötelező húsvéti gyónást és áldozást mulasztókat kizárta a templomokból, s az időközben elhunytaktól megtagadta a keresztény temetést.[29] De vajon a húsvéti gyónás elvégzését illetően is kivételes volt László esete? A késő középkori Nyugat-Európában — állítják a téma kutatói — az egyházi előírás és a gyakorlat egybeesett: a hívek általában évente egyszer, húsvétkor áldoztak, amit gyónásuk előzött meg.[30] A hazai elvárások az egyetemes egyházi rendeletek szellemében fogantak: „a nagyböjt idején figyelmeztessétek a népet, hogy készüljenek a gyónásra és az áldozásra, hogy a feltámadás napjára mindenki meggyónjon és megáldozzon" – utasította papjait a veszprémi püspök 1515-ben.[31] A gyakorlat — szerény adataink tükrében — megfelelt az előírásoknak.

A szentszéki bíróság előtt a körmendi kolostor ügyében kihallgatott harminchat világi tanú három kivétellel a húsvéti gyónása és áldozása elvégzésére vonatkozó kérdésre úgy felelt, hogy „idén, húsvét ünnepe körül gyónt és áldozott".[32] Szavaik a kötelező minimum teljesítését erősítik meg, miközben nem zárják ki a többszöri gyakorlatot sem. Késő középkori egyházmegyei zsinataink változatlanul ismétlődő megjegyzése mégis arra utal, hogy az évi egyszeri áldozás volt szokásban.[33] Egy rendkívüli eset kapcsán ugyanakkor megtudjuk, hogy a

---

and Reformation Thought 10.) 326–330.; *Eamon Duffy*: Stripping of the Altars: Traditional Religion in Reformation in England, 1400–1580. New Haven, 1992. 299–376.; *E. Cohen*: i. m. 134–145.

[29] Ld. az 1. jegyzetet.

[30] A gyónás gyakoriságára vonatkozó konkrét adatok, eredmények áttekintésére ld. *Thomas N. Tentler*: Sin and Confession on the Eve of the Reformation. Princeton, 1977. 70–82.; *Virginia Reinburg*: Liturgy and the Laity in Late Medieval and Reformation France. Sixteenth Century Journal 23 (1992) 539–541.; *M. Rubin*: i. m. 147–154.

[31] A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad. *Solymosi László*. Budapest, 1997. 98. Az áldozás korabeli megnövekedett jelentőségét jól mutatja, hogy a veszprémi egyházmegyei zsinaton a 15. századi zsinatok közvetítésével átvett 1382-es esztergomi szinodiális könyvhöz csatolt saját határozatok, kiegészítések között a legrészletesebb a két szín alatti (!) áldozás szertartásának leírása (az idézett rész is ebből való). De ezenkívül is a szentségekről szóló átvett részekben szintén a gyónás és az áldozás kapcsán találjuk a legtöbb (nem jelölt) kiegészítést. Vö. Uo.: Bevezetés, 38, 58. jegyzet. A középkori egyházmegyei zsinatok határozataira ld. *Erdő Péter*: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest, 2001. 19–88. A középkori egyházmegyei zsinatok gyakorlati aspektusaira ld. *Alexander Szentirmai*: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonische Abteilung 47 (1961) 266–292. Ahol az alábbiakban a veszprémiek saját rendelkezéseire — tehát nem a „törzsanyagot" képező 1382-es és 15. századi egyéb kiegészítésekre — utalok, azt mindig jelölöm (kiegészítés).

[32] „Se confessum et accepisse sacramentum Eucharistie anno presenti circa festum Pasce". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 105r. Ez Rádóci Mihály vallomásában olvasható pontosan így, de a többiek szavai csak formailag térnek el ettől.

[33] „cum semel in anno fideles communicare consueverunt, parochianos vestros praemonete [...]". A veszprémi egyház i. m. 60. Vö. az 1382-es esztergomi, 1450-es esztergomi, 1460-as szepesi, 1493-as esztergomi, 1494-es nyitrai rendelkezésekkel: Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium. I–III. Ed. *Ignatius Batthyany*. Albae Carolinae–Claudipoli, 1785–1827. 260–278 (1382), 546–566 (1493). Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. I–II. Ed. *Carolus Péterffy*. Posonii, 1741–742. I. 192–211 (1460), 258–297 (1494); Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL. Ed. *Dankó József*. Strigonii, 1865.

gyónásra — legalábbis a már említett Szentpéteren és Nagyszentpálon — a nagyhéten került sor, s a gyóntatónak minden telkes férfitól egy dénár, az asszonyoktól pedig egy kenyér járt.[34] A híveknek azért volt praktikus a nagyhéten gyónni, mert így az közel esett az áldozáshoz. Az egyház ugyanakkor arra buzdított, hogy a nagyböjt során minél korábban tisztuljanak meg bűneiktől.[35] Az 1460-as lőcsei zsinat például arra utasította a plébánosokat, hogy a nagyböjt első felében mindennap egy alkalmas órában harangozzanak, ezzel jelezvén a híveknek az aznapi gyóntatás idejét. A korai gyónásra elsősorban azért lett volna szükség, hogy a plébánosok a püspöki, netán pápai abszolúciót igénylő bűnöket, amelyek sorát a nagyböjti vasárnapokon a szószékről hirdették, időben kiszűrhessék. Ennek ellenére sokan a nagyböjt második feléig, végéig halogatták éves bűnbánati kötelességük teljesítését. Legalábbis erre utal, hogy büntetéssel csak azokat sújtották, akik ezt még ekkor sem végezték el.[36]

Azt már nehezebb megállapítani, hogy a hívek széles rétegeire mennyire hatott a papság azon intése, hogy a kötelező minimumot meghaladva minél gyakrabban tartsanak bűnbánatot és gyónjanak.[37] Mindenesetre a számos gyóntatóválasztási kérelem, az elsősorban a főurak és a városi polgárság körére jellemző magángyóntatói intézmény gyakori gyónásra enged következtetni.[38] Az oltáriszentség rendszeres vételét azonban maga az egyház sem javasolta, kizárólag azt,

[34] MOL DL 14548 (1452). Az 1500-ban Magyarországon a török elleni hadjárat céljaira meghirdetett búcsú során kiadott királyi utasítás öt dénárban korlátozta a gyóntatásért elfogadható ajándék értékét. *Borsa G.*: i. m. 254. Ld. még *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából VI.) 334.

[35] Ld. Temesvári Pelbárt gyónással kapcsolatos példázatait, pl. *Pomerium sermonum Quadragesimalium* (= Pom. Quad.) I. 12. N. Az alábbiakban a késő középkori egyházi-papi álláspontok, nézetek jellemzésére Temesvári Pelbárt *Pomerium* című prédikációminta-gyűjteményét azért választottam, mert ezt — akárcsak a *Stellariumot* — a *simplex populus*nak prédikáló egyszerű papok használatára szánta, s több tucat kiadást megért. (Vö. Pom. Quad. I. 28. D: „Predicta mysteria de confessione sufficiant, aliis que non pertinent ad sermonem popularem omissis'.) Népszerűségét — Laskai Osváthoz mért — közérthetősége is magyarázza. Példázatai és fejtegetései laikusoknak készült kódexeinkben is visszaköszönnek. Vö. *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984. 98–103.; *Horváth Cyrill*: Pelbárt és codexeink. Budapesti Szemle 65 (1891) 382–400. Guillelmus Parisiensis itthon szintén széles körben ismert postillái, amelyek a Biblia *ad litteram* magyarázatához készültek kifejezetten tudatlan papok számára, alkalmasabb forrása lehetne a vizsgált kérdésnek, de ennek sajnos egyetlen fennmaradt hazai példánya sem ismert ma (ami azért némileg kétségbe vonja korabeli ismertségét is). Vö. *Tarnai A.*: i. m. 70, 171. A gyakori gyónás sürgetését tekintve vö. *W. David Myers:* „Poor, Sinning Folk". Confession and Conscience in Counter-Reformation Germany. Ithaka and London, 1996. 40–45.

[36] *Sacra Concilia* i. m. I. 193. A zsinati könyv — esztergomi mellett szilézia — forrásaira ld. *Erdő P.*: i. m. 41–53.

[37] Az 1450-es esztergomi zsinat kiegészítő (majd a későbbiek által átvett) határozata: „Illud postremo adiicimus, quod sacerdotes plebes sibi commissas frequenter ad confessionem et ad penitentiam moneant et hortentur." Dankó, *Constitutiones*, 6. Vö. A veszprémi egyház, 58.; Temesvári Pelbárt szintén a gyakori gyónást sürgeti. Pom. Quad. I. 35. *sermo de confessione frequenter facienda pro gratia amplianda.* Antoninus Florentinus domonkos szerzetes, firenzei érsek a 15. században itthon is népszerű gyóntatási kézikönyvében (*Confessionale*) a havonkénti gyónást ajánlja. A könyvet 1477-ben Budán is kinyomtatták (RMNY 3). Ld. *Peter Browe*: Häufige Kommunion im Mittelalter. Münster, 1938. 41. Vö. *Johannes Dietterle*: Die Summae confessorum (sive de casibus conscientiae) – vom ihren Anfängen an bis zu Silvester Prierias. Zeitschrift für Kirchengeschichte 24 (1903) 353–363.

[38] A bevezetésben említett kérelmeken kívül ld. *Theodor Ortvay*: Geschichte der Stadt Preßburg. II/4. Pozsony, 1903. 397–398.

hogy egynél gyakrabban, vagyis évente kettő-négy alkalommal a nagyobb ünnepeken áldozzanak.[39] Ezt az álláspontot jól tükrözi az az 1515-ös veszprémi utasítás, amely a szent ostya tiszteletének fokozása révén a gyakori — elsősorban női — áldozók távoltartására inti az alsópapságot.[40] Az óvatosság okaira az alábbiakban keressük a választ.

3. A közvetítők befolyása a szentség hatékonyságára

Kencz Lászlónak halálos ellenségei voltak, apja szerint húsvétkor mégis meggyónt, míg áldozásáról nem esik szó. Helyzete kísértetiesen hasonlít ahhoz, amiről néhány körmendi tanú is beszámol. Bíró András nádasdi jobbágy a bíróság előtt úgy nyilatkozott, hogy „gyónt idén, de ádáz ellenségei miatt nem vette magához az oltáriszentséget".[41] Borsos Miklós sáli jobbágy nem mulasztása hátteréről, hanem jövőbeli szándékairól beszélt: „gyónt idén, de nem vette magához az oltáriszentséget, mivel ma nem volt a faluban plébános, de szeretne áldozni."[42] A legizgalmasabb azonban Mindszenti Lukács hidashollósi nemes esete, aki részletes bepillantást enged társadalmi és szakrális cselekedetei logikájába: „gyónt ebben az évben, mégsem vette magához az oltáriszentséget bizonyos ellenségei miatt. Lelkiismeretének ugyanis úgy tűnt, hogy amíg ellenségeivel meg nem egyezik, nem szabad az oltáriszentséget magához vennie, de amint meg tud velük egyezni, azonnal áldozni akar."[43]

Talán nem túlzás tehát azt állítanunk, hogy az ellenségeskedés, többnyire valamiféle szomszédsági vagy rokonsági-örökösödési konfliktus a húsvéti áldozásmulasztás jellegzetes oka volt. Erre utal az a valószínűleg nem véletlen hiányosság is, hogy éppen annak a nádaljai jobbágynak az utolsó gyónása-áldozása maradt ki a jegyzőkönyvből, aki ugyanakkor vallomásában az ágostonosok életére vonatkozó tájékozatlanságát azzal magyarázza, hogy nemigen járt Körmenden, mivel

[39] A hívek ritka áldozása mellett az egyház sokszor azzal érvelt, hogy elég, ha papjaik mindennap áldoznak értük, amely által a papság Krisztusi szerepe erősödött, és a laikusok és a papság közötti különbség élesebbé vált. *M. Rubin*: i. m. 50.

[40] „sacerdotes administratione tanti sacramenti et communionis divinitatis sint accurati et circumspecti, ut populus imperitus percepturus tam venerabilissimam eucharistiam accedat non tantum veneraturus, sed et tremebandus. Imprimis non per fractiones seu frusta sacerdotes vivum et caelestem panem porrigant et dispensent fidelibus Christianis, sed per parvas formas circulares, quae propter venerationem et cautionem *ad evitandas frequentes* magis conveniat." A veszprémi egyház i. m. 98. (kiegészítés). Vö. *A. Florentinus*: i. m. 24 (a gyakran gyónni kívánó nőket röviden és nyilvánosan kell gyóntatni). Ld. még *W. D. Myers*: i. m. 35, 38.; *Caroline Walker Bynum*: Women Mystics and Eucharistic Devotion in the Thirteenth Century. In: Uő: Fragmentation and Redemption. Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion. New York, 1992. 119–150.

[41] „esseque confessum anno presenti et non accepisse sacramentum Eucaristie propter certos suos inimicos, qui sibi essent infesti". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 93r.

[42] „esseque confessum anno presenti, sed non accepisse sacramentum Eucaristie, ex quo non habuissent plebanum in dicta possessione ipsorum hodie, tamen vellet accipere sacramentum Eucaristie". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 81v.

[43] „esse se confessum anno presenti, tamen non accepisse sacramentum Eucaristie propter certos suos inimicos, quos haberet. Non enim visum fuisset consciencie sue, ut interim deberet accipere sacramentum Eucaristie, quousque concordaret cum ipsis inimicis suis, tamen quamprimum cum eisdem concordare posset, statim vellet accipere sacramentum Eucaristie". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 59v.

János nevű rokona ellenséges viszonyban állt az egyik körmendi várnaggyal[44] – ami egyúttal a hatósággal való összetűzést példázza. De a kortárs papi reflexió is erősíti arra utaló adatainkat, hogy az ellenségeskedés nagy szerepet játszott a szentségtől való távolmaradásban: Temesvári Pelbárt a mulasztók között elsőként a makacsul haragot tartókat említi, s csak ezután tér rá a méltatlanság hamis alázatosságában tetszelgőkre, a tudatlanokat és közömböseket utoljára hagyva.[45]

Érdemes továbbá felfigyelnünk arra, hogy az ellenségeskedők — tekintet nélkül arra, hogy tanúsítanak-e hajlandóságot az egyezségre (pl. Mindszenti Lukács), vagy sem (pl. Bíró András) — gyónásukat elvégzik, áldozni mégsem mennek. Ezt részben magyarázhatjuk talán azzal a ténnyel, hogy a fülbegyónást az egyház szorosabban ellenőrizte, amelynek eszközéül a gyóntatócédulák alkalmazása szolgált, amellyel a máshol gyónóknak, mielőtt áldoztak volna, igazolniuk kellett kötelességük elvégzését.[46] Az áldozás viszont azért sem állt ilyen ellenőrzés alatt, mivel bizonyos esetekben az egyház, amely — mint láttuk — gyakori vételét kifejezetten kerülendőnek tartotta, maga tanácsolta elhalasztását.[47] Így aki gyónását elvégezte, annak az áldozás elmulasztásáért már csak spirituális büntetés járt: „akik nem áldoznak, azokat Isten többszörösen megbünteti, ezért ez kerülendő [...] mivel örökre elkárhoznak" – figyelmeztet a ferences prédikátor.[48]

A feltűnő óvatosság mögött az oltáriszentséget övező felfokozott tisztelet állt, amelyet a klérus és a hívek egyaránt osztottak. A korabeli tapasztalat érzékelése érdekében érdemes egy kicsit az áldozást kísérő papi intések, imák és szertartások világába pillantanunk. A plébánosoknak mindenekelőtt arra kellett híveiket figyelmeztetni, hogy „ne merészeljen bárki is halálos bűnben áldozni, máskülönben ítéletet eszik és iszik magának".[49] A szentáldozás középkori teológiájának alapját képező szentpáli intés eredetileg így hangzott: „Mert aki méltatlanul

---

[44] Nádaljai Benke Benedek: „se non frequentasse dictum oppidum Kermend propter inimicitias inter quendam castellanum dicti castri Kermend et quendam fratrem suum Johannem nomine". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 59r.

[45] *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. 45. virágvasárnapra, *sermo de accidia vel negligentia confessionis et communionis faciende ex precepto ecclesie*, U: „circa negligentia communicandi specialiter agendum censui quia multi in hoc peccant".

[46] A veszprémi egyház i. m. 58: 349–353 sor (kiegészítés). Vö. Házi J.: i. m. 75. (a ferenceseknek jegyzéket kell átadniuk a náluk gyóntakról). *Bradnón* a hívek egy dénárt fizettek a plébánosnak a gyónócéduláért (*confessionale*). Történelmi Tár 1882, 494. Vö. a Temesvári által hozott példázattal, Pom. Quad. I. 26. F: a purgatóriumban lévő apa sorolja, hogy fia érte mondott imái miért nem használtak eddig neki: „quia indigne semper communicasti, quia contritio tua et confessio non fuit vera, tum quia non ex charitate processit sed ex consuetudine vel *pro vitanda confusione*."

[47] Ld. a lateráni zsinat idézett rendelkezését az 1. jegyzetben. Vö. a körültekintő veszprémi határozattal: „Et si forte occultus peccator ad communionem publice accedere praesumpserit, eum seorsum et secrete admonete diligenter, ut non communicare praesumat, donec vere contritus et confessus fuerit. Qui si abstinere noluerit, publice sibi communionem non denegetis. [...] Si autem peccatum eius, de quo non est vere confessus, manifestum sit, sibi publice debet communio denegari." A veszprémi egyház i. m. 60–61.

[48] *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. 45. Z. Mind az 1215-ös lateráni, mind az 1460-as hazai szepesi zsinat — szemben a veszprémivel — a gyónást és áldozást elmulasztókat együttesen sújtja az egyházból való kitiltással (ld. feljebb). Ez azonban csak annyit mutat, hogy nem számoltak azzal a lehetőséggel, hogy valaki gyónni megy, mégsem áldozik, közvetve ezzel is az oltáriszentség kultuszának fokozatos növekedését, 16. század eleji kulminálását igazolva.

[49] A veszprémi egyház i. m. 60. Ld. még uo. 99: 1421–22 sor (kiegészítés).

eszik és iszik, ítéletet eszik és iszik magának".[50] Korabeli közismertségét — és egyben az általa felkelteni kívánt érzelmeket — laikus használatra készült kódexbeli felbukkanása is tanúsítja:

> „Jarwlok en edes wram ÿesus czrÿstws az te zenth aztalodhoz *felek wram* yesws az zenth zotwl az kÿth megÿ monda zent pal apastal wala kÿ meltan wezÿ wezÿ az erek dÿczesegeth maganak de walakÿ meltathlan wezÿ wezÿ az erek karhozatoth"[51].

Az alkalom rendkívüliségét és komolyságát — az oltáron égő gyertyákkal, a fejfedők levételével jelzett ünnepélyes szertartás mellett — tovább hangsúlyozta az oltáriszentség félelmére intő papi felszólítás, s az utolsó ítélet napjának felidézése.[52] A szertartást övező feszültséget méginkább fokozhatta az az ellentmondás, amely egyfelől az eucharisztia méltó vételének szükségessége, másfelől az emberi mivoltból adódó méltatlanság beismerése között feszült. Mert bár megfelelő lelkiismeret-vizsgálattal, bűnbánattal és gyónással bűneitől megtisztulva lehetségessé vált mindenki számára, hogy Krisztussal egyesüljön, az áldozás előtti imában megint azzal kellett szembesülni, hogy „Uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj [...]."[53] Hogy mégis lehetséges volt a méltatlan ember számára az áldozás, az Krisztus érdemeinek volt köszönhető. Az úrfelmutatás során szokásosan elhangzó imák szintén erre az ellentmondásra épültek:

> „Vedel azert rolam. kegyelmes vram. Ihs. xps. az en kegyetlensegemet hogy meg tyztuluan. elmembe es testtemben kostolhatny. erdemlyem. az te zent testedeet. Es engedyed ennekem hhogy az te zent testednek es verednek etele. kyt en meltatlan hozyam akarok vennem. legyen mynden bwneymnekh bochanati".[54]

Bűnbánat, tisztelet, félelem, méltatlanság – ilyen gondolatokat és érzelmeket igyekezett az egyház az oltáriszentségben Krisztussal egyesülni készülő keresztényekben kelteni. Ezek az üzenetek pedig nem maradtak hatás nélkül, amint ezt az oltáriszentség körüli sajátos kultusz kialakulása is jelzi. Krisztus testének félelemmel vegyített tisztelete, kiegészülve azzal, hogy igen nehéz volt a méltó áldozás feltételeit (szigorú böjt és önmegtartóztatás, tökéletes bűnbánat és szentségi gyónás) maradéktalanul teljesíteni, míg ugyanakkor sokakban élt az igény az általa közvetített kegyelemre és segítségre, a késő középkorban az évi egyszeri szentségi áldozás mellett a spirituális áldozás rendszeres gyakorlatához és széles körű elterjedéséhez vezetett. Az egyház ennek is kegyelemközvetítő hatást tulajdonított, a nép ugyanakkor mindenekelőtt gyógyulást és védelmet várt az átváltoztatást követően felmutatott szent ostya megpillantásától.[55] A misehallgatással

---

[50] 1, Cor. 11, 29. Temesvári Pelbárt is rá hivatkozik, Pom. Quad. II. 14. K.

[51] Tewrewk-kódex. 1531. Közzéteszi *Balázs Judit–Uhl Gabriella*. Budapest, 1995. (Régi Magyar Kódexek 18.) 314–315. Idézi *A. Molnár F.*: i. m. 49.

[52] „Et pro facultate sua quilibet sacerdos instruat omnes, cum qua devotione, contritione, *tremore*, accessuri sint ad conspectum tanti sacramenti, in quo consistit ille verus Deus, qui nos creavit, nos redemit, nos iudicaturus est in die novissimo." A veszprémi egyház i. m. 98. (kiegészítés); „accedentes ad sumentum sacramentum *cum timore* genuflexi dicant cum sacerdote generalem confessionem". Uo. 61. (kiegészítés).

[53] Vö. *A. Molnár F.*: i. m. 49. A veszprémi egyház i. m. 100. (kiegészítés).

[54] Gömöry-codex. 1516. Közzéteszi *Volf György*. Budapest, 1882. (Nyelvemléktár 11.) 77. Idézi *A. Molnár F.*: i. m. 18. Ehhez hasonló imákra ld. uo., passim.

[55] *A. Molnár F.*: i. m. 26–28 (úrfelmutatási imák kódexeinkben). Az eleváció szertartására ld. A veszprémi egyház i. m. 99–100: 1432–1439. sor (kiegészítés). Vö. *Charles Caspers*: The Western Church during the Late Middle Ages: Augenkommunion or popular Mysticism? In: Bread of Heaven.

járó érdemszerzés mellett így jelentős részben ez a gyakorlat és hit állt a hívek gyakori, a kötelező vasárnapi és ünnepi miséken kívüli miselátogatása mögött.[56] Amint a körmendiek vallomásaiból is kiderül, a misén való részvétel az emberek mindennapi tevékenységének részét alkotta: aki a városba ment az ügyeit intézni, egyúttal a kolostorba is betért egy szentmisére.[57] S talán nem kivételes Nagy Pál kemesmáli nemes buzgósága sem, aki — mint vallotta — mindennapos misehallgató volt.[58] Persze sokan csak Krisztus testének felmutatására vártak, amint meggyőzően tanúsítják az erre vonatkozó egyházi tiltások.[59]

Úgy tűnik, hogy a hívek a méltó szentségvételhez azt is elengedhetetlennek tartották, hogy papjaik a szertartásokat szabályosan végezzék. A körmendi lakosságot például igencsak aggasztotta, hogy az Ágoston-rendiek kocsmázásuk következtében nem celebráltak misét. „Azt hallotta, hogy a barátok esténként annyira lerészegedtek, hogy reggel nem bírtak misézni [...], ami miatt a nép igen felháborodott" – emlékezett *providus* Vas János Szentmihályról.[60] De a tanúk azt is felemlegették, hogy „a fráterek [...] kocsmába szoktak járni, parasztokkal inni, és a vesperás idejét ivással múlatni".[61] Polgár Gergely körmendi polgár érzékenységét azonban az is sértette — máskülönben nem emlegette volna fel a kihallgatáson —, hogy „olykor olyan részegen látta az ágostonos barátokat, hogy alig bírtak a kolostorba visszamenni, másnap mégis látta őket misét mondani".[62] Az istentiszteletek elmulasztása vagy másnaposan celebrálása között a hívek számára a jelek szerint nem volt lényeges különbség. Erre utalnak nemes Basó Lénárt szavai is: „Jáki Baramo Antaltól hallotta, hogy Balázs fráter egykori körmendi ágostonos, Baramo Antal láttára és tudtára, mielőtt misézni kezdett, nagyot húzott a borból".[63] Mintha a hívek — ezzel egyébként meglepő szabályismeretről tanúskodva — a liturgia szabályos végrehajtását várták volna tehát a barátoktól. Az egyház ugyanis — egyezően a Basó megjegyzése mögötti elvárással — szigorú böjtöt írt elő a miséző papnak: „Senki se merjen misét celebrálni bármily kevés

---

Customs and Practices surrounding Holy Communion. Essays in the History of Liturgy and Culture. Eds. C. Caspers–G. Lukken–G. Rouwhorst. Kampen, The Netherlands, 1995. (Liturgia Condenda 3.); *M. Rubin*: i. m. 62–73. Az oltáriszentség gyógyító hatásába vetett hitre ld. *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940. (Reprint 2000) 72.; *R. W. Scribner*: Cosmic order i. m. 11.

[56] *E. Duffy*: i. m. 95–102.

[57] Ld. pl. Hollósi Mindszenti Lukács: „frequenter tamen testis illuc ad monasterium Beate Marie Virginis de Kermend ivisset ad audiendam missam". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 60v; Hidvégi Polányi Osvát: „De causa scientie dicit testis, quatenus et ipse aliquando intrasset monasterium causa audiendi missam." Uo. fol. 33r; Sáli András: „Testis interrogatus respondit se audivisse tam ab incolis oppidi Kermend, quam extraneis eiusdem oppidi, quod cum aliquando de mane venissent ad dictum monasterium de Kermend tempore fratrum Augustinensium ad audiendam missam". Uo. fol. 42v.

[58] „singulis diebus fuisset in dicto monasterio de Kermend, quando scilicet ibidem celebrata fuisset missa; dicitque testis se frequentasse dictam ecclesiam pro missa audienda antequam fuisset castellanus in dicto castro et etiam tunc, cum fuisset castellanus, et tunc quoque, cum amotus ipse fuerat ab officio castellanatus sui." Uo. fol. 72r.

[59] *Pásztor L.*: i. m. 71–72.; A veszprémi egyház i. m. 72: 716–720. sor (kiegészítés).

[60] BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 40v.

[61] Uo. fol. 63v.

[62] Uo. fol. 90v.

[63] Uo. fol. 54r.

étel és ital fogyasztását követően".[64] A hívek és a papság által egyaránt megkövetelt szabályok betartása azért volt fontos, mert ez az istentiszteletek celebrálóinak, a szentségek kezelőinek testi és lelkiállapotát befolyásolta. A szentkirályi plébános ezt pontosan meg is fogalmazta: „saját házában látta, hogy Antal fráter három napig nem zsolozsmázott, s amikor misézni akart az ő templomában, látván és tudván, hogy mennyire alkalmatlan erre, nem engedte meg neki."[65] Az pedig a falusi alsópapság normaismeretén túl immár normakövetésére is utal, hogy a Körmend környéki plébánosok — amint a kihallgatáson elmondták — gyakran gyóntak az ágostonosoknál.[66] Komolyan vették tehát azt az előírást, hogy halálos bűnben lehetőség szerint ne misézzenek.[67]

„Minden szentség kárára van azoknak, akik méltatlanul kezelik, s következésképpen azoknak is, akik méltatlanul veszik magukhoz; viszont a javára válik azoknak, akik az előbbiek által méltó módon veszik fel, mert a szentségek magukban foglalják a szentlelket, akit jeleznek, s így adják meg a kegyelmet" – magyarázza (Szent Ágostonra hivatkozva) Temesvári Pelbárt a szentségek automatikus hatékonyságának dogmáját több helyen is írásaiban.[68] De vajon milyen logika, megfontolás húzódott a hívek szabályos rítusvégzésre vonatkozó elvárása mögött? Ők is papjaikért aggódtak netán? Ennél valószerűbb annak feltételezése, hogy őket elsősorban inkább saját jólétük foglalkoztatta: a szakrálishoz való kapcsolat méltatlan közvetítői — vélhették — számukra többé nem segítséget jelentenek, hanem veszélyt hordoznak. Vagyis a hivatalos teológiai értelmezéssel ellentétben úgy gondolták, hogy a papság vétkei az általuk kezelt szentséget és egyúttal a véle táplálkozót is megfertőzik.

E veszély legkézzelfoghatóbban természetesen az oltáriszentségben jelentkezett, ahol a pap volt az, aki a rá ruházott hatalommal a kenyeret és a bort Krisztus testévé és vérévé, az isteni kegyelem hordozójává változtatta. A hívek pedig ezt követően az ő kezéből vették magukhoz, amit elkészített. A szentséget kiszolgáltató pap vagy saját méltatlanságuk esetén ezt pedig úgy tekintették — legalábbis nehéz másként magyarázni a körmendi tanúk magatartását —, mint ha mérget vennének magukhoz. (Ami azért nem egészen egyenlő azzal, hogy az egyház is inkább az áldozás mellőzését, semmint a szent ostya halálos bűnben

---

[64] A veszprémi egyház i. m. 71.

[65] BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 77r. Vö. az egyházmegyei zsinatok rendelkezésével: „Et nullus prius nisi dicto vel audito matutino et prima officio missam dicat." A veszprémi egyház i. m. 71.

[66] Pl. a hollósi plébános: „se habuisse aliquam conversationem cum dictis fratribus Augustinensium tam in dicto claustro, quam extra claustrum, et etiam in domo sua in loquendo et bibendo, et aliquando visitando monasterium etiam pro confessione facienda". BAV Barb. Lat., vol. 2666, fol. 77v. A halastói plébános: „se scire, quatenus vidisset et etiam audivisset, quoniam ipse testis tum pro sua confessione facienda, tum etiam pro aliis rebus suis solitus fuerat aliquando visitare ecclesiam Beate Marie Virginis monasterii oppidi Kermend". Uo. fol. 47v. Nagyliszkai Albert körmendi oltárigazgató pedig kihallgatása napján is meggyónt misézése előtt. Uo. fol. 30v.

[67] A veszprémi egyház i. m. 71: 696–700. Vö. *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. 14. L: „melius est sacramentorum celebritatem omnino dimittere quam indigne tractare".

[68] Temesvári P.: *Pomerium de Tempore*, Pars paschalis. 35, F: „Omnia sacramenta (inquit) obsunt indigne tractantibus, et per consequens indigne sumentibus, prosunt tamen per eos digne accipientibus, quia sacramenta continent spiritum sanctum, quem significant, et sic conferunt gratiam." Fordítás: Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Kiad. *V. Kovács Sándor.* Budapest, 1982. 147. Vö. *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. 14. L.

történő fogyasztását javasolta híveinek.[69]) Vagyis Krisztus testét nemcsak szellemi tápláléknak, hanem test és lélek számára egyaránt hasznosnak vagy veszélyesnek tartották. Miként csupán a szent ostya látása megmenthetett az aznapi haláltól,[70] méltatlan evése — vélték logikusan — azonnali betegséget vagy halált okozhatott. Mindebben pedig az az érdekes, hogy ez a felfogás, még ha ellentétes is a szentlélek eleve a szentségben lakozó kegyelméről szóló ortodox teológiai állásponttal, abból is „logikusan" kikövetkeztethető volt, amit a mise során hallhattak. Hiszen a korinthosziakhoz intézett szent páli figyelmeztetés a várható ítéletről így folytatódott: „Ezért van ti köztetek sok erőtlen és beteg, és alusznak sokan."[71] De a lelki és fizikai veszély egybemosódása a népszerű példázatok szó szerinti értelmezésén is nyugodhatott. Pelbárt a harag veszedelmeiről beszélve nemcsak a várható ítéletről szól, de arról is, hogy „az ilyen ember ajkán önmaga ellen szóló átokká válik a Miatyánk imádsága". Ugyanis a „bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek" elmondásával hazudott.[72] S ha a hamvazószerdán bűnösen, reggelig tartó dorbézolás után a hamut fejére szóró férfi majdnem megfulladt,[73] mit várhatott az, aki rossz lelkiismerettel nyelte le a szent ostyát és a bort. A méltó és méltatlan áldozásról szóló, klarisszák számára fordított traktátus ekképp foglalja össze mondandóját:

> „Mind eddig zol ez íras az meltatlan comonícalonac keserúsegos mergerol Immar kedeg ede ala zol az meltan communícalonac edossegos mezerol". Majd később: „Crístosnak tíztolendo vere mícoron ío acarattal vetetíc / leloknec míndon corsagat meg vígazta [...] De ha ez zent oruossagot halalos bínbe hozzaia veíendí íncab halalt halalra hoz maganac".[74]

Így akár a *képletes* egyházi beszéd konkrét laikus értelmezésén is alapulhatott a lelki és a fizikai, a szakrális és az e világi szoros egybefonódásának, a szakrális működésének materiális felfogása. A hívek számára meghatározó tapasztalat volt a liturgia, ezért papjaiktól elvárták, hogy ennek során az e világ és a túlvilág között hatékonyan közvetítsenek, aminek feltételei közé tartozott az erkölcsi normák betartása is.[75] Amennyiben papjaik nem feleltek meg ennek, a nagyon is konkrét igényekre, kérésekre várt segítség helyett — mindenekelőtt a szentségekben — közvetlen veszedelmet közvetítettek számukra. Összességében tehát a szakrális és ennek közvetítői iránti viszonyukat sajátos ambivalencia, a segítségre és ártásra egyaránt alkalmasnak tartott démonitól alig megkülönböztethető pragmatikus használat jellemezte.[76]

---

[69] „quamvis minus peccant tales [ti. communionem negligentes] quam si in peccatis manentes communicarent, tamen propterea non excusantur a mortali, si omittunt communicare". *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. Sermo 45, U. Ld. még Nádor-kódex. 1508. Közzéteszi *Pusztai István*. Budapest, 1944. (Régi Magyar Kódexek 16.) 4–5.

[70] *Pásztor L.*: i. m. 72.

[71] I, Cor., 11: 30.

[72] *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. 22. *sermo de periculosissimo vitio ire*, U.

[73] *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 1. F.

[74] Nádor-kódex i. m. 6., 15–16.

[75] Vö. a 17. századi anglikán példával: *Donald A. Spaeth:* Common Prayer? Popular observance of the Anglican liturgy in Restoration Wiltshire. In: Parish, Church and People: Local Studies in Lay religion, 1350–1750. Ed. *S. J. Wright*. London, 1988. 125–151, 131–132.

[76] *R. Scribner* példának erre a felfogásra — R. Trexlerre hivatkozva — az ártó szentekre vonatkozó képzeteket említi. Cosmic Order i. m. 14.

1487 októberében megrázó kérvényt vehettek kezükbe Rómában a gyóntatóhivatal illetékesei. Ratt Márton, Rohonc mezővárosának papja egyszerre több súlyos bűn (gyilkosság, eretnekség és hitehagyás) miatt kérte feloldozását.[77] Testi és lelki viszontagságainak megrendítő vallomást alkotó sorozata a III. Frigyes császár és testvére, Albert főherceg közötti alsó-ausztriai viszályok idején (1458–1463) vette kezdetét. A császári joghatóság alatt álló mezővárosért[78] folyó küzdelemben Márton (ekkor az iskola rektora) a toronyban lévő ágyúval védte saját életét és a templomot, s a harc során az ellenség soraiból valaki elesett. A baj azzal tetéződött, hogy ezután ezt elhallgatva szenteltette magát pappá, noha a kánonjog szerint, a háborúban való részvétel a pappá szentelés akadálya volt, s a jó hírnév helyreállításához pápai diszpenzáció volt szükséges.[79] A dolgot az automatikus kiközösítéssel járó gyilkosság bűne tovább tetézte, még ha az önvédelem enyhítő körülménynek is számított, s Márton hosszasan — de nem túl meggyőzően — érvelt amellett is, hogy nem az ő ágyúgolyói okozták az ellenség halálát.[80] A szenteléshez szintén szükséges tiszta lelkiismereten esett foltot pedig pápai abszolúcióval kellett volna idejében letörölni.[81] S noha ezek után apróságnak tűnik, hogy interdiktum alatt is misézett, mindez együttvéve súlyos lelki és testi válságot idézett elő benne:

> „Ezt követően értelme megfogyatkozván ostyát szentelt a hívek áldoztatására, ráadásul néhány papnak azt mondta, hogy ennyi bűne miatt nem hiszi, hogy az átváltoztatás megtörtént. Efeletti félelmétől megrendülve oly súlyos betegségbe és őrületbe esett, hogy egy nap, hogy meghaljon, saját kezűleg a nyakára rakott kötéllel megpróbálta felakasztani magát, minek során torkát súlyosan megsebezte, s emiatt kiközösítés alá esett."[82]

Márton papban tehát saját vétkei miatt kétségek merültek fel átváltoztatása hatékonyságát illetően. Ez azt jelenti, hogy a világi hívekhez hasonlóan azt feltételezte, hogy a fizikai-erkölcsi állapot befolyással van a szakrális működésére, szemben az egyház azon kijelentésével, mely szerint „a szentség nem a szentséget kiszolgáltató vagy fogadó ember igazságából, hanem Isten erejéből valósul meg".[83] Saját eretnek, Krisztus üdvözítő művének erejében kételkedő gondolatai és kijelentései miatt pedig a jelek szerint nyilvános magyarázkodásra is kényszerült (*hereticales articulos insuper publice abiuraverit*). De hogy itt Márton érzékelése

---

[77] SPA vol. 37. fol. 217v–218r. 1487. október 17.

[78] I. Ulászló halála után a Frigyes által meghódított városok között volt Rohonc is. A császári joghatóságot a Mátyással 1463-ban kötött örökösödési szerződés is elismerte. Ld. *Erich Zöllner*: Ausztria története. Budapest, 1998. 115–117.

[79] *K. Salonen*: i. m. 128–129, 164–165, 178–179.

[80] „Et licet unus dictorum invadentium, non tamen per exponentem ipsum, sed alium defensorum hominem in eadem ecclesia tunc existentium, cum una sagitta emissa cum quadam balista [...] vulneratus, non tamen propterea, neque ex dictis globulis, aliquis hominum eorundem invadentium, ut fertur, interfectus fuit." SPA vol. 37. fol. 217v.

[81] *K. Salonen*: i. m. 128–129.

[82] „Post eadem vero in mente sua recidens sic celebrando nonnullas hostias pro communione quibusdam christifidelibus datas et dandas se consecrasse, ac quod propter tantum excessum dixerat quibusdam presbiteris, quod illas crederet non fuisse consecratas, quodam timore exinde concussus, quandam infirmitatem gravem et amentiam incidit adeo, quod quadam die post predictam, ut moreretur, cum quodam laqueo propriis suis manibus suo collo apposito se suspensum conatus fuit, et in conatu huiusmodi in gutore [!] suo graviter lesit, propterquam suspensionis et excommunicationis incurrit sententias." SPA vol. 37. fol. 217v.

[83] *Aquinói Szent Tamás*: Summa Theologie III, 68, 8. Idézve: A katolikus egyház katekizmusa. Budapest, 2002. (Szent István Kézikönyvek 6.) 318.

szerint is a hit lényegét érintő súlyos kérdésről volt szó, ennél is jobban mutatja ebből eredő félelme, betegsége és kétségbeesett cselekedetei.

4. A szentségek szerepe a békesség helyreállításában

A méltatlanul áldozó és áldoztató Márton papot rossz lelkiismeret gyötörte, akárcsak Mindszenti Lukácsot, aki ezért nem járult az oltáriszentséghez. Érdemes talán újra felidéznünk az áldozás elmulasztását indokló szavait: „Lelkiismeretének ugyanis úgy tűnt, hogy amíg ellenségeivel meg nem egyezik, nem szabad az oltáriszentséget magához vennie, de amint meg tud velük egyezni, azonnal áldozni akar." A hollósi kisnemes tehát a nyugodt lelkiismeret, a méltó szentáldozás feltételének azt tartotta, hogy ellenségeivel előbb megegyezzen. Ez bizonyára azokra az ellenséges viszonyra hivatkozó nem áldozók megfontolásaira is igaz, akik az indoklásnak nem látták szükségét, helyzetük és indokaik magától értetődő voltát sejtetve ezzel: akinek ellensége van, az nem megy áldozni. A méltó áldozás feltételei között a klarisszák kódexében ugyanakkor ezt olvashatjuk:

> „Meltan tilta xps ez zentsegnek vetelet az ireggoctol es a haragosoctol monduan Nem venníe fiaknac keneret es vetní az ebeknec". Ugyanitt az ismérvekről: „Negedíc íeg kíbol megh esmerod ha melto vag ez zentsegnek vetelere ez mícoron azt esmerod magadba / hog az ellenod vetkozonec ellene zíuedbe semmínemú gúlosegot es haragot nem tartaz / De ha meeg ennel nagobban vetkozot volna ellenod eztes kez volnal megbo[cs]atnod / Azert hog a kegelmes ísten attennon bínodet bo[cs]assa meg".[84]

A különbség a két felfogás között szembeötlő. Mindszenti Lukács a megegyezést, azaz az ellenséges viszony gyakorlati rendezését, a teológus a szív megbocsátását tartja a szentség méltó vételéhez szükségesnek, a népi felfogásban ismételten a lelki és a fizikai, a belső és a külső szoros összefonódását tükrözve ezzel. Mivel azonban Lukács bizonyára nem olvasott kódexeket, gondolkodása megértése érdekében érdemes közelebbről szemügyre vennünk a teológus és a falusi kisnemes közötti közvetítő csatornákat és a rajtuk átjutó üzeneteket.

a) „Békességet hagyok rátok. Az én békémet hagyom nektek" (János 14, 27. nagycsütörtöki evangélium)

Temesvári Pelbárt már a hívek közös áldozását előkészítő negyvennapos böjt és penitencia legelején a harag elbocsátására, vagyis egyezségre és békességre intett.[85] A társadalmi béke üzenete ezt követően a megbánandó-meggyónandó bűnök szószékről hirdetett számbavétele során is sokakhoz eljuthatott, különösen a harag és gyűlölködés halálos bűnei kapcsán, Krisztus szavainak idézésével: „Ha meg nem bocsátotok egymásnak, Atyátok sem bocsátja meg bűneiteket."[86] A közösség egységének helyreállítása pedig a liturgikus év legsűrűbb időszakában, vi-

---

[84] Nádor-kódex i. m. 1, 39.

[85] *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 1. N.

[86] Máté 6, 15. Idézi *Temesvári P.*: Pom. Quad. II. 22. T. *sermo de periculosissimo vitio ire*, dominica tertia quadragesimae. Érdekes a haragtartás veszélyeinek kánon- és világi jogra együttesen hivatkozó bizonyítása is: „herens non servans testamentum defuncti exhereditandus est [...]. Sed quia Christus legavit hereditatem celestem illis, qui observant charitatem et pacem fraternam, ideo iustum est, ut exheredetur et damnetur is, qui iram tenuit."

rágvasárnapi körmenettel és barkaszenteléssel kezdődő nagyhéten már nemcsak szóbeli igényként jelent meg, hanem a szertartásokban meg is valósult.[87]

Kiemelkedő szerepe volt ebben a nagycsütörtöki liturgiának. A különös ünnepélyességgel celebrált nagymisén az evangéliumi részben Krisztus tanítványaitól búcsúzott: „Békességet hagyok rátok. Az én békémet hagyom nektek". A prédikációs kézikönyveket vagy a Bibliát forgató papok ehhez bőven fűzhettek további evangéliumi részeket (pl. „az ellenségeinket is szeressük, és béküljünk ki a megsértett testvérünkkel")[88] és értelmezéseket. Így mindenekelőtt azt, hogy „Krisztus tagjai vagyunk, egyetértőknek kell tehát lennünk, mint ugyanazon test tagjainak."[89] A prédikációt követő közgyónásban pedig, amely ilyenkor a lelkiismeret-vizsgálatot segítő, a szokásosnál részletesebb felsorolás formájában hangzott el, a hívek a pappal együtt mondták: „vedkeztem te zent istensegednek ellene kilemb kÿlemb gonoz gondolatomban gonoz bezedeben es gonoz chelekedetemben [...] felebaratomnak artasaban es meg botrankozasaban [...]".[90] A bűnök közös meggyónása a nyilvános vezeklők kiengesztelésének és püspöki feloldozásának ősi nagycsütörtöki szertartásából származott, de a nagyobb egyházakban elképzelhető, hogy a 16. század elején is sor került rá.[91] A nagycsütörtöki szertartás tehát immár a nyilvános bűnösökkel is kiegészült, nyilvánosan meggyónt és feloldozott közösség egyház iránti kiengesztelődésének eseménye volt. Afelől pedig kevés kétséget hagyott az egyház, hogy ennek elengedhetetlen feltétele a tagok egymás közti békessége volt, ami a lábmosás szertartásában közérthető módon jutott kifejezésre azok számára is, akik az ezt követő vacsoramegosztás során elhangzó latin Krisztus-idézetet nem értették: „Új parancsot adok nektek: Szeressétek egymást! Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást!"[92]

---

[87] *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976. 195.; *Szíjártó Nándor*: Egy középkori misekönyvünk. Theologia 3 (1936) 162–169, 166–167. Vö. *R. W. Scribner*: Ritual and Popular Religion in Catholic Germany a the Time of the Reformation. In: Popular Culture i. m. 17–48, 25–26.;*E. Duffy*: i. m. 25–26. Az 1460-as szepesi zsinat nagycsütörtököt és nagypénteket ünnepnappá nyilvánította. Sacra concilia i. m. 219. A nagypénteki liturgia ismertetésére korabeli misekönyvek, szertartáskönyvek alapján ld. *Dankó József*: Magyar szertartási régiségek. Új Magyar Sion 2 (1871) 161–182.

[88] Máté 5, 44. Idézi *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 50. nagycsütörtök.

[89] Uo. Az Érsekújvári kódex úrnapi prédikációjába is bekerült: „mynt zent pal mongya mykeppen az egeez egyhaz egy testh es az sok hywok anya zenth egyhaznak [hywey] tagyay mely testnek ees tagoknak wrwnk yesws crystws feje". Érsekújvári codex. 1–2. [1529–1531]. Közzéteszi *Volf György*. (Nyelvemléktár 9–10.) Budapest, 1888. 559–560.

[90] *Confessio bona ad communicantes* (németújvári kézirat, 16. század első harmada). Közli *Szelestei N. László*: A középkori magyar nyelvű bűnvallóimáról. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1991. 293–298, 296. A lelki tükrökre ld. *Tarnai A.*: i. m. 243–244; *Szíjártó N.*: i. m. 167. Vö. *Josef Andreas Jungmann*: Missarum solemnia. Wien, 1949. I. 608–610 (*offene Schuld*).

[91] Innen a *dies viridium*, zöldcsütörtök, Gründonnerstag elnevezés, lévén a zöld a tisztaság és megbocsátás színe. *Ludwig Eisenhofer*: Handbuch der Katolischen Liturgie. I–II. Freiburg im Breisgau, 1932. I. 513. *Mihályfi Ákos*: A nyilvános istentisztelet. Budapest, 1918. 145. Ordinarius Agriensis, 1514. (RMK III. 157.) 37–39 (a nyilvános vezeklés liturgiája).

[92] János 13, 34. Ordinarius Agriensis i. m. 41–42 (*mandatum*). Sopronban 1536-ban a plébános lábmosást tartott. *Házi J.*: i. m. 334. Vö. *E. Duffy*: i. m. 28–29.

A közösség tagjainak megtisztulásával, illetve újraegyesülésével készült tehát arra, hogy az oltáriszentségben a feltámadt Krisztussal egyesüljön,[93] amit ugyanakkor — a Fiú áldozata érdeméből és feltámadása révén — az Atyaistennel történő kiengesztelődés tett lehetővé. Ez utóbbi alkotta a húsvétvasárnapi tanítás központi üzenetét.[94] Mielőtt azonban ezen a napon a hívek Krisztus testéhez járultak volna, a papnak meg kellett kérdeznie tőlük, hogy gyóntak-e, és megbánták-e bűneiket, továbbá felhagytak-e a gyűlölködéssel. Az igenlő válasz után pedig elhangzott a már ismert figyelmeztetés: nehogy inkább kárhozatukra, semmint üdvösségükre vegyék e hatalmas szentséget.[95]

b) „the segeedsegedeth kerem hogy nyeryed neekem [...] zywnek ygaz theredeelmeth [...] thyztha gyonast, meltho ees zenthseeges elegh thethelt" (Festetics-kódex, 1494 előtt)[96]

Miként a szentáldozást megelőző negyvennapos időszak központi liturgikus eseménye és szószékekről hangoztatott üzenete a megbocsátás és megbékélés volt, ennek megfelelően a papság elé legfontosabb feladatként — az Isten és az emberek közötti közvetítés mellett — az egyenetlenek kibékítését állították.[97] A békesség helyreállítása azonban nem merült ki a fent vázolt szimbolikus cselekedetekben: hatékony eszközeként a nagyhéti időszak másik szentségi cselekménye, a gyóntatás szolgált.

A gyóntatási kézikönyveket szerkesztő kolduló rendi teológusok elképzelése szerint a szentségi gyónás a lelkiismereti ügyek törvényszéke (*forum conscientiae*) volt. A gyóntatást egyfelől bírói tevékenységként jellemezték: a *confessor* köteles volt a bűnökért elégtétel formájában büntetést kiszabni.[98] Ezt egyben a lélek

[93] Ld. Krisztus szavait: „Mert kí en testomet ezi es en veromet ízya, ez en bennem es en v benne lacozom". A Nádor-kódex traktátusa az áldozásról, 7. Az átlényegülés tanának, illetve a kenyértörés és a szentáldozás szertartásának korabeli közösségi hangsúlyára (az eucharisztia erősíti a köteléket Krisztus testének tagjai között, vétele egy közös szeretetlakomában való egyesülés), ld. az Érsekújvári kódex úrnapi prédikációját, 559–560. Idézi *Molnár F.*: i. m. 29. Vö. *Schütz Antal*: Dogmatika. A keresztény hitigazságok rendszere. I–II. Budapest, 1937. 518.; *Joseph A. Jungmann*: A szentmise. Budapest, 1977. 267–269. Az úrvacsora, a *communio* legfontosabb feltételének Luther is az ellentétek félretételét, a „szívek egységét" tartotta. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (=WA) *Sermo de digna preparatione cordis pro suscipiendo Sacramento Eucharistie*. I. 329.

[94] *Temesvári P.*: Pomerium de Tempore. Pars Paschalis. 4, N: „De resurrectione Christi mirabili et amabili majestate ac suavitate [...] Tertium bonum dicitur reconciliatio, quia propterea Christus in resurrectione voluit habere cicatrices vulnerum ut per eas Deum Patrem interpellando nobis peccatoribus reconciliaret". Ld. még uo. 9. B: „sed discipulis pax vobis dixit pluribus rationibus. Primo ratione amoris [...] Secundo ratione reconciliationis, quia per mortem suam mundum Deo reconciliaverat et ideo pacem inter Deum et homines nunciavit."

[95] A veszprémi egyház, 99:1418–1422. sor (kiegészítés). Vö. a betegek áldozásánál leírt szertartással: „interroget, si ipse libere parcit omnibus offensoribus suis". Uo. 100. (kiegészítés).

[96] Festetics-kódex. 1494 előtt. Közzéteszi *N. Abaffy Csilla*. (Régi Magyar Kódexek 20.) Budapest, 1996. 157–158.

[97] „Denique si mediator non est bonus, discordes reconciliare non potest, qui familiariter utrisque non sociatur et amicitiae vinculo non est concors." A veszprémi egyház i. m. 63.

[98] A gyóntatási kézikönyvekre és a gyóntatásra mint a „társadalmi ellenőrzés" eszközére ld. *Thomas N. Tentler*: The Summa for Confessors as an Instrument of Social Control. In: The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion. Eds. *Charles Trinkaus–H. A. Oberman*. Leiden, 1974. (Studies in Medieval and Reformation Thought 10.) 103–125. A köztük legnépszerűbb *Summa Angelica* hazai recepciójához adalékként ld. *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Budapest, 1997. (Jogtörténeti Tár I/1.) no. 4194. (pozsonyi káptalan).; *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.

orvosaként úgy kellett kiválasztania, hogy a bűnös gyógyulását eredményezze.[99] A gyakorlatban azonban — ezen túlmenően — az oldás és a kötés hatalmának[100] alkalmazásával lehetővé vált, hogy a lelki fórumot a hívek ellenőrzésére használják. „A bűnöst bűnbánatáért Isten feloldozza, azonban az egyház előtt kötve marad [...]. A gyóntató ugyanis az elégtétel által, amelynek elvégzésére kötelezi a bűnöst, megkötözi őt, amit akkor old föl, amikor büntetését elengedi vagy a szentséghez bocsátja" érvelt az egyetlen hazánkban is kinyomtatott gyóntatási kézikönyv.[101] Mint látjuk, bűn és büntetés egymást feltételezték: a bűnök bocsánatát csak a büntetés lerovásával lehetett elérni. Pontosabban a feloldozáshoz ugyan elegendő volt az elégtétel elfogadása és az elvégzésére vonatkozó szándék kinyilvánítása,[102] ezzel azonban még nem állt helyre a kegyelmi állapot. Ez ugyanis csak az elégtétel elvégzésével következett be. S noha ez a szentségben működő isteni kegyelem hatékonyságának elvi korlátozását jelentette,[103] a gyakorlatban ezáltal lehetővé vált, hogy a kötelező gyónást fegyelmező eszközként alkalmazzák.[104]

Az elégtételnek ugyanis, amelyet a szentség anyagi részének is neveztek (*pars materialis penitentie*),[105] két típusa volt. Egyrészt ima, böjt és alamizsna révén Isten kiengesztelését szolgálta az ellene elkövetett sértésért (*satisfactio*).[106] Másrészt a felebarátok kárpótlására irányult az őket vagyonukban, személyükben ért jogtalanságokért.[107] Az utóbbi neve *restitutio*, vagyis kárpótlás, helyreállítás, amelynek módját és mértékét a gyóntatási kézikönyvek részletekbe menően,

---

Budapest, 1910. 433. Temesvári Pelbárt szintén lépten-nyomon erre hivatkozik gyóntatásról és bűnbocsánatról szóló prédikációiban, pl. Pom. Quad. I. sermo 28. E., sermo 41. U. stb.

[99] A lateráni zsinat vonatkozó rendelkezésének visszhangjaként ld. A veszprémi egyház f. m. 56. Az itt található kiegészítések ugyanakkor azt jelzik, hogy a hazai egyházi felfogásba — és talán a gyakorlatba is — átment az a 15. században egyre határozottabban testet öltő elképzelés, amely a fülbegyónást egyúttal a hívek katekizációja eszközeként igyekezett felhasználni. A bűnöktől való megtisztuláshoz szükség volt ugyanis a halálos bűnök, mindenekelőtt a tízparancsolat és a hét főbűn ismeretére, valamint a feloldozás közben mondandó Miatyánk és Üdvözlégy Mária, illetve a gyónóima tudására, amelyet ha a gyónó nem tud, „a pap tanítsa és mondja vele az anyanyelven". Uo. 57. Ld. még 59: 368–374. Az Apostoli Hitvallással (*Credo/Symbolum*) kiegészülve ez ki is merítette a hívektől elvárt vallásos ismereteket. A tízparancsolat könnyen megjegyezhető középkori verses ima formájára ld. *A. Molnár F.*: i. m. 25. Vö. *John Bossy*: Christianity in the West, 1400–1700. Oxford, 1985. 49–50.

[100] Máté, 18, 18. „Bizony mondom néktek: Amit megköttök a földön, a mennyben is kötve lészen; és amit megoldotok a földön, a mennyben is oldva lészen."

[101] *A. Florentinus*: i. m. 27r. (Ld. a 37. jegyzetet.)

[102] *A. Florentinus*: i. m. 26r, 88rv. Vö. *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 41. U.: „Unde sic dare potest absolutionem peccatori dummodo bona fide promittat satisfacere certo die vel aliam cautionem faciat, nec debet iuramentum exigere nisi in casibus iure expressis. Nec probantur in Angelica". Vö. A név szerint kiközösítetteket és a közismert uzsorásokat ugyanakkor csak az elégtétel elvégzése után lehetett feloldozni. A veszprémi egyház i. m. 58: 340–345. sor (kiegészítés).

[103] Luther a *contritiot* és a *confessiot* is átértelmezte, a *satisfactiot* azonban — mint a hívek kifosztására irányuló papi találmányt — mindenestül elutasította. WA VII. 112–113.

[104] Vö. *T. N. Tentler*: The Summa i. m. 119 skk.; *J. Bossy*: i. m. 46–48.

[105] *A. Florentinus*: Confessionale i. m. 26r.

[106] „Prima [...] regula dicitur bone operationis, quia ad hoc, quod de peccatis aliquis deo satisfaciat, requiritur, ut faciat per bona opera recta et bona intentione facta, que possunt cedere in gloriam dei, ut sunt ieiunium, oratio, elemosyna et huiusmodi. Unde per opera mala vel etiam opera bona in genere facta, tamen finistra intentione, puta ex vana gloria vel hypocrisi, non potest fieri satisfactio..." *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 46. *sermo de satisfactionis modo regulari et iteratione*, A.

[107] A vétkek típusainak bűnbánatot segítő számbavétele során Pelbárt a szentségek elleni bűnökről (*delictum in sacramentis*), az egyházi parancsok megszegéséről (*transgressio in preceptis*)

konkrét esetekre bontva hosszasan tárgyalták, szabályozták.[108] A károk megtérítésével pedig együtt kellett járnia a bocsánatkérésnek (*veniam petere*), amit a felek megbékélése (*reconciliatio*) és egymás iránti megbocsátása (*indulgentia*) követett.[109] Amint a népszerű példázatok is tanították, az isteni megbocsátás csak ezután következhetett be.[110]

Ezekkel a fogalmakkal más kontextusban is gyakran találkozhatunk. A nemesi hatalmaskodások és a paraszti szomszédsági konfliktusok — gyakran választott bírák, tehát a megegyezésben érdekelt közösség közreműködésével létrejövő — gyakorlati rendezésének irataiból is jól ismert az, hogy a felborult *concordia* vagy *pax* helyreállításának feltétele az anyagi károk megtérítése, a *restitutio* vagy *satisfactio* volt.[111] Azt azonban, hogy a külső jogi rendezés együtt járt a belső megbocsátással, érthető módon rendszerint nemigen jegyezték fel e gyakorlatias aktusok hivatalos dokumentumaiban. Mégis van rá példa, hogy kivételesen írásban is rögzítették, ami szóban bizonyára rutinszerűen elhangzott: 1510-ben egy olyan fogott bírák előtt kötött egyezséget olvashatunk, miszerint a hatalmaskodó az anyagi károkat köteles megfizetni, a becsmérlő szavakért bocsánatot kérni, ezt követően azonban az alperesnek is meg kell bocsátania.[112]

Így talán nem nélkülözi az alapot az a megállapítás, hogy az egyházi bűnbocsánati mechanizmus a Mindszenti Lukácsnál is tapasztalt népi felfogás jegyében fogant. Vagyis a teológiai nézeten sebet ejtve azon elv szerint működött, miszerint a (szentségvételhez is szükséges) megbékélés, a jó lelkiismeret a károk megtérítésével járó külső, jogi megegyezés létrejöttének automatikus velejárója, következménye. Ebből kifolyólag pedig éppúgy elképzelhető, hogy a haragosaival történő megegyezés a hollósi nemes gyónási elégtételének részét képezte, akárcsak az, hogy ezt ő maga ettől függetlenül tartotta az áldozás előfeltételének.

A haragosok megegyezése és kiengesztelődése különösen nagy hangsúlyt kapott a már ágyban végzett utolsó gyónás alkalmából. Nemes Hermán György végrendelete kivételes bepillantást enged ebbe. A nagylelkű kegyes adományok sorát a hosszú betegsége végéhez közeledő kisbirtokos ezzel zárja:

és a felebarátok megsértéséről (*offensio in proximis*) beszél. Pom. Quad. II. 14. *sermo de aliis regulis peccatorum*, J.

[108] *A. Florentinus*: i. m. 93–128, *de restitutionibus*. Ez a könyv önálló fejezetét alkotja. Vö. *Temesvári P.*: Pom. Quad. 40. *sermo de restitutione alienorum necessario debita*; sermo 41. *de restitutione quando et cui debeat fieri et quid de impotente*. A nagyböjti prédikációskötet leggyakrabban előforduló fogalmai a *contritio, ieiunium* mellett a *penitentia, satisfacere, restituere*.

[109] *A. Florentinus*: i. m. 101v–102r. Guilerin-kódexben: a gyónás nem érvényes *defectus remissionis* esetén, vagyis ha a gyónó „Nem bochiat megh neki vetetteknek". Radó Polikárp: *A Guilerin-kódex*. Irodalomtörténet 36 (1947) 1–8, 4.

[110] Pelbárt története a szerzetesről, aki úgy halt meg, hogy megsértette társát, ezért később megjelent neki, hogy bocsánatot kérjen tőle, mivel Krisztus így nem akart megbocsátani neki. Temesvári Pelbárt válogatott írásai i. m. 308.

[111] Az adatok bősége miatt csupán egy körmendi példa, ahol ezek a fogalmak gyakran előfordulnak: Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy Kt. 95. fasc. 2. No. 14. A Vas megyei nemesi törvényszék és Körmend városa előtt folyó érdekes per az Erdődyek és a Sibrikek között jobbágyaik ügyeiben, 1568–1570.

[112] Az alperes 12 forintot fizessen, majd „simulcum nonnullis probis hominibus ac honestis dominabus [...] in facie dicte domus eorundem super omnibus excessibus atque verbis dehonestatoriis reconcilare ac veniam petere iidem etiam Albertus Zwchakj [...] ea omnia eidem Blasio Somaj indulgere ac ipsum exinde expeditum reddere debeant et teneantur." MOL DL 36399 (kolozsmonostori konvent).

„Egy pap halála felől, akinek meggyilkolását én okoztam, jóllehet a töredelmet és a gyónást elvégeztem, az elégtételt érte még nem teljesítettem, de bármiképp is történt halála, kérem Isten kegyelmét, hogy bocsásson meg nekem, hogy lelkem ne jusson büntetésre. És kérem ezért vitézlő Szecsődi Tarródy Bertalant, társamat és Rumi László barátomat, hogy ez ügyben tárgyaljanak, és a másik féllel létrejövő megegyezés szerint a vérdíjat — birtokaim örököseivel együtt — fizessék ki."[113]

Az elégtételt talán betegsége miatt elvégezni nem tudó férfi méltán aggódott a lelkéért: ugyan az egész életét bűnben töltött ember is megmenthette lelkét az utolsó pillanatban az örök kárhozattól, a tisztítótűz várt arra, aki a gyónási elégtételt nem teljesítette. Éppen ezért sürgető volt, hogy a purgatóriumi szenvedéseket lerövidítendő erre minél előbb sor kerüljön. A mulasztással távozók e kötelességük utólagos végrehajtását végrendeleti végrehajtóiktól és örököseiktől kérték,[114] amit a közbenjárás intézménye alapján maga az egyház is ajánlott.[115] A haragosok végső kiengesztelése persze már nemcsak az utolsó áldozáshoz és a túlvilági boldoguláshoz volt szükséges, de az adósságok kétirányú rendezésével (a kintlevők behajtásával és a tartozások megadásával)[116] egyetemben a hátramaradt rokonok és barátok e világi boldogulása is ezt kívánta. A kölcsönösség elve pedig olyannyira a társadalmi viszonyok és mentalitás mélyén gyökerezett, hogy mindez a kora újkorban — társadalmi rétegeken és felekezeteken átívelően — változatlanul a halál körüli rítusok részét képezte.[117]

Ezzel együtt természetesen olyanok is voltak, akik a kiengesztelődést kizárólag a halálos ágyukon, az örök kárhozat árnyékában (vagy ott sem)[118] érezték sürgetőnek. A körmendi kolostor ügyében nyilatkozó tanúk között is voltak né-

[113] MOL DL 20899 [1500–1521]. Hermán kegyes adományai a hermáni és bükaljai templomoknak, illetve a monyorókeréki pálosoknak, akiknél apja mellett választott örök nyugvóhelyet, a templomok építésére, illetve díszítésére 100 forintra rúgnak összesen.

[114] *Robert N. Swanson*: Religion and Devotion in Europe, c. 1215–c. 1515. Cambridge, 1995. 36. Vö. a pozsonyi polgárok végrendeleteivel, akik az általuk el nem végzett zarándoklatok („ain kirchfart [...] die ich schuldig bin") elvégzését szintén örököseikre és végrendeleti végrehajtóikra bízták. *T. Ortvay*: i. m. II/4. 388–389.

[115] *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 41. Z: „si ipse in vita non potuit satisfacere, debet in testamento restitutionem legare et heredibus iubere, ne et illi damnentur." Uo. I. 45. *sermo de satisfactionis necessitate per se vel per alium implende*, X: quando non potes per teipsum penitentiam implere precipue in mortis hora, dispone ex bonis tuis ut alter faciat pro te."

[116] Mivel az adósságrendezés szinte minden végrendeletben megtalálható, ezért itt csak egy körmendi példát idézek: Körmendi István végrendelete, 1429. Az adósságok rendezésének indoklása: „quia sibi obligor ac teneor, ne condescendant similiter animam meam." *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. II/6. Sopron, 1943. 90.

[117] Ld. pl. főúri végrendeletre: „az andras deakon en mieltem uala ualami nyomorusagot kyt tud hozzumezei balas arrul es kerlek tegyetek elegest wneki es boczanatot keryetek w tole [...] uadnak tovabba ualami zemelek kyknek en bantast tottem ezeket hog mind engezthelyetek es boczanatot keryetek tulok". Homonnai István végrendelete, 1540. Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. *Hegedűs Attila–Papp Lajos*. Budapest, 1991. (Régi Magyar Levéltár 1.) no. 211. Hasonló mezővárosi példákat idéz az úriszéki peranyagból *Kristóf Ildikó*: „Rendeld el házadat, mert meghalsz". A végrendelet készítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban. In: Démonikus és szakrális világok határán. Szerk. *Benedek Katalin–Csonka Takács Eszter*. Budapest, 1999. 521–556, 544.

[118] A síron túli haragtartásra példa az örökség ügyében apjával vitában álló leány esete, aki nem megy apja betegágyához, mondván, „es az Isten kwe ne uigÿe ez uilagból, medigh megh nem wntattÿa magat minden emberrel" – így ez a kivétel is a megbékélés és adósságrendezés követelményének általánosságát erősíti. Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Kiadja *Varga Endre*. Budapest, 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.) 152 (1618).

hányan, akiket — Mindszenti Lukáccsal ellentétben — kevéssé aggasztott, hogy az ellenségeskedés fennállta miatt húsvétkor nem áldozhattak. A méreg vételének félelme érthető módon erősebb volt annál a szempontnál, hogy ezáltal kívül rekedtek az áldozásban egyesülő rituális közösségen. A gyónás szintén a szakrális közösség rítusa volt bizonyos tekintetben: a nagyhéti sorban állás idején ugyanis sokan szem- és fültanúi lehettek a titkosnak szánt eseménynek, amelynek leglátványosabb része az volt, amikor a feloldozás szavai közben a gyóntató a kegyelemátadás aktusaként kezét a gyónó fejére tette, végezetül pedig megáldotta.[119] Aki ebben nem részesült, annak folt maradt becsületén, s titkos bűne elválasztotta a feloldozottak közösségétől. A gyónás és az áldozás egyaránt a szakrális közösséget rendező (integráló-elválasztó) intézményként működött. Az áldozás ugyanakkor a „kézzelfogható" közösség életében is szerepet játszott: elutasítása az ellenséges viszony, a részvétel — a bírák előtti egyezséget megerősítő kézfogáshoz hasonlóan[120] — a megbékélést kinyilvánító és megpecsételő rítus színében tűnhetett fel.

c) „Ahogyan mondottuk, nem a paptól, nem a te cselekedetedtől függ, hanem egészen a hitedtől, amennyit hiszel, annyid van." (Luther, 1519)

Az oltáriszentség és a bűnbocsánati rendszer, az ehhez kapcsolódó üzenetek és szertartások a korabeliek szakrálishoz és egymáshoz fűződő kapcsolatai megteremtésében és szabályozásában fontos szerepet játszottak, még ha nem is mindenki egyformán cselekedett: ritkán vagy gyakran, a látszat kedvéért vagy lelki szükségletből gyóntak és áldoztak. Késő középkori jelentőségüket visszamenőleg az is igazolja, hogy ez a két szorosan összekapcsolódó kérdéskör alkotja majd a 16. századi hitújítók kritikáinak és támadásainak, majd pedig új teológiai rendszerének fókuszát. Luther és hívei ugyanis elsősorban nem a papi visszaéléseket és a népi babonákat, hanem magát az egyházi dogmát és az ebből eredő gyakorlatot ostorozták. 1518-ban így ír az ágostonos teológus a gyónás addigi és általa ajánlott módjáról:

> Súlyosan vétkeznek azok, akik az oltáriszentséghez abba a szalmaszálba kapaszkodva járulnak, hogy meggyóntak, hogy halálos bűnükről nem tudnak, illetve imáikat előre elvégezték és felkészültek. Mindezek maguk ítéletére esznek és isznak, mivel ezen dolgok által nem lesznek méltók és tiszták, hanem inkább e tisztaságba vetett bizalom által csak jobban beszennyeződnek. Ha azonban hisznek és bíznak abban, hogy itt elnyerik a kegyelmet, ez a hit egyedül tisztává és méltóvá teszi őket, mely hit nem e cselekedeteken alapszik, hanem a legtisztább, legszentebb és legszilárdabb krisztusi igén: Jőjetek hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltettetek, és én megnyugosztlak titeket.[121]

Luther a gyónást mint tisztító rítust, mint az áldozásra történő felkészülést elutasítva (de magát a fülbegyónást még fenntartva) a szentség működésének

[119] A veszprémi egyház i. m. 57. Vö. *W. D. Myers*: i. m. 47. skk. A kézrátétel szertartására egyéb szituációkban ld. Szimbólumtár. Szerk. *Pál József–Újvári Edit*. Budapest, 2001. 268.

[120] Ld. a becsületbíróság ítéletét követi Székely Miklós és Nelepeczy Ferenc ügyében, 1516: „Easdem partes ad talem pacis et concordie deduxissemus [...]. Athÿanak és fÿnak, es zenthleleknek Newebe, amen. [...] meg mondott wraÿmmal egÿethembe, akarÿok, lelthewk, es Mongÿok, hogh Mÿnd keth fel, *Echersmÿnd, Eghmasnak kezeth adwan, Eghmasnak mÿndembewl meg Bochÿassanak* Es Jnnethhowa, ÿo bekessegben Eghmassal Ellÿenek." Középkori leveleink i. m. 32. A jogi aktusoknak szimbolikus cselekedetek — köztük kézfogás — révén történő hitelesítésére, megerősítésére kora újkori példákon ld. *Sz. Kristóf Ildikó*: A számoktól a [jogi] szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? Acta Papensia 2 (2002) 3–29, 10–11.

[121] 1518, *Instructio pro confessione peccatorum*. WA I. 258–265, 264. Vö. 1518, *sermo de digna preparatione cordis pro suscipiendo Sacramento Eucaristie*. Uo. *329*–334, 330–331.

gyökeresen új értelmezését adta: nem a megfelelően elvégzett gyónás tesz alkalmassá az oltáriszentség vételére, hanem a kegyelem szomjúhozása és a hit, hogy ezáltal részesülhetünk benne.[122] Szintén feleslegesnek tartotta a szentségi gyónás hatékonyságának a 15. századi kézikönyvekben hosszan tárgyalt külső feltételeit, amelyek közül a szegedi ferencesek rövid feljegyzése is tizenkilencet sorol fel.[123] Így az aktív lelkiismeret-vizsgálat helyett a bűn elkövetése feletti bánatot és az igaz élet szándékát tartja szükségesnek, s teljes bűnlajstrom helyett — ennek lehetetlensége miatt — csupán a gyónásra késztető bűn megvallása mellett érvel.[124] A híveket szintén bizonytalanságban tartó papi alkalmasság tézisét[125] elutasítva pedig megint csak a hitről szól: „Legyen mindegy, hogy egy pap tévelyeg-e, vagy meg van-e kötözve, vagy könnyelműen oldoz, ha őszintén és hittel elfogadod az igét [...], úgy annak ellenére fel vagy oldozva, és tiéd a szentség teljes egészében".[126] Ugyanitt, vagyis 1519-ben a bűnbánat szentségéről szóló prédikációjában szintén kora bűnbánati gyakorlatát kritizálja:

> Egyesek búcsúlevelek és búcsú által gondolják ezt [a vétek megbocsátását] elérni, ide-oda szaladgálnak, hol Rómába, hol Szent Jakabhoz, búcsút váltanak itt-ott. Mindez hiábavaló és téves. Ezzel csak rosszabb lesz, mert Istennek magának kell a bűnöket megbocsátani és békességet adni a szívnek. Mások sok jó cselekedetekben fáradoznak és túl sokat böjtölnek és dolgoznak, annyira, hogy ezáltal megnyomorítják testüket [...] azt gondolva, hogy erőszakos cselekedeteik révén megszabadulhatnak bűneiktől és szívüknek nyugalmat szerezhetnek. Mindkét csoport hibája, hogy előre akarnak jó cselekedeteket tenni, mielőtt a bűneik megbocsáttattak volna. *Holott előbb kell a bűnöknek megbocsáttatni, mielőtt a jót cselekszik és nem a cselekedetek űzik ki a bűnt, hanem a bűn kiűzése cselekszi a jót.* Mert a jó cselekedeteknek örvendező szívvel és Isten iránti jó lelkiismeretben kell történniük, azaz bűnbocsánatban".[127]

Luther tehát a Mindszenti Lukácsnál is tapasztalt „régi" mechanizmus, a gyakorlati elégtétel nyomában járó tiszta lelkiismeret és megbocsátás helyett a dolgok új logikáját hirdette: hitünkért megbocsátásban részesülünk, amely meghozza a nyugodt lelkiismeretet, és képessé tesz az igaz életre. Míg tehát Lukácsnál a külső-objektív helyzet eredményezte a szubjektív állapotot, Luthernél ez megfordult, s ezáltal a szentségek vétele, legalábbis elvileg, nyilvános eseményből egyre inkább Isten és egyén ügyévé válhatott.

Azt, hogy a cselekvés logikájának és a lelkiismeret működésének gyökeresen másfajta elképzelése milyen fogadtatásra és befogadásra talált, mi már nem követhetjük nyomon. Érdemes azonban röviden megemlíteni, hogy mások, minde-

---

[122] „Nam summa et optima dispositio ad Sacramentum est illa: si homo sese probans invenit se sitire gratiam ac credere illam consequi ibi posse [...]". *Instructio pro confessione peccatorum*, WA I. 264.

[123] *Radó P.*: i. m. 4. Vö. *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 26. *sermo de confessionis sacre conditionibus sedecim a theologis positis.*

[124] 1519, *Sermo de poenitentia.* WA I. 319–324, 319–321; 1520, *Confitendi ratio*, WA VI. 158–169, 161–164. Vö. *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 14. *sermo de contritionis salubris formatione et sufficientia*, D: „Primo requiritur examinatio conscientie et distincta omnium mortalium recogitatio cum suis circumstantiis".

[125] *Temesvári P.*: Pom. Quad. I. 28. *sermo de confessionis fructibus et reiteratione necessaria*, D.

[126] 1519, *Eyn Sermon von dem Sacrament der Buß.* WA 2, 714–723, 719. Fordítása *Luther Márton*: Bűnbánat, Keresztség, Úrvacsora. Három sermo a szentségekről, 1519. Budapest, 1994. (Magyar Luther Füzetek 4.) A bűnbánat szentségéről, 15.

[127] *Luther M.*: A bűnbánat szentségéről i. m. 11–12.

nekelőtt D. W. Sabean mit talált-e téren a 16. század végi lutheránus Württembergben.[128] Erre a munkára azért is ki kell térnem, mivel nagyrészt ez inspirált a kérdéskör hazai forrásanyagon történő vizsgálatára. Megdöbbentőnek találtam ugyanis, hogy az áldozás milyen fontos szerepet játszott az általa vizsgált közösségek életében, s hogy a parasztok mennyire más jelentést tulajdonítottak a szertartásnak, mennyire más logika mentén cselekedtek, mint amit lelkipásztoraik és a magasabb egyházi hatóságok nemcsak elvártak, de lehetőség szerint ki is kényszerítettek tőlük. Fenti vázlatos áttekintésünk alapján pedig már az is megállapítható, hogy a 16. század végi württembergi falusiak teljesen úgy gondolkodtak, mint a reformáció előtti körmendiek:

> Nem lehet úrvacsorához járulni nyugtalan szívvel vagy [...] rossz lelkiismerettel. Ilyen állapotban az ember – értelmezi az áldozást elutasító parasztok viselkedését a szerző – érdemtelen, s ki van téve annak, hogy ítéletet vonjon önmagára. A nyugtalan szív csaknem minden esetben veszekedés, folyamatban lévő vita vagy rágalmazó cselekedet következménye volt. [...] A viszály világi ügy volt, amelyet világi bíróságokon kell rendezni, s amíg az ügy függőben van, nem lehetséges békítő étek. A szentség nem hoz békét a szívre; éppen megfordítva, a békés szív a szentség vételének előfeltétele.[129]

A württembergiek *helyzete* azonban lényegesen eltért a körmendiekétől: magatartásuk ugyanis élesen szemben állt a hivatalos württembergi teológiával, amely Luther nyomán a belső megbocsátást elegendőnek tartotta a szentségvételhez, a kegyelem elnyeréséhez.[130] De a falusi lelkészek felfogása is különbözött ettől. Az úrvacsorához járulás feltételéül maguk is a viselkedést (a viták lezárását) szabták,[131] és a kegyelem lutheri doktrínáját — a magasabb egyházi és világi hatóságokhoz hasonlóan — az e világi uralmi viszonyok kontextusában értelmezve a szertartást a viselkedés ellenőrzésére, az engedelmesség kikényszerítésére próbálták felhasználni. Ennek jegyében az érdemteleneket eltiltották a havonkénti úrvacsorától, a megátalkodottakat pedig akár börtönbe is vethették, vagy megtagadták eltemetésüket.[132] Eltekintve a világi hatóságok közreműködésétől ez a késő középkori bűnbocsánati gyakorlatra emlékeztethet minket, ahol a nem gyónókat fenyegette hasonló lelki veszély.[133] A protestáns (állam)egyházi hatóságok tehát — mint látjuk — a fülbegyónás felszámolásával sem mondtak le híveik ellenőrzéséről, amely most egy másik intézmény keretei között zajlott.

Számunkra azonban ennél érdekesebb, hogy az egyszerű hívek a tudatukat célzó egyre erőszakosabb külső beavatkozási kísérletek ellenére sem mondtak le arról, hogy a maguk igényei és felfogása szerint használják továbbra is a megbékélést kinyilvánító (de nem létrehozó) közösségi rítusként az áldozást, s gyakorlati elégtétel, igazságos csere nélkül továbbra sem tartották lehetségesnek a belső megbékélést. A 16. század végi württembergiek így az egy századdal korábban élt körmendiekhez hasonlóan a társadalmi kapcsolataikat átható kölcsönösség jegyé-

[128] *David Warren Sabean*: Áldozás és közösség. Az úrvacsoravétel megtagadása a 16. században. In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Válogatta Vári András. Budapest, 1988. 156–191.

[129] *D. W. Sabean*: i. m. 126–127.

[130] *D. W. Sabean*: i. m. 116–117, 124, 135.

[131] Akárcsak az anglikán alsóbb és felsőbb klérus 17. századi képviselői, ld. *D. A. Spaeth*: i. m. 131.

[132] *D. W. Sabean*: i. m. 114, 122–123.

[133] A veszprémi egyház i. m. 75–76: 806–811 sor.

ben képzelték el az istenhez fűződő viszonyukat is. Így Luther teljes joggal rótta fel kortársainak, hogy „nem engedik Istent irgalmasnak lenni, és csak bíróul akarják, mintha nem bocsáthatna meg semmit ingyen, hacsak nem lett előre megfizetve".[134]

CONFESSION AND COMMUNION IN THE LATE MIDDLE AGES

by Gabriella Erdélyi
Summary

In the high and late middle ages a manifold and complex penitential system took shape both in canon law and theology. Its hierarchic and complementary institutions (sacramental confession, papal dispensations, indulgences) were very popular among contemporaries. The best testimony to this is perhaps the papal office of the Penitentiary (*Sacra Poenitentiaria Apostolica*). This special tribunal of grace received dozens of requests every day from Christian countries, among them the Kingdom of Hungary. During the fifty years that preceeded the protestant reformation, which would bring radical changes as far as the medieval system of penitence is concerned, more than a thousand supplications were handed in by Hungarians asking for absolution of heavy sins and dispensations of irregularities.

The study, however, does not strive to demonstrate quantitatively this intensive spiritual life and relationship of Hungary and the centre of Latin Christendom. The author rather chose a qualitative approach. In other words, with a micro-analysis of the penitential and eucharistic practices, the study aims to get closer to the everyday religious experiences of the laity as well as of the lower clergy. Althoug the individual cases (supplications to the Penitentiary, witness interrogations records), on which the analysis is based, are exceptional ones, but as a result of the explanations of the actors, they open a window on their everyday practices and interpretations.

So it can be ascertained, that enmity was one of the primary motivations of those, who refused at Easter to take the Body of Christ, although previously they confessed, as it was generally prescribed. The reasons behind this non-attendance can be traced at many levels: the theologically professed unworthiness of the believer, or the extraordinary and awesome nature of the occasion, which was emphasized by the liturgy. The unworthiness of the transubstantiating priest was even more worrying both for receivers as for the clergy itself. The popular belief that unworthy reception and distribution of the eucharist can cause immediate death, although collided with orthodox theology about the automatic efficacy of sacraments, could have also been deduced by interpreting metaphoric teachings concretely.

This kind of materialistic conception of the operation of the sacraments lay also behind the view, that *de facto* settlement of disputes was a necessary precondition of worthy communion. Without a practical agreement, they could not imagine the „reconciliation of the heart". Peace among the Christians was not only the central message of quadragesimal preaching, but was also realized in the liturgy of the Holy Week. Obligatory Easter confession could be also used by the church as an institution to help to settle conflicts. According to the penitential literature, the sacramental absolution of the priest became effective only after satisfaction of God and neighbour (*restitutio*) had been accomplished. Obviously, in this way the working of the Holy Spirit was limited, made dependent from factual relations by the church itself.

Thus, the author draws the conclusion that the sacraments did not only serve as a rite integrating and segregating the sacred community, but also as a means of ordering (confession) and communicating (refusal and attendance of communion) social relations. The Augustinian friar, Martin Luther, however, proposed a different meaning and usage: instead of a rite purifying before communion, confession should be the event of true penitence and belief. This involved a new logic of things, where objective situations originated from the subjective, as a consequence of which the taking of the sacraments would ideally be less of a public-social event, and more one of God and the individual.

[134] *Luther M.*: A bűnbánat szentségéről 15.

Péter Katalin

JOBBÁGYCSALÁDOK ÉLETVITELÉNEK KÜLÖNBÖZŐSÉGEI AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG KORÁBAN, 16–17. SZÁZAD

Bevezetés

Az örökös jobbágyság fogalmának értelmezéséről adok elő egy ötletet ebben a dolgozatban. Nem lehet új koncepciónak nevezni, mert egyrészt nincs általánosan elfogadott értelme az örökös jobbágyságnak, vagyis nincs mihez képest újat írni, másrészt nincs koncepcióm. Manapság nem szokás koncepciókat fogalmazni, de ha akarnék sem tudnám egyelőre megtenni.

Elöljáróban jelzem, hogy szerintem a jobbágyságnak a szakirodalomban élő képét erősen befolyásolták a kép keletkezésének körülményei. Magyarországon az 1930-as években alakult ki a jobbágyság története iránti modern érdeklődés. Ugyanakkor, amikor a társadalom figyelme a szerencsétlenül végbement jobbágyfelszabadítás és a nagybirtokra szorult iparosodás következtében nincstelenné vált agrárproletariátus helyzetére fordult. A paraszt a nyomor fogalmát idézte fel, mert tömegeiben tényleg nincstelen volt.

A falukutató mozgalom a tárgyilagos szociológia igényével nyúlt a parasztság problémáihoz. Mindenek előtt az „egykézés" felmérése kavart nagy intellektuális viharokat. Kovács Imre a várható pusztulás tüneteként értelmezte azt, hogy a sok gyermek szülésének valaha volt szokását bizonyos vidékeken az egyetlen gyermek megtartására irányuló gyakorlat váltotta fel. És a gyakorlat szenvedő alanyait, a baranyai asszonyokat, „akik a méhükben ölik meg a nemzedékek hosszú sorát", „élő koporsók"-nak nevezte. „Negyven-ötvenéves korukban már derékban kettétörve, görnyedt vállal és háttal, szétesett farral, kifordult csípővel és lábakkal járnak az utcán...", írta róluk.[1]

Szabó Zoltán az ország egy másik részének, a Mátra alatti vidéknek döbbenetes állapotait vette számba. Ő — nagyon sok más mellett — az egyén teljes kiszolgáltatottságán belül az egyéniséget vagy az önállóságot tökéletesen kiszipolyozó család uralmát írta le. Mert azt tapasztalta: „A tardi ember egész életében a családnak dolgozik, még egy-két átmeneti esztendő sincs az életében, mikor egyedül a maga gazdája lenne. Amíg megnősül, a szülei számára hozza a keresetet, amiből a falun kívül a maga passziójára alig költ; mikor megnősült, a maga családjának. A tardi ember életének minden napján családtag."[2]

---

[1] *Kovács Imre:* A néma forradalom. Budapest, 1937. 68–76.
[2] *Szabó Zoltán:* A tardi helyzet. Budapest, 1936. 167.

Ezeknek az embereknek az őseiben, a jobbágyokban nem igen lehetett mást, mint hasonlóan szegény, megalázott és kiszolgáltatott lényeket feltételezni. Talán ezért alakult úgy a helyzet, hogy a magyar történetírásban a kétpólusú, kizsákmányolásra épült mezőgazdasági társadalom képe nagyon korán, az engelsi befolyástól függetlenül jelent meg. Jellemzőnek tartom ebből a szempontból Hóman Bálintnak a jobbágyság kialakulásáról adott képét. Hómannál kevés magyar történész állt távolabb a marxizmustól, mégis alapvető ellentéteket ír le, „szomorú folyamat" vezetett szerinte az 1514-es törvényhez, és használja a „kizsákmányolás" fogalmát.[3]

Mindezzel szemben nem azt akarom állítani, hogy a 16–17. századi örökös jobbágyság idill lett volna. Inkább Marxnak és Max Webernek a kapitalizmust megelőző társadalmi formációk laza, „természetes" voltáról szóló tételeire utalok. Az örökös jobbágyság bizonyosan nem hasonlított a szegénységgel, nyomorral és kiszolgáltatottsággal jellemezhető agrárproletariátus viszonyaira. Nem azért volt lényeges különbség, mert az örökös jobbágyság idején éltek gazdag jobbágyok; gazdag parasztok voltak az agrárproletariátussal ellenkező végleten is. Az eltérés a személytelenül kapitalizálódó nagybirtokkal szemben a földesúr és jobbágy kapcsolatának kölcsönösségében volt. Werbőczy, akit pedig a hatalom kisajátítóinak képviselőjeként tartunk számon, rendkívül kiélezett szituációban írta le, az 1514-ben tanácskozó országgyűlés pedig elfogadta: „a parasztok nélkül a nemesség keveset ér."[4]

Ezekből a meggondolásokból kiindulva próbáltam megérteni az örökös jobbágyság mibenlétét.

A történetírás 16–17. százada

A 16–17. század furcsa módon lett homogén korszak a magyar jobbágyság történetében. Először Acsády Ignác írt róla úgy, mint a jobbágyok életének legmozgalmasabb, egyben legtanulságosabb idejéről.[5] Aztán a magyarországi jobbágyság történetéről írt összefoglalásában nem alkalmazta ezt a tagolást, mert időrendet követett ugyan, de öt tematikus egységet állított fel.[6] Így a 16. század első fele és a 17. század vége külön-külön egységbe került. Úgy látszik azonban, a 16–17. századról szóló tanulmányának nagyobb hatása volt. Két, egymástól történelemszemléletében nagyon eltérő kutató, Takáts Sándor és Szabó István is — mint közismert dolgot — szinte szó szerint megismételte Acsádynak a 16–17. század mozgalmas és tanulságos voltáról szóló szavait.

Takáts Sándor, akit ma a mikrotörténet művelőjének tekintenénk, a korszak változatos volta alapján azt a következtetést vonta le, hogy az akkori jobbágyságról nem lehet általánosan érvényes képet rajzolni.[7] Ő később sem fogott társadalomtudományi igényű vállalkozásba. Szabó István viszont, aki szintézisteremtő alkat

[3] *Hóman Bálint:* Magyar történet II. Harmadik könyv: XV. század: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet I–V. Budapest, 1936. 280–282; 444.

[4] rusticitas sine qua nobilitas parum valet: 1514. 14. tc.

[5] *Acsády Ignác:* Közgazdasági állapotaink a XVI. és a XVII. században. Budapest, 1889.

[6] *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. Budapest, 1948. Először 1906-ban jelent meg.

[7] *Takács Sándor:* A magyar léhen és a holden: Emlékezzünk eleinkről. Genius é.n. 285–330.

volt, a sokszínűségben egységet látott, és az örökös jobbágyság idejét tette a 16–17. századra.[8] Szabó István iskolateremtő munkássága nyomán születtek monográfiák és alapvető tanulmányok a magyarországi jobbágyság 16–17. századi történetéről.

Ennek az időszaknak egységes kezelése mellett is, ellene is szólnak érvek. Ellene szólnak azok, amelyeket a történelem periodizációjával általában, különösen pedig századokra bontásával szemben fogalmaztak meg. Ezek az érvek Marc Blochnak a „korok szolidaritásá"-ról szóló tételére mennek vissza.[9] Ő maga tényleg nem alkalmazott a történelem leírásában időbeli megszakításokat. Ennek ellenére — mert nem volt skolasztikus — mintegy megengedően írt a korszakokban gondolkozás csábító kényelméről, és ezzel tankönyvekbe is bevett érvet szolgáltatott azoknak, akik nem a periodizációval mint olyannal, csak a rossz periodizálással harcolnak.[10] Kérdés azonban, hogy van-e rossz, illetve jó periodizáció.

A 16–17. századot homogén korszaknak tekintő szemlélet ellen szól továbbá, méghozzá nyomatékosan, Pach Zsigmond Pál koncepciója. Ő azon az álláspontón volt, hogy a magyarországi fejlődés körülbelül a 16–17. század fordulójáig a nyugat-európaival párhuzamosan haladt, majd megtört. Az „elkanyarodás" fogalmával szokták ezt a modellt, aminek igen nagy hatása volt, összefoglalni.[11] Súlyára jellemző, hogy nagyon eltérő szemléletű és különböző korokkal foglalkozó történészek is elfogadták. A legjellemzőbb példa Szűcs Jenő és Hanák Péter esete. Alkatilag és történelemszemléletüket tekintve sem hasonlítottak egymáshoz, mégis volt egy közös fellépésük az „elkanyarodás" jegyében.[12]

Az ügynek manapság, amikor Európa problémája a politikai beszédből átkerült a társadalomtudományok diskurzusába, jóformán reneszánsza van. Pach Zsigmond Pál és kortársai, akik annak idején, az 1960-as évek során a nemzetközi tudományosságban a kontinens tagolódásával kezdtek foglalkozni, igen lényeges problémát vetettek fel. Ma, amikor a demokrácia léte vagy nem léte oldaláról vitatják a különböző régiók, illetve Europa-részek létezésének vagy nem létezésének kérdését, feltűnő, hogy ők valamennyien gazdaságtörténészek voltak. A gazdaságban fogtak meg valamit, amit aztán Szűcs Jenő világhírű „régiók" könyvében még jóval az ügy mai aktualitása előtt tárgyalt a szellemiek, illetve a demokrácia létét kutatva általános érvényűen.[13] Ő is valamikor a 17. század fordulóján jelölte ki Európa különböző részeinek szétválását. Vagyis nem tekintette a 16–17. századot egy korszaknak.

Én magam többször jelentettem ki személyes megszólalásban vagy írásban, hogy a 16. és a 17. század között lényeges eltérést látok. Az ugyanis a kutatói

---

[8] *Szabó István:* A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. 4. Budapest, 1947. (Alább: Szabó: Örökös jobbágyság)

[9] *Marc Bloch:* A történész mestersége. Budapest, 1996. 32–40.

[10] *David Hacket Fischer:* Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought. Harper and Row, 1970. 145.

[11] A koncepció első kifejtése: *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963.

[12] *Szűcs Jenő – Hanák Péter:* Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben. Budapest, 1986.

[13] *Szűcs Jenő:* Európa három történeti régiójáról. Budapest, 1983. Sok kiadása volt, és sok nyelvre lefordították. (Alább: *Szűcs:* Régiók)

tapasztalatom, hogy a 16. századra, amit Magyarországon gyakorlatilag 1526-tól számítunk, minden borzalom ellenére is a szellemi lendület volt jellemző. A következő időszak pedig, nagyjából a tizenöt éves háború lezárásától, 1608-tól kezdődően az én személyes érzékelésem szerint a gazdasági és szellemi romlás kora volt.[14] Ez voltaképpen közel esik Pach Zsigmond Pál koncepciójához.

Mindezzel szemben az a véleményem, hogy a jobbágyság történetében a Szabó István által meghatározott korszakot el kell fogadni. Mellette szól mindenek előtt a tudós sok évszázadot átölelő művén alapuló tekintélye. Mindent tudott a parasztokról. Írt a falvak 13. századdal kezdődő kialakulásáról, és írt nemcsak Kossuth Lajos és a jobbágyfelszabadítás viszonyáról, de a parasztság kapitalizmus kori átalakulásáról is. Tudnia kellett, hogy ez alatt a hosszú idő alatt mikor alakultak ki periódushatárok. Ha használunk egyáltalán időbeli tagolást, márpedig praktikus okokból ez a kényelmes, a jobbágyokat tekintve Szabó Istvánnak igaza van. Más jelenségeket lehet más időhatárok között tárgyalni, de megszoktuk, hogy legalábbis a jobbágyok történetében egy korszaknak tekintsük ezt a két évszázadot.

Emellett felvetem a 16–17. századnak egy bonyolultan egységet, illetve megosztottságot teremtő tulajdonságát is. Ez a tulajdonság a földesúri bíráskodás működése. Erdélyben megmaradt az a középkori gyakorlat, hogy a földesúri függésben élő emberek peres ügyeiket a megyei törvényszékre, esetleg még magasabb fórumok elé vihették, míg a királyi Magyarországon ez a jog a 16. század folyamán megszűnt.[15] A török hódoltságba került terület lakossága pedig az oszmán jogszolgáltatás szervezetébe tagolódott be.[16] Gyakorlatilag tehát, bár a fejlődés folyamatossága egy-egy terület szakértőinek egybehangzó véleménye szerint nem szűnt meg, a királyi Magyarország jobbágysága és mindenki, aki a birtokos joghatósága alatt élt, a másik két országrész hasonló státusú lakóinál közvetlenebb vagy szorosabb földesúri függésbe került. Legfelsőbb szintű törvényhatósági fórumuk az úriszék lett. A királyi Magyarországon feltűnő továbbá az, hogy a központi hatalom egészen a Rákóczi szabadságharc leverését követő időkig földesúr és jobbágy viszonyába nem szólt bele. A királyi országgyűlések hoztak időnként törvényeket a jobbágy költözéséről vagy a kiszabható munkajáradék mértékéről. Ezek azonban, éppen úgy, ahogyan a hírhedt 1514-es törvény is, a birtokosok belügyének mutatják a földesúr-jobbágy viszonyt. Megalapozott vélemény szerint vezettek oda, hogy a jobbágy a nemesség egyetemének tulajdonává vált.[17]

Ilyen értelemben a 16–17. század, illetve nagyjából ez az időszak a királyi Magyarországon a jobbágy közvetlen földesúri függésének homogén periódusa. Az úrbérrendezés fog új korszakot nyitni. Akkor már — különböző uralkodói jogo-

[14] *Péter Katalin:* Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1989. 115–124.

[15] Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Budapest, 1958. 13–15; A gyalui vártartomány urbáriumai. Bev. kiad. *Jakó Zsigmond.* Kolozsvár, 1944. XXVIII–XXIX; Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest, 1954. 8.

[16] *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 118–131.

[17] *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 316–366.

sultságok alapján — a központi hatalom mind az egykori török hódoltság, mind Erdély jobbágyainak életébe is erőteljesen beavatkozott.

Ezek miatt a meggondolások miatt tárgyalom itt a 16–17. századi jobbágycsaládok életvitelét a királyi Magyarországra szorítkozva.[18] Forrásokat viszont olvastam korábbi, későbbi időkből is.

A források

Főforrásként urbáriumokat olvastam. Szövegnek használtam őket. Mindenek előtt azért választottam ezt a módszert, mert szeretek urbáriumokat olvasni. Még azt a véleményt is megkockáztatom, hogy a fogalmak Barthes-i értelmében nyújtják az olvasás örömét.[19] Ráismerni egy-egy máshol már látott névre, vagy felismerni érdekes élethelyzeteket hallatlan élmény. Így, urbárium olvasása közben találtam rá egyik kedvencemre, Asztalos Suskára. A tengernyi férfinév között feltűnt becézett lányneve. Azóta többször írtam róla. És saját élvezetem tükreként felfedezni vélem a szöveg készítésének örömét az urbáriumok íróinál. Egyikben, másikban vannak rajzok. Az egyik összeírás címlapjára pedig ráírta valaki: „Anno 1599 jött meg egészségünknek virága."[20]

Az urbárium szövegek készítői tudták, hogy fontos munkát végeznek. Művük az úr vagy az asszony kezébe kerülhet, és ők maguk fogják az uradalmi ügyintézés során használni a szövegbe foglalt adatokat. Sok ember, az egész birtok életében meghatározó az, amit csinálnak. Más szemlélettel: az urbáriumok készítői szerethettek dolgozni.

Olvasásra alkalmas szövegeket alkottak; jó módszernek tűnik olvasmányként kezelni az urbáriumokat. A számokra vagy a számszerűsítés lehetőségére kevéssé figyeltem. Ez alapjában véve alkati korlátozottság, de abból is következik, hogy az urbáriumok számadatainak felhasználásában már körülbelül minden lehetséges megtörtént. Amióta a 19. század vége felé az uradalmi összeírásokat mint a jobbágyság történetének kiváló forrásait felfedezték, igen sok, remekül hasznosítható munka jelent meg statisztikai táblázatokkal és elektronikus adatfeldolgozás ábráival. Legutóbb Zimányi Vera és Újváry Zsuzsanna jobbágy gyermekek életkorának adatait számszerűsítette rendkívül összetett szempontok sze-

[18] A jobbágyok viszonyainak meghatározásában mindenütt fontos elemként kezelik a központi hatalom szerepét. Úgy is lehetne fogalmazni, a földesúr és a központi hatalom viszonyát, ami erősen befolyásolta a jobbágyok helyzetét: *Lutz K. Berkner:* Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison: Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200–1800. Eds. Jack Goody, Joan Thirsk and E.P.Thompson. Cambridge, 1979. 71–95; Dirk Schleinert: Personenrechtliche Abhängigkeitverhältnisse im Herzogtum Pommern-Wolgast zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg: Leibegenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hg. Jan Klußmann. Köln–Weimar–Wien, 2003. 21–35; *Jan Kusber:* Leibeigenschaft im Rußland der Frühen Neuzeit. Aspekte der rechtlichen Lage und der sozialen Praxis. Uo. 135–154.

[19] *Roland Barthes:* A szöveg öröme. Budapest, 2000. A szöveg írójának és olvasójának kölcsönösen örömet nyújtó kapcsolata: 75–77.

[20] A németújvári uradalom 1599-ben kezdett urbáriuma: MOL Filmtár 1315. A MOL P 1322-ből elégett anyag. A szövegeket itt és a továbbiakban a hangzást megtartó mai helyesírással adom.

rint és tette szemléletessé elektronikus adatfeldolgozás ábráival.[21] Nem igen lehet urbáriumba foglalt számokból ennél többet kihozni.

Az urbáriumnál mint szövegnél az összeírás készítői a főszereplők. Itt a szerző személye kikerülhetetlen, mert a szöveg igazságtartalma fontos.[22] A műfaj természetéből azonban az következik, hogy a szerzőt személy szerint csak ritkán ismerjük. Tudom például, hogy Sárospatakon az uradalom 1570-es urbáriuma készítésében Soklyossy Andrásnak nagy szerepe volt, mert aláírásával hitelesítette a szöveget.[23] És Sárospatakon végzett kutatásaim miatt történetesen ismerem, amennyire a történelemben élt embert ismerni lehet, Soklyossyt is. A kor egyik legjobb gazdasági szakembere volt. Perényiéknek a délvidékről Patakra menekített várnépéhez tartozott. Már a Perényieknek szolgált, aztán részt vett a birtok átadásában, amikor az uradalom zálogjoga lejárt, és a kamarai kezelés idején is hivatalban maradt. Különös szakértelme és helyismerete miatt ragaszkodhatott hozzá a császári adminisztráció. Valószínűleg jellegzetes típusa a tanult gazdatisztnek. Tanultságára pedig az jellemző, hogy felnőtt korában is tudta még az iskolában tanult latint, ami nem nagyon volt a vele kortárs egyszerűbb világiakra jellemző. Saját fogalmazású szövegeiben viszont mindig vannak szarvas hibák. Itthon, egyetem alatti színvonalon tanult tehát, és jó gyakorlati képességeivel tette megbecsültté magát.

Hasonló státusú emberek mostanában kezdik a kutatást élénkebben foglalkoztatni. Jellemző tünet, hogy Benda Borbála és Koltai András ilyen irányú gyűjtésének eredményeit internetes honlapon tette hozzáférhetővé.[24] Az urasági emberek konkrét urbárium szerzőségét azonban csak ritka szerencsével lehet megállapítani; munkájukat rendszerint nem írták alá. Ezért a szerzők feltételezett habitusát és szerzői helyüket kell megállapítani. Egyelőre puszta következtetés az, hogy habitusuk általában hasonló lehetett Soklyossyéhoz, mert különböző minőségű udvari emberek voltak.[25] Ez alól a szabályosság alól egy feltűnő kivételt találtam.

1522-ben Batthyány I. Boldizsár maga irányította egyik birtoka összeírását. Az irat oklevélszövegek formulájával kezdődik: „Nos Balthasar de Bathyan," majd a meghatározása következik. „Registrum factum super bona possessionaria habita et existentia in pertinentiis territori et in districtu castri nostri Greben vocati," diktálta Batthyány valakinek.[26] Nem látok magyarázatot arra, miért fogott ilyen

---

[21] *Zimányi Vera–Újváry Zsuzsanna:* Minden jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002. 461–549.

[22] Az irodalomelméletben újabban megfogalmazott felfogás a szerző védelmében: *Gács Anna:* Miért nem elég nekünk a könyv: A szerző az értelmezésben, szerzőségkoncepciók a kortárs magyar irodalomban. Budapest, 2002.

[23] Az urbárium: MOL E 156 U et C 95/22.

[24] Batthyány Ádám földesúri familiája. Kutatási program és proszopográfiai adattár: http://www.piar.hu/archivum/batthyany/index.htm (2003. 04. 24.)

[25] A németújvári uradalomban egyes urasági tisztek különös feladata lehetett az összeírás, mert ott voltak „hely vizitáló emberek": MOL Filmtár 1614. 1630 körül kezdett urbárium, a MOL P 1322-ből elégett anyag.

[26] Az irat kiadása: *E. Kovács Péter:* A grebeni uradalom 1522-es összeírása: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998. 131–171. A jobbágyokat részletesen felsoroló szövegrészt más kéz írta: MOL DL 104411

hatalmas úr ennyire hétköznapi munkához. Hacsak azt nem, hogy örömét lelte benne. Nagyon jellemző aztán a mindenkori uradalmi összeírások szerzői szituációjára a körülmények leírása: Az ország egyik legnagyobb birtokosa saját uradalmában megbízható emberek eskü alatt tett tanúsága alapján vette számba a jobbágyoktól járó jövedelmeit.[27]

Ez volt az összeírók megszokott helyzete. Másoktól, maguktól az érintettektől szerezték a szövegbe foglalandó tényeket. Kétféle módszerrel dolgoztak. A leggyakoribb az volt, hogy végigjárták a házakat, és megkérdezték a lakók nevét, továbbá mindent, amire az összeíráshoz szükségük volt. Ila Bálint jött rá arra a rendkívül egyszerű, de a szövegek értelmezésénél igen sokoldalúan használható tényre, hogy az összeírásokban a telkek felvétele településenként mindig azonos sorrendben történt, vagyis azok az urasági megbízottak, akik az urbáriumokat írták, végigmentek — mindig ugyanazon az útvonalon — a helységek házai között.[28]

A másik módszer szerint valamilyen nagyobb településre, esetleg az uradalom központjába rendelték be a falvak képviselőit, és ott kérdezték ki tőlük a jobbágyok adatait. Ahogyan például 1608-ban a lékai és a borsmonostori uradalmak urbáriuma készült. Az urasági emberek helységenként beírták azoknak a nevét, akiktől az információkat kapták. Így Borsmonostornál ez a szöveg olvasható: „Az mint minekünk az mostani bíró, Velykay Mihály, Keouey György és Horuatt Máté esküdtek az ő hütök szerint az mi kérdésünkre referálták." Majd a helység nyugati végétől kezdődik sorban a jobbágyok megnevezése, valamint a telkük adata, továbbá a szolgáltatások általános összefoglalása. Micskén csak a bíró helyettese volt jelen. Azt írták tehát az uraságiak, „Az mint minekünk Nagy Simon, a mostani bíró képe, Nayper György, Jerig Radly esküdtek az ő hütek szerint referálták." Majd a névsor és az adatok következnek. Úgy, ahogyan — esetenként változó bíró és esküdtek tájékoztatása alapján — az egész terjedelmes urbáriumot felvették.[29]

Az urbáriumok szövegösszefüggéséből egyértelmű, hogy a jobbágyközösség képviselői a végigjárós módszerrel készült felvételeknél sem hiányoztak. Egy nagyon gondos összeírásnál, amivel összezavarodott telek-viszonyokat akartak rendbe tenni 1699-ben a Bereg megyei Szentmiklóson, a szövegbe is bekerült: az urbárium „coram iudicibus, scultetibus ac iuratis ubique locorum constitutis" készült.[30] Ha pedig a jobbágyok hivatalos képviselőjétől nem lehetett elvárni, hogy jól ismerje a viszonyokat, mástól kértek az urbárium szövegéhez felvilágosítást. 1618-ban így került a makovicai uradalom urbáriumába az egyik falunál: „Bucko Marcint, régi örökös jobbágyot esküttettük meg, mert az soltészok jövevények."[31]

---

[27] Et hii proventus ordinarii domus nostre ex antiqua bona et iusta consuetudine per testimonium bonorum atque proborum et fidedignorum hominum et iobagionum nostrorum iam seninum et indecrepita etate predictorum sub fidei eorum iuramento depositione in nostram certam cognitionem, registrum, usum et testimonium devenerunt atque processerunt" E. Kovács i. m. 141.

[28] *Ila Bálint:* A dézsmajegyzékek történeti forrásértéke: A történeti statisztika forrásai: Szerk Kovacsics József. Budapest, 1957. 84–99.

[29] A lékai és borsmonostori uradalom 1608-as urbáriuma: Maksay: Urbáriumok 90–120.

[30] Uo. 554.

[31] A Rákóczi fivérek osztozása: MOL E 156. U et C 22/19.

A jobbágyok lakóhelyén vagy egy hozzájuk közeli központban született az urbárium szövegek piszkozata, illetve első fogalmazványa. Sok uradalomban tisztázatot készítettek a piszkozatról, és gyakorlatilag mindenütt továbbírták a szövegeket. Az eredetileg összeírt jobbágy halálának tényét, örökösének vagy a helyére költözőnek nevét illesztették be. Sok esetben feljegyezték az özvegy magatartásának adatait: férjhez ment valakihez, elköltözött valahová. A jobbágyok életében bekövetkezett más drasztikus változást, olyasmit, mint a szolgálat alóli mentesség megszerzését, vagy ellenkezőleg, az elszegényedést is beírták. Marsina és Kušik rendkívül alapos szövegkiadása alapján az derül ki, hogy a beckói uradalom 1522-ben kezdett urbáriumának szövegén, amelyet 1542-ig használtak, összesen hat személy dolgozott. Egyikük Nagy László, a bolondóci vár prefektusa volt.[32]

Az urbárium szövegek szerzői helyzetének átgondolásából végeredményben az a következtetés adódik, hogy a kollektív szerzőséghez hasonló állapotot kell feltételezni. Fizikai értelemben uradalmi emberek írták le a szavakat, majd másolták a szövegeket. A tartalom előállításának azonban a jobbágyok is részesei voltak. És az utolsó lépcső: A hatalom olyan egyenlőtlen eloszlása mellett, amilyen a jobbágyság rendszerét jellemezte, a szövegben leírt valóságot döntően a földesúr határozta meg. Közvetve vagy közvetlenül ő állította össze a szerzői csoportot. Tévedések már az első megfogalmazáskor vagy a tisztázásnál bizonyosan csúsztak be. Szándékos torzítást azonban nem feltételezek. A szövegek értelmezésének alapfeltételezése az lehet, hogy a szerzők valós tényeket írtak le.

Maksay Ferenc munkatársaival, Felhő Ibolyával, W. Beretzky Nórával és T. Polonyi Nórával a királyi Magyarország teljes területéről összegyűjtött urbáriumok vaskos korpuszát adta ki.[33] Ez volt urbárium olvasmányaim legfontosabb darabja.

A földesúr ragaszkodása a telekhez

Az urbáriumok olvasása során az a feltűnő megfigyelés adódik, hogy nem is a jobbágy, hanem a telek a főszereplő. A jobbágycsaládfő nevét sokszor nem írják le; csak a telkek számát rögzítik egy-egy településen. Ha pedig megadják a családfő nevét, mindig, mindenütt, nagy mezővárosokban éppen úgy, mint isten háta mögötti falvakban, hegyvidéken és termékeny szántóterületeken mellé írják a telek adatát. A telek neve esetleg változik, latin vagy esetleg más magyar szót használnak rá, de mindig, mindenütt egész telekben, illetve az egész kettővel osztható egységeiben számolnak. A hárommal osztott töredéktelek kivételes.

A nevek nélküli urbárium szövegre jó példa a Zala megyei Kanizsa 1563-as urbáriuma, amibe jóformán csak számokat írtak.[34] Szepetnekről latinul ezt jegyezték fel: 13 telkes jobbágy, akinek 23 negyedtelke van és 10 zsellér. Vagy Sár-

[32] *Richard Marsina – Michal Kušin:* Urbare feudálnych panstiev na Slovensku. I. Bratislava, 1959. 41–69. *Nagy László:* 59.

[33] Urbáriumok XVI–XVII. század. Kiad. *Maksay Ferenc.* Munkatársak: *Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi Nóra.* Budapest, 1959. Mint Maksay: Urbáriumok-ra hivatkoztam rá már eddig is, és így idézem a továbbiakban.

[34] *Maksay:* Urbáriumok 133–148.

másról: 17 telkes jobbágy, akinek 16 egész és 1/2 féltelke van. Csicsón így írták: 14 telkes jobbágy, akinek 13 és 1/2 egésztelke van és 1 zsellér.

A Veszprém megyei Palota várához tartozó uradalomban 1578-ban készült urbárium lehet a neveket is tartalmazó szöveg példája. A telektulajdonosok nevét valószínűleg a telkek települési sorrendje szerint sorolták fel, és az egész telket 1-gyel, a felet 1/2-del jelölték, a zsellérek viszont külön kerültek felvételre, talán a település szélén is laktak.[35] Ságon tehát például így sorolták fel a jobbágyokat: Bona Czyzar sessio 1, Emericus Zalay sessio 1, Matthaeus Syoponay sessio 1, Casparus Somoghy sessio 1, Iacobus Chory sessio 1, Matthaeus Kalochay sessio 1, Emericus Czizar sessio 1/2, Stephanus Markws sessio 1, és zsellér bizonyos Blasius volt. Vagy Tésen ez a szöveg: Urbanus Pileöpp sessio 1, Benedictus Mazalen sessio 1/2, Michael Markws sessio 1, Ioannes Pileöpp sessio 1, Lucas et Ionnes sessio 1, Andreas Sypos sessio 1/2. Zsellér: Andreas Thanchos, Petrus Toth, Ludovicus Pileopp.

1558-ban a Hont megyei Csábrág uradalmáról írt urbárium szerzője keverte a kétféle módszert: bizonyos falvakban név szerint sorolta külön-külön egységekbe az egyes kategóriákhoz, az egész telkesekhez, illetve a féltelkesekhez tartozó jobbágyokat, másutt ugyanakkor, de kisebb falvakban csak a telkes jobbágyok számát rögzítette.[36] Így Prencsfalván felírták, hogy egész telkes Janko Bogalowycz, Jan Zthankow, Albertus Chernak, Laurentius Demether, Mykws Stepanczowycz, Nicolaus Whyryn, Matthaeus Zlwkay és Urban Marethyn. Féltelkes viszont Janko Galowycz, Anthal Benyowycz és Emericus Kontas, akit véletlenül az egész telkesek közé írtak. Zsellér végül Crysan Zlayko, Petrus Dwdak, Adam Gaal, Sandor Kyzan, Jano Hemplowych, Stephanus Solthys, Symko Kapsowycz, Ilgws Alberth és Berecz Lehoczky. De Rakoncán mindössze az került az összeírásba, hogy ott 2 telkes jobbágy van, Bényben pedig az, hogy ott 12 a telkes jobbágyok száma.

A legelterjedtebb szerkesztési gyakorlatot a Gömör megyei Murány várhoz tartozó uradalom 1672-es urbárium szövege mutatja.[37] A jolsvatapolcai jobbágyokat és telkeiket így tünteti fel: Andreas Rohany 1/2, Ioannes Mihaly 1/2, Georgius Krsnyak 1/4, Michael Nagy 1/4, Andreas Nagy 1/4, Benedictus Székely 1/4, Thomas Székely 1/4, Petrus Székely 1/4, Martinus Bodis 1/4, Michael Nagy özvegye 1/4, Michael Nagy 1/4, Georgius Kaczián 1/4, Michael Mocsáry 1/8, Georgius Vargha 1/4, Petrus Vargha 1/2, Stephanus Migleszky 1/2, Thomas Matthe zsellér, Petrus Hetuas zsellér. Vagy innen nem nagyon messze, a Bereg megyei Szentmiklós urbáriuma szavakkal írja le a telkek méreteit; a „fertal" vagy „fertali" szót a negyed telekre, a „fel hel" vagy „fel heles" kifejezést a fél telekre alkalmazták.[38] Így alakult például néhány jobbágy meghatározása: „Erdós Miklós fertal, Holubina Janos fel hel... Fias Ferenc fertal, Fias Palne eözvegy, fertal, Pahuta Andras fel heles, Piros Fedor fel heles, Tur Pal fertali, Tur Ferencz fertali..."

Ezeket a mindenütt következetes — egész és arányosan kisebb — telek meghatározásokat az olvasó első olvasatra úgy értelmezné, hogy jelentenek vala-

[35] Uo. 151–170.
[36] Uo. 279–287.
[37] Uo. 330–379.
[38] Uo. 517–552.

mit. Közelebbi odafigyelésnél kiderül, a telek szónak, akár magyarul írják, akár latinul, tulajdonképpen nincs értelme, mert minden szövegösszefüggésben mást jelent.

12 hold szántót és hozzá 12 kaszálónyi rétet is jelenthetett, 60 hold szántót és 46 kaszálónyi rétet is jelenthetett egy egész telek ugyanabban az uradalomban.[39] Itt a Pozsony várához tartozó birtok példáját adtam.[40] A telek fogalmának ellentmondásait szemléltetendő lehet azonban más különösségeket is elősorolni ugyanebből az uradalomból.

Három falu, Csentőfalva, Egyházaspaka és Lőgérpaton egymáshoz közel, a Csallóköz Samarjától keletre húzódó, legtermékenyebb részén feküdt, mégis nagy mértékben különbözött az, ami egy-egy telekhez járt, vagy amire egy-egy telek után a családfő igényt tarthatott. Még a szántó eloszlása volt a legegyenletesebb: telkenként 19 és 24 hold között változott ebben a három faluban.

Csentőfalván a szántóhoz apró, 4 kaszálónyi rét tartozott, és nem volt hozzá erdő, ami országos átlagban nem feltűnő, mert kevés helyen volt a jobbágyteleknek erdeje, ezen a környéken azonban hátrányos helyzetet jelentett. Egyházaspakán például „majdnem semmi rét" volt ugyan a szántón kívül a telekhez, de az egyházaspakai telkes jobbágyok használták a Csandál nevű erdőt, amit házak szerint úgy osztottak fel, hogy mind építésre, mind fűtéshez „alkalmas és elégséges" volt. Lőgérpatonban végül a telekhez tartozó szántón és mezőn kívül volt a telkek tulajdonosainak osztatlan használatában más falvak jobbágyaival közösen több rétjük a Duna szigetein, és szabadon termeltek ki fát a Fölső Sziget nevű erdőben.

Jelenthetett azonban a telek egészen mást is. Mivel az ellentmondások abszurditása így jobban kiderül, mintha az ország más részén írnék le más telket, innen a pozsonyi uradalomból hozok más jelentésű telekre példát. Nagyfödémesen és Zoncon a szántón, a réten és az erdőhasználaton túl tartozott a telekhez közvetlenül a faluban álló ház mellett káposztáskert és almáskert is. Zoncon viszont a telekhez nem egyszerűen erdőhasználat járt, hanem kimért erdő, ahol annyi volt a vad, hogy a földesúr odajárt vadászni, és még a telek nélküli zselléreknek is mértek erdőt. Mellesleg szedett be a falu a dunai, az összeíró szerint „hatalmas" révből vámot 16 forint összegben. Ez a falué maradt. Igaz, valamennyit a rév fenntartására kellett fordítania.

Az uradalom többi részéről nem ennyire részletes az összeírás szövege, de a felületesebb adatok alapján is nyilvánvaló, hogy ezektől a szántóművelő, állattartó falvaktól távolabb más viszonyok uralkodtak ugyanebben az uradalomban. Így Szerdahely mezővárosban körülbelül fele akkora telken gazdálkodtak a jobbágyok, mint a falvakban; összesen 12 hold esett két nyomásra egy-egy egész telken, a kisebbeken arányosan kevesebb. És fele akkorák voltak a rétek is, viszont ismeretlen méretű kertek tartoztak minden telekhez. A szerdahelyiek tehát folytattak szántóművelést, az urbárium mégis azt állítja, „majdnem valamennyien

[39] A hold és más mértékegységek számításának bonyodalmaiba nem mentem bele. Mindenütt egy-egy uradalom egymáshoz közel eső településeiről írok. Feltételezem, hogy a leírt körökön belül azonos egységeket használtak. Az abszolút értéknek a dolgozat logikája szerint az összehasonlításban nincs szerepe.

[40] *Maksay:* Urbáriumok 195–239.

kézművesek".[41] A kézműves állapotot azonban csak Varga Sámuel negyed telkesnél jelezték, aki varga, vagyis cipész volt. A többiek, illetve egyesek mesterségéről pedig nem érdemes találgatni, mert az urbárium szövegének értelme perdöntő. Azért jegyezték fel a szerdahelyiekről azt, hogy majdnem mind kézművesek, mert emiatt nem kellett igás robotot teljesíteniük; csak földesúri borok szállítására kötelezték őket. Nyilván kevés földművelés mellett tényleg kézművesek voltak.

Azt lehetne gondolni, nagyjából ugyanez volt a helyzet az uradalom többi mezővárosában is. Az összeírás szövege azonban mást ír le. A jelentős, Szerdahelynél mindenesetre nagyobb mezővárosban, Somorján semmit nem jegyeztek fel, ami kézművesek ottani jelenlétére utalna. Ehelyett az az országos arányokban nézve is elképesztő tény derül ki az urbáriumból, hogy a somorjaiak háromnyomásos gazdálkodást folytattak.

„Három vetésre" számítottak egy-egy egész telekhez 60 holdat 1646-ban Somorján. Érdekes lenne tudni, mikor tértek rá a mezőváros lakói a háromnyomásos szántóművelésre. Ez az időpont bizonytalan, de valamikor 1574 előtt volt, mert az akkori urbárium már akkor „a föld három közében" adta meg a telkek méretét.[42] Bizonyos viszont az, hogy a három nyomás bevezetése mögött földesúri intézkedés volt, vagy a földesúrral egyetértésben történt. Uradalmi földön ilyen nagy változtatást másként nem lehetett véghez vinni. Bizonyosan urasági intézkedésre, a szántóterület tetemes növelésével vált lehetővé a kétnyomásos rendszernél lényegesen földigényesebb háromnyomásos művelés. A Somorjához tartozó szántók területe 1574 és 1646 között igen nagy mértékben megnőtt. Az egész telek 1573-ban még csak annyit jelentett, mint az uradalomban általában, 25 holdat, és így számolva körülbelül 124 holdnyi szántó tartozott az akkori 55 egész-, 10 fél- és 15 negyedtelekhez. 1646-ban viszont az egész telek már 60 hold volt, vagyis az előzőnek több mint a kétszerese. Következésképpen az 1646-os urbárium szerinti 27 egész- és 65 féltelek, valamint a 84 zsellértelek, amihez 1 hold tartozott, összesen nagyjából 3620 holdat tett ki.

A somorjaiak tehát nem abban különböztek az uradalom falvainak lakóitól, mint a másik mezőváros, Szerdahely jobbágyai, akik a szokásos méretű telkek felén gazdálkodva majdnem mind kézművesek voltak, hanem abban, hogy a szokásos méretű telkek dupláján szokatlanul intenzív földművelést folytattak.

Volt aztán a pozsonyi uradalom legnyugatibb részén néhány, mind a többi falutól, mind a mezővárosoktól különböző falu. Azokban, Váralján, Felrévben és Vereknyén szántókat egyáltalán nem tartottak. Gabonatermelés, állattartás vagy kézműves munka helyett ott szőlőművelésből, almatermelésből, kendertermesztésből, kertészkedésből éltek a jobbágyok. Váralján minden telekhez tartozott szőlőskert, Felrévben, valamint Vereknyén almás-, és káposztáskertet írtak össze a telkeken. És az urbárium feltüntette ugyan, hogy egész telket vagy csak résztelket bír-e valaki, de a telek méretének — mivel a jobbágyok szőlőkből, kertekből éltek — nyilván nem volt különös jelentősége. Az urbárium nem tüntette fel, és a szolgáltatásokat nem a telek után, hanem a szőlő-, az alma-, a kendertermés után kellett adni.

[41] Uo. 232: sunt ferme omnes mechanici
[42] Uo. 178: in tribus agrorum spatiis

Az 1646-os pozsonyi uradalom urbáriumának puszta végigolvasása nyomán tehát az derül ki, hogy a mindenütt egyszerűen egész teleknek nevezett gazdaságok mérete és földjeik összetétele nagyon nagy mértékben eltérő volt. Ennek megfelelően voltak eltérőek az egésznél arányosan kisebb, fél-, negyed vagy kisebb telkek is.

Még elképesztőbb ellentmondások tárulnak fel a Szatmár megyei Nagybánya uradalma 1688-ban írt urbáriumából. Ebben is gondosan számba véve, telkük méretével együtt szerepelnek a jobbágyok, de kötelezettségeiket a szöveg a telektől függetlenül írja le. A falvakat a telekkel semmilyen összefüggésben nem lévő három egységbe sorolta az összeíró.[43]

Egy egység lett Sándorfalu, Gyertyafalu, Bajfalu, Pusztatelek és Nyegrefalva lakossága. Ezeknek a falvaknak a telkeken kívül ugyanis közös makkos erdejük volt, ahol az összesen 64 telekhez képest rengeteg disznót, 2000 darabot lehetett makkoltatni. A jobbágyok a disznóból, a disznón kívül pedig a juhból és méhből természetben dézsmát adtak, de a telek után járó pénzadót, a cenzust harminc évvel korábban elengedték nekik, és terményt sem kellett beszolgáltatniuk. Másik egység volt Surgyafalu, Lacfalu és Oroszfalu lakossága. Nekik saját erdejük nem volt; valószínűleg földesúri erdőben makkoltattak, de a telek után pénzadót ők sem fizettek. Az állatok dézsmáját viszont pénzen megválthatták. Az ökrös gazdák karácsonykor egy szekér tűzifát tartoztak az uraságnak szállítani, azok pedig, akiknek nem volt ökrük, ugyanakkor egy tyúkot vagy az árát adták. Dubravica magában lett végül a harmadik egység. Ennek lakosai fizettek a telek után pénzadót. Az országosan szokásos egész telkenként 1 forintnál azonban lényegesen kevesebbet adtak, mert töredéktelkeik összeadásából 10 és 3/4 telek jön ki, ami tulajdonképpen 10–11 forint évi adót jelentett volna, mégis mindössze 5–6 forintot, hol többet, hol kevesebbet követeltek rajtuk. A pénzadó mellett a disznóból adtak dézsmát, a juhból viszont kifejezetten nem tartoztak ezzel a szolgáltatással; megállapodástól függött, hogy ha adnak egyáltalán, mit adnak helyette.

Mindez azt jelenti, hogy nem egyszerűen egy uradalomhoz tartozó, de egyenesen egymással szomszédos falvak lakói éltek igen eltérő körülmények között. Még lényegesebb különbséget okozott az egymással szomszédos falvak jobbágyai között a telkektől, illetve a gazdasági képességeiktől függetlenül nem is közvetlenül rájuk, hanem egy-egy falura és a falvak egységeire kirótt munka. Erről az összeírás falvanként haladó szövege zavarosan tájékoztat, az irat végén azonban pontosan, a munka értékét pénzben is kifejezve leírták. Az derül ki ebből a szövegrészből, hogy az itteni állattartó, mezőgazdasági termelést is folytató gazdák folyamatosan üzemeltették robotban a nagybányai pénzverőház szénégetőit, és részt vettek a szénégetők és egy üveghuta üzemeltetésében.

A legértékesebb, napi 1 forinttal számolt munkát az első egységhez tartozó öt falu jobbágyainak kellett teljesíteniük. Az összeget az uradalmi tisztek kiszámították, gondosan számba vették ugyanis, hogy a robot mennyi megtakarítást jelent. A pénzt a jobbágyok mintegy természetesen nem kapták meg. Összegét mégis érdemes mérlegelni; nagyon jól kifejezi azt, hogy milyen bonyolult, minden valószínűség szerint szakértelmet kívánó lehetett a munka. Nem nehéz felmérni:

[43] Uo. 626–635.

egy-egy egész telek után általában évente 1 forint járt a földesúrnak, a dubravicaiak is fizettek egy-egy egész telekre számítva évi körülbelül 50 dénárt. Itt viszont személyenként és naponta számolt az uradalom egy-egy ember munkájára 1 forintot. Nyilvánvalóan hallatlanul nagy teljesítményt jelző, hallatlanul nagy összeg volt.

A szóban forgó munka természetét az urbárium nem írja le, ahogyan más robotban végzett tevékenységet sem szoktak részletezni. Csak az derül ki a szövegből, hogy a sándorfalubeliek és a másik négy, ebbe az egységbe tartozó falu lakói a szénégetők folyamatos működéséről kötelesek gondoskodni. Ez évente 640 napnyi munkát igényelt, és emellett kellett az érintett öt falu jobbágyainak ugyancsak az egész év során még 200 szekér fát szállítaniuk, valamint egy rétet kaszálniuk és betakarítaniuk. Ebből a két utóbbi tevékenységre, a szállításra és a rét művelésére néhány dénárt számítottak; szokványos feladat volt.

Nem tudjuk azonban, hogyan, milyen szempontok szerint osztották el a munkát. Csak az bizonyos, hogy az öt faluban az urbárium szerint 5 özvegyasszony volt családfő, 59 telken pedig egy-egy, 3 telken két-két férfi családfőt írtak össze. Ha tehát a telken a családfő mellett szinte bizonyosan élő személyekkel nem számolunk, továbbá feltételezzük azt, hogy a korban szokásos módon a női családfőktől nem kívántak teljes értékű szolgálatot, és csak a férfi családfőket számítjuk, 62 férfi között oszolhatott el az évente 640 napos, nagy szakértelmet igénylő munka. Eszerint körülbelül évi 10 napot kellett rajta az egyes családfőknek, esetleg helyettük másoknak dolgozniuk. A másik két feladat nemigen adott ehhez hozzá — itt már a nőket is számítva — családonként évente 1 egész napot.

A másik egység Lacfalu, Oroszfalu és Surgyafalu jobbágyai 466 napon végeztek napi 1 forintra becsült munkát. Ebből az urbárium 280 napra eső munkát úgy határoz meg, hogy tizennégy szénégetőben előállított faszenet vigyenek az üveghutához és a pénzverőházhoz, de a munka bizonyosan nem egyszerű fuvarozást, hanem a szénégetők felbontását és a faszén feldarabolását is jelentette. Fuvarozásra ugyanis az uradalmi tisztek szekerenként csak néhány dénárt számoltak, ebben a munkában viszont 1 forintjával számították az üveghutához és a pénzverőházhoz érkező szekereket. Emellett ezeknek a jobbágyoknak ugyancsak személyenként napi 1 forinttal számított munkára kellett évi 186 napon úgynevezett heteseket, nyilván szakembereket a pénzverőházban folyó munkához kiállítaniuk. A rájuk eső többi robot sokkal egyszerűbb volt, de sok részfeladatból állt. Hordtak tüzelőt a tüzelőmester házába és a vendégfogadóba, továbbá fát vágtak az üveghutához, és 100–100 napos néhány dénárra becsült, tehát szokványos munkával kaszáltak és takarítottak be egy rétet.

Mindez a robot kötelezettség nem nagyon sok jobbágyra esett. Megint csupán az összeírt családfőket, de a telken élő más személyeket nem számítva, a munka 3 női és 74 férfi családfő között oszlott meg. Így a 466 napot kitevő értékes robotból valamivel több mint évi 6 nap jutott a férfiakra; a női családfőket, illetve gazdaságaikat ennek a bonyolult munkának az elosztásánál valószínűleg nem vonták be. A 200 napnyi közönséges munkát is beszámítva viszont, aminél a női családfőket aligha hagyták ki, körülbelül évente 8 napnyi pontosan számon tartott robot, ezen kívül még némi más munka oszlott el a 77 személy, illetve családfő

között. Lényegesen kevesebb, mint amennyivel az előző egység jobbágyainak kellett megbirkózniuk.

A harmadik egység, Dubravica jobbágyai 1 forintra becsült munkát egyáltalán nem végeztek. Ők fát hordtak különböző épületekre, bányászati melléktermeket szállítottak el, rétet gondoztak, évente 2 szekeret küldtek Erdélybe bányafelszerelésért, és gondoztak egy rétet. Sokféle munkájuk értékét azonban a gondos uradalmi tisztek átszámították a napi 1 forintos egységre, és így 300 forintban határozták meg azt az összeget, amelyet a dubravicaiak robotjával megtakarítottak. Ha ugyanennél az átszámításnál maradunk, Dubravicán, ahol női családfő nem volt, 22 férfi családfőre esett az évente 300 napnyi értékes robotra átszámítható munka. Az uradalmi tisztek számításának logikája szerint egy-egy háztartásra nagyjából évi 18 nap jutott volna, ha a dubravicai jobbágyok nem apróceprő munkákból álló robotot végeznek. A valóságban robottal töltött napjaik számát nem ismerjük.

A robotban töltött napok száma szerint tehát csak az első két egység jobbágyainak terheit lehet összehasonlítani. A különbség igen jelentős volt: az első egységhez tartozó jobbágyok háztartásonként 10–11 napot dolgoztak évente a szénégetőknél, a második egységhez tartozók kötelezettsége évente 8–9 napot tett ki. A megkívánt szakértelem szempontjából viszont mind a három egység körülményeit ismerjük. Az első egységben, Sándorfaluban és a másik négy faluban a robotmennyiség döntően nagyobb része, a körülbelül 10–11 napra eső munkából 10 napnyi volt a nagy értékű, bizonyosan nagy teljesítményt igénylő robot. Lacfalu és a hozzá tartozó másik két falu jobbágyainak robotjából háztartásonként évi 6 napnyi volt igen értékesnek ítélt munka, míg 2–3 napra közönséges munka esett. A harmadik egységben végül, a dubravicaiaknak egy napot sem kellett nagy értékű robottal tölteniük.

Ezek szerint kilenc egymással szomszédos falu közül egynek a jobbágyai leélhették az életüket úgy, hogy mezőgazdasági jellegű munkán kívül soha más tevékenységet nem végeztek, öt falu jobbágyainak többsége viszont, akár a családfők, akár olyan családtagok, akiket a szénégetők folyamatos működtetésére kiállítottak, a mezőgazdasággal semmilyen kapcsolatban nem álló munkán robotolt rendszeresen, három faluban végül a jobbágyok egy része ilyen, szakértelmet igénylő robotban, másik része közönségesnek számító robotban dolgozott ugyancsak rendszeresen.

Mindennek, ahogyan már jeleztem, a telekhez semmi köze nem volt. A robotot a falvak egységeire kirovó urbárium szerzője egy szót sem ejt arról, hogy a munkát milyen szempontok szerint kell elosztani, vagy milyen alapon állítsanak ki az egyébként főfoglalkozásban földművelő jobbágyok közül nagy értékű ipari munkára alkalmas embereket. Én egyrészt azért számítgattam a robotterheket családfőkre bontva, mert az urbáriumból őket ismerjük. A családfők szerepelnek az összeírások szövegében, vagyis ők minden vitán felül léteztek, szemben azokkal a személyekkel, akiknek a jelenlétét a telkeken kétségtelenül fel lehet tételezni, de sem számukat, sem férfi, illetve nő voltukat nem ismerjük. Emellett az is kétségtelen, hogy a számba vett személyeknek — mint családfőknek — munkaképes embereknek kellett lenniük. Bizonyosan tudtak fizikai munkát végezni.

Az urbárium szövegek tehát éppen úgy, ahogyan más szövegek is, az olvasó esetleg máshonnan szerzett ismereteivel vagy tapasztalataival dekódolva pontosan érthetők. A szöveg maga érthető, de nem feltétlenül megmagyarázható cselekedeteket ír le. Az urbáriumokban a telek a rejtélyes. Megmagyarázhatatlan az urbárium szövegek alapján, hogy miért ragaszkodtak a földesurak következetesen, mindenütt a jobbágyok telek szerinti összeírásához, holott a telek fogalma sem a gazdálkodás jellegét, sem a gazdaság méretét, sem a jobbágyra háruló kötelezettségek minőségét vagy mennyiségét nem tartalmazta.

A jobbágycsalád ragaszkodása a telekhez

A jobbágyi ragaszkodás példájaként tisztán szubjektív okból az őrségi Péter családot tettem az első helyre. A család fogalmát náluk és másoknál is a köznyelvi, laza értelemben használom. Jelenthet egy házaspárt, illetve nukleáris családot olyankor, amikor az urbárium szövegében említett személyről és családjáról írok, mert Magyarország Európa házasodó régiójába tartozott. A telektulajdonos egyben családfő is volt, vagy családtagja, az özvegye lett családfő. Hajadonok vagy nőtlen emberek elvétve kerültek a telektulajdonos szerepébe. De jelenthet a család más szóval élve közeli rokonokat, akiket itt akkor tudok azonosítani, ha azonos nevet viseltek. A család bonyolult demográfiai problémájába nem megyek bele.[44]

A Péter családnak azon kívül, hogy névrokonaim, nincs semmilyen különös jellegzetessége. Az első ismert családfő, Nagy Péter Balázs egy jelentéktelen faluban, Felrákoson, a mai Kisrákoson élt. A szomszéd faluban, Ispánkon volt ugyanakkor jobbágy a fia, Péter Balázs.[45] Az ispánki Péterek családja is folytatódott, de ott nem lehet az urbáriumok szövege alapján generációkat szétválasztani, illetve talán egy uradalmi összeírás idején sem élt Ispánkon egyszerre két Péter nemzedék.[46] Ezért csak a felrákosi Péterek nyomát követtem. Falujuk az uradalom központjától, Németújvártól, a mai Güssingtől eléggé távol feküdt. Nem volt hozzá közel nagyobb település; hasonló, esetleg valamivel kisebb vagy nagyobb helységek vették körül. Az 1550 és 1644 körüli évek közötti időből vannak róluk, ennek a területnek a lakosairól általában adataim.[47]

Felrákosról azt lehet tudni, hogy ez alatt az idő alatt az itteni háztartások száma 18 és 30 között változott, a telkek száma pedig 13 és félről 20 és félre

[44] Ha jól tájékozódom a demográfiai család áttekinthetetlen vitáiban, legutóbb Faragó Tamás írt összefoglalást a magyarországi helyzetre kiélezve: *Tamás Faragó:* Different household formation systems in one country at the end of the eighteenth century: Variations on John Hajnal's thesis: Demographic Regimes in the Past in Comparative Perspective. Historische Sozialforschung XXIII. 1998. 1–2. 83–111.

[45] A helyrajzi azonosítást Veress Éva módszerével végeztem: *Veress Éva:* Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban: Jobbágytelek és parasztság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk. Makkai László. Budapest, 1966. 295–306.

[46] *Zimányi Vera:* Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. Történelmi Szemle XL. 1998. 3–4. 299–331. Ispánki Péter Tamás két kérvényét is tartalmazza: 304; 323.

[47] MOL Filmtár 1315–1317: Az Őrség urbáriuma: 1550; a németújvári uradalom urbáriumai: 1573; 1588; 1630; 1644. A MOL P 1322-ből elégett anyag. Az iratok összetartozása a többévtizedes filmen nehezen követhető. Mivel pedig valamennyi urbáriumot úgy használták, hogy újabb és újabb bejegyzéseket tettek beléjük, nem tudok a szövegben pontos évre hivatkozni.

emelkedett. Nézőpont kérdése, hogy lényegesnek vagy jelentéktelennek kell-e ezeket az átalakulásokat tekinteni.

Egyértelmű viszont az Őrség és benne Felrákos szinte állandó háborús fenyegetettsége. Szervezett török hadjárat először 1532-ben, Kőszeg ostromakor vonult át a falun. Aztán folyamatosak voltak a távolabbi vagy közeli csatározások. Nem messze feküdt Kanizsa, a magyarországi végvárrendszer egyik fontos eleme. A 16. század végéig innen támadták királyi hadak a törököt, miután pedig 1596-ban az ellenség elfoglalta, a török támadások dél-dunántúli központja lett. Közvetlenül Felrákos környékét sújtó hadiesemények történtek 1587-ben, amikor a földesúr, Batthyány Boldizsár és szomszédos birtokosok arattak nagy győzelmet Kanizsa mellett, de az ellenség minden elérhető falut felégetett. Aztán a tizenöt éves háború hosszan húzódó eseménysora viselte meg ennek a környéknek a lakóit. Addigra már úgy alakult a helyzet, hogy Felrákos a kettős adóztatásnak alávetett területre került éppen úgy, ahogyan a török hódoltság körüli falvak nagy része.[48] Hol a török, hol a magyar adót hajtották be rajta.

Péter Balázs 1550-ben, amikor a hódoltság határa még a falutól messze húzódott, ott lakott Felrákoson, majd sokadik generációs utóda, talán az ükunokája ott élt 1644 körül. Közben megváltozott a világ. Péter Bálint, aki az 1640-es években Felrákoson lakott, aligha ismerte volna meg a kilencven esztendővel korábbi falut, de szilárdan tartotta magát és a Péter nevet.

A történet nem egészen világos. Kísérletet teszek a rekonstruálására. Közben más Felrákoson élő és a telkükhöz ragaszkodó emberek vagy családok is szóba kerülnek. Péter Balázsnak és családjának az első fennmaradt urbárium szerint, vagyis az 1550-es években volt egy egész telke. Ezzel elvben a felrákosiak gazdagabb részéhez tartoztak. Péteren kívül még hat családfőnek, illetve hat családfőnek és a családjuknak volt ugyanekkora telke, a többiek, vagyis tizenhárom családfő többségének, tizenegynek a kezén csak a felét, fél-fél telket írtak össze, és két családfő gazdálkodott egy-egy negyed telken. Távolról sem biztos azonban egyrészt az, hogy a gazdasági siker a telkek méretének arányában oszlott meg a családfők között. Továbbá egyáltalán nem vagyok meggyőződve arról, hogy más családok külön-külön összeírt egységei nem rakták-e össze az adottságaikat. Volt például 1550 körül három Bita nevű családfő Felréven. Bita Balázs kezén egész telek, Bita Fábián és Mátyás kezén pedig fél-fél telek volt összeírva. A három Bita telek ráadásul egymás mellett feküdt. Szinte elképzelhetetlen, hogy ne segítették volna egymást. Ha így volt, alighanem mindenkit, Péter Balázst is lekörözték Felréven.

A következő összeírás idejére, az 1573 körüli évekre megváltozott a helyzet. Akkor a Péter családfők száma három volt. Péter Balázst az összeírás akkor már nem sorolta fel, úgyhogy két fia és egy unokája vagy egy fia és két unokája volt családfő. Szerepel ugyanis az akkori összeírásban Nagy Péter János és Kis Péter János; nyilván apa és fia, de nem egymás melletti telkeken. Egymás mellett Nagy Péter Jánost és Nagy Péter Györgyöt írtak össze, amiből arra következtetek, hogy a két összeírás közötti időben, nagyjából 1550 és 1573 között élt valamikor, felnőtt és telektulajdonos lett egy Kis Péter György is. A két Nagy megkülönböztető nevű

[48] *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. III; XI. térkép.

Péter lehetett Péter Balázs két fia, a két Kis Péter pedig az unokája. 1573-ban mindenesetre a három Péter családfő kezén egy egész és két fél telek volt. Nagy Péter Jánosnál volt az egész telek, Nagy Péter Györgynél és Kis Péter Jánosnál pedig fél-fél telket írtak össze. Ez azt jelenti, hogy vagy még az apa, Péter Balázs vagy az utódok szereztek új telket, illetve új telkeket.

Péterék helyzete az 1573 körül volt felrákosi együttesben nagyjából ugyanolyan lehetett, mint korábban, átlagosan jó. Az 1570-es évek táján ugyan csak négy családfőnek, illetve családjának volt egész telke, Nagy Péter Jánoson kívül tehát csak háromnak. Az első ismert Péter családfővel valószínűleg még versengő Biták közül pedig ugyan csak egy maradt, valószínűleg valamelyik korábbi Bita fia, kialakult viszont egész sor másik családcsoport. Így volt az 1573-as urbárium szerint négy Fodor nevű családfő egymás melletti telkeken. Fodor Tamás és családja gazdálkodott egész telken, három Fodor pedig, András, György és Péter, illetve családjaik egy-egy harmad telken. Volt két Bodok család is egymás mellett, bonyolult összetételű telek-együtteseken: Bodok János nevén is, Bodok Istvánén is egy-egy fél és egy-egy nyolcad telket írtak össze. Aztán voltak György családfők, ők is „Nagy", illetve „Kis" megkülönböztető nevekkel, vagyis legalább két generációjuk öt tagja élt külön-külön telkeken. Együttes gazdasági potenciáljuk — ha összerakták — felérhetett akármelyik másik családéval, bár egész telek nem volt a kezükön.

Az 1573 körüli idő egyébként rendkívüli volt Felrákos életében. Az akkoriban írt urbárium 30 családot, illetve családfőt említ, szemben a többi fennmaradt urbárium lényegesen alacsonyabb családfői számaival.[49] Emellett ekkor volt legalacsonyabb az egész telkek száma a faluban. Úgy tűnik, mintha történt volna valami ekkortájt. Csak mint feltételezést vetem fel, hogy a földesúr személyében lehetett változás. Talán különösen gondos, esetleg jövedelemre különösen éhes ember került az ügyek élére. Az urbárium tényleg sokszor említi is „asszonyunk"-at és a „szegény úr"-at, ami „néhai úr"-at jelent. Különböző mentességeket adtak — nyilván pénzváltság fejében — egyes jobbágyoknak. A néhai földesúr lehetett Batthyány Kristóf, az éppen élő asszony pedig a felesége, Szvetkovich Erzsébet. Ennek az ügynek azonban még utána kell járni. Csak annyi bizonyos, hogy 1570-ben Batthyány Kristóf meghalt és új kézbe került a birtokok irányítása.

Az 1588 körüli összeírás szövege viszont a menekülés képét mutatja. Feltűnnek benne ezen a környéken soha nem hallott nevek, és eltűnnek belőle ismerősök. Nincs 1588-ban Bita nevű vagy Fodor nevű családfő. Kevesen vannak továbbá a Szabók is, akikről eddig nem mertem mint egy család tagjairól vagy egy családból kikerült családfőkről írni, mert a Szabó családnév már a 16. században is rendkívül gyakori volt. Mégis feltűnik most, hogy az 1573 körüli urbárium két özvegy Szabóné és hat férfi Szabó családfő után 1588-ban mindössze négy Szabó családfőt említ.

Péterék nem tűntek el. 1588-ban, ahogyan 1573-ban is beírták az urbáriumba Nagy Péter Jánost és Kis Péter Jánost. A furcsa azonban az, hogy mind a ketten fél telken voltak családfők, vagyis úgy látszik, a Péter Balázsról maradt, ősi egész telek kikerült a család kezéből. Ez a Nagy Péter János már nem azonos

[49] 1550: 22 családfő; 1588: 18 családfő; 1630: 20 családfő.

az 1573 körül volt Nagy Péter Jánossal. Talán új generáció nőtt fel, talán a Péter családot is megviselték az események. Az 1588 körül még említett Kis Péter János fél telke mellé utólag mindenesetre odaírták, hogy „deserta." Ezek szerint vagy elmenekült ő is, vagy esetleg csak szolgálatmentességet kért. A Batthyány birtokok összeírásai gyakran utalnak így szolgálatmentességre.

Ha az összeírások sora 1588 körül megszakadna, azt lehetne gondolni, Felrákos a környező vidék nagy részével együtt tovább pusztult, majd elenyészett a tizenöt éves háború viharai alatt. Valóságosan másként történt. A 17. századból fennmaradt első összeírás idejére, nagyjából 1630-ra a falu magához tért.

Most Nagy Péter Bálint nevű Péter családfő szerpel a szövegben. Vagyis kellett valamikor lennie Kis Péter Bálintnak is. Majd az utolsó, ebből az időből ismert őrségi urbáriumba, amelyet 1633 és 1644 között írtak, megint beírták Nagy Péter Bálintot. Két kisfia és egy kislánya volt. Egyelőre nem tudom, Péter Bálint fiai, esetleg a lánya hogyan alapított saját gazdaságot. A szülők életében külön költöző és saját gazdaságot, értelemszerűen saját családot alapító jobbágyról azonban az ilyen, hosszú időn át követhető jobbágycsaládok esetein túl igen sok más adat is van.

1646-ban egy Pozsony megyei kis faluban, Csentőfalván igen sok telken tíz családfőt írtak össze. Négyen azonos nevűek voltak; a Korpás nevet viselték.[50] Nevük szokatlan volta miatt nem sokat haboznék egy család tagjainak tekinteni őket. Az urbárium szerzője azonban minden habozás lehetőségét kizárta: mint egymás melletti telkek tulajdonosát írta be Korpás István senior-t és Korpás István junior-t. Nyilvánvalóan apa és fia voltak. A két másik Korpásnál, Lukácsnál és még egy Korpás Istvánnál nem tüntettek fel családi kapcsolatot, de bizonyosan ugyanahhoz a családhoz tartoztak, és a csentőfalvi urbárium végén áll még egyszer Korpás István senior neve.

Az urbáriumba négyszer beírt Korpás István név kelthetne gyanakvást az összeírás pontosságát illetően. Fantasztikus véletlen szerencse következtében azonban van ehhez az urbáriumhoz összehasonlító forrásunk. Az urbárium írása előtt tizenkét évvel végeztek katolikus egyházlátogatást a vidéken, és bár a környék gyakorlatilag teljesen evangélikus volt, az ő adataikat is beírták. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1634-ben Csentőfalván 10 kunyhó — casa — állt, amelyekben 60 ember lakott.[51]

Az 1646-os urbárium 10 telektulajdonost említ, vagyis tényleg 10 telken állhatott ház. A házak fele, öt, Korpások tulajdona volt. A tíz házban élő 60 ember, az egyházi forrás szóhasználata szerint lélek, vagyis mindkét nemhez tartozó felnőtt és gyermek egyaránt, igen sok a kor demográfiai adataihoz képest. Magyarázat lehet az, hogy rengeteg Korpás családtag élt a faluban; Korpás István senior két házában, esetleg a többi Korpás házában is különböző státusú családtagok sokasága. A Korpás család ugyanis nagyon régen lakott Csentőfalván, és a környék tekintélyes családjai közé tartozott.

---

[50] *Maksay:* Urbáriumok 224–225.

[51] Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1616–1637.Vál.bev. Beke Margit. Budapest, 1994. 279. Tudtommal nem hasznosították még ezt a jegyzőkönyvet demográfiai célra, pedig hallatlanul jó anyag. Minden megvizitált helységben adja a házak és a lelkek számát.

1574-ben Korpás Tamás volt a gellei érsekség valamennyi falvának bírája.[52] Akkor Csentefalva teljesen a Korpások tulajdona volt. Öt Korpás család élt különkülön telkeken a faluban. Vagyis az 5 Korpás-ház már megvolt az 1646-os urbáriumtól számítva hatvannégy évvel korábban is. Ilyen módon nem tartom kizártnak, hogy az öt nem Korpás nevű jobbágy 1646-ban a Korpások közé beházasodott ember volt. Ha ez nem tévedés, a 60 ember különböző szálakon Korpás rokon lehetett. Idősebb Korpás István kétszeres háztulajdonos mivolta következhetett a család régi tekintélyéből, vagy abból, hogy arra a házra éppen más családtagnak, illetve családjának nem volt szüksége, esetleg olyan személyek laktak benne, akik a telek utáni szolgálatot nem tudták volna vállalni.

Úgy látszik, Korpáséknak volt sok telkük, és a telkek akkor szálltak egyik generációról a másikra, amikor egy-egy fiú felnőtt, illetve amikor egy-egy leány férjhez ment. A folyamat azonban nem volt mechanikus. Nem egyszerűen az 1572-ben megvolt telkeket adták tovább, hanem valamilyen módon kiterjesztették a falu határát. Csentefalván 1572-ben 5 egész és 1 töredéktelek volt, 1646-ban 1 egészet írtak össze Korpás Istvánnál, a többi töredék volt, összesen 8 egésznek megfelelő és 1 töredék. Mivel közben az egy telekre számított szántó mennyisége is megnőtt, 121 holdról 198 holdra nőtt Csentefalva szántóterülete, illetve az ottani jobbágyok kezén lévő föld. Kaszálójuk ugyanazon a Királyréte nevű mezőn volt.

Néhány egyszerű példa apa és fia egyidejű telektulajdonlásáról: Murány uradalmának 1672-es urbáriumában Hizsnyén egymás után írták össze Groszal András senior-t és Groszal András junior-t, amivel világosan jelezték, hogy apáról és fiáról van szó, beírták továbbá az idősebb Groszalnál János nevű tizennégy éves fiát, valamint ifjabb Groszalnál az ő négyéves illetve egyéves kisfiait, Györgyöt és Tamást.[53] Vagy a makovicai uradalomban írt 1620-as urbáriumban Nowotny Lukács féltelkes jobbágy említése után ez következik: „Fedur, az fia negyedtelkes."[54] Jóval később Sárospatak 1704. évi urbáriumában Lengyel Dankóról beírták: „Nagy András fia."[55]

Sárospatakon hosszú időn át lehet követni három család ragaszkodását a telekhez. A Kasa, a Perpet és a Sakos nevet viselték. A pataki, 1554 és 1711 között keletkezett uradalmi összeírások olvasása során nem lehetett nem észrevenni őket, mert míg az egymást követő urbáriumokban és dézsmajegyzékekben a nevek óriási többsége folyton változott, a Kasa, a Perpet és a Sakos név következetesen szerepelt.[56]

A Kasa család első ismert őséről, Kasa Péterről az 1567-es, kevéssé részletes urbáriumból még csak az derül ki, hogy réti halász volt. Telke a Bodrog balpartján nagyjából a várral szemben feküdt. Nem tudhatni, rokonságban állt-e a pataki összeírásokban időnként fel-felbukkanó más Kasákkal, de bizonyosan ő, illetve utódai éltek a kispataki Magyarszer réti halászai között generációkon keresztül. Közelebbi adatokat a részletesebb, 17. századi urbáriumok szolgáltatnak róluk. Ezek szerint 1648-ban Kasa Mihály harmados halászbíró volt, vagyis az összes

[52] *Maksay:* Urbáriumok 181.

[53] Uo. 338.

[54] A Rákóczi fivérek osztozása: MOL E 156. U et C 22/19.

[55] MOL E 197. 9. cs. t. 5.

[56] Pataki urbáriumok: 1554: MOL E 156. U et C 45/36; 1567: Uo. 40/35; 1570: Uo. 95/22; 1631: Uo. 40/39; 1648: Uo. 2/34; 1657: Uo. 41/3; 1704: MOL E 197. 156. cs. 9. t. 5. Pataki dézsmajegyzékek: 1567: MOL E 159. Reg.dec. 227/6; 1570: Uo. 227/19; 1686 és 1688: Uo. Acta irreg. 7/169. A-B.

halász elöljárója. Folytatott azonban mezei gazdálkodást is: A kispataki Magyarszeren lévő telkén 2 ökröt, 2 lovat és 10 disznót írtak össze, e mellett a telek mellett pedig még 1/4 puszta telke volt. Úgy lehetne fogalmazni, komplex gazdaságot tartott fenn. Alighanem őt kell a család legtekintélyesebb tagjának tekinteni. Azért a bizonytalanság, mert 1657-re ellentmondásos, illetve a rendelkezésre álló adatok alapján nehezen értelmezhető körülmények közé kerültek. Úgy látszik, a puszta telekhez sikerült szántót szerezniük. 1/2 telken írták össze ugyanis az akkori halászbíró Kasa Mihályt, ami arra utal, hogy a puszta telek státusa megváltozott.[57] Nem tudjuk, ez a Kasa Mihály azonos volt-e az előző azonos nevű és azonos tisztséget viselő Kasával, de bizonyosan volt egy felnőttnek számító fia; vele együtt írták össze. Vagyis az alapvetően halászattal szolgáló Kasa család kezén 1657-ben nagyobb szántóterületet tartottak számon, mint előzőleg. Ezzel a kétségtelen ténnyel szemben áll viszont az, hogy a két férfi Kasa 1/2 teleknyi gazdaságában már csak 1 lovat, 1 tehenet, valamint 3 disznót írtak össze. Nem tudjuk, mivel szántottak Kasáék. Patak egyik nagy pusztulása idején, 1676-ban még mindig Kasa Mihályt írtak össze a magyarszeri 1/2 telken, de ő talán már az első Kasa Mihály fia lehetett. Az akkori urbáriumban a telken kívül semmilyen tulajdonát nem tüntették fel, és halászbírói hivatalt sem viselt. 1704-re egy fia bizonyosan felnőtt: vele együtt írták össze. Apának és fiának akkor az urbárium szerint 2 tehene és 3 disznaja volt. Az újabb háború azonban valószínűleg nem kímélte meg őket sem. 1711-ben az urbárium mindenesetre egyszerűen mint „a földesúr halászá"-t tüntet fel a telken egy Kasa Mihályt minden jószág nélkül.

A Perpet család első Sárospatakon ismert tagja, Perpet Lőrinc alighanem Petrahóról[58] jött Patakra. Ugyanabban az 1554-es urbáriumban ugyanis, amelyben ő itt a vártól délre fekvő városrészben, az Alsóhostáton mint egésztelkes jobbágy szerepel, olvasható Perpet Tamás neve Petrahón, és az utolsó pataki Perpetről, Györgyről 1704-ben az derül ki, hogy meghalt, fia, János pedig Petrahón lakik. Úgy látszik, végig megtartották ottani kapcsolataikat. A 16. század során két egymástól nem túl távoli telken is éltek az Alsóhostáton Perpetek. A hézagosan fennmaradt adatok a Lőrinctől maradt telken özvegy Perpet Imrénéről, valószínűleg Lőrinc menyéről, majd az asszony fiáról, Perpet Mártonról tudósítanak. A másik Perpet-telek gazdáiról 1567 és 1570 között vannak összeírási adatok. Ott egy idő után megszakadt a férfiutódok sora, mert eltűntek róla a Perpetek. Lőrinc telkén viszont a 17. század során is Perpet Lőrincek, illetve özvegy Perpet Lőrincnék éltek. Végig egésztelkük volt, és fizettek nem túl magas dézsmát szőlő után. Megélhetésük főforrása szántógazdálkodás lehetett.

A Sakos család az első fennmaradt urbárium szerint a vártól északra fekvő Felsőhóstáton kezdte. Sakos János élt akkor ott egésztelken, és egy 1555-ös adat szerint a Hárselő nevű, igen jónak számító szőlőhegyen volt szőleje is.[59] 1567-re azonban már két Sakos családfő volt, Mihály az egésztelken, Pál pedig egy 1/4 méretűn. Ugyanez maradt a helyzet 1570-ben is, és mindkét Sakos kezén volt

[57] Több adat is tanúskodik arról, hogy a 16–17. századi nagybirtok ügyintézésének szóhasználatában a puszta telek meghatározás jelölhetett szántó nélküli belsőséget:

[58] Ma Sárospatak déli városnegyede; az itteni elbeszélés idején még külön település volt.

[59] NRA 295/41. p. 16. Az uraság egyik építőmestere az övé mellett kapott szőlő-adományt.

szőlő; Mihálynál több, Pálnál egészen kevés. Apa lehetett és fia. Aztán a Sakos családról csak 1676-ban derül ki lényegesen új. Akkorra egy Sakos Ambrus nevű családtag elvette Czakó Erzsébetet, akivel házat vettek a Hécén, a Református Kollégiumtól nem messze, közel a habán iparosok telepéhez. A házaspár ott élt. Úgy látszik, Sakos beházasodott, vagyis az asszonnyal jutott vagyonhoz. 1676-ban mindenesetre 300 magyar forintot adott kölcsön az uraságnak, I. Rákóczi Ferencnek.[60] A kölcsön fejében Sakos Ambrus szolgálatmentességet kapott. A házaspárnak nyilván tekintélyes vagyona volt. Megérte nekik a kölcsön, amit nem kaptak vissza; a Sakosok mint szolgálatmentes jobbágyok éltek ezen a telken a 18. század elejéig. Tovább nem követtem a sorsukat.

A telekre épült kölcsönös kapcsolat

Telket jobbágycsaládok legegyszerűbben úgy szereztek, hogy örökölték. Az öröklést Magyarországon írott törvény nem szabályozta. Az öröklési szokásokat Szabó István rendszerezte részletesen. Igen lényeges kérdéseket tisztázott, mert a vagyon generációról generációra juttatásának módja minden társadalom életét befolyásolja, bizonyos szempontból meghatározó lehet. Még olyan távolra is kihat, mint a szexualitás. Flandrin sokak által idézett tanulmányban vizsgálta az örökség kivárásának kényszere miatt volt késői házasodás következményeit.[61]

A magyarországi urbáriumokból azonban az derül ki, hogy itt nem feltétlenül volt szokás az önálló gazdaság beindításával, értelemszerűen a házassággal a szülők generációjának halálát bevárni. Az eddig előadottakban sok példát mutattam be apa és fia, egy-egy jobbágycsalád legalább két generációjának egyidejű telektulajdonlásáról. Ezek az esetek csak úgy érthetők, ha az örökítés gyakorlata mellett általános szokás volt a család telkéhez újat szerezni. Mert az öröklés ugyan több generáció egyidejű telektulajdonlása helyzetében sem kizárt, hiszen volt oldalági öröklés, de a telkek folyamatos öröklése egy családon belül csak valami, valamikor volt mozdulatlan ősállapot létezése mellett volna elképzelhető. Ősállapotokat viszont nem szoktunk a történelemben feltételezni.

Mégis visszamegyek, ha nem is valami ősállapothoz, hanem a jobbágyság kezdeteihez. Az az érzésem ugyanis, hogy a 16–17. századi örökös jobbágyság természetét csak onnan kiindulva lehet megérteni. A telek kezdeteivel viszont nem foglalkozom. Adottnak veszem a létezését. Csak éppen utalok Bolla Ilona annak idején sok elismeréssel fogadott munkájára.[62] Vagy emlékeztetek Kubinyi András telkek ügyében írt klasszikus tanulmányára.[63]

A jobbágyság keletkezéséről Szűcs Jenő és Engel Pál eredményeit tartom lényegesnek. Szűcs óriási erudícióval, alighanem az összes középkori oklevél szö-

[60] E 197. 39. cs. 1.

[61] *Jean Luis Flandrin:* Mariage tardif et vie sexuelle: Discussion et hypothèses recherche. Annales E.S.C. XXVII. 1972. 351–378.

[62] *Bolla Ilona:* A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez: Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyság kialakulásáról Magyarországon. Kiad. Gericsné Ladányi Erzsébet. Budapest, 1998. 209–232. A tanulmány eredetileg 1961-ben jelent meg.

[63] *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai – Szécsi birtokfelosztás alapján: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 1986. Veszprém, 1987. 197–226.

vegének ismeretében fogalmazta meg a jobbágyság kialakulásáról felállított véleményét. Azt írta, valamikor a 13. század fordulójától kezdtek a földesurak eredetileg szolga rendű embereket személyre szóló szerződéssel jobbágyukká fogadni.[64] És gyakorlatilag ezt a gondolatmenetet folytatta jóval később Engel. Négy évtizedes történetírói munka nyomán kialakult ösztönére hivatkozva fogalmazott meg a „jobbágy" szó eredetéről új koncepciót. Előtte köztudottan a mai értelmű „jó" szóból származtatták, és a latin „optimates"-hez hasonlították azzal a különbséggel, hogy az utóbbi nem ment át jelentésváltozáson, míg az eredetileg előkelőket megjelölő „iobagio/jobbágy" értéke a parasztságra átvitt értelmében devalválódott.[65] Engel ezzel szemben, illetve ettől eltérően a „jó" szót az ősi magyar „szabad"-dal azonosította. Így lehetett szerinte a kora középkori, nagyurat jelentő „iobagio"-ból a paraszt „iobagio". Az első a király szabadja volt, a második a földesúr szabadja.[66]

Szűcs és Engel értelmezésében benne van a földesúr/jobbágy viszony kölcsönössége: a paraszt-jobbágy művelhető földterület, a későbbi telek fejében bizonyos szolgáltatásokra kötelezi magát, ahogyan korábban az úr-jobbágy bizonyos uradalmak fejében szolgálatra kötelezte magát a királynak. Szűcs Jenő az európai fejlődést elemző munkájában a szolgálat elfogadásának gesztusát is leírta. Azt mondja, Magyarországon a középkorban a familiáris fogadalmának kiegészítő gesztusa alighanem a kézfogás volt. Másutt, így például Franciaországban úr és hűbérese térdre ereszkedett, a hűbéres összetett kezét az úr kezébe helyezte, és kölcsönösen megcsókolták egymást, vagy Oroszországban a vazallus földre borult fogadott ura előtt.[67]

A 16–17. században Magyarországon még megvolt a jobbágynak, vagyis a telektulajdonosnak a földesúri függésben élő más elemektől megkülönböztetett státusa, megvolt a 16–17. századi jobbágy és ura között a kézfogás gesztusa, és megvolt a telek adományozása. A szimbolikus és reális viszonyoknak erre az egész együttesére furcsa, zavaros történetben vannak közvetlen és közvetett, de mindenképpen kétségtelen bizonyítékok.

Legfeltűnőbb közöttük a kézfogás. A forrás szövegösszefüggése szerint nem kivételes okból, hanem szokásszerűen pecsételte meg vele valaki jobbágyságra állását. Német Jakab, akit Takách Jakabnak is neveztek, 1630. június 13.-án nyilatkozatot tett az Ostffy birtokok úriszéke előtt. Szavait így írták be a jegyzőkönyvbe: „Megmaradok én az őkegyelme szárnya alatt örökös és szolgáló jobbágyul firul fira, mivel gyermekségemtől fogva itt nevelkedtem föl, és őkegyelmének adtam legelsőben be jobbágyul is magamat." Az ügy előzményeként az derül ki a jegyzőkönyvből, hogy Német már előzőleg elkötelezte magát a jobbágyságra „kezét beadván," vagyis kézfogással. Azért tette, mert mint a földesúr, Ostffy Tamás „szegődött szolgája" sokat lopott, és „böcsületes emberek, szomszédok kérésére" az örökös jobbágyság vállalásával tért ki a várható büntetés elől. Foga-

[64] *Szűcs Jenő:* Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok 115. 1981. 1–2. 3–65; 263–319.

[65] A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Lóránd. II. Budapest, 1976. 276–277.

[66] *Engel Pál:* Szent István birodalma. História Könyvtár. Budapest, 2001. 80; 151. és passim.

[67] *Szűcs:* Régiók 61–63.

dásán azonban gyorsan túltette magát. Elszökött, megfogták, és négy személy kezességére engedték szabadon. Most a kezesek tanúskodása mellett újítja meg „szabad akaratja szerént, minden kényszerítés, fenyegetés nélkül" örökös jobbágysági kötelezettségét.

A helyzet azonban nem egyszerű. Német a jegyzőkönyv szerint 1625 júniusában lett Ostffy szegődött szolgája, de a perben, ügyvédje közvetítésével, fellépett Cziráky Ádám is. Magának követelte Németet, aki szerinte neki vagy elődeinek „ennekelőtte nyolc vagy kilenc esztendővel Kenyeriben... beadott és szolgáló jobbágya volt." Ezért szerinte Ostffy törvénytelenül fogta el azt a „polgárt," vagyis Német Jakabot, és Cziráky nyilvánvalóan arra alapozta tiltakozását, hogy Német Jakab nála előbb lett jobbágy, mint Ostffynál.

A jegyzőkönyv az Ostffy család úriszéki anyagából kiváló szakemberek munkájával készült forráskiadványban jelent meg.[68] Hitelessége kétségtelen, de kiegészítő forrásokat nem találtam hozzá. Így az alaphelyzet valódiságát, azt, hogy Német Jakab, akit Takáchnak is neveztek, valóban előbb adta-e magát jobbágyságra Czirákyhoz, mint Ostffyhoz, nem tudom ellenőrizni. Ez azonban itt nem fontos.

Fontos a kézfogás gesztusa, amivel a földesurak Német Jakabot jobbággyá fogadták. Azt hiszem jellegzetes esete annak, amikor emberek szimbolikus cselekedeteket hajtanak végre anélkül, hogy a dolog eredetét ismernék. A jobbágy kezet adott, a földesúr megrázta, mert ez volt a szokás.

A jobbággyá fogadásnak, illetve a jobbágyság felvételének másik elemére, a telekadományra szélsőséges esetekben vannak jó források. Ebben az irányban is utal Német Jakab története. Feltűnő ugyanis, hogy bár gyermekkorától földesúr birtokán élt, majd egy másik földesúrnál szolgált, a jobbágyság felvétele előtt nem volt jobbágy.

Ugyancsak nem volt jobbágy Szabó János, egy királyfalvi jobbágy fia a németújvári uradalomban, akit a forrás szerint „egy leányért" tartottak fogva.[69] A tiszttartó kiengedte volna, ha elveszi a lányt. A legény azonban megmakacsolta magát. Házasság helyett, ahogyan az uradalmi tiszt a földesurat tájékoztatta, „ajánlotta azzal magát, hogy akár jobbágyul, akár penig az Nagyságod majorjába egy esztendeig szolgál." Ezek szerint a jobbágy nem-jobbágy fia akkor sem lett volna jobbágy, ha a majorban szolgál. Vagyis — a konkrét eseten túllépő következtetéssel — az uradalmi majorban szolgáló emberek nem voltak jobbágyok.

Nem volt Jobbágy Karácsony János Bihar megyében 1657-ben. Ő, a forrás legénynek nevezi, Sztepán Ferencnét meglopta, amiért súlyos büntetést érdemelt volna.[70] Sztepánné azonban annak fejében, hogy tanúk előtt örökös jobbágyságot fogadott, elengedte a büntetést. Nem volt jobbágy továbbá egy másik jobbágy fia, Parajos Pál 1619-ben a Zemplén megyei Szerencsen. Két földesúr is vitatkozott róla, majd elengedték valami büntetését. Ígérete szerint „valamíg él, mint attya Szerencsen örökös jobbágy volt, ő is az szerint teljes életében őnagyságának és maradékának örökös jobbágya leszen."[71]

---

[68] Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. A kiadványt készítő munkaközösség: Varga Endre, Ila Bálint, Bakács István, Bottló Béla, Párdányi Miklós, Dávid Zoltán. Nyelvészeti munkatárs Szabó Dénes. Budapest, 1958. 703. (Eddig és a továbbiakban: Varga: Úriszék)

[69] MOL P 1322. Kérvények 1641–1642. no. 48.

[70] MOL E 211. Ser. III. 40. p. 67. Zimányi Verától kaptam az adatot.

[71] MOL E 190. t. 2. no. 11.

Ezek elszórt adatok arról, hogy a jobbágyság mint osztályhoz tartozás nem öröklődött. Nem öröklődött még az a státus sem, amelyet kortárs források örökös jobbágyságnak neveztek és a történetírás a földesúri függés különösen súlyos válfajának tekint. A magyarázatot a valamikor volt földesúr-szabadja fogalom, illetve státus analógiájában kell keresni. A 16–17. századi kortársak élesen megkülönböztették a telken ülő jobbágyokat a földesúri függés egyéb kötelékeivel megkötött emberektől. A családtagok besorolása egyik vagy másik kategóriába nem volt automatikus.

A telek adományozására végül ugyancsak vannak adatok. A legnormálisabb, legáltalánosabb eset az volt, amikor a jobbágy a telket örökölte. Egyes országokban ilyenkor is történt valamilyen, beiktatás szerű cselekmény, Magyarországon azonban a földesúr az öröklést egyszerűen tudomásul vette. Az urbáriumban kihúzták az előző tulajdonos nevét, és föléje vagy mellé írták az újét. Adatok öröklésnél akkor keletkeztek, ha az ügy nem volt sima, és per támadt. Bobovácz Iván Hadászon, Vas megyében volt telkéről ismerem a legbeszédesebb öröklési adatot. Bobovácz annak idején a földesúr akaratából puszta telket kapott; arra „épült." Az 1614-ben folyt pert már harmadik generációs utódai folytatták egymás között.[72] A szóban forgó utódok az első tulajdonos lányának, Ágotnak voltak az unokái, akik mint az asszony fiáról, illetve lányáról rájuk szállt jogon pereskedtek egymással az ősi telekért.

Azokban az esetekben, amikor a forrás vásárlásról ír, bizonytalan az adat értékelése. Nem lehet tudni, valóban a szó mai értelme szerint vásárolták-e a telket, vagy az átruházás valamilyen más módját nevezik vásárlásnak. Szabó István a vásárlás formáját mindenesetre tárgyalta. Azt állapította meg, hogy a vásárolt telek a terhek és jogok tekintetében az adományozott telekkel azonosan viselkedett. Nem lett belőle sajátos függés eszköze, ahogyan egyes Magyarország körüli országokban.[73]

A telek földesúri adományozására korai példa Erdődy Péter adománylevele 1539-ből. Ebben a királyi diplomához hasonló szövegezésű iratban Erdődy egyik jobbágya, Iwanchich Miklós részére — „pro parte prudentis et circumspecti viri Nicolai Iwanchich jobagionis nostri" — rendelkezik. Mivel az előző tulajdonos örököse, Ztepchich János gyilkosságba és ezzel hűtlenségbe — „nota infidelitatis" — esett, amivel birtokai őrá szálltak – „ad nos devoluta essent," Iwanchichnak adományozta őket.[74] Később lényegesen leegyszerűsödtek az adománylevelek. Nádasdy András például 1675-ben egyszerű papírra íratta rá, hogy Korba György kovácsnak adott egy Tot János helye nevű telket.[75] Sok adománylevél azonban nem maradt fenn. Többnyire urbáriumokban lehet olvasni róluk: bizonyos helyzetekben a jobbágyok felmutatták az uradalmi embernek. Még gyakoribb lehetett a szóbeli adományozás. Talán nem mindenütt, de a rendkívül gondosan szervezett

[72] *Varga:* Úriszék 133–136.

[73] *Eduard Maur:* Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft" in Böhmen, Sozial- und wirtschaftshistorische Studien. Wien – München, 2001. 65–67.

[74] Haus-, Hof-und Staatsarchiv, Graf Erdődy Familienarchiv: Urkunden 1539. Lehet, hogy itt még nem telekként kapott jobbágytulajdonról, hanem más természetű jobbágyföldről volt szó. Erdélyi Gabriellától kaptam az adatot.

[75] P 1322. Kérvények 1641–1642. 42. no. 179.

Batthyány uradalmakban ilyenkor is szokás volt a jobbágyot mintegy beiktatni. Szecsődi János kérvényéből derül ki. Kérte az urat „adja kezéhez" a megígért telket. Éppen jó alkalom van rá, „mivel most az körmendi tiszttartó is itt vagyon."[76] A szövegösszefüggés szerint a tiszttartó iktatta be a jobbágyot a telek tulajdonába.

Ahogyan a király szabadját, a nemesi birtokost be szokták iktatni a birtokába, úgy iktatták be a földesúr szabadját, a jobbágyot a telekre. Ez az adatsor nem nagyon látványos, de a magyarországi jobbágyság rossz forrásadottságai közepette talán nem túlságosan kevés. Az előző részekben előadottakkal együtt azt bizonyítja, hogy a kortársak azt tekintették jobbágynak, aki jobbágytelken gazdálkodott. Ez érthetővé teszi a földesurak következetes ragaszkodását a jobbágyok telek szerinti nyilvántartásához. A jobbágy azért tartozott szolgálattal, mert örökölt, a földesúrtól kapott, esetleg tőle vásárolt, vagy mástól a földesúr jóváhagyása mellett vett telken élt. A földesúr és a jobbágy viszonya a telekre épült.

Ezt a viszonyt lehetne egyoldalúnak tekinteni, ha a telek nem lett volna földesúri földön. A kölcsönösség abból adódott, hogy a telket a földesúr a saját birtokából a jobbágynak örökös, mert örökölhető tulajdonba adta. A jobbágy tudatában pedig a telek kifejezhetett státust, és bizonyosan biztos megélhetés forrása volt. A jobbágyok többsége ragaszkodott hozzá, ami nem azt jelenti, hogy mindig és minden körülmények között harmóniában éltek a földesúrral.[77]

Menekülés a telekről

Ez alatt a cím alatt lehetne a zsellérek jelenségeiről írni. A telekhez kötött függés rendszere a kötöttségek elkerülésére többek között a zsellérré válás útját nyújtotta.[78] A gazdag kereskedőtől a szerencsétlen szegény emberig terjedő zsellérség ügye azonban külön nagy téma. Itt egy másik menekülési útvonalról, a nemessé válásról írok. A jobbágyságból kitörő jobbágyi magatartás példájaként Urbán Mátyás történetét mutatom be. Urbán nemességszerzésében felesége, Kovács Dorkó asszony fontos szerepet játszott.[79] A vele kötött házasság volt az első lépés. Felesége révén lett Urbán Mátyás nincstelen szolgából viszonylag tehetős ember.

A történet egy Zemplén megyei kis faluban, Bányácskán kezdődött. Ott volt Mátyás apja, Urbán István jobbágy, és ott született maga Mátyás. A születés időpontja ismeretlen, és azt sem tudjuk, mikor hagyta ott Urbán Mátyás a családi háztartást. Alighanem apja halála után történhetett, amikor is fivére, Urbán János

[76] P 1322. 1641–1642. 42. no. 31.

[77] Kölcsönösségen a lélektanban, az emberi szokásrendben és a közgazdaságtanban egyaránt megfogható, nem feltétlenül harmóniát kifejező viszonyrendszert értek: Mérei Ferenc: A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika: Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből. Budapest, 1975. 7–53; *Mérő László:* A közgazdaságtan pszichológiai vonatkozásai: Gazdaságpszichológia. Szerk. Hunyady György – Székely Mózes. Budapest, 2003. 37–110; Edmund Leach: Szociálantropológia. Budapest, 1996. 127–148; *Talcott Parsons:* The Social System. London, 1951. 200–205.

[78] *Péter Katalin:* Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. Századok 131. 1997. 4. 809–856.

[79] A MOL E 197. 39. csomóban maradt fenn három irat a házaspárról, Dorkó asszony örökvallása 1664-ből, végrendelete 1679-ből és egy megyei vizsgálat jegyzőkönyve 1685-ből. Ezek a forrásai az itt elmondandó történetnek.

az apai telken maradt, Mátyás pedig elment Újhelybe, a mai Sátoraljaújhelyre, az ottani Pálos barátok rendházába szolgálni. Valamennyi időt nyilván ott töltött; 1664 májusában pedig elvehette Dorkó asszonyt, aki annak az évnek júniusában már ráíratta előző férjétől maradt négy szántóját. Az irat szövegösszefüggése utal arra, mintha a házasság akkor frissen köttetett volna.

Dorkó asszony Pásztor György özvegye volt. Nem tudjuk, a szántókon kívül mit örökölt első férjétől, mert házat már Urbán Mátyással együtt vettek Újhelyben, és valószínűleg közös szerzeményük volt 3 szőlő is. Ezeken kívül volt 1679-ben még 1 szőlő a házaspár kezén. Ez Dorkó asszonyé volt. Vagy saját családjától örökölte, vagy özvegy korában vette. Ezt a szőlőt — a végrendelet hátlapjára írt szöveg szerint — Dorkó asszony Varga Gyurkára hagyta, akit a végrendeletben „gyermek"-nek nevezett, és a férje gondoskodására bízott.

„Hagyom Varga Gyurkának örökösön, mivel velem együtt lakott és velünk tűrt, szenyvedett" – állt erről a külön említett szőlőről, illetve a fiúról a végrendelet hátán. Miben „szenvedett" vajon együtt Varga Gyurka Urbán Mátyásékkal? Talán már akkortájt, a végrendelet 1679-ben volt megfogalmazása előtt megkezdődött Urbán kalandos és sok embert félrevezető küzdelme a nemességért. Nem lehetett könnyű vele élni, mert folyton a leleplezés fenyegette. Urbán Mátyás szinte áttekinthetetlenül zavaros módon jutott nemességhez. Nem tudjuk, menynyit élt át vele együtt Dorkó asszony, aki a végrendelet megfogalmazása idején bizonyosan beteg volt, erre utalt a szövegben, de talán meggyógyult abból a betegségből. A végrendelet fogalmazásakor Urbán még bizonyosan nem volt nemes, mert Dorkó asszony egregius-nak nevezte volna a testamentumban, ha az lett volna.

Urbán Mátyás eredetileg Bányácskán Palugyay Gergely jobbágyának fia, de valószínűleg nem az uraság jobbágya volt. Az egyik rá vonatkozó forrás, a megyei vizsgálat jegyzőkönyvének kérdőpontjai között mindenesetre az is szerepel, tudja-e a tanú, hogy Urbán apjához hasonlóan örökös jobbágy volt, és a válaszok nemlegesek. Aztán, amikor Urbán Mátyás Újhelybe költözött, I. Rákóczi Ferenc földesúri hatósága alá került. Innen akarta visszaszerezni „repetáltatni" Palugyay, aki először maga járt a dolog után. Még Urbán Mátyás fivérét is felkereste Bányácskán. Nála éjszakázott, és állítólag ilyesmit mondott neki: „Jobb volna az öcséd, az ördöglelkű, ha megalkudnék velem, hogysem mint nyakon fogjam." Vagyis némileg fenyegető hangon közvetítésre kérte a családi telken ülő Urbán Jánost az eltávozott Urbán Mátyás ügyében. Nem tudjuk, sikerrel járt-e, átadta-e János az üzenetet Mátyásnak. Csak az bizonyos, hogy Mátyás nem tért Palugyay urasága alá vissza.

Visszatérés helyett Urbán Mátyás rábeszélte a pataki udvarbírót, Kereskényi Gáspárt, hogy váltsa ki Palugyay Gáspár „tutelasága," tárgyilagosan szólva, joghatósága alól. Az udvarbíró állítólag 5 hordó bort, 6 sing fínom posztót és 1 pár karmazsin csizmát ígért Urbán szabadságáért, különböző újhelyi és bányácskai emberek pedig úgy tudták, egy vizsgálaton mindenesetre azt vallották, hogy Palugyay az ajánlatot elfogadta.

Ez után következhetett az elképesztő bonyodalom. A pataki udvarbíró nem adta meg a kialkudott váltságot, ami még nem volna rendkívüli. Az uradalmi tisztek bizonyosan sok embert vezettek félre szándékosan vagy akaratlanul. Rendkívül szokatlan volt viszont az, hogy Urbán Mátyás a Rákóczi udvar nevében ígért

váltságot maga adta meg. Ezt állította mindenesetre Zemplén megye bírósága előtt. Ebben az ügyben tartottak ugyanis nyomozást az alispán, Klobusiczky Pál utasítására és „egregius Matthias Urbanus" kérésére 1685-ben, amikor Urbán — ezek szerint — már a megye által elismert nemes volt.

Vita Urbán Mátyás nemessége ügyében nyilván azért keletkezett, mert a 17. század első évtizedei óta csak földesúri jóváhagyással lehetett nemességért folyamodni.[80] A nemességet aztán megyei közgyűlés előtt ki kellett hirdettetni, amit Urbán a zempléni alispán eljárásának tanúsága szerint Zemplén megyétől kért. A megye előtt tiltakozhatott Palugyay, aki értelemszerűen nem adott engedélyt, Urbán pedig a kiváltásra hivatkozott. Most nem mennék bele abba, hogy a jobbágy szabadságolása, ha ugyan Urbánt tényleg jobbágynak kell tekinteni, azonos volt-e a nemesség kérésének engedélyezésével. Az én kutatói tapasztalataim szerint nem. Urbán viszont úgy viselkedett, mintha az 5 hordó borral, 6 sing posztóval és 1 pár karmazsin csizmával érvényes hivatkozási alapot szerzett volna, sőt Klobusiczky fellépése is csak akkor megmagyarázható, ha egyetértett Urbánnal. Igaz, lehet, hogy az adott helyzetben, miután Urbán a nemeslevelet megszerezte, elég kényelmetlen lett volna az Udvari Kancellárián a visszavonatásáért eljárni. Zemplén megyének semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy Urbán Mátyást visszakényszerítse Palugyay urasága alá. Jellegzetesen fogolydilemma szituáció állt elő. Klobusiczky csak Urbánnal együtt menekülhetett belőle. Egyszerűbb volt elfogadni a természetbeni váltság történetét, mint reménytelen bonyodalomba keveredni felsőbb hatóságokkal.

De tényleg átvette volna Palugyay a sokat emlegetett tárgyakat Urbántól? Szinte elképzelhetetlen, de nehéz elképzelni azt is, hogy Urbán minden alap nélkül állítson ilyesmit, és ráadásul olyan tanúk is legyenek, akik hallottak róla. Ennek a problémának azonban már nem mentem utána. Mert Urbán Mátyás történetét nem végső valóságtartalma, hanem bizonyos magatartásforma szerintem tipikus motívumainak gazdagságát felvonultató jellege miatt írtam itt le.

Története nem olyan személyiségekével analóg, mint például a szakirodalomban a felemelkedés példájaként mindig idézett Thököly Sebestyén. Legutóbb egyébként Gecsényi Lajos róla is kiderítette, hogy meredek karrierje nem egészen a társadalom legmélyéről indult. Már apja Bécsig járó kereskedő volt, és nemes asszonyt vett el: Thököly Sebestyén mint agilis, vagyis nemes anyától született ember kapott nemeslevelet.[81] Urbán Mátyás nem is azokhoz a mozgékony kereskedőkhöz hasonlított, akiket mint gazdag mezővárosok jellegzetes figuráit Szakály Ferenc leírt,[82] vagy a Batthyányak egyik birtokközpontjában, Körmenden Tóth István György talált.[83] Nem, ő egy isten háta mögötti faluból indult.

Mit tehetett valaki, akiben volt vállalkozó kedv, de a kiéléséhez — saját egyéniségén túl — semmilyen eszköz nem állt a rendelkezésére? Otthagyta például a faluját, és elment a legközelebbi nagy településre szolgálni, ahogyan Urbán tette.

---

[80] *Szabó István*: A jobbágy megnemesítése. Turul 55. 1941. 13–19.

[81] *Gecsényi Lajos:* Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Századok 129. 1995. 4. 767–790. *Uő:* Az Edlasperg-ügy. Történelmi Szemle 1993. 293.

[82] *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Budapest, 1995. 172–218; 219–387; 388–412.

[83] *Tóth István György:* Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 115. Budapest, 1992. 81–104.

Jó házasságban is joggal lehetett reménykedni, bár a korabeli Magyarország házassági piacán a férfiak a nőknél hátrányosabb helyzetben voltak. Így is sokan alapozták azonban meg Urbán Mátyáshoz hasonlóan az anyagi egzisztenciájukat. Ez után pedig valószínűleg a szó legszorosabb értelmében mindent megtettek.

Szabó István a jobbágy megnemesítéséről már idézett tanulmányában gondosan körüljárta az ügyre vonatkozó törvények születési körülményeit, többszöri ismétlésüket. Bizonyosan azért foglalkoztak vele annyit az országgyűlések, mert sokan figyelmen kívül hagyták, vagy tudatosan áthágták a világos szabályozásokat. Előnyös helyzetből ugyanis könnyű volt indulni, de sokan nyilvánvalóan nem előnyös helyzetből indultak. Ehelyett a mindenütt jelenlévő urasági emberek éberségét elkerülve, vagy őket rászedve ügyeskedtek, ahogyan Urbán Mátyás tette. A bor-posztó-csizma váltságdíj nagy fantáziára vall; nem találkoztam hasonlóval, de az a valószínű, hogy az emelkedésért elkeseredetten küszködőkről a forrásokban nem sok értesülés maradt fenn.

Ezen a ponton súlyos vitába kellene belemenni. Mert Magyarország kimaradását az iparosodásból, a modernizációból egyáltalán akkor, amikor a nyugati országokban ezek a változások végbementek, sokan annak tulajdonítják, hogy aránytalanul sok volt itt a nemes. Fényes Elekre hivatkoznak, aki szerint a 19. század első felében Magyarországon a lakosság egyötöde nemes volt, minden 20 nem nemesre esett 1 nemes, míg Franciaországban például ugyanez az arány 180/1 volt, Csehországban még alacsonyabb.[84]

Orosz István tanulmányaiból azonban kiderül, hogy a nemesek nagy része alighanem jobbágytelken volt nemes. A Hegyalja társadalmában egyre növekvő arányú nemesek jobbágytelkeken, többségükben az uraság által felszabadított jobbágytelken éltek.[85] Egyszerűen vállalkozó kedvű emberek voltak, akik pénzüket személyi szabadságukba fektették be. Így valószínűleg ördögi kör keletkezett valamikor a 17. század folyamán. Voltak vállalkozó kedvű emberek Magyarországon. Nem hiszek abban, hogy a vállalkozó kedv aránytalan eloszlásával lehetne országok fejlődését vagy elmaradását magyarázni.[86] De hova tudtak volna vállalkozó kedvű emberek apró falvakból vagy jelentéktelen mezővárosokból kitörni? Magyarországon a városiasodás, a nagyipar kialakulása nem volt a történelem napirendjén. Új világokat felfedező expedíciókat sem igen lehetett innen indítani. Maradt a felemelkedés útja a nemességbe. A vállalkozó kedv arra fordult.

Nézetek az örökös jobbágyságról

Ha alaposan néztem utána, Magyarországon Szabó István alkalmazta először az örökös jobbágyság fogalmát.[87] Mivel az örökös jobbágyságról szólva ere-

[84] *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája I. Pest, 1842. 118–120; Uő: Magyarország leírása I. Pest, 1847. 19–23.

[85] *Orosz István:* A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században; Jobbágyok és nemesek Bodrogkeresztúr társadalmában a 17–18. században: Orosz István: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Debrecen, 1995. 34–113; 176–181.

[86] D.C. Mc Lelland ilyen értelmű, széles körben elfogadott véleményét idézi és interpretálja: *J. L. Baxter:* Behavioural Foundations of Economics. London–New York 1993. 23.

[87] Az örökös jobbágyság fogalma lefordítható idegen nyelvekre, de nincs más országok tudományosságában használt megfelelője.

detileg a jobbágytulajdon leglényegesebb jellemzőjeként a telek öröklődését írta le, könnyen úgy lehet érteni, mintha örökös jobbágyságnak azt a rendszert tekintette volna, amelyben a telek öröklődik. Egy későbbi munkájából derül ki, hogy szerinte a jobbágyság „rendi osztály"; tagjai „osztályhelyzetüket örökségként kapták és viselték."[88] Így az „örökös jobbágyság" a Werbőczy féle „perpetua rusticitas," ami Szabó István szerint a röghöz kötött jobbágyság és a parasztság teljes azonosságát jelenti.[89]

Közben, Szabó Istvánnak az örökös jobbágyságról szóló két munkája között eltelt idő alatt, a fogalom széles körben elterjedt, de gyakorlatilag mindenki mást értett rajta. Pach Zsigmond Pál az örökös jobbágyság fogalmát nem használta. Mások mintegy lebegtetve, a jobbágyterhek növekedésének értelmében alkalmazták.[90] Markánsan Varga János határozta meg a jobbágyrendszerről szóló nagymonográfiájában. Eszerint az örökös jobbágyság úgy jött létre, hogy a költözés 17. századi szabályozásával a jobbágy a nemesség egyetemének tulajdonává vált.[91] 1981-ben Makkai László, aki lebegtetve korábban is írt az örökös jobbágyságról, mint a kapitalizmus kialakulásának akadályát a második jobbágysággal azonosította a fogalmat.[92] Zimányi Vera viszont a reprezentatív, tízkötetesnek nevezett összefoglalásban ezt írta: „Az 'örökös jobbágyság' tehát olyan rendszer, amely a korábban szabad költözési joggal rendelkező függő paraszt mozgási szabadságát különböző jogi formákkal (örökösségre való kötelezés, reverzális adása stb.) korlátozza, ami lehetővé teszi a földesúrnak, hogy a paraszt munkaerejét szinte a saját tetszése szerint, elsősorban munkajáradék formájában kizsákmányolja."[93] Jellemző azonban a fogalomhasználat ellentmondó voltára, hogy ugyanebben az összefoglalásban Pach Zsigmond Pál a parasztság kiszolgáltatottságának érzékeltetésére — ahogyan korábbi munkáiban is — a második jobbágyság fogalmát alkalmazta.[94]

Az örökös jobbágyság fogalmának végeredményben nincsen általánosan elfogadott tartalma. Engem első megjelent munkám írása idején nem foglalkoztatott; egyszerűen átvettem az akkori lebegtető szóhasználatot, és nagyjából a földesúri hatalom szigorodását értettem örökös jobbágyságon.[95] Azóta több mint egy emberöltőn át kutattam.

Azt az ötletet vetem tehát fel, hogy tekintsük a jobbágycsaládok élete végéig öröklődő telket és a földesúr/jobbágy viszony ráépült kölcsönösségét az örökös jobbágyság lényegének.

---

[88] *Szabó István:* Jobbágyság – parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet: Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Sajtó alá rend. Für Lajos. Budapest, 1976. (Először: Ethnographia 1965.) 31.

[89] Uo. 38.

[90] Így, lebegtetve, a fogalom közelebbi meghatározása nélkül használták az 1960-as években működő Zemplén munkaközösség tagjai: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk. Makkai László. Budapest, 1966.

[91] *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 316–366.

[92] *Makkai László:* Örökös jobbágyság és kapitalizmus. Századok 115. 1981. 2. 320–339.

[93] *Zimányi Vera:* Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 333.

[94] *Pach Zsigmond Pál:* Európa a 16–17. században. Uo. 91–100.

[95] *Péter Katalin:* Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. Történelmi Szemle 4. 1961. 427–440.

THE TENANT PEASANTRY IN THE AGE OF "ETERNAL SERFDOM" (16th–17th CENTURIES): THE FORMS OF TENURE

by Katalin Péter

Summary

The article deals with the lord of the manor/tenant peasantry relationship in sixteenth-seventeenth-century-Hungary under royal rule. The two other parts of the tripartite country of the period are excluded for the reason, among others, that the manorial court did not function there.

The author investigates the meaning of the term „örökös jobbágyság" by which the relationship in question has been described for nearly six decades. She stresses the fact that it has no equivalent in foreign languages, neither does it have a clear meaning in Hungarian. The term's content depends on the historians' conviction as regards the situation of the peasantry. István Szabó understood it as the hereditary belonging to the feudal class „jobbágy." (The latter term has been often translated as „serf." However, the allusion by that word to medieval servitude is misleading. The „jobbágy" in early modern Hungary can be compared with bastard feudalism's copy holder in England.) János Varga explained „örökös jobbágyság" as the situation in which tenant peasants had become the common property of the nobility. László Makkai used it as the synonym for „zweite Leibeigenschaft." Vera Zimányi understood it as an enforced dependence put on the tenant peasant by the lord.

In the article the mechanism of owning or acquiring tenure has been explored. The emphasis is on the hereditary nature of the tenure. It went down as long as the descendants on both lines, the male and the female, of the first tenant lived. Originally, according to Jenő Szűcs, the tenure was the lord's donation to the tenant for certain feudal obligations. In the period discussed in the article that practice continued but then the tenure could be also bought, with obligations resting on it. In Hungary the donated, inherited and bought tenures were of the same status. The Crown did not interfere. The lord of the manor/tenant peasant relationship was the matter of the Estates. That changed in the next period, roughly from the beginning of the eighteenth century.

The author suggests understanding „örökös jobbágyság" as a mutual relationship between the lord of the manor and the tenant peasant built on the hereditary tenure.

Botlik Richárd

AZ 1531. ÉVI KRAKKÓI ALKU

Titkos megállapodás az I. Ferdinánd párti erdélyi területek katonai utánpótlásának kérdéséről

Az 1531. év jelentős változást hozott a két magyar király — I. (Habsburg) Ferdinánd (1526–1564) és Szapolyai János (1526–1540) —, s az alattvalóik közti viszony minőségében. A mohácsi csatát (1526.) követő országszakadás óta elsőként tudhattak eredményes tárgyalást maguk mögött a felek 1531 elején: miután lassan körvonalazódott az ellenséges felek erejének határa, és a lengyel diplomácia egyre hangsúlyozottabban követelte a megállapodást a Respublica Christianáért, I. Ferdinánd és I. János követei Visegrádon három hónapra szóló fegyverszüneti szerződést kötöttek egymással. Több szempontból is különleges volt ez a fegyverszünet: egyrészt mert a megállapodást követően továbbra sem hallgattak el a fegyverek; másrészt azért, mert ez volt az első olyan egyezmény, melyben mind Ferdinánd, mind János formálisan elismerte a másik fél hatalmának közjogi alapját (adószedés, bíráskodás tekintetében), vagyis az ország területi megosztásának tényét; harmadrészt azért, mert — a fegyvernyugvás zálogaként — az ellenséges felek a birtokukban lévő jelentős uradalmakból 2–2 erősséget átadtak volna a közvetítő fél, tehát a lengyel király, I. (Jagelló) Zsigmond (1506–1548) részére (ez utóbbi csak részlegesen valósulhatott meg); negyedrészt azért, mert minden később keletkezett jogi megállapodás tárgyalási alapját a visegrádi fegyverszünet ténye képezte.

1531 augusztusában — az eredményesnek tekinthető visegrádi fegyverszüneti tárgyalások, és azok meghosszabbítása után — I. Ferdinánd — János király korábban tanúsított, s a tanulmány keretében lentebb elemzendő magatartása alapján — az Erdélyben lakó, országrészétől elszigetelten élő, javarészt városokba tömörülő alattvalóiról, illetve azok és erősségeik katonai utánpótlásáról kívánt megegyezni ellenfelével. A lengyel király segítségével, titokban zajló krakkói alku — amely mindeddig ismeretlen volt a magyar történetírásban — sikeres volt. Bizonyára nem volt egyszerű a mindennapi élet azokban a városokban és erődítésekben, melyek talpon akartak maradni tágabb értelemben a Török Birodalomban, tág értelemben János Magyarországában, szűkebb értelemben Hieronim Łaski erdélyi vajdaságában. I. Ferdinánd nem volt könnyű helyzetben, mikor saját alattvalóinak igyekezett bizonyítani annak a látszatát, hogy uruk a messzi Bécsből sem felejtkezett meg sanyarú sorsukról. Ennek eredménye az 1531. évi krakkói alku, amely előszele az I. Ferdinánd és I. János közti béke szándékának, az 1538.

évi váradi békének, sőt az 1549. évi nyírbátori egyezménynek is. Hiszen a krakkói alkuban került szóba először annak a lehetősége, hogy a Ferdinánd által Erdélybe szállítandó erősítést egy közös akció során a török csapatok ellen I. János felhasználhatná.

1. A Krakkóba vezető út. A lengyel diplomácia békekezdeményezései

Az 1526. november 11-én magyar királlyá koronázott Szapolyai János helyzete korántsem volt stabil: a régóta áhított rangot egy olyan vesztett csatát követően tudta megszerezni, melyben maga nem vett részt, az elhagyott, szénné égett budai várból — amely Szülejmán szultán hadizsákmányát képezte — indult a koronázóvárosba. Tudta, hogy személyével szemben a Habsburg-ház tagjai ellenségesek, ráadásul családi szerződés alapján a házat illeti a magyar királyi cím. Csupán egyetlen partnerre számíthatott: egykori sógorára, a lengyel királyra, s a lengyelek kiterjedt diplomáciai kapcsolatára. Barta Gábor szerint a lengyel követek csupán 1526. november 10-én, Szapolyai János királlyá választásakor szembesülhettek a magyar nemesek egyik hányadának szándékával, ezért a lengyel fél sem reagált kedvezően a magyarországi kihívásokra.[1] Bárdossy László is azon a véleményen volt, hogy I. Zsigmond lengyel király „...Mohács után még szívesen vette volna, s el is várta, hogy neki ajánlják fel a [magyar] koronát."[2] János koronázásának ügyén azonban éppen a lengyel király bizalma és támogatása lendített nagyot, hiszen ennek hiányában — mivel ekkor még nem esett szó a törökkel kötendő szövetségről — királysága minden oldalról fenyegetett területté vált volna. Miután azonban 1526. október közepén megtalálták I. Zsigmond unokaöccsét, II. Lajos magyar király holttestét, s a Szapolyai-család egyik kiemelkedő stratégiai pontján, Tokajban lezajlott a részországgyűlés — mely Jánosnak szavazott bizalmat —, a lengyel király nem állt útjába egykori sógora törekvéseinek. Az 1526. november 11-én kelt Szapolyai-levél pedig egyértelműen eloszlatta a lengyel diplomácia korábbi fenntartásait.[3] Minden jel arra mutat, hogy a tokaji gyűlés és a székesfehérvári koronázás közt eltelt csaknem egy hónap lefolyása alatt Szapolyai hívei többször is tájékoztathatták a lengyel udvart a hazai eseményekről. Zsigmond 1526. október 31-én — tehát János királlyá koronázása előtt —, Krakkóban kelt levelében üdvözölte János terveit: *„Nagyságos úr, a mi legkedvesebb sógorunk stb. Most először viszonozzuk nagyságod leveleit, melyekben nekünk a napokban Tokaj várában lezajlott konvent végzését, egyszersmind az övéi iránt lelke egyedüli hajlandóságát deklarálja. Mindenekelőtt nem mindennapi köszönetünket küldjük, amiért annyira gondosan cselekszik — hazája és saját be-*

[1] „Az Andrzej Krzycki püspök vezette delegáció némi sértődéssel vette tudomásul Szapolyai megkoronázásának befejezett tényét." Két tárgyalás Sztambulban. Összeállította: *Barta Gábor.* Balassi, Bp. 1996. 9.

[2] *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1943. 101.

[3] Monumenta Hungariae Historica Diplomataria (továbbiakban: MHHD.) V. I. Osztály: okmánytárak. Szerk.: *Simonyi Ernő*. MTA, Pest 1859. 8. 87. A levél keletkezésének politikai hátterére ld. *Botlik Richárd*: 1526. október 19. (Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez) Századok, 136. évf. 2002/3. 673–675.

csületére —, s a mi javunkra is gondol. ... Néhány követet küldtünk innen — vonakodás nélkül — magához, a székesfehérvári országgyűlésre."[4]

Szintén október 31-én küldött Zsigmond egy általános üdvözlőlevelet Magyarország főnemesei, elöljárói és az erdélyi szabad királyi városok lakói számára, melyben elismerte a napokban lezajlott tokaji részországgyűlés vívmányait, és mindenkit felszólított a fehérvári napok közeljövőben bekövetkező jelentős eseményére.[5] Egyszersmind 1526. november 1-jén utasította követeit, Andrzej Krzycki przemýsli püspököt és Stanisław Sprowa biecki várnagyot, hogy maximális tisztelettel járjanak el az ügyben.[6] A Magyarország főrendjeinek címzett novemberi levelében minden támogatásáról biztosította a koronázáson résztvevőket, s — a protokollnak megfelelően — megnevezte *a lengyel udvar* — fent említett — *követeit*, akiket tehát — *a korábbi feltételezésekkel ellentétben — nem érte meglepetésszerűen Szapolyai királlyá koronázása.*[7] Zsigmond király levelei cáfolják azt a feltételezést, hogy a lengyel diplomácia és János között a koronázás körülménye miatt bármilyen konfliktus éleződött volna. Ehhez a nyugodt légkörhöz jelentősen hozzájárult az a körülmény, hogy *János koronájának örökösét* Zsigmond lengyel király fiában, — az 1529-től apja mellett társuralkodó — *Zsigmond Ágostban jelölte meg*. János ezzel a hatalmas lépéssel örökre megnyerte magának a lengyel uralkodó kegyét, ez a magyarázata annak, hogy a lengyel diplomácia miért volt János politikájával szemben sokszor elnéző, s hogy miért kezdeményezte oly gyakran a tárgyalásos megegyezést I. Ferdinánddal szemben. A sorsfordító ügyről a következőket jelentette a lengyel követpáros: „*Különleges leveleket is íratott még az erdélyi vajda úr* [azaz Szapolyai János, a frissen királlyá koronázott erdélyi vajda – B. R.], *melyekben deklarálja, hogy mindabból, amit le fog írni, számadásból ő — legdrágább őfelsége* [ti. II. Lajos, a mohácsi csatát követően tragikus halált halt magyar király – B. R.] *szolgája — az adott pompával megtartott* [ti. II. Lajos temetése, amelyet szerény külsőségek közt Szapolyai János saját pénzéből rendezett – B. R.]. ... *a vajda úr lelkét az táplálta királlyá koronáztatásakor, hogy elszánta magát a Magyar Királyság és Lengyelország egyesítésére, és tiszteletreméltó felséged fiát a sok kedvezményért örökösévé tette meg...*"[8]

A koronázás hangulatát Mikołaj Nipszyc jelentése rontotta el. Nipszyc I. Zsigmondtól kapott megbízása szerint voltaképpen II. Lajos holttestének felkutatására indult — majdnem egy hónappal a már említett Krzycki és Sprowa követek előtt —, de a kislengyel főnemesség, s vezetőjük — Krzysztof Szydłowiecki kancellár — utasítására inkább a bécsi udvarban próbált puhatolózni a frissen cseh királlyá koronázott Ferdinánd magyarországi szándékairól. Nipszyc egy nappal később ért Székesfehérvárra, mint követtársai, s az egyenesen Bécsből érkező

[4] Acta Tomiciana (továbbiakban AT.) VIII. CXCIX. 257.
[5] AT. VIII. CC. 257–258.
[6] Uo. CCII. 258–259.
[7] „Reverendissimi in Christo patres, Spectabiles et Magnifice domini Generosi, Egregii etc. Intellecto conventu vestrarum Dtionum., quem ad consulendum bono statui regni istius Hungariae agunt, missimus in medium illarum Reverendissimum dnum. Andream, episcopum Premisliensem, et Stanislaum de Sprowa, castellanum Biecensem, consiliarios nostros sincere nobis dilectos, nolentes vestris Dtionibus. et ist regno aliqua parte consilio et auxilio nostro pro virili nostra deesse. ... Cracoviae feria V in vigilia omnium Sanctorum." AT. CCI 258.
[8] AT. VIII. CCIII. 260–261.

udvarnok igen sötét képet festett Magyarország jövőjéről. Nipszyc figyelmeztette két követtársát arra, hogy ne kötelezzék el magukat János királysága mellett, mert Ferdinánd már bejelentette igényét a magyar trónra. Piotr Tomicki alkancellár is rögtön mérsékletre utasította Krakkóból — az özvegy Habsburg Máriánál (az immáron eltemetett II. Lajos király feleségénél) tartózkodó Zoravinski pozsonyi beszámolóira utalva — Zsigmond I. János koronázásán résztvevő követeit: polgárháború kibontakozását vetítette elő, mivel Ferdinánd nem mondott le a magyar területről. Jövőbelátó levelét azzal zárta a lengyel kancellár, hogy Magyarországon olyan állapotok uralkodnak, mint amilyeneket Brodarics István kancellár, egykori szerémi püspök leveleiből már megismerhettek.[9]

I. János uralkodása kezdettől fogva túlcentralizált volt, sőt sok esetben öntörvényű. Krzycki 1526. december 4-i jelentésében a lehető legjobb szavakkal fogalmazta meg a frissen koronázott király működését: „...*ő most minden...*"[10] Lengyelország támogatását élvezte ugyan János király, mégis személye mellől — talán Werbőczy Istvánt kivéve — hiányoztak a kulcsemberek. Kormányzata híjával volt nagy műveltségű, külföldön is tárgyalóképes főembereknek, és a legtöbb főrend a választást követő esztendőben Ferdinándhoz pártolt.

Név	Cím	Irányvonal
1. Bánffy András	*esztergomi prépost,*	U S S
2. Brodarics István	*szerémi püspök,* kancellár, *pécsi püspök, váci püspök*	U F S
3. Czibak Imre	*váradi püspök, temesi ispán*	U S S
4. Csaholi Ferenc	csanádi püspök	U H –
5. Erdődy Simon	zágrábi püspök, *horvát-szlavón bán*	U F S
6. Frangepán Ferenc	*kalocsai érsek*	U F S
7. Fráter György	sajóládi perjel, *váradi püspök, kincstartó*	– – S
8. Gosztonyi János	*erdélyi püspök,* kancellár (M)	M M H
9. Guthi Ország János	váci püspök	U F F
10. Josefics Ferenc	zenggi püspök	U S S
11. Kretschmer Lőrinc	*fehérvári prépost*	U F F
12. Macedoniai László	szerémi püspök, *váradi püspök*	U F F
13. Móré Fülöp	pécsi püspök	U H –
14. Paksi Balázs	győri püspök	U H –
15. Palisnay György	boszniai püspök	U H –
16. Perényi Ferenc	váradi püspök	U H –
17. Podmaniczky Imre	nyitrai püspök	U S F
18. Statileo Giovanni	erdélyi püspök	S S S
19. Sulyok György	*pécsi püspök*	U F F
20. Szalaházy Tamás	veszprémi püspök, *kancellár, egri püspök*	F F F
21. Szalkai László	esztergomi érsek	U H –
22. Tahy János	vránai perjel	U F S
23. Tomori Pál	kalocsai érsek	U H –
24. Várday Pál	egri püspök, *esztergomi érsek, főkancellár, helytartó*	S S F

[9] „Hesterno die rediit Zoravinski ex Posonio et attulit multiplices litteras, ex quibus coniicere licet rem ad magnum dissidium et arma spectare. Nam dni. Hungari, qui Serenissimae dnae. reginae [ti. az özvegy Mária] et principis Ferdinandi partibus sunt, nolunt rata habere ea, quae in Alba Regali acta sunt, forteque in conventu suo in Comorno ad electionem alterius regis procedent. ... Reliqua ex litteris dni. Broderici nostri intelliget vra. Ptas." A levél címzettje: Andrzej Krzycki püspök. AT. VIII. CCV. 262.

[10] Részlet Andrzej Krzycki jelentéséből (ford. *Barta Gábor*). AT. VIII. CCX. 272–274. *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526. november–1527. augusztus.) Századok, 111. évf. 1977/4. 658.

Név	Cím	Irányvonal
1. Aczél István	pozsonyi alispán, királyi testőr	U H –
2. Athinai Simon	*budai udvarbíró, budai várnagy*	– – S
3. Ártándy Balázs	*tokaji várkapitány*	S S S
4. Ártándy Pál	udvari tanácsos	U S S
5. Batthyány Ferenc	horvát-szlavón bán	U S F
6. Bánffy János	verőcei ispán, pohárnok, *nádor*	U S S
7. Báthori András	*tárnokmester*, szatmári főispán	S S F
8. Báthori István	nádor, *helytartó*	U F F
9. Bebek Imre	királyi titkár	U S S
10. Bebek János	egri ispán	U S S
11. Bekény Benedek	*személynök*	S S S
12. Bodó Ferenc	*főhadparancsnok*	S S H
13. Bornemissza János	budai várnagy, pozsonyi főispán	U M –
14. Dóczy János	kincstartó	U S S
15. Drágffy János	*udvarbíró*, országbíró	U H –
16. Forgách Ferenc	várkapitány	S H –
17. Frangepán Kristóf	horvát-szlavón-dalmát bán	F F S
18. Gerendy Miklós	*kincstartó*, királyi titkár, *erdélyi püspök*	U F F
19. Homonnai Ferenc	sárosi főispán, *tárnokmester*	– S S
20. Horváth Gáspár	étekfogó-mester, *főkamarás*	U S F
21. Horváth Simon	főpohárnok-mester	U H –
22. Jurisics Miklós	*horvát főkapitány*	U M F
23. Kállay Vitéz János	udvari tanácsos	U S S
24. Korlátkövi Péter	főajtónálló-mester	U H –
25. Lamberg Kristóf	fővadászmester, *győri várkapitány*	U F F
26. Marjai Lukács	szászsebesi kapitány	S S H
27. Nádasdy Tamás	királyi titkár, budai őrparancsnok, *nádor, horvát-szlavón bán*	U F F
28. Oláh Miklós	királyi titkár	U F S
29. Országh Ferenc	udvarmester	U H –
30. Perényi Ferenc	temesi ispán	U S F
31. Pöstyényi Gergely	*országbíró*	S S S
32. Ráskai Gáspár	udvari tanácsos	S S S
33. Sárkány Ambrus	pozsonyi ispán	F H –
34. Serédy Gáspár	várkapitány	U M F
35. Szalay János	*pozsonyi ispán*	U F F
36. Szapolyai György	szepesi ispán	S H –
37. Szerecsen János	udvari tanácsos	U S S
38. Thurzó Elek	tárnokmester, *országbíró*	U F F
39. Tornallyai Jakab	*kincstartó*	S S S
40. Török Bálint	kapitány	U S F
41. Várday Imre	udvari tanácsos	S H –
42. Werbőczy István	*személynök, nádor, kancellár*	S S S[11]

A fenti táblázatok a jelentősebb magyar egyházi, illetve világi méltóságok névsorát tartalmazzák. Látható, hogy János — kormányalakítása idején — csak

[11] A táblázat második rovata a tárgyalt személy által betöltött pozíciót tünteti fel. Mivel ezek a rangok idővel változtak, ezért a kurziválatlan betűtípusú szavak a mohácsi csata idejében betöltött, míg az aláhúzott betűtípusúak — ha azok a kurziválatlanok előtt szerepelnek, akkor — a Mohács előtti, vagy — ha azok a kurziválatlanok után szerepelnek, akkor — a Mohács utáni posztokat prezentálják. A táblázat utolsó részegységében megtalálható irányvonal három oszlopra bontja fel a benne található adatokat: az első részben a mohácsi csata alatti, a másodikban az 1526. október–november havában, a harmadikban pedig az 1527. évben vállalt irányvonalak láthatók. Az utolsó rovatban található rövidítések: U=udvar, F=Habsburg Ferdinánd, S=Szapolyai János, M=Mária királyné, H=haláleset, –=az illető személy nem vállalt szerepet (kivétel Bornemissza Jánost) a politikai életben.

egyetlen „ütőképes" egyházi főméltóságra, Várday Pálra alapozhatott, aki ráadásul 1527-ben átpártolt Ferdinándhoz. Az erdélyi püspök, Giovanni Statileo nem képviselt komoly politikai erőt, Podmaniczky Imre pedig csupán a koronázás idejére támogatta Jánost, később ő is Ferdinándhoz csatlakozott. A további Szapolyai-párti egyházi főrendek egytől-egyig később nyerték el rangjaikat.

Ami a világi méltóságokat illeti, az egyházihoz hasonló körülményeket lehet tapasztalni. A komolyabb politikai erőt képviselő főrendek közül majdnem mindenki Ferdinánd bizalmasai közt található. Batthyány Ferenc 1527-ben átpártolt Ferdinándhoz, Frangepán Kristóf ugyan — szintén 1527-ben — Szapolyai oldalán található, de még ugyanebben az évben meghalt Varasd ostrománál, Nádasdy pedig csak később csatlakozott Jánoshoz. A többi méltóság nagyrészt köznemesi származású volt, vagy csak később kapaszkodott fel a ranglétrán (egyedüli kivétel Werbőczy volt).

Ezért volt jelentős esemény, amikor I. János udvarához csatlakozott a nagy műveltségű Brodarics István, és a kiváló diplomata, Hieronim Łaski. Kettejük bizalma egyet jelentett az aktív jánosi külpolitika ugrásszerű javulásával (Szapolyai amúgy is szívesen alapozta külügyeit délszláv, vagy más idegen származású, több nyelvet beszélő hívére, mint Frangepánra, Joseficsre vagy Statileora). *Mind Brodarics, mind Łaski a lengyel udvar nyomására vállalt szerepet János oldalán.* Brodarics István ügyében személyesen I. Zsigmond lengyel király járt el János király Krakkóban tartózkodó követénél, Giovanni Statileonál. Brodarics — aki 1526 decembere után sem a bécsi udvarban, sem a pozsonyi Ferdinánd-hű főúri táborban nem jelent meg — emlékirata elkészítése után[12] megunta a krakkói tartózkodást, és örömmel csatlakozott Jánoshoz.[13]

Hieronim Łaskit, a gnieznói érsek, Jan Łaski unokaöccsét egészen más körülmények vonzották János táborába, mint Brodaricsot. Łaski — bár ismerte a magyar belpolitikát — korántsem vívódott annyit magával, mint az egykori szerémi püspök. A Syeradź-i vajda újabb trófeákra áhítozott, s ezeket János oldalán hadakozva kívánta megszerezni, vérbeli karrierista, vagy ahogyan Barta Gábor jellemezte őt, „kalandor-diplomata" volt.[14] Łaskit nem I. Zsigmond király ajánlására, hanem Szapolyai Jánosra bízta a lengyel udvar a magyar ügyek intézését.

[12] A *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio* c. emlékirat 1527 elejére készült el. A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. Balassi, Bp. 2000. 128. *Hopp Lajos*: Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Balassi, Budapest 1992. 80–81.

[13] A már királlyá választott Ferdinándnak a következőket írta Brodarics István döntésének (ti. hogy Jánoshoz csatlakozott) visszavonhatatlanságáról: „Az én ügyeim ekként állanak, amint uraságodnak ezúttal megírom s nagyon óhajtanám, ha ezt a nádornak és a krakkói püspöknek tudomására hozná — a többit az én kedves barátom, és testvérem Statileo úr (ki mint János követe volt jelen a lengyel udvarnál) bővebben el fogja mondani. Meg vagyok róla győződve, hogy lesznek majd olyanok, mint ily dolgokban lenni szokott, kik az én működésemet nem így fogják értelmezni. De az ügy valóban úgy áll, mint azt én uraságodnak megírtam." (ford. Székely Samu) *Székely Samu*: Brodarics István élete és működése. Történelmi Tár 1888. 235–236.

[14] Łaski — annak ellenére, hogy több száz kilométer választotta el őt Szapolyai Jánostól, kezdettől fogva feltétlen híve volt az erdélyi vajdának. A Szapolyai- és a Łaski-család bizalmas kapcsolata a kezdetekre visszavezethető, Hedvig tescheni hercegnő (Szapolyai János édesanyja) igen sok kedvezményt tett Jan Łaskinak, s kettejük szívélyes viszonya rányomta bélyegét később János magyarországi szerepvállalására is. A gnieznói érsek minden lehetséges eszközzel támogatta a Szapolyai-család felemelkedését, s több, a famíliához tartozó aulikus nevelkedett Lengyelországban a főméltóság gondviselése alatt (például Alvisio Gritti történetírója, a dalmát származású Tranquillus Andronicus). A Łaski-család

lotta Szapolyai figyelmébe, mint ahogyan azt Brodariccsal tette, hanem János egyszerűen magához hívatta 1527 elején az öt nyelvet beszélő lengyel diplomatát. Persze az ügy hátterében a gnieznói érsek vezette nagylengyel nemesség állt, mely Lengyelországban a Habsburgellenes erők jelentős részét alkotta.

I. Zsigmond király követei részt vettek Habsburg Ferdinánd királlyá választásán,[15] de ez korántsem jelentette azt, hogy Szapolyai János uralmának jogszerűségét megkérdőjelezték volna Lengyelországban. 1527. április elején Zsigmond barátságos hangvételű levélben hívta fel János figyelmét arra, hogy az ellenségesnek vélt Ferdinánd is lehet jó tárgyalópartner akkor, mikor a kereszténység ügye forog kockán, s remélte, hogy a szembenálló felek meg tudnak egyezni egymással: „*...a véleményünk, hogy a legkegyelmesebb király őfelségét, Ferdinándot időben értesíteni kell a megegyezésről...*"[16]

Miközben Zsigmond megegyezést sürgetett Ferdinánddal, János 1527. április 26-án Budáról Nyugat-Európába küldte Łaskit, hogy tájékozódjon a nagyhatalmak Magyarországot érintő véleményéről. Hieronim Łaski nem egyedül készülődött a követjárásra, magával vitte testvérét, Stanisławot is. Łaskiék Velencét érintve eljutottak Franciaországba és Angliába, majd június végén Dánián és Lengyelországon keresztül tértek vissza Magyarországra. VIII. Henrik angol király nem ígért semmi konkrétumot, (állítólag megsiratta a néhai II. Lajos magyar királyt, aki ifjúságát áldozta az országáért, és Magyarország lakóit, akik mindeddig hűségesen védték a kereszténységet), s a követek lényegében érdemi eredmény nélkül távoztak a szigetországból.[17] Ellenben a legkeresztényibb uralkodó, I. Ferenc francia király — aki harcban állt V. Károly német-római császárral, Ferdinánd bátyjával, tehát János tulajdonképpeni ellenfelével — nagy lehetőségeket kínált a követeknek. Teljes egyetértéssel tárgyaltak Magyarország ügyében, s a francia udvar megállapodási készségét mi sem mutatta jobban, mint hogy Antonio Rincón — a francia király követe — a Łaski-testvérekkel egy időben indult el Párizsból Budára. A lengyel diplomata párizsi tárgyalása mindenképpen sikeresnek bizonyult, hiszen nem a jánosi udvartartás erőltette a kapcsolat felvételének szükségességét. Łaski 1527. június 22-én Párizsból lelkendező levélben számolt be követi munkájának eredményességéről Miedzileskinek, a Kamieniec Podołski-i püspöknek: „*Én, e legkegyelmesebb János uram, Magyarország királyának követe, az ő parancsára eddig a legkeresztényibb őfelségénél jártam. Negyed vagy ötöd napon hasonlóképpen Angliába fogok menni, hogy az én uram ügyeit jól előadhassam. És bárcsak annál a brit őfelségénél is ugyanolyan szerencsémet végezném, mint amilyet arról a részről* [Franciaországra utal – B. R.] *a jövőben nagyban remélek.*"[18]

életrajzára ld. *Urban, Waclaw*: Hieronim (Jarosław) Łaski. In. Polski Słownik Biograficzny XVIII. Wrocław-Warsawa-Kraków, 1973. Két tárgyalás im. 41–42.

[15] AT. IX. LII. 47–52.

[16] Uo. CX. 112.

[17] A küldetés anyagi fedezetéről is fennmaradt adat — a későbbi országbíró — Pöstyényi Gergely elszámolási feljegyzéseiben: „Budán, mikor Łaski úr a franciaországi követségbe készült, aranyban adott neki ugyanő [ti. János király — B. R.] ötszázat." Pöstyényi Gergelynek, Szapolyai János király 1526–1532. udvari kiadásairól vezetett jegyzéke. Közli: *Hodinka Antal.* Történelmi Tár, 1898. 173. A követjárásról William Knight számolt be Wolsey bíborosnak: „A követtel volt testvére Stanislaus de Lasco, kit a király a követ kérésére lovaggá tett; ez meglévén, ők elhagyták az udvart." (ford. Simonyi Ernő) MHHD. V. I. osztály. 17. 123.

[18] AT. IX. CCVIII. 219.

Az első remény: Olmütz

Míg a Łaski-testvérek Nyugat-Európában próbáltak szövetséget kovácsolni János számára, addig Josefics Ferenc a pápánál időzött kihallgatáson, Magyarországon pedig —Zsigmond lengyel király nyomására — Brodarics István, Werbőczy István, Kenderessy János és Mesztegnyői Szerecsen János a Ferdinánddal folytatandó béketárgyalásokat készítették elő. Ez ügyben már április folyamán megkezdődött az érdemi egyeztetés a lengyel udvaron keresztül. János több levélben — és Giovanni Statileo követjárása kapcsán — is tolmácsolta Zsigmond felé a Ferdinánddal szemben elvárt békepontjait, s leginkább az egész kereszténység („*toti Christianitati*") ügyének képviselőjeként kívánta magát feltüntetni a béketárgyaláson.[19]

A béketárgyalást a lengyel fél szervezte, közelebbről Krzysztof Szydłowiecki kancellár és Andrzej Krzycki Płock-i püspök volt a csúcs fővédnöke. A szembenálló felek ellenséges hangulata miatt a tárgyalás helyszínéül — az ügy szempontjából semleges területet, a Morvaországban fekvő — Olmütz városát választották ki a rendezők. A lengyel király nagyon bízott a tárgyalások sikerében, annak ellenére, hogy a tárgyalás nem sok jóval kecsegtetett: János ugyanis nem akart lemondani a magyar királyi címről, sőt olyan tervek is születtek, hogy uralmát az özvegy királyné, (Habsburg) Mária kezének megkérésével konszolidálná. 1527. május 22-én Krakkóban kelt levelében Zsigmond király minden feltételt tökéletesnek talált a keresztény fejedelmek közti konszenzushoz: „*Bizonyosan a legpontosabban és eddig a leggondosabban illesztettük össze teendőinket, hogy minden igyekezettel és mértékkel mindenkit arra késztethessünk, hogy valami módon biztos békét lehessen lefektetni nagyságos felséged* [ti. János király – B. R.] *és legkegyelmesebb őfelsége, Ferdinánd király úr között.*"[20]

Az olmützi béketárgyalás Ferdinánd és János követei közt 1527. június 1-jén elkezdődött. A tárgyalás kimenetele a vártnál is rosszabb eredménnyel zárult: Ferdinánd követei — Leonhard von Harrach és Thurzó Elek — csupán arra kaptak felhatalmazást uruktól, hogy a magyar királyi méltóságról szóló lemondó nyilatkozatot kézbesítsék a Jánost képviselő — Frangepán Ferenc által vezetett — bizottságnak, vagyis nem volt tárgyalási alap az olmützi csúcson. Hiába üdvözölte tehát a békefolyamatot több száz kilométer távolságból Rotterdami Erasmus, hiába figyelmeztette V. Károly német-római császár öccsét, Ferdinándot arra, hogy próbáljon megegyezni a „vajdával",[21] ne sodorja Szapolyait kényszerhelyzetbe, s kerülje a törökkel a felesleges konfliktushelyzetet,[22] ugyanúgy hatástalanok ma-

[19] Uo. CXXV., CXXVI., CXXVIII. 125–128.

[20] Uo. CLXXIII. 190.

[21] Mivel a Habsburg diplomácia Szapolyai János királlyá koronázását semmisnek tekintette, ezért a levelekben János korábbi — tehát erdélyi vajda — méltóságát vették figyelembe.

[22] „Sok jó dolgot — írta V. Károly öccsének, Ferdinándnak — békés eszközökkel lehet a legjobban elérni. Jobb várakozni, mint a szerencse kerekeire bíznunk magunkat... Legjobb volna kiegyezni a vajdával, csak a korona maradjon meg Önnél. Ezzel nagy költségeket és veszélyeket lehetne kikerülni, de még ennél is többet, meg lehetne hiúsítani a vajda cselszövéseit, aki a törökhöz csatlakozhat, s adófizetés ellenében segítséget kaphatna tőle először is az örökös tartományok megrontására." (1527. március 6.) 1527. április 26-án kelt levelében ismét nyomatékosan figyelmeztette a német-római császár a magyar és cseh királyt: „...ne kockáztasson Ön háborút. Béküljön ki a vajdával, bármibe is kerül. Csak a korona maradjon meg Önnél. Remélem, hogy béke lesz a keresztény-

radtak szavaik, mint Werbőczy István hangzatos nyitóbeszéde a keresztényi világbéke ügyében, vagy a csúcs szervezői által mutatott rugalmas magatartás. A kudarcba fulladt békét követően I. Ferdinánd — bátyja itáliai sikerein fellelkesülve — a német birodalmi gyűlésen 1526 augusztusában Magyarországnak megszavazott, de felhasználatlanul hagyott Romzug (hadi segély)összegéből — tüstént megszervezte János ellen saját zsoldosseregét. Piotr Tomicki lengyel alkancellár aggódva figyelte az olmützi tárgyalás utáni napok fegyveres készülődését: „*Ferdinánd királyt — hacsak minden ellenségeskedést be nem szüntetnek — semmi sem fogja visszatartani a háborútól, ahogy annak idején Erasmustól, a legkegyelmesebb király uramhoz írt leveleiből azt megtudhattuk*"[23] — írta Werbőczy Istvánnak.

„Ha erőtlen vagy, ... kerüljed az ellenséget."[24]

1527 augusztusában I. János kiüríttette Buda várát, és Magyarország keleti felében keresett menedéket I. Ferdinánd támadó csapatai elől. Augusztus 20-án lényegében jelentős ellenállás híján Ferdinánd bevonult a fővárosba. Jóllehet Ferdinánd nem rendelkezett jelentős számú hadsereggel, mégis bízott a sikerben, s hadvezérei szüntelenül keresték az alkalmat, hogy János csapataival nyílt csatában ütközzenek meg. János számos korábbi híve elhagyta táborát, s csupán szűkebb környezete tartott ki személye mellett. 1527. szeptember 27-én János vereséget szenvedett Tokajnál, elvesztette 3000 főre becsült „seregének" nagy részét, és tüzérségét. A sereg maradéka a Tiszántúlra, s onnan Erdélybe menekült. I. Ferdinánd sem volt könnyebb helyzetben, mint János: győztes hadvezére, Niklas Graf zu Salm nem tudta tovább üldözni az ellenséget, mert elfogyott a háborúra fordítható zsold. „Csaknem egész seregemet el kellett bocsátanom, pedig szívesen együtt tartottam volna"[25] — írta csalódottan Ferdinánd a német-római császárnak. Ferdinánd fizetésképtelensége Jánost lélegzetvételnyi szünethez juttatta, így volt rá idő, hogy szűk klientúrájával újra átgondolja Magyarország jövőjének kérdését. Október közepén, a kolozsvári országgyűlésen elhatározta, hogy újabb sereget állít fel Ferdinánd ellen, ugyanakkor magához rendelte követdiplomatáját, Hieronim Łaskit, és október 18-án megbízta őt azzal a feladattal, hogy nyerje meg ügyének a fenséges Portát.

Miközben Łaski — 1527. december 22-étől — a töröknél, Brodarics István és Frangepán Ferenc Lengyelországban kerestek támogatást uruk számára. Brodarics tájékoztatta Zsigmond lengyel királyt Łaski újabb követjárásának lényegéről, és kérte az uralkodót, hogy járjon közben érdekükben a lengyel hadsereg fővezérénél, Jan Tarnowskinál. (Tarnowski hetmantól 1000 lovast és 500 gyalogost, Slupecki kapitánytól pedig 500 lövészt kértek a magyar követek.)[26] Zsigmond

ségben, akkor segíthetek." *Bárdossy*: Magyar politika im. 48–52. Újabban *R. Várkonyi Ágnes*: Europica varietas-Hungarica varietas. Akadémia, Bp. 1994. 17–18.

[23] AT. IX. CXCIX. 209.

[24] *Zrínyi Miklós*: Vitéz hadnagy. In. *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Zrínyi, Bp. 1976. 71. 194.

[25] *Bárdossy*: Magyar politika im. 57.

[26] „Illud paene omiseramus, dnum. Hieronimum de Lasko, palatinum Siradiensem, Venetias per suam Mtem. Missum, facturum tamen iter per Constantinopolim. ... Et simul etiam committit

király intézkedett az ügyben, s engedélyezte, hogy nem hivatalosan (tehát nem lengyel harci lobogók alatt, hanem magyar színben) harcképes alakulatok jelentkezzenek János táborában. 1527. november 11-én így Brodarics István — a lengyel uralkodó támogatásával — ismét katonákat kért Tarnowski hetmantól: „*Őfelsége* [ti. I. Zsigmond király – B. R.] *óhajtja, hogy számunk minél magasabbra szálljon, amit is ha lehetséges, már most 2000 lovast, 500 nyilast és 500 gyalogost küldjön uraságod. Miután azonban mindezek elég gyorsan meg nem érkezhetnek, fölötte kívánatos volna, hogy uraságod emberei az első összeütközésnél jelen lehessenek.*"[27]

1528. február 29-én Sztambulból hazaindult Łaski, a magyar-török szövetség szultán által hitelesített okmányával. A török „segítséget" azonban még fel sem használhatta János, mikor Ferdinánd újból sereggel tört rá. János mintegy 15 000 fős, lengyel csapatokkal kiegészített hadsereggel várhatta ellenfelét, de a győzelmet így sem sikerült kivívnia, és Hans Katzianer kiválóan képzett zsoldosaival az Abaúj vármegyei Szinánál 1528. március 6-án szétszórta csapatait. Brodarics István lengyel barátainak így számolt be az eseményről: „*1528. március 6-án János, Magyarország királya, Ferdinánd király hadseregétől az övéi árulása miatt legyőzetett, és felajánlották, hogy Lengyelországba meneküljön; március második felében Kamieniec Podolski várához, a hegyeken túli földekre érkezett. Ezután övéit Tarnówhoz gyűjtötte, és ott tartózkodik most is. ... Ferdinánd király könynyelműsége következményeit hosszan viselheti, ha felfogta, hogy János a töröktől számít segítségre.*"[28]

Tarnów vára ideális búvóhelyéül szolgált Jánosnak és udvartartásának. Közel feküdt a magyar határhoz, ugyanakkor magas hegyek választották el attól, így ellenségre e területen nem lehetett számítani. Gyakorlatilag Lengyelországhoz tartozott az uradalom, viszont mégsem volt annyira szem előtt Szapolyai János, mintha a krakkói királyi udvarba költözött volna. Zsigmond így megannyiszor kicsúszhatott a Habsburg-diplomácia harapófogójából, s ráfoghatta Jan Tarnowskira az engedetlen, önkényeskedő lengyel hadúr szerepét, aki birtokán szállásolta el Jánost (annak nincs alapja, hogy Tarnów vára János öröksége lett volna).[29] 1528 május elején János udvartartása már bizonyosan berendezkedhetett a tarnówi várban, mert Brodarics István Piotr Tomickinak küldött levelében a következőket írta a közeli Dobrawodából: „...scribam ex Tharnow (...írni fogok Tarnówból)."[30] I. Zsigmond számára napról-napra kezdett kínosabbá válni János lengyelországi tartózkodása, s bár nem akarta megsérteni rokonát, levélben tudakolta

---

nobis sua Mtas. in iisdem litteris, ut statim litteris illis suae Mtis. receptis adiremus mgcu. dnum. Joannem comitem de Tarnowo, palatinum Russiae, exercitum vrae. Mtis. praefectum, hortaremurque ipsum nomine suae Mtis., ut mitteret quam primum ad suam Mtem. mille equites et pedites quingentos cum suis ductoribus, item dnum. Sbigneum Slupeczki, capitaneum Sokaliensem, cum sagittariis [ebben az esetben valószínűleg nem íjászokról volt szó, hanem arkebúzos (a szakállas puska egy fajtája) lövészekről – B. R.] quingentis." AT. IX. CCCXX. 324–325.

[27] (ford. Székely Samu) *Székely*: Brodarics im. 239–240.

[28] AT. X. CXXIV. 130–133.

[29] Verancsics Antal tájékozatlanul számolt be a terület birtokviszonyáról: „János király Szináról elszalada, futa Lengyelországba, és Tarno városában, várában, mint ereksígiben leszálla." Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt qui fuit ultimi Ladislai filius. Utószót és jegyzeteket írta: *Bessenyei József*. Magyar Helikon, Bp. 1981. 34.

[30] AT. X. CCXVIII. 207.

tőle, hogy az olmützi tárgyaláshoz hasonló megállapodást hajlandó lenne-e aláírni, sőt még a területcserétől sem zárkózott el.[31] János válasza egyértelmű elutasítást tartalmazott: Zsigmondnak írt válaszában újfent ecsetelte trónjának jogosságát, valamint beszámolt Łaski követi munkájának gyümölcséről, melynek eredményeként adófizetés nélkül sikerült a Portát megszelídíteni. *„Azt pedig figyelembe kell vennie a felséges királynak* — írta János Zsigmondnak —, *és kezdettől figyelembe is kellett volna vennie, és meggyőződhetett volna róla, hogy a török sok okból sosem fogja tűrni Ferdinándot a szomszédságában."*[32]

János időhúzási stratégiája bevált. 1528 augusztusában egy krakkói követ még arról számolt be a tarnówi udvartartást látván, hogy már János legközelebbi párthívei sem hisznek a sikeres országlásában.[33] Azonban éppen augusztus végén — mikor megérkezett a szultán rendelkezésével Łaski — ismét János javára billent a belpolitikai helyzet. Ferdinánd hívei közül sokak elégedetlenkedtek a fegyelmezetlen spanyol zsoldosok és landsknechtek pusztításai, a Habsburg udvar tekintélyelvű kormányzása miatt, másrészről azonban rettegtek a közeledő török veszedelemtől, és a Porta immáron első számú magyarországi elöljárójától, I. Jánostól. Kérdéses volt azonban, hogy János a török szövetséggel a háta mögött mennyire maradhat meg szuverén uralkodónak az országában — vagy ahogyan Brodarics a török szövetség kapcsán megfogalmazta — *„...a keresztre feszítés középpontjában."*[34]

Az erdélyi közjáték. A „tündéres" politika nyitánya

1528. november 3-án János király a Porta által „visszaadott" Magyarországra megérkezett a „hegyeken túli területről". A Lengyelországban toborzott katonákkal János jóformán ellenállás híján foglalta vissza azt a területet, melyet korábban Ferdinánd zsoldosai birtokoltak. November elején — miután az egész Tiszántúl, Duna-Tisza köze és a Felvidék keleti része behódolt — János — csapatai élén — Makóra vonult, hogy találkozzon a szendrői béggel, Mehmeddel. November 30-án fogadta a bég Jánost és néhány kísérőjét, s a magyar udvar a rövid tárgyalás után — 200 arany fejében — kiváltotta a fogságból aulikusait.[35] János itt értesült elsőként a szultán jövő évre tervezett hadjáratáról. A tárgyalást követően János Lippára vonult, hogy hadseregét átteleltesse. Időközben fejvesztett kapkodás vette kezdetét a bécsi udvarban, mert a követek egymás után jelentették Ferdinánd királynak, hogy a török Bécs ellen készülődik. I. Ferdinánd külhoni közvetítőket keresett, de munkáját hátráltatta az a körülmény, hogy a személyéhez hű moldvai vajdát meggyilkolták, a lengyel diplomácia pedig késve reagált a felkérésére. Így végül a délszláv származású Szalatnoki Habardanecz Jánost bízta meg a fegyver-

[31] Uo. CCLXXI. 254–259.

[32] (ford. Barta Gábor) Két tárgyalás im. 27.

[33] *Bárdossy*: Magyar politika im. 79. *Pettkó Béla*: Adalékok János király uralkodásának történetéhez (Kassa levéltárából). Történelmi Tár 1883. 301–302.

[34] „...centrum in Cruciferis." AT. X. CD. 383–384.

[35] Lásd Pöstyényi Gergelynek a 17. jegyzetben említett feljegyzésében. Történelmi Tár, 1898. 174.

szünet kieszközlésének feladatával, a követ már semmi hathatós diplomáciai eszközzel nem tudta visszatartani Szülejmán szultánt a hadjárattól.[36]

János hadserege 1529 májusában megszervezte Lippa környékének és a Maros-vidékének igazgatását, de — *annak ellenére, hogy már 1528 végén elvágta az erdélyi szászokat az utánpótlástól — Ferdinánd király zsoldosaival, és a Bécshez hű seregtestekkel nem vette fel a harcot.* Az 1531. évi krakkói alku megléte nélkül arra lehetne következtetni, hogy ez nem tudatos harci cselekmény volt, hogy János esetleg tartott egy újabb vereségtől. Egészen más állt azonban az esemény hátterében: János az utolsó pillanatokig megpróbált kivárni, és legfőbb tanácsadójával, Fráter Györggyel az oldalán új tervekről gondolkodott. A Cognaci Liga elvesztette a háborút, tehát számoltak azzal a lehetőséggel, hogy 1529-re Ferdinánd — V. Károly keletre átcsoportosított seregeivel — akár le is győzheti a törököt. Szülejmánnak azonban esze ágában nem volt ellenséges csapatokkal a hátában hadakozni, így a halogató politikát folytató „szövetségese" helyett utasította az új — immár törökpárti — moldvai vajdát, Rareş Pétert, hogy intézkedjen az ügyben. Valóban, a vajda 1529. június 22-én könnyűszerrel szétverte Török Bálintnak János által érintetlenül hagyott Ferdinánd-hű csapatait Brassó közelében.[37]

A merész tervből semmi sem lett, János augusztus 18-án tisztelgett Szülejmán mohácsi táborában a szultán előtt. Szeptember 8-án a török seregek 3 év után újra elfoglalták Buda várát, s átadták a Szent Koronát Jánosnak. János fél évig tartó erdélyi tétlenségét persze nem felejtette el a szultán, így — a velencei dózse törvénytelen fiát — Lodovico Grittit kinevezte a magyar király kincstartójának. Gritti — Ibrahim nagyvezír bizalmasaként — a Porta meghosszabbított keze és szeme lett, hiszen ezentúl ő intézte János pénzügyeit.

1529. október 25-én vonult vissza a török szultán hadserege Buda alól. János a török uralkodó által hátrahagyott 3000 fős katonai alakulattal kiegészülve rögtön nekilátott az értékes, és őrizetlenül hagyott felvidéki bányák elfoglalásához. Niklas Graf zu Salm ezúttal csak Esztergomig jutott zsoldosaival, mert az érseki városnál jelentős ellenállásba ütközött, és a tél is próbára tette csapatai mozgatását. János — a hadi cselekmények ellenére — továbbra is szorgalmazta a Ferdinánddal való megegyezést. I. Zsigmond 1529 karácsonyán kelt levelében üdvözölte János szándékát, hogy továbbra is meg akar egyezni ellenfelével: *„Válaszolunk ugyanabból az okból felségednek, s ezt a legkegyelmesebb Ferdinánd királlyal is összeegyeztetném; ha ez megtörténne, más megbecsültek figyelmét tudhatnád magadnak, és semmit sem hagynánk figyelmen kívül az ügyben, ami a költségeket és a munka részét illetné."*[38]

A második remény: Poznań

Úgy tűnt, 1530-ban végre megvalósulhat az, amit korábban Magyarországon sokak reméltek: miután V. Károly császár sikeresen befejezte az itáliai háborút,

[36] *Bárdossy*: Magyar politika im. 80–81. *R. Várkonyi Ágnes*: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. kötet. Korona, Bp. 1999. 34–35.

[37] AT. XIII. CCLIV. 240.

[38] AT. XI. CDXXXIII. 319.

a várakozásoknak és ígéreteknek megfelelően a birodalmi zsoldosokat bevetik a török ellen. Csakhogy a német-római császár több levélben is azt hangsúlyozta, hogy a birodalom erejét nem tartja megfelelőnek a törökkel szemben, s legjobb volna továbbra is inkább megegyezni a törökkel. Ahhoz pedig, hogy ez megvalósuljon, előbb Jánossal kellett valahogyan megbékélni.[39]

1530 februárjában ülést tartott a lengyel királyi tanács, melyen a főméltóságok elhatározták, hogy minden lehetséges eszközzel támogatják a Ferdinánd és János közti béke megvalósulását. A lengyel udvar Sebastian Opalińskit — krakkói kanonokat és poznańi várőrnagyot — küldte Magyarországra, hogy kipuhatolja János konkrét elképzeléseit a béke ügyében.[40] A lengyel diplomácia a béke ügyében felvette a kapcsolatot a szász herceggel is, hogy nagyobb nyomást gyakorolhasson Ferdinándra. „*Követünk* — írta Zsigmond a szász hercegnek, akit felkért a közvetítésre —, *kit Magyarországba küldtünk, azon hírt hozta, hogy János király kész a békére és örvend az alkalomnak; követeket küld, de nem Boroszlóba vagy más Ferdinánd-párti helyre, hanem birodalmunkba* [ti. Lengyelországba – B. R.] *bárhova. Csak időt kért, hogy a török császárt értesíthesse, ezért Szent Jakab napját kéri kitűzetni. Fegyverszünetet most nem fogad el. Bírja reá Fenséged Ferdinánd királyt, hogy küldje Szent Jakabra szintén követeit birodalmunkba bárhova.*"[41]

Opaliński időközben arról tudósította Zsigmondot, hogy János semmiképpen sem szeretne ismét olyan alárendelt helyzetben tárgyalni Ferdinánd követeivel, mint az 1527 júniusában megtartott olmützi tanácskozáson.[42] A szász herceg követei sikerrel jártak a bécsi udvarban, Ferdinánd egyetértett a békekötés szükségességével, s kikötötte, hogy nem fegyverszünetről kíván tanácskozni.[43] János ezért magához rendelte Łaskit, és a „kalandordiplomatát" ismét azzal a feladattal bízta meg, hogy tárgyaljon a Portával — ezúttal — a Ferdinánddal kötendő béke ügyében. Łaski hosszú levélben értesítette Piotr Tomickit az újabb küldetéséről: „...*jómagam Konstantinápolyba készülök utazni, hogy a császár hozzájáruljon az egyezséghez...*"[44]

1530 júniusában már minden körülmény adott a megegyezés sikeréhez, Zsigmondnak egyedül a helyszín kérdésében nem sikerült még János álláspontját érvényesítenie. Frangepán Ferenc június 25-én informálta arról a krakkói udvart, hogy a biztonság érdekében a királyi tanács Franciaországba küldte Brodarics Istvánt: „*A konvent helyéről mindenesetre éppúgy gondolkodik legkegyelmesebb király urunk, mint arról, hogy a felesleges vérontás elkerülendő — ahogyan a konventről késedelem nélkül a legkegyelmesebb lengyel király úr és méltóságod is jelezték. ... a*

[39] „Saját erőnket nem tartom elégnek a törökkel szemben. ... szükségünk van a békére." *Bárdossy*: Magyar politika im. 88.

[40] 1530. március 29-én Krakkóból tájékoztatta Piotr Tomicki alkancellár Hieronim Łaskit a tanácskozás fejleményeiről: „Consultamus hic in medium omnes cum Mte. regia de ratione suadendae concordiae et pacis inter serenissimos Ioannem et Ferdinandum reges. AT. XII. LXXIV. 86. Opaliński követutasításáról: AT. XII. XC. 96–97.

[41] (ford. Marczali Henrik) *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár 1878. 459.

[42] AT. XII. XCI. 98–99.

[43] *Marczali*: Regesták im. 460.

[44] Beszámolt Hieronim Łaski arról is, hogy az eddigi szolgálataiért Jánostól megkapta az erdélyi vajda címet, s hogy Báthori István nádor meghalt. (A levél kelte: Buda, 1530. május 24.) AT. XII. CXLIII. 138.

méltóságos, tudós Brodarics urat a franciák királyához küldte [ti. János király – B. R.], *aki — bízom benne, hogy — holnapra már annál a királynál leend.*"[45]

1530. július 29-én Zsigmond üdvözölte, hogy Łaski erdélyi vajda lett, s tájékoztatta Jánost, hogy a megegyezés szervezése a legjobb irányban halad, Ferdinánd hajlandó Poznańba küldeni követeit.[46]

Miközben a lengyel diplomácia gőzerővel munkálkodott a béketárgyalás kivitelezésén, a magyarországi színfalak mögött a békülendő felek egészen más arcukat mutatták: Ferdinánd Ausztriában készültségbe helyezte az itáliai harcmezők győztes spanyol gyalogságának töredékét, János invitálására pedig augusztus utolsó napjaiban magyar területen felbukkantak a szendrői bég csapatai. 1530. augusztus 2-án parancsot adott I. Ferdinánd Wilhelm von Roggendorfnak, hogy induljon Buda ellen (János fejére még vérdíjat is kitűzött). Ferdinánd döntését bizonyára az idézhette elő, hogy a Portáról — Jurisics Miklós vezetésével — üres kézzel tértek haza követei, s ebből arra következtetett, hogy János a szultán alattvalójaként semmiképpen sem köthet önmaga békét.[47]

János szeptember 5-én tájékoztatta Zsigmondot arról, hogy terveikkel elindította követeit Poznańba,[48] ugyanakkor a nyáron még gyengélkedő Petrovics Pétert Mehmed bég táborába küldte, hogy instrukciókat adjon a török portya János által tervezett morvaországi útvonaláról. A szendrői bég csapatai azonban — Thurzó Eleknek köszönhetően — a Vágnál nagy ellenállásba ütköztek, s így nem Ferdinánd, hanem János országrészét prédálták fel, majd távoztak az országból. János ismét magára maradt a támadó Roggendorf csapataival szemben.

Ilyen körülmények közt kezdődött meg Poznańban a béketárgyalás 1530. október 14-én.[49] A tárgyaláson — a lengyel-szász erőfeszítések ellenére — a felek nem tudtak elmozdulni az olmützi alapoktól, vagyis semmi kézzelfogható eredmény nem született, s a poznańi csúcs november 16-án véget ért. A felek ismét egymásra mutogattak: „*Felhatalmazást adtunk követeinknek Poznańban a békekötésre, de lehetetlen volt elfogadni a vajda feltételeit*" — írta I. Ferdinánd Augsburgból 1530. november 20-án Zsigmondnak.[50]

1530. október 31-én I. Ferdinánd hadserege Wilhelm von Roggendorf vezetésével elfoglalta Esztergomot, Visegrádot, Vácot, és megkezdte Buda ostromát. János ismét a menekülését fontolgatta, de megérkezett Konstantinápolyból kincstartója, Lodovico Gritti, aki erős kézzel megszervezte a budai vár védelmét. Roggendorf a tél beállta, egyre fogyatkozó spanyoljai és a szendrői bég felmentő seregének hírére feladta az ostromot, és visszavonult. Ez a momentum egyet jelentett János uralmának gyors hanyatlásával, ugyanis a magyar király kénytelen volt kinevezni Buda „hős megmentőjét", Grittit Magyarország kormányzójának.[51] A

---

[45] AT. XII. CLXXXV. 171.

[46] Uo. CCX. 189–190.

[47] *Bárdossy*: Magyar politika im. 92–93. *R. Várkonyi*: Három évszázad im. 37. *Hopp*: Az „antemurale" im. 96.

[48] AT. XII. CCLXXII. 252.

[49] Uo. CCLXXXV., CCCVI. 261–262., 276–277.

[50] (ford. Marczali Henrik) *Marczali*: Regesták im. 461. János ugyanígy Ferdinándra mutogatott, ld. AT. XII. CCCX., CCCLXII. 280–281., 331–353.

[51] A cím mellé a komoly bevételt hozó máramarosi sóbányákat is átadta János.

Roggendorfot meglepetésszerűen megleckéztető Gritti 1530. december 23-án levelet küldött V. Károlynak, melyben felhívta a császár figyelmét arra, hogy megszűnik a német területek háborgatása, ha Ferdinánd átengedi Magyarországot Jánosnak.[52]

2. A krakkói alku kapujában. A visegrádi fegyverszüneti tárgyalások

Az ellenséges felek megbékélésére irányuló első jel, a jövőben kötendő békeszerződés záloga a visegrádi fegyverszünet volt. A fegyverek kényszerítették ki a fegyvernyugvást, a szembenálló felek hadseregei, az erejük határa mutatta meg a fegyverszünet szükségességét. Wilhelm von Roggendorf tájékoztatta urát, Ferdinánd királyt Buda heves ellenállásáról, mellyel szemben tehetetlen volt. Ezek után I. Ferdinánd utasította hadvezérét, hogy igyekezzen legalább a visszafoglalt területek jövőjéről gondoskodni, nehogy a védők — lelkesedésükben — ellentámadást intézzenek. Ilyen körülmények között — a sikertelen ostrom után szinte közvetlenül — találkozott Ferdinánd követe, Roggendorf (akinek „*operátiói ... országunkban haszontalanul múltak el*"[53]) és János követe, Hieronim Łaski. Kettejük közül az utóbbi a következőképpen számolt be Visegrádról, és az ott elért eredményekről a lengyel királynak, I. Zsigmondnak: „*Szent őfelségének, a legkegyelmesebb úrnak* [ti. Zsigmondnak - B. R.] *stb. ... Mialatt* [1531. - B. R.] *január hónap 15. napján a tárgyalásból kifolyólag, ám magánemberként a tekintetes és nagyságos Wilhelm von Roggendorf úrral, a legkegyelmesebb római király* [ti. az 1530-ban római királlyá koronázott I. Ferdinánd magyar és cseh király - B. R.] *tanácsosával, udvari elöljárójával és kapitányával érintkeztem, következtetni lehetett egy bizonyos fegyverszünet szükségére, kiváltképpen olyasféle fegyverszünettel kapcsolatban, melytől hosszú béke is remélhető. Ugyanezzel a birtokát védő nagyságos Wilhelm úrral ... tárgyaltam, hogy akár hosszú békét, vagy akár fegyverszünetet, de legalább békét teremthessünk. Ahol azonban a sok és igen hosszú tárgyalás után semmi más utat nem láttunk, mint a fegyverszünetet, különösen mivel az én legkegyelmesebb király uram, János sehogy sem köthet hosszabb fegyverszünetet, mint amennyit a török szövetségessel együtt — övéi épségének érdekében — képes lépni. Ha csorbítatlanul tétlenkednek 3 hónapig mindkét részről a hadseregek, akkor az én felséges királyom — a Török Birodalom által támogatandó — hosszabb fegyverszünetről képes lenne tárgyalni, s ha ezt az éves fegyverszünetet be lehetne vezetni, akkor a legkegyelmesebb Ferdinánd király Esztergom és Alsó-Visegrád várakat, továbbá János király Eger és Késmárk várost felséged kezeihez, és a legkiválóbb György úr, a szász herceg kezeihez ... letétbe adnák...*"[54] 1531. január 21-én — a fent idézett okok miatt csupán — 3 hónapra szóló fegyverszünetet kötött egymással a két király követe. Łaski — miközben már az újabb konstantinápolyi útjára készült — írt a lengyel kancellárnak is egy levelet, hogy távollétében próbálja a Habsburg-ház figyelmét fenntartani: „*Voltam Esztergomban is kétszer, ahol ugyanezzel a Roggendorf úrral változatos dolgokról tárgyaltam és*

[52] MHHD. I. osztály 42. 81–82., vö. AT. XIII. XII. 18.
[53] *Zrínyi Miklós*: Ne bántsd a magyart! Az török áfium ellen való orvosság. In. *Zrínyi* im. 317.
[54] AT. XIII. XXVII. 35–36.

vitatkoztam, amiből kiderült egy bizonyos kétségtelen összhangja, szikrája az egyetértésnek..."[55]

I. Ferdinánd 1531. január 24-én kelt — Zsigmond királynak írott — levelében elismerte ugyan a fegyverszünet eredményét, de értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy ezt korábban, például a legutóbbi poznańi tárgyalás alkalmával miért nem lehetett kivitelezni.[56]

A három hónapra kötött fegyverszünetet követő hetek mindkét részről várakozással teltek. 1531. március 27-én levelet írt Ferdinánd a bátyjának, V. Károlynak, melyben tényként közli a német-római császárral, hogy tanácsára békét fog kötni a „vajdával", vagyis Szapolyai Jánossal. Ferdinánd szerint a magyar urak — ideértve (sic) a János-pártiakat is — késznek mutatkoznak arra, hogy — a császár támogatása esetén — csatlakozzanak egy törökellenes akcióhoz.[57]

1531 áprilisában a lengyel udvaron keresztül ismét egyeztettek egymással a szembenálló felek. Március végén kelt levelében I. Ferdinánd király mindent megfelelőnek talált a fegyverszünet vagy békekötés kivitelezésére. A legjobban felkészített követeit küldte a tárgyalásra: Sigmund von Dietrichsteint, Sigmund Herbersteint és Leonhard Freiherr von Velst, a helyszínt pedig továbbra is Wilhelm von Roggendorf biztosította.[58] I. János király április 1-jén, Megyesről kelt levelében szintén úgy vélte, hogy a lehetőség adott a megállapodásra. Reményét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a megegyezést „*...minden fullánkság és álnokság nélkül ratifikálni*" tudják a megbízottai: Ráskai Gáspár udvari tanácsos, Frangepán Ferenc kalocsai érsek és Hieronim Łaski erdélyi vajda.[59] János követei április közepén értek Buda várába, Ferdinánd követei ekkor már javában készülődtek a tárgyalásra Esztergom várában. János király követeinek vezetője, Łaski Budáról 1531. április 16-án kelt levelében tájékoztatta Wilhelm von Roggendorfot, hogy készen állnak az egyeztetésre.[60]

A fegyverszüneti tárgyalás Habsburg részről nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. I. Ferdinánd és követei arra számítottak, hogy a visegrádi fegyverszünettel megkezdett úton haladva esetleg békeszerződés is köthető a János-pártiakkal. Szapolyai hajlott is a hosszabb időre szóló békére — hiszen már kezdetektől fogva támogatta a javaslatot —, de a török szövetség, és a frissen kinevezett kormányzó ténykedése miatt ez a lehetőség elúszott. I. Ferdinánd csalódott hangú levelekben tájékoztatta Prágából bátyját és a lengyel uralkodót. Úgy tűnik, ezúttal

[55] Uo. XXVIII. 36.

[56] Uo. XXXI. 39–40.

[57] MHHD. I. osztály 45. 85–88.

[58] AT. XIII. XCVI. 94.

[59] „... Promittentes nos in verbo nostro regio bonaque fide nostra omnia et singula, quae per praenominatos dnum. archiepiscopum Colocensem [ti. Frangepán Ferencet — B. R.] et Hieronimum de Lasko, vajewodam nostrum Transsilvaniensem, et Casparum de Raska, consiliarios nostros, in negotio praemisso nomine nostro tractata, inita, disposita conclusaque fuerint, rata et accepta ac firma habere tenereque et firmiter observare, per omnes etiam subditos nostros observari facere et litteris quoque nostris, si necesse fuerit, ad tempus per ipsos commissarios nostros constitutum ratificare sine omni dolo et fraude." Uo. XCVII. 95.

[60] A levél inscriptio részének törlése, illetve módosítása jól látható. Törlésre került a következő mondat: „Nagyságos és erős úrnak, a spanyol gyalogosok kapitányának, Esztergomba, a legjobb barátaitól és testvéreitől." Ehelyett: „Nagyságos és erős úrnak a részére, aki barátságunkban megtartandó. Üdvözlet. Stb." Uo. CV. 101.

valóban mindent megtett a megbékélés érdekében, de csupán annyit sikerült elérnie követeinek a tárgyaláson, hogy a visegrádi fegyverszünetet 1531. május 18-án egy évre meghosszabbították.[61] Łaski Piotr Tomickinak és Krzysztof Szydłowieckinek küldött levelet a lengyel udvar számára sem érdektelen ügy fejleményeiről: „*Megérkeztünk a napokban néhányadmagunkkal Visegrádra, hogy a legkegyelmesebb római király követeivel tárgyaljunk; jelen voltak nyilvánvalóan: Wilhelm von Roggendorf nagyságos elöljáró és generális kapitány, Leonhard Vels tiroli kapitány és marsall, Sigmund Herberstein tanácsos urak stb. Ott volnánk, és kölcsönösen tapogatózva tárgyalnánk, de semmi mást nem érnénk el, minthogy ezután éves fegyverszünet köttetik.*"[62] Bár sok mindenről szó esett a korábbi, Roggendorffal zajló megbeszélések alkalmával, János ezzel az egy éves hosszabbítással is elégedett lehetett, hiszen maximálisan ki tudta használni a személyesen Ibrahim basától — Gritti fő támogatójától — Łaski útján kézbesített török feltételeket.

3. A krakkói alku, és annak utóélete

Łaski úgy vélte, hogy a törökkel ideális körülmények közt akár a német-római császár is meg tudna egyezni. A további érdemi tárgyalás, valamint a János és Ferdinánd király közt létesítendő béke ügyében a „kalandor-diplomata" nyáron Krakkóba utazott, s a lengyel udvarból kért bebocsátást a Német-római Birodalom területére. Július 8-án két levelet küldött — egyet János királynak, egyet pedig Frangepán Ferenc kalocsai érseknek, Nádasdy Tamásnak és Brodarics Istvánnak — arról, hogy július 9–10-én Ferdinándnál lesz, s onnan V. Károly császárhoz fog menni.[63] Łaski azonban ezúttal elszámította magát: Ferdinánd — kémkedéstől tartva — nem engedte meg, hogy János király követe a Német-római Birodalom területére lépjen. Łaski krakkói tartózkodása azonban így sem ment kárba, mert Ferdinándtól követek érkeztek Krakkóba, akik a fegyverszünet sikerére hivatkozva folytatni akarták a tárgyalásokat a magyar királlyal. *Miért éppen Krakkóban?*

Valóban, látszólag adottak voltak a tárgyalási feltételek Magyarországon, hiszen a visegrádi fegyverszünet is létrejöhetett. Azonban ez a fegyverszünet —

---

[61] A leveleket ld. MHHD. I. osztály 46. 89–91. és AT. XIII. CXX. 116. A meghosszabbított fegyverszünet lényege: „Anno dni. millesimo quingentesimo tricesimo primo. [1531. — B. R.] Articuli indutiarum per unius anni integri revolutionem, a prima videlicet die mensis Maii iam praeterita usque ad ultimam Aprilis proxime venturam utraque die inclusa observandarum, editi et firmati. Imprimis, quod utrinque penitus cessetur ab armis. Deinde, postquam tempore indutiarum, quae interpositae erant a vigesima secunda Ianuarii ad vigesimam secunda Aprilis utroque die incluso, plures ab utraque parte easdem indutias violentiis, occupationibus et depraedationibus violarunt utraque citra principum voluntates et mandata et, ut haec honestius observentur, talis modus datus est procedendi contra eosdem." AT. XIII. CLXI. 155–156.

[62] Uo. CLXII. 156–157.

[63] „Novi post — írta Brodarics Nádasdynak, Łaski levelére utalva — vestram discessum nihil aliud, nisi quod habuimus litteras a dno. Lasky, qui ex Cracovia scribit binas litteras, unas ad Maiestatem Regiam Dominum Nostrum Clementissimum, alias ad nos tres communes, ad dominum Reverendíssimum. Colocensem; ad Vos at ad me; quas non sine causa nota mitto specie. Sed summa litterarum est: quod ipse nona 9. (sic) vel 10. huius mensis Iulii, — 8 octava (sic) enim sunt littere scripte —, scribit se profecturum ad regem Romanorum et inde ad Carolum imperatorem, inde rediturum Danubio ad Maiestatem regiam." In. *Kujáni Gábor*: Brodarics István levelezése 1508–1538. Történelmi Tár 1908. 266.

annak egy éves meghosszabbítása — a Porta által is kívánatos fegyvernyugvás részleteit tartalmazta. A krakkói alku részletei viszont titkosak voltak, és a tárgyalássorozat olyannyira a színfalak mögött zajlott, hogy arról még a Szapolyai-párti lengyel főurak is csak később értesülhettek. Szükséges volt ez az óvintézkedés, hiszen Grittin keresztül a török szultán majdhogynem napi rendszerességgel tájékozódhatott Magyarország ügyeiről.

A krakkói tárgyalás 1531. július 25-én kezdődött meg I. Ferdinánd király követe, Sigmund Herberstein és I. János követe, Hieronim Łaski között, valamint a lengyel uralkodó részvételével. A titkos tárgyalás kedvezőtlenül indult, I. Zsigmond Krakkóból a következőképpen számolt be a nehéz kezdetről egykori sógorának, Jánosnak: „*Féltettünk, mivelhogy nem terjedt más vélemény rólad, csak gyűlölség, s amire felkészültünk, hogy a létrehozandó megegyezéshez vezető utat elzárják, különösen ebben az időben, mikor őfelsége és e szerencsétlen országrész jóakaratára szorulnánk, s a javasolandó és létrehozandó konkordátumban és békében így előrehaladhatnánk.*"[64]

A nehéz kezdetet azonban feloldotta Ferdinánd király követének ajánlata, mely a krakkói titkos megbeszélés hallgatólagos alkujához vezetett. A ferdinándi ajánlat lényegéről elsőként Zsigmond I. Jánosnak írt leveléből lehet értesülni: „*Sigmund Herberstein, a legkegyelmesebb római király úr* [ti. I. Ferdinánd magyar és cseh király – B. R.] *követe, mivel levelet írtatok hozzá — amiért is hozzánk küldetett —, találkozót kért tőlünk. Ezekben a levelekben, amiket őfelsége írt, valóban viszonozta a te leveleidet, s látván, hogy a Török Birodalom téged hatalmában tart, akkor kívánná, hogy Kolozsvárba és más helyekre területeidről — a közelben levő fellegvárba — muníció építtessék. Mert ez az ügy nyilván a fegyverszünet ellenében vezetne megegyezéshez, melyben őfelsége nem kevesebbet, mint magát a török ellenséget kívánná megtámadni, s ott gyülekezne. A követe azt jövendölte, hogy bízvást harcba bocsátkozna, és sürget minket, hogy az itt előadott ügyről felségedet tájékoztassuk. Mikor az urának hozzánk intézett mandátumáról és útjáról írattatott e levél, egyben tüzetesen kívánjuk, hogy ne a fegyverszünet által hozzánk csapott részekkel foglalatoskodjunk: sokkal többet kérünk felségedtől. Előre akarta látni* [ti. Ferdinánd – B. R.], *hogy a Török Birodalomnál és elöljáróinál mit intéztek, s hogy Kolozsvárott és más, a legkegyelmesebb római király őfelsége helyein nem ostromoltattad alattvalóit, idővel így nem fegyverszünetre, hanem paktumra fordíttatja figyelmét a közös ellenséggel szemben. Ebben őfelsége mint a keresztényi fejedelmek közti ügyben reménykedik...*"[65]

E levél alapján rekonstruálni lehet az 1531. évi krakkói alku lényegét. Ismert az a tény, hogy Szapolyai János hatalomra kerülése óta számos levelet küldött mind Ferdinándnak, mind V. Károlynak és a német birodalmi gyűlés résztvevőinek. Ezekben a levelekben I. János megannyiszor a kényszerű török szövetségről és az általa is óhajtott béke feltételeiről számolt be. I. Ferdinánd akkor vette igazán komolyan a „vajda" szavait, mikor értesült az 1528–1529. évi erdélyi közjátékról, amelynek részleteit fentebb már ismertettem. Ez volt a kiindulási alapja a krakkói alkunak: a visegrádi fegyverszünetbe nem lehetett belefoglalni a János

[64] AT. XIII. CCLIII. 239–240.
[65] Uo. CCLIV. 240.

által birtokolt Ferdinánd-hű erdélyi részek katonai utánpótlásának részleteit, mert egyrészt ez már túlmutatott egy átlagos fegyverszüneten, másrészt a török bizonyosan eltávolította volna Jánost a hatalmából (ld. moldvai vajda lefejezése). János a krakkói alkuval igen nagy veszélyt vállalt: nem lehetett bizonyos abban, hogy Ferdinánd zsoldosaival nem a saját erdélyi hatalmát kívánja-e felszámolni. Ferdinánd sem bízott meg Jánosban, és mindvégig gyanakvóan tekintett a „vajdára", ahogyan — éppen 20 év múlva — Fráter György is áldozatául esett a bizalmatlanságának.

I. Zsigmond lengyel király az idézett levél kézbesítésével legbensőbb udvari emberét bízta meg: „Amiért e bizonyos dolgoknak — amelyek felséged és az egész keresztény köztársaság közti számadásoknak — tüstént értelme van, nemes Jan Kłajskit, a mi hűséges és kedves udvaroncunkat küldjük hozzád, aki bizonyosan referáland felségednél az egyezségünk nevében."[66] Zsigmond ugyanakkor Ferdinánd királynak is küldött több levelet, hogy megtudakolja tőle: vajon követe, Herberstein valós dolgokat állít, vagy csak nagyot mond, hogy Łaskit visszatartsa a német-római követjárásától?[67] Az is kiderül e levélből, és a bécsi udvarból érkező válaszokból, hogy az erdélyi várak és erősségek kérdéséről már Visegrádon, a fegyverszüneti tárgyalás alkalmával szó esett, de nem született megegyezés az utánpótlás kérdésében.

A Krakkóban zajló tárgyalásról, és annak részleteiről csak 1531. augusztus elején értesült a lengyel udvar János barát része. Piotr Tomicki alkancellár augusztus 3-án, a kalocsai érseknek írt levelében értetlenségének adott hangot, amiért mellőzték őt a krakkói alku kivitelezésénél: „Úgy vélem, már megérthette főtisztelendő méltóságod [ti. Frangepán Ferenc, a levél címzettje – B. R.] Lobocki úrtól, hogy *ez az egyezség* [ti. a krakkói alku – B. R.] *nagy újság volt* a napokban. *Erről én miért nem tudhattam?* Bizony remélhetőleg abból az okból hagyta figyelmen kívül nagyságos Jan Kłajski úr főtisztelendő méltóságodat, mint engem is; de azért gyámkodásodba és védelmedbe ajánlom őt. Ajánlom őt is és a magam szeretetét és jóakaratát főtisztelendő méltóságodnak, aki Istentől hosszú és szép életet kapott stb."[68]

Tomicki ugyanaznap Brodarics Istvánnak is írt levelet: „*Legtiszteletreméltóbb atyának és úrnak a részére, legtiszteletreméltóbb testvéremnek és barátomnak stb. Mikor a minap Krakkóban volt nagyságos Hieronim Łaski úr, az erdélyi vajda, jelen lehetett a legkegyelmesebb római király úr követe, Sigismund Herberstein úr is a tárgyaláson, mellyel őfelsége az én uram foglalkozott a legtöbbet, hogy az éves fegyverszünet megtartandó jegyzékéhez képest a veszélyeztetett helyekre* [ti. a Ferdinánd-hű erdélyi területekre – B. R.] *és szükségletekre ügyeljenek. Puhatolózott a hosszabb megegyezésről is, hogy vajon az Erdélyben szükséges muníciókról — amelynek befejezése a három hónapos és éves fegyverszüneti tárgyalásokon félbeszakadt — a meghallgatott jelentésen kívül egymás közt hogyan lehetne intézkedni.*"[69]

[66] Uo. CCLXXI. 252.
[67] Uo. CCLXIII. 246–247., CCLXVII. 249., CCLXIX. 250–251.
[68] Uo. CCLXXII. 252.
[69] Uo. CCLXXIII. 252–253.

A krakkói titkos alku egy hét lefolyása alatt létrejött ugyan I. Ferdinánd és I. János között, azonban ezután következett a dolog neheze, tudniillik a kölcsönös feltételek korrekt betartása. Ez — mint az a korábbi évek tapasztalata alapján állítható — korántsem volt egyszerű feladat. Három héttel az alku megkötését követően I. Ferdinánd — Linzből kelt levelében — arról panaszkodott I. Zsigmondnak, hogy János hadserege a fegyverszünet és az alku ellenére feldúlta egyes birtokait, és alattvalóit elűzte erdélyi területéről: „*Értesültünk róla* — írta Ferdinánd —, *hogy a mi erdélyi birtokunkban fekvő Hunyadvár e fegyverszünet idejében Szapolyai Jánostól, vagy övéitől egészen sokáig, és nem másként, mint ostrom által elfoglaltatott ..., magát a fellegvárat az ő kezeibe adták vissza. Újabb erősségekből hasonlóképpen kiszorította a mieinket ..., és átengedte őket a töröknek, és a legtöbbjüket már most elvitték, mint hadifoglyokat...*"[70]

Zsigmond 1531. szeptember 3-án válaszolt Ferdinándnak. Ekkor még úgy vélte, hogy a moldvai vajda csapatai törhettek be az erdélyi területekre, mert a lengyel katonák látták az ellenség mozgását.[71] Szeptember 14-én ismét levelet írt I. Ferdinándnak, melyben — követei informálódása után — értetlenségének adott hangot János viselkedésével kapcsolatban. A lengyel király újból felhozta Hunyadvár ostromának sajnálatos eseményét, majd így folytatta levelét: „Valóban minden így történt, ezt nem szívesen halljuk és nagyon bánkódunk a sorsunk változásán, hogy amikor a legjobban elindulunk a lefektetendő béke útján, halljuk ezt a veszedelmet. Ezért írtuk felséged ellenfelének pontosan azokat a figyelmeztetéseket és tanácsokat, hogy ezeknek vessen gátat, hogy ezt az éves fegyverszünetet nemcsak hogy ne zavarja, hanem — amennyire a legjobban lehet — mozdítsa elő a dolgot, hogy ne adjon alkalmat a háború kiújulására."[72]

I. Ferdinánd 1531. október 3-án, Zsigmondnak írt válaszlevelében reményét fejezte ki a fegyverszünet megtarthatóságának kérdésében.[73] Egyben konkrétan felszólította a lengyel királyt, hogy követein keresztül tegyen meg mindent a fegyvernyugvás érdekében.

1531. október 8-án kelt levelében I. János király tisztázta magát a vádak alól: „*A legfenségesebb hercegnek, a mi legkedvesebb és legtiszteletreméltóbb sógorunknak és atyánknak* [ti. I. Zsigmond lengyel királynak – B. R.]. *Amiket felséged írt nekünk, megértettük. Azt is beláttuk, hogy a mi ellenfelünk felségedhez éppúgy írt Hunyadvár dolgában, mint a fosztogatás tényében, s hogy támadtunk Répás vára körül a törökök segítségével, és valóban óhajtanánk, hogy az igaz dolgokat adják elő a mi ellenfeleink, vagy az ő pártján álló emberek, és ne szolgáltassanak okot az egyezmények meggyalázására (sokak kárára). Ami ugyanis Hunyadvárat illeti — legyen bizonyos benne felséged —, ott semmi visszafoglalás nem történt,*

[70] Uo. CCLXXXVI. 263–264.

[71] Uo. CCCVII. 289–290.

[72] Uo. CCCXX. 302.

[73] „Neque enim infitiamur nobis, si, ut in praescriptis et compluribus aliis locis ultra priora damna, ab eo et suis data paucis ante diebus, factum esse constat et adhuc incessanter fieri videmus, omnino procedi ipsasque indutias tam enormiter laedi et male servari contingat, occasionem non parvam neque levem dari posse tantae violentiae resistendi nosque et nostros ab indebitis iisce molestiis et iniuriis eruendi. Confidimus autem, ad Serenitatis vrae. monitionem super iis omnibus debitam provisionem secuturam certoque futurum esse, ut utrimque serventur indutiae et ab omni genere hostilitatis abstineatur." Uo. CCCXL. 318–319.

hanem szemmel tartjuk azokat a várnagyait [ti. Ferdinándét – B. R.], *akik az éves fegyverszünet megkötése előtt a mi parancsnokainkat a várba bezárták. Ha pedig Répás körül a törökökön ezt a dolgot valamiképpen ismét végrehajtja, s elkövetik azt a vétket és bűnt az emberei, hogy közönséges lovakat és barmokat ragadnak el a töröktől — és most sem tartózkodnak a hasonló zsákmányszerzéstől —, akkor persze hogy ingerli azoknak a török tartományoknak az elöljáróit, akik őrájuk már egy ideje panaszkodnak. Lovakért és kecskékért remélhetőleg majd kereszténveket hurcolnak el. Ami nekünk nehéz, azt egyedül Isten tudja. ... Írtunk hasonlóképpen a legerősebb császárnak is, hogy az övéit az ilyen dolgoktól tartsa távol. Kérjük is felségedet, hogy hagyjon fel a közreműködéssel* [ti. a béke ügyében – B. R.], *nehogy még inkább a rosszra ingerelje azokat. Bizony számtalan rossz és sokféle meggyalázását követték el a fegyverszünetnek, amit a követünkön keresztül jeleztünk is őfelségének* [ti. Ferdinándnak – B. R.]. *Ha majd elküldi valamely értő szolgáját, akkor belátja, hogy mi igazakat írtunk és a mi királyságunk így tépettetik szét az ellenség fegyverei által, és úgy, mintha a fegyverszünet semmis volna. Ha majd őfelsége gondoskodott a védelemről, mi is összevonjuk erőinket, hogy legalább az ellenfeleinknek ellenálljunk, ezeknek, akik már a fegyverszünet előtt megszállva tartottak minket. Hátra van még, hogy felségedet a legjobb egészségben és leghűségesebben üdvözöljem stb.*"[74]

Szintén 1531. október 8-án írt János egy másik, igen aggódó levelet I. Zsigmondnak. Tranquillus titkos kancellár ugyanis a napokban jelentette a Szapolya-i-párti udvarnak Konstantinápolyból, hogy a török Boszniában már szandzsákokat csinált, és a területet tartományának tekinti. János annak a véleményének adott hangot, hogy ha a magyar ügyek akként fognak haladni, ahogy eddig, Magyarország könnyen Bosznia sorsára juthat. Úgy vélekedett, hogy a törököt irritálja a magyar helyzet tisztátlansága, ezért őt, mint a Porta szövetségesét nagyon szorítja az idő.[75]

János a fegyverszünetnél és a titkos alkunál komolyabb szerződést kívánt kötni Ferdinánddal. Nehéz helyzetben volt, hiszen napról-napra egyre kevesebb megbízható embere akadt az udvarban, a Habsburg-házzal szemben pedig mindig is fenntartásai voltak. Vajon mennyire hajlik Ferdinánd és környezete a békére, vagy akár a szövetségre? Lehetséges, hogy az egyezménnyel csak a Porta ellen akarná őt, és országrészét kijátszani? Nehéz kérdések voltak ezek János számára.

Sajnos még maga Ferdinánd sem döntötte el, hogy kivel is akarna megegyezni. Miközben János irányában láthatóan kimutatta lojalitását, követeket menesztett Szülejmán szultánhoz, s fogva tartotta János követét, Hieronim Łaskit. 1531. november 19-én Innsbruckból levélben számolt be bátyjának, V. Károlynak Łaski ügyéről. A lengyel származású diplomata Ferdinándnak annyit elárult küldetéséről, hogy János becsületes feltételekkel kíván békét kötni vele és a német-római császárral. Egyúttal menlevelet kért a birodalom területére, hogy a pápához,

[74] Uo. CCCXLIII. 323–324.

[75] „Prudentis nostra quidem sententia adversarius faceret, si suos a Turcis irritandis cohiberet et si a nobis quoque contumela afficiendis sibi aliqantulum temoeraret, qui in his versamur et elaboramus, quae, si recte indicentur, ei quoque et provinciis eius sunt emolumento..." Uo. 324. *Szakály Ferenc*: Az iszlám északkeleti védőbástyája. Bosznia a 16–17. századi oszmán és magyar történelemben. História, 17. évf. 1995/1. *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok, 134. évf. 2000/4. 753–755.

a francia és angol királyhoz utazhasson (nyilván nem akart igényt tartani a törökkel szövetséges Velence hajóira). V. Károly Tournaiból üdvözölte Łaski elfogatását, s kifejtette öccsének, hogy semmiképpen sem szabad János követét a schmalkaldeni szövetség miatt megosztott birodalomba, vagy más külhoni területekre bebocsátani. Egyúttal kérte Ferdinándot, hogy próbáljon ismét megegyezni a törökkel, de az ügyben mellőzze a lengyel király közvetítését. Ugyanakkor javasolta, hogy a Jánossal kötött fegyverszünetet hosszabbítsa meg.[76]

A Habsburg diplomácia konstantinápolyi követjárása sikertelen volt. Bebizonyosodott, hogy a török nem akar békét kötni, csak egyetlen feltétellel, nevezetesen ha I. Ferdinánd lemond a magyar koronáról.[77] Így nem maradt más hátra, mint a fegyverszünet meghosszabbítása. 1532 januárjában Ferdinánd a „vajda úr" követeit Passauba hívatta az ügyben.[78] Időközben János egy — az ügyben teljesen közömbös — lengyel követtel levelet küldött a német birodalmi rendek részére, melyben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy békében kíván élni a birodalommal, s a fennálló fegyverszünetet mindenképpen békére kívánná felcserélni.[79] János levele meglepte a birodalmi gyűlés résztvevőit, akik eddig — a Habsburg-ház diplomáciájának köszönhetően — úgy hitték, hogy János az ellenségük a törökkel kapcsolatos ügyeikben.

Miközben 1532. április 25-én elindult a török hadsereg Isztambulból Ferdinánd székhelye ellen, az egyezkedni próbáló Jánost — hátában a Ferdinánd-hű erdélyi csapatokkal — teljes bizonytalanságban hagyta a német birodalmi diplomácia. Brodarics István a bécsi udvar halogatása miatt felháborodott levelet írt Tomicki alkancellárnak: „*Ha szívből kívánná a császári felség és a felséges római király* [ti. V. Károly és I. Ferdinánd – B. R.] *ezt a békét, akkor előzőleg sem támasztottak volna nehézséget királyunk követeinek a császári felséghez való eljutása elé* [ld. Łaski elfogatása – B. R.], *s most sem vonakodnának attól, hogy tárgyaljunk róla felséges lengyel királyunk előtt...*"[80]

1532. május 23-án jelentették Erdélyből a német rendeknek a Ferdinánd-hű erők képviselői, hogy Grittit „...előreküldte a török a moldvaiakkal és vlachokkal Erdélybe, Szeben város megostromlására és egész Erdély elfoglalására. János vajda Lippa várában van katonáival..."[81] Beszámoltak nemcsak Szeben, hanem Visegrád ostromáról, s János tétlenségéről is. Az 1531-ben kötött krakkói titkos alkut betartotta János, ő maga távol maradt a harcoktól. Másfelől beengedte Erdélybe a katonai utánpótlást, és eltűrte az alkuban megnevezett erdélyi területeken fekvő várak megerősítését. Gritti és a moldvai vajda csapatai így a vártnál is keményebb ellenállásba ütköztek a spanyol zsoldosokkal védett erődöknél.

Ezért mikor 1532-ben lényegében sikertelenül vonult el Kőszeg alól a török hadsereg, újból a békére lehetett irányítani a figyelmet. 1532. december 30-án megkezdődött az egyeztetés János és Ferdinánd követei közt, de a békére még

[76] MHHD. I. osztály 50–59. 109–146.

[77] Uo. 47. 92–96.

[78] Uo. 60. 146–147.

[79] Uo. 65–67. 156–161.

[80] Magyar humanisták levelei a 15–16. századból. Közreadja: *V. Kovács Sándor*. Gondolat, Bp. 1971. 567–568.

[81] MHHD. I. osztály 65. 156.

1538-ig kellett várni Magyarországon. Hat év alatt viharos esztendőket élt át János királysága. Brodarics István, a nagyszerű humanista és Erasmus hazai támogatója a következő, lakonikus sorokat írta Váradról, 1534 októberében lengyel barátjának, Tomickinak: „*Ó, barátom, ó, Istenem, micsoda időket élünk ebben a legnyomorultabb és tönkretett királyságban. Jót reméltünk, és íme: nyugtalanságot kaptunk. Támogattuk a békét, de nem jövend.*"[82]

[82] AT. XVI. DXXXI. 275. „Nagy hasznára lesz a világnak a fejedelmek bölcsessége, ha tapasztalni fogják, hogy milyen rút dolog a háború, s ha öregkorukban kijelentik: nem hittük volna, hogy ennyire káros a háború. De hát — ó, halhatatlan Isten! — mennyire fog még szenvedni a világ, míg ezt a bölcsességet megtanulják? Megértik-e valaha, hogy felesleges volt a határok kiterjesztése, hogy ami először haszonnak látszott, az volt a legnagyobb veszteség? *Erasmus, Desiderius Rotterdamus*: Institutio Principis Christiani (A keresztény fejedelem neveltetése). Ford. Csonka Ferenc. Európa, Bp. 1987. 134.

Kruppa Tamás

ERDÉLY ÉS A PORTA 1594–1597. ÉVI BÉKEALKUDOZÁSAINAK TÖRTÉNETÉHEZ[1]

A II. Rudolf császár és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem közt 1595. január 28-án kötött szövetségi szerződéssel az erdélyi fejedelemség formálisan is elszakította azokat a szálakat, amelyek akkor már fél évszázada kötötték vazallusként a portához. Az Erdély külpolitikájában 1595-ben bekövetkező fordulat egy viszonylag hosszú folyamat végpontja volt. Viszonylag jól ismertek az 1594. évi véres leszámolások, illetve azok a tárgyalások, amelyeket az erdélyi diplomácia folytatott a prágai udvarral 1594–95-ben.[2] Ennél jóval kevesebbet tudunk azokról a bonyolult diplomáciai manőverekről, amelyekre az erdélyi vezetés kényszerült a címben jelzett időszakban. Az erdélyi forrásanyag vonatkozó része már a háború éveiben elpusztult, a prágai diplomáciai testületek levelezése viszont többé-kevesebbé megmaradt, amelyek természetesen beszámolnak ezeknek a sorsdöntő éveknek Erdélyt érintő eseményeiről is. Itt elsősorban az akkori pápai nunciusok, illetve a spanyol, mantovai, és a velencei követek tevékenységére gondolok, akiknek jelentéseiből részletes képet kaphatunk Erdélynek a portához fűződő kapcsolatairól.[3] Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni a leginkább érintett fél, a császári udvar eddig kellően ki nem aknázott hatalmas archívumáról sem. Az alábbiakban eddig nem ismert, vagy kellő figyelemre nem méltatott dokumentumok alapján megkísérlem felvázolni a fejedelemség és a porta viszonyának alakulását a fentebb jelzett három háborús évben.

A tizenöt éves háború kitörése az első két évben látszólag nem sokat változtatott az Erdély és porta viszonyán; a szakítás azonban ennek ellenére elke-

[1] A tanulmány az OTKA T 32546. sz. pályázata és a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Vö. *Szilágyi Sándor*: Carrillo Alfonz diplomacziai müködése (1594–1598). Bp., 1877., Uő. Okmányok és levelek az 1595–1598. prágai alkudozások történetéhez. In: Történelmi Tár 1877, 149–241.

[3] A nunciusi jelentéseket, felismerve óriási forrásértéküket, a német szakirodalom a múlt századtól kezdve a Nuntiaturberichte aus Deutschland című sorozatban adta ki. Az általunk tárgyalt időszak anyagának publikálására azonban még nem került sor. Cesare Speciano jelentései ugyan öt kötetben megjelentek, (*Natale Mosconi*: La nunziatura di Praga di Cesare Speciano (1592–1598) nelle carte inedite vaticane e ambrosiane. Vol. I–V. Brescia, 1966–67.) ezek azonban már megjelenésükkor sem feleltek meg a forrásközlés szabályainak. Mosconi szövegkiadásának legnagyobb hibája, hogy több, a nuncius leveleit tartalmazó kötetet nem ismert ill. nem használt fel. Ezért a továbbiakban az eredeti jelzetekre hivatkozom. Mosconi munkájának bírálatához a levelezést tartalmazó kódexek listájával vö. *Georg Lutz*: Die Prager Nuntiatur des Speciano 1592–1598. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 1968, 369–381. A lengyelek szintén megkezdték a nunciusi jelentések szisztematikus kiadását, de ők sem publikálták még a tizenöt éves háború időszakából származó levelezésanyagot. Az erdélyi nunciatúra irataihoz vö. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600). (Monumenta Poloniae Vaticana II/III). Gyüjt. Veress Endre. Bp., 1909 (a továbbiakban Nunciusok).

rülhetetlen volt. Ennek egyik oka Szinán nagyvezér rendkívül erőszakos, az erdélyiek iránt ellenszenvvel viseltető magatartása volt. Az erdélyi diplomácia ügygyel-bajjal tudta csak kivédeni például a nagyvezér azon követelését, hogy hűséges vazallus módjára vegyen részt jelentős katonai erővel is a magyarországi harcokban. Az egyre feszültebb viszonyt a komor hangulatú nyári országgyűlések jelezték, ahol a Bocskai vezette háborús párt a Báthory Boldizsár nevével fémjelzett csoportosulással állt szemben. A gyulafehérvári udvar igyekezett minél tovább fenntartani a jó viszony látszatát. Erre azért volt nagy szükség, mert Sztambul előtt nem maradtak rejtve a császári és pápai megbízottakkal folytatott tárgyalások. Ez a gyanú érződik III. Murád 1594. augusztus 10-ei levelében, aki Báthory Zsigmondnak szemére hányta, hogy a bevett szokásoktól eltérően már régóta nem írt a császári csapatok magyarországi hadműveleteiről, és hogy jókora késéssel számolt be Esztergom, Hatvan ostromáról, az olasz és cseh csapatok folyamatos érkezéséről.[4]

A hallgatás hátterében az erdélyi elitet két pártra szakító imént említett heves viták álltak; a fejedelem és szűk, főleg katonai vezetőkből álló tanácsadói köre ekkor látta elérkezettnek az időt a törökkel való szakításra. Erre sarkallták az év tavaszán megjelenő rác követek is, akik a Maros völgyében kirobbant felkelés megsegítésének ügyében mentek Gyulafehérvárra. Májusban országgyűlést hívtak össze Tordára, amelyen felszólalt Kovacsóczy Farkas kancellár, és megpróbálta rávenni a rendeket a fejedelmi politika támogatására.[5] A gyűlés azonban nem Báthory Zsigmond elképzelései szerint alakult, ezért feloszlatták, majd júniusban a rendek átmentek Gyulafehérvárra, ahol David Ungnad személyében a császár, Alfonso Viscontiéban pedig a pápa megbízottja is megjelent. III. Murád levele éppen ezekben a sorsdöntő napokban érkezett, nem reflektál ugyanis a törökös párt felülkerekedése és Zsigmond Kővárra való visszahúzódása miatt kialakult helyzetre, tehát még a tragikus kimenetelű kolozsvári országgyűlés összehívása, vagyis augusztus 17-e előtt érkezett.

A szultán az eddigi politika helyességéről próbálta meggyőzni a fejedelmet. Szándékának komolyságát Haszán temesvári beglerbég elmozdítása jelezte, akire az erdélyiek folyton panaszkodtak a törvénytelen hódoltatások és dúlások miatt. A tordai országgyűlésen Báthory Zsigmond éppen ezzel az ellenségeskedéssel érvelt a törökkel való szakítás mellett. Bethlen Farkas szerint az országgyűlésen orációval fordult a rendekhez, amelyben török felet, név szerint Sasvári szolnoki béget tette felelőssé a kapcsolatok megromlása miatt. Baranyai Decsi János Dzsá-

[4] Okmánytár 1. sz. A továbbiakban a felhasznált levelek egy részének eredeti jelzetét nem itt, hanem a tanulmány végén lévő Okmánytárban adom meg. Óváry István portai követ Báthory Zsigmond levelét, amelyre a szultán augusztus 10-én válaszolt, június folyamán vihette a portára, amikor a fentebb mondott hadiesemények már folyamatban voltak. Bíró Vencel szerint a konstantinápolyi út kb. egy hónapig tartott, ha tehát egy hónap oda, és egy hónap visszautat számolunk, Óvárynak legkésőbb május végén, június elején el kellett indulnia. Az út időtartamához és az erdélyi portai követségekhez általában vö. *Bíró Vencel*: Erdély követei a portán. Kolozsvár, 1921.

[5] Kovacsóczy és Báthory Boldizsár magatartásának megváltozása minden bizonnyal a hatvani és esztergomi kudarcok hatására következett be, ahol, ha hihetünk Szántó beszámolójának és a Szinántól érkező ingerült leveleknek, nem hivatalos minőségben Bornemissza János vezetésével hétezer fős erdélyi sereg is harcolt császári oldalon. Monumenta Antiquae Hungariae (1594–1600). Tom. IV. Ed. Ladislaus Lukács SJ. Roma, 1987, (a továbbiakban MAH) 94–95.

fer jenői béget említi a békétlenség egyik okozójaként,[6] akinek a felettese Haszán temesvári beglerbég volt, aki semmit nem tett a bajok orvoslására, nyilván mert anyagilag ő is hasznot húzott belőle. A levél tehát ezekre a konfliktusokra reagált, amikor a vezetőváltásról értesítette a fejedelmet. A gyulafehérvári udvarral fenntartott jó viszony már csak egy újabb ellenség, a Maros vidéki rácok, megjelenése miatt különösen fontos volt a porta számára, mivel veszélybe sodorhatta a Szinán által irányított magyarországi hadműveleteket.

A portai gesztus, amely valójában a szultáni parancs finomabban megfogalmazott változata volt, már nem érte el célját. Augusztusban véglegessé vált a szakítás, Sztambul figyelmét pedig teljes mértékben lekötötték az Esztergom, majd Győr térségében folyó harcok. Báthory Zsigmond ill. a leszámolásokkal hatalomba kerülő új vezető réteg minél gyorsabban be akarta fejezni a prágai udvarral való tárgyalásokat: a Bocskai István, majd Alfonso Carrillo közreműködésével folyó alkudozások hosszú hónapokig eltartottak, és csak a következő év januárjának végén öltöttek végleges formát. Az igen nehéz és sok vitával, nézeteltéréssel kísért tárgyalások alatt november folyamán az erdélyi csapatok kísérletet tettek Facset visszavételére, amit azonban meghiúsított a Temesvárról a tatár csapatokkal megérkező felmentő sereg.

A fegyveres összetűzések ellenére nem szakadt meg a határvidéki török és erdélyi katonai parancsnokok közötti levélváltás. December 12-én Szofi Szinán temesvári beglerbég[7] és Dzsáfer, a temesvári defterdár tihája, vagyis általános helyettese Palatich György lugosi és karánsebesi bánnak, illetve Geszty Ferenc főkapitánynak azt bizonygatták, hogy a nyár folyamán beérkező tatár segédhadak semmilyen kárt nem tettek a Várad környéki falvakban, sőt éppen az erdélyi hadinép volt az, amelyik naponta intézett támadásokat a tatárok ellen. Nem maradtak el azonban a fenyegető megjegyzések sem. Dzsáfer Győr elvesztésével hozakodott elő, hozzátéve, hogy a Facset féle várakból akár huszonötöt is elfoglalhatnának az erdélyiek, a szultán mégsem érezné meg azt. Gesztyt pedig személy szerint is figyelmeztette, hogy bár őt a közöttük levő régi jó szomszédságra való tekintettel kimentette a tatár kánnál, amikor az kérdőre vonta az erdélyiek támadása miatt, de jól gondolja meg mit tesz, mert Ferhád nagyvezér és a nikápolyi

---

[6] Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Ford. és bev. Kulcsár Péter. Bp., 1982, (a továbbiakban Baranyai Decsi), 235. Sasvári bég az 1587–88-ban Sehsüvár néven felbukkanó szigetvári béggel azonos. Sehsüvár viselt dolgairól vö. a fejedelemnek a májusi tordai országgyűlésen elmondott beszédét *Wolffgangus de Bethlen*: Historia de rebus transsylvanicis. Tom. III, Cibinii, 1783, (a továbbiakban *Bethlen*) 249. A Szigetváron, majd Szolnokon szolgáló bég a végvári harcok egyik legismertebb alakja volt, akinek dúlásai és törvénytelen foglalásai ellen magyar részről többször is panaszt emeltek nemcsak erdélyi részről a budai pasánál. Az 1580. július 18–19-én vívott nádudvari ütközetről, amelyben vereséget szenvedett a magyar csapatoktól, tudósító ének is született Sasvári bég históriája címmel. Vö. Régi Magyar Költők Tára XVI. század. XI. köt. Sajtó alá rend. Ács Pál. Bp., 1999, 157–172, 429–443.

[7] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK) Folio Hungarica (Fol. Hung.) 934. ff. 35r, 36v. Szofi Szinán Haszán utódja volt a vilájet élén, december 12-ei levele nem sokkal távozása előtt íródott. Szamosközy István szerint Szofi Szinánt a perzsiai kudarc miatt mazullá tették, úgy hogy soha többet nem kapott fontos beosztást. Úgy tűnik azonban, hogy összekeveri a nagyvezéri posztot öt alkalommal is birtokló, a perzsa háborút is megjárt Szinán nagyvezérrel. Vö. Szamosközy István történelmi maradványai 1542–1608. IV. köt. (Magyar Történelmi Emlékek II. Írók. 30. köt.) Kiad. Szilágyi Sándor. Bp., 1880 (a továbbiakban Szamosközy), 29–30. Szofi Szinán nemcsak Temesváron szolgált, hanem 1595. augusztusában egy rövid ideig budai beglerbég is volt.

bég vezetése alatt már gyülekezik egy sereg, hogy a fejedelemség ellen vonuljon.[8] Palatich Györgynek szintén felemlítette a facseti esetet,[9] majd tájékoztatta Musztafa, az új temesvári beglerbég, a nagyvezér rokonának érkezéséről.[10]

Dzsáfer és Szofi Szinán szavainak különös nyomatékot adott, hogy az ellenfélhez hasonlóan grandiózus terveket szövögető Szinán nagyvezér csapatait a tatár segéderőkkel együtt át akarta teleltetni Magyarországon, hogy a győri sikert a lehető leggyorsabban, már a következő év elején kihasználja, és elfoglalja Bécset. Terveit azonban keresztülhúzta a szultán halála és az ennek következtében Sztambulban bekövetkező személycserék. A hatalomra kerülő III. Mehmed az Oszmán ház törvényei alapján végrehajtotta a rokongyilkosságokat, de ugyanakkor változások történtek a legfelsőbb vezetésen belül, Szinánt leváltották, helyébe ellenlábasa Ferhád került.[11]

A keresztény fegyverek 1594-i kudarca, különösen pedig Győr eleste az eddig folytatott politika felülvizsgálatát követelte a prágai udvartól is, amelynek

---

[8] Okmánytár 2. sz.

[9] OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 31r, 32v. A facseti eset okozta Geszty kegyvesztettségét, aki hamarosan rejtélyes körülmények között, Simon Genga szerint mérgezés következtében, Szászvásáron meghalt. A hadjáratot ill. Geszty személyét különbözőképpen értékeli Szamosközy és Baranyai Decsi János. Az utóbbi szerint Geszty az egyik leghűbb embere volt Báthory Zsigmondnak, bukását alaptalan rágalmak okozták. Szamosközy szerint viszont nem volt nála nagyobb árulója a fejedelemnek, amit az bizonyít, hogy halála után sok török levelet találtak nála. A főparancsnok halálát közelebbről nem ismert udvari intrikák okozhatták, amelyek a törökkel folytatott levelezés kétségtelen tényét használták fel, amelyre bizonyíték a fent idézett levél is. Elképzelhető, hogy ezek az intrikák összefüggésben voltak a főkapitányi poszt körüli hatalmi harcokkal, Gyulaffy ugyanis feljegyzi, hogy a fejedelem és tanácsosai között vita alakult ki amiatt, hogy Báthory Zsigmond Geszty utódául Bekes Lászlót, míg az urak a jóval tapasztaltabb Borbély Györgyöt akarták. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból. Gyulafy Lestár följegyzései. (Magyar történelmi Emlékek II. Írók. 2. köt.) Közli Szilágyi Sándor. Bp., 1894, 25. Szinán 1593-ban igyekezett a határvidék legnagyobb birtokosait, Dobó Ferencet, ecsedi Báthory Istvánt, és Nádasdy Ferencet rávenni a meghódolásra. Hasonló kísérletet tett az erdélyi határvidék katonai parancsnokai, így a karánsebesi és lugosi bán esetében is. A sors furcsa fintora, hogy a háború első igazi magas rangú áldozata a törökkel való lepaktálás vádja miatt éppen az a Geszty Ferenc, aki a törökkel való szakítás egyik leghangosabb képviselője volt. Gesztyről Vö. Baranyai Decsi, 186–187, Szamosközy IV, 63. Életútjához legújabban *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16.–17. század). In: Veszprém a török korban (Veszprémi múzeumi konferenciák 8). Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998, 140.

[10] Dzsáfer Palatich egy levelére hivatkozott, aki úgy tudta, hogy Haszánt elmozdították, és információkat kért az új beglerbég személyével kapcsolatban. A defterdár szerint Haszánt nem fosztották meg hivatalától, vagyis nem tették mazullá, hanem magasabb beosztást kapott, a budai beglerbégséget. Haszán temesvári beglerbégségéről ebben az időszakban nem tudott a szakirodalom, a névsor július 9, (*Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon (Doktori disszertáció). Bp., 1995, 245, a továbbiakban Dávid), más adatok szerint augusztus végétől, (vö. *Ivanics Mária*: A krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp., 1994, 213, a továbbiakban *Ivanics*) december 14-éig hiányos. Ezek alapján elképzelhető, hogy Haszán augusztus végén a temesvári beglerbégség élére távozott, ahol talán egészen december 14-éig maradt, amikor Szofi Szinán (1594. dec. 14–1595. jan. 11.) lépett a helyére. Musztafáról a fenti levél kivételével hallgatnak forrásaink, egy Musztafa nevű temesvári pasáról 1593. február–márciusában vannak adataink. (*Dávid*, 245.) Talán róla van szó. Mivel nevével később nem találkozunk, csak Szofi Szinánéval és Ahmedével, valószínű, hogy végül nem került Temesvárra, vagy csak néhány napig tartózkodott ott. Haszán helyett pedig, aki a levél szerint a jövő szombaton, vagyis december 21-én indult volna Budára, Szinánpasazáde Mehmed maradt a budai pasa (1594. aug. vége–1595. máj. 9). A gyakori, némely esetben néhány nap alatt lejátszódó vezetőcsere nem volt ritka a magyarországi török hivatali rendszerben.

[11] Szinán terveiről és a vezetőcserékről vö. legújabban *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború. Szeged, 2000, (a továbbiakban *Tóth*), 168–169.

egyik következménye volt a gyors szövetségkötés Erdély fejedelmével 1595. január 28-án.[12] A fejedelemség szakítva a török orientáció látszatával április folyamán megindította csapatait a Maros völgyében a már előző évben felkelt rácok támogatására, és az Esztergom térségében tervezett nagyarányú szövetséges offenzíva előkészítésére. Gyulafehérváron természetesen tudtak a Prágában készülő haditervekről, de számoltak azzal is, hogy a Murád halála miatt bekövetkező trónváltás és az új szultán, III. Mehmed hatalmának megszilárdítása átmenetileg elvonja a porta figyelmét a harctéri eseményekről. Az előző évi török sikerek ugyanakkor óvatosságra intették az erdélyi diplomáciát, amely meglehetősen bizonytalan volt a prágai ígéretek beváltásának időpontjával kapcsolatban. Jóllehet a Bocskai vezette küldöttség[13] Mária Krisztierna személyében megkapta megfelelő biztosítékot, a katonai és pénzügyi segítség beérkeztét leghamarabb tavaszra, ill. nyár elejére várták. Miközben az erdélyi pápai nuncius Alfonso Visconti, aki a kialkudott havi 20 ezren felül magával vitt még további havi tízezer dukátot, február közepén pedig csakugyan el is indult a pénzzel,[14] üzenet érkezett a Temesváron áttelelő török és tatár csapatok parancsnokától, Mihalidzslü Ahmed karamániai beglerbégtől.

Ahmedet, amint Dzsáfer említett leveléből kiderül, decemberben bízták meg a Temesváron áttelelő török és tatár csapatok parancsnokságával.[15] Kinevezése összefüggésben lehetett a nagyvezér cserével, és elképzelhető, hogy Musztafa szintén emiatt nem foglalhatta el új állomáshelyét. Ahmed azt írta, hogy szívén viseli a környék nyugalmát, és igyekszik megőrizni a jószomszédi viszonyt azzal, hogy csapatai sehol sem dúlták fel a vidéket, híven a már több évtizede fennálló barátsághoz. Békülékeny hangnemet ütött meg tehát a fejedelemmel, és megpróbálta harmonikusnak beállítani a porta és vazallusa közti viszonyt. Nem tudta azonban meg nem történtté tenni a tavaly óta bekövetkezett fordulatot. Geszty emlegetése után ugyanis rátért bizonyos karánsebesi és lugosi latrokra, akik nem tartják be a békét, és dúlnak és fosztogatnak. Ezért határozottan arra kérte a fejedelmet, hogy büntesse meg őket tiszttartóival együtt, akik felelősek a pusztításokért. A levél második felében konkrétan is utalt az ellenséges viszonyra, amikor felajánlotta a közvetítést Dzsáfer bégen keresztül a fejedelem és a nagyvezér közt. Ugyanakkor figyelmeztette, hogy a szultán erői jóval nagyobbak, mint a német királyéi, aki a szultán erejét az elmúlt évben megtapasztalta.[16] Ahmed levele abba a diplomáciai offenzívába illik bele, amelyet még elődje, ill. még Szinán indított, aki fiát Mehmedet használta fel közvetítőként. Mehmed ajánlatának lényege az volt, hogy Rudolf adja át egész Magyarországot a szultánnak, akit amúgy

[12] *Bethlen* III, 519–530.

[13] Bocskaiék december első felében értek Bécsbe, a szerződést pedig 1595. január 28-án kötötték meg Prágában.

[14] Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618). I. köt. Gyüjt. és közrebocsájtja Veress Endre. Bp., 1906 (a továbbiakban Carrillo), 126.

[15] A szakirodalom szerint (*Ivanics*, 213) Mihalidzslü Ahmed a tatár kán nővérének fia 1595. május 9. és augusztus ill. 1596 májusa és október közepe között volt budai beglerbég. Eustachio Fontana konstantinápolyi ferences egyik jelentése szerint 1597. októberében is ő töltötte be ezt a tisztséget. ASV Fondo Borghese III. Vol. 60A, 53r. Ezzel vág egybe Gévay Antal adata is. (Uő. A' budai pasák. Bécs, 1841, 19).

[16] Okmánytár 4. sz.

is megillet a fegyver jogán.[17] A császár válaszul ugyanolyan elfogadhatatlan feltételeket szabott, így a béke nem jöhetett létre.

Ha a tárgyalásokat nem is lehetett teljesen komolyan venni, a követjárás felkeltette a Szentszék érdeklődését és gyanakvását.[18] Cesare Speciano pápai nuncius igyekezett minél pontosabb képet kapni a helyzetről. Rómában elsősorban Báthory Zsigmond miatt aggódtak, aki 1595 elején, jóllehet a szerződést már megkötötték, még mindig nem lépett be a háborúba. Ennek csak egyik oka volt az, hogy mint említettük Gyulafehérvár semmilyen komolyabb akcióba nem akart belekezdeni, amíg meg nem érkezik a katonai segítség, amely komoly veszélybe került a felső-magyarországi főkapitány és a fejedelem feszült viszonya miatt.[19] Nem alakult kedvezően Erdélynek Lengyelországhoz fűződő kapcsolata sem, ami hosszú éveken át fog állandó fejfájást okozni a vatikáni döntéshozóknak. Rómának meglehetősen pontos képe volt az erdélyi közhangulatról is, amely nem kívánt egyebet, mint békét a hatalmas szomszéddal. Ehhez járult a fejedelemség urának meglehetősen labilis személyisége, amely rányomta bélyegét döntéseire is. Ennek hatásai nehezen voltak kiszámíthatóak. Ráadásul a porta békeajánlatát a Győr elvesztése után kialakult helyzetben, 1595 elején megismételte.

A porta tárgyalási pozícióit ugyanakkor gyengítette, hogy Ahmed közvetítőként és a jószomszédi viszony helyreállításának előmozdítójaként éppen Dzsáfer jenői béget, aki maga ajánlkozott a közvetítésre, léptette fel, aki ellen erdélyi részről az 1595-öt megelőző években rengeteg panasz érkezett a portára a hódoltsági területnek a fejedelemség rovására történő kiterjesztése és az állandó dúlások miatt.[20] Dzsáfer elején elegánsan megkerülte az Erdéllyel való viszony elhidegülésének okait, és mindenért Szinán nagyvezért és két helyi török vezetőt, Musztafa agát és Oszmán szpáhit tette felelőssé. Itt most nincs mód a kérdéses ügy részletes tárgyalására, ezért csupán annyit jegyzek meg, hogy az 1594-es év első felében a sztambuli, temesvári és budai követjárások egyik állandó témája e két szolnoki bég viselt dolgai voltak. Szinán, az akkori nagyvezér Erdéllyel kapcsolatos elképzeléseinek személyes motívumairól pedig Szamosközy számol be, aki szerint a rosszindulat fő oka az volt, hogy az 1594-es év folyamán, amikor visszatért a perzsa háborúból és leváltották, nem kapta meg azt a 3 ezer aranyat ajándék címén, amit a fejedelem követétől kért. Ettől kezdve minden követ megmozgatott,

---

[17] Vö. *Tóth*, 167–168.

[18] Giovanni Battista Doria apostoli hadbiztos december 11-ei levelében konkrétumok említése nélkül számolt be egy török békeajánlatról. ASV Fondo Borghese III. Vol. 84D, ff. 159v.

[19] A késlekedésben a túlzott erdélyi szerepvállalástól, a nemzeti királyságtól való Habsburg félelem, és nem utolsó sorban az elégtelen katonai erő és ellátmány játszottak közre. Prágában attól tartottak, hogy a német vezetéssel folyó háborúval elégedetlen magyarok az erdélyi fejedelmet akarják főparancsnoknak. Teiffenbach szigorúan betartva a Bécsből és Prágából érkező utasításokat, nem akarta megadni a szerződésben is megígért Serenissimus címet, és nem volt hajlandó szorosabb katonai együttműködésre a fejedelemmel, ill. elfogadni annak parancsnokságát.

[20] Dzsáfer leveléből (Okmánytár 4. sz.) kiderül, hogy Ferhád az új nagyvezér és a Havasalföldre induló sereg szerdárja. Az időpontra vonatkozó feltevést támasztja alá a Bécsnek tett békeajánlat, amelyre február-március folyamán került sor. Tóth szerint ez már februárban megtörtént. *Tóth*, 167. Vö. még Doria március 4. és 11-ei levelét, amelyben szintén beszámol a túlzó török követelésről. ASV Fondo Borghese I. Vol. 771, ff. 323v és Archivio Doria-Pamphilj (ADP) Fondo Aldobrandini (FA) b. 2, ff. 9r.

hogy a fejedelemség adóját felemeljék, illetve a háború kitörésekor pedig katonai okokra hivatkozva megpróbálta elérni, hogy alakítsák szandzsákká Erdélyt.[21]

Dzsáfer levele további érdekes adalékokkal szolgál a nagyvezérnek a fejedelemséggel kapcsolatos terveiről. Szinán mértéktelen követeléseinek (száz-százezer köböl búza, liszt, árpa, a százezer kocka só, a százezer juh, és a negyvenezer tehén) hátterében Ibrahim bég, vagyis a muszlim hitre tért Márkházi Pál húzódott meg. Őt éppen Szinán tette lippai szandzsákbéggé 1593-ban, és nem kétséges, hogy az erdélyi szandzsák élére őt szánta.[22] A levélnek a háború kitörésének okaival kapcsolatos utalásai alapján valószínű, hogy nagyjából Ahmed fentebb említett levelével egy időben, vagyis február végén, március elején született meg, Szinánt ugyanis február végén váltotta le az új szultán. Ferhád, az új nagyvezér nem pártolta a Bécs elleni háborút, ezért hatalomra kerülése után a fő hadszíntéren nem kívánt kezdeményezni, és csak az előző évi foglalások biztosítására szorítkozott, mivel minden erejét Havasalföld és Erdély megregulázására akarta fordítani.

A balkáni beavatkozásra már csak azért is szükség volt, mivel az Al-Dunánál folyó nem hivatalos háború rendkívül súlyos ellátási gondokat okozott Sztambulban. A szabad hajdúk, rácok, havasalföldiek, kozákok és egyéb irreguláris csapatok óriási pusztítást végeztek a balkáni területeken, Moldva és Havasalföld ellenséges magatartása pedig tovább súlyosbította a helyzetet, mert elvágta a fővárost a gazdag Fekete-tenger környéki gabonatermő vidékektől. Az új vezetésnek először ezt az égető problémát kellett orvosolnia,[23] és valahogyan vissza kellett tartania Erdélyt Mihály példájának követésétől. Dzsáfer az akkor már halott Márkházi nevének említése után nyíltan megfenyegette a fejedelmet, hogy magatartása nemcsak országát, hanem saját magát is veszélybe sodorhatja. Dzsáfer egy újabb trónkövetelőről számolt be: egy öreg- és egy fiatalember Zsidóvár felől először Szolnokra, majd Temesvárra jöttek ifjabb Báthory István levelével. Tartalmáról ugyan semmit nem árul el, Rómában viszont úgy tudták, hogy Szinán az ifjabb Báthory Istvánt Sztambulba hívta és felajánlotta neki a fejedelemséget. A krakkói nunciusnak, Germanico Malaspinának azonban az utolsó pillanatban sikerült eltéríteni a két Báthoryt a végzetes lépéstől.[24] A törökkel való kapcsolatfelvételük hónapokkal korábban megtörtént, Minuzio Minucci pápai titkár 1594. október 29-ei levelében arról számolt be, hogy hírek keringenek ifjabb Báthory István és a porta tárgyalásairól, amelyek miatt magyarázatot kértek a testvérpártól, akik a titkár leveleinek tanúsága szerint megadták a kért felvilágosítást az ügyről.[25] A szer-

[21] Szamosközy IV, 31.

[22] Alig egy évvel később azonban meghalt. Szamosközy IV, 29.

[23] Az élelmiszerhiányról és az erdélyi és havasalföldi csapatok pusztításairól vö. Documente privitóre la Istoria Romanilor. Vol. XII. Cul. Eudoxiu Hurmuzaki. Bucureşti, 1903, (a továbbiakban Hurmuzaki) 38, 49.

[24] A Báthory testvérek mindent elkövettek annak érdekében, hogy igazságot szolgáltassanak számukra az 1594-es törvénytelen kivégzések és birtokaik elvétele ügyében. A porta megkereséséről közelebbit nem tudok, nem tartom azonban elképzelhetetlennek, hogy a török felé való orientálódásban Jan Zamoyski lengyel kancellár keze is benne van, aki a háborút arra akarta felhasználni, hogy Erdélyt lengyel függőségbe vonja. A viszályról vö. *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp., 2002, (a továbbiakban *Horn*) 183–207.

[25] Az októberi, novemberi és decemberi levelekre vö. ASV Fondo Borghese I. Vol. 771, 174r, 193v–194v, 205r, a januári és februáriakra pedig 278v–279r, 300v–301r, 302v–303r. Báthory István

vezkedés azonban nem maradt abba, a nuncius 1596. március 6-án újra érintette a kényes témát, ezúttal lehetséges jelöltként említve Báthory András és István mellett féltestvérüket Iffjú Jánost is.[26]

Az erdélyi vezetés, amely biztosan számított a megígért katonai és pénzügyi segítségre, mindezek ellenére nem reagált kedvező módon a János deák révén beérkező török ajánlatra, és folytatta háborús előkészületeit.[27] Közben Ferhád téli időben hidat veretett a Dunán, tavasszal pedig megkezdte a hadsereg mozgósítását. Terveiről nem tudtak biztosat sem Prágában, sem Rómában, ahol úgy gondolták, hogy az új szultán uralkodását esetleg személyes hadba vonulással és egy Bécs elleni támadással fogja kezdeni; az al-dunai csapatmozgások pedig a figyelem elterelését szolgálják. A már említett vezetőcserék miatt nem volt könnyű a tájékozódás. Olyan hírek is érkeztek, hogy sem Ferhád, sem Ibrahim nem akar háborút, és hogy az új szultán anyja a rendkívüli befolyással bíró Valida szultán határozottan békepárti. Közben lázasan folytak az előkészületek Gyulafehérváron, hogy még a török támadás előtt a három fejedelemséget egy török elleni koalícióba kovácsolják. Ennek eredményeként kötötték meg először Erdély és Havasalföld, majd Erdély és Moldva közt a szövetséget.[28]

Április folyamán két csausz is érkezett a portáról. Az egyikük Hüszejn, aki Murád szultán halála előtt már járt Erdélyben, a másik János diák volt.[29] Mostani útja az új uralkodó hatalomra kerülésével volt összefüggésben. Temesvárra március utolsó napjaiban érkezhetett, mert innen kelt április 1-jei levele, amelyből kiderül, hogy erdélyi útja után Ferhádhoz készül a fejedelemnek a határvidéki beütések ügyében írt leveleivel. Hüszejn a miatt panaszkodott, hogy nem kapott menlevelet.[30] Küldetésének fontosságát jelzi, hogy amikor Hüszejn visszatért a portára, valamikor április végén–május elején, portai kihallgatása a szokásosnál hosszabbra nyúlt, amin a díván pasái el is csodálkoztak.[31] Hüszejn után nem sokkal újabb csausz érkezett Erdélybe; Musztedan a szultán, Dzserráh Mehmed és Ferhád nagyvezér leveleit hozta.[32] Küldetésének a béketárgyalások közvetítésében nagy gyakorlattal rendelkező Ahmed adott nyomatékot, aki két levelében

fejedelemségéről még a következő év márciusában is érkeztek hírek Rómába, vö. ADP FA, b. 3, ff. 96r. A Báthoryak akciói szoros összefüggésben vannak a leszámolások miatt kirobbant családi viszállyal, ill. propagandaháborúval, amely egészen 1599-ig elhúzódott. Ennek nagypolitikai összefüggéseivel most nem foglalkozom.

[26] Vö. Hurmuzaki XII, 252.

[27] János deák török neve a brassói krónikák szerint magyar Ahmed volt. Vö. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. V. Band. Kronstadt, 1902, 274.

[28] Szövegét vö. *Bethlen* III, 557–571.

[29] Okmánytár 3. sz.

[30] Április 1-jei levelét vö. Török-magyarkori államokmánytár. 3. köt. (Török-magyarkori történelmi emlékek I. oszt. Okmánytárak) Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Bp., 1868, 35–36. A csausz Temesvárra való megérkezését és a menlevél elküldését megerősíti Carrillo április 9-ei levele is. Vö. Carrillo I, 142.

[31] Okmánytár 10. sz.

[32] A szultán levele ugyanis Szent György havában, vagyis áprilisban íródott. Ekkor születtek a nagyvezér és Dzserráh Mehmed levelei is, a fordításokra pedig azt írták, hogy május 14-én érkeztek be. Vö. Okmánytár 5, 6, 7. sz. A levelekről beszámol Speciano nuncius is, Carrillo I, 158. Hüszejn közben újra megjárta Sztambult, júliusban ugyanis megint Erdélyben találjuk. A csauszokról vö. Hurmuzaki III/2. 104, 497.

is ajánlotta a portáról érkezett Musztedan ügyét.[33] A szultán és a vezérek felszólították Báthory Zsigmondot, hogy térjen vissza a porta hűségére; III. Mehmed a fejedelem szemére hányta hűtlenségét, Ferhád nagyvezér pedig azt követelte Zsigmondtól, hogy adja ki a két román fejedelem, vagyis Áron és Mihály Erdélybe menekített javait, ellenkező esetben seregével Erdélyre is rá fog támadni. Musztedan még júniusban is Gyulafehérváron tartózkodott.

Közben Hüszejnt visszaindították Gyulafehérvárra. Útjának céljáról Edward Barton sztambuli angol követtől értesülünk, aki a következőket írja a csausszal kapcsolatban: „Több alkalommal is írtam Fenségednek, hogy a boldog emlékezetű Murád szultán mindig megtartotta Fenséged iránti jóakaratát és megőrizte azt a régi barátságot, amelynek érdekében az elmúlt hónapokban elküldte Hüszejn csauszt, aki most a dicsőséges Mehmed szultán megbízásából egy még több ígéretet tartalmazó és még megtisztelőbb szerződéslevelet visz, hogy fenntartsák mindazt, amiben Szülejmán idejében megállapodtak és megegyeztek"[34] Erről a capitulazioneről, náméről, vagyis náme-i hümáyúnról, nagyúri levélről tesz említést Hüszejn, amit különleges alkalmakkor szoktak küldeni, amellyel Sztambul jelezte, hogy tiszteletben tartja a határokat, és kötelező érvényűnek ismeri el az azokat rögzítő deftert.[35] A porta részéről érkező gesztusról, az ajándékokért cserébe küldött kaftánról, és díszes kiállítású levélről, azaz a náméról (litterae elegantes) Ahmed is szót ejt, tartalmáról sajnos semmit nem árul el, mint ahogy Hüszejn sem, csak annyit, hogy ahhoz mellékelve küldték Halul bég defterét, amelynek alapján vissza lehet állítani a háború előtti határokat.[36] A velencei követjelentések szerint a csauszok Moldva és Havasalföld mellett a magyar királyságot is felajánlották a fejedelemnek, ráadásként adócsökkentést is kilátásba helyeztek.[37] Marco Venier május 18-ai jelentése ugyanakkor arra enged következtetni, hogy Musztedan is vitt nagyúri levelet. Az állítja, hogy Báthory Zsigmond elküldte Rómába a szultán levelét és lefogatta a csauszt, majd válaszát beküldve a portára, ügyesen kimagyarázta magát. Erre a szultán újra írt neki.[38] Ezzel vág

[33] Okmánytár 8. és 9. sz.

[34] „Ho più volte scritto alla Serenità Vostra come sultan Murat de felice memoria sempre ha mantenuto la sua buona volontà de conservare l'antiqua amicitia con la Serenità Vostra, et per tal caggione lo mesi passati li ha espedito questo istesso apportatore Ossein ciaus, il quale novamento li viene espedito da questo generoso imperator sultan Mehemet, et de suo moto proprio li manda ampla capitulatione con maggior honore et promesse, per mantenerle tutto quello che in tempo di sultan Sulimano era stato stabilito et accordato." Barton május 14-én kelt levelét vö. Wien, Österreichische Staatsarchiv, Haus-Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (Hung.) Allgemeine Akten (AA), fasc. 127, ff. 70r–v. Ez azt jelenti, hogy Hüszejn márciusban indult el Sztambulból. Valószínűleg a csausz erdélyi útjához kapcsolódik a szultán rövid levele, amelyben a később említendő kaftánról is említést tesz. Mellette olvasható Ahmed talán március végén kelt levele, aki a fejedelmet röviden tájékoztatta a tatárok várható hadmozdulatairól és figyelmeztette az erdélyi csapatok Moldvába való bevonulásának várható következményeire. Vö. *Nicolaus Reusner*: Epistolarum turcicarum. Lib. XII. Francofurti, 1599, 128–130.

[35] Okmánytár 10. sz. és előző jegyzet. Az időpontra vonatkozóan döntő fontosságú a fejedelemnek Mátyás főherceghez ill. Gianbattista Gengához írt június 10-ei levelei, amelyekben a háború ügyével kapcsolatban említi Hüszejn erdélyi útját. Wien, Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1595. Juni, fasc. 6/3, ff. 421r–v. ill. ASV Fondo Borghese III. Vol. 89B, ff. 161r.

[36] Okmánytár 8. és 9. sz.

[37] Hurmuzaki III/2, 104.

[38] Archivio di Stato di Venezia (ASVe) Dispacci al Senato (Senato), Constantinopoli, filza 41, 236v.

egybe Barton adata, aki, mint láttuk, azt írta, hogy egy még kedvezőbb ajánlatot tartalmazó levelet küldtek Sztambulból, tehát egy ajánlat már volt.

Az angol követ szándékai egybeestek az oszmán hadvezetés elképzeléseivel, Erzsébet királynőnek ugyanis alapvető érdeke volt, hogy a háború ne a szárazföldön Bécs, hanem a tengeren folyjon a spanyolok ellen. Szinán felülkerekedése éppen ezen elképzeléseket döntötte romba, míg átmeneti háttérbe szorulása miatt és a Prágából érkező kósza hírek hatására az angol követ újra latba vetette befolyását, hogy tető alá hozza az áhított békét, amelyről egyébként levelében is említést tesz. Kezére játszott az is, hogy a nagyvezérrel igen rossz viszonyban lévő erdélyi vezetés mozgásterének megnövelése érdekében Londonba küldte Kakas Istvánt abból a célból, hogy az angolok közvetítsenek ebben az igen kényes ügyben.[39]

A gyakori török követjárás felkeltette Róma gyanakvását, Minucci Sztambulból érkezett hírekre hivatkozva említette a fejedelem személyével kapcsolatban felmerült kétségeket.[40] A Szentszék nem volt teljes mértékben meggyőződve arról, hogy a török békeajánlatot vissza fogják utasítani. Az angol követ megbízottjának prágai fogadása fokozta a bizonytalanságot, ráadásul a fejedelmet jól ismerő Visconti sem tudott nyilatkozni az ügyben, mivel ő a menyasszonyt hozó követségben volt, és csak augusztusban ért Erdélybe.

A porta türelmét viszont az erdélyi betörések tették komolyan próbára. Ahmed budai beglerbég ennek ellenére azt üzente júniusban Gyulafehérvárra, hogy bár a szultán parancsa értelmében Budára kellett volna mennie, a fejedelem kedvéért Temesváron maradt, hogy megvárja döntését a béke ügyében. A két csauszon keresztül megpróbálta elérni, hogy – a régi jó viszony visszaállítása érdekében –, a fejedelem mozdítsa el a lugosi bánt, az újonnan kinevezett Bekes Istvánt[41] hivatalából, akit azzal vádolt, hogy nem lép fel a martalócok ellen, és százszámra hajtja a foglyokat Lugosra és Karánsebesre. Arról ugyan egy szót sem ejtett, hogy török részről is érték támadások a határvidéket, mégis óvatosan fogalmazott, mivel erdélyi katonaságot nem említve úgy állította be az eseményeket, mintha azoknak kizárólag a martalócok és a lugosi bán lenne az oka.[42] A porta ingerültségét fokozta, hogy a két csauszt, Musztedant és Hüszejnt visszatartották Erdélyben. Különösen a főcsausz, Musztedan visszatartása számított barátságtalan lépésnek a harcok kellős közepén.[43] Ahmed Bekeshez írott kemény hangú

[39] Kakas István már 1593. szeptemberében, tehát még jóval Erdélynek a törökellenes ligába történő belépése előtt útnak indult. Vö. *Veress Endre*: Zalánkeményi Kakas István. Bp., 1905 (Magyar Történelmi Életrajzok 47.) 44. Anglia ügynökei ugyanakkor nemcsak Prágában jelentek meg, hanem feltűntek Lengyelországban is. ADP FA, b. 5, 78r-79v, 100r, 337r, 341r-v. Az angol diplomácia és Barton szerepéről a legújabban vö. *Várkonyi Gábor*: A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597). In: Aetas 2000/4, 106–124.

[40] Minucci 1595. május 11-ei levelét vö. ASV Fondo Borghese I. Vol. 771, ff. 407r.

[41] Bekes István, Gáspár fia feltehetően a pápai diplomácia hathatós közreműködésével nyerte el ezt a méltóságot. Speciano 1595. január 31-ei Cinzio Aldobrandininek írt jelentésében ugyanis külön megemlékezik a jó katolikus Bekesről, aki saját költségén felszerelt száz lovassal szolgál, és arról panaszkodik, hogy ezért cserébe nem kap semmit. ADP FA, b. 2, ff. 261v. Esztergom alatt tanúsított vitézségét Szántó István jezsuita is említi hosszú jelentésében. MAH IV, 97.

[42] Okmánytár 9. sz.

[43] Vö. Mehmed, az új temesvári pasa levelét Okmánytár 12. sz.

levele mutatja, hogy az új bán működését a török elleni katonai akcióknak az eddigieknél is határozottabb támogatásával kezdte: „Ez felől akarok írni neked Lugosban, vess számot hányad napja vagyon, hogy az bánságra ide jöttél. Azóta sok dolgodban kezdtél praktikálni, de elhiggyed és veszteg légy helyedben, mert úgy cselekszel, hogy mind Lugost, mind Dévát, Fehérvárt kezded elveszteni, úgy történhetik, tudod jól."[44] Majd egy Horvát János nevű martalóc és társai kiadatását követelte, és azzal fenyegetőzött, hogy a csausz visszatérése után már nem fogja kezét megkötni a szultáni parancs. Ekkortájt ír a fejedelemnek is, amelyben arról tájékoztatta, hogy nemsokára elhagyja hivatalát, mert a szultán a karamániai beglerbégséget adta neki és sürgette, hogy küldje vissza a Bekesnek írt levélben is említett csauszt.[45]

Ahmed sietségét egyéb tényezők is indokolták: a török sereg június végén elérte az al-dunai Ruszcsukot, és megkezdte a híd építését, így belátható időn belül seregével Erdély ellen vonulhatott. A porta számára a legegyszerűbb és legjobb megoldás Erdély megbékélése lett volna, hogy mind Esztergom felmentése, mind a havasalföldi vajdaság megrendszabályozása ügyében szabad kezet kaphasson. A másik ok a július első felében Sztambulban bekövetkező hatalomváltás volt. Ferhád bukásának hátterében a velencei követ szerint Szinán és Csigalazáde Mehmed pasák intrikái álltak, akik felhasználták a hadsereg engedetlenségét a nagyvezér ellen, aki ezért kénytelen volt hadi előkészületeit megszakítani. Ráadásul elesett Nikápoly is, amely megpecsételte sorsát, a szultán leváltotta, a főmufti pedig iszlám helyek elvesztése miatt vallásos határozatot, fathwat adott ki ellene, amelynek értelmében büntetlenül meg lehetett ölni. Szinán érvényt akart szerezni határozatnak, ez azonban nem ment teljesen zökkenőmentesen, a bulgáriai területen tartózkodó Ferhád ugyanis megszökött a kivégzés elől. Valida szultána, akinek nagy volt a befolyása az ifjú szultánra az új nagyvezér ellensége volt, ezért az Ferhád haláláig még abban sem lehetett biztos, hogy annak sikeres Sztambulba szökése esetén meg tud maradni hivatalában, sőt, hogy ebben az esetben a puszta életét megmentheti. Ezért emberei vad hajszába kezdtek, amely végül sikeresnek bizonyult, Ferhádot elfogták és kivégezték.[46]

Nem sokkal Bekesnek írt levele után Ahmed Temesvárról új állomáshelyére távozott. Az új beglerbég, Szinánpasazáde Mehmed, aki egyúttal az Esztergom felmentésére induló sereg szerdára is volt, július 14-én érkezett meg.[47] A sereg

[44] Vö. *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. IV. köt. Bp., 1883, 179–180. Palatich utódja a karánsebesi bánságban Borbély György volt. Május 17-én, a Havasalfölddel kötött egyezmény napján kapta meg ezt a méltóságot. Szamosközy IV, 49. Baranyai Decsi János lugosi főkapitányként említi éppen ebben az időben. Baranyai Decsi, 226.

[45] Ahmed levelét vö. OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 57r, 58v. A levelek datálásához vö. előző jegyzet és Simon Genga június 28-án kelt levelét testvérének, Flaminionak Vö. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV) Capp. lat. 164, 230r-v. Hüszejnről Szamosközy is megemlékezik, aki szerint a szultán még az egyik lányát is felajánlotta a németekkel való szakításért cserébe. Szamosközy IV, 51.

[46] A nagyvezérváltásról Vö. ASV Senato. Constantinopoli, filza 41, ff. 257v, 363v–364r, 446r–v, 455r–460v.

[47] Erről a temesvári defterdár Hüszejn csauszhoz írott leveléből értesülünk. Okmánytár 14. sz. Hüszejn ekkor még az Ahmeden keresztül a fejedelemnek eljuttatott ajándék és a békeajánlat ügyében tartózkodott — pontosabban visszatartották — Gyulafehérváron. Őt értesítették a vezetőváltásról pontosan megjelölve még a napot is.

Dzsáfer defterdár erősen túlzó szavai ellenére, aki hatvanezer főt emleget, nem lehetett 15–20 ezer főnél nagyobb, és a legkisebb gondja Erdély megregulázása volt. Feladatát a júliusban ötödször hatalomra kerülő Szinán nagyvezér vállalta magára. A sereg létszámának eltúlzásával, és annak sejtetésével, hogy a szerdár Erdély ellen megy, a defterdár az erdélyi csapatokat akarta elriasztani Temesvár és a határvidéki török várak megtámadásától.[48] Dzsáfer szerint Mehmed, az új beglerbég „nem olyan, mint a többi, Erdély dolgát mind rá bízták."[49] Ali ugyanakkor III. Mehmed levelét is elvitte Gyulafehérvárra. A szultán az eddig megszokott módon a fenyegetést ígérgetéssel ötvözve nemcsak teljes büntetlenséget ígért, hanem azt is, hogy elismeri a fejedelem Moldva és Havasalföld fölötti uralmát, sőt, hogy magyar királlyá teszi.[50] Ugyanakkor az oszmán katonai jelenlét meggyengülésének a jele, hogy a júliusban elindított erdélyi offenzíva ellenére, amely Bokszeg bevételével indult, majd egy sor kisebb nagyobb vár elfoglalásával folytatódott, az új beglerbég még mindig tárgyalásos úton igyekezett rendezni a konfliktust. Ezért sürgette a már több mint egy hónapja Gyulafehérváron tartózkodó csausz visszaküldését, ez ugyanis azelőtt nem volt szokásban. Az erdélyi vezetés valószínűleg arra számított, hogy amíg a csausz nem érkezik vissza a kitérő válasszal, a beglerbég a Sztambulból kapott parancs értelmében tartózkodni fog a válaszlépésektől. Nem tudni, hogy végül mikor engedték el, a Habsburg menyasszony megérkezése, és az augusztusi, Facset mellett vívott csata után Mehmed mindenesetre a fegyveres megoldás mellett döntött. Bethlen Farkas feljegyzi, hogy az aureum saeculumnak nevezett negyedévszázados nyugalom után éppen a menyasszony megérkezésével egy időben törtek be a fejedelemség területére a török csapatok, ami a hivatalos háború kitörését is jelentette.[51]

A nyári harcok azonban egyértelmű erdélyi sikert hoztak, mivel a kétfrontos háborúra kényszerített oszmán vezetés képtelen volt megfelelő erőket a magyarországi hadszíntérre átcsoportosítani. A frakcióharcok pedig éppen nyár derekán

[48] Annál is inkább, mivel a Szinán vezette fősereg célja Havasalföld volt, Erdélyt a vajdaságon keresztül akarta megtámadni.

[49] Vö. 46. jegyzet. A levél datálásában segít, hogy Ahmed neve nem szerepel többet. Szinán havasalföldi hadjáratának idején benderi és kilikiai szandzsákbégként Gázi Girájjal együtt Zamoyskival tárgyalt az új moldvai vajda beiktatásáról. ASVe Senato. Constantinopoli, filza 43, ff. 29v, ASV Fondo Borghese III. Vol. 91B, ff. 181v. Az év végén Boszniában és a horvát-szlavón végeken találkozunk vele, (Vö. Hurmuzaki XII, 187, 269, 363) amivel egybevág Venier konstantinápolyi velencei követ november 15-ei jelentése, aki szerint Boszniába küldték, de egyelőre nem tud indulni, mert nem kapta meg a pénzt és katonaságot (Vö. uo. filza 42, ff. 215v, 258r). 1596. márciusában azonban már bizonyosan ott volt boszniai pasaként. Uo. filza 43, ff. 14r, 59v, 193r, 302v, 334r. Augusztusban Belgrádban tartózkodott, 1598-ban pedig a Havasalföld elleni harcokban kerül elénk, de akkor sem karamániai beglerbégként, mert a tisztséget Ali töltötte be. Budai beglerbégségéről vö. *Ivanics*, 213, Aliról Hurmuzaki XII, 153.

[50] Ali július elején érhetett Gyulafehérvárra, levelének a hónap végén, 29-én Prágában már a német ill. olasz fordítása is elkészült. Ez utóbbit vö. Hurmuzaki III/2, 483–484. Tartalmát ismerteti Bernardo Beccari is. Vö. Lettera scritta dal gran turco al prencipe di Transilvania. Bologna, s. d. A szultán mellett próbálta rávenni a meghódolásra a fejedelmet a mazullá lett Mehmed, az egykori anatóliai pasa is. Vö. Okmánytár 13. sz. Az ő levelében olvasható az az igen érdekes adat is, amely arról tanúskodik, hogy a fejedelem külön íródeákot taníttatott törökül Sztambulban. Ez a sajnos ismeretlen nevű ifjú volt az, aki a török ajánlatot Erdélybe vitte, és akinek a kíséretében Hüszejn érkezett. Vö. KA AFA 1595. Juni, fasc. 6/3, 421r.

[51] *Bethlen* III, 582–583.

bénították meg az oszmán hadigépezetet, amely emiatt értékes hadműveleti időt vesztett. Hiába indított támadást augusztusban a temesvári beglerbég, az erdélyi hadvezetésnek maradt annyi ideje, hogy dacolva a portai fenyegetésekkel, felkészüljön a havasalföldi hadjáratra, miközben a csauszok fogadásával, majd Gyulafehérváron tartásával tovább húzták az időt. Ez később elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a fejedelem a győzelem reményével szálljon szembe Szinán csapataival. A havasalföldi hadjárat az erdélyi seregek legnagyobb sikere volt a török ellen — visszhangját tekintve mindenképpen — nemcsak a tizenötéves háborúban, hanem a fejedelemség egész története alatt.[52]

A havasalföldi kudarc és Esztergom eleste után a portán úgy döntöttek, hogy a következő évben Magyarországra indítanak hadjáratot. Szinán amellett kardoskodott, hogy a siker érdekében az ifjú szultánnak is hadba kell vonulnia, és jóllehet a hárem ellenezte a tervet, végül a nagyvezér elképzelése kerekedett felül. Az előző évi vereségek és veszteségek ellenére a hadjárat kilátásai nem voltak rosszak, mert ezúttal nem kellett tartani sem Moldva, sem a Havasalföld részéről érkező támadásoktól. Moldva élére ugyanis tatár és lengyel együttműködés eredményeként Áron vajda került, Mihály pedig az erdélyi, de legfőképpen a császári segítség elmaradása miatt már 1596 elején béketárgyalásokat kezdett a portával Haszán ruméliai beglerbég közvetítésével, aminek következtében tavasszal megkapta a fermánt és a zászlót a szultántól. A csausz felkereste a gyulafehérvári udvart is. Mária főhercegné, Mária Krisztierna anyja Keresztúry Kristófnak írt levelében megemlékezik egy csauszról, aki először Erdélybe jön, majd onnan továbbindul.[53] Talán Bali bégről van szó, Marco Venier Velence sztambuli követe egyik márciusi jelentésében ugyanis azt írta, hogy a bég, aki éppen akkor Erdélyben tartózkodott, már járt a fejedelemségben.[54] Ezt támasztja alá a követ Ibrahimmal folytatott tárgyalása is, akitől értesült a fejedelem portára küldött leveléről.[55] Bali maradt a fejedelem távozása után is, hogy tovább tárgyaljon a fejedelemasszonnyal és tanácsosaival a török támadás elhárítása érdekében. Őt követte Francesco Marcio, Edward Barton ügynöke, aki számára két instrukciót is írt.[56] Marcionak először Moldvába kellett mennie Jan Zamoyski lengyel kancellárhoz, abban az esetben pedig, ha a kancellárt nem találja Moldvában, a megbízottnak fel kellett keresnie Báthory Zsigmondot, hogy tájékoztassa Gázi Giráj testvérének, Feth Girájnak az elindulásáról az Al-Duna felé, aki először Havasalföldet, majd Erdélyt akarta megtámadni. A támadás elkerülése érdekében Barton azt tanácsolta a fejedelemnek, hogy készüljön fel a védekezésre és küldje el követét a kánhoz, Ahmed agához, vagyis a többször említett Mihalidzslü Ahmedhez, vagy a kancellárhoz. A fejedelemnek szerinte két választása van, vagy szembeszáll a

[52] A havasalföldi hadjárat részletes tárgyalását mellőztem, mivel most elsősorban az erdélyi-oszmán viszony diplomáciai oldalát vizsgálom.

[53] „Den Türggischen khayser belangendt, dass er in aigner person erstens nach Sibenbürgen, volgendts weiter zukhomben vorhabens" (május 12.) vö. *Szádeczky Lajos*: Báthory Zsigmondné életéhez. In: Történelmi Tár 1888, 332. Feltehetően őrá utal a prágai velencei követ egyik híradásában. Október 21-ei jelentését vö. Hurmuzaki III/2, 261.

[54] Vö. ASVe Senato. Constantinopoli, filza 43, 14v.

[55] Uo. filza 42, 410r-v. A jelentés február 9-én kelt.

[56] A december 14. és 24-én kelt iratokat vö. HHStA Hung. AA, fasc. 127, ff. 62r–v, 65r–v.

kán seregével, amelyik Mihály vajdát le akarja tenni és így kiszolgáltatja Erdélyt a támadásoknak, vagy belenyugszik az új vajda megválasztásába és így megmenekül a veszélytől. Báthory Zsigmond azonban Prágába ment, hogy kieszközölje a katonai segítséget, ahová február 5-én érkezett meg. Ekkor érkezhetett Erdélybe az imént említett Bali is,[57] nagyjából egy időben az angol követ egyik megbízottjával, aki Barton instrukcióját vitte.[58] Bali útjáról nem találtam iratot. A bég megjárta Szinán börtönét, nyilván a békeközvetítés miatt, amelyre 1595. telén kerülhetett sor. Akkor azt a választ hozta a fejedelemtől, hogy tanácsadói az okai lázadásának, és hogy kilátásba helyezte meghódolását, ha a szultán megbocsát neki. Bali márciusban a biztonságosabbnak hitt útvonalon, Temesvár irányából lépett a fejedelemség területére. Márciusi indulása előtt a bailonak sikerült szóra bírnia Balit, aki közölte vele, ha a fejedelem lemond Moldváról és Havasalföldről, megtarthatja Erdélyt, ő pedig végre hazatérhet Valonába, ahol a szandzsákbégi tisztséget töltötte be.[59]

Barton által közvetített újabb török békeajánlat az előző évi megismétlése volt, amelyet alátámaszt Benedetto Mandino rendkívüli pápai követ beszámolója, aki szerint a porta Zsigmondnak[60] a már előző évben felajánlott királyi címet újfent odaígérte. A prágai spanyol követ San Clemente hasonlóról számol be II. Fülöp spanyol királynak, kifejezve kétségeit, hogy a magyar koronával kapcsolatban naponta érkező török ajánlatok végül elcsábítják Zsigmondot.[61] Mandino arról is beszámolt, hogy a fejedelem prágai tartózkodásának idején Bartonnak egy másik ügynöke is megjelent Prágában. A nevét sajnos nem árulja el, és csak angol aposztataként emlegeti.[62] A nuncius szerint 16 évig jezsuita volt, majd kilépve a

[57] Vö. ASVe Senato. Constantinopoli, filza 43, 14v–15v.

[58] Erre utalnak az 1596. évi hadjárat hadvezérének személyével kapcsolatos sorok: „... Assan bassa già beglierbeg di Grecia è fatto generale dell'essercito del gran signore ma si crede che ha da essere fino alla primavera quando il gran signore uscirà in persona..." HHStA Hung. AA, fasc. 127, ff. 70r–v. Róla vö. még „...az angliai követet Monyoróra küldték innét...." Hurmuzaki XII, 243. Talán ő az, akit Szamosközy tévesen Bartonnak hitt, és akiről azt állította, hogy Gyulafehérváron meghalt. „Az mely anglus követet, Constantinápolyban az angliai királyné asszony küldött volt Erdélyben Bátori Zsigmondhoz in anno 1596. meghala Fejérváron. Annak az követnek Bartonus volt a neve. Ezt titkon szövétneknél vitték be estve későn Zsigmondhoz, és úgy adott audientiát neki. Miben járt legyen az anglus követ, nem véljük egyébre, hanem hogy az török császár hagyta volna meg az anglusnak, hogy emberét küldje be ide Zsigmondhoz, hogy dehortálja Zsigmondot az német barátságtól." Szamosközy IV, 62.

[59] Vö. az 55. és 56. jegyzeteket.

[60] ADP FA b. 5, ff. 327r.

[61] *Jan Paul Niederkorn*: Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993, (a továbbiakban *Niederkorn*) 123.

[62] Erről Vö. ADP FA b. 5, ff. 337r, és ASV Fondo Borghese I. Vol. 771, ff. 427r–v. Cinzio Aldobrandini március 28-ai levelében konkrétumok nélkül említi, hogy újabb ajánlat érkezett az erdélyi udvarba, és hogy az igen kecsegtető volt, mivel a török annál többet ígér, minél gyengébb. Minden bizonnyal a magyar koronával kapcsolatos előbb említett ajánlatról van szó, amelynek alapja Mandino előbb említett híradása volt. A Lengyelországba küldött pápai nuncius levelének tartalmát ugyanis a szokásoknak megfelelően a római államtitkárság, függetlenül attól, hogy a nunciusok egymással is kapcsolatban álltak, megírta az Erdélyben tartózkodó Viscontinak is. Speciano szintén említi, hogy a török Rudolf császárt is megkereste a békeajánlattal. Az erdélyi helyzetről szólva megjegyezte, hogy a béketárgyalásoknak nem tulajdonított különös fontosságot, mert Viscontitól tudta, hogy a csausz gyulafehérvári fogadtatása a már az előző évben is folytatott halogató taktika része volt. A nuncius 1596. március 6-ai jelentését vö. Hurmuzaki XII, 249, 250.

rendből I. Erzsébet angol királynő szolgálatába állt. Ő járt, mint már említettük, Regensburgban is.

A csauszok jövés-menése a prágai és a gyulafehérvári udvarban cselekvésre sarkallták pápai diplomáciát is. Mivel az előző évi kudarcok után bizonyosra vették a szultán személyes hadba vonulását, megpróbálták Lengyelországot is bevonni a háborúba. A törekvést nem koronázta siker, Miksa főherceg ugyanis nem akart lemondani a lengyel királyi címről, Báthory Zsigmond pedig továbbra is fenntartotta jogigényét Moldvára,[63] amit a lengyelek a koalícióba való belépésért cserébe hűbéri jogokra hivatkozva szintén a magukénak követeltek. Ráadásul az udvar és az erdélyi fejedelem prágai tárgyalásainak sem volt igazán kedvező a visszhangja. Gianfrancesco Aldobrandini a pápai seregek parancsnoka azon ütközött meg, hogy a fejedelem nem tartotta be az etikettet, és bár az erdélyi követség végül elégedetten távozott a tárgyalásokról, sokkal nagyobb problémát okozott az, hogy a császári udvar legbefolyásosabb tanácsosai szintén igen rossz véleménnyel voltak Báthory Zsigmondról kiszámíthatatlan magatartása, illetve az erdélyiek állítólagos megbízhatatlansága miatt. Amúgy is gyanakodva figyelték a fejedelem lépéseit, a prágai út pedig nemhogy a bizalmatlanságot nem szüntette meg, hanem tovább mélyítette azt. Ennek várható következményeit a Szentszék hamar felismerte, ezért gyors pénzsegélyt készített elő, majd újabb határozott ígéretet tett a katonai segítségre.[64]

Májusban aggasztó hírek érkeztek a lengyel-török tárgyalásokról, és újabb feszültségek keletkeztek az amúgy sem felhőtlen lengyel-német viszonyban. A lengyelek a ligába való belépés egyik feltételéül Mihály vajda letételét szabták, és hogy közös megegyezéssel nevezzenek ki helyére egy új lengyelbarát vajdát, amivel megnyugtatják a portát. Lengyelország illetve Zamoyski kancellár azt ajánlotta, hogy Mihály eltávolítása után a lengyel csapatok növeljék meg jelenlétüket a térségben, amelyek egy adott pillanatban majd belépnek a háborúba a török ellen. Az ajánlat azonban meglehetősen átlátszó volt, az udvar szerint a tények Zamoyski szavainak ellenkezőjét bizonyították, tudniillik hogy a kancellár hallgatólagosan együttműködik a portával és a kánnal annak érdekében, hogy Havasalföldet és Erdélyt leválasszák az oszmánellenes koalícióról.

A lengyel-erdélyi-osztrák feszültségeket kihasználandó, az 1596-os szultáni hadjáratot előkészítő diplomáciai manőverek részeként a fent említett nyár eleji eseményekkel egy időben egy újabb portai csausz kereste fel a fejedelmet, arra számítva, hogy Mihályhoz hasonlóan Erdélyt is ráveszi a meghódolásra. Visconti azonnal értesítette Rómát. A fejedelem, mint írta, nem utasította el kategorikusan a Haszán által közvetített békeajánlatot. Ennek szerinte a lengyelek Moldva ügyében tanúsított magatartása és a császári segítség elmaradása volt az oka, amivel a fejedelem az egyre erősödő békepárti hangoknak engedett, de legalább akkora

[63] E két egymással szoros összefüggésben lévő ügy állandó szereplője 1595 és 1598 közötti hatalmas levelezésanyagnak és szinte nincs olyan híradás, amelyikben ne szerepelne ez a két téma. Az 1596-ban, amikor a szultán személyesen indult hadba, az állandó követen, Germanico Malaspina nunciuson kívül, két rendkívüli követet, ún. internunciust is küldtek a csatlakozás kicsikarására Lengyelországba. Zsigmondot „csak" az állandó erdélyi nunciusokon ill. a Prágában tartózkodó Specianon keresztül próbálták sikertelenül rávenni a Moldváról való lemondásra.

[64] Szeptember elejére Carrillóval meg is érkezett a spanyol segély. Nunciusok, 250.

szerep jutott az időhúzó taktikának is, amellyel 1594 óta operált az erdélyi diplomácia.[65]

Haszán szerdár, Ibrahim nagyvezír halálos ellensége Báthory Zsigmondnak küldött üzenetében sajnálatos eseménynek nevezte Temesvár ostromát, amelyet június első felében kezdtek el az erdélyi csapatok, de mint írta, a porta ennek ellenére hajlandó a Szülejmán idejében fennálló állapotok visszaállítására. Arra kérte a fejedelmet, hogy két fő emberét küldje el hozzá a tárgyalások végett. A fejedelem rögtön válaszolt, de válasza nem igazán tükrözte azt a szorult helyzetet, amelybe a szultáni hadjárat miatt került. A szerdárt emlékeztette azon boldog „békeidőkre" amikor még megtartották a Szülejmán által Jánosnak illetve fiának adott ahdnámét. Később azonban minden elromlott; a háború kitöréséért végső soron az oszmán felet tette felelőssé. Feltételeit a következő pontokba foglalta össze: 1. Szülejmán János Zsigmondnak és anyjának adta a Tisza és a Duna vonalától keletre terjedő területet, amelybe a temesvári vilájethez, ill. a gyulai szandzsákhoz tartozó területek is beletartoznak. Az ezek fölötti hatalmat, Szülejmán ígértére hivatkozva magának követeli. 2. Moldva és a Havasalföld feletti uralom, amelyek népének nagy része erdélyi származású, szintén a régi jogon az erdélyi fejedelmet illeti. 3. Az éves adót, amely eredetileg 5 ezer arany volt, de mostanáig 15 ezerre emelkedett, szállítsák le a régi összegre. 4. Az összes kisebb és nagyobb várat, amelyet a háborúban Erdély fejedelme elfoglalt, örökre hagyják az ő birtokában. A feltételek elfogadása esetén Báthory Zsigmond azt ígérte, hogy nemcsak a békét, hanem a császárral való szövetséget is tető alá hozza.[66] A levelet feltehetően Hüszejn, vagy Mehmed vitte Gyulafehérvárra és vissza, akik valószínűleg Haszán emberei voltak.

A közvetítésben nagy szerepet vállalt Barton angol követ is, aki a szultán seregével tartott, először az évek óta fogságban tartott konstantinápolyi császári követség személyzetének szabadon bocsátását eszközölte ki, majd aktívan bekapcsolódott a császári udvar és a szultán közt folyó tárgyalásokba, amelyek a hadműveletek alatt sem szakadtak meg. Megbízottja járt Báthory Zsigmondnál is, amiről az angol diplomácia irányítójának Sir Robert Cecilnek is beszámolt.[67] Hüszejnt és Mehmedet nem sokkal ezután követte Ibrahim megbízottja, Ali csausz is, aki magával vitte Csigalazáde Mehmed levelét is.[68]

---

[65] Visconti július 6-án kelt levelét vö. Nunciusok, 225–227. A fejedelem válaszát Bányai Márton vitte a portára. E feltételek tulajdonképpen az 1595, 1596-ban kidolgozott erdélyi haditerv elemeit ismétlik meg, amely a felszabadító háború súlypontját a tiszántúli régió várainak visszafoglalására helyezte. 1596-ban ennek jegyében kezdték el ostromolni az erdélyi csapatok Temesvárt, várva a Hatvan vonaláig valóban lehúzódó császári csapatok támogatását, ami után Buda ostroma következett volna. Vö. Nunciusok, 133, 134–135, 136, 144, 155, Documente privitore la istoria Ardelalului, Moldovei, şi tării-Românesi (1593–1595). Vol. IV. Pub. Andrei Veress. Bucureşti, 1932, (a továbbiakban Documente) 270, 293, 312–313, 318, Uő. Documente V, 14.

[66] Okmánytár 15. sz. A feltételekről egy rendkívül érdekes 1597. április 28-án kelt jelentés is beszámol, amely bepillantást enged a portai kulisszák mögé. Vö. ASV Fondo Borghese III. Vol. 91C, ff. 62r–63r.

[67] *Paul Cernovodeanu*: An english diplomat at war: Edward Barton's attendance of the ottoman campaign in Central Europe. In: Revue Roumain d'Histoire 28 (1989), (a továbbiakban RRH) 447.

[68] Haszán levelét valószínűleg Racgrad, vagyis Belgrád felé tartó útjáról vitte Ali Gyulafehérvárra, mivel a pasa, forrásaink szerint augusztus hónapban már ott tartózkodott. Hurmuzaki XII, 269, RRH 1989, 443–444, ASVe Senato. Germania, filza 25, ff. 377v.

Ali útja a nyári hadműveletek kellős közepén nagy nyilvánosságot kapott, amelyet egy 1596-ban Rómában megjelent avviso bizonyít.[69] E szerint a fejedelem csak azért adott audienciát a csausznak, hogy megtévessze a portát, illetve, hogy kipuhatolja a török hadvezetés szándékait.[70] Ali tárgyalásairól a firenzei Medici levéltár is őriz egy igen érdekes feljegyzést. Tartalma, mivel nem propagandisztikus iratról van szó, jelentős mértékben eltér az idézett avvisotól. A porta öt pontba szedett üzeneténeк lényege a határozott békeszándék volt. A szultán presztízsének megőrzése érdekében azonban Ibrahim nagyvezér lépett fel és tett ígéretet arra, hogy a császárral kötött békét Sztambul be fogja tartani. Részletekről nem esett szó, de nyilván ezekről is tárgyalt Ali Gyulafehérváron. Rajta keresztül adta a másik fel tudtára a porta azt is, hogy a mindenki által rettegett tatárok ebben az évben távol maradnak a magyarországi hadszíntértől. A hatalmas oszmán fősereg, amely ugyanakkor sok irreguláris egységet is tartalmazott, hadműveleti célja nem volt egészen világos. A másik seregrész, amelyet Dzsáfer pasa vezetett eredetileg, Erdély ellen indult volna, de tekintettel a tárgyalásokra, megváltoztatta vonulási irányát és Szolnok felé fordult.[71]

Ali, az egykori ferences szerzetes, aki magyar származású volt,[72] és mint később látni fogjuk, igen sokat fáradozott a béketárgyalások sikere érdekében, még elutazása előtt Belgrádból írt a fejedelemnek Csigalazádé Mehmed második vezír nevében, aki ekkor már két hónapja a hadsereg utánpótlásának megszervezésével foglalkozott. Azért ragadott tollat, írta, hogy előkészítse erdélyi útját, mivel a korábban Gyulafehérvárra küldött csauszok nem kaptak kedvező választ, és hogy a béke ügyében meggyőzze Báthory Zsigmondot. Az idő sürgetett, Mehmed azonnali választ várt üzenetére.[73] Ali hízelkedve kérte a fejedelem bocsánatát, hogy eddig nem királynak titulálta. Levele nem sokkal a szultán hadseregének Belgrádra való megérkezése előtt íródott.

A török vezérkar egészen csak augusztus közepe táján, a belgrádi haditanácsban mondott le Hatvan elfoglalásának hírére a Bécs ill. Erdély elleni támadásról, és döntöttek Eger ostromáról. A szultán Barton erőfeszítéseinek eredményeként szabadon bocsátotta a császári követség bebörtönzött tagjait, amire azért került sor, hogy a császári udvar kedvezően reagáljon a szintén az angol követ által közvetített békeajánlatra. A szabadlábra helyezett követségi alkalmazottakat a közben elhunyt Kreckwitz kivételével Barton dragománja Pasquale Bruti és két csausz, akik nevét sajnos nem ismerjük, kísérte Bécsbe. Bár Bruti és a két csausz nem járt sikerrel, a béketapogatózások nem maradtak abba az erdélyi fejedelemség

[69] A követségről először egy október 21-ei jelentés számol be. Hurmuzaki III/2, 216.

[70] *Bernardino Beccari*: Relatione dell'ambascieria mandata da Mehemet gran turco al Serenissimo prencipe di Transilvania per dimandarli pace, a die 4 di settembre 1596. Roma, 1596. Kiadva Hurmuzaki III/2, 505–506. Ebből a híradásból értesülünk a csausz nevéről is.

[71] Az iratot vö. Archivio di Stato di Firenze. (ASF) Archivio Medici (AM), filza 4469, nr. 288. Az anyagról készült mikrofilmet Horn Ildikó bocsátotta rendelkezésemre.

[72] Erről Vö. ASVe Senato. Germania, filza 25, ff. 377v. Magyar származásáról vö. *Bethlen* III, 63.

[73] „Ho inteso, che Vostra Maestà è chiamata Re, mi perdoni per ciò se ho fatto errore nello scrivere." ASVe Senato. Germania, filza 25, 378r-v. A portai levelezésben az erdélyi fejedelmeket többször is erdélyi királynak titulálják. Mehmed eljárása azonban azért különösen érdekes, mert a porta, hogy felhasználja céljai érdekében a magyarok nemzeti királysággal kapcsolatos érzelmeit, az előző évben Szinán útján is felajánlotta a magyar trónt Báthory Zsigmondnak.

irányában sem. Erre utal egy datálatlan, Járfás Boldizsár kopcsányi iskolamestertől származó beszámoló, akivel a mezőkeresztesi csata után hazafelé vonuló, és Kecskeméten, Szabó Márton házában megszálló banjalukai pasa két levelet akart lefordíttatni. Az egyik glagolit írású volt, amit nem tudott elolvasni, csak a címzését, a másikat magyar nyelven írták, amelyet szerb nyelvre fordíttattak le vele. Tartalma itt most nem érdekes, csupán egy részlete, amely szerint a porta úgy határozott, hogy megtartja a békét Erdéllyel a mostani és az ezután következő időszakban.[74] A Járfás által említett csausz nyilván az augusztusban Gyulafehérvárra utazó Ali volt, aki ezek szerint Ibrahim nagyvezér levelét is magával vitte.

Ibrahim levelének tartalmát kikövetkeztethetjük egy velencei követjelentések között talált datálatlan olasz nyelvű levélből, amely címzése szerint Báthory Zsigmond Ibrahim nagyvezérhez írott levelének kivonata.[75] A több helyen olvashatatlan, ill. félreolvasott levél 19. századi másolatlan maradt ránk, de figyelembe véve Haszán, Ali és a fejedelem júliusi leveleit, biztosnak tartom, hogy ez is ekkor íródott, mivel, jóllehet csupán kivonatosan, de gyakorlatilag ugyanazokat a feltételeket tartalmazza, mint amelyeket a fejedelem Haszán szerdárnak írott levelében találunk.[76]

Járfás beszámolója és az imént idézett levelek arról tanúskodnak, hogy dívánban két csoportosulás állt szemben egymással, az egyiket, a mérsékeltebbet Ibrahim vezette, akit a befolyásos szultána, Valida támogatott, a másik hangadója Haszán szerdár és Csigalazáde Mehmed harmadik vezér volt. A viszály a hadjárat folyamán sem szünetelt. Szinánpasazáde Mehmed minden vagyonát elkobozták és Belgrádban börtönbe vetették.[77] Nem sokkal később azonban radikálisan megváltoztak az erőviszonyok; a mezőkeresztesi ütközetben gyáván viselkedő szultán a nem egyértelmű siker hatására, és a katonák között népszerű Haszán nyomására elmozdította Ibrahimot és helyébe Csigalazáde Mehmedet nevezte ki. Az ő közbelépésükre váltotta le a porta Gázi Girájt is a csatából való távolmaradására hivatkozva, és nevezte ki helyébe Feth Girájt. A tatár kán azonban nem törődött bele menesztésébe, amely miatt a Krímben hatalmi harc tört ki, és amely a következő évben az ő győzelmét hozta. A porta nem akart beavatkozni a küzdelembe, ezért decemberben mindkettejük számára kiállította a fermánt.[78]

Ezek a frakcióharcok kihatottak a magyarországi harcokra is. Ibrahim leváltásában szerepet játszott a fejedelemmel fenntartott kapcsolata; láttuk, hogy ő küldte Alit Gyulafehérvárra a szultán nevében. Bár Haszán ugyanúgy tárgyalásokba bocsátkozott vele, mégis megfelelő körítéssel könnyen ellene fordíthatták a követjárást. Ráadásul Ibrahim küldte Prágába Brutit, az angol követ dragománját is, akit Haszán valamikor az 1596. év decemberében vagy a következő év elején

[74] A datálatlan beszámolót vö. KA AFA 1597. Febr. Fasc. 2/11, ff. 47r–v. Ibrahim helyére Csigalazáde Mehmedet nevezték ki, akit viszont rövid idő múlva menesztettek. Őt újfent Ibrahim követte a nagyvezéri méltóságban.

[75] Vö. ASVe Senato. Constantinopoli (copia) regg. 11, ff. 226–228. A Haszánnak írt levelet vö. Okmánytár 15. sz.

[76] Uo.

[77] ASF AM filza 4469, nr. 288.

[78] *Ivanics*, 92–93.

kivégeztetett, amikor az hazafelé igyekezett Sztambulba.[79] Kis híján hasonló sorsra jutott Ali csausz is, akit negyven napon keresztül tartott börtönben.

Haszánnak azonban nem volt szilárd a helyzete. Alig ért a szultán Sztambulba, Valida hatására leváltotta Csigalazádét és visszahelyezte a posztjára Ibrahimot. A hatalomváltás befolyásolta a porta és Gyulafehérvár között folyó tárgyalásokat is. Az eseményekről egy rendkívül érdekes, 1597. április 28-án Sztambulban kelt névtelen tudósítás részletesen beszámol. E szerint Haszán az ősz folyamán lefogta Alit, és a fejedelemhez küldte saját emberét (Hüszejnt vagy Mehmedet). A fejedelem azonban nem volt hajlandó szóba állni vele, mondván, hogy ő már megadta Alin keresztül a választ, és amíg a csausz vissza nem ér, nem hajlandó a békéről tárgyalni. Haszán ekkor rájött arra, hogy csapdába esett: Ali fogságba ejtésével tulajdonképpen a szultánt sértette meg, mivel az őt küldő Ibrahim közben visszakerült a nagyvezéri székbe. Báthory Zsigmond negatív válasza lehetetlenné tette a számára, hogy a béke szerzőjének szerepében tetszelegjen, sőt saját életét is veszélybe sodorta: „A fejedelem azt válaszolta, hogy ebben az ügyben levele és rendkívüli követe által (Alin keresztül) már válaszolt a szultánnak, és csak a választ várja, addig pedig senkivel nem tárgyal a békéről, amíg a szultán, és a nagyvezér döntéséről nem értesült. A pasa megértette, hogy nemcsak fáradozása volt felesleges, hanem még súlyos hibát is elkövetett. A csausz lefogása és a levelezés kiválthatják a szultán haragját, mivel a keresztények pártfogójaként, és a törökök hitszegő árulójaként tüntetik fel, ami az életébe kerülhet."[80]

A fejedelem ügyes húzása Haszánt lehetetlen helyzetbe hozta, ráadásul ezzel azt is elérte, hogy a Belgrádban a következő évi hadjárat előkészületeibe gőzerővel belefogó szerdár mozgásképtelenné vált, sőt az őt kompromittáló levél miatt ki van szolgáltatva jóindulatának. Ezzel értékes időt nyert, hogy januári útja során nyugodtabban tárgyalhasson Rudolffal lemondásának feltételeiről. Ez a kényes helyzet érződik Haszán januári levelében is, aki azt bizonygatta a fejedelemnek, hogy az előző évi szultáni hadjárat hadműveleti céljának megváltoztatása, amely tudniillik Erdély ellen irányult volna, csakis az ő jóindulatán múlt, aki apja révén családi tradícióként ápolja magában az erdélyiek iránti szeretetét. A levél[81] végén aggódva kérte, hogy Alit – akit nyilván a békeközvetítés meghiúsulása miatt küldött vissza – sürgősen indítsa vissza Sztambulba.[82] Közben ér-

[79] Okmánytár 19. sz.

[80] „Respondit princeps se iam ea de re per literas et nuntium suum pecularem (hunc ipsum Aly czausium) mentem suam turcarum imperatori indicasse responsum tantum expectare, neque cum ullo alio se ingerere de pace tractanda velle antequam imperatoris ipsius et weseri eius primarii determinationem hac in re certam sciat. Bassa vero intelligens se sua spe quam intenderat non solum frustratum esse sed et in gravem culpam incidisse ob detentionem eiusdem czausii et litterarum emisso grave illi apud imperatorem odium per literas conflabat insimulas cum quasi christianis faventem turcis fraudulentum proditorem ac proinde mortis supplicio dignum." ASV Fondo Borghese III. Vol. 91C, 62v.

[81] Documente V, 52–54.

[82] Barton azt írta, hogy Ali negyven napos fogsága után Sztambulban Ibrahim huszonkét napot várt a válasszal. ASV Fondo Borghese III. Vol. 96AB1, ff. 46r–v. A szultán levele pedig, amely nyilván ez után született, február 28-án kelt. Ehhez hozzá kell számolni azt az időt is, amely Gyulafehérvárról a török fővárosba vezető út megtételéhez szükséges. Sztambulba Ali január 20-a körül ért. Vö. Barton több helyen fellelhető levelét Archivio di Stato di Mantova (ASMn) Archivio Gonzaga (AG) busta 534 (számozatlan); Archivio General de Simancas (AGS) Segretería de Estado (E) legajo

kezett meg Hüszejn, aki közelebbről nem ismert ügyben tárgyalt, de a fentebbiek figyelembe vételével bizonyosan állítható, hogy a megbeszélések témája a fegyverszünet megkötése ill. a fejedelem behódolása volt.[83]

Ali Sztambulba való megérkezte után napokig nem mert a nagyvezér színe elé járulni a fejedelem levelével, mikor néhány nap múlva ezt mégis megtette, Ibrahim három hétig késlekedett a válaszadással. Nem tudta mire vélni a levél hangnemét; alaposan kikérdezte hát a csauszt, mi az oka ennek, aki azt válaszolta, hogy a keresztények összefogtak, hogy megsegítsék a fejedelmet.[84]

Ali nem hazudott, hisz a mezőkeresztesi vereség után a pápa rögtön döntött a pápai csapatok Magyarországra vezényléséről, ismét Gianfrancesco Aldobrandini parancsnoksága alatt. A nagyvezér habozásának oka ugyanaz lehetett, mint Haszáné. Ha a kapcsolatok megszakításával reagált volna az arcátlan, Bartont idézve rigide lettere, válaszlevélre, könnyen bajba sodorhatta volna frissen visszaszerzett pozícióját, a Haszán féle párt ugyanis csupán pillanatnyilag szorult háttérbe, egy hiba könnyen Ibrahim posztjába, sőt akár az életébe is kerülhetett volna. Bartontól ugyanakkor tudjuk, hogy a szultánnak, és Dzserráh Mehmednek más hangvételű levelet küldött.[85] Ráadásul, mint láttuk, a porta 1595, majd 1596-ban felajánlotta a királyi címet Zsigmondnak, és a Szülejmán életében fennálló helyzet visszaállítását. Bizonytalan volt ugyanakkor a nyári hadjárattal kapcsoltban is: a háborús pusztítások miatt nem voltak megfelelőek a feltételek, nem volt elég élelmiszer és felszerelés. A tatár belviszály kimenetele sem volt még világos, így kérdésessé vált magyarországi felvonulásuk is.

Február végén végre megszületett a válasz. A szultán általánosságok szintjén mozogva a Szülejmán életében fennálló viszonyok visszaállítását ígérte, amibe, mint láttuk, sok minden belefért, legalábbis a deklarációk szintjén, miközben hangsúlyozta, hogy a mohamedánok mindig készek még ellenségeiknek is megbocsátani.[86] Báthory Zsigmond tehát taktikai győzelmet aratott; a frakciók egymás ellen való kijátszásával értékes időt nyert, ráadásul még annak lehetőségét is fenntartotta, hogy rajta keresztül a két nagyhatalom akár békét is kössön. Ennek érdekében tett meg mindent Barton; a fejedelem lelkére kötötte, hogy elsősorban a nagyvezérnek, Valida szultánának és Gazanfer kapuagának írjon, mert ők a legbefolyásosabb békepárti személyek.[87] Ali március végén ért Gyula-

704 (számozatlan); ASV Fondo Borghese III. Vol. 96AB1, ff. 46r-v. Tehát innen visszafelé kell számítanunk negyven napot, illetve az úthoz szükséges kb. három–négy hetet. Az Ali Sztambulba küldését sürgető Haszán szerdár levele január 7-én kelt Belgrádból, ami azt jelenti, hogy a levél megírása előtti napokban-hetekben a csausz Gyulafehérváron tartózkodott. E szerint tehát Ali az 1596. év utolsó hónapjaiban, pontosabban november végén ill. december hónapban szenvedhetett fogságot.

[83] Hüszejn megérkezéséről Gyulafehérvárra vö. Marini január 18-ai jelentését Hurmuzaki XII, 289. Követségéről Speciano nuncius is megemlékezik egyik jelentésében, megjegyezvén, hogy a csauszt Báthory Zsigmond mindenképpen meg akarta várni prágai útja előtt. Vö. január 20-án kelt levelét vö. ASV Fondo Borghese III. Vol. 109BC, ff. 37v. Egy konstantinápolyi avviso szerint Hüszejn március 8-án ért vissza a portára. ASV Fondo Borghese III. Vol. 60A, ff. 22r.

[84] Vö. ASV Fondo Borghese III. Vol. 91C, ff. 62r–63r.

[85] ASV Fondo Borghese III. Vol. 96AB1, ff. 46r–v.

[86] Okmánytár 16. sz.

[87] Calendar of state papers and manuscripts. Venice 1592–1603. Vol. IX. Ed. Horatio F. Brown. London, 1897, 268–269.

fehérvárra.[88] Forrásaink tudni vélik azt is, hogy az angol követ megpróbálta legalább arra rávenni a fejedelmet, hogy ha békét nem akar kötni, legalább maradjon semleges az év folyamán.[89] A szultánnak szánt válaszlevél április 10-én kelt,[90] amelyben a már bevált forgatókönyv szerint Szinánt okolta a szakításért. Konkrét ígéreteket nem tartalmaz, csupán annyit, hogy Alival együtt elküldi Bányai Mártont a béke ügyében. A fejedelem szűkszavúságának az oka, hogy Bányai csupán a menlevélért ment, a részletes választ a hivatalos követség vitte. A követségre vonatkozóan nem maradtak fenn iratok, ami a követ személyét illeti, egy török átirat, vagyis telhisz egy Atori nevű erdélyiről tesz említést.[91] Az eltorzított név mögött az erdélyi diplomáciai testület egyik sokat próbált tagja, a Sztambulban hosszabb időt eltöltő Óváry István rejtőzik: Giovanni Marini Habsburg ügynök ugyanis egyik levelében az ő nevét említi éppen ebben az időszakban.[92]

Közben Jósika kancellár is írt Szülejmán csausznak, akitől segítséget kért a tárgyalások sikeres befejezése érdekében.[93] Az áprilisban kelt irat három feltételhez köti a fegyvernyugvást, illetve a békét: a status quo visszaállítása, és az összes, törökök által birtokolt vár visszaadása a Duna vonaláig. A harmadik feltétel nem Erdélyre, hanem a királyi országrészre vonatkozik, amennyiben Esztergom a császár, Győr és Eger viszont a szultán kezében maradna.[94] Láttuk, hogy ugyanezt tartalmazta Báthory Zsigmond júliusi levele is. Az utolsó feltétel arról árulkodik, hogy a prágai udvar a Bruti féle követség kudarca ellenére fenn akarta tartani a béketárgyalások lehetőségét. Ezért küldtek, mint alább látni fogjuk, az egykori portai rezidens Bartholomaeus Pezzen segítségével egy császári megbízottat az oszmán fővárosba, miközben közvetítőként az erdélyi követet is felhasználták.

Ezzel persze Prága is csak időt akart nyerni, hogy amíg az Óváry féle hivatalos követség Sztambul és Gyulafehérvár között két illetve három hónap alatt megfordul, kényelmesen felkészülhessenek a hadműveletekre, vagyis Pápa, majd Győr visszafoglalására. A fentebb idézett második feltétel burkoltan utal az 1597-

[88] Vö. a március 24-ei velencei jelentést, Hurmuzaki III/2, 237–238 és Speciano ugyanezen a napon kelt levelét ASV Fondo Borghese III. Vol. 109BC, ff. 186r. Ali megvárta a közben hazaérkező fejedelmet, akiről Zsigmond be is számolt San Clemente spanyol követnek írt április 8-ai levelében. Vö. AGS E 704. Ugyanekkor értesítette az ügyről a mantovai nagykövetet, Aderbale Manerbiot is. Vö. ASMn AG, busta 472, nr. 12. A csausz magával hozta Dzserráh Mehmed második vezér feltehetően a szultánéval egy időben keletkezett hasonló tartalmú levelét is. Vö. 106. jegyzetet.

[89] Hurmuzaki III/2, 237–238. A velencei követ február 15-ei jelentésében beszámolt arról, hogy Ibrahim utasítást adott a temesvári és budai pasáknak a fegyvernyugvás érdekében. ASVe Senato. Constantinopoli, filza 45 (copia 11), 281–282.

[90] Uo. 241.

[91] *Dávid Géza-Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. In: Hadtörténelmi Közlemények XXX. (1983), 284.

[92] Vö. Marini június 13-án kelt levelét Mihály vajdának vö. Hurmuzaki XII, 304.

[93] ASV Fondo Borghese III. Vol. 91C, ff. 160r. Szülejmán csausz vitte 1601-ben a zászlót Báthory Zsigmondnak Erdélybe, nem sokkal azután azonban meghalt. ASV Fondo Borghese III. Vol. 60A, ff. 196r.

[94] A Győrről való lemondás azt a célt szolgálta, hogy vonzóbbá tegyék a prágai ajánlatot, a császár azonban egy percig nem gondolta komolyan egy ilyen fontos végvár török kézen hagyását. További kutatás tárgya Jósika ez időben játszott meglehetősen homályos szerepének tisztázása. Személyének előtérbe kerülését, megnövekedett befolyását jelzi, hogy Prágába is elkíséri a fejedelmet, aki szinte uralkodónak kijáró tisztelet követelt meg irányában a császári tanácsosoktól.

es év tervezett erdélyi hadműveleteire is. Az év eleji prágai tárgyalásokon, amelyek Báthory Zsigmond lemondásának feltételeit tisztázták, a két fél abban egyezett meg, hogy a fejedelem 1598. eleji távozásáig szorosan együtt fog működni a császári hadvezetéssel, amely ahogy 1595-ben, úgy 1597-ben is, a dunántúli hadműveletekkel párhuzamosan az erdélyi csapatok kísérletet tesznek két fontos végvár, Szolnok és Temesvár visszafoglalására. Ezután következett volna Buda ostroma, majd Gyula és Belgrád megvétele.[95]

Az erdélyi diplomácia manőverei, mondani sem kell, hogy nyugtalanították a Szentszéket és a prágai udvart. Speciano többször idézett jelentései tele vannak a békével kapcsolatos találgatásokkal. Jóllehet a nunciust folyamatosan tájékoztatta Gyulafehérváron időző „kollégája" Alfonso Visconti, így tudta azt is, hogy a követjárás a török gyanújának elaltatását, és a szövetséges hadműveletek elleplezését szolgálja, tapasztalva azonban Báthory Zsigmond állhatatlan jellemét, szerette volna végleg kizárni a béke lehetőségét. Nyugtalanságát fokozták a már említett raguzai származású, de császári szolgálatban álló Marini gyulafehérvári illetve balkáni útjával kapcsolatos prágai titkolózások.[96] A császári tanácsosok vitákkal és nézeteltérésekkel terhelt viszonya a nunciussal, még feszültebbé tették a viszonyt.

Az udvar sem bízott kiszámíthatatlan szövetségesében. Jól ismerték az erdélyiek érzelmeit, akik szerették volna addig befejezni a háborút, míg ellenség nem dúlja fel a fejedelemség területét.[97] A Báthory Zsigmond által újra és újra felajánlott közvetítő szerep, miközben már folytak a lemondásával és kárpótlásával kapcsolatos tárgyalások, további gyanúra adott okot. De nem kevésbé voltak aggasztóak azok a hírek sem, amelyek udvaron belüli hatalmi átrendeződésről érkeztek. Marini Gyulafehérvárról írott jelentései azt sugallták, hogy Jósika, aki külön is tárgyalt Alival, sőt szokatlan módon a saját nevében írt a portára, kezdi függetleníteni magát a fejedelemtől.[98] A Mihály vajdával feltűnően jó kapcsolatot ápoló Jósika nem érezte magát biztonságban: Speciano szerint lépéseit részben az diktálta, hogy fél urától, ezért megpróbálja biztosítani magát a fejedelem távozása utáni időre. Báthory Zsigmond 1598. évi nyári távozása után azonban Prágában a fejedelmi trón egyik (ön)jelölt várományosának tartották, ezért gyorsan félreállították.[99] A megújuló portai kísérletek előrevetítették annak veszélyét, hogy a katonai segítség híján maradó fejedelem előbb vagy utóbb engedni fog a rá nehezedő nyomásnak, és elfogadja Sztambul által felajánlott feltételeket. Ennek tudható be, hogy Rudolf levélben fordult Báthory Zsigmondhoz.[100] A fejedelem április 16-ai levelére utalva és említve a Gyulafehérváron megforduló török kö-

[95] Documente V, 57–59.

[96] Marini útjáról vö. ASV Fondo Borghese III. Vol. 109BC, ff. 27r, 37v, 139v és Vol. 109E, 50v. Marini Petru Sciopul moldvai vajda veje volt, igen jó kapcsolatai és titkos tárgyalásai Mihály vajdával felkeltették a fejedelem gyanakvását is. Documente V, 84. 1601-ben halt meg.

[97] Vö. ehhez Speciano április 23-ai levelét ASV Fondo Borghese III. Vol. 109BC, ff. 254v.

[98] Hurmuzaki XII, 289.

[99] Mihály vajda és a kancellár tárgyalásainak egyik érdekes dokumentuma az 1597 tavaszán Gyulafehérvárra érkező Sigismondo della Torre feljegyzése. Vö. Documente V, 66–68. A vád szerint már Temesvár alatt összejátszott a törökkel Uo. 157.

[100] A május 2-án kelt levelet vö. AGS E 704.

vetséget, arra figyelmeztette, hogy a törökkel való békének nagyon súlyos következményei lehetnek a kereszténység ügyére nézve. A figyelmeztetés többször és korábban is elhangozhatott,[101] mivel egy velencei jelentés[102] arról számol be, hogy Báthory Zsigmond beküldte a törökkel folytatott levelezését Prágába, hogy igazolja szándékai őszinteségét.[103]

Közben az erdélyi követek is megérkeztek Sztambulba, ahol június első feléig maradtak. Az oszmán hadigépezet ekkorra már mozgásba lendült; Barton azonban azt írta Bartholomaeus Pezzennek, hogy sikerült elérnie, hogy Szaturdzsi Mehmed és a tatárok csupán a határok védelmére, nem pedig egy támadó hadjáratra kapjon parancsot.[104] Az angol követ nem a velencei, hanem az általa biztonságosabbnak ítélt erdélyi útvonalon küldte levelét, amelyet valószínűleg a Sztambulból visszainduló erdélyi követség hozott magával. A június 11-én Ali társaságában visszainduló Bányai tarsolyában[105] egy sor fontos személyiség, a szultán, Valida szultána, Ibrahim nagyvezér, Dzserráh Mehmed másodvezér és Gazanfer kapuaga levele lapult. Ibrahim visszatérő motívumként elődei és Szulejmán szultán közti jó viszonyra hivatkozott, és miközben semlegességre szólította fel a fejedelmet, sürgette a csausz mihamarabbi visszaküldését.[106] A sietség hátterében az év májusában meginduló dunántúli hadműveletek állhattak, a császári hadvezetés ugyanis a három évvel korábban elvesztett Győr visszafoglalását tűzte ki célul, ami után a Buda elleni hadműveletek következtek volna: május folyamán rövid ostrom után bevették Tatát, és júniusra nekifogtak Győr ostromának. A hadműveletek nem érték váratlanul a portát, a frakcióharcok, a perzsa háború kirobbanása és az anyagi nehézségek azonban nem tették lehetővé a gyors reagálást. Ennek tudható be, hogy az új szerdár Szaturdzsi Mehmed csak június 23-án indult el Sztambulból.[107] Június végén kelt levelét feltehetően szintén a követség vitte Gyulafehérvárra,[108] amely július első felében érkezett meg, amit III. Mehmed levelének július 17-ére datált magyar fordítása is megerősít.[109]

A fejedelmi válasz nem sokat késlekedett: július 24-én kelt szultánnak írott levelében Báthory Zsigmond finoman megkerülve az engedelmesség kérdését, újra

---

[101] Barvitius császári titkár mutatott Specianonak egy levelet, amelyben a császár arra kérte Báthory Zsigmondot, hogy ne kössön békét, mert így elveszti a keresztény világ előtt kiharcolt hírnevét. Vö. a nuncius február 24-ei levelét ASV Fondo Borghese III. Vol. 109BC, ff. 128r, és Szamosközy IV, 68.

[102] A május 5-ei jelentést vö. Hurmuzaki XII, 240.

[103] Ez az oka annak, hogy a simancasi levéltár 1597. január 20-tól májusig szinte hiánytalanul megőrizte az erdélyi-török levelezést.

[104] A június 5-én kelt levelet vö. KA Hofkriegsrat (HKR) Akten 1597. Expedit (Exp.) July, nr. 140, ff. 36r-37v. Eustachio Fontana hasonló értesülésekre hivatkozik, amikor azt írja, hogy alig tízezer embere lesz a szerdárnak, és csak Buda védelmére fog szorítkozni, ami egyrészt annak a következménye, hogy a birodalomból alig érkezett katonaság, másrészt, hogy a hadjáratot gyakorlatilag nem készítették elő, mivel a tavalyi győzelem után biztosra vették a békét, ezért nagy a hiány az élelmiszerben és a felszerelésben. ASV Fondo Borghese III. Vol. 60A, ff. 55r.

[105] Vö. KA HKR Akten Exp. 1597. July, nr. 140, ff. 20v.

[106] Vö. Okmánytár 17 sz., a többiekét Uo. 13v–14r, 15r–v, 16r.

[107] Tóth török források alapján tévesen június 9-re teszi az indulást. *Tóth*, 273.

[108] Okmánytár 18. sz.

[109] Okmánytár 16. sz. Ezt támasztja alá a július 28-ai ill. augusztus 11-ei velencei jelentés, amely az erdélyi követség közeledtéről, majd annak megérkezéséről tudósít. Hurmuzaki III/2, 251, 253.

közvetítői szerepre ajánlkozik fel, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha a béke kérdésében Erdélynek pusztán ez lenne a szerepe.[110] A fejedelem Bányait és Kornis Gáspárt rögtön Prágába küldte a török békefeltételekkel és a császári követnek szóló menlevéllel együtt.[111] Az, hogy az egész követjárás alapjában véve az erdélyi diplomácia elterelő hadműveletе, a levél második részéből derül ki. Báthory Zsigmond ugyanis a császári sereg megindulását átlátszó érveléssel, az angol követ tolmácsának sorsával magyarázza, akinek halála miatt megszakadt a tárgyalások fonala. Az ellenségeskedések kiújulását így végső soron annak a Haszánnak a nyakába varrta, akinek Ibrahimmal és a díván egy részével való feszült kapcsolata ismert volt mind Gyulafehérvár, mind Prága számára.

A fejedelem levele úgy látszik elérte célját és elaltatta a töröknek a Temesvár elleni újabb erdélyi támadással kapcsolatos gyanakvását. Jóllehet Zsigmond semmilyen biztosítékot nem adott szándékai komolyságát illetően, a porta az aggasztó magyarországi hadi helyzet miatt kénytelen volt hinni a fejedelemnek, és beérni a semlegesség puszta ígéretével. Legalábbis erről tanúskodik III. Mehmednek a boszniai és magyarországi török vezetőkhöz írt levele, amelyben arra ad parancsot, hogy a fejedelemmel történő reménybeli békekötésig tartsák be a fegyverszünetet.[112] A levél datálatlan, de feltehetően június legvégén vagy július elején íródott, mert Bányai követségéről múlt időben beszél, és említi a szerdárt is, aki mint láttuk, június 23-án indult el Sztambulból. Szaturdzsi szintén megkereste Báthory Zsigmondot, és békülékeny hangot ütött meg, bár felpanaszolta az erdélyi zászlók alatt török területre betört irreguláris csapatok pusztításait. Végül igyekezett megnyugtatni a fejedelmet jó szándéka felől; azt írta, hogy teljhatalommal küldték, ami azt jelentette, hogy nemcsak katonai dolgokban, hanem a béketárgyalásokat illetően is szabad kezet kapott.[113] A közvetítésre újfent a fáradhatatlan Ali segítségével került sor, bár a velencei bailo megjegyezte, hogy a szultán már egyáltalán nem hisz Báthorynak.[114]

A szerdár augusztus közepe táján ért Belgrádba, ahol három hetes pihenőt tartott, hogy bevárja az igen lassan, nem túlságosan jó felszereléssel hadba vonuló és kis létszámú segédcsapatokat. Ugyanekkor üzent Báthory Zsigmond Szaturdzsi Mehmednek, akinek felpanaszolta a temesvári pasa és a gyulai bég pusztításait, mivel a fegyverszüneti megállapodás ellenére dúlják a végeket.[115] A végvidék hosszan ecsetelt szenvedései megfelelő ürügyet szolgáltattak a katonai ellenlépésekhez, amire valójában azért volt szükség, mert Bányai Márton éppen ebben az időben tárgyalt Prágában az Erdélynek nyújtandó katonai és pénzügyi segély folyósításáról és a hadműveletek összehangolásáról. Az ő útját említi a fejedelem,

[110] Okmánytár 19. sz. Hasonlóan érvelt Szaturdzsi Mehmed szerdárnak július végén–augusztus elején írott levelében is. KA HKR Akten Exp. July, nr. 140, ff. 1r–v.

[111] A Visconti Specianonak írt július 13-ai beszámolója szerint a Prágába küldött Bányait elkísérte Kornis Gáspár is, egyrészt a megígért segély ügyében, másrészt hogy rávegye a császári hadvezetést arra, hogy Budát és Temesvárt egy időben vegyék ostrom alá. Nunciusok 426.

[112] KA HKR Akten Exp. July, nr. 140, ff. 39r–v.

[113] Vö. Szamosközy IV, 70–72. Szamosközy jegyzete szerint ez korábban, talán egy hónappal a fejedelemnek alább tárgyalandó levele előtt kelt. A datálást alátámasztja a szerdár levele, amelyben június 23-ai indulására és a Prágába küldött erdélyi követségre is utal. Vö. Okmánytár 18. sz.

[114] ASVe Senato. Constantinopoli, filza 46 (copia 12), 25–26.

[115] Az augusztus 21-én kelt levelet vö. Szamosközy IV, 69–70.

utalva arra, hogy Bányai a császár üzenetét fogja hozni a béke ügyében. Levele végén többször is arra kérte a szerdárt, hogy minél hamarabb üzenjen, hol tartózkodik, merre vonulnak csapatai. Szaturdzsi közeledése ugyanis nagy riadalmat váltott ki. Különböző találgatások kaptak lábra az oszmán sereg hadműveleti céljait illetően. Ezek szerint az egyik sereg Erdély ellen vonulna, a másik Kassa irányába, a harmadik pedig Buda környékére. Elképzelhetőnek tűnt, hogy megismételve a tavalyi hadjáratát, megpróbálják újra leválasztani Erdélyt a császár oldaláról. Ez a félelem és bizonytalanság jellemezte a Jósika Istvánnak Teiffenbachhoz írott levelét. A kancellár még szeptember 6-án sem tudott semmi biztosat mondani a felső-magyarországi főkapitánynak a török csapatok vonulási irányáról. Először úgy tűnt, hogy Magyarország felé vonulnak, át is keltek a Száván, majd hirtelen visszafordultak. Vagyis nem lehetett kizárni annak lehetőségét, hogy az előzetes híreknek megfelelően mégis csak Erdély és Havasalföld a végcél. E miatt az erdélyi csapatok semmilyen offenzívába nem kezdtek, mert nem akarták provokálni a szerdár seregét.[116] A szultán fentebb idézett parancsának megfelelően az oszmán csapatok sem háborgatták az erdélyi határt.

Eközben a dunántúli hadműveletek döntő fázisukba értek, Pápát augusztus 20-án bevették. A fontos végvár eleste után a hadvezetés Győr ostromát határozta el. Ezzel megint veszélybe került az Erdélynek nyújtandó katonai segítség, amire pedig a császár az év eleji prágai tárgyalásokon határozott ígéretet tett. Ugyanakkor folytak az előkészületek Temesvár ostromára, amelynek ostromához még Pápa ostroma előtt, meg kellett volna érkeznie a Ferrante Gonzaga vezette 4 ezer fős kontingensnek. Báthory Zsigmond fenyegetőző levelet írt a fővezérnek, Miksa főhercegnek, hogy amennyiben nem érkezik meg a várt segítség, felmondja a szövetséget. Szavainak nyomatékot Bányai fentebb említett sztambuli követsége adott, ami miatt a fejedelemnek újfent magyarázkodnia kellett a nunciusnál, hogy ez az időhúzás érdekében történik.[117] Ezek az események indokolták a még mindig Gyulafehérváron tartózkodó Ali visszatartását is, aki beszámolhatott volna az erdélyi hadi előkészületekről, amelyről már júliusban tudomása volt a szerdárnak, és amit a fegyverszünet megsértésével magyarázott ki Báthory Zsigmond.[118]

Szaturdzsi Mehmed csapatai, ha megkésve is, de végül a magyarországi hadszíntérre értek, ahol az erőviszonyok kiegyensúlyozottak voltak. A szerdárnak nem álltak rendelkezésére a megfelelő eszközök a hűtlen vazallus megrendszabályozására, és már elindulására is elkeseredett portai viszálykodás közepette került sor. Mivel a Haszán-Csigalazáde csoportosuláshoz tartozott, Ibrahim nagyvezér mindenáron szerette volna megakadályozni szerdárrá választását, majd elindulását. Kezére játszott, hogy a janicsárok körében rendkívül népszerűtlen volt. Ugyanakkor a betegen Sztambulba érkező Haszánt két alkalommal próbálta eltétetni láb alól. Pasquale Bruti megölését is fel akarta használni ellene. Ez azonban nem sikerült

[116] Vö. Lupta pentru unitate nationala a tarilor romane 1590–1630. Pub. Radu Constantinescu. Bucureşti, 1981, 50–51.

[117] Hurmuzaki XII, 309, a július 19-eit pedig vö. Hurmuzaki III/2, 249.

[118] Alit végül is nem küldték vissza, Jósika magával vitte Temesvár alá is. Szamosközy szerint a sajátos humorérzékkel rendelkező Ali a következőket mondta az erdélyi sereg láttán: „oh szegínyek, ti akarjátok-e török császár hadát megverni? Az hatalmas császár hadában csak azok is, az kik az táborból szarni kimentek; többen vannak ennél." Szamosközy IV, 72.

neki, mivel Haszánt a szultána mellett Csigalazáde Mehmed, és a kapudán pasa is támogatta.[119]

De az ellenpárt sem maradt tétlen; a katonák körében igen népszerű Haszánon keresztül megpróbálták leválasztani a szultánt a szultána és Ibrahim környezetéről, akihez Valida az egyik lányát is feleségül adta, rá akarták ugyanis venni III. Mehmedet, hogy indítson egy újabb hadjáratot Magyarországra. A híresztelések szerint az előző évi haditervet ismételték volna meg, de ezúttal a főerők Erdély ellen vonultak volna, egy másik oszmán seregnek pedig Kassát kellett elfoglalnia.[120] De nem jártak sikerrel, mivel a szultánt anyja befolyása mellett az előző évi hadjárat emléke is nyomasztotta. Szaturdzsi hadműveleteinek támogatására, és Erdély irányából történő esetleges támadások semlegesítésére a szeptemberre a testvére felett győzelmet arató, és azt kivégző régi-új kánt, Gázi Girájt rendelték, aki azonban végül nem vett részt az 1597. évi harcokban. A velencei bailo szerint ennek az volt az oka, hogy a pozícióját féltő Ibrahim ezt megakadályozta; ez a lépés hivatalába került, sőt börtönbe is vetették azzal a váddal, hogy Barton közbenjárására békét akart kötni Erdéllyel és Havasalfölddel, ezért leállította a tatárokat.[121]

Szaturdzsi magyarországi hadjáratát nem kísérte sok siker. Győr alatt ugyan kudarcot vallott a császári hadsereg, de a szerdárnak sem sikerült Esztergom visszavétele. Bár tisztában volt azzal, hogy a fejedelem kétszínű politikát űz, amiről dühösen be is számolt testvérének, jól tudta, hogy seregének ellátási nehézségei az erdélyiek előtt is ismertek, számottevő katonai segítség nélkül pedig nem képes a helyzeten javítani.[122] Szeptember folyamán egy újabb erdélyi hadjárat indult Borbély György vezetésével, amelynek eredményeképpen visszafoglalták Csanád és Fellak várát. Ez után következett Temesvár ostroma Jósika vezetésével. A sereget eredetileg Báthory Zsigmond vezette volna, ő azonban átadta a vezérletet kancellárjának. A döntés hátterében a katonai segítséggel kapcsolatos problémák, és a fejedelem közelgő távozása állhattak. Győr ostroma miatt nemcsak Buda ostroma került le a napirendről, hanem mint láttuk, az Erdélybe küldendő segítség is, amely rendkívül kínos helyzetbe hozta a fejedelmet. Az ördögi körből nemigen lehetett szabadulni. A prágai udvar nem küldte a segítséget, ami miatt Erdély portai követei kénytelenek voltak elfogadni a hallgatólagos fegyverszünetet, hogy a segítség megérkeztével az erdélyi csapatok támadhassanak. A portai tárgyalások hírére viszont az udvarban visszakoztak, Rumpf császári tanácsos a szemére is hányta az ott tartózkodó Alfonso Carrillonak, hogy az erdélyiekben nem lehet megbízni,[123] amelynek hatására Gyulafehérváron tovább lassították a háborús előkészületeket, ebben viszont a császári udvar újfent gyanújának beigazolódását látta.

Báthory Zsigmondnak Jósika önállósodása mellett[124] fél szemmel Moldvát és Lengyelországot kellett figyelnie, amely éveken át hitegette a pápát és a császárt

[119] ASVe Senato. Constantinopoli, filza 46 (copia 12), 102.

[120] Uo. 68.

[121] Uo. 131.

[122] Uo. 112.

[123] Francesco Vendramin prágai velencei követ október 20-án kelt jelentését vö. Hurmuzaki III/2, 261.

[124] Ezt bizonyítja Jósika két fentebb idézett portai levele is.

a háborúba való belépéssel. Ráadásul Moldva hovatartozása miatt nemcsak Erdéllyel, hanem a császárral is feszült volt a viszonya a lengyeleknek. A Zamoyski vezette lengyel diplomácia megpróbálta kihasználni a két nagyhatalom háborúját, és igyekezett kiterjeszteni befolyását Erdélyre és Havasalföldre is. Ez egyrészt Báthory András ill. István esetleges jelöltségének burkolt támogatását jelentette, másrészt a Habsburg hű Mihály vajda elmozdítását, aki körül ugyanakkor egy olyan párt kezdett kialakulni, amely őt látta volna szívesen Báthory Zsigmond távozása után Erdély trónján. A fejedelmet nyomasztotta a belpolitikai helyzet is, az erdélyi rendek ugyanis addig akartak kiszállni a háborúból, amíg a fejedelemség területét nem érik háborús pusztítások. A meg-megújuló portai ajánlatok a háború előtti helyzet visszaállítását célozták, amely tökéletesen megfelelt a rendek elképzeléseiknek.

Amikor tehát kiderült, hogy nem érkezik katonai erősítés Felső-Magyarország irányából, a fejedelem Jósikát tolta maga elé, aki erőtlen kísérletet tett Temesvár visszafoglalására, az erdélyi sereg ugyanis elégtelen volt egy igazi ostromra.[125] A nunciusi és velencei követjelentések arra engednek következtetni, hogy erre azért került sor, hogy legalább a beígért 40 ezer forintnyi segélyt kicsikarják a császártól. Erre utal az is, hogy a Prágában tartózkodó Carrillo a végre-valahára meginduló temesvári hadjárat hírére rögtön a pénzt kezdte el sürgetni, amelyet oda is adtak neki.[126]

A vatikáni és prágai fenntartások sem voltak ugyanakkor teljesen megalapozatlanok. Nemcsak arról érkeztek hírek, hogy a portai követjárás tovább folytatódik, egyeztetve a zászlót elfogadó Mihállyal, hanem arról is, hogy a diplomáciai mozgások immár a tatár kánt sem kerülik el.[127] Visconti jelentéseiből tudjuk, hogy egy erdélyi követség még Szaturdzsi Mehmed támadása előtt megpróbált átjutni Moldván, de Jeremia vajda ezt megakadályozta, mert jól látta, hogy a háta mögött egy erdélyi-tatár szövetség kezd kirajzolódni a Moldva feletti uralom megszerzése céljából.[128] A kapcsolatfelvétel már csak azért is fontos, mert azt bizonyítja, hogy az erdélyi diplomáciai igen aktív volt, és a különböző forrásokból az oszmán belpolitikai helyzetről beérkező hírekre nemcsak késedelem nélkül reagált, hanem azokat rögtön meg is próbálta kihasználni a maga számára. A kezére

[125] Ennek persze az is oka volt, hogy a megígért segítség nem érkezett meg. A temesvári ïaskó ugyanakkor Zsigmondot csak félig kompromittálta a török szemében, hisz a hadjáratot nem ő vezette. Ennek ellenére a retorzió csak idő kérdése volt, amely Várad következő évi ostromával következett be.

[126] A pénz II. Fülöptől származott, Carrillo nyilván ezért sietett megnyugtatni Don Guillen spanyol követet, hogy a tárgyalások ellenére nem lesz béke a törökkel. AGS, E 704.

[127] A zászlót vivő csauszokkal Mihály megbízottja Vidinben találkozott. Vö. Documente V, 90, (január 7-ei avviso), elfogadásáról vö. június 7-ei velencei követjelentést, Hurmuzaki XII, 301–304. Az őszi időszak erdélyi-török levelezése sajnos nem maradt fenn vagy lappang.

[128] Mihállyal és Zsigmonddal párhuzamosan Lengyelország is elküldte követeit A Stanisław Gulski vezette küldöttséget fényes külsőségek közepette fogadták a portán, bár a követ végül semmilyen konkrétumot nem tudott kicsikarni a szultánból a Moldvával, Havasalfölddel és Erdéllyel kapcsolatos lengyel igényekkel kapcsolatban. Vö. *Niederkorn*, 491–492. A fogadtatásról Vö. Fontana konstantinápolyi ferences jelentését, ASV Fondo Borghese III. Vol. 60A, ff. 43r. A lengyeleknek a ligával kapcsolatos elképzeléseiről vö. *Leszek Jarminski*: La Polonia di fronte ai tentativi per una lega antiturca sotto Clemente VIII. In: Odrozenie i reformacja w Polsce. XXXIX, (1995), 107–117.

játszott, hogy a tatár kán nem volt hajlandó engedelmeskedni a porta felhívásának,[129] így Sztambul nem volt képes katonai nyomást kifejteni Erdélyre, hogy a moldvai, majd később a havasalföldi vajda példájára fogadja el a zászlót, és hódoljon be. Az események ugyanakkor egy új időszak eljöveteléről árulkodtak, amely változásokat szimbolikusan fejezi ki Bernádffy János 1597. decemberi tatárországi útja, aki a Gyulafehérváron megforduló tatár követ, Rüsztem aga társaságában utazott a Krímbe.[130] Megbízása csak egy lényeges ponton különbözött a portai követekétől, hogy nem a szultánhoz, hanem a kánhoz küldték. Bernádffy követsége ugyanakkor a nyitánya annak a majdnem egy évszázadig tartó kölcsönös követjárásnak, amellyel az erdélyi diplomácia az amúgy sem nagy mozgásterét növelni próbálta.

A portával, illetve most már a tatár kánnal is folytatott tárgyalások, és persze Báthory Zsigmond távozási szándéka miatt Rómában és Prágában veszni érezték a háború ügyét. Ennek megfelelően kezdett el közeledni a Habsburg álláspont az erdélyihez. Jóllehet még hónapoknak kellett eltelnie, de Carrillonak végül sikerült megegyeznie ura nevében a császárral. A feltételeket december 23-án foglalták írásba[131] és küldték Gyulafehérvárra, ahol az április 2-ára összehívott országgyűlésen Báthory Zsigmond a rendek elé terjesztette és elfogadtatta az egyezményt.[132]

A fejedelem azonban néhány hónap múlva hazaszökött, mivel elégedetlen volt a cserébe kapott két hercegséggel. Visszatérésekor újfent alkalma nyílt megmutatni nem mindennapi tárgyalóképességét. Az 1597-es fegyverszünet megszegésének megbosszulására érkező Szaturdzsi Mehmedet, mint egykor Fráter György, addig fel tudta tartóztatni, amíg Várad védői Melchior Redern parancsnoksága alatt valamennyire fel tudtak készülni az ostromra. Várad ostroma a magyaroknak és a németeknek győzelmet, a félrevezetett szerdárnak pedig selyemzsinórt hozott.

Összegzés

Erdély és a porta kapcsolatai korántsem szakadtak meg 1594-et követően, hanem átalakultak. Sztambul hűtlen szövetségese újbóli meghódolását akarta elérni, amelynek érdekében a „legnagyobb" engedményekre is késznek mutatkozott, vagyis hogy szemet hunyjon vazallusa „bűnei" felett. Báthory Zsigmond és tanácsosai számára azonban ez már nem lehetett tárgyalási alap; céljuk kezdettől fogva az volt, hogy elkerüljék az oszmán és tatár csapatok támadását. Ezt a feladatot, leszámítva Giráj csapatainak 1594-es átvonulását Észak-Erdélyben, sikeresen teljesítette az erdélyi diplomácia. Lehetetlen feladatra vállalkozott azonban akkor, amikor úgy próbálta ezt megoldani, hogy közben elkötelezte magát a fegyveres harc mellett, amelyre 1594 végétől kezdve minden évben sort is kerített. 1594-ben, mindent egy lapra téve fel, a fejedelem és tanácsadói köre követet me-

[129] *Ivanics*, 103.
[130] Erről a szakirodalommal együtt Uo. 105–113.
[131] Az egyezményt vö. MOL MKA E 144 Történelmi Emlékek 8–25.
[132] EOE IV, 27–31.

nesztett Rómába, hogy kihasználja a Győr eleste miatt eluralkodó pánikot, és határozott ígéretet csikarjon ki a pápától a katonai segítség ügyében. Ezt a következő évre, 1595-re ígérték. A hátralévő időben fel kellett készülni a védekezésre; az 1594. évi kivégzéseknek többek közt azért is kellett egy szélesebb kört, a leggazdagabb erdélyi urakat érinteniük, hogy a védelemhez szükséges összeget előteremtsék.[133] Ezt azonban csak egyszer lehetett megtenni, az 1595 után csak csordogáló anyagi, és a soha meg nem érkező katonai segítség hiányát az erdélyi vezetés diplomáciai eszközökkel kényszerült áthidalni.

Ekkor volt igazán szükség arra a kipróbált diplomáciai testületre, amely akkor már hosszú évek óta szolgálta gyulafehérvári udvart. A tapasztalt erdélyi diplomaták egy már több évtizede intézményesült rendszer keretei között tevékenykedtek, amely nagy segítségére volt a porta kedvező válaszainak kieszközlésében. Erdély kezére játszottak ugyanakkor a magyarországi háború nehézségei, a belső lázongások, és végül a portai hatalmi harcok, amelyek hol a Duna medencében folytatandó háború koncepcióját képviselő kemény vonalas vezetést, hol a kompromisszumra hajló, inkább a Mediterrán térség felé forduló, és a szultána személye körül csoportosuló kegyenceket juttatták hatalomra. Ennek tudható be, hogy a diplomáciai testületből, pontosabban a követségi állományból eltűnnek a katonák, így Palatich és Ravazdy György, Kornis Gáspár, akik pedig a megelőző időszakban több alkalommal is jártak a portán. Helyüket „civilek", Bányai és Óváry vették át, akik szintén a Báthory ház kipróbált hívei, a család familiárisai voltak.[134] Nagyon fontos adatok szólnak arról, hogy a többi ország követségeihez hasonlóan az erdélyi háznak is megvoltak a pártfogói Sztambulban, több esetben apáról fiúra hagyományozván ezeket a kapcsolatokat. Azt sem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a fejedelemnek – de ez nyilván igaz az összes többire is – arra is gondja volt, hogy külön török íródeákot taníttasson éveken keresztül a portán török nyelvre és az írásra.

A portai levelezés ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az udvarban hatalomra kerülő katonai elit, legalábbis 1599-ig, nem engedte, hogy a súlyos katonai helyzeten Erdély feláldozásával enyhítsen a császári hadvezetés. A tiszántúli várövezet visszaszerzésének terve ékesen tanúskodik az erdélyi katonai vezetés önálló elképzeléseiről, amely a háborút elsősorban a fejedelemség területének megnövelésére akarta felhasználni.

Bár a porta rá volt szorulva az erdélyi semlegességre, amelynek kihasználásában nagyon ügyesek voltak az erdélyi diplomaták, arra ők sem voltak képesek, hogy a török elleni háborúnak a törökkel való jószomszédi viszony fenntartásával teremtsenek hátteret. További problémát jelentett az, hogy a kudarcok után Báthory Zsigmond és tanácsosainak útjai kezdtek szétválni. Míg Báthory Zsigmond elkötelezte magát a harc mellett, addig tanácsadói, így Jósika, külön utakat kezdtek járni. A fejedelem számára – különösen 1597 tavasza után – országa már csak eszköz volt arra, hogy megzsarolja a császári udvart, és minél nagyobb árat csikarjon ki távozásáért cserébe. Ezt szolgálta a közvetítői szerep felajánlása a Habs-

[133] Erre utal burkoltan Szamosközy, amikor részletesen leírja a kivégzett uraktól elvett ingóságokat ill. azok értékét. Szamosközy IV, 39–40.

[134] Óváry aktív szerepet vállalt az 1594-es leszámolásban is. Uo. 40, 41, 47.

burg-oszmán béketárgyalásokon, miközben beküldte a portai levelezést a császárnak. Távozása után a békepártnak nem voltak igazi vezetői, a katonák folytatni akarták a harcot, a már említett Jósika körül viszont nem szerveződött igazi párt; a katasztrófának előbb-utóbb be kellett következnie.

Túlzás nélkül állítható, hogy Báthory Zsigmond lemondásáig az 1594 nyara után hatalomra kerülő új vezetés a fejedelemmel az élen a saját maga teremtette helyzetből, figyelembe véve a lehetőségeket, a maximumot hozta ki. Erdély nem csak hogy sikeres harcot indított a határövezet kiterjesztésére, megvívta a fejedelemség egyetlen győztes hadjáratát az oszmán hadigépezettel szemben, amelynek óriási pszichológiai hatása volt, hanem még jelentős katonai segítséget is nyújtott a nála sokkal hatalmasabb Habsburgoknak, miközben fennhatósága alá vonta Havasalföldet, és időlegesen Moldvát. Ugyanakkor a magyarországi területekkel szemben, a tatárok 1594. évi átvonulását leszámítva 1598-ig úgy-ahogy biztosítani tudta az erdélyi területek háborítatlanságát is. Ezt a helyzetet azonban nem lehetett hosszú ideig fenntartani. Báthory Zsigmond, miközben elévülhetetlen érdemeket szerzett a respublica christiana érdekében, lemondásával kilátástalan helyzetbe hozta és katasztrófába sodorta országát, de a fentebb említett erdélyi katonai elitet is, mikor unokaöccse, Báthory András javára lemondott a fejedelemségről, aki minden szempontból tapasztalatlan és alkalmatlan volt e posztra.

Míg katonailag az 1595., diplomáciai szempontból az 1597. év volt Erdély legnagyobb sikere, mivel kihasználva az oszmán hadvezetés szorult helyzetét a kisázsiai felkelés, és a tatár kánnal való feszült viszony miatt, sikerült úgy blokkolnia annak előkészületeit, hogy az nem tudott idejében reagálni a Dunántúlon előálló katonai helyzetre, sőt az erdélyi csapatok még egy kísérletet tehettek Temesvár visszavételére. A válasz azonban nem késlekedett, Szaturdzsi Mehmed a következő évben Erdély kulcsát, Váradot vette ostrom alá. A fejedelemség számára ekkor köszöntött be az igazi háború.

Török csauszok Gyulafehérváron 1594. augusztus–1597. július

1594	
augusztus	Hüszejn?
1595	
február	János diák (magyar Ahmed)
április	Hüszejn
május eleje-(?)	Musztedan
június-(?)	Hüszejn
október?	?
december?	Bali bég
1596	
március?	Bali bég
június eleje?	Ali
július vége	Hüszejn
augusztus eleje	Ali, Hüszejn
december	Ali, Hüszejn és Mehmed

1597

január	Ali, Hüszejn
március vége	Ali
július	Ali

OKMÁNYTÁR[135]

1. sz.

1594. július. Konstantinápoly

III. Murád szultán Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 30r–v. Másolat

Uraknak urának, erdélyi vajdának köszönetemet írom. Fényes portámra levelet küldtél, kiben írod, mi legyen az oka, hogy egynéhány időtől fogva az németek felől semmit ide nem írtál, hogy mostan az úton félelmes volna járni, és akit azelőtt ide küldtél volt, azt is minden marhájától megfosztották és visszakergették volna, és hogy az német királynak az imperiumba az hercegekkel gyűlése volna, és Mátyás herceg az hadnak egyik részével Esztergom alá, az kassai generális kapitány pedig Teiffenbach Hatvan alá szállottanak volna. Onnan felől is naponként újabb-újabb népek, olaszok, csehek érkeznének. Írod azt is, hogy Fülöp király is az galliaiakat mindenütt maga számára foglalván, genovai Andrea Doriát rendelte volna az tengeren generálisnak, és az római pápa is minden segítséggel ajánlaná magát nekiek. Írod azt is, hogy énhozzám minden hűséggel, engedelmességgel vagy, és országodat az ellenségtől félted, s te magad ellenek nem állhatnál, hanem segítség kelletik, és hogy az temesvári Haszán pasa is egy Bucsava nevű faludat elraboltatta, s az szegénységbe kit levágtak, s kit megöltek, és ezután is gonosz szándéka volna birodalmad felől, egyebet nem, hanem hogy aminemű károkat más latrok, és ellenségek cselekedtek, abban tégedet vönne bűnösnek. Írtad azt is, hogy amely faludat az végbeliek elfoglalták, azt az ahdnáme ellen cselekedték, mert az te eleid is azokat ahdnáméval bírtak, s neked is úgy adtuk volna úket az Halul bég deftere szerint. Könyörgöttél azon az temesvári beglerbégnek parancsolatot küldenék, hogy az hozzátok tartozó falukat ne bántsák. Valamit énnekem írtál, mindent megértettem, és miért hogy az temesvári Haszán pasa, veled egyet nem értett, és meg nem alkudt, az beglerbégséget tűle elvettem. Énnálam az te hűséged, vitézséged nyilván vagyon, kit meg is próbáltam, hogy engemet becsülsz most megbizonyítottad, kiért illik énnekem is tégedet ezután feljebb becsülnöm. Isten sokáig éltessen, és neveljen. Mikor hozzád érkezik az én parancsolatom, amint ennek előtte portámhoz hűséggel, igazsággal voltál,

[135] A leveleket a mai helyesírásnak megfelelően írtam át, de ugyanakkor arra is törekedtem, hogy a régies kifejezések, a ma már nehézkesnek és körülményesnek ható kifejezésmód minél érintetlenebb maradjon. A kétséges olvasatot ill. nehezen értelmezhető részeket zárójelbe tett kérdőjellel, a kiegészítéseket szögletes zárójellel jelöltem.

mostan is ahhoz tartsd magadat, aki énnekem barátom, annak barátja, és ellenségemnek ellensége légy. Odakinn amit az én szerdárom veletek végez, mindenben azt kövessétek. Amiről könyörögtél erős parancsolatokat küldöttem mind az szerdárnak, s mind temesvári pasának, hogy az Erdélyhez való falukat, földeket ne bántsák, semmi közüket bele ne ártsák. Ha nem hiszed, küldd emberedet hozzájuk s meglátod, mint parancsoltam. Az Úristen tudja, hogy a te igazságod, szolgálatod én előttem el nem vész, soha neked sem én magamtúl, sem az én nemzetemtűl, sem pedig népemtűl károd, bántásod nem következik, azt elhiggyed. Költ az más hónapban.

Interpretatio litterarum potentissimi
imperatoris turcarum, per Stephanum
Óváry ex porta allatarum et exhibitarum
in Kolozsvár 10 die augusti anno Domini 1594

2. sz.

1594. december 12. Temesvár

Dzsáfer bég defterdár-helyettes Geszty Ferenc erdélyi főkapitánynak

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 33r, 34v. Eredeti

Tisztösségös és Nagyságos úr köszönetöm után minden hozzám illendő tisztességös dolgokban jó szomszédságbeli barátságom után Istentűl sok jó szerencséket kívánok megadatni Nagyságodnak. Ezt akarám Nagyságodnak levelem által értésedre adnom, hogy ennek előtte Nagyságod énneköm igön jó barátom voltál, de most igön elvetötted mitőlünk az szomszédságbeli barátságot. Nincs mit tennünk, az idő így hozta most. Ím értöm, hogy Nagyságod alább jött az szomszédsághoz, és az Erdély országának gondviselője is vagy, de oly módon forgassa Nagyságod az ország gondját, hogy végre meg ne bánjad, mert én az én vén fejemet töttem le az erdélyi fejedelemnek hűsége mellett az vezérpasa előtt, és az tatár császár előtt. És az hatalmas császár az vezér pasára bízta minden gondját ti felőletök, az vezérpasa pedig én reám bízta. Mindazáltal némely napon is, hogy Nagyságod Facset alá jött vala, akkor is az tatár kán engömet hívata, és azt mondja énneköm, hogy milyen dolog légyön ez, nem azt fogadád, hogy az Erdélyország ilyen igaz híve az hatalmas császárnak, magam most is Facset alá jöttem akkor is én eltávoztatám az háborúságot, és valami erdélyi latrokra hárítám, mindazáltal tudom, hogy Nagyságod is hallotta, mint jára Győr vára alatt az német király hada, holott tizennégy királynak hada vala az táborában. Erdélyország ahhoz képest csak semmi, mert csak egy pasaság földje, és ím most az hatalmas császár Ferhád pasát indította ki az puskás janicsárokkal. Az nikápolyi bég is penig rajtatok vagyon ugyanonnan, innen penig az vezérpasa vagyon, az tatár kán penig másfél százezer emberrel vagyon, azért jól meggondolja Nagyságod, és úgy kezdj valami oly dologhoz, mert hogy ha olyan huszonötöt is, mint Facset volna, megvennél semmi volna az az hatalmas császárnak. Mindazáltal az én tanácsom ez, hogy mint ennek előtte közöttünk volt az jó atyafiság, ezután is úgy legyön, és még jobban is küldje Nagyságod fő emberét hozzám, és minden jót szörzünk egy-

más között mert míg még lehet, és én szörzöm meg, csak hogy akarjátok. Tartsa meg Isten Nagyságodat. Datum ex Temesvár 12 decembris anno Domini 1594 én Dzsáfer bég, temesvári defter tihája

CÍMZÉS: Tisztösségös és az Nagyságos Geszty Ferencnek Erdélyország főkapitányának neköm vitézlő uram barátomnak adassék ez levél

3. sz.

1595. február 15. Temesvár

Mihalidzslü Ahmed marasi[136] beglerbég Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 37r–38v. Eredeti

Istennek kegyelmességéből, és az hatalmas győzhetetlen császár egészségében én ki voltam revani beglerbég, most penig az hatalmas császár marasi beglerbégségöt adta ő hatalmassága. Én Ahmed pasa minden hozzám illendő tisztességös dolgokban, jó barátságos szomszédságomat ajánlom Nagyságodnak, mint jó fiamnak, Istentűl ő szent felségétűl kívánok Nagyságodnak minden sok jó szerencséket megadatni. Ezt akarám Nagyságodnak levelem által értésödre adnom, hogy ím vagyon immár három egész hónapja mióta az hatalmas császár énneköm adta telelőül Temesvárat, ím vagyok itt negyvenezör emberrel, az tatár kán is vala úgy mint másfél százezör emberrel. Ennyi számtalan had még eddig az Nagyságod birodalmából egy gyermeköt sem hozott ki, még csak egy tyúkfiat is, mert az tatároktúl meg is esik vala, de én nem engedtem, mert én Nagyságodat az hatalmas császár igaz hívének tartottam, és most is úgy tartom Nagyságodat, mint jó fiamat, mert vagyon annak immár hetven, avagy nyolcvan esztendeje, hogy az hatalmas császárral az Nagyságod elei kötést kötöttenek, mindazáltal eddig az kötés békességösen megmaradt, és sem Nagyságodtúl, sem penig Geszty Ferenctül őnagyságátul semmi gonoszt nem láttunk. Ím csakhogy itt ez szomszédságban Lugas és Karánsebös táján ez erdélyi latrok az szegény jobbágyoknak sem hagyják, ím hát sem hagyják barmát, sem hagyják búzáját. Ez nem jó dolog közöttünk, mindazáltal kéröm Nagyságodat, hogy fenyítse meg Nagyságod az Nagyságod alatt való tiszttartókat, hogy efféle dolgokat ne cselekedjenek, mert eddig az hatalmas császár és az nagyságos Meszer pasa, és mi és úgy tudtuk, hogy az hatalmas császárral ugyan az előbbi békességben volna Nagyságod. Mindazáltal eddig sem mi, sem Nagyságod minekünk eddig levelünket Nagyságodnak nem küldtük. De ezután akarok Nagyságoddal, mint jó fiammal megismerkedni. És az hatalmas császárral, és az vezér pasával is őnagyságával Nagyságodat viszontag megbékéltetem, hogy ha Nagyságod akarja, mert én Nagyságodnak és az Nagyságod országának minden jót kívánok. Én az szimeon országbelieket is, és az alexandra országbelieket is, és az gurci országbelieket az hatalmas császárral megbékéltettem. Nagyságodat is megbékéltetem, hogy ha Nagyságod akarja, és az előbbi békességnél állandóbb lészön. Nagyságod, minthogy ennek előtte mind az hatalmas császárnak s mind penig az vezér pasáknak az micsoda ajándékokkal látogatta Nagy-

[136] Ma Kahramanmaraş, Kurdisztán.

ságod, ezután is úgy látogassad, és bocsássad ide fő emberedet én hozzám. Én penig innen az én fő emberemmel az vezér pasához iktatom, és minden jót végezök, és választ írok Nagyságodnak, csak hogy Nagyságod mint hogy ennek előtte az hatalmas császárnak minden dolgában híve voltál ezután is úgy legyen Nagyságod. Mert ím Dzsáfer bég is Nagyságodnak minden dolgában erősen töreködik szíve szerént, és hogy ha Nagyságod kívánja szintén Nagyságodhoz is elküldöm és az vezér pasához is az Nagyságod dolgáért elküldöm, mert azt az Isten tudja, hogy az mire magamat kötöm Nagyságodért azt meg is szörzöm, úgy hogy még az Nagyságod alatt való jobbágyok is Istent imádnak éröttem, mert tudom, hogy Nagyságodnak is vagyon annyira való esze, hogy meggondolhatod az hatalmas császárnak az ő erejét, és kiállhatott volna nagyobb erővel, mint az németöt király állott vala, de mégis mint jára, ezöket Nagyságod jól meggondolja. Az mi penig az latrokat nézi, azokat én ki kezemben akadhat, én megbüntetöm őket, hogy talán többé latorságot és kóborlást nem cseleködnek. Végezetre ím Nagyságodhoz az én deákomat, János deákot bocsátottam Nagyságodhoz, és Nagyságod is őmellette bocsássa hozzánk fő embörét, és minthogy ennek előtte egymáshoz leveleink járjanak, ezután is azt kívánnám, hogy szintén úgy lenne, és közöttünk minden jó dolgokat végezzünk. Minden jó választ várok Nagyságodtul mint jó fiamtúl.

Tartsa meg Isten Nagyságodat

Datum ex arce Temesvar die 25 februarii anno Domini 1595

Mi az hatalmas győzhetetlen császár egészségben marasi beglerbég Ahmed pasa

CÍMZÉS: Tisztösségös és az Nagyságos Báthory Zsigmondnak Erdélyország fejedelmének nekünk jó szomszéd barátunknak adassék

4. sz.

1595. február-március?

Dzsáfer jenői bég Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 71r–72v. Másolat

Ha kérded tehát mostan jenői bég vagyok, Nagyságodnak jó akaró barátja, tudja Nagyságod, hogy ott semmi kárt nem teszek. Az szerdár Ferhád pasához miért nem küldöd emberedet, hiszen ő minden dolgodat tudja, akire haragudtál azt is jól tudja. Mikor Szinán pasa az haddal Konstantinápolyból kiindult, egynéhányszor küldött engem Ferhád pasa Szinán pasához, hogy Erdélyt meg ne háborgassa, és el ne hajoljon. Nagyságodnak jó barátja Ferhád pasa. Mikor Ravazdy György Konstantinápolyban volt, jenői Oszmán szpáhival és Musztafa béggel perelt, akkor is Ferhád pasa Ravazdy mellett tartotta, Szinán pasa nem akarta, ő tartott ellent benne. Mikor penig én Nagyságodnál voltam, akkor azt mondotta Nagyságod énnekem, hogy szultán Szülejmán idejétől fogva, és Mehmed pasa idejétől fogva, annak felette Szijávusz és Ferhád pasa idejében is békességben és böcsületben voltam, de semmiképpen Szinán pasával az hadba el nem megyek. Tudja Ferhád pasa is, hogy az nem bűn Nagyságodtól, ő jóakaró barátod, s miért

nem békélsz meg vele, miért nem küldesz levelet neki, mentenéd magadat, hogy nem méltatlanul cselekedtél. Isten irgalmazzon szultán Szülejmánnak, a ti atyátoknak, ki Budát megvötte, azután Tömösvárat, azután Szolnokot, Erdélynek is határt hagyott, kiről Halul bég deftert írt volt. Torma emin mostan én kezemnél vagyon. Vilaticstól(?) amikor Musztafa aga íródeákja vala az szolnoki szpáhiknak, és az ő maga szolgáinak háromszáz falunál többet osztogatott el, az defterbe penig azt írta, hogy puszta az a hely. Jenőtől Krassóban Oszmánék ötven falunál többet bírnak, az mikor penig az erdélyi falukat rabolták meg, némely rabot az pasának, némelyet az bégnek adtak, és így sem az pasák, sem az bégek meg nem büntették őket az rablásért. Én egynéhányszor mondtam, hogy ne cselekedjék, de ők semmit nem gondoltak vele. Tudom, hogy ti is mondtátok azt, hogy miért adunk adót az hatalmas császárnak, ha így rabolják falunkat, sok erdélyi nemest is megöltek, ihon immár mitőlünk elhajlottatok, nem egyébért, hanem hogy Krassóban Musztafa és Oszmán ezt cselekedték. Ibrahim bég adta volt tanácsul Szinán pasának, hogy rajtatok kérjen százezer köböl búzát, százezer köböl lisztet, százezer köböl árpát, ti is azt izentétek volt, hogy negyven esztendőben sem terem az mi országunkban annyi, osztán százezer sót, százezer juhot, negyvenezer tehenet. Császár levelét is küldte tinektek, hogy Kállót megvegyétek, azaz én uram annyi élést kíván, kis széllel vízzel sem hozathatná el, nem hogy szekerekkel, hogy penig annyi élést nem adtatok, azért haragudt reátok. Azért ha akarjátok az Szinán pasa leveleit küldjétek Ferhád pasához, írjátok meg okát miért hajlottatok el, Ferhád pasa jó akarattal vagyon hozzátok, ne féljetek semmit, jó barátotok lészen ő nektek, nem megyen az ti országtokra, az én kedvemért békéljetek meg. Nagyságod tudja, amint mondám, írjátok meg dolgotokat, tudja ő is miben álljon dolgotok mert amennyi had most Ferhád pasával jő, ha mind levágjátok is, az másik esztendőben ismét amennyi jő, azt is ha levágnátok, az harmadikban is azután húsz avagy harminc annyi jő helyébe, de tinektek meg kell békélnetek. Ezután is jobb azért mostan, hogy se az országot, se magatokat el ne veszítsétek. Az is had álljon, ennek előtte Zsidóvár felől egy fehér szakállú ember, osztán egy ifjú legény, az ifjú Báthory levelével és az bírák levelével Szolnokba jött, Szolnokból Tömösvárra, onnét az szerdárhoz. Az azt mondta, hogy ő az császárhoz megyen, én is szintén Tömösvárra mentem, hogy szembe legyek vele, de nem találtam ott. Azt mondta, hogy az vén királynak rokonsága, de lássátok, írjátok Ferhád pasának, az levél semmit nem árt, én Nagyságodnak jóakaró barátja, szolgája vagyok, ki tudja az fejembe mi jő, énnekem is fiaim vannak, én Nagyságodtúl jót várok. Mind az bégek sem tudták az Kegyelmed dolgát, de én jól tudom, azt is tudom, hogy bűnöd nincsen. Az szerdártól engemet kérjetek, hogy meg békéltesselek, minden dolgodat tudom, én jó barátod vagyok, károdat nem kévánom, ezt az dolgot sem csausz, sem más ember nem tudja, én tudom, az szerdártól is engemet kérjetek az megbékéltetésre. De az én uramhoz, az vezérhez úgy küldjetek levelet, hogy énnekem írjon az vezér, te jenői Dzsáffer bég Krassóban Oszmán szpáhit mindjárt felakasztassad, hogy az hatalmas császár hitét megszegte Erdélyországgal. Csak az szerdár írjon énnekem, meglátja Nagyságod, mit cselekedem, hogy az mely falukat Váradhoz bírtak ezután is oda bírhassák, oly barátságosan cselekedem. Az tömösvári pasának is írjon Ferhád pasa, hogy Musztafa béget ő is felakasztassa,

de az levélírás titkon legyen, hogy azok el ne szökjenek. Az mi az Nagyságod akaratja énnekem írd meg, de törökül írasd, mert nekünk magyar deákunk nincsen. Isten hozzád

CÍMZÉS: Litterae Czaffer beghi jeneiensis

5. sz.

1595. április. Konstantinápoly

III. Mehmed szultán Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 39r–v. Másolat

Uraknak ura Báthory Zsigmond erdélyi vajda, az Úristen minden jót adjon.

Mikor az én parancsolatom hozzád érkezik így értsed: az én boldog emlékezetű atyám szultán Murád kán az Úristennek akaratjából ez világból az másvilágra ment, kinek székét birodalmát azon Isten immár én kezembe adta, és az elmúlt böjtmás havának 16 napján ültem székembe az fényes portán, és minden tartományok birodalmom alatt vannak. Bocsátottam azért oda hozzád portai csauszaim közül ez Musztedan csauszt, parancsolom is, hogy aminemű hűséggel, igazsággal eddig ide portámhoz voltál, mostan én hozzám is azon hűségedet, igazságodat mutasd meg. Az te birodalmad alá népeknek is mind fejenként meghirdessed, ők is értsék, hogy én székembe ültem. Az én uraságomért mindnyájan istent imádjátok, hálákat adjatok, fejet hajtsatok énnekem, és engedelmesek legyetek, és minden dolgodat ide megírjad. Az én parancsolatomat hidd meg, s ehhez tartsd magadat. Költ Konstantinápolyba Szent György havában.

1595

CÍMZÉS: Interpretatio litterarum imperatoris turcarum per Muztedam chiauzium allatarum 14 die maii anno Domini 1595

6. sz.

1595. április

Dzserráh Mehmed második vezér Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 40r–v. Másolat

Erdélyi vajdának köszönetemet, szolgálatomat írom, mint bizalmas uramnak barátomnak.

Az illik vala hozzád, hogy aminemű hűséggel, igazsággal az portához voltál ezelőtt, mostan is ahhoz tartsd vala magadat. Az hatalmas császárnak barátjának barátja löttél volna, és ellenségének ellensége. Soha ezt tőled nem tudtuk várni, hogy az hatalmas császártól elhajlottál, és ellene indultál volna. Mikor az hatalmas császár az vajdaságot neked adta vala, akkor én lovászmestere voltam, és engemet küldött vala hozzád, de akkor igen ifjú valál, és azt mutatta magaviselésed, hogy az fényes portához hű leszel, és attúl fogva ez ideig ahhoz tartottad magadat. Csudálom, hogy mostan így lött az dolog, és kitűl esett. Az hatalmas császárnak

parancsolatja ment hozzád, én is Nagyságodnak levelet írtam, kérem is Nagyságodat, hogy aminemű hűséggel eddig az portához voltál, ezután is ahhoz tartsd magadat és aki az hatalmas császárnak barátja, annak barátja, és ellenségének ellensége legyen Nagyságod, és az ű hatalmassága parancsolatjához tartsd magadat. Gondolkodjék Nagyságod, most az ideje, mert azután ha valami történik hiába való osztán az gondolat. Őrizd magadat, hogy kárt ne vallj, azon légy, hogy az hatalmas császárnak igazán szolgálj. Az hatalmas császár előtt becsülésed lészen, és a többi.

CÍMZÉS: Interpretatio litterarum Mehmed pasae per Muztedan chiauzium 14 die maii anno 1595 allatarum

7. sz.

1595. április.

Ferhád nagyvezér Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 41r–v, 42v. Másolat

Köszönetemet szolgálatomat ajánlom neked Báthory Zsigmond erdélyi vajda mint barátomnak, Isten adjon minden jót. Erről akarék írnom, hogy ennek előtte az erdélyi vajdák, kik te előtted voltak, mindenkor hűséggel voltak ide az fényes portához, semmi gonosz szándékuk nem volt hozzánk, hanem ez ideig engedelmesek voltak az hatalmas császárok parancsolatjához. Tudod azt is, hogy mind az havaselvi, és mind az moldvai vajdák ezelőtt adót adtak az hatalmas császárnak, annak felette adósok is voltak, és két esztendőbeli adó vagyon rajtok, kik be nem szolgáltattanak, kivel tartoztak volna, de arra nem volt gondjuk nekik. Mi azt megértettük, hanem valami népet szerzettek melléjük, ti is azoknak példájukat követvén, egy akaraton vagytok velük, sőt amennyi népet az oláh vajdák kívántak, annyit küldöttetek oda mind Erdélyből, s mind Magyarországból. Megtudtuk, hogy elhajlottatok tőlünk, ki ha úgy vagyon, nem illik hozzátok; valamennyien vagytok, mindnyájan készen vagytok az gonoszságra, és az hatalmas császár birodalmába kárt tettetek, kincset, és egyéb marhát elvittek, szép gulyákkal egyetemben oda Erdélybe küldték. Mostan is azonképpen attól meg nem szűnnek, hanem égetik, rabolják az hatalmas császár birodalmát. Az hatalmas császár engemet az vezérségre, és szerdárságra rendelt, és megadta nekem, hogy az két oláh vajdát, és egyebeket is, akik ő hatalmasságát elárulták, megbüntessem. Az Úristen velünk lévén, mentűl hamarébb lehet az két oláh országra indulok, és meg is fogom űket, s megbüntetem, ha az Úristen kezünkbe adja űket oly kínnal öljük meg, hogy az több ellenségünknek is példa legyen. Ha pedig azok az két vajdák oda Erdélybe szaladnak előttem, azok pénzét, marhákat, és az hatalmas császár kincsét, és az gulyákat is, melyeket mind oda Erdélybe vittek, ha én kezembe nem küldöd azokat, akkor tudom, hogy igaz lészen az, amit felőletek szólottak, és ha ezt meg nem cselekeded, én is az hatalmas császár hadával Erdélyországra reá megyek, és az vajdákat elviszem tűletek, és akik az hatalmas császárt elárulták, azokat is erősen megbüntetem, és mind elpusztítja Erdélyt az sok nép, és az

nagy had. Annak az földnek a pusztulásának, és szegénység romlásának te leszel az oka, Isten előtt te adsz számot róla. Azért ehhez képest gondolkodjál minden dolgodról. Ha akarod, hogy országod el ne pusztuljon, és te magad is székedbe birodalmadba békével megmaradj, az hatalmas császár parancsolatjához engedelmes légy, és minden dolgodat nekem igen hamar megírjad, meddig az Dunán által nem küldtem az két oláh országra addig siess vele, hogy a te leveled engemet az úton találjon, hogy én is érthessem idején minden akaratodat. Én is ahhoz képest cselekszem mindenben, amit leveledbe írsz. Nem hittem volna ezt soha rólad, hogy az két áruló oláh vajdák szava után indultál volna, holott azelőtt az hatalmas császár hűségéhez tartottad magadat. Ha valaki birodalmadat, vagy te magadat bántott, én mindenkor az portán voltam, az hatalmas császárnak mindenkor jót szólottam felőled. Tudod, hogy gyakran küldött az hatalmas császár, és mi is neked szép leveleket, kaftánokat, és akitől valami bántásod volt, ha ide az portára megírtad volna, mi azokat megbüntettük volna. Az én intésemet siketségre ne vedd, mert azután mi haszna bánatodnak, ha osztán valami esik rajtad. Ami hozzám illett, minden barátságomat megírtam neked, gondolkodjál, talán nincsen ebben magadnak vétked, kárt ne tégy magadnak. Költ az harmadik hónapban.

CÍMZÉS: Interpretatio litterarum Ferhád bassae supremi vezirii et belliductoris imperatoris turcarum etc. 14 die maii anno 1595 per Musztedan chiauzium allatarum

8. sz.

1595. május eleje. Temesvár

Mihalidzslü Ahmed temesvári beglerbég Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 59r–v, 60v. Eredeti.

Mi az hatalmas győzhetetlen császárnak hű szolgája tömösvári beglerbég Ahmed pasa

Megadá az mi emberünk az Nagyságod levelét, melyben hitire fogadja Nagyságod, hogy az csauszt békével ismét Tömösvárra bocsátja. Az mi kívánságunk is csak az, és az Nagyságod hitlevelét tisztességesen tartjuk. Azért mi is az hatalmas császár levelit, és Ferhád pasa levelit, és Dzserráh Mehmed pasa levelit, és az angliai követnek levelit Nagyságodhoz az Musztedan csausztúl küldöm. Kívánságunk az, hogy Nagyságod az hatalmas császár náméját tisztességesen tartsa. Továbbá Nagyságod semminek ne ítélje az én Nagyságodhoz való gyakorta intésemet, mert sem féltemben sem adományért nem cselekszem, hanem az én tisztességemre, hozzád való jó akaratomért, kitől ha élsz megemlékezhetel, hogy nem voltam gonosz akaród, engemet penig ne ítélj az előbbi pasákhoz, mert Isten nekem annyit adott az hatalmas császár egészségében, hogy senkit nem kívánok, sőt másnak is elég vagyok adni. Azért az leveleket elolvasván az hatalmas császár parancsolatja szerint akarsz cselekedni, tehát jó idején hozzá láss, míg az hatalmas császár erői meg nem indultak, mert az hatalmas császár ereje olyan, mint az arauz(?) az mely országra indul, nehéz lészen arrúl megtéríteni. De ha az én szómat fogadod, és az hatalmas császár hűségeshez tartandja Nagyságod magát, minden késedelem nélkül az hatalmas császár csauszával egyetemben emberedet

bocsássad, hogy én is az Nagyságod akaratja szerint minden dolgaidat jó véghez vihessem, mint fiam dolgában igazán törekedhessem, továbbá mivel hogy az hatalmas császár megváltozott, az mint ez elébb panaszkodtál vala leveleidben az vezérekkel és pasákkal, bégekkel ugyan azonképpen minden panaszolkodásidat megírd, és fő emberedet bocsássad ide, de olyat, kiről ugyan tekintet legyen, kivel egyetemben az hatalmas császárhoz menjünk, és minden dolgaidat jól véghez vigyük, de ezek közül küldje Kegyelmed vagy Bocskait, vagy Kornis Gáspárt, vagy Palatich Györgyöt, vagy Csukat Pétert. Ezen kívül kívánom, hogy én is megbízásban [ti. a fejedelmében] az hatalmas császár előtt törekedhessem minden dolgaidban, ha hogy penig Nagyságod nem hinné, tehát igazságnak okáért fogadom az én hitemre, hogy ismeg békességgel Erdélyben én magam kísérem. Továbbá Nagyságodtúl kívánságom ez, hogy az csauszt ötödnapnál tovább ne késleltesse, és valamit akarsz az hatalmas császártól, mindeneket igazán megjelentsd, vagy jót, vagy gonoszt. Mert az fejedelmektől ez kívántatik, hogy igazán szólja akaratját. Mi is azt kívánjuk Nagyságodtúl, mindenrűl minket bizonyossá tégy, amint az eleidről hallom, hogy voltak. Ez illenék Nagyságodhoz, hogy valamely keresztény nemzetre császár őfelsége haragudnék, az hatalmas császárt attúl is mentenéd az te hűségeddel, nem hogy még szablyát kellene vonni ellened. Valaki urára támad, annak előmenetele nem lészen, úgy higgye Nagyságod, hogy Isten a bizonyságom, az hatalmas császárral el nem hitethetik az te idegenségedet, hanem mitűlünk várnak valóban való dolgot. Lássad, jól gondolkodjál magadban, minden szón el ne indulj, mert nehéz lészen Isten előtt számot adnod az szegénységnek nyomoruságárúl. Ha valami történik, mindenek tűled adatnak, miattad történnek, császár őfelsége semminek nem oka. Az csauszt öt napnál tovább Nagyságod ott ne tartsa, hanem Nagyságod hite tartása szerint bocsássa haza.

Isten tartsa meg Nagyságodat

Datum ex Tömösvár idem qui supra

CÍMZÉS: Adassék az Nagyságod Báthory Zsigmondnak az erdélyi vajdának nekünk fiam uramnak

9. sz.

1595. május eleje

Mihalidzslü Ahmed budai beglerbég Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 61r–v. Eredeti

Mi Nagyságos Ahmed pasa Tömösvárnak helytartója budai beglerbég Nagyságodnak barátja

E felől akarék Nagyságodnak írnom: az hatalmas Istennek kegyelmességéből az hatalmas császártúl parancsolat jöve, hogy az budai pasaságra menjek. Azért az Kegyelmed barátságáért és kedvéért még helyemből ki nem mozdultunk, csak Nagyságodtúl várok levelet, ha penig az mint egynéhányszor Nagyságodnak írtam, hogy ha az hatalmas császárnak hűségében tartanod magadat, és akaratod lészen reá, hogy én itt maradjak, és az Kegyelmed dolgát tisztán véghez vigyem, azt is megcselekszem az mint akarod szintén úgy. Miért az én emberségemre nem egyéb akaratom, hanem hogy az Kegyelmed dolgában szívem szerint törekedjem,

mind nagyvezér előtt, s mind az hatalmas császár előtt, az mint magamat egynéhányszor ajánlottam ugyanott találsz mindenkor. Továbbá mint ezelőtt is megmondottam vala Nagyságodnak, hogy fő emberedet küldd ide hozzám, mert bízvást lehet minden dolog, és Hüszejn csausz is onnét vár üzenetet Nagyságodtúl. Az Musztedan csauszt küldje ide Nagyságod, és Hüszejn csauszt Nagyságodhoz küldöm az hatalmas császár ajándékaival, és leveleivel. Az én vén szakállamra fogadom, hogy mint az régi eleid szultán Szülejmán idejében mint volt ugyan azonképpen akarom, hogy legyen ha veszed. Továbbá fiam, Báthory Zsigmond azon én is bizonyos vagyok, hogy ez ideig kinevezett szolgád volt volna, erdélyit se magyart, se oláhot nem tudom, hogy fogtuk volna, kik az hatalmas császár országát pusztítják, hanem mind az ide való rogácsák és latrok, azok közül penig egyet sem ölettem, hanem mind ez ide való latrokat ölettem, mert ha nyomtani(?) aranyat adna is, bizony tőlem meg nem szabadulhat, de ez mostani újban [új évben] igen hamar kezdé az háborúságot itt az végeken, három törököt nyársaltatott most is Lugoson valami latroknak megölettetése miatt.

Továbbá én Nagyságodnak jóakarója vagyok, afféle ember nem jő Lugosra, hanem oly ember, ki az végeken módjával tudja magát tartani s tőle egyet egy néhány százat rabot vittek Lugosra, Sebesre innét, de ezelőtt való bánok egyet sem veszítettek el bennük. Két tatárt, és egy törököt nyársaltattak, az tatár penig az tatár császár szolgája vala, mely ugyan nevezetes ember is vala. Én jóakaratomban mondom, hogy eszes embert bocsáss az bánságra, mert emlékezhetik Nagyságod reá, kétszáz ezer tatár itt levén, az kivel számtalan sok török had minden felől mégis én az Nagyságod országából csak egy kecske fiat sem kapattam el, én az hatalmas császár hitét oltalmaztam mostan is sok had vagyon itt, kik még mostan is ismét vége-hossza nincsen, az török nyársba vonásán igen megháborodának, azért Nagyságod az én kívánságomra az bánt megváltoztassa. Nagyságodtúl választ várok.

Isten tartsa meg Nagyságodat
Idem qui supra

CÍMZÉS: Adassék az Nagyságos Báthory Zsigmondnak az erdélyi vajdának nekem fiam uramnak keziben

10. sz.

1595. május vége?

Bisztándzsi Hüszejn csausz Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

HL TGy 1597/2. sz; ASVe Senato. Germania filza 23, ff. 220r (olasz); KA AFA 1595. May, fasc. 5/4, ff. 423r–v, (latin); ÖStA HHStA Hung. AA fasc. 127, ff. 120r (német). Másolatok

Szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak mint énnekem uramnak és fiamnak, Istentől kívánok Nagyságodnak jó egészséget.

E felől akarék Nagyságodnak írnom. Isten őfelsége segítségéből az hatalmas császár engemet Nagyságodhoz küldött, és az hatalmas Istennek kegyelmességéből, és az tömösvári beglerbégnek törekedésével, és jó akaratából, hozzád való jóakaratából mindent megíra a császár őfelségének [Ahmed], énvelem elküldte. Melyeket a császár őfelségének önnön magam adék, és őfelségével beszéltem, melyeket az egész urak, vezérek csudáltak, hogy annyi ideig ő hatalmasságával beszéltem minden dolgok felől. Azért a császártól kaftánt, és námét hoztam Nagyságodnak, és amit ő hatalmassága énnekem a szájával parancsolt, hogy Nagyságodnak elmondjam, amikoron Nagyságod előtt leszek, akkoron Nagyságod előtt mindeneket elbeszélek. Mennél hamarébb lehet, leveledet bocsássa Nagyságod. Isten Nagyságodat tartsa meg.

Bisztándzsi Hüszejn csausz

CÍMZÉS: Exemplum litterarum Boztanczi Huzain chiauzii imperatoris turcarum ad serenissimum principem

11. sz.

1595. július

Szinánpasazáde Mehmed temesvári beglerbég Bekes István lugosi bánnak

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 66r–v, 67v. Eredeti

Mi Nagyságos Mehemet pasa tömösvári beglerbég

Megadák minekünk az te leveledet, melyből megértettük mit írsz az szpáhi Oglan felől, melyet igen akarok, hogy engemet mindenben bizonyossá tegyél minden hűtlensígedet minekünk kijelentsed ez levéllel, mert ez ideig Isten tudja minemű nagy tartóztatásban voltam, hogy az erdélyi határban még csak egyébteknek is ne ártsak, mivel hogy az fejedelmektől fogva volt, hogy az erdélyi birodalomban ne háborgassak senkit. Igaz, hogy tőletek elég kapdosások, dúlások, várvételek történtenek, de azzal tartottátok, hogy az mi földünkből elfutott latrok cselekedik, tinektek híretekkel nincsen. Ilyen szóval illettetek, de ez mostani leveledből kitetszik, mert írod, hogy az te vitéziddel vitéz módra harcoltak az szpáhi oglanok, és egynéhányat meg is sebesítettek, kik őket megfogták, az másik társa magát meg nem adván fejét vötték az te vitézid az mi földünkön. Mindazáltal ha meg akarjuk váltani, húszezer forinton kibocsátod, ha hol penig nem, az te uradnak királyodnak küldöd ajándikon, te szabad légy vele valahová tenni. Az féle rab gyermek, igaz, elég vagyon az hatalmas császárnál, jól tudod te magad is az győzhetetlen császár erejét mekkora legyen, olyan húszezerszer való szpáhia, oglanja vagyon, nem szűkölködik az hatalmas császár, rab nélkül csak annyi híja vagyon, mint ha az tengerből egy kanál vizet ki mernél merni, híja esik csak, olyanképpen tulajdonítsad az hatalmas császár erejét. Bizony dolog igen kit közben vallék(?) nem tudok valamihez tartanom magamat, de igen akarom, hogy megjelentenéd. Írod, hogy uradnak küldöd ajándékom, bizony én is az te leveledet az győzhetetlen

császárnak küldöm, lássa minemű hű szolgája az erdélyi vajda. Azt is tudod, hogy az szegénységnek semmi bűnök nincsen, hanem az vitézei mind olyan, az ki magát bírja, és szablyája erősebb leszen azért ez nyeresége sem város sem falu nem állhat ellenük. De ha immáron szablyára kél az dolog, meglátod te is az hatalmas császár szablyája ére reátok menni. Mi sem akarjuk azt, hogy szablya válasszon el egymástúl bennönket, ha immár az akaratotok. Isten tartsa meg Kegyelmedet.

Datum ex Tömösvár

Idem qui supra

Ebben is egy keveset kételkedem, ez a te írásod vagyon-e uradnak hírével nincs-e, ha vitéz ember vagy, minekünk írj egy levelet, melyben jelentsd vagyon-e hírével nincs-e

CÍMZÉS: Adassék az lugosi bánnak Bekes Istvánnak nekünk jó szomszédunknak

12. sz.

1595. július

Szinánpasazáde Mehmed temesvári beglerbég Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 68r, 69v. Eredeti

Mi Nagyságos Mehmed pasa Tömösvárnak gondviselője

Ajánljuk Nagyságodnak jó szomszéd barátságonkat mint Nagyságos úrnak. Magam állapotom felől azt írhatom, Istennek kegyelmességéből Tömösvárra jutunk. Megadák az Nagyságod levelit minekünk, melyet Ahmed pasának írt volt Kegyelmed az csauszok felől, melyeket elolvastatván megértettünk. Mindazonáltal ím hallom, hogy sok ideje vagyon az csauszoknak az oda menetele, hallom penig, hogy nem oly nagy tartomány, hogy egy hónapig az urak be nem gyűltek volna, és az csausz dolga ennyi időre maradt volna, de ím mostan is az szerdártúl ember érkezék, az csauszokat kívánják, mely csauszokért Nagyságod hírét tötte, hogy mennél hamarébb lehet, visszabocsátja. Azt jól érti Nagyságod, sok különb-különb gondolatok lesznek felőled, hogy az csauszt ennyi ideig ott tartja. Én Nagyságodat a császár hívének tartom, de mások nagyon másképpen szólnak felőled. Az fejedelmeknek fülében ejtik [fülébe jut] azután nehéz lészen az dolog, mert én úgy tudom, hogy minden keresztény nemzet ennél(?) az hatalmas császárnak hívebbek volnának. Az fő csauszt mennél hamarébb lehet Nagyságod bocsássa vissza, mert az mint megírtad, felőle nem használ Nagyságod vele, hogy azokat sokáig ott tartod. Mennél hamarébb lehet, úgy küldje Kegyelmed! Amiben Nagyságod megtalál, tisztességes dolgában barátja leszek Kegyelmednek.

Isten tartsa meg Nagyságodat

Datum Tömösvar

Mehmed pasa Üvejsz pasa fia

Továbbá valami dolgaid lesznek az hatalmas császárnál azt hiszem, hogy nálamnál jobbat nem talál Nagyságod, minden dolgokban tudok Nagyságod mellett törekedni, mert Isten után az hatalmas császár előtt becsületem vagyon. To-

vábbá Nagyságod minden gonosz szándékot kimessen szívéből, mert az hatalmas császár ifjú és hamar hírrel ha Nagyságod felől gonoszat kezdnek szólani csak az,(?) hogy Nagyságodnak barátsággal akarok lenni. Az atyám is az atyáddal barátos volt, én is úgy akarok lenni mindenben barátod.

CÍMZÉS: Adassék az Nagyságos Báthory Zsigmondnak az erdélyi vajdának nekünk szomszéd barátunknak

13. sz.

1596. augusztus

Mehmed mazul Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 63r–v, 64v. Másolat

Erdélyi vajdának köszönetemet, szolgálatomat írom. Az boldog emlékezetű szultán Szülejmán császár idejétől fogva, kinek Isten irgalmazzon, az erdélyi birodalomhoz való szegénység az temesvári tartománnyal egyetemben békességbe, és csendességbe volt. Hanem ez két esztendőben az szegénység nagy nyomorúságra, háborgatásra jutott, és örökségüket elhagyván elbújdostanak. Ezeknek veszedelméről romlásáról ki ad számot Isten előtt? Értetted-e azt, hogy ki állhatott valamikor ellene az hatalmas császárnak, tudtad azt is, mennyi ereje vagyon ő hatalmasságának. Értettük mi is, hogy mikor Szinán pasához emberedet, követedet bocsátottad, semmi tisztessége nála nem volt, azért ű is amint cselekedett úgy vette hasznát. Az illenék hozzád, hogy az hatalmas császár eleinek veletek való jótéteményeiről, és hozzátok való kegyelmességéről el nem feledkeztél volna, és amely gonosztevő ember ott Erdélyben támadna, azokat megbüntetnéd s kívántatott volna, hogy az régi barátságot megtartottad volna hozzánk, és minden rossz ember szavának helyt ne adnál. Az én szóm az volna, hogy uraságodba békével maradnál, és az szegénység is csendességbe lehetne. Ha Szinán pasára megharagudtál, nem kell azért az régi velünk való barátságot megvetned, és magadnak kárt tenned. Ezért kérlek, hogy amely csausz az hatalmas császár parancsolatával hozzád ment, bocsásd vissza a válasszal, és írd meg, mi legyen akaratod. Jobb neked az ország felől gondolkodni, tudod, hogy az előtted való vajdák az atyád, és bátyád az hatalmas császár hűségéhez tartották magukat, és engedelmesek voltak az fényes portához. Mostan is jobb volna, ha te is az régi barátságot követnéd, de mostan aminemű hadikészületről ott nálatok értesültünk, az nem barátsághoz illendő. Mely dolognak az elejét értettük, hogy nem te magadtúl indultatott, mindazáltal az illenék hozzád, hogy senki kedvéért jószágodat, birodalmadat ne pusztítsd, nem mindenkor lészen így, ezeknek is el kell múlni. Ez ideig még jónál egyebet nem hallottunk felőled, ez levelet baráti jóakaratból írtam. Az régi vén emberekkel tanácskozzál, és amiről tudjátok, melyik jobb, azt cselekedjetek. Ennek előtte amelyik szolgádat magyar Ahmed csausznak adtad volt az portára, hogy írást tanuljon, azt az gyermeket mostan megküldöttem, kitől szóval is üzentem, és amikor szavát megértitek, engemet is bizonyossá tegyetek felőle.

CÍMZÉS: Interpretatio litterae Memhet pasae, antea beglerbeghii anadoliensis, nunc autem mazulii Nandoralbae commorantis

14. sz.

1595. július 24.

Dzsáfer temesvári defterdár helyettes Hüszejn csausznak

OSZKK Fol. Hung. 934, ff. 43r–v. Másolat
KÖZÖLVE: Hurmuzaki XII, 274–275 (olasz).

Én barátom Hüszejn csausz, köszönetem után. Ha engemet kérdezel Istennek hála jó egészségben vagyok, ha más dolgot kérdezel, ezen hónak 14 napján azaz szerdán, az temesvári Mehmed pasa, két szpáhioglu agával, és zaimokkal, talán hatvanezernél többed magával jöve Tömesvárra. Mihelyt [oda] juta, tégedet mindjárt kétszer avagy háromszor is megkérdezzen, azért ott ne késsél, hanem jöjj meg gyorsan. Hallottuk, hogy az erdélyi király jól böcsülött téged, az pasa is igen akarta, de ő azt mondja, hogy ez az böcsület nem az csauszé, hanem az hatalmas császáré. Ez mostani pasa nem olyan, mint az többi, Erdély dolgát mind reá bízták, ez én levelem mihelyt hozzád érkezik, mindjárt jöttön jöjj s emitt ott ne késsél, az te dolgodért jó böcsületed lészen neked. Az szerdárhoz jó levelekkel várunk, hogy tégedet küldjünk oda, csak kérlek, hogy ne késsél, mint egy vitéz ember, úgy láss dolgodhoz, ami dolgodban téged elbocsátottak, járj el benne végezd el, osztán én az mi dolgot reád bíztam és parancsoltam, azt szépen végezd el, légy rajta, amaz dolgot szépen végezd.

Erdélyországban Hüszejn csausznak adassék.

CÍMZÉS: Litterae defterdarii temesvariensis, ad Huzaim chiaus 1595. die iulii allatae

15. sz.

1596. július 7. Gyulafehérvár

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Haszán pasa szerdárnak

MOL P 108 Esterházy család levéltára. Repositorium 77, Fasc. A, nr. 3. Fogalmazvány

Illustris et Magnifice domine amice nobis honorandissime salutem et felicem quorumvis prosperum successum. Megértettük[137] mi módon kíváná az hatalmas császár velünk az békességet, mely felől[138] hogy Nagyságod jól megértse és az hatalmas császárnak is tudtára adhassa az mi akaratunkat ugyan fundamentumból akaránk[139] Nagyságodnak írni felőle. Az boldog emlékezetű szultán Szülejmán császár, kinek Isten irgalmazzon, és az ő eleivel – az ő lelke nyugalomba legyen –, aminemű jó és csendes állapotra való végezést tött volt az keresztényekkel, azt éltében[140] ahdnámé levele szerint mindenekkel megtartatta, semmi országot tör-

[137] Lehúzva: Értjük mind az Ibrahim pasa s mind az Nagyságod leveléből
[138] Lehúzva: Mihály vajda által
[139] Lehúzva: mi is
[140] Lehúzva: az

vényébe, szabadságába meg nem bántott, kinek igazságát mind az világ dicséri, áldja magasztalja, mert ragaszkodtak volt hozzája az keresztények mint édes atyjokhoz. Az ő halála után osztán az végbeli pasák bégek, agák friggyel nem gondoltak, hanem egyszer és másszor is hol várakat, hol[141] kastélyokat, városokat és falvakat az kereszténytektől elragadozván, földjüket rablották, égették és pusztították, kiért annyira elkeseredtek az keresztények, hogy ugyan elszánták magukat, hogy immár az békességre az ottomán nemzetséggel[142] igen nehezen mehetnek, holott látják azt, hogy akármit végezzenek, semmit az törökök meg nem vallanak, sőt azt mondják az keresztények, hogy azóta az igazság és az hit az török között[143] megállott, mióta Szülejmán szultán megholt, mert mindent, amit végeznek hitük ellen felbontanak, és azért lött attúl fogva minden veszedelme, kára, romlása és pusztulása az hatalmas császárok birodalmának.[144] Ha pedig az[145] hatalmas császárnak az akarata, és Nagyságodnak jó kedve vagyon hozzá, hogy az békesség meglegyen közöttünk, mi a szerint kívánjuk azt amint az nagy szultán Szülejmán császár adta volt az országot Magyarország részeivel egyetemben az megholt János király fiának, mikor őtet Budáról kiküldte, azaz hogy az Tiszáig és az Dunáig való darab földet Gyulával, Temesvárral, és egyéb apró kastélyokkal, városokkal egyetembe neki engedte, és adta volt. Az adó is akkor csak ötezer arany forint volt, mely földet osztán mind az császárok ahdnáméja ellen, és hírük nélkül foglaltak el az pasák és bégek és az adót is[146] azok növelték feljebb. Azért mi azt kívánjuk[147] hogy mind az határ az Dunáig és Tiszáig legyen, s mind pedig az adó az[148] régi mód szerint legyen. Annak felette az két oláh országot, Moldvát és Havasalföldet, mivel hogy mindenkor innen Erdélyből oltalmazták, mostan is az hatalmas császár engedje nekünk azokat Erdélyhez, hogy azokba mi tegyünk vajdákat, és az több kereszténytektől[149] oltalmazzuk és mindegyiktől esztendőnkint tíz ezer tallért adjunk[150] ő hatalmasságának. Mert ha úgy nem lészen az több keresztények mindutalan belekapnak és teljességgel pusztulása következik annak az két országnak, úgy annyira, hogy sem az hatalmas császárnak, sem egyebeknek semmi haszna nem lészen belőlük[151] az mi kár pedig mind egyfelől, mind másfelől eddig lött, azt mind az hatalmas császár smind mi elszenvedjük. Az tatárokkal is pedig mint szinte az törökökkel állandó békességük legyen. Nagyságod[152] immár értvén az mi kívánságunkat így törekedjék az hatalmas császárnál felőle. Mert az hatalmas császárnak nem valami gyalázatjára, hanem ő hatalmasságának nagy dicséretire, birodalmának csendességére, épülé-

[141] Lehúzva: városokat
[142] Lehúzva: semmiképpen vagy
[143] Lehúzva: elállott
[144] Lehúzva: kit hogy Nagyságod jobban elhihesse értekezzék még az hodzsákkal, ők sem mondanak ennél különbet, hogy minden veszedelemnek ez az oka.
[145] Lehúzva: az
[146] Lehúzva: ugyan a szerint növelték
[147] Lehúzva: azt
[148] Lehúzva: előbbi
[149] Lehúzva: ellen
[150] Lehúzva: készek vagyunk adni
[151] Lehúzva: is
[152] Lehúzva: azért

sére, és növekedésére lészen, hogy az ő boldog emlékezetű eleinek dicséretes végezésit az régi ahdnámé szerint helyére állítja. Az több keresztény országok is ezt látván úgy bízhatnak és ragaszkodhatnak hozzá, ha[153] megtapasztalja és eszökbe veszik azt, hogy amely keresztény fejedelmek és nemzetek[154] ő hatalmasságához[155] ragaszkodnak, azokat nem rontja, hanem helyükre állítván építi, és neveli, mint szinte az jó szultán Szülejmán császár, ki az nagy János királyt Magyarországba kétszer ültette székibe, s annak fiával is atyai szeretettel minden jót cselekedett és minden ellen oltalmazta, kiért mindörökké megmarad az ő jó emlékezete dicséretes cselekedetei és híre neve. Sőt, ha mi velünk úgy lészen az végezés, és arra az fundamentumra jöttek, az melyet Szülejmán császár vetett,[156] úgy reméljük hogy az több keresztény fejedelmekkel is az békesség[157] miáltalunk meglehet és minekünk is[158] jobb módunk lészen azokkal való traktálásba. Az német császár is pedig ha így[159] kívánja az békességet, hogy ami kár mind onnan őtőlük, s mind az hatalmas császár vitézitől esett, azokat megadják. Annak felette Győrt, Pápát, Palotát, Tatát, Veszprémet az több kastélyokkal együtt az hatalmas császár visszaadassa.[160] Ez békesség dolgát pedig ha Nagyságod véghezviheti velünk nem csak az hatalmas császárnak lészen hasznos, hanem Nagyságodnak hírének nevének nagy dicséretire és jó emlékezetire lészen, hogy Nagyságod ideibe ment ez véghöz, kiért az sok nyomorodott, keseredett szegínység is áldja Nagyságodat és Istent imád Nagyságodért. Ezekről Nagyságodnak Ali csausztól bővebben izentünk, kitől Nagyságod megért mindön dolgot. Az hatalmas császár akarata, és az Nagyságod szerzése mi legyen ezekbe, Nagyságod adja értésemre. Tartsa meg Isten Nagyságodat egészségben. Költ Gyulafehérvárat Szent Jakab havának 7. napján 1596.

Címzés: Illustri et Magnifico domino Hazon bassae vezirio et zerdarum(!) imperatoris turcarum etc. nobis honorando

16. sz.

1597. június. Konstantinápoly.

III. Mehmed szultán Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

KA HKR Akten 1597. Exp. July, nr. 140, ff. 11r–12r; ASG Estado leg. 704 (latin). Másolatok

Erdélyi fejedelem nagy uraknak ura, mikor az én levelem hozzád érkezik az Isten neked minden jókat adjon

Emberedet küldötted portámra leveleddel, amit énnekem írtál, s üzentél, mindeneket megértettem. Azelőtt való erdélyi fejedelmek az ottomán nemzetség-

[153] Lehúzva: látják azt
[154] Lehúzva: az
[155] Lehúzva: kötéséhöz
[156] Lehúzva: és ha akaratja lészen hozzá, hogy
[157] Lehúzva: meglegyen
[158] Lehúzva: osztán
[159] Lehúzva: áldja
[160] Marginália: ebből ha mi akarata lészen az hatalmas császárnak adja értésemre Nagyságod és én törekszem az dologban

hez soha gonosz szándékkal nem voltak, sőt vigyáztak, és azon voltak, hogy a mi birodalmunkat oltalmazzák, és ű magok jó akaratukból szolgáltak, a mi ellenségünknek ellenségi voltak, viszontag ha űneki is valami ellenségi találkozott, az ottomán nemzetség megsegítette űket. Mikor az nagy szultán Szülejmán az bécsi király ellen hadakozott, az én eleim úgy tartották az te eleidet, mint az jobb karjukat, mind Buda megszállásakor, s mind egyéb hadakban nekünk segítséggel voltak, és így az én eleim a te eleiddel mindenkor barátságosan voltak. Azért ha te is abban megmaradsz, és ahhoz tartod magadat, amit énnekem üzentél a békesség felől és írtál (én) mindenképpen azon békességhez tartom magamat aminemű békesség azelőtt közöttünk volt. Megadtam mind az beglerbégeknek, és egyéb végbeli tiszttartóknak, hogy országodba kezeket ne bocsássák, és kárt ne tegyenek, és az oda való szegénységet senki ne bántsa. Ez napoktúl fogva te is meghagyjad alattad való népeknek, hogy az én földembe kárt ne tegyenek. Az egy nagy Úristenre, és az nagy Mohamedre esküszöm, hogy az én hitemben én megállok, és az békességhez tartom magamat, ha onnan titűletek háborúságra semmi ok nem adatik. Ha azt megállod, amit írtál s üzentél, sok esztendeig békével, és nyugodalomba maradhatsz országodba. Minden rendeknek meghagyjad országodba, hogy az előbbi békességhez tartsák magokat. És mentűl hamarébb lehet követedet küldd ide, hogy azt az előbbi békességet közöttünk megerősítsük. Költ Konstantinápolyba, a másik hónapba.

CÍMZÉS: Traductio litterarum imperatoris turcarum per Ali chiauzium 17 die iulii anno 1597 allatarum

17. sz.

1597. június

Ibrahim nagyvezér Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

KA HKR Akten Exp. 1597 July, nr. 140, ff. 30r–v, 31v. Másolat.

Erdélyi királynak köszönetemet, szolgálatomat írom, és minden jókat kívánok.

A mi urunk nagy fejedelem. Emberedet küldted ide leveleddel a békesség felől, és amit írtál, s üzentél az hatalmas császárnak mindeneket eleibe adtam, és az emberedet az hatalmas császárral szembe juttattam. Az előző erdélyi fejedelmek az boldog emlékezetű császárokkal mindenkor egyet értettek, és ű magok jó akaratukból szolgáltanak, és akik az hatalmas császárnak baráti, azoknak űk is baráti voltak, és ellenségének ellenségi, az föld népe is mindkét felől nyugodalomba voltak. Az hatalmas császárok mikor hadba indultak mindenkor úgy bíztak az erdélyi fejedelmekhez mint jobb karjukhoz, és mind Buda alatt, s mind egyebütt segítséggel voltak. Egynéhány esztendeje vagyon immár, hogy az bécsi királlyal hadakozunk, s mindenkor segítséget vártunk tűled. Sok ország csudálta, hogy az bécsi királlyal egyet értettetek. Az nyilván vagyon, hogy mi nem vagyunk okai a frigy bontásának, értettük azt is, hogy Szinán pasa volt volna valami oka, de immár ami eddig történt, arról ingyen se emlékezzünk, és ha békességet kívántok,

mi is állunk annak, s mindent megengedünk. Az hatalmas császár levelet küldött, és amit cselekedtetek, azt megbocsátjuk, és soha arról nem emlékezünk. Erősen meghagyta az hatalmas császár, hogy országodba semmi kárt ne tegyenek mint ezelőtt, ezután is békesség lehessen közöttünk. Amely követedet ide készíted, igen hamar küldd ide. Kegyelmed is hagyja meg alattvalóinak, hogy ők is ne bántsák az hatalmas császár birodalmát, akik az hatalmas parancsolatja ellen cselekednek valamit a Kegyelmed birodalmába, nagy kénnal megbüntetjük őket. Ha onnan Kegyelmed felől valami mozdulás nem lészen az hatalmas császár ellen, innen mitőlünk is semmi bántások nem lészen. Ha a végbeli törökök mi hírünk nélkül cselekednek valamit, egy posta által írd meg ide, meglátod, hogy megbüntetjük őket. Arra kérlek, hogy az sok ember előtt meg ne piruljon az én orcám miattad, hanem vigyük immár véghez, amit elkezdtünk. Az hatalmas császárnak, amiről szólottam, mindenben engedelmes lött, és Kegyelmed felől feleltem.

CÍMZÉS: Interpretatio litterarum Ibrahim basae, supremi vezirii

18. sz.

1597. június vége-július eleje.

Szaturdzsi Mehmed szerdár Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek Gyulafehérvárra

KA HKR Akten Exp. 1597. July, nr. 140, ff. 27r–v, 28v; ASG Estado leg. 704. (latin). Másolatok

Köszönetemet írom erdélyi vajdának. Isten adjon minden jót Ali csausztúl, és emberedtűl énnekem levelet küldtél, s amit írtál, mindeneket megértettem. Kívánsága szerint az fővezérnek szólottam dolgaidról, és ű is az hatalmas császárnak eleibe adta, hogy ezután ismét más követet is bocsátanál az portára, ki az hatalmas császárnak is igen tetszik, és levelet is küldött ő hatalmassága, azért kérlek, hogy az hatalmas császár levelének engedelmes légy, és az követedet küld ki a portára, minden meglesz, valamit kívánsz. Az ottomán nemzetséget, aki könyörgésével megtalálja, annak kívánsága hiába nem lészen. Nagyságod a portának régi híve, és valamit kívánsz, megadatik. Az hatalmas császár jó intését, tanácsát fogadd meg, és abban maradj. Én az te barátod ez elmúlt júniusnak 23. napján indultam ki Konstantinápolyból és az Drinápoly felé való kapunál szállottam táborba. Ha az Úristen engedi, az a szándékunk, hogy az németek ellen az végvárak felé induljunk. Nagyságodat arra kérem, hogy mind az fényes portát, s mind engemet találj meg leveled által, és ha mi kívánságod vagyon a portátúl, én is írok melletted. Az Úristen tudja, én azon vagyok, hogy békesség és csendesség legyen közöttünk, és az háborúság megszűnjön. Ami jobb, adja meg az Úristen. Amit itt beszéltünk, végeztünk az hatalmas császár leveléből megérted, s ahhoz tartsd magadat. Kérlek, hogy nekünk, kik ezt a dolgot kezdtük az orcánk miattad meg ne szennyeződjön, és Nagyságod szavának megálljon.

CÍMZÉS: Interpretatio litterarum Zatarchi Mehmet pasae zerdarii imperatoris turcarum.

19. sz.

1597. július 24. Gyulafehérvár.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem III. Mehmed szultánnak Sztambulba

KA HKR Akten Exp. 1597. July, nr. 140, ff. 33r–v, 35v. Másolat.

Hatalmas császár az én hűséges szolgálatom ajánlása után Isten hatalmasságodat éltesse, egy napját tegye ezerré, és adja minden kívánta javát.

Az hatalmasságod csausza, Ali csausz az én emberemmel egyetemben, kit az hatalmasságod fényes portájára bocsátottam volt, immár hozzám érkezett, és az hatalmasságod levelét énnekem meghozták, és mind az hatalmasságod leveléből s mind ő magokról az hatalmasságod hozzám való kegyességét jóakaratát megértettem, kiért hatalmasságodnak az Isten engedjen minden jó szerencséket boldog hosszú életet, és minden hűséggel, engedelmességgel meg is igyekezem hatalmasságodnak szolgálni, hogy hatalmasságod jó válasszal bocsátotta vissza hozzám az én emberemet. Ezt az hatalmasságod kegyes válaszát az római császárnak is mindjárt értésére adtam azon emberemtől, ki ott az hatalmasságod fényes portáján volt, intettem is reá, hogy ha mi akaratja az békesség felől lássa, mert az én törekedésem csak eddig volt, de mostan adja értésemre valóban, mi akaratja, ha emberét akarja küldeni, az hitlevelet ő hatalmasságának megküldöttem. Mihelyt onnan tőlük az én emberem megérkezik, fő követem által megtaláltatom hatalmasságodat, Ali csauszt is visszabocsátom a fényes portára. Továbbá hatalmasságodat kényszeríttettem ilyen dologból is panaszommal megtalálnom, hogy noha hatalmasságod ennek előtte megparancsolta volt, mind az budai, temesvári pasáknak, és egyéb szandzsákbégeknek, hogy az én birodalmomat kártétellel ne illessék, mindazáltal az temesvári pasa, és az gyulai bég ahhoz nem tartották magokat, hanem az ide való tartományt rabolták, pusztították. Azért hatalmasságodnak alázatosan könyörgök, hatalmasságod parancsolja meg az szerdárnak, fenyítse meg újabban az temesvári pasát, az gyulai béget, s egyebeket is, hogy az hatalmasságod parancsolatja szerént legyenek vesztegségben. Én is az én végbeli kapitányimnak erősen meghagytam, hogy semmit se indítsanak, mert én mindenben az hatalmasságod kegyes válaszához, és hozzám való jó akaratjához bízom és ahhoz tartom magamat.

Hatalmasságodnak ezt is akarám értésére adni, hogy az németek gyülekeznek, és nagy készületben vannak, de bizonyosképpen nem tudom mi legyen szándékuk. Inkább hiszem, az oka e gyülekezéseknek, hogy ez elmúlt esztendőben az angliai követ, ki az hatalmasságod fényes portáján vagyon, amely szolgáját, és tolmácsát küldte volt az római császár emberével ugyan az római császárhoz, az onnan megtérvén, és az portára akarván menni, ismét levelekkel az budai pasa Nándorfehérvárig elkísértette. S ott aztán Haszán pasa azon angliai követ tolmácsát megtartóztatta, az leveleket tőle elvötte, s ő magát megölette, kiért az hatalmasságod fényes portájáról attúl fogva mind eddig az németeknek semmi válaszuk nem lehetett s nem tudják mire vélni és mihez tartani magokat s azért vannak ők is vigyázásban. Tartsa meg Isten hatalmasságodat egészségben. Datae Albae Iuliae die 24 mensis iulii anno Domini 1597.

Gecsényi Lajos–Tatjana Guszarova

A SZEPESI KAMARA VEZETŐ TISZTVISELŐI 1646–1672 KÖZÖTT

A felső-magyarországi kincstári jövedelmek adminisztrálására és az ott állomásozó katonaság ellátásának biztosítására 1567-ben Kassán létrehozott Szepesi Kamara[1] története a következő évszázadban igen csak bővelkedett fordulatokban. A polgárháborús jelleget öltő felkelések, az erdélyi fejedelmek hadjáratai és területszerzései 1604-től több ízben a hivatal tevékenységének szüneteléséhez, területi illetékességének, szervezetének rövidebb-hosszabb ideig tartó módosulásához vezettek. Alkalmanként párhuzamosan a Sáros megyei Eperjes és az abaúji Kassa székhellyel két kamarai szervezet is működött, a királyi Magyarországhoz tartozó kisebb terület és az időlegesen Erdélyhez csatolt hét vármegye (Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Bereg, Zemplén, Abaúj, Borsod) pénzügyigazgatására. A változások egyik meghatározó következményeként a Szepesi Kamara, működésének lényegét tekintve, de facto a pozsonyi Magyar Kamara kirendeltsége lett. Ezt tükrözte, több ízben változó megnevezésétől (administratio proventuum Regni Hungariae superiorum, Camera Scepusiensis) függetlenül, az a tény, hogy tanácsosa(i) nem egyszer egyben a pozsonyi hivatal azonos rangú tisztviselői voltak, hogy időről időre onnan érkeztek működésének a felülvizsgálatára a kamarai biztosok, oda intézte jelentéseit és ott adták ki a tevékenységére vonatkozó instrukciókat.

A pozsonyi tanácsosokkal, de főképpen a Magyar Kamara elnökével fenntartott személyes kapcsolataik jellegét mi sem mutatta jobban, mint az, hogy a hivatalos kamarai jelentések mellett, párhuzamosan, saját kezűleg írt magánlevelekben is informálták őket a fontosabb kérdések hátteréről.[2] Nem befolyásolta

[1] A szakirodalomban bevett fogalommá vált Szepesi Kamara vagy Camera Scepusiensis elnevezések a 16. századi német meghatározás „Kammer in Zips", „Zipser Kammer" mechanikus fordításai, holott a Szepesség a Kamara működési területének egyik részét foglalta magába. A német terminológiában előforduló „Zips" valójában Felső-Magyarország egészét jelentette, miként ezt fejezte ki a Kamara latin körülírása: „administratio proventuum Regni Hungariae superiorum" is.

[2] Podbelányi Mihály tanácsos 1659 július 9-én egyszerre küldte el hivatalos jelentését a Magyar Kamarának és magánlevelét személyesen Zichy István prefektushoz címezve Pozsonyba Vas Márton tanácsossága ügyében. „Vas Márton Vram eő k[e]g[ye]lme Installatiojarul Camerale irtunk" (Magyar Országos Levéltár (MOL) E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 222–223. 1659. július 9.).; Vas Márton 1665.május 29-én Gulácsról küldött leveléhez utóiratként megjegyezte, hogy „im Praefectus uramnak is írtam ezen dologrul egy levelet, Kegyelmeteket kérem a Cameralis levéllel együt küldgye meg eztis eő N[a]g[ysagana]k. (MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (5) 471–472.;1670. július 3-án Zichy István kamarai prefektus Pozsonyból így nyugtázta Holló Zsigmond levelét: „Kassarul 28 Juni írt leuelet K[egyelmed]nek tegnap vettem eggiut a Cameralis leuelekkel, kikre valaztis irtunk." (MOL P 1986 Holló család levéltára 1670.VII.3.)1670. július 15-én Zichy ezt írta: „Kassarul 10 presentis írt levelet vettem K[egyelmed]nek, eggiut az Cameralis levelekkel, kikre viszont Cameraliter adunk valaszt" (u.o. 1670. VII. 15.)

ezt az a körülmény, hogy hivatalnokairól és nagyobb feladatairól — igaz, a Magyar Kamara véleményének ismeretében — közvetlenül Bécsben az Udvari Kamaránál (az uralkodó nevében) döntöttek. A pozsonyiak esetében sem volt ez másként.

Mindez azonban nem változtatott azon, hogy a Kassán működő tisztikar önállóan és közvetlenül intézte a helyi ügyeket, mindenekelőtt a harmincad hivatalok, a postaszolgálat, a királyi uradalmak felügyeletét, az egyházi tizedek bérleti ügyeit, a végvári és a mezei katonaság élelmezését, a szabad királyi városoknak a magisztrátus hatalmán kívül eső problémáit, a nagybányai bányakamara ügyeit, végül pedig az uralkodóra háramló birtokokra vonatkozó döntések előkészítését.[3] Mindezen felül a Kamara tanácsosai — miként a felső-magyarországi főkapitány és katonai beosztottjai is — komoly szerepet játszottak az erdélyi fejedelemség belpolitikai életének figyelemmel kísérésében, a hírek továbbításában, a Rákóczi házzal történő mindennapi kapcsolattartásban, a folyamatosan nyugtalankodó felső-magyarországi protestáns köznemesség megfigyelésében.[4] Egyáltalán, a belharcok által szétzilált felső-magyarországi állapotok lehetséges konszolidálásában.[5] Ez nem csekély terheket rótt a szerény létszámú tisztviselőre, ám kedvező esetben lehetőséget is teremtett hivatali karrierjük építésére, anyagi előmenetelük megalapozására, társadalmi helyzetük erősítésére. Fallenbüchl Zoltán kutatásai eredményei már több ponton megvilágították ezt a képet,[6] amit ez alkalommal egy szűkebb intervallumban végzett mikro-vizsgálattal szeretnénk tovább tágítani.

1644 márciusában, amikor I. Rákóczi György hadai bevonultak Kassára és az országrész a fejedelem hatalma alá került, a Szepesi Kamara beszüntette tevékenységét. Újjászervezésére azt követően nyílt lehetőség, hogy 1645 decemberében III. Ferdinánd császár és király Linzben békét kötött Rákóczival. A békeszerződés ismét megosztotta Felső-Magyarországot, hét vármegye Rákóczi életében erdélyi főség alá került, a maradék területen pedig Eperjes központtal visszaállították a Kamara hivatalát. Az adminisztráció vezetésére a már 1639 óta működő báthai Mosdóssy Imre tanácsos kapott megbízást[7], aki aktívan részt vett

[3] Lásd erről részletesebben *Szücs Jenő:* A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813 c. levéltári leltárának bevezetőjét (szerk. Varga János, Akadémiai kiadó, Budapest, 1990) az 57–84. oldalakon valamint *Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (Budapest, 1946) c. átfogó feldolgozását az 165–182. oldalakon.

[4] A Magyar Kamara 1642. április 7-én Mosdóssy Imréhez intézett leiratában meghagyta, hogy az országgyűlést megelőző időszakban alkalmas személyek révén figyeltesse a nemesek gyanús mozgolódását, az eretnekek szervezkedését. Lásd: Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka. Szerk. Hajnal István. (Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok) Budapest, 1930. XXXIX. és 162–163. (57. sz.)

[5] Túlzás azonban azt állítani, hogy „az 1650–1660-as évek fordulóján hatalmi vákuum alakult ki az »Orta Madzsar« [azaz a felső-magyarországi hét vármegye] területén. Kiderült, hogy a Habsburgok nem vagy csak nagy nehézségek árán képesek igazgatni" Vö. *Varga J. János:* Az „Orta Madzsar" szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál-Pálffy Géza-Tóth István György (Budapest, 2002) 419.

[6] *Fallenbüchl Zoltán:* A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században In: Levéltári Közlemények 1967. 2. 193–236. Fallenbüchl adatai — beleértve legújabb adattárát: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a XVII. századi Magyarországon. OSzK–Osiris, Bp. 2002. is — a tisztségviseléseket illetően némelykor pontatlanok vagy hiányosak. Ezeket igyekeztünk korrigálni, ám erre nem utalunk külön-külön minden esetben.

[7] Azt, hogy Mosdóssy kinevezésével kapcsolatban a Magyar Kamara tanácsosai különböző véleményt képviseltek jól mutatják a kamarai ülésjegyzőkönyv bejegyzései. 1646 november 29.-én zombori Lippay Gáspár prefektus, Mórocz, Rakoviczky és Tőrös tanácsosok megerősítették ugyan

a békeszerződés rendelkezéseinek a végrehajtásában is. Fáradozásai eredményeként 1646 nyarán megindult a hivatal működése, ami ettől kezdve közel negyed századon át azonos keretekben folytatódott, 1648 októberétől újból Kassán. A viszonylag gyors újraindulás azért is figyelmet érdemel, mert a pénzügyigazgatással ellentétben a felső-magyarországi főkapitányi tisztséget egy 1647. évi elvetélt kísérlet után, majd csak Rákóczi fejedelem 1648. október 11-i halálát követően, november végén szervezték újjá: Wesselényi Ferenc főkapitány beiktatási esküjét a hónap 26. napján tette le Kassán.[8] Ez azt is jelentette, hogy ekkor a fejedelem elhunytával a néhány éve ismét Erdélyhez csatolt hét vármegyéből öt királyi fennhatóság alá került vissza. A kamara eredeti hatásköre 1659 második felében a márciusban lemondott II. Rákóczi György és a Lipót királyi biztosa, Radolt Kelemen között júniusban kötött szerencsi szerződés értelmében vált teljessé, amikor Szabolcs és Szatmár megye is visszakerült a királysághoz.[9]

Ezeket az évtizedeket az országrészben kezdetben változatlanul az erdélyi helyzet kihatásai, az ezekkel kapcsolatos katonai események (az 1660. és 1661. évi császári hadfelvonulások), később viszont a köznemesi-főúri ellenzéki mozgalom szerveződése jellemezték. Ez utóbbi azonban a mozgalom nyílt szakaszának a kezdetéig és az azt követő megtorlásig alig éreztette a hatását a tisztviselők életében. Ekkor, mint a végrehajtó hatalom eszközeire a „rebellisek" javainak az elkobzásában osztottak rájuk szerepet. Ezt annál is inkább számon kérték tőlük, mert 1655-től egy magas rangú végvári katona (győri főkapitányhelyettes), a feltétlen királyhű Zichy István ült a Magyar Kamara elnöki székében.

Gazdaságilag a vám- és pénzügyigazgatásra elsősorban a borexportnak a hegyaljai szőlőművelés fellendülésével összefüggő növekedése, az újonnan érkezett nagy létszámú katonaság ellátási igényeinek a kielégítése, valamint az Erdély és Lengyelország közötti kereskedelem tranzitvonalainak a felügyelete gyakoroltak elsősorban hatást.

A Szepesi Kamarát 1648-tól két tanácsos irányította, közülük a rangban idősebb (senior consiliarius) volt, még ha nem is kinevezett vezetőként, a meghatározó személy. Az ügymenet, az aláírási jog gyakorlása egyértelműen ezt mutatják, miután mindkét tanácsos kassai jelenléte esetén a senior bontotta a postát, az ügy tárgyalását követően meghozta a döntést, „kiadmányozta" a fogalmazó által készített ügyiratot, melyet első helyen ő írt alá. Mellettük a hivatali szervezet az évszázad derekára fokozatosan kiteljesedett és az 1660-as évek elején a pénztárnokból, a titkárból (egyben királyi jogügyi aligazgató), az altitkárból (egyúttal levéltári segéd), a levéltári őrből, a levéltári jegyzőből, kancelláriai jegyzőkből (3–4 fő), fogalmazókból, futárokból és kapusokból állt.[10]

Mosdóssyt — akit a beiktatása után úgysem lehetett már egyszerűen elmozdítani — ám rögzítették azt is, hogy „est idiota, debilis persona." Fontosnak tartották, hogy adjanak valakit mellé, esetleg Kőrösi Istvánt. (MOL E 1 Prothocollum consilii Camerae Hungaricae 14. köt. 35v. pag.)

[8] Wesselényi 1647. évi kinevezésére: MOL E 136 Diversae instructiones No. 45. fol. 353–360. és Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv Bestallungen No. 1438. és No. 1482.; beiktatási esküje: MOL E 210 Miscellanea, Militaria 121. tétel. No. 40–41.

[9] *Gooss, Roderich:* Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.) Wien, 1911. 816–820.: No. 78., vö. még *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Budapest, 1918.

A tanácsosok rangbéli különbségét világosan mutatta, hogy 1657 júniusában a király külön kérésre, hosszú időn át teljesített szolgálatai fejében, az idős és betegeskedő Mosdóssy Imrét kifejezetten megerősítette első tanácsosi beosztásában és fizetésében.[11] Amikor azután 1659 nyarán Mosdóssy elhunyt és a helyére Vas Mártont nevezte ki az uralkodó, ő azonnal az „első szék" átengedését kérte társától, Podbelányi (Podbellány) Mihálytól, mondván, hogy az, elődje tisztével együtt őt illeti. Podbelányi, mint régi kamarai alkalmazott (harmincados, majd pénztárnok), és 1655 óta tanácsos, láthatóan maga tartott igényt az elsőségre és a Magyar Kamara döntését kérte. Addig, mint írta, Vas leteheti a hivatali esküt, de Mosdóssy széke üresen marad. Mint a későbbiekből kiderül, Vas megkapta a szeniorátust. Ezt bizonyítják a működése idején keletkezett jelentések, amelyeken minden esetben az első helyen szerepelt aláíróként.[12] 1661. március 28-án Gulácson kelt levelében, tekintettel hosszabb távollétére egyébként mintegy formális felhatalmazást is adott társának a hivatal irányítására.[13]

A Szepesi Kamarát megszakítással másfél évtizedig irányító Mosdóssy Imre apja, Péter 1592–1594 között az egri vár udvarbírája volt, és az 1594. május 1-én vívott hatvan-turai csatában halt hősi halált. Családja eredetileg Szabolcs és Zemplén megyékben rendelkezett szerény birtokkal.[14] Az anyja, Ispán Katalin ugyancsak a Felső-Tisza vidékéről származott. Mosdóssy Imre a nagybátyjától, az 1607-ben elhunyt kórodi Ispán Istvántól örökölt meg a testvérével, Sárával — Szuhay Gáspár feleségével, Szuhay Gáspár és Mátyás anyjával — együtt Abaújban Mikóházán egy kőből épült kúriát, Mátyásházán malmot és szőlőt, Szatmár megyében Penyigén egy másik udvarházat, Kömörőn egy további malmot valamint nagyszekeresi és danyodi birtokrészeket. Az örökségre 1638-ban szerezte meg a királyi megerősítést.[15] Ő maga hasonlóképpen ezen a tájon talált magának feleséget a tehetős köznemes Réthey Péter és eszeni Csapi Zsófia leánya, Réthey Zsófia személyében. 1629-ben II. Ferdinánd király az apja és a saját érdemeire való tekintettel adott a számára új adományt (anyósával és feleségével közösen) az egykori Réthey javakra, az Abaújban lévő radványi kúriára, a Borsva patakon működő két kerekű malomra, a Szamosközben található géberjeni házra és a hozzá tartozó földekre, a Szamoson lévő két malomra, illetve Ökörító és Porcsalma falvakra Szatmárban.[16]

---

[10] *Ember Győző* i. m. 180–181. és a kamarai iratok alapján.

[11] MOL A 57 Libri regii 12. köt. 15. Az ún. királyi könyveket minden esetben az Arcanum Adatbázis Kft.- Magyar Országos Levéltár kiadásában megjelent CD-Romon kutattuk.

[12] Lásd a 3. jegyzetben idézett Podbelányi levelet.

[13] „ha azert mint fellyebbis iram K[egyelmed]nek, semmikeppen fel nem mehetnek, K[egyelmede]t kerem (kiben ninchis ketsegem) az eo felsege dolgait alkalmaztassa ugy a mint legh jobban s legh hasznosabban lehet." (MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 161.március 28.)

[14] Mosdóssy Péterre lásd XVI: századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. Kenyeres István, Budapest, 2002. 142. özv. Mosdóssy Péterné birtokaira lásd *Dávid Zoltán:* Az 1598. évi házösszeírás. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 2001: 397. Szabolcs m.: Gáva és Szegegyháza 5 ház, 641. Zemplén m.:Hidvég és Kolbása 19 ház.; *Eckhardt Sándor:* Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Bp., 1944. 60.: No. 35.; a keresztény győzelemre *Tóth Sándor László*: A hatvan-turai csata (1594. május 1.) In: Hadtörténelmi Közlemények 1990. 3. sz. 56–71.

[15] MOL A 57 Libri regii 9. köt. 62–66.

[16] Uo. 7. köt. 829–830.

A tekintélyes középbirtokossá lett Mosdóssy hivatali pályájának kezdetét még homály fedi, talán Bethlen Gábor hadjáratai idején szerzett érdemeket és alapozta meg kamarai tanácsosi kinevezését. 1639-ben még mint a királyi tábla ülnöke szerepelt abban a „fogott" egyházi és világi bírákból alakult testületben, amely Hosszútóthy László váradi és Cseh János pécsi püspök elnöklete alatt Csáky István szepesi főispán és Gönc mezőváros között létrejött szerződés megerősítéséről döntött.[17] Ekkor büki Paczoth Sándor és Usz János képviselték a kamarai adminisztrációt, ám röviddel később már Mosdóssy neve bukkant fel (talán) Paczoth helyén. I. Rákóczi György támadása idején is kitartott a király hűségén és 1646–1648 folyamán a linzi béke végrehajtása körül végzett munkájával újból megerősítette pozícióit.[18] 1650-ben a kassai házbirtokosok sorában írták össze, mégpedig Rajner Menyhért gazdag kereskedőpolgár — Bethlen Gábor kamarai első tanácsosa — középkori eredetű házának tulajdonosaként.[19] Ez nyilvánvalóan természetes velejárója volt évtizedes hivatali tisztségének. 1655-ben a lengyel határok kiigazítására kiküldött országgyűlési bizottság tagja.[20] 1656-ban megszerezte Nádasdy Ferenc országbírótól 6000 aranyért, zálogba, a füzéri várat.[21] 1658. október 3-án a várban tett végrendeletében jószágainak döntő részét a feleségére testálta, kisebb birtokrészeket viszont „jámbor szolgáinak" bulyi Jékey Ferencnek és Andrásnak valamint az iránta és felesége iránt tanúsított jó akaratáért Cherney Pál országbírói ítélőmesternek („sógor uramnak") hagyott.[22] A család vagyoni állapotát jelezte, hogy az özvegy 1659-ben az egri káptalan előtt a Bereg megyei bollobási kúriát és a hozzá tartozó bollobási, vámosatyai, tiszaszalkai, vidi, adonyi, kerecsényi, somi, tabsonyi, berkeszi, kászonyi, bodollói, czetfalvai birtokokat, az Ugocsa megyei gyákfalvai birtokot, különböző szőlőket 12000 tallérért engedte át Jékeynek.[23]

Mosdóssy mellé 1649. augusztus 12.-én nevezték ki Kőrösi István tanácsost, aki december 18-án jelent meg először aláíróként.[24] Rajta kívül Véchey Sándor neve is felmerült jelöltként, ám ő valamelyik fórumon kiesett a rostán. Személye az ismert abaúj-kassai nemespolgár családhoz, a Gönczi Szabókhoz kötődött, melyből a felesége származott. Ily módon sógorságban állt a Holló fivérekkel, Zsigmonddal és Jánossal.[25]

---

[17] Uo. 9. köt. 262–265.

[18] A linzi béke okirattára. Szerk. és jegyzetekkel ellátta Szilágyi Sándor. (Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1885) 530. és 659. oldalak.

[19] *Kerekes György:* Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János 1625–1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján (Kassa, 1940) 71.

[20] Corpus Iuris Hungarici-Magyar Törvénytár. 1608–1657.évi törvénycikkek (Budapest, 1900) 635. 1655:82. tc. (7) bek.

[21] MOL A 57 Libri regii 15. köt. 32–35. – 1660 május 7. Lipót király megerősíti a Mosdóssy Imréné Réthey Zsófia által bulyi Jékey Ferenc számára tett felvallásokról szóló okleveleket.

[22] Uo. 12. köt. 193–195. Téves értelmezésen nyugszik Fallenbüchl Zoltán adata, amely szerint Kassán halt meg. (i. m. 197.) A Kamara jelentése szerint halála október 19-én történt. MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet. 144. pag. Cherneyvel való rokonságára nem találtunk konkrét adatot.

[23] MOL A 57 Libri regii 15. köt. 32–35.

[24] Kinevezésére MOL E 1 Prothocollum Consilii Camerae Hungaricae 15. köt. 83.pag. Első említésére: MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 150–152., 1649.december 18.

[25] MOL E 1 Prothocollum consilii Camerae Hungaricae 15. köt. 98. pag. 1649. október 16. illetve P 1986 Holló család levéltára 1660. március 26.

Kőrösi talán azonos lehetett azzal a váradi Kőrösi Istvánnal, aki 1644-ben és 1646-ban I. Rákóczi György egyik megbízottjaként részt vett a nagyszombati és eperjesi tárgyalásokon.[26] Az ő működése azonban nem volt hosszú életű, leváltása már a Magyar Kamara 1650 március 4.-i ülésén napirendre került.[27] Fél esztendővel később azután az uralkodó Melczer Lajost nevezte ki a kassai grémiumba. Ő 1650. szeptember 12-én még mint királyi táblai ülnök járt el Szemere Pál és mellétei Barna György társaságában Kerekes András ítélőmester vezetésével. Október 2-án tette le hivatali esküjét a Kamarában Somogyi Ferenc egri nagyprépost kezébe.[28] Egy héttel később még a három tanácsos együttesen írt alá egy jelentést, majd Kőrösi további említés nélkül eltűnt. Melczer Lajos, aki nem szerepel a Felső-Magyarországon jó nevű kellemesi Melczer család Nagy Iván által megrajzolt nemzedék rendjében, egy kassai polgárlánnyal, Konczik (v. Koncsik) Annával házasodott.[29] Birtokviszonyairól csupán annyit tudunk, hogy 1655 márciusában, röviddel a halála előtt, néhai Bodonyi Mihály kassai nemespolgár zempléni és abaúji jószágából és szőleiből részesült adományban.[30] Melczer Lajos utóda az a már említett Sáros megyei Podbelányi Mihály lett, aki a negyvenes évek elejétől a nagykárolyi harmincadosi tisztséget viselte, majd 1650-ig pénztárnok volt, azután megvált a helyétől és eltávozott Eperjesre, ahol háza volt, harmincadosnak.[31] Visszatérését a Kamara egyik vezetőjeként harmincadosi és pénztárnoki tapasztalatai egyformán hitelesítették. Ilyen minőségében vett részt királyi biztosként 1659 késő nyarán a II. Rákóczi György által visszaadott Szabolcs és Szatmár megyék említett átvételében is.[32]

Felvetődik a kérdés: valójában mi is döntötte el a tisztviselői kinevezéseket, mit vettek figyelembe a javaslat tévők és a döntéshozók? Két esetben áll érdemi információ a rendelkezésünkre. Az egyik — közismerten — a jelöltek vallására vonatkozott, ami különösen a felső-magyarországi protestáns környezetben nagy súllyal esett a latba. 1656 februárjában Megyery Gergely titkár személyével kapcsolatban Mosdóssy Imre szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy „kevés katolikust lehet találni hasonló tisztség viselésére."[33] Hasonló értelemben vélekedett 1666-ban Cherney Pál, amikor azt írta Nádasdy Ferencnek, hogy *„én itt ezen a földön nem igen tudhatok az Prothonotariussaghra alkalmatos embert, catholi-*

[26] A linzi béke okirattára. i. m. 68–69. és 507.

[27] MOL E 1 Prothocollum consilii Camerae Hungaricae 15. köt. 117.pag.

[28] Kinevezése és eskütétele: MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 253–254., 1650.október 4.; Királyi táblai ülnök: MOL A 57 Libri regii 15.köt. 319–324.

[29] Nagy Iván i. m. 26044. rekord. Az asszony talán az 1630-ban elhunyt Konczik (v.Koncsik) Bálint kereskedő, városi szenátor, Abaúj megye táblabírájának a rokona (lánya?) volt, aki jelentős szerepet játszott a város közéletében. Lásd *Kerekes György:* Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. („Wiko"-kiadás, Kassa, 1943) 137–138.

[30] MOL A 57 Libri regii 11. köt. 249–250. 1655. június 15. és augusztus 25. között halt meg.

[31] Nagykárolyi harmincadossága: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Hofkammerarchiv (HKA) Hoffinanz Ungarn (HFU) RN 165. 1642 Jan. 54–58.fol. Pénztárnoksága: *Fallenbüchl Zoltán* i. m. 219. Távozása Eperjesre: MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 193–194., 1650.június 7. Felmerült az is, hogy Podbelányit, mint „inspector ordinarius"-t rendeljék a harmincadosok fölé, ám erre nem került sor. Alkalmanként viszont igénybe vették szolgálatait az ellenőrzésekben. (MOL E 1 Prothocollum consilii Camerae 15. köt. 276. pag.)

[32] Gooss, Roderich: Österreichische Staatsverträge, i. m. 820.

[33] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1656.február 1.

cust."[34] Természetesen a kor szellemének megfelelő kritérium, azaz a katolikusság, érvényesítése aligha meglepő, velejárója minden tisztviselői pályázatnak.

Más jellegű volt viszont az a kérés, amelyet ugyancsak Mosdóssy fogalmazott meg 1655-ben, Aszalay Istvánhoz, a Magyar Kamara nagy tekintélyű tanácsosához, Melczer Lajos utódlása ügyében írt levelében. Ő három kamarai hivatalnokot hozott szóba (Bélaváry, Sándor, Podbelányi), akik mindenki másnál jobban megfelelnének a posztra. Nyomatékul azonban hozzátette: *„Az Tekintetes Camera eő k[e]g[yel]mek keözzül egyiket valaszthattya, kerem penigh k[e]g[yel]medet nagy bizodalommal, ha lehet idegent az Tekintetes Camera ne hozzon be, mert most es az varmegieken menyi sok kialtas vagion giakran az Camerakra, mellyeket tudgia Isten meltatlan cselekesznek."*[35] Az „idegen", a körülményeket tekintve, több mint bizonyosan olyanokra vonatkoztatható, akik nem álltak kamarai szolgálatban, miután külföldi személy ekkortájt sem a pozsonyi, sem a kassai kamaránál nem viselt hivatalt. Azaz a rangidős első tanácsos mindenképpen valamelyik belső, ismerős embert szeretett volna maga mellett látni vezető poszton. Természetesen arról, hogy ez általános vagy egyéni álláspontot tükrözött, a források nem adnak felvilágosítást.

Lehetőségünk van azonban arra, hogy megvizsgáljunk egy olyan esetet, amikor két pályázó kísérelt meg elnyerni egy állást. 1658. október 28-án, egy héttel Mosdóssy halála után ugyanis már elkészült a Magyar Kamara javaslata a megürült állásért folyamodó szigeti Vas Márton Bereg megyei alispán kinevezéséről. Miután az előterjesztést jegyző Zichy István prefektus és tanácsos társai (Ordódy Imre, Senkviczy Mátyás) saját bevallásuk szerint nem igazán ismerték Vast, elsősorban az ajánlókra, Wesselényi Ferenc nádorra és Lippay György esztergomi érsekre illetve más felső-magyarországi előkelők (sajnos egyik esetben sem ismert) véleményére hagyatkoztak. Mielőtt azonban Bécsben a döntés megszületett volna, újabb folyamodás érkezett az uralkodóhoz, mégpedig Cherney (Cserney, Csernej) Pál országbírói ítélőmestertől. Mi több, a bécsi és pozsonyi forrásokból az is kiderül, hogy Cherney összesen három kérvényt küldött az udvarba az állás elnyerése érdekében. A beadványokhoz a kor szokásai szerint csatolt ajánlásokban[36] maga az országbíró Nádasdy Ferenc, homonnai Drugeth György ungi főispán, Somogyi Ferenc leleszi prépost és Sennyei Ferenc kállói kapitány vetették papírra az ítélőmester tulajdonságait méltató soraikat, amelyek egybehangzóan emelték ki jó katolikus voltát és a Kamara területére vonatkozó ismereteit.[37] A döntés,

[34] MOL E 185 Archivum familiae Nádasdy Cherney Nádasdyhoz. 1666.június 30.

[35] Uo. E 168 Aszalay István kamarai tanácsos iratai 1. tétel. 441. szám

[36] A kamarai irat-sorozatokban számos esetben találhatunk ilyen ajánló leveleket, hiszen a pályázókat a pozsonyi vagy a bécsi kamarák aligha ismerhették, mint ezt éppen a Vas Mártonra vonatkozó javaslat is mutatta. Homonnai Drugeth György főispán 1658. január 31-én így ajánlotta Petrovay Györgyöt a homonnai harmincadosságra: *„Petrovay Georgy uram eo Felségének eleitül fogvast hű szolgaia volt s élete fottaig akaris maradni, az haborusagos időkbenis nem keveset szolgalt; Mivell eo Felsege is az jambor es hű szolgaknak faratsagos szolgalattyokat megh szokta jutalmazni; melyre nézve pro successione eő kelmét azon harmincadossaghra alkalmatosnak ítélném lenni; Minekokáért kegelmeteket kérem, a Nemes Kamaranak, mint bene merita personat recommendallya a kegyelmetek; noha Enis több Fölföldi joakaromait es azon dolgot illető rendeketis requirálni el nem mulatom felőle.* (MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1658.január 31.

[37] ÖStA HKA HFU RN 204. fol. 160., 170–172.

amely nem egyszerűen a tanácsosságot, hanem az első helyet jelentette a tanácskozó asztalnál, a szokásos, az alárendelt kamarákkal történt konzultációkat követően, rövid idő alatt megszületett Vas Márton javára. 1659. július 9-én be is iktatták a hivatalába.[38] Az indoklást nem ismerjük, de a jelek szerint valójában a Szepesi Kamara ekkor egyetlen tanácsosi rangú tisztviselője, Podbelányi Mihály „mondta ki a döntő szót", amikor november 19-én kelt jelentésében elsőként Vas mellett foglalt állást. A vélemény a jelölt személyének általános méltatása mellett azt a tényt is kiemelte, hogy sikerült neki Kassán lakást szereznie.[39]

Az előterjesztést azután mind a pozsonyi, mind a bécsi kamara elfogadta. Ha a döntéshozatalnál a lakást, mint pozitívumot figyelembe is vették, vélhetően nem meghatározó súllyal esett a latba, hiszen mint tudjuk, Cherney Pálnak is volt háza a kamarai székvárosban.[40] Ha eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy a kinevezés a véletlen eredménye volt, akkor kellett lennie valamilyen más szempontnak is, ami szigeti Vas Márton felé billentette a mérleget? (Arról nem szólva, hogy nyilván volt valami motívum, ami egyáltalán Vast a pályázatra sarkallta!) A családi kapcsolatok vagy a hivatali tapasztalatok, a vagyoni állapot vagy az iskolázottság?

Vas családja a Mohács után megújult nemességhez tartozott. Dédapja, szigeti Vas Antal Máramaros vármegye alispánja, kérésére I. Ferdinánd király 1548-ban megerősítette a család nemességét. Ekkor egy máramarosszigeti házzal és egy malommal rendelkeztek. Unokája, Vas Gábor, aki Andrássy Zsófiát vette feleségül, 1625-ben Bereg megye alispánja volt. Az asszonyra, akit sógornőjének, Pálffy Annának a testvére, Illésházy István felesége Pálffy Kata nevelt, a nádori özvegy 8000 forintot hagyott a végrendeletében, ami nyilvánvalóan jelentősen hozzájárult a család gyarapodásához.[41] 1634-ben, amikor kiskorú fiuk, Márton számára mostohaapját, Ibrányi Mihályt rendelték ki gondnokká, Beregben Gulács, Badaló, Ugornya, Hete, Nyíresfalva, Szatmárban Cséke, Máramarosban Hidegpatak birtokait sorolták fel az oklevélben.[42] Valamennyi az előző évek szerzeménye lehetett, hiszen 1598-ban még egyik sem volt a Vas család tulajdonában.[43] A későbbi évtizedekben a Szepesi Kamarához intézett leveleit Vas rendre sorra Gulácson keltezte, ahol vélhetően a családi kúria állt. Neveltetéséről, pályakezdéséről

[38] MOL E 240 Protocolla et diaria consilii Camerae 1. köt. 1659 július 9-i bejegyzés.

[39] ÖStA HKA HFU RN 204. fol. 174. „verum quia Generosum Dominum Wass et affluentiam facultatum praeminere /:praesertim quod iam hic quoque ad Cassoviam emendo, sese pro residentia accomodaverit:/ et recommendatoribus praevalere et discretione alteri equipollere, et matura quoad gravitate, ac politica moralique experientia florere adeo compertum habeamus" A kassai házzal kapcsolatban 1661 októberében, amikor az újonnan kinevezett pénztárnok Danéczy (Danetius) György akart abba beköltözni, Vas ingerülten reagált. Mondván, szűkössége miatt maga is („enis eggik szolgaia vagiok ő Felsegenek") igényt tart az alsó házra és a boltjára, Danéczy ne kívánja az ő helyét, elégedjen meg az előző pénztárnok vagy Podbelányi szállásával. (MOL E 254 Representationes, informationes et instantiae 1661 október No. 1).

[40] *Kerekes György* i. m. a 42. oldalon említi Csernej(!) Pál házát a kassai nemesek házai között, amelyben 1658-ban Balassa Sámuel kamarai futár lakott.

[41] Nagy Iván családtörténeti értesítő címerekkel és leszármazási táblákkal. Szerk. Komáromy András és Pettkó Béla. I. köt (1899) 228–233. Szigethi Vass család. Andrássy Zsófia testvérének A. Mátyásnak a felesége volt Pálffy Anna.

[42] MOL O 66 Curiai levéltár. Konventi levéltárak elenchusai. Lelesz. 32. köt. 927. pag. 210. szám.

[43] *Dávid Zoltán* idézett műve alapján. Gulács 1598-ban még a Gulácsy család tulajdona volt.

nincsenek ismereteink. 1667-ben kelt végrendeletében azonban „atyám helyett való kegyelmes uramot, méltóságos gróf Palatinus Wesselény Ferenc uramot és szerelmes házastársát gróf Szécsi Anna Máriát" emlegette és kérte felesége oltalmára.[44]

Talán valaha Wesselényi servitorai között szolgált, vagy az Andrássyak révén élvezte a főúr támogatását? A végrendelet szófordulata és a kamarai tanácsossághoz adott nádori ajánlólevél mindenesetre mélyebb kapcsolatot sejtet az ország első főméltósága és a megyei hivatalt viselő beregi köznemes között. Vas ugyanis 1642-ben már táblabíró, 1651-től pedig hét éven át Bereg megye alispánja. Első ízben Fekete Annát, Csomaközy Boldizsár özvegyét vezette oltárhoz, akivel házassági szerződést kötött és így több jószágát is megörökölte. Második felesége Sarmasághy Erzsébet ismert erdélyi családból származott. Vas testvére, Sára előbb kölcsei Kende Mihály majd lekcsei Sulyok György — mindkettő előkelő Szatmár megyei köznemes — házastársa lett.[45]

A másik pályázó, Cherney Pál apja Cherney András deák a leleszi konvent alumnusaként és esküdt írnokaként az egyháznak tett szolgálataiért, a törökök és a tatárok elleni harcban több helyütt (Fülek, Hatvan, Komárom, Szolnok, Szabadka) tanúsított vitézségéért, testvérével Imrével együtt, 1596-ban Szegedy Pál csanádi püspök, prépositól a leleszi főutcán egy telket és házat kapott adományba, amelyet egyúttal mentesítettek minden jobbágyi tehertől. A telek egykor Szigeti István deák udvarbíróé volt.[46] Egy évvel később a mezőváros főbírája és tanácsa felmérte Cherney András „ez lelezy konventbeli irodeak" házának udvarát és kertjét.[47] A konventi írnok, akit 1609-ben a prépostság levéltárosai kollégájuknak neveztek, Hillyey Sárától született fiáról először 1630-ban hallunk, amikor az őszi félévre beiratkozott a bécsi egyetemre.[48] 1638-ban büki Paczoth Judit nevében, 1640-ben Esterházy Miklós felesége Nyáry Krisztina nevében ügyvédként járt el a leleszi hiteleshelyen.[49] 1642-ben már házas volt a Sáros megye régi birtokos családjából származó lapispataki Segnyey Annával, Segnyey Zsigmond és Eödönffy Kata leányával.[50] Noha a Segnyey rokonság szegről-végről a Sztáray, Péchy, Lónyay, Károlyi, rosályi Kun, Berzeviczy családokat is felölelte, jelentős társadalmi kapcsolatokat ez aligha jelentett a számára. Sógorai: testvérének Juditnak a férje, Korchma Péter majd Meggyesy Ferenc, illetve felesége testvérének, Segnyey Máriának a férje Kacsándy Mihály a nemesek névtelen tömegébe tartoztak.[51]

Hivatali pályája, jelenlegi ismereteink szerint, 1649-ben kezdődött, amikor Zemplén vármegye jegyzőjeként működött.[52] 1650-ben a Szepesi Kamara fiskális

[44] Szigeti Vass Márton végrendelete. In: Történelmi Tár Szerk. Komáromy András Új folyam II. (1901) 455–464.

[45] Nagy Iván családtörténeti értesítő i. m. 228–233.

[46] MOL R 318 Cserney család iratai. 1596

[47] Uo. 1597

[48] Uo. 1609 és Matrikel der Universität Wien. IV. köt. Bearbeitet von Franz Gall. (Graz, Köln 1961) 142.

[49] Uo. 208.pag. 295. szám és 214. pag. 333. szám.

[50] Nagy Iván i. m. 39169. rekord.

[51] MOL O 66 Curiai levéltár. Konventi levéltárak elenchusai. Lelesz. 32. köt. 203.pag. 255.szám és 33. köt. 32.pag. 17.szám.

[52] MOL Filmtára 3535. doboz. Zemplén vármegye jegyzőkönyve 8. köt. 21. fol. 1649 december 29.

ügyvédjeinek a névsorában szerepelt.[53] Egy 1653 decemberében Aszalay István pozsonyi kamarai tanácsoshoz intézett levele szerint szívesen vállalt volna bármely állást, ekkor konkrétan a tokaji harmincadosság iránt érdeklődött.[54] Az előrelépés lehetőségét számára az 1655-ben tartott országgyűlésen elfogadott 23. törvénycikk nyitotta meg, amely kimondta, hogy az országbíró vagy az ország felső részeiben lakjék, vagy az ítélőmestere azokból a részekből való jómódú birtokos legyen, és állandóan ott lakjék.[55] Ügyvédi működése, a Zemplén megyei birtokos nemességgel kialakult kapcsolatai hívhatták fel rá Nádasdy Ferenc országbíró figyelmét. 1657. október 6-án találkozunk vele először ítélőmesteri minőségében.[56] Ettől kezdve — 1662-ig megtartva a megyei nótáriusságot is — Felső-Magyarország egész területén működött. Miközben házassága révén Királyhelmecen és környékén szerényebb birtokot szerzett, 1658 őszén megkapta az uralkodótól az örökös nélkül elhalt Egry-Vanczod László nagyrozvágyi nemesi kúriáját, kistárkányi és örösfalui jobbágyait.[57]

A pályázók vagyoni és társadalmi helyzete tehát számos hasonlóságot mutatott. A döntés meghatározó elemét így aligha kereshetjük másban, mint a hivatal betöltéséhez szükséges ismeretek jellegében. Ha arra gondolunk, hogy 1658 végén, 1659 elején, amikor a királyi leirat a tanácsosi kinevezésről megszületett, az erdélyi helyzet II. Rákóczi György és Barcsay Ákos konfliktusával, a török beavatkozás fenyegető árnyékával ismét puskaporos hordóvá vált, Szabolcs és Szatmár megyéknek a királyi országrészhez történő visszacsatolása csupán rövid idő kérdése volt, érthetővé válik Podbelányi tanácsos előterjesztésének „csont nélküli" átfutása valamennyi illetékes hatóságon.

Ki ismerhette volna jobban a Felső-Tiszahát, a Szamos és a Túr vidékének állapotát, a katonaság számára szükséges élelem felvásárlási technikáját, ki tarthatott közvetlenebb kapcsolatot az erdélyi határvidékkel, Partiummal, mint Bereg megye alispánja, a vidék törzsökös családjainak képviselője?! A nádor és az esztergomi érsek ajánlásai mindezt „hitelesítették". Ismeretei, kapcsolatrendszere, hátországa egybe vágtak az előd, Mosdóssy Imre pátriájával, ráadásul még arra is hajlandósága volt, hogy lakást szerezzen magának Kassán,[58] miközben meg-

[53] Uo. E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 167–169. 1650.március 14.

[54] Uo. E 168 Aszalay István kamarai tanácsos iratai. 1. tétel. 138. szám. „Ezt is akarom Uramnak s regi fautoromnak Kegelmednek ielentenem, ugi vagi hogi soha bizoni tistet nem solicitaltam es talan ezen kicsin notariussagh beli allapottommal contentus lehetnek, de ha Isten ugi rendelne felölem az Keglmetek, nekem io akaro Uraim promotioiok altal, Catholicus ember leven, az mi Keglmes Urunk es Koronas Kiraliunk eo Felsege szolgalattiatul, ha mi az Keglmed itéleti szerint nekem valo vakancia lenne, megh nem vonnam magamat." .Post scriptum: „Most edes io akaro Uram vacal az Tokay harmincadossagh, ha cziak az lenne is, ugi elsöbin ragazkodvan továbbra alazatossan az eo felsege keglmes graciaiahoz azt sem tartanam utolsob promotionak."

[55] Corpus Iuris Hungarici-Magyar Törvénytár. 1608–1657.évi törvénycikkek. (Budapest, 1900) 595.

[56] MOL P 1986 Holló család levéltára. 1657

[57] Uo. A 57 Libri regii 12. köt. 94–95.

[58] Miután a városi lakása mindig szűkös volt a számára, ezért 1667 januárjában, röviddel a halála előtt, 2250 magyar forintért megvásárolta Maklári István házát, melyből 800 forintot fizetett meg a vételkor készpénzben. Ez igen jelentős összeg volt, így nem ok nélkül írta végrendeletében, hogy a kassai lakás miatt „kifogyott a költségekből." (P 1986 Holló család levéltára. 1667. és Szigeti Vass Márton végrendelete In: Történelmi Tár. Szerk. Komáromy András. Új folyam. II. 1901. 457.)

maradt Gulácson is. Megbízásával tovább élt az egyensúlyi helyzet: a Kamara vezető tanácsosa a tiszaháti bene possessionatus köznemesség képviselője: Vas Márton, mellette a pénzügyi tapasztalatokkal bíró Sáros-Szepes vidéki hivatalnok: Podbelányi Mihály. A szakszerűség és a területismeret érvényesítésének a Kamara kettős osztatú működési területének sajátosságai által meghatározott tudatos kombinációját véljük ebben felfedezni. Cherney Pál a jogtudó helyi értelmiség „alulról" jött, karrierépítő képviselőjének az ismeretei, kapcsolatrendszerének eltérő jellege ebben a helyzetben nem érvényesülhettek kellő súllyal. Jogásznak ott volt a Kamara jól felkészült titkára, egyben fiskálisa, Megyery Gergely. Ily módon, másként fogalmazva: ekkor nem rá volt szükség.

Nagyon tanulságos, hogy ez az ambivalencia mily mértékben hatott az egyes tisztviselők tudatára és befolyásolta karrier-elképzeléseiket. Horánszky András késmárki harmincadost 1664 augusztusában szatmári udvarbíróvá szerették volna kinevezni, ámde ő kétségbe esett beadvánnyal fordult a Kamarához, és kérte a döntés visszavonását. Mégpedig a következőkért. *„Aztis igen iol tudgya az Tekintetes es Nemes Kamara mely igen változó volt mindenkor és ezutanis lehet az Tiszántul való feöld es allapotok, mellyekre az Erdelyi Feiedelmeknek mindenkor nagj vagyodasok volt es az ott valo Statusok mindenkor haylandobbak voltanak az ott valo megh nevezet Feiedelmekhez, hogy nem minth K[e]g[ye]lmes urunkhoz eő Felségéhez. Minthogy penigh K[e]g[ye]lmes Urunk eő Fel[se]ghe szarnyai alatt nőttem s nevekettem s azok alatt meghalnys kévanok, eő Felsegén kívűl tellyes életemnek rendiben senkit mást uralni nem akarok."*[59]

A Vas/Cherney ügyben hozott döntés helyességét egyébként az 1660-as évtized első éveinek eseményei visszaigazolták. 1660 nyarától kezdve, amikor a császári csapatok először de Souches tábornok parancsnoksága alatt táborba szálltak Rakamaznál, a kamarai tanácsosok, elsősorban Vas Márton, látták el a hadbiztosi teendőket a folyamatosan helyben maradó csapatok mellett. A több ezres sereg számára történő gabonabeszerzés óriási feladatot, a megyei tisztviselőkkel és a vidék birtokosaival való állandó kapcsolattartást jelentett.1661 április 11.-én Szatmáron kelt levelében így írt erről. *„Hajszter uram mostani kivansagi kiket minden haladek nelkül kivan, hat ezer deszka, ezer öregh gerenda, husz ezer aprob gerenda, ket szaz emberre valo talyga, az szaraz malmokhoz valo elegendő marha, lisztnek valo elegendő hordok, es szuszekok. És nem chak kivannya, hanem ugian prohibeal, hogy addigh fel ne menynyek, valameddigh ezek megh nem lesznek."* Mindeközben szembe kellett néznie a vidék óriási pusztulásával, hiszen az ütköző és felvonulási zónát jelentő Nyírséget, Tiszahátot a seregek kietlen sivataggá változtatták. Ezt sem hallgatta el jelentéseiben. *„Innen valo jó hireket en K[e]g[yelme]tek[ne]k nem irhatok, hanem ennek a darab földnek romlasa, pusztulasa naponkent nevekedik s miolta Schiffer uram it volt nem hogy könnyültek volna valamit az dolgok, de azolta gyakortab excurralnak az nemetek, ki miat ugy el remült az szeginsigh, ha valamivel killyeb mehet az üdő ez a föld nagy reszint pusztan hagyatik. Ki veget mostan elegetis koczodvan Hajszter urammal s igérete ugian magat, hogy ez utan nem leszen s azokatis megh bunteti. My telik benne megh mutattya az üdő.*[60]

[59] Uo. E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (5) 1664 augusztus 25.

[60] MOL E 254 Repraesentationes, informationes et instantiae 1661.április. No.8.

A rablások egyébként saját birtokait sem kerülték el, noha 1660 novemberében a Kamara külön is kérte Heister tábornokot, hogy védje meg Vasnak a szatmári vár környékén lévő javait a katonák túlkapásaitól.[61] Végrendeletében azt is említette, hogy feleségétől a közelebbről meg nem nevezett „lázadó pórok" 300 tallért vettek el. Özvegye, évekkel később, férje szolgálataiért, a Rákóczi György alatti zavaros időkben és a katolikus hite miatt elszenvedett károkért 2000 rajnai forint kárpótlást kapott.[62] Az sem érdektelen, hogy az egyik legkedveltebb tarcali szőlőhegyen, a Mézesmálon Báthory Zsófia és fia „Vas Márton uramhoz való jó akaratunkból" 800 forint lefizetése fejében engedtek át neki egy darab szőlőt.[63] Wesselényi nádortól is vett két szőlőt Tarcalon. Nádori adományként pedig megkapta a kihalt Tivadari és Borzsovay családok birtokait. Miután gyermeke nem maradt, így a 900 tallérért vásárolt Szatmár megyei óvári udvarházát végrendeletében a szatmári jezsuitákra hagyta.[64]

Heister tábornok seregének ellátása, majd Montecuccoli tábornagy erdélyi expediciós egységeinek élelmezése 1661 végéig olyannyira igénybe vette Vast, Podbelányit és Megyery Gergely titkárt, hogy Senkviczy Mátyás pozsonyi kamarai tanácsosnak kellett több ízben Kassára utaznia a hivatal irányítására. Nem volt az sem véletlen, hogy a szétesett ügyintézés helyreállítására, Podbelányi és Megyery halála után, Bélaváry Miklós tanácsosi kinevezését követően, 1663.januárjában Senkviczy külön utasításban foglalta össze a legfőbb tennivalókat.[65]

A felső-magyarországi pénzügyigazgatásban tapasztalható kettősség egyébiránt a vizsgált időszakban mindvégig érvényesült. 1661-ben, amikor Podbelányi Mihály helye üresedett meg, szinte automatikusan lépett a helyére a komoly tisztviselői családi hagyományokkal rendelkező egykori eperjesi harmincados, majd 1650 óta pénztárnok Bélaváry Miklós.[66]

A szerencsés véletlennek köszönhetően az ő esetében családjának négy generációját tudjuk végigkövetni a XVI. század derekától kezdődő több mint egy évszázadban. A nagyapa, Bélaváry György deák 1557–1559 között lévai rövid ideig

[61] MOL E 240 Protocolla et diaria consilii Camerae 1. köt. 1660 november 26.

[62] MOL E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 199.

[63] MOL A 57 Libri regii 10. köt. 1030–1032. 1662 március. I. Lipót fél évvel később megerősítette ezt az adományt. A szőlő néhai Mosdóssy Imre, Szuhay Mátyás és Gáspár birtokai illetve egy másik Vas szőlő szomszédságában feküdt. A szőlők (Tarcalon kívül Tállyán is) tették lehetővé, hogy részt vegyen a lengyelországi borexportban, amit egy 1665.március 5.-én kelt adóslevél jelez, amikor Maximovicz Albert lublói lakos 45 hordó tállyai és tarcali bort vett tőle 1125 tallérért. (MOL P 1986 Holló család levéltára 1668!)

[64] Szigeti Vass Márton végrendelete In: Történelmi Tár. Szerk. Komáromy András. Új folyam. II. 1901. 457.old

[65] MOL E 244 Minutae (expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 333. és 400. lapok továbbá Ember Győző i. m. 180–182.

[66] Az Udvari Kamara 1640 májusában megerősítette őt harmincadosi tisztségében, ahová Pálffy Pál mint királyi biztos helyezte. (ÖStA HKA HFU RN 161. 1640 Mai fol. 11.); 1650. június 7.-én Mosdóssy és Kőrösi tanácsosok azzal javasolták őt pénztárnoknak, hogy a vidéken birtokos és járatos a kamarai ügyekben. (MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 193–194. 1650. június 7.) 1661 nyarán a súlyosan beteg Podbelányi Mihály mellett nevezték ki, akkor még lényegében harmadik tanácsosként Bélaváryt, aki augusztus 25-én Kissevith Horváth György, a Magyar Kamara titkára előtt letette az esküt. Időközben Podbelányi már elhunyt. MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 511–513.pag.

ledniczei udvarbíró és várnagy, 1559–1561 között gyulai számvevő.[67] 1556-ban a magyar kancellárián működő Vízkelety Jakabbal közösen hencidai Horváth János Bihar megyei javaira kapott adományt, majd 1559-ben ugyancsak Vízkelety illetve Zagyvai Simon társaságában a Temes megyei Radnára.[68] A délvidék tartós török megszállását követően ismét észak felé húzódhatott, hiszen 1569-ben már az esztergomi érsek semptei udvarbírája.[69] Talán ebben a minőségében jutott Dávid és Zakariás nevű fiaival bethlenfalvi Thurzó Elek magszakadása nyomán a Nyitra megyei Vörösvár birtokhoz.[70] Bélaváry Dávid 1600-tól az esztergomi érsekség körmöcbányai házának az udvarbírája, 1618-ban az országgyűlés különböző nála maradt pénzeket illetően — meghatározott feltételek mellett — felmentést adott a számára.[71] Miután Bethlen Gábor 1619-ben megszállta Felső-Magyarországot Bélaváry a fejedelem táborában bukkant fel, ahol 1621-ben Rajner Menyhért utódaként átvette a Szepesi Kamara irányítását, amit jószerével egyedül végzett egészen a fejedelem haláláig.[72] Hűségét Bethlen 1627-ben az ő és fiai (György és Miklós) számára a Bereg megyei Kovászón lévő kúriára és a benei birtokrészre adott adománnyal ismerte el. II. Ferdinánd király egy évvel később megerősítette Bethlen Gábor oklevelét, azzal a feltétellel, hogy egyezzen ki az előző adományossal, Lipchey Jeremiással.[73]

Miközben Bélaváry Miklós Felső-Magyarországon telepedett meg és vállalt hivatalt, György 1657–1662 között a győri várban gyalogvajda, a magyar sereg bírája, a győri káptalan jegyzője.[74] Bélaváry Miklós pénztárnokként szerzett érdemeit az a Pozsonyban, 1655-ben kelt királyi kiváltságlevél mutatta, amely valamennyi birtokára, a pallosjogot is beleértve, szabad bíráskodási jogot adományozott a számára.[75] A neve már ekkor is felmerült, mint tanácsos jelölté.[76] A nyilvánvalóan apja által is meghatározott társadalmi helyzetét jelezte, hogy Keviczky János kassai főbíró özvegyével, Madarász Erzsébettel (Madarász Márton későbbi főbíró testvérével) kötött házassága révén közvetlen kapcsolatba került a kassai patriciusok vezető csoportjával.[77] Fia a negyedik generációba tartozó (if-

[67] Utasítások a kamarai uradalmak... i. m. (ld. 14. jegyzet) 367., 358. 270.

[68] MOL A 57 Libri regii 3. köt. 372. és 590.

[69] *Szakály Ferenc:* Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Balassi kiadó, Budapest, 1995) 248. 171. jegyzet.

[70] MOL A 57 Libri regii 4. köt. 281.

[71] Uo. 3. köt. 19–22.; Corpus Iuris Hungarici-Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvénycikkek (Budapest, 1900) 149. 1618:44.tc. (1) és (4) bek.

[72] Fallenbüchl Zoltán idézett művében azt írja, hogy 1621–1624 között volt a Kamara vezetője. (196. és 219.) Ezzel szemben *Kerekes György* Bethlen Gábor c. idézett könyvében (356–359.) adatok sorát hozza arról, hogy mindvégig megmaradt e tisztében.

[73] MOL A 57 Libri regii 7. köt. 779–780. Az adománylevélben a „de Sikava" vagy a „de Sikana" előnév szerepel. Ezeket nem tudtuk azonosítani.

[74] *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. (Győr, 1995) 216. illetve Győri Egyházmegyei Levéltár, Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Liber testamentorum 3. köt. 72–73. fol. (1656)

[75] MOL A 57 Libri regii 11. köt. 414–415.

[76] MOL E 168 Aszalay István kamarai tanácsos iratai 1. tétel. 441. szám

[77] *Kerekes György* i. m. 90., 252–253.

jabb) Dávid, a hatvanas években — apósa Viczmándy Sándor[78] után — homonnai, majd (1665-től) eperjesi harmincadosként folytatta a családi hagyományt.[79]

A hatvanas évtizedben a Kamara működését Vas Márton, Bélaváry Miklós és a pénztárnoknak majd tanácsosnak kinevezett krompachi Holló Zsigmond neve fémjelezte. Az utóbbi, Holló Mátyás (+1638) és Klobusiczky Eszter fiaként született, és Nagy Iván szerint 1615–1619 között a homonnai jezsuita gimnázium tanulója volt.[80] A homonnai Drugeth György által alapított intézmény fennállásának néhány éve alatt Felső-Magyarország legrangosabb iskolájának számított, amelyben grammatikai, poétikai majd pedig retorikai osztályok működtek.[81] Több diák, így állítólag Holló is, itt tért át a katolikus hitre. Apja, aki Olaszfaluban és Sztropkón látta el a harmincadosi feladatokat láthatóan jó kapcsolatokkal rendelkezett. 1630-ban egy kassai polgárral, bizonyos Hoporsorum Mihállyal felső-magyarországi borokat szállított Bécsbe a császári udvar fogyasztására.[82] Részben apja utódaként, Podbelányihoz és Bélaváryhoz hasonlóan, H. Zsigmond is megjárta a különböző határ menti harmincad-hivatalokat (Sztropkó 1638, Lőcse 1649, Eperjes 1657[83]), megválasztották Zemplén megye táblabírájává és maga is számos fontos megbízást teljesített, mint például 1660 nyarán, amikor Zichy István kamarai elnökkel az alsó-magyarországi bányavárosokba rendelte ki az uralkodói akarat.[84] 1659-ben tekintettel apjának Bethlen Gábor uralma alatt tanúsított királyhű magatartására és saját érdemeire, testvérével, Jánossal és annak fiával, Zsigmonddal, „aulae familiaris" címet kapott.[85] A két Holló fivér házassága, Zsigmondé Kapy Zsigmond özvegyével, Péchy Klárával[86], Jánosé Gönczi Szabó Sárával, Gönczi Szabó Zsigmond tekintélyes kassai nemespolgár leányával, társadalmi befogadottságuk elismerését erősítette a törzsökös helyi köznemességben.[87] Holló János — előbb sztropkói harmincados, majd 1660–1662 között a jól jövedelmező tokaji harmincad ellenőre — halálát követően a Gönczi Szabók kassai patinás régi háza Holló Zsigmond, mint unokaöccse gyámja, használatába került.[88] Az özvegy

[78] MOL A 57 Libri regii 13. köt. 317–319. Királyi adománylevél Viczmándy Zsigmond és elhunyt testvére Viczmándy Sándor (f. Berzeviczy Anna) leánya Mária, illetve annak férje Bélaváry Dávid számára 1666. december 18. Viczmándy homonnai harmincados haláláról: MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1658. január 23. B. Dávid kinevezésére ÖstA HKA HFU RN 203. 1658 Okt. fol. 89–96.

[79] MOL E 554 Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 960/I.

[80] Nagy Iván i. m. 14998. rekord

[81] *Lukács László SJ–Molnár Antal:* A homonnai jezsuita kollégium 1615–1619 In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. (Szeged, 1997) 367. skl.

[82] MOL P 1986 Holló család levéltára 1630. II. 23. Ferdinánd útlevele a nevezettek számára.

[83] Itt 1662 őszétől a postamesterséget is ellátta: MOL E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 25.

[84] Táblabíró:MOL P 1986 Holló család levéltára 1657. november 19. Kazinczy Péter levele Hollóhoz és Uo. 1660. július 5. Wesselényi Ferenc nádor védlevele a nevezettek számára.

[85] *Fallenbüchl Zoltán* i. m. 199. Címadománya: MOL E 273 Libri regii 8.köt. 32–35.

[86] Uo. P 1986 Holló család levéltára. 1657. október 6.

[87] MOL P 1986 Holló család levéltára 1660. március 22.

[88] MOL E 240 Protocolla et diaria consilii Camerae 1. köt. 1660 október 7.; P 1986 Holló család levéltára 1662. és 1663.; *Kerekes György* i. m. 44. A házban Gönczi Szabó 1637-ben bekövetkezett halálakor egyebek mellett kárpitokat, 18 darab rámás képet is találtak és leltároztak. *Kerekes György* i. m. 209.

viszont Madarász Márton kassai jegyző illetve főbíróval kötött második házasságot.[89]

1665 április 27-én azután a súlyosan beteg Danéczy György pénztárnok helyére[90] elsőként Holló Zsigmondot, mint Őfelsége régi és érdemes tisztjét („veteranus et emeritus S.M. officialis"), másodikként Pottornyay Boldizsárt, Szepes megye sok éven át volt jegyzőjét, egyetemet látogatott nemes embert javasolták kinevezésre.[91] A döntés két hónappal később, július 3.-án született meg Holló javára és nem csupán a pénztárnoki feladatok ellátására, hanem a felső-magyarországi hadi fizetőmesterségre is szólt. A hivatali kötelezettségein túlterjedő szolgálataira az udvar ekkor is igényt tartott, miként azt az 1668 augusztusában — a 13 szepesi város dolgában a lengyelekkel folytatott tárgyalásokkal összefüggésben — kiutalt 3000 rajnai forint jutalom jelezte.[92] 1669 májusában pedig a rövid működés után visszalépett Cherney Pál helyére, vélhetően nagyobb mérlegelés nélkül, tanácsossá nevezték ki.

Cherney esete önmagában a kamarai igazgatás XVI–XVII. századi történetének igen ritka jelensége, hiszen az 1658. évi sikertelen kísérlete után egy évtizeddel nyerte el az óhajtott tisztséget, melyről másfél évnyi működés után azonban lemondott.

Az előzményekhez tartozott, hogy 1666 nyarán a súlyosan betegeskedő szigeti Vas Márton már nem tudta a szolgálatát ellátni. A hivatali működés folyamatosságának a biztosítására felmerült egy új tanácsos kinevezésének a lehetősége. A jelöltek között ismét ott találjuk Cherney Pál országbírói ítélőmestert, Zemplén vármegye táblabíráját, aki most nem csak urától, Nádasdy Ferenctől, hanem Wesselényi nádortól is támogatást kért, és kapott.[93] Az is bizonyos, hogy ítélőmesterként kifejtett több mint egy évtizedes munkássága jelentősen megerősítette ismertségét szerte Felső-Magyarországon. A Magyar Kamara és az Udvari Kamara állásfoglalásai is kedveztek a számára és ennek alapján 1667. március 30.-án I. Lipót kinevezte őt Bélaváry Miklós mellé.[94] A régóta várt állás azonban

[89] MOL P 1986 Holló család levéltára 1665.augusztus 6.

[90] A jelentés szerint az ágyban fekvő Danéczynek az orvos szerint legfeljebb egy hónapja volt hátra. Május 29-én valóban elhunyt. Lásd: MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (5) 1665. április 27.

[91] Uo. E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 828. és 848. Pottornyay, akit Nagy Iván nem tudott besorolni az általa Liptó megyeiként kezelt család genealógiájába (Nagy Iván i. m. 34749.rekord), 1643/1644 folyamán Nagyszombatban tanult. Lásd: Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701. A nagyszombati egyetem anyakönyve. Kiadásra előkészítette, bevezette Zsoldos Attila. (Kiadja az ELTE, 1990) 39. és 44. 1665 júniusában homonnai harmincadosnak terjesztették fel (MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (5) 1665. június 17.), ámde ezt az állást sem nyerte el. (MOL E 273 Libri regii 14. köt. Másolati könyv 87–89.) Ezt követően ügyvédként működött, ekként képviselte Palochay Istvánt a pozsonyi káptalan előtt 1667 június 5.-én. Végül 1669 májusában, a tanácsossá lett Holló helyén elnyerte a pénztárnoki posztot. Ekkor így jellemezték: „sit bonarum qualitatum habeatque commodas facultates non tam procul Cassovia adjacentes et iurium patriorum gnarus" Lásd: uo. E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 209.

[92] MOL E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 190.

[93] MOL E 185 Archivum familiae Nádasdy: Cherney Pál levele Nádasdy Ferencnek 1666.június 30.

[94] A Magyar Kamara május 23.-án, három héttel azt követően, hogy Vas elhunyt, értesítette a kassaiakat a döntésről, ahonnan június elsején elküldték a beiktatásra szóló meghívólevelet Cherneynek. (MOL E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 149–150.;) Vas haláláról: uo. E 240 Minutae

nem hozta meg a sikert. Miközben alig-alig jelent meg Kassán, hogy részt vegyen az ügyintézésben, minden erejét arra fordította, hogy a fia számára valamilyen hivatalt szerezzen a pénzügyigazgatásban.[95] A sorozatos távollétei nyomán kialakult helyzet vezetett oda, hogy 1668 májusában a Kamara felügyelete alá tartozó kassai élelmezési ház élésmestere, Árva Mihály megszökött a dézsmabérletből beszedett pénzzel.[96] A felelősség Cherneyt is terhelte,ami nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy 1669 januárjában benyújtotta a lemondását és visszavonult királyhelmeci birtokára.[97]

Így történhetett, hogy sor került Holló Zsigmond megbízatására. Erre annál inkább szükség volt, mert az esztendő második felében Bélaváry Miklós is meghalt. A Magyar Kamara 1670. június 14.-én intézkedett a kassai apparátus kiegészítéséről és a hivatali múlttal nem bíró — a két évtizeddel korábban működött Melczer Lajoshoz hasonlítható — Hartyáni András t, a királyi tábla ülnökét, Kassán megtelepedett nemest nevezte ki Holló Zsigmond mellé.[98] Kettejükre várt, hogy a nyílt felkeléssel fenyegető felső-magyarországi helyzetben a helyismerettel bíró adminisztrációs hátteret szolgáltassák a katonai hatóságok számára. A Magyar Kamara nagyhatalmú elnöke ugyanis mindenekelőtt a kijelölt katonai rendcsinálóval, Spork tábornokkal történő együttműködésre intette beosztottait, mi-

(expeditiones camerales) Iratok 1667 május 10.; 1667. június 1.; Az ítélőmesteri hivatalt Nádasdy titkára Szente Bálint vette át. (*Pauler Gyula:* Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. Budapest, 1876 144.

[95] Az első kísérletre már 1667. szeptember végén sor került, amikor Cherney Istvánt Bélaváry Miklós felterjesztette a homonnai harmincadosi posztra. Ajánlásában hangsúlyozta az ifjú Cherney olvasottságát, katolikus voltát és azt a tényt, hogy a házassága révén (lekcsei Sulyok Katával) bene possessionatus ember lett. (MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) Iratok 1667. szeptember 29.) Ennek ellenére a Magyar Kamara nem járult hozzá a kinevezéshez, mivel Cherneyt tapasztalatlannak tartotta és egy kisebb hivatalba akarta helyezni. (uo. 1667.október 28. és decmber 10.) Ez a munkácsi harmincadosság lett, amit 1673-ban tudott felváltani a nagyszőllősi hivatallal. (MOL E 273 Libri regii 15. köt. 243–244.) Működése során jelentős hivatali adósságot, 1800 forintot, halmozott fel, amit felesége egyik birtokának az eladásával tudott kifizetni. (MOL R 319 Cherney család iratai 1677)

[96] MOL E 254 Repraesentationes, informationes et instantiae 1668. május 20. No. 30.; 1669. május 10. No. 3.

[97] Uo. 1669. január 29. No. 23.; 1669. áprilisában már az özvegy fejedelemasszony, Báthory Zsófia jószágigazgatója, aki úrnőjét képviselte a tiszamelléki reformátusok vezetői és Rákóczi Ferenc pataki tanácskozásán. Lásd: *Pauler Gyula* Wesselényi Ferenc... i. m. 236–237. 1672-ben Zemplén megye alispánjaként említették. Lásd: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez II. évf. (1896) 177. 1677-ben már nem élt.

[98] Tanácsosi kinevezése előtt Hartyáni jószerével nem fordul elő az általunk ismert forrásokban. Kerekes György említi monográfiájában, hogy 1661 júliusában, amikor Wesselényi Ferenc nádor Kassára érkezett, Hartyánináal akart megszállni, aki tiltakozott a városi magisztrátusnál a beszállásolás ellen, mondván, mindenkit nála akarnak elhelyezni. (i. m. 106.) Kassai házát és vagyonát talán a gazdag nemespolgár családból származott mezőszegedi Szegedi Annával (Sz. Márton leányával) kötött házasságával szerezte. (Lásd a családról újabban *J. Újváry Zsuzsanna*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. A mezőszegedi Szegedi család. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994 48–49.) 1670. szeptemberében érdemeiért és a kincstárnak adott 6000 forintos kölcsönéért egy tolcsvai szőlőt és több tiszántúli birtokot kaptak.(MOL A 57 Libri regii 15. köt. 192–193.) Vélhetően Holló javasolta őt, mert 1670. május 2-án Zichy István prefektus arról értesítette, hogy az Udvarnál ő is Hartyánit ajánlotta a tisztségre. (P 1986 Holló család levéltára 1670.) A kinevezésről MOL E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 232–233.

közben a lelkükre kötötte a kincstár érdekeinek maximális érvényesítését a lázadókkal szemben. Ezek mondandóját jól tükrözi az a néhány fennmaradt levél, amelyet Zichy István küldött Holló Zsigmondnak 1670. június eleje és október eleje között.[99] Azt, hogy ebben, legalábbis a Johann Rottal vezette teljhatalmú bizottság szemével nézve, még sem voltak elégé határozottak, egy október 5.-én kelt Zichy levél jelezte, amelyben a Holló ellen Bécsben tett panaszokkal összefüggésben a prefektus „az hamis vadlasoknak megh csorbitására" intette.[100] Hónapokkal később a pozsonyi „iudicium delegatum" előtt folytatott vizsgálat során, a felkelésben való részesség miatt perbe fogott Chernely György is terhelő vallomást tett Holló és Hartyáni ellen. (A helyzet pikantériájaként éppen Cseróczy Kristóf jogügyi aligazgató, azaz a saját egykori kollégájuk előtt.)[101] Mindezek ellenére gróf Otto Volkra és Franz Wagele Freiherr zu Wallsegg adminisztrátorsága alatt is mindketten nem csak megmaradtak tisztükben, de a későbbiekben a Magyar Kamara tanácsosi állását is elnyerték.[102]

A tanácsosok mellett a pénztárnok, a titkár, a jogügyi aligazgató és a levéltár őre folyhattak bele érdemben vagy informálisan a kamarai ügyek intézésébe. A pénztárnok jelentőségére utal önmagában az is, hogy közülük Podbelányi, Bélaváry, Holló tanácsossá lett. Danéczy (Danetius) György, aki 1662–1665 között kezelte a jövedelmeket, lőcsei harmincadosból került a tisztségébe.[103] Az apja (D. Frigyes) kassai postamester volt, ő maga Ungváron működött már 1648-ban.[104] Vagyoni helyzetét és kapcsolatait mutatta, hogy 1659-ben három évre bérbe vette Holló Zsigmond krompachi kúriáját és környékbeli birtokrészeit (Vojkóc, Jekelfalva, Margitfalva) évi 300 forintért.[105] Az 1669-ben kinevezett Pottornyayról már szóltunk.

A királyi kincstár érdekeinek a helyi képviseletére az 1650-es évekig még nem jött létre önálló munkakör. Az ezzel kapcsolatos feladatokat a Kamara által felkért ügyvédek (fiskálisok), 1650-ben szám szerint 16 fő, látták el.[106] Az évtized folyamán azonban mindinkább felmerült annak a szüksége, hogy egy állandó tisztviselő foglalkozzon a jogi problémákkal. Az 1651 áprilisának végétől működött Sándor Miklós baccalaureatusi fokozattal bíró ügyvéd[107] 1656-ban bekövetkezett

[99] MOL P 1986 Holló család levéltára 1670. Néhány idézet az önálló közlésre érdemes levelekből. 1670 június 5.: „ezt czak recepisse gianant irom, hogj az ü Fölsege interesseiet K[egyelme]d ahun kivantatik Spork Vr[ral] eggiut segellie, kinek mindenekrul van eleg instructioia."; 1970 július 3.: „Vallion ugian nincze mod benne, hogj Szepessy Pal es Szuhay Matias kezbe akadhasson, lam ugj ertem az Egri Basa azzal aianlia magat ha ki közülük oda szöknék kész ki adni, igy Miskoczrulis el hozhatnak. K[egyelme]tek el ne mulassa azoknak is ioszagokat el foglalni; ugj hallom igen io helen valo szőleik vannak, lam dragak azoda valo szőlők, azokbul io summakat arulhatunk.."

[100] Uo. 1670. október 5., Bécs.

[101] *Pauler Gyula* i. m. 318–319.

[102] *Fallenbüchl Zoltán:* A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században In: Levéltári Közlemények 39. évf. (1968) 253.

[103] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1662. április 28.

[104] ÖStA HKA HFU RN 180. Konv. 1650 Febr. fol. 228. és E 254 Representationes, informationes et instantiae1648. No. 3.

[105] MOL P 1986 Holló család levéltára 1659.

[106] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 167–169. 1650. március 14.

[107] Kinevezésére MOL E 1 Prothocollum consilii Camerae Hungaricae 15. köt. 281. pag. 1651.április 27. Matricula Universitatis Tyrnaviensis i. m. 12–14. 1637 és 1638. valamint *Bognár*

halálát követően, Mosdóssy Imre tanácsos ugyanis azzal sürgette az utód kinevezését, hogy a Kamara fiskális nélkül nem tud működni. Ekkor a frissen kinevezett Megyery Gergely titkárt mindkét tisztség ellátására alkalmas személyként ajánlotta.[108] A nagyszombati egyetemen és a Pazmaneumban tanult, magisteri fokozatot szerzett, Megyery volt az első, aki a „kincstári jogügyi aligazgató" (vice-director causarum regalium) címet viselte, ami a Kamara területén a „koronaügyész" feladatainak képviseletét jelentette. Miként valószínűsíthetően ő volt hosszú idő óta az első titkára is a kamarai adminisztrációnak.[109] Megyery a hatvanas évek kezdetén alaposan kivette a részét nem csupán a Kamara jogi és adminisztrációs ügyeinek az intézéséből, de a hadseregellátás teendőiből is.[110] Valószínűen a táborban szerzett betegségében halt meg 1662 májusának első napjaiban.[111] Utódlása némi bizonytalanságot okozott, miután több hétig az 1660 szeptemberében kinevezett Nebest Mihály al-titkár (vicesecretarius) vette magára a titkári és Cseróczy Kristóf az aligazgatói teendőket.[112] Miután mindez éppen Senkviczy Mátyás magyar kamarai tanácsos felső-magyarországi biztosi működése idején történt, a két funkció szétválasztására irányuló szándékot is felfedezhetjük benne.

A végső döntés azonban másként szólt, amikor 1662 augusztusában Andreánszky Péter késmárki ügyvédet változatlanul mindkét tisztség együttes ellátásával bízta meg az uralkodó.[113] Andreánszky 1644-ben látogatta a nagyszombati univerzitást, egy évtizeddel később a Késmárk város kiváltságainak megerősítésekor a várost képviselő személyek között szerepelt, mint esküdtpolgár.[114] 1660-

---

Krisztina–Kiss József Mihály–Varga Júlia: A nagyszombati egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777. (Budapest, 2002) 126. 50.szám. Az 1656. január 27.-én történt halálára MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1656. február 1.

[108] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1656 február 1.

[109] A nagyszombati egyetem anyakönyveiben 1637–1639 között Megyery a bölcsészhallgatók sorában szerepelt. 1639-ben baccalaureatusi, 1640-ben magisteri fokozatot szerzett, 1643-ban a principistákat tanította a gimnáziumban. Matricula Universitatis Tyrnaviensis i. m. 15., 19., 34. valamint *Bognár Krisztina-Kiss József Mihály-Varga Júlia* i. m. 127. 72.szám. *Fallenbüchl Zoltán* a 4. jegyzetben hivatkozott tanulmányában némi bizonytalansággal Szelechényi Györgyöt („1650 előtt") és Sándor Miklóst („1653 előtt-1655 lemondott") sorolja fel titkárként (222.). Szelechényit 1649. december 6.-án kétségkívül megerősítették titkári állásában (MOl E 1 Prothocollum Consilii Camerae Hungaricae 15. köt. 102. pag.), de működésének pontos idejét nem ismerjük.

[110] MOL E 254 Representationes, informationes et instantiae 1661 október No. 3.

[111] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1662 május 5.

[112] A nemes Nebest (Nebeszt) család (egy alkalommal: „de Chernik" predikátummal) több kamarai tisztviselőt adott. 1663 folyamán Nebest Dánielt kurimai, Nebest Pált szendrői harmincadosként tartották számon. (MOL E 554 Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 960/I) *Nebest Mihály*, aki talán a Kamara hason nevű egykori pénztárnokának (1629 v.1636–1639) a fia volt, Nagyszombatban járt az egyetemre és 1642-ben baccalaureatusi fokozatot szerzett. (Matricula Universitatis Tyrnaviensis i. m. 27. ill. *Bognár Krisztina–Kiss József Mihály–Varga Júlia* i. m. 130. 123. sz.). 1651 óta dolgozott levéltári segédként: MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (4) 1660. augusztus 17.; al-titkári megbízatása MOL E 240 Protocolla et diaria consilii Camerae 1. köt. 1660. szeptember 2.; titkári megbizatása: MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 573. 1662. május 5. *Cseróczy Kristóf* ugyancsak 1642-ben járt a nagyszombati egyetemre, majd ügyvédként dolgozott. (Matricula Universitatis Tyrnaviensis i. m. 26. és 31.) Nebest és Cseróczy rövid működésére 1662 júliusában: MOL E 240 Protocolla et diaria consilii Camerae. 3. köt. 1662. július 8. ill. MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 584–585. 1662.július 29.

[113] MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 598–599.

[114] Matricula Universitatis Tyrnaviensis i. m. 46. és MOL A 57 Libri regii 11. köt. 260–275.

ban a Gönczi Szabó család, 1661-ben Holló Zsigmond ügyvédjeként járt el, utóbbi esetben az egri káptalan előtt.[115] Hivatalának ellátása, Kassára történt átköltözése láthatóan sok nehézséggel járt a számára. Betegsége miatt 1664 elején már ismét Nebest végezte a titkári teendőket.[116] 1665. januárjában azután a felmentését kérte a titkárság illetve vagylagosan mindkét munkaköre alól.[117] Ez február és április folyamán meg is történt és ekkor valóban szétvált a funkció: Nebest Mihály a Kamara titkáraként, Cseróczy Kristóf pedig jogügyi aligazgatóként tette le a hivatali esküt.[118]

A Kamara évtizedeken át szétzilált, megosztott tevékenységében a jogfolytonosságot a sok átalakulás közepette is az archivum, az irattár/levéltár tartotta fenn. Ennek élén hosszú időn át (1622–1650) Raisz János levéltári őr állt, aki egyes időszakokban a számadásmesteri feladatokat is ellátta. Ő miután a segédje, Árvay Mátyás 1650 január 31-én meghalt, egy másik régi tisztviselőt, Nebest Jánost kapott maga mellé.[119] Június elején, Raisz halálát követően azonban még sem ő, hanem Pálffy Pál nádor kancelláriájának egyik embere Korocz György birtokos nemes került a posztra.[120] Nebest ekkor a szepsi harmincadot kérte magának, amit meg is kapott.[121] Korocz több mint egy évtizedes működését követően, 1662 februárjában segítségért folyamodott növekvő munkája elvégzésére. A hivatalban lévő tanácsosok ekkor Bárczy Mártont, ajánlották írnoknak melléje, akit jó katolikusként jellemeztek, a jezsuitáknál tanulta a betűvetést, tudott németül is írni, és járatos volt a számtanban.[122] Ekkor tájt a pozsonyi kamara számvevői hivatalában írnokoskodott. Amikor Korocz 1665 júliusában megvált a Kamara levéltárától és elnyerte a homonnai harmincadosi tisztséget, Bárczyt kinevezték az utódának.[123]

Milyen következtetéseket kínál a Szepesi Kamara vezető tisztviselőinek életútja? Mindenekelőtt annak a megállapítását, hogy az alapítástól kezdve tapasztalható tendenciáknak megfelelően, az itteni tisztviselőknél — természetesen a királyi Magyarország kereteiben — a pozsonyi kamarához képest határozottabban

[115] MOL P 1986 Holló család levéltára 1660. augusztus 31. és 1661. augusztus 18.

[116] MOL E 244 Minutae (Expeditiones camerales) 401. rakszámú másolati kötet 705–707.

[117] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (5) 325–326. 1665. január 9. Felmentési kérelmében azt írta, hogy a felesége már visszaköltözött Késmárkra és kétfelé nem tudnak élni, Kassán és a környékén birtoka nincsen. „Az ide valo fizetessem sem giüzi az kassai szük es kimondhatatlan draga piaczot. Mely okokra nézve az secretariussagban a ki ejeli es nappali valo continuitast kéván sem uttal sem moddal nem subsistalhatok" A tanácsosok úgy vélték, hogy a hazai törvényekben járatos személyként az aligazgatóságban megmaradhatna.

[118] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (5) 1665.május 11. Nebestet már 1664-ben úgy ajánlották, mint őfelsége régi szolgáját és igen érdemes személyt.

[119] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 157–158., 1650. február 9.; Az előterjesztés szerint Nebest 13 éve állt királyi szolgálatában. Annyit tudunk róla, hogy 1637/38-ban logikát hallgatott Nagyszombatban. Lásd: Matricula universitatis Tyrnaviensis i. m. 19.

[120] MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis (3) 193–194., 1650. június 7. és 262–263., 1650.december 17.

[121] MOL E 1 Prothocollum consilii Camerae Hungaricae 15. köt. 281. pag. 1651. április 27. Ekkor felmerült az is, hogy Szelechényi helyett ő legyen a titkár.

[122] Uo. (4) 29. 1662. február 13.

[123] Uo. (5) 521–522. 1665. július 10., MOL E 273 Libri regii 14. köt. (Másolati könyv) 111. 1665. november 27.

felismerhető az önálló hivatalnoki mivolt — olykor már több generáción át kitapintható — körvonalazódása. Miközben Pozsonyban a tisztviselők többsége korábbi működését tekintve még gyakran közvetlenül kötődött valamely rendi vagy egyházi főméltósághoz, ez itt sohasem volt jellemző.[124] Sokkal inkább érvényesült az a szempont, hogy a vezető tisztviselők között a vidékről származó, az uralkodóhoz hű, meggyőződéses katolikus nemesek legyenek a meghatározóak.[125] Olyanok, akik közép- vagy felsőfokú tanulmányaik során szerzett tudásuk, különböző kisebb posztokon elsajátított gyakorlati ismereteik, jártasságuk révén emelkedtek ki a nemesek névtelen tömegéből, és már rendelkeztek azzal a képességgel, hogy biztosítsák az apparátus működéséhez szükséges szakszerűséget és mobilitást. Azaz érvényre juttassák az újkori modern hivatalnokság fontos kellékeit. Megélhetésüket a viszonylag csekély fizetésen és az alkalmankénti rendkívüli jutalmakon (PL. Holló: 3000, Bélaváry: 5000 rajnai forint) felül a szolgálatuk elismeréseként kapott kisebb birtokadományok, valamint a tisztségükkel összefüggő alkalmi előnyök (pl. dézsmabérletek megszerzése) jelentették. Hivatali befolyásuk súlyát mutatta, hogy a birtokokat olykor nem is az uralkodó, vagy a nádor, hanem, itt a határvidéken, akár a szomszédos erdélyi fejedelem kegye juttatta a számukra (Cherney, Bélaváry, Vas). Ez természetes következménye volt annak, hogy a királyi és a fejedelmi hatalom (utóbbi esetében egyben magán birtokosi érdek) gyakorta szoros egymásutániságban vagy éppen egymásmellettiségben volt jelen.

Így, bár életmintáik és életkörülményeik, családi kapcsolataik alapvetően a hagyományos helyi nemesi társadalomhoz kötötték őket, ez csupán hátteret jelentett, lehetővé tette számukra az átjárást a rendi világ bizonyos struktúrái (megyei tisztségek) és az „állami" hivatalnoki lét között.[126] A meghatározó azonban kétségkívül az utóbbi, mint a személyes felemelkedés és létbiztonság forrása volt.[127] Ez garantálta, hogy az uralkodó iránti hűségük még a 17. században oly gyakori konfliktusos helyzetekben sem forgott kockán, nem befolyásolta őket döntéseikben.

[124] Erről lásd *Gecsényi Lajos:* A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről (A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a XVI. században) címmel 2003 folyamán megjelenő tanulmányát. Magyar Századok. Tanulmányok Kosáry Domokos tiszteletére. Osiris, Budapest, 2003.

[125] V.ö. *Fallenbüchl Zoltán* i. m. 197.

[126] A polgári életforma vonzását illetően, miután a koraújkori Magyarországon a városi polgárság csekély számú elitje maga is a nemességbe való beépülést tekintette a felemelkedés egyetlen lehetőségének, a hivatalnokok jószerével még alternatíva elé sem kerültek. Ami természetesen a legkevésbé sem zárta ki a városban lakást, vagy az ún. nemes-polgársággal való rokoni kapcsolatokat.

[127] E helyütt csak jelzésszerűen szeretnénk utalni a Német Birodalom egyes tartományaiban érvényesülő, alapjaiban hasonló fejlődési folyamatok aktuális áttekintésére. *Heinz Schilling:* Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. Siedler Deutsche Geschichte.(Berlin, 1998) c. munkájának megfelelő részeire (317–326.)

Sípos Ferenc

„A HÍRE MAGÁVAL EDGYÜTT MEGYEN"

Tanúvallatás Máramaros vármegyében 1703-ban

Felér egy közvélemény-kutatással! – mondhatnánk némi túlzással az alább közölt forrásról. A háromszáz évvel ezelőtt papírra vetett szöveget olvasva azért alakulhat ki ilyen érzés, mert a tanúk vallomásaiban vélemények (Rákócziról, a kuruc hadseregről, a küzdelem esélyeiről, a táborban történtekről) sorjáznak, s ezek összeszámlálhatók, csoportokba rendezhetők, táblázatokba foglalhatók. Rákóczit azonban nem a vélemények érdekelték: a kérdőpontok tanúsága szerint azt akarta megtudni, hogy kik voltak a hamis hírek terjesztői, kik szegültek ellen parancsainak. A Máramaros vármegyébe[1] küldött „kérdező biztosok" tehát nem garantálhatták a névtelenséget, s a kiválasztott tanúk köre se tekinthető reprezentatív mintának! Rákóczi instrukcióját nem ismerjük, az elkészült dokumentumból visszakövetkeztetve Buday Zsigmondnak és Aszalay Ferencnek az öt koronavárost (Máramarossziget, Huszt, Hosszúmező, Técső, Visk) kellett felkeresnie. (Mivel Visken nem jártak eredménnyel, helyette egy faluban, Bedőn tartottak kihallgatást.) Talán azért esett a választás a nagyobb népességű városokra, mert Rákóczi gyors eredményt akart, netán itt tartotta elérhetőknek a hamis hírek terjesztőit. (A két megbízottnak szerencséje volt: Máramarosszigeten épp vármegyegyűlést tartottak, így kapcsolatba léphettek a hivatalban lévő tisztikarral — alispán, szolgabírák, esküdtek — is, Huszton pedig a Rákóczi táborába induló nemesi felkelőkkel is találkozhattak.)

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a tanúvallatási jegyzőkönyvnek nemcsak a tisztázata,[2] de a fogalmazványa[3] is megmaradt. Így megállapítható, hogy 1703. szeptember 24. és október 8. között összesen 184 személy tanúskodott. (Pontosabban: Visken a főbíró, a jegyző és még néhány esküdt — akiktől elvárható lett volna, hogy válaszolni tudjanak a feltett kérdésekre — semmit se vallott. E

[1] Területét tekintve (10.000 négyzetkilométer) a történelmi Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje volt. Az önálló erdélyi fejedelemség létrejötte óta Erdélyhez tartozott. A Rákóczi-szabadságharc időszakában nem jutott jelentős katonai és politikai szerephez, fontosak voltak viszont a sóbányái, az ezekből származó jövedelem nagyban hozzájárult a kuruc hadsereg megszervezéséhez, ellátáshoz. A tiszaháti felkelők első ütközetüket Máramaros vármegyében, Dolhánál vívták. *Bánkúti Imre:* Iratok Máramaros vármegye történetéhez, 1703–1711. Új Történelmi Tár, 3. Budapest, 1992. (a továbbiakban: *Bánkúti*, 1992.) 7–8.

[2] MOL A Rákóczi-szabadságharc levéltára. G. 16. Munkácson maradt rész, 35. doboz: I. 2. f. Erdélyre és a Partiumra vonatkozó iratok, nro. 103. fol. 204–223.

[3] Uo. (szám nélkül) fol. 224–240.

tanúk az iratban nem kaptak sorszámot, a fenti számban nem szerepelnek. Az összes meghallgatott személy tehát 190 körüli lehetett!)

A fogalmazványban sorszámmal ellátott 184 tanúból[4] 89 egyetlen kérdésre se tudott válaszolni. A tisztázatban 121 tanú szerepel, közülük 26 adott nemleges választ az összes kérdésre. (A két kézirat szövege a 46. tanú vallomásával bezárólag megegyezik. Aszalay Ferenc, ő látta el az írnoki teendőket, a tisztázat elkészítésekor kezdetben a nem válaszolókat is mind szerepeltette, később már válogatott köztük,[5] végül pedig — a Bedőn felvett résznél — mindegyiküket[6] kihagyta. Nyílván az lehetett a szándéka, hogy a fejedelemnek benyújtandó tanúvallatási jegyzőkönyvben ne legyen túl sok értékelhetetlen vallomás, ugyanakkor a végzett munka nagyságát érzékeltetendő igyekezett megfelelő számú tanút felvonultatni.)

A továbbiakban az összes kérdésre nemleges választ adó tanúvallomásokkal nem foglalkozunk, csak a 95 értékelhető vallomást elemezzük.

Rákóczi megbízottai Máramarosszigeten 43, Huszton 15, Hosszúmezőn 9, Técsőn 20, Bedőn 8 tanút hallgattak ki: összesen 65 nemest, 2 egyházi személyt (nekik nem kellett esküt tenniük, tiszta lelkiismeretükre hivatkozva vallottak!), 13 szabadost, 5 polgárt, 5 jobbágyot és 5 olyan személyt (2 katonát, 1 katonafeleséget, 1 kocsmárosnőt és 1 férjes asszonyt), akiknek a társadalmi jogállása nem derül ki a felvett jegyzőkönyvből. A nemek aránya: 4 nő (1 özvegy, 3 férjes asszony) és 91 férfi! A tanúk nemzetiségi összetétele megállapíthatatlan, csak annyit tudunk, hogy ketten (a 7. és a 8. tanú) román nyelven tettek vallomást (a vármegye egyik esküdtje tolmácsolt, aki ilyen minőségben külön esküt tett). Ruszinok, oroszok is éltek Máramaros vármegyében, rájuk mint hírforrásra több helyen hivatkoznak a tanúk.

A megkérdezett 95 tanú közül csak egy tudott mind a hét feltett kérdésre válaszolni, hat kérdésre ketten feleltek, nem volt olyan, aki öt kérdéshez szólt volna hozzá, négyre hárman, háromra tizenegyen, kettőre huszonhatan és egyre ötvenketten reagáltak. (1. számú táblázat) A 95 tanú összesen 168 választ adott a lehetséges 665-ből. Legtöbben (54) az első kérdésre tudtak válaszolni, legkevesebben (7) a negyedikre. A második kérdésre tizenhárman, a harmadikra tizenegyen, az ötödikre huszonhatan, a hatodikra huszonhárman és a hetedikre harmincnégyen feleltek. (2. számú táblázat)

Mivel hamis hírek terjesztői után nyomoztak Rákóczi emberei, próbálták felderíteni, hogy milyen forrásból származnak az információk. A tanúk többnyire elzárkóztak, kitérő válaszokat adtak: nem tudják, kitől hallották; közönséges hír volt, mindenki beszélte; nem emlékszik; nem érdekelte a hír, mert tudta, hogy hamis; a tanú hírben nem gyönyörködő ember, ezért nem jegyezte meg, hogy ki mondta. A megjelölt hírforrások ezek voltak: técsői paraszt ember; katona; oroszok a Verhovinán; jobbágyok beszélték saját földesuraik felől; a táborban járt, Rákóczihoz kérvényt benyújtó jobbágyok; saját tapasztalat (járt a kuruc táborban); egy asszony, aki a táborból jött; valaki hozta a táborból a hírt egy nemes úrnak, de a kulcsár is jelen volt, ő adta tovább; egy kocsis felesége, aki a táborból jött; Mára-

[4] A 132. tanú után a 134. vallomása következik! Ezt a számozási hibát azonban helyreüti az, hogy a 146. és a 147. tanú vallomása közzé, számozás nélkül, fel van véve még egy tanú vallomása.

[5] Csak tizenkettőt vett fel az ötvenötből!

[6] Összesen húszat!

maros vármegyéből hivatalos ügyben a táborba küldött személy; egy úr inasa, aki a táborból jött. (Akik a kuruc táborból jöttek, vagy a táborban jártak, a hír valódiságának látszatát keltették!) A hír gyors terjedését segítette, ha nagy nyilvánosság előtt hangzott el: a mészárszéken beszélgető asszonyok mesélték; a piacon újságolták; a pap prédikációjában hangzott el; a bíró összehívta a falu népét, ott mondták; a kocsmárosnőtől értesült; Szeklencénél, a máramarosiak táborában beszélték; a kaszói járásban lévő táborban hallotta a tanú. (Ezen felül a prédikátor dézsmása, a kereskedő asszonyok távolabbi vidékekre is eljutottak: hozták, vitték a híreket.) Sok esetben hírláncok alakultak ki. Pl. A hírt eredetileg a kuruc táborból jött hajdú hozta, tőle hallották Szlatinán a mészárszékben beszélgető asszonyok, az ugyanitt húst vásárló szolgálók már asszonytársaiktól értesültek a fejleményekről, s ők újságolták el a tanúskodó nemes úrnak. (1. tanú) Vagy: egy felsőbányai lakostól (vajon hányan formáltak a híren, amíg az eljutott Felsőbányára?!) hallotta egy Máramaros vármegyében élő nemes, aki bevonulva a kaszói járásban lévő táborba társainak adta tovább, a tanú ebben a táborban járt, itt hallotta. (1. tanú) Vagy: a kuruc táborból jött katonák mesélték a Máramarossziget körül lévő táborban, itt hallotta egy huszti lakos, aki elmesélte a tanúnak. (62. tanú) Vagy: amit a remetei cséplők földesuruk felől beszéltek, azt egy másik úr adta tovább, fülébe jutott egy gyalogos katonának is, s ez utóbbitól hallotta a tanú. (94. tanú) Vagy: egy nemes úr kijelentését egy másik úr adja tovább, utóbbitól hallja valaki, aki a tanút értesíti. (96. tanú) A tanúvallatást végzők maguk is végigjártak egy hírláncot: a 91. tanú, a técsői főbíró a sógornőjétől hallotta a hírt, a Técsőn lakó sógornő — a 98. tanú, a férj vallomása szerint — a helybeli kocsmárosnőtől értesült, a kocsmárosnő, a 101. tanú pedig elmondta, hogy egy hajdútól szerezte az értesülést.

Terjedése során formálódott, színesedett és sokszor teljesen elrugaszkodott a valóságtól, kerek egésszé vált a történet. Vagy ugyanabból a forrásból több történet is sarjadt. Jó példa erre a lövöldözés. Szerencsére van egy szemtanúnk (maga Rákóczi!), így szembesíthetjük az álhíreket a valósággal:

A kuruc hadsereg 1703. augusztus 15–29. közt Vetésnél táborozott, szemmel tartotta a császáriak kezén lévő szatmári várat.[7] Rákóczi a tábort Pálfalvára akarta átköltöztetni. A menetoszlop augusztus 29-én[8] az éj leple alatt indult el, hogy az ellenség ágyúi ne zavarják a hadmozdulatot. A sötétben azonban pánik tört ki. Egy fiatal nemes az oldalról fedező csapatok egyikét ellenségnek vélte, s rájuk lőtt. A menetoszlop felbomlott. A katonák egymásnak estek. Bercsényi leesett a lováról. Csak nagy nehezen lehetett úrrá lenni a zűrzavaron.[9] A megkérdezett tanúk ezt a történetet színezték ki. A részletek elhomályosultak. A valóságos magra (lövöldözés) mesés elemek rakódtak rá. Saját logikájuk, képzelőerejük segítségével építettek fel egy merőben új változatot. Hol történt a lövöldözés?

[7] *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. In: Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Esze Tamás. Budapest, 1955. (a továbbiakban: *Esze,* 1955.) 550.

[8] Uo.

[9] *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította Vas István. Archivum Rákóczianum (a továbbiakban: AR) III/I. köt. Budapest, 1978. 313–314. Vö. *Esze Tamás:* II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. A történettudomány kérdései, 12. Budapest, 1951. (a továbbiakban: *Esze,* 1951.) 64–65.

Nyílván a kuruc táborban! A táborban sátrak vannak, azoknak meg kellett sérülniük! Miért támadt lövöldözés? Mert Rákóczit meg akarták ölni! Kik? Az urak, akik aztán beszöktek az ellenséghez Szatmárra. A 61. tanú nyolc úr lövöldözéséről hallott, az 51. tizenhat úr elfogásáról értesült az állítólagos merénylet kapcsán. Az urak akarták megölni Rákóczit, Melith Pál[10] is köztük volt. (64. tanú) A gyalogos katonák lövöldöztek. (69. tanú) A 47. és a 103. tanú a kállai kapitányt gyanúsította az elkövetéssel, a 4. tanú Szabó László katonát nevezte meg. Kállay Ferenc volt a tettes! – jelentette ki a 110. tanú. Mesés elem: egy asszony figyelmeztette Rákóczit, hogy merénylet készül ellene, így ő az inasát fektette az ágyába, ezért maradt életben (23. tanú). A valóság egy-egy elemét két tanú őrizte meg: a 43. szerint Rákóczi rendelt seregekkel vonult éjszaka, s a bokrokból két felől lőttek rá, egyedül a 91. tanú említi Bercsényi megsebesülését. (Cáfolat is elhangzott: a 71. tanú hamis hírnek tartotta az egészet.)

A Buday István kivégzéséről szőtt hamis hír a másik példa arra, hogy a rendkívüli események mennyire megmozgatják az emberek fantáziáját. A golyó általi halált túl egyszerűnek érzi néhány hírvivő, ezért a legrafináltabb középkori kínzásokat eleveníti fel: karóba húzták, forró szurkot csepegtettek rá, (elevenen) megnyúzták. Többnyire nem adják okát annak, hogy miért bánt szerintük ilyen kegyetlenül Rákóczi egy nemes úrral. Csak két tanú említ indokot. A 61. úgy hallotta: nyolc úr lőtt be Rákóczi sátrába, Buday István is köztük volt. (Ő tehát az előző történettel kapcsolja össze Buday sorsát.) A 83. értesülése szerint azért vonták karóba, mert sok pénzzel próbált szökni Erdély felé, azaz az ellenséghez. Az álhírrel kapcsolatban két cáfolat is elhangzott: a 19. tanú Lónyai Istvántól arról értesült, hogy Buday István Rákóczi kedvelt hívei közé tartozik, a 62. tanú pedig látta Buday István levelét, s ez biztos jele annak, hogy nem végezték ki. A 69. tanú a két véglet közt kereste az igazságot: szerinte az illetőt nem nyúzták meg, de tisztességes fogságban van Rákóczi sátrában, azt a látszatot keltve, hogy itt ápolják, a lába fáj. (Ez lenne az alapja az álhíreknek? Rákóczi valamiért megneheztelt volna Buday Istvánra, s pár napig házi őrizetben tartotta?!)

Érdekesek a kuruc katonákról, a hadseregről, a háború esélyeiről az egyes események kapcsán formált vélemények. A tiszaháti felkelés időszaka (1703. május 21–június 16.): Rákóczi kijövetele előtt csak disznópásztorok gyűltek össze (49. tanú), csak szegénylegények mentek Rákóczihoz (22. tanú). A dolhai harc (1703. június 7.) kapcsán megfogalmazott vélemények: tolvajok, gyilkosok Rákóczi kapitányai, hada kajtor had (76. tanú), csak disznópásztorok támadtak fel (115. tanú). Rákóczi érkezése, a katonaság szervezése (1703. június 16–21.): Rákóczi Lengyelországból galléros lengyelekkel és botos oroszokkal érkezett, csak botosokkal jár, mint a disznópásztor (25. tanú), csak háromszáz szitással érkezett (40. tanú), egynéhány cigánnyal jött ki (73. tanú). Az a hír, hogy Munkácsnál Rákóczi katonái összecsaptak a Montecuccoli vértes ezreddel (1703. június 28.), indulatokat váltott ki, voltak, akik reménytelennek érezték a küzdelmet, féltek a következményektől: Inkább odaveszett volna Rákóczi, minthogy ezt a háborúságot indította. Nincs annyi ereje, hogy a német császárnak ellenállhasson. (53. tanú) Hadát széjjel verték, őt magát levágták. (72. tanú) Perényi Istvánné a szomszédos

[10] Ez csak rágalom, ő volt az első főúr, aki Rákóczihoz csatlakozott! *Esze*, 1951. 26.

Ugocsa vármegyében jobbágyai megfélemlítésére használta fel Rákóczi halálhírét. (72. tanú) Rákóczi menekül, hadát szétverték. (77. tanú) Karóba kellene vonni azokat, akik Munkács körül feltámadtak. (116. tanú) Olyan is akadt, aki arra a téves hírre, hogy Montecuccoli elesett, úgy reagált: inkább tíz Rákóczi halt volna meg. (106., 109. tanú) Rákóczi visszavonulását így értékelték: Sírva jár a Beszkiden, nem mer visszamenni, nem mer bejönni. (72. tanú) Már Lengyelországba nem bocsátják vissza, hegyi tolvaj lesz belőle. (73. tanú) Ocskayék csatlakozása (Zavadkai tábor, 1703. június 30.) csak színleges volt, elfogták Rákóczit és a császárhoz vitték. (A 73. tanú tehát elképzelhetetlennek tartotta, hogy kiképzett katonák álljanak át Rákóczihoz.) A kuruc hadsereg megjelenése Szatmár közelében (1703. augusztus 15.) esélylatolgatásra adott alkalmat: Az ostromra készülők disznópásztorokból állnak, gyülevész nép, nem vesznek azok várat. (77. tanú) Vajnágon két orosz mondta augusztus 22. tájt a 91. tanúnak, hogy a kurucok nem képesek soha elfoglalni a várat, mert katonaságuk disznópásztorokból áll. Ezt többször is megismételték. (Tehát három hónap alatt semmit sem változott a kuruc hadseregről alkotott kedvezőtlen vélemény!)

Máramaros vármegye meghódolása — az öt koronaváros ellenállás nélkül tért Rákóczi hűségére, az átállás Huszt kuruc kézre kerülésével (1703. augusztus 17.) teljesedett ki[11] — a tanúk szerint fordulópontot jelentett a véleményalkotásban is. Azzal enyhítik az elmondottakat, hogy azok akkor hangzottak el, amikor Máramaros még nem hajlott (61., 106., 109. tanú), amikor még Máramaros a császárhoz tartotta a hűséget (105. tanú), mielőtt a hűségesküt letették a Máramarosszigeten lakók (22. tanú), illetve Huszt várának megvétele előtt (119. tanú). Bár volt, aki személyes tragédiaként élte meg ezt az utóbbi eseményt: úgy sírt, mint a gyermek, s azt mondta, ha a kölesből német katona lenne, elvetné. (72. tanú) A tanúk fenti vélekedését alátámasztja, hogy a híres kővárvidéki rablóvezért még élőként emlegetik (Pintye jobb móddal, nagyobb eséllyel kötötte fel a kardot, mint Rákóczi – idézi fel a hallottakat a 25. és a 27. tanú): 1703. augusztus 14-én halt meg![12] Az Ugocsa vármegyében bírtokos Perényi család tagjai Huszt várában kerestek menedéket[13] a kurucok elől: amit ők mondtak a nagyszőlősi jobbágyaik előtt, azt csak a kapituláció előtt mondhatták!

Az utolsó időponthoz köthető esemény, amire a tanúk hivatkoznak: 1703. szeptember 5-én Rákóczi hadseregével Pálfalváról Majtény mellé vonult. (September 6-án pedig Domahidára, ahol szeptember 14-ig tartózkodott, az Erdély felől fenyegető veszély elmúltáig.)[14] E hadmozdulatot úgy értékelték Máramaros vármegyében, hogy „Urunk elszaladott Szatmár alól." Emiatt Huszton is nagy nyugtalanság támadt. A szigeti harmincados azzal próbálta nyugtatni az embereket, hogy mindez csak hadicsel. (15. tanú)

Az időponthoz nem kötött, Rákóczi hadseregére vonatkozó vélemények a korábbiakra rímelnek: a nemesek csak disznópásztoroknak tartják Urunk őnagysága vitézeit (13. tanú), csak tolvajok indultak fel (28. tanú), csak galléros oroszok

[11] *Esze,* 1951. 56–57.
[12] Uo. 55.
[13] Uo. 54., 58.
[14] *Esze,* 1955. 550.

volnának Urunknál (52. tanú), csak disznópásztorok mentek kegyelmes urunk szolgálatára, az urak itthon maradtak (71. tanú), csak tolvajokból és disznópásztorokból áll Urunk hada, majd jönnek a németek és széjjelverik őket (106. tanú), a kurucok disznópásztorok és kaszások (111. tanú). Volt, aki az elnevezés magyarázatát is adta: sok volt a katonák közt disznópásztor (14. tanú), sokan a hajdúk közül disznópásztorokból lettek (16. tanú).

Nemcsak a kuruc hadsereggel kapcsolatban születtek végletes, a valóságtól erősen elrugaszkodó vélemények, sokan Rákóczi személyét sem kímélték, másokat becsapónak, huncutnak (72., 77. tanú), semmire valónak (116. tanú) kiáltották ki, hazája vesztettnek (25., 27., 28. tanú), tolvajnak (119. tanú) mondták, volt, aki azt jósolta, hogy hegyi rabló lesz belőle (73. tanú), de olyan is akadt, aki durva kifejezéseket használt személyével kapcsolatban (53., 114., 116., 117., 118., 120. tanú), vagy egyenesen megfenyegette (38., 93–96., 99–100., 102., 104., 114. tanú), netán eljátszott a gondolattal: mi lenne, ha elfoghatná, s átadhatná a császárnak![15] (83., 105., 107. tanú)

Az természetes, hogy a negatívumok dominálnak, hisz ezekre irányulnak a kérdések, ez a vizsgálat tárgya. Néhány tanú azonban szembe fordult az árral, pozitívumokat keresett: Inkább az emberek javai jöttek Urunk táborába. (5. tanú) Nem verték szét hadait Szatmár alatt, hanem inkább Isten sokszor szép győzedelmeket adott őnagyságának. (7. tanú) Urunk őnagysága vitézei mindenütt szerencsével járnak. (12. tanú) Nem Szatmárra szöktek be a főrendek, hanem inkább onnan szöktek ki a kuruc táborba. (14. tanú) Hadicselből vonult el Rákóczi Szatmár alól. (15. tanú) Egy asszony terjesztett hamis híreket, de a tanú tudta, hogy a dolgok nem úgy vannak. (19. tanú) Rákóczit az Isten ültette fel a szegénység szabadítására. (27. tanú) Inkább minden ember áldotta az Istent, hogy őnagysága Magyarországra jött. (29. tanú) Isten rendelt már olyan elöljárót, amilyent régen kívántunk. (50. tanú) Nem szánná fejét elütni a hamis lelkű Vas Istóknak, mert ő mondta, hogy csak galléros oroszok volnának Urunknál. (52. tanú) Senki se szólt Urunk őnagysága méltósága ellen, sőt gyakran mondogatták: csak Isten hamar hozná őnagyságát, s adna szabadulást a szegény magyarságnak. (88. tanú) Egy szegény ember: Csak Isten kihozná hamar Rákóczi urunkat, talán az ínségből megszabadítana Isten segítségével. (116. tanú) Nem tudjuk, a fenti szavakban mennyi az őszinteség és mennyi a számítás. Mint ahogy azt sem, hogy a tiszteletlenül beszélőket, a hamis híreket terjesztőket valóban rendre utasították-e, miként azt a 25., 27., 63., 69., 71., 75–76. és 110. tanú állítja, vagy csak utólag lettek ilyen bátrak. Mivel a tanúk eskü alatt vallottak, nincs jogunk kételkedni.

Rákóczi nehéz helyzetben határozta el a tanúvallatás elrendelését. A gyors sikereket megtorpanás követte: a kuruc főerők Szatmárnál vesztegeltek, Erdély felől a Rabutin parancsnoksága alatt álló császári haderő támadása fenyegetett,[16]

[15] I. Lipót német-római császár és magyar király 1701. november 24-én vérdíjat tűzött ki a bécsújhelyi börtönből megszökött Rákóczi fejére. AR I/XI. köt. 262–266. Biztos tudomásunk van arról, hogy ezt a körrendeletet Máramaros vármegye is megkapta. *Ifjú Pap József:* Máramaros a kuruc korban. In: Máramaros megye. Honismereti írások a Monarchia korából. Összeállította S. Benedek András és Vári Fábián László. Budapest-Beregszász, 1997. 75.

[16] *Esze,* 1951. 70–72.

Rákóczi élete is veszélyben forgott (a már ismertetett éjszakai vonulás során, valamint vadászat közben majdnem elfogta őt a szatmári várból kilopakodó német különítmény[17]). Ebben az idegesítő, feszült hangulatban egyre-másra érkeztek Máramarosból a bosszantó hírek. Fülébe jutott — s ez lehetett az utolsó csepp a pohárban — az is, hogy a vármegye tiszti kara nem engedelmeskedik parancsainak, rendeleteiről tiszteletlenül beszélnek. A tanúvallomásokból következtetve három irat jöhet szóba: a jobbágykatonák helyzetét szabályozó vetési pátens[18] (a 102. tanú vallomásában mintha erre hivatkozva mondaná egy bedői ember: már portiót nem kell adni), az erdélyi hágók védelmének elrendelése (a 24. tanú „a máramarosi területen most összeírt, az erdélyi hágókra vigyázó gyalogosok hadnagya" volt), valamint felhívás nemesi felkelésre. Mivel a máramarosi nemes sereg a megszabott határidőre nem érkezett meg táborába, Rákóczi tanúvallatást rendelt el!

A vármegye tiszti kara a feltett kérdésekből, a megindított vizsgálat tényéből (volt tapasztalatuk, maguk is gyakran végeztek tanúvallatást) világosan látták: büntetés fenyeget. Mit tehettek?! Egyrészt óvatosan válaszoltak a feltett kérdésekre, másrészt a nemesi felkelőket gyorsan Rákóczi táborába küldték. Buday Zsigmond és Aszalay Ferenc vizsgálat közben, 1703. szeptember 30-án találkozott Huszton a másnap a Szatmár alatti táborba induló fegyveresekkel.

A tanúvallatási jegyzőkönyv sietve készült el: október 8-án még tanúkat hallgattak ki Rákóczi megbízottai Bedőn, másnap már ugyanitt rákerült az aláírásuk és a pecsétjük a letisztázott szöveg végére. Ekkorra a katonai helyzet gyökeresen megváltozott: nyilvánvalóvá vált, hogy az erdélyi császári erők főparancsnoka, Rabutin feladatkörét nem kívánja túllépni, nem avatkozik be a magyarországi hadműveletekbe, ezért Szatmárt kisebb haderő is ostromzár alatt tarthatja. A Máramarosból visszatérő küldöttek megbízójukat már nem itt találták, útban volt Tokaj felé: október 8-án Rákóczi Szatmár ostromát Sennyei István generálisra bízta, s Károlyon, Ecseden, Bátoron, Lökön át október 16-án érkezett meg és vette át a tokaji ostrom irányítását;[19] Bercsényi elindulhatott a Felvidék elfoglalására. A háború egyre nagyobb területekre terjedt ki, már nem fenyegetett az a veszély, hogy a kuruc hadsereg beszorítható a Tiszántúl északi részére. Rákóczi tehát már nyugodtabb körülmények között olvashatta el a számára egyáltalán nem hízelgő, de már oka fogyottá váló szöveget. Fő célját elérte: Máramaros vármegyét rászorította az engedelmességre (a nemesi felkelők beérkeztek táborába, a sóaknák, a kincstári birtokok az általa kinevezett személyek irányítása alá kerültek, jövedelmet termeltek). Már csak a vármegye tiszti karát kellett lecserélnie: a november 19-re kitűzött tisztújító közgyűlésen ott voltak Rákóczi megbízottai is.[20] Darvai Istvánt — aki a tanúvallomások szerint durva kifejezéseket használt Rákóczival kapcsolatban — nem választották meg újra szolgabírónak. Sőt, a szolgabírósága

[17] A Székesi gróf Bercsényi család, 1470–1835. Eredeti, kézirati kútfőkből írta *Thaly Kálmán.* III. köt. Budapest, 1892. (a továbbiakban: *Thaly,* 1892.) 48–49. (Thaly a máramarosi tanúvallatásban ezt az eseményt is visszatükrözve látja.)

[18] Vetési tábor, 1703. augusztus 28. Rákóczi rendelet Szabolcs vármegyéhez. Rákóczi hadserege, 1703–1711. Válogatta és a bevezetőt írta Bánkúti Imre. Budapest, 1976. 22–23.

[19] *Esze,* 1955. 550.

[20] *Bánkúti,* 1992. 26.

ideje alatt elkövetett kihágásaiért, a szegénység megkárosításáért Rákóczi elfogatta, s eljárást indíttatott ellene.[21] A jóslatok beteljesedtek: nem jó a nagy emberek felől kisebbet is beszélni, nemhogy ily mocskos szókat (25. tanú), nem jó fejedelmeket becsteleníteni (76. tanú).

A tanúvallatási jegyzőkönyv nem adatokat szolgáltat a Rákóczi-szabadságharc történetéhez, hanem magatartásformákat mutat be, napi eseményeket értékelő véleményeket rögzít. Annyit eddig is tudtunk, hogy a vármegyék nemessége nem csatlakozott rögtön és egyetemlegesen Rákóczihoz, sőt várakba zárkózott, fegyvert fogott a kurucok ellen: a szabolcsi nemesek Kisvárdát,[22] az ungiak Ungvárt,[23] a zempléniek Csicsvát védték, s Homonnára, Vinnára és Sztropkóba szorultak be.[24] Magatartásuk okait csak találgatni lehetett. Most azonban megtört a csend, a máramarosi tanúk megszólalnak!

Ki hány kérdésre felelt?

1. számú táblázat

Vallatás helye	egyre	kettőre	háromra	négyre	ötre	hatra	hétre	Összesen
Sziget	27	10	5	1	0	0	0	43
Huszt	3	5	2	2	0	2	1	15
Hosszúmező	6	2	1	0	0	0	0	9
Técső	10	7	3	0	0	0	0	20
Bedő	6	2	0	0	0	0	0	8
Összesen	52	26	11	3	0	2	1	95

Melyik kérdésre hány válasz érkezett?

2. számú táblázat

Vallatás helye	elsőre	másodikra	harmadikra	negyedikre	ötödikre	hatodikra	hetedikre	Összesen
Sziget	23	4	7	3	8	6	15	66
Huszt	9	9	4	4	8	3	9	46
Hosszúmező	4	0	0	0	1	2	6	13
Técső	18	0	0	0	6	5	4	33
Bedő	0	0	0	0	3	7	0	10
Összesen	54	13	11	7	26	23	34	168

Nos infrascripti Celsissimi Principis ac Domini, Domini FRANCISCI DEI gratia Principis RAKOCZY de Felső Vadász, Inclyti Comitatus de Saáros Supremi ac Perpetui Comitis etc. Domini, Domini Nostri Clementissimi, in Inclytum Comitatum Maramarosiensem exmissi Inquisitores. Damus pro memoria. Quod nos virtute benignissimae, altetitulatae Suae Celsitudinis Principalis nobis clementer elargitae Instructionis, ac insimul demandatae Commissionis, ad infranotata Loca,

[21] *Bánkúti,* 1992. 32., 35., 39., 41., 50–52., 54–55., 63.
[22] *Esze,* 1951. 23–24.
[23] *Thaly,* 1892. 52–53.
[24] Uo. 54.

erga denominatos ab-infra Testes suo modo accedendo, juxta immediate subnexa Deutri Puncta, talem ut sequitur sub stricto juramento peregimus Inquisitionem.[25]

De eo utrum[26]

Primo.[27]

Vallya megh[28] a Tanú le tett hiti[29] szerint kicsodák beszélték azt, hogy Méltóságos Fejedelem, Felső Vadászi Rákóczi Ferencz Kegyelmes Urunk eő Nagyságha sátorait által lövöldözték volna:

Secundo.[30]

Hogy eő Nagysághának semmi jóakarói nem volnának, s dolgai igen rosszul folynának:

Tertio.[31]

Hogy eő Nagyságha mellé állott főrendek közzül sokan beszöktek volna Szatmárra:

Quarto.[32]

Szatmár alatt hogy széllyel verték volna Kegyelmes Urunk eő Nagyságha hadait, nevezze meg a Tanú, kitűl hallotta.

Quinto.[33]

Kegyelmes Urunkhoz eő Nagysághához hogy a jó emberek nem állottanak, hanem magok[34] házaiknál otthon maradtanak; akik pedigh eő Nagyságha táborára jöttek, csak disznópásztorok, mondgya meg a Tanú, kitűl hallotta nevezett szerint.[35]

Sexto.[36]

Kegyelmes Urunk eő Nagyságha Méltóságos személlye vagy parancsolattya ellen kitűl hallott a Tanú akárminémű mocskos és becstelen szókat, vallya megh.

---

[25] Mi alább írt kivizsgálók, akiket a méltóságos fejedelem és úr, Felsővadászi Rákóczy Ferenc, Isten kegyelméből fejedelem úr, nemes Sáros vármegye örökös főispán ura stb., legkegyelmesebb urunk nemes Máramaros vármegyébe küldött ki, adjuk emlékezetül, hogy mi a legkegyesebb, nagyméltóságú, ő fejedelmi felsége nekünk kegyelmesen kiadott utasításának és egyszersmind ránk bízott rendeletének erejével az alább feljegyzett helyekre, az alább megnevezett tanúkhoz a szokott módon eljutva, kizárólag a megszabott kérdőpontok alapján, ahogy következik, szoros eskü alatt véghezvittük a tanúvallatást.

[26] Arról kérdés

[27] Először.

[28] Vallja meg

[29] esküje

[30] Másodszor.

[31] Harmadszor.

[32] Negyedszer.

[33] Ötödször.

[34] maguk

[35] név szerint

[36] Hatodszor.

Septimo.[37]

Vallya megh azt is a Tanú, kicsodák beszélték azt a hamis hírt, hogy Kegyelmes Urunk eő Nagyságha Tekintetes, Nemzetes Buday István Uramat elevenen megnyúzatta. vagy felnyársoltatta,[38] vagy lövöldöztette[39] volna.

Et quidem Primo, accedendo ad faciem oppidi Szigeth, in praetacto Comitatu Maramarosiensi situati, occasione Generalis Congregationis ejusdem Inclyti Comitatus, inibi Anno currenti infrascipto, die vigesima quartá mensis Septembris celebratae, partim eorsum confluentes, partim vero ibidem residentes statim specificandos Testes ad praemissa Puncta examinavimus; quorum Fassiones seu Testimonia hoc ordine sequuntur.[40]

Primus testis Egregius Dominus Sigmundus Sztojka, in possessione Szlatina commorans, juratus Sedriae Inclyti Comitatus Maramorosiensis assessor, annorum circiter quinquaginta duorum, juratus examinatus fassus est.[41] *Ad primum.*[42] Mohácsi György felől hallotta Bergényei Jánostúl, hogy kérkedésképpen azt mondotta volna: Még a Fejedelemhez is hozzá lövöldöztünk illyen s ollyan atták,[43] annyival inkább rosszabbul bánunk veletek. Ismét a maga szolgálóitúl is hallotta Fatens[44] Uram, hogy a méhszár székben[45] azt beszéllették az asszonyok közönségesen, hogy a táborrúl jött hajdúk[46] olly hírt hoztanak volna, hogy Kegyelmes Urunk eő Nagysága sátorait által lövöldözték volna. *Ad secundum.*[47] Nihil.[48] *Ad tertium.*[49] Ez előtt harmad vagy negyed nappal lévén Fatens Uram Nemes Máramaros Vármegye táborán Kaszói járásban, ott hallotta Pap Dan[50] nevű nemes embertűl, hogy Felseő Bányán lakó Hentes István mondotta volna, hogy Szatmárra egynehányan beszöktek volna Urunk mellől a főrendek közzül. *Ad quartum* et *quintum* nihil.[51] *Ad sextum.*[52] Szaploncsai Gábor Uramtúl hallotta Fatens Uram, hogy némelly ember

[37] Hetedszer.

[38] karóba húzatta

[39] golyó általi halálra ítélte

[40] Mégpedig először is eljutva magához Sziget városához, mely a fentebb érintett Máramaros vármegyében fekszik, ugyanezen nemes vármegye közgyűlésének alkalmával, melyet épp ott az alább írt folyó évben szeptember hónap 24. napján tartottak, részint az oda egybegyűlteket, részint pedig az ugyanazon a helyen lakókat, a felsorolt tanúkat azonnal az elől jelentett pontokra kihallgattuk, kiknek vallomásai vagy bizonyságtételei ezen sorrendben következnek.

[41] Első tanú vitézlő Sztojka Zsigmond úr, Szlatina faluban lakó, nemes Máramaros vármegye törvényszékének esküdtje, körülbelül ötvenkét éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[42] Az elsőre (az első kérdőpontra).

[43] ilyen s olyan adták (bosszús, ingerült felkiáltás)

[44] vallomást tevő

[45] mészárszékben = húsboltban

[46] gyalogos katonák

[47] A másodikra (a második kérdőpontra).

[48] Semmi (nincs válasz).

[49] A harmadikra (a harmadik kérdőpontra).

[50] Dán a Dániel becézett alakja.

[51] A negyedikre és az ötödikre semmi.

[52] A hatodikra.

(kinek nevére nem emlékezik Fatens Uram) mocskolta volna Urunk eő Nagysága méltóságos levelét. *Ad septimum.*[53] Naán Jánostúl hallotta, hogy Budai István Uramot elevenen megnyúzták.

Secundus testis Generosus Dominus Melchior Pogány, Inclyti Comitatus Maramarosiensis vice comes, annorum circiter sexaginta quinque, juratus examinatus fassus est.[54] *Ad primum.* Nem jut eszében Fatens Uramnak, kitűl hallotta, mivel közönséges hír volt, hogy Urunk sátorait által lövöldözték volna. Ad reliqua nihil.[55]

Tertius testis Egregius Dominus Petrus Ilosvai, ejusdem Inclyti Comitatus juratus Sedriae assessor, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[56] Ad praecedentia nihil.[57] *Ad Septimum.* Budai István Uramat, hogy meglövöldözték volna, egy tecsöy[58] paraszt embertűl hallotta Fatens Uram, de sem nevét nem tudgya azon paraszt embernek, sem személyében nem isméri.

Quartus testis Egregius Dominus Gabriel Horváth, praelibati Inclyti Comitatus juratus assessor, annorum circiter quinquaginta octo, juratus examintus fassus est.[59] *Ad primum.* Nem emlékezik egy emberre is Fatens Uram, de hallotta, hogy Kegyelmes Urunk eő Nagyságha sátorait által lövöldözték. Melegh Sigmondtúl pedig és Rácz Ádámtúl azt hallotta Fatens Uram, hogy Urunkhoz lőtt volna valaki, de ki lőtt eő Nagyságához, nem tudgya, hanem egy lovat találtak volna nyeregben,[60] s azt mondották, hogy Szabó Laczkó lova volt, maga pedig elszaladott, melyet Fatens Uram Dolhai Uramnak megmondván, maga is megexaminálta[61] az aránt[62] eő kegyelme Melegh Sigmondot és Rácz Ádámot. Ad secundum, tertium, quartum, quintum et sextum nihil. *Ad septimum.* Hallotta Fatens Uram, hogy Budai István Uram fogva volt volna Urunk sátorában, de nevezni nem tudgya, kitűl hallotta. Szerencsi Jóseff Uramtúl pedig hallotta szánakozásképpen, hogy mondotta: Úgy beszélik, úgymond, hogy Budai István Uramat elevenen megnyúzták.

Quintus testis Egregius Dominus Georgius Pogány, juratus assessor Sedriae Inclyti Comitatus Maramarosiensis, annorum circiter triginta quatuor, juratus examinatus fassus est.[63] Ad praecedentia Deutri Puncta nihil.[64]

[53] A hetedikre.

[54] Második tanú nemzetes Pogány Menyhért úr, nemes Máramaros vármegye alispánja, körülbelül hatvanöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[55] A továbbiakra semmi.

[56] Harmadik tanú vitézlő Ilosvai Péter úr, ugyanazon nemes vármegye törvényszékének esküdtje, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[57] Az előzőekre semmi.

[58] técsői

[59] Negyedik tanú vitézlő Horváth Gábor úr, az előbb említett nemes vármegye esküdtje, körülbelül ötvennyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[60] felnyergelve

[61] megvizsgálta, kihallgatta

[62] aziránt

[63] Ötödik tanú vitézlő Pogány György úr, nemes Máramaros vármegye törvényszékének esküdtje, körülbelül harmincnégy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[64] A megelőző kérdőpontokra semmi.

Ad Quintum. Azt hallotta inkább, hogy a javai jöttenek volna Urunk táborában az embereknek. Ad Reliqua Nihil.

Sextus testis Egregius Dominus Franciscus Korda, Sedriae praesciti Inclyti Comitatus juratus assessor, annorum circiter quadraginta quinque, juratus examinatus fassus est.[65] Ad primum et secundum nihil. *Ad tertium.* Hosszúmezőn közönségesen beszélték, hogy egy katona szökött volna be Szatmárra a táborrúl, de ki lett légyen azon katona, nem hallotta, s nem is tudgya Fatens Uram. Ad quartum, quintum, sextum nihil. *Ad septimum.* Hallotta némelyektűl, kiknek neveket nem tudgya, hogy Budai István Uram arestomban[66] lett volna a táboron.

Septimus testis Egregius Alexius Donka, judex nobilium ejusdem Inclyti Comitatus, annorum circiter sexaginta, juratus examinatus fassus est lingua valachica, cujus fassionem Egregius Georgius Vida, juratus assessor praetacti Inclyti Comitatus, speciali ad hoc juramento per nos adstrictus, taliter interpretatus est.[67] Ad primum, secundum et tertium nihil. *Ad quartum.* Nem hallotta, hogy Urunk hadait Szatmár alatt széllyel verték volna, hanem inkább, hogy sokszor szép győződelmeket adott Isten eő Nagyságának. Ad reliqua nihil.

Octavius testis Egregius Jonas Jura consimiliter judex nobilium attacti Inclyti Comitatus, annorum circiter quinquaginta trium, juratus examinatus fassus est pariter lingua valachica, fassione hujus quoque per praefatum Georgium Vida nobis sub juramento hoc modo reddita.[68] Usque sextum inclusive nihil.[69] *Ad septimum.* Moldván Józseftűl hallotta, hogy egy sánta sóvágó[70] beszélte volna, hogy Buday István és Csernel Pál Uramék arestomban tétettenek, néminemű árultatásban[71] találtatván eő Kegyelmek, de hogy megnyúzták volna Buday István Uramat, nem hallotta.

Nonus testis Egregius Dominus Ladislaus Szaplonczay juratus assessor praesciti Inclyti Comitatus, Annorum circiter quinquaginta octo, juratus examinatus fassus est.[72] *Ad primum.* Szaplonczai Berdár Chőmatúl, Smereka Todor feleségétűl hallotta, hogy nagy sírva mondotta volna, hogy Urunkat meglőtték, de az kitűl hallotta, nem tudgya Fatens Uram. Ad reliqua Nihil.

---

[65] Hatodik tanú vitézlő Korda Ferenc úr, a már ismert nemes vármegye törvényszékének esküdtje, körülbelül negyvenöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[66] fogságban, börtönben

[67] Hetedik tanú vitézlő Donka Alex, ugyanazon nemes vármegye szolgabírája, körülbelül hatvan éves, eskü alatt kihallgatva vallotta román nyelven, akinek vallomását vitézlő Vida György, a fentebb érintett nemes vármegye esküdtje, még külön eskü alatt, számunkra röviden, ilyen módon fordította le.

[68] Nyolcadik tanú vitézlő Jura Jónás, az érintett nemes vármegyének hasonlóképpen szolgabírája, körülbelül ötvenhárom éves, eskü alatt kihallgatva vallotta szintén román nyelven, ezen vallomást is a fentebb említett Vida György fordította számunkra eskü alatt, ilyen módon.

[69] A hatodikig bezárólag semmi.

[70] sóbányában dolgozó

[71] (haza)árulásban

[72] Kilencedik tanú vitézlő Szaploczay László úr, az előbb említett nemes vármegye esküdtja, körülbelül ötvennyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Decimus testis nobilis Jonas Rénik, juratus assessor ejusdem comitatus, annorum circiter triginta duorum, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[73]

Undecimus testis nobilis Simon Szaplonczai, judex nobilium praesciti Comitatus Maramarosiensis in possessione Szaploncza degens. Annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[74] *Ad primum.* Hallotta, hogy Urunkhoz lőttek volna, de nevezett szerint ki lőtt eő Nagyságához, nem tudgya; sem azokat nem tudgya nevezni, kiktűl hallotta azt is, mivel közönséges hírül beszélték: Sátorait pedig eő Nagyságának, hogy által lövöldözték volna, nem hallotta. Ad reliqua nihil.

Duodecimus testis nobilis Stephanus Flóra, substitutus judex nobilium ejusdem comitatus, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[75] Ad primum nihil. *Ad secundum.* Azt hallotta inkább, hogy Urunk eő Nagysága vitézi mindenütt szerencsésen járnak. Ad reliqua nihil.

Decimus tertius testis nobilis Joannes Bergényei in oppido Szigeth degens, annorum circiter viginti octo, juratus examinatus fassus est.[76] *Ad primum.* Csernel Pál Uram seregében való Mohácsi György nevű katonátúl hallotta a Fatens, hogy Urunkhoz, eő Nagyságához egy ember lőtt volna, aki nem találván meg[77] eő Nagyságát, a törökbúzák[78] közzé szaladott, kinek is lovát megfogván, arrúl ismertetett meg. Tovább Técsi János nevű embertűl hallotta a Fatens, hogy Urunk némely jobbágyi beszélték, hogy amikor supplicaltak[79] Urunknál, választ nem adott eő Nagyságha, mivel búsult azon, hogy eő Nagyságához lőttek. De a jobbágyok neveket és lakó helyeket nem tudgya a Fatens megnevezni. Ad secundum, tertium, et quartum nihil. Ad quintum. Közönségesen beszélték, hogy a nemesek csak disznópásztoroknak mondották, s tartyák Urunk eő Nagysága vitézit. Ad reliqua nihil.

Decimus quartus Testis Petrus Kólya, nobilis persona in oppido Sziget degens, juratus assessor praelibati comitatus, annorum circiter quinquaginta sex, juratus examinatus fassus est.[80] Ad primun nihil. *Ad secundum.* Hallotta, hogy azt beszélték, egy asszony ment a táborra, s az mondotta volna Urunknak, hogy kevés jóakarója vagyon, magára vigyázzon eő Nagysága, mert az Austriai Ház veszedelmére igyekezik. Ez asszony felől azt is beszélték, hogy Urunknak eő Nagyságának gyermekségében[81] száraz daj-

[73] Tizedik tanú, nemes Rénik Jónás, ugyanazon vármegye esküdtje, körülbelül harminckét éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[74] Tizenegyedik tanú nemes Szaplonczay Simon, a már ismert Máramaros vármegye szolgabírája, Szaplonca faluban élő. Körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[75] Tizenkettedik tanú nemes Flóra István, ugyanazon vármegye alszolgabírája, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[76] Tizenharmadik tanú nemes Bergényei János, Sziget városában élő, körülbelül huszonnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[77] nem találta el

[78] törökbúza = kukorica

[79] kérvényt nyújtottak be

[80] Tizennegyedik tanú Kólya Péter, nemes személy, Sziget városában élő, az előbb említett vármegye esküdtje, körülbelül ötvenhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[81] gyermekkorában

kája[82] volt. *Ad tertium.* Nem hallotta, hogy Szatmárra szöktenek volna be a főrendek, hanem hogy inkább onnan szöktenek volna ki a táborra. Ad quartum. Nihil. *Ad quintum.* Egyebet nem hallott, hanem hogy sok volt a katonák közzül disznópásztor. Ad reliqua nihil

Decimus quintus testis Generosus Dominus Stephanus Maróth tricesimator altetitulatae Suae Celsitudinis, Szigethiensis, annorum circiter quadraginta octo, juratus examinatus fassus est.[83] *Ad primum.* Hallotta Fatens Uram még mikor Magyar Országból, a táborrúl bejött,[84] edgyütt is, másutt is, hogy Urunk elszaladott Szatmár alól, mely miatt Huszton is nagy sibongások[85] volt az embereknek; de Fatens Uram csendesítette, hogy ne hidgyék, mivel hogy Urunk Szatmár alól elszállott az előtt bellicum stratagema[86] volt. Ad secundum nihil. *Ad tertium.* Nem hallotta, ki szökött volna be Szatmárra a főrendek közül, hanem maga felől hallotta Fatens Uram, hogy némelyek mondották: Hála Istennek, hogy láttyuk kegyelmedet, mert oly hírt hallottunk úgymond, hogy kegyelmed Szatmárra szökött volna, de nevekre számot nem tartván Fatens Uram nevezni senkit sem tud eő kegyelme. *Ad quartum.* Egyebet nem hallott annál, amit ad primum punctum fateál,[87] de azt sem tudgya, kitűl hallotta. Ad reliqua nihil.

Decimus sextus testis Egregius Dominus Stephanus Pogány, in possessione Veresmart degens, juratus assessor praelibati Inclyti Comitatus, annorum circiter viginti sex, juratus examinatus fassus est.[88] *Ad primum.* Hogy eő Nagysága sátorában belőttek, hallotta Fatens Uram, de számot nem tartván reá, nevezni nem tudgya kitűl hallotta. Usque quartum inclusive nihil.[89] *Ad quintum.* Hallotta egytűl is, mástúl is, hogy sokak a hajdúk[90] közzül disznópásztorokbúl lettenek. Ad sextum nihil. *Ad septimum.* Azt nem hallotta, hogy Budai István Uramat megnyúzták, hanem hogy arestomban volt; de hírben gyönyörködő ember nem lévén Fatens Uram, nem jut eszébe, kitűl hallotta.

Decimus septimus testis, nobilis Paulus Rácz in oppido Szigeth degens, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[91] *Ad primum.* Hallotta azt, hogy Szatmárrúl jöttenek volna ki magyarok, s Urunkat meg akarták volna lövöldözni, de az eő Nagysága németén[92] esett a lövés,

---

[82] száraz dajka = aki csak gondozza a csecsemőt, de nem szoptatja

[83] Tizenötödik tanú nemzetes Maróth István úr, a nagyméltóságú őfelsége szigeti harmincadosa, körülbelül negyvennyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[84] Máramaros vármegye Erdélyhez tartozott.

[85] zsibongások

[86] hadi csel

[87] az első pontra vall

[88] Tizenhatodik tanú vitézlő Pogány István úr, Veresmart faluban élő, az előbb említett nemes vármegye esküdtje, körülbelül huszonhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[89] A negyedikig bezárólag semmi.

[90] gyalogos katonák

[91] Tizenhetedik tanú nemes Rácz Pál, Sziget városában lakó, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[92] német katonáján

aki mellette volt akkor: De nem tudgya megmondani kitűl hallotta, mivel közönségesen beszélték. Ad reliqua usque sextum itidem inclusive nihil.[93] *Ad septimum.* Hallotta edgytűl is, mástúl is, hogy Buday István Uramat felnyársolták a táboron, de nevezni senkit sem tud, kitűl hallotta.

Decimus octavus testis nobilis Georgius Szanyi, in praetacto oppido degens, annorum circiter viginti sex, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[94]

Decimus nonus testis Egregius Ladislaus Sztojka, juratus assessor Sedriae praelibati Inclyti Comitatus in possessione Vajnágh degens, annorum circiter triginta trium, juratus examinatus fassus est.[95] *Ad primum.* Hallotta sokaktúl, de nevezni nem tudgya Fatens Uram, hogy egy asszony jött volna ide Máramarosba a táborrúl, s az hozott sok hamis híreket, de Fatens Uram azokra nem figyelmezett, mert tudta bizonyosan, hogy a dolgok nem úgy vannak. Ad secundum nihil. *Ad tertium.* Hallotta, hogy Beszerményi Sámuel kiszökött volna Szatmárrúl a commendans[96] akarattyábúl, s harmad napig a táboron mulatott,[97] és ott a dolgokat kitanulván ismét visszaszökött Szatmárra, de erre sem emlékezik, kitűl hallotta. Többeket nem hallott, hogy Szatmárra szöktek volna be az táborrúl nevezett szerint, hanem szófia beszédben[98] beszélték, hogy szöktek be, de azt sem tudgya, kik mondották. Usque sextum inclusive nihil. *Ad septimum.* Hallotta ugyan Fatens Uram, hogy Budai István Uramat meglövöldözték, de azt sem tudgya, kiktűl hallotta, melyet is akkori alkalmatossággal megczáfolt ő kegyelme, mivel Lónyai István Uramtúl bizonyosan megtudta, hogy nagy kedvessége van Urunknál Buday Uramnak.

Vigesimus testis, nobilis Martinus Dési, in oppido Sziget degens, annorum circiter triginta octo, juratus examinatus fassus est.[99] *Ad primum.* Hallotta, de nem tudgya, kitűl, hogy éjczaka Urunkhoz lőttenek. Ad reliqua nihil.

Vigesimus primus testis nobilis Georgius Talyigás in oppido Sziget degens, annorum circiter quadraginta quinque, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[100]

Vigesimus secundus testis, Egregius Martinus Püspöki ductor nobilium oppidi Sziget, ibidem degens, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[101] Ad praecedentia quatuor puncta nihil.[102] *Ad quintum.* Mi-

[93] A továbbiakra a hatodikig bezárólag szintúgy semmi.

[94] Tizennyolcadik tanú nemes Szanyi György, a fentebb érintett városban élő, körülbelül huszonhat éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[95] Tizenkilencedik tanú vitézlő Sztojka László, az előbb említett nemes vármegye törvényszékének esküdtje, Vajnág faluban élő, körülbelül harminchárom éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[96] (vár)parancsnok

[97] töltötte az időt

[98] szóbeszédbe (mendemonda, pletyka)

[99] Huszadik tanú nemes Dési Márton, Sziget városában élő, körülbelül harmincnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[100] Huszonegyedik tanú nemes Talyigás György Sziget városában élő, körülbelül negyvenöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[101] Huszonkettedik tanú vitézlő Püspöki Márton, Sziget város nemeseinek hadnagya, ugyanott élő, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[102] Az első négy pontra semmi.

nekelőtte a homagiumot praestalták[103] ezen városban lakozók, annak előtte beszélték közönségesen, hogy csak valami szegény legények gyülvén öszve Munkácsi Dominiumbúl,[104] és Bereg Vármegyébűl, s legkiváltképpen Tarpárúl, Kolotkához, azok mentek Urunk eleiben. Ad reliqua nihil.

Vigesimus tertius testis Paulus Íjgyártó nobilis persona in eodem oppido degens ex ordine senatorio ejusdem oppidi, et assessor Sedriae Inclyti Comitatus Maramarosiensis, annorum circiter quadraginta quinque, juratus examinatus fassus est.[105] *Ad primum.* Itten Szigeten lakó Körösi Mihály beszéllette egy Magyar Országi asszony felől, hogy mikor az hajdúk Urunk eleiben vitték, azt mondotta volna eő Nagyságának, ne hállyon[106] azon éjczaka a sátorban, s megláttya mi történik: Kire nézve Urunk is a lengyelek között hált, és egy inast fektettetett a maga ágyában eő Nagysága, azt felöltöztetvén az eő Nagysága ruhájában, s azt lövöldözték meg, amikor az Urunk ágyában alutt[107] volna, és a strasak[108] között is lármát[109] lőttek meg akkor. Ad reliqua nihil.

Vigesimus quartus testis Stephanus Nagy, alias Győri nobilis persona in attacto oppido commorans, alias ductor quorundam peditum in hoc Districtu Maramarosiensi nunc conscriptorum ad passus transylvanicos excubantium, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[110] *Ad septimum.* Hallotta, hogy Budai István Uramat megölette volna Urunk eő Nagysága, de nevezni senkit sem tud, kitűl hallotta, mivel közönséges hír volt itten. Ad priora vero nihil.[111]

Vigesimus quintus testis Daniel Tétsi nobilis persona in eodem oppido degens, annorum circiter quinquaginta octo, juratus examinatus fassus est.[112] A primo usque quintum punctum inclusive nihil.[113] *Ad sextum.* Itten Szigeten lakó Vas Istvántúl hallotta, amikor Urunk kijött Lengyel Országbúl, azt fecsegte: Kijött már Rákóczi valami galléros lengyelekkel s botos oroszokkal. Diffamálván[114] eő Nagyságát hazája elvesztettnek. Jobb volt volna, úgymond, oda maradt volna, Pintye[115] jobb móddal kötötte fel a

[103] a hűségesküt letették

[104] uradalomból

[105] Huszonharmadik tanú Íjgyártó Pál nemes személy, ugyanabban a városban élő, ugyanazon város tanácsának tagja és nemes Máramaros vármegye törvényszékének ülnöke, körülbelül negyvenöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[106] háljon

[107] aludt

[108] strázsák = őrök

[109] riasztást

[110] Huszonnegyedik tanú Nagy, másként Győri István, nemes személy, az érintett városban lakó, különben az ezen a máramarosi területen most összeírt, az erdélyi hágókra vigyázó gyalogosok hadnagya, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[111] Az előbbiekre azonban semmi.

[112] Huszonötödik tanú Tétsi Dániel nemes személy, ugyanabban a városban élő, körülbelül ötvennyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[113] Az elsőtől az ötödik pontig bezárólag semmi.

[114] Híresztelvén

[115] Pintye Gligor román származású hegyi rabló, később a kurucok mellé állt, Nagybánya elfoglalásával akart Rákóczinál érdemeket szerezni, de 1703. augusztus 14-én a város egyik polgára lelőtte. *Esze,* 1951. 55. és *Köpeczi Béla:* A nemzetiségek a Rákóczi-szabadságharcban. Történelmi Szemle 2000/3–4. 196.

kardot, s hasznosabb is lesz az a kard felkötése, mint a Rákóczié; csak Botosokkal jár, mint a disznópásztor, s maga is annak való volna. Ezen Fatens pedigh intette, hogy olyat ne beszéllyen, ezt mondván: Ne beszélly olyat, nem jó a nagy emberek felől kisebbet is beszélni, nemhogy ily mocskos szókat; de arra azt mondotta, hogy ő úgy érti, s úgy hallya[116] másoktúl is. Ad septimum nihil.

Vigesimus sextus testis Michael Toóth, nobilis persona in praetacto oppido degens, annorum circiter triginta octo, juratus examinatus fassus est.[117] Ad primum et secundum nihil. *Ad tertium.* Hallotta, hogy némely emberek kiszöktek Szatmárrúl a' táborra, de ismét visszaszöktenek volna; de kiktűl hallotta, nem emlékezik reá. Ad reliqua nihil.

Vigesimus septimus testis Martinus Toóth, nobilis persona, in eodem oppido degens, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus fassus est.[118] Ad quinque puncta nihil.[119] *Ad sextum.* Itten lakos Vas István németes ember lévén, az beszélte, hogy Pintye jobb módgyával kötötte fel a fegyvert, mint Rákóczi. Kire az Fatens azt mondotta: Ne beszélly ollyat, mert azt az Méltóságos Urat az Isten ültette fel az szegénység szabadítására. De ő csak azt mondotta, hogy azokat a disznópásztorokat rövid nap széllyel verik, mivel sok hadak jönnek onnan felül. Ennek felette hazája vesztettnek is mondotta Kegyelmes Urunkat eő Nagysághát, s jobb lett volna, úgymond, ha oda maradt volna. Ad septimum nihil.

Vigesimus octavus testis Stephanus Kósa, nobilis persona, inhabitator praetacti oppidi, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[120] Ad tria puncta nihil.[121] *Ad quartum.* Hallotta, s közönségesen beszélték, hogy Szatmár alatt széllyel verték Urunk hadait, de nem emlékezik reá nevezett szerint, kik beszélték. *Ad quintum.* Hallotta azt is, hogy a jó emberek Urunkhoz nem állottak, hanem csak a disznópásztorok, de kitűl eredett az ilyen hír, nem tudgya, akiktűl hallotta, azokat sem tudgya nevezni. *Ad sextum.* Vas Istvántúl hallotta, hogy azt mondotta: Csak tolvajok indultak fel. S mindétig szidalmazta az Urunk hadait, magát pedig eő Nagyságát hazája vesztettnek nevezte, s több rossz szókat is szóllott Urunk felől, melyek nem jutnak eszébe a Fatensnek.

Vigesimus nonus testis, Egregius Dominus Sigismundus Szegedi, juratus assessor Sedriae Inclyti Comitatus Maramarosiensis in oppido Sziget degens, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[122] Ad primum et secundum nihil. *Ad tertium.* Hallotta, hogy Szatmárra beszöktek

[116] hallja

[117] Huszonhatodik tanú Tóth Mihály nemes személy, a fentebb érintett városban élő, körülbelül harmincnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[118] Huszonhetedik tanú Tóth Márton, nemes személy, ugyanabban a városban élő, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[119] Az ötödik pontig semmi.

[120] Huszonnyolcadik tanú Kósa István, nemes személy, a fentebb érintett város lakosa, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[121] Három pontra semmi.

[122] Huszonkilencedik tanú, vitézlő Szegedi Zsigmond úr, nemes Máramaros vármegye törvényszékének esküdtje, Sziget városában élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

némelyek Urunk táborából, de nevezni sem azokat nem tudgya, akik beszélték, sem akikről szó volt, hogy beszöktenek. Ad quartum et quintum nihil. *Ad sextum.* Nem hallotta, hogy becstelenítették volna Urunkat, hanem inkább minden ember áldotta az Istent, hogy eő Nagysága Magyar Országban bejött. Ad septimum nihil.

Trigesimus testis Georgius Kósa, nobilis persona in praefato oppido degens, annorum circiter triginta octo, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[123]

Trigesimus primus testis Gregorius Törsök, nobilis persona, in attacto oppido degens, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus fassus est.[124] Ad sex punta nihil.[125] *Ad septimum.* Hallotta, de nem tudgya kitűl, hogy Budai István Uram arestomba tétetett volna árultatása miatt. Azt is beszélték eő Kegyelme felől, hogy sok pántlikák volnának szívében.[126]

Trigesimus secundus testis, Caspar Tóth, nobilis persona, in praescito oppido commorans, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est. Ad omnia nihil.[127]

Trigesimus tertius testis Petrus Kricsfalusi, nobilis persona, inhabitator annotati oppidi, annorum circiter viginti quinque, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[128]

Trigesimus quartus testis Georgius Poncz, nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter triginta trium, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[129]

Trigesimus quintus testis Georgius Pribék, nobilis persona, inhabitator praenotati oppidi, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[130]

Trigesimus sextus testis Franciscus Pribék, nobilis persona, inhabitator oppidi Szigeth, annorum circiter triginta, juratus examinatus fassus est. Ad omnia nihil.[131]

Trigesimus septimus testis Stephanus Remete, nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter quadraginta quinque, juratus examinatus fassus est. Ad omnia nihil.[132]

---

[123] Harmincadik tanú Kósa György nemes személy, a fentebb említett városban élő, körülbelül harmincnyolc éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[124] Harmincegyedik tanú Törzsök Gergely, nemes személy, az érintett városban élő, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[125] Hat pontra semmi.

[126] Nem igaz szívű, színeskedő.

[127] Harminckettedik tanú, Tóth Gáspár, nemes személy, a már ismert városban lakó, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta. Az egészre semmi.

[128] Harmincharmadik tanú, Kricsfalusi Péter, nemes személy, a megjelölt város lakosa, körülbelül huszonöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[129] Harmincnegyedik tanú Poncz György, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harminchárom éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[130] Harmincötödik tanú Pribék György, nemes személy, az előbb megismert város lakosa, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[131] Harminchatodik tanú Pribék Ferenc, nemes személy, Sziget városának lakosa, körülbelül harminc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta. Az egészre semmi.

[132] Harminchetedik tanú Remete István, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül negyvenöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta. Az egészre semmi.

Trigesimus octavus testis Martinus Dörgicsey, nobilis persona, inhabitator oppidi Sziget, annorum circiter quinquaginta unius, juratus examinatus fassus est.[133] Ad primum nihil. *Ad secundum.* Bedőn lakozó Debics László mondotta ezen Fatensnek, hogy némely jobbágyok azt beszélték az magok földesurai felől, hogy ha ők lehetnének Rákóczival, nem táborozna igen sokat. Ad reliqua nihil.

Trigesimus nonus testis Michael Íjgyártó, nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter triginta, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[134]

Quadragesimus testis Joannes Horváth, nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter viginti quinque, juratus examinatus fassus est.[135] *Ad primum.* Ez elmúlt vasárnap múlt egy hete, miólta Magyar Országbúl visszajött[136] a Fatens, legelőször Tiszabecsen hallotta, hogy Urunk sátorait által lövöldözték, de a nevét nem tudgya a Fatens annak, akitűl hallotta. Itt benn Maramarosban pedig úgy hallotta másoktúl, hogy ezen hírt Csernel Pál Uram seregében levő Moháczi György beszélte volna ezen vármegyében való embereknek. Ad secundum, tertium et quartum nihil. *Ad quintum.* Itten Szigeten lakos Szakács aliter[137] Lengyel Andrástúl hallotta, hogy Urunk amikor kijött Lengyel Országbúl, csak háromszáz szitásokkal jött ki. Ad reliqua nihil.

Quadragisimus primus testis Stephanus Kólya junior, nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter viginti quinque, juratus examinatus fassus est.[138] *Ad primum.* Hallotta itten Szigeten lakozó Szász Mártontúl, hogy reá támadtanak volna Urunkra, és eő Nagysága helyett az inasát lövöldözték az Urunk sátorában, ki felől, úgy jut eszében, azt beszélték, hogy az Urunk ágyában lövöldözték volna meg. Ad reliqua nihil.

Quadragisimus secundus testis Reverendus Domimus Georgius Szigeti, ecclesiastes praenotati oppidi, annorum circiter sexaginta quatuor, ad puritatem conscientiae examinatus fassus est.[139] Ad prima sex puncta nihil.[140] *Ad septimum.* Hallotta, hogy meglövöldözték volna Budai István Uramat, de közönséges hír lévén, nem emlékezik reá, kitűl hallotta.

---

[133] Harmincnyolcadik tanú Dörgicsey Márton, nemes személy, Sziget városának lakosa, körülbelül ötvenegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[134] Harminkilencedik tanú Íjgyártó Mihály, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harminc éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[135] Negyvenedik tanú Horváth János, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül huszonöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[136] szeptember 16-án

[137] másként

[138] Negyvenegyedik tanú ifjú Kólya István, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül huszonöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[139] Negyvenkettedik tanú Szigeti György tisztelendő úr, az előbb megírt város egyházi szónoka, körülbelül hatvannégy éves, tiszta lelkiismeretére kihallgatva vallotta.

[140] Az első hat pontra semmi.

Quadragesimus tertius testis Reverendus Dominus Michael Bogdányi, consimiliter ecclesiastes oppidi ejusdem, annorum circiter quadraginta septem, pariformiter ad puritatem conscientiae examinatus fassus est.[141] *Ad primum.* Dolhai Uram Gyöngyösi nevű kulcsárától, aki itt Szigeten az ő kegyelme házánál lakik hallotta Fatens Uram, hogy egykor éjczaka Urunk rendelt seregekkel menvén, a bokrokból két felől is lőttek eő Nagyságához. Ezen hír felől azt is mondotta azon kulcsár, hogy mikor Dolhai Uramnak hozták, akkor annak háta megett állván, aki ezen hírt hozta, attúl hallotta volna. A secundo ad sextum inclusive nihil.[142] *Ad septimum.* Budai István Uramat hallotta hogy nyársban vonták, de azt ki beszélte nevezett szerint, minthogy közönséges hír volt, nem emlékezik reá.

Quadragesimus quartus testis Theodorus Zolthán, graecus, inhabitator oppidi Sziget, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[143]

Quadragesimus quintus testis Joannes Rónay nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter viginti septem, juratus examinatus fassus est. Ad omnia nihil.[144]

Quadragesimus sextus testis Georgius Eötvös nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter triginta et unius, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[145]

Quadragesimus septimus testis Stephanus Csiszár nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter triginta novem, juratus examinatus fassus est.[146] *Ad primum.* Hallotta, hogy Urunkhoz a Kállai Kapitány lőtt volna, de eő Nagysága mellett levő német karján esett a lövés: De kitűl hallotta, nem emlékezik reá. Ad reliqua nihil.

Quadragesimus octavus testis Joannes Lengyel, nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter quadraginta sex, juratus examinatus fassus est.[147] *Ad primum.* Egytűl is, s mástúl is hallotta, hogy ő Nagysága sátorába belőttek, eő Nagysághát akarván meglőni, de más Úron esett a lövés. De ki lőtt az ő Nagysága sátorában be, és kik beszélték ezen hírt, nem tudgya. Ad reliqua nihil.

---

[141] Negyvenharmadik tanú Bogdányi Mihály tisztelendő úr, ugyanazon város hasonló egyházi szónoka, körülbelül negyvenhét éves, hasonlóképpen tiszta lelkiismeretére kihallgatva vallotta.

[142] A másodiktól a hatodikig bezárólag semmi.

[143] Negyvennegyedik tanú Zoltán Teodor, görög, Sziget városának lakosa, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[144] Negyvenötödik tanú Rónay János nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül huszonhét éves, eskü alatt kihallgatva. Az egészre semmi.

[145] Negyvenhatodik tanú Eötvös György nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harmincegy éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[146] Negyvenhetedik tanú Csiszár István nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harminckilenc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[147] Negyvennyolcadik tanú Lengyel János, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül negyvenhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Quadragesimus nonus testis Paulus Beregszászi, nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter triginta, juratus examinatus fassus est.[148] *Ad primum.* Hallotta sokaktúl, hogy Urunk sátoraiban belövöldöztenek, de nevezett szerint egyre sem emlékezik azok közzül, akik beszélték. Ad quartum inclusive nihil. *Ad quintum.* Minek előtte Urunk kijött volna hallotta, hogy beszéllették, csak valami disznópásztorok gyűltenek öszve. Ad reliqua nihil.

Quinquagesimus testis Michael Pribék nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter quadraginta sex, juratus examinatus fassus est.[149] *Ad primum.* Técsőn lakos Patocsi nevű embertűl azt hallotta, hogy Isten eő Felsége rendelt már oly Előjárót, amicsodást régtűl fogva kívántunk, de félhetni a sok áruló Uraktúl, mert, úgymond, most jöttem a táborrúl, s éjczaka egy lövés esett, de kihez lőttek, nem tudom. Ad reliqua nihil.

Quinquagesimus primus testis Gregorius Gombkötő nobilis persona, inhabitator attacti oppidi, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus fassus est.[150] Ad sex puncta nihil.[151] *Ad septimum.* Budai István Uram felől azt hallotta a táborrúl jött katonáktúl, kiknek neveket nem tudgya, hogy eő kegyelmét megfogatta volna Urunk eő Nagyságha, s meg is fogja lövöldöztetni. Azon katonák azt is közönségesen hirdették, hogy Urunk tizenhat urakat fogatott volna megh.

Quinquagesimus secundus testis Sigismundus Kólya, inhabitator ejusdem oppidi alioquin nobilis persona, annorum circiter viginti octo, juratus examinatus fassus est.[152] *Ad primum.* Poncz Sámuel nevű kurucztúl hallotta, hogy egy asszony ment volna Urunk eleiben, aki azt mondotta eő Nagyságának, vigyázzon magára harmad napig, mert a németek reá forgatták praktikájokat,[153] és hogy ő portára[154] kijött, az alatt (mondotta) esett az Urunk sátorára való lövöldözés. Ezen Fatens akkor kérdette azon kurucztúl: Való-e ez? Kire azt felelte, hogy valósághos volna. *Ad secundum.* Itten Szigeten lakozó Tót Márton mondotta akkor, mikor Huszt alá edgyütt mentek, hogy nem szánná a fejét elütni annak a hamis lelkű Vas Istóknak, mert azt mondotta, hogy csak galléros oroszok volnának Urunkkal. Ad reliqua nihil.

Quinqugesimus tertius testis, Josephus Bekényi, nobilis persona, inhabitator praetacti oppidi, annorum circiter viginti octo, juratus examinatus fassus est.[155]

[148] Negyvenkilencedik tanú Bereszászi Pál, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harminc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[149] Ötvenedik tanú Pribék Mihály, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül negyvenhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[150] Ötvenegyedik tanú Gombkötő Gergely nemes személy, az érintett város lakosa, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[151] Hat pontra semmi.

[152] Ötvenkettedik tanú Kólya Zsigmond, ugyanazon város lakosa, egyéként nemes személy, körülbelül huszonnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[153] praktika = fortély, fondorlat, mesterkedés

[154] portyára (járőrözésre, felderítésre)

[155] Ötvenharmadik tanú Bekényi József, nemes személy, az előbb érintett város lakosa, körülbelül huszonnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Ad quinque puncta nihil.[156] *Ad sextum.* Szász Mártontúl hallotta, hogy oly becstelenül szóllott Urunk felől akkortájban, mikor Munkácsnál[157] volt eő Nagysága: Bár inkább, úgymond, odaveszett volna, minthogy ezt a háborúságot indította. Dévai György pedig, aki Visken lakik, azt mondotta: Csak bűzt csinál most az a Rákóczi, mert nincs neki annyi ereje, hogy a német császár ellen állhasson, jobb lett volna Lengyel Országban maradott volna, hogysem kijött. Ad reliqua nihil.

Quinquagesimus quartus testis Stephanus Gombkötő, nobilis persona, inhabitator ejusdem oppidi, annorum circiter quinquaginta unius, juratus examinatus fassus est.[158] Ad sex puncta nihil. *Ad septimum.* Hallotta fülheggyel, hogy Szeklenczénél, a máramarosiak táborán beszéllették azt, hogy Buday István Uramat meglövöldözték.

Quinquagesimus quintus testis Michael Zabolai, nobilis persona, in eodem oppido degens, annorum quadraginta, juratus examinatus fassus est.[159] *Ad primum.* Nem tudgya kitűl hallotta, hogy Urunk sátoraiba belövöldöztenek. Ad reliqua nihil.

Quinquagesimus sextus testis Stephanus Gyöngyösi, nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter triginta duorum, juratus examinatus fassus est.[160] *Ad primum* uti testis quadragesimus tertius.[161] Hoc addito:[162] Hogy nem tudgya nevét annak, aki azon hírt hozta. Ad reliqua nihil.

Quinquagesimus septimus testis Martinus Bauzner, aliter Szász, alias Deák, nobilis persona in oppido Técső commorans, annorum circiter triginta octo, juratus examinatus fassus est.[163] *Ad primum.* Hallotta, hogy Urunk sátorait által lövöldözték, de nem tudgya, kitűl. Usque sextum inclusive nihil.[164] *Ad septimum.* Azt is hallotta, hogy Budai István Uramat felkarózták,[165] de kitűl hallotta, nem tudgya.

Tandem die trigesima ejusdem mensis Septembris ad faciem oppidi Huszt, in praespecificato comitatu situati accedendo, licet quidem ob rationem Diei

---

[156] Öt pontra semmi.

[157] Rákóczi rosszul felszerelt, gyakorlatlan hadinéppel 1703. június 21-én indult el a Zavadka melletti táborból első hadjáratára: Munkács várát szerette volna elfoglalni. Június 24-én érkezett Munkács városába, ahol saját kastélyában ütötte fel főhadiszállását. Június 28-án, rövid csetepaté után kénytelen volt a vár felmentésére érkező Montecuccoli vértesezred elől visszavonulni. Június 30-án érkezett Zavadkára. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete (1703. június 16-tól július15-ig.) Hadtörténelmi Közlemények, 1935. (a továbbiakban: *Markó,* 1935.) 221–225.

[158] Ötvennegyedik tanú Gombkötő István, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül ötvenegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[159] Ötvenötödik tanú Zabolai Mihály, nemes személy, ugyanabban a városban élő, negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[160] Ötvenhatodik tanú Gyöngyösi István, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harminckét éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[161] Az elsőre ahogy a negyvenharmadik tanú.

[162] Ezt hozzáfüzve:

[163] Ötvenhetedik tanú Bauzner, másképpen Szász, másként Deák Márton, nemes személy, Técső városában lakó, körülbelül harmincnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[164] A hatodikig bezárólag semmi.

[165] karóba húzták

Dominicae continuationem hujusce inquisitionis in proxime sequentem distulissemus, nihilominus ex quo Universi Domini Nobiles, ex benigno altetitulati Celsissimi Principis mandato exhinc ad castra sub Szatmár posita festinare debuissent, jamque ad ingrediendum iter sub arce Husztiensi castra metati essent altera die, hoc est prima mensis Octobris abituri, praesentem inquisitionem continuare necessitati infra nominatos dominos nobiles in praesentiam nostram accersitos ad praedeclarata puncta singillatim, praevio stricto juramento per eosdem deposito, examinavimus, quorum etiam fassiones sequenti ordine habentur.[166]

Quinquagesimus octavus testis Egregius Stephanus Nagy Idai in oppido Huszt degens assessor Sedis Judiciariae praesciti Inclyti Comitatus, annorum circiter sexaginta duorum, juratus examinatus fassus est.[167] Ad sex puncta nihil. *Ad septimum.* Úgy hallotta Fatens Uram, hogy egy kocsisnak (kinek nevét nem tudgya) felesége jövén az Urunk táborábúl, azt fecsegte volna, hogy meglövöldözzék Buday István Uramat, mivel már arestomban is van. Ismét egy Géczi nevű legénytűl (aki a Károlyi Úr-fiacskát Lengyel Országban kísérte[168]) hallotta Fatens Uram, hogy azt mondotta: Én a táborrúl jövök, s Budai Uramnak rosszul vagyon dolga. Ezen legényt úgy véli Fatens Uram, hogy az táboron Csernel Pál Uram seregében vagy Debreczeni Uramében vagyon.

Quinquagesimus nonus testis Egregius Dominus Martinus Kérey, inspector bonorum husztiensis altefati Celsissimi Principis, in oppido Huszt commorans, annorum circiter quadraginta duorum, juratus examinatus fassus est.[169] *Ad primum* et *secundum.* Amikor Fatens Uram Dolhai Urammal edgyütt Rakaszi Német Jánost Kegyelmes Urunk táborára, ő Nagysága dolgaiban küldötte, visszajövet eő beszéllette itt, a várban Fatens Uramnak midőn kérdezkedett[170] tőle, mint forognak a dolgok Urunk táborában, és magát eő Nagyságát látta-é jó egésségben, azt felelte, hogy rosz-

[166] Végre eljutva ugyanazon szeptember hónap harmincadik napján a fentebb megjelölt vármegyében fekvő Huszt városához, jóllehet ugyan a vasárnapi nap rendjének kedvéért ezen tanúvallatás folytatását a következő napra akartuk halasztani, mindazonáltal mivel a nemes urak mindegyike a kegyes, nagyméltóságú, méltóságos fejedelem rendelete értelmében innen a Szatmár alatt lévő táborba köteles sietni, és már bevonultak a huszti vár alatti táborba, másnapra, azaz október hónap elsejére volt kitűzve az elmenetelük, jelen vizsgálatot folytatni kellett, az alább megnevezett nemes urakat elénk hivatva, az elől ismertetett pontokra egyenként, előbb általuk szoros eskü letételével, kihallgattuk, kiknek vallomásai most következnek sorban.

[167] Ötvennyolcadik tanú vitézlő Nagyidai István Huszt városában élő, a már ismert nemes vármegye törvényszékének ülnöke, körülbelül hatvankét éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[168] A megbetegedett Károlyi László (1689–1710) úrfit nagyanyja ápolta, s Lengyelországból akart hozatni gyógyítással foglalkozó papot. A küldöncöt visszatérőben — ekkor már kitört a tiszaháti felkelés (1703. május 21.) — a szatmári várparancsnok elfogatta, s azzal vádolta meg az egészről mit sem tudó apát, Károlyi Sándort, Szatmár vármegye főispánját, hogy kapcsolatot keresett Rákóczival. Károlyi önmagát tisztázandó még Kassára is elment, a felső-magyarországi főparancsnokhoz. (Kassa, 1703. május 31. Károlyi Sándor levele Koháry Istvánhoz. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye, II. köt. fol. 33.)

[169] Ötvenkilencedik tanú vitézlő Kérey Márton úr, a mélyen tisztelt méltóságos fejedelem huszti jószágainak felügyelője, Huszt városában lakó, körülbelül negyvenkét éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[170] kérdezősködött

szul, mivel az táboron úgy értette, hogy nagy lárma[171] esvén Urunk sátorait által lövöldözték. *Ad tertium.* Hallotta ugyan Fatens Uram, hogy mind a táborrúl szöktenek Szatmárra be, s mind onnan ki a táborra, de nem emlékezik reá, kitűl hallotta. Ad sextum usque inclusive nihil.[172] *Ad septimum.* Fráter László Uram inasa, kinek nevét nem tudgya Fatens Uram, jövén a táborrúl beszélte Dolhai Uramnak, ezen Fatens Uram házában, s attúl hallotta, hogy Budai István Uramat vőstűl felnyársoltatta volna Urunk.

Sexagesimus testis, Joannes Tolnay nobilis persona in oppido Huszt commorans, annorum circiter viginti duorum, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[173]

Sexagesimus primus testis Stephanus Huszti nobilis persona in eodem oppido degens, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[174] *Ad primum.* Darvai István Uram herencseni[175] bírájátúl hallotta, hogy nyolcz urak lövöldöztek volna Urunk sátorában be, és hogy Urunk is azok közzül némelyeket, s Budai István Uramat is meglövöldöztette, némelyek pedig bujdosóban vannak. *Ad secundum.* Urunk eő Nagysága kijövetelekor, még amikor Máramaros megh nem hajlott, elég szó volt Urunk felől, hogy nem folynak jól dolgai, de nem tartván számot afféle szókra, nem jut eszébe kiktűl hallotta, minthogy közönségesen beszélték, de azolta nem hallott. Caetero quin nihil.[176]

Sexagesimus secundus testis, Sigismundus Melegh, nobilis persona, in eodem oppido degens, annorum circiter quadraginta sex, juratus examinatus fassus est.[177] *Ad primum.* Ez előtt mintegy két héttel Sziget körül levő táborra jövén Huszton lakos Simai István, azt mondotta ezen Fatensnek, hogy a táborrúl valami kuruczok jöttenek volna, akik azt beszélték, hogy egy embernek lövése miatt lárma esvén a táboron, azt az embert űzték, s az űzésben leugrott a lórúl, s a törökbúzákban futott, de a lovát megtalálták, s azt ismerték Szabó László lovának lenni. Usque sextum inclusive nihil.[178] *Ad septimum.* Szeklenczénél levén az máramarosi táboron ezen Fatens, egy asszony mondotta, hogy az Urunk táborárúl jön, és az beszélte másoknak, hogy Budai István Uramat meglövöldözték, de magátúl azon asszonytúl nem hallotta, s nem is ismeri azon asszonyt: És mikor ezen hír volt volna, szintén akkor hozták Buday István Uram levelét, melyet maga is látott ezen Fatens, s azzal hamisíttatott meg az a hír.[179]

---

[171] riasztást jelző zaj

[172] A hatodikig bezárólag semmi.

[173] Hatvanadik tanú Tolnay János, nemes személy, Huszt városában lakó, körülbelül huszonkét éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[174] Hatvanegyedik tanú Huszti István, nemes személy, ugyanabban a városban élő, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[175] herincsei

[176] A továbbiakra semmit se.

[177] Hatvankettedik tanú Melegh Zsigmond, nemes személy, ugyanabban a városban élő, körülbelül negyvenhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[178] A hatodikig bezárólag semmi.

[179] s azzal vált hamissá az a hír.

Sexagesimus tertius testis Stephanus Simai, nobilis persona, alias juratus oppidi Husztiensis, annorum circiter triginta octo, juratus examinatus fassus est.[180] *Ad primum.* Hallotta, hogy lárma esett az Urunk táborán, de hogy által lövöldözték volna az ő Nagysága sátorait, nem hallotta. Usque sextum inclusive nihil. *Ad septimum.* Kufár[181] asszonyoktúl hallotta a Fatens, hogy Budai Uramat megnyúzták, de maga megtorokolta[182] azokat.

Sexagesimus quartus testis Michael Lévay, nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter triginta sex, juratus examinatus fassus est.[183] *Ad primum.* Az Verkovinán[184] járván, ott hallotta, hogy Kegyelmes Urunk sátorait által lövöldözték, kiktűl azt kérdette ezen Fatens: Ott volt-e Csernel Pál Uram vagy Prinyi Imreh[185] Uram ő Nagyságha azok között, akik feltámadtanak Urunk ellen, és a sátort által lövöldözték, de sem edgyikét, sem másikát nem tudták nevezni, hanem csak közönségesen azt mondották, hogy az Urak cselekedték: De ezeknek nevekre sem emlékezik, mivel csak valami oroszok beszélték, kikre nem tartott számot ezen Fatens. *Ad secundum.* Melith Pál[186] Uram felől hallotta némellyektűl, hogy Urunkat meg akarta volna ölni, és hogy kitudódott dolga, Szatmárra beszökött, de ezt sem tudgya, kitűl hallotta. *Ad tertium.* Egyebet nem hallott a Fatens. *Ad quartum* et *quintum.* Huszti Sámueltűl, az itt való praedikátortúl[187] hallotta, hogy az Isten nem hívta ezeket a kajtor[188] hadakat. Ad sextum nihil. *Ad septimum.* Egy orosztúl hallotta, hogy Budai Uramat megnyúzták, de az oroszt nem isméri, lakását sem tudgya hol vagyon.

Sexagesimus quintus testis Andreas Gyalai nobilis persona, inhabitator oppidi Huszt, annorum circiter quadraginta sex, juratus examinatus fassus est. Ad omnia nihil.[189]

Sexagesimus sextus testis Paulus Tolnai nobilis persona, in praespecificato oppido degens, annorum circiter viginti, juratus examinatus fassus est.[190] Ad quatuor puncta nihil.[191] *Ad quĩntum.* Bizonyossan nem tudgya megnevezni, kitűl hallotta, hogy Urunk mellé nem állottak a Felső és Alsó Magyar Országi jó emberek, hanem csak disznópásztorok, s gyülevész nép; de másként közönséges hír volt. Ad sextum. Nihil. *Ad septimum.* Nagy-Idai

[180] Hatvanharmadik tanú Simai István, nemes személy, különben Huszt városának esküdtje, körülbelül harmincnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[181] kereskedő

[182] letorkolta (elhallgattatta)

[183] Hatvannegyedik tanú Lévay Mihály, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül harminchat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[184] Verhovina = hegyvidék az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán.

[185] Perényi Imre

[186] Báró Melith Pál volt az első főúr, aki Rákóczihoz csatlakozott.

[187] Prédikátortól (protestáns paptól)

[188] kajtor = csavargó, itt talán kószáló, kósza értelemben

[189] Hatvanötödik tanú Gyalai András nemes személy, Huszt városának lakosa, körülbelül negyvenhat éves, eskü alatt kihallgatva. Az egészre semmi.

[190] Hatvanhatodik tanú Tolnai Pál nemes személy, a fentebb megjelölt városban élő, körülbelül húsz éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[191] Négy pontra semmi.

Ferenczné és Vári Andrásné asszonyoméktúl hallotta a Fatens, hogy tőle kérdezték, ha való-e, hogy Budai István Uramat elevenen megnyúzták.

Sexagesimus septimus testis Demetrius Kökényesdi, nobilis persona, inhabitator oppidi ejusdem, annorum circiter septuaginta, juratus examinatus fassus est.[192] Ad primum. Nihil. *Ad secundum.* Közönségesen beszélték, hogy Urunknak semmi segítsége nem jön, várja mindenünnen, de sehonnan nem érkezik; de kiktűl hallotta, nem emlékezik reá. Ad tertium nihil. *Ad quartum.* Hallotta, hogy eloszlott Szatmár alól a tábor, de ezt sem tudgya, kitűl hallotta. *Ad quintum.* Azt is hallotta, hogy Urunkhoz nem állottak jó emberek, hanem csak disznópásztorok, de kitűl hallotta, nem tudgya. Ad reliqua nihil.[193]

Sexagesimus octavus testis Daniel Szenczi, nobilis persona, in praetacto oppido degens, annorum circiter quadraginta quinque, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[194]

Sexagesimus nonus testis Egregius Dominus Daniel Ajtay juratus assessor Sedis Judiciariae repetiti Inclyti Comitatus in oppido praespecificato degens, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[195] *Ad primum.* Hallotta Fatens Uram, hogy rebesgették azt, hogy Urunk sátorát által lőtték volna, de kiktűl hallotta, nem reflectalhattya magát.[196] Hasonlóképpen azt sem tudgya, kik beszélték, hogy amikor Urunk Majténhoz[197] szállott, éjczaka lárma esvén, ő Nagyságához lőttenek volna. Az sátor által lövöldözését pedig úgy hallotta Fatens Uram, de nem jut eszébe, kitűl, hogy az hajdúk[198] cselekedték. *Ad secundum.* Kollát János, huszti paedikator uram dézmássa[199] (ki most Nemes Máramaros Vármegyével Urunk táborára Fatens Uram helyett elment) beszéllette, hogy Herencse[200] vagy Keselyőmező[201] nevű faluban mondották volna az oroszok, hogy Kende Sigmond Uramtúl hallották, amikor beszélte köztök, hogy Urunk elment volna Lengyel Országban, mivel nem bízik az magyarokhoz, hanem magával lengyel hadakat hoz. Ad tertium et quartum nihil. *Ad quintum.* Darvai István Uram mondotta azt Majos István[202]

[192] Hatvanhetedik tanú Kökényesdi Demeter, nemes személy, ugyanazon város lakosa, körülbelül hetven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[193] A hátralevőkre semmi.

[194] Hatvannyolcadik tanú Szenczi Dániel, nemes személy, a fentebb érintett városban élő, körülbelül negyvenöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[195] Hatvankilencedik tanú vitézlő Ajtay Dániel úr, az ismételten előhozott nemes vármegye törvényszékének esküdtje, a fentebb megjelölt városban élő, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[196] nem fordíthatja vissza magát

[197] A Szatmárt blokád alatt tartó Rákóczi 1703. szeptember 5-én vonult hadaival Majtény mellé, mert arról értesült, hogy Rabutin, a császári hadak erdélyi parancsnoka a vár felmentésére készül. *Esze*, 1955. 550.

[198] gyalogos katonák

[199] dézsmás = a dézsma, a tized beszedője

[200] Herincse

[201] Keselyűmező/Keselymező

[202] Majos István ugocsai nemes már a tiszaháti felkelés során csatlakozott a kurucokhoz, lovas ezredesként esett el 1703. szeptember elsején a bélfenyéri ütközetben. *Esze*, 1955. 126.

felől, hogy tolvaj volna, és ugyanakkor megtorkolta[203] Fatens Uram ő kegyelmét, hogy olyant ne beszéllyen. Az egész had felől pedig, hogy disznópásztorokbúl állana, nem hallott semmit. Ad sextum nihil. *Ad septimum.* Nem hallotta, hogy Buday István Uramat elevenen megnyúzták volna, hanem hogy Urunk sátorában tisztességes arestomban[204] tartatnék, sub eo praetexto,[205] hogy a lába fáj eő kegyelmének. Ezt Szigeten beszélték, de közönséges hír lévén, nevezett szerint kik beszélték, nem emlékezik reá.

Septuagesimus testis Petrus Nagy-Győri, nobilis persona, inhabitator oppidi Huszt, annorum circiter sexaginta unius, juratus examinatus fassus est. Ad omnia nihil.[206]

Septuagesimus primus testis Stephanus Rácz, alias inhabitator oppidi ejusdem, nunc vero sub capitaneatu Generosi Domini Pauli Csernel militem agens, annorum circiter viginti novem, juratus examinatus fassus est.[207] *Ad primum.* Egytűl is, s mástúl is hallotta, amikor ezelőtt Ombódtúl elmenvén a tábor Majténhoz,[208] hazajött volna Husztra, hogy kérdezték tőle, ha való-e, hogy Urunk sátorait által lövöldözték volna, kire azt felelte a Fatens, hogy ne hidgyék, mert nem igaz. Azmint eszébe jut a Fatensnek, Darvai Istvánné asszonyom, s Horváth Gáborné asszonyom, ismét a huszti praedikátor, Huszti Sámuel Uram kérdezték azon hamis hírt többekkel edgyütt. *Ad secundum.* Azt is sokan kérdezték a Fatenstűl, ha való-e, hogy Kegyelmes Urunknak sok gonosz-akarói volnának, és az Urak sem volnának igazak eő Nagyságához; de kik kérdezték, nem jut eszébe nevezett szerint. *Ad tertium.* Huszti praedikátor, Huszti Sámuel Uramnál hallotta a Fatens, hogy szöknének az Urak Kegyelmes Urunktúl Szatmárra, kire mondotta Maróthi István Uram, a szigeti harminczados: Hogy hogy merik az olyat beszélni. De nevezett szerint ki szökött volna el az Urak közzül, sem edgytűl, s sem mástúl nem hallotta, nem is tudtak senkit nevezni, hanem csak kérdés formán tették fel, ha való volna-e. *Ad quartum.* Úgy tudgya a Fatens, hogy Lónyai Uramtúl, nótárius[209] Darvai Ferencz Uram vejétűl eredett az a hír, amikor sebessen[210] bejött Máramarosban ezt mondván, hogy az hol eő kegyelme sebben esett, ott kellett volna a kard markolattyát forgatni,[211] mivel a német Szent Mártonig űzte a hadat.[212] *Ad quintum.* Az eöreg Nagy-Idai István felől hallotta,

---

[203] letorkolta

[204] fogságban

[205] azzal a látszattal

[206] Hetvenedik tanú Nagy-Győri Péter, nemes személy, Huszt városának lakosa, körülbelül hatvanegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta. Az egészre semmi.

[207] Hetvenegyedik tanú Rácz István, különben ugyanazon város lakosa, most pedig nemzetes Csernel Pál úr kapitánysága alatt sereget vezető, körülbelül huszonkilenc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[208] 1703. szeptember 5-én

[209] jegyző

[210] sebesülten

[211] ott kellett volna vitézkedni

[212] A Szatmárról kitörő császáriak a lelkes, de gyakorlatlan kuruc lovasságot 1703. augusztus 31-én megfutamították. *Esze,* 1951. 65.

hogy beszélte volna: Csak disznópásztorok mentek Kegyelmes Urunk szolgálattyára, az urak pedig itthon maradtanak. Ad sextum nihil. *Ad septimum.* Az piaczon egytűl is, s mástúl is hallotta, hogy Budai István Uramat elevenen megnyúzatta volna Urunk, de nevezni senkit sem tud a sok emberek, s kufárok[213] közzül. Ezeken kívül úgy hallotta Rácz Ádám felől, hogy azt mondotta, hogy egy köböl kölese volna, s ha tudná, hogy németh termene belőlle, mindgyárást elvetné a földbe.

Septuagesimus secundus testis Franciscus Angyalosi, antea inhabitator oppidi ejusdem nunc vero sub capitaneatu Generosi Domini Pauli Csernel militem agens, annorum circiter triginta sex, juratus examinatus fassus est.[214] *Ad primum.* Csernel Pálné asszonyomtúl, amikor Majténhoz ment volt a tábor,[215] hazajövén Husztra a Fatens, hallotta, hogy kérdezte a Fatenstűl, ha való-e hogy Urunk sátorait által lövöldözték. *Ad secundum.* Dúlfi Györgytűl hallotta, mikor Urunk által jött Lengyel Országbúl, hogy azt beszélte, csak sírva jár a Beszkéden,[216] sem Lengyel Országba nem mer visszamenni, sem ki Magyar Országban, mert sem oda, sem ide nem szabad menni Rákóczinak. *Ad tertium.* Itt Huszton egy is, s más is beszélte, hogy Csernel Pál Uram árultatásban esvén Szatmárra beszökött, de nem tartván számot reá, a Fatens nevezni senkit sem tud. *Ad quartum.* Szatmár alatt hogy széllyel verték volna Kegyelmes Urunk eő Nagysága hadait, nem hallotta; hanem Dulfi György jövén ezen Fatens házához itt Huszton a maga feleségéhez, hallotta szájából, hogy mondotta ezen szókat a feleségének kezének öszve való verésével: Fiam, Istennek hála, jó hírünk vagyon, mert felverték Rákóczit Munkács alatt,[217] a hadát széllyel verték, magát pedig levágták. Az eöreg Prinyi[218] Istvánné asszonyom eő Nagysága szőlősi[219] jobbágyitúl hallotta a Fatens ezen kívül, hogy azt mondotta a munkácsi harcz után a maga jobbágyinak: Eördög szűlték, oda van már az Istenetek, levágták most azt a Rákóczit, akit Isten gyanánt tartottatok. *Ad quintum.* Hallotta, hogy sokan beszélték azt, hogy csak disznópásztorokbúl áll az Urunk hada, de kik mondották, nem jut eszébe. *Ad sextum.* Dulfi Györgytűl gyakran hallotta Huszt várának megvétele[220] előtt, hogy sok becstelen szókat szóllott Kegyelmes Urunk felől, többi közt hunczfutolta[221] mind Urunkat, s mind Méltóságos Gróff Bercsényi Miklós Generális Uramat eő Nagyságokat ezt mondván, hogy csak hijjába támadtak az Ausztriai Ház ellen, mert az Isten, úgymond, nem segíti, hanem elveszti őket. *Ad septimum.* Csernel

---

213 kereskedők

214 Hetvenkettedik tanú Angyalosi Ferenc, azelőtt ugyanazon város lakosa, most pedig nemzetes Csernel Pál úr kapitánysága alatt sereget vezető, körülbelül harminchat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

215 1703. szeptember 5-én

216 Beszkidek = hegységcsoport a Kárpátokban.

217 1703. június 28-án

218 Perényi

219 Nagyszőlős, Ugocsa vármegye

220 1703. augusztus 17.

221 Huncutnak (fondorlatosnak, ravasznak, másokat félrevezetőnek) nevezte.

rum, juratus examinatus fassus est.[289] *Ad primum.* Molnár Máthé nevű remetei jobbágyától hallotta Sztojka László Uramnak, hogy akkortájban, amikor a hadak gyülekeztenek, és még Máramaros császárhoz tartotta a hűséget,[290] azt beszélte volna Sztojka László Uram Wajnágon: Hogy ha Urunkat megfoghatná, s a császárhoz vihetné, nagy gratiaja lenne.[291] Ad reliqua nihil.

Centesimus sextus testis Matthaeus Molnár, colonus Egregii Domini Ladislai Sztojka in possessione Remete degens, annorum circiter quadraginta octo, juratus examinatus fassus est.[292] *Ad primum.* Ezen Fatens szájából hallotta Sztojka László Uramnak, szinte[293] fát faragván a Fatens Vajnágon, akkortájban, mikor Montecuculit megverték Munkácsnál,[294] s olly hír volt, hogy elesett Montecuculi,[295] hogy azt mondotta volna: Bár tíz Rákóczi veszett volna el inkább, mint az a Montecuculi, mert Magyar Országnak javára volt az a nagy úri ember. Azt is mondotta, hogy: Aki megfogná Rákóczit, sok pénze lenne. Usque quartum inclusive nihil. *Ad quintum.* Az mígh Máramaros meg nem hajlott, hallotta Sztojka László Uramtúl, hogy csak tolvajokbúl, s disznópásztorokbúl állana Urunk hada, majd ennyi s amannyi németek jőnek, s széllyel verik őket. Ad reliqua nihil.

Centesimus septimus testis Paulus Boldisar, colonus ejusdem Domini Ladislai Sztojka in annotata possessione degens, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[296] *Ad primum.* Molnár Máthétúl, a Sztojka Uram remetei jobbágyától hallotta, hogy azt beszélte volna ő előtte Vajnágon, amidőn fát faragott volna Sztojka Uram házánál: Hej, úgymond, ha én Rákóczit megfoghatnám, s a római császárnak kezében adhatnám, nagy gratiam lenne eő Felségétűl.[297] Azt is hallotta, hogy Urunk sátorában belövöldöztenek, és ha ő Nagysága el nem ment volna a sátorbúl, ott ölték volna meg eő Nagyságát, de kitűl hallotta, nem jut eszében. Usque quartum inclusive nihil.[298] Ad quintum et sextum pariter nihil.[299] *Ad septimum.* Hogy Budai István Uramat megnyúzták vagy szurokkal megcsepegették,[300] Csont István megh tudgya mondani, kitűl hallotta.

---

[289] Százötödik tanú Révész Pál, vitézlő Sztojka László úr jobbágya, Remete faluban lakó, körülbelül ötvenkét éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[290] Máramaros vármegye 1703 augusztus első felében került kuruc befolyás alá. *Esze,* 1951. 54., 56.

[291] nagy kegyben (kedvezésben) lenne része

[292] Százhatodik tanú Molnár Máté, vitézlő Sztojka László úr jobbágya, Remete faluban élő, körülbelül negyvennyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[293] szintén

[294] 1703. június 28-án csaptak össze Eákóczi katonái Munkácson a Montecuccoli vértesezreddel.

[295] Nem Montecuccoli ezredes esett el Munkácsnál, hanem Quirini kapitány. *Markó,* 1935. 224.

[296] Százhetedik tanú Boldizsár Pál, ugyanazon Sztojka László úr jobbágya, a megjelölt faluban élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[297] nagy kegyben (kedvezésben) részesítene őfelsége

[298] A negyedikig bezárólag semmi.

[299] Az ötödikre és a hatodikra egyaránt semmi.

[300] forró szurkot csepegtettek rá

Centesimus octavus testis Stephanus Csont, colonus Domini Ladislai Sztojka in possessione Remete degens, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[301] *Ad primum.* Gödénházán[302] beszélték, s ott hallotta, hogy Urunk sátorait által lövöldözték, de akik beszélték, nem tudgya neveket. Usque sextum inclusive nihil. *Ad septimum.* Nemes Ugocsa vármegyében lévő Bökény nevű faluban beszélték az emberek, hogy Pogány Imréné asszonyom veje, Mihály nevű (de micsoda Mihály, nem tudgya) akkor jövén a táborrúl beszélte volna a bökényieknek, hogy Budai István Uramat megcsepegtették.

Centesimus nonus testis Andreas Kozák, colonus Egregii Domini Michaelis Szecsényi in possessione Remete degens, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[303] *Ad primum.* Egy alkalmatossággal vasárnapon a bíró egyben gyűjtvén a falut Remetén, akkor beszélte Molnár Máthé: Hej, Uraim! Csak inkább szeretik a mi uraink a németet, mivel most is azt beszélte Sztojka László Uram, amikor oly hír volt, hogy Montecuculi elesett Munkácsnál: Bár, úgymond, tíz Rákóczi veszett volna el Montecuculi helyett. Usque quartum inclusive nihil. *Ad quintum.* Hallotta másoktúl, hogy Sztojka László és Darvai Ferencz Uramék beszélték még akkortájban, amikor Máramaros még nem hajlott, hogy csak disznópásztorok verték össze magokat, s azok vannak a fejedelemmel. Ad sextum nihil. *Ad septimum.* Az Öreg Sztojka Simonné asszonyomat látván egykor ezen Fatens sírni, kérdette ő kegyelmétűl, miért sír, s mi lelte volna? Azt felelte, hogyne sírna, úgymond, mert Urunk megfogatta az eöcsét, Budai István Uramat, és talám meg is ölette.

Centesima decima testis nobilis domina Mária Décsei, Generosi Domini Francisci Majos salis-fodinarum Maramarosiensis Celsissimi Domini, Domini Principis inspectoris conthoralis, in oppido Técső degens, annorum circiter viginti octo, jurata examinata fassa est.[304] *Ad primum.* Maga szolgájátúl, Györgyi nevűtűl hallotta Fatens Asszonyom eő kegyelme, hogy azt beszélte volna mikor a Verkovinárúl[305] lejött: Ottan, úgymond, közönségesen beszélték azt, hogy Urunk sátorait által lövöldözték volna, de az Asszony eő kegyelme megtiltotta, hogy olyat ne beszéljen. Hogy pedig Urunkhoz lőttenek, és más embert lőttenek meg Urunk mellett, azt Csanádi Jancsi nevű hajdú beszélte, akkor jövén a táborrúl, de ki seregében van, nem tudgya. Aki pedig Urunkhoz lőtt, úgy hallotta Fatens Asszonyom azon Csanádi Jancsi nevű hajdútúl, hogy Kállay Ferencz Uram lett volna. Usque sextum inclusive nihil. *Ad septimum.* Gombkötő Sándor

[301] Száznyolcadik tanú Csont István, Sztojka László úr jobbágya, Remete faluban élő, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[302] Gödényháza, Ugocsa vármegye

[303] Százkilencedik tanú Kozák András, vitézlő Szécsényi Mihály úr jobbágya, Remete faluban élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[304] Száztizedik tanú nemes Décsei Mária úrnő, nemzetes Majos Ferenc úrnak, a méltóságos fejedelem máramarosi sóbányái felügyelőjének felesége, Técső városában élő, körülbelül huszonnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[305] Verhovina = hegyvidék az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán

feleségétűl hallotta, hogy Budai István Uramat felnyársolták[306] volna, melyet másoktúl is hallott, de neveket nem tudgya megmondani.

Centesimus undecimus testis Caspar Nagy, nobilis persona in oppido Técső commorans, annorum circiter octuaginta unius, juratus examinatus fassus est.[307] Ad quatuor puncta nihil. *Ad quintum.* Sokaktúl hallotta, hogy csak disznópásztorok s kaszások gyűltek volna Urunkhoz, de nem jut eszébe, kik beszélték. *Ad sextum.* Bedőn lakó Debics Mihály beszélte, hogy Darvai István Uram becstelenül szóllott Urunk eő Nagysága méltóságos levele felől, azt mondván, hogy csak szegget kell azzal tőrleni. Ad septimum nihil.

Centesimus duodecimus testis Melchior Vermika libertinus Tecsőiensis, annorum circiter triginte trium, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[308]

Centesimus decimus tertius testis Stephanus Vermika, libertinus in eodem oppido degens, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est;[309] sőt, amit Kovács Mihály[310] vall, ezen Fatens azt vallya, hogy őtőle nem hallotta azokat a szókat.

Porro die quinta antelati mensis Octobris Anno supradicto millesimo septingentesimo tertio ad faciem oppidi Visk accedendo, ibidem judicem primarium Paulum nimirum Botos, juratum notarium Michaelem Viski, et complures alios juratos ejusdem oppidi in praesentiam nostram convocatos, modo quo supra examinavimus ad omnia tamen Deutri Puncta nihil fassi sunt.[311]

Ad extremum die octava repetiti mensis Octobris ad faciem possessionis Bedő accedendo ibidem degentes infraspecificatos testes in praesentiam nostram suo modo accersitos ad praescita Deutri Puncta more solito examinavimus quorum fassiones, hoc ordine sequuntur.[312]

Centesimus decimus quartus testis Ladislaus Debics, nobilis persona in possessione Bedő degens, annorum circiter quadraginta sex, juratus examinatus fassus est.[313] Ad quatuor puncta nihil. *Ad quintum.* Darvai István

---

[306] karóba húzták

[307] Száztizenegyedik tanú Nagy Gáspár, nemes személy, Técső városában lakó, körülbelül nyolcvanegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[308] Száztizenkettedik tanú Vermika Menyhért técsői szabados, körülbelül harminchárom éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[309] Száztizenharmadik tanú Vermika István szabados, ugyanabban a városban élő, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[310] a százkettedik tanú

[311] Ezután az előbb említett október hónap ötödik napján, a fent megadott ezerhétszázharmadik évben Visk városába eljutva, ugyanott magától értetődően a főbírót, Botos Pált, az esküdt jegyzőt, Viski Mihályt és többeket, ugyanazon város különböző, elénk összehívott esküdtjeit kihallgattuk úgy, ahogy korábban, mindazonáltal az összes kérdőpontra semmit se vallottak.

[312] Végül az ismét előhozott október hónap nyolcadik napján Bedő faluba eljutva, az ugyanott élő, alább felsorolt tanúkat a szokott módon elénk hivatva, a már ismert kérdőpontokra a szokásos szabály szerint kihallgattuk, kiknek vallomásai ezen sorrendben következnek.

[313] Száztizennegyedik tanú Debics László nemes személy, Bedő faluban élő, körülbelül negyvenhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Uram szájából hallotta a Fatens, hogy csak disznópásztorokból áll az Urunk hada. *Ad sextum.* Darvai István Uram szájából hallotta, sok ízben szállván a Fatens házánál ő kegyelme, hogy Urunk felől mocskos szókat gyakran szóllott, többi között egykor hírét hozván Urunk kijövetelinek, arra azt mondotta: Ne félly Barátom attúl, arra csak fingani kell. Az ő Nagysága levele felől pedig azt mondotta, hogy azzal csak szegget kell tőrleni. Azt is hallotta Remetén lakó Kozák Andrásnétűl, hogy Sztojka László Uram azt mondotta volna: Ha a táboron lehetne, nem uralkodna sokáig Rákóczi Ferencz. Ad reliqua nihil.

Centesimus decimus quintus testis Demetrius Márkus nobilis persona, in eadem possessione commorans, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus ad omnia fassus est.[314] *Ad quintum.* Darvai István Uram szájából hallotta a Dolhai Harcz[315] után, hogy csak disznópásztorok támadtanak fel. Ad reliqua nihil.

Centesimus decimus sextus testis Andreas Vajnági nobilis persona in eadem possessione degens, annorum circiter triginta sex, juratus examinatus fassus est.[316] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Darvai István Uramnak szájából hallotta e Fatens, hogy Urunk eő Nagysága levelével szegget kell törleni. Azt is hallotta Darvai István Uram szájából, hogy akik Munkács körül legelőször feltámadtak volt a németek ellen az elmúlt nyáron, mind karóba kellene vonni, ha Isten kézben adná. Egykor pedig egy szegény ember mondván Darvai István Uram előtt: De csak Isten hozná ki hamar Rákóczi Urunkat, talám[317] a nagy inségből megszabadítana Isten eő Nagysága által, akkor ezen Fatens jelen létében azt felelte reá Darvai István Uram, hogy az olyan beszédre, s hírre csak fingani kell. Továbbá azt is hallotta Darvai István Uramtúl, hogy amint a lónak a szara nagy, de semmire sem jó, úgy Rákóczi is csak semmire való. Ad septimum nihil.

Centesimus decimus septimus testis Petrus Tivador, nobilis persona, in eadem possessione degens, annorum circiter triginta unius, juratus examinatus fassus est.[318] Egyebet nem tud a Fatens, hanem hallotta Darvai István Uram szájából, amikor hírül hozták, hogy Kegyelmes Urunk kijött Lengyel Országból, hogy az olyan hírre csak fingani kell.

Centesimus decimus octavus testis Alexander Tivador, nobilis persona, in eadem possessione degens, annorum circiter quinquaginta, juratus, examinatus fassus est.[319] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Darvai István

[314] Száztizenötödik tanú Márkus Demeter nemes személy, ugyanabban a faluban lakó, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre vallotta.

[315] 1703. június 7.

[316] Száztizenhatodik tanú Vajnági András nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül harminchat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[317] talán

[318] Száztizenhetedik tanú Tivador Péter nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül harmincegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[319] Száztizennyolcadik tanú Tivador Sándor nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Uram szájából hallotta, hogy azt mondotta, mikor Urunk felől hír hallatott, hogy arra csak fingani kell, a levelével pedig szegget kell törleni. Ad septimum nihil.

Centesimus decimus nonus testis Thomas Vajnági nobilis persona Bedőiensis, annorum circiter triginta sex, juratus examintus fassus est.[320] Ad quatuor puncta nihil. *Ad quintum.* Hallotta Sztojka László Uram szájából, hogy Urunkat tolvajnak mondotta. Azt is mondotta, hogy mind hadastúl karóban szárad meg. Ezt pedig a Fatens Huszt várának megvétele[321] előtt hallotta itt Bedőn az ő kegyelme szájából. *Ad sextum.* Darvai István Uram szájából hallotta mind azokat, amiket az praecedens Testis fateal.[322] Hoc addito:[323] Hogy ezen Fatens megértvén Urunk parancsolatytyának érkezését a vármegyébe, s mondotta Darvai István Uramnak, kire azt mondotta nagy embertelenül, hogy azzal csak szegget kell törleni. Ad septimum nihil.

Centesimus vigesimus testis Georgius Márkus nobilis persona Bedőiensis, annorum circiter quadraginta quatuor, juratus examinatus fassus est.[324] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Ezen Fatens Lengyel Országban járván Bolyakorúl jött ki egy Vladika Somlyovski nevű, s kérdette a Fatenstűl ha hallyak-e[325] hírét a Fejedelemnek, Rákóczi Ferencznek, arra mondotta a Fatens, hogy nem hallyuk sohol.[326] Az Vladika pedig azt mondotta neki: No, meghallyátok rövid nap, mert a híre magával edgyütt megyen. Hogy haza jött a Fatens, szintén itt volt Bedőn Darvai István Uram, és a Fatens mikor a Vladika szavait megmondotta volna eő kegyelmének, akkor ő kegyelme (salvo omnium honore et reverentia)[327] kettőt fingott, s azt mondotta, az edgyike a Fatensé, s a másika Somlyovszkié legyen. Ad septimum nihil.

Centesimus vigesimus primus testis Michael Debics, nobilis persona in eadem possessione degens, annorum circiter septuaginta, juratus examinatus fassus est.[328] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Bedőn Furdics Gábor mondotta a Fatensnek, hogy Darvai István úgy ocsmánkodott Urunk méltóságos levele felől, hogy azzal csak szegget kell törleni. Ad Septimum nihil.

Quam praevio modo per nos fideliter peractam Inquisitionem propriarum manuum nostrarum subscriptionibus, et usualium sigillorum nostrorum

---

[320] Száztizenkilencedik tanú Vajnági Tamás, bedői nemes személy, körülbelül harminchat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[321] 1703. augusztus 17.

[322] előző tanú vall

[323] Ezt hozzáfűzve:

[324] Százhuszadik tanú Márkus György bedői nemes személy, körülbelül negyvennégy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[325] hallják-e

[326] sehol

[327] minden tisztelet és hódolat megszegése nélkül

[328] Százhuszonegyedik tanú Debics Mihály nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül hetven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

appressionibus corroboravimus. In possessione Bedő, die nona mensis Octobris Anno Domini millesimo septingentesimo tertio.[329]

Sigismundus Buday mpr.[330] Franciscus Aszalay mpr.[331]
(gyűrűpecsét)[332] (gyűrűpecsét)

(Az irat külzetén:)

Kegyelmes Urunk ő Felsége méltóságos
személlye ellen némelly hejában
valót[333] beszéllők ellen peragalt[334]
Inquisitio[335]
Nro. 103.

[329] Amint az előző módon a tanúvallatást híven végrehajtottuk, saját kezünk aláírásával és szokásos pecsétünk rányomásával megerősítettük. Bedő faluban, október hónap kilencedik napján, az Úr ezerhétszázharmadik évében.

[330] Buday Zsigmond s. k.

[331] Aszalay Ferenc s. k.

[332] Az aláírások mellett lévő, vörös viaszba nyomott gyűrűpecsétek ma is sértetlenek.

[333] hiába valót

[334] végrehajtott

[335] tanúvallatás

Tandori Mária

ANGOL PÁRTOK ÉS PARLAMENTI CSOPORTOK AZ 1780-AS ÉVEKBEN

Az 1680-as „Dicsőséges Fordulat"* és az 1832-es Reform Törvény közötti időszakot a brit történetírás az „angol Ancien Regime" néven tartja számon. Ez az elnevezés azt sugallja, mintha ez egy statikus, fejlődést nem mutató, mondhatni kissé unalmas korszak lett volna. Ma már bizton állíthatjuk, hogy ez nem igaz: izgalmas, sokszínű korszak volt ez, mély válságokkal és hatalmas sikerekkel tarkítva. A dolgozat témájául azért választottuk az 1780-as éveket, mert — 1689 után és 1832 előtt — ez volt az angol politikatörténet legjelentősebb „reformkora": az egy évre eső reformjavaslatok- és politikai hagyomány-teremtések számát tekintve az egész angol történelem egyik leggazdagabb korszaka ez.[1] Az 1770–80-as évek fordulóján Anglia történelme egyik legmélyebb válságát élte át. Az amerikai kolóniák lázadása és függetlenségi háborúja — melyet a korabeli angol közvélemény borzalmas polgárháborúnak, gyilkos és értelmetlen testvérharcnak tartott — mély gazdasági, de még sokkal mélyebb politikai és tudati válságot idézett elő. E válság egyik sajátos eleme az volt, hogy a 18. század végére az angol politikai közvélemény szemében már általános kultusz tárgya volt a brit alkotmány, melyet pártállásra való tekintet nélkül mindenki egyértelműen a „legtökéletesebb emberi alkotás"-nak tartott (ezek éppenséggel III. György király szavai).[2] Ezért féltékenyen figyelték a legcsekélyebb változásokat is, melyek befolyásolhatták az alkotmány szent gépezetét, érzékeny egyensúlyát. Ez a gondolkodásmód vezetett ahhoz a sajátos jelenséghez, hogy amikor az 1770-es évek legvégén kezdett nyilvánvalóvá válni az amerikai vereség, az angol politikai közvélemény figyelme az alkotmány felé fordult, és a háborús vereség okait az alkotmány „torzulásában" kezdték keresni. Az alkotmány felé irányuló aggályos figyelem segített is az angoloknak kilábalni a válságból: az alkotmány torzulásait kutatva sorra fedezték fel a politikai vezetés és a jogrend visszásságait, és a legkülönfélébb reformok kidolgozásába kezdtek. Ez persze nem ment viták, éles ellentétek, pártharcok nélkül. Ugyanekkor azonban már nyilvánvaló tény volt, hogy a politikai élet centruma a parlament Képviselőháza. A politika minden

---

* A közkeletű „Dicsőséges Forradalom" kifejezést Urbán Aladár professzor úr javaslatára helyettesítettem a „Dicsőséges Fordulattal"-tal. Ez a megnevezés megfelel az esemény vértelen és „rendszerváltó" jellegének.

[1] A politikai reformokról ld. részletesebben: *Tandori Mária:* A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben az 1780-as évek elején = Aetas, 1994/4. 72–106., illetve *u.ő.:* Hitek és tévhitek: a „Korona káros befolyása" Angliában a 18. század végén = A modern politikai gondolkodás kezdetei / Szerk. Kukovecz György. Szeged, JATEPress, 1999. 121–128.

[2] Idézi: *A. V. Dicey:* Bevezetés az angol alkotmányjogba. Bp. MTA, 1902. 2–3.

sors- és részletkérdése itt csapódott le. A törvényjavaslatok legfontosabb vitái itt zajlottak, és ez a testület figyelte legkritikusabban a kormány és az uralkodó tetteit.[3]

Itt térünk rá a dolgozat központi témájára. A 18. század végi brit alsóház lényegében ugyanúgy működött, mint a mai. Még az épület berendezése is ugyanolyan: a padsorok zöld bőrhuzatához is aggályosan ragaszkodtak, pedig azóta többször is átépítették az épületet.[4] A házszabályokban is kevés változás történt az elmúlt majd kétszáz év során[5]. Még a szavazás módja is a régi, a brit parlament nem vesz tudomást a szavazatszámláló berendezésekről, hiszen akkor 700 éves szokásokat kellene megváltoztatni. Az elmúlt 200 év során a brit képviselőház működésében tulajdonképpen igen kevés fontosabb változás zajlott le, ezek egyike a modern pártrendszer kialakulása. Az 1780-as éveket azért választottuk, mert a régóta létező és folyamatosan változó párt- és parlamenti csoportok az amerikai háborút követő válság éveiben indultak meg a modern párttá alakulás útján, ahová majd a következő évszázad második felére érkeznek el. A dolgozat célja, hogy rövid áttekintést adjon az 1780-as évek angol pártviszonyairól.

A parlamentáris államok kivétel nélkül a pártok által elért választási eredmények, pártok által alakított kormányok révén működnek. A mai angol kétpártrendszer létét valószínűleg az 1670-es évek „kirekesztési válságáig"[6], esetleg a korai Stuart-kori Udvari és Vidéki pártig lehet visszavezetni, vagy a polgárháború korának Kerekfejű-Gavallér ellentéteiig. A 17–18. század fordulóján már mindenki használta a két párt, a tory és a whig nevét. Az alsóház ülésrendje: a kormány híveinek és az ellenzéknek szembeültetése jelzi és egyben erősíti ezt a kétpárti megoszlást.[7] Több-párti rendszert a parlament elméletileg megenged, de el kell dönteni, ki melyik oldalra ül; vagy kormány mellett szónokol és szavaz, vagy általában inkább ellene van. (Pártsemleges pad — cross-bench — csak a Lordok Házában van, a képviselőházban nincs.) Ez az ültetési szokás is elősegítette a kétpárti rendszer kialakulását, hiszen az egyformán szavazó személyiségek természetes módon, személyes kapcsolataikban is közelebb kerülhettek egymáshoz mint azok, akik rendszeresen egymás ellen foglaltak állást. Ezek a szavazási szövetségek azonban ideiglenes kapcsolatot jelentettek: a valódi kétpártrendszerhez innen még nagyon hosszú és rögös út vezetett.

Látszólag 1714 után is fennmaradt a késő Stuart-kori kétpártrendszer, melynek létét sohasem vonták kétségbe, a Hannoveri dinasztia trónöröklése után

---

[3] A parlament alsóházának alkotmányos szerepéről részletesen ld. pl.: *Sir William Holdsworth:* History of the English Law. London, Methuen, 1966. Vol. X. 532–544. (alábbiakban Holdsworth)

[4] 1834-ben tűzvész, 1941 tavaszán pedig légitámadás pusztította el az üléstermet.

[5] *Holdsworth*, Vol. X. 532–533. Magyarul a témáról ld. *Borus György:* Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén = Aetas, 1994/4. 53–71.

[6] Az 1670–80-as évek legfontosabb angol belpolitikai problémáját az jelentette, hogy Jakab herceg, a trón örököse nyíltan vállalta katolikus hitét. Ez ellentétben állt a restauráció egyik alapfeltételével, mely az angol király számára kötelezően írta elő az anglikán vallást. Ellenzéki körökben mozgalom indult, hogy a Parlament rekessze ki a trónöröklési sorrendből Jakab herceget, és helyette elsőszülött leányát, a protestáns Máriát (Más nézetek szerint II. Károly természetes fiát, Monmouth hercegét) tegyék meg a trón örökösévé. A kirekesztési mozgalom hívei jelentették a későbbi whig párt bázisát, a katolikus uralkodó pártja pedig a torykét. Ld. *Szántó György Tibor:* Anglikán reformáció, angol forradalom. Bp. Európa, 2000. 354–414.

[7] *James Harvey-Katherine Hood:* A brit állam. Bp. Kossuth, 1960. 29. (alábbiakban *Harvey*)

rum, juratus examinatus fassus est.[289] *Ad primum.* Molnár Máthé nevű remetei jobbágyától hallotta Sztojka László Uramnak, hogy akkortájban, amikor a hadak gyülekeztenek, és még Máramaros császárhoz tartotta a hűséget,[290] azt beszélte volna Sztojka László Uram Wajnágon: Hogy ha Urunkat megfoghatná, s a császárhoz vihetné, nagy gratiaja lenne.[291] Ad reliqua nihil.

Centesimus sextus testis Matthaeus Molnár, colonus Egregii Domini Ladislai Sztojka in possessione Remete degens, annorum circiter quadraginta octo, juratus examinatus fassus est.[292] *Ad primum.* Ezen Fatens szájából hallotta Sztojka László Uramnak, szinte[293] fát faragván a Fatens Vajnágon, akkortájban, mikor Montecuculit megverték Munkácsnál,[294] s olly hír volt, hogy elesett Montecuculi,[295] hogy azt mondotta volna: Bár tíz Rákóczi veszett volna el inkább, mint az a Montecuculi, mert Magyar Országnak javára volt az a nagy úri ember. Azt is mondotta, hogy: Aki megfogná Rákóczit, sok pénze lenne. Usque quartum inclusive nihil. *Ad quintum.* Az mígh Máramaros meg nem hajlott, hallotta Sztojka László Uramtúl, hogy csak tolvajokbúl, s disznópásztorokbúl állana Urunk hada, majd ennyi s amannyi németek jőnek, s széllyel verik őket. Ad reliqua nihil.

Centesimus septimus testis Paulus Boldisar, colonus ejusdem Domini Ladislai Sztojka in annotata possessione degens, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[296] *Ad primum.* Molnár Máthétúl, a Sztojka Uram remetei jobbágyától hallotta, hogy azt beszélte volna ő előtte Vajnágon, amidőn fát faragott volna Sztojka Uram házánál: Hej, úgymond, ha én Rákóczit megfoghatnám, s a római császárnak kezében adhatnám, nagy gratiam lenne eő Felségétűl.[297] Azt is hallotta, hogy Urunk sátorában belövöldöztenek, és ha ő Nagysága el nem ment volna a sátorból, ott ölték volna meg eő Nagyságát, de kitűl hallotta, nem jut eszében. Usque quartum inclusive nihil.[298] Ad quintum et sextum pariter nihil.[299] *Ad septimum.* Hogy Budai István Uramat megnyúzták vagy szurokkal megcsepegették,[300] Csont István megh tudgya mondani, kitűl hallotta.

---

[289] Százötödik tanú Révész Pál, vitézlő Sztojka László úr jobbágya, Remete faluban lakó, körülbelül ötvenkét éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[290] Máramaros vármegye 1703 augusztus első felében került kuruc befolyás alá. *Esze,* 1951. 54., 56.

[291] nagy kegyben (kedvezésben) lenne része

[292] Százhatodik tanú Molnár Máté, vitézlő Sztojka László úr jobbágya, Remete faluban élő, körülbelül negyvennyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[293] szintén

[294] 1703. június 28-án csaptak össze Eákóczi katonái Munkácson a Montecuccoli vértesezreddel.

[295] Nem Montecuccoli ezredes esett el Munkácsnál, hanem Quirini kapitány. *Markó,* 1935. 224.

[296] Százhetedik tanú Boldizsár Pál, ugyanazon Sztojka László úr jobbágya, a megjelölt faluban élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[297] nagy kegyben (kedvezésben) részesítene őfelsége

[298] A negyedikig bezárólag semmi.

[299] Az ötödikre és a hatodikra egyaránt semmi.

[300] forró szurkot csepegtettek rá

Centesimus octavus testis Stephanus Csont, colonus Domini Ladislai Sztojka in possessione Remete degens, annorum circiter quadraginta, juratus examinatus fassus est.[301] *Ad primum.* Gödénházán[302] beszélték, s ott hallotta, hogy Urunk sátorait által lövöldözték, de akik beszélték, nem tudgya neveket. Usque sextum inclusive nihil. *Ad septimum.* Nemes Ugocsa vármegyében lévő Bökény nevű faluban beszélték az emberek, hogy Pogány Imréné asszonyom veje, Mihály nevű (de micsoda Mihály, nem tudgya) akkor jövén a táborrúl beszélte volna a bökényieknek, hogy Budai István Uramat megcsepegtették.

Centesimus nonus testis Andreas Kozák, colonus Egregii Domini Michaelis Szecsényi in possessione Remete degens, annorum circiter quinquaginta, juratus examinatus fassus est.[303] *Ad primum.* Egy alkalmatossággal vasárnapon a bíró egyben gyűjtvén a falut Remetén, akkor beszélte Molnár Máthé: Hej, Uraim! Csak inkább szeretik a mi uraink a németet, mivel most is azt beszélte Sztojka László Uram, amikor oly hír volt, hogy Montecuculi elesett Munkácsnál: Bár, úgymond, tíz Rákóczi veszett volna el Montecuculi helyett. Usque quartum inclusive nihil. *Ad quintum.* Hallotta másoktúl, hogy Sztojka László és Darvai Ferencz Uramék beszélték még akkortájban, amikor Máramaros még nem hajlott, hogy csak disznópásztorok verték össze magokat, s azok vannak a fejedelemmel. Ad sextum nihil. *Ad septimum.* Az Öreg Sztojka Simonné asszonyomat látván egykor ezen Fatens sírni, kérdette ő kegyelmétűl, miért sír, s mi lelte volna? Azt felelte, hogyne sírna, úgymond, mert Urunk megfogatta az eöcsét, Budai István Uramat, és talám meg is ölette.

Centesima decima testis nobilis domina Mária Décsei, Generosi Domini Francisci Majos salis-fodinarum Maramarosiensis Celsissimi Domini, Domini Principis inspectoris conthoralis, in oppido Técső degens, annorum circiter viginti octo, jurata examinata fassa est.[304] *Ad primum.* Maga szolgájátúl, Györgyi nevűtűl hallotta Fatens Asszonyom eő kegyelme, hogy azt beszélte volna mikor a Verkovinárúl[305] lejött: Ottan, úgymond, közönségesen beszélték azt, hogy Urunk sátorait által lövöldözték volna, de az Asszony eő kegyelme megtiltotta, hogy olyat ne beszéljen. Hogy pedig Urunkhoz lőttenek, és más embert lőttenek meg Urunk mellett, azt Csanádi Jancsi nevű hajdú beszélte, akkor jövén a táborrúl, de ki seregében van, nem tudgya. Aki pedig Urunkhoz lőtt, úgy hallotta Fatens Asszonyom azon Csanádi Jancsi nevű hajdútúl, hogy Kállay Ferencz Uram lett volna. Usque sextum inclusive nihil. *Ad septimum.* Gombkötő Sándor

[301] Száznyolcadik tanú Csont István, Sztojka László úr jobbágya, Remete faluban élő, körülbelül negyven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[302] Gödényháza, Ugocsa vármegye

[303] Százkilencedik tanú Kozák András, vitézlő Szécsényi Mihály úr jobbágya, Remete faluban élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[304] Száztizedik tanú nemes Décsei Mária úrnő, nemzetes Majos Ferenc úrnak, a méltóságos fejedelem máramarosi sóbányái felügyelőjének felesége, Técső városában élő, körülbelül huszonnyolc éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[305] Verhovina = hegyvidék az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán

feleségétűl hallotta, hogy Budai István Uramat felnyársolták[306] volna, melyet másoktúl is hallott, de neveket nem tudgya megmondani.

Centesimus undecimus testis Caspar Nagy, nobilis persona in oppido Técső commorans, annorum circiter octuaginta unius, juratus examinatus fassus est.[307] Ad quatuor puncta nihil. *Ad quintum.* Sokaktúl hallotta, hogy csak disznópásztorok s kaszások gyűltek volna Urunkhoz, de nem jut eszébe, kik beszélték. *Ad sextum.* Bedőn lakó Debics Mihály beszélte, hogy Darvai István Uram becstelenül szóllott Urunk eő Nagysága méltóságos levele felől, azt mondván, hogy csak szegget kell azzal tőrleni. Ad septimum nihil.

Centesimus duodecimus testis Melchior Vermika libertinus Tecsőiensis, annorum circiter triginte trium, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est.[308]

Centesimus decimus tertius testis Stephanus Vermika, libertinus in eodem oppido degens, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus ad omnia nihil fassus est;[309] sőt, amit Kovács Mihály[310] vall, ezen Fatens azt vallya, hogy őtőle nem hallotta azokat a szókat.

Porro die quinta antelati mensis Octobris Anno supradicto millesimo septingentesimo tertio ad faciem oppidi Visk accedendo, ibidem judicem primarium Paulum nimirum Botos, juratum notarium Michaelem Viski, et complures alios juratos ejusdem oppidi in praesentiam nostram convocatos, modo quo supra examinavimus ad omnia tamen Deutri Puncta nihil fassi sunt.[311]

Ad extremum die octava repetiti mensis Octobris ad faciem possessionis Bedő accedendo ibidem degentes infraspecificatos testes in praesentiam nostram suo modo accersitos ad praescita Deutri Puncta more solito examinavimus quorum fassiones, hoc ordine sequuntur.[312]

Centesimus decimus quartus testis Ladislaus Debics, nobilis persona in possessione Bedő degens, annorum circiter quadraginta sex, juratus examinatus fassus est.[313] Ad quatuor puncta nihil. *Ad quintum.* Darvai István

---

[306] karóba húzták

[307] Száztizenegyedik tanú Nagy Gáspár, nemes személy, Técső városában lakó, körülbelül nyolcvanegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[308] Száztizenkettedik tanú Vermika Menyhért técsői szabados, körülbelül harminchárom éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[309] Száztizenharmadik tanú Vermika István szabados, ugyanabban a városban élő, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre semmit se vallott.

[310] a százkettedik tanú

[311] Ezután az előbb említett október hónap ötödik napján, a fent megadott ezerhétszázharmadik évben Visk városába eljutva, ugyanott magától értetődően a főbírót, Botos Pált, az esküdt jegyzőt, Viski Mihályt és többeket, ugyanazon város különböző, elénk összehívott esküdtjeit kihallgattuk úgy, ahogy korábban, mindazonáltal az összes kérdőpontra semmit se vallottak.

[312] Végül az ismét előhozott október hónap nyolcadik napján Bedő faluba eljutva, az ugyanott élő, alább felsorolt tanúkat a szokott módon elénk hivatva, a már ismert kérdőpontokra a szokásos szabály szerint kihallgattuk, kiknek vallomásai ezen sorrendben következnek.

[313] Száztizennegyedik tanú Debics László nemes személy, Bedő faluban élő, körülbelül negyvenhat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Uram szájából hallotta a Fatens, hogy csak disznópásztorokból áll az Urunk hada. *Ad sextum.* Darvai István Uram szájából hallotta, sok ízben szállván a Fatens házánál ő kegyelme, hogy Urunk felől mocskos szókat gyakran szóllott, többi között egykor hírét hozván Urunk kijövetelinek, arra azt mondotta: Ne félly Barátom attúl, arra csak fingani kell. Az ő Nagysága levele felől pedig azt mondotta, hogy azzal csak szegget kell tőrleni. Azt is hallotta Remetén lakó Kozák Andrásnétűl, hogy Sztojka László Uram azt mondotta volna: Ha a táboron lehetne, nem uralkodna sokáig Rákóczi Ferencz. Ad reliqua nihil.

Centesimus decimus quintus testis Demetrius Márkus nobilis persona, in eadem possessione commorans, annorum circiter triginta quinque, juratus examinatus ad omnia fassus est.[314] *Ad quintum.* Darvai István Uram szájából hallotta a Dolhai Harcz[315] után, hogy csak disznópásztorok támadtanak fel. Ad reliqua nihil.

Centesimus decimus sextus testis Andreas Vajnági nobilis persona in eadem possessione degens, annorum circiter triginta sex, juratus examinatus fassus est.[316] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Darvai István Uramnak szájából hallotta e Fatens, hogy Urunk eő Nagysága levelével szegget kell törleni. Azt is hallotta Darvai István Uram szájából, hogy akik Munkács körül legelőször feltámadtak volt a németek ellen az elmúlt nyáron, mind karóba kellene vonni, ha Isten kézben adná. Egykor pedig egy szegény ember mondván Darvai István Uram előtt: De csak Isten hozná ki hamar Rákóczi Urunkat, talám[317] a nagy inségből megszabadítana Isten eő Nagysága által, akkor ezen Fatens jelen létében azt felelte reá Darvai István Uram, hogy az olyan beszédre, s hírre csak fingani kell. Továbbá azt is hallotta Darvai István Uramtúl, hogy amint a lónak a szara nagy, de semmire sem jó, úgy Rákóczi is csak semmire való. Ad septimum nihil.

Centesimus decimus septimus testis Petrus Tivador, nobilis persona, in eadem possessione degens, annorum circiter triginta unius, juratus examinatus fassus est.[318] Egyebet nem tud a Fatens, hanem hallotta Darvai István Uram szájából, amikor hírül hozták, hogy Kegyelmes Urunk kijött Lengyel Országból, hogy az olyan hírre csak fingani kell.

Centesimus decimus octavus testis Alexander Tivador, nobilis persona, in eadem possessione degens, annorum circiter quinquaginta, juratus, examinatus fassus est.[319] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Darvai István

[314] Száztizenötödik tanú Márkus Demeter nemes személy, ugyanabban a faluban lakó, körülbelül harmincöt éves, eskü alatt kihallgatva az egészre vallotta.

[315] 1703. június 7.

[316] Száztizenhatodik tanú Vajnági András nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül harminchat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[317] talán

[318] Száztizenhetedik tanú Tivador Péter nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül harmincegy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[319] Száztizennyolcadik tanú Tivador Sándor nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül ötven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

Uram szájából hallotta, hogy azt mondotta, mikor Urunk felől hír hallatott, hogy arra csak fingani kell, a levelével pedig szegget kell törleni. Ad septimum nihil.

Centesimus decimus nonus testis Thomas Vajnági nobilis persona Bedőiensis, annorum circiter triginta sex, juratus examintus fassus est.[320] Ad quatuor puncta nihil. *Ad quintum.* Hallotta Sztojka László Uram szájából, hogy Urunkat tolvajnak mondotta. Azt is mondotta, hogy mind hadastúl karóban szárad meg. Ezt pedig a Fatens Huszt várának megvétele[321] előtt hallotta itt Bedőn az ő kegyelme szájából. *Ad sextum.* Darvai István Uram szájából hallotta mind azokat, amiket az praecedens Testis fateal.[322] Hoc addito:[323] Hogy ezen Fatens megértvén Urunk parancsolatytyának érkezését a vármegyébe, s mondotta Darvai István Uramnak, kire azt mondotta nagy embertelenül, hogy azzal csak szegget kell törleni. Ad septimum nihil.

Centesimus vigesimus testis Georgius Márkus nobilis persona Bedőiensis, annorum circiter quadraginta quatuor, juratus examinatus fassus est.[324] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Ezen Fatens Lengyel Országban járván Bolyakorúl jött ki egy Vladika Somlyovski nevű, s kérdette a Fatenstűl ha hallyak-e[325] hírét a Fejedelemnek, Rákóczi Ferencznek, arra mondotta a Fatens, hogy nem hallyuk sohol.[326] Az Vladika pedig azt mondotta neki: No, meghallyátok rövid nap, mert a híre magával edgyütt megyen. Hogy haza jött a Fatens, szintén itt volt Bedőn Darvai István Uram, és a Fatens mikor a Vladika szavait megmondotta volna eő kegyelmének, akkor ő kegyelme (salvo omnium honore et reverentia)[327] kettőt fingott, s azt mondotta, az edgyike a Fatensé, s a másika Somlyovszkié legyen. Ad septimum nihil.

Centesimus vigesimus primus testis Michael Debics, nobilis persona in eadem possessione degens, annorum circiter septuaginta, juratus examinatus fassus est.[328] Ad quinque puncta nihil. *Ad sextum.* Bedőn Furdics Gábor mondotta a Fatensnek, hogy Darvai István úgy ocsmánkodott Urunk méltóságos levele felől, hogy azzal csak szegget kell törleni. Ad Septimum nihil.

Quam praevio modo per nos fideliter peractam Inquisitionem propriarum manuum nostrarum subscriptionibus, et usualium sigillorum nostrorum

---

[320] Száztizenkilencedik tanú Vajnági Tamás, bedői nemes személy, körülbelül harminchat éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[321] 1703. augusztus 17.

[322] előző tanú vall

[323] Ezt hozzáfűzve:

[324] Százhuszadik tanú Márkus György bedői nemes személy, körülbelül negyvennégy éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

[325] hallják-e

[326] sehol

[327] minden tisztelet és hódolat megszegése nélkül

[328] Százhuszonegyedik tanú Debics Mihály nemes személy, ugyanabban a faluban élő, körülbelül hetven éves, eskü alatt kihallgatva vallotta.

appressionibus corroboravimus. In possessione Bedő, die nona mensis Octobris Anno Domini millesimo septingentesimo tertio.[329]

Sigismundus Buday mpr.[330] Franciscus Aszalay mpr.[331]
(gyűrűpecsét)[332] (gyűrűpecsét)

(Az irat külzetén:)

Kegyelmes Urunk ő Felsége méltóságos
személlye ellen némelly hejában
valót[333] beszéllők ellen peragalt[334]
Inquisitio[335]
Nro. 103.

[329] Amint az előző módon a tanúvallatást híven végrehajtottuk, saját kezünk aláírásával és szokásos pecsétünk rányomásával megerősítettük. Bedő faluban, október hónap kilencedik napján, az Úr ezerhétszázharmadik évében.

[330] Buday Zsigmond s. k.

[331] Aszalay Ferenc s. k.

[332] Az aláírások mellett lévő, vörös viaszba nyomott gyűrűpecsétek ma is sértetlenek.

[333] hiába valót

[334] végrehajtott

[335] tanúvallatás

Tandori Mária

ANGOL PÁRTOK ÉS PARLAMENTI CSOPORTOK AZ 1780-AS ÉVEKBEN

Az 1680-as „Dicsőséges Fordulat"* és az 1832-es Reform Törvény közötti időszakot a brit történetírás az „angol Ancien Regime" néven tartja számon. Ez az elnevezés azt sugallja, mintha ez egy statikus, fejlődést nem mutató, mondhatni kissé unalmas korszak lett volna. Ma már bizton állíthatjuk, hogy ez nem igaz: izgalmas, sokszínű korszak volt ez, mély válságokkal és hatalmas sikerekkel tarkítva. A dolgozat témájául azért választottuk az 1780-as éveket, mert — 1689 után és 1832 előtt — ez volt az angol politikatörténet legjelentősebb „reformkora": az egy évre eső reformjavaslatok- és politikai hagyomány-teremtések számát tekintve az egész angol történelem egyik leggazdagabb korszaka ez.[1] Az 1770–80-as évek fordulóján Anglia történelme egyik legmélyebb válságát élte át. Az amerikai kolóniák lázadása és függetlenségi háborúja — melyet a korabeli angol közvélemény borzalmas polgárháborúnak, gyilkos és értelmetlen testvérharcnak tartott — mély gazdasági, de még sokkal mélyebb politikai és tudati válságot idézett elő. E válság egyik sajátos eleme az volt, hogy a 18. század végére az angol politikai közvélemény szemében már általános kultusz tárgya volt a brit alkotmány, melyet pártállásra való tekintet nélkül mindenki egyértelműen a „legtökéletesebb emberi alkotás"-nak tartott (ezek éppenséggel III. György király szavai).[2] Ezért féltékenyen figyelték a legcsekélyebb változásokat is, melyek befolyásolhatták az alkotmány szent gépezetét, érzékeny egyensúlyát. Ez a gondolkodásmód vezetett ahhoz a sajátos jelenséghez, hogy amikor az 1770-es évek legvégén kezdett nyilvánvalóvá válni az amerikai vereség, az angol politikai közvélemény figyelme az alkotmány felé fordult, és a háborús vereség okait az alkotmány „torzulásában" kezdték keresni. Az alkotmány felé irányuló aggályos figyelem segített is az angoloknak kilábalni a válságból: az alkotmány torzulásait kutatva sorra fedezték fel a politikai vezetés és a jogrend visszásságait, és a legkülönfélébb reformok kidolgozásába kezdtek. Ez persze nem ment viták, éles ellentétek, pártharcok nélkül. Ugyanekkor azonban már nyilvánvaló tény volt, hogy a politikai élet centruma a parlament Képviselőháza. A politika minden

---

* A közkeletű „Dicsőséges Forradalom" kifejezést Urbán Aladár professzor úr javaslatára helyettesítettem a „Dicsőséges Fordulattal"-tal. Ez a megnevezés megfelel az esemény vértelen és „rendszerváltó" jellegének.

[1] A politikai reformokról ld. részletesebben: *Tandori Mária:* A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben az 1780-as évek elején = Aetas, 1994/4. 72–106., illetve *u.ő.:* Hitek és tévhitek: a „Korona káros befolyása" Angliában a 18. század végén = A modern politikai gondolkodás kezdetei / Szerk. Kukovecz György. Szeged, JATEPress, 1999. 121–128.

[2] Idézi: *A. V. Dicey:* Bevezetés az angol alkotmányjogba. Bp. MTA, 1902. 2–3.

sors- és részletkérdése itt csapódott le. A törvényjavaslatok legfontosabb vitái itt zajlottak, és ez a testület figyelte legkritikusabban a kormány és az uralkodó tetteit.[3]

Itt térünk rá a dolgozat központi témájára. A 18. század végi brit alsóház lényegében ugyanúgy működött, mint a mai. Még az épület berendezése is ugyanolyan: a padsorok zöld bőrhuzatához is aggályosan ragaszkodtak, pedig azóta többször is átépítették az épületet.[4] A házszabályokban is kevés változás történt az elmúlt majd kétszáz év során[5]. Még a szavazás módja is a régi, a brit parlament nem vesz tudomást a szavazatszámláló berendezésekről, hiszen akkor 700 éves szokásokat kellene megváltoztatni. Az elmúlt 200 év során a brit képviselőház működésében tulajdonképpen igen kevés fontosabb változás zajlott le, ezek egyike a modern pártrendszer kialakulása. Az 1780-as éveket azért választottuk, mert a régóta létező és folyamatosan változó párt- és parlamenti csoportok az amerikai háborút követő válság éveiben indultak meg a modern párttá alakulás útján, ahová majd a következő évszázad második felére érkeznek el. A dolgozat célja, hogy rövid áttekintést adjon az 1780-as évek angol pártviszonyairól.

A parlamentáris államok kivétel nélkül a pártok által elért választási eredmények, pártok által alakított kormányok révén működnek. A mai angol kétpártrendszer létét valószínűleg az 1670-es évek „kirekesztési válságáig"[6], esetleg a korai Stuart-kori Udvari és Vidéki pártig lehet visszavezetni, vagy a polgárháború korának Kerekfejű-Gavallér ellentéteiig. A 17–18. század fordulóján már mindenki használta a két párt, a tory és a whig nevét. Az alsóház ülésrendje: a kormány híveinek és az ellenzéknek szembeültetése jelzi és egyben erősíti ezt a kétpárti megoszlást.[7] Több-párti rendszert a parlament elméletileg megenged, de el kell dönteni, ki melyik oldalra ül; vagy kormány mellett szónokol és szavaz, vagy általában inkább ellene van. (Pártsemleges pad — cross-bench — csak a Lordok Házában van, a képviselőházban nincs.) Ez az ültetési szokás is elősegítette a kétpárti rendszer kialakulását, hiszen az egyformán szavazó személyiségek természetes módon, személyes kapcsolataikban is közelebb kerülhettek egymáshoz mint azok, akik rendszeresen egymás ellen foglaltak állást. Ezek a szavazási szövetségek azonban ideiglenes kapcsolatot jelentettek: a valódi kétpártrendszerhez innen még nagyon hosszú és rögös út vezetett.

Látszólag 1714 után is fennmaradt a késő Stuart-kori kétpártrendszer, melynek létét sohasem vonták kétségbe, a Hannoveri dinasztia trónöröklése után

---

[3] A parlament alsóházának alkotmányos szerepéről részletesen ld. pl.: *Sir William Holdsworth:* History of the English Law. London, Methuen, 1966. Vol. X. 532–544. (alábbiakban Holdsworth)

[4] 1834-ben tűzvész, 1941 tavaszán pedig légitámadás pusztította el az üléstermet.

[5] *Holdsworth*, Vol. X. 532–533. Magyarul a témáról ld. *Borus György:* Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén = Aetas, 1994/4. 53–71.

[6] Az 1670–80-as évek legfontosabb angol belpolitikai problémáját az jelentette, hogy Jakab herceg, a trón örököse nyíltan vállalta katolikus hitét. Ez ellentétben állt a restauráció egyik alapfeltételével, mely az angol király számára kötelezően írta elő az anglikán vallást. Ellenzéki körökben mozgalom indult, hogy a Parlament rekessze ki a trónöröklési sorrendből Jakab herceget, és helyette elsőszülött leányát, a protestáns Máriát (Más nézetek szerint II. Károly természetes fiát, Monmouth hercegét) tegyék meg a trón örökösévé. A kirekesztési mozgalom hívei jelentették a későbbi whig párt bázisát, a katolikus uralkodó pártja pedig a torykét. Ld. *Szántó György Tibor:* Anglikán reformáció, angol forradalom. Bp. Európa, 2000. 354–414.

[7] *James Harvey-Katherine Hood:* A brit állam. Bp. Kossuth, 1960. 29. (alábbiakban *Harvey*)

azonban az addig ismert pártrendszer összeomlott. A toryk ugyanis általában a detronizált Stuart-dinasztia hívei voltak és maradtak: ezzel szalonképtelenné váltak a hatalom köreiben: a legitimitási szempontból gyenge lábakon álló Hannover-ház uralmának első évtizedeiben (amíg a legitimitási kérdés el nem évült[8]) csak az új uralkodóház iránt elkötelezett whigek érvényesülhettek. A whig egyeduralomnak ezt az időszakát 1760-ig szokták számon tartani. Ez nagyon furcsa korszak volt: a Parlamentet elméletileg egyetlen párt uralta, funkcionálisan azonban nem is kettő, hanem szinte áttekinthetetlenül sok párt létezett egyszerre. Az egyeduralomra került whig párt ugyanis, szinte azonnal 1714 után, a hatalomért marakodó frakciókra szakadt. Ebben az időszakban a parlament „kétpártiságát" általában kettőnél jóval több, egymással rivalizáló whig klikk viszálya és szövetségei biztosították.[9] A whigek egyik része a Parlament kormánypárti, a másik pedig az ellenzéki oldalán foglalt helyet. Ezeket a kisebb-nagyobb politikai csoportokat politikai elveik alapján képtelenség meghatározni, hiszen ilyen kérdésben nemigen volt közöttük különbség. A frakciók létének egyetlen értelmét a hatalomért, valamint a zsíros hivatalokért folytatott harc jelentette. Ennek következtében az 1714-től 1760-ig tartó whig uralom időszaka a kortársak szemében nagyon hamar azonosult a korrupcióval és a tökéletes elvtelenséggel, ahol még a parlamenti ellenzék sem karolta fel a politika megtisztításának programját, hiszen ő is a rendszer haszonélvezője volt.

Az 1760-ban trónra lépő III. György király alapvetően meg akarta változtatni ezt a helyzetet. Az volt a meggyőződése, hogy a whig klikkek okozzák a mindent elárasztó korrupciót, s ezért céljául a korabeli pártok felszámolását, és egy, az uralkodó érdekeit támogató párt létrehozását tűzte ki célul. Ennek kapcsán terelődött figyelme a számkivetett torykra, akik addigra levetkőzték hajdani Stuart- és katolikus-párti vonásaikat, a parlamentben burjánzó korrupcióból viszont nyilvánvalóan kimaradtak – így joggal emelték fel a szavukat ellene. A király kérésére Lord Bute[10] vezetésével ezért jött létre a „Király barátai" pártcsoport.[11] Lord Bute-t azonban ellenzéke rendkívül hevesen támadta Stuart származása, tory szimpátiája, a király hűséges szolgálata, valamint a király édesanyjához fűződő, közismert viszonya miatt. Alig másfél év alatt sikerült is kikészíteni, 1763-as lemondását követően látszólag töretlenül állt vissza a régi rend. A whig politikai elit többsége vígan lubickolt ebben a fertőben, a moralitás iránt vonzalmat érző kevesek viszont egyre határozottabban undorodtak az egésztől. A század közepén már tekintélyes gondolkodók és gyakorlati politikusok is kezdtek hangot adni eme véleményüknek. A korrupció bántotta őket, ennek megfigyelésekor azonban minduntalan a különböző whig csoportok, a „pártok" machinációiba ütköztek. A ko-

[8] Az utolsó Stuart-párti lázadás 1745–46-ban zajlott le Skóciában, a száműzött Stuartok pedig 1807-ben haltak ki. Ld. *Frank McLynn:* The Jacobites. London, Routledge, 1985.

[9] *Harvey*, 37. Párton belüli frakcióknak 1714 előtt is van nyoma. Ld. Paul de Rapin-Thoyras on whigs and tories under Anne = English historical documents, 1660–1714 / ed. Andrew Browning. London, Eyre and Spottiswoode, 1953. 259–269.

[10] John Stuart, 3rd Earl of Bute (1713–1793) Skót főrend, 1762 májusától 1763 áprilisáig First Lord of the Treasury (miniszterelnök).

[11] *Christie, I. R.*: The Changing Nature of Parliamentary Politics, 1742–1789. = British Politics and Society from Walpole to Pitt, 1742–1789. Ed. Jeremy Black. London, Macmillan, 1990. 102. (alábbiakban *Christie:* Changing)

rabeli pártok tanulmányozása nyomán sokan szinte szükségszerűen jutottak el azok általános tagadásához. Hume a következőkben fejtette ki véleményét: „*A pártokat személyi és valódi klikkekre oszthatjuk. A személyi pártokat a versengő csoportok tagjai közötti személyes barátságra vagy ellenségeskedésre alapítják, míg a valódiak a vélemények vagy az érdekek tényleges különbségén nyugszanak. E megkülönböztetés alapja nyilvánvaló, bár el kell ismernem, hogy ritkán találkozunk tisztán és vegyítetlenül akár az egyik, akár a másik fajtába tartozó párttal.*" Kissé fentebb a pártokról sommásan is kifejti véleményét: „*Amennyire tisztelniük és becsülniük kell az embereknek a törvényhozókat és az államalapítókat, oly mértékben kell megvetni és gyűlölni a szekták és pártok alapítóit; hiszen a pártok hatása pontosan ellentétes a törvényekével. A pártklikkek felforgatják a kormányzatot, ellehetetlenítik a törvényeket, és a legádázabb ellenségeskedést szítják a nemzet tagjai között... A legdúsabban ráadásul a legjobb talajban teremnek; s bár az abszolút kormányzat sem teljesen mentes tőlük, mégis meg kell vallani, hogy a szabad rendszerekben sokkal könnyebben szárba szökkennek és gyorsabban is szaporodnak.*"[12] Hume nem állt egyedül a véleményével. III. György király közvetlen környezetén kívül alapvetően pártellenes álláspontot foglalt el a századközép talán legnagyobb hatású és legnagyobb népszerűségnek örvendő alakja, az idősebb William Pitt, Chatham későbbi lordja[13] is. A whig politikai elit azonban más véleményen volt. Edmund Burke, a 18. század második felének legnagyobb brit politikai gondolkodója a párt fogalmáról a következő frappáns meghatározást adta: „*emberek szövetsége, akik közösen a nemzeti érdek előmozdítására törekednek, valamely külön elv alapján, amelyben mind egyetértenek.*"[14] Ez így nagyon szépen hangzik, de a 18. században nem reális. Burke azonban alapvetően védelmére kelt a pártoknak, ugyanis a királyi önkény elleni harc legfőbb fegyverét, Anglia szabadságának letéteményesét látta bennük. Szerinte az angol nép teljesen védtelenül állna a teljhatalomra törő királlyal szemben, ha nem állna módjában pártokba szervezni legtehetségesebb fiait, akik így, egyesült erővel képesek lehetnek az abszolutizmus elburjánzását megakadályozni.[15] A 18. századi Angliában az abszolutizmus rémét látni mai szemmel üldözési mániának tűnik, ám nem szabad elfelejteni, hogy még 1789 előtt vagyunk, és egész Európában mindenfelé a királyi teljhatalom volt a tipikus államberendezkedési forma.

A 18. század végi angol pártok általános jellemzői

A 18. század vége felé a brit pártok éppen csak kezdtek elindulni a modern párttá szerveződés útján, működésükben régi és új elemek keverednek. Régi elem, hogy ezek a pártok jórészt személyes kapcsolatok alapján állnak össze: létükhöz tulajdonképpen egyetlen dolog volt szükséges: egy vezető. Elvek helyett rokonság,

[12] David Hume összes esszéi, I. Kötet. Bp., Atlantisz, 1992. 64.

[13] id. William Pitt, Chatham Earl-je. (1708–1778) 1756-tól államtitkár, 1766 és 1768 között miniszterelnök. A parlamenti képviselők életrajzi adatait ld. *Gerrit P. Judd:* Members of Parliament, 1734–1832. Hamden, Archon Books, 1972. passim

[14] Idézi *Colin Padfield:* British Constitution. London, Heinemann, 1983. 34.

[15] *Edmund Burke:* Thoughts on the Causes of the Present Discontents, 1770. ld. Burke's Politics: Selected Writings and Speeches. New York, Knopf, 1949. 37–45.

barátság, pénz és választási korrupció kovácsolta egybe őket, de nem túl szilárdan.[16] Ezért a pártok többsége semmivé foszlott vezére és névadója halálakor. Olykor már az is előfordult, hogy egy-egy politikus köré annak különleges politikai elvei, kiemelkedő vezetői képességei, karizmája miatt gyűlnek, de ez ritka kivételnek számított. A pártvezérség nem jelentett azonnal kiváló vezető személyiséget: általában egy gazdag lordról volt szó, aki rokonai és kliensei fölött parancsnokolt. A kliens jelen esetben általában azt jelentette, hogy a gazdag lord több választókerületben jelentős földbirtokkal rendelkezett, és a kisebb lakosságú városkák választását irányítani tudta. Nem volt ritka, hogy egy lord birtokában 2–3 (sőt, olykor 8–10) választókerület (korabeli szóhasználattal rotten- vagy pocket-borough) is volt, így az ilyen választókerületekben nyilván kizárólag olyan emberek juthattak képviselői helyhez, akikben a lord megbízott, illetve akik le voltak kötelezve irányában, hiszen képviselői helyük a lord kegyétől függött. Általános volt az a helyzet, hogy a képviselőházi pártok jó része olyan ember nevét viselte, és parancsait követte, aki a Lordok Házában ült. A pártoknak nem volt határozott tagsága: a vezető köré csoportosuló személyek egy része szorosabban, nagyobb része lazábban kötődött a csoporthoz: a „kemény magot" egyre szélesebb ívben, egyre halványodó holdudvar vette körül. (Nyilván a személyes lekötelezettség mértékétől függően.) A holdudvar szélén helyet foglaló személyek esetében pedig sokszor nem is lehet pontosan megállapítani, hogy az illetők többé-kevésbé párthoz tartozónak tekinthetők-e, vagy csupán némi személyes szimpátiával színezett független képviselőkről van-e szó. Ezt általában maga a párt vezetője tudta a legkevésbé. Ezzel összefügg az angol pártoknak az a jellegzetessége, hogy nem ismerték a pártfegyelem fogalmát: nem volt „szavazógépezet", és többnyire természetes könnyedséggel tértek napirendre az átállások fölött. Persze, az igazán meglepő lépéseket akkor is szokás volt zengzetesen elítélni: ezt azonban inkább hatásos politikai fogásnak szánták, nem volt valódi erkölcsi kérdés. A legnagyobb felzúdulást 1782–83 fordulóján a Fox-North[17] koalíció létrejötte váltotta ki: ez a felzúdulás azonban cseppet sem akadályozta a koalíció kormányzati munkáját, mely végül bukását egyedül az uralkodó személyes ellenszenvének köszönhette.

A Parlament mindkét házában találkozunk a korabeli pártcsoportokkal. A két Ház azonban nem volt egymás tükörképe. E dolgozat a képviselőház pártcsoportjaival foglalkozik, de egy rövid említést megérdemel a Lordok Háza is. Itt is megvoltak mindazok a pártcsoportok, amelyekkel majd az alsóház esetében megismerkedhetünk, de az arányok különböztek. A Lordok Háza tagjai között sokkal kevesebb volt az ellenzéki, vagy a markánsan független személyiség. Mivel a Lordok jó része valamilyen udvari hivatal viselője volt, a királyhoz legtöbbjüket személyes ismeretség fűzte. Az ilyen személyek nyilván nem szavazhattak a király kormányának javaslatai ellen. Az egyházi- és jogász lordok hivataluk révén szintén

[16] *Herbert Butterfield:* George III. and the Constitution = History, 1958. (43.) 32. (alábbiakban *Butterfield*)

[17] Portland hercegének névleges elnöklése alatt Charles James Fox (1749–1806) és Frederick North (1732–1792) kormánya. Előtte tíz éven át North kormányfő, Fox pedig az ellenzék prominens alakja volt, Fox folyamatosan a legdurvább támadásokat intézte North ellen. North-t Lord North-ként emlegetik. Ekkoriban még nem volt lord, de mint Earl of Guilford legidősebb fia és címének várományosa, a hagyományok értelmében joga volt családneve előtt a lord cím viselésére.

a Korona lekötelezettjei voltak. Fentebb már említettük, hogy a Lordok Házában — ellentétben a képviselőházzal — létezett egy ún. cross-bench, semleges pártállásúak számára fenntartott padsor. Itt azonban általában nem állandó semleges frakció ült, hanem az adott vitatémától függően azok a lordok, akik az adott kérdésben nem kívántak állást foglalni. Egészen sajátos helyzete volt a skót (és 1801 után az ír) képviselő-lordoknak. Az uniós törvények miatt Skócia és Írország lordjai — ellentétben angliai társaikkal — nem lettek automatikusan a Lordok Háza tagjai, hanem a skót lordok 16, az írek pedig 22 tagot választhattak maguk közül. A képviselő-lordokra különösen jellemző volt a kormány-hűség.[18]

Ekkoriban a pártok klubokban szerveződtek. Ez a jelenség visszanyúlik a 17. századra, amikor is a politizálás centrumát az akkoriban kialakuló kávéházak jelentették (II. Károly 1675-ben be is tiltotta azokat.) A 17–18. század fordulója körül kezdtek kialakulni a maiakkal azonos módon működő klubok. A toryk az October Club-ban, a whigek a Kit Cat Club-ban gyülekeztek.[19] A 18. század folyamán azután számos új klub létesült, a számtalan whig frakció mindegyike talált magának kellemes fészket. A 18. század végén a két leghíresebb ilyen intézmény a Fox-párti whigek „Brooks"-a[20], illetve az ifjabb Pitt[21] híveinek „Goostree"-je[22] lett. Minden klubnak sajátos szabályzata, arculata és szellemisége volt, bár ezek még korántsem voltak olyan szertartásos és merev intézmények, mint később, 19–20. századi utódaik. Az ilyen kluboknak természetesen nem csak képviselő tagjai lehettek, de ezek a szervezetek zártkörű, exkluzív és arisztokratikus csoportok voltak. A klubokban a nagymértékű ivászaton, duhajkodáson és kártyázáson kívül sorsdöntő beszélgetések is zajlottak. Ilyen beszélgetések során osztottak el kormányhivatalokat, döntöttek a parlamenti machinációk fölött. A választási manővereket is a pártok klubjaiból irányították. Szinte jelképes, hogy 1784 februárjában a Pitt elleni merényletet egy Fox-szimpatizáns klubban tervelték ki, és a klubok utcáján hajtották végre.[23]

Az 1780–90-es évek azonban sok új vonást is hoztak, elsősorban az ellenzék szerveződésében: a pártok igyekeztek működésüket ütőképesebbé tenni, és csápjaikat lassacskán a vidék felé nyújtogatni. Ekkoriban kezdett kialakulni, hogy a pártoknak kifejezetten szervezésre szakosodott tagjai is lettek. Már az 1760-as években találunk példát erre Henry Fox személyében[24], de az igazi, „függetlení-

[18] *D. Large:* The Decline of „the Party of the Crown" and Rise of Parties in the House of Lords, 1783–1837 = English Historical Review, 1963. (78.) 669–695.

[19] *Holdsworth*, Vol. X., 29.

[20] *Stanley Ayling:* Fox. London, John Murray, 1991. 86–94. (alábbiakban: Ayling)

[21] William Pitt (1759–1806) 1783-tól 1802-ig, majd 1804 és 1806 januárjában bekövetkezett haláláig miniszterelnök.

[22] *John Ehrman:* The Younger Pitt: The Years of Acclaim. Stanford Univ. P., 1969. 106–107. (alábbiakban Ehrman)

[23] Pittet 1784. február 28-án a City díszpolgárává avatták. Amikor éjszaka a bankettről hazafelé tartott, a Brooks klub előtt botokkal felfegyverzett tömeg várta, kirángatták hintajából, és alaposan megverték volna, ha egy konkurrens klub, a White's közönsége nem siet a segítségére. ld.: *Ehrman*, 140–141.

[24] Henry Fox, Charles James Fox apja, a párizsi béke jóváhagyása érdekében, 1763-ban szabályos szavazatvásárlási irodát nyitott a Parlamentben, és nyíltan megvásárolta a Ház többségét. ld.: *Holdsworth*, X. 105., Ayling, 19.

tett" menedzserek az 1780-as évektől bukkannak fel. Az 1790-es években a Fox-párti whigek fő szervezője, William Adam[25] jól ismert személyiség volt. Lord North számára hasonló feladatokat látott el John Robinson[26], akit később az ifjabb Pitt örökölt, és ilyen volt később a szintén Pitt mellett működő George Rose.[27] Az első igazi párt-manager William Adam volt, akinek pontos elképzelései voltak az egész whig-mozgalom jövőjéről is: ő érezte meg először azt, hogy a whig párt társadalmi háttere változóban van, és a földbirtokosokat felváltják majd a kereskedelmi érdekeltséggel bíró személyiségek. Adam, majd Robinson és Rose is működésük fő területének a választások előkészítését tartották. A választások előtt „general fund"-ot hoztak létre, ez a pénzügyi alap jókora gyűjtői-szervezői munkát igényelt, és célja a kampányműveletek pénzelése volt.[28] Ebbe nemcsak a ma ismert kampányfogások tartoztak bele (röplapok, plakátok nyomtatása), hanem a korabeli, korrupt választási rendszernek megfelelő dolgok, mint pl. lakomák rendezése, vesztegetés, választókerületek megvásárlása. Ilyen látványos akciókat szervezett Adam 1784-ben és 1789-ben is. A választások előtt ezen kívül szokás volt a lehető legpontosabb listákat készíteni[29], melyen szerepelt az, hogy a párt az egyes kerületekben kiket kívánt jelöltként indítani, e jelöltek közül kinek volt esélye, illetve kinek nem – ez esetben az illetőnek célszerű volt valahol könnyen megszerezhető választókerületet vásárolni. A listákon szerepelt az is, hogy a független képviselőjelöltek közül ki volt jóindulatú, illetve ki volt inkább ellenséges érzelmű a párt felé. A menedzserek a választások közötti időszakokban is találtak maguknak tennivalót. Adam tanácsára 1783-ban Foxék a Carlton House[30]-ban megszervezték egy irodát, melynek az volt a feladata, hogy sürgős esetben, fontos viták vagy szavazások alkalmával a Házba szólítsa a koalíció híveit. Ez a hivatal 1793-ig folytatta működését.[31] Megfelelő intézmény természetesen a konkurens pártban is kialakult.

Uj jelenségek tűntek fel a pártok és a sajtó kapcsolatában is. A sajtó befolyásolásának számos eszköze ekkoriban alakult ki, nyilván annak függvényében, ahogy a politikusok kezdték felismerni annak politikai jelentőségét. A legkézenfekvőbb módszer az volt, hogy egy párt megvásárolt egy lapot. Ezt fontosnak tartották, annak ellenére, hogy mind a kormány, mind pedig az ellenzék mélységesen lenézte az újságírókat.[32] Pitt, mint miniszterelnök pl. a Morning Herald-ot

[25] William Adam (1751–1839) 1774 és 1812 között parlamenti képviselő. Fox és Lord North barátja, legjelentősebb szervezői munkásságát az 1783–1784-es kormányválság és választás kapcsán fejtette ki. Ld. *Donald E. Ginter:* The Financing of the Whig Party Organization = American History Review, 1965–66, Vol.71. 421. (alábbiakban *Ginter*)

[26] John Robinson (1727–1802) 1764-től haláláig képviselő, 22 éven át a Patronage Secretary of the Treasury, vagyis a kormány választókerületi patronálási ügyeit intézte Lord North, majd William Pitt alatt.

[27] George Rose (1744–1818) 1784-től haláláig képviselő. 1782-től Secretary of the Treasury (miniszterelnökségi titkár), később más fontos államhivatalokat is betöltött.

[28] *Frank O'Gorman:* Pitt and the „Tory" Reaction to the French Revolution. = Britain and the French Revolution, 17–19. (alábbiakban *O'Gorman:* Tory)

[29] *O'Gorman:* Tory, 19.

[30] Ez a ház a walesi herceg hivatalos rezidenciája volt: a herceg nyíltan támogatta Foxékat.

[31] *Ginter*: 431.

[32] Bővebben: *Arthur Aspinall:* Politics and Press. London, Home and Van Thal, 1949. 10–12. (alábbiakban *Aspinall*)

és a London Evening Post-ot támogatta, pénzelte. A párt szimpatizánsai közadakozás formájában gondoskodtak a manőverek anyagi hátteréről. Ez a „tagsági díj" elég szép summát jelentett: Sheridan[33] pl. évi 300 fontot fizetett.[34] De nagyobb manőverek esetén (pl. a régens-kérdés[35] körüli propaganda-hadjáratban) külön szponzorokat is kerestek.[36] A 18. század végén a kormány fontosabb lapjai a következők voltak: a Star, Sun, True Briton, Observer, és a francia háborúk idején az Anti-Jacobin.[37] Az ellenzéké volt többek között pl. a Morning Herald.[38] Az 1789-ben, szintén kormánytámogatással létrejövő The Times azonban megőrizte független szellemét.[39] A 18. századi politikai sajtóról el kell mondani, hogy még nem volt egy kifejezetten túlfinomult intézmény: a durva hangvétel, átlátszó tendenciózusság, harsány szenzációhajhászás és ferdítés obszcén karikatúrákkal és egészen komoly politikai elemzésekkel keveredett benne. A 60–70-es években a brit közélet John Wilkes[40], az újságíró-képviselő botrányaitól volt hangos, e botrányok azonban erőteljesen előmozdították a kibontakozó szólásszabadságot. A máig nem egészen tisztázott személyazonosságú Junius[41] és pl. Edmund Burke[42], a whigek nagy gondolkodója, kiváló, merész és mély politikai elemzéseket adtak, ugyanakkor voltak kevéssé meggyőző írások is. James Boswell[43] írja le híres életrajzában, hogy a polihisztor, Dr. Johnson[44] is foglalkozott parlamenti tudósítások írásával, és *„gondoskodott róla, hogy a whig kutyák mindig a rövidebbet húzzák"*. Maga Boswell jegyzi meg azonban, némi malíciával, hogy: *„ki e tudósításokat olvasta, álmélkodva látta, hogy bár fényes szónoklatok és érvek csak az ellenzék részéről hangzottak el, s a kormány oldaláról csak hülyeségek és lapos*

[33] Richard Brinsley Sheridan (1751–1816) 1780-tól 1812-ig parlamenti képviselő, de sokkal inkább ismert polgári foglalkozása szerint: a kor legünnepeltebb színműírója és színházigazgatója volt.

[34] *Ginter*, 423.

[35] 1788 végén III. Györgyön az elmebetegség jelei kezdtek kiütközni. Mivel egy ideig nem volt biztos, hogy a király rendbejön-e, felmerült a régensség kérdése. A régensségre esélyes trónörökös azonban Fox barátja és Pitt gyülölt ellenfele volt. Világos volt, hogy mihelyt a herceg kezébe kerül a hatalom, meneszti Pittet. Fox ezért tűzzel-vassal harcolt a régensség kimondásáért, Pitt pedig ellene. Pittnek volt szerencséje, mert a király 1789 elején váratlanul meggyógyult. Ld. *Tandori Mária:* The Regency Crisis and its Constitutional Consequences. England, 1788–89. = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus 105. 1998. 29–36.

[36] *Ginter*, 424–427.

[37] *Dickinson, H. T.:* Popular Conservatism and Militant Loyalism, 1789–1815.= in: Britain and the French Revolution, 1789–1815. 110.

[38] *Aspinall*, 271.

[39] *Aspinall*, 74.

[40] John Wilkes (1725–1787) 1764-ben megfosztják mandátumától, börtönbe zárják. 1768-ban száműzetésben él, de megválasztják Middlesex képviselőjévé, amit hatalmas botrányok után el is foglal. 1774–1775-ben London Lord Mayorja.

[41] Junius: valószínűleg Sir Philip Francis-t fedi ez a név (1740–1818) 1769 és 1772 között publikálta híres pamfletjeit, a kor valamennyi vezető politikusát célba vette.

[42] Edmund Burke (1729–1797) a kor egyik legnagyobb politikus-teoretikusa, híres szónok. A modern konzervativizmus egyik megalapozója. 1765-től képviselő, a Rockingham-párt, majd Fox híve, 1793-ban, a francia háború kitörésekor átáll Pitt kormánya mellé.

[43] James Boswell (1740–1795) skót földbirtokos, ügyvéd, aki elsősorban emlékirat-íróként ismert. Legfontosabb műve barátjáról, Dr. Samuel Johnsonról írt életrajza, de nagyon népszerű volt korzikai útinaplója is. (Life of Johnson, 1791., An Account of Corsica, 1768.)

[44] Dr. Samuel Johnson (1709–1784) költő, esszéista, kritikus, újságíró, fő műve a Dictionary of the English Language, 1755., és a Lives of the Most Eminent English Poets, 1777–1781.

közhelyek hallatszottak, mégis, a vita következetesen mindig az utóbbiak javára dőlt el".[45] A Times, de a kimondottan kormánypártinak tartott True Briton is számos nehéz percet okozott a kormánynak.[46] A 90-es években autokratikusnak bélyegzett Pitt is kénytelen volt elismerni, hogy: *„kevés eszközünk van, hogy kordában tartsuk a kiadókat"*[47] (ez alatt az újságok kiadóit és szerkesztőit értette). A rendszeres időközökben megjelenő sajtótermékek mellett nagy pénzek mentek el a pártok által nagyon kedvelt pamfletekre, mely a kor egyik legvirágzóbb műfaja, és a közvélemény formálásának leghatékonyabb eszköze volt. Ezek jóval többe kerültek, mint egy-egy újság megvétele. A Morning Chronicle 1788-ban mindössze 200 fontot kapott[48], ugyanakkor az 1790-es években pamfletek kiadására évente 8–12 ezer fontot különítettek el a civillistából.[49] A pártok pamfletírásra olykor egész „team"-eket foglalkoztattak. 1785-ben az ellenzék összeszedte legtehetségesebb híveit, akik megalapították az Esto Perpetua Club-ot, mely sajtókapcsolataik szervezőirodájaként funkcionált. A klub Thomas Becket — a walesi herceg udvari szállítója — könyvesboltjában kapott helyet. Valószínűleg ebből a körből származik a Rolliad, a kor leghíresebb gúnyvers-sorozata.[50] Ezek az írások irodalmi minőségüket tekintve igen vegyes képet mutatnak, de a kör aktív tagja volt maga Sheridan is. A pamfleteket országosan terjesztették, ellentétben a lapokkal, melyeknek nagy része csak London környékére jutott el. Támogatás persze nem csak pénz formájában érkezhetett. Az újságírók mindig roppantul örültek a „kiszivárógtatásoknak", vagyis különösebb mérlegelés nélkül leírtak mindenféle pletykát.[51]

A pártok — bár jelentőségük csekélyebb volt, mint a 19. század közepén, vagy manapság — lényegében a politikai hatalom megszerzésének fontos eszközei voltak. Ha valaki politikai karrierre vágyott, nélkülözhetetlen volt számára egy hűséges párt, lehetőleg minél nagyobb.[52] A miniszterelnökséghez parlamenti többség kellett, de egyetlen párttal ezt a — legalább 50% plusz egy fős — többséget lehetetlen volt elérni. A pártok és kormányok sorsát végső fokon az döntötte el, hogy alsóházi vezetőjük mennyire volt tehetséges, vonzó személyiség és szónok: a szavazások kimenetele a függetlenek pillanatnyi hangulatától függött. A pártok vezérszónokainak állandó kihívást jelentett, hogy ők, vagy az ellenfél tud-e az adott ügyben több képviselőt maga mellé állítani.

---

[45] *Boswell:* Johnson's Life. Idézi: *Ferenczy Árpád:* Az angol parlamenti szólásjog és fegyelem történeti fejlődése és jelen állapota. Bp. A szerző kiad., 1914. 18–20.

[46] The Diaries and Correspondence of the Right Hon. George Rose, I. Vol. London, Bentley, 1860. 512. (alábbiakban Rose)

[47] *Earl of Stanhope:* Life of the Right Ho. William Pitt, III. Vol. London, Murray, 1865. 255. (alábbiakban *Stanhope*)

[48] *Aspinall*, 69.

[49] *Aspinall*, 148.

[50] A Rolliad 1784–85 folyamán a Morning Herald-ban jelent meg, címét egy John Rolle nevű devonshire-i képviselőről kapta, aki többször provokálta Foxékat. A sorozat egyik leghíresebb darabja Pitt hatalomra kerülésére vonatkozik: „A sight to make surrounding nations stare / A kingdom trusted to a schoolboy's care" ld. *Stanhope*, I. Vol. 282–288., *Ginter*, 433.

[51] *Aspinall*, 183–197.

[52] Kivételes esetben lehetett valaki miniszterelnök párt nélkül is, de ehhez a Korona támogatása kellett, valamint kiemelkedő képességek, mint pl. George Grenville esetében, 1763-ban.

A 18. századi kormányzatok a parlamentben a működésükhöz szükséges többséget három képviselői csoport segítségével érhették csak el. Ezek a következők:

1. Az Udvari és Adminisztrációs csoport – a mindenkori kormányok fő bázisa,
2. a függetlenek éppen megnyert része,
3. és általában legkisebb csoportként a kormányfő tényleges pártja. Már csak létszámuk okán is illik a párton kívül állókkal kezdeni.

A függetlenek

Tisztán kétpárti rendszerről már csak azért sem beszélhetünk, mert a képviselők tekintélyes része látványosan távol tartotta magát a pártcsoportoktól. Nagy vonalakban a parlamenti tagok negyede tartozott valamely párthoz, negyede a mindenkori kormány automatikus támogatója volt, a többiek többé-kevésbé függetlenül működtek.[53] Ez utóbbi csoport jellegéből adódóan nem fogható fel valamiféle egységes tömbként. A legkülönbözőbb szociális eredetű, vagyoni helyzetű, és politikai érzelmű személyiségek tartoztak ebbe a csoportba. Még létszámukat illetően is ellentétes adatok maradtak fenn. Az alsóház 558 tagja között 1783-ban John Robinson 104 függetlent tart nyilván, Ian R. Christie számításai szerint azonban legalább 220-nak kellett lennie.[54] A függetlenségnek is voltak fokozatai: voltak, akik teljesen elkülönültek a pártoktól, voltak, akik alkalmanként ide-oda csapódtak. Politikai véleményük mindazonáltal részben megjósolható volt. Robinson a „hopeful" illetve a „doubtful" jelzővel illette őket aszerint, hogy reményei szerint az illető képviselő a kormányra, vagy ellene fog szavazni.[55] További kalkulációt igényelt, hogy a „doubtful" szimpátiájú képviselők közül sokan általában meg sem jelentek a szavazásokon.[56] Christie szerint a 220-ból mintegy 90 határozottan a Ház egyik vagy másik oldala felé húzott. Így gyakorlatilag a maradék 130 fő képviselt valamiféle független gondolkodást.

A kor politikusaiban élt az a naiv remény, miszerint majd ezek a függetlenek segítenek helyreállítani a parlament „ősi tisztaságát". Mivel e csoport létszáma az 1780-as választásokon tekintélyesen megnövekedett, a választások megreformálásáért küzdő William Pitt miniszterelnök is ilyesmiben reménykedett.[57] 1783. május 7-i beszédében[58] utalt is a megyei képviselők megvesztegethetetlenségére, és az ő létszámuk további emelésétől várta a korrupció eltűnését.

A függetleneket a korabeli parlamenti nyelvezet általában azonosította a megyei képviselőkkel. A megyei képviselők elvileg valóban lehettek patrónustól mentes személyek, hiszen az 1832 előtti választásokon ott lehetett patrónustól

[53] *Ian R. Christie:* The End of North's Ministry. London, Macmillan, 1958. 190 (alábbiakban *Christie:* End)

[54] *Christie:* End, 191–192.

[55] Parliamentary Papers of John Robinson. London, Offices of the Society, 1922. passim.

[56] *Richard Pares:* King George III and the Politicians. Oxford, Univ. P, 1988, 73. (továbbiakban *Pares*)

[57] Pitt 1783-ban, majd 1785-ben parlamenti reformjavaslattal állt elő, melyben jelentősen csökkentette volna az ú.n. „rotten borough"-k számát. Ld. *Ehrman,*. 33.

[58] ld. The Speeches of the Right Hon. William Pitt. Vol. 1. London, Longman, 1806., 73. (alábbiakban Pitt)

mentesen képviselői helyhez jutni, ahol a választópolgárok nagy létszáma lehetetlenné tette a többség megvásárlását. Mivel a városi jellegű választókörzetek (a borough-k) jelentős része az évszázadok során annyira elnéptelenedett, hogy a választópolgárok létszáma igen gyakran száz fő alá került, ezt a létszámot könnyű volt megvásárolni egy gazdag lordnak vagy üzletembernek. A megyék (county-k) azonban kiegyenlítettebb választói közönséggel rendelkeztek, még a legkisebb angol megyének, Rutlandnek is 800 fős választópolgársága volt. Egy megyét megvásárolni tehát keményebb dió lett volna. (Természetesen erre is volt példa, de csak kivételes esetben.) Kialakult hát az a közvélekedés, hogy megye képviselője általában úgy lesz valaki, ha a megye közönsége valamely érdemét jutalmazza. Ez azonban nem mindenkire állt, már csak a korteskedés irdatlan költségei miatt sem, másrészt aki patrónustól független, az még nem feltétlenül független minden párttól. A függetlenek és a megyei képviselők közé tett egyenlőségjel azért sem egészen helytálló, mert meglepő módon éppen a korrupcióellenes reformerek közül igen sokan korruptnak tartott kisvárosi választókerületből kerültek be ifjúkorukban a parlamentbe, mint pl. Charles James Fox, a két William Pitt, vagy később George Canning[59].

Való igaz azonban, hogy a függetlenek döntő része megyei képviselő volt, mégpedig a megyében lakó földbirtokos. Nem lord, és nem nagybirtokos, hiszen akkor a Lordok Házába került volna, és valószínűleg több borough birtokosaként maga is pártot szervez, hanem kisebb földbirtokkal, de önálló egzisztenciával rendelkező gentry. Bizonyos vagyonra azért is szükségük volt, mert a képviselőjelölteknek igazolniuk kellett legalább 300 font éves jövedelem létét.[60] Ennek aztán voltak egyéb következményei is: az ilyen képviselőket általában kevéssé érdekelte a nagypolitika: ha karrieristák lettek volna, valamely párthoz csapódnak. A fentiek következtében az alkotmányos vitákba kevéssé szóltak bele. Az őket elsősorban érdeklő témák szűkebb pátriájukkal voltak kapcsolatosak: a bekerítési ügyek, petíciók, vadászati szabályzatok és csatorna- illetve útépítési koncessziók.[61] Legnagyobb részük vidéki birtokán élt, nyári dologidőben és Karácsony körül otthon akart lenni: a parlamenti ülésszak-szünetek is hozzájuk alkalmazkodtak. Mivel a téli ünnepekre hazautaztak távoli családjukhoz, és általában Húsvétig nem is nagyon kerültek elő, a Parlamentben kialakult egy jellegzetes menetrend: az igazán nagy fontosságú, országos politikai viták jó része a két ünnep között zajlott.[62]

Vidéki gentry eredetük folytán még valami jellemző a függetlenekre: többségük igen provinciális és csekély műveltségű, mondhatni kissé korlátolt egyén volt. A memoáríró Wraxall a következőket írja: Pitt, *„aki jól tudta, hallgatósága,*

[59] George Canning (1770–1827) 1793-tól képviselő, 1809-től had- majd külügyi államtitkár, 1827-ben (haláláig) miniszterelnök.

[60] Borough-képviselőnek 300, megyei választókerületben indulónak 600 fontot kellett igazolnia. Ez jelentős összeg volt, mivel akkoriban úgy tartották, hogy egy normális körülmények között élő, házat, családot, személyzetet, lovat és kocsit tartó úriembernek ehhez évi 300 fontra van szüksége. Ld. *Roy Porter:* English Society in the 18th Century. London: Penguin, 1990. XV. p.

[61] *Ehrman,*. 31.

[62] *Ehrman,*. 32.

különösen a megyei urak, kevéssé otthonosak az augustusi kor irodalmában vagy Horatiusban, mindig nagy óvatossággal kölcsönzött klasszikus forrásokból".[63]

A függetlenek mégis fontos tényező voltak. Pitt sem véletlenül fárasztotta magát azzal, hogy tapintatos legyen irányukban. Ars poeticájukat Sir Thomas Hanmer fogalmazta meg a 18. század elején, de a század végén is érvényesen: *„A végrehajtó hatalom iránti bizalmatlanság egész alkotmányunk alapelve."*[64] Döntő többségük ellenzéki érzelmű, állandóan gyanakvó ember volt, és nagy létszámuk révén a parlamentben általában ők játszották a „mérleg nyelvének" szerepét.[65] A vezető politikusok energiájának jó részét emésztette fel, hogy minden egyes kérdésben meg kellett győzni őket.

Az „Udvari és Adminisztrációs" csoport[66]

A képviselőknek ez a csoportja a függetlenek és a mindenkori kormánypárt határvidékén állt. A függetlenektől komformizmusuk különböztette meg őket: míg a függetlenek jelentős része a kormány ellenzékének számított, ez a csoport biztosan a kormányt támogatta. A Korona ekkoriban oly sokszor emlegetett korrupt befolyása a parlamentben gyakorlatilag leginkább e csoport révén érvényesült. Ezek adták az ún. „Király Barátai" csoport gerincét is a hatvanas évek elején.[67]

E csoport szoros kapcsolatban állt a Koronával, tagjai ugyanis javarészt állami hivatalnokok vagy udvari tisztviselők, esetleg udvari szállítók voltak, és egy részük a királyi földbirtokok területén lévő ún. „Treasury borough"-k képviselőjeként foglalhatott helyet a parlamentben. Az ilyen választókerületek létszámáról is megoszlanak a vélemények. Namier szerint 1761-ben 32 ilyen kerület volt, John Robinson 1783 decemberében 20 ilyenről tud.[68] Mindenestre megállapítható, hogy a kormányzat nem a kincstári tulajdonban lévő választókerületek segítségével irányította az országot. Az udvari hivatalok nem feltétlenül voltak szinekúrák: ezen személyek jó része komoly és felelősségteljes munkát végzett, állásuk és fizetésük azonban az uralkodó és a kormány kegyétől függött. Mivel a parlament szavazásai nyíltan, illetve név szerint történtek, ezek az emberek nem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy a kormány ellen szavazzanak.[69] A 18. század elején Robert Walpole miniszterelnök vezette be, hogy ha egy állami tisztviselő vagy katonatiszt a kormány ellen szavazott, azonnal menesztették. Elsősorban a hosszabb kormányzati periódusok idején ez a csoport ideiglenesen beleolvadt a kormányfő személyes pártjába, néha úgy tűnt, már egy pártként működnek. Válság esetén azonban eléggé gyorsan faképnél hagyják a kormányt, és annak bukása után zökkenőmentesen a következő mellé csapódnak. Ez történt

[63] *Ehrman,* 32.
[64] Idézi: *Ehrman,* 34.
[65] *Ehrman,* 33.
[66] Az elnevezést *Christie:* End, 195–196.
[67] *Ehrman,* 42.
[68] *Pares,* 75–76.
[69] Voltak persze kivételek, főleg személyes okokból: William Eden pl. azért állt át az ellenzékhez, mert Pitt nem vette feleségül a lányát. Ld. *Lord Ashbourne:* Pitt. London, Longmans, 1898. 230–249.

1782. márciusában a North-kormánnyal, és 1791-ben, az Ocsakov-affér[70] okozta külpolitikai válság időszakában a Pitt-kormánnyal is. Pitt azonban idejében észrevette a fenyegető helyzetet, és egy gyors váltással vissza tudta tartani a „menekülő patkányokat".[71] E csoport nem kevés tehetséges adminisztrátorral és tisztségviselővel rendelkezett, de igazi vezéregyéniség nem emelkedett ki közülük. Parlamenti „karmesterük" a mindenkori miniszterelnök volt.

Whigek és toryk

A két régi pártcsoportosulás léte aligha vonható kétségbe, mivel a fenti két nevet lépten-nyomon használják. Mégis, az 1780-as évek brit pártstruktúráját nem lehet leírni a 19. századból ismert terminológiával. A whigség és toryság mibenléte később is okoz problémákat, de pl. Palmertson és Aberdeen, vagy Disraeli és Gladstone esetében eléggé világosnak tűnik a különbség. Korszakunkban a helyzet azonban tökéletesen zavaros: egyáltalán nem egyértelmű, kiket is értenek whig vagy tory alatt. A „whig" sokkal gyakrabban emlegetett fogalom, de mindig valamilyen pontosítással, pl.: Rockingham-whigek, Foxita whigek, vagy régebben mondjuk Old Corps-whigek. A „tory"-t sokkal ritkábban használták, de az egyes csoportok sohasem magukat nevezték meg vele, hanem egy másik — önmagát szintén whignek tartó — csoport becsmérlésére alkalmazták. Lord Chatham határozta meg klasszikus szentenciaként (szabad fordításban): *„jó és rossz = whig és tory".*[72]

Fentebb már említettük, hogy I. György trónra lépte után az Udvar és kormányzat köreibe csakis whig kerülhetett be. A torykat ráadásul a későbbiek során — nem is egészen ok nélkül — kollektíve felelősökké tették a jakobita restaurációs kísérletekért. Robert Walpole hosszú kormányzása idején kitúrták őket a központi kormányzatból.[73] 1715 és 1745–46[74] eseményei újra és újra megerősítették a toryk száműzését a politikai életből, akik ennek következtében visszaszorultak a vidéki életbe.[75] Egyes történészek (pl. John W. Derry) megkérdőjelezik azt, hogy a toryk azonosíthatóak lennének a jakobitákkal, azt azonban kétségtelennek tartják, hogy Robert Walpole miniszterelnök sokat fáradozott eme

[70] Ocsakov egy kis kikötő volt a Fekete-tenger partján, melyet az oroszok ekkor foglaltak el a törököktől. A brit kormány jegyzékben tiltakozott, és az orosz csapatok visszavonását követelte. II. Katalin azonban nem vett tudomást a brit tiltakozásról. Ez szégyenletes kudarcot jelentett a Pitt-kormánynak, amelybe kis híján belebukott.

[71] *Pares*, 87.

[72] *Archibald S. Foord:* His Majesty's Opposition. Oxford, Clarendon, 1964. (alábbiakban *Foord*), 327. Chatham eredeti szavai: „There is a distinction between right and wrong and between Whig and Tory." 1770. november 22-i beszédéből. idézi: English Party Politics, ed. Alan Beattie. I. Vol. London, Weidenfeld and Nicholson, 1970. 63.

[73] *Frank O'Gorman:* The Emergence of the British Two-Party System: 1760–1832. London, Edward Arnold, 1982. 44. (alábbiakban *O'Gorman:* Emergence)

[74] A 18. század két nagy jakobita (Stuart-párti) felkelése.

[75] Namier ezt vallja, de pl. Frank O'Gorman ezt a 18. sz-i toryk súlyos alábecslésének tartja. Szerinte az 1700-as évek első évtizedeiben még kb. 100 tory képviselő maradt a Képviselőházban, ezek egy része kimondottan nagyvárosi választókerületből érkezett. Ezek csak a század közepére vesztették el alternatív párt-jellegüket: nem volt alkalmas vezérük, az üldözések pedig felőrölték őket. ld. *O'Gorman:* Emergence, 44.

hiedelem fenntartásán.[76] A tipikus vidéki úr a 18. században jórészt tory volt: fő működési területe az egyházközség maradt. Tisztelte a trónt, de kelletlen volt a „német király" udvara iránt: nem is látogatott el oda (igaz, nem is hívták), passzív rezisztenciába vonult. A kormányt sem kedvelte – mivel onnan is kiszorult. Már csak a saját, maradék tekintélye érdekében is mélyen hitt az autoritásban, de mindig a fennálló központi kormányzat ellenében[77]. A hatalomtól jórészt annak korruptsága miatt fokozottan távol tartotta magát, a hatalom körei pedig egyre inkább lenézték. A század második felében írja Horace Walpole: *„Igazából minden értelmes tory, akit én valaha is ismertem, vagy jakobita volt, vagy whiggé lett, torynak csak a hülyék maradtak"*.[78]

Így következett be az, amire már fentebb utaltunk: 1714 és 1760 között a két párt szerepét az egymással marakodó whig csoportok töltötték be.[79] Legalább két jelentősebb, de számos kisebb frakció létezett párhuzamosan: az 1720-as években a „Junto-whigek" csatáztak a Walpole-Townshend-whigekkel, később a Pelham- és Bedford pártok vették át a stafétát, még később Lord Chatham és Lord Rockingham hívei, az 1780-as években pedig ez utóbbiak és Lord Shelburne hívei. 1760 után a whigek elvesztették furcsa, megosztott egyeduralmukat, de a frakciózásba úgy belejöttek, hogy a „Király Barátai"-val szemben, ellenzékben sem bírtak leszokni róla. Bonyolította a helyzetet, hogy a számtalan csoport nagy része kérészéletűnek bizonyult: percenként fuzionáltak és szakadtak. Ha hosszabb-rövidebb időre szövetségre léptek is valamely harmadik fél ellen, a vezetők és tagok rivalizálását nem sikerült felszámolni, s ez hamarosan bomláshoz vezetett. Ráadásul a „párttagok" még gyakrabban változtatták színüket. Egyetlen dologban értettek egyet biztosan, de paradox módon ez is csak viszály forrása lett: mind szentül meg volt győződve arról, hogy ő az egyetlen igazi whig. Vitáik során pedig a legkülönbözőbb elnevezésekkel próbálták csoportosítani önmagukat és egymást. Burke magát „mérsékelt whignek"[80] vallotta, Pitt magát „független whig"[81]-nek, de Fox szerint tory volt. Fox ezt természetesen sértésnek szánta: Pitt erre a régens-vita időszakában azzal a fenyegetéssel válaszolt, hogy Foxot „whigteleníti".[82] A parlamenti viták során gyakran hangzottak el ilyen mondatok: „ha nem szavazol velem, nem is vagy whig". A legsúlyosabb érv ez volt: „ha te whig vagy, nekem torynak kell lennem". Ha a legsúlyosabb sértést, a „tory"-t mellőzték is, még akkor is számos lehetőségük maradt az árnyalásra: nevezték egymást régi és új, udvari és vidéki, buzgó és mérsékelt, alkotmányos és forra-

[76] *John W. Derry:* Politics in the Age of Fox, Pitt and Liverpool. Basingstoke, Macmillan, 1992. 7.

[77] *Sir Lewis Namier:* England in the Age of the American Revolution. London, Macmillan, 1963. 182–183. (alábbiakban *Namier*)

[78] idézi: *Pares*, 72.

[79] Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az 1714 előtt hatalmon lévő toryk is több frakcióra szakadtak. A következő csoportokról történt említés: Udvari-, Churchill-, Harley-, Rochester-, Nottingham-, October Club- és Country-torykat emlegettek. Ld. *J. C. D. Clark:* Revolution and Rebellion: State and Society in England in the 17th and 18th Centuries. Cambridge, Univ. P, 1986. 149.

[80] *Robert T. Oliver:* Four Who Spoke Out. Syracuse, Univ. P, 1946. 164–165.

[81] Britain and the French Revolution, ed. H. T. Dickinson London, Macmillan, 1989. 7.

[82] *B. W. Hill:* Fox and Burke: The whig party and the Question of Principles = English Historical Review, 1974. (89.) 18. (alábbiakban *Hill*)

dalmi, hitehagyott, renegát, hamis, rothadt, és még ki tudja hányféle whignek.[83] Az újtory párt megalapítójának tartott Pitt élete végéig nem volt hajlandó elismerni toryságát. Paradox helyzet, de önmagát végig whignek vallotta.[84] A whig fogalom jelentését azonban egyre sűrűbb homály kezdte fedni.

A politikai közvélemény a 18. század végéig az 1689-es elvek alapján értelmezte a kétféle pártállást. Horace Walpole (aki egyetlen percre sem felejtette el az eredeti whig forradalmi hagyományokat, és ágya fejénél éjszakai olvasmánynak a Magna Chartát és az I. Károly elleni vádbeszédet tartotta[85]) a következőkben fogalmazta meg a toryság mibenlétét: tory az, aki támogatja a királyi előjogokat, és hajlik a királyi egyeduralom felé. Ez még akkor is áll, ha az illető magát whignek nevezi, és (mint pl. Lord North) eredetileg valóban whig. De — teszi hozzá — azok, akik az udvar oldalán állnak, igazából toryk. Burke pedig Rockingham idején a következőkben határozta meg a whigség fogalmát: az a whig, aki az 1689-es alkotmányt fenn akarja tartani, az egyének és testületek törvényes jogainak védelmével, pl. a Képviselőházat is védeni akarja a királyi önkény ellen.[86] A felosztás tehát nagyjából a század végéig ezen az alapon történt. Más kérdés, hogy nem volt egyetlen miniszterelnök sem (talán Bute kivételével) aki hajlandó lett volna elismerni, hogy ő egyértelműen a király embere.

1760-ban III. György trónra lépése több fontos változást idézett elő. Már jelentős politikusokkal kapcsolatban (Lord Bute, az idősebb Pitt) is kezdték a tory jelzőt alkalmazni, és nem is mindig a régi pejoratív éllel. Az 1760-as évek feltámadó radikalizmusa különös módon a toryknak bélyegzett politikusoknál talált támogatást, és nem a whigeknél. Tory és radikális azért áll oly közel egymáshoz, mert mindkettő többnyire kívülről törekedett befelé a whigek által monopolizált hatalomba, másrészt — Namier szerint — mert mindkettő temperamentumosan és kompromisszum-ellenesen viszonyult a dolgokhoz.[87] A toryk — azon kevesek, akik bejutottak a parlament valamelyik házába — rendszeresen az ellenzékkel szavaztak, így találtak egymásra a radikálisokkal. Tipikusan ilyen, hol torynak, hol radikálisnak bélyegzett csoport a Chathamiták, és hasonlóan keverednek majd a nézetek az ifjabb Pitt újtory pártjában – sőt, ez a vonal továbbvihető egészen Disraeliig. Az 1780-as évek válságában pedig még inkább összekuszálódik a kép: Lord North és az ifjabb Pitt után az egyébként radikális-szimpatizáns whig Fox néha meglepően ótory hangokat kezd megütni – legjobb példa erre a már említett régens-vita, ahol Fox magából kikelve védelmezte a walesi herceg előjogait. 1793-ban pedig az utolsó nagy, whignek már csak hagyományból nevezhető alakulat is darabokra hull.[88] A whig párt szétesésével és talajvesztésével egy időben megerősödő Pitt-párt — amely maga mögött tudta majdnem húsz éven át a király biztos támogatását — a külső szemlélő számára valóban kezdett egyre inkább tory jelleget ölteni.

---

[83] *Foord*, 329–330.

[84] *O'Gorman:*Tory, 21–37.

[85] idézi: *Butterfield*, 28–32.

[86] idézi: *Hill*, 3.

[87] *Namier*, 184.

[88] ld. részletesebben: *Hill*, 3., valamint: *L. G. Mitchell:* Charles James Fox and the Disintegration of the Whig Party. Oxford, Univ. P. 1971. passim. (alábbiakban *Mitchell*)

Az imént említettük a radikálisokat. Az 1770-es években jelentős társadalmi mozgalom kezdett kibontakozni a Parlament megreformálásának követelésével. A választásokat sűríteni akarták: a Parlament mandátumát három, sőt, egy évre akarták rövidíteni, el akarták törölni a választásokat övező korrupciót, és szélesíteni akarták a szavazati joggal rendelkezők körét. A mozgalom vezéralakja egy Wyvill nevű yorkshire-i pap volt. 1778 táján bontakozott ki petíciózó mozgalmuk. Szintén jelentős radikális követelésekkel álltak elő az ír önkéntesek, akik a katolikusok emancipációját követelték. Ezek a mozgalmak jókora felfordulást okoztak – a leghírhedtebb ilyen felfordulás az 1780 kora nyarán kitört Gordon-lázadás volt.[89] A lázadás leverése után e mozgalmak is veszítettek tekintélyükből, 1782 folyamán pedig lényegében elenyésztek. A radikálisoknak mindig volt pár emberük a Parlamentben, de valódi pártot nem alkottak, és alapvetően mindig parlamenten kívüli mozgalom maradtak. A nagyobb ellenzéki pártcsoportok időnként, taktikai okokból befogadták őket, de programjukat teljes egészében soha nem vették át.

Kormánypárt és ellenzék

A kétpárti rendszer e két csoport szilárd párttá szerveződésével kezdődik. Mint láttuk, a 18. század végén ez a folyamat már megkezdődött, de célját még nem érte el. A klasszikus kétpárti rendszernek nagyon sok feltétele hiányzott még. Hiányoztak először is a határozott körvonalú, fix tagságú, adminisztratív alapon szervezett pártok, melyeknek pl. tagsági könyvük, megyei alapszervezeteik, végrehajtó-bizottságuk, hivatalos lapjuk, tagsági bélyegük, stb. van. Az első ilyen párt (a Konzervatív párt) majd csak 1867-ben alakul meg. Hiányzik ezen kívül a pártok belső működésének kodifikálása (pl. pártelnök-választás, tagjelölés módja, a pártvezetőség megválasztása, az utódlás szabályozása). Hiányzik a kétpárti rendszer egyik fontos politikai alapfeltétele: az, hogy az ellenzéket a politika kormánypárti körei is szükségesnek, a politika törvényszerű és szükséges velejárójának fogják fel. Ez a feltétel a 18–19. század fordulóján már megjelenik: 1802. július 13-án pl. a Morning Chronicle vezércikke arról ír, hogy minden kormánynak szüksége van hatóképes, aktív, feddhetetlen és alkotmányos ellenzékre, melynek legfőbb feladata a szabadságjogok védelme.[90] A politikai ellenzék létjogosultságát ekkor már senki sem vonta kétségbe. Ez az ellenzék azonban még nem párt. A párt ugyanis ekkor még szalonképtelen fogalom az angol alkotmányosság számára. Már száz éve, és még majdnem félszáz évig tart az a különös helyzet, hogy a pártok léte mindenki számára közismert, a miniszterelnököt (aki mellesleg hivatalosan szintén nem létezik 1904-ig[91]) a többségi pártból nevezi ki az uralkodó,

[89] Az ír mozgalom nagy sikere volt 1778-ban a Katolikusok helyzetén enyhítő törvény, mely a földbirtoklást és egyes foglalkozások betöltését engedte meg a katolikusoknak. George Gordon, egy excentrikus skót főúr 1780 június 4-én felheccelte a katolikusok és írek iránt hagyományosan ellenséges londoni csőcseléket, akik pogromot rendeztek, több katolikus és disszenter személy házát felgyújtották, néhány haláleset is történt. Napokba telt a lázadás leverése. Ld. *Dororthy Marshall:* Eighteenth-century England. London, Longman, 1898. 469–473.

[90] *O'Gorman:* The Emergence... 67.

[91] Hivatalos állami iratban először ekkor fordul elő a „Prime Minister" kifejezés. A kormány egyébként hivatalosan máig nem egészen önálló testület: csupán a Titkos Tanács (Privy Council) egyik bizottsága.

a választásokon a jelöltek többsége az egyre jobban körvonalazódó és fejlődő pártok színeiben indul, pártok azonban csak de facto léteznek, de jure nem.[92]

Ha ezek után megpróbáljuk nagyjából áttekinteni az 1780-as évek brit pártjait, legegyszerűbb a korabeli szokásokhoz idomulva (ez a szokás nyilván szintén egyszerűsítés céljából alakult ki) az egyes pártokat vezetőik szerint emlegetni. A felsorolás a kormányra jutás sorrendjét követi.

A North-párt

1770-től 1782. márciusában bekövetkezett bukásáig ez a csoport volt a vezetés magja. A párt gerincét — 18. századi brit hagyományok szerint — Lord North kiterjedt rokonsági és baráti köre alkotta: ezek létszáma mintegy 30 főre tehető.[93] Lazább baráti szálak révén a szűkebb North-csoporthoz két másik „párt" is csatlakozott, Earl of Sandwich[94], illetve Earl of Gower[95] vezetésével. Sandwich — lévén az Admiralitás Első Lordja — kezében tartotta a haditengerészetet, és voltak összeköttetései a Kelet-India Társasághoz is. Earl of Gower csoportja azért érdemel említést, mert a legigazibb arisztokrata alakulat volt: Bridgwater herceg[96] és Weymouth viscount[97] voltak főbb személyiségei. Ez a csoport egyenes utóda volt a 60-as évek híres Bedford-pártjának. Bedford herceg[98] 1771-ben bekövetkezett halála után maradt a pártvezérség a herceg sógorára, Gowerre. A North-párt nem volt régi alakulat, gyakorlatilag North hosszú miniszterelnöksége (1770–1782) alatt alakult ki. North tehetséges vezető volt, gondos patrónus, akihez hivatal, rang és nyugdíj reményében sokan csatlakoztak. Mivel követőinek nagy része a több, mint 10 év alatt kapott valamilyen hivatalt, nehéz a szűkebben vett North-pártot elkülöníteni az udvari és adminisztrációs csoporttól. 1782-ben, a kormány bukásakor sokaknak lelkiismereti válságot jelentett, hogy North, avagy hivataluk mellett tartsanak inkább ki.[99] North tekintélyét mutatja az a tény, hogy sokan maradtak mellette még 1784-ben is. North személyét az ellenzék hosszú éveken át korrupcióval vádolta. Érdemes röviden értelmezni a korrupció szó aktuális jelentését. Ez alatt nem azt kell érteni, mintha Lord North-t bárki megvesztegethette volna, mintha nagy pénzeket tett volna zsebre, és hivatalát családja meggazdagodására használta volna fel. A korszak egyetlen angol államférfiját sem érhette ilyen vád. North, akárcsak miniszterelnök-utódai, Rockingham, Shelbur-

[92] A furcsa helyzetet jól illusztrálja pl. Erskine Thomas May impozáns munkája „Az angol parliament és eljárása", mely az 1850-es években íródott, 376 oldalas és nagyon részletes mű, és egyetlen szóval sem említi a pártokat. Magyarul is megjelent: Pest, Ráth Mór kiadása, 1861.

[93] *Christie:* End, 200.

[94] John Montagu, 4th Earl of Sandwich (1718–1792) 1771–1782 között az Admiralitás Első Lordja (vagyis haditengerészeti miniszter), eleinte Bedford, majd North híve.

[95] Granville Leveson-Gower, 2nd Earl of Gower (1721–1803) ő is a Bedford-pártban kezdi,több fontos állami tisztséget töltött be az 1760-as évektől kezdve, 1784-től 1794-ig a titkos pecsét őre.

[96] Francis Egerton, 3rd. Duke of Bridgewater (1736–1803) nagybirtokos, a híres csatornaépítő.

[97] Thomas Thynne, 3rd Viscount of Weymouth, diplomata, 1767-től 1779-ig State Secretary of the Southern Departement (a Déli Ügyek Hivatalának államtitkára – 1782 előtt a két államtitkárság egyike).

[98] John Russell, 4th Duke of Bedford (1710–1771). Pályafutását Walpole ellenzékeként kezdi, Henry Pelham alatt kezd el fontos tárcákat kapni (1744-ben az Admiralitás 1. Lordja), később Bute és a király ellen lép fel, 1767-ben belép a Grafton-kormányba, a Bélyegtörvény egyik fő támogatója.

[99] *Christie:* End, 198.

ne, Portland és az ifjabb Pitt, valamennyien szegényebben kerültek ki a hivatalból, mint ahogy elfoglalták azt. (Pitt nem lett szegényebb, mert eleve sem volt vagyona.) A mindenkori miniszterelnök általában vagyona jelentős részét hivatalára áldozta. North pedig kimondottan tönkrement 1782-re. A korrupció itt azt jelentette, hogy a miniszterelnök igyekezett befolyásolni másokat: jól fizető állásokkal, hivatalokkal, nyugdíjakkal és rangokkal kenyerezett le mindenkit, akit lehetett. Ez a vád jogos volt, de a kor minden kormánya így működött. Lord North 12 éven át stabil kormánya 1782 tavaszán megbukott, s ettől kezdve 1784 tavaszáig kérészéletű és gyenge kormányok követték egymást. Az események úgy alakultak, hogy az egymást követő kormányválságokban az addigi politikus-generáció prominens alakjai sorra lejáratták magukat, akaratuk ellenére is utat nyitva a fiataloknak, akiknek normális körülmények között még legalább húsz évet kellett volna várni a hatalomra kerülésre. Ez a folyamat természetesen jelentős mértékben átformálta a Parlament köreit is.

A Rockingham-párt

1782 márciusáig a brit ellenzék legjelentősebb pártcsoportját Rockingham márki[100] és társai alkották. A párt személyi összetételében igen hasonlított a North-pártra: ez is a whig arisztokraták csoportosulása, és törzsét a Rockingham-rokonság adja. Eredete az „Old Corps" nevű frakcióban keresendő.[101] A párt azonban egyben-másban mégis különbözött egy egyszerű arisztokrata klikktől. Létszáma például nagyobb volt annál, amit rokoni és baráti szálak össze tudnának tartani: Richard Rigby a párt létszámát 1782-ben, Rockingham halálakor 50–60 főre tette.[102] A létszám meghatározása azonban itt is bizonytalan: mint a korabeli nagyobb pártokat, ezt is a félig-meddig független szimpatizánsok holdudvara vette körül.[103]

A párt gerincét itt is a rokonok adják: Rockingham hazája Yorkshire, ahol jelentős patrónusi érdekeltségei is voltak. Innen hozta magával sógor-rokonait, a Weddell-eket. Másik rokona, Lord Fitzwilliam[104] pedig (saját rokonait) a skót Dundas-klánt „szállította". Gyakorlatilag itt is mindenki rokon volt. A Dundas-ek pályafutása is igen tipikus: eredetileg az egész társaság a Bedford-párt része volt, de az 1780-as választások idején a család nagyobb része, egyrészt az amerikai háború körüli nézeteltérések, másrészt személyes sértődöttség miatt szakított North-szal.[105] A legtehetségesebb — és hivatallal is megajándékozott — Dundas, Henry[106] azonban North embere maradt, egészen annak bukásáig. Akkor azonnal

[100] Charles Watson-Wenthworth, Marquess of Rockingham (1730–1782). 1765–66-ban, majd 1782 tavaszán miniszterelnök.

[101] Az Old Corps a 18. század elején Walpole miniszterelnök ellenzéke volt, vezetői közé tartozott Lord Carteret, majd Pelham és Newcastle hercege. *Christie:* Changing, 103–104.

[102] *Christie:* End, 210.

[103] *Christie:* End, 212.

[104] William Wenthworth-Fitzwilliam, 4th Earl of Fitzwilliam (1748–1833), Lord Rockingham unokaöccse, Fox etoni iskolatársa és barátja, az egyik legbefolyásosabb whig mágnás. 1795-től Írország kormányzója.

[105] *Christie:* End, 213

[106] Henry Dundas, később 1st Viscount Melville (1739–1811). 1781-től több fontos kormányzati pozíciót betöltött, volt belügyi és hadügyi államtitkár, az Admiralitás első lordja. 1805-ben ő

és rugalmasan átállt a következő kormányhoz, és így tovább: végigszolgálta Pittet de még Addingtont[107] is. Henry Dundas tulajdonképpen a tökéletes „adminisztrátor" példája, és egyben arra is példa, hogy egyes személyiségek pártokba, illetve párton kívüli csoportokba sorolása sokszor egyáltalán nem egyértelmű. A Rockingham-párt említésre méltó személyiségei voltak még a Keppel-testvérek[108] is. Az egyik a híres admirális, a másik tábornok. Elkötelezett ellenségei voltak az amerikai háborúnak, tehetségüket és jelentőségüket mutatja, hogy mégis megtarthatták állásukat. Ez a párt dicsekedhetett a kor egyik legnagyobb formátumú politikai gondolkodójával, Edmund Burke-kel is.

A vezető személyiségek mellett a párthoz kapcsolódtak még más arisztokrata klikkek is. Kiemelkedő ezek közül pl. a Portland hercegé[109], aki 1783-ban és 1807-ben miniszterelnök is lesz. A Portland-csoport gerincét a Cavendish-rokonság adta. Devonshire hercege[110] is nagy patrónus volt: ő a Spencereket és a már említett Horace Walpole-t hozta. Megemlíthető még Bolton herceg[111], valamint Bristol gróf[112] csoportja.[113]

A fentiekből látszik, hogy ez a párt szinte kizárólag az angol arisztokrácia krémjéből állt (valamennyi prominens alakja nem maga kapta, hanem őseinek több generációjától örökölte rangját). Erre a pártra fokozottan jellemző az, hogy vezetői mind a Lordok Házában ülnek, és az alsóházat csak klienseik révén mozgatják. Rockingham pártjáról összetétele és módszere folytán a kortársak azt rebesgették, hogy valamiféle velencei típusú oligarchiát akarnak a monarchia helyére, és hogy nem csökkenteni akarják a végrehajtó hatalmat, csupán a saját kezükbe venni.[114] A pártnak ezen az imázsán az 1780 előtti pár év azonban jelentősen változtatott: a 70-es években bizonyos összejátszás a választójogi reformot követelő radikálisokkal[115] népszerűbb színben tüntette fel Rockinghamékat, akárcsak az a tény, hogy ekkoriban csatlakozott a párthoz a „kor fenoménja", az ifjú Charles James Fox is. Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár Fox apja új ember volt (a Lord Holland címet nem őseitől örökli), anyja, Caroline Lennox azonban Richmond herceg lánya, és II. Károly király leszármazottja volt. Tehát nem kell azt hinnünk, hogy a köznép szivárgott volna be a jó társaságba.

---

volt az utolsó személy, aki ellen impeachment (közvádi) eljárást indított a parlament. Utána visszavonult a politikától.

[107] Henry Addington, kérőbb 1st Viscount Sidmouth (1757–1844) 1801 és 1804 között miniszterelnök.

[108] A híres és sikeres admirálisról ld. The Life of Augustus, Viscount Keppel. Vol. 1–2. London, Colburn, 1842. passim.

[109] William Henry Cavendish Bentinck, 3rd Duke of Portland (1738–1809) 1783-ban, majd 1807 és 1809 között miniszterelnök, 1794 és 1801 között belügyi államtitkár.

[110] William Cavendish, 5th Duke of Devonshire (1748–1811) az egyik leggazdagabb és legtekintélyesebb whig mágnás, Rockingham és Fox barátja. Felesége, Georgiana Spencer kora legünnepeltebb szépsége, a whigek vezető háziasszonya (és Fox kedvese) volt.

[111] Harry Powlett, 6th Duke of Bolton (1720–1794). A címet 1765-ben örökli, előtte 15 éven át képviselő.

[112] Augustus John Hervey, 3rd Earl of Bristol (1724–1779). 1757 és 1768 között képviselő.

[113] *Christie:* End, 215–218.

[114] *Mitchell*, 4.

[115] *Mitchell*, 3–4.

Fox 1769-ben, 19 évesen[116], apja nyomdokában, Lord North híveként kezdte parlamenti karrierjét. Főszerepet vitt pl. a Wilkes-elleni kampányban. 1774-re azonban részben személyes ellentétek, részben kormányhivatalának elvesztése miatt eltávolodott North-tól, és mivel apja ebben az évben meghalt, szabadon követhette egyéni vonzalmait, átállt Rockinghamékhoz.[117] Fox egészen rendkívüli vonzerejű személyiség volt: bűbájos tudott lenni mindenkivel, lenyűgözően művelt arisztokrata, ugyanakkor ifjú és vidám bohém volt, pompás társasági ember. És mellesleg kiemelkedő tehetségű parlamenti szónok. Ez az ifjú jelentékenyen módosította a Rockingham-párt felállását: rögtön vezéregyéniségként tartották számon, és a körülötte formálódó csoport fő jellegzetessége az volt, hogy nem elsősorban rokonságon, hanem inkább személyes szimpátián alapult.[118] Fox kulcsember volt Rockinghamék számára: tökéletesen megfelelt az alsóházi pártvezér szerepkörére. 1780 körül Fox hívei közül a legjelentősebbek: Pigot admirális[119], John Crewe[120], a reformer, a Fitzpatrick-ek, és Sheridan, aki hamarosan szintén a parlament első szónokai közé emelkedett.

Egy ilyen sokszínű pártot összetartani nem könnyű dolog. Pusztán rokonikliensi szálak nem elég erősek e célra. A párt jelentősebb alakjai között is voltak egészen eldurvuló viták. 1779-ben pl. Fox még párbajozott is Adammel.[121] 1782 decemberében (Rockingham halála után fél évvel) Burke már azt írja: „*Papíron mi vagyunk a legerősebbek, de sohasem jelenünk meg igazi számunkban.*"[122] A pártnak mégis volt valamilyen kohéziója: Rockingham 1782. július 1-én bekövetkező váratlan halála után azonnal elfogadták Portland és Fox vezérségét, és ezek ketten 1793-ig képesek voltak összetartani őket. Rockingham, Portland és Fox más-más módon, de vonzó személyiség volt: Foxnál már szóltunk erről, Portlandet arisztokrata méltósága, Rockinghamet joviális, kellemes szívélyessége tette elfogadható vezetővé.

1782-ig világos, hogy a pártot a North-ellenesség tartotta össze. Ekkoriban a párt politikai programja a következőkben foglalható össze: North-ot megbuktatni, kormányzást átvenni, Amerikával mindenáron békét kötni. A háborús vereségért és a válságért a Koronát okolták, és hatalmának visszaszorítását reformokkal kívánták elérni.

Rockingham halála után a pártnak Fox lett a valódi vezetője: Portland szerepe inkább csak névleges volt. Ettől kezdve a pártot kezdik „Foxita" vagy „Foxita

---

[116] A politikai karrier érdekében törvényt sértettek:képviselővé csak 21. életévét betöltött személy jelölthette magát, Fox apja azonban tisztában volt fia tehetségével, és türelmetlen is volt. Mivel ekkoriban (1705 és 1911 között) a parlamentek mandátuma 7 évre szólt, ha betartják a törvényt, lehet, hogy az ifjú Fox csak 25 évesen lehetett volna képviselő. Az úri körökben természetesen mindenki ismerte Fox valódi életkorát, de senki sem tett feljelentést.

[117] *Mitchell*, 7.

[118] *Christie:* End, 217.

[119] Hugh Pigot (1722–1792) A Rockingham-kormány, majd a Fox-North koalíció kegyeltje. 1768-tól 1784-ig képviselő.

[120] John Crewe, 1806-tól 1st Baron of Crewe (1742–1829). 1765-től 1802-ig képviselő, 1782 tavaszán az ő javaslatára fogadta el a Parlament a Crown Officers Disfrancishement Billt, mely az állami tisztségviselőket megfosztotta választójoguktól, és ezáltal a Korona hatalmát visszaszorította.

[121] *Foord*, 358

[122] *Christie:* End, 219.

whig" névvel is illetni. Ez kissé megtévesztő, mivel eddig ezzel a névvel csak Fox szűk körét jelölték, amelynek létszáma 1782 elején mindössze 13 főből állt.[123] Érdemes megjegyezni, hogy ha bepillantunk a parlamenti szavazásokról készült és fennmaradt listákba[124], némileg egymásnak ellentmondó adatokat találunk a Foxiták létszámáról. E listákról a pártállást nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hiszen csak az derül ki, hogy valaki mely javaslat mellett vagy ellen szavazott. A magánszemélyek által feljegyzett listák néha célra törőbbek, nyilván jobban sarkították a pártállást, de általában túlzottan optimisták voltak. Ilyen listát hagyott ránk Burke[125] és John Robinson, aki a North-kormány „kampányfőnöke" volt 1780-ban.[126] Mitchell számításai szerint így 1784 márciusában Fox biztos támogatóinak száma 84 fő.[127] John Robinson 1783. márciusában 89 főre teszi a Foxitákat, I. R. Christie azonban, az adatok más összevetése alapján 77 főt becsül.[128] Mitchell végül is, mindent összeszámolva, a Rockingham–Fox-féle párt „kemény magját" 104 főre teszi.[129] Burke listája ezen kívül még további 35, félig-meddig független, de általában Foxot támogató személyt sorol fel. Ezek olykor kinyilvánították eltérő véleményüket, de 1783–84 sorsdöntő fordulóján szilárdan Fox mellett álltak. Burke ezeket „független whig"-eknek nevezi. A francia forradalom és a háború kitörése miatt átstrukturálódott az angol politikai élet, így 1794-re a csoport létszáma 55 főre olvad.[130]

A párt legnagyobb sikerét 1782. márciusában érte el: a király North lemondása után Rockinghamet kérte fel kormányalakításra. Ez a felkérés azonban csúf kelepcét rejtett. A királynak nem tetszett Rockingham pártjának meghatározhatatlan viszonya a radikális reformerekhez. Ezért a kormányalakítási felkérést ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Rockingham köteles lesz bevonni kormányába az ellenzék egy másik frakcióját, Lord Shelburne[131] pártját. Shelburne pártjáról alább részletesen lesz szó, most csak annyit érdemes róla megjegyezni, hogy legalább annyi köze volt a radikálisokhoz, mint Rockinghamnek, a király azonban személyét inkább el tudta fogadni. A kormány létrejött, és több fontos reformot bevezetett, megkezdte a béketárgyalásokat Amerikával. A miniszterek között azonban az első pillanattól kezdve súlyos személyes ellenszenv alakult ki. 1782. július 1-én Rockingham hirtelenül és váratlanul meghalt. Rockingham még együtt tudta tartani a titokzatoskodó Shelburne-t és az ingerülten acsarkodó Foxot, de már halála napján felrobbant a kormány. A király Shelburne-t nevezte ki miniszterelnöknek, és a vérig sértett Fox, legközvetlenebb híveivel azonnal kilépett a kormányból.[132] Különös helyzet állt elő: Rockinghamet és kollégáit senki sem

[123] *Mitchell*, 249.

[124] 1782–84. között összesen 14 ilyen lista maradt fenn, tehát ez korántsem teljes. ld. *Mitchell*, 270–291.

[125] *Mitchell*, 241.

[126] *John Robinson:* Parliamentary Papers, London, Offices of the Society, 1922. 66.

[127] *Mitchell*, 241.

[128] *Christie:* End, 212

[129] *Mitchell*, 242.

[130] *Mitchell*, 247.

[131] William Petty, 2nd Earl of Shelburne, majd 1st Marquis of Lansdowne. 1782–1783 fordulóján miniszterelnök.

[132] A napokon át tartó kormányalakítási vitákról ld. *Foord*, 375–377.

bocsátotta el, a kormány elvileg maradhatott volna hivatalában. Ekkoriban még nem alakult ki az a későbbi hagyomány, hogy a kormány testületileg távozik. Sokan úgy is vélték közülük, semmi okuk a távozásra. A párt vezére azonban duzzogva ellenzékbe vonult, és egyre durvább és személyeskedő támadásokkal bombázta Shelburne-t. Ez a pártszakadás természetesen hanyatlásba sodorta Foxékat. Fox olyan mértékű gyűlöletet érzett Shelburne iránt, amely már a következő év elején koalícióba sodorja őt a szintén gyűlölt, és tíz éven át durván szidalmazott North-al. Sokakat még Fox saját pártján belül is elborzasztott ez a szövetség, nem is North személye, mert abban önmagában véve semmi undorító nem volt, hanem Fox gátlástalan hatalomra törése. Ez a botrányos lépés 1783-ban létrejövő koalíciós kormányukat a 18. századi angol történelem valószínűleg legnépszerűtlenebb kormányzatává tette. 1783 márciusától decemberig sikerül teljesen megutáltatniuk magukat: közjogi helyzetük is egyedülálló volt: a király, személyes ellenszenve folytán egész hivatali idejük alatt nem volt hajlandó sem rangot, sem kitüntetést osztani, és puccsal buktatta meg őket. A helyükre kinevezett William Pitt ezután, 1806-ban bekövetkezett haláláig megakadályozta, hogy a kormányrúd közelébe kerüljenek. 1793-ban bekövetkezett a párt teljes szétzilálódása: a francia háborúk kitörése és Anglia hadba lépése pártszakadáshoz vezetett: Lord Portland mérsékelt csoportja úgy vélte, Angliának egységes és erős politikai vezetésre van szüksége: átálltak Pitt és a kormány mellé. Fox maradék kis létszámú csapata azonban ragaszkodott ellenzéki szerepköréhez. Ez az adott esetben óhatatlanul oda vezetett, hogy francia-szimpátiájukkal teljesen lejáratták magukat.[133] Foxnak — szintén 1806-ban bekövetkező — halála után ez a whig párt gyakorlatilag csak 1830-ban talált újra magára.[134]

Ez a párt tehát relatíve sikertelennek mondható. Ha ennek okait kutatjuk, le kell vonnunk azt a következtetést, hogy Fox nem volt jó pártvezér. Érdemes ezt a kérdést röviden megvizsgálni. Az 1780-as évek legelején a Foxiták egyértelműen Fox belső barátai: kártya- és ivócimborái voltak. Bár fiatalos kedélyük — és ténylegesen fiatal koruk — sokszor közel hozta őket a reformeszmékhez, ezt a rugalmas Rockingham még vissza tudta fogni. Ez a csoport inkább a Brooks' Club-ban létezett, mint a Westminsterben. Ha Rockingham vagy Portland érzett is olykor valami „nemzedéki ellentét"-félét, úgy vélhette, hogy Foxék „majd kinövik" pl. a radikálisokkal való kacérkodást. Egy ilyen „klub-párt" élére Foxnál nem lehetne alkalmasabb vezetőt találni.[135] Frivol, kissé félvilági társaságot gyűjtött maga köré, benne a kor legnagyobb művészeivel. Sorra rendezte a vendégségeket - mögötte ott állt bátyja, Lord Holland vagyona és támogatása. A leghírhedtebb barátság a walesi herceghez fűzte: a herceget Fox vezette be az „ÉLET"-be, többek között azzal, hogy kipróbált szeretőit ráruházta. A király teljes joggal meg volt győződve arról, hogy a trónörököst Fox rontotta meg, és ezért gyűlölte őt élete végéig.[136] Fox azonban nem vette komolyan ezt a fenyegetést: derűs egyé-

[133] E francia-szimpátiáról ld.: *Jacques Chastenet:* William Pitt. Paris, Fayard, 1941. 44.

[134] ld. *Mitchell*, 247.

[135] ld. részletesebben: *J. R. Dinwiddy:* C.J. Fox and the People = History, 1970. (55) 342–359., *Mitchell*, 249–250.

[136] A király már Fox apját is gyűlölte, egyrészt annak politikai magatartása (hírhedt korruptsága), másrészt személyes okok miatt. Fox apja ugyanis annak idején a fiatal királyhoz akarta

nisége lankadatlanul vonzotta az arisztokrata ifjakat, akik húszas éveik legelején nemigen törődtek egy koronás vénember duzzogásával, aki emberi számítás szerint pár év múlva úgyis távozik trónörökös-barátjuk útjából, és akkor jön az aranyélet.

Rockingham halála után a helyzet azonban gyökeresen megváltozott: egy nagy pártot, melynek mérsékelt programra van szüksége, nem lehet színház utáni vacsorákkal összetartani. Fox egész életében szűk arisztokrata körben mozgott[137], ahol haszonleső barátok tömjénezése övezte. Ez nem segítette, hogy kialakuljon benne a felelős — és dörzsölt, messzire látó — pártvezér személyisége. Könnyen felfortyant, szabadjára engedte haragját, cselekedeteit gyakran pillanatnyi gyűlöletek vezérelték. Nem mindig volt jó taktikus, és szinte sohasem volt jó stratéga: még akkor sem alkalmazta pl. a 18. századi politikusok kedvelt eszközét, a patronálást, amikor megtehette volna: a rövid időszakokban, amikor kormányon volt, nagyon kevés hívét juttatta hivatalhoz vagy ranghoz. Ezt sokan kifogásolták.[138] Még nagyobb baj, hogy a tanácsokra sem hallgatott, pedig kiváló elmék álltak rendelkezésére. Erről maga Burke is panaszkodott.[139] Felelőtlensége abban is megmutatkozott, hogy bár választási hadjáratait és propagandáját a whig nagyok pénzelték — lévén, hogy neki magának csak adósságai voltak — pont 1783 végén, a sorsdöntő India-vita[140] és a puccs idején tette kockára egyik legfontosabb támogatójához, Devonshire hercegéhez fűződő barátságát azzal, hogy elszerette a herceg feleségét. A király ellenszenvének ostoba kihívása pedig élete legrosszabb húzásának bizonyult. Tipikusan könnyelmű, rokokó figurájára rendkívül jellemző volt az erkölcsi cinizmus: 1784 februárjában, amikor a Pitt ellen elkövetett (fentebb már említett) merénylet kapcsán egyértelműen rá terelődött a gyanú, szemrebbenés nélkül azt hozta fel alibinek, hogy „*Mrs. Armistead-el voltam az ágyban, és ezt az illető hölgy kész bármikor tanúk előtt igazolni.*"[141]

Az 1790-es évek közepére Fox magánélete visszafogottabb, tisztességesebb lett. Mrs. Armistead-ből Mrs. Fox lett, és visszavonultak St. Anne's Hill-be, egy csöndes vidéki házba. Kedélyes természetét azonban megőrizte, és a 19. századra egy tiszteletreméltó, elbűvölő és művelt úriember képe hagyományozódott. Ez idézte elő azt, hogy az 1830-as évekig whig körökben egy olyan Fox-kultuszt á-

feleségül (vagy legalább szeretőül) adni a sógornőjét, hogy befolyást gyakorolhasson rá. ld. *Dorothy Marshall:* Eighteenth-Century England. Harlow, Longman, 1989. 521.

[137] Még 1794-ben is a párt 55 tagja közül 25 arisztokrata-rokon, pedig ez Fox pályáján a legradikálisabb időszak. ld. *Mitchell*, 251.

[138] *Mitchell*, 250.

[139] *Mitchell*, 250.

[140] 1783-ban lejárt a Kelet-India Társaság szabadalomlevele, parlamenti törvénnyel kellett azt megújítani. A javaslatot Fox dolgozta ki, mely tartalmazta az ú.n. kettős igazgatás rendszerét. Ez fontos reform volt:azt jelentette, hogy India területének politikai irányítása a Társaság kezéből a brit államéba kerül. A törvényjavaslat szépséghibája az volt, hogy név szerint tartalmazta az államigazgatással megbízott személyek listáját, akik történetesen mind Fox közvetlen barátai lettek volna. Emiatt az ellenzék élesen támadta a javaslatot, bizalmi kérdést csinált az ügyből, és a király támogatásával 1783 decemberében sikerült a Fox-North koalíciót megbuktatnia. A kettős igazgatást egyébként 1784-ben a következő kormány (William Pitt vezetésével) lényegében változatlan formában bevezette. (Fox barátait természetesen mellőzték.) ld. *John Cannon:* The Fox-North Coalition. Crisis of Constitution, 1782–4. Cambridge, University P, 1969. 106–144. (alábbiakban *Cannon*)

[141] *Ayling*, 128.

poltak, mely személyét szinte vallásos tiszteletben részesítette.[142] Mindez a tisztelet azonban nem tudja feledtetni azt a tényt, hogy Fox nem volt alkalmas a pártvezéri szerepre. E párt további szerencsétlenségére Fox 1806-ban bekövetkezett halála után is problémák adódtak a vezető személye körül. Az 1760-as évektől kezdődően sorra bizonyossá vált, hogy az angol Parlamentben egy párt csak akkor tud igazán ütőképes lenni, ha igazi vezéregyéniségei az Alsóházban ülnek. Egy Lord lehetett bármilyen kiváló stratéga és taktikus, a Lordok Háza a politikai élet holtágának számított: igazi hatást és befolyást kizárólag a Képviselőházban lehetett elérni. A whigek nagy baja az lett a 19. sz. első 20–30 évében, hogy nagy egyéniségei: Lord Holland[143], Portland hercege, Lansdowne márkija, Earl Grey[144], majd Lord Melbourne, valamennyien lordok voltak. Fox halála után a párt alsóházi vezére George Ponsonby[145] lett, aki tisztességes és szorgos politikus volt, de az igazi szervező tehetség, és a politikusi karizma hiányzott belőle.[146] A whigek majdnem 30 éves (és majdnem végzetes) inaktivitása jórészt alsóházi vezetőik alkalmatlanságának is betudható. A párt és a walesi herceg kapcsolatát illetően érdemes kitérni a brit közélet egy 18. századi jellegzetességére: míg a mindenkori kormánypárt szükségszerűen a királyban találta meg szövetségesét, addig az ellenzék a walesi hercegre tekintett reménykedve. A Hannoveri dinasztia jellegzetessége az volt, hogy ezt a többé-kevésbé mindenütt természetes jelenséget az apák és fiúk közötti éles személyes ellentétek fokozták.[147]

Az 1780-as években a király és a walesi herceg közötti ellentét a megszokottnál is élesebb volt, és ezt az ellentétet a szakadásig fokozta 1788 végén a királyon kitörő elmebetegség. A trónörökös és a Fox-párt kampányt indított a régensség kimondására – és természetesen ennek szerves részeként Pitt megbuktatására. A politikai közvélemény őszinte mulatságára Fox ennek kapcsán habzó szájjal védelmezte a walesi herceg örökletes jogait, elfeledkezvén a régi whig elvekről. Pitt ügyesen használta ki Fox elvi útvesztését, és sikerült halogatnia a régens-vita lezárását addig, amíg a király tünetmentessé vált. Az eset azonban végleg megrontotta a király és a herceg amúgy is meglehetősen hűvös viszonyát. Ráadásul ez idő tájt a walesi herceg katolikus házasságának[148] botránya miatt még Fox is elhidegült tőle. Fox számára tehát ez a politikai kapcsolat sem hozott

---

[142] Ez a kultusz egészen meghökkentő: minden whig házban képmása volt, születésnapján vacsorákat rendeztek még 1825-ben is, a Fox név pedig keresztnévként is divatba jött. ld. *Mitchell*, 160–162.

[143] Henry Richard Vassal Fox, 3rd Baron of Holland (1773–1840) Charles James Fox unokaöccse, 1830 körül a whig párt egyik újjászervezője. Jelentősebb kormányzati tisztséget nem kapott.

[144] Charles Grey, 2nd Earl Grey (1764–1845) A whig párt másik újjászervezője, 1830–34 között több ízben miniszterelnök, az 1832-es Reform Bill fő támogatója.

[145] George Ponsomby (1755–1817). 1801-től haláláig képviselő.

[146] *O'Gorman:* Emergence, 76.

[147] *Namier*, 53–55.

[148] 1785-ben a walesi herceg titokban feleségül vette addigi szeretőjét, egy Mrs Fiztherbert nevü katolikus özvegyasszonyt. E házasságával egyrészt megsértette az 1701-es Act of Settlement-et, mely kimondta, hogy az angol uralkodó és örököse elveszti trónhoz való jogát, amennyiben katolikus személlyel köt házasságot. Másrészt megsértette az 1772-ben hozott Royal Marriage Act-et is, mely kimondta, hogy a királyi család tagja kizárólag az uralkodó jóváhagyásával köthet házasságot. A herceg e házasságát sohasem merte nyíltan elismerni, az alkotmánysértést pedig később Brunswick Karolina hercegnővel kötött házassága közönséges bigámiával is súlyosbította. Ld. *Ayling*, 152–165.

semmi hasznot. Valószínűleg később sem hozott volna, mivel amikor — jóval Fox halála után, 1811-ben — a walesi herceg végre elnyerte a régensséget, szinte automatikusan a tory kormány mellé állt.[149]

Ez a párt mindezek ellenére egy fontos dologban mégis sikeres volt: Lord Rockingham, majd Fox személyisége és hű követőik szervezőmunkája révén ez volt az a whig frakció, mely hosszú távon a legbiztosabban ki tudta sajátítani ezt a nevet: 1806-ra elérték, hogy a whig névvel ezt a pártalakulatot ruházzák fel, és ez a csoport lett a régi whig hagyományok legitim örököse.[150]

A Chathamiták

1780 körül az ellenzék második legjelentősebb csoportja a Chathamita párt volt.[151] Ez a csoport az idősebb William Pitt, (1766-tól Chatham grófja) körül alakult ki, még az 1750-es években. Chatham egészen kivételes jelentőségű politikus, a korrupció-ellenes harc elindítója és a brit birodalmi gondolat megalapozója volt. Ő vezette győzelemre Angliát a Hétéves háborúban. Népszerűsége máig példátlan a brit történelemben. A csoport vezetője még Pitt életében Lord Shelburne lett, Pittet ugyanis már 1767-től inaktívvá tette betegsége. Shelburne 1763-ban a „Király barátai"-t hagyta el a csodált Pittért, de nem gondolhatta, hogy ilyen hamar reá hárul a pártvezérség nehéz feladata. Shelburne nem volt olyan karizmatikus személyiség, mint Pitt: volt valami a természetében, valami titkolózás, bizalmatlanság, ami nem tette népszerűvé. Államférfiúi munkáját jobban szerette egyedül végezni, gondolatait nem vitatta meg senkivel. Korabeli pamfletek a „Berkeley Square jezsuitája" néven emlegetik.[152]

Ez a párt több lényeges vonásban különbözött a Rockingham–Fox-párttól. Először is azért, mert alapítója, Lord Chatham hevesen ellenezte a pártoskodást, és szerette volna a pártokat mint olyant, megszüntetni. Pártja tehát pártellenes párt volt, amely lényegében vezetője igazi szándéka ellenére, spontán módon alakult ki. Chatham ellenezte a törvényhozás ostoba megosztottságát, ugyanakkor hitt az erősebb végrehajtó hatalomban. Utóda, Shelburne is osztotta ezeket a nézeteket, és fokozottabban kívánt a királyra támaszkodni, akivel a pártokat illetően tökéletes egyetértésben volt. Shelburne programjában tehát a Korona jelentős erősítése szerepelt, amit azonban nem reakcióval, hanem — elsősorban adminisztratív jellegű — reformokkal kívánt elérni. A program része volt a független képviselők számának növelése, a parlamenti frakciók gyengítésével párhuzamosan.[153]

A Rockingham-párt még az 1790-es években is őrizte eredeti erős arisztokrata-arculatát. A Shelburne-párt, bár mind Chatham, mint Shelburne rangját tekintve gróf volt, alapvetően más jelleggel bírt. A Chathamiták mindig erős gya-

---

[149] *Élie Halévy*: A History of the English People. I. Vol. London, Penguin, 1937. 25.

[150] *Christie,* 113.

[151] A pártról részletesen ld. *Peter Brown:* The Chathamites. London: Macmillan, 1967. passim (alábbiakban Brown)

[152] A Berkeley Square-n állt a háza. A jezsuiták pedig rendkívül népszerűtlen és gyanús összeesküvőknek számítottak akkoriban. Ld. *Foord,* 376.

[153] *J. Steven Watson:* The Reign of George III. Oxford, Clarendon, 1960. 250–251.

nakvással tekintettek Rockinghamékra, azok arisztokratizmusát kirekesztőnek és sértőnek érezték. Ez bosszantotta ezeket a sok tekintetben tehetségesebb, de sokkal kevésbé előkelő származású embereket.[154] Chatham ráadásul olykor rá is játszott parvenü-voltára: egyes fellépései kimondottan populisztikus jellegűek voltak. Ez vidéken — és még az amerikai gyarmatokon is — hallatlanul népszerűvé tette, ám a whig arisztokrácia fellegvárában, a Lordok Házában nevetségesen színpadiasnak találták gesztusait.

A két nagy ellenzéki csoport között a személyes ellentétek mellett mély elvi szakadék is tátongott. Az amerikai háború kárhoztatásában egyetértettek, de a gyarmatok leendő sorsában nem: Rockingham a béke felé menetelt, és nem tűnődött annak árán, kész volt azonnal, fenntartás nélkül elismerni az USA függetlenségét. Shelburne érezte, hogy a függetlenség elkerülhetetlen következménye az elvesztett háborúnak, de Chatham birodalmából menteni akarta, ami menthető, és valamilyen gazdasági föderációban képzelte el a megoldást. Rettegett attól, hogy a gyarmatok feladása lavinát indíthat el, és a brit nagyság leáldozásához vezethet.

Más nézetkülönbségek is voltak: Rockingham — elsősorban Burke hatására — igyekezett visszafogni a parlamenti reformra irányuló radikális terveket. Shelburne lelkesedett a reformért, azt tartotta az egyetlen helyes megoldásnak Anglia bajaira, és ingerültté tette Rockingham halogató taktikája.[155]

A Chathamiták mindig elenyésző kisebbséget alkottak Rockinghamékkal szemben. Befolyásuk azonban létszámarányuknál sokkal nagyobb volt. A gyarmatokról származó szabadságeszmék és a fellobbanó radikalizmus leginkább az ő közvetítésükkel szivárgott be a parlamenti politika szféráiba. Sokrétű kapcsolatban álltak a hatalomból kiszorított, de nagy szellemi befolyással rendelkező nonkonformistákkal. Az idősebb Pitt és Shelburne jelentős szerepet vittek a brit demokratikus tradícióban.[156] Olyan reformok kezdtek szemeik előtt körvonalazódni, melyek között szerepelt (60 évvel 1832 előtt) egy mérsékelt parlamenti-választójogi reform, foglalkoztak Írország és India kérdésével, a katolikusok helyzetével. Shelburne volt az első politikus, akit megérintett Adam Smith szabadkereskedelem-elmélete. A Chathamiták reformelképzelései egytől egyik a 19. század közepe táján mentek át a gyakorlatba, és elindítójuk az ifjabb William Pitt, apja és Shelburne tanítványa lett.

A Chatham-párt az első brit politikai párt a 18. században, amely jelentős, szavazati joggal nem rendelkező tömegek támogatását is maga mögött tudhatta. Parlamenti csoportjuk azonban elenyésző volt. Létszámuk 1780-ban mindössze hat-hét főre tehető.[157]

Ebben a kicsinyke táborban is nagy szerepet játszott a rokoni-baráti kapcsolatrendszer. Shelburne borough-jából, Calne-ből jutott be két híve[158], az egyik

---

[154] *Mitchell*, 6–7.
[155] *Christie:* End, 223–224.
[156] *Brown*, XIV.
[157] *Christie:* End, 224.
[158] *Christie:* End, 225.

Isaac Barré ezredes[159], a kor egyik legjellegzetesebb parlamenti személyisége. Híresen elvhű és nagy szónok volt, az amerikai gyarmatosok támogatására mondott nagy beszédeket. A másik Shelburne-pártfogolt sem kisebb személyiség: John Dunningról[160] van szó, a kor sztár-jogászáról, aki 1780 április 6-án előállt híres javaslatával a Korona káros befolyását[161] illetően. A párthoz tartozott Lord Mahon (az idősebb Pitt veje)[162], az alsóház egyik legelkötelezettebben radikális tagja. Dunning rokonaként került a csoportba John Baring[163], a City híres bankárja. A csoportnak azonban méltán híresek voltak parlamenten kívüli szimpatizánsai is. Ezek közé tartozott Richard Price[164] tudós-közgazdász, aki Joseph Priestleynek[165], a híres vegyésznek és radikális politikai írónak volt a barátja. Valamennyien jó kapcsolatot tartottak fenn David Hume-mal, Dr. Johnsonnal, sőt, Benjamin Franklinnel is.[166]

A párt 1782. július 1-én került kormányra, a király támogatásával, egyébként azonban reménytelen helyzetben. Shelburne nemcsak Lord North egykori híveit, de Fox követőit is ellenfelének tudhatta. Egyedül az ifjabb Pitt kicsiny frakciója támogatta. Az, hogy kormánya fél évig mégis működőképes volt, egyetlen ténynek köszönhető: július 11-én a király elnapolta a Parlament ülését, és legközelebb csak december 5-én hívta össze azt. Így a kormánynak januárig nem kellett az ellenzék állandó bizalmatlansági indítványaival szembesülnie. Akkor azonban hamarosan megbukott.[167]

A Fox-North koalíció[168]

1782. júliusában a frissen hatalomra jutott Shelburne-t és kormányát Fox azzal sértegette, hogy elvtelenek, hitehagyottak, „még arra is képesek lennének,

---

[159] Isaac Barré (1726–1802) Alacsony származású, de fényes katonai pálya állt mögötte, Wolfe mellett harcolt Québecben, 1759-ben. 1761-től 1790-ig képviselő. Mivel 1763-ban, az amerikai telepesek védelmében a Grenville-kormány ellen szavazott, elvesztette katonai állását.

[160] John Dunning, 1780-tól 1st Baron Ashburton (1731–1783) 1768–1770 között Sollicitor General (ez kb. főállamügyészt jelent). Eredetileg Lord Camden barátja, őáltala került Shelburne közelébe.

[161] Dunning javaslata szerint a Korona (kb. a végrehajtóhatalommal egyenlő) hatalma az angol alkotmányosságon belül aránytalanul megnövekedett, veszélyeztetve annak egyensúlyát. A Korona hatalmát tehát csökkenteni kell. Ez a híres javaslat indította el az 1782-es, ú.n. „gazdasági reform" sorozatot, mely a Korona gazdasági forrásainak és parlamenti korrupciós lehetőségeinek jelentős megnyirbálásához vezetett.

[162] Charles Stanhope, Lord Mahon, később 3rd Earl of Stanhope. 1780–86 között képviselő. Radikalizmusa miatt a francia forradalom idején „Stanhope polgártársnak" nevezték. Tudós és feltaláló,leghíresebb találmánya stereotypia nevű nyomdászati eljárás, de foglalkozott csatornákkal, zenei hangzással, mikroszkópalkatrészekkel is. Idősebb korában minden gyermekét kitagadta, az ő leánya Lady Hester Stanhope, William Pitt excentrikus házvezetőnője, később Palmyra önjelölt királynője.

[163] John Baring (1730–1816) Exeter képviselője 1776–1802 között.

[164] Dr. Richard Price (1720–1794) unitárius pap, író, közgazdász.

[165] Dr. Joseph Priestley (1733–1804) disszenter származású radikális filozófus és vegyész. Leghíresebb felfedezése az oxigén. Shelburne könyvtárosa, maga is hatalmas könyvtárat gyűjtött össze, mely az 1791-es disszenter-ellenes lázadás idején leégett. Amerikába emigrált.

[166] *Brown*, XV.

[167] *Foord*, 377.

[168] A koalícióról és kormányzati időszakáról ld. *John Cannon:* The Fox-North Coalition. Crisis of the Constitution, 1782–4. Cambridge, Univ. P., 1969.

hogy koalícióra lépjenek Lord North-al". Nos, ekkoriban Shelburne valóban folytatott titkos tárgyalásokat North-al, azonban frissen kinevezett pénzügyminisztere, az ifjabb Pitt elutasította ezt a tervet.[169] Ősz folyamán — miközben a Parlament nem ülésezett, azonban a béketárgyalások eredményei folyamatosan borzolták a kedélyeket — a francia négyes legbonyolultabb tánclépéseit is megszégyenítő párcserék érlelődtek. Titokban mindenki tárgyalt mindenkivel, végül 1783. február 14-én Fox és Lord North egyezménye született meg. Fentebb már több ízben utaltam erre a koalícióra, mely a korszak legnépszerűtlenebb pártalakulata volt. A politikai közvélemény minden tagja világosan látta ugyanis, hogy ez a koalíció nem nemes elvek, nem is kényszerűség, hanem pillanatnyi taktika, és leginkább mohó hatalomvágy következménye. A koalíció mindkét szereplőjére nagyon rossz fényt vetett, de az igazi csalódást Fox barátainak okozta. Fox ugyanis 1774 óta folyamatosan 1782 tavaszáig a legdurvább módon támadta North kormányzatát. Fox vádjai elsősorban North konzervativizmusának, Amerika-politikájának és királyhűségének szóltak. A kortársak számára most úgy tűnt, Fox minden egykori elvét feladta.

A koalíció mindkét vezérének sajátos célja volt. Amiben megegyeztek (és ez hozta össze a koalíciót), az a meggyőződésük volt, hogy Shelburne kormánya nem rendelkezik a szükséges parlamenti támogatással, csakis a király akarata tette őt miniszterelnökké, és ez alkotmányellenes. Tehát össze kell fogni a megbuktatására. Fox ezen kívül természetesen miniszterelnök szeretett volna lenni, stabil kormányzatot létrehozni, és az amerikai béketárgyalásokat minél gyorsabban lezárni. North úgy gondolta, ismét hatalomra kellene kerülnie, hiszen utoljára az ő kormányzata volt képes tartósan és stabilan vezetni az országot, melyet most, a gyönge kormányok sorozata után a teljes anarchia fenyegeti. Foxhoz azért volt hajlandó csatlakozni, mert ketten együtt megfelelő parlamenti támogatással rendelkeznek, és koalícióban talán lesz módja rá, hogy ezt a veszélyesen forrófejű kollegáját némiképpen megszelídítse, visszafogja.

A koalíció első, fontos célját sikeresen elérte: az előzetes békeszerződés vitája során minden bizalmi szavazás alkalmával leszavazták a kormányt, így Shelburne nem tehetett mást, 1783. február 24-én beadta lemondását. A koalíció azonban korán örült: számításaikból egy nagyon fontos dolgot kifelejtettek. A király ugyanis nem volt hajlandó fogadni őket. A király annak idején nagyon jó viszonyban volt North-al. Ezzel nem is lett volna probléma most sem. A fentebb már jelzett okoknál fogva azonban nem volt hajlandó Fox-szal szóba állni. A koalíció névleges fejévé erre Portland hercegét választották, aki tökéletes udvari ember volt. A királyt azonban nem lehetett egy ilyen olcsó trükkel megtéveszteni.

Lord Shelburne azzal távozott, hogy a mindössze 24 éves William Pittet ajánlotta utódául. A király el is fogadta volna, de a konok és nagyon céltudatos fiatalember kijelentette, nem vállalja a miniszterelnökséget, mert nincs megfelelő támogatottsága az Alsóházban.[170] Ezt követően a király heteken át miniszterelnököt keresett, ahogy teltek a hetek, gyakorlatilag minden épkézláb embert megkörnyékezett, még az ifjabb

[169] *T. E. Kebble:* A History of Toryism from the Accession of Mr. Pitt to Power in 1783 to the Death of Lord Beaconsfield in 1881, London, Allen, 1886. 17–18.

[170] *Robin Reilly*: William Pitt the Younger. New York, Putnam, 1979. 77. (alábbiakban Reilly)

Pitt egyik teljesen jelentéktelen unokabátyját is. Állítólag ekkor mondta azt, hogy már teljesen mindegy, ki lesz Anglia miniszterelnöke, Mr. Thomas Pitt, vagy Mr. Thomas Akárki.[171] Lényeg az, hogy Angliának ettől kezdve négy héten át nem volt kormánya. Március 20-án a teljesen elkeseredett uralkodó — példátlan megalázkodásképp — újra William Pitthez fordult, aki ismét csak kikosarazta őt. A király vívódott, hogy kinevezze-e a koalíciót, vagy inkább lemondjon a trónról.[172] Aztán inkább az előbbi megoldás mellett döntött. Királyi támogatását azonban az első perctől kezdve megvonta a kormánytól, egyetlen kinevezési javaslatukat sem hagyta jóvá. Ezt a kormányt is a nyári parlamenti szünet mentette meg a gyors bukástól. November végén, amikor újra összeült a Ház és a kormány benyújtotta első törvényjavaslatát[173], a király bevetette összes hatalmi eszközét: az Udvari és Adminisztrációs csoportnak, valamint a Lordok Háza tagjainak megüzente, hogy aki a törvényre szavaz, mind kegyvesztetté válik az Udvarnál. Beígérte azt is, hogy ha a Parlament nem szavazza le a törvényt, akkor ő maga fogja megvétózni azt. Erre 1708 óta nem volt precedens, és a korabeli angol felfogás szerint a királyi vétójog már elavult intézménnyé vált. Ha azonban a király most újra alkalmazza, senki sem vitathatta volna ehhez fűződő jogát. A Parlament teljesen felbolydult erre a hírre. Az íratlan alkotmányos szabályoknak halmazati megsértése fenyegetett. A törvényt a Lordok Háza végül december 17-én leszavazta. A király erre — szintén példátlan módon — meg se várva a kormány lemondását, magához kérette Lord Portlandet, és elvette tőle a hivatali pecséteket, melyeket még aznap átadott az immár csak az illem kedvéért vonakodó William Pittnek.[174]

A Fox-North koalíció a kormány bukása után a következő választásokig még együtt támadta az új kormányt, ám 1784 tavaszára felőrlődött és nyomtalanul eltűnt. North hamarosan lordi címet örökölt, átkerült a Lordok Házába, és betegsége onnan is visszavonulásra kényszerítette. Fox egyedül maradt az ellenzék vezére.

A Pitt-párt

Időbeli sorrendben legutoljára a Pitt-párt alakult meg. Ez az alakulat 1780-ban még nem létezett — nem is létezhetett, hiszen ifjú vezére csak 1781 januárjában lett a parlament tagja — ám ez a csoport 1783 decemberétől vezére 1806 januárjában bekövetkező haláláig megszakítás nélkül kormányon maradt.

Az ifjabb William Pitt 1781 januárjában, 21 évesen lett a parlament tagja. Nem volt sem vagyona, sem birtoka, sem befolyása. A korabeli elvek szerint karrier szempontjából reménytelen esetnek számított. Volt azonban egy hatalmas helyzeti előnye: Chatham fia volt. Ez a tény juttatta a parlamentbe, és egyengette karrierjét éveken át – amíg hamarosan az apjáétól független hírnevet alakított ki magának. Pályafutása indulásakor azonban kizárólag apja neve segítette. A Chathamitákkal szimpatizáló Sir James Lowther[175] nyilván ezért juttatta be a parla-

[171] *Ehrman*, 104.
[172] *Reilly*, 78.
[173] Ez volt a már említett, Kelet-Indiát szabályozó törvény.
[174] *Ehrman*, 127.
[175] Sir James Lowther, 1st Earl of Lonsdale (1736–1802.). Ez az úriember egyáltalán nem érdeklődött a politika iránt, de a fejébe vette, hogy főrend akar lenni, és ezt — tekintélyes vagyona

mentbe, az egyik tulajdonában lévő választókerület révén. Az is kötődést jelöl, hogy Lowthernek Rutland herceg[176] ajánlotta be Pittet. Rutland ugyan Rockingham szövetségese volt ekkoriban, viszont Pittnek jóbarátja Cambridge-ből. Pittnek tehát, mihelyt belépett a parlamentbe, rögtön három vagy négy csoporthoz is volt kapcsolata, és mind tárt karokkal várta.

Ő azonban szinte aggályosan ügyelt függetlenségére. Az ellenzéket támogatta, de egyik szűkebb párt iránt sem kötelezte el magát. Máris rendelkezett a nagy politikusok egyik legfontosabb képességével: tudott megfigyelni és várni. Rendkívüli tehetsége, és 21 évével ellentétben álló hűvös önuralma és megfontoltsága — mely szemet szúró ellentétet képezett Fox jellemével — azonnal a figyelem középpontjába állította. Akár akarta, akár nem, az emberek hamarosan köréje kezdtek csoportosulni. 18 hónappal parlamentbe kerülése után North már mozgósítja Dundast, hogy vonja be Pittet és csoportját,[177] ugyanekkor George Selwyn ezt írja: Pitt *„egy tucatnyi fiatalember élén áll... ez a testület elkülönül a Charles-étól*[178]*, így hát előttünk áll egy kezdő vezér, akinek még csak nem is pelyhedzik álla."*[179]

A Pitt-csoport kezdetben két táborból állt össze. Az egyiket a „cambridge-i klikk" képezte: az a pár fiatalember, aki Pittel együtt járt egyetemre, és barátságához a parlament tagjaként is ragaszkodott. Maga Rutland herceg is beillett e körbe, és a párt másik részét így Rutland külön pártjának tagjai jelentették. Rutland elsősorban rokonokat hozott: öccsét, Lord Robert Manners-t[180], sógorát, Lord Tyrconnel-t[181], nagybátyját, Lord George Suttont[182], unokatestvérét, George Suttont[183], távoli rokonát, Thomas Thorotont[184] és még valakit, aki véletlenül nem volt rokon: William Pochin-t.[185] Pitt révén jött Lord Camden fia, Edward Eliot[186] (későbbi sógora), Henry Bankes[187], Robert Smith[188], Dudley Ryder[189], Lord Euston[190],

---

révén — úgy akarta elérni, hogy választókerületeket vásárolt. Összesen kilencet sikerült összegyűjtenie. Célját sikerült is elérnie, mivel William Pitt később, miniszterelnökként a Lonsdale Earl-je ranggal ruházta fel.

[176] Charles Manners, Marquess of Granby, majd 4th Duke of Rutland (1754–1787) 1774 és 1779 között Cambridge egyetemének képviselője, 1779-ben örökli a hercegi rangot. A Pitt-kormányzat kezdetétől hivatalokat visel, Lord Steward, Lord Privy Seal, majd Lord Lieutenant of Ireland, haláláig.

[177] *Christie:* End, 222.

[178] A Foxitáktól

[179] *Christie:* End, 222.

[180] Robert Manners (1758–1823) 1784–1790 között képviselő.

[181] George Carpenter, 2nd Earl of Tyrconnell (1750–1805) 1772–1802 között képviselő.

[182] George Manners-Sutton (1723–1783) 1754-től haláláig képviselő.

[183] George Manners-Sutton (1751–1804) 1774-től haláláig képviselő.

[184] Thomas Thoroton (1751–1804) 1774-től haláláig képviselő.

[185] William Pochin (1731–1798) 1780-tól haláláig képviselő. Pitt baráti körének listáját ld. *Christie:* End, 222.

[186] Edward James Eliot (1758–1797) Pitt barátja Cambridge-ből, Harriot Pittet veszi feleségül. 1780-tól haláláig képviselő.

[187] Bankes, Henry (1757–1837) 1780–1831 között képviselő.

[188] Smith, Robert, 1st Baron Carrington (1752–1838) 1779–1797 között képviselő.

[189] Dudley Ryder, 1st earl of Harrowby (1762–1847) 1784-től 1803-ig képviselő.

[190] Charles Fitzroy, Lord Euston (1764–1829) 1787–1818 között képviselő.

Richard Pepper Arden[191], Thomas Steele[192], és a rabszolga-felszabadítás későbbi apostola, William Wilberforce.[193] Ez a Pitt-párti csoport sem volt egyszerű szavazógép: jelentősebb egyéniségei megőrizték egyéni arcukat és véleményüket. Ilyen volt William Grenville[194], Pitt unokatestvére, késdbbi miniszterelnök is.

A Pitt-párt alapelveiről látszólag igen könnyen lehetne képet alkotni. Pitt mindig is hangoztatta mélységes tiszteletét apja személye és politikai elvei iránt. Korai beszédeiben is rendszeresen, büszkén hivatkozik rá. Hiba volna azonban azt feltételezni, hogy az ifjabb Pitt egyszerűen Chathamita volt. Valamit ebből már a kortársak is érzékeltek, amikor a 80-as évek elején Pitt csoportját nem Chathamitáknak, hanem „ifjú patriótáknak"[195] nevezték. Pitt kezdő kormányfőként is a „nemzeti újjászületést" jelölte meg elsődleges céljául, és ehhez csupán felhasználta a Chathamita reformok rendszerét. Pitt pártjának politikai irányzatát a későbbiekben egyre inkább Pitt személyes akarata és pragmatizmusa szabta meg. Nemigen engedett beleszólást az irányításba, és a pártelveket a kormányzat érdekei szerint alakította. A chathami eszméket is rugalmasan kezelte: a pártokat utálta, mégis felhasználta. A birodalmi eszmét kényszerűségből kissé hátrébb szorította a financiális-adminisztratív reformok javára. Sajátosan keverte a Chathamita, whig és a konzervatív elveket. Pitt önmagát mindig whignek tartotta, de 1783. decemberi hatalomra jutását az újtory párt megalapításával szokták azonosítani.[196] A király szilárd támogatása, valamint az antijakobinus háborúk[197] kitörése és az attól kezdve folytatott politika valóban a párt konzervatív jellegét erősítette. Az 1807-es választásokon a tory név már elfogadott volt a kormánypárti „backbencherek" között.[198] 1812-ben Grenville már azt írja a néhai Pitt híveiről: *„a toryk pártja; az öreg udvaré és a Magas Egyházé."*[199]

Ellentétben Fox-szal, Pitt a sikeres pártvezér példájául szolgálhat: a csoport már létrejöttének évében kormányténvezővé vált, egy év múlva vezére miniszterelnök lett, és majd húsz évig az is maradt. Pártjának a kormányban 1806-ig egyeduralmat biztosított. A csoport tagjai vezetőjük köré annak átütő tehetsége

[191] Richard Pepper Arden, 1st Baron Alvanley (1744–1804) 1783–1801 között képviselő. Pitt alatt Sollicitor General.

[192] Thomas Steele (1753–1823) 1780–1807 között képviselő. Pitt barátainak névsorát ld. *Stanhope*: Pitt, I. 52.

[193] William Wilberforce (1759–1833) William Pitt legjobb barátja. 1780–1825 között képviselő. Életéről bővebben ld. *Sir Reginald Coupland:* The British Anti-Slavery Movement. London, Frank Cass, 1964. 80., 98., 104–107. vagy *Travers Buxton:* William Wilberforce. London, The Religious Tract Society, évszám nélkül. Passim.

[194] William Wyndham Grenville, 1st Baron Grenville (1759–1834) George Grenville miniszterelnök fia, akinek húga, Hester Grenville az idősebb Pitt felesége lett. 1782-től 1790-ig képviselő, a Pitt-kormányban több fontos tárcát kap, 1789-től belügy-, 1791-től külügyminiszter a kormány 1801-es lemondásáig. Ez után eltávolodik Pittől, Fox híve lesz. 1806–1807 folyamán az „All the Talents" kormány vezetője, majd a whig ellenzék egyik vezetője 1815-ös visszavonulásáig.

[195] *Derek Jarrett:* Pitt the Younger. London, Weidenfeld and Nicholson, 1974. 35–62.

[196] *B. I. Coleman:* Conservatism and the Conservative Party. London, Arnold, 1987. (alábbiakban *Coleman*)., 17.p

[197] A brit politikai hagyomány az 1793–1815 között folytatott franciaellenes háborúk egészét antijakobinus háborúnak hívja, beleértve ebbe Napóleon uralkodásának idejét is.

[198] backbencher: a parlament hátsó padsoraiban ülő képviselő, tehát aki egyik párt vezető köreihez sem tartozik.

[199] *Coleman*, 17.

miatt gyűlnek, de azok sem csalódtak, akik valamilyen hivatalra vagy rangra számítottak: Pitt komolyan ügyelt patrónusi feladatkörére, emellett gondoskodott a választások megszervezéséről. A Pitt-párt annyiban is különleges, hogy vezetője halála után is fennmaradt egy ideig, olyan pártként, melyet gyakorlatilag egy kísértet vezetett. Hívei 1806–1807 folyamán többször is feljegyezték, döntéseik során elsősorban az vezérelte őket, hogy végiggondolták, mit is tenne Pitt az adott helyzetben.[200]

Pitt pártvezéri karrierjében csupán az a különös, hogy mindent megtett ez ellen. Apjától örökölte a pártoktól való viszolygást, és benne ez csak fokozódott. Egyetlen ember sem volt, akit szándékkal édesgetett volna maga mellé, csupán fogadta a jelentkezőket.[201] Ennek következtében pártja még hatalma tetőpontján sem számlált 50–52 főnél többet.[202] Személyisége rendkívül félszeg, szinte a modortalanságig tartózkodó volt, s ezt még pártja tagjai közül is sokan merev gőgnek tartották. Képtelen volt idegenek között feloldódni. Tulajdonképpen rejtély, hogyan tett szert egyáltalán barátokra, mégpedig olyan őszinte barátokra, akik halála után még 10–20 évvel is leplezetlen csodálattal, és — immár érdek nélkül — őszinte, meleg szeretettel írtak, beszéltek róla. Halála utáni kultusza még Foxénál is nagyobb volt.

A párt többi tagját egyedül politikusi képességei vonzották, más nem. Ráadásul néha látszólag teljesen közömbösnek látszott az egyéb pártokból feléje irányuló ellenérzésekkel szemben is: mikor pl. a Shelburne-kormány bukásakor ő is lemondott a Chancellor of the Exchequer[203]-ségről, a következő kijelentéssel lepte meg képviselőtársait: „*Szeretném remélni, előlegezett bizalommal, hogy a gondjaimra bízott ügyeket nálam avatottabb kezekbe tehetem le. Nem akarom a tisztelt képviselő úr látványos mutatványát utánozni, aki kijelentette, hogy megkülönböztetés nélkül ellenzéke lesz, akárkit jelöljenek is utódjául. Mikor majd távozom, nem leszek harcias, nem leszek ellenséges, nem fogok fenyegetően tiltakozni, de remélem, az új kormányzatnak nem lesz más célja, mint a közjó igazi szolgálata;... Előre is megígérem nekik az én őszinte és hathatós segítségemet minden olyan esetre, amikor becsületesen és meggyőződéssel támogathatom őket.*"[204] Ígérete annál figyelemreméltóbb, mivel a Fox-North koalíciónak tette, és be is tartotta.

A kortársak éles kontrasztot vontak Pitt és Fox személyisége, jelleme erkölcsisége és stílusa közé. Fox elbűvölő, felelőtlen bohém volt, tele erkölcsi szeplőkkel: ezzel szemben Pitt és pártja, a léha 18. században egészen rendkívüli módon komolyan vette az erkölcsöket. Magánéleti feddhetetlenségüket legesküdtebb ellenségeik sem tudták kétségbe vonni. A tiszta erkölcsöt a politikusi pályafutás elengedhetetlen részévé tették. Ezek a vonások már a viktoriánus korszak felé mutatnak.

***

[200] *Rose*, 2. Vol. 247, 410.
[201] *Pares*, 78.
[202] *O'Gorman:* Tory, 23.
[203] Magyarra pénzügyminiszterként lehet fordítani.
[204] 1783. február 21-i beszédéből. Ld: Pitt, I. 62.

A fentiek csupán a korszak legnagyobb pártjainak rövid bemutatását szolgálhatják. Az említetteken kívül számos kis frakció létezett a brit parlamentben. Megemlíthetnénk az excentrikusan radikális Richmond herceg[205] csoportját. Vagy azt a sajátos frakciót, melyet — a fentebb már említett — Sir James Lowther vezetett. Ezek a pártcsoportok azonban nem gyakoroltak sorsdöntő befolyást Nagy-Britannia történetére, és vezérük halálával nyomtalanul elenyésztek.

Összegezve tehát a 18. század végi pártok kiforratlan, átalakulóban lévő politikai csoportosulások voltak. A Parlament és kormányzat működésének nem alapfeltételét jelentették, csupán afféle zavaró körülmény szerepét játszották. Nem voltak elismert alkotmányos tényező. A korabeli Parlament személyi összetétele úgy alakult, hogy a lordok és képviselők többsége rokoni, vagy legalábbis kliensi szálakkal kötődött egymáshoz. A Parlament úgy működött, mint egy zártkörű, elit klub, ahová kívülről, ajánlás nélkül lehetetlen bekerülni. Ezek a pártok részben archaikus, kiforratlan szervezetek voltak, hiszen jószerével még saját tagságukról sem voltak megbízható ismereteik: teljesen bizonytalan volt, hogy a párt „kemény magját" körülvevő, egyre halványodó holdudvar szereplői közül ki tekinthető a párt tagjának, és ki az, aki valójában független képviselő. Másrészt azonban sok modern, előremutató vonást is felfedezhetünk már működésükben, pl. a sajtó alkalmazását, a szavazások és választások megszervezését.

A 18. század végének pártalakulatai közül végül is a Pitt-féle újtory és a Fox-féle whig párt folytonossága mutatható ki a 19. század tory és whig, illetve konzervatív és liberális pártjai felé. Pitt pártját sokan már 1783 decemberében „újtory" néven kezdték emlegetni. Ennek oka az volt, hogy egyértelműen a király kegyéből, és alkotmányellenes módon kerültek hatalomra. 1830-ig tartó kormányzása során ez a párt valóban sok olyan vonást vett fel, ami beleillik a későbbi tory-képbe: kitartott a király mellett, védte a társadalom nyugalmát és a vagyon biztonságát, erejét megfeszítve harcolt a felforgató eszmék ellen. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy ennek az időszaknak jelentős része a francia forradalom és a napóleoni háborúk korszaka volt, amikor Anglia léte forgott kockán. A whig párt 1793 után jelentősen veszített befolyásából, melyet azzal a kockázatos lépéssel próbált visszaszerezni, hogy felkarolta a francia forradalmi eszmék egyik-másikát. Ez azonban riasztóan hatott a whigek régi vezérgárdájának jó részére: az arisztokrata vezetők nagy része gyorsan átállt a kormány mellé. Ez a lépés is erősítette azt a tendenciát, hogy a földbirtokos arisztokrácia egyre inkább a tory párt köreihez húzott. A whig párt majd jóval a francia háborúk vége után, amikor a hazaárulás vádja már elhárul a fejéről, 1830-ra tud újra annyira megerősödni, hogy átvehesse a kormányzást. Ez már egy másik korszak: a parlamenti reform, és a kétpárti váltógazdálkodás korszaka lesz.

[205] Charles Lennox, 3rd Duke of Richmond (1735–1806) Fox unokatestvére, Rockingham barátja, de ellentétben velük radikális reformer – javasolja pl. az évenkénti választásokat.

FIGYELŐ

Donáth Péter

HAGYOMÁNY ÉS KORSZERŰSÉG

A fennállásának 20. évfordulóját ünneplő Oktatáskutató Intézet és a néhány év alatt ugyancsak rangos műhellyé vált Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában jelent meg *Kelemen Elemér* tanulmánykötete, a *Társadalom és oktatás* sorozat 18. köteteként. A rendelkezésemre álló korlátozott terjedelemben a munka átfogó bemutatása helyett, azt szeretném érzékeltetni, hogy miért találtam — tartalmi és módszertani szempontból egyaránt — rendkívül figyelemreméltónak, tanulságosnak, a hazai művelődés-történetírás kiemelkedő egyéniségének munkáját.

A hagyomány és korszerűség fogalmakat ajánlja figyelmünkbe könyve borítóján Kelemen Elemér. Címválasztásával kulcsot kínál számunkra az ezeréves magyar iskola történetét, a hazai oktatási törvényhozás és tanügyigazgatás históriáját, a polgári korszak oktatáspolitikai és tantervpolitikai hangsúlyváltozásait, a dualizmuskori népoktatás, valamint a mezőgazdasági szakoktatás sorsát, az óvodai nevelés társadalomtörténeti összefüggéseit, s végül — de alighanem „elsősorban" — az 1990-es évek kelet-közép-európai oktatásügyi változásait bemutató tanulmányok „együtt-látására", értelmezésére. A más és más alkalomból született, átfogó vagy speciális témának szentelt (különböző terjedelmű) írások kétségtelenül egy hazánk 19–20. századi oktatáspolitikáját átfogó, a közeljövőben várható fontos szintézis előmunkálatai, s — egyebek között — azt vizsgálják, hogy az adott történeti periódusokban mennyire volt képes oktatásügyünk korszerűen válaszolni a magyar társadalmat, gazdaságot, államot ért kihívásokra. Hogyan sáfárkodott a megelőző századok örökségével, képes volt-e — annak a megváltozott viszonyok között is előremutató, nemzeti közösségépítő elemeit hasznosítani — az európai trendet követve továbbépítkezni, vagy inkább foglya maradt az időközben idejétmúlttá vált intézményeknek, szokásoknak, szemléletnek? S az ilyen megtorpanások, késlekedések következtében — radikális geopolitikai, társadalmi változások hatására – miként történt, hogy a „holnapra megforgatjuk" jegyében átmenetileg eltékozolták kultúraközvetítési intézményrendszerünk, tradíciónk értékes elemeit?

S egyáltalán: felmutatható-e a hazai oktatáspolitika történetében olyan, a polgárosodás, a modernizáció, az európai felzárkózás szempontjából előremutató, progresszív és továbbépíthető hagyomány, amely kiindulópontul és „zsinórmértékül" szolgálhat számunkra „a múltba és a jövőbe tekintő jelenidejű" vizsgálódásainkhoz? A posztmodern elméletek jegyében — a Nagy Elbeszélés lehetetlensé-

* *Kelemen Elemér:* Hagyomány és korszerűség. *Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, 2002.

gére való hivatkozással — akár el is vethetnénk a releváns válasz lehetőségét, vagy éppen amellett érvelhetnénk, hogy kinek-kinek más és más lehet a „progresszív tradíció" – következésképp az ilyen „zsinórmérték" keresése eleve meddő vállalkozás. Hasonló a helyzet a szükségképpen értékelő mozzanatok sorát tartalmazó korszerűség fogalmával

Csakhogy — az életét a közoktatás korszerűsítének szentelő, praxisorientált oktatáspolitikus, a köz- és felsőoktatás-irányítás szinte minden szintjét megjárt, ezért azt sokoldalúan, ám mindenkor egészként, szélesebb társadalmi összefüggésbe ágyazva, holisztikusan szemlélő művelődéstörténész — szerzőnk számára elfogadhatatlanok a „szkeptikus" megoldások. Kelemen Elemér a létező oktatási rendszer társadalmilag hasznos és hatékony továbbfejlesztésének („pozitív voluntarista") útját, eszközeit kutatja, s a navigere necesse est jegyében egyszerűen elkerülhetetlen számára az előremutató, továbbfejleszthető hagyomány és a tájékozódási pontul szolgáló korszerűség tételezése, felmutatása. S ha „archimedesi pont(ok)" nem is szolgálhat(nak) jövőre orientált múltvizsgálata megingathatatlan sarokpontjaiul, talál olyan orientációs pontokat, melyek a polgárosodás újabb kísérletével próbálkozó és az európai centrum partjain stabilan lehorgonyozni próbáló „komp-ország" közoktatásának hajóját remélhetőleg megóvhatják az újabb kudarctól, hajótöréstől.

Szerzőnk — vizsgálódásai során „működőképesnek" mutatkozó (a recenzens számára rokonszenves) — propozíciója szerint: az európai iskoláztatás történetében dominánsnak bizonyult, honunkban is (hol a fősodor meghatározó elemeként, hol búvópatakként) megtalálható hagyománytisztelő, toleráns, liberális, demokratikus, a neveléstudomány korszerű eredményei iránt fogékony oktatáspolitikai tradíció az, amely sajátos „zsinórmértékkel" szolgálhat az elmúlt másfél évszázadban hazánkban történtek értékeléséhez. Kelemen Elemér könyvével demonstrálja, hogy a 19. század uralkodó eszméin iskolázott Eötvös József elképzelései, Imre Sándor, Nagy László, Kiss Árpád törekvései, s mostanság „az oktatás európai dimenzióiról" megjelent hivatalos európai dokumentumok megfelelő szempontokkal szolgálnak egy ilyen, a releváns szakirodalom egészét átfogó, értelmező (a politikai szekértáborok aktuális történeti legitimációs szükségleteit figyelmen kívül hagyó), árnyalt, tárgyszerű vizsgálódáshoz.

Eötvös József ma is tanulsággal szolgálhat számunkra, hiszen szerinte — szerzőnk szavaival — „a közoktatás az egyéni szabadságra alapozott polgári társadalom és az egyes polgárok valamint a polgárok különféle társulásainak, közösségeinek tudatos politikai tevékenységére épülő alkotmányos államrend megteremtésének alapvető feltétele és eszköze. Ennek megfelelően tűzte ki célul a kisdedóvástól a felsőoktatásig terjedő, egymásra épülő közművelődési rendszer és az iskolarendszer egészét átfogó tanügy-igazgatási szervezet liberális elveken nyugvó kiépítését. E nagyszabású művelődéspolitikai program lényegét az egyén és a közösség, a felelősség és a kötelezettség, az autonómia és a tolerancia, az önkormányzatiság és a mértéktartó államiság, illetve mindezek dialektikus egysége, valamint az iskola szerepének és feladatának racionális és demokratikus értelmezése alkotta". (26.) Az anyanyelvükön tanulni kívánó egyének, az iskoláztatásban tradicionálisan komoly szerepet játszó felekezetek, társulások, községek s az állam

jogai és kötelességei közötti dinamikus egyensúly kialakítására törekvő miniszter a kötelező és egységes elemi iskolát az egyetemes fejlődés korabeli eredményeire és pedagógiai eszményeire (Comenius, Pestalozzi, Diesterweg) alapozta, s úgy tekintett rá, mint „egy arányosan fejleszthető demokratikus iskolarendszer sok irányba nyitott alapintézményére". (99.) Ezt mutatta 1869-ben meghiúsult (kilenc évfolyamos) középiskolai törvénytervezete is, amely a maga — a felső népiskolai intézményekkel „átjárható" — négy alsó évfolyamával, hároméves egységes középső szintjével és kétéves, líceum-jellegű, trifurkációs egyetemi előkészítő szakaszával az általánosan képző középiskola hazai előképe volt. Megvalósulása esetén „minden bizonnyal elejét vehette volna az iskolarendszer műveltséganyagában is tükröződő széttagolódásának és a korai iskolaválasztás — úgyszintén társadalmilag determinált — kényszerének". (100.)

A hazai oktatási törvényhozást és tanterveket analizálva Kelemen Elemér sajnálattal konstatálja, hogy „a magyar közoktatás intézményeinek dualizmus kori fejlődése bizonyos tekintetben letért az Eötvös által kijelölt útról. Ezt igazolják az állami befolyás növelésére irányuló szabályozási kísérletek (a magyar nyelv erőszakos terjesztését szolgáló intézkedések, a középiskolai tanügyigazgatás rendszere), valamint a közoktatási rendszer fejlesztésének iránymódosulása is. A tanulás szabadságának garanciáját jelentő, kapcsolódást és átjárást ígérő, tehát demokratikus elvek szerint építkező, nyitott iskolaszerkezet helyett — legalábbis a tendenciákat illetően — egy divergens, egymástól társadalmi szempontok alapján elkülönülő intézményrendszer képe bontakozik ki előttünk. A korszak pedagógiai didaktikai szempontból kétségtelenül egyre magasabb színvonalat képviselő tantervei és tantervi korrekciói segítették ezt az elkülönülést, hiszen az egységes intézménytípusok tananyaga nemcsak az ott tanulók társadalmi helyzetéhez igazodott, hanem — egyre hangsúlyosabban — majdani társadalmi szerepük, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt, illetve kijelölt helyük ellátására, betöltésére készített fel. Ezt a szocializációs stratégiát szolgálta — a tananyag kijelölésén túl — a tananyag feldolgozásának, azaz a tanítás-tanulás technikájának a tantervi utasításokban egyre markánsabban kidolgozott rendszere, módszertana is, amely általában évtizedes fáziskéséssel követte a nemzetközi és a hazai neveléstudomány (elsősorban a gyermeklélektan és a didaktika) eredményeit.

Az iskolarendszer széttagolását ellensúlyozandó ugyanakkor megjelent — ekkor még elsősorban a tantervi utasítások tantárgyi, de részben már az általános fejezeteiben is — az egyes iskolatípusok deklarált célrendszerének közös összetartó eleme, a hagyományos valláserkölcsi nevelés mellett a nemzeti érzés ápolásának, a hazafias nevelésnek a nemzeti műveltség új értelmezésén alapuló, nyomatékosabb hangsúlyozása. Ez a törekvés természetesnek tekinthető az önálló állami keretek között kibontakozó nemzeti felemelkedés nagy korszakában. Fel kell azonban figyelnünk a jelenség árnyoldalaira: a társadalmi és a nemzeti szempontú értékkülönbségekre és azokra a hegemonisztikus törekvésekre is, amelyek — főként az 1890-es évektől — az alacsonyabb társadalmi rétegek és az országban élő nemzetiségek lebecsülésében nyilvánultak meg." (110–111.)

E tendenciákra reflektáltak szakmai-tudományos meggyőződésüknek megfelelően Imre Sándor és Nagy László, valamint társadalompolitikai megfontolá-

sokból az akkori politikai mező baloldalát alkotó mozgalmak, pártok, melyek az 1918–1919-es forradalmak során — a maguk utópista-voluntarista módján — orvosolni próbálták e feszítő társadalmi problémákat. S bár a következő két évtizedben diagnózisukat, radikális szervezeti és tartalmi változások jegyében született terápiás javaslataikat „veszélyes kuruzslásnak" minősítették, az általuk forszírozott reformok (különösen a gyermektanulmányi szempontok figyelembevétele és a 8 osztályos kötelező és ingyenes általánosan iskola eszméje) „kimondatlanul is cselekvési kényszert jelentettek a következő években". (142.)

Mindazonáltal a két világháború közötti korszak oktatáspolitikája — Kelemen Elemér összegzése szerint — Eötvös útmutatásai helyett inkább Kornis Gyula művelődéspolitikai elveit követte. (115.) „Az iskolarendszer szerkezete, hármas irányultsága, azaz az elitképzés, a közép- és alsóközéposztály intézményei, valamint a népoktatás és az alapfokú szakképzés zsákutcás megoldása, belső arányai lényegében leképezték a társadalom merev szerkezetét, s a két lépcsőben végrehajtott konzervatív iskolareform társadalmi szelekciós hatása is nagymértékben hozzájárult a társadalmi különbségek megőrzéséhez, a zárt társadalmakra jellemző kasztjelleg fennmaradásához, erősítéséhez"(147. o.). Az iskolarendszer e „kasztszerű merevsége jóvátehetetlen eltávolodást jelentett az iskolafejlesztés 20. századi nemzetközi irányaitól, azaz az általános és komprehenzív jellegű képzés tér- és időbeli kiterjesztésétől". Az oktatási rendszer e sajátosságát — a hátrányosan érintett rétegek szempontjából — alig kompenzálhatták Klebelsberg Kuno nagyszabású iskola-, intézmény- és tantervfejlesztési programjai; Hóman Bálintnak a gimnáziumi oktatás, a gyakorlati irányú középiskolák, az ipari-, mezőgazdasági szakoktatás, a tanítóképzés színvonalának javítására irányuló erőfeszítései, s a keveseket érintő „tehetségmentő" akciók (118.).

A Hóman által „miniszteri főműveként" számon tartott 1935: VI. tc. „célját — leplezetlenül — az egységes nevelési szempontok szerint irányított, egységes erkölcsi és nemzetnevelési rendszerbe illeszkedő iskolahálózat kiépítésében jelölték meg. A törvény rendelkezései valóban egy racionális, tehát egységes, áttekinthető, a korábbinál egyszerűbb, olcsóbb és gyorsabb tanügy-igazgatási szervezet kiépítésének szándékát mutatják" (50–51.), miközben a reform által sajátos „dekoncentrált fiókminiszteri" szerepbe került tankerületi főigazgatók jogkörének megállapításánál, s egyéb az állampolgárok széles köreit érintő kérdésekben, utat nyitottak az alacsonyabb szintű jogszabályokkal, utasításokkal történő irányításnak. „A törvény, bár formailag tiszteletben tartotta az egyházak iskolaügyi autonómiáját, a gyakorlatban a területi elv érvényesítésével és az államsegélyek feltételekhez kötött alkalmazásával az egyházakat is az államnak rendelte alá, és a főfelügyelet állami (királyi) felségjogát egyszerű közigazgatási aktussá fokozta le.

A tanügy-igazgatási reform az egységes tanulmányi és iskola-felügyelői intézmény révén korlátozni kívánta az egyes iskolák szakmai önállóságát és a tanítók, tanárok szakmai szuverenitását. A pedagógiai tevékenység minden mozzanatára kiterjedő, a személyiségi jogokat is sértő ellenőrzési és minősítési rendszer az iskolaügy politikai és ideológiai szempontoknak alárendelt állami egyenirányításának csaknem korlátlan lehetőségeit teremtette meg, hátat fordított a magyar nevelésügy liberális és demokratikus hagyományainak, anakronisztikus konzer-

vatív választ adott a 20. századi gazdasági, társadalmi kihívásokra"(51–53.). A tantervekhez kapcsolódó oktatásszervezési és módszertani útmutatások is mindinkább utasítás-jellegűvé váltak. Mindezek eredményeképpen gyengült „a magyar oktatásügynek a helyi és a felekezeti autonómiák hagyományaira épülő sokszínűsége, alternatívitása. Kétségtelen viszont, hogy a mérleg másik serpenyőjébe a növekvő szakszerűség, a korszerű tudományosság és a pedagógiai tudatosság tényeit és az iskolai gyakorlat megújulását, korszerűsítését, nagyobb hatékonyságát eredményező, pozitív hatásokat helyezhetjük" (120.) – zárta a korszak elemzését Kelemen Elemér. Majd előretekintve — Nagy Péter Tiborral egyetértésben — megjegyezte: eljárásával Hóman Bálint akaratlanul is „követhető mintákat kínált, elsősorban a jogalkotás és a tanügyigazgatás terén, egy következő korszak más ideológiai-politikai elveken nyugvó, de hasonlóképpen korlátlan állami befolyásra törekvő művelődéspolitikája számára, amely az iskolát szintén a magasabb szempontoknak alárendelt tömeges és hatékony tudatformálás, valamint az alattvalóvá nevelés első számú intézményeként fogta fel." (53.)

Márpedig — szerzőnk meggyőző érvelése szerint — „a központi tanügyigazgatás politikai túlsúlyát példázza a korszak kétségtelenül legjelentősebb oktatási reformja az általános iskola bevezetése 1945-ben és sorsának további alakulása (is). Ebben az intézményben az előző évtizedek és az új történelmi korszak iskolapolitikájának alapvető és közös követelményei összegeződtek: az általános, az egységes, a kötelező és az ingyenes népoktatás igénye. Létrehozása azonban a szakmai konszenzust, a politikai kompromisszumot és a szükséges feltételek megteremtésének biztosítékait egyaránt mellőző politikai, kormányzati döntés volt – az alternatívákat nem ismerő kizárólagosság igényével. Az általános iskola trójai falovával a mindenféle pluralizmust türelmetlenül elutasító, s ha kell könyörtelen hatalmi eszközökkel felszámoló, új típusú etatizmus jelent meg a magyar oktatás történetében, amely sem az iskolafenntartás, sem az iskolatípusok tekintetében nem volt hajlandó elismerni az alternatívákat, nem is beszélve az oktatás tartalmi kérdéseiről, tantervekről és a tankönyvekről. Ez az oktatáspolitika ugyanakkor egyszerűen nem tudott mit kezdeni a középfokú oktatással. Koncepciótlanságát a gyakran változó, többnyire egymásnak is ellentmondó kormány és VKM rendeletek jellemzik" (55–56.).

Választott „zsinórmértéke" alkalmazásával Kelemen Elemér árnyaltan jellemzi az 1948:XXXIII. törvénycikket is:„a nevelési-oktatási intézmények államosítása látszólag folytatását és beteljesítését jelentette azoknak a korábbi — bár ellentétes tartalmú — törekvéseknek, amelyek a modern polgári közoktatás megteremtésének első, 1848-as kísérletétől végigkövették a magyar közoktatás fejlődését. Valójában azonban az etatizmus antiliberális és antidemokratikus hagyományai teljesedtek ki egy totális politikai rendszer hatalomátvételének előjátékaként. Az iskolák államosításának előzményei és kísérőjelenségei — az osztályharc éleződésének sztálini jelszavától motiváltan — a hagyományok és az alternatívák könyörtelen felszámolásának a következő években megvalósuló programját vetítették előre" (55–56.). S azt, hogy rövidesen hazánkban is kialakul „a szovjet közoktatás szocialista modellje: a közvetlen pártirányítással működő, monolit iskolarendszer, amely egységes ideológiai és politikai szempontok szerint szolgálta

a kommunista ember nevelését és a kommunizmus társadalmi utópiájának erőszakos megvalósítását. Ezekben az években ugyanakkor — ha nem is az igények és a szükségletek függvényében — kiépült a nevelési és oktatási intézmények differenciálódó hálózata. Tömegesen kerültek óvodába és iskolába a dolgozó rétegek és osztályok gyermekei, megvalósulni látszott az általános tankötelezettség, történelmünkben soha nem tapasztalt mértékűvé vált a közép- és felsőoktatásban való részvétel, kiépült a dolgozók iskolai és iskolán kívüli oktatásának társadalmi igazságtételt szolgáló kompenzációs intézményrendszere. A mennyiségi növekedés impozáns mutatói sem fedhetik és feledtethetik el azonban, hogy ez az út nem az egyetemes, nemzetközi fejlődés fő iránya, s az egyéni és kollektív szabadságjogok nyílt és durva korlátozása kérdésessé és vitathatóvá tették a rendszer kétségtelen eredményeit is" (57.). A pártállami időszakban „a modern tömegoktatás feltételeinek megteremtése az iskoláztatási lehetőségek bővülése jelentős mértékben közelebb vitte Magyarországot a fejlett nyugati országokhoz", miközben „a korábbi sokszínűséget felszámoló ideológiai-politikai egyenirányítás" rendszere lényegében „az 1990-es rendszerváltásig fennmaradt, bár az 1960-as évek végétől, a gazdasági reformkísérletekkel párhuzamosan olyan társadalmi és művelődéspolitikai folyamatok bontakoztak ki, amelyek előkészítették a bekövetkező változásokat" (161.).

A kilencvenes években történtek megértése szempontjából a diktatúra „felpuhulásának" jelei sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen például már az 1985-ös oktatási törvény „a szakmai szuverenitás és az intézményi autonómia elvét kiterjesztette az óvodákra is, előremutatóan szabályozta az óvodai nevelésben érdekeltek (szülők és óvodapedagógusok) jogait és kötelességeit, valamint az intézmény helyi-szakmai és társadalmi kapcsolatait. A magán- és egyéb (egyházi, társulati és alapítványi) óvodák iránti erősödő igényeknek az oktatási törvény 1990-es módosítása nyitott teret; az óvodai nevelés korrigált alapprogramja pedig lehetővé tette az óvodai élet rugalmasabb szervezeti és tevékenységi formáinak kialakítását. Óvodáink tehát számos tekintetben felkészülten és nyitottan várták az évtizedfordulón bekövetkezett rendszerváltást; tevékenységük megfelelő keretet kínált az óvodáztatás iránt megnyilvánuló új és differenciálódó igényeknek" (164.).

A nyolcvanas évek elemzése nyomán Kelemen Elemér a következő évtizedben új irányt vett Kelet-Közép-Európa felé fordul. Könyve utolsó tanulmányában azt firtatja, hogy közelebb vittek-e bennünket, a visegrádi négyeket az elmúlt évtized oktatásügyi törekvései és eredményei a nagyvilágban zajló folyamatokhoz, s a türelmetlenül sürgetett uniós csatlakozáshoz? (173.)

Valamelyest mindenképpen, véli a szerző, hiszen a kilencvenes évek elején régiónkban elfogadott új oktatási törvényekben közös volt: a nyilvánosság és a társadalmi legitimáció (azokat demokratikusan választott döntéshozó szervek alkották és adott volt a társadalmi beleszólás, véleménynyilvánítás lehetősége); az állami iskolamonopólium felszámolása, s — ha különböző arányokban, mértékben is — az iskolafenntartók korábbi pluralizmusának visszaállítása: a helyi közösségek iskolafenntartó szerepének erősítése, valamint az egyházi, az alapítványi és magániskolák létesítésének és fenntartásának törvénybe iktatása; az iskolai autonómia erősítésére irányuló törvényalkotási szándék – mely az azt kísérő komoly

viták nyomán a pedagógiai programok, helyi tantervek igencsak különböző mértékű, viszonylag korlátozott mozgásterét eredményezte/ígérte; a korábbi évtizedek „hivatal-típusú" iskolájával szemben az új oktatatási törvények hangsúlyozzák a nevelésben-oktatásban érintett csoportok — a pedagógusok, a szülők, a tanulók (hallgatók) — bevonásának, részvételének szükségességét az intézménnyel kapcsolatos helyi döntésekbe. (173–174.)

Eltérő álláspontok érvényesültek azonban az e célra létrehozott/létrehozandó szervezetek (iskolatanácsok, iskolaszékek) szerepkörére, valamint a tanügyigazgatás korábbi rendszerének átalakítására vonatkozóan. Hazánkban — ismétlődő viták és időszakos visszarendeződési kísérletek közepette — megszűnt a hagyományos szakfelügyelet, és lépések történtek a központi és helyi irányítás összehangolt tevékenységét biztosítani hivatott ún. kétszintű irányítás bevezetésére. Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában viszont napjainkban is tovább él az erős központi irányítás, amit dekoncentrált oktatásügyi hatóságok segítenek. Ezen a téren szembeötlő leginkább az „európai minta" nemzeti hagyományoktól és időszerű politikai szándékoktól sem független eltérő interpretációja, ami az állami szerepvállalásnak, a különböző politikai filozófiákhoz és politikai érdekekhez kötődő eltérő értelmezésével magyarázható. Az eötvösi hagyományok és az uniós csatlakozás szempontjait hangsúlyozó szerző szerint „kívánatos lenne térségünkben az *állami szerepvállalásnak politikai csoportérdekektől, hatalmi megfontolásoktól és pártharcoktól független újragondolása. Az elérendő cél* — a Kelemen Elemér által konzekvensen értelmezett európai gyakorlatnak megfelelően — *a jogharmonizációra is törekvő jogi szabályozásban, az oktatásügyi stratégia és a fejlesztési prioritások meghatározásában, a minőségbiztosítás elveire alapozott, új típusú tartalmi szabályozásban, a finanszírozás átfogó megoldásában, valamint a pedagógusképzés, a továbbképzés, a pedagógiai szolgáltatások és a pedagógiai információs rendszer támogatásában, fejlesztésében és a közvetlen beavatkozástól tartózkodó közhatalmi magatartásban jelölhető ki*." (175. Kiemelés tőlem – D.P.)

Szerzőnk nem rejti véka alá, hogy milyen komoly akadályokkal kell megküzdeni az oktatás-nevelés fejlesztés ezen pontosan és nagyvonalúan körvonalazott inherens szempontjainak optimális érvényesítéséért. Mindenekelőtt azért, mert a kelet-közép-európai országok a rendszerváltozásból, s a vele járó gazdasági szerkezet- és piacváltásból adódó gazdasági nehézségek, a nemzeti jövedelem, az eloszthatő erőforrások és az életszínvonal jelentős visszaesése, majd lassú, (rendkívül differenciált) javulása körülményei között keresték/keresik az oktatással kapcsolatos közös teherviselés és a költségmegosztás arányait az állam, a különböző iskolafenntartók és a „fogyasztók" között. Szembesülniük kellett azzal, hogy az oktatás csak részlegesen piacosítható, s azzal is, hogy a hivatkozási alapul szolgáló „európai minták" az állam közvetlen és közvetett gazdasági szerepvállalására vonatkozóan igencsak különbözőek, s hogy az utóbbi években csökkenteni próbálják az oktatási kiadásokat, új szponzorokat keresnek, s a szféra egészében érvényesíteni kívánják a gazdasági racionalitás, a költség-hatékonyság szempontjait. Forráshiányos körülmények között a finanszírozás normatív formáinak bevezetése sem akadályozhatta meg az ágazat helyzetének folyamatos romlását, az oktatásügy (és a benne foglalkoztatottak) relatív és abszolút elszegényedését. Sú-

lyosbítják ezt az egyes településtípusok, régiók, gazdasági, társadalmi törésvonalak mentén halmozódó egyenlőtlenségek, a hátrányos helyzet olykor nemzetiségi, etnikai problémákkal terhelt következményei. Az ilyen környezetben hivatásuknak megfelelni próbáló iskolák, komplex válságkezelő program híján inkább a speciális felzárkóztató és gyermekvédelmi jellegű, csak a válságkezelésre hivatott programokra támaszkodhatnak, s csak kevésbé a Magyarországon az örvendetesen tért hódító megelőző jellegű ill. differenciáló fejlesztést kínáló programokra.

Utóbbiak dinamikus elterjesztését, s méginkább az iskolai esélyegyenlőtlenség mérséklését korlátozza, a gazdasági-társadalmi átalakulás haszonélvezőinek, a gazdasági és politikai elitnek az oktatásügy problémái iránti érdektelensége: nemcsak a kérdés financiális összefüggéseit, hanem nemzetgazdasági jelentőségét, politikai megítélését és a felelősségvállalás módját, mértékét illetően. Saját gyermekeik iskoláztatását az állami közoktatási rendszeren, sőt az adott állam határain kívüli elitintézményekben oldják meg. (176–177.)

Az erre anyagi erőforrásaik korlátozottsága miatt képtelen, ám az iskolarendszer nyújtotta társadalmi mobilitási lehetőségeket gyermekeik számára biztosítani kívánó felsőközéposztályhoz tartozó és értelmiségi családok Magyarországon kikényszerítették, hogy (a 6–18 éves korig fennálló tankötelezettség mellett) a nyolcosztályos általános iskola óhatatlan gyengítésével, visszaszorításával, újra hat, ill. nyolcosztályos gimnáziumok jöjjenek létre. Ezzel sokak számára ismét tízéves korra hoztuk előre az iskola- ill. pályaválasztási kényszert (ahelyett, hogy a rendszer egészét fejlesztettük volna tovább a belsőleg differenciált tizenkét-évfolyamos általános képzés irányába, mint a balti országokban). A régi-új gimnáziumok által „legyengített" nyolcosztályos általános iskolánk korábban egyértelműen 4+4-es belső szerkezete is megkérdőjeleződött: a tantervfejlesztési elképzelések hatévfolyamú kezdő, vagy alapozó szakasszal számoltak. Az általános iskola belső tagozódása — a történeti tradíciók és a követendőnek ítélt minták hatására — a többi visegrádi országban jellemző 9 éves tankötelezettség mellett is különböző: 5+4, 3+5 helyett 3+3+3. Jellemző a teljes középfokú és felsőfokú oktatásban résztvevők arányának növekedése is: Magyarországon az adott korosztály 69 és 20, Lengyelországban 56 és 17, Csehországban 46 és 15, Szlovákiában: 48 és 15 százalék. (178–179.)

Az idézett számsor tanúsítja, hogy hazánknak, legalábbis ebben az összehasonlításban, sincs mit szégyenkeznie, ahogy Kelemen Elemér szerint az oktatásirányítás és a tartalmi-tantervi szabályozás terén történt, ugyan korántsem ellentmondásmentes kísérleteink (NAT, kerettantervek, helyi tantervek) miatt sem. Közös vonása térségünk tanterveinek a dezideologizálás és a depolitizálás szándéka, ami az értékrend társadalmi mértékű zavara mellett az iskolai nevelőmunka világnézeti és etikai irányvesztésének, a pedagógusok elbizonytalanodásának irányába hatott, s komoly vitákhoz vezetett a nemzeti és különösen a vallási szempontok, értékek állami/községi iskolai érvényesítésének terét, lehetőségeit illetően. (181–182.)

Az új tantervekben az ún. nemzeti tárgyak szerepének megerősödését, és korszerű, új műveltségi területek (informatika, idegen-nyelvek) térnyerését tapasztalhatjuk, azzal, hogy a komplex műveltségi területek bevezetésének, a tananyag-koncentrációnak, a hagyományos tantervi struktúra átalakításának kísérlete

az iskolaszervezet tehetetlensége és a konzervatív gyakorlatot erősítő oktatáspolitika még az ebben a vonatkozásban élenjáró Magyarországon is lefékezte. Nehézségekbe ütközött térségünkben az „egytankönyvűséget" felváltó, s az új tantervi struktúráknak megfelelő, színvonalas tankönyv-piac kialakítása, a nemzeti alaptantervekkel szinkronban lévő értékelési és vizsgarendszer bevezetése, s napjainkban az oktatásügyi minőségbiztosítás meghonosítása. (182–183.)

Ám a legtökéletesebb tankönyvek, tantervek, minőségbiztosítási rendszerek sem „életképesek" a használatukhoz értő, szakmai és pedagógiai tekintetben egyaránt képzett, rátermett pedagógusok nélkül. Régiónkban képzésük immár felsőfokú intézményekben 3–4–5 éves főiskolai ill. egyetemi programok keretében történik, s részben oda kötődnek a szakmai továbbképzések is. Az ebben a tekintetben örvendetes helyzet adta lehetőségek kihasználását erősen korlátozza viszont a pedagógus keresetek relatív romlása, s ettől elválaszthatatlanul a pálya presztízsének csökkenése, ami befolyásolja a pályaválasztók körét, a képzett pedagógusok önképzésre, továbbképzésre fordítható erőforrásait és idejét; s ezek hiányában a pedagógiai konzervativizmus iránti hajlamát, a mindenfajta kezdetben idő- és energiaigényes innovációtól való ódzkodását. (184–186.)

Mindezt mérlegelve Kelemen Elemér úgy látja, hogy térségünkben az „oktatásügyi rendszerváltozás" évtizedét áttekintve kedvező és biztató, valamint kedvezőtlen és nyugtalanító tendenciákat egyaránt találhatunk. A térség oktatási rendszereiben kitapintható ellentmondások, a belső feszültségek növekedése az utóbbiakat látszik felerősíteni. Különösen akkor, ha a konok tényeket „az oktatás európai dimenziójának" Maastrichtban megfogalmazott követelményeivel (1992) vagy az Európai Bizottságnak az oktatásról és képzésről kiadott „Fehér könyve" igényeivel, „a tanuló társadalom" víziójával vetjük össze. Úgy tűnik, hogy az elmúlt évtized sem hozott átütő eredményeket; az oktatásügy régi-új rendjének sikeres alapozását nem követte annak látványos, európai léptékű fejlődése, felzárkózása. A búcsúzó 20. század — fittyet hányva Ellen Key jóslatára — megannyi dilemmánkat, megoldásra váró problémáink halmazát, önmagunk iránti kételyeinket és szorongásainkat örökül hagyja a következő évszázadra, évezredre" — konstatálja az Eötvös-i és az európai zsinórmértékek alkalmazásához ragaszkodva, 19–20. századi oktatáspolitikánk karakteres, izgalmas, releváns értelmezését kínálva — Kelemen Elemér.

TÖRTÉNETI IRODALOM

WIEN

Geschichte einer Stadt

Band 1: Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung (1529).
Hg. Peter Csendes – Ferdinand Opll.
Wien, Köln, Weimar. Böhlau, 2001. 597 o. ill.

BÉCS

Egy város története

A nemzetközi és a hazai várostörténeti irodalomnak is jelentős hányadát képviselik azok a monográfiák vagy „város-életrajzok", amelyek egy-egy település első írásos említésének vagy kiváltságolásának valamely kerek évfordulójára íródtak. Ezekben az objektivitásra való törtekvés mellett szinte természetszerűen helyet kap a büszkeség: a település évszázados (évezredes) múltja egyben jelenkori értékének emelésére is szolgál. Az új bécsi történeti sorozat *nem* ebbe a kategóriába tartozik. A szerkesztők, *Ferdinand Opll* és *Peter Csendes*, a Wiener Stadt- und Landesarchiv igazgatója és igazgatóhelyettese, elérkezettnek látták az időt arra, hogy az elmúlt évszázad kutatásainak eredményeit új szintézisben publikálják a közelmúltban több más, Bécs történetével kapcsolatos kiadványt is megjelentető Böhlau Kiadónál. Háromkötetesre tervezett folyamából 2001-ben a kezdetektől az első török ostromig (1529) terjedő kötet jelent meg; a tervek szerint az 1529 és 1790 közötti időszak feldolgozása 2003-ban lát napvilágot, ezt pedig két év múlva követi a 2000-rel záródó harmadik kötet. Hasonló összefoglaló igényű munka — amely azonban csak 1740-ig jutott el — utoljára 1897 és 1918 között jelent meg, Geschichte der Stadt Wien címmel.

Az itt bemutatandó első kötet az adott kronológiai keretek között tematikai egységekre tagolódik, összhangban a szerkesztők azon alapelvével, hogy az eseménytörténet szükséges, de nem elégséges foglalatát adja a város fejlődésének. A tematikus beosztás alól csak az újkőkortól az avarkor végéig terjedő első (régészeti) fejezet a kivétel, amelyben a Stadtarchäologie Wien vezetője, *Ortolf Harl*, valamint két munkatársa, *Christine Ranseder* és *Elfriede Hannelore Huber*, időrendben haladva ismerteti a főbb lelőhelyeket. A sűrűn beépített osztrák fővárosból szétszórtan előkerülő, és ezért összefüggésekbe nehezen állítható leletek azért néhány érdekes következtetésre alkalmat adnak. A római korban például a helyi jelenségek nem mindenben erősítik meg a birodalmi történetírás adatait: a markomann háborúk a kutatás jelenlegi állása szerint nem okoztak olyan általános pusztulást, mint amilyet az írott források alapján feltételeztek. Ez a fejezet annál is inkább figyelmet érdemel, mert a Bécsi-medence a római- és népvándorlás-korban a Kárpát-medencét vagy a Dunántúlt betöltő politikai egységek nyugati részterülete volt.

Peter Csendes ezt követő tanulmánya a régészetétől eltérő szemlélettel, a városalaprajz és a településmorfológia elemzése alapján vizsgálja a középkori város kialakulását, a német történeti-földrajzi iskola módszerét friss szemlélettel alkalmazva a bécsi adottságokra. A legfontosabb korai egyházi intézmények (a Szt. Ruprecht és a Szt. Péter templomok) körül kialakuló utcahálózatra vonatkozó térképi és írásos források adataiból indul ki, és ezt a vonalat viszi tovább a Stephansdom megalapítása körüli változások, majd Bécs és a várost övező falvak és mezővárosok késő-középkori képének bemutatásában is.

A kötet gerincét, a Béccsel kapcsolatos történeti események részletes bemutatását az ezt követő fejezet teszi ki, a két szerkesztő — egyben a kor politikatörténetének legjobb ismerői — tollából. Mivel Bécs a 12. század második felétől az osztrák hercegség központja, majd fővárosa volt, története elválaszthatatlan a Babenberg-, majd a Habsburg-ház politikai ambícióitól. A szerzők ezért — joggal — az országos események helyi vonatkozásait állítják a középpontba, és ezzel párhuzamosan ismertetik a városi autonómia szerveinek kiépülését. Nem kapnak viszont kellő hangsúlyt a magyar, ill. a morva határ mentén lejátszódó politikai és katonai események, amelyek pedig időről időre (pl. a II. Ottokár elleni hadműveletek idején, vagy a husziták utóvédharcai alatt) Bécs mindennapjait is döntően befolyásolták.

A kötet egyik legrövidebb — és sajnos legfelszínesebb — fejezete *Richard Perger*nek a város közigazgatási és gazdasági kereteiről adott összefoglalója. Pedig a közelmúltban elhunyt szerző a középkori Bécs társadalmának és gazdaságának legalaposabb kutatója volt, aki több évtizedes helytörténeti munkájának eredményeit számos adatgazdag kötetben és tanulmányban tette közzé. Talán ezért nem érezte szükségét annak, hogy a jelen tanulmányában részletekbe bocsátkozzon. A behatóbban érdeklődő olvasónak ezért feltétlenül ajánlatos Pergernek a hazai kutatásban sajnos csak ritkán felhasznált korábbi műveit is kézbe venni, amelyekben számos, itt kevésbé megalapozottnak tűnő állítás bővebb kifejtését és részletes forráshivatkozását is megtalálhatja. Sehol sem látom viszont igazolva azt a jelen kötetben más szerzőknél is visszatérő adatát (143., 208., 213. o.), miszerint Bécs polgárságának 80%-a a kézművességhez tartozott volna – még ha a különböző szolgáltató ágazatokban tevékenykedőket is ide soroljuk. Ilyen magas arányszám egyetlen középkori városban sem fordult elő (legtöbbször ugyan, reálisabban, a teljes lakossághoz, és nem csak a polgárjoggal rendelkezőkhöz viszonyítanak). Ráadásul a további 20%-ot mind a kereskedőkhöz sorolja, és így teljesen elsikkad a polgárságnak döntően szőlőbirtokából élő része, amely pedig a város határában elterülő jelentős szőlőhegyeket művelte, és a fejenkénti évi 5 akó (kb. 290 l) borfogyasztás (vö. 223–225. o.) jelentős részét megtermelte.

Richard Perger fejezete összességében a késő-középkori viszonyok leírását adja, míg a *Klaus Lohrmann* tollából származó ezt követő tanulmány ismét visszatér a kezdetekhez, és jogtörténeti-alkotmányjogi szempontból tárgyalja újra a város és társadalma kialakulását és 12–13. századi fejlődését. Bár bizonyos tekintetben átfedést mutat a politikatörténeti fejezettel, elemzése a gazdasági, társadalmi és szellemi folyamatokban mélyebbre hatol. Újszerűen mutatja be például a tavernák szerepét az árumegállító jog megszerzését megelőző fejlődésben; a zsidók és a polgárság viszonyát; a városi szabadságjogok és a fejedelmi érdekek összeütközését. Fejtegetései azonban a jogtörténeti fogalmakban és gondolkodásmódban járatlan olvasók számára nehezen követhetőek.

Az iskolázásról, illetve az egyetemről szóló fejezetek, amelyeket *Kurt Mühlberger*, a bécsi Egyetemi Levéltár igazgatója írt, jóval szélesebb olvasóközönséghez szólnak. Ennek jegyében az oktatás általános rendszerét és tárgyait is ismerteti, mielőtt rátérne a bécsi vonatkozásokra, amelyek között kiemelt figyelmet szentel a Stephansdom iskolája 1446-os rendtartásának, de kitér a többi egyházi intézmény alsóbbfokú iskoláira is. Részletesen foglalkozik az egyetem alapításával és korai működésével – bár ez a kérdés a politikai részben is elég bő teret kapott. Az beiratkozottak adatainak elemzésekor az újabb kutatásokra támaszkodva rámutat, hogy az egyetem vonzáskörzete a késő-középkor folyamán kelet felé tolódott el – kár, hogy az ezzel kapcsolatos ábra (341. o.) nem tünteti fel, hogy melyik oszlop melyik nemzetet mutatja. A tágabban vett várostörténet számára a legtöbb tanulsággal „A tanulmányok és a város" és az ezt követő alfejezetek szolgálnak. Az egyes bursák és codriák (diákszállások) lokalizálása és az ott folyó élet bemutatása során Mühlberger bőven meríthetett saját korábbi kutatási eredményeiből.

Az utolsó nagyobb fejezet, ismét Ferdinand Opll tollából, a késő-középkori város mindennapi életét mutatja be, a lakóházaktól az öltözködésen, a higiénián és az illemszabályokon át a kommunikáció különböző formáiig. A szerző 1998-ban már megjelentetett egy kötetet, szintén a Böhlau Kiadónál, Leben im mittelalterlichen Wien címmel. Ebben a kremsi Institut für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit irányvonalára, különösen a Harry Kühnel által szerkesztett Alltag im Spätmittelalter (Graz–Wien–Köln, 1984 és későbbi kiadások) tematikájára támaszkodik, átvéve a források újszerű felhasználásának igényét, és bécsi vonatkozásokkal mélyítve el az ott általánosságban vázolt képet. Adatait elsősorban írásos forrásokból (elbeszélő munkák, prédikációk, végrendeletek) meríti, emellett esetenként táblaképeket is felhasznál, míg régészeti adatokra szinte egyáltalán nem támaszkodik. A korábbi kötet kivonatát adó fejezet az egyik olyan része a könyvnek, amely a szakmunkákat nem ismerő átlagolvasó figyelmét is megragadhatja.

Hasonló céllal készült az utószót helyettesítő zárófejezet („Bécs a középkorban – a középkor Bécsben"), amely első felében egy Bécset dél felől megközelítő kereskedő útját követve idézi fel a topográfia korábban megismert elemeit. A Stephansdomba érve megváltozik a látószög, és immár a modern szemlélő járja végig gondolatban azt a viszonylag kis számú építészeti emléket, amely a középkori Bécsből ránk maradt.

A tartalmi sokoldalúság és az új eredmények közlésének szándéka mellett néhány olyan elemről is szót kell ejteni, amelyek csökkentik a kötet használhatóságát. Az első ilyen tényezőnek a kötet szerkezetét érzem: egyes témák aránytalanul részletesebb feldolgozásban olvashatók, mint mások. Az oktatással és az egyetemmel foglalkozó fejezetek az 520 oldalnyi főszövegnek csaknem negyedét teszik ki, míg a gazdaságot két, összesen tíz oldalnyi alfejezet tárgyalja. Szintén egyenet-

lenséget eredményez, hogy a kötet nyolc szerzője más-más szinten igyekezett annak a szerkesztői elvárásnak eleget tenni, hogy a tudományos alaposságot és a nemes célú ismeretterjesztést egyaránt szolgálják. Az, hogy milyen olvasótábort tartottak a szerzők szem előtt, nem mutat egységes képet. A csak a szűkebb szakma művelői által élvezhető tanulmány és a kissé elnagyolt narratíva között leginkább maguk a szerkesztők fejezetei tartanak egyensúlyt. Eltérő a jegyzetelés mélysége is: a régészeti fejezet végén csak irodalomjegyzék található, míg a többi szerző közül egyesek csak másodlagos irodalmat idéznek, mások kiadatlan levéltári forrásokra is hivatkoznak. Bőven találkozhatunk tematikai átfedésekkel és esetenként hiányokkal is: a 12–13. századra vonatkozó írásos forrásokat három tanulmány is elemzi, az egyetemalapításról is kétszer olvashatunk, míg az avarkor utáni több mint fél évezredre vonatkozó régészeti kutatások eredményei egyáltalán nem kaptak helyet a kötetben. Még ahol szerepel is egy ásatási felmérés rajza (pl. középkori zsinagóga, 267. o.), ott sem épül bele szervesen a lelőhely ismertetése a cikkbe.

A várostörténet-íráson belül vita folyik arról, hogy egy település történetét vagy annak valamely hosszabb időszakát bemutató kötetet egy szerző írjon-e meg monografikus igénnyel, vagy több szerző tanulmányaiból alljon-e össze a mű. A jelen esetben a második megoldás mellett döntöttek, a több szerző jelenléte mégsem kölcsönöz interdiszciplináris jelleget a kötetnek. A tanulmányok döntően levéltári (írásos és térképi) forrásanyagra épülnek. A művészeti emlékek (épületek, táblaképek és egyéb korabeli ábrázolások) inkább csak illusztratív szándékkal kerültek be a kötetbe. Kivétel ez alól az egyetemtörténeti fejezet, ahol a képaláírások részletes magyarázatokat is tartalmaznak.

Az illusztrációk száma egyébként a kötet tartalmához és a reménybeli olvasók széles köréhez képest meglehetősen csekély, összesen 118. A szerkesztők tudatos választása volt, hogy a már többször közölt, „nyilvánvaló" képek helyett kevésbé ismert bécsi tárgyakat és ábrázolásokat publikáljanak. A „csemegének" szánt illusztrációk pontos adatolásához viszont alaposabb, a képek sorrendjében haladó ábrajegyzékre lett volna szükség. Ennél is fájóbb hiány a térképek csekély száma. A képlista elején szereplő, a kötéstábla belső oldalára szánt két térkép (a településnevek első említése a Bécsi-medencében, ill. a város 1137 és 1310 közötti térképe, amit a száz évnél régebbi Bécs-történeti monográfiából terveztek átvenni) valószínűleg technikai okokból maradt ki. Ezeken kívül is számos helyen (pl. a védművek, piacterek és középületek több fejezetben is megtalálható szöveges leírásánál) segítette volna a mondanivaló megértését és a kötetnek az oktakásban való hasznosíthatóságát egy-egy térképvázlat. Ráadásul a megfelelő térképek rendelkezésre is állnának a szintén a Wiener Stadt- und Landesarchiv gondozásában megjelenő Österreichischer Städteatlas, ill. Historischer Atlas von Wien sorozatban. Ezeket azonban csak egy szűkebb szakmai közönség ismeri, így reprodukciójuk, különös tekintettel az Ausztrián kívüli olvasókra, indokolt lett volna.

Végül, de nem utolsósorban felmerül a kérdés: milyen haszonnal, milyen tanulságokkal járhat a magyar olvasók számára a kötet forgatása? Az első szempont természetesen a tények, adatok megismerése, amelyet hely- és személynévmutató, valamint a hivatkozott művek részletes bibliográfiája segít. Ez utóbbinál hasznos lett volna a forráskiadványokat a teljes listából kiemelve közölni. Historiográfiai szempontból is érdekes lehet az események osztrák interpretációját összevetni a magyar köztudatban élő képpel, vagy magyarázatot keresni a magyar vonatkozások mellőzésére, például hogy II. Ottokár legyőzésénél IV. László szerepéről miért nem történik említés.

Másodsorban tanulságokkal járhat a magyar városfejlődés egyes elemeivel való összevetés. A szerzőknek ugyan nem volt kifejezett céljuk, hogy más városok felé is kitekintsenek, megállapításaikat mégis fel lehet ilyen módon is használni. Hadd említsek a teljesség igénye nélkül néhány összehasonlításra érdemes jelenséget. Közös kérdés, hogy a római és a középkori település közti folytonosság túllépett-e a rom-kontinuitás szintjén. Itt a szerzők egy új fogalom, az erődítés kontinuitása (Befestigungskontinuität) bevezetését javasolják. Párhuzamosan vizsgálhatók a városi élet kezdetei is, a különböző jogállású és eredetű társadalmi csoportok összeolvadása, és az egyik ilyen csoporthoz, a katonai-lovagi vezetőréteghez kapcsolódó lakótornyok megjelenése. A lakosság más csoportját tekintve figyelemre méltó, hogy F. Opll szerint a városban található lakások 70%-a bérlakás volt, és hogy a házak a 14. század vége és a 16. század eleje között átlagosan 11 évente gazdát cseréltek (422. o.). A városi önkormányzat szervezeti kiépülése és a helyi adminisztrációban alkalmazott német nyelvű írásbeliség nyugati határszéli városainkra volt komoly hatással. Tanulságos lehet a vallási élet szerveződésének összehasonlító vizsgálata is: úgy tűnik, Bécsben a Krisztus Teste testvérület mindenki számára nyitott volt (230. o.), míg hazai városainkban a felső réteg exkluzív társulataként működött.

Harmadjára érdemes figyelmet szentelni a kutatásszervezés kérdéseinek is és gondolatban összevetni ezeket a hazai helyzettel. Az egyik fő tényező, amelyre a kötet összeállítói támaszkodhattak, a sokoldalú és széles körű előmunkálatok sora. A mérvadó forrásközlések már a 19. század végétől rendelkezésre állnak, ezenkívül nemzetközi, országos és helyi folyóiratokban, évkönyvekben alapos résztanulmányok sokasága látott napvilágot. A már említett atlasz-sorozatok egyszerre töltenek be forrásfeltáró és -feldolgozó szerepet. Fontos a széleskörű társadalmi támogatottság is, amelyet a történészeket és más érdeklődőket is magában foglaló Verein für Geschichte der Stadt Wien képvisel. A másik fő tényező a Wiener Stadt- und Landesarchiv, mint összefogó szervezet és tudományos műhely jelentősége. Vezetői, munkatársai és külső kutatói egyaránt fontos részt vállalnak a várostörténet kutatásában. Kár, hogy a Városi Múzeum nem tölt be hasonló szerepet a tárgyi kultúra feltárásában.

Összességében elmondhatjuk, hogy egy helyi és hazai szempontból is fontos vállalkozás első kötete jelent meg. Minden reményünk megvan rá, és a szakmai feltételek is adottak ahhoz, hogy a következő kötetek megőrizzék az első értékeit és kiküszöböljék annak hiányosságait.

Szende Katalin

BUDA VÁROS JOGKÖNYVE I–II.

Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. I–II. kötet, 637 o.

A Szegedi Középkorász Műhely gondozásában újabb forráskiadvánnyal bővült a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozata. A 2001-ben megjelent Buda város jogkönyve című munka első kötetében a szerkesztő, Blazovich László bevezetőjét olvashatjuk magyar illetve német nyelven. A második kötetben a Schmidt József által németről magyarra fordított forrás található, amelynek alapjául az 1959-ben Mollay Károly közlésében napvilágot látott jogkönyv szolgál. (Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Bp. 1959. Akadémiai Kiadó)

Blazovich a budai városjog rövid ismertetésénél kiindulásként azokhoz a német nyelvterületeken keletkezett, de szélesebb körben is érvényesülő jogkönyvekhez (Szász tükör, Sváb tükör, Frank tükör, Német tükör) nyúlt vissza, amelyek hatottak a kelet-európai jogfejlődésre. Ezek közül is részletesebben a — magyarországi fejlődésben elsődlegesen tetten érhető — 13. század első felében keletkezett, Eike von Repgow által összeállított Szász tükröt mutatja be. Rámutat azonban arra is, hogy városi jog a nagyobb jogkönyveken túl jóval több „gyökérből táplálkozott", hathattak rá ugyanis a kereskedőjogok, a hospesjogok, a szokásjogok, az országos jog, más városok jogai, királyi statutumok egyaránt. A bevezető első fejezetében rögzíti továbbá azon négy, Gerhard Dilchertől kölcsönzött jogi intézményt, amelyeket a városi jogrend alapjának tekint: *városi béke*, *városi szabadság*, *városi jog*, *városi alkotmány*. Ezen négy elv fontosságát Eberhard Isenmannra hivatkozva Blazovich már korábbi városjogi tanulmányában is hangsúlyozta (Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez. In: Kelet és Nyugat között...). Az elkövetkezendőben ezen fogalmak szolgálnak támpontul a budai jogkönyv vizsgálatához.

A budai jogkönyv három ismert kéziratának valószínűleg mindegyike másolat, ezzel magyarázza Blazovich, hogy találhatók benne olyan artikulusok, amelyeknek a másoló érdektelensége miatt csak a címe szerepel (pl.: törvénytelen gyermekre, városfal védelmére vonatkozó törvénycikkelyek). A Mollay-féle közlés — akárcsak az 1845-ben kiadott Michnay-Lichner kiadás — az úgynevezett líceumi kéziraton alapszik. A forrás keletkezési idejének valamint a szerzőségnek kérdésében Blazovich nem teljes mértékben osztja Mollay véleményét. A 1403/04–1439-es kezdő illetve befejezési időpontokat a fő szöveg esetében 1403/04–1421-re módosítaná, valamint korántsem látja bizonyítottnak a magát Jánosként megnevező budai jegyző és Siebenlinder János, budai bíró személyének azonosságát. A második fejezetben még betekintést nyerhetünk a Budai jogkönyvet nyelvészeti illetve történelmi szempontból vizsgáló hazai és külföldi szakirodalomba is.

A Szász és a Sváb tükör szellemiségükben hatottak a budai jogkönyvre. Ez tűnik ki abból a forrásösszehasonlításból, amelyet a szerkesztő a Bevezetés harmadik fejezetében közöl Relković Néda (Davori Relković Néda: Buda város jogkönyve, Bp. 1905. Stephaneum – Művelődéstörténeti Értekezések 12.) korábbi kutatásaira támaszkodva. Ezek a hatások valószínűleg közvetetten érték Budát, azon nyugati városokon keresztül, amelyek jogrendszerébe a fenti két tükör már korábban

beépült. Fontos jogrétegnek tekinthetők Buda esetében a királyok (IV.Béla, IV.László, Zsigmond) által kibocsátott kiváltságlevelek is, amelyek az országos jog részét képezhetik, és amelyek a középkori polgárok *szabad „állását"* és *gazdasági szabadságát* egyaránt biztosították. Blazovich kimutatást készít az artikulusok jogterület szerinti elkülönüléséről. Legtöbb a büntetőjogi, majd az eljárásjogi és a magánjogi cikkelyek száma, ezeket követik az öröklés- és kötelmi jogra valamint a városi békére vonatkozó szabályozások.

A szerkesztő külön vizsgálja azon jogi rendelkezéseket, amelyek a *városi alkotmányra* vonatkoznak. Így képet kaphatunk a bíró, a plébános, a tanácstagok valamint a jegyző megválasztásának és tevékenységének részleteiről. Az elemzés során Buda elmaradhatatlan intézményeit (pecsét, városfal, városháza, fürdő, vágóhíd, piac) érintő artikulusok is bemutatásra kerülnek. Buda polgárai mindennapi nyugodt életének feltételét a *városi béke* megőrzésére vonatkozó cikkelyek biztosították, amelyek kizárták például az egymással ellenségeskedő polgárok háborúskodását; a béke megszegője akár életével is fizethetett a törvénysértésért.

A *városi jogok* csoportjából elsőként a kereskedelmi jogot lehet kiemelni, bizonyítható, hogy Buda gazdasági életében a kereskedelem játszotta a vezető szerepet: az artikulusok negyede sorolható ebbe a körbe. A család-, öröklési- és vagyonjogi rendelkezéseket taglaló fejezetből pontosan megismerhetjük a házasságkötést, feleségek helyzetét, gyerekek nagykorúságát, illetve törvényes korát, ingatlan adás-vételt szabályozó jogi normákat. A kötelmi jogra vonatkozóan mindenekelőtt a zálog és a kamat, majd az ingatlanbérlet és a lakbér, végül a munkabér középkori szerepét vizsgálja Blazovich a Budai jogkönyv törvényei alapján. Értékesek azok a jogszabályok is, amelyekből következtethetünk arra, hogyan folyt a törvénykezés menete. Megtudhatjuk, mely jogi fórumokon, mely épületben, a hét mely napjain szolgáltattak igazságot a középkori Budán. A peres eljárás szereplőire, menetére, a bizonyítás-módokra, illetve a büntetési formákra vonatkozó tételek jelentőségét csupán az gyengítheti, hogy a jogalkalmazást illető dokumentumok nem állnak rendelkezésünkre.

A kiadvány szerkesztői a magyar és német bevezető után külön kötetet szentelnek a magyar nyelvre fordított forráskiadványnak. A budai jogkönyv Prológusát szerzője tíz fejezetre osztotta. Ezek egy részében általános etikai normákat fogalmazott meg azokról az alapvető tulajdonságokról, amelyekkel a városi tisztviselőknek rendelkezniük kell, hogy tevékenységükkel az igazságot és a köz javát szolgálják. A tizedik szakasz tartalmazza a jogkönyv artikulusainak tematikailag csoportosított tartalomjegyzékét. A szegedi kiadás annyiban tér el a Mollay-féle közléstől, hogy ez utóbbi a nyolc kategóriába elkülönített törvénycikkelyek címei előtt az artikulusok számát tüntette fel, utána pedig a fólió számát. A jelenlegi kiadásban a címek mellett a zárójelbe tett artikulusszámok előtt az adott rendelkezés címének sorszáma szerepel. Két dolgot azonban le kell szögeznünk: a jogkönyvben a törvénycikkek helyét nem a regiszterben feltüntetett sorszámuk, hanem artikulusszámuk határozza meg, valamint hogy a 42. artikulusszámútól az utolsóig, vagyis a 445.-ig a törvények nem szerepelnek a regiszterben.

A jogkönyv hat fejezetre tagolódik. Az I. rész feljegyzései tartalmuk szerint két külön kategóriát képezhetnek, hiszen először a császárt és a pápát, majd a magyar királyt illetve királynét és az országnagyokat érintő törvényeket határozta meg a szerző, innen érkezik el a várost vezető méltóságok és intézmények megválasztására, működésére, hatáskörére vonatkozó szabályozásokig. A következő fejezetben szinte kivétel nélkül a különböző kereskedők és iparosok tevékenységét valamint a termelés és az adás-vétel menetét rögzítő artikulusok olvashatók. E szerint a 15. századi Budán több mint ötven különböző iparág működött, mivel a kézművességen belüli differenciálódás egy város ipari fejlettségére utal, megállapíthatjuk, hogy Buda ebben a kérdéses időszakban iparilag legfejlettebb városaink egyike. Csak a polgárjog elnyerésével, az örökség utáni adóval, az idő előtt és után született gyermek helyzetével foglalkozó artikulusok nem illeszthetők be ebbe a kategóriába. Tematikailag igen vegyesnek mondható fejezet a következő, hiszen a teljesség igénye nélkül megtalálhatók benne például az erőszakról, az adózási formákról, a zsidók életének szabályozásáról, a házasságtörésről, a városi békéről, az igazságszolgáltatás menetéről, a sírások és a hóhérok munkájáról, a talált tárgyak sorsáról rendelkező törvények. A IV. és az V. fejezetben az idegen kereskedőkre vonatkozó kötelezettségeket, árujuk tarifáit valamint a közvetítők bérét határozták meg. A befejező részt Mollay kiegészítésnek tekintette, oka lehet ennek terjedelme, hiszen pusztán négy bejegyzést tartalmaz, amelyek külön-külön évszámmal jelöltek és tartalmuk szerint sem egységesek. Megismerhetjük a szabad királyi városok ülésrendjét a tárnoki bíróságon, továbbá egy az árumegállító jog kapcsán 1502-ben kipattant viszályt Buda és Pest között valamint egy 1453-as pékárukra vonatkozó ár- és súlyszabályzatot.

A kötet végén — a Mollay-féle közlést követve — Mutató található, egyrészt a Prológushoz és a Regiszterhez, másrészt az Artikulusokhoz. A képek száma (13) is megegyezik a két kiadásban, azonban egyezés csupán három esetben (a líceumi kézirat második és harmadik kezének írásképe, Buda város pecsétje) mutatkozik. Az első kötet Bevezetőjét kiegészíti egy a jogkönyv alapján készített Buda város önkormányzatának és hivatalának szerkezetét bemutató ábra is.

A budai jogkönyv jelentősége abban áll, hogy rámutat Buda városának késő középkori jelentőségére. A budai jog bár később keletkezett a nyugat-európai városjogoknál, mégis tökéletesen beilleszkedik azok sorába. Ezenkívül bizonyítja a város gazdasági fejlettségét és a városi hivatalok szervezettségének igen magas fokát. Súlyát nem kevesebb igazolja, minthogy több ponton (pénzbíró, törvényszolga, házasságtörés) hatott a tárnoki jog fejlődésére. Fontos dokumentum az utókor számára művelődéstörténeti szempontból is, ahogy azt Blazovich László is megemlíti, hiszen betekintést nyerünk általa az Újvilág felfedezése előtti élelmiszer-piacra, illetve tartalmaz egy a magyar jogrendben különlegességnek tekinthető luxusrendtartásra vonatkozó bejegyzést is.

Skorka Renáta

A ZALA MEGYEI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉNEK LEVÉLTÁRI FORRÁSAI 1716–1849

Szerkesztette: Németh László

Zalai Gyűjtemény 52.

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2002. 290 o.

„A következő évtizedek historiográfiájának egyik főszereplője lesz a jó forráskiadás, az olvasók mindinkább az ellenőrizhető levéltári források felé orientálódnak" – idézi egy hazai történészünk szavait a jelen forráskiadvány bevezetője. S valóban, miközben egyre fontosabbá válik a rokontudományok eredményeinek és módszereinek hasznosítása, illetve a múlt megismerésének és elbeszélhetőségének problematikája, mintha kevesebb idő jutna a levéltári forráskutatásra. Vagy ha elfogadjuk, hogy a történetírói szöveg nem egyéb, mint a múlt egy sajátos és pillanatnyi értelmezése, akkor el kell fogadnunk — miként az megannyi területen tapasztalható — az egykori, de a jövőbeli interpretációk múlandóságát is.

Mindezzel összefügg, a múlt ábrázolásához és értelmezéséhez ma már aligha elegendő a források ismerete, ám aligha nélkülözhető ehhez. Ugyanakkor az archeográfia manapság is mostohán kezelt része történetírásunknak. Nemigen rendelkezünk — különösen az újabb korszakokra, illetve a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokban hasznosuló kútfők kiadására vonatkozó — módszertani munkákkal, amelyek szempontjaikkal (a források szelektálása, elrendezése, a szöveg közlésének módja, a jegyzetelés problémái stb.) segíthetnék, valamint ösztönözhetnék a további forráspublikációkat.

Ezekkel a nehézségekkel kellett szembenéznie a Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásait kiadó munkának, ami e tematikában szintén kevés előzményre támaszkodhatott. Ugyan már a 19–20. század fordulóján (amikor a feltárt adatok azonosultak a történeti tény fogalmával) megjelenő, egy-egy település vagy régió (Budapest, Nagyvárad, Sopron, a Bánság, a Jászság stb.) zsidóságával foglalkozó kötetek is közöltek levéltári anyagokat: pl. összeírásokat, városi határozatokat, ezeket azonban rendszertelenül, összefüggéseikből kiragadva mutatták be, s főként a megtelepedés jogi-adminisztratív folyamatát érzékeltették. Majd a Magyar-Zsidó Oklevéltár kötetei publikáltak (elszórtan) a zalai zsidóságra vonatkozó forrásokat, ám sem ez, sem a „Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (1938–1944)" c. újabb sorozat Zala megyei füzete (melynek szerkesztésében Németh László ugyancsak részt vett) vagy az 1997-ben közreadott, három évszázadot átölelő, „A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai" nem szolgálhattak követhető mintaként.

Jelen kiadvány hangsúlyozottan a Zala Megyei Levéltár anyagából merít, alapját — miként a bevezető fogalmaz — „elsősorban a vármegye közigazgatási és jogszolgáltatási forrásai adják". Valóban, a csaknem másfél évszázadnyi időszak közölt kútfőinek többségét (az 1716-os és 1849-es határokat némiképp önkényesnek véljük) közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok adják, emellett törvényszéki iratokból, megyei követjelentésekből, valamint Zala Vármegye Bizottmányának irataiból válogat a szerkesztő (továbbá a kötet mintegy negyedét a zsidók 1848-as összeírásának: a születési hely, az életkor, a „keresetmód" adatai teszik ki). A szelektálás további szempontjaként pedig azt

kívánja bemutatni „milyenek voltak a zsidóság letelepülésének körülményei, a birodalom mely részéről vándoroltak ide, kinek a birtokán telepedtek le, milyenek voltak a befogadás feltételei, jellemzői, a mobilizáció irányai. Zala megyében hol, milyen településen, létszámban éltek, milyen megélhetési forrásaik voltak, mennyi megbecsült jövedelemmel rendelkeztek. Reményeink szerint a kötet választ ad arra is, hogyan alakult életmódjuk egyéb eleme, lakóhelyi környezetük, házassági kapcsolatuk, az egyén és a közösség konfliktusai, hogyan születtek és milyen tartalommal a jogállásukat szabályozó statútumok, megyei rendeletek, és hogyan kezelték a türelmi adó kivetésével és beszedésével kapcsolatos problémákat".

Kétségtelen, minderre számos információt találunk a dokumentumok olvasása közben, sőt mód nyílik — további példákat említve — inventáriumok alapján egy-egy kereskedő árukészletének (és felhalmozási lehetőségeinek) megismerésére, illetve (a szórványos) kikeresztelkedések egyéni motivációk szerinti, s nem a sztereotípiákhoz igazodó bemutatására. Vagy miközben egy 1839-ben datált kérelemben a Zala vármegyei izraeliták „mostoha sorsukat" és kirekesztettségüket fogalmazzák meg, több forrás vagyoni-foglalkozási differenciálódásukról, egyesek vagyonosodásáról tanúskodik, s a kanizsai zsidó szabócéh, tehát egy rendies szervezet működéséről tájékoztat, ami a zsidóságról kialakult (vagy az önmagukról alkotott) kép árnyalását teszi lehetővé. De a keletkezésük időrendjében közölt források sokszínűbbé válása, tematikai bővülése (kezdetben a különböző korlátozásokat tartalmazó és az adóztatást szabályozó megyei rendeletek, illetve az ezeket sérelmező beadványok dominanciája, majd a haszonbéri szerződések és egyéb kontraktusok vagy az izraelita közösségek belső konfliktusaira utaló iratok gyarapodása) önmagában az izraeliták és keresztény környezetük kapcsolatának, az egymásra hatások elmélyülését s ezzel összefüggésben az egykori zárt közösségek bomlását jelzi.

Folytathatnánk további példákkal, ami alapján bizonyos, e kiadvány nagyban segíti a zsidóságra irányuló lokális-regionális kutatásokat, melyek e felekezetről felhalmozódott ismereteinket (a betelepedésükről, a legkülönféleképpen értelmezett asszimilációról, a gazdasági szerepvállalásukról stb.) gyarapíthatják vagy módosíthatják. (Ehhez fontos lehet — miként a szerkesztő tervezi — más levéltárak egyéb, a zalai zsidóságra vonatkozó kútfőinek kiadása, de számos publikált forrás alapján is megfontolandó, nem érdemes-e a megyehatárokat rugalmasabban kezelni.)

A bevezető a források közreadásának módjáról is szól. A kötet megadja a kronologikus rendbe szedett iratok keletkezési helyét, idejét és a címként szereplő tartalmi kivonatát, majd a közölt szöveg után a forrás irattani (tisztázat, egykorú másolat stb.) és lelőhelyének levéltári meghatározása következik. Végül, az iratok egy részéhez jegyzetek kapcsolódnak, melyek az „események elő- és utótörténetéről" (rendszerint egyéb, nem közölt kútfők alapján) vagy általánosabb tudnivalókról (pl. az 1839–40-es országgyűlésen született törvényekről) tájékoztatnak, helyenként pedig vázlatos életrajzokat közölnek. (A jegyzetekben történik utalás egy-egy dokumentum korábbi megjelenésére.)

Apró következetlenség figyelhető meg az átírásokban is. A szerkesztő a központozásnál, a külön- és egybeírásnál, a kis- és nagybetűk használatánál a mai helyesírást követi, míg a mássalhangzóknál meghagyja a forrásban szereplő alakot (a néma *h*-t viszont elhagyja, s az egykori *ts*, *ch* betűkapcsolatokat *cs*-re, a *cz*-t *c*-re írja át), a magánhangzóknál ellenben ismét „a modern átírás szabályainak megfelelően" jár el. (Mindez nyilvánvalóan a szövegek könnyebb olvasatát célozza, s a kötet használatát glosszárium, valamint hely- és névmutató is segíti.)

A kisebb kritikai észrevételek nem csorbítják e forráskiadvány értékét, amely — egyetértve a szerkesztővel — „további kutatásokra sarkall..., s az oktatás számára is fontos segédanyagul szolgálhat".

Csíki Tamás

AZ 1848–1849. ÉVI ELSŐ NÉPKÉPVISELETI ORSZÁGGYŰLÉS TÖRTÉNETI ALMANACHJA

Szerk.: Pálmány Béla

Magyar Országgyűlés kiadása, Budapest, 2002. 1371 o.

A „történeti almanach" ódon kifejezése mögött az első népképviseleti országgyűlés *életrajzi lexikona* rejlik, amely az 1848-as képviselők részletes (és a főrendek vázlatos) biográfiáit tartalmazza, értékes mellékletekkel, összegezésekkel.

A németek, osztrákok elkészítették már a maguk 1848-as parlamenti életrajzi lexikonjait, s anyagukat társadalom- és politikatörténeti szempontból gazdagon felhasználták, feldolgozták. Régi adósságát törlesztette tehát a magyar történettudomány, amikor a részletes adattárat elkészítette. (A képviselői *névsor* már előbb és ugyancsak Pálmány Béla szerkesztésében megjelent *A magyar országgyűlés 1848/49-ben* c. tanulmánykötetben (Szerk.: Szabad György, Bp. 1998.)).

450, kivétel nélkül egyéni körzetben választandó képviselői helye, mandátuma lett az 1848 áprilisi törvények értelmében az első magyar népképviseletnek. 377-en jöhettek a szűkebb Magyarországból ill. Horvátországból, 73 képviselőt küldhetett Erdély. Arányosságra törekedve, mintegy 30.000 lakosra (s persze jóval kevesebb, kerületenként változó számú választóra) jutott egy-egy képviselő. Legalábbis így döntött az utolsó rendi országgyűlés, amely a népképviseletet és az ideiglenes, egyszeri alkalomra szánt (ám lényegében 1913-ig életben maradó) választási törvényt megalkotta. A megalkotott népképviseleti modell bátran egybevethető a korabeli európai országokéval. 150 tagú parlamentje volt az akkor négymilliós Hollandiának, 900 főt vártak az 1848-as párizsi alkotmányozó gyűlésbe, ugyanekkor a bécsi *Reichstag*ban 383-an, a berlini porosz nemzetgyűlésben 402-en, a frankfurti német nemzetgyűlésben 585-en jöhettek össze. 30–50.000 lakosra jutott tehát egy képviselő, s többnyire másutt is egyéni-választókerületi rendszert alakítottak ki. A képviselők létszáma nem is igen lehetett több, hiszen egy nagy teremben hangosítás nélkül kellett értekezniük.

De hányan jöttek össze ténylegesen? A számot pontosan nem tudjuk rögzíteni, hiszen az 1848. július 5-re összehívott országgyűlés megnyitásakor hasztalan összegeznénk a létszámot: hátra volt még a képviselők igazolása, *verifikációja*. Pálmány Béla szerkesztő, helyesen, csak azokat sorolja a képviselők közé, akiket nemcsak megválasztottak, hanem igazoltak is. (A mandátumigazolás 1848-tól került a megyéktől a népképviseleti parlament jogkörébe.) Egy-két választás azonban elhúzódott, jónéhányat megtámadtak, egyes képviselők elhunytak, mások lemondtak, a képviselők létszáma egy adott pillanatban szinte soha nem is rögzíthető pontosan. Mint ismeretes, Horvátországban és az ország déli vidékén húzódó katonai Határőrvidéken a horvát és a szerb mozgalom (egyetlen kivétellel) nem tette lehetővé a választások megtartását, s ennek folytán e vidékek 30 képviselői helye *mindvégig* betöltetlen maradt. Erdélyből azonban kivétel nélkül megérkeztek a képviselők; igaz a választások sürgető voltára való tekintettel zömüknél kis szépséghibával, a „régi módon", vagyis a törvényhatóságok (megyék, székek, városok) közgyűlésein történt a választás. Az ily módon megválasztott erdélyi képviselőket az országgyűlés igazolta. Figyelemre méltó tehát, hogy a választókerületi mandátumok — az említett harminc, horvát-szerb vidéken lévőt nem számítva — az országgyűlés megnyitásakor majdnem mind elkeltek, vagyis a megyei apparátus (amelyre a választások bízattak) helytállt a szervezésben, és így az országgyűlés erős legitimációval kezdhetett munkához. (A frankfurti parlament 585 helyéből csak 330-an jelentek meg a megnyitásra.) Saját áttekintésünk szerint mindössze három, közismerten konzervatív politikus csakugyan kétes körülmények között történő megválasztását nem hagyták jóvá: Balogh Kornélét a Győr közeli Öttevényben, Császár Ferencét Versecen, Havas Józsefét Breznóbányán, s ezek a körzetek voltak az egyedüliek, amelyek tartósan képviselet nélkül maradtak. Mindez a magyar népképviseleti választások, egyáltalán az 1848-as polgári átalakulás nagy sikere, amelyből erőt meríthetett a magyar országgyűlés, s a kibontakozó alkotmányos konfliktus során méltán tekinthette magát a népszuverenitás letéteményesének.

Pálmány Béla a mintegy 420 körzetből (amelyekben választottak) a pótválasztásokkal együtt történetesen éppen 450 igazolt képviselőt regisztrál; a mellékletekkel-mutatókkal együtt majd 1400 oldalas kötetből 1000 oldal az ő biográfiáikat adja közre.

Huszonnyolc szerző írta meg az életrajzokat, s ez nem is történhetett másként. Hiszen csak mintegy száz-százhúsz képviselő az, akiknek neve többé-kevésbé ismert, kiknek életrajzát — a kormány tagjaival az élen — csak át kellett venni a közkeletű kézikönyvekből. Háromszáz képviselő életének részletesebb adatai után olykor komoly levéltári vizsgálódásokat kellett folytatni, kezdve a születési dátumon, folytatva a név írásán és a nemesi cím használatával, s bemutatva — lényegében három fázisra bontva — az életrajzot: mit tett a képviselő a forradalom előtt, mit 1848–49-ben, s hogyan alakult sorsa a szabadságharc veresége után. Az egyes életrajzok 1–6 nyomtatott oldal terjedelműek. Közösen strukturált középső, 1848–49-es részük, amely tájékoztat a választás idejéről, helyéről, körülményeiről (egyhangú, szavazásos, netán botrányos), a képviselő parlamenti működéséről (hogyan szavazott 1848–ban a tizenöt név szerinti szavazás alkalmával, milyen aktivitást fejtett ki, mikor és miért volt távol engedéllyel vagy anélkül), s persze bemutatja az ellenforradalom számonkérését is. E roppant adattár segítségével további alapos kutatásokat lehet majd végezni mind szinkron módon, az 1848–49-es helyzet elemzésekor, mind pedig diakron módon, a képviselők

elő- és utóéletének elemzéseivel. Minden feltárt adat nem férhetett az életrajzokba, azok végén tehát könyvtári és levéltári kutatások jelölik meg az adatok lelőhelyét s buzdítanak a további kutatásokra.

A legfontosabb, mintegy statisztikai összegzéseket elvégezte és közli a szerkesztő. Megtudjuk a képviselők tagolódását a rendi hovatartozás és felekezet, valamint a foglalkozás szerint. Pálmány Béla eredményei szerint a rendi tagozódás önmagában nem mutat alapvető eltolódást, hiszen 80–20 százalék az arány a nemesek – nem-nemesek (polgárok, honoráciorok) között. A foglalkozási megosztás azonban már jellegzetes honorácior-parlamentet állít elénk, ahol a képviselők háromnegyede értelmiségi foglalkozású, s csak negyede jön a gazdaságból — tucatnyi kivétellel (kereskedő, kézműves, földműves) — nagybirtok tulajdonosaként vagy jószágigazgatójaként. Tény az is, hogy a háromnegyedes többséget alkotó értelmiségi csoportot a vármegyei, városi és állami tisztviselők dominálják (60 százalék az egészhez viszonyítottan), s ennyiben eltér a kor Európájában ideálisnak tekintett, a szabadfoglalkozású értelmiségi (avagy akadémiai) *Bildungsbürgertum* által dominált parlamenti modelltől, de nem feledhetjük, hogy ez a statisztika így nem vethető össze a nyugati országokéval. A vármegyei tisztviselők önmagában is 37 százalékos csoportját ugyanis a korban joggal tartották — és ma is joggal tarthatjuk — az (államtól) „független", kormányának ellenőrzésére alkalmas egzisztenciának.

Történetírásunk némi joggal „hiányolta" az első magyar népképviseleti parlamentből a volt jobbágyokat, mint az átalakulás bizonyítékait és letéteményeseit, hiszen (főként az általános választójog révén és az „urak" iránti bizalmatlanság folytán) Berlinben jónéhány, Bécsben az összlétszám negyedrészét kitevő (túlnyomórészt galíciai) parasztképviselő jelenhetett meg. (A többnyire közvetett választás folytán Frankfurt parlamentjében azonban már csak egyetlen parasztképviselő jelent meg.) A pesti parlamentben nem annyira a szerintünk alacsony (az 1848 előtti Európában mindenesetre legalacsonyabb) cenzus akadályozta a parasztok megjelenését, mint inkább az érdekegyesítés sikere eredményezte azt, hogy a parasztok képviseletüket rábízták az „urakra". (Mint ahogy Galíciában az urak iránti bizalmatlanság folytán választottak akár írástudatlan, vagy németül sem tudó parasztokat.) A kötet rengeteg választás konkrét körülményeiről ad számot, amelyeket olvasgatva érzékelhető, hogy az 1848-as választások történetének feldolgozása társadalom- és politikatörténetünk nagy adóssága.

A pesti parlamentben eddig négy parasztképviselőt tartott számon a történetírás. Közülük azonban Táncsicsot joggal sorolja át a szerkesztő a honoráciorok közé, két másik gazda pedig jobbágytelken gazdálkodott ugyan, de a nemesi rendhez tartozott – maradt tehát egyetlen telkes jobbágy, Antal Mihály a szlavóniai Rétfaluból. Most, éppen azáltal, hogy új adatokat ismerhetünk meg róla, ehhez az egyetlen jobbágyi státushoz is kérdőjeleket állíthatunk. Antal Mihály ugyanis az 1828-as összeírás idején negyedtelkes, s fivérével közösen gazdálkodott, s csak két lova, egy kapás szőlője volt – miért éppen őt jelölték volna 1848-ban? Viszont magán az országgyűlésen többször felszólalt, elismerést kiváltó észrevételekkel – alighanem kereskedői, kocsmárosi foglalkozást vagy bírói tisztet is keresnünk kell még a háttérben.

Az életrajzokból arra való hivatkozással hiányzik az 1848–49-es pártpolitikai kötődések feltüntetése, hogy az országgyűlésnek nem voltak szilárd pártalakulásai. Így volt ez valóban, mégis érdemes lett volna könnyebben csoportosíthatóvá tenni az 1848 nyarán hamar kiformálódó, jól körülhatárolható baloldali ellenzéket, vagy megrajzolni az 1849-es, bizonytalan összetételű „Békepárt" körvonalait. Ugyancsak hiányzik annak összegzése, hogy hányan jelentek meg Debrecenben, azután Pesten, majd Szegeden s végül Aradon? A képviselők átlagos életkorát is az olvasónak kell kiszámolnia: 30–32 év között lehetett, tehát az első népképviseleti parlament meglepően fiatal férfiakból tevődött össze.

A felsőház tagjai közül az országos tisztséget viselők életrajzait részletesen, a többiekét — akár jelen voltak, akár nem — adattár-szerűen ismerhetjük meg. 790 született vagy hivatalból felsőházi tagnak küldött ki a regisztrációért felelős Belügyminisztérium meghívót, s 232-en vettek részt a felsőházi üléseken. Ezek a számok és arányok alig különböznek az előző, még rendi országgyűlések adataitól. Viszont 1848-ban egyszerre nem volt több jelen még júliusban sem száz főrendnél, augusztusban már csak úgy hatvanan jöttek össze, hogy azután szeptemberben már a határozatképesség — ötven fő — alá csökkenjen a létszám. Debrecenben mintegy harmincöten jelentek meg a főrendek közül, azután már nem is tartottak ülést. (A kép teljességéhez tartozik, hogy az előszó szerint huszonöt, a melléklet összefoglalása szerint huszonnyolc főnemes választatta képviselővé magát.)

A kötet mellékletei többek között közlik a választókerületi beosztást, az ott megválasztott képviselőket, a képviselőház bizottságait, az 1848-ban történt tizenöt név szerinti szavazás során történt állásfoglalásokat. Utóbbi *Hermann Róbert* összeállítása, aki egyszersmind az egész kötet alapos lektora volt.

Huszonnyolc szerző munkájának összefogásával és az egész kötet szerkesztésével elismerésre méltó munkát végzett Pálmány Béla, a parlament levéltárosa. A Magyar Országgyűlés kiadásában megjelent kötet azt is jelzi — a többi, általa támogatott történeti tárgyú kötettel, kiállítással együtt —, hogy a magyar parlament nem feledkezik meg saját múltjáról és arról a felelősségről, amely saját hagyománya gondozását illetően terheli.

Gergely András

MÍTOSZOK, LEGENDÁK, TÉVHITEK A 20. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Szerk.: Romsics Ignác

Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 406 o.

Megismerhető-e a történelem? Feltárható-e a történeti események közötti ok-okozati összefüggés, vagyis meg lehet-e azokat a tudomány eszközeivel magyarázni? Vagy létezhet-e ugyanazon történeti korszaknak eseménynek több, egyformán érvényes feldolgozása? Mi a fikción alapuló irodalom és a „tényekre" támaszkodó történetírás viszonya, egyáltalán megkülönböztethető-e a kettő egymástól? Ezekre az egyáltalán nem szokványos, de annál inkább izgalmas, és a történetírás alapjait érintő kérdésekre keresi a választ Romsics Ignác az általa szerkesztett, a mítosz és valóság viszonyát feszegető kötet bevezető tanulmányában. A történeti relativizmus a társadalmi elbizonytalanodás talaján kedvez a történelmi mítoszok gyártásának. Ezek közé tartoznak például a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos csak nehezen cáfolható legendák. Ugyanakkor Romsics szerint a történész képes arra, hogy szakmája fortélyai, személyes elfogulatlansága folytán „meggyőző erejű" értelmezést adjon a múltról, és ezzel elejét vegye annak, hogy a múltat a napi politika szolgálatába állítsák.

A politika és a történeti mítoszok közötti kapcsolat kiváló példája Horthy István balesete, amelyet a legkülönbözőbb politikai áramlatok igyekeztek a maguk javára kihasználni. Olasz Lajos lendületes, izgalmas, a kor belpolitikai útvesztőjében nagyszerűen tájékozódó tanulmánya forrásokkal bizonyítja, hogy a különféle összeesküvés elméletek nem állják ki a tudományos vizsgálódás próbáját, így az sem, amit a korabeli kommunista propaganda állított, nevezetesen, hogy az ifjú kormányzó-helyettest Hitler gyilkoltatta meg.

Ifjabb Bertényi Iván tanulmánya az ügyész alaposságával veszi górcső alá a politikai gyilkosság áldozatává lett Tisza István szerepét az első világháború kirobbanásában. Bertényi arra a megalapozott következtetésre jut, hogy bár a magyar miniszterelnök a kezdetben ellenezte a háborút Szerbiával, később mégiscsak vállalta a háború kockázatát a Monarchia fenntartása végett, bár az is igaz, hogy nem számolt egy összeurópai katonai konfliktus lehetőségével. Kiderül, hogy hazai és külföldi ellenfelei tévedtek, amikor benne vélték felfedezni a pusztító háború egyik legfőbb felelősét. Némileg szakítva szerzőtársainak empirista módszertanával, Romsics Gergely a szövegelemzés eszközeivel veszi górcső alá a Monarchia felbomlásával kapcsolatos osztrák, illetve magyar emlékiratokat. Így azt az általa „óosztráknak" nevezett mítoszt, amely egyszerre hangoztatja a szeretett államalakulat bomlásának organikus folyamatszerűségét, amely váratlanul, tragikus hirtelenséggel következett be. Romsics egy-egy szöveget nem önmaga jogán, annak az empirikusan megismerhető világhoz való viszonya, hanem szerzőjének feltételezett tudatállapota alapján értelmez. Romsics lélektani mélységeket is feltáró tanulmánya az egyén és a történelem bonyolult viszonyának átgondolására ösztönöz. Visszatérve az egyesek által naivnak nevezett empirikus módszerhez, Ablonczy Balázs Trianon főszereplőinek (Apponyi, Clemenceau) szerepét igyekszik diplomáciai iratok alapos elemzésével tisztázni. Megállapítja, hogy a határok kijelölésében Clemenceau vélt magyarellenessége nem játszott szerepet. Zeidler Miklós a két világháború közötti magyar külpolitika újraértelmezését kísérli meg a mozgástér-kényszerpálya fogalmak mentén. Az általa revideálni kívánt szerzőkhöz hasonlóan túlhangsúlyozza a magyar külpolitika szerepét hazánk sorsának formálásában, a nemzetközi környezet alakulása nem kap kellő hangsúlyt. Úgy érzem, a strukturális realizmus elemzési módszereinek felhasználása és a német-szovjet viszony alakulásának figyelembe vétele nélkül aligha lehetséges a régi paradigma hatásos bírálata, illetve újjal történő helyettesítése.

Püski Levente a Horthy rendszer jellegéről írva szembesíti a korábbi korszak szakirodalmát az újabb kutatások eredményeivel, és a politológiai szakirodalom segítségével igyekszik kijelölni a helyét a korszak polgári demokráciái, illetve diktatúrái között.

Ungváry Krisztián már történelmünk egy új korszakának eredetével, közelmúltunk egyik legellentmondásosabb kérdésével foglalkozik: miért is került Magyarország a szovjet szférába, és miként intézményesült a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett sztálinista diktatúra. Ungváry, a korszak több hazai kutatójához hasonlóan úgy véli, nem volt lehetőség a demokratikus kibontakozásra, hiszen Sztálin már a kezdet kezdetén eldöntötte: akárcsak a szovjet megszállás alá került többi közép-kelet európai országban, bolsevik diktatúrát vezet be Magyarországon, ami együtt járt a magyar szuverenitásnak a Szovjetunió által történő ellenőrzésével. Ungváry érzékelteti, hogy e kérdés vizsgálata elválaszthatatlan attól a nemzetközi vitától, melynek célja eldönteni, hogy a háború utáni szovjet terjeszkedés az amerikai kihívásra adott válasz volt-e avagy a nemzetközi környezettől függetlenül mindenképpen bekövetkezett volna. Egyetértek Ungvárynak azzal a következtetésével, hogy Magyarország számára a szovjet politika egy pillanatig sem hagyta nyitva a demokratikus, független opciót. Két kritikai megjegyzésem mégis lenne. Egyrészt, nem illeszthető a történelmi mítosz kategóriába azoknak a történészeknek az álláspontja, akik nem osztják a szerző véleményét. Olyannyira, hogy a legfrissebb nemzetközi irodalom jelentős része szerint a szovjet diktátor eleinte nem kívánta térségünk szovjetizálását. Másrészt a hazai és nemzetközi szakirodalom, és főleg a levéltári források alaposabb ismerete alapján a szerző meggyőzőbben érvelhetett volna saját igaza mellett. Így felhozhatta volna, hogy 1946 elején a Szovjetunió ellenőrzése és irányítása alá vonta a magyar gazdaság legfontosabb ágazatait, és Rákosi már 1946 májusában a proletárdiktatúra bevezetését irányozta elő a kommunista párt vezetőségének a plénumán. Sokakat izgató kérdés, aminek megválaszolására Békés Csaba vállalkozott, nevezetesen, hogy volt-e reális esély a magyar forradalom sikerére. Tehát arra, hogy Magyarország visszanyerje függetlenségét, és hogy maga dönthessen kormányzati formájáról. Békés helyesen, a nemzetközi összefüggések vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Tekintve, hogy amerikai részről fel sem merülhetett a hatékony segítségnyújtás lehetősége, illetve a moszkvai vezetés a legjobb esetben is csak arra volt kész, hogy elfogadjon egy konszolidált reformkormányt, a válasz nemleges. A szuezi válság jelentőségét másként látom, mint e kiváló tanulmány szerzője. Nézetem szerint, ha nem következik be a francia-brit támadás, a moszkvai vezetés hagyott volna még időt a politikai kibontakozásra, és ezzel talán elkerülhető lett volna a fegyveres beavatkozás, és az azt követő véres megtorlás.

Háború utáni történelmünk egy érdekes fejezetével foglalkozik Papp István, aki a Nékosz legendát szembesíti a valósággal. Jelentős hozzájárulás a Kádár-korszak történetéhez Valuch Tibor gazdaság-és társadalomtörténeti értekezése a gulyáskommunizmusról, melyben a kádári aranykor mítoszát szembesíti a tények rideg valóságával.

E tanulmánykötet a hazai történetírásban szokatlan, de annál inkább üdvözlendő módon történészi értelmezéseket ütköztet egymással érzékeltetve, hogy a megismerés nem lehet teljes, és nem eredményez végleges, egyértelmű válaszokat, magyarázatokat. A fiatal nemzedékhez tartozó szerzői gárda módszertanilag is új szemléletet hozva vizsgálja nemzeti múltunk fontos kérdéseit. Kitűnik, hogy felkészült történészek hasonló forrásbázis alapján képesek homlokegyenest ellentétes következtetésre jutni. De pontosan a tudományos viták a nagyközönség számára is követhető módon történő bemutatása az, ami ezt a könyvet olyan érdekessé intellektuálisan kihívóvá teszi.

Borhi László

DIE UNGARNKRIESE 1956 UND ÖSTERREICH

Szerkesztette: Erwin A. Schmidl

Böhlau Verlag, Wien 2003. 317 o.

AZ 1956-OS MAGYAR VÁLSÁG ÉS AUSZTRIA

Az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia 2001. október 8–10-én nemzetközi szimpóziumot rendezett Bécsben az 1956-os forradalom 45. évfordulója alkalmából *Biztonságpolitika: Múlt-jelen-jövő. A magyar felkelés, az 1956-os válság és Ausztria* címmel. Az itt elhangzott előadásokat az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia 2003-ban a fenti című tanulmánykötet formájában publikálta. A kötet

szerkesztője az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia Kortörténeti Tanszékének vezetője Erwin A. Schmidl.

A tanulmánykötet átfogó képet igyekszik nyújtani 1956 késő őszének történéseiről: a magyarországi forradalmi előzményekről és annak eseményeiről, a nemzetközi-világpolitikai összefüggésekről és nem utolsó sorban Ausztria tevékeny szerepéről.

Az 1956-os magyar forradalomról és következményeiről született nemzetközi, nem magyar nyelvű irodalom terjedelmében nem jelentős. A külföldön megjelent könyvek többsége a magyarországi események kronologikus rögzítésére szorítkozik, illetve a nemzetközi helyzettel, a nagyhatalmak tevékenységével foglalkozik. Egy részük törekszik az 56-os magyar emigráció „befogadó" országokban történt letelepedésének, integrációjának leírására. Ilyen témájú publikációk születtek már többek között az ausztráliai, az amerikai, a svájci, a svéd, a dán és az ausztriai 1956-os magyar emigrációról. Azonban egy ilyen nagy terjedelmű — mint az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia ezen kiadványa — több témakört különböző szempontok szerint megvilágító nem magyar nyelvű tanulmánykötet megjelenése nagyon fontos az 1956-tal foglalkozó magyar történetírás számára is.

A konferencia és ezzel a kötet szakmai színvonalát jelzi az előadók nemzeti sokszínűsége: tizenhat amerikai, osztrák, magyar, svájci, lengyel, francia és orosz kutató német és angol nyelvű tanulmánya található meg a könyvben. A téma iránti nemzetközi érdeklődés is rámutat, hogy Ausztria a második világháborút követő korszakban meghatározó szerepet játszott a kelet-nyugati hidegháborús konfliktusban, és ezen belül 1956 különleges jelentőséget kapott.

Az osztrák állam számára a magyar forradalom az állami önállóság visszanyerését követően az első nagy kül- és belpolitikai kihívás volt. Ausztria az Államszerződés megkötéséért (1955. május 15.) vállalta az örökös semlegességet, illetve azzal „fizetett" érte. 1956 őszén, egy évvel az Államszerződés megkötését követően az osztrák állami szuverenitás ismét veszélyeztetettnek tűnt, a lakosság félt a szovjet megszálló csapatok visszatérésétől, azonban egyidejűleg erős szimpátiát is érzett a magyar forradalom és később a magyar menekültek iránt. Az osztrák államnak a semlegesség betartása mellett kellett megtalálnia az egyensúlyt a feszült kelet-nyugati konfliktusban. Figyelemre méltó, hogy Ausztria képes volt erre egyetlen évvel semlegességének elnyerését követően.

A tanulmánykötet főbb témaköreit a konferencia résztvevőinek kutatási területe határozta meg, így az érintett területek természetszerűen behatároltak. A kötetben a kutatók több fontos, a magyarországi események kimenetelét is markánsan befolyásoló témákat, problémacsoportot érintettek. Az első, több kutató által is tanulmányozott kérdés a magyar forradalom külpolitikai konstellációja volt, s ezen belül az Egyesült Államok szerepe kapott kiemelt figyelmet. Több kutató is elemezte a Szabad Európa Rádió tevékenységét és annak magyarországi visszhangját. A tanulmánykötet utolsó harmadában Ausztria 1956. őszi hadászati és biztonságpolitikai felkészültsége volt a központi kérdéskör.

Az előszóban *Paul Lendvai*, a közép-kelet-európai politika egyik elismert szakértője az 1956-os magyar eseményeket kettős szemszögből ismertette. Egyrészt személyes élményeire és Magyarországon szerzett tapasztalataira támaszkodva — ő maga is 1956-ban hagyta el az országot —értelmezte a forradalom előtti Magyarország politikai eseményeinek alakulását. Ezekből vezette le a forradalom kitörésének okait. Lendvai szerint ezek a következők: Sztálin halálát csak a magyarországi vezetésben követte „önkritika"-gyakorlása és reformkurzus proklamálása. Illetőleg csak a magyarországi kommunista pártban volt tetten érhető két olyan különböző áramlat, amelyek az ország jövőjét eltérő keretek között képzelték el. A Szabad Európa Rádió máig vitatott szerepe volt a Lendvai által megvizsgált másik probléma. A leggyakrabban elhangzó vád szerint a Szabad Európa Rádió müncheni állomása adásaival az Egyesült Államok készségét és katonai segítségének lehetőségét sugallta, amely megfelelt a „nyugati" propagandának. Azonban a valóságban ez a hajlandóság egyáltalán nem létezett. A magyar adások szerkesztői által elkövetett hibák ezt a hamis helyzetértékelést tovább erősítették.

A kötet kezdő tanulmányai az 1956-os forradalom előzményeit és eseményeit elemezték, ez az 1956-tal foglalkozó magyar történetírás egyik legkutatottabb területe, így ezen korszak magyarországi irodalma jelentős. A két magyar történész esemény-összefoglaló tanulmánya főképp a külföldi olvasók számára íródott, ahogy maga a tanulmánykötet sem a magyar olvasóközönséget célozta meg elsősorban. *Zachar József* ezredes, a budapesti Hadtörténeti Intézet munkatársa, a tanulmányában áttekintést nyújt az 1956-os forradalmat megelőző két évtized magyarországi eseményeiről. A forradalom közvetlen előzményeit, és annak eseményeit 1956. október végétől november elejéig részletezte tanulmányában *Varga László*, a Budapest Főváros Levéltár főigazgatója. Míg Zachar és Varga az események alakulását magyar, illetőleg magyarországi szempontok alapján

értelmezték, addig az orosz hadtörténész *Valeri Vartanov* természetszerűleg mindezt az orosz perspektívából tette. Mindkét ország történészeinek véleménye hasonló az 1956-os magyar események hidegháborúra gyakorolt jelentőségét tekintve. Az orosz szemlélet alapján is 1956 jelentős mérföldkő volt a Szovjetunió széthullásáig a hidegháború történetében, illetve, hogy a Szovjet Birodalmat Magyarországon érte a legnagyobb sokk a nyugati területek tekintetében. Vartanov vizsgálatának egyik központi vonulata volt a hadászati-katonai szempontú eseményelemzés. Összehasonlította és értékelte a szovjet a magyar (beleérte a forradalmárokat is) fegyveres erők nagyságát, fegyveres erejüket és azok mozgásait. Mérleget készített a harci események során magyar és szovjet oldalról elesettek, sebesültek, illetőleg a Magyarországon a megtorlás során büntető eljárás alá vontak és elítéltek számáról. Az általa felsorolt adatok egyeznek a magyar történetírás veszteséglistáival. Mindamellett figyelmet érdemel, hogy Vartanov külön kitér a harcok keménységére, illetőleg a feldühödött magyarok brutális bánásmódjára az elfogott szovjet katonákkal szemben. Az első intervenció alatt — orosz források szerint — tömeges jelenséggé vált a szovjet uniformisos emberek vadászata, esetenként a szovjet katonák holttesteit is megcsonkították. Vartanov ezt a jelenséget a kommunista diktatúrával szembeni gyűlölet megnyilvánulásaként értékelte.

Milyen szerepet játszott, és játszik ma napjainkban az 1956-os forradalom a magyar öntudat és a kollektív nemzeti emlékezet alakulásában? Ezen kérdés megválaszolását tűzte ki célul *Deák István* a Columbia Egyetem (New York) professzor emeritusza. Megvizsgálta tanulmányában hogyan változott az 1956 események megnevezése, társadalmi-történelmi megítélése a politikai helyzetnek és hatalmi céloknak megfelelően; miként lett az 1989 előtti ellenforradalomból a rendszerváltozást követően forradalom, illetve milyen szerepet töltött be Nagy Imre újratemetése a politikai fordulat alakulásában.

A kötet második témacsoportjában a szerzők a magyar forradalom és a nemzetközi események, illetve politikai összefüggések egymást befolyásoló hatását vizsgálták. *Günter Bischof*, a New Orleans-i egyetem professzora, tanulmányában nyomon követte az Egyesült Államok ellentmondásos viszonyát a magyarországi eseményekhez, amelynek jelentőségét nehéz alábecsülni. Összegyűjtötte az Egyesült Államok reagálásának tényezőit: a belpolitikai és személyes, elnöki indítékokat (1956. november 6. elnökválasztás), a hivatalos propaganda ellentmondásait és nem utolsó sorban a külpolitikai konstellációkat. *Borhi László*, a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, az Egyesült Államok befolyását egy másik szemszögből elemezte. Az eredmény természetszerűleg ugyanaz: az Egyesült Államok tevékenysége 1956-ban ambivalens. Az amerikai propaganda a magyarországi események tekintetében — kiemelten a Szabad Európa Rádió esetén — a segítségnyújtást és a „visszaszorítást" hirdette, azonban a valóságban a Szovjetunióval szemben a „be nem avatkozás" elvét alkalmazták. Gyakran képezi vizsgálat tárgyát az összefüggés és a kapcsolat a magyar forradalom és a majdnem azonos időben zajló Egyiptom ellen vezetett francia-brit intervenció között. A svájci hadtörténész *Hans Rudolf Fuhrer* meggyőzően mutatja be tanulmányában, hogy a két esemény egymástól függetlenül eszkalálódott, azonban azok egyidejűsége, és a mindkét szuperhatalom érintettsége révén ezek mégis jelentős befolyást gyakoroltak egymásra. Ami 1956 októberében és novemberében Magyarországon történt, arról a világon mindenhol, Liechtensteintől Svédországon keresztül Ausztráliáig, szinte egyidejűleg — a médiának köszönhetően — tudomást szereztek. A világ országainak válasza a magyar forradalomra kézzel foghatóan a humanitárius tevékenységben mutatkozott meg, egyrészt a Magyarországra küldött segélyek, másrészt a Magyarországot elhagyó kétszázezer menekült befogadásának formájában. A Közép-Kelet-Európa történetével foglalkozó francia *Catherine Horel* Franciaország példáján keresztül vizsgálta meg a „nyugati világ" reakcióit és részvétét a magyarországi történésekkel kapcsolatosan. Ezen túlmenően elemezte a francia példa alapján a szovjet intervenció hatását a nyugati kommunista pártokra. A magyar forradalmat követően a francia kommunista párt, amely addig meghatározó párt volt, tagjainak kétharmad részét veszítette el. Érdekes vizsgálat tárgyát képezhetné a magyar és az egyiptomi eseményekkel szembeni francia reakció összehasonlítása és párhuzamba állítása. Nem csak a „nyugati világ" országainak lakossága szimpatizált Magyarországgal. A szocialista országok közül a magyarországi forradalom Lengyelországra gyakorolta az egyik legmarkánsabb hatást. A lengyel lakosság szenzibilitása a reformok iránt az 1956. júniusi ponznani megmozdulások óta felfokozott volt. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a lengyel lakosság még jól emlékezett arra, hogy 1939-ben Magyarország közel négyszázezer lengyel menekültnek, kétszer annyi, mint a Nyugatra menekült magyarok száma, nyújtott segítséget. A varsói egyetem professzora, *Bogdan Goralczyk* tanulmányában bemutatta a lengyel lakosság és állami vezetés reagálását a magyarországi eseményekre.

A kötetben megvizsgált harmadik témacsoport az Ausztria és az 1956-os események címet viseli. Az osztrák Államszerződés, illetve az örökös semlegesség vállalása, amelynek következtében a megszálló hadseregek, köztük a szovjet hadsereg is, elhagyták az Osztrák Köztársaság területét, Magyarország számára is példaértékű volt. 1955. november 4-én Magyarország azon első tíz állam közé tartozott, akik elismerték az osztrák semlegességet, sőt az első volt a szovjet tömb országai között. Az osztrák Államszerződés aláírását megelőző napon megalakult a Varsói Szerződés, amely a szovjet hadsereg számára további jogalapot biztosított a magyarországi állomásozáshoz. Mégis a semlegesség, mint lehetséges út Magyarország Szovjetunióról történő leválasztásához a magyar politikai gondolkodás része maradt. Egészen addig, amíg négy nappal a második szovjet intervenció előtt (1956. november 1.) Nagy Imre proklamálta azt, illetve Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből. A forradalom leverését követően mindenki számára világossá vált, hogy ezen valójában illuzórikus elképzeléseket az akkori Magyarországon nem lehetett megvalósítani, Magyarország nem követhette az osztrák példát. *Bianca L. Adair*, az alabamai egyetem politológusa, aki Magyarországon is végzett kutatásokat, tanulmányában az 1955–56-os esztendők politikai eseményeit tekintette át. Hangsúlyt fektetett az osztrák-magyar kapcsolatok fejlődésére és részletesen elemezte az osztrák semlegesség katalizátor szerepét a magyarországi 1956-os eseményekre. *Catherine C. Nielsen* — történész a washingtoni egyetemen — szintén Ausztria semlegességének szerepét vizsgálta tanulmányában. A tanulmány egyik központi témája volt az Egyesült Államok viszonya az osztrák semlegességhez. Az Egyesült Államok tartott attól, hogy Ausztria esetleg egy „finn" típusú semlegességet választ, azonban 1956 ennek ellenkezőjét bizonyította be. *Manfried Rauchensteiner* hadtörténész az 1956 őszének eseményeit osztrák szemszögből értelmezte. Az osztrákok magatartása a Szovjetunióval kapcsolatban két periódusra bontható. Az első szakaszban az osztrák kormány elítélte — ezt jegyzékben is kifejezte — a szovjet bánásmódot Magyarországgal szemben. Míg szovjet intervenciót követően Ausztria elővigyázatosabb volt, nem tett egyértelmű bíráló megjegyzéseket a szovjetek magatartására. Mindazonáltal az éppen megalakuló félben lévő osztrák szövetségi hadsereg az osztrák-magyar határon nyújtott teljesítménye bebizonyította — szól Rauchensteiner érvelése — hogy Ausztria hajlandó volt saját biztonsága érdekében intézkedéseket tenni. Az 1956-os történések aláásták azt az osztrák illúziót, hogy a semlegességük automatikusan garantálja az ország biztonságát. *Erwin A. Schmidl*, a könyv szerkesztője ismertette az osztrák szövetségi hadsereg teljesítményét 1956. őszén az osztrák-magyar határon. Noha a hadköteles katonák csak 1956. október 15-én vonultak be, Ausztria keleti határán mégis sikerült egy hiteles határvédelmet kiépíteni, együttműködve a csendőrségi alakulatokkal. Bár mindenki számára világos volt, hogy az osztrák határvédelem képtelen egy esetleges szovjet támadást feltartóztatni. Schmidl szerint Ausztria a határvédelem kiépítésével, és az esetleges szovjet támadás elleni védekezéssel kívánta demonstrálni, hogy még egy „1938. márciusra" (Anschluß), azaz az ország harcnélküli feladására nem kerülhet sor. *Hubert Speckner* hadtörténész tanulmányában az osztrák szövetségi hadsereg magyar menekülteknek nyújtott segítségét mutatta be. A hadsereg számára a menekültek ellátása és gondozása nem volt előírt és szabályozott feladat. A menekültek ellátása 1956 őszén ad hoc jellegű volt, mindenki, akinek lehetősége volt segített, anélkül hogy azt központilag előzőleg megtervezték és irányították volna. A hadsereg segítségére szüksége volt a csendőrségnek és a különböző segélyszervezeteknek (Vöröskereszt, Caritas, stb.) is, hogy a menekültek számára emberséges körülményeket biztosíthassanak. A hadsereg használaton kívüli, majd a növekvő menekültszámra való tekintettel a használatban lévő laktanyákat bocsátott a menekültek rendelkezésére. Segítette a határövezetből a menekültek elszállítását és internálta a fegyverrel érkezett menekültek a genfi egyezmény szerint. A kötet utolsó tanulmányában *Kiss J. László*, a budapesti közgazdaságtudományi egyetem professzora áttekintést adott a XX. század második felének Ausztriájáról és Magyarországáról, illetve ezen két ország kapcsolatának alakulásáról, s végezetül kitekintést nyújtott a XXI. század lehetőségeire.

Ausztria 1956-ban helyt állt az első erőpróbán, amikor az elméletben vállalt semlegességet a gyakorlatba kellett megvalósítania. Ausztria megőrizte katonai és hadászati semlegességét. Azonban keleti szomszédjával szemben nem maradt, mert nem is maradhatott ideológiai szempontból semleges. Ausztria kormánya és lakossága a Magyarországnak nyújtott humanitárius segítséggel fejezete ki „nem semlegességét". 1956 eseményei a nyugati, demokratikus országok számára is világossá tette, hogy Ausztria katonai szempontból semleges, de társadalmi, politikai és ideológiai berendezkedését tekintve „prowestlich", azaz a nyugati demokratikus országok sorába tarozik.

Murber Ibolya

Kürti László

THE REMOTE BORDERLAND

Transylvania in the Hungarian Imagination

SUNY Series in National Identites. State University of New York, 2001. 259 o.

A TÁVOLI HATÁRVIDÉK

Erdély a magyar képzeletben

Ez a kötet az „otthon" fogalmának, képzetének az elemzését és értelmezését adja, hiszen mottója Tamási Áron Ábeljének híres idézete: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne". „Erdély" már régen megérdemelt egy könyvet. Az „Erdély" története, kötet témája annyiban különbözik Erdély történetétől, hogy a szerző azokat a folyamatokat mutatja be, ahogy politikusok, művészek és értelmiségiek meghatározzák a nemzetük területét, azt különböző és változó jelentéssel ruházzák fel, és ahogy a különböző történeti fordulópontok idején a fontosságát újraértelmezik. Kürti azt vizsgálja, hogy a területiség fogalma milyen szerepet játszik a nemzeti identitás kialakításában, és hogyan határozza meg a teret, ahol nemzet, mint „elképzelt közösség" Benedict Anderson sokat idézett kifejezésével, megszületik. A kötetet antropológus írta, aki összehasonlító, történeti és kritikai szempontból elemzi „Erdély"-t. A nacionalizmus Kürti értelmezésében nem normatív kategória, hanem az állam létrejötte és a területiség közötti kapcsolatot létrehozó erő. Kürti széleslátókörű elemzésében felhasználja azt a bőséges antropológiai szakirodalmat, amit más Erdélyhez hasonló problematikájú területek, mint Észak Írország, Korzika, Ciprus, Szilézia, Koszovó, Macedónia esetében születtek. Csak így nyílik lehetőség arra, hogy a kötetben Kürti megvizsgálja. miképpen vált Erdély története vita tárgyává, melyben a múlt a jelenlegi politikai célok igazolójának szintjére süllyedt. Kürti könyvében bemutatja, hogy a nacionalizmus hogyan változtatta meg az idők folyamán populista érvelését azzal, hogy a „magyar paraszt" helyett az „erdélyi magyarság" érdekeit helyezte a középpontba. Végül pedig elemzi, hogy az újonnan születő nemzedéki politizálás, tehát a táncház mozgalom hogyan ásta alá a kommunista ideológiát. A kommunizmus összeomlása után a demokrácia intézményeinek kiépülése mellett az „Erdély" körül megújuló vita megmaradt a magyar és román nacionalista erők közötti viták ütköző pontjában.

A bevezetőben Kürti azt elemzi, hogy mit jelent, ha két kis állam, a román és a magyar egy közös határterület megszerzését célul tűzi ki. Ez a határvonal, mely a két országot elválasztja belsőleg mesterségesen létrehozott, de egyben a külső erők által manipulált, és több irányból megkérdőjelezett elválasztó vonal. A kötet fő célja, hogy a nemzetállamok kialakulásához új szempontokat adjon, így a bevezető röviden összefoglalja a nemzetállamok kialakulásáról szóló nacionalizmus elméleteket és ezek összefüggését a nemzeti identitással, majd Erdély, mint határterület és távoli terület megjelenését a művészetekben és a politikai diskurzusban.

Az erdélyi történelmet tárgyalja a szerző a második fejezetben abból a szempontból, hogy a különböző erők miképpen kísérelték meg a terület múltjának értelmezésével saját politikai céljaikat legitimálni. Az elemzést az 1848-as forradalommal kezdi, majd a különféle román nacionalista törekvések esetében elemzi „Erdély" szerepét a nemzetállam létrehozásánál. Vázlatosan kitér a párizsi békerendszer létrejöttére és következményeire, majd az Erdély négy éves magyar megszállásának viszont árnyalt elemzését olvashatjuk, éppenúgy, mint a Ceaucescu korszak Erdély-politikájáét. Végül a tudományos vitákat elemzi az antropológia és az Erdély története kapcsán.

A harmadik fejezet Kürti László saját terepen végzett antropológiai kutatására alapozva összehasonlítja a magyarországi magyar és az erdélyi magyar nemzeti tudatot, rámutatva, hogy a néprajzi „Erdély" kép a nacionalista diskurzus középpontjában áll. Az államszocializmus országai vonzották a vasfüggöny túloldalán tanult antropológusokat, mint amilyen a ma már Magyarországon tanszékvezető a szerző, és a levéltárak zártsága és a történetírás monolitikus nyelvéből kitörve az antropológia módszerével kísérelték meg az államszocialista államok elemzését. A Romániával foglalkozó kutatók, pl. az amerikai Gail Kligman nem vizsgálták, hogy Románia többnemzetiségű állam lenne, hanem azt román nemzetállamként elemezték. Kürti a társadalmi antropológia módszereivel végzett a csepeli munkások és Kolozsvárott és a Mezőségben végzett összehasonlító kutatást a nemzeti identitás alakulásának különbségeiről.

A negyedik fejezet a magyar elit egyik fontos eszközét, a populizmust mutatja be, mellyel a magyar elit képes volt olyan irodalmi és néprajzi képzeteket létrehozni, amellyel az erdélyi magyarokat a magyar kultúra és identitás megtartóinak mutatják be és használják ki. Ezt az irodalmi

és politikai populizmust az elit arra használta fel, hogy a kommunista államot aláássa, és ahelyett, hogy kommunista nők és férfiak harcoltak volna a kommunizmus győzelméért, újra ébresztette a magyar nemzeti identitást. A fejezet elemzi „az igaz magyar" és a „magyar paraszt" megjelenítését és tartalmának változását a magyar irodalomban.

Az ötödik fejezet bizonyítja, hogy az erdélyi nemzetiségi és kisebbségi kérdés mind a magyar, mind pedig a román kommunista állam létrehozásában központi szerepet játszott. Az akkor divatos szocialista és internacionalista szlogenek mellett mind a románok, mind a magyarok megkísérelték újra megerősíteni a terület feletti ellenőrzésüket. Ebben az időben folyik Erdély brutális románosítása, a falurombolás. A fejezet elemzi azoknak az értelmiségieknek a fellépését, akiknek nyilvános megjelenése lehetővé tette, hogy „Erdély" kérdése újból megjelent a nyilvános diskurzusban, méghozzá olyan módon megfogalmazva, hogy mind a magyarországi mind a nyugati hatalmak számára felkínálta a nacionalizmus elleni fellépésből adódó előnyöket.

A hatodik fejezet a különleges ifjúsági szubkultúrát, a táncház-mozgalmat elemzi, melynek nagyon nagy befolyása volt arra, hogy a hetvenes-nyolcvanas években hogyan jelent meg a nyilvános diskurzusban a nemzeti identitás problémája. A két államszocialista rendszer agóniája mellett a nem-kommunista identitás és demokratikus követelések megjelenése nacionalista keretben történt és ez nagyrészt az 1972-ben alakult, majd terjedő táncházaknak köszönhető. A táncházban a Magyarországot és Erdélyt elválasztó határ nem volt érzékelhető és a „távoli határvidék" közel, a középpontba került. Mikor 1988 nyarán a budapesti román követség elé a demokratikus ellenzék tömegtüntetést szervezett, a résztvevők már nem az 1930-as évek paraszti radikalizmusát képviselték, hanem egy önlétrehozó ideológiát, melynek célja a magyar nemzeti lét újraértelmezése és a nemzeti identitás újrafogalmazása volt, melynek nélkülözhetetlen előzménye volt a táncház-mozgalom.

„Az újragondolt Erdély" című hetedik fejezetben a „visszatérés Európához", Havel sokat idézett 1989 utáni kelet európai céljáról kiderül, hogy az nem nélkülözheti a szembenézést a területiség és a határterületek kérdésével. A vasfüggöny összeomlásával új, eddig nem létező határok jöttek létre, és egyes határok más jelentőséget kaptak a Schengen-i és Maastricht-i szerződés következményeképpen. A román- magyar határ is más tartalmat kapott, de „Erdély" megőrizte központi helyét a magyar és román identitás megalkotásában. Ezeknek az identitásoknak a megértése pedig kulcsfontosságú, hogy közvetlen szomszédaink elleni gyűlölet és ellenségeskedés nélkül legyünk „otthon" valahol a világban. Kürti László kitűnő könyve a mítoszoktól és önigazolásoktól mentes újszerű vizsgálat első lépcsője, hogy ezt a közös „otthont" megtaláljuk.

Pető Andrea

A MAGYAR TÖRTÉNELEM TIZENEGY+EGY KÖTETBEN

A Pannonica kiadó *Magyar Századok* sorozata
Sorozatszerkesztő: Szvák Gyula

(*Kristó Gyula – Makk Ferenc:* A kilencedik és a tizedik század története. Budapest, 2001, 222 o.; *Kristó Gyula:* A tizenegyedik század története. 1999, 182 o.; *Makk Ferenc:* A tizenkettedik század története. 2000, 223 o.; *Almási Tibor:* A tizenharmadik század története. 2000, 222 o.; *Bertényi Iván:* A tizennegyedik század története. 2000, 214 o.; *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. 2000, 246 o.; *Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. 2000, 276 o.; *Ágoston Gábor – Oborni Teréz:* A tizenhetedik század története. 2000, 269 o.; *ifj. Barta János:* A tizennyolcadik század története. 2000, 250 o.; *Csorba László:* A tizenkilencedik század története. 2000, 270 o.; *Gergely Jenő – Izsák Lajos:* A huszadik század története. 2000, 526 o.; A magyar történelem kronológiája, 830–2000. Szerzők: *Almási Tibor, Draskóczy István, Oborni Teréz, Varga Szabolcs, Csapó Csaba, Varga Zsuzsanna.* 2001, 282 o.)

9–16. század

A sorozat gondolata nem új: a Gondolat Kiadó „Magyar história" sorozata már az 1980-as években közel hasonló elvek, néhány esetben azonos szerzőgárdával áttekintette a magyar történelem folyamát. A mostani sorozat szemléletének, nyomdai megjelenésének, segédkönyvjellegének előnyei nyilvánvalóak, noha a korábbiban viszonylag gazdag képanyag segítette a megértést. A

kötetek nyomdai megjelenése, tipográfiája, sőt szerkesztési elvei is közel azonosak. Lehetőség szerint törekedtek arra, hogy a századok tárgyalása ne szigorúan kronologikus és politikatörténet centrikus legyen, hanem a történelem „szereplői", a jobbágyok, a polgárok, a nemesek, a főurak, az egyház, a dinasztia, a gazdaság és kultúra, a mindennapok bemutatásán keresztül adjon képet a múltról, persze közben a szükséges köztörténeti ismereteket is megadva. E szempontok alkalmazása nyilván az egyes szerzők alkatától és íráskészségétől, nem utolsósorban a tárgyalt korszak jellegétől függött: ez utóbbi okból a feladat különösen az eseménydús 15. században bizonyult nehezen megvalósíthatónak. Meglehet, Zsigmond és Mátyás korát egy vékonyka kötetben tárgyalni önmagában is merész kísérlet, hiszen e kötet irodalomjegyzéke is bátran lehetett volna többször olyan hosszú. Az irodalomjegyzék vonatkozásában is eltértek a szerzői stratégiák: van, ahol csak a legszükségesebb magyar nyelvűeket vették fel, van, ahol a nehezen elérhető külföldi oszmanológiai szakmunkák is ott sorakoznak. A köteteket az uralkodók időrendi és leszármazási táblája, irodalomjegyzék és példamutató módon név- földrajzi névmutató zárja. Ha a sorozat alapvetően népszerűsítő, a legújabb szakirodalmat hasznosító, informatív jellegére gondolunk a kötetenkénti két térkép minden bizonnyal kevés, miként a szöveg közé táblázatok, grafikonok, diagrammok kívánkoztak volna. (Ez utóbbi megjegyzésünk a legkomolyabb szakmai kifogásunk is egyben, hiszen egy jól megválasztott grafikon többet érhet és hatásosabb lehet egy hosszabb fejezetnél is. A táblázatok használhatóságát a 16–17. századi, illetve a legújabb kori kötetek bizonyították, de talán még ezekben is kevés található).

Talán nem ártott volna a sorozat köteteiben nagyobb teret engedni az alternatív nézetek, vélemények összefoglalásának, pl. a magyar őstörténet, az ország korai népességének kérdésében, a huszadik századi magyar történelem egyes alakjainak és eseményeinek értékelésében stb. (amik általában csak mint „helytelen, történelmietlen nézet stb." kerülnek említésre). Ez utóbbi megjegyzés különösen igaz lenne a környező országok magyar történelem-felfogásának bemutatásakor (már, ahol egyáltalán történt ilyen kísérlet, noha a magyar történészek sosem mulasszák el megfedni külhoni kollégáikat a magyar felfogás elhallgatása miatt). Ha a terjedelemi korlátok elbírták volna, talán a nem szakértő olvasóban is tudatosította volna, hogy a kutatás és nézeteink, nézőpontok, hangsúlyok és kérdőjelek elhelyezése változnak, s ami a legfontosabb módosulnak, bizonyos kérdésekben. Persze, hogy nem a történelem, hanem mi változunk, de közben az olvasó elé táruló történeti panoráma sokszor teljesen új lesz.

Érdekes, hogy a szerzők egy része nem értette meg a „kitekintés"-fejezet jelentőségét, amiben módja nyílt volna — bizonyos következetesen alkalmazott szempontokat követve — összefoglalni mondanivalójának súlypontjait, s egyúttal az olvasót átvezette volna a következő korszakba, anélkül, hogy az egy előző kötet teljes átolvasására kényszerülne. Egy új kiadásban e látszólag „súlytalan" fejezeteket érdemes lenne összecsiszolni s újra gondolni. Jelen ismertetésben is tudatosan törekedtünk e fejezetek használatára, hiszen egyfajta összegzésének gondoljuk a leírtaknak. Itt utalunk a sorozat néhány kötetéről a „Századok" folyóirat hasábjain korábban megjelent alapos és részletes ismertetésre (vö. Tóth Sándor László a 9–10. századról Századok 2002: 2. sz. 494–498.; Thoroczkay Gábor a 11. századról Századok 2001: 2. sz. 500–505.)

Helyes döntésnek tekinthető, hogy a magyar történelem leginkább vitatott, forrásait tekintve legszegényebb korszakát, a 9–10. századot egy kötetben tárgyalták a szerzők. A korszak lényegét a szerzők abban látják, hogy a 9. században, a kazár fennhatóság idején létrejött a nomádállam első formája: a fejedelemség. E fejedelemség a 10. század első évtizedeiben volt a legerősebb, amit a kalandozó hadjáratok bizonyítanak. A század közepén már hatalma gyengült, s a „Magyar Birodalom" törzsi keretek között élt tovább. A század végének politikai váltása a magyarság szempontjából élet és halál kérdése volt, miközben a kereszténység is lassan kezdett terjedni közöttük. A szerzők úgy látják, hogy a magyarság életét a honfoglalás nem változtatta meg lényegesen. Ekkora a kavarokkal együtt 100ezres lélekszámú népesség lehetett, akikről már korábban leváltak a Baskíriában, a Kaukázuson túl, majd a Balkánon maradt néptöredékek. Finnugor eredetű nyelvet beszéltek, de „minden más vonatkozásban „a steppei török népekre hasonlítottak. Az igazi törést a nyugati orientáció, a kalandozások abbamaradása, a keresztény térítés, a nomád gazdaság válságából következő életforma váltás jelentette, aminek következményei azonban jócskán átnyúltak a 11. századba.

A 11. századi kötet valóban a megkezdett változások folyamatát (nomadizmus visszaszorulása, állam- és egyházszervezés eredményei, latin kulturális fejlődés) mutatja be, amelyek az élet minden területére kiterjedtek. A Kárpát-medence népessége a század végére megduplázódott, a medencének egyre nagyobb területeit vonták be a gazdasági életbe és politikai igazgatásba. Mint

a kitűnő íráskézséggel rendelkező szerző találóan megfogalmazta „Magyarország már kilépett a kelet, a steppe világából, de még nem érkezett meg nyugatra.".

A 12. századi kötet a sorozat egészének szándékaival ellentétben sokkal inkább „klasszikus" kronologikus szerkezetűre sikeredett, amit a forrásanyag többszörösére növekedése indokolhat. A korszakban az ország kétségkívül a kelet-közép-európai régió vezető hatalma lett (egy régión belüli áttekintő fejezet minden egyes kötetben helyet kaphatott volna, s ezt is a szerkesztés egyik nagy hiányosságának tekintjük!), hihetetlen energiát fektettek a területi expanzióba, a halicsi és balkáni befolyás növelésébe. Mégis, a 12. század a megelőző század szerves folyatása, annak kiteljesedése volt. A királyi hatalom túlsúlya töretlen maradt: tulajdonába tartozott az ország területének 70%-a, a világi főurak 15%-al részesedtek.

A 13. századi kötet tanúsága szerint e század fordulatot hozott a „nagyfokú stabilitás"-sal jellemezhető 12. századhoz képest, mind társadalmi mind politikai tekintetben. Szépen mutatja be a kötet, hogy az idő alatt szinte semmivé lett a korábban roppant királyi birtokállomány, szétesett a királyi vármegye szervezet. A szerző szerint, s szerintünk is, ez azonban mégsem a bomlás és pusztulás százada volt. A mongol pusztítás (1241/42) után az ország erőtartalékai, energiái egy új világ kiépülését tették lehetővé. A növekedés, gyarapodás, terjeszkedés egy olyan berendezkedés alapjai vetette meg, aminek számos eleme 1848-ig azután tovább is élt. Nagy szerepet szán a nyugatról érkező kihívásoknak, egyúttal az onnan érkező telepesek hullámainak. Az akkori átalakulás sok tekintetben a hospesek szolgáltatta minták sikeres meghonosodásának tekinthető (8. o.), mégha később úgy látja, hogy a siker titka a Szent István-i berendezkedés egyediségében, masszív erejében rejlett, s az átépítéshez „mintát nem közvetítettek a vendégtelepesek" (193. o.). A korszakot joggal tekinti egy nagy modernizációs folyamatnak, amely II. András trónra lépésével vette kezdetét. Talán valóban nem helyes az Árpád-kor végét az 1301-et követő mélyponttal azonosítani, hiszen a központi hatalomban volt annyi erő, hogy felvegye a harcot a tartományurakkal, s két évtized alatt helyre állítsa az ország megbomlott egységét. Valóban, 1320 körülre „zárultak le és teljesedtek be a 13. századi átalakulás nyugati mintákhoz igazodó gazdasági és társadalmi folyamatai".

Ha a 14. századi kötet szerzője a kezdőévben még igazodott a hagyományos kronológiához, a záróévet illetően már merészebben, azt 1403-ben találta meg, a Zsigmond-i konszolidáció kezdetekor. Mégha talán túlzás is az országot a kontinens vezető nagyhatalmai közé sorolni, tény, hogy az Anjouk évszázada páratlan sikeres, nyugodt időszak volt az ország életében. Külön is kiemelnénk, hogy Bertényi Iván az első, aki külön fejezetben próbálja az európai történelmi fejlődésben elhelyezni a hazai fejleményeket, s hasonlóképpen külön fejezeteket szentel a kulturális életnek; nem kevésbé szerencsés módon mutatja be a demográfia helyzetre vonatkozó eltérő becsléseket, s tér ki a legújabb szakmai vitákra, mint a telekkatonaság vagy a királyi birtokadományok körüli ütköző nézetekre. (Más kérdés, hogy „hadügypolitika" magyar szó nemigen létezik, a Szent György-lovarend meg éppen a legelső nem egyházi lovagrend volt Európában, legalábbis a kérdésben szakértőnek tekinthető Boulton szerint). Már e kötet kapcsán is felmerülnek bizonyos általános szerkesztési apróságok: pl. egyik kötetben Szentmárton szerepel, majd a másikban Pannonhalma, az egyikben Felvidék a másikban Felföld olvasható, hol használják a sajátosan lengyel betűket, hol nem, Györffy György vezeték nevét hol rövid, hol hosszú „ő-vel írják (stb.).

Különösen nehéz helyzetbe került Draskóczy István, akinek két olyan hosszan trónon lévő uralkodó korszakát kellett bemutatni, akikről külön-külön is monográfiákat írtak, nem is beszélve a török-probléma bemutatásáról s az eseménytörténet 1526-ig való nyomon követéséről. A kötetben előre kerültek a tematikus fejezetek, ami a jól ismert korszakot a szakértő számára is izgalmas, számos kevésé ismert részletre rámutató olvasmánnyá teszik (falvak, városok, nemesek, egyház, király és rendek). Ennek az árát a kötet végére került bel- külpolitikai fejezet fizeti meg, ami a terjedelmi korlátok mellett azért tűnik vértelenebbnek (nincsen például hely a kenyérmezei győzelem jelentőségére stb.), mert a kötet tematikai részében az események, összefüggések egy részét óhatatlanul érinteni kellett, s újólag való szóbahozásuk nem kis problémát jelenthetett. A kitűnő tematikus fejezetek egyúttal a kultúrának sem hagytak sok teret (a szerző valószínűleg kényszerűen visszafogni kényszerült tollát), ami legalábbis a budai Friss-palota és Mátyás korszakáról szólva, hagy némi hiányérzetet az olvasóban. Könnyen lehet, hogy a megoldás a terjedelem alapos megnövelése, két fél-kötetbe foglalása lehetett volna.

Mondanivalója persze a rövid 16. század (1526–1606) szerzőjének sem maradt kevesebb, hiszen a 11., 19. és 20. század mellett az ország történetében éppen a 16. hozta a legtöbb, legnehezebb és hosszú időre kiható változást. Pálffy Géza műve, talán a számos előtanulmánynak, a hazai török-kutatás számos nagy alakjának is köszönhetően, a sorozat legsikerültebb és legátgondoltabb

kötetei közé tartozik. Csak első hallásra furcsa, hogy 1526 után az ország szorosabb szálakkal kötődött Európához, mint a korábbi békés évszázadokban, amit csak fokozott a humanizmusnak, reneszánsznak és reformációnak a társadalmat átszövő hatása. Szakály Ferenc parádés elemzései számos ponton visszacsengenek a fejezetekben, amit Pálffy szerencsésen fejlesztett tovább. Kétségbevonhatatlan ténynek tűnik, hogy a hazai etnikai kép tragikus fordulata még századokkal később is éreztette negatív hatását, miközben a viszonylag fejlett kolostor- és városhálózat is megbomlott, megritkult. Erre a századra esik Erdély és a vele szomszédos részek, a „Partium" önállósodása, ami noha nem szerves fejlődés eredményeként alakult ki, mégis a 20. századig ható politikai válsággóccá vált. A Habsburgok vitatott megítélésében úgy látja, hogy a magyar rendek számára más választási lehetőség aligha volt, s a Habsburgok Magyarország fennmaradásáért valóban hoztak komoly áldozatokat, mégha nem is ingyen. Tanulságosak a hazai és a balkáni hódoltság lényeges, strukturális különbségeire rámutató fejtegetések, hiszen Magyarország a politikai megosztottság ellenére gazdaságilag és kulturálisan egységes maradt.

17–20. század

A 17. századi kötet eseményei majdnem lefedik a századot, az 1606-os bécsi békétől a török ellenes visszahódító háborúkat lezáró 1699-es karlócai békéig terjednek. Miként az előző, úgy jelen kötetben sem lehet panaszunk a nemzetközi politikai háttér ábrázolását illetően: Magyarország területén két világhatalom állt szembe egymással, érzékenyen reagálva a dinasztikus nagyhatalmak első kontinentális háborújának politikai és katonai fejleményeire. A magyar társadalom és gazdaság teherbíró képessége, a vármegyék, városok, mezővárosok önigazgatása meglepően jó eredménnyel került ki a magyar történelem egyik legválságosabb századából, az oszmán uralmat záró 4 milliós népességszámban még egy szerény növekedés is kimutatható. A nagyhatalmak erőegyensúlya mellett különleges és vissza nem térő lehetőségeket kapott a magyar rendiség a formálódó, de a török nyomás miatt csak korlátozott eredményekre képes bécsi abszolutizmussal szemben. Ennek a folyamatnak része volt, hogy 1605-ben helyreállt az oszmán befolyás alatt álló Erdély önállósága, amely sajátos korlátok között nemzetközi téren is a magyar rendek súlyát növelte. Különös figyelmet fordít és megértést tanúsít a vasvári béke utáni évtizedekre, a „magyar romlás évtizedeire", amelyek eredményeként a rendek akkorra barátkoztak meg a „pax Ottomanica" realitásával, s fordultak szembe Béccsel, amikorra valóban megindultak a császári seregek a török uralom végleges felszámolására.

A 18. századi kötetben Barta János a török uralom súlyos öröksége, a feszítő gazdasági és társadalmi ellentmondások, a nemzetiségi viszonyoknak a magyarokra nézve tragikus változása mellett a pozitívumokra helyezi a hangsúlyt: az ország a Habsburgok segítségével végérvényesen elkerülte a balkanizálódás veszélyét. Ha nem is teljesen, de mégis újraegyesített nemzettestben lépett a konszolidáció és modernizáció útjára, beköszöntött az évszázadok óta várt békés lét ideje (1718 és 1809 között nem járt idegen hódító az országban). Magyarországnak a királyságon belüli megnövekedett területe és súlya, az abszolutikus igényekkel fellépő, a hazai nemzeti rendi és protestáns hagyományokkal dacoló idegen eredetű dinasztia felelősége a század — a sorozat logikájából következően csak hét oldalon tárgyalt — véres függetlenségi háborúban és a jakobinus mozgalom tragikus végzetében.

A hosszú 19. század története, amit sommásan a polgári átalakulás korszakának nevezhetünk, mindenképpen a századforduló előtt kezdetét vettem, akár a jakobinusok kivégzésével 1795-ben, akár valamivel korábban II. József halálának évében. Ellentmondásos időszak, mint minden történelmi kor az. Gyarapodásban, eredményekben a 11. század mellett a legsikeresebb, hiszen itt teljesedik ki a polgárosodást megalapozó reformkort, ekkor kerül sor a parlamentáris demokráciát megteremtő 1848-as forradalomra, az országot nemzetté kovácsoló újabb függetlenségi háborúra, majd a modern piacgazdaságot és polgári társadalmat megteremtő kiegyezés időszakára. Meglehet, valóban több érv támogathatja a korszakhatárnak a világháború kitörésekor való meghúzását, a korszak következményei, a történelmi Magyarország széthullása a történelem legszerencsétlenebb és legmélyebb pillanataihoz hasonlíthatók. A remek stílusban kitűnő íráskészséggel és hangulatteremtő képességgel megírt mű mindvégig árnyaltan közelíti a korszak, s annak csúcspontjainak ellentmondásait, máig is vitatott, ellentétesen megítélt döntéseit (pl. Széchenyi - Kossuth vitája, Görgei (a kötetben Görgey-nek írva) - Kossuth ellentéte, a Kiegyezés szükségessége, Kossuth és Deák vitája, a monarchia reformjai és a világháborúba való belépés stb. Az ismert szerkesztési okokból röviden összefoglalt 1848–49-es szabadságharc jelentőségéről találóan állapítja meg, hogy

a modern Magyarország megalapozását jelentette, hiszen az átalakulás legfontosabb eredményei, a jobbágyfelszabadítás, törvény előtti egyenlőség, közteherviselés eredményei szervesen beépülnek a következő politikai rendszerekbe. (Ugyanakkor az irodalomjegyzékbe a szabadságharc vonatkozásában néhány hadtörténelmi monográfiát, Hermann Róbert vagy Bona Gábor munkásságából egy-egy tételt legalább mutatóba fel lehetett volna tüntetni.) A Kiegyezéssel kapcsolatban úgy fogalmaz a Szerző, hogy Deák döntésének érvényességét nincs értelme vitatni, hiszen a fél évszázadon át sikeresen funkcionáló rendszer már történelmi távlatnak tekinthető. A vitát ugyankkor nem érzi lezárhatónak, hiszen „évszázados történelmi távlatból nézve, még mindig a Kiegyezéssel közös történelmi korszakban élünk A kiegyezés vitájában benne rejlő központi, nagy alternatíva – vajon melyik világhatalom dominanciáját nyögve vagy egymással összefogva együttműködve, tartósan a maguk uraiként élnek-e térség lakói – a mai napig nem dőlt el véglegesen. Egyelőre tehát még mai világunk alakulásával együtt szükségképpen változnak azok a szempontjaink is, amelyek alapján a 'deáki békemű' előnyeinek és hátrányainak listáját időről időre felülvizsgáljuk" (185.o.).

A legnehezebb helyzetbe kétségkívül a rövid (1918–1989), de annál véresebb és fordulatokban gazdagabb 20. századi kötet, a „Zeitgeschichte" szerzői kerültek. Mind a két világháború közötti időszak, s a politikai élet szereplő, mind az utána következő korszak olvasata gyökeresen eltér a bal- és jobboldali történészek interpretációjában. Nem is beszélve arról, hogy kinek-kinek a személyes, családi emlékei olyan közelségbe hozzák és érzelemmel telített megítélés alá vonják a korszakot, hogy szerző legyen a talpán, aki az elvárások egy töredékének is képes megfelelni. Ennek eredménye egy kiegyensúlyozott, távolságtartó stílus, amelyet kitűnő betétek mégis olvasmányossá tesznek, pl. kitűnő oldalak a világháború közötti egyházpolitikáról, a kultúra, filmművészet, sport kialakulásáról és virágzó időszakairól. A korábbi kötetekkel szemben a sommás, rövid értékelések is megritkulnak, majd teljesen eltűnnek. A Horthy-korszakról szólva kiemeli például, hogy társadalmi megosztottsága több anakronizmust hordozott magában mint amennyi dinamikus fejlődés volt tapasztalható. Ugyanakkor elismerő szavak olvashatók a szociális, orvosi ellátásról, az egyedüli látványos kitörést biztosító kultúrpolitikáról. Felhívja a figyelmet a „meglepő diszkrepanciát" mutató sok szempontból retrográd társadalmi-politikai berendezkedés és a világszínvonalú tudományos, kulturális és művészeti eredmények között. Sőt, megjegyzi, hogy mindez kelet-európai viszonylatban modern, polgári világnak számított. Az olyan apró megjegyzéseket jobb lett volna elkerülni, mint pl., hogy Hóman Bálint maradt volna a szakmájánál, hiszen ezen az alapon ugyanez a legtöbb 1949 utáni politikusról elmondható lett volna. Az óvatos témakezelés jele, hogy a korábbi kötetekhez képest feltűnően nagy az idézetek száma, aminek persze a korabeli forrásokat érzékeltető hangulatfestő szerepe kétségbe vonhatatlan. Egyébként 1956-tól eltekintve úgy érezzük, hogy a magyar külpolitikai kényszerpálya, a világpolitikai erőviszonyok figyelemmel kísérésének háttérbe szorulása csalóka látszatott kelthet az olvasóban. A kötet feltétlen hiányossága azonban, hogy egy „Magyar századok" című sorozatban nem maradhatott volna ki a határon túlra került magyarság sorsára való kitekintés. Utalás ugyan történik arra, hogy a Kádár-korszak magyar nemzetiségi politikája megíratlan, azonban ennek híján felkészületlenül éri az olvasót az 1989 utáni magyar kisebbségi politika problémaköre, miként a nemzetiségi kérdésnek, különösen Erdélynek a 89-re jócskán felpuhult kommunista diktatúra bukásában játszott kétségkívül nem jelentéktelen szerepe. Hasonlóképpen a kelleténél kisebb hangsúly tevődik az 1956 utáni rendszer működési mechanizmusának, a „szocialista tábor" egésze, s azon belül a Moszkva-Budapest kapcsolatrendszer, a társadalom, gazdaság és kultúra direkt és manipulatív irányításának ördögi gyakorlatára, mindennapjaira, a magyar szuverenitás, önálló döntések és kényszerpályák együttes jelentkezésének bemutatására.

Elismeréssel kell szólni arról, hogy az utolsó kötetként a magyar történelem kronológiáját is megjelentették. A négy (és pót) kötetes, klasszikus akadémiai kronológiával szemben, és amellett egy könnyen kezelhető, informatív áttekintést kapunk kézhez. Érdemes lett volna egy további pótkötet, egy „kis-Kosáry" közreadásával a történeti szakirodalomban is eligazító, áttekinthető kézikönyvet közreadni. Ez annál is időszerűbb, mivel a magyar évenkénti történeti bibliográfia szünetel, az egyes kötetekhez pedig eltérő mélységű irodalomjegyzék csatlakozik. Apró finomítások e köteten elkelnének, pl. 10 oldalon belül kétféleképpen írják a lengyel Boleszló nevet, a dátumoknál is meg lehetne adni az alternatív javaslatokat, ahol vita folyik róluk (pl. nikápolyi csata napja).

A sorozat a millenniumi könyvtermés legjavához sorolható. Nem kis kiadói bravúrra volt szükség ahhoz, hogy a legjobb szerzőket megnyerve, időre el is készüljön és megjelenjen a sorozat. Amint a kiadói tájékoztatóból megtudjuk: „A *Magyar Századok* című összefoglaló magyar történet azt tűzte ki célul, hogy a legújabb kutatási eredmények alapján reprezentatív formában összegezze a magyar történelem utolsó ezer évének históriáját. E szintézis nem csupán századonkénti bontása

miatt, de újszerű megközelítési módjával is eltért a korábbi összefoglalásoktól" Küldetését és feladatát a sorozat kétségkívül betölti: az érdeklődő nagyközönséget, a tanárokat és diákokat olyan, még olvasható terjedelmű kézikönyvekkel látta el, amelyek sokszor valóban újszerű tagolásban közvetítik a legújabb, vagy közel naprakész ismereteket. Az egykötetes, többszerzős összefoglalásokkal szemben megvan a sorozatnak az az előnye, hogy egy hosszabb időszakban érvényesül a szerző(k) koncepciója és megközelítése. A sorozat egyúttal az igényes ismeretterjesztő műfaj hazai műveléséhez is jelentős mértékben hozzá járult. Talán még inkább ráébreszti majd a történészeket, hogy külön művekben kell a szakmához, és külön művekben, más stílusban és terjedelemben a nagyközönséghez szólni. A kötetek olvasmányos, igénye stílusa, a gondos tipográfia, az uralkodók és főméltóságok jegyzékei, a hazai könyvkiadásban még mindig hiányolható névmutatók mind a vállalkozás és a sorozatszerkesztő javára írandók.

Veszprémy László

MAGYAR LEVELESKÖNYV

Szerkesztette Balogh József és Tóth László
Kiadja: H. Balázs Éva. Corvina, h. n. é. n. I. 636 o. II. 526 o.

A Leveleskönyv a magyar történelem majdnem ezer esztendejét mondja el levelekben. Szokatlan vállalkozás. Hasonlót nem ismerek. A szó szorosabb értelmében a két vaskos kötet hatalmas szöveggyűjtemény. Majdnem ezer levél olvasható benne. Az elsőt Szent László írta 1090 körül Oderisius montecassinói apátnak, az utolsót pedig Teleki Pál miniszterelnök Cholnoky Jenőnek 1940-ben. Az első hivatalosnak tekinthető levél. A király bencés szerzetesek Magyarországra küldését szorgalmazza benne, az utolsó tréfás hangú születésnapi üdvözlet. Ez a két írás az egész levél-együttest jellemezheti. Vannak a levelek között ünnepélyes hangulatúak és viccelődőek, továbbá minden, ami e között a két szélsőséges közlési szituáció között elképzelhető. A levelek tartalma a hangnemükhöz hasonlóan változatos. Telegdi Katától, a 16. század végéről például nyilván régóta húzódó szellemi párbaj egyik suhintása került be. A levél sógornőjéhez, somlyói Báthory István feleségéhez szól, és az derül ki belőle, hogy a két főasszony titkárai versengtek az úrnők udvarainak szellemi fölénye ügyében. Könnyed hang uralkodhatott az asszonyok és titkáraik között, mert Telegdi Kata levelében, amelyet minden valószínűség szerint a titkára írt, még az a merész utalás is olvasható, sok egyéb érdekesség mellett, hogy sógornője vigyázzon, úgy ne járjon, mint Diana, akit egyszer Akteon a forrás mellett meztelenül talált. Vagy itt van a fiatal Jókai Mór levele a feleségéhez. Ez áll benne: „Tegnap én magam főztem be czukorba tíz üveg baraczkot; mire hazajössz, mind érett lesz a többi; már nem tudom, jó lesz-e a mit én csináltam." Elég meghökkentő kép a későbbi írófejedelemről mint konyhaművészről. Jellegzetes viszont Tisza István 1914. július 1-jén keltezett levele Ferenc Józsefhez. A miniszterelnök még az uralkodónak kijáró udvariassági formulákat is félretéve szól a háború indítása ellen. És ugyancsak jellemző az a határozottság, amellyel Klebelsberg Kuno az Akadémia felett álló akadémia, a meglévő folyóiratok felett álló folyóirat, a társadalmi szervezetek felett álló társadalmi szervezet létrehozását sürgeti különböző levelekben. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a cselekvés és mások mozgatása életeleme volt.

A nagy szövegegyüttes szerkesztői közül csak az egyik, Balogh József jelenik meg személyesen. Ő az egyik levél címzettje. Babits válaszleveléből az derül ki, hogy himnuszfordításokat kért a költőtől. Itt Balogh igen jellegzetes helyzetben, mint szervezőt mutatja magát. A '20-as évektől kezdve 1944 tavaszáig a tudományos közélet szürke eminenciásaként működött. Ahogyan H. Balázs Éva a Bevezetés-ben bemutatja, Balogh a kor vezető tudósai, főként történészei által jegyzett vállalkozásokban volt ötletgazda vagy kivitelező. Különböző felfogású emberek között mozgott, talán közvetített is. H. Balázs szerint azonban Balogh tudományos és politikai elkötelezettsége nyilvánvaló volt. A Gestapo elől elmenekült Pestről, de később elfogták és Sopronkőhidán kivégezték. A másik szerkesztő, Tóth László Balogh József tudománypolitikai súlyát nem érte el; tehetséges szakember volt. A politika azonban őt is utolérte. Már a háború után, nagyon rövid ideig a szegedi egyetemen lett dékán, majd tanszékvezető, de 1950-ben felmentették. Érdekes, hogy a Leveleskönyv mindkét szerkesztő főműve. Egyikük sem írt monográfiát, és nem szerkesztettek önálló könyvet sem.

Feleslegesnek tűnhet ennyi szót vesztegetni egy forráskiadvány szerkesztőire. Általában nem beszélünk róluk, mert a forrásoknak kell beszélniük. Itt azonban más a helyzet. A Leveleskönyv szerkesztői ugyanis nem egyszerűen válogatást közölnek közel 900 év dokumentumaiból, hanem

saját korukról és saját felfogásukról szóló, rendkívül érdekes forrást teremtettek ezzel a szövegegyüttessel. Nyilvánvalóan igen lendületesen, ismerőseiket és barátaikat is magukkal ragadva dolgoztak. H. Balázs Éva a bevezetőben azt írja, hogy a két kötet olvasását a tartalomjegyzékkel érdemes kezdeni, és igaza van. A jegyzékek mutatják, mennyi ember munkája a Leveleskönyv. És azokból lehet megtudni azt is, milyen sok korábban ismeretlen levél pusztult el azóta, amióta a Leveleskönyvbe összehordták őket.

A bedolgozók között első helyen Iványi Bélát említeném, mert a legtöbb forrást ő szállította a szerkesztőknek. Furcsa, szinte öncélúan kutató ember lehetett. Régi dokumentumok másolatainak özöne maradt utána; a kiadásukkal viszont nem igen törődött. Úgy látszik, számolatlanul adta Baloghék kezébe az értékes iratokat. A többi itt első ízben megjelenő levél más tudósoktól, és a második kötetben főként magánszemélyektől, rendszerint a feladó vagy a címzett családjától került a szerkesztőkhöz. Összegyűjtésükhöz jó kapcsolatrendszer kellett, ami H. Balázs Éva szerint Balogh Józsefre volt jellemző. Aztán ott volt természetesen a végtelen mennyiségű régi szövegkiadás. Sok kolléga, a szerkesztőkkel legalábbis egyenrangú kutatók nézték át őket, valamint a Széchényi Könyvtárban és a bécsi Staatsarchivban bizonyos állagokat. Úgy is lehet fogalmazni, Balogh és Tóth közüggyé tette a Leveleskönyvet. Ez világos. Csak azt nem lehet tudni, mekkora és milyen tartalmú forrástömegből válogattak.

A válogatás problémáját akarva, akaratlanul a nagy munka kiadója, H. Balázs Éva konstruálta [végezte el? – P.L.]. Ő annak idején fiatal mindenesként került a munkálatba. Fordított leveleket latinból, akkori helyesírásra írt át, ha átírni kellett, stilizált. Aztán a sors úgy hozta, hogy mind felelősségteljesebb feladatokat kellett vállalnia. Mire a Révai kiadó az ügybe bekapcsolódott, már rákényszerült arra, hogy átvegye Balogh József helyét. Így került hozzá a kézirat. H. Balázs Éva részint már kinyomtatott, részint gépelt vagy éppen csak kézírásban lévő iratok óriási tömegét rejtette el a háború pusztításai elől. Majd sok érthető okból elterelődött a figyelme róluk. Most, 2000-ben véletlenül megtalálta a rengeteg, rendezetlen állapotba került papírt. Sok mindent csinálhatott volna a lelettel, ő azonban, a tudásnak elkötelezett tudós, úgy döntött, hogy nagy munkával könyvet csinál belőle. A mai nyilvánosság asztalára teszi a több mint félszáz éves művet. Ezzel helyezte a szerző szerepébe a szerkesztőket.

Mert a Leveleskönyv alapjában véve az maradt, aminek az első szerkesztők szánták, a művelt közönségnek való olvasmány. Ugyanakkor az 1940-es évek historiográfiáját kutatóknak bonyolult feladvány. Hogy csak egy példát említsek, nehéz lesz eldönteni, véletlenül maradt-e ki a reformáció, mert a források szállítói nem adtak róla szóló forrásokat, vagy esetleg szándékosan hagyták ki Baloghék a hitújítást és a hozzá kapcsolódó jelenségeket. Hasonló kérdések alighanem a történelem sok területén merülnek fel. A válogatás problémája így válik a történelemszemlélet ügyévé. A Leveleskönyv izgalmas eszmetörténeti kutatás tárgya lehet.

Eredeti célját tekintve, mint olvasmány, a Leveleskönyv sok, külön-külön alcímmel ellátott fejezetre tagolódik. Mindegyik előtt többnyire rövid bevezetés van. H. Balázs Éva szerint ezeknek a szövegeknek a beillesztése a Révai kiadónál Illés Endre ötlete volt. A hallatlanul tapasztalt könyves szakember javaslata bevált. A bevezető szövegek jó áttekintést adnak egy-egy kor vagy jelenség mibenlétéről. Korokról, illetve jelenségekről van szó, mert az anyag időrendben halad ugyan, de bizonyos pontokon megáll. Kezdődik például egy Magyar középkor, magyar nagyhatalom című egységgel, majd Magyar élet Mohács előtt cím alatt következnek tényleg a mindennapi életet bemutató levelek. Aztán a Mohács cím foglal össze két írást, egy levelet II. Lajoshoz, egyet pedig tőle. És „A magyar humanisták" alfejezet következik.

A mindennapi élet vissza-visszatérő állomása a Leveleskönyvnek. A megállók között vannak olyan, nagyon nagy súlyú elemek, mint a Főúri idyll – Nádasdy Tamás – Kanizsay Orsolya alcímmel jelölt egység. Ebben Kanizsay Orsolyáék igen jó házasságából született levelek vannak. Vagy nagy helyet kap, rendkívül sok levéllel dokumentált Poppel Éva és fia, Batthyány Ádám sokszor feszült kapcsolata. Ugyanígy Batthyány és Zrínyi Miklós barátsága is felkeltette a szerkesztők érdeklődését. Harminchárom levél szól róla. Ezekhez csatlakozik Zrínyi néhány, másoknak írt levele. A 18. század elejétől viszont mintha egy-egy személyiség kerülne a szerkesztés tengelyébe. Így van a két Kisfaludyról külön-külön, meg Berzsenyi Dánielről szóló alfejezet, aztán Kölcseyt, Wesselényi Miklóst, Vörösmarty Mihályt mutatják be levélsorozatok. Különösen sok olvasható Széchenyitől, illetve talán két levél ebben az egységben Kossuthtól Széchenyihez, de Kossuthnak van saját levélegyüttese ugyanúgy, ahogy Eötvös Józsefnek van igen nagy, aztán Petőfi Sándornak.

„Petőfi és Arany barátsága" egy egység lett, de van Arany és baráti köre című alfejezetbe rendezett levélcsoport is. Az alcímek rendszerint nem jellemeznek, de Deák Ferenc mint „a haza

bölcse" került be, vagy gróf Leiningen-Westerburg Károlynál emelik ki a szerkesztők azt, hogy „aradi vértanú" volt. Erről a pontról nézve a „Habsburg levelek" alfejezet nem túlságosan terjedelmes. Ez is csak Mária Terézia egyik levelével kezdődik, és a „Ferenc József" egység csupán 1874-től tartalmaz leveleket.

A szerkesztők saját kortársaik írásai közül nem válogathattak olyan bőséges anyagból, mint a korábbiakat tekintve. Csak A Nyugat és köre című alfejezetbe került egy 1940-es dátumú levél Balogh József saját gyűjteményéből; Juhász Gyulától, Adytól, Móricztól és másoktól korai levelek vannak a Leveleskönyvben. Az időhatárt tekintve Trianonnál megáll a levelek áradata. Az utolsó alfejezetek között van egy Trianon előtt című, aztán van Klebelsberg Kunonak külön egységbe rendezett néhány levele. Ezek között is 1922-es az utolsó, és Teleki Páltól, illetve Babitstól állnak itt a már említett 1940-es levelek. Ez érthető. Ki adja oda közlésre szívesen saját leveleit vagy még élő, esetleg nemrégen halott rokonoktól származókat? „A Nyugat és köre" értő bevezetésében a szövegösszefüggés alapján nyilván H. Balázs Éva csodálkozik is azon, hogy Kosztolányi özvegye férjétől egy eléggé sajátos hangú levelet átadott Balogh Józsefnek.

A magyar múlt nőalakjai közül Zrínyi Ilona, valamint Árva Bethlen Kata, illetve az ő mindennapjaik kaptak külön alfejezetet. És nem akarok ugyan belemenni a szerkesztés szemléleti problémáiba, azt azonban kiemelendőnek tartom, hogy a női leveleket igen jó érzékkel válogatták ki. Nemcsak a jelzett alfejezetekbe foglaltakra gondolok, hanem azokra is, amelyek a nem kifejezetten női témák közé kerültek. A legnagyobb találat szerintem a Nemzeti játékszín cím alatt Jászai Mari egyik levele özvegy Csiky Gergelynéhez 1907-ből. Előbb saját jellemét boncolgatja barátnője előtt, aztán ez következik: „Van-e jogom az élettől napsugárnál egyebet kérni, holott Shakespeare három évvel ifjabban halt meg, mint amilyen korban ma én vagyok..." A világirodalom legnagyobb drámaírója, ráadásul férfi, és Jászai Mari egy szinten. Nem tudom, tett-e valaha is más asszony — színésznő vagy bármilyen foglalkozású — magáról ennyire öntudatos kijelentést.

A Leveleskönyv nőalakjai általában nem nyomorúságosak. Szenvedhetnek természetesen, ahogy Berzsenyi Dániel borzalmas leveleinek tanúsága szerint a felesége szenvedett, vagy Révay Erzsébet. Őt csalta a férje, és az asszony odáig ment, hogy egyik levele végére ilyen utóiratot tett róla: „Én ezelőtt nála nélkül lakván, gyászoltam ő kegyelmét; most ő kegyelme velem lakván, gyászolja lotyóját." A szenvedő nők azonban nem tűrik fatalista módon a sorsukat. A levelekből kiderül, hogy családjukhoz, hatósághoz fordulnak az erőszakos férjek ellen. Vagy éppen ellenkezőleg, és a Leveleskönyvben többnyire, boldogok, tevékenyek. Itt van például egy Zoltánné nevű asszony levele 1544-ből főúri udvarban szabómesterséggel szolgáló fiának. Leírja, hogy szerencsétlenül járt ismerősei kisfiát magához vette és a sajátjával együtt járatja iskolába, aztán a családi szőlő ügyében utasítja urának közbenjárásra a levél címzettjét.

Kedvenc olvasmányom a Leveleskönyvben Mikszáth Kálmán egyik levele volt 1882-ből akkor már regen elvált feleségéhez, Mauks Ilonához. Az író sikerei tetőpontján áll; megjegyzi, hogy harmincnégy évesen az Akadémia tagjai közé került. Az írói és férfiúi büszkeség minden kellékével leírja helyzetét, ahová a kortársak megbecsülése emelte. Ilyen státus már arra kötelezi, hogy az irodalomtörténetben eljövendő helyére gondoljon, és úgy döntött, Ilona kiengesztelése lesz kritikusaival szemben a legjobb érv: „Ha Ön elfogulva ellenem haragtól gyűlölettől nem fogja is (talán joggal) méltányolni e lépésemet, az irodalomtörténet figyelembe veszi ez őszinte határozatomat, s mikor jellemem ferdeségeiről írni fog, odateszi súlynak a másik mérlegbe."

A levél alapján nehéz eldönteni, a fölény tudata vagy szorongás íratta-e Mikszáthtal mindezt. Az olvasó gondolkozni kezd. Próbálja felélesztení régen elfelejtett tudását a Mauks – Mikszáth házasságról. Könyvek között keresgél. Vagyis a Leveleskönyv betöltötte a szerkesztők, illetve szerzők szándékát: Az olvasó érdeklődése feltámadt. Másokat nyilván más részletek vagy levelek kapnak meg. A Leveleskönyv szinte végtelen és az élet minden részletét magába foglaló lehetőségeket kínál. Egy ország történetét levelekben elbeszélni páratlanul merész ötlet volt; eredményesen valósult meg.

H. Balázs Éva segítői a nagy munkában az első szerkesztőktől számított negyedik generáció tudós tagjai, Balogh Piroska, Kulcsár Krisztina és Németh István voltak.

A Leveleskönyv ismertetése végül nem jelenhet meg a Corvina kiadó dicsérete nélkül. Ritkán látni vaskos kiadványokat ilyen pihe könnyű, jól forgatható formában. A Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványaiból vett díszítőelemekkel készült könyv gyönyörű; az olvasmánynak szánt Leveleskönyv nemcsak tartalmát, hanem formáját tekintve is olvasói élmény.

Péter Katalin

CONTENTS

DOMOKOS KOSÁRY IS 90 YEARS OLD – STUDIES – *Gabriella Erdélyi:* Confession and Communion in the Late Middle Ages – *Katalin Péter:* The Tenant Peasantry in the Age of „Eternal Serfdom" (16th–17th Centuries): the Forms of Tenure – ARTICLES – *Richárd Botlik:* The Bargain of Cracow in 1531 – *Tamás Kruppa:* The Negotiations between Transylvania and the Sublime Port in 1594–1597 – *Lajos Gecsényi-Tatjana Guszarova:* The Leading Officials of the Chamber of Szepes 1646–1672 – *Ferenc Sípos: A híre magával edgyütt megyen".* An Inquiry in Máramaros County in 1703. – *Mária Tandori:* Parties and Parliamentary Groups in England in the 1780s – OBSERVER – *Péter Donáth:* Tradition and odernity – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák
Tringli István: A szent királyok szabadsága
Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyáskorban
Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon
C. Tóth Norbert: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között

E számunk munkatársai

Borhi László, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Botlik Richárd,* középiskolai tanár (Budapest) – *Csíki Tamás,* PhD, egyetemi docens (Miskolci Egyetem) – *Donáth Péter,* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE TÓFK, Budapest) – *Erdélyi Gabriella,* PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Gecsényi Lajos,* kandidátus, igazgatóhelyettes (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Gergely András,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest) – *Kruppa Tamás,* PhD, főiskolai adjunktus (Szegedi Tudományegyetem) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora, a Századok szerkesztőbizottságának elnöke – *Murber Ibolya,* levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Pető Andrea,* egyetemi docens (Miskolci Egyetem) – *Péter Katalin,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Semsey Viktória,* PhD, adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest) – *Sipos Balázs,* PhD, tudományos segédmunkatárs MTA-ELTE (Budapest) –*Sípos Ferenc,* főtanácsos (Honvédelmi Minisztérium, Budapest) – *Skorka Renáta,* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szende Katalin,* PhD, egyetemi adjunktus (KözépEurópai Egyetem, Budapest) – *Tandori Mária,* könyvtáros, (Szegedi Tudományegyetem) – *Guszarova, Tatjana,* egyetemi docens (Lomonoszov Egyetem, Moszkva) – *Veszprémy László,* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

51593

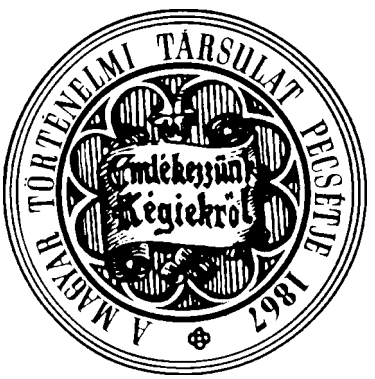
352

2003 137. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák
Tringli István: A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai
Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon
C. Tóth Norbert: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között
Pálosfalvi Tamás: Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444)
Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban
E. Kovács Péter: Corvin János házassága és a magyar diplomácia

CONTENTS

STUDIES – *Attila Zsoldos:* The Widow and the *szolgabírák* – *István Tringli:* The Liberty of the Holy Kings. Characteristics of the Medieval Historical Mind and of the Historical Tradition – ARTICLES – *Tibor Neumann:* Desertion of Land in Late Medieval Hungary – *Norbert C. Tóth:* The Vacancy of the Archiepiscopal See of Esztergom between 1418 and 1423 – *Tamás Pálosfalvi:* The Rozgonyi Family and the Civil War (1440–1444) – *Richárd Horváth:* The Captainship of the Upper Parts in the Reign of King Mathias – *Péter E. Kovács:* The Marriage of János Corvin and the Hungarian Diplomacy – SMALLER ARTICLES – *Boglárka Weisz:* The History of the Toll of Esztergom in the Árpád Period – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
137. ÉVFOLYAM 2003. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

TANULMÁNYOK

Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák 783
Tringli István: A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai 809

KÖZLEMÉNYEK

Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon 849
C. Tóth Norbert: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között 885
Pálosfalvi Tamás: Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444) 897
Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyáskorban 929
E. Kovács Péter: Corvin János házassága és a magyar diplomácia 955

KISEBB CIKKEK

Weisz Boglárka: Az esztergomi vám Árpád-kori története 973

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fazekas István–Beke Margit: A bécsi Pázmáneum (Ism.: *Nemes Gábor–Nyikos Norbert Kritsztián)* 983
Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig (Ism.: *ifj. Barta János*) 987

„A magyar kérdés" Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868 (Ism.: *Semsey Viktória*) 989
Szakál Gyula: Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 (Ism.: *A. Gergely András*) 994
Hrabovec Emília: Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext Internationaler Beziehungen (Ism.: *Adriányi Gábor*) 999
Lee Congdon: Seeing Red – Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism (Ism.: *Gantner Brigitta Eszter*) 1002
Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1007
Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére (Ism.: *Hegyi Klára*) 1008
Könyvek az Európa-gondolatról és megvalósulásáról (Ism.: *Kiss Henrietta*) 1012

A szám szerkesztésében közreműködött: *Zsoldos Attila*

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

Zsoldos Attila

AZ ÖZVEGY ÉS A SZOLGABÍRÁK

A középkor — nem lévén még a nyári szabadságolás intézménye kitalálva — a politikai uborkaszezon fogalmát sem ismerte: semmi meglepő nincs tehát abban, hogy 1272 nyara is bővelkedett politikai eseményekben Magyarországon. Más kérdés, hogy maguk az események — a trónörökös elrablásával induló nyílt lázadás a királyi hatalommal szemben, az uralkodó halála és az új király megkoronázása — részint jelentőségüknél, részint szokatlanságuknál fogva mégiscsak rendkívülivé és emlékezetessé tették az évszakot mind a kortársak, mind az utókor számára.

Maguk az események meglehetősen közismertek, így elegendő csupán röviden felidézni őket. A trónon éppen két éve ülő V. István a tavasz végén Horvátországba indult, hogy találkozzék fő szövetségesével, I. Károly szicíliai királlyal.[1] Május 26-án már Zágrábban találjuk,[2] június 8-a táján Topuszkón (*in Toplica*) ítélkezett a kíséretében lévő bárókkal együtt,[3] 23-át pedig Bihácson töltötte.[4] Két nappal később, június 25-én még minden a legnagyobb rendben volt, hiszen a király aznap kelt oklevelének méltóságsorában ugyanazokat a személyeket sorolják fel a főbb bárói méltóságok betöltőiként, akiknek többsége 1270. évi trónra lépte óta élvezte V. István bizalmát, azaz Mojs volt a nádor, Gutkeled nembéli Joachim a szlavón bán, fivére, Miklós az országbíró, Csák nembéli Máté az erdélyi vajda, fivére, Péter az asztalnokmester, Monoszló nembéli Egyed a tárnokmester, Ákos nembéli Albert a lovászmester, Fülöp a pohárnokmester és Lőrinc a szörényi bán.[5] Ezt követően azonban Joachim bán a hatalmába kerítette az apja táborában tartózkodó trónörököst, László herceget, akit Kapronca várában tartott őrizet alatt. V. István a herceg kiszabadítására sebtiben összeszedett sereget küldött,[6] ő maga pedig visszatért az ország belsejébe, alighanem egy komolyabb erőt képviselő had előteremtése érdekében.[7] László herceg kiszabadítása azonban egyre késett,

[1] 1272: Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (a továbbiakban: Zala) I. 66.

[2] 1272: Budapest történetének okleveles emlékei. Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert I. (1148–1301) Bp. 1936. (a továbbiakban: BTOE) I. 125.

[3] 1272: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V. 631–632., Zala I. 66–69.

[4] 1272: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VIII. 395.

[5] 1272: CDCr V. 638.

[6] 1272: CDCr VII. 415.; 1273: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 195.; 1276: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) V/2. 316.

[7] A király július 13-án „apud Sanctum Benedictum" keltezi oklevelét, mely a garamszentbenedeki apátság javára szólt (1272: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt

alighanem azért, mert az uralkodót már ekkor leverhette lábáról a rövidesen végzetesnek bizonyuló betegség. Arra mindenesetre még jutott ideje a királynak, hogy augusztus elején átszervezzze a királyi tanácsot. Magától értetődik, hogy a lázadó Gutkeled Joachimot megfosztotta a szlavón bánságtól, s addigi nádorát, Mojsot helyezte a politikailag hirtelen igen kényes tisztséggé vált szlavón bánságba, míg Mojs helyére Kemény fia Lőrinc került, akit néhány éve — az 1264/1265. évi belháború idején — még „fő ellenségé"-nek (*adversarius noster capitalis*) tartott.[8] Valószínűnek tekinthető, hogy Joachim fivére, Miklós részese volt a trónörökös elrablására szőtt összeesküvésnek, így érthető, hogy Péc nembéli Dénes személyében új előkelő került az országbírói méltóságba, s feltehető, hogy a lovászmesteri poszton feltűnő Miklós sem Joachim testvére, hanem valaki más. A korábbi lovászmester, Ákos nembéli Albert lett az új szörényi bán, aki azt a Lőrincet váltotta fel, aki talán maga is a lázadók közé tartozott, legalábbis eltűnése a bárók közül erre látszik utalni. A többi bárót az átszervezés nem érintette: helyükön maradtak a Csák-fivérek épp úgy, mint Monoszló nembéli Egyed tárnokmester és Fülöp pohárnokmester is.[9] A királyi tanács báróinak azonban nem sok idejük maradt arra, hogy a válságos helyzetben tanúbizonyságát adják uralkodójuk iránti hűségüknek, mert augusztus 6-án a középkorban „Nagysziget"-ként (*insula Magna*) ismert mai Csepel-szigeten V. István elhunyt.[10]

A király halála természetesen alapvetően új helyzetet teremtett. Hogy pontosan mi volt Gutkeled Joachim és társai terve László herceg elrablásával, nem tudható. A király halála — mint előre nem látható, váratlan esemény — aligha szerepelt forgatókönyvükben, mindenesetre, ha már ilyen fordulatot vettek az események, azt igyekeztek a maguk javára kihasználni. Ezért aztán Joachim nem gördített akadályokat az elé, hogy a tízéves László herceget Magyarország királyává koronázzák, ami a trónörökös addigi fogságát egycsapásra „vendéglátás"-sá szelidítette. IV. László fehérvári koronázása előtt azonban nem várt nehézséggel találta szembe magát az ország kormányzását megragadni készülő csoport. Amint arról V. István özvegyének, Erzsébet királynénak egyik oklevele beszámol, „némely hűtlenek" (*quidam infideles incole regni nostri*) fegyverrel törtek az özvegy királyné házára, s csak némi vérontás árán sikerült megfutamodásra kényszeríteni őket.[11] A támadók egyike bizonnyal az a Monoszló nembéli Egyed — V. István egykori tárnokmestere — volt, aki a merénylet kudarca után — amint az osztrák

Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. – a továbbiakban: MES – I. 602.), így aztán kézenfekvőnek tűnik a következtetés, hogy a kelethely Garamszentbenedekre utal (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. – a továbbiakban: RA – 2218. sz.). Más kérdés, hogy nehezen lehet magyarázatát adni annak, hogy V. István miért ment Szlavóniából előbb Bars megyébe, majd onnan a mai Margit-szigetre (in insula Beate Virginis gloriose), ahol július 17-én találjuk (BTOE I. 126.).

[8] 1268: ÁÚO VIII. 201.; 1268: maior persecutor noster – HO VI. 153.

[9] 1272: RA II/1. 160–161., HO VIII. 439–440., Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien 1955–1985. (a továbbiakban: UB) III. 279.

[10] Az események előadása Pauler rekonstrukcióján alapszik, l. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.[2] (reprint: Bp. 1984.) II. 300–303., vö. még *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) 151–152. és *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. (Osiris Tankönyvek) 244–245.

[11] 1273: CDCr VI. 51.

krónikás írja — „a királynétól való félelmében" (*timens reginam*) fivérével, Gergellyel együtt II. Ottokár cseh király udvarába, Prágába menekült.[12] Az akció hátterében meghúzódó okokat csak találgathatjuk: meglehet, Gergelyék arra gyanakodtak, hogy Erzsébet összejátszott a László herceget elrabló Gutkeled nembéli Joachimmal,[13] az sem zárható ki azonban, hogy — miként azt külföldön híresztelték — Béla macsói herceg trónigényének érvényesítése érdekében ragadtak fegyvert.[14] A Monoszlók akciója azonban kudarcba fulladt, így immár nem volt akadálya annak, hogy László herceget megkoronázzák, ami szeptember elején meg is történt.

Királya volt tehát az országnak, dönteni kellett viszont arról, hogy valójában ki kormányozza az országot, mert az, hogy IV. László személyesen gyakorolja a hatalmat, életkoránál fogva nyilvánvalóan szóba sem jöhetett. A megoldásra váró kérdés nem először merült fel az ország történetében, hiszen korábban is előfordult néhányszor, hogy a dinasztia valamelyik tagja gyermekként lépett trónra, vagy valamely más okból volt képtelen ellátni uralkodói feladatait.

Az első alkalom, amikor kiskorú uralkodó lépett trónra, már a 11. század közepén bekövetkezett: I. András fia, Salamon tíz-tizenegy évesen,[15] 1063-ban kezdte meg uralkodását, miután sógora, IV. Henrik német király támogatásával sikerült a trónt elfoglalnia. A magyar krónikák szerint Salamon a német uralkodót gazdagon megjutalmazta,[16] ami nyilván így is történt, egy egykorú német forrás ugyanakkor arról is megemlékezik, hogy Salamon anyja, Anasztázia özvegy királyné viszont Nordheimi Ottó bajor hercegnek adományozta hálája jeléül azt a szablyát, melyet „Attila kardja"-ként ismertek.[17] Ez az epizód mindenesetre arra vall: az özvegy királynénak jutott valamiféle szerep, legalább az uralkodói reprezentáció terén, fia uralkodásának elején. Az esetből azonban kockázatos lenne Anasztázia esetleges kormányzati pozíciójára vonatkozó következtetést levonni, hiszen az — a „politikai hála" motívumától eltekintve — méltán állítható párhuzamba azzal az eseménnyel, amikor III. Béla második felesége, Capet Margit ajándékozta meg bőkezűen a Magyarországon keresztesei élén átvonuló Barbarossa Frigyes császárt.[18] Jóval határozottabb nyoma maradt ugyanakkor annak,

[12] Anonymi coenobitae Zwetlensis Chronicon (ad a. 1272.) – Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: Cat. font.) 261.

[13] Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 302.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 281.

[14] Continuatio Lambacensis ad a. 1272. – Cat. font. I. 773., vö. *Szabó Károly*: Kun László 1272–1290. Bp. 1886. (Magyar Történelmi Életrajzok; reprint: Bp. 1988.) 6.

[15] Salamon születését Wertner 1052-re (*Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 128.), Makk Ferenc 1053-ra (*Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 89.) teszi.

[16] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.[2] I. 361–362.

[17] Lambertus Hersfeldensis (ad a. 1071.): az Attilának tulajdonított kardot „regina Ungariorum, mater Salamonis regis, duci Baioariorum Ottoni dono dederat, cum eo suggerente atque annitente rex filium eius in regnum paternum restituisset – Cat. font. II. 1391.

[18] Arnoldi Lubecensis Chronica Slavorum IV. 8. – Cat. font. I. 305.

hogy Salamon uralkodása idején felesége, az uralkodónál hat évvel idősebb Judit királyné[19] szintén jelentős befolyással rendelkezett, mégpedig kifejezetten kormányzati jellegű ügyekben, nevezetesen a pénzverés terén.[20]

Az uralkodó kiskorúságának jelensége a 12. század történetében is felbukkan: II. Géza 1141-ben tizenegy évesen követte apját, II. Bélát, fia, III. István pedig tizenöt évesen kezdett uralkodni. II. Géza esetében felmerült, hogy valójában nem anyja, Ilona királyné, hanem annak fivére, a hercegi címet viselő[21] Belus (Beloš) volt az, aki a fiatal uralkodó mellett egyfajta régensi szerepet töltött be.[22] Belus 1146 és 1157 között hol nádorként,[23] hol bánként[24] tűnik fel forrásainkban: meglehet, a tényleges helyzetet az az 1146. évi oklevél tükrözi, mely szerint egyidejűleg viselte mindkét tisztséget.[25] Mindezek alapján kétségtelen, hogy Belus kitüntetett szerephez jutott II. Géza kormányzatában, ám aligha a kiskorú király mellett régensi feladatot ellátó rokonként. Gézát ugyanis 1146-ban a Lajta folyó melletti csata előtt karddal övezték fel,[26] s ugyanebben az évben meg is nősült,[27] ami elégséges bizonyítéka annak, hogy éppen abban az évben nyerte el a nagykorúságot, amelyben Belus egyébként valóban lenyűgöző hivatali karrierjére vonatkozó adataink sora megkezdődik. Ezt megelőzően tudomásunk van arról, hogy 1144-ben Belus magyar sereget vezetett orosz földre,[28] ami bizonyítja ugyan, hogy már II. Géza gyermekéveiben is szerephez jutott, elégtelen ugyanakkor régens voltának igazolására. Ha tehát feltételezzük — s ennek ellenkezőjére nincs okunk —, hogy Belus valóban jelentős tekintéllyel rendelkezett már II. Géza kiskorúsága idején is, az minden bizonnyal nem volt több a rokoni kapcsolaton alapuló befolyásnál, formális régensi méltóság nélkül. Jellemző mindenesetre, hogy a II. Géza nevében 1141 és 1146 között kelt oklevelekben nem találkozunk Belus nevével,[29] leszámítva egyetlen, 1142 és 1146 közé keltezhető oklevelet, melyben hercegként (*dux*) fordul elő.[30]

---

[19] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 130.

[20] Vö. Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. Írta Kohn Sámuel. Bp. 1881. (reprint: Bp. 1990.) 45–46., ill. Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131) Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 186., vö. *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Bp. 1997. (Varia Archaeologica Hungarica VII.) 122., 282–284.

[21] (1142–1146 k.): Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Bp. 1994. (a továbbiakban: ChAH) 51.

[22] Vö. *Gábor Gyula*: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Bp. é. n. [1933.] 13.

[23] 1146: ChAH 54.; 1152: ChAH 57.; 1156: ChAH 61.; 1157: ChAH 63.

[24] 1148: BTOE I. 3.; 1150: ChAH 55.; (1151 k.): ChAH 56.; 1152: ChAH 58.; (1156 k.): UB I. 22.

[25] 1146: ChAH 53.

[26] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. I. 262.

[27] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 309.

[28] *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1993. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 155.; *Font Márta*: Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században (1118–1199). Aetas 1995: 3. 57–58.

[29] 1141: ChAH 50.; 1142: CDCr II. 49–50.; 1143: CDCr II. 54.

[30] (1142–1146 k.): ChAH 51. – Az oklevél keltére l. RA 76. sz.

Ami III. Istvánt illeti, uralkodásának elejéről mindössze egyetlen adat tanúskodik amellett, hogy az anyakirályné szerephez jutott a kormányzatban: a spalatoi érsekséget a király anyjával és előkelőivel együtt (*una cum domina regina, matre mea et principibus meis*) döntve erősítette meg jogaiban.[31]

A 13. század eleje egy újabb esettel gazdagítja példáink sorát. Az 1204. november 30-án elhunyt Imre király[32] örökösének, III. Lászlónak a kiskorúsága miatt öccsét, András dalmát és horvát herceget tette meg az ország kormányzójának.[33] András a már korábban is viselt „Dalmácia és Horvátország hercege" (*Dalmacie et Croacie dux*) titulus mellé az „egész Magyarország kormányzója" (*totius Ungarie gubernator*) címet vette fel bátyja halála után,[34] s voltaképpen királyi jogokat gyakorolt, amikor — Imre kezdeményezését folytatva — sürgette János kalocsai érsek *postulatio* alapján történő kinevezését a pápánál az Ugrin érsek halála miatt megüresedett esztergomi egyház élére.[35]

A király kiskorúsága miatt felmerülő nehézségeket az említett négy eset mindegyikében a királyi család valamelyik tagjának a kormányzat irányításába való bevonása révén oldották meg. Két alkalommal (Salamon, III. István) maradt nyoma annak, hogy az özvegy királyné személye került előtérbe, ezek a nyomok azonban meglehetősen elmosódottak, s nem kínálnak szilárd alapokat további következtetések levonására. Egy ízben — megint csak Salamon esetéről van szó — az uralkodónál idősebb királyné szerepéről vannak az előbbieknél jóval határozottabb adataink, ám ez alkalommal az eset különleges volta int óvatosságra, hiszen egyfelől ritkaságszámba mehetett, hogy a királyné idősebb volt férjénél, másfelől pedig aligha hagyható figyelmen kívül, hogy Salamon felesége fivérének köszönhette trónját, ami minden bizonnyal a szokásosnál jóval tágabb politikai mozgásteret biztosított Judit királyné számára a magyar királyi udvarban. Ráadásul arról sem feledkezhetünk meg, hogy bármily szilárd is lehetett Judit pozíciója, korántsem gyakorolt kizárólagos befolyást férje kormányzatára: elegendő csupán arra a Vid ispánra gondolni, akinek a magyar krónikáshagyomány kiemelkedően fontos szerepet juttat Salamon történetében.[36] További két alkalommal (II. Géza, III. László) a dinasztia az idő szerinti legidősebb férfitagja kezébe került az ország tényleges irányítása. II. Géza esetében ez a személy, Belus, csak nővére, az özvegy királyné révén került sógorsági kapcsolatba az uralkodócsaláddal, igaz viszont, hogy rajta kívül nem is volt más szóba jöhető rokon. A későbbi II. András kormányzóságával kapcsolatosan a legtisztább a helyzet. A herceg a kiskorú utódot hátrahagyó király rendelkezése (*dispositio*) révén lett a gyermek-

[31] 1163: CDCr II. 96.

[32] *Szabados György*: Imre király életidejéről. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CX. Szeged 1999. 17–18.

[33] *Gábor Gy.*: Kormányzói méltóság i. m. 13–14.; *Holub József*: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányban. Pécs 1940. 10–11.

[34] É. n. (1205. febr. e.): Die Register Innocenz' III. 7. Band. Ed. Othmar Hageneder et. al. Wien 1997. 398.

[35] Vö. *James Ross Sweeney*: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. A Bene Memorie II. dekretális történeti háttere. Aetas 1993: 1. 147–169.

[36] Vö. *Makk Ferenc*: Vid. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 729.

király gyámja és az ország kormányzója,[37] ismert a kormányzóként használt címe, a rendelkezésünkre álló adatok következtetni engednek a kormányzóként elnyert jogkörre, s még az is valószínűsíthető, hogy szándékában állt kormányzói pecsétnyomót vésetni magának.[38] Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ez esetben nyoma sincs annak, hogy az özvegy királynénak, Konstanciának bármiféle szerep jutott volna a hatalmi űr betöltésében.

A király kiskorúságához hasonlóan gondoskodni kellett az országától távollévő uralkodó ideiglenes helyettesítéséről is. Az ilyen eset, a király gyakori személyes hadbavonulása miatt, nem lehetett túlságosan ritka, forrásaink azonban alig-alig tartottak fenn ide vonható adatokat. Általában Gertrúd királyné „kormányzó"-i szerepére szokás következtetni Bertold kalocsai érsek egy oklevele[39] alapján, mely előadja, hogy az Uros pannonhalmi apát, valamint a pozsonyi várjobbágyok és várnépbeliek között Sala föld ügyében folytatott perben az ítélkezést a „Gubatus"-ok elleni hadjáratára (*in exercitum contra Gubatos*) induló II. András Gertrúdra, Bertoldra és az előkelőknek a királynéi udvarban tartózkodó csoportjára bízta.[40] Ha helyes az az értelmezés, mely a „Gubatus"-okban valamely, Boril bolgár cárral szemben álló kun csoportot keres,[41] akkor az említett hadjáratot — s így Gertrúd megbízatását — okkal kapcsolhatjuk össze a II. András és Boril közötti szövetség ügyével.[42] Mivel azonban András egy másik 1213. évi, tudniillik Halicsba indított hadjáratához köthető[43] a királyi pecsétnek a Gertrúd meggyilkolása idején történt elkallódása,[44] kézenfekvő arra következtetni, hogy II. András rövid időn belül két ízben is feleségére bízta helyettesítését távolléte idejére.

Bár Gertrúd királyné meggyilkolása és 1213. évi, kormányzati szereppel való felruházása között aligha állapítható meg közvetlen összefüggés — a királyné elleni indulatok minden bizonnyal már jóval korábban elkezdtek felgyülemleni —, mégis nehéz nem észrevenni, hogy a későbbiekben II. András nem próbálkozott azzal, hogy a királynét bevonja az ország kormányzásába. Amikor tehát hosszas huzavona után végre rászánta magát, hogy teljesítse az apjától örökségképpen

---

[37] András herceg a pápához intézett levelében úgy fogalmaz: „pueri curam et regni regimen susceperimus" – Register Innocenz' i. m. 398.

[38] A 34. sz. jegyzetben említett levelében ugyanis felhívja a pápa figyelmét arra: „quod autem sub sigillo fratris nostri praesentes litteras vobis transmittimus, novitati nostrae, non falsitati ascribatis" – i. h.

[39] 1214: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 151–152., vö. még uo. 140.

[40] Vö. *Papp Imre*: A királynői hatalom az Árpádok korában. A [pozsony-]szentgyörgyi róm. Kath. Főgimnázium értesítője. Összeáll. Klacskó István. Pozsony 1914. 33–34.; *Gábor Gy.*: Kormányzói méltóság i. m. 14.; *Dobozy Hajnalka*: Királynéink az Árpád- és Anjoukorban. Szeged 1934. (Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 26.) 38.

[41] *F. Font Márta*: Kiket neveztek Gubatusnak a XIII. század elején? A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Tudományos Közleményei 3. (1985: 1.) 11–15.

[42] Vö. *Géza Érszegi*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 3. (1972: 2.) 91–97. és *István Vásáry*: Chapters from the history of pre-Ottoman Balkans: the Cumans and the Tatars (1185–1360s). MTA doktori disszertáció Bp. 1999. (kézirat) 78–79.

[43] *F. Font Márta*: II. András orosz politikája és hadjáratai. Századok 125. (1991) 124–125.

[44] 1216: CDES I. 161., 162., 163., vö. *Szentpétery Imre*: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. Turul 34. (1916) 1–4.

rámaradt keresztes fogadalmat, fel sem merült, hogy Jolánta királyné bármiféle módon politikai szerephez jusson az uralkodó távollétében. A megoldást András abban vélte meglelni, hogy János esztergomi érseket bízza meg a kormányzói teendők ellátásával.[45] Az érsek mellé a király néhány báróját is kirendelte, akik számára kieszközölte a keresztes fogadalmuk alól való felmentést a pápánál.[46] János érsek azonban képtelennek bizonyul a rend fenntartására az országban,[47] így a távollévő király helyettesítése ez alkalommal is gyászos következményekkel járt, igaz, ezúttal csak a szó átvitt értelmében.

Mindebből látható, hogy a király kiskorúsága — illetve az uralkodó távolléte — miatt felmerülő kormányzati kérdések megválaszolására az Árpádok királyságában nem fejlődött ki olyan, biztos fogódzót kínáló hagyomány, melyre 1272 kora őszén a döntés előtt állók támaszkodhattak volna, V. István pedig, ellentétben Imre királlyal, halála előtt nem rendelkezett az ország kormányzásának kérdéséről fiai kiskorúsága idejére, legalábbis forrásaink nem utalnak ennek ellenkezőjére. A hatalmi űr betöltésére mindazonáltal így is több lehetőség kínálkozott. Felmerülhetett mindenekelőtt, hogy a dinasztia az idő szerinti egyetlen felnőtt férfitagja, Béla macsói herceg álljon a kormányzat élére. A herceg az 1264/1265. évi belháború idején még István ifjabb király ellenségei közé tartozott,[48] 1270-ben azonban meghódolt V. Istvánnak, aki attól kezdve bizton számíthatott rá.[49] A herceg nővére, Kunigunda ugyanakkor 1261 óta II. Ottokár cseh király felesége volt,[50] ami Béla személyének az előtérbe kerülése esetén kiváló lehetőséget teremtett volna az V. István trónralépte, 1270 óta meglehetősen feszült cseh–magyar kapcsolatok rendezésére.

Minden jel szerint éppen ezek a cseh kapcsolatok szolgáltattak ürügyet Béla herceg „félreállítás"-ához. Ez utóbbi kifejezés azért kívánkozik idézőjelek közé, mert erőteljesen megszépíti az eseményeket, hiszen valójában az történt, hogy az V. István halála után prágai emigrációjából az országba visszatérő Héder nembéli Kőszegi Henrik egy szóváltás alkalmával — melynek során IV. László elárulásával vádolta meg a herceget — embereivel lekaszaboltatta Bélát.[51] Bár ezek a körülmények egy — mai fogalmaink szerint — „hirtelen felindulásból" elkövetett gyilkosságra illenének rá, mégis nehéz elhessegetni a gyanút, hogy Kőszegi Henrik nagyon is hideg fejjel ölette meg Béla herceget, így biztosítva szabad utat magának a magyar királyi udvar feletti politikai ellenőrzés megszerzéséhez.[52] Bárminként

[45] 1219: MES I. 222.

[46] 1217: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae–Zagrabiae 1863–1875. (a továbbiakban: VMHH) I. 5.

[47] 1219: MES I. 222., VMHH I. 20–21.

[48] Béla herceg volt az isaszegi ütközetben az ifjabb király ellen harcoló hadak egyik seregvezére, l. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 261–262.

[49] 1273: „intimus patris nostri defensor et miles strenuus" mondja Béla hercegről az V. István és II. Ottokár közötti harcok elbeszélésekor IV. László egyik oklevele – CDCr VI. 37.

[50] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 474.

[51] Annales SS. Udalrici et Afrae Augustenses (ad a. 1272.) – Cat. font. I. 208., vö. még Cat. font. II. 1149–1150., III. 1814., 2635–2636.

[52] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 305–306.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 281.

is történt azonban a dolog, 1272 novembere — a gyilkosság időpontja[53] — után Béla macsói herceggel már nem kellett számolnia senkinek.

A merényletet követően a királyi családban egyetlen olyan személy maradt, akinek szerep juthatott a király kiskorúságából adódó kormányzati nehézségek megoldásában: Erzsébet özvegy királyné. S valóban, a következő években IV. László nevében kiadott oklevelekbe gyakran belefoglalták, hogy a döntésekhez a bárók mellett az anyakirálynő is hozzájárult. A kérdéses oklevelek többsége korábbi birtokadományozás megerősítését tartalmazza,[54] melyek között feltűnően sok az olyan eset, amikoris a birtokos az időközben elvesztett birtokot a megerősítés révén szerzi vissza.[55] Találkozunk ugyanakkor tényleges birtokadományokkal,[56] illetve egyház számára teendő adományba történő beleegyezéssel is.[57] Az Erzsébet nevében ugyanebben az időszakban kiállított oklevelek egy része a királynéi birtokok kérdéseivel kapcsolatos döntéseket foglal írásba,[58] a többi azonban olyan ügyekkel foglalkozik, amelyek rendes körülmények között aligha királynéi oklevelekben kerülnének elő. Az özvegy királyné átírta és megerősítette férje 1270. évi kiváltságlevelét,[59] visszafogadta kegyébe Monoszló Gergelyt,[60] birtokot adományozott,[61] s még arra is találunk példát, nem is egyet, hogy — merőben szokatlan módon — maga adományozott királyi szerviensi jogállást némely szakácsának és szőlőművesének.[62] Mindezen adatok egyértelműen arra vallanak, hogy Erzsébet királyi jogokat gyakorolt 1272–1273 táján, amire aligha lehet más magyarázat, minthogy gyermekfia mellett régensnek tekintette magát.[63] Feltűnő ugyanakkor, hogy Erzsébet okleveleiben az egyszerű „Magyarország királynéja" (*regina Hungarie*) *intitulatio* szerepel a szokásos királynéi szerepkört meghaladó hatalomra való bármiféle utalás nélkül, viszonylag rendszeresen feltűnik ellenben a IV. László és a bárók beleegyezésére történő hivatkozás.[64] Az is figyelmet érdemlő körülmény, hogy Erzsébet királyi szerviensi jogállást adományozó döntéseivel kizárólag saját szolgálónépei közül származó személyeket jutalmazott, miközben hasonló kiváltságokat másoknak IV. László nevében kelt oklevelek is osztottak, mégpedig nagy számban.[65] Mindezek alapján kétségtelennek tűnik, hogy a ha-

[53] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 544–545.

[54] 1272: HO VII. 137.

[55] 1273: ÁÚO IX. 11., A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I. 1253–1413. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp. 1882. (a továbbiakban: Károlyi) I. 8., A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889. (a továbbiakban: Sztáray) I. 14., Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztették Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: Hazai) 64., CDCr VI. 57.

[56] 1273: CD V/2. 119.; 1274: ÁÚO IX. 72.

[57] 1273: CD V/2. 85.

[58] 1272: Hazai 62–63., Zala I. 70–71.

[59] 1272: CDCr VI. 6. – Az átírt oklevelet l. 1270: CDCr V. 572–573.

[60] 1273: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 90 458.

[61] 1273: CDCr VI. 51–52.

[62] 1272: ÁÚO III. 275.; 1273: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 200 681.

[63] Vö. *Szabó K.*: Kun László i. m. 7., 20.; *Gábor Gy.*: Kormányzói méltóság i. m. 15.; *Dobozy H.*: Királynéink i. m. 22.

[64] 1272: ÁÚO III. 275.; 1273: DL 90 458., CDCr VI. 52.

[65] 1273: HO VII. 141–143., HO VIII. 151–152, CD VII/2. 73–75. (tévesen 1279. évi kelettel, vö. RA 2382. sz.), ÁÚO XII. 83–85., HO VIII. 154–155., ÁÚO IX. 18–20., stb.

sonló korábbi esetekkel megegyezően Erzsébet özvegykirályné „régens" volta sem valamiféle intézményes formákon, hanem sokkal inkább informális befolyáson alapult.

Az előkelők ez idő szerint már mind határozottabb formában körvonalazódó érdekcsoportjai[66] számára azonban a jelek szerint ez is túl sok volt, s nem sok hajlandóságot mutattak arra, hogy az özvegy királyné hatalmának rendeljék alá magukat. Csakhamar viszályt támasztottak a gyermek IV. László és anyja között, melyet csak 1273 végére sikerült elsimítani.[67] Ezt követően azonban Erzsébet már képtelen volt korábbi pozícióját visszaszerezni, s távol tartva magát a hatalmi harcoktól, birtokaira húzódott vissza: 1274 és 1279 között csak a joghatósága alá bocsátott királynéi birtokokkal kapcsolatos intézkedései ismertek.[68] Az országos politikában fia 1277. évi nagykorúsítását[69] követően, 1279-ben jutott újra szerephez.

Ugyanabban az évben, 1273-ban, amikor Erzsébet özvegy királyné megpróbálkozott egyfajta régensi hatalmat kialakítani a maga számára fia kiskorúságának idejére, jelennek meg az első olyan adatok, amelyek a vidéki bíráskodás fórumainak gyökeres átalakulásáról tanúskodnak. 1273. április 30-án kelt az az oklevél, mely elsőként alkalmazza az utóbb általánosan elterjedt latin nyelvű kifejezést, a *iudices nobilium* tisztségnevet, az Orbász megyei szolgabírák megjelölésére.[70] Figyelemre méltó, hogy a késő Árpád-kori megyei bíráskodás egy másik jellegzetes intézményének, a nádori gyűlésnek az első ránk maradt dokumentumaként szintén egy 1273. évi oklevél jelölhető meg,[71] mely szerint Dénes nádor, oklicsi ispán a király parancsára és a bárók tanácsából (*ex precepto domini nostri Ladizlai ... regis ... ex consilio baronum totius regni*) a gonosztevők kiirtására (*ad condempnandos malefactores*) Zala megyében közgyűlést (*congregationis collegium*) tartott, ahol minden nemes, várjobbágy, egyházi személy és mások (*ubi universi nobiles, iobagiones castri et ecclesiarum ac alii*) összegyűlve bizonyos személyeket latroknak nyilvánítottak.[72] Aligha tartható ugyanakkor érdektelennek, hogy ugyancsak 1273-ból való a szlavóniai báni gyűlés első említése:[73] Csák nembéli Máté szlavón bán 1273. április 19-én kiadott oklevele foglalja írásba Szlavónia azon szokásait (*iura regni et banatus*), amelyeket a Máté bán által tartott köz-

[66] A folyamatra összefoglalóan l. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 279–285.

[67] 1274: ÁÚO XII. 98–100., vö. *Szabó K.*: Kun László i. m. 20. – Téves azonban Szabó Károly azon vélekedése, mely szerint ezen alkalommal került volna sor arra, hogy Erzsébetet Ivánka fia András várában őrizték volna (i. m. 21–22.). A Szabó által felhasznált oklevél (1274: CD V/2. 217.) utalása kétségtelenül Erzsébet 1264/1265. évi belháborúban elszenvedett fogságára vonatkozik, vö. 1271: Zala I. 57–60.

[68] 1274: CD V/2. 217.; 1275: CDCr VI. 139–140., CD VII/2. 41–42., CDCr VI. 141–142., 144–145; 1277: ÁÚO IX. 179., CDCr VI. 222–224.

[69] Vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 291–296.

[70] 1273: CDCr VI. 29.

[71] Vö. *Istványi Géza*: A generalis congregatio I–II. Levéltári Közlemények 17. (1939) és 18–19. (1940–1941) I. 53. (9. sz. jegyz.)

[72] 1273: ÁÚO IX. 38–40.

[73] Az adat elkerülhette a generalis congregatio intézményének történetét monografikus igényű tanulmányban feldolgozó Istványi Géza figyelmét, aki egy 1278. évi oklevélben (1278: CDCr VI. 242–243.) említett gyűlést tart az egyetlen ismert Árpád-kori szlavón generalis congregationak, l. *Istványi G.*: A generalis congregatio i. m. II. 200.

gyűlésen (*in congre*[gatione] *regni totius Sclavonie generali*) a nemesek és a várjobbágyok terjesztettek elé (*in scriptis nobis exhibuerunt*).[74]

A „nemesi megye" jellegzetes intézményeire vonatkozó első adatok tehát egyetlen évből, 1273-ból származnak. A jelenség joggal minősíthető különösnek még akkor is, ha nem feledkezünk meg arról, hogy adataink fennmaradását nagyfokú esetlegesség jellemzi. Felmerülhet ugyanakkor a gyanú, hogy mindez a véletlen csúfondáros játéka csupán. Kiváltképp akkor gondolhatunk erre, ha a szolgabírói intézmény már 1273 előtt kialakult, amint azt a kutatás egy vonulata feltételezi. Ebben az esetben az 1273. évi Orbász megyei adat semmi esetre sem lehet az *in statu nascendi* lévő intézmény dokumentuma: legfeljebb a már korábban is létező tisztség első — kétségtelen — említéseként vehető számba.

A „nemesi" megye — és az annak reprezentánsaként számon tartott szolgabírói tisztség — kialakulásával foglalkozó, ma már hagyományosnak mondható nézetrendszer évtizedek alatt formálódott ki, s bár időközben, elsősorban Gerics József kutatásai révén, számos vonatkozásban — mint látni fogjuk: nagyon is megalapozott — kritikában részesült, mégis elfogadottnak számít a jelenkori magyar történetírásban. Az alapvetés Tagányi Károly nevéhez fűződik, aki akadémiai székfoglalójában „megyei önkormányzatunk keletkezésé"-ről értekezve kifejtette: a „köznemesség" a 13. század elején öntudatra ébredve szervezkedni kezdett, „részt követelt a királyi megye kormányzatában", s „el kezdett maga tenni igazságot, a saját *választott* bíráival". Ennek első jele a Zala megyeiek 1232-ben, Kehidán kiadott oklevele. Ezt követően „a XIII. század hatvanas éveitől kezdve felfeltünedeznek a *köznemességnek*, azaz a *király szolgáinak* állandó, rendes bírái: röviden a *szolgabírák*. [...] A köznemesek választják őket, [akik] a szolgabírák ítéleteinek eleinte csak *önként* vetik magukat alá."[75] (A kiemelések Tagányi Károlytól származnak.)

Holub József Zala megye középkori igazgatástörténetét vizsgálva vázolta fel a „nemesi megye" kezdeteit. Ennek során — Tagányihoz hasonlóan — a kehidai oklevélből indult ki, s úgy vélekedett: „bizonyára már 1232-ben választott magának az összegyűlt nemesség kebeléből néhány bírót, mert máskülönben tárgyalásokat el sem képzelhetünk. [...] Amikor azután mind több és több ilyen eset merült fel, állandósítani kellett a nemességnek az ilyen bírákat, s így lassanként arra a gyakorlatra tértek át, hogy meghatározott hosszabb időre, egy évre, választott magának bírákat a megyei nemesség."[76] Ezen nemesi bírák, a szolgabírák, tisztségének nevéből Holub a tisztség kialakulására nézve vont le következtetést: „ha ugyanis a iudices nobilium magyar neve szolgabíró lett, ez csak úgy volt lehetséges, hogy akkor született meg, amikor a nemeseknek még serviens regis, király szolgája volt kizárólag vagy legalább is túlnyomóan a közhasználatú neve. Ebből viszont azt következtethetjük, hogy a negyvenes-hatvanas évek[77] között ki

---

[74] 1273: CDCr VI. 25–28.

[75] *Tagányi Károly*: Megyei önkormányzatunk keletkezése. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII/6.) Bp. 1899. (Az idézetek: 12.)

[76] *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929. 93–106. (Az idézet: 105.)

[77] Ti. az 1240–1260-as évekről van szó.

kellett már fejlődve lennie ennek a hivatalnak, hogy állandó s ennyire jellemző nevet adtak neki".[78]

Mályusz Elemér a magyar köznemesség kialakulásának keretei közé ágyazva foglalkozott a kérdéssel. Elődei legfontosabb téziseit elfogadva maga is úgy látta, hogy a megyei intézmény átalakulása a királyi szerviensek spontán szervezkedése révén ment végbe — „nem parancsszó, nem felülről kiinduló kezdeményezés szabta meg az utat" — s Holubhoz hasonlóan úgy vélekedett, hogy a szolgabírói tisztség kialakulásának idejére lehet következtetni a tisztségnév magyar elnevezéséből, ti. magából a „szolgabíró" szóból. Ez ugyanis — így Mályusz — „csak akkor keletkezhetett, amikor azok, akik a megyei önkormányzat keretei között szervezkedni kezdtek, még királyi serviensek voltak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha ők akkor választották volna meg első ízben bíráikat, amikor már nemeseknek mondották magukat, ezek neve nemesbírónak hangzott volna. Mivel pedig a serviens név II. Endre és IV. Béla uralkodására utal, joggal hozhatjuk az ő korukból fennmaradt írásos emlékeket a szolgabírákkal kapcsolatba". S valóban, Mályusz a „nemesi megye" kialakulásával kapcsolatban már addig is gyakran emlegetett kehidai oklevél mellett számos olyan esetet tett elemzés tárgyává, melyekben annak igazolását vélte felfedezni, hogy a szolgabírákból álló testületek már a 13. század közepén is tevékenykedtek.[79]

Ilyen előzmények után fejtette ki a maga álláspontját a kérdésben Szűcs Jenő. Az alapkérdéseket illetően a Tagányi, Holub és Mályusz által kijelölt nyomvonalon haladt, ám az addig kifejtettekhez néhány ponton lényeges kiegészítéseket fűzött. Ezek közül a legjelentősebbnek joggal ítélhető az a hipotézise, mely szerint a királyi szerviensek szervezkedése eredményeként már korábban is létező szolgabírói testületek történetében az 1260-as években döntő fordulat következett be. Megítélése szerint István ifjabb király apjánál, IV. Bélánál jóval fogékonyabbnak bizonyult a királyi szerviensek törekvéseire. Ennek jeleként részint jól érzékelhetően megnövekedett az általa kibocsátott nemesítő oklevelek száma, részint pedig a „nemes" (*nobilis*) terminust oklevelei mind gyakrabban használták arra a társadalmi rétegre, amelyet IV. Béla kancelláriájának kiadványai továbbra is a hagyományos *serviens regis* kifejezéssel illettek. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban fogalmazta meg ugyanakkor Szűcs azt a feltevését, hogy a Béla királlyal Pozsonyban kötött békét István ifjabb király öt megye nemességének gyűlésén erősítette meg: ha ez valóban így történt — aminek valószínűsége nehezen tagadható — első ízben fordult elő, hogy egy efféle döntéshez a főpapokon és bárókon kívül mások *consensus*át is kikérték. Mindez mintegy előkészítette azt a változást, mely alapvetően új szerephez juttatta a szolgabírói testületeket. Szűcs rekonstrukciója szerint a „királyi serviens" és a „nemes" fogalmának azonosítása[80] révén a középkori magyar nemesség kialakulásában egyébként is kitüntetett szerephez

[78] *Holub J.*: Zala megye i. m. 152., vö. még *Holub József*: A magyar alkotmánytörténelem vázlata I. A legrégibb időktől a mohácsi vészig. Pécs 1944. 98–102.

[79] *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása I–II. Századok 76. (1942) 411–433. (Az idézetek: 411. és 421.)

[80] 1267: nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur – Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery József. Bp. 1927. (a továbbiakban: Oklevélszövegek) 53.

jutó[81] 1267. évi törvény egyik rendelkezésének végrehajtása során került arra sor, hogy az addig csupán a helyi nemesség minden hivatalos elismerést nélkülöző testületeként működő szolgabírói intézmény egy csapásra beépült a kormányzati rendszerbe. A törvény ugyanis előírta a királyi és királynéi népek által a nemesektől jogtalanul elfoglalt földek visszaállítását,[82] aminek lebonyolítására IV. Béla azt a megoldást választotta Somogy megyében, hogy a helyi szolgabírákat rendelte a megyésispán bírótársaiul. Nem sokkal később, immár a birtokrendezéstől függetlenül, a király az új rendszert Zalában is alkalmazta egy birtokügy kivizsgálásának lefolytatásával kapcsolatban, s ennek köszönhetően „az úgynevezett nemesi megye legelső ismert ítélete született meg".[83]

A „nemesi megye" reprezentánsának tekintett szolgabírói intézmény kialakulására vonatkozó fenti nézetek alapelemeivel szemben azonban olyan súlyú kifogások emelhetők, melyek az elmélet egészének hitelét is megingatják.

Minden kétséget kizáróan megállapítható mindenekelőtt, hogy a „királyi szerviens" (*serviens regis* vagy *regalis*) kifejezés nem volt az ezzel a terminussal illetett társadalmi réteg önelnevezése. Ez a megjelölés az 1210-es években tűnik fel forrásainkban, ám eleinte csaknem kizárólagosan a királyi kancellária kiadványai használják, s jellemző módon a Váradi Regesztrum — a kor társadalmi csoportjainak megjelölésére szolgáló, egyébként nagyon is bőséges — terminológiai készletéből teljességgel hiányzik.[84] Ugyanakkor már Erdélyi László felfigyelt arra, hogy a 13. század elejéről származó, a királyi udvarhoz képest a „vidéki" szóhasználatba bepillantást engedő oklevelekben „különösen a tanúkat szokták nobilisoknak nevezni".[85] Utóbb pedig, sajátos módon, éppen Szűcs Jenő volt az, aki igazolta, hogy az udvarban királyi szerviensként számon tartott társadalmi csoport felső rétege már a tatárjárás előtti évtizedekben „nemes"-ként (*nobilis*) tekintett önmagára.[86] A kehidai oklevél társadalomtörténeti szempontú elemzése arra is fényt vetett, hogy ez a jelenség a „nemesség" (*nobilitas*) fogalmának alapvetően új értelmezésével áll összefüggésben, mely a társadalom olyan — különböző eredetű és jogállású — földbirtokos csoportjait is „nemes", ill. „nemesi" minősítéssel illette, amelyek az Árpád-kor tradicionális nemességének társadalmi szintje alatt éltek,[87] ami végső soron abban leli magyarázatát, hogy a „nemes" fogalma

[81] Vö. *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) 69.

[82] 1267: Preterea statuimus, quod terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrarum vel domine regine seu udvornici seu castrenses quacunque occasione occupaverunt et detinent, restituantur ipsis nobilibus secundum fidem et scientiam duorum baronum nostrorum, quibus nos et ipsi nobiles fidem duximus adhibendam. – Oklevélszövegek 54.

[83] *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 372–383. (Az idézet: 381.)

[84] *Bolla Ilona*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica I. (1957) 93–97.; *Bolla I.*: A jogilag egységes jobbágyosztály i. m. 63.

[85] *Erdélyi László*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Bp. 1915. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 6.) 144.

[86] *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum i. m. 350–362.

[87] *Zsoldos Attila*: „Eléggé nemes férfiak..." A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg 1997. (Zalai Gyűjtemény 42.) 7–19.

épp oly sokrétű jelentéssel bírt a 13. században, mint a *liber* vagy a *libertas*.[88] Ez a körülmény feloldhatatlan ellentmondást teremt a szolgabírói intézmény kialakulásával kapcsolatos hagyományos nézeteken belül. Ha ugyanis a „szolgabíró" kifejezést továbbra is 'a (királyi) szolgák bírája' értelmű kifejezésnek tartjuk, mely ily módon korjelölő értékű, akkor a terminus semmi esetre sem lehet a megyebeli kisebb birtokosok, ti. a királyi szerviensek, spontán szerveződésének terméke, hiszen — mint láthattuk — a királyi szerviensek nem „királyi szerviens"-nek, hanem „nemes"-nek nevezték magukat, márpedig — amint arra mind Holub, mind Mályusz helyesen rámutatott — a királyi szerviensek spontán szervezkedése eredményeként kialakuló intézmény neve szükségképpen tükrözné az azt létrehozó társadalmi réteg önelnevezését (feltéve persze, hogy az összefüggésbe hozható egyáltalán a társadalmi réteg nevével). Az említett feltevésből tehát az következnék, hogy a „szolgabíró" kifejezés épp úgy a királyi hatalom felfogását tükrözi, mint maga a királyi szerviens terminus.[89] Ha viszont ragaszkodnánk ahhoz, hogy a szolgabírói intézmény mégiscsak a királyi szerviensek spontán szervezkedése révén alakult ki, akkor az intézmény elnevezése nem lehet korjelölő értékű — mivel a királyi szerviensek nem ezen a néven, hanem „nemesek"-nek nevezték magukat —, illetve — ugyanezen okból — maga a tisztségnév sem 'a (királyi) szolgák bírája' értelemmel bír.[90]

Az ellentmondást látszólag az teremti, hogy a királyi szerviensek már a tatárjárás előtt „nemes"-eknek nevezték magukat, valójában azonban sokkal inkább azon feltevésekből következik, amelyek helyes voltát a hagyományos elmélet képviselői magától értetődőnek tekintették. Az egyik ilyen hipotézis a szolgabíró tisztségnév „szolga-" előtagja és a királyi szerviens kifejezés között teremt önkényes kapcsolatot. Csakhogy a tisztségnév más módon is értelmezhető: a tulajdonképpeni bíró mellett tevékenykedő 'beosztott, alárendelt bíró(társ)'-ként, azaz a „szolgabíró" szó nem birtokos-, hanem minőségjelzői összetétel. Ez az értelmezés[91] mindenesetre összhangban áll a szolgabírák tényleges helyzetével, hiszen a szolgabírák önálló joghatósággal nem rendelkeztek, s csakis a tulajdonképpeni bíróval, a megyésispánnal (ill. annak helyettesével) együtt ítélkezhettek.[92] Egy másik előfeltevés, mely nyilvánvalóan az „Európa legrégibb politikai intézménye"-ként[93] értékelt „nemesi megye" feltételezett önkormányzatának gondolatából fakadt, a királyi szerviensek rétegének önszerveződését, spontán mozgalmát jelölte meg a szolgabírói intézmény kialakulásának hátterében működő erőként. Ma már világosan látható azonban, hogy a megyék tevékenysége még a 14. században sem jellemezhető az „önkormányzatiság" fogalmával, értelmezzük bár azt mégoly

[88] *Gerics József – Ladányi Erzsébet*: A nemesi lét: jogállás, mentalitás a magyar középkorban. In: Tanulmányok a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszky Géza. Bp. 1992. 11.

[89] A „királyi szerviens" kifejezésnek a királyi hatalommal való kapcsolatára l. *Mályusz Elemér*: A karizmatikus királyság. In: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Bp. 2003. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) 35.

[90] Vö. *Zsoldos Attila*: Vármegyei ügyek. Szűcs Jenő „Az utolsó Árpádok" c. könyvéről. BUKSZ 6. (1994., ősz) 332.

[91] *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle 38. (1988: 4.) 17.

[92] *Holub J.*: Zala megye i. m. 154.

[93] *Tagányi K.*: Megyei önkormányzatunk i. m. 13.

nagyvonalúan is.[94] Ráadásul azon esetek, amikor egyáltalán adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a legkorábbi időkben a szolgabírák mi módon nyerték el tisztségüket — ezek száma, sajnos, meglehetősen csekély —, arra utalnak, hogy a szolgabírákat többnyire a király nevezte ki.[95] Mivel az efféle adatok többsége az 1290-es években tűnik fel, azt gondolhatnánk, hogy ez a jelenség valamiképpen összefüggésbe hozható az államszervezet rendi jellegű átalakításának III. Andráskori kísérletével,[96] ennek azonban ellene mond az a körülmény, hogy már egy keltezetlen, de bizonyosan IV. László uralkodása idején kelt oklevélben is találkozunk vele.[97] Kétségtelen ugyanakkor, hogy — jóval kisebb számban — a szolgabírák választására is vannak korai adataink, ám ezek értelmezése részint nem egyértelmű,[98] részint pedig — egyetlen Somogy megyei esetet leszámítva[99] — az ország két különkormányzattal rendelkező tartománya, Erdély és Szlavónia területéről valók.[100] Az, hogy ez utóbbi körülmény bír-e valamely jelentőséggel, tisztázásra vár,[101] mindenesetre a Drávától északra és a Királyhágótól nyugatra eső országrészekre vonatkozó adatok sora nem sok kétséget hagy afelől, hogy a szolgabírói intézmény kialakulásának folyamatát indokolatlan egyoldalúan és kizárólagosan a királyi szerviensek (ill. nemesek) öntevékeny szervezkedésének tulajdonítani.

Ha viszont eltekintünk a továbbiakban az említett — részint bizonyítatlan, részint pedig adataink egy tekintélyes részével ellentétes — feltevésektől, akkor magunk mögött hagyhatjuk azt a zsákutcát, melybe a hagyományos felfogás kor-

---

[94] *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Torma István közreműködésével Zsoldos Attila. Bp. 2001. 145–147.

[95] *Gerics József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Századok 103. (1969) 617–619.; *Gerics József*: Korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 274.

[96] A III. András-kori rendiségre összefoglalóan l. *Gerics József*: Korai rendiség i. m. 265–321.

[97] (1272–1290 k.): „Excellentissimo domino eorum Ladizlai Dei gratia illustri regi Hungarie Houdus, Mykael, magister Thomas et Myke filius Mykael iudices provincie ex ipsius gratia deputati de Zotmar" tesznek jelentést – DL 105 231.

[98] *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 274. (115. sz. jegyz.)

[99] 1301: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 104–105.

[100] 1273: CDCr VI. 27.; 1288: CD V/3. 434–436.; 1291: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 178–179. – Sajátos helyet foglal el ezen adatok sorában az az 1291. évi oklevél, melyben a Zaránd megyei szolgabírák „iudices provincie de Zarand a provincialibus electi et a domino rege confirmati" megjelöléssel fordulnak elő. Zaránd megyét ugyanis nem számították Erdélyhez, ez esetben azonban a szolgabírák Roland erdélyi vajda bírótársaiként járnak el (HO VIII. 308–309.). Az eset ugyanakkor fényt vet arra, hogy a királyi hatalom akkor is szerepet játszott az itt említett megerősítés (confirmatio) révén a szolgabírói tisztség elnyerésében, ha azt választás útján töltötték be.

[101] Felmerülhet például, hogy a jelenség valamiképpen összefüggésben áll azzal a jól ismert sajátossággal, miszerint az erdélyi és a szlavóniai megyék ispánjai nem közvetlenül a királytól nyerték el tisztségüket, hanem a vajda, ill. a bán nevezte ki őket (erre vonatkozóan a legújabban l. *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. (Analecta Mediaevalia I.) Szerk. Neumann Tibor. H. n. 2001. 279.; *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). Szeged 2002. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) 129–133. és *Kristó Gyula*: Tájszemlélet és tájszervezés a középkori Magyarországon. Szeged 2003. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) 112. és 125.), azaz eredetileg csak a király által kinevezett megyésispánok mellé kerültek a király által kinevezett szolgabírák.

mányozta a kutatást. Szükségtelenné válik immár a Kehidánál összegyűlt zalai királyi szervienseknek bírák választását tulajdonítani[102] annak ellenére, hogy az oklevél szövege erről mit sem tud,[103] sőt, éppenséggel az igazolható, hogy a serviensek minden szervezeti tagolódás nélkül, fogott bíró módjára jártak el.[104] Szükségtelenné válik az is, hogy az 1232 és 1273 között eltelt jó négy évtizedből származó forrásainkban szolgabírói testületek után kutassunk. Ezt ugyanis kizárólag az az — egyébként indokolt — törekvés kényszerítette ki, mely a szolgabíró kifejezésnek 'a (királyi) szolgák bírája' jelentést tulajdonító felfogást adatokkal is alá kívánta támasztani. Csakhogy minden ebbe az irányba tett kísérlet kudarcba fulladt. Az összes olyan esetről ugyanis, amelyet ebben a vonatkozásban számbavettek — ide értve a „nemesi megye legelső ismert ítéleté"-t[105] is —, igazolható, hogy valójában fogott bíráskodásról, illetve külön királyi parancsra történő eljárásról van szó.[106] Az a vélekedés, mely szerint a szolgabírák „formailag még a [13.] század második felében is gyakran arbiter minőségben jártak el",[107] a legkevésbé sem alkalmas ezen körülmény súlyának kisebbítésére, mivel egyfelől a szolgabírák és a fogott bírák (*arbiter*ek) közötti különbség korántsem formai jellegű volt, másfelől pedig ezen az úton továbbhaladva a kérdés gyakorlatilag kezelhetetlenné válna: ily módon ugyanis a középkor bármely időszakában tevékenykedő bármely fogott bírói testület tagjait szolgabíráknak lehetne minősíteni.[108] Szükségtelenné válik végezetül az is, hogy az 1267. évi törvény rendelkezésének megfelelően a nemesi birtokosoktól elfoglalt földek visszavételében részt vevő bírótársakban — akár Somogy, akár valamely más megyében — szolgabírákat lássunk:[109] ezek tevékenysége ugyanis semmiben sem különbözött a korábbi birtokadományokat felülvizsgáló bizottságokban helyet kapó megyei birtokosoktól,[110] vagy a későbbi megyei közgyűléseken szereplő esküdt ülnökökétől.[111]

Mindezek után megállapítható: az 1273 előtti időkből nem mutatható ki a szolgabírói intézmény léte, így nincs akadálya annak, hogy az az évben feltűnő szolgabírákban ténylegesen is a tisztség első viselőit lássuk.

Némileg más ugyanakkor a helyzet a nádori gyűlésekkel kapcsolatosan. A Dénes nádor által 1273-ban Zalában tartott gyűlés közvetlen előzményének tekinthetjük ugyanis funkcionális tekintetben azokat a gyűléseket, melyeket Bánk ispán vezetett 1221–1222-ben Újvár, Szabolcs és Borsod megyékben, amint azokról a Váradi Regesztrum számos bejegyzése megemlékezik.[112] Mivel Bánk a kérdéses

[102] Vö. *Holub J.*: Zala megye i. m. 103.; *Mályusz E.*: Köznemesség i. m. 413–414.

[103] 1232: Zala II. 643–644.

[104] *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 271–272.; *Zsoldos A.*: „Eléggé nemes férfiak..." i. m. 8–9.

[105] Vö. *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum i. m. 381. – A vonatkozó oklevelet l. 1268: ÁÚO VIII. 210.

[106] *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 272–274.; *Zsoldos A.*: A szolgabírói tisztségnév i. m. 14–15.

[107] *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum i. m. 355.

[108] *Zsoldos A.*: Vármegyei ügyek i. m. 332.

[109] *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum i. m. 375–380.

[110] 1230: HO VII. 18.; 1236: CDES II. 10., 15., Árpádkori oklevelek 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. (Magyar történelmi emlékek I.) Pest 1867. (a továbbiakban: ÁkO) 13–14., ÁÚO VI. 24.; 1237: Hazai 4., stb.

[111] *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 273–274.

[112] 1221: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadja... Karácsonyi János, Borovszky Samu. Bp. 1903. (a továbbiakban: VR) 292–36. sz-ok; 1222: VR 326., 329–332., 334–335. sz-ok.

időszakban a királyi udvarispánságot viselte, a gyűlések voltaképpen a királyi kúriai bíráskodás ideiglenes vidékre telepítését jelentették, s összefüggésben álltak a királyi szerviensek ügyeiben való bíráskodás az idő szerint megoldatlan kérdésével.[113] Az 1222. évi Aranybulla azonban a királyi udvarhoz kötötte az 1230-as évektől kezdve országbírónak (*iudex curie*) nevezett[114] királyi udvarispán (*curialis comes*) ítélkezését,[115] így ez a gyakorlat nem tudott gyökeret verni. Az 1260-as évek végéről ugyanakkor nyoma maradt annak, hogy az efféle bírói gyűlések tartásának szokása nem enyészett el teljesen: István ifjabb király udvarispánja ugyanis 1268-ban Pest megyében a gonosztevők felkutatása és a birtokosaiktól jogtalanul elidegenített földek ügyében (*ad iudicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus*) kiküldött bíróként ítélkezett.[116] Az a körülmény, hogy 1268-ban még a II. András-kori helyzethez hasonlóan az udvarispán tartott bírói gyűlést, mindössze öt év múlva viszont Dénes nádor Zala megyei fóruma már a nádori gyűlés kifejlett, s utóbb állandósuló formája szerint zajlott, valószínűsíti — bár bizonyossá, természetesen, nem teszi —, hogy a zalai lehetett ténylegesen is az első nádori gyűlés.

Az eddig előadottak alapján mindazonáltal csak annyi állítható: nincs akadálya annak a feltételezésnek, hogy az 1273. évi adataink nem csupán a szolgabírák és a nádori gyűlés intézményének első említései, hanem azok valójában is ebben az évben keltek életre. A feltételezés minden további kétséget kizáró bizonyításához, a dolog természetéből adódóan, olyan forrásra lenne szükség, mely félreérthetetlen módon utal az említett intézmények újonnan történő létrehozására. Ilyen forrással, legalábbis a szolgabírák esetében, történetesen rendelkezünk is. Csák nembéli Máté bán ugyanis a már említett szlavóniai gyűlésén úgy rendelkezett, hogy az akkor írásba foglalt jogszokások betartásának biztosítása érdekében a továbbiakban mind a zágrábi, mind a körösi ispán az „ország" — azaz a szlavóniai nemesek és várjobbágyok — által választott négy nemes és két várjobbágy bírótárssal együtt ítélkezzék.[117] Az így kialakított struktúra kísértetiesen egybevág a közkeletűen „nemesi megyé"-nek nevezett intézmény hatóságának szerkezetével,[118] így aztán aligha lehet kétséges, hogy a négy választott nemesben joggal láthatunk szolgabírákat. Nem állhat ennek az értelmezésnek az útjában az sem, hogy a szövegben a négy nemes mellett két várjobbágy is feltűnik, hiszen számos adat igazolja, hogy a 13–14. század fordulója táján várjobbágyok is helyet kaptak a megyei hatóságokban.[119]

---

[113] *Zsoldos A.*: „Eléggé nemes férfiak..." i. m. 7–10.

[114] *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 57.

[115] 1222: 9. c: – A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. 137.

[116] (1268): ÁÚO VIII. 276., vö. uo. 211–212.

[117] 1273: Et quod omnia premissa debito ordine observentur, cum comite Zagrabiensi quatuor nobiles et duo iobagiones castri et totidem cum comite Crisiensi, quos regnum eligendos duxerit, iudicabunt, qui si omnes interesse non possent, tres vel duo iuxta comitem sufficiant ad iudicium faciendum – CDCr VI. 27.

[118] 1291: 5. c.: nec comes iudicare praesumat absque quatuor nobilibus nominatis – UGDS I. 173.

[119] *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp. 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) 166.

A szlavóniai adatnak két körülmény biztosít megkülönböztetett jelentőséget. Egyfelől ez esetben szóba sem jöhet annak feltételezése, hogy egy már korábban is létező intézmény első említésével van dolgunk: kétségtelen, hogy forrásunk a szolgabírói intézmény születésének pillanatát ragadja meg. Másfelől pedig az adat egyértelműen arról tanúskodik, hogy a bán mint a központi hatalom képviselője rendelte el a szolgabírói intézmény létrehozását. Igazolható ugyanakkor az is, hogy nem valami elszigetelt, egyedi esettel van dolgunk. Alig néhány nappal a Máté bán szlavóniai gyűléséről tudósító oklevél kiállítása, 1273. április 19. után, április 30-án kelt az az előzőekben szintén említett oklevél, mely már „hivatali" tevékenysége ellátása közben állítja elénk az Orbász megyei szolgabírói testületet.[120] Ez a körülmény arra utal, hogy a szolgabírói intézmény Orbászban valamivel korábban alakulhatott ki. Mivel Orbász megyének, földrajzi fekvésével összhangban, meglehetősen periférikus szerep jut csak az Árpád-kor történetében, joggal minősítette a kutatás „meglepően korai"-nak az orbászi szolgabírák 1273. évi feltűnését.[121] Meglepetésünk azonban elmúlik, ha figyelembe vesszük, hogy éppen a kérdéses időszakban Sándor fia Sándor országbíró egyszersmind Orbász megye ispánságát is viselte.[122] Sándor utoljára 1273. március 6-án szerepel országbíróként,[123] utóda, Kán nembéli László pedig március 29-én tűnik fel a méltóság viselőjeként.[124] Mivel az országbíróin kívül más fontosabb bárói poszton az idő tájt nem következett be változás, ellenben az orbászi ispánság élén is új tisztségviselő, Lőrinc soproni ispán, tűnik fel ugyanakkor, okkal gyanakodhatunk arra, hogy talán Sándor halála miatt került sor a váltásra az országbírói méltóságban.[125] Akár így történt, akár nem, az mindenesetre szerfelett valószínűnek ítélhető, hogy az orbászi szolgabírói testület feltételezhető felállításakor még Sándor országbíró volt a megye ispánja. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy a legkorábbi szolgabírói kar létrejötte — hasonlóan a zágrábi és a körösi esethez — megalapozottan kapcsolható a központi hatalom képviselőjének személyéhez. Kérdés mármost, hogy miért éppen ekkor, 1272 és 1273 fordulóján került sor a vidéki bíráskodás intézményeinek átalakítására, illetve mi köze mindennek Erzsébet özvegy királyné régensi törekvéseihez.

A második kérdésre az események időrendje ad megbízható választ. A szlavóniai és az orbászi adat 1273 áprilisából való, azaz mindkettő arra az időszakra esik, amikor a IV. László nevében kelt oklevelekben Erzsébet özvegy királyné beleegyezésére is szokás volt hivatkozni. Az anyakirályné hozzájárulásának em-

[120] 1273: CDCr VI. 29–30

[121] *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet) 329.

[122] Sándor volt IV. László első országbírája. Méltóságára az első adat 1272. nov. 11. (RA II/4. 49.). Apjának neve 1272. évi oklevelén (ÁÚO IV. 9–10.) függő pecsétjéről ismert, melynek rajzát l. ÁkO 3. sz. kép.

[123] Zichy I. 33.

[124] RA II/2–3. 39.

[125] Ha sejtésünk helyes, akkor Sándor országbírót semmi esetre sem tarthatjuk azonos személynek Mojs nádor unokaöccsével, Sándor fia Sándorral, aki 1280-ban még életben volt (1280: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Oklevelek 1229–1449. Bp. 1919. I. 15.). – A Sándor országbíró azonosításával kapcsolatos kérdésekre l. még *Zsoldos Attila*: Karászi Sándor bán és utódai. Századok 135. (2001) 387–389.

lítése 1272. novemberében tűnik fel,[126] s egészen 1273 májusának végéig található efféle záradék a királyi oklevelekben:[127] ezek az időhatárok csaknem pontosan egybevágnak Sándor országbíró hivatalviselésével. A zalai nádori gyűlésre vonatkozó oklevél esetében ugyanakkor bizonyosan más a helyzet. Sem az oklevél szövege, sem a keltezése nem tartalmaz a napi kelet megállapításához segítséget nyújtó utalást — a szövegből egyedül annyi derül ki, hogy a latorságban elmarasztalt személy többszöri idézésre sem jelent meg Dénes nádor előtt —, mégis nagy biztonsággal keltezhető az oklevél 1273 decemberének végére: Dénes ugyanis 1273. december 19-én szerepel először nádorként.[128] Nem Dénes volt az egyetlen, aki ebben az időpontban jutott országbárói méltósághoz. Ugyanekkor nyerte el az országbíróságot Gutkeled nembéli[129] Miklós — Joachim tárnokmester fivére —, s minden bizonnyal ekkor lépett a bárói karból december 19. után eltűnő Csák nembéli Ugrin lovászmester és Lőrinc pohárnokmester helyére Osl nembéli[130] Herbord,[131] illetve Héder nembéli Kőszegi[132] Miklós is.[133] A királyi tanács nagymérvű átalakítása minden bizonnyal összefüggésbe hozható annak a IV. László és Erzsébet özvegy királyné közötti — a kutatás által 1273 októbere és decembere közé keltezett[134] — viszálynak a lezárultával,[135] melyről már ejtettünk szót. Ily módon tehát a harmadik, a Zala megyei nádori gyűlésre vonatkozó adatról is igazolható, hogy olyan időszakhoz köthető, amikor Erzsébet özvegy királyné a hatalom közelében volt, s nincs akadálya annak, hogy kapcsolatot keressünk a „nemesi" megye kezdetei és Erzsébet özvegy királyné sajátos „régensség"-e között.

Az új intézmények bevezetésének idejére vonatkozó másik kérdést már nem ilyen egyszerű megválaszolni, hiszen olyan forrással, mely a döntés indokait feltárná, valóban nem rendelkezünk. Ezzel kapcsolatban mindazonáltal több, mérlegelésre egyaránt érdemesnek tűnő megfontolás is felmerül. Az előbb említett meglehetősen szoros kronológiai összefüggés mintegy magától értetődően tereli figyelmünket Erzsébet özvegy királyné „régensség"-ére. Hosszú évtizedek óta először állt elő olyan helyzet az Árpádok királyságában, amelyben a megkoronázott király életkora következtében képtelen volt személyesen ellátni az uralkodóként rá háruló kötelezettségeket, s azok közül is a korban legfontosabbnak tekintett — középkori értelemben vett — jogszolgáltatást.[136] Béla macsói herceg 1272 novemberi meggyilkolása után a dinasztiának nem volt olyan felnőtt férfitagja, aki a király kiskorúságából fakadó nehézségek megoldásában szerepet vállalhatott

[126] 1272. nov. 17.: HO VII. 137.

[127] 1273. jan. 9.: CD V/2. 119.; jan. 10.: ÁÚO IX. 11.; jan. 12.: Károlyi I. 8.; márc. 29. k.: Sztáray I. 14. (keltére l. RA 2356. sz.); márc. 30.: Hazai 64.; máj. 23. k.: CDCr VI. 57. (keltére l. RA 2366. sz.). – Ide vonható még az az oklevél (CD V/2. 84–85.), melyet 1273. máj. 29. és jún. 2. közötti időpontra lehetett beilleszteni IV. László okleveleinek sorozatába, vö. RA 2378. sz.

[128] CD V/2. 129.

[129] *Wertner Mór*: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája I–II. Turul 19. (1901) 26.

[130] *Wertner Mór*: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 644.

[131] 1273: HO VI. 196.

[132] *Wertner M.*: Udvari tisztviselők i. m. 651.

[133] 1273: HO VI. 196.

[134] *Szabó K.*: Kun László i. m. 20–21.

[135] 1274: ÁÚO XII. 98–100.

[136] A jogszolgáltatás középkori értelmezésére l. *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 265–266.

volna, Erzsébet özvegy királyné ellenben, mint láthattuk, igényt formált arra, hogy részese legyen a hatalom gyakorlásának. Az 1267 után már a „hivatalos" felfogás által is a nemesekkel azonosított királyi szerviensek fontos kiváltsága volt ugyanakkor, hogy ellenük nem a megyésispán, hanem csak a király előtt lehet pert kezdeni,[137] ami az V. István halála után előállt helyzetben annak árnyékát vetítette előre, hogy alkalomadtán Erzsébet özvegy királyné lesz az, aki ítéletet mond nemesek ügyeiben. Márpedig a „nőuralom" efféle érvényre jutása minden bizonnyal elfogadhatatlan lett volna mind a bárók, mind a nemesek számára. Igaz ugyan, hogy a „nőuralom"-t elutasításáról valló középkori felfogás részletes és alapos kifejtést csak Thuróczy János krónikájának a Kis Károly király történetét elbeszélő részében nyert,[138] nincs okunk azonban arra gyanakodni, hogy ez a szemlélet a 15. század terméke lenne. A Thuróczy által megfogalmazott ellenérzések bizonyára már a 13. században is épp oly erősek voltak a „közvélemény"-ben, mint az 1480-as években, amire annál is inkább gyanakodhatunk, mert az 1270-es évek elejét alig néhány évtized választotta el a gyászos véget ért Gertrúd királyné korától, azaz a 13. század emberének is megvoltak a kedvezőtlen tapasztalatai a „nőuralmat" illetően. Gertrúd történetének emléke aligha halványulhatott el az idők során, ha IV. Béla még 1240-ben, István ifjabb király pedig 1270-ben is adományozott olyan birtokokat, amelyeket a királyné meggyilkolásában bűnösnek talált személyektől koboztak el, s ráadásul ez utóbbit István, immár királyként, 1272-ben átírta és megerősítette.[139] A „nőuralom" visszatérésétől való félelem elegendő okot szolgáltathatott a királyi tanácsban ülő bárónak arra, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel megpróbálják szűkíteni a magát régensnek tekintő Erzsébet mozgásterét, történetesen oly módon, hogy az új megyei bíróságok kialakításával csökkentik a nemesek pereibe való közvetlen beavatkozása lehetőségét.

Magától értetődik ugyanakkor, hogy egy efféle álláspontot nem lehetett nyilvánosan képviselni, hiszen az a legbiztosabb módja lett volna egy Erzsébettel való azonnali konfliktus kirobbantásának. Márpedig az a körülmény, hogy a vidéki bíráskodás új intézményeinek bevezetése időben egybeesik azzal az időszakkal, amikor is az anyakirályné beleegyezésére hivatkoznak a IV. László nevében kiállított oklevelek, nem hagy kétséget afelől, hogy ilyen konfliktusra semmi esetre sem került sor. Ennek magyarázata az lehet, hogy a bárónak sikerült találniuk egy olyan — az előzővel ellentétben a „politikai nyilvánosság" előtt is vállalható — indoklást, mely Erzsébet számára is elfogadhatóvá tette a változásokat. Ebből a szempontból lehet jelentősége az új bíráskodási formák bevezetésében szerephez jutó bárók személyének. Csák nembéli Máté szlavón bán, amint az köztudomású, V. István tántoríthatatlan híve volt, egyike azoknak, az Istvánt már ifjabb király korában is szolgáló előkelőknek, akiknek hűsége az 1264/1265. évi belháború leg-

[137] 1264: CD IV/3. 187. – Idézi *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 266., vö. még uo. 275.

[138] Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp. 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, Tomus VII.) 192., 198. – Értelmezéséhez l. *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) 161., 166–169.

[139] 1240: HO VIII. 35–37.; 1270: ÁÚO VIII. 259–262.; 1272: uo. 391–392.

kritikusabb hónapjaiban sem ingott meg.[140] A Zala megyében *generalis congregatiot* tartó Péc nembéli Dénes — egyébiránt a kehidai oklevélben a veszprémi püspök tanúi között felsorolt Lukács fia György[141] egyik fia[142] — szintén még herceg korában került kapcsolatba Istvánnal: 1259-ben asztalnokmestere, 1263-ban pedig nádora volt. Csák Mátéval ellentétben azonban a belháború idején elhagyta Istvánt, s az 1260-as évek második felében már IV. Béla, illetve annak fiatalabb fia, Béla herceg tisztségviselői között találkozunk vele. István trónralépte után meghódolt régi urának, ám csak egy jelentéktelen szlavóniai ispánság élére került. A László trónörökös elrablása által kirobbantott válság azonban meghozta a teljes békülést V. István és Péc Dénes között: Dénes lett István új országbírája,[143] azaz ekkor már újra a király legbizalmasabb hívei közé tartozott. A harmadik báró, Sándor fia Sándor országbíró esetében — a személyének azonosításával kapcsolatos nehézségek miatt — hasonló pályakép nem rajzolható fel, mindenesetre viszonylag szerény kockázattal jár annak feltételezése, hogy ő lehetett az a Sándor, aki V. István uralkodása idején — legalábbis 1272-ben — a baranyai ispánságot viselte.[144] Ezek az adatok annak fényében tűnnek kiváltképp figyelemre méltóaknak, hogy Szűcs Jenő, amint arról már szó esett, olyan megfigyeléseket tett V. Istvánnak a királyi szerviensekkel kapcsolatos politikáját illetően, amelyek egyértelműen arról tanúskodnak: István — ellentétben apja „arisztokratikus"-nak ítélhető felfogásával — kifejezetten megértőnek mutatkozott a királyi szerviensek önnön nemesi jogállásuk elismertetése iránti törekvésével szemben. Ennek a vélekedésnek a helyes voltát erősíti meg az az adat, mely szerint 1272 nyarán az Adria-partra tartó V. István Topuszkón ítélőszéket tartva[145] a veszprémi püspökség ez alkalommal elébe terjesztett ügyének megvizsgálásakor a főpapok és a bárók mellett a „rangosabb és tiszteletre méltóbb" szerviensek (*nostris cum baronibus tam clericis quam laicis servientumque regni senioribus ac honorabilioribus*) tanácsával is élt,[146] azaz engedélyezte számukra a királyi tanács ülésén való részvételt.[147] Ilyen előzmények után egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek az a feltevés, hogy a vidéki bíráskodás új intézményeit életre keltő előkelők — V. István egykori bárói — halott királyuk politikai örökségének részeként tekintettek az általuk bevezett újításokra, s ennek hangsúlyozása révén minden nehézség nélkül elfogadtatták azokat Erzsébettel.

Az új intézmények bevezetésének „rejtett" és „nyilvános" indokait körvonalazó két hipotézis ugyanakkor kölcsönösen erősíti egymást, hiszen nagy biztonsággal összekapcsolhatók. V. István egykori bárói előtt ugyanis aligha lehetett titok, hogy a pecsétjén önmagát a „kunok császárának leánya"-ként (*filia imperatoris Cumanorum*) megnevező Erzsébet valóban nem mentes bizonyos hatalmi

[140] Máté politikai pályafutására összefoglalóan l. *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 18–27.

[141] 1232: Zala II. 644.

[142] *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.[2] 889.

[143] Dénes politikai pályafutására l. *Wertner Mór*: Az Árpádkori nádorok genealógiája I–II. Turul 16. (1898) 117. és *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 887–891.

[144] CD V/1. 187., CDCr V. 635., CD V/1. 241.

[145] 1272: CDCr V. 631.

[146] 1272: Zala I. 67.

[147] Vö. *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 266., 280.

ambícióktól. A pecsét történetesen az özvegy királyné egy 1273-ban kiadott oklevéléről ismert,[148] nem lehetetlen azonban, hogy egy 1272. évi oklevelén[149] is ez függött már. Az említett ambícióknak mindazonáltal a pecsétnél jóval egyértelműbb jelét adta Erzsébet 1273 májusában, amikor is megpróbálkozott azzal, hogy — kegyenceivel töltve be a királyi tanács néhány kulcspozícióját — magához ragadja a hatalom teljességét. A kísérlet alig egy-két hét alatt összeomlott a bárók többségének ellenállása miatt,[150] arra mindenesetre jó volt, hogy azok, akik a „nőuralom"-tól tartottak, igazolást találjanak az eseményekben.

Ebből a rekonstrukcióból ugyanakkor szükségképpen következik, hogy a vidéki bíráskodás intézményeinek átalakítását eredményező újításokat eredetileg átmeneti, az ország kormányzásában a király néhány évig tartó kiskorúságából fakadó nehézségeket áthidaló megoldásoknak szánhatták bevezetői. Hogy aztán azok mégis gyökeret vertek az ország igazgatásának intézményrendszerében, az annak volt köszönhető, hogy időközben kiderült: a kivételesen jól sikerült konstrukció voltaképpen minden érdekeltnek megfelel.

Ha eltekintük a kérdés politikai vonatkozásaitól, megállapítható: a szolgabírói intézmény létrehozása alkalmas eszköz volt arra, hogy megoldást találjanak a nemesekké vált királyi szerviensek ügyeiben való bíráskodás régóta tisztázatlan kérdésére. A szolgabíráknak a megyésispán mellé rendelése révén kialakított megyei hatóság *iurisdictio*val való ellátása egyfelől tehermentesítette az efféle ügyekben addig eljáró nádori és országbírói ítélőszéket — illetve a fontosabbnak ítélt ügyekben személyesen bíráskodó királyt[151] — oly módon azonban, hogy nem sértette a nemeseknek a megyésispán bírói joghatósága alól mentességet biztosító kiváltságot. A gyakorlati kivitelezés terén ehhez nem volt többre szükség, mint azoknak a tekintélyesebb megyei birtokosoknak a szolgabírói tisztségbe emelésére, akik fogott bírákként már addig is tevékeny szerepet vállaltak a rendes bíróságokat valamilyen oknál fogva felkeresni nem akaró királyi szerviensek, ill. nemesek viszályainak elintézésében. Hogy valóban ebből a körből kerültek ki a korai szolgabírák, arról meggyőzően tanúskodik a rendelkezésünkre álló adatok áttekintése. 1284–1285-ben bizonyos Hodos, Ubul fia Mihály és Balognak mondott János szerepel szabolcsi szolgabíróként:[152] közülük Hodos a Gutkeled nemzetség szakolyi ágának őse,[153] Ubul fia Mihály a Balogsemjén nembéli Kállaiak közül való,[154] de jómódú birtokos lehetett az egyik szabolcsi falunak nevet adó[155] „Balog" János is. Hodos egy keltezetlen, de bizonyosan IV. László kori oklevélben[156] szatmári szolgabíróként is feltűnik, társai ez alkalommal Balogsemjén

[148] DL 844., kiadása: Sztáray I. 12–13. – A pecsét rajzát l. *Szabó K.*: Kun László i. m. 131.

[149] 1272: DL 817., kiadása: CD V/1. 237–238. és V/2. 58–60. – A pecsét előlapja teljesen elmosódott, hátlapja azonban, amennyire jelenlegi töredékes állapotában megítélhető, feltűnő hasonlatosságot mutat a „kunok császárá"-t említő pecsétével.

[150] *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 282–283.

[151] L. pl. 1270: ÁÚO X. 465–466., ÁÚO VIII. 415–418.; 1271: HO VII. 131. és 131–132.; 1272: ÁÚO XII. 48–50., stb.

[152] 1284: HO VII. 184–185. (keltére l. RA 3306. sz.); 1285: HO VII. 194–195.

[153] *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 478.

[154] Uo. 199–202.

[155] Vö. *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 32.

[156] 1272–1290 k.: DL 105 231.

nembéli (Kállai) Mihály,[157] Káta nembéli (Lázári) Gábor fia Tamás[158] és Kaplyon nembéli (Károlyi) Mihály fia Mike.[159] Az 1298-ban szereplő szabolcsi szolgabírák[160] között ott találjuk a már említett „Balog" János mellett a Gutkeled nemzetség ún. „Farkas"-ágából való Pál fia Lőrincet,[161] a Hontpázmány nembéli (Bánki) Lökös fia Pétert[162] és „Belus ispán atyafiát (*frater*), János"-t, azaz a Szentemágócs nemzetség Szabolcsban és Zemplénben birtokos ágából származó András fia Jánost.[163] Ha újra a szatmári szolgabírákra vetünk egy pillantást, hasonló helyzetnek lehetünk tanúi: 1299-ben[164] egy — több alkalmasnak látszó jelölt miatt — nehezen azonosítható Mikó mester mellett a Gutkeled nemzetség ún. Lothard-ágához tartozó Lotárd fia Lotárd,[165] a már említett Káta nembéli (Lázári) Gábor fia Tamás,[166] valamint Gutkeled nembéli (Bátori) Bereck[167] viselt szolgabíróságot. Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy a korábban — rövid ideig — nádorságot viselt Básztély nembéli Rénold, akinek a királyi szerviensi sorból a bárságig ívelő karrierje viszonylag jól ismert,[168] maga is viselt valamikor 1289 után szolgabíróságot, s nem lehetetlen, hogy a társai egyikeként említett *magister Petrus dictus Petene*[169] valójában a királyi hatalommal utóbb oligarcha módjára szembeszálló Petenye fia Péterrel[170] azonosítható. A szolgabíróságok felállítása, amint az a fenti adatok ismeretében könnyen megítélhető, éppen azoknak a megyei birtokosoknak biztosított közszereplési lehetőséget, mégpedig királyi tisztség viselése révén, akik ahhoz elég előkelőek és tekintélyesek voltak ugyan, hogy igény támadjon bennük szűkebb pátriájuk ügyeinek az intézésében való részvételre, arra azonban nem sok esélyük volt, hogy bárói méltóságra emelkedjenek. Aligha lehet kérdéses tehát, hogy a megyebeli nemesek kedvezően fogadták a változásokat, s nem csak azok, akik preztízst és hatalmat adó tisztségekhez jutottak. A többiek számára minden bizonnyal jelentős nyereséget jelentett az, hogy pereiket a megyén belül, a költséges, s gyakran kockázatos hosszabb utazás vállalása nélkül rendezhették el. Jellemző ugyanakkor az intézmény újdonság voltára, hogy a nemesek, régi szokást követve, esetenként valamelyik központi bróság előtt indították meg pereiket, s az uralkodó vagy a nádor volt az, aki a megyei hatóság elé utalta azokat.[171]

---

[157] *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 199–202.

[158] Uo. 775.

[159] Uo. 749.

[160] 1298: Zichy I. 89.

[161] *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 523.

[162] Uo. 686.

[163] Uo. 976.

[164] 1299: HO VII. 283.

[165] *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 486.

[166] Uo. 775.

[167] Uo. 477.

[168] *Pór Antal*: Rénold nádor és ivadéka. Turul 7. (1889) 114–118.; *Wertner M.*: Az Árpádkori nádorok i. m. 121–122.; *Keresztes Kálmán*: A Rozgonyiak. Turul 40. (1926) 19–27., vö. még *Zsoldos Attila*: Közszabad nemzetségek. Mediaevalia Transilvanica 2. (1998) 52–54.

[169] É. n.: „Nos Renoldus quondam palatinus, magister Petrus dictus Petene et comes Jacobus iudices in comitatu de Zemlen per dominum regem constituti" adnak ki oklevelet egy perbeli egyezségről – DL 57 974. (Csonka kiadását „1291 körül"-re datálva l. ÁÚO V. 59.)

[170] Személyére l. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. passim.

[171] 1284: HO VII. 184–185. (keltére l. RA 3306. sz.), vö. 1285: HO VII. 194–195.; 1272–1290 k.: DL 105 231.; (1291): ÁÚO X. 424–425. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 311.,

Az új típusú megyei bíráskodás jövője azonban nyilvánvalóan csak kisebb részben függött a megyei nemesség állásfoglalásától, a kérdésben sokkal nagyobb súlya volt a politikai hatalommal rendelkezők véleményének. A fogadtatás azonban, minden jel szerint, ebben a szférában is kedvező volt. A bárók közül azok, akik oligarchikus magánhatalom kiépítésére törekedtek, azért ítélhették a maguk szempontjából kedvezőnek a megyei bíráskodás új formáját, mert ez megteremtette a lehetőségét annak, hogy a territóriumukban élő nemesek perei ne kerüljenek a központi bíróságok elé, hanem helyben tárgyalják azokat, ahol az oligarcha — ha szükségesnek látja — könnyedén érvényesítheti befolyását.[172] Nem csoda tehát, hogy a 13–14. század fordulója körüli évtizedekből számos adat tanúskodik arról, hogy az oligarchák igénybevették a szolgabírák közreműködését különféle ügyek elintézésében.[173] Azok az előkelők ugyanakkor, akik nem tudtak vagy nem akartak az oligarchákkal lépést tartani, abban láthatták az új intézmények egyik jelentős előnyét, hogy azok révén a nemesek mentesülnek a nádori és országbírói tisztségeket is rendszeresen viselő oligarchák ítélkezése alól. Ez különben már V. Istvánnak a rendszert bevezető egykori bárói fejében is megfordulhatott, hiszen valószínűsíthető, hogy az 1264/1265. évi belháborúban még István ifjabb király oldalán harcoló Geregye-fivérek — István és Miklós — éppen azért csatlakoztak a viszály idején még az ellenséges oldalon álló, s V. István trónraléptekor Prágába emigráló Kőszegi Henrikhez, mert territórium kialakítására aló törekvésüket a király nem volt hajlandó eltűrni.[174] A „nemesi"-nek nevezett új típusú megye életrehívása tehát ezen a szálon is hozzákapcsolható V. István „politikai örökség"-éhez. Tény mindenesetre, hogy az a kifejezetten az oligarchikus magánhatalommal rendelkező bárók ellen irányuló kísérlet, mely III. András korában az ország kormányzatát a rendiség eszmerendszerének megfelelően próbálta meg átalakítani,[175] éppen ebben az összefüggésben tekintett az új típusú megyére. Az államkormányzat rendi átalakításának szorgalmazói úgy ítélték meg, hogy az átformált megye intézménye lesz az a bázis, mely biztosítja programjuk sikerét. Ezért aztán erőteljesen támogatták az új típusú megyei intézményt, s az 1290. évi törvény határozottan előírta, hogy az „ispán ne merészeljen ítéletet hozni vagy bíráskodni a négy megbízott nemes", azaz a szolgabírák „nélkül".[176] Elképzelésük alighanem az lehetett, hogy a megye jelentőségének növelésével sikerül majd elszakítani a megyei nemességet a familiaritás intézményén keresztül a bárókhoz fűző szálakat. A távlati cél mellett konkrét politikai feladatot is szántak a megyei hatóságnak, amennyiben a törvény a megyékben bíráskodó nádor ellenőrzésével a szolgabírákat bízta meg kimondván: „ha pedig a nádor helytelenül akarna eljárni, ez a négy ember [ti. a szolgabírák] az ispánnal együtt őt megakadályozni és nekünk [ti. a

4. sz. jegyz.); (1295): ÁÚO XII. 512–513. (az oklevél kelte a kibocsátó nádor archontológiai adataiból következik); (1298): HO VIII. 453. (keltére l. RA 4197. sz.), vö. uo. 453–454.; 1299: RA II/4. 227. és 233., stb.

[172] A kérdésre összefoglalóan l. *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 199–204.

[173] Uo. 196–198.

[174] Vö. *Zsoldos Attila*: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 27–28.

[175] Összefoglalóan l. *Gerics J.*: Korai rendiség i. m.

[176] 1291: 5. c.: nec comes... iudicare praesumat absque quatuor nobilibus nominatis – UGDS I. 173.

királynak] jelentést tenni tartozzék".[177] A megyei bíráskodás új intézményei ugyanakkor a III. András-kori rendi kísérlet összeomlása után is életben maradtak, alighanem azért, mert egyfelől — ellentétben a rendi jellegű államkormányzat olyan intézményeivel, mint például az országgyűlés vagy a rendi értelemben felfogott „ország" által kiküldött tanácsosok[178] — nem korlátozták az uralkodói hatalmat, másfelől azonban az általuk kínált előnyöket — igaz, a megyei intézmény hatáskörét 14. század közepétől a korábbiaknál jóval szűkebb határok közé szorító változtatásokkal[179] — a magyar Anjouk kormányzata is felhasználta.

Visszatérve végezetül a kezdetekhez, megállapítható, hogy Erzsébet özvegy királyné maga is az újítások hívéül szegődött, úgy tűnik tehát, nem ismerte fel, hogy azok — részben legalábbis — éppen az ő hatalmi törekvéseinek kivédésére irányultak. Az özvegy királyné egy keltezetlen oklevelének tanúsága szerint mindenesetre Erzsébet volt az, aki a nemesek kérésére Baranya megyében „általános újjászervezés"-t (*reformatio generalis*)[180] hajtott végre oly módon, hogy „négy nemes kapitány"-t (*quatuor nobiles capitanei eiusdem provincie*) állított, akik aztán egy gyűlésen (*congregatio*) a királyné felhatalmazásából (*nostra ad hoc eisdem auctoritate tradita et assumpta*) Erzsébet báróival együtt ítélkeztek a nemesek ügyeiben.[181] A bárók között említi a szöveg Demeter baranyai ispánt is, ami lehetőséget ad az oklevél keltezésére. 1280-ban még egy bizonyos János volt a megye ispánja,[182] 1283-ban viszont Tétény nembéli Péter szlavón bán,[183] Demetert viszont egy 1282. évi forrásunk mondja e tisztség viselőjének,[184] így az oklevél nagy biztonsággal keltezhető 1281–1282 tájára, azon belül is inkább 1282-re. A „négy nemes kapitány" bízvást azonosítható a megye szolgabíráival,[185] annál is inkább, mert a négy személy közül legalábbis kettő — Győr nembéli (Óvári) Konrád (*magister Corladus de Owar*) és a Kórógyiak közül való Keled fia László (*Ladislaus filius Clety*) — bizonyosan ahhoz a társadalmi körhöz tartozott,[186]

[177] 1291: 14. c.: Item si palatinus in regno nostro ad faciendum iudicium processerit, in qualibet provincia quatuor iudices deputati cum comite parochiali ire et iudicare debeant. [...] Si vero palatinus sinistre procedere intenderet, iidem quatuor homines [sc. quatuor iudices deputati] cum comite ipsorum prohibere et nobis intimare teneantur – uo. 174.

[178] *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. 276–304.

[179] *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História Könyvtár – Monográfiák 17.) 154–155.

[180] A fogalomra l. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 12.

[181] DL 38 668.

[182] 1280: CDCr VI. 355.

[183] 1283: CDCr VI. 446.

[184] 1282: ÁÚO XII. 372.

[185] A „capitaneus" szónak a szolgabírákra vonatkozó alkalmazása kétségkívül szokatlan. Magyarázatként felmerült, hogy az oklevelet talán az a Kézai Simon mester fogalmazta, aki kimutathatóan Erzsébet királyné klerikusa volt (1272: Hazai 62–63.), l. *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában I–II. Századok 107. (1973) 831. (5. sz. jegyz.). Kézai és a capitaneus kifejezés kapcsolatára vö. még *Gerics József*: Adalékok a Kézai krónika problémáinak megoldásához. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica I. 1957. 130–131. (14. sz. jegyz.) és *Kristó Gyula*: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 10–11.

[186] A másik két személy – Christoforus filius Ongalus és Egydius filius Petri – azonosítása még várat magára. Péter fia Egyed mindazonáltal alighanem azonosítható az 1285-ben szereplő

amelyből a korai szolgabírák, mint láthattuk, kikerültek. Baranya megyében ez az új típusú megyei bíráskodás meglétére utaló legkorábbi nyom, így aztán az sem lehetetlen, hogy a megye szolgabírói testülete éppen ez alkalommal született meg. Ez az értelmezés az oklevél tartalmából bizonyos mértékig következik is, hiszen a dokumentum nem foglal írásba egyetlen konkrét ügyben született döntést sem, kizárólag annak bizonyságául szolgál, hogy a „négy nemes kapitány" a királyné felhatalmazásából jár el. Az adat jelentőségét növeli, hogy — nem számítva Csák Máté bán szlavóniai gyűlését — itt mutatható ki első alkalommal az 1273-ban bevezetett két új intézmény, a szolgabíróság és a *congregatio* összekapcsolódása.[187] A baranyai eset ily módon valósággal megtestesíti azt a kettősséget, mely az özvegy és a szolgabírák közötti kapcsolatot jellemzi: a megyei bíráskodás új intézménye — nem kis részben legalábbis — Erzsébet ellenében, ám mégis a királyné közreműködésével született meg.

THE WIDOW AND THE *SZOLGABÍRÁK*

Attila Zsoldos
(Summary)

In the summer of 1272 unexpectedly died István V, king of Hungary (1270–1272). His successor was his ten-year-old son, László IV (1272–1290). The study analyses the consequences in the government of the kingdom of the fact that the new king was a minor.

It was not for the first time that the problem emerged: it did happen sometimes before that a member of the dynasty acceded to the throne as a child or was otherwise unable to carry out his duties as a king. In those cases the problem was always solved by conferring the direction of the government on one of the elder members of the royal family. The person involved could be the widowed queen-mother, or the queen if older than her minor husband, but also the oldest male member of the dynasty.

In 1272 several possibilities offered themselves as well. One obvious solution would have been to put the reins of government in the hands of the only living adult male of the dynasty, namely Béla, duke of Macsó. But after his assassination in November 1272 by one of the oligarchs the only person to lead the country through the difficulties presented by the new ruler's minority remained the widow of István V, queen Elisabeth. In fact, we have solid evidence attesting that Elisabeth did try to act as "regent" at least until the end of 1273. However, her role never assumed an institutional character and was rather based on the personal influence of the widow. It is exactly from the same time that the first pieces of information showing the existence of the new institutions of provincial jurisdiction, namely the *szolgabírák* (*judices nobilium*) and the congregations held by the palatine (*congregatio generalis*) have come down to us.

Hungarian historians have long dated the emergence of the institution of the *szolgabírák* to the middle third of the 13th century and have attached it to the corporative movement of the lesser landowners called *servientes* ("persons owing service to the king"). The study refutes the elements of this conception and proves that the institutions of the szolgabírák and the palatinal congregation were in fact born in 1273 and were closely connected to the aspirations of queen Elisabeth to the regency. After 1267 one of the major privileges of the *servientes regales* was that they could only be sued before the king, which, in the case of the queen's regency, would have meant their subjection to the jurisdiction of Elisabeth. This, however, would have been a form of "female authority", wholly unacceptable to the barons of the royal council, who accordingly tried to limit by all possible means the queen's freedom of action. One way was to restrict her immediate involvement in the lawsuits

szentdienesi Péter fia Egyeddel (ÁÚO IX. 435., vö. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I[3] –IV. Bp. 1987–1998. I. 384.).

[187] A továbbiakban, amint az köztudott, a jelenség általános, l. pl. 1284: ÁÚO IX. 400–401.; 1288: CD V/3. 434–436.; (1289 u.?): DL 84 201.; 1298: Zichy I. 89., stb.

of the nobility by setting up new courts. Consequently, the new institutions of provincial jurisdiction seem to have been intended as mere temporary devices, destined to help to solve the problems emerging from the king's minority. That they eventually became firmly rooted in the institutional framework of the kingdom was due to the fact that they unexpectedly suited the interests of all those concerned. The nobility welcomed the changes, because those appointed as *szolgabírák* obtained a post of authority and prestige, whereas the others could henceforth settle their suits within the county, without having to undertake a costly and sometimes hazardous journey to the royal court. As for the barons, already involved in the process of building their own spheres of authority, the new judicial institutions could appear equally favourable, for, by attracting the cases of the nobility living in their territories from the central courts to the local authorities, they increased as a matter of fact their possibilities of interference. Finally, the fact that the queen herself supported the new institutions seems to attest that she failed to recognise that they had originally been intended to thwart her own ambitions. In the county of Baranya, which was under the queen's government, the first *szolgabíróság* was established by Elisabeth in 1282. The case of Baranya illustrates perfectly the ambiguity characterising the relationship between the widow queen and the *szolgabírák*: the new institution was created against Elisabeth but nevertheless through her agency.

Tringli István

A SZENT KIRÁLYOK SZABADSÁGA

A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai

A történelmi tudat a középkorban jelentősen különbözött napjainkétól. A modern társadalmakban a történelemről szerzett csaknem minden tudást az oktatás közvetít, az oktatás számára pedig a tudásanyagot a tudomány szolgáltatja. Bármennyire is áthatják a politikai kívánalmak és az ideológiák ezt a tudásanyagot, a tudományosságnak legalább a látszatáról mégsem mond le a modern világ. Ez a tudományos történelemszemlélet és tudásanyag a tömegoktatás bevezetése óta elérte az egész társadalmat. Alternatív tudás és történelemszemlélet legfeljebb csak szűk közösségeknek nagyon távoli, a vallásos hithez közel álló mítoszaiban, valamint a közelmúltra vonatkozó emlékeiben él. A bevett tudományos felfogásokkal szemben álló, általában szűk témákkal foglalkozó nézetek korántsem annyira radikálisak, mint amennyire azt képviselőik hirdetik. A „hivatalos tudományossággal" való minden szembenállásuk ellenére magukat tudományosnak tartják és közönségüket is erről igyekeznek meggyőzni.[1]

A históriának a középkori oktatásban csekély szerepe volt. Az oktatási rendszer alsó szintjén teljesen hiányzott, de a történelmet a magasabb iskolákban sem oktatták. Az, hogy a hét szabad művészetben nem kapott helyet, önmagában még nem jelentette azt, hogy ne tekintették volna tudománynak. Az oktatásnak a kései antikvitásban kialakult és az egész középkor folyamán fennmaradt rendszere ugyanis elvileg magát csak kulcsnak, útnak, eszköznek, alapnak tekintette a tudományok további műveléséhez. A valóság azonban az volt, hogy a középkori Európa legjobb egyetemeinek bármelyikét el lehetett anélkül végezni, hogy történelemmel a legcsekélyebb mértékben is foglalkozott volna a hallgató. Olvastak ugyan ókori történetírókat, de nem azért, hogy az ókori Róma történeti eseményeit rekonstruálják, hanem azért, hogy ellessék a szerző stilisztikai fordulatait. A históriát ennek megfelelően a hét szabad művészet rendszerében hol a grammatikához, hol meg a retorikához sorolták.[2] Itt azonban nem jutott hely az érett középkor történeti műveinek, sem a világkrónikáknak, sem a nemzetek vagy a dinasztiák történelmét elmondó gesztáknak, a később kialakult regényes geszta — ami a mi

[1] Magyarországon hagyományosan ehhez a területhez tartozik az őstörténet, a kilencvenes évek óta pedig egy több évtizede megjelent mű feleleventésével keletkezett nézetrendszer a Pilis mitikus történetéről.

[2] *Hans Wolter:* Geschichtliche Bildung im Rahmen der artes liberales. In: Artes liberales von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters. Hg. Josef Koch (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 5.) Leiden-Köln 1959.

fogalmaink szerint inkább az irodalomhoz tartozott — pedig végképp hiányzott innen. Béla király névtelen jegyzője a Gesta Hungarorum bevezetőjében arról írt, hogy diákkorában barátjával együtt olvasgatta Dares Phrygius Trója-regényét. Ez a könyv azonban nem volt a tananyag része, a két ifjú önszorgalomból olvasta el ezt a saját korában közkedvelt művet. A történelem szerepe a tudományok közt és az oktatásban csak a középkor végén növekedett meg jelentősebb mértékben, és ebben komoly szerepe volt a humanizmusnak. A história azonban csak hosszú folyamat eredményeképpen a 18. század végére vált történettudománnyá, ekkorra alakult ki ugyanis az ehhez szükséges forráskritikai rendszer. Néha a középkori történetírók is fenntartásokkal fogadták forrásaikat, de eljárásuk nagyon távol állt az újkori történeti kritikától.[3]

A történelem mégis áthatotta az egész társadalom gondolkodását. Nem a tudományos történetírásra jellemző, önmagáért való történelemtudása volt, hanem folklorisztikus.[4] A szó ne tévesszen meg bennünket, nem azt jelenti, hogy csak a paraszti, egyáltalán csak az alsóbb társadalmi csoportokra kiterjedő világnak volt ilyen történelemképe. Kizárólag a társadalom alsóbb szintje számára létező, a társadalmi elittől lényegesen eltérő kultúra amúgy sem volt.[5] A folklorisztikus történelemszemlélet legfontosabb sajátossága, hogy céltudatos és gyakorlatias. A középkor végére már pontosan nem értett szimbólumoknak és adomáknak eredetileg mind volt valamilyen tartalmuk és ezek nagyon is gyakorlati céllal rendelkeztek.

Nem véletlenül szoktuk emlegetni a hagyományos társadalom" és a hagyományos világ" kifejezéseket az ipari forradalom előtti Európa társadalmának leírásakor. A hagyomány itt egy mindenre kiterjedő régi és jó rendet jelentett. A történelmi tudás elengedhetetlenül szükséges gyakorlati ismeret volt. Ismerete hozzátartozott a mindennapi élethez és a létfenntartáshoz. A nemesi társadalomban ilyennek számított a birtok eredetének ismerete, a birtokszerző őstől való leszármazás számontartása. Egyik legtipikusabb példája ennek a magyar nemzetségek hagyományőrzése.[6] A folklorisztikus történelemszemlélet és a tudós történetírás nem vált el élesen egymástól, hanem kölcsönösen hatottak egymásra. Ez a történeti tudat erőteljesen jogias volt; célja a jogok fenntartása és konzerválása volt. A középkorban azonban a jog alatt is mást értettek, mint később. Nem a tudós jogról volt szó, hanem az élet szinte minden területére kiterjedő szabályrendszerről. A kiváltságot, a mások jogától eltérő előjogot pedig különösképpen meg kellett tartani az emlékezetben.

A folklorisztikus történelem elsősorban szóbeli úton hagyományozódott, az írásbeliségnek csak kiegészítő szerep jutott, az is inkább a középkor végén. A

[3] *Bernhard Lasch:* Das Erwachen und die Entwickelung der historischen Kritik im Mittelalter (vom VI.-XII. Jahrhundert). Breslau 1887.

[4] *Bernad Guenée:* Histoire et culture historique dans l' Occident médiéval. Paris 1980.; *Hans-Werner Goetz (Hg.):* Hochmittelalterliches Geschichtsbewußtsein im Spiegel nichthistoriographischer Quellen. Berlin 1998.; *Franz-Reiner Erkens:* Hochmittelalterliches Geschichtsbewußtsein? Ein kritischer Versuch. Mittellateinisches Jahrbuch 2000.

[5] *Peter Burke:* Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp. 1991. 39.

[6] *Tringli István:* Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye. In: Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000.

szóbeli hagyománynak vannak sajátosságai ugyanúgy, ahogy az emberi emlékezetnek, ezek a sajátosságok egyszerre biológiaiak és szociológiaiak. Határt az átlagos emberi emlékezőképesség szabott neki, tartalmát pedig az cél szabta meg, aminek alárendelték. Általában nem volt fontos az esemény pontos dátumának fenntartása, egyáltalán hiányzott belőle a leltározó, antikváriusi aprólékosság.

A középkori magyar történeti tudatban Szent István, illetve a szent királyok emlékét nemcsak a történeti munkák és a szentek életrajzai tartották fenn. Ha nem is mindennapi, de nagyon gyakran használt és sokak által ismert kifejezések őrizték meg emléküket: a nevükhöz kötött szabadságok, a *szent királyok szabadságá*nak emlegetése.

A forrásokban a 12. század végétől rendszeresen felbukkannak a szent királyoktól vagy csak Szent Istvántól, ritkábban Szent Lászlótól eredeztetett szabadságok. A történeti irodalomban szűkszavú és általános megállapítások találhatók erről.[7] 1931-ben a jogtörténész Eckhart Ferenc egy programadó tanulmányában Fritz Kern nyomán a hagyományos, elsősorban a középkori jog régi jó elméletét ismertette. E szerint a jog régi és jó rendszere nem állt meg a szokásjognál. Innentől Eckhartot idézzük: „Szokták még a középkorban a jogot valamely mondaszerű törvényhozóra, valamely hatalmas és bölcs királyra is visszavezetni. A németeknél Nagy Károly, az angoloknál Hitvalló Eduárd, nálunk Szent István volt az, akire szerették a jogok eredetét visszavinni. Nemcsak az Aranybullában emlegetik Szent Istvánt, mint a nemesi szabadság berendezőjét, hanem máskor is többször tekintenek rá a késő utódok, mint törvényhozóra, kinek egyébként tételekbe nem foglalt törvényhozásában, mint minden ilyen mithikus törvényhozó adta jogokban, helye van mindennek, mi az ő felfogásuk szerint jó és helyes."[8] Szekfű Gyula, aki 1938-ban az első magyar király későbbi emlékéről írt, ezt így foglalta össze: „... Szent István országában mi sem volt természetesebb, mint hogy a régiség által való legitimálás céljából egyszerűen azt mondták, hogy szóban forgó jogok még a szent királytól származnak.... Azaz társadalmi osztályok és csoportok régi és jó jogaikat oly módon vélték biztosíthatni, ha Szent Istvántól eredeztették magukat."[9]

A továbbiakban nem lesz szó a szent királyok nemzetségéről és a szentkultuszról sem, hanem csak a címadó kifejezésnek a használatát rendszerezzük és elemezzük.[10] A szent király, és a szent királyok szabadsága, a Szent Istvánnal, Szent Lászlóval valamilyen kapcsolatban levő szabadság mind a témánkhoz tartozik. Az itt közreadott gyűjtés nem teljes, a szent királyok szabadságának összes,

[7] *Deér József:* Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938. (reprint 1993.) 117., 139.; *Bónis György:* Szent István törvényeinek önállósága. Sz. 72. (1938) 482. *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 184.

[8] *Eckhart Ferenc:* Jog és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint Bp. 1932. [2]. 285.

[9] *Szekfű Gyula:* Szent István a magyar történet századaiban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. (reprint 1983.) 543.

[10] A magyar királyszentekre a történeti-néprajzi hagyományban l. *Magyar Zoltán*: Szent István a magyar kultúrtörténetben. Bp. 1996., *Uő:* Szent László a magyar néphagyományban. Bp. 1998.; a királyszentekre, különösen a magyar uralkodószentekre l. *Klaniczay Gábor:* Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000.; az ikonográfiára l. *Wehli Tünde:* Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben. In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk. Török József. Bp. 1994. (Studia theologica Budapestinensia 10.)

több ezerre tehető, középkori említését képtelenség összegyűjteni. A felesleges ismétlések elkerülése végett a gyűjtött anyagot így is meg kellett rostálni ahhoz, hogy a tipikus jelenségeket megragadhassuk.[11]

Szent István szabadsága

A szent királyokra visszavezetett szabadságoknak ez a legősibb típusa. Négy esetben szokták emlegetni: egyes korai, királyi alapítású egyházi intézmények, a nemesek, a várjobbágyok és egyes udvarnok-csoportok esetében.

Az ilyen szabadságokkal rendelkező egyházi intézmények közt első helyen Pannonhalmát kell említeni. A legrégibb, Szent István király szabadságát említő oklevelet ez az apátság kapta. A magyar viszonylatban kitűnő forrásadottságokkal rendelkező szerzetes-közösség esetében jól nyomon követhetjük e szabadság jelentésének változását is. A kifejezést legelőször III. Sándor pápának egy 1181-ben kelt, a magyar érsekekhez és püspökökhöz szóló levelében olvashatjuk. Mivel a pápa bizonyos volt abban, hogy a főpapok jól tudják, hogy *a szent emlékezetű István király Pannónia Szent hegye monostorának milyen kiváltságokat adott*, ezért megparancsolta nekik, hogy a monostort és tartozékait ne zaklassák, hanem inkább őrizzék meg *azt a szabadságot, amelyet a fennebb említett király engedélyezett*. III. Sándor e rendelkezésekor egyik elődjének, II. Paschalisnak oklevelére és saját privilégiumára hivatkozott, ezekben az oklevelekben azonban még nem emlegették Szent István szabadságát, másokban is csak az istváni alapításról beszéltek.[12] Néhány évvel később III. Kelemen pápa is a monostor *szabadságait, jogait és méltóságait* emlegette, amelyeket *Szent István király engedélyezett, valamint más királyok is engedtek és amelyeket, egészen a dicső emlékezetű Géza király idejéig* — azaz II. Gézáig — *meg is tartottak*. Egyértelműen meg is nevezte, hogy mit ért e szabadságok alatt: Pannonhalma tizedszedési jogát.[13] A 13. század elején is találkozunk olyan pápai oklevéllel, ami az apátságnak *Szent István vagy más királyok által engedélyezett szabadságait, jogait és méltóságait* említette.[14] Ezután azonban már hazai oklevéladók kancelláriájából kikerült oklevelekben olvashatunk Szent István szabadságáról. A pápai oklevelekkel összehasonlítva szembetűnő a különbség: e szabadságok világi jogokat érintettek, túlnyomórészt az apátság bírói kiváltságát. IV. Béla nyitotta meg a sort 1257-ben, akit Favus apát arra kért, hogy *egyházának Szent István király által engedélyezett és I. Béla király által megújított immunitását avagy szabadságát* — amely abból állt, hogy az apát és a monostor népei fölött más bíró nem ítélhetett, mint a király vagy az,

[11] Az alábbiakban közreadott típusalkotás nem tökéletes, hol a kedvezményezett személye szerint történt, hol meg a szabadság tartalma szerint. Minden gyengéje ellenére ez a rendszer mutatja meg legjobban a szent királyok szabadságának sokféleségét.

[12] quanta sancte memorie rex Stephanus monasterium Sancti Martini de Pannonia donaverit libertate... libertatem, quam rex prefatus concessit – PRT I. 609., facsimiléje: Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1996. I. 112.

[13] Libertates et iura, dignitates predicti monasterii a sancto Stephano rege eidem monasterio concessas et ab aliis etiam regibus indultas, usque ad tempus illustris memorie Geysse regis servatas – PRT I. 613.

[14] Libertates quoque, iura et dignitates a sancto Stephano vel ab aliis regibus pie ac provide monasterio vestro concessas – PRT I. 640.

akit az apát a királytól erre felkért — erősítse meg.[15] 1270-ben is Szent István szabadságára hivatkozott a király, amikor az apátság nemrég megszerzett Pozsony megyei, csallóközi Dénesd nevű birtokát is kivette a pozsonyi ispán vagy udvarispán joghatósága alól.[16] 1347-ben Miklós nádornak a Győr és Komárom megyék számára tartott közgyűlésén bemutatták Pannonhalma ama okleveleit, amelyek arról szóltak, hogy az apátság népei mentesek az ispáni joghatóság alól. Ezek után a nádor megerősítette a monostort *minden, Szent István király és más királyok által adott és ráruházott szabadságokban és szabadságok kiváltságaiban.*[17]

Az eddigi példák során a Szent István-i szabadságokat mind egy máig meglevő okleveles forrásra, a pannonhalmi alapítólevélre vezették vissza. Két évvel az említett közgyűlés után azonban Vilmos apát egészen egyedülálló kísérletet tett: a hagiográfiai irodalomnak Pannonhalmára vonatkozó részeit próbálta felhasználni jogai biztosítására. Megjelent a fehérvári káptalan előtt, amely egyszerre volt különleges jogokkal felruházott királyi egyházi és országos hatáskörű hiteleshely, és azt kérte, hogy *Szent István dekrétumából, legendájából és az egyház jegyzőkönyveiből* — amelyeket a káptalan levéltárában őriztek — írják ki azokat a részeket, *amelyek a monostor szabadságát érintik.* Az apát kérésének csak egy része teljesült. Az ország szokásjoga szerint hiteleshely az őrizetében levő oklevelekből vagy jegyzőkönyvekből csak felsőbb parancsra — azaz a király, a királyné vagy más méltóság utasítására — adhatott ki másolatot, ilyet pedig Vilmos nem hozott magával. Azonban a kérés első része — ami szokatlan, sőt szinte példátlan volt — jogilag teljesíthető, egyszerű megkeresésnek *(petitio simplex)* minősült. A káptalan Szent István legendájából egy oklevélbe bemásolta a Géza fejedelem halála utáni eseményeket, az apátság alapítását, a somogyi tizedek adományozását és hiteles pecsét alatt átadta az apátnak.[18] Pannonhalma addigi Szent István-i szabadságai valóban visszavezethetők voltak az első királyra.[19] A történelmi emlékezet azonban az évszázadok alatt jócskán átalakult. 1500-ban Győr megye törvényszékén a pannonhalmi várnagy és a választott apát nevében panaszt tettek, mivel a királyi kamarás győri emberei a pannonhalmi vásáron elkobozták tőlük a kereskedésre szánt sót, tették pedig mindezt *Szent Márton egyházának Szent István első magyar király és más király urak által engedélyezett szabadsága ellenére.*[20] Az alapítólevélben ilyesmiről szó sem volt, más Szent Istvántól származó

[15] immunitatem seu libertatem ecclesie sue concessam a sancto rege Stephano et rege Bela primo innovatam – PRT II. 298.

[16] libertatis seu exemptionis populi monasterii Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie ab ipso sancto rege Stephano pie et salubriter ab antiquo concessum – PRT II. 333.

[17] in omnibus suis libertatibus et libertatum prerogativis ab eodem sanctissimo rege Stephano, aliis regibus sibi datis et indutis – PRT II. 399.

[18] PRT II. 402., vö. *Gerics József:* Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához.) In: *Uő.*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 181. *Kristó Gyula:* Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica XXI. t. 1996. 23.

[19] Ez akkor is így volt, ha a szabadságok gyakran emlegetett forrása, a pannonhalmi alapítólevél mai formájában semmiképpen sem származhatott Szent Istvántól, hanem későbbi átdolgozás eredménye, vö. *Thoroczkay Gábor:* Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája. In: Mons sacer 996–1996. I. Pannonhalma 1996.

[20] contra libertates dicte ecclesie Sancti Martini per sanctum Stephanum primum regem Hungarie et ceteros dominos reges eidem concessas – PRT III. 556.

oklevele pedig nem volt az apátságnak. A sókereskedelemre valójában 1192-ben, III. Bélától kapott engedélyt az apátság, ezzel a jogával aztán később is élt. A vonatkozó okleveleket ugyan fel lehetett lelni az apátság gondosan őrzött levéltárában, a megyei törvényszék előtt megjelenő familiárisok azonban aligha voltak ennyire felkészültek. Nem szándékosan vezették félre a bíróságot, hanem a kor logikájával gondolkodtak. Azt Győr megyében mindenki tudta, hogy az apátságnak Szent István-i szabadságai vannak, arról is sokan hallhattak, hogy Szent István alapította, ezek után természetes volt, hogy az apátság több évszázados különleges jogait is Szent Istvánra vezették vissza, különben is hozzátették, hogy *más királyoktól* is származott e szabadság.

Más, korai, királyi alapítású egyháznak is voltak Szent Istvántól eredeztetett szabadságai. Valamikor a 14. század első felében hamisították 1250-es dátummal azt az oklevelet, amely a székesfehérvári egyház nemes jobbágyainak és kondicionáriusainak már régóta meglévő szokásait foglalta magába. Az oklevél szerint az adott okot az írásba foglalásra, hogy IV. Béla nem akarta, hogy a fehérvári egyháznak azok a *szabadságai, amelyeket régi őseinek és különösen Szent István királynak — aki elsőként alapította meg és adományozta meg az egyházat és látta el szabadságokkal és a szabadságok előjogaival — rendelkezéseiből mindezidáig háborítatlanul élvezett,* bizonytalanná váljanak.[21]

Szent István szabadságát ugyan a királyi egyházakkal kapcsolatban emlegették a legkorábban, ezt azonban jelentőségében messze felülmúlta a nemesek István királytól eredeztetett szabadsága. Először az Aranybulla bevezetőjében olvashatunk erről, amikor Jeruzsálemi András az egész oklevél kiadását azzal indokolta, hogy *mind országunk nemeseinek, mind másoknak is Szent István király által elrendelt szabadsága* kisebbedést szenvedett. A király ezt látva, engedte meg nekik, hogy *a szent király által engedélyezett szabadság* szerint éljenek. [22] Az Aranybulla 1231-es megerősítése majdnem szó szerint ismételte meg ezt a mondatot.[23] 1267-ben is a *Szent István király által megállapított és elnyert szabadságról* beszéltek.[24] 1351-ben, amikor Nagy Lajos megerősítette az Aranybullát, *Szent István, a magyar nemzet királya és apostola által elrendelt szabadságokat* emlegette az oklevél.[25] Mivel ezután az Aranybullát az 1351-es törvény átírása alapján erősítették meg, ezért a középkor végére közkeletű fordulattá vált e kifejezés használata.

Mi volt a tartalma e nemesi szabadságnak? Az egyházak Szent István-i szabadságától eltérően ezt nem lehetett egy-két mondatban összefoglalni. Az 1222-es és az 1231-es aranybulla, az 1267-es és az 1351-es törvények tartalmának egy része mind ide értendő volt. Egyik oklevél sem állította azonban azt, hogy az összes szabadságokat felsorolja. A nemesek Szent Istvánra visszavezetett szabad-

[21] in libertatibus, quibus ex antiquis progenitorum nostrorum constitutionibus hactenus inviolabiliter freta fuit et precipue beati regis Stephani, qui prius ipsam fundavit et dotavit – *Endlicher:* Mon. Arp. 484.; RA 1012. sz.; helyes dátumára l. *Györffy:* ÁMTF II. 369.

[22] libertas tam nobilium regni nostri, quam etiam aliorum instituta a sancto Stephano rege... libertatem a sancto rege concessam – *Endlicher*: Mon. Arp. 412.

[23] *Endlicher:* Mon. Arp. 428.

[24] in libertate a sancto Stephano rege statuta et obtenta – *Endlicher:* Mon. Arp. 512.

[25] libertates... per sanctissimum Stephanum Hungarice gentis regem et apostolum... institutas – DRH 1301–1457. 128.

sága már a 13. században a szokásjog része lett. Az Aranybulla cikkelyeinek nagy részével az uralkodó nem új jogot alkotott, hanem a régi szokásjogot vagy a legalább néhány évtizede meglevő szokásokat foglalta írásba. Évszázadokkal később, amikor Verbőci István Hármaskönyvében először foglalta írásba a magyar szokásjogot, ott a nemesek négy fő és kiváltságos szabadságát is felsorolta, előtte azonban megjegyezte, hogy a nemeseknek a fejedelmektől számos privilégiumok és rendelkezések által elnyert szabadsága van, azonban azok a legfontosabbak, amelyeket ő az I. rész híres 9. címében felsorol. Az itt előszámlált szabadságok mindegyike megtalálható már az Aranybullában is, ráadásul mind a négy már 1222-ben is régóta élő jog volt, így bízvást mondhatjuk, hogy ezek a részek Szent István szabadságához tartoztak.[26] Az újkor hajnalán Verbőci erőteljesen továbbfejlesztve, a szent korona tannal kiegészítve azt a hagyományt képviselte, hogy a nemesi jogok — ha nem is mind, de egy részük — a szent királytól eredtek.[27] E gondolatmenetben a birtokadományoknak rendkívüli helyük volt, ezekről azt tartották, hogy Szent Istvántól kezdődtek.[28] A középkor végének világképe szerint már nem a világ szinte minden táján fellelhető nemesség általános lényege, a hadakozás volt a döntő. Az eredeti cél nem ment ugyan feledésbe, de háttérbe szorult az évszázadok alatt megállapodott jelenség, a birtoklás mögött. Az azonban, hogy a Szent István-i adományoknak különleges jelentőséget tulajdonítottak, régi hagyományra tekintett vissza. Ezekre már Könyves Kálmán törvénykönyve szerint ugyanazok az öröklési szabályok voltak érvényesek, mint a honfoglalás során nyert szállásbirtokokra, tehát az ősiség.[29]

A nemesi jogoknak ilyen széles körű, Szent István-i szabadságként értelmezett felfogása mellett élt egy szűkebb értelmezése is. Ezeket a jogokat ráadásul hiába keressük az olyan nagy nemesi chartában, mint az Aranybulla. Egy 1504-es törvénycikkben azzal a mondattal találkozunk, hogy a nemesek *Szent István király ideje óta* mindig szabadon választhattak plébánosokat. A szövegben ugyan nem szerepel a szabadság szó, de semmi kétség nem lehet afelől, hogy a törvény fogalmazója számára ez a nemesek Szent István király által adott szabadsága volt. A kijelentéssel nehéz volna vitába szállni. A földesurakat hasonló jog mindig megillette, a kereszténység első századának magánegyházi rendszerében még ennél több is. A 16. század elején azonban már csak az volt a fontos, hogy egy ősi, a kereszténységgel összefüggő jogról volt szó, ami csakis a kereszténységet elterjesztő Szent Istvántól származhatott. Azt, hogy Szent István korában még igen kezdetleges plébániahálózat lehetett Magyarországon, a Jagelló-korban nem tudta senki. A törvény kijelentésével nem is ezt akarták igazolni, hanem azt akarták elérni, hogy a földesuraknak ezt a jogát a püspökök ne korlátozzák.[30]

---

[26] Hármaskönyv I. 9. A párhuzamos részek: 1.§ = Aranybulla 2; 4.§ = Aranybulla 17; 5.§ = Aranybulla 3, 7; 6.§ = Aranybulla záradék. Vö. *Bónis György*: A székesfehérvári törvénynaptól az „ország szabadságáig". In: Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972.

[27] Hármaskönyv I. 3. 6.§

[28] Hármaskönyv I. 84. 1.§

[29] Kálmán I. 20. – *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege) Bp. 1904. 186.

[30] CJH 1504: 26. tc. – A Szent István-kori egyházi berendezkedésre l. *Koszta László:* A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1988.

A Hármaskönyv megírásakor a négy sarkalatos nemesi szabadság egyenként már évszázadok óta létezett, Verbőci újítása a csoportosítás volt, az, hogy épp azt a négyet emelte ki a nemesi szabadságok csak általánosságban emlegetett tömegéből. Beosztása annyira új volt, hogy néhány évtizeddel később, amikor több jogász megbízást kapott egy újabb, a Hármaskönyvnél teljesebb jogkönyv összeállítására, kevesellték elődjük felsorolását. A Négyeskönyv jóval több nemesi privilégiumot közöl, mint Verbőci munkája.[31]

Az, hogy sem a nemesi charták, sem a szokásjogi összefoglalók soha nem sorolták föl a nemesek összes, Szent Istvántól eredeztetett szabadságát, és az, hogy néha esetlegesen is megtettek egy jogot a szent király szabadságának, — így jártak el 1504-ben —, azt bizonyítja, hogy a nemesek Szent István-i szabadságainak nem létezett semmiféle kanonizált összegzése. A kifejezés sokak számára ismert volt, azonban csak homályos, pontosan nem definiált formában használták.

A nemesi jogok egy részét nemcsak általában tekintették Szent István szabadságának, hanem néha egyes kisebb társadalmi csoportok is erre vezették vissza nemesi állapotukat. 1346-ban Pál országbíró vizsgálatot rendelt el egy több éve tartó perben. Az évtized elején Károly király Tátika váráért cserébe a veszprémi püspöknek adta a Kál-völgyi királyi és királynéi kondicionárius népeket, boradókat és udvarnokokat meg birtokaikat. Amikor át akarták őket adni a püspöknek, a négy falu lakói pert indítottak. Magukról hol azt állították, hogy emberemlékezet óta az *ország igazi nemeseinek szabadságai szerint* élik birtokaikat, hol meg azt, hogy *Szent István király ideje óta* valódi nemesek. Az országbíró által elrendelt vizsgálat többek közt arra volt kíváncsi, hogy milyen szabadság szerint birtokolják földjeiket, egyáltalán milyen kondícióik és szabadságaik vannak.[32] A Kál-völgyiek nem udvarnokságukat vezették vissza Szent István korára, hanem állítólagos nemességüket.

Egy másik hadakozó réteg is Szent Istvánra vezette vissza szabadságait: a várjobbágyok. Ennek első emléke ugyanott maradt fenn, ahol a nemeseké: az 1222-es aranybullában, ahol András király arra adott utasítást, hogy a várjobbágyokat *a Szent Istvántól elrendelt szabadságban* meg kell tartatni.[33] Az 1231-es aranybulla ugyanezt a *szent király által engedélyezett szabadság*nak nevezte.[34] A várjobbágyi szabadság ilyen összetételben csak e két oklevél szövegében szerepel. Egyszerűen csak szabadságukat máshol is emlegették, mint például IV. Béla 1240-ben kiadott oklevelében.[35] A várjobbágyok azonban másként is fenntartották István királyra visszavezetett eredethagyományukat. Legelőkelőbb rétegüket a szent király szabadjainak vagy a szent király jobbágyainak nevezték. A várjobbágyok monográfusa, Zsoldos Attila szerint mindezek ellenére sem valószínű, hogy a várjobbágy nemzetségek valóban visszavezethetőek lennének Szent Istvánra. Ennek igazolására három érvet hozott fel: egyrészt a várszervezet István király korában

---

[31] Négyeskönyv I. 18–33., vö. *Viczián István:* A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. (Az Illés-szeminárium kiadványi 2.) Cegléd é. n. [1935.] 13–20.

[32] sub liberatibus verorum nobilium regni... veros nobiles a tempore sancti regis Stephani... veri nobiles regni a tempore beatissimi Stephani – DL 3829.

[33] libertatem a sancto Stephano institutam – *Endlicher:* Mon. Arp. 412.

[34] libertatem a sancto rege concessam – *Endlicher:* Mon. Arp. 428.

[35] *Zsoldos Attila:* A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp. 1999. (Társadalom-és művelődéstörténeti tanulmányok 26.). 128.

még nem épült ki, csak a század második felében, másrészt a Szent István-i várszervezetben szolgáló vitézek még vitathatatlanul közszabad állapotúak voltak, várjobbágyi szabadságuk csak később alakulhatott ki. A harmadik érv szerint a Szent István-i eredeztetés „leginkább azzal a magyarországi felfogással magyarázható, amely minden régi vagy réginek feltüntetett kiváltság forrását Szent István állítólagos rendelkezéseiben kereste." Ennek jó példája az az eljárás, amikor Kun László 1284-ben, egy várjobbágyokkal kapcsolatos, III. István által kiadott oklevelet úgy írt át, mint Szent István király privilégiumát.[36] Mint később látni fogjuk, nem is vezettek vissza oly sok szabadságot Szent Istvánra; a szent királyok szabadságának más típusai, különösen a boldogult királyoké, az említések és a szabadságok tartalmának számában messze felülmúlták ezt. Szent István szabadságai a kiváltságok szűk és előkelő körére terjedtek csak ki.

Még egy társadalmi rétegnél találkozhatunk a Szent Istvántól eredeztetett szabadsággal: egyes különleges szolgáltatónépek esetében. A Győr megyei Táp lakói az Árpád-kor kezdetén királyi lovászok voltak. Valamelyik uralkodó néhányukat a pannonhalmi apátságnak adományozta, ez azonban nem hozott azonnal nagyobb változást életükben: az apátság kiváltságolt népei, lovas jobbágyai lettek. A maradék királyi lovászok egészen a 14. század közepéig békében élték hagyományos életüket.[37] Az Árpád-kor sokszínű társadalmának évszázadai fölött azonban ekkorra már eljárt az idő. Az új társadalmi felfogás uniformizáló volt, és nagy rendekben gondolkodott, a különféle állapotoknak és helyzeteknek *(status, conditio)* már csak e rendeken belül jutott mind szűkebb hely. Ez a különleges szolgáltatásokat végző, a királyi udvarhoz szorosabban kötődő udvarnokokat érzékenyen érintette. Számukra a jobbágyság nem jelentett felemelkedést. Különleges helyzetüknél fogva érdekérvényesítő lehetőségeik is jobbak voltak, mint földművelő udvarnok-társaiknak. 1347-ben a tápiak a királyi családhoz fordultak panaszukkal, hogy *a Szent István király idejében nekik engedélyezett szabadságukon felül,* szabadságuk ellenére adók kivetésével zaklatják őket. Lajos király gyakran vett pártfogásába egyes udvarnok-csoportokat.[38] Ez alkalommal Lackfi Dénes lovászmestert — aki tisztségéből fakadóan a királyi lovászok elöljárója volt — arra utasította, hogy szabadságukon túl ne terheljék a tápi lovászokat, rájuk szabadságuk ellenére jogtalan adókat ne vessenek ki.[39] A tápiak Szent István óta meglevő szabadsága szolgáltatásaikat foglalta magában. Ezt hajlandók voltak teljesíteni, az ezen felül kivetett adók ellen azonban tiltakoztak.

Ez a Szent István-i szabadság egy ponton jelentősen különbözött a nemesekétől és a várjobbágyokétól. Azoké homályos és tág, mondhatni parttalan értelmezésű volt, ezeké csupán egyetlen pontra vonatkozott: az adózásra. A nemesek Szent István által adott szabadsága minden magyar nemest megilletett, úgy tűnik, hogy a várjobbágyi szabadságok is az összes várjobbágyra és nem csak a szent királyok jobbágyaira vonatkoztak. A tápiak szabadsága látszólag eltért ettől, az

---

[36] *Zsoldos:* A szent király szabadjai i. m. 126.

[37] A tápi lovászokra további adatok: Csánki III. 560., *Györffy:* ÁMTF II. 636.

[38] Nagy Lajos udvarnokokat és kondicionáriusokat felemelő társadalompolitikája feldolgozatlan. Röviden a király életrajzírója, Tótsolymosi Apród János is megemlékezett erről, l. *Johannes de Thurocz:* Chronica Hungarorum I. Ed. E.Galántai et J. Kristó Bp. 1985. 186.

[39] ultra eorum libertatem tempore sanctissimi regis Stephani ipsis concessam - DL 87 209.

idézett forrás szerint csak a Tápon élő királyi lovászoké volt, nem a lovászok, főleg nem az udvarnokok általános, az egész országra kiterjedő szabadságát értették alatta. Valójában azonban az összes udvarnokok mentesek voltak a collecta fizetése alól. Általános szabadságuk volt még az is, hogy legfelső bírájuk a nádor volt. Ezt a jogot ugyan nyugodtan visszavezethették volna Szent Istvánra, az eddig feltárt adatok szerint mégsem tették.[40]

A Szent István szabadságára, szabadságaira vonatkozó első adatok az egyházakkal kapcsolatban bukkantak fel, mégpedig pápai oklevelekben. Vajon feltételezhetjük-e, hogy ez a kifejezés a pápai kúria közvetítésével külföldről került Magyarországra? Aligha. Az, hogy az első adatok bizonyos egyházakra vonatkoznak, részben a magyar oklevéladás és a forrásadottságok sajátosságaival magyarázható, részben pedig azzal, hogy egyes világi társadalmi rétegek számára a 13. századi nagy változások kényszerítették ki azt a helyzetet, hogy ősi jogaikat gyakran kellett hangoztatniuk. A pápai oklevéladásban amúgy is nagy szerepük volt a kérvényezőknek, az ő írásban benyújtott kérvényeik alapján állították ki a kúriában az okleveleket.[41] A szent királyok kultusza összeurópai jelenség volt, hogy egyes szabadságokat országalapító ősökre vezettek vissza, azt a középkori királyeszmény és a jogfelfogás szinte önként kínálta, ehhez nem volt szükség a pápai oklevélformulák közvetítésére.

Szent László szabadsága

A Szent Lászlóra visszavezetett szabadságokkal jóval ritkábban találkozunk, mint a Szent István-ival. Józserivel csak a Szent László által alapított egyházak esetében fordult elő. Valamivel 1227 előtt hamisította egy, a zágrábi püspökhöz közel álló személy II. András nevére és 1217-es dátum alatt azt az oklevelet, ami arról szólt, hogy a király szentföldi hadjáratára indulván útjába ejtette a zágrábi püspökséget és az egyházat, amelyet *a legszentebb emlékezetű Szent László király, a mi elődünk* alapított. A püspök és a káptalan arra kérte — így a hamis oklevél —, hogy *a Szent László király, az egyház első alapítója, és elődeink által adományozott összes privilégiumokat, amelyek a lakokról, birtokokról, a szabadságokról és más jövedelmekről szólnak,* aranybullás oklevelével erősítse meg.[42] Zágrábban a lászlói alapítást más alkalommal is gyakran emlegették.[43]

Ha csak magában, minden kiegészítés nélkül állt a szent király szabadsága kifejezés, akkor mindig Szent István szabadságára gondoltak.

---

[40] *Draskóczy István:* Udvarnok. Korai magyar történeti lexikon (9–14.század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994.

[41] *Érszegi Géza:* Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István. Bp. 1986. 18. – Rövid összefoglalása az erre vonatkozó irodalom teljes összefoglalásával *Alfred Gawliktól* a Lexikon des Mittelalters Originalsupplik címszava alatt.

[42] omnia privilegia super prediis, possessionibus et libertatibus aliisque redditibus tam a sancto Ladizlao rege primo fundatore ecclesie, tam etiam a predecessoribus nostris... collata – *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 44., vö. *Györffy György:* Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. LK 41. (1970) 231.

[43] *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 1., 2., 9., 46.

A szent királyok szabadsága

A szent királyok szabadsága többször fordul elő, mint a csak Szent Istvánra, főleg csak Szent Lászlóra visszavezetett szabadságok. Típusai a következők: egyes egyházak, a nemesek vagy az ország, egyes kiváltságolt népek, egyes városok és egy rendkívüli esetben a parasztok szent királyokra visszavezetett szabadságai.

A leggyakrabban királyi egyházak esetében tűnik fel ez a szabadság-típus. 1256-ban IV. Bélának előadta Benedek esztergomi érsek, hogy egyházát alapításától kezdve *az apostoli szék és a szent királyok számos szabadságokkal, különféle jótéteményekkel és sok kiváltsággal* látták el. A király ígéretet is tett arra, hogy *elődeitől, a szent királyoktól* régen adományozott és elnyert szabadságokat megerősíti. A szabadságok igen változatos tartalmúak voltak: volt köztük bírói kiváltság, szállásadás, adózás alóli mentesség, a székelyektől és a románoktól, az ezüst- és aranybányászatból származó királyi jövedelmek dézsmája, részesedés a kamara hasznából, a pénzverés felügyelete.[44] 1271-ben V. István arra utasította Szlavónia bánját és az ország más báróit, hogy a zágrábi püspök és a káptalan népein ne vegyenek szállásadót és ne sanyargassák őket, mert meg akarja őrizni őket *minden, a szent elődeink által adományozott szabadságokban, jogokban és jó állapotban.*[45] Kun László is a *szent elődök által adományozott szabadságot* emlegette a zágrábi egyházzal kapcsolatban.[46] Az egri egyházzal kapcsolatban egy évtizeden belül két fontos forrás többször is szóba hozta a szent királyok adta szabadságát. 1261-ben IV. Béla összeírta az egri püspökség adományait és kiváltságait, amelyeket *a szent királyok adtak és engedélyeztek*, azonban az erről szóló oklevelek a tatárjárás alatt elvesztek. Ennek az oklevelének a második része tizenegy pontban tételesen felsorolta azokat a *szabadságokat, amelyeket a szent királyok, tudniillik István és László* adtak a püspöknek és a káptalannak. A kiváltságok — akárcsak Esztergomban — különfélék: adó és szállásadó alóli mentesség, bírói kiváltság, a tized szedésének szabályozása, a vámokból való részesedés. Ezek mellett azt is a *szent királyoktól rendeltnek és elhatározottnak* tartották, hogy ha a királynak négy fia lenne, akkor a negyediket az egri püspök nevelje.[47] A szabadságok egymástól jól elkülöníthető csoportokat alkotnak és akár a 11. században is keletkezhettek, IV. Béla kancelláriájában legfeljebb modernizálták az eredeti szóhasználatot. A negyedik királyfi neveléséről szóló döntés problematikusabb, ez semmiképpen sem származhatott Szent Istvántól vagy Szent Lászlótól, jobban illene valamelyik 12. századi uralkodó elhatározásai közé. 1271-ben V. István erősítette meg az egri egyháznak *a szent királyok ideje óta fennálló szabadságait,* amelyek *a szent királyok rendeléséből* születtek. Apja okleveléhez képest számos új kiváltsággal találkozunk, pl. azzal, hogy csak nemesi származású és jogban járatos férfiút lehet

[44] MES I. 436. (RA 1122. sz.).

[45] in omnibus libertatibus, iuribus ac bonis conditionibus suis a sanctis progenitoribus nostris eidem ecclesie indultis, datis et concessis – *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 156., 159. (RA 2080. és 2110. sz.). A néhány hónappal később kelt másik oklevél majdnem szó szerint ezt ismétli.

[46] libertate... sanctissimi progenitores nostri... dotata est – *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 189. (RA 2792. sz.).

[47] „donationes et libertates per sanctos reges donatas et concessas... libertas enim per predictos sanctos reges, videlicet Stephanum et Ladizlaum eidem ecclesie Agriensi... donata hec est... a sanctis regibus extitit ordinatum et statutum" – RA II/1. 120., 123.

egri püspökké választani, vagy azzal, amelyik az egri egyház birtokaira betelepülő vendégek vámmentességét mondja ki.[48] Ez utóbbi szabadság sokkal inkább a 13. század világába illeszkedik, mint a kétszáz évvel korábbi korba. Az egri egyház két kiváltságlevelében felsorolt, szent királyok szabadsága néven említett előjogok között valószínűleg több olyan is található, amelyik Szent László után keletkezett, mégis összevonták a 11. századi eredetűekkel.

Pannonhalma természetesen ebből a sorból sem maradhatott ki. Nagy Lajos kétszer is érvénytelenítette a korábbi apátoknak ama rendelkezéseit, amelyekből az apátságnak kára származott. Ennek során elrendelte, hogy azokat a *birtokokat, szabadságokat, jogokat, amelyek Szent István és László valamint más kiváló magyar királyok adományából származtak,* adják vissza az apátságnak.[49] A Szent István mellett kétszer is említett Szent Lászlótól eredő szabadság Szent László uralmának utolsó éveiben készült pannonhalmi birtokösszeírás volt.[50] 1469-ben János csanádi püspök levelet írt Szeben városához, amelyben arra kérte, hogy az egresi egyházat őrizzék meg *azokban a szabadságokban és jogokban, amelyeket a boldogult és szent királyok adtak.* Az egresi ciszterci apátság alapítója III. Béla király volt, az egyház kiváltságai így nem lehettek régebbiek. Levele diktálásakor a püspök nem is gondolt Szent István vagy László szabadságaira, hanem az ekkortájt már széltében használt boldogult *(divi)* királyok kifejezést toldotta meg a szent királyokkal.[51] Mint majd a későbbiekből kiderül, e két szó mást jelentett.

A szent királyok természetesen csak saját egyházaiknak adományoztak szabadságokat. Éppen ezért igen szokatlan az az 1332-es dátumot viselő oklevél, amelyiket I. Károly állított ki. E szerint a jáki apát előadta az uralkodónak, hogy a monostor alapításának idején *Magyarország szent királyai oly nagy jótéteményekkel, szabadságokkal, kiváltságokkal és birtokadományokkal* ajándékozták meg ezt az egyházat, hogy abban ötven rendes áldozópap minden hiány nélkül, kényelmesen élhetett. Erről a király számos híve révén értesült, valamint arról is, hogy az apátságnak ezekről okleveleik is voltak, amikor azonban a királlyal szemben álló hűtlenek a monostort felgyújtották, az iratok is a tűz martalékává lettek, és így a *szabadságokat és birtokokat* elidegenítették. Károly király ezért elrendelte, hogy az apátság birtokait senki se tulajdonítsa magának, még a kegyúri jogokra való hivatkozással sem.[52] Az oklevél számos — a források hiánya miatt végleg nem is tisztázható — problémát vet fel. Minden más forrás szerint ugyanis a jáki apátságot a Ják nemzetség alapította és nem valamelyik király, főleg nem a szent királyok. Ily módon a szent királyok által adott szabadságok is igen csak kétségesek. A régebbi történeti irodalom az oklevelet hamisítványnak tartotta,

---

[48] omnes libertates, quibus a tempore sanctorum regum nostrorum progenitorum ipsa ecclesia Agriensis dignoscebatur fulciri... ex statutis sanctorum regum – *K. Látkóczki:* Árpád-kori oklevelek 34. (RA 2124. sz.).

[49] PRT II. 435., 481.

[50] DHA I. 295.

[51] in ea libertate et in illis iuribus... a divis et sanctis regibus estis privilegiati et dotati – ZW VI. 386.

[52] ipsum monasterium beati Georgii tempore sue fundationis per sanctos reges Hungarie, predecessores nostros tantis beneficiis, libertatibus et prerogativis ac possessionum donationibus clarissime dotatum extitisset... – UB IV. 115.

mára azonban kiderült, hogy, ha egyáltalán hamisítás történt, az oklevelet akkor is 1383 előtt készítették, tehát mindenképpen az Anjou-kor jogfelfogását tükrözi. Az kétségtelen, hogy olyan pillanatban írták le ezeket a sorokat, amikor a kegyurak és a jáki apát közt a monostor birtokai ügyében vita volt, az oklevél kiállításának célja az apátnak a kegyurakkal szembeni védelme volt. Ezért aztán nem is részletezték, hogy melyek voltak a szent királyoknak azok a szabadságai, amelyeket az állítólagos adományozáskor a jáki szerzetesek kaphattak. A Károly király által kiadott rendelkezést ugyanis az oklevél nem sorolta eme régi kiváltságok közé. Bárhogy is történt az oklevél kiállítása, az értelmi szerző így gondolkozott: az apátság régi fényét csak régi kiváltságok biztosíthatták, ezek közül is a legelőkelőbb a szent királyok szabadsága volt. Ilyet pedig csak akkor adhattak a szent királyok, ha ők voltak az alapítók is, ez pedig különösen jó érv volt kegyurakkal szemben. Kézenfekvőnek tűnik, hogy ennek az érvelésnek a kidolgozásában a pannonhalmi apát segített, annak az egyháznak a főpapja, amelyik már régóta és teljes joggal hivatkozott a szent királyok szabadságára.[53]

Az ország szent királyoktól eredő szabadsága nem választható el a nemesek szabadságától. A két kifejezés: nemesek és ország a középkorban egymás szinonimái voltak. A nemesi szabadságok Szent István-i eredeztetése önként ajánlotta azt a lehetőséget, hogy némileg kiterjesszék és a szent királyok adta szabadságáról beszéljenek. 1271-ben V. István a Dunától keletre fekvő országrész nemesei számára Hajóhalmon és Hevesen országgyűlést tartott. A gyűlés céljainak felsorolása bepillantást nyújt a 13. századi kormányzat elméletébe. Az egyik itt kiadott királyi oklevél szavai szerint a rendezvény feladata az volt, hogy „a jog rendjét megőrizve és *a szent elődeinktől származó dicséretes szokást* megerősítve országunk állapotát helyreállítsa és mindenkinek igazságot szolgáltasson".[54] A nemeseknek a szent királyoktól származtatott szabadsága és a nemesi szokásjog közé már korábban is egyenlőségjelet tettek. Azt azonban még a 13. században nem akarták elfeledtetni, hogy a hagyomány e jogokat az államalapító és az országot konszolidáló két szent uralkodótól eredeztette, ezért alkalmazták ezt a szokatlan összetételt, ami tulajdonképpen a szent királyok szokásainak felelt meg. Az itt használt kifejezés azonban nem eresztett gyökeret: szabadságokat igen, szokásokat alig származtattak a szent királyoktól. Valamikor I. Károly uralmának vége felé kelt a magyar

[53] *Rácz György:* Pannonhalma és Ják. Egy királyi és egy magánkegyúri bencés monostor a középkorban. In: Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1996. 527. skk. – A szerző, aki többek között részletesen értekezik a szent királyok szabadságáról is, az oklevelet egyébként nem tartja hamisítványnak, hanem Károly király kancelláriájában formálisan jogszerű keretek közt kiállított, de hamis sugalmazásra készült oklevélnek. Pór Antal úgy értelmezte e kifejezést, hogy a szent királyok esetében nem kell Szent Lászlóra vagy Szent Istvánra gondolnunk, mert a királyok ekkortájt elődeiket rendesen (értsd: rendszeresen) nevezték így, ezért szerinte IV. Béla lett volna Károly oklevelében emlegetett szent király (*Pór Antal:* A szent György vértanuról elnevezett jaáki apátság története. Irta Széchenyi Miklós gróf jaáki apát. Bp. 1901. Ism. Sz. 35. (1901) 831.). Pór azonban tévedett. Az Anjou-korban a magyar uralkodók nem nevezték szentnek a szentté nem avatott elődeiket, ők később is csak a boldogult *(divus)* jelzőt kapták meg. Előfordult, hogy egy későbbi kiváltságot a szent királyoktól származtattak, de ettől még IV. Bélát nem sorolták az igazi szent királyok közé.

[54] pro statu regni nostri reformando et iustitia unicuique reddenda iuris ordine tamen observato cum consuetudine laudabili a sanctis progenitoribus approbata – *K. Látkóczki:* Árpád-kori oklevelek 34.

főpapoknak XII. Benedek pápához írt panaszlevele. Ebben az Anjou-király egykori legfőbb támaszai keserű szavakkal írták le az ország állapotát. A levélben az egyház sérelmei kaptak kiemelt helyet, de szót ejtettek a világiak jogainak csorbításáról is. A püspökök szerint Károly a nemeseket tisztségeikből bírói ítélet nélkül kivetette és jószágaikat elvette, már az összes jó szokásokat megszüntette, eltörölte *azokat a szabadságokat és jogokat, amelyekkel a nemeseket és a népeket a legszentségesebb István, László és más királyok ellátták.* A szabadságok megerősítésére tett ígéretét nem tartotta be.[55] A főpapok valószínűleg az Aranybulla elmaradt megerősítésére gondoltak, amelynek az első ránk maradt példánya I. Károly korából származik és amelyikre soha nem került királyi pecsét.[56]

Kis Károly meggyilkolása, Erzsébet és Mária királynők foglyul ejtése után az ország magára maradt. 1386 augusztusában a főpapok, bárók, előkelők és az összes nemesek összegyűltek Székesfehérváron, ahol *az ország szent királyai és utódaik által engedélyezett privilegializált szabadság szerint* az országlakosok azért szoktak összejönni, hogy a nehéz ügyekben tanácskozzanak és határozzanak. A király nélküli országgyűlés határozatai békét akartak teremteni a meghasonlott országban.[57] A szent királyok szabadságának tartalma ebben az esetben a fehérvári országgyűlés tartásának joga volt. Bónis György kutatásainak köszönhetően jól ismerjük e szabadság történetét.[58] Még a nagyon rossz kora-középkori forrásadottságok mellett is vissza tudjuk vezetni a fehérvári törvénynapok történetét egészen 1185-ig. 1222-ben az Aranybulla, majd később megerősítései ezúttal is a már meglévő szokást foglalták írásba, amikor kimondták, hogy a király vagy a nádor Szent István napján köteles a szerviensek panaszait Fehérváron meghallgatni. 1352-ben, egy évvel az Aranybulla megerősítése után, amikor Nagy Lajos ígéretének megfelelően valóban összehívott egy gyűlést a koronázó városba és a nádort bízta meg annak vezetésével, az országnak a felséges András király aranybullája által engedélyezett és adományozott szabadságáról beszéltek. 1419-ben arról tudósított egy oklevél, hogy Zsigmond király a régi szokás rendje szerint ült törvényt Fehérváron. Amikor a fehérvári országgyűléseket hol András királyra, hol meg a szent királyokra vezették vissza, szó sem volt kétféle hagyomány ütközéséről. A nemesek Szent István-i szabadságánál már láttuk, hogy tulajdonképpen az egész Aranybulla a nemesek Szent Istvántól eredeztetett szabadságát foglalta írásba. 1352-ben, amikor még frissen élt Lajos előző évi ígéretének emléke, hogy az Aranybulla rendelkezéseit megtartja, András király szabadságáról beszéltek, 1386-ban azonban már újra a szent királyokra vezették vissza a fehérvári gyűléseket. A maga módján mindkét hagyománynak igaza volt.

---

[55] nobiles sine iudiciorum ratione suis muneribus deiici, bonisque exui; extinctas esse iam omnes probas consuetudines, abolitas libertates, iura sublata, quibus nobiles ac populi a sanctissimis regibus Stephano, Ladislao aliisque aucti fuerant... – *Fejér* CD VIII. 4. 321. Fordítását l. Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Sajtó alá rendezte: Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 231.

[56] *Knauz Nándor:* Az aranybulla. Magyar Történelmi Tár 10. (1861).

[57] in Albam regalem, in qua iuxta privilegiatam libertatem regni a sanctis regibus et eorum successoribus concessam in arduis negotiis tractandis et ordinandis solitum est regnicolis convenire – DRH 1301–1457. 150.

[58] *Bónis Gy.*: A székesfehérvári törvénynaptól i. m.

A székely székek 1492-ben levelet írtak II. Ulászló királyhoz, amiben elpanaszolták Bátori István vajda rajtuk elkövetett zsarnokoskodásait. Arra is emlékeztették az uralkodót, hogy ő Magyarország *szent királyainak ideje óta megőrzött régi szokás szerint* mindig megtartotta a székelyeket jogaikban. Mint arról alább még lesz szó, a székelyek esetében a szent királyok óta fennálló szokások teljesen megfeleltek a szent királyok szabadságaként emlegetett jogokkal. A panaszlevélnek meglett az eredménye, a király 1493 elején leváltotta Bátorit, helyébe pedig Losonci Lászlót és Drágfi Bertalant nevezte ki.[59] A 14. századtól már olyankor is emlegették a szent királyok szabadságát, amikor valószínűleg tudták, hogy a kérdéses szabadságok nem tőlük eredtek. I. Károly király egy 1315. évi oklevele imígyen adta elő az eseményeket: megjelent előttünk a medgyesi, selyki és berethalmi szászok egy-egy követe, akik előadták, hogy az idevaló szászok egykoron a szebeni szászok közösségének *a szent királyoktól, a mi kiváló elődeinktől engedélyezett szabadsága szerint* éltek, azonban őket László néhai erdélyi vajda — Kán Lászlóról, Károly király egyik ellenfeléről van szó — elszakította a szebeniektől. László vajda fia, aki magát erdélyi vajdának tartja, szabadságaik ellenére most is ebben az állapotban tartja őket. Mi pedig — folytatta a király nevében kelt okmány — báróinkkal az ügyet megtanácskoztuk, és ezeket a szászokat visszahelyeztük korábbi szabadságuk kiváltságába és egyesítettük őket a szebeniekkel úgy, hogy *elődeinktől, a szent királyoktól elrendelt egy és ugyanazon szabadság szerint* hadakozzanak, az adót is ugyanúgy fizessék, mint ahogy ezt a szebeni szászok privilégiuma tartalmazza.[60] A szebeni szászok privilégiuma alatt az Andreanumot értették, amit a szász előkelők mind jól ismertek. A kiváltságlevél másolatát ugyan valószínűleg nem vitték magukkal Lippára, ahol ekkortájt Károly az udvarát tartotta, de erre közismertsége miatt nem is volt szükség. Az Andreanum is régebbi jogokat tartalmazott, ezeket azonban nem vezette vissza Szent István vagy Szent László korára, hanem csak II. Gézára. Ezt a szász követek valószínűleg éppolyan jól tudták, mint a Károly környezetében tartózkodó más szász előkelők, mégis a szent királyok szabadságáról beszéltek. Az oklevél nem nevezte sem Gézát, sem Jeruzsálemi Andrást szent királynak, de a tőlük eredő szabadságot mégis a szent királyokénak nevezte.

A városok sem maradtak ki a sorból, ráadásul az erdélyi szászokhoz hasonlóan nem sokat törődtek azzal, hogy szabadságaik valóban a szent királyoktól eredtek-e. A Nagy Lajos kancelláriájában keletkezett formuláskönyv fenntartott egy királyi parancslevelet, amit egy honor-birtokos várnagynak — aki minden bizonnyal annak a megyének is ispánja volt, ahol a vár feküdt — és egy közeli városnak címeztek. Az ebben szereplő elvi kijelentéseket a formuláskönyv összeállítója olyan fontosnak tartotta, hogy gyűjteményébe is felvette, azért, hogy később többször is felhasználhassák. Mivel *Lajos, Isten kegyelméből Magyarország új királyának, természetes urunknak elődei és a szent királyok* elrendelték, — így az oklevélformula — hogy egyik királyi vagy királynéi város se legyen a várnagyok

[59] secundum antiquam consuetudinem, sicuti temporum sanctorum regum Hungarie observatum est... – Székely oklt. I. 235., vö. *Jakó Zsigmond:* Az erdélyi vajdák kinevezéséről. LK 63. (1992).

[60] sub una libertate communitatis Saxonum de Cybinio a sanctis regibus progenitorbus nostris illustris regibus concessa... una et eadem libertate a sanctis regibus progenitoribus nostris – ZW I. 315.

hatalmának alávetve, és mivel az illető város a többi királyi városhoz hasonlóan első alapításától fogva — mint ahogy ezt a város szabadságlevele is tartalmazza — nem tartozik a várhoz sem élelmiszert szolgáltatni, sem pedig vásárvámot fizetni, ezért ne bántsák szabadságát.[61] A város kiváltságlevelét biztosan nem a szent királyok valamelyike állította ki. Ha figyelmesen elolvassuk az oklevél fogalmazását, nem is az itt idézett, a kiváltságlevélből vett két szabadságot tartották a szent királyok szabadságának, hanem azt a sokkal általánosabb jogot, hogy a királyi és királynéi városok nem tartoznak a várnagyi joghatóság alá. Régi elv volt ez, a 13. századtól kezdődően számos városi kiváltságlevél különböző módon meg is fogalmazta, csakhogy a szent királyok korában ezt aligha írták le. A 14. század közepén nem is ez volt a fontos. Egy nagyon régi szabadságot idéztek, aminek az eredete homályba veszett, de a városi jogok legalapvetőbbikéről volt szó, hiszen egy város attól lett szabad, hogy kivették az ispán fennhatósága alól. Ezt a városi jogállás alapjául szolgáló kiváltságot aztán, mint az alapjogok egy részét, a szent királyokhoz kapcsolták.

A szent királyok szabadságának legkülönösebb említése az 1437-ben felkelt erdélyi parasztok és a nemesek közt kötött első kolozsmonostori egyezségben maradt fenn. A felkelés korai szakaszában *a korábbi szabadságoknak a visszaszerzése, amelyeket a szent királyok e Magyarország minden lakosának adtak és engedélyeztek,* kiemelkedő szerepet játszott. A kolozsmonostori konvent előtt kiállított egyezség — az önmagában álló szabadság szót nem számítva — ötször emlegeti e kifejezést, ezen kívül egy teljes cikkely foglalkozik vele. A felkelők meg voltak győződve arról, hogy a királyi levéltárban fellelhető Szent Istvánnak egy oklevele, amelyik Szent István király szabadságait tartalmazza, ebben pedig a cenzus, az ajándékok és a robot teljesítésére nézve eligazítást találnak.[62] A kolozsmonostori egyezség azonban e hol Szent István-i, hol meg szent királyoktól eredő szabadságnak vagy szabadságoknak egy szélesebb értelmét is ismeri. Ezek a szabadságok a nemesek jóval korábban kialakult szabadságaihoz hasonlatosak, és egy általános, mindenre kiterjedő jogviszonyt értettek alatta. Ha ez a *libertas* — ahogy ők hitték — Magyarország minden lakosára kiterjed, akkor nem született-e itt meg a szabadságnak egy, a maihoz hasonló értelme? A kolozsmonostori konvent falai között sem a jobbágyok szószólói, sem a nemesek, sem pedig a szavaikat latinul írásba foglaló konventi jegyző — minden bizonnyal a parasztok dühének később áldozatul eső Balázs mester — nem előlegezték meg a koraújkori filozófusok természetjogból levezetett szabadság-felfogását.[63] Az eddig felsorolt szabadságok — akár Szent István, akár Szent László, akár a szent királyok adományának hitték őket — kiváltságot vagy előjogot jelentettek. A kolozsmonostori egyezség fogalomhasználata semmiben nem különbözött ettől. A parasztok felfogása szerint hiába illették meg e szabadságok az ország minden lakosát, továbbra is kiváltságok vagy előjogok maradtak, csak ezúttal nem keveseké, hanem mindenkié. A felkelés bu-

[61] *Kovachich*: Fomulae I. 46.

[62] pro reacquirendis et reobtendis pristinis libertatibus per sanctos reges cunctis huius regni Hungarie incolis datis et concessis – *Demény Lajos:* Parasztábor Bábolnán. Együtt a hűbéri kizsákmányolás ellen. Bukarest 1977. 247.

[63] *Jakó Zsigmond:* A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Bp. 1990. 52.

kása után természetesen többé soha nem emlegették e szabadságokat, Szent István állítólagos szabadságleveléről kiderült, hogy ilyen soha nem is létezett, a második kolozsmonostori egyezség már egy szóval sem említette. [Bölcseletileg ugyan alkalmas lett volna e mindenkinek adott, egyforma szabadság tana arra, hogy kifejlődjék belőle a mai ezredforduló „emberi jogaihoz" hasonló felfogás, de ez nem történt meg sem Erdélyben, sem másutt.] A modern szabadság-fogalom nem a középkori kiváltságokból fejlődött ki, a két felfogás egészen a 19. századig egymás mellett élt, ugyanazt a szót használták mindkettőre, de mást értettek alatta.[64] Az erdélyi felkelt parasztok nem léphettek ki saját világukból; szabadság-fogalmuk a középkorvégi Magyarországon elterjedt Szent István vagy a szent királyok szabadsága volt, amit a nemesek szent királyoktól származtatott szabadságából kölcsönöztek, képviseleti elképzeléseiket pedig nem az éppen hogy csak formálódó magyar rendiségből, hanem a székely közösségek régóta meglevő belső rendjéből vették át.[65]

A szent királyok szabadságának eddig három fejlődési szakaszát ismerhettük meg. Kezdetben csak Szent István vagy csak Szent László szabadságát emlegették, az előbbire vonatkozó első adatunk 1181-ből, az utóbbira utaló pedig 1217-ből származik. Néhány évtized alatt a Szent István szabadságaira való hivatkozás egészen elterjedt Magyarországon. A fogalom fejlődésének második lépéseként a két királyszentre együtt hivatkoztak és mindkettejük szabadságáról beszéltek. A tatárjárás után gyorsan terjedt ez a szokás: a szent királyok szabadságának első említése gyűjtésünkben 1256-ból származik. Az új fogalom azonban olyan gyorsan terjedt, hogy néhány évtized alatt már nem törődtek rigorózus használatával. Nem kellett pontosan emlékezni arra, hogy melyik szabadságot adományozta az országalapító, melyiket a lovagkirály. A szabadságok tartalmát modernizálták, majd a később megszerzett kiváltságokat is betoldották a Szent István-i szabadságok közé. Nem szándékos hamisítás történt, egyszerűen a régi kiváltságok némelyikét az Istvánra és Lászlóra visszavezetettek közé számították, erre láthattunk példát az egri egyház jogait felsoroló 1271-es oklevélben. Így jött létre a 13. század második felében a szent királyok adta szabadsága harmadik típusa. A kifejezés a másodikhoz képest változatlan maradt, azonban a szabadságok elváltak az azokat valóban adományozó uralkodótól. A szebeni szászok jogainak szent királyok adta szabadsága szerint való értelmezése 1315-ben ehhez a harmadik típushoz tartozik. A fogalmat még mindig viszonylag szűk körben alkalmazták, egy-két kivételtől eltekintve általában 11. századi előjogokról volt szó, amelyek közt néhány valóban a két királyszent valamelyikétől származott. Szent Imre herceget ebben az összefüggésben természetesen nem emlegették, hiszen mint sohasem uralkodó királyfi szabadságokat sem adományozhatott, ha hercegi területén sor került ilyesmire, az a feledés homályába merült. A fejlődés a második és harmadik fázisában is ragaszkodtak azonban ahhoz, hogy csak az igazi szent királyokat, Szent Istvánt és Szent Lászlót értették a szent királyok alatt. IV. Béla

[64] A modern politikai gondolkodásban van olyan felfogás, ami a privilégiumok kiterjesztésében látja a szabadság lényegét, l. *Aurel Kolnai:* Privilege and Liberty. In: *uő:* Privilege and Liberty and Other Essays in Political Philosophy. Ed. Daniel J. Mahoney. H. n. 1999.

[65] *Demény Lajos:* Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438. Bp. 1987. 150.

egri kiváltságlevelében Szent István és Szent László szinonimái a szent királyok voltak. A kiváltságok felsorolásakor jól elváltak egymástól *a szent királyok, tudniillik István és László,* valamint *az áldott emlékezetű királyok: nagyapánk, Béla és igen kedvelt atyánk, Endre által* adományozott szabadságok. Kun László 1277-ben, amikor megerősítette a zágrábi egyház kiváltságait, megkülönböztette egymástól az *áldott emlékezetű Béla király* — IV. Béláról van szó — *privilégiumát* és a szent királyok szabadságát.[66] A három fejlődési szakasz által létrehozott fogalmak nem szorították ki egymást, hanem egymás mellett éltek, természetesen úgy, hogy kölcsönösen hatottak egymásra. Így történhetett meg, hogy Szent István szabadságának tartalma is fellazult. A pannonhalmi kormányzó embere ezért emlegethetett 1500-ban egy 12. század végéről eredő kiváltságot úgy, mint amit Szent István király és más királyok adtak.

A fejlődés azonban nem állt meg, a következő lépés az előzőből logikusan következett. A szent királyok szabadsága már nemcsak a szent királyok által adott szabadságoktól szakadt el, hanem maguktól a szentté avatott királyoktól is. Ehhez azonban új kifejezést kellett alkotni.

A boldogult királyok szabadsága

A középkorban a szent személy jelölésére több latin kifejezést is használtak, leggyakrabban a *sanctus*t, és a *beatus*t, illetve ezek felsőfokú alakjait. Ezek mellett — elsősorban a középkor végén — gyakran előfordult a *divus* jelző is. Ez utóbbira találunk példát a magyarországi latinságban többek közt Szent Péter, Szent István, Szent Ferenc vagy Szent Erzsébet esetében.[67] A divus és a sanctus szavak mégsem feleltek meg tökéletesen egymásnak, különösen nem akkor, ha a királyok szabadságáról beszéltek.

Albert király 1438-ban egy parancslevelet írt a királyi és királynéi vámszedőkhöz a szebeni, a szászsebesi és a hét széki szászok érdekében. Ebben előadták, hogy a szászoknak vámmentességüket bizonyító okleveleik vannak *Magyarország szent (divi) királyaitól, különösen Géza, András, Károly és Lajos királyoktól.*[68] 1449-ben Esztergom városa perlekedett az óbudai apácákkal a polgárok vámmentessége ügyében. Ennek során a *Magyarország szent (divi) királyai által nekik adott régi, privilegializált szabadságokat* emlegették a Duna-parti város lakói, pedig III. Béla volt a legrégibb uralkodó, akinek jogbiztosító oklevelét bemutatták.[69] A Segesvár-széki szászoknak arra volt kiváltságuk — így mondták 1453-ban — *Magyarország szent (divi) királyaitól, különösen Zsigmond császártól és Albert-től,* hogy a székelyföldi sót a székükbe és a városba szabadon beszállíthassák.[70]

---

[66] *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 189.

[67] *Lexikon Latinitatis medii aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára* III. Szerk. Harmatta János. Bp. 1992. [= *Lex. Lat. Hung.*]

[68] per divos reges Hungarie et presertim Geysam, Andream, Karolum et Lodwicum reges nostros scilicet predecessores — ZW V. 2. — Ugyanezt kissé másként megismételték másfél évvel később is, l. ZW V. 35.

[69] antiquis eorum privilegiatis libertatibus eis per divos reges Hungarie... – DL 14 211.

[70] ex divorum regum Hungarie nostrorum scilicet predecessorum et presertim... Sigismundi imperatoris... et Alberti – ZW V. 373.

Dés és Akna polgárai is vámmentesek voltak, amiről 1471-ben Mátyás király úgy írt, hogy *Magyarország szent (divi) királyainak, különösképpen Károly királynak* oklevelei bizonyítják ezt.[71] Verbőci István Hármaskönyvének az a fejezete, amelyik a határjárásokat tárgyalja, Szent *(beatus)* Istvánról, a híres és kegyes Szent *(sanctus)* Lászlóról és *ezek utódairól, számos más divi regesről* beszél.[72] Még a szerencsétlen sorsú András herceg, Nagy Lajos Aversában meggyilkolt öccse is a *divus* jelzőt kapta a Hármaskönyv szerzőjétől.[73]

A 15. és a 16. században természetesen éppen olyan jól tudták, mint korábban, hogy a trónon ült magyar uralkodók közül mindössze kettőnek nevét vették fel a szentek sorába. Azt is tudták, hogy sem II. Géza, sem Jeruzsálemi András, sem I. Károly vagy Nagy Lajos nem volt szent, nem is fohászkodott senki közbenjárásukért. Egykori királyokként mégis különös tisztelet illette meg őket, ezért tették nevük elé a divus jelzőt.

A szó helyes értelmezéséhez a fordítást és a fogalmat el kell választani egymástól. A késő-középkori latinság ugyanazt a szót, a *divus*t használta az elhunyt és nagyra becsült személyekre, mint a szentként tiszteltekre. Az ország lakói nyelvén ez kétségtelenül szentként is hangzott. A Hármaskönyv 1565-ben készült fordítása egyértelműen bizonyítja ezt. Szent István, Szent László király és *annak utána ez magyarországi szent királyok sokan, tudniillik utánok következők*, írta a fordító, Veres Balázs az egyik helyen, a másikon pedig a Szent Istvánt és Szent Lászlót követő *szent királyoknak szerzésibül* származó törvényekről értekezett.[74] A magyarországi németségben is így fordították ezt a kifejezést. A Besztercebánya kiváltságait tartalmazó városkönyvbe több privilégiumot is bemásoltak. Ezekben az oklevelekben a *sancti reges* szóösszetétel nem szerepel, a *divi reges* viszont négyszer is felbukkan, minden esetben a szabadságokra vonatkoztatva. A városkönyvet az teszi különösen becsessé, hogy a latin nyelvű oklevelek után ezeknek a 16. század közepi német fordításait is olvashatjuk. A *divi reges*t a besztercebányai jegyző mindegyik esetben *heiligen konigen czu Ungern*-re fordította.[75] A fentebb említett összefüggésben használt divus jelző rövidüléssel jött létre: a divae memoriae, a hagyományosan boldog emlékezetű-re fordított szóösszetétel második tagja lekopott és maradt a jelző.[76] A szó tehát eredetileg ugyanazt jelentette, mint az egykori uralkodók neve előtt gyakran szereplő más szóösszetételek: felicis recordationis, inclite recordationis, clare memorie, clare recordationis, inclite memorie, felicis memorie, benedicte memorie stb. Az eredeti szóösszetétel egyébként néha fennmaradt a szabadságokkal összekapcsolva is. A hét szász szék elöljárói 1447-ben *néhai Zsigmond császárnak és Albertnek, a boldog emlékezetű királyok-*

[71] antiqua eorum libertate per divos reges Hungarie, nostros scilicet predecessores et etiam per nos eis concessa requirente... condam excellentissimorum principum divorum scilicet regum Hungarie predecessorum nostrorum et signanter condam domini Karoli similiter regis Hungarie – ZW VI. 485.

[72] Hármaskönyv I. 84. 1.§, (hasonló: II. 6. 9.§).

[73] Hármaskönyv II. 54. 1.§

[74] Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol tudniillyk, a Werbewczy Istwan decretomabol, melyet tripartitomnak neweznek, magyarra forditott. Debrecen 1565. (reprint: Debrecen 1991.) I. 84., II. 6.§

[75] DF 273 045.

[76] *Lex. Lat. Hung.* III.

nak a szabadságokról szóló okleveleit emlegették.[77] V. László kancelláriájában a Szomolnokbánya város által bemutatott királyi privilégiumot úgy emlegették, mint amit a *kiváló Lajos, boldog emlékezetű elődünk* adott ki.[78]

A *divi regest* tehát a középkor végén szent királyoknak fordították, valójában azonban boldog emlékezetű, tehát régi és meghalt királyokat értettek ilyenkor. Ha szabatosan akarták az oklevélírók magukat kifejezni, akkor megkülönböztették őket az igazi szent királyoktól, néha azonban közéjük számíthatták ezeket is.[79] Ha azonban csak róluk beszéltek, akkor továbbra is szívesebben alkalmazták a *sancti regest*. Az esetek többségében a nagy számú „szent királyok szabadsága" néven emlegetett kiváltság nem volt egyéb, mint a régi királyok szabadsága, amit a latin nyelv többé-kevésbé meg tudott különböztetni az igazi szent királyoktól, a magyar és a német azonban nem. Ez tévesztette meg azokat a történészeket is, akik eddig e kérdésről írtak, ezért jelentették ki sommásan, hogy a szent királyok alatt egyszerűen a régi királyokat kell érteni, és a *divi regesre* visszavezetett szabadságok több ezerre rúgó száma miatt beszéltek arról, hogy a középkorban mindenféle régi kiváltságot a szent királyokra vezettek vissza. A továbbiakban a boldogult királyok kifejezést fogjuk alkalmazni a *divi reges* fordítására és következetesen megkülönböztetjük őket az igazi szent *(sanctus, beatus)* királyoktól. Ez az eljárás nem új, a 19. század végén a milleneumi magyar törvénytár fordítói is mindig a dicsőült királyok" kifejezést használták, amit sohasem cseréltek fel a szent királyok"-kal.

Mennyi idő alatt lett valaki boldogult királlyá? Ha egy boldogult király szabadságát emlegették, nem egyszerűen egy meghalt király kegyéről akartak beszélni, hanem ki akarták fejezni az általa adott szabadság régiségét és jogosságát, amit egy régebben élt uralkodó méltósága különösképpen megemelt. Így aztán halála másnapján még senki sem lett boldogult *(divus)* király. A források szóhasználata különböző, általában azonban nem kellett egy egész emberöltő ahhoz, hogy valaki kiérdemelje ezt a jelzőt. 1438-ban, nem egészen két hónappal Zsigmond halála után utódának, Albertnek kancelláriájában Nagy Lajost és az előtte uralkodó királyokat boldogultnak nevezték, a nemrég elhunyt császár azonban csak a boldog emlékezetű *(felicis memorie)* jelzőt kapta, de 1451-ben a kormányzó írnokai már valószínűleg a boldogult királyok közé értették Zsigmondot is.[80] Amikor Utószülött László trónra lépett, és uralkodása elején szokás szerint sorra megerősítette elődei privilégiumait, atyját már a boldogult királyok között sorolták fel okleveleinek megfogalmazói, így aztán természetes, hogy az 1480-as években Hunyadi Mátyás írnokai is így jártak el.[81]

A boldogult királyok szabadsága nem fogta át az egész magyar középkort, hanem csak kései korszakára volt jellemző. A kifejezést az Anjou-kor legvégén, a Zsigmond-kor elején kezdték el használni, korábban alig emlegették, néhány év-

[77] quondam dominorum Sigismundi imperatoris et Alberti regum Hungarie divarum reminescentiarum super libertatibus et gratiarum prerogativis – ZW V. 200.

[78] DL 24 799.

[79] A divi et sancti reges megkülönböztetésére példák: ZW II. 1204., Hármaskönyv I. 84. 1.§, II. 6. 9.§

[80] ZW V. 2.; super libertatibus eorum per quondam serenissimos principem dominum Sigismundum imperatorem et regem Hungariae et alios divos reges ipsis concessas – ZW V. 317.

[81] ZW V. 373., 376., VII. 246., 286.

tized alatt azonban nagyon gyorsan elterjedt, a 15. században már rendszeresen, toposzszerűen alkalmazott fordulat lett. A folyamat az erdélyi szászok szabadságain jól nyomon követhető. A szászok nagyon sokat hivatkoztak kiváltságaikra, magyar viszonylatban jók a forrásadottságaik is. Amikor Nagy Lajos 1353-ban megerősítette a brassóiak jogait, az oklevélnek abban a részében, ahol egy jó fél évszázad múlva már a boldogult királyokról írtak, még az *egykori kegyes elődök, Magyarország boldog emlékezetű, kiváló királyai szabadságainak előjogai*ról beszéltek.[82] Néhány évvel később az alvinciek kiváltságainak kapcsán is a *kegyes elődök, Magyarország királyai által adott szabadságok*ról volt szó, hasonló megfogalmazást használtak 1377-ben is.[83] Az átmenet tipikus jeleivel találkozunk a 14. század utolsó évtizedeiben. Mária királynő oklevele a *szent és más magyar királyok, tudniillik a boldogult elődök* által a kolozsváriaknak, majd a *szent és más magyar királyok, különösen a boldog emlékezetű Lajos király* által a brassóiaknak és a barcaságiaknak adott szabadságokról beszélt. Zsigmond király 1387-ben I. Károlyt boldog emlékezetűnek *(divae memoriae)* nevezte, 1388-ban pedig feleségéhez hasonlóan írt Kolozsvár kiváltságainak eredetéről.[84]

A boldogult királyok szabadságainak nemcsak a száma nagy, hanem a kiváltságok jóval szélesebb körére is kiterjedtek, mint a szent királyok szabadságai.

Az ország és a nemesek jogait éppúgy eredeztették a boldogult királyoktól, mint a szentektől, ezekben az esetekben a szent királyokat is többször a boldogultak közé értették. Amikor Mátyás 1462-ben a korona visszaváltásakor egyforintos adót vetett ki, királyi szavát adta arra, hogy a főpapokat, a bárókat és a nemeseket nem szorítja semmiféle adó fizetésére, hanem megőrzi őket a boldogult királyok óta élvezett szabadságaikban.[85] A Mátyás ellen összeesküvő erdélyi előkelők szövetséglevele a boldogult királyok privilégiumainak semmibe vételét kérte számon az uralkodón.[86] A király körül „udvarló" főpapok, bárók és nemesek birtokában levő budai házakat a boldogult királyok mentették fel a városi adó megfizetése alól, állította az 1492-ben hozott törvény. Egyáltalán, a nemesi előjogokat a boldogult királyok oklevelei biztosították.[87] A Négyeskönyv szerint az, hogy a nemesek előzetes idézés és rendes bírói ítélet nélkül nem tartóztathatók le, valamint a tizedszedési joga a boldogult királyoktól származott.[88] A Hunyadi Mátyás utolsó éveiben elkezdődött kodifikáció II. Ulászló uralma alatt töretlenül folytatódott. 1492-ben külön törvények foglalták össze a magyar jogtól csak némileg eltérő szokások szerint élő Szlavónia kiváltságait, amelyekről azt tartották, hogy a boldogult királyok engedélyezték.[89]

---

[82] pii progenitores nostri olim illustres reges Hungariae beatarum recordationum infra scriptis libertatum prerogativis – ZW II. 94.

[83] ZW II. 159., 461.

[84] a temporibus sanctorum et aliorum Hungariae regum nostrorum scilicet divorum praedecessorum – ZW II. 601.; a temporibus sanctorum et aliorum Hungariae regum, specialiter tempore olim excelsi principis domini Lodouici regis Hungariae genitoris nostri beatae memoriae – ZW II. 613., 632.

[85] DRH 1458–1490. 130.

[86] ZW VI. 292.

[87] CJH 1492: 105. tc., 1498: Praef. 7.§

[88] Négyeskönyv I. 19., 31.

[89] CJH 1492 (szlavón cikkelyek): 8. tc.

Pest megye nemesei 1446-ban a boldogult királyok szabadságának nevezték, és féltve őrizték azt a kiváltságukat, hogy nincsen megyésispánjuk.[90] Az egykori udvarnokok utódai még a középkor végén, a koraújkorban sem békéltek meg azzal, hogy őket a többi jobbágy közé sorolják. A Zólyom megyei Matyófalva lakói erdőóvók voltak és a boldogult királyoktól engedélyezett szabadságaikat öt pontban foglalták össze Mátyás király előtt. E szerint kamara hasznát, más rendes és rendkívüli adókat vagy vámokat nem kell fizetniük, más szolgáltatásra nem kötelezhetők, csak az erdő és az ottani vadak óvására, valamint vadászatra, a zólyomi várnagy semmiféle tisztet nem helyezhet közéjük, ha pedig vadat visznek a királynak, akkor a várnagynak meg kell térítenie kiadásaikat. Kiváltságaikat II. Ulászló is a boldogult királyoktól valóknak nevezte.[91] A szentgáli, németi és horhi vadászok is a boldogult királyok jóvoltából voltak 1524-ben adómentesek.[92] A Bábolna hegyére összegyűlt erdélyi jobbágyoknak az az eljárása, hogy Szent István és a szent királyok szabadságáról beszéltek, nem volt egyedi eset. A 16. században Nádasdy Tamás jobbágyai a boldogult királyok szabadsága szerint akarván élni, nem voltak hajlandók robotolni.[93]

A Magyarországon élő kiváltságolt, a 15. században különálló jogaikat még megőrző népek majd mindegyike a boldogult királyoktól nyerte szabadságait. Közülük az erdélyi szászok hivatkoztak legtöbbet erre. A szász történelmi hagyomány így őrizte meg azt, hogy sajátos helyzetüket nem egyszerűen jogaik ősiségének, hanem az ősi királyoktól kapott kegynek köszönhetik. Egy-egy szász város, szék vagy vidék éppúgy a boldogult királyokra vezette vissza kiváltságait, mint a szászok összessége. Ide értettek egyetlen kiváltságot éppúgy, mint jogaik teljességét.[94] A szász szokásjog kodifikátora, Fron Mátyás, aki művét latinul majd németül is elkészítette, könyve élére azt a boldogult királyok által adományozott jogot helyezte, hogy a szászok maguk választhatják meg elöljáróikat.[95] Erdély másik külön jogállással rendelkező népe, a székelyek a szászokkal összehasonlítva alig emlegették szabadságaikat, jogaik ugyanis nem királyi adománylevelekkel biztosított rendelkezésekből, hanem az ősi szokásjogból fakadtak.[96] Néha azonban körükben is találkozhatunk a boldogult királyok szabadságaival. 1466-ban a zabolai gyűlésre összejött kézdi, orbai és sepsi székelyek arról panaszkodtak a vajdáknak, hogy a közöttük élő előkelők őket elnyomják és kivetik *régóta meglevő saját törvényeikből és jogaikból, amelyeket Magyarország boldogult királyai kegye-*

[90] *Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938. 187.

[91] DL 24 339.

[92] DL 24 891.

[93] *Szabó István* ismertetése Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása c. művéről. Sz. 1932. 210. idézi *Bónis Gy.*: A székesfehérvári törvénynaptól i. m. 96.

[94] ZW V. 15., 38., 291., 369., 371., 376., 387., VI. 26., 358., 367., 408., 530.

[95] Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsilvania. Opera Matthiae Fronii, revisa, locupleta et edita denuo ad exemplar Coronense anni 1583 recusa. Claudiopoli 1779.: „a divis regibus Hungariae libertate, privilegiis et his praerogativis donati sunt..." – 3.; Der Sachsen in Siebenbuergen statuta, oder eygen Landrecht. 1583. (reprint München 1973.): „von seeligen Königen in Hungern hiemit begabet und befreyet sein" – 1. Figyelemre méltó, hogy az evangélikus Fron nem szentnek, hanem megboldogultnak fordította a divust.

[96] *Bónis György:* Magyar jog – székely jog. Kolozsvár 1942.

sen adományoztak és jóváhagytak. Pár évvel később pedig Mátyás király biztosította arról az Aranyos-székieket, hogy megőrzi őket *minden szabadságaikban és régi jogaikban, amelyeket elődei, Magyarország boldogult királyai* adományoztak nekik.[97] Zsigmond király 1407-ben megerősítette az ország határain belül élő összes jászok szabadságait, amelyeket *Magyarország boldogult és boldog emlékezetű királyai engedélyeztek nekik kegyesen*: csak saját kapitányaik ítélhettek fölöttük, továbbá személyük és áruik után vámmentesség járt nekik.[98]

Számos egyház vezette vissza különböző kiváltságait a boldogult királyokra, sok esetben a kánonilag szentnek tekintett uralkodókat is közéjük értették. Többnyire azonban az igazi szent királyok után évszázadokkal alapított és kiváltságolt intézmények nevezték jogaikat a boldogult királyok szabadságának. A nyúlszigeti domonkos apácáknak V. István, majd Kun László adott bírói kiváltságokat. E szerint az apácák népei fölött saját bíráikon és tiszteiken kívül csak a király ítélkezhetett, sem a nádornak, sem az alnádornak, sem a megyésispánoknak nem volt ehhez joguk.[99] Albert király kancelláriájában 1439-ben ezt úgy foglalták írásba, hogy *Magyarország boldogult királyainak engedélyéből és kegyes engedelméből* illeti meg ez a kegy a kolostort.[100] Az 1334-ben alapított óbudai klarissza kolostornak a jobbágyai és birtoktalan familiárisai fölötti bíráskodási jogát Mátyás király udvarában 1465-ben a *boldogult királyi elődök által engedélyezett szabadságnak* nevezték. iszámított rendkívüli kiváltságnak, minden földbirtokost megilletett, és a 14. század eleje óta az ország régi, bevett szokásának tekintették.[101]

A városok különösen szívesen emlegették a boldogult királyokat, mint jogaik adományozóit, lett légyen szó akár e jogok némelyikéről vagy akár összességéről. Nem volt olyan középkori magyar város, amelyik a szabadságait a *divi regesre* vissza ne vezette volna, ebben természetesen a szabad királyi városok jártak elől, de a mezővárosok közt is sok ilyen esettel találkozunk.[102] Hogy ez az eljárás mennyire mindennapivá vált, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Mátyás király kancelláriájában összeállított formuláskönyv, amelyik a hét szabad királyi város végzéseinek pontjait is magában foglalta, az örökségi ügyekről azt állapította meg,

---

[97] propriis legibus et iuribus ab antiquo per divos incliti regni Ungarie reges eisdem gratiose collatis et approbatis – Székely oklt. III. 82.; libertatibus et antiquis iuribus, tam per divos reges Hungarie nostros scilicet predecessores... – uo. I. 213.

[98] a divis regibus Hungarie felicium reminescentiarum nostrisque scilicet predecessoribus inter alias ipsorum libertates eis graciose concessas et indultas huiusmodi immunitatum prerogativis – *Gyárfás* III. 550. (ZsO II. 5362. sz.).

[99] Budapest történetének okleveles emlékei I. Csánki Dezső, Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 126., 171. (RA 2219. és 2916. sz.).

[100] ex indulto et gratiosa concessione divorum regum Hungarie, nostrorum utputa predecessorum – DL 1015.

[101] DL 16 285. – *Szoika Kamill:* A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 8.) Bp. 1944. 61. A Mátyás-korban többek közt a királyi formuláskönyv szerint is az úriszék-tartás „antiqua et approbata lege et consuetudine regni nostri Hungariae predicti requirente" illette meg a földesurakat, l. *Kovachich:* Formulae 512.

[102] Néhány találomra kiragadott példa: ZW V. 44. (Szászsebes), ZW V. 99., VI. 318. (Beszterce), DL 44 484. (Selmecbánya), DL 63 842. (Lőcse), ZW V. 317., VI. 322., 557., VII. 176. (Kolozsvár), ZW VI. 512. (Segesvár), *Antonius Fekete Nagy – Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi – Geisa Érszegi:* Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Budapest 1979. 299. (Dés és Torda), Székely oklt. II. 15. (Sepsiszentgyörgy), DF 273 045. (Besztercebánya).

hogy azokat a *Magyarország boldogult királyai által engedélyezett privilégiumok értelmében* a tárnokmester elé kell fellebbezni.[103] Nem kellett ahhoz városi jogot nyerni, hogy a település kiváltságait a boldogult királyoktól eredeztessék. 1531-ben János király a székelyföldi Berecket erősítette meg a *szabadságnak ama kiváltságában, amelyet a néhai boldogult királyok adományoztak neki kegyesen*, hogy az idevaló népek ellenében senki sem keresheti igazát külső világi vagy egyházi bíró előtt, hanem kizárólag csak rendes bírájuk előtt.[104]

A magyar történetírásban régóta gyakran emlegetik Károly király 1327. évi rendelkezését, amelyben megengedte, hogy bármely főpap vagy nemes birtokán kerüljön elő arany vagy ezüst, azt a földesúr maga bányásztathassa ki.[105] Valójában azonban sem Károly, sem utódai nem változtattak az Árpádok által űzött gyakorlaton: az új nemesérclelőhelyeket kényszercserével maguknak szerezték meg. A középkorban Magyarország aranyát és ezüstjét túlnyomórészt királyi tulajdonú bányákból hozták a felszínre. Csak keveseknek jutott az a kiváltság, hogy birtokaikon arany- vagy ezüstbányákat nyithattak.[106] Ők a bányaművelési jogot szintén a boldogult királyok szabadságának tekintették. 1439-ben Albert király előtt Pálóci György esztergomi érsek és egyben a király kancellárja előadta, hogy az esztergomi egyháznak és következésképpen annak mindenkori érsekeinek *a boldogult magyar királyok, tudniillik a király elődeinek hozzájárulásából és kegyelmes engedelméből* mindig szabadságában állt és meg volt engedve, hogy az arany, ezüst, réz, vas ásványokat és mindenféle fémeket, a bányáknak mindenféle nemeit, amelyek a fent említett egyház minden birtokán, kerületében, falujában, tartozékán előkerülnek, kikutattathatják, feltárathatják, megnyittathatják, műveltethetik, megmunkáltathatják, termékeit és bevételeit maguk számára beszedhetik. A király pedig, mivel úgy kívánta, hogy az esztergomi egyház jogaiban, szabadságaiban, kegyelmes kiváltságaiban — *amelyeket Magyarország boldogult*

[103] *Kovachich:* Formulae II. 205.

[104] „hac libertatis prerogativa per quondam divos reges ipsis concessa gratiose" – Székely oklt. II. 20.

[105] DRH 1301–1457. 80.

[106] E szabadságok felsorolását l. *Wenzel Gusztáv:* Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. passim. Hogy a bányaművelési jogban mennyire a kényszercsere érvényesült, azt jól mutatja Nagy Lajos 1351. és Hunyadi Mátyás 1485. évi dekrétuma (DRH 1301–1457. 1351: 13. tc. és DRH 1458–1490. 1486: 49. tc.). Mindkét mű jórészt az élő szokásjogot kodifikálta, és mindkét törvény természetesnek tartotta azt, hogy a királynak joga van cserével megszerezni a bányahelyeket, csupán annyi megszorítást tettek, hogy az uralkodó hasonló értékű birtokkal kárpótolja a korábbi birtokost. E kívánalom a királyi cserék általános elve volt. A két törvény sokkal pontosabban kifejezte az évszázadok óta követett szokást, mint a sokat idézett, de a gyakorlatba soha át nem ment 1327. évi intézkedés. A királyi cserére l. *Tringli István:* Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk.: Torma István közreműködésével Zsoldos Attila. Bp. 2001. 87. II. Ulászló 1492. évi nagy dekrétuma e szokással szemben visszatért I. Károly 1327. évi dekrétumának szelleméhez. E szerint a földesuraknak jogukban áll, hogy a birtokaikon nyitott bányákat maguk műveltessék. Az 1492: 30. tc. azonban nem a szokásjogot foglalta írásba, hanem azzal szembehelyezkedve nyíltan képviselte az Ulászlót megválasztó főpapok és bárók akaratát. A 16. század közepén a Négyeskönyv szerzői értetlenül álltak az egymásnak ellentmondó törvények előtt. Hiába akarták a szokásjogot írásba foglalni, ők már abban a korban éltek, amelyik a törvényeknek biztosított elsőbbséget a jogalkotásban. Az 1492-es dekrétum hatására bizonyára az általános jogfelfogás is megváltozott e kérdésben, ezért nem tudtak állást foglalni, helyette megállapították, hogy az ellentmondást csak újabb törvénnyel lehetne megszüntetni (Négyeskönyv II. 8.).

királyi adományoztak neki kegyesen — zavartalanul örvendezzék; megengedte, hogy az érsek börzsönyi bányáit szabadon megműveltethesse.[107] A bányanyitási szabadságokat II. Ulászló nagy dekrétumának egyik cikkelye is megerősítette, nem egyenként, hanem általánosan. Az országnak azok a főpapjai, bárói és gazdagabb nemesei, akik — így a törvény — *elődeink, a boldogult magyar királyok adományából és engedelméből* bányákat nyithattak, ezentúl is műveltethessék azokat, húzhassák jövedelmeiket, *az említett királyok engedélyének, adományának és beleegyezésének tartalma szerint.* [108]

A boldogult királyok szabadságát leggyakrabban akkor emlegették, ha egy településnek — helyesebben, egy település lakóinak — vámfizetés alóli mentessége volt. A vámperekben rendszeresen felbukkanó formula alkalmas volt arra, hogy hatásosan alátámassza annak a félnek az érvelését, amelyik nem akart vámot fizetni. A magyar szokásjogban ugyanis azt az elvet alkalmazták az ilyen ügyek eldöntésére, hogy a mentesség elnyerése előtt már fennálló vámhelyekre nem terjedt ki a felmentés. Mai szemmel nézve a mentességeknek átláthatatlan rendszere alakult ki. Eredetileg természetesen minden mentességnek megvolt a maga nagyon is racionális oka, csak ezt ma már ritkán tudjuk rekonstruálni. A boldogult királyok szabadságának e fajtájához sorolandó a bártfaiak Eperjesen és Tolcsigon fennálló, a szobi, helembai, letkési sajkások dunai, vagy Korpona, Pozsony, Esztergom, az elefánti pálosok Velikapol nevű falujának, az esztergomi káptalan Szebelléb nevű falujának, Visegrád és Maros, valamint Besztercebánya országos vámmentessége.[109] Az előzőekhez hasonló megfontolásból azok is sűrűn emlegették a boldogult királyokat, akiknek vámszedési joguk volt. Így jártak el a nyúlszigeti apácák is, amikor a birtokukban levő pesti vámot *Magyarország boldogult királyai által kegyesen nekik engedélyezett szabadság*nak nevezték.[110]

Különböző kereskedelmi előjogok is származhattak a boldogult királyoktól. 1452-ben a brassóiak azért panaszkodtak Hunyadi János kormányzónak, mert a hét szász szék elöljárói a *boldogult királyok által engedélyezett szabadságuk ellenére* nem vettek arról tudomást, hogy kereskedőik posztóval, szövettel, barchenttel rőfszám, borral, mézzel és viasszal pedig hordószám kereskedhetnek. A segesváriak is így érveltek, amikor arról szóltak, hogy ők a székelyföldi sót Segesvár városba és székbe bevihetik és árulhatják.[111] A sorból a vásártartási jog sem maradhatott ki. 1520-ban a sepsiszentgyörgyi éves sokadalmat és a keddi hetipiacot is *Magyarország néhai boldogult királyainak engedelméből* tartották.[112]

A szent királyok szabadságának történetében a negyedik fejlődési fázis a 14. század végén történt meg. Ettől kezdve a szent királyok név alatt nem csak a valódi szent királyokat értették, hanem általában a régi királyokat. Azért azonban,

---

[107] DF 248 110.

[108] CJH 1492: 30. tc. 2.§

[109] DF 213 032., DL 50 294., 44 477., 14 211., 14 537., DF 237 818., 236 018., DL 23 986. Fordítása: Váci történelmi tár I. Késő maradékainknak tétessen jegyzésbe. Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990. Összeállította Horváth M. Ferenc és Pintér Tamás. Vác 1996. 44., DF 273 045.

[110] DL 14 696., 14 697.

[111] ZW V. 352., 373.

[112] Székely oklt. II. 2.

hogy az igazi királyszentektől meg tudják őket különböztetni, latinul *divi regesnek* nevezték őket, ami a korabeli magyarságban éppúgy szent királyokként hangzott, mint István vagy László királyok esetében. Történészi szempontból szerencsésebb más szóval visszaadni ennek a kifejezésnek az értelmét, erre pedig a boldogult király a legalkalmasabb. Mivel a korabeli magyar nyelv nem tudott és nem is akart különbséget tenni a két fogalom közt, ez visszahatott a latin szóhasználatra. A 15. század végére a két latin kifejezés egyre jobban közeledett egymáshoz, a szent és a boldogult királyok szabadsága közt alig tettek különbséget, néha egymás szinonímáivá váltak, ezt volt hivatva kifejezni a néha felbukkanó szent és boldogult királyok szabadsága *(libertas sanctorum et divorum regum)*. Ez volt a szent királyok szabadságának ötödik típusa. A szent és boldogult szavak azonban teljesen soha nem lettek felcserélhetők. A szent királyok szabadsága a koraújkorban éppoly kedvelt volt, mint korábban, a történelmi tudat és a jogi-politikai gondolkodás szerves része maradt Mohács után is.

Szabadság és kiváltság

A szent és a boldogult királyok szabadsága kifejezésben szereplő szabadság szó vonatkozhatott egyetlen jogra pl. egy város vámszedési jogára, de akár egy egész jogrendszerre, pl. a nemesek vagy az erdélyi szászok jogára. Az idő e szabadságokat a szokásjoghoz hasonlatossá tehette, sőt azzá is válhattak, három dologban azonban mégis különböztek attól:

- a szabadságot elvileg valakinek a kegyéből adományozták, a szokás viszont ősidők óta fennállt;
- a megadományozott számára a szabadság birtoklása az általános szokás alóli kivételt jelentette;
- a szabadság másként hagyományozódott, kivéve, ha szokássá vált.

A középkorban a szabadság szónak többféle értelmét is ismerték, a leggyakrabban azonban a manapság 'kiváltság' vagy 'előjog' szóval kifejezett jelentését használták.[113] A fennebb felsorolt esetekben, kivétel nélkül a szent vagy boldogult királyok kiváltságát értették alatta. Tették ezt akkor is, ha a szabadságnak nem teljesült mind a három feltétele. A székelyeknek pl. aligha adott valamelyik király külön jogot, egyszerűen tudomásul vették, hogy ők saját, környezetüktől több esetben is eltérő szokásaik szerint élnek. Mivel azonban az általánostól különböző jogokra a szabadság szót alkalmazták, így ez a szó — különösen ha a boldogult királyokkal is összefűzték — alkalmas volt a különbözőség kifejezésére. A székelyek szokása — de tegyük hozzá rögtön, hogy másokétól eltérő, sajátos szokása — és szabadsága közt semmi különbség nem volt. Vásárhely lakói 1481-ben azt kérték Bátori István vajdától, hogy őrizze meg őket *régi szabadságaikban* és *bevett szokásaikban*.[114] A szokás egyszerűbb esetekben is egyenlő lehetett a szabadsággal. A brassóiaknak a *boldogult királyok által engedélyezett* kereskedelmi szabad-

[113] *Du Cange:* Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Niort 1885.; Deutsches Rechtswörterbuch. (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache) 3. B. *Eberhard Freiherr von Künßberg* Weimar 1935–1938.

[114] in eorum antiquis libertatibus et solitis consuetudinibus - Székely oklt. I. 235.

sága a szokás régmúlt világából származott, az oklevélbe foglalás után azonban már csak a privilégiumra hivatkoztak.[115] Váczy Péter megfogalmazása szerint a szabadság a társadalom által elfogadott individuális különbségek kifejezésére szolgált.[116] A magyarországi latinságban többnyire a következő szinonímákat használták, ha a libertast, a szabadságot a kiváltság értelemben emlegették: immunitas,[117] exemptio,[118] privilegium,[119], conditio servitii,[120] praerogativa,[121] gratia.[122]

Vajon mi alól adott a szabadság exemptiot, immunitast: azaz felmentést, mentességet? A szokásjog általános, mindenkire kiterjedő rendje alól. Akinek szabadsága volt, az kisebb vagy nagyobb mértékben mentesült, azaz szabaddá vált a szokásjog kötelezettségeitől. A szabadságot adományozó személy ugyanúgy járt el, mint az, aki kegyelmet adott a meghozott ítélet alól, a formulává merevedett szóhasználat szerint ilyenkor ugyanis a kegyelmet osztó a jog szigorát (rigorem iuris) enyhítette.[123] A szokásjog szigorán kétféleképpen enyhíthetett egy uralkodó: törvénnyel vagy szabadsággal. A törvény általános érvényű, mindenkire érvényes felmentést adhatott, a szabadság azonban egy személyt, testületet vagy népet emelt ki a jog egy-egy szabályának hatálya alól.

A szabadságnak ez a jelentése nem véletlenül kopott ki a nyelvhasználatból. A kiváltságok adományozása, sőt a korábbi kiváltságok fennmaradása a polgári államban csak elvétve fordulhat elő. A polgári korszak törvény előtti egyenlősége nemcsak a bíróságok előtti egyenlőséget jelentette, hanem azt is, hogy elvileg senki nem kaphat felmentést a jog hatálya alól. A polgári állam két lényeges ponton különbözik elődeitől: itt létezik az állam által gyakorolt erőszakmonopólium, azonban nem — vagy alig — léteznek kiváltságok. Egy 17. századi német jogász, Johann Christoph Nehring, aki még a szabadságok e régi értelmű világában élt, definiálta a legtökéletesebben a kiváltságot. Szerinte a privilégium szabadság, amit egy magasabb helyzetű személynek az általános jog és szokás ellenében adnak és adományoznak.[124] A középkori hatalom nem nélkülözhette a szabadságok osztogatását. A szabadság adományozása hatalmi kérdés volt. A király azért adott szabadságot, hogy hatalma szilárd legyen, azoknak adott ilyet, akik addig is elég hatalmasok voltak, ahhoz, hogy kinyilvánítsák hűségüket és akik a későbbiekben az így megnövelt hatalmukkal megmaradtak az uralkodó hűségén, azaz az ő hatalmát erősítették.[125] Egyszerűbb esetekben azok részesültek szabad-

[115] ZW III. 553., IV. 93., V. 352., 353.

[116] *Váczy Péter:* A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Budapest 1932. 25. – A tanulmány a szabadság fogalmának egyik legfontosabb magyarországi értelmezését adja, azonban számos tévedést is tartalmaz.

[117] *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 59.; *Gyárfás* III. 550.

[118] Hármaskönyv I. 3.

[119] CJH 1492 (szlavón cikkelyek): 1. tc.

[120] RDES I. 58., 82., 449., csak servitium magában: 1149., 1252.

[121] RDES I. 478., Hármaskönyv I. 12.

[122] *Juck* 75., RDES I. 843., 940., 1065.

[123] *Kovachich:* Formulae II. 299.

[124] Idézi *Christof Dipper* a Freiheit címszó alatt. Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck 2. B. Stuttgart 1975.

[125] *Tringli István:* Az új királyság berendezkedése. In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység, kelet – nyugat. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000.

ságban, akiknek megérte ilyet adni, mert nagyobb hasznot lehetett remélni attól, ha az általános szokás hatalma alól felszabadítva élnek, mint alatta. A szabadság nemcsak mentesség volt, hanem kegy (*gratia*) is. A szabadságot adományozó számára az adomány nem mechanikus, bürokratikus úton elintézendő feladat, hanem maga a politika. Egy várépítési engedély, egy pallosjog, egy bányaművelési engedély adományozása fontos politikai döntés volt. Ha rosszul választotta meg az uralkodó a szabadság tartalmát vagy rossz személybe helyezte bizalmát, a szabadság ellene is fordulhatott.

Egy középkori ország csak a szabadságok kiterjedt rendszerével működhetett jól. A polgári kormányzat hajnalán e kiváltságok felesleges, az állam működését gátló elavult maradványokká váltak. A polgári kor kezdetén alkotó jogászok és történészek az antik rendszerben saját koruk jogállamának előzményét látták, egy olyan államét, amelyben a jog mindenkire kötelező volt. Ezért tették felelőssé a középkori immunitas-okat az állítólag oly tökéletesen működő antik államrendszer felbomlásáért. Ebben a látásmódban a kiváltságok kezdődő osztogatása szinte az ősbűnnel volt egyenértékű, ami egy sötét kor eljövetelét hozta.[126] Ez a történetírás a polgári állam berendezkedésének mintájára tárgyalta a középkori országok „belpolitikáját" is. Itt a törvényeknek — mivel ezek mindenkire kiterjedtek — bőséggel jutott hely, még akkor is, ha egy részük soha nem ment át a gyakorlatba, nagyobbik részük pedig a szokásjogot foglalta írásba vagy „jobbította meg", „állította helyre". Az egyénekre szabott kegynyilvánításoknak azonban ebben a történelemszemléletben nem sok hely jutott. Pedig egy megyényi birtok eladományozása, mint amilyet pl. Magyarországon Luxemburgi Zsigmond Varasd megye esetében a Cilleiek javára tett, a király és tanácsosai számára legalább akkora jelentőségű kérdés volt, mint némelyik dekrétum megalkotása. A szabadságok és más adományok ügyes osztogatása a középkori hatalmat nem gyengítette, hanem erősítette. Az Anjouk és Zsigmond alatt addig soha nem látott szabadságokat kaptak az udvari nemesség tagjai, pl. pallosjogot, fiúsítást. Az Árpád-kor utolsó évtizedeihez képest mégis nagyon szilárdan tartották kezükben az országot a királyok és a jog tekintélyén sem esett csorba.

Szabadságot mindenki adományozhatott, aki fölötte állt a megadományozottnak és a szabadsággal megváltoztatott jogviszony kettejük kapcsolatát szabályozta. A földesurak kiváltság értelmű szabadságot adományozhattak alattvalóiknak. Az érett középkorra még a szabad állapot adományozása is kegynyilvánításnak, az így szerzett szabadság pedig kiváltságnak minősült. Az utolsó szolgafelszabadítások a 14. század első felében történtek Magyarországon. A földesurak szolgáiknak ezzel nem egyszerűen szabad állapotot" adtak, hanem kiváltságot" is, egy új viszonyt, ami kivette az egykori szolgákat addigi állapotukból.[127] Szabadságot adott a földesúr akkor is, ha pl. soltészt fogadott fel, aki meghatározott,

---

[126] A felvilágosodás harcos — saját kora szempontjából teljesen érthető — történelemszemléletének szelleme máig kísért. Ezeket a nézeteket ismételte *Georges Duby – Robert Mandrou:* A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975. 28. és legújabban társadalmi és gazdasági elemekkel kiegészítve ezek védelmére kelt *Jean-Pierre Poly:* La commencement et la fin. La crise de l'an mil chez ses contemporains. In: Georges Duby: L'écriture de l'histoire, sous la responsabilité de Claudie Duhamel-Amado et Guy Lobrichon. (Bibliothéque du moyen age 6.) Bruxelles 1996.

[127] *Bolla Ilona:* A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása. Bp. 1983. 89.

a többi jobbágy helyzetétől eltérő kiváltság, azaz szabadság ígéretével vendégeket hozott a birtokos földjére.[128]

A szent és boldogult királyok szabadságában felsorolt eseteken túl szabadság volt a fiúsítás, vagy a szabad rendelkezési jog engedélyezése is, hiszen ez beleavatkozott az ősiségen alapuló szokásba. A pallosjog kiváltságával a földesúr szabad ispánságot, azaz szabadságot kapott arra, hogy a birtokán elfogott bűnözőket elítélhesse, ezzel földjei — legalábbis a bíráskodás terén — kikerültek a megye fennhatósága és így az általánosan szokásos jogrend alól. A bárói rangot és a címerviselést is szabadságnak tekintették.[129] A partikuláris nemesség feltételekhez, az általános nemesi jogtól — amit, mint láttuk, a szent királyok szabadságának tekintettek — eltérő szolgálatokhoz kötött birtoklása is szabadság volt.[130]

Csak a legfontosabb és leggyakrabban adományozott kegy, a birtokadomány nem volt szabadság. A királyi adománylevelek a szabadságot legfeljebb csak akkor emlegették, ha nem nemes kapott földet, aki ezzel egyben szabadságot is nyert. A kiváltságokat és a szabadságokat a jogtörténeti összefoglaló könyvek általában a jogforrások között tárgyalják, és közéjük sorolják az adományt is.[131] A középkori gondolkodás szerint azonban az adományozással együtt járó kegynek két fajtája lehetett: a szabadság és a birtokadomány. Ennek is meg volt a maga értelme. A birtok adománya nem vett ki senkit addigi jogai alól. A szokásjog írásba foglalása azonban megváltoztatta a helyzetet. A kodifikáció során az anyag rendszerezése a legnagyobb probléma. A kodifikátornak ilyenkor az anyag áttekinthetősége érdekében új kategóriákat kell alkotnia, a meglevő kategóriákat át kell rendeznie. Verbőci István nem törődve az oklevelek addigi szóhasználatával, a Hármaskönyv készítésekor az adományt a szabadságok közé sorolta be. Túl nagy erőszakot nem kellett tennie a fogalmakon. A nemesség kétségtelenül szabadság volt, nemességet pedig birtokadománnyal lehetett szerezni, ami királyi kegyből fakadt, akár a többi szabadság. Így létrejött a *donativa libertas*, a néhány évtizeddel későbbi fordítás szerint az *ajándékozott szabadság* fogalma.[132]

A szokásjog eredetileg csak a szóbeliség útján hagyományozódott. Megbízni azonban csak úgy lehetett benne, ha nem esett csorba a régiségén és jóságán, azaz nem kellett attól tartani, hogy a szóval közvetített emberi emlékezet megrontja a jogszokást, egyszer így, egyszer úgy emlékeznek rá. A társadalmak már

[128] A soltészi állapot szabadságként való értelmezése egészen általános volt (RDES I. 188., 579.). Az irtást végző hospesek adómentes éveit egészen általánosan szabadságnak hívták (RDES I. 188., 579., 843., 959., 971., 1065., 1098.).

[129] II. Ulászló Podmanicki Jánost és leszármazóit báróvá tette és megengedte nekik, hogy a vörös viaszt „unacum ceteris privilegiis, honoribus, libertatibus, immunitatibus quibuscumque aliae paris ordinis personae" használhassa (*Schiller Bódog:* Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 329.). Utószülött László 1453-ben Eperjesnek „sub eisdem gratiis, honoribus et libertatibus, quibus alie civitates armis utentes de iure vel consuetudine gaudent" adott címert. Ez a kifejezés aztán formula lett (*Áldásy Antal:* Magyar czimeres emlékek III. Bp. 1926. XIII. sz.). A libertas mellett álló szavak mindkét esetben az oklevélfogalmazás többtagúságának tipikus példái, egymás szinonimái, tulajdonképpen a viasz-, illetve címerhasználat feltételeiről" van bennük szó.

[130] Néhány szepesi példa: RDES I. 58., 82., 449., 474., 506., 623., 1148., 1149., 1177., 1247.

[131] *Timon Ákos:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére.[3] Bp. 1906. 295; *Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László:* Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1978. 76., 144., 223.

[132] Hármaskönyv I. 4. 1.§

korai történetükben megtalálták erre a megoldást, létrehozták a jogi kánonokat. Jogi kánonnak nevezzük azt az emlékezetmegőrző műfajt, ami azt biztosítja, hogy egy jogelv tartósan változatlan vagy csak lényegtelen részletekben változó formában maradjon fenn. A jogi kánon a közmondásokhoz hasonlít: mindig ugyanazokat a kifejezéseket használják benne. A kánonok szorosan kapcsolódtak bizonyos szimbolikus cselekményekhez, a cselekmények és a kánon szerves egységet alkottak, nem lehetett őket elválasztani egymástól. A cselekményeket — éppúgy mint a kánonokat — mindig ugyanúgy kellett elvégezni, egyébként az eljárás a legkisebb formai hiba esetén is érvénytelen lett. A kánon és cselekmény együtt olyan együttest alkottak, ami nagyon közel állt a vallásos rítusokhoz. A kánonok eredetileg népnyelven alakultak ki.

Kezdetben az írásbeliség nem sokat változtatott a kánonokon. A jogelvet most már írásban is mindig ugyanúgy emlegették, mivel az írásbeliség nyelve a latin volt, a népnyelvi kánonok mellett kialakultak a latin kánonok is.

A változást azonban még az olyan konzervatív intézmények sem kerülhetik el, amelyek azért jöttek létre, hogy megakadályozzák a változásokat. A teljesség igénye nélkül csak néhányat említünk meg. A latin kánonok nem a népnyelviek fordításai voltak, hanem a latin nyelv fordulatai, továbbá egyház- és római jogi formulák ismétlődtek bennük. Ez előbb-utóbb visszahatott a népnyelvi kánonokra is. A jogszokásokat összegyűjtő jogkönyvek valójában kánonokat szedtek csokorba. A szokásjog összegyűjtése és írásba foglalása megváltoztatta a jogelvekhez való viszonyt. Ha valaki jogi kérdésekben tanácsot akart kérni, többé nem becsületes, ámde sokszor írástudatlan emberekhez fordult, hanem szakértőkhöz, akik kiismerték magukat a szokásjogi összefoglalókban. A fordulat — mint az élet annyi más területén — a nyugati kereszténységhez tartozó egész Európában a 12–13. században zajlott le. Ezután az ítéletlevelek indoklásaiban hasonló ügyek kapcsán szinte ugyanazokkal a mondatokkal találkozunk, legfeljebb egy-egy kötőszót változtattak rajtuk, esetleg felcserélték a szórendet. Az oklevelekkel együtt ezek a kánonok kerültek be a formuláskönyvekbe, ezeknek a kánonoknak a szavait használták a szokásjog kodifikátorai, mint pl. a magyar Verbőci.[133]

A hagyományos kánonok kora azonban a koraújkorban lejárt. A szokásjog helyét egyre inkább a törvény vette át, amit ugyan szintén szó szerint kellett idézni, sőt a megbízható azonosítás céljából mindig egyformán számozott címekre, cikkelyekre kellett tagolni, ezeknek azonban az eredeti kánonokhoz már semmi közük nem volt. A modern jogrendszerekben a kánonok nyomai már csak az esküszövegekben fedezhetők fel.

A szabadságok hagyományozódása három különböző módon történt. A szabadságok közül azok, amelyek a legközelebb álltak a szokásjoghoz, sőt valójában a szokásjoghoz tartoztak, ugyanúgy kanonizálódtak, mint a jogszokások. Ezeket a jogokat azonban csak az a fikció tette szabadsággá, hogy azt feltételezték róluk, hogy valaha egyszeri aktussal adományozták őket. A szent királyok szabadságának első két típusában emlegetett nemesi szabadságok egyikét-másikát már év-

[133] *Tringli István:* Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 306.; *Uő:* A magyar szokásjog a malomépítésről. Analecta Mediaevalia. Középkortörténeti tanulmányok 1. Szerk. Neumann Tibor. Bp.-Piliscsaba 2001.

tizedekkel korábban ugyanúgy fogalmazták meg, mint ahogy azt Verbőci tette az I. rész 9. címében. Hasonló helyzet alakulhatott ki a városjogok egy-egy elve kapcsán is.

A második hagyományozódási fajta jelentősen eltért az elsőtől. Ha egy szabadságadományozó oklevél tartalmára hivatkoztak, gyakran — de korántsem mindig — előfordult, hogy az eredeti oklevél szövegének az ügyben fontos szerepet játszó részét szó szerint átemelték a megerősítő oklevélbe. Nem mindig az eredeti oklevelet tekintették mintának — abban ugyanis gyakran hosszú, részletező felsorolások voltak olvashatók —, hanem valamelyik későbbi megerősítés jól sikerült, frappáns szabadság-említését, ami elég rövid volt, de a lényeget mégis tartalmazta. A későbbiekben aztán ezt másolták oklevélről oklevélre. A hagyománynak ezt a fajtáját nem tekinthetjük a jog kanonizációjának: ez valójában oklevélszerkesztési kérdés volt. 1451-ben a kormányzó arra intette az erdélyi püspököt, hogy tartsa meg a kolozsváriaknak Zsigmond császártól és más *boldogult királyoktól engedélyezett szabadságát*, amely szerint az egyházi bíróságok a világiak elé tartozó ügyeket, különösen a világi végrendeleteket, nem vonhatják maguk elé. A bíráskodási szabadságot csekély változtatásokkal, némileg lerövidítve Zsigmond király 1421-ben kelt okleveléből másolták át.[134] 1486-ban arra utasította a király az erdélyi püspököt, hogy Gyalun ne szedjen vámot a szászoktól. Az ügyben már régóta folyt a per, ennek során a szászok bemutatták az Andreanum egyik átírását is, innen vették át szó szerint a vámmentességre vonatkozó két passzust.[135] 1448-ban Lőcse város képviselője Szepes megye hatósága előtt azért tiltakozott, mert bizonyos nemesek a város bíráskodási kiváltságát a *boldogult királyok által adott és adományozott jogok* ellenére semmibe vették. A bíráskodási szabadságról szóló latin mondat a szepesi szászok majd kétszáz évvel korábban, német nyelven írásba foglalt szokásjogi gyűjteményéből, a Zipser Willkürből került az oklevélbe, a középkori fordítási technika ismeretében szó szerinti fordításnak tekinthető.[136]

A szabadságok nagyobbik részénél azonban semmiféle formalizált idézési módszer nem rögződött. A hagyománynak ebben a harmadik típusában hol így, hol úgy hivatkoztak a szabadságokra, még ha egy korábbi oklevél előttük feküdt, akkor is jelentősen átalakították. 1458-ban az erdélyi szászok azért tettek panaszt Hunyadi Mátyás előtt, mert *Magyarország boldogult királyai* által abban a szabadságban részesültek, hogy rajtuk sem székelyek, sem románok, viseljenek bármiféle méltóságot vagy tisztséget, akaratuk ellenére nem szállhatnak meg, most azonban sokan hadaikkal megszálltak rajtuk. Az ifjú uralkodó parancsot adott arra, hogy őrizzék meg őket szabadságukban. Egy ilyen parancslevél általában az érdekelt fél, azaz a szászok, írásos beadványa alapján készült, bár ez nem maradt ránk. A szászok nem tettek említést Jeruzsálemi András 1224. évi kiváltságleveléről, a szállásadás alóli szabadságot azonban ott találjuk meg, igaz, teljesen más

[134] Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez I. Szerk. Jakab Elek. Buda 1870. 160.; ZW V. 317.

[135] ZW VII. 466.

[136] nullus piam hominum ipsos in causas coram quocumque iudice et iustitiariis regni Hungarie in causas attrahere valeat atque possit, nisi prius quitquid actionis seu questionis habuerit seu habuerint coram comitem terrestrem terre Scepusii iuris ordine prosequitur – DL 63 842. A Zipser Willkür lőcsei kézirata: „kein man ader niemanth umb keynerlei sach czuhoffe hatt czuladenn, sonder er sol ein recht suchen vor des konigks groffe" – *Demkó Kálmán:* Lőcse története I. Lőcse 1897. 17.

formában. A beadvány készítői ezzel nem törődtek, a szabadságlevél szelleme és nem szó szerinti tartalma érdekelte őket, egy több száz éves szabadságlevél szellemét mindig könnyebb aktualizálni, mint elavult szóhasználatát szó szerint értelmezni.[137]

A boldogult és a szent királyok szerepe

A középkori jog elsősorban a szokásjogon, azaz a társadalmi együttélés spontán kialakult szokásain alapult. Az írásba foglalás — a kodifikáció — idővel ugyan átalakíthatta ezt a jogot, de a lényegét sokáig érintetlenül hagyta. A szokásjog „régi és jó jog", ahol a régiség és a jóság elválaszthatatlan egymástól. Ebben az összefüggésben azért régi egy szokás, mert jó és sikeresen szabályozza a társadalmat, ezért jó, mert a régi idők óta fennálló alkalmazás a bizonyság arra, hogy joggal szolgál a cselekedetek megítélésének általános mércéjéül. Ezt a jogot nem lehetett megváltoztatni, a legcsekélyebb újítás is az egész rendszer bomlását idézte volna elő. A törvényhozó és a törvény alkalmazója e világban nem vált el élesen egymástól, mindkettőnek az volt a feladata, hogy helyreállítsa a régi, jó rendet; az elsőnek az hogy a régi jó szokásokat visszaállítsa (reformálja), a másiknak pedig az, hogy az adott ügy során a konfliktus előtti és a jog előírásainak megfelelő békés állapotot hozza létre. Az újítások, a *novitates* ebben a gondolatmenetben az elvetendő, rossz megoldásokat jelentették, amelyeket minél előbb meg kellett szüntetni. A világ azonban természetesen ebben a korban is változott, a megváltozott körülményekre alkalmazható új elveket azonban mintegy leplezetten úgy vezették be, hogy azt hangsúlyozták, hogy a régi jó szokást állítják vissza. Az újítások ilyenfajta leplezése nem csalás volt, hanem nagyon is gyakorlati célt szolgált. Egy-egy jogelv *reformatio*ja az egész rendszert nem károsította, sőt megerősítette, ezzel szemben a *novitas*ok aláásták alapjait – legalábbis a korabeli törvényhozók ezt hirdették.[138]

A szabadságok adományozása kétszeresen is kihívás volt a rendszer számára. Egyrészt egy új helyzetre kellett reagálni, amikor elérkezett az a pillanat, hogy adni kell azért, hogy a későbbiekben is szolgálatokat lehessen a megadományozottól várni, másrészt úgy kellett fenntartani az újonnan teremtett, az általánostól eltérő jogot, hogy a szokásjogba vetett hit meg ne rendüljön. Ebben a tradicionális szemléletű világban az adományozással együtt járó kegy csak úgy volt elfogadható, ha beépítették a „régi jó jog" rendszerébe. A cél a szabadság szerzője és adományozója számára is az volt, hogy az új szabadságot törvényesnek tekintsék, a régit pedig zavartalanul használhassák. Több intézmény és formulává merevedett szófordulat együttesen szolgálta a szabadságok osztogatásának törvényességét, más szóval legitimálását.

A kegy adományozását úgy lehetett a legkönnyebben elfogadtatni, ha részletesen megindokolták azt, a megadományozott azért részesült a kegyben, mert

---

[137] nullus Siculorum scilicet et Wolachorum ac alterius cuiuscumque dignitatis, status et conditionis hominum contra eorum voluntatem in eorum medio ac super eos descendere posset aut praesumeret quovismodo – ZW VI. 26. Az Andreanum vonatkozó pontja imígyen szól: „cum ad expeditionem ad ipsos nos venire contigerit, tres descensus tantum solvere ad nostros usus teneantur, si vero vaivoda ad regalem utilitatem ad ipsos vel per terram ipsorum transmittitur, duos descensus, unum in introitu et unum in exitu solvere non recusent" – ZW I. 35.

[138] *Eckhart F.*: Jog és alkotmánytörténet i. m.; *Bónis György:* Bevezetés. DRH 1301–1457. 55.

komoly szolgálatokat teljesített az adományozónak. A birtok- és szabadságadományozó oklevelek *narratio*ja arra szolgált, hogy az írás erejével az utókor számára is bizonyítsa, hogy „igaz szolgálattal", azaz megérdemelten jutott az adományos birtokához vagy kiváltságaihoz.[139]

A korábbi királyoktól szerzett szabadságokat az utódoknak meg kellett erősíteniük. A középkori európai kormányzati elmélet szerint ez a királyok egyik legfontosabb feladata volt. Számtalan oklevél *arengá*ja fogalmazta meg ezt az elvet. Nagy Lajos Kassa számára 1347-ben kiállított privilégiuma így beszélt erről: „Miként a kormányzás magunkra vállalt tisztéből fakadóan kötelességünk, hogy minden országlakosunkat megőrizzük saját jogában, ugyanígy jog szerint és semmiképp sem jogellenesen arra is kötelezve vagyunk, hogy polgáraink vagy hospeseink üdvös szabadsága felett őrködjünk".[140] Zsigmond király 1436-ban megerősítette a szobi, helembai és letkési sajkások oklevelét, illetve az abban foglalt szabadságokat, oly módon, hogy átírta saját, majd húsz évvel korábban kelt átíró oklevelét. Eljárását azzal indokolta, hogy a császári és királyi tisztség számára az a legfontosabb, „hogy alattvalóinak régi szabadságait jóakaratú hozzájárulással teljesen meg kell erősítenie".[141] Hunyadi Mátyás, amikor biztosította a brassóiaknak a boldogult királyoktól való kereskedelmi kiváltságát, ezt azért tette, „mert a kormányzás magunkra vállat tisztségéből fakadóan ránk tartozik, hogy minden országlakosunkat igaz jogaiban és szabadságaiban megőrizzük."[142] A jogok és szabadságok védelmére tettek esküt a magyar királyok koronázási esküjükben. Az ún. cseh-magyar esküformula, amelyet a 15. századtól használtak, így kezdődött „Esküszünk, hogy Magyarországot és minden rendű lakosát jogaikban és szabadságaikban megvédelmezzük..."[143]

A szent királyok által nyújtott kegyek különös védelemben részesültek. Az Árpádok nemzetségük alapító ősének Szent Istvánt tekintették. A krónikás hagyomány ugyan fenntartotta az első király pogány őseinek emlékét, a keresztény királyok azonban velük nem vállaltak közösséget. Az 1301-ig uralkodó dinasztia magát Szent István nemzetségének vagy a szent királyok utódainak nevezte. Ez utóbbi esetben a *sancti reges* kifejezést használták. A 14. századi krónikakompozíció imígyen emlegette Vazul fiait: „Endre, Béla és Levente, akik Szent István király nemzetségéből származtak".[144] Kun László az 1279-es kun törvényekben

---

[139] *Zsoldos Attila*: Karászi Sándor és utódai. Észrevételek a narratiok eredetéről és szerepéről. Sz. 135. (2001).

[140] Cum sicut unumquemque regnicolarum nostrorum in suo iure conservare ex nostri suscepti regiminis officio tenemur, sic et nostrorum civium seu hospitum libertatibus ipsis conferendis invigilare de iure nequaquam inconvenienter astringimur. – *Juck* 149.

[141] DF 236 795. A teljes indoklás így hangzott: „...commendabilis imperialis regalisque benignitas hoc potissimum ex dignitatis habet officio, ut tanto antiquas suorum subiectorum libertas assensu benigno debet integrius confirmare, quanto ex eorum obsequiis honorem proprium cognoscit provenire..."

[142] Et quia nobis ex suscepti nostri regiminis officio interest quemlibet regnicolarum nostrorum in suis iustis iuribus et libertatibus conservare..." – ZW VI. 173. Ugyanezt olvashatjuk egy másik, ugyanezen a napon, szintén a brassóiak részére kiállított oklevélben is (ZW VI. 174.).

[143] *Bartoniek Emma*: A magyar királykoronázások története. Bp. 1939. (reprint: 1987.) 50.

[144] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 81. c.: „Endre, Bele et Leuente, qui de genere Sancti Stephani regis progeniti erant" – SRH I. 336.

„elődeinkről, a szent királyokról" beszélt. Velencei András halálakor Ákos nembéli István nádor is Szent István magyar király vérének utolsó letört aranyágacskáját siratta, az urak a szent király véréből kerestek utódot maguknak. Az Anjouk uralmuk törvényességét az Árpádokkal való rokonságukra alapozták. Amikor az utolsó magyar Anjou, Mária királynő 1395-ben meghalt, néhány krónikaíró nem mulasztotta el megjegyezni, hogy „vele mindkét nemben magva fogyott a szent királyok nemzetségének".[145] Az Árpád-ház kifejezést Pray György alapján csak Palma Ferenc Károly kezdte rendszeresen használni 1770-ben írt művében.[146]

Azért, hogy leszármazásukat tudatosítsák, atyákról, sőt néha szent atyákról írtak az Árpád-házi uralkodók kancelláriájában, amikor elődeikről, különösen Szent Istvánról és Szent Lászlóról szóltak.[147] Az egymás után következő uralkodókat azonban nemcsak vérségi kötelék fűzte egymáshoz, hanem a királyi méltóság közössége is. Az elődökkel való közösségvállalás az alattvalók számára úgy vált nyilvánvalóvá, ha elismerték az elődöktől adományozott kegyeket. A szent és boldogult királyok szabadságainak megerősítésekor ezért vált gyakori fordulattá az a kifejezés, hogy a régi szabadságokat megerősítő király elődei nyomában halad. IV. Béla egy Pannonhalmának adott aranybullás oklevelének arengája *szent elődeink példájának követéséről*, V. István szintén eme apátság számára kiállított oklevele *szent István király áldott nyomának követéséről* beszélt.[148] Kun László is elődeinek és szent őseinek nyomába lépett, amikor megerősítette a zágrábi egyház kiváltságait.[149] Hunyadi Mátyást ugyan nem kötötte semmiféle vérségi kapcsolat egyetlen korábbi királyhoz sem, a szabadságok megerősítése azonban a királyi méltóság és nem egyszerűen a vérségi örökösök feladata volt. Ezért aztán ő is *elődeinek, a boldogult magyar királyoknak* és atyjának meg bátyjának *nyomát kívánta követni*, amikor egy ispotálynak tizenkét esztendei adómentességet adott.[150]

A boldogult királyok szabadságait megerősítő okleveleknek a 15. századra kialakultak a megszokott formulás részei. Mindjárt az oklevél elején közölték, hogy a szabadságot a boldogult királyok *(per divos reges)* adták. Ne feledjük, ez a korabeli magyarságban szent királyként hangzott! A *divus* jelző a királyi hatalom isteni eredetére utalt, egyszerű halandó legfeljebb boldog emlékezetű lehetett, de „isteni" nem, ez csaknem kizárólag a királynak vagy a királyi család tagjainak járt ki. A boldogult királyok, de az igazi szentek is, a szabadságot megerősítő

---

[145] *Chronicon Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta*: In hac regina Maria tandem defecit semen utriusque sexus sanctorum regum. – SRH II. 345.

[146] *Bartoniek Emma:* Az Árpádház neve. Minerva 1923.

[147] MES I. 156., továbbá három, 1213-ra hamisított oklevél *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 28., 30., 32.

[148] vestigia sanctorum progenitorum nostrorum imitando – PRT II. 321.; nos enim sanctissimi regis Stephani felicibus vestigiis inherentes – PRT II. 334.

[149] inherentes vestigiis predecessorum nostrorum et sanctorum progenitorum nostrorum – *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 189. (RA 2792. sz.). Egy másik oklevelében *szent elődei, István és László magyar királyok iránti tiszteletből* erősítette meg a zágrábi püspök ama *régi és szokott szabadságát*, hogy népei mentesek a királyi adó alól, l. *Tkalčić:* Mon. ep. Zagr. I. 171. (RA 2507. sz.).

[150] nos praedecessorum nostrorum divorum regum Hungariae et etiam genitoris et fratris nostrorum Johannis scilicet gubernatoris eiusdem regni nostri Hungariae et Ladislai comitum felicium Bistriciensium, qui ecclesias Dei pio favore prosecuti fore dinoscuntur et salutaribus exemplis inhaerere eorundem salutifera et laude digna bonorum operum vestigia sequi cupientes – *Kovachich:* Formulae II. 182.

fejedelem elődei *(nostri scilicet predecessores)* voltak. Ez — akárcsak a már idézett atyák és szent atyák kifejezések — a királyi hatalom folytonosságát bizonyították. Márpedig ha a hatalom folytonos, a hatalom képviselője által adott szabadságoknak is folytonosaknak kell lenniük. Emberemlékezet óta, mindig, régóta és mai napig *(ab eo tempore, cuius videlicet hominum memoria contrarium non comprehenderet; semper et ab antiquo; usque in presentiarum)* élték e szabadságokat birtokosaik. A régiség és a megszakítatlanság azt mutatta, hogy a szabadság jó. A kiváltságolt személy vagy közösség környezetéhez képest ugyan eltérő jogok szerint élt, ezt azonban környezete elfogadta, mégpedig azért, mert a szabadság másoknak nem okozott kárt. Ezáltal a szabadság a jogokhoz hasonló lett, nem véletlen, hogy a szabadság és a jog határai sokszor teljesen elmosódtak. Ha valami megzavarta a szabadság élvezetét, az nem jogos ellenállás volt, hanem hatalmaskodás, jogtalan megzavarás, zavaros idők, újítások *(violentia, turbatio indebita, tempora disturbiorum, novitates)*. A királynak pedig, akinek kötelessége — a 15. századtól esküvel vállalt kötelessége — volt a szabadságok megoltalmazása, ez ellen fel kellett lépnie. Az érdemek felsorolása nem volt állandó tartozéka a szabadság-megerősítő okleveleknek, sőt nagyobbik részükből hiányzik bármiféle érdemre történő hivatkozás. Ha mégis megemlítették a szabadság birtoklójának szolgálatait, akkor az újabb érveket szolgáltatott ahhoz, hogy a boldogult királyok óta meglévő kiváltságát valóban megérdemli.

Az eddigi példák mind azt az általánosan vallott nézetet támasztották alá, hogy a szent és boldogult királyok szerepe a szabadságok körül az volt, hogy tekintélyükkel biztosítsák a kiváltságok fennmaradását és bizonyos kiváltságokat különösen tekintélyesekké tettek. Ez kétségtelenül igaz a szent királyok szabadságának harmadik, negyedik és ötödik típusára. A második és különösképpen az első típusú szabadságok azonban nem egyszerűen „régi jó kiváltságok" voltak, hanem ezeknek még tartalma is különbözött a többiekétől. Szent István szabadságának lényegét Szekfű Gyula értette meg a legjobban. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy ebben az esetben nem általában egy régi, éppenséggel a legrégibb, magyar király kiváltságairól van szó, hanem azéról, aki a királyság alapjait lerakta.[151]

Ezek a korai szabadságok a keresztény királyság alapintézményeit szabályozták, az egyházak, a nemesek, a hadakozó várjobbágyok és a királyi udvart eltartó udvarnokok jogait állapították meg. A középkori felfogás éles határt húzott az első koronázás előtti és utáni kor közé. Úgy gondolták, hogy eme intézmények jogai nem eredhetnek korábbi intézkedésekből, hiszen ilyeneket csak keresztény uralkodó tehet, az pedig Szent István előtt nem volt. Nem származhattak ezek az intézmények az ősi jog rendszeréből sem, hiszen az a pogány világban gyökerezett, ahol a király és királyság hiányzott. Az első keresztény uralkodónak viszont már meg kellett teremtenie e szabadságokat, hiszen ezek nélkül egy királyság sem működhet. A Szent István szabadságát megalkotó folklorisztikus történelemszemléletben a kiváltságok megőrzése volt a cél, e kiváltságok közé pedig csak azok kerülhettek be, amelyek elengedhetetlenül szükségesek voltak egy keresztény ország működéséhez.

[151] *Szekfű Gy.*: Szent István i. m. 544.

Ettől a történelemszemlélettől felesleges számon kérni azt, hogy miért nem tartotta fenn azoknak az előzményeknek az emlékét, amire a Szent István-i szabadságok épültek. Hogy saját jószágaik jövedelméből hadakozó, nemzetségben élő „nemesek", másoknak alávetett, fegyverforgató „jobbágyok" és szolgarendű szolgáltatónépek Szent István elődei alatt is éltek az országban, hogy életüket olyan jogok szabályozták, amelyek később is tovább éltek, ebbe a gondolkodásmódba beilleszthetetlen volt. Az is csak zavarta volna e felfogást, ha számon tartotta volna, hogy pl. a várjobbágyok helyzete csak a 11. század későbbi évtizedeiben alakulhatott ki. Várjobbágyok nélkül a 13. század végéig elképzelhetetlen lett volna Magyarország hadserege és kormányzata, ez tehát az ország alapberendezkedéséhez tartozik, ezt pedig más nem alkothatta meg, mint István király, így a várjobbágyok szabadsága Szent István szabadsága – szólt a gondolatmenet. A lázadó erdélyi parasztok történelmi tudata semmivel sem volt fejletlenebb. Szent Istvánnak természetesen nem volt semmiféle, a jobbágyok szabadságáról szóló, a királyi levéltárban rejtegetett privilégiuma, erről szóban sem tett semmiféle rendelést a szent király, így a hagyomány sem tarthatta fenn ezt. A lényeg az volt, hogy a jobbágyok úgy tudták, hogy van ilyen, ezáltal úgy gondolták, hogy remélt jobb helyzetük a királyság alapintézményéhez tartozik.

A középkor végére az elméletben is jártas jogászok egy külön fogalmat alkottak, hogy egyes kivételezett rendelkezéseket a többi végzéstől megkülönböztessenek. Magyarországon a somogyvári konvent formuláskönyvének Mátyás-kori glosszája őrizte meg ennek emlékét. A glossza a törvény *(lex)*, a szokás *(consuetudo)*, a jog *(ius)* és a végzés *(decretum)* különbségéről értekezik. A szerző szerint a törvény a szent királyok végzése, ami az ország alapintézményeivel foglalkozik. Megfogalmazása szerint: „A törvényt az ország eredetének *(origo regni)* kell biztosítania, merthogy azt mind a szent atyák *(sancti patres)* rendelték el."[152] Ebben a definícióban együtt találjuk a szent királyok szabadsága első két típusának mindkét alkotóelemét: az ország eredetét és a szent atyákat, aki ebben az esetben nem az egyházatyák, hanem a szent királyok. A középkorvégi törvény fogalma tehát megegyezett az igazi szent királyok szabadságaival. A *lex*et értelmező jogász természetesen nem az egyedi, pl. a pannonhalmi apátság szabadságaira gondolt ekkor, hanem olyan általános, sokakat érintőekre, mint a nemesek vagy más néven az ország szabadságára. A glossza értelmezéséhez azonban rögtön hozzá kell fűzni, hogy ez a következetes szóhasználat addig tartott, ameddig a szerző a jogforrások elméletével foglalkozott. A középkori gyakorlati jog nemcsak a jogforrások hierarchiáját nem ismerte, hanem az elnevezésekkel is szabadon bánt: törvény, jog és szokás vagy törvény és végzés, sőt akár jog, szokás és szabadság egymást magyarázó, gyakran felcserélhető fogalmak voltak.

A szent királyoknak azonban nemcsak az volt a szerepük, hogy a szabadságokat ők adományozták és emlékükre való hivatkozással fenntartották a szabadságokat. Ha ugyanis az uralkodó elmulasztotta volna feladatát és nem őrizte meg a *libertas*okat, főleg ha azokat kisebbítette, az szankciókkal járt. A legismertebb

[152] Et sic differentia est inter legem et consuetudinem ac ius et decretum. Lex enim debet firmari secundum originem regni, quitquid est sanctitum per sanctos patres. – *Bónis György:* Bevezetés DRH 1301–1457. 54.

példa az Aranybulla ellenállási záradékában megfogalmazott ősi jogelv, hogy ilyenkor a nemesek a király akaratának ellene szegülhetnek. Volt azonban egy másik büntetés is, aminek jogosságát az uralkodók éppúgy elismerték, mint a törvényes ellenállását. Egy már ismertetett példánkban, amikor V. István az egri egyház részére megerősítette *a szent királyok által adott szabadság privilégiumát*, az oklevél *sanctio*jában — ott ahol azokat a büntetéseket szokás felsorolni, ami azokra vár, akik az oklevél rendelkezéseit nem tartják be — a következőt nyilatkozta: „Bárki pedig királyi utódaink közül, avagy a bárók vagy a nemesek vagy más előkelő tisztséget viselő személyek valamelyike, a fentebb említett pontokat vagy azok bármelyikét bármiféle módon megpróbálná megváltoztatni, kisebbíteni avagy megtagadná azokat, a mindenható Isten és a szent királyok *(sancti reges)* bosszúját és haragját vonja magára...".[153] Ezzel bezárult a kör. E felfogás szerint a szent királyok nemcsak a magyar királyok ősei, később elődei voltak, akiknek rendelkezéseit haláluk után az utódoknak kötelességük volt megőrizni, hanem egy másik szférában aktív részeseivé váltak a kormányzásnak. Mint égi közbenjárók ők maguk tartották szemmel az általuk adományozott előjogok betartását és büntették megsértőiket. A szent királyok szabadságának a középkori magyar politikai és jogi gondolkodásban tehát fontos szerep jutott: hidat teremtett a jelen és a múlt kormányzata közt, gondoskodott a jogok fennmaradásáról.

Rövidítések jegyzéke

CJH =	Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. szerk. Márkus Dezső I. 1000–1526. Bp. 1899.
DF =	Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DHA =	Diplomata Hungariae Antiquissima. Ed.: Georgius Györffy etc. I. Bp. 1992.
DL =	Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár
DRH =	Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed.: Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. 1458–1490. Ed.: Georgius Bónis, Franciscus Döry, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989.
Endlicher: Mon. Arp. =	Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed.: Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli, 1849.
Fejér: CD =	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér I–XI. Budae 1829–1844.
Gyárfás =	Gyárfás István: A jász-kunok története. I–IV. Kecskemét 1870–1885.

[153] Quicumque ergo nostrorum regum successorum, baronum aut nobilium cuiuscumque preeminentie dignitatis existant, de omnibus premissis articulis vel eorum singulis aliquid quoquo modo immutare, diminuere seu negare presumpserint, iram et indignationem ipsius Dei omnipotentis et regum sanctorum similiter se noverint incurrisse. – *K. Látkóczki: Árpád-kori oklevelek 38.*

Györffy: ÁMTF = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998.

Hármaskönyv = Werbőczy István Hármaskönyve. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen Bp. 1897. (reprint 1989)

Juck = Výsady miest a miestečiek na Slovensku (1238–1350). Ed.: Lubomir Juck, Bratislava 1984.

Kovachich: Formulae = Formulae solennes styli. Ed.: Martinus Georgius Kovachich I–II. Pesthini 1799.

K. Láthóczki: Árpád-kori oklevelek = Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Válogatta, fordította stb. Kondorné Láthóczki Erzsébet Eger, 1997. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.)

LK = Levéltári Közlemények

MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882. III. Ed.: L.C. Dedek. Strigonii 1924.

Négyeskönyv = Quadripartitum opus juris consvetudinarii regni Hungariae. Zagrabiae, 1798.

PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–XII/B. Bp. 1902–1916.

RA = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II/1. Szerk.: Szentpétery Imre Bp. 1923–1943. II/2–4. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván Bp. 1961–1987.

RDES = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Red.: Vincent Sedlák. Bratislava 1980–1987.

Sz. = Századok

Székely oklt. = Székely oklevéltár. I–VII. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1872–1898. VIII. Közzéteszi Barabás Samu. Bp. 1934.

Tkalčić: Mon. ep. Zagr. = Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. I. Ed. Johannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae, 1873.

UB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. von Hans Wagner II–IV. Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln 1955–1985.

ZU = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–IV. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. Hermannstadt 1892–1937. V–VII. Gustav Gündisch etc. Bukarest 1975–1991.

ZsO = Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Összeállította: Mályusz Elemér. Bp.1951–1956. III–VI. Mályusz Elemér–Borsa Iván Bp. 1993–1999.

THE LIBERTY OF THE HOLY KINGS

István Tringli
(Summary)

In the medieval conception of law it was required to be old and good. The sources of law were classified in a number of ways, but they were all subjected to the same requirement. The theoretical lawyers clearly distinguished the names of the different sources of law, but the practice was far less rigorous, and the charters frequently treated the various conceptions as synonyms. The Latin of medieval Hungary generally referred to customary law as *consuetudo*, to law as *decretum*, and to liberty as *libertas*. Liberty meant before all privilege and prerogative, which were further defined by the following terms: *immunitas, exemptio, privilegium, praerogativa, gratia*. Liberty could be a whole system of law, such as that of the Saxons of Transylvania, but also the market right given to a single village. Liberty could in time be transformed into custom, but differed from it by origin in three aspects: liberty was theoretically granted by the grace of someone, whereas custom existed since time immemorial; for the grantee the possession of liberty was an exception from the general custom; liberty had a different form of transition, unless it became custom. Liberty, therefore, was a right conferring exemption or immunity from the generally accepted order of customary law.

The old and important liberties were held in exceptionally high esteem. In several European countries they were attributed to one of the ancient rulers. In Hungary four expressions were generally used: the liberty of Saint Stephen (*libertas sancti Stephani regis*), the liberty of Saint Ladislas (*libertas sancti Ladislai regis*), the liberty of the holy kings (*libertas sanctorum regum*) and the liberty of the blessed kings (*libertas divorum regum*).

The first Hungarian king, Stephen was canonised in 1083, and was followed by Ladislas in 1192. The expression of the liberty of Saint Stephen was first used by a papal bull of 1181, referring to the right to tithe of the Benedictine abbey of Pannonhalma. Later the *libertas sancti Stephani regis* was used when speaking about the special rights of some early royal churches, and those of the nobility, the *jobagiones castri* and some groups of the *udvornici*. Not all of these rights originated from Saint Stephen, of course, but they were regarded as the kingdom's constitution, which could only be established by the first Christian king. The liberty of Saint Ladislas occurs much less frequently, and mostly in connection with churches founded by him. The earliest example is a charter dated to 1217 but in fact forged some years later.

Much more common than the previous two cases is the reference to the liberty of the holy kings. It can cover the liberties of the nobility, the kingdom, some privileged groups, towns and, in one exceptional case – the peasant revolt of 1437 -, those of the peasants, all thought to have originated from the holy kings. But by far the most frequent is the reference to the liberty of the blessed kings. It came into use in the late Angevine period and the beginning of the reign of Sigismund, and was generally referred to in the 15th century. Although in Hungarian and German it was called the liberty of the saint kings, in fact it referred not to the two Hungarian saint kings, Saint Stephen and Saint Ladislas, but to the privileges of the late kings in general. It originated in the expression used to refer to the deceased rulers, „of blessed memory" (*divae memoriae*). Some decades after his death each king began to belong to the *divi reges*, and the privileges he gave became the liberties of the blessed kings. The Hungarian charters contain thousands of mentions of this type of liberty. It was used to refer to the privileges of different ethnic groups, of the nobility, the counties, towns, market towns, churches etc. It occurs most frequently in connection with the exemption from tolls, but also in cases of different commercial privileges.

Five subsequent phases can be distinguished in the development of the liberty of the holy kings. In the beginning only the liberty of Saint Stephen or of Saint Ladislas was mentioned. In a second phase the two saint kings were evoked together and *their* liberty was referred to. This practice spread quickly after the Mongolian invasion, the first example of the liberty of the holy kings in our collection dates from 1256. The new conception became so common that a few decades later its use lost much of its rigour. It was no use distinguishing the privileges granted by the founder of the

kingdom from those donated by the knight-saint. The content of the liberties was modernised, and the privileges acquired later were added to those of Saint Stephen. It was no deliberate forgery: some of the older privileges were simply put alongside those thought to have descended from Stephen or Ladislas. Hence was born in the second half of the 13th century the third type of the liberty of the holy kings. The expression remained the same, but the liberties were separated from the ruler who really granted them. The conception continued to be used within a relatively narrow circle, generally referring to privileges dating from the 11th century, some of which in fact originated from one of the two saint kings. The expressions corresponding to the three phases lived alongside and mutually influenced each other. Consequently, the content of the liberty of Saint Stephen became less precise. The fourth phase in the development of the liberty of the holy kings came at the end of the 14th century. The liberty of the holy kings was then separated not only from the privileges granted by the saint rulers but also from the holy kings themselves. This change manifested itself in the emergence of the expression of the liberty of the blessed kings. By the end of the 15th century practically no difference was made between the liberty of the holy kings and that of the blessed kings; they were sometimes even used as synonyms (*libertas sanctorum et divorum regum*). This was the fifth type of the liberty of the holy kings. It remained as popular in the early modern era as it had been in the middle ages as an integral part of the historical mind and of the legal-political thinking.

Neumann Tibor

TELEKPUSZTÁSODÁS A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A magyar agrártörténet kiváló kutatója, Szabó István 1938-ban jelentette meg a Századok hasábjain „Hanyatló jobbágyság a középkor végén" című, hatását máig kifejtő tanulmányát, amelyben arra a megdöbbentő megállapításra jutott, hogy a 15. század végén falvaink jobbágytelkeinek mintegy 50–60%-a üresen állt. Az ország csaknem teljes területéről hozott példákat nagyarányú telekpusztásodásra, amelynek okait a háborús pusztítások mellett a járványokban és a városias települések népességelszívó hatásában vélte felfedezni.[1] A történeti kutatás elfogadta értelmezését és a források elemzésénél mindmáig kiindulópontnak tekinti, legfeljebb a kiváltó okok árnyalására tett kisérletet: kiemelte például a folyamat tömegessé válásában Mátyás király adópolitikájának szerepét,[2] illetve a jobbágyság elszegényedett elemeinek a Jagelló-kori mezővárosi fejlődés hatására bekövetkező költözési hullámát.[3] Noha a kutatók mindvégig hangsúlyozták, hogy a pusztatelkek egy része nem maradt parlagon, hiszen azt a lakosság bérleti díj ellenében művelés alá vonta,[4] a pusztásodás mögött mindazonáltal a jobbágyság hanyatlását, népességcsökkenést[5] és a birtokos társadalom jövedelmeinek jelentős mérséklődését látták.[6] Annak feltételezése azonban, hogy a telkek tetemes része üresen állt, olyan logikai ellentmondásokat szült, amelyet mindmáig nem sikerült

[1] *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 72. (1938) 40–59. A tanulmány megjelent még a következő tanulmánykötetben is: *Szabó István*: Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Für Lajos. Budapest, 1976. 167–200. (Az elkövetkezőkben az utóbbi lapszámaira hivatkozom.)

[2] *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. Századok 128 (1994) 297–299. A kiváltó okok legteljesebb összefoglalása: *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. 322. (Kubinyi Andrástól) – Köszönettel tartozom Kubinyi Andrásnak dolgozatom előzetes bírálatáért.

[3] *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 37. Budapest, 1965. 116., illetve *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország (2. jegyzet) 298–299.

[4] *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963. 67–69.; *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 78–88.; *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975. 43.; *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 213.; *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 110.

[5] A telekpusztásodás mint „depopulációs folyamat": *Maksay Ferenc*: A magyar falu (4. jegyzet) 85. – Ezzel ellentétben *Kubinyi András* hangsúlyozta, hogy a pusztásodással kisarányú csökkenés, de inkább stagnálás járt együtt: Változások a középkorvégi Magyarországon. História könyvtár. Előadások a történettudományok műhelyeiből 2. Budapest, 1993. 6–7.

[6] *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország (2. jegyzet) 297. Felvetette, hogy a kisebb birtokosok a pusztásodás hatására ragaszkodtak a költözési jog szigorításához.

feloldani. Ilyen a faluban megmaradó zsellérség folyamatosnak tekinthető gyarapodása is: ezt már maga Szabó sem tudta egyik 1948-ban megjelent dolgozatában összeegyeztetni a pusztatelkek óriási arányával: „Vajjon *miért nem lettek a zsellérekből telkes jobbágyok*, mikor bőven volt gazdátlan parasztföld és sok helyre telepítő kedvezmények is hívták az új jobbágyot?" – tette fel a kérdést, de megválaszolását kénytelen volt az őt követő kutatónemzedékekre bízni.[7]

Szabó István alapfeltevéséből kiindulva, — hogy tudniillik a telkek jelentős része üresen állt, — az általa támasztott ellentmondást véleményem szerint semmilyen módon, még az állami adószedésnek a jobbágyportákra nehezedő és összeköltözést előidéző terhével sem lehet feloldani.[8] Az alábbiak célja ezért annak bizonyítása, hogy a szabói telekpusztásodás *ilyen formában*, főként pedig *ilyen arányban* nem létezett, létrejöttét hibás forrásértelmezésnek, félreértésnek köszönheti: a forrásokban nagy számban előtűnő pusztatelkek korántsem jelentenek üres földeket, mögöttük egyáltalán nem rajzolódik ki népességcsökkenés, továbbá maga a pusztatelek sem jelent egy világosan elkülöníthető kategóriát, forrásainkban több típusával, jelentésével találkozhatunk, amelyek értelmezése jelentősen árnyalja a jelenségről alkotott eddigi képünket.

Dolgozatom nem törekszik a késő középkori telekpusztásodás teljeskörű feldolgozására, inkább csak bevezetni szándékozik egy tágabb szempontrendszerű kutatást. Újra vizsgálat tárgyává teszi a Szabó István által elemzett telek-kategóriákat (népes, elhagyott, de épülettel rendelkező, teljesen elhagyott stb.) és szempontokat szolgáltat a telekbérlet értelmezéséhez; nem foglalkozik ugyanakkor a falvak pusztásodásával, jóllehet a két jelenség látszólag több ponton is érintkezik egymással.[9] A mohácsi katasztrófa évét nem vettem korszakhatárnak: az egyes 1526 előtti összeírás-jellegű forrásokhoz (urbáriumok, becsű- és osztálylevelek) igyekeztem későbbi adatokat is felhasználni. Kiindulópontnak a gimesi uradalom (Nyitra és Bars megye) 1525. évi összeírását választottam.[10] Az uradalom bővebb elemzését követően észrevételeimet összevetettem és pontosítottam több hasonló típusú, de eltérő földrajzi környezetben keletkezett forrással is.

* * *

Vizsgálódásunk előtt tekintsük át röviden mindazt, amit a szakirodalom a középkori jobbágyfalvak telek-kategóriáiról állít. Már Szabó István hangsúlyozta azt, hogy a jobbágytelkeket a korabeli források általában három csoportba osztják: 1. népes jobbágytelkek (*sessio populosa*), 2. olyan lakatlan telkek (*deserta*), amelyeken még épületek állnak (*edificia habens*), 3. olyan lakatlan telkek, amelyek

[7] *Szabó István*: A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. In: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. 24–25. (A kiemelés Szabó Istvántól.)

[8] Az állami adóteherről a közelmúltban Nógrády Árpád meggyőzően bizonyította, hogy korántsem jelentette a jobbágyi jövedelem nagyarányú igénybe vételét: *Nógrády Árpád*: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. Századok 136 (2002) 451–468.

[9] A két fogalom elkülönítéséről: *Maksay Ferenc*: A magyar falu (4. jegyzet) 78–84.; *Kubinyi András*: A Jagelló-kori... (2. jegyzet) 297.; Magyarország története (2. jegyzet) 322. (Kubinyi Andrástól); *Tringli István*: Pest megye (4. jegyzet) 102–110., aki a telekpusztásodásra a találó „belső pusztásodás" fogalmat alkalmazza.

[10] Magyar Országos Levéltár (=MOL) Diplomatikai Levéltár (=DL) 71396. (Forgách lt., a továbbiakban: Gimes)

már épületekkel sem rendelkeznek (*edificiis carens* vagy *omnino destituta*). Szabó a harmadik kategóriát egyben azonosította azzal a jelenséggel, amit a források a legtöbbször — miként az alább vizsgálandó gimesi összeírásban is — *prediumnak* neveznek. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az oklevelek némely esetben csak kettős tagolást alkalmaznak, *populosa* és *deserta* telkeket különböztetve meg.[11] Később Kubinyi András mutatott rá arra, hogy a hármas tagolás a becsűjegyzékek szóhasználatára vezethető vissza – a telkek különböző fajtáit ilyen formában tárgyalja Werbőczy Hármaskönyvének becsűtáblázata is.[12] Zárójelben jegyzem meg, hogy a középkorban a fentieken kívül ismeretes még egy jellegzetes zsellértelek, a *hóstát* is, amiről azonban a szakirodalom korántsem bőbeszédű.[13]

A jobbágytelkek három fajtájának ilyetén értelmezése a szakirodalomban mind a mai napig elfogadottnak számít. A továbbiak szempontjából azonban két fontos észrevételt külön ki kell emelnem. Kubinyi András a Garai-Szécsi becsű- és osztálylevél elemzése során vette észre azt, hogy a Garai Jób kezén lévő birtokok becsűjénél, illetve a Szécsi Miklósnak ebből járó — pontosabban, jobbágynevekkel meghatározott — nyolcadrész elkülönítésekor megfigyelhető pusztásodási arányszámok különbözőek, amit a források megbízhatatlanságának tulajdonított. Ez az általa *látszatpusztásodás*nak nevezett különbség itt abból adódott, hogy egyes pusztatelkek kimutathatóan egy-egy népes jobbágytelek részét képezték. A pusztatelkek 62,6%-os aránya ezáltal 55,8%-osra módosult.[14] Az alábbiakban látni fogjuk, hogy egyfajta látszatpusztásodás valóban létezik, ám annak oka kevésbé keresendő a források pontatlanságában. A másik észrevételt Tóth Norbert fogalmazta meg egy 1424-es osztálylevél elemzése során. A Gordovaiak birtokain megfigyelhető nagyarányú telekpusztásodás miatt azt feltételezte, hogy az olyan elhagyott (*deserta*) telkek, amelyek mellé az oklevelekben egy birtokos esetben álló jobbágynevet írtak, lakottak voltak, az ilyen módon név szerint megemlített lakó a földesúri adót a népes telek lakójával azonos módon fizette. A földesúr azért neveztette ezeket elhagyott, tehát lakatlan telkeknek, hogy az állami adót ne kelljen utánuk fizetni. Az ilyenfajta visszaélések kárát tehát — mint adóztató — a király látta.[15] Úgy vélem, hogy Tóth állítása abban a vonatkozásban, hogy a névvel azonosított *deserta* telkek lakottak, ügyes megfigyelésnek bizonyul. Nem tartom ugyanakkor elfogadhatónak azt, hogy egy birtokosztályt magában foglaló, tehát mindenképpen magánjogi természetű oklevélben a királynak járó adó miatt azonos telkeket minősítsenek lakottnak vagy elhagyottnak. Ezenkívül a középkori és a kora újkori urbáriumok egyáltalán nem erősítik meg annak lehetőségét, hogy az ilyen *deserta* telkekből a földesúrnak a népes telkekkel azonos jövedelmei szár-

[11] *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság (1. jegyzet) 167–169.

[12] *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyai (4. jegyzet) 222. (6. jegyzet)

[13] *Szabó István*: A parasztság társadalmi rétegei (7. jegyzet) 21.; *Maksay Ferenc*: A magyar falu (4. jegyzet) 127.; Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Maksay Ferenc. Budapest, 1959. (=Urbáriumok) 822.

[14] *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyai (4. jegyzet) 213.; Kubinyi András ezirányú eredményeit összefoglalta: Változások (5. jegyzet) 7.; Magyarország története (2. jegyzet) 322.

[15] *C. Tóth Norbert*: A Gordovai család vagyoni helyzete 1424-ben. In: Tanulmányok a középkorról 2. (Analecta Mediaevalia II.) Szerk. Neumann Tibor [sajtó alatt]. – Köszönöm Tóth Norbert barátomnak, hogy megengedte a dolgozat idézését, illetve az azzal való vitát már a megjelenés előtt.

maztak volna. Az ilyen telkek gyakori előfordulását ennélfogva más jelenséggel kell magyaráznunk. A két megfigyelés — mint alább majd láthatjuk — a kutatásban mindenképpen előre mutat.

A gimesi uradalom összeírása

A gimesi összeírásban — amely a Gimesi Forgách Péter és Gergely fiai között 1525-ben megtett birtokosztálynak köszönheti keletkezését — a fentiekhez hasonló kategóriákkal szembesülünk. Amennyiben az értelmezés terén a szakirodalom útmutatását követjük, akkor az uradalom 2 mezővárosában, 31 falujában és 3 részbirtokán ezek számbeli eloszlása — egész telkekben — a következő:[16]

népes jobbágytelkek:	683
épülettel rendelkező „elhagyott" telkek:	68
épületek nélküli pusztatelkek:	325
házas zsellérek:	43
házatlan zsellérek:	82

A számadatok alapján a gimesi uradalomban a pusztásodás arányát 36,5%-osra kell tennünk. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ez téves értelmezés. A forrás pontos megértését elősegítendő, elemezzük egyenként a különböző telektípusokot. Az osztálylevél szóhasználatához szigorúan igazodva a következő kategóriákat különböztethetjük meg, tárgyalásuk alábbi sorrendjében: 1. csupán a jobbágy nevének kitételével meghatározott népes jobbágytelek, 2/a. olyan *deserta* telek, amelyet a szövegben egy kéttagú jobbágynév követ birtokos esetben, 2/b. olyan *deserta* telek, amelyet ilyen név nem követ, 3/a. a jobbágynév után feltüntetett, azaz jobbágyháztartásban élő zsellér (*inquilinus*), 3/b. házas zsellér (*inquilinus sessionatus*) a faluban, 3/c. házas zsellér a falun kívül (*extra villam habitans*), 4/a. olyan *predium*, amelyet kéttagú név követ birtokos esetben, 4/b. olyan *predium*, amelyet ilyen név nem követ, 4/c. olyan *predium*, amely az urak közös használatában marad osztatlanul, 4/d. a faluvégen (*in fine*) elterülő *prediumok*, 5. új települők és adómentességet élvező jobbágyok, 6. nemesi telkek.

1. A népes jobbágytelkek

Mivel az osztálylevél sem a népes jobbágytelkek méretéről, sem töredezettségéről nem tájékoztat bennünket, egyelőre csak azt a kérdést vizsgálom, hogy a pusztán jobbágynévvel meghatározott — eddig a fenti táblázatban egészteleknek

[16] Az egyes telektípusok számbeli eloszlását így közölte *Oszvald Ferenc*: Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkaerő igénybevételével — egy nagy uradalomban, 1525-ben. Ethnographia 74 (1963) 494–501., aki csak az uradalom zsellérlakosságát vizsgálta. Oszvaldnál az uradalmat 37 község alkotja, mivel ismeretlen okokból két Marót nevű birtokot tüntetett fel. Az Oszvald által megadott számértékeket idézte Kubinyi András is, példát kívánva szolgáltatni a mágnások és a középbirtokosok közötti átmeneti réteg, az *egregius*ok tipikus birtokvagyonára: *Kubinyi András*: Egységes nemesség? Nemesek és mágnások a késő középkorban. Rubicon 1994/4–5. 16.; Ugyanő demográfiai vizsgálatai során a jobbágyok és zsellérek egymáshoz viszonyított arányának kiszámításánál ezt az összeírást is figyelembe vette: *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38 (1996) 145. (52. jegyzet) – A magam értelmezése az Oszvaldétól eltér, a különbségeket az alábbiakban fejtem ki.

minősített — telekegység alatt mit kell értenünk. A szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint a késő középkorra a domináns telektípus már nem az egész, hanem a féltelek.[17] Összeírásunkban ezzel ellentétben csak 8 féltelket és 4 negyedtelket (*cheterth*) találunk, amiből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy az uralkodó telektípus itt az egésztelek. Holott nem ez a helyzet: ha vizsgálatunkba bevonunk más, szintén a gimesi uradalomra vonatkozó, közel egykorú forrást, akkor egyértelművé válik, hogy itt is a féltelek az uralkodó. Brogyán birtok 1518-as birtokosztályából[18] például kitűnik, hogy a néhány évvel később a Forgách család által megvásárolt birtokrészen 39 fél jobbágytelek (*media sessio*) helyezkedett el, amiből könnyen magyarázható az 1525-ben feltűnő 38 telek. Ez viszont magyarázatul szolgál arra is, hogy Marót mezővárosban az összeírók a négy ceterttel kapcsolatban miért azt hangsúlyozták, hogy két-két ilyen telek alkot egy-egy féltelket, és nem azt, hogy négy alkot egy egésztelket: azért, mert az osztálylevélben a jobbágy nevének kitételével megjelölt népes jobbágytelek minden esetben *féltelket* jelent, és Maróton a cetereken kívül csak ilyen telkeket írtak össze. Ehhez hasonlóan minden egyes pusztatelek is egy félteleknyi egységet jelent.[19] Természetesen ezek a fogalmak relatívak: az alsólendvai uradalomban például az 1389-ben megfigyelhető féltelket 1524-ben már egészteleknek nevezték,[20] ami a 135 év alatt bekövetkezett erős telekaprózódás nyilvánvaló hozadéka. Jelen esetben így azt kell csak hangsúlyoznunk, hogy a jobbágynév kitétele egy telekegységet jelentett, és noha a különböző falvakban egy ilyen egységhez nem egészen azonos méretű külsőség tartozott,[21] az összeírók azonos értékűnek tekintették, hiszen maradékos osztás esetén az egyik felet egy másik faluban kárpótolták.

Ezek után felmerül az a kérdés, hogy az osztálylevélben a 8 „félteleknek" minősített telek abszolút értelemben volt-e féltelek, vagy csupán az egységnek tekintett félteleknek a felét, tehát negyedtelket értettek alatta. Mivel az összeírást elkészítő nemesek a Forgáchok két ágának minden faluban azonos számú telket igyekeztek juttatni, könnyen kiszámolható, hogy a jelölés különbözősége ellenére

[17] *Szabó István*: A parasztság társadalmi rétegei (7. jegyzet) 15–18.; *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 40–42.

[18] 1518: DL 60050. (Forgách lt.)

[19] *Oszvald Ferenc* az uradalom alapegységének az egésztelket vette, és csak négy vajki *media sessio*ról tesz említést. A többi eset elkerülte a figyelmét, mivel ezeknél a telek fél-mivoltára csak grafikus jel — áthúzott szárú j betű — utal: Adatok (16. jegyzet) 494. – Valójában az osztálylevélben csak kétszer találkozunk egésztelekkel (*integra sessio*). A vajki példára még visszatérek. Az alább tárgyalandó falkosdovoránvi esetnél egy későbbi forrás alapján feltehető, hogy csak relatív egésztelekről van szó: 1544-es birtokbecsű: MOL P 288. (Forgách lt.) 3. cs. 1. irat.

[20] 1389: Zsigmondkori Oklevéltár I. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951. 940., 944–945. sz.; 1524: DL 37006. Az egyes falvakban a *fundus*ok egész telekben számított értéke a korábbi forrásban éppen a későbbiben megfigyelhető szám fele. – A telekosztódásra l. *Székely György*: A parasztság differenciálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Budapest, 1953. 400–411.

[21] Sajnos a telki állomány méretéről először csak 1579-ben hallunk, ám a forrás nem tartalmazza, hogy milyen telekhányadokról van szó, mindenhol a relatív „egész telek" kifejezést használja, és mivel csak részbirtokokat, nem teljes falvakat ír le, nem hasonlítható össze az 1525-ös összeírással. Az 1525-ben feltűnő falvak közül Kosztolányon 12 hold és 2 kaszaalj (*fenetum*), Kalászon 7 hold, Velsécen 16 hold és 2 kaszaalj, Gesztődön 20 hold, míg Maróton, ahol az uradalom egyetlen településeként 1525-ben már negyedtelkek is találhatók, 4 hold. Richard Marsina–Michael Kušik: Urbare feudálnich panstvo na Slovensku. I. kötet. Bratislava, 1959. (a továbbiakban: Marsina–Kušik) 409–411.

ezek is az alapegységnek tekintett féltelket jelentették.[22] Az azonban figyelemreméltó, hogy osztálylevelünkben ezek szerint csaknem kivétel nélkül féltelkes jobbágyok szerepelnek, jóllehet a korszak *urbárium*aiból köztudomásúlag a jobbágyság erős vagyoni — egyben telki állományban is megmutatkozó — differenciáltsága figyelhető meg.[23] Mint alább majd látjuk, a gimesi uradalom népessége sem homogén a telekhányadok tekintetében.

2/a–b. Az elhagyott telkek

Mint fentebb említettem, a gimesi uradalomban az elhagyott telkek két típusával találkozunk: 18 esetben a *sessio deserta* az iratban közelebbi meghatározás nélkül áll, 50 féltelek esetében viszont egy kéttagú név olvasható mögötte birtokos esetben. Ezt a jelenséget a szakirodalom úgy értelmezi, hogy itt olyan lakatlan telkekről van szó, amelyek a legutolsó birtokos nevét őrizték meg, azaz a birtokos szerkezet rövidített formája annak a gyakori meghatározásnak, hogy „korábban N. nevű jobbágy lakta." Elhagyott telkek esetében a források valóban sokszor közlik az előző birtokos nevét, sőt olykor azt is olvashatjuk, hogy a helybeliek „nem emlékeznek már rá, hogy korábban kik lakták".[24] A birtokos esetben álló nevek azonban — miként Tóth Norbert is feltételezte — távolról sem esnek egybe a korábbi birtokossal, hanem ténylegesen az adott telkeken élő személyeket takarnak. Az állítás bizonyítására viszonylag sok példa hozható, egyelőre azonban maradjunk a gimesi uradalomnál, illetve annak kora újkori forrásanyagánál.

1525-ben Nagyherestényen tettek említést Tóth Benedek *deserta* telkéről. A forrás bevezetőjében Tóthtal viszont mint a Forgáchok jobbágy-familiárisával találkozunk, aki elkísérte útjukon a birtokosztályt végző nemeseket.[25] Az összeírásban Maróton találunk egy olyan elhagyott telket, amelynek birtokosát az összeírók a szokásostól eltérően nem birtokos esettel nevezték meg. A szövegrész így hangzik: „Cherny János, elhagyott negyedtelek. Cherny János és egy Kárász István melletti negyed *predium* alkotnak egy féltelket."[26] Természetesen semmi okunk sincs arra, hogy a kétféle megfogalmazás mögött bármiféle különbséget feltételezzünk; Cherny János alany esetben történő nevesítése azonban nehezen értelmezhető úgy, hogy itt is a korábbi birtokosról van szó.

---

[22] Kisbélic példája: itt találunk egy „predium j"-ként meghatározott telket. Ha ezt az egység felének értelmezzük, akkor az egyik félnek 12,5, a másiknak 13 telek jut, holott az osztás végén nem jelzik, hogy az egyik félnek kárpótlás jár. Ez azt jelenti, hogy Kisbélicen is a féltelek volt az alapegység. Gimes 6.

[23] *Szabó István*: A parasztság társadalmi rétegei (7. jegyzet) 15–18.

[24] Pl. 1505: „loca similiter campestralia quattuordecim nomina tamen habitancium in eisdem consimiliter ignorasse retulissent". Ohaj, Bars megye. MOL Diplomatikai Fényképtár (=DF) 267 897. (SA Nitra, Ocskay család 1.); 1524: „Ibidem sunt deserte sessiones decem, de quarum memoria hominum non existit, ut quis in eys habitasset." Alsólendvai urbárium, DL 37006/1., 17. stb.

[25] Gimes 1. és 40. Az összeírásban ugyan található még két Tóth Benedek nevű személy, ám az egyik egy jobbágygazda háztartásában élő zsellér (Menyhe), a másik pedig zsellértelekkel rendelkező személy, hóstáti (Kalász), ezért valószínűtlen a nem nemes familiáris velük való azonosítása. A nagyherestényi familiáris talán a helyi vámszedőhely irányítója vagy a család itteni *officialis*a lehetett.

[26] „Iohannes Cherny sessio deserta cheterth. Item Iohannes Cherny et predium I cheterth penes Stephanum Karaz sunt in media sessione." Gimes 30.

Osztálylevelünk keletkezése után negyed századdal a Forgách család férfitagjait fej- és jószágvesztésre ítélték.[27] A birtokok elkobzása után egy hosszas megegyezési folyamat eredményeként az uradalomról több összeírás is készült.[28] Az egyikben megkülönböztettek népes (*sessiones populosae* vagy *coloni sessionati*), teljesen elhagyott (*omnino desertae*) telkeket, és ami a legfontosabb: „elhagyott telkeken élő zselléreket" (*inquilini in sessionibus desertis habitantes* vagy *deserta inquilinorum*).[29] 1579-ben Maróton egy zálogolt birtokrészhez két népes és egy *deserta* telek tartozott, rajtuk pedig két jobbágyot, illetve egy zsellért írtak össze.[30] Egy 1600-ban kelt, szintén a gimesi uradalomra vonatkozó záloglevél kategóriái is figyelmet érdemelnek: a jobbágytelkek (*s. colonicales*) között olvashatunk jobbágyok által lakottakról (*populosae*), olyanokról, amelyeket korábban név szerint felsorolt jobbágyok laktak, „most viszont — mint mondják — zsellérek lakják" (*olim... habitassent, nunc saltem inquilini residere dicuntur*), továbbá olyanról is, amely teljesen elhagyott (*plane esset deserta*). Egészen más kategóriába sorolja az oklevél a zsellértelkeket (*s. inquilinares*).[31] Az uradalom falvait érintő 1698-as iktatásnál olvashatjuk a zsellérek lakta elhagyott telkek egyik legáltalánosabb latin elnevezését is: *deserta inquilinaris*.[32] Az uradalom 1715-ös, táblázatokba rendezett összeírása is természetesnek veszi, hogy a házas zsellérek közül többen *deserta* telkeken laknak. Nekik azonban a belsőség mögött (*post fundum*) nincsen szántótartozékuk, legfeljebb némi irtványfölddel rendelkeznek.[33]

Az adatokból két fontos momentum emelendő ki. Az egyik a *deserta* telek meghatározása: ez olyan teleknek tekintendő, amelynek belsőségét és külsőségét egymástól — ideiglenesen vagy véglegesen — elválasztották, a belsőségét zsellérek lak*hat*ják, a külsőséget viszont — mint alább majd láthatjuk — mások veszik művelés alá. A másik hangsúlyozandó motívum az, hogy a források sokszor annak ellenére is az utolsó *jobbágy*-birtokos nevét említik meg, hogy a belsőséget azóta zsellérek foglalták el. Ez szintén a művelés mikéntjében leli magyarázatát, így később foglalkozom vele.

Anélkül, hogy belekezdenék az „elhagyott, de lakott belsőségű" telkek kialakulásának és fejlődésének országos vizsgálatába, egy okról már most említést kell tennem, hiszen az a vizsgált osztálylevélből is egyértelműen kimutatható. Az oklevélben hatszor hallunk pásztorról: egy esetben egy jobbágyháztartásban élő zsellérről van szó (Felsőcsornok), a többi öt esetben viszont „a pásztor desertája" szerkezettel találkozunk.[34] Teljesen érthető, hogy a pásztoroknak nem volt szük-

[27] A Forgách család történetére terjedelmes, de mára elavult összefoglalás: *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. (A vagyonelkobzást és a királyi kegyelemhez vezető utat bőségesen tárgyalja, de az alább ismertetendő összeírásokat nem hasznosítja: 213–232.) – A műre jellemző, hogy az 1525-ös osztálylevelet egyáltalán nem ismeri.

[28] MOL P 288. (Forgách lt.) 1. cs. 31.; MOL E 156. (Urbaria et conscriptiones, a továbbiakban: U et C) 12–31. és 90–41.; *Bártfai Szabó László*: A Forgách család (26. jegyzet) 219–220.

[29] 1549: U et C 12–31.

[30] 1579: Marsina–Kušik 411.

[31] 1600: MOL P 287. (Forgách lt.) 23. cs. N–753.

[32] 1698: U et C 69–88, 89. Az oklevél a fogalmat a „deserta" és az „inquilini" szavakkal szemben használja. A kifejezés itt nem jelentheti a lakatlan zsellértelket.

[33] 1715: U et C 12–33.

[34] Alsócsornok: „sessio deserta pastoris in fine inferiori"; Lüle: „sessio deserta Pauli pastoris"; Marót: „sessio deserta Casparis Pastor"; Nagyherestény és Kalász: „sessio deserta pastoris". – Lüle, de leginkább Marót esetében természetesen felmerülhet az, hogy a 'Pastor' családnévként szerepel, de ez

ségük külsőségre, hiszen nem foglalkoztak földműveléssel. Ennek megfelelően az újkori urbáriumok gyakran írják ki a molnár, sörfőző, mészáros, jegyző stb. telke mellé, hogy *deserta*, annak ellenére, hogy a belső telek egyértelműen lakott. A földműveléssel nem foglalkozó elemek megszokott földesúri járadéka ugyanis nem a jobbágytelekre (főként külsőségre) kivetett census volt.[35]

A valóban lakatlan — tehát belsőségét tekintve is üres — *deserta* és a *prediumnak* nevezett telkek között nem minden esetben tesznek különbséget a források. Osztálylevelünk a dovoránvi birtokrészen ugyanazokra a lakatlan telkekre mindkét elnevezést alkalmazza. A többi birtok összeírásánál azonban mintha eltérés mutatkozna a két fogalom között. Ezeken a telkeken talán valóban állt még valami épület, ami — felidézve a telektípus rendkívül alacsony százalékos arányát: 2,2% — azt sejteti, hogy ezek halálozás következtében újonnan megüresedett házak lehettek. Az ilyen *deserta* telkek külsőségét — akár zsellér ült a belsőségre, akár nem — a gimesi uradalomban a gazdatiszt (*officialis*) általában bérbe adta a jobbágyoknak terményjáradék fejében: 1579-ben Maróton a helyiek azt vallották, hogy az „elhagyott földekről" (*de desertis terris*) kilencedet szoktak fizetni, Kis- és Nagybélicen pedig arról emlékeztek meg, hogy ha a telek félig vagy egészen „elhagyottá" válik, akkor a más jobbágyok által bevetett föld termésének harmadára a gazdatiszt jogosult.[36] A halálozás folytán megürült telekre előbb-utóbb persze másféle sors is várhatott. Ha belsőségére nem telepedett zsellér, olykor kérhette azt a földesúrtól a szomszédos telek lakója is: 1525-ben Hizéren egy Rehák Simon nevű jobbágy a neve előtt feltüntetett telket újonnan vehette birtokba, hiszen a telket *desertá*nak tekintették, de megjegyezték, hogy Rehák azt jobbágyként (*iobagionis loco*) birtokolja, amivel nyilvánvalóan a telek birtoklásáért járó census-fizetési kötelezettségre utaltak.

3/a–c. Zsellérek

A zselléreken belül három alcsoportot különböztethetünk meg. Vizsgálatunk szempontjából legkevésbé azok fontosak, akik a jobbágyháztartásokban

---

nem gyengíti a feltételezést. Vö. az uradalomhoz tartozó Komjáti 1598-as osztálylevelével: „Az waros weghen az iuhasz haz". MOL P 289. (Forgách lt.) 31. cs. 223. – Hasonló eset a kisvárdai uradalom 1522-es urbáriumából: itt a gulyás (*armentarius*) egy elhagyott házban (*in domo deserta*) lakik: A Zichy és vásonkeői Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre, ,Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I–XII. Pest, ,Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) XII. 348. Az urbárium az épülettel rendelkező belsőségre a *deserta domus*, a ház nélküli pusztatelekre a *desertus locus* kifejezést használja.

[35] *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8. Budapest, 1933. 51.; *Szabó István*: A parasztság társadalmi rétegei (7. jegyzet) 26. és *Uő*: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 69. Hangsúlyozza, hogy voltak olyanok, akiknek nem volt hivatásuk a földművelés, pl. a jobbágy iparosoknak és a jobbágy „értelmiségieknek" (*litteratus*ok), akik gyakran zsellérek. A deserta telkekkel azonban nem hozta a jelenséget összefüggésbe, csakúgy mint *Bácskai Vera*, aki szintén megállapította, hogy a mezővárosi zsellérség tetemes hányada iparos volt: Magyar mezővárosok (3. jegyzet) 115.

[36] 1579: Maróton „de desertis terris nonas solent dare". Kisbélicen „Si ex sessionibus pari media vel integra sessio erit deserta, tunc officialis pro se potest, ut dicit colonus, ex capecia tertiam partem habere, si erit inseminatum vel quiscunque seminaverit." Nagybélicen „Si sessiones erunt desertae per colonos et per alios inseminatum fuerit, tunc officialis pro se eriget tertiam partem capeciarum." Marsina–Kušik 411., 415.

éltek: kettejükről magyarázatképpen jegyzik meg, hogy „ezek Fatha Pál házában voltak" (*hii fuerunt in domo Pauli Fatha*), többnyire azonban csak az *ibidem* szóval vagy az *apud eundem* szerkezettel kapcsolták őket a jobbágyokhoz. Az újkori források által sokszor találóan lakóknak (*lakones*) nevezett réteg saját telki állománnyal nem rendelkezett, ezért természetszerűleg nem tartozott az osztály hatálya alá. Kilenc esetben ketten is éltek egy gazdánál, 67 háztartásban így 76 zsellérről értesülünk. Az esetek több, mint felében (43) a zsellér nevét nem írták ki, a többiek esetében bizonyosan nem családtagokról volt szó, hiszen családnevük különbözött. Külön érdekességet jelent, hogy két házas zsellérnél is otthonra lelt egy, illetve két „lakó".

A második alcsoportba a falu jobbágytelkei között összeírt házas zsellérek (*inquilini sessionati*) tartoznak. Ismeretes, hogy Magyarországon nem csak az úrbéres földet nem birtokló személyek, hanem a megélhetésre már elégtelen telki állománnyal, tehát nyolcad- vagy tizenhatod telekkel rendelkező jobbágyok is gyakran zsellérnek minősültek.[37] Ennek ellenére nagyon valószínű, hogy az osztálylevelünkben a házas — pontosabban: „telkes" — zselléreknek nevezett személyek egy része az előző fejezetben tárgyaltakhoz hasonlóan a *deserta* telkek belsőségén élt. Újfalun Forgách Ferencéknek két névvel meghatározott *deserta* jutott, ezekért cserébe Miklósék részén először két, majd egy zsellért adtak át. Mindkét esetben úgy fogalmaztak, hogy a zselléreket elhagyott telekként veszik számításba (*loco deserte sessionis datus*). A két zsellér esetében ez úgy értelmezhető, hogy ők már a belsőségen is osztozni voltak kénytelenek. A két csoport azonosságára a legegyértelműbb bizonyíték egy mányai eset. Itt azt halljuk, hogy „Sánta György elhagyott telke, ő házas zsellér" (*deserta Georgii Santha, est inquilinus sessionatus*). Az esetek nagy részében a megnevezés alatt azonban valóban „telkes zsellért" kell értenünk, azaz zsellértelekkel rendelkező személyeket.

Ez a zsellérek harmadik és egyben legérdekesebb csoportja. Újfalun a forrásban egyedülállóan „falun kívül lakó zselléreknek" nevezték őket (7 fő). Ha létszámukhoz hozzáadjuk azokat a házas zselléreket, akikről nem hangsúlyozzák, hogy egy elhagyott telek belsőségén éltek, akkor 1525-ben 44-en lehettek. Az uradalom 1549-es összeírásában már kissé nagyobb számban szerepelnek (60 fő): őket olyan zsellérekként veszik nyilvántartásba, akik nem *deserta* telkeken élnek, hanem „maguknak az utcasoron kívül alakítanak ki kunyhókat" (*inquilini extra seriem domorum tuguria sibi formantes*).[38] Nyilvánvalóan belőlük alakulnak ki majd az újkor zsellértelkei (*sessio inquilinaris*), ami a már idézett 1600-as záloglevélben könnyen tetten érhető: a jobbágytelkek száma ugyanis azonos a középkori állapottal, a zsellértelkek mintegy többletként mutatkoznak.[39] A réteg lakóhelyéül szolgáló telket Nyugat-Magyarországon *hóstát*nak nevezték, ami a 'telekhely' jelentésű német szóból származtatható, használata köznévként a magyar nyelvbe is átkerült mint 'zsellérhely', illetve 'külváros'.[40] Sokszor tűnnek fel a forrásokban

[37] *Juhász Lajos*: A porta története 1526–1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység. Budapest, 1936. 28.; *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai (4. jegyzet) 66.

[38] 1549: U et C 12–31.

[39] 1600: MOL P 287. (Forgách lt.) 23. cs. N–753.

[40] *Mollay Károly*: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest, 1982. 321. – Köszönöm Tringli Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra, illetve köszönöm tanulmányom előzetes bírálatát.

mint faluvégen (*in fine*) lakó zsellérek. Olykor a nemesi telek belsőségén telepednek le a földesúr engedélyével, máskor a falu és határa közötti kertövezetben építik fel házaikat, kialakítva ezáltal lassanként az újkori zsellérutcákat.[41] Utóbbi az oka annak, hogy az oklevelek sokszor „kert mögött lakó zselléreknek" vagy kissé megtévesztően *hortulanus*oknak nevezik őket.[42] A telken ülő zsellérektől az különböztette meg őket, hogy általában rendelkeztek kisebb szántó- és réttartozékokkal. Idővel olyannyira felduzzadt számuk, hogy már telkeik is osztódni kezdtek.[43] A hóstátiak jelenlétéből adódóan egy valamit okvetlenül hangsúlyoznom kell: abból a tényből, hogy bizonyos elemek a falun kívülre szorultak, ahol sokszor irtással teremtették meg meglehetősen szerény életfeltételeiket, logikailag inkább arra kell következtetnünk, hogy a falu belsejében földhiány, és nem arra, hogy földbőség van. Térjünk hát rá a gimesi uradalomban is nagy számban előforduló, *prediumn*ak nevezett pusztatelkek tárgyalására, ami a felmerült kérdések nagy részére magyarázatul szolgálhat.

4/a–b. Prediumok a falu belsejében

A *prediumn*ak nevezett telkeknél ugyanazzal a jelenséggel szembesülünk, mint fentebb a *desertá*knál: van olyan, amelyet birtokos esetben álló névvel jelölnek meg (30), itt a túlnyomó többséget azonban mégsem ezek, hanem a jobbágytelkek között név nélkül felvett, tehát csak fekvésük alapján meghatározott telkek alkotják (298). Lássuk először a kisebb csoportot.

Ezek csekély száma arra figyelmeztet, hogy a genitivusban álló név megint nem a korábbi birtokost jelzi. Gyanakvásunkat csak erősíti, hogy egy András Tamás nevű személyt jobbágyként Csitáron írtak össze, nevét azonban a szomszéd faluban, Kalászon egy pusztatelek mögött is megtaláljuk.[44] A legtöbb névvel ellátott pusztatelek Brogyánban található: a 12 telekből 8 mögött 7 helyi jobbágy nevére lehetünk figyelmesek, négy esetben ugyanakkor olyan név áll a *predium* mögött, amelyet nem találunk meg az összeírásban. Mivel Brogyánnak csak a háromnegyede volt a Forgách család tulajdonában, bennük a Brogyáni család jobbágyait kell látnunk.[45] Vajon elképzelhető-e az, hogy a birtokos esetben álló név a pusztatelek *aktuális* megművelőjét jelenti, azaz a szakirodalomban ismert bérleti viszony nyomaira bukkantunk? A név valóban a telek művelőjét jelzi, de egy

[41] Pl. 1560: „inquilinos vulgo hosthaty vocatos in fine dictae possessionis ab oriente". Korlátkői uradalom. MOL P 506. (Motesiczky cs.) 44. csomó, T1–2–19.; 1522: „Item in facie eiusdem possessionis resident tres hostati in loco scilicet sessionis curie domini... Qui hostati de voluntate domini, qui eosdem hostatos in eadem curia sedere admisit..." Bolondóci uradalom, Marsina–Kušik 49.; Zsellérutcákról és hóstátokról l. Urbáriumok 822. és *Maksay Ferenc*: A magyar falu (4. jegyzet) 127.

[42] Pl. 1522: „Inquilini et post hortos habitantes". Kisvárdai uradalom, Zichy XII. 345.; 1505: „Item illi, qui solum ortus et non funes tenent... item ortulani, qui scilicet in ortibus sedent". Vágbeszterce, DL 36988. (U et C 96–1.)

[43] Pl. 1568-ban Csejte mezővárosban nagy számban írtak össze egész- és féltelkes hóstátiakat: Urbáriumok 244.; Ugyanekkor Kosztolányon azt találjuk, hogy némelyik hóstátinak van saját szántója, másoknak nincs. Utóbbiak „zsellérként" élnek: Urbáriumok 250.

[44] Az egyik telek helyének meghatározásakor Kalászon az összeírók nem azt jegyzik fel, hogy András Tamás *prediuma* után, hanem azt, hogy „András Tamás után" (*post Thomam Andras*), azaz őt tekintették a telek jelenlegi birtokosának. Gimes 47.

[45] Lásd a 62. jegyzetet.

fontos kiegészítéssel, amit az összeírók legegyértelműbben egy maróti jobbágy esetében fejeztek ki. Egyfelől összeírták őt a jobbágyok között, másrészt egy pusztatelket neve kitételével határoztak meg. Szerencsénkre azonban azt is odaírták, hogy a telek őt jobbágyként (*iobagionis loco*) illeti meg, ami nem jelenthet mást, minthogy annak műveléséért a földesúrnak nem bérrel, hanem censussal tartozott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy tulajdonképpen két jobbágytelke volt a faluban. Ezzel egyenértékűnek kell tekintenünk azokat az eseteket is, amikor a jobbágy nevét egymás után többször írták ki, egy *idem* névmással egyértelműsítve azt, hogy semmiképpen sem a jobbágy azonos nevű rokonáról van szó. Maróton például Kárász István nevét egymást követően háromszor írták ki, azaz három féltelke volt.[45a] Ez a jelenség azonban már átvezet bennünket a jobbágyháztartások között név nélkül feltüntetett pusztatelkek tárgyalásához.

Igen tanulságos Vajk falu esete (Függelék), mielőtt azonban elemezném, tisztázni kell a birtokosztályt végző nemesek módszerét. Elsődlegesen arra figyeltek, hogy a két kialakított rész azonos számú telket tartalmazzon, majd ezt követően arra, hogy az egyenlő számú telken a jobbágyok száma is azonos legyen. Más szóval nem csak a telkek számában, hanem a különböző telektípusok egymáshoz viszonyított arányában is egyenlőségre törekedtek. Ha az egyik szempontnak maradéktalanul nem sikerült eleget tenniük, akkor a károsult felet egy másik faluban kárpótolták vagy egy telekkel vagy — és ez volt a gyakrabban előforduló eset — egy jobbággyal. Ez alapján válik csak értelmezhetővé a vajki felosztás. Feltűnő, hogy az összeírásban a jobbágynevek meglehetősen szabályosan váltakoznak egy-egy *prediumm*al. Az összeírás végén olvasható helymeghatározás („Was Mihály háza és prediuma után") pedig egyértelműsíti, hogy a jobbágy az alatta feltüntetett *prediumm*al összetartozó egységet alkot. Ezt a feltevést az az egész forrásban megfigyelhető ábrázolás is alátámasztani látszik, hogy a *prediumo*k a jobbágynevekkel ellentétben nem a margón, hanem észrevehetően beljebb kezdődnek. Amelyik jobbágy nevét nem követi egy *predium*, amellé ki is írják, hogy „féltelek" (*sessio media*). Akik azonban rendelkeznek eggyel, azok nyilvánvalóan egésztelkes (fél népes + fél puszta) jobbágyok. Ezek alapján Forgách Ferencnek és testvéreinek 11 egész- és 2 féltelkes, Miklósnak és testvérének pedig 10 egésztelkes és 3 féltelkes jobbágy jutott osztályrészül. Ha a jobbágyok száma egyenlő is, Ferencék részéhez mégis 12 telek, Miklósékéhoz 11,5 telek tartozik, a különbséget a közúttá átalakított *predium* okozta. Az összeírók az egyenlőtlenséget két intézkedéssel rendezték: egyfelől kialakítottak a falu szélén egy új belsőtelket (*locus predii*), ahol Miklósék házépítésre is engedélyt kaptak, másfelől egy másik faluban, Gyarakon kárpótolták őket egy *prediumm*al.

Ezek a jelenségek a többi birtokon is tetten érhetők. A jobbágynevet követő pusztatelekkel kapcsolatban gyakran jegyezték meg, hogy az a jobbágyé (*eiusdem*, *idem habet*, illetve a bizonytalanabb *ibidem* — ez a szó a zselléreknél egyértelműen összevonást jelez — és *iuxta eundem* szavakkal). Annak hangsúlyozása, hogy a *predium* a jobbágyot census-fizetési kötelezettség mellett illeti, fölösleges volt, mivel ez az összeírók számára egyrészt egyértelmű, másrészt érdektelen volt, noha egy esetben erre is láthatunk példát, méghozzá Maróton, ahol Syller Balázs telke

[45a] Gimes 30–33.

után a következő sorban azt olvashatjuk: az ő prediuma, jobbágyként (*predium eiusdem, item iobagionis loco*). A csitári András Tamás és Brogyán esetét újra felidézve most már egyértelműen kijelenthetjük, hogy a név kitételét a pusztatelek mellett akkor tartották szükségesnek, ha a jobbágy nem volt helyi illetőségű, vagy ha a pusztatelek az összeírásban nem közvetlenül a jobbágy telke után következett.

A most kifejtett jelenséget valóban nevezhetjük *látszatpusztásodás*nak, de csak azzal a kiegészítéssel, hogy a késő középkor embere az ilyen, a falu belsejében nagy számban elterülő *prediumok*at nem tekintette a pusztásodás jelének. Érdekes módon az urbáriumok egy része a falvak belsejében csak *deserta* telkeket és házhelyeket ismer, *prediumnak* nevezett „telekrészeket" nem. Ebben a forrástípusban ugyanis az úrbéres terhek általában a jobbágy által birtokolt telek mérete szerint kerültek megállapításra, ezáltal a jobbágy neve mellett feltüntették, hogy mekkora telekhányadot (egész, fél, negyed stb. telket) birtokolt. Ahol a telekhányad pontos meghatározása minden egyes jobbágy esetében külön-külön nem történt meg, vagy pedig minden jobbágy mellé azonos telekegységet írtak, ott a pusztásodás aránya mindig jóval magasabb. Nyilvánvaló, hogy ha egy urbáriumba azt írták volna, hogy egy faluban 10 egész- és 10 féltelkes jobbágy él, akkor azt a becsűlevélbe — a féltelket véve alapegységnek — akár 20 népes telekként és 10 *prediumként* is felvehették volna, amiből természetesen hiba volna 33%-os pusztásodási arányt kimutatni. Ilyen szempontból a pusztatelkek arányát az összeírás módszere is befolyásolhatja: ismert például olyan forrás, ahol a *censusért* birtokolt pusztatelket a népes jobbágytelkek között tüntették fel, ám megjegyezték, hogy a telek „épületek nélküli", amivel azt hangsúlyozták, hogy a jobbágy nem lakik rajta.[46]

Az összeírók módszerének feltérképezése után egyértelművé válik az is, hogy olykor miért találkozunk *prediummal* a teljesen elhagyott — talán haláleset következtében üressé vált — telkek után: az elhalálozott jobbágynak ugyanúgy lehetett egésztelke, amit a forrás belső kohéziója miatt szintén telek + *predium* formában írtak össze. Kérdéses marad azonban az, hogy ezeken a *prediumokon* laktak-e egykor jobbágyok vagy nem. Első esetben a folyamatot úgy ábrázolhatjuk, hogy a törvényszerűen aprózódó faluban a gazdagabb jobbágyok az úr engedélyével megszerzik az elhunyt jobbágy telkét is, második esetben azonban a *predium* valóban csak a számolást megkönnyítő eszmei telekrészt jelent. A nem jobbágytelek mellett fekvő — forrásunkban névvel megjelölt — *prediumok* kapcsán nyilvánvalóan csak az első lehetőség merülhet fel. A zömében egésztelkes jobbágyok lakta Vajkon azonban a második eset is kézenfekvőnek tűnhet, noha egy valamire fel kell hívnom a figyelmet: itt feltűnik egy olyan egésztelkes jobbágy is, akinek birtokát nem féltelek + *predium* alakban írták föl, hanem azt jegyezték a neve mellé, hogy „egész telek" (*integra sessio*). Erre a megkülönböztetésre a későbbiekben még visszatérek. Mindenesetre nem csak az ilyen, jobbágyok által birtokolt, de ház nélküli telekrészeket jelentett a latin *predium* szó, így értelmezésünket — ha sok mindenre magyarázatul is szolgál — minden forrásra nem alkalmazhatjuk.

[46] Pl. Pozsonyi uradalom, 1574: Kispósfalván említést tesznek Choka Farkas egésztelkes jobbágyról, a szomszédos Ógellén pedig ezt olvashatjuk: „Volfgangus Choka, aedificio carens, 1". Urbáriumok 182.

4/c–d. Prediumok az urak kezelésében és a falun kívül

A falun kívüli, *in fine* elhelyezkedő *prediumok* egészen más megítélés alá tartoztak, mint a falu belsejében fekvők. Ezt sugallja a Hármaskönyv becsűtáblázata is: Werbőczy hangsúlyozza, hogy az olyan pusztatelkek, amelyeket nem fognak közre népes jobbágytelkek, a birtokbecsű hatályán kívül esnek.[47] Erre a legegyértelműbb példa osztálylevelünk szóhasználata Szencse falu és Komját mezőváros felosztásakor: itt a falun kívül olyan pusztatelkeket írtak össze, amelyek számát nem közlik, csak körülbelüli fekvésüket határozzák meg egy-egy lakott telekhez, szomszédos faluhoz, szőlőhegyhez, templomhoz vagy szoborhoz viszonyítva őket.[48] Nagyherestény esetében még a telkek felosztására sem kerül sor, itt viszont a művelés mikéntjéről értesülünk: a birtok végén, Kisherestény felől elterülő 7 *predium* szántóföldjeit a falu lakosai „használják", az ezekből járó terményjáradékon (*capecie*) pedig az urak egyenlő arányban osztoznak.[49]

Az első két esetben korántsem lehetetlen az, hogy az összeírók itt a földesurak saját kezelésében lévő földjeiről, esetleg irtványföldekről tettek említést. Az előbbi lehetőséget alátámasztani látszik az az 1504-es osztálylevél is, ami Komját mezővárosban az itt álló három kastély mellett több *allodium*ról tesz említést.[50] A nagyheresténvi példa pedig annak a lehetőségét is felveti, hogy egy olyan különálló birtokjogról van szó (neve szintén *predium*, magyarul puszta), amely az idők folyamán beolvadt a falu határába. A gimesi uradalomhoz tartozó számtalan ilyen pusztát az osztálylevél nem tartalmazza, hiszen ezeket a család osztatlanul birtokolta, csak a belőlük származó jövedelmen osztozott.[51] Mindenesetre a kérdés további kutatást igényel. Arra, hogy *predium* is lehetett földesúri kezelésben, egy kétségtelen példával azért rendelkezünk. A brogyáni „*predium Stepnycze*" nyilván azért maradt osztatlan állapotban, mivel értékesebb gyümölcsöskert lehetett rajta: a szláv 'tepnica' szó 'facsemetekert'-et jelent.

Az esetek nagy részében azonban a falu szélén lévő pusztatelkek ugyanúgy az osztály részét képezik, sőt sokszor, ha a falu belsejében az egyenlő osztás nem volt lehetséges, a károsult fél az *in fine* lévő pusztatelkekből kapott kárpótlást. Például Marót mezővárosban a „mezőváros szélén lévő tizenkettő pusztatelekből" az első félnek 5,5, a másodiknak 6,5 *predium* jutott. Ehhez hasonló esetek bőven

[47] Tripartitum I. 133. §20. – Kétségtelen, hogy a becsűlevelekben ezt a rendelkezést nem mindig tartották be. Olykor azonban érvényesítése valóban kimutatható. A kisvárdai uradalomhoz tartozó Ajak faluban (Szabolcs megye) 1470 körül Várdai János részén 25 telket számoltak össze, emellett 10 „in fine" lévő *prædium*ot (Zichy XI. 95.). 1500-ban ennek a résznek a becsűjénél azonban csak 26 telekről tettek említést, azaz itt ezek a *prediumok* ténylegesen kimaradtak a becsűből (DL 20991.).

[48] Komját: „predia omnia post eundem usque ad ecclesiam Sancti Petri", illetve „reliqua omnia predia ex eadem parte usque ad montem Sancti Petri"; Szencse: „Predia omnia in fine superiori post Thomam Walkocz... predia omnia infra Sebastianum Kowach a parte vinearum", illetve „predia omnia supra eundem Sebastianum Kowach a parte Baroch... predia omnia in fine ville post Michaelem Kocz a parte vinearum". Gimes 54–55, 76. (Ezeket a *prediumok*at eddig – és a következőkben is – minden esetben kettőnek számítottam a többes szám miatt, tehát minimumértéket jelentenek.)

[49] Nagyherestény: „in fine possessionis a parte Kysheresthyen sunt predia VII, quorum terras arabiles incole utuntur communiter, quarum capecie communiter dividuntur inter dominos." Gimes 41.

[50] 1504: DL 59946. (Forgách lt.) Kiadása: *Bártfai Szabó László*: Forgách család (26. jegyzet) 695–697.

[51] Az 1564-es újadomány 20 *prediumot*, illetve *portio predialis*-t sorol fel, amelyek közül csak néhány tekinthető 1525-öt követően megszerzett birtokjognak. MOL P 288. (Forgách lt.) 1. cs. 9.

sorolhatók: az említett Nagyheresténven a „Bélád birtok felőli két pusztatelek"-ből csak az egyik fél részesedett. Valószínűsíthető, hogy ezek felhasználása nem különbözött a falun belüli *prediumok*étól, művelésükért a jobbágyok szintén censust fizettek. A birtokosztályt végző nemesek számára természetesen nem volt fontos, hogy a jobbágyok és a hozzájuk tartozó *prediumok* közötti kapcsolatot minden esetben következetesen jelezzék. Ennek nyilvántartása természetesen a gazdatisztre hárult. Mivel az *in fine* elhelyezkedő *prediumok* ilyetén felhasználását egyelőre nem tudom bizonyítani, az ilyen telkeket az összesített táblázatban külön kategóriába soroltam. Ugyanígy tettem azokkal is, amelyek már eleve a jobbágy *predium*a(i) után, új sorban állnak, mivel itt sem igazolható bizonyosan, hogy ezek ugyanazon jobbágy birtokában álló, de nem közvetlenül telke mellett fekvő pusztatelkek lennének.

5–6. Az újonnan települő jobbágyok/zsellérek és a nemesi telkek

Kevés esetről lévén szó, érdemes valamennyit megvizsgálni. Egyedi esetnek tekintendő a Forgách család által a Ludány nembeli Családiak kihaltával adományul nyert dovoránvi birtokrész, Falkosdovorány esete. A Családi-jószágok ügyében a pereskedést az 1510-es évek elején zárták le, ekkor kezdődhetett meg a birtok újratelepítése. Osztálylevelünk elkészültekor az összeírók találtak itt két jobbágyot és hat *prediumot*, amelyből hármat *desertá*nak is neveztek. Az egyik jobbágy mellett egy Dorochycz Jakab nevű zsellér „új házat kezdett építeni egy *prediumon*". Jakab zsellér feltételezhetően a jobbágynál lakott, később azonban nyilvánvalóan telkes jobbágy lett belőle, hiszen 1544-ben a birtokrészen megfordult a népes és a pusztatelkek aránya: ekkor már 5 népes és 3 épületek nélküli *deserta* telket írtak itt össze,[52] a Forgáchok telepítő törekvései tehát sikeresek voltak.

A többi esetben azonban korántsem újonnan betelepítendő birtokokról volt szó. Mehnyén csak találgatni tudok Kis Ambrus jogállását illetően, akit a forrás egyedülállóan *inquilinus predialis*nak nevez: talán benne is egy *prediumra* ültetett személyt kell látnunk vagy netán a *prediumot* bérlő zsellért?[53] A lakhelyéül szolgáló vagy általa bérelt telek mindenesetre a falu szélén állt. Ezzel egyenértékű egy velséci — név nélkül említett — zsellér esete is, akit *ibidem* szóval nem egy jobbágyhoz, hanem egy *prediumhoz* kapcsoltak.

Kisszelezsény esete még érdekesebb. Ferencéknek itt hat, Miklóséknak öt népes jobbágytelek jutott, a különbséget természetesen egy másik faluban kiegyenlítették. Az itt lévő nemesi telket két részre osztották, de a szövegkörnyezetből egyértelmű, hogy erre a nemesi telekre már korábban ráültettek három személyt, akikről a forrás csak azt a megjegyzést tette, hogy itt „telepedtek le és építettek új házakat jobbágyként". Mivel Miklósék részén csak egy újonnan települő volt, engedélyt kaptak rá, hogy mellé egy másik jobbágyot is ültethetnek, ha akarnak.[54] A szomszédos Szent-

[52] 1544: MOL P 287. (Forgách lt.) 21. csomó, N–108.

[53] A jelenséget a falkosdovoránvi esettel állítja párhuzamba *Oszvald Ferenc*, tehát Kis Ambrust új településnek veszi: Adatok (16. jegyzet) 494.

[54] Kisszelezsény, Forgách Miklós része: „Alia directa et equalis medietas curie nobilitaris cessit dominis Nicolao et Sigismundo, et in porcione eorundem consedit edificavitque domum loco iobagionis Blasius Marthon. Et si iidem domini voluerint, poterit adhuc iuxta eundem alter iobagio con-

márton birtokon úgy tűnik, hogy szintén nem elhagyott jobbágytelkekre telepítették az új házat építő Zedlyn Mártont, mivel nem került automatikusan az eggyel kevesebb telket birtokló félhez, hanem éppen a többet birtokló fél kapta meg *per sortem*, bár természetesen a következő településen átadtak helyette egy másik jobbágyot. Itt említem meg, hogy Szentmártonban és a szomszédos Maróton egy-egy, a földesúri adó alól mentesített *libertus*t is összeírtak.

Láthattuk, hogy a Forgáchok nem tartottak igényt a kisszelezsényi nemesi telekre. Ehhez hasonlóan a nagyszulányi *deserta* nemesi kúriát sem vették saját művelés alá: a telekhez tartozó szántóföldeket „egyenlően szétosztották a lakosok között", a földet használók minden bevetett hold után egy szapu terményt tartoztak fizetni.[55] A brogyáni *curia* a gyümölcsössel együtt természetesen osztatlanul maradt, hiszen, ha az oklevél nem is írja, tudjuk, hogy kőház állt rajta.[56]

Az újonnan letelepülők és az urak kezén lévő, bérletre kiadott földek művelése több észrevétel megtételére is feljogosít: egyfelől a lakosok között nyilvánvaló igény mutatkozott a saját telki állományon felüli föld megművelésére, ami megint inkább a falvakban lévő földhiányt jelzi, másrészt az urak jobbágyaik letelepítésére olykor saját — kiépülő *allodium*aik mellett jelentéktelenné váló — nemesi telkeikre is szívesen telepítettek jobbágyokat, aminek kétségtelenül az is oka volt, hogy a telepítés — jobbágyok által már művelésbe vett — pusztatelkekre rövid távon nem volt jövedelmező. Ennek okaira, főként a bolondóci uradalom urbáriumát elemezve, még visszatérek.

Brogyán falu 1518-as osztálya

1517-ben Brogyáni Miklós és fia, György a számtalan, érdekükben megtett fáradozásért és jótéteményért viszonzásul osztályos testvérekké fogadták Acél István pozsonyi várnagyot és Kakasfalvi Kakas Andrást. A következő év januárjában ezért felosztották egymás között Brogyánt: egy-egy rész jutott Acélnak, Kakasnak, Miklósnak és Györgynek.[57] Az osztály megtétele után Acél felvásárolta Kakas és Miklós birtokrészét, majd azt 1519-ben 2000 aranyforintért eladta a Forgách családnak.[58] A jószág így értelemszerűen belekerült az 1525. évi osztálylevélbe is. Mivel a két osztálylevelet egészen más szempontok szerint állították össze, érdemes összehasonlítanunk a kettőt, természetesen csak a telki állomány tekintetében.[59]

---

sedere." Gimes 25. A késő középkorban nem ritka az a jelenség, hogy az eredendően nemesi jogállású telekre a birtokos jobbágyot telepít Úgy tűnik, hogy a telek ilyenkor még sokáig megőrizte a nemesi jogállást. A számtalan, általam ismert északnyugat-magyarországi eset közül egy-egy Nyitra és Trencsény megyei példa: 1519 és 1523: DF 206 797. (Garamszentbenedeki konvent hlt. Prtocollum „B" 3–5., 32–33.)

[55] Nagyszulány: „Terre sunt arabiles curie nobilitaris divise sunt inter incolas equaliter et quitquid in iisdem terris seminatum fuerit, de quolibet iugere datur zapo tritici vel avene aut ordei." Gimes 3.

[56] 1518: DL 60050. (Forgách lt.)

[57] 1518: DL 60050. (Forgách lt.)

[58] 1519: DL 60062. (Forgách lt.)

[59] Az osztálylevél intézkedik még a falu határában lévő halastavakról, illetve a Nyitra folyón (pontosabban annak egyik, Kisnyitra nevű mellékágán) álló malomról, Kovácsi pusztáról és a *Zwdeska* birtokon lévő elhagyott telkekről.

A birtokon három nemesi telek feküdt. A legértékesebb kétségtelenül az volt, amelyen egy kőház állott, ezt tartozékaival együtt Acél kapta. A Miklós által felépített nemesi ház szintén tartozékaival együtt fiának, Györgynek jutott. Az utolsó nemesi telek belsőségéről — amelyben a szöveg szerint korábban a két Brogyáni nagy- és dédnagyapja lakott és amelyhez tartozott egy kert is haltartó medencével (*conservatorium* vagy *reclusorium piscium*) — leválasztották a tartozékokat, amit a felek egymás között egyenlően elosztottak, az így keletkezett puszta belsőséget pedig szintén Acél kapta.

A jobbágytelkek elosztása kevésbé volt nehézkes. Mindegyik fél kapott 12 *fél* jobbágytelket, a népes és *deserta* telkek meglehetősen változó arányával: 8–4, 7–5, 7–5, 6–6. Ez természetesen a fentiek értelmében azonos jövedelmet biztosított, minthogy az elhagyott telkek census-köteles telekrésznek tekintenthetők. Erre egy 1513-as adat megkérdőjelezhetetlen bizonyítékkal szolgál. Ekkor Miklós és György zálogba vetettek 8 *fél* jobbágytelket, amelyről pontosították, hogy az 3 egész és 2 fél népes jobbágytelket jelent, az öt jobbágy nevét is felsorolták hozzá.[60] Ez az 1518-as osztálylevél szóhasználatához igazodva természetesen 5 népes és 3 *deserta* féltelekkel volt egyenlő. Brogyánban egyébként már 1452-ben a *féltelek* dominált.[61]

Az osztálylevélből megtudjuk azt is, hogy az Acélnak juttatott egyik *deserta* jobbágytelek belsőségén (*in superficie*) volt egy nagy gyümölcsös (*magnum pomerium*), amelyet még a néhai Brogyáni György ültetett, azaz legalább 15–20 éves telepítés volt. Vélhetően ebben a gyümölcsösben kell látnunk az 1525-ben feltűnő, *predium Stepnycze* megnevezésű pusztatelket.

A jobbágytelkek felosztása után maradt még négy *deserta* telek. Egy-egy jutott Acélnak és Brogyáni Györgynek, a maradék kettőt, amelyek belsőségén egy „*allodium* vagy *horreum*", illetve egy sörfőzde (*domus ad braxandam cervisiam*) állt, Kakas rendelkezésére bocsátották, hogy ott nemesi telket alakíthasson ki magának.

Mennyire áll összhangban ezzel az 1525. évi osztálylevél? Brogyáni György részét figyelmen kívül hagyva megállapítható, hogy az 1518-as osztály adatai alapján 1519-ben a Forgáchok kezére 21 népes 18 *deserta* jobbágytelek (amelyből háromnak a belsőségét a štepnica, az allodium és a sörfőzde foglalta el), illetve egy nemesi telek kőházzal és egy nemesi belsőtelek jutott. Az 1518-as osztály

[60] DF 205 119. (Garamszentbenedeki konvent hlt. 1063.) A név szerint felsorolt jobbágyok közül az 1513-ban egésztelkes Wechew Mihály és a féltelkes Zbwdowecz Mihály 1525-ben is megtalálható összeírásunkban, ekkor mindketten féltelkesként. Dolgozatunk szempontjából különösen fontos az 1513-ban egésztelkesként feltűnő Kacher Tamás. Hozzá köthető ugyanis az 1525-ös félteleknyi „predium Kacharo", jobbágytelke viszont a Brogyáni György kezére került részen állt, hiszen 1532-ben és 1533-ban ő zálogolja Kacher jobbágytelkét, és egy későbbi iratban az is kiderül, hogy az valóban félteleknyi méretű volt. Két — valószínűleg nem is egymás mellett fekvő — féltelek birtokosaként Kacher tehát egésztelkesnek minősült: MOL P 287. (Forgách lt.) 21. cs. 230–235. – Ehhez hasonlóan a Forgách-jobbágyoknak is lehetett „*prediuma*", résztelke Brogyáni részén. – Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy olyan brogyáni zálogosítás is ismert, ahol a szöveg csak azt közli, hogy két jobbágytelek került zálogosításra, noha később kiderül, hogy az egyik féltelek, a másik egésztelek volt. 1507: DF 278 410. (Nyitrai káptalan hlt. Protocollum Extraseriale I. 22r.) és MOL P 287. (Forgách lt.) 21. cs. 230., 235.

[61] 1452: DL 68119. és 68123. (Ghyczy lt.) Ekkor hat fél jobbágytelek zálogolásáról történik említés.

napján Brogyáni György ezenkívül „testvéri szeretetből" átadott Acél Istvánnak még egy gyümölcsöst, ami egy fél jobbágytelek belsőségét foglalta el, határban lévő külsőség nélkül.[62] Nyilvánvalóan ez is a Forgách családhoz került. 1525-ben ehhez képest 20 népes jobbágytelket és 18 *prediumot* találunk, a *prediumok* közül kilencet a szomszédos jobbágytelek gazdája, négyet-négyet helyi jobbágy, illetve ismeretlen személy (Brogyáni György jobbágyai) birtokolt, az utolsón pedig a már többször említett štepnica állt. Az itt lévő nemesi telken és gyümölcsösön nem osztoztak meg. A különbség tehát egy telek, az *allodiumot* vagy a sörfőzdét talán az osztatlan nemesi telekhez sorolták.

Brogyán esete következésképpen megerősítette, hogy a falun belüli *predium* (olykor *deserta*) telkek egyáltalán nem minősíthetők minden esetben pusztatelkeknek, mögöttük sokszor valóban a faluban megszokott egységnél — jelen esetben a félteleknél — többet birtokló jobbágyok census fejében birtokolt résztelkei húzódnak meg. Az is külön figyelmet érdemel, hogy az elhagyott telek belsőségét a földesúr Brogyánban több esetben arra használta fel, hogy saját gazdaságát gyarapítsa. Ezekre a telkekre jobbágy már nem telepedhetett, bérlet fejében csak a külsőséget vehette művelés alá, így a faluban 1525-ben feltűnő *prediumok* kizárólag külső telki állományt jelentenek! Ha ez az állítás igaznak bizonyul, akkor a gimesi uradalom összeírói 1525-ben nem a telekbelsőségek, hanem a külsőségek leírására helyezték a hangsúlyt. Most már érthető, hogy a *predium Stepnycze* kifejezésben a szláv szó miért áll birtokos esetben: a szerkezet magyar fordítása a „facsemetekert *prediuma*", azaz a gyümölcsös az 1518-as forrással megegyezőleg valóban csak a belsőségeket foglalta el, a földesurak 1525-ben csak az ehhez tartozó külsőtelekről rendelkeztek. Összeírásunkban tehát a *deserta* és a *predium* kifejezések között az az alapvető különbség, hogy amíg az előbbi csoport belsősége zsellérek által lakott vagy lakhatásra alkalmas, addig az utóbbiak belsőségén lakhatásra alkalmas házak nem, legfeljebb gazdasági épületek állnak. Ha összeírásunkban a *predium* ténylegesen csak a külsőtelket jelenti, akkor természetesen felmerül az a kérdés is, hogy az előbb tárgyalt *in fine* elhelyezkedő *prediumok* esetében valójában nem olyan határban lévő (szántó)földekről van szó, amelyekhez nem tartozik a falumagban belsőtelek?

A gimesi uradalom telki állománya 1525-ben

A gimesi uradalom tekintetében nem maradt más hátra, mint a birtokolt telekhányad szerint táblázatba foglalni a jobbágyok kezén lévő telki állományt (1. táblázat), illetve hogy kimutassuk a pusztatelkek elemzett típusainak — egymáshoz és az összes telekhez viszonyított — százalékos megoszlását (2. táblázat). Mint említettem, külön kategóriaként tüntetem fel a falu határában lévő *prediumokat*, mivel ezek művelésének miként jéről — hét telek kivételével — nincsen biztos tudomásunk, továbbá azokat a telkeket is, amelyeket nem egy-egy jobbágyot, hanem már eleve egy *prediumot* követően írtak össze. A házas zsellérek közül csak azt a négyet tüntettem fel a táblázatban, akiket három „elhagyott

[62] 1518: DL 60052. (Forgách lt.) „quequidem particula pomerii superficiem dumtaxat fundi unius medie sessionis iobagionalis occuparet".

telekként" vettek számításba. A többit hóstátinak tekintettem (44 fő). Hozzájuk hasonlóan nem tüntettem fel a nemesi telkeket, amelyekről az uradalomban három esetben tettek említést.

1. táblázat: Népes jobbágytelkek a gimesi uradalomban

Telekhányad	Darab	Százalék	Féltelekben	Százalék	+ predium résztelekként
negyed	2	0,30	1	0,12	0
fél	525	80,03	525	64,02	0
egész	106	16,15	212	25,85	106
1,5	14	2,13	42	5,12	28
2	6	0,91	24	2,92	18
2,5	2	0,30	10	1,21	8
3	1	0,15	6	0,73	5
Összesen	**656**	~100%	820	~100%	165

2. táblázat: Elhagyott telkek és prediumok a gimesi uradalomban

Telektípus	Darab	+ predium résztelekként	% pusztatelekekhez viszonyítva	% összes telekhez viszonyítva
Deserta zsellérrel	49,5	5	25,70	5,28
Deserta lakó nélkül	16	7	10,84	2,22
Predium nem helyi birtokossal	15		7,07	1,45
Predium ismeretlen birtokossal	18,5		8,72	1,79
Predium a falun kívül	101		47,64	9,78
Összesen:	200	12	~100%	20,54%

Mint látható, a gimesi uradalom jobbágynépességének rétegződése így már nem mutat akkora eltérést az országos átlaghoz képest: fél- és egésztelkes jobbágyok alkotják az uradalom jobbágynépességének 96%-át, az ennél nagyobb vagy kisebb telekhányaddal rendelkezők aránya szinte jelentéktelennek tekinthető. A 2. táblázat adatai alapján most már valóban átértékelhetjük a dolgozat elején említett 36,5%-os pusztásodási arányt. A pusztatelkek mintegy negyede azért nem válhatott népes jobbágytelekké, mivel a belsőségén zsellérek éltek; csak minden tizedikről — az összes telek tekintetében 2,22%-ról — mondhatjuk azt, hogy csak átmenetileg álltak üresen és a földesúr engedélyével bármikor jobbágyok telepedhettek rájuk. A *prediumok* nagy aránya viszont egyáltalán nem tanúskodik népességcsökkenésről, hiszen a telekrendszertől nagyrészt függetlenedő zsellértelkek megszaporodása azt mutatja, hogy rendelkezésre állt a jobbágyok szükséges utánpótlása. A jelenség létrejöttében tehát a jobbágyság differenciálódása mellett okvetlenül gazdasági szempontokat is keresnünk kell, amire a telekbérlet vizsgálata során még visszatérek.

A külső és belső telki állomány elszakadásának okai

A gimesi uradalom elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy azt a telket nevezték *desertá*nak, amelynek a belsősége és külsősége ideiglenesen — olykor azonban véglegesen — elszakadt egymástól. A folyamat az eddigiek alapján úgy ábrázolható, hogy a telket birtokló jobbágy halálát követően a belső-

ségre zsellér vagy földműveléssel nem foglalkozó személy költözött, a külsőséget viszont — főként terményjáradék fejében — a gazdatiszt bérbeadta a megművelésre vállalkozóknak. Ugyanez történt akkor is, ha a belsőségre nem telepedett zsellér: a külsőség bérbeadása ebben az esetben az új jobbágy érkeztéig tartó időre korlátozódott. A korabeli források alapján ez a folyamat ugyanakkor csak az egyik lehetőséget jelentette. Gyakrabban fordulhatott elő az, hogy maga a jobbágy vált meg ideiglenesen a lakhelyéhez tartozó külső tartozékoktól.

Noha az állami adószedés emlékeinek, a *dica*knak a szóhasználata merőben eltérő a most vizsgált forrástípusokétól, Nyitra megye 1556-os „*rectificatio*s-jegyzéke" kiválóan alkalmas arra, hogy bemutassa ezt a jelenséget.[63] Az 1556-os hadisegély kirovásához az országgyűlés határozata szerint nem készítettek új összeírásokat, hanem az előző évi lajstromok szerint szedték be az adót.[64] A szolgabírák most azért járták be a megyét, hogy feljegyezzék az adóalapban azóta végbement változásokat, nyilvántartásba vették a — például költözések, halálozások, háborús pusztítások következtében — megüresedett telkeket. A jegyzékben külön kategóriának számították a „lehelyezést" (*depositio*), azaz amikor a jobbágy lehelyezte a telkét (*curiam/sessionem suam deposuit*) az „úr censusáról" (*de censu domini*) vagy éppen — más megfogalmazással — magát a censust.[65] Ugyanezt jelentette a „szegénység miatt *desertá*vá vált porta" meghatározás is, ami természetesen nem a jobbágytelekről való elköltözést jelentette, hiszen ahhoz hatósági engedélyre volt szükség, amit a forrás külön csoportba (*licentiati*) sorolt. Ezzel határozottan a külső telki állomány — többnyire átmeneti — „lehelyezésére" utaltak. Gimesen például a következőket olvashatjuk: „Ugyanazon a napon: a jobbágyok meghaltak, özvegyeik pedig szegénységük miatt nem lehetnek censusfizető jobbágyok. Ugyanitt Szent György ünnepén egy jobbágy lehelyezte telkét: 3 porta."[66] Az előbbi esetet nevezi a forrás többször a halál következtében (*per mortem*), utóbbit a szegénység következtében (*per paupertatem*) történő lehelyezésnek. Bár a kettő gyakran járt együtt, a különbséget nyilván az jelentette, hogy az előbbi esetében legfeljebb az özvegyek újraházasodásával vagy az árvák felnövekedésével volt esély arra, hogy a jobbágycsalád új erőre kapjon, hogy a telket újra „felvehesse".[67] A lehelyezéssel olykor az urbáriumokban is találkozunk. Az 1569-es gimesi urbáriumban egy alsócsornoki jobbágyról jegyezték fel a követke-

[63] MOL E 198. (Conscriptiones portarum) 25. kötet, 101–120. (Mikrofilmtár, 1640. doboz)

[64] CJH 1555:3. tc. és 1556:3. tc.

[65] Pl. Pásztó: „Ibidem quatuor coloni ante Sancti Georgii censum deposuerunt nec dant domino quidquam p. 4." – A lehelyezésről röviden: Urbáriumok 822.; A lehelyezés a 17. században: Gazdaság és társadalom a 17. század első felében. In: Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. II. kötet 951. (Zimányi Verától)

[66] „Eadem die obierunt hospites et post hec uxores eorum propter paupertatem non potuerunt iobagiones censuales fieri. Ibidem in festo S. Georgii deposuit curiam p. 3." Természetesen a *porta* a forrásban adóegységet jelent, ami nem minden esetben egyenlő a *telek*kel. – Itt jegyzem meg, hogy a kora újkorra vonatkozó kutatások már utaltak arra, hogy a *deserta* települések nem minősíthetők *lakatlan* településnek. Vö. *Dávid Géza:* Magyarország népessége a 16–17. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Budapest, 1997. 161. – Úgy tűnik, hogy ugyanez vonatkozik a *deserta* telekre is.

[67] Az özvegyek jobbágyi birtoklására l. *Péter Katalin:* A jobbágy házasodási szabadsága az örökös jobbágyság korában. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy

zőket: „1 forint 15 dénár censust köteles fizetni, ám szegénysége miatt nem képes birtokolni. Most zsellérként él."[68] A *depositio* az 1556-os adatok szerint korántsem lehetett ritka jelenség: az 512 jóváírt portából legalább 182,5 portát, tehát közel 36%-ot mentesítettek ilyen okból kifolyólag.[69] A forrás néhány esetben arról is tájékoztat, hogy a költözés miatt üressé vált telkekre valóban zsellérek telepedtek.[70] Ez ugyan jóval gyakoribb történés lehetett, a zsellérek adómentessége miatt azonban érdektelen információnak számított.[71]

A forrás már kétségtelenül magán hordozza a folyamatos török betörések nyomait, így a középkori telekpusztásodás kiváltó okait nem érdemes modellezni az 1556-ban feltűnő okok egymáshoz viszonyított arányával. Egy momentumról azonban érdemes említést tenni. Ismeretes, hogy a korban a halálozás vagy költözés folytán üressé vált telkeket — előbbit „magszakadás címén" (*per defectum seminis*) — a földesúr sok esetben lefoglalta, azokat saját kezelésben lévő földjeihez csatolta vagy éppen béreseit, *allodiator*ait ültette rájuk.[72] A Forgáchok például 1556-ban a pogrányi birtokrészükön foglalták le elhunyt jobbágyuk fél portáját.[73] Az sem volt ritka jelenség, hogy a földesúr lakott jobbágytelket foglalt: ilyenkor a jobbágyok gyakran a belsőségen maradtak, külsőségeiket viszont elveszítették.[74] Mint majd látjuk, a földesúr már a késő középkorban is gyakran csatolt elhagyott telkeket *allodium*ához: az egyre értékesebbé váló majorságok bővítésének egyik forrását ezek a telki földek biztosították.[75]

A *depositio*ra természetesen már a késő középkorban is találunk példákat. A 16. század első évtizedében keletkezett kanizsai urbáriumban sok olyan elhagyott telekről olvashatunk, amelynek megüresedését az ekkor lezajlott járványnak tulajdonították. Szentpál faluban 12 ilyen házat (*domus deserta*) írtak össze, de

---

Géza–Tóth István György. Budapest, 2002. 333–352., különösen az özvegyi lehelyezésre vonatkozó 17. századi idézet: 348. „írják róla le az helyet, míg gyermeki felnevekednek, hogy ismét felvehessék." – Utóbbi szó a *depositio* ellentéte, amit latinul általában a *levare* igével fejeztek ki.

[68] „Idem Barrabas Sypos censum dare tenetur fl. 1 d. 15, sed propter paupertatem non potest possidere. Nunc est tamquam inquilinus" Marsina–Kušik 412.

[69] Sokszor a *deposita* és a *deserta* kifejezés együtt szerepel, így csak egy minimum portaszámot tudtam megadni. Noha a *depositio* után a telek *desertá*vá vált, utóbbi kijefezést a forrás inkább a halálozás miatt megüresedett telkekre használja. A kivételt az említett „szegénység miatt *desertá*vá vált" porta jelenti.

[70] Lakácsi: „Ibidem de porcione episcopatus Nittriensis per licenciam ad Assakwrth discessit ibidemque inquilinus factus est p. 1."; Szil: „per iudlium licenciatus est ad Assakwrth ibidemque inquilinus est p. 1."

[71] Az új települők is adómentesek voltak, ezért őket is zsellérnek nevezik. Pl. Pográny: „qui venerunt, sunt inquilini". Ez az oka annak is, hogy a rectificatiós jegyzékek az adóalap gyarapodásáról nem számolnak be, csak csökkenéséről.

[72] Néhány példa: Pásztó: „de portis duabus mortui sunt et bona eorum per defectum seminis dominus terrestris occupavit."; Csejte: „dominus Orzagh occupavit unam sessionem pro se p. 1."; Nagytapolcsány: „curias duas accepit et servis suis dedit."; *Syre*: „Eadem die licenciatus per iudlium discessit ad Kolon, ibidemque est allodiator p. 1/2".

[73] Pográny: „Ibidem ex parte dominorum Forgach ante festum Ioannis Baptiste obiit et dominus terrestris bona sua occupavit p. 1/2".

[74] Pl. Csejte, 1568: Urbáriumok 245.; Nagytapolcsány, 1570: Marsina–Kušik 263.

[75] Agrárkonjunktúra, majorság és telekfoglalás kapcsolatára l. *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története 1526–1686. (63. jegyzet) I. kötet 319–324.; A földesúri kezelés alá vont pusztatelkekre kiváló késő középkori példát ismertet: *Maksay Ferenc*: A magyar falu (4. jegyzet) 80. és a 25. jegyzet.

megemlítették, hogy kettőben egy-egy özvegy lakik.[76] Werbőczy szavaiból arra következtethetünk, hogy a tizenkét éves kort el nem érő árva jobbágyfiú hasonlóan megtarthatta házát.[77] A jelenség ugyanakkor egyáltalán nem korlátozható a járványok és ellenséges betörések pusztítására vagy családi tragédiákra. Erre elegendő idéznünk a Turóc megyei Gaj birtok népeinek szolgáltatásait rögzítő, 1520. évi oklevelet.[78] A hosszas pereskedést követően birtokjogát megszilárdító földesurak, Zábláti György és felesége, Nagylucsei Orsolya a falu jobbágyainak szegénységét a következő rendelkezésekkel igyekeztek orvosolni: a jobbágyok minden két jobbágytelket összevonhatnak egy telekké; az épületek felépítését követően a telket bármikor eladhatják.[79] A census — évente 160 dénár — és a hozzá kapcsolódó, jelentéktelennek nem mondható termény- és robotszolgáltatások rögzítését követően a következőt rendelik el: „ha az idők folyamán a birtok lakosai közül bárki nagy szegénységbe jutna és az említett censust és szolgáltatásokat fizetni, a robotot teljesíteni és a házát eladni nem tudná, akkor az úr a (kimaradó) census fejében ne házát, hanem csak szántóföldjeit és rétjeit birtokolja, és a szegény (jobbágyot) mindaddig hagyja meg békésen a ház birtokában, amíg az arra vevőt nem talál. Ha házát végül eladta, az úr köteles a szántókat és a réteket a szokásos censusért cserébe visszabocsátani."[80] Az intézkedés — az említett elszegényedés bekövetkezte után — a jobbágynak és a földesúrnak egyaránt hasznára vált: a jobbágy nem vált nincstelenné, a földesúr pedig átmenetileg tovább gyarapította faluban lévő majorságát (*curia domini*), amit részint amúgy is jobbágyaival műveltetett meg.[81]

---

[76] DL 38646. – *Szabó István* a jobbágyság 15–16. századi válságjelenségei között sorolja fel az „özvegyen maradt jobbágyasszonyoknak a telekből való kivetését": A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 76. – Véleményem szerint ez csak egészen kivételes esetekben fordulhatott elő, még maga Werbőczy is elismeri az özvegy teljeskörű örökösödési jogát: Tripartitum III. 29.

[77] Tripartitum III. 30. §3.

[78] DF 205 115. (Garamszentbenedeki konvent hlt. 1059.), illetve a konvent „B" protocollumában (DF 206 797.) a 7–8. oldalon.

[79] „ut a modo in posterum de singulis duabus sessionibus sew curiis iobagionalibus unam sessionem ac curiam iobagionalem simul cum ortis, terris, pratis sew fenetis facere valeant atque possint, eandemque semper vendere habeant potestatem, ita tamen, ut quo meliori modo iuxta ipsorum exigentiam edificare possint, edificare debeant et teneantur, et tandem unicuique dum et quando vendendi voluntas fuerit, quo meliore precio iuxta edificia eorundem possit, vendendi semper habeant potestatis facultatem."

[80] „quod si temporis in eventu quispyam inhabitatorum prescripte possessionis Gay ad magnam deveniret paupertatem et prescriptos census, munera persolvere et labores domini exercere et ipsam domum suam vendere non valeret et non posset, extunc dominus pro censu medio tempore provenienti non domum, sed terras arabiles et feneta teneat et possideat, et huiusmodi inopem in domo pacifice et quiete manere permittat quousque ad eandem domum emptorem invenire posset, postquam autem domum ipsam vendiderit, terras arabiles et feneta pro censu utensiore dominus remittere et resignare debeat et teneatur."

[81] „item tempore vernali omnes tenentur arare et seminare domino per unum cubulum avene, item pro ordeo seminando tenentur arare terram vulgo whor usque meridiam, item pro tritico simili modo tenentur arare vulgo whor et iterum perarare vice secunda et tempore seminacionis, tertia vice arare et seminare triticum domini, item tenentur per unum diem fimum de curia domini sew de loco alio educere, quo voluntas domini fuerit, quibus ipse dominus expensas dare debet, postremo duobus diebus fenum domini tenentur falcare, rastrare et inducere et tempore messis omni altera die dominico metere aut alios labores circa curiam domini perficere".

Mint említettem, a gimesi uradalomhoz tartozó Kisbélicen az volt a szokás, hogy „ha a telek félig vagy egészen *desertává* válik", akkor a gazdatiszt a más jobbágyok által bevetett földekből a termény harmadára jogosult.[82] Ez kiváló példa az olyan *depositio*ra, amikor a jobbágy nem teljes külsőségét, hanem annak csupán egy részét helyezi le. A jelenség a 16. század első éveiben Kanizsai György ikervári birtokrészén is megfigyelhető. Itt előbb összeírták a negyedtelkes Kis Kelement és Kovács Andrást, majd említést tettek egy-egy olyan *deserta* negyedtelekről is, amely „Kis Kelemen ugyanazon *curiáján*" és „Kovács András *curiáján*" helyezkedett el.[83] A *curia* szó jelen esetben külsőséget jelent,[84] miként a Garai-Szécsi becsű- és osztálylevélben is: Kubinyi András joggal jegyezte meg, hogy az ilyen *in curia* lévő pusztatelkeknél a többivel ellentétben nem jegyezték fel az előző jobbágy birtokos nevét.[85] Ez teljesen érthető, hiszen a korábbi tulajdonos az a jobbágy volt, akinek a telkéhez a részteleknek tekinthető *predium* tartozott, valószínűbb azonban, hogy azt terményjáradék fejében nem a részleges lehelyezésre rákényszerült gazda, hanem inkább egy másik jobbágy művelte meg.

A bolondóci uradalom urbáriuma

A pusztatelkeket illetően az egyik legkiválóbb késő középkori forrás az alsólendvai Bánfi család bolondóci ágának kezén lévő Bolondóc uradalmának (Trencsén és Nyitra megye) 1522-re datálható — sajnos több helyen csonka — urbáriuma.[86] Ennek egy részében ugyanis nem csak a pusztatelkek számáról és elhelyezkedéséről, hanem aktuális felhasználásáról is pontos képet kapunk. Urbáriumról lévén szó, a jobbágyok neve mellé feljegyezték az általuk birtokolt telekhányadot, amit az adózási alapegységnek tekintett negyedtelkben (*quartalis*) adtak meg.[87] A forrás értékét tovább növeli, hogy 1522 után még évekig használatban állt, így a *desertá*k sorsáról több esetben olvashatunk későbbi bejegyzéseket.

Az urbáriummal kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az összeírók módszere az elhagyott telkek terén korántsem tekinthető következetesnek. Amíg a forrás kilenc falu esetében minden elhagyott telekről külön-külön közli aktuális funkcióját, három esetében erre egyáltalán nem törekedett, kettő esetében pedig csak néhány telek kapcsán tesz említést bérletről. Vajon véletlen az, hogy a pusztásodás aránya csak az utóbbi két típusnál tekinthető számottevőnek (50% fölöttinek), illetve hogy ezeken a településeken csak egy kivétellel találkozunk az a-

[82] Lásd a 36. jegyzetet.

[83] DL 36992 (U et C 87–31.)

[84] Annak ellenére, hogy a *curia* inkább a belsőtelket szokta jelenteni (*Szabó István*: A középkori magyar falu. Budapest, 1969. 13., 19.), ismeretesek olyan példák, ahol a *sessio* (ülés) a belsőtelek és a *curia* a telekgazdaság: az ugróci uradalom 1555-ös urbáriumában például ezt úgy fejezték ki, hogy a jobbágy „a curia sua, in qua sessionem habet" adózott. Marsina–Kušik 193.

[85] *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyai (4. jegyzet) 213. Párhuzamként idézi is a Kanizsai György részbirtokain megfigyelhető jelenséget.

[86] Marsina–Kušik 41–68. Az urbárium első oldalai sajnos hiányoznak. Az eredeti oklevelet a DF-ben nem találtam meg, a kiadás szerint a pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltárának 22–1–2. jelzete alatt található.

[87] Ennek méretét sajnos csak egy faluban közlik: 14 hold.

lapegységet jelentő negyedteleknél nagyobb úrbéres telekhányaddal? A két csoportot mindenképpen érdemes elkülönítve vizsgálni (3. táblázat).

3. táblázat: A bolondóci uradalom jobbágytelkei és zsellérei

Falu neve (Vágújhely földesúri város nélkül)	Az elhagyott telkek felhasználását jelölik-e?	Népes jobbágytelkek (quartalis)							Elhagyott telkek (quartalis)					Hostátok egésztelekben	Elhagyott hóstátok	Zsellérek	Összes negyedtelekben
		1/2	2/3	1	1 1/3	1,5	2	3	1/2	2/3	1	1,5	2				
Vészka*	*jelölve*										2			2	3	1	2*
Újfalu	*jelölve*			34							2			1	2	2	36
Kocsóc	*jelölve*			10							4				2	3	14
Krivoszúd	*jelölve*		1	1	5		1			1							11
Veszele	*jelölve*			12		2	20	4			15		1	3		12	84
Pecsenyéd	*nincs*			10							19						29
Mnesic	*nincs*			12			1				18			3		2	32
Szernye	*részlegesen*	1		20					2		27			2		4	48,5
Lieszkó	*részlegesen*	6		35					5		13			8,5		8	53,5
Podhrágy*	*jelölve*										2						2*
Melcsic	*jelölve*			7		2	11				4			4			36
Bosác*	-													2	1	10	0*
Haluzic	*nincs*			11							1			4		3	12
Csütörtök	*jelölve*			6		7			1								17
Ivanóc	*jelölve*			21		10	1		2		3			4		3	42
Összesen:		7	1	179	5	21	34	4	10	1	110		1	33,5	8	48	419

* A falu a forrás csonka részein szerepel

Az első típust képező kilenc falunál 202,83 népes negyedtelekre 36,17 *deserta* jut (15,13%-os pusztásodási arány). Közöttük csak három olyan telket találunk, ahol az aktuális művelésről nem tesznek említést: egyikükre 1522 után egy helyi jobbágyfiú költözött, a másik kettőre szintén telepest vártak, hiszen az összeírók hangsúlyozták, hogy belsőségük alkalmas ház építésére. Joggal gyanítható, hogy a három telek csak az összeírás pillanatában állt lakó nélkül. A többi telek művelési formáját viszont a következő csoportokba sorolhatjuk:

I.	1. Helyi jobbágy bérli *census*ért:	9 negyedtelek
	2. A szomszéd jobbágy bérli *census*ért:	2 2/3
	3. Helyi jobbágyfiú bérli *census*ért:	2
	4. Ismeretlen személy bérli *census*ért:	5,5
	5. Zsellérek bérlik *census*ért:	1,5
	6. Hóstátiak bérlik *census*ért:	1
II.	7. Helyi jobbágy bérli terményjáradékért:	1,5 és 2/3
	8. Zsellérek bérlik terményjáradékért:	2
	9. A falu *communitas*a bérli terményjáradékért:	1
III.	10. A szintén helyi jobbágy *officialis* használja:	1
	11. A földesúr kezelésében áll:	5 1/3

A Trencsén megyei Kocsócon például tíz népes és négy elhagyott negyedtelket írtak össze. Vegyük sorra az utóbbiakat. Az első a néhai Gonyczowskyé volt, ekkor az úr majorságához tartozott (*arant ad allodium domini*); a másodikat utoljára néhai Krssowsky birtokolta, ekkor egy részét két helyi jobbágy bérelte terményjáradék fejében (*utuntur in capeciam*), a maradék részt viszont szintén az úr részére művelték; a harmadik utolsó birtokosa néhai Struharz Máté volt, ekkor egy helyi jobbágy művelte censusért (*utitur in censum*); a negyedik birtokában egykor a néhai Albertowsky állt, ekkor a felét egy — az összeírásból nem ismert — személy birtokolta censusért, a másik felét pedig három helyi zsellér használta terményjáradékért.

A fenti kimutatásból kitűnik, hogy az elhagyott telkek csaknem háromnegyedét *census* fejében művelték meg. A magas százalékos arány létrejöttében persze a nagy lélekszámú Veszele falunak döntő szerepe van. Itt 67 népes negyedtelket számolhatunk össze, ami 38 jobbágy kezén oszlott meg különböző telekhányadokban. Közöttük helyezkedett el 17 *deserta*, amelyek közül 11-et helyi, 5-öt ismeretlen személy birtokolt *census* fejében, egyet pedig a falu közössége használt a szokásos terményjáradék fejében (*in metretas frugum, ut habent in consuetudine*). Talán érdemes feltenni azt a triviálisnak tűnő kérdést, hogy mi a különbség a népes jobbágytelek és az elhagyott telek között abban az esetben, ha mindkettő külsősége után azonos összegű *census*t kell fizetni. Az természetesen egyértelmű, hogy az elhagyott telek művelője nem lakott a földjéhez tartozó belsőségen. Fontosabb különbség volt ugyanakkor az, hogy a *census*ért bérelt elhagyott telek csak bizonyos feltételek mellett illette meg a jobbágyot. Az urbárium üres oldalaira 1542-ben az akkori bolondóci várnagy, Nagy László négy rövid telekhasználati engedélyét jegyezték be.[88] Március 15-én például két melcsici jobbágy érkezett a várnagyhoz, hogy tőle egy-egy negyedteleknyi elhagyott földet, tehát külsőséget (*quartale deserte terre*) kérjenek. László várnagy a kérésnek eleget tett, de a földeket csak a következő két feltétellel engedte át a jobbágyoknak „használatra" (*ad utendum*): 1. a többi jobbágyhoz hasonlóan fizetniük kell az évi censust, 2. ha valaki a belsőségen épületet emelne és a telekre ülne, a külsőséget kötelesek neki átengedni. A felkért két negyedteleknyi föld ugyanannak a jobbágynak a birtokában állt, a föld bérbe vételére talán napokkal korábban bekövetkezett halála után került sor.

Kérdéses továbbá, hogy az évente esedékes bérleti díj vajon csak a készpénzben fizetendő *census*t jelentette-e, vagy a hozzá kapcsolódó ajándékokat, járadékokat is. A korábban a bolondóci uradalomhoz tartozó, de Buzlai Mózes adománya révén a nagyszombati plébániához kerülő[89] Rátkóc falu (Nyitra m.) 1520 körüli urbáriuma inkább az utóbbi feltételezésre ad okot. Itt 18 egész telkes jobbágyból nyolcan egyben egy-egy elhagyott telek szántótartozékait is használták, amiért „teljes censust és *obventio*kat" voltak kötelesek fizetni.[90] Bár az újkori

[88] Marsina–Kušik 59, 64–65.

[89] 1510: DF 273 427. (Nyitrai káptalan hlt. s. n. 3.); 1512: DF 279 998. (Pozsonyi káptalan hlt. Protocollum 388.)

[90] DF 279 954. (Nagyszombat város. Iratok: Ecclesiastica 2 – Parochialia 2.) „Item octo sunt ex colonis, qui octo desertorum fundorum terras arabiles ut feneta et aliis terris utuntur, de quibus dant integros census et obvenciones."

fejlődést szem előtt tartva bizonyosra vehetjük, hogy az úrbéres telekre nehezedő robot alól a *deserta* telek bérlője mentes maradt,[91] azt bizonyosan állíthatjuk, hogy a jobbágy számára a *census*ért bérbe vett pusztatelek a szakirodalom állításával ellentétben egyáltalán nem jelentett olcsóbb földhöz jutási lehetőséget, mint a jobbágytelek. 1542-ben Nagy László várnagy egy másik telekhasználati engedélyében egy szernyei bérlőnek 1,5 forint éves fizetési kötelezettséget írt elő, jóllehet 1522-ben — akárcsak hetven évvel később[92] — a településen a *census* 90 dénár volt, amit a faanyag-beszolgáltatás helyett készpénzben fizetendő járadék (*datium lignale*) is csak 1,22 forintra és 4 bécsi dénárra egészített ki.[93]

Késő középkori forrásaink a másik bérbevételi lehetőségről jóval gyakrabban emlékeznek meg: országszerte hallhatunk holdanként rögzített terményjáradékról, ritkábban terménykilencedről, kivételes esetben pedig holdanként megszabott pénzbérletről.[94] A bolondóci uradalom öt falvában határozták meg a bérletet ilyen módon: Veszelén és Pecsenyéden ez az elvetett terményből holdanként két mérő gabonát jelentett, a földesúr viszont Mnesicen, Szernyén és Lieszkón a termés harmadára tartott igényt – hasonlóan a gimesi uradalom Kis- és Nagybélic falvaihoz. Újabban Nógrády Árpád meggyőzően bizonyította, hogy a paraszti földbérlet a Kanizsai család uradalmaiban a *census*hoz képest kifejezetten drágának számított.[95] Jóllehet a Vág-menti uradalom censusa a Kanizsai-birtokokon megfigyelhető átlag többszöröse — egy negyedtelek után kb. 1,25 forint — volt, a terményjáradék fejében bérelt föld még ennél is súlyosabb, a haszon 33%-át elnyelő tehernek tűnik.

Most érkeztünk el arra a pontra, ahonnan talán megválaszolhatóvá válik az a döntő fontosságú kérdés, hogy kinek állt az érdekében a telkek „elhagyott" mivolta. A kérdést természetesen két irányból, a földesúr és a jobbágyok szemszögéből külön kell megközelítenünk. Közismert, hogy a *deserták* művelési módját illető döntésre a földesúr mellett familiárisai, a várnagy, az udvarbíró vagy a gazdatiszt volt jogosult: ha egy jobbágy a telekre kívánt telepedni, ugyanúgy tőlük kellett engedélyt kérnie, mint a fentebbi bérleti szerződések esetében.[96] Az elhagyott telkek bérletének módját — pénz vagy terményjáradék — ennek megfelelően szintén a földesúr familiárisai határozták meg. Célkitűzésük aligha lehetett más,

[91] Lásd az ún. árendás-jobbágyokat, akik mentesek voltak a robotszolgáltatások alól: *Csapody Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 6. Budapest, 1933. 28–29.

[92] U et C Irr. 7–101. (Keltezetlen, 1591 körüli urbárium az uradalom felerészéről.)

[93] Az olcsó földbérletet hangsúlyozza: *Kubinyi András*: A nagybirtok (4. jegyzet) 213. (76. jegyzet), az egyetlen példának azonban a most elemzett bolondóci urbáriumot hozza.; *Uő*: Változások (5. jegyzet) 7., 15. – Ezzel szemben *Tringli István* azt hangsúlyozza, hogy a földesúrnak a bérlet jövedelmezőbb lehetett, hiszen a bérleti szerződés megkötésekor már nem kötötték szokásjogi korlátok: Pest megye (4. jegyzet) 110.

[94] *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 43. – Pénzbérletre a kanizsai uradalom példáját érdemes idézni: itt a külsőség esetében holdanként 2, míg a körülkerített belsőségből holdanként 4 dénárt kellett fizetni. DL 37007., pl. 136^{r} fol., illetve Urbáriumok 141.

[95] *Nógrády Árpád*: Paraszti telekhasználat és földbérlet a Kanizsaiak Sopron-környéki birtokain (Csepreg 1522. évi összeírásai és a nagycenki Jankó István vagyona). Soproni Szemle 55 (2001) 368. A holdankénti egy köböl gabona bérleti díj véleménye szerint a termés nettó 12–14%-át jelentette. – Itt szeretnék köszönetet mondani Nógrády Árpádnak dolgozatom előzetes bírálatáért.

[96] *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok (34. jegyzet) 25.

mint a legtöbb bevételre szert tenni olyan módon, hogy az még a jobbágyok számára is előnyösnek tűnjön. A költözés, de leginkább a halálozás folytán a földesúrra háramlott telki állomány felhasználására a fentiek alapján több lehetőség is kínálkozott. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azonban azt, hogy új jobbágy telepítése esetén a telekből több — olykor 12 — évig semmilyen jövedelem nem származott,[97] és a mentesség lejárta után sem hozott jelentősebb bevételt, mint az egyszerű *census*-bérlet. Utóbbi esetében a jövedelem viszont azonnal realizálódott. A jobbágytelepítés így hosszú távú befektetésnek minősíthető, amit az uradalom irányítói talán nem minden esetben tartottak célravezetőnek; ám a telepítés lehetőségét a feltételhez kötött bérlettel mindig fenntartották. Utánpótlásból nem volt hiány a hóstátiak és a zsellérek, illetve a jobbágyfiúk jelentős lélekszámából adódóan.

Ha a terményjáradék fejében megkötött bérleti szerződés a földesúr számára több bevételt jelentett, akkor persze joggal merül fel a kérdés, hogy miért engedélyezte a *census*-bérletet. A folyamatot irányító uradalmi személyzet természetesen pontosan tisztában volt azzal, hogy a földesúr számára a pillanatnyi piaci feltételek mellett a készpénz- vagy a terménybevétel hasznosabb. Az uradalom központjától való távolság — amivel együttjárhatott a termények szállításának nehézsége is — befolyásolhatta döntésüket.[98] Olykor azonban szubjektív okok is közrejátszhattak. Érdemes ezen a ponton egy pillanatra elszakadnunk a Vág vidékétől és megvizsgálnunk a gyulai uradalom földesurának ezirányú intézkedéseit a Mohács előtti években. A majorságait bővíteni szándékozó Brandenburgi György őrgróf határozott szavakkal kötötte tiszttartói lelkére, hogy a földbérletet csak a szegényeknek engedélyezzék.[99] A kiválóan gazdálkodó főúr tisztában volt azzal, hogy az elszegényedő adózót a leginkább úgy lehet — sokszor nyilván átmeneti — szorult helyzetéből kiragadni és ezáltal a lakhelyén tartóztatni, ha előnyös feltételek mellett földtöbbletet kap a kezéhez.[100] Ez a törekvés több esetben Bolondócon is kimutatható, főként Lieszkó példáján. A településen 6 fél és 35 egész negyedtelkes jobbágyra 5 fél és 13 egész elhagyott negyedtelek jutott. Utóbbiak közül 1 fél és 7 egész *desert*áról a forrás semmilyen információt nem közöl, a többi eset ugyanakkor figyelemre méltó: két féltelkes jobbágy terményjáradékért bérelt

[97] Az uradalomban általában a 10–12 éves mentesség tűnik fel. A hosszú mentességet a szokásjog garantálta. A közeli trencséni uradalomban 1467-ban az épületektől mentes telkekre telepedőknek Mátyás király ugyanígy 12 év mentességet írt elő: DF 280 045. (OA Trenčin, Trencsén város titkos lt. 1-8-10.)

[98] *Szabó István* említi ezt a szempontot a terményszolgáltatásnak pénzszolgáltatássá történő átalakítása kapcsán: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 62–63. Ez a fentebb elemzett Veszelénél (Vigvár) is felmerül, hiszen legalább 30 km-re volt az uradalom központjától.

[99] Gyula város oklevéltára (1313–1800) Szerk. Veress Endre. Budapest, 1938. 78. „Quod officiales nulli admittant uti terris domini illustrissimi, nisi pauperibus colonis eiusdem, ubi vero terra esset superflua, qua dominus Illmus vel sui coloni non uterentur, possunt pro pecuniis admittere aliis, ut coloni vel eis utantur; ita tamen, quod semper ii, quibus admittitur, literis eorum recognitionalibus fateantur terram ipsam pertinere ad hoc castrum et huiusmodi literas singulis annis reiterandas."

[100] *Pach Zsigmond Pál* hangsúlyozta, hogy a jobbágyság differenciálódásához hasonlóan a földbérlet is differenciált volt, mivel a zsellérek és a töredéktelkes jobbágyok létfenntartásuk érdekében kényszerültek rá, de a jellemzőbb inkább a gazdagabbak törekvése volt „gazdaságuk hasznot hajtó kibővítése, árutermelésük kiszélesítése érdekében". Nyugat-Európai (4. jegyzet) 69.

1,5 telket; utólag egy helyi jobbágyfiú *census*-bérletét jegyezték be egy másik féltelekre; az összeírás elkészítése idején egy hóstáti egy telket *censu*sért, a mellette levő féltelket terményért bérelte, később az előbbire rá is telepítették (*hostatus est impositus ad desertam*); két másik hóstáti ekkor már rajta ült egy-egy telken, utólagos bejegyzés szerint pedig kisvártatva követte őket két másik, továbbá egy zsellér, közülük kettő szintén egész, a harmadik pedig fél negyedtelekre ülhetett rá. A kissé egyhangú felsorolásban nem nehéz észrevenni a határozott földesúri szándékot: a census-bérlet haszonélvezői jelen esetben legfőképpen a nincstelen hóstátiak voltak, akiknek a létszáma a birtokon olyannyira megnőtt, hogy 7 telkük mellett — az uradalomban egyedülálló módon — itt már 3 féltelküket is összeírták. Az a hóstáti azonban, aki egy telket *censu*sért művelt, a következő féltelket már csak a „kepékért" cserébe kapta meg, azaz a kedvezményes bérlet lehetősége sem volt korlátlan. A hóstátiak betelepítése a faluba egyébként nem járt a szokásosan hosszú jövedelemkieséssel, hiszen csak két év adómentességet kaptak, talán éppen azért, mivel a számukra kijelölt telkeket már korábban is ők művelték meg.[101] Megjegyzem, hogy Nagy László telekhasználati engedélyei közül egy esetben lehet a bérlő családnevét húsz évvel korábban összeírt névhez kötni: itt egy zsellérről volt szó.[102]

Természetesen ha megfigyelhető is olykor a szegényebb elemek támogatása a kevésbé drága bérlet korlátozott mértékű engedélyezésével, ennek gyakorlata sok esetben helyi okokra is visszavezethető, jelen esetben egy „válságrendezésre". Egy valamire ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet: mint láthattuk, a *census*-bérlet esetében a jobbágy átmenetileg kapta használatra az elhagyott telki állományt, a belsőség kiépülése esetén viszont a külsőséghez való jogáról le kellett mondania. Mi történt viszont akkor, ha a belsőség a gimesi uradalom zsellérek lakta *desertá*ihoz hasonlóan lakott volt? Lehetséges-e, hogy ebben az esetben a külsőséget csak terményjáradékért lehetett bérbe venni? Az eddigi példák alapján úgy gondolom, hogy a csak ideiglenesen *desertá*vá váló telkek külsőségét valóban csak terményért adták bérbe, szemben azokkal, amelyek belsőségét előreláthatóan hosszabb időre tervezték hasznosítani, például egy gyümölcsöskert telepítése révén. A kérdés megnyugtató rendezése további kutatást igényel. De vizsgáljuk meg, hogy találkozunk-e egyáltalán lakott *desertá*kkal a bolondóci uradalomban.

Kocsóc fent elemzett példája a kérdésre igenlő választ sejtet, hiszen a falu leírásából valami hiányzik. Amíg ugyanis az összeírt három zsellér közül kettő egy-egy helyi jobbágynál lelt otthonra, addig a harmadik a pásztor házában (*in domo pastoris*) lakott. Ez a ház viszont nem található meg az urbáriumban, ami csak egyféleképpen értelmezhető: a pásztor — a gimesi uradalom azonos elemeihez hasonlóan — az egyik *deserta* telek belsőségén élt. Vágújhelyen az egyik *desertá*ról mellékesen jegyzik meg, hogy rajta áll a városi iskola. Mnesicen Janó özvegye, Anna neve mellé egyedülállóan *deserta* telket jegyeztek fel.[103] A falvak telki állományára esküt tevő személyek között is többször találunk olyanokat,

[101] Lieszkó összeírása: Marsina–Kušik 59–62.

[102] Az 1542-ben feltűnő szernyei Ghelyen Vince bérlő talán fia volt az 1522-ben zsellérként összeírt Gelian Gergelynek. Természetesen az eltelt húsz év alatt a család akár telekre is ülhetett. Marsina–Kušik 59.

[103] Az említett példák: Marsina–Kušik 46., 51., 56.

akiket nem tartalmaz az összeírás. Mindez elképzelhetővé teszi azt, hogy a bérleti viszony feltüntetése nélkül összeírt *desertá*k mögött is olykor lakott belsőségű telkeket lássunk. A felhozott példák azt sugallják, hogy az összeírók — a gimesi példához hasonlóan — csak a külsőség birtokviszonyainak a rögzítésére törekedtek, a belsőség pontos leírásával nem törődtek. Ez korántsem véletlen, ha figyelembe vesszük azt, hogy a földesúrnak a középkor végén általában csak a külsőségből származott jövedelme, a kizárólag belső telket birtokló zsellérek ekkor még a földesúri adó alól mentességet élveztek,[104] hasonlóan azokhoz, akik átmenetileg helyezték le külsőségüket. A szomszédos csejtei uradalomban például azok a házas zsellérek (*sessionati*), akik nem rendelkeztek szántófölddel, mivel az az úr kezelésében állt, még 1568-ban is adómentesek voltak.[105] A házatlan zsellérek szintén nem fizettek adót, jelen esetben az indokolta nevük feljegyzését, hogy az említett negyedtelek felerészének használatáért az úrnak bérrel tartoztak. A hóstátiak helyzete egészen más: mivel ők rendelkezhettek kisebb szántókkal és rétekkel (zsellértelekkel), kis összegű — a bolondóci uradalomban 9–14 dénárnyi — évi adót kellett fizetniük, ami indokolttá tette következetes nyilvántartásukat.

Ez alapján magyarázhatóvá válik az, hogy miért tüntették fel olykor az utolsó jobbágy nevét akkor is, ha a telek belsősége már lakottá vagy műveltté vált. Természetesen azért, mivel ő volt az a személy, aki az átmenetileg — vagy véglegesen — egymástól elválasztott külső és belső telki állományt utoljára birtokolta együtt, természetes egységként. Amíg a telek külsőségét megművelő zsellér vagy jobbágy sokszor csak időlegesen került kapcsolatba a földesúri adózás hatálya alá eső földekkel, addig a belsőségen élő zsellért azokhoz semmilyen kötelék nem fűzte. A telek külsősége és belsősége között az eszmei kapcsolatot természetesen fenn kellett tartani, hiszen a falu határában lévő földeket mindig a belsőtelkekhez viszonyítva tartották nyilván.[106] Az utolsó jobbágy birtokos nevének számontartása ennek az eszmei összetartozásnak a kifejezésére volt alkalmas. Nyilvánvalóan sem a jobbágyoknak, sem a földesúrnak nem állt érdekében az,

---

[104] Ez a magyarázat arra, hogy urbáriumaink egy részéből hiányoznak a zsellérek. A Kanizsai család kapuvári uradalmában például hiába értesülünk egy alkalommal arról, hogy az egyik faluban hóstátiak is élnek, nem írják őket össze és a rájuk rótt járadékokról sem hallunk: DL 37007/1., 22^{v}. fol.; A Zsigmond-korban a zsellérek adómentesek, legfeljebb ajándékokkal tartoznak: *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok (34. jegyzet) 51. – Az ilyen zsellérekre legfeljebb munkajáradék nehezedett: a nagytapolcsányi uradalom 1570-es összeírásában gyakran hallunk ehhez hasonlókat: „Inquilini in fundis desertis Hi saltem resident in fundis, nullos colunt agros, nec aliquid solvunt praeter labores." Marsina–Kušik 264. – Ismeretesek azonban kivételek a zselléri adómentesség alól: a makovicai uradalom (Sáros megye) 1507-es urbáriuma szerint itt a házas zsellérek évi 50 dénárt tartoztak fizetni, ami a census negyedét tette ki. Jellemző azonban, hogy az új földesúr, Perényi Imre nádor az addigi 1 forintos censust 2-re emelte, és mint egy kihúzott mondat tanúsítja, a forrás évében a más házában élő zsellérektől is kicsikartak 50 dénárt („violenter extorserunt"): DF 283 445. (ELTE Könyvtár Dipl. Autogr. O–7.)

[105] 1568: Császkóc: „Sessionati, quorum domino coluntur terrae... nullum tenentur censum solvere." Közöttük sorolták fel a molnárt is. Urbáriumok 245.; Ehhez hasonló eset 1570-ben a nagytapolcsányi uradalomban: „Desertae. In istarum fundis resident inquilini, sed terras ad eos pertinentes non colunt, saltem labores praestant, sed illic arantur pro domino, vel si traduntur arandae aliis, solvunt quartam capetiam." Marsina–Kušik 263.

[106] *Szabó István*: A középkori magyar falu (80. jegyzet) 18.; *Uő*: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 40.

hogy az elhagyott telek belsősége és külsősége véglegesen elszakadjon egymástól.[107] A kettő közötti kapcsolat visszafordíthatatlan megszűnéséről a középkorban még viszonylag ritkán hallunk.[108]

Ha ez az érvelés helytálló, akkor a különböző összeírások elhagyott telkei mögött egy sokszor láthatatlan, demográfiai tekintetben viszont korántsem jelentéktelen réteget kell feltételeznünk. 1521-ben a Perényi család birtokában lévő Szikszó mezővárosban (Abaúj megye) nem csak a jobbágyokat, hanem a házas zselléreket is összeírták, így jó példának tekinthető. Amíg 66 telket 76 jobbágy kezén találunk, addig 70 házon 87 zsellér osztozott, akik között — az olykor kiskorú gyermekét nevelő — özvegy (5), a litterátus-műveltségű „értelmiségi" (4) egyaránt feltűnik, de ebbe a csoportba soroltak be egy szerzetesi rendházat is. A forrás utolsó oldalán összeírt 11 személyben a házatlan zselléreket kell látnunk: az utolsó, „Benedek pap Mihálya" nyilvánvalóan a pap jobbágytelkek között összeírt házának (*domus*) földjeit művelte.[109] A „lakók" kis, illetve a házas zsellérek nagy száma itt amellett tanúskodik, hogy a földműveléssel nem foglalkozó helyi polgárok nem ragaszkodtak telkeikhez, ami a pusztatelkek számát és a földműveléssel foglalkozók bérleti lehetőségeit jelentősen megnövelték. A mezővárosok esetében azonban a házas zsellérek egy része nyilvánvalóan olyan belsőségen élt, amelyhez egyáltalán nem tartozott szántóföld. Vágújhely példája azt mutatja, hogy ezeket a puszta belsőségeket is *desertá*nak hívták. A bolondóci uradalom legnépesebb települését az eddigiekben azért nem vizsgáltam, mivel összeírásának módja — éppen városias léte miatt — egészen más volt, mint a környező falvaké. Először a városban lévő házhelyeket jegyezték fel, mivel a jobbágynevek és a *deserták* mellé nem írtak telekhányadot. Ezt követően a város egyik dűlőjét (*campus Modlenicz*) mérték fel, ahol már jelölték a telekhányadot a szokásos telekegységben. Úgy tűnik, hogy a városban a nevek azokat az adóköteles személyeket jelzik, akikhez osztottak földet, a *deserták* viszont a házas zselléreket — akiknek a nevét a fentebbiek alapján fölöslegesnek tartották feljegyezni —, illetve a város „közintézményeit", mint az említett iskolát. Érdekes az összehasonlítás: a városban 139 névre 79 *deserta* jut, míg a dűlőben 138 negyedtelekre 23 *deserta*. Utóbbiak közül viszont többet a harmincados, a vámszedő vagy a városi jegyző művel a *provisor* vagy a földesúr engedélyéből.[110]

---

[107] A Podmaniczkyak birtokolta Vágbeszterce mezővárosban (Trencsén m.) a városi tanács 1505-ben például határozottan megtiltotta a belsőség és a külsőség bármilyen módon történő elválasztását: DL 36988. (U et C 96–1.) Kiadása: A podmanini Podmaniczky család oklevéltára I. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. (*Lukinich Imre:* A podmanini és aszódi báró Podmaniczky család története IV.) Budapest, 1937. (a továbbiakban: Podmaniczky I.) 470.

[108] A Garai uradalmakban volt példa arra, hogy külső tartozék nélküli belsőtelket írtak össze: *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágyai (4. jegyzet) 215.; 1507-ben Kurima mezőváros (Sáros m.) bírája azt vallotta, hogy a településen vannak olyan *deserta predialis*ok, amelyekhez nem tartoznak szántóföldek: DF 283 445. (ELTE Könyvtár Dipl. Autogr. O–7.)

[109] DL 36986. (U et C. B–25.) – Itt nyilván csak a mezőváros Perényi István kezére kerülő felének összeírásáról van szó: 1512: DF 254 517. (Akad. lt. Kolozsvár, Vécsey lt. 293.)

[110] Marsina–Kušik 51–56. A városnak volt egy utcája, amelyet korábban teljesen elöntött a Vág, az itt lévő telkek számát azonban nem ismerték. Az urbáriumban egyébként több esetben történik említés olyan desertáról, amely a Vág pusztítása miatt vált elhagyottá.

Az alsólendvai uradalom urbáriuma 1524-ben

Az óriási mérete miatt négy *officiolatus*ra (uradalmi tiszti kerületre) felosztott nyugat-magyarországi uradalom urbáriuma egyben a Bánfi János kezén lévő felerész telkek szerinti összeírását is tartalmazza, így a pusztatelkek szempontjából is értékes forrásnak bizonyul.[111] A csaknem 300 oldalas szövegben a jobbágyok neve mellett minden esetben feltüntették a birtokukban lévő telekhányadot, aminek alapján az úrbéri szolgáltatásokat teljesítették, a pusztatelkeket (*deserti fundi*) viszont nem fekvésük alapján a jobbágyok között, hanem őket követően különálló csoportban vették nyilvántartásba. Utánuk a zselléreket (*inquilini*) sorolták fel, akikben a nevek vizsgálata alapján feltehetőleg nem csak a jobbágyháztartásban élő „lakókat" kell látnunk, hanem a felnőtt férfi családtagokat is, hiszen létszámuk óriási, 1014 jobbágyra 551-en jutnak, ami jóval magasabb arány a szakirodalom által megállapított átlagnál (100 jobbágyra 20–30 zsellér).[112] Itt tehát fokozottan jogos Szabó István kérdésfeltevése, hogy miért nem ültek a zsellérek üres telkekre. Válaszom ismét úgy hangzik, hogy azért, mivel üres telkek nem álltak rendelkezésre, legfeljebb olyanok, amelyeket census fejében béreltek vagy amelyek belsőségén már eleve zsellérek éltek. Lássuk tehát, hogy van-e bizonyítékunk arra, hogy a névvel ellátott *deserta* telkeken itt is házas zsellérek éltek!

Kétségtelen, hogy a forrásban erre vonatkozólag aránylag kevés egyértelmű utalást találunk. A szenterzsébeti Seffar Balázs esete azonban ilyen: a faluban egy *deserta* egésztelek mögött olvashatjuk nevét, hatvan oldallal odébb viszont arról értesülünk, hogy egy szenterzsébeti malom tulajdonosáról van szó, aki évente 10 bécsi dénár híján fél forintot fizet földesurának.[113] Az a jelenség, hogy a molnár nem foglalkozik földműveléssel és ezért csupán egy külsőségétől elszakított belsőtelket birtokol, a fentiek fényében korántsem mondható különösnek. Bánsárdon az összeírók szintén elejtettek egy nyomot: itt azt halljuk, hogy „Vörös Benedek elhagyott féltelke, amelyről évente fél forint *sebastium*ot fizet".[114] Az egyházi személyek által birtokolt telkek vizsgálata is megerősíteni látszik gyanúnkat. A plébánosok és oltárigazgatók kezén olykor ugyan külsőséggel rendelkező telkeket tüntetnek fel, máskor viszont csak belsőséget. Szentmiklóson például egy elhagyott féltelek Lőrinc papé, János pap egésztelket kitevő javadalmát (*prebenda*) pedig szintén az elhagyott telkek csoportjában tüntetik fel.[115] Hosszúfalun Balázs papnak, a Szent Katalin-oltár igazgatójának van egy féltelke, mellette viszont a faluban feltűnik egy elhagyott féltelek is, amely az oltár gondnokáé.[116] Alsólendva mezővárosban egy-egy házat (*domus*, és nem *fundus*) találunk Miklós és Márton papok birtokában. Ezek mellé nem írtak telekhányadot — vélhetően — nem hanyagságból. Miklós papnak odébb viszont van egy másik háza is, amelyhez már

[111] DL 37006/1–3. (U et C 33–1., a továbbiakban: Alsólendva)

[112] *Szabó István*: A parasztság társadalmi rétegei (7. jegyzet) 24.; *Uő*: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 69.

[113] Alsólendva 76. és 138.

[114] „desertum Benedicti Weres fundum medium, de quo per annum sebastium solvit fl. j." Alsólendva 104.

[115] Alsólendva 118.

[116] Alsólendva 128. Az elhagyott telek itteni meghatározása kissé nehezen értelmezhető: „desertum relicte custhos altariste Sancte Katheryne fundum medium".

tartozik egy féltelek is.[117] Hasonlóan megfontolandó az, amikor egy településen népes jobbágytelkeket egyáltalán nem, csak számtalan, névvel ellátott elhagyott telket írnak össze. A forrás ezek esetében nem említi, hogy ebben az esetben lakatlan falvakról lenne szó, holott ismeri ezt a fogalmat. Itt nyilvánvalóan átmenetileg elszegényedő vagy földműveléssel egyáltalán nem foglalkozó személyekre kell gondolnunk.

A többi uradalomhoz hasonlóan azonban itt sem csak az adómentes személyek által lakott *desertákkal* találkozunk, bár ezek alkotják a túlnyomó többséget (78,3%). Noha az uradalom összeírója az első néhány falunál az elhagyott telkek lejegyzésének módját illetően teljesen következetlen,[118] a későbbiekben a pusztatelket szigorú következetességgel vagy a rajta élő zsellér nevével vagy egy népes telekhez viszonyított fekvése alapján azonosította. Utóbbiakban látom az újonnan megüresedett — de nyilvánvalóan bérleti díj fejében megművelt — telkeket. A gimesi uradalomhoz hasonlóan az urbáriumban igen alacsony aránnyal szerepelnek (4. táblázat).

Elgondolkodtató, hogy melyik csoportba tartozik az a hat elhagyott telek, amelyet magyar nyelven vettek számításba. A „pusztája" (*pwztaya*) szó előtti birtokos ezeknél — a fentebb tárgyalt latin változattal szemben — mindig egytagú családnév. Gede faluban összeírtak egy „Gerencsér pusztája" nevű elhagyott *fundust*, mellé viszont nem írtak telekhányadot. Később kiderül, hogy a faluban él egy Gerencsér Gergely nevű molnár, így feltételezhetően az ő telekbelsőségéről van szó.[119] A hosszúfalui „Kötélverő pusztája" más feltételezésekre is lehetőséget enged, hiszen ez akár a szomszédos Alsólendván összeírt Kötélverő Péter zsellér egykori telke vagy az általa bérelt pusztatelek is lehetne. A többi esetben sajnos a nevek túl általánosak ahhoz, hogy konkrét személyekre gondolhassunk (Kis, Hegedűs), vagy az összeírásban máshol nem szerepelnek (Krabanth, Sesthar).[120] A *desertá*k mögött olykor nem kéttagú, hanem egytagú nevek szerepelnek, ami tulajdonképpen tükörfordítása a magyar nyelvű változatnak. Ezeknél a helybenlakás és a bérlet egyaránt kézenfekvő lehetőségként merül fel.[121]

Az uradalom telekhányad szerinti megoszlását ábrázoló 4. táblázat számarányai különös eredményt mutatnak: az egésztelekben kifejezett 591,83 népes jobbágytelekre összesen 195 elhagyott telek jut, ami nem egészen 25%-os pusztásodási arányt mutat. Ebből azonban ha levonjuk a zsellérek lakta elhagyott telkek arányszámát (20,4%), bebizonyosodik, hogy a telkeknek itt is csak alacsony, 4,38%-

---

[117] Alsólendva 133.

[118] Az első négy falunál egy-egy esetben csak annyit olvashatunk, hogy „desertum fundum medium", további meghatározás nélkül. Az összeíró az ötödik falunál szembesült először bonyolultabb helyzettel: itt két *desertát* a népes jobbágytelkek között sorolt fel, közölve utolsó tulajdonosuk nevét, másik kettőt pedig a lakott telkeket követően jegyzett le. A hatodik falutól, ahol szinte csak névvel ellátott *desertákat* írt össze, már következetes a forrás.

[119] Alsólendva 83. és 139.

[120] Alsólendva 90., 128. és 206.

[121] Néhány példa: Szentmihályon „desertum Hewkel" (94.), Szombathelyen Hewkel András féltelkes jobbágy (100.); Blasócon „desertum Zwer" (15.), Gomilicán Zwer Tamás féltelkes, Lippán Kelemen féltelkes, Miklós egésztelkes, Bálint molnár és 3 zsellér (32.); Belotincon és Malhenocon egy-egy „desertum Declacz", utóbbi faluban egy Beclacz Sebestyén nevű zsellér (8.); Belotincon „desertum Primos" egésztelek, Bratonincon Primos Mihály zsellér (7.)

a olyan, amely esetleg új telepes fogadására volt alkalmas. Földbérletről ugyan csak az utolsó *officiolatus*nál találkozunk, a holdankénti 1 köböl gabona azonban olyannyira általános bérleti díj volt, hogy nem volt szükséges minden falunál külön rögzíteni. Hasonlóképpen figyelemre méltó az, hogy amíg telekhányad szerint a népes telkek súlypontja a féltelek és az egésztelek közé, addig az elhagyott telkeké inkább a negyedtelek és a féltelek közé esik. Ez azt az amúgy is logikus feltételezést igazolja, hogy a kisebb telekhányaddal rendelkező jobbágyok jobban ki voltak téve az elszegényedés veszélyének, ezáltal jóval gyakrabban kényszerültek az úrbéres terhek átmeneti lehelyezésére.

4. táblázat: Népes és elhagyott telkek az alsólendvai uradalomban

	népes jobbágytelkek									deserta+név			deserta			zs.
	1/6	1/4	1/3	3/8	1/2	2/3	3/4	1	2	1/4	1/2	1	1/4	1/2	1	
1. officiolatus		7			103		3	53		1	50	4	10	12	8	126
2. officiolatus	3	20	7	4	369	1	6	116	2	3	87	13	1	7	8	280
3. officiolatus		60	6		154	2	2	17		66	81	1	3	5		132
4. officiolatus					57			22			26	3	6	3		13
Összesen:	3	87	13	4	683	3	11	208	2	70	244	21	20	27	16	551

Tanulságok

Dolgozatom arra próbálta felhívni a figyelmet, hogy a késő középkori forrásainkban gyakran tapasztalható nagyarányú telekpusztásodás korántsem járt együtt nagyarányú népességcsökkenéssel, és annak ellenére, hogy a járványok, háborús betörések és különböző helyi hatások olykor valóban éreztették pusztító hatásukat a parasztság nem csak személyi, hanem telki állományára is, a jelenség természetes együttjárója volt a jobbágyság természetes szaporodásából adódó telekaprózódásnak, és az ennek következtében kibontakozó társadalmi differenciálódásnak.[122] A jobbágy szomszédja halálát követően a földesúr engedélyével könnyen gyarapíthatta a kezelése alatt álló földet a megüresedett telek külsőségével. Ha a falura a féltelkek voltak jellemzőek, most már két féltelket, egésztelket birtokolt, de azzal az óriási különbséggel, hogy a második telket a földesúr bármikor visszavehette, ha úgy döntött, hogy azt inkább egy odatelepedő jobbágynak kívánja átadni vagy saját földjeihez kívánja csatolni. Az „egy jobbágy egy telek" elve[123] tehát valóban létezhetett, azonban csak a Werbőczy szavai szerint ősi-jogállású (*haereditates avitae*) telekre[124] korlátozódhatott, a hasonló járadék fejében művelés alá vont telekre nem. Gaj birtok példája így már érthetővé válik: a földesúr azon engedélye, hogy a jobbágyok minden két telket eggyé vonhatnak össze, a jobbágy állandó birtokát képező telekegységet növelte kétszeresére. Ezért figyelhető meg a kanizsai-urbáriumokban, hogy a jobbágyok szinte egészének csak az adott településen egységet jelentő vagy annál kisebb telekhányad volt a birtoká-

[122] Érdekes, hogy a régebbi szakirodalom kifejtés nélkül rámutatott a jobbágyság differenciálódása és a pusztatelkek megjelenése közötti kapcsolatra: *Székely György*: A parasztság differenciálódása (19. jegyzet) 402.; *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai (4. jegyzet) 66–72.

[123] *Nógrády Árpád*: Paraszti telekhasználat (97. jegyzet) 368.

[124] Tripartitum III. 30.

ban:[125] noha az óriási számban feltűnő pusztatelkeket is ők művelték meg — és így nyilván közöttük is voltak fél- és egésztelkes jobbágyok —, a földesúr vagy helyettesei számára készülő dokumentumban ezeket úgy tüntették fel, mint ahová jobbágyokat lehet telepíteni, és ennek megfelelően utólag az üres részekre sokszor valóban be is jegyezték egy-egy újonnan letelepülő nevét. Ennek a feltételhez kötött bérletnek különösen jó példája az is, hogy a gyulai uradalomban a bérlő jobbágynak elismervényt kellett adnia évenként arról, hogy az általa bérelt föld a várhoz tartozik,[126] tehát nem az ő birtoka. Ugyanez lehet a magyarázat a gimesi uradalomhoz tartozó Vajk falu esetében is. Itt az *integra sessio*val rendelkező jobbágyot éppen telkének jogállapota különböztette meg attól a Was Mihálytól, akinek szintén egésztelke volt, de az a birtokában álló fél jobbágytelekből és a csak átmenetileg kezén lévő félteleknyi külsőségből *(predium)* állt össze. Többek között ezeket a (rész)telkeket nevezték az üresen maradó és ezért fűtől benőtt belsőség vagy a külsőségre történő utalás miatt olykor *locus* vagy *sessio campestralis*nak, ami — a kora újkorban is használatos — magyar 'mezőpuszta' vagy 'fűtelek' kifejezés szószerinti fordítása volt.[127] Az ugyanerre a telektípusra gyakrabban használt *predium* szó véleményem szerint abból származtatható, hogy az elnéptelenedett település azonos latin elnevezésének korai, 15. század előtti magyar fordítása gyakran a 'telek' volt, ami viszont a késő középkorban már az épületek nélküli telket jelentette, szemben a lakatlan birtokkal, ami ekkor már a 'puszta' névre hallgatott.[128] A latin terminus a magyar jelentésváltozáshoz igazodott.

Az említett kanizsai-urbáriumok azonban nem következetesek a pusztatelkeket illetően — a korszak sok más összeírásához hasonlóan — egyáltalán nem tartalmaznak házzal rendelkező és nem rendelkező zselléreket és hóstátiakat, noha tudjuk, hogy ilyen elemek is lakták az összeírásra kerülő uradalmakat. Az egervári-összeírás elején a kiszszámú *deserta* mellé még odaírták, hogy a belsőségen épületek állnak (*cum edificiis*), máshol ugyanakkor ezzel nem törődtek.[129] A sárvári uradalom felét tartalmazó 1492-es összeírás is ismeri az olyan elhagyott telkeket, amelyeken házak álltak (*cum domibus*).[130] Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy az ilyen telkek belsőségén az esetek túlnyomó többségében zsellérek éltek, hasonlóan ahhoz sem, hogy a becsűlevelek szóhasználatához tartozó „elhagyott, de épületes" telek általában szintén nem állt lakatlanul. Közismert tény, hogy a jobbágyok korabeli háza alatt nem kell egy időtálló, sőt a telek becsértékét jelentősen befolyásoló objektumra gondolnunk,[131] rá-

[125] *Nógrády Árpád*: Paraszti telekhasználat (97. jegyzet) 366–368.

[126] Lásd a 101. jegyzetet.

[127] A fűtelekre vagy pázsittelekre: *Tringli István*: Pest megye (4. jegyzet) 107.; A mezőpusztára pl. Léka és Borsmonostor 1608-as urbáriumát: Urbáriumok 90–120.

[128] A 'telek' szó jelentésére két példa: 1497: „Item ad porcionem egregii Felicis Forgach de Gymes in possessione Ezdeghe sunt in toto, in quibus habitant, novem, qui dant censum. Item sessiones, in quibus non sunt iobagiones, sunt decem et novem vulgo thelek." Özdöge, Bars megye. DL 59871. (Forgách lt.); 1522: „Hic domus deserte non sunt. Sed desertorum locorum, que vocantur Thelek, agros arabiles coloni per sortem divisoriam singulis annis inter se parciuntur". Kisvárdai uradalom. Zichy XII. 345.

[129] DL 37007/1., 1^{v} fol.

[130] DL 36992. (U et C 87–31.)

[131] *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság (1. jegyzet) 191. (17. jegyzet) Annak hangsúlyozása, hogy az épületek nélküli telkek mögött nem kell elemi pusztítást vagy nagyobb idő elteltét feltételezni.

adásul ismerünk is olyan oklevélszöveget, ahol a különböző megfogalmazások együttesen jelennek meg. 1515-ben a Nagykálnai család két tagja csereszerződést kötött egymással. Az egyikük nagykálnai (Bars megye) részbirtokán a népes és a teljesen elhagyott telkek mellett megneveztek négy épülettel rendelkező elhagyott telket is, amelyekben ekkor négy zsellér (*inquilini*) élt, de az oklevél a negyedik telek korábbi lakóját is ismerni vélte a néhai Phylko Pál személyében.[132] Az ilyen egyértelmű megfogalmazás okleveleinkben igen ritka, hiánya Szabó Istvánt is megtévesztette, amikor az elhunyt jobbágyok nevével megjelölt, tömegesen feltűnő elhagyott telkek mögött „valami rendellenes természeti erőt" feltételezett.[133] Noha a becsűkben általában ebből a telektípusból írják össze a legkevesebbet, az „elhagyott telek" lakott mivolta mégis felhívja a figyelmet egy olyan rétegre, amely a forrásokból — adómentessége miatt — sokszor teljesen kimarad. Ezzel a zsellérréteggel demográfiai szakirodalmunk még nem számolt el. Forráskritikai szempontból fontos hangsúlyozni, hogy mivel a népes telkek olykor átmenetileg is „lakott belsőségű elhagyott" telekké váltak, nem kell feltétlenül egyes uradalmak két, néhány év eltéréssel felvett összeírása mögött komoly népesség-fluktuációt látnunk, amennyiben csak a népes jobbágytelkek vagy az adóegységek számát ismerjük, továbbá a pusztásodás alacsony, illetve magas arányszáma sokszor nem valós pusztásodási folyamatból, hanem az uradalmak összeíróinak azon módszeréből adódik, hogy a *census*sal megterhelt pusztatelket népes jobbágytelek(rész)nek és pusztateleknek egyaránt elkönyvelhették.

A telekpusztásodás mögött következésképpen nem szabad egy olyan, az ország mezőgazdasága számára feltétlenül káros folyamatot látnunk, mint amilyet Szabó István ábrázolt. A jelenség ugyanis tagadhatatlanul előnyére szolgált egy vékony gazdagjobbágyi rétegnek,[134] amely a drágább földbérlet fejében is növelni tudta az általa művelés alatt tartott föld mennyiségét, a földesúrnak pedig sok esetben egyértelműen hasznára vált, hiszen a földhiány miatt elfogadottá tudta tenni a számára nagyobb jövedelmet biztosító földbérletet, így feltételezhetően nincs szó a birtokos társadalom jövedelmeinek nagyarányú csökkenéséről. Pusztásodásnak tekinthetjük emellett azt a jelenséget is, amely során a földműveléssel nem foglalkozó elemek egyre nagyobb hányada próbál megválni a lakóhelyéül szolgáló ház külső tartozékrendszerétől. Erre jó példát szolgáltat Vágbeszterce mezőváros (Trencsén megye) belső terének 1505-ös rendezése. A bíró és az esküdtek, hogy visszaállítsák városuk kedvezőbbnek ítélt régi állapotát, a következő intézkedéseket hozták a földesúr, Podmaniczky János kamarásmester engedélyével: mivel a városhoz 52 teleknyi szántóföld tartozott, a városban kijelölték azt az 52 házat, amelyhez a továbbiakban majd a szántók tartozni fognak. Elrendelték, hogy az így keletkezett 52 telket a város tehetősebbjei lakják, a bírót és az esküdteket csak közülük lehessen választani, végül leszögezték: „ezeket a földeket

---

[132] 1515: DF 205 080. (Garamszentbenedeki konvent hlt. 1024.)

[133] *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság (1. jegyzet) 179.

[134] A 15–16. század fordulójának tőkeerős gazdagjobbágyságára l. *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság (4. jegyzet) 68–69. és *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország (2. jegyzet) 298. – *Bácskai Vera* hangsúlyozta is a gazdag mezővárosi polgárok nagyarányú telekbérletének valószínűségét, hiszen ezek kimutathatóan vétel, bérlet vagy zálog útján történő földszerzésre fordították tőkéjüket: Magyar mezővárosok (3. jegyzet) 118.

soha se lehessen a mondott házaktól... elkülöníteni vagy elidegeníteni; és ha valaki a házát eladni kívánja, azt csak a földdel együtt tehesse meg, máshogy ne... Ha a vevőkkel nem tudna megállapodni, akkor a bíró és az esküdtek a házat becsüljék fel és vegyék meg tőle."[135] Aligha tévedünk nagyot, ha arra gondolunk, hogy ezeket az intézkedéseket az idő előrehaladtával a város házai és külsőségei között meglazuló, majd ellenőrizhetetlenné váló kapcsolat idézte elő. Azok a házak, amelyek a szántótartozékból nem részesültek, nyilván tartozék nélküli belsőtelekké váltak, amelyre az újkor latinsága a *deserta* elnevezést szintén gyakran használta.

Természetesen az eddigiek a késő középkori telekpusztásodásnak csak egy-egy kiragadott okát és mozzanatát elemezték. Magam sem tagadom, hogy az általam felhasznált forrásanyag nem fedi le az ország teljes területét, hiszen főként Északnyugat-Magyarországot és a Dunántúlt érinti, márpedig a *predium* pontos értelmezését — éppen a fogalom kissé illékony mivolta miatt — olykor egy-egy tájegység szokásostól eltérő mezőgazdasági szerkezete is befolyásolhatja. Erre a legjobb példát alighanem a Szabó István által elemzett makovicai uradalom (Sáros megye) szolgáltatja. A javarészt rutén- és vlach-jogú hegyi településekből kiépülő nagybirtokon a telekrendszer alapvető sajátosságának tekinthető szántógazdálkodás némileg háttérbe szorulhatott az állattenyésztés mögött, ezért itt a *prediumok* aránytalanul nagy száma mögött egészen más jelenségeket kell sejtenünk.[136] A helyi jellegzetességek mellett szintén nem vizsgáltam a birtokos társadalom egészét sem, hiszen az említett forrásanyag csak a nagybirtok elemzéséhez nyújt támpontot, márpedig közismert, hogy a kis- és középbirtokosok birtokain a pusztatelkek még nagyobb arányban voltak jelen.[137] Mindezzel ki is jelöltem a további teendőket, hozzátéve azt, hogy a késő középkori falupusztásodást és allodizációt is be kell vonnunk a kutatásba, amihez a legjobb keretet talán egy kiválasztott régió teljességre törekvő elemzése biztosíthatná.

[135] DL 36988. (U et C 96–1.) Kiadása: Podmaniczky I. 470.; Az oklevelet más szempontból elemezte: *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok (3. jegyzet) 119–120.

[136] A Szabó által elemzett 1492-es becsűjegyzék (DL 19861.) házatlan pusztatelkeinek, illetve az 1507-es urbárium (DF 283 445. ELTE Könyvtár Dipl. Autogr. O–7.) *deserta predialis*ainak számértéke között semmilyen logikus összefüggést nem találtam. Egy példa: Kwro faluban 1492-ben 4 népes, 4 épületes elhagyott és 57 teljesen puszta telek, 1507-ben a soltésszel együtt 2 népes, 1 deserta és 25 *deserta predialis*, a kettő közötti időre datálható harmadik összeírásban (DF 266 599. SA Nitra, Uzsovics lt. 239.) pedig a soltésszel együtt 2 népes, 1 épületes elhagyott és 74 *prediales* volt található. Az 1507-es forrásban ráadásul úgy tűnik, hogy ezek számát még a falvak élén álló soltészek is csak úgy-ahogy becsülték meg: a forrás gyakran hangsúlyozza, hogy a számokat úgy adják meg, ahogy „a soltész emlékszik rá". Kurima mezővárosban a bíró azt vallotta, hogy nem mindegyik *deserta predialis*hoz tartozik szántóföld. Bár a kérdésben további vizsgálatok szükségesek, az a gyanúm, hogy itt nem a szokványos belső telek – külső telek tagolású gazdasági egységről van szó, hanem inkább a határban lévő legelőkről, esetleg szántókról. *Kubinyi András* is említette, hogy a pusztatelkek olykor a rideg állattenyésztés színhelyei lehettek: Magyarország története (2. jegyzet) 323.

[137] Pl. *Tringli István*: Pest megye (4. jegyzet) 110.

FÜGGELÉK:

Vajk falu felosztása 1525-ben

DL 71396. (Forgách lt.) 48–49. old.

Ferenc, László és Sebestyén része

Andreas Gyarmathy
inquilinus I
predium I
inquilini sessionati IIII videlicet
annes Lengyel
entinus Baran
ntinus Kothys
nedictus Foryz
Anthonius Lengyel
predium
Iacobus Kowach sessio media ibidem inquilinus I
Andreas Zewnye sessio media
Georgius Kosa
predium
Martinus Somogy
predium
Stephanus Was
predium
Valentinus Egyd
predium
Lucas Wayky
predium
Emericus Somoghy
predium
Gregorius Somoghy
predium
Thomas Kalnay
predium
Michael Was
predium

Hic dominus Franciscus uno predio plus habet, quod restitutum est domino Nicolao in Gyarak.

Miklós és Zsigmond része

Iacobus Foryz
predium
Damianus Gesthe
predium
Lucas Fythos
predium
Iohannes Fywssy
predium
Emericus Kothys sessio media
Andreas Wayky sessio media
Valentinus Kalnay
predium
Bartholomeus Naghpal
predium
Thomas Radoch
predium
Michael Thar
predium
Urbanus Was
predium
Emericus Symon sessio integra
Benedictus Gesthe sessio media
predium I. Hoc tamen predium communitas ville pro via publica de necessitate ipsorum commisit, pro quo in fine post domum atque predium Michaelis Was a parte vinearum penes viam publicam dedimus locum predii, si quis in eo domum edificare voluerit.
Inquilini sessionati V videlicet
Ambrosius Was
inquilinus I
Stephanus Bacha
Iohannes Faber
Damianus Fywsy
Michael Fywsy

C. Tóth Norbert

AZ ESZTERGOMI ÉRSEKI SZÉK ÜRESEDÉSE 1418–1423 KÖZÖTT

1418. május 30-án[1] meghalt Kanizsai János esztergomi érsek, Zsigmond király magyarországi helytartója. Halála nem érte váratlanul a kortársakat, mivel János érsek ekkor már nem volt fiatalember.[2] Az esztergomi érseki székben 1387. október óta ült és egyúttal ez év májusától 1403. év elején történő lázadásáig a magyar királyi főkancellári hivatalt is betöltötte.[3] Az 1403-as lázadásban való részvétele miatt az érsektől Zsigmond elvette a kancellárságot és Eberhard zágrábi püspöknek adta.[4] Mivel János érsek idejében behódolt, így az érsekségét nem vesztette el, mint Ludányi Tamás az egri püspökségét. Az 1403 és 1408 között végbement vértelen megtorlások után Zsigmond elérkezettnek látta az időt a békülékenyebb hang megütésére, amelyre annál is inkább szüksége volt, mivel csak így foghatott hozzá távolabbi céljai megvalósításához. Ezért a Sárkány-rend 1408. decemberi megalapítása után gesztusokat, sőt kézzel fogható engedményeket tett az ellenzék felé. Az 1409/10-es években végbement kiegyezés után a király nyugodt szívvel fordulhatott a német-római birodalom ügyei felé.[5] Mivel Kanizsai Jánost Zsigmond jó kormányzati és szervező embernek ismerte meg, ezért 1411 nyarától, amikortól mindenki által elismerten római király lett, római/birodalmi kancellárjává tette.[6] Zsigmond az ő kinevezésével szakított a hagyománnyal, miszerint a birodalmi kancellári posztot a mainzi érsek tölti be. Ennek fő oka abban keresendő, hogy Nassaui János mainzi érsek Zsigmond unokatestvérét, Jodok brandenburgi választófejedelmet látta volna szívesen a római királyi cím birtokában, és 1410. október 1-jén ennek megfelelően is szavazott.[7] Kanizsai János e poszton utoljára 1417. december 22-én szerepel,[8] de ekkor már csak névleges irányítója volt a kancelláriának, mert 1417. szeptember 1-jétől Hohenlohe György passaui

---

[1] *Szabó József*: Egy XVI. századi napló. Magyar Sion. Egyháztörténelmi havi folyóirat. Szerk. és kiadja Knauz Nándor (=Magyar Sion) II (1864) 305–309. (=*Szabó*: XVI. sz. napló) 307.

[2] Vö. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Bp., 1996. (=*Engel*: Arch.) II. 123.

[3] *Engel*: Arch. I. 64. és 89.

[4] *C. Tóth Norbert*: Hiteleshely és a királyi különös jelenlét. Századok 135 (2001) 409–428. 415.

[5] Minderre összefoglalóan *Engel Pál*: Szent István birodalma. Bp., 2001. (=*Engel*: Szent István birodalma) 180.

[6] *Szilágyi Loránd*: A Német birodalom és Magyarország personális uniója 1410–1439. A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató. IV. évfolyam. Bp., 1934. 159–203. (=*Szilágyi*: Unió) 165.

[7] *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp., 1984. (=*Mályusz*: Zsigmond) 75–76.

[8] Zsigmondkori oklevéltár I–VII. Szerk. Mályusz Elemér és Borsa Iván. Bp., 1951–2001. VIII. (kézirat) (=ZsO) VI. 1272.

püspök tűnik fel kancellárként.[9] János érsek 1417 karácsonya után minden bizonnyal lemondott tisztségéről, ezen elhatározásában megerősíthette alkancellárjának, Esztergomi vagy Újvárosi János esztergom-szentistváni prépostnak az 1417. december 29-én bekövetkezett halála.[10] János alkancellár halála azért lehetett elhatározó jelentőségű, mivel a kancellária tényleges vezetője távozott így az élők sorából. Ettől kezdve lehetett Hohenlohe György a birodalmi kancellária névleges vezetője. Őt Zsigmond még IV. Albert osztrák herceg udvarában ismerte meg mint a kancellária vezetőjét, hasonló életfelfogásuk okán hamarosan barátság alakult ki közöttük, s osztrák ügyekben Zsigmond főleg reá támaszkodott.[11] János érsek utolsó beosztottja, aki hosszabb időn keresztül dolgozott a kancelláriában Kirchen János protonotárius volt, vele utoljára kancelláriai jegyzetben 1418. július 25-én találkozunk.[12] 1418. augusztus 4-én még biztosan élt, mivel Zsigmond e napon kölcsönt vett fel tőle.[13] Hohenlohe György haláláig töltötte be a kancellárságot. Halála napját Engel Pál 1423. július 10-re,[14] Katona István 1423. augusztus 8-ra tette.[15] Az előbbi felfogásnak ellentmond, hogy 1423. július 17-ről is maradt fenn említése.[16] Az új kancellár, Albeni János először július 28-án tűnik fel.[17] A másik megállapítást viszont kétségessé teszi az, hogy Zsigmond augusztus 4-én Esztergomban tartózkodván hozta nyilvánosságra Hohenlohe György végrendeletét.[18] (E kérdésre később még visszatérünk.)

Mint fentebb láthattuk, a birodalmi kancelláriai hivatal utodlása nagyobb zökkenő nélkül megvalósult. Korántsem történt ugyanez az esztergomi érseki székkel. Kanizsai János halála után rövid távú megoldásként testvérét, István soproni ispánt, volt ajtónállómestert bízta meg Zsigmond az érsekség jövedelmeinek kezelésével. Elképzelhető azonban, hogy István királyi kinevezés, megbízás nélkül vette át az érsekséget, mivel már korábban is előfordult, hogy János érsek megbízottjaként járt el. Így történt ez, amikor Zsigmond parancsára az üresedésben lévő győri püspökség tizedét, valamint a szombathelyi tizedkés jövedelmét Kanizsai Istvánnak János érsek megbízottjának kellett beszolgáltatni.[19] István első említésekor, 1418. július 7-én az érsekség összes jogának *tutor et possessor*-a,[20]

---

[9] *Szilágyi*: Unió 167. (37. jegyzet).

[10] ZsO VI. 2684. – *Szilágyi*: Unió 167., december 30-i kelettel.

[11] *Mályusz*: Zsigmond 62.

[12] Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437) I–II. Verzeichnet von *Wilhelm Altmann*. Innsbruck, 1896–1900. (=*Altmann*) I. 3383.

[13] ZsO VI. 2690.

[14] Magyarország történeti kronológiája I. kötet. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Benda Kálmán, a vonatkozó rész Engel Pál munkája. Bp., 1981. (=Kronológia) 247.

[15] *Katona, Stephanus*: Historica critica regum Hungariae XII. Budae, 1790. 409.: „Georgio pataviensi, qui strigoniensis ecclesiae gubernator hoc dicitur, VI idus Augusti mortuo." Ő utána *Fejér György* (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/6. Budae, 1844. [=*Fejér*] 575.), *Szilágyi*: Unió 168., *Engel*: Arch. I. 64.

[16] *Szilágyi*: Unió 168.

[17] *Szilágyi*: Unió 168.

[18] *Altmann* I. 5598., reg. (DF 292950. – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Reichsregisterbücher Band H $1c^{r}$–$1c^{v}$.)

[19] ZsO V. 1403.

[20] ZsO VI. 2144.

szeptember 19-én és december 21-én *conservator archiepiscopatus Strigoniensis*,[21] 1419. február 6-án és május 5-én cím nélkül fordul elő.[22] Közben 1418. december 22-én V. Márton pápa kinevezte Hohenlohe Györgyöt esztergomi adminisztrátorrá.[23] Ez több kutatót is megtévesztett, akik úgy gondolták, hogy György passaui püspök már decembertől birtokba vette volna az esztergomi egyház irányítását. Ezt a nézetet több oklevél sem támogatja: egyrészt Kanizsai István 1419. május 5-én többek között a Mihály- és György-napi tizedekkel számolt el, márpedig ez úgy lehetséges, hogyha az 1419. évi György-nap tizedet még ő szedette be, másrészt 1420. február 9-én Csehi Péter nagyprépost és Csetneki László esztergomzöldmezei prépost tűnik fel az érsekség kormányzójaként.[24] Az előbb elmondottakhoz jól illeszkedik György passaui püspök kormányzóként való első említése 1420. május 30-án.[25] A fentebbiek fényében ez azt jelenti, hogy Zsigmond király az érsekség egy évi jövedelmét biztosan, de lehetséges, hogy mindkét évét a kincstár részére szedette be.

Időközben — 1420. március 27-én — az érsekséget V. Márton pápa már Borsnitzi János lebusi (Brandenburg) püspöknek adta,[26] akinek azonban, mivel a fent leírt okok miatt azt átvenni nem tudta — és tegyük hozzá, nem is vehette volna —, a pápa megengedte, hogy volt püspökségének jövedelmeit megtarthassa, nem véve figyelembe azt, hogy oda már Waldowi János brandenburgi püspököt áthelyezte.[27] Borsnitzi János — mint ahogy egy hozzá intézett pápai parancs is mondja — a római kúriában élt[28] és dolgozott pápai referendáriusként meg káplánként,[29] továbbá alkancellárként.[30] Halála valamikor 1421. február 23-a előtt következhetett be, mivel a pápa ekkortól ismét üresnek tekintette az esztergomi érseki széket.[31] Ezzel megnyílt az út Zsigmond előtt, hogy Hohenlohe Györgyöt a pápával elismertesse és kineveztesse esztergomi érsekké. S valóban, V. Márton pápa 1421. március 18-án levelet intézett Györgyhöz. A pápa a levelében arra hivatkozással adta az esztergomi érsekséget kommendába Györgynek, mivel a passaui egyház javaiban megfogyatkozott és így a püspök számára nem biztosít megfelelő jövedelmet. A második ok, amiért neki adta e magas tisztséget, az volt, hogy az esztergomi érseki szék ne álljon sokáig üresen. A harmadik ok — mind közül a legfontosabb —, Zsigmond kérte György részére mint birodalmi kancellárjának az esztergomi érsekséget. A pápa emellett megengedte levelében, hogy

[21] ZsO VI. 2692. és 2642.

[22] ZsO VII. 87., 88. és 401.

[23] Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta... collecta, digesta, edita *Conradum Eubel*. Monasterii, 1898. (=*Eubel*) I. 490., Kronológia I. 247.

[24] ZsO VII. 1334.

[25] ZsO VII. 1773.

[26] ZsO VII. 1561.

[27] *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei I. kötet V. Márton pápa (1417–1431). Bp., 1931. (=*Lukcsics*) 265.

[28] *Lukcsics* 289.

[29] *Lukcsics* 316.

[30] ZsO VII. 1947.

[31] *Lukcsics* 338. – Ezt megerősíti a pápa 1423. november 10-i levele is, amelyben Pálóci Györgyöt esztergomi érsekké tette és amely János lebusi püspök halála miatti áthelyezésről szól. ASV Archivo Concistoriale, Acta miscellanea vol. 1 fol. 142a. (DF 288861.)

György a passaui püspökségét is megtarthassa és kormányozhassa jogainak és javainak épségben tartásával.[32] Így nem meglepő, hogy két hónap múlva, májusban már kanonokságot adományoz Zákányi Tamásnak, amelyet a pápa is elismer.[33] Egy év múlva pedig a Mérai Tamásnak adott esztergomi kanonokságot erősítette meg.[34] Ezek után Zsigmond 1422 januárjában kérte a pápától György újbóli megerősítését passaui és esztergomi javadalmaiban. Ezenfelül a bíborosi címet is kérte számára.[35]

Amint Hohenlohe György átvette az érsekség irányítását az esztergomi prépost székében a birodalmi kancellária új protonotáriusa, Gewitz/Gowiczi Ferenc[36] boleslavi (Csehország) prépost tűnik fel egy 1420. augusztus 16-i oklevél kancelláriai jegyzetében.[37] A kérdés az már most, hogy az Esztergomban lévő prépostságok közül melyiknek az élére került? Ugyanis a nagypréposti széket 1395 óta (Mikefalvai)[38] Csehi Péter birtokolja,[39] az esztergom-szentistváni prépost Bodonyi Domokos volt 1418 és 1425 között.[40] Az esztergom-zöldmezei prépostság élén Csetneki László állt 1411 óta[41] és, amint fentebb láttuk, e minőségében az érsekség kormányzója is volt 1419/1420-ban. Az esztergom-szentgyörgymezei prépostságot 1420. novemberében Kazai László tartotta a kezében.[42] Még egy prépostság

[32] Monumenta Boica. Edidit academia scientiarum. XXXI/2. Monachii, 1837. 173. – *Mályusz*: Zsigmond 62. szerint Zsigmond 1418 decemberében nevezte ki Hohenlohe Görgyöt esztergomi kormányzóvá, de mivel nem mondott le a passaui püspökségéről, ezért tette a pápa Borsnitzi Jánost esztergomi érsekké és adta kommendába az érsekséget Györgynek. (Ez igen nagymértékű leegyszerűsítése a történteknek.)

[33] *Lukcsics* 390.

[34] *Lukcsics* 506. (A regesztában Gergely érsek szerepel.)

[35] *Strnad, Alfred A.*: Konstanz und der Plan eines deutschen „Nationalkardinalis". Neue Dokumente zur Kirchenpolitik König Siegmunds von Luxemburg. In. Das Konzil von Konstanz. Beiträge zu seiner Geschichte und Theologie. Festschrift... Dr. Hermann Schäufele. Hgg. von August Franzen und Wolfgang Müller. 397–429. 425.

[36] Ferenc prépost már Vencel királysága alatt, 1384–1408 között kimutatható a cseh kancelláriában, először mint registrator (1389-ig), majd mint protonotárius, illetve néha alkancellár; javadalmai 1389–1394: olmützi kanonok, 1394/5: northusi prépost, 1396–1402: prágai kanonok, 1404-től boleslavi prépost. (*Ivan Hlavaček*: Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV. und ihre Beamten in den Jahren 1376–1419. In: Historica V. Historical Sciences in Czechoslovakia. Praha, 1963. 50–53. és 64.) – A cseh kancelláriából nem ő volt az egyetlen, aki munkát kapott a Hohenlohe vezette birodalmi kancellárián. Ilyen volt Tost(i) Pál is, aki 1404 és 1407 között szintén registrator volt a cseh kancellárián, 1419-ben pedig mint György püspök kancellár protonotáriusa szerepel. (Uo. 64. és ZsO VII. 518., a kivonat végén a *cancellarius* helyesen *cancellarium* és a vessző is e szó után következik.)

[37] *Altmann* I. 4232., ZsO VII. 2088.

[38] Származását egy 1423. szeptember 23-án kelt oklevél segítségével ismerhetjük meg, e szerint Péter prépost apját Mikefalvai Gergőnek hívták, tesvérei pedig Illés és László voltak. DL 65527. – Hogy a *Csehi* „nevet" honnan és mikor kapta, még megfejtésre vár.

[39] ZsO I. 3910. – Előtte, 1391-től kanonok (ZsO I. 636), vö. *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonok 1100–1900. Esztergom, 1900. (=*Kollányi*) 74.

[40] 1418. április 18-án már mint prépost szerepel (ZsO VI. 1778.), de a pápától csak július 2-án kérte a kinevezést (Uo. 2127.). – *Kollányi* 87.

[41] *Kollányi* 80.

[42] *Kollányi* 80., Kakas László néven. ZsO VII. 2330. – *Kollányi* 88. (ZsO VII. 1473.) 1420. március 11-én egy Tamás nevezetű prépost szerepel, de feltűnő, hogy nem az első helyen áll a névsorban, hanem a többi kanonok között és csak mint „discretus vir" szerepel, így elképzelhető, hogy a „prepositi" szó „félrehallás" eredménye.

van, amely a kérdésben megemlíthető, ez pedig az esztergom-szenttamási, ennek élén 1414 óta biztosan Tarkői (Rikolfus) Pál állt.[43] Így tehát ezek a prépostságok semmiképpen nem jöhetnek számításba. Mivel az esztergomi székeskáptalanban e négy préposton kívül többet nem ismerünk,[44] így a kérdés egyelőre nyitva marad. Az mindenesetre érdekes, hogy két nappal később, 1418. augusztus 18-án a kancelláriai jegyzetben már újra boleslavi prépostként szerepel,[45] így is találkozunk vele egészen 1421. szeptember 28-ig.[46] 1421. október 2-án újra — immár véglegesen — esztergomi prépostként referál,[47] azonban ennek már nincs akadálya, mivel Csehi Péter nagyprépost 1421. május 11-én meghalt.[48] Rá egy évre, 1422. október 15-én V. Márton pápa is megerősítette prépostságát, amelyet Zsigmond ajánlására és a boleslavi prépostságról való lemondásával nyert el.[49] Utolsó említése a kancelláriai jegyzetekben 1426. augusztus 20-a.[50] Ezek alapján prépostságát 1421 nyarától 1426 nyarának végéig számíthatjuk.[51]

V. Márton pápa 1421. márciusi adományozása után mind Hohenlohe György, mind a kancellária úgy vélhette, hogy az érseki kinevezés csak idő kérdése, mert a püspök nevével (mint az esztergomi érsekség kormányzójával) 1422. május 27-től[52] 1423. július 27-ig több alkalommal is — október 12-én,[53] november 20-án,[54] 1423. január 29-én,[55] április 3-án, május 10-én és július 10-én[56] — találkozunk a királyi privilégiumok méltóságsorában.[57] Halála napjára — mint fentebb ismertettem — két időpontot is megjelöltek már —, azonban felmerül egy harmadik dátum is, amely mellett a következő érvek szólnak: *1)* György utoljára kancelláriai jegyzetben július 17-én szerepelt, amikor is Zólyomban a király parancsára állíttatott ki oklevelet.[58] *2)* Magyar királyi privilégium méltóságsorában még szerepel július 27-én.[59] *3)* Albeni János először július 28-án, Visegrádon kelt oklevél jegyzetében szerepel birodalmi kancellárként.[60] *4)* Zsigmond király július 3-tól 17-ig volt Zólyomban, innen Selmecen keresztül — ahol július 22–23-án tartózkodott

[43] ZsO IV. 2591. – *Kollányi* 84.: Pál sasvári főesperes; 85.: Pál de Curia kanonok; 86.: Pál de Rikasph honti főesperes; 91.: Pál szenttamási prépost.

[44] Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Közzéteszi Solymosi László. Budapest, 2002. 37–39.

[45] *Altmann* I. 4235.

[46] *Altmann* I. 4610.

[47] *Altmann* I. 4629.

[48] *Szabó*: XVI. sz. napló 307.

[49] *Lukcsics* 527.

[50] *Altmann* II. 6715.

[51] *Kollányi* 90. 1422-től 1425-ig adja prépostságát. – Vö. *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 109.

[52] DF 252899.

[53] DL 50287.

[54] *Engel:* Arch. I. 561.

[55] DF 269328.

[56] *Engel:* Arch. I. 561.

[57] *Mendlik Ágoston* könyvében (IX. Pius római pápa és a magyar püspöki kar, vagyis főpapok s egyháznagyok életrajzgyűjteménye ~-tól. Pécsett, 1864. 28. 40. sz.) Györgyöt 1422–1423-as évkörrel felvette az érsekek közé.

[58] *Altmann* I. 5570.

[59] *Engel:* Arch. I. 561.

[60] *Altmann* I. 5573.

—, érkezett július 28-án Esztergomba, itt egy hetet töltve augusztus 4-én közhírré tétette György végrendeletét,[61] majd Visegrádra ment.[62] Ezek alapján július 17-től 28-ig eltelt időszakot a következőképpen rekonstruálhatjuk: A király minden bizonnyal Zólyom környékén vadászott, ahonnan kényelmes menetben indult el Visegrád felé. Közben György püspök hazaindult Esztergomba. A kb. 110 km-es utat 3-4 nap alatt tehette meg, így székhelyére leghamarább július 21-én érkezhetett. Itt, Esztergomban érhette a halál, amelynek híre 1-2 nap alatt juthatott vissza Zsigmondhoz. Mivel a király július 28-án érkezett Esztergomba, Selmecről legkorábban július 26-án vagy 27-én reggel indulhatott el. Ez azt jelenti, hogy György püspök július 24-én vagy 25-én halt meg.

Hohenlohe György halála után Zsigmond — talán meglepő módon — Pálóci György erdélyi püspököt nevezte ki esztergomi érsekké. A kinevezés időpontja meglehetős pontossággal behatárolható: Pálóci György 1423. szeptember 3-án Budán ad ki oklevelet, amelyben még mint erdélyi püspök szerepel,[63] szeptember 6-án a királyi különös jelenléten folyó perben viszont már mint erdélyi püspök és választott esztergomi érsek tűnik fel.[64] Azonban a pápai megerősítésig Pálóci csak erdélyi püspökként gyakorolhatott joghatóságot, érsekként még nem volt erre joga/felhatalmazása. Ezt Zsigmond király levele is megerősíti, aki október 20-án megparancsolta a besztercei dékánság dékánjainak és plébánosainak, hogy mivel György még nem kapta meg a pápai megerősítést az esztergomi érsekségre, a püspökségnek járó évi *census*t és jövedelmeket neki fizessék meg. A dékánságbeliek ugyanis értesülve arról, hogy Györgyöt Zsigmond érsekké tette, az az évi *census*t és jövedelmeket már nem akarták neki kifizetni attól tartván, hogy utóda is be akarja majd hajtani rajtuk azokat.[65] A pápai megerősítésére végül november 10-én került sor.[66]

Hohenlohe György esztergomi ténykedéséről meglehetősen rossz vélemény alakult ki a magyar történetírásban. Így például Kamerer Ernő a Zichy okmánytár lapjain *„Zsigmond király hirhedt kegyencze"*-ként említette,[67] illetve egy másik helyen: *„Érdekes ezen okmány, mert közel hozza Zsigmond király kegyenczének Hohenlohe György passaui püspöknek halálozási idejét és megerősíti az Esztergomban viselt dolgairól chronistáink által feljegyzett jellemzést, ama nagymérvű rendetlenségről adván hirt, amelyben Pálóczi György erdélyi püspök az érsekséget átvette."*[68] Kérdés, hogy e vélemény forrásokkal is alátámasztható-e vagy elmarasztalása csak az oklevelek önkényes értelmezéséből fakad? Kamerer megállapításait arra alapozta, hogy Pálóci György érsek a kinevezése utáni napokban a

[61] *Altmann* I. 5598.

[62] *Engel Pál*: Zsigmond király itinériuma 1387–1437. Kézirat. (=*Engel*: Itinérium) 84.

[63] DL 105480.

[64] Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeö. A zichi és vásonköi gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerkesztik Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kamerer Ernő, Döry Ferenc, Lukcsics Pál. I–XII. Bp., 1871–1931. (=Zichy) VIII. 104., szeptember 2-i kelettel. (DL 79826.)

[65] Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen begründet von Franz Zimmerman IV. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Hermannstadt, 1937. 204.

[66] DF 288861.

[67] Zichy VIII. 61.

[68] Zichy VIII. 105.

különös jelenléten azért halasztatta el az érsekség perét Bátmonostori Töttös János felperes ellenében, mert az érsekség bonyolult pereit még nem látja át, továbbá az okleveles bizonyítékokat, különösen a peresleveleket még nem ismeri és éppen ezért az érsekségre nézve hasznosan felelni nem tud.[69] Úgy gondolom, ezen az alapon bajosan lehet feltételezni az oklevél kiadója által elmondottakat, mivel egyetlen perhalasztó oklevélre ekkora súly nem helyezhető, már csak azért sem, mert a pereket új emberek bekapcsolódásakor általában elhalasztották. Kamerer megállapítása azért sem lehet helytálló, mert több olyan adattal is rendelkezünk, amelyek azt bizonyítják, hogy Hohenlohe György törődött a kormányzására bízott érsekséggel: 1421. augusztus 14-én a kormányzó ügyvédje, Hidagai Bálint ellentmondott a pannonhalmi apátság Dénesd birtoka melletti Sárduna nevű sziget apát részére való visszaiktatásának.[70] 1422. november 17-én a turóci prépostság részére adott — ma már ismeretlen tartalmú — kiváltságlevelet.[71] 1423. június végén pedig, amikor Garai Miklós nádor királyi parancsra közgyűlést tartott Gömör és Torna megyék részére, György püspök nevében Hidagai Bálint ügyvéd felszólalt és panaszt emelt az ottani birtokosok — különösen Pelsőci Bebek János, Detre fiai: Miklós és Péter, Tornai Pál, Csetneki Miklós és János, Födémesi Zobonya Miklós fiai, Ilsvai nádorfi György, a jászói prépost, Kakas Gyula és Loránd, Pásztói János, Putnokiak és Serkeiek — ellenében, mivel az érsekség népeitől a zavaros időktől kezdve, de leginkább mióta György passaui püspök irányítja az érsekséget, birtokaikon vámot követelnek, illetve szednek. Az ügyvéd panasza igazolására bemutatta IV. Béla király 1239. szeptember 29-i privilégiumát.[72] A nádor az érsek(!) ügyvédjének kérésére az összes nemest csendre intette, majd hangos szóval felolvastatta és lefordíttatta Béla király privilégiumát, egyúttal megtiltotta a megyékben vámokkal rendelkezőknek, hogy az egyház népeitől vámot szedjenek.[73] Még ugyanezen a napon az ügyvéd tiltakozott az ellen is, hogy az országlakosok az érsekségnek Gömör, Nógrád, Hont, Bars, Trencsén, Nyitra, Pozsony, Komárom, Pilis és Esztergom megyékben fekvő birtokait elfoglalják és elidegenítsék, és mindezektől el is tiltotta őket.[74] Hasonlóképpen tiltakozott Bálint ügyvéd, már Pálóci György választott érsek nevében, 1423. november 18-án a Nógrád és Hont megyék részére tartott közgyűlésen is különböző hatalmaskodások és az érseki népekkel való vámfizettetés miatt.[75]

Az érsekség kárt szenvedett birtokairól igen részletes ismeretekkel rendelkezünk egy keltezetlen jegyzék révén, amely az esztergomi érsekség levéltárában

[69] Zichy VIII. 104., szeptember 2-i kelettel: „complicatis processuum causarum ipsius ecclesie Strigoniensis, necnon litteralium instrumentorum et specialiter causalium earundem inscius fore, in causisque ipsius archiepiscopatus et prosecutionibus eiusdem hactenus motis et exortis comode respondere non posse."

[70] DF 227432. ZsO VIII. 854.

[71] *Schmitth, Nicolaus*: Archi-episcopi Strigoniensis I–II. Tyrnaviae, ²1758. I. 238., említés.

[72] Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II. Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván. Bp., 1923–1987. 660.

[73] DL 74892: „eidem universitati nobilium silentium tenenti ... voce publica et alta perlegi fecimus et exponi." Kiadása: *Fejér* X/6. 575.

[74] *Fejér* X/6. 573.

[75] *Fejér* X/6. 578., 581., 582. és 585.

maradt fenn: *Feljegyzés. János érsek halála után elfoglalt érseki birtokok sora* címmel.[76] Az összeírás a hatalmaskodások leírásánál relatív időrendet érvényesít, azaz az egyes tételek előtt szereplő évek (pl. *anno preterito*, *anno quinto*) mindig az érsek halálától értendőek. A legrégebbiek az érsek halálának harmadik évéből (1420.) kerültek lejegyzésre. A lista, amely nem követi az időrendet, 38 bejegyzést tartalmaz, amelyből egy olvashatatlan, egy pedig befejezetlen és később áthúzták. Az összeírás két részre bontható, a két részt a következő mondat választja el egymástól: *Továbbá tudott legyen, hogyha az elfoglaltakat nem szerzik vissza, minden mondott érseki birtok rövidesen semmivé válik.*[77] A második részben leírt foglalások mindegyike a lejegyzés évében (*anno presenti*) történt, egyúttal ezek nagy száma — a 38-ból 15 — arra utal, hogy erre az év vége felé került sor. Az érsekség javaiból szemezgetők névsora igen illusztris társaságot ölel fel: 1420-ban Maróti János, Salgói Miklós, Pelsőci János és Szécsényi László; 1421-ben Salgói Miklós, Bazini Gróf György, Rozgonyi István; 1422-ben Salgói Miklós, Bényi László, Berencsi Sáfár István, a nyitrai püspök, Rozgonyi István, Garai Miklós, végül 1423-ban Salgói Miklós, a nyitrai püspök, Rozgonyi István, a Fedémesi Zobonya család, Forgácsok, Galántai Besenyő fiak, Garai János, Szécsényi László. A legtöbbször — összesen 7, illetve 4 alkalommal — Salgói Miklós és Szécsényi László vagy familiárisa, Bényi László került fel a listára. Ezek alapján a jegyzék keletkezését véleményem szerint az érseki szék betöltéséhez köthetjük: Pálóci György, miután Zsigmond királytól elnyerte az érsekséget, általános felmérést készíttetett officiálisaival, pontosan azért, hogy az egyes perekben immár felkészülten tudjon válaszolni, illetve pereket indíthasson az elfoglalt javak visszaszerzésére. A fentiek fényében György esztergomi kormányzó semmivel sem vitte rosszabbul az érsekség ügyeit, mint elődei. Az, hogy az érsekség birtokaiból oly sokat elfoglaltak a szomszédos birtokosok, inkább a Kanizsai János érsek halálával kialakult helyzettel magyarázható. Az érsekségnek nem volt teljes jogú vezetője, így átmeneti állapot jött létre, amely önmagából következően semmiképpen sem szilárd. Itt legyen elég utalnunk Zsigmond király egy 1418. szeptember 19-i Kanizsai István *conservator*hoz szóló levelére, amelyben elmondja: az érsek halálát és az ő távollétét kihasználva nemesek és más állapotú emberek az érsekség birtokaiból jogtalanul többet elfoglaltak és azokat használják, ezért meghagyja Istvánnak, hogy azokat a reá ruházott királyi tekintéllyel szerezze vissza.[78] Az előbb említett birtokfoglalások egy részének — mivel Zsigmond levele Ulmból kelt —, már az érsek halála előtt meg kellett történniük. Az érseki szék üresedésének legfőbb haszonélvezői azonban nem a különböző kisebb-nagyobb birtokokat, területeket elfoglaló országlakosok voltak, hanem a király.

[76] DF 248507. „Nota. Occupationes possessionum archiepiscopalium secuntur ordine infrascripto post mortem domini Iohannis archiepiscopi facte." A jegyzéket, amelyet a Zsigmondkori oklevéltár anyaggyűjtésében, az 1422. év keltezetlen iratai között találtam, vagy Mályusz Elemér vagy Engel Pál vagy Fügedi Erik gépelte le még az 1970-es években és azért tette az 1422-es év végére, mert az összeírás öt évre megy vissza. Azonban aki ezt a meghatározást adta, nem vette figyelembe azt, hogy a jegyzékben szerepel *anno presenti* is, sőt több esetben *anno preterito* is, úgy vélem ezek alapján a jegyzék leghamarabb 1423-ban keletkezhetett.

[77] „Item nota, quod si premissa occupationes non recuperabuntur, omnes predicte possessiones archiepiscopales breviter annihilabuntur."

[78] ZsO VI. 2692.

Itt az idő annak kiderítésére, miért nem akarta a király betölteni az érseki széket.

Kanizsai János érsek halála Zsigmond királyt valószínűleg Strassburgban érhette,[79] ahonnan komótos ütemben jött Magyarország felé, közben 1418. november közepétől 1419. január 9-ig Passauban időzött, majd György passaui püspökkel február 6-án érkezett Pozsonyba.[80] Eközben — ahogy azt fentebb már írtuk — az esztergomi érsekség gazdasági ügyeit *conservator*ként Kanizsai István irányította. Pozsonyból Zsigmond egyrészt utasította Istvánt, hogy az érsekség előző évi jövedelmeiből, amely a kezén van, fizessen ki 10000 forintot Bardi Onoffrius budai kamarásnak,[81] másrészt elismerte, hogy abból már átadott ezer forintot Lajos briegi hercegnek, további 48 forintot pedig az összeg kamatai fejében, míg 1150 forintot pedig György passaui püspöknek adott tartozásai fejében.[82] Kanizsai István az érsekség egy évnyi — az érsek halálától fogva beszedett — jövedelmeit Visegrádon, 1419. május 5-én számolta le Zsigmond kezébe. Az erről kiállított elismervény 3 tételben rögzíti a beszedett jövedelmet:[83]

1. Az érsekség saját birtokainak tizede és kilencede, a Mihály- és György-napi collecta-k, a tizedek bérlete és 26 viza eladási ára[84] fejében:	20441 forint és 68 dénár;
2. a beszterce-, körmöc- és libetbányai meg kassai érseki tized (pisetum) fejében:	2924 forint és 85 dénár;
3. a besztercebányai higany és libetbányai réz tizede fejében:	185 és fél forint.
A három tétel összesen:	23552 forint és 3 dénár.

Az elszámolással kapcsolatban két lehetőség merül fel. Az egyik, hogy ez az összeg egy elvi elszámolás eredménye. Ebben az esetben Zsigmond a teljes összeget nem kapta kézhez, mivel abból február elejéig két részletben már 12198 forintot elköltött. Az elismervény alsó szélén egy apró betűs feljegyzést találunk: *VIIII^{M} VI^{C} XVI f(loreni)*, azaz 9616 forint.[85] Lehetséges, hogy ez az összeg az érsekség jövedelméből az utalványozáson felül megmaradt részt takarja és Kanizsai István írathatta fel, mintegy a pillanatnyi pénzügyi helyzet rögzítésére. Ha az utalványozott összeget meg ez utóbbit összeadjuk, akkor 21814 forintot kapunk, amely eredmény 1738 forinttal és 3 dénárral kevesebb mint a májusban

[79] *Engel*: Itinerárium 77. 1418. június 15-től július 4-ig volt ott.

[80] *Engel*: Itinerárium 77. Útjára lásd még *Engel Pál*: Az utazó király: Zsigmond itinériuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő és Wehli Tünde. Bp., 1987. 70–92. 78.

[81] ZsO VII. 87.

[82] ZsO VII. 88.

[83] ZsO VII. 401. – Engel Pál több helyen is felhasználta ezt az adatot: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In. A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára, szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. (=*Engel*: Jövedelmek) 27–31.; *Engel*: Szent István birodalma 193.

[84] Egy 1411-es adatunk szerint a kassaiak 7 új forint fejében egy vizát adtak (ZsO III. 205.). Így a 26 viza ára kb. 180 forint körül lehetett.

[85] ZsO VII. 88. (DL 10771.)

elszámolt. Ez azt jelentené, hogy már korábban is történt kifizetés az érsekség jövedelméből. A másik lehetőség az, hogy Zsigmond ennyi pénzt kapott kézhez és ehhez hozzászámítandó még a február elejéig elköltött 12198 forint. Ebben az esetben az érsekség folyó évi jövedelme 35750 forint és 3 dénár — én magam inkább ezt fogadom el. (Természetesen azt sem tudjuk megállapítani, hogy ez a *tiszta jövedelem*, amelyből a működési költségek már levonásra kerültek, azaz a „nyereség" vagy a *teljes jövedelem*, amelyből ugyanezek még nem kerültek levonásra, azaz a „bevétel.")

Az érsekség jövedelméről több időszakból ismerünk becsléseket: Galeotto a 15. század végén — visszatekintve a 14. század végére és századának elejére — az évi jövedelmet 100 ezer forintra, míg a saját korában alig felére, 50 ezer forintra tette.[86] Fügedi Erik több helyen is foglalkozott a kérdéssel, 1960-ban az érsekség számadáskönyve alapján három évben vizsgálta meg az érsekség jövedelmét. Számításai szerint 1488-ban 15950, 1489-ben 22275 míg 1490-ben 15005 forint volt az érsekség bevétele.[87] 1974-ben megjelent könyvében az érsekség jövedelmét a 14. század elején 12 ezer, a 15. század végén 20 ezer, 1525-ben pedig 25 ezer forintra tette.[88] A kérdéssel III. Béla király jövedelmei kapcsán ifj. Barta János és Barta Gábor is foglalkozott, ők a következő eredményeket kapták: 1185/95-ben 28 ezer, a 14. század elején 12 ezer és 1525-ben 25 ezer forint,[89] végül a 15. század végén — Fügedit korrigálva — 19500 forint.[90] Az érsekség kb. 24/36 ezer forintos bevételét érdemes összevetnünk a királyság Zsigmond kori jövedelmeivel. Az Engel Pál által elvégzett számítások szerint az ország rendes, évi átlag jövedelme minimum 320 ezer forintra tehető,[91] a rendkívüli jövedelmekkel azonban nem ritkán elérhette a fél millió forintot is.[92] Az érseki jövedelem tehát az ország bevételének az 5–11%-ára rúgott.

Az érsekség teljes jövedelmét tehát — mint fentebb láttuk — két éven keresztül Zsigmond a maga részére szedette be, amivel valójában csak az egyébként is megkapott jövedelem kétszereséhez jutott, mivel az 1397-es temesvári országgyűlés 63. cikkelye szerint az egyházi jövedelmek felét az ország védelmére át kellett adni neki.[93] Az így beszedett többlet bevétel sorsáról nem tudunk. Azonban némi támpontot jelenthet az, hogy az elszámolás relátora Ozorai Pipó temesi ispán volt. Továbbá az, hogy Zsigmond 1419. szeptember végétől december elejéig a déli végeken tartózkodott, ahol október 26-a előtt Nis és Nikápoly között legyőzött egy török sereget.[94] A hadjárat kiváltó oka Mircse havasalföldi fejedelem 1418. január

[86] *Knauz Nándor*: A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei. Magyar Sion III (1865) 552–557.

[87] *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94 (1960) 82–124., 505–555. 536.

[88] *Fügedi Erik*: Uram, királyom. A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp., 1974. 118–119.

[89] *ifj. Barta János – Barta Gábor*: III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről.) Századok 127 (1993) 413–447. (=*ifj. Barta J. – Barta G.*: III. Béla) 416–417., táblázatok.

[90] *ifj. Barta J. – Barta G.*: III. Béla 420.

[91] *Engel*: Jövedelmek 29.

[92] *Engel*: Jövedelmek 30.

[93] Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 172.

[94] Okt. 5-én Temesváron van (ZsO VII. 1002.), 26-án pedig már a Vaskapu-nál (uo. 1033.) és 28-án Vodicán (uo. 1038.). – *Altmann* I. 3926a szerint okt. 4-én aratta a győzelmet. – Okt. 29-től nov.

31-i halála után létrejött helyzet, valamint egy török beütés lehetett 1418. szeptember végén Szlavóniába.[95] Talán nem erőltetett a feltevés, hogy az esztergomi érsekség két évi jövedelmének egy részét a király a hadsereg felszerelésére[96] és a déli végek megerősítésére fordította. A király távozása a végekről azonban nem jelentette a magyar fegyverek nyugalmát is egyben: Losonci Zsigmond szörényi, orsovai, miháldi, sebesi és zsidóvári várnagy 1420. július 25-én a király nevében még a Szörény vár alatt a törökök ellen teljesített szolgálatért adományoz kenézséget.[97] Úgy tűnik, valamiféle általános parancs is lehetett a déli végeken, mivel a különös jelenléten Jakab mester Lévai Cseh Péter feleségének, Nevnai Treutel Miklós leányának Katalinnak perét Szántói Lack Benedek ellen azért halasztja el a személyes jelenlét elé, mert a püspök a Száva mellett fekvő Árki királyi őrhely újjáépítésével van elfoglalva.[98] Hogy a hadjáratra elköltött pénz nem volt hiábavaló és valóban szükség volt a határok megerősítésére, azt jól bizonyítja a törökök fokozódó aktivitása. Egy török sereg 1420 tavaszán betört a havasalföldi fejedelemségbe és azt pusztítva hűségesküre és adófizetésre kényszerítette Mircse fiát és egyben utódját, Mihályt. A sikeres hadművelet után a moldvai vajda ellen fordultak, aki II. Ulászló lengyel királytól kért segítséget.[99] A pénz felhasználásának módjával könnyen magyarázható válik az is, hogy Zsigmond miért nem fogadta el, hogy V. Márton pápa 1420. decemberében kinevezte Hohenlohe Györgyöt esztergomi adminisztrátorrá, hiszen akkor elesett volna a szóban forgó két évi többletjövedelemtől.

Kronológia az esztergomi érsekség 1418–1423 közötti történetéhez

1387. október 19. Kanizsai János pápai áthelyezése Egerből az esztergomi érsekség élére.

1418. május 30. Az érsek halála.

1418. június – 1419. május 5. Kanizsai István az érsekség javainak *conservator*a.

1418. december 22. V. Márton pápa kinevezi Hohenlohe Györgyöt az érsekség adminisztrátorává.

1419. május – 1420. (május eleje) Csehi Péter nagyprépost és Csetneki László esztergom-zöldmezei prépost az érsekség kormányzói.

1420. március 27. A pápa Borsnitzi János lebusi püspöknek adja az érsekséget.

1420. május 30. Hohenlohe György passaui püspök az érsekség kormányzója.

1421. (március eleje) Borsnitzi János halála.

11-ig Orsova mellett táborban (ZsO VII. 1040., 1093.), másnap Szörény várban (uo. 1100.) van, ahol november 20-ig tartózkodott (uo. 1111.), innen Karánsebesre ment (nov. 28–30. Uo. 1117–1120.) és végül dec. 3-án érkezett vissza Temesvárra (uo 1123.).

[95] Kronológia 247. Mircse fia, Mihály 1418. május 29-én szerepel vajdaként (ZsO VI. 1965.).

[96] Egy 1422. decemberi adat szerint Zsigmond 135 lándzsa 3 havi zsoldjára 3000 aranyforintot adott (ifj. Stibornak), ennek alapján 1 lándzsa 1 havi zsoldja 74 forintba került. – *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. Bp., 1874. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. IV/2.) 174.

[97] ZsO VII. 2010.

[98] ZsO VII. 1373. Az oklevél szövegében „castelli nostri Arky nuncupati" szerepel.

[99] ZsO VII. 2022. és 2033.

1421. március 18. V. Márton pápa kommendába adja az érsekséget Györgynek.
1423. július 24. vagy 25. György püspök halála.
1423. szeptember 3–6. között Pálóci Györgyöt Zsigmond király kinevezi érsekké.
1423. november 10. A pápa megerősíti Pálóci Györgyöt az esztergomi érseki székben.

Pálosfalvi Tamás

A ROZGONYIAK ÉS A POLGÁRHÁBORÚ (1440–1444)

Aligha szorul bizonyításra, hogy napjainkban a politikai tevékenység az egyén szabad döntéséből eredő állapot, és korántsem szükségszerű, hogy egy ilyen döntés egy életre szólóan meghatározó legyen. Bárki, aki politikára adja a fejét, ezirányú tevékenységével bármikor felhagyhat, és elkövetett hibáinak, mulasztásainak következményei a legritkább esetben járnak egzisztenciáját alapvetően fenyegető következményekkel. Gyökeresen más volt a helyzet a középkorban, amikor a társadalom egy jelentős szegmense születése okán rákényszerült arra, hogy politikai kérdésekben folyamatosan állást foglaljon, és állásfoglalásainak hasznát vagy kárát ne csupán ő maga, de gyakran családja is generációkon keresztül élvezze vagy szenvedje. A középkori báró[1] alapvető kötelessége volt, hogy birtokait lehetőség szerint gyarapítsa, háborúban védelmezze, kíséretének tagjait érdemeik szerint jutalmazza, a királyság sorsát meghatározó döntéseknél véleményét érvényre juttassa, és szükség esetén országa védelmében katonái élén hadba szálljon. A politikai tevékenység alól egyedül valamilyen testi vagy szellemi fogyatékosság adott felmentést, a következmények viselése alól pedig senki és semmi: a békeidőben hozott rossz döntésekért a báró „csak" mellőzéssel, esetleg családjának lesüllyedésével, familiárisainak elpártolásával fizetett, (polgár)háborúban viszont nemritkán az életével.

Különösen nehéz helyzetbe került a báró és családja, amikor arról kellett dönteni, hogy a trónért versengő több jelölt közül melyiket támogassa. Az erőviszonyok lehetőleg pontos felmérése a kor viszonyai között sok időt igényelt volna, márpedig a döntést nem lehetett addig halogatni, amíg a küzdelem eldőlt. Aki a leghamarabb tette le voksát a későbbi győztes mellett, az évtizedekre megalapozhatta vagy biztosíthatta családja számára a nagybirtokosi státust, míg a habozók számára gyakran csak morzsák jutottak. Aki viszont a későbbi vesztes mögött sorakozott fel elhamarkodottan, bizton számíthatott birtokai elvesztésére, de legalábbis arra, hogy a győztes uralma idején se adományokat, se jövedelemmel kecsegtető hivatalokat nem kaphat. Ez pedig, mivel a politikai befolyás alapja a nagybirtokosi állás és a hivatalviselés volt, egyenlő volt a politikai eljelentéktelenedéssel.

Biztos iránymutatók hiányában a döntést számtalan tényező motiválta, amelyek hatását a legtöbb esetben csak találgatni tudjuk. Itt van mindjárt a birtok nagysága és elhelyezkedése. Az a báró, aki számos uradalommal rendelkezett, több familiárist tudott csatasorba állítani, és így jobban érvényesíthette akaratát,

[1] A kifejezésen természetesen nemcsak a hivatalban lévő tisztségviselőket értem, hanem mindazokat, akik vagyonuk vagy származásuk okán már ekkor világosan elváltak a köznemesség tömegeitől, még ha ennek közjogi lecsapodása csak később következett is be.

de ha birtokai szétszórtan helyezkedtek el az ország területén, ez egyszersmind sebezhetőségét is fokozta. Egy gazdag hűtlen ráadásul bőséges adományozási lehetőséget biztosított a trónkövetelők számára. Jó példa erre Garai László, akit ugyan az ország leggazdagabb birtokosaként ért 1440-ben a polgárháború, néhány évvel később mégis arra panaszkodott, hogy alig maradt valamilye.[2] Súlyos dilemma elé került az a báró, akinek birtokai zömmel a potenciális ellenpárt által könnyen elérhető vidékeken feküdtek. Kevésbé tehetős birtokos esetében a gyanú árnyéka vagy közönséges rágalom is elég volt ahhoz, hogy erőszakosabb riválisa felkérje (az uralkodótól adományba kérje) és erővel el is foglalja birtokait. Ágakra bomlott, vagy egyszerűen csak több felnőtt férfitaggal rendelkező családok esetében felmerülhetett a hűség „megosztása"azzal a céllal, hogy a szükségszerűen bekövetkező veszteségek és nyereségek legalább ellensúlyozzák egymást.

Szerepet játszottak továbbá a politikai állásfoglalásban a korábbi kutatás által némiképp túlhangsúlyozott családi kapcsolatok, jóllehet hiba volna kizárólag ezekkel magyarázni a különböző főúri csoportosulások létrejöttét és átalakulását.[3] Egyrészt nagyon kevés információval rendelkezünk egy-egy házassági kapcsolat létrejöttének és megszűntének pontos idejét illetően, másrészt a magyar arisztokrácia viszonylag kis létszámából adódóan alig találni egy adott időben két olyan családot, amelyek között ne lett volna valamiféle rokoni kapcsolat. Végképp értelmetlen dolog főúri „klánok", atyafiságok politikai tevékenységéről beszélni, mert egy-egy család különböző ágai többször álltak szemben egymással, mint ahányszor közös akarattal léptek fel, és a látszólag egy politikai táborba tartozó családok is gyakran kerültek konfliktusba egymással különböző, regionális jellegű ellentétek miatt, amelyeknek semmi közük nem volt a trónért versengő jelöltek iránti hűséghez. További tényezőként kell megemlíteni a politikai hagyományokat és szimpátiákat, valamint a látens ellentéteket, amelyek vizsgálata ugyancsak szinte lehetetlen. Aligha vitatható ugyanis, hogy például Zsigmond hosszú, konszolidált uralma politikailag egybekovácsolta az általa felemelt politikai elitet; ezt Albert királlyá választása ékesszólóan bizonyította. Ugyanakkor az is világos, hogy ezt az elitet, nem kis részben ugyancsak Zsigmondnak köszönhetően, súlyos belső konfliktusok terhelték, amelyek egy válsághelyzetben könnyen töréshez vezethettek. Mindeme, kisebb részben objektív, mérhető, nagyobb részben azonban szubjektív és nehezen megragadható tényezők működésének vizsgálatára teszünk az alábbiakban kísérletet, egyetlen család, a Rozgonyiak példáján, az 1440 és 1444 közötti időszakban. A példaválasztást egyebek mellett az is indokolja, hogy a család különböző ágainak politikai állásfoglalásait szinte minden, a kérdéssel foglalkozó szerző másképpen rekonstruálta,[4] mindenképpen időszerű tehát egy lehető-

[2] *Mályusz Elemér*: Budai Farkas László. Tanulmányok Budapest múltjából 15 (1963) 153–189. 185, 101. j. 1442 őszén Erzsébet királyné az Ulászlóval kötendő megállapodás egyik feltételéül szabja, hogy Garai kapja vissza birtokait. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 252476.

[3] A házassági kapcsolatokból épülő politikai „ligák" túlhangsúlyozásának kritikájára l. *Engel Pál:* A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. I. rész. In: *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest 2003. 22.

[4] A különböző nézetek felsorolásától nyugodtan el lehet tekinteni, mert nincs két egyforma álláspont. Korábban, a források tökéletlenebb ismeretében magam is azt véltem pl., hogy „a Rozgonyiak csicsvai ága (vagyis a János-fiak) közismerten Erzsébet királyné pártját fogta": *Pálosfalvi*

leg az összes elérhető forrásra támaszkodó vizsgálat. Egy ilyen munka eredményei természetesen nem lesznek általánosíthatóak, de más, hasonló vizsgálatokkal együtt hozzájárulhatnak a késő középkori magyar politikai elit jobb megismeréséhez.

A Rozgonyiak, igen szerény Anjou-kori előzmények után, egyértelműen Zsigmond királynak köszönhették politikai csillaguk látványos felemelkedését. Olyannyira, hogy Turóci János, az Országokhoz és a Pálóciakhoz hasonlóan, egyenesen a közrendűek közül származtatta őket. A család karrierjét Rozgonyi Simon alig ötesztendős országbírói szolgálata alapozta meg (1409–1414). Őt László nevű fivérének fia, (id.) István követte, aki egyebek mellett a temesi ispáni méltóságig emelkedett. Vele egyidőben kezdte pályafutását Simon országbíró unokatestvére, Rozgonyi János, aki 1412-től főkincstartóként szolgált, és végül tárnokmesterként halt meg. Zsigmond utolsó felfedezettjei Simon fiai, (ifj.) István és György voltak, akik 1421 óta viselték a pozsonyi ispán tisztségét. Velük csaknem egyidőben került Rozgonyi Péter a veszprémi püspökség élére, ahol később, Egerbe történt áthelyezése után, unokafivére, Simon követte.[5]

„Szinte felmérhetetlen az a hatalom, amely Zsigmond országlásának utolsó másfél évtizedében a Rozgonyi-fiúk kezében összpontosult."[6] Ez a hatalom azonban nem egyenlő mértékben oszlott meg a család három ágának[7] birtokában. A Zsigmond halála idején hatalmukban lévő várak közül nyolc volt Simon országbíró utódainak kezén, amelyekhez hozzávendők még Simon püspök várai, Veszprém és Sümeg. További hat vár volt Rozgonyi István temesi ispán birtokában, de ez a szám ugyancsak kiegészítendő Péter egri püspök két várával. Végül Rozgonyi János tárnokmester már „csupán" Buda várát igazgatta, hiszen Sáros 1435 óta a helyére kinevezett ispánok hatalma alá tartozott.[8]

Mindeme várak és tartozékaik azonban zömmel tisztség, kisebb részben pedig zálog címén illették meg a Rozgonyi családot, tartós hatalmi bázisként tehát nem lehetett rájuk építeni. Örökbirtokok terén pedig a család gazdagodása egyáltalán nem követte politikai emelkedését. A család Abaúj és Zemplén megyei ősi birtokai, élükön a tekintélyes csicsvai uradalommal, a jelek szerint mindvégig a három ág közös tulajdonában maradtak.[9] A Zsigmond alatt szerzett, nem túl jelentős javak esetében a Rozgonyiak figyelemre méltó kohézióról tettek tanúbizonyságot. Függetlenül attól, hogy a jutalmat indokló szolgálatot közösen teljesí-

Tamás: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134 (2000) (A továbbiakban: *Pálosfalvi*: Cilleiek és Tallóciak) 55.; látni fogjuk, hogy ez a vélemény sem tartható.

[5] Minderre lásd *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83.) Budapest 1977. (A továbbiakban: *Engel P.*: Királyi hatalom) 71–72.

[6] Uo. 72.

[7] Mivel a szakirodalomban meghonosodott csicsvai-csókakői, monyorósi és semptei-varannói felosztás az általam vizsgált időszakban még egyáltalán nem alkalmazható, némiképp bonyolultabb eljárást választottam a különböző ágak jelölésére. Simon országbíró utódait következetesen Simon-fiaknak, János tárnokmesteréit pedig János-fiaknak nevezem. László leszármazottait 1438-ig László-fiakként említem, Péter püspök halála után viszont id. Istvánról, majd ifj. Jánosról beszélek. E megoldás talán szokatlan, de mindenképpen jobban megfelel a 15. század közepi viszonyoknak.

[8] *Engel P.*: Királyi hatalom 197–202.

[9] Zsigmondkori oklevéltár. I–VII. Összeállította Mályusz Elemér, Borsa Iván. Budapest, 1951–2001. (A továbbiakban: ZSO.) II. 7633. (1410); IV. 1417. (1413); VII. 526. (1419). 1446-ban a Jánosfiak, ill. Rozgonyi György és Sebestyén külön tiltakoznak amiatt, mert ifj. János kifosztotta a Csicsva várhoz tartozó Váralja és Hencóc birtokukat: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 13932., DF 264042.

tették, vagy egyenként, az adománybirtokokat általában vagy mindhárom ág közösen kapta,[10] vagy a két közelebbi (a László-fiak és a Simon-fiak), de a harmadik, távolabbi ág (János és utódai) esetleges örökösödésének kikötésével.[11] Az egyetlen igazi kivétel a Heves megyei Farmos és a Borsod megyei Bábolna, amelyeket csak a két fivér, Rozgonyi Simon és László kapott 1411-ben, unokatestvérük, János nem részesült belőlük.[12] Ugyancsak jelentős eltérés mutatkozik a Rozgonyi István temesi ispán számára 1436-ban tett adomány esetében, de ezt megmagyarázza, hogy István ekkor a felesége, Szentgyörgyi Cecilia számára korábban élethossziglan adományozott Somogy, Tolna, Fejér és Veszprém megyei birtokokat kapta meg uralkodójától.[13]

Zsigmond halála után a Rozgonyi-család helyzetében is jelentős változások következtek be. Nincs tudomásunk arról, hogy bármelyik ág szembehelyezkedett volna Albert megválasztásával, a tisztségeikben bekövetkezett változások tehát más körülményeknek tulajdoníthatóak. Az idősebb Rozgonyi István leváltása a stratégiailag fontos temesi ispánságról minden bizonnyal hajlott korának volt köszönhető, hiszen többi tisztségét megtartotta, Albert kegyével együtt. A Simon-ágbeli István és György pozsonyi ispánok maradtak, és elképzelhető, hogy a tárnokmesteri tisztség Rozgonyi János halálával üresedett meg.[14] A Rozgonyiak hűségére olyannyira szüksége volt Albertnek, hogy a kezdetben igen szűkmarkú uralkodótól kevesedmagukkal egyetemben csak ők kaptak számottevő adományt. Rozgonyi István és a fia: János, valamint Rozgonyi István és György kiterjedt Pest, Nógrád és Heves megyei jószágokat kaptak, melyek egy része náluk, másik részük Brankovics György despotánál volt zálogban.[15] Ezzel egyidőben a két pozsonyi ispán és fivérük, Simon püspök az utód nélkül elhalt Kürti János Pozsony és Nyitra megyei birtokait kapták, melyeket addig ugyancsak zálogjogon tartottak.[16] Az első adomány esetében kikötötték, hogy az adományosok örökös nélküli halála esetén a birtokok János fiaira: Jánosra, Lőrincre, Osvátra és Rénoldra voltak szállandók, a jogcímet tehát a másodunokatestvérekre is kiterjesztették. A második adományban se Rozgonyi István és a fia, se a János-fiak esetleges örökösödéséről nem esett szó, de ez nem az ágak közötti konfliktussal magyarázható; a forrásaink azt mutatják, hogy a családnak ez a két ága egyébként sem érdeklődött az északnyugat-magyarországi birtokok iránt.

Amikor 1439 tavaszán Albert a körülmények kényszerítő hatása alatt kénytelen volt változtatni adománypolitikáján,[17] a három Rozgonyi-ág birtokviszonyai

---

[10] DL 12186. (1430)

[11] DL 12190. (1430), DL 12417. (1431)

[12] ZSO. III. 916., 917.

[13] DL 12895.

[14] 1438. április 2-án és 3-án Rozgonyi Jánost még királyi tárnokmesterként említik (DL 13170., 13171.), ezután eltűnik. *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest 1996. (A továbbiakban: *Engel P.*: Archontológia) I. 56. javítandó, mert a két hivatkozott oklevél nem id. János királynéi tárnokmestert, hanem az apját mint királyi tárnokmestert említi. Rozgonyi halálára l. *Mályusz Elemér*: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). In: Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horvath ab amicis collegis discipulis composita. (A továbbiakban: *Mályusz E.*: Kancellária) Budapest 1978. 298.

[15] DL 13163.

[16] DL 13166.

[17] *Mályusz E.*: Kancellária 308–309.

véglegesen megváltoztak. A Rozgonyiak törekvése egyértelműnek látszik: igyekeztek uralmukat a már egyébként is a kezükön lévő birtokokban véglegesíteni. Ennek megfelelően Rozgonyi id. István volt temesi ispán néhány kisebb birtok mellett zálog címén is magára és János fiára ruháztatta Tatát, Gesztest, Vitányt és Essegvárt, és ugyancsak kiterjesztette fiára Csókakő élethossziglani birtokát.[18] Még jobban jártak Simon országbíró fiai, mert bár elvesztették tisztségül bírt váraik többségét, ifj. Istvánnak a lengyelek elleni szolgálatai jutalmaként örökbirtokként kapták Éleskő,[19] Cseklész[20] és Sempte[21] várakat, zálogként Oroszvárt és Somorját,[22] ráadásul még István élethossziglan Szepesvárat,[23] és megtartották zálogként a Zala megyei Hegyesdet is, csakúgy, mint Pozsonyt és Nagyszombatot. A nagy vesztesek szemmel láthatóan a János-fiak voltak, akik kénytelenek voltak beérni egy budai kőházzal és annak tartozékaival.[24] A mellőzés okát nem tudjuk: láttuk, hogy János-fi János nem volt Erzsébet tárnokmestere, így arra sem volt módja, hogy segítsen Erzsébet uralkodói ambícióinak megvalósításában, amivel esetleg Albert neheztelését vonhatta volna magára. Így valószínűleg csak arról volt szó, hogy a négy fiú politikai súlya és érdemei egyelőre nem indokolták, hogy a király jelentős adományokkal kösse őket magához. Feltűnő ugyanakkor, különösen a korábbi együttműködés fényében, hogy a másik két ág egyetlen adományában sem esik szó a János-fiak esetleges örökségéről. Ebből azonban megint nem szabad a családon belüli meghasonlásra következtetni, hiszen láttuk, hogy csaknem kivétel nélkül zálogos javakról volt szó, ezek pedig egészen más megítélés alá estek, mint az adománybirtokok.

Bármi is volt a helyzet, tény, hogy Albert halála a Rozgonyiak három ágát nagyon eltérő vagyoni viszonyok között érte. Legkedvezőbb helyzetben a Simon-fiak voltak, elsősorban a kulcsfontosságú pozsonyi vár és a veszprémi püspökség birtoklása okán. Ugyancsak előnyös pozícióban várhatta a fejleményeket Rozgonyi id. István és a fia, János, akik kiterjedt és viszonylag kompakt uradalmak fölött rendelkeztek a Dunántúlon, és hasonlóan nagy uradalmakat birtokoltak, a Simon-fiakkal közösen, Pest, Heves és Nógrád megyékben. Ráadásul egyik ág birtokait sem fenyegette az elaprózódás veszélye, hiszen a Simon-fiak közül egyedül István pozsonyi ispánnak volt fiúutóda, Sebestyén, és ifj. János is egyetlen fia volt apjának. János tárnokmester négy fiának ugyanakkor a törzsbirtokok reájuk eső részén kívül semmije nem volt, ami eleve magában rejtette egy jövendő konfliktus csíráját. Négy felnőtt, politikailag aktív testvér ritka jelenség volt a kor arisztokrata családjaiban, és legalább akkora problémát okozott, amekkora előnyök forrása lehetett. Nem lehetett nehéz megjósolni, hogy a zempléni és abaúji javak harmada és néhány bihari falu nem lesz elegendő ahhoz, hogy mind a négy fiúnak a rangjához illő befolyást biztosítson.[25]

[18] DL 13408.

[19] *Engel P.*: Archontológia I. 308.

[20] DL 13423.

[21] DL 13422.

[22] DL 13450.

[23] DL 13420.

[24] DL 13406.

[25] Talán ezért ment Osvát egyházi pályára, amelyet azonban éppen a zavaros idők kezdetén ott is hagyott. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest 1970. 93. 1440. nov. 7-én még *venerabilis* címmel szerepel, tehát egyházi: DL 13589.

Megoldás pedig békében csak kettő kínálkozott: vagy megpróbálnak újabb adományokat szerezni, vagy a rokonaik kárára próbálnak terjeszkedni.

Az özvegy Erzsébettől, aki magát a „korona igazi örökösének"[26] tekintette, s aki, ugyancsak saját szavai szerint, mint „ezen (magyar) királyság igazi és törvényes örököse" került a mindenható jóvoltából „a királyi vagyis atyai fenség trónjára",[27] nem állt távol a gondolat, hogy maga vegye kézbe az ország sorsának irányítását, bármilyen nemű is lesz születendő gyermeke. A magyar nemesség azonban hagyományainál fogva idegenkedett a női uralomtól, és az ország vezető báróinak feltett szándéka volt, hogy maguk gondoskodnak férjről az özvegy számára. Ebben hiba volna részükről Zsigmond politikai örökségének megtagadását látni, és ezért hálátlansággal vádolni őket (mint tette később maga Erzsébet), hiszen egykor Lajos király, de maga Zsigmond császár is hasonlóan járt el. Vita csak arról folyt, hogy ki legyen a kiszemelt férj- és királyjelölt. A forrásaink világosan mutatják, hogy bár több név is szóba került, komolyan kezdettől fogva csak egyetlen személy jöhetett számításba: Lengyelország ifjú királya, Ulászló. Az ő meghívása a magyar trónra 1440. január 18-án öltött konkrét formát, amikor a Budán ülésező országnagyok öt követet küldtek Krakkóba, hogy Ulászlóval hivatalosan is megállapodjanak királlyá választásának feltételeiről. A követek „a magyar királyság és Erzsébet királyné" nevében,[28] vagy, mint egy másik kortárs fogalmaz, „őfelsége (ti. Erzsébet) utasítása és jóakarata és az egész magyar királyság tetszése szerint"[29] jártak el, és valóban, az öt „főmegbízott" kíséretében Krakkóba érkező követség összetétele a lehető legtágabb politikai konszenzust sejteti, hiszen megjelentek ott Cillei Ulrik és a felsőmagyarországi városok követei is. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Ulászló és Erzsébet házasságát javasolta a királyné rokona, Garai László is,[30] arra kell következtetnünk, hogy Erzsébet ígéretét nemcsak Ulászló, hanem a magyar politikai elit döntésben résztvevő tagjai is komolyan vették, függetlenül attól, hogy később melyik táborba sodródtak.

Utólag lehetetlen eldönteni, mi történt volna, ha Erzsébetnek nem fia, hanem még egy leánya születik. Talán megpróbálta volna visszacsempészni őrzőhelyére az ellopott koronát, de az is elképzelhető, hogy annak birtokában más döntő lépésre szánja el magát. Csak annyi bizonyos, hogy László fiának születése február 21-én vasakarattá kovácsolta Erzsébet addigi uralomvágyát, és igen nehéz helyzetbe sodorta az ország politikai elitjét. Az özvegy királyné haladéktalanul követeket küldött Krakkóba, hogy szándékuk megváltoztatására bírja a magyar bárókat. Egyfelől kétségtelen, hogy az újszülött László legitimitását és jogcímét a magyar trónra nem lehetett kétségbe vonni, és pusztán ezen az alapon Ulászlónak semmi keresnivalója nem volt a magyar királyság élén. Másrészt azonban

[26] *„in nos tamquam veram corone heredem"*: DF 281455.

[27] *„nos que summi opificis opitulante clemencia ad regie paterne scilicet sublimitatis solium tamquam vera et legittima regni huius heres evocata"*: DF 218755.

[28] Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. I–XVII. Kraków 1874–1905. (A továbbiakban: Mon. Pol.) XII. 409–411.

[29] *„juxta sue serenitatis mandatum et bonam voluntatem, tociusque regni Hungarie beneplacitum"*: DF 239755.

[30] A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439/1440. Fordította és közzéteszi Mollay Károly. (A továbbiakban: Kottanerné) Budapest 1979. 12.

a magyar rendiség ekkorra fejlődésének abba a stádiumába jutott, amikor már magabiztosan szoríthatta háttérbe a legitimitás korábban soha kétségbe nem volt elvét, hogy az idoneitást, annak örvén pedig a saját választását juttassa érvényre. A döntő lépés megtételében természetesen segített a nagyon is kézzelfogható oszmán fenyegetés, amelynek fényében nem tekinthető üres frázisnak az erős kezű uralkodó szükségességének állandó hangoztatása. A lelkekben még elevenen élt az előző esztendőben elszenvedett súlyos katonai kudarc emléke, és ez segített még egy darabig fenntartani az Ulászló meghívásához vezető politikai konszenzust.

Az újszülött László üdvözlésére érkező főurak gesztusában ezért nem szabad egyértelmű „pártválasztás" jelét látnunk. Ne felejtsük el, hogy Ulászló maga is súlyos lelkiismereti válságba került László születésének hírére, és, komoly viták után, csak március 8-án mondott ünnepélyesen igent a magyar követek felkérésére. Még ekkor sem indult azonban útnak: Krakkót több mint egy hónappal később, április 10. után hagyta el, és csak újabb két hét elteltével, április 23-án lépett csapataival a magyar királyság földjére.[31] Egészen addig egyáltalán nem volt biztos, hogy valóban kísérletet tesz Magyarország birtokba vételére, és habozásának híre biztosan eljutott jövendő alattvalóihoz is. Ráadásul úgy tűnik, hogy sem Ulászló, sem a magyar bárók nem gondoltak a kis László teljes kisemmizésére: a jelek szerint komolyan merült fel az az elképzelés, hogy Ulászló feleségül veszi Erzsébetet, és segít mostohafiának az osztrák és cseh örökség megszerzésében.[32] Az ötlet, Erzsébet és László szorult helyzetének fényében, egyáltalán nem volt abszurd, és nem kizárt, hogy éppen ezzel az ajánlattal igyekezett március végén Ulászló két követe Erzsébethez, amikor hírét vették, hogy a királyné Cillei tanácsára elfogatta és megfosztotta javaitól és tisztségeitől a magyar követség két prominens tagját, Tallóci Matkót és Marcali Imrét. Erzsébetnek ez az elhamarkodott tette rombolta le végleg az addig fennálló politikai konszenzust; ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nincs esélye a békés kibontakozásnak. A királyné utasította a felvidéki városokat az ellenállásra, parancsot adott a sókamarák lefoglalására, szabad kezet adott a Cilleieknek Szlavóniában, és megkezdte a katonák toborzását.[33] Két héttel később Ulászló átlépte a magyar határt. A két trónkövetelő közötti választás dilemmája ekkor vált akuttá, s ekkor léptek működésbe mindazok a választást meghatározó tényezők, amelyeket tanulmányunk bevezetőjében előszámláltunk. Ulászló-, ill. Erzsébet-párt kialakulásáról csak ekkortól van értelme beszélni. Milyen helyzetben várták a kibontakozó konfliktust a Rozgonyiak?

Erzsébet és a család, közelebbről a Simon-ág viszonyára súlyos árnyékot vetett a királyné koronázása körüli huzavona, aki ragaszkodott ahhoz, hogy anyjához hasonlóan az ő fejét is a szentkorona illesse. Erzsébet törekvése a királyné koronázásának előjogához ragaszkodó Rozgonyi Simon veszprémi püspök ellenállásán feneklett meg, és az uralkodni vágyó özvegy soha nem bocsátott meg a

---

[31] Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae Libri XII. Ad veterrimorum librorum manuscriptorum fidem recensuit, variis lectionibus annotationibusque instruxit Ignatius Zegota Pauli, cura et impensis Alexandri Przezdziecki. Tomus IV. Libri XI. XII. Cracoviae 1877. (A továbbiakban: Dlugosz) 624, 627.

[32] Dlugosz 614, 617.

[33] Minderre l. *Pálosfalvi Tamás*: Cilleiek és Tallóciak 52–53.

makacs főpapnak: a szokással ellentétben nem őt tette meg kancellárjának.[34] Érdekes módon Simon püspök és a királyné személyes konfliktusa kezdetben nem ígérkezett jóvátehetetlennek; ellenkezőleg, a maguk módján a Rozgonyiak is hozzájárultak a királyné hatalmi ambícióinak megerősödéséhez, amikor Albert adományáról a „korona igazi örökösétől", Erzsébettől is oklevelet kértek.[35] Önálló adományt a férje halála után szabályos uralkodói jogokat gyakorló királynétől csak id. Rozgonyi István kapott a fiával, Jánossal együtt, a már birtokukban lévő Csókakőt, immár örökjogon.[36] Adományával Erzsébet igyekezett biztosítani az ország középső megyéiben befolyásos László-ág hűségét, és törekvése egy darabig sikeresnek látszott.[37] Nem egyértelmű viszont, hogy Szécsi Dénes esztergomi érseki kinevezésében valóban a királyné Rozgonyi Simonnal szembeni bosszújának jelét kell-e látnunk. E hagyomány a jelek szerint Bonfinitól származik,[38] akinek információi e korai évekre vonatkozóan kevéssé megbízhatóak. Pontos adatok hiányában elégedjünk meg annak leszögezésével, hogy Simon püspök és a fivérei Ulászló melletti kiállását más, racionális indítékok is kielégítően magyarázzák. A János-fiak álláspontjáról semmit nem tudunk, de bizonyos jelek arra utalnak, hogy ekkor még a legbefolyásosabb Simon-ág poltikájához igazították lépéseiket. Mást, hatalmi súlyukat (ill. annak hiányát) tekintve, nem is igen tehettek.

Az 1440. január 18-án Krakkóba induló követség tagja volt Rozgonyi Rénold is.[39] Hogy milyen minőségben, az nem világos: a lengyel krónikás a *„milites et adolescentes Hungarie"* csoportjában említi, Ország Mihály társaságában. Gondolhatnánk arra, hogy a milites kifejezés itt az udvari lovagokat jelöli, de Ország Mihály ekkorra már komoly országos tisztségeket viselt. Az mindenesetre világos, hogy Rozgonyi Rénold a követség többi, név szerint ismert tagjához képest 20–30 évvel fiatalabb volt, hiszen születése az 1410-es évekre tehető.[40] A későbbiek fényében valószínűnek tűnik, hogy Rénold az egész Rozgonyi atyafiságot képviselte Krakkóban. Rénold fivérei, János és Lőrinc eközben Budán tartózkodtak, ahol a súlyosan beteg Ónodi Cudar Jánost rávették arra, hogy nekik zálogosítsa el jelentős Abaúj, Zemplén, Borsod és Szabolcs megyei birtokait.[41] Nem tudni, hogy még mindig a fővárosban voltak-e március 12-én, amikor a magyar „bárók és előkelők", köztük Rozgonyi István és György pozsonyi ispánok, újabb követséget küldtek, ezúttal Rozgonyi Simon egri püspök vezetésével, a habozó Ulászló sür-

[34] *Mályusz Elemér*: Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1437–1439. Aetas 1994/1. 124–125.

[35] *Mályusz E.*: Kancellária 314.

[36] DL 13466.

[37] Más kérdés, hogy a fehérvári káptalan, mint arról a későbbiekben még szó lesz, nem hajtotta végre a királyné iktatóparancsát.

[38] *Kubinyi András*: Szécsi Dénes bíboros prímás. In: Uő.: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest 1999. 140.

[39] Dlugosz 615. Rozgonyi Rénold az egyetlen számba jöhető személy, aki a lengyel krónikás által említett Reinoldus-szal azonosítható.

[40] Domoszlói Apollóniát 1406 és 1425 között említik Rozgonyi János feleségeként: *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. PC CD-ROM. Arcanum Digitéka. 2001.

[41] DL 13524., 13525., 13531. Cudar János felesége, Hedvig, Rozgonyi János leánya, a négy fivér nővére volt.

getésére.[42] Az bizonyos, hogy az egész Rozgonyi atyafiságból István egykori temesi ispán volt az egyetlen, aki tiszteletét tette az újszülött Lászlónál.[43] A kis trónörökös születése előtt pont egy héttel azonban a saját és a fia, János nevében úgy rendelkezett, hogy utód nélküli haláluk esetén valamennyi birtokuk a Simon-ágra szálljon.[44] A két, látszólag egymásnak ellentmondó aktus az egyik legszebb példája annak a pragmatizmusnak, amely a Rozgonyiakat a polgárháború alatt általában, ha nem is kizárólagosan, jellemezte: az (egyoldalú!) örökösödési szerződés (amelyről Erzsébet aligha tudott) nyilvánvalóan egyetlen fia, János helyzetét volt hivatva stabilizálni a pillanatnyilag legbefolyásosabb Simon-ág segítségével,[45] az újszülöttnél tett tisztelgő látogatással ugyanakkor az özvegy királynénál is szerzett egy jó pontot.

A március végi fordulat (Tallóci és Marcali lefogása), ha lehet, még tovább kuszálta a szálakat. Ekkor úgy tűnt, hogy a Rozgonyi család különböző ágai végleg szembekerülnek egymással. Rozgonyi István pozsonyi ispán indulatos szavakkal adott hangot felháborodásának a királynő tettének hallatán, és aligha véletlen, hogy haladéktalanul hozzákezdett a pozsonyi vár erődítéseinek javításához.[46] Dlugosz szerint a lengyel követeket Komáromba kísérő Simon püspök ugyancsak a királyné ballépéséről értesülve javasolta társainak, hogy ne folytassák útjukat.[47] A lengyel krónikás ezért a püspököt teszi felelőssé a hamarosan bekövetkező nyílt konfliktusért, de nincs igaza: a Rozgonyi testvérek felháborodásában olyan magyar bárók is osztoztak, akik később Erzsébet oldalára kerültek.[48] Egy biztos: Simon püspök ettől kezdve töretlen elszántsággal dolgozott Ulászló sikeréért. Amint értesült róla, hogy Ulászló végre átlépte a magyar határt, fegyveres erővel szállta meg Eperjest, majd Késmárkon csatlakozott a lengyel királyhoz.[49] Amikor pedig Ulászló a Litvániából érkező kedvezőtlen hírek hatására ismét elbizonytalanodott, néhány lengyel országnaggyal együtt Simon püspök beszélte rá útjának folytatására.[50] Ugyancsak Rozgonyi tanácsára bízta Ulászló Késmárkot Perényi Miklósra.[51] Ugyanekkor Rozgonyi János a saját és a testvére: Lőrinc nevében

[42] Valószínűbb, hogy nem, mert akkor őket is felsorolták volna a többi, méltóságot még nem viselt bárói (Maróti László, Lévai László, Szécsényi László) között: Mon. Pol. XII. 412–413. Rozgonyi Simon még Krakkóban érte a királyt: Dlugosz 628.

[43] Kottanerné 35.

[44] DL 13526.

[45] A bevallásban nem véletlenül hivatkoznak arra, hogy Simont nemrég választották egri püspökké.

[46] DF 239755.

[47] *„Simone episcopo Agriensi progressum ulteriorem dissuadente"*: Dlugosz 619.

[48] Pl. Garai László: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre et al. I–XII. Budapest 1871–1931. (A továbbiakban: Zichy) IX. 10.

[49] Dlugosz 628–629.

[50] *„Simone episcopo Agriensi felices successus negotiorum promittente et omnem metum adversitatis contrariae extenuante"*: Dlugosz 630.

[51] *„ad consilium Simonis episcopi Agriensis"*: Dlugosz 630. Bár Dlugosznak, mint látni fogjuk, távolról sem minden információja érdemel hitelt, és jó humanista módjára igyekszik a tanácsadók felelősségét kihangsúlyozni, mi több, lengyelként a bajokért általában a magyar tanácsadókat hibáztatja, mindenképpen figyelemre méltó az a döntő szerep, amelyet Rozgonyi Simonnak tulajdonít. Ráadásul az általa szolgáltatott adatok teljesen megegyeznek az oklevelekből kibontakozó képpel.

Erzsébetnél tiltakozott Komáromban amiatt, hogy az elhunyt Cudar János osztályos testvérei, Cudar Simon és Jakab kizárták őket a nekik elzálogosított birtokokból.[52] István fia János szintén ekkor (május 1-én) eszközölt ki egy parancsot Erzsébettől Tata, Vitány, Gesztes és Essegvár iktatására.[53] Mi több, a jelek szerint ifj. János V. László székesfehérvári koronázásán is résztvett,[54] miután a koronázásra tartó menet az ő birtokán, Gerencséren töltött egy éjszakát.[55] Ugyanezt a János-fiakról egyetlen forrásunk sem állítja, de kizárni sem lehet, hogy valamelyikük jelen volt a koronázásnál.[56]

Vajon valódi ellentétről volt szó, vagy csupán taktikázásról? E kérdésre korai lenne még válaszolni; mindenesetre érdekes, hogy május 9-én Simon püspök a család ősi fészkében, Rozgonyban látja vendégül Ulászlót és kíséretét.[57] Innen küldi Ulászló Buda biztosítására Simon püspököt lengyel országnagyok kíséretében, akik katonákkal rakják meg a város védműveit.[58] A lengyel bárók budai jelenlétét okleveles adat is bizonyítja,[59] így a krónikás Rozgonyi Simonra vonatkozó információjában sem kell kételkednünk. A lengyel király már május 19-én Pestre érkezett, budai bevonulására azonban csak 22-én került sor, Dlugosz szerint azért, mert a nádor, Hédervári Lőrinc még mindig habozott, megnyissa-e a budai várat Ulászló előtt. Kétségkívül ez volt az egész akció legkritikusabb pillanata: ha Cillei seregével[60] elszánja magát a támadásra, és Hédervári, a német polgárok segítségével, a várból hátbatámadja a lengyeleket, Ulászló bajosan tudott volna segíteni a túlparton állomásozó seregével. Buda elvesztése pedig alapjában fordította volna meg az erőviszonyokat. Hogy nem így történt, abban alighanem éppen Simon püspöknek kell a legnagyobb szerepet tulajdonítanunk, mert biztosan ő volt az, aki a nádort, egyébként rokonát,[61] rávette az Ulászló melletti állásfoglalásra.

Ulászló budai bevonulása eldönteni látszott a küzdelmet. Megjelent a fővárosban csaknem a teljes püspöki kar a kalocsai érsek vezetésével, követeket küldött a szerb despota és a bosnyák király, és sorra érkeztek a magyar bárók is: köztük Újlaki Miklós, aki nem sokkal a koronázás után[62] szakított Erzsébettel,

---

[52] DL 13538., DF 222181., 222182., 222183.

[53] DL 13900.

[54] Dlugosz: 632. Rozgonyi Istvánt említi, de ő már május 1. előtt meghalt (DL 13900.). Valószínű, hogy a lengyel krónikás a fiával keveri. Figyelemre méltó ugyanis, hogy Erzsébet 1439. nov. 13-i iktatóparancsát csak 1440. május 14-én és az azt követő napokban hajtja végre a fehérvári káptalan, vagyis éppen a koronázás idején: gyanítható, hogy a királyné a személyesen jelenlévő ifj. János kérésére gyakorolt nyomást a káptalanra az iktatás elvégzése érdekében: DL 13466.

[55] Kottanerné 44–45. Gerencsér Rozgonyi birtoka: DL 15217.

[56] Nem tudni, mi alapján állítja Tóth-Szabó László (A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest 1917. 174., a továbbiakban: *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita), hogy mind a négy János-fi részt vett a gyermek László koronázásán. Mint láttuk, ez Rénold esetében bizonyosan kizárható.

[57] Dlugosz: 631. A lengyel krónikás művéből rekonstruálható itinerárium jól mutatja, hogy Ulászló Budáig csak a hozzápártoló főurak birtokain időzött.

[58] DL 13589.; Dlugosz: 634.

[59] Zbiór Dokumentów Malopolskich. Czesc VIII. Dok. z lat 1421–1441. Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1963. No. 2272.

[60] Kottanerné 52.

[61] Simon püspök húgát, Ilonát, Hédervári György, a nádor unokafivére vette feleségül.

[62] Kottanerné 58. Május végén már Budán van: l. alább a 67. jegyzetet.

valamint Rozgonyi Rénold, akit krakkói követsége óta most látunk viszont először.[63] Nagyon valószínű, hogy ekkor pártolt Ulászlóhoz Rozgonyi ifj. János[64] is, hiszen az ő birtokai Buda elfoglalása nyomán rendkívül sebezhetővé váltak. Érdekes ugyanakkor, hogy Simon püspök testvérét, ifj. Istvánt viszont ezúttal Erzsébet udvarában találjuk.[65] Ezen sem lenne okunk meglepődni: a főváros elvesztése dacára Erzsébet nem adta föl a küzdelmet, és, bár a kis Lászlót a szentkoronával kimenekítette az országból, maga Pozsonyban ütött tábort. Pénzben, nem kis részben éppen a pozsonyiak kölcsöneinek köszönhetően, egyelőre nem szenvedett hiányt, s azon további csapatokat toborzott. Márpedig Rozgonyi István családja éppen a pozsonyi várban tartózkodott, Pozsony és Nyitra megyei birtokait pedig komolyan fenyegették nemcsak a királyné magyarországi hívei, mint a Szentgyörgyi grófok, hanem a Cseh- és Morvaországból érkező zsoldosok is. A pozsonyi vár biztonságos ellátása a polgárok és Erzsébet jóindulatától függött,[66] Rozgonyi tehát szükségszerűen színlelésre kényszerült. Egy másik forrásunkból azonban tudjuk, hogy Erzsébethez jövetelének más oka is volt: Budáról, tehát Ulászló udvarából érkezett jún. 2-án, Újlaki Miklóssal együtt, és egy béketárgyalás tervét hozta magával szóban és írásban is. A szóbeli terv lényege az volt, hogy mindkét fél tizenkét megbízottat, Erzsébet tíz magyart és két németet, Ulászló ugyancsak tíz magyart és két lengyelt, küld Tatára, akik tisztázzák a vitás kérdéseket, döntési jogkör nélkül. Az írásos változat huszonnégy magyar előkelőre bízta volna a döntést, amelynek Erzsébet és Ulászló is köteles lett volna alávetni magát. Az előbbi javaslatot Erzsébet elfogadta volna, az utóbbitól azonban elzárkózott.[67] Tudtunkkal nem is került sor semmilyen tárgyalásra, így a pozsonyi vár ügyében sem, amelyet ugyancsak Tatán kellett volna elintézni. Rozgonyi ezért nem követte Erzsébetet Pozsonyba, hanem Nagyszombatból igyekezett gondoskodni családjáról és familiárisairól; kiszolgáltatott helyzete magyarázza Erzsébet iránti hűségének hangsúlyozását,[68] aminek éppen ezért nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk.

---

[63] Dlugosz kiadásában (635.) *Rinoldus Frankban* szerepel, a két név között nincs vessző. Kétség sem fér azonban hozzá, hogy az első név mögött Rozgonyi Rénold, a második mögött pedig Tallóci Frankó bán rejtőzik.

[64] Dlugosz Rozgonyi Istvánt említ, de láttuk hogy már a koronázás alkalmával is keverte ifj. Jánost az apjával.

[65] Június 7-én Győrben van (DF 241810.), amikor Erzsébet is ott tartózkodik.

[66] DF 239763. (1440. jún. 24.)

[67] DF 241809: *„Item der span und Wanfinikloss sind am vorfangen phincztag von Ofen komen und haben x tag ein fridt geseczt und sindt also uberain wurden daz auff den nachsten eritag mein fraw solt genn Totan senden x ungern und ii dewtzschen, also der polan x ungern ii polaken, dy xxiiii solten gedenchen damit dy zwitracht verricht wurde, und wann se stozzig wurden daz solten yeglich zweliff an ir herrschafft pringen, also haben se es mudlich meiner frawen in gesagt, und haben auch dez ein verschreibung mit in von Ofen pracht, dy lawt daz löttiger (?) unger xxiiii dy sach richten schüllen, und mein fraw soll in ganczen gewalt geben, wazz und wye se dy stozz und zwitracht richten daz scholt ir gnad stett hallten, dez geleichen der von Polan; noch dem ersten zu sagen dem wer mein fraw nach komen, aber den artikel im verschreiben daz sy von ir ganczen gewalt haben schullen an widersprechen und chain dewtzschen do pey haben wellen, dez maynt mein fraw nicht zu tun"*

[68] *„nos enim verisimiliter in omnibus prout vestre amicicie, graciosissime domine nostre regine curamus fideliter famulare"* írja 1440. jún. 24-én a pozsonyiaknak: DF 239763.

Annál is kevésbé, mert István testvére, Simon püspök, és a veje, Ország Mihály, június második hetében már Győrt ostromolja, gyaníthatóan a korona visszaszerzésének szándékával.[69] A püspök a korona helyett értékes fogollyal, Cillei Ulrikkal tért vissza Budára, ahol a rendek június 29-én megerősítették Ulászló királlyá választását, egyben érvénytelenítették V. László megkoronázását. Az erről kiadott ünnepélyes oklevélre ráfüggesztette pecsétjét Simon püspök mellett Rozgonyi ifj. János (István fia), valamint a János-fiak közül Rénold és Lőrinc is, vagyis mindhárom ág képviselői.[70] Ugyanők hűségesküt is tettek Ulászlónak.[71] Az Ulászló székesfehérvári koronázásáról július 17-én kiadott oklevélen Simon püspöké mellett csak Rozgonyi Lőrinc pecsétje függ, nem szabad azonban elfelejteni, hogy az oklevél pecsétjei közül sok nem azonosítható többé.[72] Nagyon valószínű tehát, hogy ifj. János és Rénold ugyancsak résztvett a koronázáson. Lőrinc és Rénold két testvére, János és Osvát viszont kitartott Erzsébet mellett, és 1440. augusztus 8-án hűséges szolgálataikért Muhi mezővárost kapták a királynétól.[73] Az oklevélben, érdekes módon, és a korábban tapasztaltaktól eltérően, nemcsak a másik két ágról, de a másik két testvérről sem történik említés. 1440 július vége és augusztus eleje ebből a szempontból jelentős vízválasztónak tűnik: ettől kezdve egészen 1442 elejéig az a benyomásunk, hogy a Simon-fiak és ifj. János, valamint a János-fiak közül Rénold és Lőrinc folyamatosan Ulászló oldalán áll, id. János és Osvát viszont Erzsébet környezetéhez tartozik. Ez a megállapítás ellenkezik a hagyományos felfogással, és, mint látni fogjuk, bizonyos szempontból a forrásainkból első látásra kibontakozó képpel is, mindenképpen bizonyításra szorul tehát.

Vegyük először a Simon-fiakat, akikről egyébként is a legtöbb adat áll rendelkezésre. A legtisztább Simon püspök szerepe, aki rögtön a koronázás után megkapta a főkancellári tisztséget,[74] és minden jel szerint Ulászló kormányzatának legtekintélyesebb tagja maradt haláláig. Befolyását mutatják az általa referált királyi oklevelek, csakúgy, mint a hozzá intézett, közbenjárását kereső levelek.[75] Simon püspök legfontosabb feladatának a saját és családja gazdagítását tekintette, és ennek érdekében nem válogatott az eszközökben. Kezdetben, az ifjú Ulászló tapasztalatlanságát és helyismeretének hiányát figyelembe véve, befolyása valósággal korlátlannak tűnik. Ennek illusztrálására elegendő lesz egyetlen példa is. Munkács várát és hatalmas uradalmát a hűtlen Brankovics despotától kobozta el Ulászló, és udvarmesterének, Pálóci Lászlónak adományozta.[76] Az uradalomra azonban igényt tartott a nádor és Simon püspök is, akik a királyi titkospecséttel megerősített oklevélben tiltották a munkácsi várnagyot a vár átadásától. Mi több, a két főúr egymással versengve látta vendégül a várnagy emberét Budán, és ko-

[69] A koronára: Kottanerné 63. Június 26-án Ulászló úgy tudja, hogy megvan a korona: *„iam coronas per inimicos regni olim latitorie absconditas habemus"*: Mon. Pol. XII. 421.

[70] A pecsétekre l. *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Budapest 1958. 31.

[71] A hűségesküre l. Dlugosz 640–641. A krónikás szövegéből kiderül, hogy mindazok hűséget esküdtek, akik ekkor Budán tartózkodtak. Ifj. János a király szavai szerint *„contra fidem suam pro fidelitate nobis observanda oblatam"* lázadt fel ellene: *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 381.

[72] *Mályusz E.*: a 70. jegyzetben i. m. 32.

[73] DL 13576.

[74] Első említése főkancellárként: DF 211977. (1440. júl. 26.) Kinevezésére l. Dlugosz 646.

[75] L. Marcali Imre levelét, idézi: *Pálosfalvi*: Cilleiek és Tallóciak 59. 85. j.

[76] DL 13587.

moly adományokat ígértek neki, ha számukra tartja meg a várat. Pálóci leveléből világosan kiderül, hogy a főkancellár a király tudta nélkül is állított ki oklevelet, és adománylevélhez nem a királyon, hanem rajta keresztül vezetett az út.[77] A Cillei Ulrik kiszabadulásában játszott sajátos szerepét egyebütt már elemeztem.[78] Simon püspök mindazonáltal nem érdemtelenül került kulcspozícióba. Láttuk, hogy ő tette a legtöbbet annak érdekében, hogy Ulászló valóban elfoglalja a magyar trónt, és egészen a várnai csatatéren bekövetkezett haláláig nemcsak kancellárként, hanem hadvezérként is szolgálta uralkodóját. Résztvett 1441 tavaszán Ulászló dunántúli hadjáratában,[79] Giskra elleni hadjáratairól pedig még lesz alkalmunk szólni.

Simon püspök két fivére közül Györgyről viszonylag kevesebbet tudunk. Mindenesetre az a tény, hogy az 1441 tavaszi hadjárat után közvetlenül ő lett az országbíró,[80] és az is maradt Ulászló haláláig, mutatja, hogy élvezte a király bizalmát. 1441 szeptemberében Ulászló és a rendek a fivérével, Simon püspökkel és más bárókkal együtt őt bízták meg az Erzsébettel folytatandó tárgyalások vezetésével.[81] Gyanítható, hogy országbírói hivatalából adódóan inkább Budán tartózkodott, így a pozsonyi és nyitrai birtokok, mindenekelőtt pedig a pozsonyi vár és Nagyszombat biztosítása a harmadik testvérre, Istvánra várt. Ő volt a legnehezebb helyzetben, hiszen Erzsébet egészen a haláláig Pozsonyban tartotta főhadiszállását, és érthetően zavarta, hogy a fontos vár nincs a kezében. Először, a fegyveres konfliktus kirobbanása után,[82] mégsem a pozsonyi vár, hanem Nagyszombat elfoglalásával próbálkozott. Itt Ulászló parancsára Ország Mihály és Pálóci Simon sietett Rozgonyi segítségére, és sikerült is felmenteniük a várost.[83]

---

[77] DL 55228. A levél annyira tanulságos, hogy nem lesz haszontalan egészében idézni. Címzettje Kállai János: *„Nobilis vir frater noster dilecte, ecce die hesterna de Zenthpeter quidam familiaris noster ad nos venit et dixit, quod ille nuncius Wanch vocatus castellani de Mwnkacz cum ipso Thisyam circa possessionem Lwncz vocatam transfretasset, qui nuncius retulit eidem, quod ipse fuit Bude et haberet litteras episcopi Agriensis et palatini super eo, quod castellanus castri Mwnkacz nobis nequaquam castrum remittere deberet, sed ipsis tenere et reservare, et ipsi eidem castellano bona et possessiones sufficienter dare promisissent, et quod interim donec ipse ibi Bude stetit semper in mensa episcopi et palatini mansit, ita quod semel unus invitavit et alia vice alter, ideo petimus vos, quatenus in factis nostris ipsis nichil manifestare velitis, nec eciam aliis in quibus non essetis certus et confissus, poteritis tamen domino nostro regi suomodo narrare, et si videbitis factum nostrum ipsos impedire, et si litteras ab episcopo habere non poteritis, petatis a domino nostro rege sub sigillo regni Polonie. Ex Wyhel in festo beati Michaelis archangeli, anno 1440."*

[78] *Pálosfalvi*: Cilleiek és Tallóciak 55–56.

[79] DL 13619. (1441. ápr. 18.): *„domino Symone episcopo... in presenti nostro exercituali progressu cum ampla gentis quantitate ubique nobiscum procedendo, eciam has superiores (!) regni nostri partes quas rebellium metus a fide nostra averterat, captis plurimis castris et fortaliciis signanter humanitate et actibus consilioque et auxilio ipsius Symonis episcopi in nostram redire coegimus obedienciam" C. Tóth Norbert:* Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). In: LK LXXI (2000) 93–127., 106–109.

[80] DL 92920. (1441. máj. 20.)

[81] *Gr. Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. X–XII. Okmánytár. Pest 1853–1857. (A továbbiakban: *Gr. Teleki J.*: Okmánytár) X. 104–108.

[82] Augusztus 4-én már kihirdetve a generalis exercitus: DL 13574.

[83] Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hung. I–VIII. Kiadják: Nagy Imre, Stummer Arnold, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr, Budapest 1865–1891. VII. 459–463 (1441. ápr. 2.): (Ország Mihály és Pálóci Simon) *„per nos ad civitatem Tirnaviensem erga manus fidelis nostri magnifici Stephani de Rozgon comitis Posoniensis habitam, que illis partibus circumquaque emulo-*

Ezt követően azonban Erzsébet csapatai Pozsony várát vették blokád alá, ahol ifj. István felesége és gyermekei tartózkodtak. Erzsébet a vár körül kis favárakat emeltetett, és nem szabályos ostrommal, hanem kiéheztetéssel akarta megadásra kényszeríteni. A blokádot Rozgonyi, Ország Mihály és Pálóci Simon segítségével, áttörte ugyan,[84] de tartós segítségben a sokfelé lekötött Ulászlótól egyelőre nem reménykedhetett. Ez magyarázza azt a megállapodást, amelyet némely történészek egyenesen pártváltásként értelmeztek.[85]

A két oklevél, amely a megállapodásról tudósít, első látásra valóban azt a látszatot kelti, mintha Rozgonyi István és György őszintén átállt volna Erzsébethez. Az elsőben Erzsébet úgy adja elő a történetet, hogy Rozgonyi István a hosszú ostrom után a néhai Zsigmond császártól kapott kegyek és tisztségek sokaságára emlékezve maga döntött a kiegyezés mellett; megígérte, hogy a következő Szent György nap előtt átadja a királynénak Pozsony várát, cserében pedig, azokért az összegekért, amelyeket addig Pozsony és Nagyszombat védelmére fordított, Vöröskő uradalmát kapja, vagy, ha az akadályba ütközne, Komáromot birtokolhatja addig, míg Vöröskő fel nem szabadul.[86] A második oklevelet maga Rozgonyi István állította ki a saját és a fivére, György nevében. Eszerint a keresztet és más ereklyéket megérintve tesz hűségesküt Erzsébetnek és Lászlónak, természetes urának, vagyis törvényesen elismert királyának. Ígéri, hogy hű lesz hozzájuk, és valamenynyi ellenségükkel, nevezetesen a lengyel királlyal és más lázadókkal szemben megvédelmezi őket. Kötelezi magát továbbá, hogy Pozsony várát Szent György napja előtt átadja Erzsébet és László király emberének, feltéve hogy az magyar országlakos, és erre a feleségét, várnagyait és familiárisait is utasítja.[87]

Közelebbről szemügyre véve a megállapodást, azt látjuk, hogy az nem más, mint Erzsébet kudarcának burkolt beismerése. Rozgonyi István fél év haladékot

---

rum plenis capi timebatur, in subsidium eiusdem comitis Stephani cum suis gentibus transmissi, laborem pro nostri exaltacione nominis ultro suscipiendo ipsam civitatem Tirnaviensem vigili providencia preservarunt ab hostibus" Ország Mihály aug. 9-én még Budán van (*Gr. Teleki J.*: Okmánytár 89.), Nagyszombat felmentésére ezután került sor.

[84] HO. VII. (Ország és Pálóci) *„castrum Posoniense quod a pluribus diebus per gentes prefate domine regine in civitate Posoniensi constitutos structis sub eodem pluribus ligneis fortaliciis obsessum, non tam expugnacione cottidiana quantum vulneracione hominum in eodem existencium per hostes facta ac defectu victualium erat oppressum, repulsis de sub eodem interim unacum predicto comite Stephano ac ceteris suis fratribus forti certamine hostibus ruptisque fortaliciis predictis ac militaribus illic eorum strenuitatis audacia peractis exerciciis, hominum et victualium fulcimentis replerunt sub conservacione secura relinquendo."* DL 13594: *„prefatus comes Stephanus, cuius consors et filii medio tempore in castro Posoniense per gentes regine predicte contra nos obsesso et cottidiana expugnacione afflicto reclusis, per defectum et penuriam victualium valida fame proch dolor ad extremum pro nobis laborabant, aggregatis gentibus quibus potuit, utpote dolore socie et filiorum amarificatus ad ipsum castrum non sine sui et suorum imminenti periculo, expugnatis plurimis sub eadem (sic) per emulos structis fortaliciis et eiectis, de sub eodem hospitibus, uti vir spectate strennuitatis irruens castrum ipsum quod iam in capcionis fuerat articulo, per forcia victualibus refertum ab hospitibus liberavit."* Október 28-án Ulászló még úgy tudja, hogy Rozgonyi *„consorte et prolibus suis in castro Posoniense per dictam reginam obsessum reclusis cum suis gentibus pro nobis exercitualiter campizat"*: DL 13588.

[85] *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 186.

[86] *Katona, Stephanus*: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus VI., ordine XIII. (A továbbiakban: Katona XIII.) 120–123. = DL 13586.

[87] Katona XIII. 124–127.

kap a vár átadására, ami önmagában azt mutatja, hogy az ostrom sikertelen maradt. Fél év alatt gyökeresen változhatott a hadi helyzet, de ha nem, az ispán akkor sem egyszerűen kapitulált: szabályos alkut kötött, Vöröskőt, illetve Komáromot kérve ellenszolgáltatásul. Igen jellemző, hogy Komárom néhány évvel korábban még Rozgonyié volt tisztségként, akárcsak Pozsony és Nagyszombat. Most a Szécsi testvérek igazgatták,[88] Erzsébetnek tehát, ha állni akarta szavát, legkitartóbb híveit kellett volna megsértenie, hogy Rozgonyinak adhassa az uradalmat. Valószínűbb azonban, hogy egyik fél sem óhajtotta állni a szavát. Erzsébet esetében csak gyaníthatjuk, hogy kedvezőbb alkalomra várt, Rozgonyiról viszont tudjuk, hogy kétszínűen járt el. Azt, hogy október 22-én Ulászló még mindig hívének nevezi a pozsonyi ispánt,[89] magyarázható azzal, hogy még nem értesült a megállapodásról. Október 28-án[90] és november 7-én,[91] amikor Rozgonyi újabb adományokat kap Ulászlótól, ez még mindig elképzelhető, bár kevésbé valószínű. November 19-én azonban végleg lehull a lepel. Ulászló újabb adománylevelében kiderül, hogy a király tudott a pozsonyi megállapodásról, sőt arról is, hogy azt a felek kölcsönös biztosítékokkal erősítették meg.[92] Mindegy, hogy Ulászlót utólag értesítették, vagy előre tudott a dologról; a lényeg, hogy maga nem tekintette hűtlenségnek Rozgonyi tettét, sőt, megjutalmazta kitartásáért. Egyébként maga Erzsébet is tisztában volt a megállapodás valódi természetével: 1441. márciusában fegyverszünetnek nevezte azt,[93] ekkor már szó sem volt tehát az ispán meghódolásáról.

A fegyverszünet határideje, vagyis 1441 április 24. előtt Rozgonyi ennek ellenére esküjéhez híven, legalább szóban a királyné hívének mutatta magát. Önmagában a *serenissima nostra regina* kifejezés, amellyel Erzsébetet illette, nem pártválasztás jele, hiszen az Ulászlót megválasztó rendek is így nevezték az egyébként törvényesen megkoronázott magyar *királynét*. Egészen egyértelműnek tűnik viszont fogalmazása, amikor a pozsonyiakat arról tájékoztatja, hogy a királyné tudta és akarata nélkül nemcsak fegyverszünetet nem köt, hanem semmi egyebet sem tesz.[94] Ekkor (február 18-án) Ulászló még Pápán várja csapatai megérkezését, a dunántúli hadjáratra készülődvén, a katonai helyzet tehát távolról sem tisztázott. Március 8-án Rozgonyi megint úgy beszél magáról, mint aki egy táborba tartozik Erzsébettel és a pozsonyiakkal.[95] A királyné ugyanakkor közbenjár a pozsonyiaknál Rozgonyi és a familiárisai érdekében a helyi zsidók kezében lévő zálogos javaik kiváltása ügyében,[96] mi több, az *ő* pozsonyi ispánjának

[88] *Engel P.*: Archontológia I. 344.

[89] DF 279631.

[90] DL 13588.

[91] DL 13589.

[92] DL 13594: *„tandem regina predicta capcionis huiusmodi castri (sc. Posoniensis) spe frustrata certorum dierum cum ipso comite Stephano treugas fecit, mutuis per partes hincinde caucionibus roboratis."*

[93] DF 239776. (1441. márc. 5.): *„ir (a pozsonyiak) wol wisset, daz wir mit dem span und er mit uns noch uncz auff sand Jorigen tag in frid sten"*

[94] DF 250460. (1441. feb. 18.): *„nos absque scitu et voluntate serenissime domine nostre regine, domineque nostre graciose, cum aliquibuscunque trewgas suscipere audiremus,* ***quin sine scitu et voluntate serenitatis sue quidquam facere volumus"***

[95] *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 376.

[96] DF 241843. (1441. ápr. 3/7.)

tekinti Rozgonyit.[97] Ha nem tudnánk az előzményekről, joggal támadhatna tehát az a benyomásunk, hogy Rozgonyi István őszintén pártot váltott.

A fegyverszünet lejárta után megint változott a helyzet. A nyár folyamán ifj. István elfoglalta a csallóközi Csölle várát,[98] amelyet 1441. augusztus 14-én testvéreivel együtt adományul is megkapott Ulászlótól. A várból német és cseh zsoldosok fosztogattak, saját szakállukra vagy Erzsébet zsoldjában, bizonytalan. A pozsonyiak mindenesetre tudták, hogy a sima szavak ellenére hova is tartozik ifj. István. A sikertelen szeptemberi béketárgyalások után két hónappal Rozgonyi régi ellenségei, a határszél osztrák rablói, ostrom alá vették Csöllét, s akciójukhoz a pozsonyiaktól is kaptak segítséget.[99] Ifj. István a polgároknak írt panaszos levelében kétségbe vonta, hogy Erzsébet tudott volna az akcióról,[100] nekünk azonban nem lehetnek kételyeink: az egyik támadót, egy bizonyos Georg Weyhenpergert, a királyné három nappal Csölle megtámadása *előtt* fogadta zsoldjába.[101] Még tartott a vár ostroma, amikor Ulászló serege, benne Simon főkancellárral és Rozgonyi Rénolddal, elindult Giskra ellen. Erzsébet erre ismét Pozsonyt vette ostrom alá, s ezzel, mint látni fogjuk, súlyos következményekkel járó irányváltásra kényszerítette a királyt.

Ifj. János tevékenységét sokkal sűrűbb homály fedi, de az adatok az ő esetében is meglehetősen egyértelműek. Júniusi budai tartózkodása után szeptemberben találkozunk vele ismét, ekkor Ulászló fidelis-e.[102] Október 10-én Erzsébet nevezi hűtlennek, sőt arról is értesülünk, hogy Essegvárat ostrommal foglalták el tőle.[103] 1440. december 23-án érdemeire tekintettel Vitány várát kapja élethossziglan Ulászlótól.[104] Ulászló 1441. január 17-i adományából is csak annyi derül ki, hogy ifj. János a király oldalán harcolt, és több familiárisát elvesztette, pontosabbat nem tudunk meg róla.[105] Valamikor 1441 folyamán kaphatta meg Ulászlótól a győri ispánságot, amely nem volt több puszta címnél, hiszen az ispáni honor egykori várai egyébként is az ő kezén voltak.[106] 1441 áprilisában a Simonfiakkal együtt kap adományt,[107] majd július 6-án jelen van Szonda vár iktatásánál.[108] Ezután nyoma vész, hogy 1442 január elején már Erzsébet híveként bukkanjon fel ismét. Újabb pártváltásának időpontját nagy pontossággal tudjuk meg-

---

[97] DL 94970. (1441. márc. 27.): Erzsébet *„fideli nostro magnifico Stephano Rozgon comiti nostro Posoniensi"*

[98] *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 377–378.

[99] DL 59272.

[100] DF 239788. (1441. nov. 28.): *„certi sumus ut premissa non fuit cum voluntate serenissime domine nostre regine"*

[101] DF 258097. (1441. nov. 19.).

[102] Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I–II. (A továbbiakban: Zala) II. 500–501.

[103] DL 102486.

[104] DL 13604.

[105] DL 13605: *„in certis conflictibus pro nobis habitis caros familiares amisit, nostra semper obsequia continuans, et nos in rerum gerendarum novitate provido consilio dirigens se nobis reddidit valde gratum"*

[106] *Engel P.*: Archontológia I. 133.

[107] DL 13619. = *C. Tóth Norbert:* Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). In: LK LXXI (2000) 93–127., 106–109.

[108] DL 13634.

határozni; a levélből ugyanis, mely minderről tájékoztat,[109] kiderül, hogy ifj. János éppen akkor keresett kapcsolatot a királynéval Szécsi Dénes útján, korábban tehát jogosan tételezzük jelenlétét Ulászló táborában. Átállásának magyarázatára később teszünk majd kísérletet.

Legnehezebb helyzetben a János-fiakkal vagyunk. A rájuk vonatkozó adatok ugyanis nemcsak a legritkábbak, hanem a legellentmondásosabbak is. Egy dolog bizonyos: a négy testvért 1444 előtt egyetlen alkalommal sem látjuk együtt. Rozgonyi Osvát, aki az 1440. november 7-i adományban még venerabilis címmel, tehát mint egyházi szerepel, 1440 augusztusától 1442 őszéig politikai szereplőként egyáltalán nem bukkan fel a forrásainkban. Jánossal sem sokkal jobb a helyzet. 1441. november 30-án Erzsébet megismétli Muhi mezővárosra vonatkozó adományát, ezúttal csak János javára.[110] Utóbbi ekkor szerepel első ízben a királyné pohárnokmestereként, de nem lehet kizárni, hogy már korábban is betöltötte ezt a tisztséget.[111] Ugyanezzel a címmel látjuk Erzsébet környezetében 1442. január 20-án[112] és március 11-én.[113] Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a néhány rendelkezésre álló adat egyértelműen Erzsébethez köti őket, Ulászló kíséretében pedig egyáltalán nem mutathatók ki. Nem így Rénold és Lőrinc. Láttuk, hogy előbbi már a koronázás előtt is exponálta magát a lengyel király mellett, és Lőrinccel együtt valószínűleg résztvett Ulászló koronázásán. Ezt követően ő is eltűnik egy időre, de biztos adatunk van arról, hogy részt vett Ulászló tavaszi dunántúli hadjáratában.[114] Mi több: 1441 szeptemberében maga Giskra János számol be arról, hogy Rozgonyi Rénoldot fegyveres erővel kényszerítette az Erzsébet iránti hűségre.[115] Ez pedig cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy Rénold addig Ulászló pártján állt. Ezt mutatja egyébként az is, hogy, mint arról lesz még szó, 1441. dec. 21-én Ulászló Rénold szolgálatait jutalmazza. Egyébként 1442-ben maga Rénold is azt állította, hogy megválasztása óta hű volt a királyhoz,[116] 1440. november 11-én pedig lengyel familiárisát említik.[117] Lőrinc a négy testvér közül a leghomályosabb alak, egy feltételezés mégis megkockáztatható. Mivel ő 1440-ben egyértelműen Ulászló táborában bukkan fel, később egyetlen egyszer sem látjuk fivéreivel a Dunántúlon, 1443-ban viszont Rozgonyi Simon társaságában találkozunk vele ismét, valószínűsíthető, hogy ő az egész polgárháború alatt Ulászló híve

[109] L. alább a 137. jegyzetet.

[110] DL 13654.

[111] *Engel P.*: Archontológia I. 58.

[112] DL 107900.

[113] DL 107901.

[114] Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron 1889–1891. (A továbbiakban: Sopron vm.) I. 301–302.

[115] Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. Abtheilung. Regesten aus dem Archive der Stadt Wien. II. Band. Verzeichnis der Originalurkunden des Städtischen Archives. 1412–1457. Bearbeitet von Karl Uhlirz. Wien 1900. (A továbbiakban: QGW.) No. 2826. = DF 290164 (1441. szept. 18.): *„Also pin ich mit meiner macht geczogen auf Rynolden von Rozgon, der wolt ein kloster besaczt haben Frona genanndt, der hat sich meiner genedigen frawen den kunigin ergeben czu dinste bis in seinen tod pey iren genaden czu beleiben mit allen seinen helfern."*

[116] Katona XIII. 208–211: *„in signum purioris fidelitatis mee* ***hucusque dicto domino meo graciosissimo regi observate*** *et deinceps observande"* erősíti meg a király választását és koronázását.

[117] DL 13592.

maradt. További jelek ugyanebbe az irányba mutatnak. Az aligha elképzelhető, hogy a család zempléni és abúji törzsbirtokait teljesen felügyelet nélkül hagyták volna a zavaros helyzetben. A Simon-fiak közül Simon és György itinerárіuma oly részletesen ismert, hogy biztosan kizárható zempléni jelenlétük. György 1444-ben és később sokszor megfordul Varannón, és Dlugosz is varannói előnévvel említi, a kritikus években azonban nincs nyoma északnyugaton. Ifj. Jánosról ugyancsak nehezen tehető fel, hogy tartósan elhagyta volna dunántúli birtokait. Márpedig nyilvánvaló, hogy legalábbis Varannó végig Ulászló-párti kezekben volt. 1440 júliusában itt száll meg a hazafelé tartó krakkói püspök, [118] szeptemberben pedig Ulászló udvarmestere, Pálóci László utasítja embereit, hogy az Ungváron lefoglalt sót engedélyezzék továbbszállítani Varannóra.[119] 1443 szeptemberében Rozgonyi Simon időzik itt.[120] Rajta kívül egyedül Rénold és Lőrinc jelenléte mutatható ki Varannón: utóbbié a püspökkel együtt, Rénold pedig éppen a varannói kolostort szállja meg, amikor Giskra hódolásra kényszeríti. Úgy tűnik tehát, hogy kezdetben Rénold és Lőrinc, majd az előbbi távozása után egyedül Lőrinc felügyelte a zempléni birtokokat, mégpedig Ulászló oldalán.

Ugyanez a kép bontakozik ki akkor is, ha a Rozgonyiak által kapott adományokat vesszük vizsgálat alá. Az természetes, hogy eleinte a király trónra jutásáért legtöbbet tevő Simon-ág kapott adományokat, Pozsony megyében,[121] illetve a hűtlen Brankovics György házát Budán.[122] Ők később is kaptak önállóan birtokokat, de jellemző, hogy majdnem kivétel nélkül Pozsony megyében, vagyis korábban önállóan szerzett birtokaik szomszédságában.[123] 1440 novemberében azonban a hűtlen Kapi János Sáros megyei várát és tartozékait már az összes ág kapja, holott az uralkodó egyedül Simon püspök érdemeivel indokolja az adományt.[124] Ugyancsak kap adományt egyedül Rozgonyi ifj. János (Vitány), de kap a Simon-ággal közösen is: 1441. jan. 17-én a hűtlen Tamási Henrik Döbrököz várát tartozékaival,[125] április 18-án pedig a Garai Lászlótól elkobzott Simontornyát.[126] A legérdekesebb adománylevél 1441. dec. 21-én kelt: ebben Rozgonyi Simon és Rénold érdemeiről történik említés, az adományt, Likava várát (Liptó m.) is közösen kapják, de úgy, hogy Rénold élete végéig egyedül élvezheti, és csak azután öröklik testvérei a Simon-ággal közösen.[127] Mindent összevéve ugyanazt látjuk tehát, mint a polgárháború előtt, és egy nagyon racionális rendszer képe bontakozik ki. Az északnyugat-magyarországi közös birtoktömbhöz közel eső uradalmak birtoklását (Kapi) mindhárom ágra kiterjesztették, a dunántúli szerzeményeket (Döbrököz, Simontornya) viszont csak az ott érdekelt két ágra (Simon-fiak, ifj. János). A rendszer szellemi atyjának Rozgonyi Simont kell tekintenünk,

[118] Dlugosz 653.
[119] DL 55227.
[120] DL 104990.
[121] DL 24533.
[122] DL 13588.
[123] DL 13620.
[124] DL 13589.
[125] DL 13605.
[126] DL 13619. = *C. Tóth Norbert:* Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). In: LK LXXI (2000) 93–127., 106–109.
[127] DL 13655.

aki főkancellárként az oklevelek szövegezéséért felelt, és kockázat nélkül beemelhette azokba hűtlen rokonai (id. János és Osvát) nevét is. Az egyetlen igazi kivétel ebből a szempontból Likava adománya, amely Rozgonyi Rénold személyre szabott jutalmának tűnik.

Az 1442. esztendő jelentős változásokat hozott a Rozgonyiak életében, ezek hátterét azonban a legjobb esetben is csupán sejtjük. Az előzmények 1441 második felének eseményeiben keresendők. Úgy tűnik, hogy a sikeres dunántúli hadjárat után belső ellentét osztotta meg Ulászló táborát. Ha hihetünk a lengyel krónikásnak, a lengyel főurak és a magyar tanácsosok egy része haladéktalanul Giskra és a királyné többi felvidéki híve ellen akart vonulni, a király azonban azokra a magyar híveire hallgatott, akik a királyné által ajánlott egyezség elfogadását javasolták.[128] Kétségtelenül nehezen érthető, miért nem próbálta meg Ulászló harapófogóba szorítani Giskrát, győzedelmes dunántúli seregével és Lengyelország felől egyidejűleg támadva. Van nyoma annak, hogy a nagylengyelországi főurak korántsem tekintették szívügyüknek a magyarországi polgárháborút,[129] de ez nem magyarázza meg, miért csak a cseh zsoldost, Csapeket és északnyugati magyar híveit küldte a király Giskra ellen. Az eredmény a magyar sereg súlyos veresége lett, és, Dlugosz állításával ellentétben, csak a vereség után került sor a sikertelen egyezkedésre Erzsébettel.[130] Az Ulászló-párti delegációnak tagja volt Rozgonyi Simon főkancellár és György országbíró is,[131] de nem világos, hogy ők a Dlugosz által említett „békepárti" tanácsosok közé tartoztak-e.[132] Láttuk, hogy Csapek legyőzése után Giskra Rozgonyi Rénoldot is meghódolásra kényszerítette, nem kizárt tehát, hogy Simon püspök e kedvezőtlen fordulat következtében ösztökélte királyát a békés megegyezésre. Alighanem a tárgyalásokkal állt kapcsolatban Ulászló székesfehérvári tartózkodása, aki csak Erzsébet elutasító válasza után döntött úgy, hogy személyesen próbálja kiköszörülni a csorbát. 1441 november-decemberi itinerániumából úgy tűnik, hogy a bányavárosokat akarta visszafoglalni, amikor viszont Erzsébet a Rozgonyi István által védett Pozsony várát vette ostrom alá, megváltoztatta szándékát, és Pozsonyt (magát a várost) próbálta elfoglalni, eredménytelenül.[133] Megint kérdéses, hogy e stratégiailag indokolatlan, és kudarchoz vezető elhatározásban milyen szerepe volt a főkancellárnak, a Pozsonyt védő István testvérének. Dlugosz mindenesetre úgy tudta, hogy az utóbbi személyesen ment Budára Ulászló segítségét kérni.[134]

A Kassa alatti kudarc és Pozsony sikertelen ostroma megrendítette Ulászló táborát. 1442. március 14. előtt szakított a királlyal Bebek Imre, a Homonnai

---

[128] Dlugosz 666.

[129] Dlugosz 668.

[130] Giskra augusztus végén veri meg Csapeket (QGW. II. No. 2826.), a tárgyalásokra pedig csak szeptember végén került sor.

[131] L. fentebb a 81. jegyzetet.

[132] Rozgonyi György levelében, amelyben a pozsonyiakat informálja a megbeszélésekről (DF 239785., 1441. szept. 23.), szó esik egy korábbi egyezkedésről is, amely valamiért meghiúsult: kéri tehát a pozsonyiakat, segítsenek elérni, *„ne aliquid obstaculi et difficulatis in ingressu nostro presenti sicuti* ***in dieta pridierna aliorum dominorum ipsam materiam pacis et unionis princip(i)ancium*** *struebatur per quempiam committatur"*

[133] Hogy a várost el is akarta foglalni, kiderül Zichy IX. 40.

[134] Dlugosz 669.

Drugetek, Cudar Jakab, valamint Pálóci Péter és János,[135] és talán már ekkor id. Perényi János. Csupa Északkelet-Magyarországon birtokos főúr, akik, a Pálóciak és Perényi kivételével, az Anjouk óta alig jutottak politikai szerephez, és minden bizonnyal Ulászlóban látták az újabb felemelkedés zálogát.[136] Joggal gondolhatnánk, hogy várakozásaikban csalódtak, mert sem komoly birtokadományokat, sem tisztségeket nem kaptak, ha nem is a király hibájából. Ulászlónak alig volt mit adnia, és azt a keveset is a kulcspozícióban lévő maroknyi báró jutalmazására kellett felhasználnia. A magyarázat azonban nem helytálló, mert Bebek és Perényi kivételével hamarosan valamennyien visszatértek Ulászló pártjára. Inkább arról lehetett szó, hogy a két sikertelen ostrom nyilvánvalóvá tette: Ulászló rövid távon képtelen lesz az ország teljes meghódítására. A király a pozsonyi hadjárat után kénytelen volt hazaengedni lengyel csapatainak egy részét, és ezzel mintegy kiszolgáltatta magyar híveit Giskra expanziójának. A Kassa alatti kudarc, Giskra főkapitányi kinevezése, majd Pozsony sikertelen ostroma így új erőt öntött a királyné pártjába, egyben erodálta Ulászló táborát.

Bizonytalan, hogy a két Rozgonyi, ifj. János és Rénold átállása Erzsébet táborába szintén a felvidéki eseményekhez kapcsolható-e. Rozgonyi ifj. János elpártolásáról, amely 1441 legvégére tehető, a királyné leveléből értesülünk, aki biztosította Jánost, hogy ha kitart elhatározása mellett, ugyanolyan jutalomra számíthat majd, amilyet egykor az apja kapott Zsigmond császártól.[137] Ez arra utal, hogy ifj. János kevesellte jutalmát, és az értéktelen megyésispánságnál többre vágyott. Rozgonyi Rénold esete ennél lényegesen komplikáltabb. 1441-ben akkor látjuk utoljára, amikor Giskra nyomására kénytelen Erzsébet oldalára állni. Úgy tűnik azonban, hogy meghódolása éppolyan színlelt volt, mint ifj. Istváné. Másképp aligha volna elképzelhető, hogy három hónappal később Ulászló jelentős adományban részesíti. Az pedig még kevésbé, hogy ezzel párhuzamosan nógrádi, honti, és valószínűleg hevesi ispánná nevezi ki.[138] A Likava adományáról szóló oklevél már a királyi sereg táborában kelt, és valószínű, hogy ekkor még Rozgonyi Rénold is Ulászló oldalán tartózkodott embereivel. 1442 folyamán egy csupán évi kelettel ellátott, az utolsó kiadás óta elveszett oklevélben ünnepélyesen megerősítette 1440 nyarán Ulászlónak tett hűségesküjét.[139] Ez talán kapcsolatban lehet

[135] Zichy IX. 40–41.

[136] *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) Budapest 1998. 100–101.

[137] DL 24823. (1442. jan. 4.): *„si constantem animum gerendo in illo perseveraveris proposito quemadmodum promisisti, eciam et nos similibus premiacionibus quibus fidelis noster pater tuus per carissimum genitorem nostrum dominum imperatorem sublimatus fuerat te extollemus et generose prosequemur"*

[138] Nógrádi és honti ispánságára, amelyet Szécsényi Lászlóval közösen viselt, 1441. dec. 21-ről és 1442. jan. 9-ről vannak adatok (*Engel P.*: Archontológia I. 138., 158.). Maga Rénold nógrádi és hevesi ispánnak címezi magát az alább említendő, csak évi kelettel ellátott oklevelében (l. a következő jegyzetet). Az adat, mivel már Katona is másolat alapján közölte, nem teljesen megbízható. Tény ugyanakkor, hogy a hevesi ispánok sorában éppen 1441. szept. és 1443. jan. között lyuk van (*Engel P.*: Archontológia I. 135.)

[139] Katona XIII. 208–211. Az oklevél hadjáraton kelt, de valószínűleg nem a király Pozsony alatti táborában. Az *in descensu meo exercituali* kifejezés önálló akcióra utal, mert a király környezetében tartózkodó bárók a *király* táborából keltezték leveleiket. Vö. pl. Ország Mihály és Lévai László okleveleit, amelyek *in descensu regali exercituali campestri prope civitatem Posoniensem* (DL 88177,

szeptemberi kényszerű elpártolásával, mindenesetre Rénold hangsúlyozta, hogy egészen addig *folyamatosan* hű maradt Ulászlóhoz. Esküjét a kor szokása szerint a keresztre és szentek ereklyéire tette le, Krisztus, Mária és az összes szentek előtt ígérve, hogy a királyt minden ellenségével szemben segíti, ha nem, becsületét és hitét veszti. Pozsony ostrománál azonban már nem találkozunk vele, és amikor 1442 őszén ismét felbukkan, már egyértelműen Erzsébet párthíve.

Annak első kétségtelen jele, hogy Rénold átállt Erzsébethez, 1442 szeptemberéből származik. Bizonyos viszont, hogy ekkor már jóideje szakított Ulászlóval. Amikor ugyanis az utóbbi időpontban fivérével, Osváttal együtt ígéretet tesz Csép fortalicium átadására, egyben kötelezi magát, hogy a *továbbiakban* tartózkodni fog Ulászló magyar és lengyel király híveinek zaklatásától.[140] 1442 szeptember előtt tehát már sor került ilyen konfliktusokra. A vár építésének idejére csak a *denuo* szó utal, és azt is megtudjuk, hogy az építkezés Rénold és Osvát saját költségén történt. Fennmaradt egy cseh nyelvű *salvus conductus*, sajnos datálatlan, amelyben Rénold a Gersei Pető fivéreket biztosította arról, hogy felkereshetik a testvérét (nyilván Osvátot) Csép erősségben. A levél nyelve ugyancsak arra enged következtetni, hogy a várat Erzsébet-párti helyőrség védelmezte.[141] Sajnos a többi erőszakkal vagy más módon megszerzett birtok nem szolgáltat további adatokat a pártváltás idejének meghatározásához. Sárvárt 1443 januárban, Zalavárt februárban, Tapolcát júniusban, Komárt 1441 után, ismeretlen időpontban említik Rozgonyi Rénold, ill. Osvát és János birtokában, de egyik dátum sem a megszerzés időpontjára vonatkozik.

Mikorra tehető ezek után Rénold pártváltása? Úgy tűnik, hogy a dolog mögött komoly politikai erők összjátékát kell keresnünk. Figyelemre méltó, hogy 1441 szeptemberében Giskra, szokásával ellentétben, nem ejtette foglyul Rénoldot, és Varannót sem foglalta el tőle. A dolog egyetlen logikus magyarázata az, hogy Cillei Ulrik most viszonozta azt a szívességet, amelyet Simon püspök és Rénold tett neki Ulászló fogságából való kiszabadulása idején. Itt azonban nem állt meg: alighanem az ő befolyását kell látnunk abban, hogy Rénold elnyerte a néhai Garai Miklós nádor és Cillei Anna leánya, Dorottya kezét. Aligha szorul bizonyításra, hogy Rénold korát és társadalmi állását tekintve ez a házasság a vőlegényre nézve volt hízelgő. Cillei oklevelében, amelyben Traburg várát kötötte le Rénoldnak, egyebek mellett azzal indokolta adományát, hogy a magyar bárói iránt annak ifjú kora óta különleges szeretettel viseltetik.[142] Az érzelmi kapcsolat kialakulását az idős Zsigmond udvarába kell tennünk, ahol Rozgonyi talán Cillei keze alatt töltötte „apródéveit". Cillei Ulrik és a János-fiak baráti kapcsolata később is adatolható,[143] a gróf

1442. feb. 10.), ill. *in descensu campestri regali prope civitatem Posoniensem* (DL 88178, 1442. feb. 13.) keltek. Rénold címei alapján az oklevél mindenképpen 1442 elejére teendő, pontosabb datálása azonban egyelőre nem lehetséges.

[140] DL 92936. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy Osvát (Rénold személyesen nincs jelen a vár átadásánál), elismeri Ulászló magyar királyságát, amit Erzsébet egyetlen oklevelében sem tett meg.

[141] DL 94056. A vár lerombolására tett ígéret nyilván kapcsolatban volt az Ulászló és Erzsébet között 1442 szeptemberében létrejött fegyverszünettel.

[142] DL 13590.: *„quia nos ipsum Rynoldum a primevo iuventutis sue flore singulari affeccionis dileccione amplexati sumus"*

[143] DL 14600., 14604., 14616., 15683., mind 1453.

szavaiban tehát nincs okunk kételkedni. Nem mellékes továbbá, hogy Dorottya asszony fivére, Garai László, a királyné pártjának másik oszlopa volt. A házassággal mesés távlatok nyíltak Rénold előtt, hiszen rokonságba került a Cillei grófokkal, de magával Erzsébet királynéval is.[144] Ennyi alighanem elég is volt ahhoz, hogy az ambiciózus ifjú főurat elcsábítsa Ulászlótól.[145] Garai Dorottyát 1443 elején említik először Rozgonyi Rénold férjeként,[146] a házasságra tehát valamikor 1442 folyamán kerülhetett sor.

A házasság közvetlen következménye alighanem az volt, hogy Rénold és a fivérei, János és Osvát, megtelepedtek Sárváron, talán már ekkor Kapuváron, és Somlón.[147] A János-fiak dunántúli megtelepedését követő eseményeket csak nagyon homályosan tudjuk rekonstruálni. A kronológiailag nem túl megbízható, de rendkívül adatgazdag Dlugosz teljesen hallgat róluk, így itt egyedül a (döntően a Gersei Petők levéltárában fennmaradt) oklevelek gyakran elszigetelt információira kell támaszkodnunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Erzsébet halála (1442. dec. 19) után a három János-fi a gyermek V. László jogainak védelmezőjeként lépett föl.[148] Ebben a minőségükben pedig elképesztő terjeszkedésbe fogtak, Sárvárt és Somlót használva bázisként. Elfoglalták az egyértelműen Ulászló-párti Marcaliaktól Zalavárat[149] és Komárt, ahol Rénold egy újabb fortaliciumot emelt.[150] Ugyan-

---

[144] Dorottya mindkettőnek unokatestvére volt.

[145] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy szolgálatai jutalmazását tekintve Rozgonyi Rénold ugyancsak joggal lehetett elégedetlen. Dacára annak, hogy kezdettől szolgálta Ulászlót, kézzel fogható jutalmat nem kapott. Sem a többi ággal közösen kapott Kapit, sem a számára fenntartott Likavát nem tudta birtokba venni, és erre 1442 elején már esélye sem maradt. Pártváltásában talán ez is szerepet játszott.

[146] DL 92940. (1443. jún. 28.)

[147] Sárvárról és Kapuvárról 1446-ban azt állították a Kanizsaiak, hogy a Rozgonyiak a zavaros időkben *occupassent et tenuissent* őket, Csepreg mezővárossal és harmincegy másik faluval együtt (Sopron vm. II. 321–322.). Távolról sem bizonyos azonban, hogy az *occupatio* erőszakkal történt. A dolog kulcsának Kanizsai Imre pártállása tűnik. Ő 1441 első hónapjaiban állt át Ulászlóhoz (Sopron vm. II. 301–302.), jóllehet annak egyetlen hadjáratában vagy nagyobb gyűlésén sem exponálta magát. 1442. szept.-ben még biztosan Ulászló pártján van (DL 92936.), a következő év elején pedig éppen a Rozgonyi fivérekkel együtt látjuk V. László pártján. Lehet, hogy Erzsébet (katonai?) nyomására volt kénytelen beengedni Garai Dorottya újdonsült férjét és annak rokonait a birtokaiba. Mindenesetre érdekes, hogy az állítólag elfoglalt Kapuvár élén végig Kanizsai várnagyát találjuk (*Engel P.*: Archontológia I. 337.), maga Kanizsai Imre pedig, mint látni fogjuk, 1444. decemberében is szabadon intézkedik az ugyancsak elfoglalt Sárváron, miután egy korábbi, újabb pártváltás nyomán csaknem kiostromolták Kanizsáról. A dolog távolról sem világos, és számos megoldatlan pont vár megoldásra. Ami Somlót illeti, ugyancsak elképzelhető, hogy Garai László nyomásra vagy jószántából adta át nővére vele egy párton lévő rokonainak, és később, egy megváltozott politikai helyzetben immár jogtalan foglalásra hivatkozva próbálta visszaszerezni. 1446-ban Garai László is csak annyit állított, hogy a vár a zavaros időkben a János-fiak kezén volt (*erga eorum manus hiis disturbiorum temporibus habitum*: DF 254405.)

[148] Az események fényében egyértelműnek látszik, hogy az 1443. január 28-án Sárváron a Gersei Pető fivéreknek kiállított menlevélben említett király (*ad dominum nostrum regem*) nem Ulászló, hanem V. László. DL 92940.

[149] 1441. júl. 25-én a zalavári apátság még Marcali birtok: DL 92926. A János-fiak ittlétének első nyoma 1443. feb. 11-ről származik: DL 92941.

[150] A komári eseményeket magának Marcali Imrének az elbeszéléséből ismerjük: DL 106005. Eszerint a birtokot Marcali egy bizonyos Pan Jan-tól, vagyis minden bizonnyal Vitovec Jánostól foglalta vissza, valószínűleg a dunántúli hadjárat idején. Tőle viszont Rénold vette el erővel, és az itt emelt fortaliciumból sanyargatta a vidéket. A birtokot és tartozékait végül Marcali 4500 aranyforintért váltotta vissza Rozgonyitól.

csak erőszakkal vették birtokukba Tapolcát, onnan kiindulva pedig Keszthelyt (a Gersei Petőktől), Tihanyt és Szigligetet.[151] Legfőbb célpontjaik láthatóan a Marcaliak és a Gersei Petők voltak. Dúlásaikat látszólag minden különösebb ellenállás nélkül folytatták végig 1443 folyamán, amit csak részben magyaráz a nagy török elleni hadjáratra való készülődés. Terjeszkedésük eredményeként a Dunántúl elsőszámú katonai hatalmává nőtték ki magukat, és súlyosan aláásták Ulászló itteni befolyását.

Az a terjeszkedés, amelyet Rénold és két fivére: János és Osvát 1443-ban a Dunántúlon végrehajtott, elképzelhetetlen lett volna jelentős fegyveres és főleg pénzügyi segítség nélkül. Az ugyanis kizárt, hogy a saját birtokaik jövedelméből képesek lettek volna több száz zsoldost hónapokon át fegyverben tartani, várakat emelni és a szabályos várostromokhoz szükséges eszközöket beszerezni. A Gersei Pető fivérek keresetéből világosan kiderül, hogy a birtokaikat sanyargatók többsége külföldi zsoldos volt, és ugyanezt állították 1448-ban a zalai nemesek. Ugyancsak idegen katonák dunántúli jelenlétére utal az 1443. márciusi dekrétum egyik cikkelye.[152] Egyet közülük név szerint is ismerünk: Urlyck fown Solwbenlanth, aki 1443. novemberében Rozgonyi Rénold és Osvát társaságában van Keszthelyen, és innen küld „hadüzenetet" a Gersei Petőknek. Tudjuk, hogy Rénold 1440 óta élvezte a karintiai Cillei-vár, Traburg jövedelmeit,[153] de valószínű, hogy közvetlenül is kapott pénzt és katonákat nagyhatalmú rokonától. Már 1442 tavaszán Cillei Ulrik és Szécsi János volt Erzsébet legfőbb támasza, és a királyné halála

[151] A balatonfelvidéki eseményeket a Gersei Pető fivérek és a lövöldi karthauzi perjel közötti későbbi per dokumentumaiból ismerjük. Az egyik, datálatlan feljegyzés szerint (DL 94032.): *„prefati prior et conventus nescitur quo indeliberata freti consilio contra ipsorum regularis observancie statutam in anno domini MoCCCCoXLiii (1443) ante et post in opidum eorum Tapolcza dicte diocesis et intra muros dicti claustri eorum plures et multos stipendiarios spoliatoresque ac maliciosos depredatores inmittendo et inducendo, et in temporibus disturbiorum ipsum opidum Tapolcza et curiam eorum fortificando ac fortalicia et propugnacula preparando, in eisdem predicti stipendiarii ac maliciosi depredatores associatis ipsis aliis consimilibus maliciosis depredatoribus de opido, ecclesia et curia ac fortaliciis predictis magna cum potencia cum multis lanceys et diversis armorum generibus more predonico bona et possessiones comitatus Zaladiensis ac eorundem dominorum Ladislai et Pethew invadendo"* kifosztották Keszthely, Szántó, Zsid oppidumokat és a Petők számos más zalai birtokát, templomaikat kirabolták. A zalai nemesség egyetemének 1448. márc. 7-én kelt jelentése szerint *in dicto opido Thapolcha ac ecclesia in eodem fundata iidem prior et conventus de dicta Leweld fortalicium et castellum edificaverant et edificari fecerant, ad quod nonnullos emulos et stipendiarios agregaverant et constituerant, qui de dicto fortalicio totam provinciam comitatus Zaladyensis desolabant et spoliabant, ecclesias parochiales destruebant, homines interficiebant, honestasque dominas ac mulieres et virgines violabant, ymmo castrum Zeglygeth et eciam monesterium (!) Thyhon de ipso fortalicio Thapolcha repugnaverant et reoptinuerant, resque et bona tocius provincie dicti comitatus Zaladyensis omnino ad eundem fortalicium deportabant* (DL 93089.) Ezek alapján arra gondolhatnánk, hogy a Rozgonyiaknak semmi közük nem volt a fenti eseményekhez. Csakhogy tudjuk, hogy 1443. jún. 11-én Rénold emberei vannak Tapolcán (DL 92946.), 1443. nov. 26-án pedig maga Rénold és Osvát Keszthelyen, ahonnan ugyanazon a napon üzen hadat a Petőknek az egyik német zsoldosvezér (DL 92956, 92957.) A dolog magyarázata az lehet, hogy a két dokumentum a perjel által Szécsi érsek vikáriusa előtt a Petők ellen indított perben keletkezett, ezért nem szerepelnek benne a Rozgonyiak.

[152] Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes. 11.) 322.

[153] DL 13590.

után is ők maradtak a László-párt mozgatói a Dunántúlon.[154] Ulrik gróf, akinek apja és apósa ekkortájt jó viszonyt ápolt Ulászlóval, gyaníthatóan nem verte nagydobra a Rozgonyiaknak juttatott támogatást, amelynek révén sikerrel hátráltatta a politikai konszolidációt.

A János-fiak azonban nemcsak a Dunántúl nyugati felében terjeszkedtek, hanem rokonuk, ifj. János rovására is. Utóbbi átállása után aktívan támogatta Erzsébet királynét: legalábbis egy 1442 márciusában kelt levél arról tájékoztat, hogy ekkortájt Tata várából is zaklatták az Ulászló-pártiak birtokait.[155] Ugyanazen év júliusában a királyné az ellenpárt elkobzott birtokaival jutalmazta ifj. János familiárisait,[156] majd egy hónappal később annak csókakői várnagyait részesítette birtokadományban,[157] mindkét esetben János kérésére. János csapatai élén maga is zaklatta Ulászló híveit, nem kizárt, hogy éppen a János-fiak társaságában. Tevékenységét Ulászló azzal büntette, hogy zálogos javainak egy részét eladományozta, mégpedig tulajdon rokona, Rozgonyi ifj. István pozsonyi várnagyainak.[158] Nem kétséges, hogy János zálogos javaira sokan szemet vetettek, talán köztük volt maga Simon főkancellár is, aki éppenséggel az oklevél relátora volt. Alighanem ez volt az oka annak, hogy újabb pártváltás helyett ifj. János kénytelen volt a János-fiak segítségét kérni. Mással ugyanis bajosan magyarázható, hogy a két János, ifjabb és idősebb, az utóbbi ráadásul a fivérei nevében, 1443. aug. 8-án közösen jutalmazzák csókakői várnagyaik (!) szolgálatait,[159] és ugyanazon a napon ketten adományozzák nekik Csókakő helyett Vitányt, vagyis ifj. János birtokát, *pro honore*.[160] Mindez arra utal, hogy a János-fiak, legalábbis id. János, már az aug. 17-i szerződés előtt bent voltak ifj. János váraiban, és ott rendelkezési joggal bírtak. Eszerint a kettős szerződés, amelyet a fehérvári keresztes konvent előtt kötöttek aug. 17-én, a már kész helyzetet volt hivatva legitimálni. Ifj. János szorult helyzetét mutatja, hogy míg ő valamennyi birtokának felébe beengedte rokonait, azok csak két jogcím nélkül birtokolt erősség, Somló és Zalavár felét vallották neki, és az egész megállapodást megfejelték a jövőben megszerzendő birtokokban egymás részeltetésének kikötésével.[161] Ettől kezdve a János-fiak ténylegesen benn ültek ifj. János birtokaiban; erre mutat, hogy szept. 9-én a két János Csókakőn együtt jutalmazta egy familiárisuk szolgálatait,[162] 1444. aug. 15. körül pedig Rénold és János Komáromban „haszontalan bújdosástól és kóborlástól, valamint a várain kívül maradástól" tiltotta ifj. Jánost.[163] Ugyanott arra is felszólították,

[154] DL 94009. (1442. márc. 11.): *„domina regina non plus de sua facultate et tesauro expedire possit nisi tamen sex milia armatorum, sed totam spem habet in magnificis viris Uldrico Groff ac Johanne Zech et Sthaynar"*

[155] Zichy IX. 40–41.

[156] DL 107531.

[157] DL 13685.

[158] *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 381–382.

[159] DL 13170.

[160] DL 13171.

[161] A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–XII/B. köt. Budapest 1902–1916. VII. 546–547.; DL 13731.

[162] DL 100566.

[163] *„ab huiusmodi inutile latitacione et divagacione ac extra castra sua perseveracione"*: DL 13735.

hogy lakjon *velük együtt* testvériesen a váraiban. Valószínű tehát, hogy a Simon-fiak 1444. szeptemberi tiltakozását a János-fiak betelepedése váltotta ki.[164]

Mi történt eközben a Simon-fiakkal? Pozsony ostromát követően az ispánok, Rozgonyi István és György ellenséges viszonyban maradtak az Erzsébet-párti várossal, és az ellenségeskedéseknek csak az 1442 május végén-június elején kötött fegyverszünet vetett véget.[165] Rozgonyi György a pozsonyiak ajánlatát elfogadó levelében a következő szavakkal magyarázta addigi eljárását: „amit tettünk, azért kellett megtennünk, hogy a becsületünket, életünket és javainkat megvédelmezzük az ellenségeinktől."[166] Jellemző módon Erzsébet azt gyanította, hogy a fegyverszünettel csak a második front megszüntetése volt a cél, hogy annál könnyebben zaklathassák a bányavárosokat.[167] A harmadik fivér, Simon püspök ugyanis továbbra sem érte be a puszta védekezéssel. A Pozsony elleni hadjárat után visszatért Ulászlóval Budára, majd Selmecbányát rabolta ki Lévai László társaságában.[168] Innen Körmöcbánya ellen vonult, ahol a bányaműveket akarta lerombolni, nyilván a királyné gazdasági bázisának gyengítése céljával.[169] Június végén a püspök még mindig táborban volt, és július második felében tért vissza Budára.[170]

Augusztus 16-án még első helyen szavatolta Budán Ulászló ígéretét, hogy az esztergomi tárgyalásokra érkező Erzsébetet nem kényszeríti házasságra,[171] majd minden bizonnyal részt vett a hatvani országgyűlésen. Alig két héttel később viszont ismét hadjáraton találjuk: a Rozgonyi János és Osvát birtokában lévő Muhi mezőváros mellett.[172] E hadjárat célja, ha nem egyszerűen az oklevél dátuma van elírva,[173] bizonytalan. 1442 szeptemberében Erzsébet és Ulászló megbízottai a következő év június 24-ig tartó fegyverszünetben állapodtak meg, amely a *status quo* fenntartását rendelte el. Ennek ellenére novemberben Ulászló hívei a korponai erődtemplomot próbálták elfoglalni.[174] Hogy az akció Simon püspök nevéhez köthető-e, kérdéses; mindenesetre az agilis főkancellár, akinek itinerárriuma meglehetősen jól ismert, legközelebb 1443 január elején bukkan fel Budán, a dolog tehát nem zárható ki. Az viszont bizonyos, hogy 1442 végén semmiféle

---

[164] DL 13798.

[165] DF 239801.

[166] DF 239797: *„was wir haben getan, das hab wir mussen tuhen, domitte wir unser er, leib und guet peschirmen haben vor unsern feynden"*

[167] Df 239799: Erzsébet kéri a pozsonyiakat, ügyeljenek rá, hogy *„der fridde lawter sey und clar, dann solten sy auff eyne seyten frid auffnemen, das sy nichts geschaden mügen, darumb das sy an andern enden unsern untertenigen desterbaser schaden tuen möchten, das wer nicht vor uns"*

[168] *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 196–197.

[169] DF 239801: A királyné kéri a pozsonyiakat, úgy ügyeljenek a békére, hogy *„in der czeit von im (az ispántól és társaitól) dem kunige von Polan kayne hilff mit folk noch andern sachen, und namlich yecz* ***dem pischolf von Erle*** *und seynen helfern gescheen sulle."* Erzsébet másik, ugyanekkor írt leveléből kiderül, *„das unser feynt sich unser pergwerk zuverstorn gen der Crempnicz gefüegt haben"* (DF 239799.).

[170] Előadásunk itt némiképp eltér a hagyományos állásponttól. Ennek magyarázatára az alábbiakban teszünk kísérletet.

[171] *Gr. Teleki J.*: Okmánytár 118.

[172] DF 210147.

[173] Az oklevél későbbi átírásban maradt fenn.

[174] DF 249998. Erzsébet értesíti Körmöcbánya tanácsát, hogy *„ettliche unsers widerwertigen noch der kirhen doselbs zu Corpen stellen und dornoch steen, daz sy ynkrigen und zu iren henden bringen müchten"*

fegyverszünetet nem kötött Giskrával.[175] A tévedés forrása Dlugosz, aki az 1442. év alatt meséli el Rihnó elfoglalását, holott az a következő évben történt. Őt követte azután Tóth-Szabó László, aki ennek megfelelően két megállapodással számolt: az egyik eredményeként szabadult volna ki (a valójában csak egy évvel később foglyul ejtett) Talafúz, míg a másik a jól ismert fegyverszüneti szerződés 1443 szeptemberéből. Valójában, mint látni fogjuk, a két megállapodás egy és ugyanaz, és az utóbbi időpontban került rá sor.

1443. elején meghalt Rozgonyi ifj. István.[176] Helyét a fia, Sebestyén vette át, de róla ezekben az években még nem sokat tudunk. A Simon-fiak pozsonyi és csöllei várnagyai ugyan továbbra is rendszeresen zaklatták a pozsonyiakat,[177] de komolyabb fegyveres konfliktusról Erzsébet halála után nincs hír. Ennek megfelelően Simon püspök immár minden figyelmét az északnyugati helyzetnek szentelhette. 1443. elején egyháziak gyűlésén elnökölt Budán,[178] és ugyanott találjuk egész január folyamán.[179] Szinte biztosra vehetjük jelenlétét, mint főkancellárét, az áprilisi budai gyűlésen. Véleményem szerint ezután került sor azokra az eseményekre, amelyeket Dlugosz az. 1442. esztendő alatt mesél el. Simon püspök a hazatérő lengyel bárókat kísérte Egerig, ahol rajtuk ütött Giskra egyik kapitánya, Talafúz, kirabolta a várost, és foglyul ejtette Odrawansch Péter lengyel főurat. A püspök magyar és lengyel csapataival üldözőbe vette Talafúzt, elfogta, majd Budára vitte.[180] Itt érte utol Perényi Miklós, aki azzal a hírrel érkezett, hogy Giskra időközben ostrom alá vette Rihnót.

Simon püspök a török elleni készülődés csúcspontján ért Budára, nem lehetett tehát könnyű dolga, amikor Rihnó felmentéséhez próbált katonákat és pénzt szerezni. Egy városi követ beszámolója szerint a püspök a (budai?) németektől akart húszezer aranyat kisarcolni a hadjárat céljára.[181] A terv kimenetele

---

[175] *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 193.

[176] Január 25-én már néhai: *Tóth-Szabó*: Cseh-huszita 381.

[177] Pl. DF 250465. (1443. jan. 11.); DF 241890. (1443. jan.); DF 241897. (1443. márc. 14.)

[178] DF 250465: *„unacum nonnullis huius regni prelatis et jurisperitis"* ítélkezik Budán.

[179] DL 59278., DL 50131.

[180] Dlugosz szerint a püspök és a lengyelek Húsvét után távoztak Budáról. Az ünnep 1442-ben április 1-re esett, tehát ha nem azonnal indultak, és nyugodt tempóban haladtak, április közepére akkor is meg kellett érkezniük Egerbe, ahol, bőven számolva, egy hétig pihenhettek. Az éjszakai rajtaütés után azonnal üldözőbe vették Talafúzt, és talán még a rákövetkező napon utol is érték. Ennek tehát legkésőbb április végén kellett történnie. Ehhez képest azt látjuk, hogy Talafúz még június 25-én és 28-án is szabadon tevékenykedik, alighanem éppen Perényi Miklós sárosi várát, Kőszeget ostromolja (DF 213076., 213077.). Mi több, Erzsébet királyné még július 11-én sem tudja, hogy Talafúz fogságba esett volna (DF 228670.). Más a helyzet a következő esztendővel. Ekkor Húsvét április 21-re esett, és alig két és fél héttel később már táborban találjuk Simon püspököt: ráadásul olyan sebesen kellett távoznia Egerből, hogy egy oklevelet már nem is maradt ideje megpecsételni (Zichy IX. 51–52.). Június 4-én pedig már ismét Budán van. Az adatok annyira egybecsengenek, hogy lehetetlen hitelt adnunk Dlugosz előadásának. Közismert, hogy Dlugosz sok évvel az események után dolgozta egybe értesüléseit, és, bár hivatalos dokumentumokat is használt, és nagyon sok mindenről tudott, kronológiája sokszor nem megbízható. Vö. Engel Pál: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest 2003. 203.

[181] DF 213092. (1443. jún. 10.): *„Nu ist* ***der pischolf von Erle*** *am nagstvergangen dinstag gen Ofen kommen, und do dann der Peren Mikloss von Reichnow auch her kommen ist, rettunge*

nem ismert, de az biztos, hogy a sereg elosztását át kellett szervezni,[182] és talán az indulást is emiatt kellett elhalasztani. Némi konfúzióra utal ugyanakkor, hogy a Simon püspök rendelkezésére bocsátott kontingensek még július 8-án sem érkeztek meg Zemplénbe, és Rozgonyi azért kérte Ulászlótól a Várdai-csapatok átengedését, mert azokat már készen találta. Nyilván arról volt szó, hogy az északkeleti bárók többségét, ahogy a dunántúliakat sem, nem mozgósították a török ellen,[183] és így időbe került felszerelésük. Ez magyarázza a püspök Dlugosz által is említett késlekedését, ami Rihnó feladásához vezetett. Rozgonyi végül augusztusban érkezett meg a Szepességbe,[184] de nem ütközött meg Giskrával,[185] hanem szeptember 1-én fegyverszünetet kötött vele Ulászló személyében és hatalmával felruházva.[186] A főkancellár eszerint szabad kezet kapott uralkodójától a konfliktus rendezésére, és ő a megállapodást azzal pecsételte meg, hogy a főkapitányhoz adta feleségül György bátyja egyik lányát.[187] Fontos megemlíteni, hogy Dlugosz állításával ellentétben Ulászló nem indult el Budáról július 22-én, hanem megvárta, mit végez Simon püspök Giskrával, és csak ezt követően, szeptember 5. után indult a török ellen.[188] Az ország irányításával Ulászló Rozgonyit mint főkancellárt, Szécsi Dénes érseket és Hédervári nádort bízta meg.[189]

Ulászló távozása jeladás lehetett a János-fiaknak. A király számolt azzal a lehetőséggel, hogy távolléte alatt a Dunántúlon zavargások törhetnek ki, ezért

---

pittend, und meynen wider eyn velt zu machen und Reychnaw zu retten, aber sy wissen nicht womitt, sunder der pischolf von Erle hatt den kunig gepetten daz er im ober die dewtschen dirlewbe, er wolle wol XX m gulden auss in sackmanen, domitt er herrn Gyskra vom felde und auss dem lande treyben wulle."

[182] Ezt mutatja, hogy a Várdai fivéreket június 28-án még arra utasítja a király, hogy csapataikkal haladéktalanul induljanak Nándorfehérvárra (Zichy IX. 60.), július 8-án viszont egy újabb királyi parancs már Rozgonyihoz irányítja őket (DL 55261.).

[183] Vö. DRH. 322.

[184] Katona XIII. 234. Simon püspök indulása előtt előrelátóan még egy iktatóparancsot is kieszközölt Ulászlótól, mely a szepesi káptalant utasította Simon és György bevezetésére Szepesvár birtokába: DL 13728.

[185] A lengyel krónikás szerint azért, mert „nem bízott az övéiben" (*forte suis diffidebat*): Dlugosz 676.

[186] *Gr. Teleki J.*: Okmánytár 135–140. Egy kortárs levél szerint Giskra Telkibánya átadását is megígérte a püspöknek. Utóbbi forrásunk egyébként, ha még szükséges, további bizonyítéka annak, hogy a Dlugosz által elbeszélt események kivétel nélkül 1443-ban történtek. A lengyel krónikás szerint ugyanis a Rihnó eleste után kötött békében szabadult ki Talafúz, és Simon püspök rosszindulatából maradtak Giskra fogságában a korábban ejtett előkelő lengyel foglyok. Nos, levélírónk gyakorlatilag ugyanezt állítja 1443. szept. 4-én: *„dorczu sullen dy Ungern alle gefangen alz herren Thalafus und den grossen Pereny Janusch und andre gefangen sullen freyen und ledig auflossen... Item mitt den polaken ist kein frid beslossen, allein mit den wngern, auch sul der her dy polan dy her (!) noch gefangen hat in seiner gefengnis halden,* ***went der pischolff wolde nicht dy polan in den fride beslissen noch sy aus irem gefengnis freyen.***" DF 213098.

[187] Dlugosz 676. A krónikás állítását megerősíti Aeneas egy későbbi levele (Katona XIII. 236.), amely szerint Giskra követe Bécsben *„retulit dominum suum,* ***quamvis uxorem alterius haberet,*** *stabili mente Ladislai partem tueri, nec timere aliquem, nec debere illum sic esse uxorium ut propter feminam regem deserat, sed viam sibi per hoc patere qua sibi attrahat alienos, mulieremque viro subesse, non virum mulieri, et hoc coniugium non parum conducere Ladislao."*

[188] *Stanislaw Sroka*: I. Ulászló itinériuma (1440–1444). In: Történeti tanulmányok IV. Debrecen 1995. 37. Szept. 2-án még Budán ülésezik a királyi tanács: DL 106482.

[189] 1443. dec. 16-án mint *vicarii generales* saját pecsétjeik alatt állítanak ki oklevelet Budán: DF 237766.

távozása előtt igyekezett kétoldalú szerződésekkel összekovácsolni ottani híveit.[190] Úgy látszik, hogy a Szécsi fivéreket is sikerült rábírni a fegyveres ellenállás beszüntetésére.[191] A dolog mögött nyilván Cesarini legátus és Dénes érsek megállapodását kell keresnünk, erre utal az érsek vikáriusi megbízatása is. 1443 őszén mégis kiújultak a harcok. Az első felvonásban a három Rozgonyi fiú, János, Rénold és Osvát ostrom alá vette Kanizsa várát,[192] talán októberben.[193] Ennek előzményeként Rénold foglyul ejtette Kanizsai Imrét.[194] Nem kizárt, hogy Imre ismét visszatért Ulászló hűségére, és megpróbálta eltávolítani a János-fiakat a birtokaiból, ezzel magára vonva a János-fiak haragját.[195] A fogoly Kanizsai familiárisai az Alsólendvai Bánfi testvérekhez fordultak segítségért,[196] ami a konfliktus kiszélesedéséhez vezetett. A harcokba bekapcsolódtak az ugyancsak érintett Gersei Petők,[197] ami viszont a Rozgonyiak ellentámadását vonta maga után; utóbbiak, felmondva az addig érvényben lévő treugát, novemberben több irányból is a Pető birtokokra törtek.[198] A harcok áthúzódtak a következő évre is,[199] amikor aztán döntő fordulat történt. A diadalmasan hazatérő Ulászló király végleg megelégelte a Rozgonyiak dúlásait, és elszánta magát a helyzet rendezésére.[200] Parancsára a

[190] DL 92948. (1443. júl. 15. körül); DL 92949. (1443. júl. 23.); DL 92950. (1443. júl. 30.). Utóbbi kettő, melyben a Gersei Petők Lévai Lászlóval, ill. az Alsólendvai Bánfi testvérekkel lépnek szövetségre, nemcsak a szövegezése hasonló, hanem az írása is. Mivel mindkettő Budán, a király jelenlétében született, valószínűleg több hasonló dokumentum is készült ekkor, csak nem maradtak fenn.

[191] DL 92953/a. Aligha véletlen, hogy a Gerseiekkel kötött treuga éppen 1444 böjtközépig, vagyis a török elleni hadjárat tervezett idejére szól.

[192] Zala II. 519–521. Megjegyzendő, hogy, mint azt magának Kanizsai Imrének egy későbbi bevallásából tudjuk (DL 13820., 1444. nov. 26.), Kanizsát a zavaros idők alatt nemcsak a János-fiak ostromolták, hanem „Cillei gróf és a Marcali urak emberei" is, mégpedig fordított sorrendben. Mivel a Marcaliak tudomásunk szerint soha nem szakítottak Ulászlóval, utóbbi ostromra csak akkor kerülhetett sor, amikor valamelyik Cillei a király pártján volt. Márpedig éppen ez volt a helyzet 1442 augusztusától, amikor Cillei Frigyest huzamosabb időn keresztül Ulászló udvarában találjuk. Az ostromot így 1442 szeptembere (amikor Kanizsai Imre utoljára tűnik fel Ulászló pártján) és 1443 júniusa közé kell tennünk.

[193] Láttuk, hogy id. János aug. 8-án (DL 13170.) és 17-én (PRT. VII. 546–547.) még Fehérváron tartózkodott, szept. 9-én pedig Csókakőn (DL 100566.). Kanizsai Imre november végén még mindig fogságban van (DL 92957.). Az ostromra a két utóbbi időpont között kerülhetett sor.

[194] A várnagyok oklevelében (l. feljebb a 192. jegyzetet) világosan arról van szó, hogy Imre Rénold fogságában van.

[195] 1443. június 27-én Ulászló ismét fidelis noster-nek nevezi Kanizsait, felszólítván a kamarahaszna behajtásának engedélyezésére (DL 92947.). Figyelemre méltó azonban, hogy ugyanebben a levélben Rénoldot nem nevezi hűtlennek.

[196] L. a 192. jegyzetet.

[197] Rozgonyi Rénold és Osvát egy datálatlan (helyesebben igen furcsán datált) és meglehetősen enigmatikus fogalmazású levelében felrója a Gersei Pető fivéreknek, hogy megsértve a köztük fennálló barátságot (*vinculum fraternitatis*) segítséget nyújtottak a Bánfiaknak Kanizsa *claustrum* ostrománál (*Stephano et Paulo de Lyndwa contra nos vestros satrapas ad opsidendum (!) claustrum Canisa tradidissetis*): DL 94020. *Claustrum* talán csak elírás *castrum* helyett, de ez távolról sem biztos.

[198] DL 92955., DL 92956.

[199] Bánfi Pál *capitalis emulus*-ának nevezi Rénoldot 1444. januárban: DL 92961.

[200] Valószínű, hogy a győztes téli hadjáratra tekintettel Cillei Frigyes és főleg Brankovics despota ugyancsak nyomást gyakorolt Cillei Ulrikra a Rozgonyiaknak juttatott pénzügyi és katonai támogatás megszüntetése érdekében.

Pető fivérek hadba hívták a zalai nemességet, és annak élén, kiegészülve a Bánfiak magánhadseregével és a király udvari csapataival kifüstölték a Rozgonyiakat és idegen zsoldosaikat Tapolcáról, Tihanyból, Szigligetről és Keszthelyről.[201] A harcok február elején értek véget, mert e hónap 6-án a János-fiak immár nem néhány napra, hanem két esztendőre szóló békét kötöttek a Gersei Petőkkel.[202]

Ettől kezdve normalizálódott a helyzet. Nem arról van szó, mintha a László-pártiak mind „jó útra tértek volna": a győzedelmes téli hadjárat nyomán jelentős nemzetközi erők, élükön a pápával, szövetkeztek a török kiűzése érdekében, és ez (átmenetileg) kihúzta a talajt a gyermek László jogai alól. Innentől kezdve már komoly egyházi szankciókkal és egy hatalmában megerősödött, vitathatatlan nemzetközi tekintéllyel bíró Ulászló haragjával kellett számolnia annak, aki hátráltatta a török elleni készülődést. Az 1444. áprilisi országgyűlés artikulusok sorozatában intézkedett a törvényesség helyreállításáról, és úgy látszik, hogy az intézkedések végrehajtásának megyei gyűléseken szereztek érvényt.[203] A nyugalom jele már önmagában az is, hogy a Gersei Petők gondosan megőrzött levéltárából eltűnnek a gyors egymásutánban kötött treugák, salvus conductus-ok. Ennek köszönhetően viszont eltűnnek szemünk elől a János-fiak is. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy erőszakkal szerzett birtokaik egy részét visszaadták korábbi tulajdonosaiknak.[204] Bent maradtak viszont a Kanizsai javakban[205] és ifjabb János váraiban is.

---

[201] DL 93089: *„ipsique Ladislaus et Pethew juxta mandatum domini Wladislai regis protunc uti comites nostri parochiales unacum familiaribus et militibus eiusdem domini Wladislai regis, inter quos eciam magnificus Paulus filius bani de Alsolendwa cum suis familiaribus fuerat, ymmo et nos propter premissa indicibilia pericula nostra cum ipsis egregiis Ladislao et Pethew universaliter ad dictum fortalicium Thapolcha accedendo, abindeque omnes emulos et stipendiarios spoliatoresque et malefactores juvamine dei omnipotentis excluserant et unanimiter excluseramus."*

[202] DL 92963.

[203] 1444. jan. 10-én írja Bánfi Pál a Gersei Petőknek, *„ut si generalem congregacionem nobilium facere velitis iuxta edictum prelatorum et baronum regni Hungarie (...), extunc et nobis velitis intimare, nam et nos nolumus separari a comitatu Zaladiensi, sed quidquam disposuerimus pari voluntate faciemus."* Egy év nélküli, de bizonyosan 1444. júl. 20-ra datálható levél tanúsága szerint a gyűlésre sor is került, és ott határozatokat hoztak; a szigligeti várnagyok írják ugyanis egy szerintük jogtalanul lefoglalt ökör kapcsán Pető Lászlónak: *„quod factum fecistis potencialiter et constitucionem et disposicionem domini regis et suorum barronum (!) per vestram magnificenciam fractum est,* ***sicuti et vestra magnificencia in comitatu ista constituit*** *ut aliqui dampnati sua bona aliquos invenerint legitime servare et tenere valeant et rehabere sua bona, et ecce* ***vestram constitucionem*** *eadem vestra magnificencia fregit et non servavit;"*

[204] Rozgonyi János írja a Gersei Petőknek 1444. aug. 9-én Sárvárról: *„sciant vestre fraternitates quod jam nos illas possessiones quas relaxari petitis familiaribus nostris pro ipsorum serviciis distribuimus. Nam id quod potuimus prius fecimus pro vestris fraternitatibus."*

[205] Egy hiányos datálású, de kétségkívül 1444. dec. 13-ra keltezendő levélből (DL 93126.) kiderül, hogy ekkor Kanizsai Imre Sárváron van sok katonával, sőt, királyi mandátummal rendelkezik, amely arra utasítja a megye népét, hogy kövesse Kanizsait oda, ahova az parancsolja. A levél szerzője Berekszói Hagymás László volt temesi ispán, címzettjei a Gersei Pető fivérek. A napi kelet (Luca napja) után az 1440 (MCCCCmo XLmo) még jól kiolvasható, utána viszont csak egy q hasa látszik. Mivel Berekszói 1445. máj. 13-án már néhai (DF 267762.), a levél kelte csak 1444. dec. 13. lehet. A levél minket érdeklő része így hangzik: *„ery de sero misseramus (?) certum hominem nostrum* ***ad Sarvar*** *pro siscitanda fama, qui venit in nocte et portavit nobis unam literam quam vestre fraternitati missimus in litera nostra inclusa, et rogamus vestras fraternitates ut sit vobis secretum quod nobis litera venit et in specie nobis remittentes ut et alias novitates scire possumus. (Quare) eciam refert nobis homo noster quomodo* ***Emericus de Kanissa*** *esset cum multis hominibus ut nunquam in insula tam multi homines fuissent sicut modo, et juravit ad hec ut veniret ad*

Utóbbi egy ijedt méhecske módjára repkedett fejére nőtt rokonai között. 1444. aug. 15. körül még a János-fiakkal volt Komáromban,[206] szept. 1-én viszont már a Simon-fiak társaságában találjuk Egerben.[207] Utóbbiak oldalán egy darabig ki is tartott, legalábbis ezt mutatja egy iktatóparancs, amelyet a nádor bocsátott ki október 18-án Rozgonyi György, Sebestyén és ifj. János javára, elrendelve beiktatásukat Szanda vár birtokába.[208] A pillanatnyi helyzet valóban arra utalt, hogy érdemesebb a Simon-fiak támogatását keresni. Simon püspök, miután közreműködött a béke megkötésében Giskrával,[209] bandériuma élén elkísérte királyát a török ellen, de a helyét fivére, György foglalta el a vikáriusok között.[210] A püspök útközben sem feledkezett meg kedvenc időtöltéséről: okt. 16-án Nikápoly alatt magának, Györgynek és Sebestyénnek adományoztatta Ulászlóval a hűtlen Pazdicsi Miklós zemplén megyei jószágait.[211] Egy hónappal később holtan feküdt a várnai csatatéren. De ott fejezte be rövid életét a király is, ami egy csapásra új helyzet elé állította a Rozgonyi család valamennyi tagját. Ezen a ponton érdemes tehát megvonni az elmúlt négy év mérlegét, a tanulmány bevezetőjében említett szempontok figyelembe vételével. Milyen döntéseket hoztak a különböző ágak és azok tagjai, mi motiválta e döntéseket, és mi lett azok következménye? És a legfontosabb kérdés: kimutatható-e valamiféle ágak közötti egyeztetett stratégia a „zavaros esztendők" átvészelésére?

Láttuk, hogy a Rozgonyiak családi politikáját Zsigmond alatt az összetartás jellemezte, és úgy tűnik, hogy ez egy darabig a császár halála után beálló új helyzetben sem változott. Ezt mutatják Albert alatti birtokszerzéseik, és ugyancsak erre utal, hogy 1440-ben csaknem egyöntetűen sorakoztak fel a pillanatnyilag legbefolyásosabb és politikailag legaktívabb rokon, Simon püspök mögé. Csaknem egyöntetűen, hiszen biztonsági tartaléknak azért megmaradt Erzsébet környezetében a legszegényebb ágból id. János és Osvát, akik távolról sem ellensúlyozták a többiek Ulászló melletti kiállását. Talán nem megyünk túl messzire, ha ebben a politikai megoszlásban családi döntés eredményét látjuk. Ennek bizonyítéka a „hűtlen" családtagok beemelése az adománylevelekbe. A helyzet 1442-ben, Ulászló rövid uralkodásának legválságosabb esztendejében változott, amikor Rozgonyi Rénold és ifj. János is pártot váltott. Ennek körülményeit fenntebb igyekeztünk tisztázni; itt elégedjünk meg annak leszögezésével, hogy az ezt követő terjeszkedés, főként a Kanizsaiak és a Gersei Petők kárára, jelentős mértékben javított a

possessiones vestras desolandas, et nessimus sy vestre fraternitates scyunt vel ne. Et portavit (ie. Kanizsai Imre) literam domini regis ut omnes comitatus Ferrei Castri illic ire deberent quo ipse preciperet, et modo fecit proclamare ut qui velint cum ipso ire ad bonum lucrum eos portaret, et cum suis equitibus ac pedestribus est promtus et paratus, et nessimus quo ipsos ducit, sed homo noster nos certificatus est, ut propter occupacionem Kedhyda ad bona vestra et possessiones vestras ire vellent." Másrészt láttuk, hogy aug. 9-én Rozgonyi János datált Sárváron: l. a 204. jegyzetet. A Rozgonyi-Kanizsai mixtim birtoklás Sárváron és Kapuváron távolról sem tekinthető megnyugtatóan tisztázottnak.

[206] DL 13735.

[207] DL 13798.

[208] DL 13809.

[209] DL 88192. Giskra egy kortárs forrás szerint éppen Rozgonyi kérésére még katonákat is adott a hadjárathoz: Tóth-Szabó: Cseh-huszita 204. 2. j.

[210] *Pálosfalvi*: Cilleiek és Tallóciak 70. 151. j.

[211] DL 13808.

János-fiak pozícióján. A terjeszkedés anyagi hátterét, mint azt megpróbáltuk bizonyítani, Cillei Ulrik biztosította, és ha arra gondolunk, hogy maga Simon püspök is igyekezett biztosítani a hatalmas gróf jóindulatát, egyáltalán nem lehet kizárni, hogy Rénold pártváltása is Rozgonyi Simon hallgatólagos jóváhagyását élvezte. Figyelemre méltó az a passzivitás, amellyel Ulászló 1444 előtt a János-fiak gátlástalan és a saját hívei rovására folytatott expanzióját figyelte. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy Giskra a püspök haláláig egyáltalán nem nyúlt az északkeleti Rozgonyi birtokokhoz, és, ami még különösebb, nem foglalta el Szepesvárat, egyetlenként a szepesi várak közül, holott az *kizárólag* az Ulászlóhoz hű Simon-fiakat illette. Ennek fényében talán nem túlzás azt állítani, hogy Simon püspök unokahúgának összeházasítása Giskrával sem annyira az ország javát, mint inkább a Rozgonyi család érdekeit volt hivatva szolgálni. Bonyolultabb kérdés ifj. Jánosé, aki az egész család leggyengébb láncszemének tűnik, jóllehet a helyzete, birtokai fekvésénél és jellegénél fogva, kétségtelenül a legnehezebb volt. Bár csak egyetlen, igen halvány nyom utal rá, feltételezhető, hogy gazdag uradalmait Simon püspök szerette volna biztosabb kezekben, vagyis a saját birtokában tudni, és ez kergette ifj. Jánost a János-fiak karjaiba.

Ha a polgárháború végén az egész család szemszögéből vizsgáljuk a kérdést, azt kell megállapítanunk, hogy az 1440-től alkalmazott stratégia, akár egyeztettek, akár nem, bevált. Ekkor a három ág kezén volt érintetlenül mindaz a vagyon, amellyel az induláskor rendelkeztek, és ezekhez járultak még azok a javak, amelyeket a János-fiak Rénold házasságával, ill. hódításaikkal szereztek. Gyökeresen módosultak viszont a családon belüli erőviszonyok. Ifj. János, akinek a polgárháború végén már valamennyi birtokában osztoznia kellett rokonaival, elvesztette politikai súlyát. Ettől kezdve reménytelenül próbált egyensúlyozni a két másik ág között, és minden igyekezete arra irányult, hogy legalább egy váruradalmat biztosítson magának, amelyen senkivel nem kell osztoznia.[212] Tisztséget se Hunyadi kormányzósága alatt, se később nem kapott, és ugyanez a sors várt utódaira is. Nem így a másik két ág tagjai. Rozgonyi György és Sebestyén, köszönhetően Pozsony és Nyitra megyei uradalmaiknak, különösen pedig a pozsonyi vár és Nagyszombat város birtokának, továbbra is az ország legszűkebb politikai elitjének tagjai maradtak, akárcsak a János-fiak, akik a szó szoros értelmében beverekedték oda magukat.[213]

Hosszabb távra kitekintve viszont azt látjuk, hogy a legsikeresebben a leghátrányosabb helyzetből induló János-fiak politizáltak. Abban, hogy ez így alakult, elszántságukon és befolyásos támogatóikon kívül már a történelmi szerencse forgandósága is szerepet játszott. Bármily furcsa is, Ulászló váratlan halála a János-fiaknak a legjobbkor, a Simon-fiaknak viszont a legrosszabbkor jött. Ez a fordulat, és V. László királyságának elismerése egy csapásra relativizálta az Ulászló mellett tett szolgálatokat. Simon püspök halála után elvették Györgytől az országbíróságot, az igazi katasztrófát azonban Sebestyén török fogsága jelentette 1448-ban.

[212] Úgy tűnik inkább az önálló nagybirtokosi, „várúri" státus megőrzése, semmint a János-fiakkal szembeni olthatatlan gyűlölet indokolta ifj. János törekvését, hogy a birtokok fele helyett legalább egy várat egészében akart: DL 13735.

[213] *Engel P.*: A 3. jegyzetben idézett mű 23.

Távollétében György elvesztette előbb Nagyszombatot, majd a pozsonyi várat is, végül a váltságdíj előteremtése elvitte csaknem az egész megmaradt vagyont. Rozgonyi Sebestyén kénytelen volt némiképp méltatlanul Hunyadi védőszárnyai alá húzódni, hogy aztán majd Mátyással kárpótoltassa magát.

A János-fiak viszont a beállott zűrzavarnak köszönhetően megőrizték foglalásaik egy jelentős részét, és 1448 után elkezdték kamatoztatni 1444 előtti érdemeiket. Úgy tűnik, hogy Hunyadival is szót értettek, hiszen Lőrinc éppen a kormányzó szolgálatában esett el Giskra ellen, Rénold pedig résztvett a Rigómezőn végződő hadjáratban. Hunyadi János meggyengülése a rigómezei vereség után pedig egyenesen a politika legfelsőbb régióiba repítette őket: több ispánság mellett János erdélyi vajda, Rénold és Osvát pedig székely ispán lett. Aligha kétséges, hogy e kinevezésekben nem Hunyadi, hanem sokkal inkább a hatalomba visszatért Garai László és Cillei Ulrik támogatását kell látnunk. V. László önálló uralkodásának megkezdésekor ismét maguknak adományoztatták ifj. János várait, Csókakőt és Vitányt, s az egyik esetben Cillei, a másikban Cillei és Garai együtt referálta az oklevelet a kancellárián.[214] Az idők változásának jeleként az indoklásban természetesen szó sem esett már Rénold Ulászló melletti kiállásán: ellenkezőleg, hangsúlyozták, hogy a királyné szolgálatában szenvedett fogságot és súlyos sebeket.[215] Mi már ismerjük a valóságot: Rénold egyetlen ismert fogságát éppenséggel *Ulászló pártján* „szenvedte el", ez azonban ekkor már senkit nem érdekelt. Nyilván nem véletlenül terjedt el a hír, még ha nem is igaz, hogy Rénoldot csaknem Cilleivel együtt koncolták fel a Hunyadi familiárisok.[216] Annál meglepőbb, hogy a három fivér Mátyás kegyét is biztosítani tudta: János tárnokmester, majd haláláig országbíró, Rénold ugyancsak tárnokmester, Osvát pedig lovászmester lett. Ezek után természetes, hogy mindhárman a legelőkelőbb családokból házasodtak, mi több, Rénold másodjára már a kordivatnak megfelelően külföldön választott magának feleséget. Sárvárt ugyan 1455-ben elvesztették,[217] de Mátyástól végül megkapták az olyannyira áhított Cudar-örökséget. A János-fiak tüneményes pályafutásának végül az vetett véget, hogy Rénold belekeveredett a Vitézféle összeesküvésbe. A többi fivér ekkor már nem élt, az egyetlen fiúutód, János fia pedig már nem kapott politikai szerepet.

[214] DL 14600., DL 14601., DL 14616.

[215] DL 14600.: *„prefatus Rynoldus similiter in ipsius matris nostre obsequiis post multa gesta insignia quibus honorem eiusdem domine regine et nostrum impugnantibus obvius fuit, captivitatem persone diraque vulnera passus est et suscepit"*

[216] L. a 213. jegyzetet.

[217] *Engel P.*: Archontológia 405.

Horváth Richárd

A FELSŐ RÉSZEK KAPITÁNYSÁGA A MÁTYÁS-KORBAN

„... a király úr... a Felső Részek védelme és megőrzése céljából kegyes isteni akaratból engem a Felső Részek általános kapitányává választott, hogy e részek rablóival és prédálóival oly feltétellel teremtsek fegyverszünetet és békét, hogy ezek összes és bármiféle nemű erősségeiket kezükből, tudniillik Korbel és Axamit meg társaik birtokából, kezemre bocsássák." 1453 októberében írt így magáról Újlaki Miklós erdélyi vajda, macsói bán és a Felső Részek kapitánya Albert brandenburgi őrgrófhoz intézett levelében.[1] E rövid idézet középkori politika- és hadtörténetünk szempontjából újnak tekinthető posztot nevez először e néven, melylyel ebben a formában korábban nem találkozhattunk. De vajon mit is takar pontosan az itt feltűnő tisztség, a Felső Részek kapitánysága, amely a hazai politikatörténeti kutatásokban mindezidáig periférikus szerepet is alig kapott, márpedig viselői nem kevésbé jelentős személyek voltak, mint például Újlaki Miklós vagy a Szapolyaiak? Noha évtizedek óta tudtunk létezéséről, s gyanítható volt lényege is — elvégre az országba betört husziták elleni védekezést irányító, koordináló feladatot ellátó egyénekről van szó — mégis történetével eleddig senki sem foglalkozott behatóan, újabb bizonyítékát nyújtva a hazai hivatal- és politikatörténeti kutatások előtt álló feladatoknak.[2]

A téma azonban nem csupán elhanyagoltságából fakadóan tarthat számot érdeklődésre. További okok is kutatására sarkallhatnak minket. Egy részről azért, mert bár a középkori Magyar Királyság történetében több kapitánységról és kapitányról maradtak adataink, azonban viszonylagos alapossággal feltárható hivatal csupán egynéhány akad köztük, s a jelen dolgozatban tárgyalt épp ezek közül való. Fontos látnunk másfelől azt is, hogy a Felső Részek ismert kapitányai egytől

[1] Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 267518. (Brandenburgi lt - Nürnberg, 1095/1.)

[2] „Itt kell megjegyeznünk, hogy a főkapitányi hatáskör története feldolgozóra vár." Tizenhárom esztendeje vetette papírra e sorokat Kubinyi András a Mátyás-kori államot bemutató tanulmányában, s megállapítása mindmáig aktuálisnak tekinthető. *Kubinyi András:* A Mátyás-kori államszervezet. Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rázsó Gyula – V. Molnár László. Budapest, 1990. (a továbbiakban: *Kubinyi:* Mátyás-kori államszervezet) 130. (129. jegyzet). – Tóth-Szabó Pál huszita-monográfiájában is csak említés szintjén foglalkozik a kapitányokkal. *Tóth-Szabó Pál:* A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. passim (a továbbiakban: *Tóth-Szabó:* A cseh-huszita...) – A kapitányi hatáskör egy elemére: *Horváth Richárd:* Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztika Tanszékének kiadványsorozata) Szerk.: Neumann Tibor. [H.n.], 2001. (a továbbiakban: *Horváth:* Szapolyaiak) 105–109.

egyig országosan is fontos szerepet játszott személyek voltak és e tiszt alkalmasint pályájuk alakulásában is meghatározó lehetett. Sőt, kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a Szapolyai család politikai története részben a Felső Részek kapitányságával kezdődik.

További súlyt kölcsönöz a kérdésnek az a tény is, hogy megjelenése és legfontosabb időszaka mintegy másfél-két évtizeddel megelőzi kései középkorunk talán legfontosabb, de mindenképpen legismertebb kapitányi méltóságának, az Alsó Részek főkapitányságának létrejöttét, amit Mátyás 1479-ben szervezett meg és első betöltője Kinizsi Pál volt.[3] Habár bizonyos szervezeti és hadászati előzményei e főkapitányságnak is vannak, talán mégsem kockázatos kijelentenünk, hogy a Felső Részek kapitánysága, mint jól bevált terület- és határvédelmi szervezeti megoldás, mintegy az Alsó Részek főkapitánysága előképének tekinthető.[4] Nem kevésbé mellőzhető szempont az sem, hogy a husziták magyarországi katonai jelenlétét a kutatás általában Mátyás és Giskra 1462-es váci megegyezéséig számítja, valamint említést szokás még tenni Mátyás és Svehla kosztolányi összecsapásáról 1466–1467-ből.[5] Ezzel szemben a forrásaink által megrajzolható kép ettől némileg eltér. Igaz ugyan, hogy 1462 tavaszán Giskra meghódolásával a huszita harcokban döntő fordulat következett be, azonban a csatározások korántsem értek véget. A tekintélyes vezető nélkül maradt, magukat egyre-másra önállósító csehhuszita csapatok ekkor még a királyság északi területeinek jelentős részére gyakoroltak befolyást, s egyáltalában nem készültek onnan kivonulni. Sőt, rablásaik 1462–1465 táján érzékeny katonai és főleg gazdasági veszteséget okoztak az országnak. Éppen ezért az ellenük való fellépés minduntalan sürgetőbbé vált. Nos, épp ez a korszak, az 1462-őt követő néhány év a Felső Részek kapitányainak „fénykora", legalábbis a fennmaradt forrásanyag tükrében.

Legalább ilyen súllyal esik latba a kutatásra sarkalló tényezők sorában, hogy Mátyás uralkodásának első esztendeiben messze nem rendelkezett oly stabil kormányzati hatalommal, mint a halálát megelőző egy-másfél évtizedben.[6] Pontosan ennek okán érdemes figyelmünket az időszak eseményeire, azok irányítóira meg hivatalaikra, nemkevésbé e személyeknek és hivataloknak a királyi hatalommal fennálló viszonyára fordítanunk, hisz ezzel az ifjú Hunyadi királyságának

[3] Megszervezésére és feladatkörére: *Fenyvesi László:* A Temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia 14.) Szerk.: Petercsák Tivadar-Szabó Jolán. Eger, 1993. (a továbbiakban: *Fenyvesi:* A Temesközi-szörénységi végvárvidék...) 242–247., *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle 38. (1996) 170., *Szakály Ferenc – Fodor Pál:* A kenyérmezei csata. (1479. október 13.) Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) (a továbbiakban: *Szakály – Fodor:* Kenyérmező) 316–317.

[4] 1479 előtt is ismerünk Alsó Részek (*partium inferiorum*) kapitányait. 1459-ben Rozgonyi Rénoldot említik temesi ispánként, valamint *capitaneus partium inferiorum*ként. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 15350. (NRA 17–44.). 1460–1461 között pedig Szilágyi Mihályt találhatjuk e tisztségben. *Fenyvesi:* A Temesközi-szörénységi végvárvidék... 267. – *Pálosfalvi Tamás:* Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. Történelmi Szemle 43. (2001) 53–54.

[5] Vö. *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András:* Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Mo. tört.) 219.

[6] *Kubinyi András:* Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. Humanista műveltség Pannóniában. Szerk.: Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor. Pécs, 2000. 7–9.

konszolidációjáról is árnyaltabb képet kaphatunk. Az alábbi hivataltörténeti célzatú dolgozat a Felső Részek kapitánysága esetében erre tesz legalább részleges kísérletet. Egyet azonban előre le kell szögezni: a kapitányi méltóságot, katonai-szervezeti formát nem Mátyás alkalmazta elsőként, a tisztség gyökerei lényegesen korábbra vezetnek bennünket.

Előzmények

A középkori Magyarország históriájáról tudósító oklevelekben, ha nem is túlságosan gyakran, ám egészen az Árpádok korától kezdődően fel-feltűnve,[7] míg az Anjou-kortól fogva több-kevesebb rendszerességgel találkozhatunk kapitányokkal. Egyik közismert, viszonylag korai előfordulásukat 1325-re datálhatjuk, amikor Szeri Pósa a „temesi vidék kapitányaként" tűnik föl.[8] Néhány évtizeddel később Lackfi Dénessel, mint vidini kapitánnyal találkozhatunk.[9]

Időben előrelépve a kérdés némileg bonyolódik. A Zsigmond-korban mind gyakrabban tűnnek föl kapitányok egy-egy vár élén is, felvetve a máig megnyugtatóan nem tisztázott kérdést: mi a lényegbeli különbség középkori várnagyaink (*castellanus*) és várkapitányaink (*capitaneus castri*) között?[10] Az eltérés pusztán megnevezésbeli lenne? Aligha. A jelek szerint kapitányok inkább a királyi és királynéi, valamint a határmenti várak élén álltak, de ebben a kérdésben csak további kutatások mondhatják ki a végső szót. Mályusz Elemér szerint ugyancsak a Zsigmond-kor vége és Albert uralkodása a kapitányságok elterjedésének időszaka. Mályusz az uralkodó által a városok élére állított *capitaneus*okban vélte felfedezni a tisztség eredetét.[11]

A róluk kirajzolódó kép ugyanakkor meglehetősen egyoldalúnak látszik, hiszen eddig csak várak (Vidin, Trencsén) vagy megyék (Temes) élén álló kapitányokról maradtak híradások. Az esetünkben sokkalta lényegesebb és ezidáig hiányzó, valamiféle szélesebb területi hatókörrel rendelkező kapitányok feltűnését ugyancsak a Zsigmond-kor második felére tehetjük. Zsigmond 1421-ben ugyanis éppen az egyre fenyegetőbbé váló huszita veszélyre való tekintettel Perényi Miklós lovászmestert állította Trencsén megye élére, felruházva őt a Vág-vidék kapitánya (*capitaneus terre fluvii Wagh*) címmel, amelyet egészen 1429-ig viselt.[12] Jelenlegi

[7] Egyik legkorábbi feltűnésük 1255-ből István szlavón bán és stájer *capitaneus* nevéhez kapcsolódik. *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár (Codex diplomaticus continuatus) VII. Pest, 1869. 395. – A 'capitaneus' szó korai vezér, hadvezér jelentésére, illetőleg Árpád-kori feltűnéseire a legjobb összefoglalás: A magyarországi középkori latinság szótára. (Lexikon latinitatis medii aevi Hungariae) II. Kiadásra előkészítette: *Boronkai Iván.* Budapest, 1991. 42–43.

[8] *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (a továbbiakban: *Engel:* Arch.) I. 202....*capitaneus partis Tymisiensis*... Noha feltehetően itt csupán Temes megye elnevezésének egy sajátos változatáról lehet szó.

[9] *Engel:* Arch. I. 203.

[10] Pl. 1420-ban Cedlicz Miklós, míg 1428-ban Stiborici Stibor viselte Trencsén vár kapitányi címét. 1439-ben Bazini György pohárnokmester Visegrád kapitánya volt. *Engel:* Arch. I. 213., 461.

[11] *Mályusz Elemér:* A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91. (1957) 560–561. Mályusz Cillei Ulrik 1440-es soproni kapitányságát említi példaként.

[12] *Engel:* Arch. I. 211. Perényit követően ifj. Stibor volt egy rövid ideig a folyó vidékének kapitánya. *Wenzel Gusztáv:* Stibor vajda. (Életrajzi tanulmány) Budapest, 1874. 184–185. 1429 után Perényi hivatalbéli utódaival megint csak Trencsén megye kapitányaiként találkozhatunk. 1436:

ismereteink fényében Perényié az *első* olyan kapitányság, amely egy váruradalom vagy megye határain túlnyúló jogkört biztosított viselőjének, legalábbis nevéből fakadóan, hisz működéséről és jogosítványairól vajmi keveset tudunk.

Alig másfél évtized múltával ismét meghatározott terület feletti joghatósággal bíró kapitányok kapnak szerepet, immáron az ország jelentős részének életében. Az Albert király halálával kialakult belháború, valamint a huszita csapatok ekkorra igen aktívvá váló huszita csapatok pusztításai miatt egyes régiókban 1443-ra súlyossá vált a helyzet. Az országgyűlés ezen úgy próbált úrrá lenni, hogy a veszélyeztetett területekre (Szepes, Zólyom, Trencsén, Zala és Vas megyék, valamint Kassa környéke) két-két, törvényi felhatalmazással ellátott kapitányt küldött, akiknek feladatául a kijelölt terület védelmét tűzték ki.[13] Afelől sajnos nincsenek információink, hogy milyen katonai egységekre támaszkodhattak a védekezésben, a jelek szerint azonban feladatukat egyáltalán nem vagy csak részlegesen tudták teljesíteni. 1445-ben ugyanis az addigra bizonyosan király nélkül maradt országban a biztonság helyreállítása és a hűtlenek leverése céljából (*contra infideles regni, pro quorum rebellione conterenda*) az országgyűlés hét országos főkapitányt választott, akik a királyság négy régiójának nyugalma felett őrködtek.[14] Ezt a lépést a központi hatalom megerősítése és most már formális visszaállítása követte. 1446 júniusában az országgyűlés az ország kormányzójává választotta Hunyadi Jánost, aki bár erősen korlátozva, de lényegében a király által megtestesített hatalmat gyakorolta. Részben kormányzói, részben rendkívül kiterjedt magánföldesúri és az ehhez kapcsolódó familiárisi hatalmánál fogva Hunyadi hatalomra kerülését követően a belháborúk — a Giskra vezette huszíták zaklatásait leszámítva — elcsendesedtek. A kormányzói tisztség létrejöttével az 1445-ben kialakított kapitányságok is értelmüket vesztették, így azokat az 1447. évi XI. tc. megsemmisítette.[15]

Az eddigiek fényében leszögezhetjük: kapitányi kinevezéshez uralkodói vagy annak akadályoztatása esetén országgyűlési döntés szükségeltetett. Hunyadi kormányzói jogköre tehát — bár az őt kinevező országgyűlési cikkelyek ilyen értelmű meghatározást nem tartalmaznak — nem volt elegendő kapitányok kijelöléséhez. Talán ez lehet a magyarázata, hogy 1447–1452 között területi hatáskörrel bíró

Necpáli László *capitaneus protunc comitatus Threncziniensis. Iványi Béla:* Trencsén vármegye levéltárai a vármegye múltjára vonatkozó főleg középkori oklevelek szempontjából. Levéltári Közlemények 14. (1936) 244. – Jellegében Perényi feladatkörével mutat hasonlóságot Rozgonyi István 1410 és 1425 között fennállott, személy szerint neki felújított, bakonyi ispánsága, valamint az e címen királyi jóváhagyással bírt várak által biztosított regionális hatalom. *Engel:* Arch. I. 101. *Horváth Richárd:* Várak és politika a középkori Veszprém megyében. (PhD értekezés) [Kézirat] Debrecen, 2002. 14–15.

[13] Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, comentarii notisque illustraverunt *Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Budapest, 1976. (a továbbiakban: Decr. Hung. 1301–1457.) 322. (1443/VI. tc.)... *mittantur et perficiantur duo et duo capitanei cum dispositione decreti, qui ab ipsorum insultantium hostium infestationibus regnicolas nostros partibus illis, ad quas singuli eorum missi fuerint, toto posse liberare defensareque teneantur.*

[14] Decr. Hung. 1301–1357. 342–343. (1445/V. tc.) Működésükre röviden: *Tóth-Szabó Pál:* Giskra, különös tekintettel Abauj megyére. (Értekezések a történeti tudományok köréből 19. kötet 10. füzet.) Budapest, 1903. 17–19.

[15] Decr. Hung. 1301–1457. 363.

kapitányt alig ismerünk.[16] Tovább erősítheti ebbéli gyanúnkat Hunyadi személye is, hiszen kapitányra katonai feladatok ellátásához volt szükség, de ezeket adott esetben maga a hadvezér-kormányzó is elláthatta, mint ahogyan el is látta, noha csak korlátozott eredményekkel.[17]

A Felső Részekről lévén szó, nem kerülhetjük meg Brandisi Giskra János tevékenységét és többszöri kapitányságát sem. A királyságba érkezése és magyarországi tevékenysége főképpen Tóth-Szabó Pál monográfiájának köszönhetően meglehetősen jól ismert,[18] mégis kapitányi címeinek eredete és szerepe feltétlenül említést érdemel. Giskrát még 1440-ben Erzsébet királyné helyezte a Felső Részekre kapitányi kinevezéssel, oly célból, hogy fia, a későbbi V. László király számára biztosítsa a kereskedelmi és bányászati szempontból rendkívüli fontossággal bíró országrészt. Természetesen a régió feletti befolyás okán hamar ellentétbe került az Ulászló-párti előkelőkkel, s a harcok fellángoltak. Giskra 1452-ig, László trónra kerüléséig annak helytartójaként, ahogy magát címezte: főkapitányaként és Sáros megye ispánjaként, a királyi városok „feletteseként" működött. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy Giskra 1452 előtti főkapitánysága állam volt az államban, hiszen egyértelműen királyi monopóliumokat — például pénzverési jogok bérbeadása vagy maga a pénzverés — bitorolt, jóllehet klasszikus értelemben vett tartományuraságot nem sikerült kiépítenie.[19] Később, 1446–1452 között, Hunyadi és az általa meg az országtanács által ellene küldött, ugyancsak kapitánynak nevezett bárók próbálták meg Giskra hatalmát visszaszorítani, csekély eredményekkel.[20] 1452 után egy időre visszavonult, majd 1454-től ismét feltűnt a Felső Részeken, s Újlaki Miklóssal meg Hunyadival hadakozott. Csökkenő területi és politikai befolyása 1456 végére ugyanakkor arra kényszerítette, hogy a már-már teljes önállóság útjára lépett rablócsapatok fölszámolásából is kivegye a részét, de most már a király oldalán, aki Perényi Jánossal együtt a Felső Részek kapitányává tette meg, bár csak rövid időre. Röpke királyi kapitányságának utolsó mozzanataként a Hunyadi László kivégzésén felháborodott Hunyadi-Szilágyi familiárisok indította hadjárat elleni védekezés egyik vezéreként találkozhatunk vele.[21] Ezután 1462-es váci behódolásáig néha épp III. Frigyes támogatásával következetesen szemben állt a mindenkori központi hatalommal.

---

[16] Vö. a 20. jegyzettel.

[17] *Engel Pál:* Hunyadi János kormányzó itinerániuma (1446–1452). Századok 118. (1984) (a továbbiakban: *Engel:* Hunyadi itinerárium) 980–986. Hunyadi csak a husziták ellen legalább négy alkalommal (1447, 1449, 1451, 1452) vonult fel. – Minderre Hunyadit az 1446/IX. tc is kötelezte. *Item gubernator ipse proficisci debebit et exercituari, dum necesse fuerit, exigente magnitudine rei per se contra hostes.* Decr. Hung. 1301–1457. 358.

[18] *Tóth-Szabó:* A cseh-huszita... 169–331., Mo. tört. 200.

[19] *Tóth-Szabó:* A cseh-huszita 231–232., *Kubinyi András:* Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1991) Szerk.: Törőcsik Zoltán. Tapolca, 1992. (a továbbiakban: *Kubinyi:* Nagybirtok és főúri rezidencia) 213.

[20] 1449. augusztus 1-én Olaszliszkáról Rozgonyi Osvát és Pelsőci László, mint a Hunyadi által a csehek ellen vezetett hadjáratban *supremi capitanei regni Hungarie terre superioris* adtak ki parancsot. Eperjes szabad királyi város levéltára. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes) Írta és összeállította: *Iványi Béla.* Szeged, 1931. (a továbbiakban: Eperjes) 151–152., Hunyadi augusztus legelején Tokaj táján tartózkodott. *Engel:* Hunyadi itinerárium 984.

[21] *Tóth-Szabó:* A cseh-huszita... 293–301.

A Giskrával szemben álló oldalon V. László trónralépte ellenére ismét igény mutatkozott az országban garázdálkodó huszita csapatok megfékezésére. A frissen hatalomra került uralkodó — bizonyára tanácsosai hatására és az egyre nagyobb önállóságra szert tevő zsoldosvezér okozta károk enyhítése okán is — egy akkor már jól ismert módon vélte megoldhatónak a feladatot: kapitányt nevezett ki a királyság veszélyeztetett északi-északkeleti területére, a Felső Részekre. Újlaki Miklós tűnik föl e néven (*capitaneus partium superiorum*) elsőként 1453 szeptemberében.[22] A Felső Részek kapitányságának története voltaképpen ekkor veszi kezdetét.[23]

Területi illetékesség

A Felső Részek fogalmának értelmezéséhez, valamint az ebben iránymutatást adó ún. központi tájszemlélet elvéhez már rendelkezésünkre áll néhány idevágó munka, így e kérdést bővebben tárgyalni nem szükséges.[24] Szándékunk szerint sem ez képezi vizsgálatunk tárgyát, hanem az e részeken tevékenykedő kapitányok joghatósága alá rendelt területet igyekszünk megragadni. Egy efféle földrajzi-területi hatáskör létét több megfontolásból tételezhetjük föl. Tekintettel arra, hogy a Magyar Királyság északi-északkeleti vidékein a középkorban egyetlen jelentős önállóságot felmutatni képes területi különkormányzat sem létezett, amilyet Erdélyben vagy Szlavóniában találhatunk, a kapitányok itteni feltűnését sokkalta inkább eseti királyi szándék megnyilvánulásaként kell értelmeznünk, mintsem valamiféle állandósult katonai-igazgatási formaként. Eszerint kapitányainkat ahogyan 14–15. századi iként előrosolt kapitány-elődeiket is a mindenkori uralkodó nevezte ki, s megbízatásuk csupán ideiglenes, mondhatni feladatcentrikus volt. Leszögezhetjük tehát: a Felső Részek kapitánysága *nem* volt állandó tisztség és a vizsgált korszakban nem is fejlődött azzá. Mindezt forrásaink is igazolni látszanak. A bevezető sorokban idézett 1453-as Újlaki levélben erre egyértelmű utalás történik.[25] 1458 áprilisában, amikor Rozgonyi Sebestyén lesz a Felső Részek kapitánya, s elindul a husziták ellen, Mátyás maga írja Bártfának, hogy Rozgonyit ő küldte a terület felszabadítására. Rozgonyi kinevezésének eseti jellegét tovább erősíti, hogy az esztendő őszén már nem kapitány, hanem erdélyi vajda, azaz hadjárata befejezése után rögvest új feladatot kapott.[26] Két esztendővel később szintén Mátyást képviseli a Felső Részek akkor feltűnő új kapitánya, Sza-

[22] DL 14728. (NRA 27–72.) Idézi: *Horváth:* Szapolyaiak 106. – Újlaki kapitányságáról sem életének és családi viszonyainak összefoglalója, sem a kor politikatörténeti archontológiája nem tud. Vö. *Wertner Mór:* Ujlaki Miklós erdélyi vajda családi történetéhez. Déva, 1907. 12–13., *Engel:* Arch. II. 250.

[23] A Felső Részek kapitányi tisztségét betöltő személyeket időrendben ehelyütt nem áll szándékomban felsorolni. Ezt hivatott pótolni a dolgozat végén található archontológiai tábla.

[24] Mindehhez röviden, a korábbi irodalom összefoglalásával: *Pálffy Géza:* Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 211.

[25] DF 267518. (Brandenburgi lt – Nürnberg, 1095/1.)

[26] Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata a *Stephano Katona.* XIV. Colotzae, 1792. 110–111., *Stephanus Kaprinai:* Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae I–II. Vindobonae, 1767–1771. (a továbbiakban: *Kaprinai:* Mátyás) II. 160–161., Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. kötet (1319-től 1501-ig). Összeállította: *Iványi Béla.* Budapest, 1910. (a továbbiakban: Bártfa) 1004. – *Kaprinai:* Mátyás II. 536–537.

polyai Imre.[27] Kapitányaink tehát minden esetben — egy ismert példától eltekintve[28] — uralkodói felhatalmazással rendelkeztek. Maga a kinevezés a kor szokásának megfelelően minden valószínűség szerint szóban történt, s erről az udvar értesíthette az illetékes városokat, esetleg megyéket.[29] A királyi utasításból fakadóan bizonyosnak kell lennünk abban is, hogy kinevezésükkor az uralkodó egyértelművé tette számukra, hogy a Felső Részek név alatt voltaképpen mit is kell érteniük, azaz feladatukat mely területen végezhetik. Szerencsénkre itt sem kell csupán feltételezésekre hagyatkoznunk. Szapolyai Istvánnak, a Felső Részek kapitányának egyik 1462 szeptemberében kelt mandátumából következtethetünk a fenti állítás igaz voltára, ahol Szapolyai kapitányságáról és ahhoz rendelt várnagyairól tesz említést.[30] Végezetül területi joghatóság megléte melletti analógia gyanánt az Alsó Részek főkapitányságát is meg kell említenünk: a Temesvárott székelő főkapitány 12 délvidéki megye fölött gyakorolt különleges jogokat.[31]

A Felső Részek kapitányai területi hatókörének létét immáron bizonyítottnak tekinthetjük, ezzel szemben lényegesen nehezebb e terület valós kiterjedésének meghatározása. Ennek oka, hogy kevés olyan adatra támaszkodhatunk, amelyek a kapitányság alá vont megyékről, városokról tanúskodnának. Ezek sorában az első a Perényi János és Giskra, illetőleg Szilágyi Mihály közötti békemegállapodásban szereplő, pénzügyigazgatási gyökerekre visszavezethető, de valamiféle védelmi-igazgatási feladatot is elnyert, kassai és körmöci kerület (*cultellus Casschoviensis, Crempniciensis*), amely kilenc, illetve négy megyét foglalt magába (kassai kerület: Szepes, Sáros, Abaújvár, Torna, Zemplén, Ung, Borsod, Gömör, Heves; körmöci kerület: Zólyom, Nógrád, Hont és Bars). Emellett Perényi és Giskra saját kapitányságáról és az abba tartozó Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc és Liptó megyékről is nyerhetünk információt.[32] Úgyszintén meghatározott megyéket, Liptót, Zólyomot és Turócot említi Mátyás 1462 márciusi, Bártfának szóló parancs-

[27] 1460. XI. 27.: Mátyás tudatja Bártfa városával, hogy tegyék le hűségesküjüket Szapolyai Imrének a Felső Részek kapitányának, aki *nomine nostro omnia vobis offeret...* DL 44954. (MNM Törzsanyag – Jankovich gyűjtemény)

[28] 1454 novemberében a kassai kerület megyéi meg Kassa, Bártfa, Eperjes és Lőcse képviselői — a Giskra befolyási területéhez tartozó Sáros és Szepes megyék kivételével — választották a Felső Részek kapitányává Rozgonyi Osvátot. Hazai Okmánytár I–VIII. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Véghely Dezső. Győr-Budapest, 1865–1891. VII. (a továbbiakban: HO) 470–475.... *eligimus et nominamus e medio nostri capitaneum unum parcium superiorum predictorum, videlicet magnificum dominum Osvaldum de Rozgon Siculorum et comitatus Zemliniensis comitem...*

[29] A méltóságok kinevezése a kései középkorban is még zömében szóban történt. Írásos kinevezéseink rendkívül ritkák. Vö. *Jakó Zsigmond:* Az erdélyi vajdák kinevezéséről. Levéltári Közlemények 63. (1992) 72–76.

[30] DF 281479. (Késmárk v. lt. Papír okl. 64.)... *Stephanus de Zapolya, capitaneus partium superiorum etc., vobis egregiis castellanis nostris in castro Scepws et Sarws ceterisqe aliis castellanis nostris in castris nostris superioribus sub capitaneatu nostro existentibus et commorantibus...*

[31] *Fenyvesi:* A Temesközi-szörénységi végvárvidék... 244.

[32] A kassai kerület pénzügyigazgatási eredetét és szerepét bizonyítja Pálóci László országbíró oklevele 1462 augusztusából, melyben utasítja Kassa városát, hogy a kassai *cultellus camere*ből befolyt összeget emberének fizessék ki. DF 270375. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 336.) A katonai jelleghez lásd a 28. jegyzetben említetteket. – *Tóth-Szabó:* A cseh-huszita... 416–418.... *in comitatibus scilicet Posoniensi, Nitriensi, Trenczyniensi, Thwrocz, Lipthoviensi et Arwa sub nostro capitaneatu...*

levele.[33] 1464 februárjában Szapolyai István kapitány arról értesítette Bártfa városát, hogy a cseh rablók ügyében Sáros és Szepes megyék nemessége Késmárkon gyűlést tartott.[34] 1467-ben Mátyás a Felső Részek kapitányait a Nyitra megye területén jogtalanul szállított só lefoglalására utasította.[35] A felsorolásból, amely egyértelműen a husziták által megszállva tartott vagy erősen fenyegetett megyéket foglalja magába, világosan kirajzolódik, hogy a Felső Részek kapitányainak hatásköre valóban csak a veszélyeztetett megyékre terjedt ki. Ugyanakkor a váltakozó hosszúságú és összetételű listákból arra is gyanakodhatunk, hogy minden egyes alkalommal, amikor a király valakit a Felső Részek kapitányi tisztségébe helyezett, más-más régiókba indította el a pillanatnyi hadi helyzetnek megfelelően. Ennélfogva a Felső Részek kapitánysága, legalábbis a jelek szerint, nem ölelt fel hosszú éveken vagy évtizedeken át változatlan nagyságú területet, ellentétben az 1479-ben az Alsó Részeken megszervezett tisztséggel. Eszerint időbelisége mellett területisége is változó volt.

A kapitányok illetékességi körét érintve mindenképp indokoltnak látszik annak vizsgálata is, hogy kiknek adhattak ki parancsokat, ezáltal jutva egy lépéssel közelebb hatáskörük földrajzi kiterjedésének pontosításához. Mandátumaik sorát a királyi városoknak szólóakkal kell kezdenünk. Ezek sorából Bártfa, Eperjes és Kassa részére kiadott parancsaikat ismerjük, melyek szinte mindegyike az aktuális harci cselekményekhez adandó városi hozzájárulást rendeli el.[36] Ezt egészítik ki a más jogállású városok vagy várak vezetőihez címzett levelek, jóllehet az általunk ismert mindkét esetben (Késmárk város és Gölnic vár) Szapolyai-birtokról van szó, s a kapitányi tisztséget is Szapolyai töltötte be.[37] Feltűnő azonban a megyék hiánya! Ám eggyel mégiscsak rendelkezünk, amelyben Szapolyai István kapitány meghagyja Sáros megye közönségének, hogy a következő esztendei, megyéjükből befolyó kamarahasznát adják át emberének, mert azt Mátyás neki utalta ki.[38] Az oklevél ugyanakkor tartalmából fakadóan szempontunkból kevéssé alkalmazható, hisz több adókiutalást említő mandátummal találkozhatunk a korból és a régióból egyaránt, amelyeknek a Felső Részek kapitányi tisztségének területiségével kevés kapcsolata volt.[39] A megyék és a kapitányok kapcsolata viszont feltétlenül további nyomozást igényel.

E vizsgálatok legfőbb okát pedig egy talán jogosan feltételezhető hatáskörbéli ütközés szolgáltathatja. Mindezidáig ugyanis arra láthattunk példákat, hogy a Felső Részek kapitányai időről időre meghatározott számú megyére kiterjedő

[33] Analecta Scepusii sacri et profani. Pars I–IV. Collegit et notis illustravit *Carolus Wagner.* Posonii et Cassoviae, 1773–1778. (a továbbiakban: *Wagner:* Analecta Scepusii) IV. 19.

[34] Bártfa 1521.

[35] DL 107581. (Csánki D. gyűjtemény)

[36] Szabad királyi városok részére fennmaradt kapitányi mandátummal oly nagy számban rendelkezünk, hogy csak egyet-egyet említünk a példa kedvéért. 1458: Rozgonyi Sebestyén Bártfához (Bártfa 1013.), 1465: Szapolyai István Eperjeshez (Bártfa 1567.), 1461: Szapolyai Imre Kassához (DF 270369. /Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 330./)

[37] Késmárk (1464): *Wagner:* Analecta Scepusii III. 219. Gölnic (1465): DL 83760. (Bárczay cs. lt. 37–1.)

[38] DL 70268. (Szinyei Merse cs. lt. 41.)

[39] Ilyen például Pálóci László mandátuma Kassa városához 1465-ből, melyben neki kiutalt összegről értesíti a várost. DF 270391. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 352.)

régió felett rendelkeztek valamiféle joghatósággal. Csakhogy nem szabad megfeledkeznünk e megyék ispánjairól, megyei hatóságáról sem. Ők vajon miként vették tudomásul az esetlegesen felettük rendelkező kapitány jelenlétét? Nos, forrásaink tükrében ilyen hatásköri ütközés aligha valószínűsíthető, mégpedig két okból kifolyólag.

Egyrészt, bár e kérdésről a következő fejezetben még bőven esik szó, a Felső Részek kapitányai kizárólag királyi csapatok, illetőleg királyi városok által kiállított hadak felett gyakoroltak parancsnoki jogokat. Jelenleg mindössze egyetlen oklevelünk utal arra, hogy megyei kiállítású csapat lett volna a kapitányok által vezetett seregtestekben.[40] Ilyesformán területi hatáskörüket nem a megnevezett megyék feletti, az ispánihoz hasonlatos, de annál mégis kiterjedtebb joghatóságként érdemes értelmeznünk, hanem inkább egyfajta „bevetési parancsként". Az uralkodó azzal, hogy a kapitány számára bizonyos számú megyét megnevez, megállapítja azt a területet, ahol kapitányi jogaival élhet, a királyi csapatokat bevetheti, irányíthatja, ennélfogva a megyék vezetésével kapitányainknak nem sok dolga akadhatott.

Van még egy indok, ami legalább részben kizárja, illetve nagyban leegyszerűsíti a megyésispánok és a Felső Részek kapitányai közti ellentéteket. Ez pedig az az eset, amikor maguk a kapitányok viselték egy vagy több, a kapitányságuk alá tartozó megye ispánságát. Erre az általunk ismert majdnem mindegyik Mátyás-kori személynél, aki betöltötte a Felső Részek kapitányi tisztségét, találhatunk példát. Az 1458 tavaszán kapitánykodó Rozgonyi Sebestyén ugyanazon esztendőben Sáros megye ispánja volt. 1460–1461-ben Upori Lászlót Ung megye egyik alispánjaként látjuk viszont.[41] Szapolyai Imre, aki 1460–1463 között lép elénk a Felső Részeken kapitányként, 1462–1485 között Szepes, valamint 1461–1482 között Sáros megyék ispánja volt.[42] 1464-ben Dengelegi Pongrác András szerepel Felső Részek kapitányaként néhány hónapig, s ekkor — és csak ekkor — ő volt

[40] 1460 nyarán Szabolcs megye kért a Felső Részekre vonulás alól mentességet, de válaszában a király ezt elutasította. *Cum igitur nos huic exercitui, a quo vos remitti postulabatis, personaliter interfuimus, prout petebatis, ab eius ingressu vos ad presens remittere non possumus, sed pro expeditione tante rei vos universaliter in eodem adesse volumus.* DL 88351. (Eszterházy cs. hercegi lt. 98-H-102.), valamint DL 88354. (Eszterházy cs. hercegi lt. 74-R-1.) A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk.: Nagy Iván – Nagy Imre – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest, Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) X. 109. Ez utóbbi oklevélben épp azt hagyja meg Mátyás Várdai Miklósnak, hogy maga maradjon otthon, s... *prefatos universos nobiles et alterius cuiusvis status possessionatos homines dicti comitatus Zabolch more exercituancium per prefatum fratrem vestrum levari facere, et post nos pariter cum eodem fratre vestro mittere debeatis.*

[41] DL 31743. (Csicsery cs. lt. 28.). DL 31745. (Csicsery cs. lt. 631.)

[42] Előre kell bocsátani, hogy késő középkori megyei archontológiánk rendkívül szegényes, így a Szapolyaiak megyésispánságára csak részleges adatokkal rendelkezünk. Ezek közül most csak a hivatalviselésükre utaló első és utolsó ismert dátumot idézem. Szepes: Szentkirályi Gergely és Buzlai Miklós Szapolyai Imre szepesi alispánjai, 1462. I. 11. DF 280843. (Igló v. lt. 77.) – Roskoványi Tamás Szapolyai Imre szepesi alispánja, 1485. I. 10. *Iványi Béla:* A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. (Márkusfalvi és Batizfalvi részek) Lőcse, 1917. (Közlemények Szepes vármegye múltjából 9.) márkusfalvi r. 251., Wagner a Szapolyaiak szepesi ispánságát 1465–1487 (Imre) és 1487–1499 (István) közé keltezi. *Wagner:* Analecta Scepusii III. 219–221. Sáros: Szapolyai Imre sárosi ispán, 1461. IV. 2. DL 64380. (Kapy cs. lt. 378.) – Sóvári Sós István és Roskoványi Miklós Szapolyai Imre alispánjai, 1482. II. 21. DL 70319. (Szinyei Merse cs. lt. 205.)

egyben Trencsén megye ispánja is.[43] Újlaki Miklósnak, Pálóci Lászlónak és Ónodi Cudar Simonnak a névsorból való kimaradását elsősorban bárói voltukkal magyarázhatjuk.[44]

Az iméntiek fényében tehát csábító lenne elfogadnunk, hogy a Felső Részek kapitánysága a legtöbb esetben, amikor viselőjének más bárói méltóság nem kölcsönzött megfelelő tekintélyt, együtt járt valamely, ugyanazon területen lévő megye ispánságával is. Egy efféle kijelentéssel azonban csínján kell bánnunk. Ispánság és ispánság között tudniillik eltérések lehettek. Rozgonyi Sebestyén és a Szapolyaiak megyésispánságai bizonyos tekintetben más megítélés alá esnek, mint Dengelegi Pongrác Andrásé. Esetében valóban elképzelhető, hogy Mátyás kapitányi tisztsége mellé bízta meg a trencséni ispánsággal, minthogy családja a régióban nem rendelkezett egyetlen birtokkal sem, s talán az uralkodó evvel szándékozta András katonai hatalmát igazgatásilag is kiegészíteni. Azonban a Rozgonyiak, s 1460 után már a Szapolyaiak is Sáros, illetve Szepes megyék legfontosabb, s még inkább: legnagyobb birtokosainak számítottak, így megyésispánságuk, noha nem volt automatikus, de a korban már korántsem egyedi eset, mintegy előfutáraként a formálódó örökös ispánságoknak.[45] Ekként tehát a Felső Részek kapitányai és az általuk viselt megyésispánságok között minden esetben egyenes kapcsolatot feltételezni, legalább is aggályos.

---

[43] 1464. X. 8.: DL 26405. (Kolozsm. konv. hh. lt. Cista comituum Alba P-2.) – 1464. XI. 12.: Oklevélkivonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárából. Történelmi Tár 19. (1896) (a továbbiakban: Pongrácz levéltár) 520. – 1464. XI. 26.: *Teleki József:* A Hunyadiak kora Magyarországon I–XII. Pest, 1852–1857. (a továbbiakban: *Teleki:* Hunyadiak) XI. 98–100.

[44] Újlaki számos méltósága közül macsói bánsága, s többek közt bácsi, baranyai, tolnai, valkói ispánsága érdemel említést. *Engel:* Arch. II. 250. Pálóci László 1446–1470 között országbíró, Ónodi Cudar Simon pedig 1458–1462 között ajtónállómester, valamint 1459–1461 között bizonyosan udvarmester volt. *Fügedi Erik:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. 106., 119., A Héderváry-család oklevéltára I–II. Közlik: Radvánszky Béla – Závodszky Levente. Budapest, 1909–1922. (a továbbiakban: Héderváry) I. 290–291., Zichy X. 137. – Hozzá kell azonban tenni, hogy 1459-ben Pálóci Ung megye ispánja lett. Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk.: Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest, 1879. 424–425. – További megjegyzést érdemel, hogy Rozgonyi kapitányságával egyidőben a viszonylag csekély tényleges hatalommal járó lovászmesteri tisztet is betöltötte 1458 márciusa és ősze között. Héderváry I. 287–288., Bártfa 1024.

[45] *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki) I. 275., 325. – A megyei nagybirtokosok és az ispáni tisztség kapcsolatához: Nógrád megye ispánja 1458–1459-ben a megye legfőbb birtokosa: Szécsényi László, 1460–1461-ben pedig a Szécsényi jószágok új urai, Losonci Albert és Guti Ország Mihály voltak. DF 283569. (Korpona v. lt. 14.), Csánki I. 120., valamint: Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Archiv Erdődy. Urkundenreihe (a továbbiakban: Erdődy) 628., 9064. Jelen munka a Bécsi Magyar Történeti Intézet, illetve a Klebelsberg-ösztöndíj biztosította kutatási lehetőség segítségével készült el. Bécsi kutatásaim során nyújtott segítségéért Fazekas Istvánnak, illetve a család levéltárában való kutatás engedélyezéséért Erdődy Imrének (München) tartozom köszönettel. Hasonló volt a helyzet Sopronban, Vasban és Zalában is, ahol a Kanizsai testvérek álltak a megyék élén 1460–1462-ben. Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerkesztette: *Nagy Imre*. Sopron, 1889–1891. II. 408–409., 420. *Holub József:* Zala megye története a középkorban I. (A megyei és egyházi közigazgatás története) Pécs, 1929. (a továbbiakban: *Holub:* Zala megye tört.) 468–470. Szabolcs megye élén 1460–1465 között az ott kiterjedt birtokokkal rendelkező Várdai Miklós állt. *C. Tóth Norbert:* Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526) A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (XLII) 2000. Főszerk.: Németh Péter. 101–102. – *Hajnik Imre:* Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 13. kötet 10. füzet) Budapest, 1888. 6–7.

A kérdést ezzel azonban nem merítettük ki. A Szapolyai család familiárisi hálózatát vizsgálva figyelmesek lehetünk egy további jelenségre is. Ennek lényege a család (lényegében Imre) informális igazgatási-hatalmi befolyásában ragadható meg oly megyékben, ahol nem ők viselték az ispáni méltóságot.[46] Ez a momentum esetünkben annyiban bírhat jelentőséggel, amennyiben a Felső Részek kapitányai által irányított vidékeken kimutatható. Márpedig Szapolyai Imrével kapcsolatban épp kapitánysága időszakából legkevesebb két megyénél mindez módunkban áll.

Az első eset, Abaúj megyéé, nem teljesen ismeretlen. Itt ugyanis annak ellenére, hogy 1456–1470 között a Rozgonyiak szerepelnek okleveleinkben ispánként, mégis az alispánok sora 1462-től kezdődően jól azonosítható Szapolyai-familiárisokból, legfontosabb váraik (Tokaj, Boldogkő, Regéc) várnagyaiból áll.[47] Kísértetiesen hasonló volt a helyzet Zemplénben is. Az ispáni méltóságot 1459-től egészen 1468-ig Perényi István viselte, s csak ezután váltotta őt fel Szapolyai Imre és Rozgonyi Rénold.[48] Amennyiben viszont végig tekintünk alispánjaik 1460–1470 közötti sorozatán, érdekes kép tárul elénk. 1465–1466-ban ugyanis a megye alispánja már az a Lasztóci Simon, aki 1464–1468 között a Szapolyaiak tokaji várnagya, azaz első váruradalmuk és egyben rezidenciájuk vezetője volt.[49] Lasztóci utódai között pedig egyaránt találkozhatunk Szapolyai- és Rozgonyi-familiárisokkal.[50] Nos, az elősorolt tények mindenképpen magyarázatra szorulnak, már csak azért is, mert ellentétesek a középkori megyék szervezetéről és működéséről eddig kialakult képünkkel.[51] Ami az okokat illeti, azt kevéssé hihetjük, hogy az uralkodó kényszerítette volna némely megyésispánját, hogy más bárók vagy arisztokraták familiárisai közül válasszon alispánokat megyéje igazgatásához, hiszen egyszerűbb lehetett számára az ispán leváltása.[52] Ugyanígy nehezen tételezhetjük föl a fentiek kikényszerítését magukról a megyékről is. Azonban a Szapolyaiak által viselt Felső Részek kapitánysága épp segítségünkre lehet a kérdés megoldásában. A fentebb idézett helyzet kialakulásában, amennyiben nagy valószínűséggel kizárhatjuk a

[46] *Horváth:* Szapolyaiak 104–105.

[47] Uo. 110., a megye 1458–1470 közötti archontológiai adatsorával.

[48] Perényi: 1459. II. 10. *Kaprinai:* Mátyás II. 245–247. 1468. IX. 27. DL 57747. (Soós cs. lt. 577.). Szapolyai Imre első ispáni említése: 1469. VII. 18. DL 67041. (Dessewffy cs. margonyai lt. 262-A.) Rozgonyi Rénoldé: 1469. XI. 2. DL 31917. (Csicsery cs. lt. 39.)

[49] *Horváth:* Szapolyaiak 104., különösen 33. j. Alispánságára: 1465. IX. 24. DL 84987. (Semsey cs. lt. 3–64.), 1466. IV. 15. – DL 67020. (Dessewffy cs. margonyai lt. 248.)

[50] 1466–1468: Kozmafalvi Gál feltehetően Rozgonyi embere volt. Vö. *Horváth:* Szapolyai 110., 1466. IV. 22. DL 31888. (Csicsery cs. lt. 85.), 1468. IV. 5. DL 69846. (Kende cs. lt. 268.) 1469: Roskoványi Tamás előzőleg abaúji alispán volt Szapolyai keze alatt, majd az ugyancsak Szapolyai-birtok Szádvár várnagya lett. *Horváth:* Szapolyaiak 104., 110., 1469. IX. 12. DL 31915. (Csicsery cs. lt. 315.)

[51] *Gábor Gyula:* A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest, 1908. 76–84., *Szekfű Gyula:* Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. (Értekezések a történeti tudományok köréből 23. kötet 3. füzet) Budapest, 1912. 182., *Holub József:* A főispán és alispán viszonyának jogi természetéhez. (Adatok a középkori vármegyei közigazgatás történetéhez) Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Írták tanítványai. Budapest, 1917. 193–201., *Holub:* Zala megye tört. 137–150., *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 2000.[2] 109–111.

[52] Jóllehet Mátyás-kori archontológia hiányában a király ispánkinevezési politikájáról semmit sem tudunk. Csak gyaníthatjuk, hogy uralkodása elején még nem bánhatott minden körültekintés nélkül a vele nem rokonszenvező, de tekintélyes hatalommal bíró „ellenzéki" arisztokratákkal.

közvetlen királyi akaratot, más lehetőséggel nem számolhatunk, mint a Szapolyaiak hatalmi ambícióival.[53] A kapitányság és a vele járó királyi sereg talán kellő nyomatékot jelenthetett a nekik megfelelő személyeknek a kérdéses megyékkel és azok ispánjaival való elfogadtatásához, különösen ha azok vagy távolabbi birtokosok, bárók vagy a harci események miatt távollévő személyek voltak.[54] Megválaszolatlan kérdésként mármost csak az áll előttünk, hogy mindezt miként vette tudomásul Mátyás. Az általános gyakorlatot meghatározó középkori jogszokásokat figyelembe véve leginkább erélyes fellépést várnánk a királytól, erre azonban forrást nem találhatunk. Sőt, az 1460–1475 közötti másfél évtized a Szapolyai család páratlanul gyors és rendkívüli méretű birtokadományokkal teletűzdelt felemelkedését hozta magával. Mindemögött értelemszerűen az uralkodó állt. A még csak kialakulóban és megszilárdulóban lévő központi hatalom esetében a fentebb tárgyalt jelenségek nemhogy rosszallást váltottak ki, hanem feltehetjük egyfajta hallgatólagos királyi hozzájárulás létét is. Hiszen a feltétlen Mátyás-hű Szapolyaiak hatalmának megerősödésével a Felső Részeken közvetett módon a királyi hatalom is új bázisra lelt.

Kibontakozni látszik tehát a kép: a Felső Részek kapitányait az uralkodó irányította a husziták által veszélyeztetett területekre, minden egyes alkalommal parancsba adva nekik, hogy mely megyék területén működhetnek. Többük ezen kívül megyésispáni tisztséget is viselt kapitánysága területén, illetőleg a Szapolyai család feltehetően épp kapitányi tisztségét is felhasználva további megyék fölötti befolyásra tett szert.

Katonai hatáskör

Közhelyszámba menő az állítás: a középkori Magyarországon kapitányok általában katonai feladatokat láttak el. Nem volt ez másképp a Felső Részek kapitányságával sem. Esetükben azonban lehetőségünk van arra, hogy némileg árnyaltabb képet rajzoljunk e tisztség betöltőinek személyi összetételéről és katonai feladatairól. Ehhez az általuk kiadott, s több észak-magyarországi szabad királyi városi levéltárunkban értékelhető mennyiségben fennmaradt okleveleik vizsgálata nyújt alapot.

---

[53] Ennek a Perényiekkel szembeni megnyilvánulására: *Tringli István:* Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények 63. (1992) (a továbbiakban: *Tringli:* Mátyás és a Perényiek) 179–180.

[54] Közvetlenül erre utaló adattal ugyan nem rendelkezünk, de a Szapolyaiak erőszakosságát támasztja alá a következő három eset is. 1463. VI. 14.: A Márkusfalvi Máriássiak tiltakozása, mert Szapolyai Imre és István több birtokukat elfoglalva tartják. DL 15844. (NRA 1554–43.) – 1463. XI. 16.: A Zombori család tiltja el Szapolyai Imrét és testvéreit a Zemplén megyei Zombor birtok jogtalan birtoklásától. DL 25994. (Ismeretlen prov. iratok) – 1462. június 2-án a budai káptalan előtt Perényi Miklós és János azért tiltakoztak, mert korábban őket a király és a Szapolyaiak több birtokukkal kapcsolatosan bevallásra kényszerítették. Elmondásuk szerint a bevallást... *non sponte et libere, sed per violentiam et potentiariam compulsionem... Mathie... regis... et ipsius Emerici thesaurarii ipsis facere opportuissent. Tringli:* Mátyás és a Perényiek 180. – Talán az imént tárgyalt jelenség is elősegíthette, hogy az országgyűlés 1486-ban kötelezte a királyt, hogy csak megyebeli személyt tegyen ispánná, s az ispánt pedig, hogy ugyancsak megyebéli alispánt állítson. Decreta regni Hungariae 1458–1490. *Francisci Döry* collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke.* Budapest, 1989. (a továbbiakban: Decr. Hung. 1457–1490.) 299.

Elemzésünket a kapitányi tisztség szervezeti felépítésének bemutatásával érdemes kezdenünk. A Felső Részek kapitánysága ugyanis minden, a korábbi kapitányi hivatalok analógiájára támaszkodó várakozásunkkal ellentétben, differenciált szervezetet takar, amit az oklevelek terminológiája is tükröz: 1461–1463 között egyszerre találkozhatunk a Felső Részek főkapitányaival (*supremus capitaneus*), kapitányaival (*capitaneus*), és alkapitányaival (*vicecapitaneus*). Érdekes odafigyelnünk az egyes szinteket elfoglaló személyekre is, hisz a tisztség megosztásának okára talán épp ők kínálják a megoldást. Főkapitányként kizárólagosan Szapolyai Imrével találkozhatunk, aki azonban kapitányi megnevezéssel is előfordul. Vele egy időben Szapolyai István, Magyar Balázs és Upori László hol kapitányokként, hol alkapitányokként tűnnek föl.[55] Szerfelett valószínű, hogy e helyütt nincs másról szó, mint hogy Mátyás a Szapolyai testvérpár mindkét tagját (a harmadik testvér: Miklós egyházi személy, Erdély püspöke volt[56]) kapitányi méltósághoz akarta juttatni, s Imrét István felettesévé kinevezve, egyfajta tiszteletbeli címmel ruházta fel. Rendelkezésre álló forrásaink kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Imre — aki 1459–1464 között a kincstartói hivatalt is betöltötte — 1460–1465 között, amikor a Felső Részeken a leghevesebb harcok dúltak, kevés kivétellel Budán, illetve később, az 1464-től elnyert dalmát-horvát-szlavón bánság okán,[57] a délvidéken tartózkodott. Ezzel szemben testvére ténylegesen a harctéren vagy annak közvetlen közelében mozgott, s onnan irányította a hadműveleteket.[58] E feladatbeli megosztás indokolhatta, hogy egyikük főkapitány, míg másikuk kapitány volt, ugyanakkor elképzelhető, hogy az alá- és fölérendeltség csak jelképes vagy kevéssé jelentős lehetett, már csak a családi kapcsolat miatt is.[59] Ugyanez

[55] A részleteket a dolgozat végén található archontológiai tábla tartalmazza.

[56] Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen VI. (1458–1473) Herausgegeben von Gustav Gündisch unter Mitarbeit von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch. Bukarest, 1981. 191.

[57] Imrét az 1464. április 6-i koronázási hitlevél már dalmát-horvát meg szlavón bánnak nevezi. Decr. Hung. 1457–1490. 150.

[58] A Szapolyai család tagjainak itinériumát egy másik dolgozat keretében kívánom közreboc sátani. István az 1460-as évek első felében rendkívül sokat tartózkodott új birtokukon, Késmárkon, itt rendezve be kapitányi székhelyét. *Kubinyi:* Nagybirtok és főúri rezidencia 215. Első ismert itteni keltezése: 1462. VI. 24. DL 70268. (Szinyei Merse cs. lt. 41.), a tárgyalt időszakból az utolsó: 1465. I. 12. Bártfa 1567. Szapolyai Imre csak elvétve tűnik föl a városban: 1464. VII. 9 DL 69023. (Berzeviczy cs. berzevicei lt. 284.), s legközelebb: 1465. IX. 28. DF 281758. (Késmárk v. lt. Pergamen okl. 68.) A város stratégiai szerepére látszik utalni, hogy legkésőbb 1465 őszére várkastély is épült területén.... *ab eo tamen tempora, quo in dicta civitate nostra castellum erectum esset, in locoquo ipsius castelli quamvis nonnulli domus destructe essent...* DF 281757. (Késmárk v. lt. Pergamen okl. 67.) – A késmárki kapitányi központ létét támasztja alá Długoss idevágó feljegyzése is:... *capitaneus Stephanus in Kyesmark tenutarius et Emerici Diak gubernatoris Hungarie germanus...* Iohanis Długossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis historiae Polonicae liber XIII et ultimus. Lipsiae, 1712. 343–344. Szapolyai Imre kormányzóként való említése feltehetően későbbi kormányzóságának időbeli visszavetítése lehet.

[59] Bonfini azért megjegyzi, hogy István kisebb jelentőséggel bírt Imrével szemben. Mátyás... *in superioribus Emericum e paternis amicis haud dubie primarium spectate virtutis et sapientie virum, in inferioribus vero Ungarie partibus Michaelem avunculum rite prefecerat.... Stephanus Emerici frater natu minor impari auctoritate, contra tunc fortitudine et probitate pari, ut cum fraterna laude certaret, in eo bello fuit. Antonius de Bonfinis:* Rerum Ungaricarum decades. Ediderunt Iosephus Fógel – Blasius Iványi – Ladislaus Juhász. Lipsiae-Budapest, 1936–1941. III–X-213–216. Bonfini Szapolyai társaként Báthori Istvánt is említi, azonban ezt kizárólagosan fantáziája termékének kell

magyarázhatja Imrével összefüggésben a főkapitányi és kapitányi megnevezések következetlenségét is. Egyetlen esetről sincs tudniillik adatunk, hogy Imre testvérének vagy bármely más, a Felső Részek kapitányi tisztségét betöltő személynek parancsot küldött volna. Ilyen kizárólag az uralkodótól maradt fenn. S hogy épp a harcoktól távol lévő Imre lett a főkapitány, annak magyarázatát kincstartóságán kívül a Mátyással fennálló, különösen bensőséges viszonyában vélhetjük felfedezni. Nemrégiben még annak lehetőségét is felvetette a kutatás, hogy Imrét bizonyos rokoni szálak fűzték az uralkodóhoz.[60]

A Szapolyai testvérek mellett azonban szót kell ejtenünk a többi személyről is, akik e tisztséget viselték. Névsoruk (Újlaki Miklós, Rozgonyi Sebestyén, Upori László, Parlagi László, Magyar Balázs és Dengelegi Pongrác András) több mint beszédes. Amennyiben figyelmünket a Mátyás-kora összpontosítjuk, megállapíthatjuk, hogy a számításba jövő öt személyből kettőt (Rozgonyit és Dengelegi Pongrác Andrást) rokoni szálak fűztek az uralkodóhoz, míg Magyar Balázs és Parlagi László esetében régi, kipróbált Hunyadi-familiárisokkal van dolgunk.[61] Egyedül Upori László személye okoz problémát, róla tudjuk a legkevesebbet. Annyi bizonyos, hogy Zemplén megyei tekintélyes nemesi család sarja volt.[62] 1461-ben Pálóci László országbírótól nyert adományt Bacskai Istvánnal közösen, s ugyanezen esztendőből egy hatalmaskodás részeseként lép elénk.[63] Minthogy azonban Zemplén a korábban elmondottak alapján határozott Szapolyai-befolyást mutat, illetőleg tudjuk, hogy Upori 1449–1450-ben Hunyadi János seregének tagja volt, némi óvatossággal ugyan, de arra gondolhatunk, hogy Upori is a Hunyadi-ház, esetleg a Szapolyaiak familiárisi hálózatába tartozhatott. Ebbéli gyanúnkat Mátyás király 1464. decemberi, Saskó várát hű szolgálataiért Uporinak juttató donációja csak erősíti.[64] Upori és társai személyében tehát világos képet alkothatunk a Felső Részek Mátyás által kinevezett kapitányairól. Mindegyikük a király rokoni, illetőleg a nem egyszer még annál is szorosabb kapcsolatot jelentő kipróbált familiárisi körből került ki. Eszerint az 1459-es ellene szerveződött, s Garai-Újlaki-Szilágyi nevével fémjelzett lázadást követően — a talán kissé bizalmatlan — Mátyás meg sem próbálta e kényes, s lássuk be, katonai képességet is igénylő feladatot egy arisztokratára bízni vagy ha ezt is tette (Pálóci, Ónodi Cudar, de még a rokon Rozgonyi Sebestyén esetében is) akkor az rövid ideig viselte a tisztséget. A király bizalmatlansága alkalmasint a Felső Részek kapitányainak épp általa biztosított meglehetősen széles katonai lehetőségeiből is fakadhatott.

Melyek is voltak valójában ezek a lehetőségek? Először és mindenek előtt a kapitányok kezére bocsátott királyi hadakról, zsoldosegységekről kell szólnunk.

---

tekinteni. Egyrészt okleveles adat ezt nem támasztja alá, másrészt pedig genealógiai ismereteink szerint Báthori ekkor legfeljebb 16–18 éves lehetett. *Engel Pál:* Középkori magyar genealógia. *Uő.:* Magyar középkori adattár. CD-ROM. Budapest, 2001. (Gutkeled-nem, Rakamazi-ág, ecsedi Báthoriak)

[60] *Kubinyi András:* Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. História 21. (1999/7) 21–22.

[61] *Kubinyi András:* Mátyás király. Budapest, 2001. 10–11., *Fekete Nagy Antal:* Trencsén megye. Budapest, 1941. 70., *Engel:* Arch. II. 152., *Horváth:* Szapolyaiak 102–103.

[62] Csánki I. 382.

[63] DF 212481. (Leleszi konv. hh. lt. Statutoriae V-98.), DF 222827. (Leleszi konv. hh. lt. Acta anni 1460–3.)

[64] DL 102987. (Batthyány hercegi cs. lt. Illésházy 2–1–1.)

Láttuk, kapitányainkat minden esetben az uralkodó nevezte ki. Ezt most annyiban egészíthetjük ki, hogy e kinevezéssel egyidejűleg királyi csapatok vezetését is rájuk bízta. V. László Giskrát királyi hadakkal tette meg a Felső Részek kapitányává 1457 tavaszán.[65] 1458 áprilisában és májusában Mátyás több oklevele is egyértelművé teszi, hogy Rozgonyi Sebestyén kapitányt hadaival indította útnak a Felső Részek felé.[66] 1465-ből a Szapolyai Imre vezette hadjáratról maradt híradás.[67] Problémát csupán e csapatok nagyságának és összetételének meghatározása okoz, erre egyetlen oklevelünk sem utal. A királyi bandérium vagy annak egy része mellett — különösen 1462 után — bizonyos számú királyi zsoldossal is számolnunk kell. E zsoldosok közül pedig nem egy 1462 előtt még Giskra oldalán harcolt.[68]

A közvetlenül a Felső Részek kapitányainak vezetésére bízott csapatoknál lényegesen több adattal rendelkezünk a királyi városok által kiállított hadakról. A több irányból érkező egységek összehangolása természetesen a kapitány feladata volt.[69] A királyi városok (Kassa, Bártfa és Eperjes) által a kapitányokhoz küldött hadak minden kétséget kizáróan zsoldosok voltak, s zsoldjukat az őket kiküldő város biztosította. Kiadásaik megtérítéséről legtöbbször szó sem esik az oklevelekben, a király alkalomadtán a városi cenzus időleges elengedésével kárpótolta őket.[70] A fentiekhez hasonlóan nem egyszer kellett a városoknak hadiszereket, ágyút vagy lőport a kapitányok rendelkezésére bocsátania.[71]

---

[65] *Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 414–415.... *mittimus nunc de curia nostra fidelem nostrum magnificum Iohannem Gyzcra de Brandis, comitem de Saros, quem pro hac vice in capitaneum parcium nostrarum superiorum prefecimus cum proprie curie nostre militibus et gentibus huiusmodi nostris infidelibus et regni nostri turbatoribus resistendum et eorum contumaciam conterendam.*

[66] Rozgonyit *cum gentibus nostris contra vastatores partes superiores regni nostri* indította útnak a király. *Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 419. – Zichy X. 9–10.

[67] DL 31822. (Csicsery cs. lt. 698.) A királyi oklevél tanúsága szerint a Csicsery család több tagja... *cum fideli nostro magnifico Emerico de Zapolya... in partibus superioribus... contra Bohemos latrones in servitiis nostris regalibus existunt occupati...*

[68] *Tóth Zoltán:* Mátyás király idegen zsoldosserege. (A Fekete sereg) Budapest, 1925. 63–69.

[69] 1458-ban Mátyás meghagyta Bártfa városának, hogy ha őket Rozgonyi Sebestyén megkeresné, akkor *sub conductu eiusdem, quo iusserit, contra latrones prenotatos ire et proficisci possitis... Kaprinai:* Mátyás II. 160–161. – 1459-ben Magyar Balázs és Csutai János kapitányok utasítják Bártfát, hogy csapataik a bevetésre álljanak készen. Bártfa 1082. – Ugyanebben az esztendőben Kassa is hasonló értelmű parancsot kap a királytól. *Kaprinai:* Mátyás II. 280. – 1462-ben ugyancsak Mátyás ad ki parancsot Eperjesnek, hogy minden telek után egy-egy fegyverest küldjenek a Felső Részek kapitányának keze alá. Eperjes 185–186. – 1462. V. 14.: Szapolyai István Bártfához:... *scitis, quod serenissimus dominus noster rex vobis commisit, quod cum omni gente vestra et pixidibus prompti fore deberetis et paratis, dum opportunum fuerit, istarum partium in adiutorium cum ipsis venire possetis...* DF 214110. (Bártfa v. lt. 1414.)

[70] Erre utalhat 1464 júniusából Szapolyai István kapitány levele Bártfához, melyben panaszkodik, hogy... *vestros familiares sew stipendiarios, qui nunc existunt sub capitaneatu sew nostra potestate...* neki nem engedelmeskednek. DF 214120. (Bártfa v. lt. 1424.) – A királyi városok hadi kötelezettségeiről összefoglalóan legutóbb: *Kubinyi András:* Városaink háborús terhei Mátyás alatt. Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk.: Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron, 1993. (a továbbiakban: *Kubinyi:* Mátyás és a városok) 158–160.

[71] *Kubinyi:* Mátyás és a városok 156–157. Mátyás ugyanakkor 1461 nyarán megígéri Kassának, hogy, ha *bombardam ipsorum minorem, que Pethornel vocatur, pro frangendo castro Wywar, sub quo gentes nostre satis amplo nostro existunt, dare promiserunt* megsérülne, akkor helyette másikat készíttet a városnak. *Kaprinai:* Mátyás II. 495.

Ugyancsak kötelező érvénnyel nehezedett a kapitányokra a fenti királyi utasítások elfogadtatása a bizonyára vonakodó városokkal, illetőleg e városok hűségének biztosítása az uralkodó irányában.[72] Mindez pedig másképp nem volt megoldható, csak meghatározott időközönkénti egyeztetések útján. Ezáltal katonai feladataik mellé — természetesen védelmi tárgyú és célzatú — szervezési tennivalók is járultak.[73] Nemkülönben ők bonyolították le a megbeszéléseket a régió nagybirtokosaival, valamint a területre érkező, esetleg királyi utasítást hozó bárókkal.[74] Tudunk oly esetekről is, amikor nem királyi, hanem — annak utasítására ugyan, de — egyházi vagy magánföldesúri, esetenként pedig megyei bandérium és vezetője is a Felső Részeken tartózkodott, így ezen csapatok mozgásának koordinálása is kapitányaink feladatait szaporíthatta.[75] Kezükben futottak össze továbbá a különböző harcterek hírei, s azokat a legtöbb esetben ők továbbították.[76]

Központi hadtáp, valamint logisztikai ellátás a korban még nem létezett. Ennek megfelelően kapitányainkra hárult a vezetésükre bízott hadak élelmezésének megszervezése is. Lebonyolítására sok más mód nem volt, mint a városok és piacaik nyújtotta lehetőségek. Jelentősebb — sokszor pedig idegen népelemeket is tartalmazó — hadak megjelenésének városaink nem örülhettek túlságosan, még az esetlegesen kecsegtető anyagi előnyök felmerülése esetén sem. Tisztában voltak ugyanis a helyzet veszélyeivel: közbiztonsági problémák, italozás, rablások.[77] Éppen ezért találkozhatunk olyan oklevéllel is, melyben a királynak kellett meghagynia a városok hatóságának, hogy a Felső Részek kapitányai vezette hadakat városukba beengedni és őket méltányos összegért élelemmel ellátni kötelesek.[78]

---

[72] A városok, amikor lehetőség adódott rá, igyekeztek legalább a hadbavonulás alól mentességet szerezni. DF 269455. (Kassa v. lt. Exercituatio H-3.) – 1460 novemberében Mátyás meghagyja Bártfának, hogy a hűségesküt — amit Kassa és Eperjes már letett — Szapolyai Imre kincstartó és a Felső Részek kapitánya kezébe tegye le. DL 44954. (MNM Törzsanyag. Jankovich-gyűjtemény)

[73] Perényi János kapitány 1457-ben Bártfa képviselőit *pro concludendis tractatibus* hívja Terebesre. Bártfa 983. – Szapolyai Imre 1460 decemberében Bártfa képviselőit Eperjesre hívja tanácskozásra. Bártfa 1242. – 1461 januárjában szintén Bártfát kéri Szapolyai István és Upori László, hogy küldjék el embereiket Kassára, ahol *communi consilio* gyűlnek össze királyi parancsból. Bártfa 1317. – 1463 októberében Szapolyai egy bizonyos Lőcsén megrendezett gyűlésről tesz említést.... *in presenti congregatione in civitate Lewcza novissime celebrata...* DF 214195. (Bártfa v. lt. 1493.)

[74] 1462 májusában Szapolyai István arról értesítette Bártfát, hogy Pálóci László országbíróval Eperjesen tanácskoztak, s úgy döntöttek, hogy *dum opportunum fuerit, nobis in subsidium contra insultos emulos ad partes istas exurgentium cum gente et pixidibus vestris nobis et istis partibus occurrere et subvenire deberetis.* DF 214113. (Bártfa v. lt. 1417.) – Pálóci 1462 május elején valóban Eperjesen volt. Eperjes 186–187.

[75] 1458 nyarán Mátyás László püspök minden peres ügyét elhalasztja, mert *idem Ladislaus episcopus de nostro mandato personaliter contra vastatores partium superiorum regni nostri exercituare habuit.* Erdődy 614. – 1459 tavaszán Várdai Miklós és perbeli ellenfelei kaptak hasonló perhalasztást, mivel *idem de nostro mandato personaliter contra vastatores parcium nostrarum superiorum exercituare habent.* Zichy X. 50., DL 88351. (Eszterházy cs. hercegi lt. 98-H-102.) és DL 88354. (Eszterházy cs. hercegi lt. 74-R-1.), továbbá Zichy X. 109.

[76] 1463. VII. 15. Szapolyai István kapitány Bártfához: *Novitates..., ut magnificus Michaelis Orzagh palatinus cum Blasio Magyar et aliquibus ceteris dominos bratones in monte Wysserad occupaverant.* DF 214179. (Bártfa v. lt. 1483.)

[77] 1465-ben Szomolnokbányán Szapolyai zsoldosait az ellenség részegségük miatt lepte meg és mészárolta le. Bártfa 1566.

[78] Bártfa 1000.

Túlzott indoklást talán nem igényel a tény: a háborús viszonyokból fakadóan a Felső Részek kapitányainak legfőbb működési terepe a tényleges katonai feladatok levezénylése volt. Értenünk kell ez alatt a nyílt ütközeteket, várostromokat, várak körüli ostromgyűrű és blokád fenntartását, a husziták által emelt, s a 19. századi történetírás által találóan váracsoknak nevezett erődítések lerombolását,[79] illetőleg szükség esetén hasonlóak építését. A huszita harcmodor sajátosságaiból fakadóan nyílt ütközetekről alig-alig tudunk.[80] Várostromról, de még inkább blokádról azonban nagy számban tesznek említést okleveleink.[81] Ugyanakkor kapitányaink nem csak fegyverrel szereztek meg erődítéseket. Legalább ilyen gyakorisággal történt meg, hogy az átadás feltételéül meghatározott pénzösszeget szabtak meg azok huszita birtokosai. Ilyenkor többször — persze királyi jóváhagyással a meglévő hadak kímélése okán is — a békés megoldás élvezett elsőbbséget.[82] Tudunk arról is, hogy Szapolyai István kapitánynak királyi utasításra Murány alatt ostromvárat kellett építenie, s ehhez segítségül a király Lőcse városát rendelte a kapitány mellé.[83]

---

[79] Az egyes megszállt területeken hamarjában emelt, minden engedélyt és törvényes rendet áthágó erősség, mint jelenség korántsem egyedüli katonai megoldás a középkorban. A 12. századi Angliában például a Blois István (1135–1154) uralkodása alatti polgárháborúban tűnnek föl hasonló várak, melyeket a harcok elmúltával — a huszita erődítésekhez hasonlatosan — szisztematikusan felszámoltak. Dictionary of British History. Szerk.: J. P. Kenyon Wordsworth Editions Ltd., 1994. 3. („adulterine castles") – A felhagyott, de később a husziták által is használt és felújított hazai várra kiváló példa Zagyvafő. *Bodnár Katalin – Juan Cabello – Simon Zoltán:* A zagyvafői vár kutatása. Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.) Szerk.: Lővei Pál. Budapest, 1993. 85–112. (különösen: 85–90.)

[80] 1458 nyarán Talafusz vesztett csatát Sárospataknál, ahol maga is elesett. *Tóth-Szabó:* Csehhuszita... 307.

[81] 1461 áprilisában például a sárosi ostromerődítésből utasította Szapolyai István és Upor László Bártfát, hogy a rihnói várostromban segítsék őket. Bártfa 1342.

[82] Példák a teljesség igénye nélkül: 1456-ban Újlaki Miklós kapitány előadja, hogy országgyűlési meghagyásból a Nógrád megyei Jenő erősséget Axamittól pénzen váltotta meg. *Tóth-Szabó:* Csehhuszita... 410–411. – 1460 májusában bizonyos Chmelow-i erősség cseh kapitányai nyugtatták Kassa városát, akik 4250 aranyat adtak át nekik *pro ruptione et distractione fortalitii Chmelow.* DF 270360. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 321.) – Ugyanezen esztendő nyarán Pálóci László, Homonnai Bertalan és Perényi István ezer forinton váltották meg a fegyverszünetet Talafuz János és Knyezics Mátyás rihnói és sárosi kapitányoktól. *Kaprinai:* Mátyás II. 437–438. – 1460 októberében Szapolyai Imre és testvérei Salgó várát és Ozdin várkastélyt a csehektől visszaváltott erősségekre fordított 12 000 aranyért kapták zálogba Mátyástól. A Balassa család levéltára 1193–1526. *Fekete Nagy Antal* kézirata alapján sajtó alá rendezte *Borsa Iván.* Budapest, 1990. (a továbbiakban: Balassa) 349. – Ugyanebben a hónapban kapta adományul Rozgonyi Sebestyén, aki... *capitaneus generalis huiusmodi exercituum nostrorum primus et principalior inter alios fuit...* Balog várát, aminek visszaszerzésére saját vagyonából is áldozott. DL 15508. (NRA 569–55.) – Novemberben Rozgonyi és Szapolyai együtt kapják meg zálog gyanánt 12 000 arany értékben Rihnó várát. DL 15524. (NRA 568–22.) – 1461 májusában újból Szapolyai Imre kap zálogot, Tállya várát 15 000 aranyért. Balassa 353. – 1462-ben a király ismét Kassát kérte fel, hogy több erőd kiváltására szedjen be pénzt a kassai kerületből, s azt Pálóci Lászlónak és képviselőjének adja át. DF 270551. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 512.), DF 270375. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 336.)

[83] 1461. X. 14.: Mátyás tudatja Lőcsével, hogy megparancsolta Szapolyainak, miszerint *ipse unum castellum sub alpibus in locis aptis cum vestro adiutorio erigat. Kaprinai:* Mátyás II. 575–576. Murány alatti erődítés építéséről négy évvel későbbről is tudunk. 1465. VII. 30.: Szapolyai Imre Bártfának szóló levelében tudatja a várossal, hogy... *statim postquam sub monte Mwran fortalitium exigere fecimus, versus vos tendere volebamus...* DF 214295. (Bártfa v. lt. 1600.) – Várak, városok építéséhez, erődítéséhez többször felhasználták a környék lakosságának, városainak erejét, ugyanak-

A Felső Részek kapitánysága és a várak kapcsán feltétlenül érintenünk kell egy jogi-katonai szempontból érdekes jelenséget. Ennek lényege kapitányainknak tulajdonított vár-kisajátítási jogként ragadható meg. Néhány nehezen értelmezhető korabeli várbirtokos-változásból fakadóan felmerült az elképzelés, hogy a Felső Részek kapitányainak oly esetekben, amikor azt a hadihelyzet megkívánta, jogukban állt megszállni idegen birtokosok várait is.[84] Nos, jelenleg olyan további forrásokkal rendelkezünk, amelyek segítségével korábbi feltételezésünk immáron bizonyossággá válhat. Először azonban tekintsük át az e problémát megvilágító fontosabb okleveleinket.

1. 1460 őszén Mátyás több, Nagyida várához tartozó birtokot adat vissza Perényi Jánosnak, amelyeket az ő parancsából (*que iussu nostro*) Szapolyai Imre tartott elfoglalva. Szapolyai a Felső Részek kapitánya volt.[85]

2. 1463 novemberében a budai káptalan előtt Serkei Loránd két unokája: Tóbiás és János tett panaszt amiatt, mert Szepes megyei Dunajec várukat Szapolyai István, testvérének: Imrének meghagyásából elfoglalta és megszállva tartja. Fellépésük azonban nem járt eredménnyel. Ezt követően 1467-ben ismételten bepanaszolták a Szapolyaiakat Dunajec általuk jogtalannak vélt elfoglalása miatt, akik végre válaszul előadták, hogy maguk nem jogtalanul szállták meg e várat és erről megfelelő iratokkal rendelkeznek, amiket készek egy későbbi időpontban bemutatni. Ennek esetleges megtörténtéről sajnálatos módon már nem maradt semmiféle híradásunk, az eseménysor azonban mégis elgondolkoztató. A foglalás pontos jogcíme előttünk nem ismert, de tény: a Szapolyaiak ekkor épp kapitányok voltak a Felső Részeken.[86]

3. Mátyás 1462 januárjában Boldogkő várát — amelyet három esztendővel korábban még a Parlagiaknak adományozott — 3000 forintért zálogba vetette, Kassának hangsúlyozván, hogy ennek egyik fő oka, nehogy a vár a csehek kezébe kerüljön. Az ügy kancelláriai relátora maga Szapolyai Imre volt.[87] Éppen ezért figyelemreméltó, hogy két évvel később viszont már arra utasította a várost a király, hogy a várat adják Szapolyai Imre kezébe, aki a város érdekében, bizonyos katonai mentességekért járt közbe nála. Imre testvére, István ekkor a Felső Részek kapitánya volt.

Mostanáig ezen oklevelek jelentettek támpontot a kapitányok várkisajátítási jogának feltételezéséhez. További konkrét esettel sajnos ma sem rendelkezünk, azonban nem feledve a Szapolyaiak közismert erélyességét a birtokszerzések lehetősége terén, illetőleg a hűtlenség esetén fennálló fej- és jószágvesztés szokását, talán mégsem felesleges tovább kutatva esetleges, a fentiekkel összefüggő előzményeket vagy gyanúba hozható törvényi hátteret keresni. S ezt nem is minden

kor mindennek végrehajtása egyáltalán nem volt akadálymentes. Vö. *Kubinyi András:* Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 70.

[84] *Horváth:* Szapolyaiak 107–109.

[85] Uo. 107.

[86] Uo. 107–108.

[87] A *relatio*s jegyzetben szereplő személy legtöbbször nem csupán közvetítette az oklevélkiadási utasítást a kancelláriának, hanem sokszor maga volt az ügy felelőse, ő terjesztette azt a királyi tanács elé. Vö. *Szentpétery Imre:* Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) 172–173. (különösen a 8. jegyzet)

esély nélkül tehetjük meg. Nagyon hasonló eset zajlott le ugyanis 1438-ban Gede váránál. Ebben az esztendőben rabló lengyel csapatok lépték át az ország határait, s Gömörig jutva megszállták a várat. Visszavételére csak 1438–1439 fordulóján került sor, amelyet a Serkei Lorántfiak hajtottak végre, éppenséggel Zsigmond parancsából, jóllehet Gede nem az ő birtokuk volt.[88] Gede azután folyamatosan a Serkeiek kezében tűnik föl, míg végül 1456-ban királyi adományt nyertek rá.[89] Bár az eset körülményeit behatóan nem ismerjük, a hasonlóság legalább is elgondolkodtató. Ugyanígy eredményesen kutathatunk vonatkozó jogi gyökerek után is. Az 1458. júniusi törvények 45. cikkelye tudniillik a fentebbi esetek értelmezéséhez magyarázattal szolgálhat: különleges jogot biztosított az uralkodó számára, hogy az ellenségtől visszavett birtokokat, amennyiben azt katonai-stratégiai indokok is alátámasztják, kezében tarthatja.[90] Miután pedig eddigi fejtegetéseink nyomán biztonsággal állíthatjuk, hogy a Felső Részek kapitányai minden esetben a királyi hatalom megtestesítői, képviselői voltak, az uralkodó nevében és eseti megbízásából jártak el, ennélfogva valószínűsíthetjük, hogy az imént idézett várfoglalások jogi alapját az idézett törvénycikkben kereshetjük. Az természetesen csak fokozhatta a kapitányok — legfőképp amikor azok a Szapolyai család tagjai közül kerültek ki — igyekezetét bizonyos várak bevételénél (pl. Dunajec esetében), hogy ily módon saját jószágaik közelében tehettek szert újabb erősségre.

Pénzügyek

A harcokban résztvevő zsoldosok fizetése, a huszita kézen lévő erősségek és várak kiváltása természetesen jelentős összegeket emésztett fel. Ennek biztosítása elsősorban a királyi kincstárra rótt feladatokat, egyszersmind Mátyás nem kevés esetben kért városaitól a katonai mellett anyagi segítséget is. A rendelkezésünkre álló adatok arra mutatnak, hogy a Felső Részek kapitányainak zsoldjában álló királyi csapatok pénzügyeit, fizetését maga a kapitány vagy egyik belső familiárisa bonyolította. Külön a kapitányok mellé rendelt pénzügyi tisztviselőkről — ahogyan például a váruradalmak esetén a várnagyok mellett megjelenő *provisor*ról vagy a *rationista*ról — nem tudunk. A képletet bonyolítandó le kell szögeznünk: a Felső Részeken a csehek elleni küzdelemben felhasznált, s ezek szerint nagyobbrészt a kapitány és közvetlen familiárisi környezete által adminisztrált pénzek legkevesebb három forrásból származtak:

A legfőbb kútfő a kincstár volt, amely a Felső Részeken működő csapatok fizetését az esetek többségében nem Budáról, hanem helyi jövedelmeknek a kapitányokhoz való közvetlen átutalásával oldotta meg. Több oklevél tanúskodik

[88] *Kollmann Örs László:* Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban. (PhD értekezés) [Kézirat] Budapest, 2003. 19. Ehelyütt is megköszönöm Kollmann Örsnek, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

[89] *Engel:* Arch. I. 316.

[90] Decr. Hung. 1457–1490. 104. *Item quod castra, tenutas et possessiones regnicolarum per Bohemos et forenses occupatas et violenter ablatas, dummodo ex culpa notabili amissa non fuerint, dominus rex, si eadem vel easdem reobtinere poterit a manibus alienis, hiis, quorum existunt, restituat, hoc excepto, quod si ex traditione propria et inductione extraneorum hominum vel propter malam custodiam aliquis castra amiserit, ea dominus rex pro se valeat reservare.*

arról, hogy a városoknak az uralkodó által megszabott összeget a kapitánynak vagy emberének kell átadnia.[91] Rokon volt az eljárás oly alkalmakkor is, amikor Mátyás egy-egy megye kamarahaszna adójából adatott át pénzeket a kapitányoknak.[92] A kapitányok területi hatáskörének vizsgálatakor említett, s elsődlegesen pénzügyigazgatási feladatok végrehajtására megszervezett körmöci és kassai kamarai kerületek ehelyütt kimondottan védelmi jelleget is kaptak. 1464 decemberéből tudomásunk van a kassai kerületben élő nemesek közös határozatáról, melynek értelmében pénzt szavaztak meg a terület védelmére.[93] Ezzel együtt nem veszíthetjük szem elől azt a tényt sem, hogy Szapolyai Imre fél évtizeden át, 1464-ig volt a királyság kincstartója, ezáltal nagyban megkönnyítve és leegyszerűsítve az általa vagy testvére által irányított hadjáratokhoz szükséges pénzek útját, lett légyen szó akár közvetett, akár közvetlen kifizetésről. Ebben az esetben tehát Szapolyai kapitányi és kincstartói hivatala szerencsésen kiegészíthették egymást.[94]

A fentiekhez hasonlóan legalább ilyen fontosnak kell tekintenünk a korábban már látott esetet, amikor városaink a kapitányoknak indirekt módon nyújtanak anyagi segítséget. Ennek legfontosabb példáját a városok által fizetett, de a kapitány parancsnoksága alá tartozó zsoldosokban láthatjuk.[95] Végezetül a harcokra és birtokkiváltásokra fordítható összegkeret harmadik pilléreként említést kell tennünk az egyes arisztokraták — jelen esetben leginkább maguk a Szapolyaiak, de a Guti Országok vagy a Rozgonyiak — által saját jövedelmeikből felhasznált pénzekről is. Ezekről a neki cserében elzálogosított vagy adományként juttatott oklevelek *narratio*iból szerezhetünk tudomást.[96]

Bíráskodás, jogi ügyek

Kubinyi András idézett, a Mátyás-kori államszervezetet bemutató tanulmányában felvetette annak a lehetőségét, miszerint a Felső Részek kapitányai talán valamiféle bíráskodási jogosítvánnyal bírtak volna. Mindezt az Alsó Részek főka-

[91] DF 270383. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzwenbachiana 344.), DF 270551. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 512.)

[92] 1462-ből több ilyen kifizetést igazoló nyugta maradt fennt. DL 70264. (Szinyei Merse cs. lt. 112.), DL 70265. (Szinyei Merse cs. lt. 99.), DL 70266. (Szinyei Merse cs. lt. 106.)

[93] DL 45138. (MNM törzsanyag. Szalay-gyűjtemény) Szapolyai István nyugtalevele Bazinkai Balázs abaúji adószedő részére, aki neki azt a pénzt szolgáltatta be... *quam contributionem pridem universitas nobilium et possessionatorum hominum in cultello Cassoviensi commorantium in dicta civitate Cassa constituorum pro eorum defensione disposuerant et ordinaverant...*

[94] Mátyás 1461 tavaszán meghagyja István kalocsai érseknek, hogy Balai Györgynek, aki tíz lovassal indul Sáros vára alá, egy hónapra *pro sallario* adjon át 32 forintot. Az ügy kancelláriai relátora Szapolyai Imre kincstartó volt. Zichy X. 140.

[95] Bártfa 1423., Bártfa 1427.

[96] Guti Ország Mihály Tapolcsány kiváltásáért adott ki 2000 forintot. DL 15330. (NRA 395–33.) – 1459 júniusában Szapolyai Imre a tokaji uradalmat kapja meg a csehek elleni harcban felhasznált 12 000 forintja ellenében. Balassa 344. Egy hónap múltán Tokajra már adományt kapott. DF 244061. (MTA Kézirattár 417.) Az oklevél ismeretét Neumann Tibornak köszönöm. – 1460-ban hasonló okokkal megint 12 000 aranyért Salgó várát és Ozdin kastélyt veszi át. Balassa 349. – 1460 októberében Rozgonyi Sebestyén a Balog vár visszavételére áldozott összegért és szolgálataiért cserébe kapja meg a várat és uradalmát. DL 15508. (NRA 569–55. – 1463-ban megint Szapolyai kap birtokokat (Szatmár és Németi városokat) 10 000 forint értékben, amit a csehek elleni háborúra fordított. Balassa 358.

pitányainak — mint analógiának — széles jogkörére, továbbá két ránk maradt oklevélre alapozta. Az egyikben Rozgonyi Sebestyén *presentia*ja előtt kelt egy megállapodás (1458), míg a másikban Magyar Balázs kapitány rendelkezik adó beszedéséről (1463).[97] A kérdést ma már módunkban áll némileg tovább árnyalni. Ha tudniillik eddigi, a Felső Részek kapitányait érintő ismereteinket összegezzük, Magyar Balázs rendelkezését valójában nem kell különlegességnek ítélnünk, hisz a király képviseletében, annak felhatalmazását bírva egy efféle pénzügyi, igazgatási jogkör kimutatható esetükben. Ezzel szemben a Rozgonyi előtt kelt megegyezés csakugyan egyfajta jogi illetékesség irányába mutathat. De vajon egy fecske csinál-e nyarat? Valóban játszottak igazgatási, jogszolgáltatási szerepet kapitányaink?

A kérdés megválaszolásában egy másik, szintén Rozgonyi Sebestyénnel összefüggésbe hozható oklevél nyújthat segítő kezet. 1458. június 23-án küldött parancsot Mátyás Rozgonyi Sebestyénnek, a Felső Részek kapitányának, egyben Sáros megye ispánjának, hogy korábbi levelében meghagyottaknak megfelelően iktassa a megyebéli Zsegnyei János részére birtokait, s azokban védje is meg őt.[98] A fentebb idézett, s ez az oklevél együttesen ugyan már nagyobb bizonyossággal utalhat kapitányaink egyfajta igazgatási feladatkörére, ezzel egyidejűleg viszont tekintetbe kell vennünk a különleges háborús helyzetet is. Ne feledjük ugyanis: Rozgonyi épp ekkor királyi hadak élén tartózkodik a Felső Részeken, s a kapitányok általában a király képviseletében tevékenykedtek, következésképpen az sem elképzelhetetlen, hogy a rendkívüli háborús helyzet, esetleg a területileg illetékes hiteleshely és/vagy megye akadályozottsága miatt volt szükség egyes esetekben alkalmazásukra jogi-végrehajtási ügyben. A rendelkezésükre álló katonai erő ráadásul biztosíthatta a feladat gyors végrehajtását is.[99]

A kérdés esetleges megoldásában az időrendnek kitüntetett szerep jut. Tény, hogy mindkét oklevél 1458 folyamán kelt, s mindkettő Sáros megyei vonatkozású. Ha megpróbáljuk felderíteni, hogy e megyében mely hiteleshely járt el leggyakrabban, hamarjában a szepesi káptalanra akadhatunk.[100] Szepes vára ekkor Thurzó Márton és testvérei kezében volt — a Szapolyaiak csak hosszas tárgyalások után, 1460-ban lettek a vár urai —, akikről a legnagyobb jóindulattal sem mond-

[97] *Kubinyi:* Mátyás-kori államszervezet 130. (különösen 129. jegyzet), valamint DL 15265. (NRA 1553–108.)

[98] DL 15260. (NRA 1553–106.)... *quia nos per alias litteras nostras vobis demandavimus, ut hunc Iohannem de Segnie ad possessiones suas iuxta attestationes nobilium suorum vicinorum statueretis, quare strictius vestre committimus fidelitati, quatenus eundem ad possessiones suas secundum series prescriptarum aliarum litterarum nostrarum statuatis ac eundem in eisdem contra quoslibet impetitores protegere et defensare ac indempniter manutenere debeatis.* Első pillantásra az sem zárható ki, hogy csupán *protectionalis*sal van dolgunk. Ehhez azonban érdemes hozzátenni, hogy oltalomlevelekben iktatásra való felszólítással nem találkozhatunk, illetőleg ispán és megyei hatóság – legalább is az ismert Mátyás-kori példákat tekintve – mint *protector* nem fordul elő. Általában ezt a feladatkört bárók, arisztokraták, városok töltötték be. Vö. *Kubinyi:* Mátyás-kori államszervezet 57-58. 1483: Mátyás Kassa városát utasítja, hogy Miskolci Kovács István Abaúj és Sáros megyei birtokait nevében védjék meg. DF 270570. (Kassa v. lt. Collectio Schwarzenbachiana 531.)

[99] Ezt támaszthatja alá, hogy az 1458 júliusi oklevélben, a peres felek közti olyan megegyezésről van csupán szó, miszerint maguk ügyüket a király elé viszik, s annak döntését elfogadják. DL 15265. (NRA 1553–108.)

[100] *C. Tóth Norbert:* Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. Századok 136. (2002) 361.

hatjuk, hogy ekkor Mátyás lelkes hívei közé tartoztak volna.[101] A szepesi káptalan pedig a vár alatt fekszik, így a vár ura egyben a káptalanra is erős befolyással bírt. Ennélfogva tehát az sem elképzelhetetlen, hogy a Thurzó testvérek királypárti kisebb birtokos nemesek pereit, birtokitatásait igyekeztek akadályozni,[102] ezzel csökkentve a nekik kevésé tetsző hatalom helyi megszilárdulását. Talán épp ennek kiküszöbölésére kapta Rozgonyi az idézett parancsot vagy a szepesi káptalan előtti megjelenés helyett választotta megegyezése színhelyéül Berzeviczei István és Miliczi Péter a kapitány táborát. A kérdés végleges eldöntésével mindazonáltal további források reménybeli felbukkanásáig várnunk érdemes.

Igazgatási, birtokstrukturális feladatként nehezedett egyúttal kapitányainkra a kötelesség, miszerint a huszitáktól visszafoglalt jószágokat — amennyiben abba a király is beleegyezett — vissza kellett juttatniuk eredeti vagy új adománybirtokosaiknak, s ezeket e birtokokban a továbbiakban meg kellett védeniük az esetleges újabb támadásoktól. Rozgonyi Sebestyén már 1458 júliusában ilyen értelmű parancsot kapott az uralkodótól.[103] 1460 novemberében pedig Mátyás Szapolyai Imrét utasította Szikszó és több birtok Perényiek részére való visszaadására.[104] A csehektől elfoglalt jószágok általános visszaadási kötelezettségét máskülönben Mátyás 1459. február 10-i oklevelében, amelyben a vele szövetséges arisztokraták biztosították a királyt hűségükről, magára nézve kötelező érvényűnek fogadta el.[105]

Kapitányok 1466–1467 után

Hunyadi Mátyás uralkodásának időszakában Felső Részek kapitányairól utoljára 1467 januárjában-februárjában hallunk, az ekkor Kosztolánynál legyőzött Svehla elleni hadjárattal összefüggésben.[106] Ettől kezdődően nyomuk vész forrásainkban. Nem tűnnek föl sem az 1467-es erdélyi, sem pedig az 1471-es Vitéz-féle felkelés időszakában, pedig mindkettő érintette kisebb-nagyobb mértékben a Felső Részeket és a Szapolyaiakat egyaránt.[107] 1490–1491 fordulóján azonban ismét

[101] *Bal Jeromos:* Szepesvára története. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 13.) Lőcse, 1914. 42–43.

[102] Ez esetben azonban ismernünk kellene Zsegnyei János, a cseh nemes Miliczi Péter és Berzeviczi István politikai-társadalmi szerepét, róluk azonban nem sokat tudunk. Mindössze egyetlen híradással rendelkezünk Berzeviczi Istvánnal kapcsolatban 1460 nyaráról, aki ekkor épp Rozgonyi Sebestyénnek — birtokai védelmében kifejtett tevékenysége okán — a Borsod megyei Cserép várát adja át. DL 15477. (NRA 568–7.) A kérdést: hiteleshelyek és kegyuraik, birtokosaik kapcsolata befolyásolta-e a mindennapi közhitelű munkát, feltétlenül érdemes lenne tovább vizsgálni.

[103] Gálszécset kellett visszaszolgáltatnia a Szécsi családnak. Zichy X. 16–17.

[104] *Tringli István:* A Perényi család levéltára 1250–1526. [Kézirat] 480. (eredetije: DL 70908. /Perényi cs. lt. 302-B/) Ehelyütt is megköszönöm Tringli Istvánnak, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

[105] *Kaprinai:* Mátyás II. 245–247. – Mindezt később az 1464/XII. tc. elő is írta. Decr. Hung. 1457–1490. 145.

[106] DF 279683. (Nagyszombat v. lt. 122.) Az oklevél ismeretét Neumann Tibornak köszönöm. DL 107581. (Csánki Dezső-gyűjtemény) Az itt név nélkül említett kapitányok egyike talán Podmaniczky László lehetett, akiről tudjuk, hogy ő volt Kosztolány ostromának egyik vezetője. 1467. januárjában Mátyás meghagyta a Kosztolány közelében élő nemeseknek, hogy, ha Podmaniczky megkeresi őket, munkásokkal és hadiszerekkel segítségére legyenek. *Tóth-Szabó:* A cseh-huszita... 451.

[107] Sőt, az 1467. évi erdélyinek nevezett felkelés vezetői között épp a Szapolyaiakkal találkozunk. Részben ellenük küldte a Felső Részekre Mátyás Rozgonyi Rénoldot és Perényi Istvánt, de arról, hogy kapitányi kinevezéssel is rendelkeztek volna, nem tudunk. Eperjes 193.

felújították a tisztséget. II. Ulászlót ugyanis váratlan támadás érte lengyel területről, melyet a magyar trónra aspiráló testvére, János Albert vezetett.[108] A királyság északkeleti területeinek védelme hirtelen egy személy köré összpontosult, aki egyszersmind saját birtokainak jelentős hányadát is védte ezáltal. Ez a személy Szapolyai István volt. 1491 februárjában meghagyta murányi várnagyainak, hogy a János Alberttel tartó Gicei család Gömör megyei jószágait, melyeket korábban a király parancsából mint a Felső Részek főkapitánya foglalt el, s most szepesi kapitányának, Dorholc Pálnak kérte föl Ulászlótól, s ezért e birtokokat adják át Pálnak.[109] A diploma azon túl, hogy a Felső Részek kapitányainak pillanatnyilag ismert utolsó okleveles említése,[110] két tekintetből tarthat számot érdeklődésünkre. Egyfelől immáron sokadszor adja bizonyítékát annak, hogy kapitányokat a Felső Részekre eseti jelleggel nevezett ki az uralkodó, másfelől pedig megerősíti azon korábbi vélekedésünket is, hogy idegen személyek birtokait csak közvetlen királyi parancsra vagy jóváhagyásból foglalhattak el.

A fentiekkel azonban csak a Felső Részek kapitányságának, s nem a kapitányságoknak, mint katonai tisztségeknek története ér véget. További kapitányi méltósággal még sokkal találkozhatunk, elég csupán az Alsó Részek főkapitányaira (1479-től) vagy az erdélyi részek királyi hadainak főkapitányára gondolnunk (1476-ból).[111]

***

Mire volt jó mindez, vethetnénk fel — ha módunk lenne rá — több mint ötszáz esztendeje meghalt királyunknak a kérdést a Felső Részek kapitányaival összefüggésben. Milyen okból tartott meg egy ugyan nem előzmények nélkül való, de az 1460-as években látott kettős-hármas tagolódásában mindenképpen unikális, ezáltal részben új tisztséget a csehek elleni harcok lebonyolításához? Nem lett volna elegendő vajon valamelyik arisztokratát, esetleg egy tekintélyesebb régióbéli ispánt egyszerűen *belliductor*ként a harctérre küldeni? Az egész méltóság csak a

---

[108] A hadjáratra: *Kubinyi András:* Két sorsdöntő esztendő. Történelmi Szemle 33. (1991) 34–36.

[109] DL 97807. (Keglevich cs. egreskátai lt. 1–6–2.)... *nos* (ti. Szapolyai) *illas directas et equales medietates possessionum... Simonis filii Ladislai de Gycze Gycze predicte ac Mykoczan, Noztray, Zenthlelek et Eperyes vocatarum..., quas nos existentes capitaneus generalis partium superiorum huius regni de mandato... Wladislai... regis..., que per notam infidelitatis... Simonis, quam idem ex eo, quod postposita fide et fidelitate, quam dicto domino nostro regi et eius sacre corone observare debebat,... Alberto duci etc., manifesto hosti prefati domini nostri regis et regni Hungarie adheserat incurrisse, dinoscebant et in huiusmodi infidelitate vitam suam finite temporale ad collationem... regis devolute fuerunt et condescense, per vos occupari commiseramus...* Az oklevél ismeretét Kollmann Örsnek köszönöm.

[110] A Felső Részek kapitányainak pontos hivatalviselési idejével kapcsolatosan eltérő adatokkal találkozhatunk a szakirodalomban. Karl Nehring Szapolyai Imre főkapitányságát 1464-től datálja. *Karl Nehring:* Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. (Südosteuropäische Arbeiten 72.) München, 1975. (a továbbiakban: *Nehring:* Matthias Corvinus) 202. (különösen a 9. jegyzet) – Sokkal érdekesebb számunkra a Nehring által kiadott bécsújhelyi békét magyar fordításban megjelentető gyűjteményes kötet szerkesztőinek megjegyzése e kérdésben. Szapolyai Imre „felvidéki főkapitányságát" 1463–1472 közé teszik, sajnos hivatkozás nélkül. *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin:* Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa, 2000. 191. – Jelen munka függelékében az *összes*, a szerző által ismert kapitányi említés megtalálható, de az 1467–1472 közötti időszakból ezidáig egyet sem sikerült fellelni.

[111] Az Alsó Részekhez vö. a 3. jegyzeben írottakat. Az erdélyi részekre küldött királyi főkapitányról (*supremus capitaneus gentium regalium in partibus Transilvanis*) pedig: *Szakály – Fodor:* Kenyérmező 317.

megnevezésről, tisztséghalmozásról szólt volna? Olyan kérdések ezek, amelyeket befejezésképpen nem kerülhetünk meg, azonban a magyarázat korántsem adja magát egykönnyen, azonfelül hipotézisektől is többszörösen terhelt.

A megnevezés semmiképpen sem mellékes kérdés. Modern gondolkodásunk szerint talán furcsának tűnhet, de a középkorban a névnek jogi hozadékai lehettek. Gondoljunk csak Mátyás 1467. évi adóreformjára, amikor az addig kamarahaszna néven szedett adót átnevezve a királyi kincstár adójává, egy csapásra felszámolta a kincstár kezét addig jelentősen megkötő mentességek évszázados rendszerét. Jelen sorok írójának érzése szerint alighanem hasonló okok vezethették Mátyást kapitányaink esetében is: az új, differenciált tisztséggel talán némi függetlenséget biztosított kapitányainak mind jogi, mind pedig pénzügyi téren, hiszen az új méltóságokra sem kodifikált, sem pedig szokásjogi keretek nem vonatkoztak, azokat maga az uralkodó jelölhette ki számukra. Bizonyosan nem lehetett a véletlen műve ugyanis, hogy az 1460-as évek oly meghatározó figurája, Szapolyai Imre éppen a kincstartóságot és a kapitányságot, azaz a pénzügyek és a katonai ügyek aktuálisan legfőbb hivatalait viselte. A bevezetőben már említettek alapján pedig biztosak lehetünk abban is, hogy a hatalmát kiterjeszteni és megszilárdítani igyekvő uralkodó ezáltal szilárd támaszra lelhetett benne, ráadásul Imre hatalma teljesen új, Mátyástól származó volt. Nem kötötték régi családi kapcsolatok, arisztokrata hagyomány vagy gőg, esetleg sértődöttség vagy hatalmi féltékenység.

Mindez csupán persze feltételezés, cáfolhatatlan bizonyíték a kérdésben nem áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor ezáltal bizonyos tekintetben kijelöltnek tekinthetjük a további kutatások egyik irányát, hiszen a Szapolyaiak, de más arisztokraták szerepe az 1460–1470-es évek politika történetében (pl. 1462–1467 közötti huszita harcok, erdélyi lázadás, Vitéz-összeesküvés) alig-alig ismert, jóllehet politikaformáló szerepükről az eddigi kutatások alapján is sejtéseink lehetnek. Mindez azonban a jövő feladata.

FÜGGELÉK

A Felsô Részek kapitányainak archontológiája 1453–1491.

Az alábbi táblázat a Felső Részek kapitánya néven ismert személyek előfordulásait tartalmazza szigorú időrendben. Emellett minden említéshez az adott oklevél levéltári jelzete és a főbb kiadások adata kapcsolódik. Jelölések: **félkövér** = Felső Részek főkapitánya; normál = Felső Részek kapitánya; *kurzív* = Felső Részek alkapitánya.

Dátum	Név-cím	Kiadás	Jelzet
1453.00.00.	Újlaki Miklós		DL 14871.
1453.09.23.	Újlaki Miklós		DL 14728.
1453.10.28.	Újlaki Miklós	Bártfa 710.	DF 213406.
1453.10.28.	Újlaki Miklós		DL 62589.
1453.10.31.	Újlaki Miklós		DF 267518.
1454.11.22-től	Rozgonyi Osvát	HO VII. 470–475.	DL 31664.
1454.12.24	Rozgonyi Osvát		DL 15307.
1455.02.15.	Modrar Pál		DF 213547.
1455.06.06.	Rozgonyi Sebestyén	Bártfa 789y.	DF 213487.
1457.04.27.	Giskra János	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 414–415.	DF 213655.
1457.08.07.	Perényi János - Giskra János		DF 228788
1457.08.08.	Giskra János		DF 270337.
1457.09.08.	**Perényi János - Giskra János**	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 416–418.	DF 213674.
1457.09.16.	Giskra János		DF 270335.
1457.10.18.	Giskra János		DF 270336.
1457.12.22.	Perényi János	Bártfa 983.	DF 213682.
1458.04.17.	Rozgonyi Sebestyén	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 419.	DL 44864.

Dátum	Név-cím	Kiadás	Jelzet
1458.05.03.	Rozgonyi Sebestyén		DF 269455.
1458.05.05.	Rozgonyi Sebestyén	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 419–420.	DF 270342.
1458.05.07.	Rozgonyi Sebestyén		DF 213707.
1458.06.01	Rozgonyi Sebestyén	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 420–421.	DF 213712.
1458.06.23.	Rozgonyi Sebestyén		DL 15260.
1458.07.19.	Rozgonyi Sebestyén		DL 15265.
1459.02.07.	Csutai János - Magyar Balázs	Bártfa 1071.	DF 213767.
1459.02.20.	Csutai János - Magyar Balázs	Bártfa 1076.	DF 213772.
1459.02.25.	Csutai János - Magyar Balázs	Bártfa 1082.	DF 213778.
1459.02.26.	Csutai János - Magyar Balázs	Bártfa 1083.	DF 213779.
1459.02.27.	Csutai János		DF 213780.
1459.03.27.	Pálóci László és Ónodi Cudar Simon		DF 270349.
1459.04.24.	Szentmártoni Nagy Simon		DL 15353.
1459.04.25.	Ónodi Cudar Simon		DF 213796.
1459.05.28.	Ónodi Cudar Simon	Bártfa 1116.	DF 213812.
1459.07.19.	**Pálóci László**		DL 31720.
1460.01.05.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1305.	DF 214004.
1460.11.27.	**Szapolyai Imre**		DL 44954.
1460.12.15.	Ónodi Cudar Simon		DF 213965.
1460.12.18.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1245.	DF 213942.
1460.12.20.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1246.	DF 213943.
1461.01.01.	Szapolyai Imre		DF 214003.
1461.01.05.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1305.	DF 214004.
1461.01.09.	**Szapolyai Imre**	*Wagner:* Dipl. Saros 70.	DF 214008.
1461.01.10.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1309.	DF 214010.
1461.01.26.	Szapolyai István	Bártfa 1316.	DF 214017.
1461.01.27.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1317.	DF 214018.
1461.02.17.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1320.	DF 214021.
1461.02.22.	**Szapolyai Imre**	Bártfa 1322.	DF 214023.
1461.03.10.	Upori László	Bártfa 1329.	DF 214030.
1461.04.21.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1341.	DF 214043.
1461.04.21.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1342.	DF 214042.
1461.05.06.	Szapolyai Imre	Balassa 353.	DL 65921.
1461.05.21.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1350.	DF 214052.
1461.05.24.	*Szapolyai István - Upori László*	*Kaprinai:* Mátyás II. 492.	DF 214053.
1461.07.04.	*Szapolyai István - Upori László*	*Kaprinai:* Mátyás II. 498–499.	DF 214060.
1461.07.13.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1359.	DF 214061.
1461.07.13.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1360.	DF 214062.
1461.07.24.	**Szapolyai Imre**	Bártfa 1364.	DF 214065.
1461.08.11.	**Szapolyai Imre**	Bártfa 1369.	DF 214070.
1461.08.23.	Szapolyai Imre		DL 70260.
1461.08.28.	**Szapolyai Imre**		DF 270369.
1461.09.14	*Szapolyai István*	Decr. Hung. 1457–1490. 120.	DL 70261.
1461.10.01.u.	Szapolyai István - Upori László		DF 214090.
1461.10.01.u.	Szapolyai István - Upori László	Bártfa 1386.	DF 214088.
1461.10.14.	*Szapolyai István*	*Kaprinai:* Mátyás II. 575–576.	DF 258861.
1461.10.15.	Szapolyai István	Bártfa 1379.	DF 214080.
1462.03.10.	Szapolyai István	Bártfa 1396.	DF 214098.
1462.03.12.	Szapolyai István		DL 70264.
1462.03.12.	Szapolyai István	Decr. Hung. 1457–1490. 120.	DL 70265.
1462.03.17.	Szapolyai István		DL 70266.
1462.04.04.	Szapolyai Imre		DL 70914.
1462.04.06.	Szapolyai István	Bártfa 1399.	DF 214102.
1462.04.06.	Szapolyai István	Bártfa 1400.	DF 214103.
1462.04.07.	Szapolyai István	Eperjes 185–186.	DF 228819.
1462.05.02.	**Szapolyai Imre**		DL 15719.
1462.05.14.	Szapolyai István	Bártfa 1408.	DF 214110.
1462.05.19.	Szapolyai István	Bártfa 1411.	DF 214113.

Dátum	Név-cím	Kiadás	Jelzet
1462.06.14.	Szapolyai István	Bártfa 1418.	DF 214120.
1462.06.24.	Szapolyai István		DL 70268.
1462.07.26.	Szapolyai István	Bártfa 1423.	DF 214126.
1462.08.18.	Szapolyai István	Bártfa 1427.	DF 214128.
1462.08.28.	**Szapolyai Imre**		DF 270369.
1462.09.09.	Szapolyai István	Bártfa 1430.	DF 214132.
1462.09.24.	Szapolyai István		DF 281479.
1462.09.30.	Magyar Balázs		DL 15772.
1463.05.01.	Szapolyai István	Bártfa 1462.	DF 214166.
1463.05.17.	Szapolyai István	Bártfa 1467.	DF 214169.
1463.05.19.	Szapolyai István	Bártfa 1468.	DF 214171.
1463.05.20.	Szapolyai István	Bártfa 1469.	DF 214172.
1463.06.01.	Szapolyai István	Bártfa 1471.	DF 214174.
1463.06.09.	Szapolyai István	Bártfa 1475.	DF 214178.
1463.06.14.	Szapolyai István		DL 15844.
1463.06.15.	Szapolyai István	Bártfa 1476.	DF 214179.
1463.06.21.	Szapolyai István		DL 70272.
1463.06.24.	Szapolyai István		DL 70268.
1463.06.27.	Szapolyai István	Bártfa 1478.	DF 214180.
1463.06.28.	Magyar Balázs		DL 59499.
1463.07.19.	Szapolyai Imre	*Nehring:* Matthias Corvinus 206.	DF 258149.
1463.07.25.	**Szapolyai Imre**	*Teleki:* Hunyadiak XI. 74–75.	DF 244863.
1463.08.02.	Szapolyai István		DL 70274.
1463.08.07.	Szapolyai István	Bártfa 1482.	DF 214184.
1463.08.23.	Parlagi László		DF 242753.
1463.08.24.	Szapolyai István		DL 70275.
1463.08.31.	Szapolyai István	Bártfa 1489.	DF 214189.
1463.09.10.	Szapolyai István		DL 45062.
1463.09.16.	Szapolyai István	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 442–443.	DL 45066.
1463.09.20.	Szapolyai István		DF 271423.
1463.09.24.	Szapolyai István		DL 70277.
1463.10.15.	Szapolyai István	Bártfa 1493.	DF 214195.
1463.10.17.	Szapolyai István	Bártfa 1494.	DF 214196.
1463.11.01.	Szapolyai István	Bártfa 1496.	DF 214198.
1463.11.29.	Szapolyai István	Bártfa 1500.	DF 214202.
1464.01.07.	Szapolyai István	Bártfa 718.	DF 213414.
1464.01.19.	Szapolyai István	Bártfa 1511.	DF 214212.
1464.02.22.	Szapolyai István	Bártfa 1521.	DF 214222.
1464.04.12.	Szapolyai István		DF 270384.
1464.07.20.	Magyar Balázs	*Tóth-Szabó:* Cseh-huszita... 446–447.	DF 232976.
1464.09.02.	Szapolyai István		DL 31830.
1464.09.14.	Szapolyai István	Bártfa 1547.	DF 214249.
1464.09.16.	Szapolyai István		DL 45066.
1464.10.02.	Szapolyai István	Bártfa 1551.	DF 214252.
1464.10.08.	Dengelegi Pongrác András		DL 26405.
1464.11.12.	Dengelegi Pongrác András	Pongrácz levéltár 520.	DL 94494.
1464.11.26.	Dengelegi Pongrác András	*Teleki: Hunyadiak XI. 98–100.*	DL 37071.
1464.12.13.	Szapolyai István	Bártfa 1557.	DF 214258.
1464.12.13.	Szapolyai István	Bártfa 1558.	DF 214259.
1464.12.30.	Szapolyai István		DL 45138.
1465.01.07.	Szapolyai István	Bártfa 1566.	DF 214266.
1465.01.12.	Szapolyai István	Bártfa 1567.	DF 214268.
1467.02.04.	Kapitány [név nélkül]		DF 279683.
1467.02.24.	Kapitányok és alkapitányok [név nélkül]		DL 107581.
1491.02.28.	Szapolyai István		DL 97807.

E. Kovács Péter

CORVIN JÁNOS HÁZASSÁGA ÉS A MAGYAR DIPLOMÁCIA

Hasonlóan Európa többi fejedelmeihez, I. Francesco Sforza, milánói herceg 1458-ban levélben köszöntötte Hunyadi Mátyást megválasztása alkalmából. A herceg többek között megemlékezett, saját és az ifjú király apja, Hunyadi János, baráti kapcsolatáról.[1] Hunyadi János természetesen azt szerette volna, ha I. Francesco Sforza segítené Magyarországot a török elleni harcokban, de az 1450-es évek elején kezdődött levélváltásukat elsősorban a diplomáciai udvariaskodás jellemezte, kézzelfogható segítség, az ígéretek és az erkölcsi támogatás biztosítása mellett, nem érkezett, és ez természetes is, hiszen Milánónak ekkor nem állt érdekében a szorosabb viszony.[2]

Az egyre fenyegetőbb török veszély kapcsán Milánó is felkerült azoknak az európai hatalmaknak a listájára, akitől az ország segélyt remélt. V. László király 1456. augusztusában tanácsosát, György pozsonyi prépostot, küldte a herceghez, hogy segítséget kérjen az országnak.[3] Magyarország és Milánó kapcsolatára számos adat áll a rendelkezésünkre, de ezek a jelentős távolság, az eltérő gazdasági-és politikai érdekek miatt, nem tekinthetők jelentősnek. Kivételek természetesen vannak, hiszen az európai politika néha olyan kiszámíthatatlan volt, hogy hosszabb-rövideb időre még Magyarország és Milánó is szorosabb kapcsolatba kerülhetett. Ez történt a 15. század első harmadában, amikor Zsigmond császár, hogy megvalósítsa régi álmát, római császárrá koronázását, vállalta, hogy tevékenyen részt vesz az itáliai politikában, és így Buda és Milánó között megélénkültek a diplomáciai kapcsolatok.[4] Beavatkozni az itáliai államalakulatok belső életébe, kuszának tűnő szövetségi rendszerébe, már akkor is megoldhatatlan feladatnak tűnt. Zsigmondnak, aki a konstanczi zsinat előkészítésével, az egyházszakadás megszüntetésével, és az európai szövetségi rendszerek konszolidálásával, beírta magát az európai diplomácia történetébe, így is több évre volt szüksége terve megvalósításához.

A *Romzug* elsődleges céljának a koronázás számított, ezért Zsigmond a lehetőségekhez képest megpróbálta itáliai szövetségeseinek, így Milánónak és Sienának, rendezni helyzetét.[5] Milánó konfliktusa Velencével, Siena harca Firenzével

---

[1] Archivio di Stato di Milano. Archivio Sforzesco. (ASM AS) 650.

[2] Levelezésükre: ASM AS 650. Hunyadi János levele I. Francesco Sforzahoz. 1452. 03. 01, Bécs. 1453. 04. 23. Buda.

[3] ASM AS 650. 1456. 08. 03. Bécs.

[4] Buda és Milánó kapcsolatát a Zsigmond-korban egy másik tanulmányomban vázolom fel, Zsigmond itáliai politikája és Magyarország címmel.

[5] *Jörg K. Hoensch*: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München, 2000. 371–399.

egyre hátráltatta Zsigmond utazását.[6] A császár 1431. november 23-án érkezett Milánóba, de a római koronázásra csak 1433. május 13-án került sor. Ez idő alatt végig szoros kapcsolatban állt a milánói herceggel, mint elsődleges itáliai szövetségesével.[7] A kapcsolat akkor is megmaradt, amikor a császár Piacenza, Parma és Siena érintésével végigvonult Itálián, egészen Rómáig, nem beszélve arról, hogy ez idő alatt Milánóban jelentős magyar katonaság állomásozott Tallóci Matkó vezetésével.[8]

A magyar történeti hagyományban a mai napig elfogadott az a nézet, hogy Zsigmond kíséretében Hunyadi János is Itáliában tartózkodott, ott is maradt két évig, és a Viscontiak szolgálatában állt, a hercegtől tanulta a katonai mesterséget. Az adat Antonio Bonfini itáliai történetírótól származik, aki magyar történetében tesz említést Hunyadi katonai szolgálatáról.[9] Munkájában kétszer is utal erre.[10] Bonfini alapján Florio Banfi jut arra a következtetésre, hogy Hunyadi János Milánóban, a Sforzak zsoldjában harcolt két évig. Érvei között többek között az szerepel, hogy a „milánói szolgálat emléke szakadatlanul fennmaradt az olasz hagyományokban".[11] Banfi nem talált korabeli dokumentumot állítása bizonyítására, csak későbbi, elbeszélő források, megjegyzéseivel operál, elsősorban egy Firenzében, a 16. században készült biográfiára. Balogh Jolán felvetését, hogy a Visconti Levéltárban nincsen utalás Hunyadira, azzal cáfolja, hogy Balogh figyelmét elkerülte egy oklevél. Ebben Filippo Maria Visconti milánói fejedelem 1445. április 28-án, többek között az *„amico nostro charissimo"* és az *„amice noster charissime"* kifejezéseket használja Hunyadinak címzett levelében. Véleménye szerint a „hivatkozott barátság személyes élmény, s még Milánóban keletkezett a két férfiú között.[12] Az oklevelet módomban állt eredetiben elolvasni, a milánói herceg Cillei Ulrik ügyében ajánlkozott közvetítőnek. A fent említett kifejezések nem mások, mint szokásos udvariassági formulák.[13] I. Francesco Sforza herceggel természetesen nem kizárt a kapcsolat, de ez még nem jelenti, hogy Hunyadi a Viscontiak zsoldjában állt, ráadásul az idézett oklevél arról nem beszél, hogy személyesen ismerték volna egymást, nekem inkább egyszerű diplomáciai fogásnak tűnik.[14] Banfi végül egy, az Ambrosiana Könyvtárban található, 15. századi kó-

---

[6] *Áldásy Antal*: Zsigmond király viszonya Milánóhoz és Velencéhez római útja idején. Bp., 1909.

[7] *Giancarlo Andenna – Renato Bordone – Francesco Somaini –Valleriani Massimo*: Comuni e signorie nell'Italia settentrionale: La Lombardia. Storia d'Italia. Volume sesto. Diretta di Giuseppe Galasso. Torino, 1998. 590–597.

[8] Gli atti cancellereschi Viscontei. Decreti I–II. Milano, 1920, 1929.

[9] *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum decades. Ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász. I–IV. Lipsiae, 1936–1941.

[10] *Bonfini*: i.m.: III. 95., 219. *„in Italia duos annos sub duce Philippo Mediolanensi prima stipendia meruit, nam Sigismundum in Italiam secutus remansit"*, valamint *„Militaris discipline gratia prima sub Philippo Mediolanensium duce stipendia fecit."*

[11] *Florio Banfi*: Hunyadi János itáliai tartózkodása. Erdélyi Múzeum. 1934 (39). 261–272. 264.

[12] U o. 264.

[13] ASM AS 650. 1445. 04. 28. Milano. Filippo Maria Visconti herceg levele Hunyadi Jánoshoz.

[14] Erre az ismeretségre hivatkozik Mátyás nyomán Cristoforo Bullato milanói követ is. MDE II. 112. Sz. 1470. 05. 09. Papie. Jelentésében arra utal, hogy amikor a magyar királynál volt kihallgatáson, akkor Mátyás emlékeztette apja és I. Francesco Sforza herceg barátságára. Ez természetesen lehetett személyes ismeretség is, de az sem kizárható, hogy csak arra utalt a király, hogy I. Francesco Sforza herceg és Hunyadi János, mint kormányzó, „szívélyesen" leveleztek egymással.

dexre hivatkozik. Az ebben található versben (*In conflictu Turcarum*) említik, hogy Hunyadi a hadművészetet I. Francesco Sforzatól tanulta.[15] Nem szeretnék cinikusnak tűnni, de a korabeli itáliai hadviselést Magyarországon nem sokra lehetett felhasználni. Más kis létszámú zsoldos csapatokkal operálni, mint hadjáratot vezetni, várat védeni, vagy felvonult hadsereggel szemben, a csatamezőn, egy sereg élén állni. Magyarországon erre volt szükség, és nem az úgynevezett „*condottieri*" hadviselésre. A versírónak kapóra jöhetett Hunyadi nándorfehérvári győzelme, és azzal, hogy I. Francesco Sforzat teszi meg Hunyadi tanítómesterének, nem Hunyadi János, hanem a milánói herceget emeli piedesztára. Banfi érvei engem csak arról győznek meg, hogy Hunyadi minden bizonnyal volt Itáliában, de arra nézve, hogy a Viscontiak zsoldjában harcolt volna, és hogy I. Francesco Sforzatól tanulta volna a hadviselés fortélyait, nem tudott meggyőzni. Az alább felvázolt gondolatmenet sem ad erre a kérdésre választ, de talán egy új szempontal segíti a jövő Hunyadi-kutatóinak munkáját.

Bonfini szövegén túl más forrás nem tesz említést az itáliai katonáskodásról, de mindenképpen elgondolkodtató, ahogy ezt már Balogh Jolán is felvetette, hogy a későbbiekben a Sforzák és Hunyadi levelezésében soha nem történik említés a milánói tartózkodásról.[16] A hallgatásnak több magyarázata lehetséges. Abban az esetben, ha Hunyadi János a jelzett időpontban valóban a Viscontiak alatt szolgált volna, érthető, hogy később nem emlékezteti erre a Sforzákat. Nem azért, mert a hatalmának csúcsán, rangon alulinak tartotta volna egykori szolgálatát, hanem mert diplomáciailag udvariatlannak tűnt volna, hogy a Viscontiakat fegyverrel kiverő Sforzaknak arra utaljon, hogy ő milyen jó barátságban volt régi ellenfeleikkel.

Sajnos a Visconti Levéltár anyagának átnézése után én sem találtam adatot arra nézve, hogy Hunyadi valóban szolgált volna Milánóban. Nem kerültek elő zsoldos listák, pedig ebben az időben ilyeneket a legtöbb városban már vezettek, minden bizonnyal Milánóban is, de ez valószínűleg, hasonlóan más iratanyagokhoz, 1450 körül a Viscontiak levéltárának más egységeivel együtt, elpusztulhatott.[17]

Az sem biztos azonban, hogy ha Hunyadi Milánóban volt, az említett zsoldos listákon kívül, megemlítették volna a források, hiszen társadalmi rangja ekkor még elenyésző volt. Példát találni arra, hogy magyar nemes a herceggel hosszú idő óta jó viszonyt ápolt. Zrínyi Péter udvari lovagról, az aula tagjáról van szó. Zrínyit a milánói herceg szerette volna szolgálataiban látni, ebben az ügyben többször próbálkozott Zsigmondnál is, eredménytelenül.[18]

Hunyadi korai életszakaszáról nem sok ismerettel rendelkezünk, és mivel az 1430 és 1434 közötti évekről semmit nem tudunk, logikusnak tűnt, hogy Zsigmond kíséretében elhagyta az országot. Az itáliai szolgálat tényét erősíti egy ok-

---

[15] *Banfi*, 268–269.

[16] *Jolanda Balogh*: Contributi alla storia delle relazioni d'arte e di cultura tra Milano e l'Ungheria. Buda, 1928. 50–51.

[17] Storia di Milano VI. Milano, 1955. 265–315. Il ducato Visconteo e la Republica Ambrosiana 1392–1450.

[18] *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp., 1996. 503. Zrínyi Péter (1408–1440) udvari lovag az aula tagja 1421-ben. *Luigi Osio*: Documenti Diplomatici tratti dagli archivi milanesi. III/I. Milano, 1872. 79. sz. 1432. 03. 16. Milánó. A herceg levele Nicolao Guerrerio de Tertiis-hez és a piacenzai tanácshoz.

levél, ahol azt olvashatjuk, hogy Hunyadi János 1434-ben, Bázelban 1200 forintot adott kölcsön Zsigmondnak. Az összeg nagysága és az adós személye valóban utalhat arra, hogy Hunyadi jelentősen meggazdagodott, kézenfekvőnek tűnik Bonfini magyarázata, mindez a Viscontiak zsoldjában, Itáliában sikerült neki. Hunyadi milánói katonáskodását azokban az elbeszélő forrásokban, amelyeket Bonfini ismerhetett, nem említik, nála találkozunk vele elsőnek, de jól beilleszthető történetírói koncepciójába. Bonfini, Mátyás előkelő származásával hangsúlyosan foglalkozott, ezért Hunyadi János itáliai tartózkodásáról minden bizonnyal örömmel írt, talán az udvarban hallhatott valamit. Az azonban bizonyos, hogy Hunyadi Jánost 1430-ban még minden cím és rang nélkül csak Hwnad-i Wayk fia Jánosként említik, de 1434-ben már az *aule noster miles* kifejezés került a neve mellé. Logikusnak tűnik tehát, hogy 1430 és 1434 között került az udvarba, és mivel Zsigmond ez idő alatt külföldön tartózkodott, nem lehet kizárni az itáliai szolgálatot sem.[19]

Bonfini állításával szemben, a források hallgatnak Hunyadi milánói katonáskodásáról, de ennek ellenére nekem is az a véleményem, de talán nem a Viscontiak szolgálatában, hanem mint zsoldos Zsigmond seregében, egy olyan csapatban, amelyik Tallóci Matkó parancsnoksága alatt Milánóban maradt. Mivel Tallóci biztosan elhagyta Milánót, hiszen Zsigmond parancsára 1432. januárjának a végén hazament, de ugyanannak az évnek a májusában már újból Milánóban képviselte a császárt, az is elképzelhető, hogy a milánói kontinges cserélődhetett. A katonaság és a polgárság viszonya nem mindig lehetett problémamentes, hiszen egy alkalommal a herceg azt írta Tallóci Matkónak, hogy a milánóiak eltűnt dolgaiban nem tartja őket hibásnak. A jobb a békesség elve valószínűleg legyőzte azt a vádat, amelyet a polgárok állítottak a magyar katonákkal szemben.[20]

Módomban állt azoknak a városoknak a zsoldos listáit is áttekinteni, amelyekben Zsigmond Milánót elhagyva huzamosabb ideig tartózkodott. A kötetekben nem tesznek említést Hunyadiról és más, a magyar kíséretre vonatkozó dokumentumok is hallgatnak róla, tehát ha Hunyadi valóban járt Itáliában, akkor nagy valószínűséggel Milánóban maradt.[21] A források és a Bonfini állítása közti ellentmondást ez sem magyarázza meg, de talán újabb irányt adhat Hunyadi János életrajza kutatóinak.

A zsoldos listák hiánya sajnálatos, hiszen dokumentálható, hogy magyar katonák szolgáltak milánói zsoldban. Barbaro Visconti 1380. július 23-án írt levelében magyar zsoldos csapatról tett említést.[22] A Sforzak katonái között is találni magyarokat. 1463. december elsején a milánói Porta Nuova őrhelyen Stefa-

---

[19] *E. Kovács Péter*: A Hunyadi-család. Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp., 1990. 31. *Engel Pál*: Hunyadi pályakezdése. Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp., 2003. 512–526.

[20] Gli atti, Parte II/2. Carteggio extra dominium. 459. sz. 1432. 01. 25. Milánó. A herceg levele a piacenzai püspökhöz. 547. sz. 1432. 05. 07. Milánó. A herceg levele Tallóci Matkóhoz. *Osio* III/I.: i. m.: 81. sz. 1432. 03. 18. Milánó. A herceg levele Tallóci Matkónak.

[21] A zsoldos listákban számos magyar katona nevét megtaláltam, de köztük egy olyanra se bukkantam, amelyre a legnagyobb jóindulattal rá lehetne fogni, hogy bármelyikük Hunyadi lehetett.

[22] *Osio*, Milano, 1864. 210.

nus Ungarust alkalmazták.[23] 1470-ben Clemente de Zagrabia és Giorgio Ungaro érkeztek Milánóba, akikről megjegyezték „*como foresteri sonno poverissimi.*"[24]

Az új király megválasztásáról az ország kormányzója, Szilágyi Mihály, már 1458. január végén értesítette I. Francesco Sforzát.[25] Mátyás is hamarosan felvette a kapcsolatot a milánói fejedelemmel, a II. Pius pápa által szervezett mantovai kongresszusra küldendő magyar követeket ajánlotta figyelmébe.[26] Szorosabb politikai kapcsolat évekig nem alakult ki a két ország között, de Milánóban, tisztában voltak a magyar helyzettel. A velencei diplomácia ugyanis mindenről beszámolt és ezek a jelentések Milánóba is eljutottak. Elsősorban a török-magyar helyzetről írtak, hiszen Velence érdekelt volt, hogy az új uralkodó továbbra is harcoljon a török ellen.[27] Számos jelentést küldött a milánói herceghez a ferrarai követ, Gentilis de Curte, de mások is foglalkoztak Magyarországgal, és ez elsősorban annak köszönhető, hogy II. Pius pápa a keresztes hadjárathoz Magyarország mellett, többek között, az itáliai államokat is meg akarta nyerni.[28] Mátyás minden bizonnyal Milánótól is segítséget kért a török ellen, erre utal II. Pius pápa levele, aki arra kérte Milánó urát, támogassa Magyarországot a török ellen.[29]

Milánót Velence később is tájékoztatta a szerbiai és a boszniai harcokról, Gerardo de Collis kimerítő beszámolókat küldött Milánóba.[30] A milánói érdeklődésnek egyszerű oka volt, hiszen Mátyás ekkor feleségül akarta venni I. Francesco Sforza lányát, Ippolitát. Mátyás 1464 végén Túróci Benedek királyi főlovászmestert azzal a megbízással küldte Itáliába, hogy terjessze elő a király kérését. A következő év elején Túróci és Ambrogio Griffo orvosdoktor meg is érkeztek Budára, Ippolita képmásával.[31] A milánói követ budai tárgyalásairól Mátyás levélben értesítette I. Francesco Sforzát.[32] (Griffo Lodiban a San Pietro templomban építkezett, a milánói San Pietro in Gessate egyik kápolnájának kifestésével Zenalét és Butinonét bízta meg.)[33]

A házassági akciót titokban akarták tartani Velence előtt, ezért az egész követséget úgy állították be, mintha Mátyás csak a híres orvosért küldött volna

---

[23] *Caterina Santoro*: Gli uffici del dominio Sforzesco (1450–1500). Milano, 1947. 597.

[24] *Maria Nadia Çovini*: L'esercito del duca. Organizzazione militare e istituzioni al tempo degli Sforza (1450–1480). Istituto Storico Italiano Per Il Medio Evo. Nuovi Studi Storici – 42. Roma, 1998. 407. A kötetre Hajnal Ágnes egyetemi hallgató (JPTE) hívta fel a figyelmemet. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

[25] Magyar Diplomacziai Emlékek Mátyás király korából. I. (MDE) Közzéteszi: *Nagy Iván* és *Nyáry Albert*. Budapest, 1875. 2. sz. 1458. 01. 30. Buda.

[26] Mátyás király levelei. I. (1458–1479) Közzéteszi: *Fraknói Vilmos*. Budapest, 1893. 6. sz. 1459. 05. 20. Buda.

[27] Az MDE I. kötetében 1458 és 1465 között számos oklevelet találunk, amelyet velencei követek írtak a dózséhez, de a milánói levéltárban is megtalálni azokat. 8. sz. 1458. 04. 01. Buda. Pietro de Tomaso velencei követ jelentése. De Mátyás levelét III. Frigyes császárhoz (10. sz. 1458. 04. 14. Buda), vagy Szilágyi Mihály levelét a pápai követhez (11. sz. 1458. 03 19. Lippa) is Milánóban őrzik.

[28] Uo. 42. sz. 1459. 09. 13. Buda.

[29] Uo. 102. sz. 1462. 07. 18. Abbatia S. Salvatoris.

[30] Uo. 173. sz. 1464. 08. 27. Venezia. 196. sz. 1465. 04. 08. Venezia. 214. sz. 1465. 09. 09. Venezia. 215. sz. 1465. 08. 26. Venezia.

[31] Uo. 189. sz. 1465. 02. 17. (hibásan 1464) „*offeret quandam filiam dilecti Ducis in uxorem Serenissimo Regi, cuius imaginem tractam a naturali secum defert.*"

[32] Mátyás király levelei I. 71. sz. 1465. 06. 11. Buda.

[33] *Balogh Jolán*: Művészet Mátyás király udvarában. I. k. Adattár. Bp., 1966. 509.

Milánóba.[34] Velence elől azonban semmit nem lehetett elrejteni. A Köztársaságban már 1465. februárjában arról beszéltek, hogy Mátyás Milánóban keres magának feleséget.[35] Ebben az időben tartózkodott Velencében Hieronimo Lando krétai érsek, pápai legátus, akit velencei származása miatt a Köztársaság vezetői alkalmasnak találtak arra, hogy lebeszélje Mátyást a házasságról. Az érsek ezt meg is tette, Velence így megszabadult egy számára kellemetlen milánói-magyar szövetségtől.[36]

A házasság meghiúsulása és I. Francesco Sforza halála (1466. március 8.) sem rontotta a két ország viszonyát. Galeazzo Maria Sforza trónra lépését követően, 1466. június 1-én írt levelében arról biztosította Mátyást, hogy hasonlóan apjához, továbbra is a jó viszonyra törekszik Magyarországgal.[37] Ambrogio Griffon követ közvetített az új herceg és Laki Thúz János ajtónállómester között, aki nemsokára hat milánói kőművest küldött Magyarországra.[38]

A velencei követek az új fejedelem alatt is szorgalmasan irogatták magyarországi jelentéseiket Milánóba, így a Sforzak naprakészek voltak a magyar ügyekben, a török elleni háborúról éppen úgy tudtak, mint a csehországi hadjáratról.[39] Egy esetben Gerardo de Collis velencei követ még Mátyás halálhíréről is beszámolt, igaz ezt nemsokára cáfolták.[40] A követek arra is ügyeltek, hogy beszámoljanak, miként vélekedik a magyar király a milánói hercegről. Gerardo de Collis egy alkalommal beszélt messer Stefano Ungaroval, aki még I. Francesco Sforza idején járt Milánóban. A magyar követ szerint Mátyás a legnagyobb tisztelettel beszél Milánóról és Galeazzo Maria Sforzáról is.[41] (Nem valószínű, hogy az 1463-ban Milánóban katonáskodó Stefanus Angarusról van szó, de akár ő is lehetett a beszélgetőpartner.)

Milánó és Magyarország politikai kapcsolatának erősödését mutatja, hogy 1473-ban szövetséget kötöttek.[42] A magyar királyt Rabenstein János visegrádi prépost képviselte.[43] A liga hátterében az állt, hogy Mátyást zavarta ellenfele III. Frigyes német-római császár és Merész Károly burgundiai herceg alakulóban lévő szövetsége, amelynek megkötését mindenképpen megpróbálta megakadályozni, mert a szövetség nemcsak Magyarországnak, hanem Milánónak is káros lett volna. A szövetség Velence ellen irányult, többek között azt is szabályozták, hogy a két fél hány katonát köteles küldeni a Köztársaság megtámadására. A szövetség elsősorban Milánónak kedvezett, hiszen Mátyásnak nem állt érdekében a Velence elleni háború — az egyezményben 1474-et jelölik ki dátumként —, mivel a csehlengyel háborúkkal volt elfoglalva.[44]

---

[34] *Fraknói Vilmos*: Mátyás király 1440–1490. Bp., 1890. 156–157.

[35] MDE I. 189. sz. 1465. 02. 17. (hibásan 1464) Venezia.

[36] *Fraknói 1890*, 157.

[37] *Balogh 1928*, 52.

[38] *Balogh* 508–509.

[39] Magyar Diplomacziai Emlékek Mátyás király korából II. Közzéteszi: *Nagy Iván* és *Nyáry Albert*. Bp., 1877. Gerardo de Collis velencei követ többtucat jelentései közül csak néhány: 3. sz. 1466. 03. 15. Venezia. 6. sz. 1466. Venezia. 7. sz. 1466. 04. 19. Venezia. Cristoforo Bullato jelentései közül néhány: 80. sz. 1469. 07. 01. 84. sz. 1469. 07. 19.

[40] Uo. 158. sz. 1471. 06. 25. Venezia. 162. sz. 1471. 06.

[41] Uo. 166. sz. 1471. 08. 19. Venezia.

[42] Uo. 176. sz. 1473. február (?).

[43] Mátyás király levelei I. 200. sz. 1473. január 28. Buda.

[44] *Teke Zsuzsa*: Az itáliai államok és Mátyás. Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. 256–258. A Velence ellenességre egy adat: Mátyás már 1473-ban szo-

Természetesen a szövetségi rendszerek, annak ellenére, hogy a megszövegezésben rendszeresen kiemelték, hogy az örök életre szólnak, labilisak voltak, különösen Itáliában. A praktikus érdekek mindig felülemelkedtek az elveken, és ezzel Mátyás magyar király sem volt másképpen. Miután 1476-ban házasságot kötött Aragóniai Beatrixszal, Ferdinánd nápolyi király lányával, hamarosan szakított Milánóval.[45] A házasság politikai hátterére a magyarázatot újból a szövevényes itáliai politika adja. 1474-re az itáliai államok belpolitikáját már évek óta meghatározó velencei-nápolyi viszony Ciprus kérdésében megosztotta a két szövetségest. A Köztársaság még az év novemberében szakított Nápollyal, majd Milánóval és Firenzével új ligát kötve, az Adriai-tenger keleti partvidékét dúló törökök kiszorítását tűzte ki célul. A szövetség természetesen nem csak ezért alakult meg. A liga tagjai abban reménykedtek, hogy együtt könnyebb lesz a Szentszék és Nápoly politikai hatalmát visszaszorítani.[46] Az itáliai események a távoli Magyarország politikai viszonyaira is kihatottak. 1474 októberében a sziléziai Boroszlóban kihirdették Mátyás magyar király és Aragóniai Beatrix nápolyi hercegnő eljegyzését. A házasság ötletét a pápai diplomácia erőltette, mert azzal, hogy Mátyás Nápolyból választott feleséget, IV. Sixtus pápa elérte, hogy a magyar király Itáliában egy olyan hatalmi csoportosulás mellé állt, amely éppen a pápa szövetségesének számított. A szász választófejedelem követe, aki személyesen is jelen volt Mátyás és Beatrix esküvőjén, úgy tudta, Lorenzo Roverella pápai követ hozta tető alá a házasságot.[47]

Mátyás új házassága Milánót is érintette. Mivel a magyar király Itáliában a Szentszéket és Nápolyt támogatta, már 1477-ban a gmunden-korneuburgi béke titkos záradékába belefoglaltatta, hogy III. Frigyes császár, mint a milánói hercegség hűbérura, fossza meg a Sforza családot a hűbértől, és Milánó birodalmi helytartójának, sógorát, Aragóniai Frigyest nevezze ki. [48]

Az 1474-es politikai váltásnak lehet a következménye, hogy Milánó és Magyarország között egyre sűrűbbé váltak a követváltások. 1475-ban Numai Alessandro cesenai püspök, pápai legátus, járt Magyarországon, három évvel később, majd újabb egy év múlva pedig arra a Giustiniano Cavitellora van adat, aki, 1475-ben ajánlotta fel szolgálatait a milánói hercegnek, mint olyan, aki eddig Mátyás király szolgálatában állt.[49] Cavitelloval a herceg rendszeresen levelet váltott, a címzésben, mint a magyar király tanácsosát titulálta. Halála után Galeazzo Maria Sforza herceg levelet írt Mátyásnak, hogy Cavitello özvegyét a magyar király támogassa.[50] Magyar részről 1475-ben Francesco Fontana itáliai származású orvost

rosabbra fűzi kapcsolatait a Köztársasággal, mert a török elleni háború elindításához szüksége volt Velencére.

[45] *E. Kovács Péter*: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolata a Mátyás-korban. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 229–248.

[46] *Teke* 258.

[47] *Fraknói 1890*, 245.

[48] *Karl Nehring*: Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. München, 1975.

[49] Cremonai származású volt, de Milánóban nevelkedett és szolgált.

[50] MDE II. 191. sz. 1475. 08. 9. Rodigio. 211. sz. 1476. 03. 10. Valamint: *Lydia Cerioni*: La diplomazia Sforzesca nella seconda metá del quattrocento e i suoi cifrari segreti. Volume I. Testo. Fonti e Studi del Corpus membranum italicarum. Roma, 1970. 113. Magyar Diplomacziai Emlékek Mátyás korából III. Közzéteszi: *Nagy Iván* és *Nyáry Albert*. Bp., 1877. 31. sz. 1484. 06. 11. Milano.

küldték Itáliába, többek között Milánóba is jelezték érkezését. Fontana Beatrix magyarországi útjáról is értesítette a milánói herceget.[51]

A gmunden-korneuburgi béke titkos záradéka nem rontott a két ország viszonyán, hiszen annak teljesítésére komolyan egyik fél sem gondolt. Mátyás jól tudta, egyszerű gesztusról van szó az Aragóniai-ház felé, hiszen a császár nem fogja kérését teljesíteni. Milánóban továbbra is szorgalmasan olvashatták a velencei követek Magyarországra vonatkozó feljegyzéseit,[52] de Lucca Lupo és Giustiano Cavitelli személyében 1476-ban Milánó saját követeinek a beszámolójára is támaszkodhatott a magyar udvar belső életére vonatkozóan.[53]

1476 karácsonya után, amikor Galeazzo Maria Sforza milánói herceget megölték, Gian Galeazzo Maria Sforzaval és nagybátyjával Lodovico il Moroval tovább éltek a diplomácia kapcsolatok. Milánóban jól tudták, hogy az itáliai diplomáciai szövetségeket nem örök életre kötik, nem árt egy olyan közép-európai hatalommal ápolni a jó kapcsolatokat, amelyet családi kötelékek is Itáliához láncolnak. Aki pedig egyszer belekerül az itáliai belpolitika körforgásába, mint ahogyan ezt Mátyás felesége és apósa kedvéért megtette, azzal nem árt kapcsolatban maradni, hiszen legalább egyszer szövetséget lehet vele kötni. Az ellenség adott volt, hiszen Velence megerősödése valamelyik félnek mindig ártott, és mivel úgy Milánó, mint Magyarország érdekeit ronthatta a Köztársaság, nem kellett sokáig várni a két ország közeledésére. 1482-ben már arról ír Mátyás Milánóba, hogy hajlandó részt venni egy Velence elleni szövetségben.[54] Ekkor ugyanis a Köztársaság a Szentszékkel kötött szövetséget, Firenze, Milánó és Nápoly pedig egy oldalra került. Érthető tehát, hogy Milánó is kapacitálta Mátyást, csatlakozzon hozzájuk. A magyar királyt Nápoly és Ferrara is szerette volna bevonni a ligába, sikertelenül. Mátyás, aki mát megismerhette az itáliai ligák „szilárdságát" természetesen le akart számolni Velencével, de csak akkor csatlakozott volna a szövetséghez, ha kap tőlük 100 ezer aranyat. Ebben az esetben 10 ezer svájci gyalogost és 6 ezer magyar lovast küldött volna támogatásukra. Mátyás ajánlatát megismerve, a liga lemondott a magyar segítségről.[55]

A nápolyi orientáció miatt Buda és Milánó között nem romlott a viszony, mivel mindkét fél tudta, szüksége lehet a másikra. Mátyás reálpolitikusként teljes mértékben elfogadta, hogy Lodovico il Moro, aki hatalomra kerülését Aragóniai Ferdinándnak köszönhette, nem mindig Nápoly érdekében politizál. Milánó valódi ura egyre inkább a franciákkal kereste a kapcsolatot, és ez természetesen nem tetszett az Aragóniai-háznak, hiszen a francia király az 1480-as évek közepétől intenzív Nápoly ellenes politikába kezdett. Mátyásnak, aki 1481-től abban reménykedett, hogy a francia királyt megnyerje egy Habsburg-ellenes koalíciónak, kapóra jött Milánó francia orientációja, ezért örömmel vette, hogy törvénytelen fiának, akit örökösének tekintett, Milánóban keressenek menyasszonyt. A diplo-

[51] Mátyás király levelei I. 227. sz. 1475. 12. 30. Nándorfehérvár. MDE II. 215. sz. 1476. 05. 27. Ferrara.

[52] Uo. Leonardo Botta velencei követ jelentései közül néhány: 217. sz. 1476. 06. 01 Venezia. 234. sz. 1476. Venezia.

[53] Uo. 219. sz. 1476. 07. 03. Buda. 223. sz. 1476. 09. 02. Buda. 224. sz. 1476. 09. 08. Buda.

[54] Mátyás király levelei II. Közzéteszi: *Fraknói Vilmos*. Bp., 1895. 132. sz. 1482. 06. 10. Pozsony.

[55] *Péter E. Kovács*: Mattia Corvino. Cesena, 2000. 119.

mácia kapcsolatok a házassági egyezkedések előtt sem hiányoztak. Mátyás a horvátországi hadieseményekről tájékoztatta Gian Galeazzo Maria Sforzat 1483 novemberében, amikor a Stájerországba betörő és visszavonuló törököket Geréb Mátyás horvát bán egy vízi (folyami) átkelésnél legyőzte.[56]

A tárgyalások 1484-ben kezdődhettek, amikor Francesco Fontana Nápolyba utazott. Ott találkozott a milánói udvar bizalmas emberével, Giudantonio Arcimboldoval, aki 1488-ban Magyarországon is járt követként.

Fontana elégedetten térhetett vissza Magyarországra, hiszen pozitív választ vihetett Budára.[57] Egy évvel később már Budán találjuk Buglio Maffeo da Treviglio milánói követet, akit Milánóban bőséges instrukciókkal láttak el.[58]

A kiszemelt menyasszony Bianca Maria Sforza, 1472. április 15-én született, és így egy év és 13 nappal volt idősebb Corvin Jánosnál. Apja Gian Galeazzo Maria Sforza herceg, anyja a szavojai Bona hercegnő volt. Corvin János anyja Barbara Edelpöck, aki az alsó-ausztriai Stein városából (ma már a város összeépült Kremsszel) származó polgárlány. Barbarát Mátyás 1470-ben, a bécsi találkozón ismerhette meg, és addig, amíg nem vette feleségül Aragóniai Beatrixot, végig a király környezetében tartózkodott. Beatrix megérkezése előtt el kellett hagynia a királyi udvart és három éves fiát is.[59] Mivel Mátyásnak és Beatrixnek nem született gyereke, az 1480-as évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar király Corvin Jánost tekinti örökösének. 1482-től minden jelentősebb királyi adományt fia kapott, akit 1485-ben, Bécs elfoglalásakor, maga mellé ültetett az ünnepélyes bevonuláson, ezzel is jelezve, hogy szándékai komolyak. Batrixnek nem tetszett a király terve, ezért lehetett az, hogy a milánói házasságot is titokban próbálták tartani. A magyar királyné inkább azt remélte, hogy Corvin testvérének, Aragóniai Frigyesnek, egy francia hercegnőtől született lányát veszi feleségül.[60]

Mátyás minden bizonnyal elgondolkodott felesége ajánlatán, hiszen annak ellenére, hogy a francia hercegkisasszony rangban és vagyonban meg sem közelítette Bianca Maria Sforzat — Beatrixnak éppen ez volt a célja —, de XI. Lajos francia királyhoz fűződő családi kapcsolatai talán alkalmassá tették volna, hogy Dzsem török herceget, akit Mátyás már régen szeretett volna Franciaországból Budára hozatni, hogy a török elleni politikában felhasználhassa, kiadják Magyarországnak. Mátyás azonban másképpen döntött, de ügyelve, hogy felesége minél később tudja meg a milánói követjárást, cselhez folyamodott. Azzal az ürüggyel, hogy Francesco Fontana követ kegyvesztett lett, száműzte Milánóba, ahol a követ Mátyás felhatalmazásával tárgyalt a házasságról. Fontana 1486-ban már megkapta a milánói polgárságot is, 1490-ben pedig már a herceg titkos tanácsosai között találjuk a nevét.[61]

A vigevanoi kastélyban Fontana eloszlatta Lodovico il Moro aggályait. Megnyugtatta, hogy ha Mátyás megözvegyülne, akkor sem köt újabb házasságot, és arra sincs remény, hogy Beatrixnek kilencévi házasság után gyereke szülne. Abban

[56] ASM AS 650. 1483. 11. 11. Buda. Mátyás levele.

[57] Magyar Diplomacziai Emlékek Mátyás korából. Közzéteszi: *Nagy Iván* és *Nyáry Albert*. Bp., 1872. III. 37. sz. 1485. 04. 13. Milano. Valamint *Cerioni* 113.

[58] MDE III. 37. sz. 1485. 04. 13. Milano. Valamint *Cerioni* 113.

[59] *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp., 2001. 107.

[60] *Schönnherr Gyula*: Hunyadi Corvin János. Bp., 1894. 40.

[61] ASM Registri Ducali 33. 1486. *Santoro* 22.

az esetben, ha ez megtörténne, akkor Mátyás a cseh királyi címmel, a boszniai királysággal és Ausztriával kárpótolja Corvin Jánost.[62]

Buglio Maffeo da Treviglio 1485 áprilisában indulhatott Mátyáshoz, ajándékként „braza LX de brocato doro parte rizo et parte damaschino" és egy képet vitt. Ezt a régi történeti szakirodalomban egy Madonna ábrázolásnak tartják, amit Leonardo da Vinci festett.[63] A szöveg *„uno optimo pictore"* és a *„che ne facia una figura de Nostra Donna"* kifejezések ellenben ezt nem támasztják alá. A *„Nostra Donna"* kifejezés pedig Bianca Maria Sforza képmására utalhat, már csak azért is, mert a fejedelmi házasságoknál elengedhetetlen kelléknek számított a menyasszonyról küldött kép.[64] Így volt ez 1492-ben is, amikor a nagyböjt idején, egy német jelent meg a városba, aki csak azért jött, hogy megnézze *„Madonna Biancha"*-t és képet szerezzen róla. A levél írója, Marchisino Stanga hercegi titkár szerint, a német hercegkisasszonyt is láthatta, hiszen Bianca Maria Sforza minden nap a ferencesekhez megy templomba. Ekkor az a hír járta, hogy a név szerint meg nem nevezett német Miksa császár embere, aki azután *„da Jo. Ambrosio Preda cavo uno dissegno de carbone"* és elutazott.[65] Az év augusztusának a vége felé ez a német újból visszajött, de most már el kellett árulnia inkognitóját. Nevét nem tudjuk meg, csak annyit, hogy a szász herceg embere, aki azért jött, hogy megtudja Bianca Maria Sforza hozományának összegét, és képet is szeretne róla. Stanga egy festőt is ajánlott neki, de sikertelenül.[66] 1492-ben II. Ulászló is képet kért a hercegnőről, mivel tervei szerint ő is feleségül szerette volna venni. [67] A példákat lehetne sorolni, de csak azt erősítik meg, hogy az 1485-ben küldött kép minden bizonnyal Bianca Maria Sforzat ábrázolta.

A követség minden bizonnyal már csak formalitás volt, hiszen 1485. augusztusában Ascanio Sforza bíboros már gratulált Bianca Maria Sforza hercegnőnek a jövendő házassághoz, és azt bejelentette II. Pál pápának is.[68] (Az itáliai államok milánói követeit már július utolsó napján értesítik a házasságról.)[69]Erre utal az is, hogy amikor Milánóban tudomást szereztek Aragóniai János esztergomi érsek haláláról, aki Betarix testvére volt, a milánói herceg azonnal nagybátyját, Ascanio bíborost ajánlotta a magyar egyház fejének, minden bizonnyal a közelgő rokoni kapcsolatokra gondolva, és azonnal ki is használva azokat. Mátyás azonban világosan megmondta, felesége kérésére Estei Hippolitot fogja választani.[70] Ez így is történt, talán fájdalomdíjként is az ellenzett milánói házasság miatt, Beatrix kérésének engedett.[71]

---

[62] MDE III. 37. sz. 1485. 04. 13. Milano.

[63] *Schönherr*, 42.

[64] MDE III. 37. sz. 1485. 04. 13. Milano. Az oklevelekben Bianca Maria Sforzat, de más előkelő hölgyeket is előszeretettel nevezték *donna*-nak és *madonna*-nak.

[65] ASM AS 1467. 29. Sz. 1492. 09. 01. Milano. Marchisino Stanga hercegi titkár levele Lodovico il Morohoz. Sajnos a szénrajzról nem derült ki, mit ábrázolt. Balogh Jolán szerint Bianca Maria Sforza arcképét. *Balogh 1928*, 85.

[66] Uo.

[67] *Balogh 1928*, 85.

[68] Uo. 40. sz. 1485. 08. 12. Roma.

[69] *Fraknói 1890*, 352.

[70] ASM AS 650. 1486. 07. 06. Buda. Mátyás levele Gian Galeazzo Maria Sforzahoz.

[71] *Péter E. Kovács*: La Santa Sede e L'Ungheria nell'epoca degli Hunyadi (1437–1490). Mille Anni di Cristianesimo in Ungheria. Catalogo. Cittá del Vaticano, Musei Vaticani 10 ottobre 2001 – 12 gennaio 2002. Bp., 2001, 69–79.

A házassági szerződés megkötésére azonban csak 1487-ben került sor. A késedelemnek elsődleges oka a frankfurti birodalmi gyűlés határozata lehetett. Mátyás, aki azt remélte, hogy Habsburg Miksával szemben őt választják meg római királynak, a számára kedvezőtlen döntés után kivárt, és arra gondolt, hogy mivel 1486 második felében VIII. Károly és Miksa, mint Burgundia hercege, hadban álltak egymással, Milánó jobban elkötelezi magát a franciák mellett. Mátyás azonban úgy látszik nem gondolt arra, hogy Milánó politikájának elsődleges célja a császári invesztitúra elnyerése volt, és ezt hosszútávon csak Miksa segítségével érhette el.

Minden bizonnyal a késedelmet menteni érkezett Antal *decretorum doctor*, magyar követ, Milánóba, de maga a király is levélben nyugtatta a milánói herceget.[72] Továbbra is tájékoztatja külpolitikai elképzeléseiről, hiszen szövetségesnek számítanak.[73] 1487 elején végül is Mátyás Milánóba küldte Filipecz János váradi püspököt, főkancellárját, akit azzal bízott meg, hogy az esküvői szertartáson Corvint képviselje.[74] Filipecz 600 fős kísérettel érkezett meg április 11-én Milánóba. Buglio Maffeo da Treviglio milánói követ beszámolója szerint útjuk nem volt problémamentes. Beatrix, hogy időt nyerjen és rávegye Mátyást a házasság elhalasztására, titkárát, Sanzio d'Aversat küldte a delegáció után egy hamisított levéllel, amelyben visszatérésre szólította fel Filipeczet. A csel nem sikerült, mivel a királyné emberét Mátyás lovasai várták és elvették tőle a levelet.[75] Az, hogy ez a kis romantikus történet igaz volt-e, nem lehet tudni, de minden bizonnyal Milánóban azt a látszatott keltette, hogy Mátyás mennyire elkötelezettje a házasságnak.

Filipeczet a Corte Vecchia-ban szállásolták el, két hetet töltött itt, de április 27-én Franciaországba ment, hogy Dzsem herceg ügyét elrendezze. Előtte azonban megegyezett, hogy az esküvőt visszatérése után azonnal megtartják. Bona hercegasszony személyesen maga járt el Gian Galeazzo Maria Sforza hercegnél, hogy a váradi püspök időben megkapja a franciaországi útjához szükséges levelet.[76] A magyar király ez idő alatt Milánóba küldte Nicolaus von Köckeritz szász diplomatát is, aki több alkalommal, mint a magyar király követe jelenik meg az oklevelekben. Elsődleges feladata az lehetett, hogy a távollévő Filipeczet helyettesítse. Köckeritz minden bizonnyal ez idő alatt legalább egyszer visszatért Magyarországra.[77] A váradi püspök milánói házában lakott és Filipeczet uraként (*dominus meus*) titulálta.[78]

---

[72] MDE III. 81. sz. 1486. 06. 10. Buda. 125. sz. 1486. 10. 23. Recz.

[73] Mátyás király levelei II. k. 182. sz. 1486. 07. 1. Buda. 183. sz. 1486. 08. 09. Stompfa. 185. sz. 1486. 10. 23. Recz.

[74] Uo. 187. 1487. 01. 13. Vienna.

[75] Magyar Diplomácziai Emlékek Mátyás korából IV. Közzéteszi: *Nagy Iván* és *Nyáry Albert*. Bp., 1878. 171. sz. 1487 08. 15. Buda. (Hibásan 1490).

[76] ASM AS 650. 1487. 04. 19. Milano. Gian Galeazzo Maria Sforza herceg levele Castiglione püspökhöz. A hercegasszony azért kérte ezt, hogy Filipecz *„senza cunsumare piu tempo qui"*.

[77] ASM AS 650. 1487. 05. 17 vagy 06. 7. Sopron. (Az oklevél dátumában a *die iovis post Bonifatii* szerepel. Ez lehet a májusi és a júniusi Bonifác ünnep is.) Sopronba Gian Galeazzo Maria Sforza herceg levelének érkezett, az oklevélben *„consiliarius regius"*.

[78] ASM AS 650. 1487-ből két dátum nélküli oklevél. Mindkettőt a herceghez írta, mint magyar követ. Az elsőben ez áll: *„hodie nuntius venit ex Francia a domino meo episcopo Varadiensi."* A másikban: *„In Mediolano constitutus essem domo episcopo Varadiensi."*

A házasság hírét Mátyással Buglio Maffeo da Treviglio milánói követ és Francesco Fontana közölte a bécsújhelyi táborban.[79] Ez idő alatt Milánóban kiküldték a meghívókat a család többi tagjának, a hercegség előkelő főurainak, akik már november elején meghívót kaptak az esküvőre.[80] A hozományról már Fontana megegyezett. Bianca Maria Sforza hozományát 100 ezer arany készpénzben, 40 ezer arany ékszerekben, 10 ezer arany ruhákban és ezüst asztali készletben állapították meg. Mátyás és Corvin János ezt 50 ezer arany jegyajándékkal egészítik ki. A hozomány biztosítéka a milánói hercegség összes vagyona volt, míg Corvin birtokait is tételesen felsorolták.[81]

A váradi püspök november közepén tért vissza Franciaországból Milánóba, ahol 25-én történt a *per procuram* házasságkötés. Az egyházat a menyasszony nagybátyja, Ascanio Sforza bíboros képviselte. Lodovico il Moro csak az ünnepség elején vett részt, betegségre hivatkozva, de ő vezette be Bianca Maria Sforzat a Scala dei Scaglioni-ba, ahol az emelvényen ott ült Gian Galeazzo Maria Sforza herceg, Bona hercegasszony, a Sforza-ház többi tagja, Francesco Fontana magyar követ, valamint a nápolyi és a ferrarai követek, a milánói udvar előkelői. Itt fogadták Filipecz János váradi püspököt. Az egyházi szertartás előtt Gian Francesco Marliani hercegi tanácsos mondott ünnepi beszédet. Ez után megkérdezte a menyasszonyt, hogy Corvin Jánost önként elfogadja-e törvényes vőlegényének és férjének és vele *per verba de presenti* házasságra lép. Hasonlóan nyilatkozott Filipecz is Corvin nevében. A gyűrűk kicserélése után a házasság megköttetett.[82] A szertartás után egy másik teremben felolvasták a házassági szerződéseket.[83] Gian Galeazzo Maria Sforza a Bibliára, míg Filipecz a mellére tett kézzel esküdött a szerződés betartására. Az esküvői beszédet Marliani kódexbe íratta és ajándékul, a Sforzak és a Hunyadiak egyesített címerével díszítve, és azt Mátyás budai könyvtárának ajándékozta.[84]

A házassági szerződésben abban egyeztek meg, hogy Bianca Maria Sforza 1488. novemberében Magyarországra utazik. Lodovico il Moro ezért az év februárjában 80 lovas kíséretében Mátyáshoz küldte követét Arcimboldo Guidantoniot és kancellárját Giovanfrancesco Olivat, hogy a hercegnő utazását megszervezzék. Oliva azt a megbízást kapta, hogy tájékozódjon a magyar királyi család belső viszonyairól, és ha valami fontosat tud meg, azonnal térjen vissza Milánóba. A követeket egy titkosírás kulccsal is ellátták, ha szükséges, azt használják.[85] Milánóban jól tudták, hogy Mátyás nagyon beteg és hogy Beatrix egyre jobban ellenzi Corvin öröklését és így a házasságot is. Beatrix a ferrarai udvart is felhasználta tervei elérésében. Giovanni Trotti Ferrara milánói követe azt is tudni véli, hogy

[79] *Schönnherr* 47–52. ASM AS 650. 1487. 07 11. Bécsújhely felé. Mátyás oklevele. Gian Galeazzo Maria Sforza milánói herceghez.

[80] A lista: MDE III. 220. sz. 1487. 11. 04. Vigevano. 221. sz. 1487. 11. 09. Vigevano.

[81] *Schönnherr* 49.

[82] Uo. 50.

[83] A házassági szerződés szövege: MDE III. 222. sz. 1487. 11. 25. (Hibásan szeptember). Corvin jegyajándéka: 223. sz. 1487. 11. 25.

[84] *Schönnherr* 50.

[85] MDE III. 238. sz. 1488. 02. 27. Vigevano. ASM AS 650. 1488 02. 27. Vigevano. Ehhez csatolva a kulcs.

Corvint, aki jobb lábára sánta volt, olyan csúnyának állították be menyasszonyánál, hogy az a klarisszák közé akart állni. A helyzetet Francesco Fontana mentette meg, aki állítólag lebeszélte a hercegnőt tervéről. A milánói követség Mátyástól 7 ezer arany ajándékot hozott, a követeket pedig gazdagon megajándékozta.[86] A követség visszatérése után a herceg Bianca Maria Sforza napról napra történő szépüléséről tudósította és mellékesen Ascanionak egy magyarországi püspökséget is kért.[87]

A házasságot 1489 tavaszára tűzték ki, de erre nem került sor. Magyar részről a késedelem oka az osztrák háborúk elhúzódása volt, de a halasztásról ekkor még nem gondolkodtak. Mátyás embere, Nagylucsei István boszniai püspök, aki 1489 januárjában érkezett a hercegi udvarba, majd egy újabb magyar követ februárban, nem beszélhettek az esküvő elmaradásáról, hiszen ebben az esetben a kíséret szervezését nem kezdték volna el.[88] Az egyik magyar követ Gian Galeazzo Maria Sforza esküvőjén is részt vett 1489. februárjának első napjaiban.[89] A milánói herceg Izabellát, a calabriai herceg lányát vette feleségül, és az ünnepségsorozat alatt többször említést tesznek a magyar orátorról. A magyar követség vezető tagjai Lodovico il Moroval együtt mentek a Szent Kristóf templomhoz. A menyasszonyt a templomhoz kísérők között kapott helyet a magyar követ is, aki az istentisztelet alatt a *tribunalen* kapott helyet, többek között a herceg-vőlegény, Lodovico il Moro, a pápai, a velencei a ferrarai, és a firenzei követek társaságában.[90]

A kíséret összeállítására már 1489. február 28 előtt sor került, Bartolomeo Chalco Lodococo il Morotól kapta meg az utasítást, benne azoknak a neveit, akik Magyarországra mennek Bianca Maria Sforza hercegnővel. A titkár azonnal levelet írt azoknak, akik nem voltak éppen Milánóban, mert a tervek szerint, áprilisban indultak volna Budára.[91]

Bartolomeo Chalco mellett Pietro da Gallarate és Pietro Landriano tanácsosokra bízták a szervezést.[92] Lodovico il Moronak írt leveléből megtudjuk, hogy Chalco először beszélt Bona hercegasszonnyal, hogy kik lesznek azok, akik Magyarországon maradnak. Véleménye szerint szükség lesz egy érett asszonyra, udvarhölgyekre, szolgákra és az udvartartás tisztségviselőire. A listát a hercegasszony fogja elkészíteni, és ő hozza meg a döntést arról is, ki marad Magyarországon, és ki térhet vissza Milánóba. Az utazás anyagi feltételeiről Gotardo Panigarola[93] azt mondta Chalconak, hogy az ide szánt pénzt másra költötték. Arról a listáról is elmondta véleményét, amelyet ura küldött, a kíséret többi tagjának nevével. Chalco hiányolta egy olyan tiszteletreméltó asszony személyét, aki elkí-

[86] *Schönnherr* 77–78.

[87] MDE III. 255. sz. 1488. 09. 30. Vigevano.

[88] *Schönnherr* 81–82.

[89] Sajnos nem írják le a nevét, nem valószínű, hogy a boszniai püspök maradt ott Milánóban.

[90] ASM Registri Ducali. MS 1592. 1489. A Párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött leírás Milánóban található mikrofilmjét olvastam.

[91] ASM AS 1467. 17. Sz. 1489. 02. 28. Milano. Barholomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[92] Pietro Gallarate *consilio segreto*, Pietro Landrino *segretario ducalis*, Santoro 14., 50. A hercegi esküvő megszervezésében is fontos szerepet játszottak a hónap elején, a választás nem véletlenül esett rájuk. ASM Registri Ducali MS 1592. 1489.

[93] Gotardo Panigarola *canceliere ducale. Santoro* 55.

sérné Bianca Maria Sforzat, és névszerinti javaslatai is voltak.[94] A milánói érseknél is jártak, aki nagyon elégedett volt az utazók listájával, de felhívta a figyelmet, hogy hosszú ruhákba öltözzenek, mert a Milánóban divatos rövid ruhákat nem szeretik Magyarországon. Arra is ügyeljenek, hogy Nápolytól független embert állítsanak a hercegnő udvartartásának élére. Néhány apró megjegyzéstől eltekintve, gyakorlatilag mindenben egyetértett. Véleménye szerint ki kell jelölni egy vezetőt és négy terhes asszonyt is küldeni kell Magyarországra.[95]

A hercegnőt Magyarországra kísérő magyarok elhelyezését először a milánói polgároknál képzelték el, de Chalco azt tanácsolta Lodovico il Moronak, hogy inkább az udvarban kapjanak szállást, mivel a magyarok nemcsak nyelvükben, de szokásaikban is mások (*quella nazione molto diversa da la nostra nonsolamente del parlare ma nel modo de vivere*).[96] Bianca Maria Sforzat állítólag Mátyás egyik rokona és Filipecz, Rómából visszatérve, 1000 lovassal kísérné Magyarországra.[97] Május közepén még a milánói udvarban bíztak a gyors esküvőben, hiszen még ekkor is egyeztettek a kíséret tagjairól.[98] Ez után érkezett a hír, hogy Mátyás az esküvőt szeptemberre halasztotta, arra hivatkozva, hogy az út két ellenséges hatalmon, Velencén és Ausztrián keresztül vezetne.[99] Az ok természetesen nem ez volt. Mátyás egyre betegebb lett és a trónöröklés biztosítása sokkal fontosabb volt, mint a házasság.

A házassággal kapcsolatban érkezett Budára újból Buglio Maffeo da Treviglio 1489 nyarán. Ekkor az esküvő időpontját már 1490. tavaszára tette a magyar király.[100] Milánóból rendszeresen küldték a követi instrukciókat és a Mátyásnak szóló leveleket.[101]

A magyar király egyik válaszát Francesco Fontana vitte Mátyástól az év novemberének a végén, aki ingajáratban utazott Buda és Milánó között.[102] A házasságról egyezkedhettek, hiszen ha hihetünk Trottinak, Beatrix tervét, hogy ő szerezze meg a magyar koronát, Nápoly azzal is támogatta, hogy Ferdinánd felajánlotta Milánónak, Bianca Maria Sforza a nápolyi trónörökös fiához, a capuai herceghez menjen feleségül. Az ajánlatot elutasították, de Milánót egyáltalán nem nyugtatták meg a magyarországi hírek, ezért szerette volna minél hamarébb a házasságot.[103]

Mátyás mindent megtett, hogy a házasság megkötésével hitegesse Milánót. Spanyolországba küldött követét, Buzlai Mózest már Budán megbízhatta azzal, hogy 1489 októberében, visszatérőben, látogasson el Milánóba is. Buzlai október 20-án, késő este érkezett Milánóba. Másnap Bartolomeo Chalchotól[104]azt kérte,

---

[94] ASM AS 1467. 18. Sz. 1489. 03. 28. Milano. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[95] ASM AS 1467. 19. Sz. 1489. 04. 02. Milano Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[96] ASM AS 1467. 20. sz. 1489. 04. 28. Milano. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[97] Mátyás király levelei II. 216. sz. 1489. 01. 24. Vienna. *Schönnherr* 82.

[98] ASM AS 1467. 22. sz. 1489. 05. 18. Milano. Bartolomeo Chalco levele Lodovico Morohoz.

[99] *Schönnherr* 83.

[100] Uo. 92.

[101] ASM AS 650. 1489. 07. 13. Milano. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz. A levélből kiderül, hogy Paulo Cortesano az előző nap indult Budára, Augusztus első napján Chalco arról írt urának, hogy ma érkezett Mátyás egy lovasa a király levelével. ASM AS 650. 1489. 08. 01. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[102] Mátyás király levelei II. 218. sz. 1489. 07. 07. Buda. 225. sz. 1489. 11. 23. Buda. *Schönnherr* 80–81. Fontana 1489. 10. 20-án még Milánóban volt. MDE IV. 71. sz.

[103] *Schönnherr* 80.

[104] 1497-ig *primo segretario*-ként említik. *Santoro* 49.

hogy meglátogathassa Bona hercegnőt és Bianca Maria Sforzat. A találkozó elmaradt, mert a hercegnő nem érezte magát jól, habár először azt mondta, hogy ott lesz a kihallgatáson. Buzlai itt először néhány kedves szót mondott Bianca Maria Sforzanak címezve, latinul, de Chalcho szerint mindezt nagy nehézséggel tette, hasonlóan a váradi püspökhöz, aki „*per non essere como sa Vestra Serenissima tropo expedita nel parlare latino.*" Buzlai szavait később monsignor Griffo tolmácsolta. Buzlai arannyal hímzett selyem kabátot viselt, hosszú, göndör haja volt. Jóvágású, jó benyomást keltő, harmincas embernek írták le, akit 18 lovas kísért.[105]

Hiába sürgették azonban folyamatosan Mátyást Buglio Maffeo da Treviglio követen keresztül Milánóból az 1490-es év elején, a házasságra nem került sor, pedig a milánói herceg még azt is megírta Corvinnak, hogy Bianca Maria Sforza alig várja, hogy a kitűzött napon férje karjai közé siethessen, de azt is hallotta, hogy Corvin nem akarja a házasságot. Ebben az ügyben Beatrixnak is írt.[106] A milánói követ minden hírről beszámolt, márciusban arról, hogy a magyar udvarban azt beszélik, hogy Corvin inkább Anna ausztriai hercegnőt akarja feleségül venni.[107] Bécsben kihallgatást is kért a súlyos beteg királytól, erre azonban csak április elsején került sor.[108] A király halála 1490. április 6-án, azonban új helyzetet teremtett és ez a két ország politikai kapcsolatát is meghatározta.[109]

Milánónak, érthető módon, csak arra a Corvinra volt szüksége, aki Magyarország királya.[110] Mivel ez nem sikerült, taktikát váltottak. Ludovico il Moro levelet írt Beatrixnek, hogy támogassa Corvint, de természetesen ennek semmilyen hatása nem volt. Corvinnak is írt, és arra biztatta, foglalja el a magyar trónt.[111] Milánó ekkor az új magyar királyt, II. Ulászlót nézték ki Bianca Maria Sforza jövendő férjének. A diplomáciai manőverben elévülhetetlen érdeme volt

---

[105] ASM AS 1650. 1489. 10. 21. Milano. Bartolomeo Calcho levele Gian Galeazzo Maria Sforza herceghez. Chalco előző napi leveléből kiderül, hogy ekkor Francesco Fontana is Milánóban van, mint Mátyás követe. Tőle tudja, hogy Buzlait nagyra tartja a magyar király, és „*suo compagno ala tavola*" és Fontana szeretne a hercegnővel találkozni. MDE IV. 71. Sz. 1489. 10. 20. Milano. Bartolomeo Chalco levele Gian Galeazzo Sforza herceghez. Buzlaira: *Kubinyi András*: A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. Tanulmányok Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 269–283.

[106] MDE IV. 104. sz. 1490. 02. 27. Milano. 105. sz. 1490. 02. 27. Milano.

[107] MDE IV. 110. sz. 1490. 03. 11. Vienna.

[108] Uo.: 113. sz. 1490. 04. 01. Vienna.

[109] Mátyás haláláról már aznap jelentést küldött a milánói követ. MDE IV. 115. sz. 1490. 04. 06. Vienna. Érdekes módon Lodovoco il Moro hamarébb tudta meg a hírt Németországon és Velencén keresztül. Április 15-én még nem kapta meg követe beszámolóját Mátyás haláláról, mert ezen a napon Beatrixnek írt levelében méltatlankodik, hogy sem a követe, sem pedig Beatrix nem értesítette a szomorú hírről. MDE IV. 123. sz. 1490. 04. 15. Vigevano.

[110] A két ország között egyre intenzívebbé vált a követjárás. Lodovico il Moro két levelet küldött Bartolomeo Chalconak, hogy továbbítsa azt Magyarországra. Egyet a milánói követnek, egyet a királynak címzett. ASM AS 642. 1490. 02. 08. Villanova. Ez idő alatt Francesco Fontana magyar követet nagyon várták Milánóba, hiszen a házasság dátuma egyre jobban eltolódott. Fontana február végén március elején érkezhetett meg, ez utóbbi hónap 7-én, már fogadta is Lodovico il Moro A magyar követ április 20-án indult vissza, magával vitte Lodovico il Moro levelét, amelyet a milánói követnek küldött. ASM AS 642. 1490. 03. 07. Villanova, 1490. 04. 16. Villanova. Lodovico il Moro levelei Bartolomeo Chalcohoz. 1490. 04 20. Milano. Bartholomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[111] MDE IV. 123. sz. 1490. 04. 15. Vigevano. 126. sz. 1490. 04. 20. Vigevano.

Buglio Maffeo da Treviglio milánói követnek, aki 1490 és 1493 között a Sforzakat képviselte Budán.[112] Ha kellett Corvin várható esélyeiről, más alkalommal Bianca Maria Sforza ügyében tárgyalt.[113] Milánóból rendszeresen kapta az instrukciókat.[114] A milánói követek és küldöncök Zengg felől érkeztek az országba és minden bizonnyal a Zengg-Velence-Padova útvonalon tértek vissza Milánóba.[115] Egy alkalommal Buglio Maffeo da Treviglio embere úgy érkezett meg Milánóba Zengg irányából, hogy kirabolták, levetkőztették és csak a lovát hagyták meg. Segítségként Modrusba ment, Frangepán Bernáthoz.[116] A két város földrajzi fekvése arra utal, hogy a rablás Horvátországban történhetett, nem messze Modrustól.

Zengg fontos szerepet játszott a milánói diplomaták életében, hiszen innét indultak Magyarországra. Ezt bizonyítja az a követi utasítás is, amely 1490-ből maradt ránk. Ebben a milánói herceg Damiano Barzinak ad hasznos tanácsokat. Barzinak pénzt kellett magával vinnie Zenggbe, a lehető leggyorsabban. Az utasítás szerint mikor Velencébe ér, azonnal meg kell keresnie az ottani milánói követet, Zoan Stephano da Castiono-t. Az ajánlólevél bemutatása után, mondja el jövetele célját, hallgassa meg a követ tanácsait, majd béreljen egy hajót az átkeléshez. Ne mutassa, hogy ő a milánói követ, magánember benyomását keltse. Miután megérkezik a velencei fennhatóság alá tartozó Arbiba, ami 25 mérföldre van Zenggtől, tudja meg biztonságos-e a további utazás. Ha kell, küldje előre egy emberét a zenggi kapitányhoz, és csak akkor utazzon tovább, ha az problémamentes. Ez utóbbi esetben azonnal keresse meg a kapitányt és adja elő jövetele célját.[117]

Buglio Maffeo da Treviglio felvette a kapcsolatot Filipecz-el is, aki részt vett a milánói esküvőn. Filipecz-el később is próbálkozott, de hamarosan belátta, hogy a püspök kétszínű játékot folytat Milánóval szemben. A királyválasztó országgyűlésen a váradi püspök vetette fel, egy esetleges házasság ötletét, és a későbbiekben is ezzel biztatta a követet.[118] Ekkor azonban már mindenki azt beszélte, hogy Beatrix férjhez akar menni II. Ulászlóhoz.[119]

---

[112] *Cerioni* 113.

[113] MDE IV. 116. sz. 1490. 04. 06. Vienna. 120. sz. 1490. 04. 09.

[114] Antoniettot maga Buglio Maffeo da Treviglio milánói követ kísérte el Zenggig, mivel az *„non sapendo ne la via ne la liqua"*. ASM AS 642. 1490. 05. 08. Buda. A milánói követ levele Bartolomeo Chalcohoz. Május 22-én Gobbo írt levelet Budáról Bartolomeo Chalconak, melyben beszámolt arról is, hogy hét napot töltött Velencében, május 7-én már Zenggben volt. Frangepán Bernát gróffal is találkozott. ASM AS 642. 1490. 05. 22. Buda.

[115] Buglio Maffeo da Treviglio is ezt az útvonalat választotta 1490. novemberében. Pécsváradról ment Zenggbe, ahol minden bizonnyal hajóra szállt. ASM AS 642. 1490 11. 15. Velence. A követ levele Gian Galeazzo Maria Sforzahoz.

[116] ASM AS 642. 1490. 05. 30. Milano. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[117] ASM AS 642. 1490. 06. 01. Papie. MDE IV. 162. sz. A zenggi kapitány ekkor Macskási Tárnok Péter volt. Barzit Francesco Fontana kérésére küldték Zenggbe. A milánói követnek először Mátyás halála miatt át kellett adnia a herceg és Lodovico il Moro részvétnyilvánítását, és jelezni, hogy bizonyosak benne, hogy a kapitány, hasonlóan, mint tette Mátyásnak, most Corvinnak őrzi meg a várost és álljon ellen minden támadásnak.

[118] MDE IV. 121. sz. 04. 11. Vienna. 141. sz. 1490. 05. 22. Buda. 143. sz. 1490. 05. 25. Buda. Itt már konkrétan is leírja, hogy Corvin esélytelen. 156. sz. 1490. 06. 21, Buda. 175. sz. 1490. 09. 08. Pétervárad.

[119] MDE IV. 158. sz. 1490. 06. 23. Buda.

Mivel a beszámolókból világossá vált, hogy Corvin nem lesz király, ezt a Corvinnál Pécsváradon tartózkodó milánói követ jelentette, utolsó szalmaszálként Milánó még lépéseket tett a házasság megszervezésére. Felismerték, hogy Bakócz Tamáshoz kell fordulni, így Lodovico il Moro is vele vette fel a kapcsolatot. A milánói követ hazatérése után azt írta Bakócznak, hogy ígérete szerint segítse elő Bianca Maria Sforza és II. Ulászló házasságát. A siker esetén jelentős jutalmat ígérve a püspöknek.[120] Lodovico il Moro azokat az ezüstedényeket ajánlotta fel Bakócznak, amelyeket először Filipecznek szántak. Az edényeket ugyan az az Ambriogio Preda készítette, aki végül valóban festett egy képet Bianca Maria Sforzaról.[121] A diplomáciai offenzívában Mátyás egykori diplomatája, Francesco Fontana, is részt vett.[122]

Bakóczék azonban ekkor már máshogy döntöttek, hiszen 1490. október 4-én, többek között a nápolyi követ jelenlétében, Bakócz Tamás püspök, feltehetőleg szándékos formai hibát vétve a szertartásban, összeadta Ulászlót és Betarixot. A frigyet eleve érvénytelen volt, hiszen Ulászló már elvette Brandenburgi Borbála hercegnőt, akit soha nem látott, és ezt a házasságát még nem bontotta fel. A házasságot a felek titokban tartották, de miután egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy azok az érdekek, amelyek mentén megkötötték, rövid idő lejártával megszűntek. A nápolyi király, hogy segítsen lányán, 1491. szeptember végén a római kúriában, és számos itáliai állammal közölte a házasság tényét, mindezt azért, mert elterjedt, hogy II. Ulászló feleségül akarja venni Bianca Maria Sforza milánói hercegnőt.[123]

A házasság gy természetesen nem jöhetett létre, de a remény sokáig élt. Hosszas diplomáciai munka kellett ahhoz, hogy az új házassághoz Bianca Maria Sforza és Corvin János lemondó levelét megszerezzék. Milánóban már 1492 elején azzal foglalkoztak, hogyan lehet a házasságot felbontani. A pápának írt egyik levél fogalmazványban azt fejtegették, hogy mivel a házasság nincsen elhálva, nem is lehet érvényes.[124] Márciusban 4 doktort hívtak össze, akik azt tanácsolták Lodovico il Moronak, hogy kérje a pápától a házasság felbontását, hiszen Corvin János nem lett király, és a házassági szerződésben ez egyik kitételnek számított.[125]

1493. október 18-án VI. Sándor pápa végül felbontotta a házasságot, de ekkor már II. Ulászló nem jöhetett számításba, mint férj. Egyrészt, mert még házas ember volt, másrészt, mert három hónap múlva a 21 éves Bianca Maria Sforza, Mátyás és Corvin János ellenfelének, Miksának a felesége lett.[126] Magyarország és Milánó kapcsolatában új korszak kezdődött.

---

[120] MDE IV. 181. sz. 1490. október. 182. sz. 1490. 11. 15. Vigevano. 183. sz. 1490. 11 30. Milano.

[121] *Balogh 1928*, 86–87.

[122] ASM AS 642. 1490. 07. 15. Anoni. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz. Ebben említést tesz egy magyarországról érkezett levélről, amelyet Francesco Fontana hozott. Fontana november elején újból Milánóban van. ASM AS 642. 1490. 11. 01. Milano. Bartolomeo Chalco levele Lodovico il Morohoz.

[123] Beatrix házasságára: *E. Kovács 2002*, 229–248.

[124] ASM AS 1467. 28. sz. (1492) VI: Sándor pápának küldött levél fogalmazványa.

[125] ASM AS 1467. 27. sz. 1492. 03. 19. Milano. A tanácsosok levele Lodovico il Morohoz.

[126] *Schönnherr* 191–201.

KISEBB CIKKEK

Weisz Boglárka

AZ ESZTERGOMI VÁM ÁRPÁD-KORI TÖRTÉNETE

Esztergomnak az ország kereskedelmi életében betöltött szerepét több összetevő együttes jelenléte tette lehetővé, illetve erősítette. A kedvező földrajzi fekvés hozzásegített ahhoz, hogy a város a távolsági kereskedelem gócpontjává vált. A város a Duna és a Garam összefolyásánál terült el. A természetes átkelőhely felett emelkedő Várhegy mind a vízi utak (Duna, Garam folyó), mind a szárazföldi utak ellenőrzését lehetővé tette.[1] Ide vezetett a bécsi, a brünni, a velencei, a dalmát, a szerémségi és a bányavárosokból jövő utak közvetlenül, az Erdélyből jövő út pedig Budán keresztül.[2]

Esztergom a 13. század közepéig királyi székhely, az azonos nevű vármegye és a magyar egyház központja a középkorban. Jelentőségét elsősorban annak köszönheti, hogy a 11. században csak itt működött pénzverde, illetve pénzbeváltó.[3] A külföldi kereskedők csak itt válthatták be pénzüket, itt kaphattak kiviteli engedélyt.[4] Az útkényszer fellendítette az esztergomi vásár forgalmát, így az árusok árucikkeik értékesítésével is itt próbálkozhattak először.[5]

A távolsági kereskedelemben való részvételét mutatja, hogy Szent Miklósról — aki a távolsági kereskedelem védőszentje volt[6] — szentelt templom állt a városban.[7]

[1] A város német Gran nevét a Garam folyó német megnevezésből vonták el, vö. *Györffy György*: Esztergom Árpád-kori kezdetei. Esztergom Évlapjai 1979. 7–12.; *Granasztói György*: A középkori magyar város. Budapest 1980. 44.; *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–III. Budapest 1988.[4] I. 434.; *Molnár Erzsébet*: Dunai átkelőhelyek Esztergomnál az elmúlt történelmi időszakokban. Esztergom Évlapjai 1994. 143–151. – A dunai forgalom a 13. században elsősorban Pest városáig folyt le. Azonban arra vonatkozólag is rendelkezünk adattal, hogy Budától délre is használták a Duna folyamát, vö. Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tibircius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1874–1999. (a továbbiakban: MES) II. 236–241. – A folyón történő hajózás történetét l. bővebben *Kováts Ferenc*: Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. 433–444.; *Borcsiczky Béla*: A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV–XV. században. Budapest 1914. 10–11.; *Domanovszky Sándor*: Duna-Feketetengeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról. Tenger 1918. 161–183.

[2] Vö. *Diószegi András*: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpádházi királyok idején. Kolozsvár 1909.; *Teke Zsuzsa*: Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Budapest 1979. 21–22.; *Glaser Lajos*: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63. (1929) 138–148; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993. 233–244. – Változásra a tatárjárást követően került sor, amikor az utak legfontosabb állomása Buda lett. Ez egyrészt az útvonalakban hozott változást, másrészt új utak előtérbe kerülését eredményezte, vö. *Glaser L.*: Úthálózat i. m. 149–150.

[3] 1211 előtt csak egy pénzverőház működött, valószínűleg Esztergomban, vö. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916. 457–459.; *Huszár Lajos*: Az esztergomi középkori pénzverde. Komárom Megyei Múzeum Közleményei 1968. 207–218.; *Horváth István*: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról. Esztergom Évlapjai 1988. 297–319.

[4] Vö. I. László és Kálmán király törvényeivel, l. *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904.

[5] Fügedi Erik szerint Esztergomnál nem számolhatunk útkényszerrel, l. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. Budapest 1961. 41.

[6] Vö. A Szentek élete. Szerk. Diós István. Budapest 1984. 693.

[7] A templomot már 1156-ban említik (MES I. 108.).

A kereskedelemben betöltött korai szerepét jelzi a zsidó kereskedők jelenléte is a 11. században.[8] A fejlődést elősegítette, hogy a 12. század folyamán megtelepedtek a városban a kereskedelemmel foglalkozó latinok (észak-francia, lotaringiai és flandriai vallonok).[9] A 12. századi város és vásárának központi szerepét vette észre Odo de Deogilo, a második keresztes hadjárat során az országba érkező történetíró, aki elmondja, hogy a Duna sok vidék gazdagságát szállítja Esztergomba.[10]

A 12–13. század fordulójától az egyházi befolyás következtében a városias fejlődés megtorpant. Esztergom háttérbe kerülését elősegítette, hogy a tatárjárást követően IV. Béla a királyi székhelyet Budára helyezte át, a királyi palotát pedig még Imre adta az érseknek. A falakon kívüli külvárosok is fokozatosan egyházi kézbe kerültek, és ez segítette felgyorsítani a királyi székhely elköltözését (1249–1256). 1271 után a vármegye örökös ispánja címet is elnyerte az érsek. A 13. század második felében a polgárok és a káptalan közötti pereskedés sem tett jót a városnak,[11] ráadásul Buda 1244-ben megkapta az első teljes, igazán kifejlődő árumegállító jogot.[12] Ezen felül az esztergomi vásár háttérbe szorulását az is elősegítette, hogy az itteni vám 1255-ben a budainak kétszerese volt.[13] Pór Antal szerint a hanyatlás a polgárok miatt következett be, mert azok inkább az egyháznak akartak ártani, és nem a város érdekeit nézték.[14] Csorba Csaba vele ellentétben az egyháziak számlájára írja mindezt, akik csak a pénz beszedésével törődtek, és nem vették figyelembe a fejlődés fontosságát.[15] Véleményem szerint központi szerepének elvesztése játszotta a fő szerepet a hanyatlásban, amelyhez mind az egyház, mind a polgárok hozzátették a maguk részét. A város jelentőségének csökkenését az is mutatja, hogy a négy országos vásártartási jogot szerzett városok sorából kimaradt.[16]

A városban szedett vámot a történészek vásárvámként tartják számon. Ezt egyrészt az oklevelek bizonyítják, bár az

[8] L. Cidkija b. Ábrahám Hárófe „Sibbolé Hátteket" c. gyűjteményének erre vonatkozó forrásadatát (*Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig. Budapest 1884. 405–408.). – A forrásban említett várost a történészek többsége Esztergommal azonosítja (*Kohn S.*: A zsidók tört. i. m. 363.; *Gábor Gyula*: Melyik a legrégibb magyar zsidó hitközség? Egyenlőség 1924. 5–6.; *Scheiber Sándor*: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákon. Budapest 1969. 102.; *Kubinyi András*: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 1995. 4.), Pleidell Ambrus ellenben Budához köti ezt a történetet (*Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68. (1934) 305.).

[9] Zolnay László betelepedésük kezdetét a 11. századra teszi, l. *Zolnay László*: Az esztergomi latinusokról. Esztergom Évlapjai 1960. 157.

[10] Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXVI. Ed.: Georg Waitz. Hannoverae–Lipsiae 1975. (a továbbiakban: MGH SS) 62–63.

[11] A tatárjárást követően a külföldi kereskedők Esztergomot egyre többször elkerülték, vö. Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert Budapest 1936. (a továbbiakban: BTOE I.) 233–236., 247–249.

[12] Esztergom árumegállító joga szokásjogon alapult (vö. BTOE I. 233–236.); Elsőként Buda kapott erre vonatkozó privilégiumot, l. BTOE I. 41–43.

[13] Vö. MES II. 236–241.; BTOE I. 56–58.

[14] *Pór Antal*: Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1904. 185.

[15] *Csorba Csaba*: Esztergom hadi krónikája. Budapest 1978. 22. – Ugyanezen a véleményen van Granasztói György is (*Granasztói Gy.*: A középkori magyar város i. m. 64.).

[16] Az országos vásáralapításokra azért volt szükség, mert a hetivásárok az egyszerre nagyobb tömegben érkező árukat nem bírták el (vö. *Granasztói Gy.*: A középkori magyar város i. m. 160.). A négy közül három vásár időben egymást követte: Pozsonyban augusztus 3–17. között, Fehérváron augusztus 14–28. között, Budán pedig szeptember 1–15. között tartották meg az országos vásárt.

Árpád-korban csak két forrás nevezi vásárvámnak (*tributum fori*);[17] másrészt a szokáson alapuló árumegállító jog is ezt feltételezi. A vásárvám jellegét mutatja az is, hogy a káptalan a vámot a piacon szedte be.[18] 1284. június 4. után azonban lehetősége nyílt arra, hogy vámszedői Esztergom területén bárhol behajtsák a káptalant illető vámot.[19]

A diplomák a vámszedés gyakorlatában az 1280-as évektől mutatnak változást. A tatárjárást követően Esztergom elveszítette vezető pozícióját az országban. 1288 előtt a káptalan panasza szerint a német kereskedők már elkerülték a várost.[20] 1288. március 21-i adatunk szerint a káptalan beletörődött a vásár kikerülésébe, azonban a szedett vámról nem szándékozott lemondani. Ezért az általa szedett vámnak útvám jelleget adott azzal, hogy kikényszeríttette annak Győr városában történő szedését az Esztergomot Dorogon vagy Bánhidán keresztül elkerülő kereskedőktől.[21] A későbbiekben a káptalan más helyeken is behajtotta az őt illető vámot: Táton és Dorogon.[22]

A káptalan igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy a városba kényszerítse a kereskedőket, így attól sem riadt vissza, hogy II. András nevére adománylevelet hamisítson. Ez az oklevél a kereskedők számára két átkelőhelyet biztosított a Dunán: Kakatnál és Szentkirálynál, az utóbbit csak szükség esetén lehetett igénybe venni. Az árusok azonban, bármelyiket válasszák is, az átkelésért a vámot Esztergom városában kötelesek voltak megfizetni.[23] A kakati révvám beszedése bevett gyakorlattá vált, amelyet egy 1303. évi keltezetlen diploma is bizonyít.[24] Az 1215. évre hamisított oklevél már nem kényszeríti azonban a kereskedőket arra, hogy áruikat eladásra bocsássák a városban.

---

[17] 1199. márc. 10.: MES I. 159.; 1290. szept. 22.: MES II. 271–272., vö.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 3668. sz. Az oklevelet III. András 1293. máj. 8-án (MES II. 345., RA 3922. sz.), és 1300. szept. 8-án (MES II. 485., RA 4328. sz.) átírta.

[18] Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IX. 411–412.

[19] Az oklevél szerint a káptalan átengedett egy házhelyet – ahol korábban a vámot szedték – a városnak a városháza felépítésére. Cserébe a város közössége megengedte, hogy a káptalan vámszedői bárhol szedhessék a vámot a városi és külföldi kereskedőktől, akár a kapuban, a város utcáján, a boltokban vagy a piacon (ÁÚO IX. 411–412.).

[20] Vö. MES II. 175–176., BTOE I. 233–236.

[21] BTOE I. 233–236. – Megerősítette III. András 1290. szept. 9-én (MES II. 269–270., RA 3666. sz.) és 1300. szept. 8-án (ÁÚO X. 370–371., RA 4327. sz.). Átírta az esztergomi konvent 1292. jan. 4-én (MES II. 313.).

[22] MES II. 236–241., 520–521.

[23] Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971. 156–157. – Az oklevél a 13. század végéről származó hamisítvány. Szentpétery Imre megállapította, hogy az 1215. évi oklevél szerkezete és külső formája eltér II. András okleveleinek akkori formájától. Szentpétery ezt azzal magyarázta, hogy az oklevelet nem a királyi udvarban szerkesztették, és oda csak megpecsételés céljából került. Szerinte ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy a záradékban csak az esztergomi érsek neve szerepel (RA 300. sz.). Richard Marsina az oklevelet hamisnak tartja, a hamisítás időpontját 1270. máj. 18. és 1288. ápr. 21. közé helyezi; véleményét a kézírás bizonytalansága mellett diplomatikai és tárgyi érvekkel támasztja alá (*Richard Marsina*: Štúdie k slovenskému diplomatáru I. Historické Štúdie 1973. 84–87.) Marsina véleményével szemben Püspöki Nagy Péter lépett fel. Püspöki II. András 1215. évi oklevelét hitelesnek tartja, és visszatér Szentpétery Imre álláspontjához (*Püspöki Nagy Péter*: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Budapest 1989. 138–139.). Pach Zsigmond Pál szintén az oklevél hitelessége mellett állt ki (*Pach Zsigmond Pál*: „A harmincadvám eredete" Budapest 1990. 35.). Kristó Gyula szerint az oklevél 1288 utáni hamisítvány (*Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. 335.).

[24] MES II. 520–521. – Az oklevél keltére l. Anjoukori oklevéltár I. 1301–1305. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1990. 399. sz.

A káptalan a 13. század végére kényszerhelyzetbe jutott, így kerülhetett arra sor, hogy a vásárvám helyett az őt elkerülő kereskedők esetén egyfajta útvámmal is megelégedett. Feltételezésünket az esztergomi vámjegyzék is alátámasztja. A vámtarifa tételei azt mutatják, hogy a korai időszakban a vámszedők számára a legfontosabb a városban megtartott szombatonkénti vásár volt, amelyen elsősorban a bor, állat és a fém cserélt gazdát. A mindennapi élethez szükséges árucikkek esetén a vámjegyzék az eladótól — a kézművesektől, a pékektől, a mészárosoktól és a kocsmárosoktól — beszedendő helypénzt írt elő, amit csak szombati napon kellett megfizetniük, kivéve a kocsmárosokat és a mészárosokat. A mészárosok ugyanis csak húsevő napokon fizetik meg, azaz akkor, amikor tényleges árusításra kerül sor. A kocsmárosokra havonként meghatározott összeget szabott ki, amely a többi helypénzhez képest magasan van megállapítva. Feltehetően állandóan működő kocsmák voltak ezek, amelyek látogatottak is lehettek. A többi eladó esetében ellenben elsősorban a vásárnap volt jövedelmező.

Az 1255. évi rétegnél a belföldi árucikkek — kivéve a mókusprém, nyúlbőr — háttérbe szorultak, és a távolsági kereskedelem árucikkei kerültek előtérbe. Az 1284. évi rétegnél azonban már nem a szombatonkénti vásár, hanem a napi piacra érkezők vámolásával találkozunk. A vámtételek is a mindennapi élethez szükséges árucikkeket — sajt, gyümölcs, hal stb. — vonultatják fel, a behozatali áruk háttérbe szorultak. Az 1288. évi betoldásnál pedig azt látjuk: nem az a fontos, hogy az adott áru az esztergomi vásáron eladásra kerüljön, hanem az, hogy az esztergomi vámjövedelem ne csökkenjen. Vagyis a szokásból eredő útkényszer feladása, a vámszedés más településre — Tát — történő áttétele jelentkezik.[25]

Püspöki Nagy Péter feltételezése alapján Esztergomban a kezdetektől kétfajta vámot szedtek: áruforgalmi és vásárvámot. Az esztergomi vámra vonatkozó oklevelek szerinte szétválaszthatók e két vámfajtának megfelelően.[26] Ezzel nem érthetünk egyet, hiszen forrásaink nem adnak erre lehetőséget. Ráadásul a „kényszerként" szedett „útvám"-ot nem Esztergom városában hajtották be, hanem egyéb utak ellenőrzésével tették ezt lehetővé.

A kérdés már csak az, hogy kinek a birtokában volt ez a vám az Árpád-kor folyamán. Erre vonatkozólag az oklevelek különböző álláspontokat képviselnek. III. Béla (1172–1196) 1188-ban kelt privilégiuma elmondja, hogy Lukács érsek (1158–1181) idején az esztergomi Szent Adalbert egyház kanonokjai az esztergomi vásárvám királyt illető két részét megkapták,[27] ugyanezen vám harmadik részét Jób esztergomi érseksége (1185–1203) alatt adta a kanonokoknak az uralkodó. A negyedik részt pedig királyi használatra tartotta fenn.[28] Az oklevél hitelessége ellen azonban gyanú merült fel.[29] Imre király 1198. évi diplomája szerint

[25] Vö. az esztergomi vámjegyzékről készült táblázattal, l. későbbiekben.

[26] *Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 119., 138–139., 143.

[27] Kollányi Ferenc szerint az adományozásra 1174-ben került sor (*Kollányi Ferenc*: Az esztergomi főszékesegyház káptalan történetéből. Magyar Sion 1899. IX.). Pór Antal szerint a káptalan a vám kétnegyedét 1174-ben kaphatta meg, mivel Lukács mint érsek 1174 után, III. Béla mint király 1174 előtt nem fordul elő (*Pór A.*: Háborúság i. m. 162.). Knauz Nándor ugyanezen dátumot feltételezi (MES I. 123.). Püspöki Nagy Péter szerint azonban Lukács érsekségének utolsó éve ismeretlen, így ő 1174–80 között keletkezettnek tekinti ezt az oklevelet (*Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 108.)

[28] MES I. 137.

[29] Szentpétery Imre szerint az oklevél későbbi jellegű írása és a plican függő pecsétet jelezni akaró selyemsodrat megerősíti ezt a gyanút (RA 148. sz.).

— melyben többek között megerősítette III. Béla királynak az esztergomi vám három részére szóló adományát — a káptalan már a vám négy részét bírta.[30] Azt azonban nem közli az oklevél, hogy egy-egy rész mekkora vámhányadot jelentett. Leszámítva az ispánt illető egyharmadot, ez legfeljebb a vám kétharmadát jelentette. III. Ince pápa 1199. évi oklevele is azt bizonyítja, hogy a káptalan a vámnak csak egy részét birtokolta.[31] A pápai oklevél bizonyítja, hogy mind III. Béla, mind Imre király adományt tett a káptalannak az esztergomi vásárvámra vonatkozóan.[32] Az oklevél tudósít arról is, hogy a két adomány együttesen sem terjedt ki a vásárvám egészére. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a vám egyharmada az ispán kezében maradt.[33] Egy 1251. május 19-én kelt diploma szerint a káptalan a teljes vámot felügyelte.[34] Ennek azonban ellene szól az 1270-ben kiadott oklevél, amely szerint a káptalan kezében a vám fele, az esztergom-szigeti apácáké[35] a vám egyhatoda, az ispán kezében pedig a vám egyharmada volt.[36] Az utóbbi 1270-ben került a káptalan tulajdonába,[37] amit az 1288. április 18-án kelt oklevél is tanúsít.[38] Mindkét privilégium megemlékezett arról is, hogy a vám után szedett dézsma az esztergomi Szent Tamás-prépostságot[39] illette. Azt azonban nem tudjuk, hogy az esztergom-szigeti apácák mikor szerezték meg a vám egyhatodát, de feltételezhető, hogy erre 1251 és 1270 között került sor.

Arra vonatkozólag is rendelkezünk adattal, hogy mekkora értéket képviselt az esztergomi vám, illetve annak bizonyos tétele. 1290 körül az esztergomi polgárok megtagadták a vám kifizetését, amelynek következtében 1000 márka kárt okoztak a káptalannak.[40] 1294. szeptember 14-én kelt iratból azt is megtudjuk, hogy a minden levágott marha után járó fél bőr értéke egy év alatt 45 márkát tett ki.[41] Tud-

Pór Antal az oklevél hitelességét nem kérdőjelezte meg (*Pór A.*: Háborúság i. m. 163.). Erdélyi László a diplomát hamisnak tekinti, mivel a vám öt részét kellene feltételeznünk, amelyre más példát nem ismerünk, valamint Imre király 1198-as oklevele elmondja, hogy III. Béla oklevele elégett (*Erdélyi László*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései VI. Történelmi Szemle 1916. 44.; *Uő*: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár 1917. 163.). Richard Marsina ezen okokból szintén hamisnak tartja ezt a diplomát (*Marsina, R.*: Štúdie i. m. 85.). Püspöki szerint III. Béla eredeti oklevelének interpolálásával állunk szemben, melynek oka a Lukács érsek idején adott 2/5 rész volt. A hamisításra 1199/1204–1215 előtt került sor (*Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 110–111.).

[30] MES I. 156–157. – Erdélyi László Imre 1198-as oklevelét nem tekinti hitelesnek, mivel III. Ince pápa oklevelében csak a vám egy részének átadását említi (*Erdélyi L.*: A tizenkét legkritikusabb kérés i. m. 163.). Szentpétery az oklevelet diplomatikai érvek alapján hitelesnek tekintette (RA 175. sz.). Marsina paleográfiai érvek alapján kételkedik a diploma Imre-kori eredetében, de tartalmi tekintetben hitelesnek tartja (*Marsina, R.*: Štúdie i. m. 84–85.). Püspöki szerint az oklevél hiteles (*Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 119.).

[31] MES I. 159.

[32] II. András 1222 körül kiadott oklevele is ezt bizonyítja (MES I. 311.).

[33] Az ispáni vámharmad átadására 1270. máj. 13-án került sor (MES I. 575.).

[34] MES I. 386.

[35] A bencés apácák Esztergom-szigeti Szűz Mária monostorának alapítását a 11. századra teszik (*Balogh Albin*: Történelmi séta Esztergomban. Esztergom 1936. 49.; *Dercsényi Dezső–Zolnay László*: Esztergom. Budapest 1956. 21.; *Horváth István*: Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom 1991.).

[36] MES I. 575.

[37] Uo. – Az ispáni részbe történő beiktatás végrehajtásával megbízott Moys nádor 1270. máj. 18-án jelentést tett annak megtörténtéről (MES. I. 576.).

[38] MES II. 236–241. – Megerősítette III. András 1290. szept. 9-én (MES II. 269., RA 3665. sz.).

[39] A templomot a 12. század elején III. Béla vagy Jób érsek építette Becket Tamás tiszteletére (*Horváth István*: A középkori Esztergom. In: Komárom megye története I. Főszerk. Gombkötő Gábor. 332.).

[40] MES II. 474–476.

[41] MES II. 362–363.

juk azt is, hogy az esztergomi érsek 1264-ben 70 márkáért vette meg az udvardi vámot.[42] Esztergomban csak a fél marhabőrök után szedett vám az udvardi vám értékének hozzávetőlegesen a kétharmada. Ez mutatja, hogy milyen nagy értéket jelentett, illetve miért volt fontos a káptalan számára az esztergomi vám.

Esztergom városában a vizsgált korszakban több vásár létezésével kell számolnunk. A forrásokban elsőként a hegyvidék és a síkság találkozásánál, a váralján — az utak csomópontjában a kikötő mellett — alakult ki a piac. Ennek vámja hiteles oklevélben először 1198-ban jelenik meg.[43] A vásártér nagyobbik része 1221 előtt az esztergomi káptalan kezébe került.[44] A vásár kezdetben hetipiac volt, amelyet szombati napon tartottak meg.[45] A 13. század elején a hetivásár már nem volt elegendő a kereskedelmi forgalom lebonyolítására. Az esztergomi vámjegyzék mellett egy 1290-ben kelt oklevél is ezt bizonyítja, mely szerint minden nap működött piac a városban.[46]

A káptalan szükség esetén más területeken is tartott vásárt. 1291-ben ugyanis az esztergomi káptalan perbe fogta a csúti monostort[47] a Szent Domonkos-egyház közelében elterülő körülhatárolt földjének egy füves darabja miatt, melyen szükség esetén esztergomi vásárt tartottak. A káptalan azt állította, hogy a monostor ezt a földdarabot László idején foglalta el. Az 1291. november 10-én kelt oklevél tanúsága szerint Lodomér érsek elérte, hogy a monostor kiegyezzen a káptalannal, és a vitás földet öt határjellel megosztották. A monostor lemondott a Szent Domonkos egyház és a (budai) nagy út mellett lévő részről, azaz a IV. Bélától kapott föld keleti sávjáról.[48] A diploma szerint Újfaluban időnként vásárt tartottak. Egy másik 1291-ben kelt oklevélből megtudjuk, hogy a Szent Katalin egyház[49] a városon kívüli völgyben állt, azon a he-

[42] MES I. 518.

[43] MES I. 156–157.

[44] Vö. MES I. 162–163. – Az oklevél hamis (*Pór A.*: Háborúság i. m. 163.). Erdélyi nyomán (*Erdélyi László*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései V. Történelmi Szemle 1915. 338.) Szentpétery hamisnak tekinti az oklevelet (RA 196. sz.). Püspöki szintén így gondolja, a hamisításra szerinte az 1270-es években került sor (*Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 122–123.); ÁÚO VI. 224–225. – Az oklevél hamis (RA 199. sz.). Hóman Bálint az oklevelet az esztergomi káptalan 1201. évi oklevele alapján készült kihagyásokkal és interpolációkkal teli hamisítványnak tekinti (*Hóman Bálint*: Adó vagy földbér? Századok 47. (1913) 191.). Fejérpataky szerint a Bulgária királya cím vagy az oklevélkiadó téves olvasatát, vagy az oklevél hamisságát mutatja (*Fejérpataky László*: Oklevelek II. István király korából. Budapest 1895. 39–40.). Püspöki az oklevelet hamisnak tekinti. A hamisításra szerinte 1272 és 1288 között került sor. (*Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 123–124.). Az oklevelet legújabban Szabados György vette vizsgálat alá (*Szabados György*: Imre, Bulgária királya. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged 1999. 115–121.); ÁÚO VII. 139–140.; MES I. 231–232.; MES II. 271–272.

[45] A 11. század elején írt Passio Adalberti Astrik székét Sobottin néven jelöli meg (MGH SS XV/2. 706.). A helynév a városban tartott szombatnapi vásárra utal, vö. *Györffy Gy.*: Esztergom i. m. 9.; *Szabó G. Ferenc*: A hét napjai a helységnevekben. Névtani Értesítő 1994. 51.; *Uő*: A vásározás emléke helységneveinkben. Nyíregyháza 1998. 42–43. Püspöki Nagy Péter a Sobottin helységnév alatt egy morvaországi Sobotint ért (*Püspöki Nagy P.*: Az Árpád-kori vásártartás i. m. 48–49.).

[46] MES II. 271–272., RA 3668. sz. – Az oklevelet III. András 1293. máj. 8-án (MES II. 345., RA 3922. sz.) és 1300. szept. 8-án (MES II. 485., RA 4328. sz.) átírta.

[47] 1264-ben IV. Béla alapított itt premontrei monostort, mely a túróci monostor filiájaként jött létre, vö. *Mezey László*: Az Árpádok eredet-mondája és a csuti alapítás. Filológiai Közlöny 1957. 427–429.; *Oszvald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 1957. 241–242.; *Koszta László*: Csútmonostor. In Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 155.

[48] MES II. 299–300.

[49] 1231 előtt alapított domonkos kolostor. Először a városon kívül volt, templomát Szent Katalin

lyen, ahol szükség esetén vásárokat tartottak.[50] Az idézett kútfők nem részletezik, hogy mikor kellett ezeken a területeken vásárt tartani, de feltételezhető, hogy a polgárok és a káptalan közötti viszály állhatott e mögött.[51]

Amikor IV. Béla 1239. szeptember 29-én engedélyezte az érseki város[52] alapítását a vár alatt, péntek déltől szombat estig tartó vásárt, valamint napi piac tartását engedélyezte az érseki városban, ahová a kereskedők szabadon jöhetnek áruikkal, olyan szabadsággal, mint amilyen a városokat megilleti. A király ugyanakkor úgy rendelkezett, hogy ez az esztergomi város jogát és vásárját nem sértheti.[53] A tatárjárást követően, 1256. december 17-én az uralkodó az érseknek átengedte az egész várat a váraljával és a nagy dunai révvel, hogy ott új várost alapíthasson, s a Duna révében vásárt tarthasson.[54] Mindkét oklevél azt mutatja, hogy az érsek önálló vásártartásra törekedett, amelyre meg is kapta az engedélyt a királytól. Az érseki vásárról több adattal azonban nem rendelkezünk. Mindkét vásár egy-egy rév (kis-dunai, nagydunai) mellett helyezkedett el, annak érdekében, hogy a közlekedési utak kínálta csomópontokat minél jobban kihasználják.

A vásárok mellett állandó építmények is rendelkezésére álltak a kereskedőknek a városban, amelyek azonban nem a vásártéren, hanem az Olasz utcában találhatók.[55] Ezek az árusítóhelyek a mindennapi kereskedés helyszínei voltak a városban található kocsmák mellett. Ezekben a boltokban a káptalan 1284. június 4-e előtt nem szedhetett vámot, ezt követően azonban a polgárok lemondtak ezen jogukról.[56] Ezek mellett Esztergomban az ablakokon át történő árusítással is találkozunk.[57] Az esztergomi vásár kikiáltás (*proclamatio*) színhelye is volt, amelyet az 1295. március 22-én és az 1300-ban kelt oklevelek bizonyítanak.[58]

A vásáron különböző területekről érkező kereskedők fordultak meg. Zsidó, német, bécsi, francia, regensburgi, bajor, szász, cseh, lengyel kereskedők folyamatosan látogatták Esztergomot.[59] Az Esztergom környéki faluk (Petye, Libár, Hévíz, Örmény, Kovácsi, Szentpál) lakói elsősorban a napi piac résztvevői voltak.[60]

Az esztergomi vámszabályzat velenceieket kiemelő tétele mutatja szerepüket a vásáron. Ugyancsak ezen kereskedők jelenlétére utal az 1280-as években kialakuló vita a vásárvám körül, amelyben a nyugati kereskedők közül többek között a velencei kereskedőket emelik ki. Közülük egyeseknek házuk és boltjuk volt a városban.[61]

---

tiszteletére rendelték (*Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkorban Magyarországon. Budapest 1997. 28.).

[50] *Csáka Károly*: Adalék Esztergom XIII. századi helyiratához. Magyar Sion 1867. 348.

[51] Vö. BTOE I. 59–61., MES II. 474–476.

[52] Az érseki város a tapolcai Hévízektől az érsek Veprech nevű tornyáig tartott (MES I. 329.).

[53] MES I. 328–330. – Szentpétery figyelmeztet arra, hogy az oklevél a királyi kancellária gyakorlatától eltérő formulái miatt gyanús lehetne, de ennek ellenére hitelesnek tekinti a diplomát. Valószínűnek tartja, hogy az oklevelet az érsek embere fogalmazta, és csak pecsételés céljából került a királyi kancelláriába (RA 1125. sz.).

[54] MES I. 439–441. – Az oklevelet az íráshibák és a szokatlan formulák gyanússá tehetik, de valószínűleg az érsek embere fogalmazta, és csak megpecsételésre került a királyi kancelláriába (RA 1125. sz.).

[55] MES I. 344.; Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. András Kubinyi. Budapest 1997. 34–35., vö. *Schünemann Konrád*: Esztergom keletkezése. Esztergom Évlapjai 1930. 16–17.

[56] ÁÚO IX. 411–412.

[57] MES II. 236–241.

[58] MES II. 365–368.; ÁÚO X. 391–393.

[59] Vö. *Kohn S.*: A zsidók tört. i. m. 405–408.; MES II. 175–176.; BTOE I. 233–236., 247–249.

[60] Vö. MES II. 271–272.

[61] Vö. MES II. 458–459.

Egy 1254-es adatunk zenggi kereskedők jelenlétét mutatja.[62] Egy 1272. szeptember 28-án kelt oklevélből megtudjuk, hogy egy genti kereskedő pénzügyi kapcsolatba került egy esztergomi polgárral, ami arra mutat, hogy e kereskedő „állandó résztvevője" volt a városban tartott vásárnak.[63] A városi, azaz esztergomi kereskedőkre is több oklevelünk vonatkozik.[64]

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Esztergomban az Árpád-kor folyamán vásárvámot szedtek. A vám az Árpád-kor végére az esztergomi káptalan kezébe került, ugyanakkor a vám egyhatoda az Esztergom-szigeti apácákat, míg a tizede az esztergomi Szent Tamás prépostságot illette meg. A 13. század második felében azonban a vásár háttérbe szorult, így a vámot behajtó káptalan bevétele csökkent. Ennek pótlására az esztergomi vám jogcímén más helyeken — Győr, Tát, Dorog — hajtották be a vámot. Ezzel egyfajta „útvám-jelleg"-et adtak a korábbi vásárvámnak.

Az esztergomi vámjegyzék:

1205–1235 k.	
Oroszországból jövő egy lovas kereskedő, illetve értékes prémek után, akár Esztergomban, akár Pesten, akár másutt száll meg	1/2 márka
Az esztergomi polgárok által csónakon vagy szekéren hozott marchiai[65] bor hordója	2 pondus
A marchiaiak által Esztergomba szállított 20 hordó bor után	1 márka
Egyebünnen, Somogyból, Zalából, Sokoróról vagy Pestről csónakon vagy szekéren eladásra hozott bor hordója után	1 pondus
1 hajórakomány marchiai bor után	A fentmondott vámon felül a vámosnak egy köböl bor
Az Esztergomból az aranybányába vagy akár Csehországba marchiai bort szállító külföldi a Dunán való átkelés előtt hordónként	1 pondus
1 nem levágásra kapott ökör, illetve disznó után a vevőtől	1 frisachi dénár
5 juh után a vevőtől	1 frisachi dénár
10 bárány Húsvéttól Keresztelő Szent Jánosig (június 24)	1 frisachi dénár
Nagy ökör, ha kihajtják a vásárról, akár szekérben a végekre a vevőtől	2 frisachi dénár
1 élelmiszert szállító hajó	1 frisachi dénár
1 teher komló, illetve szömörce után	1 frisachi dénár
1 mázsa réz után	2 frisachi dénár
1 mázsa ólom után	1 frisachi dénár
1 mázsa 220 márka súlyú viasz	20 frisachi dénár vagy 4 pondus
Ablakkal rendelkező kovács, varga és más kézműves	Szombatonként 1/2 frisachi dénár
Polgár, városi vagy máshonnan való pék	Szombatonként egy kenyér
Bor- és sörkimérő bármely nemzetiségű és bárhol a városban árusít	Havonként 3 pondus
Mészárosoktól	Húsevő napokon 1/2 frisachi dénár
De marhát vágóktól	1/2 marhabőr
A piacon sátorban áruló kereskedő és varga bármely árusító helyen	Szombatonként 1 frisachi dénár
Az ócska ruhát, kalapot és kesztyűt árusítók, valamint a tímárok	Szombatonként 1 frisachi dénár
1255.	
40 vég színes posztó után	1 márka
1 vég skarlát után	4 pondus
40 vég gyolcs után	1 márka
2 (vég) szürke posztó, illetve német vászon után	1 pondus
1 márkát érő barhent után	1/2 pondus, ha többet ér, akkor arányosan többet kell fizetni
2000 mókusprém után	6 pondus
1000 nyúlbőr után	5 pondus
Velencei kereskedőktől	Az árú 1%-a
1284.	
Kisebb áruk után, úgymint sajtokból és gyümölcsökből	1%
Kisebb áruk, mint len, kender, káposzta, kés, pohár után	Szokás szerint
1 idegenből érkező rakott hajótól	Jogos és szokásos vám, ahogy fentebb mondatott, a behozott áru minősége szerint
1 szekér búza, rozs, árpa, zab, maláta vagy apróhal után azoktól, akik naponta jönnek a vásárra	1 pondus, kivéve a király szolgái, ezektől 1/2 vám
1 friss sózott viza vagy 2 tokhal után	1 pondus

[62] ÁÚO VII. 362–363.

[63] Vö. BTOE I. 126–127.; ÁÚO VIII. 397–398., 404–405.

[64] 1242: MES I. 344.; 1255: BTOE I. 57., MES I. 429.; 1291: MES II. 311–312.; 1299: MES II. 458–459.

[65] Marchia a Szerémséggel azonos,.vö. *Kristó Gy.*: Vármegyék i. m. 301.

1 haltartó „bárka" után, melyet a piacra visznek	2 nagyobb hal
1 mázsaszekér[66] kisebb-nagyobb sózott hal, illetve csuka és pozsár	1 uncia
1288.	
100 bőrt kocsin vagy hajón a városból elszállítóról kocsin, illetve juhbőr után is	1 uncia
Felfelé haladó marhabőrrel rakott hajó 100 bőr után	1 uncia

100 kősó után, akárhonnan és akárhogyan szállították Esztergomba	1 só
A végek felé igyekvő árus szekér	Jogos vám
A Moson–Pest között közlekedő árus szekér, ha nem tér be a városba	Táton fizet vámot
Rab cselédet és cselédlányt árusító	40 dénár

[66] A nemzetközi forgalom és a nagykereskedelem által használt szekérfajta, amelyet legalább négy ló húzott. Bővebben l. *Domanovszky Sándor*: Mázsaszekér. In *Uő.*: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Glatz Ferenc. Bp. 1979. 101–136.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fazekas István – Beke Margit

A BÉCSI PÁZMÁNEUM

szerk.: Zombori István

Budapest, 2002. (METEM Könyvek 37.) 408 o.

A kötetben a Pázmáneum történetét dolgozza fel két szerző: Fazekas István az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784), Beke Margit pedig az intézmény újraindulásától napjainkig (1803–2002). A magyar historiográfia ezzel Bitskey Istánnak a római német–magyar kollégiumnak a hazai művelődésre gyakorolt hatását feltáró nagydoktori értekezése után régi adósságának tett eleget, hasonlóan kiemelkedő színvonalon. Kiváltképpen igaz ez a munka első felére, ahol már előljáróban ki kell emelni azt a gondos előkészületet, ami a Bécsben, Esztergomban, Budapesten, Rómában, Pozsonyban és Heiligenkreuzban szerteszét található értékes források módszeres feltárását jellemezte.

Mivel a 17. század elejének válságából kilábaló esztergomi egyházmegye papi utánpótlását sem a nagyszombati egyházmegyei szeminárium, sem az imént említett római *Collegium Germanicum et Hungaricum*, sem a birodalom egyéb területén lévő kisebb alapítványok (Bécs, Graz, Olmütz) nem tudták kielégíteni, ezért a harmincéves háború bizonytalan helyzete miatt a biztonságosabbnak vélt császárvárosban alapított Pázmány Péter papnevelő intézetet egyházmegyéje számára 1619 január elsején *Alumnatus Collegii Pazmaniani* néven. Elrendelte, hogy élére az esztergomi káptalan tagjai közül maga válasszon prefektust.

Az 1619-es év eseményei átmenetileg elsöpörték az intézményt, de 1623-ban Pázmány Caraffa pápai nuncius támogatásával újraindította. A biztos anyagi háttér érdekében 100.000 forintot adott kölcsön az alsó-ausztriai rendeknek, amelynek kamatait a Pázmáneum kapta. Pázmány úgy döntött, hogy a szemináriumot a jezsuita rend kezébe adja. Miután a káptalan a változtatásokba beleegyezett, 1623 szeptember 20-án sor került az újabb alapítólevél kiadására. 1624. május 10-én VIII. Orbán pápa engedélyezte az egyetemhez kapcsolódó papnevelő intézet létrejöttét. Bethlen Gábor hadmozdulatai miatt azonban az első diákok csak 1624 Pünkösdjére érkeztek Bécsbe. A szabályzat elkészülte után Pázmánynak sikerült a szeminárium számára kiváltságot is kiharcolnia: püspöki elbocsátó nélkül, kánoni időn kívül, kánoni cím illetve örökség nélkül felszentelhette növendékeit abban az esetben, ha az egyházmegye török megszállás alatt van, ha nincs főpásztora és székeskáptalanja, vagy csak választott püspöke van, illetve ha a püspök elutazott.

A szeminárium hamar kinőtte az *Annagassén* lévő épületét, ezért Pázmány a mai *Postgassén* lévő *Bursa Liliorum*ba helyezte át. Az elharapódzó visszaélések miatt 1633-ban az érsek ismét írásba foglaltatta a kollégium alapszabályzatát. Az alapító élete végén a szeminárium anyagi helyzetét is bebiztosította: 45.000 forintot hagyott ingatlan vásárlására, amit végül is halála után Augsburg városának adtak kölcsön.

Az alapító érsek halála nem okozott lényegi változást a kollégium életében, hiszen Lósy Imre érsek esztergomi vikáriusként maga is küldött már ide növendéket. Érseksége idején Lippay György egri püspök által a Pázmáneum társintézménnyel gazdagodott, a kettős szeminárium vezetését pedig testvérére, Lippay Jánosra bízta. Az egri szeminárium azonban nem bizonyult hosszú életűnek: Fenessy György püspök szüntette meg.

A jövedelmek akadozása ellenére a szeminárium nagy építkezésbe kezdett, 1668 és 1673 között felépítették azt az épületet, amely 1900-ig adott otthont az intézménynek. Emellett két társintézményt kapcsoltak hozzá, az egyik Széchényi György — az első pazmanita, aki esztergomi érseki székbe került (1685) — győri, a másik Gubasóczy János nyitrai püspök nevéhez fűződik. A Rákóczi-szabadságharc és a spanyol-osztrák örökösödési háború eseményei visszavetették az intézmény fejlődését. A nehezen befolyó kamatok miatt csökkentették a növendékek boradagját, ami nyílt elégedetlenséghez vezetett. A válságot azonban kiválóan kezelte az akkori régens, Hevenessy Gábor, a neves történész. 1731-ben a nyitrai, 1732-ben a győri püspök hívta vissza papnövendékeit, így ettől kezdve a szemináriumban szinte csak az esztergomi egyházmegye növendékei maradtak.

Az 1761. év sorsdöntőnek ígérkezett az intézmény életében. Ekkor ugyanis *Barkóczy Ferenc* egri püspök került az esztergomi érseki székbe, aki a papnevelést — kivéve a jezsuita rend kezéből — Nagyszombatra költöztette. Az érsek azonban 1765-ben meghalt. Ezt követően a káptalan — mivel az áthelyezés beleegyezése nélkül zajlott le — az intézmény Bécsbe való visszahelyezését követelte, és ebben maximálisan számíthatott Mária Terézia támogatására. A zavaros helyzet 1766 novemberére rendeződött, amikor is ismét elkezdődhetett a tanítás. Ekkoriban újabb gondok ütötték fel a fejüket, ugyanis a szeminárium spirituálisa, Ostenmayer Ferenc révén rövid időn belül a növendékek csaknem kétharmada janzenista lett; ezért Batthyány József érsek személyesen tett látogatást a helyzet rendezése érdekében. Az 1784-es év ismét cezúra a Pázmáneum történetében: II. József döntése értelmében az épület a süketnémák intézete lett, növendékeit pedig a pozsonyi generális szemináriumba helyezték át.

Fazekas István a kora újkori kronológia elengedhetetlen és alapos feltárása után tér rá az intézmény szerkezetére, belső életére: lelkiségi és tanulmányi rendjére, a mindennapok rekonstrukciójára. A Pázmáneum élén régens állt. Többségük magyarországi születésű volt, és a 17. század végétől — az intézmény fontosságának emelkedése jeleként — volt vagy leendő jezsuita kollégiumi rektorok kerültek a régensi posztra. Azonban az intézmény három legfontosabb régense — Joannes Hmira, Rukl Zsigmond, Kecskeméthy János — a Pázmáneumban fejtette ki legmaradandóbb tevékenységét. A régens munkáját két jezsuita teológushallgató segítette: a *praefectus theologorum* és a *praefectus philosophorum*. Az érdemesebb hallgatók közül kerültek ki a napirend betartásáért felelős viceprefektusok. A hallgatók lelki fejlődéséért 1704-től a spirituális felelt. 1761-től a jezsuita rend távozásával a Pázmáneum vezetői, rectorai kivétel nélkül esztergomi kanonokok voltak. Munkájukat vicerektor és spirituális segítette.

A hallgatók zöme értelemszerűen az esztergomi egyházmegyéből érkezett, őket a győriek, a nyitraiak, az egriek és — Pázmány akarata szerint — az erdélyiek követték. A papnövendékeknek mindössze egy huszada volt az, aki mind a hét évet letöltötte a Pázmáneumban; az 1–6 évet tanulók aránya kb. egyenletesen oszlott meg. Az idő előtti elmenetel leggyakoribb oka vagy a más intézménybe való áthelyezés, vagy a plébániára küldés volt. A szemináriumban természetesen a magyarok és a szlovákok túlsúlya érvényesült, hiszen ők képezték az esztergomi egyházmegye lakosságának túlnyomó többségét. A harmadik legjelentősebb náció a horvát: ők a győri egyházmegye vendéghallgatóiként tanultak itt. A növendékek társadalmi helyzetére utaló adat kevés maradt fenn. Ezekből megállapítható, hogy a 18. század folyamán a hallgatók több, mint fele nemesi származású volt.

Az intézményben tanult növendékek zöme plébániára került, ők adták a 17–18. századi egyházmegye papságának közel felét. Szinte minden tizedik pazmanita kanonoki méltóságra emelkedett, elsősorban az esztergomi, a pozsonyi, a szepesi, illetve a győri, a nyitrai és a egri káptalanban foglaltak helyet. Az intézet első időszakában (1623–1784) 66 növendék jutott püspöki méltóságba, ebből 18 volt valódi megyéspüspök; ketten lettek esztergomi, hárman kalocsai érsekek.

A pappászenteléshez a növendékeknek három év filozófiai és négy év teológiai stúdiumra, a morális vagy kazuista kurzusra jelölteknek két éves képzésre volt szükségük. Ezt a rendszert Mária Terézia 1752-es rendelete változtatta meg, mely szerint a három éves filozófiai képzés két évre zsugorodott, az így nyert egy évben a növendékek egyháztörténetet és görög nyelvet tanultak. A tanulmányi rend végleges formáját az 1774-es reform révén nyerte el: ekkor a hallgatók az első két évben bevezető tudományokkal, a harmadik és negyedik évben a tulajdonképpeni teológiai tárgyakkal, ötödik évben pedig praktikus ismeretekkel foglalkoztak. A papnövendékeket a tanulásban az intézet könyvtára is segítette, amelynek állománya folyamatosan 1400 kötet körül mozgott. A gyarapodás mellett ugyanis jelentős könyvveszteséggel kell számolnunk.

A növendékek szellemi fejlődése mellett természetesen a lelki nevelés is kiemelkedő fontossággal bírt. Érdekes, hogy a pappá szentelés már másod-harmad éves korban megtörtént. A Pázmáneumban a mindennapi életet a jezsuita konviktusok rendtartása határozta meg, ezen az 1766-ban kialakított új napirend sem változtatott sokat. Háromféle napirend alakult ki a pazmaniták számára: tanulmányi napok, ünnepnapok és rekreációs napok. A rekreációs nap lehetőséget adott a városban való sétára, ezzel enyhítve kicsit a szigorú napirend betartása révén kialakult feszültségeken. Az étrend — amiből kezdetben a legtöbb nézeteltérés származott — szintén pontosan rögzítve volt.

A Pázmáneum régense nem csak az intézmény vezetését látta el, hanem mintegy érseki ágensként is tevékenykedett: leggyakoribb feladata az érsek számára könyvek beszerzése volt. Ezenkívül feladatai közé tartozott a *Collegium Germanicum et Hungaricum* magyar utánpótlásának

szervezése is. Gyakran előfordult, hogy régensek vagy pazmanita növendékek a püspöki kinevezések alkalmával végzett kánoni perekben tanúkként bukkannak fel.

Beke Margit a szeminárium újabbkori történetének felvezetésében arra a korábbi időkhöz képest lényegi, és a megváltozott viszonyokat tükröző változásra hívja fel a figyelmet, hogy mivel az érseki szék a 19. század elején gyakorta betöltetlen volt, az uralkodó magának tartotta fenn az intézmény feletti ellenőrzés jogát. Kegyúri jogát a Helytartótanácson keresztül, majd a kiegyezést követően a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közvetítésével gyakorolta. Továbbá az anyagi gondok is jelentősen megszaporodtak, miután I. Ferenc 1813-ban általános papneveldévé nyilvánította az intézetet. Ez azt jelentette, hogy immár nem csak az esztergomi egyházmegyéből, hanem az ország egész területéről kell növendékeket fogadni. A meglévő alapok azonban nem mindig folytak be rendesen, így nagy adósság halmozódott fel – a hiányt püspökök és a vallásalap pótolta. 1848-tól a szeminárium nem kapott támogatást az államtól. A fenntartáshoz viszont pénz kellett és a püspöki kar ismételt kérésének megfelelően segélyt rendelt az uralkodó 1852-ben a Pázmáneum részére. 1866-tól újabb szigorítások következtek; drasztikusan lecsökkentették a növendékek után fizetett eltartási díjat.

A 19. századi újraindítás, amit I. Ferenc 1802-ben engedélyezett azzal a kikötéssel, hogy térjen vissza eredeti helyszínére, valójában Vilt József alapítványának volt köszönhető. Beke Margit ennek számba vétele után pontos leírást ad a szeminárium helyszínéről, elsőként a házat taglalva. Hiteles képet fest az épület emeletenkénti bemutatásával; kiemelkedően foglalkozik a kápolnával. A szemináriumnak sikerült elérnie, hogy az Oltáriszentséget itt őrizhették, ami azért jelentős, mert XIV. Benedek pápa bullában tiltotta, hogy nem plébániai templomban Oltáriszentséget őrizzenek. A forradalom és szabadságharc után nagyon rossz állapotban maradt az épület, ezzel kapcsolatban méltatja Kantz Lázár tevékenységét, aki helyrehozta a kollégium elszenvedett kárát. A század végére azonban már nem felelt meg rendeltetésének az épület.

A Pázmáneum 19. századi áttekintő történetének és épületének leírása után olvashatunk bővebben a kollégium vezetéséről és irányításáról. A vezetést a hagyományos elöljárói struktúra szerint ezúttal már a rektor, a vicerektor, a spirituális és a prefektus látta el, akiknek kinevezéséért továbbra is az esztergomi érsek, vagy széküresedés esetén a káptalani vikárius volt a felelős. A növendékek kötelesek teljes mértékig követni és végrehajtani elöljáróik utasításait. A legfőbb irányító a rektor, aki őrködött a többi elöljáró felett, helyettese a vicerektor volt. A spirituális a növendékek lelki életéért felelős – az intézet jó hírnevéért mindenkor sokat tettek a spirituálisok. A prefektus a tanulmányokra felügyelt.

1813-ig, a Pázmáneum általános szemináriummá válásáig, öt rektor váltotta egymást, akik közül kiemelkedik Keller György, akinek rektorsága idején a tanulók száma 60-ra nőtt. A nagyobb létszám viszont a fegyelem lazulását hozta magával, olyannyira, hogy egyszer a növendékek lázadozni is merészeltek az új formájú cilinder viselésének engedélyezése miatt. Folytatva a rektorok sorát, említésre méltó még Schneider József, aki magánszorgalomból eredeti okiratok alapján kezdte megírni a Pázmáneum történetét. Ugyancsak nagy hatású rektor volt Kunszt József, aki igen meghatározó személyisége volt az adott kornak, „egyes források szerint a kormányzása alatt élte az intézet a virágkorát".

1848–49 fontos állomás volt a szeminárium életében. A bécsi forradalmat követően másfél évig nem volt tanítás. A szabadságharc utáni helyzetre jellemző, hogy a püspökök vonakodtak papnövendékeiket Bécsbe küldeni, csak Ferenc József nyomására voltak hajlandók engedni. A 19. század utolsó évtizedeiben súlyos megpróbáltatásokat kellett kiállnia a Pázmáneumnak a liberális eszmék következtében. A képviselőház tudniillik túl költségesnek találta az intézmény fenntartását és szerette volna elérni, hogy a Pázmáneum visszaköltözzön Magyarországra. Ezzel kapcsolatban Beke Margit hosszan ecseteli Simor János érsek és Trefort Ágoston kultuszminiszter vitáját, amelynek végkicsengése tulajdonképpen az, hogy a Pázmáneum anyagi és egyéb ügyei végső soron nem tartoznak a kormány intézkedési körébe; az állam nem szólhat bele a kollégium életébe, mert ez ellenkezne a Trienti Zsinat szellemével.

A pazmaniták teológiai képzettségüket a bécsi egyetem teológiai fakultásán szerezték. Ez az egyetem négy akadémiai nemzetet tömörített, lefedve a monarchia területét. A tanulmányok négy éven át tartottak. Teológiai tanulmányok folytatására nyílt lehetősége a már felszentelt papoknak is az 1816-ban alapított Augustineumban. Célja az elöljárók és a teológiai tanárok képzése volt.

A továbbiakban a kollégiumi nevelésről, a napirendről esik szó. Ebből a szempontból kezdetben a vicerektornak volt nagy serepe, ugyanis ő felelt a fegyelemért és a házirendért. A prefektusi tisztség felállítását követően ezt a feladatkört a prefektus vette át. Ő foglalkozott a növendékek

tanulmányaival a papi élethez szükséges szertartásokra tanította őket. Utóbbi szempontjából kiemelkedő helyet foglalt el az ének tanítása, amelyet már Pázmány Péter is fontosnak tartott. A szentbeszéd és katekézis gyakorlása is nagy jelentőséggel bírt a kollégium életében, amire a spirituális oktatta a növendékeket.

A napirendet tárgyalva megállapítható: az előjárók mindent szigorúan előírtak és betartattak, így a napirend keretet biztosított a tanulás, az imádkozás, az aszkézis és pihenés számára. Kétféle napirend létezett: egy téli (évkezdettől Szent György napjáig) és egy nyári (Szent György napjától a tanév végéig). A kötet egyaránt kitér egy 1808-tól használatos téli és nyári napirend, illetve, a rekreációs napok bemutatására pontos időbeosztással, érzékeltetve a növendékek mindennapjainak apró momentumait is.

A szerző végül rávilágít az önképzőkörök fontosságára. Külön említést érdemel a Kunszt József rektor által létrehozott Magyar Irodalmi Kör. A kör célja a növendékek képességeinek fejlesztése, szellemiségük formálása. A Magyar Irodalmi Kör a magyar szabadságharcig létezett, de az önképzést magánfoglalkozás útján fenntartják. Az önképzés másik formája a pályázatokon való részvétel.

A kötet ezután a 20. illetve egy kicsit már a 21. századi történetét, életét dolgozza fel, a korábbi szisztéma szerint. A Pázmáneum felett továbbra is az esztergomi érsek felügyelt, és a királyi patronátus is megmaradt az I. világháború végéig, amit részben Horthy ugyancsak megörökölt. A II. világháború után változott meg a helyzet; Mindszenty József esztergomi érsek elfogatásával akadályoztatott jogának gyakorlásában. A szeminárium akkori rektora attól tartott, hogy a magyar kormány az 1951 óta működő Állami Egyházi Hivatalon keresztül államosítani akarja az intézetet. Ezért 1953-ban a Pázmáneum felügyeletét az Apostoli Szentszék ideiglenes jelleggel a bécsi érsekre bízta. Ez az állapot 2001. decemberéig tartott. 2001. november 16-án Paskai László bíboros, esztergomi érsek megbeszélést folytatott Schönborn bécsi érsekkel a Pázmáneumban. Itt állapodtak meg az intézmény visszaadásáról, amely 2002. február 16-án meg is történt. (Az eredetileg váci egyházmegyés Liptay rektor és Marosi Izidor váci megyéspüspök 1988 őszén tett lépéseiről a papnevelő újraindítására a szerző viszont mélyen hallgat, vélhetően az ügy kényes egyházpolitikai vonatkozásai okán.)

Az intézet anyagi helyzete nagyon megrendült az I. világháború után, mivel az alapítványi tőkék értékpapírokban voltak és ezek elértéktelenedtek. A húszas években többször pereskedés révén sikerült az épület adóterheit csökkenteni, de az anyagiak továbbra sem stabilizálódtak. A mélypont e téren a II. világháborút követően állt be, amikor a Pázmáneum nem számíthatott az addigi egyházi-állami támogatásokra. Fennmaradását csak svájci, német, amerikai, vatikáni adományoknak köszönhette.

Mindazonáltal a kollégium új helyre költözött 1900-ban, a régi épület ugyanis nagyon távol esett az egyetemtől. A II. világháború viszontagságait viszonylag kisebb károkkal élte túl az épület; nem egyszer hadikórházak, miniszteri kirendeltségek foglalták el egyes részeit. Ezt követően jó néhány renováláson esett át a szeminárium. A 20. század második felében, mivel papnövendékek már nem lakták a Pázmáneumot, annak egyes részeit kiadták különböző intézményeknek.

A következőkben az intézet irányításáról esik szó, kiemelve, hogy az előző századbeli elöljárói tisztségek jelentősen megváltoztak. A rektor továbbra is a legfőbb irányító, de többször előfordult, hogy más tisztség mellett megbízottként viseli e méltóságot. A vicerektor állása sem volt állandóan betöltött tisztség. A 20. század első harmadában külön ökonómusi tisztet hoznak létre a gazdasági feladatok irányítására, amelyet később összevonnak a prefektusi állással. A spirituális tisztsége maradt önálló, de emellett sokszor más feladatokat is elláttak. A feladatok megszűntével azonban a 20. században egyre kevesebb elöljárót találunk a Pázmáneumban – napjainkban a fel nem mentett spirituálison kívül a rektor intéz minden ügyet.

Az I. világháború, majd a gyászos trianoni békeszerződés után új fejezet kezdődött a Pázmáneum életében, immár osztrák kereteken belül, elszakítva Magyarországtól. A szerző Császrzky István rektorságán keresztül (1915–1928) eleveníti fel a vitákat, melyek a kollégium körül zajlottak, nevezetesen, az intézet Magyarországra költözzön-e vagy sem, illetve jogos-e a bejelentett csehszlovák igény. Az intézet életében lényeges fellendülés a húszas évek második felétől tapasztalható, amelyhez hozzájárult az új esztergomi érsek, Serédi Jusztinián. Ezekre az esztendőkre esett az intézmény fennállásának 300. (1923), és az alapító halálának 300. (1937) évfordulójának megünneplése.

1938-ban Németország bekebelezte Ausztriát – ettől kezdve nehéz politikai nyomás nehezedett a Pázmáneumra. Az egyházellenes hangulat következtében számos atrocitás érte a növendékeket. A nehéz anyagi helyzet és a növendékek számának drasztikus csökkenése miatt felvetődött

a kérdés, vajon fenntartsák-e továbbra is a kollégiumot, hiszen az a veszély fenyegetett, hogy működésképtelenné válik a régi intézmény.

A II. világháború után az épületet rendbe hozták és alacsony számú növendékkel folytatta munkáját. A létszámváltozásokról általánosságban nagyon pontos képet tár elénk a szerző; ennek nyomán pontosan követhető, hogy az egyházmegyék hány növendéket küldenek, miközben, mint arról már fentebb volt szó, a bécsi érsekség felügyelete alá került a Pázmáneum. Mindez 1964-ig vezethető, amikor az intézet már állandó papnövendékek nélkül maradt.

Jelentős fordulatot hozott, hogy a képzést 1925/26-ban 5 évesre emelték, majd 1939-től triszemesztert vezettek be; ez kedvezőtlenül hatott a növendékek létszámára, 1945 után viszont visszaállt a régi osztrák rendszer. A háborúk is hátrányosan hatottak a diákok stúdiumaira és a közösségi életre – néhány félévet nem tarthattak meg és előfordult, hogy a teljes tananyagot otthon kellett elsajátítani. Ennek következtében színvonaleséssel számolhatunk, és az intézmény nem tudta többé azokat a kedvezményeket nyújtani, melyeket korábban. Bevezették az egyetemi tandíjat, amelyet addig nem kellett fizetni, illetve, sok mindenről a növendékeknek maguknak kellett gondoskodni. Az ellátás részletes leírásával hű képet kaphatunk a mindennapok szokásairól, az élelmiszer körüli problémákról

A 20. században a szemináriumon belüli önképzés lehetőségei nagyon kitágultak. A már évszázadok óta működő könyvtár fokozatosan bővült új szerzeményekkel, viszont ez a folyamat a II. világháborút követően megakadt, ezért a volt pazmaniták megjelent műveik egy-egy példányával kisegítették a könyvtárat. Az önképzés egyéb formáit és lehetőségeit bőségesen tárgyalja a könyv a továbbiakban; megismerkedhetünk a Magyar Egyházirodalmi Iskola, a Szociális Kör, a Missziós Egyesület, a cserkészet, a „Pirkadat" működésével, tevékenységével, célkitűzéseivel, eredményeivel, végül pedig ezek tudományos kiadványaival.

Végezetül a könyv hátralévő részében a szerző a papszentelést mutatja be. A kisebb rendek felvételét a 20. században az I. és II. éveseknek engedte a szabályzat, a nagyobb rendeket III. évben lehetett felvenni, áldozópappá szentelésre pedig csak végzős hallgatókat engedtek. A felszentelés után szétszóródtak a világban és „noha Pázmány Péter elgondolása az adott politikai és történelmi viszonyok miatt nem érvényesülhetett, de a klerikusok sajátos jelenléte a határokon túl jótékonyan éreztette hatását és az egyház egyetemességét domborította ki" – összegez a szerző.

Beke Margit befejezésül név szerint is számbaveszi korszaka magas egyházi méltóságot elért pazmanitáit, akik közt összesen öt bíboros (közülük kettő Magyarország hercegprímása is volt), 33 megyéspüspök, 12 felszentelt és 13 választott püspök, illetve négy szerzetesi elöljáró található.

A két jeles szerző tollából készült történeti összefoglalást a második rész némi — jelen recenzióban is óhatatlanul visszaköszönő — módszertani rendszerezetlensége ellenére is bátran ajánlhatjuk az egyház- és művelődéstörténet iránt érdeklődők számára. Tájékozódásukat az egy-egy korszakot tárgyaló egység után található táblázatok, illetve az intézmény előjáróinak és legkiválóbb növendékeinek rövid életrajza segíti.

Nemes Gábor – Nyikus Norbert Krisztián

Pruzsinszky Sándor

TERMÉSZETJOG ÉS POLITIKA A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Batthyány Alajostól Martinovicsig

Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 155 o.

„Hogyan kell egy békés forradalmárt feledésre ítélni"? – teszi fel a kérdést a kötet egyik fejezetcímében a szerző. Leginkább úgy, hogy elhallgatjuk tevékenységét. Ezt tette 1800-ban a hatóság az 1790-es évek politikai irodalmának egyik kiemelkedő szerzőjével, Batthyány Alajossal. I. Ferenc kormánya csak 1797 áprilisában jutott el odáig, hogy nyomozást indítson a II. József halála után kibontakozó röpirat áradat egyik népszerű darabja, az *Ad amicam aurem* szerzője után. A nyomozásra alapot adó cenzúra rendeletet Magyarországon a hazai jakobinus mozgalom vezetői ellen folytatott per végóráiban, 1795. február 25-én léptették életbe, hatályát azonban visszamenőlegesen is érvényesíteni akarták. Ennek értelmében indult meg a vizsgálat, amelynek eredményére azonban másfél évet kellett várni. A bizonyítékok ismeretében Majláth György jogügyi igazgatónak 1798. novemberében sikerült beismerésre késztetnie Batthyány Alajost, aki viszont azzal védekezett, hogy amikor az iratot szerkesztette, „még volt sajtószabadság". Jelentésében a jogügyi igazgató is úgy vélte, hogy az 1790/91-i országgyűlésen nyilvános fórumokon is elhangzottak a röpiratban

megfogalmazott nézetek, amelyek akkor büntetlenül maradtak. Jogi eljárás indítását „kétes eredményű"-nek vélte, hiszen a vádlott a per folyamán nézeteit akár a kivégzett Martinovics munkáival is összevethette volna, ezért kívánatosabbnak tartotta az ügyet nem felélesztení. „Maradjanak e feledésbe ment könyvek továbbra is homályban..." – hangzott el Majláth tanácsa.

Batthyány gróf tehát 10 évvel röpirata megírása után — börtönbüntetés helyett — megúszta dorgálással. „Mindössze" arra kellett ígéretet tennie, hogy a továbbiakban „szavaiban, írásaiban és tetteiben békés polgár lesz". A korábban névtelenségbe burkolódzó szerző „békés polgárként" még kevésbé válhatott a magyar történelem ismert alakjává. Hiába foglalkozott a történetírás utóbb kiemelten az 1790-es évek politikai irodalmával, Batthyány Alajos neve maradt egy a röpiratírók hosszú sorában. Híre máig nem vetekedhet a hazai jakobinus mozgalom vezetőiével, bár utóbbiak egy részénél többet tett a haza öntudatra ébresztése érdekében.

A méltatlanul feledett Batthyány Alajos munkásságának ismertetése és elemzése teszi ki Pruzsinszky Sándor könyve terjedelmének közel felét. Rövid életrajzi bevezető után a szerző kronologikus rendben veszi sorra a főúr rendszerint névtelenül megjelent munkáit. E munkákon belül azonban nem egyszerű tartalmi ismertetést kapunk. A szerző a kor (pontosabban a felvilágosult gondolkodás) fő probléma-körei köré csoportosítja Batthyány nézeteit. A korai *Ad amicam aurem* kapcsán megismerhetjük nézeteit a forradalommal, a szabadsággal, a főhatalommal és a tulajdonnal kapcsolatban. Batthyány szerint a pusztító forradalmat csak azáltal lehet elkerülni, ha egy „emberhez méltó társadalom" megteremtésével elejét vesszük kirobbanásának. Elismeri a monarchikus államforma létjogosultságát, de elvárja az uralkodói hatalom korlátozását és társadalmi ellenőrzését. A felekezetek egyenjogúságát feltételező vallási türelemben az egyház és az állam szétválasztását követeli, amely az egyházat megfosztja az államra gyakorolt minden befolyásától. A társadalom berendezkedését tekintve azonban ő sem tud egyértelműen szakítani a hagyományokkal, nem tudja elképzelni a kiváltságok azonnal felszámolását. A jobbágyságot éretlennek tekinti arra, hogy aktívan vegyen részt a szükségszerű átalakításban, a jobbágyi emancipáció így nála csak hosszú folyamat végén valósulhat meg. A megyei követ-utasítások és az országgyűlésen kinyilvánított nemesi nézetek szűklátókörűsége mégis zavarja. 1791. február 8-án elmondott országgyűlési (felső táblai) beszédének döntő szerepe volt abban, hogy a vallásszabadságot és felekezeti egyenlőséget törvénybe foglalták. Nem rajta múlt, hogy a polgári jellegű törekvések viszont sorra kimaradtak a nemesség politikai célkitűzései közül. A jakobinus mozgalom véres megtorlása, majd az őt ért hivatalos dorgálás visszavonulásra kényszerítette. A napóleoni háborúk idején, 1805-ben még egyszer jelentkezett politikai tartalmú írással, de azután 1818-ban bekövetkezett haláláig nem szólalt meg újra.

Batthyány Alajos tevékenységét Pruzsinszky Sándor két oldalról igyekszik keretbe foglalni. A kötet bevezetőjében az eszmei-filozófiai hátteret biztosítja a 18. század-végi szellemi mozgalmak, filozófiai nézeteinek áttekintésével, a kötet második részében pedig a hazai röpirat irodalom nézeteinek rövid összefoglalását adja. A bevezető azt az utat igyekszik bemutatni, hogy miként jutottak el a francia filozófia nézetei — esetenként a német-osztrák filozófusok (Wolff és Martini) által megszelídített formájukban — a hazai kortársakhoz, nemesi politikusokhoz és a röpirat irodalom szerzőihez. Előbbiek értelmezésében ezek a nézetek nem igényelték a társadalom tényleges átalakítását. A közjón alapuló polgári társadalom megvalósításának őszinte törekvése maroknyi, számos csalódáson átment hazai értelmiségit jellemzett, akiknek hangját hamarosan elnyomta az önkény. A korabeli röpirat irodalom további munkáinak bemutatásában a szerző eltekint a kortárs alkotóknak vagy műveiknek felsorolásától, helyette ismét a Batthyány-féle részben található problémakör szerinti ismertetést találjuk: hogyan gondolkodtak ezek a szerzők a társadalom születéséről, a szabadság és a forradalom természetéről, a főhatalomról, a tulajdonról. Ellentétes nézeteket kell itt ütköztetni, amelyek hol a nemesi mozgalom szája íze szerint kívánták alkalmazni a felvilágosodás alap-eszméit, hol egy valóban demokratikusan gondolkodó kis csoport célkitűzéseinek megfelelően értelmezték őket. Jó példája lehet ennek a társadalmi egyenlőség eszménye, ami az alfejezet címében is mint „az egyenlőség álma" jelenik meg. A politika irányítói — akár az államhatalom képviselői, akár a nemesi politikusok — értelmezésében és gyakorlatában ezek a nézetek gyakran fordultak eredeti értelmük visszájára, igazolva a pesszimista Batthyány keserű tisztánlátását.

Batthyány Alajos műveinek tárgyalásakor a szerző nagyjából hagyományos módszert követ: sorra veszi a fontosabb munkákat és ismerteti állásfoglalásukat a kor szellemi életét leginkább foglalkoztató kérdésekben. Ez utóbbi lehetőség — azaz a korabeli röpiratírók nézeteinek tematikus felépítésű ismertetése — több szerző esetében azonban sokkal nehezebb, munkaigényesebb feladat. Pruzsinszky Sándor becsülettel vállalta a legfontosabb szerzők (többek között Bessenyei György, Berzeviczy Gergely, Koppi Károly, Hajnóczy József, Martinovics Ignác) nézeteinek összegyűjtését,

még ha azok olyan forráskiadványokban is jelentek meg, mint a magyar jakobinusok Benda Kálmán által publikált impozáns, 3 kötetes iratai. Ebből ismerhetünk meg több, a jakobinus perekben lefoglalt fogalmazványban rögzített vagy a vádlottak vallomásaiban elhangzott kijelentést. A módszer kétségtelen előnye, hogy ezek a források olyan kijelentéseket, a szereplők titkos gondolatait is magukba foglalják, amelyek a korban nyilvánosan nem hangzottak el. Éppen ez a tény azonban az, ami a kor politikai gondolkodásának alapvető hiányosságára, és kicsit talán a szerző idealista felfogására is rámutat. Könyve elején ugyan korrekt módon elismeri, hogy a polgári társadalom létrehozásán a 18. század végén hazánkban mindössze maroknyi értelmiségi csoport küzdött, valójában azonban e csoport nézeteit is vajmi kevesen ismerhették meg. Még talán nem is csak arra kell gondolnunk, hogy bizonyos, a jakobinus perekben lefoglalt iratról maga is elismeri, hogy „a maroknyi jakobinus demokratán meg a perbírókon, perügyészen kívül" kevesen olvashatták. A röpirat irodalom jelentős részének névtelensége megakadályozta, hogy a nézeteket élőszóban szembesítsék s akár az értelmiségen belül is valódi politikai vita bontakozzon ki. A hazai szabadkőműves páholyoknak is hiába volt közel kétezer tagjuk. A mozgalom keretein belül testvériséget hirdető, többnyire nemesi tagok pálfordulása az 1790-i mozgalomban közismert. Még szűkebbre kell vonnunk e nézetek képviselőinek körét, ha arra gondolunk, hogy a legradikálisabb nézeteket a szerző többnyire Martinovics Ignáctól idézi. A magyar jakobinusok mozgalmát létrehozó vitatott erkölcsű összeesküvőről pedig tudjuk, hogy nézeteit aszerint váltogatta, hogy mivel keltheti a legnagyobb feltűnést és ezért gyakran került korábbi önmagával ellentmondásba. Őszinteséget részéről a mai történettudomány nem feltételez.

Pruzsinszky Sándor műve a lehetséges fenntartások ellenére mindenképpen értékes munka. Célkitűzését, azt, hogy néhány adalékkal járuljon hozzá a modern Magyarország szellemi megszületésének történetéhez, feltétlenül teljesíti. Ugyanakkor ezt a szerény célkitűzést két vonatkozásban feltétlenül meg is haladja. Egyrészt szimpatikus módon segíti elő, hogy a történettudomány végre megadja Batthyány Alajosnak a munkássága révén megérdemelt megbecsülést, tiszteletet, másrészt a röpirat irodalom ilyen tematikus ismertetésével új lehetőségeket nyit a 18. századvég eszmei-politikai mozgalmainak kutatásában.

ifj. Barta János

„A MAGYAR KÉRDÉS"

Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868"

Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám, Bevezető tanulmány: Anderle Ádám, Mellékletek: Babos Krisztina

Hispánia Kiadó, Szeged, 2002.

A magyar történettudományban, a legújabbkori egyetemes történelem oktatásához és kutatásához kapcsolódóan ritkán találkozunk eredeti forrásfeltárásra támaszkodó forráskiadvánnyal, pedig a korabeli dokumentumok hatalmas mennyisége és viszonylag könnyű hozzáférhetősége ösztönözhetné az ilyen jellegű munkát. Ennek az egyik kézenfekvő magyarázata az lehet, hogy a kutató többnyire saját kutatási céljainak rendeli alá a levéltári munkája során felmerülő dokumentumokat. Egyszóval munkájának más a célja. A forrásgyűjtemények többnyire nagyobb korszakot, vagy kimagasló jelentőségű eseményt ölelnek fel, de már korábban feltárt dokumentumokat gyűjtenek egybe, amelyeket adott esetben újrafordítanak. Ilyen például Bődy Pálnak és Urbán Aladárnak a „Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980" korszerű, igényes forrásgyűjteménye (Dialog Campus Kiadó, 2001.), de ugyanez mondható el az Egyetemes Történeti Szöveggyűjteményről 1789–1914 Diószegi István szerkesztésében (Korona Kiadó 2001.) vagy „A nagy francia forradalom dokumentumairól", Hahner Péter szerkesztésében, (Osiris Kiadó, 1999).

Elismerésre méltó eredménye, értéke tehát az Anderle Ádám szerkesztésében megjelent munkának az, hogy olyan dokumentumok látnak benne először napvilágot, amelyek eddig még ismeretlenek voltak a magyar, és valószínűleg a spanyol történelmet kutatók számára is. Kiadásukat hosszú levéltári munka előzte meg. Olyan forráskutatással összekapcsolt forráskiadványról van tehát szó, amely egy részterületet térképez föl — spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868 között — és ami elsősorban a kutatóknak, vagy a témával foglalkozó egyetemi hallgatóknak az érdeklődésére tarthat számot.

A szegedi JATE Hispanisztikai Tanszéke jelentős munkát vállalt magára a kötetben szereplő dokumentumok összeggyűjtésével, fordításával, jegyzetekkel való ellátásával. Az előszóban megjelölt cél szerint „a Habsburg birodalom és Spanyolország újkori kapcsolataira koncentráljuk figyelmün-

ket", ezen belül pedig az 1848–1868 közötti periódus magyar tárgyú követi jelentéseit tartották a szerzők érdekesnek és közlésre méltónak. Távolabbi célként a spanyol-magyar kapcsolatok kutatásának fellendítését jelölték meg.

A kitűzött távolabbi és közelebbi célok újszerűek és mivel a Hispanisztikai Tanszék Anderle Ádám vezetésével csoportmunkát végzett és végezhet, amennyiben folytatásra lel az itt „dokumentált" kezdeményezés, bizonyára igen fontos újabb anyagok kerülhetnek elő a valóban úttörő munkát végző résztvevők fáradozása nyomán, akik, mivel többen vannak, hatékonyabban és talán nagyobb anyagi háttérrel dolgozhatnak, mint egy „magányos" kutató. A 19.század rendkívül gazdag levéltári anyagából a szerkesztő a magyar történelem számára talán legnagyobb fontossággal bíró 1848–1868 közötti időszakra fordította figyelmét. Joggal. Ha a közre adott dokumentumok számát, terjedelmét és tartalmát is megfigyeljük, akkor — némi hangsúly eltolódással — a következőket látjuk: „A diplomáciai kapcsolatok felvétele" (I.fejezet) 1848–1852-ig a spanyol-osztrák kapcsolatokra vonatkozó dokumentumokat ismerteti körülbelül 20 oldalon – szinte magyar referencia nélkül, kivéve egyetlen jelentést, a Bécsben, 1848.június 14-én Juan Antoine y Zayas tollából származó levelet. A „Jelentések a magyar szabadságharcról" (II.fejezet) 15 dokumentuma összesen 18 oldalon, a legkisebb oldalszámban vonultat föl anyagot az 1848-as szabadságharcról. A „Hírek az ötvenes évekből" (III.fejezet) tíz dokumentuma 30 oldalt foglal el, „A konfliktusok kora (1859–1861) (IV.fejezet) 11 dokumentuma 37 oldalt kap és a leghosszabb a „A kiegyezés felé 1861–1867" című ötödik fejezet, amely 85 oldalt foglal el.

A dokumentumok korszakolása, tagolása megfelel a korabeli magyar illetve a nemzetközi élet fontosabb eseményeinek: a 48-as forradalmak időszaka, az ötvenes évektől a keleti kérdés és a nemzetállamok kialakulása, valamint a 67-es magyar kiegyezés. A szerkesztés tehát önmagáért, illetve a spanyol külpolitikát jellemzően beszél: a dokumentumok szerint Magyarország a legfontosabbá a kiegyezést megelőző években válik a hatalmát vesztett Spanyolország számára. E mögött azonban elsősorban a Magyarországot magába foglaló Ausztria iránti spanyol figyelem húzódik meg. A szerkesztő a dokumentumok kiválasztásánál a 19.század második felére fektette a hangsúlyt, mivel ekkor lesz érdekes a spanyolok számára is az új európai helyzetben, a spanyol beilleszkedés nehézségei közepette Ausztria és Magyarország viszonya. Célszerűbbnek, a címet jobban alátámasztónak, áttekinthetőbbnek találtuk volna azt a forrásgyűjteményeknél szokásos megoldást, ha egy rövidebb bevezetés után, amely Spanyolország 19.századi külpolitikáját jellemzi, minden tematikus fejezet előtt egy, a fejezeteket alkotó dokumentumokhoz kapcsolódó bevezető segíti a szakembereket. Ez a forráskiadvány szerkezetét homogénebbé tette volna, azaz valóban a cím alá rendelte volna a tartalmat. E nélkül azonban egyfajta „megbicsaklást" érzünk a bevezetőt követő tanulmány és az öt fejezetre osztott tematikusan csoportosított dokumentumok között. Elhomályosul ugyanis a tanulmány eredeti szándéka, hogy történelmi közegbe helyezze a címben jelzett dokumentumokat. A lábjegyzetek és a dokumentumok összevetése — elképzelésünk szerint — iránytűként szolgálhatna a kutató következtetéseinek megvonásakor. Közvetve segíthet megválaszolni azt a kérdést, menynyire voltak tájékozottak, érdeklődőek és érdekeltek a korabeli spanyolok a magyar ügyekben.

Az ismertetett gyűjtemény lábjegyzeteinek áttekintésekor azonban felmerül bennünk a kérdés, hogy vajon elhelyezésük milyen szempontokat takar: néha a spanyol szerző tévedéseire hívják fel a figyelmet, máskor megmagyarázzák a helyzetet, eseményeket, kiegészítenek, értelmeznek, adott esetben, javítás céljából, idéznek a spanyol szerző által hivatkozásul használt eredeti magyar dokumentumból. Ezáltal az az érzésünk támad, hogy egyfajta kisebb elemzéssel van dolgunk lábjegyzet formájában.

1848/49-ben a forradalmak okozta nagy felfordulásban, a spanyol követek számára elsősorban az volt a fontos — a dokumentumok szerint —, hogy milyen nemzetközi „konstelláció" kedvez leginkább II. Izabella trónja elismertetésének. Az ismertetett dokumentumok közül a Bécsben március 31-én született említi először a magyar forradalmat. Nagyobb érdeklődést mutatnak a június közepétől keltezett levelek. Mégis elsősorban az orosz-osztrák-porosz kapcsolatok módosulása miatt érdekli a magyar ügy a spanyol diplomáciát. (54, 32, 27-es dokumentumok.) A 48/49-es években a jelentések alapján megfigyelhető, hogy a spanyol követek nem eléggé tájékozottak a magyar helyzetről, másrészt viszont közölnek olyan korabeli hangulati elemeket, amelyek a magyar történelmet kutatók számára is érdekesek lehetnek. Az 1849.április 14-i Függetlenségi Nyilatkozattal kapcsolatban azt olvashatjuk egy Bécsből 1849. május 4-én kelt levelében, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat „kapkodó jellege, a kisfokú előkészítettség,... ama ország lakosait meglepte...".(Duque de Gor, 21-es levél).Spanyolország számára a 19.század második felében, amikor az ötvenes évektől maga is a helyét keresők sorába áll be, a nemzetközi politikai életben a Habsburg birodalom, és annak részeként Magyarország érdeklődést ébreszt. Elsősorban olyan mértékben,

amennyiben Ausztriát, a konzervatív közép-európai nagyhatalom stabilitását érintik az ott zajló események. Egyszóval a magyar ügyek európai összefüggéseikben érdeklik a spanyolokat. Azonban, mint említettük, ezzel kapcsolatban többször olvasható a követi jelentésekben téves adat is. (Itt jegyezzük meg, hogy a 70. oldal lábjegyzete pontatlan, ugyanis 1849-ben nem személyesen Narváez spanyol miniszterelnök ment csapataival a pápa, IX. Pius felmentésére, hanem az által kiküldött, kisszámú katonai kontingens (kb. 4–5 ezer fő, amit Fernando Fernández de Córdova tábornok vezetett a spanyol kormány megbízásából, és amelynek működéséről a korabeli és a jelenlegi szakirodalomban egyhangúan azt lehet olvasni, hogy az meglehetősen „inoperante", azaz hatástalan, eredménytelen volt.)

A magyar történelem kutatásakor tehát elsősorban viszonyítási alapként kezelhetőek a megjelentetett dokumentumok. Az éles szemű kutatónak mindenképpen érdekes lehet az a szemlélet, amellyel a spanyol teljhatalmú követ, Luis López de la Torre Ayllon nézi a magyar helyzetet a kiegyezés előtt, bírálva a magyar arisztokráciát anakronisztikus mentalitásáért. Hogy ez a szemlélet elfogult-e vagy sem, azt minden szakember egyéni megítélésére kell bíznunk. Első rácsodálkozása után bizonyára racionális magyarázat után kutat az olvasó, amikor Luis López de la Torre Ayllon nagykövet Bécsben 1858.november 14.-én kelt levelében (97–98.) ezt a megállapítást találja: „... Mivel a magyar természetéből fakadóan lusta, s nincs meg benne a déli népek józansága sem,..." A követ ellenszenvesnek mutatja be a magyar nacionalizmust, a magyar arisztokrácia konzervatív szellemiségéről beszél, egyedül ennek a társadalmi rétegnek a függetlenségi törekvéseit helyesli. De folytathatnánk a sort az 1861.június 20-án szintén Bécsben kelt levéllel (120–123.), amelyben így vélekedik:..." számomra lehetetlennek tűnik, hogy a kormánynak a magyarok arcátlanságával szemben tanúsított több mint angyali türelme ne legyen befolyással a csehek és lengyelek magatartására. Egy Bécsből 1866.december 16-i jelentésben azt olvashatjuk, hogy „a magyar politikát a vulgaritás" jellemzi. Vagy ugyan ezen évben, április 28-án Bécsből keltezett jelentésben azt, hogy „...Magyarországon...., egy ilyen országban, ahol a felsőbb osztályokban a szokások romlottsága az alsóbbrendűek félbarbárságával verseng,..." Az említett követ Pestről 1867.június 8-án a következőket írja (201–202.) „... az ember úgy érzi, hogy valami keleti városba vetődött, s utólag elgondolkozva nem érti, hogy ama nagyúri fényűzés — a király pesti megkoronázásakor rendezett ünnepségre, még pontosabban a szertartásra utal — hogy egyeztethető össze az 1848-as demokratikus törvények visszaállításának óhajával" – meditál a spanyol szerző. Tovább folytatva, mert nehezen állunk ellen egy kisebbfajta — figyelemfelkeltő — elemzésnek, így ír López de la Torre Ayllon 1867-ben:..."az egész magyar kérdés inkább az arisztokrácia, mintsem a nemzet függetlenségének a kérdése.... Ami pedig... a vidéki lakosságot illeti, a magyar nemesség oly mértékben elnyomja azt, hogy még a legradikálisabb vármegyékben is csak nemesek jutottak be a legutóbbi választásokon..." Belőlük elsősorban a spanyol külügyi szemléletet, egy konzervatív kormányt képviselő követnek a véleményét ismerheti meg jobban a kutató, amikor nemzetközi dimenziót adó forrásként dolgozza fel az osztrák-spanyol diplomácia levelezésének ezt a részét. Ebből következik, hogy akár spanyol nyelven, Spanyolországban is hasznos, érdekes lenne kiadni a jelen munkát.

A fordítás stílusa gördülékeny, időnként szinte az élő nyelv erejével hat (bár az eredetivel sajnos nem tudjuk összevetni és nem látjuk feltüntetve sehol, hogy ki ellenőrizte a fordítók munkáját). A kiegészítő levéltári adatok minősége, a mellékletek adatmennyisége és pontossága Babos Krisztina kiváló munkáját dícséri. Az „Indice" tárgyszerűen a spanyol nyelvű dokumentumokhoz kapcsolódó eredeti témamegjelöléseket is felvonultatja. Mindezzel elismerésre méltó munkát végzett az MTA-JATE Hispanisztikai Kutatócsoportja. A bibliográfia kicsit „eklektikus", és talán egy nagytekintélyű szakember, José María Jover Zamora, España en la Política Internacional, siglos XVIII–XX., (Marcial Pons, Madrid, 1999.) című munkáját hiányoljuk. Az eklektikusság érthető, hiszen a felsorolt művek egy része a korabeli dokumentumokat magyarázó lábjegyzetekhez kapcsolódik, más részük a spanyol külpolitikát tárgyaló általános bevezetőhöz. Végül a spanyol államminiszterek felsorolása és a követek életrajzai adatai is segíthetik a kutatók munkáját. Fontos és alapos információkat kaphatunk a két részből álló bevezető tanulmány után a spanyol külügyminisztérium szervezetének a 19.század második felében történt változásairól.

Említettük azonban, hogy nem hagyományosan szerkesztett forráskiadással van dolgunk. „A Magyar kérdés – Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848–1868" címmel megjelent forrásgyűjtemény sok erénnyel bír, ugyanakkor több ponton sebezhető is. Nem elfogultságnak tudható be az, ha az utóbbiakról is szót ejtünk. Nem célunk, legalábbis nem elsőrendű célunk vitába szállni több ponton a kötet szerkesztőjének szemléletével, amennyiben a 19.századi spanyol külpolitika irányáról, nemzetközi közegbe való helyezéséről van szó, de elkerülhetetlen, hiszen a bevezető szervesen

illeszkedik a források globális értelmezéséhez. Igy, a bevezetést követő tanulmánnyal kapcsolatban, amelynek két része „Spanyolország az európai politikában" és „Spanyolország külpolitikája 1848–1868 között" címet viseli, több szakmai ellenvetést és észrevételt tennénk. Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a bevezetőben a stílusbeli fordulatok elfednek bizonyos tévedéseket. Talán még pontosabb úgy fogalmazni, hogy a bevezető szerzője, stílusbeli fordulataival néhányszor tartalmi bizonytalanságot csempész a sorok közé.

Elsőként egy formai, de ugyanakkor kiküszöbölendő, talán szakmai megszokásból eredő szóhasználatra gondolunk. Az Ibériai félszigetnek Spanyolországgal való azonosításáról van szó, amely véleményünk szerint helytelen, és a mai spanyol szakirodalomban sem követett gyakorlat, hiszen a félszigetet két ország osztja meg, bár valóban figyelemreméltó (körülbelül az egyötöd portugál rész mellett négyötöd spanyol áll) spanyol dominancia mellett. Tehát az úgymond „Ibéria", a 19.században, mindig két országot jelent: Spanyolországot és a jóval kisebb Portugáliát. Túlzásnak vagy inkább javítandó, pontatlanságnak véljük ezért azt a megfogalmazást, hogy "a felkelt spanyol tartományok juntáiból szervezett Legfelső Központi Junta a félsziget (!) kormányaként háborút hirdetett a franciák ellen." Annál is inkább megtévesztő, mert hiszen a napoleoni csapatok Portugáliát is támadják 1808-ban, sőt eredetileg oda irányulnak. Az 1808-as spanyol függetlenségi háború megindulásának idején vagyunk. (A bevezető tanulmány 9–10. oldalán olvashatjuk az idézett mondatot.) Szintén félreérthetővé válhat a 12. oldalon található mondat, amelyben „Igy született a carlismo mozgalma és jelensége, amely a XIX. században három hosszú háborút robbantott ki a Pireneusi félszigeten (!)." Ebbe a „Pireneusi félszigetbe", úgy tűnik, mintha nem tartozna bele a korabeli Portugália, ahol az 1823–24-es években elindul a „miguelismo" nevű portugál trónkövetelő szervezkedés, majd polgárháború. Ugyancsak a „zaklatott félszigetről" és az ott rendet teremtő spanyol Narváezről olvashatunk a 16. oldalon, amikor pedig a helyszín egyedül Spanyolország.

Anderle Ádám megfogalmazásában Spanyolország Napóleon ellen hat évig tartó függetlenségi háborúját „angol támogatással, de tulajdonképpen magányosan, saját erejére támaszkodva folytatta...." (10. old.) – Amennyiben elfogadjuk a spanyol kutatók véleményét, úgy ebben a kérdésben a következőképpen módosítanánk: a Bailén-i csatát követően (ahol a spanyolok valóban egyedül győztek a francia csapatok fölött 1808.július 19-én), „a háborút az angolok és a guerillák (természetesen spanyol guerillák) nyerik meg". („En adelante, la guerra la ganarán los ingleses y los guerrilleros". In. Historia de España dirigida por Manuel Tuñón de Lara, VII.kötet Centralismo, ilustración y agonía del antiguo régimen, Labor,1981. 272.o.) Ennek a jelentős angol segítségnek a legfontosabb személyisége Wellington herceg (Sir Arthur Wellesley) volt. Fontos állomásai: az Arapiles-i csata 1812.július 22-én (Salamanca-hoz közel), ahol Wellington győzött a franciák ellen, majd 1813.augusztus 31-én San Sebastián felszabadításával a végső győztes csata, amelyben angol-portugál-spanyol csapatok együtt harcoltak.

Nem érthetünk egyet azzal a szemlélettel, amely szerint a 19.századi spanyol külkapcsolatokat „meghatározó tényező" lenne „az Itália feletti dominanciáért való küzdelem Spanyolország és Ausztria viszonyában", és ennek következményeként egyfajta állandósult rivalizálás lépne fel a két ország között (9. oldal.). Ugyanis legjobb ismereteink szerint Spanyolország a 18.század elején (1702–1713) lezajlott örökösödési háborúban elvesztette az európai hatalmát jelentő Németalföldet és Itáliát. A 18.században ugyan voltak sikeres kísérletek (1735-ben, majd 1759-től kezdődően) ezek visszaszerzésére, de valójában csak a spanyol Bourbon családi ág trónját sikerült megszilárdítani hosszabb-rövidebb időre: Spanyolország és a Nápolyi Kettős Királyság különváltak. Spanyolország az 1814–1815-ös bécsi kongresszuson szállt utoljára síkra (sikertelenül) a 18.században elvesztett itáliai területeiért, azaz két kisebb hercegségért. (Pármáról és Guastallatról van szó.)

Véleményünk szerint Ausztria a 19.század során nem állt az élen a spanyol nemzetközi kapcsolatokban. A 19.század első és második felének spanyol külpolitikáját elsősorban az angol-francia függés határozta meg, illetve ennek és a saját hatalmi céljainak, illetve biztonságának függvényében a portugál kapcsolat. Ausztria elsősorban a királynő, II.Izabella trónjának elismertetése kapcsán, a királynő házasságkötését megelőző nemzetközi „zűrzavarban", illetve Ausztriának az olasz és német egységben játszott szerepe miatt volt fontos. 1823 után „Hispánia egyensúlyát vesztett, eladósodott országnak tűnt"... – írja a bevezető. Nem csak annak tűnt, hanem valóban az volt, méghozzá óriási adósságokkal, amelyek már a 18.század végétől megindult különféle háborúkban való részvétele miatt állandóan csak nőttek, és a kincstárnak, a szakminiszteréknek és a királynak nem kis fejtörést okozott visszafizetésük. Nagyságuk okozta gazdasági-társadalmi problémák pedig nem kis részét képezték a század első felében kibontakozó spanyol polgári átalakulásnak.

Feltehetően elírásnak tudható be a bevezető 11. oldalán található egyik mondat. 1823-ban vagyunk, a spanyol liberális három év — a Trienio Liberal-nak nevezett forradalom — leverésének utolsó heteiben: „A liberális kormányzatot felváltó Régenstanács — Ferdinánd még nem tért vissza — Bécsben próbált támogatást szerezni, a „forradalmi eszmék" elleni közös harcra hivatkozva — erős angolellenességet is tükrözve." A valóságban a régenstanács az a bizonyos régens kormány volt, amely akkor vette át az ország irányítását, 1823. június 11-én, amikor a Cortes a már az országba belépett francia katonai csapások elől ismét dél felé menekült, – mint annak idején 1811-ben a Cadizi Cortesszel történt. Mivel VII.Ferdinánd király nem akart együttműködni a liberális Cortesszel, az csak úgy vihette magával őt erőszakkal Sevillaba, ha előtte „demente mental"-nak, azaz fogyatékosnak nyilvánította és munkáját a régens kormány vette át. Ferdinánd tehát nem hagyta el Spanyolországot ezekben az években, bár valóban már 1821-től — megbízottjain keresztül — segítséget próbált szerezni a Szent Szövetségtől a Trienio ellen és gyarmati hatalma visszaállításához. A régens kormány Cadizban csak 1823 szeptember 30-án engedi szabadon a királyt. Ugyancsak túlzásnak tűnik az, hogy a 19.század első felében „Spanyolország.... Európából kiesett ország benyomását kelti, amelynek rossz hírét a nagyszámú és színvonalas spanyol liberális emigráció terjesztette Londonból és Párizsból" (11. old) A ferdinándi abszolutizmusnak valóban rossz hírét kelthették ezek az emigránsok, de nem az országnak. 1833 után pedig, a király halálát követően komoly liberális változások történtek Spanyolországban. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy az 1834-ben létrehozott „Cuadruple Alianza", azaz Négyes Szövetség tagjai között Hollandia helyett Spanyolországot kellett volna feltüntetni, aki valójában tagja volt ennek a szövetségnek Anglia, Franciaország és Portugália mellett. (12. old.) Nem értjük továbbá, mire gondol a szerző, amikor azt írja, hogy 1833–36 után „Spanyolország Anglia és Franciaország kevéssé becsült csatlósává lett, amely az itáliai ügyekben... immár aktívabban lépett fel Ausztriával szemben".

Eltér véleményünk abban is, hogy a harmincas évek végén, tehát a spanyol polgárháború, az első carlista háború lezárása után (1839–40), a spanyol diplomácia a „nyomasztó és méltóságot sértő angol-francia befolyás enyhítése céljából" tájékozódott volna Ausztria és Poroszország felé. Hiszen a „négyes szövetség" a liberális spanyol és portugál kormányok támogatására jött létre angol és francia részvétellel. A „tájékozódás" inkább az 1843-ban nagykorúvá nyilvánított és trónját elfoglaló II.Izabella házasságkötése miatt — azt megelőzően — indulhatott el. (Aki nem 1846-tól, a házasságkötésének évszámától kezdi meg uralkodását, mint azt a 16. oldalon olvashatjuk, hanem 1843-tól.) A tizennegyedik oldalon a szerző az 1845-ös spanyol alkotmányt 1846-ra datálja. Az 1848-as spanyolországi forradalmi események kapcsán pedig a madridi márciusi megmozdulás után — mint Anderle Ádám írja — „Több, ennél nagyobb erejű megmozdulásra és gerillaakciókra került sor Katalóniában, Andalúziában és más Földközi-tenger melléki városokban." (16. old). Az általunk ismert szakirodalom szerint az országban mindössze „partidas", azaz kis csapatok fegyveres akciói tették bizonytalanná a rendet, és 1847–49-ben Katalóniában karlista felkelés és nem forradalmi megmozdulás zajlott. (Manuel Espadas Burgos írja a Historia de Espana 11.kötetének 78. oldalán: „En otras regiones españolas se formaron partidas que apenas tuvieron trascendencia.")

Nem értünk egyet azzal a gondolattal a tizenkilencedik oldalon, mely szerint a 19.század második felében Spanyolország „kihasználva az USA polgárháborúját, katonai expedíciót indított több latin-amerikai körzetbe is" – majd ezt folytatva, „Spanyolország külpolitikai céljai nem feleltek meg az ország teherbírásának, s politikai válságba sodorták az 1860-as évek végére." Úgy gondoljuk, a helyzet ennél bonyolultabb volt.(Kiragadva egy példát a latin-amerikai térségbe indított hadjáratok közül: Santo Domingo szigetországának saját kormánya hívta be a spanyolokat, a szomszédos Haiti elnyomásától félve. Először 1854-ben katonai segítséget kértek, majd protektorátust, végül csatlakozást a spanyol birodalomhoz. Ez 1861-ben megtörtént, és négy évig tartott mindössze, majd egy kemény restaurációs háborúval fejeződött be.) Jover Zamora véleménye szerint az 1855–1866 közötti katonai akciókat, ún. „expediciones militares"-ket három dolog jellemezte: az ország presztizsének visszaszerzése (külföldön és magában Spanyolországban), valamennyi akció kollaboráció formájában történt, tehát a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy vagy az angolok vagy a franciák együttműködésével, vagy elvi támogatásával és nem változtatták meg Spanyolországnak az Európában akkoriban jellemző semleges magatartását. Továbbá az jellemezte őket, hogy nem elég átgondoltak és konkrét célok hiánya miatt némileg „improvizáltak" voltak. Ellenben hátterüket — mint Anderle Ádám is írja — valóban a politikai stabilitás és a gazdasági fejlődés jelentette, de hozzá kell fűzni azt is, hogy korán sem egyedül a külpolitika kudarca vezetett el a hatvanas évek végén bekövetkező politikai válsághoz.

A szerkesztőnek az ibérizmussal kapcsolatos megállapításához annyit szeretnénk hozzáfűzni, hogy az ibérizmust nem lehet megkülönböztetés nélkül a német és az olasz nemzeti egységmozgalom mellé állítani. Az Ibériai félsziget esetében két, a középkortól (Portugália 1143-tól) önálló és különálló (nem felejtve el a II.Fülöp féle 60 éves időszakot sem), nemzeti létét élő államalakulatról volt szó, amely országokban a 19. században részben éppen az ibérizmus ellenében erősödött meg a nemzeti érzés különösen Portugáliában. Sok esetben az ibérizmus ellenzői azok, akik magukat igazi spanyolnak, illetve portugálnak mondják. Soha nem vált elfogadottá a tömegek szintjén, érthető módon, és egyértelműen a kisebb országban, Portugáliában. Spanyolország nagyhatalmi ábrándjaiban némileg más szerepet töltött be ez az eszme, amelynek dinasztikus formája többnyire az uniót szerette volna megvalósítani, egyes politikai pártok, politikusok pedig a föderációt támogatták. A két ország nemzeti egységének — lehetetlen — ábrándját főleg értelmiségiek tollából származó írások dokumentálják.

A bevezető tanulmány második részének végét olvasva végül is általában reális képet kapunk: „a tárgyalt időszakban igen alacsony intenzitás és erős asszimetria jellemezte" a spanyol–osztrák diplomáciai kapcsolatot. Ami Magyarországot illeti benne, az iránta való spanyol érdeklődés elsősorban a Kiegyezés előtti évektől, (az októberi diploma és a februári pátens kibocsátása után) vált intenzívebbé. Akkor is azért, amiért megingatta az osztrák belpolitikát, valamint még egy jellemző vonása miatt, amire igen találóan hívja fel Anderle Ádám a figyelmet: a magyar–katalán, a magyar–baszk párhuzam a szintén többnemzetiségű Spanyolország megoldandó regionalitására kíván rámutatni.

A forrásgyűjtemény hasznos anyagot tár fel és ad közre, amely Anderle Ádám szavaival élve – „új tematikát és ismereteket" is hozhat a spanyol–magyar kapcsolatokat kutatók számára. Érdemes lenne spanyol nyelven, Spanyolországban is kiadni, természetesen a magyar vonatkozásokat kommentáló bevezető kíséretében.

Semsey Viktória

Szakál Gyula

VÁLLALKOZÓ GYŐRI POLGÁROK 1870–1940

Sikeres történeti modellváltás

L'Harmattan, Budapest, 2002. 450 o.

A szerző a polgárság mint egy európai történeti fejlődési szakasz kialakulása és a győri városfejlődés sajátlagos „terméke" felől indítja művét, ismertetve a városi polgárjoghoz, vagyoni helyzethez és rendi szervezethez való viszony történeti felfogásmódjait és helytörténeti jegyeit is, majd idővel a *nobilitas* és a *notabilitas* közötti átmenet irányába tér el, hogy teljesebb és időt állóbb körképét kínálja végül a vagyon, a tulajdon, a részesedés és a részvállalás természetrajzának. A kötet fejlődési íve mintegy fölvázolja a társadalmi mobilitás előképeit, hozott mintáit, nyugatról vett képleteit, hazai maradékait is. Lehetne talán a fogalom nem lekezelő, nem pejoratív értelmében helytörténetnek nevezni (mint korábbi írásaiból soknak talán ez lehetett elsődleges szerepe), de csak akkor, ha a mikrotörténetírás, a családportré, a fejlődésrajz csupán afféle kisvárosias képletekként értelmeződnének. Szakál Gyula azonban kötetében a történetszociológiai és mikrogazdasági kontextusban vett karrier-fogalom, a szocializációs háttér, a piaci és virilis polgári megkapaszkodás, a városfejlesztési beruházások történeti funkciója és közkapcsolati struktúrája, valamint az átalakuló értékrend egymást is átható univerzumai felől közelít, eme szociokulturális integrációs elemekről értekezik, az életstratégiává vált karriermintákat mutatja be, beleértve a társadalmi nyilvánosság helyi és térségi rendszerét, a lakáskultúra, a vállalkozói életutak, sikerminták és a karrier-esélyek társadalmi tőke-értékének történeti kondícióit, s ezúton végül is az intézményesülő értékek (kapcsolatok, segítségadás, bizalom, integrációs folyamatok, hatalomképző erőhatások) rendszerébe enged betekintést.

A kötet alcíme: *Sikeres történeti modellváltás*. Szakál lényegében (korábbi folyóirat-cikkeihez, tanulmányaihoz hasonlóan) a polgár, méghozzá a *vállalkozó típusú polgár*, a gazdasági elit és a mentalitások ismertetése során a korszak győri tőkefolyamatait, gyarapodás-történetét taglalja, de ezen belül is a modellváltó városra és a lakosok vagyoni helyzetére, vállalkozói aspirációira koncentrál. Külön nagy fejezetet szentel (városképekkel, korabeli fotókkal, portrékkal illusztrálva) a polgárság társas, politikai és intézményes élete leírásának, a város legjelesebb személyiségeinek, a

nagy- és kisiparosok törekvéseinek, a politikai mentalitások és választók csoportjainak, a képviselői és várospolitikai körök vezéregyéniségeinek, a szabadkőműves páholyoknak, valamint (ezekre építve) a gazdasági elit és a politikai vezetőréteg kapcsolatának. Mintegy zárásképpen (és a korszak legtöbb adót fizető polgárainak névjegyzéke mellett) a vallási, foglalkozási, iparpártolási, közéleti tevékenység „mérlegével" mutatja meg, milyen mentalitás-típusok voltak sikeresek a korszakban, és milyen készségekre, ismeretekre, tanultságra, kapcsolatokra volt (és van is) szükség ahhoz, hogy egy város a nehézkes, olykor lehangoló, elkedvetlenítő, lemondó és sikerképtelen útról áttérhessen a Bécs és Budapest között is reményteli helyzetet, önálló fejlődési programmal feltűnő fejlődést felmutató városmegújulás útjára.

Sikeres vállalkozói-polgári mentalitás... – némiképp provokatív cím ez: azt veti föl, miért lenne egyértelmű, s épp így, miért lenne vagylagos a vállalkozás és a siker viszonya? Lehet-e modellálni a sikert, s ha az nem valamely gazdasági vállalkozás, akkor hogyan alakul mégis e két értéktartalom viszonya? S vajon van-e a gazdaságin kívül más beruházható „tőkeforma", amely a siker, az érvényesülés, a városfejlődés polgári mintáihoz kapcsolható?

A „szokványos", gazdasági érdekelvre alapozott történeti válasz, amely ráadásképp korunk átmeneti („tranzitológiai" értelmű) vállalkozási és újrapolgárosodási trendjeire is figyelemmel van, bizonnyal az lenne: dehogy vagylagos, éppen ellenkezőleg, a vállalkozó szellem a polgárság kialakulását segítő vehemencia volt szerte Európában, miért lenne más ma, s miért lehetett volna már éppen Győrben?

Szakál válasza azonban nem a „bevett" történetírói felelet. Kötetéből kitűnik: bizonyos, hogy nemigen van biztosra befutó vállalkozás, amely ne függene a siker feltételeitől, a társadalmi és gazdasági modelltől, a szerves környezettől és a korszaktól, amelyben egy fölhalmozási kezdeményezésnek esélye van, vagy épp bukásra van ítélve. Bizonyos, hogy a gazdaságtörténet és a szociológia, a politikatörténet és a kollektív emlékezet eszköztárával a kellőképpen széles horizonton széttekintő kutató képes lehet leírni, megformálni, felmutatni egy-egy eredményes életutat, reményteljes vállalkozást, vagyonosodási folyamatot, s mindezek szerves környezetét, akadályozó és segítő tényezőit is. De vajon belelátjuk-e nagyobb társadalmi csoportok, esetleg vagyonosodó tömegek, kiválasztódó elitek, sikerképes ágazatok históriájába azokat a személyes sorsokat, értékrendeket, kapcsolati rítusokat, amelyek révén egy vágyképből és remélt sikerű befektetésből vagyon, felhalmozott tőke, társadalmi rang, stabil üzletág, hírnév és presztízs lesz?

Nem illendő tovább sorolni a lehetséges kérdéseket, különösen nem egy könyvismertető szándékú írásban... De az illendőség hangján annál inkább érdemes szólni azokról a „kondíciókról", melyek alapot szolgáltattak Szakál Gyulának arra, hogy vaskos kötetben monografikus vállalkozásként mutassa be Győr városának vállalkozói elitjét a 19. század utolsó harmadától (lényegében) a második világháborúig. Szakál könyve a párizsi székhelyű, (de a maga módján úgyszintén szédületes vállalkozói világhódító útra indult) L'Harmattan könyvkiadó budapesti filiájának új sorozatában jelent meg, amely „A múlt ösvényén" sorozatcímmel izgalmas történeti kötetek kiadására (is) vállalkozott (mellettük néprajzi, politológiai forrásközlések, monografikus művek sorjáznak egyre nagyobb számban). Nem mellékes már a sorozat eddig megjelent köteteire utalni: Lackó Mihály pszichotörténeti Széchenyi-kötete, Gyáni Gábor történészdiskurzusai, Sonkoly Gábor erdélyi városfejlődése, Lipták Dorottya Ferencz Jóska-kori újságok és olvasóik kapcsolatát taglaló monográfiája után jelent meg Szakál könyve. A mű címe korrektül fedi a tartalmat, nem ígér többet, de azt impozáns terjedelemben, többszáz tételes virilis névjegyzékkel, a századelőtől 1939-ig terjedő időközben a város foglalkozási elitjének grafikonjaival teljesíti. Mindez felsorolásként sem csekély, de még nem jelzi a szemléletmódot, a módszertant, és a mögötte tornyosuló impozáns kutatásokat. A 450 oldalas kötet valójában a szerző doktori munkája, ami persze nem lenne okvetlenül garancia arra, hogy a történeti múlt iránt fogékony vállalkozói szféra vagy a pályaorientációját efelé irányító főiskolás-egyetemista generáció számára jelentést hordozó tartalmú és olvashatóságú mű került a könyvesboltokba. De a szakembert is egykönnyen meggyőzi arról, hogy az. A győri polgárság sikeres történeti modellváltását mutatja be azzal az aprólékossággal, amely nem kötelező minden történész számára, de mégoly fontos a *helytörténetírás* szempontjából, s annál is sokatmondóbb a *társadalomtörténetírás* kortárs felfogásmódjainak ismeretében. Ez — a látszat ellenére — igen erősnek is tűnhető állítás, vagyis alapos igazolásra szorul, melyet az alábbiakban igyekszem is teljesíteni.

Szakál műve kulcsfogalmakkal úgy írható le, mint gazdasági elit, polgárosodás, vállalkozói karakterek, városi politika, Győr társadalomtörténete, mentalitástörténet szerves egységbe tagolt feldolgozása. Amennyire a városszociológia, a gazdaságtörténet, az elitkutatás és a helyi társadalmak politológiai kutatása felől belátható — bár ezeket a területeket nem közvetlenül érinti a kötet, de

ezen az interdiszciplináris horizonton jól értékelhető —, a szerző a jelenlegi legmegfontolandóbb társadalomtörténetírói iskola követőjeként öleli fel témaköreit. Ez ténylegesen nem kíván minőségjelző kategorizálás lenni, csupán azt jelenti, hogy valamifajta mentalitástörténeti inspiráció, modellkeresés, vagy komplexebb fogalommal: ökológiai antropológia hatja át művét. Magyarra fordítva: az emberi erőforrásokkal való gazdálkodás és a várostörténeti fejlődés belső dimenzióit vizsgálja azzal a történészi indíttatással, amelybe beleértődik a társadalmi csoportok élethelyzetének, törekvéseinek, életmódjának, értékrendszerének, ízlésének, politikai aspirációinak is amaz együttese, amely a korabeli középvárost, Győrt kirukkolási korszakában jellemezte. Szakál ugyan a vállalkozó típusú polgárról ír, a gazdasági elitté formálódó helyi társadalomról ad körképet, de közben a várost öleli át, annak nekirugaszkodó entitására fókuszálja nézőpontját. Röviden: arra a folyamatra, amelynek korszakos sikere a leívelő történeti trend visszafordítását végezte el. A városról ír, s főleg az abban nehezen bár, de végülis határtalanul eredményesen tevékenykedő emberekről, akik a *siker modelljét* alakították ki a régióban, átvállalva a lepangó monarchia romjainak nagyvárosi renoválását, megfordítva a térségi visszafejlődés trendjét, feltüzelve és túlélési metódusra „tanítva" mintegy a polgári identitást. Ennyiben visszaigazolódik az alcímben föltett kérdés: *a vállalkozás egy modell sikere* – ez esetben egy város modell-értékű átalakulásának eredménye, olyan példa, amelyre ma már, félszáz évvel a folyamatot követően, meglehetősen sok hazai város és polgárosodni vágyó hazai társadalmi csoport tekinthet irígykedve. De az irígység itt kevés – érteni érdemesebb lenne, mi is történik Győrben, avagy legalább értelmezni azt, ami történt, s megismerni a maga teljességében azt, ahogyan és azokat, akikkel történt.

De nézzük akkor, miből is állnak a siker modell-értékű jegyei, mi eredményezte a vállalkozókból gazdasági elitté lett csoport(ok) hatékony hozzájárulását egy expanzív városfejlődés megindulásához? A válasz nem egyszerű, s a szerző nem véletlenül írt közel félezer oldalt erről a modellről – így a recenzens (aligha könnyen megbocsátható módon) kénytelen itt a vázlatos áttekintésnél is ösztövérebben összefoglalni, miképpen is alakult ez a folyamat, pontosabban miként is összegezhető mindaz, amit megismerni segít ez a kötet.

Szakál egy „formális" helytörténeti mintavételből indul ki, s az foglalkoztatja, kik voltak városának leggazdagabb polgárai, s miképpen alakulhatott át az ő vagyonfölhalmozó stratégiájuk révén az a modern kori nagyváros, amelynek helytörténet-írása alig két alaposabb monográfiát tartalmazott korábban, s mindezen folyamatokról mindössze törmelékeket. Egy hosszabb elit-történeti kutatási periódus zárásaként Szakál immár elmondhatja, hogy „kiadós" feldolgozással járult hozzá a városmonográfiák szakirodalmához. Korántsem könnyű feladat, nemcsak azért, amiért Vörös Károly, Bácskai Vera, Hanák Péter, Kövér György, Benda Gyula, Tóth Zoltán, Gyáni Gábor, Tímár Lajos nyomán nem egyszerű monografikus mikrotörténetírást művelni. Hanem mert a forráskritika és a demográfiai-statisztikai adatbázisok használata nyomán intő példákra lel a kutató. Győr (immár nagyváros-jellege) és a szaporodó hazai helytörténeti feldolgozások példái alapján szinte kínálkozik a belehanyatlás az adatok tengerébe, források hekatombáiba, jelentések erdejébe... Szakál is tehette volna ezt levéltári és könyvtári adatbázisok (eddig még alaposabban föl nem dolgozott) anyagára építve, próbálkozhatott volna intenzív „mélyfúrásokkal", lapozgathatta volna a városirányítók döntési dokumentációt, tervezeteit, kontrasztot építhetett volna a térség városainak korszakos funkcióváltozásából is, összevetéseket végezhetett volna Bécs vagy Budapest, Komárom vagy Sopron mozgáshullámaival... – ehelyett azonban (kiválasztva a fő mozgási trendet) a még nehézkesebb elit-elméleti tanulmányokba fogott, szociológiai felméréseket kezdett, történeti kérdésekről állított össze vagy egy tucat résztanulmányt, végigpörgette a polgárosodás kortárs szakirodalmát, a politikai magatartások politikatudományi forrásait, elemzett reklámokat és felgyűjtött akkori fotókat, végigszimatolta a korabeli sajtó több mint félszáz esztendejét, utánanyomozott a városigazgatás és városvezetés stratégiáinak, demográfiai és ipartörténeti búvárlatokat folytatott, életút-interjúkat készített, főiskolai-egyetemi hallgatóival seregnyi részkutatást hozott össze, forráskritikai alapon tekintette át a polgári vállalkozások, egyletek, részvénytársaságok, törvényhatósági rendeletek, pártintézmények, képviselőválasztási iratok, szabadkőműves páholyok, külföldi befektetések, banktörténeti források, virilis listák leküzdhetetlen kazalját. Alapkutatást végzett tehát, melyet szerényen így összegez előszavában: „Ezek az adatok kiváló lehetőséget nyújtanak a győri polgár magatartásának, mentalitásának egy mélyebb elemzéséhez. Pontosabban fogalmazva: ezek a források már túlmutatnak az elit körén és érintik a közép-, sőt a kispolgárság egyes rétegeit is. A győri sikeres polgárok vállalkozásairól, vagyonáról, életútjáról és politikai értékeiről született könyv remélhetőleg inspirálni fogja a későbbi kutatásokat".

Ebben talán nem is érdemes kételkednünk. Szakál műve olyasfajta korszakos kihívás, amely nem csupán regisztrál, nemcsak adathalmokat közöl, nem pusztán átideologizálja a korábban nem elemzett vagy szűk spektrumú történeti trendbe illesztett fejlődéstörténet egyes időszakait. Hanem értékel, súlyoz, arányokat mutat fel, analógiákat keres, filológushoz illő aprólékossággal okadatolja értelmezéseit, történeti ívbe tagolja a helyi gazdasági, politikai, értelmiségi elitek adatait, és teoretikus bázison építi fel következtetéseit a legdinamikusabb fejlődésnek indult „vállalkozói régió" karrier- és sikerfogalmairól is. A polgárosodást a történeti gondolkodásban a leggyakrabban gazdasági gyarapodás és politikai térnyerés szempontjából tárgyalja a történészek többsége, nyilván nem ok nélkül. Szakál azonban épp azt látja problematikusnak, hogy kik is ezek a jó polgárok, akiken ennyire stabil városfejlődés magasodhat. „A polgár... sok szálból (társadalmi helyzet, értékrend, életmód) összefonódó történeti kifejezés. A kutatásokat bonyolítja, hogy míg az elit objektív számokkal mérhető és akár nemzetek között is összevethető társadalmi szereplő — ez némi megszorításokkal igaz még a vállalkozókra is —, addig a polgár éppen a történeti fejlődés eltérő specifikumai miatt országonként különböző. Sőt, még egy olyan kis ország, mint hazánk esetében is lehetnek eltérések a különböző régiók és városok között" – írja összegzően. De egyúttal kifejti azt is, hogy nemcsak a korábbi szakirodalom hiánya, és nemcsak az elit-képletek, vállalkozó-fogalmak térhetnek el regionális metszetben, hanem különösen a *polgár* és vele a *polgárosodási folyamat* mikrotörténeti jegyei sajátosak. Így például az a kontextus, amelyben a győri bírák, orvosok, ügyészek, gyógyszerészek, mérnökök, ügyvédek egyértelmű elit-pozíciója mellett szerepet kaptak a vállalkozók, a befektetők, a virilisek, az értelmiségiek mint a vállalkozások hátterében jelen lévő, azokat elfogadó, támogató, fejlesztő szemléletű, társasági életben a fejlődés pártján álló, egyesületi és politikai, vallási és magánéleti kapcsolatokban pedig a városi élet dinamikus változását saját ügyüknek tekintő családok képviselőinek törekvései is. Némi egyszerűsítéssel: a puszta pénzforgalmi ügyleteken és oszlopos beruházásokon túl talán leginkább az ő modernizációjuk hatott a város felvirágzására.

Szakál tehát szükségképpen használja az elit-irodalmat – pontosabban: használná talán még intenzívebben, ha nem ütközne abba a dilemmába, hogy a nagy elit-elméletek kevéssé alapulnak mélyebb kutatásokon, kevésbé „ülnek" a helyi társadalom egyes csoportjainak tagoltságát, törekvéseit, értékrendjét, modelljét tekintve „igazolható" érvelésen, mint azt a győri elit megismerése és megértése megkívánná. Ezért is fordul a szerző olyan szakmai (társadalomtörténeti, mikrohistóriai, pszichoszociális, nyilvánosságtörténeti, kommunikációelméleti) források és kutatások felé, amelyekben a főszerepet nem okvetlenül a kiadós táblázatok, mutatós trendek, nagy tömegeket „besoroló" gesztusok kapják, hanem az egyes családok, személyiségek, párkapcsolatok, rokonsági rendek, értékrendszerek, szocializációs minták formálta egyének és családok. Az életutak, politikai és gazdasági szerepvállalásban nyomatékos szerepet játszó virilisek, a vállalkozói szándékok és a részvényvagyon alakulásának metszetében vizsgálható befektetők sikerképletei, értékrendszerei, életstratégiái adják ezt a megismerési tartományt, amelynek alapja persze a mintaválasztás, a jellegadó szereplők analitikus megismerése, a jogi és politikai, vallási és egyesületi intézményi háttér megvilágítása, valamint a szociális kapcsolathálók rendszerszerű, funkcionális vizsgálata, melyeknek nemcsak összehasonlító történettudományi, gazdaságszociológiai, politikatörténeti szakirodalma van jelen itt, hanem történeti antropológiai is. Ez utóbbi magában véve is igen sajátlagos interdiszciplináris tudományterület. A bevezetőben nem véletlenül említettem a kötet széles horizontját, amelyen a történeti adatok „rovata" és a gazdasági eredmények tényszámai mellett számos további gazdasági-társadalmi változási törekvés, ok, eredő, hatás, kölcsönhatás, értéktartalom is megfogalmazódik. A történeti antropológia (igen leegyszerűsítve) alig kísérletezik mással, mint a *társadalmi tények* teljesebb (és főleg) mélyebb összefüggés-ágyába fekteti, a jelentések erdejében próbálja megérteni a nem szükségképpen lineáris folyamatokat. Nemcsak az érdekli, hogy például egy jeles helyi vállalkozó tagja volt-e az ipartestületnek, a gazdag adófizetők körének, valamely politikai pártnak, egyházi körnek, társaságnak, klubnak, miegyébnek, hanem utána megy szándékoknak, értelmezési tartományokat vázol föl, fejlődésvonalak mögötti késztetésekre figyelmeztet, befektetési tervek mellett a családi és rokonsági kapcsolathálózatot, a családi szocializációs mintákat, a piaci aspirációkat és értéktartalmakat, a gazdasági örökséget és a mentális vagyont, a neveltetést és beházasodást, a leszármazást és életvezetési elveket, a közösségi normákat és sikerképzeteket is felöleli. A kortárs társadalomtörténetírásban Vörös és Bácskai munkái nyomán alakult ki az a történettudósi rákérdezésmód, amely efféle kiterjedt, aprólékos ráközelítést és a megismerés szándékát a legszélesebb ismeretkörre tágító kutatói érdeklődést ébreszti, s ennyivel is gazdagabban, alaposabban járul hozzá a közismereti vagy gazdaságtörténeti gondolkodáshoz. Egy névjegyzék-be-

hasonlításból, egy családi vagyon- vagy hagyatéki leltárból, egy reklámtábla üzenethordozó szándékából, a korabeli üzleti és társasági közélet sajtóhíreiből, sőt grafikai anyagokból, fényképekből és városképekből is annyi többletismeretet eredeztet ilyen metódussal, amit korábban egyetlen tudományterülettől sem várt senki.

Kritikai nézőpontból mindazonáltal fölöttébb érdekes, hogy Szakál (és sok esetben kutatótársai-hallgatói is) láthatóan alkalmi rabjai lettek az elemezhető tényeknek, s éppen mert az egykori sikeremberek leszármazottaival ma még interjúk készíthetők, s mert a mai vállalkozói elit számára az egykoriak izgalmas mintát is jelenthetnek, a források (adólisták, lakónévjegyzékek, részvénytársasági jegyzőkönyvek, gyártörténetek, vagyonleltárak), amelyeket elemeznek, lehetővé teszik annak belátását, miként formálódott a sikerképzetek természetrajza a gazdasági válságkorszakokat követő polgárosodási időszakokban, miként játszottak szerepet a gazdasági elit sikerképességében az értelmiségi mintájú és ettől részben még eltérő családtípusok, az iparosok, a segédszemélyzet, a polgári normákat kialakítani vagy fenntartani próbáló polgárok körei. Szakál Gyula megállapításai éppen ezért is kiváltképp izgalmasak a tudástőke konvertálódásáról, az életformában és jövedelemben, társas kapcsolatokban és munkaminőségben megformálódó tevékenységi modellek leírásában.

Kétségtelenül számos földrajzi, gazdasági, vallás- vagy várostörténeti tanulmány tárgyalja már vázlatosan Győr korábbi időszakaiban a polgárok, kereskedők, iparosok élethelyzetét, de ezek a szülői modellek, a társadalmi feltörekvés, az elitek újraszerveződése és a politikai tagoltság térszerkezete egy sor alapkérdését nem elemzik a gazdasági-társadalmi tér specifikusan nyugat-magyarországi területére vonatkozóan. Holott viszonylag nyilvánvaló, hogy a gazdasági innováció és tőkemobilizáció területi egyenlőtlenségei között nem véletlenül épp ez a térség lehetett a beruházási és elitesedési folyamatok egyik alapvető helyszíne. Ismeretes az is, hogy a régió korábbi fejlődésének, vállalkozási térségeinek (Pozsony, Mosonmagyaróvár, Komárom, Győr, Sopron-vidék) vázlatos leírása a társadalomföldrajz és a politikai- vagy gazdaságföldrajz nézőpontjából több forrásműben is megtörtént, de a polgárság forrásmobilizálásra kész stratégiáinak, a technológiai fejlesztés programjainak, a kereskedelmi kooperációk, befektetői területek, a nyugati tőkeinvesztáció és helyi megélhetési stratégiák struktúráinak ilyen komplex áttekintése eddig még talán egyetlen városra vonatkozóan sem készült el. Ráadásul Szakál Gyula könyve napjainkhoz is épp annyira szól a minták és modellek szempontjából, mint az egykori sikerképletekről: a vállalkozók értékrendjének a családi szocializációs minták és a sikerképességi modellek szempontjából való megközelítése ténylegesen hiánycikk volt eddig, nem különben a térségi fejlesztési programok mögött annak magyarázata, hogy miért is, mire, meddig és milyen eredménnyel vállalkoznak az emberek – ez a hiányérzet ezzel a kötettel most igencsak megcsappanhat.

Különösen fontosnak tetszik a „nyertesek" és a „vesztesek" presztízs vagy jövedelem alapján tagozódó, rangformáló folyamatokban elnyert pozícióinak elemzése, a pénzvagyon és az „emberi erőforrás-vagyon" eltéréseinek, konvertálódásainak megjelenítése a győri polgárok életrajzában és társas kapcsolatai között. Olyan fenomének, mint az őszinteség, az igazság, a segítség, a harmónia – igencsak puha, de mégoly fontos társadalmi-kapcsolati tőkeformák kerülnek itt szembe a zord hatékonysággal, a merev pénzcentrikussággal és az individuális küzdésképességgel: kissé irodalmias asszociációval „korunk hősei" kerültek az elemzés fókuszába. Roppant izgalmas, hogy a társadalmi tőke felépülése és „forgalmazási stratégiák" kérdésköre miként függ össze a vallási hovátartozással, az iskolázottsággal, a szülői magatartásokkal és szocializációs (vagyis társadalmi környezeti) mintákkal, s végülis azzal a tudati (vagy tudatos) stratégia-választással, mentális örökséggel, amely a karrier-esélyek mentén rendeződik el, de ezt megelőzően mint kapcsolathálózati erőforrás szolgál. Ez az emberi erőforrás, amely az örökségen, ügyes befektetésen, praktikus vállalkozási ismereteken és pénzügyi szakértelmen túl még „egyéb" tényezőkön múlik, láthatóan igen nagy mértékben épül a *társadalmi tőkére*, mellette (vagy inkább benne, részeként) a bizalmi tőkékre, az emberi megértés, együttműködés, belátás, segítségnyújtás számos formájára is. Ezt itt és most is igen fontos látni: az individualizálódó magyar társadalom — amely ma a piaci érvényesülésben nem a kooperációt tekinti lényegesebbnek, hanem a harácsolást, nem a megértést, hanem a kizárólagosságot vallja inkább a siker-esélyek alapjának, vagyis nem látja be a verseny többszereplős, de szükségképpen közös jellegét, a segítő-támogató vagy gátló-elnyomó közeg jelentőségét —, nem ok nélkül kezdi elveszíteni a nemzeti, családi, vallási és települési tagoltságban korábban meglévő szocialitást, s következésül kerül majdan ennek helyébe az önző altruizmus, a piaci cserealapon számítgatott segítségnyújtás, vagy a romló erkölcsi tőke-arányok rendszere. Szakál elemzéseinek végkövetkeztetései a gazdasági sikerképesség oltárán feláldozódó emberi tőkevesztést példázzák egyik oldalon (így pl. az anyagi gyarapodás reményében megromló közérzetet és életminőséget, a siker ellenében

ható bizalomhiányt), de tanulságként szolgál a mai vállalkozóknak az is, hogy a gazdasági etika miként ereszti történeti múltba a gyökereit: a polgári fejlődésben a nyereségelv alapján nem áldozható föl az emocionális biztonság, a materiális erőforrásokba kapaszkodva sem lehet föladható a kapcsolatok kölcsönössége és az önzetlenség, valamint a gazdasági hiány akkor, amikor az integráltság hiányát mutatja, a „magányos farkasok" sikere rendszerint a csoporttudat-hiányt is leplezni próbálja. Szakál ezt a „sehová, senkihez sem tartozás" állapotát mint a siker ellenében ható tényezőt példázza életutakkal, visszaemlékezésekkel, a sikeres polgárság révén megerősödő sikeres város modelljével.

A könyv szerkezete, fejezetei nem szorulnak a recenzens értelmezésére. Tudományos igénnyel formált, noha olvasmányos, gazdag bizonyító anyaggal illusztrált, mégis áttekinthető, gazdasági-politikai térben határolt, de széles társadalmi horizonton érvényes anyagot kaptunk Szakál könyvében, amely nemcsak olvasásra, továbbgondolásra és oktatásra alkalmas, de a kortárs városatyák, vállalkozói tanfolyamok, fejvadász-törzsfőnökök, „humánerőforrás-menedzserek" számára éppúgy kötelező irodalomnak kéne lennie, mint a fiatal történész nemzedék és a társadalomtudományok főiskolai-egyetemi hallgatói számára...!

Szakál Gyula, akit a Magyar Tudományos Akadémia területi bizottsága 1998-ban „Az év kutatója" díjjal jutalmazott, győri monográfiájában nemcsak rákérdez arra, hogy „a múlt ösvényén" merre vezet az út és azon kik, hogyan és miért jártak, hanem a történeti értelemben sikeres vállalkozói modellváltás titkaiba vezeti be olvasóit. Vélhetően nemcsak azokat, akik maguk is sikeres történelmi modellváltások részesei, hanem éppúgy azokat is, akik e változások társadalmi környezetét, a siker bázisát, a vállalkozások beágyazódásának polgári, mélyebben értve: emberi hátterét testesítik meg. Szakál műve a városkutatások egyik új irányzatát, a városantropológiai feldolgozásokat is gazdagítja. Történeti metszetben tehát ennek a kísérletnek jelentősége is történelmi. S ha ez a történészek jelenkori munkásságát tekintve túlzásnak minősíthető, akkor pontosítom a minősítő jelzőt: mikrotörténelmi.

A. Gergely András

Hrabovec Emília

DER HEILIGE STUHL UND DIE SLOWAKEI 1918–1922 IM KONTEXT INTERNATIONALER BEZIEHUNGEN

Wiener Osteuropa Studien, 15, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften **Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien. 2002. 422 o.**

A SZENTSZÉK ÉS SZLOVÁKIA 1918–1922 KÖZÖTT A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÜKRÉBEN

A szerző 1964-ben Pozsonyban születtetett, 1994-ben doktori, 2001-ben magántanári képesítést szerzett Bécsben. Jelenleg a Bécsi Egyetem Keleteurópai Intézetének rendkívüli tanára. Az itt közreadott munka a csehszlovák állam szlovákiai részét érintő katolikus egyházi fejleményekkel foglalkozik 1919–1922 között vatikáni források alapján. Ez az időrendi leszűkítés azért volt elkerülhetetlen, mert a Vatikáni Levéltárak 1922 óta, XI. Piusz trónralépése óta zárolva vannak és a nemrég történt nyitás XII. Piusz hivatalbalépéséig, 1939, kizárólag a három legfontosabb lelőhely – a pápai államtitkárság, a berlini nunciatúra és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja iratainak Németországot érintő anyagára vonatkozik.

Előre kell bocsátanunk, hogy a szerző ignorálja a rendkívül gazdag magyar szakirodalmat és a magyar levéltári forrásokat, jóllehet témájához lényegbe vágó forráskiadványok és monográfiák jelentek meg (Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 3, München, 1975; Ugyanő: A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között, Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 16, Budapest 2002; Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945, Budapest 1997). Mind az esztergomi Prímási Levéltár, mind a budapesti Országos Levéltár (a Külügyminisztérium és a Kultuszminisztérium anyagai) a kérdéssel kapcsolatos nagy horderejű iratokkal rendelkeznek. Mivel Csernoch János hercegprímás mind a minisztériumokkal, mind az ország legjelentősebb politikusaival állandó kapcsolatban volt és levelezésben állt, ezeknek az iratoknak az elemzése nélkül a kérdéses problémák történeti hátterét nem lehet tudományosan feldolgozni.

A szerző a magyar levéltári és publikált anyagról tudomást sem vesz, valószínűleg már csak azért sem, mert nem bírja a magyar nyelvet. Az igen részletes irodalomjegyzékben csupán csak hét

magyarnyelvű könyv szerepel, ezeknek sincs magában a szövegben úgyszólván semmi jelentőségük. A nyugati olvasónak tehát az a benyomása, hogy a magyar egyházi és profán történetírás a témát fel sem dolgozta. Ezután kérdezhető, hogyan áll műve összhangban a címmel, hogy a téma „*a nemzetközi viszonyok kontextusában, összefüggésében*" kerül előadásra és hogyan értelmezhető a szerző állítása: „A kérdés feldolgozása csak a csehszlovák-vatikáni és a *kölcsönös* közép-európai viszonyok összefüggésében lehetséges".(14. oldal.)

A szerző munkájában jóformán egy szlovák államtörténetet ad elő, holott a mai Szlovákia majdnem ezer esztendőn keresztül politikailag, gazdaságilag, társadalmilag, kulturális és egyházi tekintetben, mint „Felvidék" a Magyar Királyság integráns része volt. Hrabovec a mai határokkal rendelkező Szlovákiát azonosítja egy feltételezett „történelmi" Szlovákiával és figyelmen kívül hagyja, hogy Dél-Szlovákia nagy részét túlnyomó részt magyarok lakják és a történelemben ezek a vidékek sohasem tartoztak a „Szlovákiának" nevezett, valóban szlovák többségű területekhez.

A szerző állításait ugyan forrásokkal támasztja alá, de jegyzeteiben az eredeti szöveget nem közli, úgyhogy annak érdemi, főként Magyarországgal szemben kritikus állításai csak úgy lennének ellenőrizhetők, ha az olvasó a Vatikáni Levéltárban maga is eredetiben olvassa az előadottakat. A könyvben követett módszer azonban az önkényes interpretációk lehetőségét nyitja meg, ami többek között Csernoch prímás irataiból nemcsak kiderül, hanem azokkal, mint primer forrásokkal bizonyítható is.

Míg a prágai kormány egyházellenes, vagy legalábbis bírálható intézkedéseit Szlovákiával szemben a tanulmány meglehetősen korrekt módon tárgyalja — jóllehet nem teljesen, mint Rudolf Urban alapvető tanulmányából, Die tschechoslowakische hussitische Kirche, Marburg 1973, kiderül — addig a Magyarországot illető részek torzítanak és negatív módon interpretálják a tényeket.

A tanulmányban közölt statisztikai és demográfiai adatok nem a történelmi valóságot tükrözik, hanem a mai államalkotó többség elképzeléseit. Mindenekelőtt ilyen a 347. oldalon František Machát által 1919-ben szerkesztett statisztika. Míg az 1890-es népszámlálás a későbbi Csehszlovákiához csatolt területek magyar lakosságát még 1.070.000 lélekben adta meg, addig a hivatalos csehszlovák statisztika 1930-ban csupán 720.000 magyarról tudott. (vö. Salacz, A magyar katolikus egyház, 45–46.)A szerző azonban nem írja, hogy 1925-ig kereken 106.000 magyart utasítottak ki Csehszlovákiából, illetve kényszerült különféle intézkedések miatt otthonát elhagyni. Köztudott, hogy a csehszlovák statisztika a zsidókat a zsidó, a német nevűeket a német, a ruszin nevűeket a ruszin néphez, nemzetiséghez sorolta. Az is tudott hogy sokan nem merték magyar nemzetiségüket bevallani. Így azután nem meglepő, hogy a szerző a rozsnyói egyházmegyében egy „nagyfokú magyarosításról" (345.), a „szlovák eredetű népesség visszaszlovákosításáról" (349.) beszél, ami még a bécsi nunciatúra auditorejának, Clemente Micaranak a megítélése szerint is a rozsnyói egyházmegye magyarosítására vezethető vissza (352). Az 1890-es népszámlálás a Gömör-Kishont vármegyében, azaz a rozsnyói egyházmegyében 93.695 (53,6%) magyar mellett 74.731 (42,7%) szlovákot regisztrált (A Pallas Nagy Lexikona, 8. köt., Budapest 1894, 146.).Ennek alapján érthetetlen a szerzőnek az az állítása is,hogy a rozsnyói püspök, Balás Lajos nem bírta *hívei többségének* a nyelvét (181.) Ugyanis Balás püspök jól beszélt szlovákul és egyházmegyéjének nem a többsége volt szlovák.

Ugyanez vonatkozik a kassai egyházmegyére is, amelyről a szerző úgy beszél, mint ahol „visszaszlovákosítás" indult meg (349.). Mintha Kassa és környéke a múlt századokban színtiszta szlovák lett volna, holott 1891-ben Kassa 28.884 lakosából 14.421 volt magyar és 9.713 volt szlovák (A Pallas Nagy Lexikona, 10. köt., Budapest 1895. 238–240), míg az egyházmegyében (Zemplén, Abauj-Torna, Sáros megyékben) 268.000 szlovákkal együtt 266.000 magyar lakott. (A Pallas, l. köt., 8–11, 14. köt., 891–896, 16. köt., 1133–1135). Ehhez az állásponthoz tartozik az is, hogy a szerző a mai Szlovákia délnyugati területét Nagyszombat és Érsekújvár között — közte a teljes Csallóközt — úgy jellemzi, mint egy „öntudatos magyarosított kisebbséget" (358.), holott a vidék még ma is túlnyomó részben magyar, annak idején pedig színtiszta magyar lakosságú volt (vö. A Napkelet Lexikona,l. köt., Budapest 1927. 235.).

Ami az egyes részkérdések bírálatát illeti, a kritikus nem térhet ki a könyv minden hiányosságára vagy pontatlanságára. Ezek érzékeltetésére néhány példát sorolhatunk föl. A tanulmányban Csernoch János prímás központi helyen áll, de személyét és egyházpolitikáját illetően lekicsinylő minősítést kap. A szerző nem tudja, hogy Lépold Antal (1880–1971) kanonok, a két világháború között többször püspökségre jelölt, a magyar katolikus egyház „szürke eminenciása", Csernoch kalocsai évei, 1911 óta annak jobbkeze volt, aki egy kisebb, de igen jelentős életrajzot írt volt főnökéről: Csernoch János. Emlékezés Nagymagyarország utolsó hercegprímására. Bécs 1963. A szerző nem használta az esztergomi Prímási Levéltárban lévő jelentős forrásanyagot, a Csernoch

magánlevéltárat, amely több mint 1.200 személytől több ezer levelet, dokumentumot tartalmaz, többek között a magyar miniszterekkel, politikusokkal, püspökökkel folytatott magánlevelezését. De emellett találhatók a Prímási Levéltárban Csernoch hivatalos ügyiratai is (Cat/A.), amely 1919 és 1922 közötti, a szerző témáját illetően is rendkívül fontos dokumentumokat tartalmaz. Így pl. Csernoch jelentéseit Teodore Valfré di Bonzo bécsi nunciusnak, XV. Benedek pápának, Federico Tedeschininek, a pápai államtitkárság substitutusának, a Magyar Külügy- és Kultuszminisztériumnak, de tartalmazza Somssich Józsefnek, a vatikáni magyar követnek leveleit, jelentéseit is. Ezek közül az iratok közül Gergely Jenő és Salacz Gábor fent idézett munkáikban már publikáltak.

Csernoch, akinek az egyházmegyéje 95%-ban csehszlovák fennhatóság alá került, nemcsak mint prímás, hanem mint megyés főpásztor is az egész szlovák egyházi problémában érdekelt volt. Csernoch sohasem tagadta szlovák nemzetiségét, inasa is szlovák volt, akivel élete végéig szlovákul beszélt, és megőrizte szeretetét a szlovák nép iránt azután is, hogy édestestvérét, aki szintén pap volt, a szlovákok meggyilkolták. Ennek ellenére úgy aposztrofálja a szerző Csernochot, mint a „szlovákság renegátját" („Abtrünnigen"), a magyar államelmélethez feltétlenül ragaszkodó „főpapot" (358.), mint olyan embert, akinek „két arca" volt (99–101), és mint egy „homo politicust" (159.), azaz nem egyházi férfiút. Így nem csoda, ha a szerző Csernoch leveleit, beadványait, memorandumait, amelyeket ő Rómában talált, lekicsinyli és „leértékeli", mint amelyekben Csernoch „túloz", és a szakadás veszélyét a „falra festi" (98.), amelyekben „szenvedélyes ellentámadásokban" (315.) „kizárólag politikailag motiváltan argumentál" (307–308) és amelyek „általánosító szereposztásra vannak felépítve" és a „politikai kívánsághoz hozzáidomítva" (362.).

A Magyar Püspökkari Konferencia 1920. március 17-én kérte a prímást, utazzon Rómába. Csernoch július elején járt ott, szóban és írásban informálta a Szentszék minden fontos hivatalát, vezetőjét és XV. Benedek pápa magánkihallgatáson kétszer is fogadta. A pápa együttérzését nyilvánította a magyar állammal és a magyar egyházzal szemben és garantálta, hogy a Szentszék egyelőre semmit sem tesz új egyházmegyei határokat és püspöki kinevezéseket illetően, csupán csak hat hónappal a békeszerződés ratifikálása után fog tárgyalásokba bocsátkozni (Vö. Beke Margit, A magyar püspökkari tanácskozások, 1. köt., 59–60) Ugyanezt a garanciát adta a pápa az új vatikáni magyar követnek, Somssich Józsefnek is (Vö. Salacz, A magyar katolikus egyház, 18). Mivel a szerző a Magyar Püspökkari Konferenciának teljes egészében publikált jegyzőkönyveit 1919 és 1944 között (vö. Beke Margit) nem ismeri, így természetesen arról sem tud, milyen szentszéki ígéretekkel jöttek haza Rómából a veszprémi és váci püspökök, Rott Nándor és Hanauer István 1919 augusztusában, hogy milyen szerepet játszott a bécsi nunciatura abban a tervben, hogy a győri és szombathelyi püspökségek nyugati elcsatolt részeiből Burgenlandban egy apostoli adminisztraturát létesítsenek, hogyan sikerült Csernochnak ezt a tervet, valamint a cseh püspökök és papok kívánságát, hogy a pápa Prága érsekét patriarchai méltóságra emelje, megakadályoznia (Beke, uott. 47–53). A szerző nem tud arról sem, hogy a püspöki kar már 1920. március 17-i értekezletén behatóan foglalkozott az elcsatolt egyházi területek helyzetével, problémáival, megtette ezekhez észrevételeit, megfogalmazta részletesen kívánságait és a követendő eljárások módját (Beke, uott. 47–53).

Hasztalan keresi az olvasó a könyvében azt is, milyen atrocitásokat és fosztogatásokat viseltek el a magyar katolikus papok a cseh legionáriusok részéről Szlovákiában (Salacznál, A magyar katolikus egyház 9–11), mik voltak Batthyány Vilmos nyitrai püspök letartóztatásának és kitoloncolásának körülményei (Salacnál uott. 12), hogy milyen emlékiratot nyújtott be 70 magyar katolikus pap 1919. november 19-én Szlovákiában (Salacznál uott. 15), hogy a lemondásra kényszerített és kitoloncolt Battyány és Radnai Farkas (Besztercebánya) püspököket a pápa az elszenvedett igazságtalanságokért címzetes érsekeknek nevezte ki (Salacznál uott. 18), hogy mivel vádolták igaztalanul Fischer-Colbrie kassai püspököt (uott. 24–25), milyen támadást indítottak Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök ellen (uott. 25–27.) és mi lett a sorsa az eperjesi görög katolikus püspöknek, Novák Istvánnak (uott. 18–19.)

A munkában a magyar királyi főkegyúri jog szintén jelentős szerepet tölt be. Evvel kapcsolatban sem ismeri a szerző a modern irodalmat (Erdő Péter, Gergely Jenő, Salacz Gábor stb.). Igaz ugyan, hogy a magyar minisztertanács 1920. április 8-án a püspöki kinevezéseket illetően fenntartotta az addigi szokásjogot, de már a trianoni szerződés aláírása után nem igényelte az utódállamokra vonatkozóan, mint a nagyszombati, a besztercebányai, a bácskai és temesvári kinevezések története is igazolja. A szerző tehát alaptalanul vádolja meg Horthy Miklós kormányzót, mintha Horthy „kiszámíthatatlan uralkodói jogokat és főkegyúri igényeket követelt volna magának"(229.). Attól függetlenül, hogy az 1920-as I. törvénycikk kimondta, a kormányzó nem gyakorolhatja a királyi főkegyúri jogokat, amely jogokat többszöri jogkiterjesztése során sem kapta meg, a minden-

kori magyar kormányok a két világháború között, nagy súlyt helyeztek a kölcsönös jóindulatra és megegyezésre a püspöki kinevezésekkel kapcsolatban. Ha a szerző állítását Lorenzo Schioppa budapesti nuncius szavaival akarja igazolni (229.-506-os jegyzet), akkor neki az eredeti olasz szöveget kellene hoznia. De attól függetlenül, hogy Schioppa Horthyról ezt írta-e vagy sem, a történeti tények ismeretében ez az állítás teljességgel megalapozatlan.

Evvel kapcsolatban kell rámutatni arra is, hogy a szerző előszeretettel idéz állítólag Schioppa, Micara és más vatikáni főtisztviselők tollából a magyar püspököket elmaraszta ló ítéleteket, vélekedéseket (pl. 72, 289, 300.), természetesen mindenütt az eredeti olasz szöveg nélkül. Ugyanakkor pedig a magyar püspöki karban olyan kitűnő, apostoli lelkületű főpásztorok voltak, mint Csernoch, Glattfelder Gyula, Prohászka Ottokár, Mailáth Gusztáv és Hanauer István, akikre ezek a dehonesztáló megállapítások aligha vonatkozhattak.

A szerző elhallgatja, hogy XV. Benedek pápa 1921. november 21-i allokuciójában, amelyben azt mondta, hogy az utódállamok nem hivatkozhatnak a régi konkordátumokra – nem Magyarország ellen, hanem az utódállamok ellen szólt. Ugyanis Magyarország, mint önálló királyság — ha kormányzó is állt az élén — nem utódállam volt, hanem jogfolytonosságban állt. Azon kívül az 1855-ös osztrák konkordátum nem vonatkozott rá, mert a jogellenesen létrejött konkordátumot Magyarország a kiegyezéskor, 1867-ben nem ismerte el. (Egyébként konkordátumot a Szentszék Magyarországgal sohasem, 1921-ig pedig Romániával vagy Szerbiával sem kötött.)

A munkában az úgynevezett katolikus autonómia, a katolikus egyház bizonyos önkormányzata hitbeli dolgok kivételével, egy egész fejezetet tesz ki (154–168). Tulajdonkép feleslegesen, mivel az autonómia mozgalom 1848-tól 1917-ig a magyar katolikus egyházat érintette, a szlovákok csak annyiban voltak benne érdekelve, amennyiben katolikusok és az ország polgárai voltak. A szerző az alapvető régi (Török Jenő: A katolikus autonómia mozgalom 1848–1871, Budapest 1941) és új irodalmat (Gergely Jenő stb.) itt sem ismeri.

A szerző a budapesti nunciatura székházát a két világháború között a budai Várban, mint olyan palotát aposztrofálja, amelyről a prágai nuncius „még csak nem is álmodhatott" (291). Ha látta volna ezt a házat és tudná, milyen keserves volt ennek a bebútorozása (Vö. Prímási Levéltár, Csernoch iratok. CAT. 1919–1920), nem írna ilyet. Ugyancsak érthetetlen miért vádolja a magyar püspököket azzal, hogy ők Micara nunciust „szlavofil"-nak bélyegezték (371), holott az idézett jegyzőkönyvben ennek semmi nyoma sincs (Vö. Beke, 1. köt., 45.)

A könyvnek nincs név-, tárgy- és helységmutatója, ami megkönnyítené az olvasónak a kötetben való gyors tájékozódást. Az általunk kritikailag ismertetett könyv azt bizonyítja, hogy a szlovák történetírásnak és az egyháztörténetírásnak még nagy utat kell megtennie ahhoz, hogy valóban kiegyensúlyozott, pártatlan, az egyoldalúságoktól és nemzeti előítéletektől mentes, a történeti tényekre építkező tudományos színvonalat érjen el.

Adriányi Gábor

Lee Congdon

SEEING RED – HUNGARIAN INTELLECTUALS IN EXILE AND THE CHALLENGE OF COMMUNISM

Northern Illinois University Press 2001, 223 o.

VÖRÖS VÍZIÓ – MAGYAR ÉRTELMISÉGIEK SZÁMKIVETÉSBEN ÉS A KOMMUNIZMUS KIHÍVÁSA

A magyar századforduló szellemi radikálisai közül nem egynek vezetett az útja 1919 után — Bécs érintésével — a weimari köztársaság Berlinjébe. Volt vasárnapi körösök, galileisták, baloldali gondolkodók alkották ezt az emigráns csoportot, akik közül a legkiemelkedőbbek szellemi pályájával, intellektuális fejlődésével foglalkozik Lee Congdon: *Exile and Social Though – Hungarian intellectuals in Germany and Austria 1919–1933* című korábbi könyve.

A századfordulón változást követelő, radikális, többnyire polgári zsidó családokból érkező fiatalok közül többeknek a kommunizmus szinte vallásos, messianisztikus tartalmat hordozó eszmerendszert jelentett. A kommunizmus (ekkor: bolsevizmus) univerzalitása, nemzetközisége, tehát az adott „szűk" nemzeti keretek, és az ezáltal determinált zsidó–nemzsidó társadalmi konfliktus hátrahagyásának a lehetősége mindenképpen vonzó asszimilációs modellt kínált: – a teljes „felol-

vadás", az azonosulás érzését az elnyomottakkal, olyan utópiát ahol semmiféle vallási, faji különbség nem létezik többé.

Természetesen egyértelmű választ adni a már a kortársak által észlelt jelenségre, miszerint zsidó értelmiségiek igen nagy számban vettek részt a baloldali mozgalmakban, igen nehéz. Valóban alternatívát kínált-e a szociáldemokrácia, illetve a kommunizmus a társadalom perifériájára szorult zsidó értelmiségnek, mint ahogyan ezt Karády Viktor (Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja Karády Viktorral in: Mozgó Világ, 1988, 8. sz., 46.) vagy Enzo Traverso (Die Marxisten und die jüdische Frage, 1995 Mainz, 51–59.) állítják? Tényleges kifutási lehetőséget biztosított az ambiciózus, de a hatalomból kirekesztett rétegnek, vagy pedig, ahogyan Walter Pietsch (Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben in: Reform és Ortodoxia. Budapest, 2000, 108.) is írja, a zsidóság „messianisztikus" öröksége élt tovább ezekben a „jobbító" törekvésekben? Számos kutató, így Hans Dieter Hellige (Generationskonflikt, Selbsthaß und die Entstehung antikapitalistischer Positionen im Judentum in: Geschichte und Gesellschaft 5..Jhg. 1979. Heft 4. 477–518) az „apák-fiúk" konfliktusban, a liberális asszimilált, vagyonokat teremtő apák – és a századfordulón velük és az elért eredményekkel szembeforduló, radikalizmusba menekülő fiúk konfliktusával magyarázza a jelenséget.

Lee Congdon műveiben — sem a már említett „*Social Though*" címűben, sem pedig könyvében — nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, hanem egyes személyek életrajzán keresztül vázolja fel azt a „szellemi" utat, melyet a baloldali zsidó értelmiségiek a kommunizmustól az antikommunizmusig megtettek. Az életrajzokat összehasonlítva tulajdonképpen az olvasóra bízza az esetleges közös háttér megfogalmazását. Nem kapunk egységes képet a századforduló szellemi világáról, a vizsgált személyek indulásának társadalomtörténeti hátteréről, illetve a két világháború közötti viszonyokról. Éppen ezért a „*Social Though*" „folytatásaként" is értelmezhető munka még nehezebben áttekinthető a történeti összefüggések vázolása nélkül.

A kommunizmus új vallást jelentett a hagyományos vallásokat maguk mögött tudó értelmiségiek számára. Arthur Koestler, Sinkó Ervin, Lukács György, Háy Gyula neve fémjelzi a magyar értelmiségiek azon csoportját, amely a Tanácsköztársaság bukását követően emigrációba kényszerült, s melynek a kommunizmus iránti lelkesedés, az abban való hit biztosította az elkövetkező években az alkotói munka világnézeti alapját. Mindannyian eljutottak a Szovjetunióba – többnyire egy hosszabb-rövidebb bécsi illetve berlini tartozódást követően. Voltak, akik, mint Sinkó Ervin és Háy Gyula, meghívást kaptak Moszkvába, mások menekültként érkeztek. Azonban a magyar baloldali értelmiségiek között akadtak olyanok is, mint a később nemzetközi hírű szobrászművész Péri László, akik Berlinből illetve Bécsből Nyugat Európába emigráltak azzal a céllal, hogy ott, a fejlett kapitalista társadalmon belül harcoljanak a szocializmusért.

Emigrációjuk színhelyétől függetlenül mindnyájan azt a nézetet vallották, hogy a Szovjetunió megalakulásával egy új, igazságosabb, szebb korszak következik az emberiség történelmében. Ez a messianisztikus elemekkel átszőtt „hit", középpontjában a Szovjetunióval, a 30-as évektől a világgazdasági válsággal majd 1933-tól Hitler hatalomra kerülésével párhuzamosan Nyugat-Európában is megerősödött. „*To travel from the capitalist world into Soviet territory is to pass from death to birth*" idézi Congdon John Strachey-t, jelezve, hogy ez volt az általános vélekedés Párizsban és Londonban a válságérzettől gyötört értelmiségiek körében, ahol a Szovjetunióra, mint az „*egyetlen emberi reményre*" (Sinkó Ervin: Egy regény regénye, Magvető 1985, 25.) tekintettek a nácizmussal és a fasizmussal szemben.

Többnyire ez a kép uralkodott azok tudatában is, akik a 30-as években *érkeztek* hosszabb-rövidebb időre a Szovjetunióba. Sok visszaemlékezésből, naplóból ismerjük azt a lelki folyamatot, melynek eredményeképpen a látható valóság ellenére megőrződött a Párt, a kommunizmus, a Szovjetunió iránti lángoló hit. Ha arra gondolunk, hogy ezt az irracionálissá vált odaadást a sztálinizmus éveinek legszörnyűbb tapasztalatai sem ingatták meg, akkor nem csoda, hogy Nyugat Európában, a pár hetes, esetleg néhány hónapos propagandalátogatásokból visszatérők leírásai még inkább megszilárdították a Szovjetunióhoz és a kommunizmushoz kapcsolódó irracionális vágyakat, illetve a kommunizmus utópisztikus felfogását. Lee Congdon elsősorban az Angliában felbukkant kommunizmus-értelmezéseket térképezi fel biztos kézzel, azokat az idealista csoportokat, melyekben a magyar baloldali emigránsok nem egyszer hangadó szerepet vittek.

Polányi Károly ugyan nem jutott el Moszkvába, sem Polányi felesége, Duczynska Ilona, de a még a tanácsköztársaságot megelőző évekből származó romantikával és messianisztikus reményekkel átszőtt lelkesedése Oroszország iránt újabb elemekkel bővült a két világháború között. Polányi számára a kommunizmus és a kereszténység szoros egységet alkotott, nem utolsó sorban

az angol keresztény kommunisták hatására. Nem egy nyilvános előadásában hirdette, hogy a kommunisták élik meg a „valódi", az őseredeti kereszténységet. Mind a kereszténység, mind a szocializmus (melybe Polányi a kommunizmust is belefoglalta) végső célja az emberi közösség létrehozása, ami nem más, mint az „égi királyság" földi mása. Magát a közösséget, mint formát, mint tartalmat, mint célt „bálványozta" Polányi és köre. *„Holy Communion was holy communism"* (40.) – foglalta össze találóan John Lewis, a keresztény baloldal egyik legmarkánsabb képviselője, a csoport hitvallását. Ebbe a gondolatvilágba illesztve nem véletlen, hogy a Szovjetunió egyfajta „paradicsomként" jelent meg, hiszen a közösség ott már tökéletes formában megvalósult.

Ugyanakkor mások, mint Polányi Károly testvére, Mihály, a tudománnyal azonosították a kommunizmust. Ez az elmélet leginkább a Nyikolaj Buharin által 1931-ben Londonban megrendezett második nemzetközi tudomány- és technikatörténeti konferenciára kiadott műből *(„Science at the Cross Roads")* táplálkozott. Buharin, akit 1929-ben Sztálin „vezényletével" kizártak a Politbürobol, 1931-ben a szovjet tudományos élet legfőbb funkcionáriusaként tevékenykedett. Londoni előadásában — *„Theory and Practice From the Standpoint of Dialectical materialism"* — a tudomány tervezhetőségét és racionalizálhatóságát hirdette. Buharin elmélete nagy hatást gyakorolt az angol tudományos körökre, s visszhangra lelt még olyan tekintélyes szervezetben is, mint a *Royal Society* vagy a *British Science Guild.*

A kommunizmus harmadik „értelmezése" volt talán a legelterjedtebb Nyugat-Európában, ami nem véletlen, hiszen a 30-as évek éleződő politikai feszültségében, illetve a spanyol polgárháború kitörésével úgy tűnt, vagy a kommunizmus vagy a fasizmus határozza majd meg Európa jövőjét. A spanyol polgárháború, melyet az előbb említett „képletnek" megfelelően az értelmiségiek többsége, a „jó" baloldal és a rossz „fasiszták" küzdelmeként fogott fel (s amit megerősítettek a többnyire a Komintern védőszárnyai alatt szerkesztett és megfogalmazott leírások a spanyol polgárháborúról, erre a legjobb példa: Arthur Koestler *„Spanish testament"* című munkájának első része) egyértelművé tette, hogy a kommunizmus egyet jelent az antifasizmussal. Angol írók, művészek zarándokoltak Spanyolországba — antifasisztaként mind kommunistának vallották magukat — szolidaritásukat kifejezendő a spanyol néppel. Sokan közülük a nemzetközi brigádok soraiban estek el.

Ez a kialakult kép és „egyenlet" (kommunizmus = antifasizmus) hatott Kolnai Aurél könyvére (*The war against the West,* London, 1938) is, amely a II. világháború előtt a legátfogóbb képet kínálta a nácizmusról. A pszichológus Kolnai, aki 1900-ban Stein Aurélként született Budapesten, részletesesen elemezte a nácizmust, amely szerinte mélyen gyökerezett a német „elmében" és történelemben. Úgy vélte, mivel a kommunizmus, a kereszténység, és a demokrácia egy tőről fakadnak, együtt kell, hogy védelmezzék a „nyugatot" a nácizmus barbárságával szemben. Mikor az általa mélyen tisztelt Jászi Oszkár figyelmeztette Kolnait álláspontja helytelenségére, mivel a bolsevizmus pontosan olyan veszélyt jelent a demokráciára nézve, mint a nácizmus, akkor az gyenge hangnak bizonyult a Szovjetunióban bízók erős táborának a harsogásával szemben.

A magyar emigránsok nemcsak a már meglévő angliai szervezetekben harcoltak a kommunizmusért, hanem saját csoportosulásokat is létrehoztak. Károlyi Mihály köré szerveződött az a társaság, amely egy demokratikus, minden feudális múlttal szakító, „szláv orientációjú" és a dunai konföderáció tagjaként működő ország vízióját vázolta fel. Károlyi remélte, hogy jövendőbeli elnöke lehet ennek az országnak és elképzelései realizálása érdekében jó kapcsolatot szorgalmazott Jan Masarykkal, aki ekkor az emigráns cseh kormány külügyminisztere volt.

Károlyi Mihály minden törekvése és jó kapcsolatai ellenére is azonban a csoport a legkisebb maradt a három közül. Az elsőt, *Hungarian Club of London* néven magyar kommunisták alapították Szűcs György és Kellner György vezetésével. 1941-ben Zsilinszky Antal alapította a második — liberális beállítottságú — csoportot, melynek tagjai közt Buday György, a neves grafikus, Mikes György és Ignotus Pál is szerepeltek. A csoportok semmiféle politikai súllyal nem bírtak, az angol kormány egyikről sem vett tudomást. 1944-ben azonban a csoportok, politizálás helyett, konkrét segítség nyújtására határozták el magukat, ruhát, gyógyszert, élelmiszert gyűjtöttek és küldtek a már felszabadított területekre. Ezt a munkát a *Hungarian Relief Committee* égisze alatt végezték a csoportok tagjai, s olyan kiválóságok is csatlakoztak a kezdeményezéshez, mint Mannheim Károly, a Polányi testvérek, Korda Sándor, Bíró Lajos.

A 20-as, 30-as években emigrált magyar baloldali értelmiségiek „két ágát"- a nyugatra emigráltakat illetve a Moszkvába kerülteket – már csak az új Magyarország felépítésének a szándéka kötötte össze; azonban az „új" milyenségét illetően gyökeresen eltérő elképzelésekkel rendelkeztek. Hamarosan egyértelművé vált, hogy a Nyugat-Európában illúziókba, messianisztikus elképzelésekbe burkolózó emigránsoknak nincs helye a sztálinizmust megvalósító, Moszkvából hazatérők között.

Sajnos e kérdéskör részletesebb tárgyalása elmaradt a könyvből, noha pontosan a Nyugat-Európában maradt magyar baloldaliak kialakuló antikommunizmusában játszott meghatározó szerepet a perifériára szorulás, a kirekesztettség tudata. Így a további fejezetekben ismét az egyes emigránsok háború utáni sorsát, elsősorban Koestlerét elemzi Congdon.

A második világháborút követő kelet-európai események, a Szovjetunió gyarmatépítő politikája, a hidegháború kezdete sem rengették meg alapjaiban a kommunizmusba vetett hitet. Így nem véletlen, hogy Koestler marxizmust bíráló írásai nagy felháborodást váltottak ki a nyugat-európai kommunisták körében, különösen Franciaországban. Koestler még sevillai bebörtönözése idején szakított a kommunizmussal. Ebből az élményéből is táplálkozó műve, a *„Darkness at Noon"* 1945-ben jelent meg franciául, hatalmas vihart kavarva. Az első tíz évben 420 000 példány fogyott el belőle, igaz, a kommunisták csak azért vették meg, hogy minél többet megsemmisítsenek belőle.

Koestler antikommunizmusához szorosan kapcsolódott a harmadik világháborútól való félelme. Úgy tűnt számára, a „nyugat" minden értékével együtt visszaszorult a világ politikai színpadáról. Pesszimizmusa és elkeseredettsége folyton nőtt, így 1955-ben úgy döntött, végleg visszavonul a politikától. Érdeklődése a kultúra, az intellektuális szabadság kérdése felé fordult és éppen ezért az 1950-ben Nyugat-Berlinben a kulturális szabadságért rendezett kongresszuson már meghatározó szerepet játszott. Többnyire *volt* kommunista értelmiségiek, Ruth Fischer, Franz Borkenau, Koestler szervezték ezt a Benedetto Croce, Karl Jaspers, Bertrand Russell fémjelezte tanácskozást, melyen körülbelül 100 író, művész, tudós vett részt.

A konferencián, mint egy tablón, úgy gyűltek össze azok az értelmiségiek, akik éppen kommunista múltjuk következtében aggódtak a kultúra szabadságáért. Aggodalmaik — így a Koestler beszédében is megfogalmazott gondolatok (1950 június 26-án) a sztálinizmusról, a kommunizmusban rejlő veszélyekről, a harmadik világháború réméről —, a semmibe foszlottak. Koestler egyértelmű választásra szólította fel a nyugati értelmiséget: vagy a kommunizmus diktatúrája vagy a relatív szabadság mellett foglaljanak állást. Ugyanakkor azt is szorgalmazta, hogy a kongresszus egyfajta állandó szervezetté alakulva folytassa tevékenységét: adjon ki újságot, szervezzen összejöveteleket, melyeken keresztül terjesztheti az intellektuális szabadság gondolatát és követelményét. 1952-ben Koestler helyét — az ő javaslatára — a szervező bizottság élén Polányi Mihály vette át. Polányinak és társának, Nyikolai Nabokovnak sikerült egy-két év alatt tekintélyes szervezetet felépíteni. A következő kongresszust Hamburgban rendezték Polányi elnökletével. Ezen a kongresszuson Polányi egyértelműen megfogalmazta a szervezet célját: a nyugat-európai liberalizmus új alapokra helyezését. Polányi a tudomány szabadságából indult ki, melyet analógnak látott a társadalmi szabadsággal. Éppen ezért három alapfeladatot határozott meg: nyilvánosság elé tárni az intellektuális szabadságnak a totalitariánus rezsimekben való elnyomását, a tudományos szabadságot veszélyeztető jelenségek vizsgálatát nyugaton, és a szabadság filozófiai alapjainak a tisztázását.

Ha arra gondolunk, hogy Polányi Mihály, aki a 30-as években a kommunizmus és a tudomány egységét hirdette, testvérével együtt a Galilei-kör egyik legfőbb szervezőjeként volt ismert az I. világháború előtti Magyarországon, akkor joggal vetődik fel a kérdés: hogyan jutott el Polányi a kommunizmustól a liberalizmushoz, melynek megújhodását a kereszténység moráljához való viszszatérésben látta. Milyen állomások jelezték szellemi útját? Mindez azonban a könyvben megválaszolatlanul marad. Mindenesetre az bizonyos, hogy 1956-ban Polányi Mihály is azok közé tartozott, akik hittek abban, az 1956-os forradalommal az emberiség maga mögött hagyta a nihilizmus (kommunizmus) sötétségét.

Az 1956-os forradalom után Angliába került (volt) kommunista menekültek új típust jelentettek a baloldali emigránsok történetében. A sztálinista Magyarország eltorzulását saját bőrükön megtapasztalók, akik közül jó néhányan aktívan részt vettek a rendszer létrejöttében, súlyos személyes válságon át jutottak el az antikommunizmusig, míg a korábban Nyugat-Európába emigráltak jelentős hányada „spekulatív" úton jutott el a kommunizmus tagadásáig.

Az előbbi esetre a legérdekesebb, ugyanakkor reprezentatív példaként említhetjük Lakatos Imrét, akinek életét az 1956-os emigrációt bemutató fejezetben Lee Congdon részletesen tárgyalja. Lakatos Imre a prototípusa volt annak a zsidó, kispolgári körből származó kommunistának, aki már fiatal korában mintaszerű elvtárs, és túlélve a világháborút, magas pozíciókat betöltve hirtelen „zuhant" a börtön mélyére, ahol a kommunizmusba vetett hitét még a kínzások ellenére is megőrizte.

Lakatos Lipsitz Imreként született Debrecenben 1922-ben. A debreceni egyetemen matematikát, fizikát és filozófiát tanult, ahol megszervezte az első marxista-csoportot. Házasságot kötött Révész Évával egy, a kommunista „elithez" tartozó elvtárs lányával. 1944 októbere után Lakatos Erdélyben bujkált, majd Budapest felszabadulásának hírére azonnal a fővárosba indult.

Kortársai közül Lukácsy Sándor „démonikus karakterű értelmiségiként" jellemezte őt, mások fanatikus kommunizmusát emelték ki. Abban azonban mindnyájan egyetértettek, hogy Lakatos kivételes tehetségű és intellektusú ember volt. Lee Congdon Dosztojevszkij-figurához hasonlítja Lakatost, aki brilliáns elméjű, minden érzelemtől mentes, csak a célért, hatalomért élő, azért mindent feláldozó értelmiségiként jelenik meg leírásában. Lakatost valóban sokáig körüllengte egy romantikusnak tűnő, a valóságban azonban kegyetlen cselekedet „nimbusza". 1944-ben egy fiatal marxista társát, Izsák Évát rávette az öngyilkosságra. A lányt nem tudták 1944 őszén új búvóhelyhez juttatni, ezáltal veszélyessé vált a Lakatos vezette marxista csoportra. Így Lakatos a csoport jelenlétében, a Pártért, a kommunizmusért való önfeláldozást követelve öngyilkosságra „ítélte" a lányt, aki elfogadta ezt a döntést. Debrecen határában, egy társa „felügyelete" alatt megmérgezte magát.

Lakatos politikai karrierje a háború után indult meg. Megbízták az Eötvös Kollégium átszervezésével, majd 1949-ben Moszkvába kapott ösztöndíjat, hogy elméleti fizikát tanuljon. Eközben csatlakozott Lukács György köréhez, ahonnan nem sokkal később ideológiai illetve személyes okokból kivált. Moszkvai tartózkodása ideje alatt a szovjet rendőrség eljárt Izsák Éva ügyében, s Budapestre visszatérve Lakatosnak szembesülnie kellett azzal, hogy hirtelen kegyvesztett lett. Simon Jolánnak, Péter Gábor feleségének Szobek András Magyarország moszkvai nagykövetéhez írott levele 1949 végén már megbízhatatlannak bélyegzi Lakatost (133.).

1950 április 20-án a párt központi bizottsága kizárta Lakatost a pártból Izsák Éva halálában játszott szerepe miatt. Ez csak ürügyként szolgált, hiszen a Kommunista Párt már 1945 óta ismerte a haláleset körülményeit. Egyes vélemények szerint — Lee Congdon Lázár Györgyöt idézi — a Révaival folytatott „konkurenciaharc" állhatott Lakatos bebörtönzése mögött. Mindenesetre letartóztatását követően hat hétig tartották fogva az ÁVÓ Andrássy úti székházában, majd három hónapra Kistarcsára került, ahonnan a recski táborba szállították. 1953. szeptember 2-án Nagy Imre új kurzusával egy időben térhetett vissza Budapestre. Visszaemlékezések szerint Lakatos hite a meghurcoltatás ellenére sem rendült meg. Szabadulása után több mint félévig próbálta menteni a Pártot; egyfajta büntetésként értelmezte szenvedéseit, bűnhődésnek Izsák Éva halála miatt.

Mint utaltunk rá, a Pártból kitaszított és a pártvezetés által meghurcolt egykori elvtársak drámájában a lelki, tudati tényezők meghatározó szerepet játszottak. Ám még Lakatos esetében sem foglalkozik ezzel részletesebben a szerző, noha a rendszer és a rendszert mozgató erők, szereplők megértéséhez a jelenségnek legalább a felvázolása elengedhetetlen lenne.

A megszólaltatott kortársak szerint Lakatost Gimes Miklóshoz fűződő barátsága ösztönözte kritikusabb gondolkodásra, olyannyira, hogy egyre növekvő érdeklődéssel figyelte a Petőfi-kör tevékenységét. A forradalom kitörésekor Lakatos egyértelműen a forradalmárokkal rokonszenvezett, és 1956. október 30-án a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottsága előtt a tudomány szabadságát követelte. November 25-én Lakatos Imre feleségével és annak szüleivel együtt Ausztriába menekült. Egy évvel később már Cambridge-ben kutatott egy Rockefeller-ösztöndíj segítségével. Lakatos angliai emigrációja első tíz évében semmiféle politikai szereplést nem vállalt. Később, 1968-ban, politikai tevékenysége az egyetemi életre koncentrálódott, elsősorban a merev egyetemi struktúrákat támadta. Tervezett politikai filozófiával foglalkozó művét már nem fejezte be, 1974-ben meghalt. Szellemi pályafutása, amely a dogmatikus marxizmus jegyében indult, egy Karl Popper felfogásához közel álló liberalizmusba ívelve fejeződött be.

Lakatos Imre, de Polányi Mihály vagy Koestler intellektusa számára a kommunizmus megtagadásához való eljutás komoly törést okozott, s nyughatatlan szellemük, csalódva az egykor vallássá emelt ideológiában, csak „kényszerűen" fogadta el a nyugati demokrácia kompromisszumokkal terhelt liberalizmusát. Éppen ezért tartottuk volna fontosnak a rengeteg információ közlése mellett, a vizsgált személyek kommunizmushoz fűződő érzelmi-intellektuális kapcsolatának a részletesebb elemzését. Koestler vagy Polányi, Péri stb. esetében hitvallásról volt szó, életük egy adott szakaszát kitöltő eszméről, amely identitásuktól kezdve a közvetlen emberi környezetig mindent meghatározott. A szakítást követően csak nagyon keveseknek adatott meg közülük, Kolnai Aurélnak illetve Péri Lászlónak, hogy a valláshoz, esetükben a kereszténységhez visszatérve leljenek végleges választ kérdéseikre. Lee Congdon mindkét műve, a már említett *Social Thought* és a most tárgyalt *Seeing Red*, mindenképpen hiánypótló munka. Ez utóbbi érdeméül tudható be, hogy az alig ismert angliai emigrációt számunkra ismeretlen források, tanulmányok alapján mutatja be. Azonban a könyv a szélesebb társadalom- és szellemtörténeti keretek felvázolása és a vizsgálni kívánt probléma pontos megfogalmazása nélkül – legfeljebb csak mozaikszerű képet nyújt az olvasó számára.

Gantner Brigitta Eszter

Szita Szabolcs

A GESTAPO MAGYARORSZÁGON

Korona Kiadó, Budapest, 2002. 374 o.

Mint annak a kornak — és problematikájának — egyik történész kutatója, amelybe témájánál fogva e kötet tartozik, meggyőződéssel mondhatom: témaválasztásánál, adatgazdagságánál, széles horizontú, elmélyült vizsgálódásainál, és nem utolsó sorban élvezetes előadásmódjánál fogva — a képekről s a titkos iratok közölt hasonmásairól nem is szólva — igen sikeres terméke legújabb történetírásunknak, és jelentős szerepe lehet — bizonyára lesz is — a köztudatban meglévő sokszor igen gyér és felületes ismeretek kiegészítésében, bővítésében, korrigálásában, a nem ritkán észlelhető helytelen nézetek kritikájában, sőt bizonyos kifejezetten károsnak ítélhető téveszmék hirdetése tudományos megalapozottságú visszautasításában.

Nem volt könnyű feladat az esetlegesen és igen hézagosan fennmaradt forrásdokumentumokból rekonstruálni a valóságos helyzetet, a bonyolult összefüggéseket, a hatásmechanizmusokat, a következményeket. De mindezen nehézségek ellenére sikeresnek bizonyultak a szerző fáradozásai.

Igen helyesen tette, hogy eleve kerülte a Gestapo önmagában való szemrevételét, hanem abban az összefonódottságában végezte tevékenységének vizsgálatát, amely a nemzetiszocialista Németország Birodalmi Biztonsági Főhivatala (RSHA = Reichssicherheitshauptamt) keretében főleg a Biztonsági Szolgálattal (SD = Sicherheitsdienst) épült ki, s bemutatva az egész titkosrendőri, biztonsági, megfigyelő és ellenőrző, ügynöki hálózatot kiépítő, információszerző, kém- és elhárító tevékenység alárendelődését a mindezt átfogni törekvő — és tudó — SS-nek. Az ilyen szervezetek széles skálájának bemutatása mellett, a hatásköri súrlódásaik ellenére domináns együttműködésük ábrázolása mellett, igen kitűnő portrékat találunk a könyvben az olyan vezetőkről, mint pl. az SS birodalmi vezéréről, Heinrich Himmlerről, vagy Heydrichről, Kaltenbrunnerről, stb.

Szita Szabolcs könyve bevezető jellegű első fejezeteiből nem csak azt ismerhetjük meg, — persze tömören, — hogy mi volt a szerepe a Gestaponak, mint titkos államrendőrségnek, az államon, a nemzetiszocialista Németországon belül, hanem röviden arról is áttekintést kapunk, hogy — azokkal a szervekkel egyetemben, amelyekkel szorosan együttműködött, s velük összefüggő SS-rendszert alkotott, — milyen titkos tevékenységet fejtett ki azokon a birodalom akkori határain túli területeken, amelyek befolyás alá kerítése, aláaknázása, többnyire megkaparintása is a birodalom tervei között szerepelt, illetve hogy mit tett akkor, amikor sikerült megszállás alá venni, valamilyen formában akár be is kebelezni azokat: Ausztriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Norvégiában, Dániában, Hollandiában, Franciaországban, stb., – s hogy kikre támaszkodhatott ez esetekben: az immár nemzetiszocialista szellemmel telített német népközösségi gondolat jegyében sikerrel befolyásolt külföldi német — ún. népinémet — kisebbségekre, illetve az ottani — úgymond — uralkodónemzetek körében a nemzetiszocializmussal, antiszemitizmussal, diktatórikus törekvésekkel fellépő, hatalomra kerülésre vágyó szélsőjobboldali ellenzéki politikai erőkre, – miközben számíthatott az ezek által sakkban tartott, uralmukat fenntartani akaró kormánykörök növekvő engedményeire.

De a könyv középponti témája — mint címe is mutatja — „a Gestapo *Magyarországon*". Köztudomású, hogy a Gestapo, és az SS által koordinált, vele együttműködő más szervek itteni szerepe nyílt megmutatkozásának, szörnyű tobzódásának ideje — az ország 1944 márciusi német katonai megszállása nyomán — a Sztójay-féle bábkormány, majd a Szálasi-féle nyilas uralom időszaka: ehhez fűződik úgy Magyarország teljes lezüllesztése, kifosztása, végsőkig véreztetése, minden szempontból való tönkretétele, mint a magyarországi zsidóság brutális eltávolítása deportálással, s nagyrészük pusztulása — kegyetlen elpusztításuk, — holocaustként emlegetett összefoglaló szenvedéstörténetük.

Mindenki tudja, — akit a valóság, a leplezetlen, torzítatlan történelem érdekel, nem pedig félrevezető hamisítások, — hogy ennek előzménye van: az elfogulatlan történetírás kimutatta és kimutatja, hogy az egymásra mutogató korabeli politikában és közhangulatban miként jutott el „a zsidókérdés kezelése" az előszeretettel pozitív magyar fajvédelemnek feltüntetett korlátozástól a kiirtásig; hogyan lett az *anti*szemitizmusból *a*szemitizmus, vagyis a zsidók nélküli, zsidótlanított ország brutális, embertelen és népellenes célkitűzése, majd annak megkezdett megvalósítása.

A Gestapo 1944 előtti magyarországi szerepe, és a *magyar* rendőri, csendőri szervek — legalábbis egy részük — vele való már akkori bizonyos együttműködésének ismerete sokban hozzásegíthet a magyar hatóságok és rendőri, csendőri, egyéb karhatalmi szervek 1944-es szoros e-

együttműködésének megértéséhez. Szita Szabolcs könyve Baky László és különösen Hain Péter vonatkozásában hoz erre például igen jellemző adatokat.

Ugyanakkor figyelemre méltóan érzékelteti a szerző, hogy a magyar belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferenc, épp úgy, mint az Államvédelmi Hatóság élén álló Ujszászy István, vagy a Vezérkari Főnökség egyik osztályán többek közt elhárítással foglalkozó Kádár Gyula ezredes, elszigetelni igyekeztek ezeket a német — az Anschluss óta jórészt bécsi — Gestapo-kapcsolatokat ápoló gócokat, de ezen túl semmi olyan lépést nem tehettek, amely barátságtalan lépésnek tűnhetett volna azzal a Németországgal szemben, amelyre a magyar politika, különösen revíziós törekvései támogatása tekintetében nagyon számított.

Saját kutatásaimból is hozhatnék fel példákat arra, hogy amikor már 1935-ben lelepleződött ugyan a német Gestapo első magyarországi rezidense, (Ernst-Christoph Schepky), aki a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület központjába fészkelte be magát, nemzetiszocialista szimpátiákkal és kapcsolatokkal rendelkező egyes „népinémet bajtársak" segítségével, nem utasították ki az országból, csupán arra kényszerült, hogy a Budapesten élő németbirodalmi állampolgárok kolóniájának fedezékébe vonulva folytassa tovább — zavartalanul – eddigi titkos tevékenységét, — míg 1938-ban, az Anschluss után, át nem adta helyét annak a Szita Szabolcs könyvében is sokat emlegetett új rezidensnek, (Josef Urban), aki a Német Dunagőzhajózási Társaság budapesti igazgatóságán „Scheriff" fedőnévvel tartotta kezében az egész magyarországi Gestapo-hálózatot, rendszeresen ellenőrizve és időről-időre minősítve minden egyes ügynökét, megjelölve, hogy mikor milyen feladatokra használhatók fel leginkább siker kilátásával.

Ugyancsak sok adatot hozhatnék fel az 1938–1941 közti — felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki — terület-visszaszerzések idejéből arra vonatkozóan, mintegy a Szita könyvében behatóan ismertetett 1944-es német-magyar rendőri, csendőri együttműködés előzményeire, amikor is a különböző címeken — biztonsági szempontból — megbízhatatlanoknak minősítettekről előzetesen összeállított listák alapján, éppen a valós magyar érdekek rovására, nagyon otrombán és durván léptek fel a visszatért lakosság nagy részével szemben, – nem is szólva arról, hogy a Magyarországon akkor érvényben lévő zsidótörvények rendelkezésein túllépve érvényesítettek inkább a nácinémet módszerekre emlékeztető intézkedéseket, s került sor önkényes jog- és vagyonfosztásokra, ocsmány korrupciós ügyekre a visszacsatolt területeken. Ezenkívül az 1944-es deportálásokat szinte megelőlegező kiűzésekre is sor került az országból a határokon túlra, különösen a szovjetellenes háborúba történt bekapcsolódást követően, ami pl. több ezer — főleg kárpátaljai — zsidó pusztulására vezetett.

Arra a fájdalmas kérdésre, hogy az 1944-es borzalmas eseményekben hogyan lehettek közreműködők, tettestársak, bűntársak többen is a nem-zsidó magyarok közül, hogy miként nézhette a lakosság elég számottevő része — tisztelet a kivételnek — legalábbis bizonyos közönnyel zsidó honfitársaik, embertársaik szenvedéseit, iszonyú sorsát, – arra is nem utolsó sorban, az előző évek Németországból hathatósan szított és támogatott magyarországi zsidóellenes propaganda hatásában találhatunk magyarázatot, mivelhogy tartós együttműködés valósult meg az itteni német propagandaszervek részéről a szélsőséges nyilas, imrédysta, volksbundista sajtóval és egyéb uszító szócsövekkel, de sok tekintetben a kormány-közeli sajtóval sem volt lényegesen különb a helyzet.

Szita Szabolcs könyve tartalmának még számos fontos vonatkozására hívhatnám fel a figyelmet, de nem szükséges szaporítani a szót: a könyv magáért beszél. Ugyanazokkal az erényekkel találkozik benne az olvasó, amelyek a kiválóan felkészült szerző eddigi könyveiből is már jól ismertek.

Tilkovszky Loránt

EZREDFORDULÓ – SZÁZADFORDULÓ – HETVENEDIK ÉVFORDULÓ

Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére

Szerkesztette J. Újváry Zsuzsanna

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba 2001. 658 o.

Az emlékkönyvek divatját éljük. Hatvan, hetven és nyolcvan éves élőket köszöntünk velük, és életkortól függetlenül halottakat, őket ritkábban, pedig többet érdemelnének. Az ünnepi kötetek a tisztelet és a kényszer szülöttei, az utóbbié azért, mert a születésnap nem nézi, van-e a felkért szerzőknek érdemi, új mondandója. A műfaj ettől nehéz, szerzőknek és szerkesztőknek egyaránt, a kötetek többsége emiatt egyenetlen. Mégis jó, hogy emlékkönyvek készülnek. Sokfélék, kedvünkre bogarászhatunk bennük, összességük pedig a szakma mindenkori állásának tükre.

Múltja, szakmai teljesítménye, hazai és nemzetközi megbecsültsége és immár kora miatt Zimányi Vera a magyar történettudomány „nagy öregjei" közé tartozik. Ez részben az ő érdeme, részben az idő múlásáé. Olyan tény, amelyet az sem cáfolhat, hogy Zimányi Verán az öregedés legcsekélyebb jele sem látszik: szemre éppen olyan, amilyen húsz évvel ezelőtt volt, nem változott a nevetése sem, életkedve kikezdhetetlen, lelkialkatából következően most is mindig azért lelkesedik, amit éppen csinál.

Valószínűleg még némi távlat kell felmérni azt, mit köszönhet neki a kora újkori gazdaság- és társadalomtörténet, meg a magyar viszonyok megismertetése a világ történészeivel, – biztosan sokat. Másfél évtizede mégis letért a maga által kikövezett, bejárt útról, azóta elsősorban tanít. Ötven év fölött ezt a mesterséget nehéz elkezdeni — a gyengébbje a diákok nevének megjegyzésén elvérzik —, az ő lelkesedése ezúttal is határtalan. A nagyüzemivé váló, tesztekkel és kreditpontokkal dolgozó egyetemi oktatásban egyike azoknak a tanároknak, akik életben tartják a reményt: létezhet még hagyományos kapcsolat professzor és diákjai között.

Az általános tiszteleten kívül a szakmai múlt és jelen három nagy területe, a levéltárosság, a kutatás és a tanítás okozhatta, hogy a Zimányi Verát ünneplő kötet vaskos, tartalmában különösen változatos lett. Harmincegy írás szerzői tették azzá, egykorú, közel egykorú és fiatalabb pályatársak és tanítványok, akik az államalapítások korától a jelenig, Skóciától az Oszmán Birodalomig sokféle, megszokott és merőben új témával jelentkeztek. A szerkesztő, J. Újváry Zsuzsanna a szerteágazó anyagot hét tematikus egységbe rendezte (A világi hatalomról; Az egyházi hatalomról és hitről; Állam és gazdaság a kora és késő újkorban; A mezőgazdaság; Feudális társadalom – polgári társadalom; Háború és hadsereg, politika és diplomácia; Történelmi örökségünk – utak). A tanulmányokat ennél logikusabban nem lehet csoportosítani, most mégis más szempontot követek: arra figyelek, hogy milyen kutatási témák foglalkoztatják a kötet szerzőit.

A legnépesebb csoportot a legújabb kor érdekli, amelyben kiemelt helyet kap a Rákosi-éra. Az ezt megelőző évtizedekkel csak két írás foglalkozik. Az első *Halász Iváné*, aki az Európába került orosz fehér emigránsok számának, jogi státuszának, irányzatainak és törekvéseinek összefoglalása után azt vizsgálta meg közelebbről, hogy az 1920-as évek elején a magyar kormány visszafogott érdeklődése és támogatása nagyrészt az országba került emigránsok kalandor tervei miatt hogyan változott általános bizalmatlansággá. Érdekes az a *Földesi Margit* által kiadott jelentés, amelyben C. A. Macartney foglalta össze Horthy Miklóssal 1945. július 17-én és 18-án folytatott, három hosszú beszélgetését. *Okváth Imre* végre nem az ideológiai és politikai célok felől közelített a hedsereg és a hadiipar háború utáni újraszervezéséhez, hanem 1947–48. évi költségvetési tételeket és állománylétszámokat, az 1948–1952 közötti évekből pedig két hadrend (béke- és mozgósított) tervezett fejlesztési költségeit elemezte. (Vigyázat: a két hadrend szöveges leírásában néha keverednek a milliók és a milliárdok, táblázataikban több kisebb számolási hiba mellett végigvonul egy hét milliós hiány, az 585. lapon pedig érzésem szerint egy filléreket jelölő tizedesvessző elsikkadása a bűnös abban az állításban, hogy nyolc szovjet katonai tanácsadó három havi ellátása a hadiipar kiépítésére szánt összeg 16%-át emészette fel.) Két szerző, *Ötvös István* és *M. Kiss Sándor* szorosan összefüggő kérdéseket vizsgált: a katonatisztek koncepciós pereit, illetve Rákosi, Péter Gábor és az ÁVH egységét. Ötvös a perek sémáját, a vádlottak életútját és kiválasztásának logikáját tárta fel, M. Kiss azt követte nyomon, hogyan vált a Rákosi vezette párt és Péter Gábor politikai rendőrsége Rákosi és Péter ÁVH-jává, függetlenítve magát mind a miniszteriális felügyelet, mind a párt vezető szerveinek irányítása alól, s útja hogyan vezetett a kiemelt „ellenségeken" át a tömegterrorig. Végül e szerzőcsoport utolsó tagjával, *Berényi István*nal a mába érkezünk. Ő a táj és régió, a kultúrtáj és kultúrrégió fogalmakat definiálja a különböző tudományok felfogásában, bevezet a kultúrtáj leírásának elemeibe és alapszabályaiba a kutatásnak azzal a bevallott, az EU-csatlakozás előtt igen fontos céljával, hogy az összefüggő ismeretek felismerése és tudatosítása segítse a tájban élő emberi közösség jövőbeli fejlődését, a kistérségek egyedi sajátosságainak megőrzését, egészen általánosan tájhasználatát.

A következő, szintén több szerzőt foglalkoztató témakör a hatalom elméleti kérdései, szerepének értelmezése, szimbólumai stb. a régmúltban. A legkorábbi téma *Font Mártáé*, aki azt vizsgálta, hogy a Bizánci Császárság és a Német-római Birodalom peremvidékén kialakuló közép- és kelet-európai államok uralkodó dinasztiái milyen katonai, vallási és házassági eszközökkel, milyen szertartások, külsőségek és jelképek segítségével ismertették el hatalmukat bel- és külföldön. *Radó Bálint* VI. Jakab skót király (1603-tól angol király is) 1598-ban fiának készített és 1603-ban már Angliára tekintettel átdolgozott munkájában, a Basilikon Doron címet viselő királytükörben követte nyomon a hatalmát Istentől rendeltnek tekintő király elveit az uralkodásról: az istenfélelmet és az

Isten előtti felelősséget, az isteni fény közvetítését és akarat beteljesítését, 'a király atyaként szolgálja népét' felfogást, az alattvalók ellenállási jogának tagadását, a törvényalkotó jog megosztását, az igazság szeretetét és a büntetés kötelességét, az igazság győzelmét az időben. A száz évvel később uralkodó Nagy Péter cár ideológiájában és kora államelméleti munkáiban *Sashalmi Endre* vizsgálta a középkori bizánci-orosz felfogást és a nyugatról átvett, új elemeket. Az utóbbiak — a szerződéses gondolat, a közjó és a közhasznosság, a szuverenitás, a világi hatalom elsőbbsége az egyházi előtt — a régi elvek alá rendelődtek: a szuverenitás korlátlan hatalommá, a szerződés és a közhaszon paternalizmussá, az uralkodó akaratává vált, a jogi formulák a jogilag korlátlan uralmat támasztották alá, s lett a végeredmény egy „jogi fogalmakkal operáló autokrácia". Végül *Kalmár János* tanulmányára szeretném felhívni elsősorban az egyetemi oktatók figyelmét, mert világossága, egyszerűsége miatt remekül hasznosítható a tanításban. Azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a bécsi udvar hogyan tudta beépíteni a 18. század elején a birodalomba kerülő országokat. A Nápolyi Királyságban, a Milánói Hercegségben és Dél-Németalföldön, amelyek korábban a spanyol monarchiához tartoztak, és spanyol kormányzati módszerek örökségét hordozták, a nemesség politikai súlya már az uralkodói hatalom mögé szorult: ezek beillesztése könnyebben ment. A királyi Magyarország nemessége viszont, bár kénytelen volt lemondani a királyválasztás és az ellenállás jogáról, számottevő polikai befolyást őrzött meg; a hódoltsággal, valamint Erdéllyel és a Temesi Bánsággal kibővült országban Bécs — nem lévén lehetősége az alkotmány megváltoztatására — úgy érvényesítette akaratát, hogy túltette magát a törvényeken.

A tanulmányok további csoportja széles értelemben vett tudománytörténettel foglalkozik. Tudásomtól és érdeklődésemtől ez a blokk áll legtávolabb, ezért nem vállalkozom az írások még oly leegyszerűsített összefoglalására sem, csak jelzem témáikat. *Botos Máté* a 19. század két legjelentősebb és legsikeresebb ideológiája, a liberalizmus és a szocializmus állam–egyén felfogásával szemben a Fribourg-i Unió keresztény-szociális elméletének, egy alakulóban lévő, konzervatív politikai gazdaságtannak a felfogását elemezte: lényege a konzervatív gondolkodás és a szociális programok összekapcsolása, főszereplője a strukturált állam és a társadalmi harmónia, a nemzetgazdasági hatékonyság elősegítője pedig a korporatív képviseleti rendszer. *Balaton Petra* a nemzeti jövedelemszámításnak Fellner Frigyes (1871–1945) által kidolgozott „magyar módszerét", számításainak és becsléseinek alkotóelemeit és eredményeit mutatta be, s röviden kitért arra a változásra, amely ezt az objektívnek nevezett számítási gyakorlatot a nemzetközileg elterjedtebb, ún. szubjektív szemlélethez közelítette. *Illés Pál Attila* azt követte nyomon Oskar Halecki munkáiban, hogy a lengyel történész (és a tanulmány zárófejezetében néhány utóda) milyen kronológiai és elsősorban kulturális jegyek alapján mikor, hogyan osztotta régiókra Európát, mint változott felfogása Közép-Európáról és Közép-Kelet-Európáról. *Ifj. Barta János* a kora-újkori európai mezőgazdasági irodalmat elemezte – írása ennyiben tudománytörténet, az alapjába állított, igen széles politika-, gazdaság- és társadalomrajz viszont ennél sokkal többé teszi. Vizsgálódásának fő célpontja a 17–18. században virágzó, elsősorban német Hausvater-irodalom, amely a 17. századi recessziótól nehéz helyzetbe került paraszti, családi gazdaságokat kívánta segíteni, tanácsokat adva nekik a mezőgazdasági termelésnek és az egész életvitelnek nem megreformálására, hanem megjavítására a munkafolyamatok leírásától az állatok gyógyításán át a a családi ház és háztartás berendezéséig és a gyermeknevelésig.

A kötet szerzőinek egy már kisebb csoportját a 19. századi polgárosodás kérdései érdeklik. *Nagy Mariann* tanulmányát szerényen módszertani kísérletnek tekinti arra, hogy a kevéssé kiaknázott adóstatisztikák felhasználhatók-e és miképpen országos és regionális szintű vizsgálatokra. Három mutatószám — az egy adózóra jutó átlagos adóösszeg, az ezer lakosra jutó adózók száma és az ugyanerre eső adóösszeg — alapján vetette össze a Monarchia, az osztrák tartományok, Magyarország hat régiója (ezen belül négy dunántúli régió), Erdély és Horvátország 1862. évi adózási adatait, és állapította meg a — természetesen régióként sem egységes — Dunántúl relatív gazdasági előnyét. *Nagy Ildikó* tanulmánya színház- és műfajtörténet egyszerre. Az 1875-ben megnyílt, céljául bevallottan a szórakoztatást tekintő Népszínház és benne a népszínmű szerepét vizsgálja a világvárossá növő Budapesten, amelynek vidékről beköltöző lakóinak a színház az elhagyott falu nosztalgiáját, asszimilálódó német és zsidó polgárainak a vonzó magyar nemzeti tulajdonságok példatárát kínálta, már amíg a népszínmű teljesen ki nem üresedett. *Ábrahám Barna* az erdélyi románság dualizmus kori lehetőségeit és irányait tekintette át. A román társadalom sajátosságai miatt a polgárosodás bázisa csak a parasztság gazdagodó rétege lehetett, ezt igyekeztek mezőgazdasági egyesületek, takarék- és hitelszövetkezetek alapításával, a hagyományos háziipar életben tartásával és népkönyvekkel erősíteni, a nehezen definiálható, amorf román középosztályba emelni.

A folyamat lassúsága, mondhatni reménytelensége miatt az írás inkább a törekvésekről, semmint a románság tényleges polgárosodásáról szól.

Ezúttal csak két tanulmány három szerzője választotta tárgyául a manapság igen népszerű 'mit gondoltunk egymásról, a világ képe rólunk, a mi képünk a világról' témakört. A *Dobrovits Mihály–Őze Sándor* szerzőpáros tanulmányának címe 'A török-kép változása a 16. századi Magyarországon', de ha jól értettem mondandójukat, inkább arról írtak, hogyan viseltettek az oszmán hatalom helyi képviselői a hódoltsági keresztények, mindenekelőtt a protestánsok iránt. Két szempontjuk vitathatatlan: a birodalom elsődleges célja az iszlám politikai hatalmának terjesztése, azaz a hódítás volt, illetve hogy a törökök azt fogadták el a kereszténységből, aminek a tiszteletét a Korán előírta. Azt az állítást viszont kétlem, hogy itt muszlimok és keresztények egymás áttérítésére törekedtek volna, s hogy erre a törökök menetrendet dolgoztak volna ki. *Jászay Magda* azt követte nyomon tanulmányában, hogy Itália régi, sematikus-semmilyen magyarság-képe a reformkortól kezdődő nemzeti mozgalmak és különösen 1848–49 érdekközösségében és szövetségkeresésében a mindenkori konkrét eseményeket követve hogyan telt meg ritkábban keserűséggel, gyakrabban rokonszenvvel, népszerűséggel, végül felháborodott együttérzéssel, a hivatalos politikában mint váltotta egymást tiltakozás, kivárás, majd — amíg értelme látszott lenni — a katonai szövetség keresése és megkötése, s alakult ki ettől az olaszok körében egy élő, valóságos tartalmat hordozó magyarság-kép.

Két írás egyik blokkba sem illik bele. Az egyik *Rácz Lajosé*, aki a rendszeres és teljes — a csapadékot is jegyző — meteorológiai észlelés előtti, leíró történeti források adataiból rekonstruálta az 1830-as évek időjárási, hőmérsékleti és csapadék anomáliáit, és állította melléjük az öko- és agroszisztémáknak az évtized során feltárható zavarait, illetve a széna- és gabonatermelés eredményeit. A kettő között közvetlen összefüggést talált: az időjárási rendellenességek zavart okoztak a mezőgazdaság működésében, ami tovább növelte a társadalmi feszültségeket. A másik tanulmány írója *Urbán Aladár*; ő a Kossuth által 1848. szeptember 28-án Pozsony megyébe és Pozsony városába — katonailag rendkívül fontos pontra — teljhatalmú országos biztossá tett Újházi László életének azt a bő két hetét (a kinevezés körüli bizonytalanságokat, az e miatti levélváltásokat, Újházi mozgását, tartózkodási helyeit stb.) tette rendbe, amely a kinevezéstől október 15-éig telt el.

Végül a maradék tíz szerzőt azzal a megfontolással osztottam külön csoportba, mert Zimányi Vera szűkebb érdeklődési körébe vagy korszakába vágó tanulmányokkal szerepelnek a kötetben. *Harald Prickler* két oklevelet közölt 1429-ből és 1453-ból, amelyekben Németújvár urai a valamikori gyepűn fekvő, stájerek által használt földek utáni szolgálatokat szabályozták. A két oklevél állomása annak a hosszú folyamatnak, amelyben stájer települések határa növekedett Magyarország, a Vasba beolvadt, hajdani Hidegség megye területén. *Teke Zsuzsa* a Medici-banknak a korábbihoz képest visszaszoruló, 15. századi magyarországi (és erősebb lengyelországi) érdekeltségeit tárta fel, amelyek egyrészt a pápai pénzek begyűjtésében az egyháziakhoz, másrészt olasz kereskedők itteni működéséhez kötődtek; az előbbi tevékenység a római, az utóbbi inkább a velencei fiók felségterülete volt. *Kaposi Zoltán* tanulmánya elsősorban a földbirtokviszonyok változását, a földet mint termelési tényezőt a központba állítva kísérte végig azt a bő évszázadot, amelyben az 1690-ben felszabadult, alig lakott, tengernyi mocsárral körülvett Kanizsa — az iparosodó-polgárosodó Nagykanizsa és a falusias, földművelő Kiskanizsa —, 1744-től a hercegi Batthyány-család birtoka a Délnyugat-Dunántúl egyik leggyorsabban fejlődő mezővárosa lett. *Bán Péter* a nagybirtok-igazgatás egyik alapintézménye, a tisztiszék kutatásának szükségességére hívta fel a figyelmet. Az Esterházy Károly egri püspöki uradalmában 1764-ben életre hívott és a század hátralévő harmadában némi átalakulások árán stabilizálódott tisztiszék működésének ismeretében úgy látja, hogy a vizsgálathoz sem a dilettantizmus kontra szakszerűség, sem az egyszemélyi kontra kollektív döntés merev ellentéte nem megfelelő szempont.

A korszak gazdaságtörténeti tanulmányaihoz két társadalomtörténeti csatlakozik. *Péter Katalin* sok példával bizonyította a jobbágyasszonyok családfői szerepét, a férfiakéval egyenrangú gazdálkodását és hivatalos ügyekben való jártasságát a 16–17. században, abban a korban, amikor a fiútestvérekével azonos öröklési jog kifejezetten ösztönözte a jobbágynők önállóságát. *J. Újvári Zsuzsanna* a beköltözések révén mind nemzetiségét, mind társadalmi helyzetét tekintve igen változatos lakosságú, 17. századi Kassa patrícius polgárainak gazdasági tevékenységét, társadalmi és házassági kapcsolatait elemezte. Azt a réteget mutatta be, amelyet az előző évszázadban elsősorban iparosok alkottak, most viszont főleg kereskedők: a város egymással családi kapcsolatban álló és nemességre törekvő politikai irányítói. A 17. században Kassa vezető családjai már nemesek, akik

azonban többségükben továbbra is a város polgárainak tekintették magukat, életmódjukban és mentalitásukban polgárok maradtak, szemben a városok legyűrésére törekvő megyei nemességgel.

Tóth István György Marco Bandini obszerváns ferences szerzetes, 1643 végétől a bulgáriai romváros, Marcianopolis érseke 1630-tól a század derekáig írt 21 levelét adta közre és dolgozta fel. Bandini a krassóvári misszió vezetése és temesközi térítései során szerzett ismereteket a balkáni után a magyarországi hódoltságról is. Levelei a gyakran lefestett képet erősítik: az ellátást, támogatást és segítőket kérő misszionáriusok napi nyomorig erősödő pénztelenségét, a paphiányt, a világi sarlatánok tobzódását és a hívek lelki nélkülözését, és egyik fő témájuk ezúttal is a missziósok szakadatlan marakodása. *Molnár Antal* egy eddig kevéssé hasznosított forrásnak, a püspökjelöltek kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveinek az értékét vizsgálta a kalocsai érsekség 17. századi anyagainak példáján. Elsősorban abból az okból, hogy a kérdőpontokat nem a hódoltsági viszonyok ismeretében állították össze, a jegyzőkönyvek meglehetősen szűkszavúak, információ-tartalmuk meg sem közelíti a misszionáriusok jelentéseinek és leveleinek adatgazdagságát – ezzel együtt a hódoltsági egyháztörténelem fontos forrásai.

A sor végére két politikatörténeti írás maradt. *Varga J. János* azt tárta fel, hogy a 17. század második felében megerősödő török orintáció mint vezetett el oda, hogy 1683-ban részben a Bécs ellen vonuló oszmán sereg és Thököly nyomására, részben önös érdekeket követve a nyugat-magyarországi főurak egy csoportja — élén Batthyány Kristóf dunántúli és a Kanizsával szembeni végek főkapitányával és Draskovich Miklós országbíróval — nemcsak a kényszerű, menthető behódolásig jutott el, hanem aktívan is támogatta a török sereget, és prédált osztrák területeket. *Fodor Pál* a török tengeri flotta hanyatlását írta meg. A keresztény koalíció 1571. évi lepantói győzelme után a török hajóhad újraéledni látszott — 1574-ben elfoglalta Tuniszt —, a század utolsó évtizedére azonban világossá vált, hogy az oszmán tengeri hatalom odalett. A flotta a 16. században török beltengernek számító Kelet-Mediterráneumba szorult vissza, számbeli és technikai gyengesége, a pénztelenség, a szervezetlenség, a katonák ellenállása, a helyi kalózkodás és csempészet miatt azonban ezt sem tudta tisztességgel megvédeni az európaiak mindennapossá vált kalóztámadásaitól.

Hegyi Klára

KÖNYVEK AZ EURÓPA-GONDOLATRÓL ÉS MEGVALÓSULÁSÁRÓL

Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. (ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001, 632. p.), *Bóka Éva:* Az európai egységgondolat fejlődéstörténete. (Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 304. o.), *Mezei Géza:* Helyreállított Európa. Európa-építés és egységstratégiák a Marshall-tervtől a Nizzai Szerződésig. (Osiris Kiadó, Budapest 2001. 343 o.)

Németh István nagyívű tanulmány- és dokumentumkötete meggyőzően bizonyítja, hogy az európai összefogás és gondolkodás nem újkeletű divat, hanem az antik időkbe visszanyúló törekvés. Hiszen már a görögök is városállamaik *(polis)* önállósági törekvése és együttműködési kényszerük állandó feszültségében éltek – derül ki az Európa politikai előtörténetéhez írott I. fejezetből. A Kr. e. 800–700-ban létrejött szervezet közös nyelve, írása és főként vallása erősítette ugyan az összetartozás érzését, de az egységes állam gondolata még idegen volt tőlük. A nemzeti egységgel a városállamok elveszítették volna politikai szabadságukat, ezért a népiség és az állam görög földön hosszú ideig elkülönült egymástól. A polisokat összekötő vallási szövetségek — az *amphiktyoniák* — pedig az állami önállóságot a közös eszmei elkötelezettséggel ötvözték. Ezek egy-egy isten szentélye körül, illetve annak védelmére alakult államszövetségek voltak. Egyfajta államok feletti szervként működtek, mert nemcsak a városállamokat, hanem a népcsoportokat is tömörítették. Az amphiktyonia a nemzetközi jog szülőhelyévé vált, tagjait ugyanis vita esetén eskü kötelezte bizonyos alapelvek betartására. A polisok közötti kapcsolat másik formája a *symmachia* volt, amely együttes háborúzást, s ezáltal politikai szövetséget jelentett. Tagállamai kötelezték magukat, hogy segítik egymást, ha az egyik fél háborúba lép. Az első katonai szövetség a *peloponnészoszi* (Kr. e. 6. sz.) volt. A később Athén vezetésével létrejött *délosi,* illetve *attikai tengeri szövetség* is ilyen katonai jellegű szerveződés volt. Ezek voltak a *föderációs elv* korai és hosszú távon nem különösebben sikeres kísérletei, amelyek kompromisszumot jelentettek a külső egység és a belső önállóság között. Kr. e. a 2. században vált jelentőssé Görögországban a politikai föderációs rendszer két sokat ígérő

államszövetsége, az *aitóliai* és az *achai* szövetség. Tartós görög szövetség azonban nem jött létre, mert abból indultak ki, hogy a legkisebb közösségnek is szuverén jogokkal kell rendelkeznie.

A kötet az európai gondolat teljes ívét felvázolja. A több mint kétszáz, Magyarországon mindezidáig jórészt ismeretlen dokumentum a római világközösségtől a reneszánszkori (II. fejezet), a felvilágosodás (III. fejezet) és a romantika Európáján (IV. fejezet) keresztül jut el — mintegy bevezetőként — a megvalósulás szakaszába érkezett 19–20. századi tervekhez (V.–VI. fejezet), amelyek a kötet zömét alkotják. A szerző nem esik abba a hibába, hogy mindenben az európai egység előképét láttassa. Sőt ellenkezőleg: éppen azt hangsúlyozza, hogy a 19. század elejéig (a Szent Szövetség megalakulásáig) az európai egység kérdése csupán elméletileg vetődött fel, a gyakorlatban a partikularizmus és pluralizmus volt az európai politika jellemzője.

A béke és a biztonság garantálásának európai eszméje rendkívül *sokrétű motivációval* rendelkezett. Különösen a korai időszakban fordult elő, hogy az egyesítési tervek mögött *hatalomszerzési vagy megtartási ambíciók* húzódtak meg, vagy éppenséggel olyan rendszerek létrehozása, amelyben a pápa és a császár univerzális hatalmát kikapcsolják, vagy legalábbis pontosan rögzített és alárendelt funkcióra korlátozzák. Így történt Pierre Dubois-nál (1306 körül), vagy Pogyebrád György cseh király (1464) tervében. A reformterveket kifelé a keresztes hadjárat gondolatába öltöztették, mert ha valaki fellépett az iszlám ellen, általános támogatásban reménykedhetett. Az iszlám elleni harc fő törekvése így megelőzte az Európán belüli elképzeléseket, amely kevésbé öltött konkrét formát. A 19. században *demokratikus és békemozgalmi eszmék* lendítettek az Európa-gondolaton. A századforduló táján pedig *nemzeti hegemóniatörekvések* és a *nagytérgondolkodás* gyakorlata vált mind általánosabbá.

Az európai népek egyesülése a nyugati idők óta *több nemzetekfeletti intézményt és fogalmat* ismert: a birodalom eszméjét (Nagy Károly, V. Károly, I. Napóleon), az univerzális monarchiát világmonarchiaként (Szép Fülöp, V. Károly, XIV. Lajos, I. Napóleon, Hitler), az iszlámmal szembeni keresztény köztársaságot, az európai egyensúlyt (Sully herceg 1632-ben Európát 15 egyenlő erősségű államra tervezte osztani) és a hatalmi koncertet.

A *föderációs elképzelések* korán az Európa-tervek állandósult elemévé váltak. Az angol protestáns kvéker felekezethez tartozó William *Penn* 1692-ben az európai föderációs alkotmányozást a holland példa alapján képzelte el. Eszerint az általános közgyűlésen rögzítik a jogi elveket, többségi döntést hoznak, amellyel egy ország sem szegülhetne szembe. Az államszövetség létrehozásával megszűnnének a háború lehetséges okai. A szövetségi parlamentben a képviselők számát az állam, s nem a fejedelmek évi bevételei alapján állapítanák meg. Az állam éves bevételei ugyanis az adókönyvek, az export, a vámbevételek és a kommunális adók alapján könnyen megállapíthatók. Még a képviselők számát is megállapította; a titkos szavazás pedig a velencei Magas Tanács példáján bonyolódna.

Jean-Jacques *Rousseau* 1751-ben megjelent „Kivonat" című munkájában az európai gondolatot, az európai népek történelmi és lényegbeli közös vonásait hangsúlyozta, Róma szerepét bemutatva a közös polgárjog megteremtésében. Európa más kontinensekkel szembeni előnyeihez sorolta az egyenletes népesedést és a termékeny területeket, a kereskedelem és a vér szerinti kapcsolatok miatti közös érdeket, a kisállamiságot, az egymásrautaltságot és a csoportok önkéntes együttműködését. Béketerve szerint a békeszövetség valamennyi tagjának függnie kell egymástól, hogy egyikük se szegülhessen szembe a többi akaratával. A szövetségtől egy nagyobb hatalom sem maradhat távol, Legfelsőbb Bírósága pedig kötelező erejű törvényeket bocsát ki. A szövetség rendelkezzen végrehajtó hatalommal és a tagok ne léphessenek ki a szövetségből. Az európai együttműködésre öt alapcikkelyt dolgozott ki: 1. Az európai uralkodók örök és megbonthatatlan szövetséget kötnek. Megbizottaik az állandó kongresszusban a vitás kérdéseket döntőbíráskodással vagy ítélkezéssel rendezik; 2. A tagok számát, a kongresszusi szavazatmegoszlást és az államok részesedését a közös kiadásokból a kongresszus állapítja meg; 3. A szövetség a kölcsönös birtokállomány alapján garantálja minden tagjának tulajdonát, a tagok lemondanak korábbi kölcsönös igényükről, s nem foghatnak egymás ellen fegyvert; 4. Aki a szerződést megszegi, a többiek kiközösítik és fegyveres erőt alkalmaznak vele szemben; 5. Minden fontos kérdést a szövetségi gyűlés elé visznek, amely ideiglenesen előbb szótöbbséggel, öt év után pedig a szavazatok háromnegyedével végérvényesen dönt.

Halála után ismertté vált „Ítélet" című munkájában már szkeptikusabb volt, s a nemzetközi béke megteremtésének erőfeszítéseit mindaddig hiábavalónak tekintette, amíg az államok nem erkölcsi elvekre épülnek. Belső reformok, a társadalom alapjaiban történő megváltoztatása nélkül a külpolitikai viszonyok sem javíthatók. Az örök béke lehetetlenné tenné a fejedelmek számára két céljuk megvalósítását: uralmuk kifelé történő bővítését, belül pedig annak további megszilárdítását.

Mivel az igazságosságra a világ egyik államfője sem lenne hajlandó önként áttérni, az államszövetséget csak erőszakkal lehetne megvalósítani.

Napóleon csak bukása után nyilatkozott európai egyesítési terveiről: „Célunk egy nagy európai föderatív rendszer megteremtése volt, amelyről azt hittük, hogy megfelel az évszázad szellemének és a civilizáció haladását szolgálja". Szent Ilona szigetén folytatott beszélgetéseinek kedvenc témája volt az európai föderáció kérdése. Az egyesült Európa intézményi tervei között európai törvénykönyvet, európai semmítőszéket, pénzegységet, azonos súly- és mértékegységet, s a meglévő hadseregek megszüntetését helyezte kilátásba. „Nagy gondolataim egyike valamennyi nép egybeolvasztása és koncentrációja volt, akik földrajzilag egy néphez tartoznak és a forradalom vagy a politika szétaprózta őket. E népekből egy nemzetet akartam alkotni. Azután az európai népek családjának létrehozunk egy amerikai kongresszust, a görög amphiktyoniákon nyugvó bíróságot."

Victor *Hugo* az 1849. augusztusi első nagy nemzetközi békekonferencián használta először az *Európai Egyesült Államok* kifejezést. Valamennyi ember és nép egyenlőségének humanista eszméjéről beszélt. Számára Európa a 20. század nemzete volt. Úgy vélte, hogy a francia rendek nemzetté válásához hasonlóan az európai népeknek is egy nemzetté kell válniuk. E nemzetek feletti szervezet a francia szellemből táplálkozna, amelynek fővárosa Párizs. Az országot pedig a 20. században Franciaország helyett Európának, a későbbi századokban pedig a végső nemzetet megtestesítő emberiségnek hívnák. A jövő a kontinens testvériesülése – állította.

Hugo eszméjét rövidesen radikális politikai erők is felkarolták, közöttük a szocialista, egyházellenes és szabadkőműves irányultságú *Béke és Szabadság Nemzetközi Liga,* amelynek céljai közé tartozott az Európai Egyesült Államok létrehozása, amelyen az önmagukat önállóan kormányzó köztársasági államok föderációját értették. (Az állandó hadsereg megszüntetését, általános választójogot, sajtószabadságot, a nők jogainak érvényesítését, gyülekezési jogot, a halálbüntetés megszüntetését, az állam és az egyház szétválasztását követelték.) A Liga azonban a rövidesen az egymással rivalizáló baloldali erők vitáinak helyszíne lett, ezért rövidesen hasonló című lapjával együtt elsorvadt.

A katonai erő korábban ismeretlen nagysága és a rendkívüli szenvedés miatt az első világháború után sürgetővé vált a tartós béke garanciája. Egyidejűleg az ipari termelés méretei is mindinkább átlépték az európai nemzetállamok megnövekedett határait és az európai gazdaságok fokozottabban érezték a dinamikusan előrenyomuló amerikai konkurenciát. Ráadásul a polgári Európa sok képviselőjét megrettentette az orosz októberi forradalom és híveinek forradalmi célja, akik harcot hirdettek a nyugati állami és társadalmi rendszer ellen, s annak közeli bukását jósolták. „Egyesülni vagy elbukni" – hangzott az új jelszó, amely a nemzetállami elv konkurenciája lett s egy sor európai kezdeményezéshez vezetett, még akkor is, ha a világháború utáni első években a Népszövetség világméretű megoldása miatt meggyengült az európai gondolat. Független értelmiségiek egész sora érzékelte, hogy az európai nyomorúság oka a gátlástalan, vak és féltékeny nacionalizmus, s a Népszövetség, mint szuverén államok laza és hatalommal nem rendelkező szövetsége, alkalmatlan a kialakult helyzet gyökeres megváltoztatására; helyette szilárd föderáció kell. Az összefogás leggyakoribb érvei szerint csak Európa népeinek összefogása lehet az egyedül hatékony eszköz a gyűlölet, a félelem és a rivalizálás leküzdésére, a béke és a biztonság megteremtésére. Az első világháború utáni nagy átrendeződés gazdaságilag hátrányos következményeinek felszámolása pedig az európai államok szorosabb gazdasági együttműködésével, egyfajta gazdasági unióval, vámunióval történhet. A gazdasági unió a biztonságot is garantálná, amely az európai ipar és kereskedelem racionalizálása, tőkéje, nyersanyagforrása és munkaereje jobb kihasználása miatt szükséges. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között fekvő európai államok pedig csak összefogással őrizhetik meg függetlenségüket ezen óriásokkal szemben. Az éles nemzeti határok, a veszélyes és súlyos kisebbségi kérdés megszüntetéséhez a föderalizmus kínálja a legbiztosabb módszert.

Az 1920-as években Richard *Coudenhove-Kalergi* zseniális különcként, idealistaként, szinte vallásos fanatizmussal és ambiciózus propagandistaként elemezte Európa első világháború utáni helyzetét és szervezett „pártok feletti tömegmozgalmat" az európai államok egyesítése érdekében. Az *Európai Egyesült Államok* fogalomnál találóbbnak tekintette a szintén amerikai példára (A. H. Fried: Pánamerika című könyve alapján) kialakított Páneurópa kifejezést, amelytől az új világháború kitörésének megakadályozását, gazdaságilag pedig a vámhatárok nélküli nagy európai piac létrejöttét remélte. Coudenhove-Kalergi a háborús veszély elhárításának módozatait keresve jutott el a Páneurópa-gondolatig, s tudatosan vállalt ideológiai-politikai eklekticizmusával igyekezett pártok feletti tömegmozgalommá válni.

A Páneurópa Unió 1922 nyarán megjelentetett alakulási felhívására még csak 51 olvasó jelentkezett, de az 1926 októberben Bécsben rendezett első nemzetközi Páneurópa-kongresszuson 24 nemzet több mint kétezer küldötte vett rész. A plenáris ülés középpontjában a francia-német közeledés állt, mivel ezt tekintették Páneurópa fundamentumának. 1923-ban megjelent „Páneurópa" című programadó könyvében a kiutat a kontinens valamennyi államának politikai és gazdasági összefogásában látta, amelynek mind szilárdabb kontúrokat kell ölteni. Előbb a meglévő határok kölcsönös garanciáját és a Szovjetunió elleni biztonsági szövetséget, majd vámuniót és végül páneurópai összefogást sürgetett.

A második világháború után a svájci államszövetséget tekintette az egyesülés mintájának. Azt vallotta, hogy Páneurópának katalizátorként kell szerepelnie a nagyhatalmi viszonyok új átrendezésében. Vissza kell állítani Európa megrendült világhatalmi pozícióját, s ötödik világhatalomként beilleszteni az új világpolitika struktúrájába, amelyet a régi nagyhatalmi rendszer helyett újabban az államcsoportok alkotnak. „Kis-Európa" híve volt, de hangsúlyozta, hogy Páneurópa nem irányul Nagy-Britannia és a Szovjetunió ellen. Briand francia miniszterelnök teljes tekintélyét bevetette a mozgalom terjesztéséért, de rövidesen kiderült, hogy kezdeményezése mögött francia hatalmi érdekek húzódtak meg.

Az újabb hazai kutatások kimutatták, hogy 1926 júniusában Magyarországon is megalakult a Páneurópa Unió szekciója, amelyet a veszprémi *Rainprecht* Antal, a parlament baloldali ellenzékéhez tartozó képviselő szervezett meg, később pedig *Lukács* György nyugalmazott miniszter és *Auer* Pál nemzetközi jogász vezetett. Rainprecht az európai integrációval kapcsolatos nézeteiről és a magyarországi szervezet kiépítéséről a parlamentben is beszámolt. A szervezet neves személyiségeket tömörített. Tagja és aktivistája volt többek között Auer Pál nemzetközi jogász, Bartók Béla, Gratz Gusztáv, Hantos Elemér, Hegymegi-Kiss Pál, Kéthly Anna, Marczali Henrik, Nagy Vince, Pakots József, Rassay Károly, Rupert Rezső, Székács Antal, Szterényi József, Vámbéry Rusztem, Vészi József és mások. A budapesti központnak alárendelve működtek a vidéki fiókszervezetek, amelyek közül a győri és a hajdúdorogi csoport fejtett ki jelentősebb tevékenységet.

A magyarországi szekció terjeszkedése lassú, de állandó tendenciát mutatott. A szervezethez magánszemélyek mellett egyesületek, testületek, cégek és szervezetek is csatlakozhattak, alacsony tagsági díj (1926-ban évi 4 pengő) ellenében. A szekció egyesületi élete viszonylag szervezetten működött. A központi Vezértitkárságot bárki felkereshette, tájékozódhatott a Páneurópa Unió felépítéséről, irányelveiről és céljairól. Az érdeklődők számára kisebb könyvtár állt rendelkezésre a Páneurópa-mozgalom és a békemozgalom képviselőinek irodalmából. A központi iroda hangolta össze a propagandamunkát, terjesztette a Páneurópa Unió brossúráit, kátéit, népszerűsítette Coudenhove-Kalergi műveit vagy árulta a mozgalom jelvényeit és kitűzőit.

A politikai-egyesületi élet formája a politikai gyűlés volt. Az 1920-as években ennek többnyire úgynevezett politikai vacsorák adtak keretet, de tartottak egyéb gyűléseket is. A magyarországi szekció pontosan érzékelte, hogy a propagandán és az eszmei előfutár szerepen túlmenően a páneurópai szervezőmunkát a gyakorlati tennivalók felé kell elmozdítani. Ezért „alulról jövő kezdeményezésként" sürgették az unió felkészítését a közvetlen és tevékeny együttműködésre, hogy szükség esetén a Páneurópa Unió egyedül is hozzáláthasson Európa egyesítéséhez. A magyar szekció ebben kezdeményező szerepet vitt, s főleg az unión belüli intenzívebb és rendszeresebb együttműködést szorgalmazta. 1930. évi közgyűlésükön gazdasági adatgyűjtésre és a sajtópropaganda egyesítésére vonatkozó akciót határoztak el, amely együttműködést szorgalmazott valamennyi testvérszervezettel. Javaslatukat megküldték Coudenhove-Kalerginek, illetve valamennyi Páneurópa-szekciónak. Az egyetértő állásfoglalások után részletesen kidolgozták a statisztikai adatok összeállításának és a sajtószervezésnek a módszereit. A magyar csoport kezdeményezésére 1931 őszén a térség államainak összefogását szorgalmazva gazdasági konferenciát rendeztek a szomszédos államok Páneurópa-csoportjai képviselőinek részvételével.

Az „Egyesült Európa" célkitűzés jegyében a magyar szekció tagjai közül különösen Auer Pál tett sokat a magyarországi mozgalom elismertetéséért, nemzetközi kapcsolatainak elmélyítéséért és kiszélesítéséért. A magyar szervezet vezetői nívós felszólalásaikkal és beszédeikkel Európában elismert, s gyakran hívott vendégek voltak.

A magyar szekciót 21 fő képviselte az 1926 október elején Bécsben rendezett első Páneurópa-kongresszuson. A magyarok felszólaltak a teljes ülésen és a bizottságokban is, s összességében élénk aktivitás jellemezte részvételüket. Lukács György a Páneurópa-mozgalomtól a trianoni sérelmek orvoslását és a békeszerződés revízióját várta, ezért beszédét nem fogadta megértés. A gazdasági és jogi szakemberek — Hantos Elemér, Székács Antal és Gratz Gusztáv — előadásait

viszont nagy visszhang és nemzetközi elismerés övezte. A bizottság magáévá tette Fodor Márk magyar delegátus javaslatát, amely az európai szellemet főleg a nevelés és az oktatás terén kívánta fejleszteni. Fodor javaslata a kölcsönös gyűlöletre és háborúra uszító iskolai könyvek egységesen revideált, az európai nemzetek kölcsönös függőségére és tiszteletére nevelő könyvekkel való helyettesítését irányozta elő. A gyökeres tankönyvrevízió megvalósulásáig pedig olyan nevelési és oktatási folyamatot szorgalmazott, amelyben a nemzetfelettiség fogalma nem azonos a nemzetellenesség és a hazaárulás fogalmával.

A Briand-memorandum megérkezésekor (1930 május) a magyarországi szekció elnöke emlékiratot nyújtott át Walko Lajos külügyminiszternek, amely felhívta a magyar kormány figyelmét azokra a momentumokra, amelyeket a Páneurópa-eszme hívei európai és nemzeti szempontokból fontosnak tekintettek a memorandum megválaszolásában. A magyar válaszjegyzékben szerepelt is néhány megállapításuk, de azt már nem tudhatták, hogy az udvarias formulákat követő elutasítás a német külügyminisztériummal egyeztetve történt.

1930 őszén Páneurópa ügyében a magyar parlament tagjait egyenkénti állásfoglalásra igyekeztek rávenni; az akció sikertelensége ellenére mégsem volt haszontalan, mert a képviselők megismerték követeléseiket, ők pedig megállapíthatták, hogy a törvényhozás tagjaiból — kevés kivételtől eltekintve — hiányzik a bátorság a színvallásra Páneurópa ügyében.

Bethlen István miniszterelnök 1926 szeptemberében Coudenhove–Kalergihoz írt válaszlevelében kifejtette, hogy nem lelkesedik a Páneurópa-mozgalomért, mert előbb a trianoni béke jogtalanságait kell jóvátenni, s csak utána „lehet dolgozni Európa szabadságáért és újjászületéséért". Álláspontja mérvadó volt a külügyi apparátus számára is, amely a Páneurópa-gondolatot ellentétesnek tekintette Magyarország nemzetközi pozíciójával, külpolitikai orientációjával és nemzeti jellegével. A magyar kormány a revízió kérdését a Coudenhove által javasolt európai határlebontással, a „határok láthatatlanná tételével" nem tartotta kielégítőnek. Emellett kialakult az a felfogás is, hogy hamarosan az európai győztes hatalmak vezetői is belátják a párizsi békeszerződések tarthatatlanságát, így lehetőség nyílik a békés revízióra. A magyar kormányzat mindazonáltal a Lukács György egykori vallás- és közoktatási miniszter által vezetett magyar szekciót is felhasználta nemzetközi propagandája eszközeként, hogy bevigye a „nemzetközi életbe a magyar igazság megismertetését". Az 1930-as évek elején a magyarországi szekció elnökségét átvevő Auer Pál igyekezett a mozgalmat életben tartani. A kormány részéről azonban nem hivatalos formában értésére adták, hogy fügessze fel tevékenységét, különben betiltják a szervezetet.

Skandináv kezdeményezésként jelentkezett C. F. *Heerfordt* dán szemorvos, aki 1924-ben írt Et Nyt Europe (Az új Európa) című könyvében Európa háborúktól való megszabadítását Nagy-Britannia csatlakozásával, a francia-német együttműködéssel, illetve katonapolitikai unióval vélte elérni. Az *Európai Nemzetek Egyesült Államai* közös katonaüggyel, a külügyek részben közös igazgatásával és a gyarmati kérdés rendezésével, egyfajta „politikai unióként", s vámuniós formában működne. Úgy vélte, hogy az európai unió létrehozásakor az európaiak által lakott és igazgatott területeket is be kell vonni, ezért az unióba a világ annyi európai állama lépjen be, amennyi csak lehetséges, gyarmataikkal és más területeikkel együtt.

A nagyhatalmak nehezen kezdeményezhetnek — vélekedett —, mert érdekeik tényleges megjelenítése túlságosan kockázatos, ezért van szükség svájci vagy a skandináv kezdeményezésre. 1926-ban megjelentetett programjában felismerte, hogy az európai kontinens problémájának kulcsa a német-francia viszonyban rejlik. Elképzelései Hollandia és Belgium mellett Franciaországban találtak visszhangra, ahol parlamenti bizottságot állítottak fel vizsgálatára. Végül úgy látta, hogy lehetetlen a vámhatárok leépítése, ezért előbb „politikai unió" kell, s a vámunió csak ezután valósítható meg.

Az európai kis- és nagyállamok gazdasági és politikai együttműködésének lehetőségeiről folyó vitákba magyar szakemberek is bekapcsolódtak. Közéjük tartozott *Hantos* Elemér közgazdász professzor is, aki az 1920-as évektől más európai közgazdászokkal együtt úgy vélte, hogy a Monarchia felbomlása után a régió valóban regionális egységbe kovácsolásának egyetlen módja a gazdasági élet (agrárium, közlekedés, vámok és nemzeti valuta) reformja, az alulról építkező, tudatos gazdasági integráció. Ez az egyetlen lehetőség a térséget visszatérően sújtó gazdasági és társadalmi katasztrófák elhárítására. „Közép-európai gazdasági szövetséget" sürgetett, amelyen az utódállamok megállapodását értette. Elnökségi tagja volt a vámhatárok leépítéséért és a szabad kereskedelem visszaállításáért megalakult nemzetközi szervezetnek, amelynek nemzeti bizottsága 1926-ig Magyarországon is működött. Minimális törekvése Magyarország és Ausztria gazdasági összefogására, minimális programja az utódállamok preferencia-, vagy vám- és gazdasági szövetségére irányult.

A német nemzetiszocializmusnál nyitottabb *olasz fasizmus* európai elterjesztésére irányuló törekvések már az 1920-as évek közepén jelentkeztek. Az *Európai Egyesült Fasiszta Államok* kifejezés pedig 1932-ben bukkant fel az olasz fasiszta irodalomban. Számos olasz értelmiségi már korán felismerte a második világháború európai dimenzióit, s viszonylag szabadon kifejthették elképzeléseiket. 1942 februárban Giuseppe *Solaro* diákvezető egy folyóiratban Európa kontinentális egységét sürgette, amely előbb nyolc államközösségből állna, közös gazdaság, kül- és védelmi politikával: Német Államközösség, Római, Ibériai, Francia, Brit, Kárpát-Duna, Skandináv, Orosz Államközösség. Összekötő szervnek pedig nemzetek feletti korporatív tanácsot tervezett. Cikke nagy felzúdulást váltott ki a német külügyminisztériumban, és Ribbentrop utasítására megtiltották közlését.

Az ellenállási mozgalmak „külpolitikai" része szervesen összekapcsolódott az európai föderáció követelésével. Az olasz ellenállás (Spinelli, Colorni elképzelései), a német Neubeginnen szocialista csoport, a franciák, hollandok, lengyelek mind európai föderációt, illetve közép-európai konföderációt emlegettek. Az ellenállási programok szerzői az európai föderáció tervezésekor az állami szuverenitás korlátozásával számoltak. Azt remélték, hogy a föderációs Európa megalakulása megnyugtatná a Szovjetuniót, mivel végleges békét teremtene nyugati határain. A szovjet vezetés hatalmi gondolkodása miatt 1942 tavaszától azonban hevesen tiltakozott az európai államok föderációjának minden formája ellen, s minél széttagoltabb rendszert és országokat kívánt Európában. Sőt a sztálingrádi győzelem után megszakította kapcsolatait a föderációt sürgető emigráns lengyel kormánnyal. Az európai föderációs gondolat minden formáját a Szovjetunió elleni törekvésnek és szégyentelen fenyegetésnek bélyegezett, még az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri konferencián is. Így az amerikaiak — a vitát elkerülendő — 1943-ban leállították az európai föderációs tervezést. Néhány év múlva azonban az Egyesült Államok megváltoztatta álláspontját.

A tényfeltáró kötet történeti gondolkodásra nevel, mert jelenlegi állapotunkat a történeti fejlődés skáláján helyezi el. Megismerjük, milyen hosszú távú érdekek, véletlen konstellációk és személyes teljesítmények járultak hozzá az európai összefogás kialakulásához, illetve megvalósulásakor milyen más elképzelések szorultak háttérbe. A kötetből az is kiderül, hogy Magyarország a nyugat-európai és közép-európai terveknek nemcsak részese volt, hanem számos nemzetközi tekintélyű elméleti és gyakorlati személyiséget adott megvalósulásukhoz.

*

Bóka Éva tizenegy fejezetre tagolt könyvében először az európai egységgondolat antik és középkori gyökereit veszi számba. Az európai kultúra az alapító legenda szerint — fejtegeti — Európének, a főniciai király lányának és az őt elrabló Zeusz szerelmének gyümölcse. A legenda a krétai kultúra felvirágzását szimbolizálja és az európai kultúra kezdeteivel azonosítható. Az államszervező eszmét szintén az általánosan elfogadott görög és római hagyományokra vezeti vissza. A Római Birodalom összeomlása után pedig az egyház volt az egyetlen intézmény, amely hatással volt az európai politikai fejlődésre. Az államok világi kormányzata az olvasni és írni tudó klerikálisok kezébe került, akik viszont nem sokkal járultak hozzá az államszervezéshez. A nyugati kereszténységet Nagy Károly kivételével senkinek sem sikerült tartósan egyetlen politikai keretben egyesíteni. Birodalmának földrajzi kiterjedése és a császári cím felvétele miatt az európai egység szimbolikus alakja lett.

A kolonizációs, szociális, kereskedelmi, vallási és hatalompolitikai megfontolásból indított keresztes hadjáratok is szorosan hozzátartoznak az európai egységgondolathoz, mert II. Urbán pápa azon tervén alapultak, hogy a keresztények ne egymás ellen harcoljanak, mert így a kereszténység lehanyatlik, hanem inkább terjesszék a hitet, s így mozdítsák elő a kereszténység fejlődését. A mozgalom a civilizált Nyugat és a barbár Kelet szétválasztásával az európai kultúra súlyos téveszméje lett. A pápaság és a császárság küzdelmében pedig az egyház és az állam egymáshoz való viszonyának meghatározása fejeződött ki.

A 14–18. században számos tervezet született a kereszténység (Európa) egységének megvalósítására. Szerzőik (Dubois, Sully, Penn, Bellers, Saint-Pierre, Rousseau, Herder, Kant, Burke, Wilson, Erasmus és mások) tisztában voltak azzal, hogy a kulturális egység ellenére politikai egység sohasem jött létre Európában, ezért annak megvalósítására törekedtek. Az államszervezés megújítására született Immanuel Kant örökbéke-terve (1795), akinek föderális uniója önálló, elkülönített és független republikánus jogállamok szövetségéből áll. A kulturális nemzeti elvet pedig Johann Gottfried Herder fogalmazta meg. 1787-ben az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának létrehozásával pedig az amerikai föderatív típusú nemzet az európai nemzet mintája lett.

A 19. századi európai föderáció esélyeiről a szerző szemléletesen érzékelteti az amerikai föderális modell és a francia nemzetállami modell küzdelmét Európában. Alexis de Tocqueville

1830-ban az Egyesült Államokban a föderalizmus és az amerikai demokrácia eszméit tanulmányozva és a francia nemzeti állam struktúrájával összehasonlítva az amerikai föderalizmus mellett tett hitet, mivel az egyedülállóan kodifikált egy nemzeti és szövetségi rendszert, amely a népképviseleti és korlátozott köztársasági kormányzás elvén alapult. Az amerikai föderalizmus példáját Európában először a svájci szövetségi állam követte, ahol 1848-ig amerikai pédára átszervezték a kantonok régi szövetségét, amely a francia típusú egységállami elképzelés vereségét jelentette. Az 1849. évi német alkotmány szintén a demokratikus jogállami szervezetet tükrözte, de a gyakorlatban nehéznek bizonyult elveinek érvényesítése. A 19. században végülis a nemzeti eszme vált uralkodóvá Európában.

A hatodik fejezet Közép-Európa és a Habsburg Birodalom föderatív átszervezésével foglalkozik. A Közép-Európa demokratikus átszervezését szorgalmazók elvetették a faji-etnikai nemzeti elvet. A cseh F. Palacky, a magyar Eötvös József és az osztrák Karl Renner is kísérletet tett a soknemzetiségű demokratikus állam alapjainak megfogalmazására. Utóbbiak a föderatív hagyományok után kutatva a vallási tolerancia és a protestáns egyházközségek önkormányzati elvéből kiindulva fogalmazták meg a személyi elvet, amely szerint minden állampolgár egyenlő jogokkal és kötelezetségekkel rendelkezik. Az állam és a vallás szétválasztásából kiindulva a politikai és a kulturális nemzet szétválasztását sürgették. Eötvös hatására, angol minta alapján a Magyar Királyság reformpolitikusai 1868-ban megalkották az Európában egyedülálló nemzetiségi törvényt, amely a kisebbségek védelmét is felvállalta. Friedrich Naumann 1915-ben a közép-európai közös piac tervét vázolta fel, amelynek magját negyedik világhatalomként a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia konföderációja alkotta volna. Jászi Oszkár 1919 után a demokratikus föderalizmus híve lett, s elvetette a szuverén nemzetállam eszméjét.

Az első világháború utáni európai rendezés a jövő konfliktusait hordozta magában. Európa közepén a Habsburg Birodalom helyén kis nemzetállamok rivalizáló rendszere jött létre, s vereséget szenvedtek a Monarchia demokratikus átalakítását célzó korábbi föderatív tervek. Az angol J. M. Keynes már 1920-ban élesen bírálta a békekötést: szerinte a békefeltételek könyörtelenek voltak, a jóvátételek messze meghaladták a legyőzött Németország teljesítőképességét, s elhanyagolták a gazdasági kérdéseket. Átlátta azt is, hogy az önrendelkezés demokratikus elve egyáltalán nem vált a gyakorlati diplomácia egyetemes elvévé. A világbéke fenntartására megalakított Népszövetség nem rendelkezett a határozatai megvalósításához szükséges eszközökkel, s az 1930-as évek közepére minden befolyását elveszítette.

A két világháború közötti európai föderalizmus tárgyalásakor Bóka Éva is R. N. Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalmát és az abból kinőtt Briand-tervet (1930) tekinti a korszak legnagyobb fajsúlyú és hatású elképzelésének. A Briand-terv négy fő témát érintett: az európai unió intézményeit, az európai föderációt, a gazdasági együttműködést és a gyakorlati megvalósítást. Európa államai azonban elsőosztályú temetést biztosítottak számára. Ezen fejezet olvasásakor ugyanakkor hiányérzetünk is támad: a szerző csak vázlatosan említi az 1920-as évtized sokrétű integrációs szervezeteit, a Népszövetség világgazdasági és vámfegyverszüneti konferenciáit, a vámuniós elképzeléseket és az Európai Vámegyesülés tevékenységét, a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag tevékenységét, Hantos Elemér közép-európai alternatíváját, Wilhelm Heile német Európa-szervezetét, s a különböző kulturális szervezeteket.

A tengelyhatalmak és szövetségeseinek Európa-elképzelései közül csak Mussolini és Hitler terveivel ismerkedhetünk meg. Ezután röviden bemutatja az ellenállási mozgalmak föderációs terveit, amelyek a legtöbb fogódzót nyújtják napjaink föderális terveihez.

Szépen megírt fejezet az európai közösség rendezőelveinek megalapozása a második világháború után, ahol az Európa Tanács megalakulásáról (1949), a funkcionalisták és a föderalisták vitájáról, az Európa Mozgalom identitáskereséséről és az európai védelmi unióról olvashatunk. Az európai integrációs folyamat tárgyalását az Európai Gazdasági Közösség megalakulásával (1957) zárja, s csak egy rövid kitekintés keretében vázolja a szorosabb európai közösség problémáit.

Az európaiság magyar képviselői közül Eötvös Józsefnek a demokratikus soknemzetiségű államszervezésre vonatkozó munkásságát tárgyalja, aki úgy vélte, hogy ha a magyar nép európai akar maradni, akkor figyelembe kell vennie a kor fejlődését meghatározó egyéni szabadság és egyenlőség iránti törekvést. A nemzetiségi kérdés is éppen ezek eredményeként oldódhat meg. Jászi Oszkár elképzeléseiben eljutott a demokratikus nemzetállamtól a föderációig. Az Európai Egyesült Államokról írt tervezetében három fő követelést állított: teljesen szabad gazdasági és kulturális együttműködést a nemzetek között; teljesen szabad nemzeti autonómiát minden olyan nemzeti kisebbségnek, amely a történelmi fejlődés során idegen nép között kényszerült élni; a szélesebb közös gazdasági és pénzügyi érdekek közös képviseletét. Történelmileg szerinte három út rajzolódott ki az Európai Egyesült Államok

létrehozására: a háborús út, amikor valamely világhatalom katonai hadművelettel létrehozza az európai integrációt; az európai államok mind jobban kiteljesedő demokratizálásával létrejövő egység; a bolsevik diktatúra hozza létre az európai egységet. Bibó István a föderalista Európáról írott gondolatai során Kantnak az örök békéről megfogalmazott gondolatait folytatva kutatta a közép-európai nemzeti és nemzetiségi kérdés megoldását. A modern kor demokratikus diplomáciai rendezőelvének a népszuverenitást és az önrendelkezés elvét tekintette. Utóbbi az emberi élet teljességére vonatkozik, s ennek része a nemzeti önrendelkezési jog. A népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezés egymást feltételező elve csak demokratikus föderatív jogállamban működik maradéktalanul.

*

Mezei Géza könyvében nem kínálja az olvasónak az 1945 utáni nyugat-európai integráció történetének enciklopédikus feldolgozását, hanem az Európa-építés dinamikáját vizsgálja. Elemzésében a változó európai és nemzetközi környezetbe ágyazza az egységtörekvések sikerét, valamint az Európai Unió reformjának nehézségeit és ellentmondásait. Könyve műfaját tekintve eszme- és politikatörténeti elemzés, kísérlet a nyugat-európai integráció változó „korszellemének" megragadására, és a formálódó európai közösség hagyományainak bemutatására. Ezért főleg a már integrációs alapismeretekkel rendelkezők forgathatják haszonnal.

Az európai integrációs törekvések az elmúlt ötven évben az intézmények sokaságát hozták létre. Mindezek az egységesülő Európa különféle elképzeléseit jelezték, különböző államcsoportokat tömörítettek és a nemzeti határok feletti együttműködés eltérő fokozatait képviselték. Az esszékötetből egyértelműen kiderül, hogy a nyugat-európai egységfolyamat sohasem volt egyenes vonalú, a föderális unió felé haladó fejlődés. A szerző szerint az európai egységesülési folyamat a nemzeti kormányok elhúzódó, változó intenzitással folytatott küzdelme és pragmatikus alkuk sorozata, amely „az államok viszonylagos hatalmán és a szuverenitás óvatosan mérlegelt delegálásán alapul". A nemzetállamok végérvényes háttérbe szorítása helyett inkább új küzdőteret kínál az egyes államok vetélkedésének kibontakozásához.

Mezei Géza az európai integráció motivációját három, egymással összefüggő értelmezésre vezeti vissza. Az első szerint az európai egységeszme a közös kulturális-vallási gyökerekből fakad, s a nemzetállami szuverenitást meghaladó európai integráció „teologikus és normatív" folyamat eredménye, amely a föderalista Európába torkollik. A két világháború traumája felerősítette az eszmeileg régóta meglévő egységtörekvéseket, amelyhez az ügy iránt elkötelezett politikusok szűk körének elszántsága társult. A másik megközelítés a nemzetközi rendszer hagyományos vizsgálatából kiindulva a nyugat-európai egységtörekvéseket a kétpólusú világ hatalmi-egyensúlyi rendszerében helyezi el. Ezt az érvrendszert egészíti ki a harmadik, funkcionalista szemléletmód, amely a gyorsan újjáépített nyugati gazdaságok növekvő nemzetköziesedését hangsúlyozza. Az egyre szorosabb gazdasági együttműködést a gazdasági növekedés elvárásai és a nagyléptékű technikai változások támogatták. Ebből a megközelítésből a nyugat-európai közösség elsősorban gazdasági szövetséget testesít meg. Ez a gazdasági együttműködés alkalmas volt a kívülről érkező esetleges szovjet fenyegetések elhárítására, illetve a belső német hegemónia-törekvések meghiúsítására. Napjaink hidegháború utáni rendszerében pedig elkerülhetetlen válaszlépés a globális gazdaság kényszereivel szemben, amelyhez stratégiai mozgatórugóként az Unió közös politikai cselekvőképessége társul.

Az európai egységtörekvések 1945 („nulla év") után megváltozott dimenziókban jelentkeztek. A 20. század „harmincéves háborúja" nyomán Európa reménytelenül legyengült; lezárult a világtörténelem európai korszaka, s felbomlott a kényes hatalmi egyensúlyon nyugvó három évszázados, klasszikus európai államrend. A hatalmi központok Washingtonba és Moszkvába helyeződtek át. 1945-ben megszűnt a német szuverenitás és a legyőzött Németország a győztes hatalmak közvetlen irányítása alá került. Másrészt 1945 után Európában a „jobboldali forradalmak" elveszítették vonzerejüket.

A háborút követő években népszerű volt a „harmadik erő" elképzelése, amely több változatban olyan önálló „európai erőközpontot" feltételezett, amely az amerikai stílusú politikai demokrácia és a szocialista-etatista gazdaságpolitika előnyeit ötvözi. Külpolitikai orientációjában egyenlő távolságtartásra törekedett az Egyesült Államoktól és a Szovjetuniótól, megakadályozandó a háború utáni Európa kizárólagos amerikai és szovjet érdekszférává válását. Megvalósításának kezdeményezései a francia ideiglenes kormánytól és Belgiumból érkeztek. 1944 tavaszán De Gaulle tábornok biztonsági és gazdasági megfontolásokból Nyugat-Európa egyesítését javasolta. Hasonló javaslatot tett a brit kormánynak a belga emigráns külügyminiszter, Paul-Henry Spaak is. Végül a harmadik erő törekvései áldozatul estek a túlméretezett francia ambícióknak és a brit halogató politikának. Alternatíva híján így ismét a nemzetállami berendezkedés szilárdult meg.

1945 után az európai hidegháború története, s különösen a „megoldatlan német kérdés" befolyásolta az Európa-építést. Az 1947. évi Marshall-terv egyszerre kínált megoldást Európa két legégetőbb problémájára: Németország nyugati megszállási övezeteinek gazdasági szanálására, illetve Franciaország megnyerésére, hogy egységes politikai irányvonalat kövessenek a három nyugati zónában. A terv fontos eleme volt a szuverenitásukat féltő európai nemzetek gazdasági együttműködésének szorgalmazása. A pragmatikus Jean Monnet az amerikai kezdeményezést az európai föderáció első lépéseként üdvözölte. A segélyprogram elosztására felállított és az integráció gazdasági magjának szánt Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (Organisation of European Economic Cooperation–OEEC) azonban eltérő gazdasági fejlettségű, különböző politikai kultúrával és háborús tapasztalattal rendelkező államot egyesített, így nem válhatott az integráció motorjává. Nem lendítette előre különösképpen az európai unió ügyét az 1949-ben létrejött Európa Tanács sem, mert a brit ellenálláson elbukott a szervezeten belüli politikai unió terve. A „Strasbourg–Európa" intézményei ezután nem haladták meg a hagyományos kormányközi megállapodások szintjét.

Az 1947–50 közötti szovjet lépések, valamint a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) stratégiája (a kommunisták prágai hatalomátvétele, a berlini blokád) felgyorsította a nyugat-európai egységtörekvéseket. A berlini válság (1948–49) hatására Európa szerte megszilárdult a szovjet politikáról formált negatív kép. Németország nyugati részének „fenyegetettségi traumája" 1949-ben egyenesen vezetett a Német Szövetségi Köztársaság megalakításához. A nyugat-európai államok többsége ekkor az amerikai vezetésű védelmi egyezményt nélkülözhetetlennek tekintette; így alakult meg 1949 áprilisában az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (North Atlantic Treaty Organization–NATO). A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása után pedig az atlantizmus mindinkább felülkerekedett a „harmadik erő" elképzelésén.

Az ötvenes évtizedben a szovjet politika és katonai fenyegetés — negatív integráló erőként — tovább erősítette a nyugat-európai államok egyesülési szándékát. Úgy tűnt, hogy a hatalmi egyensúlyt Európa szívében a német megosztottság konzerválja. Szükségessé vált a Német Szövetségi Köztársaság felfegyverzése és bevonása a nyugati integrációs folyamatokba. Ehhez azonban egyenjogú partnerré kellett válnia.

A gazdasági összefogás első gyakorlati stratégiája a „vas és acél" integrációja volt. Az 1950 májusában bejelentett Schumann-tervvel új dimenziók bukkantak fel az uniós törekvésekben. Az európai alapiparágak koordinálásának nemzetek feletti intézményre való átruházása egyszerre kínált megoldást a német gazdasági újjáépítés és a francia biztonsági érdekek összebékítésére. Ráadásul a francia kezdeményezés az európai béke szempontjából fontos európai föderáció kezdő lépését jelentette. 1951-ben „kis-Európa" hat állama (Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, NSZK és Olaszország) aláírta az Európai Szén- és Acélközösség szerződését. A Montánunió intézményi szervezete összhangban állt a föderalista és nemzetek feletti gondolkodásmóddal. A britek a nemzeti szuverenitásról való lemondás aggályai miatt távol maradtak a szervezettől. London ugyanis nem regionális európai hatalomnak, hanem az Egyesült Államokkal különleges, rokoni kapcsolatban álló („special relationship") partnernak tekintette magát, amely az egész világon érdekeltségekkel rendelkezik.

A Nyugat-Európa-építés dinamikáját és programját az ötvenes évtizedben a Schuman-terv és a Montánunió mellett a koreai háború határozta meg. Az ennek eredményeként született francia Pleven-terv „Európa-formulát" kínált a német újrafelfegyverzés nehéz problémájára. A terv Európa védelmét a Schuman-tervhez hasonlóan szupranacionális alapon szerveződő közös európai hadsereg révén képzelte el, a németek védelmi hozzájárulásával. Végül az Európai Védelmi Közösség (EVK) szerződés ratifikációjának kudarca a kormányközi és atlanti kapcsolatú biztonsági rendszert tolta előtérbe. Az 1954. évi párizsi szerződések részlegesen helyreállították az NSZK szuverenitását és rögzítették a NATO-hoz való csatlakozását, majd az EVK helyett a Hatok és Nagy-Britannia ugyanekkor létrehozta a Nyugat-európai Uniót (West-European Union–WEU). Ezekkel az egyezményekkel befejeződött az európai homlokzatú, de atlanti központú védelmi rendszer kiépítése. Az Európát az Egyesült Államokhoz fűző biztonsági köldökzsinór, valamint London és Washington különleges viszonya sértetlen maradt. A Nyugat-európai Unió azonban csupán alkalom szülte szervezetnek és az Atlanti Szövetség gyenge lábakon álló európai oszlopának tűnt.

A nyugat-európai integráció újabb lépcsőfokát az 1957. március 25-én hat ország által Rómában aláírt, az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) és az Euratom-ot létrehozó szerződések jelentették. Az EGK központi gondolata a tagországok vámuniója és a közös vámtarifa fokozatos bevezetése volt a közösségen kívüli országokkal szemben. Tervbe vették közös mezőgazdasági piaci viszonyok és közlekedéspolitika kialakítását, azonos versenyszabályokat a kartelltilalom jegyében,

a közösségen belüli jogharmonizációt, valamint gazdasági fejlődésük növelésére a tengerentúli birtokokkal és fennhatósági területekkel való társulásukat. Néhány év alatt az EGK 170 milliós lakosságával a világ egyik vezető kereskedelmi centruma lett, a legnagyobb importőr és a második legnagyobb exportőr. Országaiban 1958–62 között a bruttó társadalmi termék 21,5, az ipari termelés 37%-al nőtt. Az Euratom-szerződés aláírói helyesen ismerték fel, hogy a nukleáris energia ipari célú békés felhasználása rendkívül költséges beruházásokat igényel, amelyek fedezete csak összefogással teremthető elő.

A hidegháború első évtizedétől kezdve Franciaország alapvetően befolyásolta az Európa-építés kereteit és intézményeit. A hatvanas években (a „tábornok évtizede") pedig De Gaulle tartósan hatással volt a formálódó „Brüsszel-Európa" politikai reflexeire és intézményi szokásaira. Az Európai Unió forrásainak súlyos tehertételét jelentő közös mezőgazdasági politika is nevéhez fűződik. A francia befolyás a hidegháború lezárulása után is fennmaradt. Az európai partnereknek az volt az érzésük, hogy De Gaulle a francia mezőgazdaság modernizálására — egyfajta ellentételezésként — az egész EGK-t mozgósította, amiért hozzájárult a Közösségen belüli ipari termékek vámtarifáinak csökkentéséhez, majd eltörléséhez, amelyből főként a német ipar húzott hasznot.

De Gaulle az EGK jövőjét egyértelműen összekapcsolta Németország-politikájával. Konrad Adenauerrel egyetértésben 1960-ban új „európai biztonsági közösséget" kezdeményezett. A francia-német megbékélést jelentő 1963. évi Elysée-szerződés a két politikus személyes diplomáciájának csúcspontját és az új Európa sarkkövét testesítette meg. A francia-német kapcsolatok 1963–66 között ugyan elveszítették korábbi bensőséges jellegüket, de a hetvenes évek elejétől mindkét országban erősödött a konszenzus az európai integráció hasznáról. Az intézményesített kapcsolatok és találkozók az európai egységfolyamat döntő hajtóerejévé váltak.

Nagy-Britannia és az európai semleges országok (Svájc, Svédország és Ausztria) nem tudták elfogadni az EGK által választott megoldást. Az átfogó szabadkereskedelmi övezetet tartalmazó brit ellenjavaslat megfelelt hagyományos nemzetállami koncepciójuknak. A britek a szabadkereskedelmi társulást olyan laza gazdasági szervezetnek tekintették, amely független politikai egységek között világméretekben támogatná a deviza- és az árumozgás liberalizációját. Ezért 1959 júliusában Nagy-Britannia, Dánia, Norvégia, Ausztria, Portugália, Svédország és Svájc részvételével megalakult az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (European Free Trade Assotiation–EFTA), amely az EGK politikai célkitűzéseivel szemben csak kereskedelempolitikai célokat követett és elsősorban annak gazdasági ellensúlyozására alakult.

A Római Szerződések utáni tizenöt év az első olajválságig a szervezet gyors belső integrációja jegyében zajlott. Az EGK sikerét leginkább a brit politika változása jelezte. Londonban felismerték, hogy sem az EFTA, sem a Nemzetközösség piacai nem helyettesíthetik a Hatok hatalmas és dinamikusan fejlődő piacát. Az ázsiai és afrikai gyarmatok függetlenedése, Dél-Afrika kilépése (1961) a Nemzetközösségből a brit nagyhatalmi szerep elhalványulását jelentette. A szuezi válság (1956) pedig már korábban csapást mért a „különleges szerep" politikájára.

J. F. Kennedy egyik 1962. évi beszédében szorosabb amerikai és EGK kapcsolatokat, valamint az Atlanti Szövetség erősítését sürgette. A brit EGK-tagságot és a NATO jövőbeni stratégiáját összekapcsolva így voltaképpen megpecsételte a brit csatlakozás sorsát. De Gaulle szemében ugyanis a brit csatlakozás az EGK amerikai dominanciáján alapuló és Washington irányításával működő atlanti közösséget jelentett, amellyel a Közösség „szélesre tárná kapuit az amerikaiak trójai falova előtt". Vétójával ezért kétszer is elutasította a britek felvételi kérelmét.

A tábornok álláspontja nemcsak az EGK külkapcsolataira, hanem az integráció belső működésére is kihatott. Az Európai Bizottsággal szembeni 1965. évi álláspontja a nemzetek feletti intézményekkel szembeni fenntartásait jelezte. A „nemzetek Európáját" képviselő tábornok az „üres szék politikájával" hat hónapig bojkottálta a Miniszteri Tanácsban való részvételét, így gyakorlatilag megbénította annak tevékenységét. A válság a luxemburgi kompromisszummal (1966) zárult, de hosszú időre nehézkessé tette a Közösségen belüli döntéshozatalt, mivel megerősítette a konszenzus elvét (egyhangú döntéshozatal), ha a tagállamok létfontosságú érdekei forognak kockán. Az EGK közeledett a De Gaulle-i konföderáció elképzeléséhez és a nemzetek feletti jelleg, a „Monnet-módszer" helyett a kormányközi együttműködés hagyománya erősödött.

A hetvenes években europesszimizmus jellemezte a nyugat-európai egységesülés folyamatát. Az integráció gazdasági és politikai környezete alapvetően megváltozott, s az európai egyesítés az EGK túléléséért folyó küzdelemmé vált. Rövidesen azonban az NSZK mozgástere a keleti szerződésekkel (1970–73) kibővült. Franciaország is megváltoztatta véleményét a Közösség bővítésének ügyében. Nagy-Britannia, Írország és Dánia 1973. évi csatlakozása nem változtatott a Közösség

„gazdagok klubja" jellegén, kivéve a viszonylag szegényebb Írországot. Az Európai Tanács (a tagállamok kormányfőinek rendszeres csúcstalálkozója) felállítása és a Párizs-Bonn tengely hatékonysága — amelyet Giscard d'Estaing és Helmut Schmidt barátsága személyesített meg — stabilizálta a Közösséget.

A nyolcvanas évek déli bővítésével (Görögország–1981, Portugália és Spanyolország–1986) a Közösség jóval heterogénebb lett. Ugyanakkor növekedett tagállamainak igénye, hogy az integráció a „gazdagok klubjából", az egynemű, iparilag fejlett „növekedési közösségből" a jelentős társadalmi és gazdasági különbségeket kezelő „fejlesztési közösséggé" alakuljon át. Az európai integráció mindhárom országban felgyorsította a diktatúrából a demokráciába való átmenetet és a társadalmi-gazdasági modernizációt. Az új közösség 340 milliós lélekszámával a világ legnagyobb kereskedelmi hatalmává vált. A görög csatlakozással — amelyet a szerző a Közösség gazdasági együttműködésen túlmutató, első politikai jellegű lépésének tekint — megszilárdították az Athént Nyugat-Európához fűződő szálakat és stabilizálták a NATO déli szárnyát. Ugyanakkor a csatlakozás után a Közösség Görögországgal kapcsolatos gondjai olyan frusztrációt váltottak ki, amely a kilencvenes években hozzájárult a közép- és kelet-európai tagjelöltekkel szembeni fenntartásokhoz. A portugál és spanyol felvétel, s demokratizálási folyamatuk támogatása is biztonsági érdekekkel párosult. A Közösség költségvetésének több mint kétharmadát felemésztő közös agrárpolitika pedig egyre inkább szociális, sem mint gazdasági politikának tűnt, reformja pedig — amely az előnyök csorbítását jelentette volna — szinte eretnekségnek számított.

Az egységes európai piac és a „határok nélküli Európa" terve új lendületet adott a Tizenketteknek. Az 1986-ban elfogadott Egységes Európai Okmány — amely először módosította a Római Szerződést — az egységes belső piac ügyében az egyhangú szavazás helyett bevezette a minősített, többségi szavazást, s ezzel felgyorsította a közösségi döntéshozatalt. A Jacques Delors vezette Bizottság pedig a pénzügyi unió terén növelte a tempót.

A kelet-közép-európai demokratikus forradalmakkal, majd a német újraegyesítéssel lezárult a kontinens hidegháborús megosztottsága, s vele az a páratlan történelmi helyzet, amely kedvezett a „kis-Európa" elképzeléseinek. Az újraegyesített Németországtól való félelmek új érveket szállítottak a korábbi föderalista elképzeléseknek és a monetáris unió eszméjének. Párizs — főleg a német egység után — az Unió fejlesztésével Németország erősödő politikai szerepét igyekezett ellensúlyozni. Ez vezetett a maastrichti megállapodásokhoz. Az újjászületett monetáris unió terve is egyértelműen politikai célokat szolgált.

A Maastrichti Szerződés (1992) kimondta az EGK Európai Unióvá alakulását, s a Római Szerződések óta az integráció legfontosabb mérföldköve lett. A majdani európai föderáció alkotmányára hasonlít, illetve részletes menetrendet rögzített: a kilencvenes évek végéig kijelölte a fejlődési irányokat és annak dinamizmusát. Maastricht továbbra is kompromisszumot jelentett a nemzetekfelettiség és a nemzeti eszme között: lehetővé tette fontos nemzetállami-jogkörök megtartását, de a nemzeti hatalom kizárólagosságát többé nem garantálta.

A maastrichti szerződés végrehajtása három pilléren nyugszik. Az elsőt az Európai Közösségek alkotják, amelyek szerződéseik értelmében a vámunió és a belső piac, az agrárpolitika, a struktúrapolitika és a kereskedelempolitika területét fogják át. Újra szabályozták a gazdasági és pénzügyi uniót, az uniós állampolgárságot, az oktatást és kultúrát, a transzeurópai hálózatokat, a fogyasztóvédelmet, a közegészségügyet és a szociálpolitikát. A szerződés szentesítette a már korábban megkezdett Európai Monetáris Unió (EMU) tervezetét, amely 1994 januártól új szakaszba lépett. Az új közös pénz, az euro tervezett bevezetése azonban szigorú követelményeket állított a tagállamok elé. Az ún. konvergencia-kritériumok szerint az infláció (a fogyasztói árindex) nem térhet el 1,5 százaléknál többel a három legjobb inflációs teljesítményű ország színvonalától; a költségvetési deficit nem lehet több a GDP 3 százalékánál; az államadósság nem haladhatja meg a GDP 60 százalékát; a nominális hosszúlejáratú kamatláb nem térhet el 2 százaléknál többel a három legjobb teljesítményű országétól.

Az Unió második pillére a kormányközi együttműködésben megvalósuló közös kül- és biztonságpolitika. A külpolitika illetékességi körébe tartozik a kooperáció, a közös álláspontok és akciók kidolgozása, a béke megőrzése, az emberi jogok és a demokrácia biztosítása és a harmadik államoknak nyújtott segítség. A biztonságpolitika kezeli a Nyugat-európai Unióra támaszkodva az Unió biztonságának ügyét, a leszerelést, a fegyverkezés gazdasági vonatkozásait, hosszú távon pedig az európai biztonsági rendszer megvalósítását.

A harmadik pillér a kormányközi döntéseken alapuló belügyi és igazságügyi együttműködés. Az uniós állampolgárság és a teljes mozgásszabadság terén megkövetelték a menekültügy szabá-

lyozását, a külső határok védelmét, a bevándorlási politika rendezését, a kábítószerkereskedelem és a szervezett bűnözés elleni küzdelem összehangolását és az igazságügyi együttműködést polgári és büntetőügyekben, valamint a rendőri együttműködést.

A Maastrich utáni kisebb zűrzavar és az Európa-építés válsága felerősítette az egységfolyamatot kezdettől végigkísérő elvi nézeteltéréseket. Az egyre szorosabbá váló unióval és a nemzetek feletti tendenciákkal mind hangosabb lett az európai egység másik elképzelése, amely a széleskörű kormányközi együttműködést szorgalmazta. Ez az ellentmondás jelentkezett a mélyítés vagy bővítés dilemmáiban, s a maastrichti megállapodás törékeny kompromisszumot jelentett a két elképzelés között.

Amikor napirendre került az egykori szocialista országoknak nyújtandó gazdasági segítség ügye, ismét felszínre kerültek a nyugati államok eltérő érdekei, és az „új Marshall-terv" mindössze az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) létrehozásáig jutott el. A volt szovjet blokk országainak egy nagyszabású és nagyvonalú gazdasági segélyprogramra irányuló várakozásai nem teljesültek.

Az európai integráció történetében sajátos dinamika figyelhető meg: amikor a Közösség pénzügyi vagy politikai együttműködése megtorpan és új kezdeményezésekkel igyekszik lendületet nyerni, akkor mindez a hetvenes és a nyolcvanas években is a Közösség bővítéséhez vezetett. Az EFTA-országok (Svédország, Finnország, Ausztria) 1995. évi csatlakozásával megerősödött az Unió „északi" jellege. Svédország és Finnország felvételét azért is üdvözölték, mert tőlük az Unión belül a demokrácia és a nyílt, átlátható kormányzás hagyományainak erősödését várták akkor, amikor szaporodtak az európai közvélemény fenntartásai Brüsszel „demokratikus legitimitását" és döntési mechanizmusát illetően. Az sem mellékes, hogy e tehetősebb tagállamok enyhítettek a pénzszűkével küszködő EU-költségvetés helyzetén. Mellettük potenciális jelentkezők, segélyeket kérők és új beruházási lehetőségeket kínálók új csoportja érkezett a „várfalak" alá. A kilencvenes évek elején azonban még úgy tűnt, hogy Brüsszelnek nincs átfogó elképzelése a kontinens keleti felének integrálásáról. A többi nemzetközi intézményhez hasonlóan az Európa Tanácsot is váratlanul érte az európai hidegháború lezárulása és az „új demokráciák" befogadása. A szervezet azonban gyors és kreatív választ fogalmazott meg a megváltozott európai politikára, és a közép- és kelet-európai új politikai elitekkel folytatott párbeszéd fontos fórumává vált.

Az Unió arculatát a kilencvenes évek végétől több, egymással szorosan összefüggő folyamat formálta. Az egyik legfontosabb a francia-német egyensúly metamorfózisa volt. Az intézményesített francia-német kapcsolat ugyanis az egyetlen, a partnerek által is elismert különleges viszony, amely kezdeményez és gondoskodik az Unió stabilitásáról. A nizzai csúcson (2001 február) nézeteltérések és eltérő integrációs elképzelések bukkantak fel közöttük, amelyek végülis kompromisszummal zárultak. Hiszen az uniós intézmények jövője a francia-német kapcsolatok harmonikus, sőt példaértékű jellegétől függ.

A koszovói háború nyomán megerősödtek az Unió kollektív katonai cselekvőképességének növelésére irányuló törekvések s ne legyen állandóan szükség Washington katonai segítségére. Ezért új döntések születtek az európai közös kül- és biztonságpolitika továbbfejlesztéséről is.

A századforduló Európájának arculatát gyökeresen átalakító változás az új, közös valuta megszületése volt. A pénzügyi szuverenitás önkéntes átruházása a nemzeti szintről Európa szintjére példa nélküli a történelemben. Az euro — paradox módon — egyszerre teljesíti hívei elvárásait és reményeit, illetve erősíti a bírálók kételyeit.

„Európa helyreállítása" az Európai Unió kiterjesztését (is) jelenti az egykori szovjet blokk területekre, amelynek nyomán az Unió a „gazdag államok klubjából" igazi páneurópai szervezetté válhat. Az eddigi bővítésekre is jórészt az intézményi status quo fenntartásával, a megfelelő intézmények kialakítása vagy átalakítása nélkül került sor. Az 1999-ben hatályba lépett Amszterdami Szerződés ugyan még nem fogadta el az Unió keleti bővítéséhez szükséges intézményi reformokat, de azóta már erre is sor került. A 2002. decemberi koppenhágai csúcstalálkozó óta már tudjuk, hogy Magyarország — kilenc további csatlakozóval együtt — 2004. május elsején az EU teljes jogú tagja lesz.

Mezei Géza színvonalas kötete hozzáértő gondossággal vázolja fel a napjaink Uniójához vezető nehéz utat. Bemutatja, hogy a nemzetek feletti eszme és a kormányközi kooperáció miként jellemzi az Unió intézményeit. Segítséget nyújt annak megértéséhez, hogyan született meg a több szintű „kormányzási folyamat" a kormányközi alkuk és a nemzetek feletti törekvések eredményeként. Mindazonáltal az Unió még adós a politikai unió megteremtésének világos terveivel. Ezzel együtt a kötetből egyértelműen kiderül, hogy az Európai Unió szuverén államok önkéntes társulásának egyedülálló formája, és az államok békés együttműködésének legambiciózusabb, legsikeresebb példája. A kötet értékét a fejezetek előtti tartalmi összefoglaló és a szakirodalmi ajánlás növeli.

Kiss Henrietta

Következő számunk tartalmából

Molnár András: Deák az újabb kutatások tükrében
Gergely András: Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban
Gerő András: Deák és a kiegyezés
Erdődy Gábor: Belgiumi liberális katolikus hírlapok a magyarországi változásokról 1848–1849-ben
Pintér István: Adalékok Görgey 1849-es téli tevékenységéhez

E számunk munkatársai

A. Gergely András, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest) – *Adriányi Gábor,* professzor (Bonni Egyetem) – *ifj. Barta János,* az MTA doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *C. Tóth Norbert,* tudományos munkatárs (MTA, Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *E. Kovács Péter,* tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Gantner Brigitta Eszter,* PhD ösztöndíjas (Humboldt Universität, Berlin) – *Hegyi Klára,* kandidátus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Horváth Richárd,* levéltáros (Egyházmegyei Levéltár, Győr) – *Kiss Henrietta,* gimnáziumi tanár (Budapest) – *Nemes Gábor,* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Neumann Tibor,* egyetemi hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Nyikus Norbert Krisztián,* egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Pálosfalvi Tamás,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Semsey Viktória,* egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tringli István,* tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Weisz Boglárka,* tudományos segédmunkatárs (MTA, Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Szeged) – *Zsoldos Attila,* kandidátus, tudományos osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

5193 2003 352

2003 137. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

200 ÉVE SZÜLETETT DEÁK FERENC

Molnár András: Deák Ferenc időszaki követjelentéseiből 1833–1835
Gergely András: Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban
Hermann Róbert: Deák és Görgei
Gerő András: Deák és a kiegyezés

***

Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig
Frank Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországán: Reseta János
Erdődy Gábor: Belgiumi liberális katolikus hírlapok a magyarországi változásokról 1848–1849-ben
Katona Csaba: Akiket a fürdőn ért a forradalom. A balatonfüredi fürdő 1848–49-ben

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
137. ÉVFOLYAM 2003. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

200 ÉVE SZÜLETETT DEÁK FERENC

Molnár András: Deák Ferenc időszaki követjelentéseiből 1833–1835 1025
Gergely András: Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban 1067
Hermann Róbert: Deák és Görgei 1081
Gerő András: Deák és a kiegyezés 1103

KÖZLEMÉNYEK

Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig 1119
Frank Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországán: Reseta János 1169
Erdődy Gábor: Belgiumi liberális katolikus hírlapok a magyarországi változásokról 1848–1849-ben 1179
Katona Csaba: Akiket a fürdőn ért a forradalom. A balatonfüredi fürdő 1848–49-ben 1231

TÖRTÉNETI IRODALOM

Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok (Ism.: *Szende László*) 1253
Peter Haber: Die Anfänge des zionismus in Ungarn (1897–1904) (Ism.: *Fenyő István*) 1255
Baloghné Ábrányi Hedvig–Soós Ferenc: Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat 1901–2001 (Ism.: *Kovács László*) 1257
Norbert Spannenberger: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1260

Szilágyi Ágnes Judit–Sáringer János: Ifj. Horthy Miklós, a kormányzó kisebbik fia (Ism.: *Sipos Péter*) 1264
Kápolnai Iván: Mezőkövesd és környéke. Népességi és gazdasági-társadalmi viszonyok a 20. század végéig (Ism.: *Jeney Andrásné*) 1265
A Magyar Tudományos Diákköri konferenciák fél évszázada (1951–2001) (Ism.: *Szilágyi Ágnes Judit*) 1269

KRÓNIKA

„Mindent a hazáért" Deák Ferenc emlékkiállítás 1803–2003 (*Katona Csaba*) 1271

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

Molnár András

DEÁK FERENC IDŐSZAKI KÖVETJELENTÉSEIBŐL[1] 1833–1836

Közismert, hogy a magyar törvényhatóságok által 1848 előtt megválasztott követek nem követhették szabadon saját politikai meggyőződésüket, hanem a küldőik által írásban megfogalmazott állásfoglalásokhoz, a követutasításokhoz kellett igazodniuk. Az országgyűlésen csak olyan értelemben szólalhattak fel és szavazhattak, ahogyan azt számukra a követutasítások előírták, mert ellenkező esetben leválthatták őket. Amikor az országgyűlési tárgyalások során olyan kérdések merültek fel, amelyekben a követeknek nem volt utasítása, pótutasítást kérő jelentést kellett írniuk. Ezek az úgynevezett időszaki követjelentések dokumentálták az országgyűlésen történteket és a követek tevékenységét, másrészt viszont meggyőzési eszközül szolgáltak a követek és politikai elvbarátaik számára, hogy befolyást gyakoroljanak küldőik közösségére, az őket pótutasításokkal ellátó vármegyék döntéshozóira. A rendi képviseleti rendszer első és második szintje, az országgyűlés és az illető törvényhatóság a diéta alatt folyamatosan kapcsolatban és kölcsönhatásban állt egymással; e viszony dokumentálásának alapvető forrásai az időszaki követjelentések és a pótutasítások.[2]

Már a zalai követutasításokat és követjelentéseket elemző Degré Alajos felfigyelt rá, utóbb pedig Sándor Pál levelekkel bizonyította, hogy a Zala megyét Pozsonyban 1833 májusától képviselő Deák Ferenc 1833/1836-ban több időszaki követjelentésében is saját liberális politikai meggyőződésével egyező, ám az 1832-es zalai alaputasítástól eltérő tartalmú pótutasítás elfogadására próbálta rávenni küldőit, Zala megye közgyűlését.[3] Első ízben 1833. június 7-i (akkori követtársával, Zalabéri Horváth Jánossal közös), az irtásföldek visszaváltásával kapcsolatban írt, álláspontját részletesen indokoló követjelentésében igyekezett meggyőzni küldőit a saját igazáról (2. dokumentum). Zala megye 1833. július 8-i közgyűlése elutasította Deák kérését, azt tudniillik, hogy az 1807:21. törvénycikk életbelépése

[1] Forrásközlésünk a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Kollégiumának támogatásával sajtó alá rendezett, és várhatóan 2003 novemberében megjelenő alábbi kötetünk anyaggyűjtése alapján készült: „Tekintetes Karok és Rendek!" Zala megye reformkori követutasításai és követjelentései 1825–1848. (Zalai Gyűjtemény 56.) (Sajtó alá rend. Molnár András) Zalaegerszeg, 2003. A források átírásához és összeolvasásához nyújtott segítségükért ezúton is köszönetet mondunk Árkovics Istvánnénak és Oláhné Szakály Gabriellának!

[2] *Degré Alajos:* Zala megye reformkori követutasításai. In: Levéltári Közlemények 44–45. évf. Bp., 1974. 143–160.

[3] *Degré Alajos:* Zala megye reformkori követutasításai 158., *Sándor Pál:* A pályakezdő Deák portréjához. In: Századok 1981. 3. sz. 549–553., Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834. (Sajtó alá rendezte, a bevezetést és jegyzeteket írta Sándor Pál) Zalaegerszeg, 1997. 7–8. (Sándor Pál mindkét munkájában hivatkozott Hegyi Károly 1926-ban készített, „Zala megyei követutasítások a reformkorszakból" című kéziratos disszertációjára, ám e kézirat lelőhelyét nem fedte fel.)

előtt keletkezett irtásföldek a jobbágyok használatában maradhassanak. Deák e pótutasításra, valamint annak keletkezési körülményeire reagálva írta sógorának, Oszterhueber Józsefnek Pozsonyból 1833. július 21-én az alábbiakat:

„Az irtások eránti utasítást is a többivel együtt kaptam, elő fogom azt kötelességem szerint terjeszteni annak idejében. Azt írod, hogy »duzzadt tollal írott jelentésünket némelyek sokallották« – ezt valóban sajnálom. Kötelességemnek véltem én küldőimnek megírni mind azt, ami tanácskozásink közben kifejlett, mind azt, amit ők nem is tudhattak, mert azt hittem, hogy csak így tehetnek helyesen és biztosan intézeteket. Nem magamtól, hanem követtársaim előadásából merítettem hivatalos levelemnek minden környülállásait; ha ezek lefejtése nem tisztán folyó, nem könnyen érthető, hanem »duzzadt tollal írott« vala, ezt inkább ügyetlenségemnek, mint a jó akarás hiányának kell tulajdonítani. Véleményünket csak kérés gyanánt és nem erőltetve adtam elő, sokallást és félreértést tehát nem vártam. Azonban vedd köszönetemet ebbéli barátságos tudósításodért, most legalább tudom, hogy nékünk véleményt még kérés gyanánt sem lehet előadnunk, mert a megye kebeléből kiszakasztva és ideszegezve csak eszközei vagyunk kívánságtoknak. Ehhez fogom ezentúl alkalmaztatni hivatalos tudósításinkat, s a tárgynak legszárazabb, rövid előadásán kívül, abban csakugyan egy betűt sem iktatok, mert én most, fájdalom, független nem lévén, mások ízléséhez kell alkalmaztatnom munkámat. Hiszem azonban, hogy a megyének jobb és lelkesebb része, azon némelyeknek éles észrevételében nem osztozik, habár a tárgyra magára véleményemmel nem tart is."[4]

Noha ez esetben nem Deák kérésének megfelelő pótutasítás született a zalai közgyűlésen, barátainak és politikai szövetségeseinek a későbbiekben sikerült elérniük, hogy a további pótutasításokkal számos vonatkozásban, fokról fokra szabadelvűvé változtatták az 1832-es alaputasítást.[5] E folyamatot dokumentálják Deák 1833 és 1836 közötti időszaki követjelentései, valamint Zala megye ezek nyomán készített pótutasításai. Deák ez idő alatt összesen 25 időszaki követjelentést küldött Zala megyének. Ezek közül tízet egyedül, hetet Zalabéri Horváth Jánossal, nyolcat pedig későbbi követtársával, Hertelendy Károllyal közösen jegyzett. Deák országgyűlési beszédei és felszólalásai, továbbá sógorához, Oszterhueber Józsefhez írott magánlevelei bizonyítják, hogy függetlenül a közös aláírásoktól, ő készítette valamennyi időszaki követjelentést.

Deák Ferenc meggyőzési módszere korántsem egyedülálló; amint az alábbi példákból kitűnik, korábban a bátyja, Deák Antal is ugyanezt az eljárást alkalmazta. Deák Antal és Kerkapoly István, Zala megye követei az előző diéta idején 1830. szeptember 16-i jelentésükben számoltak be az országgyűlés megnyitásáról, és a megyéjüknek megküldött királyi előterjesztések negyedik pontja kapcsán pótutasítást kértek.[6] Deák Antal két nappal később magánlevélben fordult Zala

[4] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Deák Ferenc levele Oszterhueber Józsefhez, Pozsony, 1833. július 21. Közli: Deák Ferenc országgyűlési levelei i. m. 46.

[5] Pesti Hírlap 1843. június 22. (258. sz.) 417–418. (Csány László: Válaszszó Zalából. Csány, jún. 8.) Vö. Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1990. 20.

[6] Zala Megyei Levéltár (ZML) Zala vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (kgy. jkv.) 1830:2727. (5–6. p.)

megye másodalispánjához, Séllyey Elekhez, aki máskülönben bizalmas barátja volt, és tanácsot, illetve ajánlást adott neki arra nézve, hogy követtársával együtt milyen pótutasítást vár küldőitől. Pozsonyban a közvélemény azt véli — írta Deák Antal Séllyeynek —, hogy a következő országgyűlés várhatóan hosszabb ideig fog majd tartani, ezért nehogy az igazságszolgáltatás valamely hátramaradást szenvedjen, a kerületi táblákon és vármegyében folyamatban lévő pereket általában folytassák, kivéve azokat, melyekben az alperesek vagy törvényhatóságuk által küldött követek, vagy a diétán személyesen jelenlévő mágnások, „kik tudniillik nem ügyelhetnek fontosabb helyheztetéseknél fogva ügyeiknek folyamatjára". A fellebbezett büntetőpereket az országgyűlés ideje alatt a királyi tábla tagjainak egyik fele vizsgálja felül, a tagok másik része eközben még jelen lehet az országos ülésekben.

„Ha tehát e részben valamely instructiót küldetek, melyet vélekedésem szerint particularis gyűlésből [kisgyűlésből] is küldhettek — kérte Deák Antal Sélyleyt —, oda vigyétek a dolgot, hogy generalis [általános] instructiót adjatok ezen pontra nézve, vagy ha [a részletekre] kiterjeszkedtek, az előbb írottakhoz szabva adjatok utasításokat."[7] – Zala megye 1830. október 11-i közgyűlése gyakorlatilag ilyen értelmű utasítást adott követeinek.[8]

A másik eset: a zalai követek 1830. szeptember 30-án írott jelentésükben tájékoztatták megyéjük közgyűlését arról is, hogy az országos bizottság elkészült a rendszeres munkálatok kidolgozásával, annak szövegét az országgyűlésnek bemutatta, a törvényhozás pedig megrendelte a munkálatok kinyomtatását. Zala megye már alaputasításában előírta, hogy követei rendeljenek a munkálatok valamennyi (kilenc) kötetéből egy-egy példányt, Deák Antal azonban jónak látta még legalább egy további sorozat megrendelését is. E kérdésre nézve a következő indoklással kért pótutasítást megyéjétől: „ezen munkák nemcsak belső magányos törvénykezésbéli szokásoknak netalán történhető alapos változtatását, de magának a hazának jövendő kormányzását érdeklő rendszabásokat foglalnának magokban, melyeknek helyes és pontos elarányozása, hogy a nemzet javára és boldogságára célozzon, bővebb megfontolást és hosszabb ideig tartó értekezést kívánnak, és így, hogy a legközelebb megesendő országgyűlésre küldendő követeknek célarányos utasítást adni lehessen, szükséges, hogy azon utasításnak készítésében foglalatoskodó tagok mindnyájan egyenként, előre ezen munkában foglalt tárgyokat által olvassák, megvizsgálják, és magoknak azokból princípiumokat állíthassanak fel." Annak érdekében, hogy ez minél célirányosabban megtörténhessen, elégtelennek vélték a zalai követek az egyetlen példányt, és hasznosabbnak ítélték még egy példány beszerzését, tekintettel arra, hogy „azon egy időben többen is a munkákat olvasni tudhassák."[9]

„Második hivatalos jelentésünknek végén elöladott vélekedésünket [...] célarányosnak látom általatok elfogadtatni — fordult Deák Antal ismét baráti segítségért Séllyey Elek másodalispánhoz —, mert ha csak egy példányt vesz a mun-

[7] ZML Séllyey család levéltára. Séllyey Elek levelezése. Deák Antal levele Séllyey Elekhez. Pozsony, 1830. szeptember 18.
[8] ZML kgy. jkv. 1830:2727. (6–7. p.)
[9] ZML kgy. jkv. 1830:2728. (9–10. p.)

kálatokból a megye, „nem fogják sokan olvashatni, és így nem is fognak sokan hozzá tudni szólani. Én szándékoztam magam számára egyet megvenni — leplezte le a szándékát — de hallva, hogy sokba kerül, nem akarnék magamnak ok nélkül való költséget szerezni, kivált, ha a vármegye kettőt venne, mert annak egyik példázatjából én is vehetnék magamnak tudományt."[10] Zala megye október 11-i közgyűlése utasította követeit a munkálatok második példányának beszerzésére (annak árát a nemesi felkelés pénztárából fedezték),[11] ezáltal később, 1831/1832-ben lehetővé vált, hogy Deák Antal és öccse, Ferenc — magukhoz véve az egyik példányt — hosszasan és elmélyülten tanulmányozhassák az országos bizottság munkálatait, és ők dolgozhassák ki az operátumokra tett zalai észrevételek tervezetét, gyakorlatilag a helyi ellenzék hangadói által kimunkált első érdemi reformjavaslatokat.[12]

Terjedelmi okokból nem közölhetjük Deák Ferenc 1833 és 1836 között készített valamennyi időszaki követjelentését, csupán tizenhatot közülük, a fontosabbakat, elsősorban azokat, amelyekben — többé-kevésbé sugalmazva — pótutasítást kért Zala megyétől.[13] Deák időszaki követjelentéseit — a gördülékeny olvasás elősegítése és a szövegértés megkönnyítése érdekében — modernizált helyesírással adjuk közre. A központozásban, a szavak egybe- és különírásában, a nagy- és kisbetűk, a hosszú és rövid magán-, illetve mássalhangzók használatában, továbbá a tulajdonnevek írásában a mai helyesírást követjük. A „cz" helyett „c"-t, a „ts" helyett pedig „cs"-t írtunk, és külön jelzés nélkül feloldottuk az egyértelmű rövidítéseket. Ugyancsak minden megjegyzés nélkül kijavítottuk a nyilvánvaló elírásokat, betűcseréket és betűkihagyásokat. Az idegen eredetű, vagy régies szavak írásmódját megtartottuk abban az esetben, ha a szó ma már nem használatos. A forrásszövegekben előforduló idegen szavakhoz, személynevekhez, jogszabályi hivatkozásokhoz, valamint az előzményekre, különböző közgyűlési határozatokra vagy hivatalos iratokra való hivatkozásokhoz magyarázó jegyzeteket fűztünk. Az egyes dokumentumok közötti összefüggéseket kereszthivatkozásokkal tettük nyilvánvalóvá, és igyekeztünk azonosítani a követjelentések valamennyi mellékletét is. Néhány esetben az országgyűlés hivatalos, sorszámmal ellátott nyomtatványai képezték a mellékletet (ezeket „Ogy. Nyomt."-ként jelöltük), míg a többi melléklet a zalai írnokok által készített egykorú kéziratos másolat volt, ezeket viszont külön nem jelöltük.

---

[10] ZML Séllyey cs. lt. Deák Antal levele Séllyey Elekhez. Pozsony, 1830. október 1.

[11] ZML kgy. jkv. 1830:2728. (10. p.)

[12] Molnár András: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. In: Századok 1995. 2. sz. 381–406.

[13] Forrásközleményünkből Deák Ferenc alábbi időszaki követjelentései maradtak ki: 1833. május 23. (ZML Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai – kgy. ir. - 1833:1399.), 1833. augusztus 5. (ZML kgy. ir. 1833:1945.), 1833. szeptember 29. (ZML kgy. ir. 1833:2108.), 1834. augusztus 28. (ZML kgy. jkv. 1834:1913.), 1835. március 23. (ZML kgy. ir. 1835:693.), 1835. április 16. (ZML kgy. ir. 1835:729.), 1835. június 27. (ZML kgy. ir. 1835:1525.), 1835. szeptember 21. (ZML kgy. ir. 1835:2134.), 1836. április 11. (ZML kgy. ir. 1836:847.)

VÁLOGATÁS DEÁK FERENC IDŐSZAKI KÖVETJELENTÉSEIBŐL

1.
Pozsony, 1833. május 6.
Zalabéri Horváth János és Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Azon kegyelmes királyi rescriptum,[14] mely folyó esztendei április holnapnak 17-én kihirdettetett, és ugyanazon holnapnak 23-án írott levelünk[15] mellett általunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek is megküldetett, előbb kerületi ülésekben, e mai napon pedig az országos ülésben tanácskozás alá vétetvén, itten voksok többségével az határoztatott, hogy az urbarialis tárgy után tüstént nem a kereskedési, hanem a törvénykezési munka vétessék tanácskozás alá, eszerint tehát mi a Tekintetes Karok és Rendek világos utasításánál fogva kijelentett, és a kereskedési munka felvételét sürgető kívánságunktól voksok többségével ezúttal is elvettettünk.

Az országgyűlési költségek viselésére nézve a mi utasításunkkal is egyezőleg[16] az országgyűlési karok és rendek többsége oda ment ki, hogy mindezen költségeket teljesen és egész mértékben a megyék nemessége, mindenik megye tudniillik a maga költségeit egyedül maga viselje – oly világos megjegyzéssel azonban, hogy ezen ajánlás csak a jelen országgyűlésre, éspedig minden lehető következtetések iránti óvás mellett ajánltatott, a határozás egyszersmind oda is kiterjesztetvén, hogy a vármegyék ebbéli költségeit minden nemes, és akit törvényeink ezek sorába helyheztetnek, még azokat sem véve ki, akik akár magok, akár küldöttjeik által e jelen országgyűlésén jelen vannak, különbség nélkül egyformán fizesse.

Ezen kétrendbeli határozások azonban előbb a főméltóságú felsőtáblához fognak küldetni, és mihelyest a két tábla között a szükséges megállapodás megtörténvén, az érdemben a felírás elkészül, azt a Tekintetes Karoknak és Rendeknek azonnal megküldeni sietünk.

Az országgyűlési irományokból 49 ívet, a jegyzőkönyvből pedig 86 ívet, melyek már a sajtót elhagyták, ezennel idezárva megküldeni szerencsénk vagyon.

Továbbá kerületi üléseinkben az urbarialis munkának 6. cikkelye[17] vagyon tanácskozás alatt, és így e tárgy még országos ülésbéli végzés alá nem kerülvén, azeránt semmi különös és bizonyos tudósítással nem udvarolhatunk.

Végre e jelen pillantatban a mondottakon kívül semmi oly mellékes tárgy az országos üléseknek elhatározásitól felfüggesztve nincsen, mely a Tekintetes Karoknak és Rendeknek pótoló utasítását szükségessé tenné avagy csak közlésre is méltó volna.

---

[14] Leirat.

[15] Deák Antal és Zalabéri Horváth János Pozsonyban, 1833. április 23-án kelt követjelentése. (ZML kgy. ir. 1833:1281.)

[16] Zala megye országgyűlési követeinek alaputasítása, Zalaegerszeg, 1832. november 8., az utasítás 8. pontja. (ZML kgy. ir. 1832:2165.)

[17] Az úrbéri törvény 6. cikkelye a községek belső igazgatásával foglalkozott.

Ami pedig a Tekintetes Karoknak és Rendeknek folyó esztendei április holnapnak 15. napjáról hozzánk küldött utasításait illeti,[18] nem fogjuk azoknak előterjesztését annak idejében elmulasztani. Kik mindenkori kegyességökbe ajánlottak szokott tisztelettel maradunk a fent tisztelt Karoknak és Rendeknek[19]
Pozsonyban, május 6-án 1833. esztendőben

alázatos szolgái

Horváth János[20] Deák Ferenc
országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1833:1398.

2.
Pozsony, 1833. június 7.
Zalabéri Horváth János és Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

A jobbágyok birtokában lévő irtások eránt méltóztattak a Tekintetes Karok és Rendek oly utasítást adni, hogy azokat a földesúr annak rende szerint visszaváltván, minden megszorítás nélkül saját használatára is fordíthassa.[21] Kétségtelenül törvényes alapon épült ezen utasításnak rendelése, mert az a sajátsági jusnak igazságában gyökerezik. Ugyanazért valának számos megyék hasonló véleménnyel, és a kerületi ülésben voksok többségével oly határozás tétetett, mely a Tekintetes Karok és Rendek ebbéli utasításával egyező. Midőn azonban e tárgy vitatás alatt volt, oly környülállások fejlének ki, melyeket előre minden megyének tudni nem lehetett, noha legnagyobb figyelmet és tekintetet érdemelnek. Sok megyének követje, képviselői hitelessége alatt nyilván kijelentette, hogy megyéjében több ezer háznép egyedül irtásokon lakik; vagynak faluk, melyeknek egész birtoka csak irtásföldekből áll, és ha ezen törvény, mely az irtásoknak uradalmi telkekké lehető fordítását korlátolás nélkül megengedi, el lesz fogadva, sok ezer munkás és nemzeti közerőnket gyarapító háznép élelmétől megfosztatik, sok falu végképpen elpusztul, sőt egész vidékek véghetetlen nyomorúság örvényébe dőlnek.

[18] Zala megye 1833. április 15-i közgyűlése utasította a zalai követeket, hogy az országgyűlésen pártolják a Nemzeti Játékszín ügyét (ZML kgy. jkv. 1833:1052.), és meghagyta nekik, hogy a kerületi naplóból egyetlen példányt se rendeljenek, viszont az országos ülések naplóit és irományait azon nyomban küldjék meg, amint azok a nyomdából kikerülnek. A közgyűlés nyomatékosan intette a követeket, hogy ha olyan, a rendszeres bizottsági munkálatokban nem érintett tárgyak kerülnek az országgyűlés napirendjére, melyekről nincs utasításuk, haladéktalanul tegyenek jelentést megyéjüknek, és kérjenek pótutasítást. (ZML kgy. jkv. 1833:1092. 65–66. p.)

[19] Zala megye 1833. július 8-i közgyűlése tudomásul vette a követjelentésben foglaltakat.

[20] Zalabéri Horváth János (1788–1853), cs. kir. kamarás, 1831-től 1834-ig Zala megye első alispánja, 1832 novemberétől 1834 márciusáig egyik országgyűlési követe.

[21] A zalai követek 1832. évi alaputasításának része volt a „Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételei" című nyomtatvány. Ennek az úrbéri munkálattal foglalkozó fejezete tért ki az országos úrbéri operátum 3. cikkelye kapcsán az irtásföldek visszaváltásának kérdésére. Vö. „Javítva változtatni". Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. (Zalai Gyűjtemény 49.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. 59–61.

Ily környülállások között bölcsen által fogják látni a Tekintetes Karok és Rendek, hogy lehetnek igazságos törvények, melyeket megszorítás nélkül eszközlésbe venni gyakran veszedelmes. Eddig az urbariumi tárgyban világos törvényeink nem valának, sok felsőbb rendelés, sok intéző levél habozó kétségben tartotta nemzetünket, gyakran elnézés, gyakran engedelem, sőt talán némely helyeken egyenes bíztatás vezette a jobbágyokat arra, hogy irtsanak és foglaljanak, a végrehajtó hatalomnak rendelései pedig biztosságot látszottak nyújtani azeránt, hogy az irtások visszaváltása után is nyerhet annak előbbi birtokosa magának és háza népének táplálására helyet és földet elegendőt azon jobbágytelkeken, melyek a visszaváltott irtásokból valának kimetszendők. Igaz, hogy ezen felsőbb rendelések törvénysértések valának, de a törvény súlyát és pártfogását csak tapasztalásból ismerő szegény jobbágy forró bizodalommal ragaszkodott azokhoz, most azonban a hozandó törvénynek egy szava ezen forró, ezen egyetlen egy bizodalmat rútul megcsalva végképpen elölné, elvenné a földmívelőtől élelmének gyakran utolsó forrását, de semmi pótolékot nem nyújtana érette, egyszóval ezen törvénynek szigorú igazsága keveseknek használva, de ellenben ezereknek nyugalmát és boldogságát feldúlva, ezereknek keserű könnyeit és átkát vonná fejünkre, mert ugyanazon békeszerető nyugalmas földmívelő, ki személyének és vagyonának a törvény oltalma alatt bátorságot keresve, súlyos munkával, de biztosan táplálta gyermekeit, kétségbeesve fog felriadni, ha maga azon törvény, melytől védelmet reménylett, lehető elnyomásának eszközévé válik, ugyanazon hazai polgár, kit csekély vagyonának és élelme helyének féltése a közcsendesség mindenkori védjévé tett vala, élelmének eddigi helyéből kikergetve, és annak forrásától megfosztva, magának a közcsendességnek dúló ellensége lehet.

Nem egyedül a mi aggódásaink ezek, teljes mértékben osztja vélünk azokat a képviselői táblának talán minden tagja, de a nagyobb rész vélünk együtt világos utasításának szeghetetlen rendelése által megkötve, e tárgyra nézve még eddig nem tehette azt, amit a közjónak tekintete parancsolva megkíván. Hogy azonban akkor, midőn e kérdés országos ülésben vétetik fel, a lehető és szükséges módosítás megtörténhessék, képviselői kötelességünknek tartjuk a Tekintetes Karokat és Rendeket mindezekről környülállásosan és nyíltan tudósítani, és azon kérelmünket, vagy ha így szólanunk szabad, véleményünket előterjeszteni: méltóztassanak egy minél előbb adandó utasítás által az irtásoknak uradalmi használatra lehető fordításában valamely megszorítást tenni, és erre nézve az 1807. esztendei 21. cikkelyt,[22] mely a jobbágyokat jövendőre minden teendő irtásoktól eltiltott, alapul véve azt rendelni, hogy az említett törvény előtti irtásokból minden földesúr új jobbágytelkeket alkotni, vagy azokat az urbáriumnál nem terhesebb és állandó szerződés mellett a jobbágyoknak általadni köteles legyen; ha pedig ezt is terhesnek ítélnék a földesurakra nézve a Tekintetes Karok és Rendek, bölcs bélátások szerint ezen eránt korlátul valamely más időpontot meghatározni.[23]

---

[22] Az 1807:21. törvénycikk az erdők fenntartásáról rendelkezett.

[23] A kért pótutasításról Zala megye 1833. július 8-i közgyülése hozott határozatot: „azon irtásokat, melyek az 1807. esztendei 21. cikkely előtt tétettek, követ uraknak kívánságához képest a jobbágyoknak birtokában általánosan meghagyni a földesurak jussainak és vagyonoknak tetemes megcsorbítása nélkül nem lehet".(ZML kgy. ir. 1833:1399/1400.) A pótutasítást az alábbi tagokból

Az országgyűlési naplókönyvnek és irományoknak rész szerint már megküldött, rész szerint (a naplókönyvnek 87. ívtől 116-ig, az irományoknak 50-től 57-ig) ezennel idezárt íveiből méltóztatnak látni a Tekintetes Karok és Rendek, hogy számosabb vallásbéli sérelmek, mint az országnak előleges sérelmei és kívánati különös izenetekbe öszveszedve a méltóságos főrendekhez ismételve felküldettek, s onnan némelyeknek elfogadásával, másoknak ismét megtagadásával hozzánk visszaérkeztek; látni méltóztatnak továbbá azon izenetekből, melyek még az országgyűlési irományok között kinyomtatva nincsenek, de az ./.[24] és .//.[25] alatt ezennel írásban alázatosan idemellékeltetnek, hogy ezen vallásbéli sérelmek eránt még a két tábla között egyesülés nem történhetett, méltóztassanak tehát utasítás által a Tekintetes Karok és Rendek azeránt is végzésekről tudósítani, ha ugyan a karoknak és rendeknek eddigi izeneteiben kifejezett kívánságait pártolják-e, vagy azzal valamiben, és különösen miben vagy mennyiben ellenkezzünk?

Végre jelentésünket azon tudósítással rekesztjük bé, hogy kerületi üléseinkben, amennyire azokat a vallásbeli sérelmek eránti tanácskozás el nem foglalja, most az urbariumi 7. cikkelynek 8. paragrafusa[26] vagyon vitatás alatt, mihelyest az egész munka kerületi ülésekben befejeztetik, az itt elkészített törvénycikkelyek megküldésével késni nem fogunk. Kik többnyire magunkat tapasztalt kegyességökbe ajánlván teljes tisztelettel maradunk a fenn tisztelt Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban június 7-én 1833.

alázatos szolgái

Horváth János Deák Ferenc

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1833:1400.

3.

Pozsony, 1833. június 30.

Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Az urbariumi 7. cikkelynek elvégzése után befejezésül a jobbágyok személyes és vagyonbéli bátorságáról egy 8. cikkelyt is készítettek a kerületi rendek, melyet ./. alatt[27] alázatosan idezárva megküldök.

álló zalai bizottság dolgozta ki: Batthyány Imre gróf, főispáni helyettes (elnök), Hertelendy Károly másodalispán, Séllyey Elek kerületi táblai ülnök, Ebergényi Benedek, Kisfaludy Sándor, Farkas János, Inkey János cs. kir. kamarás, Ruszek József keszthelyi apát, Steffanics Farkas zalaegerszegi esperes, Csány László, Oszterhueber József, Nagy Antal, Mezriczky Péter táblabíró, a hat járási főszolgabíró és Skublics Alajos főjegyző.

[24] Az alsótábla 4. üzenete a főrendekhez a vallás tárgyában.

[25] A főrendek 4. válasza a vallási sérelmek ügyében.

[26] Az úrbéri 7. cikkely 8. §-a a határok úrbéri per útján történő rendbe szedéséről szólt.

[27] Az úrbéri törvényjavaslatok 8. cikkelyének latin nyelvű másolata (1-2. §).

Ezen törvénycikkelynek első szakasza, mely a jobbágyokat nem a véteknek vagy kiszökésnek[28] érdemlett büntetésétől, hanem csak az önkénynek igazságtalanságitól menti fel, szoros öszveköttetésben vagyon a Tekintetes Karoknak és Rendeknek azon nékünk adott utasításával, hogy a nemtelen embert még a kisebb vétkek esetében se lehessen tüstént béfogatni, hacsak megszökésétől tartani nem kell, mert ha már a béfogatás is tiltva lesz, az önkényes büntetéseket továbbá is fenntartani nem lehet. Minden balmagyarázatok elkerülhetése végett azonban kötelességemnek tartom megjegyezni azt, hogy ezen törvény rendelése sem a cselédekre, sem a bizonytalan tartózkodású kóborlókra ki nem terjed, hogy továbbá a törvényes bíróság és kihallgatás alatt nem a hosszas per útját kívánták érteni a kerületi rendek, sőt egyenesen fenntartatott, hogy a törvénykezési munkának sorában minden kiszökésnek rövid úton és haladék nélkül leendő büntetésére meghatározott törvények fognak hozatni.

Ugyanezen cikkelynek második szakasza, mely a jobbágynak fölpörösségi jussát határozza meg, mind a földesuraknak, kiket sok kellemetlen pörlekedésektől megment, mind a jobbágyoknak, kik ezentúl ön nevök alatt is pörlekedhetnek, kedvező. Méltóztassék tehát a Tekintetes Karoknak és Rendeknek ezen törvénycikkely elfogadásáról kegyes utasításokat megküldeni.[29]

Az egész urbariumi tárgy kerületi ülésekben béfejeztetett, most annak magyarra fordításával foglalatoskodik egy különös választmány, mihelyst ez elkészül, azt tüstént az országos ülésbe által fogjuk vinni.

Indítvány tétetett a kerületi ülésben a pesti hídnak felépítése eránt is oly módon, hogy minekelőtte e tárgyban valamely lépés tétetnék, egy országos küldöttség neveztessék ki, mely a helynek és építésnek minden környülállásait megvizsgálja, s azokról jelentést, a költségeknek miképpen lehető öszveszerzéséről pedig véleményt adjon. Ezen indítvány, minthogy sem valamely elvnek, sem pedig tehernek elvállalását még nem foglalja magában, közakarattal elfogadtatott, s a legközelebbi országos ülésnek be fog jelentetni. E jelen pillantatban a kerületi ülések a vallásos tárgyban készült 6. izenetnek vizsgálásával foglalatoskodnak.

Végre Ő császári királyi felsége méltóságos Sárdi Somssich Pongrác urat őnagyságát[30] personalisnak méltóztatott kegyelmesen kinevezni. Ki folyó holnapnak 11-én a karok és rendek ülésébe egy ékes magyar beszéddel köszöntött bé, s arra főtisztelendő Németh György,[31] az esztergomi káptalannak követje a karok és rendek nevében hasonló ékesszólással válaszolt, mind a két beszédet .//.[32] és .///. alatt[33] ezennel idezárva a Tekintetes Karoknak és Rendeknek megküldöm.

---

[28] Kihágásnak, szabálysértésnek.

[29] A 8. úrbéri cikkely tervezetéről Zala megye 1833. július 8-i közgyűlése az alábbi határozatot hozta: „Ezen jelentés mellett közlött 8. urbariumi cikkelyt a nemes vármegye célarányosnak találván, követ uraknak meg fog íratni, hogy annak elfogadása s törvénybe leendő alkotása eránt semmi észrevétel fent nem forog." (ZML kgy. jkv. 1833:1401.)

[30] Somssich Pongrác (1788–1849), alnádor, 1833 júniusától személynök, és ezzel az alsótábla elnöke.

[31] Németh György (1788–1863), esztergomi kanonok, káptalani követ.

[32] Somssich Pongrác személynök beszéde országgyűlési elnöklésének kezdetekor. (Az 1832/1836. évi országgyűlés egyedi, a kötetekben közreadott országgyűlési irományoktól különböző sorozatot képező nyomtatványai - a továbbiakban: Ogy. nyomt. - No. 23.)

[33] Németh György esztergomi kanonok válasza Somssich Pongrác beszédére. (Ogy. nyomt. No. 24.)

Többnyire magamat kegyességökbe ajánlván, teljes tisztelettel maradok a fent tisztelt Tekintetes Karoknak és Rendeknek
Pozsonyban június 30-án 1833-ban

alázatos szolgájok

Deák Ferenc
országgyűlési követ

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1833:1401.

4.
Pozsony, 1833. szeptember 15.
Zalabéri Horváth János és Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Az úrbéri munkának harmadik, negyedik, ötödik és hatodik törvénycikkelyeit[34] országos ülésekben is elvégeztük, és azokat magyar és deák nyelven ./., .//. alatt[35] alázatosan idemellékelve megküldjük. Az ötödik cikkelynél indítványba tétetett a nemteleneknek bírhatási jussa[36] is, de ezen kérdést a többség a törvénykezési rendszeres munkára halasztotta.

A méltóságos főrendek e folyó hónapnak 12-én kezdették el ismét üléseiket, és tanácskozás alá vették az általunk elvégzett úrbéri törvénycikkelyeket. Az első törvénycikkelynél elfogadták ők is a jobbágytelkek használatának szabad eladását, de mivel könnyen megtörténhetőnek vélték, hogy ezen szabad eladás által számosabb jobbágytelkek nemesembereknek kezére kerülnek, nehogy emiatt a közadó fundusa[37] csorbulást szenvedjen, s a közterhek súlya kevesebb birtokra és birtokosra szállván, terhesebb legyen, oly megjegyzést tevének, hogy a megvevő mindenkor köteles legyen minden közterheket viselni. Volt ugyan erről említés a karok és rendek táblájának tanácskozásaiban is, de az egész kérdés minden hosszas vitatások nélkül akkorra halasztatott, midőn az országos öszveírás felvétetik s az adó eránti rendszeres munka vizsgálat alá jön; most azonban a méltóságos főrendek megjegyzésének következésében könnyen lehető az is, hogy a karok és rendek táblája ezen tárgyat tüstént elhatározó tanácskozás alá veszi. Az első utasításban[38] méltóztattak már a Tekintetes Karok és Rendek határozást tenni az eddigi nemes jobbágyok által földesuroktól ingyen nyert telkekről, az ilyen nemesek földjeiről, házairól, személyeiről, szőlőiről és mindazokról, melyeket azok uradalmi törvényhatóság alatt ugyan, de valóságos tulajdon gyanánt bírnak. Mivel azonban az olyan jobbágyülésekről, melyek a most elhatározott szabad adás-vevés útján ezután fognak az önkényt vásárlani akaró nemeseknek kezére kerülni, em-

[34] Az úrbéri törvények 3. cikkelye a jobbágyok haszonvételi jogaival, a 4. cikkely a jobbágyok földesúri szolgáltatásaival, az 5. cikkely pedig a földesúri szerződésekkel foglalkozott.

[35] Az úrbéri törvényjavaslatok 3. cikkelyének másolata latin (./.) és magyar nyelven (.//.).

[36] Tulajdonhoz való joga.

[37] Alapja.

[38] Az 1832. november 8-án elfogadott alaputasításban. (ZML kgy. ir. 1832:2165.)

lített utasításunk világos rendelést nem tesz, hogy ezen nagy fontosságú tárgyban mi is minden kételkedés nélkül szólhassunk, bátorkodunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek könyörögni, méltóztassanak ezeránti szándékjokról minket kegyesen sietö postával tudósítani.[39]

Még ugyan a méltóságos főrendeknek említett megjegyzése hivatalos úton tudtunkra nem adatott, mert ők csak az egész munka bévégzésével fogják hozzánk általküldeni észrevételeiket, de mivel ez sok időre nem haladhat, az általküldés után pedig ezen kérdés azonnal tanácskozás alá vétetik, előre, és sietö postával bátorkodunk tudósításunkat és kérelmünket a Tekintetes Karoknak és Rendeknek ezennel megküldeni.

Többire magunkat tapasztalt kegyességökbe ajánlván, teljes tisztelettel maradunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban, szeptember hónak 15-én 1833-ban

alázatos szolgái

Horváth János Deák Ferenc

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1833:2107.

5.

Pozsony, 1833. december 26.

Zalabéri Horváth János és Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Bévégezvén az országosan egybegyűlt képviselőknek táblája az egész úrbéri munkát, az a méltóságos főrendekhez által küldetett. Több izeneteket váltott e tárgyban egymás között a két tábla, míg végre némely kérdéses pontok eránt csakugyan meg lett a kölcsönös egyesülés; azokra nézve pedig, melyekben mindenik tábla tovább is a maga véleményéhez ragaszkodott, a méltóságos főrendek azt nyilatkoztatták ki, hogy ők többször kijelentett ellenkező meggyőződések mellett maradnak ugyan, de a munkának felterjesztésében akadályul lenni nem akarnak. Ezen kinyilatkoztatásnak következésében tehát november 19-én készült országos felírás mellett az úrbéri munka, melyet ./. alatt[40] mi is alázatosan idezárunk, Őfelségéhez felterjesztetett.

Ezen úrbéri munka első cikkelyében a jobbágytelkek használhatásának szabad eladása a követek tábláján ellenünk és utasításunk ellen nagy többséggel megállapíttatván, a méltóságos főrendek által is elfogadtatott; igen hihető pedig,

[39] Zala megye 1833. október 14 - november 4-i közgyűlése hozott határozatot a kért pótutasításról. A nemesek által megvásárolandó jobbágytelkekhez kapcsolódó terhek viselése alól - az 1832. évi alaputasítás 3. pontjának megfelelően - továbbra is fel kívánták menteni a nemeseket.(ZML kgy. jkv. 1833:2107.)

[40] Felirat az úrbéri törvényjavaslatok felterjesztéséről. (Mellékelve a törvényjavaslatok. Ogy. nyomt. No. 28.)

hogy ezen rendelkezés Őfelségének királyi helybenhagyását is megnyerendi, s kötelező törvénnyé válik. Nem csekély kihatása lesz ezen törvénycikkelynek az egész országra nézve, de ha már utasításunkat e tárgyban kivívnunk a vélünk ellenkező nevezetes többség lehetetlenné tette, meg fogják a Tekintetes Karok és Rendek engedni, hogy azeránt, ami e törvényből következhetik, s azeránt, amivel az eredhető kárt talán meggátolni lehetne, alázatos véleményünket előadni bátrak vagyunk.

Hazánk elnyomott kereskedése számtalan gátokkal küszködve sínlődik, hitelünk emiatt ingadozó; a törvény ellenére megzavart és azóta el nem határozott pénzbeli viszonyaink bizonytalanok, a folyamatban lévő papirospénznek értéke is a múlt idők keserű bizonyítása szerint könnyen változható, s ezen okok miatt a kamatra kiadott tőkepénzek ritkán vannak teljes bátorságban, a kereskedés pedig gyakran sem hasznot, sem biztosságot nem ígér, az tehát, ki ez ideig hazánkban pénzét legalább valamelyes biztossággal kívánta használni, fekvő javak vásárlása által igyekezett célt érni, noha eddigi állásunkban valóságos biztosságot ott is ritkán talált. Ugyanis az a vevő, ki örök bévallás mellett nemesi birtokot vásárlott, habár előintés által figyelmeztette is az eladónak nemzetségét, s a vételbéli summát heányosság nélkül lefizetvén, a jószágot általvette, habár tiszta lélekkel és egyenes szándékkal teljesítette is mindazt, amit a törvény e részben rendel, noha tulajdont, éspedig örök tulajdont vásárlott, valóságos tulajdonnak és kétségtelen öröknek mégsem tekintheti vett birtokát, mert ha az idő környülállásai úgy változnak, hogy azon summát, mely a megvételkor nem csekélynek, sőt a vett jószághoz képest talán nagynak is tekintetett, a folyamatban lévő pénznek szaporodása miatt a jószág becse meghaladja, fellép az eladónak örököse, s éppen akkor, midőn a vevő vagy maradéki legtöbb hasznot látnának a bizonytalan remények fejében kockáztatott vásárlásból, törvény útján fosztja meg azokat vett javaiktól, s csak a vétel sommáját, melyet az eladás óta talán tetemes nyereséggel használhatott, fizeti vissza, s így kétszeresen nyerekedik, holott annak, ki drágán vásárlott, ha a folyamatban lévő pénznek kevesedése miatt a birtoknak becse alábbszállott is, hatalmában többé nincsen a vett jószágot visszaadni, s érte adott pénzét visszakívánni. De ha az eladónak örökösi nem háborgatják is a vásárlót, egy több század előtti adománylevél és béiktatás mellett valamely más nemzetség formálhat követelést, vagy gyökeres jussokat, vagy régi örökösödést kereshet, sőt gyakran a királyi fiscus[41] — gyakran annak világos, vagy rejtett jussával egy adományt nyerő — kezdi el perét, s a legjobb lelkű vásárló önvétke nélkül elesik jószágától; egyszóval kevés hazánkban az olyan birtok, melynek tulajdonosa minden részről tökéletesen biztosítva, teljes megnyugvással használhatja örökjét.

A nemesi tulajdonnak ennyire habozó bizonytalanságában csak az tartotta még valamennyire fenn annak becsét, hogy a venni akaró nemigen válogathatott, és csaknem egyedül a nemesi birtok vásárlására volt szorítva, mert a városi birtok hazánk kiterjedéséhez képest csak felette csekély, a jobbágytelkek használhatása pedig ez ideig általjában szabad eladásnak tárgya nem vala, de most ezen szabad eladás megállapításával az új törvény egy majdnem egészen új nemét állította fel a birtoknak, mely hazánk minden részeiben elterjed, s mennyiségével az úri hasz-

[41] Itt: királyi kincstár.

nálat alatt lévő nemesi birtokot ha meg nem haladja is, de bizonyosan megközelíti. Nem lesznek az efféle jobbágytelki eladások vérségi jussokból származó felbontásoknak kitéve, nem kell a vevőnek ezer forrásokból eredhető perekkel küszködni, s a birtoknak ezen állandó bizonyossága naponként fogja emelni a jobbágytelkek használhatásának árát, az ingadozó nemesi tulajdon ellenben naponként alább szállhat becsében, mert midőn a vevő választhat, inkább adja pénzét állandó birtokért, habár adózások vagynak is véle öszvekapcsolva, mintsem hogy bizonytalan jussokat, s gyakran bizonyos pereket vásároljon. Mivel tehát a jobbágytelkek használhatásának eladását gátolni hatalmunkban már nincs, azon káros hatásnak, mely ebből a nemesi birtokra nézve támadhat, az által lehetne talán elejét venni, ha [a] Hármoskönyv első részének 58. s 59. cikkelye,[42] és az, ami ezekkel szoros öszvefüggésben vagyon, úgy módosíttatnék, hogy a nemesi birtoknak mostani habozó ingadozása megszűnvén, a tulajdonnak biztos állandóság szereztessék.

Az úrbéri munkának felterjesztése után mind kerületi, mind országos ülésben indítvány tétetett, hogy a szabad nemzetek sorából véres erőszakkal kitörölt lengyel nemzet szerencsétlen sorsa eránt Őfelségének kegyes közbenjárását az ország rendjei felírás által kérjék ki, de a többség mind a két ülésben azt végezte, hogy mivel azon országos választmány, mely az egyes törvényhatóságok által béadott sérelmek öszveszedésével foglalatoskodik, a letiport lengyel nemzet ügyét is felvette munkájában, és fontos okokkal támogatva érzékenyen ajánlja a teendő felírást, azon időre kell e tárgyat halasztani, midőn majd az országos választmánynak említett munkája felvétetik.

Az előleges sérelmek eránt többször ismételt sürgető kérelmek után sem érkezvén királyi válasz, a karok és rendek azt határozták, hogy Őfelségét ezen régen várt válaszok kiadására egy újabb felírás által ismét megkérjék; el is készült kerületi ülésben a felírás javallata, mely az országos ülésben is, úgymint azt a .//. alatt[43] alázatosan idemellékeljük, megállapíttatván, a méltóságos főrendekhez általküldetett. Nem tartotta ugyan ezen főrendi tábla szükségesnek a felírást, s a .///.[44] alatt alázatosan idezárt válaszizenetében több okokat hordott fel véleményének támogatására, de mégis azon esetre, ha a karok és rendek a felírást tovább is sürgetnék, az általküldött javallatnak némely kifejezéseire nézve módosításokat ajánlott, a karok és rendek azonban ezen ajánlott módosítások nagy részét el nem fogadták, azért, mert azt vélték, hogy azok által a felírás szerkeztetése minden erejét elveszti, s a .////.[45] alatt idezárt izenetben újra felszólították a méltóságos főrendeket, hogy minekutána már a felírás érdemére nézve megegyeztek, fogadják el a szerkeztetést is, hogy a felírás minél elébb felterjesztethessék, de ők erre az 5./. alatt[46] idemellékelt válaszizenetben azt felelték, hogy az általunk javallott

[42] A Hármaskönyv I. részének 58. címe arról rendelkezett, hogy az atya az ősi javakat fiai jogainak sérelmével nem idegenítheti el, az 59. cím pedig arról, hogy milyen módon lehet terhet vállalni vagy kezeskedni.

[43] Felirati javaslat az előleges sérelmek orvoslása ügyében.

[44] A főrendek válasza az előleges sérelmek orvoslását sürgető felirati javaslatra.

[45] Az alsótábla második üzenete a főrendekhez az előleges sérelmek orvoslását sürgető felirati javaslat iránt.

[46] A főrendek második válasza az előleges sérelmek tárgyában készített felirati javaslat ügyében.

szerkeztetésnek némely élesebb kifejezéseit kívánták enyhíteni, hogy ekképpen a felírás illendőbb alakban jelenhessen meg Őfelségének kegyes színe előtt, ugyanazért az ajánlott módosításoktól el sem állanak. Tudván azt a karok és rendek, hogy az általok javallott felírás illendő alakban vagyon szerkeztetve, hogy annak kifejezései nem élesek, s nagy részben az 1825-i és 1830. esztendei országgyűlések felírásaiból vagynak kivéve, mélyen érezték a méltóságos főrendek vádjának helytelenségét, s a javallott szerkeztetéstől elállaniok most már csak azért sem lehetett, nehogy ezáltal az egész képviselői táblát homályba borítható helytelen vádat elismerni látszassanak. Több izeneteket váltott ezután is a két tábla, de véleménye mellett mindenik megmaradott, a méltóságos főrendek azonban soha ki nem jelelték az általunk javallott felírásban azon kifejezéseket, melyeket elébb éleseknek vitattak, s melyek miatt a felírásnak illendőbb alakot óhajtottak, s így ezen dolog mind ez ideig elvégezve nincsen.

Elkezdettük már kerületi ülésekben a törvénykezési rendszeres munkának vizsgálását, éspedig legelsőben az ítélőszékek elrendelését vettük tanácskozás alá. Törvény által kívánták több megyéknek követei mindenek előtt meghatározni azt, hogy mivel a perlekedés mindenkor terhes költséggel és sok kedvetlenséggel vagyon öszvekötve, minden pernek elkezdését a barátságos egyeztetésnek próbálása okvetetlenül megelőzze, s e végre különös békebírák rendeltessenek; példának okáért falukon a jobbágyok között, hol kisebb ügyek forognak fenn, a helység elöljárói, városokban különösen választott tanácsosok, nemesek között a szolgabírák, s a perlekedni akaró köteles légyen perének elkezdése előtt békebíróhoz folyamodni, ki a felek között barátságos egyeztetést próbálni tartozzék. Ezen sok hasznos következéseket szülhető indítványt a kerületi rendek méltó figyelemre vévén, egy különös választmányt neveztek ki, hogy az a békebíróságokról, azoknak elrendeléséről és hatások köréről javallatot és véleményt adjon. Ezen választmány most is foglalatoskodik, és munkáját nemsokára bé fogja mutatni.

A törvénykezési munkában javallott 1. és 2. cikkelyek, melyek az úriszékekről, a mezővárosok és kiváltsággal bíró helységek ítélőszékeiről, s a szabad királyi városokról szólanak, több napokig tartó vitatások után némely módosításokkal lettek elfogadva, s azoknak új szerkeztetését 6../. alatt[47] alázatosan idezárjuk. Szóba jöttek ez alkalommal a praedialis székek[48] is, minthogy pedig ezeknek ítélő bíráiról s azok elrendeléséről az országos kiküldöttségnek munkája nem tesz említést, egy különös választmányt neveztek ki a kerületi rendek, mely e tárgyban javallatot fog kimunkálni. Midőn ezek után 3. cikkelyre került tanácskozásaink sora, mindenek előtt azon kérdés állíttatott fel, ha vajon a pedaneus bíróságoknak[49] ítélő hatalma, s az eddig fennállott kerületi táblák tovább is megtartassanak-e? Világos szavazás által döntötték el e kérdést a kerületi rendek, s a vélünk ellenkező igen nevezetes többség azt végezte, hogy mind a pedaneus bíróságok, mind az eddigi kerületi táblák eltöröltessenek.

Utasításunk nemcsak az ítélőszékek további elrendelésére, hanem a törvénykezési rendre nézve is egyenesen a pedaneus bíróságok és kerületi táblák további

[47] Törvényjavaslat az úriszékek ügyében.
[48] Egyházi bíróságok.
[49] Alsóbíróságok.

fenntartásán alapul, minket tehát ezen kerületi határozás utasításunktól egészen elvetett. Nehogy azonban a tekintetes nemes vármegye ily fontos tárgyaknál minden tanácskozási befolyás és elhatározó szavazás nélkül maradjon, utasításunktól már elesve kötelességünknek véltük a további kérdésekhez ön meggyőződésünk szerint szólani mindaddig, míg a Tekintetes Karoknak és Rendeknek akaratja ezekre nézve tudtunkra nem lesz.

Ugyanazért midőn számos megyék követei világos utasításaik szerint azt sürgették, hogy a pedaneus bíróságok már el lévén törölve, a vármegyék törvényszékei, melyek ezek helyett fogják gyakorolni az első bíróságot minden perekben, még azokban is, melyek eddig a királyi tábla előtt tétettek folyamatban, törvényes első bíróságok legyenek, mi ezen kívánságot számos okoknál fogva részünkről is pártoltuk. Azt hittük tudniillik, hogy az igazságnak serényebb kiszolgáltatását még a hosszabb folyamatú perekre nézve is az fogja leginkább előmozdítani, ha a feljebb vitt perekkel úgyis felette megterhelt királyi táblától az első bíróság elvétetik, és azon teher, melynek egy ítélőszék egyedül megfelelni képes nem volt, s melyet eddig a pedaneus bírókra, mint egyes személyekre bízni nem lehetett, most a jól elrendelt vármegyei törvényszékekre feloszlik. Nem lesz ekkor kénytelen a perlekedő lakásától gyakran felette távol, a költséges fővárosban sok fáradsággal terhes költséggel félszázadig sürgetni törvényes keresetét, mert lakása körében találja az első bíróságot, nem fog ekkor a fél vagy ügyésze habozni, melyik bíró előtt kezdje el perét, nem fog a sok költséggel kezdett perben, sok esztendőki vitatások után a bíróság leszállíttatni, mert minden nemes embernek csak egy első bírája lesz. Azt hittük továbbá, hogy ezen határozás által a vármegyék belső ereje fog tetemesen nevelkedni; pedig hazánkban, hol a törvényhozó hatalmon kívül a végrehajtó hatalomnak is egy részét szabad köztanácskozások útján szabadon választott tisztviselők által gyakorolja a nemzet, éppen a vármegyék belső ereje tartotta fenn eddig is a polgári szabadság szentségét, ezt a belső erőt tehát, törvény és igazság útján nevelni nemzeti nyereség. Végre egy szabad nemzet méltóságához illőnek véltük azt is, hogy legalább az első bíróság, mely a pert elkészíti, az ítéleteket végrehajtja, s az igazság kiszolgáltatásának legfontosabb eszköze, ne a kormány által kinevezett, hanem közbizodalommal bíró és szabadon választott tagokból álljon. Ugyanezen szempontnál fogva pártoltuk azon indítványt is, hogy mivel a vármegyék törvényszékei most már nagyobb fontosságú bírósággá váltak, a főispánok, kiket nem a nemzet választ, hanem a kormány nevez, kik amúgy is a vármegyék kebelében ritkán laknak, és jobbára más hivatalokkal vagynak elfoglalva, a megyei törvényszékek elölülői ne lehessenek.

Ezen tanácskozások következésében a kerületi rendek többsége azt végezte, hogy minden perek, még azok is, melyek eddig a királyi táblához tartoztak, a vármegyék törvényszékei előtt tétessenek folyamatba, sőt még a felségsértés és hűtelenség kérdése is ott ítéltessék el. (Ez utolsóhoz azonban több gyakorlati nehézségek miatt mi nem járultunk.) Az végeztetett továbbá, hogy a több vármegyékben fekvő javak eránti pereket az illető vármegyék törvényszékei közül az ítélje meg, melyet a felperes választani fog. Végre a törvényszékek elrendelésénél a többség azt rendelte, hogy a főispán is lehessen ugyan elölülő a törvényszéken, de egyébként a rendes elölülőség az alispánokat, vagy ha azok gátoltatnának, a

választott rendes táblabírák legörebbikét illesse. Az elrendelésnek többi részei azonban a jövő ülésekben fognak tanácskozás alá vétetni.

Mivel pedig igen hihető, hogy az ítélőszékek elrendelése, mihelyest azt a kerületi ülésekben elvégeztük, tüstént országos ülésbe vitetik által, bátorkodunk a Tekintetes Karokat és Rendeket alázatosan megkérni, hogy nem lévén már reménység a pedaneus bíróságok és eddigi kerületi táblák megtartásához, eldöntött utasításunk helyett mind az ítélőszékek elrendelésére, mind a törvénykezés rendére nézve akaratjokról minket sietö postával tudósítani méltóztassanak.

Kik többnyire mindenkori kegyességökbe ajánlottak, tisztelettel maradunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek[50]

Pozsonyban karácson hava 26-án 1833.

alázatos szolgái

Horváth János Deák Ferenc

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1834:1.

6.

Pozsony, 1834. március 5.

Zalabéri Horváth János és Deák Ferenc követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Méltóztattak a Tekintetes Karok és Rendek folyó esztendei január hónak 7-én tartott közgyűlésökből nékünk kegyesen meghagyni azon indítványnak nyilvános előadását, hogy midőn a méltóságos főrendek a karoknak és rendeknek valamely országos ülésben elhatározott kívánságára háromszori általírás után sem hajolnak, a karok és rendek táblájának szabadságában álljon kívánságát egyedöl is Őfelsége elejbe terjeszteni.[51] Mi ezen utasításnak rendelését oly értelemben vettük, hogy az országgyűlési felírásnak jussa a nemzetnek szabadon választott képviselőit illetvén, azon esetekben, midőn a két tábla közötti egyezés egy tárgy felett három ízben sikeretlenül próbáltatik, egyedöl a karok és rendek táblájának jussai közé tartozzék felírást készíteni. A méltóságos főrendek ellenben azt a magok nevében különösen sohase cselekedhessék, mert ők az országgyűlési szakadatlan szokás szerint initiativát[52] nem gyakorolhatnak. De amúgy is a két táblának különös felírásai mindenkor egyedöl a fejedelem kezébe adnák a törvény-

[50] A kért pótutasításról Zala megye 1834. január 7-i közgyűlése hozott határozatot. A közgyűlés támogatta a jobbágytelkek szabad adásvételét, viszont a törvényszékek elrendezéséről szólva továbbra is ragaszkodott az 1832. évi alaputasításban, valamint a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételekben foglaltakhoz, azzal a megjegyzéssel, hogy mind a megyei, mind pedig a fő törvényszékek bíráit szabadon válasszák. (ZML kgy. ir. 1834:1.)

[51] Zala megye országgyűlési követeinek pótutasítása, Zalaegerszeg, 1834. január 7. (ZML kgy. ir. 1834:1.)

[52] Kezdeményezést.

hozás egész hatalmát, és kivált olyan esetekben, midőn a kormánynak kívánságai forognak kérdésben, könnyen megtörténhetnék az, hogy a nemzeti közakaratot kijelentő képviselői táblának világos és öszves ellenkezése mellett is törvény alkottatnék, ez pedig a törvényhozásnak nemzetünket illető jussát tetemesen sértené. Ily értelemben adtuk tehát elő az említett utasítást mind a kerületi, mind az országos ülésben, de a karok és rendek e kérdést az országgyűlésének elrendelésével szoros öszvefüggésben lenni vélték, s annak tanácskozásba vételét azon időre halasztották, midőn az ország gyűlésének elrendelésénél a két táblának egymás eránti viszonyai fognak vizsgálat alá kerülni, ott tehát ezen indítványt ismételni fogjuk. Pártoltuk utasításunknak következésében Pest vármegyének azon kívánságát is, hogy az országgyűlésének elrendelése tüstént munkába vétessék; minthogy azonban a rendszeres munkák felvételének sora országgyűlési kölcsönös egyesülés által már megállapíttatott, ezen kívánságot a többség el nem fogadván, a Publico Politicumok[53] felvételére halasztotta.

Az országgyűlési jegyzőkönyvnek és irományoknak azon íveit, melyek már a sajtó alól kikerültek, ezennel ./. alatt[54] alázatosan megküldjük. Méltóztatnak ezen irományokból látni a Tekintetes Karok és Rendek, hogy az előleges sérelmek orvoslását sürgető felírás eránt egyezség a két tábla között mindeddig nem készült, s tegnapi napon küldetett által a méltóságos főrendekhez e tárgyban a 9. izenet, melyet írásban, minthogy még kinyomtatva nincsen, .//. alatt[55] ezennel alázatosan ide zárunk.

Midőn e tárgyban a két táblának egymással váltott izenetei valának leginkább tanácskozás alatt, folyó esztendei január hónak 7. napján hirdettetett ki Őfelségének január 3-án költ rescriptuma,[56] mely Bars vármegye követének a múlt december 5-i ülésben tett kijelentése[57] eránt érkezett, s mely az országos irományok 2. kötetének 13. lapján található.[58] Ezen rescriptumban a karok és rendek az egész országgyűlését is érdekelve látván, azon just, mely szerint az országgyűlési tanácskozások rendjének és méltóságának fenntartása egyenesen a tanácskozó táblát illeti, úgyszinte a szólás szabadságának sérthetetlen szentségét s az országgyűlésének ezzel összekötött függetlenségét épségben kívánván tartani, egy felírási javallatot készítettek, mely az irományok 2. kötetének 17. lapján foglaltatik,[59] de a méltóságos főrendek ezen felírást sem akarják elfogadni, amint az országos irományok között lévő izeneteik mutatják, s e tárgyban is tegnap küldetett hozzájok az 5. izenet, melyet szinte írásban a .///. alatt[60] ide mellékelünk. Ugyan január 3-án költ, de csak 19-én hirdettetett ki Őfelségének egy másik rescriptuma is, mely a múlt

---

[53] A rendszeres bizottsági munkálatok közül a közjogi operátum.

[54] Deák Ferenc saját kezű feljegyzése: „Ezen ./. alatt az országgyűlési jegyzőkönyvek és irományok foglaltatnak, melyek nagyobb csomót tévén, különösen vagynak öszvekötve és bepecsételve."

[55] Az alsótábla 9. üzenete a főrendekhez az előleges sérelmek tárgyában javasolt felirat ügyében.

[56] Leirata.

[57] Tarnóczy Kázmér (1804-?), Bars megye főjegyzője és második követe élesen bírálta a főrendeket az 1833. december 5-i országos ülésen.

[58] Felséges Első Ferenc ausztriai császár, Magyar- és Csehország koronás királyától Posony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett magyar országgyűlésének írásai. Pozsony, 1834. 2. köt. 13–14. (A továbbiakban: Ogy. ir.)

[59] Ogy. ir. 2. köt. 17–18.

[60] Az alsótábla 5. üzenete a főrendekhez az 1834. január 3-án kelt királyi leiratra teendő felirat iránt.

esztendei május 20-án készült felírásunkra érkezett, s az országgyűlési irományok említett 2. kötetének 29. lapján találtatik.[61] Ezen rescriptumban a karok és rendek a törvények ösvényének követésére utasíttatnak ugyan, de ha ezen utasítás a múlt esztendei április hónak 16-án érkezett királyi válasz szavaival egybefoglalva tekintetik, nincsen alap nélkül azon aggodalom, hogy maga ezen rescriptum is oly értelmet kíván törvényeinknek tulajdonítani, mintha a királyi előadásokban kiszabott tárgyaknak elintézése előtt más egyéb tárgyakat felvenni sem lehetne.

Mivel azonban legsúlyosabb sérelmeink hosszú időktől fogva mindez ideig orvosolva nincsenek, holott számos törvények világos rendelése szerint azoknak minden országgyűlésén valóságosan és múlhatatlanul kellett volna orvosoltatni, a rescriptumnak említett magyarázatját hallgatva elfogadni nem lehetett, szükségesnek vélték tehát a karok és rendek ez érdemben törvényeinkre és a legközelebbi országgyűlések példáira hivatkozva, különös felírás által felelni. Ki vagyon ezen felírás javallatban, mely az országos irományok 2. kötetének 41. lapján látható,[62] világosan fejtve az is, hogy felterjesztett sérelmeink elmulasztott orvoslása a rendszeres munkák feletti tanácskozásokat is gyakran hátráltatja, s meg vagyon abban felelve a rescriptumnak egyéb részeire is.

Ezen felírásnak két fő pontjára is kifogást tettek a méltóságos főrendek 4./. alatt[63] ide rekesztett válaszokban, de kifogásaikra a karok és rendek ezen 5./. alatti[64] izenetben bőven megfeleltek.

Mi ezen két rescriptum eránt utasításunk nemlétében önmeggyőződésünket követve a felírásokat tehetségünk szerint pártoltuk, mert azokat a nemzet jussainak fenntartására mindenkor szükségeseknek véltük és véljük, de hogy méginkább biztosítva legyünk, méltóztassanak a Tekintetes Karok és Rendek e tárgyban szándékjokról minket tudósítani.[65]

A törvénykezési rendszeres munkában az ítélőszékek elrendelését kerületi ülésekben majdnem egészen elvégeztük, s az itt szerkesztetett törvénycikkelyeket a 6./. alatt[66] alázatosan megküldjük. Most a békebírák intézete vagyon kerületi tanácskozások alatt, a választmány már bémutatta elkészített javallatát, melyet 7./. alatt[67] szinte ide mellékelünk.

Ő császári s királyi felségének és felséges hitvesének születése napjára az országos rendek egy örvendező felírás által jelentették ki hódoló mély tiszteletöket, ezen felírás az irományok 31. lapján találtatik.[68] Ezen felírásra Őfelségének királyi válasza, melyet 8./. alatt[69] ide zárunk, tegnapi napon hirdettetett ki.

---

[61] Ogy. ir. 2. köt. 29–30.

[62] Ogy. ir. 2. köt. 41–43.

[63] A főrendek válasza a január 3-án kelt királyi leirattal kapcsolatban.

[64] Az alsótábla 2. üzenete a főrendekhez január 3-i királyi leirat ügyében.

[65] A kért pótutasítás tárgyában Zala megye 1834. március 11-i közgyűlése az alábbi határozatot hozta: „ez érdemben a tekintetes karok és rendek táblájának izeneteiben foglalt elvekhez ragaszkodva, ezek által tett felírást pártoljuk." (ZML kgy. jkv. 1834:437.)

[66] A törvényjavaslatok latin nyelvű szövegei.

[67] A békebíróság intézményeinek felállítása ügyében kiküldött országgyűlési választmány jelentése (nyomtatvány).

[68] Ogy. ir. 2. köt. 31–32.

[69] Benignum Rescriptum Regium (kegyes királyi leirat) 2357/277. 1834. (Ogy. nyomt. No. 32.)

Farkas Imre úr,[70] kit a tekintetes karok és rendek mint írnokot mellénk rendelének, folyó esztendei január hónak 31. napján ezen hivataláról lemondott, nehogy tehát emiatt a szükséges irományok elkészítésében hátramaradás legyen, addig, míg Farkas úr helyett a Tekintetes Karok és Rendek által választandó írnok megérkezik, szokott napibér mellett Gombos János nevű ifjúval egyeztünk meg, s a járandó napibért néki időnként ki is fizettük, méltóztassanak a Tekintetes Karok és Rendek egy új írnok eránt intézeteiket megtenni.[71]

Többnyire kegyességökbe ajánlottak, szokott tisztelettel maradunk

a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsony, martius 5-én 1834.

alázatos szolgái

Horváth János Deák Ferenc

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1834:437.

7.
Pozsony, 1834. június 16.
Deák Ferenc és Hertelendy Károly időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Az ítélőszékek elrendeléséről már országos ülésben is befejeztük tanácskozásinkat, s az e tárgyban készült 26. törvénycikkelyt a méltóságos főrendeknek általküldöttük; alázatosan idemellékeljük tehát a kerületi szerkeztetést ./.,[72] az országos ülésben történt változtatásokat pedig .//. alatt.[73]

Tanácskozásink folytában a szabad királyi városok követjei egy javallatot készítettek, melyben a királyi városok ítélőszékeiről szóló 3. törvénycikkely eránt nem csekély fontosságú észrevételeket adnak elő; megküldjük tehát a Tekintetes Karoknak és Rendeknek ezen javallatot is .///.[74] alatt idemellékelve, azon alázatos kéréssel, méltóztassanak minket tudósítani, hogy akkor, midőn ezen harmadik törvénycikkely a méltóságos főrendektől, kik a miáltalunk szerkeztetett cikkelyt el nem fogadták, hozzánk visszaküldve ismét tanácskozás alá kerül, a királyi városok igazságos kérelmének, mely sarkalatos törvényeinkkel éppen nem ellenkezik, sőt nagy részben a törvényeken és százados szokásokon alapulva hazánk virágzásának és a nemzeti köziparkodásnak előmozdítására céloz, miben és menynyiben engedhetünk?

---

[70] Farkas Imre később rangos hivatalokat viselt Zala megye egerszegi járásában: 1834-től 1840-ig alszolgabíró, 1844-től 1849-ig főszolgabíró, majd 1849/1850-ben cs. kir. főbíró volt ugyanott.

[71] Zala megye 1834. március 11-i közgyűlése Farkas Imre helyére Nagy Farkast választotta meg írnoknak. (ZML kgy. jkv. 1834:437.)

[72] Különböző törvényjavaslatok egybekötve. (Nyomtatvány, 76 p.)

[73] Az ítélőszékek elrendezéséről készített kerületi javaslat módosítása az országos ülésen.

[74] Törvényjavaslat a városi bíróságról. (Nyomtatvány, 14 p.)

A szepesi 16 városok folyamodást nyújtottak az országgyűléséhez azeránt, hogy eddigi szabadságaikban megtartatván, Szepes vármegye alá ne vettessenek, sőt az országgyűlésén nékik is ülés és szavazat engedtessék, mely kérelemlevelet .////. alatt[75] ezennel alázatosan idezárunk.

Torontál vármegye által indítvány tétetett azeránt, hogy a katonai véghelyeknek polgári bírósági törvény által rendeltessenek el, s mi ezen indítványt a közigazsággal és a nemzetnek többszöri országos felírásokban kijelentett kívánságával is egyezőnek látván, azt a Tekintetes Karok és Rendek részéről pártoltuk, minthogy pedig a nevezetes többség ezen indítványt el is fogadta, a törvényjavallatnak kimunkálása egy választmányra bízattatott, mely azonban dolgozását még bé nem fejezte.

Az ítélőszékek elrendeléséről készült munkának befejezése után kerületi ülésben kérdés támasztatott, vajon a törvénykezési munkának melyik osztálya vétessék előbb tanácskozás alá, s a kerületi rendek, figyelemben vévén azt, hogy addig, míg a polgári törvények javallatiban némely főbb pontok elhatározva nem lesznek, a törvénykezés rendéről célarányos intézeteket tenni nem lehet, nevezetes többséggel a polgári törvények javallatit rendelték felveendőknek, s azoknak vizsgálgatásába már belé is ereszkedtek.

Az előleges sérelmek eránti felírásra nézve a két tábla között csakugyan megkészült az egyezség, és a felírás úgy, amint azt 5./. alatt[76] alázatosan idezárjuk, Őfelségének fel is küldetett.

A Bars vármegyei követ kijelentésének következésében folyó esztendei január 3-án költ királyi rescriptumra javallott felírástól a karok és rendek többsége elállott, de minden lehető bal következések meggátlása végett a 6./. alatt[77] idemellékelt izenetben némely nyilvános óvások jelentettek ki, melyeket a méltóságos főrendek, minthogy ők az aggodalmat sem osztották, szükségeseknek nem látták, de a karok és rendek azoktól el nem állván, az óvásokhoz való ragaszkodás mind a naplókönyvben, mind az országos irományok közé tartozó izenetekben nyilván kijelentetett és ismételtetett. A harmadik felírási javallat, mely a január 3-án kiadott másik királyi rescriptumra készült, minthogy annak 7. pontja eránt a két tábla között míg egyezség nincsen, most is tanácskozás alatt vagyon.

A Buda és Pest közötti hídnak tárgyában bémutatta már jelentését az országos választmány, mely jelentést 7./. alatt[78] ezennel alázatosan idezárunk. Nem kételkednénk ugyan a Tekintetes Karok és Rendek kegyes helybehagyását biztosan reménylve a választmánynak javallatit elfogadni, mert azokban éppen semmit nem találunk, ami törvényeink lelkével ellenkeznék. Ugyanis a 2. pont alatti vámfizetés érdemel legnagyobb figyelmet, de az is csak ezen egy hídra szorított teher gyanánt javalltatik, mely éppen nem örökös, hanem csak meghatározott ideig tartó leend, melynek mind mennyisége, mind határideje a törvényhozás által lesz elrendelve, és így ez az országgyűlésén máskor is bizonyos mennyiségben és bizonyos időre ajánltatni szokott közsegedelmektől éppen nem különbözik, sőt ezen

[75] A szepesi városok folyamodása az országgyűléshez. (Nyomtatvány, 13 p.)

[76] Felirati javaslat az előleges tárgyak és a magyar nyelv iránt. (Ogy. nyomt. No. 35.)

[77] Az alsótábla 7. üzenete a főrendekhez az 1834. január 3-i királyi leirat nyomán.

[78] A pesti híd tárgyához összeült országos kiküldöttség jegyzőkönyve (Ogy. nyomt. No. 34.)

javallott vámfizetés az országgyűlési közajánlásnál még annyiban igazságosabb, hogy a vám csak azokat fogja ideiglen is terhelni, kik az építendő hídnak egyenes hasznával élnek, holott az országgyűlési közajánlásnak terhe sok és kivált megyénkben igen sok olyan nemes által is lenne fizetendő, kik azon hídon járni csak keveset, sőt talán éppen nem is fognak.

Ha még ezeken kívül figyelembe vesszük azt is, hogy a Tekintetes Karok és Rendek a szegény adózók tekintetéből a házipénztár terhének egy részét elvállalni készek és ezen hazafiúi önkényes áldozatot polgári alkotmányunkkal is oly szépen meg tudtak egyeztetni; ha figyelembe vesszük, hogy a Tekintetes Karok és Rendek múlt 1833. esztendei Szent Jakab hava 8-án tartatott közgyűlésből küldött utasításnak[79] tartalma szerint a haza belső kereskedését tetemesen nevelő Buda és Pest közötti hídnak felállítására még áldozatokhoz is hajlandók járulni, az országos választmánynak egyszerű és igazságos javallatához helybenhagyást reménylve, kételkedés nélkül hozzá lehetne állanunk, de minthogy e fontos tárgyban még tökéletesebb és teljesebb biztossággal akarunk szólani, a Tekintetes Karok és Rendek meghagyása szerint is, ezennel alázatos kérelmünk odajárul, méltóztassanak az országos választmánynak ezen javallati eránt akaratjokról minket kegyesen tudósítani.[80]

Többnyire kegyességökbe ajánlottak, tisztelettel maradunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban, június hónak 16-án 1834. esztendőben

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly[81]

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1834:968.

8.

Pozsony, 1834. szeptember 2.

Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Az országgyűlése által felterjesztett úrbéri törvénycikkelyekre megérkezett a királyi válasz, s az tüstént kihirdettetvén, halasztás nélkül már tegnapi napon

[79] A Zala megye 1833. július 8-i közgyűlésén elfogadott pótutasítás utolsó bekezdése. (ZML kgy. ir. 1833:1399/1400.)

[80] Zala megye közgyűlése 1834. június 23-án hozott határozatot a kért pótutasításról. A közgyűlés támogatta az országos választmány tervezetében foglaltakat, azzal a megszorítással, hogy a hídon a nemesek által is fizetendő vámot csupán segedelemnek tekintsék, és csak addig kelljen fizetni, míg a bevételek be nem hozzák az építés költségeit, ill. amíg a befektetőket nem kárpótolják. (ZML kgy. jkv. 1834:968.)

[81] Zalabéri Horváth János első alispán Pozsonyban, 1834. január 2-án kelt levelében mondott le az országgyűlési követségről. (ZML kgy. jkv. 1834:2.) Zala megye 1834. március 11-i közgyűlésén Hertelendy Károly másodalispánt választották 1138 szavazattal - a Kerkapoly Istvánra esett 964 voks ellenében - a megye második követévé. (ZML kgy. jkv. 1834:436.)

kerületi tanácskozás alá vétetett, ezen királyi választ tehát ./. alatt[82] idezárva alázatosan megküldöm.

Azon utasítások, melyeket a Tekintetes Karok és Rendek nékünk követeiknek az úrbéri tárgyban eredetileg és pótolólag adni méltóztattak, oly karba helyheztetnek bennünket, hogy a 3. cikkelynek 1. szakaszán kívül a királyi válasznak minden pontjaira újabb utasítás nélkül is kijelenthetjük a Tekintetes Rendek kívánságát, és így e részben újabb vagy bővebb utasítást kérni szükségesnek nem véltem. Ami azonban az irtások visszaválthatásáról rendelkező törvényt, tudniillik a 3. cikkelynek már feljebb említett 1. szakaszát illeti, kénytelen vagyok erre nézve a Tekintetes Karoknak és Rendeknek újabb rendelését alázatosan kikérni. Ugyanis akkor, midőn e tárgy országos tanácskozás alatt volt, előadtam én a Tekintetes Rendek azon pótoló utasítását, mely szerint ott, hol a lakosok sorsa urbarialis regulatio[83] vagy örökös szerződés által elhatározva nem volt, s ahol a lakosok kezén lévő földek egyedül irtásokból állanak, a belső telkeket a jobbágyok kezénél meghagyatni, a többi irtásokból pedig egy negyed részt mindenkor, sőt, némely esetekben többet is a jobbágyokra kiosztatni kívántak a Tekintetes Rendek, de indítványunkat senki nem pártolván, az el nem fogadtatott. Többfelé ágazó vélemények közül ezen alkalommal a többség hosszas vitatások után végre abban állapodott meg, ami fel is terjesztetett, hogy tudniillik az eredetileg és egyedül a jobbágyok élelmére szánt irtásokat a földesúr vissza ne válthassa. E törvényt a királyi válasz elég határozottnak nem találván, az 1807. esztendőt, melyben tudniillik a jobbágyok minden irtásoktól törvény által eltiltattak, kívánja a visszaválthatásra nézve határidőül felvétetni; méltóztassanak tehát a Tekintetes Rendek kegyesen elhatározni, hogy minekutána az általános visszaválthatástól szintúgy, mint az említett utasítástól egészen elestünk, a választás alatt lévő két javallat közül melyiket pártoljuk?[84]

Minthogy pedig a királyi válasz már kerületi tanácskozás alatt vagyon, és így minekelőtte a Tekintetes Rendek utasítását megkaphatnánk, az irtások kérdése is hihetőleg előfordul, el nem mulaszthatom a Tekintetes Rendeknek előre alázatosan megjelenteni azt, amit e körülmények között képviselői állásomnál fogva cselekedni kötelességemnek véltem. Mindenekelőtt ismét elő fogom adni többször említett pótoló utasításomat, de ha ezt a többség most is félreveti, és ha eszerint (minthogy sem az általános visszaválthatásra, sem valamely kisebb terjedésű megszorításra már visszalépni nem lehet) a két javallat közül leszek kénytelen választani, nehogy a Tekintetes Rendek voks nélkül maradjanak, utasításom elérkezéséig inkább az elválasztó időhatárt fogadom el, mintsem az országgyűlési javallatban foglalt kétes értelmű törvényhez járuljak. Mert minden irtást eredetileg, minden irtást egyedül azért irtottak a jobbágyok, hogy nékik az élelmül szolgáljon, nincsen tehát irtás, mely eredetileg és egyedül a jobbágyok élelmére

[82] Benigna Resolutio Regia (kegyes királyi végzés) 1553/11293. 1834. (Ogy. nyomt. No. 37.)

[83] Úrbérrendezés.

[84] A kért pótutasításra nézve Zala megye 1834. szeptember 22-i közgyűlése az alábbi határozatot hozta: „a nemes vármegye a királyi válaszban javallott 1807. esztendei határidőt el nem fogadhatván, követ urakat továbbá is oda utasítja, hogy az irtásoknak a földesuraságok által leendő visszaválthatására nézve az országgyűlése által már elfogadott urbéri 3. törvénycikkelynek 1. §-ához képest törvényt alkottatni igyekezzenek." (ZML kgy. jkv. 1834:2026.)

szánva nem volna, és így nincsen irtás, melyet e törvény mellett visszaváltani lehetne. Káros tehát e törvény a földesúrnak, mert tulajdonát a felsőbb helyek súlyos önkénye alá veti, de káros a jobbágynak is, mert a homályos törvény sorsát nem biztosítja, kezességet pedig senki nem adhat, hogy azon önkény mindenkor néki lesz kedvező. így tehát a két terhes megszorítással járó javallat közül inkább azt, mely határozottabb, világosabb, és az irtásoknak legalább egy részét visszaválthatóknak rendelvén, a földesurakra nézve is biztosabb zsinórmértékül szolgálhat tudniillik, az elválasztó határidőt egyedül fogom újabb utasításig választani, mintsem, hogy a bizonytalan magyarázatú és minden irtás visszaválthatását kockáztató kifejezésekhez, melyek, amint említettem, az innen felterjesztett úrbéri 3. cikkelynek 1. szakaszában foglaltatnak, hogy tudniillik „az eredetileg és egyedül a jobbágyok élelmére szánt irtásokat a földesúr vissza ne válthassa", hozzájáruljak.

Többire mindenkori kegyességökbe ajánlott tisztelettel vagyok a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban, szeptember 2-án 1834.

alázatos szolgájok

Deák Ferenc
országgyűlési követ

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1834:2026.

9.
Pozsony, 1835. június 29.
Deák Ferenc és Hertelendy Károly időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Báró Wesselényi Miklós azon beszédéért, melyet múlt esztendei december hónapnak 9-én Szatmár vármegyének közgyülekezetében, mint Szatmár vármegyei közbirtokos az úrbéri ötödik cikkely mellett mondott, felsőbb parancsolat következésében a királyi fiscus[85] által hívtelenségi pörbe idéztetett. A nemzet képviselőinek többbsége meg lévén arról győződve, hogy szólás szabadsága nélkül nincs nemzeti szabadság, nincs köztanácskozás, és hogy a szólás szabadsága el fog enyészni, ha gyűlési tanácskozások között mondott szóért törvényeink ellenére bármely hazai polgárt élet és érték elvesztésére intézett hűségtelenségi kereset alá lehet vonni, kötelességének vélte Őfelségét ezen sérelemnek s az abból származott terhes aggodalomnak megszüntetésére felírás által megkérni. El is határoztatott kerületi ülésben a felírás, elkészült az izenet, melyben minden okok bőven ki vagynak fejtve, s elkészült a felírási javallat, és folyó hónapnak 22-én országos ülésben mind az izenet, mind a felírási javallat nagy többséggel, úgymint ./.[86] és .//.[87] alatt idemellékeljük, megállapíttatván, a főrendekhez általküldetett, de tőlök még eddig hozzánk semmi válasz nem érkezett. Mi ezen tárgyban figyelmezvén azokra, miket a múlt esztendei januarius 3-án kiadott királyi re-

[85] Itt: királyi jogügyész.

[86] Az alsótábla üzenete a főrendekhez a szólásszabadság sérelme ügyében.

[87] Felirati javaslat a szólásszabadság sérelméről.

scriptum[88] eránt a Tekintetes Karok és Rendek utasítása szerint mondottunk, figyelmezvén a szólás szabadságának sérthetetlenségére és törvényeink értelmére, az izenetben kifejtett okoknál fogva, mind az izenetet, mind a felírási javallatot pártoltuk s pártoljuk, és meg vagyunk győződve, hogy a Tekintetes Karok és Rendek véleményét fejezzük ki, midőn a köztanácskozások szabadságát biztosító törvények mellett a megyék hatóságát, mely nemzeti alkotványunk alapja, képviselői helyheztetésünkben védelmezzük; méltóztassanak azonban megnyugtatásunkra is véleményöket és utasításokat e tárgyban kegyesen tudtunkra adni.[89]

Még fájdalmasabb és terhesebb aggódással töltötte el a nemzeti képviselők kebleit az, ami ezen most említett június 22[-i] országos ülésre következett. Ugyanis ezen országos ülésben Balogh János, Bars vármegyének követe[90] a kerületi izenetet és felírási javallatot pártolván, oly forma értelemben nyilatkozott, „hogy ő báró Wesselényi Miklósnak a szatmári közgyűlésben mondott beszédét, melyet olvasott, hűségtelenségi per alá tartozónak nem véli, s azt nem kárhoztatja, sőt talán nem vétkezne, ha magáévá tenné is, mert azt hiszi, hogy aki csak egy varró- vagy kötőtűt emel is a státus ellen, megérdemli a legszigorúbb büntetést, de gyűlési nyilvános tanácskozás közben mondott szó notae pernek[91] tárgya nem lehet", s ezen nyilatkozásért főbb parancsolat következésében ő is tegnapelőtti napon hűségtelenségi pörbe idéztetett. Mik valának egyes szavai, azt, minthogy az országos jegyzőkönyv még kinyomtatva nincsen, egész biztossággal meg nem írhatjuk, de szavainak értelme ez volt, s annyi minden esetre a .///. alatt[92] párban idezárt vádlevél szerént is bizonyos, hogy egy országgyűlési követ, kinek jussa, sőt kötelessége véleményét kijelenteni, országos ülésben mondott szavaiért hűségtelenségi pör alá vettetett, éppen akkor, midőn a nemzet képviselői sérelemnek tartván azt is, hogy a megyei gyűlésen mondott beszéd hűségtelenségi per tárgyává tétetett, a szólás szabadságát féltve, sérelmöknek és terhes aggodalmoknak megszüntetését különös felírás által készülnek elérni.

Kötelességünknek tartottuk tehát ezen váratlan és minket fájdalmas aggódással meglepő esetet a Tekintetes Karoknak és Rendeknek sietö postával megírni, és kegyes utasításokat azeránt, mit e tárgyban a szólás szabadságának és az 1723. esztendei 7. cikkelyben[93] is nyilván kijelentett országgyűlési salvus conductus[94] fenntartásának tekéntetéből cselekednünk szükséges, minthogy e jelen körülmények közt dolgaink folyamotja hirtelen s váratlan fordulásokkal változhat, önbiztosságunk végett is alázatosan kikérni.[95]

---

[88] Uralkodói leirat.

[89] Zala megye 1835. július 16-i közgyűlése fogadta el a kért pótutasítást. A közgyűlés a szólásszabadság és az alkotmány megsértésének nyilvánította a Wesselényi Miklós és Balogh János elleni eljárásokat, és utasította a zalai követeket, hogy kövessenek el minden tőlük telhetőt a hűtlenségi perek megsemmisítése érdekében. (ZML kgy. ir. 1835:1526.)

[90] Balogh János (1796–1872), Bars vármegye alispánja és első követe.

[91] Hűtlenségi pernek.

[92] A Balogh Jánost perbe idéző vádlevél másolata.

[93] Az 1723:7. törvénycikk az országgyűlések tartásáról rendelkezett.

[94] Szabad menedék, oltalom.

[95] Zala megye 1835. július 16-i közgyűlése hozott határozatot a kért pótutasításról. (ZML kgy. ir. 1835:1526.)

Többnyire kegyességökbe ajánlottak, mély tisztelettel vagyunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban június 29-én 1835.

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:1526.

10.
Pozsony, 1835. július 26.
Deák Ferenc és Hertelendy Károly időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Utolsó hivatalos tudósításunkban, melyet folyó esztendei június 29-én sietö postával vala szerencsénk megküldeni,[96] előadtuk azt, hogy a szólás szabadságán ejtett sérelem eránt, mely báró Wesselényi Miklósnak hűtelenségi perbe lett idéztetéséből eredett, az országgyűlési karok által egy felírási javallat készíttetvén, az már a főrendekhez által is küldetett. Ezen felírási javallatot már említett tudósításunkhoz mellékeltük, most pedig ./.,[97] .//.,[98] .///.[99] és 4./. alatt[100] alázatosan idezárjuk azon izeneteket, melyeket e tárgyban a két tábla egymással váltogatott. Látni fogják a Tekintetes Karok és Rendek ezen izenetekből, hogy a méltóságos főrendek a jelen kérdés alatti esetben országos sérelmet nem találva, a felírást elfogadni nem akarják, a karok és rendek pedig ahhoz állhatatosan ragaszkodnak. Különös figyelmet gerjesztett a rendeknél a méltóságos főrendeknek azon állítása, mely .///. alatti második izenetökben az elhúzott sorokban[101] foglaltatik, hogy tudniillik a kormány a fejedelem személyétől elválaszthatatlan, mert azt vélik a karok és rendek, hogy ha ez így állana, s ha mindaz, ami köztanácskozások folytában a kormánynak gyakran helytelen, gyakran törvényt sértő intézkedéseiről mondatik, a fejedelem személyéről és méltóságáról mondottnak állítathatnék, akkor vagy nem volna hazánkban sérthetetlen a fejedelem személyének szentsége — ezt pedig állítani nemzeti alkotmányunkkal, törvényeinkkel, sőt magával a monarchia tiszta képzetével ellenkező volna —, vagy másrészről megszűnne a nemzeti képviselés, nem lehetne a kormánynak bármely törvénytelenségei ellen is szabadon szólani, nem lehetne a kormány igazságtalanságait, midőn azok történnek, megemlíteni, nem lehetne a fejedelmi hittel és hitlevéllel erősített törvények sérelméről nyilvános tanácskozások közben panaszolkodni, mert ha a kor-

[96] Lásd a 9. sz. dokumentumot.
[97] A főrendek válasza a szólásszabadság sérelmének ügyében készített felirati javaslat iránt.
[98] Az alsótábla második üzenete a főrendekhez a szólásszabadság megsértése ügyében.
[99] A főrendek második válasza a szólásszabadság megsértése tárgyában.
[100] Az alsótábla harmadik üzenete a főrendekhez a szólásszabadság megsértése ügyében.
[101] A harmadik melléklet aláhúzott soraiban.

mány a fejedelem személyétől e részben is elválaszthatatlan, ezeket felhozni annyi volna, mint a fejedelmet hitszegéssel vádolni, s emiatt felségsértés bűnébe keveredni; ekkor pedig vége volna a köztanácskozásoknak, vége a törvényhozás azon jussának, mely nemzetünket illeti. Kifejtették tehát a karok és rendek e tárgy eránti nézeteiket a 4./. alatti izenetben, és törvényeinkből és az országgyűlési gyakorlatból támogatták állításaikat, de még ezen izenetre a méltóságos főrendektől semmi választ nem nyertek. Mi e dologban törvényeinknél, a köztanácskozási gyakorlatnál s képviselői állásunknál fogva, a nemzeti jussok fenntartásának tekéntetéből is kötelességünknek véltük a méltóságos főrendeknek említett állítása ellen a karok és rendek által kifejtett nézeteket tehetségünk szerint pártolni, méltóztassanak azonban a Tekintetes Rendek e részben is bölcs véleményöket és parancsolatjokat kegyesen tudtunkra adni.

A szólás szabadságának újabb és még terhesebb sérelme eránt, melyet Balogh János barsi követnek ugyan hűtelenségi perbe lett idéztetése okozott, szinte felírási javallatot készítettek a karok és rendek, de a méltóságos főrendek még ezen esetben sem látnak sérelmet, s a felírásban megegyezni nem akarnak. Megküldjük ezen felírási javallatot is a két tábla között váltogatott izenetekkel együtt 5./.,[102] 6./.,[103] 7./.,[104] 8./.,[105] 9./.[106] és 10./. alatt,[107] és kötelességünk szerint teljesíteni fogjuk mindazt, amit a Tekintetes Rendeknek utolsó kegyes utasítása e részben is kiszabott.

Végre az országgyűlési jegyzőkönyvnek X. kötetét 11./. alatt alázatosan idezárjuk. Többnyire a Tekintetes Rendeknek tapasztalt kegyességébe ajánlottak, alázatos tisztelettel vagyunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek[108]

Pozsony, július 26-án 1835.

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:1568.

---

[102] Az alsótábla üzenete a főrendekhez a szólásszabadság újabb sérelme ügyében.

[103] Felirati javaslat a szólásszabadság újabb sérelmének orvoslásáról.

[104] A főrendek válasza a szólásszabadság újabb sérelmével kapcsolatos felirati javaslatra.

[105] Az alsótábla második üzenete a főrendekhez a szólásszabadság újabb sérelméről szóló felirattal kapcsolatban.

[106] A főrendek második válasza a szólásszabadság újabb sérelmének orvoslásáról.

[107] Az alsótábla harmadik üzenete a főrendekhez a szólásszabadság újabb sérelme tárgyában.

[108] Zala megye 1835. augusztus 17-i közgyülése együtt tárgyalta Deák követjelentését a későbbi (augusztus 13-án és augusztus 15-én kelt) jelentésekkel, és a pótutasításról ekkor hozott határozatot. Wesselényi és Balogh ügyében az 1835. július 16-i pótutasításban foglaltakat ismételték meg, támogatva Deák álláspontját.(ZML kgy. jkv. 1835:1570.)

11.
Pozsony, 1835. augusztus 13.
Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Minthogy azon felírásokban, melyek által a karok és rendek nemzetünk legszentebb jussának, a szólás törvényes szabadságának súlyos sérelmét orvosolni kívánták, a méltóságos főrendek megegyezni nem akarnak, a karok és rendek sem kívánván e fontos nemzeti közügyben semmit elmulasztani, ami csak törvényhozói állásokkal és képviselői kötelességökkel egyeztethető vala, többség által azt határozták, hogy polgári alkotmányunknak és törvényeinknek értelmében ő császári királyi főhercegsége, országunk nádora,[109] mint a fejedelem és nemzet közötti törvényes közbenjáró, súlyos aggodalmunknak a közbenjárás útján leendő megszüntetésére nyílt bizodalommal megkérettessék, s ezen határozat következésében az ./. alatt[110] idemellékelt izenet, melyben a nemzet képviselői ezen nádori közbenjárás eránt kérelmöket teljes bizodalommal előadják, Ő császári királyi főhercegségéhez a nádorhoz, és a méltóságos főrendekhez által is küldetett. De a bizodalomnak s kérelemnek ezúttal sikere nem vala, mert Ő császári királyi főhercegsége a nádor a közbenjárást elfogadni nem méltóztatott, amint ez a .//. alatt idezárt viszont izenetből látható.

A karok és rendek tehát kéntelenek valának ismét a .///. alatt iderekesztett izenet szerint az előbb sürgetett felírásokhoz visszaállani, mert a kétségtelen nemzeti jusst semmi tekéntetnek fel nem áldozhatják, s a kormány azon tetteinek, melyek által törvényeink sértve vannak s a köztanácskozások biztossága veszedelmeztetik, helyességét és törvényességét akár hallgatással, akár puszta kegyelemkéréssel tettleg el nem esmérhetik. Sürgetni fogjuk tehát tovább is ezen felírásokat, és ha sürgetésünknek sikere nem leend, készebbek vagyunk e szent ügyet, elveink meg nem cáfolt igazságához ragaszkodva, általadni a jövendőre talán szerencsésebb törvényhozásnak, mintsem hogy önkényes hozzájárulásunkkal bármiben megegyezzünk, ami a nemzet jussaira nézve jövendőre is káros elesmerést foglalna magában.

A felírások borítékán használandó „V. Ferdinánd"[111] címzet eránt több rendbéli izenetek és viszon izenetek után sem fogadták el a méltóságos főrendek a karok és rendek kívánságát, noha viszon izeneteikben semmi fontos okot nem hoznak elő, mely miatt ezen történeti valóságon épült, s a nemzet díszével, sőt függetlenségével kapcsolatban lévő igazságos kivánatot félrevetik, a karok és rendek azonban e kívánattól el nem állanak, mert miután a méltóságos főrendek magok is megegyeztek azon felírásban, mely által Őfelsége megkérettetik, hogy hazánkat illető minden iratokban, címekben és oklevelekben az „I. Ferdinánd" császári cím mellett mint magyar király az „V. Ferdinánd" nevezetet is használni méltóztassék, valóban önmagunkkal ellenkeznénk, ha Ön kérelmünktől különbö-

[109] Habsburg József Antal János (1777–1847), osztrák főherceg, 1796-tól Magyarország nádora.
[110] A követjelentés első öt melléklete hiányzik.
[111] V., Habsburg Ferdinánd (1793–1873), 1835-től magyar király, és I. Ferdinánd néven osztrák császár.

zőleg tulajdon felírásaink címzetén a császári cím mellett „V. Ferdinánd" nevezettel is nem élnénk. Az izeneteket, melyekben e tárgyról nézeteit mind a két tábla kifejté, .////. alatt alázatosan idezárom.

Az országos öszveírásnak előmeneteléről, úgy szinte a Ludovicea katonai intézetnek és pénztárának állapotáról béadott hivatalos jelentéseket 5./. és 6./. alatt[112] alázatosan idemellékelve megküldöm. Többnyire tapasztalt kegyességökbe ajánlott, mély tisztelettel vagyok a Tekintetes Rendeknek[113]

Pozsony, augusztus 13-án 1835.

alázatos szolgájok

Deák Ferenc
országgyűlési követ

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:1569.

12.

Pozsony, 1835. augusztus 15.
Deák Ferenc időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Tegnap érkezett, s azonnal elegyes ülésben ki is hirdettetett ezen kegyelmes királyi levél, melyet ./. alatt[114] idezárva alázatosan megküldeni szerencsém vagyon. Aggodalmunkat, mely bennünk az V. Ferdinánd címzetnek eddigi elmellőzéséből támadott, e királyi levél el nem oszlatta, sőt inkább nevelte azt, mert ismét minden megnyugtatás és nyilván kijelentett biztosítás nélkül e királyi levélben is egyedül I. Ferdinánd nevezet használtatik. Ugyanazért magamat tovább is a Tekintetes Rendek nyilvános utasításához és azon gyakorlathoz, melyet önfelírásaik borítékán ezentúl használandó címzet eránt követni határoztak és tettleg is követnek, fogom szorosan tartani, s eddigi szavazatomtól e királyi levél tartalma sem mozdít el; nagyobb biztosításom végett azonban kötelességemnek esmértem az említett királyi levelet sietö posta által a Tekintetes Rendekkel közleni azon alázatos kérelem mellett, méltóztassanak e tárgyban is kegyes végzéseket és utasításokat nékem minél elébb sietö postával megküldeni.[115] Többnyire tapasztalt kegyességökbe ajánlott mély tisztelettel vagyok a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban augusztus 15-én 1835.

alázatos szolgájok

Deák Ferenc
országgyűlési követ

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:1570.

[112] Hivatalos tudósítás a Ludovika katonai intézet és a hozzá tartozó pénztár állapotáról. (Ogy. nyomt. No. 59.)

[113] Zala megye 1835. augusztus 17-i közgyűlése a későbbi, augusztus 15-én kelt követjelentéssel együtt tárgyalta ezt a jelentést is, és ekkor határozott a pótutasításról. (ZML kgy. jkv. 1835:1570.)

[114] Benignum Rescriptum Regium 11299/1229. 1835. (Ogy. nyomt. No. 62.)

[115] A Zala megye 1835. augusztus 17-i közgyűlésén megfogalmazott pótutasítás egyértelműen V. Ferdinándnak kívánta címeztetni az uralkodót. (ZML kgy. jkv. 1835:1570.)

13.
Pozsony, 1835. október 31.
Deák Ferenc és Hertelendy Károly időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Utolsó hivatalos jelentésünk óta mind kerületi, mind országos tanácskozásokban bévégeztetett azon törvénycikkely, mely az úrbéri 1. cikkely 6. szakaszának következésében még ezen országgyűlésén el vala határozandó, s mely a jobbágyföldeket használó nemesek közterheiről rendelkezik; ezen törvénycikkelyt tehát, úgymint az a méltóságos főrendekhez általküldetett, ezennel ./. alatt[116] alázatosan idemellékeljük. Midőn e törvénycikkely felett folytak tanácskozásaink, és a többség elhatározta azt, hogy a katonaságnak élésházi tartására nézve se legyen semmi különbség a nemes és nem nemes jobbágyok között, indítványba hoztuk azt is, hogy ezen élésházi tartásból eredő deperditáknak[117] megszüntetéséről tüstént s ezen törvénycikkellyel öszvekötve világos törvény alkottassék, s Őfelségének felterjesztessék, mert helytelennek, sőt jövendőre is károsnak véltük, ha ezen cikkelyben a katonaság élésházi tartásának kötelessége csak általában mondatván ki, egy oly teher, mely semmi törvényben világosan elfogadva nincsen, mely akár eredetét, akár felosztását tekintsük, éppen nem igazságos, mely a szegény adózó népet legsúlyosabban nyomja, és megyénket különösen terheli, törvényesíttetnék. Indítványunk országos ülésben némely módosítással elfogadtatott, s a törvénycikkelynek 6. szakaszában kifejeztetett, hogy a szállást tartó katonaság élésházi tartásának terhét éppen nem, az általutazó katonaságét pedig csak piaci áron fogja viselni az adózó nép; ezen határozatot azonban a méltóságos főrendek még eddig el nem fogadták, mint a .//. alatt[118] alázatosan idezárt izenetből látható.

Elvégeztük országos ülésben a közbirtokossági arány és öszvesítés eránt szükséges törvénycikkelyt is, melyet .///. alatt[119] alázatosan idemellékelve megküldünk, egyszersmind megemlítvén azt is, hogy mind ezen, mind a feljebb említett törvénycikkelyeknek több pontjait, amennyiben utasításinktól különböztek, szavazatunk ellenére határozta el az országgyűlési többség.

A napokban érkezett, és folyó hónak 29-én hirdettetett ki Őfelségének két rendbéli királyi válasza; egyik a magyar nyelv eránt érkezett, de reményeinknek és a nemzet közóhajtásának éppen meg nem felel, a másik pedig az úrbér tárgyában készült utolsó felírásunkra adatott ki, s ez is félrevetvén, vagy elmellőzvén a nemzetnek azon kívánatit, melyeket említett felírásunkban kijelentettünk, az országgyűlésének befejezésére két holnapi határidőt rendel, mi azonban ismételni akarjuk előbbi kívánatinkat, s azokat, amik hazánk boldogságára elkerülhetetle-

[116] Az alsótábla üzenete a főrendekhez a jobbágyföldeket használó nemesek közterheiről készített törvényjavaslat iránt.

[117] A katonaság számára kiszolgált élelmiszerek piaci és hatósági ára közötti különbözetből eredő anyagi veszteségeknek.

[118] A főrendek válasza a jobbágyföldeket használó nemesek közterheiről készített törvényjavaslattal kapcsolatban.

[119] Törvényjavaslat a közös haszonvételekre nézve behozandó „egyarányosságról".

nül szükségesek s halasztást nem szenvednek, tüstént tanácskozás alá venni szándékozunk. Ezen két rendbéli királyi választ 4./.[120] és 5./. alatt[121] idezárjuk.

Az egyes törvényhatóságok által előadott sérelmek eránt még nincs meg a két tábla között az egyezség, úgy szinte a múlt országgyűléséről felterjesztett sérelmekre megérkezett királyi válasz felett is folynak még a két tábla közötti tanácskozások.

Békés vármegyének rendjei folyó esztendei februarius holnapban egy körlevél által felszólították az országnak minden megyéit, [122] hogy az úrbéri 5. cikkelynek 2. szakaszát és a 8. cikkelyt, melyeknek elhatározása múlt esztendei december holnapban a királyi válasz következésében más helyre halasztatott, majd midőn ismét tanácskozás alá kerülend, pártolják; ezen körlevél miatt királyi biztos küldetett a megyében, s a megye rendjei ezáltal törvényes hatóságokat és jussaikat sértve látván, sérelmeket az országgyűlése elejbe adták, hol is a karok és rendek e sérelem eránt különös felírást készítettek, melyet 6./. alatt[123] alázatosan idemellékelünk. Ezt a felírást sem fogadták el a főrendek, amint a 7./. alatt[124] idecsatolt izenetek mutatja, de a karok és rendek előbbi határozatok [mellett] a mai kerületi ülésben újra közfelkiáltással megmaradtak. Minthogy pedig ezen körlevél, noha minden megyében elküldetett, sok megyében mégis meg nem érkezett, bátorkodunk azt hiteles másolatban 8./. alatt,[125] a két rendbeli királyi parancsolatot pedig, melyek mellett Békés vármegyében királyi biztos küldetett, 9./.[126] és 10./. alatt[127] ezennel idemellékelni; mindezek Békés vármegyének követe által közkívánságra kerületi ülésben felolvastatván, közleírásra bocsájtattak.

A szólás szabadsága eránti két felírásban a méltóságos főrendek még most sem egyeztek meg. Ma jelentette kerületi ülésben Bars vármegyének 2. követe, hogy Balogh János társa ellen rendelt hűtelenségi pert egy, a megyéhez küldött királyi rescriptum szerént Őfelsége kegyelemből megszüntette. A kerületi rendek azonban kijelentették, hogy ezáltal a sérelem orvosolva nincs, mert kegyelem szüntetvén meg azt, ami törvénytelen volt, a szólás szabadsága csakugyan sértve van, s valamint 1807-ben meg nem elégedtek azzal az ország rendjei, hogy báró Vay Miklós,[128] ki nyilvános előadásáért hivatalától megfosztatott, hogy hivatalát ismét visszanyerte, hanem aggodalmoknak, mely bennök a szólás szabadsága eránt támodott, megszüntetését különösen sürgették, úgy most is a kerületi rendek az előbbi felírási javallat mellett maradtak.[129]

---

[120] Benigna Resolutio Regia 11098/1208. 1835. (Ogy. nyomt. No. 71.)

[121] Benigna Resolutio Regia 15051/1641. 1835. (Ogy. nyomt. No. 70.)

[122] Lásd ugyanezen irat 8. sz. mellékletét. A békési sérelemről részletesen: Völgyesi Orsolya: Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835). In: Aetas 1999. 1–2. sz. 30–42.

[123] Felirati javaslat a békési sérelem ügyében.

[124] A főrendek válasza a békési sérelem tárgyában.

[125] Békés megye 1835. február 3-i körlevele.

[126] Kivonat Békés megye közgyűlésének jegyzőkönyvéből, 1835:987.

[127] Kivonat Békés megye közgyűlésének jegyzőkönyvéből, 1835:1001.

[128] Vay Miklós bárót, cs. kir. tábornokot az 1807. évi országgyűlésen elhangzott nyilatkozatáért – a szólásszabadság korlátozásával – az uralkodó megfosztotta tábornoki rangjától, ám döntését csakhamar kénytelen volt visszavonni.

[129] Zala megye 1835. november 12-i közgyűlése hozott határozatot a pótutasításról. A közgyűlés országos sérelemmé nyilvánította a békési esetet, és ez ügyben feliratot, a megyék levelezésének

Többnyire kegyességekben ajánlottak ,mély tisztelettel maradunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek
Pozsonyban october 31-én 1835.

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:2135.

14.
Pozsony, 1835. november 16.
Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Az egyik koronaőrnek, főméltóságú Végh István[130] úrnak halála óta ezen hivatal mind ez ideig üresen maradván, a karok és rendek kerületi ülésben azt határozák, hogy Őfelsége egy különös felírás által megkérettessék, miképpen gróf Széchenyi Istvánt, hazánknak munkás és lelkes polgárát, kinek a haza virágzásáért buzgó fáradozásait a nemzet méltó áldása követi, ezen koronaőri hivatalra candidálni[131] méltóztassék, s kijelentetett egyszersmind az, hogy a candidatiora nézve kétségtelen fejedelmi just a karok és rendek mély tiszteletben tartják, de reménylik, hogy Őfelsége a nemzetnek ezen buzgó kérését kegyesen teljesítendi. Mielőtt azonban a kerületi határozás országos ülésbe vitetett volna, folyó hónak 12-én elegyes ülésben kihirdettetett Őfelségének az ./. alatt[132] idezárt királyi levele, melyben a megüresült koronaőri hivatalra méltóságos báró Révay János úr,[133] Túróc vármegyének főispánja, méltóságos Szilassy József úr,[134] Torna vármegye főispánja és főméltóságú gróf Batthyány Imre úr,[135] Zala vármegyének főispánja valának candidálva. A királyi levél felolvasása előtt Kövér János úr, Temes vármegyének követe[136] és akkori kerületi elölülő felkelvén, előadta, hogy a karoknak és rendeknek óhajtása Őfelségét felírás által méltóságos gróf Széchenyi István úrnak ezen hivatalra leendő candidatiója végett alázatosan megkérni, de a tisztelt gróf szokott szerénységgel és lelkes előadással köszönte a rendek ke-

gátolása ellen pedig törvényjavaslatot szorgalmazott, valamint támogatásáról biztosította a hűtlenségi perek megsemmisítését követelő követeket.(ZML kgy. jkv. 1835:2135.)

[130] Végh István, verebi (1763–1834), koronaőr.

[131] Jelölni.

[132] Benignum Rescriptum Regium 15050/1640. 1835. (Ogy. nyomt. No. 72.)

[133] Révay János báró (1770–1840), 1832-től túróci főispán.

[134] Szilassy József (1755–1837), 1828-tól Torna megye főispánja.

[135] Batthyány Imre gróf (1781–1874), a hétszemélyes tábla bírája, 1824-től Zala megye főispáni helyettese, 1835-től főispánja.

[136] Kövér János (1789–1866), Temes megye főszolgabírája és országgyűlési követe.

gyességét, és kijelenté, hogy ő hivatalra soha nem vágyott, hogy minden erejét, minden tehetségét a hazának fogja mindenkor szentelni, de valamint a nemzet igazait, úgy a fejedelmi jussokat is mindenkor tisztelvén, minthogy a candidatio kétségtelen fejedelmi jus, kérte a rendeket, hogy e kívánságtól álljanak el. Hangos éljen követte előadását, s végre felkiáltással, melynek kimenetele méltóságos Szilassy József és főméltóságú gróf Batthyány Imre urak között sokáig kétséges vala, méltóságos Szilassy József úr, Torna vármegyének főispánja koronaőrnek elválasztatott.

A magyar nyelv terjesztése tekintetéből nemzeti Játékszínnek Pesten leendő minél előbbi felállítása közóhajtása lévén a nemzetnek, e felett a karok és rendek egy közönséges conferentiát tartottak, hol is az találtatott, hogy a Játékszínnek felállítására és egész létrehozására azon kívül, ami egyes hazafiak buzgóságából már öszvejött, még legalább négyszázezer pengőforint lészen szükséges, és ezen somma nemzeti közsegedelem gyanánt volna ajánlandó. Mielőtt azonban e tárgy nyilvános tanácskozás alá kerül, kötelessége vala minden követnek e tárgyban küldőinek akaratját megtudni; ezen kötelességünk szerént tehát kérjük mi is a Tekéntetes Rendeket, méltóztassanak kegyesen utasítást adni az eránt, hogy az említett sommának nemzeti közajánlás gyanánt leendő megadásához szavazatunkkal hozzá járulhatunk-e?[137]

Többnyire tapasztalt kegyességökbe ajánlottak, mély tisztelettel vagyunk
a Tekintetes Karoknak és Rendeknek
Pozsonyban, november 16-án. 1835.

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:2155.

15.

Pozsony, 1835. december 9.

Deák Ferenc és Hertelendy Károly időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

E jelen országgyűlése a rendszeres munkálatok felvételére lévén kitűzve, biztosan reménylette a nemzet, hogy belső elrendelkezésünk minden ágaiban a hibák és visszaélések eltöröltetnek, a heányok pótoltatnak, törvény fog elhatározni minden viszonyokat, a törvény szentsége lesz hatalmas őrje igazainknak, s az önkény számkivettetik.

Tiszta és elhatározott szándékkal kezdett a nemzet e munkához, mert mélyen érezte, hogy csak így reménylhető a nemzet kifejlődése, mely nélkül a haza

[137] Zala megye 1835 novemberi közgyűlése hozott határozatot a kért pótutasításról. A közgyűlés egyetértett a Nemzeti Játékszín létesítésére tett felajánlással, és támogatta annak tervezett becikkelyezését. (ZML kgy. jkv. 1835:2155.)

virágzó és állandóul boldog nem lehet; nem félt azon áldozatoktól, melyeket az igazság és emberiség parancsolt, kész vala ön hasznának elmellőzésével mindenekelőtt azon munkát venni tanácskozás alá, mely a szegény népnek jobb sorsát vala biztosítandó, nem késett adni és engedni a népnek, hogy századok igazságtalanságait legalább némüleg helyrehozza, de határtalan bizodalommal várta, hogy a kormány is ott, hol az igazság és emberiség tőle kíván áldozatot, tettleg valósítja a nemzet reményeit, s a nemzettel kezet fogva segíti elő a közboldogságot.

El vala határozva ezen országgyűlése kezdetén, hogy mind a kilenc rendszeres munka egyszerre fog királyi helybenhagyás alá terjesztetni, s ezt Őfelsége 1833. esztendei április 16. napján kiadott királyi válasza által el is fogadta, de mivel számolásunkat később az idő megcáfolta, s a tapasztalás megtanított, hogy azok, amiket néhány évek alatt bévégezhetőknek véltünk, a két táblának gyakran oly igen különböző elvei miatt sokkal több időt kívánnak, mintsem hogy addig, míg a kilenc munka tökéletesen bévégeztetik, az úrbéri törvények béhozását halasztani, s az igazság kiszolgáltatásának hátramaradásával az országgyűlését oly hosszú ideig szakadatlanul folytatni lehessen, ugyanazért midőn Őfelsége 1835. esztendei augusztus 13. napján kiadott királyi válaszában az országgyűlésének nemsokára leendő bérekesztése s a többi rendszeres munkáknak későbbre halasztása eránt szándékát kijelenté, a karok és rendek több feltételeik között, melyekhez kötötték az országgyűlésének bérekesztésében leendő megnyugvásokat, nyilván azt kívánták, hogy miután minden rendszeres munkát ezen országgyűlésén bévégezni nem lehet, legalább néhány oly pontok határoztassanak el, melyek a nemzeti közboldogság tekéntetéből hosszas halasztgatást nem szenvednek.

Felküldvén ezeránt Őfelségéhez felírásunkat (melyet múltkori hivatalos jelentésünk[138] mellett mi is megküldöttünk), tüstént munkába vettük azon pontokat, melyeket azokon kívül, mik amúgy is minden országgyűlésének szokott tárgyai, még ezen országgyűlésén törvény által elhatározandóknak véltünk, s törvényjavallatokat készítettünk:

A jobbágyföldeket használó nemesek közterheiről s az adózó népet oly igen súlyosan terhelő katonatartási veszteségnek általános megszüntetéséről.

A közbirtokosságbéli arányosító perekről.

A sommás és szóbéli perekről.

A vásári bíróságokról.

A Fiumei [sic!] város és tengermellék ítélőszékeinek elrendeléséről.

Az úrbéri pereknek a helytartótanács által miképpen leendő megvizsgálásáról.

Az egyházi tizedről.

A nem nemeseknek engedendő perlekedési hatóságról.

A nem nemesek büntető pereinek fellebbviteléről.

A vérek[139] közötti nyilvános örökösödés esetében végrehajtandó osztályról.

A törvényhatóságok tisztviselőinek büntetőhatalmáról.

---

[138] Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1835. november 16-i jelentéséről van szó. (Lásd a 14. sz. dokumentumot.)

[139] Az egymással vér szerinti kapcsolatban álló családtagok vagy rokonok.

A pénzbeli elmarasztást magokban foglaló bírói ítéletek végrehajtása módjáról.

A minden bírói ítéleteknek okokkal leendő támogatásáról.

A pereknek a jövő országgyűlése alatt a főtörvényszékeken is leendő folytatásáról.

E törvényjavallatokat mind kerületi, mind országos ülésekben elhatározván, a méltóságos főrendekhez általküldöttük, kik javallatink közül az elsőt, 2-ikat és 4-iket egészen, a 8-adikat, 9-iket, 10-iket és 13-ikat pedig módosítva fogadták csak el, a többit azonban általában félrevetették. Nem akarják ők, hogy a népnek és szegény nemességnek könnyebbségére szolgáló sommás szóbeli perekről most törvény alkottassék, nem akarják, hogy a Fiumei városnak és tengermelléki kerületnek ítélő székei ezen országgyűlésen elrendeltessenek, holott ezen dolog halasztást nem szenvedhet, mert ezen vidékeken az egymást váltó uralkodások alatt béhozott idegen törvények és helybéli szokások zavarában sem bíróság, sem perlekedők biztos zsinórmértéket nem találnak, s hazánknak ezen kétségtelen részében most is nagyobbára idegen törvények s rosszul elrendelt bíróságok gyakorolják hatalmokat. Nem akarják a méltóságos főrendek, hogy a helytartótanácsnál egy különös és több tagokból álló választmány rendeltessék, mely az úrbéri perekből a kivonatot elkészítse, s a tanács teljes számú ülésének bémutassa, holott az úrbéri perekben az adózó népnek sorsáról s a földesuraknak nevezetes vagyonáról hozatnak ítéletek, s az eddigi szokás, mely szerint csak egy tanácsos készítette s adta elő a legfontosabb úrbéri pereknek kivonatát, sem egyik, sem másik félnek elegendő biztosságot nem nyújthat; nem akarnak a méltóságos főrendek most rendelkezni a tizedekről, mely az adózó népnek gyakran igen súlyos terheltetése, nem akarják jelenleg törvény által korlátolni a tisztviselők büntető hatalmát, hogy az önkényre ne fajuljon, sőt azt sem akarják, hogy a pénzbeli elmarasztásoknál eddig divatozó végrehajtási mód, melynek káros következéseit az egész haza, s az egész nemzeti hitel sajnosan érezi, célerányosabban rendeltessék el, s még azt sem akarják, hogy a perlekedők a jövő országgyűlése alatt főbb törvényszékeink előtt is előmozdíthassák ügyeiket, holott ez már csak azért sem szenved halasztást, mert ha erről a jelen országgyűlése nem rendelkezik, a jövő országgyűlésének egész ideje alatt ismét gátolva lesz az igazság kiszolgáltatása, sok perlekedő nem juthat igaz keresetéhez, sok polgár háznépével együtt ínségre kerül, és így a status[140] nem fogja teljesíteni legszentebb kötelességét, mert csak az igazság kiszolgáltatásának rendes, és meg nem gátolt folyamotja biztosíthatja az egyes polgárok személy és vagyonbéli bátorságát. Megküldjük ezennel ./.-től 12./.-ig[141] alázatosan idezárva ezen törvényjavallatokat úgy, amint azok országos ülésben elhatároztattak, a két elsőt kivéve, melyeket már előbbi jelentésünk mellett megküldeni szerencsénk vala; a főrendi viszon izenetek még ugyan nálunk tanácskozás alá nem

[140] Állam.

[141] Törvényjavaslatok a szóbeli perek bíróságairól (1.), a vásári bíróságokról (2.), Fiume ítélőszékeiről (3.), az úrbéri perek helytartótanácsi vizsgálatáról (4.), a tizedről (5.), a nem nemeseknek engedendő perlekedési lehetőségekről (6.), a nem nemeseknek a fenyítő perekben engedendő fellebbvitelről (7.), az örökösödés esetén végrehajtandó osztályról (8.), a törvényhatóságok tisztviselőinek büntető hatalmáról (9.), a pénzbeli elmarasztalást magukban foglaló bírói ítéletek végrehajtásáról (10.), a bírói ítéletek indoklásáról (11.), a pereknek az országgyűlés ideje alatti folytatásairól (12.).

vétettek, de méltán reménylyük, hogy a karok és rendek többsége némely módosításokon kívül előbbi határozatinál megmarad.

Keserű ugyan a méltóságos főrendeknél közóhajtásink ezen tárgyaiban is ellenkezésre találnunk, de még keserűbb az, hogy mielőtt még ezen excerpták[142] Őfelsége elejbe terjesztethettek volna, már 1835. esztendei október 28-án kiadott királyi válaszban (melyet már szinte megküldöttünk) két hónapi határidő rendeltetik az országgyűlésének béfejezésére, s a most érkezett királyi levélben, melyet 13./. alatt[143] idezárva alázatosan megküldünk, nyilván kijelenti Őfelsége, hogy ezen határidőt megfogja tartani, s mi odautasíttatunk, hogy az úrbérrel szoros kapcsolatban lévőkön kívül egyéb excerptáinkat a jövő országgyűlésére halasszuk.

Ha valamely külső vagy belső körülmény az országgyűlésének rögtöni eloszlatását kívánná, ha e kiválasztott pontok elhatározása igen sok időbe kerülne, vagy ha e pontok választásában egyedül ön hasznunkat tekéntettük volna, nem fájna talán oly érzékenyen reményeinkben csalódnunk, de miután a fejedelmi szónak szentsége a többi munkáknak is még ezen országgyűlésén leendő felvételét biztosítá, mi pedig most már legalább csak nehány pontot óhajtunk elhatároztatni, s ezen pontok is legnagyobb részben ismét a szegény adózónak jobblétét, melyet elhunyt fejedelmünk gyakran szívünkre kötött, volnának eszközlendők; miután ezek felvételét semmi ok, semmi körülmény nem gátolja, kétszeresen fájdalmas a nemzet óhajtásának s kérelmének puszta megtagadása. Törvényeink, különösen az 1790:13. cikkely[144] az országgyűlésének végét leginkább a tárgyakhoz köti, midőn azt rendeli, hogy minden országgyűlésén a királyi előadások felvétessenek, s az ország minden sérelmei valósággal s múlhatatlanul orvosoltassanak; addig tehát, míg ezek orvosolva nincsenek, a köztanácskozásokat félbeszakasztani törvényeikkel nem egyez, de még erősebben áll a nemzet igaza e jelen országgyűlésére nézve, mert ha van is a fejedelemnek jussa az országgyűlését bérekeszteni, azt ezen országgyűlésére nézve fejedelmi szavának szentségével kötötte le, midőn megegyezett abban, hogy a többi rendszeres munkálatok is az úrbérrel együtt terjesztessenek királyi megerősítés alá; ha tehát a körülmények tekéntetéből e részben változás vala szükséges, kétségtelen jussa van a nemzetnek is kijelenteni feltételeit, mert ami kölcsönös egyezség útján határoztatott, azt egyoldalúlag felbontani nem lehet. Előadták e tárgyra a karok és rendek okaikat azon felírásban, melyet az október 28-án érkezett királyi válaszra készítettek, s melyet mi is 14./. alatt[145] alázatosan idezárunk. Ezen felírási javallat a méltóságos főrendekkel is közöltetett már, kik annak azon részéhez, mely az úrbéri tárgyakról szól, hozzájárultanak, béfejező részére azonban több észrevételeket tettek, de melyek még nálunk tanácskozás alá nem vétettek. Mi mindenesetre törvényeink értelmében s ön meggyőződésünk szerint kötelességünknek tartjuk ezen felírás elveihez és az excerptákhoz szorosan ragaszkodni, kérvén a Tekintetes Rendeknek kegyes helybehagyását s utasítását.

---

[142] A rendszeres bizottsági munkálatokból kiemelt, legsürgetőbb tárgyalásra kijelölt, ún. „kiszemelt" tárgyak.

[143] Benignum Rescriptum Regium 16573/1763. 1835. (Ogy. nyomt. No. 74.)

[144] Az 1790:13. törvénycikk az országgyűlések időszakonkénti megtartásáról rendelkezett.

[145] Felirati javaslat az úrbéri törvénycikkek iránt 1835. október 28-án kiadott királyi válasz nyomán.

A hazai nyelv ügyében folyó esztendei október 5-én kiadott, de csak 29-én érkezett királyi választ is, melyet előbbi jelentésünk mellett megküldeni szerencsénk vala, tanácskozásba vették az ország rendjei. Ezen királyi válasz nemcsak kérelmünket nem teljesíti, de oly elveket is látszik magában foglalni, melyek a szívszakadva óhajtott előrehaladás helyett inkább hátralépésre vezetnének. Ugyanis ha öszvehasonlítjuk az abban felhívott 1792. esztendei királyi választ, mely a nyelv ügyében csak első gyenge lépés vala, mindazokkal, mik azóta, különösen 1805., 1825., és 1830. esztendőkben történtek, s néműleg a nyelv terjedésének s virágzásának előmozdítását tárgyazták, ha tekéntetbe vesszük azt, hogy az 1830:6. törvénycikkely[146] kényszerítőleg rendeli, miképpen a magyar nyelv tudása nélkül hivatalt senki nem nyerhet, e jelen királyi válasz pedig fő elvül azt állítja fel, hogy minden kényszerítés elkerültessék; ha figyelmezünk arra, hogy az 1805. esztendei 4. törvénycikkely[147] csak a felírásokat rendeli két nyelven készítendőknek, s ezt is azért, hogy a két nyelv egymásnak világosabb értelmét segítse, a jelen királyi válasz pedig még a törvényekre nézve is, melyeknek homályosoknak lenni nem szabad, a deák nyelvet rendeli az élő nemzeti nyelv bírájának, s azt kívánja, hogy az eredhető kétségeknél a deák szerkeztetés szolgáljon zsinórmértékül, s így a magyar nyelvet, melyen utasításaink készülnek, tanácskozásaink folynak, s közdolgaink kifejtetnek, minden eredetiségétől és hitelességétől a törvények szerkeztetésére nézve egészen megfosztja, nem lehet nem aggódnunk nyelvünk és nemzetiségünk jövendő szomorú sorsa felett.

Nincs féltőbb kincse a nemzetnek, mint a nemzetiség, mert hol ez elenyészik, a legbüszkébb nemzet is oly nyomorult népcsoporttá lesz, melyet a sors véletlen játéka halmozott egy országba anélkül, hogy azt a közkapcsolat édesebb láncaival kötné öszve. Nemzetiség nélkül nincs nemzet, nincs közértelem s nemzeti erő, nincs függetlenség és szabadság. Nemzetiség nélkül a haza édes neve varázserővel nem bírhat, a szabad polgári alkotmány csak puszta szó és önkény játéka, a haza virágzása hiú álmodozás, a nemzetiségnek pedig legerősebb kapcsa a nemzeti nyelv, méltán fájhat tehát a magyarnak, hogy nyelve ön hazájában is csak zsellérkedik. Egész Európában, sőt az egész földkerekségen csak a magyar viseli még a deák nyelvnek[148] súlyos jármát, melyet a hajdan kornak setét századai vetettek nyakába, csak nálunk uralkodik az élő nemzeti nyelven a holt idegen, csak a mi törvényeink alkottatnak még oly nyelven, mely senkinek nem anyanyelve; keserű, hogy ön nyelvünket, a nemzetnek legszentebb tulajdonát kérnünk kellett, de égető fájdalom fogja el keblünket, midőn e kérelmet is megtagadva látjuk. Ugyanazért mind kerületi, mind országos ülésben elhatároztatott, hogy előbbi felírásunk, melyet még 1833. esztendei március 3. napján küldöttünk fel, e tárgyban újra ismételtessék, s mivel az 1805. esztendei 4. törvénycikkely a felírásokat deák és magyar nyelven rendeli készíttetni, a törvénynek hódolva mi is felírásainkat Őfelségének kedvezőbb válaszáig mind a két nyelven készítendjük, de minthogy az említett törvény egyedül csak a felírásokról szólva, a törvénycikkelyek szerkeztetéséről nem rendelkezik, és nincs is semmi világos törvényünk, mely azt parancsolná,

[146] A nemzeti nyelv használatáról az 1830:8. törvénycikk rendelkezett.
[147] Az 1805:4. törvénycikk ugyancsak a magyar nyelv használatával foglalkozott.
[148] Latin nyelvnek.

hogy a törvénycikkelyek deák nyelven szerkeztettessenek, és így ezen nemzeti legszentebb juss, a hazai nyelvvel élhetésnek természeti jussa írott törvény által korlátolva nem lévén, azt gyakorlatba venni most, midőn a magyar szerkeztetéstől a királyi válasz által minden eredetiség és hitelesség megtagadtatik, szoros kötelességünk; ezentúl deák szerkeztetésű törvényeket alkotni nem fogunk, hanem egyedül magyar törvénycikkelyeket fogunk felterjeszteni. Az izenetet és felírási javallatot, melyet e tárgyban a méltóságos főrendekhez által küldöttünk, ezennel 15./. alatt[149] alázatosan idezárjuk. A felírás elveit ugyan nem ellenzették a méltóságos főrendek, de abban, hogy ezentúl deák szerkeztetésű törvényeket éppen ne mellékeljünk felírásainkhoz, meg nem egyeztek, ugyanazért a mai kerületi ülésben szavazatunk ellenére a többség azt határozta, hogy Ő császári királyi főhercegsége országunk nádora törvényes közbenjárásra szólíttassék fel, s kéressék meg arra, hogy ismételt felírásainkban kifejtett nemzeti közkívánatinkra kedvező királyi választ eszközöljön; ha azonban e közbenjárás el nem fogadtatik, vagy legalább a magyar szerkeztetésre nézve óhajtott sikere nem leend, a többség ideiglen felfüggesztett előbbi végzéséhez fog visszaállani. Mi is e tárgyban azon véleményt s határozatot pártolánk, hogy deák szerkeztetésű törvénycikkelyeket ne készítsünk, s ezt fogjuk pártolni, ha a szavazatunk ellenére kért nádori közbenjárás bármi okból nem sikerül, mert meg vagyunk győződve, hogy a jobb kebelben soha el nem hamvadható hazafiúi tűzzel szeretik a Tekintetes Karok és Rendek is nemzetiségünket s az édesanyai nyelvet, s meg vagyunk győződve, hogy a Tekintetes Karok és Rendek, kik, midőn az „I. Ferdinánd" fejedelmi címzet által nemzeti függetlenségünk külső jelképében támadtatott meg, folyó esztendei augusztus 17-én tartatott közgyűlésökből nékünk adott kegyes utasításban[150] kinyilatkoztatták, hogy készebbek e jelen országgyűlését törvény nélkül eloszlatva látni, mint a borítéki címzet elmellőzésével a felírásoknak bármely más módú felküldésében s a nemzeti függetlenség jelképének ekképpen leendő veszedelmeztetésében megegyezni, minket kötelességünk mulasztásával méltán vádolhatnának, ha ezen nemzetiségünk életerét érdeklő fontos tárgynál mindent, amit lehet és szabad, s ami a nemzeti nyelv előmozdítására céloz, tehetségünk szerént nem pártolnánk; mivel azonban ezen lépés következéseire nézve is oly igen fontos és terhes, hogy magunkat teljesen biztosíthassuk, kötelességünknek véltük a Tekintetes Rendektől határozott utasítást kérni azeránt, ha ezen fent említett végzéshez tovább is minden esetben ragaszkodjunk-e.[151]

Midőn az excerpták során a jobbágyföldeket használó nemesek közterheiről javallatba hozott T. törvénycikkely, melyet szinte már előbbi alázatos jelentésünk mellett megküldöttünk, tanácskozás alatt volt, ezen cikkelynek 6. szakaszánál kérdés alá jött a katonaság élésházi tartásának terhe is, s a karok és rendek többsége azt a szállást tartó katonaságra nézve egészen megszüntetni, az általutazóra nézve pedig piaci áron pótoltatni kívánta, indítványba hoztuk mi akkor

[149] Az alsótábla üzenete a főrendekhez a nemzeti nyelv tárgyában 1835. október 5-én kiadott királyi válasz nyomán.

[150] ZML kgy. jkv. 1835:1570.

[151] A Zala megye 1835. december 21-i közgyűlésén elfogadott pótutasítás - a magyar nyelv ügyében - támogatta Deák Ferenc álláspontját. (ZML kgy. jkv. 1835:2761.)

azt, hogy mivel ezen élésházi tartás III. Károly[152] és Mária Terézia[153] idejében a pénz szűke miatt adót fizetni nem képes adózó népnek könnyebbségére vala behozva, most pedig a legsúlyosabb terheltetésnek forrása, és az adózót kivált megyénkben leginkább nyomja, nem lévén ez kötelesség és teher gyanánt semmi törvényben elfogadva, szoros feltételül kössük az e tárgyban szükséges intézkedést az említett T. törvénycikkelyhez, és jelentsük ki, hogy mi azt, amit ezen cikkelyben javallatba hoztunk, csak úgy fogjuk egész kiterjedésében törvénybe iktatni, ha a szegény népet oly igen terhelő katonatartás eránt igazságosabb és célerányosabb intézkedés fog megállapíttatni. Akkor ugyan a többség elegendőnek vélte ezen teher megszüntetésének puszta kimondását, de naponként szaporodnak az utasítások, melyek a katonatartás eránti jobb intézkedést s az ebből eredő súlyos tehernek megszüntetését „conditio sine qua non"[154] gyanánt az említett törvénycikkelyhez kötik, és előre látható, hogy azon esetre, ha Őfelsége a katonatartás eránti kérelmünket minden tractatus[155] nélkül elmellőzi, s jövő országgyűlésére halasztja, a karok és rendek többsége ezen T. törvénycikkelynek azon részeit, melyek az úrbérrel szoros és elválaszthatatlan kapcsolatban nincsenek, szinte félreveti, s az adóbiztossági munkálatra fogja halasztani; hogy tehát e részben is egész biztossággal haladhassunk, méltóztassanak a Tekintetes Karok és Rendek kegyesen tudósítani bennünket, hogy az említett T. törvénycikkelynek az úrbéri munkálatból nem folyó részeihez „conditio sine qua non" gyanánt kössük-e a katonatartás súlyos terhének megszüntetése eránti célerányos intézkedést, és megmaradjunk-e mindenesetre amellett, amit e részben megyénk súlyosabb állapotjánál fogva is kijelenteni már eddig is szükségesnek láttunk.

A 16./. alatt[156] alázatosan idezárva megküldjük az előleges sérelmekre érkezett királyi választ, melynek egyik pontjában a karok és rendek nem kevés örömére az úgynevezett „Partium",[157] vagyis Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyék és Kővár vidéke, mely négy törvényhatóság 111 négyszegmérföldön, mintegy 260 ezer embert táplál, sok sürgető kéréseink után Magyarországhoz minden tekéntetben visszacsatoltatni rendeltetik. A kerületi rendek most e tárgyban törvényjavallatot készítenek, a királyi válasznak nem kedvező pontjaira pedig a felírás újabban fog ismételtetni.

Megküldjük végre Ő császári királyi főhercegségének országunk nádorának a Ludovicea[158] és Nemzeti Musaeum eránt béadott hivatalos jelentéseit is 17./.[159] és 18./ alatt[160] alázatosan idezárva; e jelentések következésében ezen nemzeti közintézeteknek rész szerint életbe hozására, rész szerint gyámolítására újabb

---

[152] III., Habsburg Károly (1685–1740), 1711-től magyar király, VI. Károly néven német-római császár.

[153] Habsburg Mária Terézia (1717–1780), 1740-től Ausztria főhercegnője, cseh és magyar királynő.

[154] Elengedhetetlen feltétel.

[155] Vitatás.

[156] Benigna Resolutio Regia 15283/1653. 1835. (Ogy. nyomt. No. 73.)

[157] Részek.

[158] Ludovika katonai akadémia.

[159] Hivatalos tudósítás a Ludovika katonai intézet és ahhoz tartozó pénztár állapotáról. (Ogy. nyomt. No. 59.)

[160] Hivatalos tudósítás a Magyar Nemzeti Múzeum állapotáról és pénztáráról.

nemzeti közsegedelem fog javallatba hozatni; méltóztassanak tehát a Tekintetes Karok és Rendek minket e részben is kegyes utasításokkal ellátni.

Mivel pedig az idő rövidsége oly igen sürget, hogy minden legkisebb halasztás könnyen elkésést okozhatna, kötelességünknek véltük ezen alázatos jelentésünket sietö postával megküldeni, s egyszersmind a Tekintetes Rendeknek alázatosan könyörögni, méltóztassanak nékünk kegyes utasításaikat szinte sietö postával megküldeni azeránt:

1-ör. Az országgyűlésének eloszlatását illető kétrendbéli királyi levélre és az excerptákra nézve minden esetben megmaradjunk-e tovább is az országos rendek eddigi határozatánál és azon elveknél, melyek e részben kifejtettek.

2-or. A magyar nyelv ügyében azon esetre, ha a szavazatunk ellen elhatározott nádori közbenjárás bármi okból nem sikerülne, ragaszkodjunk-e tovább is szorosan és minden lehető esetre táblánknak azon határozatához, hogy a törvények csak magyar nyelven szerkeztettessenek, s a törvényhozó test deák törvényeket semmi esetre ne alkosson.

3-or. Pártoljuk-e tovább is azon véleményt, hogy a katonaság élésházi tartásából eredő súlyos veszteségnek, mely az adózó népet kivált megyénkben szerfelett terheli, megszüntetése eránti célerányos intézkedés „conditio sine qua non" gyanánt köttessék a jobbágyföldeket használó nemesek terheiről javallatba hozott T. törvénycikkelynek azon részeihez, melyek az úrbéri cikkelyekkel elválhatatlan kapcsolatban nincsenek, és

4-er. A Ludovicea és Nemzeti Musaeum felsegítésére, ha netalán szükséges leend, ereszkedhetünk e valamely nemzeti ajánlásba, és mennyibe?[161]

Alázatosan jelentjük azt is, hogy a porták ideigleni kiegyenlítésére Ő császári királyi főhercegsége országunk nádora van megkérve, ki is ezt elfogadni méltóztatott.

Többnyire tapasztalt kegyességökbe ajánlottak, mély tisztelettel vagyunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban, december 9-én 1835.

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1835:2761.

16.

Pozsony, 1836. február 20.

Deák Ferenc és Hertelendy Károly időszaki követjelentése

Tekintetes Karok és Rendek!

Nemzeti nyelvünk ügyében ő császári királyi főhercegsége, országunk nádora a törvényes közbenjárást, melyet hosszas betegsége miatt több ideig halasztani

[161] Erről Zala megye 1835. december 21-i közgyűlésének pótutasítása rendelkezett. A zalaiak egyetértettek a Ludovika anyagi ügyeinek rendezésével és az intézet segélyezésével, a Nemzeti Múzeum támogatását azonban későbbre kívánták halasztani. (ZML kgy. jkv. 1835:2761.)

kénytelen vala, már teljesítette, s a tegnapi elegyes ülésben közbenjárásának sikeréről szóval jelentést tévén, szinte szóval adta elő azt, amit Őfelsége ezen nádori közbenjárás következésében a nemzet törvényes kívánatára válaszolni méltóztatott. Ezen szóval előadott királyi válasz tartalma, melyet ./. alatt[162] alázatosan idemellékelünk, a mai kerületi ülésben leírattatván, köztanácskozás alá vétetett, s eránta szinte kerületileg az határoztatott, hogy törvény alkottassék, mely által honi nyelvünknek ezen új és igen fontos előrelépése biztosítva légyen, azok eránt pedig, mik a nemzet méltó kérelméből e tárgyra nézve még teljesítve nincsenek, őfelsége újabb felírással szinte kedvező válaszának kiadására megkérettessék.

Azon excerpták közül, melyeket még ezen országgyűlésén kívántak elhatároztatni az országosan egybegyűlt karok és rendek, e következő pontok eránt megkészült már a két tábla közötti egyezség:

1. A jobbágyföldeket használó nemesek közterheiről.
2. A közbirtokosságbeli arányosító és öszvesítő perekről.
3. A sommás és szóbéli perekről.
4. A vásári bíróságokról.
5. A Fiumei város és tengermellék ítélőszékeinek elrendeléséről.
6. A nem nemeseknek engedendő perlekedési hatóságról.
7. A nem nemesek büntető pereinek feljebbviteléről.
8. A vérek közötti nyilvános örökösödés eseteiben végrehajtandó osztályról.
9. A pénzbeli elmarasztásokat magokban foglaló bírói ítéletek végrehajtása módjáról.
10. A polgári perekben hozott bírói ítéleteknek minden ítélőszéknél okokkal leendő támogatásáról.

S mindezen pontokról a törvényjavallatok is a két tábla kölcsönös egyezségével már megkészülvén, rövid idő múlva Őfelsége elejbe fel fognak terjesztetni. Mi a két első pont alatti törvényjavallatokat már előbbi jelentésünk mellett a Tekintetes Rendeknek alázatosan megküldöttük, most pedig a hátralévőket .//. – 9./.[163] idemellékelni szerencsénk vagyon. Nincsen még a két tábla között elhatározva a kitűzött excerpták közül három pont, tudniillik az egyházi tizedekről, a tisztviselők bűntető hatalmának törvény által kiszabandó korlátiról, s a pereknek jövő országgyűlése alatt minden ítélőszékek előtt leendő folytatásáról, s e három pont felett most is tartanak még a két tábla közötti kölcsönös értekezések.

Az előleges sérelmekre még múltkor érkezett, s már általunk is alázatosan megküldött királyi válasz következésében készítendő felírásra nézve még némely pontok felett most is különbség vagyon a két tábla véleménye s határozata között, úgy szinte a szólás szabadsága és Békés vármegyének az odaküldött királyi biztos miatt bényújtott sérelme eránti felírásra sincs meg az egyezség, sőt a törvényhatóságok egyes sérelmeinek némely pontjai felett is folynak még a két tábla közötti

[162] A királyi válasz latin nyelvű szövege.

[163] Törvényjavaslat a szóbeli perek bíróságairól, a vásári bíróságokról, Fiume ítélőszékeiről, a nem nemeseknek engedendő perlekedési lehetőségekről, a nem nemeseket fenyítő pereikben illető fellebbvitelről, a vérrokonok közötti örökösödéskor végrehajtandó osztályról, és a pénzbeli elmarasztalást magukban foglaló bírói ítéletek végrehajtásáról, a bírói ítéletek okokkal leendő támogatásáról.

tanácskozások, de a Tekintetes Karoknak és Rendeknek azon sérelmét, melyet a múlt esztendei augusztus hónapban kiadott, s a megyék házipénztáraiból fizetendő napibérek eránt rendelkező felsőbb intézkedés ellen általunk előadni méltóztattak, mind a két tábla valóságos sérelemnek esmérte, s ezen sérelmes főbb rendelésnek megváltoztatását felírás által sürgetni elhatározta, mely végzést 10./. alatt[164] alázatosan idezárjuk.

A Ludovicea, Nemzeti Musaeum és a Pesten építendő játékszín eránti országos végzésekről és közsegedelemképpen tett országos ajánlásokról szóló izeneteket s törvényjavallatokat, úgy szinte az országgyűlési újság eránt készült izenetet és törvényjavallatot is 11./. – 15./.-ig[165] idemellékelve megküldjük azon alázatos jelentéssel, hogy mindezek országos ülésben helyben hagyatván, a méltóságos főrendekhez átküldettek, s ott is még e napokban tanácskozás alá fognak kerülni.

Hazánk kereskedésének sínlődő állapotját súlyosan érezvén az országos rendek, nem csekély aggodalom támadott bennök azon szárnyaló közhírből, hogy Galíciának termékeny részeit Broditól kezdve Lemberg felé vasutak által akarja Béccsel és Ausztriával egy magános vállalkozókból felállott társaság öszvekötni, mert nem alap nélkül félnek attól, hogy ha e vasutak elkészülnek, Galíciának s a szomszéd Volhyniának és Podoliának[166] gabonája és egyéb termékei, melyek gyakran hazánk legolcsóbb termékeinél is olcsóbbak, igen hamar s igen kevés költséggel fognak Ausztriába szállíttatni, s a magyarországi termékek, melyeket Mosontól, sőt gyakran szinte Gönyűtől tengelyen, közönséges utakon, s emiatt csak nagy költséggel lehet Ausztriába szállítani, emiatt Galícia termékeivel a vetélkedést ki nem állhatják, ha csak nálunk is nem történik valamely hasonló vállalkozás, mely a szállítást könnyítve, kereskedésünket végső elenyészésétől megmentse, sőt virágzását előmozdítsa. Minthogy pedig reményleni lehet, hogy efféle vállalkozások hazánkban is támadnak, kötelességöknek esmerték az ország rendjei mindazon gátokat, melyek azok létesülését akadályozhatnák, törvény által elhárítani, és a 16./. alatt[167] idemellékelt izenetet s törvényjavallatot készítvén, azt a főrendekhez is általküldötték. Mi ezen javallatot, figyelmezve azon utasításra, melyet a Tekintetes Rendek a kereskedési munkálatban[168] nékünk adni méltóztattak, egész kiterjedésében pártoltuk, nem kételkedvén, hogy miután a Tekintetes Rendek minden egyéb tárgyak előtt a kereskedési munkálatot kívánták az országgyűlésén felvétetni, ezt azonban elérni nem lehetett, minden egyes lépés, mely a kereskedést elősegítve a nemzeti közjólétet neveli, a Tekintetes Rendek

[164] Zala vármegye sérelme (a megye házipénztárából kellene fizetni a külső megbízásból eljáró tisztviselőket).

[165] Az alsótábla üzenete a főrendekhez a Ludovika stb. ügyében. (11.) Törvényjavaslat a Ludovika akadémia felállításáról. (Melléklete a Ludovika tanulmányi rendszerének kidolgozásával megbízott választmány tagjainak névsora, köztük Deák Ferenc.) (12.) Az alsótábla üzenete a főrendekhez a Pesten építendő színház ügyében. (13.) Az alsótábla üzenete a főrendekhez az országgyűlési hírlapok iránt. (14.) Törvényjavaslat az országgyűlési tudósításokkal foglalkozó hírlapok iránt. (15.)

[166] A Bug és Dnyeper folyók közti, Oroszországhoz csatolt lengyel terület, és a vele szomszédos, 1745-ig Litvániához, attól kezdve ugyancsak Oroszországhoz tartozó gabonatermő országrész.

[167] Az alsótábla üzenete a főrendekhez az ország közjavát és kereskedelmét gyarapító magánvállalkozások iránt. (Melléklete: törvényjavaslat ugyanerről.)

[168] A rendszeres bizottsági munkálatok közgazdasági operátumában.

kegyes helybenhagyását fogja megnyerni, annyival inkább, minthogy e részben minden halasztgatás káros, sőt veszélyes lehet.

Előfordul nemsokára tanácskozásink során a közadó megajánlásának kérdése is, melyre nézve mi a Tekintetes Rendeknek kegyes utasítása szerint arra fordítjuk igyekezetünket, hogy az adó mostani mennyisége a lehetőségig alább szállíttassék, minthogy azonban a katonaság élésházi tartásának súlyos terhét végképpen megszüntetni sürgetik az ország rendjei, e kérdés pedig a közadó mennyiségével is kapcsolatba jöhet, kötelességünknek esmérjük a Tekintetes Rendeknek kegyes utasítását mindenesetre kikérni azeránt is, hogy azon esetre, ha Őfelsége a katonatartás terhének pótlás nélküli megszüntetésére nem hajolna, vagy e tárgyba ereszkedni éppen nem akarna, mi e kérdést a közadó megajánlásával miképpen és mily mennyiségben kössük öszve?[169]

Többire kegyességökbe ajánlottak, alázatos tisztelettel maradunk a Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pozsonyban február 20-án 1836.

alázatos szolgái

Deák Ferenc Hertelendy Károly

országgyűlési követek

Eredeti tisztázat. ZML kgy. ir. 1836:455.

[169] Zala megye 1836. februári közgyűlése foglalt állást e kérdésben. Arra utasították a zalai követeket, hogy ha az uralkodó nem hajlandó a katonatartás terhének kárpótlás nélküli megszüntetésére, akkor ne az 1830. évi országgyűlésen elfogadott adó teljes összegét ajánlják meg, hanem vonják le belőle a katonaság hatósági áron való élelmezéséből eredő, korábban elszenvedett veszteségeket. (ZML kgy. jkv. 1836:455.)

Gergely András

DEÁK FERENC ÁLLAMJOGI NÉZETEI A REFORMKORBAN*

I.

Az 1848 előtti évtizedek államjogi kézikönyvei szerint Magyarország két közjogi alkotórész, a *korona* és az *ország (regnum)* egysége. A *korona,* a király „fenntartott" (kizárólagos) joga a végrehajtás, egyedül őt illeti a végrehajtó hatalom, amely tehát *jus reservata.* Mintegy ellentételezésként az *ország*nak (a rendeknek) is vannak „fenntartott jogai", mint pl. az adó- és újoncmegajánlás. A jogok többsége pedig a két fél által közösen gyakorolható, *jus communicata;* ezek legfontosabbika a törvényhozás, -értelmezés és -magyarázás, – ahogyan ezt az 1790:XII. tc. is leszögezi. A rendszer tehát a rendi dualizmuson épül fel. Az „ország" alatt a kiváltságos rendek értendők, akik a (rendi) országgyűlésben szerveződnek testületté, és megvitatják, majd megfogalmazzák szándékaikat. A magyar koronának, a magyar királynak két *regnuma,* országa van: a Magyar Királyság és Erdély Nagyfejedelemség; sőt a horvát közjogi álláspont szerint van egy harmadik is, a horvát „háromegy" (horvát-dalmát-szlavón) királyság.[1]

Deák politikai működésének kezdetétől átértelmezte, *konvertálta* ezt a hagyományos államjogi elképzelést.[2] Szerinte „kettős viszonyban áll fejedelmünk a nemzethez [Deák a *nemzet* kifejezését használja az *ország* helyett – *G. A.*], úgy mint a végrehajtó hatalom feje, s mint a törvényhozásnak is egyik része".[3] Vagyis az uralkodó a végrehajtás terén sem rendelkezik kizárólagos (rezervált) jogokkal. Éspedig azért nem, mert — mondja negyedévvel később — „nálunk a nemzet még a végrehajtó hatalom egy részét is maga gyakorolja, még pedig azon részét, mely a népre egyenes és közvetlen kihatással vagyon".[4] A megyéké a végrehajtó hatalom nemzetre tartozó része, a bíráskodás, illetve a tulajdonképpeni végrehajtás. A törvényhozásban pedig — a követválasztás és -utasítás révén — a megyék részvétele általánosan elismert. „Hazánkban csak ugyan a Vármegyék teszik va-

---

* A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén – Deák emlékülésén – 2003. május 24-én elhangzott előadás jegyzetelt változata.

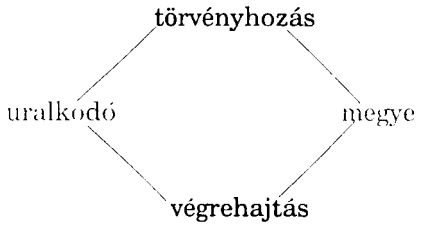
[1] *László Péter:* Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VII/1. Verfassung und Parlamentarismus. (Hrg. v. Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch) Wien, 2000. 230–258.

[2] „Magyarország fiktív függetlenségének valódivá *konvertálása*" kifejezését először Szabad György használja: *Szabad György:* Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. (Akadémiai székfoglaló, 1983.) Bp. 1986. 20. – Péter László mutat rá arra, hogy a „konvertálás" a korban átalakítást, alkotmányos kifejlést jelent (i. m. 262.), s fejtegetéseiben először rekonstruálja azt a folyamatot, hogy az *ország*ot (regnum) előbb *nemzet*ként, majd *állam*ként igyekeztek (át)értelmezni, hogy azután mindennek segítségével az Ausztriához fűződő viszonyt is új alapokra helyezzék (i. m. 262–277.).

[3] Deák Ferencz Beszédei (s. a. r. Kónyi Manó) I–VI. Bp. 1903[2] (a továbbiakban: DFB) I. 46. (1834. jan. 14.)

[4] DFB I. 71. (1834. ápr. 23.)

lóságos forrásait a Törvényhozásnak" – írja Deák Vörösmartynak.[5] Sajátos kétpólusú rendszerében tehát az uralkodói hatalom, amely megoszlik a törvényhozás és a végrehajtás között, egyik téren sem kizárólagos; a megyéknek pedig — a hatalom másik pólusán — ugyancsak joguk van részt venniük mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom gyakorlásában.

A két pólus között Deák szerint nincs antagonizmus. „Nem szeretem a nemzetet és a fejedelmet kölcsönös viszonyaikban úgy tekinteni, mint egymás ellenében álló, s egymás kárával önhatalmukat nevelni törekvő feleket [ez a hagyományos rendi, dualista álláspont – *G. A.*], mert ha ez így volna, akkor a polgári társaság fő célja csakugyan el lenne tévesztve".[6] Az országgyűlésen a két fél nem a másik rovására akar eredményt elérni, hanem ott *„contractus bilateralis"*-ra (kétoldalú egyezkedésre) kerül sor, a *„do ut des"* (adok hogy adj) elve alapján.[7]

Deák, mint utaltunk rá, ritkán használja az *ország* terminust, helyette többnyire *nemzetet* mond. Virtuális kifejezés ez, amely nem a nemesi nemzetre utal, hanem arra, hogy a megyén és az országgyűlésen az egész társadalomnak képviselve kell (majd) lennie. Végső soron a nemzet és az uralkodó partnerei egymásnak, s együttműködésre kötelezettek. Együttesen *státus*t, szerkezetet, államot alkotnak. A *kormány* nem más, mint „a státus minden tisztségeinek összessége", s már csak ezért sem lehet kizárólag az uralkodó szervének tekinteni (noha a kinevezés joga az övé). A kormány nem azonosítható az uralkodóval. „A fejedelem feje a státusnak, s személye szent és sérthetetlen". A kormányzat emberei bírálhatók és felelősségre vonhatók.[8]

Az *ország* és a *nemzet* közötti különbség több, mint egy rendi és egy népképviseleti országgyűlés, mint a nemesség és az össztársadalom közötti. Erdély ugyanis Deák szerint része Magyarországnak (a nemzetnek), nem pedig külön *regnum*. Az ország(rész) visszacsatolandó, ennek elmulasztása *sérelem (gravamen)*. Az ország déli részén húzódó *Határőrvidék* ugyancsak visszacsatolandó, polgárosítandó.[9] Horvátország nem társország, hanem *kapcsolt részek*, vagyis Ma-

[5] Deák Ferenc (a továbbiakban: DF) Vörösmarty Mihálynak. Kehida, 1832. febr. 24. Vörösmarty Mihály Összes Művei 18. (S. a. r. Brisits Frigyes) 35. – Az egyes megyék „alakulnak" az országgyűlésen „törvényhozó testté": DF Wesselényi Miklóshoz. Kehida, 1837. máj. 14. Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. (S. a. r. Sándor Pál) Bp. 1992. 38.

[6] DFB I. 188. (1835. aug. 5.)

[7] DFB I. 350. (1839. aug. 2.)

[8] DFB I. 190. (1835. aug. 5.) (A kormányfelelősségről ld. a következőkben.)

[9] Erdély „törvényes viszonyaiban Magyarországhoz még most sem csatoltatott" – szögezi le sérelemként 1840. évi követjelentése (DFB I. 496.); u. o. a Határőrvidék helyzetét, Galícia „visszaadásának elmaradását" is sérelemként kezeli. Erdély különállása már Zala 1825. évi utasításában is sérelemként szerepel: *Degré Alajos:* Zala megye reformkori követutasításai. *Levéltári Közlemények*, 1974. 155.

gyarországnak alárendelt terület. „A horvát nem külön nemzet".[10] Hogy az adózás terén élvezett kiváltságaihoz ragaszkodó „kapcsolt részek" egyszersmind maguknak közjogi kiváltságokat vindikálnak, az elfogadhatatlan.[11] Deák szerint jelentős közjogi vívmány, hogy 1836-ban Szlavónia Magyarországhoz való tartozása egyértelműen kimondatott.[12]

Az egységes Magyarország számára szorgalmazza Deák a *társadalmi* reformokat. Az úrbér, a jobbágyreform, az örökváltság ügye ezek közül a legfontosabb s a legismertebb.[13] Az államélet szempontjából említendő reformkívánsága még a *nemzeti bank* létesítése,[14] a magyar ezredek magyar tisztikara (önálló előmeneteli lehetőségekkel),[15] a vámügy országgyűlési kezelése, a köznevelés és a magyar államnyelv érvényesítése.

Ami a megvalósítás módját illeti, Deák az államélet pólusainak hatalmi jogosítványait illetően újabb konverziókat hajt végre. Közismert, hogy az adott rendi szerkezetben mind a *vámügy,* mind a *nevelés* a végrehajtó hatalom körébe tartozik, s ekként uralkodói felségjogot képez.

Deák ezzel nem ért egyet. Szerinte a vám megállapítása, szabályozása az országgyűlést illetné,[16] ami pedig a köznevelést illeti, Deák 1836-os és 1840-es követjelentése ismételten leszögezi: ez „a nemzet legszentebb jussa".[17] Pedig közben, 1837-ben Kossuth perébe bevonták Deák egy Wesselényihez intézett levelét, amely elárulja, hogy nagyon is tudatában volt újító szándékának: ha a nemzeti nevelés ügye országgyűlési tárgy lesz — írja ebben —, „a nép nevelése közfigyelem alá kerül, és a papoknak és a kormánynak kezéből vagy *elvétetik* [kiemelés tőlem – *G. A.*] vagy pedig ellenőrségünk alatt lesz".[18] Nyilvánvaló tehát, hogy Deákot nem jogi, hanem politikai megfontolások vezetik akkor, amikor a királyi hatalom körét szűkíteni akarja. Kossuth vádlói ezen „alkotmányellenes és újító megjegy-

---

[10] DFB I. 344. (1839. júl. 16.) – „A kis Horvát Ország annyiszor emlegetett, de soha bé nem bizonyított municipális jussait" emlegeti DF Oszterhuber Józsefnek. Pozsony, 1833. júl. 4. Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834. (S. a. r. Sándor Pál) Zalaegerszeg, 1997. 38. – Deák a horvátok iránti ellenszenvét mindvégig megőrizte: *Vörös Károly:* Az öreg Deák a budapesti francia főkonzulok jelentéseiben 1868–1876. In: Zalai Gyűjtemény 5. Tanulmányok Deák Ferencről. (Szerk.: *Degré Alajos)* Zalaegerszeg, 1997. (A továbbiakban: Zalai Gyűjtemény 5.) 356.

[11] DFB I. 305. (Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1836. évi követjelentése)

[12] U. o. 277.

[13] Deák társadalmi és büntetőjogi reformprogramjával itt nem foglalkozhatunk. E kérdéskörről ld. *Király, Béla K.:* The Young Deák and the Problem of the Serfs 1824–1836. *Südostforschungen,* 1970. 91–127.; *Sándor Pál:* Deák és a jobbágykérdés az 1832–36. évi országgyűlésen. In: Zalai Gyűjtemény 5.; *Varga János:* Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. (Zalai Gyűjtemény 15.) Zalaegerszeg, 1980.; *Fónagy Zoltán:* Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás. In: A Batthyány-kormány igazságügyminisztere. Zalaegerszeg, 1998.

[14] DFB I. 522. (Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1840. évi követjelentése)

[15] DFB I. 293. (Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1836. évi követjelentése) – A követelést már Zala 1792. évi követutasítása megfogalmazza. *Degré Alajos:* i. m. (Zala követutasításai) 154.

[16] Zala vármegyének az országos kiküldöttség rendszeres munkáira tett észrevételei. In: „Javítva változtatni". Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. (S. a. r. Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. (a továbbiakban: „Javítva változtatni") 11.

[17] DFB I. 306. (1836); 545. (1840). – Az 1832. évi Zala megyei „észrevételek" szerint törvényekkel kell szabályozni az oktatás módját, sőt az egyes rendszabások is „országgyűlés eleibe terjesztessenek", vagyis az ellenőrző funkciót is igénylik. Ld. „Javítva változtatni" 201.

[18] Deák Ferenc Wesselényi Miklósnak. Zalaegerszeg, 1837. jan. 25. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) VII. (S. a. r. Pajkossy Gábor) Bp. 1989. 163.

zés" miatt fontolóra vették Deák hűtlenségi perbe fogását, s ez mindennél világosabban mutatja, hogy nem egyszerű „jogászkodásról" volt itt szó.[19]

Deákban is tudatosodott, hogy az össztársadalom nem azonos a magyarul beszélőkkel. Az ellentmondást az 1830-as évek legelejének formálódó liberalizmusával összhangban, de a polgári jogegyenlőség elvével még ütközően, kezdetben akként oldotta fel, hogy a jogkiterjesztést, így a birtokbírhatást, csak a magyarul tudókra korlátozta volna.[20] Telepítések segítségével ugyancsak a „született magyarok" számának gyarapítását szorgalmazta.[21] Ezt hangsúlyozza Deák egy év múlva az országgyűlésen is.[22] A magyar államnyelvvel együtt pedig — hangsúlyozza még1840-ben is — az iskolákban át kell térni a magyar tannyelvű oktatásra, sőt „minden hazafinak kötelességül tétessék a honi nyelv tudása".[23] Zala megye 1792. évi követutasítására megy vissza az a követelése, hogy a magyar katonaságnál csak magyarul tudók lehessenek tisztek, s a „magyar és véghelyi ezredeknél", vagyis a Határőrvidéken is, magyar legyen a vezényleti nyelv.[24]

Deák érzékelhető 1830-as évekbeli asszimilációs optimizmusa az 1840-es években már megváltozott. Nevezetes 1842 novemberi levelében kedvező esetben is generációk alatt végbemenőnek tartja az asszimilációt.[25] 1843-ban már az állami kényszer helyett, az iskolák mellett, a „privát capacitatio" fontosságát hangoztatja a nyelvterjesztés terén.[26]

Az átalakulás egészét Deáknál is végső soron a reformpárti közvélemény nyomása, érvényesülése biztosítja. A sikeres reform szükséges előfeltétele az erkölcsi állhatatosság, amely nézetünk szerint politikai értelemben Deáknál a kisebbségi-progresszív nézetek melletti tántoríthatatlan kitartást jelenti. Ez kényszerítheti meghátrálásra a felső tábla konzervatív többségét.[27] A *„sérelmek"* (törvényes változtatást nem igénylő, régi jogok átértelmezésével megvalósítható re-

---

[19] U. o. 424.

[20] „Javítva változtatni" 247. – A sajtó alá rendező a zalai észrevételekhez írott tanulmányában nem emeli ki ezt a nacionalista szempontot. (*Molnár András:* Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett észrevételek. In: „Javítva változtatni"... 255–280.) Pedig értelemszerűen Deák számára ekkor még a magyar nyelvtudás az önkéntes örökváltság előfeltétele, éppúgy, mint Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című művében.

[21] „Javítva változtatni" 23. „Aggódva féltjük a magyart, mert számra csekély." DF Séllyei Elekhez. Kehida, 1832. szept. 25. In: „Javítva változtatni" 281..

[22] „Legfontosabb ellenvetés lenne az talán, hogy az idegen nyelvű és nemzetű vevők által nemzetünk veszélyeztethetik, de hiszen én csak hazánk lakosiról szólok, s azoknak, ha jusokkal bírni akarnak, a nemzeti nyelv tudását és tanulását kötelességükbe kívánom tétetni – ez, mire, úgy hiszem, egyébként is törekedik a törvényhozó hatalom." DFB I. 36. (1833. szept. 4.)

[23] DFB I. 506. (Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése 1840.)

[24] U. o., ill. *Degré Alajos:* i. m. (Zala követutasításai) 154.; DF Oszterhuber Józsefnek. Pozsony, 1833. dec. 26. Deák Ferenc országgyűlési levelei 77.

[25] DF Oszterhuber Józsefhez. Pest, 1842. nov. 10. *Sándor Pál:* Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből.) *Történelmi Szemle,* 1979. 2. sz. 269–282.

[26] DFB II. 55. (1843. nov. 10.)

[27] A kitartásból fakadó erkölcsi fölény, a főrendellenes attitűd valószínűleg Kölcsey-hatás: „Magyar főrendek ezek? Vagy a Fejedelemnek ide küldött zsoldosi?" DF Oszterhuber Józsefhez. Pozsony, 1833. dec. 4. Deák Ferenc országgyűlési levelei 69.

formok) sorában a legelső a szólásszabadsági jog biztosítása, – ismeretesen ennek jegyében irányította Deák az 1839–40. évi országgyűlés munkáját.[28]

A *reformok* (új törvények) közül a legfontosabb, a legelső politikai lépés, amely az áttörést biztosíthatja: a városok országgyűlési szavazatának kibővítése. Deák ennek a nézetének a *Pesti Hírlap*ot ill. a centralistákat évekkel megelőzve, először 1836. évi követjelentésében ad hangot, s azt azután 1839. évi követutasításába is befoglaltatja, végül 1840. évi követjelentésében is — jövendő feladatként — megismétli.[29] (Az egykorúan kinyomtatott jelentésekből vehette át azután az eszmét a liberális tábor.) A gondolat nagyon is összhangban áll Deák municipalista nézeteivel: a végrehajtó hatalom jellege e reformmal nem változna; a törvényhozó hatalomban, az országgyűlésben viszont a városokkal együtt döntő többséget alkothatnának a reformpárti törvényhatóságok. Előfeltétele e változtatásnak a városok belszerkezetének átalakítása: a „polgárok egész összessége" kapjon teret a városi közéletben, „az egész város minden polgárainak összessége" vegyen részt a követválasztásban, az utasítások szövegezésében,[30] vagyis Deák a polgárjoggal rendelkezőket vagyoni cenzus nélkül választási joggal ruházná fel. A városi reformmal azután érdekegység jön létre a városok és a megyék között.

Amíg Deáknak a városi reformra vonatkozó nézeteit mind a municipalisták, mind a centralisták a középpontba állították az 1840-es években, s a gondolattal az utolsó rendi országgyűlésen még a konzervatívok is kacérkodni kezdtek, addig a végrehajtó hatalomra vonatkozó — bár óvatosabb — nézeteivel nem tett szert hasonló népszerűségre. A hangsúlyt a kezdetektől, már az *Operátumok* véleményezésekor, 1832-ben, a népképviselet fokozatos megvalósítására helyezte, ám a paraszti képviseletre vonatkozó gondolatával akkor egyedül maradt.[31]Még évtizeddel később, 1845 elején is, immár feltehetően a centralistákkal vitatkozva, azt mondta, hogy maga a felelős kormány „nem oly abstract eszme, mely magában állhatna, és panacea lehetne". *„A népképviselet a fő"* – tette hozzá.[32] „Álljon a kormány minden pártok felett"[33] – fejtegette néhány hónappal később, vagyis az — egyelőre — ne legyen a *többségnek* (politikailag) felelős. (Ezek a nézetek visszatükröződnek majd az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozat*ban is.) Deák a *politikai*

---

[28] A szólásszabadság biztosítása után kezdődhet az érdemi reformmunka – ez politikájának alappillére 1839–1840-ben. *Erdmann Gyula:* A Ráday-ügy, 1839. *Levéltári Közlemények,* 2002. 1–2. sz. 33–49.

[29] DFB I. 311. (Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1836. évi követjelentése); *Degré Alajos:* i. m. (Zala követutasításai) 157. (1839-es utasítás); DFB I. 546–548. (Deák Ferenc és Hertelendy Károly 1840. évi követjelentése).

[30] DFB I. 312. (1836. évi követjelentés); DFB I. 316–317. (1839. jún. 8.)

[31] „Részesüljenek a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak a nemzet egy részét illető felében." („Javítva változtatni" 248.) Ezt az ekkoriban még valóban nagy jelentőségű reformindítványt óvatosabban, nem országgyűlési paraszti képviseletként, népképviseletként értelmezzük (mint a megyei vélemény újrakiadója, Molnár András, aki a „nemességet illető polgári és politikai jogok" megadásáról szól (u. o. 277.)). A törvényhozó *és* végrehajtó hatalom együttes emlegetése bevezetőben vázolt fejtegetésünknek megfelelően inkább a *vármegyére* vonatkozhat, s „a nemzet egy részét illető fele" kitétel azt az értelmezést is lehetővé teszi, hogy ott a parasztok külön, mint rend képviseltessék magukat („megjavított rendiség").

[32] DFB II. 61. (1845. jan. 7.) Kiemelés tőlem – G. A. – A nem-nemeseknek adandó választójogot elsők között indítványozza Zala 1847. évi követutasítása. Degré Alajos: i. m. (Zala követutasításai) 157.

[33] DFB II. 99. (1845. nov. 10.)

kormányfelelősség helyett a *büntetőjogi* kormányfelelősséget tartotta kívánatosnak – vagy legalábbis megvalósíthatónak.[34]

A kormány büntetőjogi felelősségre vonását — mint az történetírásunkból jól ismert — a büntetőtörvénykönyv és a büntetőeljárás országgyűlési bizottsági előkészületeinek alkalmával, 1842–43-ban öntötte formába. (Az alapgondolatot azonban már 1839. évi követutasításában megfogalmazta,[35] – vagyis nem a büntetőtörvénykönyv fogalmazása során került elő a jogi úton történő felelősségre vonás eszméje.)

A „felségsértés" és „hűtlenség" fogalma alá tartozó bűncselekmények meghatározását a kormányfelelősség kapcsán Deák jelentősen kibővítette. A *felségsértés* körébe (a király fizikai inzultálásán túl) fontos alkotmányjogi biztosítékként bekerült az alkotmány fegyveres felforgatása és idegen csapatoknak az országba hívása. A jogilag és politikailag inkább a hűtlenség (hazaárulás) körébe sorolandó ezen bűncselekményeket az elemző Varga János szerint azért vonták a „felségsértés" fogalma alá, mert az uralkodó megsértésével egyenrangúként akarták beállítani a nemzet megsértését, s ezzel a királyi felségjogokkal a nemzetfelség elvét állították szembe.[36]

A *kormányzat* bírálata természetesen nem lehet felségsértés vagy hűtlenség. (Wesselényit és Kossuthot ilyen jogcímeken ítélték el.) Sem az uralkodó család tagjai, sem maga a *Pragmatica Sanctio,* a birodalmi kapcsolat nem részesül a tervezetben különös büntetőjogi védelemben.

A *hűtlenség* fogalmi körében megmaradt a mai fogalmaink szerinti hazaárulás (ellenséggel cimborálás, kémkedés stb.), de kiegészült az egész tervezet talán legfontosabb tételével, miszerint hűtlenséget követ el, „aki valamely alkotmányos jogot felforgató királyi rendeletnek kiadásában vagy végrehajtásában akár egyenesen és határozottan kijelentett tanáccsal, akár tettleges teljesítéssel részt vesz".[37] Tehát ha maga az uralkodó adna parancsot alkotmányellenes tett végrehajtására, a végrehajtókat akkor is — esetleg életfogytig tartó börtönnel! — büntetni kell. (A törvényes rendeleteknek egyénileg ellenszegülőket mindössze két év börtön fenyegeti.) Hűtlenség a törvénytelen adó- és újoncszedés is!

A hűtlenségi ügyekben — megint csak Deákék tervezete szerint — az országgyűlés választ perbefogó bíróságot, amely eldönti, hogy bűnös-e a vádlott, s azután a Királyi Tábla szabja ki az ítéletet.[38]

Ezzel az eljárási renddel a kormány büntetőjogi felelőssége egészen közel került a politikai felelősséghez, hiszen egy-egy ilyen döntés a változó parlamenti többségek függvénye lett.[39]

---

[34] *Varga János*: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. (Zalai Gyűjtemény 15.) Zalaegerszeg, 1980.; *László Péter:* i. m. 265–271.

[35] *Degré Alajos:* Zala megye 1839. évi követutasítása. In: Zalai Gyűjtemény 5. 238.

[36] *Varga János:* I. m. 89.

[37] U. o. 87.

[38] U. o. 58–59., 149.

[39] Varga János szerint a javaslat „csírájában tartalmazza a kormányfelelősség eszméjét" (u. o. 89.); Péter László a „hivatalnokvádolás" *(Beamtenanklage)* tervezett intézményéről beszél (i. m. 265–268.). Értékelésünk szerint a deáki tervezet a parlamenti vádesküdtszék révén nagyon közel áll a politikai kormányfelelősséghez.

A bizottságon belül a konzervatív többség leszavazta, az 1844. évi országgyűlési tárgyaláson az alsó tábla viszont elfogadta, a felső tábla megint elutasította e javaslatokat.[40] Végül az egész büntetőtörvény-javaslatból nem született törvény, pedig ez a belészerkesztett kormányfelelősségi megoldás mintegy zárójelbe tette volna a bécsi kormány és a magyar kormány viszonyát, illetékességi köreinek tisztázását, – mivel értelemszerűen csak a magyar kormányra volt vonatkoztatható. Ehelyett a politikai felelősség, s vele a birodalom részeinek kapcsolata került egyre inkább előtérbe.

II.

A birodalom másik feléhez fűződő államjogi viszonyt illetően megint az egykorú rendi jogfelfogásból kell kiindulunk, amely két „sarkalatos" törvényre támaszkodott. Az 1723. évi *Pragmatica Sanctio* (1723:I–II. tc.) szerint a trónöröklés a nőágra is kiterjed, rendje valamennyi országban és tartományban közös, és ezen országok és tartományok (az uralkodócsalád tagjai között) fel nem oszthatóak, hanem együttesen birtoklandóak. Az ugyancsak egykorúan sokat idézett 1790:X. tc. szerint pedig Magyarország a „saját törvényei és szokásai szerint és nem más országok és tartományok módjára igazgatandó ország".[41]

A két törvény látszólagos (vagy valóságos?) ellentmondását rendszerint valamilyen *konverzió*val, egyik vagy másik törvény átértelmezésével, vagy a *reálunió* vagy a *perszonális unió* mindkét törvénybe történő belemagyarázásával oldotta fel az egykorú politika, illetve a jogtörténetírás.

Az egykorú *rendi* jogszemléletben még nem jelentkezett ellentmondás. A *birodalom* létezhetett anélkül, hogy a *regnum*, az ország jogai bármiben is csorbultak volna. Törvényeket ugyanis nem hozhatott a „birodalom" Magyarország számára, nem is hozott, mert az az „ország", a magyar országgyűlés joga volt. De a végrehajtó hatalom a rendi szemléletben a királyé volt, s nem az országé, s a királynak az is jogában állott, hogy a végrehajtó hatalom egyes ágait egyesítse vagy egységesen rendezze be összes országaiban és tartományaiban, – hacsak ezzel nem sértett magyar törvényeket, de ilyen tiltó törvények nemigen akadtak.[42]

[40] *Fayer László:* Az 1843^{iki} büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV. Bp. 1896–1902.

[41] Az 1790:X. tc. itt nem idézett részében az is szerepel, hogy a *regnum* „propriem habens consistentiam", ahol a *consistentia* szót *állapot, állás, önállás, lét* kifejezésekkel fordították – egészen a 19. század végéig, amikor is a Márkus Dezső szerkesztette ún. „millenáris" *Corpus Iuris* kiadás „önálló állami lét"-nek nem fordította, s máig ez vált „hivatalossá". Mindez az állandó konverziós folyamat következménye. *László Péter:* i. m. 254–261., 513. (Ugyanő a hivatkozott helyen elsőként fejtegeti, hogy a rendileg szemlélt (Habsburg) „birodalom" és (Magyar-) „ország" igen is „függetlenek" egymástól, itt nincs ellentmondás.) Figyelemre méltó az is, hogy a magyar 1790:X. tc.-hez sokban hasonló erdélyi 1791:VI. tc. a *consistentia* szót nem tartalmazza, ugyanakkor Erdély, mint *regnum*, függetlenségét hangoztatja.)

[42] Egy jellegzetes példa: az örökös tartományokban megengedett volt a külföldi munkák utánnyomása (nem védte azokat a szerzői vagy kiadói jog), s 1793-ban az uralkodó ezt a szabályt Magyarországra is kiterjesztette. A magyar kancellária ezután azt javasolta, hogy az utánnyomás Magyarországon az örökös tartományok vonatkozásában is szabad legyen, (mivel azok Magyarország szempontjából „külföld"). Az uralkodó azonban ehhez nem járult hozzá, vagyis ebben a vonatkozásban egységként kezelte birodalmát, s a jogkörébe tartozó intézkedést államjogi szempontból Magyarországon sem lehetett kifogásolni. *Völgyesi Orsolya:* A szerzői jog és az írói státusz a XIX. század első felében. In: Irodalom és polgárosodás. (Szerk.: Kulin Ferenc) Bp. 2003. 95.

A jogilag egyértelmű helyzet persze konfliktusok egész sorához vezethetett, hiszen pl. az adó- újoncmegajánlás nem volt „rezervált" királyi jog, vagyis a birodalmon belüli arányos katonaállításhoz a magyar országgyűlés egyetértésére is szükség volt. Az osztrák császárság 1804-es megalapítása ezen a helyzeten nem változtatott, akár az egész birodalomra kiterjesztettnek, akár Magyarország nélküliként értelmezték is azt.[43]

Deák az államjog terén is az 1830-as évek elejétől, a politikai életbe való bekapcsolódásától kezdve a *konverzió,* a Magyarország, mint *állam* (és nem mint ország, *regnum)* irányába mutató értelmezők közé lépett, illetve talán első volt az ilyen irányú átvitelt, *translatio*t végrehajtók sorában.

Az *Operátumok*ra 1832-ben Deák közreműködésével készített Zala megyei észrevételek leszögezik, hogy „az 1790:X. törvényágazat szerint Magyarország a hozzá kapcsolt részekkel együtt az ausztriai örökös tartományoktól minden tekéntetben független lévén, azoktól egészen különböző törvényekkel kormányoztatik, és így azoktól mindenkor idegen országnak is tarthatik e részben",[44] vagyis részint *a törvényhozás* függetlenségét, önállóságát hangsúlyozza, államjogilag aligha kifogásolhatóan, de egyszersmind kiterjesztett értelmezéssel az örökös tartományokat egyenesen külföldnek tekinti, s ezt a következőkben is megerősíti: „Magyarország a hozzákapcsolt részekkel együtt a többi örökös tartományoktól egészen különböző kormányzási formát bír, s azoktól egyátaljában független lévén, a kölcsönös védelmi kötelességen kívül semmi más öszvecsatolási egyformaságot nem ismér".[45] Kikövetkeztethető ebből, hogy a kormányzás, a *végrehajtó hatalom* birodalmi szintű egységesítése, központosítása — s mégis csak ez volt a valóságos helyzet — Deákék számára *sérelem,* vagyis felszámolandó. „Ausztriát a többi örökös tartományokkal együtt, kivált kereskedési tekintetben, idegennek lehet nézni".[46]

Az örökös tartományoktól való különállás hangsúlyozása a kormányzat, a végrehajtó hatalom terén a rendiből nemzetivé fejlődő mozgalom általános politikai újdonsága, nem Deák újítása. Deáké viszont az érdem, hogy az Osztrák Császárság és Magyarország viszonyát sikerült egyértelműen tisztáznia.

Erre ismeretesen 1835-ben, az országgyűlésen került sor, amikor az új uralkodó, Ferdinánd, osztrák császári címével élve, a magyar országgyűléshez leiratokat intézve is *első* Ferdinándnak nevezte magát. Deák hangsúlyozta, hogy Magyarország nem része az Osztrák Császárságnak, s ezzel a megállapításával elsőként teremtett két politikai entitás között *dualitást,* – addig mindig csak többes számban, az örökös tartományokhoz való viszonyról beszéltek, amelyből persze egy *asszimmetria* (Magyarország különleges jogai) kiérezhető volt, *dualitás* azonban nem. Érdemes hosszabban idéznünk Deákot: „Az, hogy Magyarország más

---

[43] A rendi jogszemlélet ellentmondásmentességéről: *Péter László*: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: *Péter László:* Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Bp. 1998. 219–240. *Uő*: Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet? In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. (Szerk.: Angi János és Barta János). Debrecen, 2000. 183–189.

[44] „Javítva változtatni" 109–111.

[45] U. o.

[46] U. o. 15.

tartományoktól független, még nem fejezi ki azon önállást, mellyel hazánk az ausztriai ház örökös tartományainak ellenében bír, s bírnia is kell. Csehország független Ausztriától, Ausztria is független Lombardiától és viszont; de azért mindnyájan egészítő részei az ausztriai császárságnak. De mi magyarok nemcsak függetlenek vagyunk a nevezett és a többi örökös tartományoktól, hanem része sem vagyunk az ausztriai császárságnak, mégpedig semmi tekintetben".[47] Deák még a *Pragmatica Sanctio* azon értelmezését is hozzáfűzi mindehhez, hogy az abban található nevezetes *indivisibiliter ac inseparabiliter* (együttesen és elválaszthatatlanul) szavak (csak) az örökös tartományokra vonatkoznak, vagyis azt jelentik, hogy a birodalom nyugati felét, az örökös tartományokat, a későbbi osztrák császárságot sem lehet felosztani, – s ezzel magából a *Pragmatica Sanctio*ból is levezeti a birodalom *dualitását,* hiszen a „magyar korona" országainak (regnumainak) egysége, elválaszthatatlansága a magyar közjog évszázados alaptétele lévén, az egész monarchia áll két, egyenként feloszthatatlan részből.[48] Az alsó tábla egyhangúlag elfogadta Deák érvelését, a felső tábla viszont tizenhétszer visszautasította azt, míg végül az uralkodó meghátrált: értelmezés nélkül áttért az V. Ferdinánd cím használatára.

Deák tehát az Ausztriai Császárság – Magyarország duális szembenállást állította a középpontba. „Mi azon törvényes kapcsolatot, mely honunkat az *ausztriai házhoz* [kiemelés tőlem – *G. A.*] köti, még csak tágítani sem óhajtjuk" – írta Kossuthnak néhány év múlva, a Védegylet kapcsán, vagyis lényegében csak *dinasztikus* államjogi kapcsolatokat ismert el.[49] De miért nem állt rá a reformellenzék Deák e „duális" vonulatára, amely Magyarország önállóságát az 1804-ben megalapított Osztrák Császársággal állította szembe? Miért kanyarodtak vissza a *Pragmatica Sanctio* és az „örökös tartományokkal" való kapcsolat(ok) emlegetéséhez? A kérdés még további vizsgálatra vár. Ismeretes, hogy a konzervatívok hozták divatba a *Pragmatica Sanctio*ra való hivatkozást, s értelmezésükkel szembeszállva a reformereknek is ezzel kellett foglalkozniuk. Tény az is, hogy az új császárság sehol sem említtetik a magyar törvényekben, az „örökös tartományok" viszont az 1723. évi törvényekben is, máshol is előfordulnak. De más, alább ismertetendő megfontolások is közrejátszhattak.

Deák az 1840-es években *politikai* koncepciójából következően nem lépett fel *államjogi* indítvánnyal a birodalom két felének viszonya rendezését illetően. 1842–43-ban arról igyekezett meggyőzni a reformereket, hogy a birodalomhoz tartozásunk, minden kedvezőtlen hatása mellett, történelmi perspektívában inkább előnyös, míg a másik oldalon maga a Habsburg dinasztia is népei közül csak

---

[47] DFB I. 200–201.

[48] „Ez az inseparabilitásnak valóságos értelme, mely az örökös tartományok feloszthatatlanságát garantírozza." (U. o.) A *Pragmatica Sanctio* későbbi deáki értelmezését tárgyalja: *Hanák Péter:* 1867 – európai térben és időben. (S. a. r. Somogyi Éva) Bp. 2001. 143–168.

[49] DF Kossuth Lajosnak. Kehida, 1844. nov. 2. DFB II. 73. ill. Deák Ferenc Emlékezete II. Levelek. Bp. 1889. (a továbbiakban: DFL) 131–132. – Feltűnő, hogy amíg Széchenyi Kossuth ellen a radikalizmus, forradalmiság stb. vádjait szegzi szembe, addig Deák ellen ekkor indított polémiája (A szentgróti levél elemzése c. cikksorozat a *Jelenkor* 1845. évi máj. 18. – aug. 17. közötti számaiban, – kiadva: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I–II. (s. a. r. Viszota Gyula) Bp. 1927–1930.) – a középpontba az államjogi kérdéseket helyezi, s Deákot a *közjogi* kérdés kiélezésével, a Béccsel szembeni ujjhúzással vádolja.

a magyarokra támaszkodhat igazán.[50] Az érdektalálkozás megvan, de a viszony rendezésére nincs esély, mert a birodalom nyugati felének abszolutista kormányzata még jó ideig fenn fog maradni, egy ottani változás erői gyengék, s azt Magyarország önmagában nem tudja kikényszeríteni. Meggyőződését, a külpolitikai helyzet és a nemzetiségi félelmek által meghatározottan, a reformellenzék vezető köreiben szívós, csendes agitációjával 1843 elejére sikerült elfogadtatnia.[51] Ténylegesen szűk körben persze „a Magyarországot is kormányzó ausztriai kormányt" emlegette[52]. (Deák „Ausztria" alatt a nyugati birodalomfelet, nem az egész alakulatot értette.[53])

Kossuth az 1840-es évek első felében *Pesti Hírlap*jában Deák államjogi nézeteit népszerűsítette, konkrét elképzelésekkel nem lépett fel. Államjogi reformtervek mégis születtek: Fáy András 1841-es, a Széchenyi–Kossuth vitával foglalkozó röpirata szerint — az adott viszonyokat figyelembe véve — a magyar országgyűlések az uralkodó küldötteivel egyezkedjenek a közös ügyekről.[54] Szemere Bertalan egy ekkori tanulmánya szerint az alkotmányos Ciszlajtánia és Transzlajtánia állapodjon meg majd egymással.[55] A legismertebb, a maga korában viszont visszhangtalan maradt Wesselényi *Szózat*-a, amely a Habsburg-birodalom föderatív átszervezésén gondolkodott: a „nyugati" oldalról egy-egy alkotmányos olasz, német, cseh, lengyel tartomány szövetkezett volna az egységes Magyarországgal.[56]

---

[50] Zala 1838. áprilisi közgyűlési határozata (Deák tollával) felháborodva cáfolja az elszakadási vágyakat, de az egymásrautaltság érveit még mellőzi. (*Ferenczi Zoltán:* Deák élete I–III. Bp. 1904. I. 235–241.) Utóbbi gondolatot ismereteink szerint bécsi látogatásakor fejti ki első ízben Orosz József szerkesztőnek, besúgónak. (U. o. I. 227.) Wesselényinek írja 1842 márciusában, hogy „Ausztriát éjszaknak óriási hatalmától" csak „kifejlett nemzetiségünk" óvhatja meg. (U. o. I. 329., itt tévesen 1841-es évszámmal.) – Ekkortól állandósul a dinasztia és a magyarság egymásrautaltságát hangsúlyozó okfejtés.

[51] *Lábán Antal:* Deák Ferenc a pánszlávizmusról 1843-ban. *Magyar Figyelő,* 1914. 13. sz. 22–27.; *Sándor Pál:* Deák és a titkosrendőrség. *Történelmi Szemle,* 1981. 603.; *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp. 1983. 118–123.

[52] DF Wesselényi Miklósnak. Kehida, 1844. nov. 22. DFL 149.

[53] A 46. és 52. jegyzetben idézettek csak ezt az értelmezést teszik lehetővé. 1848 március végén arról ír sógorának, hogy „oroszok nyomnak-e el bennünket vagy *ismét* az ausztriai hatalom? (Kiemelés tőlem – *G. A.*) DF Oszterhuber Józsefnek. Pest, 1848. márc. 28. DFL 196. 1848 szeptemberében „Magyarország és az ausztriai birodalom tartományai között fennforgó" viszonyokról szól a képviselőházban (DFB II. 318.; 1848., szept. 22.), tehát Deák (ekkori) szóhasználatában *Ausztria, birodalom, osztrák birodalom* kifejezések a lajtántúli területeket jelentik. Az egész Habsburg birtokállományra a *monarchia* kifejezést használja. Ld. pl. „az egész monarchia biztossága": DF Wesselényi Miklósnak. Kehida, 1841. [1842.] márc. 25. *Ferenczi Zoltán:* i. m. I. 329. Kossuthnál ugyanilyen a terminusok használata, aki egy fiatalon, még börtönében fogalmazott országleírásában az „Austriai Birodalmat" az örökös tartományokkal határozza meg (KLÖM VII. 274.). 1844-es beszédében Kossuth ugyanígy fogalmaz: „Magyar hon boldogsága az austriai birodalom boldogságával nincs ellentétben." (Idézi *Szabad György:* i. m. 29.) – A következőkben 1846–1847. évi kifejezéseiket is ekként értelmezzük.

[54] „Hazánk felvirágozhatásának egyik mulhatatlan föltétele az, hogy érdekei – a közvédelmet kivévén – a többi örökös tartományok érdekeitől elkülönöztessenek; s a kölcsönös viszonyok a fels. Császár meghatalmazottjai és diaetáink között kötendő egyezkedésekkel, pactumokkal állapíttassanak meg." *Fáy András:* Kelet népe nyugaton. Buda, 1841. 22. ill. Pest, 1842[2] 24. (Az országgyűlés többesszáma („diaetáink") folytán Fáy alighanem állandó érintkezésre, s nem valamiféle „kiegyezésre" gondolt, ahogy néhány értelmezője véli.)

[55] *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp. 1983. 132.

[56] *Wesselényi Miklós:* Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Halle, 1843. 186.

(A röpirat ismeretesen nem váltott ki nagy visszhangot. A cenzúra mellett ennek egyik oka értékelői szerint az lehetett, hogy ezzel a megoldással Magyarország súlya csekélyebb lett volna az összbirodalomban, mint a „duális" szövetkezéssel.[57] – Szerintünk éppen növelte volna súlyát, hiszen Magyarország lett volna ekkor a legjelentősebb alkotó rész. Fontosabb talán, hogy ennek az elképzelésnek kisebb volt a realitása.)

A viták 1843–44-től a *gazdaságpolitikai önrendelkezés* kérdéskörei felé kanyarodtak, s ezzel végleg a duális nézetek kerekedtek felül: partnerként csak „Béccsel" lehetett megállapodni, hiszen az egyes örökös tartományok helyzete gazdaságpolitikai szempontból nem sokat különbözött. (Korábban Deák is szabadkereskedelmi elvekből indult ki, s vámszabadságot követelt az örökös tartományok vonatkozásában – s ez a koncepció még nem igényelte sem Deáknál, sem Kossuthnál az államjogi kapcsolatrendszer újragondolását.)[58]

Ugyanakkor az „örökös tartományoknak" megadandó alkotmány(ok) ügye 1843-tól (elsőként talán Batthyány révén) bekerült az ellenzéki elit gondolatvilágába.[59] Az egyes örökös tartományokban kibontakozó polgári vagy nemesi bázisú ellenzéki mozgalmakkal megindult a kapcsolatkeresés. A *Pragmatica Sanctio* pedig ennek jó fogódzót kínált, hiszen azt a 18. század elején az egyes örökös tartományok is elfogadták.

Az 1843–44-es országgyűlésen körvonalazódó, a nyugati birodalomfélnek felajánlott vám- és kereskedelmi szövetségi javaslat viszont, amelyet a centralisták 1845-ben konkretizáltak, s amelyhez 1846-ban Kossuth is csatlakozott, elvileg a nyugati birodalomfél központi kormányszerveivel való kapcsolatfelvételre ösztönzött.[60] A dinasztikus kapcsolat és a jogi helyzet emlegetése helyett a tartományok népeinek (főként gazdasági) érdekei kerültek az előtérbe, s a velük való érintkezésnek a formáit kellett volna megtalálni. Hiányoztak azonban a históriai előzmények. Mi vagy ki lehet egy gazdasági megállapodásban partner? – E megfontolások folytán az *egész* nyugati birodalomfél alkotmányosságának megteremtése látszott kívánatosnak.

1847 elején már egyre határozottabb magyar önállósági-önrendelkezési igények fogalmazódtak meg. Gyurmán Adolf kiadatlanul maradt röpirata a „külpolitikai, polgári és hadi, pénzügyi és országgazdasági" ügyek „felelős kormányhatalom" általi intézésével vélte átvághatónak a gordiuszi csomót, vagyis következetes perszonális uniót szorgalmazott.[61] Táncsics Mihály *Hunnia függetlensége* címmel Jénában adott ki röpiratot, ugyancsak teljes önállóságot követelve.[62] A

---

[57] *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp. 1983. 132.

[58] „Javítva változtatni" 16.

[59] *Molnár András:* Batthyány Lajos a reformkorban. Zalaegerszeg, 1996. 101.

[60] Szabad György „csírázó birodalmi érdekegyesítő koncepcióról" beszél (i. m. 27.). *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp. 1983. 132–141.; *Fenyő István:* A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. 326–327.; *Gergely András*: Kossuth és a német egység, 1841–1871. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Bp. 2003. 184–195.

[61] Hallgatásra kárhoztatva. Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata. (S. a. r. Varga János) Bp. 1985. 123. (A röpirat 1847. márciusában keletkezett.)

[62] *Stancsics Mihál:* Hunnia függetlensége. Jena, 1847. (Táncsics e művét 1844-ben írta, s az 1848-as megoldáshoz nagyon hasonló szerkezetet vázol fel.)

magyar ellenzék József nádor halála után azért is szorgalmazta fiának, Istvánnak nádorrá választását, hogy ezzel egy majdani, esetleges Habsburg *szekundogenitúra* útját egyengesse – s ezzel már egy, a *Pragmatica Sanction* túlmenő államjogi megoldás körvonalazódott.[63]

Az ellenzéki *pártprogram* tervezése tette szükségessé egy közös nevezőre hozható államjogi program végiggondolását. Mivel Deák — éppen a nézetek kavargására való tekintettel — nem tartotta alkalmasnak az időt program készítésére, a megfogalmazással Kossuth próbálkozott. 1847 első felében keletkezett, pártprogramot előkészítő írásaiból kitűnik, hogy alapvetően a perszonális uniós álláspontból indult ki, noha a kifejezést nem használta.[64] A megoldást ő is a minden kormányzati ágazatra kiterjedő felelős kormányzás bevezetésében kereste, s hangsúlyozta, hogy Magyarország nem rendelheti alá érdekeit az osztrák örökös tartományoknak, „érdekkiegyenlítésre", megállapodásra azonban kész azokkal. Kossuth *nem* ismert el *birodalmi* érdekeket, összbirodalmi szempontokat (nála csak a két birodalomfél rendelkezik érdekekkel, Kossuth csak „*úgynevezett* birodalmi érdekek"-ről szól.)[65] A nyugati birodalomfél alkotmányosságának megteremtése — amint az későbbi, 1847 végi felirati beszédéből már egyértelműen kitapintható — az örökös tartományok történelmi alkotmányainak helyreállításán keresztül vezetne, így lehetne eljutni végül a központi kormányszervek alkotmányosságához, amelyek a nyugati birodalomfél ügyeiben lennének csak illetékesek. Ameddig pedig a nyugati birodalomfélben az abszolutizmus fennáll, a magyar alkotmányos álláspontot a bécsi kormány.[66]

Ezt az álláspontot foglalja össze Kossuth az *Ellenzéki Nyilatkozat* általa készített 1847 június elejei tervezetében. Ebben a „*királyi* széknek" (s nem a „trónnak") nyújtandó „támaszt" emleget, s ezzel fejtegetését még inkább magyarközpontúvá teszi. A birodalom egészére nem találunk utalást (a csúcson az uralkodó áll, mintegy érdekek nélküli, szimbolikus államfőként, – kiegyenlítendő érdekei csak a két birodalomfélnek vannak).[67]

Látszólag messzire kanyarodtunk az ezekben az években hallgatag vagy csak szkepszisét hangoztató Deáktól. Pedig 1847 közepén rá várt a feladat, hogy az *Ellenzéki Nyilatkozat* szövegét, benne az oly kényes államjogi kérdésekkel, végleges formába öntse.

Barta István a szövegek kiadásakor megállapította már, hogy a *Nyilatkozat* alapszövegét Kossuth készítette, s Deákra csak a végleges szerkesztés, leginkább a rövidítés munkája maradt.[68] A két szöveg egybevetése, amelyet történetírásunk

---

[63] *Gergely András:* Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Gyomaendrőd, 1989. 32.

[64] KLÖM XI. (S. a. r. Barta István) Bp. 1951. 97. (1847. febr. 5.)

[65] U. o. 101. (1847. febr.)

[66] U. o. 318. (1847. nov. 22.) – A Pest megyei, 1847. augusztusi követutasítás (Kossuth tollával) következetesen az „Austriai Monarchia" és Magyarország „viszonyairól" szól. U. o. 170–171.

[67] U. o. 150–152.

[68] *Barta István:* Bevezetés. In: U. o. 20–25. – Molnár András abból, hogy Kossuth Deák meglátogatása után készítette tervezetét, továbbá hogy Deák azon változtatott is, azt a következtetést vonja le, hogy az *Ellenzéki Nyilatkozat* „legalább annyira tekinthető Deák Ferenc alkotásának, mint Kossuth munkájának". *Molnár András:* Deák Ferenc és az *Ellenzéki Nyilatkozat*. In: Az *Ellenzéki Nyilatkozat* és a kortársak. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 1998. 23.

még nem végzett el, azt is megmutatja, hogy Deák egyetlen ponton lényeges, tartalmi változtatást hajtott végre: éppen az államjogi viszony kapcsán. A „hungarocentrikus", a *királyi* székre vonatkozó mindkét utalást kihúzta, és nagyon fontos, az egész konstrukciót megváltoztató mondatokat írt hozzá. Az örökös tartományok és Magyarország érdekeinek taglalásáról szóló mondat elé beírta: „*Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biztos fennállhatásának érdekeivel ellentétbe hozni, de*" (s itt következik Kossuth fejtegetése arról, hogy jogtalanul rendelik alá Magyarország érdekeit az örökös tartományok érdekeinek).[69] Az alkotmányossá vált örökös tartományok és az alkotmányos Magyarország érdekkiegyenlítésének lehetőségéről szóló Kossuth-i fejtegetésbe pedig beszúrta: „*ha az egész monarchia kormányát mind összes rendszerében, mind részleteiben az alkotmányosság szelleme lengené keresztül, [akkor] az összes birodalom egyes részeit is nagyobb érdekegység, több kölcsönös bizalom kötné össze, és ez által a monarchia szellemi és anyagi erejében gyarapulva, biztosabban daczolhatna az idő s ellenséges körülmények egykor bekövetkezhető viharaival*"[70].

A két betoldás egyértelműen azt jelzi: Deák koncepciójában változás következett be: a két birodalomfél mellé belépett egy harmadik tényező, az *összbirodalom*. Az „összes birodalom egysége és szilárd fennállhatása" szempont lett, „érdek", melyet a birodalom részeinek figyelembe kellett venniük. Amíg tehát a magyar liberális ellenzék Kossuth által reprezentált fő iránya a birodalom csúcsára az alkotmányosság megteremtése után „csak" egy — egyetlen — alkotmányos uralkodót, egy fizikai személyt képzel, Deák az összbirodalmat is érdekkel, érdekekkel rendelkező entitásnak gondolja, amelyet a magyar politikának figyelembe kell vennie.

Deák megjegyzései bekerültek az *Ellenzéki Nyilatkozat*ba, s értékelésünk szerint átformálták annak államjogi konstrukcióját. De ezt a kortársak nem vették észre, vagy nem vehették észre (hiszen az előzményeket, Kossuth vázlatait nem ismerték), vagy — ha az 1848-as törvényekre gondolunk — nem vették tekintetbe, s az utókor figyelmét is elkerülte.[71] Pedig úgy tűnik, Deák már a reformkorban megtette azt az államjogi félfordulatot, amelynek megtörténtét a történetírás a 19. század második felében keresi.[72]

---

[69] KLÖM XI. 156.

[70] U. o. – Kiemelés tőlem – *G. A.*

[71] Kossuth 1848 márc. 3-i nevezetes felirati beszéde, amelynek kiindulópontja az összbirodalom pénzügyi válsága, említi „a monarchia közös ügyeit", de „birodalom" alatt a nyugati tartományokat érti, sőt felújítja a „császári birodalom" szóhasználatot a nyugati részekre (u. o. 621.). Az 1848-as törvények azután (Előbeszéd; III. tc. 13. §) részint „örökös tartományokat", részint „a birodalom kapcsolatát" (III. tc. 2. §) emlegetik – utóbbi a császársággal való kapcsolatot jelenti, tehát a birodalom alatt itt is az örökös tartományok értendők – az „összbirodalom", mint entitás, az áprilisi törvényekben jogilag nem elismert, nem létező. (Ezért is, de nemcsak ezért, tekintjük az 1848-as megoldást „lényegében perszonáluniósnak". *Gergely András:* 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848-49-es történetéből. Bp. 2001. 199.; 117–123.)

[72] Deák 1848 végéig teljes határozottsággal azt az álláspontot képviselte, hogy a miniszterek „az ő felsége által szentesített ezen törvénynek rendeletétől egy hajszálnyira se távozzanak" (DFB II. 336.; 1848. szept. 23.; továbbá u. o. 337–338.; 339. stb.). A történetírás álláspontja abban is egységesnek mondható, hogy Deák 1860-ban már az 1848-as államjogi megoldás revízióján gondolkodott. A váltás–változás konkrét időpontját egyedül Takács Péter kereste, s arra a furcsa következtetésre jutott, hogy „szinte értelmetlen annak a kérdésnek a felvetése, hogy [Deák] az abszolutizmus idején mikor helyezkedett 48-as alapra" (?). *Takács Péter: Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865.* Bp. 1991. 49.

Hermann Róbert

DEÁK ÉS GÖRGEI*

A 19 század meghatározó államférfiai közül kevés ellentétesebb életpályát lehet elképzelni, mint Deák Ferencé és Görgei Artúré. Egy nemzedéknyi különbséggel születtek (Görgei 15 évvel volt fiatalabb Deáknál), s Deák már akkor Magyarország egyik legismertebb és legelismertebb politikusa volt, amikor Görgeit a családján kívül jóformán senki sem ismerte; hogy aztán 1848–49-ben Görgei alig egy évre Kossuthon kívül szinte valamennyi magyar politikust — Deákot is — lekörözze népszerűségben és ismertségben. 1849 augusztusa után Görgei Magyarország legnépszerűtlenebb személyisége lett, akinek ettől kezdve haláláig csak múltja volt, jövője nem; míg Deák a katonai vereség után a hazai közvélemény egyik, egyre gyarapodó részének reménységévé, a haza bölcsévé és újjáteremtőjévé vált. Deák személyes tisztességét, emberi értékeit még politikai ellenfelei sem vonták kétségbe; Görgeiét sok egykori rajongója is. Ugyanakkor összekötötte őket az a tény, hogy Görgeinek 1849, Deáknak 1867 után legfőbb politikai ellenfele az a személy volt, akihez korábban Deákot szoros, személyes barátság, Görgeit pedig tanítványi rajongás és rövid ideig tartó izzó barátság fűzte: Kossuth Lajos.

Kettejük viszonya 1848-ban kezdődött, noha bizonyos, hogy Görgeinek már ezelőtt is voltak bizonyos ismeretei Deák tevékenységéről. A cs. kir. hadsereg tisztjeként az 1840-es évek elején ébredt fel érdeklődése a hazai politika eseményei iránt, amelyekről joghallgató öccse, István is rendszeresen levélben tájékoztatta őt. Apjuk, Görgey György is örömmel figyelte az 1825 után kibontakozó nemzeti – liberális mozgalmat, s — Görgey István feljegyzései szerint — „Széchenyi és Deák Ferenc voltak emberei, Kossuthtól tartott."[1] Artúr 1840. májusában három napot az uralkodó kíséretébe beosztott testőrként Pozsonyban töltött, ahol ekkor éppen folyt az országgyűlés, amelyen Deák volt az ellenzék vezére, s amelyen az 1836 utáni kormányzati terrorizmus politikája után sikerült kimunkálnia a politikai foglyok szabadon bocsátását jelentő kompromisszumot. Artúr egyetlen ekkorról ismert levelében azonban még nincs nyoma különösebb politikai érdeklődésnek, így azt sem tudjuk, látta-e ekkor Deákot.[2]

Görgey Artúr 1844-től járatta a Pesti Hirlapot, nyilván tudott a zalai önkéntes adózók ügyéről, Deák szentgróti beszédéről, a Védegylet érdekében kifejtett tevékenységéről. Szintén Görgey István feljegyzéséből tudjuk, hogy amikor 1845-

* A tanulmány a Pannonica Kiadónál megjelenő, Deák Ferenc és kortársai kapcsolatát bemutató albumba írott esszé bővített, jegyzetekkel ellátott változata.

[1] *Görgey István:* Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Bp., 1916. (továbbiakban *Görgey István,* 1916.) 186.

[2] Görgey Artúr – Görgey György, Pozsony, 1840. máj. 12. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. (továbbiakban MTAK Kt.) Tört 4° 219/107. Kivonatosan közli *Görgey István,* 1916. 103. A vezénylési parancsot ld. Hadtörténelmi Levéltár. (továbbiakban HL) Magyar Királyi Nemesi Testőrség iratai. 30. doboz 34. tétel.

ben a sziléziai Bielitzben találkoztak, többek között „a Széchenyi és Kossuth közti ellentét, Deák Ferenc és a többi hírneves szónokaink voltak beszélgetésünk állandó tárgyai."[3]

Először 1848 áprilisában, feleségével Bécsből hazafelé tartva, Pozsonyban láthatta és hallhatta az országgyűlésen ekkor már következtében részt vevő Deákot. 1848. augusztus 27-én pedig — éppen azon a napon, amikor Batthyány és Deák Bécsbe indultak, hogy békés úton próbálják meg rendezni a magyar–osztrák–horvát viszonyt — Görgei Batthyányhoz intézett javaslatában „honunk hosszú háborúra mutatkozó kétes viszonyai"-ra hivatkozott, azaz nemigen hitt a békés megoldásban.[4]

Az ősz Deák visszavonulását s Görgei csillogó karrierjének kezdetét hozta. Ekkor már inkább Deák hallhatott a Zichy Ödön grófot haditörvényszéki ítélettel kivégeztető fiatal honvédőrnagyról, az ozorai diadalban részes honvédezredesről, a schwechati csata után a feldunai hadsereg parancsnokává kinevezett tábornokról, Kossuth kedvencéről. Egyetlen olyan alkalom volt, amikor majdnem találkoztak, s ez az alkalom Deák forradalom alatti utolsó nyilvános politikai szereplésének kezdete, Görgei első önálló politikai szereplésének indítóoka volt.

Perczel Mór tábornok hadtestének 1848. december 30-i móri veresége után nyilvánvalóvá vált, hogy a cs. kir. fősereget aligha lehet megállítani a főváros előtt. Másnap, december 31-én délelőtt 11 órakor Kossuth az országgyűlés zárt ülésén elmondta, hogy Perczel seregét az előző nap szétverte az ellenség. Mivel az ütközet így ütött ki, az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) szerint az országgyűlésnek Debrecenbe kellene áttennie székhelyét. Ha tehát az országgyűlés nem azonosítja a fővárost az országgal, tegye át székhelyét Debrecenbe, mivel itt nyugodtan tanácskozni nem lehet.

Kossuth beszéde után először Batthyány Lajos szólalt fel. Úgy vélte, elég, ha az OHB megy Debrecenbe. Deák Ferenc arról érdeklődött, hogy az OHB szerint folytatni lehet-e a küzdelmet a főváros feladása után. Kossuth válasza rövid volt: ez hit dolga, ő azt hiszi, hogy igen, de hitét nem tudja másba önteni. Végül Hunkár Antal Veszprém megyei főispán szólalt fel. Ő is a Debrecenbe költözés mellett érvelt, de felvetette: nem kellene-e alkudozni? Ennek hatására az ülés úgy döntött, hogy délután a főrendek bevonásával újabb zárt ülést tartanak.

Délután 5 órakor a parlament vegyes zárt ülésén megjelentek elvben elfogadták az OHB indítványát a Debrecenbe költözésről. Az egyezkedésről azt határozták, hogy Majláth György országbíró, Mailáth Antal volt kancellár, Lonovics József egri érsek, Batthyány Lajos és Deák Ferenc legyenek a küldöttség tagjai. Deák úgy vélte, a követségtől nem lehet különösebb sikert várni.

Ezt követően nyílt ülésen Kossuth ismét előterjesztette határozati javaslatát, s úgy vélte, a kiküldött követségnek nem kell részletes utasítást adni. Ezután Batthyány arról beszélt, hogy az országgyűlésnek Pesten kellene maradnia, amíg csak lehet, hogy a békekövetség jelentését véve, határozhasson a teendőkről. Majd

---

[3] *Görgey István*, 1916. 258.

[4] Sk. fogalmazvány. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P 295. A Görgey-család levéltára. (továbbiakban Görgey-lt.) b/3/b. fasc. Közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Argumentum Kiadó. Bp., 1999. II. k. 1146.

Madarász László tartott hosszú és zavaros beszédet az országgyűlés és az OHB együttes távozása érdekében. Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke vitatta Batthyány indítványát. Hunkár Antal szerint másnap reggel a vasútállomáson, indulás előtt fel kell olvasni a képviselők neveit, s aki nincs ott, „az halál fia". Kossuth úgy vélte, fölösleges előre szankcionálni az elmaradókat; hiszen a parlament engedélye nélkül senki sem maradhat el. Végül minden maradt a zárt ülésen elvben elhatározottak szerint. Perényi javasolta, hogy a küldöttség „az ellenség fővezérével kívánjon egyezkedni, s fegyvernyugvást eszközölni, és onnan menjen aztán tovább Ferenc Józsefig". Deák, részletes utasítást kért arra az esetre, ha az ellenséges fővezér nem lenne hajlandó a fegyverszünetre. Végül a parlament úgy döntött, hogy a követség igyekezzen mindenképpen továbbmenni I. Ferenc Józsefhez.

Deák másnap, 1849. január 1-jén felkereste Majláth György társaságában Mailáth Antalt, akinek szintén eleve kételyei voltak a küldöttség sikerével kapcsolatban, mondván, hogy ez csak egy megijedt frakció műve, s ha Kossuth sem ért vele egyet, aligha várható tőle siker.[5] Mailáth Antal megkérdezte, gondoskodott-e már katonai kíséretről és útlevélről? Deák nemmel válaszolt, de hozzátette, hogy azonnal felkeresi Kossuthot. Így is tett, ám sem Kossuthot, sem Madarász Lászlót, az Országos Rendőri Hivatal vezetőjét nem találta már a helyén. Fellelt viszont néhány aláíratlan útlevelet, s ezeket magához vette.

Deák meghallotta, hogy Nyáry Pál, az OHB helyettes elnöke még a fővárosban van. Deák felkereste Nyáryt, aki magához hívatta Répásy Mihály vezérőrnagyot, a tartalék hadtest parancsnokát. Nyáry levelet írt Görgeinek, s kérte a küldöttség átbocsátását az ellenséghez, illetve a kíséret kirendelését.[6] Répásy egy tisztet küldött Görgeihez Nyáry levelével, s a tiszt rövidesen visszatért azzal a hírrel, hogy a katonai kíséretet kirendelték, s megtették az intézkedéseket a küldöttség átbocsátására. A tiszt megjegyezte, hogy „a táborban nagy a neheztelés, hogy a hadsereg megkérdezése nélkül akar alkudozni az országgyűlés". Közben megérkezett Nyáry lakására Csány László főkormánybiztos is, akit Kossuth a főváros kiürítésének irányításával is megbízott. Csány szintén levelet írt Görgeinek, s közölte, hogy az OHB elhagyta a fővárost, illetve hogy az országgyűlés küldöttséget küldött az ellenséges táborba.[7] Csány maga is kiállított egy útlevelet

[5] Csengery Antal — Deák beszámolója alapján írott — elbeszélése szerint Deák Majláth Györgyöt kereste fel, de Melczer István, Mailáth Antal titkárának visszaemlékezése szerint Deák és Majláth György keresték fel Mailáth Antalt. Melczer szerint Csengery elbeszélésében amúgy is többször keveredik a két Majláth személye. *Csengery Antal:* Deák békekövetsége Windisch-Grätztnél. (In:) Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. Hermann Róbert. Bp., 2000. (továbbiakban *Csengery Antal*) 410.; Kellemesi Melczer István: Deák Ferenc békekövetsége. Uo. 417–419.

[6] „Közlés, hogy a képviselőház részéről egy küldöttség küldetett az ellenséges táborba, s ez átengedendő". Német nyelvű kivonat. MOL Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti igtatókönyve [sic!] (továbbiakban Iktatókönyv) No. 378.

[7] „Az OHB Pestről történt távozására és egy küldöttségnek az ellenség táborába történő átengedésére vonatkozó közlés". Német nyelvű kivonat. MOL Görgey-lt. Iktatókönyv. No. 390. Csány maga is rosszallta a békekövetség kiküldését: „Az a Windisch-Grätzhez küldés, József Ferenc császárhoz, királhoz-e? az Isten, ki tudja, rosszabb hatású egy csatavesztésnél. Az maga jobban felbuzdítja az ellenséget egy győzelemnél – és a következése, teljes bizonyossággal mondom, semmi, sőt, nem semmi, hanem egy nagyszerű büszke megbántása leend a nemzetnek, az Elnök úrnak akarata

a küldöttség tagjainak. Rövidesen megjött Schmidegg Kálmán gróf, százados, Csány nevelt fia. Schmidegg szintén említette a hadsereg nehezítését, mire Csány leszidta: „A hadsereg ne politizáljon".

A küldöttség tehát megindult, s rövidesen Görgei Promontoriumban lévő főhadiszállására érkezett. A küldöttség tagjai Görgeit nem találták ott, mert éppen az előőrsöket ment megszemlélni. Pusztelnik Henrik alezredes, Görgei vezérkari főnöke fogadta őket, s közölte, hogy kirendelte a kíséretet, sőt, arról is tudomásuk van, hogy jól fogják fogadni a küldöttséget. „Talán levél?" – kérdezte Batthyány. Pusztelnik habozva igenel felelt, de nem tudta azt előmutatni. Deák visszaemlékezése szerint a főhadiszálláson nem éppen kedvező hangulatot találtak. (A főhadiszálláson azért is nagy volt a nehezítés a követküldés miatt, mert alig néhány órája érkezett meg Kossuth újabb támadási parancsa, s a tisztek többsége a követküldés és a támadási parancs tényét nem tudta összeegyeztetni).[8]

A követség küldetése végül eredménytelen maradt. Alfred zu Windisch-Grätz herceg, a cs. kir. fővezér 1849. január 3-án csak magánemberekként volt hajlandó fogadni a küldötteket, Batthyányt még így sem, s feltétlen alávetést követelt a magyar országgyűléstől és hadseregtől. A küldötteket egyelőre visszatartotta a főhadiszállásán, majd a főváros elfoglalása után Pestre kísértette őket, ahol Batthyányt elfogatta. Deák tovább akart utazni Debrecenbe, hogy szóban is beszámoljon a küldetésről. Windisch-Grätz azonban csak azon feltétel alatt lett volna hajlandó útlevelet adni neki, ha becsületszavára fogadja, hogy rábírja Kossuthot és az országgyűlést a feltétlen megadásra. „Volt eszem — mondta később Deák— hogy senkit se beszéljek rá, hogy akasztassa fel magát".[9]

A követküldés komoly aggodalmat keltett Görgei főhadiszállásán és tisztikarának körében is. Nem utolsósorban emiatt tört ki az a bizalmi válság, amely a volt cs. kir. tisztek tömeges távozásához vezetett 1849. január 2–4-én. Görgei ennek megállítására adta ki január 5-én Vácott azt a politikai nyilatkozatot, amelynek negyedik pontja félreérthetetlenül utalt a követség kiküldésére: „A feldunai hadsereg szem előtt tartva Magyarhon alkotmányára letett esküjét s katonai becsületét, tökéletesen tudja, mit akar és mit kell tennie; – kinyilatkoztatja, miképp az ellenséggeli bármely alkudozásnak eredményét csak úgy fogja elismerni,

---

nem lehetett" – írta Kossuthnak. MOL H 2. Kossuth Polizei Akten 571. Közli KLÖM XIV. 16–17. és Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. II. k. 131. Kossuth, mint később maga írta Csánynak, nem értett egyet a küldöttség kiküldésével, s valószínűleg ezért nem értesítette róla a feldunai hadtest parancsnokságát. KLÖM XIV. 17–18.

[8] Elterjedt a hír, hogy Görgei és Csány nehezítették az OHB és az országgyűlés távozása miatt, mert erről nem voltak értesítve. „Rossz hatást tett még azon küldöttség kiküldetése, mit előbbi levelemben írtam, mit azonban Görgei, mint hallom, helyre hozott, miután a küldötteket nem engedte átmenni Windisch-Grätz táborába, mivel ez örökös gyalázat volna a nemzetre, most fegyverszünetet kérni és békés kiegyenlítést, egyébiránt is még nincs itt az ideje, s úgy látszik, hogy őneki még a két várost megtartani erős reménye van" – írta Madách Károly január 1-jén Madách Imrének. Közli Madách Imre összes művei. S. a. r. Halász Gábor. Bp., 1942. II. k. 1072–1075. „Azonnal gyalázta a közönség szájas része a követséget, s dicsérve mesélte, hogy Görgei nem akarta átbocsátani, sőt elfogatással fenyegette volna". *Hunfalvy Pál:* Napló 1848–1849. S. a. r. Urbán Aladár. Bp., 1986. 141. A küldöttség keltette hullámokra ld. még *Hermann Róbert:* Görgei Artúr váci nyilatkozata. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/2. 250–251.

[9] A követküldésre ld. *Csengery Antal* 411–416. Legújabb feldolgozását ld. *Hermann Róbert:* Deák Ferenc tevékenysége 1848 októberétől a szabadságharc végéig. (In:) A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk. Molnár András. Zalai Gyűjtemény 43. Zalaegerszeg, 1998. 197–206.

ha ezen alkudozás egyrészt Magyarország azon alkotmányformáját, melyre a hadsereg megesküdött, másrészt pedig magának a hadseregnek katonai becsületét biztosítandja." Görgei és tisztjei ekkor még nem ismerték Windisch-Grätz válaszát a feltétlen alávetésről. E ponttal tiltakoztak mind az áprilisi törvények feladása, mind a hadseregnek a békekötés fejében való feláldozása ellen.

Kettejük politikai felfogása ettől kezdve ellentétes irányba fejlődött. Deák február végén — az első magyar sikerek után is — úgy vélte, nagyon csekély belátású ember az, „ki fel nem tudja fogni, hogy független Magyarország független Ausztria mellett fenn nem állhat, s ha csak az európai hatalmasságok el nem határozzák, hogy az ausztriai birodalom feloszlattassék, mi pedig ennek megszűntét vonná maga után, Magyarország tőle el nem válhatik; sőt, még az általános európai háború is a magyar nemzet vesztét eszközölné, mert az olasz [recte: orosz] birodalom seregeinek Magyarországon kellene átvonulniok, ezek pedig mindenekelőtt a magyar nemzetet razíroznák".[10] Görgei pedig lassan bízni kezdett abban, s a tavaszi hadjárat némely pillanatában talán el is hitte, hogy mégiscsak fennállhat a független Magyarország, hogy aztán a készülő orosz intervencióról értesülve Deákhoz hasonlóan maga is saját erőnk túlbecsülésének véle a függetlenség kimondását.

Deák már 1849 júniusában visszavonult Kehidára, a katonai vereség után Görgeit Klagenfurtba internálták. Deák lett a jövő embere: az egyetlen semmilyen értelemben sem kompromittálódott, cselekvőképes politikus. Ez az 1850-es évek második felétől egyre egyértelműbbé vált. Az 1860-as évek elejétől pedig a klagenfurti internáltságban élő Görgei is egyre inkább benne látta azt a politikust, aki képes helyrehozni mindazt, amit Kossuth elrontott.

1860–1861 fordulóján — Görgey István szerint — Deák volt Széchenyi halála után „egyetlen reményünk", s aggodalommal figyelték, ahogy az általa képviselt mérsékeltebb irány mellett a radikálisabb hangok is jelentkeztek.[11] Görgei elégedetten olvasta Deák 1861. január 17-i beszédét, amelyben az helytelenítette, hogy a megyék átvették az igazságszolgáltatást. Úgy vélte, hogy a magyarországi igazságszolgáltatás jelenlegi állásáról nehéz nem szatírát írni, és „hogy Deák Ferenc e sújtó fegyvert, ha csak szájas jogkontárok ellen is, használni tartózkodott: ez már magában elegendő, hogy őbenne minden becsületes magyar ember az igazi honatya típusát tisztelje."[12]

---

[10] *Hentaller Lajos:* Az osztrákok Pesten 1849 elején (Jászay Pál naplója 1849. január 1-től május hó 7-ig) (In:) Vérrózsák. Bp., 1906. I. k. 153–154. (1849. febr. 26.) Hentaller a bejegyzéshez fűzött jegyzetében teljes joggal állapította meg, hogy Kónyi Manó azon állítása, miszerint Deák már januárban Pestről Kehidára ment, s onnan több ízben útnak indult Debrecenbe, alaptalan. Ettől függetlenül ezt az adatot átvette *Király Béla:* Deák Ferenc Bp., 1993. 127., igaz, azzal az egyébként helytállónak tűnő megjegyzéssel, hogy Deák talán nem is erőlködött túlságosan annak érdekében, hogy Debrecenbe jusson. *Körmöczi Katalin*: „...a mi megmarad, fordítsa jó célokra". Deák Ferenc hagyatéka. Bp., 1992. 79. helyesen állapítja meg, hogy Deák csak 1849 február vége után ment haza Kehidára. 1849 tavaszára teszi Deák távozását *Áldor Imre:* Deák Ferencz élete. Emlékkönyv. 2. kiadás. Bp., d. n. 185. is.

[11] *Görgey István*: Görgey Arthur a számüzetésben 1849–1867. Bp., 1918. (továbbiakban *Görgey István*, 1918.) 184.

[12] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1861. január 24. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 185–187. Az említett vitát ismerteti s Deák beszédét közli Deák Ferencz beszédei. S. a. r. Kónyi Manó. 2. kiadás. Bp., 1903. II. (továbbiakban Kónyi Manó) 532–541., újabban Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. II. k. 1850–1873. S. a. r. Deák Ágnes. Millenniumi Magyar Történelem. Politikai Gondolkodók. Bp., 2001. 34–41. (továbbiakban Deák Ágnes, 2001.)

Görgei lelkesedése odáig terjedt, hogy le is fényképeztette magát a Pesti Napló azon számával, amelyben megjelent Pest megye Deák által fogalmazott felirata az 1848. évi törvények helyreállításának szükségességéről.[13] Ezt az arcképet küldte meg később az 1849. évi békepárt egyik vezetőjének, Kazinczy Gábornak is. Az 1861. december 14-én Kazinczyhoz írott leveléből tudjuk, hogy ő maga Széchenyi és Deák arcképeit tartotta íróasztalán.[14]

Sőt, a Pesti Naplóban ő maga is megszólalt, amelynek végén egyértelműen Deákra és társaira utalva írta: „Adja meg a magyarok Istene, hogy tanulni csak most az egyszer ne a maga kárán induljon népe! s áldja meg ő az önmegtagadás ihletével azon férfiakat, akik hivatvák innen is, a Lajtán túl is hirdetni az őszinte, tehát — kétségkívül — az 1847/8-dik évi törvényes alapon fölépülendő kiengesztelődés szent igéjét."[15]

Görgei érdeklődéssel követte az országgyűlési vitákat, s Teleki László öngyilkossága, valamint a felirati vita megkezdése után rosszallta a Felirati Párt egyes tagjainak azt a törekvését, hogy — a Határozati Párt vitorlájából kifogandó a szellőt — „a feliratos határozatból" „határozatos feliratot" csináljanak. „Önalkotta törvénye volt a képviselőháznak a felirat elhatározása: és megszegte a Ház a törvényt a felirat *lényegében* történt változtatások által." Úgy vélte, Deák eredeti felirata olyan remekmű, „mely szeplőtlen épségében — de csakis így — hivatva volt a harctéren kívül is megmenteni az oly tömérdek idétlenség által veszélyeztetett nemzeti becsületet." Majd egyértelműen Deákra és Kossuthra utalva így fogalmazott: „A »táblabíró«, ha kenyértörésre kerül a dolog, nem fogja ugyan megmenteni a hazát: de bizony még kevésbé fogja megmenteni a hősködő prókátor."[16]

Amikor az országgyűlésen a Határozati Párt egyes vezetői úgy döntöttek, hogy nem akadályozzák meg azt, hogy ne határozatban, hanem Deák javaslatára feliratban közöljék kívánságaikat az uralkodóval, Görgei a következőket írta öcscsének: „Nekem is a Deák és elvbarátai nyilvános kijelentésein kívül - minden egyéb épp oly ellenszenves, mint neked. A többiben sok a lárma, kevés a tartalom. A Telekianusok legújabbi önmegtagadásától azonban, meg nem vonhatom elismerésemet."[17]

1862. elején Görgei felesége, a francia Adéle Auboin elhatározta, hogy lányukkal, a 11 éves Bertával Párizsba utazik rokonlátogatásra. Miután Adéle egyik nővérének fia, Edouard Boinvilliers III. Napóleon császár bizalmasai közé tartozott, Görgei úgy vélte, jó lesz felhasználni az alkalmat arra, hogy a maga módján — ha közvetett módon is — elősegítse a Magyarország és Ausztria közötti kiegyezést. Az Adéle-nek átadott, Boinvillers útján akár a császárnak eljuttatandó

[13] *Görgey István*, 1918. 235. és 318–319.; *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története. Bp., 1994. I. k. (továbbiakban *Kosáry Domokos* I.) 351. Pest megye említett feliratát közli Kónyi Manó II. 543–546. és Deák Ágnes 41–44. A kép egyik példánya — Görgey István szerint — Kónyi Manó birtokában volt. Rosszul sikerült reprodukcióját közli *Kosáry Domokos* I. 333.

[14] Közli *Görgey István*, 1918. 235–236.

[15] Görgei Artúr – Kemény Zsigmond, Viktring, 1861. febr. 1. Pesti Napló, 1861. febr. 7. No. 31. 1–2.

[16] A dátum nélküli, 1861. június 14., a felirati javaslat megszavazása után írott levelet kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 228–230.

[17] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1861. júl. 18. Kivonatos magyar fordításban közli *Görgey István* 230–231.

emlékiratban Görgei megpróbálta kimutatni, hogy a Kossuth-féle emigrációs vezetés és a francia nagyhatalom érdekei között ellentét feszül, s hogy Franciaországnak nem érdeke a magyar emigráció és az olasz egység támogatása. Az 1862. március 18-án Klagenfurtban megfogalmazott emlékirat szerint Magyarország a maga alkotmányának elismertetését követeli, s ha ez megtörténne, Ausztria európai hatalmi állását nem megrendítené, sőt, inkább megszilárdítaná. Úgy vélte, Franciaország célja az, hogy elismertesse Ausztriával az 1815. évi békerendszer megszüntetését. Ha azonban ezt „a védképtelenségig megcsonkított, megalázott" Ausztria teszi, ez nagyon közömbös a francia nagyhatalom számára. A második császárságnak ugyanis Anglia, Olaszország és Poroszország ellenében „hasznos és megbízható szövetségese csupán egy erős Ausztria" lehet.

A magyar emigráció célja az, hogy érvényesüljön hazájában, megszabadítsa őt kínzóitól, s az 1849. április 14-i trónfosztás értelmében helyreállítsa független Magyarországot. Ez a törekvése azonban nem azonos Magyarország érdekeivel és akaratával, sőt, „legnagyobb veszélyeztetése lenne éppen annak, mit Magyarország tiszteletben tartani, megvédetni, biztosítva látni kíván, ti. egy ezredév által szentesített állami létét. Ez pedig az ország törvényeire esküt tevő, a Habsburg-Lothringeni házból való magyar királyt föltételez; ami oly föltétlen szükségesség, melyet — valameddig ezen uralkodóháznak a Pragmatica Sanctio erejénél fogva a trónöröklésre Magyarországon jogosult ágai ki nem halnak — senki magyar ember, aki előtt szent az ország törvénye, le nem tagadhat."

Piemont az olasz egységet akarja, s ennek érdekében Ausztriának el kellene veszítenie Velencét. Ez valószínűleg megbénítaná „Ausztria hatalmát Dél-Tirolban, valamint az adriai tengerpart egész hosszában, – a birodalom délnyugatját védtelenné teszi és megsemmisíti tengeri kereskedelmét Ausztriának." Velence elfoglalását megelőzné — Velence erélyes védelmét megakadályozandó — „Magyarországnak forradalmazása az Alsó-Duna felől a magyar emigráció által." Ehhez az kellene, hogy a Pragmatica Sanctiót semmisnek tekintsék, s Magyarország „az emigráció ily ténye által hasonló kétségbeesett helyzetbe jutna, mint az anya, kit tulajdon gyermekei önmagok elleni önvédelemre kényszerítnek." Miután az olasz egység teljes megteremtése a Habsburgok trónjának megrendülésével járna, a második császárság kénytelen lenne megerősíteni a Habsburgok ingadozó trónját, mert III. Napóleon csak a hagyományos legitimizmus erőire támaszkodva biztosíthatja a saját trónját is. Azaz, „Magyarország s a második francia császárság egyfelől, — a magyar emigráció és Piemont másfelől — Ausztriához való viszonylataikban ellentétesen állnak szemközt egymással." Görgei szerint Magyarország igényeit „teljesen kielégítené Ausztria belpolitikájának gyökeres megváltozása a Deák Ferenc által indítványozott s az 1861. évi országgyűlés által elfogadott feliratok szellemében"; a dinasztia erőszakos megdöntése „csak egy felette bizonytalan kimenetelű válságba döntené Szent István koronájának birodalmát." A második császárság „biztosított jövője a Habsburgoknak a Magyarországgal kötött őszinte kiegyezése által újra erőssé vált uralmát föltételezi, – ennek politikája megfelelően megváltozott rendszerével együtt." A magyar emigráció csak a Habsburgok trónjának romjain érhetné el célját, Velence elvesztése pedig „egy tehetetlen Ausztriát" föltételez. Franciaország és Magyarország, Piemont és a magyar

emigráció „belső ellentmondásban" lévő kettős koalíciója csak akkor jöhetne létre, „ha a bécsi udvar a végletekig vonakodnák Magyarország törvényszerű igényeinek, valamint az Empire éppen nem méltánytalan kívánalmának teljesítésétől." Ám amint Ausztria véget vet eddigi politikájának, Magyarország „legott újra uralkodóháza pártjára fogna állni", a második császárság pedig Ausztriát támogatná Velence megtartása érdekében. „Ameddig Magyarország előtt szent az ő törvénye, – és ameddig Franciaországban III. Napoleon Lajos uralkodik: addig a magyar emigrációnak és Olaszország egységének nincs jövője." Ugyanakkor — hangsúlyozza Görgei — annak az elméletnek sincs jövője, hogy a népek jogai eljátszottak lehetnek, ti. hogy Magyarország a függetlenség 1849. áprilisi kimondásával s a szabadságharcban elszenvedett katonai vereséggel elveszítette az államisághoz való jogát.[18] A memorandumot Görgei annak érdekében írta, hogy a III. Napóleon által „a mi dinasztiánk fönnmaradását veszélyesen fenyegető boszszúvágy teremtette körülmények túl hazánk mostani balsorsa jobbra fordulási pontján ne fejlesztessenek ki."[19]

Adéle el is utazott Párizsba, ahol találkozott nővéreivel, s Louise nővére férjével, Edouard Boinvillers-rel.[20] Boinvillers — Görgei memorandumát olvasva — levelet írt a tábornoknak, s ebben négy kérdést tett fel, amelyekre a tábornok sietve, 36 óra alatt, 1862. április 14-i dátummal válaszolt.[21]

Az első kérdés az volt, hogy melyek Magyarországon a Kossuth-párt, illetve a Görgei által is képviselt másik párt viszonylagos erői. Görgei erre azt válaszolta, hogy Magyarországon jelenleg egyetlen párt létezik, s „ez a tényleges kormány elleni általános és kérlelhetetlen felháborodás pártja." Alkalomadtán ennek kebelén belül támadhat egy Kossuth- és egy másik párt. „Melyek azon célok, melyeket mindenik párt különösen kitűzött magának?" – hangzott a második kérdés. Görgei szerint a Kossuth-párt vissza akarja szerezni egykori hatalmát; a másik párt célja az 1848. évi törvények egészének helyreállítása. Boinvillers ezután a két párt eszközeiről érdeklődött, amelyekkel elérhetik céljukat. Görgei szerint a Kossuth-párt számára a legkomolyabb eszköz az lenne, ha az országba való hazatérésekor önálló bankjegyeket bocsáthatna ki (olasz segítséggel), s visszaállítaná a Kossuth-bankók érvényességét. A másik párt egyetlen eszköze a tiltakozás és a passzív ellenállás folytatása lenne. Kossuthék támadó, a másik párt védelmi harcot folytatna. Boinvillers végül arról érdeklődött, hogy Görgei szerint bármelyik párt győzelme milyen hatással lenne Franciaország jövőjére. A tábornok úgy vélte, ha III. Napóleon megelégedett volna a Francia Köztársaság elnökségével, a Kossuth-párt magyarországi győzelme „Franciaország jövőjére nézve kedvező katasztrófa" lenne. De minthogy III. Napóleon ezzel nem elégedett meg, a császár érdeke az, hogy Ausztria rákényszerüljön az 1815. évi békerendszer megváltoz-

[18] Görgey István német nyelvű másolata. MTAK Kt. Tört. 4° 220/6. Magyar fordításban közli *Görgey István*, 1918. 239–243.

[19] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1862. márc. 27. MTAK Kt. Tört. 4° 220/33. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 244–245.

[20] *Görgey István*, 1918. 245.

[21] Ld. erre Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1862. ápr. 23. MTAK Kt. Tört. 4° 220/34. Kivonatosan közli *Görgey István* 246–247.

tatására, ezáltal III. Napóleon megszűnne „megtűrt egzisztencia lenni"; „de amely neki fönnmaradását concedálni fogná – az nem a diadalmaskodó Kossuth-párt".[22]

1862 tavaszán Visontai Kovách László volt honvéd százados elkérte Görgey Istvántól Artúr egyik fényképét, hogy több másolatot készítsen róla, s ezek egyikét Deáknak adhassa. István megkérte Visontai Kováchot, hogy ha a másolatok elékészülnek, hadd adja át ő a képet Deáknak, mert csak ilyenkor van alkalma néhány percre tiszteletét tenni. A tisztelgésből azonban nem lett semmi, mert Visontai Kovách éppen akkor találkozott Deákkal, amikor a kész másolatokat elhozta. Visontai Kovách egészen az Angol Királynő szállodában lévő szállásáig kísérte Deákot, megmutatta neki az arcképeket, s Deák kiválasztott magának egyet és eltette. „Öregurunk nem sok szavú ember ily dolgokban, s azt hiszem, hogy nagyrabecsülésének félreismerhetlen jelét adta az által, hogy az arcképnek megörült, s azt azon kevés arcképek közé tevé, melyeket *maga szerez be* – (mert tudja Kedgyed, hogy pár száz tisztelőjének arcképét albumban kapta!)" Miután Deák aznap vagy másnap indul Zalába, „talán helyesen van, hogy az arcképet (megismerem hibámat), éntőlem vette által."[23]

A következő kapcsolatfelvételre 1863 végén került sor. Görgei elhatározta, hogy feleségét és gyermekeit Magyarországra küldi, s fiát ott járatja nyilvános iskolába. Az év végén Adéle, lányuk, Berta és fiuk, Kornél haza is tért. A fogadtatás — néhány kivételtől eltekintve — meglehetősen fagyos volt. Ilyen kivétel volt Bohus Jánosné Szőgyény Antónia, valamint Fröhlich Frigyes pesti nagykereskedő, Görgey István atyai barátja. Fröhlich mutatta be egy teázás alkalmával Deáknak Görgei feleségét és gyermekeit. Noha Deák nemigen látogatta az ilyen rendezvényeket, ezúttal engedett Fröhlich kérésének. Adéle egy későbbi levele szerint a találkozás meggyőzte őt arról, hogy Deák jóindulattal viseltetik Görgei iránt, „tiszteletet érez balsorsának nagysága iránt s az ő egykori cselekvése indító okainak tisztasága felől tisztában van magával."[24]

Adéle 1865. december 7-én, miután már vagy két éve gyermekeivel együtt távol élt férjétől, e találkozásra utalva — Görgei tudta nélkül — levélben fordult Deákhoz. Ebben elmondta, hogy Görgei 1848–49-es politikája — Görgei véleménye szerint — Deák mostani politikájával „lényegében azonos", s Görgei az 1861. évi feliratokat olvasva „a maga 1849-ki januári váci proklamációját igazolva látta." Deák sem kételkedhetett abban, hogy Görgei neki a legbuzgóbb harcostársa, „jóllehet ő ma mást nem tehet, mint az ég áldását kérni le Önre és munkájára." Görgeiné ezek után megkérdezte Deákot, nem véli-e úgy, hogy egy olyan személyt, mint Görgei, aki „Istennek jóvoltából nem közönséges tehetségekkel megáldva, s oly szép és elpusztíthatatlna lelkesedéssel szívében — a legkülönbözőbb helyzetekben, az ország javáért és becsületeért minden pillanatban nemcsak életét (mert

[22] Görgei Artúr – Edouard Boinvillers, Klagenfurt, 1862. ápr. 14. MTAK Kt. Tört. 4° 220/34b. Kivonatosan — egy Kossuthot bíráló rész elhagyásával — magyar fordításban közli *Görgey István*, 1918. 249–253.

[23] Visontai Kovách László – Görgey István. Pest, 1862. május 18. MTAK Kt. Tört. 4° 220/133. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 265.

[24] *Görgey István*, 1918. 294. A találkozásra utal Görgeiné 1865. dec. 7-i levele Deákhoz. MTAK Kt. Tört. 4° 220/111. Magyar fordításban közli *Görgey István*, 1918. 310–312. (A kézirat Görgey István másolata, s megfogalmazása alapján feltételezhető, hogy az ő fogalmazványa is.)

azt mások is megtették), hanem jó hírnevét (...) hidegvérrel feláldozni kész és képes volt — nem vélné-e Ön, hogy ez a férfiú a béke mezején is a közös jó ügynek még hasznos szolgálatokat tehetne? hogy egy ilyen munkaerőt meg kellene tartani, megmenteni az országnak, még mielőtt a gyermekei meg nem érdemelt kemény sorsa feletti bánat még az ilyen acélerőt is fölemészti? Nem vélné-e Ön jó és bölcs dolognak, azt a férfiút (...) a történelemnek, a még meg nem írtnak, a még csak megírandó igaznak és igazságosnak nem adni át úgy, mint elrettentő példáját a nemzeti hálátlanságnak, s a lelkesült önfeláldozás meddőségének?" Görgeiné úgy vélte, a férjével szembeni előítéletet a félrevezetett tömeg „önnön kezdeményéből, elfogulatlan utánajárásából, vagy az igazság és igazságosság ösztönéből nem fogja megváltoztatni", csakis akkor, ha azon hazafiak tennének mellette nyilvánosan tanúságot „akik oly szerencsések az ország osztatlan bizodalmát és elismerését bírni." Tudja ő, folytatta, hogy Deáknak most más a feladat, s e feladat mögött egyetlen ember személyes ügyének háttérbe kell szorulnia. Meg is akarja óvni Deákot az ő balsorsuk „mérgező lehelletétől". Csupán azt kéri, hogy „ha egykor az Ön feladata a fő dologban a szerencsés megoldásra megérett: akkor az Ön harcostársának nyilvános becsülete, gyermekeinek ez egyedüli öröksége érdekében is tegye meg, amit Önnek nagy szíve sugall."[25]

1865-ben, amikor Deák — Wenzel Lustkandl osztrák jogász „Die Ungarisch-Oesterreichische Staatsrecht" című, a trónörökléssel és a Pragmatica Sanctioval kapcsolatos magyar értelmezéseket cáfolni akaró kötetére válaszul — közzétette az „Adalékok a magyar közjoghoz" című munkát, majd a Pesti Napló 1865. április 16-i számában megjelent Deák „húsvéti cikke", Görgei nagy örömmel olvasta mind Deák értekezését, mind a húsvéti cikket. Annál is inkább, mert az emigrációból hazatért, majd az osztrák hatóságok által Karinthiába internált Berzenczey Lászlóval rendszeres vitái voltak a magyar politikai élet szereplőiről. Berzenczey ugyanis rendszeresen azzal gáncsolta Deákot, hogy „ő lusta fráter, s azért vajmi könnyű neki, mint minden személyes nagyravágyástól ment, önzéstelen tiszta hazafi tündökölni." Görgei azért örült Deák munkájának, mert „Hála égnek! Lustkandl-féle értekezést lusta ember nem írhat!"[26]

Görgei nagy várakozásokkal tekintett az 1865-ben összehívott országgyűlés elé is. Ugyanakkor érzékelte, hogy Bécsben még mindig nem képesek megérteni, miszerint a megegyezéshez mindkét félnek engednie kell. A képviselőház által 1866. március 19-én elfogadott, Deák által fogalmazott feliratról úgy vélte, „csak az a baj, hogy ez alighanem az utolsó éles töltés volt. – Félő, – ezentúl vagy soha többé, vagy legfölebb is puffra [azaz golyó nélkül] lőni lesz módjában." Ezt ő még csak sejti, de „a bécsi rendezők", úgy tűnik, nagyon is jól tudják. „Hiszen az utolsó felirat óta úgy bánnak az ország gyűlésével, mint a már mindenben szű-

[25] Görgei Artúrné – Deák Ferenc, Pest, 1865. dec. 7. MTAK Kt. Tört. 4° 220/111. Magyar fordításban közli *Görgey István*, 1918. 310–312.

[26] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1865. máj. 13. MTAK Kt. Tört. 4° 220/70. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 305–306. Deák említett munkája: Adalékok a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára „Die Ungarisch-Oesterreichische Staatsrecht", a magyar közjog történelmének szempontjából. Pest, 1865. (2 kiadás), reprint kiadását ld. Bp., 1987. (Az utószót és a jegyzeteket írta Kovács István.) A húsvéti cikket közli Kónyi Manó III. 401–408. és Deák Ágnes, 2001. 305–311.

kölködő várőrséggel a véggyőzelmében biztos hadvezér. Ez is ledicséri rútul amannak vitézségét, sőt megadja neki, hogy darabig még ellen is állhat; hanem azért mégiscsak ajánlja a feltétlen megadást, csúfolva emlegetvén a lőszertár üres voltát, az eleség fogytát, a felszabadító külerő nem létét."[27]

A kilátásokat alapvetően megváltoztatta az 1866. júniusában kitört porosz–osztrák háború, s Ausztria katasztrofális veresége Königgrätznél július 3-án. Görgeiről is vad hírek terjedtek, pld. hogy átszökött Észak-Itáliába Garibaldihoz.[28] Ugyanakkor egy névtelen levélíró arra szólította fel, hogy a háború menetének megfordítása érdekében ajánlja fel katonai tehetségét – az osztrák kormánynak.[29] Velence feladása és a garibaldisták ellen meghirdetett országos népfelkelés után maga Görgei is bizonytalan volt. „Hát szegény, 18 év óta annyira zaklatott hazánk sorsa? Megint annak kezébe kerüljön-e, akinek csak rontani van esze?" – írta Kossuthra utalva.[30]

Az uralkodó nem sietett újra összehívni az időközben elnapolt országgyűlést; a Ház csak november 19-én kezdte meg az üléseket. Az újabb, decemberi felirati vitát figyelve Görgei eleinte „álcsatának" vélte „a kevésbé indokoltnak látszó hosszú feleselést", de Deák december 6-i záróbeszédére „elvégre kinyíltak szemeim", s még inkább ez történt, amikor látta a megválasztott tizenöt tagú felirati bizottság névsorát. „Udvariatlanságnak, sőt, ildomtalanságnak ítélem a Tisza-párt [azaz a volt határozatiak] végképpeni kirekesztését" – írta öccsének, Istvánnak. „Azonban ők lássák, mint főzik a levest. Én részemről soha sem tudnék szemet hunyni azon körülményre, miszerint kevésbé tisztán jogi, mint inkább opportunitási [alkalomszerűségi] kérdés az imént győztes ügy [azaz a Deák-féle indítvány győzelme], mintegy (sehogy sem kiérdemlett) jóhiszemű előlegezés a hitelvesztett bécsi politikusoknak. Félő, hogy a kelleténél nagyobb majoritás [többség] majd csak ezeknek a máját meghizlalja, s ők majd elkezdik újra a március 3-kai pöffeszkedő nótát" (ti. az 1866. március 3-i, az 1848-as törvényeknek az alkotmányosság helyreállítása előtti módosítását követelő uralkodói leirat hangján tárgyalnak az országgyűléssel.)[31] Görgei tehát — először az 1860-as években — nem helyeselte a Deák-féle engedékenyebb, minden áron kiegyezésre törekvő politikát.

Görgey István december 22-én levélben közölte a tábornokkal Ivánka Imre képviselőnek, Artúr egykori ezredtársának, 1848-as honvédezredesnek azt a kérését, hogy „vesse papírra nézeteit oly készítendő törvényjavaslathoz, mely a remélt kiegyezés sikerülése esetén az eddigi osztrák hadsereget az általános védelmi kötelezettség elve alapján, Magyarországgal közös hadsereggé alakítsa át."[32] A

---

[27] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1866. ápr. 12. MTAK Kt. Tört. 4° 220/82. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 324. A válaszfelirati javaslatot közli Kónyi Manó III. 626–638. és Deák Ágnes, 2001. 375–385.

[28] *Görgey István*, 1918. 332.

[29] Ismeretlen – Görgei Artúr, h. és d. n. [1866. július 3. után] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. (továbbiakban OSZK Kt.) Levelestár.

[30] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1866. júl. 16–18. MTAK Kt. Tört. 4° 220/84. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 332–334.

[31] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1866. dec. 12. MTAK Kt. Tört. 4° 220/90. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 335–336. Az 1866. márc. 3-i uralkodói leiratot közli Kónyi Manó III. 608–613.

[32] Görgey István levele nem ismert, tartalmát ő maga ismerteti. *Görgey István*, 1918. 336.

tábornok szabódott: „Olyanokba, amikhez nem értek, beleártani magamat sose vala gyöngém; azért aligha nem hiábavaló a te énbennem »magnus Apollódra« találni kívánkozó reményed. Azonban meglássuk. – A hadtudományhoz értenék; azt még elleneim (...) sem vitatják. De amit Imre barátunk kíván tőlem, az államtudomány körébe tartozik inkább, abban meg oly járatlannak tudom magamat mint a fing a rostában. S ha barátunk kívánata teljesítéséhez komolyan mégis hozzáfogok, szeretném elbizakodásnak ne, hanem csak csupán bántani, tőlem elidegeníteni nem akarásnak tekintsétek. Elkezdem holnap a magam módja szerint, félretevén minden egyéb foglalatosságot az enyéimmel való rendes levelezést kivéve. Megválik, mi lesz belőle. Ha nagy fába verem fejszémet, ti lássátok. Én nem felelek semmiről."[33] Görgei valóban hozzá is kezdett a munkához, s 1867. január–februárjában folyamatosan dolgozott a tervezeten, bár kételkedett „a háládatlan munka" haszonvehetősége felől.[34]

Közben 1866. december 28-án megjelent az I. Ferenc József által kiadott uralkodói pátens, amely jóváhagyta a birodalmi kormány által az uralkodó elé terjesztett hadkiegészítési törvény tervezetét, s noha fenntartotta annak országgyűlési megvitatását, életbe léptette annak valamennyi rendelkezését.[35] A magyar országgyűlés 1867. január 15-én feliratban válaszolt, amelyet Deák fogalmazott meg.[36] Görgei január 22-én Viktringből öccséhez írott leveléhez mellékelte a karintiai választási bizottmány egyik felhívását, mint „a végre-valahára itt is megfogamzott alkotmányos szellem" egyik „nyilvános életjelét", s kérte, hogy „ha tolakodás nélkül lehetséges", juttassa el azt Deáknak. Egyben kérte, mondja el Deáknak, „hogy különösen a dec. 28-kai honvédelmi rendeletekre vonatkozó felirat megjelenése óta – a valódi alkotmányosság hű apostolának ismerik el öregünket, s az ő nyomdokán határozottan, buzgón indulni eltökéltetvék az itteni fővezénylők."[37]

Görgey István január 27-én fel is kereste Deákot, átadta neki az említett, az osztrák kormány politikáját bíráló, s az alkotmányosság következetes érvényesítését követelő karinthiai választási felhívás egy példányát, amit Deák köszönettel vett. „Írja meg Artúrnak szíves tiszteletemet — mondta Deák. — Ezek az adatok engem valóban nagyon érdekelnek. Hogy is ne?"[38] Görgei erről értesülve írta

---

[33] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1866. dec. 30. MTAK Kt. Tört. 4° 220/81. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 336–337.

[34] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. jan. 7. MTAK Kt. Tört. 4° 220/92. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 338–339.

[35] Ld. erre nézve *Papp Tibor:* A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után 1868–1890. I. Hadtörténelmi Közlemények 1967/2. 311. (továbbiakban *Papp Tibor*, 1967.); *Johann Christoph Allmayer-Beck:* Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft. (In:) Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band V. Die bewaffnete Macht. Wien, 1987. 61–62.

[36] Közli és a vitát ismerteti Kónyi Manó V. 182–190.; Deák javaslatát közli Deák Ágnes, 2001. 423–426. Ld. még *Sarlós Béla:* Deák és a kiegyezés. Bp., 1987. 166–167.

[37] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. jan. 22. MTAK Kt. Tört. 4° 220/93. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 340.

[38] A látogatásra ld. *Görgey István*, 1918. 340. és 346. Érdekes módon, Görgei első memorandumához írott kommentárjában Görgey István Deák idézett kijelentését a memorandum átadásának idejére teszi. MTAK Kt. Tört. 4° 220/7. Az említett választási felhívás egy példányát ld. MTAK Kt. Tört. 4° 220/93a. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 340–342.

Istvánnak: „Jobbat aligha kívánhatok nemzetemnek, mint hogy a magyarok Istenbe engedje még jó soká működni őt jelen *hatáskörében*." E levelében tudatta, hogy Deák szavainak hatására „analitico-synthetico-politikai tanulmányra" adta fejét, „csakhogy a nagy munkán — alattomban — ha lehet, én is lendítsek nyomorult helyzetemhez képest egy szemernyit."[39]

Időközben azonban meglódultak az események. I. Ferenc József február 17-én miniszterelnökké nevezte ki Andrássy Gyulát, s rövidesen megalakult az új, felelős magyar kormány. Görgei március elején lett készen tervezetének első, az 1866. december 28-i hadkiegészítési törvényt bíráló „negatív" részével, s arra a hírre, hogy „újoncokat már legközelebb lenne kérendő a kormány az országgyűléstől", március 5-én megküldte azt az öccsének.[40] István ezt március 8-án adta át Deáknak, aki azonnal olvasni kezdte, sőt, néhány megjegyzést is tett rá, s azt üzente Görgeinek, „hogy a memorandum ígért második részét is szívesen fogja venni és várja."[41]

Görgei memoranduma három fejezetből állt. Az elsőben az 1848. évi III. törvénycikknek, valamint az országgyűlés által kiküldött hatvanötös bizottság törvényjavaslatának a hadügyre vonatkozó rendelkezéseit idézte. Megállapította, hogy míg az 1848. évi III. törvénycikk szerint az uralkodó a honvédelmi tárgyakban a végrehajtó hatalmat a magyar kormány által gyakorolhatja, s magyar miniszteri ellenjegyzéshez köti a hadsereg határon kívüli alkalmazását és a katonai kinevezéseket, addig a hatvanötös bizottság javaslata „Őfelségének a magyar hadsereg vezérletét, vezényletét és belszervezetét illető intézkedéseit a felelős magyar minisztérium valamely tagjának ellenjegyzése nyűgétől megszabadítani látta jónak"; ugyanakkor ezzel véget is ér az uralkodó abszolút hatalma, mert a hadsereg kiegészítésének, az újoncok megajánlásának, a megajánlás feltételeinek, a szolgálati idő meghatározásának, a katonaság elhelyezésére és élelmezésére vonatkozó intézkedéseknek, a védelmi rendszer megállapításának és átalakításának joga a magyar kormány és országgyűlés joga maradt. Ugyanakkor a javaslat készítői arról is gondoskodtak, hogy az 1866. december 28-i császári rendeletet Magyarországon „valamiképpen alkotmányos törvény gyanánt" végre ne hajthassák, s ezért javasolta, hogy az osztrák és a magyar minisztérium közös javaslatot terjesszen a védelmi rendszerről a két törvényhozás elé.

A memorandum II. része a december 28-i császári rendelet indokló részének bírálata. Miután ez az 1866. évi háborúban elszenvedett vereséget a fegyverzet hiányosságával, a hadsereg számbeli gyengeségével, valamint a véderő hibás szervezetével magyarázta, Görgei pontról-pontra végigvette a lehetséges magyarázatokat. Megállapította, hogy a fegyverzet egyetlen, noha valóban döntő különbsége az volt, hogy míg a cs. kir. csapatok elöltöltő, addig a poroszok hátultöltő, gyútűs puskákkal harcolta, s hogy ehhez járult az osztrák hadvezetés részéről a fedett állásokban harcoló poroszok ellen nyílt terepen indított rohamok katasztrofális

[39] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. febr. 7. MTAK Kt. Tört. 4° 220/94. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 342–346.

[40] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. márc. 5. MTAK Kt. Tört. 4° 220/95. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 346–347.

[41] *Görgey István*, 1918. 347. és 355.

hatása. A korabeli elemzések alapján megállapította, hogy a háborúban a cs. kir. hadsereg túlerőben volt a porosszal szemben, s az egyes ütközetekben a számban kisebb porosz erők győzték le a császáriakat. Görgei szerint tehát a cs. kir. hadsereg nem számban gyenge, hanem valami egészen másban. Abban, amit a Deák-féle 1867. január 15-i felirat így fejez ki: „Nem egyedül a hadsereg száma és vitézsége az, ami az államot legsúlyosabb veszélyek között is tartósan biztosítja. Bármely védrendszer mellett is leginkább emeli a sereg erejét s kitartó elszántságát, ha a nép lelkesült akarata áll mögötte. E lelkesült akaratra pedig csak akkor lehet bizton számítani, ha azon rendszer, mely mellett a honpolgárok az államot védeni kötelesek, a nemzet bizalmával találkozik; mit csak úgy érhetni el, ha a jogaiban s legszentebb érdekeiben meg nem sértett nép, meggyőződve a rendszer célszerűségéről s belátva a hozandó áldozatok szükséges voltát, törvényszerűen nyilvánított hozzájárulásával elfogadja azt."[42] Görgei szerint ilyen körülmények közepette a hadsereg számbeli gyengeségére való hivatkozás valóságos gúnynak számít az északi osztrák hadsereg tönkretevőivel szemben; ám ha ez gúny, akkor „mint érv, nem a sereg szaporítása mellett szól, hanem ellene." Az előterjesztés akkor mondana igazat, ha készítője a harmadik, a véderő hibás szervezetére vonatkozó kritikában a véderőbe „magát az állandó hadsereget is beleértené"; ennek azonban nincs nyoma: az előterjesztés egyetlen értelme a hadsereg mindenáron való szaporítása és „azonkívül — egyelőre kissé homályosan ugyan — még valami".

Hogy mi ez, azt Görgei a III. fejezetben fejti ki. Véleménye szerint az előterjesztés célja az általános hadkötelezettség — egyébként hazafias gondolatnak látszó — rendszerének behozatala ürügyén nem más, mint az, hogy a 20–22 éves, „ép testű-lelkű" férfiakat (a meghatározott kivételeket leszámítva) 12 évre aktív vagy tartalékos állományban besorozzák a hadseregbe, s így minden érintett „életkorának e legszebb, legfontosabb, leggyümölcsözőbb és honpolgári jellemének fejlődésére és megszilárdulására legnagyobb hatással bíró szakában csak annyiban és csak addig fog a minden alkotmányos állam polgárait megillető politikai jogokkal élhetni, és politikai kötelességeket teljesíthetni, amennyiben s ameddig ezt üdvösnek fogja ítélni a hadsereg vezényletére és belszervezetére nézve abszolút hatalommal felruházott katonai hierarchia." Hiszen a törvény alapján az illető 33–35 éves koráig a katonai büntetőtörvénykönyv hatálya alá tartozik. Ez a veszély különösen a magyar értelmiséget fenyegeti, hiszen ha bármelyik katonai elöljáró e 12 év során megsérti bármelyiküket, s a sértésre sértéssel felelnek, máris katonai bűnt követtek el. A törvény célja tehát nem más, „mint hatalmába keríteni, és azután soha meg nem szűnő ostromállapot alatt tartván, végképp elnyomni a demokrata (mert alkotmányos) politikai hitvallású magyar értelmiséget."[43]

A memorandumot természetesen István is átolvasta, le is másolta, s az ő, valamint Deák megjegyzéseit levélben közölte Artúrral. Egyben megkérdezte tőle, hogy miután „a szóban lévő tárgy iránt (...) még nincs a közvélemény tájékozva hazánkban", vajon a szerző nevének közlése mellett közölheti-e az abban foglal-

[42] Közli Kónyi Manó V. 187. és Deák Ágnes, 2001. 425.

[43] 1891. decemberi másolat a Hollán Ernő birtokában volt példányról. MTAK Kt. Tört. 4° 220/7. Kisebb kihagyásokkal közli *Görgey István*, 1918. 348–355.

takat.[44] Artúr válaszában közölte: „Ha állításom mellett ember kell a gátra, bátran közlendő a szerző neve akár Albrecht f[ő]h[erceg]gel is. Ez azonban az egyetlen tekintet, melyből nevem közlését nem ellenzem. – Más szóval: munkám mellett az én nevem csak akkor s csakis ott közöltessék, amikor és ahol azt az ügy érdeke parancsolja vagy tanácsolja." E levélből tudjuk, hogy Deák a cantonement-rendszerben [ti. laktanyai elhelyezésben] remélte „a katonai hierarchiának hatalmas ellenszerét", míg István az országon belül szórná szét az illető ezredeket. Görgei Deákkal értett egyet, mondván, hogy mennyiben lenne jobb István javaslata Magyarország haderejére nézve, „mint az eddigi osztrák eldiszponálási rendszer az egész osztrák hadseregre nézve?"[45]

István 1867. május 1-jén Viktringbe érkezett, s Deák szóbeli üzenetét hozta: „az »öreg úr« feszültséggel várja" az előző memorandum pozitív részét, „a közügyek kisebb-nagyobb hullámzással (mint a búzavetés a szélben) lassan érnek"[46] Artúr ekkorra elkészült már memorandumának második részével. A két testvér együtt átolvasta a szöveget, majd István a fogalmazványból letisztázta, Artúr pedig május 8-i dátummal aláírta azt. Miután a tisztázaton is kisebb változtatásokat eszközöltek, István még aznap hazaküldte azt feleségének, s kérte, hogy az másoltassa le „jó erős tartós papirosra, inkább nagyobb betűkkel", hogy mire hazaérkezik, készen találja azt, hogy elvihesse Deáknak.[47] Hazatérése után, május 16. körül adta át a memorandumot Deáknak, aki kijelentette, „hogy előre is meg van győződve a benne fejtegetett eszmék gyakorlatias, becses voltáról", s megígérte, „hogy figyelemmel el fogja olvasni és azután fontolóra vétel végett Andrássy Gyula gróf kezébe adni, miután ő maga nem szakértő."[48]

A tekintélyes, 31 kéziratos oldalnyi terjedelmű kézirat elején Görgei közli, hogy a munkálat főbb vezéreszméi a következők:

„az újonc-megajánlási jognak épen tartása
az ez idő szerint inkább, mint valaha ingerlékeny osztrák katonai féltékenység megkímélése;
a magyar nép minden rétegeiben a hadi szolgálat iránt 17 esztendő óta máris aggasztólag elharapózott ellenszenvnek kellő figyelembe vétele, — harcias hajlamának újból felköltése; — az ideje korán nősülhetést gátló mindenféle bürokratikus akadályok elhárítása, — az erkölcsiség előmozdítása; — Magyarország ifjúságának a tanuláshoz —, de általában bármi közhasznú komoly törekvéshez édesgetése, korán szoktatása; — és végre:
mindezek mellett az ország honvédelmi erejének a lehető legmagasabb fokra emelése."

---

[44] Görgey István 1867. március 8-i levelét nem ismerjük, de egyértelműen utal rá Görgei Artúr 1867. márc. 11-i, alább hivatkozott levele.

[45] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. márc. 11. MTAK Kt. Tört. 4° 220/97. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 357–359.

[46] *Görgey István*, 1918. 363.

[47] Görgey István – Görgey Istvánné, Viktring, 1867. máj. 8. MTA Kt. Tört. 4° 220/127. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 367.

[48] Görgey István levele a Budapesti Hirlap szerkesztőségének. Közli Katonai Lapok, 1891. dec. 1. No. 34., s ennek nyomán *Görgey István*, 1918. 380–381. Ugyanilyen értelmű levelét közölte a Pesther Lloyd 1891. nov. 22-i száma is „Ausstellung von Andenken an den Freiheitskampf" címmel. Ennek kivágatát ld. Görgei memorandumának hátoldalán. MOL Görgey-lt. b/51. fasc.

Görgei elképzelése szerint az általános honvédelmi kötelezettséget a magyar honpolgárok a haderő négy alkotóeleménél teljesítenék. Hat évig tartana a szolgálati kötelezettség a rendes hadseregnél, három-három évig az első és a második tartaléknál, majd ezt követően 45 éves korig a nemzetőrségnél, „és szükség esetén az általános fölkelésnél." A hadsereg legfontosabb feladatának békeidőben az újoncok (nála: hadoncok) kiképzését tekintette. A katonai képességek fenntartása érdekében mind a rendes hadsereg állományába tartozó szabadságosokat, mind az 1. és 2. tartalék állományát évente őszi gyakorlatra hívnák be. E gyakorlatok idején a katonai, egyébként a polgári törvények hatálya alatt állnak. Emellett évente egyszer „ünnepélyes egyetemes országos szemlét" tartanának felettük.

A rendes hadsereg állományát az önkéntesek, az újoncok, a rendes szabadságosok, a „hadkényszerűek" (büntető szolgálatosok), valamint a katonai nevelőintézetek rendes hadseregbe sorozott magyarországi növendékei alkotnák. Az újoncok 16–18 év között apjának vagy törvényes gyámjának „indokolt parancsából vagy legalább annak engedelmével", 19–20 év között saját akaratából, 21 év után „a törvény iránti hódolatból, azon túl a polgári hatóság intézkedése folytán lehetett bárki. Azok az újoncok, akik bevonulásuk alkalmával írni, olvasni, számolni jól tudnak, „feddhetetlen erkölcsi" magaviseletüket igazolni tudják, földművesként családjukat foglalkozásában tettleg segítették, mesteremberként, kereskedőként, iparosként már eddig is megéltek keresetükből, hivatalviselők vagy hivatali gyakornokok, főgimnáziumi vagy azzal egyenrangú és jogú tanfolyamot végeztek, s vizsgáikat letették, egy évig szolgálnak. A többiek tényleges szolgálata két évig tart. Görgei itt a korabeli liberális felfogásnak megfelelően hangsúlyozta a hadsereg szocializációs és nevelő-oktató szerepét azzal, hogy ha ennek fontosságára és a durva fegyelmezési módszerek mellőzésének szükségességére a katonai hierarchia alacsonyabb és magasabb fokain állók is ráébrednek, „úgy nem igen valószínű, hogy (...) a szükséges létszámot ne lehessen akár csak pusztán önkéntesekből is kiegészíteni kellő arányban."

Ellenkező esetben a rendes hadsereg kiegészítésére kizárólag az országgyűlés jogosult „a békelábnak megfelelő" létszámhiány „részletes hivatalos kimutatása alapján megállapítandó rendkívüli újonc-kelléknek három évi szolgálatra megajánlása által." Ez is a magyar felfogás lényegi részét képezte. Ugyanebben az értelemben javasolta azt, hogy az eddig dívó szokással szemben az ezredek abban az országban állomásozzanak, ahonnan kiegészítik őket, azaz az uralkodó rendelje haza a magyar ezredeket.

A hadkiegészítés alapjául az eddigi ezredkerületeket javasolta zászlóalj-kerületekre felosztani, akár úgy is, hogy ezek egybeessenek az országgyűlési választókerületekkel. Részletesen foglalkozott a tartalékos al- és főtisztek előléptetésével, a (főleg a szociális helyzet alapján történő) ideiglenes felmentésekkel, elvetette a helyettesítés korábban létező intézményét, s egy-egy sorozás alkalmával engedélyezte volna a szolgálat pénzbeli megváltását. Az önkéntesek és a 21 éves koruk előtt bevonuló újoncok számára lehetővé tette volna a szabad fegyver- és csapatnem-választást.

Az al- és főgimnáziumokban bevezette volna a „hadászat" oktatását azzal, hogy az abban „kielégítő tanosztályzatot érdemlett" újonckötelesek csak az őszi, nyolchetes hadgyakorlati időszakban lettek volna kötelesek szolgálni.

Háború esetén a támadó hadseregbe a rendes hadsereg fegyverben lévő és szabadságos része, valamint az 1. tartalék, a hátországi vagy várőrségi szolgálatot ellátó védő hadsereget a 2. tartalék alkotta volna. Szükség esetén a nemzetőrség és a népfelkelés mozgósítására is sor kerülhet. Ugyanakkor az állami és önkormányzati hivatalnokokat és tisztviselőket, valamint a közbiztonság érdekében működő egyesületek (tűzoltók) vagy intézmények (szállítás, felszerelés, élelmezés) hivatalnokait mentesítette volna a katonai szolgálat alól, s ugyanez vonatkozott volna a tanárokra is.[49]

A memorandum — amellyel párhuzamosan Vetter Antal, Klapka György volt 1848–49-es honvédtábornokok, Ivánka Imre képviselő, volt honvédezredes is kidolgozott egy-egy javaslatot — kétségkívül egyik alapját képezte a kiegyezés kapcsán folyó katonai tárgyalások során Andrássy Gyula által képviselt magyar álláspontnak. Leszögezendő, hogy „értelmiség-barát" és a hadsereg szocializációs funkcióit hangsúlyozó felfogása modernebb volt annál, mint amit a végül létrejött véderőtörvény tükrözött. Ugyanakkor a magyar országgyűlés újonc-megajánlási joga, a szabadságos vagy tartalék állományúaknak — a hadgyakorlatok alkalmával teljesített tényleges szolgálat idején kívül — polgári bíráskodás alá tartozása bekerült az 1868. évi véderőtörvénybe, s hosszú távon a magyar ezredek többsége is hazakerült. Görgei láthatólag abból indult ki, hogy ha jog szerint nem is, de a magyar országgyűlés újonc-megajánlási jogának és az ezredek hazavezénylésének köszönhetően a cs. kir. hadsereg magyar kiegészítésű feléből jön létre a „magyar" hadsereg. Nyilván ezért nem foglalkozott a honvédség felállításával, hiszen az ő felfogásában a „magyar" hadsereg azonos lett volna a honvédséggel. Mint tudjuk, nem ez történt, hiszen a cs. kir. hadsereg megmaradt „közös" hadseregnek, ugyanakkor a Lajtán innen megalakult a magyar királyi Honvédség, a Lajtán túl a cs. kir. Landwehr. A Görgei memorandumában javasolt két tartalék sem alakult meg, a nemzetőrség újjáélesztésére sem került sor, a népfelkelés pedig az 1868. évi törvények szerint — Görgei felfogásával ellentétben — önkéntesekből állt volna. (A népfelkeléssel kapcsolatos későbbi törvényváltoztatások már inkább Görgei két tartalékról szóló javaslatának feleltek meg.)[50]

Nem tudni, hogy Görgey István a másolati, vagy az általa letisztázott és Artúr által aláírt eredeti példányt adta-e át Deáknak? A tisztázat a 19. század

---

[49] MOL Görgey-lt. b/51. fasc. Közli *Görgey István*, 1918. 368–387.

[50] A kérdésre vonatkozó irodalomból ld. *Gyalokay Jenő:* A honvédség megalakulásának előzményei. (In:) A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Írta Suhay Imre tábornok vezetése alatt a M. kir. Hadtörténelmi Levéltár részéről kirendelt bizottság. Szerk. Berkó István. Bp., 1928. 13–23.; *Móricz Pál:* A magyar királyi honvéd 1868–1918. Bp., é. n. [1928.] 16–20.; *Papp Tibor,* 1967. 311–318.; *Papp Tibor:* Az Osztrák–Magyar Monarchia első véderőtörvény-tervezetét tárgyaló konferencia jegyzőkönyve. Hadtörténelmi Közlemények 1968/4. 703–724.;. *Zachar József:* Az Osztrák–Magyar Monarchia 1868-as véderőtörvényének néhány osztrák vonatkozása. Hadtörténelmi Közlemények 1977/4. 166–177. *Galántai József:* A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918. Bp., 1985. 100–110.; *Deák István:* Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Bp., 1993. 74–80.; *Tibor Papp:* Die königliche ungarische Landwehr (Honvéd) 1868–1914. (In:) Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band V. Die bewaffnete Macht, Wien, 1987. 637–644.; *Barcy Zoltán – Somogyi Győző:* Királyért és hazáért. A m. kir. honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete 1868–1918. Bp., é. n. 11–16.

végén Párizsban került Károlyi Gábor gróf, országgyűlési képviselő birtokába[51], majd kiállították az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc emlékkiállításán. 1891-ben a „Katonai Lapok" — Károlyi engedélyével — leközölte a memorandum szövegét, s Görgey István is innen vette át azt a bátyja száműzetéséről írott munkába. Jelenleg a tisztázati példány is a Görgey-család levéltárában található, a másolati példány holléte ismeretlen.

Görgei egyéb módon is igyekezett támogatni a kiegyezés ügyét. Amikor a Magyar Ujság közölte Kossuth 1867. május 22-én Párizsban kelt, Deákhoz intézett nyílt levelét, a készülő kiegyezési mű veszélyeit taglaló s Deák politikáját bíráló „Kasszandra-levelet",[52] Görgei a levél egyik kitételére reagálva, maga is tollat ragadott. Kossuth ugyanis mintegy mellékesen megjegyezte, hogy 1849-ben „sikerült az árulásnak nemzetünk önbizalmát megrendíteni, s a megrendített önbizalommal karját elzsibbasztani", holott „a sikerhez csak egy kissé több kitartás hijányzott".

Görgei szerint amikor Kossuth árulásról beszél „a *világosi fegyverletételt*, nem mást volt szándéka érteni alatta. Mert hiszen minden, ami önnek leköszönését megelőzőleg történt, az általam vezérelt hadsereg körében, legott akkor tudtára volt önnek, titoknak ön előtt — még ha volt volna is valami eltitkolni való — semmi sem maradhatott. Mily célszerűek valának önnek intézkedései e részben: általánosan tudva van.[53]

Kossuth tehát a világosi fegyverletételről állítja, „hogy sikerült neki megrendíteni önbizalmát a nemzetnek, elzsibbasztani karját; minek következtében aztán hiányzott volna a nemzetben ama csak egy kissé több kitartás, mely ha megvan, „*elérve — Ön szerint — a siker*", ami akkor időben nem lehetett más, mint az 1849-ki április 14-kei debreceni határozat alapján az orosz-osztrák szövetség ellenében hadverőleg kivívott teljes függetlensége Magyarországnak!" Görgei Kossuth e meggyőződését s ehhez kapcsolódó nézeteit általanoknak tekinti, s e meggyőződésben megrendíteni még Kossuth érdekes „Nyílt levele" sem képes; „mert hiszen evvel szemben oly tekintély szól az én meggyőződésem mellett, mely előtt még Ön maga is meghajolni kénytelen."

Kossuth ugyanis, Magyarország kormányzójaként Aradon 1849. augusztus 11-kén kelt búcsú kiáltványában — tehát az inkriminált fegyverletétel előtt két nappal — következőképpen nyilatkozott a magyar ügy akkori állásáról: „A szerencsétlen harcok után, amelyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta

---

[51] Károlyi 1867–1871 között, 1877 után, majd 1887-ben tartózkodott hosszabb ideig Párizsban. *Eötvös Károly:* Gróf Károlyi Gábor feljegyzései. Bp., é. n. I. k. 179–200., 221. és 317; II. k. 1. és 102. Emlékirataiban azonban nem szól arról, hogy mikor és hogyan került a kezébe a memorandum.

[52] A Kasszandra-levélként ismert nyílt levél legutóbbi kiadásait ld. *Molnár András:* Deák Ferenc. Magyar Szabadelvűek. Bp., 1998. 237–244.; *Pajkossy Gábor*: Kossuth Lajos. Magyar Szabadelvűek. Bp., 1999. 138–145.; „Nemzeti újjászületés". Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2002. 196–201.

[53] A fogalmazványban: Mikor Ön *árulásról* beszél: felfogásom szerint a *világosi fegyverletételnél* egyebet aligha érthet alatta, minthogy mindabból, mi az általam vezérelt hadseregnek hadműködési terén az ön leköszönéséig történt, Ön előtt semmi sem maradhatott titokban. Hogy mily célszerűek valának e tekintetben önnek intézkedései: általánosan elismert dolog."

a nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk".[54]

Kossuth Deák Ferenchez intézett „Nyílt levelének" végén erősen állítja, hogy nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól belőle „De keblében fiatal eréllyel él és fog élni haláláig a kötelesség érzete hazája iránt!" Görgei Kossuth „ezen vallott kötelességérzetére hivatkozva", igen szépen kérte a volt kormányzót: „hagyjon fel végre amaz általanok hirdetésével, melyekkel Ön a haza dolgát fel nem építhette és fel nem építheti; és a puszta negációnak azon felette kényelmes teréről, melyet „Nyílt levelével" újabban elfoglalt, ne szédítse újra el ezt a szegény, már annyit szenvedett népet, amidőn ez — alig kijózanodva — ma már nem Önt többé, hanem Deák Ferencet akarja követni." A fogalmazványban így szereplő mondat azonban a közölt szövegben — Görgey István beavatkozása révén[55] — jóval rövidebb lett: „a puszta negációnak azon felette kényelmes teréről, melyet „Nyílt levelével" újabban elfoglalt, szűnjön meg akadályozni, amikor nem építhet."[56]

A cikk a Pesti Naplóban a következő szerkesztői jegyzettel jelent meg: „Lapunkat senki előtt, ki az abban megjelent valamely cikk által magát személyesen érintve vagy sértve érzi, el nem zárhatjuk, s minthogy *Kossuth* levelét közöltük, *Görgei A.* levelének közlését ezen következetességi kötelesség kívánja tőlünk. – Szerk." Görgey István, Artúr öccse 1867. június 5-én tiltakozott Kemény Zsigmondnál, a lap szerkesztőjénél a szerinte lovagiatlan megjegyzés miatt, mondván, hogy a lapnak vagy megjegyzés nélkül kellett volna lehozni a „Nyílt kérelmet", vagy közölni kellett volna a szerzővel, hogy cikkét ilyen megjegyzéssel kívánják közzétenni.[57]

Június 9-én megjelent a korábbi politikai vétségekért elítéltek, a hasonló vétségek miatt külföldön lakók megkegyelmeztetéséről szóló uralkodói rendelet, ám Görgei hiába kereste benne azt a pontot, amely az ő esetére illett volna. Ezért úgy döntött, megvárja az osztrák hatóságok hivatalos állásfoglalását a hazatéréséről.[58] Görgei Magyarországon tartózkodó felesége kihallgatást kért Andrássy Gyula miniszterelnöktől, s megkérdezte tőle, a koronázás utáni amnesztia vonat-

---

[54] Közli KLÖM XV. 846. és Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001. (továbbiakban Hermann Róbert, 2001.) 475–476.

[55] A fogalmazvány és a megjelent szöveg más helyeken is eltér egymástól. Görgey István beavatkozását egyértelművé teszi Görgei Artúr 1867. jún. 13–15-én hozzá írott levele, amelyben kijelenti, hogy hálás abszolutóriuma „a Nyílt kérelmemen elkövetett üdvös szövegsértésekre is kiterjed." MTA Kt. Tört. 4° 220/100. Kivonatos közlését ld. *Görgey István*, 1918. 391–396., az idézet a 395. oldalon.

[56] Fogalmazvány. MTA Kt. Tört. 4° 220/10. Másolat. MOL Görgey-lt. b/5. fasc. Közli Pesti Napló, 1867. június 4. No. 128. A fogalmazvány alapján közli *Görgey István*: Görgey Arthur a számüzetésben 1849–1867. Bp., 1918. 388–390. A megjelent szöveg alapján közli, a szövegváltozatok jelzésével *Hermann Róbert*, 2001. 481–482. és 574. (E közlésben tévesen a másolatot véltem fogalmazványnak.) A nyílt kérelmet a Wanderer német fordításban közölte, amiért Görgei 1867. jún. 16-án levélben mondott köszönetet Falk Miksának. OSZK Levelestár.

[57] Fogalmazványát ld. MTA Kt. Tört. 4° 220/128. Közli *Görgey István*, 1918. 390–391. A megjegyzés állítólag Királyi Páltól származott.

[58] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. jún. 13–14–15. MTAK Kt. Tört. 4° 220/100. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 391–396.

kozik-e a férjére, vagy őt kizárták belőle. Andrássy azt válaszolta, nem hiszi, hogy az uralkodó ki akarta volna zárni Görgeit az amnesztiából, de ő maga közvetlenül nem intézkedhetik. Ugyanakkor megígérte, hogy szólni fog Friedrich Ferdinand Beust bárónak, az osztrák miniszterelnöknek.[59] Végül július 16-án tudatta vele a klagenfurti rendőrfőnökség, hogy a cs. kir. miniszterelnökség július 13-i leirata szerint a június 9-i amnesztia értelmében internálása megszűnt.[60] A határozatot július 19-én szóban közölték Görgeivel, aki még aznap este Klagenfurtban vonatra szállt, s hazaindult Magyarországra.[61] Július 20-án érkezett meg, s megpróbálta felkeresni Andrássyt, hogy köszönetet mondjon neki szabadulásáért, de a miniszterelnök távol volt. Járt Deáknál is, aki barátságosan fogadta. Görgei azért sietett a haza bölcsének felkeresésével, mert ekkor még csak kevesen ismerték fel az utcán, s kevéssé figyelték útjait. Görgei elmondta Deáknak, „hogy ő a magyar kormánytól nem kér s nem vár semmit, mert nem akarja annak még meg nem szilárdult nehéz állását a maga népszerűtlenségével kontaktusba hozni s ezzel még inkább megnehezíteni"; Deákét még kevésbé, „akinek népszerűségét minden ártalmas szellőtől is meg akarná óvni."[62]

Július 26-án visszautazott Viktringbe, s itt is maradt november elejéig, amikor ismét Pestre utazott. Időközben a cs. kir. hatóságok arról értesítették, hogy internálásának megszűntével az eddig folyósított szubvenció is megszűnik[63], s így egyre erőteljesebbé vált benne az aggodalom, hogy miből fogja eltartani a családját. Noha Graenzenstein Gusztáv, a pénzügyminisztérium osztályfőnöke István útján megkereste, hogy hajlandó lenne-e állami szolgálatot vállalni, Artúr ezt csak akkor vállalta volna, ha évi 4000 forint fizetést kap, illetve ha hivatalában „személyes felelősség melletti önállósággal" rendelkezik.[64] A válasz ismeretlen, de Görgei október 1-jén levélben fordult Kászonyi Józsefhez, 1849-ben honvéd ezredeshez, hogy szerezzen munkát számára.[65] Kászonyi magát Deákot kereste fel, aki meg is ígérte pártfogását. Görgei erről október 15-én értesült, s Deáknak írott köszönő levelében kijelentette, „hogy az ő pártfogásából eredhető legkecsegtetőbb sikernél is jobb szeretem, ha épen marad meg népszerűsége."[66] Miután újabb, novemberi hazaútja során érzékelte az őt körülvevő ellenséges közhangulatot, úgy döntött,

---

[59] *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. III. k. Bp., 1888. (továbbiakban Görgey István III.) 712.; *Görgey István*, 1918. 398. és 403.

[60] Hohenwart – Görgei, Klagenfurt, 1867. júl. 16. 907/P.Z. HL Personalia. 36. doboz. Görgei Artúr iratai. a/21. fasc.

[61] *Görgey István*, 1918. 401.

[62] *Görgey István*, 1918. 403–404. Andrássy távollétére ld. Görgei feleségéhez írott táviratát. MTAK Kt. Tört. 4° 220/13. Görgei hazatéréséről részletesen ír Görgey István 1867. szept. 18-án Duka Tivadarhoz intézett, sajnos, csonka levelében. MTAK Kt. Ms. 4748/94., gépelt másolata OSZK Kt. Levelestár.

[63] Schäfer lovag – Görgei Artúr, Bécs, 1867. szept. 25. HL Personalia. 36. doboz. Görgei Artúr iratai. a/23. fasc. Magyar fordításban közli Görgey István III. 709–710. Ld. még *Görgey István*, 1918. 402.

[64] Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. szept. 15. MTAK Kt. Tört. 4° 220/106. Kivonatosan közli *Görgey István*, 1918. 410.

[65] Közli *Görgey István*, 1918. 415–416.

[66] Görgei Deáknak írott levele nem ismert, de utal rá Görgei 1867. okt. 15-én Kászonyi Józsefhez és 22-én Görgey Istvánhoz írott levele. Közli őket *Görgey István*, 1918. 418–419.

hogy inkább „a polgári magán tevékenység terén" keres magának megélhetést, mintsem hogy kínos helyzetet teremtsen az amúgy is százféle bajjal küszködő kormánynak. Ezt közölte Mikó Imre miniszterrel is.[67] Maradt tehát a meglehetősen kínos keresgélés a „magánszférában" állás után.

Görgei tehát magára maradt. Kettejük felfogásában mégis volt valami közös. Deák tudta, a kiegyezési művet kompromittálná, ha ő maga bármilyen jutalomban vagy elismerésben részesülne az uralkodó részéről; s ugyanezért nem vállalt semmilyen funkciót. Görgei a kiegyezés művét életbe léptető kormányt féltette attól, hogy az ő alkalmaztatásával érveket szolgáltat a közvélemény azon fele számára, amely a világosi fegyverletételt és a kiegyezést egyaránt önfeladásnak tekintette. S mindkettejük elhatározása mögött felsejlett a nagy ellenfél, Kossuth Lajos alakja.

[67] *Görgey István*, 1918. 420–423. – Érdekes módon a Deákkal foglalkozó életrajzi irodalom a Görgei és Deák kapcsolatára vonatkozó adatokat — annak ellenére, hogy a legfontosabb dokumentumok már 1918-ban megjelentek Görgey István kötetében — teljesen figyelmen kívül hagyta. A Görgei-irodalomban – *Kosáry Domokos* hivatkozott kötetén kívül – *Pethő Sándor* tért ki rá részletesen: Görgey Artur. A hadműveleteket leírta Julier Ferenc. Bp., é. n. 463–474.

Gerő András

DEÁK ÉS A KIEGYEZÉS

1867. március 30-án a magyar képviselőház az általános vita után elfogadja a közösügyi javaslatot. A parlamenti szabályok szerint ezzel megnyílik az út a részletes vita előtt. Az általános vita végszavazási eredménye alapján immár bizonnyal állítható: a részletes vitát, s az uralkodói szentesítést követően érvénybe lép az a törvény, ami az 1867. évi törvények sorában a XII. törvénycikk lesz. Az 1867. évi XII. t.c. hivatalosan „a magyar korona országai és az ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról s ezek elintézésének módjáról" szól.[1] Az utókor egyszerűen kiegyezésnek hívja, a kortársak inkább a kiegyenlítés kifejezést alkalmazták rá.[2] Megszületése pillanatától politikai, majd később intellektuális viták tárgya lett.[3] Ereje nagynak bizonyult, hiszen 1918-ig megszabta Magyarország helyzetét illetve a Habsburg-birodalom belső berendezkedését, s az országon belül belpolitikai osztóponttá vált. Annak ellenére, hogy létrejötte körül jó néhány jelentős s — utólag nézve — kevésbé jelentős politikus bábáskodott, egykorúan és ma is Deák Ferenc nevéhez kötődik. Deák és a kiegyezés összetartozókká váltak.

A korabeli, és a későbbi megítélés nem téved: jogosan párosul egymáshoz a név és a politikai mű. Nem valószínű, hogy a kiegyezés létrejöttéről olyan új információkhoz jutnánk, ami ezt a tudásunkat megkérdőjelezné. A történetírás e téren sok munkát végzett – a kiegyezés genezisét illetően igazából nincs „hiányzó láncszem"[4]. Más országokban megbúvó követjelentésekből, itt-ott lappangó fel-

---

[1] Lásd Magyar Törvénytár 1836–1868. Évi törvénycikkek, Budapest, Franklin társulat 1896. 333–345. A kiegyezés parlamenti vitája nyomon követhető az 1865–1868. évi országgyűlés képviselőházának Naplója III. és IV. kötetében.

[2] A szóhasználat nem csak a parlamenti vitában jelenik meg, hanem a korabeli emlékirat irodalomban, sajtóban illetve a szinte egyidejű feldolgozásokban. Az emlékirat, naplóműfajban figyelemre méltó *Szász Károly:* Egy képviselő naplójegyzetei, Pest 1866; *Madarász József:* Emlékirataim 1831–1881, Budapest 1883; *Irányi Dániel:* Megjegyzések Madarász József Emlékirataihoz, Budapest, 1884, Kecskeméthy Aurél naplója 1831–1879. Sajtó alá rendezte: Rózsa Miklós, Budapest 1909. A korabeli feldolgozások közül fontos: *Toldy István:* Öt év története 1867–1872 Pest, 1872; *Móricz Pál:* A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák és balközép pártok egybeolvadásáig (1867–1872), Budapest 1892. A korabeli sajtópolémiát feldolgozza: *Dányi Károly:* A Kossuth és a Deák párt hírlapi vitája 1867-ben, Kolozsvár 1941.

[3] A viták egy részét feldolgozza: *Hanák Péter:* Historizálás és történetiség a kiegyezés világában. Két részben jelent meg, mindkettő a Valóság c. folyóiratban, 1973. 12. sz. 16–25., 1974. 12. sz. 11–28.

[4] A magyar kiegyezési folyamat összefoglaló feldolgozását adja: *Szabad György:* Magyarország története 6/1 (1848–1890) kötetében (Budapest, 1979) 695–768. Az osztrák oldal áttekintő és részleges feldolgozása: *Somogyi Éva:* A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez) Bp. 1976. A nézőpontokat szintetizálóan érvényesíti: *Kosáry Domokos:* Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867 Budapest, 1990. 380–434. Az újabb összefoglaló feldolgozások az eddig kialakult eseménytörténeti „forgatókönyvhöz" nem tesznek hozzá új elemet, lásd *Csorba László:* A 19. század története Budapest 2000. 140–185.. vagy Veliky János (szerk.): Polgárosodás és

jegyzésekből, naplókból talán még előkerülhet egy-egy delikát eseménytörténeti részlet, de a kép aligha módosul.

Természetesen az optika azt is eredményezi, hogy Deák politikai életművéből a kiegyezés sokszor túl hangsúlyossá vált. Az utóbbi időszak történetírása sokat tett azért, hogy a sokrétű politikai életműről alkotott képünk kiegyensúlyozottá váljon.[5] A kiegyensúlyozottság azonban nem csökkenti Deák és a kiegyezés összefonódásának históriai erejét, illetve az életműben elfoglalt helyet.

Mindezek alapján én nem kívánok foglalkozni a kiegyezés, illetve Deák tevékenységének eseménytörténeti elemzésével s adottnak, nem bizonyítandónak, hanem bizonyítottnak illetve igazoltnak tekintem azt, hogy Deák és a kiegyezés összetartozik. Másfajta kérdésre keresem a választ. Mi tette Deákot alkalmassá arra, hogy kiegyező politikus legyen? S mi tette a kiegyezést alkalmassá arra, hogy Deák azt felvállalja? Magától értetődő, hogy a válaszok közvetve arra is utalnak, ami a kiegyezés helyét, szerepét, értékelését s a politikai-történelmi felelősség problémáját jelenti.

Deák

Deák Ferenc a korabeli Magyarország professzionális politikusa volt. A látszólag egyértelmű mondat magyarázata szorul, méghozzá legfőképpen a professzionalitás fogalma.

Az 1830-as évektől az 1870-es évekig tartó időszak a magyar politika részleges, ámde minőségi átalakulását hozta. Egyfelől változatlanul megmaradtak a honi politikai élet szerkezeti keretei (megyegyűlés, országgyűlés, kisközösségi, azaz kaszinói, egyleti formái), másfelől azonban megváltozott legitimációs bázisuk lett. 1848-tól a honi politika működési elvévé vált a népképviselet, ami a korabeli európai realitást figyelembe véve ráadásul viszonylag magas arányú választói jogosultságot vezetett be. Következőleg a politikusnak részben másoknak kellett megfelelnie, mint addig. Hangsúlyozom: csak részben, hiszen az 1848-ban bevezetett választójog teljes egészében tartalmazta a régi szerkezet szavazóit s ezek

szabadságharc (Magyarország a XIX. században) Budapest 1999. Mindez arra utal, hogy a feltárt tények tekintetében a magyar történetírás nyugvópontra és egyetértésre jutott.

[5] Az „utóbbi időszak" kifejezést az 1970-es évek közepétől tartó időszakra értem. 1976-ban jelent meg: a Zalai Gyűjtemény 5. száma, ami nem váltotta ki ugyan a korszerű Deák-életrajz 1975-ben, Hanák Péter által a Történelmi Társulat ülésén felvetett hiányát, de nagy lépést jelentett Deák életútjának árnyalt vizsgálata felé. A tizenkét tanulmányt egy teljességre törekvő bibliográfia egészíti ki. A kötet mintegy lökést adott a Deák-kutatásnak, értelmezésnek. Szabad György Deák Ferenc három politikai korszakáról írt tanulmányt, (Magyar Tudomány 1976/11 sz. 675–681.) Varga János Deák portrét írt (in: Ezer év Arcképek a magyar történelemből szerk.: Pozsgai Imre Bp. 1985. 200–211.) Pajkossy Gábor írása Deákról a Kőrösök vidéke című honismereti kiadványban jelent meg Erdmann Gyula szerkesztésében, a Békés Megyei Levéltár kiadásában 1989-ben. A Deák életút és a Deák-hagyaték „leltárát" adta Körmöczi Katalin: „a mi megmarad fordítsa jó célokra" Deák Ferenc hagyatéka, Budapest, 1992. Magyarul 1993-ban jelent meg Király Béla Deák-könyve. Ezen időszakban Sándor Pál több tanulmányt publikált Deákról a Századokban és a Történelmi Szemlében. Deák és a kiegyezés címmel 1987-ben jelent meg monográfiája. 1993-tól egyre több publikációval jelentkezett Molnár András a Századokban, a Levéltári Szemlében, illetve a Zalai Gyűjteményben. 1998-ban jelentette meg Deák Ferenc című kötetét a Magyar Szabadelvűek sorozatban (Budapest, Új Mandátum Kiadó) Több szerző írt a „Deák Ferenc a liberális politikus" című kötetben (Budapest 1994.), Deák Ágnes és Molnár András tollából várhatóan rövidesen megjelenik az életút egészét feldolgozó életrajz.

a csoportok statisztikai súlyuknál jóval nagyobb mértékben szabták meg a politizálással szembeni elvárásokat, követelményeket.[6] A folyamatot erősen befolyásolta az is, hogy a sajtó, a nyilvánosság szerepe jelentősebb lett.[7] A Pesti Hírlap az 1840-es évek elejétől közvélemény-formáló erővé vált s a sajtótörténet tanúsága szerint a sajtószabadság — különösen 1867 után — erősen befolyásolta a politikus lehetőségeit, hatókörét. Mindazonáltal az 1860-as, 70-es évekre még nem következett be sem a bulvársajtó áttörése (ez majd csak az 1890-es éveket követően meghatározó), sem a sajtó politikusokat buktatni, és teljességgel kikoptatni képes szerepvállalása. Van tehát változás itt is, de még nem teljes, csak részleges.

Mindebből az következik, hogy a magyar politika illetve politikus professzionalitása többféle variációban is megjelenhetett. Létezett egy olyan fajta professzionalitás — nevezzük az egyszerűség kedvéért tradicionálisnak — ami tökéletesen elsajátította a feudális politikai szerkezet működési mechanizmusait, kezelte azt. Beszédmódjában a rendi politika jogi nyelvezetében szólalt meg, az évszázadosan rögzült gravaminális politika retorikai és tartalmi készletét használta. Nem a gyors politikai reakciókban, hanem a szükséges formák maradéktalan betartásában volt érdekelt. Kiválóan szót értett a honi politika szociológiai és nemzeti bázisát megtestesítő megyei világgal, a diétát a megyei erőviszonyoknak megfelelő módon kezelte s tulajdonképpen teljesen érdektelen volt mind az úgynevezett „közvéleménnyel" szemben, mind a nemzetközi horizont iránt. Politikai műveltsége a Corpus Juris fikciókkal teli világából merítkezett, de mivel ez adta a diskurzus nyelvét, korlátoltsága éppenhogy nem volt feltűnő.

A részletes, ámde minőségi jellegű változások azonban megteremtették egy másfajta, professzionalizmus lehetőségét is, amit megint csak az egyszerűség kedvéért nevezzünk modernnek. A modern professzionalizmus elsődleges jellemzője, hogy maximálisan használta a részleges változások által felkínált eszközöket, és közeget. A sajtó révén igyekezett megvalósítani azt, hogy ne az intézményes formákon belül, a formák által diktált időritmusban politizáljon. Ellenkezőleg: viszonylag gyorsan bocsátott ki üzeneteket, a célcsoport csak részben felelt meg az intézményes politikán belüli körnek s megpróbálta nem követni, hanem tematizálni a közbeszédet. Célja a közbeszéd uralása volt, ami annyit tett, hogy nyelvileg is kilépett a jogi normavilág által diktált beszédkeretből. Ha a sors, a kényszer, vagy éppen a lehetőség úgy hozta, akkor politikai üzeneteit kivitte a tanácskozótermekből és közvetlenül szólította meg a felkínálkozó társadalmi közeget.[8]

A tradicionális professzionalizmus kiválóan megfelelt a feudális jellegű politizálás igényeinek, a modern professzionalizmus inkább 1848/49-ben kapott teret illetve némi metamorfózissal az 1867 utáni, kiforrott dualista időszakban tudott inkább érvényesülni. Az a magatartás, ami a részben változó időszakhoz idomuló professzionalizmust feltételezte, a tradicionalizmus és modernitás keverékéből állt elő, méghozzá úgy, hogy a tradicionális elemek túlsúlyban voltak.

---

[6] Lásd erről „Elsöprő kisebbség, Népképviselet a Monarchia Magyarországán" című könyvemet (Budapest 1988)

[7] A sajtó szerepének változását bőségesen elemzi: Kosáry Domokos Németh G. Béla (szerk.) A magyar sajtó története II./I. kötet 1848–1867 és a II./II. kötet 1867–1892. Bp. 1985.

[8] Nem ebben a terminológiában fogalmaz — inkább „tömegpolitikáról" beszél — de ebben az irányban is értelmezhető *Lackó Mihály:* Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977.

Deák a különféle professzionalizmusok tradicionális túlsúlyú keveréke volt s ez különösképpen alkalmassá tette a kiegyezés magyar megvalósítójának szerepére.

Politikai szocializációja, mentális és szociológiai kötődésrendszere a hagyományos megyei politizálást számára otthonos közeggé tette.[9] Nyelvi világa, képzettsége kiválóan alkalmassá tette arra, hogy rendelkezzék a feudális politizálás minden szükséges kellékével, különösképpen a Corpus Juris szinte bámulatos mértékű ismeretével. Testes alkata kizárta a kapkodó sietséget, a formatartással az időt lelassító ideálnak felelt meg. Stílusa sokkal inkább az intézményrendszeren belül, mintsem azon kívül politizálóknak szólt. Úgy is mondhatnám, hogy népszónoki képességekkel nem rendelkezett. Megfontoltsággal párosult toleranciája — s ez is a professzionalizmus része — alkalmassá tette arra, hogy együtt tudjon működni a saját kora változásai mentén megjelenő különféle professzionalizmusokkal, sőt azokkal is, akik totális amatőrként mozogtak a politikai színtéren. Amikor vagy a tradicionális vagy a modern professzionalizmus kezdett el szinte kizárólagos erővel dominálni, akkor inkább visszavonult, mintsem konfliktust vállalt. (Így volt ez egyfelől 1843-ban[10], illetve másfelől 1849 elején.)

Mindez azonban csak annyit tesz, hogy Deák rendelkezett valamivel, de ez még semmit sem mond arról, hogy az adott politikai professzionalizmusnak melyek voltak a szerep beteljesítésére alkalmas strukturális-tartalmi elemei.

Itt a véletlenszerű és tudatosan felépített tényezők együttesét érdemes számba venni: Az magától értetődően véletlenszerű, hogy egy közpolitikai aktus megvalósításának lehetősége és a lehetőséget részben kimunkáló, részben megvalósító személy érett biológiai léte egybeesik. Deák 1803-ban született, 1865-ben, amikor „Adalék a magyar közjoghoz" című írása, Húsvéti cikke illetve „májusi programja" megjelent, hatvankét esztendős volt s ez bizony akkor tekintélyes életkornak számított. Az életkor tehát önmagában is respektust biztosított.

A véletlenszerű elemnél azonban fontosabb volt az életút, a személyiség illetve a személyiség által képviselt politikai tartalom.

Az „Öreg" igazi tekintélyét nem pusztán az életkor, hanem a politikai múlt biztosította.[11] Reformkori szerepvállalása, 1848-as minisztersége, a neoabszolutizmus idején tanúsított magatartása. Mindegyik elem szervesen illeszkedett a tradicionális professzionalizmus világába. Ugyanakkor Deák a reformkortól kezdve olyan érvelési stratégiát alkalmazott, ami a feudális törvényekből mintegy „levezette" a liberális politikai berendezkedés kívánalmait. Azaz tartalmilag egy na-

---

[9] Erről tanúskodnak Kónyi Manó jegyzetei, amelyek az általa összegyűjtött Deák Ferenc Beszédei I–VI. kötet, Budapest 1903 (továbbiakban DFB) kiadványban lelhetőek fel. Egybevág Kónyi szellemével: *Ferenczi Zoltán:* Deák élete I–III. kötet, Budapest 1904. (továbbiakban *Ferenczi*)

[10] *Molnár András:* Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson in: Levéltári Szemle XXXVII. évf. 2. szám 47–59. illetve *ugyanő:* „Deák Ferenc nékünk nem királyunk". Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája in: Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991 összeállította. Gerő András, Bp. 1993.

[11] Érdekes, hogy a történelmi alakjainkhoz tartozó ragadványneveket tartalmazó összeállítás (*Balázs Margit:* A haza bölcse, a bolond gróf és a többiek. Ragadványnevek történelmünkben Bp. 2001.) ezt nem tartalmazza, mint ahogy az 1861. után Deákra némileg testes alkata miatt alkalmazott „Vastag" kifejezést sem (*Ferenczi* is, *Kónyi* is rögzíti a társaságban használt kifejezéseket). Ezzel szemben szerepel a „haza bölcse", a „Magyarok Konfuciusza", és a „Nemzet prókátora" megnevezés.

gyon is modernnek számító politikai professzionalizmusra nyitott érvelést választott, úgy hogy soha nem sértette a hagyományos diskurzus kereteit, formáját. Mindez azt jelentette, hogy a régi és az új összezárkóztatása a szervesség jegyében történt, mintegy a szerves fejlődés világképét sugallta. Ahol egyébként hiányzott a szervesség kibontásának, érvelési módjának a lehetősége, ott a természetjoghoz folyamodott s ha ez szükségesnek látszott, attól sem riadt vissza, hogy a politikai álláspontot a kereszténység általános kulturális normáiból vezesse le.[12] Az életút és a szervességet, természetjogot illetve kulturális normákat politikai véleménnyé formáló beszédtartalom összhangja Deáknak megadta az elvszerűség auráját, hozzátársította ezt az értéket. Az elvszerű főként tradicionális professzionalizmus feldúsult a modern professzionalizmus tartalmi-politikai állításaival: Deák az elvi alapon álló, de a napi gyakorlatban is mozogni képes liberális megtestesítője lett.[13] Az elvek napi politikai működtetése csak kompromisszumosan lehetséges – ez minden érdekbeszámításos politika alapja. A magyar liberálisok reformkori majd 1848-at is egy ideig jellemző politizálása hangsúlyosan érdekbeszámításos politizálás volt, éppen ezért kifejezetten érdekelt volt a kompromisszumos megoldások működtetésében. Segítette őt ebben az anekdotikus megfogalmazásokban is kifejezésre jutó pragmatizmusa, ami mindig azt kereste, hogy miként lehet az elvek megtartásával a problémát megoldani úgy, hogy lehetőleg a legkevesebb érdek sérüljön s lehetőleg a legkisebb elégedetlenség maradjon meg. Példaértékű e tekintetben az, ahogy 1839 februári bécsi tárgyalásain eléri Wesselényi börtönbüntetésének felfüggesztését.[14] De hasonló — noha más helyzetre vonatkozó — magatartást tanúsít Széchenyi és Kossuth vitájában épp úgy, mint az Ellenzéki Nyilatkozat megformálásakor.[15] Nem konfliktust, hanem megoldást keres, nem elvet áldoz, hanem elvet gyakorlatiasan érvényesít. Nem teoretikus deklarációban, hanem az általa vallott értékek politikai érvényesítésében érdekelt. Amikor pedig érzékeli, hogy nincs elvszerű kompromisszumra lehetőség, illetve a szervesség, a szerves fejlődés ilyen-olyan ok miatt nem érvényesíthető, akkor visszavonul, vár. Alkatának megfelelően nem sietteti az időt, hanem figyel és gazdálkodik vele.

A tradicionális professzionalizmus, a politikai múlt nyomatéka, a modern professzionalizmus tartalmi vonulata, az elvszerű pragmatizmus, a szerves fejlődés képviselete már sok, de még nem elég. Mindez akkor éri a legtöbbet, ha hiteles.

A hitelesség értékét az erkölcsi súly biztosítja. Az, hogy az adott politikai közösség hajlandó-e a magatartást, a nézeteket nem pusztán politikai számításként, hanem meggyőződésként, hiteles meggyőződésként elfogadni.

Deák e tekintetben tökéletesen teljesítette a kívánalmakat – politikai szerepéhez a teljes erkölcsi legitimitást társította. Nem lehetett azt mondani, hogy

---

[12] *Gerő András:* A gondolkodás polgárosodása. A lengyel felkelők melletti érvek az 1832–36-os országgyűlésen. In. A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor, Budapest 1984.

[13] Kiváló példa erre a szólásszabadság kérdésének kezelése. Lásd: *Molnár András:* Deák Ferenc és Zala megye feliratai a szólásszabadság ügyében (1836–1839) in: Levéltári Közlemények 1994. 1–2. szám. 129–152.

[14] *Erdmann Gyula:* Wesselényi Miklós politikai pere és az 1839–40. évi országgyűlés in: Wesselényi-emlékülés. Szerk.: Takács Péter, Fehérgyarmat 1996.

[15] *Molnár András:* Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In. Zalai Gyűjtemény 42, Zalaegerszeg 1997.

döntéseit, véleményét kitapintható személyes érdek motiválja.[16] Anyagi függetlensége erre kevés garancia lett volna. Sokkal fontosabb volt, hogy a politikai küzdelem céljával, a hatalommal illetve a megnevezhető pozíciókkal szemben következetesen távolságtartó magatartást tanúsított. Ha kellett, lemondott a képviselőségről. Ha nagyon kapacitálták — mint 1848-ban —, akkor ment, sőt miniszteri pozíciót vállalt, de határozottan érzékeltette: nem ő akarta, hanem őt akarták. Az anyagi haszon motívumát távol tartotta magától, a pozíciókeresés gyanúját következetesen képes volt elhárítani. Erkölcsi reputációt szerzett magának, ami viszonylag közismertté is vált, hiszen a magyar politika jól átlátható és behatárolható körben működött, így aztán a személyesség gondoskodott arról, hogy a jó és a rossz terjedni tudjon és az emberek nehezen titkolhassák el erkölcsi esendőségüket.

Mindezek alapján bizonyos értelemben elesik az az érv, hogy a versenytársak hiánya juttatta Deákot a megegyező politikus kulcshelyzetébe. Megközelítésem alapján igazából nem is lehetett volna jelentősebb kihívója, hiszen a professzionális kritériumok alapján a Széchenyi-féle magatartás ebben a kontextusban erősen amatőr, az Eötvös-féle teoretikus megközelítés szintúgy, a Kossuth-modell pedig sokkal inkább a modern, mintsem a magyar közegben még uralgó tradicionális professzionalizmusnak felelt meg. Az arisztokrácia soraiból jövő, az intézményes politizálás honi tradícióit kevéssé kezelni tudó viselkedés pedig érdekérvényesítő erejében volt kisebb politikai értékű.

Megítélésem szerint tehát a Deák által megtestesített politikai magatartás tendenciájában megfelelt egy részlegesen, ámde minőségi elemekkel dúsultan változó politikai korszaknak. Deák ebben az értelemben volt a korabeli Magyarország professzionális politikusa. Következőleg nyilvánvaló az is, az őáltala képviselt professzionalitás könnyen háttérbe szorul, ha csak a hagyományos vagy csak illetve főként modern professzionalitás kerül előtérbe. Deák tudta, ismerte saját professzionalizmusának határait, ezért ütemkésések nélkül vonult háttérbe, ha ezt a helyzet úgy kívánta. Mindez egyfelől jelezte határait, másfelől — az életutat tekintve — egyfajta politikai tőkefelhalmozást jelentett. Kétséges illetve biztosan nem tudható volt: valaha is alakul-e úgy az élet, hogy a felhalmozott politikai tőke, a modernista tartalmú tradicionalizmus átváltható első osztályú politikai tetté váljon.

Ami nem volt tudható, az 1867-re bekövetkezett.

---

[16] *Gerő András:* Deák Ferenc és a politikai etika in: *ugyanő:* Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék Bp. 1996. 23–35. (A tanulmány eredetileg 1993-ban íródott) Itt természetesen jeleznem kell, hogy történetírásunkban felbukkant az az érv, miszerint Deák kiegyezési hajlandóságát személyes érdek is motiválta. Eszerint nővérének unokája, Nedeczky István szabadulását jelenthette — s a kiegyezés során életbe léptetett amnesztia miatt jelentette is — a megegyezés. Deák unokaöccsét 1864. november 24-én összeesküvésben való részvételért halálra ítélték, majd 1865. januárjában, fellebbezés után 20 évre mérsékelték a büntetést. Szabad György emlegette ezt fel, „mint járulékos, még sem lebecsülendő személyes motívumot". (in: Magyar Tudomány 1976/11, 683..) A kortársak ilyen gyanút nem tápláltak. Szabad vélelmezi az összefüggést, de nem tudja bizonyítani. Magam úgy vélem, hogy Deák politikai értékei, megközelítése már 1861-ben is megegyezéses jellegű volt s ráadásul nem ő, hanem a viszonyok összessége diktálta a menetet, a ritmust. Vélhetően tudta, hogy a konszolidáció a rokonának is szabadságot jelent, de ez valószínű nem motívumként, hanem járulékos „haszonként" jelentkezhetett. Deák is „emberből volt", de saját esendőségét minimalizálni kívánta.

A kiegyezés

A kiegyezés a történelmi-politikai belátás eredménye és konstrukciója volt. Három felismerés ért össze egy politikai tettben:

1. Az európai politikában nincs oly számottevő erő, ami a Habsburg-birodalom szétverésében lenne érdekelt;
2. A Birodalom tartós belső stabilitása nem biztosítható az egységes, abszolutisztikus államberendezkedéssel;
3. A magyarok csak a Birodalmon belül találhatják meg saját érdekérvényesítő lehetőségeiket.

A felismerés illetve a belátás szó annyit tesz, hogy a megelőző idők eseményeiből, történéseiből le kellett vonni a megfelelő következtetéseket, ami egyáltalán nem volt könnyű feladat, hiszen a különféle résztvevők sok esetben saját vágyaik mentén képzelték és értelmezték a világot. A Birodalom a 19. században, a kiegyezésig terjedő időszakban négyszer került olyan kihívás elé, ami akár a létét is kétségbe vonhatta.

Az első krízist a napóleoni háborúk okozták.[17] Ausztria mind a hat Napóleon-ellenes koalíciónak tagja volt, az akkori háborúk több mint másfél évtizedes történetében mintegy kétmillió lakosát mozgósította, illetve küldte harcba. Mindenkivel összeállt, aki hajlandónak bizonyult a Napóleonnal szembeni szövetségre. Annak ellenére, hogy öt koalícióban vereséget szenvedett, végül is a franciákkal szemben győztes európai összefogás honorálta Ausztria kitartását. A háborúkat lezáró európai rendezésről szóló kongresszust nem véletlenül tartották Bécsben s a szent-szövetségi európai rendszer kialakítóinak egyik főszereplője az a Metternich volt, aki a Habsburg-birodalom kancellári tisztét töltötte be. Gondoskodott is arról, hogy stabilizálja Ausztria nagyhatalmi állását. A napóleoni háborúk nem Ausztria megrendülésével, hanem megerősödésével zárultak.

A Habsburg-birodalom létét is megkérdőjelezni képes második krízist az 1848-as forradalmak jelentették. A nemzetállami követelések irányába elmozduló liberális mozgalmak többszörös veszélyt jelentettek, hiszen nemcsak a Birodalom feldarabolódásának, hanem a dinasztia eltűnésének lehetőségét is magukban hordozták. A bécsi forradalom energiái viszonylag hamar kimerültek, a prágai forradalom alig egy hét alatt véget ért – jószerivel egyedül a magyar forradalom jelentette a legnagyobb válságforrást.[18] Az 1833-as Mönchengrätzi szerződésre hivatkozva a birodalom létének biztosításához az orosz segítséget is igénybe vették – miközben Franciaország és Anglia egyaránt érzékeltette, hogy nem érdekük Ausztria felbomlása. Ma már szinte bizonyosan állíthatjuk: a Habsburgok orosz segítség nélkül is úrrá tudtak volna lenni a szétszakadással fenyegető veszélyen. Az a tény, hogy mégis igényt tartottak a cár segítségére, arra utal, hogy rendkívül

[17] A napóleoni háborúk, illetve a nemzetközi politikai hatásukhoz: *Henry A. Kissinger:* A World Restored Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1820 Senti Edition, Houghton Mifflin Company Boston é. n.; magyar vonatkozásához: *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország, Budapest Akadémia Kiadó 1977. A nemzetközi összefüggések és a megítélés diszkrepanciáját több tanulmányban érinti *Kosáry Domokos:* A magyar és európai politika történetéről, Osiris Kiadó, Budapest 2001. (különösen 163–332., illetve a 420–636.)

[18] A magyar forradalomnak igen jelentős szakirodalma van. A nemzetközi összefüggésekkel újabban és főként Erdődy Gábor és Gergely András foglalkozott, több publikációban.

komolyan vették a belső bomlás veszélyét. Az mindenesetre megnyugvással tölthette el őket, hogy ismételten kiderült: a korabeli európai nagyhatalmak egyike sem kívánta a Monarchia szétesését. Így aztán a második nagy krízist is leküzdötték s egy olyan korban stabilizáltak egy dinasztikus, soknemzetiségű birodalmat, amikor látszólag minden a nemzeti alapú újragondolásról szólt.

A harmadik nagy krízishelyzetet az olasz egységmozgalom jelentette. A hosszan elhúzódó politikai — és katonai — mozgalom erőteljesen érintette a Habsburg-birodalom státusát, hiszen az észak-olasz tartományok elvesztését jelenthette s lökést adhatott a birodalmon belüli levert nemzeti mozgalmaknak is.[19] Ráadásul az olasz egység — legalábbis Ausztriával szemben — nemzetközi támogatásra is lelt, hiszen Franciaország (nem önzetlenül) komoly segítséget nyújtott a felkelőknek. Az 1850-es évek végére fegyveres konfliktusig jutó folyamat Ausztria vereségével, az olasz tartományok elvesztésével végződött. ... De nem járt a birodalom szétesésével - ami persze súlyos csalódást okozott a harcra és álmodozásra kész magyar emigrációnak. Franciaország gyorsan lezárta a konfliktust, megszerezte Savoyát és Nizzát s maga részéről III. Napóleon nyilvánvalóvá tette: Ausztria szükséges az európai nagyhatalmi struktúrában. Az újabb krízis területvesztéssel járt, de egyben megint csak nyilvánvalóvá tette, hogy egyrészt a korabeli nemzetközi rend szempontjából fontos a Birodalom léte, másrészt a Habsburg-monarchiának van oly erős belső konzisztenciája, ami létét belülről sem kérdőjelezi meg.

A negyedik nagy krízist a német egység problémája jelentette[20] A porosz–osztrák vetélkedés tétje oly nagy volt, hogy fegyveres konfliktushoz is vezetett. Az 1866-os königgrätzi osztrák vereség egyértelművé tette, hogy a porosz vezetésű „kisnémet" megoldás érvényesül. De ugyanakkor az is egyértelmű lett, hogy a győztes Poroszország nem kívánja Ausztria felbomlását, hiszen a Habsburg-birodalomban későbbi potenciális szövetségesét látta. Megint csak bebizonyosodott, hogy Ausztria léte nemzetközileg megkérdőjelezhetetlen érdek.

Akár a hatalmi egyensúly fogalmában gondolkozó brit külpolitika, akár a cári Oroszország állagőrző külpolitikai felfogása, akár a német-francia vetélkedés szemszögéből nézzük a Habsburg-államalakulatot, védte őt a nemzetközi érdekek rendszere. De mindez kevés lett volna, ha a birodalom nem lett volna képes a krízisekből olyan tanulságokat levonni, amelyek belső stabilitását valahogy ne garantálták volna. Azaz: ha nehézkesen is, ha néha akadozva is, de minden nagy krízist követett valamilyen belső korrekciós kísérlet. Ezek a belső korrekciók pedig kivétel nélkül azt a célt szolgálták, hogy a Birodalom konzisztenciája megmaradjon, új energiákat, stabilizáló pontokat szerezzen.

A napóleoni háborúk után a központi hatalom és a rendies struktúra sajátos egyensúlyát érvényesítették, ami kétség kívül jelentős változás volt a 18. századi

---

[19] Az olasz egységmozgalom Magyarországot is érintő Monarchián belüli összefüggéseiről: *Lukács Lajos:* Az olaszországi magyar légió története és anyakönyve 1860–1867 Budapest, Akadémia Kiadó 1986., illetve A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak, Budapest, Magvető Kiadó 1967.

[20] A Habsburg-birodalom és a német egység, illetve Németország viszonyát rendkívül alaposan elemzi: *Diószegi István:* Bismarck és Andrássy, Teleki László Alapítvány Budapest 1998. Jóval régebbi, de adatgazdag: *Wertheimer Ede:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora I–III. kötet, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1910. (Szempontunkból a II. kötet fontos)

abszolutisztikus gyakorlathoz képest. Ez a folyamat már a francia forradalmat követően, II. József halála után elkezdődött s a metternich-i rendszer stabil módon működtette tovább, mintegy állandósuló politikai gyakorlatként 1815-öt követően. Kétségtelen, hogy a központi és a helyi hatalom együttélése, együttműködése nem volt konfliktusmentes, de a rendszer — legalábbis a 18. századi abszolutizmushoz képest — jelentős önkorrekción ment át. Az is igaz, hogy ez a rendszer egy idő után már nem tudta kezelni a polgári átalakulás politikai igényeit, noha a Birodalom itt is engedett, hiszen például a magyar átalakulás a békés jelleget így tudta megőrizni. Az 1849, a forradalmak leverése után berendezkedő neoabszolutizmus — annak ellenére, hogy a magyar történetírás máig kárhoztatja — megint csak egy olyan belső politikai korrekciót jelentett, ami sikeresen segítette a Birodalom fennmaradását. Az olasz egységmozgalomra az 1850-es évek végén megint csak belső változtatási szándékkal reagált a Birodalom vezetése, s ezzel elérte, hogy a megrendítő erejű külső vereség nem tudta a belső stabilitást megkérdőjelezni. A német egységmozgalom során elszenvedett Habsburg-kudarc pedig egy olyan belpolitikai változást gyorsított fel, ami minden addiginál jelentősebb belső átalakuláshoz vezetett. Nevezetesen az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésről van szó, ami alkotmányos konstituenciát adott a Habsburg-birodalomnak.

A radikális kritikusai által oly lenézett Habsburg-hatalom a nemzetközi krízisek tanulságait belső politikai változásokban is realizálta. Így nemcsak a külső, egyéb nagyhatalmi érdekek, hanem a belső stabilitás biztosítása is hozzájárult a Monarchia nemzetközi helyzetének szilárdságához. Annak ellenére, hogy több krízisen is átesett a Birodalom a külső érdekháló és a belső, hatalmi reagáló készség együttesen sikeresen stabilizálta a helyzetét, óvta létét. A Monarchiát kritikusai, belső ellenfelei sokkal inkább látták korhadó, szétesett képződménynek, mintsem azt a tények alátámasztanák. A Habsburg-birodalom — szemben a sorra-rendre elhangzó egykorú s a történetírásban is visszatérő megítéléssel — a 19. század egyik legéletképesebb intézményének bizonyult.

Az életképesség eszköze volt 1849 után az egységes állam képzetét felélesztő abszolutista gyakorlat. Ez a politikai szisztéma egyfelől segítette a Habsburg-hatalom saját szempontjai alapján történő stabilitást, másfelől azonban csak akkor nyújthatott volna tartós biztonságot a birodalom számára, ha nincs újabb nemzetközi kihívás, illetve, ha a rendi struktúra utáni nemzeti-politikai közösségképzés gyenge, elfojtható, megszűntethető. Kétségtelen, hogy bizonyos 18. századi abszolutista tendenciák és az abszolutizmussal elérhető „látványos nyugalom" erősen ösztönzött a módszer alkalmazására, hiszen az a rendi politikai szerkezet ami Magyarországon megnehezítette az önkényuralmi struktúra, a „Gesamtstaat" működését éppen 1848/49 eredményeként tört szét, számolódott fel. Az erőpolitika, a stabilitás-érdek illetve a korábbi akadályozó tényezők eltűnése az egységes állam elvont racionalizmusát támogatta. A számítás azonban lekicsinyelte a nemzetközi politika által kiváltott válaszkényszer belpolitikai hátterének fontosságát illetve azt az új típusú közösséget, amit éppen 1848/49 tett visszavonhatatlanná. A nemzet, mint új típusú politikai közösség nem csak identitást jelentett, hanem — s ez reformkori geneziséből adódott — jogközösséget is. Más szóval szabadságközösséget. A neoabszolutizmus pedig — természetéből, jellegéből, lé-

nyegéből következően — éppen hogy ezt a szabadságközösséget kérdőjelezte meg, méghozzá úgy, hogy egységesítő politikájával a nemzet kulturális tartalmát is megtámadta. S hiába törtek össze a rendi keretek, a rendi sérelmi politika szocializációs normái nem tűntek el, hanem szervesen beépültek az új típusú kulturális és szabadságközösség önvédelmi reakcióiba.

1848/49 után tehát egyrészt adott volt az a tény, hogy a Habsburg-birodalom életképes nemzetközi realitás. Másfelől a hatalmon levők ebből azt a következtetést vonták le, hogy ha a Birodalom léte megkérdőjelezhetetlen tény, akkor belső szerkezetében egységessé is tehetik.

Magyar szempontból 1848/49 leverése eltérő következtetésekre ösztönzött, de az abszolutizmus politikai elutasítása nem volt igazán osztó tényező. Másként ítélte meg 1848/49-et Kemény Zsigmond, mint Kossuth Lajos. Az abszolutizmussal kapcsolatosan másként reagált a csendben kiváró Deák, mint a dühödt filippikákat író Széchenyi. Mindazonáltal a magyar politikai kultúrában elindult 1848 esztétizálása, ami alatt azt értem, hogy a nemzeti identitás szimbólumává vált – a hozzá tartozó ünneppel, nemzeti színnel. Nemzeti identitáspont lett s ezzel mintegy kiemelődött a politikai események sorából.[21] Sőt! Egyfajta nemzeti teljesség megtestesítőjévé vált, ami szinte azonnal szakralizálódott is. „Hőst" és „árulót" teremtett, részben mitologizálódott. Politikai kompromisszum jellegét kevéssé emlegették, legjobb esetben a „teljességhez" vezető út alapjának látták. Az esztétizáló teljesség pedig egy olyan magyar államot anticipált, aminek mércéje a teljes szuverenitás kifelé és a magyar hegemónia befelé.[22] A teljes szuverenitás elviseli a Habsburg uralkodó személyét, de nem viseli el a Habsburg-birodalomba való betagoltságot. Azaz: az esztétizált 48 csak azt nem fogadja el, ami a nemzetközi realitás.

A Habsburg hatalmi világkép és a magyar nacionalizmus 1849 után formálódó — főként a Kossuth-emigráció által artikulált — önmitológiája szöges ellentétbe került. Az egyik a Birodalom létét adottságként kezelte s úgy vette, hogy ez a helyzet feljogosítja az uralom teljességére és korlátlanságára. A másik hajlamos volt a Birodalom létét kétségbevonhatónak tekinteni s ezért egy olyan nemzeti teljességet tételezett, ami a teljes külső és belső magyar szuverenitást célozta.

A két vízió párbeszédképtelennek bizonyult. Aki itthon másként vélekedett, az jobban tette ha hallgatott. Lehet ezt passzív ellenállásnak is nevezni, de akkor látnunk kell azt is, hogy ez két irányban volt passzív és ellenállás.

A kétféle párbeszédképtelen alapállásból való kimozdulás politikatörténeti folyamata ismert. Éppen Deák szerepének megértése szempontjából azonban érdemes néhány olyan elemet felidézni 1861-ből, ami jelzi, a tradicionális professzionalitás modern tartalmi elemekkel feltöltekezett politikusa számára mi volt a politikai értelemben követendőnek ítélt magatartási norma.

---

[21] Ezt a kérdéskört március 15-e és Kossuth vonatkozásában már máshol kifejtettem. Március 15. Fejezetek a nemzeti szabadságünnep hányatott történetéből, in: *Gerő András:* Magyar polgárosodás. Budapest, 1993. 397–412., és „A Kossuth-kultusz" in Mozgó Világ 2003/4.szám, 95–109.

[22] Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy 1849 után főként az emigráns Kossuth képviselte ezt, illetve itthon — a hazatérése és öngyilkossága közti időszakban — Teleki László vált az álláspont reprezentánsává.

Először és legfőképpen a békés párbeszéd igénye. Az országgyűlésen ezért kívánta a felirati formát, hiszen a határozati állásfoglalás tartalmi lényege a párbeszéd kizárása. A párbeszéd a megoldás felé tett első lépés, a párbeszéd kizárása viszont a megoldást ellehetetleníti, a lehetséges változás békés jellegét megkérdőjelező reakció. A békés jelleg ugyanis garanciát jelenthet a törvényességre, a merev elutasítás viszont konfliktusgerjesztő. Deák állásfoglalása tárgyalásorientált, békés és konfliktusminimalizáló. Ha mai terminológiában akarnánk fogalmazni, akkor ez egy békés rendszerváltozási igény bejelentése. A békés metódusú rendszerváltás — intenciójában — politikailag kétfelé szól: egyfelől az abszolutisztikus hatalomnak, másfelől azoknak, akik 48 esztétizálásából következően a konfrontatív keménykedést kísérlik meg erkölcsileg is felmagasztosítani. E tekintetben jellemző, hogy miután 1861-ben a deáki alapállás még nem vezetett megegyezéshez, ezért unos-untalan a megegyezési szándék sikertelenségére is reagáló második válaszfelirati javaslata zárópasszusát szokták idézni, ami mintegy dacos rezisztenciaként jelenik meg. Itt Deák arra figyelmeztet, hogy a nemzetnek tűrnie kell, de maga nem mondhat le az alkotmányos szabadságról.[23] Természetesen itt sem arról beszél, hogy harcoljon a nemzet, hanem a tűrést, a türelmet emeli ki, mintegy fenntartva a párbeszéd jövőbeni lehetőségét. Másfelől azonban a konfliktusgerjesztők etikai önfelmagasztalását — mesteri módon — saját személyéhez illetve álláspontjához társítja.

A békés rendszerváltás deáki politikai tartalma és metodológiája azonban legvilágosabban az 1861. május 13-i első felirati javaslatából bomlik ki.[24] Miközben a politikai üldözöttek és emigránsok szabadságának visszaállítása mellett szól, egyben jelzi: a „múlt szenvedéseire" „fátyolt vetünk". Nem kíván az abszolutizmus, az adott hatalom által okozott előzőleg elkövetett jogsértésekkel foglalkozni, nem számonkérésben értelmezi a múltat. Nem a felejtést nevezi meg, hanem azt közli, hogy a múltat nem kívánja semmilyen értelemben az adott jelen problémái megoldásának gátjává tenni. A múltat illetően megmarad az értelmezés, az interpretáció eltérése, de a múltban megélt politikai magatartás nem lehet oka annak, hogy bárkit — az egyik avagy a másik oldalon — szabadságában, életlehetőségében, polgári jogbiztonságában korlátozzanak. Alappillére ez minden békés kibontakozásnak. Természetesen Deák tartalmilag is megjelölte a számára kívánatos célrendszert: parlamentáris rendszer, felelős minisztérium, esküdtszéki eljárással párosult sajtószabadság, az adó meghatározásának joga, teljes jogegyenlőség. Majd beszéde végén — miután a tematizálással végzett — megtette a pozicionálást is. A radikálisokkal szemben, akik a keménységet és merészséget hiányolhatták Deákból, felvállalta az óvatosság értékét, hiszen — mint mondta[25] — „köztanácskozásokban inkább szeretem a szilárdsággal párosult óvatosságot". Az óvatosság fő indoka, hogy „erőnkhöz és helyzetünkhöz van mérve". S mivel hiányzik a „tetemes erő", ezért a merészség, ami a gerincesség és a bátorság értékét kívánja felmutatni, nem más, mint oktalan kockázatvállalás. Ekkor mondja egyik szállóigévé vált mondatát: „Kockáztathatunk mindent a hazáért, de a

[23] DFB III. kötet. 272.
[24] Az első felirati javaslat: DFB III. kötet 34–60..
[25] Az idézetek helye: DFB III. kötet. 59–60.

hazát kockáztatnunk nem szabad". Majd elmondja azt a — sajnálatosan keveset idézett — credót, ami az erkölcsi súlyt is saját, tárgyalásra nyitott álláspontja mellé társítja: „Tudom én azt, hogy ellenségeink a lefolyt nehéz idők alatt csordultig töltötték méltatlan szenvedéseink poharát. Érzem én itt mindazt, mit minden magyar érez azok ellen, kik annyi életet és életörömöt, annyi boldogságot feldúltak e hazában. De érzem keblemben azon erőt is, hogy jobban tudom szeretni e hazát, mint gyűlölni ellenségeinket. Tisztelem én a közvélemény hatalmát, s tudom, hogy az oly hatalom, mely vagy elsodor, vagy eltipor. De van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem, kivel én soha nem alkuszom, mert panaszát szentnek tartom, s kinek nehezteléséte magamra nézve a legsúlyosabb csapásnak tekinteném és ezen hű barátom: önlelkiismeretem."

1861. májusában Deák összes addig felhalmozott professzionalizmusa, politikai tőkéje mintegy sűrített, minőségi módon jelenik meg: elvszerűség és pragmatizmus, nyitottság a békés megoldás és zártság, sőt konfrontativitás az erőszakosságra hajló magatartással szemben, erkölcsi erő és álláspont összezárkóztatása. Az 1848-at esztétizáló felfogással szemben — miközben megértést tanúsít — valójában az érvelhető racionalitást helyezi előtérbe, azaz esztétizálás helyett politizál. A pillanat arra is alkalmas, hogy egy lehetséges kibontakozást — legalábbis magyar oldalról — tematizáljon. Ezen közben saját pozícionalizálását úgy végzi el, hogy a hazafiság szintéziseként jelenjék meg. Ezzel nem csak a vele egy véleményen levőket célozza meg, hanem azokat is, akik más politikai táborba tartoznak. Az ország szuverenitásának helyébe saját szuverenitását állítja. 1861-ben bekövetkezik az a pillanat, amikor élete során először Deák Ferenc lesz a nemzet hangja, a politikai közösség személyi kifejeződése.

Akkor még nem nyílt meg a megegyezés lehetősége, noha a felismerések egyre inkább kikristályosodtak. A helyzet azonban a deáki professzionalizmust hozta kulcshelyzetbe s ezt a helyzetet csak erősítette, hogy 1861-ben még nem gyorsultak fel az események. A szerep és a magatartás rögzülni tudott a nélkül, hogy napi politikai események erodálhatták volna. Egyértelművé vált, hogy a magyar ügyben Deák a kulcsszereplő.

Amikor az 1860-as évek közepére a másik oldal tárgyalási szándéka beérett, minden adott volt ahhoz, hogy Deák politikusként elsőrangú politikai tettet hajtson végre. A tárgyalásos, békés rendszerváltás logikája kiválóan megfelelt emberi alkatának, világfelfogásának, politikai értékeinek és metodológiájának. A dolgok menete — cikke a magyar közjogról, a húsvéti cikk, a májusi program, a hozzájuk kapcsolódó háttértárgyalások[26] — lehetőséget adtak mind az elvek kifejtésére, mind a törvényesség értékének preferálására, mind az elvszerű kompromisszum kötésre. Ráadásul mindez egybeesett Deáknak a szerves fejlődésről vallott nézeteivel s kizárta az általa nagyon nem kedvelt radikalizmust. A jogállami stabilitás, a liberális elvek mentén történő berendezkedés tökéletesen illeszkedett Deák politikai életútjához. A kiegyezés folyamata — ritmusa, jellege — Deák politikai professzionalizmusának teljes kifutási lehetőséget biztosított. Ilyen helyzet számára addig nem adatott meg. Abban lehetett főszereplő, amiben a legjobb volt;

[26] A dokumentumok mindegyike fellelhető a DFB III. kötetében.

azt alakíthatta, amit a legjobban tudott alakítani. Teljesen harmonikus volt Deák és a helyzet találkozása: Deák a helyzetből hozta ki a legtöbbet, a helyzet Deákból hozta ki a legjobbat.

Deák — s itt már persze a kiegyezés tartalmi jegyeihez jutunk el — minden olyan elvet, értéket érvényesített, amit fontosnak tartott. Amiről — kritikusai szerint — lemondott, az nem is volt sem az ő, sem az ország birtokában.[27] Elérte, hogy az országon belül érvényesüljön a nemzeti hegemónia, méghozzá a kor normái szerinti liberális alkotmányosság keretei között, a jogegyenlőség feltételrendszere közepette. Mellesleg mindezzel konszolidálta az ország felelős kormányának hatalmát a teljes országterület felett, hiszen a kiegyezés után pár évvel még a katonai határőrvidéknek is polgári közigazgatása lett. Ilyenfajta de facto hatalmat az ország kormányzata sem 1848-ban, sem 1849-ben nem élvezett.

Korabeli kritikusai az esztétizált 48 nevében az ország szuverenitását kérték rajta számon. Azt, hogy Magyarország nem lett független „önálló" állam. A nemzetközi realitásoknak és a magyarság politikai erejének fittyet hányó kritika azt sem értette meg, hogy Deák miért nem kért többet Ausztria 1866-os königgrätzi veresége után. Míg Deáknak a birodalom veresége azt jelentette — helyesen —, hogy a feljövő Poroszország sem érdekelt Ausztria szétverésében, tehát garantáltan hosszú távú jelenség a Habsburg-birodalom, addig a kritikusok csak azt olvasták ki belőle, hogy Ausztria gyenge.

Természetesen, amikor mérleget készítünk a kompromisszum természetéről, akkor azt is értékelni kell, hogy a másik fél, Ferenc József mekkora engedményt tett.[28] Ő — noha a teljes állami erővel rendelkezett — belátta: az abszolutizmus stabilizáló ereje elmúlt. Önmagához képest tényleges elvi engedményeket tett, hiszen elfogadott egy olyan alkotmányosságot, amit az 1850-es években még tagadott. Letett az egységes Birodalom koncepciójáról. S ha mindezt figyelembe vesszük, akkor még többnek tűnik mindaz, amit Deák elért.

Az 1849 utáni párbeszédképtelen helyzet párbeszéddé, megegyezéssé, békés rendszerváltássá alakult. A Birodalom vezetése letett az abszolutisztikusan kormányzott egységes állam koncepciójáról, a magyarok egy része érvényesíteni tudta azt a felismerést, hogy érdekérvényesítésének kerete a Monarchia. A következtetések, a felismerések terén Magyarországon Deáknak főszerep jutott, amiben nagyban segítette politikai tőkefelhalmozása, politikai professzionalizmusa.

Ugyanakkor Deák mindig is reflexív és önreflexív módon viszonyult saját politikai szerepvállalásához, magához a politika világához. Tisztában volt azzal, hogy a kiegyezéssel politikai alkotópályája csúcsához érkezett – ennek tudatát jól jelzi Kossuth Cassandra-levelére adott higgadt, a nyilvános tevékenységet hangsúlyozó válasza.[29] Minden további formális politikai vezető szerep erodálta volna

---

[27] Érdekes és sajátos nézőpontú megközelítés e tekintetben: *Péter László:* Vaskalaposok és óvatos revizionisták: Gondolatok Kosáry Domokosnak az 1848-as magyar forradalomról írt legújabb könyvéről, in Aetas 2000/2–3. szám, 212–230.

[28] E tekintetben a változást bemutatja: *Somogyi Éva:* Ferenc József, Budapest 1989, főként a 26–79. és a 112–157. Az uralkodó habitusához, a rendszerhez illetve a rendszerváltozáshoz való viszonyához lásd még: *Gerő András:* Ferenc József, a magyarok királya, II. kiadás, Bp. 1999.

[29] Deák a Pesti Napló 1867 május 31-i számában válaszolt Kossuth nyílt levelére. Leszögezi „Politikai eljárásom nyilvános volt". Indokai, érvei a közönség előtt ismertek voltak. Újfent hitet

az addig elért kulcspozícióit illetve annak személyi hitelességét. Könnyen kerülhetett volna olyan helyzetbe, hogy a formális szerepvállalással kiváltotta volna a személyes érdekeltség vádját. Mindezek alapján az egyetlen logikus magatartást választotta: képviselő maradt és ha kellett, érvényesítette informális befolyását. Mindemellett az is nyilvánvaló lett — elsősorban számára —, hogy az a fajta professzionalizmus, amit ő képvisel, eltűnő kategória, hiszen a konszolidáltan működő parlamenti üzem illetve felelős kormányzat már nem az önlelkiismeretet előtérbe helyező szuverenitás színtere. A fegyelmezett parlamenti kormánytöbbségre támaszkodó felelős kormányzat előtérbe helyezi a napi kis kompromisszumokat, a „pártfegyelem" elemeit, s szűk teret hagy a tágabban értelmezett „elvszerűség", az egyéni eltérések számára.

Fokozatos politikai visszavonulása tehát nem valamiféle elvi elhatárolódás volt az általa is létrehozott alkuval illetve a belőle (is) következő szerkezettel szemben. Éppen ellenkezőleg: annak tudomásulvételét jelentette, hogy az ő professzionalizmusa már elérte a lehetséges csúcspontot s immár új hangsúlyokkal bíró politizálási metódus következik. Deák soha nem határolta el magát a kiegyezéstől, ezzel szemben — nem egyszer — jelezte: az új típusú politikai üzemmód már nem teljesen az ő világa. Saját politikai csúcsteljesítményével — paradox módon — siettette önnön politikai professzionalizmusának mulandóságát. Becsületére váljon, hogy tudta ezt.

A megítélés problémái

Érdekes módon a magyar politikai-szellemi életben és történetírásban Deák jóval kevesebb kritikát kapott[30], mint politikai főműve, a kiegyezés. A jelenséget lehet úgy értelmezni, hogy Deák etikai tőkéjének kamatai az utókorban is érvényesültek, lehet azt is vélelmezni, hogy a kiegyezéssel szembeni kritikai hevület erősebbnek és lényegesebbnek bizonyult, mint a személy történelmi szerepe. Míg a kiegyezéshez való viszony mind a korabeli politikában, mind a történetírásban pozíciókijelölő hellyel bírt, addig Deák megítélésének kérdése ehhez képest másodlagossá és viszonylag érdektelenné vált.

Hajlok arra, hogy az utóbbi a relevánsabb értelmezés. Gondolom ezt azért is, mert a dualizmus több mint fél évszázada alatt a magyar politikai és szellemi élet meghatározó töréspontja a kiegyezéshez való viszony lett s így a történetírás sem függetleníthette magát ennek hatásától.

Persze az megválaszolandó kérdés, hogy miért így történt, pontosabban szólva miért maradt így. Anélkül, hogy teljes értékű válaszra törekednék, szeretnék néhány olyan szempontot jelezni, amelyek a kiegyezés, a „deáki tett" megítélésének problémáit érintik.

---

tesz „a békés kiegyenlítés", azaz a békés rendszerváltás mellett. Kifejti, hogy álláspontja nem erőszak, hanem meggyőződés alapján vált többségivé. A Kossuth-levelet és a Deák-választ együtt közli: Kossuth Lajos Iratai. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc VIII. kötet. Budapest, 1900. 3–17.

[30] Deák halála után érdemeit a magyar törvényhozás egyébként törvénybe iktatta (1876. III. tc.).A parlamenti vitában a függetlenségi ellenzék bírálta az elhunyt politikust.

A kiegyezés politikai artikulációja csak elvont elvszerűséget és sok pragmatizmust tudott maga mellé állítani, emocionális azonosulást nem. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy 1848 esztétizálását nem tudta megtörni s az így szakralizálódó nemzeti mitológia ellenében megrekedt a gyakorlatiasság szintjén. Talán helyesebb általánosan fogalmazni, és azt mondani: a reformkorban sikerült a nemzeti és a liberális értéktételezést egybefogni, de 1867 után nem sikerült a magyar nacionalizmust újrafogalmazni. Az egyik — opponáló — oldalra került a nemzeti artikuláció, a másik — a kormányzati — oldalra került az általában konzervatív kontextusú liberalizmus. A fiktív világból kiinduló és kellő politikai erőháttér nélküli nacionalizmus a maga tematizálását sikerrel erőltette rá a közpolitikára, miközben tartalmi igényének, a teljes szuverenitásnak a realizálására képtelennek bizonyult. Az úgynevezett „67-es" gondolkodás így nem tudta megszerezni az érzelmi identifikációt, ami liberalizmusának erejét is csökkentette. A nemzeti és liberális értékek találkozása egyre esetlegesebbé vált.

Mindazonáltal a rendszer komoly erőtartalékokkal rendelkezett. A fő politikai energia-tartalékot egyfelől az ország tényleges civilizatorikus fejlődése, az alkotmányos konszolidáltság és a liberalizmus kifutási esélyei adták. Mindezek együttese az 1890-es évek közepéig–végéig megfelelő hajtóerőként működött: az állam és az egyház szétválasztása, a nők továbbtanulási lehetőségének biztosítása, a választójog kis korrekciója egyfelől, a Millennium civilizatorikus reprezentativitása másfelől jól mutatta, hogy a liberalizmus és a fejlődésértékek összehangolódása meddig képes eljutni. A liberalizmus és így a 67-es rendszer kifulladása nem 67-tel következik be, hanem a századvéggel-századelővel. Az addigra felgyűlő problémákat csak egy újrafogalmazott és kellő hatalmi háttérrel rendelkező magyar nacionalizmus lett volna képes úgy-ahogy kezelni – gondolok itt főként a társadalmi és nemzetiségi kérdésekre. Ez az újrafogalmazás azonban elmaradt, vagy politikailag perifériku san jött csak létre.

Azok, akik mindezeket a feladatokat nem tudták félig sem megoldani — s többek között éppen ebben állt az újrafogalmazás csődje — vagy belemerevedtek az állagőrzésbe vagy saját válaszképtelenségüket, politikai impotenciájukat a kiegyezésre terhelték rá. A kiegyezés az „ördögösítés" tárgya lett, az eredendő bűn forrásaként rögzült. Sokat tett ezért az igaztalan ellenségképzés politikai technikáját páratlan professzionalizmussal alkalmazó Kossuth is, akinek tekintélyére előszeretettel hivatkoztak itthoni, nagyrészt sekélyes követői. A követők ugyanis átvették a '67, mint az eredendő bűn tételét, de a Kossuth által vallott liberális demokratizmust már jelentős részben mellőzték.

A történetírás sajnálatos módon sok esetben hagyta, hogy tárgyának politikai logikája eluralja az értelmezés logikáját.[31] Pedig a századfordulóra felgyűlő

[31] A kiegyezés-ellenesség sokirányú szellemi hátterét egyaránt adhatta egy, a liberalizmussal szembeni alapállás, s a kurucos világkép reinkarnációja (Thaly Kálmán – Révai József – Mód Aladár – Andics Erzsébet – Nemes Dezső). A kurucos-kommunista kritikai vonulat mellé felzárkózott az a történetírás is, ami az emigráns Kossuth látószöge, s nem a korszak egésze alapján alkotott interpretációs keretet. (Szabad György) A történetírás ezen vonalaival vitatkozva-összecsengve a magyar szellemi élet egyes reprezentánsai is hajlottak a kiegyezés különféle alapon történő „ősbűnként" való értelmezésére. (Például Németh László vagy éppen Bibó István. Bibó ezirányú nézeteit kritikailag elemzem a Beszélő 2001/10. számában megjelent írásomban, 94–105.)

feszítő problémák korlátolt kezelése sokkal inkább az akkori elit, mintsem a kiegyezés, vagy létrehozóinak felelősségét érinti.

***

Deák Ferenc az utókor ítéletében jobban járt, mint a kiegyezés. A kiegyezés körüli tematizálásban domináns lett az esztétizált 1848, a nem létezett, fiktív szuverenitás számonkérése, a kompromisszumos jellegével szembeni érzelmileg és logikailag koherensebb hangvétel. Deák szerencsésebb: még életében utcát neveztek el róla és azóta sem vették el tőle.[32] 1887-ben a Lánchíd pesti hídfőjénél levő téren szobrot állítottak neki, ami azóta is ott áll. Halálakor a parlament emlékét törvénybe iktatta, legújabban a mostanság legnagyobb címletű bankjegyre az ő arcmása került. Emléke inkább tiszteletet, mint érzelmet vált ki, de persze kultusza nincs. Az Kossuthot illeti. (Nem véletlen, hogy a Parlament előtt 1927-ben felállított és 1952-ben elbontott Kossuth szobornak volt mellékalakja.)[33]

Egy anekdota szerint[34] az októberi diploma kibocsátása után, a Schmerling lovag nevével fémjelzett korszakban egy osztrák állami ember dicsérte Deáknak a magyar álláspont számára elfogadhatatlan uralkodói okmányt. Azt hozta fel, hogy nem is oly gyenge az. Erre Deák — a rá oly jellemző módon — felidézte az uraság és az öreg béres közti beszélgetést. A béres szólt gazdájának, hogy a pajtát rendbe kellene hozni, mert elég rozoga. Az uraság azt válaszolta: elég jó az, eltart még vagy tíz esztendeig. Mire a béres azt mondta: „El az uram, ha a szél nem fúj." Az a pajta, amit a kiegyezéssel Deák megreparált, félszáz évig kibírta. Nem Deák és a kiegyezés felelőssége, hogy az utódok képtelenek voltak megváltoztatni, amit meg kellett volna változtatni és megerősíteni azt, amit meg kellett volna erősíteni. De az is igaz, hogy tervezni csak viharra s nem világégésre lehet. Olyanra, amit sem a Habsburgok, sem a Hohenzollernek, sem a Romanovok, sem birodalmaik, sem az egész addigi világrend nem bír ki.

[32] Lásd Budapest Teljes utcanév-lexikona, Budapest 1998. 115–116.

[33] *Rajna György:* Budapest köztéri szobrainak katalógusa, Budapest 1989. A Deák szobrok a 2302. és a 3155. nyilvántartási szám alatt szerepelnek.

[34] Ferenczi III. kötet, 306.

Kövér György

KÖZÉPREND VAGY KÖZÉPOSZTÁLY(OK)?

Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig

Ha 1848 márciusa előtt a politikai diskurzusban középrendről esett szó, az általában a francia „tiers état" értelmében a harmadik rendre, azaz a városi polgárságra vonatkozott. S az is rögtön elhangzott, hogy ez az „elem" nemcsak kiszszámú, hanem többnyire nem is magyar. Ha az 1351 óta uralkodó jogi fikció szerint az egy és ugyanazon nemességen (una eademque nobilitas) belül a nemarisztokrata rétegek széles sávja került terítékre, a bene possessionati-tól a bocskoros nemesig, akkor inkább a középbirtokos nemes vagy esetleg a köznemes (közrendű nemes) terminus járta.

Századközepi programok

A kategóriák azonban minden korban nemcsak a jelenségek leírását, hanem azok megalkotását is szolgálták. Ennek igénye bukkant fel Kossuth Lajos ellenzéki publicisztikájában, amikor 1843 tavaszán a szabad királyi városok ügye kapcsán szinte önvallomásba fűzve mondta ki „egy önálló alkotmányos középrend" szükségességét. „Magunk is nemesnek születve, természetes, de tán nem kárhozatos gyarlóságnál fogva néha felvillanni érezzük kebelünkben az óhajtást: bár a nemességnek adatott volna az isteni dicsőség, e nemzet regeneratióját egyedül tökéletesen bevégezni! ámde minek mystificaljuk magunkat a vágyak ihletésével? – Nem megyen, uraim! — hiában, — a dolog így menni nem fog. A nemesség kétségtelenül főtényező leend mindvégiglen, és megérdemli, hogy az legyen; de egyedül nem maradhat; segédre van szüksége, különben működése hatását önmagán fogná szertetördelni. – E nélkülözhetetlen segéd pedig csak egy önálló alkotmányos középrend lehet, e nélkül nemzetünknek jövendője nincs."[1] Nem telt bele még egy esztendő sem, hogy kiábrándulásának immár ekképpen adjon hangot: „Hol van hát az elem, mely a nemzeti újjászületés roppant munkáját végbevihesse? — én ilyen elemet sehol sem látok: — s naponkint inkább tisztába jövök azon meggyőződéssel, mikint nem az a feladat, hogy létező elemek működtessenek, hanem hogy nem létezők teremtessenek."[2] A politikai lehetőségek be-

[1] Pesti Hírlap (PH) 1843. márc. 30. (Polgárcategóriák) Lásd In: KLI, 1911. 66–74.

[2] PH 1843. dec. 7. (Kiábrándulás) Lásd In: SzIKL, 1930. 289. Pajkossy Gábor cenzorpéldányon alapuló szövegközléséből láthatóan ezt az okfejtést a cenzúra nem találta tilalmasnak. Nemzeti újjászületés, 2002. 63. A gondolatot tovább szövi másfél hónappal később: „...a kiváltságos rend magában sem elég tehetséggel, sem elég akarattal nem bír, a nemzeti regeneratio nagy munkáját

zárultával az új elemek nemesi erők általi bevonását egyértelműen a szociális téren (egyletek, körök) látja kivihetőnek, itt mellesleg az a veszély is kiküszöbölhető, hogy a nemesség elveszíti hegemón szerepét.

A középosztály(ok) megteremtésének korai programja öltött testet az immár Kossuth nélküli Pesti Hírlapban pár évvel később, de még mindig 1848 márciusa előtt. Itt már egy gyűjtő nevezet mögött — erős társadalomkritikai felhanggal — konkrétan is körvonalazódnak a lehetséges források: a „címeres középosztály", a „tisztes középosztály" mellett a „polgári osztályok".[3]

A szabadságharc bukása utáni neoabszolutizmus és az azzal szembeni passzív rezisztencia azonban hamarosan megoldást látszott kínálni a fenti problémára. A centralistákhoz tartozó Kemény Zsigmond az ötvenes évek elején a közép osztályainak dinamikájáról európai összehasonlító mérleget készített: „Egész Európában a nemzetek szellemi emelkedettségét két néposztály pallérozódásának foka dönti el. Értem a nagy polgárságot — bourgeoisie — és a falusi nemességet, s általában a közép és kisebb földbirtokos osztályt."[4] S míg az első szerinte nyert a forradalom által és után, ahogy mondja, vagyonosodásával „egy csoport eszme, egy csoport finom élvezeti vágy, s egy csoport erély" fog együtt járni[5], addig az utóbbiak legalábbis veszélyeztetett helyzetbe kerültek, s a polgárosodás helyett a parlagiasodás fenyegeti őket. Egy másik cikksorozatában újrafogalmazva a kérdést, a jelen új perspektíváit is felvillantja: „Avagy feledhetjük-e, hogy a földesuraknak, a *gentry*nek, az alföldi nagy városok polgárainak gyermekei, kikből a forradalom előtt földbirtokosok, vagyonos táblabírák, jogtudósok, ügyvédek, szónokló honoratiorok, sedriai ülnökök, megyetisztek s egy csoport *nobile officium* átvállalói, vagy legrosszabb esetben pipás és helységök határából ki nem mozduló nagy emberek lettek volna, most az ipar és kereskedelem, anyagi vállalatok, és a reáltudományok általi kenyérkereset száz meg száz nemei felé vonatnak? S nem bizonyos-e miként épen ez alakuló osztály nemzetiségünk irányában szintoly fontos, mint az aristocratia?"[6] (Kiemelések az eredetiben) Kemény tehát már a for-

---

eszközölni. – Foltozgatni fogunk uraim, és lesznek talán némi a conto lerovások is, mint az irr [sic!] agitator szokta nevezni; de ezzel vége. – Nem létező elemeket teremteni, melly a nemesség áldozatkész resignativus részével kezet fogjon, ez a feladat; – a már létező elemekkel egyedül nem boldogulunk. – Igen de — mondjátok — a mint állunk, illy elemeket is csak a nemesség teremthet. – Politikailag igaz: de szociális társas életi tekintetben nem igaz." PH 1844. jan. 21. (Igazolás) In: SzIKL, 1930. 293.

[3] PH 1846. okt. 23; okt. 25. (Publicola: A középosztálynak) „Két rák emészti nálunk a 'címeres középosztály' egészségét, erőn túlfeszített fényűzési kórság és megvetése a tisztelet-érdemlő munkás osztályoknak, kézművek s mesterségeknek. A 100 holdas földesuracska négyszeg mérföldekkel bíró dynastiákat szeret kedvteléseiben és szenvedélyeiben utánozni; a három szilvafás nemesember – szégyenli a kutyabőrös ősök apró ivadékát tővel, árral, gyaluval, pöröllyel fegyverezni, mintha a hüvelybe rozsdásodott kardot csak penészes pörirományokkal s a Corpus Juriss (sic!) avas obscuritásaival lehetne illendően felcserélni. Távol legyen tőlem azt mondani, hogy magasabb tudomány s műveltség csak némely polgári osztályok kizárólagos tulajdona, míg egyéb osztályokra csak durva munka vár, csak azon őrült előítélet ellen akarok kikelni, mely szegényebb nemes családaink nagy részénél kézimunka s mesterség ellen van..." A cikk második része „a társaság minden osztályában" feltalálja a fényűző kórságot: a köznemesnél, a hivatalnokoknál, sőt a kereskedők s kézműveseknél egyaránt.

[4] Eredetileg Pesti Napló (PN), 1852. Kötetben először kiadta *Gyulai Pál:* Kemény, 1883. 30. Az eredeti sajtóközlés alapján újra: In: Kemény, 1971. 140.

[5] *Kemény,* 1971. 140.

[6] Eredetileg PN 1853. Lásd *Kemény,* 1883. 84–85. Érdemes megemlíteni, hogy Gyulai az 1883-as kiadásban ezt az eredetileg Szellemi tér címen írott cikksorozatot beolvasztotta az Élet és

radalom előtt közös mobilitási pályát tételez fel a földesurak és a civisek gyermekeinél, s az ötvenes évek új fejleményének az „alakuló osztály", az ifjú nemzedék reálvonzalmait tartja.

A ötvenes évek új viszonyainak leírására és feladatainak körülhatárolására tett kísérletet elsősorban az arisztokráciát biztató és ostorozó röpiratában Mocsáry Lajos is. A passzív rezisztencia viszonyai között a lehetőségek ismét — a már Kossuth által kijelölt — szociális térre szorítva voltak körvonalazhatók. A műveltségi tényező, (amelyet tulajdonképpen Kemény nyomán polgáriasodás és póriasodás alternatívájaként láttat), a társadalmi feladatvállalásban kulcsszerepet játszik: „A magasabb aristocratia színvonalán áll azon műveltségnek, mely a felsőbb körök tulajdona világszerte. De már a közép nemesség korántsem olyan művelt, mint vagyoni és polgári állása által arra képesítve van. Azonfelül hiányzik azon humánus hangulat, azon amalgamizáló erő, mely az általánosan elterjedt műveltségnek kifolyása."[7] Ezen okokból ő is kinyilvánítja a már sokszor idézett véleményt: „Nincs közvetítő osztály, – nincs vagy legalább igen csekély számú a vagyonos és művelt polgáriosztály (sic!), s a mi van is, szelleme idegen s kevés érdekkel viseltetik a többiek irányában. – Nincs magyar financier, kevés a tudós, kevés a komolyabb író, – még kevesebb a művész, s mind ezeknek tisztelője, pártfogója."[8] A mágnáshoz törleszkedő „fertálymágnás" és a bocskoros kisnemes között a táblabírók osztályában kijelölt nemesi középosztályt ő is a vidékre húzódás miatt a póriasodástól (másutt a „Landjunkerré" válástól) félti elsősorban. Ugyanakkor a frissiben alapított Politechnikum látogatása miatt már annak veszélye is felrémlik előtte, hogy az ifjabb generáció eltávolodik a gazdálkodás igazán neki való hivatásától. Mindeközben a csoport autentikus belső ismeretéről tanúskodó jellegzetes karaktereket vonultat fel közülük: a már emlegetett fertálymágnástól, a gentleman-betyáron, a valódi táblabírón, a pipás nemesen és a tüzes demokratán keresztül a maradi, illetve a vállalkozó típuson át a városi piperkőcig és az igazi betyárig.[9]

Az ötvenes évek kormányközeli konzervatív publicistája is úgy látja, hogy a „nemzet derekát" képező középosztály nálunk „1848 előtt tulajdonképpen nem létezett," addig csak aristocratia és néptömeg volt. A „derék" organikus hasonlatához illeszkedően állapítja meg, hogy „a kiváltságot és hűbériséget megszüntető" vihar nyomán „a nemzettest organismusának rendes és egészséges kifejlődése" lehetővé, sőt szükségszerűvé vált, s mint fogalmaz: „ez életműszeres társodalmi testrészek cristallisatiójának nem is lehet útját állani." A kristályosodás tehát folyamatban van. A megőrzés és a teremtés határán mozogva fűzi hozzá: „A teendő első vonalban szerintünk az, hogy a nemzettest dereka erős, s hogy az egyszersmind túlnyomóan nemzeti elem legyen vagy maradjon." Széles merítéssel határozza meg a középosztály tényleges és lehetséges magyarországi alkotóelemeit, ezúttal is utalva kedvenc témájára, a reáliskolai képzésre: „A középosztály

irodalom címűbe. Hogy mégis az 1883-as szövegváltozatot idézzük, annak az az oka, hogy ebben a 19. századi helyesírási normáknak megfelelően tudomásunk szerint először fordul elő a „gentry" szó szövegben, magyar viszonyokra alkalmazva. *Implom,* 1938. 326. Az újabb kiadás „dzs"-és „korszerűsített" (?) átiratot közöl. In: *Kemény,* 1971. 236.

[7] *Mocsáry,* 1855. 16.

[8] Uo. 17.

[9] Uo.110–111.

elemeit képezik hazánkban: a középnemesség, az úgynevezett honoratiorok, vagy is tudományos szakemberek, a nemesebb értelemben vett iparos, gyártó, kereskedő, s végre legalább százezernyi földmíves család, kik főleg az alföldön, de más államokban ritka terjedelmű nagy telkekkel bírván, vagyonosságuk, nagy értelmiségük s a mívelődés ingere folytán hivatva vannak fölemelkedni a nemzet középosztályába. A nemzet dereka tehát jóravaló elemekben nem szűkölködik, csak a ragasz hiányzik, mely az elemeket egy testté forraszsza. – S e ragasz a *homogén mívelődés*, vagyis szakbeli magyar tanintézetek állítása, melyekben a hivatásához szükséges ismereteket s a tudományos míveltség kellő fokát mindenki megnyerhesse."[10] (Kiemelés az eredetiben.)

Riehl polgári társadalomról szóló művének ismertetése kapcsán, (aki két tábort: a fenntartás tényezőit, vagyis a parasztságot és arisztokráciát, illetve a mozgalom tényezőit, a polgárságot és a proletariátust is magában foglaló negyedik rendet jelöl meg), a centralista Trefort Ágoston szintén négy csoportot azonosít, de egészen másként: a nép szójárására hagyatkozva parasztokról, urakról, mesteremberekről és zsidókról ír.[11] A parasztot minden szempontból a jövő emberének tartja: „...míg a középbirtokosság s a nemesség eladósodik, birtokaitól megválni kénytelen, a paraszt földet szerez, gazdagodik, s ezen osztály gyermekeiből meg unokáiból fog kifejlődni egy új nemzedék, mely realisticus felfogással s ép idegekkel bírva, tőkéket is fog tudni alkotni, ipart is teremteni s mely a mostani kereskedő és pénzes osztályt megtöri és helyére lép. Ebben az osztályban fekszik nagyrészt Magyarország jövője."[12] Trefort nem használja ugyan a középosztály kifejezést, hiszen víziójában az „urak" kategóriájának nincs felső határvonala, s lefelé is a szokásosnál szélesebb kereteket szab: „E csoport magában foglalja az aristocratiát, de sok más elemet is, melyek közt s az aristocratia közt Magyarországon nincs szoros választó vonal, s hagyományaink és hajlamainknál fogva nem is lesz soha. Ennek több oka van, u. m. először: a nemesség azon széles basisa, melynél fogva ez osztályból az elsőket a királyi trón közelében mint nagy nevű s birtokú hercegeket és grófokat, az utolsókat pedig mint tisztességes fertály telkű parasztgazdákat, sőt mint kocsisokat és béreseket is bárhol nagy számban lehet találni; másodszor: városaink nem bírnak oly súllyal és fontossággal, mint a külföldi városok, számtalan társadalmi teendő, melyeket Németországban legnagyobb részt a polgári rend végez, Magyarországon nemesek által teljesíttetett; ily teendők pedig itt nem-nemesek által is gyakoroltatván, bizonyos összeolvadás történt részint legális fictiok alapján, részint ténylegesen; harmadszor: udvarunk nem lévén benn az országban, az udvari ceremoniale s vele összhangzó hierarchia sohasem fejlődhetett úgy ki, mint Németországban; nálunk tehát társasági tekintetben se a családok régi származása, se a rang nem volt kizárólag döntő soha; a vagyon és divat valamint most, úgy mindig igen sokat, talán többet nyomott a társasági mérlegben a születésnél. Magyarországon lehetnek aristocratikus egyé-

[10] *Török*, 1858. 483–484. (A nemzet dereka. Eredetileg: Magyar Sajtó, 1857. jún. 5.) A neoabszolutizmus középosztályt teremtő programjairól, annak változásairól lásd bővebben *Buzinkay*, 1988. 286–313.

[11] Eredetileg: Budapesti Szemle, 1862. Később: In: *Trefort*, 1881. 209–235.

[12] In: *Trefort*, 1881. 226–227.

niségek, kik másai azoknak, a kik Németországban a Junkerthumot képezik, de ily aristocratia mint társadalmi csoportozat nem létezik, annak helyét az urak foglalják el, kik közt az elsők a dús mágnások, a kiknek birtokai nagyobbak, mint a német duodez-államok, az utolsók pedig a gazdatisztek, kereskedők és falusi jegyzők, kik a hercegekkel és grófokkal nem csak hasonló szabású ruhát viselnek, hanem hasonló külmodorral és műveltséggel is bírnak s kiknek gyermekei a hierarchia legmagasabb fokait elérhetik. Ezen osztály, társadalmi állás tekintetében az angol gentlemanségnek felel meg, s azon kell törekednünk, hogy mindinkább azzá váljék."[13] Ezt követően megindokolja, hogy a mesteremberek osztályát miért nem nevezi polgárságnak (a Németországban felső polgárinak tekintett elemek nálunk nem tartoznak a polgársághoz, hiszen mint láttuk az urakhoz tartoznak), míg a mesteremberekkel együtt tekintett kisebb kereskedők — professionális képzettségük hiányos volta miatt — „polgároknak semmiképp sem nevezhetők".[14] Miközben véleménye szerint „proletárság Magyarországon nincsen oly számmal, hogy külön társadalmi osztályt alkotna", az akkor még politikai jogaiban emancipálatlan zsidóság nála „Magyarországon külön társadalmi csoportozatot képez."[15] Az emancipáció érdekében emelve szót, megállapítja a zsidóságról ugyanakkor azt is, hogy „köztük is vannak számosan, kik bensőleg egészen összeolvadtak a keresztény társadalommal...; továbbá, hogy a zsidók közt is vannak felsőbb meg alsóbb osztályok, melyek egymástól nagyon különböznek. A vagyonosabb s felsőbb, műveltebb osztályok főleg kereskedők és pénzüzérek; s ezek és a keresztény kereskedők közt semmi lényeges különbség nincs..."[16] A dús mágnásoktól a gazdatisztekig, kereskedőkig, falusi jegyzőkig húzott „urak" sávja tehát magába fogadta a felső polgárinak tekinthető kategóriákat, s a zsidóság emancipációjának hiánya az egyetlen akadálya annak, hogy ez még nem történt meg a zsidóság felső (kereskedő és pénzüzér) osztályával.

A nem-nemesi értelmiségi Vajda János plebejus tapasztalatai nemcsak Trefort szinte parttalan úri osztály-víziójának, hanem Kemény és Mocsáry már-már földtől elforduló középnemes-törekvéseinek élesen ellentmondanak. Ő egyfelől úgy teszi fel a kérdést: vajon miért van, hogy „a középrendű magyar irtózik az üzleteléstől?" Másfelől viszont a már ismert sztereotípia szerint azt állapítja meg, hogy „A középrend minden országban a legfontosabb, a legdöntőbb elem, ennek szellemére kéne javítólag hatni; nálunk ebben van a legtöbb idegen faj-elem – hasztalan addig, míg, mint olaj és ecet különváltan él, ez adná a korszerűbb európaibb irányt művelődésünknek, *szerencsésebb vegyületet* ázsiai származású *természetünknek*. E rend legfőbb alkatrésze az iparos, munkás, üzér, szóval az úgynevezett, s mindent magában foglaló polgár osztály, melynek nemzeti valónkba, egységünkbe olvasztására szükséges volna, hogy egy kissé mi is engednénk valamit, például — ami úgy sem használ — egy kis fölösleget üstökünkből, és a sallangból, jupiteri dölyfünkből, és annak a régi nagysághoz talán, de mai szorult-

[13] In: *Trefort*, 1881. 227–228.
[14] In: *Trefort*, 1881. 229.
[15] Uo.
[16] In: *Trefort*, 1881. 230.

sághoz úgysem illő szertartásaiból s.a.t."[17] S ha e röpiratban nem is mindig egyértelmű, hogy Vajda kivel szeretne azonosulni, nem sok kétséget hagy afelől, hogy az elzárkózás és szolgalelkűség a társadalom egész szövetét tekintve kulcsélménye: „chinézer kasztszellemet" lát a csizmadia Sas Istvánok osztályában is, s ha a honoratior, a középrendi értelmiség nem teljesíti a felsőbb körök szervilizmus iránti elvárásait „neveletlennek, szalonképtelennek kiáltatik ki."[18] Mindez ismét nem a törvények által, hanem a társadalmi téren érvényesül.

Sajátos helyet foglal el a hatvanas évek középosztály-elemzései sorában Tisza Kálmán írása, amelyet Jókai Mórhoz intézett, annak saját lapjában, A Honban.[19] Nem azért, mert a balközép vezére, a későbbi Szabadelvű Párt kormányfője (1875–1890) viszonylag ritkán szólalt meg ilyen jellegű írásokkal. Mondandójának indítása, a ténymegállapítás sem különösebben eredeti: „A kereskedelmi és iparos középosztály hazánkban alig létezik és a létező is nagy részben nem magyar; tehát a magyar közép osztályt, a közép birtokos volt nemesség alkotja, az ügyvédek, orvosok, tanárok, lelkészekkel, stb. ezeknél már a felsőbb miveltség terjedtségét részint csekélynek, részint ferde irányú s legalábbis egyoldalúnak tartom."[20] A Tisza által hangoztatott kritika gyökeresen ellentmondani látszik azoknak a folyamatoknak, amelyeket mind Kemény, mind Mocsáry hangoztatott a nemesifjak taníttatásával kapcsolatos új szokásokra vonatkozóan. Lehet persze, hogy az ötvenes évek publicistái inkább javaslatokat, vagy vágyálmokat fogalmaztak meg, s nem ténymegállapításokat tettek, hiszen mint láttuk, az eddigiekből program és analízis az átalakulás korában ritkán választható el egymástól. Ennek ellenére mégis azt kell feltételeznünk, hogy vagy Tisza nem vett tudomást az új fejlemé-

[17] *Arisztidesz:* Önbírálat (1862) In: *Vajda,* 1970. 36.; 38–39. Vajda cikkét a korabeli hivatalos sajtó „a középosztály szenvedélyes megrohanásaként" értelmezte, amelynek helyzetét a bíráló úgy fogta fel: „Tengely most már ez az osztály, mely körül az állami élet forog." Lauka Gusztáv kritikáját (Sürgöny, 1862. júl. 30) idézi a jegyzetet író Miklóssy János In: *Vajda,* 1970. 377.

[18] Uo. 51–53. Talán még ennél is szenvedélyesebb szózuhataggal pellengérezi ki és ostorozza az ellentétek eldurvulását ugyanazon évben írott másik röpiratában: „Ifjaink kihívó hetykesége, rakoncátlan vad hevessége, szilajsága; táblabíróink üres, bántó dölyfe sinai konok türelmetlensége fajok és felekezetek iránt; középföldbirtokosaink tunya szenvtelensége, és a polgári, az úgynevezett 'burger' osztálynak általuk kiváltságolt lenézése; valamennyiünk önhittsége, önbálványozása, indokolatlan gőgje; középrendünk 'úrhatnám' hajlandóságai, gavallér léhaságai, kétségbeesett kapaszkodásai aristocraticus dicsfény után; minden áron pompaversenyzésünk, hamis ambitioink, álbecsérzetünk; a lovagiasságnak a mailag emberies erkölcsök, művelt polgárias lelkiismeret és becsület rovására középkorilag barbár értelmezése, és sokszor nyomorú kizsákmányolása, bündijul [bűndíj – K.Gy.] használása; a rend és a rendszer iránt kicsiny és nagy dolgokban, minden cselekvésünkben nyilatkozó ősrégi ellenszenv, a tulajdon jog szentségét kissé lazán értelmező örökös könnyelműségünk, nomád féktelenségre, kiskirályságra törekvő, az egyesnek az állam rovására mindent engedményező ezeréves vastag önzésünk, mely mai táblabíráinknál a vármegye rendszer áhításában, népünknél a beduin pásztorélethözi előszeretetben még egyre nyilatkozik; ezek és még számos uralkodó hibáink nem hogy irtatnának a keresztény moral, bölcselem, az ildomos politika, az érzésnemesítő költészet, s a gyomirtó gúny éles fegyvereivel, de inkább ápoltatnak, és fájdalom, kedvező időjárás és buzgó napszámosok mellett nem csekély eredménnyel." *Arisztidesz:* Polgárosodás (1862) In: Vajda, 1970. 94–95.

[19] *Tisza Kálmán:* Alföldi levelek Jókai Mórhoz. A Hon, 1864. nov. 8. (Az első négy rész címében még Jókai neve y-nal jelent meg) Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Tolnai Vilmos úgy tudta – Krúdy Gyulára hivatkozva (A tegnapok ködlovagjai), – hogy „a téglási Dégenfeld-kastélyban, ahonnan Tisza Kálmánné származott, hangzott el legelőször a szó: gentry..." Tolnai, 1938. 51.

[20] *Tisza,* 1864. nov. 9.

nyekről, vagy a hatvanas évek folyamatai éppenséggel visszájukra fordultak az ötvenes évekhez képest. Tisza ugyanis — politikai programalkotó gyanánt — megpróbálja különválasztani a tényeket a tervektől. Miután némi nyelvi bizonytalankodás után megállapítja, hogy „a kisebb volt nemes, helyesebben szólva a közép földbirtokos osztály... ez idő szerint középosztályunk legfőbb alkatrésze", s ennek pusztulása láttán azt az aligha költői kérdést is megkockáztatja, hogy „fog bár bizonnyal képződni ismét egy közép osztály, de mikor fog az bírni ama szellemi tulajdonokkal, ama kivívott befolyással, mellyel a mostani, ha akarja bírhat?", a feladatokat is körvonalazza: „elsőbb teendőnk... minden erőnkkel hatni arra: hogy ez osztály teljesen egybeolvadva az un. honoratiorokkal és a népből, vagyon és műveltség által kiemelkedő tagokkal, gyarapodjék a míveltségben és míveltségének, tanulmányainak helyes irányozása által segítve, erősbödjék vagyonában és így maradjon meg régi egyes tagjainak önállóságát biztosító helyzetében."[21] A Tisza által kiemelten fontosnak tartott három fő társadalomszervező elem (művelődés, vagyonosodás és a különböző rétegek „összesimulása") egymást kiegészítve, egymást segítve hozhatja meg a nemzetépítésben a kívánatos eredményt.[22]

Más látószögből tekint a középosztály hivatására a neves erdélyi statisztikus és publicista Kővári László. Nemcsak Erdélynek a szűkebb Magyarországgal való tervezett uniója, hanem a nemzetiségi erőviszonyok védelme miatt is. Kolozsváron kiadott lapjában személyes hangon utasítja vissza azokat a szász lapokban megjelent támadásokat, mintha az uniót a polgárság nem akarná: „...vérárulást követnék el, ha azon osztály érdekeit, melyhez tartozom, mely barátságával, rokonságával, intézeteinél bizalmával megtisztelt — szívemen nem hordoznám; s szemet hunynék a város romlásán, mely nevelt, mely családkörébe fogadott, hol függetlenségem alapja csekély vagyonom kőfalakban hever, — s csalálmokban ringatnám e város polgárait... én Erdély jövőjét a középosztály, a polgári elem kifejtése által hiszem biztosítva..."[23] S hogy nemzeti és társadalmi tekintetben mire is gondol, az nem marad meghatározatlanul: „Az úri rend vezetői elhivatását, képességét senki sem tagadja, a vezérpálczát kezökben mindenki természetesnek találja, de azzal visszaélni nem szabad – a közszellemnek nem *reá*, hanem annak élére állani, ez a hivatás. (Kiemelés az eredetiben.)[24] Szerinte a városok nemcsak a nemzetiség és az alkotmányos élet „tűzhelyei" Erdélyben, hanem az associatio eszméje révén a „városok polgárai is kezdenek egymáshoz simulni".[25]

Kővári lapjában egyébként hamarosan egy újabb írás jelent meg a középosztály kérdéséről, Csegezy Mihály tollából. A Begriffsgeschichte szempontjából általában is figyelemre méltóan állapítja meg: „vannak bizonyos szók, melyeket

[21] *Tisza,* 1864. nov. 10.

[22] A „szellemi felsőség", a „vagyon", és „a társadalom különböző rétegeinek oly módon összesimulása", „hogy ne csak ellenségképpen ne álljanak azok szemben egymással, de elszigetelve sem egymás mellett, hanem legyenek, az eszmék világában épen úgy, mint a gyakorlati életben oly érintkezési pontjaik, melyek lehetővé tegyék, egy és ugyanazon célra közreműködésüket" – Tisza cikksorozata bevezetőjében, mint a „nemzet fennállásának és felvirágzásának sark-föltételei" fogalmazódik meg. Tisza, 1864. nov. 8.

[23] *Kővári,* 1866. jan. 12.

[24] *Kővári,* 1866. jan. 14.

[25] *Kővári,* 1886. jan. 15.

bármennyire törekedjenek értelmezni, teljes fogalmát nem lehet találni", mert az hol szűkebb, hol tágabb értelemben bukkan fel, „de azért az a szó, eszme vagy gondolat mégis létezik, létezett vagy léteznie kell, legalább képzeletben meg van." S szerinte ilyen szó a középosztály, mely már létezett a hűbéres rendszer alatt is, „ha ma is azokat értjük a középosztályon, csak historiai anteactákból alkotjuk a fogalmat, de a jelen körülmények és viszonyok között nem fejezi ki az eszmét, a mit alatta gondolunk, vagy gondolnunk kell."[26] Szerinte a középosztály régi fogalma, amely abból fakadt, hogy a városok nemesek voltak, a jogok kiterjesztése révén elvesztette értelmét, vagy legalábbis politikai fontosságát. „Viszont igenis van egy másik középosztály, melynek tagjai nem csak a városi elem, hanem szélesebb értelmű és magában foglalja — legalább az én gondolatom szerint — az ország legnagyobb, legegészségesebb s óhajtanám legerősebb részét." Szociológusokon túltevő operacionalizáltsággal és költőket megszégyenítő képiséggel kísérletet is tesz a körülhatárolásra: szerinte a „rangfokozatok két vége által bezárt rész volna a középosztály", amelynek elválasztása igen nehéz munka volna, „mivel az átmenet az egyikből a másikba oly finomul van nuancirozva, miszerint összeolvadva ugyan nincs, de teljesen össze van forrva...". Felsorolja „az ismertető jeleket" is (társadalmi élet, míveltség, gazdagság, jogélvezet, foglalkozás, életmód), amelyek maximumát és minimumát kellene meghatározni, ám „azok combinatiója végtelenre megy, s annyival inkább nem demarchabilis, mivel az osztályok közt megállapodás nincs, hanem mind egy folyamnak vízrészei most egyik vagy másik szélén haladnak, fent vagy alant lebegnek, és az örök helyváltozás által tisztulnak s mentik meg magokat a megrothadástól, úgy a polgári társaság folyamában az egyének szüntelen változása, osztály tekintetében, eszközli, hogy ne rohadjon meg a polgári társaság tespedés miatt, hanem az örökös friss vér és életerő kerengjen benne." A kombinatív elhatárolás lehetetlensége miatt végül egyetlen elemet emel ki: ez pedig a produktivitás, ugyanis szerinte a „középosztály a nemzet vagyonosodása tekintetében közvetlen munkál, a mellett, hogy consumál."[27] S hogy a jövőt is belekeverje — elemzés helyett —, bizodalmát fejezi ki, hogy „egy erős középosztály fog alakulni", amely ráadásul, reményei szerint mint eddig, ezután sem „felolvasztható", bár érzékeli a bajt is, hiszen megjegyzi hozzá: „ok nélkül való tehát e tekintetben erő és vagyon vesztegetés."[28]

Ha már kitekintettünk az 1867 előtti, uniót megelőző erdélyi állapotokra, vessünk egy pillantást, mennyiben zárult le az átmenet szakasza a kiegyezés megkötésével. A konzervatív-liberális publicista, Kecskeméthy Aurél megállapításai éles szemű megfigyelőről árulkodnak ugyan, de a középbirtokosság pusztulásával és a polgárság jelentéktelenségével kapcsolatban sok újat számunkra nem tartalmaznak.[29] Sokkal érdekesebb, amit közvetlenül az emancipáció törvénybe ikta-

[26] *Csegezy,* 1866. febr. 4. Buzinkay úgy tudja, hogy „fiatal tordai bíró" volt. *Buzinkay,* 1988. 291.

[27] *Csegezy,* 1866. febr. 4.

[28] *Csegezy,* 1866. febr. 7.

[29] „És a közép birtokos osztály nagy átmeneti válságban van. Nagy része a forradalom óta, és általa tönkre ment. Nagy része nem bír szakítani a feudális fényűzés reminiscentiáival, s rohanva rohan pusztulása felé, földbirtoka más nem nemes, vagy nem magyar, vagy zsidó kézbe megy át. Egy okkal több arra, hogy még létező nemzeti földbirtokos osztályunknak az alkotmányos életben súlyát fenntartsuk." „Tekintsük a polgári osztályt, mely a demokratia leghathatósabb eleme fejlet-

tása után, a zsidóság és a középosztály viszonyáról mond: „És e polgári osztályok közé ékelve — mint választó víz — áll a zsidó tömeg; mely habár politikailag egyenjogúsított, de családilag teljesen elkülönített, vallásilag éppenséggel cast: és mindenesetre e mai napig tettleg a nemzettestben idegen osztály, mely a nemzeti polgárság, az egyöntetű közszellemmel bírandó középosztály kifejlődését eddig lehetetlenné tette, mert az alsó és fölsőbb osztályok egymásba átmenetét megszakítja."[30]

Az 1840–60-as évek átmeneti korszakában a középosztály-teremtés koncepciói az alábbi kérdésekre keresték a választ:

1. milyen szerepet tölt be az átalakulásban a középbirtokos nemesség és annak leszármazottai?
2. milyen összetevő elemekből alakul (a jelenben és a jövőben) az újonnan formálódó középosztály?
3. miként biztosítható e többkomponensű csoport kulturális kohéziója, nemzeti homogenizálása?

ad 1. Láthatóan a földbirtokos („úri") rétegek dominanciáját még azok sem kérdőjelezték meg ebben a korszakban, akik vagy személyes kötődés révén, vagy a réteg anyagi romlása láttán már elbizonytalanodtak a hegemónia átmenthetőségét illetően.

ad 2. A lehetséges összetevő elemek tekintetében sem volt túlságosan bő a választék: a nemesség mellett már a reformkorban is elsősorban az ún. honoratiorok, valamint a városi polgárság (kereskedők, iparosok) felső csoportjai jöhettek szóba, az utóbbiaknál mindig hangsúlyozva a nem magyar jelleget, amely a harmadik kérdés szempontjából bizonyult döntőnek. Nem mindegyik, de több koncepcióban épp a magyar jelleg biztosítása miatt külön is számoltak az alföldi mezővárosok cívis polgáraival, vagy azok gyermekeivel. A zsidóság emancipációját megelőzően tulajdonképpen senki sem szembesült komolyan azzal a problémával, hogy a zsidó kereskedők és pénzemberek java hogyan fog a formálódó középosztályba illeszkedni. A fiatal izraelita generáció értelmiségi pályákra áramlása végképp nem került a tematikába.

ad 3. A kulturális homegenizálás két szempontból tűnt megvalósíthatónak: egyrészt az ötvenes évek publicistái bíztak abban, s már megvalósulni látták, hogy a nemesség leszármazottainak ifjú nemzedéke a passzív rezisztencia kényszeréből beáramlik az általa korábban lenézett, de tanultság által elérhető pályákra, másrészt viszont úgy vélték, hogy a közép- és felsőfokú műveltség terjedése — a sokféle eredet és funkció dacára — egységes nemzeti keretet biztosít a kulturális kritériumok alapján kiemelkedő megújult magyar középosztály számára.

---

tebb országokban, mert vagyonossága s értelmisége versenyezhet a földbirtokos aristocratiával. Nálunk ezen elem végtelenül jelentéktelen. Az apró és mesterségében ó-conservativ, de politikai hajlamaiban subversiv kézműves mellett és fölött kezd ugyan fejlődni az egyesületi szellem, s a gyáripar; de csak kezd; és az is nagyrészt szédelgés tárgya. A városi vagyonosabb polgár, és meggazdagodott kereskedő, többnyire külföldi származású, de mindenesetre nyárspolgár, politikai hivatás nélkül." *Kákay Aranyos,* 1869. 321–323.

[30] *Kákay Aranyos*, 1869. 323.

A nyolcvanas évek vitái

A középosztállyal kapcsolatos nézetek megváltozását, alkalmanként a kérdésben bekövetkezett fordulatot a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére szokás helyezni.

Összetevői között pedig

a. az agrárius mozgalom zászlóbontására (1879-es székesfehérvári gazdakongresszus),
b. a politikai antiszemitizmus felbukkanására és párttá szerveződésére (1883, az Istóczy-féle Országos Antiszemita Párt),
c. valamint az előbbiektől aligha függetleníthetően a gentry körül fel-fellángoló vitákra (1881–1884) szokás utalni.

Az előzményekre is tekintettel levő, árnyaltabb gondolatmenetben a fordulatot egészen Asbóth János, a hazai újkonzervatív gondolkodás úttörőjének hetvenes években írott röpirataiig lehet visszavezetni. S valóban Asbóth 1873-as Három nemzedéke már expressis verbis, s nemzetközi körképbe ágyazva foglalkozik a gentry szerepével: „Mindenütt, a hol a »gentry« osztálya ki tudott fejlődni, ez osztály kezébe került a nemzeti hatalom. Következménye volt ez egyfelől a királyi hatalom s az olygarchia közti harcoknak, az »inter duos litigantes tertius gaudet« elvének; a köznemesség majd az egyik, majd a másiknak fogta pártját, hanem mindenikben a maga érdekeit védte. De következménye ez másfelől annak is, hogy a gentry több érzékkel bír a korszükségek, több fogékonysággal a nemzeti aspiratiók iránt, mint a nemzet tömegétől elzárkózott, az alsóbb osztályokhoz csak a közizgalom, a közveszély, az eligazodni nem tudás napjaiban simuló főnemesség; másfelől azonban jobban ért a kormányzáshoz és parancsoláshoz, mint a kicsinyes érdekek és kicsinyes viszonyok közt elfogult, s mi fő, a kormányzás, az ország dolgaival való foglalkozás traditioival nem bíró polgári osztály. Így jut a hatalom súlya a gentry kezébe mindenütt, a hol kifejlődött gentry létezik, és sehol sem történt ez az ország kárára; bizonyítja Anglia, Poroszország s Magyarország egyaránt, s ha Lengyelország ellenkező tanúságot tesz, oka az, hogy ottan minden hétszilvafás nemes ember nagyban adta az olygarchát, mint Magyarországon például a sárosmegyei urak teszik mind a mai napig."[31] Ha a végső sárosmegyei utalást leszámítva a fenti gondolatmenet túlságosan általánosnak és történetinek tűnne, akkor sem árt felidéznünk Asbóthnak egy nem sokkal későbbi tanulmányát, amely immár programatikusan is állást foglal a fő- és köznemesség viszonyának ügyében, ráadásul e résznél közvetlen hivatkozik is az 1873-as brosúrára. A bornírt köz- és főnemes egymás iránti kölcsönös megvetésének szerinte ideje véget vetni. „A gentry beláthatja, hogy az aristocratikus intézményekkel együtt a magyarság alatt vágja a fát. A főnemesség beláthatja, hogy sem neki, sem a magyar államnak nem lehet érdekében a köznemességet a kozmopolita democratia ölébe kergetni. Az osztályküzdelemnek meg kell szűnni, a két osztálynak a magyarság érdekében össze kell olvadni, és jelesen a főnemességnek, mint magasabban állónak kezdeményezni kellene a társadalmi egybeolvadást is, a mennyire ezt az illetők miveltségi foka megengedi, mert természetes, hogy társa-

[31] *Asbóth*, 1873. 27–28. Concha egyébként úgy tudja, hogy Asbóth „értékes esszéje" azonosítja „elsőben a magyar középnemességet az angol gentryvel". In: *Concha*, 1935. II. k. 298–299.

dalmi összeolvadás csakis az egyenlő miveltség alapján képzelhető, a hol ismét természetesen nem a tudományos míveltség, mely a társadalmi érintkezés alapjait nem képezi, hanem a társadalmi míveltség, a modor míveltsége értendő."[32] Mielőtt azonban még a honi konzervatívizmushoz kötnénk a gentry újjászületését, érdemes egy pillanatra körülnézni a fogalomtörténet háza táján. Egyrészt nem árt emlékeztetnünk Trefort „urak" osztályának nemesi uniójára, bár kétségtelen Asbóthnál a stratégia rendi szűkítése, viszont a modorra és műveltségre utalás, gyakorlatilag más csoportok becsatlakozását sem zárhatja ki perspektivikusan. S ha már Trefortnál tartunk, nem feledhetjük Riehl nyomdokain járó kiváló leíró statisztikusunkat, Keleti Károlyt, aki alapvető művében az elhanyagolt agrárviszonyok kapcsán így teszi fel a kérdést: „Avagy középbirtokosaink, fajunk par excellence fenntartói, a más országokban oly üdvösen működő gentry, a nálunk, egyéb polgári elem hiányában a középosztályt képviselő földbirtokos helyesen gazdálkodik, szorgalmasabban és gondosabban, egyszóval okszerűbben működik-e általában s nagy többségében?" S a későbbiekben nem hagy kétséget a birtokviszonyokkal kapcsolatos válasz felől a „gazda-középosztály" jellemzésekor: „...kevés a jól rendezett középgazdaság ez országban..., de sok az utána élő úr."[33]

Asbóthnak azonban nem a korai, ún. konzervatív fordulata idejéből származó írásai kerültek be a középosztályról szóló irodalom kulcsdarabjai közé, hanem 1881-ben, a Budapesti Szemlében közölt tanulmánya. Ez azonban nem kezdeményezője a kibontakozó vitának, hanem inkább már kiegyensúlyozni próbáló hozzászólás.[34] Nehéz pontosan megmondani, hogy ki indította el a több menetben zajló diszkussziót, mindenesetre összes ága-bogára ebben a fogalomtörténeti áttekintésben bizonyosan nem térhetünk ki.

Az egyik markáns álláspontot mindenesetre Simonyi Iván, a későbbi antiszemita-párti, ekkor még függetlenségi publicista és országgyűlési képviselő fejtette ki 1880-ban, a Havi Szemle nevű folyóiratban közzétett tanulmányában. Mi az újdonság a korábbi fejtegetésekhez viszonyítva? Mindenekelőtt talán az, hogy a legújabb fejlődés következményeként a hajdan még csak konstruálandó középosztálynak immár nemcsak egy csoportja, a nemesi volt pusztulóban, hanem a mindig is gyengének és idegennek tekintett polgári elem is.[35] Érdemes az igeidőkre figyelemmel lennünk: megítélése szerint a nemesség pusztul, a polgárság azonban már csak volt. Nem nehéz a címzett megkettőzése mögött a gazdakongresszus és az iparos egyesület országgyűlésnek benyújtott emlékiratainak párhuzamosságát felfedeznünk.[36] A közkeletű magyarázatokkal szemben, miszerint vagy Tisza Kálmán, vagy a közös ügyek tehetők felelőssé a pusztulásért, Simonyi nem elégszik meg a hagyományos függetlenségi érveléssel. Mélyebbre szándékozik hatolni, amikor

---

[32] *Asbóth*, 1875. 164–165.

[33] *Keleti*, 1873.?, 160. Ezt a szöveghelyet a számítógépes Történeti Szövegtár alapján Szőcs Máté dolgozata hozta a felszínre. *Szőcs*, 2003. 2. A „kasztszerű osztályozást" Keleti egyenesen „a birtokos középosztálytól fölfelé az arisztokráciáig" tartja a legjellemzőbbnek. uo. 160–162.

[34] *Asbóth*, 1881. Kötetben — kiigazításokkal — megjelent In: *Asbóth*, 1892. 1–25.

[35] „...az 1848-as változások roppant átalakulást idéztek elő hazánkban. Nemcsak a nemesi rend lőn áldozata a haladásnak,... hanem a volt polgári osztály is... ilyen polgári osztály többé nem létezik." *Simonyi*, 1880. 3.

[36] A szerző egyébként közvetlenül is utal mindkét emlékiratra. *Simonyi*, 1880. 3.

a „kórjelenségeket" részletesebben is elemezni próbálja. Négyféle fő okot különböztet meg: 1. a középosztályok (megint legalább kettőre utalva) rohamos pusztulását, 2. az alkotmányos főintézmények (municipalizmus, parlamentarizmus) üres formává válását, 3. a közgazdasági süllyedést és a ferde közgazdasági politikát, 4. a helyzet fő okaival szembenézés hiányában a csüggedést és a fatalizmust. Tárgyunkhoz most csak az első pont illik, bár egészében és a szerző logikája szerint a fő okok szorosan összefüggnek egymással. Simonyinak meggyőződése a gentryről, (akit többnyire végig a polgársággal együtt emleget, de leírása mindig inkább csak a gentryre illik), hogy „ezen osztály, financiális romlása dacára még huzamosabb ideig döntő befolyást fog gyakorolni a politikai életben, és pedig először évszázados traditió és szokásnál fogva... továbbá azon oknál fogva is, mert politikai jelentőségű 'új' társadalmi rétegek még nem képződtek, vagy legalább nem oly mértékben a mint az az alkotmányos életben nélkülözhetetlen..."[37] Simonyi tulajdonképpen három olyan „osztályt" azonosít a korabeli Magyarországon, „mely több okból kiválik a nagy közönségből": ezek pedig szerinte a mágnások, a zsidók és a parasztság. A társadalmi középpel kapcsolatba hozható zsidóságról, „mint vallás és faj által egyesített, kitűnő leleményesség- és szívóssággal bíró osztályról, jelenleg csak annyit akarunk megjegyezni, hogy igazságtalanság lenne tőlük azt követelni, a mire a gentry évszázados traditiója dacára sem képes."[38] Itt még apró zökkenő a gondolatmenetben, hogy az imént épp a gentry tradícióra hivatkozva jósolt számára még hosszú politikai szerepet, ám a közgazdasági viszonyok tárgyalása kapcsán ennél társadalmilag tovább is megy, amikor egyes példák — pl. egy nagybérlő — felemlítésével az alábbi következtetésre jut: „...az ilyen új emberek, van köztük magyar nevű is, tervszerűen ellenszenvre neveli[k] gyermekei[ke]t a haza és az uralkodó faj iránt, melyet nem tekintenek másnak, mint meggazdagodásuk objectumának és nem hiszem, hogy az ilyen elemek assimilálásához a jelen politikai és közgazdasági rendszer mellett sok remény lenne."[39] Simonyi nem fukarkodik a megyei gentry és a Tisza-adminisztráció bírálatával sem, s a „középosztály süllyedését megakadályozandó", hajlandóságot mutat nemcsak az örökösödési jog, hanem a választási rendszer (beleértve a választójogot) és a virilizmus megváltoztatatására is. Mindenekelőtt a közös vámterülettel és az általa „smithiánusnak" nevezett liberális gazdaságpolitikával kíván szakítani. Egyértelműen leszögezi azonban azt is, hogy a „48-as évek számos vívmányával, mint pl. az egyenlőséggel, még ha lehetséges lenne is, valami reactió-félét előidézni, szándéka senkinek nem lehet."[40]

Bár első hallásra meglepőnek tűnhet, a kormánypárti oldalon felbukkanó nézetek — legalábbis, ami a baljós folyamat-diagnózist illeti — nem különböznek érdemben. Láng Lajos, ekkor még fiatal újságíró, statisztikus, ám hamarosan ismert liberális politikus, aki az Ellenőrben közölt cikksorozatát — egyik vitapartnerének levelével és az arra adott válasszal együtt — brosúrában is megjelentette,

[37] *Simonyi,* 1880. 16–17.

[38] *Simonyi,* 1880. 18. Itt ismétli meg a következtetést: „De oly osztály, mely a volt gentry és polgári osztályt politikai működésben felváltaná, ily osztály nem képződött. Ez talán kisebb baj lenne absolut államokban, de igen nagy baj alkotmányos államban." uo.

[39] Uo. 20.

[40] Uo. 29.

arra a kérdésre, hogy ki szegényedik Magyarországon, egyértelmű feleletet adott: „Mondjuk ki minden hosszabb keresgélés nélkül röviden: a szellemi foglalkozásúak, a kis-iparos és a közép-birtokos osztály. Az előbbi kettő majdnem kivétel nélkül, az utolsó, hála az égnek, csak részben, habár igen jelentékeny részben."[41] A függetlenségi érveléssel szemben tárgyszerűen jegyzi meg, hogy míg az iparos osztály a közös vámterület megszűntétől várja sorsa jobbrafordulását, addig a magyar birtokos osztály túlnyomó részének épp ennek ellenkezője az érdeke. A közkeletű vélekedéssel szemben az ún. III. osztályú kereseti adót (amely az iparosok és kereskedők adója) tartja a legsúlyosabb adótehernek. „Szintúgy nem osztozkodhatunk abban a nézetben, mintha ez országban a földadó súlyosabb volna minden más adónál. Mert bármily nagy érdemei legyenek a magyar gentrynek, annyi önfeláldozást nála sem várhatunk, hogy uralkodó osztály létére magára rakja a legsúlyosabb terheket. Ilyen nagylelkűség nyilvánulhat nagy nemzeti mozzanatoknál, a nemes lelkesedés pillanatnyi felhevülésében, előjogok, címek és kiváltságok eldobásában, vagy ha kell véráldozatokban is; de évtizedeken keresztül, aránylag csendes, egyhangú időkben és méghozzá zsebkérdésben – soha!"[42] Bár a fenti sorokban bujkál szemernyi irónia, az eddigiekből pontosan látható, hogy Láng érvelése egyáltalán nem irányul a középbirtokosok ellen, s különösen így van ez, amikor sem az adók túlzott magasságát, sem az ellenállhatatlan versenyt, de még a rossz gazdálkodást és könnyelműséget sem fogadja el, mint az elszegényedés okát. Az, hogy többet költ, mint amennyit keres, nem elsősorban rajta múlik – érvel a szerző. „Az új élvezetek olthatatlan szomja megrontja a társadalom nagy részében a háztartás mérlegét és természetesen sehol sem annyira, mint a közép-osztályban... Az átalakulás...a középosztályt ragadja meg a leghatalmasabb, végzetes erővel, mert egyrészről fogékonyabb szükségletének tágítására, mint az alsóbb társadalmi rétegek, és másrészt azért is, mert jövedelme ritkán haladja meg annyira kiadásait, hogy az utóbbiakat az egyensúly veszélyeztetése nélkül nagyon fokozhatná. Így jut a társadalmi deficit ez osztályban a legmegkapóbb, legelszomorítóbb kifejezésre."[43] S itt jön az az érv, amely — hozzászámítva a fent idézett megjegyzést, miszerint zsebbe vágó mindennapi kérdésekben nincs önfeláldozás — minden bizonnyal leginkább felborzolta az érintettek kedélyét: „Nézzük ellenben azt a fajt, melyben a modern gazdasági irány minden hibája és erénye a legpregnánsabb módon nyer kifejezést. Nézzük a *zsidókat* és látni fogjuk, hogy a megfeszített munkásság és minden alkalmat felhasználó kereseti ösztön éppen nem zárja ki a mindig gyarapodó szükségletek kielégítését. Igaz, hogy a zsidó nem költi gyomrára jövedelmeinek zömét, és nem is teszi egy kártyára keresetének tetemes hányadát, hanem nézzük meg lakását és hasonlíthatatlanul nagyobb kényelmet és ízlést fogunk benne találni, mint a megfelelő vagyonú keresztény

[41] *Láng*, 1881. 17.

[42] *Láng*, 1881. 36–37.

[43] *Láng*, 1881.50–51. Önmagában a költekezés visszafogása nem segít ebben a helyzetben: „Mert igenis fogunk találni olyanokat, kik lelkiismeretes szigorúsággal őrködnek kiadásaik és bevételeik egyensúlya felett, a mi, ismétlem, szerintem is elengedhetetlen kötelesség. Csak az a baj, hogy igen sokan azt hiszik, hogy ezzel megtettek mindent, a mit tőlük kívánni lehet. Büszkén fognak arra hivatkozni, hogy megmaradnak apáik egyszerűségében, de amellett feledik, hogy vagyonuk hasznosításában, földjeik megművelésében szintén ott maradtak, ahol apáik voltak." uo. 57–58.

ember lakásán... De menjünk tovább ki a mulató helyekre, utcákra, sétaterekre, el a színházakba, hangversenyekbe, vendéglőkbe, kit látunk ott ismét, és pedig mindig családjával, s még hozzá nagyobb számú és gondosabban öltözött családjával, a legnagyobb számban? A zsidót. S végül — hogy legtiszteletre méltóbb vonását említsem — ki ád gyermekeinek leggondosabb nevelést, ki az, ki maga nélkülöz, ha kell koplal, csakhogy gyermekeire több pénzt fordíthasson mint a nála sokkal gazdagabb birtokos-osztály? Ismét a zsidó. *Nem az a főbaj tehát, hogy sokat költünk, hanem az, hogy keveset keresünk.*"[44] (Kiemelés az eredetiben.) Innen már csak egy lépés a pályaválasztási szokások már jól ismert bírálata: „...mit tesz a birtokos családok azon gyermeke, mely nem marad a mezőgazdaságnál? Hivatalnok, tisztviselő vagy ügyvéd lesz, - de más pályára nem megy és nem mehet, mert visszatartja őt a *szokás és előítélet.* S hozzájárul még az az anomalia, hogy igen sok esetben megtartja a mellett birtokát, a minek kezeléséhez nem ért és így majdnem parlagon hagyja heverni a nemzeti vagyon egy részét. E pályák kizárólagos felkeresése ma mind a hármat annyira telítette, hogy a szellemi proletariátus komoly veszedelem gyanánt kezdi fenyegetni a magyar társadalmat."[45] (Kiemelés az eredetiben.) S itt már visszakanyarodtunk az átalakulás kezdetben emlegetett harmadik veszteséhez, a szellemi foglalkozásúakhoz.

A kiindulóponthoz képest, az elhangzottak fényében némi újjáértékelést és talán túlzott kincstári optimizmust érezhetünk a végső következtetésben: „Ama nyomott és sokszor szomorú helyzet, melyben a magyar középrend sínylődik, minden fájdalmai dacára, nem a hanyatlás kétségbeejtő végső vonaglása, hanem egy nagy átalakulási folyamat vajúdása. Magyarország nem szegényedik egészében, hanem nem gazdagszik úgy mint kellene, mert legfontosabb termelő eleme, a középrend, egy gyötrelmes de örvendetes jelekkel biztató átalakuláson megy keresztül." Maga is úgy hiszi, hogy ez átalakulás gyorsítását — mert ezek szerint további gyorsítást helyez kilátásba — csakis az ifjabb nemzedéktől várhatja.[46]

Szontágh Pál (nógrádi), a képviselőház alelnöke, nyilván nem ehhez a generációhoz tartozott, s nyílt levelében Láng minden állítását hamisnak, sőt méltánytalannak nyilvánította. Legyen szó az adóterhelésről, a kártalanításról, vagy épp az áldozatokról. Még a „gentry" elnevezéssel szemben is távolságot tart, használatát Lángnak tulajdonítja, tőle idézi, sőt gyakran idézőjelbe is teszi. A státus praesenst tekintve ő erősebben fogalmaz (bár igyekszik ezt is Láng szájába adni): a középbirtokú „gentry" romlásáról, pusztulásáról s tönkrejutásáról beszél. Azt is megjósolja: „Nem sok idő kell, és megszűnik az Magyarországon politikai tényező lenni."[47]

---

[44] *Láng,* 1881. 58–59.

[45] *Láng,* 1881. 66. A papi és katonai hivatás elkerülése mellett, a már jól ismert logika szerint előkerül az ipari és kereskedelmi pályák ignorálása is. S itt éles különbséget tesz a nyilvánosság és a pályaválasztás színtere között: „Ah igen, az ipar és kereskedelem, az ma mindenkinek szájában van, ha vele demonstrálni lehet. Banketteken érte mondják a leghangzatosabb toasztokat; népgyűléseken érte szavalják a legpathetikusabb frázisokat; választásoknál érte osztogatják a legkegyesebb kézszorításokat és öleléseket. De ki látta volna, hogy ugyanez urak közül valaki erre a pályára küldte volna gyermekeit vagy csak legközelebbi hozzátartozóit? Senki." uo. 69–70.

[46] *Láng,* 1881. 71.

[47] *Szontágh,* In: Láng, 1881. 85. Szontághra újabban lásd *Praznovszky,* 1994. A másoknak tulajdonított téves állítás klasszikus eseteként Pulszky Ferenc Szontághtól származtatja, hogy „a

Láng ugyan tiltakozott, hogy ezt ő mondta volna, s riposztjában ki is jelenti, hogy „azt, hogy a gentrynek *hanyatlania* kellene a jövőben, sehol sem mondottam."[48] (Kiemelés az eredetiben.) A viszontválasz lendülete azonban az egész középosztály-problematika szempontjából olyan következtetések megfogalmazásához is elvezette, amelyeket a leggondosabb olvasással sem lehetett volna az eredeti cikksorozatból kielemezni. „A »gentry« [s immár ő is belső idézőjelet használ!], mint osztály, mint örököse ugyanazon érzelmeknek, melyek őseit jellemezték, el fog enyészni; de ezzel még nincs mondva, hogy ugyanazon családok utódai, melyek ma az uralkodó osztályhoz tartoznak, ne tartozzanak az uralkodó osztályhoz a jövőben is. Te azt hiszed, hogy meg fognak szűnni politikai tényezők lenni, én ellenben azt hiszem, hogy azok lesznek a jövőben is... Igaz ugyan, hogy a jövő uralkodó osztálya nem lesz többé *kizárólagosan* a mai gentry. Kénytelen lesz magába fogadni és áthasonítani mindazt, mi a polgári vagy még alantabb társadalmi osztályokból munkája és értelmisége által magának érvényt tud szerezni. De azt hiszem, nem baj, mely miatt aggodalommal kellene a jövőbe tekinteni. A nemzet középosztálya gazdagodni fog oly elemekkel, melyek nevelik annak erejét, és siettetik azon átalakulási folyamatot, melyet korunk iránya parancsolólag követel."[49] (Kiemelés az eredetiben.) Csaknem négy évtizeddel Kossuthnak a bevezetőben idézett, új elemeket teremteni kívánó okfejtése után a gentry még mindig „magába fogad és áthasonít" – jövő időben.

Ebben a kibontakozó konfrontációs időszakban szólalt meg a Budapesti Szemle hasábjain a már korábban emlegetett Asbóth is, a konzervativizmus egyik hetvenes évekbeli zászlóbontogatója. Asbóth nemcsak az osztályt magát, annak válságát, hanem a válság következményeit is szemügyre veszi. Kiindulópontja nem sokban különbözik attól, amit részben Simonyinál, illetve Lángnál (nem tévedés, így együtt!) olvashattunk. Szerinte ezen osztálynak „még most is kezében van a magyar földbirtoknak, de a politikai befolyásnak is messze túlnyomó része." Úgy véli, „ha fog is, de egyelőre még nem szervezkedett, nem szilárdult meg más olyan osztály, mely az öröklött, meggyökeresedett befolyást nem tekintve, legalább az anyagi eszközök, a politikai iskolázottság, a hazafias hagyományok ugyanazon teljével léphetne helyébe."[50] Tágas horizontú nemzetközi háttérrel vázolja fel ez osztály történelmi útját: „Természetes, hogy a társadalom ily szervezete mellett, ha nem is jogilag, de társadalmilag és politikailag is külön fejlődött egy osztály,

régi táblabírák mostani fiai és unokái közt másféle szellem uralkodik." Mint írja: „Szontágh Pál új nevet talált fel számukra; tőle úgy tanulták, hogy most gentrynek hívhatják magukat s a világért sem hagynák el predikátumaikat látogató jegyeikről, nevök felé pedig odavésetik az ötágú koronát, melyre a heraldika szoros szabályai szerint nincsenek jogosulva, mert a magyar nemesi korona mindig a három eperlevélből állott, négy gyöngyös csúcs alatt. A társadalomban vissza akarják állítani azon különböző osztályokat, melyek a politikai életben 1848 óta megszűntek." *Pulszky,* 1888. 28. (A hitbizomány)

[48] *Láng,* 1881. 89. Viszontválaszának „A távozó és az érkező Magyarország" címet adta.

[49] *Láng,* 1881. 90–91.

[50] In: *Asbóth,* 1892. 1. Az 1892-es tanulmánykötetben közölt szöveg lényeges pontokon bővebb, mint a Budapesti Szemlében megjelent korábbi változat. Feltűnő az is, hogy helyenként a gentry kifejezést ezen osztályra módosította az új kiadásban. A konkrét utalás Láng és Szontágh írására szintén kimaradt a bő évtizeddel későbbi másodközlésből. A cikk alapvető gondolatmenetét azonban ezek a változtatások nem érintették.

mely összekötve a hagyományok, a viszonyok és az érdekek közössége által, magának a Verbőczy [sic!] szerint »egy« nemességnek körén belül elfoglalta azt a nagy tért, mely az időközben keletkezett magas aristokratia és a bocskoros nemesség közt fennállott, a nélkül, hogy akár az egyik, akár a másik irányban szoros határok által külön lett volna választva, sőt úgy, hogy mind a kettővel folytonos és közvetlen kapcsolatban állott, és mind az egyikbe, mind a másikba szakadatlanul áthullámzott. Ez az osztály politikai iskolázottsága, hagyományai, birtoka, értelmisége és bizonyos demokratikus és aristokratikus tulajdonságok szerencsés egyesítése által a mozgató erő volt mindig és ma is az a nemzeti testben. Újabban divatossá vált gentrynek nevezni, jóllehet éppen nem az, ami az angol gentry. És ez a »gentry« súlyos válságban van, sőt arról szólnak, hogy föltartóztathatatlan hanyatlásnak indul. [Tehát csak kezdődik a hanyatlás!] És egy tekintet ez osztály szerepére, elegendő annak feltüntetésére, hogy minő veszély fenyegeti hanyatlásában az egész magyar fajt, a magyar álladalmat."[51]

A fejtegetések nem mulasztják el kiemelni ez osztály elsősorban lefelé nyitottságát, gyűjtőmedence jellegét, valamint fölfelé is rátarti exkluzivitását. Valószínűleg nem tekinthető véletlennek, hogy a régi nemességről szólva épp ezekben a részekben fordul elő a leggyakrabban az 1892-es másodközlésben az eredeti Budapesti Szemle cikkből a gentry szó másra cserélése. „A régi nemzeti nemesség képezte ez osztály [eredetileg itt: a gentry] zömét, de egészséges társadalom-politikai, sőt azt lehetne mondani physiológiai ösztönnel, ellentétben a kék vér elvével, a legszélesebb és legszabadelvűbb módon folytonosan gyakorolta a vérfölfrissítés azon módszerét, mely nélkül minden zoologicus faj föltartózhatatlan elfajulásnak indul. Izmot és csontot, a szolid és ellenállásra képes tulajdonokat folytonosan és nagy szabásban assimilálta más, nemzetiségre is más fajokból, hogy áthassa ezeket vérével, szellemével, ragyogó tulajdonságaival."

Nem marad el a gondolatmenet folytatása az arisztokrácia felőli határmezsgyére térve: „Így e nemesség [eredetileg itt: a gentry] voltaképpen nem volt más, mint a nagy medence, melybe szakadatlanul belefolyt minden, a mi a hazafiságot physikai, szellemi és erkölcsi tetterővel kapcsolt össze. És itten kell megjegyezni, hogy míg ez intézmény, — mert intézmény, nemcsak osztály volt 1848-ig, — a néperőnek legjobb elemeit folyton magába szítta, egyúttal az országnak legrégibb és történelmi positióra legfényesebb nemessége annyival inkább maradt meg kebelében, a nélkül, hogy a fényes címeket viselő aristokratia soraiba lépett volna, minél állhatatosabban ragaszkodtak az illető családok nemzedékről nemzedékre minden támadással szemben a nemzeti érdekhez."[52] A politikai szerepvállalás kapcsán itt sem hiányzik a kitérő a városi polgárságról, hogy amit „Nyugat-Európában középosztálynak neveznek, Magyarországon csak egyes városokban bír politikai súllyal", bár a szinte obligát utalás ezek „részben nem magyarfajú" mivoltára, együtt jár „habár jó magyar érzelmük" említésével.[53] Asbóth ebben az írásában láthatóan keresi a megszólított autentikus csoportelnevezését, gyakran él például a „címtelen nemesség" terminussal, s talán nem véletlenül épp abban

[51] In: *Asbóth*, 1892. 7.
[52] In: *Asbóth*, 1892. 8–9.
[53] Uo. 9.

a részben leginkább, ahol érzelmi és emlékezeti közösséget, otthonosságérzetet igyekszik teremteni, nem utolsó sorban a jól kigondolt retorikai többes szám első személyre váltással: „Ha a magyar címtelen nemesség átlapozza családi iratait, őriztessenek azok akár büszke levéltárban, akár régi sötét levelesládában, emlékekkel fog találkozni, melyek nem kevésbé szomorúak és véresek, mint nagyok. Halál és romlás, börtön és bitó, számkivetés és bukás. De azért itt vagyunk, megálljuk helyünket, és reméljük Isten után, hogy meg fogják állani az unokák is."[54]

Nem kevésbé érzékletes és mélyen szántó a válság okainak leírása, amely megkésett ugyan, most lehetővé vált a „gondolkodó sociolog" számára, mert „a régi illusiok eloszlottak, az előítéletekből kinőttünk, sikerült végre a közhangulatban a tiszteletre méltó kegyeletet józan bírálattal egyesíteni, és az orvoslás első föltétele, a helyes diagnózis...". A „sok évi nehéz válság" pedig „csak csekély részben tulajdonítható személyes könnyelműségnek", mint hajdan „erkölcsi oktatók" gondolták. „A válság egy nagy forradalomnak következménye, következménye egy társadalmi, földmívelési, politikai és művelődési forradalomnak; nemcsak azon forradalomnak, mely lezajlott Schwechattól Világosig, mennyi dicsőség két vereség közt, – hanem egy nagyszerű átalakulásnak, melynek Magyarország egy fél századon át csaknem állandó színhelye volt."[55] A hosszú távon ható, összetett okhalmaz kimondása már könnyűvé teszi a részmozzanatok felemlegetését: hogy a „haladás érdekei miatt feledésbe mentek a conservatio, a fenntartás és megszilárdulás nem kevésbé fontos érdekei", hogy „a változás – nem, az ellentét, nagyon is hirtelen, radicalis volt"[56] S közben egy ideig ez osztály tagjait a passzív rezisztencia fosztotta meg a hadsereg, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén való munkálkodástól, majd a szükséges közigazgatási reform mér újabb csapást a gentryre, a tisztviselőválasztás helyett a hivatali kinevezés bevezetésével, amelyet ugyanakkor maga is szükségesnek ismer el. S akkor már csak másodrendű okként kerül említésre a per- és végrehajtási eljárás gyorsítása, mint a hitelrendszer igénye, vagy a gabonavámok eltörlése, amelyek mind hozzájárultak a birtokos osztály romlásához. S nem feledkezhetünk meg a — már Láng által oly hitelesen elemzett — culturális és fogyasztásbeli átalakulásról, amelynek során a „rohamos fejlesztés", a „szoros érintkezés a nyugattal" „tömérdek új szükségletet és igényt teremtett".[57]

Asbóth azonban nem a fatalizmus embere, s úgy látja, hogy a nagy válság kiváltotta a szükséges alkalmazkodási reakciókat. Mint óvatosan mondja: „Azt hiszem, hogy nem illúzió, ha reméljük, hogy túlestünk a nehezén."[58] Elismeréssel szól az 1875 utáni korszak „földbirtok érdekei körüli" lépésekről: s a szűken

---

[54] Uo. 13.

[55] Uo. 14. A „nagyszerűt" mai nyelven „nagyszabásúnak" mondanánk.

[56] Uo. 15.; 16. A „radicális reform" mellett tulajdonképpen az is csoda, hogy még fennmaradt a régi birtokos osztály. „Várható-e, hogy ez osztály, melynek soha sem volt dolga tőkével, mely általán egészben és nagyban alig ismerte a készpénznek más hasznavehetőségét, mint a kártyára és a cigányra, és melynek készpénz egyébre nem is igen kellett, lehet-e ésszerűen várni, hogy oly földbirtok, mely a természeti gazdálkodásból egyszerre és mint egy zökkenéssel löketik bele a pénzgazdálkodásba, fölismerje a tőkék valódi természetét és rendeltetését? Ily fölismerés lehetséges az egyesnél, a nagy tömegnél mindig csak hosszú idő és érzékeny károsodás után fog beállni." uo. 17.

[57] Uo. 18–19.

[58] Uo. 21.

szakszerű mezőgazdasági intézkedések mellett a vasút-államosítások tarifapolitikai következményeit, az Osztrák-Magyar Bank magyarországi üzleteinek kiterjesztését, s a fogyasztási adók fejlesztését említi első sorban. S nemcsak abban reménykedik, hogy „a válság nehezén túl vagyunk", (megjegyzendő, hogy ebben azért nem lett igaza, hiszen az agrárdepresszió még másfél évtizedig elhúzódott), hanem abban is, „hogy a már elbukottak egy része is újra fel fog kelni". „A bukottak egy része tompa kétségbeesésbe süllyed. A verseny nehéz minden munkakörben, melybe belelöketünk, a nélkül, hogy traditioval jöttünk volna a világra. Egy rész, reméljük, hogy kevesen, a becstelenségnek, a bűnnek lesz martaléka. De lesz egy rész, mely azt fogja mondani, hogy valamint őseink fegyveres kézzel vívták vissza elveszett positiojukat, úgy mi is vissza fogunk vívni elveszett positiokat a munka és a szellem fegyvereivel és ismét győzni fogunk." Asbóth tehát nem a kormányzattól várja elsősorban a segítséget, ám azt sem zárja ki, hogy végül a nemesség „talán tönkre megy hibái és gyöngéi miatt, erejét és erényeit át fogta [sic!] örökíteni egy új nemzedékre és ez az új nemzedék az egész, a nagy magyar nemzet lesz."[59] Ha az optimistának tűnő zárszó mögött témánk szempontjából a rejtett következtetést keressük, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy Asbóth elődeihez és vitapartnereihez képest nem egy tág középosztályban oldja fel annak társadalmi elemeit, s benne a nemességet, hanem végső soron az egész nemzetben magát a gentryt.

Aligha véletlen, hogy az 1881-es vitacikkek az irodalom tágabb körét is felborzolták. Az ekkor írói pályaívének kezdeteinél tartó Mikszáth például publicistaként is reflektált mind Láng és Szontágh, de különösen Asbóth írására. Miközben a Nemzetes uraimékkal csak megindul, s a századfordulón is túl nyúlik a gentryvel foglalkozó köteteinek sora. S a témába vágó elbeszélések, regények burjánzása más írókat is magával ragad. Valószínűleg ez is egyik oka lehet annak, hogy az irodalmárok, mintha gyakrabban hivatkoztak volna a nyolcvanas évek vitáira, mint a történészek, ám az elemzéssel — Concha óta — mindkét szakma adós maradt.[60] Ám a szépirodalmi ábrázolás szálai túlnyúlnak mostani okfejtésünk keretein. Visszatérve egy gondolat erejéig Mikszáth Asbóth-olvasatára, az alapjában elismerő hangú Pesti Hírlap írás két ponton tesz ellenvetést az eredeti cikk szerzőjével szemben. Egyfelől már itt kifejti azt a — mellesleg a Nemzetes uraimékban is felbukkanó — történeti véleményét, miszerint „a mai gentry... nem az a gentry már", másrészt azt a meglátását is rögzíti, hogy „Magyarországon nem a nemesi címekhez, hanem a földbirtokhoz volt tapadva a középosztály fogalma."[61]

---

[59] Uo. 23–24.

[60] *Kiss,* 1972.; Az irodalmi kánon újragondolását sürgeti legújabban: *Tarjányi,* 2003.

[61] [*Pluvius*]: A magyar gentry. (Eredetileg: PH, 1881. jún. 7.) In: Mikszáth Kálmán Összes Művei 61. k. Cikkek és karcolatok XI. 1881. jan.-júl. (S.a.r. Bisztray Gyula) Bp. 1970. 18–22. A közléshez egyébként szerkesztői jegyzet is tartozik Mikszáth és dzsentri-kérdés címmel. uo. 154–156. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kritikai kiadás szerkesztői, Bisztray Gyula és Király István, az egész sorozatban „korszerűsítették" (értsd: korhűtlenné tették!) Mikszáth írásmódját (gentry helyett dzsentri), ezalól egyetlen egyszer tettek kivételt, Mikszáth 1885-es elbeszélés-kötet címe esetében (Az apró gentry és a nép). Mivel fogalomtörténeti szempontból jelentőséget tulajdonítunk a korabeli írásmódnak, s arra sincs semmi bizonyítékunk, hogy a korabeli kiejtés egyöntetűen az angolos változat lett volna, szövegünkben ragaszkodtunk az eredeti — még helyét kereső — írásmódhoz.

Az 1881-ben lezárult első menet — amely a szó szoros értelmében nem is volt vita, hiszen csak Láng és Szontágh konfrontálódott egymással — még csak az álláspontok körvonalazódását eredményezte. A második fordulóra azonban 1884-ig várni kell, bár akkor sem lesz mindenki mindenkinek az ellenfele, ám a frontvonalak kétségtelenül lemerevednek és a hangulat feszültebbé, a hangnem kiélezettebbé válik. Közben olyan, a kedélyeket jócskán felborzoló eseményekről sem feledkezhetünk meg, mint az 1882-es újabb pénzügyi krízis, a tiszaeszlári vérvád-per és a körülötte zajló antiszemita megmozdulások, vagy hogy a társas élet körei se maradjanak le láthatárunkról: az Országos (vagy ahogy gyakorta nevezték: a Gentry-) és a Lipótvárosi Kaszinó 1883-as megalakulása.[62]

A vita újabb hullámához döntő lökést adott a délszláv eredetű és nem-nemes családból származó Beksics Gusztáv, vezető liberális publicista és épp 1884-től szabadelvű országgyűlési képviselő két (különböző álnéven megjelentetett) röpirata.[63] A közvetlen országgyűlési vonatkozásokból vélhetően a Timoleon által jegyzett röpirat a korábbi, amelynek közvetlen kiváltó oka a keresztény–izraelita vegyes házasság főrendiházi elbuktatása volt 1883 végén 1884 legelején. Ez váltotta ki Beksics oligarchiaellenes indulatát, bár már ebben az írásban is felbukkan a középosztállyal kapcsolatos koncepciója.[64] Ugyancsak ebben az évben jelent meg a Nemzet hasábjain folytatásokban a maga is régi, mellesleg Sáros-megyei nemesi családból származó polihisztor és liberális politikus Berzeviczy Albert cikksorozata, amely közvetlenül ugyan nem hivatkozott egyetlen röpiratra, vagy újságcikkre sem, (név nélkül azonban idézett a „kitűnő fiatal publicistától", azonosíthatóan Láng Lajostól), egészében azonban az eszmecsere horizontját lényegesen kitágította.

Mivel nem krónikát, hanem fogalomtörténetet szándékozunk írni, célszerűnek látszik a világos elvi állásponttal bíró, mégis neutrálisabb Berzeviczyvel kezdenünk a szövegelemzést, s csak ezután áttérni Beksics másik, feltehetőleg év vége felé, már parlamenti képviselő korában írott második röpiratára. Annál is

---

Hogy a történész mennyire nem feledkezhet meg az írott szöveg mögött megbúvó hangalakról, legyen szabad egyetlen példát felhoznom. Csiky Gergely Sisyphus munkája c. regényében (1892) például a tipikus vidéki nemesasszony, Nagyvéghyné így szól a főhős Pándi Klárához: „Boldogult nagyapád, e mintaképe az igazi magyar nemes földesúrnak, vagy mint most mondják, zsántrinak (Nagyvéghyné őnagysága így ejté ki az elegáns új divatú elnevezést, meg akarván mutatni, hogy ő is tud franciául olvasni)..." In: *Csiky,* 1955. 560.

[62] Az Országos kaszinó és a gentry azonosítása a kortársak megítélésében nem volt egyértelmű. Egy névtelen — feltehetően többszerzős — leírás Budapest társasági életéről például úgy tudta: „Az »Országos casinó«-t olyan áramlat létesítette, a mely felől nem lehet elismerés nélkül nyilatkoznunk. Ez az a hamisítatlan művelt demokrata felfogású áramlat volt, mely a régi magyar nemességnek és a felsőbb honoratior elemeknek szívélyes belső tömörítését vette célba a rendi reakció első szárnypróbálgatásai ellenében. (Azóta némelyek rútul vissza kezdenek élni a »gentry « elnevezéssel.)" A budapesti társaság. 1886. 442.

[63] *Timoleon,* 1884.; *Censor,* 1884. – Mindkettő Zilahy Sámuel kiadásában jelent meg. Beksics pályájára lásd: *L. Nagy Zsuzsa:* A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál. Századok, 1963. 6. 1242–1276.

[64] „És íme, miután a középnemesség ledöntötte kasztjának sorompóit, miután a nemzet nagy zöme átvonult e sorompókon, miután *a nemesség, polgárság, s értelmiség összeforrott egy hatalmas középosztályba*: most kellett megérnünk azt a divatot, mely Magyarországon még sohasem létezett, az aristocratikus eszmék és az aristokratia divatját." (Kiemelés – K.Gy.) *Timoleon [Beksics],* 1884. 6. A főrendiházi leszavazásokra lásd *Gyurgyák,* 2001. 68–69.

inkább, mert Berzeviczy a bevezetőben különösen fontos fogalmi megállapításokat tesz. „A gentry, melyet néhány évvel ezelőtt mint concret társadalmi fogalmat már alig ismertünk, s mint társadalmi jelszót egyáltalán nem használtuk, ismét divatos és tág körökben népszerű schibolethté [bizonyos hangok kiejtésének sajátosságai alapján tett csoportok közötti megkülönböztetés a héberben] lett, melyről ráismernek egymásra a rokonérzelműek, a melyben bizonyos lappangó symphatiak és antipathiak nyernek tetszetős kifejezést, s amely egy még csak homályos körvonalakban mozgó socialpolitikai irányzat minden nyilvánulásában mint signatúra szokott szerepelni, a végből, hogy általa népszerűvé és jóhangzásúvá tétessenek oly politikai eszmék és tervek, a melyeket — a maga valójában fölismerve — a magyar közvélemény ma is visszautasítana."[65] A viták kiéleződését kétféle megközelítésnek tulajdonítja: egyfelől az antiliberális koráramlat feltámadásának, másfelől a gentry hibáit kigúnyoló, szerinte szintén antidemokratikus támadásoknak. Az általa is elismert válság „hármas természete megfelel a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulásnak, melyen nemzetünk az utóbbi évek alatt átment s melyek mindegyike megváltoztatta a gentry helyzetét is és olyasmit vont el tőle, a melynek hiányát még eddig, az új viszonyok között egészen kipótolni nem tudta..."[66] Magát — hangsúlyozott többes szám első személyben — azok közt tartja számon, „a kik a gentry életrevalóságában hiszünk és őt a bajok leküzdésére buzdítjuk."[67] Már csak ezért sem elégedhet meg a sablonos magyarázatokkal a kormány „tehetetlen" politikájáról, vagy a gentry élhetetlenségéről. Úgy véli: „A mi áll a gentry bajainak fő okára nézve a gazdasági téren, hogy tudniillik az új helyzetet idejekorán föl nem ismerte s annak exigentiáival nem számolt kellőleg, az áll politikai és társadalmi elmérgesedéséről is. Bármily hévvel hirdessék is az ellenkezőt, nekünk erős meggyőződésünk, hogy itt a hiba épp abban rejlik, hogy a gentry az önmaga által inaugurált új korszak demokratismusa iránt kezd elhidegülni, és állítjuk, hogy azok, a kik a gentry újabb szereplését mint egy örvendetes újjáébredést és egy jobb kor előjelét üdvözlik, csalódnak vagy ámítanak, mert mentül inkább fogja magát a magyar értelemben vett »gentry« körülhatárolt osztálynak érezni, s mint olyat éreztetni, tehát mentül inkább tér el lefelé a demokratia követelményeitől, annál inkább veszélyezteti úgy társadalmi, mint politikai positioját."[68] Szerinte a negyvenes és hatvanas évekhez képest épp a „demokratikus szellem" indult hanyatlásnak „gentrynk körében".

Félreérthetetlenné teszi, hogy hol is sántít alapjában az angol párhuzam, amikor a kölcsönkért „gentry" szót, „az övéktől lényegesen eltérő értelemben használjuk. Míg ugyanis nálunk, rendszerint szigorúan megkülönböztetve csak a köznemességet értjük alatta, angol értelemben ez a szó annyit jelent, mint az egész művelt, vagyonos és tekintéllyel bíró középosztály, a melyben benne foglaltatnak a nagyobb földbirtokosok, a tudomány emberei, a jogászok, nagykereskedők, katonatisztek, papok stb. születésre való minden tekintet nélkül, csak gent-

[65] In: *Berzeviczy*, 1905. II. 233–234. (Eredetileg: Nemzet, 1884. szept. 28, 29, okt. 1, 2.)

[66] In: *Berzeviczy*, 1905.236. A gazdasági veszteség és a politikai kiváltságvesztés együttesen járult hozzá „a társadalmi befolyás és tekintély" alászállásához.

[67] Uo. 237.

[68] Uo. 241.

lemannek kell az illetőnek lennie, innen a büszke közmondás, hogy a király valakit noblemanné megtehet, de *gentlemanné nem!*" Angliában ugyanis „a gentry fölött álló s azzal együtt az aristokratiát alkotó nobility vagy peerage nem társadalmi osztály, hanem inkább hivatal, a mágnási rang személyi, nem családi s csak korlátolt öröklési joggal száll tovább." Innen adódik tehát a következtetés: „ha gentrynknek egy nagy része a nem nemes osztályokat ma, midőn azok politikában és társadalomban tért foglalni kezdenek, kevésbé jó szemmel nézi, mint akkor, mikor még csak az alkotmány sáncaiba fölvételükről volt szó, ne keressen Angliában mintákat arra, hogyan rekessze el magát ez elől az invasio elől, mert arra ott, hol e processzus évszázadok óta zavartalanul folyik, mintát nem is talál, de igyekezzék eltanulni az angol gentry ama tehetségét, a mellyel az a fölvett új elemeket assimilálni tudja."[69] Ebben az összefüggésben különösen helyteleníti az antiszemitizmus elterjedését a gentryben, valamint annak a „felsőbb osztályok" iránti újabb magatartását. Az előbbivel kapcsolatban óva int: „...vigyázzanak azok, akik a társadalmi téren megengedett, bár gyakran indokolatlan sympathiákat vagy antipathiákat átjátszva a politikai térre, azzal hitegetik magukat, hogy ezáltal csak egy, az ő szemökben gyűlöletes osztálynak vagy felekezetnek okoznak kellemetlenséget; ha egyszer a liberalismuson rést törünk, nem mondhatjuk meg többé, mi minden fog azon a résen át belopózni."

A másodikat tekintve, ennél sokkal normatívabban fogalmaz: „az országos politika szempontjából is elhibázottnak, helytelennek, károsnak tartjuk az utóbbi időben — ellenzéki auspiciumok alatt — mutatkozó közeledését s benső hozzásimulását a gentrynek az aristokratia nem-liberális táborához. S különösen roszszallnunk kell ezt, ha megkísértjük speciális gentry-álláspontra helyezkedni."[70] Felrémlik előtte a legfelsőbb és legalsóbb osztályok ölelkezésének réme, „amely ölelkezés nem egyszer agyonnyomta a középosztályt", s ez ellen szerinte egyedüli védekezés, „ha *önmagában megerősödik s összeforrasztja minden elemét*". (Kiemelés – K. Gy.)[71] Mindenfajta politikai romanticismussal és állami socialismussal szemben a gentryt arra figyelmezteti és kéri, hogy „elutasítva magától minden politikai fölhasználtatására irányozott charlatan kísérletet, simuljon egész lélekkel a középosztály többi elemeihez, olvadjon össze, egyenlősítse magát velük, vegye föl velük a versenyt bátran, a gazdasági kereset és társadalmi működés minden becsületes terén s mindezek mellett ragaszkodjék szilárdan azokhoz a liberális elvekhez, a melyekhez hagyományai kötik, bízva önerejében s el nem fogadva semmi kiváltságot."[72] Berzeviczy tehát nem zárta ki — akár saját lehetőségei közül sem —, hogy „speciális gentry-álláspontra" helyezkedjen, érveinek jelentős része épp arra irányul, hogy ez érdekek kifejtésére a gazdasági és társadalmi téren pont magának a gentrynek van szüksége. Azzal azonban, hogy a magyar gentryt a liberalizmushoz igyekezett kötni, valójában túl ment a politikai liberalizmus szigorú előfeltevésein, hiszen politikai preferenciái a klasszikus liberalizmusban csakis az egyéneknek és sohasem a társadalmi csoportoknak, osztályoknak lehet-

[69] Uo. 243–244.
[70] Uo. 245–247.
[71] Uo. 248.
[72] Uo. 251.

nek. A gentry szabadelvűségéről így általában éppoly nehéz bármit is állítani, mint mondjuk konzervativizmusáról, vagy akár antiszemitizmusáról.

A vita igazi expanzióját — mint már említettük — nem Berzeviczy gentry-védő liberális álláspontja, hanem Beksics (második) röpirata váltotta ki. Nem egyszerűen azzal, hogy élesen kimondott bizonyos állításokat, amelyet mások csak kerülgettek, hanem visszamenőleg, az átalakulásról is levont bizonyos következtetéseket. Ezek jelentős részét a „Félévszázad eredményei" című fejezetbe sűrítve megelőlegezte. „A kasztokra osztott feudális, elmaradt társadalomból demokratikus társadalmat kellett alkotni – demokrácia nélkül. Középosztályt kellett teremteni – a középosztály alkalmas elemei nélkül. Társadalmi forradalmat kellett végrehajtani – e forradalomnak általánosan érzett szüksége nélkül. Modernné, európaivá kellett tenni a magyar nemzetet – erősen érzett vágy nélkül... Civilizációt kellett teremteni, a civilizáció létfeltételei nélkül. Nagy átalakulási processzust kellett befejezni – annak megkezdése nélkül. Formákat kellett létesíteni – tartalom nélkül."[73] A tőmondatos, rendkívül hatásos kontrasztokra épített tézisekből hasonlóan éles alapkérdések záporoznak – épp tárgyunk, a középosztály-képződés szempontjából: „A régi Magyarország és az új összehasonlíthatatlan... Hol van még a nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbségek által meg nem szaggatott magyar nemzet? Hol van az egységesen, egy központ körül fejlődött művelt magyar társadalom? Hol van a polgárság? Hol a *valamennyi réteg elitjéből alakult középosztály*?" (Kiemelés – K. Gy.)[74] Beksics a már-már monomániásan hajtogatott „egységes nemzetállam" ideája jegyében nemcsak a korábbi ígéretek teljesítését kérte számon, hanem új eszmék propagálásába kezdett (s ráadásul közben — minő túlzás a politikai publicisztikában — érvei alátámasztásául meglehetősen szenzitív adatok gyűjtésébe is belevágott.) Nemcsak az 1880-as népszámlálás friss adatait használta, amely hosszú szünet után először kérdezett rá az etnicitásra, pontosabban az anyanyelvre. Tudomásunk szerint elsőként kísérelte meg használni a társadalmi átalakulás mérésére a megyei virilis jegyzékeket. S nem riadt vissza az általa vélt lényegről beszélni. „Sarkunkban jár a veszedelem. Sietnünk kell. Az állam egyedül nem mentheti meg a jövőt. A társadalom nagy, aktív szereplésére van szükség. De társadalmunk melyik rétegében fog születni a nagy mentő gondolat? Hol fog condenzálódni a nemzeti actio ereje? Hol pattan ki az eszme villáma, mely megvilágítja a ködbe burkolt nemzeti célokat? A polgárságban, vagy a gentryben? Vagy egyikben sem külön, hanem támadni fog a kettőből, a magyar társadalom minden rétegének elitjéből, a nemzet velőjéből nagy, hatalmas középosztály, s ennek lesz eszméje, gondolata, vágya, lendülete, ereje? *A társadalmi újjászületésnek valahol kezdődnie kell.*" (Kiemelés az eredetiben.)[75] Ha a szóhasználatra nem is fordítanánk figyelmet, a sorrend akkor is irritáló lenne. Azt szinte mindenki elmondta korábban, hogy Nyugaton a középosztály a polgárságból emelkedett fel, de nálunk ennek gyengesége, idegensége miatt mindez nem

[73] *Censor, [Beksics],* 1884. 22–23.

[74] *Censor,* 1884. 25. Korábbi megfogalmazását, amely az 1848-as időkre vonatkozott — („Ismét a középnemesség, s a most már mellette, sőt vele összeolvadva fejlődő középosztály tette meg kötelességét." *Timoleon*, 1884. 84.) — láthatóan itt történetileg árnyalja, s regisztrálja a visszalépést az akkori időkhöz képest.

[75] *Censor,* 1884. 62–63.

lehetséges, ezért a nemesség missziója volt, hogy betöltse ezt a szerepet. Beksics azonban mintha nem vett volna tudomást erről a bevett konverzióról, amikor a feltett kérdés után megint csak a polgársággal folytatta az értekezést, ráadásul összehasonlító perspektívában. A komparáció bázisterületei Franciaország, Anglia és Oroszország. Amikor az elsősorban városi polgári elemet keresi, az 1880-as népszámlálás eredményeiből merít. „A magyar polgári középosztály (tehát nem a szoros értelemben vett polgárság) a legjobb esetben csak a következő méreteket éri el [a nyomtatási hibákat a megadott összeg alapján korrigáltuk]:

I.	Értelmi keresetből	70 000
II.	A földmívelés köréből	30 000
III.	A bányászat köréből	618
		[az eredetiben tévesen 618 ezer]
IV.	Az ipar köréből	382 000
V.	A kereskedelem köréből	109 000
VI.	A jövedelemből élők	39 000
VII.	A városi háztulajdonosok sorából	20 000
Összesen		650 618
		[a végén tévesen „ezer" is szerepel]

Polgári középosztályunk tehát, még az esetben is csak a félmilliót haladja meg, habár lefoglaljuk számára egyfelől az értelmiség összes magas emeleteit és az ipar-kereskedelmi foglalkozás legalsó, de önálló lépcsőzeteit, s ha még a földmívelés köréből is jelentékeny contingenst szolgáltatunk hozzá."[76] Ez ugyan szám szerint kevés, „mindenesetre olyan tekintélyes hányadát képezi a nemzeti erőknek, s különösen a magyar társadalom értelmi hatalmának, hogy ignorálni nem lehet... A magyar társadalom a polgári középosztály nélkül meg nem menthető... Csak a polgárság segítségével teremthetjük meg a nagy nemzeti középosztályt, mely átölel minden társadalmi réteget, s magába olvasztja e rétegek színét javát. Csak e polgári középosztály segítségével ömleszthetünk új vért társadalmunkba."[77] S itt most nemcsak a sorrendiségre, a hangsúlyeltolódásokra érdemes figyelni, ám a „vérátömlesztés" képisége láttán sem árt Asbóthra gondolnunk, aki — igaz a régi nemességre hivatkozva — már élt a „vérfölfrissítés" víziójával. A polgári középosztályra ugyanis Beksics felfogásában nem kisebb szerep vár, mint „a munka szeretetének és megbecsülésének" bevitele a középosztályba, „mert addig csak kevesen látnak polgári foglalkozás után. A hét szilvafa keskeny árnyéka és a hivatali bureau dohos légköre lesz tartózkodási helye a magyar ifjúságnak." Más szókkal „a társadalom demokratikus átalakítása" a feladat. A polgárság hi-

[76] *Censor*, 1884. 70. Nem érdektelen hogy miként jutott Beksics a fenti eredményhez. Az I. kategóriában a tanárokat, tanítókat, írókat, művészeket, orvosokat, mérnököket, köztisztviselőket s ügyvédeket és közjegyzőket veszi számba, ezeket összességben 60–70 ezerre teszi, tehát az összegzésbe a felső értéket vonja be. A II. kategóriában 20 ezer haszonbérlővel és 10 ezer gazdatiszttel számol. A III.-ban 172 önálló vállalkozót s 446 tisztet, egyéneket vesz tekintetbe (ebből is ezer lesz). A IV.-be 380 ezer önálló vállalkozót, s 2000 tisztet és üzletvezetőt; a kereskedelem köréből a 97 ezer önálló vállalkozót, s a 12 ezer tisztet s üzletvezetőt sorolja. A többit egy az egyben veszi.

[77] Uo. 71.

vatása „a társadalom polgárias szellemben való átalakítása, a gőgös aristocratikus szellemet kell lenyomnia a munka igája alá." Ennek érdekében még a választási kerületekhez is hozzányúlt volna Beksics, hiszen mint írta: „Tizenkét nagy magyar várossal jobban agyon lehet nyomni minden nemzetiségi törekvést, mint 52 vármegyével."[78]

Ami a gentryt illeti, ott rögtön leszögezi, hogy az angol párhuzam miért sántít: „ily értelemben nem, ellenben *landsquire* vidéki földbirtokos nemes: ily értelemben volt és van nálunk még jelenleg is gentry." (Kiemelés az eredetiben.)[79] De nemcsak nemzetközileg mérlegel, hanem kiterjeszti vizsgálódását a történelmi múltra is. A német Ritter, az angol country-gentleman azonban távolról sem játszott hasonló szerepet. „Ahol egy államban a kiváltságos osztályt átlag fél millió ember képezi, ott az alap sokkal szélesebb, hogysem olygarchia fejlődhetnék ki. Ahol a középen és nem a tetőn van a súly, ott a társadalmi rétegekben felfordulás nem következhetik. A gentryben, mely az egész országra kiterjedt, s a középosztályt képezte, nem fejlődhetett ki a separatismus. A megyékben ezer és ezer ember kezében lévén a hatalom, melyet féltékenyen őrzött, nem kerekedhetett felül néhány, vagy éppen csak egy család. Nagy befolyású családok voltak, akik a hatalom lényegét kezükbe kerítették, de a hatalom formáit és külső legalitását a gentry sehol sem vesztette el. De minden hatalmas megyei dynasztiával szemben állt egy másik dynasztia, mely nem engedte elhatalmasodni. Családi transactiokkal kormányozták a megyéket; de egyetlen család állandó és öröklődő túlhatalmával soha....Verbőczy Tripartituma még hatályosabban letette Magyarországon a középnemesség túlsúlyának alapkövét. Ezen az alapon épített tovább a gentry. A földbirtokot megkötötte; de a *nemzetséghez*. Az örökösödési jogban döntötte el a magyar földbirtok és földbirtokos osztály alakulásának sorsát. Kizárta az elsőszülöttségi jogot, s újabb időkig a hitbizományt. Ez által meggátolta, hogy a földbirtok mindig kevesebb kézben halmozódjék fel. Igaz, hogy ekképp saját tagjai egyénileg a vagyon-felosztás következtében alább szálltak, de mint osztály megmaradt nagy tömegűnek és hatalmasnak."[80] Az így kialakult „gentrytársadalom" változatlanul állt fenn 1848-ig. Azóta azonban komoly átalakulás kezdődött. „Köznemességünk ma már nem egyedüli állami és társadalmi tényező. Kifejlődtek mellette az értelmi foglalkozás s a polgárság. Túlsúlyuk ezeknek nincs még a gentry felett. Annál kevésbé lehet, mert a gentry egy része az értelmi foglalkozás embereinek nem csekély hányadát képezi." Ott ül a parlamentben, elfoglalta a hivatalokat, s a hatalom még a kezében van, ám „mindinkább erős concurrense támad a nem-nemesi eredetű intelligenciában és a polgárságban."[81] Lakonikusan állapítja meg: „Egy része pedig tönkre ment nem csak anyagilag, hanem erkölcsileg is." Ezek után ugyanúgy felteszi a kérdést, mint a polgárságnál: mi hát a hivatása a gentrynek? S hasonlóan pozitív, de kiegyenlített választ ad rá: „Hogy hivatása van, s hogy a gentry nélkül nem lehet társadalmi kérdéseinket megoldani, s hogy az átalakulás nem történhetik meg szerencsésen, ehhez kétely nem fér. Aki a gentryt

[78] Uo. 71–72.
[79] Uo. 78.
[80] Uo. 79–80.
[81] Uo. 81.

kidobná, mint tényezőt, számításaiból, szükségképpen helytelen eredményre jutna. A gentry nélkül akarni megcsinálni az új magyar társadalmat, befejezni az új Magyarország épületét, annyi volna, mint a bár még kellőleg ki nem faragott, de legtömörebb követ mellőzni az alapok megvetésénél."[82] S ha már sokak szemében azt a főbenjáró vétséget elkövette Beksics, hogy ilyen sorrendben, mintegy egyenlő esélyt adva polgárságnak és nemességnek, egyáltalán mérlegre tette hivatásukat, a végső válasz megadása előtt annak is végére próbált járni, milyen vagyoni erőt is képvisel a gentry, „mint tényező". S az adatokból azt szűrte le, hogy a gentry pusztulásáról szóló sirámok mögött valójában „a közép földbirtokos osztály, nem pedig a közép földbirtok pusztulásáról" lehet beszélni. A megyei virilis listák alapján azt a következtetést is megkockáztatta, hogy „a gentrynek legalább 60%-a megtartotta a vagyonát, vagy más megyében szerzett birtokot, avagy éppen terjeszkedett... a 40% hézagot a valóban újaknak nevezhető földbirtokosok töltötték be, sőt a gentry egy részével, növelték a régihez képest, a főúri és állami birtok rovására a középbirtok mennyiségét... E 40%-ban találhatók meg azon új elemek, melyek a magyar társadalom átalakulásának szempontjából fontosak. Ez elemek szorítják lépésről lépésre hátrébb a gentryt. A polgárság és az értelmi kereset emberei képezik ez elemek legnagyobb kontingensét. Iparosok, kereskedők, vállalkozók, ügyvédek, orvosok, mérnökök stb. meggazdagodva földbirtokot vásárolnak, s az új földesúri generációknak számos sorozatát nyitják meg. A keresztény elem e térfoglaló, aquiráló embertömegben túlnyomó. Az említett 40%-ból 30%. A zsidóság 10%."[83] A virilis listák további vizsgálata alapján azonban azt is megállapította: „...egyéb foglalkozások terén a zsidóság inkább előtérbe nyomult. A földbérletnél (*közép- és nagybérlet*) szinte többséget képez, a kereskedelemben is többnyire túlnyomó a zsidó elem, jelezve, *mily kevés vállalkozási szellem van nemcsak a gentryben, hanem polgárságunkban is.*" (Kiemelés az eredetiben.)[84] Ezzel a kör bezárult. Természetesen nem vizsgálhatjuk most, hogy Beksics statisztikai elemzései mennyire állták meg saját korukban a helyüket, bár megjegyezhetjük, pro vagy kontra érvek előállításában semelyik kutatónak nem lenne ma sem könnyű dolga. A következtetés érdekes számunkra, amellyel a záró fejezet címében is megfogalmazott konklúzióhoz jut: „Új középosztály." „A gentry... mint *gentry,* mint a magyar nemzeti élet, politikai és társadalmi befolyás *kizárólagos* letéteményese és birtokosa, nem tarthatja magát. Belevetve a létfenntartás küzdelmeibe, e küzdelemben csak úgy állhat meg, ha el nem szigeteli magát, s ha átidomul a modern létfeltételekhez képest. Nem szabad elesnie a gazdasági küzdelemben. Oly becses és kipróbált nemzeti elem végpusztulása végtelen kár volna a nemzeti ügyre. De erről nincs és nem is lehet szó, ha a gentry az átalakult viszonyokhoz képest szintén átalakul. A múltat nem lehet fenntartani sem az intézményekben, sem a társadalmi osztályokban."[85] S nem tekinthetjük őszintétlennek, amikor Beksics — a nemzet érdekében — oly komolyan aggódik a gentry romlásáért, miután bizonygatta, hogy nem is pusztul annyira, mint si-

[82] Uo. 82.
[83] Uo. 119–120.
[84] Uo. 124.
[85] Uo. 128.

ratói mondják, írják. Következtetése azonban mégis roppantul kegyetlenül hangzott az érintettek számára: „*Nem kell tehát egy társadalmi osztály sem, kizárólagosan. Egy nagy, új középosztályba olvadva, vagy legalább abban érintkezve, s az által összekötve, kell valamennyi.*" (Kiemelés az eredetiben.)[86] Bármennyire ambivalens és megengedőleges is a fogalmazás („olvadva, vagy legalább abban érintkezve"), azt a következtetést nem érinti, hogy ebben a helyzetben a gentry elzárkózása a legsúlyosabb hiba lenne. Sőt, bizonyos értelemben a sorrendet is optimalizálja! „Először is össze kell olvadnia a földbirtok új elemeivel, azután, de minél előbb a polgársággal. Így azután alkothat egy nagy, hatalmas középosztályt, mely magában foglalandja a nemzet zömét." Ráadásul a létesítendő középosztály ezen elemei már megjelentek a színen. „*De az összeforrás nem történt meg. A transfúzió, mely már megkezdődött, megállt.* A retrográd irány állította meg, mely az osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A gentrybe belekezdték beszélni, hogy mint ilyennek kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalnia. Az iparosokat arra figyelmeztették, hogy csak úgy boldogulhatnak, ha testületekbe elzárkóznak. Szóval a szétválást hirdették ép akkor, midőn nagy összeforrásnak kellett volna történnie. Ezért állt meg, sőt ment vissza a középosztály alakulásának örvendetes processzusa." (Kiemelés az eredetiben.)[87]

Beksics ezen a ponton a darvinismusra és Spencerre hivatkozik, amikor azt állítja: „*rendesen a legjobb és legerősebb tulajdonságok dominálnak* a keresztezés eredményében. A magyar gentryben megvan a büszke férfiasság, point d'honneur; de hiányzik belőle a vállalkozási és gazdasági szellem, kiválólag pedig a munka szeretete. A polgárságban, s az új földesurak majd valamennyi elemében épp azon jeles tulajdonságok vannak meg, melyek a gentryből hiányoznak, de nagyrészt a gentry valódi előnyei nélkül. A transfuzio tehát valamennyi elemnek csak hasznára fog válni. Az alakulandó új középosztály bizonyára közelebb fog állni a gentryhez, mert ez a fő alapelem, s mert ennek jelleme legerélyesebb; de az új tényezők tulajdonságai is érvényesülni fognak benne. *Ekképp azután a gentry kap egy kis gazdasági szellemet, a polgárság kiemelkedik szűk látköréből, a fényes parvenü pedig szerényebb és tartalmasabb lesz.* A gentrytől tanul komoly, férfias módot, s nem fogja hivalkodva mutogatni ízléstelen fényű termeit, s nem borul le az arany oltára előtt. Tudni fogja, hogy van valami becsesebb a pénznél." (Kiemelések az eredetiben.)[88] Nem tudjuk, mit gondolhatott Beksics, amikor javaslatát papírra vetette a gentry „vérkeveréséről" „transzfúziójáról", „keresztezéséről" (a vegyes házassági törvény elvetése után igyekezett inkább a tulajdonságok keveredését hangsúlyozni), azt azonban bizonyára sejtette, hogy megnyugtatásnak szánt gesztusa, miszerint a „transfuzio" után is a gentry lesz a fő alapelem az új középosztályban, aligha nyugtatott meg bárkit is. Hiszen az új osztályt alkotó minden alkotó elemtől (osztályoktól) illene megtudakolnia: egyáltalán vajon akarnak kereszteződni? Ráadásul önmagával is ellentmondásba keveredett, amikor a polgárságban és az új földesúrban egyaránt fellelni vélte a vállalkozó szellemet, miközben korábban e tekintetben a polgárságot inkább a gentryvel rokonította.

[86] Uo. 129.
[87] Uo. 130.
[88] Uo. 131.

Az állítás körüli maszatolás ennyi fogalmi tehertétel után valószínűleg nem lehetett a véletlen műve.

A válasz mindenesetre nem váratott sokáig magára. S meglehetősen elutasító volt. Elhibázottnak tartotta a koncepciót — elsősorban az állam és társadalom feladatainak összekeverése miatt — Grünwald Béla.[89]

A legfulminánsabb röpirattal azonban a jogi szakíró és irodalmi ambíciókkal megáldott publicista, Margitay Dezső reagált: „A gentry marad!" címmel.[90] S ha valamit Beksics nem mondott volna ki elég világosan, azt vitapartnere megtette helyette. Az értelmezés során azonban Beksics szájába olyan állításokat is adott, amelyekre a publicista nyilvánvalóan nem gondolt. Revisor szerint Censor „bizonyítani akarja, hogy az alap, melyen most állunk, az egyedüli helyes alap, melyről kiindulva bizton elérhetjük a nemzeti kultúr állapotok netovábbját, de csak akkor, ha előbb a gentryt, ezen — szerinte is legnemzetiesebb elemet — ledobtuk az eddig általa elfoglalt vezénylő emelvényről s helyébe új elemet ültetünk. Be akarja bizonyítani, hogy Magyarországnak csak az esetben van jövője, ha rögtön szakítva tradícióival, nemcsak kormányformájában, hanem társadalmi szellemében is szem behunyó demokráciává változik..." S „ha mégis specifikus magyar jövőt akarunk, akkor nem a magyar gentry, hanem a német származású polgár, s az új földesúr (a zsidó?) fogja nekünk megcsinálni." S bár Beksics sehol sem utalt az antiszemitizmusra, Margitay mégis magára veszi az irányultságot, s úgy véli, hogy „felé vág s azt mondja: minden a társadalom elemei között fejlődő mozgalom, megállapodás a kulturális haladásban s a kik ilyen mozgalmat keltenek, azok a nemzet ellenségei." Ezek után így summázza Beksics tézisét: „Ime, én kimutattam neked, hogy dicső, derék nemzet vagy ugyan, de azért buta vagy és nem vagy életrevaló. El veled! Majd én csinálok helyetted egy új magyar nemzetet – idegenekből."[91]

Mielőtt a fentiek alapján Margitayt — emelkedettebb eszmetörténeti szempontból — érdektelenné nyilvánítanánk, vessünk egy pillantást módszertani megfontolásaira. Már csak annak szemléltetése végett is, hogy röpirata miként mutatja meg azokat a csoportképző, mentalitásban megbúvó akadályokat, amelyeken feltehetőleg meghiúsult Beksics „új középosztály" víziója. Margitay ugyanis várakozásainkat felülmúlja, amikor Beksics alapvető hibáját módszertaniként is beállítja, s a nemzetegyéniség eszméjéből kiindulva fejére olvassa elméletének gyenge pontjait. „Ezt az individualitást: a karaktert, szokásokat, törekvési vágyakat, sőt némi

[89] Grünwald Béla ismertetése Budapesti Szemle, 1885. XIIL. k. 156–166. Grünwald intervenciósnak mondott szemléletében különösen jól hangzik a nézet: „Demokratiát, polgárságot nem lehet teremteni, mert az magától terem a hol a hozzá való gazdasági föltételek meg vannak, de mesterségesen lehetetlen megalkotni a föltételek nélkül. De a magyar társadalom, mely még 37 év előtt rendi volt, melyben még néhány évtized előtt nem volt számba vehető polgári elem, ily rövid idő alatt nem lehet oly demokratikus és szabadelvű szellemtől áthatott, mint a nyugat-európai nemzetek társadalmai, melyekben a középkor óta, egy hatalmas polgári osztály küzdött az aristokratiával, míg végre legyőzte." Maga is egyetért eközben azzal, hogy „azok az elemek, melyek természetszerű képviselői a demokratikus elveknek, nálunk is mielőbb kifejlődjenek s csak *tekintélyes polgári középosztály* vállán nyugodjék a demokratikus állam épülete. Ha ez bekövetkezik, egy nagy hézag lesz kitöltve nemzetünk organismusában." (Kiemelés – K.Gy.) uo. 162–163. A „polgári középosztály" jelzős szerkezete tehát további — szűkítő — jelzővel bővült („tekintélyes"). Jó lenne tudni, hogy a számba vehetők közül ki nem számított annak?

[90] *Revisor [Margitay],* 1885.

[91] *Revisor,* 1885. 6–7.

részben talán a faj ösztönét is – nevelés, új viszonyok előállítása, kényszerítés által hosszú idő alatt át lehetne idomítani bizonyos mértékben: de puszta kommandó szóval nem."[92] A nagy kérdés szerinte az, hogy ez az individualitás miben rejtezik: „intézményekben vagy egyes osztályokban"? Beksics fő hibája, hogy elkülönítette a „nemzetet" és a „társadalmat". Ha ezt nem teszi, akkor „nem beszélt volna osztályokról, mint külön individuumokról; a fejről: az arisztokráciáról, melyről azt hiszi, hogy ignoráns és indolens; a mellkasról: a gentryről, melyről — ahol arra van szüksége — azt mondja, hogy ügyefogyott, tudatlan, tétlen; ahol meg arra van szüksége: életerős elem, minden ösmeretet felölelő, nemzetfenntartó; – nem a gyomorról: a polgárságról, mely szerinte nem is a magyar nemzet eleméből való, de azért arra van hivatva, hogy belőle képződjék a magyar nemzet; nem az egész épületet hordó végtagokról: a népről, melyről elégnek tartja odavetőleg csupán annyit megjegyezni, hogy az tudatlan és koldus. Beszélt volna csak a nemzetről... Mikor, mint psycholog, az individuum milyenségét akarta konstatálni, akkor az egész nemzetet kellett volna néznie: mikor meg, mint patholog, az észrevett baj fészkét akarta kijelölni, akkor — de csak akkor! — vehette volna külön bírálat alá az egyes részeket. Ott van tehát az első hiba, hogy Censor összetévesztette az egyént az egy és oszthatatlan test egyes részeivel."[93] Revisor szerint tehát alapvető hiba a gentry ellen az össztüzet irányítani, s hol vagyunk már az Asbóth által egyszerre arisztokratikus és demokratikus gentry képétől: „...hasztalan törekvés egy minden ízében születés-arisztokratikus hajlamú nemzetnél a születés-arisztokráciának detronizálását akarni. Eltekintve attól, hogy helyébe úgy sem lehetne az ész-arisztokráciát ültetni, hanem majd odaülne helyébe az eszményekért nem valami nagyon lelkesülő pénz-arisztokrácia... Ha jönne egy nagy politikai földindulás, mely a gentryre nem csak rákiáltana, mint Censor, hogy »pusztulj!«, hanem igazán elpusztítaná azt; akkor — a pénz-arisztokrácia vezérszerepre jutása által — kiknek a kezébe menne át Magyarország sorsának intézése? Zsidók kezébe. Mert a pénz náluk van s nincsen magyar osztály, mely a pénz terén nekik kétessé tehetné a diadalt. Már pedig, hogy zsidóktól függjön Magyarország jövője, azt Censor sem akarhatja; ha egyéb okból nem, hát legalább azért, mert kár volna, ha annak az ízről-ízre magyar gentrynek a kezéből, mely ezer éven át nemzetalkotó elemnek bizonyította magát, egy fajnak a kezébe menne át az uralom, mely mellett háromezred év történelme tanúskodik, hogy nincsen meg benne egyetlen kelléke sem a nemzetalkotás tehetségének. Nem akarnám, hogy félreértessem! Zsidó alatt én nem vallásfelekezetet értek, de nem is egy elemet, mely talán a magyar nemzet egészének egy kiegészítő része." Akiknek még mindig nem volna világos az érvelés iránya, azok kedvéért az antiszemita röpiratszerző szemügyre kívánja venni, hogy „mennyiben számíthatunk rá [értsd: a zsidóra, mint népfajra] a jövő nemzeti küzdelmek közepette?"[94] A Beksicstől levezethető, de Beksics ellen fordított „Az új földesúr arcképe" c. fejezet erről tanúskodik. Már akkor is, amikor kijelenti: „Ennek a népnek pedig egyik sajátossága, faji jellege, hogy nem olvad be a népek közé, melyek között él... További

[92] Uo. 9.
[93] Uo. 11–12.
[94] Uo. 20–21.

individuális jellemvonásai e népnek, hogy nem bátor, pénzvágyó, hazafiságot nem ismerő, hatalomvágyó, minden befolyást és hatalmat a kezébe igyekszik keríteni, mint tette ezt a polgárosítás 17 éve alatt nálunk, ahol számarányát sokkal túlszárnyaló mértékben kezébe kerítette kereskedelmünket, iparunkat; az ügyvédi, az orvosi teendőket, a zsurnalisztikát, a földbirtok egy részét; (nem a Censor által kimutatott arányban!) a hivatalt, a pénzt s ezzel a befolyást, kiszorítva minden térről a nem zsidót."[95] Mint látható, következtetéseit részben Censor adataiból vonta le, bár ez nem akadályozza meg abban, hogy közben meg is kérdőjelezze azokat. Végső soron azonban itt világos distinkciót tesz a nemzeteszmény jegyében: „Azonban ne vélje senki, hogy ez okból reájuk fogom kiáltani a feszítsd meget. Nem! Sőt, amennyiben az eredményt nem aljas és erkölcstelen úton, hanem kitartó szorgalom s egymás segítése által érik el, meghajlom előttük és tisztelem bennük azon vonásokat, melyek erényszámba mennek. Ha becsületes úton s eszközökkel szereznek, nem irigylem tőlük a sikert; épp úgy nem, mint nem irigylem a germántól, a szlávtól, ha megvagyonosodik Magyarországon s *lesz belőlük magyar polgár*. A magyar kereskedő elbukik; jő helyette másik – rosszabb esetben német, a ki 30 év alatt magyarrá változik. – Nem baj! – A nemzet nem szegényedett, habár a bolt urat cserélt. A magyar gyáros tönkre megy; jő helyette másik, vagy rosszabb esetben: cseh, kinek fia már magyar. – Nem baj! – A nemzet nem szegényedett, habár a gyár urat cserélt. Az egyik magyar eladja ősi földjét, megveszi a másik; rosszabb esetben porosz lesz az új földesúr, aki magyar honfiakat növel. – Nem baj! – A nemzet nem szegényedett, habár a föld urat cserélt. De ha mindezt egy népfaj gyermeke szerzi meg, mely 3000 év történelmének tanúskodásaként soha sem olvad be a népbe, mely között él; mely ezredéveken át elkülönzött test a testben, anélkül, hogy részévé válnék az egésznek; melyről három ezredév történelme tanítja, hogy vallásának, faji természetének exkluzivitásánál fogva ezredéveken át megőrzötte vérbeli ösztöneinek változatlanságát, – tehát a továbbköltözési hajlamot is, akkor, ha megdöbbenek, méltán döbbenek meg nemzetem: a zsidóéval nem rokon fajom jövője fölött."[96] Margitay tehát a „nemzetalkotó osztályok" legfontosabbikába, a „közép-földbirtokosokból (a gentry tagjaiból), kereskedők, iparosok, ügyvédek, orvosok, hivatalnokok, tőkepénzesek, zsurnalisztákból álló szorgalmas, becsületes és hazafias középosztály" soraiba nem sorolja be a zsidót.[97] S nem pusztán faji, vérségi kritériumok alapján szegül szembe a középosztályi keveredés tézisével, hanem ennél még sokkal megfoghatatlanabb etikai és politikai maximák mentén. A becsületes és hazafias vagyonszerzők viszont társadalmilag is befogadtatnak. Mindebből azonban a nyolcvanas évek közepének — a zsidó ellenpontjaként asszimilált fajjá konstruált — gentryjére nézve is komoly társadalmi következmények adódnak. Erre először csak oldalvágásként utal, amikor felteszi, hogy „Censor nem tartozik a kutyabőrös gentryhez (ugy-e nem?)"[98]

A címeres gentryről szólva azonban — saját módszertani előfeltevéseihez is némiképp hívnek kívánva mutatkozni — az „egész magyar fajt" is (a magas a-

[95] Uo. 22–23.
[96] Uo. 24–25.
[97] Uo. 25.
[98] Uo. 27.

risztokrácia, a gentry, a polgár, a nép) újra kell definiálnia. „Ugyanis ez a *kígyó-gentry faj* veszedelmes náció; nemcsak, hogy becsületesnek, okosnak, lovagiasnak, hazafiasnak, ha kellett: önfeláldozónak mutatta magát mindig s ezáltal meg tudta nyerni a többi osztályok bizalmát és rokonszenvét; nemcsak, hogy tényleg most is az ő kezében van a vezérszerep, hanem még amellett olyan fortélyos is, hogy egyik végével belenyúlik a magas arisztokrácia, másik végével meg a polgárságba és a népbe. Mindegyikkel atyafi, jó viszonyban élő rokon s ördög tudná pontosan meghatározni, hogy fölfelé, meg lefelé hol kezdődik és hol végződik? Olyan, mint a farkát szájába fogó kígyó: se kezdete, se vége. Akár hol tapogatja az ember, mindenütt az ő ruganyos teste van! Avagy nem belőle emelkedett-e ki a legmagasabb születés-arisztokrácia? – Nem bukkanunk-e lépten-nyomon itt és ott egynevű családokra, melyek csak két külön osztályba átnyúló gallyai egy törzsnek? Nem ő szolgáltatja-e az értelmi arisztokrácia legnagyobb kontingensét? A hajdúk, a királyi városok polgárainak egy tekintélyes része nem az ő családi vérükből származott-e? A jászok, a kunok nem az ő osztálytársaik voltak-e bizonyos tekintetben? A népbe, az egyszerű munkások közé nem szállott-e le közülük meghatározhatatlan számú mennyiség? S azok az elemek, melyek nem vele egy törzsből származó atyjafiai, a kinyomozhatatlan rokonság szálai, hálózata által s az együttélés teremtette összeköttetéseknél fogva nem szintén atyjafiai-e?" (Kiemelés – K.Gy.)[99] Az eredetileg iróniába hajló hasonlat menet közben szinte határtalanul komoly (és ruganyos) vízióvá tágul. S valójában a középosztály alkotó-elemeinek korlátozásából és megmerevítéséből megszületve épp a nemzeti identitás újrafogalmazásának kulcsfontosságú részévé válik. Ne higgyük azonban, hogy a szerző beéri a fogalomtörténeti teremtés kissé mágikus gyakorlatával. Pontosan megfogalmazza, hogy miből táplálkozik indulata, s hogy kik ellen és milyen eszközökkel kíván harcba szállni. „Az idők szeszélye egyszer, ezelőtt 17 évvel, úgy hozta, hogy a magyar nemzet nevében intézkedő férfiak egy paktumot kötöttek a Habsburg uralkodó házzal, melyre azt mondták a nemzetnek, hogy az kedvező lesz neki s lényegében nem más, mint a régi pragmatika szankció, a nemzetre nézve előnyösebb megújításban. A nemzet elhitte mind a kettőt, pedig egyik sem volt igaz."[100]

A dualizmus megszokott függetlenségi kritikájából, a becsapottság érzéséből azonban újfajta stratégia körvonalazódik. Beksicshez szól, de az egész 67-es establishmentnek intézi szavait: Ha rongyos a gentry, annak a kiegyezés megkötői az okai. „Nem követjük az ön tanácsát. Nem veszítjük el exkluzivitásunkat: testünk szívós tömörségét. Nem ültetünk a gentry helyébe demokráciát, mely nem fakad a mi vérünkből, hanem csak kívülről önthetnek ránk, mint ránk öntötték kultura cím alatt a mindenünnen összekompilált intézményeket, melyek megfojtással fenyegetnek bennünket. Nem olvadunk be az új földesurakba. Nem hozunk magunknak ész-arisztokrácia cím alatt pénz-arisztokrácia gólya-királyt... De nem is megyünk azon az úton tovább, melyen eddig önöket jóhiszeműleg követtük." A felmondott lojalitás a politikai és társadalmi térre egyaránt vonatkozott, de a társadalmi mozgalom megelőzi a politikai hatalomátvételt: „Elkergetjük önöket doktrínáikkal együtt a hajóskapitányi padról s majd magunk vesszük át a hajó

[99] Uo. 28–29.
[100] Uo. 30.

kormányzását. És, hogy ezt mind megértethessük önökkel: – hogy meg ne lepje önöket, mikor majd előlépünk, már kezdjük predikátumainkat névjegyeinkre íratni: címereinket pecsétnyomóinkra metszeni. A gentrytől elvették önök a drágakövekkel kirakott kardmarkolatot, de megmaradt neki még a kard s a címer."[101] Zavaros kép a nyolcvanas évek gentry-vitáinak lezárásaként, de hitelét nehéz kétségbe vonni. A címerpajzson a kígyó-gentry látható, amint befonja az egész nemzettestet, s a pajzsot markolat nélküli (vagy csak drágakövek nélküli markolatú?) csupasz kard övezi. Nem éppen idilli vízió, de az integrált nagy és új középosztály tervének fejfáján joggal díszeleghetne.

Nem minden volt nemes, nem minden magyar gentry gondolkodott azonban így. Az Országos Kaszinó kapcsán már idézett leírás például azt is kritikusan megállapítja: „Az a társadalmi réteg, mely magát Budapesten most »gentry«-nek nevezi, nem hasonlít az angol gentryhez semmiben sem, csak abban az egyben, hogy ez a budapesti gentry is oly művelt, földbirtokos családokból áll, a melyek tulajdonkép saját birtokaikon a vidéken laknak, és a fővárosba csak mulatni, gyermekeik neveltetése végett vagy a papák, vagy a férjek magasabb rangfokozatú állami tisztviselősködése folytán járnak föl." Nem mulasztja el megemlíteni: „Budapesten azonban nem minden művelt földbirtokost fogadnak be a »gentry« társaságba; éppen ellenkezőleg, a budapesti »gentry« köreiben többet adnak a genealógiára mint maguk a mágnások." Végső soron azonban a jelenség fővárosi kezdeteit látva nem érzi ildomosnak vészharangok kongatását: „Szerencséjére a magyar társadalomnak ez a *legújabb keletű rendi mereveskedés* oly betegség, a mely csak szórványosan lép föl a Budapesten székelő nemes családokban." (Kiemelés – K.Gy.)[102]

A legfontosabb vitakérdésekben az álláspontok polarizálódásával és kristályosodásával tulajdonképpen lezárult, s egyúttal eldőlt a nyolcvanas évek középosztály-vitája. Az utóvédharcok sorából egyet mégis meg kell említenünk: az aktuális vita történelmi kiterjesztését. Úgy látszik a konfrontáció hevében meg kellett küzdeni a nemesi múltért is. Az amúgy is a viták része volt, hogy Mikszáthtal szólva – ez a gentry az a gentry-e? Most a históriai levezető csörtére az ún. Grünwald–Mocsáry párbaj keretében került sor.[103] Grünwald az 1825 előtti évekre különféle metszetekben hozott pillanatfelvételekből rakta össze a maga erősen aktualizált múltképét. Nem nehéz az önéletrajzi ihletettséget észrevenni a negatív jellemzésben: „E körökben hírnévre, tekintélyre, vezető állásra nem eszmékkel, a tudomány új igazságaival lehetett szert tenni. Ha ilyen magasabb

---

[101] Uo. 36–37.

[102] A budapesti társaság. 1886. 419–420.; 438.

[103] *Grünwald,* 1888.; *Mocsáry,* 1889. A fogalomhasználatra: „Egybefoglalva teszem meg a főurakról és a köznemességről szóló fejezetek tartalmára észrevételeimet; a főurak megnevezés helyett a *mágnások*, a köznemesség helyett a *nemesség* szavakat kívánom használni. Nem épen könnyű jó nevet találni azon osztálynak, melyet Grünwald Béla a köznemesség címen tárgyal; nem tartom jónak a köznemesség szót; régebben ez alatt a paraszt életmódot folytató, vulgo bocskoros nemeseket értették; a táblabíró szó legjellegzetesebb, de hiányos sok tekintetben; még talán leghelyesebb egyszerűen a nemesség szót használni. Legyen szabad tehát kérnem a nyájas olvasót: vegye tudomásul, hogy midőn én nemességet mondok, ugyanazon osztályt értem alatta, melyről Grünwald Béla mint köznemességről beszél; midőn a főurakról és köznemességről együtt akarok valamit mondani, az összes nemesség kifejezést fogom alkalmazni." *Mocsáry,* 1910. 205.

szárnyalásra képes egyén támadt volna közöttük, nem érvényesíthette volna magát a közéletben. Csak a ki teljesen és tisztán a rendi érdekek s az ezeknek megfelelő eszmekör képviselője volt, csak a ki kitűnt a fennálló nyomorúsághoz való lelkesült s állhatatos ragaszkodásban, csak a ki ízléstelen, cikornyás latin beszédekben tolmácsa tudott lenni a nemesség felfogásának, csak a ki alapos jártasságot tanúsított a Corpus Juris elavult törvényeiben s biztosan tudta idézni s a jelenkor viszonyaira alkalmazni az Árpád korszak törvényeit, csak az ily szellemű ember számíthatott a nemesség bámulatára s nem az, a ki államférfiúi eszmékkel volt eltelve."[104] Megjegyzendő azonban — minden ellenkező híreszteléssel szemben — hogy Grünwald nagyon is árnyalt és távolról sem kizárólag negatívisztikus képet rajzolt a rétegzett köznemességről, „a társadalmi állás, tekintély és befolyás" szempontjából. Szerinte „a tekintély és befolyás alapja a birtok nagysága s nem a nemesség régisége volt." Ugyanakkor a régi alsó nemességről nem minden aktuális él nélkül állapította meg (az egész szövegrész múltra vonatkozó jelen időben fogalmazódott): „A magyar nemesség szegényebb része tisztességes polgári munkával keresi a kenyerét. A nemességből papok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, hivatalnokok, gazdatisztek, tanítók, kocsmárosok, mészárosok, csizmadiák s egyéb mesteremberek, sőt hajdúk és fuvarosok is nagy számmal kerülnek ki. Ez az elem az ország nemesi demokráciája."[105] Hozzátehetjük ugyanakkor, hogy expressis verbis a gentryt csak Mocsáry említette, amikor saját emlékeit elevenítette fel az 1830-as évekből.[106] Ő az, aki közvetlenül is kitért a nyolcvanas évek vitáira: „Egy felesleges és meddő osztályharc ez. Az a szerencsétlen régi földbirtokos osztály, mely anyagilag félig tönkre ment, úgy látszik még most is szálka némelyeknek szemében, nem tudják neki megbocsátani, hogy még most is él, hogy országszerte még mindig bír némi tekintéllyel, sőt ragaszkodással is azon nép részéről, melyet nyúzni volt állítólag legfőbb törekvése. Ne féltsék tőle az országot, ez az osztály tudta a kötelességét akkor, midőn még teljes erejében volt; most már ha akarná sem volna képes arra, hogy az azóta fölcseperedett elemeket a közügyek kezeléséből, a haza szolgálatából kiszorítsa."[107]

Régi-új századelő

Amikor az 1880-as években még ádáz vita folyt Magyarországon az egységes, új, magyar középosztály megteremtésének lehetőségéről, azon belül a középbirtokos osztály vezető szerepének megmentéséről, Németországban már javában megindult a „Mittelstandbewegung", amely akkoriban elsősorban az iparos-középosztály és a Mittelstand politikai azonosításán alapult. A német mozgalom

[104] *Grünwald*, 1910. 120. Grünwald történetírói munkáját, mint öngyógyítási kísérletet elemzi *Lackó*, 1986. 116–117, aki azonban nem tér ki a Mocsáry Lajossal folytatott polémiára.

[105] Uo. 116.; 118.

[106] „...midőn kétségbe vonom Grünwald Béla állításainak s egész fölfogásának helyes voltát, arra hivatkozom, mire a 30-as évekből jól emlékezem." *Mocsáry*, 1889. 220. A hajdani olvasmányokkal összehasonlítva magát a gentry szót — jelzős szerkezetben — a jelenre használja: „Olvastak legalább is annyit, mint *a mostani falusi gentry*..." (Kiemelés – K.Gy.) uo. 225. A vitára lásd *Tóth L.* 1939. 9.; *Pók*, 1991. 226.

[107] *Mocsáry*, 1910. 255.

azonban nem korlátozódott az iparosságra (kézművességre), hanem újabb és újabb rétegeket foglalt magába: előbb az ún. önállóak közül (birtokosok, kereskedők, parasztok), majd a századfordulótól immár alkalmazottak közül is (köztisztviselők, magánhivatalnokok). Ezen, egzakt kritériumok alapján nehezen egybefoglalható halmaznak az ernyőfogalmaként született újjá a Mittelstand-koncepció: az ún. régi és az új Mittelstand megkülönböztetésével. A régiekhez az önálló kisegzisztenciák, az újba a hivatalnokok és alkalmazottak tartoztak.[108] A fogalom kiszélesítésének azonban nemcsak olyan következménye lett, hogy egyre nehezebb volt pontosan tudni, hogy ki is tartozik ide, hanem felrémlett az ernyő alatt meghúzódó csoportok szétforgácsolódásának veszélye is. A történeti iskola doyenje, Gustav Schmoller például 1897-ben tartott híres előadásában már felső és alsó Mittelstandot különböztetett meg, s tette ezt — más kritériumot nem találva — elsősorban jövedelmi alapon. Werner Sombart pedig egyenesen a Mittelstand fogalom használatának mellőzését ajánlotta.[109] A középosztályok szerveződése azonban a társadalomtudósok akadékoskodására nem sokat adott. A századelőn már nemzetközi kongresszusokat is tartottak: 1905-ben Liège-ben, 1908-ban Bécsben, 1911-ben pedig Münchenben.[110]

Természetesen a magyar fogalomhasználat nem függetleníthette magát ezektől a régi-új, nemzetközi fejleményektől. Schmoller említett előadásáról, amelyet 1897-ben a lipcsei evangélikus szociális kongresszuson tartott (Was verstehen wir unter dem Mittelstande?) 1900-ban az agráriusok politikai érdekszövetségének, a Magyar Gazdaszövetségnek a folyóirata közölt bő ismertetést.[111] A névtelen szemlélő azonban inkább elsiklott a német és a magyar szóhasználat eltérései fölött. Ez a társaság érthetően elég nehezen tudott túllépni a történelmi kereteken. Jól jelzik ezt az 1900. októberi kassai agrárgyűlésen tartott középosztály-előadások.[112]

Igazán újszerű hangot a konzervatív szociológus, polgári foglalkozását tekintve polgári iskolai igazgatónő Geőcze Sarolta hozott a Gazdaszövetség lapjába, amikor nem a bevett frázisok szellemében a középosztály pusztulásáról, hanem új idők új szeleként „megújhodásáról" értekezett.[113] S nemcsak a hangzás rend-

---

[108] *Conze*, 1978. 83. sköv. A megkülönböztetést Hugo Böttger, német nemzeti-liberális képviselő brosurájának tulajdonítja.

[109] „Weil das Wort »Mittelstand« so vieldeutig ist, verwendet man es nach Belieben 'a deux mains und verdunkelt dadurch den Tatbestand. Am besten ist es, den ganzen schwammigen Begriff »Mittelstand«, der schon alles mögliche bedeutet hat und alles mögliche bedeuten kann, überhaupt nicht zu verwenden; jedenfalls nicht dort, wo von sozialen Klassen die Rede ist." *Sombart*, 1954. 463.

[110] Az 1911-es müncheni kongresszus előadásairól lásd Schiller, 1912. A kongresszussal szemben komoly bírálatként vetődött fel, hogy „a középosztály igen jelentős elemeire: hivatalnokokra, katonákra, szellemi középosztályra stb. egyáltalán nem terjeszkedett ki, sőt a földbirtokos középosztálynak is csak igen kevés figyelmet szentelt..." uo. 688.

[111] Mi a középosztály? Magyar Gazdák Szemléje (MGSZ), 1900. febr. 121–127. Ugyanebben a számban egy másik cikk (A középosztály. 81–85) aligha véletlenül a fogalom — a középbirtokosság és a középosztály azonosításán alapuló — teljesen hagyományos hazai értelmezését fejtegette. Végkicsengését pedig az alábbi sorok adták meg (mellesleg Széchenyi Imre gróf Nemzeti Kaszinóbeli lakomáján elmondott beszédére hivatkozva): „...a középbirtok munkája sokkal gyorsabb és eredményesebb, ha a legjobbak, az aristocraták mutatnak neki utat." uo. 85.

[112] MGSZ, 1900. 721–840.

[113] *Geőcze*, 1904. 919. A hangnem újdonsága a szerkesztőt is meglephette, mert szerkesztői jegyzetben igyekezett elhatárolódni: „...szerző minden nézetében nem osztozunk ugyan, de G. S. neve és elismert socialis tudása elég súllyal bír, hogy szívesen közöljük." A szerkesztő Bernát István

hagyó, hanem a tartalom is, amikor számot vet azzal a számunkra már ismétlésnek tűnő ténnyel, hogy a „magyar középosztály belső szerkezetében" nem egységes, s benne „különnemű alkotó elemek" lelhetők fel. Eszerint a középosztály a „történelmi középosztály", a „polgárság", a „nép fia", az „aristocratia", és „zsidóság" soraiból tevődik össze, tehát konzekvensen genetikusan leszármaztatott elemekből. Jelentős részben ennek tulajdonítható, hogy ebben az írásban szinte lépésről lépésre tetten érhető a gentry átértékelésének folyamata. Nemcsak abban, hogy a csoport — a szerző „mi tudatának" hangsúlyozása mellett — immár „történelmi középosztály" gyanánt jelenik meg, hanem abban is, hogy ez az elem, amely a szerző szavai szerint „ma is színt és jelleget ad" ennek a csoportnak, a korábbinál sokkal erőteljesebb kritikában részesül, s ezúttal a saját oldalról.[114] Az egykori köznemesség tagjainak anyagi romlását ugyan saját hibái mellett igyekszik a körülményeknek tulajdonítani (bár itt komoly ellentmondások feszülnek: 49 után a „német csatornán" az európai műveltség nem jutott el hozzá, de a kiegyezés után „Parisból" az „élvezetvágy" igen, másra vonatkozik, mégis nehezen összeegyeztethető „esztelenségig menő szabadelvűsége", s a „mesterségesen leszorított árak"), mégis korábban szokatlan hangot és hangsúlyt használ, amikor kimondja: „ezek a tényezők idézték elő ama léha, nyegle, a munkát lenéző, romlott, here-típus kifejlődését is, melyet ma gentry szóval jelölnek s mely a közvélemény előtt a régi középosztály hírének annyit árt." S bár ezt a „hitvány típust", csak töredéknek tekinti, „kiszáradt fához" hasonlítja, s kijelenti, hogy ezekkel nem kíván foglalkozni, csak az osztály azon része érdekli, amely „félig saját hibáján kívül került az anyagi tönk lejtőjére", azt kellene szerinte megmenteni.[115] A polgárság kapcsán kerül terítékre a nemzeti szempont, mint fő tényező, ami miatt nálunk — szerinte — „nem lehet tisztán a democratia szempontját érvényesíteni." A mai középosztály polgári részei közül a „némileg cosmopolita" és a „nemzetiségek közül" kikerülők az „assimilálódás" befejezetlensége miatt nem alkalmasak a nemzet vezetésére, ám meggyőződése szerint fiaik már magyarok lesznek. A polgárság „régebben ideszakadt, törzsökös" másik része megbízható ugyan, de „szűk látókörű", s ezért vezetésre, „új eszmék termelésére nem való." A polgárok „még becsesebb, kiforrottabb elemének" tekinti a „régi lateinerek, városi honoratiorok osztályát", akik ugyan a „bureaucratia oszlopaiként" beleta-

egyébként visszaemlékezéseiben is nagy tisztelettel szól „női munkatársáról" Geőcze Saroltáról. *Bernát*, 1936. 21.

[114] A szerző hangsúlyozottan többes szám első személyben beszél: „...bennünk a történelmi középosztály sarjaiban..." *Geőcze*, 1904. 934. A „történelmi középosztály morfológiájának vázlatára" lásd *Hanák*, 1962. 31. John Lukacs terminológiai áttekintéséből kimarad a „történeti középosztály", nála a dzsentri szó helyét a kilencvenes években Budapesten az „úri középosztály" kifejezés veszi át, majd alig egy évtized múltán újabb „vészterhes változás" következik: a „keresztény középosztály". *Lukacs*, 1999. 98–99. Az előrehozott ütemezésű fogalomváltások (hivatkozás nincs) nyilvánvalóan a két világháború közötti fejlemények visszavetítései.

[115] Uo. 921. Az arányokat tekintve maga is bizonytalanságban lehet, mert a bajok gyökeréről szólva, később a megrendülés magával ragadja: „Az egykori úri családok nagy része (sic!) országszerte elpusztult. A vén nyárfák kifágva, a kert felszántva, az udvar begyepesedve, a kapu csukva, a nép az udvarból kitiltva, az új uraságtól elvadulva: a birtok kézről kézre vándorol, mint a bolti portéka." uo. 927. E gyöngyszemet olvasván nehéz megtartóztatni magát a gazdaság- és társadalomtörténésznek legalább bizonyos kérdések megfogalmazásától: vajon miért van a kert felszántva, s miért is vándorolna kézről kézre a bolti portéka?

nultak a szigorú fegyelembe, viszont „bizonyos simulásuk a mindenkori hatalomhoz" teszi alkalmatlanná őket „a nemzet vezetésére nehéz időkben". Geőcze korábban ismeretlen rokonszenvvel szól a „színmagyar" nép fiaiból kikerülők „őserejéről" és „eredetiségéről", „kiválásuk" — felfogása szerint — a középosztály megújhodása szempontjából csak „lassú és sohasem tömeges" lehet.[116] Elenyésző töredékként, kivételként, de mégis számol az arisztokráciával is. A zsidóságot viszont „rohamosan átalakuló középosztályunk tömegében rohamosan szaporodó elemének" tartja. Az „assimilálódás" számára „nem faji vagy felekezeti kérdés", hanem „elsősorban az erkölcsi és culturális színvonal" problémájaként vetődik fel. Ebből a szempontból a zsidóságot háromfelé bontja: szerinte „van a nálunk élő zsidóságnak egy erkölcsi és culturalis fejlődésre képes s a nemzeti érzés iránt fogékony, becses része...melynek felszívódása a középosztályba nyereség". Van egy, „sajnos jelentékeny rész", amelynél a műveltség szintje alacsony és a nemzeti érzéshez is idegenül viszonyulnak. S végül egy töredék az, amely ugyan a cultura magas fokán áll, „de érzésében cosmopolita s a vallási és erkölcsi alapot teljesen kilökte a lába alól". A fentiek fényében evidensnek tűnik, hogy Geőcze szerint csak az első bizonyult felkészültnek az emancipációra, a második rész azzal okoz nehézséget, hogy gyermekeit az értelmiségi pályára küldi, a harmadik beállítódása meg egyenesen káros.[117] Egy biztos, hogy a társadalom szervezésére vonatkozó elképzelések konklúziójaként a régi birtokos osztályból származó úr azért kapja a — hozzá azért, valljuk be nem könnyen tapadó — „kiválóan sociabilis" jelzőt, mert a szerző szerint ő „képes beolvasztani az idegen elemeket: a szorgalmas, de isolalt német polgári családot, a finomabb érzésű zsidót. A többi elem mind különvált, egymáshoz nem tapadó töredék: szilárd kötetté (sic!) csak ezen osztály összetartó ereje változtatja."[118] A bajok gyökerének feltárása után az orvoslás módjára is javaslatot tesz a szigorú szerző, s eközben némiképp a premisszáknak is ellentmondó következtetésekre jut, amikor kijelenti: „a modern társadalom csak szellemi és erkölcsi qualificatiot ismer, születésit nem." Maga is érezvén a „látszólagos" ellentmondást a történelmi középosztály hivatásáról mondottakkal, a következő magyarázattal szolgál, kimondva: e „hivatást nem születési, hanem erkölcsi qualificatiojánál fogva töltheti be. A történelmi középosztály van hivatva arra is, hogy a társadalomnak saját erejéből, tudása, deréksége révén fölemelkedő elemeit, bármely rétegből, bármely nemzetiség, vallás kebeléből jöjjenek azok, szeretettel fogadván a maga körébe, annak megadja a magyar nemzeti társadalom évszázadok nemes hagyományai által kifejlesztett nemes zománcát..."[119] A történelmi középosztály erkölcsi definíciója azonban több mint puszta máz, a Szemle karácsonyi számában közölt cikk közvetlen záróutalást is tartalmazott a Megváltás aktusára.

Egy évtizeddel később az agráriusok már ott tartanak, hogy egy feltehetőleg kezdő tollforgató már a mezőgazdasági érdekképviselet, az Országos Magyar Gaz-

[116] Uo. 922–923.
[117] Uo. 924–926.
[118] Uo. 927.
[119] Uo. 934. A zománc metaforát tovább csiszolja, amikor a továbbiakban a társadalomnak visszaadandó „nemes patináról" ír, ami úgymond „bele van égetve a lelkünkbe".

dasági Egyesület (OMGE) szociális bizottságának megbízásából, nemzetközi kitekintéssel foglalkozik a középosztály-problematikával. Megállapítja, hogy a kisipar „nem kiegészítő része a középosztálynak, hanem lecsúszott a társadalom alsó rétegei közé". A magyar viszonyokra ezt így konkretizálja: „a magyar középosztály majdnem teljesen nélkülözi épen azt az elemet, amely más művelt népeknél ezen osztályoknak gerincét és fő erősségét alkotja", az „iparos és kereskedő polgári osztályt". A nemzetközi középosztály-mozgalom legújabb vívmányait eközben — sajátos módon — mégis beilleszti a hazai elemzésbe: „A magyar társadalom mai fejlődésének történeti előzményei és az erre közreható sajátszerű tényezők okozták, hogy nálunk a középosztály ez idő szerint majdnem kizárólag a hivatalnoki és lateiner elemekből áll, mert ami a magyar birtokos gentryből még egzisztál és a mai polgári elem újabban fejlődött az csak rudimentum. Az egyik maradványa egy befejezett múltnak, a másik kezdete egy jövő fejlődésnek, amelynek az útjára okvetlenül rá kell térnünk..."[120] Mintha az ún. (de egészen más jelentésű) régi középosztály romjain nálunk az új, hivatalnokokat és szabad foglalkozásúakat magában foglaló középosztály hordozná immár a jövő ígéretét. Persze — ha kissé belegondolunk — aligha véletlenül: hiszen a nemesi középbirtokosság leszármazottainak — oktatási aspirációik révén — elsősorban ezekbe a hivatásokba volt módjuk teret foglalni. De a társadalmi szerveződés szintjén is megindult a tisztviselők „hivatásrendi" egyesületekbe tömörülése: a Magántisztviselők Országos Szövetsége 1896-ban (később Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége), a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete 1903-ban alakult meg.[121]

A hivatalnok elem erősödését és öntudatra ébresztését jól jelzi, hogy 1904-ben Kolozs rendezett tanácsú város polgármestere egy tanulmány függelékeként tervezetet tett közzé, amely a „középosztály önvédelme" címen „magyar állami és törvényhatósági tisztviselők, föld és házbirtokosok; művészek, hírlapírók, ügyvédek, orvosok, tanárok, mérnökök, papok, tanítók, magántisztviselők, kereskedők és iparosok" egyletté alakulását tűzte célul.[122] Tudomásunk szerint a középosztály újfajta tömörítését célzó szervezkedésből nem lett semmi, az mégis figyelemreméltó, hogy az alapvetően közjogi kérdéseket meghaladni akaró, de Magyarország ipari önállósulását szociális téren előkészíteni kívánó szerző ugyan időnként tesz gesztusokat a földbirtokos nemesség irányába, meggyőződéssel vallja viszont a nemzetiségi viszonyok szorításában: „egy erős, egységes magyar középosztály megteremtését más nem, csak a magyar tisztviselő végezheti."[123] A szár-

[120] *Szilárd,* 1911. 244–245.

[121] *Bódy,* 1993. 87–91.; *Szabó,* 1989. 142.

[122] *Münstermann,* 1904. 90.

[123] *Münstermann,* 1904. 9. Ez tulajdonképpen megfér egymással, amikor azt írja, hogy „a kik a nemes birtokból extra domínium kerültek, ma majdnem mind a magyar tisztviselői karban foglalnak helyet. Nem hiszem, hogy akadjon Magyarországon nem nemes magyar tisztviselő olyan, a ki nemcsak természetesnek, hanem kívánatosnak is ne tartaná, hogy a magyar tisztviselői karban annyi magyar nemes foglaljon helyet, a mennyit egy több fiúgyermekkel bíró nemes ember családtagjainak foglalkozás szerinti ésszerű megosztása a tisztviselői pályára utal." uo. 21. A nemes származású ifjúnak azonban nem kénytelenségből, hanem tudatosan kell a tisztviselői pályát választani, s belépéskor azonosulnia kell „egy tisztán szorgalomra alapított existenciákból létesített Corporatiónak" a tagságával. uo. 23.

mazáson túllépő hivatásrendi norma leírása során azonban messzebb vivő kritikus megállapításokhoz is eljut: „Nemzetegység pedig nem azért nem létesíthető Magyarországon, mert itt különböző fajok laknak, hanem azért, mert a *volt középosztály* e feladatát nem teljesítette, az *új középosztály* pedig, mely a nemzet-egység megteremtésére hivatottabb lenne a hatalmi eszközöknél, még nincs megszervezve. Mindenki úgy tudja, úgy hirdeti, hogy mióta a gentri (sic!) leromlott s most már, mint olyan, a nemzetegység eszméjét szolgálni valóban képtelenné vált, azóta nincs Magyarországnak középosztálya. Hát ez nem áll, Magyarországon igenis van igen erős középosztály. Nemzeti szerencsétlenség, hogy Magyarországon egy teljesen széttagolt, egymást felfalni kész érdekellentétbe helyezett olyan középosztály van, melyet a divide et impera elve széttagolva tart, mely még tudatára sem jutott máig annak, hogy ő döntő tényező lehet Magyarország gazdasági függetlensége kérdésében azon pillanatban, a melyben helyzetét fölismeri s a nemzet iránti kötelességét megteszi." (Kiemelések – K.Gy.)[124] Az erdélyi sajátosságok ismerete mellett is nehéz mindeközben elvonatkoztatni a háttérben zajló utolsó megyei ellenállás bontakozó nemzeti szellemétől, de most nem a politikatörténeti események vannak terítéken.

Nemcsak a nemzetiséggel körülvett keleti végek jellemzője azonban a századelőn a polgárság öntudatra ébredése, 1905-ben jelenik meg az egyik legsikeresebbnek tartott nyugat-magyarországi polgármester — ekkor már országgyűlési képviselő — Éhen Gyula tanulmánya a polgárról. Művében azért száll síkra, hogy „a magyar polgárság életerős középosztállyá izmosodva fejtse ki erejét és valósítsa meg hazafias hivatását az ország kulturális és közgazdasági életében, valamint a nemzeti eszme szolgálatában egyaránt."[125] Ebben a vízióban is nagyívű folyamatban vonul fel előttünk múlt és jövő. Jellemző azonban, hogy ebben a megközelítésben 1848-ban nemesek és polgárok együtt mondtak le kiváltságaikról, együtt osztoztak (és csalódtak) abban az illúzióban, hogy „a rendiségnek emez összeomlott törmelékei felett kell majd felépülnie a demokratikus eszméktől áthatott... épületnek". „A nemzeti szellem megújhodásának legszebb eredménye lett volna, ha a rendiségnek az osztályérdekek nyűgeiből felszabadult alanyai egy hatalmas társadalmi egységben összeolvadva megteremtik azt a nagy és hatalmas középosztályt, mely a maga intellektuális erejével és befolyásával kétségtelenül nemcsak imponáló, de egyúttal hódító és alkotó tényezőjévé vált volna az ország életerős fejlődésének minden és minden vonatkozásban."[126] Éhen azt várja a „magyar polgárság gyűjtő fogalmától", hogy „születés, rang, vagyoni jólét vonuljon háttérbe

[124] Uo. 77–78.

[125] *Éhen,* 1905. 3. Fogalomtörténetileg különösen érdekes, amikor szinte mentegetőzik az el sem hangzott vád ellen, hogy „látszólag elvont fogalmat tárgyal", miközben úgy véli, hogy teszi ezt „lényegében... oly életerős társadalmi alakulásnak rajzolva meg körvonalait és jelölve meg hivatását..." Éhen koncepciója a programszerűen megszerkeszteni és kijelölni kívánt absztrakció újabb klasszikus esete.

[126] *Éhen,* 1905. 80–81. A vágyak azonban „nem váltak valóra". A nemesség „vagyonosabb és tehetségesebb" tagjait a parlamentben látja küzdeni és „anyagilag elvérezni". „A magasabb ambícióktól vezérelt képzett, valamint vagyonilag kimerült, félművelt dzsentri (sic!) pedig a választási rendszer uralma révén a vármegyei közszolgálat terén keres boldogulást." „A városi polgárság helyét az iparszabadság emlőin felnövekedett proletárság váltja fel; és vele párhuzamosan... a spekulatív tőke hatalma..." uo. 81. Ugyan lehet-e véletlen, hogy pont Münstermann és Éhen pamfletje az, amely a gentry szó „y" nélküli variánsai mellett (gentri, dzsentri) teszi le a voksát a századelőn, avagy csak arról lenne szó, hogy Kolozsvárott és Szombathelyen gyengébb kezűek az olvasószerkesztők?

az egybeolvadás nagy processzusa előtt..." A megoldást azonban nem kizárólag a társadalomtól várja („Magyarország középtársadalmának a tudás és a munka kultuszában tömörülnie kell"), az erre vonatkozó erős akaraton, programon túl a törvényhozás mozgósítására törekszik („a városok autonom jogainak bővítésére").[127] Váltig hangoztatja ugyanakkor, hogy a polgárság „vezető szerepének" igazi terepét a „kultúra és közgazdaság élet... valamint a nemzeti eszme gyakorlati megvalósítása" (!?) terén képzeli. A nemzeti gondolatra felfűzött, óvatos, egyúttal erőteljes politikai reform során „a főpapság és főurak rendjének" politikai előjogait azonban nem kívánja érinteni. Arra törekszik, — ízlés szerint ezt akár az ún. kettős társadalom koncepció korai, programatikus előképének lehet tekinteni, — hogy „...emellett a két történelmi rend mellett alakuljon ki egy hatalmas polgári társadalom; még pedig oly összetételben és oly szervezettel, hogy legyen annak tagja minden magyar polgár..." A nyilván itt (is!) politikai fogantatású koncepció egyértelműen a politikai jogok, a képviseltetés kiterjesztésére irányul, amelynek mértékét azonban a „magyar polgárság" definíciója és körülhatárolása szabja meg. Éhen fel is sorolja ezeket, pontosvesszővel jelölve az általa érzékelt belső választóvonalakat: „A föld- és házbirtokos, a köztisztviselő és hivatalnok, az ügyvéd, az orvos, a mérnök, a tanító és professzor, a tudós és művész; az iparos és kereskedő; az intelligens munkás, szóval: a társadalomnak minden intelligens alanya olvadjon össze »magyar polgárság« fogalmában..."[128] Első ránézésre a felsorolás nem sokban különbözik a Münstermann-féle tisztviselők dominálta középosztály koncepciótól, a körülhatárolás azonban végül egészen újszerű színezetet kap az „intelligens munkás" beemelésével.

Ezek után nem hihetjük mindenesetre, hogy a hagyományost a jövővel összekötni próbáló középosztály-szemlélet csak az agrárius köröket jellemezte. A hangsúlyok azonban minden szerves fejlődést tételező koncepcióban máshová is eshettek. 1911-ben például egy olyan elemzés is megjelent a középosztály jövőjével kapcsolatban, a mértéktartó, nemrég alakult társadalomtudományos folyóiratban, a Magyar Társadalomtudományi Szemlében, amelynek szerzője eleve elzárkózik attól, hogy „a nyugati országokban észlelhető ún. középosztály-mozgalommal" foglalkozzon, mondván, az szűken „a kisiparnak és a kiskereskedelemnek a conserválására" irányul. „A Mittelstandbewegung a középosztálynak csupán kis részére, a kisiparosokra terjed ki; a középosztály azonban egyéb elemekből is áll, így a földbirtokosság egy categoriájából, a tisztviselők és alkalmazottak légiójából, a személyes szolgálatokból élők — orvosok, ügyvédek, mérnökök stb. — csoportjából, a középiparosokból és azon kereskedelmi üzemek tulajdonosaiból, akik sem a kiskereskedők sorába nem szoríthatók be, sem a felső osztályok színvonalát el nem érik." A felső és alsó határ jövedelmi elhatárolására kísérletet téve oda konkludál, hogy „e két határ között számos különböző rétegre oszlik a középosztály, mely tehát semmiképpen sem homogén tömeg, hanem foglalkozási csoportok, gazdasági érdekek, előítéletek és hagyományok szerint tagolt része a nemzetnek."[129]

---

[127] Uo. 86.

[128] Uo. 97. Éhen nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a folyamat során „a nagy kontingenst alkotó kisiparosok egyéni hajlamainak is gyökeres átalakuláson kell végbemennie..." (sic!) uo. 96.

[129] *Schneider*, 1911. 635–636.

Az általános definíció után a magyar középosztály-fejlődés már ismert sajátosságait kapjuk, a köznemesség, az idegen eredetű bürokrácia és a zsidóság történeti rétegeiről. A szerző ennek tudja be, bár nemzetközileg nem tartja példátlannak, hogy „a magyar középosztály annyifelé húz, hogy alig vannak közös céljai."[130] A történeti fejtegetésekkel szoros összefüggésbe hozza a jelen konfliktusait: „A régi középosztály [értsd: a középnemesség] fiai a szellemi, személyes szolgálatokból álló, az ún. diplomás pályákon is elég nagy számban lelhetők fel... A régi polgári osztály fiai, valamint a zsidóság — nem lelvén elég teret működésükre az iparban és kereskedelemben — szintén a szabad értelmi pályákra tódulnak, s ez a magyarázata a diplomákban jelentkező túlprodukciónak és annak az egészségtelen versenynek, mely az értelmi osztály elproletarizálására vezetett."[131] Az iskoláztatási orientációkkal kapcsolatos hagyományos érvelés bukkan fel — az egyébként Németországban is legvitatottabb elem — a kereskedők kapcsán. „A magyar kereskedelemnek — mint osztálynak — legnagyobb baja és gyengéje, hogy majdnem kizárólag zsidókból áll. Hiánya ez azért, mivel e társadalmi funkció, a kereskedelmi foglalkozás ellen felekezeti szempontokat szoktak agitationalis célokra kihasználni, mivel bizonyos gazdaságpolitikai mozgalmakat az ellentábor faji, felekezeti törekvéseknek szeret feltüntetni. Ennek a jelenségnek azonban első sorban a *történeti középosztály* az oka, melynek fiai — nevezetesen akkor, midőn még elegendő tőke állott a rendelkezésére — bizonyos előítéleteknél fogva nem léptek a kereskedelmi pályára." (Kiemelés – K.Gy.)[132] A diplomatikusnak szánt fogalmazás („faji, felekezeti törekvések", „bizonyos előítéletek") mögül a kortárs beszédmód nyelvi tabui bukkantak elő.[133] S láthatóan mind gyakrabban bukkan fel új nyelvi mozzanatként a századelő szövegeiben a „történeti középosztály" terminus. Összességében a szerző a magyar középosztály sajátosságait inkább kisebbíteni akarja. Azt állítja, hogy „alkatrészeiben nem különbözik a nyugati államok középosztályaitól, csak ezen alkatrészek egymáshoz való számarányában."[134] A megoldást pedig — liberális szellemben és irányban — nem a visszafelé haladásban keresi. Úgy véli, „amint az egész gazdálkodó nemzetre, az egész társadalomra káros lenne, ha a kisipar mesterséges fenntartásával és élesztésével elvágnák a gyárüzemek létesítésének és virágzásának, a tőkeerős industrializálódásának útját, éppen olyan káros lenne az egész nemzetre, ha mesterséges eszközökkel kívánnánk fenntartani egy — nemzetünk történetében bármilyen érdemeket szerzett — olyan osztályt, mely rossz gazdálkodásával parlagon hagyja heverni legnagyobb nemzeti kincsünket: a földet." Mindebből azonban számára az következik, hogy a „történelmi középosztály... van hivatva arra, hogy elől járjon jó példával, a gazdasági munka megbecsülésével." A történeti középosztály példája nyomán ugyanígy a gazdasági

---

[130] Uo. 637. Tanulságos, ahogy e rétegek elhelyezkedését láttatja: „A földbirtokosok s az iparosok között — mintegy izoláló réteg — a tisztviselők és önálló szellemi foglalkozásokból élők csoportja áll." uo. 639.

[131] Uo. 640.

[132] Uo. 641–642.

[133] A tabuk természetéről *Tóth Z.*, 1997. 66–70.

[134] *Schneider*, 1911. 643.

alapfeltételek biztosításától függ a „középosztály többi alkatrészeinek felvirágoztatása, a magyar középosztály rétegének kiszélesítése".[135]

A koalíció bukása utáni vitákat óhatatlanul felajzotta a választójogi küzdelem. A Huszadik Század köréhez tartozó szerzők ebben a vonatkozásban is másként viszonyultak a történelmi kontinuitás kérdéséhez. A Magyar Problémák hozzászólás-rovatában például joggal tette fel a szerző általában is a kérdést, hogy a „gentry és nagybirtokos osztály mennyiben jogosítottak arra, hogy a magyar »történelmi osztályok« elnevezést a maguk számára lefoglalják, s Magyarország lakosságának túlnyomó részét, a polgárságot, a parasztokat s a munkásokat, kik évezredeken át véreztek és dolgoztak ezért az országért, a Magyarországot megalkotó történelmi tényezők sorából kizárják"?[136] A „vidéki progresszív középosztály" megteremtésének programja azért fogalmazódik meg ebben a közegben, mert nem kis megdöbbenéssel azt kell látniuk, hogy a vidéki középosztály „olyan világszemléletben él, amely saját osztályhelyzetével egyenesen ellentétes hadállásba kergeti. A középiskolai tanárt, a bírót, ügyvédet, orvost és kereskedőt hallgatva, azt kell hinnünk, hogy egy több ezer holdas osztályosa a nacionalista uralomnak szólal meg benne, vagy legalábbis ennek gazdatisztje. Ezt az intellektuális, indusztriális és kommerciális elemet szemelték ki a politikai és szociális hatalom eljövendő letéteményeseként, aminthogy tényleg ezt az elemet kell a hatalomnak útjába ejtenie, ha demokratizálódásának irányában megindul."[137]

A diszkontinuitás legradikálisabb koncepcióját a statisztikus és szociográfus Móricz Miklós, Móricz Zsigmond öccse összegezte a Nyugat hasábjain.[138] Szerinte „1849-ben vége lett a magyar középosztálynak is", s az abszolutizmus kártevését nemcsak a köznemességre, hanem a harmadik rendnek nevezett polgárságra is vonatkoztatta. A kiegyezés ugyan megadta a lehetőséget „a megszakadt életfolyamatok továbbgördülésére", mégis úgy véli, hogy „az új alkotmányos élet nem nyugodott osztályokon", s a „munkásság tömörülése megelőzte a középosztályét". Mindezekre támaszkodva a szerző osztályfogalmának körvonalait is kielemezhetjük: „Van-e magyar középosztály? Azokat a nyomokat igyekszünk itt összekeresni, amelyek egy ilyen középosztály kiformálódására mutatnak. A határköveket próbáljuk meg kijelölni, amelyek ennek a középosztálynak a valószínű kiterjedését jelzik: természetes, hogy közvetlen út nem vezet ennek a megismeréséhez. Mert a magyar középosztály ma még nincs, ha *az osztályöntudat, az érdekközösség, a politikai és gazdasági érvényesülés közös, határozott tendenciái* szerint akarjuk az osztály ismertetőjeleit összeállítani: de megvan az az anyag, amely előbb-utóbb, s *hitünk és a jelek szerint* [sic!] nemsokára osztállyá kell tömörülnie."(Kiemelések – K.Gy.)[139] Móricz ezután kísérletet tesz az 1900-as népszámlálás alapján a középosztály („anyagának") számszerű becslésére is és eltartottakkal együtt 800 ezer körüli eredményre jut (ideszámítva törvényhozástól szabadfoglalkozásig az „ún. értelmiséget", az 50–1000 holdas gazdák, az iparosok és kereskedők bizonyos hányadát, valamint a tőkéseket, járadékosokat és magánzókat). Az 50–1000 holdas

[135] Uo. 644–645.
[136] *Maléter*, HSZ. 1910. 235.
[137] *Tanódy*, HSZ. 1910. 258.
[138] *Móricz M. Ny.* 1913. 702.
[139] Uo. 704.

gazdák vonatkozásában megjegyzi, közöttük „még sok a paraszt", de tendenciát lát arra, hogy „legalább a következő nemzedéknél kulturális kapcsokkal fűződjék a középosztályhoz." A Beksics által előállított nyolcvanas évek beli adatokkal összehasonlítva tanulságos a számarányok megállapítása. A mintegy 380 ezer keresőből az egyes csoportok:

ún. értelmiség	230 ezer	
gazda	60 ezer	
iparos	40 ezer	(az iparos keresők 8%-a)
kereskedő	20 ezer	(a kereskedelmi keresők 20%-a)
tőkés, járadékos, magánzó	30 ezer	

Ehhez az országos kereső–eltartott arány alapján adja hozzá a középosztályi eltartottakat. Beksiccsel összevetve — ha most a statisztikai konstrukciót is a középosztály-teremtés egyik változatának tekintjük — mindenesetre szembetűnő, hogy a nyolcvanas években még az iparos és kereskedő népesség soraiban keresték a középosztály zömét, mostanra az ún. értelmiség (pontosabban szólva a közszolgálat és szabadfoglalkozás) mögött fedezték fel a túlnyomó többséget. A számszerű körülhatárolásnak, úgy tűnik, a statisztikus sem tulajdonított különösebb jelentőséget, mert hamarosan maga mondta ki: „ne bibelődjünk tovább számításokkal", s Ignotus nyomán úgy vélte, hogy „a magyar középosztály eszerint ma mindig inkább identikussá lesz a városi polgársággal". Azt jövendöli, hogy „ha a magyar középosztály csakugyan osztályöntudatra jut és politikailag is számba veendő alakulássá fejlődik, politikája mindenesetre városi politika lesz. Középosztályunk ugyanis három különböző összetevő elemből forr össze: azt az ellentétet, amely a szorosan vett városi polgárság között és a vidéki birtokosság között főként gazdasági okok miatt fenn áll, az értelmiség hidalja át, mely számára nézve ma a legtekintélyesebb tagja a középosztálynak..."[140] A van-ra és legyen-re vonatkozó megállapítások különbözőségei és egybecsúsztatásuk azonban már aligha lepnek meg bárkit, talán csak az lehet zavaró mozzanat, ha a statisztikus hite és mérése kerül ellentmondásba.

Miközben a jövő aktualitásaihoz kötődő írások a középosztály újrafogalmazásával kísérleteztek, a magyar középosztály leírásai tovább görgették a történet örökségét, s ennek egyik fontos ága, fontos motívuma a gentry történeti útja maradt. A komolyabb tanulmányok sorából kiemelkedik Concha Győző sokat idézett, tulajdonképpen korai, fogalomtörténetinek is tekinthető munkája, amely eredetileg a Budapesti Szemlében jelent meg.[141] Conchának azonban nem ez volt az első megnyilatkozása ezen a téren, lényegében hasonló érveket fejtett ki egy 1904-es, Szent Imre-köri felolvasásán is.[142] Ekkor ráadásul a fogalmakat kifejező

[140] Rögtön hozzáteszi azonban a fentiekkel némileg feleselő korlátozást: „...de bár már a mai megoszlás szerint is csak egy harmadrésze szorosan vetten városi, és a közigazgatás, a modern gazdasági élet, a művészetek decentralizálódásával még erősebb lesz vidéki részének túlsúlya..." uo. 708.

[141] [Eredetileg: 1910.] In: *Concha,* 1935.

[142] Az angol fejlődés árnyalt bemutatása után tömören összefoglalja tézisét a magyar gentryre nézve is: „Így képzelték nálunk is a gentry alakulását azok, akik e nevet, e jelszót a 70-es, 80-as években társadalmunk helyes alakulása után vágyva hangoztatták, s a régi középnemesség legjobb

szavakról általában is summázza nézeteit. Szerinte az „egy szóból álló jelszavak" olyanok, „melyek alá az emberek bizonyos közös törekvéseit is összefoglalják s amelyek csak annyiban lesznek biztosan tájékoztatók, amennyiben e törekvéseknek célját, eszközeit, terjedelmét föltétlen, egységes tekintély szabatosan körülírta".[143] Vajon mennyire tudott ennek a definíciónak megfelelni 1910-es írásában, amelynek természetesen ugyanúgy megvoltak az aktuális motívumai, mint ahogy az eddig idézett munkák zöménél ez nyilvánvaló volt: ott és akkor gróf Pálffy János 1907-es végrendelete és annak a jogász Králik Lajos által közétett értelmező kommentárja volt az eszmefuttatás apropója. A gróf ugyanis három nagyösszegű alapítványt tett, amely elsősorban az oktatás és képzés révén kívánta a magyar állam „törzsét képező középosztály" fenntartását és erősítését szolgálni. Concha a példából kiindulva a magyar mágnás és gentry egymásrautaltságát hangsúlyozza, miközben a „gentry-mozgalom helyes, természetes" mivolta mellett tör lándzsát (annak minden eddigi tévelygése ellenére), sőt a földbirtok tehermentesítése, az örökjog rendezése kapcsán törvényhozási intézkedéseket is sürget.[144] Nincs itt tér a szerző egész történelmi gondolatmenetének rekonstruálására, hiszen az számos ponton ismétlését jelentené a fent elmondottaknak, a fogalomtörténeti megjegyzéseket azonban mégis tárgyalnunk kell. Concha ugyanis úgy véli, hogy „a jogállásában nagyon megfogyatkozott, vagyoni erejében meggyengült, nemesi nevét részben elhagyó, részben megváltoztató nemesség... a negyvennyolcas nagy átalakulás után középosztálynak kezdi magát nevezni, az utolsó harminc év óta pedig előkelőbb része egészen idegen, angol nevet vesz föl s gentrynek szereti magát hivatni."[145] A hetvenes évek kiábrándulása a névadással karöltve mozgalmi formát öltött: „...a nemesi kiváltság megszűnte által támadt új társadalomban való elhelyezkedési törekvéseknek folyománya volt az a homályos mozgalom, mely a hetvenes években egy idegen angol szót, a gentry-t honosította meg nyelvünkben, hogy vele a régi nemesség s az új középosztály, a műveltebb és vagyonosabb földbirtokosok s a jómódú szellemi foglalkozásúak egybetartozását jelezze. Mert a gentry szóval három egészen különböző embercsoport vélte a maga csoportérdekét jelölni s nem habozott, amennyiben e külön csoportok érdekei között kapcsolatot látott, a közös elnevezést elfogadni. E három csoport: a régi nemesség, a földbirtokosság, a nem földbirtokból élő szellemi foglalkozásoknak oly sokféle pályájú embert egyesítő tarka világa, akiket egy névvel megjelölni bajos, s akiket, ha nemesek nem voltak, a régi idő honorációroknak, az újabb, a maga alkotó

elemeinek s az új Magyarország legjobb nem nemes elemeinek egybeolvasztására törekedtek. Törekvéseikből azonban főleg a vidéken, egyes megyékben, annak épen ellenkezője lett, amire céloztak. A nemességnek előbb fertálymágnás, bugamágnás név alatt összefoglalt elemei, megfélemlítve a jogegyenlőség hangos jelszava által, nem mertek, mint nemesség, külön társadalmi osztályként csoportosulni, fölkapták hát a gentry nevet, kiforgatták értelméből s épp ellenkezőjévé tették annak, ami eredeti értelme szerint: a születési nemesség egy kis körévé." *Concha*, 1904. 22.

[143] *Concha*, 1904. 3–4.

[144] *Concha*, 1935. 319–324.

[145] Uo. 273. Concha ezt még megtoldja azzal, hogy „a »fonetikus« írás magyar fanatikusai" szerinte azzal járultak hozzá nemesség és mágnásság szembeállításához, hogy a „Dzsingiszkánra emlékeztető hangzás" révén a „kegyelt ázsiai bölcsőjével látszanak összekapcsolni a gentrységet s benne a köztudomásúlag germán eredetű hercegi, grófi, bárói címeket viselő mágnásságnak ősmagyar ellentétét sejtetik" uo. 273–274.

tehetetlenségével, lateinereknek, a legújabb, igen tökéletlenül művelt osztályoknak nevez, mert hisz nem egyedül foglalja magában a társadalom magasabb műveltségű elemeit."[146] A nevezett három csoport valójában kettő, hiszen Concha felmondja a nemesség és földbirtokosság közötti hagyományos azonosítást, de ehhez nem kapunk külön indoklást.[147] Csak sejthetjük tehát, hogy Concha a fogalom jelszószerűsége mögé próbálja utólag megkonstruálni a lehetséges csoportaspirációkat (nyilván nem véletlen, hogy itt nem osztály-fogalmat használ!). Az angol szó fogalomtörténete minden korábbinál pontosabban tesz különbséget a „nobleman" és a „gentleman" között, ahogy annak történetét is rekapitulálja, hogy miként lettek az angol főrangú családok másod- és harmadszülött gyermekei gentryvé, illetve ezáltal hogyan vált ez a csoport a közrendűek és nemesek között közvetítő, átjárást biztosító nyitott réteggé.[148] Az ettől eltérő magyar történeti fejlődés (külön)útjának elemzésében nem követjük a szerzőt a részletekben, ám szeretnénk kiemelni annak néhány jelét, hogy ezek a fejtegetések mennyire normatívak. Felvonul itt az egész fent idézett gárda Asbóthttól Münstermannig, utóbbit pont a középosztály és a hivatalnokság azonosítása miatt marasztalja el.[149] S közben hol Beksics, hol Berzeviczy, jóllehet nem azonos mértékben, megkapja a magáét. Margitay pedig egyenesen a „komikum pompás esetei" sorában kerül terítékre.[150] A liberálisok persze elsősorban az önsegélyre utalás miatt részesül-

[146] Uo. 282. Ehhez azonban hozzáteszi, hogy „ellenben idegen maradt újabb társadalmunknak a gentry név alá sorakozó csoportosulásától az az elem, mely más társadalmak középosztályának színét-javát teszi ki, ú. m. a középosztálynak az ipari, kereskedelmi és pénzárúk nagyobb mennyiségével s egyben magasabb szellemi kultúrával megáldottak felső rétege." uo. 283. Itt e réteg vékonyságára és németségére vonatkozó sztereotípiák következnek.

[147] Aligha véletlen, hogy Szücsi ismertetése épp a gentry definíció elmosódottságát kifogásolja. Szerinte „az új hivatalnok-gentry és a régi földbirtokos-gentry egy osztály maradt, hiszen a közös családi származás és hagyományok összetartották őket." A bekerülőket sem „hivataluk és foglalkozásuk emelte a gentry közé, hanem társasági helyzetük. Úgy tartja, a beházasodásnál sem lehetett „a keresztény és nemesi származástól" eltekinteni. Mindettől a leszármaztatási nézőponttól igyekszik megkülönböztetni a „gentryskedés" fogalmát. „A gentryskedés újabban valóságos ragályként lépett fel országszerte, a mi az előkelőbb gondolkodást és viselkedést, vagy legalább annak látszatát hozván magával, comicus kinövései mellett sem egészen elítélendő társadalmi jelenség, de nem mind gentry az, aki annak hiszi magát, vagy azt szeretné, hogy annak tartsák." *Szücsi*, 1910. 183.

[148] *Concha*, 1935. 285–287.

[149] Uo. 299.; 313. Asbóth azonban nem nyolcvanas évek beli tanulmányával, hanem a hetvenes évek röpirataival szerepel.

[150] Beksics már ott pennavégre kerül, hogy röpirataiban „egynek veszi a gentryt és nemességet: hogy a nemesi renden túl, a művelt osztályok egyesülési törekvése is benne van, nem bírja, vagy nem akarja észrevenni." uo. 308. A „nagy új középosztály" terve kapcsán pedig így fakad ki szerzőnk: „Beksics nem beszélne oly nyugodtan, ha meggondolja, hogy gondolatának ellentmond a közép mellett a felső és alsó osztály létezése, hogy az általa annyira kívánt nagy középosztály, a bourgeoisie, a társadalomnak leginkább ostromlott osztálya, hogy olyan nagy középosztályt sehol sem ismer a világ, mert az mindenütt magában tagolt, hogy a szocialista irányzat minden osztálykülönbséget ostromol." uo. 309. Elismerően szól Berzeviczyről, mint aki „első irodalmunkban, aki a gentry természetének tisztázásához fog." Szerinte Berzeviczy „helyesen mutat rá, mily eltérő értelemben használjuk mi a gentry szót, mint azok, akiktől kölcsönöztük, az angolok." Másrészt azonban hibáztatja — mily távolinak tűnik ma már e tisztán pozitivista érvelés —, hogy ezzel kapcsolatban „nem állapítja meg a teljes valóságot". S tovább megy, amikor azt állítja: „Midőn Berzeviczy ekként a régi nemes hevével száll síkra a nemesség téves velleitásai ellen, téved, ha egyben az alakulandó új középosztálytól azt kívánja, hogy az demokratikus, mindenekfölött liberális legyen." uo. 310–311.

nek bírálatban, azt azonban Concha nagyon is jól tudja, hogy társadalomképződés és fogalomalkotás mily bonyolult szálakon fűződnek egymáshoz. „Amily alaktalan a gentry, mint politikai és társadalmi cselekvésre képes csoport, mint intézményesen megszilárdult társadalmi osztály, éppoly határozott jelenséggé válik a társas érintkezésben, a szórakozásban és mulatságban."[151] Ekként válik a társas életbe szorítottság, mint kezdettől kísértő motívum a viselkedési minták kidolgozása révén a későbbi negatív konnotációk tárházává. Concha összehasonlító történelmi tablója — mint láttuk — maga is a jövő általa kívánatosnak tartott cselekvéseitől terhes. Azt is tudja azonban, hogy törvényhozási és politikai akciók önmagukban mit sem érnek ott, ahol a társadalmi mozgások mélybeni áramlásai zajlanak. Erősen foglalkoztatja a régóta megoldatlan kérdés, hogy „a polgári elemből való nagyobb erősödésnek útját állja az, hogy annak épen az a része, mely vagyonánál, műveltségénél fogva erre legalkalmasabb volna: a gazdag zsidóság, faji különbsége, vallása, modora, életfelfogása, társadalmi állásának, érdemeinek új keletű volta miatt záratik ki a gentryből..." S a kérdésekre, hogy lesz-e ebben kiegyenlítés és milyen eszközökkel, a jövőidőbe görgeti tovább a lehetséges választ: „Az idő, mely néhány nemzedéken át a magyar és keresztyén eszmének egyre nagyobb terjedését fogja magával hozni s a zsidóságot hozzánk áthasonítani. Ha erre nem számíthatunk, ha a zsidóság színe java a nemzetközi s keresztyénellenes iránynak állandóan oda adja magát s így akar vezetni, mint ahogy egyrésze utóbb tényleg ily útra lépett, ez esetben nem lehetvén egy nemzetnek két vezető osztálya, a legvészesebb visszavonásnak és harcnak nézünk eléje, mely a magyar szellem, a keresztyén szellem uralmáért fog folyni. A zsidóságot, hisszük, józansága fogja a harctól, a vezérszerep igénylésétől visszatartani s be fogja érni azzal a hivatással, mely igen nagy: a magyar nemzetnek azokat a tulajdonságokat, erényeket megadni, melyeknek híjával van."[152] Hát ez bizony nem kevésbé militáns program, mint az oly élesen bírált Beksicsé, de vajon mennyiben tekinthető a jövő nyelvi anticipációjának? A gentryt mindenesetre a gentlemanségben oldja fel, az pedig, úgy tűnik, egyedül képes mások beolvasztására.

Lényegében hasonló irányba mutat egy másik, a Huszadik Század köréhez tartozó szerző tanulmánya az úri rendről. Itt most nem pusztán a rend fogalom újradefiniálására irányuló törekvés érdemel figyelmet.[153] A szerző ugyan általános

[151] „A mindennapi társas életben vagy a költészet világának színpadán oly sűrűn szereplő gentry nem szociálpolitikai tényező, mert immár hosszú élete ellenére is merő vágyakozás, ösztön, egy társadalmi csoport szeretetének s a más csoportok iránti ellenszenvének ösztöne, ezen túl még a csoportok létérdekeinek és más társadalmi hivatásának értelmi fontolgatása; de e vágyakozás, ösztön, fontolgatás akaratttá sűrűsödni nem bírnak. A gentry érzelem fogalom is, de nem akció." uo. 318–319.

[152] Uo. 325–326.

[153] „Ezért nem használjuk az egész úri embercsoport megjelölésére a túlnyomóan gazdasági jelentésű »osztály« szót, bár nem tagadjuk egyes nagyobb számú úri elemet szolgáltató úri osztályok létezését. Viszont a »rend« szót megfelelőbb kifejezések híján kénytelenek vagyunk felváltva az emberek egy bizonyos társadalmi, erkölcsi kötelékek által egyesített csoportjára és a társadalmi állapotoknak egy bizonyos kialakulására alkalmazni." *Farkas,* 1912. 7–8. Talán nem tévedünk, ha a finom megkülönböztetési törekvés mögött a Max Weber alapján viselkedésszociológiainak, illetve történeti-joginak nevezett rendiség differenciáit sejtjük. Kövér, 2001. 99. Farkas egyébként konkrétan is utal Concha tanulmányára, bár úgy véli, hogy a szerepet „talán a tekintetbe jövő emberek túlságosan szűk körére korlátozva fejtette ki." *Farkas,* 1912. 36.

elméleti keretre törekedve csak alkalomszerűen utal a kortárs magyar viszonyokra, azonban példái így is igen tanulságosak. Amikor az úri rendet a fennálló rendszer uralkodó osztályainak széles és erkölcsi státusbeli értelemben vett fenntartó gárdájaként értelmezi, akkor éles szemű megfigyelőként szembesül a helyzetek bonyolultságával. „A gazdasági, ipari, kereskedelmi vállalkozók körében békésen megférnek egymás mellett olyanok, a kiket mindenki uraknak ismer el olyanok mellett, a kiket senki sem tekint azoknak; az értelmi keresőknek már nagyobb része úr, legalább bizonyos szerény értelemben és a nagybirtokos osztályban kivételszámba mennek azok, a kiktől alacsony műveltségük vagy erkölcsi fogyatkozásaik címén itt-ott megtagadják az úri jelleget. A nemesi címek aránylag csekély szerepet játszanak; a bocskoros nemes vagy a kolduló mágnás sohasem úr, a nagy hivatalba és előkelő társaskörbe került pórivadék mindig az. Úgy látszik és gyakran úgy is van, hogy a társadalmi réteg egy bizonyos fokán az egyén választásától függ, hogy úr legyen-e vagy sem?"[154] A szerző saját „rendi" optikáján keresztül láttatja az agrárius mozgalom törekvéseit is: „A magyar úri »közép«-birtokosságot bizonyos konzervatív körök »a nemzet gerincének« szeretik nevezni, épen úgy, mint a német polgári konzervatívok a gazdagabb vállalkozókat »a társadalom oszlopának«. Ha ezek az elnevezések ily szűken körülhatárolt csoportokra nézve túlzásoknak tekintendők is, már az egész úri rendre alkalmazva eléggé komoly értelmet takarnak. Míg valamely társadalomban csak épen uralkodó osztály van, melynek tagjai minél erősebben ki akarják élvezni helyzetüket anélkül, hogy érte megfelelő személyes áldozatokat hozni hajlandók lennének, a társadalom szükségképpen állandó forrongás állapotában marad; az egyes egyének és csoportok jobb helyzet utáni törekvése oly gyakori messzemenő alakváltozásra kényszeríti a társadalmakat, hogy ebben szinte gerinctelen ázalékállatokhoz hasonlít. Az ilyen társadalomban az egyének és osztályok harca esetleg a helyzet gyökeres megjavulására, tökéletesebb berendezkedésére, de esetleg teljes anarchiára, szétzüllésére vezethet. Mindez sokkal nehezebben következik be, ha a társadalomnak már kialakult szilárd váza egy úri rend alakjában, melyben a meglevőhöz való ragaszkodás pillanatnyi érdekszolgálatból erkölcsi elvvé lett."[155] Ilyen távolságból, ebből a látószögből természetesen nehéz eldönteni, hogy Magyarországon az úri középrend szétforgácsoltsága tulajdonképpen a nyers osztályérdekek széthúzásának következménye, avagy a középosztályok ernyőszerű nagy osztálytömörülésre való törekvése valójában sohasem volt más, mint a korszak nagy tévedése.

A történelmi hátterű közelítések sorából sajátos színfoltként tűnik ki a lóversenypályákról ismert jobboldali lapvezér, Szemere Miklós esszéje. Szemere azzal a távolról sem új keletű, mégis meglepő kijelentéssel áll elő, hogy a „gentry"

[154] *Farkas,* 1912. 7. Tanulságos észrevenni, hogy a kortárs kritika túlzásnak tartotta a viselkedésszociológiai motívumoknak szentelt figyelmet. „Nekem úgy látszik, hogy a Farkas Geiza által rajzolt társadalmi vázlat a kelleténél nagyobb súlyt helyez a külsőségekre. Ez által az úri rend körvonalai túlságosan kaszinói színezetűek. Mert ha a lényeget abban keressük — amint ezt szerzőnk teszi, — hogy az úri rend a társadalom fegyelmet tartó, szervező gárdája, akkor a külső megjelenésben, életmódban, a kártyázásban, párbajhoz való viszonyban nyilatkozó uraságot túlságosan fontosnak tekintenünk nem szabad. Ez csak esetlegesség, járulék, de emellett rendkívül változó divatnak is nagy mértékben alávetett valami." Mattyasovszky Miklós recenziója MTSZ, 1912. 745.

[155] Uo. 28–29.

szót „gúnynévnek találták ki a nagyok."[156] Ő, aki Oxfordban tanult, rutinszerűen kitér arra, hogy „az angol gentry is ugyan kikérné magának, ha a magyar fogalmat ráhúznák." Úgy véli: „A dicsőséges és hálátlanul elparentált régi jó magyar nemességet és nemesi intézményt pedig hagyjuk békén nyugodni, nem ártott soha senkinek csak önmagának és nem érdemli, hogy halála után még gondolatban is gentrynek csúfolják."[157] Miután kísérletet tesz a „vérben, a traditióban" honoló aristokratia meghatározására, a középosztály terminusra is ráhúzza a vizes lepedőt. „Nálunk a középosztály szó is egy használatban levő, – dívó, hamis frázis, mert fájdalom alig hogy létezik. Aki odavaló, nem számítja oda magát. A milliomos bankár (alig van), gyáros mind pénz aristokrata. Az érzése is az. Középosztálynak nevezik némelyek igen tévesen a nemességet „en bloc", mivel sok középföldbirtokú volt hajdan közte, tehát a zseb után a lefokozó figurázás. A japán szamurájt a kardja után nevezték kétkardúnak. Nálunk elvisel ez a jámbor osztály békével mindent, a degradációt is. Miolta a föld is kicsúszott a talpa alól, nem érzi már magát semminek, szegény pária. A boldogtalanabb részéből válik majd szellemi proletár. A mai elpusztult nemzedékben nincs meg a büszke ősökhöz méltó önérzet, elpárolgott az ősi vagyonnal ez is. Nem maradt meg, ami a legnagyobb hibájuk, az öntisztelet és az összetartás. Munkára sem nevelte őket senki."[158] Szinte a jövő fogalomtörténészei számára veti papírra a szándékairól tanúskodó gyöngyszemet: „a fogalomzavar tisztázására, a társadalmi viszonyok becsületes, fair és szolid megalapozására hangoztatom ezeket az igazságokat...", s ennek jegyében „a borongós viharos múltba" tett kalandozás után búcsúztatja az angol gentry szócskát, mondván „a jövőben magyar használatban nem lesz rád szükségünk".[159] A rövid cikkecske gyakori beszédtéma volt az arra érdemesült társaságokban, kaszinókban. Már visszhangja is hűen tükrözte a kísérletet arra, hogy az eddigi kulcsfogalom, a gentry temetésével megszabadítsák a rárakódó pejoratív mellékzöngétől magát az immár a „szívbe és lélekbe" plántált, de igazából „a vér és a tradítió" arisztokratájaként elképzelt nemességet. Az értelmező szerint „a »gentry« elnevezést... értelmes, józan magyar nemes ember nem veszi magára. Hogy vannak esetleg sokan éppen a legjobb magyar nemes családok közül, akik elfogadták e lekicsinylő elnevezést, még nem sokat határoz. Ez legföljebb csak azt mutatja, hogy nem gondolkoznak, vagy az idők mostohasága kiölte belőlük a büszke ősök nemes önérzetét." Kétségtelenül zavaró mozzanat, hogy egyesek „hivalkodva nevezzék önmagukat gentrynek". Ami ezután következik, az már nyíltan felér egy kisebbfajta becsületsértéssel, bár Szemeréből azért közvetlenül nem ve-

[156] *Szemere*, 1912. 451. A folyóirat — A Cél — „társadalmi, közgazdasági, szépirodalmi és sport"-lapnak hirdette alcímében magát, címlapján a nagy C-be foglalva a nyilazó ősmagyar harcos lovának patái tapodták a jelszót: „Mens sana in corpore sano". Szemere egyébként jellemző módon úgy emlékezett: „Legelőször a mindig tréfás A. M. ajkáról hallottam a régi városligeti köröndön, ha egy fogat rosszul volt összeállítva (az övéi sem voltak mindig correctek) »*gentry kocsinak*« nevezte. Az olta átment a köztudatba, kit értenek alatta nehéz meghatározni. Afféle országos nagyságos urat. A nemességet csak csúfolni lehet vele." (Kiemelés az eredetiben.) uo.

[157] Uo. 452.

[158] Uo. 454.

[159] Uo. 455.

zethető le: „azok a magyar nemesek, akik elfogadják a gentry nevet — mintegy maguk beismerik, hogy ők nem valódi nemesek, — vagy csak olyan selejtesek..."[160]

* * *

Az I. Világháború előtti viták újabb és újabb nagy hullámai akörül forogtak: legyen-e magyar középosztály, ha nincsen, avagy másképpen fogalmazva miért nincs magyar középosztály, pedig lennie kellene. A „gentry" szó temetésével a fogalom története természetesen nem ért véget, a 20. század további részében azonban legfeljebb a „dzsentri" alak további devalválódása révén futotta be a maga kétes értékű karrierjét. Mint ahogy a „történelmi középosztály" terminus kiválasztódása sem hatástalanította az egységes középosztály-vízió körüli viták társadalomformáló jelentőségét. Annyit megállapíthatunk, hogy a középosztály 19. századi (részben a „gentry" nevezet alatt tervezett) integrálási kísérlete nálunk nem járt sikerrel. Ezért természetesen botorság lenne magát a szót felelőssé tenni, de hordozóját sincs sok értelme a vádlottak padjára ültetni. Hiszen végső soron nem pusztán a gentry által vezetett nagy középosztály-koncepció vallott kudarcot Magyarországon, hanem egyáltalán a középosztály egységes osztállyá szervezése. Szűkebb és tágabb, funkcionális és viselkedésszociológiai középrétegek szép számmal formálódtak a társadalmi mozgások középső zónájában, súlyuk és egymáshoz fűződő viszonyaik is lényegi változásokon mentek keresztül, azonban sem öntudatos és politikailag cselekvő egységes osztályba, sem lazán körülhatárolt, képlékenyebb viselkedésszociológiai rendi norma alá szervezésük végső soron nem valósult meg. A történeti-jogi rendi keretek közötti restaurálás igénye pedig — minden erre vonatkozó híresztelése dacára — komolyan ebben a korszakban már nem vetődött fel. Minderről a bemutatott nyelvi kísérletek történeti kollázsa ékesen árulkodik. A közbeszéd konstruktőrei (publicisták, politikusok, tudósok, literátorok stb.) alkalmazhattak különböző bűvszavakat, írhattak „derékról", „kristályosodásról" és „amalgámról", „vegyületről", „egybeolvadásról", „összeforrásról" és „összesimulásról", „vérfrissítésről", „vérátömlesztésről" vagy „kígyó-testről", „zománcról" és „patináról", „jelszavakról" és „vágyakozásokról", „öntudatról", „gerincről" és „erkölcsi kötelékekről" avagy épp „a vér, a tradíció" közösségéről, – a fogalomalkotás társadalomteremtő nyelvi ereje valahogy mindig korlátozott maradt. A fenti felsorolásban lett légyen szó szerves, vagy vegyi, fizikai hasonlatról, metaforáról, vagy akár pszichikai fogalomról a hangalakok erőteljes képisége sem bizonyult elégségesnek egyetlen társadalmi entitás körülrajzolásához és megragadásához. Vagy nem volt meg fölötte az „egységes tekintély" védőernyője (ahogy Concha mondta), s enélkül a teremtésnek eleve nem is lehetett realitása, vagy a kiválás tendenciái kezdettől erősebbek voltak a vegyülésénél (gondoljunk a Vajda által emlegetett „olaj-ecet"-effektusra). A funkcionális csoportok képződésének erővonalai és a leszármazási csoporttudatok védvonalai keresztül kasul és kibogozhatatlanul szövődtek egymásba.

[160] A Cél, 1912. 10. (okt. 20.) 553–554. A vonatkozó Szemle-rész szerzője — jobb szó híján — a valahogy „dzsentrisen" hangzó nevű Sómezey Jenő.

IRODALOM

Asbóth János: Három nemzedék. Bp. 1873.

Asbóth János: Magyar Conservativ Politika. 3. kiadás. Bp. 1875.

Asbóth János: A magyar birtokos osztály hanyatlása. Budapesti Szemle, 1881. LIV. 409–430.

Asbóth János: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez. Bp. 1892.

Bernát István: Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékbeszédek. Bp. 1936.

Beksics Gusztáv [Timoleon]: Legújabb politikai divat. Bp. 1884.

Beksics Gusztáv [Censor]: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp. 1884.

Berzeviczy Albert: A gentryről. In: uő.: Beszédek és tanulmányok. II. k. Bp. 1905. 234–253.

Bódy Zsombor: Társadalmi osztály születik. Sic itur ad astra. 1993. 2–4. 77–96.

A budapesti társaság. Bp. 1886.

Buzinkay Géza: A középosztály kialakításának programjai. In: Forradalom után, kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. (Szerk. és bev. Németh G. Béla) Bp. 1988. 286–313.

Conze, Werner: Mittelstand. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. (Hg. Brunner, Otto – Conze, Werner – Kosseleck, Reinhart) Bd. 4. 1978. 49–92.

Concha Győző: A jelszavakról (Amerikanizmus, liberalizmus, gentry) Bp. 1904.

Concha Győző: A gentry. [Eredetileg: Budapesti Szemle, 1910. CXLII. k. 400–401. sz.] In: uő.: Hatvan év tudományos mozgalmai között. II. k. Bp. 1935. 273–330.

Csegezy Mihály: Ki és mi a középosztály? I–II. Korunk, 1866. febr. 4.-7.

Csiky Gergely: Válogatott művei (Vál. Hegedűs Géza) Bp. 1955.

Éhen Gyula: A polgár. Szombathely, 1905.

Farkas Geiza: Az úri rend. Társadalmi tanulmány. Bp. é. n. [1912.]

Geőcze Sarolta: A középosztály megújhodása. Magyar Gazdák Szemléje, 1904. dec. 25. 919–936.

Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. 3. kiad. Bp. 1910. (Eredetileg: 1888.)

Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég, Új folyam. 1997 tél, 7. sz. 30–45.

Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Bp. 2001.

Hanák Péter: A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 3. 23–39.

Implom József: Dzsentri. Magyar Nyelv, XXXIV. 1938. 325–327.

Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél] politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája. Pest, 1869.

Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. 2. átdolg. kiadás. Bp. 1873.

Kemény Zsigmond: Élet és irodalom. Bp. 1883.

Kemény Zsigmond: Élet és irodalom. Tanulmányok. (Szerk.: Tóth Gyula) Bp. 1971.

Kiss Aurél: A dzsentriábrázolás néhány stílusproblémája Mikszáth műveiben. In: Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények. 1972/ 18. 5–24.

Kossuth Lajos Iratai (KLI), XIII. k. (S.a.r.: Kossuth Ferenc) Kossuth Lajos hírlapi cikkei II. k. 1843–1848. Bp. 1911.

Kővári László: Városaink és a középosztály hivatása III–V. Korunk, 1866. jan. 12.–jan. 15.

Kövér György: A magyar társadalom története a reformkortól az első világháborúig. In: *Gyáni Gábor-Kövér György:* Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. jav. kiadás. Bp. 2001.

Lackó Mihály: Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei. Bp. 1986.

Láng Lajos: A társadalmi deficit. Függelékül nógrádi Szontágh Pál nyílt levele a szerzőhöz s a szerző arra vonatkozó válasza. Bp. 1881. [Reprint: Bp. 1986.]

Lukacs, John: Budapest, 1900. A város és kultúrája. [Eredetileg angolul: 1988] Bp. 1999.

Maléter István: A magyar „történelmi osztályok" s a „nemzeti eszme". Huszadik Század (HSZ) 1910. XXI. k. 1910. 235–240.

Margitay Dezső [Revisor]: A gentry marad! Válasz Censor: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk c. röpiratára. Bp. 1885.

Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855.

Mocsáry Lajos: A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország" című munkájára. Bp. 1889.

Móricz Miklós: A magyar középosztály. Nyugat (Ny), 1913. 702–709.

Münstermann Győző: A középosztály önvédelme. Kolozsvár, 1904.

„Nemzeti újjászületés". Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. (Szerk. Pajkossy Gábor) Bp. 2002.

Pók Attila: Nemzet és nemzetiség Grünwald Béla gondolkodásában. In: Polgárosodás Közép-Európában. (Szerk.: Somogyi Éva). Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Bp. 1991. 215–229.

Praznovszky Mihály: Emlékirat Szontágh Pálról. (Forrásközlés) In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIX. 1994. 87–105.

Pulszky Ferenc: Publicistikai dolgozatok. Győr, 1888.

Schiller Ottó: Középosztály-politika. Közgazdasági Szemle, 1912. II. 678–688.

Schneider Sándor: A magyar középosztály jövője. Magyar Társadalomtudományi Szemle (MTSZ), 1911. 635–645.

Simonyi Iván: Nemzeti tragicomedia. Bp. 1880. [klny. a Havi Szemle 1880. 6. füzetéből]

Sombart, Werner: Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert und im Anfang des 20. Jahrhunderts. Eine Einführung in die Nationalökonomie [Berlin, 1917.] 7. Auflage. Darmstadt, 1954.

Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. [Eredetileg: Századok, 1974. 1.] In: uő. Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok. H.n. 1989. 109–177.

Szemere Miklós: Gentry. A Cél. 1912. szept. 20. 451–455.

Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. (SZIKL) Gróf Széchenyi István Összes munkái VI. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) II. k. Bp. 1930.

Szilárd Ferenc: A középosztály kérdései. Magyar Gazdák Szemléje (MGSZ), 1911. ápr. 244–249.

Szőcs Máté: A dzsentri fogalom története (irodalmi és irodalomtörténeti szövegrészletek alapján) 1873 és 1989 között. (Kézirat) É. n. [2003]

Szücsi József: A gentry. Turul, 1910.

Tanódy Endre: A magyar középosztályok lélektanához. HSZ. 1910. 257–259.

Tarjányi Eszter: A dzsentri exhumálása. Valóság, 2003. 5. 38–64.

Tisza Kálmán: Alföldi levelek Jókai Mórhoz. I–VIII. A Hon, 1864. nov. 8.–nov. 18.

Tolnai Vilmos: Dzsentri-gentry. Magyar Nyelv, XXXIII. 1937. 51–52.

Tóth László: A gentry társadalomtörténetéhez. Klny. Turul, 1939.

Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése". Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. Századvég, Új folyam. 1997 tél, 7. sz. 46–72.

Török János: Publicistikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai. Pest, 1858.

Trefort Ágoston: A társadalom tudománya és Riehl munkái [Eredetileg Budapesti Szemle, 1862] In: uő: Emlékbeszédek és tanulmányok. Bp. 1881. 209–235.

Vajda János: Politikai röpiratok. (S.a.r. Miklóssy János) Vajda János Összes Művei. VI. k. (Szerk. Barta János) Bp. 1970.

Frank Tibor

LIBERÁLIS CENZOR METTERNICH MAGYARORSZÁGÁN: RESETA JÁNOS

A Metternich-éra cenzúrája a Szent Szövetség elvi, politikai és társadalmi szabályainak és értékeinek megerősítésére törekedett, hogy elejét vegye új forradalmak kitörésének. Ám a cenzúra modernizációja már e korszakot megelőzően, a 18. század második felében megkezdődött, Mária Terézia és II. József idején, a felvilágosult abszolutizmus jegyében.[1] A császárnő és tanácsadói fektették le annak a reformnak alapjait, melyet az 1780-as években Joseph von Sonnenfels, Gerhard van Swieten és Karl von Zinzendorf szelleme hívott életre, s melynek nyomán „divatba jött" a progresszió a birodalomban.[2] Az 1781 és 1791 között Gottfried van Swieten báró (1733–1803) által vezetett bécsi *Studien- und Bücherzensur-Hofkomission* bizonyos fokú világi humanizmust képviselt.[3]

A közvélekedéssel és az utólagos általánosítással ellentétben, a cenzorok nem voltak titkos ügynökök vagy kémek: tisztességes és tiszteletre méltó foglalkozás volt a Könyvbíráló Főhivatalban dolgozni, mely munkatársaitól több nyelv ismeretét követelte meg, alapos tájékozottságot kívánt a korszak eszméit illetően – és nagyon sok munkát. Nem volt joguk önálló döntések meghozatalára, észrevételeiket jelenteniük kellett a Helytartótanácsnak, mely az egyedi esetekben döntéseket hozott.[4]

A cenzorok tekintélyes férfiak voltak, többnyire helyi egyetemek professzorai vagy felszentelt papok. Bár nem kaptak jó fizetést, de kárpótolta őket, hogy volt bizonyos hatalmuk és társadalmi státusuk a félelmetes Habsburg kormányzatban.[5]

Az 1839/40-es magyar Országgyűlést követően változott a cenzúra jellege. A mégoly keményen dolgozó, ám egyetlen *censor regius* a gyorsan szaporodó könyvek, újságok, folyóiratok és színművek elbírálására nem bizonyult elegendőnek. Az izmosodó magyar irodalom már sok jól képzett szakembert igényelt, akik tipikusan a nemességből kerültek ki és léptek a Helytartótanács szolgálatába.[6] A cenzorok csapata 1840-ben állt munkába, s feladatuk nem csupán a kéziratok elbírálása volt. A 40-es évek cenzúrájának figyelme kiterjedt a könyvkereskede-

---

[1] *Sashegyi Oszkár:* Zensur und Geistesfreiheit unter Josef II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958); *Sashegyi Oszkár:* Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830 (Budapest, 1938). Vö. *H. Balázs Éva:* Bécs és Pest-Buda a régi századvégen (Budapest: Magvető, 1987), 52–112.

[2] *Derek Beales:* Joseph II, Vol. I: In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780 (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 473–474.

[3] Mályuszné Császár Edit, szerk.: Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867) (Budapest: Gondolat, 1985), 5.

[4] Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 7.

[5] Uo. 7.

[6] Uo. 27–28.

lemre, beleértve a nem kívánt áramlatokhoz tartozó könyvek aktív és előrelátó ismeretét és ellenőrzését is.

Noha az 1848-at megelőző idők cenzúráját jó néhány szempontból tanulmányozták már,[7] s 1985-ben Mályuszné Császár Edit a cenzúrahivatal működésének számos dokumentumát is közzétette, érdemes az ismert nevű és sokszor emlegetett Reseta János professzor különös esetét behatóbban megvizsgálni. Az ő iratait, többnyire a hozzá mint cenzorhoz intézett felsőbb utasításokat a Magyar Országos Levéltár őrzi két nagy kötetben, a Helytartótanács iratai között (C 121).[8] Érdemes lenne a Reseta-hagyatékot a maga teljességében publikálni, mert az nemcsak egy jól ismert pesti cenzor pályafutását mutatja be, de rávilágít a Metternich-éra magyar értelmiségének problémáira is. A következőkben áttekintjük, hogy mit jelentett Reseta aktív cenzori működése, s milyen tipikus problémákat kellett megoldania. Mindaz, amit itt bemutatunk, egy későbbi részletes életrajz alapjául szolgálhat.

Reseta János (1776–1862) Székesfehérvárott született, a középosztályhoz tartozó családban. Virág Benedek, a korszak ünnepelt költője volt tanítója. Iskoláinak befejeztével Reseta maga is tanította előkelőbb családok gyermekeit, majd a német nyelv és irodalom professzora lett a pesti egyetemen.[9] Hozzávetőleg ekkor, 1832-ben kezdődött cenzori működése is, melyet az 1848-as forradalomig folytatott.[10] Resetát jóindulattal említi Jókai Mór, mint aki liberális gondolkodású ember volt, és igyekezett a forradalmi gondolkodású Petőfit is segíteni.[11] Visszatekintve, Reseta inkább a születőben lévő magyar nemzeti irodalom támaszának látszik, nem pedig kerékkötőjének.[12]

A Reseta-iratok hasznos adalékokat tartalmaznak annak megértéséhez, hogy miként működött és milyen módszerekkel dolgozott a Könyvbíráló Főhivatal az 1840-es években.[13] A Hivatal először is minden újonnan létrehozott lapot vagy klubot arra kötelezett, hogy ún. *alaprajzot* vagy *előrajzot* nyújtson be a cenzúrahatósághoz, vagyis irányelveket fektessen le, amelyek alapján a későbbiekben a Hivatal az adott lap vagy klub tevékenységét megítélte.[14] A lapokban szigorúan tilos volt közölni bármit, ami „az alaprajzilag kiszabott határkörén túlterjesz-

[7] *Kovács Magda:* „Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből, in: Lukácsy Sándor és Varga János, szerk.: Petőfi és kora (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 249–287.; *Julius Marx*, „Metternich als Zensor," Jahrbuch des Vereins der Geschichte der Stadt Wien, Band 9, 1954; *Julius Marx*, „Die österreichische Zensur im Vormärz," Österreich Archiv, Wien, 1959; *Julius Marx*, „Die Zensur der Kanzlei Metternich," Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, IV, Heft 2, 1951.

[8] *Frank Tibor:* Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 21–27.

[9] Mályuszné Császár Edit, szerk.: i.m. 48–49, 56–57.

[10] Reseta sok éves cenzori működéséről ld. Havas József Reseta Jánosnak, 1845. január 17. Reseta János iratai, Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C 121, 2. k., 2.

[11] *Jókai Mór:* Az én életem regénye (Budapest, 1912), idézi Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 56–57. Vö. *Martinkó András:* „Petőfi útja a győri Hazánkhoz," in: Lukácsy Sándor és Varga János, szerk.: Petőfi és kora, i. m. 85–86.

[12] *Martinkó András:* i. m. 86.

[13] A Metternich-korszak bécsi cenzúrájának iratait ismételten igyekeztem felkutatni a Polizeihofstelle irathagyatékában, az Allgemeines Verwaltungsarchivban és a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, Bécsben. Az idevágó iratok legnagyobb része azonban a Justizpalast 1927. évi égésekor megsemmisült vagy súlyosan megsérült s így ma már nem vagy alig kutatható.

[14] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. január 31. C 121, 2. k., 7.; Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. május 31., C 121, 2. k., 36.

ked[ett]", és ha ez mégis megtörtént, a Hivatal szemrehányást is tett Resetának.[15] A híreket, de főként a kiemelkedően fontos tudósításokat hiteles forrásokra kellett alapozni, amelyeket aztán hivatalos kérésre bizonyítani kellett.[16] Miután a cenzor változtatott a cikk tartalmán, tilos volt ahhoz hozzányúlni, a szöveget kiegészíteni, azon módosítani. A liberális napilap, a *Pesti Hírlap* szerkesztőségét nyomatékosan figyelmeztették, hogy vegyék nagyon komolyan ezeket az irányelveket: Szalay László szerkesztőtől azt követelték, hogy tanulmányozza a Könyvbíráló Főhivatal utasításait, majd írja alá a papírokat, noha ő mindenféle vádat tagadott.[17] A nyomtatott anyagok magáncélra történő kiadását — például Szerelmei Miklós litográfiáinak esetében — néha csak azzal a megszorítással engedélyezték, hogy azok „nyilvános hirdetése, és áruba bocsátása [...] tilalmaztatik".[18]

Szigorúan tiltották a külföldi könyvek Magyarországra hozatalát, és a csempészeket azonnal jelenteni kellett a hatóságoknak.[19] Amikor egy tiltott könyv külföldön megjelent, majd az országba becsempészték, a cenzor jogai és kötelességei közé tartozott a könyvárusok kilétének kinyomozása, a raktári példányok elkobzása és azoknak a kiadás helyére és/vagy a cenzori hivatalba történő eljuttatása. Amíg egy könyv kiadását nem engedélyezték, a cenzor feladata volt, hogy további intézkedésig minden kinyomtatott példányt zár alatt tartson.[20] Számos ilyen ügyet ismerünk. Valószínűleg ez lett a sorsa az egyik legfontosabb antifeudális értekezésnek, az *Anti-úrbérváltság*nak, amelyet 1846-ban Otto Wigand adott ki Lipcsében;[21] emellett Zerffi Gusztáv *Kunterbunt* című, szintén Lipcsében kiadott művének; és Altraroche *Reformation und Revolution* című könyvének, amelyet August Schultz adott ki Breslauban [magyarul: Boroszló, ma Wrocław].[22] Lipcsében nyomtatták és adták ki a legtöbb másként gondolkodó könyvét,[23] mint például John Paget *Hungary and Transylvania*[24] című művének magyar fordítását *(Magyarország és Erdély)*, melyet — miután becsempészték — erős hivatalos

[15] Czech János Reseta Jánosnak, 1845. augusztus 6., C 121, 2. k., 49.

[16] Havas József Reseta Jánosnak, 1845. január 17., C 121, 2. k., 1. „Legelső magyar intézvény mellyet vettem Januarius 17^{én} 1845," jegyezte fel Reseta cenzor erre az iratra. Ez fontos dokumentum: a mindennapi bürokrácia tanúságtétele arról, hogy 1845. januárjától megszűnt a latin mint magyarországi államnyelv. Vö. Szekfű Gyula, szerk. és bev.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848 (Budapest: Magyar Történelmi társulat, 1926). – Hálás vagyok unokabátyámnak, Détshy Mihály építészettörténésznek és klasszika-filológusnak az 1844 végéig latin nyelven keletkezett dokumentumok értelmezéséhez nyújtott segítségéért.

[17] Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1845. február 24., C 121, 2. k., 11. Szalay jegyzetének keltezése február 25.

[18] Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1845. július 11., C 121, 2. k., 41.

[19] Czech János Reseta Jánosnak, 1846. október 23., C 121, 2. k., 140.

[20] Gróf Zichy Ferencz Reseta Jánosnak, 1847. október 31., C 121, 2. k., 257. E kiadványhoz Szemere Bertalan kért engedélyt.

[21] Vö. *Hermann Éva:* „Az anti-úrbérváltság megjelenésének története," in: Lukácsy Sándor és Varga János, szerk.: Petőfi és kora, i. m. 289–307.

[22] Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1846. február 20., C 121, 2. k., 98.; Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1846. február 6., C 121, 2. k., 94. Vö. *Frank Tibor:* Egy emigráns alakváltásai, i. m. 21–22.; Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1846. július 10., C 121, 2. k., 118.

[23] *Karl Glossy,* „Eine Denkschrift der Wiener Buchhändler aus dem Jahre 1845," Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft, 14. Jahrgang (Wien: Carl Konegen, 1904), 224–248.

[24] *John Paget, Esq.:* Hungary and Transylvania; with remarks on their condition, social, political and economical (London, John Murray, 1839), I–II. kötet.

elutasítás fogadott. Ilyen esetekben a cenzori hivatal ahhoz a „kétes, tilalmas, illetve megengedett" könyveket tartalmazó listához folyamodott, amely abban az időszakban a cenzorok munkáját szabályozta.[25]

A fenti esetek egyikében sem engedélyezték a könyvek kiadását a Habsburg Monarchiában. Számos német kiadó, mint például Otto Wigand, a Reclam, Jr. és a Vereins Verlags-Buchhandlung kiadványainak terjesztését szigorúan tiltották.[26] A demokratikus és forradalmi szellemet szító külföldi értekezéseket ellenőrizték és rajta voltak, hogy az ilyesféle „democratikai szellemben [készített káté] [...] sehol helyt ne találhasson".[27] A Hermann Püttmann által kiadott *Prometheus* című folyóiratot vétkesnek találták „nyilvános lázadásra izgató és communizmust terjesztő" tanainak publikálása bűnében, és behozatalát ugyancsak mereven tiltották. Ha mégis akadt volna belőle egy-két példány, azokat el kellett kobozni és a példányokat be kellett küldeni a Könyvbíráló Főhivatalba.[28]

Reseta általában a Hivataltól kapott és közvetített utasításokat arra vonatkozóan, hogy pontosan mit kell megváltoztatni egy-egy szövegben. A *Byron Lord élete és munkái* című gyűjteményben több módosítást eszközöltek a „Manfred", és egy fontos változtatást a „Mazeppa" szövegén, ahol a „Menybe adatvák, ám de..." szavakat a „Szolgálhatnak ugyan, de..." kifejezésre cserélték (p. 17), ami valószínűleg inkább volt az Egyház kedvére való. A „Szentecs" [szent] szót a kevésbé zavaró „Lényei"-vel cserélték fel (23. o.). Az *Eszmék a' koponyatan köréből* című könyvben végrehajtott változtatások és kihagyások arra utalnak, hogy a cenzúra igyekezett a börtönökre, illetve a veleszületett bűnözői hajlamra történő negatív utalásokat elkerülni.[29] Amikor a Könyvbíráló Főhivatal az *Eszmék a' koponyatan köréből* című művel foglalkozott, kinyilvánították, hogy a történelmi témájú szövegeket csak akkor kell cenzúrázni, „ha azok a jelen idők, alkotmányok 's fönálló közrendeletekre vonatkozó politikai okoskodások szövésére használtatnak".[30] Itt utaltak a Habsburg Monarchia cenzorai számára irányelveket szolgáltató Könyvbíráló Főhivatal központi utasítása 11. paragrafusának (b) bekezdésére. Jellemzőbb volt a törvény és a törvényesség fogalmát övező változtatás-sorozat Hetényi János *Robot és dézsma*[31] című könyvében, ahol a „jog", „jogszeres" [törvényes], „jogszerűtlen" és „jogtalan" kifejezéseket törölték a 30., 37., 42., 60., 68., 74., 109. és 111. lapon, az „elnyomás" szót pedig kihúzták a 30. lapról. Tanulságosak a tiltott szavak helyettesítésére előírt kifejezések: „kor- és jogszeres" helyett „korszerű" (42. l.), „jogszerűtlen" helyett „okszerűtlen" (74. l.), „jogtalan" helyett

[25] Báró Mednyánszky Alajos Reseta Jánosnak, 1842. január 19., C 121, 1. k., 51.

[26] Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1846. június 19., C 121, 2. k., 114.

[27] Czech János Reseta Jánosnak, 1846. október 30., C 121, 2. k., 141. r-v. Ezt a röpiratot Versailles-i emigrációban élő lengyelek terjesztették, „az ellenzéki párt felekezetének gyarapítása – úgy a' szegényebb nemesek és parasztoknak részére leendő hoditása végett". A traktátus a cenzúra hivatal értesülése szerint „nem sokára magyar oláh és tót nyelven kinyomatandó, és számtalan példányban csekély áron vagy ingyen valamint szinte a' nép csábítására számított 's mindenek előtt, kivált az ország határain kiosztandó röpiratok terjesztendők legyenek."

[28] Aláírás nélküli utasítás Reseta Jánosnak, 1847. április 23., C 121, 2. k., 207. r-v.

[29] Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1845. május 23., C 121, 2. k., 30. r-v.

[30] Uo.

[31] Hetényi János, Királyi Pál, Ploetz Adolf, Robot és dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és státusgazdasági tekintetben (Pest: Beimel, 1845). Három pályamunka.

„méltánytalan" (37. l.), „nem helyeselhető" (109. l.) vagy „nyomasztó" (111. l.). A „dogma" szót „állítás"-ra cserélték a 121. lapon.[32] Trattner és Károlyi 1847. évi nemzeti kalendáriumában a „barát" [szerzetes] szót ki kellett hagyni a „melly hasonlított a barát csuklyához" részmondatból, s helyette a „melly csuklyához hasonlitott" fogalmazást írták elő.[33] Alexis de Tocqueville *A' democratia Amerikában* című művének Fábián Gábor-féle fordítását alaposan cenzúrázták, így az csupán számos kihagyással és változtatással kerülhetett nyomdába.[34]

Ha egy könyvet nem lehetett „egyszerűen engedélyezni vagy kellően kigyomlálni", mint például Georges Sand *Mauprat* című regényének magyar fordítását, annak kiadásával felhagytak. A *Mauprat* esetében ezt azért javasolták, mert „erkölcsi szempontból frivol és szabados" tendenciájúnak találtatott.[35] 1846 közepétől a *Le Charivari* francia szatirikus hetilapot sem lehetett az országba behozni, „az újabb időkben minden korlátot túlhágó rágalmazási iránya miatt".[36]

A forradalom előtti Magyarország reformmozgalmának vezetőit kínosan alapos cenzúrának vetették alá. 1841-ben Reseta János azt az utasítást kapta, hogy a Könyvbíráló Főhivatal számára „pro vagy kontra" készítsen összefoglaló értékelést a gróf Széchenyi István által kiadott *A' Kelet népe* című munkáról.[37] Resetának meghagyták, hogy még a cenzúrázás előtt juttassa el Kossuth Lajosnak *A' Kelet népéről*[38] szóló dörgedelmét gróf Széchenyi Istvánhoz.[39] Széchenyi saját, a Tisza szabályozásáról szóló munkájával kapcsolatban is megkövetelték a cenzúrát.[40] A cenzúrázás során ugyanakkor bizonyos mértékű egyensúlyra való törekvés is megfigyelhető volt. Míg Kossuth *Pesti Hírlap*ba írt cikkeit azzal a feltétellel adhatták ki újra külön röplapokon vagy füzetkékben, ha egyesével újracenzúrázzák őket,[41] a Pest megyei megyegyűlés előtt elmondott beszédét pedig csupán megcsonkítva adhatták ki,[42] a „Kossuth politicai életrajza" című, Baloghy László tollából származó írást nyomtatásra alkalmatlannak ítélték, mert hangvételét túlságosan is marónak és gúnyosnak találták.[43]

---

[32] Czech János Reseta Jánosnak, 1845. július 18., C 121, 2. k., 47. r-v.

[33] Czech János Reseta Jánosnak, 1846. augusztus 28., C 121, 2. k., 131.

[34] Utasítás Reseta Jánosnak, 1842. október 21., C 121, 1. k., 130.; vö. Karácsonyi Mihály Reseta Jánosnak, 1841. február 12., C 121, 1. k., 2.; Beke Kálmán Reseta Jánosnak, 1841. június 15., C 121, 1. k., 103. Ld. *Tocqueville Elek:* A' democratia Amerikában. A' franczia eredetiből fordította Fábián Gábor, I–II. kötet (Budán: A' Magyar Királyi Egyetemnél, 1841).

[35] Utasítás Reseta Jánosnak, 1842. augusztus 19., C 121, 1. k., 120. Beterjesztve 1842. július 3-án.

[36] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1846. július 2., C 121, 2. k., 119.

[37] Beke Kálmán Reseta Jánosnak, 1841. június 15., C 121, 1. k., 13.

[38] *Gróf Széchenyi István:* A' Kelet népe (Pesten: Trattner--Károlyi, 1841)

[39] Beke Kálmán Reseta Jánosnak, 1841. július 2., C 121, 1. k., 15. Vö. Kossuth Lajos, Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. Közli Ferenczi Zoltán (kiad.): Kelet Népe (Budapest, 1925, repr.1986). Ehhez ld. *Kosáry Domokos:* Kossuth Lajos a reformkorban (1. kiadás Budapest: Antiqua, 1946; 2., bővített kiadás, Budapest: Osiris, 2002), VI. fejezet: Küzdelem Széchenyivel, 276–316. A vita szép feldolgozását adta Lackó Mihály is: Széchenyi és Kossuth vitája (Budapest: Gondolat, 1977).

[40] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. december 27., C 121, 2. k., 88.

[41] Utasítás Reseta Jánosnak, 1843. szeptember 15., C 121, 1. k., 186.

[42] Czech János Reseta Jánosnak, 1847. május 29., C 121, 2. k., 217.

[43] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. február 28., C 121, 2. k., 12.

A politikai szempontok teljesen nyilvánvalóan szerepet játszottak a politikai életről, a kormányról és a pártokról szóló könyvek esetében. „Semmi ollyas, mi a' fennálló szabályokkal összeférhetlen, át ne bocsáttassék" – utasította Szögyény László Reseta Jánost, amikor az ellenzéki Szalay László *Statusférfiak és szónokok könyve* című művének kiadásáról tárgyaltak.[44] Szögyény egy másik esetben azt találta mondani, hogy a cenzúra akkor kezd érdeklődni a törvények iránt, amikor a cenzorok olyan változtatásokat indítványoznak, amelyek esetleg kihatnak a hatályos magyar törvényekre.[45] A Könyvbíráló Főhivatal Benjamin Constant *A' politikai ellenhatások* címen Halimbai Sándor által magyarra fordított művével[46] kapcsolatban is kihagyásokat javasolt, és nyíltan Reseta tudomására hozta, hogy a pesti ellenzéki klubról nem eshet szó, és az embereket fel kell szólítani, hogy ne vegyenek részt ellenzéki mozgalmakban.[47]

Az 1840-es évek legemlékezetesebb eseteinek egyike Táncsics Mihály (ekkoriban még Stancsics Mihály) *Népkönyv* című kiadványa (Pest: Emich, 1842; Lipcse: Keil, 1846).[48] Táncsics korábbi műveit, mint például a *Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módját* már üldözték a cenzorok,[49] akik 1842-es új, bujtogató könyvének egyes részeit már korábban visszadobták.[50] A puszta tény, hogy a könyv „pro plebe destinatione" azaz „a nép számára" készült, gyanússá és veszélyessé tette, így elképzelhetetlen volt azt a nyomdától távol nem tartani.[51] 1845-ben Táncsics újabb kéziratáról, a „Fővárosi reform"-ról rendelkezett úgy a Könyvbíráló Főhivatal, hogy „jelen munka kárhozatos elvei 's iránya amiatt a' kinyomtatástól elmozdíttatott".[52] Táncsics *Népkönyvét* továbbra is fokozottan veszélyesnek titulálták, és a cenzori hivatal világossá tette, hogy még reklámozni is csak a hatóság előzetes engedélyével lehet.[53] „Ezen minden tekintetben botrányos tartalmú és legveszedelmesebb irányú 's a' köznép ámítására és ingerlésére czélzó röpirat[ot]" könyvet szintén Lipcsében adta ki Ernst Keil 1846-ban és onnan csempészték az országba. Resetának nemcsak az volt a dolga, hogy minden példányt elkobozzon: a könyvkereskedőket is figyelmeztetnie kellett, hogy „a könyvbiráló főhivatal [...] még könyvárusi szabadalmuktoli megfosztatásukat is illető helyen szorgalmazni és kieszközölni el nem mulasztandja", azaz könyvárusi engedélyük forgott kockán.[54] A *Népkönyvet*

[44] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. október 17., C 121, 2. k., 74. r-v.

[45] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. május 23., C 121, 2. k., 39.

[46] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. május 31., C 121, 2. k., 37. Benjamin Constant: A' politicai ellenhatások. Ford. Halimbai Sándor (Pest: Trattner--Károlyi, 1845)

[47] Czech János Reseta Jánosnak, 1847. június 16., C 121, 2. k., 223.

[48] Táncsics és a cenzúra kapcsolatára ld. *Kovács Magda,* „Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből", in: Lukácsy Sándor és Varga János, szerk.: Petőfi és kora, i. m. 273–287.; vö. *Eva Hermann,* „Die Geschichte der Schrift Sajtószabadságról nézetei egy rabnak von Mihály Táncsics. Ein Beitrag zu den deutsch-ungarischen buchhändlerischen Beziehungen im Vormärz," in: Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen (Berlin: Akademie Verlag, 1969), 214–231.; Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 235–239.

[49] Báró Mednyánszky Alajos Reseta Jánosnak, 1842. március 14., C 121, 1. k., 69.

[50] Beke Kálmán Reseta Jánosnak, 1842. július 29., C 121, 1. k., 69.

[51] Beke Kálmán Reseta Jánosnak, 1842. augusztus 19., C 121, 1. k., 118.

[52] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1845. október 3., 1845, C 121, 2. k., 69. Vö. Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 239.

[53] Czech János Reseta Jánosnak, 1846. november 6., C 121, 2. k., 143.

[54] Czech János Reseta Jánosnak, 1846. november 6., C 121, 2. k., 146.

annyira veszélyesnek ítélték, hogy Resetának el kellett rendelnie, hogy a kereskedők bemutassák eredeti árulistájukat, amelyekből végül fény derült a csempészek kilétére.[55] Ez az eset azt a kérdést is felvetette, hogy valóban Németországban nyomtatták-e ki a veszélyes könyveket, vagy titokban valahol Magyarországon.[56]

A cenzorok más kötelezettségekkel is bírtak. Ahogy az 1840-es évek vége felé az ellenzéki mozgalom egyre jobban előtérbe került, a cenzor feladata lett, hogy a fennhatósága alá tartozó szerkesztőségekben megakadályozza a kisstílű versengés és a csoporton belüli rivalizálás kifejlődését, valamint a személyeskedést. Ez az intézkedés volt hivatott elérni, hogy „a' szerkesztőségeknek egymás közti jellem sértő személlyeskedéseik, mind a' más egyes személyek, testületek, közintézetek osztályok, 's nemzetiségek ellen irányzandó gyülöletes és sértő vagy éppen ingerlő kifakadások teljesleg eltávolíttassanak."[57] A cenzornak meg kellett fékeznie az újságokban eluralkodott „csipős, gúnyos, és izgató" hangnemet.[58] A lapok alkalmanként visszafelé betűzték ismert emberek neveit, és majdhogynem egyhangúlag űztek gúnyt belőlük és tették őket nevetségessé. Stílusuk néha nem csupán túlságosan személyeskedő, hanem roppant sértő is volt, és a cenzor feladata volt valamiféle egyensúly megteremtése és a kedélyek lecsillapítása.[59] Szintén az ő kötelességei közé tartozott a hivatalos információk nem kívánt kiszivárgásának megakadályozása. Amikor József főherceg-nádor 1847-ben súlyosan megbetegedett, tilos volt egészségi állapotáról bármilyen hírt is közölni.[60]

A forradalom előtti Magyarországon a cenzúra kiegyensúlyozó szerepet is betöltött, amennyiben megkísérelt bizonyos nemzeti és vallási kisebbségi csoportokat védelmezni. A Könyvbíráló Főhivatal rálelt Ľudovít Štúr *Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus* [A 19. század és a magyarizmus] című értekezésének eredeti kéziratára, és mivel azt sértőnek találta a magyarokra nézve, kiadását betiltotta.[61] Resetával tudatták, a Hivatal azt javasolja Štúrnak, hogy a horvátok mellett a szerbeket is méltassa, továbbá írja át a könyv második részét, és mellőzze a nemzeti kisebbségek közötti gyűlölködés taglalását.[62] Alig egy évre rá a Könyvbíráló Főhivatal már arra kapott utasítást, hogy ne akadályozza „a' tót könyvek, és tótokat védelmező iratok" „közöltethetésé[t]", hacsak nem ellenkeznek „a' könyvvizsgálat szabályaival".[63]

A zsidó asszimiláció kérdése az 1840-es években igen gyakran került napirendre a cenzúra hivatalban.[64] A Habsburgok bizonyos mértékű védettséget nyújtottak a Monarchia zsidó népességének, és ebben a Könyvbíráló Főhivatalnak is szerepe volt. A Hivatal határozottan visszautasított minden olyan tanulmányt vagy könyvet, amely ellenséges nézeteket mutatott a zsidókkal szemben vagy meg-

[55] Czech János Reseta Jánosnak, 1846. november 15., C 121, 2. k., 148. r-v.

[56] Uo.

[57] Czech János Reseta Jánosnak, 1847. január 29., C 121, 2. k., 175.

[58] Czech János Reseta Jánosnak, 1847. június 16., C 121, 2. k., 222.

[59] Czech János Reseta Jánosnak, 1847. január 15., C 121, 2. k., 168. Vö. *Frank Tibor:* Egy emigráns alakváltásai, i. m. 24–25.

[60] Czech János Reseta Jánosnak, 1847. január 8., C 121, 2. k., 164, 166 [169].

[61] Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 259.

[62] Karácsonyi Mihály Reseta Jánosnak, 1844. október 11., C 121, 1. k., 239.

[63] Czech János Reseta Jánosnak, 1845. július 18., C 121, 2. k., 45.

[64] Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 420–426.

kérdőjelezte emancipációjukat. 1842-ben a cenzorok nem engedték, hogy Pécsy Ferdinánd kiadassa „A zsidók amilyenek voltak, vannak és lenniük kellene, hogy polgárok lehessenek" című kéziratát.[65] 1844-ben Eördög Emil a „Tájékozódás a zsidóság múltja, jelene és jövendője felett" című kézirata „a legmagasabb helyen is elítéltetett, következésképpen a sajtótól egyszerűen távoltartandó".[66] Ebben a kérdésben a cenzúra következetes volt. Ugyanebben az évben Puky Simon is visszakapta „A zsidók polgárosítása ügyében, különös tekintettel Magyarországra" című írásának kéziratát azzal a világos üzenettel, hogy „ha csak nem tisztíttatik meg a zsidók mindenféle gyalázásától és kigúnyolásától, és a valótlanul összehordott, az igazságtól a lehető legmesszebb járó piszkolódásoktól nem szabadíttatik meg, illetve a sokféle méltatlan kifejezéstől nem mentesíttetik", nem adhatja ki.[67] Amikor Puky 1844. októberében ismételten a cenzor engedélyéért folyamodott, kéziratát azzal a határozott kifogással utasították el, hogy jelenlegi formájában műve az olvasót még mindig „a zsidó nép megutálására és gyűlöletére ösztönzi, és ennek a népnek a legnagyobb gyalázatát és csúfságát sugallja," s hogy „még mindig nem vált alkalmassá arra, hogy a zsidók meggyalázására és megszégyenítésére méltánytalanul összehordott, a valóságnak a legnagyobb mértékben ellentmondó gyalázkodásoktól annyira megtisztítottnak és a tömérdek méltatlan kifejezéstől megszabadítottnak lehetne nevezni."[68] Amikor Puky harmadszor is megpróbálkozott kéziratának elfogadtatásával, ismét ugyanilyen kemény és határozott ellenállásba ütközött.[69] Básty Károly „Rövid értekezés a zsidó emancipáció ügyében" című írása ugyanígy járt, bár a cenzúra hivatalban kétségkívül úgy vélték, hogy a művet „provocative" terjesztették be.[70]

A Hivatal ugyanakkor elég óvatosan járt el ahhoz, hogy a másik véglet szószólóit se hagyja teret nyerni. Rumy Károly kéziratától — „Die Emanzipation der Juden in Ungarn" [A zsidók magyarországi emancipációja] — azért tagadták meg a kiadási engedélyt, mert „olyan szellem járja át, amely nem a kereszténységnek a zsidók elleni, hanem ezeknek azok elleni gyűlöletére szolgálhat azáltal, hogy mind az adminisztráció, mind a törvényhozás részéről a zsidók elleni embertelenséget tételezi fel..."[71] Az indokláshoz szokatlanul hosszú hibajavítási javaslati listát is mellékeltek.

Reseta János tizenhat éven keresztül dolgozott cenzorként, míg 1849-ben végleg nyugdíjba nem vonult. 72 évesen, bevallottan a liberális ellenzékkel szimpatizáló egyetemi tanárként valószínűleg megkönnyebbült, amikor a Könyvbíráló Főhivatal részéről gróf Zichy Ferenctől a következő, 1848. március 17-i keltezésű, történelmi jelentőségű levelet kapta kézhez:

„Közbejött rendkívüli körülmények folytán úgy intézkedett a' m. kir. helytartó Tanács: miszerint az előzetes vagy praeventív könyvbírálat és vizsgálat

[65] Báró Mednyánszky Alajos Reseta Jánosnak, 1842. május 6., C 121, 1. k., 81.; Beke Kálmán Reseta Jánosnak, 1844. február 15., C 121, 1. k., 201.

[66] Kovács Pál Reseta Jánosnak, 1844. április 3., C 121, 1. kötet, 216.

[67] Karácsonyi Mihály Reseta Jánosnak, 1844. szeptember 20., C 121, 1. k., 236.

[68] Kovács Pál Reseta Jánosnak, 1844. október 25., C 121, 1. k., 244.

[69] Szögyény László Reseta Jánosnak, 1846. január 9., C 121, 2. k., 90.

[70] Utasítás Reseta Jánosnak, 1844. szeptember 20., C 121, 1. k., 235.

[71] Kovács Pál Reseta Jánosnak, 1844. október 31., C 121, 1. k., 247.

nyomban megszünjék; és a' sajtó szabadon működhessen; a' sajtókihágások visztorlása irányában — az e' részbeni törvényes intézkedésig — szinte annak utján ideiglenesen gondoskodván, 's mind ezekről az ország törvényhatóságait körrendeletileg már értesítvén.

Ezek folytán Uraságodnak minden könyvbirálati vagy könyvvizsgálati teendői egész kiterjedésökben megszünvén: ugyan ezt Uraságodnak olly meghagyással adom tudtára, miszerint minden könyv vagy lapbírálattól és vizsgálattól, szóval minden ide vonatkozó teendőktől a' legszigorúbban tartózkodjék."[72]

Ez a Reseta iratoknak a szerző cenzori tevékenysége alatt született utolsó oldala. A lap alján a következő, kifejezetten személyes jellegű, a dicső márciusi napok szellemétől ihletett jegyzet található:

„Már f. h. 15dikétől vajúdik a Haza:
mit hozand létre, csak Isten tudja –
De azt tudom, hogy Hazámért és
Királyomért élek és halok

Pesten, Martius 27kén 1848

Reseta m k e
Egyetemi tanár és volt kir.
Könyvbiráló."[73]

A Reseta-iratok az 1848 előtti cenzúrát olyan megvilágításba helyezik, amely bizonyos értelemben ellentmond a témával kapcsolatban széles körben elterjedt, gyakran hangoztatott nézeteknek. Az iratok alapján a Metternich-korszak cenzúrája sokkal kevésbé volt rejtett és titkolózó intézmény, mint a régió későbbi cenzúrahatóságai. A könyvek és újságok kötelező érvényű, meghatározott szabályok szerint történő, ismert szakemberek által végzett, előzetes vizsgálatának rendszerét talán még nyitottnak is nevezhetnénk. A rendszer igen hatékonynak bizonyult, mert a cenzorok egyéni felelőssége alá rendelte a könyvek kereskedelmi forgalmának megakadályozását és a betiltott kiadványok útjának ellenőrzését is. Mindez fizikai tevékenységgel is együtt járt: a tiltott könyveket be kellett gyűjteni a boltokból.

Metternich kancellár késői éveiben a magyarországi cenzúra sokkal higgadtabbnak tűnik, mint amit általában feltételezünk róla: még olyan ellenzéki államférfiak ellen, mint Kossuth, vagy olyan, a konfliktusoknak rendszeresen kitett csoportok mint a zsidók ellen sem lehetett nyílt, rosszindulatú támadást intézni.

Reseta János esete alapján úgy tűnik, a cenzúra kétarcú volt. Mint az a korszakban tipikusnak látszik, a követelményeket szigorúság, azok végrehajtását pedig a híres-hírhedt osztrák-magyar hanyagság, *Schlamperei* jellemezte. A cenzúra gépezetét Bécsből és Pest-Budáról, hajthatatlan elvek alapján irányították, de a cenzor mindennapos tevékenysége során néha-néha mutathatott „engedékenységet" vagy „megértést". Még egy olyan közismerten liberális felfogású férfi, mint Reseta János is cenzorrá válhatott több, mint másfél évtizedre. Noha elnéző

[72] Gróf Zichy Ferencz Reseta Jánosnak, 1848. március 17., C 121, 2. k., 283.
[73] MOL Reseta János iratai, C 121, 2. k., 283.

magatartásáért felettesei gyakran egészen a megalázásig elmenően megdorgálták,[74] szolgálatait egészen az 1848-as forradalomig igénybe vették és megfizették. Iratainak tanúsága szerint végrehajtási utasítások alapján dolgozott, mondhatnánk: „parancsra tette", amit a könyvvizsgálat és könyvbírálat terén tennie kellett. A Metternich-korszak néhány cenzora valójában a Habsburg „gondolatrendőrség" gépezetének alacsony fizetésű, engedelmes és gyakran megalázott hivatalnoka volt.

Végül egy megjegyzés, amely óvatos és merész is egyben. Reseta János esete az 1848-as forradalom előtt sokakban felidézheti a magyarországi helyzetet az 1989–90-ben lejátszódott politikai változások előtt. Számos párhuzamot vonhatunk a két korszak között. Utalhatunk mindjárt a cenzoroknak előírt, három kategóriás rostálási rendszer hasonlatosságára az 1840-es és 1970/80-as évek között. A Könyvbíráló Főhivatal hármas felosztása „kétes, tilalmas, illetve megengedett" könyvekre érdekes párhuzamot kínál a Kádár-korszak kultúrpolitikájának „három T" (tiltott, tűrt és támogatott) kategóriájával és példa a térség autokrata uralmi struktúráinak hosszú, politikai rendszereken átívelő hagyományaira.

De hasonlatosság van a félszívűség között is, amellyel mindkét politikai rendszer kirendelt hivatalnokai: cenzorok, besúgók, rendőrök kormányukat szolgálták. Reseta, ez a liberális cenzor csak afféle tessék-lássék módra szolgálta a konzervatív kormányzatot, amely viszont folyton csalódni kényszerült hivatalnoka működésében. Resetának a helytartótanácsi iratok között őrzött hivatalos iratai, főként feletteseitől eredő utasításai megerősítik e cenzor liberális képét, és tovább építik a kelletlenül dolgozó, „csak kötelességét teljesítő" (valójában nem szívvel-lélekkel teljesítő) könyvvizsgáló képzetét. A reformkori Magyarország cenzúrájának e kétarcúságát már a titkosügynök Zerffi Gusztáv is felismerte 1852-ben, amikor Louis-Napoléon párizsi cenzorairól, a *Bureau de l'Esprit Public* munkatársairól a 48 előtti hazai „könyvbírálók" jutottak eszébe: „Ez csaknem ugyanaz a vircsaft mint Magyarországon a márciusi mozgalom előtt, ahol a cenzúrahivatalnokok mindenkinek kedvében jártak, aki az ellenzékhez számított, súlyt helyezvén rá, hogy ne a kormány hű szolgáinak, hanem inkább álcázott liberálisoknak tartassanak."[75]

Reseta is követte a forradalomhoz vezető utat azáltal, hogy támogatta az ellenzék tagjait, noha 16 éven át rendületlenül szolgálta a kormányt. A Metternich-éra alatt végig állami alkalmazásában állt, bár közben mindvégig rendszeresen ostorozták elégtelen szigoráért. Az idősödő cenzor kétlelkűsége és késő 20. századi utódainak Janus-arca között könnyen fedezhetünk fel hasonlóságokat, mint ahogy az 1840-es és 1980-as évek robbanás előtti Magyarországának szellemi légköre is mutat párhuzamokat. A nagy horderejű politikai változások és társadalmi átrendeződések évadán, úgy tűnik, sok a közös vonás az állam szolgálatában álló, tudathasadásos elmék gondolkodásában és működési módjában.

[74] Mályuszné Császár Edit, szerk.: i. m. 49.

[75] *Frank Tibor:* Egy emigráns alakváltásai, i. m. 26–27. Saját fordításom. A teljes szöveget német nyelven ld. uo. 290–294., az idézett részlet a 293.-on; eredetije 1852. június 16-i keltezéssel a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, Bécsben, Ministerium des Äussern, Informationsbüro, Karton 12, ad 4933/A.

Erdődy Gábor

BELGIUMI LIBERÁLIS KATOLIKUS HÍRLAPOK A MAGYARORSZÁGI VÁLTOZÁSOKRÓL 1848–1849-BEN

Az előzményekről[1]

A belgiumi politikai közvélemény talán legsajátosabb, s a nyugat-európai befolyásos társadalmi rétegek, illetve kormányzati körök politikáját jelentős mértékben alakító markáns vonulatát 1848–1849-ben a korábbi évtizedek fejlődésének eredményeként a liberális-katolikus csoportok képezték. A jelenség történelmi előzményei az 1815-ben lezajlott, s a belga nemzetet holland függőségbe kényszerítő szent-szövetségi rendezésig, annak részeként a Németalföldi Királyság megteremtéséig, egyetemes gyökerei pedig a francia forradalom időszakáig nyúlnak vissza. Ismereteink szerint a „démocratie chrétienne" kifejezést először Lyon püspöke, Lamourette használta 1791. november 21-én elmondott beszédében, tudatos politikai-filozófiai tartalmat a fogalom azonban csak az 1830-as években kapott. E rendkívül izgalmas, és kisugárzásában napjainkig meghatározó jelentőségű, a különböző nemzetek összmunkájából kiteljesedő nemzetközi folyamatban a belga egyházi és világi elit megkülönböztetett szerepet játszott.

A bécsi határozatok alapján uralmi rendszerének belgiumi kiépítéséhez hozzá látó I. Vilmos egyik legelső intézkedése — a holland alapokmány bevezetése részeként — a sajtószabadság felszámolása volt. Az ellenvéleményeket rendkívüli szigorral elfojtó politika átmeneti rövid időre el tudta ugyan hallgattatni az elégedetlenkedők tiltakozását, a 20-as évek közepétől azonban felerősödtek az ellenzéki hangok. A fordulatot közvetlenül azok az 1825-ben kiadott uralkodói rendeletek idézték elő, amelyek támadást indítottak a belga katolikus egyház oktatási monopóliuma ellen, és kísérletet tettek szigorú állami fennhatóság kiépítésére, illetve a püspöki kar állami ellenőrzésének bevezetésére. A represszió védekezésre, aktivizálódásra ösztönözte a katolikus közvéleményt, és döntő lökést adott az idegen elnyomó hatalommal szembeni új típusú: liberális-katolikus-vallon összefogás formálódásához.

---

[1] A bevezetés megírásához az alább felsorolt munkákat használtam fel. Aubert, Roger: Kirche und Staat in Belgien im 19. Jahrhundert. (In. Werner Conze: Beiträge zur deutschen und belgischen Verfasssungsgeschichte im 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1967.), Dhondt, Jean: Histoire de la Belgique. Paris, 1968., Dumont, Georges: Histoires des belges. Bruxelles, 1956., Juste, Theodor: Histoire du Congrès National de Belgique, ou de la fondation de la monarchie belge. Bruxelles, 1850., Jürgensen, Kurt: Der Einfluß des französischen Abbé Félicité Lammenais auf die Gründung des belgischen Königreichs (In. L'Eglise et l'Etat a l'époque contemporaine. Bruxelles, 1975.), Pierard, Louis: Histoire de la Belgique. Paris, 1948., Van Sint-Jan, Robert: Die politische Presse Belgiens (Zeitungswissenschaft, Berlin-Leipzig, 1929.), Wils, Lode: L'emploi des langues en matieres judiciaires et administrativ dans le royaume de Belgique (kéziratban),

A „Courrier de la Meuse" hasábjain keresztül hatékony fórummal rendelkező megújuló katolikus politizálás motorját az alsópapság képezte, melynek ellenzéki mozgolódását a sajtószabadság gondolatától hagyományosan idegenkedő, ám a diszkriminatív kormányzati tervektől ugyancsak fenyegetett, a konfliktusban egyébként jobbára a passzív szemlélődés álláspontjára helyezkedő felsőpapság is tudomásul vette. Az érintettek elszántságát a holland uralkodó megosztó kísérlete, az 1827. augusztus 17-én Rómával megkötött, a püspökök kinevezési jogáról lemondó (ám a jelöltek opponálásának lehetőségét megőrző) konkordátum sem gyengítette. S mivel a megállapodás gyakorlati alkalmazását folyamatosan halogatták, a helyzet alakulásával elégedetlenkedő liberális és katolikus politikusok 1828-ban elhatározták az együttműködésükhöz megfelelő kereteket biztosító unió létrehozását.

A liberális-katolikus szövetség vezérorgánumát a mérsékelt, kiegyensúlyozott irányvonalat képviselő, és mindenekelőtt Laensbergh, Devaux, Lebeau, illetve Charles Rogier nevével fémjelzett, a Gazetta de Liège nyomdokába lépő „Le Politique" jelentette. Komoly befolyásra tett szert ugyanakkor az 1826-tól megjelenő, flandriai partneréhez képest „radikálisabb" hangvételű „Courrier de Pays-Bas" is, melynek irányvonalát elsősorban Louis de Potter, Sylvain van de Weyer és de Brouckere határozta meg. Népszerűségüket a kormány erőszakos fellépése fokozta. Az ellenzék vezéreként tisztelt és a közvélemény irányítására képes de Potter börtönbe vonulását például valóságos népünnepély kísérte. A fogságban eltöltött időt eredményesen kihasználva a politikus pedig megírta a belga unionizmus koncepcióját megalapozó munkáit.

Az 1820-as években az idegen nemzeti elnyomás fokozódása és a gazdasági depresszió elmélyülése időszakában új generáció lépett a belga társadalmi-politikai élet színpadára. Az „ancienne regime" borzalmait csupán szüleik elmondása alapján ismerő, s a holland hatalom alatt felnőtté váló nemzedék többnyire a liberális eszmék, valamint a személyesen szerzett nyugat-európai tapasztalatok hatása alatt ismerkedett a korabeli modernizáció (ipari forradalom), többszörös (nemzeti, vallási, gazdasági, stb.) diszkrimináció által el- illetve továbbtorzított sajátos belgiumi következményeivel, valamint kereste a válaszokat a komplex kihívásokra. A közös felelősség felismerése és a közös ellenség jelenléte az egymásra utalt ifjú katolikusokat, és ifjú liberálisokat végül a tudatosan vállalt együttműködés táborába terelte.

Az 1820-as évek végére immár nemzeti egységmozgalommá terebélyesedő összefogás életképességét az 1830. júliusában kitört párizsi forradalom következményeinek eredményes kezelése bizonyította. Az 58. születésnapját ünneplő I. Vilmos tiszteletére augusztus 25-én, a Théâtre de la Monnaie-ben megrendezett gálaelőadáson éppen Auber operáját, a nápolyiak spanyol elnyomóikkal szembeni patriotizmusának emléket állító „La Muette de Portici"-t játszották, amikor Brüsszel népe felkelésre szánta el magát. Kritikus nemzetközi környezete ellenére a belga forradalom rendkívül rövid idő alatt képes volt magát megszervezi, s a sikerhez nélkülözhetetlen belső politikai-társadalmi rendet biztosítani. A szeptember 26-án megalakult ideiglenes kormány október 4-i dekrétumában Nemzeti Kongresszust hívott össze a független belga állam rendjének megalkotására, majd a november 3-án megtartott választásokon az egység jegyében, pártállásuktól függetlenül a nemzet legjobbjait ruházták fel az alkotmányalkotás jogával. A mun-

káját november 10-én megkezdő Kongresszus, amelynek többsége a forradalommentes átalakulás mellett kötelezte el magát (s ami egyben de Potter háttérbe szorulását vonta maga után) legelső intézkedései között, 12-én meghozta trónfosztó határozatát, két nap múlva pedig proklamálta a sajtószabadságot.

A történelmi pillanatban egybegyűlt képviselők rendkívüli horderejű feladat elvégzésére: Belgium nemzeti szuverenitásának a liberális-alkotmányosság és a parlamentarizmus alapján történő helyreállítására vállalkoztak. Munkájukat sokban elősegítette, hogy a korábbi években nem csupán a históriai jelentőségű fordulat levezénylésére hivatott élcsapat és a mögötte felsorakozott, széles társadalmi beágyazottsággal rendelkező politikai mozgalom szerveződött meg, hanem az átalakulás hiteles programjának alapelvei is kirajzolódtak. A „koalíció" hétköznapi filozófiai alapvetését a „Courrier de Pays-Bas" szerzője 1829. július 1-én a következőképpen fogalmazta meg: „a katolicizmus és a liberalizmus két különböző, de nem két ellentétes doktrínát fejeznek ki. Egy katolikus nem szükségszerűen liberális, egy liberális nem szükségszerűen katolikus, de ugyanaz az ember egyszerre lehet ez is és az is, azaz egyszerre szeretheti vallását és akarhatja a szabadságot. A belgák tömege ebbe a kategóriába tartozik." Konkrét cselekvési tervezeteiben a belga liberális-katolikus koncepció az oktatás, az egyesülés, és a vallás szabadságát állította középpontjába, s az egyházat az állammal szemben — a korábbi évtizedek negatív tapasztalatai birtokában — a szabadság és az önállóság attribútumaival kívánta felruházni.

A radikális-liberális alternatívával szemben legkövetkezetesebben a Nothomb, Rogier és Lebeau irányítása alatt álló „Mémoriale belge" képviselte a mérsékelt, az európai diplomáciával együttműködést szorgalmazó, a fejedelmi autoritást a liberális alkotmányosság talaján megerősíteni óhajtó tendenciát. Meghatározó befolyását a későbbiekben fokozatosan a genti „Journal de Flandres" veszi majd át. Kiemelkedő szerepet játszott ugyanakkor az irányzat megjelenítésében és népszerűsítésében a Félicité Lammenais katolikus-demokratikus eszméit közvetítő brüsszeli „Le Siècle".

A liberális-katolicizmus francia úttörő alakja talán sehol nem örvendett akkora népszerűségnek, mint Belgiumban. 1829-ban megjelent „Des progrès de la révolution et de la guerre contre l'Eglise" című munkáját a Mémoriale például teljes terjedelemben leközölte. Elsősorban az ő munkásságának köszönhető, hogy a Vormärz Nyugat- és Közép-Európájában egyre többen felismerték és vallották: a liberalizmus távolról sem azonosítható az antiklerikalizmussal, a liberális alapelvek egyáltalán nem állnak ellentétben a katolicizmussal. Lammenais nem a katolikus hitelvek liberalizálására törekedett, útkeresése nem a keresztény dogmák világát érintette. Nem új katolikus politikai taktikát, hanem a lezajlott polgári átalakulás történelmi tényét felismerő és elfogadó új katolikus társadalomelméletet kívánt kidolgozni, olyan stratégiát, amely a destruktív tagadás kontraproduktiv magatartását meghaladva lehetővé teszi a katolikus egyház kezdeményező alkalmazkodását a polgári társadalom által meghatározott új világban. Az ő, valamint követői nemzetközi összmunkájának köszönhető, hogy a liberális-katolicizmus végül pozitívan tudott reagálni az amerikai és a francia forradalom liberális-demokratikus törekvéseire, és konstruktív választ fogalmazott meg a szekularizáció, illetve az ipari forradalom társadalmi-gazdasági kihívásaira.

A liberális-katolicizmus belgiumi pozícióinak erősödését sorsdöntő mértékben mozdította elő a legjelentősebb egyházi körök egyetértő támogatása. Az „École de Malines" valóságos szellemi hidat képezett a konzervatív és a liberális katolikusok között. A belga katolikus egyház e jeles központjában szerveződött de Méan személye körül az a csoportosulás, amelynek nevében az érsek 1830. decemberében — nem sokkal halála előtt — megfogalmazta a liberális-katolikus alapelveket a legmagasabb egyházi méltóságok részéről támogató, Nemzeti Kongresszushoz intézett levelét. Az érsek álláspontját sokan osztották mérvadó egyházi körökben, hasonlóan vélekedett többek között Liège püspöke, Van Bommel is. November 22-én elmondott kongresszusi beszédében Dehaerne abbé leszögezte: „Katolikusok vagyunk és semmi mások, akarjuk a szabadságot teljes egészében, és mindenki számára." December 30-i felszólalásában Verbeke abbé pedig azt fejtette ki, miszerint „a szabadság a népek legellenállhatatlanabb és legenergikusabb szükségletévé vált. E szabadságot nem csupán polgárként, de katolikus papként is igényelem." De Méan halálát követően Engelbert Sterckx bíboros vette át a malines-i műhely irányítását. Kiemelkedő realistaként felismerte, hogy a katolikus egyház a liberális-demokrácia elvei alapján működő szabad társadalmakban sokkal hatékonyabban képes hittételei népszerűsítésére és saját belső rendjének érvényre juttatására. Komoly taktikai érzékről tanúságot téve tudta Róma gyanakvását leszerelni, különösen a Mirari Vos című enciklika megjelenését (1832) követő években.

1831. február 7-én a Brüsszelben ülésező Nemzeti Kongresszus elfogadta a korabeli Európa legliberálisabb alkotmányát, a liberális-katolicizmus napjainkig modellértékű remekművét. A fiatal jogászok csoportja (Nothomb, Devaux) által megfogalmazott dokumentum legfőbb forrásait a középkori belga charták, az Emberi Jogok Nyilatkozata, valamint az 1815-ben és 1830-ban kiadott francia charta képezték. Az alkotmány a hatalom legfőbb hordozóját a parlamentben jelölte meg, és — széleskörű biztosítékokkal körülbástyázva a nemzeti érdekek érvényesítését — rögzítette az egyéni, illetve kollektív szabadságokat. Az immár egységes nemzeti-polgári közösség jegyében sor került az egyház és az állam következetes szétválasztására, melynek keretében az állam magára vállalta a tisztviselői fizetés és nyugdíj folyósítását a világi papság számára is.

A képviselők bravúros teljesítményt nyújtva, a kedvező nemzetközi körülmények minél gyorsabb kihasználásának kényszerétől vezettetve alig két hónap alatt tettek eleget megbízóik elvárásának. S miközben az egyetemes liberális értékeket sikerrel hozták összhangba a sajátos nemzeti történelmi örökség elemeivel, mindvégig tisztában voltak azzal, hogy nem a független, liberális-alkotmányos rendszer egészét dolgozzák ki, hanem számos hiányosságot és tökéletlenséget magukra vállalva, csupán az indulás sikeréhez nélkülözhetetlen alapokat fektetik le, megteremtve és megőrizve a későbbi kiteljesedés esélyét. A pozitív kibontakozás kulcsfigurájának az 1831. június 4-én 41 évesen királlyá választott I. Lipót, a nagy „fondateur" bizonyult, aki a szász-coburgi dinasztia sarjaként, az angol királynő, Viktória nagybátyjaként, és Lajos Fülöp leánya férjeként saját személyében testesítette meg azt a különös európai összekapcsolódást, amelyre a megszülető nemzetállam politikájának irányítójaként a későbbiekben tudatosan támaszkodni kívánt.

Az 1831. augusztus 29-én megrendezett választások megerősítették az I. Vilmos ellen szerveződött liberális-katolikus koalíciót. A belpolitikai élet fő törésvonala az unió és a vele szemben kikristályosodó, demokratikus parlamentarizmust s a nagyhatalmakkal és Hollandiával folytatott kényszerű diplomáciai egyeztetések során kompromisszumoktól mentes nemzeti külpolitikát követelő progresszívek között húzódott. A 30-as években azonban a konfrontáció egyre több jele is megmutatkozott. Viszonylag könnyebben sikerült megtalálni a közös nevezőt az un. „nagy organikus törvények" vitájában, ami végül is magas színvonalon tette lehetővé a jogi hatalom megszervezését, valamint a provinciális, illetve a kommunális törvények megalkotását úgy, hogy egyszerre sikerült elkerülni a szélsőséges centralizáció (ld. a francia példát), és az önkormányzatok abszolút függetlensége (vö. a történelmi hagyományokkal) csapdáját.

A rendszer működésére nézve az igazán komoly veszélyt az oktatás jövőjével kapcsolatos kérdések jelentették. A Nemzeti Kongresszus szándékosan nem foglalkozott a témakörrel, mivel azt a szabad polgárok, valamint a megalkotandó önkormányzatok kompetenciájához tartozónak tekintette. A létrejött vákuum kitöltésére élesen eltérő, egymással szembefeszülő álláspontok fogalmazódtak meg. A katolikusok visszakövetelték intézményeik szabad működtetésének jogát, és az államnak csupán járulékos hatáskört szerettek volna meghatározni. A liberálisok viszont szilárdan tartották magukat a hivatalos és semleges oktatás prioritásának klasszikus szabadelvű követelményéhez. Az egyébként a vallási elemek megőrzését preferáló I. Lipót kétségbeesetten próbált közvetíteni, mivel felismerte, hogy a mélyülő konfrontáció a belga modell működésének politikai alapjait veszélyezteti.

A következő évtizedben felerősödtek az ellentmondások. 1840-ben homogén liberális kormány jött létre Rogier és Lebeau vezetésével. 1841. április 13-án Lipót nagy erőfeszítésének köszönhetően, és Nothomb miniszterelnök irányítása mellett helyreállt ugyan az unió, a liberális-katolikusok azonban az uralkodó, I. Lipót és Streckx bíboros kiállása ellenére egyre erősebb kettős nyomás alá: az ultrakatolikusok és a radikális-liberálisok fokozódó támadásai középpontjába kerültek. 1846-ban az oktatásügy körüli viták újabb kiéleződése következtében megbukik az utolsó unionista kormány, és március 31-én átadja helyét a báró de Theux által vezetett homogén katolikus minisztériumnak.Az uralkodó által kiírt 1847. júniusi választások 52 liberális és 54 katolikus képviselőt juttatnak majd a parlamentbe. A kiegyenlített erőviszonyok alapján homogén liberális, de a liberális katolikusok által kívülről támogatott kormány alakul Charles Rogier és Frère-Orban vezetésével, amelyre hamarosan nem kisebb feladat hárul majd, mint, hogy a politikai szolidaritás ingatag talaján, a gazdasági válság elmélyülése, és a társadalmi ellentétek kiéleződése közepette őrizze meg a belga fejlődés vívmányait az 1848 kora tavaszán kirobbanó forradalmak európai viharában.

1. A kora tavaszi európai forradalmi változások és Magyarország

A belgiumi liberális katolikus közvélemény szorongással vegyes érdeklődéssel fordult 1848 első heteiben az érlelődő kontinentális változások irányába. Liberalizmus értelmezésének alapvonásaiból is sokat felvillantva február 7-én meg-

jelent számában a Journal de Bruxelles[2] behatóan elemzi az európai folyamatokat.[3] Nyugtalanítónak nevezi, hogy bár a rövidtávon gondolkodó politika fenntartások nélkül dicséri a civilizáció morális és anyagi gyarapodását, valójában nem tudja eloszlatni azokat az aggodalmakat, melyeket cikkíró és elvbarátai a kontinens jelene és jövője kapcsán éreznek. Holott minden irányból az intézmények megrendülését, a trónok ingadozását, s még értelmiségi körökben is az anarchia terjedését tapasztalja, és különösen aggasztónak nevezi a pauperizálódási folyamat elmélyülését, „a populáris szenvedélyek" ezzel járó térnyerését. Az ábrázolt negatív tendenciák felerősödéséért egyértelműen a liberalizmus szekularizáció útján haladó irányzatát teszi felelőssé, mivel annak működése szerinte mindenhol a vallásos meggyőződés és a hit gyengítését vonja maga után, holott az említett értékek nélkül „a morál nem egyéb, mint üres szó."

Az európai fejlődéssel kapcsolatos általános fenntartásait a brüsszeli orgánum konkrét elemzésekkel alapozza meg. Az itáliai politikai fejleményekről adott áttekintése[4] mindenekelőtt a karbonári mozgalom kibontakozásának káros következményeire irányítja a figyelmet. Különösen rossz néven veszi, hogy képviselői a pápa és más fejedelmek által bevezetett reformokkal visszaélve támadják a kormányokat, miközben teljes erővel hirdetik a félsziget maradéktalan egysége létrehozását sürgető propagandájukat. Ezzel egy időben minden gyűlöletük középpontjába a katolicizmust állítják, a szerzett jogokat pedig a nullával egyenértékűnek tekintik. Elemző a félszigeten kialakult helyzetet az Európa szerte kibontakozó politikai mozgalmakat életre hívó komplex okokból vezeti le, s nem kis mértékben reményeinek is hangot adva a karbonári mozgalom gyors leáldozását jósolja abban az esetben, amennyiben az érintett kormányok elszánják magukat a pápai útmutatások őszinte követésére.

Ugyancsak kritikus álláspontot foglal el a Journal de Bruxelles a február végi párizsi forradalom megítélésében. Szomorúan veszi tudomásul, hogy az értelmiség és a „nemes szívűek" egyaránt engedtek a korszellem nyomásának, s a szabadságot hangosan követelő demonstrációk őszinteségében kételkedve kifogásolja a kormány megbuktatása érdekében alkalmazott eszközöket. „A valódi szabadság nem jelenhet meg ilyen ruházatban" — hangsúlyozza, és nehezményezi, hogy szinte kötelezően érvényes magatartásformává vált minden ésszerű kezdeményezés elvetése, miközben az okosabbak a véres forradalom fantomjától félve visszahúzódva mérlegelik a teendőket. Hitet téve az alkotmányos szabadság kivívásának forradalmi megrázkódtatásokat elkerülő szerves útja mellett, illúzióktól mentesen és némileg ellenérzését is érzékeltetve mutat rá arra, hogy bár megfigyelései szerint a belga sajtó egy része örömmel számol be a radikálisok térnyeréséről a szomszédos országokban, a valóságban „mi leszünk Franciaország pusztulásának első áldozatai."[5]

---

[2] A liberális-katolicizmus konzervativizmusba hajló irányzatát képviselő brüsszeli vállalkozás a „Courrier de la Meuse" folytatásaként jön létre 1841. január 1-én, és több megszakítással 1926. május 31-ig jelenik meg.

[3] „Revue politique" Journal de Bruxelles (a továbbiakban JB) 1848. febr. 7. 37. sz. 1.

[4] „Revue politique" JB 1848. febr. 1. 31. sz. 1.

[5] „Revue politique" JB 1848. febr, 24. 31. sz. 1.

Meglehetősen negatív képet fest a franciaországi fejlődésről a Journal des Flandres[6] is, amely a forradalom kitörésének hírét kritikusan fogadja, különösen a kommunisztikus irányzat szerepét kárhoztatva. A „munka megszervezését" egyenesen a társadalommal szemben elkövetett „hatalmas sérelem"-nek minősíti és attól tart, hogy nép által elindított radikális változások éppen a szegények helyzetében nem fognak lényeges javulást eredményezni.[7] A februári forradalom domináns vonulatát szociális tartalmában határozza meg és kiemeli, hogy annak hordereje egyre inkább meghaladja a kérdés pusztán politikai dimenzióit. Meggyőződése, hogy Párizs nem fog félúton megállni, sőt máris egy új korszakba lépett, melyben erőfeszítéseken és fájdalmakon keresztül vezet az út az új típusú problémák megoldása felé. Szinte civilizációs jelentőséget tulajdonítva a kísérletnek, a jövőbe vetett hittel állítja, hogy a francia nép felül fog kerekedni nehézségein, hiszen az a nemzet, amely olyannyira drágán fizetett egykor politikai jogainak megerősítéséért, meggyőződése szerint nem hátrálhat meg a társadalom újjászervezésének megpróbáltatásai előtt sem.[8]

Tekintetét ismét Párizsra vetve a Journal des Flandres március 1-én arról számol be, hogy az ideiglenes kormány deklarálta az európai háború elkerülésére irányuló békés szándékait, és csupán a republikánusok hivatkoznak a „természetes határok"-ra, miközben erre vonatkozó állítólagos belgiumi igényeiket is emlegetik. Emlékeztet arra, hogy a belga társadalom mindig őszinte rokonszenvvel viseltetett ugyan a „valamennyi szomszédunk között legőszintébben liberális" néppel, a köztársaságot azonban nem kívánja kikiáltani, és legkevésbé kíván francia tartománnyá válni. Amennyiben pedig mégis megpróbálnák erre kényszeríteni, a veszély elhárítása érdekében inkább kész lenne elfogadni Anglia és a németek szövetségét. „Ragaszkodunk nemzetiségünkhöz"- fejezi be a belga társadalom elszántságát és bátorságát tükröző érvelését.[9] Nemzetközi folyamatokról megfogalmazott állásfoglalásait a genti katolikus fórum március 4-én közölt „La république et les nationalités" című vezércikkében rendezi széles európai összefüggésekbe.[10] Virtuális vándorlása során a Habsburg birodalomhoz elérkezve azt emeli ki az írás szerzője, miszerint Ausztriában 10 milliós magyar népesség követeli nemzetiségét, s a törekvés tényét pozitív összefüggésrendszerben helyezve el egyáltalán nem kérdőjelezi meg annak helyességét. Hangsúlyozza továbbá, hogy a szlávok antik hagyományaik megújításával foglalatoskodnak, miközben Stájerország és Lombardia helyzetét egyaránt szociális konfliktusok nehezítik. Anglia súlyos gondjait érzékeltetve utal Írországra, a szegények tömegeire, valamint a chartistákra. Egyedül Oroszország pozícióját tekinti stabilnak, melynek érzékeltetésére idézi a cárnak azt a nyilatkozatát, mely szerint Európa hamarosan kozákká fog válni.

---

[6] A liberális-katolicizmus klasszikus, mérsékelt, kiegyensúlyozó irányvonalát megjelenítő genti hírlap, amely a „Catholique des Pays-Bas" folytatásaként jelenik meg 1830. október 4. - 1952. március 30. között.

[7] „Revue de la semaine" Journal des Flandres (a továbbiakban JFl) 1848. febr. 24. 55. sz. 1., vö. „Intérieur" JFl 1848. febr. 28-29. 59-60. sz. 1.

[8] „Intérieur" JFl 1848. márc. 19. 79. sz. 1.

[9] „Intérieur" JFl 1848. márc. 1. 61. sz. 1.

[10] „Intérieur" JFl 1848. márc. 4. 64. sz. 1.

A belgiumi liberális-katolikus hírlapok által negatívan értelmezett kora tavaszi összeurópai folyamat következő állomását a bécsi forradalom kitörése jelentette. A Journal de Bruxelles március 20-án megjelent vezércikkében hosszasan foglalkozik Metternich bukásával és sajnálattal veszi tudomásul, hogy a forradalom a kancellár egész pályája erőfeszítéseit felszámolta. A volt kancellár melletti rokonszenvét nyíltan vállaló elemző ugyanakkor a fenntartásokkal fogadott bécsi események előidézőit is megnevezi. Részletesen és hangsúlyosan beszámol a magyarok és az egyetemi hallgatók szerepéről, és külön kiemeli, hogy a magyar országgyűlés az egész birodalom számára követelt alkotmányt, jelentős impulzusokat adva ezzel a forradalom előkészítőinek.[11]

Ugyancsak március 20-án számol be Metternich bukásáról a L'Importial de Bruges[12] „Troubles á Vienne" című cikkében.[13] A fordulat előidézésében az egyetemisták és a Bécsben tartózkodó magyarok szerepét emeli ki és felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar országgyűlés a birodalom valamennyi tartománya számára sürgette a reformokat, Ausztriától történő elszakadással fenyegetve, amennyiben követelése elutasításra talál. „Nagyon komoly", hasonló természetű zavargásokról érkező híreket tolmácsol Prágából is. Két nappal később[14] beszámol arról, hogy a hírhedt kancellár menesztése önmagában nem hozta meg a remélt nyugalmat, s a bécsi nép továbbra is elszántan követeli az alkotmányt, melyet az uralkodó továbbra is megtagad tőle. A helyzetet pedig tovább bonyolította szerinte, hogy 15-én megérkezett a magyarok nagyszámú, nemzeti öltözetet viselő felfegyverzett küldöttsége. A L'Importial szerzője aprólékosan ismertette Kossuth látogatása részleteit.[15] Leírta, miszerint a bécsiek kimondhatatlan örömmel fogadták annak reményében is, hogy őt fogják miniszterelnöknek megválasztani. Másnap azonban bejelenti Batthyány kinevezését, majd arról tájékoztat, hogy a polgárság felfegyverzése Bécsben ugyanúgy óriási lépésekben halad, mint Prágában.[16]

A progresszív liberális-katolikus L'Émancipation[17] március 21-én „Bruxelles" címrovatában visszafogott hangnemben emlékezik meg Metternich bukásáról.[18] Az abszolutisztikus rendszer megdöntésében szintén az egyetemistáknak tulajdonítja a főszerepet. Meggyőződése azonban, hogy a változás távolról sem jelenti Ausztria válságának lezárulását, hanem csupán első lépése azon eseményeknek, melyek horderejének megítélésére nem vállalkozik. Hangsúlyozza, hogy az uralkodó nagy engedményeket kezdett osztogatni, de a helyzetértékelők szerint ez nem elegendő a nyugtalanság lecsillapítására. Oly mértékben heterogénnak találja ugyanis Ausztria különböző részeit, ami már kikezdi a birodalom alapjait.

---

[11] „Revue politique" JB 1848. márc. 20. 79. sz. 1.

[12] A liberális-katolicizmus demokratikus irányban nyitott orgánuma. Megjelenik 1844. augusztus 15. – 1873. január 7. között.

[13] L'Importial de Bruges. Journal politique, commercial et lettéraire (a továbbiakban LI) 1848. márc. 20. 67. sz. 3

[14] „Troubles á Vienne" LI 1848. márc. 22. 69. sz. 3.

[15] „Nouvelles de Vienne" LI 1848. márc. 24. 71. sz. 3.

[16] „Nouvelles de Vienne" LI 1848. márc. 25. 72. sz. 3.

[17] A liberális-katolicizmus klasszikus, az abszolutizmus és a forradalom lehetőségét egyaránt elutasító irányzatát megjelenítő brüsszeli orgánum. 1830. október 21-én jelenik meg először -1895-ben megszűnik.

[18] „Bruxelles" L'Émancipation (a továbbiakban LÉ) 1848. márc. 21. 81. sz. 1.

Nem kételkedik ugyanakkor abban, hogy Bécs forradalma jelt adott Magyarországnak, Csehországnak, Lombardiának és Galíciának, s az említett országok egyáltalán nem fognak késedelmeskedni, hogy saját érdekeik szerint reagáljanak.

Ugyanaznap a Journal de Bruxelles, talán éppen a reakciós-konzervatív ügy melletti korábbi kiállása gyors korrekciójának szándékával a „Revue politique" című rovatában immár arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy miközben egész Európában általános agitáció bontakozik ki, s a királyok és a kormányok „futnak a reformok előtt", Metternich még a legcsekélyebb módosítások kezdeményezésére is azok elutasításával reagált. Könyörtelen cenzúrája elnyomta az alkotó gondolatot, miközben következetesen megakadályozta Ausztria horizontján „új csillag" megjelenését. Az újítások meghiúsítása a kancellár bukását elkerülhetetlenné tette, s „vele a monarchia épülete is összeomlik, a régi rendszer nem támadhat fel újra"[19] – hangsúlyozza.

A következő napokban a brüsszeli katolikus hírlap a helyzet normalizálódásáról számol be. Örömmel hirdeti, hogy Bécsben immár a rend uralkodik és semmi jele újabb zavargásoknak. A gyors javulást az uralkodó érdemeként tünteti fel, akinek intézkedései mindenhol (kiemelése szerint Magyarországon és Csehországban is) élénk helyesléssel találkoztak, és a fegyvereknél lényegesen hatékonyabban segítették elő a birodalom maradék része nyugalmának helyreállítását. A helyzetértékelést sokban a valós veszélyekkel nem számoló korai és naiv megelégedettség hatja át, amely feltételezhetően az első sokkhatásokból felocsúdó, reménykedő fellélegzés következményeként értelmezhető.[20]

A rend helyreállítása felett örvendezik a március 24-i szám munkatársa is. A pozitív fordulatot azzal magyarázza, hogy a birodalmi főváros lakosságának léte és élete valójában szorosan kötődik a császári családhoz, s e kapcsolódásban fedezi fel a nyugalom megőrzésének legfőbb garanciáját. Egyre valószínűbbnek láttatja a konszolidáció tartós létrejöttét, s a pozitív fordulatban a magyaroknak is jelentős szerepet tulajdonít. A helytelenítés legapróbb jele nélkül úgy véli, hogy Magyarország megkapott mindent, amit kért, szinte független állammá alakult át, és optimizmusát arra a feltételezésre alapozza, hogy miután a magyarok kívánságai teljesültek, minden erejükkel a monarchia támogatására törekednek és őszintén közreműködnek majd az egész világ számára hasznos reformok meghozatalában. A magyar viszonyokról idillikus képet rajzolva egyáltalán nem érzékeli, és így nem is jelezheti a valóságban létező feszítő ellentmondásokat.[21]

Az elemzett írás is arra mutat, hogy Magyarország szerepe a bécsi forradalmat követő napokban a belgiumi liberális katolikus közvélemény álláspontját közvetítő orgánumok munkatársai szemében jelentős mértékben felértékelődött. Míg ugyanis az azt megelőző hetekben a vizsgált hírlapok feltűnően keveset és csupán esetlegesen foglakoztak a magyarországi eseményekkel, a történelmi fordulatot hatására a továbbiakban lényegesen nagyobb érdeklődést tanúsítnak majd a belső reformfolyamatok lényege és részletei iránt egyaránt.

---

[19] „Revue politique" JB 1848. márc. 21. 80. sz. 1.
[20] „Revue politique" JB 1848. márc. 23. 82. sz. 1.
[21] „Revue politique" JB 1848. márc. 24. 83. sz. 1.

Magyarországgal a Journal des Flandres először március 23-án foglalkozik érdemben.[22] „Allemagne" rovatának pozsonyi levelezője arról számol be, hogy a bécsi forradalom híre nyugtalanságot keltett a városban, s az összesereglett tüntetők a szabad sajtót és az alkotmányt éltették, miközben a paraszti mozgalmak terjedése komoly félelmet kelt a mágnásokban. Áttekintést adva a magyar országgyűlési küldöttség birodalmi fővárosban tett látogatásáról, melynek során Kossuthék — a lap információi szerint — felelős kormányt, szabad alkotmányos intézményeket és belső önállóságot követeltek az uralkodótól, semmi kivetni valót nem talál az általa részletesen ismertetett törekvésekben. Két nappal később megerősíti a királyi audiencia tényét, melyen V. Ferdinánd hozzájárulását adta a magyar nép valamennyi kívánságához.[23] A genti orgánum úgy ítéli meg, hogy a pozitív magyarországi kibontakozást hasonló tartalmú és birodalmi érvényességű folyamatok kísérték, illetve mozdították elő. „Intérieur" című rovatában rámutat arra, hogy miközben a párizsi események Németország szerte lelkes fogadtatásra találtak, maga Ausztria, „a despotizmus szentélye" is csatlakozott a nagy mozgalomhoz. A fordulat rendkívüli történelmi jelentőségét érzékeltetve „hallatlan dolognak" nevezi, hogy a császár végül meghallgatta népe kívánságát: elfogadta Metternich kancellár, „valamennyi despota legabszolutisztikusabb potentátja" lemondását, és kihirdette a sajtószabadságot.[24]

A Journal de Bruxelles március 27-i számának „Dernières nouvelles" című rovata[25] immár a pozsonyi utolsó rendi országgyűlés történelmi jelentőségű munkálataiba nyújt bepillantást. Nem tekinthető véletlennek, hogy miközben a franciaországi változásokat figyelemmel kísérve a munka megszervezése kísérletéről számol be folyamatosan, s azt a gazdasági liberalizmus álláspontjára helyezkedve a szabad verseny megsértéseként elutasítja, továbbá a belgiumi belpolitikai fejlődés részeként a pauperizmus problémájával behatóan foglalkozik, a magyarországi átalakulás folyamatából azt emeli ki, hogy mindkét ház elfogadta a jobbágyság teljes eltörlését. Megemlíti azt is, hogy a kormány az érintett lakosság tájékoztatására megbízottakat küldött ki az ország minden részébe, s e lépést azért is időszerűnek és helyesnek minősíti, mivel annak elmaradása esetén akár az egyre türelmetlenebb jobbágyok általános lázadásától lehetett immár tartani. Végül emlékeztet arra is, hogy a papság önként lemondott a határozat értelmében amúgy is elveszített dézsma kárpótlásáról.

A rendszeresebbé váló tájékoztatás részeként, de még mindig a „Nouvelles d'Allemagne" címszó alatt a brüsszeli lap 31-én immár kész tényként jelenti be a magyar kormány megalakulását. A kabinet összetételét vizsgálva két mozzanat: herceg Esterházy Pál külügyminiszteri (szó szerint így nevezve!), és Kossuth Lajos pénzügyminiszteri megbízása kiemelését tartja indokoltnak.[26]

---

[22] „Allemagne" JFl 1848. márc. 23. 83. sz. 3.
[23] „Nouvelles de Vienne" JFl 1848. márc. 25. 85. sz. 3.
[24] „Intérieur" JFl 1848. márc. 22. 82. sz. 1.
[25] „Dernières nouvelles" JB 1848. márc. 27. 86. sz. 2.
[26] JB 1848. márc. 31. 90. sz. 2.

Szintén a pozsonyi munkálatokról tájékoztat április 1.-én a L'Importial „Nouvelles d'Allemagne" rovata részeként szerkesztett „Hongrie" alrovat szerzője, azt a téves információt közölve, hogy a papságot, amely korábban teljes súlyával jelen lehetett a diétán, a jövőben állítólag szigorúan ki fogják onnan zárni. Beszámol a zsidókkal szembeni szélsőséges fellépésekről, de emlékeztet arra is, hogy ezzel egy időben több gazdag keresztény házát éppúgy felgyújtották.[27] Április 8-án bécsi hírforrása alapján Pest és Pozsony lakossága körében a „legnyugtalanítóbb" reakciók kifejlődését regisztrálja a bécsi udvar azon álláspontja következtében, amely nem hajlandó korlátozás nélkül hozzájárulni a független magyar pénz- és hadügyek megteremtéséhez, mint ahogy a robot minden kárpótlás nélküli eltörléséhez sem. Információi szerint az események egyenesen oda vezettek, hogy az ország több városában nyíltan republikánus agitáció folyik, többen pedig István főherceget szeretnék a független Magyarország királyának kikiáltani[28]. A lappangó érdekellentétek egyértelmű megnyilvánulásaként értékeli továbbá azt is, hogy a magyarok vonakodnak a korábbi évtizedek során felhalmozódott birodalmi államadósság visszafizetéséből részt vállalni.[29]

A tavaszi forradalmi átalakulás kapcsán a L'Importial Bruges egyértelműen örömmel fogadta tehát a Habsburg birodalomban megindult alkotmányos változásokat és üdvözölte a nemzetiségek megbékélésére utaló jeleket. Különös figyelmet szentelt az átalakulás társadalmi vonatkozásaira és a republikánus, szeparatista megnyilvánulások mellett — a kritika leghalványabb jelének érzékeltetése nélkül — rámutatott a magyar önrendelkezési törekvésekre, az udvar és a pozsonyi parlament közötti viták lényegi összefüggéseire.

A Habsburg birodalomban lezajló változásokat vizsgálja március 29-én a Journal des Flandres (Y.) szignóval publikáló szerzője.[30] Bizonytalannak találja, vajon e nagy, „különböző elemekből összetákolt test" meg tudja e őrizni egységét, mivel az események fő tendenciáját abban véli felfedezni, hogy az érintett népek mind alkotmányt és független kormányzatot fognak követelni maguknak. Az elemzés korán rámutat a Habsburg birodalom súlyos belső problémáira, pontosan jelezve a nehézségek valódi okát, összetevőit. Feltűnő ugyanakkor, hogy Magyarországot külön meg sem említi, mint ahogy a lap általában nem mutat irányában különösebb érdeklődést.

A korábbi napok esetleg túlságosan optimista híradásait mintegy korrigálva, a Journal de Bruxelles — a közép-európai átrendeződésről áttekintést nyújtó — március 26-i elemzése „súlyosan veszedelmes" tendenciák felerősödésére hívja fel a figyelmet Párizsban, Bécsben és Berlinben egyaránt, s azokat minden korábbinál fenyegetőbb események előjelének minősíti. Információi szerint ugyanis Németország felbomlásban van, az osztrák császárság feldarabolódott, Itália átalakulóban, Lengyelország újjászületőben. A tapasztalatok alapján arra a következtetésre jut, hogy Közép- és Dél-Európa az általános renoválás folyamatát éli, melynek eredményét azonban egyelőre lehetetlen megjósolni. Külön aláhúzza, hogy a len-

[27] LI 1848. ápr. 1. 78. sz. 3.
[28] „Nouvelles d'Allemagne" / „Hongrie" LI 1848. ápr. 8. 84. sz. 3.
[29] „Nouvelles d'Allemagne" / „Hongrie" LI 1848. ápr. 24. 97. sz. 3.
[30] „Intérieur" JFl 1848. márc. 29. 89. sz. 1.

gyel nemzetiség kínálkozik a leghatékonyabb akadálynak a liberális Európa számára folyamatos fenyegetést jelentő cári orosz katonai gépezet feltartóztatására. A térségünk irányában társainál nagyobb tájékozottságot és a liberális folyamatokkal szemben több megéretést tanúsító cikkíró azonban osztozik elvbarátai illúziójában, amikor az általa ábrázolt veszélyekkel szemben a Nyugatot szinte immúnisnak minősíti.[31]

A joggal súlyos kihívásokkal jellemzett Közép-Európa stratégiai fontosságú régiójának tekintette a brüsszeli katolikus hírlap a német térséget. Fejlődése legjellemzőbb vonásaként a forradalom általános terjedését, valamint az egység tendenciáját jelöli meg, mely utóbbit értesülései szerint mindenhol (Délen és Északon egyaránt) a legnagyobb tetszéssel üdvözlik.[32] Az olykor naiv reményekkel szögesen ellentétes kiindulópontot választ átfogó elemzésében az április 9-én megjelent szám „Revue politique" című rovatának fogalmazója. „Európa beteg. A Balti-tengertől a Mediterránig, s a kontinens teljes területén nincsen egyetlen nép, amely ne kiáltana egyszerre aggodalommal és reménnyel,majdnem mindenütt ingadoznak a trónok a fenyegetések alatt, mindenhol nyomor, a kereskedelem és az ipar romokban hever" — olvasható a rövid tanulmány bevezetőjében. Szerző nem találja megnyugtatónak Anglia helyzetét sem, mert bár szerinte a kontinens válságából a szigetország meggazdagodott, belső fejlődését azonban éppúgy súlyos szociális problémák nehezítik, és különösen Írország katasztrofális állapota ad okot a nyugtalanságra. Egyedül a cári Oroszországnak tulajdonít esélyt arra, hogy az általános „fertőzéstől" megmeneküljön.

A Journal de Bruxelles felettébb sajátos és romantikus Oroszország képéhez kapcsolódik az egység gondolata mellett egységesen elkötelezett Németország számos vonatkozásában ugyancsak idealizált képe. Zavaró tényezőként jelennek meg azonban horizontján a régi császárság újjáélesztésével kísérletező erők, valamint annak lehetősége, hogy a Habsburgok esetleg bejelentsék igényüket a tradicionális német örökség megragadására. Amennyiben pedig a felvillantott konfliktusból a feudális fejedelmek szétzúzásával Ausztria győztesen kerülne ki, elemző meggyőződése szerint maga az egység is le lenne győzve, s a szabadság e megoldással nem nyerne semmit. Sajátos ellentmondásként utal a tanulmány arra a rendkívüli körülményre, hogy miközben Ausztria visszaköveteli címeit a császárságban, saját birodalma éppen a felbomlás állapotába süllyedt. Nem kételkedik azonban abban, hogy makacssága meg fog törni a monarchia különböző részeinek hasonló makacsságán, ám a konfliktus mindkét oldalon hatalmas áldozatokkal fog járni. Úgy ítéli meg, miként Ausztria sorsa a magyarok kezében van, és leplezetlen aktualizálási szándékkal emlékeztet arra, hogy utóbbiak több esetben megmentették már az ingadozó monarchiát. Annak megválaszolásában azonban kinyilvánítja bizonytalanságát: vajon ma is mondani fogják-e „a lovagi lelkesedés pillanatában", hogy meghalunk Mária Terézia királynőnkért? A felettébb ellentmondásos érvelés fontos eleme, hogy a magyarokat a német egység megteremtése során háttérbe szoruló, és belülről bomlásnak induló Habsburg monarchia lehetséges megmen-

[31] „Revue politique" JB 1848. márc. 26. 85. sz. 1.
[32] „Revue politique" JB 1848. ápr. 6. 96. sz. 1.

tőiként ábrázolja, ami alapvetően egybeesett a már formálódó magyar kormány egykorú hivatalos érvelésével.[33]

A belgiumi liberális-katolikus hírlapoknak az európai átrendeződéssel kapcsolatosan 1848 kora tavaszán kialakított pozícióját mindenekelőtt a párizsi és az itáliai forradalmi jelenségek bírálata és elutasítása, a bécsi változások helyenként fenntartásoktól sem mentes óvatos elfogadása, valamint a politikai-társadalmi anarchia terjedése, és a pauperizálódási tendenciák elmélyülése feletti aggodalom határozta meg. A Lengyelország újjászületését is esetleg magába foglaló folyamatban a német egység létrejöttével, valamint a régi Habsburg birodalomnak az abszolutisztikus kormányzati rendszer végleges bukását is maga után vonó átalakulásával (a monarchia teljes felbomlását sem kizárva) számoltak egyértelműen, amelyben a jobbágyság felszabadítását végrehajtó és nemzeti önrendelkezését visszaszerző, új politikai rendszerét az uralkodó, V. Ferdinánd által szentesített liberális alkotmányos intézményekre lefektető Magyarországnak regionális, s egyben kontinentális érvényű stabilizáló szerepet tulajdonítottak. Visszatérően kifogásolták a liberális politika — elsősorban az egyház pozícióját érintő és veszélyeztető — túlkapásait, kritikájukat azonban nem az általános elutasítás, hanem a radikalizmustól elhatárolódó mérsékelt liberalizmus melletti elkötelezettséget vállaló, ámbár kritikus (olykor gyanakvó) együttműködés talaján fogalmazták meg, és határozottan védelmére keltek a gazdasági szabadság sok irányból megtámadott gyakorlatának.

Összességében az Európa jövőjéért fokozott felelősséget kinyilatkoztató vizsgált orgánumok 1848 tavaszán a nemzeti önrendelkezés univerzális jogát meszszemenően elismerő, a keresztény-liberális elvekre alapozott antiradikális-alkotmányos-szerves fejlődés mellett kötelezték el magukat. Állásfoglalásaikat különös szociális érzékenység hatotta át, melynek során a sajátos flamand alternatívát megtestesítő genti Journal des Flandres immár sokban a szociális liberális katolicizmus politikai filozófiáját előlegezte meg.

2. A remélt konszolidáció ellentmondásosságai

Az összességében sikeresnek ítélt kora tavaszi magyarországi alkotmányos fordulatot követően a vizsgált belgiumi liberális katolikus lapok folyamatosan tájékoztatták olvasóikat a kibontakozás, a konszolidáció esélyeiről, illetve azok nehézségeiről és ellentmondásairól. A „szinte függetlenné vált Magyarország" megjelenését az európai változások jelentős és pozitív összetevőjének tekintették és mintegy saját elvárásaikat is megfogalmazva arra számítottak, hogy a Batthyány-kormány megalakulása, majd működése pozitív befolyást fog gyakorolni a térség, mindenekelőtt a Habsburg birodalom sorsának alakulására. A kabinet legelső intézkedéseiről számot adva, s egyben a külpolitikai folyamatok ellentmondásaiba is bepillantást engedve április 21-én a Journal de Bruxelles azt jelezte, hogy a magyar minisztérium különös energiával foglalkozik a nép felfegyverzésével, és immár 300.000 ezer puskát rendelt meg Bécsből. Lépéseit azzal magyarázza, miszerint a magyar politikusok elkerülhetetlennek és közelinek látják az összecsa-

[33] „Revue politique" JB 1848. ápr. 9. 99. sz. 1.

pást a cári Oroszországgal a Dunai Fejedelemségek ügyében. Utal arra is, hogy mindezzel egy időben határozottan visszautasították a Habsburgok megsegítése céljából Lombardiában bevetendő katonai kontingens felállítását.[34]

Egyre valószínűbbnek nevezi egy háború kitörését a Habsburg birodalom nemzetközi környezetét vizsgáló Journal des Flandres egyik munkatársa is. A harcok kirobbanása egyik lehetséges fő csapásirányát Lengyelországban jelöli meg, melynek következtében akár egy porosz-francia szövetség létrejöttét is lehetségesnek nevezi. Azt nehezen tudná elképzelni, hogy Franciaország ne interveniáljon Itáliában, az angol kormány nyilatkozataiból azonban arra következtet, hogy London nem járulna hozzá egy ilyen akció megindításához.[35] Párizsi levelezője későbbi információja[36] szerint ezzel egy időben komolyan formálódik az a szövetség, amelyben Ausztria és Oroszország kész egymással szorosan együttműködve egymás birtokait garantálni. A május 13-án megjelent utóbbi tájékoztató hangsúlyozza: az április közepe óta fokozatosan mélyülő válság következtében Bécsben újfent komolyan kell számolni azzal a veszéllyel, hogy az elégedetlenkedők barikádot emeljenek. A kritikus helyzet különös összetettségének érzékeltetéseként rámutat arra is, hogy mindeközben a Habsburg uralkodó korábban jól bevált receptje újraalkalmazásával próbálkozik, azaz ismét fellázítja Galícia parasztságát a lengyelek, a horvátokat pedig a magyarok ellen.

Egy magyar-osztrák konfrontáció közeledő veszélyére hívta fel a figyelmet a L'Importial de Bruges május 11-én megjelent beszámolója is. A feszültség elmélyülésének forrásai után kutatva kiemeli, miszerint a magyarok energikusan szorgalmazzák az osztrák kormánynál a magyar katonák hazatérését, mi több be is jelentették, hogy seregük vezetői a jövőben egyetlen utasítást sem fogadnak el Bécstől, hanem kizárólag csak a magyar kormánytól. Nyomatékosan emlékeztet az azzal kapcsolatos félelem növekedésére, hogy a két ország közötti ellentétek teljes szakításhoz fognak vezetni.[37] Ugyancsak komoly konfliktus kirobbanása veszélyét jelzi ugyanaznap a L'Émancipation. A brüsszeli lap „Nouvelles d'Allemagne" rovatának szerkesztője a német újságok alapján megállapítja, hogy Magyarország és Ausztria között jelentős látens ellenségeskedés létezik, melynek legfőbb oka, hogy a magyarok nem hajlandók az államadósság visszafizetésében részt vállalni és követelik külföldön tartózkodó csapataik hazatérését. Információiból olyan erős párt működésére következtet Pesten, amelynek valódi célja a teljes szakítás kiprovokálása, s e törekvések kapcsán mutat rá a bécsi kormány ellenforradalmi politikájára, amely titokban támogatja Horvátország-Szlavónia-Dalmácia elszakadását.[38]

Szlavóniában kibontakozó nagy lázadás előkészületeiről számol be május 15-én a L'Importial és attól tart, hogy a Horvátországból kiinduló és esetleg egészen a Fekete tengerig kiterjedő felkelés egy új állam megteremtésére fog irányulni, melynek fővárosává Belgrádot kívánják megtenni.[39] A nyugtalanító fejlemé-

[34] „Nouvelles d'Allemagne" JB 1848. ápr. 21. 111. sz. 2.
[35] „Intérieur" JFl 1848. ápr. 8. 99. sz. 1.
[36] „Intérieur" JFl 1848. máj. 13. 134. sz. 1.
[37] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. máj. 11. 111. sz. 3.
[38] „Nouvelles d'Allemagne" LÉ 1848. máj. 11. 132. sz. 4.
[39] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. máj. 15. 114. sz. 3.

nyek nyomán Pest lakossága körében keletkezett feszültséget fokozó mozzanatként utal annak a rendeletnek a kihirdetésére, amely katonai kordon felállítását írta elő a szerb határon, miközben a hangulatot az orosz fenyegetésről érkező hírek tovább rontották.[40] A bécsi politikai klíma alakulását befolyásoló tényezők közül az Itáliából, valamint a Csehország függetlensége kikiáltására irányuló cseh német együttműködésről érkező híreket emeli ki. Különösen lesújtónak nevezi továbbá azt a Horvátországból érkező információt, amely szerint Zágráb főterén elégették a magyar kormány és az alkirály képmását, s a botrányos jelenettel egy időben további kicsapongásokra is sor került a városban.[41] Ugyancsak a magyarországi belpolitikai helyzet radikalizálódásáról számol be a brüsszeli progresszív liberális-katolikus lap egy héttel később, „Troubles en Hongrie" című cikkében.[42] A Lederer tábornok által provokált budai véres események leírása során egyértelműen forradalmi tendenciák felbukkanását érzékelteti, ábrázolása hangneme mégis kiegyensúlyozott, és mentes marad a szenvedélyes elhatárolódástól, a hisztériakeltéstől.

Kifejezetten „aggasztó"-nak nevezte ugyanakkor Ausztria szempontjából a bécsi helyzet alakulását a Journal de Bruxelles május 22-i számának „Revue politique" című, a birodalmi főváros eseményeiről rövid összegzést tartalmazó rovata, amely arról tájékoztatott, hogy az osztrák kormány minden nap veszít erejéből, és gyakorlatilag a radikális párt határozza meg immár a változások irányát. A helyzet súlyosbodásáról számolt be ezzel egy időben Magyarországon is, ahol értesülései szerint a radikális párt szintén a győzelem kapujában áll. A szociális ellentmondások iránt különleges érzékenységet mutatva, ám annak konkrét dimenzióit némileg el is túlozva különösen veszélyesnek tartja a parasztság tulajdon elleni erőszakos fellépésére irányuló előkészületeinek jelentős mértékű kiterjedését és felgyorsulását. A minden irányból jelentkező válságjelek ismeretében pedig felettébb kérdésesnek nevezi, képes lesz-e a birodalom kilábalni a kormánya által mindeddig kezelhetetlennek bizonyuló konfliktussorozatból, s a folyamat kiteljesedéseként egyértelműen a monarchia felbomlásának tendenciáit látja megerősödni.[43]

A Habsburg pozíciók gyengüléséről számolt be a vizsgált brüsszeli hírlap a csehországi fejlemények kapcsán is.[44] A kibontakozó tendenciákból olvasva valószínűnek tartja, hogy a tartomány hamarosan Magyarország útjára lép, azaz külön főherceg fogja kormányozni és saját nemzeti parlamentre, felelős minisztériumra fog szert tenni. Megfigyelései alapján levont következtetéseit a június 11-én megjelent jóslat megfogalmazója a legtermészetesebb tényként rögzíti anélkül, hogy azzal kapcsolatosan bármilyen előjelű magánvéleményt tolmácsolna, esetleg sugallna. A későbbiekben[45] pedig beszámol a német és a cseh lakosság közötti ellenszenv továbbmélyüléséről, a prágaiak felkeléséről és a „szerencsétlen város"-ban zajló harcokról, illetve annak „lángba borulásáról". A szlávok és a németek közötti háború kirobbanásáról tájékoztat június 10-i számában a L'Émancipation,

[40] „Dernières Nouvelles" LI 1848. máj. 27. 125. sz. 3.
[41] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. máj. 30. 127. sz. 3.
[42] LÉ 1848. máj. 22. 143. sz. 4.
[43] „Revue politique" JB 1848. máj. 22. 141. sz. 1.
[44] „Revue politique" JB 1848. jún. 11. 160. sz. 1.
[45] „Revue politique" JB 1848. jún. 20. 168. sz. 1., jún. 25. 171. sz. 1.

és nem látja sok esélyét annak, hogy Ausztria német része képes lenne a frankfurti egységparlament hatékony támogatása nélkül érdekeit érvényesíteni, annál inkább, mivel információi szerint a szlávok bizonyosan számíthatnak Oroszország segítségére is.

A Habsburg birodalom jövőjét alapvetően meghatározta a német egység kérdésének alakulása. A Journal de Bruxelles május 10-én közölt tájékoztatása szerint Bécsben a Németországgal való egyesülés gondolata kezd háttérbe szorulni, a császári kormányzat hivatalos orgánumai nyíltan ellenzik a konföderáció államaiban kibontakozó ez irányú törekvéseket. A nemzetgyűlés május 18-ára, Frankfurtban tervezett megnyitása kapcsán megemlíti, hogy az előkészületek a beérkezett információk alapján távolról sem igazolják az előzetes pozitív jóslatokat s a német egységállam megteremtése valószínűleg komoly akadályokba fog ütközni.[46] Egy későbbi jelentés beszámol arról is, hogy a magyar kormány két teljhatalmú megbízottat delegált az egységparlamentbe, s az általa „rendkívüli misszió"-nak nevezett küldetés célját abban határozza meg, miszerint Magyarország meg tudja védeni érdekeit olyan változások esetén is, amelyek Frankfurt tervezett határozatai következtében Ausztria és Németország kapcsolatában könnyen bekövetkezhetnek. Jelzi, hogy éppen az ismertetett törekvések sikerének előmozdítása érdekében szól a magyar követek megbízása egy, a német és a magyar érdekek egyeztetése alapján létrehozandó offenzív és defenzív szövetség megkötésére.[47]

Nemzetközi tájékozódásuk során a belgiumi liberális katolikus hírlapok továbbra is megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottak a franciaországi fejleményeknek, s azokat nagyon kritikusan ítélték meg. Június 12–13-án megjelent értékelésében a Journal de Bruxelles az anarchia ijesztő méretű terjedéséről tájékoztat Párizsban. Külön felhívja a figyelmet Bonaparte Lajos aktivizálódásának veszélyeire, és fellépését a köztársaság szempontjából állandó belső zavart, komoly fenyegetést jelentő tényezőnek minősíti. Az államcsíny lehetőségét rendkívül korán érzékelve emlékeztet arra, hogy a herceg sokak szerint a diktátorsághoz szükséges minden alapvető adottsággal rendelkezik máris.[48] A Párizsban, Berlinben és Bécsben egy időben tapasztalt „fejlődési rendellenességek" közös vonását a katolikus orgánum a civilizáció és a barbárság közötti küzdelem nyílt kitörésében határozza meg, s a jövő szempontjából kulcsfontosságú jelentőséget tulajdonít annak, hogy a nemzetek idejében ráébredjenek: valódi legnagyobb ellenségük maga a demagógia, hiszen annak súlyosan romboló következményei mindenekelőtt a dolgozó osztályok megsemmisítésével fenyegetnek. Kézzelfogható tévedésként, nyilvánvaló hazugságként értékeli továbbá a fejlődést a rend rovására hirdető propagandát, az anarchiát jelölve meg az emberiségre leselkedő lehető legnagyobb szerencsétlenségnek.[49]

Következetesen képviselt liberális álláspontja sem akadályozta meg a genti katolikus hírlapot abban, hogy a júniusi munkásfelkelés leverését a rend diadalaként méltassa, mivel a konfliktusban nem egyszerűen csupán a köztársaságot,

[46] „Revue politique" JB 1848. máj. 10. 129. sz. 1.
[47] „Nouvelles d'Allemagne" JB 1848. máj. 25. 144. sz. 2., máj. 28. 147. sz. 2.
[48] „Revue politique" JB 1848. jún. 12–13. 161–162. sz. 1.
[49] „Revue politique" JB 1848. jún. 22. 170. sz. 1., júl. 16. 193. sz. 1.

hanem magát a civilizációt látta fenyegetettnek. Lényeglátó tömörséggel mutat rá arra, hogy a felkelés kirobbanását valójában a vagyonosok és a vagyontalanok közötti ellentétek idézték elő, és mindenekelőtt az eredetét, valódi küldetését félreismerő, cselekedeteiben ingadozó forradalom tehetetlenségével, valamint a félrevezető ígéretek által megtévesztett nép elkeseredésével magyarázza, hogy nem sikerült békés megoldást találni a problémákra. Elsősorban az ideiglenes kormány felelősségét hangsúlyozza, mivel szerinte annak anarchikus elvei megzavarták a társadalom osztályait. A rend helyreállítására irányuló törekvéseket a tájékozatlan nép ezért csupán arisztokratikus reakcióként értékelte, hiszen miközben a bérek emelkedését ígérték neki, a mindennapok szintjén csupán a munkanélküliséget tapasztalhatta meg minden irányból.[50]

A Journal de Bruxelles június 29-én megjelent értékelése egyértelműen a munkásmegmozdulás letörése felett örvendezik. Meggyőződése ugyanis, hogy Cavaignac tábornok sikerével „a rend győzedelmeskedett egész Európában", és szeretne abban hinni, hogy az anarchia okait ez által végérvényesen sikerült felszámolni.[51] Néhány nappal később arra is kitér, hogy a kommunista szekta nem csupán Franciaországban pusztít, hanem Európa számos pontján felütötte fejét. Éppen ezért is tulajdonít nagy jelentőséget annak, hogy Párizsban sikerült helyreállítani a harmóniát a végrehajtó és a törvényhozó hatalom, a nemzeti gárda és a politika meghatározói, a főváros és a megyék, a nemzetgyűlés és a kormányzati adminisztráció között.[52] Július 6-án pedig immár arról tudósít, hogy a szörnyű megrázkódtatásokat követően a francia társadalom végre kezd fellégezni, „a vihar megtisztította a légkört", „a jövő reménye mosolyog az arcokon". Figyelmeztet azonban arra is, hogy a bíztató fejlemények ellenére továbbra is komolyan kell venni az anarchia visszatérésének veszélyét, és óvakodni kell minden illúziótól.[53]

A március-áprilisban lezajlott magyarországi átalakulás jellegét és társadalmi-nemzeti-politikai összetevőit pontosan ismerő és fenntartások nélkül fogadó belgiumi liberális-katolikus hírlapok nyomon követték a Batthyány-kormánynak a stabilitás biztosítására, a vívmányok megőrzésére irányuló lépéseit. Úgy ítélték meg, hogy e törekvések külső környezete folyamatosan rosszabbodik, mivel a Habsburg birodalom bomlásával fenyegető belső feszítő ellentmondások elmélyültek, melyek egyik fontos alkotóelemét a magyar-osztrák konfrontáció érlelődésében ismerték fel. Felfigyeltek arra, hogy a problémák feloldására a Habsburg dinasztia a cári Oroszország szövetségét keresi, valamint a nemzetiségek lázításával próbálkozik, melynek eredményeként Horvátország szeparatista törekvései felerősödtek, és több irányból is háború közeli kitörése fenyeget.

Tájékoztattak a negatív tendenciák elhárítására foganatosított határozott magyar intézkedésekről, a megszületőben levő Németországgal kötendő (szükség esetén akár Ausztria ellen is alkalmazható) együttműködési szerződés előkészületeiről. Mindeközben Pesten olyan radikális irányzat létezéséről tudósítottak, amelynek célját — a mozgalom ténykedését olykor nem kissé eltúlozva — a teljes

[50] „Intérieur" JFl 1848. júl. 1. 183. sz. 1.
[51] „Revue politique" JB 1848. jún. 29. 177. sz. 1.
[52] „Revue politique" JB 1848. júl. 1. 179. sz. 1.
[53] „Revue politique" JB 1848. júl. 6. 183. sz. 1.

állami függetlenség megteremtésében jelölték meg. A liberális katolikus közvélemény egyébként is különös érzékenységgel reagált a radikalizmus Európa-szerte tapasztalt térnyerésére, s annak megnyilvánulásait elutasítva helyeselte a rendre ügyelő kormányok ellenlépéseit, az alkalmazott módszerek kapcsán azonban visszatérően hangsúlyozta a törvényesség következetes betartásának fontosságát.

3. A horvát kérdés kiéleződéséről, és a Habsburg ellenforradalom készülődéséről

1848 tavaszi hónapjaiban a liberális-katolikus belga sajtó nem tanúsított rendkívüli érdeklődést Magyarország irányában, hazánk nem állt európai látóköre középpontjában. A vele foglalkozó hírek a legritkább esetekben kerültek az első oldalakra. A rendszertelenül megjelenő információk, lényegre törő értékelések ugyanakkor nagyon precíz és értő tájékozottságról tanúskodtak, a vonatkozó megállapítások a magyar fejlődés érdemi sajátosságainak tartalmi ismeretét tükrözték.

A vizsgált hírlapok figyelmét elsősorban a horvát kérdés kiéleződése fordítja Magyarország felé, s a fokozottabb érdeklődés jelei június végétől kezdenek mutatkozni. A L'Importial de Bruges arról tájékoztatja olvasóit, hogy Újvidék, valamint Nagykikinda szláv lakossága fellázadt a császárral szemben (!) és felfegyverzett felkelők hatoltak be a magyar lakta területekre. Kiemeli, hogy mindeközben Karlovác nem egyesült görög érseke pánszláv agitátorok érkezését várva arra ösztönzi a románokat, hogy ők is aktívan lépjenek fel a magyarokkal szemben.[54] Ugyancsak június 20-án a brüsszeli L'Émancipation „Resumée politique" című, az ausztriai belpolitikai viszonyokat elemző rovatában a válság további elmélyüléséről tájékoztat. Meghatározónak tekinti azon párt befolyásának megerősödését, amelynek célja egy önálló cseh királyság, vagy egyenesen egy szláv birodalom létrehozása. A bonyodalmakat meglátása szerint az itáliai események erősen növelték, mígnem Bécs városának újabb, május 15-i felkelése az uralkodót, magát is menekülésre kényszeríttette.

Másnap[55] egy állítólag Pesten kirobbant „rettenetes katonai lázadás"-ról tájékoztatja olvasóit, állásfoglalása azonban továbbra is visszafogott, mérsékelt, egyértelműen pártatlanságra törekvő, és mentes minden hangulatkeltéstől.[56] Július 14-én a L'Importial beszámol a Batthyány-kormány energikus, a függetlenségét deklaráló Horvátország megrendszabályozására irányuló intézkedéseiről. A délszláv-magyar konfliktus konkrét tényei alapján a szlávok uralkodójuk elleni lázadásának tényét ragadja meg, mellyel szemben a magyarok intézkedéseit — mint következményt — tárgyilagos objektivitással mutatja be.[57] Magyarországgal foglalkozó hírek a Journal des Flandres-ban július közepétől kezdenek felbukkanni. Egyelőre még az „Allemagne" rovatban olvashatunk Varasd bevételéről, s a horvát-magyar viszály elmélyüléséről a Gazetta de Cologne alapján,[58] majd július 26-án jelenik meg először „Hongrie" alrovatcím alatt részletes tájékoztató a Versec

[54] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. jún. 20. 144. sz. 3.
[55] „Resumée politique" LÉ 1848. jún. 20. 172. sz. 1.
[56] „Une terrible révolte militaire" LÉ 1848. jún. 21. 173. sz. 2.
[57] „Resumée politique" LI 1848. júl. 14. 165. sz. 3.
[58] „Allemagne" JFl 1848. júl. 18. 200. sz. 2., júl. 22. 204. sz. 2.

körüli csatározásokról.[59] Ezt követően válik rendszeressé a tájékoztatás a délvidéki harcokról, igaz meglehetősen rövid hírek formájában.

A L'Émancipation július 14-én megfogalmazott rendkívüli jelentőségű, ámbátor meglehetősen pesszimista megállapítása szerint Ausztria nem képes kilábalni az anarchia állapotából, amelybe került.[60] A brüsszeli progresszív liberális-katolikus lap későbbi elemzése szerint a súlyos ausztriai helyzet egyik fő előidézője, hogy miközben a bécsi lakosság német érzelmű, a birodalmi gyűlés szláv többségű, és meggyőződése, hogy semmi jó nem származhat a jelzett antagonizmusból.[61] Értékelése teljes mértékben egybeesik azzal a korabeli hivatalos magyar állásponttal, amely nagyon is reális alternatívának tekintette a Habsburg birodalom közeli felbomlását. A kritikus helyzetben a magyar politikai elit együttműködési készségének megnyilvánulásaként észrevételezi ugyanakkor a L'Importial augusztus 10-én azt a tényt, hogy a magyar országgyűlési küldöttség innsbrucki látogatása során — arra a lehetőségre is felkészülve, amennyiben az egészségében megrendült V. Ferdinánd nem lenne képes Pestre menni — az uralkodónál Ferenc József megkoronázását, valamint rezidenciájának Budára történő áthelyezését szorgalmazta.[62]

Az európai fejlődés legsúlyosabb tehertételét a radikalizmus általános térnyerésében megjelölő Journal de Bruxelles a magyarországi békés átalakulás folyamatát szintúgy a horvát nemzetiségi konfliktus kiéleződésétől látta leginkább veszélyeztetve. A magyarokkal rokonszenvező korábbi magatartását megváltoztatva augusztus 6-án megjelenő számának „Revue politique" című rovata arról tájékoztatja olvasóit, miszerint „a magyar gőg"-re súlyos csapásokat mérnek a horvátok győzelmei, melyek egyre inkább elhomályosítják a magyarok katonai hősiességéről korábban széles körökben elterjedt véleményeket. Őszintén jóindulatúnak távolról sem nevezhető hangnemben azt tanácsolja a magyaroknak, akik az itáliai háború kapcsán szerinte felettébb egyszerűnek láttatják 50.000 katona kiállítását, fordítsanak inkább több figyelmet saját ügyeik rendbe tételére, mivel „egy kicsit kevesebb szájhősködéssel és több energiával" talán nem kockáztatnák bukásukat.[63]

Lényegesen megértőbb hangot üt meg a magyarok irányában a L'Importial de Bruges. Szeptember 6-án megjelent részletes elemzésében a magyar-horvát ellentétek drámai kiéleződésére figyelmeztet, s az eseményeket tovább bonyolító tényezőnek nevezi a szerbek lázadását, valamint a magyarok katonai kudarcait. A folyamat kulcsfiguráját Horvátország bánjában, a Pest elfoglalására készülő „szerb" csapatok élére állt „hírhedt" Jellačićban jelöli meg, aki nem kevesebbet követel, mint a magyar királyság alárendelését az osztrák kormány szupremáciájának. Cikkíró egyedülálló módon mutat rá arra, hogy a horvát sikerektől „megrémült" magyar kormány kifejezte hajlandóságát Horvátország teljes függetlenségének elismerésére, válaszában Jellačić azonban nyíltan feltárta, hogy követe-

[59] „Allemagne" / „Hongrie" JFl 1848. júl. 26. 208. sz. 3.
[60] „Résumée politique" LÉ 1848. júl. 14. 196. sz. 1.
[61] „Resumée politique" LÉ 1848. júl. 25. 207. sz. 1.
[62] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. aug. 10. 188. sz. 3.
[63] „Revue politique" JB 1848. aug. 6. 213. sz. 1., aug. 24. 230. sz. 1.

lése nem Horvát- és Magyarország szétválasztására, hanem a Magyarországot Ausztria függőségéből felszabadító márciusi vívmányok hatályon kívül helyezésére irányul. A magyar valóságot pontosan ábrázoló rendkívüli jelentőségű megközelítésében a konfliktus lényegét abban határozza meg, hogy a horvátok a Habsburg hatalom érdekében és nem saját politikai függetlenségükért lépnek fel fegyveresen a magyar törvényekkel szemben.[64]

A nyugat-flandriai katolikus orgánum szeptember 15-én megjelent „Situation politique" című vezércikke[65] Franciaország, Poroszország, valamint Itália szerte az anarchia és a despotizmus küzdelmének kifejlődését érzékelteti. A vázolt európai összefüggésrendszerben helyezve el a Habsburg birodalmat sajnálattal tapasztalja, hogy Bécsben a demokrácia hívei kisebbségbe szorulnak. Elég erősnek tartja azonban őket ahhoz, hogy ne adják fel harc nélkül pozícióikat, amennyiben a reakció leveszi álarcát, mely utóbbi fordulat bekövetkezésében egyáltalán nem kételkedik. Valószínűnek tekinti ugyanakkor, hogy utóbbi folyamatot a horvátok magyarok feletti győzelme egyébként is fel fogja gyorsítani.

Ugyanebben a számban jelenik meg az a beszámoló,[66] amely tudtul adja, hogy az uralkodó nem volt hajlandó fogadni az ellentétek békés megoldására utolsó kompromisszumos megoldást kereső magyar küldöttséget. Az összefüggéseket korrektül érzékeltetve jelzi, hogy a megalázó és félreérthetetlen fejlemények hatására a magyarok közötti agitáció felerősödött. Tudatja továbbá,[67]hogy a pesti magyar országgyűlés permanensnek és szuverénnek nyilvánította magát, ám fontosnak tartja nyomban hozzátenni, hogy mindeközben Pesten nyugalom van, a legkisebb felfordulás sem tapasztalható, mindenki a felfegyverzéssel, a toborzással van elfoglalva.

Feltűnő a L'Importial pontossága és tárgyilagossága, az általa készített magyar vonatkozású tájékoztatás folyamatossága. Felbecsülhetetlen ugyanakkor magyar szempontból annak a jelentősége, hogy miközben nyíltan megvallja a bécsi demokraták iránti rokonszenvét, az olvasó számára félreérthetetlenné teszi: a magyarok törvényekben lefektetett szabadsága eltörlésére horvát-Habsburg ellenforradalmi összeesküvés bontakozik ki, mellyel szemben a magyarok háborúja egyértelműen az alkotmányosság bázisán szerveződik.

A válság végletes kiéleződésének okait és folyamatát értelmezve a Journal de Bruxelles szeptember 13-án azt emeli ki, hogy a magyar párt türelmetlenül sürgeti Ausztria intervencióját a konfliktus lezárása érdekében. Úgy tudja: nem kevesebb a tét, mint Magyarország Ausztriától történő esetleges végleges elválása, amennyiben utóbbi habozna Horvátországot rávenni a békére.[68] További értékelése szerint Magyarország, „jobban mondva a mindeddig kormányon lévő magyar párt" szinte teljesen reménytelen helyzetbe került: a bán seregei élén Pest felé nyomul, s az országban nagy számban élő szlávok egyáltalán nem mutatnak hajlandóságot a magyar ellenállás támogatására. A válság elmélyüléséért (a nemzet-

[64] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. szept. 6. 210. sz. 3.
[65] LI 1848. szept. 15. 218. sz. 1.
[66] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. szept. 15. 218. sz. 3.
[67] „Nouvelles d'Allemagne" / „Hongrie" LI 1848. szept. 19. 221. sz. 3.
[68] „Revue politique" JB 1848. szept. 13. 252. sz. 1.

közi analógia erőltetett alkalmazásával) egyoldalúan a magyar parlament „hegypárti frakcióját" teszi felelőssé, amely az alaptalanul neki tulajdonított „szájhősködésével" szerinte kínos megaláztatásnak szolgáltatta ki Magyarországot.[69]

A magyarok utolsó bécsi kompromisszum- és békekereső próbálkozásának tanulságait egy szeptember 26-án megjelent cikk összegzi.[70] Az írás részletesen beszámol arról, hogy az osztrák diéta elutasította a magyar küldöttség fogadását, mivel azonban a végső szakítás felelősségét sem merte magára vállalni felajánlotta, hogy a deputáció a hivatal közvetítésével lépjen összeköttetésbe a birodalmi gyűléssel. Elmondja, hogy a szlávok mindeközben heves kirohanásokat intéztek a testvéreik elnyomójának nevezett magyarok ellen, a németek és a lengyelek — akik bár szerinte nem sokkal szeretik jobban a magyarokat — viszont nagy mérséklettel viselkedtek irányukban, és tartózkodtak a nemzeti önérzetüket sértő megjegyzésektől. A rendkívül ellentmondásos válsághelyzet meghatározó mozzanatának a monarchiát alkotó különböző fajok közötti mély ellenszenv létezését tekinti, amely — bármely irányban is alakulnának az események — még sokáig fognak szerinte érvényesülni, súlyosan hátráltatva a politikai konszolidáció megindulását. A magyarok egyetlen támogatóját a bécsi radikális pártban jelöli meg, amely — mint hangsúlyozza — eszközként kívánja felhasználni a magyarokat, saját érdekeit szolgáló agitációjában. Ezt a hátsó szándékot fedezi fel a magyar küldöttség tisztéletére szervezett tüntetésben is, amellyel a helyi lakosságot a haza árulójaként megbélyegzett kormány megbuktatására törekedtek mozgósítani. Végül — mint az ismeretes — a deputáció elhagyta a fővárost s a cikkíró joggal kíváncsi arra, hogy mi fog ezután Pesten történni? Számára nem kétséges, amennyiben csak a magyarokon múlik, bizonyosan nem fognak habozni „Ausztria maradványaitól" elszakadni. Emlékeztet azonban arra, hogy bár ők a leghangosabbak, de nem a legszámosabbak, s a lakosság jelentős részének Horvátország bánjával szembeni magatartása távolról sem azt bizonyítja szemében, mintha abszolút urai lennének országuknak.

A Journal de Bruxelles szellemiségének meghatározói messzemenően tisztában voltak azzal, hogy a Habsburg birodalom jövőjét alapvetően meghatározza az itáliai események fejlődésének iránya.

Augusztus 14-én a brüsszeli katolikus lap 1848 tavaszáig visszanyúló áttekintést ad az aktuális itáliai helyzet kialakulásáról.[71] A kora tavaszi első reakciókat nagyon patriótának találja, amelyek egységesen a függetlenség megteremtésére irányultak. Milánó felszabadítását követően azonban kedvezőtlen fordulat történt szerinte: a karbonárik felborították az egyensúlyt, gyűlölködést szítottak, viszályt keltettek és előítéleteket terjesztettek, illúziókat ébresztettek, lehetetlenségekre és igazságtalanságokra törekedtek. Emlékeztet arra, hogy bár a Szentatya „nagyszerű" kezdeményezést fogalmazott meg, és személye joggal a szabadság újjászületése reményével és esélyével kapcsolódott össze, mégis az ultrák támadásainak célpontjává vált. „Szabadokká akartak válni, de nem tudtak igazságosak lenni" – állapítja meg rosszallóan. Bizalmukat egyoldalúan a francia köztársaság-

[69] „Revue politique" JB 1848. szept. 18. 257. sz. 1.
[70] „Revue politique" JB 1848. szept. 26. 265. sz. 1.
[71] „Revue politique" JB 1848. aug. 14. 221. sz. 1.

ba vetették, de megtapasztalták, hogy annak támogatása „a törött náddal" egyenértékű. Szerző nem adja fel azonban a pozitív fordulathoz fűzött reményét. Erre utaló jelként értékeli munkatársa a londoni diplomata, Lord Ponsonby augusztus 15-i Bécsbe érkezéséről szóló hírt, amely Palmerston különmegbízottjának feladatát a tervezett Itália konferencia előkészítése azonnali megkezdésében határozza meg.[72]

A Journal des Flandres „Correspondance particuliere" című rovatának augusztus 11-i szerzője az itáliai válság összefüggéseit boncolgatva a legcsekélyebb bírálat nélkül emeli ki azt, hogy a magyarok nem vállalják többé Radetzky segítőinek szerepét, megtagadták Ausztriának az olasz szabadságküzdelmek leveréséhez igényelt katonai segélynyújtás teljesítését, s azt a szerbek, valamint a horvátok feletti győzelem előzetes feltételhez kötötték.[73] A genti katolikus lap augusztus 14-én vezércikkben tudatja, hogy Károly Albert vereséget szenvedett és nem sok esély kínálkozik immár, hogy úrrá legyen nehézségei felett. Lombardiában anarchia uralkodik, a demagóg párt továbbra is mozgolódik, azaz továbbra sem várható nyugalom Itáliában.[74] – állapítja meg beletörődő lemondással.

Az itáliai hadszíntéren felülkerekedő Habsburg ellenforradalom augusztus végén elszánta magát a magyar alkotmányos különállás felszámolását célzó akció megindítására. Jellačić sikereiről tájékoztatva október elsején megjelent, csipkelődő gúnyolódástól sem mentes stílusban megfogalmazott cikkében a Journal de Bruxelles arról számol be, hogy áldozatokra is elszánt hadserege élén a horvát bán szinte akadálytalanul halad célja felé. Ezzel szemben a magyarok csupán fegyelmezetlen erőkkel rendelkeznek, akik „bár bizonyosan nagyon bátrak, de nem tudják, miért harcolnak." Hozzáteszi, hogy Bécsben természetesen örülnek a horvátok sikereinek, akiket — szerző érezhető egyetértésével — a monarchikus egység igazi oltalmazóinak tekintetnek.[75] Október 5-én már arról olvashatunk, miszerint nehéz pontosan megítélni a magyarországi helyzetet. Egyik irányból ugyanis az ausztriai levelezők Jellačić feltartóztathatatlan előrenyomulását ünneplik, más forrásokból érkező hírek szerint viszont a magyarok ébredeznek, és újra szervezkednek „hazájuk romjai alatt". Az amúgy sem egyszerű helyzetet tovább bonyolítja, hogy a románok — akiknek helyzetét szerző a szlávokéhoz hasonlítja — maguk is a császárhoz fordultak támogatásért. Sőt, frankfurti ügyvivőjük egyenesen a német egységparlamentet kérte fel kezdeményezésük felkarolására, ami könnyen tovább bonyolíthatja Németország és Oroszország kapcsolatát.[76]

Az október 7-én megjelent szám egyik munkatársa az osztrák kormány aktivizálódásáról tájékoztat.[77] Újonnan meghirdetett belpolitikai programját elemezve kiemeli, hogy abban az uralkodó felsorolta a demokratikus elvek bevezetése következtében kifejlődött problémákat, különösen a birodalomtól való elszakadásra irányuló törekvések felerősödését ítélve el. Megnyugtatta a horvátokat arról, hogy bár szentesítette a magyarok által ellenük kezdeményezett intézkedéseket,

[72] „Revue politique" JB 1848. aug. 24. 230. sz. 1.
[73] JFl 1848. aug. 11. 224. sz. 1.
[74] „Intérieur" JFl 1848. aug. 14. 227. sz. 1.
[75] „Revue politique" JB 1848. okt. 1. 269. sz. 1.
[76] „Revue politique" JB 1848. okt. 5. 273. sz. 1.
[77] „Revue politique" JB 1848. okt. 7. 275. sz. 1.

valódi szándéka azonban arra irányult, hogy lecsillapítson egy pártütő zajongó kisebbséget, nem pedig arra, hogy elfojtson egy igazi nemzeti fellendülést, és ígéretet tett arra, hogy a jövőben a korona csupán a viszályban közvetítő és békéltető szerepét hajlandó magára vállalni. Határozottan visszautasítja ugyanakkor szándékai meghamisítását, és annak gyanúját, mintha újra bitorolni akarná azokat a törvényes jogokat, melyek gyakorlásáról nemrég a néppel megegyezett. Beszámol a cikk arról is, hogy csapataihoz intézett kiáltványában a „császár" tiltakozott a magyar minisztérium intézkedéseivel szemben, engedelmességre szólítva fel azt az egység és a testvériség szellemében, melyeket követve — reményei szerint — elháríthatók lesznek az ellenséges összeütközések. Az írás szerzője azonban arra a megállapításra jut, hogy a háború és az anarchia által feldúlt Magyarország egyáltalán nem mutat hajlandóságot a beszéd meghallgatására.

A folytatásban elmondja, hogy Lamberg meggyilkolását követően ideiglenes kormány alakult Pesten, s a legalapvetőbb tények ismeretét nélkülözve, vagy tudatosan figyelmen kívül hagyva úgy állítja be, mintha annak „hatalmát" a parlament jóvá sem hagyta volna. Tanulságként és összegzésként arra a tájékozatlanságot rosszindulattal társító, a Nyugaton ez idő tájt elterjedő negatív sztereotípiát alkalmazó következtetésre jut, hogy a magyarok rosszul választották meg a pillanatot a többi népcsoport feletti nyelvi despotizmusuk, valamint nemzeti felsőbbségük megalapozására. Az érintett népek ugyanis harcosabbak, mint a magyarok, hegyeik körülzárják a magyar síkságot, és a körülmények előrevetítették, hogy a hegyeikből leereszkedőkkel a magyar parasztok össze fognak fogni „a magyar arisztokrácia és büszke köztársaságuk elpusztítására" — veszi át és továbbítja automatikusan a saját áprilisi állásfoglalásaival teljesen ellentétes, a valós történelmi tényeket immár durván meghamisító előítéleteket. Hozzáteszi ugyan, hogy az általa idézett gondolatmenetet valakik erősen sugallták a szlávoknak, megfoghatatlan naivitásról téve tanúbizonyságot fel sem merül azonban benne, hogy éppen a Habsburgok állnak a jelenség mögött. Elképzelhetőnek tartja, hogy az ausztroszláv mozgalom végül is jó szolgálatot tesz Németországnak a Duna népei sorsának meghatározásával a tengerig, és képesnek tartja azt olyan erős bástya kialakítására a Kárpátok övezetében az oroszok ellen, mint amilyent Lengyelország speciális geopolitikai adottságai következtében sosem hozhatott létre, mivel a lengyel síkság a cári expanzió megállítása helyett egyenesen vonzotta a hódítót.

A magyar kérdés tehát egyértelműen a brüsszeli katolikus hírlap érdeklődésének középpontjába került, a korábbi rokonszenv helyére azonban határozottan és egyoldalúan az ausztroszlávok, illetve a horvátok támogatása lépett. Október 11-én egyenesen azt jósolja, hogy közeleg az osztrák-magyar válság megoldása, melyben a magyarok utolsó esélyüket kockáztatják kétségbeesett, reménytelen erőfeszítésükkel. Utal a magyar országgyűlést feloszlató, a királyság területén hadiállapotot kihirdető és Jellačić bánt valamennyi polgári és katonai hatalom gyakorlásával felruházó október 3-i „császári kiáltvány" kihirdetésére. Egyenesen megdöbbentő, hogy a liberális-alkotmányos rendszerére joggal oly büszke orgánum munkatársában fel sem merül annak szándéka, hogy a magyar viszonyok megismerésével kísérletet tegyen azok megértésére, az uralkodói döntés alkot-

mány- és törvénysértő tartalmának kimutatására. Ehelyett beéri annak — az önvédelmi háború lényegéből mit sem sejtő — tendenciózus hangsúlyozásával, hogy a császári küldött megölésével, az Ausztriával szembeni nyílt szakítás útjára lépő magyarok forradalmi eszközökkel szervezik ellenállásukat.[78]

A L'Importial de Bruges október 6-án megjelenő vezércikke[79] Magyarország számos körzetében az anarchia és a fosztogatás terjedéséről tájékoztat. Nem kételkedik abban, hogy Lamberg gróf István főherceg nádor menekülését kiprovokáló meggyilkolása a legveszélyesebb következményeket vonhatja maga után elkerülhetetlenül. Napról napra egyre komolyabban érzékeli és tolmácsolja annak veszélyét, hogy hamarosan egész Európa lángba borul. Másnapi visszatekintésében Lamberg gyilkosait a többi belga laphoz hasonlóan „kannibáloknak" nevezi. Az idézett közlés is jól példázza, mily megrázó hatást gyakorolt a nyugati közvéleményre a véres pesti esemény híre, és mennyire kedvezőtlenül befolyásolta hazánk megítélését: alaposan megerősítve az ellene agitálók pozícióját, és sokban elbizonytalanítva a vele rokonszenvezőket.

A Magyarországgal kapcsolatos hangulat negatív változását példásan érzékelteti a L'Émancipation október 7-én megjelent közleménye, amely „Correspondance particulière" című rovata bécsi levelezőjének jelentését felhasználva arra a következtetésre jut, hogy Csehország és Magyarország liberalizmusa a legszebb nyilatkozatok ellenére nem jelentett mást a gyakorlatban, mint az arisztokrácia privilégiumainak átmentésére, sőt megerősítésére irányuló kísérlet leplezését.[80]

Részletes elemzést közöl a magyar belpolitika alakulásáról október 7-én a Journal des Flandres is.[81] „Allemagne" rovatában szintén beszámol a császári biztos, Lamberg meggyilkolásáról, s a tetteseket ugyancsak kannibálokként megbélyegezve a történteket az anarchia kiszélesedésének minősíti. Példamutató korrektséggel hívja fel olvasói figyelmét azonban arra is, hogy a magyar parlament azért nem fogadta el az uralkodói manifesztumot, mert azt egyetlen miniszter sem ellenjegyezte. Minden értékelés nélkül jelzi továbbá azt is, hogy miközben a horvátok immár Székesfehérvárig üldözték a hátráló magyar csapatokat Kossuth egy hattagú „ideiglenes forradalmi kormány" vezetője lett. Október 10-én viszont már a hadiszerencse megváltozásáról: a magyarok Jellačić felett aratott győzelméről értesít.[82] „Correspondance particulière" című rovata párizsi diplomáciai forrásokra hivatkozva erősíti meg Magyarország republikánus alapon történő teljes függetlenségének kikiáltását. Úgy véli ugyanakkor, hogy Szent-Pétervár készneknek mutatkozik a fegyveres beavatkozásra annak megakadályozása céljából, nehogy a magyar példa jelként szolgáljon és hasson Lengyelország, és valamennyi szláv nép felszabadítására. Felhívja a figyelmet arra is, hogy időközben Jellačićot elhagyták katonái, mert benne a német reakció eszközét és legkevésbé a szláv érdekek képviselőjét ismerték meg.[83]

---

[78] „Revue politique" JB 1848. okt. 11. 279. sz. 1.

[79] „Bruges" LI 1848. okt. 6. 236. sz. 1., „Nouvelles d'Allemagne" / „Hongrie" LI 1848. okt. 7. 237. sz. 3.

[80] LÉ 1848. okt. 7. 281. sz. 2.

[81] „Allemagne" JFl 1848. okt. 7. 281. sz. 2.

[82] „Résumée des nouvelles d'Allemagne" JFl 1848. okt. 10. 284. sz. 3.

[83] JFl 1848. okt. 14. 288. sz. 1.

Összességében megállapítható, hogy az 1848 őszén fegyveres konfliktusba torkolló magyar – horvát – Habsburg ellentétek értelmezése kapcsán a vizsgált belga liberális-katolikus sajtóorgánumok álláspontjában markáns eltérések jelentek meg. A Journal de Bruxelles egyértelműen átvette a Nyugat-Európában elterjedt magyarellenes szemléletet, és terjesztette annak a közvélemény széles rétegeit félrevezető hamis sztereotípiáit, miközben a L'Émancipationban is jelentősen felerősödött a bírálat hangja. Feltűnő, hogy brüsszeli elvbarátaikkal ellentétben a flandriai liberális katolikus közvéleményt megjelenítő napilapok megőrizték „magyarbarát" álláspontjukat. A munkája során előszeretettel francia forrásokra támaszkodó genti Journal des Flandres feltárta ugyan a magyarországi belpolitikai fejlődésben bekövetkező radikalizálódás alapelemeit, a komplex folyamat teljes bemutatására azonban nem vállalkozott. Következetesen törekedett ugyanakkor a tények korrekt kezelésére, s a forradalmi jelenségekkel kapcsolatos bizonyos fenntartásai jelzése mellett a bécsi udvar lépéseinek alkotmányellenes jellegét is leleplező kiegyensúlyozott hozzáállásában nem jelentkeztek magyarellenes fordulatra utaló tendenciák. Mindeközben a L'Importal de Bruges határozottan rámutatott arra, hogy a Habsburg ellenforradalom zsoldjában álló Jellačić az uralkodó által szentesített alkotmányban szabályozott törvényes magyar önrendelkezés ellen lázad, hogy célja távolról sem a magyar kormány részéről egyébként felajánlott teljes horvát nemzeti függetlenség kivívása, és tárgyilagos objektivitással kommentálta a pesti parlament ellenlépéseit.

4. Az októberi bécsi forradalomról

A birodalmi fővárosban bekövetkezett fordulatról először a L'Importial de Bruges készített beható elemzést. Október 12-én megjelent „Insurrection á Vienne" című vezércikke[84] szerint a magyarok és a horvátok közötti háború kegyetlenségei, a császári csapatok aktív szerepvállalása a monarchia „formális rendje" helyreállításában, és különösen a Jellačićot teljhatalommal felruházó uralkodói rendelet összehatásában szinte elkerülhetetlenül provokálta ki a lázadást. A bécsi német demokraták ugyanis a magyarok ellenségét ismerték meg a horvát bánban, aki egy hatalmas sereg tábornokaként törekszik a Habsburg fejedelem korlátlan hatalmának helyreállítására. Cikkíró a közeljövő alakulása szempontjából legfontosabb kérdéseket abban határozza meg: hol fog megállni az anarchia és a felfordulás, valamint hová vezet e rettenetes küzdelem a szocialista és a konzerváló erők, illetve a semmivel sem kevésbé rettenetes háború a szláv, a magyar és a német faj között? Rossz sejtéseinek hangot adva azt sem zárja ki, hogy esetleg egy a korábbinál könyörtelenebb autokrácia bevezetéséhez. Másnap a magyar belpolitikai fejlődés szempontjából rendkívüli horderejű bejelentésében[85] arról tájékoztatja olvasóit, miszerint a magyar katolikus egyház feje hűséges marad a nemzeti felkelés ügyéhez.

Október 17-én egy „Joseph de Jellacic" című tanulmány[86] behatóan elemzi a horvát bán szerepét. A figyelemre méltó cikk szerzője a nép emberének mutatja

[84] LI 1848. okt. 12. 241. sz. 1.
[85] „Dernières nouvelles" LI 1848. okt. 13. 242. sz. 3.
[86] LI 1848. okt. 17. 245. sz. 3.

be a teljhatalmú császári biztost, aki horvát származásából következően meg akarja teremteni népe számára azt a pozíciót, amely azt megilleti. A bruges-i hírlap korábban érvényesülő álláspontjához képest bizonyos elmozdulást jelentő megközelítés a tábornok áprilisi felemelkedéséből eredezteti, hogy végül is eljátszhatja szerepét. Valószínűnek nevezi ugyanakkor, hogy hamarosan magas személyiségek fogják deklarálni: Ausztria a jövőben csakis szláv királyságként lesz képes működni, majd sokat sejtetően hozzáteszi, miszerint Magyarországon a szláv népesség nagyobb számú, mint a magyar.

A Journal de Bruxelles október 13-án hosszú vezércikkben foglalkozik az újabb bécsi forradalom kitörésével és annak várható következményeivel.[87] Az előzményeket részletesen feltérképező terjedelmes összefoglaló bevezetője a birodalmi fővárosból érkező „vészes hírek" alapján az osztrák császárság közeli eltűnésére következtet egy véres felkelésben. A császári család menekülni kényszerül, miközben a politikai, adminisztratív és polgári egység minden kétséget kizáróan felbomlott, és meghatározó tendenciaként bontakozik ki a különböző államok függetlenedése eltérő nyelvük, erkölcsük és tradícióik alapján. A föderáció, melyet bizonyos erők megpróbálnak közöttük létrehozni, csupán névleges lehet, hiszen a császárságot szétfeszítő felbomlás feltartóztathatatlan és teljes lesz — hangsúlyozza a szerző, aki a katasztrófát előidéző csapás kiinduló pontját a titkos társaságokban jelöli meg. Bécsben létrehozott „misztikus fészkükből" készítették elő szerinte az olaszok, a lengyelek, a magyarok és a német egység hívei Ausztria szétzúzását. A főváros népének felfegyverzése és felkelése ugyanis egyáltalán nem történt spontán, sőt a lakosság megadott jelre mozdult meg, mint ahogy Lamberg lemészárlását is Bécsből rendelték el éppúgy, mint a hadügyminiszter Latour, és a többi áldozat megölését — szögezi le minden kétséget kizáró határozottsággal.

A radikálisok feltételezett nemzetközi összeesküvése következtében a Habsburg birodalom felbomlását elkerülhetetlennek ábrázoló megközelítésben az októberi bécsi forradalom kirobbanásához a horvát bán Magyarország főparancsnokává történt kinevezése szolgált ürügyként. Cikkíró elismeri, hogy e választás eleve magában rejtette egy különösen meggondolatlan kihívás kockázatát, mivel a forradalmi mozgalom kitörését előre kiszámíthatóan gyorsította fel az a körülmény, hogy a császári autoritás helyreállításával azt a szláv vezetőt bízták meg, aki a magyarokat több csatában legyőzte, s akit a magyar közvélemény első számú nemzeti ellenségeként tartott számon. Fontosnak tartja felhívni a figyelmet arra is, hogy Jellačić beiktatását megelőzte a békéltető misszióval Pestre küldött Lamberg lemészárlása, mely esemény a Magyarország és a birodalom közötti meghasonlást immár visszavonhatatlanná tette. Vajon mindennek vége van Ausztriában? – teszi fel a kérdést.

A folytatásban tanulmányíró felettébb elmarasztaló véleményt fogalmaz meg a bécsi népről, melyet szerinte elvakultság sújt. Politikai szabadságot akart? – kérdezi, de hiszen birtokában volt már annak „egy fokkal saját képessége felett." Fel akarja bomlasztani a birodalmat? – de hiszen ezzel öngyilkosságot követ el, mivel az ősi magjára leszűkített Ausztria csupán Németország apró alkotórészeként létezhetne tovább, és menthetetlenül elveszne a Frankfurtban kimunkált

[87] JB 1848. okt. 13. 281. sz. 1.

egységben. Maga Bécs pedig ahelyett, hogy Európa csillogó fővárosa lenne, egy tartományi város szintjére süllyedne le a birodalom határvonala mentén — emeli ki a Buda központú Habsburg birodalom mellett 1848 nyarán hivatalosan megfogalmazott magyar érvanyagot más előjellel lényegében megismétlő koncepció. Szerző egyenesen bámulatosnak nevezi, ahogy a „magukat felszabadító" bécsiek valójában saját ellenségeik érdekeit szolgálják nagy buzgalommal, ami sem intelligenciájukra, sem önzetlenségükre nézve nem minősül szerinte dicsőségesnek.

Sokkal tehetségesebbnek találja ugyanakkor a „gótikus kiváltságaikra irigy" magyarokat, „valamennyi elnyomott nép elnyomóját", akik nagyszabású tervük megvalósításával nem kevesebbet céloztak meg, minthogy összekapcsolják pártjukat az egységes Németországgal s a demokratikus Franciaországgal. Ügyességüket kibontakoztatva Bécs lakóinak saját kezeivel bomlasztják fel a birodalmat éppen akkor, amikor az általuk elnyomott Horvátország szlávjai Pest felé közelednek, hogy felelősségre vonják őket évszázados despotizmusukért. A magyarok türannizmusával szemben a horvátok a császári autoritásban kerestek védelmet, és annak támogatásában fogalmazták meg törekvésük lényegét — emeli ki, és együttérzésének hangot adva számol be arról, miszerint a magyarok mesterkedéseinek köszönhetően mégis úgy ábrázolják őket, mint az abszolutizmus ügyének felajánlkozott reakciósokat, holott e hazugság csakis a forradalmi anarchia érdekeit szolgálja abból a megfontolásból, hogy lejárassák őket a forradalmárok által alakított európai közvélemény előtt. „Az illúziók azonban nem tartanak örökké" — figyelmeztet, és azt jósolja, hogy mindössze azon dráma prológusánál tartunk, amely fel fogja forgatni egész Európát.

Október 21-én „Revue politique" című rovatában a brüsszeli lap a válság további elmélyüléséről számol be.[88] Az érvelését újfent tárgyi tévedések sorával megalapozó elemző szerint a szlávok hűségesek maradtak uralkodójukhoz és védelmezik a monarchiát, miközben a magyar országgyűlés diktatórikus hatalommal ruházta fel egyik „leghevesebb" tagját, Kossuthot, és megfosztotta István főherceg nádort tisztségétől. Befejezett tényként ábrázolja a háború kitörését a „radikális németek", az „áruló magyarok" és a „hűséges szlávok" között.

A L'Émancipation október 18-án foglalkozik részletesen a bécsi forradalom kérdésével.[89] Egyértelműen megkérdőjelezve a Habsburg birodalom további fennállásának esélyeit, a forradalmat teljes mértékben demokratikusnak minősíti elismerve, hogy azt bizonyos radikális vonások is jellemzik. Kiemeli ugyanakkor, hogy a forradalmárok kezet nyújtottak a szociális szempontból általa arisztokratikusnak minősített magyar felkelésnek (!), amely politikai megfontolásokból a birodalom felbomlását sietteti. Sajátos érvelése szerint Magyarország arisztokratái, a magyarok éppúgy szorgalmazzák a reformokat, mint a bécsiek. Szemükre hányja azonban, hogy azokat valójában saját javukra szeretnék bevezetni Magyarország nagyobb részének rovására, a horvátok ellenére, akár magával Béccsel szemben is, mivel céljuk a Habsburg birodalomtól történő elszakadás elérése. Október 23-án[90] a brüsszeli progresszív liberális katolikus újság — melynek ez ügy-

[88] „Revue politique" JB 1848. okt. 21. 289. sz. 1.
[89] „Intérieur" LÉ 1848. okt. 18. 292. sz. 3.
[90] „Intérieur" LÉ 1848. okt. 23. 297. sz. 3.

ben minden bizonnyal nem Széchenyi volt informátora — Kossuthot a magyar arisztokrácia kiváltságainak legfőbb védelmezőjeként ábrázolja, aki a „népszerűség kabátja mögé bújva", valamint a „tapasztalatlan és jellemtelen" fiatal nádor hiúságát kihasználva valamennyi szükséges engedményt kicsikarta az uralkodótól ahhoz, hogy Magyarországot a korlátlan függetlenség útjára vezesse.

Október 19-én a Journal des Flandres gyakorlatában ritka kivételt alkalmazva az első oldalon foglalkozik Magyarországgal.[91] Levelezője — valószínűleg még a forradalom kitörése előtti napokból származó — személyes tapasztalatait némi iróniával tolmácsolva arról tájékoztatja olvasóit, hogy az ausztriai és magyarországi események lesújtották a párizsi radikálisokat, akik a rend és a jólét visszatérését nem a királyságtól várják. Utal arra, hogy Ausztriában is létezik egy jelentős párt, amely kész lenne lemondani a birodalom észak-itáliai területeiről, Német-, illetve Magyarországról, és örömmel üdvözölné Prágában is egy külön szláv kormány megalakulását. A Habsburgok helyzetének kritikus alakulását érzékeltetve számol be arról, hogy a magyarok és a horvátok tömegesen hagyják el Radetzky seregét, mivel Kossuth, illetve Jellačić zászlója alatt kívánnak harcolni, miközben a németek a birodalmi hadseregnek egy negyedét sem teszik ki.

A L'Importial Bruges október 20-án[92] a liberális szabadságjogok, a bécsi demokraták, és a magyarok mellett megfogalmazott védőbeszédnek beillő vezércikkében a napról napra fenyegetőbb bécsi hírek tanulságait összegezve megállapítja, hogy immár nem csupán néhány demagóg és a rend hívei közötti konfliktusról, hanem a demokraták és az arisztokraták közötti valóságos polgárháború kifejlődéséről van szó, amelyben a reakció legfőbb eszközeként Jellačić jelenik meg. A horvátok magyarok elleni lázadását a császár tanácsadói által kitervelt és megérlelt dráma első felvonásának minősíti. Nem tekinti feladatának, hogy a szlávokra nehezedő állítólagos elnyomás bizonyítékait keresse, hanem elegendőnek tartja annak ismeretét és ismertetését, miszerint a két faj között mesterségesen előidézett ellentétek valójában a németek nemzeti szabadságának elnyomására irányuló szándékok fedezésére szolgálnak. Véleménye szerint utóbbi komoly fenyegetéseknek van kitéve, s „talán jobban, mint maga a magyar alkotmány". Minden szempontból érdektelennek tartja a bécsi parlament maradványa, valamint a hazájukat „okos szabadsággal" felruházni készülő németek szempontjából, hogy karrierjét Jellačić eredetileg „szeretett hazája érdekében fellépő" liberális politikusként kezdte, amennyibe az megtagadja a szuverén nemzetgyűlés rendeleteinek végrehajtását, továbbá szófogadó eszközként szolgálja uralkodóját, valamint a kizárólagos császári autoritás helyreállítására törekvő tábornokokat, miközben nincsen hivatalban az a felelős hadügyminiszter, aki a kiadott császári rendeleteket törvényesen ellenjegyezhetné.

A felsorolt szempontok alapján megfogalmazott kérdése azon alapproblémát világítja meg, vajon hol nyilvánul meg az anarchia és hol a lázadás, Jellačić táborában, avagy a diéta soraiban? A belga közvéleményen belül megnyilatkozó ellentétes állásfoglalásokra utalva azt még megértéssel tudná fogadni, hogy a Journal des Débats a reakció mellett szólal fel, elképedve tapasztalja azonban azon tekin-

[91] „Autre correspondance particulière" JFl 1848. okt. 19. 293. sz. 1.
[92] „Bruges" LI 1848. okt. 20. 248. sz. 1.

télyes liberális újságok megnyilatkozásait, amelyek a Németországot polgárháborúba taszító kamarilla megtévesztő álláspontját ismétlik és terjesztik azzal a parlamenttel szemben, amely immár a legalitás egyedüli intézményeként működik a „szerencsétlen" osztrák monarchiában. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a diéta el kívánja kerülni a polgárháborút, és éppen ennek érdekében kezdeményezte az uralkodónál a birodalom valamennyi nemzetét reprezentáló „népek kongresszusá"-nak összehívását. A javaslatot azonban a kamarilla elvetette, holott szerző határozott véleménye szerint csakis annak gyakorlatba történő átültetése menthetné meg a birodalmat.

A folytatásban szerző beszámol a császári csapatok folyamatos Bécs elleni, az országgyűlés és a szabadság megdöntésére irányuló felvonulásáról. A fővárossal szemben megfogalmazott vádakat elutasítva fontosnak tartja leszögezni, hogy az antik városban nem egyszerűen csak a vörös republikánusok gyülekeznek tömegesen, hanem legalább akkora elszántsággal a „patrióta és önfeláldozó" polgárság, illetve a középosztály tagjai is, valamint mindazok, akik nem akarják magukat alávetni a „kard igájának". Jelen van továbbá a diéta kétszáz tagja, akiket cikkíró szerint végkép nem lehet demagógiával vádolni, s akik arra várnak „kuruliszi székükön", hogy egy horvát hadvezér letaszítsa majd őket. És a védelmi előkészületek kapcsán felhívja a figyelmet 40ezer magyar állítólagos aktív részvételére is, akik azért érkeztek a birodalmi központba, hogy részt vegyenek abban a „borzalmas testvérgyilkos csatában", amelyet szerinte V. „Ferdinánd ostobasága és udvaroncai bűnös intrikája" provokált ki.

Esetleg Frankfurt közvetíthetne, veti fel, de egyértelműen úgy ítéli meg, hogy habozó és sikertelen politikájával a német nemzetgyűlés elveszítette hatását az események érdemi befolyásolására. Bécs és Magyarország jövője szempontjából egyaránt meghatározónak tekinti az itáliai erőviszonyok alakulását, és sajnálattal állapítja meg, hogy Anglia és Franciaország folyamatosan lemond a közvetítésről, magára hagyva Károly Albertet és Lombardiát. Bizonyosnak véli, hogy Franciaország nem fog interveniálni, de hogyan fog arra reagálni, ha Oroszország megjelenik majd a Dunánál azzal a céllal, hogy az abszolutizmus rendszerét egészen Párizsig nyomulva helyreállítsa. Akkor talán megpróbál fellépni ellene, de már késő lesz — jelzi aggodalmait.

A nyugat-flandriai katolikus hírlap október 28-án megjelent száma „Bruges" főrovatának[93] szerkesztője szerint a legújabb bécsi események megerősítették és igazolták azok véleményét, akik Jellačićban a magyarok és a német demokratákat reprezentáló birodalmi parlament ellen erőszakkal fellépő reakció és a császári udvari kamara eszközét ismerték fel már korábban is. Rámutat, hogy lázadását a bán azzal indokolta, miszerint a horvátok nem kaptak annyi jogot az alkotmányban, mint a magyarok. A nyugat-európai közvéleményben dinamikusan terjedő magyarellenes propaganda hatása alatt szerző készséggel elismeri, hogy a múltban a magyarok valóban visszaéltek a hódító jogaival, hangsúlyozza azonban, hogy a szlávok „durva elnyomását" az új alkotmány megszüntette, és annak további jelenlétét semmi nem bizonyítja. Egyébiránt különben miért ismerte el az uralkodó a magyarok jogát az alkotmányra? Miért adta meg nekik a szabad nem-

[93] „Bruges" LI 1848. okt. 28. 255. sz. 1.

zetiség kiteljesítéséhez való jogot? Miért ítélte el először Jellačić lázadását? Hogyan lehet, hogy mindaz ami kezdetben elvben legális megerősítést nyert, az a gyakorlatban utólag illegálissá minősült át s, hogy ami kezdetben elvben illegális volt, hirtelen legálissá vált a gyakorlatban? Egyszóval: miért ítélte el először az uralkodó Jellačićot, hogy azt követően valóságos teljehatalmú diktátorként helyezze azon nép fölé, amelynek saját maga hagyta jóvá liberális intézményeit? — fogalmazza meg az ellenforradalmat leleplező kérdéseit.

Szemében a horvát nemzetiség magyar alkotmányban megtestesülő állítólagos elnyomásának vádja nem más, mint ürügy a reakció számára nevezett alkotmány felszámolására. Az igazi cél pedig nem egyéb, mint a parlamentáris rendszer lerombolása, a császári teljhatalom helyreállítása, vagy még inkább a kamarilla katonai kormányzásának bevezetése Ferdinánd nevében. Távolról sem a bécsi anarchia megfékezésére irányulnak szerinte a katonai előkészületek, mint azt a trónkövetelő állítja, távolról sem a csőcselék megrendszabályozására vonnak össze 80ezer katonát a birodalmi főváros falai alatt, hanem a diéta, majd a magyarok bármi áron történő megsemmisítése céljából. Végezetül a Bécs falai alatt kibontakozó fejlemények kimenetelétől várja a választ a történelem azon sorsdöntő kérdésére: vajon az osztrák monarchiát alkotmányosan fogják-e majd kormányozni, a német elem dominanciájával, vagy pedig abszolutisztikusan, a szláv elem dominanciájával?

A Journal de Bruxelles ugyancsak október 28-án megjelent vezércikke[94] immár Bécs pacifikálásnak várható következményeiről elmélkedik. Biztosnak tekinti ugyanis a forradalom bukását, melynek nemzeti jellegét eleve tagadja. Nyilvánvalónak nevezi, hogy azt a magyarok provokálták ki, kihasználva a permanens válságok sorozatától kifáradt hatalom gyengeségét. Utólag is történelmi abszurditásnak tekinti, hogy a birodalom felbomlasztásán éppen annak fővárosa munkálkodott, holott Ausztria helyreállítását a nép érdekei még inkább megkívánták, mint a dinasztiáé. A Habsburg-birodalom fennmaradását egész Európa biztonsága szempontjából rendkívül fontosnak nevezi, és abban reménykedik, hogy a hazájuk egységéről és nagyságáról ábrándozó németek is felismerik valódi érdekeiket, és hamarosan ők is teljes erejükkel a monarchia konszolidációján fognak munkálkodni. Amennyiben ugyanis a Habsburg dinasztia megbukna, megszűnne szerinte minden kötelék a germánok és a szlávok között, ami megkönnyítené a cári expanzió kibontakozását. Ausztria küldetését éppen ezért abban jelöli meg, hogy egyszerre szolgáljon védőgátként Északon és Délen, Oroszország és Franciaország túláradásával szemben s, hogy új életet oltson mindazon jogara alatt élő népbe, amelynek nem eleve érdeke Európa további felfordulását előidézni. A Habsburgok propagandájával immár minden fenntartás nélkül azonosuló brüsszeli katolikus hírlap egyik munkatársa november 5-én megjelent írásában pedig egyenesen azon reményének ad hangot, hogy a nehézségeken felülkerekedve és az anarchiát felszámolva hamarosan mindenütt a „valódi szabadság" valósul meg.[95]

A bécsi forradalmi események értékelése kapcsán a belgiumi liberális-katolikus hírlapok álláspontja között a nemzetiségi ellentétek értelmezése során ta-

[94] JB 1848. okt. 28. 296. sz. 1.

[95] „Revue politique" JB 1848. nov. 5. 303. sz. 1.

pasztalt eltérések a korábbinál markánsabban kirajzolódtak. A Journal de Bruxelles első reagálásaiban a Habsburg birodalom feltartóztathatatlannak ítélt felbomlása felett kesergett, s a bajokért azt a feltételezett nemzetközi radikális összeesküvést tette felelőssé, amelynek szerinte a horvátokat kegyetlenül elnyomó, s a diktátor Kossuth által irányított magyarok játszanak főszerepet. Meggyőződéssel hirdette, hogy a birodalmi fővárosban kirobbant zavargásokat a magyarok tudatosan provokálták ki, a monarchia fennmaradása azonban saját népeinek és egész Európának is érdeke, mivel küldetése nem kevesebb, mint a kontinentális egyensúly fenntartása, s az érintett népek békés együttéléséhez szükséges keretek biztosítása.

Az ugyancsak brüsszeli L'Émancipation osztozott az Ausztria reménytelen sorsáról alkotott pesszimista véleményben, a munkatársai által demokratikusnak nevezett forradalmat ugyanakkor egyáltalán nem ítélte el. Kritikusan emlékezett meg azonban a magyarok szerepéről. Uralkodójukkal szemben folytatott háborújukat felkelésnek minősítette, s mozgalmuknak arisztokratikus tartalmat tulajdonítva Kossuthot a magyar arisztokrácia kiváltságainak és érdekeinek legfőbb védelmezőjeként mutatta be. Az európai fejlődés zavarait helyesen érzékelő genti Journal des Flandres ugyancsak elhatárolta magát az Ausztria léte ellen indított radikális támadástól, bírálta a demagógok polgárháborút provokáló működését, a magyarokkal szemben folytatott negatív kampánytól azonban továbbra is tartózkodott.

A L'Importal de Bruges elemzéseit objektivitásra törekvés, racionális és tárgyilagos megközelítés jellemezte, melyekben leplezetlen rokonszenv nyilvánult meg a német demokraták, a magyarok és a lengyelek irányában, a többek által a nemzetéért hősiesen harcoló hazafinak ábrázolt Jellačićot pedig a Habsburg reakció eszközeként mutatta be. Eredeti álláspontjához ragaszkodva ismételten hangsúlyozta, hogy a horvátoknak az áprilisban uralkodója által szentesített alkotmányát védelmező magyar kormány elleni lázadása valójában a német nemzeti-demokratikus erők elnyomására irányuló titkos összeesküvés részét képezi, s a háborút maga a kamarilla provokálta ki az abszolutizmus helyreállítására. Több liberális lap magatartását is bírálva, a törvényesség kritériumait érvelésében következetesen érvényesítve és annak betartását másoktól szigorúan számon kérve, a lázadás bűnének megtestesítőit a legalitás talaján álló magyarokkal és a birodalmi országgyűléssel szemben egyértelműen az udvarban és Jellačićban, azok alkotmánysértő ellenforradalmi együttműködésében jelölte meg. Stílusa mentes maradt ugyanakkor mindenféle erőltetett és túlfeszített optimizmusba menekülő, emocionális frázisokat puffogtató lelkesedéstől.

5. A Habsburg ellenforradalmi offenzíva megindulása

A bécsi felkelés felszámolásáról a L'Importial de Bruges november 4-én tájékoztatja olvasóit.[96] A forradalom leverését nagyon sajnálatosnak, a bukásból Németország jövőjére származó következményeket pedig kiszámíthatatlannak nevezi. Mindeközben határozottan figyelmeztet arra is, hogy a megtorlás nem old meg semmit! Sőt, a monarchia veszélyeztetettsége folyamatosan tovább fog növe-

[96] „Bruges" LI 1848. nov. 4. 260. sz. 1.

kedni, amennyiben politikája formálásában Jellačić, Radetzky és Windisch-Graetz vezető szerepe mellett a szlávok és az abszolutizmus hívei fognak dominálni. Egyáltalán nem kételkedik abban, hogy Bécs elestét követően nyomban kezdetét veszi a Magyarország elleni háború, amelyben a Habsburg tábornok sikere egyben a szlávok győzelmét is jelentené a németek felett, valamint a visszatérést az abszolutizmushoz.[97]

A Journal de Bruxelles november 8-án jelenti be, hogy befejeződött a bécsi forradalom teljes felszámolása és megkezdődött a többségében szlávok alkotta hadsereg átcsoportosítása a magyarországi hadszínterekre.[98] A magyar kérdésről folyamatosan az első oldalon tudósítva[99] némi gúnnyal állapítja meg, hogy hamarosan meg fogjuk tudni, mennyire képesek a „büszke magyarok" jobban harcolni szülőföldjükért, mint azt Bécs falai alatt tették. Az ellenállás szervezőjét Kossuthban jelöli meg, de semmi esélyt nem jósol számára e véres „testvérgyilkos" háborúban.

A Journal des Flandres november 12-i számában jelent meg Henry de Riancey „De la situation politique de l'Europe" című tanulmánya,[100] amely a radikális demagógia, a hamis liberalizmus („faux liberalisme") és a kormányzati önkény terjedésében, valamint a fajok harcának elmélyülésében jelöli meg az Európa rendjét fenyegető változások fő tendenciáit. Az elemzés során a genti lap először foglalkozik érdemben Magyarországgal, mutatja be részletesen olvasói számára hazánk történelmi múltját, értékeli behatóan aktuális helyzetét. Kiemeli, hogy „Hungária magyarjai" apáik szellemében gyakorolják a felkelés azon jogát, melyet mágnásaik királyaikkal kötött szerződésükben biztosítottak maguk számára. A Wesselényik és Telekiek nevét konkrétan megjelölve, mintegy köztudott tényként utal arra, hányszor „lobbantak szenvedélyre" függetlenségük kivívásáért, és hányszor robbantottak ki polgári zavargásokat az évszázadok alatt s, hogy miként védte meg a monarchiát Mária Terézia segítségére sietve „e duhajkodó nemzet a hűség heroikus modelljét" alkotva meg. Akármennyire is egyeztek azonban bele a magyarok szakálluk leborotválásába, és mutatkoztak II. József udvarában „púderosan jólöltözöttnek", nemzeti karakterük hamarosan újra felülkerekedett, és ismét nyílt lázadásban állnak császárukkal (!) szembe – tér át a jelen értelmezésére. Megállapítja, hogy velük szemben lázadtak fel a horvátok, élükön Jellačić bánnal, „a magyarok régi és engesztelhetetlen" ellenségével, hogy „féktelen vadságukkal" uralkodójuk segítségére siessenek.

A birodalom helyzetének rekonstruálását a cseh önrendelkezési, valamint az itáliai elszakadási törekvések bemutatásával teszi teljessé, majd határozott intézkedések meghozatalára buzdítja a horvátok és a tiroliak által támogatott dinasztiát, mivel csakis így látja kezelhetőnek a jogara alatt élő nemzetiségek gyakran lázadásba átcsapó rivalizálását és ellenségeskedését. A fajok sokféleségében ugyanakkor a centralizációs politika túlkapásaival szembeni hatékony ellenszert is felismeri, és szerinte egyenesen ennek köszönhető, hogy a bécsi demagógok

[97] „Bruges" LI 1848. nov. 6. 261. sz. 1., „Vienne" LI 1848. nov. 10. 265. sz. 1.
[98] „Revue politique" JB 1848. nov. 8. 306. sz. 1.
[99] „Revue politique" JB 1848. nov. 17. 315. sz. 1., nov. 19. 317. sz. 1.
[100] JFl 1848. nov. 12. 317. sz. 1.

átmeneti felülkerekedése, valamint a magyarok lázadása közepette a trón el tudta kerülni végső bukását. Ausztriát a német fejlődés szerves részeként ábrázolva emeli ki, hogy miközben a Habsburg birodalom különböző alkotóelemei rivalizálása keresztttüzében helyezkedik el, „a német nemzetiség zaj nélkül építkezik." Az egységmozgalom magával ragadta a „másodrendű" államokat is, s a folyamat eredményeként János főherceget választották meg „egy a történelemben példanélküli föderatív egység" élére – értékeli a fejleményeket.

Henry de Riancey átfogó ábrázolásában az „ősi ösztönöknek engedő" magyarok tehát egyértelműen negatív szerepben, a radikálisokkal azonosított „hamis liberálisok", azaz a demagógok nemzetközi mozgalmához tartozó lázadókként jelennek immár meg. A horvát-magyar konfliktust a birodalom nemzetiségei közötti általános rivalizálás egyszerű megnyilvánulásaként láttatja, és Ausztria egysége helyreállítása érdekében határozott fellépésre buzdítja a horvátok által támogatott Habsburgokat. A magyar szempontból mindenképpen kedvezőtlen beállítás azt mutatja, hogy a kelet-flandriai lap kilépett korábbi jóindulatúan semleges pozíciójából és a hónapok óta folytatott megtévesztő propaganda hatására csatlakozott a magyarokat egyoldalúan elítélők táborához. Kritikáját azonban példamutatóan kultúráltan, az érzelmekre ható ellenséges uszítástól tartózkodva, az objektivitás megőrzésére törekedve fogalmazta meg.

Az elemző által megfestett átfogó képet az elkövetkező hetekben megjelent cikkek részletezik. Az „Intérieur" rovat (J.L.) szignóval publikáló szerzője november 21-én a berlini politikai események fő tendenciáját a demagógok és az alkotmányos rend (?) hívei közötti küzdelemben határozza meg, nem adva fel a mérsékeltek, az „okos szabadság" elvének képviselői felülkerekedésébe vetett reményét. Louis Blanc, Ledru-Rollin, Lamartine politikai eszméi elutasításának esélyét arra a várakozásra alapozza, mely szerint a hűséges porosz nép be fogja tartani azt a szerződést, melyet király a szabadság szellemében számára is megalkotott.[101] Szerző tehát egyértelműen pozitívan értékeli a porosz király szerepét, s az alkotmányos mezben fellépő abszolutizmussal szemben nemcsak megértést, hanem együttműködési szándékot is demonstráló megnyilvánulása sokban előrevetíti a Habsburg birodalmon belüli későbbi fejleményekkel kapcsolatos állásfoglalását. Mindennek ismeretében nem is meglepő, hogy az új osztrák kormány kinevezését komoly előrelépésnek tekinti a konszolidáció, a pártok megbékélése és „az erkölcsösebb állapotokhoz történő visszatérés" irányában. Különösen nagy eredménynek nevezi Bach csatlakozását a kabinethez, és abban reménykedik, hogy az ez által jelentősen megerősödött minisztérium megnyugtató többséggel és támogatottsággal fog rendelkezni a morvaországi Kremsierben összeülő birodalmi parlamentben is.[102]

Az ellenforradalmi Schwarzenberg kormány korábbi megalakulását pozitív eredményként és lelkesen üdvözlő genti hírlap december 10-én megjelent számának egyik munkatársa az európai politika alakulása szempontjából döntő jelentőségű minősíti V. Ferdinánd lemondását, ami szerinte bizonyosan meg fogja változtatni a „dolgok arculatát" az egész birodalomban. Rendkívüli esélyt fedez fel

[101] JFl 1848. nov. 21. 326. sz. 1.
[102] „Intérieur" JFl 1848. nov. 30. 335. sz. 2.

ugyanis abban, hogy a fiatal monarcha igen népszerű Ausztriában és „nagyon liberális" eszméket meghirdetve egy új éra bevezetésére készül. Kiemeli, hogy az uralkodócserével nem egyszerűen személyi változás történt csupán, hanem az elvek, a rendszer átalakulása vette kezdetét a múlttal való teljes szakítás jegyében. Az új uralkodó programját méltatva fontosnak érzi kiemelni, hogy egyáltalán nem vártak hasonló kezdeményezést abban a kevéssé liberális országban, amelyben Ferdinánd uralkodott.[103]

Ugyancsak Ferenc József kvalitásait méltatja december 8-án a L'Émancipation, olyan buzgósággal és intelligenciával bőségesen megáldott fejedelemnek ábrázolva őt, aki megörökölte Ausztria helyreállításának hatalmas feladatát. Cikkíró óvatosan derűlátó, a túlzott lelkesedéstől azonban mentes jövőt rajzol olvasói elé, mivel úgy ítéli meg, hogy a nemzetközi környezet is kedvez a vállalkozásnak, hiszen a birodalmak és a királyságok megfigyelései szerint mindenfelé arcot változtatnak, az emberek pedig megújulnak.[104] Hasonlóképpen kedvező folyamat részeinek tekinti a berlini alkotmány kibocsátását, majd az Ausztria trónján bekövetkezett uralkodócserét a L'Important de Bruges december 12-én megjelent vezércikke. Szerzője hangot ad reményének, miszerint Ferenc József trónra lépése pozitív változások kezdetét jelenti Ausztriában is, habár óv azon komoly nehézségek esetleges lebecsülésétől, melyek a rendteremtés útjában állnak valamennyi osztrák államban s, amelyek minden valószínűség szerint még sokak érdekét és életét fogják felemészteni.[105]

A Journal de Bruxelles december 8-án megjelent számában, vezércikkben foglalkozik V. Ferdinánd lemondásával, a nap eseményének nevezve a döntés bejelentését. Emlékeztet arra, hogy Ferenc József képességeit sokan dicsérik s, hogy az ifjú fejedelem bizonyosan sokat fog még formálódni a hamarosan beteljesülő, valamint a csupán még érlelődő komoly események hatására egyaránt. Úgy véli, hogy mivel semmiféle korábbi politikának nem kötelezte le magát, nagyobb mozgástérrel fog rendelkezni elődjénél és könnyebben tehet akár majd engedményeket is a közeledés érdekében a birodalom különböző pártjai számára. Pártatlan álláspont kialakítását meg sem kísérelve, s a magyar alkotmányos viszonyokról való teljes tájékozatlanságának újabb bizonyítékával szolgálva minden kétséget kizáróan feltételezi, hogy Magyarország meg fogja ragadni az uralkodócsere által kínált lehetőséget annak érdekében, hogy kijusson abból a zsákutcából, amelybe mágnásainak „őrült elbizakodottsága" taszította. Megelégedéssel tájékoztat arról, miszerint Ferenc József kinyilatkoztatta: kész segíteni valamennyi állam „természetes képviselőinek" és elismerni, illetve szentesíteni mindazt, ami eddig történt. A fejedelmi ígéretek hitelességét készpénznek tekintve további pozitívumnak nevezi, hogy a császár egy s ugyanazon család gyermekeinek tekinti minden megkülönböztetés nélkül a magyarokat, a szlávokat, a cseheket, a ruténokat (stb.) és mindenkit arra buzdít: éljen barátságban ugyanazon alkotmányos jogar alatt a birodalmi parlament által megszavazásra kerülő ugyanazon szabad törvények szerint.[106]

[103] „Intérieur" JFl 1848. dec. 10. 345. sz. 1.
[104] „Revue politique" LÉ 1848. dec. 8. 343. sz. 1.
[105] „Bruges" LI 1848. dec. 12. 347. sz. 1.
[106] JB 1848. dec. 8. 336. sz. 1.

A magyar kérdés kiéleződését folyamatosan nyomon követve a brüsszeli katolikus hírlap nemzetközi kitekintésében utal arra, hogy a Habsburgok a Wessenberg kormány utolsó intézkedéseként elfogadták Anglia és Franciaország kezdeményezését egy Brüsszelben megrendezésre kerülő, az olasz kérdés békés megoldása előmozdítására hivatott nemzetközi konferencia összehívására. Respektálták Párizs azon kérését is, hogy a találkozóra a francia elnökválasztást követően kerüljön sor.[107]

Az itáliai fejleményekbe bepillantást nyújtva december 12-én a jövő miniszterelnökének nevezett Gioberti Rómával rokonszenvező nyilatkozatát értékeli, és nyíltan kifejezésre juttatja rosszallását a felett, hogy a piemonti kormány együttműködést készít elő a római és firenzei demagógokkal. Az Ausztriával szembeni ellenségeskedés kirobbanását elkerülhetetlennek nevezi. Rámutat azonban arra is, hogy a radikálisok természetesen profitálni igyekeznek mindebből, erősen kiáltoznak, papíron katonák tömegét állítják ki, amennyiben azonban elérkezne a próba ideje, az osztrákokkal szemben csupán a piemontiak mozdulnának. A hamarosan megnyíló brüsszeli konferencia lehetőségével információi szerint a turini radikálisok nem sokkal többet törődnek, mint a rómaiak, sőt mindent megtennének a maguk részéről annak érdekében, hogy arra egyáltalán ne is kerüljön sor, és egyáltalán nem kételkedik abban, amennyiben érdemi beleszólásra nyílna lehetőségük, Itália jövője hamarosan problematikusabbá válna, mint valaha.[108]

A franciaországi elnökválasztás előkészületeivel december 13-án vezércikk keretében foglalkozik jelezve, hogy a politikai életben a republikánusok éppúgy aktívan jelen vannak, mint a köztársaság ellenségei. A választók hangulatát azonban mindenekelőtt két jelentős név határozza meg. Cavaignac tábornokot a republikánusok meggyőződéssel követik, mivel a júniusi felkelést követően az ő diktatúrája biztosította a rendet számukra. Kifelé politikája a békét tartotta szem előtt és biztosan hihető, hogy a jövőben is kitartana emellett. Befelé sokban a körülmények által is vezettetve elhatárolta magát a „vad" hegypárttól és azoktól az utópistáktól, akik „kiábrándító" teóriájukkal a népet félrevezették. Ezek a vonások jellemzik a mérsékelt republikánusok és azon emberek jelöltjét, akik mindenekelőtt rendre és békére vágyakoznak. Amennyiben működne Franciaországban egy olyan jelentős párt, amely meggyőződéssel szorgalmazza a császárság helyreállítását, nem csodálkozna rajta, de — hangsúlyozza — nem létezik. Louis Bonaparte nem tudna öngyilkosság nélkül lemondani erről a szerepről: „vagy ő öli meg a köztársaságot, vagy őt a köztársaság" — jóslata szerint. Másik lehetetlenségnek nevezi a császárság feltámasztását a hadsereg gloire-ja nélkül. Az új császár ugyanis kénytelen lenne háborúzni Európával csupán azért is, mivel Bonaparte-nak hívják. Akár nyerne, akár veszítene azonban, nagy szerencsétlenséget jelentene Franciaországra — szögezi le zárszavában.[109]

Az immár Bonaparte győzelme okai után kutató december 15-i elemzés bizonyos gondviselésszerű mozzanatokat fedez fel a fejleményekben, melyek alapján arra következtet, hogy semmi nem zárult le az elnökválasztással. Milyen su-

[107] „Question italienne" JB 1848. dec. 7. 335. sz. 1.
[108] „Revue politique" JB 1848. dec. 12. 340. sz. 1.
[109] JB 1848. dec. 13. 341. sz. 1.

galmazások hatása alatt fogja a Nemzetgyűlés küszöbét átlépni? Magát az alkotmánynak hűségesen alárendelve fog-e működni, avagy annak győzedelmes ellenségeként? Hogyan fog megfelelni a közvélemény elvárásainak? Képes lesz-e a francia társadalmat restaurálni? — fogalmazza meg kérdésekbe bújtatott kétségeit, miközben eltúlzott bizakodás nélkül, de őszintén kívánja, hogy az „unokaöcs" missziójét teljesítve végül valóban a gondviselés emberének bizonyuljon.[110]

Ismeretes, hogy a körültekintő katonai előkészületek lezárulását követően a Habsburg uralkodó kiadta a végső parancsot az alkotmányos magyar nemzeti önrendelkezés felszámolására. December 23-án a L'Imporial „Hongrie" című alrovatában jelenti be, hogy a támadás minden irányból megkezdődött.[111] Másnap a hír fontosságának megfelelő nyomatékkal jelzi, hogy a magyar országgyűlés visszautasította az uralkodócsere elfogadását.[112] Ugyancsak 23-án közli a L'Émancipition, hogy a háború Magyarországon komolyan megkezdődött és a sajnálkozás legkisebb jele nélkül teszi hozzá, hogy az egyáltalán nincsen messze a végétől.[113]

December 24-én „Revue politique" című rovatában a Journal de Bruxelles arról tudósít, hogy a Magyarország elleni támadás a nagy késedelem ellenére megindult.[114] A háború gyorsan bontakozik ki, mivel a „fantasztikus" osztrák hadsereg ellenállás nélkül nyomul előre és ellenségei sokkal kevésbé bizonyulnak rettenetesnek, mint amilyennek távolról látszottak. Rosszallását nem titkolva arról számol be a későbbiekben arról, hogy a magyar országgyűlés tiltakozott a december 2-án Olmützben hozott döntések ellen.[115] A magyar törvényeket ignorálva bírálja a felelős magyar politikusokat, amiért megtagadták Ferenc József uralkodójuknak történő elismerését „azzal az ürüggyel", hogy a trónra lépés előtt nem esküdött fel a magyar alkotmányra, s ezzel egy időben valamennyi polgári, egyházi és katonai autoritásnak megtiltották, hogy engedelmeskedjenek az új fejedelemnek. Miután a nyílt lázadást megalapozta, a diéta a legalitásra hivatkozik: „Ez eléggé mulatságos jelenet" — fejti ki tudatlanságát élcelődéssel fokozó érvelésében, majd megelégedéssel konstatálja, hogy miközben a parlament „terméketlen" tiltakozását megfogalmazta, a császári csapatok minden komolyabb ellenállás nélkül nyomulnak előre azokon a területeken, ahol a magyarok mindeddig szabadon gyakorolhatták „brutális terrorizmusukat".

1848 eseményeit a brüsszeli lap 1849. január elsejei számának vezércikkében értékeli.[116] Az elemző áttekintés a „csodákban gazdag év legrendkívülibb" eseményének a bécsi forradalmat, Metternich és a benne megszemélyesített mozdulatlan rendszer bukását nevezi. A kancellár visszalépését kikényszerítő viharok azonban szerinte sajnálatos eseményeket is előidéztek: Csehország, Magyarország és Lombardia szinte egy időben mozdult meg, s miközben a magyar nemzetgyűlés részeiben tette tönkre a királyságot, a monarchia is szétesett. A birodalom védel-

[110] JB 1848. dec. 15. 343. sz. 1.
[111] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. dec. 23. 302. sz. 3.
[112] „Nouvelles d'Allemagne" LI 1848. dec. 24. 303. sz. 3.
[113] „Resumée politique" LÉ 1848. dec. 23. 358. sz. 1.
[114] „Revue politique" JB 1848. dec. 24. 352. sz. 1.
[115] „Revue politique" JB 1848. dec. 26–27. 354–355. sz. 1.
[116] JB 1849. jan. 1. 1. sz. 1.

mére mindössze hárman: Radetzky, Windischgräetz és Jellačić vállalkoztak. A magyarok által régóta leigázott horvátok hőse megalázta elnyomói gőgjét, és sakkban tartotta Bécs, illetve Magyarország forradalmárait. Az ellenforradalmi fordulat ügyével fenntartás nélkül azonosuló szerző a kialakult helyzet lényegét abban ragadja meg, miszerint valamennyi szláv nép egyszerre kelt fel a magyarok feudális elnyomása ellen és csatlakozott a császár ügyéhez, amely a szabadság ügye lett. Az Ausztriát és a monarchiát védelmező szlávokban az európai történelem új elemét fedezi fel, amelyet elég erősnek tart ahhoz, hogy a kontinens fő „boulevardját" alkossa meg Északkal és Kelettel szemben. Egyedüli optimális megoldásként csupán a legszebb jövőt ígérő fiatal uralkodója által irányított Ausztria lenne képes a szlávokat saját fejlődésébe integrálva, az igazi civilizáció útjára vezetni — hangsúlyozza, miközben nyíltan örömét fejezi ki annak máris kézzel fogható tapasztalatai felett, hogy az 1848-as válság fel fogja számolni a jozefinizmus „lealacsonyító és elavult" tradícióját, s a fajok szabadsága és egyenlősége a katolicizmus emancipációjával fog megvalósulni.

A bécsi forradalom leverését követően kiteljesedő ellenforradalmi folyamat felerősítette a vizsgált sajtóorgánumok felfogásában korábban is tapasztalt polarizálódást. A Journal de Bruxelles fenntartás nélkül azonosult az ellenforradalom ügyével és érvelésével, s a magyarok elleni támadásait fokozva, tájékozatlánságát mélyről fakadó érzelmekből táplálkozó rosszindulatú elfogultsággal színezte. Lényegesen kisebb aktivitást kifejtő brüsszeli partnere, a L'Émancipation szintúgy megőrizte magyarellenes hangvételét. Érdekes váltás figyelhető meg ezzel egy időben a genti Journal des Flandres hozzáállásában. A radikalizmustól és a radikálisok által megtévesztett liberálisoktól elhatárolódó, „valóban" liberális katolikusok nevében kísérletet tett az európai civilizációt szerinte együttesen veszélyeztető radikalizmus, abszolutizmus és nemzeti türelmetlenség leleplezésére, visszaszorítására. Lázadóknak nevezte, és a radikálisok nemzetközi mozgalmához sorolta immár a magyarokat is, s a felmerült veszélyekkel szemben az oktrojált alkotmánnyal operáló abszolutizmus iránt naiv jóindulatot tanúsítva, vele együttműködési készségét kinyilatkoztatva, sajátos érvelésében a nachmärzi konzervatív-liberális katolicizmus érvrendszerét előlegezte meg.

Mindhárom lap jogosnak tekintette a Habsburg hatalom fegyveres fellépését a magyarok ellen és pozitív szándékot feltételezve, Ferenc József trónra lépéséhez nagy várakozást fűzve, azt a valódi megújulás nyitányként üdvözölte, miközben a magyarok gyors vereségét jósolta egybehangzóan. A L'Important a kezdetektől arra figyelmeztetett, hogy az abszolutizmus nem képes a válságot érdemben megoldani, és csupán óvatosan és visszafogottan csatlakozott a Ferenc Józseftől érdemi fordulatot remélők kórusához. Illúzióktól mentes, közeli kibontakozást nem jósoló reagálásaiban nyomatékosan felhívta a figyelmet az ifjú uralkodó előtt álló hatalmas nehézségekre, s vizsgált hírlapok közül egyedüliként továbbra is tartózkodott a magyarok elmarasztalásától.

6. A halálra ítélt Magyarország

Január folyamán a Journal de Bruxelles folyamatosan számol be a Habsburgok katonai sikereiről. Január 9-én megelégedéssel nyugtázza, hogy Magya-

rország háborúja a végéhez közeledik, a császári seregek mindenhol győzedelmeskednek, és máris a főváros elfoglalása előtt állnak, amely ellenállás nélkül fogja megadni magát, akárcsak Győr erődje tette azt korábban.[117] Ugyancsak a magyar ellenállás összeomlásáról tájékoztat a L'Émancipation. Január 12-én „Nouvelles de la guerre de Hongrie" című, az első oldalon megjelenő rovatának[118] szerzője a Pesten kiteljesedő felbomlás jeleneteivel búcsúztatja az óévet. Értesülései szerint az országgyűlésen Deák Ferenc nagy sikerű felszólalásában bírálta Kossuth politikáját, a radikális politikust támogató körökben pedig nagy megdöbbenés és rémület uralkodott el, mivel a kudarcok hatására sokan rádöbbentek, hogy vagyonukat és életüket kockáztatták, amikor felsorakoztak a háború mögött. A brüsszeli lap a magyar kérdést olymértékben eldöntöttnek tekinti, hogy az elkövetkező hetekben nem is tartja érdemesnek, hogy foglalkozzon vele. Hasonlóképpen hiányoznak a magyarvonatkozású írások a Journal des Flandres oldalairól. Elvétve felbukkanó esetleges közleményei nem szolgálnak alapul a hiteles tájékoztatáshoz. Feltűnő, hogy nem szerepelnek magyar vonatkozású hírek a L'Importial hasábjain sem. Az ismertetett reagálások — valamint azok hiánya — egyértelműen igazolták tehát Kossuthék azon aggodalmának megalapozottságát, hogy a magyarok katonai kudarcait világgá kürtölő Habsburg propaganda hatására az európai közvélemény rövid időn belül le fogja írni Magyarországot az életképes nemzetek sorából, és legfeljebb negatív érdeklődésük részeként fognak megemlékeznek róla.

Az 1849 elején kibontakozó európai változásokat vizsgálva a liberális katolikus lapok elsősorban Itáliára fordították figyelmüket. A Journal de Bruxelles a jelenkor egyszerre legérdekesebb, és legfájdalmasabb jelenetei közé sorolja a Rómában történteket. Szomorúan veszi tudomásul, hogy bár királyi karriert még sosem kísért akkora csodálat és annyi elismerés, mégis ezzel egy időben sosem fizettek meg fejedelmet annyi hitványsággal és hálátlansággal jótéteményeiért, mint ahogy az IX. Pius esetében történt. Ezért is idézhetné szerinte joggal az egyházfő Krisztusnak a kálvárián elhangzott szavait: „népem, népem, mit tettem ellenetek?"[119] A brüsszeli lap január 15-én arról tájékoztat,[120] hogy Észak-Itáliában ismét egyre intenzívebben mutatkoznak a politikai erjedés jelei. Fájlalja, hogy amikor a pápát erőszakkal elűzték Rómából a turini kormány nem találta az esetet eléggé súlyosnak ahhoz, hogy elhatárolódjon a forradalmi párt győzelmét nyíltan ünneplőktől. Nem tartaná szerencsésnek, amennyiben a minisztérium hosszú távon is a radikálisok hatása alá kerülne. Bizonyosnak tűnik ugyanis számára, hogy Ausztria hamarosan visszaszerzi valamennyi földjét, melyet az úgynevezett liberalizmus nevében, a demagógok által kirobbantott lázadás eredményeként korábban elveszített és különösen reméli, hogy Gioberti kormányfő idejében fel fogja ismerni, majd korrigálni saját elkövetett hibáit.

A L'Émancipation január 13-án a német térségben kiteljesedő konfliktus összetevőit boncolgatja. Megítélése szerint Poroszország, Ausztria és a tervezett egységállam alkotmánya körül kristályosodik ki az a háromdimenziós politikai

[117] „Revue politique" JB 1849. jan. 9. 8. sz. 1.
[118] LÉ 1849. jan. 12. 12. sz. 1.
[119] „Revue politique" JB 1849. jan. 5. 4. sz. 1.
[120] „Revue politique" JB 1849. jan. 15. 14. sz. 1.

ütközet, amelynek végeredménye Németország jövőjéről is dönt. Lakonikus rövidséggel, minden értékelés nélkül utal arra, hogy e csata fontos részeként Schwarzenberg miniszterelnök az osztrák parlament feloszlatására készül.[121] A Journal des Flandres Németország esetleges orosz megtámadásának várható nemzetközi reakcióját taglalja és rámutat: a „herceg-elnök" által irányított Franciaország már régóta eltávolodott Lamartine 1848. március 24-i kiáltványától, s a felkelő népek távolról sem bírják Louis Napóleon rokonszenvét.[122]

Az ellentmondásos itáliai viszonyokra aggodalommal tekintő Journal de Bruxelles a maga értékrendje szempontjából lényegesen kedvezőbb fejlődési tendenciákat üdvözölhetett, amikor tekintetét Párizsra vetette. Információi szerint a fővárosban rend uralkodik, a kormány rendkívül ügyes és energikus hozzáállása megzavarta a felfordulások szervezőit, türelmes és bölcs politikája elhárította a vörös államcsíny visszatérő veszélyét, amely ismét komolyan fenyegetett.[123] A forradalom évfordulójáról megemlékező február 25-i elemzése szerint a köztársaság győzelme egy humanizmusra alapozott új korszak bevezetését ígérte, de mindeddig nem tudtak jobbat ajánlani az embereknek, mint Proudhon, Fourier, Cabet és Louis Blanc utópiáját, avagy a régi terror rendszerének hegypártiakban fellelhető utánzóit. Örömmel emlékeztet azonban arra, hogy Franciaország erősnek bizonyult a kaland elhárítására, s a rend, a nyugalom, és a stabilitás iránti igény a társadalomban végül felülkerekedett.[124]

A Nyugat fejlődése szempontjából kedvezőtlennek tekintett tendenciák közül a brüsszeli orgánum február 19-i elemzése az ultra-liberálisok befolyásának jelentős növekedésére helyezi a hangsúlyt. Az anarchia szellemét oly mértékben elterjedtnek érzékeli, amitől félelmei szerint hamarosan az egész kontinens „hőstetteik" színterévé válhat. Jövőt fürkésző, szorongást idéző következtetései komolyan számolnak azzal az alternatívával, hogy veszedelmes elméleteikre felépített radikalizmusokat semmi nem képes lecsendesíteni és nem hátrálnak majd meg csupán a brutális erő előtt, miután a morális nyomásgyakorlás immár eredménytelennek bizonyult. Valamennyi ország ultra-liberális mozgalmai között „szívélyes együttműködés" megvalósulását feltételezi, melynek keretében Párizs, Berlin, Bécs, Brüsszel, Firenze, Róma és Nápoly radikálisai „nagy közös családot alkotnak" — hangsúlyozza, annyira sem méltatva már Magyarországot, hogy akár a negatív előjellel megbélyegzett tényezők sorában megemlékezzen róla.[125]

A magyarok felett aratott katonai sikereken felbuzdulva a Habsburg politikai vezérkar régóta előkészített döntő lépésekre határozta el magát. A birodalmi parlament feloszlatásáról a Journal de Bruxelles március 13-án közöl tudósítást.[126] Megemlíti, hogy a porosz királyhoz hasonlóan Ausztria császára is oktrojált alkotmánnyal ajándékozta meg népeit. A feloszlatott kremsieri parlament működéséről megállapítja, miszerint „nagyon szomorú" szerepet osztottak ki számá-

[121] „Resumée politique" LÉ 1849. jan. 13. 13. sz. 1.
[122] „Correspondance particulière" JFl 1849. jan. 8. 8. sz. 1.
[123] „Revue politique" JB 1849. febr. 1. 31. sz. 1.,
[124] JB 1849. febr. 25. 55. sz. 1.
[125] JB 1849. febr. 19. 49. sz. 1.
[126] „Revue politique" JB 1849. márc. 13. 61. sz. 1.

ra s, hogy semmilyen nyomot nem hagyott maga után, és egyáltalán nem sajnálkozik megszűnése felett. Az oktrojált alkotmányt értékelő, március 21-i számában megjelent cikk[127] az eltelt év alatt Ausztriában lezajlott változásokból azt emeli ki, hogy a forradalom nem csupán a jozefinizmust számolta fel elkerülhetetlenül, működését ezzel egy időben az egyházzal és annak képviselőivel szembeni erőszak is kísérte. A császár által kiadott oktrojált alkotmány azonban szerinte alapvető változásokat kieszközölve proklamálta a kultúra szabadságát. A fiatal uralkodó és tanácsadói megértették, hogy a vallás napjaikban a társadalmi felépítmény egyetlen konszolidáló erejeként maradt fenn és ennek megfelelően érvelnek, hozzák meg döntéseiket. Megelégedéssel nyugtázza, hogy Ausztriában új korszak köszöntött be a katolikus egyház számára is, „a szabadság és a jóvátétel kora"—állapítja meg ellentmondást nem tűrő, és igazságában nem kételkedő duzzadó önbizalommal.

A L'Importial de Bruges március 13-án megjelent elemzése[128] szerint Ausztria a porosz példát utánozta, amikor uralkodója feloszlatta az országgyűlést Kremsierben, és oktrojált alkotmánnyal ajándékozta meg népeit. Elmarasztalja a parlamentet, amiért működése során egyetlen törvénycikket sem volt képes elfogadni a tervezett alaptörvényből. Felhozza a gyülekezet mentségére, hogy azt egymással ellenséges nemzetiségek képviselői alkották, aminek következtében egyenesen lehetetlennek bizonyult olyan alkotmány kidolgozása, amely igazságosan tudta volna biztosítani valamennyi alapjogot és megteremteni a hatalmak egyensúlyát. Értesülései szerint az alkotmány oktrojálása Poroszországban pozitív visszhangra talált, s az Osztrák Császárság német része hasonló rokonszenvvel fogadja azt. Hogyan fognak azonban reagálni a magyarok és az olaszok, akik teljes függetlenségük kivívására törekednek, különösen azt követően, hogy a vér patakokban folyt a Tiszában és Erdély földjén, miközben Radetzky Lombardiát zaklatta, fosztogatott és felszította az elkeseredést a lakosság körében — fogalmazza meg kételyeit tükröző kérdéseit. A felsorolt érvek és tapasztalatai alapján pedig arra a következtetésre jut, hogy az érintettek az alkotmány oktrojálását mindössze elkésett intézkedésnek, elégtelen javítgatásnak fogják tekinteni. Ahhoz pedig, hogy a dokumentumot a magyarokkal is elfogadtassák, előbb le kell győzni ezt a „bátor és harcias" nemzetet--figyelmeztet, s a feladatot Windisch-Graetz-cel szemben tanúsított elkeseredett ellenállásuk ismeretében egyáltalán nem tartja egyszerűnek, mint ahogy felettébb nehéznek ígérkező vállalkozásnak nevezi Itália megzabolázását is.

Ausztria történetének utolsó hónapjaira visszapillantva a cikkíró Ferenc József kísérlete kapcsán megjegyzi, miszerint egy liberális alkotmány oktrojálása Metternich idejében talán még csodát tehetett volna, napjainkra viszont túl késeinek tűnik a lépés megtétele. Bizalmát nem kis nagyvonalúsággal megelőlegezve kész ugyanakkor elismerni, hogy a fiatal uralkodó oktrojált alkotmánya magába foglalja a különböző európai alkotmányos nemzetek többsége által megszerzett szabadság jelentős részét. Éppen ezért arra számít, hogy a birodalom német és szláv része hálával fogja azt fogadni, és álláspontja szerint a másik rész sem szem-

[127] „Revue politique" JB 1849. máj. 21. 138. sz. 1.
[128] „Bruges" LI 1849. márc. 13. 61. sz. 1.

lélheti majd úgy azt, mint az uralkodó által reá kényszerített megoldást, mivel — s e ponton nagyvonalúsága már-már illúzióba csap át — a kamarák rendelkezni fognak a módosítás jogával.

Feltűnő, hogy miközben a Journal de Bruxelles teljes mértékben azonosult Ferenc József új politikai irányvonalával és attól őszintén Ausztria újjászületését várta, a L'Émancipation és a Journal des Flandres érdemben nem foglalkozott a fejleménnyel. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a L'Important korábbi, a Habsburgokkal szemben határozottan elutasító magatartásában bizonyos módosulás következett be. A brugesi hírlap ugyanis fenntartásai megőrzése mellett bizalmat szavazott az alkotmányába a legfontosabb liberális alapelveket formailag beépítő kezdeményezésnek, bizonyos illúziói részleges jelentkezése sem változtatta meg azonban alapvetően kritikus hozzáállását. Március 20-án megjelent elemzésében úgy ítéli meg, hogy Ausztria válságát az olaszok felett aratott esetleges győzelem sem szünteti meg. Reális lehetőségként számol ugyanakkor azzal, hogy Magyarország harcát soha nem látott erők bevetésével elnyomhatják és a magyarok minden értékük ellenére össze fognak omlani a túlerő nyomása alatt. Ha pedig mindez bekövetkezik, egyáltalán nem tartja kétségesnek, hogy a győzedelmes reakció gyorsan el fogja felejteni a fiatal fejedelem liberális ígéreteit és a jelenleg hangosan propagált megbékélés eszméjét, Európát pedig visszaterelik az abszolutizmus zsákutcájába.

Magyarvonatkozású elemzéseikkel párhuzamosan a liberális-katolikus hírlapok folyamatosan figyelemmel kísérték a térség sorsát alapvetően befolyásoló németországi, illetve itáliai helyzet alakulását. A genti lap május 31-én „súlyos" híreket közöl az itáliai hadjárat kibontakozásáról, és részletesen idézi azokat a véleményeket, melyek szerint a kontinens jövője Lombardiában fog eldőlni egy olyan európai méretű háborúban, amelyben az osztrákok győzelme esetleg az első lépést jelentheti egy megfelelő béke megteremtésében.[129] Április 5-én közölt elemzése szerint Ausztriának és Itáliának egyaránt a demagógok és a forradalmárok valódi ellenségeik, akikkel szemben Ferenc József olasz földön is a szilárd és okos („ferme et sage") szabadságot akarja megalapozni, amely hatékonyabb oltalmat nyújtana a forradalmakkal szemben.[130] Egy április 17-én megjelent értékelés pedig azért kesereg, mivel az itáliai kérdés semmit sem egyszerűsödött: a mérsékelt eszmék képviselői továbbra is erőtlennek bizonyulnak, a kormányok nem tudnak szabadulni az abszolutizmus tradícióitól, s mindeközben a demagógia a szabadság helyére lép, és a civilizáció lerombolásával fenyeget.[131]

A „Habsburg kérdés" németországi összefüggéseire kitekintve március 21-i számában a Journal de Bruxelles arra emlékeztet, hogy az elmúlt év óta a német sajtó egyetlen alkalmat sem mulasztott el az osztrák politika lejáratására. Nyíltan a prágai felkelők, majd a bécsi radikálisok pártját fogta, és még most is rokonszenvét demonstrálja a magyar ügy mellett. Szerző sajátos értelmezése szerint e magatartást nem lehetne megmagyarázni, amennyiben nem látnánk mindennek

[129] „Intérieur" JFl 1849. márc. 31. 90. sz. 1.
[130] „Autre correspondance particulière" JFl 1849. ápr. 5. 95. sz. 1.
[131] „Revue de la semaine" JFl 1849. ápr. 17. 107. sz. 1.

mélyén a vallási problematikát meghúzódni, s az Ausztria elleni fellépéseket a valóságban nem a katolicizmus elleni bujtatott támadásként fognánk fel.[132]

7. Újra az érdeklődés előterében

1849 első negyedévében a belgiumi liberális-katolikus sajtóorgánumok nem foglalkoztak érdemben az általuk halálraítélt Magyarországgal. Hallgatásuk március/április fordulójától kezdett lassanként oldódni, érdeklődésük április elejétől észrevehetően felerősödött. Március 31-i számának „Revue politique" című rovatában a Journal de Bruxelles hosszú szünet után váratlanul fontosnak nevezett hír érkezését jelezte. Tudósítása szerint a magyarok egy ádáz csata eredményeként visszafoglalták Erdélyben az oroszoktól Nagyszebent.[133] Április 8-án a szabadságharc alakulásáról szóló legfrissebb információkat az osztrákok szempontjából egyenesen „felettébb kedvezőtlen"-nek minősíti, majd a későbbiekben azt jelenti, hogy immár egész Erdély Bem kezében van.[134]

A folyamatosan „Affaires de Hongrie" címszó alatt közölt tudósításokból az elkövetkező napokban az olvasó rendszeres tájékoztatást kap az események alakulásáról. Április 14-én például azt tudhatja meg, hogy az osztrákok állítólag ismét magukhoz ragadták a kezdeményezést és offenzívájuk — cikkíró reményeivel találkozva — ezúttal kétségbevonhatatlanul végleges.[135] A magyarok esetleges önálló érdemeit megkérdőjelezendő másnap[136] sietve mutat rá arra, hogy mint Szicíliában és Génuában, úgy Magyarországon is az idegenek játszanak főszerepet a demagógia befolyása alá került harcosok soraiban. A magyarországi háború legújabb jeleneteiről érkezett beszámolókat április 22-én azonban ismét „nagyon sötét"-nek nevezi, s a visszatérő problémákat elsősorban arra vezeti vissza, hogy Ausztria nem számolt a vele szemben megnyilvánuló felkelés valódi erejével, amely a sajátját egyértelműen felülmúlja. Információi szerint ráadásul az osztrák tábornokok megfelelő katonai tehetséggel sem rendelkeznek és sem bátorságuk, sem odaadásuk nem éri el a kívánatos szintet.[137]

Április elejétől a L'Importial vezércikkeiben folyamatosan foglalkozik a magyar kérdéssel: olvasóit mindenekelőtt arról tájékoztatja, hogy a honvédsereg valamennyi hadszíntéren offenzívába lendült, és Erdélyben Bem csapatai sikerrel üldözik az orosz betolakodókat. Egyértelműen megállapítható, hogy a szabadságharc ügye a bruges-i katolikus hírlap nemzetközi érdeklődése középpontjába került. Egyik április 10-én megjelent kommentárja némi szemrehányással utal ugyanakkor arra, amennyiben az olaszok a magyarok elszántságának legalább felét képesek lettek volna felmutatni, Ausztria minden bizonnyal rákényszerült volna függetlenségük elismerésére. Nem sokkal később pedig egyenesen azt fogalmazza meg: amennyiben Piemont, — ha csak két hónapon át — tartani tudná magát, a végső győzelem kétségkívül bekövetkezne. Az erőviszonyok alapján egyértelmű-

[132] „Revue politique" JB 1849. márc. 21. 79. sz. 1.
[133] „Revue politique" JB 1849. márc. 31. 89. sz. 1.
[134] „Revue politique" JB 1849. ápr. 8. 97. sz. 1.
[135] „Affaires de Hongrie" JB 1849. ápr. 14. 102. sz. 1., vö. ápr. 11. 99. sz. 1.
[136] „Revue politique" JB 1849. ápr. 15. 103. sz. 1.
[137] „Revue poloitique" JB 1849. ápr. 22. 110. 1.

nek tekinti, hogy a Habsburgok az oroszok segítsége nélkül nem lesznek képesek megtörni a magyarok ellenállását. Kifejezetten „nagyon valószínűnek" tartja, hogy az erőteljes cári intervenció elmaradása esetén a magyar honvédek a birodalmi csapatokat Bécs faláig szorítják vissza, és azzal számol, hogy remélt sikereik különösen pozitív hatást fognak gyakorolni az itáliai eseményekre, mindenekelőtt Velence sorsára is.[138]

Április 24-én újabb vezércikkben[139] szögezi le, hogy a Magyarországról érkező hírek jelentősége napól-napra növekszik, a háború gigantikus méreteket kezd ölteni. A cikkíró által diktátornak nevezett Kossuth állítólag nyilvánosan is bejelentette szándékát, miszerint serege egészen Bécsig kíván nyomulni, és ezt távolról sem üres fenyegetésnek, hanem Ausztria szempontjából nagyon is komoly veszélynek nevezi. Egyre valószínűbbnek látja, hogy a birodalom, illetve a „szláv forradalom" sorsáról egy nagy csata fog dönteni, s a seregek kölcsönös pozícióit vizsgálva a — radikális, elvakult fanatizmus gyanújától távol álló — lap szerint evidensnek tűnik, hogy a győzelem minden esélye a magyarok oldalán áll. Politikai hitvallásukban „buzgó" katonáit ugyanis a legnagyobb lelkesedés motiválja — hangsúlyozza, és arra számít, hogy amennyiben Ausztria nem képes kritikusan viszonyulni saját teljesítményéhez, a demokrácia ügye a térségben újra jelentősen megerősödhet. A folytatásban az elemző arról próbálja meggyőzni olvasóit, hogy a cári orosz fenyegetésnek kevés a realitása, hiszen a magyarok eddig valamennyi csatában legyőzték a keleti betolakodókat. Mi több, az oroszok kifejezetten erőtlenül harcolnak, mert bár a kozákok nagyszerű lovagok, de a legrosszabb katonák, és a létszámában rettenetesen nagy fölényben levő cári sereg a jelek szerint nem képes a függetlenségüket védelmezők elszántságát megtörni. A magyarok esélyeinek javulására következtet azon értesülések alapján is, miszerint Anglia konzuljain keresztül ösztönzi a Portát „az északi ellenség"-gel szembeni bátrabb ellenállásra, miközben a cár egyszerre fél a forradalmárok bátorságától és attól a propagandától, amely birodalma délvidéki tartományaiban fenyegető forrongást, a despotizmus léte szempontjából pedig kifejezetten veszélyes eszméket kelt életre.

Április közepétől a Journal des Flandres-ban is csordogálni kezdenek a magyarországi hírek, egyelőre csupán a külföldi lapok sajtójelentéseinek egyszerű átvételével. Április 23-án azonban „Nouvelles de la guerre de Hongrie" címmel önálló rovatban méltatják a magyarok győzelmeit, kiemelve, miszerint Görgey már Pozsony felé halad feltartóztathatatlanul. Cikkíró nem kételkedik abban, hogy a magyar csapatok hamarosan elérik a határt, amennyiben az orosz csapatok nem interveniálnak gyorsan, mégpedig igen nagy erőkkel.[140] Az alrovat a következő napokban is rendszeresen jelentkezik, és folyamatosan tájékoztatva olvasóit a honvédsereg sikereiről. Április 30-án például a Lloyd alapján megerősíti a magyarok „végleges győzelméről" korábban érkezett híreket. Jelzi, hogy csapataik hasonló győzelmeket arattak az Al-Dunánál is, és sokat sejtetően utal a bécsi lakosság magatartásában megfigyelt radikalizálódásra.[141]

[138] „Bruges" LI 1849. ápr. 10. 85. sz. 1., „Bruges" ápr. 16. 90. sz. 1., „Bruges" ápr. 23. 96. sz. 1.
[139] „Bruges" LI 1849. ápr. 24. 97. sz. 1.
[140] JFl 1849. ápr. 23. 113. sz. 3.
[141] „Allemagne" / „Hongrie" JFl 1849. ápr. 30. 120. sz. 3.

A sikerek okai után kutatva és annak lehetséges következményeit mérlegelve május 2-án immár a lap első oldalán található „Revue de la semaine"[142] szerkesztője azt állapítja meg, miszerint Ausztria sok hibát követett el a háborúban, s azokat ügyesen kihasználva folytatják a magyarok offenzívájukat. Majd a fordulat várható nemzetközi kisugárzását vizsgálva azt feltételezi, hogy a legújabb fejlemények előnyösen befolyásolhatják az olasz kérdés alakulását, és arra is felfigyel, hogy a porosz királynak a jövőben kevesebb oka lesz arra, hogy féljen a Habsburg „császári koronától". Poznani levelezője tájékoztatóját[143] ismertetve pedig tagadhatatlannak nevezi, hogy a magyarok győzelmei a lengyelek körében nagy agitációt váltanak ki a Nagy-Hercegségben (Posen) éppúgy, mint a Királyságban (Varsó), és immár nagyon közelinek tűnik egy nemzeti felkelés kitörése.[144]

Bár az események alakulásával messzemenően nem értett egyet a Journal de Bruxelles, április 30-án mégis kénytelen megállapítani, hogy Magyarország háborúja Ausztria számára egyre kellemetlenebb fordulatot vesz. A honvédek mindenfelé győzedelmeskednek, a birodalmi egység teljes felbomlásban van, s amennyiben nem érkezik gyors segítség, minden nehézség nélkül bevonulhatnak fővárosukba.[145] Híreit a brüsszeli katolikus orgánum a magyarok irányában megnyilvánuló legkisebb rokonszenv nélkül, de legalább az objektivitás követelményeinek megfelelően közli. Tény ugyanakkor, hogy a szerkesztők pártállásától függetlenül Magyarország ismét a hírlap olvasóit kiszolgáló tájékoztatás középpontjába került. Csalódásaira magyarázatot és némi gyógyírt keresve egy május 4-én megjelenő írás szerzője a gonoszok összeesküvését leleplezők jóleső érzésétől kísérve jelenti be, hogy megfejtette a titkot: a magyar honvédseregben jelentős számban szolgálnak lengyelek, akiknek részvétele önmaga és elvbarátai számára egyértelműen megmagyarázza a szabadságharc váratlan sikereit. Következtetéseit társaival és közönségével megosztva nem is késik leszögezni, hogy a Duna és a Tisza partjain lejátszódó összecsapások távolról sem nemzeti, hanem mindenekelőtt forradalmi háború jellegét öltik, azzal tisztelve meg a magyarokat, hogy ezúttal legalább a feltételezett nemzetközi összeesküvés fontos tényezőjének tünteti fel őket.[146]

Ellenkező előjellel közelítve az Ausztria szempontjából egyre kritikusabban alakuló jelenséghez a L'Importial május 1-i számában megjelent elemzés arra a következtetésre jut, miszerint a Habsburgoknak mindössze egyetlen esélyük maradt a kiút megtalálásához, ez pedig nem más, mint a megbékélés hangja. A kibontakozást vázoló, nem kevés naivitást tartalmazó forgatókönyve szerint a magyarok — akiket egyébként a dinasztia sosem tudott legyőzni — önként ajánlanák fel magukat uralkodójuknak, mégpedig egy olyan „dicsőséges megegyezés" keretében, amely egyben biztosítja függetlenségüket is.[147] A későbbiekben[148] arra emlékeztet, hogy amióta az Oroszország és Ausztria közötti szövetségkötés ténye,

[142] JFl 1849. máj. 2. 122. sz. 1.
[143] „Nouvelles de la guerre de Hongrie" JFl 1849. máj. 1. 121. sz. 3.
[144] „Revue de la semaine" JFl 1849. máj. 8. 128. sz. 1.
[145] „Revue politique" JB 1849. ápr. 30. 118. sz. 1.
[146] „Revue politique" JB 1849. máj. 4. 122. sz. 1.
[147] „Bruges" LI 1849. máj. 1. 101. sz. 1.
[148] „Bruges" LI 1849. máj. 8. 108. sz. 1.

valamint a cári csapatok beavatkozása a magyar ügyekbe bizonyossá vált, a háború jelentősége még inkább megnőtt, mivel nemzetközi dimenziót kapott.

A belgiumi katolikus lapok folyamatosan nyomon követték a magyarországi változások európai hátterének alakulását. A Journal des Flandres május elsején megjelent számának „Correspondance particulière" című rovata[149] a párizsi belpolitikai helyzet értékelése kapcsán az agitáció folyamatos erősödéséről számol be. Megkönnyebbüléssel állapítja meg, hogy bár az anarchia helyenként ismét felütötte fejét, a rendőrség eredményesen látja el feladatát, és mivel a társadalom minden irányából „csodálatos áldozatkészség" nyilvánul meg, sikerült a veszélyt gyorsan elhárítani az igazságosság nevében. S bár a „szocialista bizottság" minden alkalmat megragad provokációi folytatására, a kormány képes a rendet fenntartani.

A szocialisztikus jelenségekkel szemben élesedő retorikát alkalmazó keletflandriai hírlap a szélsőséges agitáció Európa-szerte megfigyelt eluralkodása miatt kesereg, és pesszimizmusát elsősorban itáliai, valamint németországi tapasztalataira alapozza. Május 10-én megjelent száma „Intérieur" rovatában a kontinens minden irányából komoly — lázadásról és zűrzavarról, gyújtogató republikánusok és „vérszomjas szocialisták" garázdálkodásáról beszámoló — információk érkezésére utal.[150] Két héttel később[151] azonban érezhető megkönnyebbüléssel örvendezik a felett, hogy az olasz republikánusok elvesztették Itáliát, és jóslata szerint a német republikánusok is el fogják veszíteni Németországot.

1849 első negyedévének rendkívül visszafogott, legfeljebb negatív érdeklődését követően a március 4-én Olmützben bejelentett államcsíny irányította ismét térségünkre a belgiumi liberális katolikus lapok figyelmét. A Journal de Bruxelles lelkesen ünnepelte az oktrojált alkotmányt, és mérsékelt hangnemében a Journal des Flandres is bízott az „új éra" eljövetelében. A L'Impartial azonban kifejezetten fenntartásokkal fogadta Ferenc József kezdeményezését, és nem titkolta félelmeit, miszerint a Habsburgok továbbra is Magyarország legyőzésére törekednek, sikerük pedig a liberális ígéretek felfüggesztését, az abszolutizmus visszatérését fogja maga után vonni.

Április első felében folyamatosan szaporodtak a Magyarországgal foglalkozó írások, a hónap második felében pedig egyértelműen a vizsgált politikai közeg nemzetközi tájékozódásának középpontjába kerültünk. A Journal de Bruxelles a birodalom teljes felbomlásával számolt és a magyar sikereket kifejezetten egy egyetemes radikális összeesküvés eredményének tudta be. Vele ellentétben a bruges-i orgánum nyíltan örömmel fogadta a honvédek győzelmeit és összességében pozitívan ítélte meg a függetlenségi küzdelem esélyeit, miközben a legcsekélyebb eufórikus elragadtatás nélkül vázolta fel a szerinte lehetséges alternatívákat, mindenekelőtt azt hangsúlyozva, hogy a cári Oroszország segítsége nélkül a Habsburgok bizonyosan képtelenek lesznek felülkerekedni, ellenkező esetben viszont a magyar seregek akár egészen Bécsig vonulhatnak. A genti Journal des Flandres szintén a magyarok döntő győzelmeiről tudósított és osztotta azt az immár széles körökben elterjedt álláspontot, mely szerint az osztrákok minimális eséllyel sem

[149] JFl 1849. máj. 1. 121. sz. 1.
[150] JFl 1849. máj. 10. 130. sz. 1.
[151] „Correspondance particulière" JFl 1849. máj. 23. 143. sz. 1.

rendelkeznek arra, hogy saját erőből számolják fel forradalmi ellenállásukat. Bruges-i elvbarátaival egyetértésben mutatott rá ugyanakkor a szabadságharc remélt győzelmének várhatóan széleskörű, a térség nemzeti mozgalmai számára újabb esélyt kínáló nemzetközi kisugárzására.

A magyarok szempontjából kedvező fordulat tényét — még ha eltérő előjellel is — valamennyi vizsgált orgánum az összeurópai változások reális összetevőjének tekintette. Talán ezzel is magyarázható, hogy a következő hetekben ismét kevesebbet foglalkoztak Magyarországgal. Május közepétől megint csak ritkulni kezdett a helyzetét elemző írások száma, s a liberális-katolikus közvélemény nemzetközi tájékozódásában korábban kivívott megkülönböztetett helyét Itália és Franciaország foglalta el. Jellemző, hogy még a Függetlenségi Nyilatkozat híre sem váltott ki különösebb visszhangot. A L'Importial május 11-én,[152] másnap[153] pedig a Journal de Bruxelles egyszerűen csak bejelentette, hogy a debreceni parlament meghozta a Habsburg dinasztia trónfosztására vonatkozó határozatát, érdemi értékelő megjegyzéseket azonban egyikük sem fűzött az eseményhez.

8. A cári orosz intervenció kibontakozása, az ellenforradalom felülkerekedése

A belgiumi liberális-katolikus közvélemény (akárcsak a magyar) 1848 tavasza óta komolyan számolt a cári katonai beavatkozás lehetőségével. A Journal de Bruxelles már a magyar katonai sikerek tetőpontján, május 6-án is befejezett tényként ábrázolta az intervenciót, és magától értetődőnek nevezte, hogy az orosz uralkodót ebben a háborúban nem a hódítás hátsó gondolata vezérli, hanem magát a forradalmat kívánja seregével a Pannón-síkságon elfojtani. A magyarok győzelme ugyanis nem egyszerűen csak a Habsburg-birodalom felbomlását jelentené, hanem elkerülhetetlenül vezetne a lengyel tartományok felkeléséhez is — szögezi le az elemzés szerzője az igazságosztogató magabiztos szerepében, egyetlen szóval sem utalva a lengyelek nemzeti elnyomásának történelmi igazságtalanságára. Oroszország tervezett fellépését csakis az általa felállított összefüggésben tekinti érthetőnek, valamint értelmezhetőnek és megértően utal arra, hogy Szent-Pétervár kormánya nem kevésbé vált érdekeltté a lázadás gyors elnyomásában, mint a Habsburgoké. Lehet ugyan, hogy Anglia és Franciaország tiltakozni fog, az akciót azonban semmiben nem fogja akadályozni — teszi hozzá cseppet sem szomorkodva.[154] Szárnyaló optimizmusát némileg mérsékelve május 11-én a cári intervenció körüli misztikus bizonytalanságra hívja fel figyelmet jelezve, hogy minden eddigi hírek ellenére még egyetlen orosz katona sem lépett „osztrák" földre.[155] A rendcsinálás európai kontextusába bepillantást engedve egy héttel később arról számol be a brüsszeli hírlap, hogy Prágában újból bevezették az ostromállapotot, és a rendkívüli intézkedések jogosságát a magyarok és a cseh párt állítólagos együttműködésével indokolja.[156]

---

[152] LI 1849. máj. 11. 111. sz. 3.
[153] „Revue politique" JB 1849. máj. 12. 130. sz. 1.
[154] „Revue politique" JB 1849. máj. 6. 124. sz. 1.
[155] „Revue politique" JB 1849. máj. 11. 129. sz. 1.
[156] „Revue politique" JB 1849. máj. 18–19. sz. 136–137. sz. 1.

Az Habsburg-Romanov offenzíva megindulása tényét erősíti meg május 31-én a L'Importial de Bruges is.[157] Az ellenforradalmi koalíció természetét vizsgálva a Journal des Flandres június 8-án pedig arra mutat rá, hogy a magyarok, illetve a lengyelek által fenyegetett Ausztria és Oroszország többek között arra is rákényszerül, hogy elfojtsa a német térségben továbbra is élénk demokratikus propagandát.[158]

Június első felében a vizsgált katolikus sajtóorgánumokban ismét szaporodnak a magyarországi fejleményekkel foglalkozó írások. A Journal de Bruxelles június 5-én megjelent számában olvasható értékelés[159] szerint Buda „bevétele" óta a status quo látszik állandósulni. Őszinte sajnálkozásának ad hangot amiatt, hogy az egymásnak ellentmondó hírek alapján lehetetlen a dolgok valódi állásáról pontos képet rajzolni. Valószínűnek csupán azt nevezi, hogy a cári hadsereg még sehol nem indította meg offenzíváját, és tábornokaik csupán akkor fogják magukat a támadásra rászánni, ha már valamennyi erejüket egyesítették. Másnap[160] megerősíti azt a feltételezést, miszerint az oroszok semmiféle kezdeményezést nem tanúsítanak, és június 10-én jelzi majd először, hogy 17 ezer fős seregükkel megjelentek Pozsony alatt, egyben azt is hozzátéve: Erdélyben továbbra sem lelhetők fel nyomaik.[161]

Június 11–12-én megjelenő számának „Hongrie" alrovatában a Journal des Flandres ugyancsak a magyar csapatok délvidéki sikereiről tájékoztat és jelzi, hogy bár Bécsben naponként bejelentik az orosz seregek Erdélybe érkezését, az intervenció megindulásának egyelőre semmi nyoma. Csupán halkan jegyzi meg — amivel kapcsolatosan a liberális sajtó felháborodással nyilatkozott —, hogy a hivatalos információk zűrzavara tükrében komolyan elbizonytalanodott a Habsburg sikerpropaganda hitelességében, és a magyarok kétségbeesett reménykedésével összhangban kifejezte a beharangozott orosz intervenció valóságára vonatkozó kétségeit.[162] A Gazetta Cologne tudósítása alapján június 15-én arról számol be, hogy az orosz sereg nagy részét kivonták Magyarországról, és a szerencsétlen katonákat egyenesen Szibériába fogják szállítani. Az inváziós csapatok hangulatát ábrázolva kiemeli, hogy elégedetlenségüktől vezérelve többen átálltak a magyarok oldalára, miközben pénzzel (3 rubel) is csábítják őket. Ezzel egy időben soraikat járvány tizedeli: dühöng a kolera, a tífusz és a pestis.[163] A hírcsokor tehát a magyarok szempontjából kedvező információkat közvetíti az olvasóközönség felé, ami a közvélemény formálása szempontjából akkor is jelentős mozzanat, amennyiben a feltételezések nem, vagy csak részben és másként felelnek meg a valóságnak.

Az orosz szándékok komolyságát illusztráló, minden kétséget kizáróan hitelesnek tekinthető bejelentéssel először a genti hírlap szolgál.[164] „Hongrie" al-

[157] „Bruges" LI 1849. máj. 31. 127. sz. 1.
[158] „Revue de la semaine" JFl 1849. jún. 8. 159. sz. 1.
[159] „Revue politique" JB 1849. jún. 5. 152. sz. 1.
[160] „Revue politique" JB 1849. jún. 6. 153. sz. 1.
[161] „Revue politique" JB 1849. jún. 10. 157. sz. 1.
[162] „Allemagne" / „Hongrie" JFl 1849. jún. 11–12. 162–163. sz. 2.
[163] „Allemagne" / „Pologne" JFl 1849. jún. 15. 166. sz. 2.
[164] „Allemagne" / „Hongrie" JFl 1849. jún. 21. 172. sz. 2.

rovatának szerkesztője június 21-én különös hangsúllyal konstatálja, miszerint a 300ezres lélekszámot elérő osztrák és az orosz csapatok felfejlődtek és elfoglalták pozíciójukat a minden irányból indítandó támadás megkezdéséhez. A megváltozott helyzetben visszatekintő későbbi értékelésében[165] arról elmélkedik, hogy 1848 februárja óta négy köztársaság született Európában: a velencei, a firenzei, a római és utolsóként a magyar. Jelentős tényismereti hiányosságai következtében a Nyugaton széles körökben elterjedt negatív propagandának helyt adó, és ily módon közvetve sokban minősítő megközelítése tehát a respublikák között helyezi el Magyarországot, utalva egyben arra is, hogy a várakozásaikban csalódott mozgalmak nem támaszkodhattak Franciaországra, mivel az 50 évvel korábbi gyakorlattal szakító párizsi külpolitika tartózkodott a javukat szolgáló esetleges itáliai beavatkozástól és nem borította fel a regionális egyensúlyt.

A magyarországi hadszíntéren bekövetkezett negatív előjelű minőségi fordulatot érzékeltette a Journal de Bruxelles július 3-án megjelent száma,[166] amely a magyarországi események menetében Ausztria szempontjából egyre előnyösebb tendencia kibontakozását ecsetelte, néhány nappal később[167] pedig hozzá tette, hogy bár az orosz intervenciós hadsereg létszáma már most is „énorm", mégis további csapatok csatlakozását jelzik folyamatosan.

„Résumée politique" című rovatában a L'Émancipation július 10-én meglepő vallomását jelenteti meg. Önkritikusan elismeri, hogy a korábbiakban maga is azok közé tartozott, akik komolyan hittek herceg Metternich utódjai átalakulásának őszinteségében, azon biztosítékok realitásában, amelyeket a magas politikai körökből ígértek 1848 szeptemberében és októberében, most azonban deklarálni kívánja, miszerint „becsaptak minket!". Ausztria ugyanis ugyanaz az állam maradt, melyet „egykor hírhedt kancellárja kreált" — szögezi le a magyar politikai elit álláspontjához közelítő érvelésében, és jóslata szerint valamennyi európai szabad állam, amely elvégezte a rend és a szabadság alkotmányos egyeztetésének feladatát, szembe fog fordulni az osztrák kormány egyszerre süket és nyíltan ellenséges érzületével.[168]

Július 27-én megjelent egyik közleményében[169] a brüsszeli progresszív katolikus orgánum munkatársa a Belgiumban is széles körökben elterjedt magyarellenes propagandával határozottan szembefordulva aláhúzza: amennyiben a magyarok felkelése ellen tudna állni Ausztria és Oroszország egyesített erőinek, e siker egészen más alapokon nyugodna, mint a zűrzavar szelleme. A magyar nép ugyanis szülőföldjét, nemzetiségét és alkotmányát védelmezi az idegen betolakodóval szemben — hangsúlyozza, és nyomatékosan rámutat: törvényes képviselői szerződést kötöttek az osztrák császársággal, melyet az uralkodó megsértett, s ezért a magyarok felkelése minden szempontból jogosnak minősül. A folytatásban cikkíró további jelentős pozitívumként értékeli, hogy rendkívüli ékesszólása ellenére Kossuthnak állítólagos „hamis eszméivel" sem sikerült a nemességet és a parasztságot egymással szembeállítani, azaz sosem létezett szándékot tulajdonít

[165] „Intérieur" JFl 1849. júl. 1. 182. sz. 1.
[166] „Revue politique" JB 1849. júl. 3. 179. sz. 1.
[167] „Revue politique" JB 1849. júl. 8. 184. sz. 1.
[168] LÉ 1849. júl. 10. 1941. sz. 1.
[169] „Resumée politique" LÉ 1849. júl. 27. 208. sz. 1.

a valóságban éppen ellenkező célokért küzdő kormányzóelnöknek. A tényekkel ütköző csúsztatás ez úttal azonban azt a magyarok számára jó indulatú törekvést szolgálja, hogy a szabadságharc igaz ügyéről meggyőzze olvasóit, s azt az elutasított bádeni felkeléstől plasztikusan megkülönböztesse. Ezzel gyakorlatilag egy időben a L'Importial is úgy ítéli meg, hogy a katonai helyzet a felkelők szempontjából egyre kedvezőbb: győzelmeit követően Bem immár Szlavónia felszabadítására készül, s a váci csata — pontosnak éppen nem nevezhető értesülései szerint — egyértelműen az osztrák-orosz csapatok vereségét hozta.[170]

A belgiumi liberális-katolikus hírlapok tudósításai alapján augusztus elejétől lépésről-lépésre bontakozik ki a magyar szabadságharc katonai összeomlása folyamatának ellentmondásoktól távolról sem mentes ábrázolása. Augusztus 5-én a Journal des Flandres a szerinte hazugságokra és képzelgésekre felépített, megalapozatlan és félrevezető radikális propaganda megalkotóit és terjesztőit marasztalja el. „Hányszor fenyegette már a magyar hadsereg Bécset, hányszor verte már ki az orosz katonákat és Jellacicot?" – fogalmazza meg némi indulattal kérdését, indokolt felháborodással utasítva vissza azon újságírók tevékenységét, akiknek tendenciózus beállításai szerint a demokrácia mindenfelé győzedelmeskedik, s az európai uralkodók sorra megbuknak. „Íme, ez a vörösök diplomáciája" — állapítja meg nem kevés iróniával, egyértelműen pejoratív környezetben helyezve el a magyarok ügyét.[171] S a dezinformáló tájékoztatást a pozitív valósággal konfrontáltatva, jóleső megnyugvással üdvözli már korábban a pápa Rómába történt visszatérését, mivel IX. Pius visszahozta a rómaiaknak a szabadságot, s ráadásul a szerinte kívánatos és nélkülözhetetlen autoritással és renddel egyeztetve valósítja meg azt.[172]

A negatív példák további ellenpontjaként a „Revue de la semaine" Belgiumot állítja a középpontba.[173] Követendő magatartásként emlékeztet arra, miszerint a liberálisok az elmúlt időszakban azzal tudták maguknak a többséget biztosítani, hogy következetesen tiszteletben tartották az egyház jogait, miközben a reakciósok azért veszítették el Európa-szerte hatalmukat, mert félreismerték a liberalizmus alapelveit. Hangsúlyozza, hogy a belga társadalom szilárd alapját a katolikus és a liberális elem közösen alkotja. Egyik sem nyomhatja el a másikat a nélkül, hogy a közszellem ne fordulna azonnal szembe vele, és ne állna az elnyomott oldalára. Elemzésében szerző a belga modell későbbi évszázadokra is érvényes lényegét megragadva a liberális-katolikus politikai közvélemény hitvallását, valóságos mottóját fogalmazta meg.

A genti orgánum további cikkeiben is megrovással szól a magyarok barátairól, akik illúziókeltő híreket gyártanak az olaszokról, a németekről, valamint a „szerencsétlen" lengyelekről.[174] „Nem kétséges, hogy a magyarok vitéz nemzete nem fog összeroskadni" — idézi negatív példaként az egyik francia újságban megjelent álláspontot. A maga részéről szerencsésebbnek tartaná, és kifejezetten ö-

[170] „Bruges" LI 1849. júl. 26. 175. sz. 1.
[171] „Intérieur" JFl 1849. aug. 5. 217. sz. 1.
[172] „Intérieur" JFl 1849. júl. 16. 197. sz. 1.
[173] JFl 1849. aug. 7–8. 219–220. sz. 1.
[174] „Intérieur" JFl 1849. aug. 9. 187. sz. 1.

römmel fogadná, amennyiben az illúziókat kergető magatartás helyett inkább a sajtó összefogását tapasztalná annak érdekében, hogy közösen kérjék Ausztriát: adja vissza „a forradalom véres ruhájától megszabadított nemes magyar családnak külön és legitim nemzetiségét". Ezt tekintené helyes eljárásnak a „hazugságok és szónoklatok" politikája helyett, mivel helyesebbnek tartaná őszintén „szeretni és óvni a népet, semmint forradalmi szónoklatokat intézni a sírjánál."

A L'Importial augusztus 9-én jelzi először egyértelműen, hogy a legfrissebb hírek már kedvezőtlenek a magyarok szempontjából.[175] Néhány nappal később azonban Klapka Komárom környéki eredményes kitörését méltatja kiemelve, hogy az akció sikerei ismét hosszú időre stabilizálják az erődítmény élelmiszer ellátását és növelik az osztrák, illetve orosz csapatok demoralizáltságát.[176]

Feltűnő, hogy augusztus közepén megszaporodnak a szabadságharc nemzetközi környezetével kapcsolatos optimista közlemények. A L'Émancipation augusztus 15-én megjelent értékelése szerint az osztrákok kénytelenek beismerni, hogy a magyarok nagyon erős tüzérséggel rendelkeznek, valamint tudomásul venni azt is, hogy hadseregét nem csupán fegyelmezett reguláris csapatok alkotják, de a felkelők sem számítanak paraszti bandáknak. Az osztrákok megértették, hogy a magyarok irányában Európa szerte egyre erősödő rokonszenv visszaszorítása érdekében — a felkelés jellegének meghamisításával — félre kell vezetni a közvéleményt — emeli ki, elkerülhetetlennek tartja azonban, hogy a rejtélyre hamarosan fény derüljön.[177]

Másnap a bruges-i hírlap hívja fel olvasói figyelmét arra, mily komoly komplikációt jelent Ausztria számára a tömeggyűlések által szorongatott brit külügyminiszter, Palmerston beavatkozása, júliusban megindult közvetítési kísérlete a konfliktusba.[178] Optimista jövendölése szerint nem kisebb bonyodalmakat idézhet elő az is, amennyiben a Magyarország elleni háborút nem tudják lezárni a tél előtt.[179] Augusztus 22-én megjelent rendkívüli horderejű megállapítása szerint Palmerston különösen határozott beavatkozásra készül, s amennyiben a magyarok csak egy hónapig tudják még magukat tartani, úgy a tárgyalások elnyúlhatnak a téli hónapokig, s így e „hősies nemzetet" meg lehetne menteni.[180] Különösen figyelemre méltó mozzanat, hogy a kedvező fordulat tényét még a Journal de Bruxelles is elismeri, amikor augusztus 16–17-én megjelent számában megállapítja: a Magyarország érdekében megfogalmazott felhívások Angliában folyamatosan szaporodnak.[181]

A vizsgált belgiumi liberális-katolikus lapok közül a Journal des Flandres következetesen szembe helyezkedett a mesterkélt optimizmussal. „Revue de la semaine" című rovatában augusztus 15-én arra figyelmeztet, bár a magyarok sikereiről újabb és újabb hírek érkeznek, Ausztria és Oroszország egyesített erői azonban el fogják taposni e függetlenségéért bátran harcoló „hős nemzetet." Ma-

[175] „Bruges" LI 1849. aug. 9. 187. sz. 1.
[176] „Bruges" LI 1849. aug. 13. 190. sz. 1.
[177] „Resumée politique" LÉ 1849. aug. 15. 227. sz. 1.
[178] „Bruges" LI 1849. aug. 16. 192. sz. 1.
[179] „Bruges" LI 1849. aug. 21. 196. sz. 1.
[180] „Bruges" LI 1849. aug. 22. 197. sz. 1.
[181] „Revue politique" JB 1849. aug. 16–17. 222–223. sz. 1.

gyarország felszabadítása ugyanis alapvetően változtatná meg egész Európa térképét, s bár a független Magyar- és Lengyelország a mindenkori francia diplomácia titkos álmát képezi, Párizs semmi áron nem mer beavatkozni e fontos kérdésbe. Célja inkább irányul a liberális intézmények favorizálására, s az osztrák befolyás gyengítésére Itáliában.[182] Augusztus 26-án ismét a vörösök félrevezető forradalmi lelkesedése, hamis hírei felett füstölög. Emlékeztet arra, hogy miközben a józan politika és a humanitás azt igényelte volna, hogy a magyarok siettessék a kiegyezést nemzetiségük biztosítása érdekében, a demagóg sajtó elutasította a megbékélést és üdvözölte, amiért a magyarok Bécsbe mentek köztársaságuk kikiáltását előmozdítani. A népi szenvedélyeket állandóan felkorbácsoló, a megegyezést elutasító forradalmi taktika okozta szerinte Magyar- és Lengyelország vesztét, s ebben látja a magyar ügy lényegét.[183]

A világosi fegyverletétel tényéről a lapok augusztus 23-án számolnak be. A Journal de Bruxelles[184] röviden megerősíti a Görgey kapitulációjáról szóló hírt és bejelenti: Magyarország háborúját befejezettnek lehet tekinteni. A L'Importial de Bruges[185] ugyancsak a szabadságharc leveréséről tájékoztat. Nem késik ezzel egy időben a „katasztrófa" várható következményeivel kapcsolatos elmarasztaló véleményének is hangot adni, miszerint nem a magyar nemzet lesz az egyedüli, amely elpusztul. Az abszolutizmus felülkerekedett, sikere szinte akkora, mint 1815-ben volt, és győzelmével vissza fog élni — szögezi le határozottan, immár a jövő esélyeit kutató értékelésében.

Augusztus 29-én közölt híreiben a Journal des Flandres arra mutat rá, hogy az előző év véres eseményei visszahatásaként a reakció bontakozik ki Európaszerte.[186] „Revue de la semaine" című rovatában szeptember 5-én Magyarország pacifikálását befejezett tényként ábrázolja. Sajnálattal mutat rá ugyanakkor arra, hogy Ausztriában és Itáliában a püspökök nyíltan támadják a sajtó és az oktatás szabadságát, miközben a francia püspökök is „saját szabadságuk" erősítésére szövetkeznek.[187]

A magyar szabadságharc tragikus végkifejletét nyomon követő vizsgált belga sajtóorgánumok álláspontjában a korábban is érvényesülő véleménykülönbségek továbbélése mellett figyelemre méltó hangsúlyeltolódások, valamint új elemek jelentkeztek. Eredeti pozícióját megőrizve a Journal de Bruxelles gyakorlatilag továbbra is jogosnak ítélte a cári orosz intervenció megindítását a szemében a magyarországi forradalomban megtestesülő, s az európai civilizációt fenyegető nemzetközi radikális összeesküvés felszámolására. Gyökeres fordulat következett be ugyanakkor a L'Émancipation hozzáállásában. A brüsszeli lap őszinte önkritikát gyakorolva ismerte el tévedését, Ferenc József politikájával szemben tanúsított kezdeti jóindulatának megalapozatlanságát, határozottan szembefordulva a tendenciózus magyarellenes propaganda hamis állításaival, és bruges-i partnere álláspontjához fel-

[182] „Revue de la semaine" JFl 1849. aug. 15. 227. sz. 1.
[183] „Intérieur" JFl 1849. aug. 26. 238. sz. 1.
[184] „Revue politique" JB 1849. aug. 23. 228. sz. 1.
[185] „Bruges" LI 1849. aug. 23. 198. sz. 1.
[186] „Revue de la semaine" JFl 1849. aug. 29. 241. sz. 1.
[187] „Revue de la semaine" JFl 1849. szept. 5. 248. sz. 1.

sorakozva félreérthetetlenül leszögezte: a magyar nemzet jogos önvédelmi háborút folytat a törvénysértő Habsburg-Romanov koalícióval szemben.

Figyelemre méltó a magyar szabadságharc esélyeinek megítélésében augusztus közepén érzékelhető pozitív változás, amely mindenekelőtt az angol külpolitika aktivizálódásának, Palmerston közvetítési kísérletének megtapasztalására épült. Különösen a L'Importial de Bruges járt élen az optimizmus élesztésében, nem zárva ki annak lehetőségét sem, hogy a körülmények szerencsés alakulása esetén a honvédsereg ellenállásának akár egy hónappal történő meghosszabbítása is esetleg felvillanthatja a túlélés alternatíváját. A nyugat-flandriai lap érvelésében tehát egyértelműen Kossuthék időnyerésre játszó, kényszerkörülmények szülte koncepciója visszhangozott. Az idézett felfogás realitását tagadva a Journal des Flandres a nemzetközi erőviszonyokra rámutatva elutasította a sikerpropaganda valamennyi változatát, és a magyarság valós érdekeire hivatkozva szorgalmazta az objektív tényekre alapozott kiútkeresést. Következetesen elhatárolódott az abszolutizmus és a forradalom törekvéseitől, és a liberalizmus, valamint a katolicizmus egyensúlyára felépített jövő megteremtése részeként sürgette a magyar nemzetiség elismerését magába foglaló megbékélést.

A cári Oroszország segítségével felülkerekedő Habsburg ellenforradalom felülkerekedését a bruges-i, a genti és a progresszív brüsszeli katolikus lap egybehangzóan kedvezőtlen fejleményként értékelte. A L'Importial a visszatérő abszolutizmus egész Európa alkotmányos fejlődését veszélyeztető természetére figyelmeztette a Nyugat társadalmait és politikusait. A Journal des Flandres pedig ezzel egy időben komoly aggodalmának adott hangot a forradalom visszahatásaként felerősödő ultramontán tendenciák ausztriai és franciaországi jelentős térnyerése miatt.

Katona Csaba

AKIKET A FÜRDŐN ÉRT A FORRADALOM

A balatonfüredi fürdő 1848–49-ben

„Az önkéntes nemzetőröknek a holnapi napon leendő kiindítására határoztatott: A f[olyó] hó 30-án regveli 6 órakor az önkéntes nemzetőrök tábori mise után a megye terén az esküt leteendik, a hatósági kedvezményekről szóló levél nekik átadatván, az ajánlott kocsikon Lepsénybe szállítatnak, s onnét aznap Siófokra utaznak."[1] A székesfehérvári tanács 1848. augusztus 29-i ülésén ekképp határozta meg a város önkéntes nemzetőreinek kivonulási útját a városból. A fehérvári nemzetőrség — az ünnepélyes búcsúztató után — e döntésnek megfelelően el is jutott a Balaton partjáig: „a visza folyó marosig tömendek közönség kíséretében gyalog, onnét pedig a kebelbeliek által nemeslelkűen feles számmal állított kocsikon számos kísérőkkel az első állomásig, Lepsényig mentek és töb városi tisztviselők jelentése szerént a lepsényi határnál Fodor Lajos Veszprém megyei mezőföldi szolgabíró úr által küldöttséggel fogadtatván, a megkeresés nélkül a tisztelt szolgabíró úr által rendelt 80 előfogatos kocsikon aznap második állomásra, Siófokra szállíttattak."[2]

A fehérvári nemzetőrök nem időztek ugyan sokáig a Balatonnál, hiszen rövidesen továbbindultak a Csány László kormánybiztos által kijelölt helyre, a Somogy megyei Marcaliba,[3] ám tény, hogy a felfegyverzett csapatok felbukkantak az akkor még Veszprém vármegyéhez tartozó Siófokon. A leendő virágzó fürdőtelepülés ekkor még nyomát sem mutatta későbbi fejlődésének, csupán egyike volt a Balaton mentén szerényen meghúzódó falvaknak. Nem úgy az északi parton, Siófokkal szemben fekvő Balatonfüred, amely ekkor már hosszú ideje országosan ismert fürdőhely volt. Augusztus vége — ha a főszezon a július 26-i Annabállal évről-évre véget is ért Füreden[4] — még része volt a fürdőidénynek. Vajon

[1] Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára (= SzVL). Tanácsülési jegyzőkönyv (= Tjkv.), 1848. No. 3082.

[2] SzVL Tjkv., 1848. No. 3132.

[3] Vizi László Tamás: Polgárőrség és nemzetőrség. Városvédelem Székesfehérváron a XIX. század első felében. „Akit szolgáltatok egy árva hon volt" Szerk.: Csurgai Horváth József–Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2000. (Közlemények Székesfehérvár történetéből, 1.). 77.

[4] Füreden az először 1825-ben megrendezett Anna-bál eredendően idényzáró bál volt és sokan zárták le ezzel nyaralásukat. „Szinte megijesztettek bennünket, hogy az Anna-bál után a fürdői közönség oly kevés és igénytelen számmal lesz képviselve. [...] nem éppen mondhatnánk, mert noha a magasb arisztokratia nincs is képviselve oly élénk fürdői életünk, hogy legkisebb panaszunk sem lehet." – írta a Balaton-Füredi Napló még 1861-ben is. (Hírharang. Balaton-Füredi Napló [= B-fN], 1. [1861] 12. sz. 91.). A Jókai Mórral Füredre látogató unokahúga, Váli Mari is hasonló tapasztalatokat szerzett: „Mi az Esterházy vendéglőben kaptunk szállást – Anna-bál utáni idő lévén: meglehetős jó szállást." Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Bp., 1955. 156.

az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc mennyiben érintette az országosan népszerű fürdőhelyet? Az alábbiakban e kérdést kíséreljük meg körüljárni a fennmaradt források alapján.

A fürdő látogatottsága az 1840-es években

A füredi fürdővendégek létszámáról a legtöbb évre vonatkozóan pontos adat maradt fenn a 19. század első harmadától. Ezek alapján jól nyomon követhetőek a létszám változásában kirajzolódó tendenciák. A fürdővendégek létszáma az 1830-as évek végétől az 1850-es évek elejéig az alábbiak szerint alakult:[5]

Évszám	Vendégek létszáma
1839	1443
1840	1561
1841	1799
1842	1708
1843	1542
1844	1348
1845	1327
1846	1815
1847	2167
1848	2270
1849	2560
1850	2112
1851	2055
1852	2044

1842-től 1846-ig a létszám csökkenése volt a jellemző, nem szabad azonban megfeledkezni pl. arról, hogy 1843-ban az akkor kitört kolerajárvány erősen érezte hatását a fürdőn is. Az akkori füredi állapotokra jellemző a fürdőhelyen gyakorta vendégszereplő színidirektor, Komlóssy Ferenc színtársulatának esete: „A kolera veszedelmét nagyon megérezte az a színtársulat is, amely Komlóssy Ferenc igazgatásával a járvány dühöngésekor augusztus 10-től október 23-ig Balatonfüreden vesztegzár alatt volt."[6] A karantén nyilván befolyásolta az éves létszám alakulását és talán az azt követő néhány évre is több-kevésbé kihatott a járvány emléke. 1846-tól viszont növekedés figyelhető meg — s ezt, elsőre több mint meglepő módon az 1848–49. évi szabadságharc sem törte derékba, sőt! Az 1840-es években soha nem volt annyira magas a vendéglétszám Füreden, mint éppen ebben a két viharos esztendőben. Ezt követően pedig 1850-től a fürdőzők száma ismét csökken, majd egy-egy év magasabb száma ellenére a kiegyezésig stagnálást mutat (ráadásul 1855-ben a kolera újfent elérte a fürdőt[7]).

---

[5] Zákonyi Ferenc: Balatonfüred. Veszprém, 1988. 187., 198.

[6] Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. III. köt. A városi polgárosodás kezdetei 1801–1848. A nemzeti függetlenségi küzdelem 1848–1849. Székesfehérvár, 1995. 73.

[7] „Az 1855-ki járványt, melynek néhányan itt is áldozatul estek, úgy hozta magával egy vendég." Jalsovics Aladár: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Bp., 1878. 42.

Füred 1848–49-ben

Több, mint szembeszökő az 1848–49. évi magas létszám. A logika azt diktálná, hogy a forradalom és szabadságharc fegyveres harcokkal is terhelt két éve során egy békés fürdőhely látogatottsága visszaesik. Ám az elbeszélő források részben — de csak részben! — ellentmondanak ennek. Az nem kétséges, hogy Füredet is érintették a forradalom történései. A korabeli lapok azonban többnyire 1848-ban is olyan híreket adtak Füredről, amilyenek a korábbi években megszokottá váltak. Így pl. májusban az *Ungar* még az idénykezdetet hirdette: „Az előkelő világ idén Balaton-Füreden tölti a nyarat. [...] A fürdőigazgatóság már meg is tette az első előkészületeket, s a fürdőidényre Farkas Jancsi bandáját szerződtette Párisból."[8] Júniusban azonban már a következőket olvashatták az érdeklődők a *Spiegel* hasábjain: „Balaton-Füreden — mint onnan írják — az idén mindenütt nagy az elhagyatottság. Alig látni egy-két fürdővendéget, s ha valaki odajön, látva ezt a nagy egyhangúságot, másnap kétségkívül hazautazik."[9] Júliusban újabb híradás érkezett a fürdőélet pangásáról: „Balaton-Füredről írják, hogy ott az idén elmarad a szokásos Anna-báli mulatság, mert eddig mindössze csupán két vendég nyaral ott, egy papgazdasszony és egy somogyi öreg földbirtokos. Ezeknek pedig — írja a F[ünfkirchner] Z[eitung] — aligha volna kedvük táncolni."[10]

E hírek a fürdő elhagyatott voltát látszanak igazolni. Ugyanakkor azonban a mezőföldi kisnemesi családból származó — s a Balatont olyannyira szerető — Eötvös Károly tanúbizonysága szerint 1848 szeptemberében is volt még mozgolódás a fürdőn. A forradalom idején még gyermek író leírása szerint édesapja, hogy biztonságban tudja családját, Füredre küldte Mezőszentgyörgyről feleségét és kisebb fiait: „Alkonyat felé kocsira rakta anyámat Laczi öcsémmel, a ki akkor négy éves volt s elküldte Balaton-Füredre, a Balaton éjszaki partjára, ottani kis birtokunkra. Ott nem járt ellenség. De Lepsény felé a rendes úton még se merte küldeni, mert arra ellenséges csapatok portyáztak, hanem a kocsi a fehérvári országutra vezető mellékuton ment s a szőlők mellett dülőutakon. Füle felé kerülve csak reggel felé ért Veszprémbe, s onnan azután Balaton-Füredre."[11]

E szerint tehát a jeles fürdőhelyen — legalábbis kora ősszel — viszonylagos nyugalom honolt abban az időben, amikor a Balaton déli partja, a tavat délről, dél-keletről övező Mezőföld, tágabban érintve: Veszprém vármegye dél-nyugati része, valamint Fejér vármegye fenyegetve volt Josip Jellaèić horvát bán támadó hadaitól. Hogy a későbbi író édesapja, Eötvös Lajos helyes döntést hozott családja érdekében, rövidesen igazolódott. A családfő szeptember 27-én meg akarta látogatni Füredre küldött szeretteit, de Lepsényen átutazva ellenséges csapatok közeli mozgolódásáról értesült, ami legalábbis elgondolkodtatta őt: „Apám nem akart letenni füredi útjáról. Balatonfő-Kajár jó négy vagy öt kilométer Lepsényhez. Rendes hajtással husz percznyi távolság. Husz percz alatt sokat lehet gondolkodni. Apám is gondolkodott, vajjon jól cselekszik-e most, ha Balaton-Füredre megy, a

[8] A magyar szabadságharc története napi krónikákban. Egybeszedte: Kéry Gyula. Bp., 1899. 295.
[9] A magyar szabadságharc, i. m. 376.
[10] A magyar szabadságharc, i. m. 418.
[11] Eötvös Károly: A nagy év. Bp., 1908. 22.

helyett, hogy otthon volna."[12] Miután a Lepsényben kapott kedvezőtlen híreket Balatonfőkajáron is megerősítették, Eötvös Lajos letett arról, hogy a vészterhes helyzetben elhagyja birtokait és visszatért Mezőszentgyörgyre. Érdekes, hogy épp ezen a napon, szeptember 27-én történt az, hogy a főkajári nemzetőrök Lepsénynél elfogták Jellaèić postáját.[13] A Veszprém megyei felkelők aztán komoly szerepet kaptak Roth és Philippovics tábornokok fegyverletételében is, amint arra Erdős Ferenc is felhívta a figyelmet: „Veszprém megye nemzetőreinek és népfelkelőinek felsorakozása Palota–Ősi–Berhida–Lepsény–Mezőszentgyörgy települések vonalán azt jelentette, hogy az ellenség köré vont gyűrű bezárult. A teljes pusztulástól csak a kapituláció menthette meg a Roth-hadtestet."[14] Ehhez persze kellett az is, hogy Veszprém megye külön bizottmányt hozzon létre a Mezőföld védelmére, egyebek mellett épp azért, mert Eötvösék faluja, Mezőszentgyörgy határában három horvát esett áldozatul a védekező felkelőknek.[15]

Ami témánk szempontjából az Eötvös által lejegyzett események fontos tapasztalata, az, hogy Füred ebben az időszakban kevésbé volt fenyegetve a hadi eseményektől. Ezt támasztja alá, hogy Eötvös Lajos oda küldte családját, de még inkább az, hogy letett látogatásukról. Ha kétségei lettek volna, hogy valóban biztonságban vannak-e szerettei a fürdőn, aligha tesz így, bármekkora veszélyben érzi is birtokait. Nyilván rajta kívül mások is tisztában voltak azzal, hogy a bizonytalan viszonyok közepette a fürdőhely viszonylagos biztonságot nyújt. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy vajon miért bukkantak fel számosan Füreden a forradalmi időkben is.

Füred a reformkor éveiben, majd az azt követő évtizedekben is elsősorban Pest-Buda, valamint a környező dunántúli vármegyék nemeseinek és városi polgárainak volt a kedvelt nyaralóhelye.[16] A forradalom és szabadságharc hónapjaiban nyilván számos olyan ember „menekülhetett" oda — vagy menekíthette oda családját —, akik szerették volna átvészelni a veszélyesnek mutatkozó eseményeket. Füreden mint fürdőn ráadásul volt ideiglenes szálláshely, ugyanakkor a településnek stratégiai jelentősége nem volt, nem kellett szembenéznie nyílt ellenséges támadással, nem válhatott ostromlott hadszíntérré: nyilvánvaló volt, hogy aki a közeli Veszprémet birtokolja, az az úr az ugyan Zala vármegyéhez tartozó, de a városhoz oly közel eső Füreden is.

Az viszont bizonyos, hogy — a nyugodtnak mondható keretek ellenére — valamelyest Füred is érintett volt 1848-ban, főleg ősszel, a forradalom eseményeiben, annyiban legalábbis, hogy időről-időre a fürdőhelyen is mozogtak csapatok.

---

[12] Eötvös K.: i. m. 29.

[13] Cserny Margit: Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 9. 1970. 136.

[14] Erdős Ferenc: Népfelkelés és honvédelem Fejér megyében (1848 szeptember–október.) „Akit szolgáltatok egy árva hon volt " Szerk.: Csurgai Horváth József–Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2000. (Közlemények Székesfehérvár történetéből, 1.). 115.

[15] Cserny M.: i. m. 136.

[16] Erre nézve l.: Katona Csaba: Füred és vendégei. Egy fürdőhely „társadalma" a múlt században. Füredi História, 1. (2001), 1–2. sz. 14–23.; Katona Csaba: Füred vonzásában. Intézmények és vendégek Balatonfüreden 1834–1865 között. Új Balaton, 1. (2002) 2. sz. 56–61.; Katona Csaba: Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma" az 1840–1860-as években. Korall, 3. (2002) 7–8. sz. 56–77.

Csány László kormánybiztos 1848. szeptember 17-én Keszthelyről válaszolt Varga Lajos, a tapolcai járás szolgabírája augusztus 1-én kelt levelére (amelyet a szolgabíró történetesen épp Füreden datált[17]). Ebben egyebek mellett arról is szó esett, hogy „Füredrül Veszprémben viendő töltvények szállítására mintegy 30 szekér megrendeltessen."[18] Csány egy nappal később István főherceg nádornak ugyancsak Keszthelyről az alábbiakat írta: „a töltények is Füredre szállíttattak."[19]

Szintén Füred érintettségét mutatja Csány 1848. szeptember 19-én Tapolcán kelt utasítása az 5. (Radetzky) huszárezred tartaléktelepének parancsnokához: „Rendeletem vételével Ön az ezred egész rendelkezése alatti telepével Győrre menend — útirende Füredről, ha Füreden találja rendeletem, a legközelebbi út, melyet Ön határozand meg;"[20] Csány egy másik, ugyanazon a napon, de már Nagyvázsonyban keltezett, gróf Batthyány Lajos miniszterelnökhöz írt levele pedig arról ad hírt, hogy István nádor Tapolcáról Füreden át Veszprémbe ment.[21]

Az is bizonyos, hogy október 13-án Perczel Mór hadteste tartózkodott Füreden, majd másnap e csapatok Keszthelyre távoztak a hadi célokra használt Kisfaludy gőzös fedélzetén.[22] A fürdő tehát ez év őszén stabilan a magyar honvédcsapatok fősége alatt állott, adott helyzetben pedig a katonák jelenléte nem a bizonytalanság, hanem a biztonság érzetét fokozta.

1849 januárjában — igaz, ekkor fürdővendégek a legkevésbé sem jártak arra — Mednyánszky Sándor Győrött toborzott szabadcsapata vonult át Füreden, hogy aztán Tihanyból átkeljen Somogyba, majd onnan Pécsre vonuljon.[23]

1849 nyaráról egy levélrészlet arról tanúskodik, hogy számosan afféle mentsvárnak tekintették a fürdőhelyet. A néhány sor arról is árulkodik, hogy a vendégek létszáma magas. Pusztaszentmihályról Chernel Ignác az alábbiakról számolt be rokonának, Chernel Eleknek Körmendre írt, július 28-án datált levelében: „Muló héten a gőzösen Füreden voltam, nincs ott a régi vígság az elég számos vendégek között, mindenki csak a sok hirekkel és ujságokkal veszödik. Találkoztam sok ismerőssel, és a vassiakkal[24] is."[25]

Mátray Gábor naplójának egy részlete is tudósít röviden — ha áttételesen is — füredi eseményekről. Ekkor már kevésbé volt nyugodt a Füreden magukat meghúzó fürdővendégek élete Mátray augusztus 15-én kelt bejegyzése szerint: „Bizonyos Metzger báró[26] Budán beszélé, hogy a legközelebbi hetekben Füreden

[17] Csány László kormánybiztos iratai 1848–49. I. köt. S. a. r.: Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. 145.

[18] Csány László, i. m. 302.

[19] Csány László, i. m. 303.

[20] Csány László, i. m. 310.

[21] Csány László, i. m. 311.

[22] Veress D. Csaba: Szabadságharc a Balatonon. Új Balatoni Futár, 1992. 32. sz. 21.

[23] Cserny M.: i. m. 139.

[24] A Vas megyei fürdővendégek füredi jelenlétére nézve l.: Katona Csaba: Vas vármegyei fürdővendégek Balatonfüreden, 1840–1918. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 27. (2000). 4. sz. 50–66.

[25] Vas Megyei Levéltár (VaML) XIII. 4/10. Chernel család levéltára. Chernel Ignác levele Chernel Elekhez. Pusztaszentmihály, 1849. július 28. A forrást Bajzik Zsolt, a Vas Megyei Levéltár levéltárosa bocsátotta rendelkezésemre, szívességét ezúton is köszönöm.

[26] Báró Metzger Károly, aki öt napot töltött a fürdőhelyen a Horváth-házban. VaML XIII. 18/25. Szentgyörgyi Horváth család iratai. (= XIII. 18/25.) No. 139. A Horváth-ház 1849. évi számadása (= No. 139)

volt és a fürdőt használta. Múlt napokban azonban Besze János[27] országgyűlési követ parancsára öregnek, ifjúnak, sőt a fürdővendégeknek is el kellett menni a népfelkeléshez, de az említett báró, ki szintén kényszerítve volt résztvenni, Fehérvár előtt megszökött tőlük."[28]

Érdemes kiemelni e rövid leírás két kifejezését: „a fürdőt használta", illetve: „a fürdővendégeknek is". Itt rejlik ugyanis a látogatók az évi magas létszámának másik oka: még ezekben az időkben is akadtak olyanok, akik egész egyszerűen nem akartak mást, csak használni a fürdőt, úgy, ahogy évről-évre megszokták azt. Nyilvánvalóan nem lehet — természetesen nem is kell — vegytisztán elkülöníteni a forradalom eseményei elől magukat meghúzók és a korábbi években megszokott menetrend szerint „csak" gyógyulni–pihenni–mulatni vágyók táborát, de az 1848–49. évi fürdőidények magas létszámának fő okait e két motívumban jelölhetjük meg.

Nem teljesen ide tartozó adat, de tán nem érdektelen megemlíteni, hogy 1849 nyarán Füred faluban is zajlottak olyan események, amelyek egyértelműen a nyugalom jeleit mutatják. A veszprémi református egyházmegye épp 1849 nyarán határozott úgy, hogy levéltárát Balatonfüredre költözteti: „az egyházmegye minden esperes változáskor levéltárának egy helyről más helybe által szállításakor, mi elkerültethetnék, ha annak állandó helye lenne, s véleménye szerint B[alaton] Füredet, mint az egyházmegye középpontját tartja arra legalkalmasabbnak a helybeli lelkész fölügyelése mellett."[29] Mármost a határozatot nem csak elfogadták, de végre is hajtották, méghozzá nyáron, júniusban: „Egyházmegyei gyűlés által N[agy] t[iszteletű] Simony Imre és T[isztelt] Somody Dániel urak az egyházmegye archivumának rendbe szedésére és az archivumnak Köveskálról Füredre szállítása végett ki küldetvén, fuvar s más költségek öszvesen volt 7 f[orint] 30 kr[ajcár]."[30] Végezetül egy utolsó adat: az esperes ősszel Füredre látogatott, hogy megtekintse a levéltárat.[31] Ezt pedig aligha tette volna, ha azt nem hozzák nyáron olyan állapotba, hogy érdemes legyen megnéznie.

Ugyancsak 1849-hez kapcsolódik az a hír, miszerint túl sok a prostituált a fürdőhelyen – éppenséggel ez sem az üresség tól kongó fürdőre utaló tényező: „1849-ben Balatonfüred közigazgatásának vezetője, a polgári biztos arra kapott utasítást, hogy a „szabad személyeket", ha kell karhatalommal, de telepítse ki Balatonfüredről Arácsra, mert az általában férjükkel érkező hölgyek nem hajlandóak [...] a fürdőhelyre jönni."[32]

---

[27] Besze János 1848–49-ben Esztergom képviselője, 1849 júliusában Fejér vármegye kormánybiztosa.

[28] Mátray Gábor: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49-ben. Bp., 1989. 245.

[29] Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (= DREL) II. 217. A veszprémi református egyházmegye iratai (=II. 217) Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1849. június 15. 6. Idézi: Jakab Réka: Levéltárügy a dunántúli református egyházkerületben. A veszprémi református egyházmegye levéltára a XIX. században. Acta Papensia, 1. (2001) 3–4. sz. 157.

[30] DREL II. 217. A veszprémi református egyházmegye pénztári számadáskönyvei. I. kötet. 1839–1882 (= Szkv.) 1849. június 15. Idézi: Jakab R: Levéltárügy, i. m. 157.

[31] DREL II. 217. Szkv. 1849 október. Idézi: Jakab R: Levéltárügy, i. m. 159.

[32] Halász Imre: Nyaralás, idegenforgalom és a „szerelmi szabadfoglalkozásúak". História, 5. (1983) 3. sz. 13.

A katonaság biztonságot nyújtó jelenléte 1849-ben is kétségtelen Füreden és környékén. Májusában Gaál Miklós tábornok, aki Tihany erődítésével volt megbízva, egy zászlóalj lovasságot és egy teljes üteget akart Füredre rendelni, valamint a dunántúli megyékből toborzott újoncokat is oda szerette volna irányítani.[33] Felmerült ugyanis az az ötlet, hogy Tihanyt a félsziget átvágásával szigetté alakítsák. Ebből azonban semmi nem lett, bár a nem feltétlenül megbízható Eötvös Károly saját bevallása szerint még beszélt egy idős füredivel, aki maga is ásta az árkot Tihanynál.[34] Ugyancsak májusban történt, hogy Csertán Sándor zalai kormánybiztos Keszthelyen arról számolt be, hogy 900 horvát foglyot a Muraközből Keszthelyre szállítanak, majd onnan hajóval tovább Füredre. Ez a terv is jelzi: Füredet biztonságosnak ítélték a szabadságharcos erők. Aminthogy az is, hogy Csertán, aki népgyűlést szándékozott összehívni Keszthelyen július 16-án, látva, hogy a helységbe érkező Vas megyei menekülők hírei nem kívánt nyugtalanságot keltenek, Füredre akarta áthelyezni a gyűlést (e szándéka azonban végül kudarcot vallott).[35]

Július 23-án Hertelendy Károly, a balatoni gőzhajózás egyik megteremtője már arról írt Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztosnak, hogy a Kisfaludy Keszthelyről Füredre tart, fedélzetén a zalai nemzetőrökkel, akik „a körülményekhez alkalmazva vagy Füreden v[agy] Szántódon ha öntől más rendelete nem érkezik, — fog szállásolni: — ezekkel van a vasi kormánybiztos, s nehány vasi menekülő tisztviselők."[36] Vélhetően épp ezekről a vasi tisztviselőkről emlékezett meg fent idézett levelében Chernel Ignác július végén: tény, hogy Ivánkovits János, Vas megye helyettes kormánybiztosa 1849. augusztus 3-án Füreden datálta egy hivatalos levelét.[37] 1849 július végén Füreden tanácskozott a zalai tisztikarral[38] Csertán Sándor zalai kormánybiztos,[39] aki azonban 23-án már Tihanyban tartózkodott, mivel a „népfelkelés és nemzetőrség az ellenség ellenében elegendő erőt nem nyújtana, kéntelenitetünk a Tisztviselő karral egyetemben Tihanyba vonúlni".[40]

Augusztus 5-éről pedig már arról van adatunk, hogy Noszlopy Gáspár — még Somogyból — elrendelte Fejér vármegye alispánjának, hogy az újoncokat Füredre irányítsa: „felhivom önt hogy mind azon katonai erőt, mellyet e levél

[33] Szarka Lajos: A Tihanyi-félsziget és a Balaton-felvidék az 1848–49-es szabadságharc utolsó hónapjaiban. Zalai Gyűjtemény, 28. Zalaegerszeg, 1988. 158.

[34] Eötvös Károly: Balatoni utazás. II. köt. Bp., 1982. 345.

[35] Vajda Lászlóné: Csertán Sándor, Zala megye kormánybiztosa (1809–1864). Zalai Gyűjtemény, 35. Zalaegerszeg, 1994. 239.

[36] Magyar Országos Levéltár (= MOL) H 108 Noszlopy Gáspár kormánybiztos iratai (= H 108) 2. d. 110. Hertelendy Károly levele Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztoshoz. H. n., 1849. július 23.

[37] MOL H 108 2. d. paginálatlan. Ivánkovits János Vas megye helyettes kormánybiztosa levele Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztoshoz. Balatonfüred, 1849. augusztus 3.

[38] „mind magam, mind pedig az egész tiszti kar védelem nélkül állunk az Isten oltalma alatt – ennek folytán én ma Füredre megyek a gőzösön értekezni a tiszti karral a teendők miatt" MOL H 108. 130. Csertán Sándor zalai kormánybiztos levele Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztoshoz. Keszthely, 1849. július 21.

[39] Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár, Dél-Dunántúl kormánybiztosa. Somogy megye múltjából, 16. Kaposvár, 1985. 323.

[40] MOL H 108 2. d. 113. Csertán Sándor zalai kormánybiztos levele Noszlopy Gáspár somogyi korányiztoshoz. Tihany, 1849. július 23.

meg érkeztéig kiállitott, minél előbb azonnal Füredre elszálitani hazafiúi kötelességének ösmerje".[41] Ezek az adatok egyértelműen bizonyítja, hogy a fürdőhelyet biztonságosnak tekintették: másképp aligha tanácskozott volna ott egy egész vármegye tisztikara, illetve aligha rendelik volna éppen oda a harci tapasztalatokat még nem szerzett újonc katonákat.

Katonai szempontból az kölcsönözött némi jelentőséget Füreднek, hogy kikötője, valamint a Kisfaludy gőzös révén a vízen is megközelíthető volt, vagyis a Balaton túlpartjáról is gyorsan el lehetett érni. Hertelendy Károly 1849 júliusában, amikor Keszthely már az ellenség kezén volt, még arról írt Noszlopynak, hogy a hajó naponta kikötött Füreden: „a gőzös naponkint Badatsoni és Fülöpi[42] átjárásokig fog mindaddig utazgatni Füredről és vissza, még ön a kedvezőbb körümények fordultával a Gőzösnek Keszthelyig menetelét előbbi rendszerébe vissza állitva meg engedi; – de meg vannak téve a rendelések, hogy Badacsoni és Folynódi kikötőjinél a Gőzös mind a Somogyi mind Keszthely vidéki s Zalai kőrülállásokrul tudósításait nyerhesse s azokat Füreddel sietve s biztossan kőzölhesse."[43]

Noszlopy, a „19. század legbátrabb embere", a Balaton északi partjára átkelve Somogyból, Füreden ütötte fel főhadiszállását augusztus elején. Ő is tekintélyes számú vendéget talált itt, amiről testvére is megemlékezett: „Az itt előttünk mulatozó urak, kardcsörtető tisztviselők és úriasszonyok, akik már elparentálták a forradalmat, most Noszlopyék kedvében jártak. Volt tánc, zene és egyéb szórakozás. [...] Mintha előérzetök sugallta volna, hogy magukat részegítő örömöknek adják át, mert utoljára van szerencséjök e honi paradicsom látásában örvendeni."[44]

Noszlopy, ez az elhivatott szabadságharcos, véget vetett a fürdői nyugalomnak. A füredi fürdőigazgatói posztot több, mint fél évszázadig, 1833-tól 1888-ig betöltő Écsy László egy levelében pl. azzal fordult a kormánybiztoshoz, hogy a füredi fürdő birtokosának, a tihanyi apátságnak négy lova már 4. napja ágyúkat szállít Veszprémbe: „Könyörgésem megujjitom, s esedezem az Apátság nevében ne terheltessék rendelkezni hogy minel előbb a kérdésben lévő 4 ló két kocsis megjöjjön."[45]

Foglyokat is őriztek ekkor a fürdőn, amiről Francsics Károly veszprémi borbélymester is megemlékezett naplójában: „8-án három utazóhintók fogattak el itt a városban [ti.Veszprémben – K. Cs.], melyeken 3 kamara tisztek s néhány dámák voltak a bennülő utasok. [...] a férfiak másnap fegyveres késéret alatt mint foglyok Füredre vitettek. Ezen napon fogtak el 3 szekér tisztet is, melyek Bécsből Pestre voltak szállitandók. Ezek is Füredre késértettek."[46]

---

[41] MOL H 108 3. d. 19. Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztos levele Fejér megye másodalispánjához. Tab, 1849. augusztus 5.

[42] Révfülöp – K. Cs.

[43] MOL H 108. 2. d. 114. Hertelendy Károly levele Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztoshoz. „Kisfaludy Gőzösről", 1849. július 23.

[44] Noszlopy Antal: Az 1848–49-ki dunántúli önvédharc pótrajzául az általános magyarkori önvédharc történetéhez. Másolat. Városi Helytörténeti Gyűjtemény, Balatonfüred (= VHGyBf) 192.

[45] MOL H 108. 2. d. 156. Écsy László fürdőigazgató levele Noszlopy Gáspár somogyi kormánybiztoshoz. Balatonfüred, 1849. augusztus 12.

[46] Francsics Károly: Kis kamarámban gyertyát gyújték. Bp., 1973. 241.

Augusztus 9-én még két század vadász és egy huszárszázad szállt partra Fürednél, ahonnan másnap Veszprémbe vonultak.[47] Noszlopyhoz Füreden csatlakozott előbb Fejér vármegye alispánja ötszáz katonával, majd a Kisfaludy fedélzetén Fejér és Tolna vármegyéből érkezett újoncok jöttek Füredre.[48] Másnap, 10-én Noszlopy összehívta Füredre a Zala megyei bizottmányi ülést, hogy anyagi segítséget és további újoncokat kérjen, ám hiába, ezeket nem kapta meg.[49] Ismert, hogy aznap többen Keszthelyről a Kisfaludy fedélzetén érkeztek Füredre e tanácskozásra és a hajó fedélzetén ott volt Deák Ferenc is.[50] Noszlopy augusztus 14-én Füredről Veszprémbe távozott,[51] amelyről Francsics is említést tett naplójában: „Délre ismét jöttek Füred felől vagy 3 negyedfél ezer magyar katonák, 9 ágyú és több mindenféle poggyászos szerekekkel, kik szinte [szintén – K. Cs.] a tegnap jöttekhez szálltak táborba."[52] Újabb egy nap elteltével azonban a Veszprémbe irányított honvédsereg már továbbvonult a városból. Idézzük ismét Francsicsot, aki egy ismerősétől értesült az aznapi eseményekről: „egyik része elment Fehérvár felé, másik Pápára, harmadik visszament Füreднek. Azt mondják, Somogy megye felől nagy csorda horvát nép jön, holmi 15-16 ezret beszélnek. Azt is mondják, hogy tegnap a Balatonon lebegő gőzhajóra ágyúztak is, de az szerencsésen elillanván, Füredнél kikötött."[53]

Maga Noszlopy, miután értesült a világosi fegyverletételről, mellette kitartó bajtársaival Veszprémből visszatért Füredre és továbbvonulása előtt ott rejtette el kormánybiztosi iratait, amelyet a Horváth-ház „Alfonzó[54] nevű alkalmazottja" 1850 júliusában átadott Bogyay Miklós szolgabírónak.[55] (Az iratokat aztán Csorba Edvárd császári királyi főbíró még abban a hónapban átvette Bogyaytól, de az e tanulmányban is többször idézett egyik forrás, Noszlopy Antal „önélet-leírása" szerint Bogyaynál maradt.[56])

Egyes híradások szerint Noszlopy a kardját is egy füredi szénapadláson dugta el, és az 1930-ban onnan épségben elő is került – ám ez utóbbi, kissé legenda-ízű adat nehezen ellenőrizhető.[57] Érdekes azonban, hogy azt minden kétség vagy kritika jele nélkül átvette az 1988-ban megjelent Füred-monográfia.[58]

---

[47] Veress D. Cs.: Szabadságharc, i. m. 21.

[48] Andrássy A.: Noszlopy Gáspár, Dél-Dunántúl, i. m. 328–329.

[49] Czigány László: Laky Demeter és Sebesy Kálmán a szabadságharcban (1848–1849) Zalai Gyűjtemény, 35. Zalaegerszeg, 1994. 210.

[50] Ambrus József: Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus papkatonák albuma. Nagykikinda, 1892. 244.

[51] Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár illegális évei (1849–1853) Somogy megye múltjából, 13. Kaposvár, 1982. 103.

[52] Francsics Károly visszaemlékezései. S. a. r. és szerk.: Hudi József. Pápa, 2001. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 3.) 256.

[53] Francsics Károly visszaemlékezései, i. m. 256.

[54] Alfonso Ferenc, a Horváth-ház inspektora (felügyelője)

[55] Andrássy A.: Noszlopy Gáspár illegális, i. m. 105.

[56] Somogy Megyei Levéltár. Einreichungs Protokoll. 1850. No. 1824. A forrást Csóti Csaba, a Somogy Megyei Levéltár levéltárosa bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.

[57] Csizmadia Darab József levele a balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjteményhez. Bp., 1997. október 21. VHGyBf

[58] Zákonyi F.: i. m. 538.

Noszlopy füredi és veszprémi tartózkodása alatt a rendkívüli helyzetre tekintettel a kemény kéz politikáját gyakorolta. Egyik meghiúsult intézkedéséről a paloznaki plébánia Historia Domusa árulkodik: „Augusztus 20-án [...] veszély fenyegeté a Plébánost, ugyannyira, hogy már ki is adá az akkoriban Savanyó-vízen tartózkodó Noszlopi Gáspár a parancsot, miszerént harmadnap múlva elfogassék, s csak úgy menekült meg, hogy azoknak, kik elakarták fogni, magoknak is rögtön el kellett Füredről távozni."[59]

Hogy a paloznaki plébános alighanem komoly veszélytől menekült meg, azt kiválóan példázza Kapi József székesfehérvári szenátor szomorú sorsa.[60] Kapinál, aki az 1849. augusztus 2-án Gaál Eduárd császári és királyi biztos által kinevezett új városi tisztviselői karnak tanácsnoki rangban lett a tagja,[61] Mednyánszky Sándor szabadcsapata városa hódoló nyilatkozatát lelte meg. Ezért Kapinak életével kellett fizetnie: mivel Fehérvár ekkor már császári kézen volt, kivégzésére épp augusztus 20-án került sor Veszprémben. Aznap, amikor a paloznaki plébános megmenekedett az elfogatás elől – és aznap, amikor Fehérvárott a városi tanácsot arra utasította az oda bevonult Falkenhayn tábornok,[62] hogy a városházára tűzzenek ki egy fekete–sárga zászlót [63] Kapi szomorú sorsát Francsics Károly naplója is megörökítette.[64]

Augusztus 22-én Füred már Nugent[65] császári tábornok katonái kezére került.[66] Szeptember 2-án a Kisfaludy gőzöst a füredi kikötőben vizsgálták át a császári csapatok. Hogy erre miért került sor, azt érdemes — ugyancsak Francsics nyomán — kissé részletesebben is megvizsgálni, ugyanis a jótollú borbély naplója által rögzített események egyértelműen világítanak rá arra, hogy a fürdővendégek tekintélyes része csakugyan nem akart semmi mást a fürdőn, mint meghúzni magát addig, amíg a bizonytalan, csapatok mozgásával járó, vészterhes idők el nem múlnak. A vagyonosabb füredi vendégek egy része ugyanis a Kisfaludy gőzösön bevette magát a tóba, ahol gyakorlatilag megközelíthetetlenek voltak, másik gőzhajó nem lévén a Balatonon: „A Balatonon lévő Kisfaludy nevű gőzhajó, több főurakkal, menekvőkkel bevette magát a szép széles magyar tenger közepére, s már néhány napok óta onnand nézi mosolyogva a partokról utána ásító, de hozzá nem férhető osztrákokat. Hogy meddig maradt azon helyheztetésben, afelől majd alább. Szeptember 2-án vasárnap volt. A balatoni gőzhajó szokott állomásán, Füreden kikötött, s amint megállapoda, azonnal rajt volt a katonai vizsgálat, de nem találtak semmi keresettet, a rajt volt menekvők légbe röpültek-e, vagy hová lettek, azt megtudni nem lehetett. Mert mire a vizsgálat ment, a hajó minden eleven lénytől üres volt."[67]

---

[59] Veress D. Csaba: Az évezredes Paloznak. Veszprém, 1993. 182.

[60] Kapi sorsára nézve értékes dokumentumokat közöl: Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Szerk.: Csurgai Horváth József–Hudi József–Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 1998. (Források Székesfehérvár történetéből, 1.) 440–442.

[61] SzVL Bizottmányi jegyzőkönyv, 1849. No. 3513.

[62] Gróf Eugen Isidor Falkenhayn császári tábornok.

[63] SzVL Tjkv., 1849. No. 12.

[64] Francsics Károly visszaemlékezései, i. m. 259.

[65] Laval Nugent von Westmeath ír származású császári táborszernagy.

[66] Cserny M: i. m. 142.

[67] Francsics Károly visszaemlékezései, i. m. 263.

A fürdővendégek megítélése

Zene, tánc, mulatság, prostituáltak Az 1848–49 során Füredről tudósító hírek — a csapatok mozgásai mellett — többnyire a mindennapi fürdői életvitelt űző, vagy legalábbis azt űzni igyekvő vendégekről tudósítanak. Kik lehettek azok, akik a forradalom és szabadságharc idején is egy fürdőn mulatozva töltötték napjaikat? Milyen társadalmi rétegekből kerültek ki ők? Ugyanazok az emberek keresték-e fel Füredet e két évben, akik a korábbiakban/későbbiekben? A rendszerváltás előtt, amikor 1848. március 15-e ünneplése fokozottan „átpolitizált" volt, a kellőképpen befolyásolt közvélemény többsége is úgy gondolkodott — talán egy szűk történészi réteget leszámítva —, hogy aki nem fogott fegyvert a hazáért ezekben a napokban, az csak áruló lehetett. A történéseket meghatározó és irányító, illetve az azokra „válaszoló" emberi döntések, cselekvések, magatartásformák mögött rejlő okok feltárásának és megértésének árnyalt megközelítése a legkevésbé sem volt jellemző. Ezt az „egyirányú" gondolkodást erősítette a Monarchia idejéig visszanyúló szépirodalmi hagyomány is.

Érzékletes példát szolgáltat e szemlélet bemutatására annak megítélése, hogy 1848–49 során kik időztek Füreden. Zákonyi Ferenc erről a témáról az alábbi sommás értékelést adta: „már itt is mindenki a kitört forradalomról beszélt. Nem mintha Füreden akkor különösebben lelkesedtek volna érte. Itt is megváltozott a vendégek köre. Akik érezték, hogy a nemzet életére nézve fontos események kezdődtek, már visszahúzódtak és készültek a későbbiekre, hiszen a józanabbak tudták, hogy a kamarilla nem nézi tétlenül a magyar eseményeket. Viszont a „gutgesinnt" császárhű elemek nagyon jól érezték magukat a fenyegető vihar előszelében is."[68] [...] „Éppen 1849-ben, amikor nemzetünk élethalálharcát vívta, emelkedett legmagasabbra a fürdővendégek létszáma. Akkor is voltak olyanok — mint minden nagy nemzeti megmozdulásunk idején —, akik az önző saját céljaikat fontosabbnak tartották a nemzeténél. Tehát amikor a nemzet nagy része fájdalmában visszahúzódva siratta kivégzett vezéreit, rabságra, börtönre, akasztófára küldött fiait, voltak, akik jól érezték magukat a fürdőn. Sőt 1852-ben hálaadó lelkendezések között fogadták Füreden a szabadságharcot leverő I. Ferenc Józsefet."[69]

A korábbiakban már esett szó arról, hogy nyilván van összefüggés a két rendkívüli év magas vendéglétszáma és a szabadságharc eseményei között, ekként pedig Zákonyi fenti állítása részigazságokat nyilván tartalmaz. Ám térjünk vissza a korábban feltett kérdésre: kik voltak azok, akik Füreden időztek e két év nyarán? Döntően valóban mások, mint akik a korábbi években megkedvelték a fürdőt? Tényleg „kicserélődött a vendégek köre"? Lehetséges-e, hogy 1847-tel bezárólag jobbára igaz hazafiak látogatták Füredet, 1848–49-ben viszont a nemzeti ügy árulói lapultak meg a tóparton, majd ezt követően ismét a passzív ellenállásba húzódott egykori reformkori liberálisok és 48-asok, kivéve 1852-t, amikor országjáró körútja során a Balaton környékét is meglátogató Ferenc Józsefet ismét a „schwarzgelbek" mamelukhada fogadta füredi látogatás alkalmával?

[68] Zákonyi F.: i. m. 196.
[69] Zákonyi F.: i. m. 198.

Pápai fürdővendégek Füreden

Ha megvizsgáljuk az egyik legnagyobb füredi szálló, a vendégek tekintélyes részének kosztot és kvártélyt nyújtó Horváth-ház[70] fennmaradt számadásait, és ezeken belül a házban megszállt vendégek névsorát az 1848., 1849., 1850. és 1851. évből, akkor világosan kiderül, hogy ezekben az években egyáltalán nem fedezhető fel lényeges eltérés a megszállt vendégek társadalmi státusában, eltolódás a különféle rétegeket képviselők arányában, sőt törzsvendégek is szép számmal előfordultak. Hogy konkrét példákkal is igazolhassuk ezt az állítást, az alábbiakban először a Füredhez a korabeli viszonyok között közel fekvő Pápa városának lakosait[71] vesszük közelebbi vizsgálat alá a kutatott években.

Közülük pl. az 1846-ban is Füreden nyaraló Spitzer Jakab kereskedőt 1848-ban is ott találjuk a Horváth-ház vendégei között.[72] Szauer József kereskedő 1844 után 1849-ben is felbukkant Füreden,[73] majd 1851-ben ismét.[74] Krausz Regina kereskedőné pedig 1850-ben szállt meg a Horváth-házban, majd 1863-ban is élvezte Füred vendégszeretetét.[75]

A rendkívüli események hozadéka sokkal inkább abban érhető tetten, hogy az 1849. évi idényben meglehetősen sok az 1-2 éjszakára érkező — nyilván átutazó — vendég. Mint láthattuk, Füreden igazán komoly zűrzavart csak 1849 augusztus elejétől lehetett tapasztalni, amikor Noszlopy Gáspár és csapatai megérkeztek Somogyból, majd távozásukat követően a császári csapatok vették át az uralmat. Egyértelműen bizonyítják ezt más pápai törzsvendégek példái is. Kedvelte a fürdőt az 1848–49 után egyértelműen aulikusnak mutatkozó Pápay Miklós, aki 1849 végén mint a megyehatóság pápai járásának császári királyi főbírája működött,[76] és aki ugyan választott tagja volt a Pápai Kaszinónak, 1851-ben mégis kötelességszerűen kötötte engedélyhez a Kaszinó további működését,[77] vagy Gyalókay Ferenc, akit 1849-ben helyezett a hatalom Pápa nyakára aljegyzőnek,[78] de 1851. június 28-án betegségére hivatkozva leköszönt posztjáról.[79]

De füredi törzsvendég volt Pápáról budafalvi Vermes Illés uradalmi ügyész is, akit 1848-ban a város követévé választott az első népképviseleti országgyűlésbe,[80] és aki e tisztének becsülettel eleget is tett, egészen a kormány 1848 végi

[70] A ház történetére nézve részletesen: Feiszt György: Adalékok a balatonfüredi Horváth-ház történetéhez. Műemlékvédelem, 21. (1977) 3. sz. 178–181.

[71] Részletesen l.: Katona Csaba: „Pápáról igen szép útja van Balatonfürednek" Adatok a reform- és dualizmuskori pápai polgárság mentalitásához. Lapok Pápa történetéből, 4–5. sz. Panniculus ser. C. no. 149–150. 333–374.

[72] VaML XIII. 18/25. No. 226. A Horváth-ház 1849. évi számadása. (= No. 226)

[73] VaML XIII. 18/25. No. 139.

[74] VaML XIII. 18/25. No. 372. A Horváth-ház 1851. évi számadása (= No. 372.)

[75] VaML XIII. 18/25. No. 273. A Horváth-ház 1850. évi számadása (= No. 273.)

[76] Somfai Balázs: Pápa mezőváros igazgatása 1848/49 után. Vázlat a múlt századbeli ötvenes évekről. Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 352. és Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Szerk. Hudi József. 270.

[77] DREL Kézirattár. O 794. Miscellanea. No. 519. Pápay Miklós járási szolgabíró engedélyhez köti a Pápai Kaszinó működését. Pápa, 1851. július 16.

[78] Somfai B.: i. m. 352.

[79] Somfai B.: i. m. 356.

[80] Hermann István: Plosszer Ferenc káplán feljegyzései a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában. Pápa, 1998. 40. Plosszer mint Nagyganna plébánosa, maga is nyaralt

Debrecenbe költözéséig.[81] Tagja lett a Pápai Kerületi Választmánynak is, több más pápai illetékességű füredi törzsvendég (Bezerédy Mihály, Eöri Szabó Antal,[82] Pápay Miklós[83]) társaságában.[84] Ugyancsak ő töltötte be a pápai nemzetőrök kapitányi posztját is.[85] Ennek ellenére 1849. október 22-től ő volt a pápai járás főszolgabírája,[86] majd 1851. szeptember 20-ától a városvezetésben is helyet kapott,[87] 1872-től pedig Veszprém vármegye alispánja.[88] Szomorú érdekesség — s talán a fürdők gyógyulást elősegítő jellegével is összefüggésbe hozható adalék — halálának oka: hosszú ideje kínzó torokbaját orvoslandó, műtétnek vetette alá magát és a balul sikerült beavatkozás közben elvérzett.[89]

Hogy a politika egyébként sem szakította szét teljesen és véglegesen egy adott település elitjét, azt világosan mutatják olyan személyiségek szerepvállalásai a város és Veszprém vármegye hivatali posztjain már az 1850-es évek első felében, mint Vermes Illés, aztán idősebb Martonfalvay Elek, aki 1849-ben helyettes főszolgabíró volt,[90] de 1852. március 20-án Pápa város ügyvédje lett,[91] vagy Mikovinyi Ignác, akit 1848-ban a Pápai Kaszinó főigazgatójává,[92] majd Pápa város főbírájává választottak,[93] 1856-ban pedig városbíró lett (addig pedig helyettes polgármester volt).[94]

Ugyancsak ezt igazolja az a tény is, hogy az 1852. évi füredi fürdőlistán jelen vannak az 1848-ban igencsak aktív szerepet vállalt pápai személyiségek is: Bezerédy Mihály uradalmi jószágigazgató, aki azzal tűnt ki Pápán a szabadságharc során, hogy a nemesfémgyűjtés idején 26 font és 1 egész 1/16 lat súlyú ezüstöt adományozott egymaga,[95] aztán Vermes Illés, Kerkápoly Károly, aki 1847-től tanított Pápán, majd 1865-ben országgyűlési képviselővé választották Deák-párti programmal, honvédelmi államtitkár, 1870–73 között pedig — politikai karrierje csúcsán — pénzügyminiszter lett,[96] továbbá Tarczy Lajos, a kollégium matematika–fizika–filozófia tanára, később az Akadémia rendes tagja,[97] idősebb Marton-

---

Füreden 1855-ben. VaML A felsőőri cs. kir. vegyes szolgabíróság. Közigazgatási iratok. Fürdőfelügyelőség, Felsőőr. 1855. Liste der angekommenen P. T. Gäste/Névsora a t. cz. vendégeknek. 3.

[81] Hudi József: Pápa város önkormányzata 1848/49-ben. Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 327.

[82] Ügyvéd, megyei aljegyző, szolgabíró, 1843-tól megyei adóvevő, majd főadóvevő, aki nemzetőrként harcolt 1848–49-ben és eközben érte a halál. Veszprém Megyei Levéltár (VeML) IV. 1. a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (= IV. 1. a.) 1843. No. 2957.; VeML IV. 1. a. 1847. No. 1606.

[83] Bezerédy, Vermes és Pápay adatait l. alább.

[84] VeML IV. 101. b. Veszprém Vármegye Állandó Bizottmányának iratai. 1848. No. 372. A Pápai Kerületi Választmány alakulási jegyzőkönyve. Pápa, 1848. március 26.

[85] Hudi J.: i. m. 341.

[86] Francsics Károly visszaemlékezései, i. m. 270.

[87] Somfai B.: i. m. 455.

[88] Hermann I.: i. m. 40.

[89] Jakab Réka: Az ugod-vadkerti fürdő a reformkorban. Acta Papensia, 1. (2001) /1-2. sz. 51.

[90] Hudi J.: i. m. 338.

[91] Somfai B.: i. m. 357.

[92] DREL A Pápai Kaszinó jegyzőkönyvei. 1849. No. 3. Tisztújítási jegyzőkönyv. Pápa, 1849. január 7.

[93] Hudi J.: i. m. 329. és Hermann I.: i. m. 40.

[94] Somfai B.: i. m. 355.

[95] Hudi J.: i. m. 327.

[96] Pápai pedagógus lexikon. Főszerk.: Tungli Gyula. Pápa, 1997. 60.

[97] Pápai pedagógus, i. m. 115–116.

falvay Elek – épp a Ferenc József látogatása által fémjelzett évben. Ugyancsak jellemző eset, hogy Pápay Miklós mint császári királyi szolgabíró tett javaslatot 1849 októberében Pápa hivatalszervezeti átalakítására s ennek során bírónak javasolta Mikovinyi Ignácot.[98]

Az, hogy ezek az emberek szűk három évvel az 1848–49. évi szabadságharc leverése után a nem éppen olcsó árairól nevezetes Füreden időztek, cáfolni látszik azt a tényt, hogy ezekben az években az ország egésze a teljes elnyomatás és keserűség igáját nyögte. A kétségtelenül rendkívül nehéz politikai helyzetben is a maga medrében folyt tovább a mindennapi élet, láthatóan a forradalmi eseményekben erőteljesen „kompromittálódott" személyek tekintélyes hányada számára is. A pápai törzsvendégek szemléletes példája azt látszik igazolni, hogy az általános megítélés, miszerint a reformkorban jobbára derék hazafiak, 1848–49-ben és azt követően, az '50-es években viszont a nemzet sorsa iránt érzéketlen léhűtők nyaraltak inkább a Balatonnál, nyilvánvalóan hamis.

Összegezve az állapítható meg, hogy a pápaiak között többen is állandó vendégei voltak Fürednek az 1840-es, '50-es, '60-as évek egésze során. A törzsvendégek felbukkanása mind 1848–49 előtt, mind pedig utána egyértelművé teszi, hogy a forradalom és szabadságharc a fürdő látogatása szempontjából nem nevezhető cezúrának.

Az 1848–49-ben a Horváth-házba szállt vendégek

Bizonyos Baumgartner Ábrahám 1848 nyarán kétszer is megszállt a Horváth-házban, de őt sejthetjük az 1850-ben ugyanott szobát kivevő „Baumgartner A." személyében is. Az 1848-ban Schlesinger Leopold néven szereplő vendég is azonos lehet az 1850-ben és 1851-ben is Füreden nyaraló Schlesinger Lipóttal. Stein Náthán a vizsgált időszak két „szélső" évében, 1848-ban és 1851-ben bukkant fel Füreden. Sihulsky Ferenc neve 1848-ban, 1850-ben és 1851-ben is ott van a Horváth-ház listáján, s aligha kétséges, hogy őt takarja az 1849. évi „Sihulsky úr" bejegyzés is. 1848-ban bizonyos „Grünhut J." nevét találhatjuk meg a listán, 1851-ben ugyanő kétszer is megszállt a Horváth-házban: egyszer mint „Grünhut doktort", egyszer mint „Grünhut Ignác doktort" jegyezték be a nevét. Az Inkey család tagjai közül Lajos 1848-ban egyszer, míg 1849-ben összesen négyszer szállt meg a Horváth-házban. Inkey József neve egyszer olvasható az 1851. évi listán, 1848-ban viszont ő is három ízben fordult meg a szállodában. Vélhetően az 1848-ban Füreden időző Strasser Dávid is azonos az 1849-ben ugyancsak ott felbukkanó Strasser úrral. Wodianer Sámuel neve is mindkét forradalmi évben fellelhető a Horváth-ház vendégei között. Vélhetően az 1848-ban bejegyzett „Gosztonyi úr" és az 1850-ben listára vett „Gosztonyi tanácsos" is ugyanazt a személyt takarja: Gosztonyi Pál hétszemélynököt, a fürdő régi törzsvendégét. Füred állandó vendége lehetett az a férfi is, akit mind 1848-ban, mind pedig 1849-ben csak mint Torma urat jegyeztek be, de 1849-ben „idősebb Thorma József" is a Horváth-házban vett ki szobát. Valószínű, hogy az 1848-ban a Horváth-házba szálló „Salamon úr" is azonos az 1849-ben hasonlóképp cselekvő Salamon Lajossal. A Csa-

[98] L. 93. lj.

podi Pál nevű vendég csak 1849-ben kereste fel a Horváth-házat, de ezen a nyáron három ízben is! Bizonyos Edelmann Károly hasonlóképp tett, ám ő „csupán" két ízben, 1851-ben. 1849-ben és 1850-ben is fellelhető a névsorban bizonyos Sárközy úr neve, akinek személyében vélhetően szintén régi törzsvendéget tisztelhetünk. Valószínűleg egyazon személy az 1849-ben Blauhorn úrként feltüntetett vendég az 1851-ben feltünő Blauhorn M-mel, és ugyanez a helyzet az 1849-ben bejegyzett Szauer József és az 1851-ben a Horváth-házban megszállt Sauer József esetében is (l. említését fentebb a pápai fürdővendégek között). Rein Ignác neve 1849-ben, 1850-ben és '51-ben is felbukkan, éppúgy, mint Pollack Mihályé. Úgyszintén fenti két évben kereste fel a Horváth-házat Bezerédy Miklós is, azzal a különbséggel, hogy 1849 nyarán ő kétszer is szerencséltette jelenlétével a jeles szállodát. Ebben az évben egy bizonyos Badakovits úr is Füreden nyaralt, valamivel később érkezett meg a felesége, akit egyszerűen mint Badakovitsnét jegyeztek fel. 1849-ben és 1850-ben is a Horváth-házban hált Scheiber J., előbbi évben egy „Scheiber urat" is feljegyeztek a vendéglistára. A jeles dunántúli Ostffy család tagja, Sándor 1849-ben és 1850-ben kereste fel a Horváth-házat Füreden. Az 1849-ben kétszer is a Horváth-házban megszálló Varga Ignác is azonos lehetett az 1850-ben az épületet ugyancsak felkereső Varga úrral. Egy Govrik Márton nevű vendég pedig csak 1849-ben található meg a házban megszállók listáján, ekkor azonban — másokhoz hasonlóan — kétszer is. Ugyanez a helyzet egy Delimanics István nevű vendéggel 1850-ben. A Löwy Ignác nevű vendég két egymást követő évben, 1850-ben és '51-ben vette igénybe a Horváth-ház szolgáltatásait, ő tehát a forradalom és szabadságharc idején nem szállt meg ott. Vele ellentétben a Németh Antal nevű vendég 1849-ben és 1850-ben időzött Füreden. Grün Rosalia 1849-ben és 1851-ben volt a jeles szálloda vendége. Az pedig aligha kétséges, hogy az 1850-ben Füreden időző Dona Dömötör azonos az 1851-ben hasonlóképpen cselekvő Dona Demeterrel. Azonos személy lehet az 1849-ben Rothauser Wolf, 1850-ben Rathauser Farkas néven bejegyzett vendég. A hölgyek közül Goldberger Zsanett 1850-ben kétszer is a Horváth-ház vendége volt, 1851-ben pedig egyszer. Magyari Ferenc 1850-ben és 1851-ben lakott a Horváth-házban füredi nyaralása idején. 1848-ban a Horváth-ház vendége volt a gróf Zichy-Ferraris család egyik, a listán meg nem nevezett tagja, aki gyaníthatóan azonos az 1850-ben és 1851-ben is Füreden időző gróf Zichy-Ferraris Emánuellel (Manóval). A Zichy család egy másik tagja, Károly 1848-ban éppúgy megszállt a Horváth-házban, mint 1851-ben. Ugyancsak az arisztokraták közül bizonyos gróf Andrássyné 1849-ben kétszer is a legnagyobb füredi szállodában vett ki szobát.

Fenti példák világosan bizonyítják, hogy számos esetben volt példa arra, hogy azok az emberek, akik 1848–49-ben Füreden időztek, később is megtették ezt. Ez azonban még nem bizonyítja azt, hogy nem csupán aulikus, a forradalommal szembenálló személyiségekről van szó. Ha azonban a vendégekről a számadásokban fennmaradt adatok alapján megkíséreljük a személyek legalább egy részét azonosítani, ennek alapján megerősítést nyer az a korábban hangoztatott állítás, hogy sokkal árnyaltabban kell kezelnünk a forradalom és szabadságharc idején a fürdőn idézők megítélését. Lássunk néhány példát először 1848 nyaráról.

A fentebb említett gróf Zichy Ferraris Manó[99] (Emánuel), aki 1848-ban, 1850-ben és 1851-ben volt a Horváth-ház vendége, fegyverrel harcolt a forradalom idején. Később pedig az 1860-as évek elején a rendszerint Füreden időző arisztokrata társaság vezéralakja, a fürdőközönség ünnepelt kedvence volt. („lehetetlen különös elismeréssel nem emlékezni gr[óf] Zichy Manó ő méltóságáról, ki különben is B[alaton]-Fürednek számos évek óta valóságos szellemi fűszere, lelke, éltetője és hangadója lévén, a nemzeti öltözködésben is oly hatásdús és elragadó példával megy előbb."[100]). Nos, alighanem csúnya méltánytalanság volna azzal vádolni őt, hogy a tősgyökeres „schwarzgelbek" közé tartozott.

Ugyanez mondható el az ugyancsak 1848-ban a Horváth-házban megszállt báró Lo Presty Lajosról is, aki ugyancsak fegyvert fogott a forradalom oldalán 1848–49-ben, később pedig — ugyancsak Füred arisztokrata törzsvendégei közé tartozva — '48-asságával tüntetett 1861 olyannyira átpolitizált nyarán a fürdőn: „Báró Lo-Presty Lajos [...], ki egész családjával, nevezetesen nejével, született Esterházy Seraphin grófnő asszonysággal, s a fürdő csillagaival, Eugénia és Seraphin b[áró] kisasszonyokkal, úgy Esterházy Sarolta grófnővel már június 16-a óta szerencsélteti és ékesiti a fürdőt s annak összes vendégeit, junius 28-án sötétkék posztóból készült fehérre uriasan és fényesen kizsinorozott pitykés dolmányban és mellényben, bőujju ingben, hosszú rojtos bő gatyában, sarkanytus csizmákban jelent meg perge kalappal nagyjaink közt a sétatéren. [...] Lo-Presty báró úr az egész tánczvigalmat fennebbi öltönyében lejté a legmeghatóbban s oly kellemmel, köztetszéssel végig, hogy mindenki dicséretekkel halmozá el."[101]

A fenti leírás alapján szinte kínálja magát a megoldás, hogy a báró cselekedetét egyszerű népszerűség-hajhászásként, a tüzes 48-asság puffogtatásaként könyveljük el. Azonban, ahogy már említettük, Lo Presty Lajos 1848–49-ben a saját költségén toborzott huszárcsapat élén vett részt a szabadságharcban s így nem lehet azt állítani, hogy csupán 1861-ben kérkedett 48-as szellemiségével, illetve az azokra utaló magyaros ruhadarabok viseletével (vagy ha azt is tette, volt rá jogalapja). Sőt ha a megfelelő helyen felütjük Degré Alajos visszaemlékezéseit, ahol Lo Presty Lajos és Árpád viseletét írja le, akkor az is kiderül, hogy a báró már 1848-ban is adott a látványos külsőségekre: „Mindkettő lobogós ingujjat, sujtásos vörös mellényt s panyókára vetett zöld dolmányt viselt. Fején kalpag s oldalán kard volt."[102] A Balaton-Füredi Napló szerkesztőiben 1861-ben fel sem merült a kétség a báró őszinte hazafiságával kapcsolatosan.

A Horváth-ház vendégei között lelhetjük fel bizonyos „Woynits úr" nevét is. Bár személye nem azonosítható teljes bizonyossággal, valószínű, hogy Vojnits István szabadkai (Bács megye) táblabíró rejtőzik a bizonytalan meghatározás mögött, aki régi, visszatérő vendége volt Fürednek, 1841-ben pl. bizonyosan ott nyaralt.[103]

---

[99] Gróf Zichy Ferraris Manó (Emánuel) (1808–1877), Zichy Ferenc tábornok fia, katonatiszt, a szabadságharc idején honvédőrnagy.

[100] Hírharang. B-fN, 1. (1861) 3. sz. 22.

[101] Hírharang. B-fN, 1. (1861) 3. sz. 21.

[102] Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Bp., 1983. 400.

[103] Vojnits 1841. évi füredi jelenlétének egyik biztos forrása az az évi füredi fürdőlista, amely a balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjteményben lelhető fel (= Fl), illetve zadjeli Schlachta Etelka Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában őrzött naplója. Ennek 1841-ben kelt, füredi

A Vojnits-család több tagja is — más délvidéki családokhoz hasonlóan[104] — Füred visszatérő látogatója volt, nem csupán 1848-ban látogatták meg a jeles fürdőhelyet, hogy ott „meghúzzák" magukat.

Ekkor időzött a Horváth-házban Wodianer Sámuel[105] bankár és nagykereskedő is, akiről végképp nehéz lenne feltételezni azt, hogy Füreden vélte megtalálni a menekülés biztos helyét. Ő vélhetően tényleg nem akart mást, csak pihenni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy 1849-ben is a Horváth-házban találjuk őt.

Füreden nyaralt 1848-ban Gosztonyi Pál hétszemélynök is, majd pedig ezt tette 1850-ben is. Csakúgy, mint jónéhányszor a korábbi években, így pl. 1841-ben is.[106] Gosztonyi a Heves vármegyei Gyöngyösön lakott, ahonnan rendszeresen ellátogatott Füredre nyaranta. Vajon feltételezhető-e, hogy ő is csupán a hadi események alól akarta kivonni magát, amikor a forradalom évében is a fürdőre utazott Gyöngyösről?

Bizonyosan az udvarhű elemeket képviselte viszont gróf Zichy Károly,[107] jelenléte azonban korántsem bizonyítja azt, hogy: „Itt is megváltozott a vendégek köre. Akik érezték, hogy a nemzet életére nézve fontos események kezdődtek, már visszahúzódtak és készültek a későbbiekre, hiszen a józanabbak tudták, hogy a kamarilla nem nézi tétlenül a magyar eseményeket." Zichy Ferraris Manó okán már esett szó a Zichy család füredi jelenlétéről, e helyt azonban érdemes kiemelni, hogy a reformkor éveiben ez a grófi család feltűnően kedvelte Füredet. Így pl. 1841-ben ott nyaralt Zichy György feleségével és három fiával, valamint Zichy Jozefa és Zichy Amália, továbbá Zichy Ödön Kálozról (Fejér megyei), akit 1848-ban Görgey Artúr akasztatott fel Csepelen, illetve maga Zichy Károly is Pozsonyból.[108] S ez csupán egyetlen év. Így Zichy Károly 1848. évi füredi jelenléte sem nevezhető egyszeri, kizárólag a rendkívüli eseményekkel indokolható eseménynek.

Végzetül csupán példának még néhány név 1848 nyarának azon füredi vendégeiből, akik a Horváth-házban vettek ki szobát: gróf Esterházy Mihályné báró Sophie Schopping, báró Lafferth Antal, a Deák Ferenc rokonságához tartozó Nemeskéri Kiss Paulina.

1849-ben bizonyosan a menekülő „hedonisták" táborát gyarapította a már említett báró Metzger Károly, aki Besze János sorozási kísérlete elől tovább is állt Füredről. Nem lehetetlen viszont, hogy a szállóvendégek névsorában említett

---

vonatkozású része három részben megjelent. Katona Csaba: Egy soproni kisasszony a füredi fürdőben (Schlachta Etelka naplója). Soproni Szemle (=SSz), 56. (2002.) 2. sz. 126–145. (= Schlachta E., 1.); Katona Csaba: „Menj, menj leány, vegyűlj a mulatságok zajába" Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (2. rész). SSz, 56. (2002). 3. sz. 256–276. (= Schlachta E., 2.); Katona Csaba: „Menj, menj leány, vegyűlj a mulatságok zajába" Schlachta Etelka balatonfüredi naplója (3., befejező rész). SSz, 56. (2002). 4. sz. 333–346. (= Schlachta E., 3.) Vojnits említése a naplóban többek között; Schlactha E., 3. 335. Schlachta Etelka személyére nézve: Katona Csaba: Napló és írója. Egy lány balatoni „szerelmei" 1841-ben. Partes Populorum Minores Alienigenae, 7. (2002) (Női sorsok a történelemben). 201–230.

[104] Erre nézve: Katona Csaba: A balatonfüredi színház létrejöttének Bács megye-i vonatkozásai. Bácsország, 7. (2002) 10–12. sz. 40–42.

[105] Bécsi állami bankár és nagykereskedő, aki Pesten is folytatott üzleti tevékenységet.

[106] Fl., Schlachta E., 2. 258.

[107] Gróf cifferi Zichy Károly, Vas megye volt adminisztrátora.

[108] Fl.

Hertelendy úr nem más, mint Hertelendy Károly, a balatoni gőzhajózás elindításának egyik fő motorja, ugyancsak Füred régi törzsvendége. Arról, hogy Wodianer Sámuel báró ez évben is, hasonlóan 1848-hoz, megfordult a Horváth-házban, már esett szó. Az 1849-ben a Horváth-házban kétszer is megszálló Bezerédy Miklós (aki 1851-ben is felbukkant Füreden) annak a Dunántúlon sokfelé birtokos Bezerédy családnak a tagja, amely szintén a fürdő törzsvendégei közé tartozott. Ugyancsak néhány példát hozva jelenlétükre 1841-ből: a fürdőn időzött ez évben a már említett pápai Bezerédy Mihály táblabíró mellett Bezerédy Kálmán táblabíró Ménfőről (Győr megye), Bezerédy Ferenc táblabíró Győrből stb.[109] Szintén a törzsvendégek közé tartozott a Tolna megye vezető családjai közé tartozó Perczel család, akik közül bizonyos Perczel úr 1849-ben is szobát vett ki a Horváth-házban. A többször említett 1841. évben pl. a később honvédtábornok, Perczel Móric is ott volt Füreden,[110] csakúgy, mint Perczel Ádámné szül. Rosty Franciska Bonyhádról.[111] Ugyancsak 1849-ben volt a Horváth-ház vendége bizonyos „gróf Haller." Valószínű, hogy azonos azzal a bihari gróf Haller Sándorral, aki 1841-ben is Füreden töltötte nyara egy részét.[112] 1849-ben szállt meg a Horváth-házban a neves építész Pollack Mihály is – majd pedig ezt tette a két következő évben is. S akárcsak egy évvel korábban, a Horváth-ház vendégei között található a Nemeskéri Kiss család egy tagja, ezúttal Nemeskéri Kiss Pálné.

Olyan vendégek nevével, akik már korábban is megfordultak Füreden, a két másik év (1850, 1851) számadásából is példálózhatunk. 1850-ben Ányos István és egy bizonyos Attems grófné jelenlétét említhetjük. Ányos, ez a nagyesztergári (Veszprém megye) táblabíró, szintén Füreden volt a már sokat emlegetett 1841. évi nyáron is,[113] Attemsné alakjában pedig alighanem gróf Attems Lipót ulánuskapitány feleségét, Schärfenberg Emília grófnét kereshetjük, aki ugyancsak Füreden vendégeskedett 1841-ben.[114] 1851-ből viszont egy olyan ember nevét hozhatjuk fel, aki szintén régi vendége volt Fürednek (így pl. a „viszonyítási alapként" rendszeresen felhozott 1841-ben is), ugyanakkor azonban 1848–49 során egyértelműen kiállt a forradalom ellenében. Ez Fiáth Ferenc, 1844-ben Fejér megye alispánja és országgyűlési követe, majd 1860-ban és 1865-ben Veszprém vármegye főispánja.[115] Fiáth 1849-ben rövid időre Székesfehérvár császári biztosa is volt, akit 1849 januárjában pl. le is tartóztattak Fehérvárott, mivel nem tudta igazolni a városba jövetele célját.[116]

Az 1848–49-ben a Horváth-házba szállt vendégek létszáma, érkezésük, távozásuk időpontja

A fennmaradt számadások alapján a vendégek létszámának az alábbi hullámzása figyelhető meg 1848 és 1851 között. 1840-ben összesen 50 tételben je-

[109] Fl.
[110] Schlachta E., 2. 263.
[111] Schalchta E., 2. 274.
[112] Fl.; Schlachta E., 2. 265.
[113] Fl.; Schlachta E., 3. 338.
[114] Schlachta E., 1. 133.
[115] Emlékirata: Fiáth Ferenc: Életem és élményeim. I–II. köt. Bp., 1878. Részlet: Fiáth Ferenc: Balatoni récevadászat. Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. 2. köt. Szerk.: Tóth Gyula. Bp., 1978. 87–96.
[116] SzVL Állandó bizottmányi jegyzőkönyv, 1849. No. 4840.

gyezték be vendégek érkezését, 1849-ben 119, 1850-ben 115, 1851-ben pedig 112 tétel olvasható a számadásokban. A tételek száma azonban önmagában még nem bír kellő forrásértékkel, mert egy-egy vendég több családtaggal, illetve személyzettel is érkezhetett/érkezett, továbbá volt, aki csak 1-2 napot, mások viszont heteket maradtak. A Horváth-ház egy-egy nyári forgalmáról sokkalta inkább árulkodnak az egy-egy évben a vendégek után befolyt summák. A bevételek az alábbiak szerint alakultak. 1848: 1280 forint 23 krajcár, 1849: 2922 forint 45 krajcár, 1850-ben: 4356 forint 36 krajcár, 1851-ben: 3559 forint 39 krajcár.

Ezek az összegek azt mutatják, hogy míg 1848-ban kiemelkedően alacsony volt a Horváth-ház vendégek után húzott jövedelme (amint ezt a mindössze 50 bejegyzett tétel is sejttette), és dacára annak, hogy 1849-ben gyakorlatilag ugyanannyi tétel került bejegyzésre a számadáskönyvbe, mint az azt követő két nyugodt évben, a bevétel akkor is jóval alacsonyabb volt. Ami azt mutatja, hogy számos olyan vendég fordult meg 1849-ben a Horváth-házban, akik csekély bevételt hoztak az intézménynek, vagyis csak rövid ideig tartózkodtak ott. Ez a zűrzavarból fakadó nagy „átmenő" forgalom bizonyítéka, egyúttal itt találjuk számszerűen is a fürdőintézmény egészét tekintve is kimagasló 1849. évi vendéglétszám egyik összetevőjét. Ugyanakkor azonban az 1848. évi alacsony szám még inkább ellentmond az ez évi fürdővendégek összessége magas számának.

Mindenképp érdemes figyelmet szentelni a vendégek érkezése és távozása időpontja hullámzásának, valamint annak is, hogy az egyes vendégek hány napot töltöttek el összesen a Horváth-házban 1848-ban, illetve 1849-ben. A vendégek érkezésének és távozásának időpontját hetekre lebontva az alábbi táblázatba összegeztük.

időpont	érkezők száma		távozók száma	
	1848	1849	1848	1849
ismeretlen időpont	–	12	–	8
május 21–31.	1	1	–	–
június 1–10.	1	7	1	6
június 11–20.	1	6	2	–
június 21–31.	3	21	2	5
július 1–10.	9	24	4	16
július 11–20.	6	33	2	15
július 21–31.	14	24	9	37
augusztus 1–10.	16	10	14	21
augusztus 11–20.	11	8	20	10
augusztus 21–31.	7	–	13	9
szeptember 1–10.	1	–	3	1

Amint a táblázatból is látható, 1848-ban elsősorban a július 21-től augusztus 20-ig terjedő időszakban volt nagy az érkezők száma. 1849-ben ez sokkal inkább az augusztus 1-től 31-ig terjedő időszakban volt így. A távozások száma 1848-ban elsősorban az augusztus 1–31. közötti időszakban volt magas, míg 1849-ben a

július 1-től augusztus 10-ig terjedő időszakban ugrott meg a távozók létszáma. Mit mondanak számunkra ezek az adatok?

1848-ban a távozások július végétől megugró száma illeszkedik a korábbi — békésebb — évek gyakorlatához: az Anna-bál után egyre több vendég hagyja el a fürdőhelyet. Az Anna-bál „hatását" érzékelhetjük a Horváth-házba érkezők számának növekedésében is: részben kifejezetten az Anna-bálra érkezhettek meg többen a vendégek közül, azt követően pedig a fürdő kevésbé zsúfolt volta, illetve ebből következően az alacsonyabb árak gyakorolhattak vonzerőt számos fürdővendégre. Mondhatni: 1848-ban a fürdőélet normális rendje szerint zajlott az élet Füreden.

1849-ben azonban korántsem ez volt a helyzet. Június 21. és július 31. között folyamatosan kiemelkedően magas az érkezők száma a Horváth-házban, ugyanakkor július 1. és augusztus 10. között ugyancsak szokatlanul magas a távozók létszáma is. Ami összesítve azt is jelzi, hogy igen nagy volt az átmenő forgalom a fürdőn egész júliusban. S ami mögött már Noszlopy erős egyénisége bontakozik ki: augusztus 1–10. között ugyan 10 fő érkezett a Horváth-házba, de e vendégek mindegyike két napon jelentkezett be oda: 1-én vagy 2-án. Utána pedig egészen augusztus 13-ig nem olvashatunk új nevet a jeles szálloda 1849. évi számadáskönyvében.

Ha ezt az adatot összevetjük a Cherne1 Ignác-féle levél azon részletével, amely a híreket leső vendégek nagy számáról beszél július végén, illetve azzal, hogy Csertán kormánybiztos Füredre hívta össze tanácskozni a zalai tisztikart, nyilvánvaló, hogy az élénk mozgások hátterében a felélénkült politikai és hadi események, illetve az azokról szóló kósza hírek állnak. Aminthogy az is valószínű, hogy az augusztus 1–10. között távozók nagy létszáma — 21 fő — mögött ugyancsak Noszlopy Gáspár füredi jelenlétét kell keresni, pontosabban érkezésének hírét, mivel partraszállása napján, augusztus 9-én, csupán egy fő hagyta el a Horváth-házat, az előtte való napokban azonban számosan.

Hősök és árulók (összegzés helyett)

Árulók nyaraltak-e tehát Füreden 1848 és 1849 nyarán, miközben a harctereken hősök ontották vérüket a haza szabadságáért? Árulók menekültek-e el Noszlopy csapatai elől? A válasz egyértelmű nem. A tényeket tiszteletben tartó értékelés még „élesebb" történelmi helyzetekben is csínján kell, hogy bánjon a szélsőséges értékítéletet mutató jelzőkkel.

Hősei és árulói minden rendkívüli történelmi helyzetnek vannak. Így 1848–49 forradalmának és szabadságharcának is voltak hősei és árulói egyaránt. A két év nyarán Füreden időző vendégsereg tagjait azonban nem illethetjük a két jelző egyikével sem *pusztán* annak alapján, hogy 1848-ban vagy 1849-ben megfordultak a Balaton partján, s ha már ott voltak, akkor — horribile dictu! — használták is a fürdő létesítményeit. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a fürdővendégek között egy sem volt a forradalom hőse vagy árulója – de ha volt is köztük ilyen, az nem azzal érdemelte ki akár egyik, akár másik jelzőt, hogy Füreden időzött.

Mint fenti példáinkból — szándékunk szerint — kiderült a két vizsgált év nyarán Füredet felkereső vendégsereg között éppúgy akadt a forradalomi eszmékkel azonosuló, azokért akár tevőlegesen, sőt fegyverrel is fellépő ember, mint az

1848–49-i eszméit elutasító elem. S legfőbbképpen akadt számos olyan, teljességgel apolitikus vendég, aki nem akart mást, csupán magát és/vagy családját biztonságban tudni addig, amíg csillapulnak a ki tudja mivel fenyegető viharos idők. Aminek végső summázata csupán az, hogy néhány elszórt adat, vagy éppen aktuális ideológia okán nem szerencsés dolog súlyos jelzőket osztani egy-egy szövevényes és bonyolult történeti helyzet mégoly lényegtelen epizódja okán sem, mint egy fürdőhely nyári idénye.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Csukovits Enikő

KÖZÉPKORI MAGYAR ZARÁNDOKOK

História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003. 241 o.

A középkori magyar művelődéstörténet kutatásának komoly hagyományai vannak. Ennek ellenére mégis azt mondhatjuk, hogy Csukovits Enikő könyve hiányt pótló munka. Hiába tekinthetjük ugyanis a középkor egyik legjellegzetesebb alakjának a zarándokot, a magyar művelődéstörténeti kutatásban ennek a figurának az összefoglaló vizsgálata eddig még nem történt meg.

Csukovits munkája bevezetőjében elmondja, hogy az eddigi magyar kutatás inkább a hazai kegyhelyek ismertetésére szorítkozott és a nagyobb összefoglaló munkák sem változtattak ezen az irányvonalon. A szerző könyvében nem tér ki a hazai kegyhelyekre, hanem a Magyar Királyság területéről külföldi kegyhelyekre induló zarándokokkal foglalkozik. Már a mű e bevezetéséből jól érzékelhető, hogy ennek a rendkívül heterogén, mégis jól körülhatárolt csoportnak társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálata, módszertani szempontból, sok érdekességet tartogathat számunkra.

A munka első fejezete a kérdés forrásbázisát tárgyalja. Csukovits felhívja a figyelmet a külföldi elbeszélő források magyar szempont szerinti feldolgozásának a hiányosságaira. Az elbeszélő források közül a krónikákat és a legendákat kellő kritikával kell kezelnünk. A narratív kútfők másik részét a zarándokirodalom alkotja. Magyar vonatkozású adatokkal ezek sem kényeztetik el a kutatót.

A különböző anyakönyvek illetve betegekről, segélypénzekről készült kimutatások, uralkodói menlevelek, hajók utaslistái a legfeltáratlanabb forráscsoportot alkotják. Mivel ezek külföldön készültek, a romlott névalakok azonosításával kell megküzdenie a kutatónak. Különösen érdekes a római Szentlélek-társulat anyakönyve, amely számos magyar vonatkozást tartalmaz. Több szempontú, igen alapos vizsgálatának Csukovits a későbbiekben külön alfejezetet szentel.

A jogi írásbeliség emlékeinek köszönhetően a zarándokokról alkotott kép tovább színesedhet. Az oklevelek az előkészületektől a hazaérkezésig átfogják a zarándokút egyes állomásait. A városokban az írásbeliségnek különböző színterei voltak, amelyek közül a végrendeletek illetve a bírósági ítéleteket tartalmazó kötetek kecsegtetnek kedvező eredménnyel. A pápai regisztrumkönyvek is számottevő magyar vonatkozású adatot tartalmaznak, bár eloszlásuk egyenetlen. Ezek kutatása még a 19. században megkezdődött, de a feltárt anyag túlnyomó többsége mindmáig publikálatlan. A diplomák azonban nem fedik le a teljes társadalmat, a jobbágyok említését ugyanis hiába keressük a sorok között, jóllehet más forrásokból tudjuk, hogy a számuk nagy lehetett.

A második fejezet az úti célokat ismerteti. A kegyhelyeket állandósult útvonalon lehetett megközelíteni. A Jeruzsálembe, Rómába, Santiago de Compostela-ba irányuló zarándokutak a *peregrinationes maiores*-t alkották. Az összes többi — legyen szó helyi, regionális vagy interregionális kegyhelyekről — meglátogatása *peregrinationes minores*-nak számított. Az Árpád-kori adatok száma szűkre szabott, mindenesetre az megállapítható, hogy az első magyarországi zarándokok valamikor a 12. század elején kelhettek útra.

Csukovits vizsgálatait kiterjeszti a kegyhelyek hierarchiájára is. Ha a pápához intézett kérvényeket nézzük, egyértelműen felülreprezentáltnak tűnik a szentföldi zarándokok száma, mivel Jeruzsálem meglátogatásához külön pápai engedélyre volt szüksége az illetőnek.

Az úti célok megválasztását több tényező befolyásolta. A középkor embere pontosan számon tartotta a búcsús helyeket, ezt a fennmaradt zarándokkönyvek egyértelműen alátámasztják. Az ismertséget meghatározta az ereklyék száma. A nagyobb katonai akciók nem tettek jót a zarándokeszmének. Magyarországon ez az állandóan fenyegető oszmán veszély idején mutatható ki.

A harmadik fejezet a zarándokok indítékát illetve a zarándoklatok típusait ismerteti. Csukovits a zarándoklatokat 5 nagy csoportra osztja. A kegyes zarándoklat nem kötődik valamely korszakhoz, történhetett jámbor elhatározásból, fogadalomból, Isten vagy valamelyik szent iránti tiszteletből, a lélek megváltásáért, búcsú elnyeréséért. Más esetekben bírósági ítélet következtében kényszerült a bűnös zarándokút megtételére. A 14–15. századi Magyarországról 40 olyan döntés

ismert, amikor a gyilkost zarándoklat végrehajtására kötelezték. A vezeklő zarándoklat szokása a német telepesek közvetítésével jutott el a Kárpát-medencébe.

A politikai zarándoklatokkal kapcsolatban számos adat ismert. A keresztes hadjáratok magyar vonatkozásait a szakirodalom már részletesen feldolgozta, ezért Csukovits ezt a kérdést érintőlegesen vizsgálja. Az Anjouk, különösen Erzsébet anyakirályné peregrinatióit már bővebben tárgyalja. A Magyarországon gyökértelen dinasztia és az ország kapcsolatát Erzsébet és Lajos minden fórumon hangsúlyozták. Ennek egyik lehetősége a zarándokút volt, amely a magyar szentek népszerűsítését is szolgálta. Ugyanakkor egy ilyen út egyértelmű politikai üzenetet is megfogalmazhatott. Erzsébet 1343-as itáliai útja fiának, András hercegnek nápolyi trónigényét volt hivatott elismertetni.

A lovagi zarándoklat résztvevőjének szándékaiban a szent helyek megismerése, vallásos hitének megszilárdítása, lovagi erényeinek gyakorlása szerepelt.

A helyettes zarándoklat kérdéseinek elemzésével is számos érdekességre világít rá a szerző. Ezek a peregrinusok megbízást teljesítettek, legtöbbször végrendelettel jelölték ki őket. Az adatok arra utalnak, hogy ez a szokás országosan elterjedt volt. A testamentumot készítő az anyagi háttérről is gondoskodott. A végrendelkezők tudatában voltak, az egy-egy zarándoklathoz szükséges összeg nagyságával.

A negyedik fejezet, amely Az előkészületektől a hazatérésig címet viseli, részletesen megismerteti az olvasót egy zarándokút menetével. Megállapíthatjuk, hogy Csukovits a rendelkezésre álló forrásokból igen plasztikus képet alakított ki ezzel a résztémával kapcsolatban. Az utazás költségeit valahonnan elő kellett teremteni. Volt, aki régóta nem bolygatott peres ügyét vette elő a finanszírozás reményében. Mások elzálogosították birtokaikat, házaikat. Az előteremtendő összeg nagysága függött attól, hogy az illető római vagy szentföldi zarándoklat megvalósítását tűzte ki céljaként. Ez utóbbi végrehajtásához ugyanis ötször nagyobb összegre volt szükség. A zarándoklás költségeit elsősorban a zarándok társadalmi helyzete, másodsorban a kiválasztott kegyhely határozta meg.

Az elhatározást legtöbbször tett követte, de ehhez úti okmányokra volt szükség. Ezek közül a salvus conductus, a menlevél volt a legfontosabb, mivel ennek kibocsátója oltalma alá fogadta, akadálytalan és biztonságos közlekedést, vámmentességet biztosított. Magyarországon a bárók számára adták ki. A pápai menlevél speciális jelentősége egyértelmű, mivel a szentföldi utazáshoz elengedhetetlen feltétel volt. Az ilyen jellegű magyar kérvényeket a pápai udvar nem utasította el. Az elutazni készülő zarándok tisztában volt útja veszélyességével, ezért indulása előtt végrendelkezett.

Az utazás szimbolikusan a plébániatemplomban kezdődött. A zarándokok misén vettek részt, meggyóntak és a paptól áldást kaptak a botra és a tarisznyára. A peregrinust társak, szolgák kísérték. Az utazó, ha a Közel-Keletre indult, a tengeri és szárazföldi útvonal között választhatott. Az oszmánok előretörésével az előbbire helyeződött a hangsúly. A Rómába tartóknak járhatatlan hegyi utakkal kellett megküzdeniük.

Az utazás alatt a zarándoknak számos nehézséggel kellett szembesülnie. Csukovits sok érdekes kalandot ismertet: oroszlántámadás, fogságba esés, erőszakos haláleset, rablás. De a lelki feltöltődésen, vigaszon túl egy zarándokútnak másfajta „haszna" is lehetett: a peregrinus ismereteket szerzett, politikai megfigyeléseket tett, és kapcsolatot építhetett ki az elhurcolt keresztény foglyokkal. A kötelező zarándokprogramokról kevés adat maradt az utókorra: de ezt kitöltötte a szentek földi maradványainak megérintése, ajándékok, ereklyék vásárlása, misék mondatása, kegyes adományok tétele. A kegyhelyeken magyarul tudó gyóntatók várták a hazai zarándokokat. Csukovits felhívja a figyelmet az Aachenben megjelenő magyar zarándokok sajátos körmenetére. Ennek során énekszóval vonultak, keresztet, zászlókat és nagyméretű gyertyákat vittek.

A hazaérkező zarándokot sokszor rossz hírek fogadták. Szembesülnie kellett a perbehívó oklevelekkel, és az sem volt célszerű, ha a család férfi tagjai egyszerre indultak zarándokútra, mivel ezt a távolabbi rokonok kihasználhatták. Ha fogadalmat tett zarándok az út elhalasztása mellett döntött, más cselekedettel kiválthatta a zarándoklatot. Ez indította Domonkos bánt a borsmonostori ciszterci apátság megalapítására. A fontos embereket az ország irányítása itthon tartotta. Doncs mester I. Károly király révén nyert feloldozást peregrinációja alól, mert az országnak szüksége van szolgálatára. „Cserébe" 20 templomot alapított a Felvidéken.

Az ötödik fejezet a zarándokok társadalmi összetételének vizsgálatával foglalkozik. Csukovits jó érzékkel elemzi ezt a társadalomtörténeti szempontból rendkívül fontos kérdést. A hazai kegyhelyek ilyen jellegű vizsgálata már korábban megtörtént. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a társadalom valamennyi rétege kimutatható a kegyhelyeken. A magyar zarándokok számarányára csak komoly kritika után lehet következtetni. Nagy arányú növekedés egy-egy új kultusz kezdetén, illetve

a Szentév idején figyelhető meg. A 1300-as Szentév idején a forgalom megtízszereződött. Az eladott zarándokjelvények mennyiségéből is lehet következtetni a létszámokra. Más külföldi források szerint is a magyarok nagy tömegben látogatták a különböző kegyhelyeket.

Csukovits ezek után áttér az egyes társadalmi rétegekkel kapcsolatos kérdések megvizsgálására. A legtöbb adat a bárói (55) és a nemesi (43) zarándoklatokra vonatkozik. A politikai zarándoklatokban résztvevőket ők alkották, és csak ők indultak lovagi zarándoklatra. A bárók elsősorban a Szentföldre akartak eljutni, Róma körükben a második helyre szorult. A nemesség körében ez fordítva történt. Egyes családoknál, mint pl. a Kanizsaiknál hagyománnyá vált a Szentföldre irányuló zarándokút. A polgársággal kapcsolatos alapvető kérdés, hogy a gazdag forrásbázison nyugvó pozsonyi és soproni adatokból lehet-e (vagy szabad-e) az egész országra vonatkoztató következtetést levonni. A pozsonyi végrendeletek vizsgálatából kiderült, hogy minden szakma képviseltette magát a zarándoklat valamilyen vonatkozásában. Az anyagi fedezetet legtöbb esetben a szőlő biztosította, egy peregrináció végrehajtásához legalább két szőlőbirtok volt szükséges. Az egyháziak is szép számban voltak jelen a zarándoklatokon: az egyházi társadalom valamennyi rétege megtalálható. Róma egyértelműen elsőbbséget élvezett. A prelátusoknál a kötelező Róma-látogatás időpontja előbb-utóbb bekövetkezett. Az alsóbb rendeket viselő klerikusok a magasabb egyházi rendeket az Örök Városban vették fel.

A római Szentlélek-társulat magyar tagjainak vizsgálatait Csukovits már korábban publikálta, a kötetben külön alfejezetet kapott. A 12. században alapított, a Szentlélekről elnevezett ispotályos rend anyakönyveiben magyar vonatkozású bejegyzések is találhatók. Az 1253 bejegyzés 3833 nevet tartalmaz, az ország 505 településéről. A szerző több szempontból vizsgálja az anyakönyveket, és számos kritikai észrevételt fogalmaz meg. Leszűkíti azok körét, akik biztosan jelen voltak a beiratkozásnál. Kiszűri azokat, akik biztosan nem személyesen mentek Rómába. A földrajzi megoszlás tekintetében az erdélyi egyházmegyékből érkezők nagy számára hívja fel a figyelmet. Ez minden bizonnyal összefüggésben áll azzal, hogy a Társulat 9 ismert házából 6 Erdélyben feküdt. A beiratkozott tagok nagy része egyszerű falusi pap volt. A világi társadalom alsóbb rétegeit 30 szakma 125 mesterembere képviselte, míg a nemesség nem képviselte magát nagy számban. Csukovits a családi kapcsolatokra vonatkozóan megállapítja, hogy legtöbben a családjukkal együtt iratkoztak be. A reformáció előretörésével azonban mind a Szentlélek-társulat életében, mind a zarándokutakban radikális változások következtek be.

Az utolsó, legrövidebb fejezetben a szerző összefoglalja az eddig tárgyalt ismereteket. A peregrináció a vallási élet természetes és szerves részét jelentette, és a magyar zarándokok a katolikus világ összes jelentős kegyhelyén felbukkantak. A vallási élettel kapcsolatos kegyes cselekedetek sorát szemléletes példák által világítja meg.

A Függelékben táblázatok egész sorát találjuk. Már a korábbi fejezetekben is találunk számos, jól hasznosítható kimutatást. A Függelékben továbbá több diagram teszi szemléletessé a száraz adatsorokat. A téma iránt érdeklődők a széleskörű bibliográfiában böngészhetnek egyéb munkák iránt. A név-, és földrajzi névmutató a szövegben való keresést könnyíti. A kötetet képanyag zárja.

Hiányolom viszont a zarándokutakat bemutató térképe(ke)t, annál is inkább, mert maga a szerző kifogásolta azt, hogy ilyeneket a korábbi munkák sem tartalmaznak (10. o.).

Csukovits Enikő olvasmányos stílusban írta meg könyvét, amely számos újdonságot és érdekességet tartalmaz. Az írott kútfőket és a szakirodalmat biztosan használja, s több aspektusból történő vizsgálatai folytán nagyon árnyaltan ábrázolja a középkori magyar zarándokokat. Bízom abban, hogy a szerző a későbbiekben más, eddig elhanyagolt művelődéstörténeti témákra is kiterjeszti kutatásait.

Szende László

Peter Haber

DIE ANFÄNGE DES ZIONISMUS IN UNGARN (1897–1904)

Lebenswelten osteuropäischer Juden. Band 8.

Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien, 2001. 196 o.

A CIONIZMUS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON (1897–1904)

A mű abban a közép-európai sorozatban jelent meg, mely keresztények és zsidók együttélésének kutatását tűzte ki céljául. Eredetileg a Bázelben 1897-ben megrendezett I. cionista kongresz-

szus emlék-kiállítására készült, abban az időszakban, amikor a szerző tanulmányainak utolsó félévét végezte a bázeli egyetemen.

Peter Habernek először az tűnt fel, hogy mind Theodor Herzl, mind Max Nordau, a politikai cionizmus központi alakjai Magyarországon születtek. Ugyanakkor eddig az volt a közvélekedés, hogy a cionista eszme Magyarországon az I. világháború előtt nem keltett visszhangot. Peter Haber, kinek felmenői hazánkból származtak el Svájcba, tanulmányozni kezdte a XIX. század végi–XX. század eleji magyar zsidó újságokat, s meggyőződött ez állítás ellenkezőjéről. Érdeklődését fokozta a gúny és az ellenszenv, amellyel a „félhivatalos" egykori zsidó újságok Herzl és hívei iránt viseltettek. Több mint ötszáz cikket, levelet, iratot vizsgált át, amelyekből kirajzolódott előtte (s alapos munkája nyomán az olvasó előtt is) a hazai cionizmus indulásának hiteles története. Ezzel foglalkozik munkája első részében. A második részben az asszimilált magyar zsidók cionizmusellenes érveit sorakoztatja fel. A harmadik rész pedig a magyar zsidók társadalmi helyzetét elemzi a XIX. század második felében. Kiemeli Karády Viktor szociológiai kutatásainak jelentőségét, továbbá a Budapesten élő Schweitzer Gábor önzetlen segítségét, amellyel a korszak sajtótörténetében eligazította.

Peter Haber igen alaposan dolgozott: áttanulmányozott minden fellelhető anyagot, köztük a jeruzsálemi Central Zionist Archives fondjait és az 1919–1945 között is működő *Makkabea* diákegyesület iratait. Sok hasznát vette Samuel Bettelheim 1934-ben keletkezett, tizennégy részes, visszaemlékező cikksorozatának. Vizsgálódásainak azért 1897 a kezdőpontja, mert akkor valósult meg az első cionista kongresszus Bázelben. S azért végpontja 1904, mivel akkor hunyt el Theodor Herzl.

Kimutatja, hogy kezdetben a magyarországi mozgalomban Rónai János játszott kiemelkedő szerepet. Ő már az első cionista kongresszuson részt vett, sőt előtte is kapcsolatot tartott a bécsi szervezettel. 1897 nyarán cikket küldött Herzlnek *Das Judentum in Ungarn* (A zsidóság Magyarországon) címmel. Válaszában Herzl azt írta, hogy rövidesen tanúi lesznek Magyarországon az antiszemitizmus heves kitörésének. E tekintetben élesebben látott, mint idehaza hagyott hitsorsosai. Rónai pályájának az az érdekessége, hogy cionista létére ő sem akart Palesztinába kivándorolni, hanem jó magyar hazafi kívánt maradni. (Ebben különben megegyezett a magyar zsidóság legnagyobb részével.)

A cionizmus másik hazai iniciátora Bettelheim Sámuel volt, ki Pozsonyban erős cionista szervezetet épített ki. Pozsony akkor már jó ideje a zsidó ortodoxia fellegváraként működött. Bettelheim 1897-ben megalakította itt az első magyarországi cionista egyletet, a *Cion szeretetét*. Ehhez már a jesiva diákjai is csatlakoztak.

Budapesten viszont sokkal nehezebben ment a szervezkedés – az itteni, nagy többségében neológ zsidóság idegenkedett a zsidó haza gondolatától. 1898 őszén ugyan a fővárosban is létrejött a cionista szervezet, de a mozgalom igazi központja egyelőre továbbra is Pozsonyban maradt.

1903 tavaszán tartották meg az első magyar cionista országos konferenciát. Erre az alkalomra Gabel Gyula tanár lefordította és 1902-ben Pozsonyban kiadta Max Nordau *Der Zionismus* című röpiratát. Programjuk szerint törekedni fognak a palesztinai haza megteremtésére, nem kívánnak Magyarországon politikai nemzetiséggé válni.

Peter Haber előtérbe állítja azt, hogy 1902-től kezdve a magyarországi cionizmusnak két központja versengett egymással: Budapesten létrejött a Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete. Ebben különösen Nison Kahan és Eisenberg Bernát játszott nagy szerepet. Kahan 1903-ban alkotott egy alapszabályvázlatot, s az új egyletet *Makkabeá*nak nevezte el. Az egyesület elsősorban az egyetemistákat szólította meg. Tagjai hetenként találkoztak a Royal szállóban, majd a New York kávéházban. Chanukka-estjükön már több száz látogató vett részt. A Makkabeának volt köszönhető, hogy a cionizmus ismertté vált az egész egyetemen.

1904 márciusában Pozsonyban megtartották a magyarországi cionisták második konferenciáját. Már kék-fehér zászlókkal, Herzl és Nordau arcképeivel, de még mindig magyar hazafiságukat is hangoztatva. A mozgalomban egyre több lett a nagyvárosi modernizálódó, neológ és liberális elem (azaz az értelmiségi), de jellegzetes, hogy a fővárosiak zöme nem akarta megbontani a magyar–zsidó szimbiózist. 1907-től megjelenik a *Zsidó Szemle*, 1911-től a *Múlt és Jövő* című folyóirat – ezek a cionizmussal való esetleges rokonszenv mellett is változatlanul a magyarosodás, az asszimiláció orgánumai.

Leginkább az *Egyenlőség* fordult szembe az idő tájt nálunk a cionizmussal. A jól szituált, sőt gazdag zsidó polgári rétegek lapja roppant idegenkedéssel fordult el az ígért szentföldi új haza gondolatától. Főszerkesztője, Szabolcsi Miksa, az antiszemitizmus elleni küzdelem előharcosa volt, de a megoldást egyedül a beolvadásban látta. Plasztikusan szólaltatta meg a liberalizmus nemzet-

és vallásfelfogását: szerinte a mi zsidóink zsidó vallású magyarok. Akkor is magyarok, ha azt környezetük nem ismeri el. Úgy vélte, hogy ebben a hazában mindenki magyar, aki az akar lenni.

Holott Szabolcsi átélte — és mélyen élte át — Tiszeszlárt, „Solymosi Eszter véré"-t és az ottani főszolgabírói üzelmeket. Sőt mint újságíró épp tiszaeszlári tudósításaival vált ismertté: a törvényszéki tárgyalásról ő számolt be rendszeresen a *Pester Lloyd*nak és a bécsi *Neue Freie Presse*nek. A korszellem azonban ekkor még annyira telítve volt a hazára találás, a magyarországi boldogulás, a jogegyenlőség gondolatával — időközben az 1895. XLII. törvénycikk a bevett vallások közé emelte az izraelitát —, hogy a problémaérzékeléshez a tiszaeszlárinál is nagyobb megrázkódtatásokra volt szükség. Haber ismeri a „nagy per"-t, viszont nem beszél érdemben mindarról az antiszemita „közbeszéd"-ről, amely azt megelőzte és övezte: Istóczy és Verhovay mozgalmának bemutatása kétségkívül érzékletesebbé tette volna azt a társadalmi miliőt, amelyben az *Egyenlőség*nek küzdenie kellett.

Sietek hozzátenni: Peter Haber igazán lelkiismeretes és szorgos munkával tárja fel az *Egyenlőség* anticionista cikkeit. Haber Samu, Silberstein Adolf, Gerő Ödön, Strausz Adolf patrióta írásai, amelyek sorra hitet tettek a magyarsághoz tartozásról, arról, hogy Magyarország számukra nemcsak lakóhely, de haza is, igazán szépek, nemesek. De naivak, elfogultak, túlságosan gyanútlanok is. Hisznek az „asszimilációs szerződés" örökérvényűségében.

Az *Egyenlőség* cikkírói számára Kossuth, Deák, Eötvös, Szemere Bertalan szava szinte az Úristen szava volt. Ők pedig az igazi magyarság inkarnációi. Ebben a hitükben a mai utókor is joggal osztozik. Csak hát közben itt volt a XX. század, ismert történéseivel. Szabolcsi Miksa, ki 1915-ben halt meg, még elképzelni se tudta azt, ami fia és a szerkesztésben utóda, Szabolcsi Lajos számára valóság lett. S még az utóbbi, ki 1943-ban fejezte be életét, sem gondolhatta el mindazt, amit az ő fiának, Szabolcsi Miklósnak, a neves irodalomtudósnak a sárga csillag korszaka hozott.

Műve harmadik nagyobb fejezetében Haber az anticionista, nacionalista, a magyarsághoz tartozó magatartás társadalmi hátterét próbálja megvilágítani. Amit alapvető indokként megjelöl — a hallgatólagosan megkötött társadalmi „szerződés" (megkaptak minden jogot és érvényesülési lehetőséget, ha magyarok lesztek) — igaz. Csak nem teljesen. A Karády Viktor nyomán közölt adatokhoz nem fér kétség: a magyar zsidóság valóban nagy kulturális teljesítményekkel gazdagította a magyarságot. 1910-ben a pesti jogi kar zsidó hallgatóinak száma a diákok egyharmada volt, s az orvoskarra ennél is jóval több zsidó fiatal járt. A jelzett évben a zsidó lakosság 87 százaléka írástudó volt már, s az is igaz, hogy a zsidó vállalkozók és kereskedők között egyre több nemes, sőt főnemes is akadt. Haber azonban túl sokat bíz e hallgatólagos „szerződés"-re. Bizony a hazai zsidók nem részesültek munkásságukért teljes egyenjogúságban – mint ő hiszi. Az ún. „szabad pályákon" igen, az államhoz, megyéhez kötődőkben azonban nem. A dualista korszakban ritka volt a zsidó politikus, képviselő, államigazgatási vezető, magasrangú katonatiszt. Szó se róla: tételesen nem tiltották azt, hogy zsidó ember főszolgabíró vagy alispán legyen. Csak a viszonyok voltak olyanok, hogy az ilyet lámpással sem igen lehetett megtalálni.

Haber nem utolsó érdeme, hogy bibliográfiai jegyzeteiben igen nagy forrás- és szekunder irodalmi anyagot összegez, megadva a téma további kutatásainak alapját.

Fenyő István

Baloghné Ábrányi Hedvig–Soós Ferenc

SZÁZÉVES A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT 1901–2001

Argumentum Kiadó–Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 2001. 321 o. + 9 tábla, 57 ábra, 9 portré

Bakos Miklós, a Magyar Numizmatikai Társulat (MNT) elnöke az elöljáró beszédében kegyelettel említette meg, hogy egyebek között Bitnicz Lajos, báró Bruckenthal Sámuel, Cornides Dániel, Delhaes István, Ebenhöch Ferenc, Érdy János, Hercz József, Rupp Jakab, Schönvisner István, Simonchicz Ince, gróf Széchényi Ferenc, gróf Viczay Mihály, Weszerle József és Weszprémi István ügybuzgó fáradozása kellett ahhoz, hogy a magyar numizmatika jeles személyiségei a 20. század elején megalapíthassák egyesületüket. A kapcsolódó területeken ekkor már működött a Magyar Történelmi Társulat (1867–), a Magyar Régészeti, Művészettörténeti Társulat (1878–) vagy a Magyar Közgazdasági Társaság (1894–), s mihelyt Nuber Károly, Pákozdy Károly, Szemlér Mihály,

Szivák Imre és Zimmermann Lajos 1901. május 7-én felvetette az egyesület létrehozásának gondolatát, majd megnyerte a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából Gohl Ödön és Réthy László csatlakozási ígéretét, egy hét múlva, május 14-én megalapították az MNT-t. A Réthy Lászlót elnökké választó alakuló ülésen 17 személy vett részt, de az 1902. június 15-én megtartott rendes közgyűlésen már 103 fő. Azóta, immáron 103 éve, az MNT megszakítás nélkül működik, amint arról a kötet első két fejezete (I. A megalakulás, II. Történeti áttekintés) alapján megbizonyosodhat az olvasó.

Az MNT célja a tudományos numizmatikai tevékenység támogatása, az azonnal létrehozott könyvtár és gyűjtemény fenntartása, a kiadványok (Numizmatikai Közlöny/1902–, Az Érem/1922–) megjelentetése és nem utolsó sorban a numizmatika iránt érdeklődők összefogása volt. Ezt elősegítendő, az MNT társas összejöveteleket szervezett, 1904. február 5-től kezdve előadásokat rendezett, s már 1907-ben sikerült az első, Kaplony utcai, 1910-ben pedig a mai, Csepreghy utcai lakást megszereznie a társulat céljaira. A 20. század első felének történelmi-társadalmi viharaihoz az MNT alapszabályának változtatásával igyekezett, illetve kényszerült alkalmazkodni — 1925 és 1949 között debreceni csoportja is tevékenykedett —, de az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia (MTA) 1949. évi utasítására önállóságát fel kellett adnia, s 1951-ben — a sors keserű fintoraként, éppen a megalakulásának 50. évében — a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztályává kellett alakulnia. A két korábbi társulat vezetőségének mindvégig sikerült a nyugodt együttműködést biztosítania, de a későbbiekben feszültséget támasztott az a kényszerűség, hogy a gyűjtők érméinek adásvételi és csereügyletei is az Éremtani Szakosztály égisze alatt bonyolódtak, hiszen a másfél ezer főre duzzadt tagság 95%-a csupán ezzel foglalkozott. A helyzet tisztázására 1970-ben az MNT-nek sikerült visszanyernie az MTA felügyelete alatt az önállóságát, miközben 1969-ben megalakult a Budapesti, majd 1971-ben a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete (MÉE), átvéve az érmegyűjtéssel kapcsolatos összes gyakorlati feladat irányítását. A jórészt „amatőr" numizmatikusokból álló tagságú MNT mindent megtett tudományos színvonalának emelésére, szak- és munkacsoportokat szervezett, tudományos ülésszakokat rendezett, ezenkívül konferenciák szervezésével, előadók meghívásával és a hazaiak külföldi részvételi támogatásával bekapcsolódott a nemzetközi numizmatikai életbe, kezdeményezte egy évkönyv kiadását (1971–1981/82), de megállapodást kötött az MÉE-vel is (1973) a két intézmény együttműködésének biztosítására. A felívelő tevékenység 1989-től újra megnehezült, mert az ekkor elfogadott egyesületi törvény értelmében az MTA megválni kényszerült a társulataitól, s azoknak a maguk lábára kellett állniok, s bár az MNT némi támogatást továbbra is kapott, anyagi gondjai enyhítésére létrehozta az *Arany Forint Alapítványt* (1992). 1994-ben az addig csak bérelt Csepreghy utca 4. szám alatti 2. emeleti társulati helyiséget, sőt 1996-ban helyette ugyanott egy nagyobb földszinti lakást sikerült megvásárolnia, s az utóbbit még a megalakulás 100. évfordulója előtt felújítania és bebútoroznia. Időközben azonban a tudományos tevékenység sem szünetelt, az ekkor szervezett, s itt felsorolhatatlan nagyszámú rendezvény közül a numizmatika és a társtudományok kapcsolatait bemutató konferenciasorozat (Szeged/1992, Debrecen/1995, Nyíregyháza/1997, Esztergom/1999) érdemel mindenképpen kiemelést.

A kötet III–VIII. fejezete az MNT tevékenységének területeit tekinti át és a legjelesebb személyiségeinek portréját kínálja.

A könyvtár (III. fejezet) létrehozásának eszméje egyidős az MNT megalakulásával, s a gyűjtés ajándékozás és intézményi felajánlás módján, majd az Numizmatikai Közlöny cseréjével azonnal meg is indult, s a különböző helyeken őrzött anyag a Kaplony utcába költözéskor már 1200, a fennállás 25. évében pedig 2712 egységre szaporodott. 1967-ben az 1960-ban elhunyt Niklovits Károlynak a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába (MNMÉ) került hagyatéka rendezése kapcsán azonban veszteség is érte az MNT könyvtárát, ugyanis bár megkapta a Niklovits-hagyatéknak az MNMÉ szempontjából duplumait, cserébe át kellett adnia az MNMÉ gyűjteményéből hiányzó 181 folyóirat-évfolyamot. Ezt követően 1975-ben, amikor a könyvtár főállású könyvtárosi státuszt kapott, revízióra került sor, 1977-ben kialakult az olvasószolgálat jelenleg is érvényes rendje, 1988-ban pedig az állományába épült a végrendeletileg megkapott Huszár Lajos-féle hagyaték. Mindezek eredményeképpen a könyvtár a 10 000 egységnél nagyobb állományú intézmények közé került, s a technikai fejlesztés nyomán a könyvanyag, valamint a hazai társtudományi folyóiratok és a legrangosabb külföldi periodikák szakcikkei számítógépes nyilvántartásúvá váltak.

Az MNT gyűjteményének (IV. fejezet) gyarapítása szinte kizárólag ajándékozás útján történt, vételre csak ritkán kerülhetett sor. Az állomány rendezése 1912-ben lett naprakész, s az ezt követő ajándékozások, ill. végrendelkezések révén 1951 előtt (Bassarabits Sándor–Förster Irma/1916, Zim-

mermann Lajos/1930, 1934, Jeszenszky Géza/1942, Procopius Béláné/1945) és 1951 után is (Boltizár Géza/1951, Soltész Elek/1951, Faludy Géza/1954) szépen gyarapodott. Sajnos azonban 1968-ban nagyfokú hiányra derült fény, de a rendőrségi vizsgálatok nem hoztak eredményt, ezért az átmenetileg letétként az MNMÉ-be vitt gyűjtemény 1971-ben biztonságilag rendezett körülmények között visszakerült, s 1973-ra az ajándékozások szerint beleltározott 9210 darabos állományt 1 260 663 Ft-ra értékelték. Amikor a törzsanyag újraleltározása 1982-ben befejeződött, a vezetőség hallgatólagosan elvetette a korábban tudományosan értéktelennek tekintett gyűjtemény eladásáról hozott 1974. évi határozatát, de a további őrzéshez hatóságilag megkívánt biztonsági berendezés csak 1992-re készült el. Amikor pedig 1996-ban felmerült a Csepreghy utcai ház földszintjén kialakítható társulati helyiség megvételi lehetősége, a gyűjteménynek egy kijelölt bizottság által kiválasztott 1195 darabját budapesti és bécsi helyszínen árverésre bocsátották, és a bevételt a költségek kiegyenlítésére fordították. A megmaradt gyűjtemény jelenleg két nagyobb egységből áll, a magyar pénztörténeti anyagból a kezdetektől I. Ferenc József uralkodásáig, illetve a társulati és a társulati vonatkozású emlékérmekből.

Az MNT kiadványai (V. fejezet) közül az 1902 óta megjelenő, s e sorok írásakor a 100–101 (2001–2002) évfolyamában járó Numizmatikai Közlöny (NK) a legjelentősebb. Kezdetben évi négy füzetben 250–550 példányban került kiadásra, hamarosan és rendszeresen – a 21–22 (1922–1923) kötettől kezdve pedig kettős évfolyamokban. Az 52–53 (1953–1954) kötetben megjelent az 1–50. évfolyam repertóriuma, a példányszám pedig a hatvanas évek közepétől 1000-re emelkedett. 1974-ben sikerült kivédeni az MTA átvételi kísérletét, s így az NK az MNT kiadásában maradt. A 78–79 (1979–1980) számban az 51–75. évfolyam repertóriuma látott napvilágot, 1986-ban viszont anyagi okokból kiadóváltásra, majd némi terjedelemcsökkentésre és 1994-től a példányszám 550-re való mérséklésére is sor került. Évszázados léte folyamán az NK néhány nagyobb terjedelmű művet mellékletként is kiadott. Az MNT másik kiadványa gyűjtők számára tervezett ismeretterjesztő célú *Az Érem* volt, amelynek első 10 évfolyama változó számú füzetben 1922–1942, a 11–26. évfolyamának 54 füzete pedig 1955–1970 között jelent meg, majd 1970-ben az újraalakult MNT átadta a kiadás jogát a MÉE-nek. Még rövidebb életű volt a *Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve,* amelyben az MNT rendezvényein 1970–1982. között elhangzott előadásokat tették közzé 12 kötetben és változó ütemben, 1971 és 1991 között, majd az MNT a kiadást megszüntette. Mindemellett az MNT alkalmanként önálló kiadványokat is közrebocsátott, ezek a magyar érmészet jelentős, gyakran hézagpótló kötetei.

Az MNT éremkiadása (VI. fejezet) a társulat működésének és kiemelkedő személyiségeinek állít emléket neves éremművészek munkáival. Ilyen az ezüst/bronz *Tagsági érem* (1905–1918, 1933–1941, 1992–), a társulat 10. és 20. éves, majd a 25.-től az 50.-ig ötévenkénti, utána a 75. éves többletével tízévenkénti ezüst/bronz *Jubileumi érem,* továbbá a többféle bronz *Jutalomérem* (Szakosztályi/1961–1969, Széchényi Ferenc/1969, Dessewffy Miklós/1969, Szentgáli Károly/1969, 1994–1998, Réthy László/1976–1998) és ezüst/bronz *Emlékérem/Emlékplakett* (Körmöcbányai kirándulás/1907, az MNT 20 éves fennállása/1921, az MNT 25 éves fennállása/1926).

Az MNT tevékenységében az árverések, csereakciók (VII. fejezet) a gyűjtők érdekeit szolgálták. Az árveréseken részben a M. kir. Főfémjelző és Fémbeváltó Hivataltól átvett, részben a gyűjtők duplumaiból képződött darabok szerepeltek, 1948-ig legálisan, majd 1951–1970 között éremcsere-közvetítések néven. 1951-től azonban a nem-tag „külsős" résztvevők annyira elszaporodtak, és a kereskedés, üzérkedés annyira megnőtt, hogy e lehetőséget az MNT 1969 januárjától beszüntette, s 1973-tól ez a tevékenység a MÉE felügyelete alá került.

A portrék c. (VIII.) fejezetben a magyar numizmatika alábbi elhunyt, jeles személyiségeinek arcképe és rövid tudományos életrajza, a róluk szóló írott megemlékezések részlete szerepel: Réthy László (1851–1914), Gohl Ödön (1859–1927), Jeszenszky Géza (1857–1942), Szentgáli Károly (1879–1945), Procopius Béla (1868–1945), Zimmermann Lajos (1876–1946), Hóman Bálint (1885–1951), Huszár Lajos (1906–1987) és Csillag Ferenc (1907–1989).

A kötet terjedelmének csaknem harmadát teszi ki az MNT 1902–2000 (valamint a debreceni csoport 1925–1949) közötti tisztségviselőinek évenkénti és a tisztségük szerinti tagolású jegyzéke, valamint az MNT ábécérendbe szedett 1902–2000 közötti tagnévsora, amelyben a tiszteletbeli tagok neve kiemelten szerepel. A nevekhez a lakcím, a belépés és a kilépés (törlés, elhalálozás) dátuma csatlakozik.

A kötet, amely a fejezeteire vonatkozó válogatott bibliográfiával zárul, a feldolgozásra vállalt témákban járatos, kiválóan együttműködő szerzőpáros alkotása, az I–V. és VII. fejezet Baloghné Ábrányi Hedvig, a VIII. fejezet és a névjegyzékek Soós Ferenc, a VI. pedig kettejük közös munkája,

míg a bibliográfia összeállításában Baloghné Balogh Éva segítette, s a szerzők az utószóban még további támogatóiknak is kifejezték a köszönetüket.

A kötet jól tagolt, olvasmányos, a részletező szöveg tartalmazza az összes szükséges, bárminő kutatás vagy eligazodás szempontjából lényeges adatot. Talán csupán a kiadványok fejezete zavaros egy kissé, ehhez bibliográfiai kiegészítés csatlakozhatott volna. A jó minőségű illusztrációs anyag az MNM Éremtára, illetve Nagy Zoltán munkája.

Végezetül bizonyára feltűnt az olvasónak, hogy e rövid és általános jellegű ismertetésben méltatlannak látszó módon említés nélkül maradtak az MNT egy évszázados működésének elhunyt és ma is élő személyiségei. Ennek az volt az oka, hogy nevük és változó tisztségeik alkalmankénti felsorolása/beszúrása lényegesen megnövelte volna írásom terjedelmét. Ezért befejezésül hangsúlyozni kívánom, hogy a jubileumhoz méltó, s a továbbiakban alapműnek tekinthető monográfiában mindannyian megérdemelt és kellő méltatást kaptak.

Kovács László

Norbert Spannenberger

DER VOLKSBUND DER DEUTSCHEN IN UNGARN 1938–1944 UNTER HORTHY UND HITLER

Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Band 22.

R. Oldenbourg Verlag, München, 2002. 472 o.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK NÉPI SZÖVETSÉGE 1938–1944 HORTHY ÉS HITLER ALATT

E munka egy immár Németországban élő magyarországi-német fiatalembernek a disszertációja, amellyel 1999-ben doktorált a müncheni egyetemen, s bizonyos átdolgozás után jelent meg a kiadónál. A szerző arra mutat rá, — s ebben teljesen igaza van, — hogy választott témája igen komplikált, s ezért sokoldalú összefüggéseinek alapos, elfogulatlan vizsgálatára van szükség. Szerinte ez az eddigi (főleg a magyar) történetírásban jórészt nem így történt. Ha valóban így ítéli meg a helyzetet, s felkészültnek érzi magát egy jobb és igazabb kép megrajzolására, — (amit az is indokolttá tehet, hogy időközben esetleg újabb, lényeges források is előkerülhettek, és új kutatások eredményei is számításba vehetők), — csak helyeselni lehet témaválasztását.

Spannenberger kötete — címével ellentétben — összterjedelmének mintegy egyharmad részében a Volksbund alig több mint hat évét (1938–1945) megelőző két évtized (1918–1938) magyarországi német mozgalmai történetével is foglalkozik, (némi visszapillantással az első világháború előtti közel másfél évtizedre is). Ebben az a helyes törekvése fejeződik ki, hogy a tulajdonképpen messzire visszanyúló problematikát a maga történeti alakulásában tekintse át, mielőtt annak részletesebb vizsgálatára a Volksbund évei vonatkozásában tér rá.

Ennek a Spannenberger által bemutatott történetnek a hősei — s később mártírjai — azok a magyarországi németek, akik nem voltak hajlandók beletörődni a 20. század elejére is már igen előrehaladott asszimilációba, hanem bátran, lelkesen és önfeláldozóan vetették bele magukat német népiségük immár létkérdésnek érzett védelmébe, erőt merítve az össznémet népközösséghez (gesamtdeutsche Volksgemeinschaft) tartozásuk egyre inkább teret nyerő gondolatából, s tapasztalva e nagy népközösség velük való segítőkész szolidaritásának számtalan megnyilvánulását konkrét erkölcsi és anyagi támogatásban is. Az asszimilációs magyar nemzetiségpolitika változhatatlanul könyörtelen; aki azt hiszi, hogy bármit is várhat tőle a jogos népiségi igények akárcsak mérsékelt és fokozatos kielégítése tekintetében, az vagy illúziók rabja, vagy egyenesen kiszolgálójává válik ennek az elnemzetietlenítő politikának.

Az össznémet népközösség döntő jelentőségű erőtényezője természetesen a németországi németség, amelynek a külföldi német népcsoportokkal törődő különféle társadalmi szövetségei, szervezetei, intézményei természetüknél fogva fesztelenebbül fejthetik ki népiségpolitikai tevékenységüket, mint azt a német birodalom nagy súlyú hivatalos támogatásától a magyarországi népinémet mozgalom is méginkább elvárná, egyre fenyegetettebbnek érzett helyzetében. De már a weimari időszakban tapasztalnia kellett, hogy a németbirodalmi kormány külpolitikai érdekből mindig fon-

tosabbnak tartja a magyar kormánnyal való viszonya zavartalanságát, mint a magyarországi német kisebbség népiségi érdekeinek igazán hatékony védelmét. Mint kiderült, a nemzetiszocialista Németország is, amelytől pedig határozottabb kiállást reméltek, Magyarország barátságát elébe helyezte a magyarországi németek ügyének. Csak az 1930-as évek második felétől, amikor már külés belpolitikailag megerősödött, lehetett tapasztalni befolyásának jelentős megnövekedését a revíziós politikája támogatása szempontjából Németországra nagyon számító magyar kormányok magatartására a német népcsoport kérdésében. A Volksbund megalakulásának 1938 novemberi engedélyezése ezt különösen jelezte, bár egy sokoldalú népcsoportszervezet igényével készült alapszabály-tervezetének megnyirbálása következtében egyelőre csak mint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel párhuzamos kultúregyesület működhetett.

1940 nyarán azután már úgy látszott, hogy az un. bécsi német népcsoportegyezménynek köszönhetően megnyílik az út a magyarországi német etnikum teljes népiségi emancipációja felé, sajátnépi fejlődése normális kibontakoztatása előtt, ám mihamar egyre csalódottabban kellett ráébredniük, hogy a Hitler háborújához csatlakozott Horthy-Magyarország megtalálta a módját a német népiségi kibontakozás kiteljesedése megakadályozásának. A német birodalom második világháborús katonai erőfeszítései közepette Hitler a magyarországi német népcsoport köréből történő újabb és újabb — háromszori — SS-hadkiegészítés egyezményes lehetővé tétele ellenében ismételten ígéretet tett Horthynak a fegyvertársi szövetségükben zavaró tényezőnek feltüntetett német kisebbség háború utáni áttelepítésére (a német birodalom Lengyelországtól hódított területére). Ebben a magyarországi német kisebbség megfélemlítésére nagymértékben felhasználható perspektívában eleve efemer jelentőségűek, s így mellőzhetőek lettek a magyar kormány számára a német népcsoport jogi, kulturális, gazdasági helyzetének rendezésére irányuló törekvések. Két malomkő között őrlődő áldozatnak tekintették magukat; népiségi küzdelmük a német birodalommal szövetkezett magyar politika által bukásra volt ítélve. A vesztett háború utáni új magyarországi rezsim számonkérőleg lépett fel velük szemben, a zsenge magyar demokrácia védelmére nélkülözhetetlen lépésként sürgette a győztes hatalmaknál hozzájárulásukat a bűnös kollaborálók kitelepítéséhez, — (mintha a kollaborálásban nem a magyarok jártak volna az élen), — majd a potsdami konferenciától megkapott hozzájárulás birtokában hozzá is látott az akcióhoz.

Ez az egész problematika jól ismert előttem, hiszen a részben már korábbi publikációkban felhasznált hazai források körét is jelentősen bővítve, de a külföldi levéltárakban őrzött különösen fontos német — köztük magyarországi-német provenienciájú — forrásokat úgyszólván kizárólag magam tárva fel, már évtizedekkel ezelőtt feldolgoztam a témát, (Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. – Német nyelvű kiadása: Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik" 1938–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. illetve Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1981. – Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933-1938. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989) s azóta is sokat foglalkoztam az idevágó kérdésekkel. Spannenberger igen alaposan támaszkodik erre az anyagra, amelyet kevés — ismereteinkhez néhány vonatkozásban hasznosan hozzájáruló, de nem különösebben jelentős — további forrással tudott csak kiegészíteni. Az egész forrásanyag értelmezésében azonban elég lényegesen eltér tőlem, s ez már könyve koncepciójának fentebbi rövid ismertetéséből is kitűnik némileg.

Ebben kétségkívül szerepe lehet már a szóban forgó téma megközelítése különbözőségének is részünkről. Én az ország története szempontjából vizsgáltam, hogy német nemzeti kisebbségének milyen a helyzete, melyek jogos igényei, milyen eszközökkel és módon küzd azok érvényesítéséért, hatni igyekezvén az ország kormányai nem kielégítőnek talált nemzetiségpolitikájára, vagy annak külső nyomás alá helyezését tartja inkább szükségesnek és célravezetőnek, hogy tehát a német nemzeti kisebbségnek milyen irányzatai vannak, s ezek vezetői mennyire veszik tekintetbe sajátnépi érdekeiknek az ország érdekeivel való egyeztetése szükségességét, mennyire igyekeznek megőrizni az ország együttélő népei között — mint a saját német népen belül is — a harmóniát, míg mások e sokat hangoztatott harmóniában nem láttak mást, mint a népi elkülönülés akadályozását, az asszimiláció gátlástalan érvényesülésének fenntartását; mennyire éreznek felelősséget német nemzetiség és magyar hazafiság — józan német részről tradicionálisan elválaszthatatlannak tartott — kettős kötelmei betartása iránt, ügyelnek-e arra, hogy a hazai németség természetes vonzalmai az ország határain kívüli németekhez nem válnak-e olyan természetű kapcsolatokká, amelyek nagyon nem kívánatos szellemi és politikai áramlatok befogadóivá, terjesztőivé lehetnek, s kiélezett helyzetekben — mint különösen a második világháború idején — veszélyt jelenthetnek az országra és önmagukra, ha idegen hatalompolitikai érdekek szolgálatába állíthatnák. Mindezt azonban úgy vizsgáltam, hogy igyekeztem szem elől nem téveszteni az ország vezetőinek a nemzeti kisebbség

egyes vezetői felelősségénél messzemenően nagyobb elsődleges felelősségét, a népcsoportvezetőség kérdését pedig megkülönböztetni a német népesség afféle kollektív felelőssé tételétől, ahogyan az közvetlenül a háború után történt.

Nem vitatható el Spannenbergertől annak jogosultsága, hogy ő ugyanezt a problematikát mindenekelőtt a népcsoport felől közelítse meg, még ha ez azzal is jár, hogy ez esetben az országos történet szempontjából elsődleges momentumok inkább csak olyan tényezőkként jelenhetnek meg, amelyek kereteit adják, mozgásterét szabják meg és törekvéseit befolyásolják egy — mint írja — önmegvalósításra törekvő népiségi mozgalomnak. A kérdés csak az, helyes-e, ha a szerző rokonszenve a magyarországi németségnek kizárólag azon irányzata felé fordul, amelynek vezetői vállalták az „etnospecifikus" érdekek fölébe helyezését az országos érdekeknek, aggálytalanul igénybe véve az identitás védelméhez elkerülhetetlenül szükségesnek hirdetett népiségi harcban (Volkstumskampf) az össznémet népközösség — mindenekelőtt Németország — részéről nyújtott nemcsak anyagi, de politikai támogatást is, tekintet nélkül az 1933 utáni Harmadik Birodalom ideológiájára és politikai rendszerére, népcsoportpolitikai mezben fellépő — más országokat, így hazánkat is fenyegető — hatalompolitikai terjeszkedésére, szemben a hazai németek azon irányzatával, amely e népesség problémái megoldását — minden ismeretes nehézség ellenére — a nekik otthont adó ország — hazájuk — kormányánál kereste, míg viszont a Volksdeutsche Kameradschaft majd a Volksbund által folytatott intranzigens hazai német népcsoportpolitika a magyar államban és állameszmében, a magyar kormányok politikájában jelölte meg a gyűlöletes főellenséget. Tudom jól, hogy a korabeli magyar politikai nemzetfelfogásnak, államgondolatnak, szuverenitás-igénynek, hazafiság-eszménynek voltak súlyos következményekkel járó elfajulásai, de ugyanígy gondolkodom a német népközösségi gondolat elfajulásáról és annak hazai következményeiről. A „német nemzetiség – magyar hazafiság" tradicionálisan ápolt harmonikus egységének megzavarodása nem szolgált javára sem az országnak, sem német nemzeti kisebbségének.

A szemléletmód e különbözőségének fenti érzékeltetésén túl egy könyvismertetés keretében nincs mód arra, hogy a szerző kötetnyi fejtegetéseire, amelyekkel igen elszántan igyekszik cáfolni mindazt, amit a témába vágó munkáimban — forrásaimra támaszkodva — a magam meggyőződése szerint adtam elő, részletekbe menően reagáljak. Bár ez nem okozna különösebb nehézséget, nem téveszthetem össze e könyvismertetést valamiféle vitacikkel, – amire a könyvet különben sem érdemesítem. Mint Spannenberger könyvének recenzense, csak azt ajánlhatom a talán elfogulatlan olvasónak, hogy ha közelebbről is érdekli a téma, és nem sajnálja a fáradságot, maga hasonlítsa össze a kétféle argumentációt, az alátámasztásul felhozott forráshivatkozásokkal együtt, – és fordítson e mellett különös figyelmet a módszerekre is.

A szerző az én történészi módszereimről azt igyekszik kimutatni, nem kevés igyekezettel, hogy ezek részemről eszközei egy általa expressis verbis kijelentett céltudatos és durva hamisításnak, mégpedig — mint többször is nyomatékosan hangsúlyozva hozzáteszi — azért, hogy magam is a magyarországi németeknek a második világháború utáni kiűzésére indított akció indokoltságát, jogosultságát igazolhassam. Ez utóbbi annak idején is olyan inszinuáció volt velem szemben, amelyre azután két évtized történészi munkássága is feleletet adott, nem utolsósorban éppen a kiűzési problematika és háttere helyes megvilágítására hazai és nemzetközi fórumokon kifejtett tevékenységem eredményeivel érdemelve ki a magyarországi németség igen megtisztelő, kitüntetésekkel is kinyilvánított elismerését.

De maradjunk a könyvismertetésnél, s szóljunk Spannenberger módszereiről. Mindazok az általa felsorolt hamisítás-típusok, amelyeket nekem tulajdonít, — fontos források teljes „ignorálása", vagy szövegükből egyes részek nem véletlen kihagyása, a dokumentumok valódi értelmének elferdítése, illetve hitelt nem érdemlő források kritikátlan használata stb. — nála fordulnak elő, mégpedig nagyon nagy gyakorisággal, a saját koncepciója erősítésére, illetve az annak ellentmondó momentumok elhallgatására.

Bőven van erre példa már az 1938 előtti történet bemutatása során is, főleg Bleyer és ifjú radikálisai titkos németországi kapcsolatai, majd a „népinémet bajtársak" német nemzetiszocializmushoz való tényleges viszonya, Gratz elleni sikeres berlini denunciálásai tekintetében, a nemzetiszocializmussal, antiszemitizmussal, az Anschluss-törekvésekkel való szembenállása, a Duna-medence veszélyeztetett kis országai — elsősorban Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország — legalább gazdasági, de lehetőség szerint politikai összefogásának szorgalmazása, liberalizmusa és legitimizmusa miatt. (Mindezekre való tekintettel a németbirodalmi körök és a népiségi szervezetek Gratz-cal többé szóba sem álltak; a magyar kormánnyal szemben most már igen határozott hivatalos követelés lett eltávolítása a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület éléről, ami a Volksbund 1938

novemberi megalakulása után lemondására és a német nemzetiségpolitikától való végleges visszavonulására vezetett).

A Volksbund-időszakból is hivatkozom Spannenberger módszeres eljárásának néhány példájára. Könyvében — az arra utaló források elhallgatásával — tagadja, hogy a csak kultúregyleti keretek közé szorítottan engedélyezett Volksbund vezetősége türelmetlenkedett, követelődzött volna, hogy a nemzetközi viszonyok alakulásából adódó lehetőségek németbirodalmi segítséggel való kihasználására törekedett volna, annak érdekében, hogy a Volksbund — eredeti terveinek megfelelően — a népcsoport életének minden szféráját felölelő szervezetként működhessen. Hitelt ad Basch azon — (csak utóbb, a perében hangoztatott) — állításának, miszerint ő eleve egy sokéves „generációs terv" keretében képzelte mindezt elérni.

Azután arról olvashatunk, hogy a mindig lojális magatartást tanúsító Volksbund-vezetés 1940 nyarától a német és a magyar kormány bécsi un. népcsoportegyezménye következtében „kettős függésbe került", s ettől fogva „egy kettős lojalitás stratégiáját" kellett folytatnia Magyarországgal és Németországgal szemben, ha az őt mindenekfelett érdeklő népiségpolitikájának érvényt akart szerezni. „Nem maradt hátra más a népcsoport számára, mint hogy két urat szolgáljon", - így fogalmaz a szerző. Hiányolhatjuk Spannenberger könyvéből a népcsoportvezetőség ünnepélyes nyilatkozatát, amelyben az egyezményt „mélységes boldogsággal és hálaérzettel" fogadja, mert Hitler ezzel nyilvánosan is védura és pártfogója lett a magyarországi németségnek, amelynek jogait ezentúl ő garantálja. Mily egyoldalúsággal nyilvánul meg ebben a szerző által ignorált dokumentumban a — különben is igen különös — kettős lojalitás!

Egyébként a Magyarországon élő birodalmi németek nemzetiszocialista pártszervezete (AO der NSDAP, Landesgruppe Ungarn) egyik illusztris tagja, Ernst Wüster, egy még publikálatlan levelében szívből gratulálva a népcsoportegyezmény megtörtént aláírásához, — „ehhez a rendkívüli sikerhez, amely a német népcsoport új időszakát vezeti be", — Baschnak tulajdonítja a sikert: „Fáradhatatlan munkálkodása eredményeként sikerült Önnek ezt a magyarországi német népcsoport részére kihatásaiban oly fontos kisebbségi szerződést nyélbe üttetnie a német birodalom és a magyar királyság között". Ez is arra utal, hogy érdekelt volt a népcsoportvezetőség ebben az egyezményben, amelynek híre állítólag teljesen váratlanul érte.

Spannenberger szerint ez az egyezmény valósággal ráerőszakolta a Volksbundra a német nemzetiszocializmust, pedig nem mint ideológia, világnézet érdekelte az őket, hanem számukra „sokkal inkább volt az etnikai összetartozás-tudatnak a kifejeződése, egy kevéssé megalapozott keveréke csodálatnak, lojalitásnak és szimpátiának a nagy anyaország és a sikeres, s ezáltal attraktív anyanép iránt." Efféle fejtegetésekkel pótolja az olyan források megemlítésének hiányát, melyek szerint lelkesedéssel fogadták, hogy az egyezmény értelmében végre szabadon kinyilváníthatják nemzetiszocialista világnézetüket.

Felszabadult érzés töltötte el a Volksbund vezetőit és aktivistáit: a magyar kormány politikája ezentúl „féken lesz tartva". Hamarosan tapasztalhatták azonban, hogy a kormány „szabotálni igyekszik" — s mint később kiderült, a németbirodalmi kormánynak a magyar kormánnyal való feszültség éleződését lehetőleg kerülő magatartása folytán nem is teljesen sikertelenül — ezt a ráoktrojált egyezményt, amelynek egy Basch által sürgetett új, kevésbé kijátszható, hamarosan ki is dolgozott egyezménnyel való helyettesítésére a Bárdossy-kormány idején tett kísérlet sem volt megvalósítható. Csendőrségi és egyéb vidéki jelentések sokasága számol be a volksbundista szónokok dühös reagálásairól, köztük olyan — nem egyedi — kijelentésekről, hogy a hazafias jelszavak előtti meghunyászkodásnak vége; horogkeresztes zászlókkal fognak megjelenni, s akkor a magyarok futni fognak. Spannenbergertől eltérően én nem látok okot arra, hogy eleve kétségbe vonjam a helyi hatóságoktól, csendőri, rendőri szervektől, bizalmi egyénektől származó jelentések forrásértékét, már csak azért sem, mert megállapításaik egybehangzóak a más típusú forrásokból megismerhető képpel.

A szerző bizonyítani igyekszik, hogy a „kettős lojalitáson" belül a Magyarország iránti lojalitás nem szenvedett csorbát — (legalábbis mindaddig, míg nem okozott ebben nehézséget annak tapasztalása, hogy Magyarország kiutat kezd keresni a Németország szövetségében viselt háborúból), — de ebben az igyekezetében minden ügyeskedése ellenére sem lehetett a szerző valami sikeres, hiszen nagyon nehéz ezzel a hangoztatott lojalitással összeegyeztetni a népcsoportegyezmény „elszabotálására" irányuló törekvései, s a népcsoportszervezet Himmler utasításai szerint SS-mintára megindult kiépítésével szemben támasztott nehézségek miatt igen gyűlölt Teleki elleni állandó berlini denunciálásokat, vagy kimagyarázni a népcsoportvezetőségnek a magyarországi gazdaság németbirodalmi ellenőrzés alá helyezésével kapcsolatos szerepét, a Volksbund gyűléseinek, rendezvényeinek hangnemét és szellemét, amelyek Bárdossy tiltakozásait váltották ki, amire viszont

a németbirodalmi külügyminisztérium egy részlege Basch által is támogatott memorandum átnyújtásával akart volna reagálni; különösképpen pedig a Kállay-kormánnyal szemben folytatott népcsoportpolitikát nem könnyű lojálisnak feltüntetni, noha Spannenberger valóságos legendát költ Basch és Kállay meghitt jó viszonyáról.

Kállay miniszterelnök kezdetben fogadni sem volt hajlandó a népcsoportvezetőt, azután azzal kezdte és végezte a vele mégis felvenni kénytelen beszélgetései egyikét, hogy „Ez így nem mehet tovább!" A horogkeresztes zászló és jelvények használatára formált igénybejelentéseit és tett tényleges kísérleteit rendre visszautasította. Szemére hányta kapcsolatait a nyilasokkal és más magyar nemzetiszocialistákkal. Spannenberger a volksbundisták és nyilasok közismert ellentéteire hivatkozva tagadja, hogy Baschnak 1944 októbere előtt ilyen kapcsolatai lettek volna, holott — egyéb korábbi közös ügyeikről most nem is beszélve — épp Kállayval szemben „a belső front biztosítására" bizony összefogott velük. Spannenberger arról ír, hogy Kállay teljes bizalommal volt iránta, — (aki pedig a miniszterelnök defetizmusáról tett jelentéseket), — azt állítja, hogy kitűnően együttműködtek, s valóságos szövetség jött létre közöttük a kulisszák mögött, s ez tette lehetővé, hogy közösen fellépjenek a birodalmi politika erőszakosságaival szemben. Közben valójában végtelen csalódottságának adott hangot, hogy a háborúból már kiválni akaró Kállayt, aki titokban de eléggé köztudottan egy magyarországi német hűségmozgalmat is támogatott az ő SS-toborzási propagandát végző Volksbundjának gyengítésére és bomlasztására, még mindig nem sikerült megbuktatni, s megoldási javaslatokat készíttetett a németbirodalmi „illetékes helyek" számára, felvetve az ország katonai megszállásának eshetőségét is, különböző variánsokat dolgozva ki arra, hogy mi legyen Magyarország kormányával, közigazgatásával, haderejével, pártjaival, sajtójával, mi legyen a zsidókkal, s milyen szerep jusson a Volksbundnak.

Nem is folytatom amúgy is csak jelzésszerű érzékeltetését annak a hatalmas erőfeszítésnek, amely egy minden hamisítástól mentes, igaz Volksbund-történet megkonstruálását célozta.

Tilkovszky Loránt

Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János

IFJ. HORTHY MIKLÓS, A KORMÁNYZÓ KISEBBIK FIA

Molnár Kiadó, Budapest 2002. 297 o.

Horthy Miklós kormányzónak és nejének nem volt szerencséje gyermekeivel. Két leányuk közül Magdát már 16 évesen, Paulát pedig 37 esztendős korában betegség vitte el. István, az idősebb fiú, a sokra hivatott komoly mérnökember, akit apja szívesen látott volna utódjául, a 40. életévét sem töltötte be, amikor a keleti fronton repülőszerencsétlenség áldozata lett. Az ifjabb Miklós túlélte szüleit, testvéreit, valamint mindkét feleségét és 1993-ban hunyt el 86 éves korában Portugáliában, egy idősek otthonában.

Róla szól a két szerzőnek a szó legszorosabb értelmében hézagpótló könyve. A Horthy-família historiográfiájában a kisebbik fiúnak mind ez ideig a mostohagyermek sorsa jutott. Nem véletlenül, de ahogyan a kötetből kiderül, voltaképpen méltatlanul. Igaz, ifjú éveiben, amikor in floribus volt, Nickyt, ahogyan az előkelő társaságban emlegették, afféle aranyifjúként tartották számon, és főméltóságú atyja ellenére sem vették komolyan. A napisajtó persze éppen a neve miatt, rendre hírt adott lépéseiről és ballépéseiről, lovas- és autóbaleseteiről, amelyek maradandó fogyatékosságot, kettőslátást, időnként beszéd- és emlékezetkihagyást okoztak. A mindent tudó pestbudai pletyka vélt és valóságos szívügyeit is számon tartotta. Ez volt ifjú Horthy Miklós közismert imázsa. Pedig rendelkezett egy jobbik énnel is, amely igyekezett valahogyan boldogulni a világban, kereste a helyét, hogy ne csupán a bohém világfi, az államfő kiváltságos helyzetű fia legyen, hanem a saját jogán és erejéből sikeres ember. Ezért próbálkozott kereskedelmi ügyletekkel majd igaz, műkedvelő módon, diplomáciai és politikai feladatokat is vállalt.

Szilágyi Ágnes Judit és Sáringer János ifj. Horthy Miklós mindkét arculatát bemutatja. A szerzők alapos és lelkiismeretes forrásfeltárást végeztek, jóllehet nem volt könnyű a dolguk. Hiszen választott hősük nem töltött be par excellence közéleti tisztséget és nem maradt fenn sem róla, sem tőle koherens dokumentáció. Viszont segített a kutatói lelemény és szorgalom. Minden lehetséges lelőhelyen búvárkodva értékes és jelentős részében új anyagot hoztak felszínre. Előnyösen

hasznosították speciális latin-amerikai, s ezen belül brazíliai ismereteiket, első ízben dolgozták fel az ottani sajtót és szakirodalmat. Növeli a kötet információs értékét a tizenhárom, eddig publikálatlan dokumentum, valamint az alapos tudományos apparátus. Ötletes szerkesztési megoldással rendezték el a helyenként töredezett anyagot. A munka az életpálya szakaszai szerint hosszabb-rövidebb tanulmányokra oszlik, de mégsem kelti egy szaggatott tanulmánykötet benyomását. Inkább úgy érzi az olvasó mintha egy könyvdráma felvonásai sorjáznának a szeme előtt. S ebben bizonyosan szerepe van az olvasmányos, a figyelmet mindvégig ébren tartó stílusnak is.

A szerzők elkerülik a gyakori biográfus-csapdát, az elfogultságot a választott személy iránt. Rokonszenvvel, de kellő távolságtartással követik ifj. Horthy Miklós sorsának fejleményeit. A történelmi közismeretben leginkább az 1944. október 15-én játszott balszerencsés szerepe rögződött. Ismeretes, hogy segítő szándéktól motiváltan meggondolatlanul belesétált a Gestapo csapdájába. Foglyul ejtése pedig módot adott a német-nyilas puccs szervezőinek arra, hogy a kormányzót fia életével zsarolják és rávegyék a lemondását és Szálasi Ferenc kinevezését tartalmazó államirat parafálására. Ez az epizód mint pars pro toto kifejezi ifj. Horthy Miklós egész életútjának szerencsétlenségét - mindig jót akart, de igazából semmi nem sikerült neki, mintha állandóan kudarcra lett volna kárhoztatva.

Igy történt ez emigrációs éveiben is, amelyeket a jelen kiadvány első ízben rekonstruál. Nem találta meg igazán a helyét a külföldre szakadt magyarság — minden emigrációhoz hasonlóan — viszályoktól, intrikáktól széttördelt világában. Egyenes, jóhiszemű, mondhatni ártatlan lelkületével nem volt eléggé „dörzsölt" ahhoz, hogy a szenvedélyes belharcok szövevényében eligazodjék. A Magyar Nemzeti Bizottmány brazíliai képviselői tisztségéről kénytelen volt lemondani, s a latin-amerikai országban állandó egzisztenciális gondokkal is küzködött. Csalódottan és megbántottan tért vissza Európába, többé politikai szerepet egyáltalán nem vállalt. Hema de Croyjal, 1956-ban kötött második házassága nyújtott számára a magánéletében megnyugvást és biztonságot. Neje elhunyta után, 1976–1993 között ismét magányos és boldogtalan esztendők jártak rá. Javára írható, hogy — a szerzők szavaival — „sorsát tisztességgel viselte". Korántsem ellenszenves, inkább sajnálatraméltó embernek látjuk a kormányzó kisebbik fiát az idők távlatából. Ha több nem is, de ez a kötet mindenképpen kijárt neki az utókor részéről.

Sipos Péter

Kápolnai Iván

MEZŐKÖVESD ÉS KÖRNYÉKE

Népességi és gazdasági-társadalmi viszonyok a 20. század végéig

Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Bp. 2002. I. k., II. k. 867 o.

Az utóbbi években, részben a millenniumi ünnepségekkel kapcsolatban is, különösen nekilendült a helytörténeti, honismereti irodalom, olykor idegenforgalmi, kereskedelmi célokat is szolgálva. Szinte egymással versengve jelentek meg a gyakran többkötetes városi, a kisebb-nagyobb községi monográfiák, köztük jelentős a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által támogatott vállalkozás keretében száz falué. Az 1980-as évtized végétől sorjáznak Kovacsics József szerkesztésében a megyénkénti Történeti Statisztikai Helységnévtárak, melyek tartalmazzák az egyes megyék elpusztult és jelenlegi településeinek névváltozatait, a külterületi lakott helyek nevét, a népesség számának és etnikai megoszlásának alakulását az 1780-as évek végétől, az egyházszervezeti és állami közigazgatási rendszerben bekövetkezett változásokkal.

Olyan új hajtásaival is találkozhatunk a honismereti irodalomnak, melyek közbenső helyet foglalnak el a településenkénti, *mikroszintű*, vagy nagyobb térséget átfogó, *makroszintű* munkák között. Ezek egy-egy város és a gazdasági-kulturális vonzáskörébe, közigazgatási körzetébe tartozó településekről, egy-egy „bejárható" földrajzi kistérségről igyekeznek *mezoszinten* összefoglaló s egyben településenként részletező képet adni. Közülük is kiemelkedik Kovacsics Józsefnek a Központi Statisztikai Hivatal kiadásában, 2000-ben megjelent *Szentgotthárd és környéke* címet viselő, mintegy félezer oldal terjedelmű település- és népességtörténeti lexikona, amelyet a Századok 2001. évi 4. száma is ismertetett. Ugyancsak a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára jelentette meg 2002-ben, két kötetben Kápolnai Iványtól, számos közgazdasági, történeti és statisztikai tanulmány és kiadvány szerzőjétől a nyolc és félszáz oldalas művet *Mezőkövesd és környékéről*, amely a 20. század végéig

mutatja be a térség népességi és gazdasági-társadalmi viszonyait. A szerző szülőföldje közvetlen földrajzi környékének szentelte sokéves, évtizedes adatgyűjtésre támaszkodó munkáját. Ez mellőzi a településtörténeti és általános köztörténeti háttér fölvázolását, jórészt azért is, mert más kiadványok foglalkoztak már ezekkel a kérdésekkel. Inkább a földrajzi (domborzati, vízrajzi stb.) adottságokat jellemzi, a térséget két — bükkvidéki és alföldi — altájra osztva.

A földrajzi szempontú vizsgálódás eredményeképpen a Kartográfiai Vállalat felmérésére támaszkodva felsorolást kapunk az egyes települések közigazgatási határain belül található mindazokról a földrajzi nevekről, — hegyek, völgyek, vizek, a mezőgazdaság kollektivizálása után erősen megfogyatkozott határrészek, dűlők stb. nevéről, szám szerint mintegy hat és félszázról — amelyek az 1970-es években még ismertek voltak. Bemutatja a települések nevének és írásmódjának változásait az első írásos előfordulástól napjainkig, felhasználva a helytörténeti kutatók által eddig figyelmen kívül hagyott Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyagát, helységnév-elemzéseit is. A települések közigazgatási és egyházszervezeti viszonyainak, jogállásuk változásainak figyelemmel kísérése némi adalékot szolgáltat a hazai történettudományban eléggé elhanyagolt igazgatástörténethez.

Mezőkövesd és környéke népességének alakulását a 14. századi, az 1330-as évekből származó pápai tizedlajstromok, a 16–17. századi dézsmajegyzékek, dikális összeírások, házösszeírások és az 1715–20. évi adóösszeírások olykor ellentmondásos adatainak felhasználásával kísérli meg a szerző egymáshoz is viszonyítva, hozzávetőleges becslésekkel nyomon követni. Az egri érseki levéltárban föllelhető 1746. évi és későbbi latin nyelvű egyházlátogatási (*Canonica visitatio*-s) jegyzőkönyvekből már közvetlen lélekszám-adatok is rendelkezésre állnak vallási megoszlásban, ami gyakran az etnikai tagolódásra és a török uralom utáni bevándorlás méreteire is enged következtetni. Az adatok a környék több településén római katolikus szlovák és helyenként görög katolikus ruszin betelepülésre hívják fel a figyelmet.

A Habsburg Birodalom egész területén 1784–87 években végrehajtott katonai célú, majd a szabadságharc bukása után az 1850. és 1857. évi osztrák népszámlálások kritikusan kezelendő adatai, továbbá az egri főegyházmegye területéről 1816-tól évente közreadott névtárak (*schematismus*-ok) tájékoztatnak a népességszám alakulásáról és annak megoszlásáról a hivatalos magyar statisztikai szolgálat által 1869-től évtizedenkénti gyakorisággal rendszeresített népszámlálásokig. Kápolnai a sematizmusbeli évenkénti lélekszámokat — nem kis munkával — idősorba állítva, s azokat vizsgálva rámutat az adatok szembetűnő hibáira, vagy legalábbis gyanús következetlenségeire. Ily módon — régóta nagyon esedékes — forráskritika alá veszi a 19. századi leíró statisztika (*prestatisztika*) legismertebb szerzőinek munkáit. Általában a sematizmusok szolgáltak ugyanis forrásul *Nagy Lajos (Ludovicus Nagy)* 1828. évi latin nyelvű és *Fényes Eleknek* az 1830-as évtized második felében, majd később megjelentetett honismereti munkáihoz. Általában az ő kiadványaikból veszik át a helytörténeti irodalomban a népességi adatokat, és azokat úgy tüntetik fel, mintha azok *Nagy* és *Fényes* műveinek megjelenési éveire vonatkoznának. Különösen félrevezetők *Fényes Elek* 1851-ben megjelent (és 1984-ben újra kiadott, s így legkönnyebben hozzáférhető) Geographiai Szótárának adatai, melyek jóval korábbi — olykor 1830-as évtizedbeli — lélekszámokat tükröznek.

Az 1869. év végétől rendszeresített hivatalos magyar népszámlálások — 1949-ig bezárólag vallási megoszlásban is közölt — idősorai a 20. század végéig tájékoztatnak a népesség számának alakulásáról. A kötet táblázatai ezeket folyamatosan közre is adják, kiegészítve néhány nem népszámlálási forrásból származó adattal (Canonica visitatio, sematizmus). Így a 18. század derekától (1746-tól) kezdve a települések lélekszámának két és fél százados alakulását ismerhetjük meg.

A népesség mozgásával 1828-tól — sőt Mezőkövesd esetében a 17. századig visszanyúlva — foglalkozik a szerző, felhasználva az egyházi anyakönyvek születési és halálozási (pontosabban: keresztelési és temetési) bejegyzéseit. Ezeket a Központi Statisztikai Hivatal az 1970-es években egyházközségenként és felekezetenként nyomtatásban közre is adta, de az értékes adatgyűjteményt a helytörténeti munkák mindeddig alig vették figyelembe. Az egyházi anyakönyvi adatok a mezőkövesdi kistérségben a katolikus népességnek a reformátusokénál gyorsabb szaporodását jelzik, és ugyanakkor némi adalékul szolgálnak a születéskorlátozás (az egyke-rendszer) és az ún. *demográfiai átmenet* kezdetének településenkénti vizsgálatához. A természetes népmozgalom és a népességszám egybevetésével a vándormozgás arányait, a be- és el- (vagy ki-) vándorlás pozitív vagy negatív egyenlegét is sikerült közelítően meghatározni a 19. század nagyobb részére.

Az állami anyakönyvek a 19. század végétől (1895. októbertől) teszik lehetővé — az egyházi anyakönyveknél megbízhatóbban — a népmozgalom figyelemmel kísérését, a természetes szaporodás fokozatos csökkenését. A természetes népmozgalom és vándormozgás évtizedenként kimunkált

idősoraiból elénk tárul településenként a születéskorlátozás, az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának együttes eredményeképpen a népességszám fogyása a 20. század második felében. A halálozási többlet számos településen már az országos fordulópontnak számító 1980 előtti években jelentkezett. A mezőkövesdi kistérség népessége az 1780-as évtizedbeli népszámlálástól az 19–20. század fordulójáig közel megkétszereződött. A második világháborúig lassuló ütemben, a dél-borsodi tájon mintegy negyedével nőtt tovább a népesség. A század második felében fogyatkozott a népességszám, átlagosan 20% körüli mértékben, természetesen településenként nagyon eltérően. Vannak falvak, ahol kevesebben élnek, mint két évszázaddal korábban, de akadnak megtöbbszöröződött lélekszámú települések is. Az évtizedek óta 18 ezer fő körüli stagnáló Mezőkövesden a térség népességének 38%-a koncentrálódik, de a három legkisebb falu lakossága is 300–400 között mozog, és vannak több ezer lelket számláló községek is. Megismerhetjük a községek népességének eltérő fejlődéstípusait, és mindkét kötet táblázatosan is bemutatja, miként oszlottak meg az elmúlt két évszázadban a települések nagyságcsoportok szerint.

A mezőkövesdi térségben a 18. századi betelepülések után csak néhány helységben volt több-kevesebb nem-magyar ajkú — leginkább szlovák anyanyelvű — lakosság, a 19. század vége felé azonban a hivatalos népszámlálási adatok szerint számuk csak tizedszázalékokkal fejezhető ki. 1990-ben a mezőkövesdi térségben a népszámlálás 3% nem-magyar nemzetiségű lakost mutatott ki, akiknek több mint 90%-a cigány nemzetiségűnek vallotta magát.

Az 1949. évi népszámlálás szerint a katolikus vallásúak aránya közelíti a 80%-ot. A népesség rendi, társadalmi tagolódásában, a II. József-féle népszámláláskor, a mezőkövesdi térségben csupán egyetlen faluban nem vettek számba nemest, de néhány református többségű községben minden harmadik férfi nemes volt. A nemesség aránya a térség átlagában közelítette a 10%-ot, az országos átlag kétszeresét. A 19. század első felében nemesség címén ennél is többen igyekszenek kivonni magukat a nem-nemes népesség 1805 után évenként végrehajtott összeírásából. (Ez egyben bizonyos kritikai fényt vet ezeknek az összeírásoknak népességtörténeti forrásértékére is!)

Leginkább a 20. századi népszámlálási adatok alapján a népesség keresők és eltartottak szerinti gazdasági aktivitásáról és foglalkozási tagolódásáról tájékozódhatunk legrészletesebben a túlnyomó többséget képviselő mezőgazdasági népesség viszonyairól és rétegződéséről. A mezőkövesdi térségben a nagyobb egyházi (egri érseki és káptalani), valamint Coburg (korábban Esterházy) birtokon kívül csak néhány középbirtokos fordul elő, vagy egyes falvak határában az sem. De ugyanakkor ebből a térségből (főleg Mezőkövesdről) került ki országos viszonylatban is a legtöbb időszakos mezőgazdasági vándormunkás, a „summások" sokezres tömege. Megismerhetjük a II. József korabeli első kataszteri felméréstől kezdve a birtokmegoszlást nagyságkategóriák szerint, az 1945. évi földosztás, majd a mezőgazdaság kollektivizálásának eredményeit a kisegítő és háztáji gazdaságokkal együtt, végül az 1990-es években bekövetkezett változásokat a tulajdoni és gazdálkodási viszonyokban. A gazdálkodás kereteinek jellemzését szolgálja a fontosabb háziállatok állományának bemutatása az utolsó évtizedekben bekövetkezett zuhanásszerű csökkenéssel. A népszámlálási adatok alapján feltárul az ipari foglalkoztatottság fokozatos, majd a század derekától ugrásszerűen gyorsütemű elterjedése a szakmánként részletezett, fontosabb kisipari keretektől a közép- és nagyipari, valamint a nem telepített építőipari munkahelyekig. Ezek gyakori változása a lakó- és munkahely közötti rendszeres ingázásra, kétlaki életmódra kényszerítették a produktív korú (többnyire férfi-) népesség széles rétegeit.

A harmadik foglalkozási főcsoportban, a szolgáltatási ("tercier") szektor anyagi ágain —kereskedelemben, közlekedés és szállításban foglalkoztatottakon — kívül a nagyobbrészt szellemi munkával járó nem-anyagi jellegű (kulturális, egészségügyi, igazgatási stb.) szolgáltatási tevékenység képviselőinek az utóbbi évtizedekben erőteljesen felgyorsult növekedése jellemzi a népesség, azon belül elsősorban az aktív keresők foglalkozási megoszlásának főirányait. Ezzel együttjár a művelődési viszonyok jelentős javulása, ami leginkább a lakosság iskolázottsági szintjének emelkedésével mérhető.

A korábbi helytörténeti irodalomban teljesen figyelmen kívül hagyott egyházi sematizmusok adatainak felhasználásával a mezőkövesdi kötetek a 19. századi iskolalátogatási viszonyokról is tájékoztatnak. Az 1868. évi Eötvös-féle tankötelezettségi törvény bevezetése után a népszámlálási adatok alapján kísérhetjük figyelemmel az írástudatlanság csökkenését, különösen a Klebelsberg-féle művelődéspolitika két háború közötti kiemelkedő eredményeivel, majd a második világháború után az analfabétizmus minimálisra szorításával, de kimutatva némely településen bizonyos fokú visszaesést is az 1980-as években.

A 20. század második felében megismerhető az iskolázottsági szintnek az elvégzett osztályok, valamint a közép- és felsőfokú iskolát végzettek számával mérhető jelentős emelkedése is. Miközben a pedagógusok és tantermek száma nagymértékben növekedett, a születéskorlátozás eredményeképpen a tanulólétszám olykor zuhanásszerű fogyatkozása jellemzi az utolsó évtizedeket. Hasonlóképpen:a közművelődési könyvtárak kötetszámának folyamatos gyarapodásával a beiratkozott és könyvkölcsönző olvasók ritkulása áll szemben, továbbá a falusi mozik működésének megszűnése a legtöbb helységben. Mindezzel okozati összefüggésbe hozható a TV-előfizetések ugrásszerű emelkedése.

Az egész térséget áttekintő általános bevezetés csakúgy, mint az egyes településeket hasonló szerkezeti tagolásban bemutató községenkénti rész utolsó fejezete a népesség és a lakóházak számának az 1780-as évektől vizsgált idősoraival feltárja, milyen mértékben csökkent az egy lakóházra jutó személyek száma, a *laksűrűség*. Megismerhetjük a lakóházak építésének főbb jellemzőit (a falazat és tetőzet anyagát, az alapozást, a vízellátási viszonyokat stb.), a múlt század második felében a lakott és lakatlan lakásoknak nemcsak a számát, hanem a nagyságát is a szobák számával, technikai felszereltségét (villany-, gáz-, vízvezeték, fűtésmód stb.) és komfortfokát. A lakások építési éve és életkor szerinti kimutatása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1990. évi lakásállománynak nagyobb része, egyes településeken 75–80% –a 1945 után épült, ami a lakott táj arculatának gyökeres megváltozását eredményezte az elmúlt fél évszázadban.

A lakásviszonyokon kívül az iskolázottsági szint és a művelődési viszonyok vizsgálatához is nagyobbrészt az utolsó félszázad statisztikai adatait használta fel a szerző. A mezőkövesdi kiadványban nagy szerepet kaptak a hivatalos statisztikai adatok, ugyanakkor felhasznált számos olyan — nagyobbrészt egyházi jellegű — nyomtatott *prestatisztikai* forrást, (anyakönyvek, sematizmusok), valamint földrajzi nevekre vonatkozó kiadványokat és a Községi Törzskönyvbizottság levéltári anyagát, amelyek eddig nem igen szolgáltak forrásul a helytörténeti irodalomban. Ezenkívül kritikának vetett alá olyan népességtörténeti forrásokat (pl. *Fényes Elek* és a nem-nemes népesség összeírása a 19. század első felében), melyek adatait általában fenntartás nélkül elfogadták a kutatók. A rendelkezésre álló történeti és hivatalos statisztikai adatokat többnyire teljességre törekedve, hosszú idősorban mutatja be — így különösen a népesség vallási megoszlását, ami olykor a népességmozgás alakulásának vizsgálatához is adalékul szolgál. Ugyanakkor a közzétett adatok olykor szélesebb körűek, az élet tágabb területeit érintik (pl. mezőgazdasági termelés, egészségügyi ellátottság, középiskolák földrajzi vonzáskörzete, infrastruktúra, a népesség családi állapota).

A szerző munkája különlegesen gazdag, egységes szempontok szerint rend(szer)ezett elsősorban statisztikai adatgyűjtemény, amely megfelelő kiegészítésekkel jól használható, megalapozó forrásul szolgálhat egy-egy településmonográfia készítéséhez is. Valójában tehát a kétkötetes mű folytatásra vár, és a szerző az olvasóra illetve folytatóra bízta a következtetések levonását, a további teendőket a térség és az egyes települések életében.

A kiadvány jellemzője a számszerű adatokban való gazdagság, amely táblázatos formában éppúgy jelentkezik, mint a szöveg sorai között. Az adatokat ábrák (vonal-, oszlop-, kördiagramok) szemléltetik, és nagyobb számú térkép is segíti az egyes korszakokban az eligazodást az aprófalvas térségben. A mezőkövesdi kiadvány rendezett adatoszlopai, mint kiinduló forrásanyag, elmélyült további elemzésre és kiegészítésekre adhatnak ösztönzést az érdeklődőknek.

A Központi Statisztikai Hivatal és az intézmény Levéltárának kiadásában 2000-ben, majd 2002-ben megjelent testes művek Szentgotthárd és Mezőkövesd környékéről új csapást vágtak, korábban nem járt útirányt jelölnek a megélénkült helytörténetírásban. Kiterjesztik a helytörténeti vizsgálódások körét. Egyes lokálpatrióta helybéli szerzők által a települések legfontosabb *eseményeit* krónikaszerűen elbeszélő munkákkal szemben többtucatnyi települést magában foglaló földrajzi térségről, egy-egy városról és gazdasági, piaci, kulturális, igazgatási vonzáskörzetébe tartozó községekről kívánnak szintetizáló és ugyanakkor helységenként részletezett, analitikus képet adni. S ezt elsősorban számszerű, történeti és hivatalos statisztikai adatokra támaszkodva teszik. A *Galileinek* tulajdonított megállapítás szerint a tudomány feladata: mérni a mérhetőt. A társadalmi-gazdasági életben végrehajtott összeírások adatai ilyen mérések számszerű eredményei. Idősorba állításuk és elemzésük feltárja a társadalmi (népességi, gazdasági, kulturális) folyamatok jellemzőit. Nagyobb számú településre kiterjedő vizsgálódás pedig szinte kínálja ezeknek a *folyamatoknak* területi, térbeli összehasonlítását. A kvantitatív módszerek alkalmazása ma már a természettudományok után a társadalomtudományok számos területén elterjedt, a történettudományt olykor kliometriának mondják. Az összehasonlítás, a komparatisztika mint tudományos módszer, pedig ugyancsak számos tudományterületen hozott jelentős eredményeket.

A francia *Marc Bloch*, a 20. századi történetírást megújító Annales iskola egyik alapító atyja szerint égetően szükséges az összehasonlító módszer általánossá válása a történettudományok művelésében is. *Hajnal István*, a két háború közötti egyik legjelesebb hazai történettudós megállapította, hogy a társadalom szerkezetének, működésének és fejlődőképességének megítélésére nincs más mód, mint a szisztematikus összehasonlítás. *Kiss Istvánnak*, a magyarországi településtudomány néhány éve elhunyt „nagy öregjének" utolsó összefoglaló munkája jó módszertani eligazítást is nyújt arra, hogy egységes szempontok szerint kialakított jelzőszámok segítségével miként lehet értékelni a települések és település-együttesek fejlettségi szintjét.

Kívánatos lenne, ha a levéltárakban, a régi és újabb statisztikai kiadványokban bőségesen rendelkezésre álló számszerű adatokra támaszkodva, azok megfelelő rendszerezésével és elemzésével folytatódna az a honismereti munka, melynek főbb irányait ez a Mezőkövesd környéki kistérséggel foglalkozó mű is kijelölte.

Jeney Andrásné

A MAGYAR TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIÁK FÉL ÉVSZÁZADA (1951–2001)

Szerk.: Anderle Ádám

Országos Tudományos Diákköri Tanács. Budapest, 2001. 312 o.

A modern kori magyar oktatástörténet különösen szép fejezeti azok, melyek a tehetséggondozás, az elitképzés témakörével foglalkoznak. Példaként említhetnénk a külföldi magyar tudományos intézetek vagy az Eötvös-kollégium működését bemutató tanulmányokat, és ide kell sorolnunk az Országos Tudományos Diákköri Tanács jubileumi kiadványát is, mely az egyetemi hallgatók szellemi műhelyeinek, a tudósképzést elősegítő diákköröknek illetve azok országos hálózattá szerveződésének történetét tárja fel. A majd harminc tagú munkaközösség által készített kötet a diákköri mozgalom egészének öt évtizedes múltját bemutató, általános, történelmi vázlattal indul (Anderle Ádám tollából). Ennek alapján képet alkothatunk a diákköri munka belső meghatározottságairól és a külső társadalmi/politikai közegről, amiben a TDK-k szerveződnek és működnek. A kötet második részében az egyes tudományterületekről szóló tanulmányok következnek. Az adott szakma egy-egy jeles képviselője a kronológiát követve számol be a saját szakszekciójában történt fontosabb eseményekről, statisztikai adatok, táblázatok segítségével (ezek kiválasztása néhol esetlegesnek tűnik). A résztanulmányok az egyes tudományágak sajátságait bemutatva elmélyítik, alátámasztják a bevezető fejezet megállapításait. A kérdéskör szerteágazó volta következtében a szerzők egymástól némileg eltérő módon, egyéni stílusuknak megfelelően dolgozzák fel témájukat. A könyv harmadik részében — mellékletként — a rendszerváltást követő időszakra vonatkozó táblázatokat találunk, lényegében a TDK legaktívabb tanári és hallgatói közreműködőinek névsorát (Koósné Török Erzsébet összeállításában).

Oktatástörténetünknek nemcsak szép, de hősies lapjai is ezek, ahol a független tudományosságért küzdő tanár-diák-kutató és az őt éber figyelemmel kísérő s gyakran befolyásolni szándékozó politikai hatalom áll egymással szemben. Ez a viszony akár egyfajta szimbóluma is lehetne egész jelenkori történelmünknek, amennyiben emblematikus a hatalomnak azon törekvése, hogy saját elitet hozzon létre, és ehhez felhasználja az elitképzés fórumait is. A szóban forgó kötetet történeti szempontból talán éppen az teszi érdekessé, hogy levéltári dokumentumok és sajtóanyag segítségével feltérképezi ezt a viszonyrendszert, ami az elit műhelyek, azaz a diákkörök és a központi ideológia, a politika között kialakult az elmúlt fél évszázadban. Bár a tudományos életben dolgozók számára a fogalom: TDK, nem ismeretlen, így vagy úgy mindannyian kapcsolatba kerültünk vele pályánk során, immáron fél évszázados történetének ilyen jellegű feldolgozására most először került sor, az Anderle Ádám vezette munkacsoport által. A diákköri konferenciákon felolvasott dolgozatok tematikájának fokozatos változását tekintve pedig tudománytörténetileg is érdekes ez a kötet, mely felhívhatja a figyelmet egy-egy mester, iskolateremtő tudós-tanár szerepére, munkásságára is, hiszen, ha Csurgay Árpád akadémikusnak a könyvben szereplő szavait idézzük, a diákköri munka fő motorja nem más, mint az, hogy *„a tehetség iskolát keres, tehetséges mestert, aki vonzza a tanulni vágyó fiatalt."* (61.o.)

A kötet szerzői világossá teszik, hogy a rendszerváltás éles cezúrát jelent az TDK történetében is. A diákköri mozgalomról szóló, talán kissé eklektikus tanulmányfűzér végső tanulsága ilyen módon összhangban van az egykor „létező szocializmusról" illetve a rendszerváltás utáni évekről kialakított általános képünkkel, csak megerősíti azt. Speciális látlelet az 1950–70-es évek átpolitizált köz- és magánéletéről, a '80-as évekbeli egyre szabadabb légkörről, és az 1989 utáni időszaknak a depolitizálás és/vagy a pluralitás irányába mutató, új szelleméről. Az értelmiségi műhely, mint afféle érzékeny műszer, a maga módján már előre jelezi a politikai változásokat, ez esetben ez annyit jelent, hogy a rendszerváltás a TDK-k berkeiben már az 1980-as évek közepén megkezdődött. *„A rendelkezésekre álló források és dokumentumok alapján határozottan állítható, hogy a rendszerváltás a magyar diákköri mozgalomban 1986-ban kezdődött,... Egyfelől a diákköri mozgalom és az OTDT autonómiájának deklarálásával megszűnt a minisztériumnak való szigorú alárendeltsége és a KISZ-től való politikai függés. Másfelől az Országos Tudományos Diákköri Tanács megszűnt miniszteriális szerv lenni. Egy átmeneti periódus után teljesen autonóm intézménnyé vált,..."* (50.o.) A diákköri mozgalom annyiban is a rendszerváltás előfutára, amennyiben az 1980-as években bekövetkezett a Marxizmus-Leninizmus Szekció elsorvadása illetve a Társadalomtudományi Szekció létrejötte, ráadásul ebben a folyamatban az utóbbi képviselői nem látnak kontinuitást a két szekció között: *„Véleményünk szerint a mostani, 10 éve működő Társadalomtudományi Szekció... nem folytatása a Marxizmus–Leninizmus Szekciónak.... az ideológiai kötöttségtől elszakadt tudományterületek már kinyilvánították, hogy konferenciájukat az Államigazgatási Főiskolán kívánják megrendezni. 1989-ben a* Diáktudós *a lezajlott konferenciáról szóló beszámolót immár erről a megváltozott nevű, illetve új szekcióról közölte."* – írja tanulmányában Szilágyi Erzsébet (217–218.o.)

A hatalom és a diákköri mozgalom viszonyának 1989-et követő megváltozása — vagyis az, hogy az ideológia (a maga legprimerebb formájában) fokozatosan kivonult erről a területről, melynek létrejött az intézményi függetlensége is — egyrészt persze a nagypolitikai folyamatoknak köszönhető. Másrészt azonban annak oka, hogy a TDK-ra már nem esik olyan koncentrált figyelem, mint korábban, az egyetemeket, főiskolákat érintő mélyreható átalakulásban keresendő. Abban, hogy a felsőoktatásban tanulók számának nagymértékű emelkedésével a korábbi struktúra, és ezen belül a diákköri munka, manapság már nem tekinthető a szorosan vett elitképzés keretének, lassan inkább már a tömegképzés részesévé válik. (Ezzel párhuzamosan az elitképzés új műhelyei egyre inkább a doktori iskolákban jönnek létre.) A fenti tendenciát jelzi az idő előrehaladtával egyre terebélyesebb diákköri konferenciákon bemutatott dolgozatok számának felduzzadása, mindez pedig összekapcsolódik az OTDK-k örökzöld problémájával, azzal, hogy a nagy szekcióikban a sok, gyakran egyenlőtlen színvonalú dolgozat kezelése igen nehéz és a bírálati rendszer szinte máig kiforratlan. A nehézségek ellenére azonban igaznak érezzük Szendrő Péternek a kötetben idézett szavait: *„az egyetemen működő tudós legfőbb «alkotása» az új nemzedék...Az iskolateremtés az igazi produkció; alkotás maga is."* (70.o.)

Szilágyi Ágnes Judit

KRÓNIKA

„MINDENT A HAZÁÉRT"

DEÁK FERENC EMLÉKKIÁLLÍTÁS 1803–2003

Deák Ferenc születésének 200. évfordulója tiszteletére a Magyar Országos Levéltár kiállítást rendezett, amelyet 2003. szeptember 16-án Dr. Hiller István, a nemzeti kulturális örökség minisztere nyitott meg.

Deák Ferenc személye a 20. századi történetírásban jelentősen háttérbe szorult a Széchenyi–Kossuth, vagy a Görgey–Kossuth viták légkörében. A kortársai által is — nyilvános tevékenysége korai szakaszától — a „haza bölcsének" nevezett Deákról már életében több könyv jelent meg, amelyek közéleti szerepét érzelmektől fűtötten méltatták. Ezek egy része azért érdemel ma is kiemelt figyelmet, mert a kortárs szemével foglalja össze és értékeli az életművet, továbbá kirajzolódik belőle Deák emberi arca is. Ugyanakkor meglepő, hogy kortársai mennyire nem ismerték Deákot, a magánembert. Egyéniségéből adódott, hogy magánéletét, magánéleti problémáit legbelsőbb ügyének tekintette, a barátság kérdése volt az egyetlen olyan érzelmi téma, amelyről többször és igen részletesen írt.

Alapvető fontosságú egész pályája során, hogy fizetéssel járó tisztséget soha nem vállalt, magánszemélyek megbízásából ügyvédi tevékenységet nem folytatott, csak olyan feladatot látott el, amely szabadelvű felfogásával és a fennálló jogrenddel összeegyeztethető volt. Egyetlen jogos fegyvernek a törvénykönyvet tartotta még 1848/49-ben is.

A konzervatív erők párttá szervezése és programjának 1846 végén történt elfogadása után az országgyűlési ellenzék tevékenységének összehangolása érdekében a gróf Széchenyi István, majd Kossuth Lajos által megfogalmazott programokat Deák alkalmatlannak ítélte az ellenzék egységbe tömörítéséhez. Véleményét a tervezetek fogadtatása igazolta. Deák Ferenc 1847. júniusára készült el módosítási javaslataival, amelyeket a június 7-én megalakult Ellenzéki Párt változtatás nélkül fogadott el.

Az 1848. évi forradalom kitörésekor Kehidán tartózkodott, és csak Batthyány Lajos miniszterelnök kifejezett kérésére fogadta el az igazságügy-miniszteri kinevezést. Deák a forradalom és szabadságharc alatt hatalmas munkabírással dolgozott az új rendhez szükséges jogszabályok kidolgozásán, a nemzetiségekkel való megegyezés előkészítésén. 1849 január elején még elindult a Batthyány Lajos kezdeményezésére megalakult országgyűlési küldöttség tagjaként, hogy fegyverszüneti tárgyalást folytassanak Windisch-Grätz tábornokkal, de a megalázó, sikertelen akció után nem ment Debrecenbe, hanem rövidesen visszavonult Kehidára. Windisch-Grätz tábornok támadása után az események feltartóztathatatlanul olyan irányt vettek, amelyek elsodorták törvénytisztelő elveit és vele személyét.

1861-ig teljesen visszavonult a nyilvános politikától, visszautasított minden közszereplést. 1860-ban a nemzeti elégedetlenség egyre nyíltabban tört felszínre, így az Októberi Diploma, majd az 1861. évi Februári Pátens után Deák mint pesti belvárosi képviselő visszatért a közéletbe, mert úgy érezte, megérett a helyzet arra, hogy visszaállítsák az alkotmányosságot Magyarországon. Az 1861. április 6-án megnyílt or-

országgyűlés első, majd második felirati javaslatát Deák fogalmazta és terjesztette a képviselőház elé. Az első felirat kiinduló pontnak tekintette a további tárgyalásokhoz az 1848. évi törvények visszaállítását, leszögezte, hogy csak ennek alapelvként történő elfogadása esetén lehet tárgyalni bizonyos módosításokról. A második felirati javaslat ugyanezt fogalmazta meg, még határozottabb követelésként. Az uralkodói elutasítás után Deák rendkívül határozott fellépésének eredményeként a császári leirat megérkezése előtt az országgyűlés mindkét háza elfogadta az általa fogalmazott óvást, tiltakozást az országgyűlés törvénytelen feloszlatása miatt.

Deák, a továbbiakban is megőrizve politikai vezető szerepét, következetesen harcolt annak érdekében, hogy a feliratban foglalt alkotmányos alapelveket tekintsék tárgyalási alapnak. A közéletben is csak akkor vett részt, ha fellépésével e célt vélte szolgálni. 1844-ben Kossuth Lajoshoz írt levelében megjegyezte, hogy „nem kenyere az újságírás", 1865-ben mégis úgy ítélte meg, hogy az alkotmányosság helyreállítása érdekében ezt a fórumot veszi igénybe a nemzet „békülési" hajlandóságának kinyilvánítására. A Pesti Naplóban április 16-án megjelent „Húsvéti cikk"-ében leszögezi, hogy „ készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosságával összhangzásba hozni", azaz elfogadja, hogy az 1848. évi törvények az országgyűlés összehívása esetén módosíthatók. A nemzetközi erőviszonyok alakulása és a belső politikai küzdelem eredményeként kialakult légkör hozta el az 1867. évi kiegyezés lehetőségét, amelynek törvényi kidolgozásában Deák ismét jelentős szerepet vállalt.

1868-ban még részt vett a kiegyezési törvényeket megfogalmazó ún. Hatvanhetes bizottság munkájában, a kiegyezési tárgyalások és az azokhoz kapcsolódó törvények kidolgozása után azonban visszavonult a politikától. Erre elsősorban betegsége késztette. 1876. január 28-án hunyt el. Temetése országos gyász volt, emlékét törvénybe iktatták.

Deák Ferenc 1833-tól aktív, vezető tagja volt az országgyűlési ellenzéknek, részt vett az 1848-ban létrejött első felelős magyar minisztériumban, a '49 utáni passzív ellenállás meghirdetője, majd a kiegyezés előkészítésének és létrehozásának szellemi vezére lett. E nagy ívű életpálya mozgatója a magyar nemzet és az ország területén élő nemzetiségek kiemelése volt a feudális viszonyokból megfelelő törvények megalkotásán keresztül. Európai szintű jogi műveltsége, rendkívüli politikai érzékenysége és ehhez társuló kompromisszumkészsége, amely hatalmas munkabírással párosult, tette alkalmassá arra Deákot, hogy a 19. századi magyar jogalkotás legnagyobb egyéniségét tisztelhették benne kortársai.

A kiállítás Deák Ferencet, a politikust helyezi középpontba, elsősorban tevékenysége korai és záró évtizedeinek a Magyar Országos Levéltárban őrzött dokumentumaiból válogatva. E dokumentumok alapján kirajzolódik Deák törvényalkotó munkássága mellett elgondolkodtató és megfontolandó politikai hitvallása, kirajzolódik tiszteletre méltó alakja.

Katona Csaba

CONTENTS

THE 200th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF FERENC DEÁK – *András Molnár:* Parliamentary Reports of Ferenc Deák 1833–1835 – *András Gergely:* The Views of Ferenc Deák on Constitutional Law in the Reform Era – *Róbert Hermann:* Deák and Görgei – *András Gerő:* Deák and the Compromise of 1867 – ARTICLES – *György Kövér:* Middle Order or Middle Class(es)? Society-building Conceptualization in Hungary from the Reform Era to the First World War – *Tibor Frank:* A Liberal Censor in Metternich's Hungary: János Reseta – *Gábor Erdődy:* Belgian Liberal Catholic Journals on the Changes in Hungary in 1848–1849 – Csaba Katona: The Revolution and the Baths: the Baths of Balatonfüred in 1848–1849 – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927
L. Nagy Zsuzsa: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly útja 1944–1953 között
Egresi Katalin: Konzervatív és liberális nézetek a magyar szociálpolitikai gondolkodásban az 1920-as években
Polyák Péter: A keleti élettér hitleri germanizmusa
Varga E. László: Forrásközlemény. Orlowski Leó budapesti lengyel követ visszaemlékezései II.
Vonyó Tamás: A megkésett fejlődés porosz útja. A császári Németország gazdasági fejlődésének sajátos forrásai
Zgórniak, Marian: Lengyel ultimátum Litvániához 1938-ban
Weidinger Melinda: A magyar kormány 1931. évi memoranduma a német kormányhoz

E számunk munkatársai

Erdődy Gábor, kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Frank Tibor,* az MTA doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Fenyő István,* a irodalomtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Gergely András,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Gerő András,* tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Hermann Róbert,* PhD, tudományos kutató (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Jeney Andrásné,* levéltárigazgató (Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest) – *Katona Csaba,* levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Kovács László,* akadémiai doktor, igazgatóhelyettes (MTA Régészeti Intézete, Budapest) – *Kövér György,* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Molnár András,* igazgató (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Sipos Péter,* tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szende László,* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Szilágyi Ágnes Judit,* PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválás lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kérdés a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és [illegible]ozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításá[illegible]reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TA[illegible] adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük[illegible] szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk[illegible]n egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszere[illegible]en befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

51593

2003 DEC 51593/352

2003 137. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Vonyó Tamás: A megkésett fejlődés porosz útja. A császári Németország gazdasági fejlődésének sajátos forrásai
Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság
Tilkovszky Loránt–Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben
Polyák Péter: A „keleti élettér" hitleri germanizmusa
Varga E. László: Orłowski Leó budapesti lengyel követ visszaemlékezései II.
L. Nagy Zsuzsa: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly útja 1944–1953 között

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
137. ÉVFOLYAM 2003. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS
E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

TANULMÁNYOK

Vonyó Tamás: A megkésett fejlődés porosz útja. A császári Németország gazdasági fejlődésének sajátos forrásai 1275
Hornyák Árpád: Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság 1307

KÖZLEMÉNYEK

Tilkovszky Loránt–Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben 1333
Polyák Péter: A „keleti élettér" hitleri germanizmusa 1365
Varga E. László: Orłowski Leó budapesti lengyel követ visszaemlékezései II. 1389
L. Nagy Zsuzsa: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly életútja 1944–1953 között 1421

KISEBB CIKKEK

Zgórniak, Marian: Lengyel ultimátum Litvániához 1938-ban 1445

TÖRTÉNETI IRODALOM

A numizmatika és a társtudományok IV. (Ism.: *Kovács László*) 1453
Heinrich Kéri: Franken und Schwaben in Ungarn (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1456
Egyed Ákos: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése (Ism.: *Urbán Aladár*) 1457

Vonyó Tamás

A MEGKÉSETT FEJLŐDÉS POROSZ ÚTJA

A császári Németország gazdasági fejlődésének sajátos forrásai

Az ipari expanzió fél évszázada

David Reynolds szerint a nemzetközi politika egyik axiómája, hogy a *„gazdasági háttér minden esetben szükséges a politikai és katonai hatalom alátámasztásához"*.[1] A hosszú távú ipari és jövedelemtermelési kapacitások és a mindenkori harcképesség — Paul Kennedy kifejezésével élve: háborús potenciál — között fennálló viszony fontossága miatt az első világháborút megelőző nagyhatalmi versengés gazdasági dimenziói a szakma heves érdeklődését váltották ki.[2] Bár a nemzetközi történetírás által második ipari forradalomnak nevezett időszak több nagyhatalom számára érlelte meg a gazdasági felzárkózás feltételeit, a német fejlődés mégis különleges hangsúllyal szerepelt az utóbbi évtizedek gazdaságtörténeti kutatásaiban. A császári Németország gyors előretörésével ugyanis nagyobb hatást gyakorolt a fennálló európai nagyhatalmi egyensúlyra, mint bármely más újonnan iparosodó állam. A politikai és részben gazdasági széttagoltságból egy emberöltő alatt a kontinens ipari és katonai óriásává vált, és az európai államrendszer középpontjában dinamikus — megjelenésében igen agresszív — fejlődésével közvetlenül fenyegette szinte valamennyi tradicionális nemzetállam geopolitikai helyzetét.[3]

Németország gazdasági fejlődésének számadatai az 1871 és 1914 közötti időszakban valóban meglepő dinamizmusról tanúskodnak. Az ipari termelés hatszorosára emelkedett, míg Franciaország a kibocsátás háromszoros, Nagy-Britannia pedig mindössze kétszeres növelésére volt képes. 1879 után az ipari termelés reálnövekedése a majd két évtizedes 'Nagy Válság' ellenére is elérte az évi három százalékot, az 1896 és 1914 közötti újabb fellendülés idején pedig a termelés bővülése tovább gyorsult az 1900-as és 1907-es recessziók ellenére is.[4]

A gyáripari forradalom gazdasági struktúráit alapvetően meghatározó nehéziparban Németország minden riválisát maga mögé szorította. Széntermelése 1890-re 89 millió tonnáról a háború kitöréséig 277 millió tonnára emelkedett,

---

[1] *Reynolds, David*: Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. Longman. New York, 1991. 11.

[2] *Vonyó Tamás*: Gazdaságpolitika a társadalmi és anyagi érdekek függvényében Nagy-Britanniában és Németországban (1870–1914). In: Világtörténet, 2001 ősz-tél. 40.

[3] *Kennedy, Paul*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992. 201.

[4] *Braun, Hans-Joachim*: The German Economy in the Twentieth Century. Routledge. London, 1990. 22. Összehasonlító adatok: Lásd Függelék 1–2. ábra.

Jászi Oszkár naplója 1919–1923 (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 1461
Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949. (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 1463
Alexander Bahar–Wilfried Kugel: Der Reichstagsbrand. Wie Geschichte gemacht wird. (Ism.: *Németh István*) 1465
„Válságos évtized": Budapest–Washington 1957–1967 (Ism.: *Kecskés Gusztáv*) 1467
Jordán Gyula: Kína története (Ism.: *Polonyi Péter*) 1470

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűléséről 1473
Hírek 1485

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

megközelítve ezzel a brit termelést.[5] Néhány egyszerű kalkulációval még világosabbá tehetjük az uralkodó trendeket. 1890 és 1914 között a német széntermelés 213%-kal, míg a brit kibocsátás 58,6%-kal emelkedett. Az 1879-ben bevezetett Thomas-féle eljárásnak köszönhetően, — amely lehetővé tette a magas foszfortartalmú lotaringiai vasérc kohósítását, — a kiváló minőségű kokszolható feketeszénre Európa mindmáig legnagyobb vas- és acélipari központja épült ki a Ruhr-vidéken.[6] A 17,6 millió tonnás német acéltermelés 1914-ben meghaladta Nagy-Britannia, Franciaország és az Orosz Birodalom együttes kibocsátását, egészen elképesztő nyolcvanszoros növekedést produkálva a császárság fennállásának négy évtizede alatt.[7] A hatalmas kohászati kapacitások lehetővé tették a német gépipar előretörését. 1914-re Németország rendelkezett a világ második legnagyobb kereskedelmi flottájával, vasúti gépgyártása mind mennyiségi, mind minőségi értelemben egyedülálló volt Európában, a Ruhr-vidék pedig a hadiipar világméretű fellegvára lett. Egy szinte jelentéktelen vasfeldolgozó üzemből az esseni *Krupp Művek* a történelem egyik legnagyobb hadiipari konszernévé vált — több mint 68.000 munkást foglalkoztatva 1912-ben —, és híres nehéztüzérségi lövegeivel *Alfred Kruppot* a Második Birodalom leggazdagabb emberévé tette.[8]

Amennyiben a kutató figyelme a századforduló új, tudományos alapokra helyezett iparágaira irányul, a német gazdasági fejlődés eredményei még impozánsabbnak tűnnek. Bár 1882-ben a foglalkoztatás-szerkezeti statisztikákban az elektromos ipar dolgozói még nem is képeztek külön kategóriát, számuk 1907-re százhétezerre nőtt. A kábelexport értéke 1891 és 1908 között 150.000 fontról 2,5 millió fontra emelkedett.[9] *Siemens* és *Diesel* találmányai forradalmasították az addigi kontinentális iparosítás folyamatát, és gyakorlati alkalmazásuk először természetesen Németországban valósult meg. Bár a villamosipar nagyvállalatai a tengerentúli riválisok mögött biztos ezüstérmesekké avanzsáltak és uralták a kontinentális piacokat, fejlődésük a pusztán német privilégiumnak számító vegyipar mellett valósággal elhalványult. Az iparifesték-anyagok világpiacán 90%-os német részesedés volt megfigyelhető a háború előtti utolsó években, de a kénsav és ammónia előállítása is hatalmas volumenben valósult meg a kor nemzetközi viszonylatában.[10] Bár a vegyipar vitathatatlanul uralta a nemzetközi piacokat, termékeit elsősorban a hazai mezőgazdaság vásárolta fel. Az állami szubvenciókat az agrárgazdaság gépesítésre és a különböző műtrágyák széleskörű alkalmazására használta fel. A német mezőgazdaság ugyan még 1912-ben sem volt önellátó, versenyképességének fenntartásához a magas védővámok mellett a relatív tőkefelhasználás és a termelékenység folyamatos növelése is feltétlenül szükségessé vált.[11]

---

[5] *Kennedy* 1992, 201.

[6] *Németh, István*: Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990). AULA Kiadó. Budapest, 2002. 19.

[7] *Wolfson, Robert*: Years of Change. European History 1890–1945. Hodder&Stoughton. London, 1998. 74–75.

[8] *Pinson, Kopel S.*: Modern Germany. Its History and Civilization. The Macmillan Company. New York, 1966. 226.

[9] *Wolfson* 1998, 75.

[10] *Németh* 2002, 20.

[11] *Wolfson* 1998, 75.

A német ipari fejlődés a gazdaság exportteljesítményében is jól tükröződött. Az 1872 és 1914 közötti időszakban a kivitel 2,492 millió márkáról 10,097 millió márkára emelkedett, ami körülbelül 4%-os növekedést jelentett évente.[12] Németország ipari struktúrája modernebb, a legtöbb iparág termelékenysége magasabb, földrajzi helyzete pedig sokkal előnyösebb volt európai riválisainál, így kivitelének túlnyomó része a kontinentális piacokra irányult. A német kivitel részesedése az európai exportból 20,4%-ot tett ki, ezzel megközelítette a világ évszázadok óta legnagyobb kereskedőnemzetének számító Egyesült Királyságot, mégpedig úgy, hogy a nemzeti export döntő részét már a dinamikusan fejlődő új iparágak adták, miközben a korábban domináns agrárkivitel részesedése 10%-ra zuhant. Mivel azonban a német ipari termelés importigénye igen nagy maradt, az erőteljes exporttevékenység elengedhetetlen volt a külkereskedelmi egyensúly fenntartása érdekében. A nemzeti egység megteremtésétől egészen 1913-ig a német gazdaság egyetlen évben sem tudott külkereskedelmi többletet felmutatni.[13]

A császári Németország négy évtizedes fennállása idején valóban egyedülálló, forradalmi fejlődésen ment keresztül. A szekunder szektor a századfordulón már 11,5 millió embert foglalkoztatott, míg a bruttó hazai termék — bár jelentős ingadozásokkal — átlagosan évi 2,6%-os ütemben bővült.[14] A nemzeti jövedelem tekintetében Németország az utolsó békeévekre felülmúlta Nagy-Britanniát és messze lekörözte mind Franciaországot, mind az Orosz Birodalmat. De hogyan válhatott képessé ez az újonnan alapított állam a tradicionális nagyhatalmak gyűrűjében arra, hogy évszázados politikai széttagoltságából egy fél évszázad alatt az öreg kontinens ipari órása legyen, mely valóban rendelkezett a szükséges gazdasági és katonai erővel, hogy felborítsa a fennálló nagyhatalmi egyensúlyt? E kérdés megválaszolása — mely a mai napig érvényes tanulságokkal szolgálhat — sok nagyszerű gazdaságtörténész számára jelentett vonzó kihívást.[15] E tanulmányban a szerző arra tesz kísérletet, hogy szűk terjedelemben, a kritikus összefüggésekre koncentrálva, elemezze ennek a különleges gazdasági fejlődésnek karakterisztikus elemeit, — melyek nyomán a korszak robbanásszerű gazdasági expanzióját a német szakirodalom, Wehler után, a *Sonderweg* — különleges út — kifejezéssel illette.

A gazdasági modernizáció alappillérei

Bár a császári Németország gazdasági felzárkózása kétségkívül a politikai egység megteremtésével vett komoly lendületet, súlyos hiba lenne azt feltételezni, hogy az iparosításban megkésett közép- és kelet-európai monarchiákhoz hasonlóan a német államok gazdaságilag teljesen elmaradottak voltak. Poroszország már a Bécsi Kongresszust követő időszakban a kontinens második legnagyobb ipari szektorával rendelkezett, igaz, ekkor még erősen lemaradva Nagy-Britannia

[12] *Pinson* 1966, 229.

[13] *Berend T. Iván – Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században. Gondolat. Budapest, 1987. 296–297.

[14] *Németh* 2002, 20.

[15] *Vonyó Tamás*: „Ploughshares into Swords". Did the Industrial Phoenix Push Wilhelm II towards Reckless Ambition? In: The Concord Review. IX. kötet, 4. szám, 1999 Nyár. 178.

mögött. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a német államok a kulturális gazdagság ezeréves tradíciójával büszkélkedhettek, márpedig egy nemzet szellemi tőkéjének megfelelő szintű felhalmozása igen hosszú folyamat, de nélkülözhetetlen feltétele a sikeres gazdasági modernizációnak.

A német lemaradás legfőbb oka a gazdaságilag rentábilis befektetési lehetőségek hiányában rejlett, egy olyan társadalmi berendezkedés keretében, amely még magában hordozta a feudalizmus történelmi örökségét. Kitermelésre váró természeti erőforrások és egy viszonylag képzett, de nagymértékben kihasználatlan munkaerőbázis léte utalt arra, hogy a német gazdaság potenciális lehetőségei az aktuális termelő kapacitásokon messze túlmutattak. A puszta tény, hogy a német államokat megkésve érték el az ipari forradalom hullámai, nagyban hozzájárult a gyors felemelkedéshez, hiszen a technológia, ipari know-how és a tőkeigényes beruházásokhoz nélkülözhetetlen financiális eszközök importja révén már az ipari fejlődés korai szakaszában is kiküszöbölhetővé váltak a hazai gazdaság szerkezeti hiányosságai. A közvetlen külföldi tőkebefektetéseknek nem elsősorban volumenük miatt jutott meghatározó szerep, sokkal inkább azért, mert a jövőbeni fejlődés szempontjából kritikus, fejlett technológiát alkalmazó iparágakat célozta meg, ahol igen nagy volt a kockázati tényező, ám hasonlóan magasak voltak a várható hozamok. A bányászatban, a vaskohászatban és nem utolsó sorban a vasúthálózat kiépítésében megjelenő brit tőke tehát tulajdonképpen pontosan azt a kezdeti lökést adta meg a német gazdaságnak, amivel az fél évszázaddal később a szigetország legnagyobb riválisává válhatott.[16]

Érdekes — de valójában tipikusan közép-európai — módon a német piac belső fejlődése nem gazdasági indíttatásból vette kezdetét. A kezdeményezés a porosz bürokrácia oldaláról érkezett, amely az országnak a napóleoni háborúk után megnövelt területén az állami adminisztráció racionalizálása érdekében meg kívánta szüntetni a belső határokat. Mivel azonban Poroszországnak az egységes vámrendszer 1818-as bevezetése után is több ezer kilométer vámhatára volt a környező német államokkal, a kereskedelem egyszerűbb lebonyolítása érdekében kívánatossá vált a porosz vámrendszer kibővítése.[17] Az össznémet kereskedelem liberalizálásának gazdasági dimenzióit először — a modern német közgazdaságtan apostolának nevezett — *Friedrich List* emelte ki. Az Általános Német Kereskedelmi és Iparegylet (*Allgemeiner Deutscher Handels- und Gewerbeverein*) meghatalmazott képviselőjeként tudatosan harcolt a belső vámhatárok mielőbbi felszámolásáért, de ugyanakkor felismerte a védővámok jelentőségét is a még gyenge lábakon álló német ipar versenyhelyzetének javításában.[18]

Miután 1834-ben a *Zollverein* hatályba lépett, a politikailag még mindig széttagolt németség nagy része egy egységes vámrendszer keretében indulhatott el az iparosítás útján. Azzal, hogy a Habsburg tartományok az új vámhatárokon kívülre kerültek, a *Zollverein* egyértelműen a domináns Poroszország vezetése

[16] *Kemp, Tom*: Industrialization of Nineteenth-Century Europe. Longman. New York, 1985.[2] 91–92.

[17] Uo. 92.

[18] *Görtemaker, Manfred*: Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien. Schriftenreihe Band 274. Bundeszentrale für Politische Bildung. Bonn, 1989. 166–169.

alatt állt. Az eredetileg adminisztratív okok miatt létrejött, majd később hatalompolitikai tényezőként kezelt vámunió a német gazdasági fejlődés egyik alaptényezőjének bizonyult. Jelentős mértékben bővítette a belső piacot, s ezzel lehetővé tette az ipari és mezőgazdasági termékek szabad áramlását.[19] A porosz vezetés és *List* programjának súlya viszont arra vezetett, hogy a német gazdasági fejlődés egy sajátosan államközpontú kapitalizmus keretében bontakozott ki már a nemzeti egység megvalósítása előtt is.

Az iparosítás további feltétele volt a belső piac részben még mindig izolált régióinak összekapcsolása egy egységes és hatékony közlekedési hálózat létrehozásával. Mivel a folyami szállítás lehetőségei — Angliával ellentétben — természetföldrajzi okok miatt igen korlátozottak voltak, egyetlen megoldásként a vasútépítés kínálkozott. Ráadásul a vasút fejlesztése nemzetközi szabványok szerint történt, így külföldi alapanyagok és technológia felhasználásával egy viszonylag elmaradott országban is megvalósíthatóvá vált.[20] A vasút tehát lényeges kezdő lökést adott a német gazdaságnak, hogy kilépjen korábbi relatív elmaradottságából, és mobilizálja addig csak potenciális erőforrásait. A vasút megszüntette az egyes iparvidékek tradicionális előnyeit, és új ipari körzetek kiépítését illetve fejlesztését tette lehetővé, különösen a Ruhr-vidéken és a későbbi birodalmi főváros, Berlin környékén. A közlekedési rendszer kiépülése hozzájárult a regionális árkülönbségek mérséklődéséhez is, így a 19. század közepére az egységes belső piac kialakulása már jelentősen előrehaladt.[21]

A vasúti eszközök kezdeti importja felvetette az importhelyettesítés gondolatát, és ezzel jelentős ösztönző erőként hatott a német nehézipar fejlődésére. Semmilyen más széleskörű beruházás nem teremtette volna meg ilyen gyorsan a fejlett brit technológia alkalmazásának lehetőségét, serkentette volna ilyen mértékben a mérnöki tudományok fejlődését, és semmiképpen nem jelentett volna megfelelő piacot Németország hatalmas szénkészleteinek.[22] A vasútépítés természetesen temérdek pénzt emésztett fel, így mind az állam, mind a hazai tőkeképződés szerepét kiemelte. Egy olyan országban, ahol a pénzpiacokat korábban kizárólag államkötvények uralták, a vasúti részvények a pénzügyi befektetések új dimenzióját teremtették meg, és ezzel uralkodóvá tették a részvénytársasági formát a német iparfejlődésben.[23] Mivel a vasút magas hozamokat ígért, az építkezések további beruházásokat indukáltak, Poroszországban pedig az állam maga is ösztönözte a vasúti géppark hazai előállítását — felismerve a vasút gazdasági és katonai jelentőségét egyaránt. A Borsig-féle lokomotívok előállítása a kor csúcstechnológiájához való közvetlen felzárkózást is jelentette, ami hasonlóan magas technikai szintű iparágak számára teremtett további keresletet.[24]

---

[19] *Kemp* 1985, 92–93.

[20] *Görtemaker* 1989, 160.

[21] *Berend – Ránki* 1987, 258.

[22] *Kemp* 1985, 93.

[23] *Pollard, Sidney*: Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760–1970. Oxford University Press. New York, 1994. 136.

[24] *Biek, Volker*: Der deutsche Weg. Unser nationaler Aufbruch ins 21. Jahrhundert. VGB Wirtschaft. Berg am Starnberger See, 1999. 221–222, 225.

A vasúti és nehézipari beruházások csak a termelési eszközök és a tőke jelentős koncentrációja mellett voltak megvalósíthatók. Az egyre gyorsuló ipari fejlődés nagy volumenben igényelt hosszú távra leköthető pénzforrásokat. A közép-európai iparosítás számára azonban alapvető akadályt jelentett a súlyos tőkehiány. A nyugati merkantilista nemzetállamokban sajátos, a nemesfémek felhalmozására irányuló gazdaságpolitikai vonalon, a gyarmati erőforrások maximális kiaknázásával évszázadok alatt valósult meg az iparosítás alapját képező tőkefelhalmozás. Volker Biek helyesen állapította meg, hogy a politikailag széttagolt, a gyarmatosítás folyamatából kizárt Németországban a hagyományosan középosztály-jellegű városi polgárság erre nem volt képes.[25] Németországnak a belső felhalmozás alacsony szintjén kellett megteremteni a megkésett iparosítás tőkeigényesebb beruházásainak pénzügyi feltételeit. Ebben az összefüggésben olyan banktípusra volt szükség, amely nemcsak a gazdaságban rejlő tőkeforrások akkumulációját valósította meg, de a felhalmozott tőke kihitelezésével hosszú lejáratú ipari befektetésekre is vállalkozott.[26]

Az 1850-es évektől sorra alakultak meg azok a részvénytársasági formában működő, úgynevezett univerzális bankok, melyek szisztematikusan az ipari beruházások finanszírozására koncentrálták tevékenységüket. A nehézipari beruházások magas tőkeigénye és a beruházott tőke lassú megtérülése miatt a befektetések kockázata igen magas volt. Ennek mérséklése érdekében a pénzintézetek kiterjedt szolgáltatásokkal álltak ipari adósaik elé, hogy biztosítsák a stabil hozamokat.[27] A pénzintézetek és az iparvállalatok közötti igen szoros kapcsolat tehát — melynek jelentőségére egy későbbi fejezetben visszatérünk — már az iparosítás korai szakaszában meghatározóvá vált.

A vasút szerepe az 1860-as évektől kezdve még erőteljesebbé vált, mivel a soha nem látott konjunktúra legfőbb hordozója lett. A vasútépítés tette kifizetődővé a Ruhr-vidék kőszénkészletének kiaknázását, teremtett piacot a születő német vas- és acélipar számára, és ezzel megalapozta a császári Németország gazdaságában oly domináns nehézipar fejlődését. John M. Keynes helyesen állapította meg: *„Németországot nem vérrel és vassal, hanem szénnel és vassal egyesítették"*.[28] Az egyesítést követően évtizedenként mintegy 10.000 km új vasútvonal épült, melyek jó része — az 1879-ben megindult államosításoknak köszönhetően — már a császári kormányzat ellenőrzése alatt állt. A vasút állami vállalatként is dinamikusan fejlődött, a szállított áruk mennyisége 1860 és 1910 között 3 millió tonnakilométerről 63 millió tonnakilométerre emelkedett, miközben az áruszállítás költségei 80%-kal csökkentek. Ez az ágazat szívta fel a bruttó beruházások 15–20%-át, és jelentős állami forrásokat pumpált a gazdaságba, javítva annak infrastrukturális helyzetét.[29] Nem véletlenül keltette fel Keynes érdeklődését a nehézipar kezdeti fejlődése, hiszen a porosz-német állam szerepvállalása látszólag a nagy angol közgazdász fél évszázaddal később kimunkált elveit követte.

---

[25] Uo. 235.
[26] *Berend – Ránki* 1987, 287–288.
[27] *Biek* 1999, 234–235.
[28] *Keynes, J. M.*: The Economic Consequences of the Peace. London, 1919.
[29] *Berend – Ránki* 1987, 258–259.

A porosz állam már az 1850-es évektől különös hangsúlyt fektetett a vasúthálózat bővítésére és egységesítésére, de különösen a vasúti közlekedés racionalizálására. Bár *List* erre vonatkozó ajánlásait 1833-ban még visszautasították, 1837 után legfelsőbb, császári parancsra indult meg egy nemzeti vasúti hálózat tervezése.[30] Különösen fontosnak bizonyult az állami megrendelések és kötelezettségvállalások szerepe a nagy kockázatú, nehéz földrajzi viszonyok között épülő szakaszokon. Az 1851-re állami beruházással elkészült híres *Ostbahn* — mely Berlint és Königsberget kötötte össze — építésekor egyben mocsarak lecsapolására is sor került, ugyanakkor nélkülözhetetlenné vált Kelet-Poroszország nemzetgazdasági integrációjának előmozdításában. A már említett, szintén állami segítséggel kifejlesztett hazai lokomotívokat az 1850-es évektől kezdve már Spanyolországba és Olaszországba, majd később a Török Birodalomba is exportálták — részben vagy teljesen kiszorítva ezzel a korábban domináns francia és brit versenytársakat.[31]

A német államok azt is igen hamar felismerték, hogy a gazdasági lemaradás az oktatás tudatos és célirányos fejlesztésével is mérsékelhető. Rövid idő alatt a világ egyértelműen legnívósabb középfokú és műszaki oktatása épült ki Poroszországban, ami lehetővé tette, hogy a később poroszosított Németország megfelelő volumenű és kvalitású humánerőforrás-bázist biztosítson a kibontakozó ipari termelés számára, sőt vezető pozíciót vívjon ki a legmodernebb, tudományos alapokra helyezett iparágakban.[32] Míg az ipari forradalom éllovasának számító Nagy-Britanniában csak az 1871-ben hatályba lépett *Foster Education Act* hozta létre az egységes elemiiskola-rendszert, a német államokban már a 18. század második felében népiskolákat alapítottak, és a gyermekek számára kötelezővé tették az alapfokú oktatásban való részvételt 13-14 éves korig. A napóleoni háborúkat követően tovább bővült az iskolahálózat, és a tantervek reformjára is sor került. Miután a porosz iskolarendszer felvértezte a lakosságot a legalapvetőbb készségekkel, az 1830-as évekre szinte minden német írni és olvasni tudó ember lett, mialatt Anglia férfilakosságának harmada, a nőknek pedig a fele még az 1860-as években is analfabéta volt.[33] Az első világháború kitörése előtt az Osztrák-Magyar Monarchiában 1000 besorozott újonc között 220, Franciaországban 68, míg Németországban mindössze 1 volt az írástudatlanok száma.[34]

Természetesen a megfelelő alapműveltség nem csak a német hadsereg számára volt előnyös, hiszen az ipari vállalkozások képzett szakmunkások és mérnökök, a laboratóriumok gyakorlott és a legújabb felfedezéseket ismerő kémikusok iránt támasztottak igényt. A mezőgazdaság is hasznosította a tudomány eredményeit. A termelés széleskörű modernizációjával a német nagybirtokokon elért terméshozamok messze meghaladták majd minden rivális nagyhatalom hektáronkénti eredményeit.[35] A korábban említett súlyos tőkeszegénység és a relatíve meg-

---

[30] *Biek* 1999, 219.

[31] Uo. 229.

[32] *Kemp* 1985, 97.

[33] *Craig, Gordon A.*: Deutsche Geschichte 1866–1945. Vom Norddeutschen Bund bis zum Ende des Dritten Reiches. Verlag C. H. Beck. München, 1993. 173–174.

[34] *Kennedy* 1992, 201.

[35] Uo. 201.

késett fejlődés következtében a magas színvonalon képzett emberi erőforrás Volker Biek szerint a német gazdasági fejlődés motorjává vált, hiszen a humán tőke részben máig fennálló abszolút előnyökhöz jutatta Németországot a vegyiparban, az optikában és a precíziós gépgyártás minden területén.[36]

A 19. század kezdetén németföldön nagyobb számban és magasabb színvonalon működtek egyetemek, mint a szomszédos államokban. Az egyetemek alapítása és fejlesztése tulajdonképpen a — gazdaságilag egyébként több szempontból káros — német partikularizmus legpozitívabb jellemzője volt. A nagyhatalmi politika számára jelentéktelen fejedelemségek — mivel a prosperitás más formájáról nem igen lehetett szó — saját szellemi gazdagságuk prezentálására használták fel a nemes tradíciókkal bíró almamátereket. Hessen-Darmstadtban például 1840-ben az akkori világ legnagyobb és legmodernebb kémiai kutatólaboratóriumát építették fel. A század közepétől a porosz állam hathatós támogatásával bővülő felsőoktatás a legnagyobb előrelépést a természettudományok területén érte el. A matematikus *Gauss*, a fizikus *Weber* és a nagy kémikus *Justus Liebig* mind a német tudományos élet pionírjai voltak, és későbbi Nobel-díjasok egész sorának szolgáltak példaképül.[37]

Az állam hathatós szerepe az oktatás fejlesztésében nem pusztán a céltudatos tervezésben, de a relatív tőkehiányhoz képest rendkívül bőkezű finanszírozásban is megmutatkozott. A porosz népiskolák tanárai átlagban 30%-kal kerestek többet francia kollegáiknál. Nem véletlen, hogy az újonnan alapított reálgimnáziumokban és a műszaki felsőoktatásban kezdetben magas volt a külhoni oktatók aránya. A porosz vezetés felismerte, hogy az új technológiát felhasználó iparágak és a modern vállalkozási formák számára a korábbi, klasszikus ismeretekre épülő képzési rendszer nem kielégítő. Ennek érdekében minden fejlesztési forrást a szakképzés erősítésére csoportosítottak. 1841-ben a humán területen dolgozó kutatók számára biztosított financiális kereteket 25%-kal mérsékelték, miközben a frissen végzett mérnökök három éves katonai szolgálat helyett egy év után tartalékos tisztként szereltek le. A műszaki szakoktatás önzetlen támogatása mellett tehát a kormányzat még a hadsereg óriási presztízsét is felhasználta a természettudományos műveltség és a mérnöki tudományok népszerűsítése érdekében.[38]

Mire a nemzeti egység kézzelfogható realitás lett, Németország egy dinamikus fejlődésre képes, relatíve iparosodott nagyhatalommá vált. A kezdeti lendület megadása után — melyet az 1871 és 1875 között folyósított 5 milliárd frank francia hadisarc is alátámasztott — Németország gazdasági felzárkózása, majd gyors előretörése nem volt csoda. A helyi körülményekhez tökéletesen alkalmazkodó bankrendszer, a kor meghatározó iparágaihoz telepítő tényezőként szolgáló nyersanyagok nagy volumenű készletei, a jól képzett és fegyelmezett munkaerő és végül a nemzeti felemelkedésbe vetett meggyőződéses hit megfelelő alapokat teremtett a Második Birodalom további fejlődéséhez. A porosz gazdasági és politikai tradíciók egyben meghatározták a 19. századi német kapitalizmus sajátos formáját is, amely részben szakított a nyugati hatalmak gazdasági gondolkodásá-

[36] *Biek* 1999, 205–208.
[37] *Craig* 1993, 178–179.
[38] *Biek* 1999, 209.

val, és a fokozott állami szerepvállalást valamint a korporációkat tekintette a gazdasági fejlődés motorjának.

Innováció és koncentráció a német iparban

Amint az iparosodás hazai forrásai megteremtődtek, a külföldi — elsősorban angolszász — befolyás a német gazdaság további fejlődésére jelentősen visszaszorult. Miután a brit gazdasági gondolkodás tanításainak és a szigetországi technológia alkalmazásának a helyi körülményeknek legmegfelelőbb módját megtalálták, a német vállalkozók egyre inkább saját korszakalkotó újításaikkal váltak ismertté a vetélytársak számára. A banki finanszírozás, valamint a természettudományos ismeretek széleskörű igénybevétele mellett a német ipari fejlődés legfontosabb ismérve minden bizonnyal a méretgazdaságosság és az integrált termelési struktúrák előnyeinek felismerése volt.[39]

A szénbányászat szolgáltatta annak a koncentrációs folyamatnak az iskolapéldáját, amely a német ipar majd minden ágazatát markánsan megkülönböztette az angol és francia vetélytársakétól. Az 1913-ban már közel félmillió munkást foglalkoztató Ruhr-vidéki bányákban bevezetett új — rendkívül tőkeintenzív — termelési módszerek egyre nagyobb üzemek kialakítását ösztönözték. A századfordulón öt, 1913-ban már 19 olyan bányavállalat működött, amely évente több mint egymillió tonna kőszenet hozott felszínre. A koncentráció a munkatermelékenységet is jelentősen növelte, az egy munkásra eső kitermelés 1850 és 1890 között 80%-kal emelkedett. A szénbányászat tőkeigénye már a fejlődés korai szakaszában meghaladta a hagyományos finanszírozás nyújtotta kereteket, így az ágazatban hamar uralkodóvá vált a részvénytársasági forma, sőt néhány mamutvállalat (*Gelsenkirchner Bergwerks, Harpener Bergbau AG*) kialakulása is előrehaladt. A három legnagyobb vállalat a német széntermelés egytizedét adta és megközelítőleg százezer embert foglalkoztatott. A koncentrációs folyamat túllépett a szénbányászat keretein, hiszen az ágazat vezető vállalatai a vaskohászat, az építőanyag-gyártás, a vegyészet és az elektromos ipar területére is kiterjesztették tevékenységüket. A bányatársaságok a kartellek alapításában is úttörőkké váltak, 1893-ban megalakult a Ruhr-vidéki versenytársakat összefogó Rajna-Vesztfáliai Szindikátus is.[40]

A hatalmas üzemek előretörése a szénbányászathoz szervesen kapcsolódó vaskohászat és acélgyártás területén is megfigyelhető volt. A lotaringiai vasérc feldolgozására a Rajna mentén több régióban épültek ki az ágazat jelentősebb központjai. A Ruhr-vidéki óriások mellett a század elején a Mosel mentén települt vállalatok koncentrációja is felgyorsult. Lotaringiában helyi érclelőhelyre települt a hagendingeni *Thyssen Acélművek*, mely saját bányáival, kokszolóműveivel és acélhengerművével a kor Európájának legmodernebb és legnagyobb ipari komplexuma lett. *Thyssen* 1912-ben közel egymilliárd márkás gazdasági potenciállal bírt, mellyel a legnagyobb tengerentúli iparmágnások méltó vetélytársává vált. A kohászat képviselői élen jártak a politikai önszerveződésben is. Míg a Német Vas-

[39] *Kemp* 1985, 98.
[40] *Berend – Ránki* 1987, 264–265.

és Acéliparosok Egyesülete (*Verein Deutscher Eisen- und Stahlindustrieller*) az iparági érdekek legfőbb propagátora lett, az Acélművek Szövetsége (*Stahlwerksverband*) az iparág értékesítési tevékenységét irányította, a Német Kohászok Egylete (*Verein Deutscher Eisenhüttenleute*) pedig az ágazat szempontjából egyre meghatározóbb kutatás-fejlesztés területén megvalósuló együttműködésre koncentrált.[41]

A nehézipar területén a tudományos kutatás 1862-ben vette kezdetét, amikor *Alfred Krupp* felállította azt az első szakítógépet, mely az acél tulajdonságainak szisztematikus kutatását szolgálta. 1882-ben *Friedrich Krupp* támogatásával épült fel az az acélipari kutatólaboratórium, amelyből kémiai és fizikai kutatóközpontokkal kiegészülve a huszadik század elejére a híres Krupp Kutatóintézetek kifejlődtek. Itt került kifejlesztésre a rozsdamentes acél, mely nem pusztán a további technikai fejlődés, de a modern hadviselés szempontjából is forradalmi újításnak számított.[42] Karl Erich Born helyesen ismerte fel, hogy a német tudósok hozzájárulása a 19. század végi természettudományos felfedezésekhez különösen fontos tényezője lett az ország gazdasági nagyhatalommá válásának. *Wilhelm Conrad Röntgen* 1895-ös felfedezése az elektrotechnika és az orvostudomány területén is forradalmasító hatással bírt, míg *Max Planck* kvantumelmélete *Albert Einstein* öt esztendővel későbbi relativitáselméletével egyetemben a mikrofizika elméleti alapjául szolgált. A huszadik század elején gyors fejlődésnek induló gyógyszeripar nem utolsó sorban három világhírű orvos-bakteriológus, *Koch*, *Behring* és *Ehrlich* eredményeire épített. A természettudományok művelésében a császári Németország kiemelkedő szerepét talán az a tény bizonyítja legjobban, hogy az 1914 előtt kiosztott 42 tudományos Nobel-díjból 14-et német tudósoknak ítéltek.[43]

A tudományos alapkutatások bázisául szolgáló egyetemek száma két új alapítással — Münster 1902, Frankfurt am Main 1914 — tovább nőtt. A német egység megteremtése előtt alapított műszaki főiskolák az 1870-es, 1880-as években váltak a szó valódi értelmében oktatási és kutatási intézetekké. A rohamtempóban előrehaladt ipari koncentráció következtében a vállalati vezetők tevékenysége a korábbinál szélesebb ismereteket követelt, így a századfordulón alapított kereskedelmi főiskoláknak különösen fontos szerep jutott a termelő szervezetek gazdasági tevékenységének megújulásában. A korszak legjelentősebb tudományos grémiumának számító *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* 1911-ben alakult kizárólag privát forrásokból, és fizikai kutatóintézetének élére az ekkor még Németországban is népszerű és mindenki által elismert *Albert Einstein* került.[44]

A fent említett tudományos eredményekre épülő technológiai újítások forradalmasították az ipari fejlődést — mint mindenhol a fejlett világban — a 19. század utolsó, valamint a 20. század első évtizedében. A műszaki fejlődésben mérföldkőnek tekinthető belső égésű motor kifejlesztését követően a *Daimler* cég a világ autóiparának úttörője lett, és 1892-ben megkötötte első jelentősebb szerző-

[41] *Treue, Wilhelm*: Gesellschaft, Wirtschaft und Technik Deutschlands im 19. Jahrhundert. Deutsche Taschenbuch Verlag. München, 1999. 158–160.

[42] Uo. 160.

[43] *Born, Karl Erich*: Von der Reichsgründung bis zum Ersten Weltkrieg. Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte Band 16. Deutscher Taschenbuch Verlag. München, 1988. 68–69.

[44] Uo. 69–70.

dését a porosz rendőrséggel.[45] A kiváló mérnökképzés azt is lehetővé tette, hogy a német szakemberek a külföldi tudományos eredményeket is a versenytársaknál sikeresebben alkalmazzák. Az elsősorban amerikai tudósok felfedezéseire épülő elektromos ipar kibontakozása a termelés nagyfokú koncentrációját és a technikai innováció hatékony alkalmazását ötvöző német ipari fejlődés kitűnő példájául szolgált. A két vezető német villamossági konszern, az *AEG* és a *Siemens–Schuckert Művek* mind termelésük volumenét, mind termékkínálatuk változatosságát tekintve egyedülállóak voltak a világon. A két tekintélyes iparvállalat nem pusztán uralta a hazai piacokat, de a villamosipar két jól elkülöníthető ágára specializálódva tulajdonképpen egymással sem versenyeztek. Míg a villamos áram felhasználására kifejlesztett közlekedési és tömegfogyasztási eszközök előállításában az *AEG* jeleskedett, az 1903-ban egyesült *Siemens–Schuckert Művek* erőművek építésében és a kábelgyártásban maradt riválisnélkül a kontinentális piacokon — és 57.000 hazai valamint 24.000 külföldi alkalmazottjával a világ egyik legnagyobb ipari konszernévé vált.[46]

A német vegyipar vezető vállalkozói és az ország később híressé vált vegyészei már az iparág fejlődésének hajnalán, 1867-ben megalapították a Német Kémiai Társaságot. Nem véletlenül, hiszen a vegyipar volt a természettudományos kutatásokra leginkább ráutalt ágazat, melynek szervezettsége és ebből eredő hatékony lobby-tevékenysége nagyban hozzájárult a Birodalmi Szabadalmi Törvénykönyv (1877) kiadásához, amellyel a császári kormányzat kiemelten támogatta a hazai ipari célú kutatás-fejlesztést.[47] A tudományos alapokra helyezett német vegyipar kulcspozícióját különösen a nehézipari ágazatok által nagy mennyiségben importált nyersanyagok magas ára miatt előállt helyettesítő anyagok iránti hatalmas és egyre növekvő kereslet támasztotta alá. A századfordulón a *BASF* 6300 munkással és 233 kémikussal, a *Hoechst* 3500 munkással és 165 kémikussal dolgozott. Miután a Nobel-díjas vegyészek ontották az újabb és újabb felfedezéseket, 1914-re az ágazat robbanásszerű fejlődésen ment keresztül, 300.000 embert foglalkoztatva és hatvan százalékkal felülmúlva az amerikai termelést.[48]

A vegyipar nem csupán a tudományos-technikai eredmények rendkívül sikeres kiaknázásával tűnt ki a német iparágak közül, de az ágazatot jellemző szélsőséges verseny is rendhagyónak számított. A kiélezett konkurrenciaharc azonban érthető volt, hiszen a széles termékkínálat és a nagy piaci előnnyel kecsegtető jelentéktelen technikai újítások lehetősége a hatalmas beruházási igény mellett is fenntartotta — legalábbis a századfordulóig — a további fejlesztéseket indukáló versenyt a hazai piacon. A vegyipar már a huszadik század elejére a német gazdaság legversenyképesebb és legdinamikusabb szektorává nőtte ki magát, 6,2%-os éves növekedése majdnem duplája volt az ipari össztermelés bővülésének. A világ vegyipari exportjának 28%-át Németország szállította, messze felülmúlva Nagy-Britannia 10%-os részesedését.[49] A legnagyobb konszernek által átlagosan fizetett

[45] *Stone, Norman*: Europe Transformed 1878–1919. Harvard University Press. Cambridge, MA, 1984. 80.

[46] *Berend – Ránki* 1987, 275–276.

[47] *Treue* 1989, 182.

[48] *Stone* 1984, 162.

[49] *Berend – Ránki* 1987, 274–275.

8.6%-os[50] osztalékok mellett nem csoda, hogy az ágazat vezető vállalatainak részvényei szárnyaltak a tőzsdén, és mivel a főrészvényesek elsősorban pénzintézetek voltak, az iparág kiváló hitelpozíciónak örvendett.

A már fejlődése kezdetén is nagyvállalatok által dominált vegyipar ugyancsak példaértékű koncentrációja 1904-ben vette kezdetét, amikor is az ágazat két világhírű képviselője, a *BASF* és az *FFB* társultak, majd az újonnan alakult érdekcsoporthoz még ugyanebben az évben csatlakozott az *AGFA*. A „hármas szövetséggel" (*Dreibund*) szemben, három évvel később, versenyhelyzetének javítása érdekében, a kölni *Hoechst* konszern köré szerveződve megalakult egy újabb vállalatcsoport, a „hármas unió" (*Dreiverband*). A két rivalizáló triumvirátus azonban hamar felismerte, hogy hosszútávon csak az általános fúzió teremtheti meg a valóban ideális piaci feltételeket. A tárgyalások már a háború előtti években megkezdődtek, melyek eredményeként 1925-ben létrejött az *IG Farbenindustrie AG*, amely a maga 140.000 dolgozójával a német gazdaságtörténet egyik legnagyobb vállalata volt.[51]

Németországban az ipari termelés az 1896-tól 1914-ig tartó fellendülés időszakában átlagosan évente 4–4,5%-os ütemben bővült,[52] részesedése mind a nemzeti termék előállításában, mind a foglalkoztatásban jelentősen megnőtt. Bár a legnevesebb szerzők adatai a foglalkoztatás-szerkezeti változásokat illetően nem kis mértékben térnek el — Berend és Ránki szerint az ipari alkalmazottak száma a háború előtt már 11,5 millió fő volt, a foglalkoztatottak 40-45%-át adva[53]; Karl Erich Born 10,5 millióra teszi számukat, ami az összes foglalkoztatott nem egészen 40%-a[54] —, az erőteljes növekedés trendje egyértelműen kirajzolódik. Azt is nagy biztonsággal állapíthatjuk meg, hogy a szekunder szektorban foglalkoztatottak számának 5-6 milliós emelkedése, amely az 1850 és 1913 közötti időszakban közel 2%-os éves növekedésnek felelt meg, messze elmaradt az ipari termelés évi 3,8%-os növekedési ütemétől. A német gazdasági fejlődés legfőbb hordozója ugyanis a munka termelékenységének különösen gyors, átlagosan évi 1,8%-os növekedése volt.[55]

A munkatermelékenység növekedése a magas szintű oktatás mellett természetesen az állótőke megfelelő gyarapodásából származott. A 19. század közepén 6 milliárd márkára becsülték a német ipar tőkeállományát, amely két évtized alatt a duplájára nőtt, majd 1890-re — a deflációs időszak ellenére — ismét megkétszereződött. A háborút megelőző két és fél évtized a hatalmas állótőke-beruházások időszaka volt, az ipari tőkeállomány már 12 év alatt megkétszereződött, és így 1914-re elérte az 1850-es érték tizenkétszeresét. A német ipar tőkeintenzitását jól mutatja, hogy a tőkeállomány növekedési üteme 1850 és 1870 között évi 2,3%, 1896 és 1914 között pedig már évi 3,4% volt.[56] A nettó hazai tőkekép-

[50] *Treue* 1989, 270.

[51] *Plumpe, Gottfried*: The Political Framework of Structural Modernization. The IG Farbenindustrie AG 1904–1915. In: W. R. Lee (ed.): German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routlage. London, 1991. 220–221.

[52] *Braun* 1990, 22.

[53] *Berend – Ránki* 1987, 280.

[54] *Born* 1988, 41.

[55] *Berend – Ránki* 1987, 280–281. További adatok: Lásd Függelék 3. ábra.

[56] Uo. 281–282.

ződés a nettó hazai termék arányában Kuznets szerint az 1861–1870-es 11,9%-ról az 1900-as évekre 14,4%-ra nőtt[57], míg a nyolcvanas évek végén megjelent számítások alapján csak az utolsó évtizedben 11,5%-ról 15,5%-ra történő növekedést regisztrálhatunk.[58]

Ahogyan arra már az előző fejezetben utaltunk, Németországban az ipar tőkésítése elsősorban a sajátos profilú bankrendszeren keresztül történt. Az 1850-es években alakult, majd a *Gründerzeit* éveiben megerősödő részvénytársasági bankok többsége a francia *Crédit Mobilier* példáját követve, mint finanszírozási bank jött létre. Ezzel szemben néhány, a későbbiekben meghatározó szerepet betöltő bankház, a *Deutsche Bank* és a *Disconto-Gesellschaft* az angol letéti bankok mintájára alakult.[59] Mivel a német magánbankok valamint a regionális pénzintézetek — különösen nemzetközi összehasonlításban — relatíve kevés saját tőkével rendelkeztek, a vállalati koncentráció ebben az ágazatban is főszerepet kapott. Ezt elősegítette a közvetlen állami beavatkozás, hiszen a bank- és a tőzsdetörvény egyaránt korlátozta a kisbankok érvényesülési lehetőségét. A vezető pénzintézetek 1895 és 1914 között 104 magánbankot valamint kevésbé tőkeerős, részvénytársasági formában működő bankot vásároltak fel. A kilenc legnagyobb bank 1913-ra nagyobb betétes állományt mondhatott magáénak, mint a közel 150 vidéki vetélytárs, és ugyanebben az évben 4,85 milliárd márka értékű hitelkihelyezést hajtottak végre.[60] 1914-ben a német pénzügyi szektort gyakorlatilag öt óriásbank uralta: a *Deutsche Bank* 220, a *Dresdner Bank* 180, a *Disconto-Gesellschaft* 170, a *Darmstädter Bank* 154 és a *Schaffhausenscher Bankverein* 145 millió márka jegyzett tőkével.[61]

Az univerzális nagybankok egyesítették a letéti és vállalkozói bank általában elkülönült típusait, ezzel rugalmasabbá váltak a hitelezésben, és a gazdaság tőkeakkumulációs képességéhez is jelentősen hozzájárultak. Igaz — ahogy Norman Stone érvel — a német pénzintézetek hitelpolitikája igen kockázatos volt, hiszen rövid lejáratra lekötött pénzforrásokat helyeztek ki hosszú lejáratra. Ez a hitelezési gyakorlat csak a nehézipari ágazatok tartósan stabil növekedése mellett volt fenntartható, így egy súlyos recesszió a német pénzügyi rendszer teljes összeomlásával fenyegetett volna, ami 1931-ben be is következett. Egy széleskörű pánik esetén ugyanis a bankok nem lettek volna képesek betéteseik kielégítésére.[62]

A korszakban kiépülő német bankrendszer tanulmányunk szempontjából legfontosabb tulajdonsága az volt, hogy fejlődése elválaszthatatlanul összefonódott a már elemzett nagyipari koncentrációval. Gerschenkron jól ismert szavait idézve, *„a német bankok elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül"*.[63] A vezető

[57] *Kuznets* 1966, 248. In: *Brend-Ránki* 1987, 282.

[58] *Sommariva, Andrea – Tullio, Giuseppe*: German Macroeconomic History, 1880–1979. Macmillan Press. London, 1987. 33.

[59] *Majoros István*: Fejlődési utak a 19. századi Európában. I. kötet: A gazdaság átalakul. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs, 1995. 60–61.

[60] *Born, Karl Erich*: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des deutschen Kaiserreiches 1867/71–1914. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. Stuttgart, 1985. 56–58.

[61] *Treue* 1989. 244.

[62] *Stone* 1984, 164.

[63] *Majoros* 1995, 61.

bankok korán felfedezték a monopol jellegű, elképesztő gyorsasággal terjeszkedő nehézipari vállalatok magas profitképességében rejlő befektetési lehetőségeket, míg az egyre monumentálisabb métereket öltő üzemek hiteligényét kizárólag koncentrált banki tevékenység útján lehetett kielégíteni. Ebből kifolyólag a nagyipar és a bankszektor között hosszú távú, tulajdonképpen máig tartó szoros egymásrautaltság alakult ki, mely erősen monopolista üzleti politikát feltételezett. A profitképesség megőrzése érdekében a bankok megkövetelték ügyfeleiktől, hogy minden pénzügyi tranzakciót rajtuk keresztül bonyolítsanak, így megfelelően tudták kontrollálni azok financiális helyzetét és külső hitelfelvételeit. Szintén ösztönözték a bankházak a kartellszerződéseket, illetve a szindikátusok alapítását, hogy ezúton is javítsák ügyfeleik, és így saját maguk üzleti pozícióit. A rendelkezésre álló üzleti statisztikák szerint, az 1890-es években a kohászati vállalatok tőkeemelései időben szinte mindig pontosan egybeestek az új kartellszerződések aláírásával.[64]

A nagybankok szervező tevékenységének köszönhetően a monopóliumok egyre inkább jellemezték az egykoron — részben még mindig céhes keretek között működő — kis- és középvállalatokra támaszkodó német gazdaságot. Néhány évtized leforgása alatt a kartellek piaci részesedése a papíriparban 90%-ra, a bányászatban 74%-ra, az acélgyártásban pedig 50%-ra nőtt.[65] A 19. század utolsó éveiben meginduló hatalmas konszernek kiépítése is jelentős részben a nagybankok fáradhatatlan szervezőmunkájának köszönhető. A máig világhírű elektronikai mamutvállalat, az *AEG* a *Deutsche Bank*, a *Berliner Handels-Gesellschaft* valamint a *Bankhaus Delbrück* segítségével jött létre. A szintén ismert riválisa, a *Siemens és Halske* konstrukciójában a *Deutsche Bank* mellett a *Disconto-Gesellschaft* és a *Darmstädter Bank* vett részt.[66]

A világháborút megelőző utolsó években az öt óriásbank már egyes ágazatokra koncentrálta tevékenységét, hogy ezzel a monopolista üzleti gyakorlatot továbbfejlesztve, már a gazdaság szegmenseit egészükben koncentrálja saját irányítása alatt. A *Deutsche Bank* elsősorban az elektronikai és elektrotechnikai iparban szerzett domináns szerepet, de a nemzeti egység előtti időkből származó intenzív külgazdasági tevékenységéhez is hű maradt, hiszen a monumentális Berlin–Bagdad vasúti projekt legfőbb hitelezője volt. A *Dresdner Bank* a szászországi textilipar mellett a felső-sziléziai szénbányászatban és vaskohászatban volt érdekelt. Elsődleges prioritásai a *Darmstädter Bankot* a világpiacokon szinte egyeduralkodó német vegyiparhoz, míg a *Disconto-Gesellschaftot* a Ruhr-vidék prominens bányatársaságaihoz és kiemelkedő acélgyártásához kötötték. A nagybankok és a vezető iparvállalatok egybefonódása közvetlen formában is megnyilvánult. Míg a *Deutsche Bank* 1914-ben 114 nagyipari társaság igazgatótanácsában képviseltette magát, és így egy 691 millió márka jegyzett tőkével és további 238 millió márka tartalékkal rendelkező vállalatcsoportot szervezett maga köré, 1870-es alapítása *Georg von Siemens* nevéhez fűződik, aki az elektronikai ipar mágnása lett, és aki

[64] *Feldenkirchen, Wilfried*: Banking and Economic Growth. In: W. R. Lee (ed.): German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routlage. London, 1991. 131.

[65] Cippola, Carlo M. (ed.): The Fontana Economic History of Europe. IV. kötet: The Emergence of Industrial Societies.Harvester Press/Barnes&Noble. New York, 1976. 133.

[66] *Berend – Ránki* 1987, 289.

a német bankokat a „*vállalkozási szellem vezetőinek*" nevezte.[67] Az 1900-as évek elején a 16 legnagyobb pénzintézet vezetői számos iparvállalatba összesen 437 igazgatótanácsi tagot delegáltak, de az iparmágnások is nagy befolyáshoz jutottak a nagybankok üzletpolitikájában. Knut Borchardt azonban helyesen állapította meg, hogy végső soron a bankok voltak a gazdasági élet legfőbb döntéshozatali centrumai.[68]

Tekintettel arra, hogy az iparvállalatok jelentős része semmiféle kapcsolatban nem állt a nagybankokkal, a provinciális bankházak és a magánbankok tevékenységében is elsődlegesen az ipari orientáció dominált — szöges ellentétben az angolszász gyakorlattal, ahol a pénzintézetek közvetlen partnereinek kevesebb mint 30%-át adták ipari vállalkozások.[69] Hasonló módon különbözött nagy londoni 0Deutsche Börse, melynek üzleti távlatait erősen behatárolta a még *Bismarck* alatt kiadott tőzsdetörvény. Míg 1883-ban a vállalati részvények forgalma 40, a kötvényeké pedig 50 millió márka volt, 1889-re a részvényforgalom 350 millió márkára ugrott, a kötvényvásárlás értéke viszont nem változott. 1910-re ugyan a kötvénypiac is erősödött, mintegy 380 millió márkás éves forgalommal, a vállalatok tőzsdei tőkésítése ugyanakkor elérte az egymilliárdos álomhatárt.[70] Figyelembe véve, hogy a börzén jegyzett vállalatok többsége ipari konszern volt, a német tőzsdei kereskedelmet, jellegét tekintve, össze sem lehetett hasonlítani az angol gyakorlattal. Bár a német bankok, elsősorban a *Deutsche Bank* befektetései révén a tőkekivitel komoly növekedést mutatott, és 1913-ra összességében elérte a 30 milliárd márkát, a gazdasági összteljesítmény és az angol tőkeexport viszonylatában — amely az utolsó békeévekben a brit nemzeti jövedelem felét elszívta — egyaránt jelentéktelen maradt.[71]

Az ipari koncentráció előnyei vitathatatlanul a méretgazdaságosság elérésében és a termelési folyamat racionalizálásában mutatkoztak meg legélesebben, ám a monopoljellegű szervezetekbe tömörülő nagyvállalatok munkavállalóikkal szemben is könnyen érvényesíthették érdekeiket. Tény, hogy Németországban az 1900-as évekre sikerült megközelíteni a teljes foglalkoztatottságot, munkaerőhiány azonban a folyamatos technikai innovációnak köszönhetően egyik ágazatban sem állt elő, a szakszervezetek pedig — bízva az állami szociálpolitika hatékonyságában — maguk is inkább új munkahelyek teremtésében és azok megtartásában voltak érdekeltek. A fémfeldolgozó iparban az 1914-et megelőző tíz évben 37,6%-kal nőttek a hozamok, míg a bérek csak 13%-kal emelkedtek.[72] A nehézipari keresetek relatíve alacsonyan tartását elősegítette a 'Nagy Válságnak' titulált deflációs időszakban elszegényedő agrárelemek tömeges migrációja a Rajna mentén fekvő városias körzetekbe. A híres orosz közgazdász, Kondratyev, nem véletlenül látott összefüggést a mezőgazdasági recesszió és a századvégi — szinte egész Európát érintő — ipari fellendülés között, hiszen az agrárvidékek óriási volumenben

[67] *Treue* 1989, 243.

[68] *Cippola* 1976, IV. 179.

[69] *Pollard, Sidney*: Britain's Prime and Britain's Decline. The British Economy 1870–1914. Edward Arnold, 1990. 249.

[70] *Feldenkirchen* 1991, 130. (Diagram)

[71] *Berend – Ránki* 1987, 295.

[72] *Stone* 1984, 81.

bocsátottak olcsó munkaerőt a szekunder szektor, különösen az alapanyaggyártó ágazatok számára.[73]

A nagyfokú koncentráció ténylegesen a német ipari struktúra egyik legjellemzőbb elemévé vált, ahol mind a vertikális, mind pedig a horizontális integráció jelei megfigyelhetők voltak. Már a korai iparosodás idején, amint a szénbányászat legfőbb képviselői a vas- és acélkohászat vezető vállalkozói lettek, megindult a központosított termelési struktúrák kiépítése. Ez a Németországra azóta is különösen jellemző gazdasági folyamat természetesen nem pusztán a hagyományos közösségi szellemre és nagyfokú fegyelemre épülő porosz értékek következménye volt. Az iparmágnások számára érthető módon meghatározó materiális érdekek is jelentős szerepet játszottak. A gyors ipari növekedés alapjául szolgáló magas szintű technológia alkalmazása és a nehézipari vállalatok sajátos költségstruktúrája erőteljes tőkekoncentrációt feltételezett, és igényelte azokat a biztos piacokat, ahol a hatalmas produktum elhelyezhető volt.

A német gazdaságot uraló kartellek és szindikátusok tehát az együttműködésből adódó organizációs előnyök mellett a szabad verseny minél nagyobb fokú kizárását is ösztönözték. Üzleti gyakorlatuknak megfelelően a merkantilista vámfalak mögött magasan tartották az árakat, garantálva ezzel a kielégítő profitot.[74] Fontos megjegyezni, hogy az állam nem pusztán kereskedelempolitikájával támogatta a hazai nagyipar fejlődését. A közvetlen állami szerepvállalás legalább ilyen mértékben járult hozzá Németország egyedülálló külkereskedelmi sikereihez. A vasút teljes és az energiatermelés részleges állami monopóliuma lehetővé tette a szállítási és termelési költségek manipulációját, ami csökkentette a német termékek árait, míg jelentősen megdrágította a konkurrenciát jelentő importot. A német nagyvállalatok tehát — főleg rosszabb években — akár dömpingáron is hajlandók voltak exportálni, pusztán azért, hogy kiszorítsák vetélytársaikat az oly fontos és egyre nagyobb vásárlóerővel rendelkező kontinentális piacokról.[75] Erre szükségük is volt, hiszen a monopolista árképzés a hazai piacon eladható termékmennyiség közös kvóták szerinti korlátozását is jelentette, így az egyre bővülő produktum értékesítésében növekvő szerep jutott a külföldi értékesítési lehetőségeknek. Mindez persze azt is jelenti, hogy a német ipar külgazdasági sikereit nagyrészt a hazai lakosság kényszerű áldozatai alapozták meg.

Bár a nemzetközi irodalom az állami katonai megrendelések jelentőségét gyakran erősen vitatja, nem tagadhatjuk, hogy legalábbis katalizátorként hozzájárultak a nehézipar robbanásszerű fejlődéséhez. A kor csúcstechnológiájára épülő német hadiipar értékesítési lehetőségei szempontjából kulcsfontosságú védelmi költségvetés 1870 és 1924 között 100 millió márkáról 2,4 milliárd márkára emelkedett, ezzel további keresletet teremtve a minőségi acélgyártás, azon keresztül pedig a szénbányászat számára.[76] Mivel az óriási ipari konszernek mind a haderő fejlesztésében, mind az exportpiacok bővítésében közvetett vagy közvetlen anyagi érdekeltséget szereztek, nem véletlen, hogy az 'Új Irányvonal' meghirdetése után

[73] Uo. 84.

[74] *Kemp* 1985, 108.

[75] *Kennedy, Paul*: The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860–1914. The Ashfield Press. London, 1994. 295–296.

[76] *Stone* 1984, 166.

legfőbb támogatói lettek a *Bismarcktól* megszabadult császári kormányzat agreszszív külpolitikájának és gyarmatosítási törekvéseinek. A vizsgált időszakban kialakult német ipari struktúrák fejlődése és a nagyvállalatok sajátos üzleti gyakorlata viszont igényelte az ország gazdasági felzárkózását elsődleges prioritásként kezelő állam aktív gazdasági szerepvállalását.

Neomerkantilizmus és világpolitika

A német gazdaság 1871 és 1914 közötti fejlődésének talán legsajátosabb — és világtörténelmi szempontból kétségtelenül legfontosabb — vonása az volt, hogy a rendkívül dinamikus iparosítás nemhogy nem rengette meg az arisztokratikus társadalmi és politikai berendezkedést, hanem kifejezetten megerősítette a porosz autokráciát és konzerválta a porosz militarizmus hagyományait. Míg az ipari forradalom korai szakaszában modernizálódó angolszász nagyhatalmakban a gyorsuló gazdasági fejlődés a mélyen beágyazott liberális gondolkodás és az ennek szellemében kialakult polgári társadalom bázisán nyugodott, Németország relatív — erősen posztfeudális — elmaradottságából indulva pontosan a nagyléptékű iparosítás szülötteként lépett az európai politika porondjára. Paul Kennedy híres gondolatát idézve a Német Császárság volt az egyetlen nagyhatalom, *„amely egyesítette a nyugati demokráciák ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali rendszerével"*.[77] A tradicionális társadalmi struktúra és a megkésett iparosítás sajátosságai — mint látni fogjuk — szinte előre determinálták a Közép-Európában uralkodó gazdaságpolitikai gyakorlatot.

A 19. század közepére már Európa jelentős részét elérték az iparosodás hullámai, melyek nagyban átformálták a *„későn jövők"* gazdasági pozícióit, és szükségszerűen újradefiniálták e nemzetek külgazdasági prioritásait. Az ipari forradalom úttörőivel szemben a modernizációs folyamatokba viszonylag későn bekapcsolódó országok számára a sikeres iparosításhoz elengedhetetlennek tűnt — legalábbis kezdetben — a fokozott állami támogatás. Az így felmerült gazdasági érdekek a központi kormányzatot mindenhol egyes üzemek vagy egész iparágak tudatos fejlesztésére illetve a gazdasági szereplők tevékenységének közvetett serkentésére ösztönözték. Az újonnan kialakuló általános tendenciákat egy specifikus körülmény is alátámasztotta, mely végérvényesen a neomerkantilizmus táborába sodorta Közép-Európa országait. Az 1870-es évek kezdetétől — és különösen a következő évtizedben — egyre erőteljesebben árasztotta el a kontinentális gabonapiacokat az olcsó amerikai és orosz búza, s ez sértette a még mindig teljhatalmú agrárius érdekeket, s alapjában rengette meg a mögöttük álló mezőgazdasági potenciál nemzetközi versenyhelyzetét, hosszú távú gazdasági kilátásait. A *Friedrich List* által propagált nézetek tehát az újonnan iparosodó nemzetek gazdasági gondolkodását határozták meg a gyakran nehézkes strukturális és társadalmi átalakulás időszakában. Ahogy Barry Supple fogalmaz, a viszonylagos fejletlenség növelte annak valószínűségét, hogy az állami intervenció nélkülözhetetlen lesz az ipari növekedés előtt magasodó akadályok leküzdésében.[78]

---

[77] *Kennedy* 1992, 205.

[78] Cippola, Carlo M. (ed.): The Fontana Economic History of Europe. III. kötet: The Industrial Revolution 1700–1914. Harvester Press/Barnes&Noble. New York, 1976. 351.

Az elsöprő erejű német ipari fejlődés jelentős mértékben csökkentette az agrárium súlyát a gazdasági életben, de sok esetben érintetlenül hagyta a preindusztriális társadalmi viszonyokat. 1914-ben az összes foglalkoztatottnak még mindig 35%-a dolgozott a mezőgazdaságban, a poroszországi földbirtokosok alkotta junkerréteg pedig továbbra is a politikai hatalom elsőszámú birtokosa maradt. Knut Borchardt szavaival élve, *„a gazdasági fejlődés nem jelentett semmiféle demokratizálódást, a burzsoázia alig, míg a proletariátus egyáltalán nem vett részt a politikai döntéshozatalban"*.[79] Habár Németország korábban mezőgazdasági exportőrnek számított, a gyorsan növekvő népesség élelmiszer-szükségletének kielégítésében — a viszonylag nagy agrárszektor konzerválása ellenére is — nélkülözhetetlenné vált az egyre nagyobb volumenű gabonaimport. Mivel azonban a német termelők az 1870-es évekre végleg elvesztették nemzetközi versenyképességüket, a poroszországi nagybirtokok és a többmilliós parasztság nyilvánvalóan politikai okokból történő életben tartása, amely elkerülhetetlenül megnövelte a hazai élelmiszer- és nyersanyagárakat, kizárólag egy általános, majd minden termékre kiterjedő védővámrendszer bevezetésével volt lehetséges.

A protekcionista állami gazdaságpolitika, mely a nagy és egységes belső piac biztosítására, illetve az elsősorban hadászati, stratégiai célokat is követő iparfejlesztésre helyezte a hangsúlyt, megerősítette a nehézipari ágazatok döntő fölényét. Pontosan a nehézipar mágnásai jelentettek partnert a konzervatív agráriusok számára, hiszen közös gazdasági érdekeiktől vezérelve vehemensen követelték az aktív állami szerepvállalást. Ezáltal a német iparosítás — legalábbis a vizsgált időszakban — összeegyeztethetőnek bizonyult a mélyen beágyazott földbirtokos uralkodó osztály és a militarizmus bűvkörében élő dinasztikus állam fenntartásával. Az ipari szektor figyelemre méltó gazdasági térnyerése ellenére tehát az iparosodás hullámai sokkal kevésbé voltak képesek a tradicionális társadalmi és politikai struktúrák átformálására, mint Nyugat-Európában. A nagyipar mérhetetlen gazdagsága az agrárius elit töretlen politikai hatalmával párosult, megalapozva a *„rozs és acél"* szövetségét, mely a császári Németország gazdaságpolitikájának alaptényezője lett.

Az első mezőgazdasági és ipari védővámok 1879-ben kerültek bevezetésre, melyek — Wilhelm Treue pontos megállapítása szerint — még nem voltak olyan intézkedések, melyekből egyenesen következett volna a kartellesedésen át kiteljesedő, *„szükséges és magától értendő"* nemzetgazdasági protekcionista rendszer századvégi végleges kiépülése.[80] Való igaz, a korai vámtarifák még meglehetősen mérsékeltnek tekinthetők, 10–15% az ipari termékekre vonatkozóan, 5–7% a mezőgazdaságban. A védővámprogram 1879. július 12-i kihirdetésével Bismarck mindenekelőtt a birodalmi kancellária pénzügyi függetlenségét kívánta megalapozni, hiszen az adóbevételek elsősorban az egyes államokat illették meg.[81] A kezdetben adminisztratív célokat szolgáló és a vasiparban jelentkező pillanatnyi munkanélküliséget mérsékelni igyekvő kereskedelmi intézkedések azonban hamarosan jóval

[79] Cippola 1976 IV. 128.

[80] *Treue* 1999, 250.

[81] *Cowie, Leonard W.* – *Wolfson, Robert*: Years of Nationalism. European History 1815–1890. Hodder&Stoughton. London, 1999. 313.

markánsabb formát öltöttek. Az 1885-ös és 1887-es vámtörvények a tarifákat a gabonafajták esetében ötszörösre, néhány kulcsfontosságú nehézipari termék esetében pedig két–háromszorosra emelték.[82] A korszak végére, míg Nagy Britanniában az ipari árukra kiszabott vámtételek átlaga erőteljesen a 0-hoz konvergált, addig Németországban ennek megfelelője 13% volt.[83] Pollard szerint a protekcionista gazdaságpolitika dominanciája alapvetően abból a körülményből eredt, hogy *„a védelmet igénylő nehézipar nagymértékben koncentrált volt, együttesen képviselte érdekeit, és jelentős forrásokat tett félre agitációs és propagandacélokra"*.[84]

Az erősödő koncentrációs folyamat megnövelte a német nagyipar azon képességét, hogy kiterjedt propagandaszervezetek működtetésével folyamatos nyomást gyakoroljon a központi kormányzatra. Az 1879-es fordulat legfőbb támaszának titulált Német Iparosok Központi Szövetsége (*Zentralverband Deutscher Industrieller*) 1903-ra becslések szerint mintegy 35.000 vállalatot fogott össze, és szoros kapcsolatot tartott fent a német ipar közel hetven százalékával.[85] Hatalmas pénzügyi forrásait felhasználva, napilapok tucatjait vásárolta fel, és agitációs csoportok egész sorát hívta életre, melyek révén egyrészt támogatta a junkerek által befolyásolt államhatalom agresszív külpolitikáját, másfelől emlékeztette szövetségeseit a protekcionista gazdaságpolitika nélkülözhetetlen, sőt kívánatos voltára. Ugyancsak fontos politikai tényezőnek számított az Adó- és Gazdaságreformerek Egyesülése (*Vereinigung der Steuer- und Wirtschaftsreformer*), amely az erőteljes nyomásgyakorlás mellett az új vámpolitika értelmi szerzőjeként is figyelemre méltó szerepet vállalt.[86]

A német nagyipar képviselői, beleértve az exportágazatokat és az őket támogató nagybankokat, feltétlenül készek voltak arra, hogy — ha jelentősen eltérő indíttatásból is — egyként támogassák a Vilmos császár által propagált expanzionista külpolitikai irányváltást. Mindenekelőtt a vas- és acélipar mágnásai követelték 1895-től kezdődően a haditengerészeti erők fejlesztését, mert attól a belső piac stabilizációját remélték. *Friedrich Krupp*, aki nem mellesleg a Flottaegylet legfőbb finanszírozója volt, csak egy tervszerűen gerjesztett hadiipari konjunktúra keretében tartotta lehetségesnek a teljes foglalkoztatottság elérését. Mire a nehézipar képviselői és az állam között zajló tárgyalások megérlelték a 1898-as első nagy haditengerészeti megrendelést, a hadiipari mágnás a két évvel korábban felvásárolt Germania Hajógyár birtokosaként a hadsereg után az általa kívánatosnak tartott flotta egyik legfőbb szállítója is lett.[87] Értelmi szerzője, *von Tirpitz*

[82] *Leitzbach, Christian*: Matthias Erzberger: Ein kritischer Beobachter des Wilhelmischen Reiches 1895–1914. Beiträge zur Kirchen- und Kulturpolitik. Band 7. Frankfurt am Main, 1998. 182–194.

[83] *Pollard* 1994, 258.

[84] Uo. 260.

[85] *Anderson, P. R.*: The Background of Anti-English Feeling in Germany 1890–1902. Oregon Books. New York, 1969. 213.

[86] Mathias, Peter – Pollard, Sidney (ed.): The Cambridge Economic History of Europe. VIII. kötet: The Industrial Economies. The Development of Economic and Social Policies. Cambridge University Press. Cambridge, 1989. 786.

[87] *Stegmann, Dirk*: Wirtschaft und Politik nach Bismarcks Sturz. Zur Genesis der Miquelschen Sammlungspolitik 1890–1897. In: Imanuel Geiss – Bernd Jürgen Wendt (ed.): Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Bertelsmann Universitätsverlag. Düsseldorf, 1974. 175–176.

admirális, pontosan azzal tudta keresztülvinni a flottaprogramot a Birodalmi Gyűlésen, hogy azt a német gazdasági fejlődés motorjaként definiálta.[88]

Más motiváció terelte a külhoni piacokra erősen ráutalt elektromos ipart és vegyészetet valamint az ezen ágazatokban érdekelt pénzintézeteket — *Deutsche Bank, Darmstädter Bank, Berliner Handelsgesellschaft* — a nemzetközi fuvarozásban érdekelt Hamburg és Bréma városokkal egyetemben a haditengerészet támogatóinak körébe. Meggyőződésük szerint a flotta fejlesztése az ország gazdasági nyitottságának és a külkereskedelmi lehetőségek bővítésének fontos potenciális forrása.[89] A szélsőségesen nacionalista érdekcsoportok, mint a Pángermán Unió vagy a Gyarmati Társaság, megjelenése nem volt meglepő, hiszen azok kortársai léteztek a századfordulón Franciaországban és Nagy-Britanniában is. Tanulmányunk szempontjából sokkal fontosabb az a tény, hogy a német nehézipar saját gazdasági érdekeinek képviseletében vehemensen kiállt e veszélyes agitátorok elvei mellett — a bőkezű pénzügyi támogatásról nem is beszélve.[90] P. R. Anderson összegzésével élve, *„a propagandaszervezetek a nacionalizmusban és az imperializmusban találták meg a közös nevezőt. Bármennyire eltérő okokból tűzték zászlajukra ezen ideológiákat, egységes politikai fellépésüknek elementáris hatásuk volt"*.[91]

A protekcionista kereskedelempolitika nem pusztán a nehézipari monopóliumok domináns gazdasági szerepét stabilizálta, de a Németországban hagyományosan meghatározó kis- és közepes vállalkozások fennmaradását is lehetővé tette a külhoni konkurrencia — különösen az angol és francia könnyűipar — kizárásával. Így a komoly állami segítséggel és a magángazdaságban rejlő erőforrások központosításával felépült virágzó nagyipar és példaértékű pénzügyi szektor mellett az iparosodás előtti korszak termelő szervezetei is sok esetben konzerválódtak. A császárság vidéki, kisvárosi világát nem pusztán a konzervatív agrárelemek, hanem a számtalan manufaktúra valamint a céhes iparosok is jellemezték. Bár a céhek privilégiumai 1860-ban jogi értelemben megszűntek, mégis befolyásos és nagy presztízzsel felruházott szervezetek maradtak, fenntartva a középkori munkaszervezés és technológia alkalmazását. Természetesen, mint Európa más területein, a preindusztriális iparos közösség Németországban is szemben állt a kapitalizmus eszmevilágával, és helytelenítette a számára tisztességtelen versenyt kínáló nagyvállalatok gazdasági fölényét.[92]

Mindezek ellenére a céhes iparosok és az óriás konszernek gazdaságpolitikai érdekei egybeestek. Ha más-más indíttatásból is, egyként álltak ki a protekcionizmus és a fokozott állami szerepvállalás mellett. Míg az előbbi a nagyburzsoázia hatalmának korlátozását és saját társadalmi helyzetének megóvását az államtól várta, az utóbbi éppen gazdasági fölényének és piacai biztonságának zálogát látta a központi kormányzatban. Annak ellenére, hogy e tanulmánynak nem célja a korszak ideológiatörténeti aspektusainak bemutatása, meg kell említenünk, hogy pontosan ez a 'jóságos államba' vetett hit irányította a tradicionális német közé-

[88] *Craig* 1993, 307.
[89] *Stegmann* 1974, 177.
[90] *Vonyó* 1999, 184.
[91] *Anderson* 1969, 226.
[92] Uo. 105.

posztály haragját a külföldi vállalkozók és a zsidó finánccelemek ellen, pedig valójában éppen a neomerkantilista kurzus tette lehetővé a nagyvállalatok számára a monopolista árképzést, ami alapjaiban zárta ki a kistermelőket, mind a hazai, mind a nemzetközi szabad versenyből.[93]

A Poroszországban egykor meghatározó liberális erők kiszorultak az állami politika alakításából. Ennek alapvető oka az volt, hogy a korábban szintén a szabad kereskedelmet pártoló porosz junkerek és a vámpolitikának sokat köszönhető nagyipar az 1873-as gazdasági válságot követően erőteljesen jobbra tolódott. Az északi kereskedővárosokat benépesítő, nemzetközileg nyitott középosztály, amely tevékenységét korábban a brit és németalföldi kapcsolatokra építette, természetesen fellépett a protekcionista vámpolitika ellen, de — Treue szavaival élve — az agrárius és nagyipari érdekeket képviselő porosz főlény a gazdaságpolitikai döntéshozatalban is érvényesült.[94] A Német Birodalom 1871. április 16-án elfogadott alkotmánya a gazdasági és szociális törvényhozás felelősségét a központi törvényhozás kezébe tette le. A német törvényhozás meghatározó egysége azonban, a nyugat-európai gyakorlattal szemben, nem a képviselőház, hanem a felsőház, a Birodalmi Tanács (*Reichsrat*) lett, amely előkészítette a törvényeket, és az egyes államok hivatalosan kijelölt delegációiból tevődött össze, határozott porosz dominancia mellett.[95]

Már Thorstein Veblen is felismerte, hogy a Németországban domináns gazdaságpolitika legnagyobb vesztese az egyszerű ember, és különösen az ipari munkásosztály volt. A poroszországi földbirtokos réteg konzerválása érdekében bevezetett védővámok magasan tartották az árakat, ami hasonlóképp vonatkozott a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok árpolitikájára is.[96] Következésképpen mind az alapvető élelmiszerek, mind a közszükségleti cikkek beszerzése jelentősen megterhelte a proletariátus anyagi helyzetét, annak ellenére, hogy a bismarcki szociálpolitika valóban felmutatott bizonyos eredményeket. Ezen a ponton kell leszögeznünk, hogy a korszak Európájában a modernizálódó politikai intézményrendszerek még messze álltak a valódi demokratikus berendezkedéstől, s ez a sajátos átmeneti konstelláció, főleg Németországban, lehetővé tette, hogy a társadalom viszonylag szűk rétegei diktálják az állami intézkedések ütemét és irányát. Ha ugyanis a német választási törvény nem biztosított volna többszörös szavazatértéket a magasabb vagyoni osztályok számára, a huszadik századra a *Reichstag* inkább egy szociáldemokrata pártgyűlésre emlékeztetett volna, mintsem egy konzervatív birodalmi parlamentre.[97]

Bismarck követője, *Caprivi* megértette, hogy a császárság gazdasági fejlődésének biztosítékát már nem feltétlenül a magas vámfalak és a sok estben korlátozó hatású állami intervenció, hanem egy kiterjedt nemzetközi szabadpiac jelentette. A német nagyipar versenyképességét ekkorra már termelékenysége valamint technológiai és szervezettségi főlénye adta, így a gazdasági realitásukat

---

[93] *Vonyó* 2001, 51.

[94] *Treue* 1999, 250.

[95] Mathias – Pollard 1989, 773.

[96] *Veblen, Thorstein*: Imperial Germany and the Industrial Revolution. Transaction Publishers. New Brunswick, 1990. 221.

[97] *Vonyó* 2001, 51–52.

elvesztő agrárvámok — a hazai fogyasztási szerkezet minőségi javulása következtében a nagybirtokok rozstermelése eladhatatlanná vált, és az igények kielégítésére búzát kellett importálni — nem szolgáltattak elegendő okot a protekcionista politika folytatására.[98] Ma már tudjuk, az 'Új irányvonal' alapvetően hibás politikai és gazdasági kalkulációk eredménye volt, ami — még mielőtt az új kereskedelmi szerződések komolyan mérsékelték volna a vámtarifákat — a kancellárnak pusztán három éve elfoglalt bársonyszékébe került.

Az 1893-ban alapított Agrárius Liga (*Bund der Landwirte*) szorgos politikai tényked ése mellett ugyanis az egyébként valóban rentábilis nagyipar képviselői sem támogatták az új szerződéseket. A magas vámokkal védett nemzeti piac egyfelől garantálta belföldi monopolhelyzetüket, másfelől az 1896 után már a világpiaci szintet jelentősen meghaladó hazai árak által szolgáltatott extrabevételek lehetővé tették az exporttermékek rendkívül alacsony áron történő értékesítését.[99] Bár a védővámok következtében egyes alapanyagok és félkész termékek árai is a világpiaci árszint fölé emelkedtek, ez az ipari nyersanyagok többségére a vámpolitika sajátos logikája miatt nem állt, a költségemelő tényezők hatását pedig a német vállalati koncentráció vertikális elemei kiküszöbölték a legnagyobb konszernek árpolitikájából. A modern iparágak által előállított magas hozzáadott értéket tartalmazó termékek árában egyébként sem szerepeltek túl nagy súllyal a felhasznált nyersanyagok. Továbbá a középrétegek, amelyek sokat nyerhettek volna a szabad verseny által leszorított árakkal és szélesebb árukínálattal, közel sem tudtak olyan mélyen beépülni a politikai irányítás és a közigazgatás rendszerébe, mint ahogy ez az angolszász országokban az állam felépítésének meghatározó aspektusa volt.[100]

A rövid liberális kísérletet követően a német kormányzat elvetette, illetve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződéseket, s az első világháborúig konzerválta a hagyományos protekcionista irányvonalat. Az egyre veszélyesebb formát öltő diplomáciai versengés csak tovább lendítette az állam központosítási törekvéseit, melyek részeként 1914-re már a nemzeti termék 15,4%-ára rúgtak a központi kiadások, aminek nagy része a fegyveres erők után az izmosodó szociális és oktatási rendszer finanszírozására ment el.[101] Bár talán túlzás az a több szerző által alátámasztott kijelentés, miszerint az állami gazdaságpolitika a szociálpolitika alárendelt egységévé vált volna, kétségtelen, hogy a korban modellértékű szociális intézményrendszer és a kiváló, mindenki számára elérhető általános oktatás jelentős szerepet játszott a német népesség összekovácsolásában. A központi kormányzat tudatosan próbálta — több-kevesebb sikerrel — immár a modern iparosodott gazdasági struktúra keretein belül konzerválni az autokratikus államhatalmat, a dinasztia iránti belső elkötelezettség megerősítése és a piacgazdasági keretek között előnytelen helyzetben lévő társadalmi csoportok anyagi érdekeinek védelme által.[102]

---

[98] *Treue* 1999, 252.
[99] *Leitzbach* 1998.
[100] Cippola 1976 IV. 128.
[101] Mathias – Pollard 1989, 775.
[102] *Vonyó* 2001, 52.

A császári Németországban a gazdaságpolitikai irányítás szervezete is tükrözte az állam központosítási törekvéseit, amennyiben eleinte a legfelsőbb közigazgatási hivatal, a Kancellári felelt a birodalmi gazdaságpolitika kialakításáért. Bár hosszú idő telt el az összémet Kereskedelmi és Ipari Minisztérium felállításáig, szerepkörét a gyakorlatban a hazai termelési kapacitások jelentős részét felügyelő porosz Kereskedelmi Minisztérium töltötte be. Természetesen, mint a korszak minden országban, az állami jelenlét a Második Birodalom alattvalóinak életében sem vált annyira érzékelhetővé, ahogy azt a mai szemlélő modern viszonylatban meghatározónak vélné.[103] A birodalmi kincstár az állami kiadások 29,3 %-át felügyelte 1881-ben és 34,9%-át 1907-ben, így jelentősen elmaradt az egyes államok mögött. A központi adóbevételek 1881-ben a nettó hazai termék mindössze 1,7%-át, 1907-ben pedig 3,2%-át tették ki, részben azért, mert a kincstár nem vethetett ki jövedelemadót az első világháborút követő pénzügyi reformot megelőzően.[104] Ki kell azonban jelentenünk, hogy a poroszosított német állam hatalmának és a gazdasággal való összefonódásainak lassú, de tendenciózus erősödése már egy új centralizált politikai struktúra felé mutatott, mely az ország és a nemzetgazdaság huszadik századi fejlődésének központi vonása lett.

Amennyiben elfogadjuk azt az állítást, miszerint „*az állam a mögötte álló társadalmi erőknek csak közvetett függvénye*"[105], világossá válik az angolszász liberális gondolkodásnak ellentmondó protekcionista gazdaságpolitika valós eredete. Nem a neomerkantilizmus emelte a német gazdaságot kontinentális riválisai fölé, annak fejlődése a rendelkezésre álló erőforrások meglétéből és rendkívül hatékony felhasználásából fakadt. Az ipari kapitalizmus sajátosan porosz formája viszont alapvetően meghatározta azt a gazdaságpolitikai kurzust, amely a megújult viszonyok mellett meg tudott felelni az uralkodó társadalmi elvárásoknak. Nagy-Britannia ipari modernizációja, legalábbis ami a 19. század második felének gyáripari forradalmát illeti, már egy alapjában átalakult, politikai önszerveződésében demokratizálódott társadalom keretein belül ment végbe. Mivel a kormányzati politika mozgásterét az aktuális társadalmi környezet határozta meg, a mindenkori gazdaságpolitika irányvonalának az immáron átformálódott politikai élet modern, szabadelvű eszmevilágát kellett tükröznie. A Német Császárság esetében a fejlődés logikája fordítottnak bizonyult, amennyiben a gazdaság strukturális és technológiai modernizációja megelőzte a szigetországban ennek a folyamatnak az alapjául szolgáló társadalmi megújulást. Az államhatalom részben mesterséges konzerválása ahhoz vezetett, hogy a gazdasági realitások és a politikai berendezkedés messze kerültek egymástól. A fantasztikus ütemben modernizálódó piaci szféra és a tradicionális osztályok közötti társadalmi egyensúly fenntartása tehát ismét csak mesterséges eszközökkel, az állam bevonásával volt elképzelhető.[106]

---

[103] *Treue* 1999, 253.
[104] *Sommariva – Tullio* 1987, 58.
[105] *Berend – Ránki* 1987, 284.
[106] *Vonyó* 2001, 53.

Különleges út, vagy különleges gazdasági potenciál?

Pinson klasszikus művének sorait idézve, *„az a gazdasági fejlődés, melyen Németország a 19. század második felében végighaladt, a modern német történelem legnagyszerűbb aspektusa, és a modern idők egyik legelképesztőbb fejezete volt"*.[107] Valóban, Németország bő négy évtized leforgása alatt totális gazdasági átalakuláson ment keresztül, melynek során relatíve elmaradott agrárjellegű országból megdöbbentő ipari erejű modern állammá vált. Az első világégést megelőzően Németország rendelkezett a második legnagyobb ipari bázissal és messze a legerősebb hadsereggel a világon, lekörözve kontinentális riválisait és egyre inkább kihívást jelentve Nagy-Britannia és az Egyesült Államok gazdasági hegemóniájára.[108]

Ugyanakkor a Német Császárság messze elmaradt az angolszász vetélytársak mögött a politikai demokratizálódás terén. Egy erősen militarizált, autoritárius állam képét mutatta, amely mégis Európa elsőszámú ipari hatalma lett.[109] E furcsa, de legalábbis meglehetősen sajátos kettősség magyarázataként munkálta ki az 1970-es években Wehler — korunk egyik legnagyobb német történésze — a 'különleges út' (*Sonderweg*) tézisét, amely Németország dinamikus, megjelenésében igen agresszív fejlődését egy egyedi német modernizációs modellre vezette vissza. Az érvelés szerint 1848-ban a liberális polgárság elvesztette a politikai kezdeményezés lehetőségét, így a hatalom egyedüli birtokosa a porosz arisztokrácia maradt. A gazdasági modernizáció által magát fenyegetve érző *junkerréteg* ugyanakkor csak a politikai és társadalmi vezető szerep monopolizálásával tudta hatalmát konzerválni. Törekvésében segítségére sietett a 'Nagy Válság' által kikényszeríttet oligopolisztikus piaci struktúra, melynek keretében a nagyipar képviselői nagyban rá voltak utalva a birodalmi kormányzat gazdasági intervenciójára.[110]

A legnevesebb nyugati történészek — közöttük David Blackbourn és Geoff Eley — azóta is hevesen vitatják a fent megrajzolt modell egyediségét, hangsúlyozva, hogy annak elemei több, a megkésett fejlődés útjára lépő államban is megtalálhatók voltak.[111] Tanulmányunk szempontjából azonban sokkal fontosabb az a megállapítás, miszerint Wehler eredeti tézise hibásan értékelte az államhatalom szerepét a gazdasági fejlődésben. Először is, a német gazdasági modernizáció alapjait nem a protekcionista politikát folytató központi kormányzat rakta le, azok — ahogy a jelen tanulmányban láthattuk — jóval az 1879-es fordulat előtt, a liberális érában teremtődtek meg. Továbbá a császári Németországra jellemző gazdaságpolitikai kurzust a történészek által bevett gyakorlat ellenére túlzás lenne a neomerkantilizmus megnevezéssel illetni. Az erre utaló intézkedések — a védővámrendszer bevezetése, valamint a vasút államosítása — ugyanis elsősorban adminisztratív és állambiztonsági okokból születtek meg, közvetlen gazdasági jelentőségük növekedése sokkal inkább a legfontosabb ágazatokban lezajló termelési és pénzügyi koncentrációnak, mintsem a császári kancellária eredeti célkitűzéseinek

---

[107] *Pinson* 1966, 219.
[108] *Vonyó* 1999, 175–176. Összehasonlító adatok: Lásd függelék 1–2. ábra.
[109] *Stone* 1984, 159–160.
[110] *Evans, R. J.*: Rereading German History. Routledge. London, 1997. 12–13.
[111] Uo. 14.

köszönhető. Ilyen értelemben viszont a vizsgált gazdaságpolitikai gyakorlat sokkal inkább követte a közép-európai kameralizmus évszázados hagyományit.

Az 1879-es gazdaságpolitikai fordulat túlhangsúlyozása azt is feltételezi, hogy a protekcionizmusra való áttérést megelőzően az állami szerepvállalás a hagyományos liberális gondolkodásnak megfelelően kisebb jelentőségű volt. A liberalizmus angolszász formája azonban sohasem valósult meg németföldön, mert nem is valósulhatott meg. A porosz állam intervenciója mind a nemzeti piac kialakulásának felgyorsításában, mind a vasútépítés előmozdításában nélkülözhetetlennek bizonyult, a német gazdaság jellegét a mai napig erősítő kiváló oktatási rendszer kiépítéséről és működtetéséről nem is szólva. Másrészt az 1870-es évek közepén lezajlott konjunkturális változások hagyományos megítélése (a Nagy Válság) is súlyos túlzásokra épít. Bár a *Gründerzeit* túlfűtött expanzióját egy kétségtelenül gyors visszaesés követte, az 1879 és 1895 közötti időszakban Európa minden jelentősebb országában reálnövekedést regisztráltak. A nominális növekedési adatok mind a kortársakat, mind az utókort megtévesztő volta a mérsékelt, de folyamatos defláció következménye volt, amely valóban a szabadpiaci értékesítési lehetőségek korlátozottságára utalt, de a piaci árak mérséklődésében a technikai fejlődés következményeként a termelési költségek drasztikus csökkenése is szerepet játszott.

Fontos továbbá, hogy a monopol jellegű piaci struktúrákat megteremtő koncentrációs folyamat nem elsősorban a hosszú deflációs időszak és végképp nem a protekcionista kereskedelempolitika szülöttje volt, az üzemméretek növekedése és a pénzintézetek kiemelt szerepe sokkal inkább a modern iparágak sajátos költségstruktúrájának valamint a nehézipari beruházások hatalmas tőkeigényének szerves következménye volt. Éppenséggel a kartellek és szindikátusok állami beavatkozástól független létrejötte és az iparbárók politikai önszerveződése kényszerítette ki a kezdeti vámvédelmi intézkedések kiteljesedését, illetve szigorítását, és akadályozta meg *Caprivi* liberális törekvéseit. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy nem a kancellária által alkalmazott gazdaságpolitika indukálta a robbanásszerű ipari növekedést, sokkal inkább a német ipar sajátos fejlődése és strukturális felépítése, valamint a nehézipar és a nagybirtok pillanatnyi érdekközössége tette lehetővé a társadalmi berendezkedés bebetonozását. E következtetés természetesen nem is olyan meglepő, hiszen Németországban — igen sajátos módon — az ipari fejlődés kezdete időben megelőzte a nemzetállam kialakulását.

A fenti érvelés logikáját támasztják alá azok a jelek, melyek már az 1910-es évek elején az állami gazdaságpolitika valamint a társadalmi és gazdasági érdekek közötti ellentétek erősödését mutatták. A nyolcvanas évek végén megjelent makrogazdasági elemzések rámutattak arra, hogy a kormányzati kiadások nemigen járultak hozzá a nemzeti termék növeléséhez, miközben az egyre duzzadó államadósság finanszírozása kiszorító hatást eredményezett a német hitelpiacokon.[112] Bár a nagyipar hagyományosan a protekcionizmus elkötelezett támogatója volt, egyre jelentősebb szerephez jutottak azok a modern ágazatok, melyek nagymértékben függtek a külföldi értékesítési lehetőségektől, és versenyhelyzetük fenntartása behozhatatlannak tűnő komparatív előnyeik miatt nem igényelte a nemzetközi feszültségeket szító védővámokat. Hasonló érdekek fűzték az ezen ipará-

[112] *Sommariva – Tullio* 1987, 77.

gakban érdekelt nagybankokat a külkereskedelem liberalizációjához. Míg a *Deutsche Bank* legígéretesebb befektetése a Berlin-Bagdad vasútvonal lett, és a Siemens-féle erőműépítésekben és villamosvezetékek lefektetésében is jelentős szerepet vállalt, a *Darmstädter Bank* az általa finanszírozott külhoni vegyipari érdekeltségek jövőjét féltette egy esetleges európai konfliktustól. Bár a konzervatív politikai elit hatalma töretlen maradt, 1912-ben a szociáldemokraták az előnytelen választási rendszer ellenére a legnagyobb pártfrakciót alakíthatták meg a Birodalmi Gyűlésben.[113]

A nemzeti egység megteremtését követő német gazdasági fejlődés igazi sajátossága az volt, hogy rendelkezett a megkésett iparosítás sikeres végrehajtásához szükséges minden alapvető forrással. Nagy mennyiségben álltak rendelkezésre a nehézipar számára a legfontosabb nyersanyagok, a kiválóan képzett munkaerő, kezdetben a külföldi, később már az erősen koncentrált hazai működő tőke. Nem feledhető továbbá az ideális társadalmi mentalitás és a rendkívül kedvező földrajzi fekvés. E sajátos fejlődés jelentősége pedig elsősorban annak az igen egyszerű ténynek tulajdonítható, hogy az 1913-ra már 67 milliós Németország jóval nagyobb szellemi, gazdasági és legfőképp katonai potenciállal bírt, mint bármely más európai ország, mely a gazdasági felzárkózás rögös útjára lépett. Ennek következtében természetesen a német állam külpolitikai ambíciói is veszélyesebbek, realitásuk sokkal nagyobb volt a riválisaspirációknál.[114] A. J. P. Taylor klasszikus sorait idézve, *„Németországgal az a baj, hogy túl sok van belőle. Túl sok a német, túl erős Németország, túlságosan jól szervezett, gazdasági ereje pedig túlságosan nagy"*.[115]

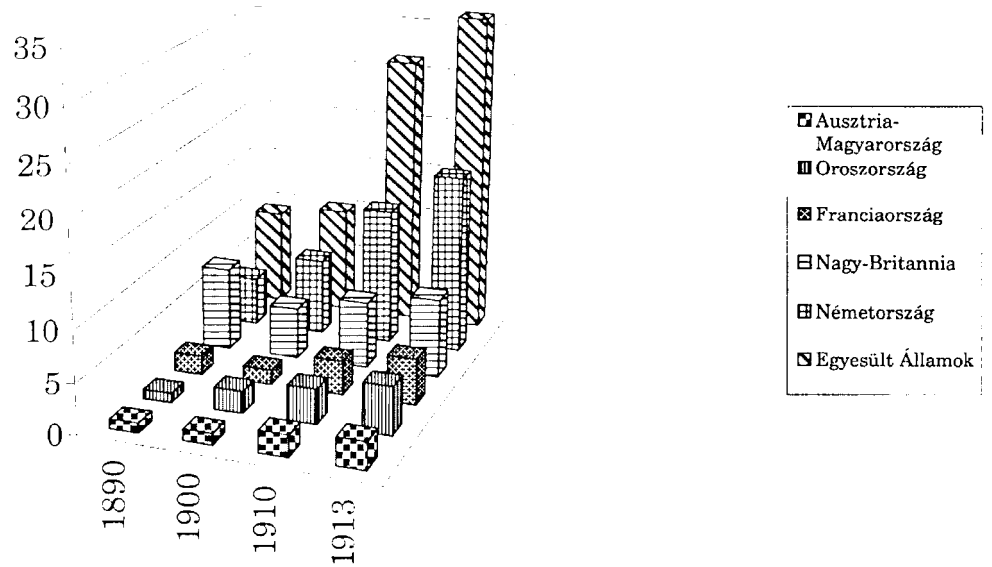
[113] *Kennedy* 1994.

[114] *Evans* 1997, 18. Katonai költségvetésekre vonatkozó adatok: Lásd függelék, 4. ábra.

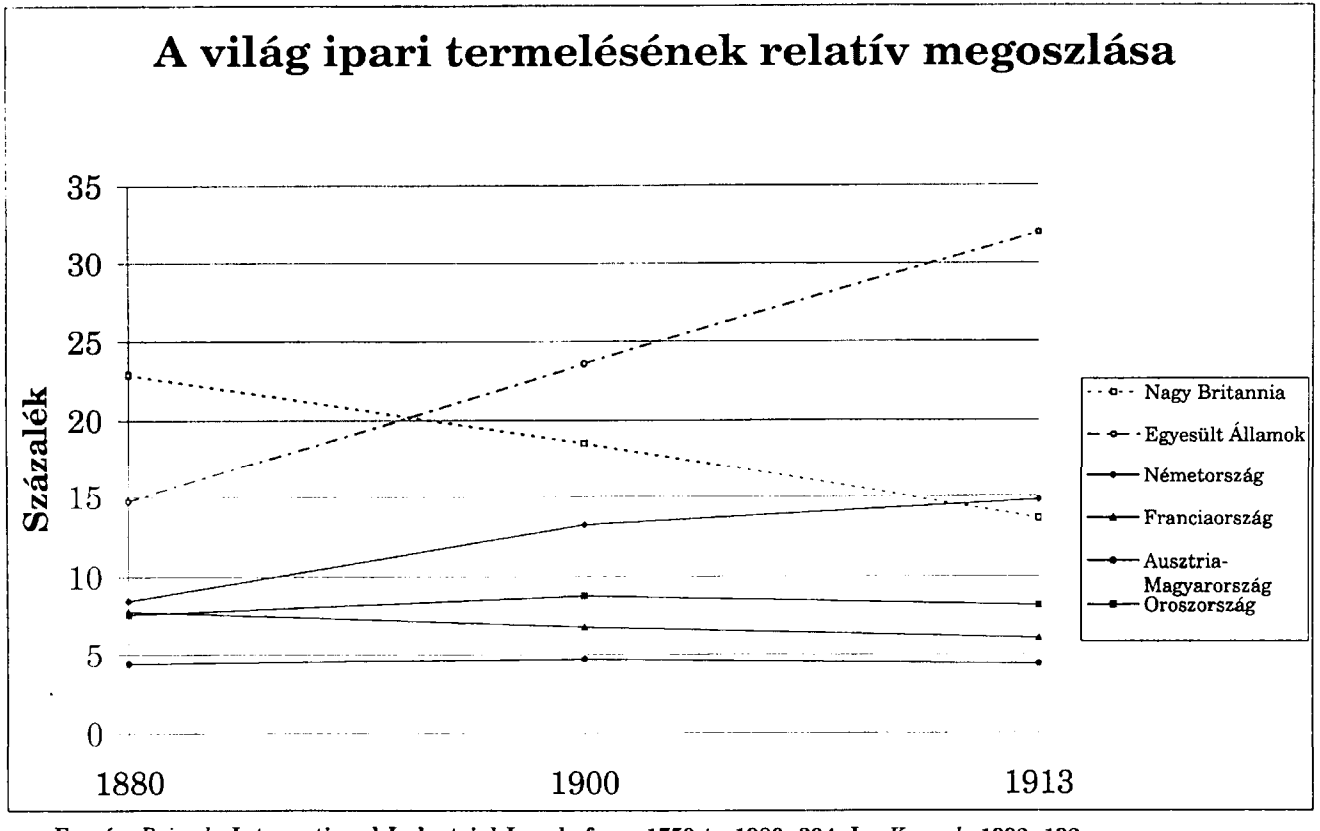
[115] *Taylor, A. J. P.*: Európa tündöklése és bukása. Scolar Kiadó. Budapest, 1999. 87.

FÜGGELÉK
Összehasonlító adatok
1. ábra

A nagyhatalmak vas- és acéltermelése millió tonnában

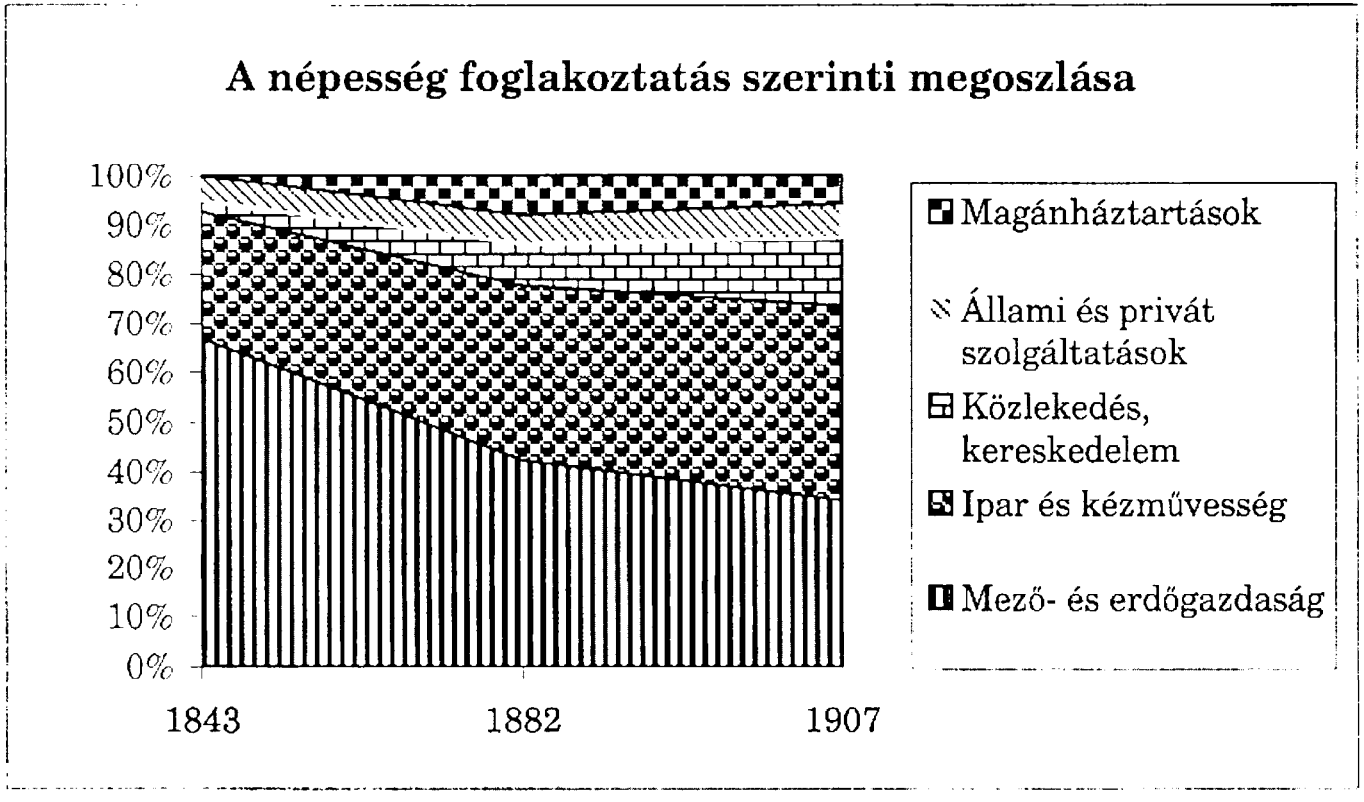

Forrás: *Bairoch*: **International Industrial Levels from 1750 to 1980, 295. In:** *Kennedy* **1992, 191.**
A fenti grafikonon az 1890-es adatok a nagyhatalmak nyersvas-, a további értékek az acéltermelésre vonatkoznak. A látható tendenciák értékelésekor meg kell jegyeznünk, hogy az acéltermelés súlya az egyes országok kohászatában korán sem volt ugyanolyan meghatározó. A korán iparosodó Nagy Britanniában és Franciaországban – az alkalmazott nehézipari technológia miatt – továbbra is nyersvas iránt jelentkezett nagyobb kereslet.

2.ábra

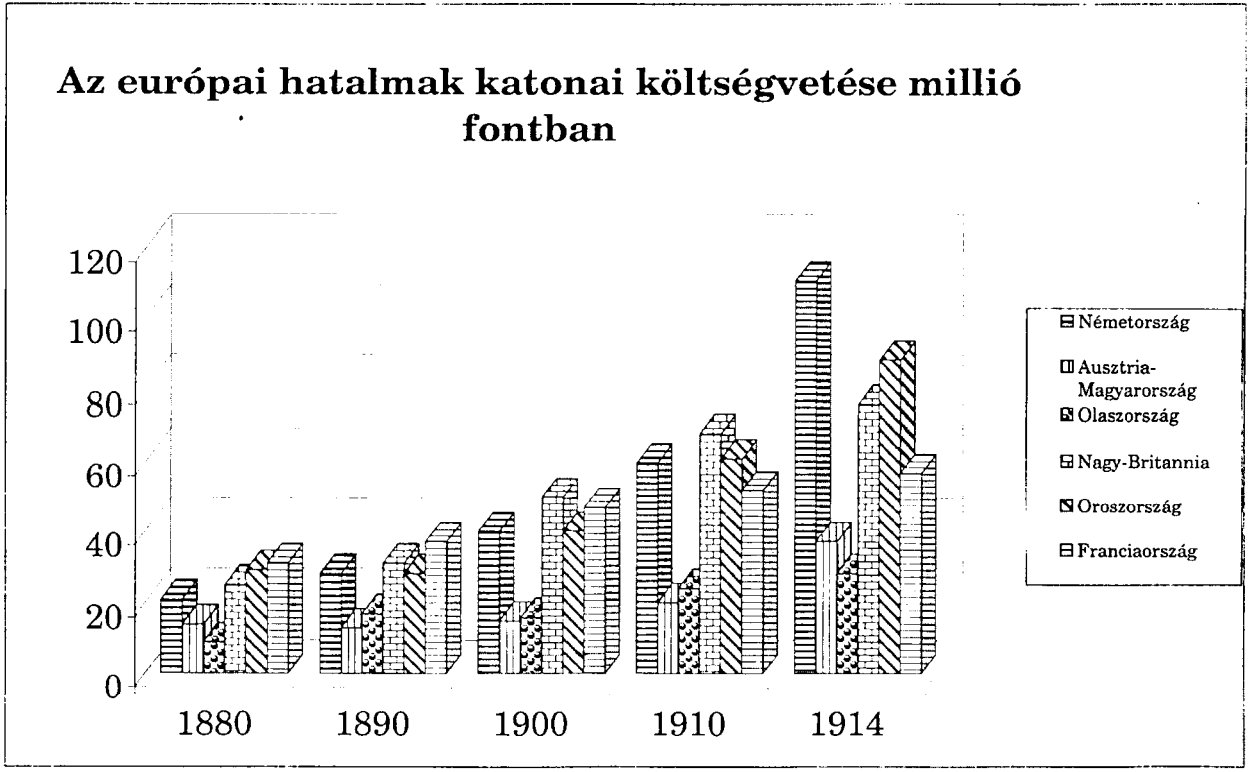
Forrás: *Bairoch*: **International Industrial Levels from 1750 to 1980, 304. In:** *Kennedy* **1992, 192.**
A fenti grafikon jól kiemeli az európai hatalmak gyors térvesztését az Egyesült Államokkal szemben. 1900-at követően csak Németország volt képes relatív súlyát növelni a világ ipari termelésében. Az amerikai ipar bővülése azonban alapvetően extenzív jellegű volt, hiszen az ország népessége a polgárháborút követően robbanásszerű növekedést mutatott.

3. ábra

Forrás: *Pinson* **1966, 226.**

A 3. sz. grafikon értékelése szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy a foglalkoztatás-statisztikai kategóriák változása önmagában is befolyásolja a vizsgált adatok alakulását. A háztartási alkalmazottak aránya valójában nem növekedett 1843 és 1882 között, csak korábban a mezőgazdasági alkalmazottak illetve a szolgáltatásokban dolgozók között jelentek meg a felmérésekben.

4. ábra

Forrás: Barraclaugh, G. (ed.): The Times Atlas of World History. Times Books. London, 1978. 250.
A fenti ábra adatai a nagyhatalmak hadseregeikre és haditengerészeteikre fordított költségvetésének összegeiként értelmezendőek. Érdekes és talán meglepő, hogy Németország a világháborút megelőző évtizedekben saját nemzeti termékének kisebb hányadát fordította fegyverkezésre, mint legtöbb riválisa.

COMING LATE IN PRUSSIAN STYLE: THE ORIGINS OF IMPERIAL GERMANY'S UNIQUE ECONOMIC DEVELOPMENT

by Vonyó Tamás

Summary

Germany, whose rapid establishment in 1871 literally shocked the world and turned the international status quo upside down, has risen into the highest league of great powers at stunning speed. Researching and analyzing her development in the following decades has long formed a crucial part of western historiography. It is more then understandable since the tempestuous surge of German industrial might is often considered to be a central element of the 'German question' and therefore also a principal reason behind the expansionism of the Second as well as the Third Reich. First in the trendsetting theory of Fritz Fischer was the argument crystallized that the radicalization of German politics had primarily not been the result of the Versailles settlements, but a logical consequence of the organic development of one among Europe's most populous nations.

Famous and widely read historian, Hans Ulrich Wehler, in a 1973 publication completed the thesis according to which the dynamic and aggressive development of the German Empire was foremost the result of a unique modernization model – called the *Sonderweg*. He argued that in 1848 the liberal bourgeoisie had lost the political initiative, thereby leaving power in the hands of the Prussian aristocracy. Threatened by the forces of economic modernization, however, the East of the Elbe Junkers could conserve their superiority only by monopolizing political and social governance. In order to achieve that they required the crucial support of industrial giants, who were respectively dependent on state intervention in a market oligopoly resulting from the Great Depression between 1873 and 1895. As big industry had always been prone to back up the expansionist course of foreign policy, aggressive and assertive nationalism stood in the epicenter of prevailing political philosophy until the country's catastrophic defeat in 1945.

The author of this study is not willing to drive the decade-long debate over the *Sonderweg* to a final conclusion. Our single objective is to prove – by focusing on the unique elements of economic modernization – that the above summarized concept overvalued and misjudged the role of the state in the process of German industrialization. First and foremost it hast to be emphasized that the fundamental pillars of sustainable economic growth have been established well before national unification, back in the era of Prussian liberalism and definitely not after the 1879 turn to protectionism. Moreover we stress the importance of scientific innovation and technological development over enduring deflation in creating a high level of vertical and horizontal concentration in heavy industry. Analyzing the nature and effects of economic policy we point out that the central government did not follow a consequent neo-mercantilist line, instead it still walked on the path of the traditionally state-oriented Prussian national liberalism. The rapid surge of protectionism must be regarded as the direct consequence of the staggering strength and increasing corporatism of big industry, so the logic of German economic development is actually the opposite of what the *Sonderweg* advocated. What was unique there was not a special modernization model with deliberate state intervention to regulate market forces, but a fortunate coexistence of vast reserves of natural resources, abundant and extremely high-qualified laborers and concentrated investment capital available on a massive scale. The real significance of German industrialization lays not in its specific nature, but in the fact that it propelled the Second Reich into world-power status.

Hornyák Árpád

MAGYAR – JUGOSZLÁV DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK 1918–1927

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság[*]

A világháború befejezését követő zűrzavaros időszakban a belgrádi vezetés elérkezettnek látta az időt, hogy lépéseket tegyen az egységes délszláv állam megteremtéséhez szükségesnek tartott területek megszerzésére. Az Osztrák–Magyar Monarchiától áhított területek megszállására a jogi alapot a padovai fegyverszünet adta, majd annak végrehajtásáról és mértékéről — utólag — a november 13-án megkötött belgrádi katonai konvenció rendelkezett.[1] Az egyezmény kijelölte Keleten és Délen a demarkációs vonalat, amely a Beszterce–Maros–Szabadka–Baja–Pécs vonalon húzódott. A konvenciótól, amelyet a szerb kormány nevében Mišić vajda, a magyar kormány nevében Linder Béla, a francia keleti hadsereg nevében pedig Paul-Prosper Henrys tábornok írt alá, mindhárom aláíró fél mást várt. A szerbek azt remélték, hogy általa szentesíthetik a padovai fegyverszünetet követő időszak foglalásait, amelyet majd a békekonferencia is jóváhagy. Francia részről abban bíztak, hogy az egyezmény révén sikerül megalapozniuk politikai és gazdasági befolyásukat a térségben, illetve bizonyos stratégiai pontok — amelyek megszállását mindkét dokumentum lehetővé tette a szövetségesek részére — és a közlekedési hálózat megszerzésével felvonulási terepet biztosíthatnak előbb Németország, majd Szlovákia irányába. Ehhez kapcsolódva a francia vezetés az erdélyi pontok megszerzésével kívánta biztosítani Erdély zavarmentes átadását a románoknak, akikre az oroszországi intervencióban messzemenőkig számítottak.[2]

Ettől szögesen eltért a magyar kormánynak a konvencióhoz fűzött reménye. Károlyi Mihály mindenekelőtt időt akart nyerni a békekonferencia összeüléséig, és elkerülni az ország utódállamok által történő megszállását. Az ellen nem volt kifogása, hogy a nagyhatalmak maguk csapatokat küldjenek az ország területére,

[*] A tanulmány az OTKA TS 040695 kutatási program keretében készült. A tanulmányhoz felhasznált angol levéltári források felkutatását a Magyar Ösztöndíj Bizottság Magyar Állami Eötvös Ösztöndíja tette lehetővé.

[1] Magyarország irányában ez a határ Orsava felett húzódott a Dunától a hegylánc mentén északra a Marosig (Aradot, Lugost és Lippát Romániának hagyva), követve a Marost a torkolatáig, majd a Dráva irányába haladva (Szabadkát és Baját Szerbiának hagyva) elérve a Murát, annak mentén Leibnizig. *Ljubinka Trgovčević*: Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslovenske države 1914–1920. Narodna knjiga, Srpska književna zadruga Beograd, 1986. 270. Ehhez képest a belgrádi konvenció aláírásáig a szerb csapatok megszállták Barcsot, Szigetvárt és Pécset is, amelyekről az eredeti elképzelésben nem volt szó.

[2] A konvenció megkötéséhez fűződő francia érdekekről bővebben lásd *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Budapest, 1984. 59–93. (a továbbiakban: Padovától)

sőt célja eléréséhez egyenesen kívánatosnak tartotta azt. Az elképzelés alapjában véve jó volt, a körülmények azonban nem kedveztek a megvalósításának.

A padovai fegyverszünet rendelkezéseinek végrehajtását szabályozó egyezmény (ahogy a belgrádi katonai konvenciót hivatalosan nevezték) ugyanis a szerb fél kivételével nem tudta betölteni egyik aláíró fél hozzá fűzött reményeit sem. A francia törekvések Olaszország és Anglia tiltakozásán buktak meg, amelyek nem kívántak Franciaország közép-európai térnyeréséhez segédkezni, míg a magyar kormány elképzelései a román és a csehszlovák ellenkezésen hiúsultak meg. A román vezetés nehezményezte, hogy a Belgrádban kijelölt demarkációs vonal lényegesen kevesebbet ígért Bukarestnek az 1916-os titkos szerződésben foglaltaknál, amelyben az antant a háborúba való belépéséért cserébe a Tiszánál jelölte meg Románia nyugati határát. Prágában pedig az ellen emelték fel szavukat, hogy az egyezmény alapján Budapest hozzálátott a magyar közigazgatás helyreállításához a Felvidéken.[3] November végére kis és nagy szövetségesei tiltakozásának hatására, nem mellékesen pedig mert belátta, hogy az a csekély és szétaprózott francia haderő, amely a rendelkezésére áll, még a tervezett stratégiai pontok biztonságos megszállásához sem elegendő, Franciaország sem támogatta többé az egyezményt. Magyarország pedig önmagában kevés volt ahhoz, hogy érvényt szerezzen a konvenció rendelkezéseinek. Ezt követően csak idő kérdése volt, hogy az utódállamok mikor ismerik fel a francia szándék módosulását, és igyekeznek önhatalmúlag kielégíteni igényeiket Magyarország rovására

A magyar kormány, amelyet egyedül Ausztria és Svájc ismert el, lényegében véve el volt zárva a világtól. Nem rendelkezett kiterjedt kapcsolatrendszerrel nyugaton, nem volt hatékony és megfelelően kiépített diplomáciai hálózata, sem pedig kiforrott külpolitikai elképzelése. Részben ennek a külpolitikai „kiforratlanságnak" tudható be, hogy az őszirózsás forradalomtól a Tanácsköztársaság magalakulásáig eltelt szűk öt hónap alatt a magyar kormány több külpolitikai irányvonallal is kísérletezett. Károlyi előbb a „wilsoni" eszmékben, majd Franciaországban, később Olaszországban, Jugoszláviában végül utolsó mentsvárként a Szovjetunióban bízott. A kapkodó irányváltásoknak, a magyar kormány gyenge formáltságának, de legfőképpen a Magyarország szempontjából kedvezőtlen nemzetközi helyzetnek köszönhetően azonban a polgári demokráciának nem sikerült külpolitikai eredményeket felmutatnia.

A külpolitikai orientációk szinte mindegyike — a franciát kivéve — kényszerszülte volt, és újdonságot jelentett a magyar külpolitikai gondolkodásban. 1919 elejétől a polgári kormány bukásáig az olasz és a jugoszláv irányvonal jutott főszerephez az ország helyzetének javítását célzó elképzelések megfogalmazásakor. Olaszország mellett szólt, hogy nagyhatalom volt, amelynek révén elérhetőnek tűnt a román kormány ellenséges szándékának leszerelése, akár egy magyar–román perszonálunió árán is. Miután azonban a románok nem sok hajlandóságot mutattak feladni az Erdélyre és további magyar területekre vonatkozó igényeiket, Budapest máshol próbált támaszra lelni. Mivel minden jel szerint úgy tűnt, hogy a térségben Franciaországé lesz a döntő szó, Károlyi célszerűnek látta hozzá kö-

[3] Padovától 78.

zeledni.[4] Ezúttal azonban nem közvetlenül, mint novemberben, hanem védencén, Jugoszlávián keresztül. A déli szomszédhoz való közeledés mellett szólt, hogy az kívánta a legkevesebbet elcsatolni Magyarországtól, illetve, hogy rajta keresztül kellett biztosítani a kijáratot a tengerhez, ami elengedhetetlennek látszott ahhoz, hogy az ország életképes maradjon. Ezen túlmenően a Belgrádhoz való közeledést indokolta az is, hogy Károlyi a jugoszlávoknak a románokkal szemben nyújtandó magyar támogatás fejében elképzelhetőnek tartotta a Bánát egy részének megőrzését.[5] Nem utolsósorban pedig az a körülmény, hogy feltételezhető volt, hogy az Olaszország által Jugoszlávia bekerítésére szőtt terv megvalósítása ellen a délszláv vezetés szemében felértékelődött Magyarország jelentősége.

A magyar számítások többsége azonban megalapozatlan, illetve téves volt. Jugoszlávia nem kívánt egy a nemzetközi életben ingatag lábakon álló, el nem ismert, ráadásul vesztes állammal alkudozásokba bonyolódni semmilyen terület megosztásáról. Budapesten túlbecsülték az olasz bekerítésétől való jugoszláv félelmeket is, amelyek a kezdeti riadalom után, maguk mögött tudva a franciák támogatását (eltekintve a Bánáttól) és bízva az Egyesült Államok pártfogásának megszerzésében, lényegesen mérséklődtek. Olyannyira, hogy Jugoszlávia egyedül Fiume Jugoszláviának ítélésében játszott magyar közreműködésről volt hajlandó tárgyalni Magyarországgal.[6]

Az ominózus Vix-jegyzék átadását követően, Károlyi megpróbálkozott a „balra nyitással" és az antant ellensúlyozására Magyarországot Szovjet-Oroszországhoz közelíteni. Erre a legmegfelelőbbnek egy baloldali kormány megalakítása látszott. Károlyi kommunista támogatású szociáldemokrata kormányban gondolkodott, de ennek pont a fordítottja valósult meg. A két baloldali párt egyesüléséből megalakult Magyarországi Szocialista Párt proklamálta a Tanácsköztársaságot, s bejelentette, hogy külpolitikájában a Szovjet-Oroszország kíván támaszkodni.[7] Az új rendszert ennek ellenére kezdetben sem nyugaton, sem másutt, így Belgrádban sem azonosították az oroszországi bolsevik uralommal, hanem azt a magyarok végső nemzeti elkeseredettségének tulajdonították.

Párizsban nem tudtak egyetértésre jutni a magyarországi intervenció kérdésében. A nagyhatalmak maguk nem kívánták csapataikat a Tanácsköztársaság megdöntésre fordítani, ehelyett kis szövetségeseik részvételére számítottak. A nagyhatalmak közül a leginkább érdekelt Franciaország Románia és Jugoszlávia részvételével számolt.[8] Románia esetében nem kellett csalódnia Párizsnak, ám Jugoszlávia nem mutatott nagy hajlandóságot egy magyarországi katonai akcióban – s főleg nem megszállásban való részvételre. Belgrád területi követelései jelentős részben ki voltak elégítve Magyarországgal szemben, sőt még többet is tartott megszállva, mint amennyit értesülései szerint a békekonferencia neki szánt, illetve amennyit ekkor igényelt.[9]

---

[4] *L. Nagy Zsuzsa*: Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. In: Történelmi Szemle 1965/2–3. 260–265.

[5] Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerkesztette *Litván György*. Budapest, 1978. 436, 439.

[6] Uo. 436.

[7] *Hajdu Tibor*: Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. In: Párttörténeti Közlemények 1961/3. 96.

[8] Padovától 216.

[9] A békekonferencia által a jugoszláv–magyar határvonal megállapításával megbízott határkijelölő bizottság április 6-án hozta meg döntését a határvonalról. Ez alapján az SHS Királyság meg-

A francia felkérés elutasítása mellett szólt Jugoszlávia instabil kül- és belpolitikai helyzete, az ország el nem ismert volta, fenyegetettsége Olaszország és Bulgária részéről, illetve, hogy az olasz területi követelések kivédése érdekében célszerűnek tűnt az Egyesült Államokba vetni bizalmukat. Wilson pedig, bár nem ellenezte a magyarországi intervenciót, nem is lelkesedett a magyarországi katonai fellépésért. A belgrádi vezetés mindezt mérlegelve vonakodott felajánlani haderejét a beavatkozásra. Az intervenció elutasítása mellett szólt az is, hogy Belgrádban nem láttak alternatívát a magyarországi tanácsuralom felváltására, s attól tartottak, hogy bekövetkezhet a legrosszabb, a Habsburgok visszatérése.[10]

Hogy a jugoszláv kormány mindezek ellenére végül mégis hajlandó volt az antant rendelkezésére bocsátani egy hadosztályt, az csak annak volt köszönhető, hogy nem akarta magára haragítani a franciákat. Belgrádban az előállt új helyzetet gazdasági-, politikai céljaik megvalósítására kívánták felhasználni, ezért a nagy nehezen végül mégis csak felajánlott hadosztály felhasználását feltételekhez kötötték. A jugoszláv kormány mindenekelőtt az ország elismerését szerette volna biztosítani általa, továbbá elérni a toborzás és újabb hadosztályok felállítása tilalmának feloldását, hadianyag-szállítások és gazdasági segélyek kieszközölését valamint területeinek biztosítását Olaszországgal és Bulgáriával szemben. Nem mellékesen pedig további területeket kívánt szerezni a Bánátban és a nyugati határainál.[11]

Az intervencióban való részvétellel szembeni elutasító jugoszláv hozzáállásban csak június második felében állt be változás. A Németországgal való békeszerződés kézzelfogható közelségbe kerülése a jugoszlávokat nézeteik átértékelésére késztette. Belgrádban úgy vélték, hogy az Egyesült Államok elnökének távozása után nem számíthatnak az USA támogatására Olaszországgal — és a magyarországi sikereik után mind harciasabbá vált románokkal — szemben és célszerű egy másik pártfogó után nézni. Különösen, miután a békekonferencián a Németországgal megkötött békeszerződés után olyan békeszerződések kerültek napirendre, amelyekben Jugoszlávia közvetlenül is érdekelt volt.[12] Ez az új pártfogó értelemszerűen Franciaország lett. Miután Párizs az intervenció fő szorgalmazója volt, a hozzá való igazodás szükségszerűen eredményezte a jugoszláv vélemény megváltozását.[13] A jugoszlávok késznek mutatkoztak eleget tenni az antant kívánságoknak, de részvételüket továbbra is feltételekhez kötötték. Eltérés a korábbi területi követelésekhez képest abban mutatkozott, hogy ekkor, fokoza-

kapta szinte az egész Bácskát, a Dráváig terjedő területeket, a Muraközt. Ezeken a területeken felül, amelyeknek odaítéléséről a jugoszláv békedelegáció már márciusban rendelkezett előzetes információkkal, a délszláv csapatok megszállva tartották a Baja–Mohács–Siklós–Pécs vonalig terjedő területeket, amelyekre ekkor még nem nyújtották be igényüket.

[10] AJ. 336–19–112. Broj. 4903. Stojan Protić távirata Ante Trumbićnak április 21-én.

[11] AJ. 336–19–112. Pov. Broj. 4291.

[12] *Andrej Mitrović*: Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Jugoslavijom. Novi Sad, 1975. 157.

[13] Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Nagy-Britannia részéről is meglehetősen készségesek voltak az intervenció előmozdítására, legalábbis a katonai körök, a Hadügyminisztérium és a Külügyminisztérium részéről. Így a háborús kormány (War Cabinet) 1919. március 24-i ülésén hozzájárultak, hogy az eredetileg Gyenyikinnek szánt hadianyag egy részét a románoknak szállítsák le. A Hadügyminiszter ilyen értelemben utasította a Párizsban tartózkodó vezérkari főnököt tájékoztatni az egyébként intervenció-ellenes Lolyd Georgot, aki a Legfelsőbb Tanács másnapi ülésén maga is hozzájárult „fehéreknek" szánt hadianyag Romániába irányításához, alapot teremtve ezáltal a Magyarország elleni román (Antant) intervencióhoz. PRO CAB 23/9

tosan feladva a Bánátból megszerezni kívánt területekre irányuló követeléseket, mindinkább Magyarország rovására kívántak további területeket megszerezni.[14] A Tanácsköztársaságot azonban végül anélkül döntötték meg, hogy jugoszláv csapatok tevőlegesen részt vállaltak volna benne.[15]

A Tanácsköztársaság bukása után Jugoszlávia Magyarországhoz való viszonyát alapvetően három tényező határozta meg: Belgrád Magyarországgal szembeni gazdasági és területi előnyök megszerzésére irányuló törekvése, Romániának Magyarországgal kapcsolatos álláspontja, és Bukarest azon törekvése, hogy minél jobban kiaknázza Magyarország nagy részének román megszállásából adódó előnyös helyzetét. Végül, de nem utolsósorban pedig a Habsburg-kérdés alakulása.

A békekonferencia

A jugoszláv területi követelések Magyarországgal szemben a békekonferencián voltaképpen csak korrekciók voltak, legalábbis a demarkációs vonalhoz képest. A magyar–jugoszláv határ ugyanis a belgrádi konvencióban meghatározott demarkációs vonal megvonásával és a Muraköz decemberi önkényes jugoszláv megszállásával gyakorlatilag már 1918 végére kialakult. Jugoszlávia a békekonferenciától alapjában véve e megszállt területek végleges odaítélését várta, amit a békekonferencián igazán komolyan senki sem ellenzett. A délszlávok területkövetelő politikája azonban módszereit és taktikáját tekintve, a nemzetközi helyzetében beállt változásokra reagálva és a nagyhatalmaknak a kis szövetségeseket bizonytalanságban tartó magatartása miatt többször változott.

A nagyhatalmak szakértőinek[16] intését figyelembe véve, a jugoszlávok követeléseik alátámasztásakor igyekeztek a nemzeti elvet előtérbe helyezni, s az esetek többségében a stratégiai és gazdasági érveknek csak másodlagos szerepet szántak.[17] Ez eredményezte azt, hogy eredeti követeléseikben nem kérték Pécs és Baranya általuk egyébként megszállva tartott részeinek az odaítélését.[18] Nem

[14] Mivel a vesztes államok közül Bulgáriával és Ausztriával már előrehaladott stádiumban voltak a béketárgyalások, Albániával szembeni területi követelései sem kecsegtettek sikerrel, nem is szólva a győztesek táborába tartozó Romániáról és Olaszországról, Belgrád egyedül Magyarország rovására remélhette, hogy követelései meghallgatásra találnak.

[15] A szerb csapatok csupán Makó megszállásában vettek részt egy századdal, azonban az esetleges román–jugoszláv összetűzést elkerülendő, a franciák hamarosan saját csapataikkal váltották fel őket. Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 1918–1919. Összeállította és szerkesztette Ádám Magda és Ormos Mária. Akadémiai Kiadó 1999. 281.

[16] Az angol Allan Leeper és az amerikai Douglas W. Johnson.

[17] Abban, hogy a követelések alátámasztásánál a nemzeti elvet helyezték előtérbe, a nagyhatalmak szakértőinek tanácsai mellett jelentős szerepet játszott, hogy a kérdésről a délszláv békedelegáció szerb és horvát tagjai között dúló vita végül kompromisszummal zárult. A szerbek ugyanis alapvetően a stratégia elv alkalmazása mellett álltak ki, mivel így remélték a Szerbia szempontjából fontos védhető határok megvonását. Ezzel szemben a horvátok tisztában voltak azzal, hogy kizárólag a nemzeti elvre való hivatkozással remélhetik, hogy Olaszországgal szemben biztosítani tudják Dalmáciát és a tengermelléket. A kompromisszum lényege az volt, hogy a szerbek elfogadták a nemzeti elv előtérbe kerülését a követelések megfogalmazásánál, míg a horvátok jóváhagyták, hogy az előterjesztendő követelések nagyrészt a szerb kormány és hadvezetőség által még a háború alatt kidolgozott tervezetén alapuljanak.

[18] Ezzel kapcsolatban szükséges azt megjegyezni, hogy 1919 januárjában a délszláv békedelegáció katonai szakértő tagja, Petar Pešić tábornok a szövetségesek vezérkara előtt stratégiai szem-

rendelkeztek megbízható adatokkal a térség nemzetiségi összetételére, és mire befutottak a délszláv igazgatás által elrendelt összeírás eredményei, és felmerült, hogy e területeket is jó lenne megszerezni — hiszen a délszlávok aránya lényegesen nagyobb, mint azt hitték, bár korántsem olyan mértékű, mint azt követeléseikben feltüntették — már késő volt. A békekonferencia által a kérdés tanulmányozásával megbízott román határkijelölő bizottság április 6-án meghozta döntését a magyar–jugoszláv határról, amely lényegében véve az eredeti jugoszláv javaslatot fogadta el. A döntést május 8-án a Külügyminiszterek Tanácsa is jóváhagyta, majd négy nappal később a Legfelsőbb Tanács is rábólintott. Ehhez képest az 1919. augusztus elsején a Legfelsőbb Tanács által meghozott végleges döntés, a Muravidék Jugoszláviának ítélésének kivételével, csak minimális változtatásokat hagyott jóvá Jugoszlávia részére.[19]

A jugoszlávok azonban a véglegesként aposztrofált döntés dacára újabb követelésekkel rukkoltak elő. Égető szénszükségleteik kielégítése miatt októberben kérték Pécset és a környékén található szénbányákat, valamint a nemzetközi hírű geográfus, Jovan Cvijić javaslatára Baranya és Észak-Bácska délszláv többségű, a konferencia által eredetileg Magyarországnak ítélt területeinek elcsatolását. Törekvéseik azonban, amelyek 1919 utolsó negyedévében kiemelt helyet foglaltak el a délszláv békedelegáció párizsi tevékenységében, nem vezettek eredményre. Belgrád csak annyit ért el (leszámítva a békekonferencia által számára jóváhagyott napi 880 tonna pécsi szén szállítását), hogy követeléseivel további két évre megnehezítette a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálódását.

A magyar–román kapcsolatok

A tanácsuralom megdöntését követően a román kormány arra igyekezett felhasználni helyzeti előnyét Magyarországon, hogy különbéke aláírására vegye rá. A magyarokkal való megegyezés sok haszonnal kecsegtetett. Bratianu így látta elérhetőnek Erdély biztosítását; a magyar kormány támogatása előnyt jelenthetett volna a jugoszlávokkal szemben a Bánát megszerzéséért folytatott vitában; nem mellékesen pedig a román miniszterelnök a szláv veszéllyel szemben előnyösebbnek tartotta a lengyel–román–magyar szövetséget — ami a szovjet fenyegetéssel szemben is hathatósabb védelmet látszott biztosítani —, mint a csehszlovák–román–jugoszláv összefogást.[20] A két állam közötti megegyezés gondolata, ami olykor-olykor a külső megfigyelők szemében úgy tűnt, hogy sikerre vezethet, sőt akár perszonálunióba is torkollhat, számíthatott a nagyhatalmak jóindulatára is.

A jugoszlávok azonban — talán mert sokkal közelebbi és mélyebb ismeretekkel rendelkeztek a két nép közötti ellentétekről — nem sok esélyét látták a magyar–román megegyezésnek.[21] Ami miatt aggódtak, az az volt, hogy Romániának sikerül külön fegyverszünetet kötnie Magyarországgal, érvénytelenítve a belgrádi konvenció rendelkezéseit, s így az ő érdekeit veszélyeztetné.[22] Emellett

pontok alapján készült tervezetében — amit mint hivatalos tervezetet terjesztett elő — Baját, Pécset és Szigetvárt is a délszláv állam határain belül tüntette fel.

[19] Dályok és Baranyavár mellett a délszláv államnak ítélte a Monostor–Kiskőszeg vasútvonalat is.

[20] PRO FO 421/297. No. 79.

[21] AJ. 395–2–9. Pov. Broj. 641.

[22] AJ. 336–5/V pov. Broj. 3270.

Olaszország aktív közreműködése a magyar–román ellentétek elsimításában, amely Jugoszlávia bekerítését célozta, szintén zavarták a délszláv kormányt. A román–magyar tárgyalások azonban jórészt a megszálló román csapatok viselkedése és fosztogatásai következtében 1919 őszére kifulladtak.

A Habsburg-kérdés

A jugoszláv vezetés számára több okból is létkérdés volt a Habsburg-restauráció megakadályozása Magyarországon (de Ausztriában is). A Habsburgok visszatérése ugyanis azzal a veszéllyel járt volna, hogy a délszláv állam Ausztria és Magyarország feltehető újbóli egyesülése révén Olaszország mellett még egy nagyhatalmat, de legalábbis nálánál katonailag, politikailag és gazdaságilag erősebb államot kap szomszédjául. Ez veszélyeztethette volna Jugoszláviának a Balkánon magának követelt vezető szerepet, középtávon pedig — de hosszútávon szinte bizonyosan — a frissen megalakult délszláv állam egységére is fenyegetést jelentett volna. Félő volt ugyanis, hogy a Monarchiától elszakított területek lakossága körében az egykori uralkodó dinasztia iránt érzett nosztalgia olyan méreteket ölthet, amely az állam szétesését is eredményezheti.

A Habsburg-kérdés komoly formában a Tanácsköztársaság bukását követően, a Friedrich-kormány kinevezésével merült fel először, amikor is a kormányt homo regiusként József főherceg legitimizálta. A jugoszlávok azonnal protestáltak, és tiltakozásuk meghallgatásra talált Párizsban. A Legfelsőbb Tanács a magyar kormányhoz küldött 1919. augusztus 23-i üzenetében követelte a Habsburgok kizárását a magyar politikai közéletből.[23] Ezt követően a Nagykövetek Tanácsa 1920. február 2-i jegyzékével a magyar kormány értésére adta, hogy a Habsburgok visszatérését a magyar trónra nem ismernék, és nem is tűrnék el.[24] (E távirat nem csekély mértékben megerősítette Horthy esélyeit kormányzóvá választására). A továbbiakban Jugoszlávia törekvése arra irányult, hogy a békekonferencia a Magyarországgal kötendő békeszerződésbe vegye bele, hogy a háborúban az antanttal szembenálló dinasztiák tagjai ki vannak zárva Magyarország trónjáról.[25] Miután ezt nem sikerült elérni, Belgrád megpróbálta más módon biztosítani magát a Habsburg visszatéréssel szemben. A kérdésben magukat hasonló módon fenyegetve érző államokhoz, Csehszlovákiához és Olaszországhoz fordult. A Habsburg-ellenes egységfront létrehozásához az 1920. augusztus 14-i csehszlovák–jugoszláv szerződés volt az első lépés, amely — bár elsősorban a békeszerződés rendelkezéseinek Magyarországgal való betartatására kötötett — implicite magában hordozta a Habsburg-restauráció elleni együttműködés lehetőségét. (Ez a szerződés volt az első lépés a kisantant szervezet megalakítása felé vezető úton, amelynek létrejöttében nem kis szerepet játszott Franciaországnak Maurice Paleologue vezértitkársága alatt Magyarország központtal kialakítani kívánt középeurópai gazdasági egység megteremtésére irányuló törekvése). Az Olaszországgal

[23] Padovától. 347.

[24] Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Collected and edited by Francis Deák and Dezső Újváry. Volume I. 1919–1920. Budapest, 1939. 139–140. (A továbbiakban Papers)

[25] AJ. 336–19–112. Strogo. Pov. 78. 1920. 02. 04.

1920. november 12-én megkötött, elsősorban Fiume státusát rendezni kívánó rapallói egyezmény pedig már külön klauzulában foglalkozott a kérdéssel.[26] Mindkét állam kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy minden szükséges politikai eszközt igénybe véve, azon lesz, hogy megakadályozza a Habsburgok visszatérését Ausztria és Magyarország trónjára.

A Habsburg-ellenes összefogás kialakulását jelentősen meggyorsították Károly 1921. márciusi és októberi visszatérési kísérletei. Jugoszlávia mindkét alkalommal a legnagyobb eréllyel lépett fel Magyarország ellen, s úgy tűnt, hogy nem riad vissza a fegyveres erő alkalmazásától sem. A királypuccsok azonban mindkét alkalommal kudarccal végződtek. Ezt Jugoszláviában főleg az utódállamok, mindenekelőtt Prága és Belgrád határozott fellépésének tulajdonították. A valóságban azonban Károlynak a katonai erő alkalmazásával való fenyegetőzéseik nélkül sem sikerült volna átvenni a hatalmat Magyarországon, mivel Horthynak nem állt szándékában átadni a „kormányzás terhét" egykori uralkodójának. Ennek ellenére a királylátogatások nem maradtak következmények nélkül. Az első látogatás eredményeként szinte teljessé vált a kisantant által az ország köré vont gyűrű, mivel a korábban még habozó Románia is kész volt az 1920 augusztusi jugoszláv–csehszlovák szerződés analógiájára szerződést kötni Csehszlovákiával és Jugoszláviával a békeszerződés feltételeinek Magyarországgal való betartatására. A királypuccs Magyarországra nézve negatív hatásai mellett azonban Budapest profitált is exuralkodója látogatásából. Horthy ugyanis a Károllyal szembeni következetes elutasító magatartásával elnyerte a nagyhatalmak bizalmát. Károly második, októberi puccskísérletéből pedig Magyarországnak szinte csak előnye származott. Bár Jugoszlávia és Csehszlovákia mindent elkövetett, hogy Károly visszatérési kísérletét Magyarország katonai ellenőrzésében való kisantant részvétel biztosítására használja ki, tervüket nem sikerült megvalósítaniuk. Amit elértek az az volt, hogy a Nagykövetek Tanácsa korábbi állásfoglalásától eltérően október 31-i határozatában már nemcsak Károly, de az egész Habsburg dinasztia kizárását követelte a magyar kormánytól, aminek az november 6-án eleget is tett.[27] (A nagyhatalmak ezen utasítása vélhetően nem is jött rosszul Horthynak.) Horthy és a magyar kormány viszont ismét bebizonyította, hogy ura a helyzetnek (a belpolitikában) és nem fogja meggondolatlan kalandorpolitikával felborítani a középeurópai békét. A rendszer végérvényesen szalonképessé vált a nagyhatalmak szemében, és ami ugyanennyire fontos, a kisantantállamok szemében is.[28]

A királypuccsok után

Magyarország lényegében véve már az első királypuccs után új külpolitikát hirdetett meg, amely az októberi után még kiforrottabb lett. A Teleki-kormányt

[26] Salvatore Contoríni, az olasz külügyi államtitkár a Habsburg restaurációt annyira ellentétesnek tartotta Olaszország érdekeivel, hogy feleslegesnek tartotta azt egyezményben lefektetni. Az erre vonatkozó klauzulához a jugoszlávok kérésére járult hozzá. PRO FO 421/300 2649/2647/22 1921. február 5.

[27] A trónfosztással kapcsolatos külpolitikai anyag ismertetése 1921. október 22-től november 13-ig. Kiadja a M. Kir. Minisztérium. É. és h. n. 21–22.

[28] Alig fél évvel Károly októberi kísérlete után, a budapesti jugoszláv követ országa érdekében állónak tekintette segíteni Horthyt a Habsburgokkal vagy bármelyik külföldi herceggel szemben. AJ. 396–19–39. Pov. Broj. 639. 1922. május 25.

felváltó Bethlen-kormány folytatni kívánta ugyan az elődje által megkezdett, az utódállamokkal megegyezésre törekvő politikát, de ugyanakkor a majdani revízióról sem tett le. Perspektivikusan egy nagy, ha nem is integrális revízióval számolt, arra számítva, hogy kedvező külpolitikai helyzetben — értve ez alatt Németország megerősödését és segítségét — Magyarország visszaszerezheti a Felvidéket és Erdély nagy részét, valamint a Bánátot.[29]

Az új magyar külpolitika alakulásában fontos tényezőként kell számításba venni a külpolitika irányítóinak, Bánffynak és különösen a miniszterelnöknek, Bethlennek a származását, gyökereit, illetve politikai múltját. Mindkét gróf erdélyi származású volt, akik Magyarország megváltozott helyzetéhez alkalmazkodva száműzték a Dísz térről a „Ballhausplatz szellemét" — a közös külügyminisztérium nagyhatalmi stílusát és modorát —, és szűkebb pátriájuk, Erdély történetében kerestek és találtak követésre alkalmas mintát az ország külpolitikájának alakításához.[30] Az egykor független, két nagyhatalom között lavírozni kényszerült erdélyi fejedelemség bő egy évszázados sikeres fennmaradása követendő például szolgálhatott a hasonló helyzetbe került önálló, de kicsi és meggyengült Magyarország számára. Nem véletlen tehát, ha a két erdélyi arisztokrata magától értetődő természetességgel nyúlt vissza a hagyományos erdélyi diplomáciának a gyenge fél helyzetéből fakadó módszereihez, amelynek alkalmazására az erősebb félhez tartozásához szokott régi politikai elit — legalábbis az első időszakban — képtelen lett volna.

Bethlen felhagyott a mielőbbi területi revízió érdekében hol az egyik, hol a másik utódállammal megegyezni kívánó kapkodó külpolitikával. Helyette az ország belső stabilitásának megteremtésére összpontosította figyelmét, és azon volt, hogy biztosítsa az ország kormányzásához szükséges biztos politikai hátteret (1921. december 22.: Bethlen–Peyer paktum, 1922. február 22.: a KNEP egyesítése a Kisgazdapárttal). Ez szükségszerűen együtt járt a külpolitikai aktivitás látszólagos csökkenésével, ami azonban nem jelentette azt, hogy teljesen megszűnt volna (az ország ekkor éri el a soproni népszavazás révén első vitathatatlan külpolitikai sikerét). Inkább arról beszélhetünk, hogy külpolitikai prioritásokat határoztak meg, és ezek megvalósítására összpontosították figyelmüket.

Ilyen prioritás volt az ország felvétele a Népszövetségbe, ami jelentős lépést jelentett az ország „egyenjogúsítása" felé. A felvétel a kisantantállamok mérsékelt tiltakozása mellett lényegében zökkenőmentesen történt. Ami Jugoszláviát és Csehszlovákiát Magyarország népszövetségi felvétele ellen hangolta, az feltehetően az a tudat volt, hogy tisztában voltak vele: a népszövetségi tagság védelmet jelent Magyarország számára, s a jövőben nem engedhetnek meg maguknak olyan magatartást vele szemben, mint a két királypuccs alkalmával.[31] A jugoszláv kormány emellett Magyarország felvételi kérelméhez való hozzájárulását arra kívánta felhasználni, hogy orvoslást nyerjenek „sérelmei". Belgrád elsősorban az irredenta szervezetek működését Magyarországon, illetve a szövetségesek katonai ellenőrző bizottságának a magyar katonai hatóságokkal szemben elnéző magatartását sérelmezte.[32]

[29] *Romsics Ignác*: Bethlen István külpolitikája. In: Századok 1990/5–6. 579.
[30] Uo. 580.
[31] Papers II. 806.
[32] PRO, FO 371/8910, C 10134/9744/92

Itt fontos megjegyezni, hogy a magyarországi leszerelésre vonatkozó folyamatos jugoszláv kéréseket, illetve a magyar hadseregnek a békeszerződés rendelkezéseit állítólag meghaladó számát és fegyverzettségét kifogásoló vádakat valószínűleg Belgrádban sem gondolták komolyan. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a jugoszláv kormány „preventív támadást" folytatva így akarta elejét venni annak, hogy Magyarország belátható időn belül olyan ütőképes hadsereget építhessen fel, amely alkalmas az elcsatolt területek visszaszerzésére. Miután azonban Benešnek román segítséggel sikerült meggyőznie Belgrádot, hogy Magyarország felvétele eleve eldöntött tény a „nagyok" részéről és hiábavaló tiltakozásuk helyett arra kell kihasználniuk a helyzetet, hogy a Népszövetség elé tárják mindazokat a bizonyítékokat, amelyek Magyarország békeszerződést sértő lépéseit tanúsítják, a jugoszláv vezetés is elfogadta a csehszlovák javaslatot és hozzájárult Magyarország felvételéhez.[33] Ennek eredményeként a Népszövetség közgyűlése egyhangúlag elfogadta Magyarország felvételi kérelmét. 1922. szeptember 18-án, Ausztria és Bulgária után a legyőzött államok közül harmadikként, Magyarország is tagja lett az eredetileg a világháborúban győztes és a semleges államokat tömörítő szervezetnek.

A népszövetségi tagság tulajdonképpen helyzetének egyfajta stabilizálódását jelentette az országnak, és meghozta a rendszer *de jure* elismerését. Egyidejűleg igazolta az úgynevezett „weimari taktikán" alapuló bethleni politika helyességét. Ennek a politikának az első szakaszát, a nagyhatalmak bizalmának és támogatásának megnyerését a rendszer számára és segítségükkel az ország bejuttatását a nemzetközi élet vérkeringésébe, a magyar kormánynak a Népszövetségbe nyert felvétellel sikerült megvalósítania. A folytatásban Bethlen a megszerzett pozíciók felhasználásával semlegesíteni kívánta a kisantantot és fokozatosan megindítania küzdelmét az elszakított területeken maradt magyarság helyzetének javításáért és a revízióért. Természetesen tisztában volt azzal, hogy a „weimari taktika" e második szakasza beindításának még nem érkezett el az ideje. Ezt tükrözte a miniszterelnök 1922 májusi debreceni beszéde, amelyben az ország fő külpolitikai céljait a nagymértékű és azonnali területi revíziónál olyan sokkal reálisabb és megvalósíthatóbbnak tűnő célokban jelölte meg, mint az ország gazdasági egyenjogúsításnak helyreállítása, a kisebbségek megvédése az elszakított területeken és a jóvátétel fizetésének elodázása.[34] Kezdetben ezt direkt tárgyalásokkal kívánta elérni, megakadályozva a kisantant-államok egymás közötti még szorosabb együttműködését, jó esetben felbomlasztva azt. A genovai konferenciát követő hónapok során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a kisantanttal lehetetlen közvetlenül megegyezni. Hozzájuk a nagyantanton keresztül vezet az út. Legalábbis a debreceni beszédben megjelölt külpolitikai célok elérésére tett erőfeszítéseknél ez a felismerés tükröződött.

A jóvátételi kérdés rendezésére, illetve az ország gazdasági és pénzügyi helyzetének rendbehozatalához szükséges nemzetközi kölcsön megszerzésére a magyar miniszterelnök nyugat-európai körútra indult 1923 tavaszán. A kérdés mielőbbi rendezését sürgette a német jóvátétel fizetésének elmaradása miatt a Ruhr-vidék francia megszállása 1923 januárjában, amikor egy rövid időre tartani lehe-

[33] AJ. 395–7–8. Pov. Broj. 457.; AJ. 395–7–80. Pov. Broj. 7898.

[34] Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. Budapest, 1933. 236.

tett attól, hogy a kisantant követi Franciaország (és Belgium) példáját.[35] Bethlen eredetileg a jóvátételi kötelezettség elengedését és olyan nemzetközi hitel felvételét szerette volna elérni, amely nem jár az ausztriaihoz hasonló politikai kötelezettségek és pénzügyi ellenőrzés vállalásával. Hamarosan kiderült azonban, hogy szó sem lehet a jóvátétel elengedéséről, mint ahogy a nemzetközi kölcsönt sem lesz egyszerű megszerezni. A jóvátétel elengedését egyetlen nagyhatalom sem támogatta. Franciaország kifejezetten ellenezte, Olaszország legfeljebb arra volt hajlandó, hogy az őt illető magyar jóvátételből akkora összegről mondjon le, amennyit a szövetségesek elengednek az ő haditartozásaiból.[36] Anglia pedig csak a jóvátétel összegének mérséklésére, de semmiképp sem az elengedésére volt hajlandó. London ugyanis szövetségeseinek nyújtott angol hitelek törlesztését a német jóvátételtől tette függővé. Csak egy erős gazdasággal rendelkező Németországtól várhatta, hogy fizessen Franciaországnak, amely kijelentette, hogy csak akkor tudja visszafizetni a Londonban felvett kölcsönöket, ha Németország fizeti neki a jóvátételt. Következésképpen, amennyiben Anglia hozzájárul a magyar kormány jóvátételi fizetés elengedésére vonatkozó kéréséhez, azzal precedenst teremt Németország számára, miáltal a saját érdekei sérülnek.

A kisantant államai közül Csehszlovákia mutatkozott a legkevésbé ellenségesnek a magyar törekvésekkel szemben, lévén, hogy Prága nem számíthatott jóvátételre Magyarországtól.[37] Különösen azt követően vált megértővé, hogy Londonban közölték Benešsel: csak akkor számíthat kölcsönre, ha a kisantant a soron következő tanácskozásán kedvező döntést hoz Magyarországgal kapcsolatban.[38] Románia, de főleg Jugoszlávia azonban a legnagyobb mértékben ellenezte, hogy Magyarország bármilyen engedményben részesüljön, mindaddig, amíg nem hagy fel a katonai előkészületekkel és az ország integritásának helyreállítására irányuló propagandával. A jugoszláv kormány úgy vélte, Magyarország annál békülékenyebb lesz, minél kimerültebb gazdaságilag, éppen ezért a kisantant szempontjából elsődleges fontosságúnak ítélte, hogy Magyarországot minél nagyobb jóvátétel fizetésére kötelezzék.[39] A kölcsön tekintetében Belgrád ugyancsak elutasító álláspontra helyezkedett. Csak abban az esetben látta megítélhetőnek, ha Magyarország vállalja, hogy annak jelentős részét a jóvátétel fizetésére fordítja; ha a kölcsön felhasználása szigorú ellenőrzés alá kerül; ha garantálják a lefegyverzés végrehajtását — az elképzelés szerint a kisantant egy képviselője tagja lett volna az ellenőrző bizottságnak —, és Magyarország kötelezi magát, hogy lojális szomszéd lesz.[40]

Belgrádban az egész ügyet politikai kérdésként kezelték, s különösen hajthatatlannak mutatkoztak az 1923. június 9-i bulgáriai fordulat után, amikor is a jugoszláv kormánnyal szemben engedékenységet tanúsító Sztambolijszki kor-

[35] Belgrádban olyan sajtóhangok voltak, amelyek Magyarországot Jugoszlávia Németországának nevezték, és a francia példa követésére buzdítottak. *Vuk Vinaver*: Jugoslavija i Mađarska 1918–1933. Beograd, 1971. 227.

[36] *Ormos Mária*: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Budapest, 1964. 34, 45. (A továbbiakban Az 1924. évi magyar államkölcsön)

[37] Beneš törekvései a kérdésben arra irányultak, hogy országa számára biztosítsa a magyar gazdaság ellenőrzésében való részvételt. Az 1924. évi magyar államkölcsön. 46.

[38] *Ádám Magda*: A kisantant és Európa 1920–1929. Budapest, 1989. 220.

[39] AJ. 395–9–97. Pov. Broj. 14203. 1922.12. 31.

[40] AJ. 341–1. 1923. Pov. Broj. 713.

mányt véres puccsal megbuktatták. Ebben a jugoszláv kormány azon véleménye megerősítését látta, hogy a vesztes államoknak nem szabad semmilyen engedményt tenni, mert az csak felerősíti a „forradalmi" (értsd irredenta) elemeket.[41] A július végi sinaiai kisantant konferencián csak annyiban történt előrelépés, hogy a kisantant elvi nyilatkozatot fogadott el a kölcsön megítéléséhez való hozzájárulásukról. A lényeg továbbra is az volt, hogy mely szerv ellenőrizze a kölcsön felhasználását (a francia befolyás alatt álló Jóvátételi Bizottság, ahogy azt Jugoszlávia és értelemszerűen Franciaország is akarta, vagy a Népszövetség, amelyben viszont az angol befolyás érvényesült), illetve, hogy felhasználható legyen-e a kölcsön egy része a jóvátétel fizetésére.

Az ellentétek feloldására a magyar kormány rákényszerült, hogy közvetlen tárgyalásokat kezdjen a kisantanttal. Bethlen a Népszövetség őszi ülésszakát használta ki a tárgyalások lefolytatására, amelyek az előzmények ismeretében meglepően gyorsan sikerre vezettek. A kisantant részben Anglia nyomásának engedve, részben a magyar engedmények hatására — Jugoszlávia esetében pedig ezen túlmenően az olaszokkal való megegyezésre törekvés jegyében, valamint a franciák által beígért 300 millió frankos fegyvervásárlási hitel reményében — késznek mutatkozott elfogadni a kölcsön folyósításának és ellenőrzésének lényegében Anglia által kidolgozott tervét.[42] Eszerint a rekonstrukciós tervet a magyar kormány és a Népszövetség pénzügyi bizottsága együtt dolgozza ki, de életbeléptetéséhez a Jóvátételi Bizottság beleegyezése is szükséges. A terv végrehajtásának ellenőrzését a Népszövetség által kiküldött ellenőrző bizottság fogja végezni, amelyben később megállapítandó formula alapján Magyarország hitelező államai is helyet kapnának.[43]

Magyarország a tárgyalások során vállalta a békeszerződésben előírt pécsi szénszállítmányok 1926. szeptember 12-ig történő (napi 880 tonna) szállítását Jugoszláviának, továbbá a belgrádi konvenció alkalmával meghatározott, de mindaddig át nem adott vasúti gördülőanyag szállítását. Általánosságban Magyarországnak vállalnia kellett, hogy a rekonstrukció idejére, két és fél évre gazdasági életét külföldi ellenőrzés alá helyezi és elfogadja, hogy amennyiben a Népszövetség megítélése szerint zavar mutatkozik a kölcsön visszafizetésében, úgy a törlesztés

[41] AJ. 395–9–97. Pov. Broj 5727.

[42] Hogy érthetővé váljon, miért kellett a jugoszláv kormánynak a Franciaországtól kért hitel esetében tekintettel lenni a magyar kérésekre, röviden ki kell térni a francia külpolitikában beállt változásokra 1923. derekán. A Ruhr-vidék megszállásának kudarca miatt elszigetelődött nagyhatalom közép-európai célkiűzései meglehetősen ambivalensek voltak. Egyrészt megpróbálta minél szorosabban magához kötni a Ruhr-vidéki akciója alkalmával meglehetősen habozó magatartást mutató kisantant országokat, ami azt követelte tőle, hogy a magyar kérésekkel szemben minél erélyesebben lépjen fel. Másrészt nem állt érdekében egy ilyen aránylag kis jelentőségű kérdésben ellentétbe kerülni nyugati szövetségeseivel, s fokozni a közöttük meglévő ellentéteket. Különösen, hogy Franciaország érdeke is azt kívánta, hogy elősegítsék Magyarország minél gyorsabb beilleszkedését az új európai gazdasági és politikai rendbe, s hogy ebben a folyamatban Párizs minél jelentősebb szerepet játsszon. Ért a Magyarországgal szembeni kemény fellépéssel párhuzamosan igyekezett mérséklően hatni a kisantantállamok (különösen Jugoszlávia) ellenvetéseire.

[43] Az 1924. évi magyar államkölcsön. 77–78. Ez utóbbi feltétel alkalmas volt arra, hogy biztosítsa a kisantant folyton hangoztatott kívánságát, hogy részt vegyen az ellenőrzésben, de csak abban az esetben, ha a kölcsön folyósításában is részt vesznek. Mivel feltételezhető volt, hogy az utódállamok nem fognak tolongani a hitel jegyzésében, ez a kitétel gyakorlatilag biztosította Anglia vezető szerepét a kölcsön ellenőrzését végző bizottságban.

ideje alatt az ellenőrzést bármikor visszaállíthatják. Bethlennek politikai téren is kompromisszumot kellett kötnie. Feladva a kisantant megkerülésének elvét, a kölcsön megszerzése érdekében olyan úton kellett haladnia, amely a szomszédokkal való kapcsolatok normalizálása, a politikai párbeszéd és a gazdasági közeledés irányába vezetett, s erről az útról nem látszott célszerűnek hirtelen letérni. Cserébe viszont a kisantant lemondott arról, hogy részt vegyen Magyarország katonai és pénzügyi ellenőrzésében. S hozzájárult ahhoz is, hogy Magyarország a békeszerződésből adódó terhek fejében 1926-tól a kölcsön 20 éves törlesztése alatt összesen 179 millió aranykoronát fizessen.[44]

A kapcsolatok normalizálása

A népszövetségi kölcsönhöz való jugoszláv hozzájárulás megszerzése érdekében folytatott szeptemberi tárgyalások során felmerült a két ország közötti kapcsolatok normalizásának szükségessége is. Erre mindkét fél részéről megvolt a hajlandóság, legalábbis szóban. A szándék demonstrálására 1924-ben mindkét állam új követet akkreditált a másik fővárosába. Ez elsősorban jugoszláv részről volt jelzés értékű, mivel Milojević, az addigi jugoszláv követ kifejezetten magyarellenesnek volt mondható, akinek visszahívását a magyar kormány már többször szorgalmazta. Magyarország pedig Hory András személyében egy olyan tehetséges és viszonylag fiatal diplomatát nevezett ki belgrádi követévé, aki valóban szívügyének tekintette a két ország közötti megbékélést. A közeledési kedv megélénkülése mögött más-más indokok húzódtak. Magyar részről továbbra is a kisantant fellazítását remélték elérni, túl azon, hogy fontosnak tartották a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok rendezését is, illetve a jugoszláviai magyarság helyzetének javítását.[45] A közeledés sikerének megítélésében két vélemény volt a magyar politikai vezetésben. Daruváry Géza külügyminiszter, illetve Horthy úgy vélték, hogy jók az esélyek a kapcsolatok javítására. Hasonló nézetet vallott Bethlen is, aki a Genfben Ninčić-el folytatott tárgyalásai alapján arra a megállapításra jutott, hogy meg lehet kísérelni a Jugoszláviához való közeledést. Ezzel szemben Kánya Kálmán, a külügyminisztériumi vezértitkár úgy látta, hogy a viszonyok az elmúlt évek alatt semmit sem javultak, s a belgrádi kormánytól továbbra sem várhatnak mást, mint rosszindulatot.[46]

A jugoszláv közeledési hajlandóság hátterében viszont nem a diplomáciai kiútkeresés és kezdeményező készség állt. Magyarországgal kapcsolatos politikáját, esetünkben közeledését, döntően az Olaszországhoz való viszonya határozta meg. Mussolini ugyanis 1923. nyarán keményebb hangot ütött meg Belgráddal szemben, ami nem csekély mértékben hozzájárult a jugoszlávok Magyarországnak megítélendő népszövetségi kölcsönnel kapcsolatos engedékenyebb magatartásá-

[44] Az 1924. évi magyar államkölcsön. 108.

[45] Hogy mekkora szerepet játszott a magyar külpolitikai lépések megfogalmazásánál az utódállamokhoz került magyarság helyzetének javítása, illetve befolyásoló tényezőként szerepeltek-e az utódállamokkal való diplomáciai kapcsolatok alakulásában, arról nincs egységesen elfogadott nézet a jelenkori magyar történetírásban.

[46] *Hory András:* Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat, Budapest, 1987. 131.

hoz. Másrészt erre az időre tehető Olaszországnak Franciaországhoz intézett kihívása, amellyel Róma Párizs közép-európai dominanciáját kérdőjelezte meg. A térség feletti befolyás megszerzését Róma a kisantant Franciaországtól való „elhódítására" alapozta, ezért törekedett a kisantantállamokat szerződésekkel magához kötni. (Jugoszláviával 1924 januárjában, Csehszlovákiával pedig 1924 júliusában kötött szerződést.) Emellett azonban Mussolini Magyarországot sem akarta teljesen elidegeníteni magától, ezért szorgalmazta Jugoszláviának Magyarországgal való megegyezését, amit egyúttal a kisantant egységének megbontására is alkalmasnak vélt. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a magyar–jugoszláv közeledés fő szorgalmazója a belgrádi olasz követ, Alessandro Bodrero tábornok volt, aki több alkalommal is magára vállalta a közvetítő szerepét.

1924-ben tehát történtek lépések a kapcsolatok javítására. Több technikai kérdésben egyetértésre jutottak és a sajtó mindkét országban enyhébb hangot ütött meg a másik állammal szemben. Ennél több azonban nem történt. Részben, mert Jugoszlávia az Olaszországgal Rómában 1924 januárjában megkötött egyezmény révén teljes figyelmét balkáni politikája megvalósítására fordította, részben pedig azért, mert ekkoriban Magyarország is mástól, nevezetesen a Szovjetuniótól várta az ország külpolitikai elszigeteltségének, vagy legalábbis az elszigeteltség látszatának a megszüntetését, és a kisantant valamilyen szintű fellazítását.

A szovjet kártya kijátszásának gondolata nem ekkor merült fel először a magyar külpolitika irányítóinak fejében. A kapcsolatfelvételre már 1922-ben a genovai konferencián történt kísérlet, s a tárgyalások, bár meglehetősen kis intenzitással és rapszodikusan, a bécsi és berlini követségeken keresztül titokban azt követően is folytak.[47] 1924 derekán Moszkva a bécsi követségen keresztül kereste meg Magyarországot a diplomáciai elismerés és kereskedelmi, gazdasági kapcsolatfelvételre irányuló ajánlatával. Az ajánlat nem volt új. Volt azonban egy nagyon komoly eltérés a mostani és a megelőző tárgyalások között. Nevezetesen, hogy annak esélye, hogy megtörténjen a diplomáciai kapcsolatfelvétel, esetleg valamilyen egyezmény is szülessen a két ország között, minden korábbinál nagyobb volt. Azzal ugyanis, hogy a nyugati hatalmak (Anglia, Olaszország) elismerték a Szovjetuniót, Magyarországnak nem kellett attól tartania, hogy ezzel a lépésével számkivetetté válik a nemzetközi politikai életben, illetve kiiktatódott annak veszélye, hogy a kisantantnak újabb támadási felületet nyújtson általa. A kapcsolatfelvétel magyar szempontból, szemben azzal a véleménnyel, hogy gazdasági előnyöket hordozott magában, lényegében véve szinte csak külpolitikai szempontból volt csábító.[48] Azzal kecsegtetett, hogy Magyarország olyan nemzetközi tényezővel kerül kap-

[47] A kérdésről bővebben lásd *Ormos Mária*: Bánffy-Csicserin találkozók Genovában. In Kutatási füzetek/4. Történelem Doktori Program, Pécs, 1998. 33–40.; *Seres Attila*: Két dokumentum az 1922. évi berlini titkos szovjet–magyar diplomáciai tárgyalásokról. www.natarch.hu/szemle/2001; illetve Bánffy Miklós: Huszonöt év (1945) Püski Kiadó, Budapest, 1993. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Major Zoltán. 127.

[48] A kereskedelemügyi államtitkár egyedül a mezőgazdasági gépek exportjára látott esélyt, míg Nagyatádi Szabó István a mezőgazdasági minisztérium álláspontját képviselve szkeptikus volt annak hasznát illetően, sőt a Szovjetunióval nem mint felvevő, hanem mint konkurrens állammal számolt, amely előbb vagy utóbb megjelenik terményfeleslegével az európai piacon. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. Szerkesztette Nemes Dezső. Budapest, 1959. 678–682. (A továbbiakban Iratok.)

csolatba, amely kívül áll a békeszerződések nyomán kialakult európai érdekcsoportokon, támogatóra tehet szert Romániával szemben, de legalábbis megbonthatja a kisantant egységét.[49] Az utódállamok szövetségének megbontása nem is tűnt teljesen elérhetetlennek. Mint azt az angol diplomáciai körök megfigyelték, a magyarországi helyzet stabilizálódásával egyenes arányban csökkent a kisantant egysége is.[50] Azzal, hogy a nagyhatalmak közül Anglia és Olaszország elismerte a Szovjetuniót, Franciaországnak pedig nem állt szándékában garanciát vállalni Besszarábiára, és sem Belgrád, sem Prága nem kívánt Románia érdekeiért háborúba keveredni Magyarországgal, ami a kisantant szerződésből egy szovjet–román konfliktus esetén értelemszerűen adódott volna, Románia gyakorlatilag magára maradt hatalmas keleti szomszédjával szemben.

A magyar–szovjet kapcsolatfelvétel lehetősége, miután nem látta maga ellen irányulónak, nem aggasztotta különösebben a jugoszláv vezetést, s így az nem is terhelte meg a szépen kibontakozó magyar–jugoszláv kapcsolatokat sem. Magyarország katonai ellenőrzésének csökkentésére irányuló kísérletét 1924. derekán azonban Belgrád már nem hagyta szó nélkül, és nyomban összefogásra szólította fel szövetségeseit. A voltaképpen az angol kormány által előterjesztett javaslat nyomán előállt helyzetet kihasználni kívánó magyar kormánynak azonban külső, nagyhatalmi támogatás híján nem sikerült az ellenőrzés kérdésében eredményeket elérni.[51] Az ügy egy időre lekerült a napirendről, s a magyar–jugoszláv közeledési folyamat folytatódott.

Az elkövetkező időszakban úgy tűnt, a kisantantállamok közül Jugoszlávia tartja fenn a legkorrektebb kapcsolatokat Magyarországgal. Mindazonáltal ez a kapcsolat sem volt feszültségektől mentes. Megzavarták a jugoszláv belpolitikai élet eseményei, a nemzetközi politikában zajló változások és a magyar revíziós törekvések egyaránt.

Az elsőre példa Stjepan Radićnak, a Horvát Köztársasági Parasztpárt elnökének a letartóztatása. A letartóztatás alkalmával a pártvezér lakásán tartott házkutatáson a jugoszláv hatóságok egy egyezménytervezetet találtak, amelyet

[49] Iratok III. 680. Ez utóbbi cél elérése érdekében a Külügyminisztérium politikai osztályának főnöke, Khuen-Héderváry Sándor azt is megengedhetőnek tartotta, ha a magyar–szovjet kapcsolatokat a valóságosnál bensőségesebbnek tüntetik fel, „mert ezáltal megszűnne ez idő szerinti teljes tehetetlenségünk impressziója, amit másfelé hasznosítani lehetne." Iratok III. 680.

[50] PRO, FO 371/10737, C 6696/6696/92

[51] Anglia folytatni kívánta azt a tendenciát, hogy gyengítse a francia militarisztikus befolyás alatt álló szövetségközi szervek befolyását, és jogosítványaikat fokozatosan az angol befolyás alatt álló Népszövetségre ruházzák át. Ennek érdekében, s hogy Németország katonai ellenőrzésének megszüntetésekor már kész, alkalmazható sémával rendelkezzenek, Nagy-Britannia népszövetség majdani képviselője azzal a javaslattal állt elő, hogy az érvényben lévő ellenőrzési rendszert a népszövetségi váltsa fel, s dolgozzanak ki új ellenőrzési rendszert. Ezt a kezdeményezést próbálta meg a magyar kormány a maga javára kihasználni, kérve, hogy az új ellenőrzési rendszert kidolgozó bizottságban, mint érintett ország, az ő képviselője is helyet kapjon. Miután Angliának az volt az érdeke, hogy mire Németország katonai ellenőrzése kerül terítékre, legyen egy alkalmazható minta, London egyelőre megelégedett a gondolat felvetésével, és nem volt különösebben sürgős neki, hogy mielőbb eredményt érjen el. Franciaország értelemszerűen nem törte magát azért, hogy a közvetve befolyása alá tartozó felügyeleti szerv kikerüljön hatásköre alól. Olaszország pedig éppen azt a külpolitikai irányvonalat követte, amelyben a kisantant „elhódítása" kapott hangsúlyos szerepet, s amelybe a magyar kérés felkarolása értelemszerűen nem illett bele.

Radić állítólag a londoni magyar követtel, Szapáry László gróffal kötött, s amely tartalmazta Jugoszlávia felbomlasztásának tervét és bizonyos területi engedményeket helyezett kilátásba Magyarországnak Horvátország elszakadását elősegítő támogatásáért. Tény azonban, hogy a jugoszláv kormány nem túlozta el az irat fontosságát. Az egész ügy a jugoszláv belpolitikai élet szempontjából volt fontos. A hatalmon lévő radikálisok célja Radić letartóztatásával az ország belpolitikai problémáinak kiküszöbölése, és a Radikális Párt győzelmének biztosítása volt. Ezért a horvát pártvezér elleni vád is elsősorban az volt, hogy csatlakozott a Parasztinternacionáléhoz, közvetve a III. Internacionáléhoz, kapcsolatot tartott fenn a Belső Macedón Forradalmi Tanáccsal, a VMRO-val, bomlasztó propagandát folytat a hadseregben és jelentéseket küldözget az ország helyzetéről a kommunizmus fellegvárába, a Szovjetunióba.[52] Az, hogy Radićnál találtak egy magyar–horvát szerződéstervezetet, csak plusz hozadéka volt az ellene folytatott kampánynak, amely alkalmat nyújtott Belgrádnak, hogy a legnagyobb ellenzéki párt ellehetetlenítése mellett felvezesse Magyarországhoz való közeledési szándékát, s az ügyben tanúsított nagyvonalúságával bizonyítsa Magyarország iránti baráti érzéseit.[53]

A pár hónappal a Radić-ügy elültét követően, 1925 nyarán került sor jugoszláv részről az ügyben tanúsított jóindulat és közeledési szándék ismételt megnyilvánulására. Belgrád júliusban felvetette, hogy a két ország politikai téren is közeledjen egymáshoz. A közeledés hátterében Belgrád balkáni politikájának kudarca és a mind fenyegetőbb olasz magatartás állt, amely szükségessé tette, hogy a kormány legalább egy irányban külpolitikai sikert mutasson fel.[54] A belgrádi vezetés érthetően nem a legmagasabb szinten és nem is hivatalosan tette az ajánlatot, hanem oly módon, hogy visszautasítás esetén „arca megőrzésével" fújhasson visszavonulót. E célra Milorad Vlaškalin belügyminisztériumi osztályvezető látszott a megfelelő személynek, aki a két állam között korábban Belgrádban folytatott tárgyalások során jó kapcsolatot alakított ki magyar kollégájával, Ernyei Imrével. Vlaškalin elég közeli kapcsolatban állt a kormányzó radikális párttal ahhoz, hogy szavait a magyar fél komolyan vegye, azonban nem volt tagja a hatalmon lévő pártnak, így elutasítás esetén ajánlatát egyéni kezdeményezésnek lehetett feltüntetni. Magyar részről szkeptikusan fogadták a közeledést, de alapvetően nem emiatt maradtak eredménytelenek a tárgyalások, hanem mert a ju-

[52] PRO, FO 371/ 11410, C 1288/1288/92

[53] A jugoszláv külügyminiszter barátilag átadta Horynak Radić Moszkvának küldött jelentésének Magyarországra vonatkozó részeit. Más kérdés, hogy az állítólagos egyezményen nem szerepelt a magyar fél aláírása, így annak nem is lehetett volna komoly jelentőséget tulajdonítani, bár Magyarország ellenes sajtókampány céljaira így is kiválóan alkalmas volt.

[54] Belgrád nem tudott élni a római egyezményben balkán politikájához kapott szabadsággal, s 1925 derekára anélkül került gyakorlatilag minden balkáni szomszédjával rossz viszonyba, hogy politikai vagy gazdasági eredményeket tudott volna felmutatni. Bulgária nem volt hajlandó lemondani Macedóniára vonatkozó igényéről, s Belgrád helyett inkább Athénnal kötött egyezményt. Albániában ugyan sikerült a saját emberének tekintett Ahmed Zogut hatalomra segíteni, ám nem volt képes megfelelő anyagi támogatást biztosítani neki, így Zogu az olasz gazdasági befolyásnak engedte át az országot. Görögországgal a szaloniki szabad zónára, és a hozzá vezető Devđelija-Szaloniki vasútvonal kizárólagos igazgatására vonatkozó igénye miatt került összetűzésbe. Olaszországgal a római egyezményben nem szabályozott kérdéseket rendező nettunói egyezmények horvát részről nehezményezett rendelkezései elleni dalmáciai és horvátországi tiltakozó megmozdulások következtében romlott meg a kapcsolata. PRO, FO 371/11410, C 1288/1288/92

goszláv fél azon volt, hogy a két állam közötti együttműködést a kisantant másik két államával való együttműködéssé kell bővíteni.[55] A magyar kormány számára ez elfogadhatatlan volt, mivel külpolitikájának egyik sarkalatos tétele éppen az volt, hogy semmilyen együttműködésről nem kezd tárgyalásokat a kisantanttal mint szervezettel.

A kapcsolatok fejlődésében megtorpanást okoztak a nemzetközi élet eseményei is. Nevezetesen a Németország nyugati határait garantáló, úgynevezett locarnói szerződések által kiváltott, Közép- és Délkelet-Európa államait hasonló — garanciális és döntőbírósági — egyezmények megkötésére buzdító törekvések és a mögöttük megbúvó hatalmi tervek. Az elképzelés veszélye magyar szempontból az volt, hogy a magyar kormánynak a kisantanttal, mint szervezettel kell szerződést kötnie, amivel gyakorlatilag önként elismeri az ellene irányuló szervezetet. Jugoszlávia számára viszont pont az jelentette a közép-európai Locarno értelmét, amitől a magyar fél tartott.

Végezetül, egy Magyarországról kiinduló botrány, nevezetesen a frankhamisítás ügye zavarta meg a két állam viszonyát 1925 végén. Az ügynek nagy nemzetközi visszhangja volt, de mivel a nagyhatalmak részéről egyedül Franciaország volt az, amely komolyan fontolóra vette a magyar kormány felelősségre vonását az ügyben feltehetően játszott szerepéért, a botrány anélkül ért véget, hogy komoly megrázkódtatást okozott volna a magyar–jugoszláv kapcsolatokban.[56]

Összességében elmondható, hogy 1924–1926 között Belgrád Budapest irányába tett baráti kezdeményezéseinek hátterében mindvégig, hol nyíltan, hol megbújva Olaszország játszott kulcsszerepet. Az olaszbarát irányzat előtérbe kerülése Jugoszláviában azt eredményezte, hogy Belgrád igyekezett eleget tenni a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását kérő olasz kívánságoknak. A belgrádi olasz követen, Bodrerón keresztül kétszer is hajlandóságát fejezte ki a viszonyok más alapokra helyezésének. Komolyabb lépések megtételére viszont csak akkor szánta el magát, amikor a kapcsolatok javítását ilyen vagy olyan okból kifolyólag maga is fontosnak tartotta, illetve amikor balkáni politikája lényegében véve kudarcot vallott és más területen próbált sikereket felmutatni. Így amikor a Radić-ügy kapcsán felvetette közeledési kísérletét, azt vélhetően az olasz reagálástól való félelmében tette, mivel nem sokkal előtte juttatta Albániában hatalomra Ahmed Zogut az olaszbarát Fan Nolival szemben, ráadásul tette ezt alig néhány héttel az után, hogy ismételten kijelentette, nem fog beavatkozni az albán belügyekbe. Az 1925 nyarán, a nettunói konvenciók megkötésével egy időben zajló Ernyei és Vlaškalin közötti félhivatalos tárgyalások kezdeményezése már a kiútkeresés jegyében történt, kudarcba fulladt balkáni politikájának ellensúlyozására és Olaszor-

[55] A belgrádi magyar követet ideiglenesen helyettesítő Wodianer Andor a tárgyalásokról úgy nyilatkozott, hogy a magyar szempontból hasznot hozó szorosabb magyar–jugoszláv együttműködés előfeltételei még hiányoznak. MOL. K 64. res. pol. 1925–16–15. 262. Hasonlóan vélekedett erről Kánya Kálmán, a külügyminiszter-helyettes is, aki a végletekig bizalmatlan volt a délszlávokkal és egyáltalán a balkáni népekkel szemben.

[56] Bár az ország külpolitikai megítélésében komoly károkat okozott, elsősorban a szépen fejlődő francia–magyar kapcsolatokban beállt elhidegülés miatt. *Ormos Mária*: Hamis frankokkal teli bőröndök. In: Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991. Összeállította Gerő András. T-Twins Kiadó, 1993. 190.

ság mind fenyegetőbb megnyilvánulásainak kivédésére. 1926 tavaszán pedig, nem számíthatva Franciaország támogatására, a nyílt olasz nyomásnak engedve kívánt Magyarországhoz közeledni. Ami egyébként az esetleges olasz bekerítéstől is védelmet jelenthetett számára.

A közeledés konkretizálása

A frankhamisítási botrány következtében fokozódott Magyarország támadhatósága, és kétségtelenül megingatta a Nyugat Bethlenbe vetett bizalmát. Mindenképpen előnyösnek tűnt tehát, hogy a magyar kormány egy látványos lépéssel demonstrálja békés szándékát, és cáfolja a revíziós terveiről szóló vádakat. Erre a célra a legmegfelelőbbnek valamelyik utódállammal való megegyezés látszott. A legtöbb érv Jugoszlávia mellett szólt. Feltételezhető volt, hogy a magyar közvéleményt a Jugoszláviával való megegyezés szükségességéről lehet a legkönnyebben meggyőzni, hiszen olyan nyilvánvaló érv szólt mellette, hogy — Ausztriát leszámítva — hozzá került a legkevesebb magyar, egyben a legkisebb elszakított terület. A Belgráddal való megegyezés alkalmasnak látszott arra, hogy Anglia támogatása mellett megnyerje Franciaország jóindulatát is. Angliáét azért, mert az általa szorgalmazott közép-európai Locarnóba beleillett a Belgrád és Budapest közötti megegyezés; Franciaországét pedig azért, mert egyik potenciális kisszövetségeséhez való közeledésével jelezhette Párizsnak, hogy továbbra is nagy jelentőséget tulajdonít a magyar–francia kapcsolatok javításának, illetve tanúbizonyságát adhatta annak, hogy komolyan gondolja a békeszerződés erőszakos megváltoztatását elvető kijelentéseit. Nem utolsósorban Belgrád mellett szólt, hogy úgy látszott, Jugoszlávia részéről van a legnagyobb hajlandóság a közeledésre, amit az eltelt két év is bizonyított. Jugoszlávia megnyerése révén elérhetőnek tűnt a kisantant fellazítása is, mivel Csehszlovákia feltehetően elszigetelődött volna a kisantanton belül, Románia pedig maga is baráti kapcsolatban állt a Budapest által megnyerni kívánt Olaszországgal, amelynek terveiben nem csekély szerepet szántak Magyarországnak.[57] Végül, de nem utolsósorban Bethlen arra számított, hogy a Jugoszláviával folytatott együttműködés révén sikerül jobban felkelteni Olaszország érdeklődését Magyarország iránt.[58]

Bethlen a Népszövetség tavaszi ülésszakán megszerezte London és Róma jóváhagyását tervéhez, majd személyesen kereste meg jugoszláv kollégáját. A találkozón elvi megállapodás született arról, hogy a két országnak törekednie kell a zavaró momentumok kiküszöbölésére és egy döntőbírósági egyezmény megkötésére. Ninčić, s ez új fejlemény volt, attól sem zárkózott el, hogy Magyarország a kisantantállamok közül egyelőre csak Jugoszláviával kössön ilyen megállapodást.[59]

A genfi megbeszéléseket követően új fejezet kezdődött a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Mindkét részről kormányszinten is kiálltak a közeledés mellett, és mindkét országban gyökeresen megváltozott a sajtó hangneme. Belgrád hoz-

[57] Bár a megerősödött Németországgal szemben átmenetileg Olaszországnál védelmet kereső Csehszlovákia ekkoriban jó kapcsolatokat ápolt Olaszországgal, hinni lehetett benne, hogy Rómában hosszú távon Budapest fontosabb, mint Prága.

[58] *Gratz Gusztáv*: Bethlen külpolitikája. In: Magyar Szemle 1934. XXII. 2. sz. 116.

[59] Iratok III. 775.

zájárult, hogy Zágrábban magyar konzulátus nyíljon, és kilátásba helyezte további konzulátusok „progresszíve" történő megnyitását.[60] A kapcsolatok látványos javulása mellett azonban a döntőbírósági és garanciális egyezmény megkötésének gondolata feledésbe merült. Mindaddig, amíg június végén, majd július 13-án, ezúttal jugoszláv részről nem vetették fel ismét az ötletet. Ez utóbbi időpontban, bármily hihetetlenül hangzik is, Ninčić már megnemtámadási egyezmény aláírását javasolta a magyar félnek. Ezen ajánlat elfogadásával Magyarország elérhette volna fél évtizedes célját, a kisantant felbomlasztását. Kérdés persze, hogy menynyire gondolta komolyan Jugoszlávia, hogy kisantant szövetségesei tudta nélkül egyedül kössön ilyen jellegű szerződést Magyarországgal. Első pillantásra, és a későbbiek ismeretében, úgy tűnhet, hogy az egész ajánlat csak színjáték volt, és Belgrádnak esze ágában nem volt kockáztatni a biztos — Magyarországgal szemben feltétlenül megbízható — kisantant támogatást a bizonytalan magyar jóindulatért. Ha azonban megvizsgáljuk Jugoszlávia nemzetközi helyzetét, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Ninčić komolyan gondolhatta az ajánlatot.

1926 közepére ugyanis Mussolini letett Közép-Európa és a Balkán „Locarno szellemében", olasz vezetéssel történő rendezéséről, és visszatért Jugoszlávia-ellenes politikájához. Franciaország még mindig nem tudott védelmet nyújtani Belgrádnak Olaszországgal szemben. Ráadásul 1926 első felében Jugoszlávia szövetségesei, Románia és Csehszlovákia is Rómához próbáltak igazodni. A Franciaországban csalódott Prága Olaszországnál próbált védelmet találni az Anschluss ellen, és az ismét nagyhatalomként feltűnő Németországgal szemben. Romániában az Avarescu-kormány határozott olasz orientációt követett. Az egyébként is jugoszlávellenes Bulgária szintén Rómában keresett támogatást, Görögországot pedig Belgrád hangolta maga ellen. Ily módon Jugoszlávia 1926 nyarán senkitől sem számíthatott segítségre. Az olasz fenyegetéssel szemben Belgrádnak egyetlen lehetősége maradt: az „előremenekülés", ha megegyezik Magyarországgal és sikerül legalább egy oldalról biztosítania hátát. Ninčić tehát ekkor — hangsúlyozva, hogy csak ekkor, ebben a nemzetközi helyzetben — komolyan gondolhatta a Magyarországnak tett ajánlatát.

A jugoszláv külügyminiszter ajánlatának vélhetően nem kis szerepe volt abban, hogy augusztus 29-én Horthy megtartotta elhíresült mohácsi beszédét, amelyben a szerb és a magyar nép között egykor meglévő barátság felújításának szükségességéről szólt. A kormányzó azonban beszédével gyakorlatilag elkiabálta a megegyezést, és kiprovokálta Csehszlovákia és Románia fellépését a külön megegyezés ellen. A mohácsi beszéd tehát, a történeti szakirodalomban még mindig elterjedt nézettel szemben, nem a magyar–jugoszláv közeledésnek, hanem a közeledési folyamat lezárulásának volt a nyitánya.[61]

Ennél a pontnál érdemes elidőznünk egy kicsit. A mohácsi beszédet követően a külügyminisztérium olyan értelmű táviratot juttatott el belgrádi követsé-

[60] MOL. K 82. 1926. május 13-i jelentés. Szóba került az is, hogy Szabadkán is nyílhat magyar konzulátus, viszonzásul Jugoszlávia Szegeden nyithatná meg saját képviseletét.

[61] A kérdést ebből a megközelítésből elsőként, s talán mindmáig egyetlenként, *Pritz Pál* boncolgatta: Emlékirat és történeti valóság Hory András visszaemlékezéseinek fényében. In: Századok 1987/2–3.

géhez, amelyben kiemelte: „A kormányzó kijelentése a kormány tudtával történt és csak azt a célt szolgálta, hogy tanúbizonyságot adjon a magyar–jugoszláv viszony javulásáról, amelynek továbbfejlesztését feltételezve a jugoszlávok hasonló szándékát remélik".[62] Ha a Dísz tér ezen állítását, miszerint a kormányzó a kormány tudtával tette mohácsi kijelentését, igaznak fogadjuk el, — és miért ne fogadnánk —, akkor egy hatalmas kérdőjellel találjuk szemben magunkat. Mi érdeke fűződött a magyar kormánynak a magyar–jugoszláv közeledés megtorpedózásához? Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a beszéd elhangzása után a Budapest és Belgrád közötti külön megegyezés esélye meglehetősen csekély.

Hogy a kérdésre választ kapjunk, fontos néhány mondat erejéig kitérni a magyar külpolitikai vezetésben meglévő ellentétekre, nézetkülönbségekre. Ez az ellentét jórészt a régi, közös külügyminisztériumban nevelkedett, és ott karriert befutott külügyi korifeusok, mint Kánya Kálmán, Khuen-Héderváry, illetve a külügyi szolgálatba Magyarország függetlenné válása után belépett, és sok esetben alacsonyabb társadalmi rétegekből kikerült új diplomata réteg között húzódott. Ez utóbbiakra a Ballhausplatzról érkezők külsősként tekintettek, sok esetben a külügyminisztert, mint például Bánffy Miklóst, és a külpolitikában egyébként jelentős szerepet játszó Bethlent is beleértve.[63] A két „tábor" között a magyar külpolitika irányának, helyesebben időzítésének megítélésében is jelentős eltérések mutatkozott. Míg a „hivatásosok" szélesebb perspektívában gondolkodva a magyar politika holtponton tartására, a jobb napok kivárásának álláspontjára helyezkedtek — Németország passzivitása (amelytől a revízió támogatását egyébként mindenki várta), Anglia érdektelensége és Franciaország kisantant orientáltsága miatt —, addig a másik vonal hívei még a nagyhatalmi konstelláció megváltozása előtt sürgették az aktív külpolitikát.[64]

E két irányvonal eltérő álláspontjának ismeretében, elfogadva a Külügyminisztérium állítását, hogy a kormányzó a kormány tudtával mondta el beszédét Mohácson, logikusan vetődik fel a kérdés, kit értett a Külügyminisztérium kormány alatt, amelynek tudtával, Horthy beszéde elhangzott a Belgrádba küldött távirat és a Budapestre akkreditált nyugati diplomaták előtti nyilatkozat szerint. A külügyminiszter állandó helyettesét, Khuen-Héderváryt, avagy a miniszterelnököt, Bethlen Istvánt?[65] Ha az elsőt, akkor könnyű helyzetben vagyunk, hiszen Khuen-Héderváry a közös külügyminisztériumból érkezettek csoportjába tartozott, akinek politikai elképzeléseiben a nagyhatalmi helyzet gyökeres megváltozásának kivárása szerepelt, s mint ilyen nem tartotta kívánatosnak, hogy Magyarország nagyhatalmi támogató nélkül, önerőből próbálja meg a revíziót elősegítendő felbomlasztani a kisantantot valamelyik kisantant állammal, jelen esetben Jugoszláviával való megegyezés révén.

---

[62] MOL. K 82. 174. 1926. 09. 02.

[63] A közös diplomáciai karból a független magyar külügyminisztériumba átvett diplomaták és a konzuláris szolgálatból vagy más minisztériumokból érkezők közötti ellentétekre Hory András is több helyütt panaszkodott emlékirataiban. Bánffy visszaemlékezéseiben egyebek mellett a ballhausplatzi szellemet megtestesítő Kánya Kálmánt tekintette a Külügyminisztérium olajozott működése és a kollegiális szellem kialakulása legfőbb akadályának. Huszonöt év. 137–140.

[64] *Pritz* i.m. 279–280.

[65] Kánya Kálmán ekkor már Berlinben képviselte Magyarországot.

Bonyolultabb, ha a feltett kérdésre Bethlen, vagy netán mindkettő a válasz. Ekkor ugyanis legalább két magyarázat lehetséges. Az egyik, hogy Bethlen akarta a megegyezést Belgráddal és a beszéd elmondatásával kívánta nyomatékosítani a jugoszlávokban közeledési hajlandóságát. Rögtön le kell szögezni, hogy nehéz ilyen nagyfokú naivitást feltételezni Bethlenről. Azzal neki is tisztában kellett lennie, hogy — miként azt a belgrádi magyar követ, Hory András emlékirataiban írja — „dobbal nem lehet verebet fogni sehol sem, és legkevésbé a diplomáciai életben."[66] Márpedig a mohácsi beszéd elhangzása után nyilvánvaló volt, hogy nem lehet Prága és Bukarest nélkül megegyezni Belgráddal. Hacsak Jugoszlávia nem szánja rá magát nyíltan a kisantantból való kilépésre — és itt a hangsúly a nyíltan szón van —, aminek esélye meglehetősen csekély volt. Így ezt a feltételezést bátran elvethetjük.[67] A másik lehetséges magyarázat, hogy a látszat ellenére, Bethlen valójában szintén nem kívánta a megegyezést Jugoszláviával, és így nem volt ellenére hogy Horthy elkiabálva a megegyezést, lehetetlenné tegye annak megkötését. S ez a válasz további fejtegetésekre ad okot.

Vegyük tehát sora a lehetőségeket. Mi szól amellett, hogy elhiggyük Bethlen 1926 márciusa óta gyakran hangoztatott közeledést szorgalmazó kijelentéseit? Első pillantásra ezt leginkább az általa 1926. szeptember elején készített egyezménytervezet támasztja alá, amelyben a megnemtámadási kötelezettségen kívül szerepelt a semlegességi kötelezettség vállalása is, amelyért cserébe Magyarország feladta volna a magyar irredenta támogatását Jugoszláviában.[68] Ha azonban jobban belegondolunk, cseppet sem egyértelmű, hogy az egyezménytervezet a közeledési szándék komolyságát volt hivatott kifejezni. Bár a dokumentum az idők során elveszett, megsemmisült, s tartalmáról illetve keletkezése idejéről csak közvetve rendelkezünk információkkal, annyi bizonyos, hogy szeptember 8. körül, vagyis bő egy héttel a kormányzó mohácsi beszédének elhangzása után készült.[69] Akkor, amikor Bukarestből és Prágából már olyan hangok hallatszottak, amelyek a tervezett magyar–jugoszláv megegyezést Magyarországnak a kisantant irányába tett közeledéseként értékelték, amit országaikkal kötendő hasonló egyezményeknek kell követniük. Vagyis a tervezet eleve hamvában holtnak volt tekinthető. Akkor meg mi értelme volt egyáltalán elkészíteni?

A választ nagy valószínűséggel Bethlen külpolitikai elképzeléseiben kell keresnünk. Bethlen nem rendelkezett diplomata múlttal, s távol állt tőle a „Ballplatzi szellem", maga is úgy látta, hogy Magyarországnak csak nagyhatalmi támo-

[66] Idézi *Pritz* i.m. 293.

[67] Amennyiben mégis ezt a premisszát fogadjuk el igaznak, akkor egyenes út vezet annak a következtetésnek a levonásához, mely szerint a kormányzót felültették. Vagyis, hogy bár a kormányzó a mohácsi csata 400. évfordulója alkalmával elmondott beszédét egyeztette a kormánnyal, a kormány alatt valójában csak a Külügyminisztériumot, nevezetesen Khuen-Héderváryt kell érteni. Horthy feltehetően jól ismerte miniszterelnökének a jugoszlávokkal való megegyezésről vallott elképzeléseit, aki ekkor már szabadságát töltötte, és abban a meggyőződésében mondta el beszédét, amelynek tartalma felől a Dísz térről sem érkezett kifogás, hogy azzal a magyar–jugoszláv kapcsolatok elmélyítését szolgálja. Ebben az esetben azonban az ügynek feltétlenül lettek volna következményei, Bethlen és a Külügyminisztérium, közelebbről Khuen-Héderváry között. Ennek azonban semmi nyomát nem találni.

[68] Iratok III. 779.

[69] Iratok III. 779.

gatással van esélye elcsatolt területei (egy részének) visszaszerzésére. A miniszterelnök ugyanakkor azt is vallotta, hogy a diplomácia a lehetőségek művészete. Ennek jegyében igyekezett a magyar külpolitikát rugalmassá tenni, s addig is, amíg Németország megerősödésével elérkezik a pillanat a revízióra, megpróbálni fellazítani a kisantantot (ez a törekvés kormányzása egész idejére igaz). Ezt a célt kétféleképpen lehetett elérni. Vagy közvetlenül, egy kisantant államnak a szövetségi rendszerből való kiléptetése révén, vagy egy olyan hatalommal való szövetkezéssel, amelynek terveiben a kisantant egy vagy több állama, mint gátló tényező (ellenség) szerepelt. Erre az utóbbi elképzelésre volt példa az 1924-es, végül elmaradt szovjet kapcsolat-felvételi kísérlet, illetve az 1927-ben megkötött olasz-magyar egyezmény.

1926 tavaszától, de legkésőbb nyarától Bethlen a két elképzelés ötvözetével kísérletezett. Egyrészt megkísérelte „elcsábítani" Jugoszláviát a kisantanttól, másrészt igyekezett megnyerni Magyarországnak Olaszország támogatását, amelyben jelentős szerepet szánt a magyar–jugoszláv közeledés lehetőségének, mint olyan eszköznek, amely alkalmas felkelteni Róma érdeklődését Magyarország iránt. Ennek fényében kell tehát értelmezni Bethlen tervezetét a jugoszlávokkal kötendő külön megegyezésről.

Bethlen tervezete elkészítésénél abból indult ki, hogy Jugoszláviát a Magyarországgal való szerződésnél vagy az a gondolat vezérli, hogy hátvédet kapjon Szalonikivel vagy más aspirációival kapcsolatban, vagy pedig az a szándék, hogy a Magyarországgal kötött szerződés révén erősítse helyzetét politikai és hitelügyi szempontból.[70] A miniszterelnök úgy vélte, hogy amennyiben az első feltevése helyes, úgy van remény, hogy Belgrád elfogadja a tervezetét, míg abban az esetben, ha a második feltételezése igazolódna be, úgy Jugoszlávia beérné azzal, hogy valamilyen szerződést kössön Magyarországgal, és nem törekedne további egyezmények aláírására. Ebből kifolyólag Bethlen feladta a lépésről lépésre haladás elvét, és a kisantant azonnali fellazítását tűzte ki célul. Bethlen ugyanis vélhetően arra játszott, hogy ha a jugoszlávok elfogadják javaslatát, akkor felbomlik a kisantant, ha pedig elutasítják, akkor még mindig ott van Olaszország. Arra valószínűleg nem gondolt, hogy a tervezet belgrádi elutasítása esetén Magyarország eljátszaná annak lehetőségét, hogy folyamatos kacérkodásával, vonakodásával felértékelje Magyarországot Róma szemében, mint ahogy azt szeptember második felétől tette. Khuen-Héderváry Sándor azonban, Kánya Kálmánnal egyetértésben, teljességgel kizártnak tartotta, hogy Belgrád elfogadja Bethlen tervezetét, amely feltételezte, hogy Jugoszlávia szakít a kisantanttal és politikai szövetségre lép Magyarországgal.

Hogy a külügyminiszter-helyettes ellenvetései nem maradtak hatástalanok, azt a négy nappal később Genfben Ninčić és Walko Lajos magyar külügyminiszter között folytatott megbeszélésen történtek is bizonyítják. A találkozón a jugoszláv külügyminiszter megoldhatónak tartotta a semlegesség, döntőbíróság és megnemtámadás kérdését úgy, hogy az ne sértse Belgrád fennálló egyezményeit. Amikor azonban azt javasolta, hogy dolgozzanak ki egy tervezetet, amelynek mentén haladva a tárgyalások gyorsabb ütemben haladhatnának, Walko egy szóval sem említette, hogy a magyar fél a maga részéről már kidolgozott egy tervezetet. Ehelyett

[70] Iratok III. 779.

sietett felajánlani, hogy a beszélgetés során frissen nyert „impressziói" alapján ki fog dolgoztatni egy ilyen tervezetet Budapesten.[71] Az említett frissen nyert „impressziók" egyúttal a magyar külügyminiszter-helyettes jugoszláv közeledéssel kapcsolatos gyanakvását támasztották alá. Az a jugoszláv vélemény ugyanis, hogy a Magyarországgal kötendő egyezmény oly módon is rendezhető, hogy az ne sértse Belgrád meglévő egyezményeit, egyet jelentett a kisantant bevonásával a tárgyalásokba.

Mint említettem, a csehszlovák és a román politika nem sokkal a mohácsi beszéd elhangzása után igyekezett úgy beállítani a tervbe vett magyar–jugoszláv megegyezést, mint amely a magyar–kisantant viszony szabályozását célozza. Szeptember közepén csatlakozott e hangokhoz a jugoszláv sajtó is. Magyarország céljaival természetesen szöges ellentétben állt a kisantant mindegyik tagjával megnemtámadási szerződést kötni, hiszen azáltal önszántából ismerte volna el a kisantantot és a fennálló határokat. A magyar–jugoszláv politikai egyezmény megkötésének esélye így minimálisra csökkent, s hogy mégsem száműzték teljesen egyik országban sem a lehetőségét, annak okát abban leljük, hogy mind Budapest, mind Belgrád hasznosnak tartotta Olaszországgal kapcsolatos céljai eléréséhez olykor-olykor előhúzni. Belgrád esetében azt volt hivatott demonstrálni, hogy nincs teljesen körbezárva, míg Budapesten úgy tekintettek rá, mint olyan eszközre, amellyel vonzóbbá tehetik az országot Olaszország szemében. A Bethlen-féle tervezet tehát — jórészt Khuen-Héderváry ellenvetései miatt, amelyeket a jugoszláv sajtó hangjai mellett immár Ninčić magyar kollégájának tett kijelentései is igazoltak — nem jutott el Belgrádba.

A külügyminiszter-helyettes a jugoszláv közeledési szándékok őszinteségének kétségbe vonása mellett, amiatt is aggódott, hogy a tervezetben vázolt politikai megállapodás Olaszország részéről milyen fogadtatásban részesülne, főleg, ha az nem Róma közvetítésével jön létre.[72] Nem tudjuk, hogy a magyar diplomácia milyen információval rendelkezett a jugoszláv–olasz viszony elmérgesedéséről, de feltételezhetjük, hogy augusztus végén és szeptember elején már tudomása volt annak elmérgesedéséről.[73]

Olaszország valóban élénken érdeklődött a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulása iránt. Eleinte azért, mert nem kis mértékben az ő céljait is szolgálta

[71] Walko hallgatását a miniszterelnöki tervezetről lehet taktikázásként is értékelni, valószínű azonban, hogy a magyar külügyminiszter hallgatásában szerepet játszott a Bethlen-féle tervezet gyenge pontjaira rámutató vezértitkári értékelés is.

[72] Iratok III. 781.

[73] Khuen-Héderváry Bethlen tervezetét boncolgató táviratában figyelmeztette Walkót: „Nem szabad elfelejtenünk, hogy a legutóbbi időben indiciumok vannak arra nézve, hogy a jugoszláv-olasz viszony már kevésbé jó, mint amilyen egy ideig legalább látszólag volt." Uo. Budapesten feltehetően értesültek Mussolini 1926. június végi akciójáról is, amikor a Duce a nettunói konvenciók jugoszláviai ratifikációja körüli huzavonát követően azt követelte Zogutól, hogy a Nagykövetek Tanácsa 1921 november 9-i határozata értelmében ismerje el Olaszország jogát az albán érdekek védelmére, amennyiben Albánia függetlensége veszélyeztetve lenne. Az ultimátum-szerű követelés elutasítása esetére a tiranai olasz követ a kapcsolatok megszakítását helyezte kilátásba. Az ügyről Belgrádban a hétvégének és a szerb nemzeti ünnepnek (június 28, Szent Vid és a rigómezei csata napja) köszönhetően csak három napos késéssel értesültek, ami elegendő idő volt ahhoz, hogy az angolok elérjék Mussolininál, hogy nyugtassa meg a jugoszlávokat, tiszteletben tartja Albánia függetlenségét és integritását. PRO FO 371/12212, C 241/241/92

volna a viszonyok javulása (közép-európai rendezés olasz vezetéssel, közép-európai Locarno), majd később pont az ellenkezője miatt, mert egyáltalán nem kívánta, hogy Jugoszlávia Magyarország révén kibújhasson a szorító gyűrűből. Ezt tudomására is hozta a magyar kormánynak. Mussolini októberben felajánlotta egy messzemenő politikai szerződés megkötését Magyarországgal, amely nagyobb előnyöket biztosítana neki, mint a Jugoszláviával kötendő szerződés.[74]

Ezzel a felajánlással Magyarországnak oly sok év után először nyílt választási lehetősége. A Jugoszláviával való megegyezés azt jelentette, hogy bizonyos fokig áttöri a Magyarország körül még mindig meglévő külpolitikai elszigeteltséget, és fokozatosan fellazítja a kisantant gyűrűt. A másik választás, a Jugoszláviával kötendő szerződés elvetése és helyette Mussolini ajánlatának elfogadása viszont azt jelentette, hogy Magyarország megszerzi egy nagyhatalom támogatását, amely maga is elégedetlen a fennálló helyzettel. Lemond ugyan a kisantant lassú bomlasztásáról, viszont alapot teremt a revízió megteremtéséhez. Nem volt kétséges, hogy Magyarország melyik lehetőséget fogja választani, különösen azt követően, hogy ekkorra a Jugoszláviával való külön megegyezés lehetősége már a múlté volt. További lagymatag tárgyalgatások csak azért folytak, hogy szinten tartsák Olaszország érdeklődését Magyarország iránt, illetve, hogy nagyobb kedvezményeket csikarjanak ki Mussolinitől, nem mellékesen pedig, hogy valamelyes kedvezményeket eszközöljenek ki a jugoszláviai magyarság részére addig, amíg nem mondták ki nyíltan a tárgyalások kudarcát.

A jugoszlávok azonban mereven elzárkóztak attól, hogy kisebbségi kérdést más módon, mint „baráti beszélgetéseken" szóba hozzák. Különösen azt követően, hogy Olaszország 1926 novemberében megkötötte Albániával a tiranai egyezményt, amely végkép a bekerítettség érzetét keltette Belgrádban, és a jugoszláv közvélemény feltehetően minden a kisebbségeknek tett engedményt az ország gyengeségének beismeréseként fogadott volna. Ráadásul a külügyminiszteri posztot öt éve kisebb megszakításokkal ellátó Ninčić is kénytelen volt távozni a minisztérium éléről, ami nyílt beismerése volt az általa folytatott viszonylagos „olaszbarát" külpolitika kudarcának. Az új külügyminiszter felhagyott az Olaszországgal megegyezésre törekvő politikával, s vele szemben fokozott mértékben kereste Franciaország védelmét, illetve a kisantant szövetségbe vetett bizalmát.[75] Ebben a koncepcióban a Magyarországgal való külön megegyezésnek természetesen nem volt helye.

Amikor Magyarország 1927. április 5-én aláírta Olaszországgal a barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződést, voltaképp pont került a magyar–jugoszláv közeledési kísérlet végére, s jó egy évtizedig egyik fél részéről sem merült fel komolyabb javaslat formájában.

---

[74] Iratok III. 789.

[75] *Vinaver* i.m. 332. Bár ennek ellenkezője sem tűnt elképzelhetetlennek. Angliában például úgy vélekedtek, hogy a jugoszlávok, éppen mert fenyegetve érzik magukat Olaszország által, igyekezni fognak mielőbb megegyezni Magyarországgal. PRO FO 800/276

DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN HUNGARY AND YUGOSLAVIA 1918–1927

The Bourgeois Revolution and the Soviet Republic

by Árpád Hornyák

Summary

Hungary, governed by the regime of Mihály Károlyi, sought a rapprochement with Yugoslavia shortly after the end of World War I. The policy of Belgrade towards Hungary after the war was shaped by three factors: to secure economic and territorial advantages to the detriment of Hungary at the peace conference; the determination of Bucharest to profit by the occupation by the Romanians of an important part of Hungary; and, last but not least, the problem of the Habsburgs. To sum up, it can be safely stated that up to the middle of the 1920s Yugoslavia was not interested in strengthening her ties with Hungary beyond the normal level. The necessity of normalising the economic and then the political relationship between the two countries emerged in the autumn of 1923, during the negotiation of a loan demanded by Hungary from the (League of Nations?)

The development of diplomatic relations between Hungary and Yugoslavia was always influenced by their respective foreign policies, by domestic events, by the international atmosphere and, as a matter of fact, by the changing opinion of the great powers. The power mostly interested in the problem was Italy, which followed with constant attention the negotiations. Rome was not content with the role of a passive observer, however. It took on the role of a mediator twice in 1924. Later, when a Hungaro-Yugoslav cooperation was not in keeping with Mussolini's plans for Central-Europe, Rome went as far as to offer herself to Budapest as an alternative for Belgrade.

Thanks to the Italian offer, late in 1926 Hungary was again in a position to choose. Rome or Belgrade? The answer was obviously Rome. Henceforth the possibility of a Hungaro-Yugoslav alliance was kept on the agenda merely as an element of political tactics on both sides. In Yugoslavia it was destined to demonstrate that the country was not totally encircled, whereas in Hungary it was thought to increase the country's value in the eyes of Italy.

The negotiations finally came to a halt after the signing of the Italo-Hungarian treaty of friendship and arbitrage on 5 April 1927. Henceforth neither side came forward seriously with the necessity of a political agreement for more than a decade.

KÖZLEMÉNYEK

Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda

MAGYAR MEMORANDUM ÉS NÉMET VÁLASZ

A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben

Több mint két évtizede már, hogy a magyar történetkutatás hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt megkezdte felhívni a figyelmet a magyar kormánynak egy egyedülálló, a német kormányhoz 1931-ben intézett memorandumára, amely a Trianon után területileg olyannyira megosztott Duna-medencében nemzetkisebbségi szempontból kialakult helyzet kritikus elemzésére alapozva olyan eszmecserét kezdeményezett a két kormány között, amely hivatott lenne közös nevezőre hozni az eltérő, eddig sok súrlódáshoz vezetett, kölcsönösen sérelmezett német népiségpolitikai illetve magyar nemzetiségpolitikai felfogást valamint gyakorlatot. Ezáltal a csonka-magyarországi német kisebbség a tapasztalható és kifogásolt külső beavatkozások nélkül megkaphatná jogait annak ellenében, hogy a német birodalmi kormány viszont — saját jól felfogott érdekében is — elősegítené a kisantant-államok német kisebbségeinek együttműködését az azokban kisebbségi sorsra jutott magyarság pártjaival, szervezeteivel: jelenleg közös kisebbségvédelmi célzattal az elnyomó csehszlovák, román, jugoszláv kormánypolitika ellenében, egyúttal perspektivikusan olyan magyar területrevíziós törekvések támogatásával, amelyekkel kapcsolatban a magyar kormány előre is ígéri a magyar állam főhatalma alá visszatérő német néprészek kisebbségi jogainak maradéktalan érvényesülését.

Anélkül, hogy ez a Bethlen-kormány részéről 1931. március 2-án átnyújtott memorandum s a Brüning-kormány arra válaszként megküldött — 1931 december 1-én már Károlyi Gyula kormánya által kézhez vett — állásfoglalása szövegszerű teljességgel mindeddig közlésre került volna, az ezekben tárgyalt problematikával foglalkozó tanulmányokból fő vonásaiban már ismeretesek e dokumentumok indítékai, létrejöttük körülményei, tartalmuk, és az egész memorandumakció sorsa. Tilkovszky Loránt 1979-ben megjelent „A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása 1930–1932" című tanulmánya (Somogy-megyei Levéltári Évkönyv, 10. kötet, 403–445. l.), majd az, amelyet a következő évben „A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei" címmel publikált (Századok, 1980. 2. sz. 201–228. l.), vetették meg a dokumentumokban tárgyalt problematikával foglalkozó további — részint német nyelvű — publikációi alapját. Ezek felemlítését most mellőzve, az alábbiakban elsősorban a fentebb hivatkozott két tanulmányra, (s az azokban meg is jelölt levéltári forrásokra) támaszkodva adjuk elő azokat az ismereteinket, amelyek a most végre közlésre kerülő doku-

mentumok elé bevezetőül szolgálhatnak, s anyagukkal egyben segítséget adhatnak majd a bennük előadott fejtegetések és az alapjukat képező tényanyag megértéséhez és értelmezéséhez.

A Nemzetek Szövetsége 1930 szeptemberi ülésszakával kapcsolatban Genfben tartózkodó Bethlen István miniszterelnök és Julius Curtius német külügyminiszter szeptember 11-én megállapodott arról, hogy megteremtik a tartós érintkezés-felvételt a kisebbségi kérdésben. Bethlen — meghívást fogadva el németországi látogatásra — a maga részéről mindenekelőtt az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek együttműködését indítványozta.

Már a miniszterelnök berlini tárgyalásaihoz készült beszélgetés-tervezetből is kiviláglik, milyen nagy jelentőséget tulajdonított Bethlen annak, hogy a kisantant-országok német kisebbsége „ne álljon össze a többséggel a magyarok ellen", és „ne viselkedjék ellenségesen a magyar revíziós törekvésekkel szemben". E nélkül nem teremthető Németország iránt barátságos atmoszféra a magyar közvéleményben. Egyes német szervezetek mégis a magyarok ellen hangolják az utódállamok német kisebbségeit, a magyarországi német kisebbség helyzetének nem kielégítő voltára hivatkozva. A magyarországi németség nem őslakos, mint a csehországi, hanem kolonista jellegű kisebbség. Betelepedésükkel a magyar viszonyokat önként vállalták, évszázadokon át jól éltek azok között, s német mivoltukat megőrizve, a magyar nemzet tagjainak, magyar hazafiaknak vallották magukat. Ennek propagandisztikus megbolygatása a Németország iránti magyar szimpátiák elvesztéséhez, sőt éles németellenességhez vezethet. Olyan országgal szemben, amelynek barátságára számítanak, s ahol kolonista jellegű kisebbség él, nem indokolt annak nemzeti öntudatosítása, s ezzel az államnép nemzeti önérzetének sértése.

Bethlen 1930 novemberi németországi látogatása során a Heinrich Brüning kancellárral és Curtius külügyminiszterrel Kánya Kálmán berlini magyar követ jelenlétében 22-én folytatott beszélgetése alkalmával tért ki a kisebbségi kérdésre. Miután leszögezte, hogy szándékai a legjobbak, és szilárd elhatározása, hogy a német kisebbség kívánságainak az iskolaügy és a hitoktatás terén messzemenően érvényt szerez, azt állította, hogy mindennek megvalósítását a birodalom által fenntartott német egyesületek magyarországi agitációja teszi lehetetlenné. Ez az agitáció a magyarországi németségnek a magyarságtól való elidegenítését tűzte célul, s ennek következményeként az ország iránti lojalitása ingadozóvá vált. Szóvá tette, hogy a szomszédos országokban magyarellenesen befolyásolják a német kisebbséget. Curtius mindezt meglepődéssel hallgatta, a magyarellenes ártó szándékot elképzelhetetlennek tartotta; a kifogásolt agitáció szerinte csupán a magyarországi németekkel való bánásmód reakciója. Bethlen ismételten kijelentette, hogy a szóban forgó agitáció beszüntetését a magyarországi németek jogos kívánságai teljesítése feltételének tekinti. Curtius és Bethlen ezek után megállapodtak abban, hogy a magyar kormány memorandumban fogja előadni a nehezményezett kérdések részleteit, majd e memorandum alapján esetleg egy bizottság foglalkoznék a tényállás közös tisztázásával. A magyar kormány által szorgalmazott kisebbségi együttműködést illetően az volt Curtius véleménye, hogy a magyarországi német kisebbség helyzete óhatatlanul kihat erre a kérdésre. Azt állí-

totta, hogy Németországnak nincs közvetlen befolyása a német kisebbségek politikájára, s csupán azok kulturális gondozására korlátozódik. De azért utána fog nézni a kisebbségi együttműködés akadályainak, illetve lehetőségeinek. – Már ekkor kirajzolódott tehát az a bűvös kör, amelybe az egész ügy azáltal került, hogy mindkét fél a maga kívánságának teljesítését tekintette a másik fél kívánsága méltánylásának előfeltételéül.

A magyar miniszterelnök Berlinben, majd hazatérése után Budapesten úgy nyilatkozott a sajtó képviselőinek, hogy azon lesz: a magyarországi németség ne elválasztó, hanem összekötő szerepet töltsön be Magyarország és Németország között. Hangsúlyozta, hogy mennyire őszintén el van szánva a jogosnak elismert, kulturális természetű német kisebbségi kívánságok teljesítésére.

Amikor Bethlen 1931. február 12-én — Darányi Kálmán és Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkárok jelenlétében — fogadta Gratz Gusztávot, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnökét, és Bleyer Jakab ügyvezető alelnököt, azt fejtegette előttük, hogy az elcsatolt területeken folytatott magyarellenes német propaganda, valamint Magyarországra látogató német diákok itt kifejtett ellenséges agitációja az utóbbi két évben megnehezítette számára a magyarországi németség kívánságaival szembeni előzékenységet. Berlini tárgyalásai azonban reményt adnak e visszásságok kiküszöbölésére és ígéretei valóra váltására. Mint Berlinben tette, előttük is kijelenti, hogy az iskolakérdésben főleg egyházi vonalon fennálló nehézségeket szükség esetén hatalmi szóval is kész megoldani. Megírta a hercegprímásnak, hogy a németbarátságra való tekintettel a katolikus egyháznak végre kell hajtania a kormány programját. Ellenkező esetben a kormány törvényes felhatalmazást kér a parlamenttől arra, hogy a tanítás nyelvének folyamatba tett szabályozását az egyházak az általuk fenntartott iskolákban is végrehajtsák. A megbeszélés Bethlen azon bejelentésével zárult, hogy a magyar kormány memoranduma, amelyről Berlinben megállapodtak, már el is készült, s hamarosan át fogják nyújtani a német kormánynak. Meg van győződve arról, hogy az abban tárgyalt kérdésekben megegyezésre fognak jutni.

Hans Schoen budapesti német követ értesülései szerint a memorandumot a miniszterelnökségen dolgozták ki, és Bethlen meglehetősen sokat iktatott be sajátkezűleg a Pataky Tibor által készített fogalmazvány szövegébe; a Károlyi Gyula által vezetett külügyminisztériumnak a memorandum elkészítésében nem volt szerepe.

A memorandum egy-egy példányát a berlini magyar követ 1931. március 2-án nyújtotta át Curtius külügyminiszternek, a következő napon pedig Brüning kancellárnak. Bethlen kísérőlevelei szerint a memorandum célja szóbeli tárgyalások indítása, melyek lefolytatására két bizalmi emberét szándékozik Berlinbe küldeni. A miniszterelnök Teleki Pálra és Pataky Tiborra gondolt, de a berlini magyar követ Kánya Kálmán részvétele is valószínűnek tűnt a tervezett tárgyalásokon. Kányával kapcsolatban Gratznak az volt a benyomása, hogy ő valójában teljesen elutasítólag áll szemben az egész kérdéssel, és tulajdonképpen nem is tudja magát beleélni Bethlen felfogásába, a magyarországi németség helyzete rendezésének szükségessége tekintetében.

A miniszterelnök egyébként Gratz Gusztáv előtt bizalmasan is ismertette a memorandummal kapcsolatos elképzeléseit. E szerint az abban indítványozott

tárgyalásokon magyar szempontból az a kívánatos, hogy a hangsúly az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek együttműködésén legyen, a magyarországi német kisebbség kérdésein viszont a német kormány - „ha esetleg volna is rájuk egy-két megjegyzése, átsiklana". Az ezekről való vitatkozás nem vezethetne konkrét eredményekhez, hanem csak késleltetné a tárgyalásoknak épp a magyarországi németség érdekében igen kívánatos mielőbbi befejezését. A magyarországi német kisebbség ügyét annak vezetőivel a magyar kormány maga fogja rendezni.

Mint a budapesti német követ értesüléseiből tudjuk, Gratznak — miután tanulmányozhatta az elkészült memorandumot, s annak céljával teljesen egyetértett, — annak számos vonatkozásával kapcsolatban mégis meglehetősen kritikus véleménye volt. Különösen kifogásolta, hogy a memorandum magáévá tette Teleki Pál azon elméletét, amely szerint az „önkéntes kisebbségek", mint a magyarországi németség, szemben a „kényszer-kisebbségekkel", mint amilyen az elszakított területeken élő magyarság, nem szorulnak különleges jogvédelemre.

Bethlen március 19-én hozta tudomására a budapesti német követnek, hogy név szerint kiket küld a memorandumban érintett kérdések szóbeli megbeszélésére egy, a német kormánynak alkalmas időpontban. E találkozójuk alkalmával igyekezett elejét venni bármiféle esetleges félreértésnek a memorandumban foglaltak fölött megindítandó szóbeli tárgyalások jellegét illetően: határozottan leszögezte, hogy a magyarországi németség helyzetének ezúttal is ígért rendezése szuverén magyar belügy, amely ennél fogva nem lehet egyezmény tárgya a német és a magyar kormány között. Ezúttal is hangsúlyozta, hogy a legfontosabbnak a kisantant-országok német és magyar kisebbségei együttműködését tartja, mégpedig azért, mert a kisebbségi kérdést a jövőben még erősebben szorgalmazni kívánja Genfben a Nemzetek Szövetségében; egységes eljárást szeretne biztosítani a külpolitikai akciókban (Népszövetségi Ligák Uniója, Kisebbségi Kongresszus tanácskozásain stb.), és el akarja kerülni, hogy Beneš és mások kijátszhassák az egyik kisebbséget a másik ellen. Kölcsönös híranyag-cserét ajánlott a kisantant-országok kisebbségi helyzetére vonatkozóan. Schoen nem tett ellenvetést, de utalt arra, hogy a kisebbségi együttműködés feltételének tekintik a magyarországi németek helyzetének rendezését.

A német kormány május 26-án adott megbízást a nemcsak nagy diplomáciai tapasztalattal rendelkező, de a német népiségi mozgalmakban érdekelt körök bizalmát is élvező Wilhelm Solf nyugalmazott nagykövetnek, hogy a Külügyi Hivatal kulturális osztályát vezető Herman Terdenge követségi tanácsossal, valamint a kisebbségi ügyek ottani referensével, Konrad Roedigerrel az oldalán, Telekiék tárgyalópartnere legyen.

A magyar memorandum, amelyről a német kormány mindenekelőtt a budapesti német követ véleményét kérte ki, bírálta a külföldi németséggel foglalkozó németországi szervezetek politikáját, amely nem veszi tudomásul, hogy a magyarországi németek nem törekszenek a magyar kultúrától elzárkózó német különkultúra kiépítésére, s amely a Duna-medencei történelmi magyar kultúrbefolyás felszámolásával a nagynémet kultúrába akarja bekapcsolni a Magyarországtól elszakított német kisebbségeket is. A német kultúrközösség, össznémet népközösség eszméje által vezérelt német néppolitika olyan pillanatnyi előnyökért, amelyeket

a kisantant-államok a német kisebbségeknek magyarellenes céllal juttatnak, rövidlátó módon megfeledkezik azokról a nagypolitikai célokról, amelyek mint német–magyar közös érdeket állítják előtérbe a kisantant-államok gyengítését és felbomlasztását. Ebben a perspektívában feltétlenül káros a kisantant-kormányokat támogató ún. aktivista kisebbségi politika az intranzigens ellenzéki magatartás helyett; megdöbbentő, hogy a német kisebbségi politikusok az 1918 előtti és a jelenlegi magyar nemzetiségpolitika szüntelen becsmérlésével szereznek érdemeket a kisantant-államok kormányainál, s e magatartásukkal mintegy alátámasztják azok Magyarországgal szembeni ellenséges politikáját. A német kisebbségeknek az együttműködéstől való elzárkózása a magyar kisebbségeket teljesen izolálja, és magukra maradottan teszi ki a kisantant-országokban az irredentizmus vádja alapján rájuk mért egyre súlyosabb csapásoknak.

A memorandum szerint Németországnak fel kell ismernie, hogy helyesen felfogott valódi érdekei nem ellentétesek, hanem azonosak a Duna-medencei magyar irredenta törekvésekkel. A magyar uralom alá majdan visszatérő Duna-medencei németek nemzetiségi jogait a magyar állam garantálni fogja; a német kultúra szabadon fejlődhet, de nem a magyar kultúrától elkülönítetten, hanem a kölcsönhatások történelmileg kialakult harmonikus összefüggéseiben. A német kormánynak oda kell hatnia, hogy a kisantant-országok német kisebbségei revideálják politikájukat: vessenek véget annak a gyakorlatnak, hogy a német nemzeti öntudat felkeltését és fokozását magyarellenes éllel végzik; a magyarbarátság hagyományainak ne felszámolására, hanem ápolására és erősítésére törekedjenek a Duna-medencei német kisebbségek körében; ne engedjék megtévesztetni magukat a kisantant-országok nemzetiségpolitikájától, amely jelenleg elsősorban és főleg a magyar kisebbséget sújtja ugyan, a németeknek taktikai okokból még kedvez is, de soviniszta alaptermészeténél fogva előbb-utóbb rájuk is hasonló veszélyt jelent. A kisantant-országok német és magyar kisebbségeinek gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai szervezetei között épüljön ki szoros együttműködés; a német kisebbségi sajtó ne csatlakozzon többé magyarellenes kampányhoz, hanem az együttműködés szellemében tevékenykedjék; nemzetközi fórumokon (Népszövetségi Ligák Uniója, Nemzetiségek Kongresszusa, Interparlamentáris Unió, stb.) a kisantant-országok német kisebbségének képviselői ne a magyar érdekek ellen lépjenek fel, mint eddig gyakorta történt, hanem támogassák azokat, sőt közös akciókat kezdeményezzenek.

E magyar memorandumra adott német válasz szerint az összefüggő német néptalajnak egy egységes államban kell egyesülnie. Ez nem egyszerűen német, hanem európai érdek, a német kormány ennek belátásától várja a versaillesi békediktátum következményeinek enyhítését vagy megváltoztatását, s korántsem a kisebbségi kérdést tekinti e téren a legfőbb érvnek; nem kívánja azt állami politikai céljai szolgálatában eszközül felhasználni. Tény azonban, — állapítja meg, — hogy a modern nemzetiségi mozgalom az Európa-szerte legerőteljesebb fejlődésben lévő népiségi gondolat szerves kibontakozásán nyugszik, és részint már túl is nőtt a jelenlegi jogi normák keretein. A német kormány nem törekszik arra, hogy nem német népiségeket is az állam keretei közé vonjon; nincsenek területi igényei Magyarországgal szemben. A népinémet mozgalom Magyarországon sem

kívülről jövő agitáció eredménye, hanem az ottani körülmények között bontakozott ki a népközösségi gondolatot felélesztő világháborús élmények és felismerések hatására. A német népiségi mozgalmak mindenütt államuk keretei közt lojálisan küzdenek saját népi érdekeikért akkor is, ha az össznémet nép valamennyi tagja lelki együvé tartozásának eszméje vezérli azokat. A német népiségükhöz való ragaszkodásuk és a német népközösséghez való vonzódásuk nem áll ellentétben hűségükkel ahhoz az államhoz, amelyben élnek. A magyarországi németség államhűségéhez sem férhet kétség, s ezen mit sem változtat, ha küzdenek kulturális jogaik érvényesítéséért. Gazdasági helyzetük, el kell ismerni, jobb az utódállamokbeli németekénél, de kulturális helyzetük sokkal rosszabb, s a magyar kormány szándékolt intézkedései mindegyre végrehajtatlanok maradnak. Tiltakozott az ellen, hogy az „önkéntes kisebbség" fogalmának megkonstruálásával akarják magyar részről elméletileg alátámasztani a német kisebbséggel szembeni nemzetiségpolitikai gyakorlat szűkkeblűségét.

A válasz kifogásolta, hogy a magyar kormány memoranduma torz megvilágításba helyezi a magyarországi németek történetét. Betelepítésük ugyanis nem egyoldalú jótétemény volt a magyarok részéről, hanem megegyezett az ország érdekeivel. A német telepesek nem terített asztalhoz ültek, hanem sok évtizedes harcot kellett vívniuk a mocsarak és járványok ellen a törökök által elpusztított vidékeken. A magyar memorandum hosszas fejtegetései a mindig türelmes „szentistváni" szellemű nemzetiségpolitikáról, sem a közelmúltat, sem a jelent illetően nem felelnek meg a valóságnak. A magyar kormány memoranduma kizárólag természetes asszimilációról beszél, mintha erőszakos magyarosítás nem is lett volna.

A német kormány válasza leszögezte, hogy a magyarországi németség sorsa iránti németbirodalmi érdeklődés természetes jelenség; a sajtót nem lehet eltiltani attól, hogy e témával foglalkozzék. Az e téren időnként előforduló túlzásoknak nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani. A németbirodalmi turistacsoportok nemcsak Magyarországot keresik fel, hanem az utódállamokat is; nem lehet azokat épp Magyarországról kitiltani. E turisták egyéni kijelentéseiért a német birodalmi kormány nem vállalhat felelősséget. A németországi főiskolák látogatására nyújtott ösztöndíjaknak régi tradíciója van; a magyar kormány által követelt beszüntetésük káros volna. Az ösztöndíjasokból kulturális közvetítők lesznek, nem pedig felforgató agitátorok.

A magyar memorandumnak az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek viszonyára vonatkozó részét illetően a válasz egyetértett abban, hogy azok között érdekközösség áll fenn, az államot igazgató nép ellenében. A szóban forgó három utódállamban azonban annyira eltérők a körülmények, hogy azokat nem lehet sematikusan közös nevezőre hozni. A német birodalmi kormány válasza azt állította, hogy az anyaország csupán kulturális kapcsolatokat tart az utódállamokbeli német kisebbségekkel, azokat politikailag nem befolyásolhatja. Az utódállamokbeli német kisebbségek sértőnek is találják, ha magyar részről azt tételezik fel, hogy mozgalmuk kívülről jövő politikai befolyás eredménye. A magyarokhoz való viszonyukat a legkedvezőbben az befolyásolná, — szögezi le a német birodalmi kormány válasza, — ha azt látnák, hogy Magyarországon előnyösebb a kisebbségek helyzete, mint az utódállamokban.

Ez az „önérzetes" német válasz felháborította a magyar kormányt, amelynek nem voltak kétségei az iránt, hogy a német népközösségi gondolat, a német kisebbségek népinémet mozgalma a németbirodalmi politika szolgálatában áll, és pontos értesülései voltak arról, hogy az utódállamokbeli német népcsoportok németbirodalmi politikai befolyásolása javában folyik. Keserűen tapasztalhatta, hogy e tényleges politikai befolyásolás tagadásával a német kormány elzárkózik az utódállamok német és magyar kisebbsége együttműködésének ösztönzésére vonatkozó magyar kívánság elől; ugyanakkor fenntartja beleszólási jogát a magyarországi németség ügyeibe, sőt ennek rendezését teszi az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés feltételévé. Emiatt Károlyi Gyula kormánya arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a dolgok ily állása mellett hiányzik a tárgyalási alap". Walko Lajos külügyminiszter így tájékoztatta erről 1932. február 10-én a berlini magyar követet, Kánya Kálmánt: „Semmiképpen sem vagyok hajlandó a német kormánynyal egyoldalúlag a magyarországi német kisebbségről, szóval egy tisztán magyar belügyi kérdésről tárgyalni, ha egyidejűleg és quasi kompenzációképpen nincs módomban az elszakított területek német kérdéséről is tárgyalni". Mindezek következtében nemcsak a tervbe vett államközi tárgyalások estek kútba, hanem a hazai német kisebbség helyzetének ígért rendezése is, saját iniciatíva alapján.

Gömbös Gyula kormánya veszi majd fel újra az elejtett fonalat, abban a hitben, hogy amit nem sikerült elérni a weimari Németország „uraival", azt a hatalomra jutott Hitler nemzetiszocialista Harmadik Birodalma kormányával tárgyalva megegyezésre viheti. Azonban csak alacsonyabb szintű megbeszélésekre került sor egy-egy magyar és német kisebbségügyi szakértő, Pataky és Roediger között, – minden eredmény nélkül. Az annyira áhított német–magyar kisebbségi együttműködés — Csehszlovákiára korlátozottan — megvalósult ugyan a Darányi-kormány idején, de a magyarországi németség ügyében a két ország részéről történt nyilatkozatcsere Széll József magyar belügyminiszter és a Führer helyettese, Rudolf Hess között, nem hozott semmiféle pozitív változást. (Tilkovszky: Gömbös kezdeményezése a német kisebbségi kérdés rendezésére. MTA II. Osztályának Közleményei, 1980. 2. sz. Uő: A magyarországi németség a Darányi-kormány idején. Századok, 1981. 5–6. sz.)

* * *

Mind a magyar kormány részéről átnyújtott, már eredetileg is német nyelven készült memorandum, mind a német birodalmi kormány válasza éppúgy fellelhető a Magyar Országos Levéltárban (K. 64. Külügyminisztérium politikai rezervált iratai, 1932. 21. tétel. 46. csomó), mint a németbirodalmi külügyminisztérium politikai levéltárában (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Abteilung II. Ungarn, Politik 6. Band 7.) Szövegüket Weidinger Melinda fordította magyarra.

Mindkét — különben is igen terjedelmes — dokumentum részletes magyarázó jegyzetekkel kísérése mellőzhetőnek tűnik annak következtében, hogy Tilkovszky Loránt elsőként említett 1979–1980. évi két tanulmánya tulajdonképpen minden szükséges tudnivalót tartalmaz. Így mindarra vonatkozóan, ami a ma-

gyarországi németség helyzetét és törekvéseit, a magyar nemzetiségpolitika s az abba külső beavatkozást jelentő német népiségpolitika viszonyának a memorandum idején aktuális, abban fel is emlegetett fejleményeit, konkrét eseményeit illeti, s kellő felvilágosítást adnak külföldi németekkel foglalkozó németbirodalmi társadalmi — de valójában a berlini kormány irányítását követő, támogatását élvező — különféle szervezetekről; német és magyar kisebbségek pártjairól, szervezeteiről, vezető egyéniségeiről a kisantant-államokban, viszonyukról egymáshoz, illetve a csehszlovák, román, jugoszláv kormányhoz, nemzetiségpolitikájuk irányítóihoz. A dokumentumokban különösen nagy súllyal szereplő iskolaügyi problematikával, a nemzetiségi népiskolák zömét fenntartó egyházak magatartásával Tilkovszky két további tanulmánya foglalkozik részletesen: „Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban 1919–1944" (Századok, 1995. 6. sz. 1251–1274); „Az egyházak »nemzetiségpolitikája« és a magyarországi németség 1919–1945". (Történelmi Szemle, 1997. 1. sz. 51–67. l.)

Mindazonáltal azok számára, akik az általunk most közlendő dokumentumokban tárgyalt problematikában szívesen mélyednének el a továbbiakban is, felhívnánk a figyelmet egyrészt néhány korabeli vagy közel-egykorú publikációra, másrészt többnyire könnyebben hozzáférhető újabb — vonatkozó — szakirodalomra.

A magyar memorandumnak a hazai kisebbségek jogállásával foglalkozó mellékletével kapcsolatban figyelembe ajánlható, hogy a trianoni békeszerződés kisebbségvédelemre vonatkozó hivatkozott cikkelyei Halmosy Dénes: „Nemzetközi szerződések 1918–1945". Bp. 1966. 99–101. lapjain tanulmányozhatók. Az 1920–1930 közt Magyarországon nemzetiségi vonatkozásban hozott s a memorandumban megemlített törvények és rendeletek szövege megtalálható a Balogh Sándor főszerkesztésében megjelent kötetben: „A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993". Bp. 2000. Értelmezésükhöz kiváló segítség Mikó Imre: „Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika" című, eredetileg Kolozsváron 1944-ben megjelent, újabban reprintben is hozzáférhető munkája, amelynek különösképpen „A nemzetiségi iskolaügy" című fejezetének (I.m. 427–474.l.) idevágó részei igen fontosak a memorandumban e vonatkozásban tárgyaltak szempontjából. A memorandumban okkal bírált un. népszövetségi kisebbségvédelemről, illetve az európai szervezett nemzetkisebbségek ennek ellenében rendszeresített, ugyanitt többször említett kongresszusairól legfrissebben Eiler Ferenc munkáiból tájékozódhatunk: „A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere" (Pro Minoritate, 1997. 3–4. sz. 64–90.l.), „Nemzetközi kisebbségi kongresszusok a két világháború között" (Regio, 1996. 3. sz. 141–168. l.)

A kisantant-államokbeli kisebbségi problematikával kapcsolatban előbb olyan munkákat említünk, amelyek mindhárom relációban nyújtanak fontos ismereteket. Így Romsics Ignác „Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században" c. könyvének (Bp. 1988) „A kisebbségek helyzete – a gyakorlatban" című fejezetéből a csehszlovákiai (206–209. l.), a jugoszláviai (209–213. l.), a romániai (219–223. l.) helyzetre vonatkozó részek, valamint a „Magyarok kisebbségben és szórványban" című dokumentumkötetben

(Bp. 1995) a felvidéki (11–16. l.) erdélyi (137–142. l.), délvidéki (405–409. l.) helyzetet röviden de igen jól bemutató bevezetők. A nemzeti kisebbségek javai kisajátításában, illetve a földhözjutási lehetőségek szempontjából kisemmizésükben nagy szerepet játszott csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai földreformokról is képet ad Dolmányos István: „A kelet-európai földreformok néhány problémája 1919–1939" című nagy tanulmánya (Agrártörténeti Szemle, 1962–1964. évf.). – Itt említjük meg végül, de nem utolsósorban, hogy a kisantant-országokbeli német kisebbségi vezetők, többnyire parlamenti képviselők, akik neveit a memorandum sűrűn említi, életük és politikai szereplésük adatai megtalálhatók Mads Ole Balling könyvében: „Von Reval bis Bukarest. Statistisch-biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945." Kopenhagen, 1991.

Ezt követően — a magyar memorandum felépítésének megfelelően — a kisantant-államokbeli kisebbségi problematika részletes fejtegetésének szentelt három külön fejezethez igazodva tűnik célszerűnek megemlíteni a figyelembe ajánlható alábbi munkákat, illetve azok különösen idevágó részeit:

Csehszlovákia:

Flachbart Ernő: A csehszlovákiai magyarok és németek viszonya. Magyar Szemle, 1928. április. 354–358. l.

Szarka László: A szlovákok története. H. é. n. 159–173. l.

Vigh Károly: A szlovákiai magyarság sorsa. H. é. n. 41–52, 59–64, 79–85. l. Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945.Pozsony, 1993. (Különösen Darvas János: „Politikai életünk 20 éve" c. tanulmánya. I.m. 104–162. l. és Hantos László: „Gazdasági életünk 20 éve" c. tanulmánya 127–140. l.)

Popély Gyula: A magyar iskolaügy kálváriája (Cseh)Szlovákiában 1918–1945.In: A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. II. kötet (Bp. 1998), 5–47. l.

Románia:

Diószegi László: A romániai magyarság története 1919–1940. In: Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Bp. 1990.11–44, 138–148. l.

Mikó Imre: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Bp. 1941.

Köpeczi Béla: Erdély útja 1918 után. In: Köpeczi (főszerk.): Erdély története. III. k. (Bp. 1986) 1733–1778. l.

Szász Zoltán: A románok története. H. é. n. 116–135. l.

Jancsó Benedek: A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbségek. Magyar Szemle, 1928. március. 260–263. l.

Tilkovszky Loránt: Erdély nemzetiségei és a weimari Németország. Századok, 1983. 5. sz. 1097–1102. l.

Tilkovszky Loránt: A szatmári németség a két világháború között. In: Hans Gehl – Viorel Ciubotă (szerk.): A román, magyar és ukrán népcsoportok egymáshoz való viszonya a 18. századtól napjainkig. Satu Mare – Tübingen, 1999. 226–246. l.

Balogh László: Románia története. Bp. 2001. 45–99. l.

Jugoszlávia:

A.Sajti Enikő: Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941. Szeged, 1997.

Csuka János: A délvidéki magyarság története 1918–1941. Bp. 1995.

Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Bp. 1999. 21–60. l.

Végül – technikai jellegű megjegyzésként említjük, hogy a közölt dokumentumok szövegébe szögletes zárójelek között illesztjük be az olykor előforduló latin, francia, olasz szólásmondások, vagy terminusok magyar megfelelőjét.

A KIRÁLYI MAGYAR KORMÁNY MEMORANDUMA a Német Birodalmi Kormányhoz, 1931. március 2.

I. rész

A NYELVI KISEBBSÉGEK HELYZETE CSONKA-MAGYARORSZÁGON

(A német kisebbség helyzetének részletes ábrázolását lásd a 2. mellékletben.)

Általános adatok és szempontok

Statisztika

A trianoni szerződés által megkisebbített Magyarországon élő nyelvi kisebbségek száma a következő:

Összlakosság 1920-ban	magyarok	németek	szlovákok	románok	ruténok
7.980.143	7.147.053	551.211	141.882	23.760	1.500
%	89.6	6.9	1.8	0.3	0.0

horvátok	szerbek	egyebek	nem magyarok összesen	magyarul beszélő nem magyarok	magyarul beszélők száma az összlakosságon belül
36.858	17.131	60.748	833.090	575.388	7.722.441
0.5	0.2	0.7	10.4	69.1	96.8

Az adatokból szemmel látható, hogy a mai Magyarország lakosságának csupán 1/10-e nem magyarnyelvű.

Történelmi visszapillantás

Az össznépességre és a kisebbségekre vonatkozó számok csupán egy mereven teoretikus vizsgálatot tesznek lehetővé, légüres térben, amennyiben nem a

kisebbségek kialakulásának történelmi hátteréhez nyúlunk vissza. A középkorban Magyarország nyelvileg és népileg csaknem teljesen homogén volt. A tatár- és törökellenes harcok az ország tisztán magyar lakosságát megtizedelték. A mai magyarországi kisebbségek túlnyomó része csak a török háborúk elmúltával — amelyek az ország magyar lakosságának kegyetlen kiirtását eredményezték —, a XVIII. sz.-ban és részben a XIX. sz. elején települt a mai területekre. Tehát a mai Magyarország kisebbségei

1. mondhatjuk, szinte teljesen meg voltak kímélve a súlyos létküzdelemtől, — a nyugati civilizáció védelmének érdekében 1000-től 1718-ig, a török elűzéséig (Pozsareváci béke) tartó — rettenetes véráldozattól, és a világháborúig — eltekintve az 1848–49-es szabadságharc rövid idejétől — zavartalanul élvezhették a békét, amelyet a magyarság számukra megteremtett.

2. nem őshonos, leigázott, meghódított kultúrnépek voltak, hanem a nagy háborúk elmúltával bevándorolt telepesek, akiket ebben az országban letelepedésük alkalmával jelentős kedvezményekben részesítettek.

Németek

A magyarországi németek elődei túlnyomórészt a XVIII. sz. folyamán települtek mai területeikre. 1715-ben Baranya, Tolna, Veszprém, Fejér, Pest, Esztergom és Komárom megyékben összesen 26 nagyobbrészt vagy kizárólag németek által lakott község létezett. Ebből Baranya és Tolna megyére összesen 2 község esik, ahol ma a németek csaknem 1/3-a (164.914 lélek) lakik. Ezzel szemben 1790-ben a tisztán vagy legnagyobb részben németül beszélő községek száma Baranya megyében már 130-ra rúg, Tolna megyében 160-ra. 1715-ben Fejér megyében 1, Veszprém megyében 2 ilyen község volt, de 1790-ben 14, ill. 42. A Bácska mai Magyarország területén maradt sváb községeinek németsége a XVIII. sz. második felében települt le, de a Pest környéki német lakosság a XVIII. sz. elején Savoyai Jenő herceg, gróf Zichy Péter és a királyi kamara, valamint a Grassalkovich, Wattay, Ráday, Eszterházy család ösztönzésére.

Szlovákok

A Békés, Pest, Csanád, Nógrád, Esztergom, Komárom és Fejér megyében lakó szlovákok elődei szintén a XVIII. sz. folyamán bevándorolt telepesek voltak Felső-Magyarországról, az ország azon területeire, ahol a török uralom alatt a magyar lakosságot kiirtották. (Békés megyébe az első szlovákok 1718-ban jöttek, Mezőberénybe 1722-ben. Erről a szerződések rendelkezésre állnak.)

Szerbek

A szerbek a törökök elől menekülve települtek át jelenlegi lakhelyükre.

Románok

A románok a XVIII. és a XIX. sz. elején a török uralom alatt álló Havasalföldről és Moldvából tömegesen menekültek Erdélybe és Magyarországra, és a

jelenlegi Magyarországon található román szórványtelepülések az ide menekült románság legnyugatibb nyúlványai.

Horvátok

A horvátok szintén a törökök elől menekülve, a XVIII. sz. kezdete előtt nem sokkal telepedtek le jelenlegi településterületükön. A bácskai és baranyai bunyevácok és sokacok szintén a XVIII. sz. folyamán települtek le, csupán a néhány ezer főt számláló (6087) vendek elődei éltek már a török uralom idejében is nagyrészt mai településterületükön.

* * *

Hangsúlyozni kell, hogy a mai magyarországi kisebbségek önkéntes bevándorlóktól származó kisebbségek. Ebből logikus módon következik, de történelmi adatokkal is megerősíthető, hogy elődeik kedvezőtlenebb politikai viszonyok és gazdasági életfeltételek közül kedvezőbbek közé kerültek, amikor a magyarság számukra messzemenő kedvezmények mellett adta meg a vendégjogot a mai területeken.
Az 1782. szeptember 21-én kelt települési pátens pl. a következő kedvezményeket tartalmazta:

Teljeskörű lelkiismereti- és vallásszabadság, minden család számára 1 új ház kerttel, minden paraszt családnak elegendő szántó- és legelőföld, gazdasági eszközök, igás- és tenyészállatok. A családtagok száma szerint, elsősorban a munkaképes személyek után a családok egész, fél vagy negyed sessiót kaptak. Egy sessióhoz 16 hold szántó, 6 hold rét, 3 hold legelő, 3 hold közös használatú legelő és 1 hold ház- és kerttelek tartozott.

A kézművesek szerszámokat kaptak és az iparűzéshez szükséges támogatásként 50 rajnai aranyat. A család legidősebb fia mentességet kapott a katonai szolgálat alól. Minden egyes család állami költségen utazott Bécstől új településhelyére, és mindaddig teljes ellátást kapott, amíg saját erőből eltarthatta magát. Az útközben megbetegedettek ingyenes kórházi ápolást kaptak. A letelepedés napjától kezdve 10 éven át a telepesek mentesültek minden országos és úrbéri teher alól. Azonban a 10. év elteltével, mint a többi alattvalónak is, eleget kellett tenniük az elviselhető és szokásos adófizetésnek. Ennek az lett a következménye, hogy ezen a területen alig 2 évszázad alatt sok szempontból az anyagi jólét magasabb fokát érték el, mint az államalkotó magyarság. A magyar állam nem akadályozta gazdasági fejlődésüket, ellenkezőleg, mindig is támogatta, nyelvüket, népi sajátosságukat érintetlenül hagyta. Megcáfolhatatlan, beszédes bizonyíték erre az, hogy az ide 200 éve bevándorolt telepesek a mai napig megőrizték nyelvüket, ősi hagyományaikat és szokásaikat.

Az erőszakos magyarosítás vádjának visszautasítása

Tagadhatatlan, hogy Magyarország mai területén a török iga alóli felszabadulás óta a magyar elem teret nyert. Azonban ez nem erőszakos magyarosítás

útján történő mesterséges beolvasztás volt, sokkal inkább csupán önkéntes, természetes fejlődés eredménye, különösen annak az általános világgazdasági eltolódásnak az eredménye, amely megteremtette a modern kapitalista termelési rendet, és amelynek különösen jellemző hatása a városi lakosság hirtelen megsokszorozódása. Főleg a városokban és a városok, elővárosok környékén lévő falvakban nyert teret a magyarság a vidéki öntevékenyen működő gazdasági erő odavándorlásának következtében, azon történelmi ténnyel összefüggésben, hogy a magyarság a Duna-Tisza medencében 1000 év óta államot tart fenn. Általánosan ismert, hogy a magyar királyság 600 éven át — a török uralmat megelőzően — nemzeti királyok alatt Kelet-Európa egyik leghatalmasabb állama volt. Ha a magyarság a másnyelvű lakossággal szemben olyan nagyon türelmetlen lett volna, bizonyosan nem szalasztotta volna el a lehetőséget, hogy az idegen népelemet beolvassza, ahogy az Angliában, Franciaországban történt, amelyeknek mai lakossága, mint közismert, sok különböző nép összeolvadásából keletkezett. A magyarságot visszatartotta türelmes gondolkodása, s talán közömbössége is, a mesterséges beolvasztás igénybevételétől, sőt egyenesen aggálytalanul fogadta a térvesztést, amelyet községenként kimutathatóan egyes kisebbségekkel szemben elszenvedett, így pl. a korábbi területeken a románokkal szemben.

Történelmileg ez részben abból az egészen sajátságos tényből magyarázható, hogy 1840-ig a közélet nyelve egész Magyarországon a latin volt, a törvényeket is csak 1844 óta alkották magyar nyelven. Az általános iskolakötelezettséget csak 1868-ban emelték törvényerőre. Eddig az időpontig szinte teljes szabadság uralkodott ezen a területen. (Mindenesetre Magyarország az általános iskolakötelezettség törvényi szabályozásával sok nyugat-európai országot messze megelőzött, hiszen pl. a francia törvényhozás csak 1882-ben mondta ki a modern kultúrpolitika ezen fontos alapelvét.) A magyarországi iskolákban a kisebbségi nyelvek használatát az 1868. évi XXXVIII., ill. XLIV. tc. szabályozta. A kisebbségi nyelvek tannyelvként való alkalmazását tekintve ezek a törvények tulajdonképpen csak a szokásjogilag már régóta kialakult rendszer jogtechnikai megfogalmazását adták, amely a szabad nyelvhasználat alapgondolatára épült. Egészen sajátságosnak tűnik, de logikusan következik a latin nyelv közéleti uralkodó szerepéből, hogy a gimnáziumok tannyelve a latin volt; a magyar nyelvet csak 1792 óta tanították rendes kötelező tárgyként, az un. „Partes adnexae"-ben [a Magyarországhoz „Kapcsolt Részek"-ben] csupán rendkívüli tárgyként illesztették be a tantervbe.

Területi eloszlás

A kisebbségek helyzetének megítélésekor lényeges momentum, és főleg a gyakorlati érvényesség ill. az un. kisebbségi jogok gyakorlati érvényesítése lehetőségének szemszögéből, az a mód, ahogyan a kisebbségek területileg eloszlanak. Csak ott adódik lehetőség a kisebbségi jogok gyakorlati alkalmazására, ahol a kisebbség minden egyes lakott helységben, közigazgatási körzetben bizonyos minimális arányszámot tud felmutatni. (A magyarországi kisebbség jogi helyzetéről lásd: 1. melléklet.)

Szociális rétegződés

A kisebbségek helyzetének objektív vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül az egyes kisebbségek szociális tagolódása. Más természetűek az igényei és követelései egy olyan kisebbségnek, amelyik nagyobb városi, polgári réteggel és értelmiséggel rendelkezik, és egészen másként alakulnak az igényei annak a kisebbségnek, amelynek messze nagyobb része a vidéki lakossághoz tartozik, nincs értelmisége, vagy csak igen csekély számú.

A magyarországi kisebbségek túlnyomó része a falusi lakossághoz tartozik, és mezőgazdasággal foglalkozik. A más foglalkozási ágakhoz tartozó városi réteg aránylag igen vékony.

Gazdasági szempontok

Az európai kisebbségek helyzetének vizsgálatakor vagy egyáltalán nem, vagy legalábbis nem megfelelő figyelmet szentelnek a gazdasági szempontoknak. Vitathatatlan, hogy egy kisebbség jellegzetes népi sajátosságainak megőrzése a szükséges gazdasági bázis nélkül elképzelhetetlen. Ahol egy kisebbség gazdasági erőforrásai lassanként kimerülnek, ahol az állam gazdaságpolitikája céltudatosan a kisebbség gazdasági gyengítésére irányul: ott a kisebbségre a biztos népi pusztulás sorsa vár.

* * *

1. melléklet A KISEBBSÉGEK JOGÁLLÁSA

Nemzetközi jogforrások

A kisebbségek jogállását érintő nemzetközi jogforrások a következők:

A trianoni békeszerződés III. része (Politikai rendelkezések) VI. címének (A kisebbségek védelme) 54.-60. cikkébe foglalt meghatározások. Ezek elég szűkre szabottak, alig lépik túl az un. emberi jogok körét:

1. az élet és szabadság teljes védelme
2. a hitvallás szabadsága
3. törvény előtti egyenlőség, azonos polgári és politikai jogok élvezete
4. szabad nyelvhasználat a magánéletben, az üzleti forgalomban, a sajtóban, a nyilvános gyűléseken
5. a bíróságok előtti nyelvhasználat tekintetében igény „megfelelő könnyítések"-re
6. jótékonysági, vallási, szociális intézmények, iskolák és más nevelőintézetek saját költségen történő felállításának, igazgatásának és ezekben a kisebbségi nyelv használatának joga
7. azokban a városokban és kerületekben, ahol egy kisebbség a lakosság „jelentékeny arányát" alkotja, a „megfelelő könnyítések" garantálása, abból a célból, hogy a kisebbséghez tartozó gyereke-

ket az elemi iskolákban saját anyanyelvükön oktassák. Ezen iskolák számára állami és községi szubvenció biztosítása.

Belső jogforrások

1918-ig a legfontosabb belső jogforrás az 1868. évi XLIV. törvénycikk, amely liberális szellemével nemzetközi viszonylatban is egyedülálló. Ezt a törvényt a forradalom utáni első kormány (a Friedrich-kormány) 4044/1919 M.E. sz. miniszterelnöki szükségrendelete nagyrészt hatályon kívül helyezte. Ez a szükségrendelet improvizált alkotás, inkább egy keretrendelet. Ezért is tekintette a jelenlegi kormány „a kisebbségek védelmének" jogi szabályozását egyik első feladatának. A közigazgatási rendszerben 1868 óta bekövetkezett változásokat számításba véve, a legkisebb részletekig pontosan szabályozni akarta az un. kisebbségi jogokat.

Így jött létre 1923-ban a királyi magyar minisztérium 4800/1923 M.E. sz. miniszterelnöki rendelete a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtása tárgyában, majd a közhivatalokban a kisebbségi nyelv ismeretének biztosításáról szóló 1924. évi II. törvénycikk. Ez a szabályozás, mint ahogy a nyugati államok sajtója, éppúgy az utódállamokéi is kénytelen volt elismerni, lojális, liberális szellemének következtében, a kisebbségi jogok lelkiismeretes, pontos, bármiféle kibúvó nélküli meghatározásának s a legkisebb részletekbe menő pontosságának köszönhetően a közép-európai államok hasonló tárgyú jogszabályai között egészen bizonyosan példaértékűnek tekinthető.

Azok a jogosítványok, amelyeket a kisebbségeknek elismertek ezekben a jogszabályokban, messzemenően túllépnek minden kötelezettséget, amit a magyar állam a trianoni békeszerződésben vállalt a kisebbségek védelmét illetően, s felülmúlják azon jogok körét is, amelyeket az utódállamok közül eddig csak Csehszlovákia biztosított törvényileg a kisebbségek számára.

I.
Általános rész

A 4800/1923 M.E. sz. kisebbségi rendelet lényeges tartalma:

1. Polgári és politikai jogegyenlőség; teljesen azonos jog hivatalszerzésre, foglalkozás-gyakorlásra és iparűzésre.
2. Szabad nyelvhasználat joga a magánéletben és az üzleti forgalomban, a vallás gyakorlásában, a sajtóban, gyűléseken.
3. A törvényeket kisebbségi nyelveken is kiadják, a községekben kihirdetésre kerülő rendelkezéseket, hirdetményeket a község jegyzőkönyvi nyelvén is.
4. A törvényhatósági és községi gyűléseken mindenki használhatja anyanyelvét. A jegyzőkönyvet a tagok 1/5-ének kívánságára a kisebbségi nyelven is el kell készíteni.
5. A törvényhatóságok a minisztériumok és állami hivatalok felé az állam hivatalos nyelve mellett hasábosan a jegyzőkönyvi nyelvüket is használhatják. Más irányban (törvényhatóság, község felé) az

állam hivatalos nyelve mellett a megkeresett törvényhatóság vagy község jegyzőkönyvi nyelvét is.

6. A község jogosult ügyviteli nyelvét saját maga meghatározni. Kérvényeinél:
   a) minisztérium, felettes önkormányzati és állami hatóságok felé az állam hivatalos nyelve mellett hasábosan saját ügyviteli nyelvét is használhatja;
   b) más hatóság felé az állam hivatalos nyelve mellett a megkeresett község vagy törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét.

Válasz a minisztériumtól kívánságra az ügyviteli nyelven is.

II.

Kisebbséghez tartozó magán fél nyelvhasználata az önkormányzati és állami hatóságokkal és hivatalokkal való érintkezésben

1. Minden hatósághoz, hivatalhoz, amelynek hatásköre kiterjed a fél lakhelyére, anyanyelvén is fordulhat a fél. Más hatóságok előtt az esetben használhatja anyanyelvét, amennyiben az illető hatóság hivatali területén a fél anyanyelvét a lakosság legalább 1/5-e anyanyelvének vallja.
2. A minisztériumtól kívánságra feltétel nélkül anyanyelvén kapja a választ. Más hatóságoktól, ha a hatóság hivatali területén a lakosság legalább 1/5-e az illető nyelvet anyanyelvének vallja.
3. Ha a fél szóban, anyanyelvén fordul a községi hivatalnokhoz, a hivatalnok köteles azt a nyelvet használni. Más hatóságnál, hivatalnál alkalmazott hivatalnok abban az esetben kötelezett erre, ha a hatóság, a hivatal területén az illető nyelvet a lakosság legalább 1/5-e anyanyelvének vallja. Amennyiben az eljáró hivatalnok nem bírja az illető nyelvet, úgy tolmácsot kell alkalmazni. A felvett jegyzőkönyv azon részét, amelyet a fél aláír, a szokásos magyarázatokon kívül kívánatra a fél anyanyelvére le kell fordítani, amennyiben a jegyzőkönyvet egy olyan hatóság előtt vették fel, amelyik a határozatát a fél anyanyelvén is közölni köteles.

Kisebbséghez tartozó magánfél bíróságok előtti nyelvhasználata

A kisebbségi fél szóban és írásban is használhatja anyanyelvét azon kerületi bíróságok és törvényszékek előtt, amelyek területén ez a nyelv a lakosság legalább 1/5-ének anyanyelve. Kívánságra a döntést (ítéletet) azonos feltétel mellett a fél anyanyelvén is közlik. A jegyzőkönyvfelvétel szóbeli egyeztetésekor ugyanazon rendelkezések irányadóak, mint a közigazgatásban.

III.

Az egyházközségek nyelvhasználata

Az egyházközségek a minisztériumhoz intézett beadványaikban használhatják ügyviteli nyelvüket. Az egyházi főhatóságok az állam hivatalos nyelve mellett ezt

hasábosan használhatják. Az egyházközségek a minisztériumtól kívánságra ügyviteli nyelvükön is kaphatják a választ. Minden más hatósággal és hivatallal szemben használhatja vagy az állam hivatalos nyelvét, vagy azt a nyelvet, amely a törvényhatóság ügyviteli nyelve azon a területen, ahol az illető hatóság székhelye van.

IV.

Kulturális rész

Iskolalétesítési, fenntartási és tannyelv-meghatározási jog

1. Szabad iskolaválasztási jog minden korlátozás nélkül.
2. Községek, egyházak, egyesületek, magánszemélyek szabadon létesíthetnek és tarthatnak fenn iskolákat, amelyekben tannyelvként szabadon használhatják lakóik, hívőik, tagjaik anyanyelvét. Ezektől az intézményektől nem tagadható meg a nyilvánosság joga. Államsegély tekintetében ezek az iskolák azonos megítélés alá esnek a nem állami jellegű magyar tannyelvű iskolákkal.

Állami és községi kisebbségi iskolák

3. Az állami és községi népoktatási intézetekben, az olyan községekben, (iskolakörzetekben), ahol a lakosság többsége nyelvi kisebbség, vagy ahol a kisebbségi iskolakötelesek száma legalább a 40-et eléri, az érdekeltek (szülők, helyi iskolai vagy önkormányzati szervek) kívánságára az illető kisebbség anyanyelve egészen vagy részben tannyelvként használható.

Párhuzamos kisebbségi osztályok polgári és középiskolákban

4. A felmerülő szükséghez mérten a kormány egyes polgári és középiskolákban párhuzamos osztályokat létesít a kisebbségek számára.
5. A kormány gondoskodik a kisebbségi iskolák tanárainak képzéséről.
6. Az ország területén letelepült kisebbségek nyelve és irodalma számára legalább egy egyetemen tanszéket kell fenntartani.

Kisebbségi egyesületi jog

7. A kisebbségek kulturális, tudományos céllal a törvényes kereteken belül ugyanazon feltételek mellett alapíthatnak egyesületeket, mint a többséghez tartozó állampolgárok. Az egyesületek nyelvét az alapítók határozzák meg.

V.

A közhivatalnokok kisebbségi-nyelv ismerete

1924. évi II. tc.

A közhivatalnokok kötelesek — amennyiben a megfelelő kisebbségi nyelvet esetleg nem bírják — azt két éven belül elsajátítani. Ezt a kötelezettséget az 1924.

évi II. tc. hivatali úton történő nyugállományba helyezéssel vagy áthelyezéssel szankcionálja, és egyidejűleg kimondja, hogy az állami és önkormányzati hatóságoknál (hivataloknál), amelyek területén egy nyelvi kisebbség a lakosság legalább 1/5-ét teszi ki, ebben a nyelvben járatos személyeket kell alkalmazni.

VI.
Közelebbi általános végrehajtási jogi normák

Az iskolaügyben

A kisebbségi kérdés súlypontja a kulturális kérdés, az iskolakérdés. Ezért a kormány kezdettől fogva a fősúlyt arra helyezte, hogy a kisebbségi jogi normák kulturális meghatározása minél teljesebb és minél jobban végrehajtható legyen. Röviddel a 4800/1923 M.E. sz. alaprendelet megjelenése után az oktatásügyi miniszter részletesen szabályozta a 110.478/1923 sz. rendelettel az alaprendelet népiskola-rendelkezéseit.

Ezen rendelet lényege a következő: Azokban a községekben, amelyekben egy kisebbség a lakosság többségét teszi, vagy amelyekben legalább 40 egy és ugyanazon kisebbséghez tartozó iskolaköteles található, az érdekeltek (szülők, iskolaszék, községi képviselet) az állami és a községi népiskolákat tekintve a kisebbségi iskolák között a következő típusokat szabadon választhatják:

A) minden tantárgyat kisebbségi nyelven tanítanak, az állam nyelvét csak tantárgyként,

B) vegyes iskola: a tantárgyak egy részét magyarul, más részét kisebbségi nyelven és magyarul tanítják,

C) a kisebbségi nyelv rendes kötelező tantárgy, az olvasást és írást a kisebbségi nyelven és magyarul oktatják, a többi tantárgy magyarul tanítandó.

Mindhárom típusnál érvényben marad a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1797/1914 eln. sz. rendelete, amely a vallásoktatásban az anyanyelv használatát biztosítja.

A kisebbségi iskolák tantervének szabályozása

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 662.800/1925 sz. rendeletével részletesen szabályozta a kisebbségi iskolák tantervét a modern pedagógiai alapelvek figyelembevételével. A rendelet a földrajz és a történelem tanításával kapcsolatban külön útmutatásokat tartalmaz arról, hogy a tanulókkal a kisebbségek bevándorlásának előzményeit és okait, letelepedésük történetét is meg kell ismertetni.

A közalkalmazottak esetében a kisebbség nyelve használatának biztosítása

A 7500/1924 M.E. sz. rendelet szerint egy nyelvi kisebbség legalább 20%-os jelenléte esetén a kerületi bíróságokon és törvényszékeken, az állami és önkormányzati hatóságoknál a kinevezés útján betöltendő állásokra csak azokat nevezhetik ki, akik a megfelelő kisebbségi nyelvben jártasak. Azokra a hivatali posz-

tokra, amelyeket választással töltenek be, csak azokat jelölhetik, akik a fent említett nyelvi követelményeknek megfelelnek.

* * *

2. melléklet

A NÉMET KISEBBSÉG HELYZETE CSONKA-MAGYARORSZÁGON

(Részletes helyzetjelentés)

Területi megoszlás

A magyarországi németek száma a német nyelvű idegen állampolgárokkal együtt 551.211, tehát az összlakosság 6,9%-a. A németség szinte sehol sem alkot nagyobb zárt települési blokkot.

Több, mint 10.000 német lakik a következő törvényhatóságokban:

Megye/törvényhatósági jogú város	Összlakosság 1920-ban	Németek		Magyarok		Másnyelvűek		A magyarul beszélők százalékos aránya az összlakosságban
		Szám	%	Szám	%	Szám	%	
Pest megye	1.161.325	101.052	8,7	1.019.032	87,5	41.241	3,8	96,6
Baranya megye	240.043	89.671	37,4	131.900	54,9	18.472	17,7	80,2
Tolna megye	263.112	75.243	28,6	185.974	70,7	1.895	0,7	88,3
Budapest főv.	928.966	60.425	6,5	837.858	90,2	30.713	3,3	98,1
Bács-Bodrog megye	95.852	26.962	28,1	59.161	61,7	9.729	10,2	83,9
Veszprém megye	232.554	26.239	11,3	204.839	88,1	1.476	0,6	96,7
Fejér megye	223.198	25.531	11,4	190.212	85,3	8.455	3,3	95,9
Moson megye	51.696	20.723	40,1	27.604	53,5	3.369	6,4	77,3
Somogy megye	368.486	18.840	5,1	339.514	92,1	10.132	2,8	98,7
Sopron város	35.248	16.911	48,6	17.166	48,7	1.174	3,3	80,8
Komárom megye	110.935	13.514	12,2	92.619	83,6	4.805	4,2	95,1
Vas megye	267.810	12.384	4,6	246.046	91,9	9.380	3,5	96,7
Sopron megye	138.771	11.574	8,3	122.050	88,0	5.147	3,7	92,7

De még ezekben a törvényhatóságokban is, ahogy a fenti arányszámok mutatják, igen erősen keveredtek más nyelvűekkel, elsősorban magyarokkal.

Ez derül ki a községi nyelvstatisztikából is:

136.443 német (24,8%), az össznémetség $^1/_4$-e, olyan községekben lakik, amelyekben arányuk tehát nem éri el azt a mértéket, amely egy lakott helyen „proportion considérable"-nak [„jelentékeny arány"] tekinthető. Ez igen fontos körülmény, amit az objektív kutató nem hagyhat figyelmen kívül. Sőt a fennmaradó 414.768 német (akiknek a helyi arányszáma több mint 20%) másnyelvű néprészekkel keverten települ. Habár azon községek összlakosságában, ahol ez a 414.768 német él, a németek aránya 64,4%. Ez a 414.768 német 399 községre oszlik el, és mivel ezen községek összlakossága csupán 644.096 fő, így nyilvánvaló, hogy a német jellegű községek, vagy mindegyik, amelyikben németek is laknak, legnagyobb részt kislélekszámú települések.

Szociális rétegződés

A német lakosság foglalkozás szerint a következőképpen tagozódik:

1. Őstermelés	56,2%
2. Bányászat és kohászat	3,2%
3. Ipar	
a) önálló	9,5%
b) alkalmazott	13,0%
4. Kereskedelem és hitel	3,7%
5. Közlekedés	2,2%
6. Civil és egyházi közszolgálatban állók és szabad foglalkozásúak	2,7%
7. Fegyveres erő	1,1%
8. Különféle napszámosok	1,2%
9. Nyugdíjasok, tőkések	3,0%
10. Egyebek	1,5%
11. Cselédek	2,7%

Az adatokból világosan látszik, hogy a németek többsége őstermelő. Jelentős az arányszáma az iparban foglalkoztatottaknak; ezek nagyobb részben alkalmazottak és munkások. A többi hivatáscsoport képviselete csekélyebb. Az 1920. évi népszámlálás ide vonatkozó adatainak közelebbi vizsgálatakor kiderül, hogy az őstermelői csoportban az önálló, kis és közép egzisztenciák széles réteget képeznek, és hogy a kistulajdonosok 23,4%-os aránya jelentősen kedvezőbb, mint a magyarságé (15,7%). Már ez a két szám is megvilágítja azt a tényt, hogy itt a németség jobb gazdasági és szociális körülmények között él, mint a magyarság maga, főképp mivel ennek a németségnek kedvezőbb a gazdasági helyzete, mint az Alföldön élő magyarságé. Ez fontos tény, amelyet a magyarországi németség helyzetének megítélésekor teljes jelentőségének megfelelően kell mérlegelni.

Kulturális helyzet

A kulturális kérdések között a kisebbség szempontjából az iskolakérdés a legfontosabb. A világháborút követő nyugtalan idők az iskolakérdésben is forradalmi jellegű állapotokat hoztak létre. A német jellegű községek népiskoláiban a német tannyelvet a legkülönfélébb tantervek alkalmazásával vezették be. Ez pedagógiai szempontból is, de a németség általános, kulturális érdekeinek szempontjából is nagy nehézségeket okozott, nevezetesen:

a) a németül tanítani képes tanerő rendelkezésre álló száma ezt az igényt messzemenően nem fedezte,

b) nem álltak rendelkezésre megfelelő német tankönyvek.

Hogy ezen a siralmas helyzeten segítsen, a kormány mindenekelőtt a szükséges jogi alapokról kellett, hogy gondoskodjon. Ebben az új szabályozásban a magyarországi egyházak azon évszázados régi jogát maradéktalanul fenntartották, miszerint az egyházak, autonóm testületeik, az egyházközségek stb. minden

fokú iskoláit megtartják, és a tanítási nyelvet saját maguk szabadon határozhatják meg. Ezek jogilag mindig is nem magániskolák, hanem az állami tanintézményekhez hasonló fokú, minden vonatkozásban teljesen azonosan elbírált nyilvános iskolák. Hogy a kérdést közelebbről megvilágítsuk, emlékeztessünk itt arra a tényre, hogy Magyarországon a nyilvános intézmények a múlt század közepéig szinte kizárólag az egyes egyházak kezében voltak, és hogy a magyarországi egyházak ezt a domináló szerepüket a mai napig megtartották, – ellentétben a Nyugat-Európában szinte kizárólagos állami és községi tanítás irányát követő fejlődéssel. Az 1928–29-es tanévben 6.700 népiskolából 4.627 iskola (69,2%) felekezeti jellegű volt. (Az 1929–30-as tanév erre vonatkozó statisztikai adatai még felülvizsgálatra szorulnak). Ez a németek által lakott községekre is érvényes, amiből az következik, hogy a felekezeti népiskoláknak a magyarországi német népoktatásban nagyon nagy jelentőséget kell tulajdonítani. Éppen ez okból törekszik arra a kormány, hogy a németség jogos kulturális érdekei a felekezeti népiskolákban is teljes mértékben érvényre jussanak. Bár a felekezetek autonóm alkotmányai erre lehetőséget nyújtanak, a rendelkezési jog az egyházi hatóságokat illeti meg. Maga a kormány nem hozhat rendelkezéseket, mivel csak a legfelső felügyeleti jogot gyakorolja. Ennek megfelelően a kormány több ízben nyomatékosan felszólította az egyházi főhatóságokat, hogy a kisebbségi népiskolai igények kielégítését különleges gondoskodásuk tárgyává tegyék.

Ami az állami és községi népiskolákat illeti, ott a jogi szabályozás alapgondolata lényegében ugyanaz, mint ami az egyházak önkormányzatának is alapul szolgál, hogy ti. a részt vevő fizikai és jogi személyek (szülők és helyi iskolai és közigazgatási közösségek) szabad akaratnyilvánítása határozza meg, hogy a németek milyen mértékben kívánják érvényre juttatni anyanyelvüket a népiskolai oktatásban. (A szubjektív döntés ugyanezen alapgondolataira épül az 1922. május 15-i felső-sziléziai szerződés.) Az anyanyelv használatának mértéke szerint három típust hoztak létre. A három típus bevezetése az amúgy is tarka települési viszonyok, továbbá a németség részéről nyomatékosan kinyilvánított és még ma is meglévő kívánság szükségessé tették, hogy az államnyelv megfelelő megtanulásához már a népiskolában is meg legyen a lehetőség.

A német oktatásra jogosult községek adatai

Az 1920. évi népszámlálás adataiból következően 393 olyan község van, amelyekben a lakosság többsége német nyelvű, vagy amelyekben legalább 40 iskolaköteles korú (6–11 éves) német gyermek van. (Ezek a községek „igényjogosultnak" számítanak a németnyelvű népoktatásra vonatkozó határozatok értelmében.) Ezekben a községekben az iskolakötelesek teljes száma: 134.695

Ebből német	59.213	44,9%
magyar	70.583	52,4%
egyéb	4.899	3,6%
	134.695	100,0%
magyarul beszél	104.122	77,0%

Jellemző módon illusztrálják ezek az adatok a németség idegen nyelvű elemekkel erősen keveredett területi eloszlását, és az alábbi különböző típusú iskolákra vonatkozó adatok megvilágítására szolgálnak. (A magyar iskolakötelesek száma még ezekben a községekben is több, mint a németeké. De ezek a számok nem tartalmazzák Győr, Baja, Szeged és Budapest városok adatait, ahol számos idegen állampolgárságú német él. Ezen városok iskolaköteleseinek beszámításával a német oktatást igénybe vehető községekben a németek aránya csupán 25,4%, a magyarul beszélőké 87, 3%.)

Az iskolák száma, ahol a német tannyelv érvényre jut

Az 1929–30-as tanévben a német nyelvet 454 iskolában alkalmazták a tanításban, mégpedig az érintettek kívánságának megfelelően:

47	iskolában	az	„A"típus szerint
134	"	a	„B" „
273	"	a	„C" „

A magyarországi német népiskolaügy megítélésekor és annak az utóbbi tíz éves fejlődésekor továbbá figyelembe kell venni, hogy ez a fejlődés még nem zárult le. A német nyelv az oktatásban évről évre teret nyer, a „B" típusú iskolák száma növekszik, a „C" típusúaké csökken. A kétnyelvű „B" típus az, amelyik teljes mértékben tekintetbe veszi a nyelvi szempontokat, és amellett a németség számszerű arányai és különleges települési viszonyai által befolyásolt gazdasági és egyéb praktikus érdekeit is kielégíti. (Ez nem vonatkozik a számos kis szórványtelepülésre, ahol a „C" típus a gyakorlati élet követelményeihez leginkább alkalmasnak látszik.)

A 454 iskolából	41	állami
	19	községi
	315	római katolikus
	68	evangélikus
	6	református
	1	közös protestáns
	1	izraelita
	1	egyesületi
	2	magán

Ezek az adatok élesen megvilágítják a felekezeti iskolák domináns szerepét.

Az állam és a községek támogatásai a német kisebbségi iskolák számára

A magyar állam mindig is támogatta a nem állami iskolák fenntartóit, elsősorban a felekezeti iskolákéit, nagyon jelentős összegekkel. Ma is teljes mértékben eleget tesz minden ilyen kötelezettségének, úgyhogy az állami költségvetésből

megfelelő részt juttat az autonóm kisebbségi iskolák számára. A községek részéről ugyanezen alapelv érvényesül.

Az 1928–29-es tanévben a 454 német kisebbségi iskolából összesen 395 részesült állami támogatásban. A kapott

állami segély	1.433.724	pengő
községi segély	335.868	"
Összesen	1.769.592	pengő

Hangsúlyozni kell, hogy ezen állandó évi támogatásokon kívül, elsősorban az állam, de a községek is jelentős összegeket juttatnak a német iskoláknak az átmeneti kiadások fedezésére (iskolaépítkezések stb.).

A német kisebbségi iskolák teljes egyenjogúsága

A német kisebbségi iskoláknak nyújtott állami segély jelentős összege világosan mutatja, hogy Magyarországon nincs különbség a többségi nyelvű tanintézetek és olyanok között, amelyek egy kisebbségi nyelvet szolgálnak.

Névelemzés

A hírhedt névelemzés Magyarországon teljesen ismeretlen, és sohasem volt befolyásoló tényező sem közvetlen, sem közvetett úton a szülőkre a tekintetben, hogy gyermekeiket magyar iskolába küldjék.

Német tanítóképzés

A német oktatásra gyakorlatilag alkalmas tanszemélyzet híján a kormánynak a német kisebbség iskolaigényei kielégítésére irányuló minden törekvése csupán holt betű maradna. Ezért a német tanítóképzés érdekében két irányban folytat akciót:

a) Minden évben megrendezésre kerül átlagosan 70 résztvevővel egy nyári tanfolyam azon tanítók számára, akik már jelenleg is működnek németül tanító iskolákban. Ezen tanfolyamok célja, hogy a német oktatásban a pedagógiai és módszertani jártasság elsajátítását és gyakorlását megvalósítsa. Az eddig megrendezett 3 ilyen tanfolyamra az állam kereken 23.000 pengőt költött.

b) A német iskolák következő tanítói generációjának kinevelésére a kormány különös gondot fordít. A kormány rendelkezésére már évek óta 5 állami, 2 római katolikus és 1 evangélikus tanító-, tanítónőképző intézetben külön kurzusokon képeznek olyan tanítójelölteket, akik német iskolákra akarnak képesítést szerezni. A tanfolyamon résztvevők száma

1928/29-ben	176
1929/30-ban	182

Gondoskodás német tankönyvekről

A német iskolaigények kielégítésének elengedhetetlen feltétele és eszköze a megfelelő tankönyv. A kormány szorgalmazására nemcsak az állami és községi

iskoláknak, hanem a római katolikus és evangélikus iskoláknak is megfelelő tankönyveket készítettek. A német tankötelesek viszonylag alacsony számát tekintve a kormány a tankönyvakció céljaira jelentős támogatást (45.000 pengő) nyújtott, hogy a szülők számára a tankönyvek beszerzését mérsékeltebb áron tegye lehetővé.

A német nyelv a középiskolai oktatásban

A német nyelv a középiskolák minden fajtájában rendes kötelező tárgy, mégpedig valamennyi tanuló számára. A német kisebbség számára nem létezik külön német középiskola, ilyen felállítására egyáltalán nincs igény. Az érvényes jogi normák értelmében meg van a teljes lehetőség egy nem állami német tannyelvű középiskola megnyitásához. Ezen felül a kormány a 4800/1923 M.E. sz. rendelet értelmében gondoskodik a fennálló igényekhez mérten arról, hogy az általa kijelölendő polgári és középiskolákban a kisebbséghez tartozó diákok számára párhuzamos osztályokat hozzanak létre, ahol a tanítás részben vagy egészében a kisebbségi diákok nyelvén kell hogy folyjon. A németek részéről eddig erre vonatkozólag sem terjesztettek be formális kívánalmat.

Német gazdasági tanfolyam

Az állam Sopronban fiatal német parasztoknak német nyelvű gazdasági tanfolyamot tart fenn. E tanfolyam vezetője ezenkívül Sopron megye német községeiben 30–40 órában német mezőgazdasági tanfolyamokat szervez, amelyeken az ottani német gazdák nagy érdeklődéssel vesznek részt.

Összkép

A német népiskolai oktatás összképe annyiban foglalható össze, hogy a kormány kéz a kézben a magyar népiskolai oktatás autonóm testületeivel, minden erejével a német iskolaigények kielégítésén fáradozik. Ez a harmonikus együttműködés megfelel a magyar népiskolai oktatás történelmi fejlődésének, amelynek pregnáns eleme az egyházak kulturális önkormányzata. Az állam részére a nehézség az egyházak, mint iskolafenntartók autonómiájában áll fenn, amelyek — az állam legfelső felügyeleti jogától eltekintve — a rendelkezési jogot a kezükben tartják. Ez a fő ok, amiért a kisebbségi iskolarendelkezések végrehajtása a felekezeti iskolákban csak lassanként jut érvényre.

A német nyelv az egyházi életben

A németség hitvallás szerint következőképp oszlik meg:

Róm.kat.	448.049
Gör.kat.	292
Reform.	7.723
Evang.	75.229
Izr.	19.078
Egyéb	840
	551.211

A hívők nyelve az istentiszteletekkor teljes mértékben érvényre jut. Összesen 352 egyházközség van.

Ebből róm. kat.	274
evang.	70
reform.	8

Német egyesületi élet

A németek által lakott községekben számos kulturális ill. gazdasági jellegű egyesület működik, (olvasókörök, gazdakörök), amelyekben a tagok zavartalanul használhatják anyanyelvüket. Ezen helyi egyesületek mellett 6 éve élénk tevékenységet fejt ki a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület az ország minden területén, ahol németek élnek. Tagjainak száma 25.375, fiókszervezeteié 154. Az állam az egyesületet 12.000 pengős évi támogatásban részesíti.

A németség helyzete a polgári és a politikai jogok tekintetében

A németség a legteljesebb polgári és politikai egyenlőséget élvezi. A közhivatalok elnyerése — ahogy a múltban, úgy jelenleg is — teljesen független az anyanyelvtől. A sajtó tekintetében is teljes mértékű az egyenjogúság.

Némely oldalról úgy vélik, hogy a magyarországi németségnek számarányához mérten (6%) megfelelő számú német képviselővel kellene rendelkeznie a magyar parlamentben. Ezt politikai sérelemként állítják be, és a kormány számlájára írják, ami így nem igaz. Ez egészen téves elképzelés. Attól eltekintve, hogy a magyar parlamentbe számos német nyelvű és származású képviselőt választottak, és hogy a kérdést nem szabadna ilyen mechanikusan megítélni, akkor lenne az állításnak valóságmagva, ha a kormány valaha is akadályozta volna egy külön német párt alakulását. Ilyenfajta állítás teljesen légből kapott volna. Azért, hogy a magyarországi németség a helyi és parlamenti választásokon is különböző, más mint népi hovatartozás szempontjából alakult politikai párthoz csatlakozik, a kormány nem tehető felelőssé. Ez a körülmény a német kisebbség és az egyéb lakosság harmonikus viszonyának eredménye, és azzal az Európában szinte egyedülálló helyzettel magyarázható, hogy a németség megtalálja politikai érdekeinek védelmét a nem nemzetiségek szerint tagozódó országos és helyi pártoknál. Ennek megfelelően a német választókerületek nagyon gyakran olyan német nyelvű jelölteket választanak, akik világnézetüknek megfelelően az ország különböző pártirányzataihoz csatlakoznak. Így Bleyer Jakab, a németmagyarok (Deutschungarn) egyik vezetője, annak a jelenlegi kormányt támogató többségi pártnak a tagja, amelyhez más német képviselők is tartoznak. Megint mások a keresztényszociális párt, a szociáldemokrata frakció stb. mellé álltak.

Hogy Magyarországon nincs külön német kisebbségi párt, egyidejűleg közvetett bizonyíték arra, hogy a magyarországi németek sorsukkal elégedettek. A kisebbségek általában elnyomatottságuk esetén látnak indokot külön politikai párt alapítására. Ahol nem ez az eset, egy ilyen párt alapítását feleslegesnek tartják.

A németek gazdasági helyzete

A németek szociális tagozódásáról közölt adatoknál már említettük, hogy a magyarországi német nép — eltekintve a világgazdaság remélhetőleg átmeneti általános krízisének hatásaitól — nálunk viszonylag nagyon kedvező gazdasági körülmények között él. Ezt az örvendetes tényt részben a németség munkaszerető rátermettségére és takarékosságára kell visszavezetni, de nagyon fontos és jelentős tényező az a nyílt politika, amelyben Magyarország a kisebbségeit mindig is részesítette és ma is részesíti.

E politika alapelve a teljesen azonos bánásmód az állam valamennyi polgárával szemben, az anyanyelvre vagy vallásra való minden tekintet nélkül. Ez az alapelv a jogalkotásban és a gyakorlati gazdasági életben is abszolút következetességgel maradéktalanul érvényre jut. Nincs a gazdasági életnek egyetlen ága sem, ahol a németséget vagy más kisebbségeket a lakosság többi részénél kedvezőtlenebbül kezelné. A forradalom után megvalósított földreform folyamán a német anyanyelvű polgárok mind a kisajátítás mind a földjuttatás tekintetében is teljesen azonos elbánásban részesültek a többi polgárral. Magyarországon az a rendszer, amely a kisebbségekkel szemben más adópolitikát követ, mint a többségi népességgel szemben, teljesen ismeretlen. Magyarország nem alkalmaz más, hátrányosan megkülönböztető vasúti díjakat a kisebbségek által lakott vidékeken. A mezőgazdaság támogatását célzó különböző állami akciók (az állattenyésztés nemesítése, tejtermelési- és műtrágyaakciók, olcsóbb mezőgazdasági hitel stb.) nem ismernek különbséget állampolgár és állampolgár között. A legutóbbi években a magyar kormány 16 népotthon létesítését tette lehetővé a német községekben jelentős anyagi támogatás juttatásával. A különböző állami engedélyek megadása nemzetiségi szempontokból teljesen függetlenül történik. Ahogy a háború előtti időkben, ma sem ismeri Magyarország a kisebbségi mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi hitelvállalkozások erőszakos „nacionalizálásának" rendszerét; más területeken is ismeretlen Magyarországon a kisebbségi vállalkozásokkal szembeni hátrányos bánásmód. Az azonos elbánás gazdaságpolitikája a kisebbségek gazdasági boldogulásának legerősebb támpillére, s megmaradásuknak és felemelkedésüknek elengedhetetlen garanciája.

A teljes polgári és politikai jogegyenlőség, a tökéletesen azonos bánásmód a gazdasági élet minden területén, a magyarországi kisebbségek körében olyan állapotot hozott létre és tart fenn, amely a legjellegzetesebb módon negatívan írható körül: A közép-európai utódállamokban uralkodó állapotokkal ellentétben a magyarországi kisebbségek, így a németség sem érzi magát másodosztályú állampolgárnak.

Igen sajnálatos, hogy a német közvélemény egy része a magyar kisebbségpolitikának ezt a nagyon jelentős aktívumát többnyire csendes hallgatással figyelmen kívül hagyja. Enélkül sem a németség mostani helyzetét nem lehet megérteni és helyesen megítélni, sem azt a történelmi tényt megmagyarázni, hogy miért tartott ki hűségesen és szilárdan a magyarországi németség magyar testvérei oldalán akkor is — utoljára 1848/49-ben —, amikor szabadságát és függetlenségét egy német jellegű hatalom ellen kellett megvédenie.

A magyarországi német kisebbség helyzetének megítélésekor sajnálatos módon nagyon sok esetben teljesen elmarad annak az általános tendenciának az elismerése és megfelelő értékelése, hogy mialatt az utódállamokban a kisebbségek évszázadokon át kivívott és megszerzett gazdasági erőforrásai a céltudatos romboló politika következtében lassanként teljesen kimerülnek, Magyarországon ugyanakkor a kisebbségi élet minden területén egy mindig felfelé törekvő, a magyar állam által lojálisan támogatott és ösztönzött gazdasági építőmunka megy végbe!

Végkövetkeztetések

A történelmi előzményekből eredő adottságok és a mindenkori magyar kormányok politikája következtében a magyarság és a magyarországi németség között sohasem álltak fenn ellentétek. A németség lelkileg, érzelmileg és társadalmilag is szorosan egybefonódott a magyar többséggel. A németség hazafias érzülete a magyar nemzeti álláspontról maradéktalanul kielégítő volt, és ma is az. A németmagyarok (Deutschungarn) érzelmi beállítottsága a Svájcban élő németekre emlékeztet: teljes feloldódás a hazához tartozásban. A németeknek ezt a feltétlen, őszinte patriotizmusát a magyarság belső rokonszenvvel viszonozta, amely minden soviniszta hangulatot csírájában elfojtott. Ez a patriotizmus volt az, amely a magyarországi németséget arra késztette, hogy politikailag és társadalmilag a magyar többséggel vállvetve haladjon a háború előtti időkben, amikor a többi kisebbség egyike-másika — így nevezetesen a románok és a szerbek — a magyar államgondolattól idegenkedve, romboló, centrifugális célokat követtek, és a magyar állam szétesésének útját igyekeztek egyengetni. A magyarországi német nép ösztönszerűen megértette a helyzetet, tudja jól, hogy érdekei a Duna-medencében a magyar államon belül vannak a legjobban biztosítva. Ezért ragaszkodott szilárdan a magyar többségi néphez, és ápolta vele a magyar államgondolatot. És ezért mondtak le a magyarországi németek arról, hogy egy — a magyartól hermetikusan elzárkózó — német külön kultúra kiépítésére törekedjenek.

Mindezek a tények egyidejűleg bizonyítják, hogy az egyes kisebbségek helyzetét nem szabad mechanikusan felállított szempontok szerint megítélni, és hogy ilyen módon a politikai célkitűzés is helytelen kell hogy legyen. Csak az organikus szemléletmód képes helyes ítéletet és helyes végkövetkeztetéseket hozni. A német kisebbség érdekeit éppúgy, mint az össznémetséget nézetünk szerint csak olyan politika szolgálhatja, amely a dolgok fejlődésmenetét, a múltat és a jelent a jövő lehetőségeivel képes szerves összhangba hozni. Teljes őszinteséggel meg kell említeni, hogy e tekintetben egyes politikai és társadalmi tényezők, amelyek külföldiek, rossz vágányra futottak. Mi elsősorban és különösen azokra a társadalmi és részben egyházi szervezetekre gondolunk, amelyek a világháború befejeződése után a birodalmon és Ausztrián kívüli németek ügyét nagy buzgalommal vállalták fel. Ezek az egyesületek, amelyek tevékenysége — ha jól vagyunk értesülve — csak csekélyebb mértékben terjed ki az Amerikában élő sok millió németre, az utóbbi években a dunai-németek sorsára fordítottak különös figyelmet. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ezen egyesületek munkamódszerei az utódállamokban éppúgy, mint a mai Magyarországon, szinte egyáltalán nem veszik figyelembe a

tényleges adottságokat. Az utódállamokban lévő helyzettel más helyen foglalkozunk. Ami a maradék Magyarországot illeti, itt olyan törekvések jutnak érvényre az említett külföldi szervezetek részéről, amelyek alkalmasak megzavarni a magyarországi németek békés viszonyát a magyar többséghez. Az alkalmazott eszközök különbözőek.

Évek óta látogatják német diákok a magyarországi sváb községeket, állítólag mint utazók, turisták. Ilyen látogatások alkalmával hallani néhány tapintatlan megjegyzést: a német kultúra, a németség kultúrmissziója, a magyarországi németek összetartozása a német kultúrnemzettel, mindig és mindig egy félreismerhetetlenül a magyarság ellen irányított ellenséges éllel hangsúlyozódik. Nem hallgatható el, hogy egyes emisszáriusok magyarázataikban a németek nagy kultúrmunkáját és kulturális feladataikat — el kell ismerni: rossz szándékok nélkül, teljesen tudatlanul — kevéssé szerencsés formában tárgyalják.

Hogy a félreértést elkerüljük: a német kultúra nagyságát, a német nép nagy misszióját Közép- és Kelet-Európa szellemi életében minden magyar fenntartás nélkül elismeri. De azok a nagyhangú frázisok, amelyek olyan gyakran olvashatók a német külföldi szervezetek különböző kiadványaiban, az egyszerű, sváb falusi lakosságot logikus módon és természetszerűleg teljesen helytelen elképzelésre viszik a német és magyar kultúra viszonyáról. Mert hová vezetnek az ilyen frázisok? Mik a következményei az ilyen fennhéjázó, a magyar kultúrát hallgatólagosan lenéző megnyilatkozásoknak? Elidegenedés a magyarságtól, igen gyakran a magyar államgondolattól is. Képes-e megérezni az egyszerű sváb gazda a finom különbséget, ami a magyar állampolgárság és a német kultúrnemzethez való kizárólagos tartozás között áll fenn? Zavaró befolyást gyakorol a magyarországi németek magyarsághoz való viszonyára az un. tanulmányi támogatás (ösztöndíj) akció, amit az ismert külföldi szervezetek látnak el. Magától érthetően nem vagyunk abban a helyzetben, hogy konkrét bizonyítékokat mutassunk be, és ezért nem is akarjuk állítani, hogy a sváb hallgatók, akik ilyen német ösztöndíjakat élveznek, a birodalmi tartózkodásuk alatt magyarellenes szellemben nevelkednek. De egy biztos, és az ilyen hazatért sváb fiatalok viselkedéséből megállapítható: egy ilyen fiatal kevéssé megértő azon reálpolitikai tény iránt, hogy a dunai-németek érdekei azonosak a Duna-medencében államalkotó magyar népével. Ezen fiataloknak, akik még erősen kötődnek a politikai gondolkodás fiatalosan friss Sturm und Drang periódusához, hiányzik a reálpolitikai iskolázottság, amely ráébresztené őket, hogy a kisebbségi kérdés megoldásában való közreműködés gazdag élettapasztalatokat és egészen különleges körültekintést és hajlékonyságot követel meg.

Attól kell tartani, hogy ezek a fiatal emberek még saját népük szempontjából sem segítően és előmozdítóan, sokkal inkább zavaróan fognak részt venni a kisebbségi akciókban. Ez annál is inkább így van, mivel a birodalmi német nacionalista sajtóorgánumok, amelyek ezeknek a fiataloknak állandó olvasmányai, a dunai-németek kérdésében a magyarságról és a magyar államról gyakran igazságtalan, helytállóságuk tekintetében kevéssé ellenőrzött híreket hoznak.

A sajtó kérdése azok közé tartozik, amelyeket ugyancsak tisztázni kell. Az elmúlt évtizedek alatt a jobboldali német lapokban számos cikk és közlemény jelent meg a régi Magyarország nemzetiségpolitikájáról, ahogy a Csonka-Magyar-

országon élő németség helyzetéről is. Ezek a közlemények, amelyek a Duna-medencei valóságos tényállás és viszonyok hiányos ismeretét mutatják, a magyar problémát olyan beállításban tárgyalták, amelyet a kisantant, elsősorban azonban a cseh sajtó használt ki nem kevés sikerrel az európai revíziós politika, s így az össznémet politikai érdekek kárára is.

Szükségtelen annak kifejtése, hogy a német nacionalista sajtó ezen eljárása nemcsak a maradék Magyarország magyar lakosságának körében, hanem az egész magyarságban (Ungartum) erős rosszallásra talált. A magyarság érthető módon csodálkozik azon, hogy míg a magyar kérdést a birodalmi német sajtó egy része gyakran egészen igazságtalan hangnemben és hamis, téves beállításban tárgyalja, ugyanezek a német sajtóorgánumok elmulasztják az un. utódállamok viselkedését helyes megvilágításba helyezni: a németek elleni politikai és gazdasági megsemmisítő harcnak megfelelő figyelmet szentelni.

Hogy a Németországban tanult sváb ösztöndíjasok egészen különös elképzelésekkel és ideákkal tértek haza, és hogy a német sajtó egy része a „Magyarország" kérdéskomplexumot illetően egészen rossz nyomon halad, az különösen jellemző módon tűnik ki a Mühl-esetből, amely a birodalmi német sajtót legújabban egy teljesen megfoghatatlan izgalmi állapotba hozta. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenysége, ahogy ezt Bleyer Jakab ismételten elmagyarázta, eddig éppen Tolna megyében könyvelheti el a legtöbb sikert, ahol a Mühl-eset történt. Eddig az esetig ott egyetlen egy komoly félreértés sem volt a magyarok és a svábok között, amely említésre méltó lenne. Most két éve, hogy gyakorló orvosként letelepedett ott dr. Mühl az említett megye Bonyhád községében. A német egylet helyi csoportjában élénk tevékenységet fejtett ki. Fellépése kevéssé volt tapintatos és szerény, így némely megnyilatkozása nem olyan természetű volt, amely a német-magyar baráti viszonyt elmélyítené. A magyarság körében ebből az okból lassanként bizonyos antipátia keletkezett vele szemben, ami végül egy dr. Mühltől kiinduló tettlegességgé fajult, és egy becsületbírósági eljárás lett a következménye. Dr. Mühlt a becsületbíróság elégtételre alkalmatlannak nyilvánította, kétségtelenül olyan okokból, amelyek a német kisebbségi kérdéssel semmiféle formális összefüggésben nincsenek. A magyarországi németség egy orgánuma, a „Sonntagsblatt", nem egészen kifogástalan módon ismertette az esetet. A német külföldi sajtó azonban az egész esetet úgy állította be, mintha Magyarországon mindennapos lenne mindazon személyek céltudatos és tervszerű üldözése, akik a német kisebbség érdekeiért kiállnak, és mintha a magyar kormány a magyar társadalmi körök ezen viselkedését jóindulatú semlegességgel jóváhagyná. Az erdélyi szászok ősi közösségi vagyonának kisajátítása, a sok kiáltó igazságtalanság és jogsértés, amely Jugoszláviában történik a németséggel, sohasem élvez megközelítőleg sem hasonló publicitást, mint a Mühl-eset.

Miről is volt szó tulajdonképpen? Egy politikailag éretlen, kevés tapintattal megáldott fiatal orvos belekeveredik egy becsületügyi eljárásba, amelynek alapjául egy teljesen magánjellegű, személyes ügy szolgál. Ez a fiatal férfi véletlenül a német kisebbségi problémával is foglalkozik. Véletlenül buzgó munkát fejt ki lakhelye német egyesületi életében, anélkül, hogy ezen tevékenysége miatt valamelyik állami vagy önkormányzati hatóság részéről közvetve vagy közvetlen módon

csak a legkevésbé is zaklatnák. Ez az egész kérdés lényege. Hogy kisebbségpolitikai tevékenységét társadalmi részről bizonyos kritika érte, azért ésszerűen nem vonhatók felelősségre a hatóságok. Hiszen azok — sajátosságukból adódóan a köznyugalom és rend, a társadalmi béke megőrzői lévén — minden esetben arra törekszenek, hogy az esetleges társadalmi ellentéteket — amennyiben hatalmukban áll — lehetőség szerint elsimítsák. Nem szabad csodálkozni azon, hogy a magyar társadalom, az efajta esetek ilyen kezelését látva a német sajtó részéről, a német-magyar barátság iránti szimpátiájában nem nagyon érzi magát megerősítve. Kiváltképp azért, mert a magyarok, némelyek közöttük saját fájdalmas tapasztalatból, nagyon jól értesültek a számtalan zaklatásról, amelyeket az utódállamok hatóságai azon személyekkel szemben alkalmaznak, akiknek a társadalmi tevékenysége nekik nem tetsző.

Nehezen hallgatható el, hogy a maradék Magyarország társadalmi körei a magyarországi német kisebbségi kérdés oly gyakori igazságtalan megítélését növekvő nyugtalansággal és bizonyos izgatottsággal érzékelik. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyarság még élénken emlékezik a Habsburg-ház egyes uralkodóinak germanizáló törekvéseire; hogy még nem olyan távoliak azok az idők, amikor a magyar hadseregnek csak egy kisebb része kapta meg nagy üggyel-bajjal a magyar vezényleti nyelvet. A magyar kormány mindent elkövet, hogy csitítsa ezt az idegességet. De nagy nehézségeket kell legyőznie, főképp mivel egyes — el kell ismerni: nem hivatalos és nem mérvadó — német körök azon felfogást vallják, hogy a magyarság sorsa az eltűnés a nagynémet érdekszférában.

Hogy mily élénken reagál a magyar társadalom az ilyen rohamokra — nyilvánvalóan a magyar probléma német részről kevéssé szerencsés felfogása következtében, — arra jellemző, hogy felhívták a kormány figyelmét Wilhelm Gross úr (egyike a német iskolaegylet alapítóinak) - egy nemrégiben megjelent cikkére. Ez az írás iskolapéldája annak, hogyan nem szabad kezelni — német érdekből — a dunai-németek problémáját: „A teljesen német emberekhez tartozik az észak- és délnémeteken kívül az Ostmark [Ausztria] németje is, az ő lágyabb, melegebb érzelmű lényével. De fontos ő a külpolitikai feladatok számára is, amelyek az Anschluss révén nyílnak meg. Az ausztriai németség azonban sajátos jellege folytán arra is hivatottnak látszik, hogy a népeknek, amelyek a mi kultúrkörünkhöz csatlakoznak — és ezek mindenek ellenére még ma is szomszédaink keleten — megkönnyítsék az átmenetet az új, számukra szokatlan formákba." Így hangsúlyozta ezt teljes joggal a németmagyar költő, Adam Müller-Guttenbrunn, „A német munka dicsőségcsarnoka az Osztrák-Magyar Monarchiában" (Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österreichisch-ungarischen Monarchie) című munkájában. Itt dél-keleten [im Südosten] van meg az adott talaj népességtöbbletünk — kézi- és szellemi munkások — és iparunk vállakozószelleme számára.

„Németek keletre!" — figyelmeztet fáradhatatlanul egy másik hűséges Ekkehard-ja a német népnek, a kárpátnémetek előharcosa, R.F. Kaindl, történelemkutatóként is: — jövőnk mindenekelőtt ott van, ahol koloniális talajon, mint ahogy a birodalomban a vezető állam, Poroszország, úgy még ő előtte is a másik német nagyhatalom, Ausztria, az osztrák császárállam nőtt ki, évszázadokra államfőt adva az egész német birodalomnak.

Ami minket az új birodalomban az állami szétválasztottságra kényszerít, — a két nagyhatalom meghasonlottsága és az idegen vér az egyikben, — többé nem akadály az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségének felbomlása óta. Német-Ausztria [Deutschösterreich] tud és akar is beilleszkedni a Német Birodalomba, ahogy a többi tagállam is. És Német-Ausztrián keresztül vezet a dunai-út dél-keletre, új német tettekhez!"

Gross úr ezen gondolatmenete nem igényel kommentárt!

Magyar társadalmi körökben, sőt kormánykörökben is nehezen fogható fel, milyen célt szolgálna a magyarországi németség fáradságos egybefogása egy külön, magában álló és a magyarságtól elzárt népközösségben. Német népi öntudatukat nem vesztették el a magyarországi németek, ettől az öntudatuktól megfosztani őket sem a magyar társadalomnak, sem a kormánynak nem jut eszébe.

Nemzetközi és államközi szervezetekben is gyakran találkozni magyarellenes áramlatokkal és tendenciákkal. A legközelebbi múltból egy példa az Egyházak Barátsági Munkájának Világszövetsége (Weltbund für die Freundschaftsarbeit der Kirchen) legutóbbi szeptemberi ülése Graz-ban. A cseh küldött ott a magyarokat indulatos beszédében támadta. Egyes német résztvevők — közöttük a Gustav Adolf Egyesület tagjai — támogatták őt ebben, szomorúan példaszerű módon, ahelyett, hogy a csehszlovákiai német kisebbség panaszaira gondoltak volna. Gyönyörködtető kép a francia küldöttek számára!

Általánosságban és összefoglalóan megállapítható, hogy a különböző egyesülések és szerveik, amelyek a külföldi németség problémájával foglalkoznak, ahogy a sajtóorgánumok is, amelyek befolyásuk alatt állnak, a dunai-németek kérdését egészen mechanikus szempontból tárgyalják. Ezt a kérdéskomplexumot egész egyszerűen kiemelik abból a történelmi háttérből, amelyből a mai németség a Duna-medencébe egyenesen belenőve él; történelmi talaj ez, amelyen a németek és a magyarok népi élete egymással szorosan és sokszorosan egybe van gyökerezve. E történelmi adottságot tekintve egészen megfoghatatlan, hogyan és miért irányul újra és újra olyan élesen a magyarság ellen ezeknek a külföldi német akcióknak és sajtóiknak az éle. A történelmi-politikai gondolkodás nagy hiányáról tanúskodik, hogy a régi Magyarország viszonyait nem az akkoriban uralkodó politikai eszmék szempontjából ítélik meg, sokkal inkább a kisebbségvédelem mai nemzetközi rendszere szolgáltatja az alapot a múltba történő, történelmietlenül kritikus visszapillantáshoz.

A magyar kormány azt akarja láttatni — s ebben a viszonyok pontos ismeretére támaszkodik közvetlen közelről —, hogy minden az imént röviden tárgyalt vonatkozásban átfogó változást kell elérni. Mégpedig a célból, hogy a magyarok és németek közti testvéri kapcsolat zavartalanul és korlátlanul megőrződjön, és hogy a német kisebbség minden kulturális intézményének kiépítését zavartalan békében megvalósíthassa, amelyeket népi karakterének megóvásához és népi érdekeinek előmozdításához szükségesnek ítél. Itt — mondhatni — egy kisebbségpolitikai-pszichológiai problémáról van szó, amely minden oldalt kielégítő módon oldható meg, ha bizonyos zavaró jelenségeket alkalmas előkészületek révén kikapcsolnak. A magyar kormánynak az a szándéka — és képesnek is érzi magát erre —, hogy az iskolakérdést, mint a német kisebbség minden más problémáját

is, azok vezető férfiaival harmóniában, belátható időn belül, kielégítő megoldásra viszi, feltéve, hogy az imént említett változásokon kívül is gondoskodnak arról, hogy a zavaró tendenciák és gátolások, a kívülről történő minden beavatkozás abbamarad, és a kérdések szabályozását ránk hagyják. Mert még a biztosan jóindulatú, jó szándékú törekvés is, amely a fennálló viszonyok közelebbi ismeretének hiányában helytelen, gyakran felesleges, nemritkán kevéssé tapintatos módon a magyarországi németség sorsát kívülről igyekszik vezetni és irányítani, az ország közvéleményében kedvetlenséget, bizalmatlanságot, sőt a kormány törekvései, a kisebbségi jogok kiépítése ellen reakciót vált ki.

Sőt Magyarország közvéleménye attól tart, hogy ezeknek a kisebbségi jogoknak a kiépítése csak arra lesz alkalmas — az intézmények felállítása révén, amelyekben a magyarországi németség a népiségét megszervezhetné, és az ország többségétől elkülönülhetne —, hogy elmélyítse azt a lelki szakadékot, amely a magyarok és németek között korábban sohasem létezett, és csak a világháború óta mesterségesen kívülről hoztak be az országba.

És valóban, ha nem gondoskodnánk szigorúan arról, hogy a magyar közvélemény könnyen magyarázható érzékenységét kíméljék, és hogy kerüljék mindazt, amit illetéktelen beavatkozásként is fel lehetne fogni, úgy attól kell tartani, hogy a kisebbségi rendelkezések energikus végrehajtása — bármennyire is szükségesnek tartja ezeket a magyar kormány — nemhogy megnyugvást hozhatna, hanem ellenkezőleg: az ország többségi közvéleményének ma még látens és passzív ellenállását nyílt ellenszegüléssé szíthatná. Ez természetesen csak a kölcsönös ellentétek elmélyüléséhez és a kölcsönös érdekek károsodásához vezetne.

Ellenkező esetben viszont az várható, hogy az autonóm testületek, egyházak, megyék stb. passzív ellenállása, — ami kétségtelenül megfigyelhető, és ami az említett félelmekből és felkeltett bizalmatlanságból táplálkozik, — abban a pillanatban megszűnik, amikor a magyar közvélemény megnyugodhat afelől, hogy nem rejtőznek további politikai célok a német kisebbségi szervezetek kiépítése iránti követelések mögött, hogy az ország németjei magyar hazafias érzésének gyengülését, egy idegen állam érdekében az országgal szembeni állampolgári kötelességtudat gyengülését nem célozzák, hanem ellenkezőleg, azért hívták életre ezeket, hogy a testvéri egyetértést a többségi és a kisebbségi nép között elmélyítsék, s az állam és annak teljesítményei megbecsülését ezekben a — lélekben a kisebbséghez tartozó — állampolgárokban növeljék.

(Dokumentumközlésünk II. részét a következő — 20. századdal foglalkozó — számunkban közöljük. – *Századok szerk.*)

Polyák Péter

A „KELETI ÉLETTÉR" HITLERI GERMANIZÁLÁSA

1. A keleti háború jellege és célja

Adolf Hitler 1941. június 22-én megkezdte világtörténelmi küldetésének megvalósítását, a Szovjetunió totális szétzúzását, azzal a céllal, hogy megszervezze a németek és germán rokonnépei számára azt az európai gyarmatot, a sokat emlegetett „keleti életteret", melynek szinte korlátlan kiterjedésével és gazdagságával kellett volna biztosítania a *Nagygermán Birodalom* ezeréves fennállását.

Hitler keleti élettérháborújában alapvetően négy motívum kapcsolódott össze: 1. a Birodalom túlnépesedésének levezetése érdekében Németországgal földrajzilag közvetlenül szomszédos gyarmati terület elnyerése német-germán telepesek számára Oroszország legtermékenyebb európai részein ill. olyan területeken, melyeket Hitler nagyhatalmi-stratégiai okok miatt fontosnak tartott; 2. a helyi őslakos szlávság alávetése német vezetésű *birodalmi biztosságok* keretében, melyek feladata az alávetett tömegek igazgatása, munkaerejének teljes kizsákmányolása, szigorú engedelmességre való nevelése és szellemi visszafejlesztése lett volna; 3. a német vezetésű európai kontinentális nagytérség blokádbiztos gazdasági önellátásának és hadászati védhetőségének kiteljesítése, melyhez a keleti élettérnek kellett nyersanyag- és élelmiszerbázisként szolgálnia, egyrészt annak érdekében, hogy a Német Birodalom nemcsak az aktuális, angolszász hatalmak ellen folytatott háborúját, hanem összes jövőbeli (világ)háborúit is sikerrel vívhassa meg, másrészt azért, hogy biztosítsa a német világhatalom területi alapját; 4. a Szovjetunió „zsidó-bolsevik" vezető rétegének fizikai kiirtása, 1942-től kiterjesztve ezt a teljes európai zsidóságra is.

Hogy Hitler az európai szovjet-orosz területek mekkora kiterjedésű részét, és főleg milyen módon akarta meghódítani, az a hadműveleti tervezés folyamán derült ki. Hitler az 1940. december 5-i katonai tanácskozáson és az ott elhangzottak alapján megfogalmazott december 18-i 21. hadműveleti utasítás szerint azt a feladatot szabta a Wehrmacht számára, hogy még a Dnyeper-Dvina folyamvonal előtt semmisítse meg a szovjet seregek zömét, majd koncentrált páncélos és gépesített egységekkel foglalja el Leningrádot, Moszkvát és a Donyec-medencét. E terv abban a biztos elvárásban született, hogy a szovjet csapatok a hadműveletek első fázisában történő szétverésével a bolsevik állam is automatikusan összeomlik, ami a további szervezett ellenállás megszünését valamint a politikai és gazdasági központok könnyű elfoglalását eredményezi. Hitler végcélként (pontos határvonal megállapítása nélkül) az Archangelszk-Volga-vonal elérését szabta feladatul, biztosra véve, hogy csapatainak addigra már csak olyan csekély ellenállásra kell szá-

mítaniuk, hogy azt könnyedén az Urál mögé szoríthatják. Később, dokumentálhatóan először 1941. július 5/6-án, már csak általánosságban az Urál eléréséről beszélt. Hitler ezenkívül egy 1941 őszén végrehajtandó déli irányú részhadművelet keretében a kaukázusontúli olajmezőket is birtokba akarta venni.[1]

Hitler számára a keleti háború egészen mást jelentett, mint a politikai és hadászati szempontból hagyományosnak tekinthető 1940-es nyugati hadjárat, mivel ennek a „világnézeti megsemmisítő háborúnak" a szovjet-orosz államiság teljes eltörlése, a fajilag „alsóbbrendű" és világnézetileg halálos ellenségnek tekintett „zsidó-bolsevik" vezető réteg kiirtása és a meghódított területek szlávságának teljes alávetése volt a célja, aminek következtében a biztosra vett német győzelem után egyszerűen nem is létezhetett volna olyan szerződéses partner, akivel — ha Hitler akarta volna egyáltalán — békét lehetett volna kötni a németek diktálta feltételek vagy valamilyen területi kiegyezés alapján.

A jövőbeli kelet-európai német gyarmat kiterjedésére vonatkozóan Hitler számos alkalommal megjegyezte, hogy a Birodalomnak nem lesz pontosan megállapított keleti határvonala, hanem az ott fog húzódni, ahol a leendő germán telepesek legkeletibb lakóövezeteit létrehozzák. Hitler hadiromantikus víziója szerint az ott letelepített germán katonaparaszti közösségeknek kellett volna a környéken állomásoztatott német megszálló erőkkel karöltve permanens létharcban az időnként az Urálon túlról be-betörő orosz népmaradványokkal szemben új otthonukat és a német kontinentális nagytérséget megvédeni.

2. A keleti német közigazgatás terve és a szovjet-orosz városok sorsa

Hitler az orosz területek gyarmati jellegű közigazgatását Alfred Rosenbergre bízta, akit 1941. július 17-én a „megszállt keleti területek birodalmi miniszterévé" nevezett ki. Rosenberg feladatául szabta a megalapítandó, nagy területi kiterjedésű birodalmi biztosságok (*Reichskommissariate*) politikai felügyeletét, melyek közül Hitler kettőt már egészen hamar megalapított: az *Ostland Birodalmi Biztosságot* (a balti államok és Fehéroroszország tulnyomó része) július 17-én, az *Ukrajna Birodalmi Biztosságot* pedig 1941. augusztus 20-án. A biztosságok főkerületekre (*Generalbezirke*), ezek pedig körzetekre (*Kreisgebiete*) oszlottak. A birodalmi biztosságok és a főkerületek élén a Führer által kinevezett birodalmi biztosok (*Reichskommissare*) ill. főbiztosok (*Generalkommissare*), a körzetek élén a Rosenberg által kinevezett területi biztosok (*Gebietskommissare*) álltak. Az *Ostland Birodalmi Biztosság* vezetője Heinrich Lohse birodalmi biztos lett, akinek székhelyét Hitler Rigában állapította meg. *Ukrajna Birodalmi Biztosság* vezetőjévé Hitler Erich Koch-ot nevezte ki Rovno székhellyel.[2] A két biztosság közigazgatási határai az 1941-es keleti előrenyomulással párhuzamosan, a harctéri terü-

[1] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945. 4 Bände in jeweils 2 Halbbänden. Frankfurt am Main, 1962–1965, I. köt. 981–982. (a továbbiakban: KTB OKW); 21. hadműveleti utasítás, 1941. 12. 18., és Hitler 1941. 7. 23-i kiegészítő parancsa, In: Hubatsch, Walther (Hrsg.): Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945. Koblenz, 1983, 84–88., 142–144.; Jochmann, Werner (Hrsg.): Adolf Hitler. Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. München, 2000, 39.

[2] Hitler 1941. 7. 17-i és 1941. 8. 20-i rendeletei, In: *Moll, Martin (Hrsg.):* Führer-Erlasse 1939–1945. München, 1997, 186–190., 195.

letek kiválásával alakultak ki az év végére. Hitler Rosenberg javaslatára további két birodalmi biztosság megalakítását helyezte kilátásba: az egyik a *Oroszországi Birodalmi Biztosság*, a másik a *Kaukázusi Birodalmi Biztosság* lett volna; ezek a hadihelyzet alakulása miatt nem jöhettek létre.[3]

Bár a Kaukázus térségének jövőbeli közigazgatási kereteiről Hitler még nem hozott konkrét döntést, Heinrich Himmler birodalmi SS-vezető egy Hitlerrel folytatott megbeszélése után írt levele (1942. július 17.) szerint már gondolkodott e területek jövőjéről is. Himmler arról tudósított, hogy a Führer szerint e térségét nem szabad látványosan a német hatalmi szférába bevonni, ezért egyelőre csak az olajlelőhelyeket és az ottani határokat tartotta szükségesnek katonailag biztosítani. Hitler szerint az ottani népeket úgy kell *„dirigálni"*, hogy ne *„morzsolják fel"* egymást és *„ne váljanak más hatalmi csoportosulások játékszerévé"*.[4] A levél tanúsága szerint Hitler tisztában volt a kaukázusi népek harcias nemzeti büszkeségével ill. a köztük feszülő vallási-etnikai ellentétekkel valamint ennek térségbeli kisugárzásával. Tekintettel a leendő német uralom stabilitására mindez Hitlert valószínűleg óvatosabb uralmi eljárások mérlegelésére ösztönözte.

Hitler elképzelései a birtokba veendő orosz területek kiterjedésére vonatkozóan is bizonytalanok voltak. Ennek ellenére Rosenberg minisztériumában készült egy térkép, mely már a német győzelem utáni *Oroszországi Birodalmi Biztosság* határait is megrajzolta. A biztosság elképzelt határvonala a Kaszpi-tengertől indult Asztrahántól keletre, a Volgától keletre fokozatos észak-keleti irányú elhajlással Kujbisevig húzódott, majd keleti irányban átkarolta az uráli iparvidéket Magnyitogorszktól és Cseljabinszktől keletre, majd visszakanyarodott nyugati irányba és a Barents-tengernél végződött, Vorkutától északnyugatra.[5] Egy Rosenberg által javasolt ötödik, *Turkesztáni Birodalmi Biztosság* nevű óriástartomány felállítását viszont, mely Ukrajnától keletre terült volna el és az egykori középázsiai szovjetköztársaságokat fogta volna össze, Hitler részben érdektelenség miatt, részben Törökországra való tekintettel elutasította.[6]

Annak érdekében, hogy teljesen eltűnjön a szovjet-orosz államiság emléke is, Hitler elhatározta, hogy Oroszország és a Szovjetunió történelmi és politikai központjait, vagyis Moszkvát, Leningrádot valamint Kijevet az ókori szokásoknak megfelelően lerombolja. Erről először egy 1941. március 17-i katonai tanácskozáson beszélt (*„a leningrádi világnézeti erődítmény megsemmisítése"*), majd a Barbarossa-hadművelet elindítása után egyre gyakrabban emlegette ezen tervét, így például egy asztali beszélgetés során 1941. július 5/6-án: *„A bolsevizmust ki kell irtani...Moszkva mint e tan központja el fog tűnni a föld színéről, miután értékes javait elszállítottuk."* Hogy ezt mennyire komolyan gondolta, bizonyítja, hogy már július 8-án megismételte szándékát tábornokai előtt: *„A Führer hangsúlyozza azon elvi meggyőződését, hogy Moszkvát és Leningrádot a földdel egyenlővé akarja tenni. Ezt meg lehet kezdeni a légierővel, ami nem befolyásolja majd a földi hadműve-*

[3] KTB OKW I. köt., 1022.

[4] Helmut Heiber (Hrsg.): Reichsführer! Briefe an und von Himmler. Stuttgart, 1968, 129.

[5] A térképet közli: *Alexander Dallin:* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. Düsseldorf, 1958, 67.

[6] *Hillgruber, Andreas:* Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941. München, 1982, 544.

leteket." Franz Halder, a szárazföldi haderőnem vezérkari főnöke naplója szerint Hitler ezt azzal indokolta, hogy *„így meggátoljuk azt, hogy emberek maradjanak ott, akiket a tél folyamán élelmeznünk kellene"*. Egy olyan *„népkatasztrófát"* akart előidézni, *„mely nemcsak a bolsevizmust, hanem a moszkovitaságot is megfosztja központjaitól"*. Martin Bormann ugyanebben az időben készült egyik jegyzete szerint: *„A Führer a földdel akarja egyenlővé tenni Leningrádot és utána át akarja adni a finneknek."* Rosenberg miniszter Hitler főhadiszállására delegált összekötője, Werner Koeppen 1941. szeptember 10-i feljegyzése szerint Hitler azt mondta, hogy *„Leningrádot bekerítjük, tüzérséggel szétlőjük és kiéheztetjük"*. E feljegyzés szerint felmerült egy másik, még elképesztőbb ötlet is, melyet még Hitler is kivitelezhetetlennek tartott: *„A finnek által ajánlott terv, hogy a több méterrel magasabban fekvő Ladoga-tavat vezessük a Finn-öbölbe és így mossuk el Pétervárt, technikailag bizonyára jelentős nehézségekbe ütközne."* Hitler 1941. október 17/18-án ugyanerről a témáról így beszélt: *„Mindent, ami kultúrának néz ki, elvettek a bolsevikok, ezért nem érzek semmit, ha Kijevet, Moszkvát és Pétervárt a földdel teszem egyenlővé."* 1941. szeptember 25/26.: *„El tudom képzelni, hogy néhányan a fejükhöz kapnak: hogyan teheti a Führer, hogy egy olyan várost, mint Pétervár, megsemmisít! Valóban, eredetileg egészen más típus vagyok. Nem akarom senki szenvedését látni és senkit sem akarok bántani; de ha látom, hogy a faj veszélyben van, akkor az érzelem helyére a jéghideg értelem lép: akkor már csak azt az áldozatot látom, melyet a jövő követelne meg, amennyiben nem hozzuk meg ma az áldozatokat."*[7]

Hitler elképzeléseihez igazodva a német hadsereg főparancsnoksága (*Oberkommando der Wehrmacht*, OKW) meg is kezdte az orosz nagyvárosok fegyveres lerombolásának tervezését. Az első áldozat a már 1941 augusztusától ostromgyűrű alá vont Leningrád lett volna, melynek elpusztítási tervezéséből — ami mintául szolgált volna a többi orosz nagyváros lerombolásához is — fennmaradt egy feljegyzés, melyet Warlimont tábornok, az OKW hadműveleti törzsének helyettes vezetője készített 1941. szeptember 21-én. Warlimont az iratban többféle alternatívát vázolt fel Leningrád sorsáról. Az első a város hagyományos megszállását vázolta fel, amit azonban a tábornok elutasított, mivel ebben az esetben élelmezni kellet volna a város lakosságát. A második változat Leningrád *„elektromos drótkerítéssel való körbekerítése"* lett volna, melyet *„géppuskás őrsereg felügyelne"*. Warlimont ezt a megoldást is rossznak találta, mivel szerinte egyrészt a bekerített városban várhatóan *„kitörő járványok átterjednének a német vonalakra"* is, másrészt *„nem lehetne a német katonáktól elvárni, hogy a városból kitörni próbálkozó asszonyokra és gyerekekre lőjenek"*. Warlimont harmadik változata szerint a nőket, gyerekeket és az öregeket evakuálnák a városból, míg a *„lakosság többi részét hagynák a városban éhenhalni"*. Ezt a megoldást is alkalmatlannak tartotta, mivel úgy vélte, hogy *„a legerősebbek még így is sokáig túlélnének"*. A negyedik módszer — Hitler elgondolásával összhangban — a város fegyveres lerombolását ajánlotta, melynek romterületét aztán át kellett volna adni a finneknek, miután a túlélőket

[7] Hitler városrombolásra vonatkozó kijelentéseiről: Engel adjutáns naplója, idézi: *Hillgruber* 1982, 504.; *Jochmann* 2000, 39., 71., 93.; KTB OKW I. köt., 1021.; Dallin 1958, 88.; Koeppen jegyzetét idézi: *Martin Vogt*: Selbstbespiegelung in Erwartung des Sieges. Bemerkungen zu den Tischgesprächen Hitlers im Herbst 1941. In: Wolfgang Michalka (Hrsg.): Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz. München, 1989, 643.

német fennhatóság alá vonták. Warlimont végtelen cinizmussal eljátszott azzal a gondolattal is, hogy Leningrád kapitulálása után felajánlhatnák az *„emberbarát Rooseveltnek"*, hogy a *„város lakosságát semleges állam hajóin és a Vörös Kereszt felügyelete alatt, élelmiszerrel ellátva a saját földrészére szállítsa"*. Ezt Warlimont persze csak propagandisztikus ajánlatnak szánta, mivel tisztában volt ezen elképzelés lehetetlenségével. Mindent mérlegelve Warlimont végül arra a következtetésre jutott, hogy *„Leningrádot egyelőre hermetikusan le kell zárni"*, hogy aztán *„fegyveres terrorral és éhínséggel megérlelhessük"*. A várost a szovjet védőrséggel együtt magára hagyták volna a télre. Majd: *„Tavasszal aztán betörünk a városba (ha a finnek ezt hamarabb megteszik, nem emelünk kifogást), kivezetjük azt, ami még él Belső-Oroszországba ill. fogságba, robbantásokkal a földdel tesszük egyenlővé Leningrádot és átadjuk a Névától északra fekvő területet a finneknek"*.

Warlimont felettese, Alfred Jodl tábornok, az OKW hadműveleti törzsének vezetője és Hitler első számú katonai tanácsadója, 1941. október 7-én — egyértelműen Hitler gondolatait tolmácsolva — azt közölte a szárazföldi haderőnem főparancsnokával, Brauchitsch tábornaggyal, hogy a német katonáknak nem szabad Leningrádba bevonulniuk, mivel komolyan feltételezhető, hogy a szovjetek aláaknázzák, mielőtt feladják, és a német megszálló erőknek egyébként is járványveszéllyel kell számolniuk. Jodl felelőtlenségnek tartotta azt, hogy német katonák életét veszélyeztessék szovjet városok vagy azok lakossága megmentéséért, emellett azon véleményének adott hangot, mely szerint *„minél nagyobb számban menekül a szovjet városok lakossága Oroszország belseje felé, annál nagyobb lesz a káosz Oroszországban, így annál könnyebb lesz a megszállt keleti területek igazgatása és kiaknázása"*. A végső döntés tehát a bekerítés és kiéheztetés lett, amit Hitler 1941. november 8-án, a müncheni „sörpuccs" évfordulója alkalmából tartott emlékbeszédében nyilvánosan meg is hirdetett: *„Leningrádban az ellenséget kiéheztetjük"* – a bejelentést a sajtóbeszámolók szerint viharos éljenzéssel fogadták.[8]

Fenti gondolatmenetet követte Hitler nevezetes 1941. október 12-i parancsa is, mely már Moszkva elpusztítására is vonatkozott: *„A Führer ismét úgy döntött, hogy Moszkva kapitulációja nem fogadható el... Ahogy Kijevben időzített robbantásokkal a legsúlyosabban veszélyeztették csapatainkat, Moszkva és Leningrád esetében még fokozottabban számíthatunk erre...Súlyos járványveszélyre is számítani lehet... Ezért egyetlen német katona sem léphet be ezekbe a városokba. Aki a várost a vonalainkkal szemben akarja elhagyni, azt tűzerővel kell visszafordítani. Olyan kisebb, el nem zárt réseknek viszont, melyek lehetővé teszik a lakosság Belső-Oroszországba történő kiáramlását, csak örülhetünk. Minden más városra is érvényes, hogy bevételük előtt tüzérséggel és légitámadásokkal morzsoljuk fel őket és lakosságukat menekülésre kényszerítjük. Nem vállalhatjuk azt, hogy német katonák életét vessük be orosz városok tűzvésztől való megóvásáért vagy hogy lakosságukat a német haza rovására élelmezzük. A zűrzavar Oroszországban annál nagyobb lesz, és a megszállt keleti területek közigazgatása és kiaknázása is annál könnyebb lesz, minél inkább Belső-Oroszországba menekül a szovjet-orosz városok lakossága."*[9] Hitler tehát Moszkvát is be akarta keríteni, ki akarta éheztetni, majd tüzérséggel és légierővel történő lerom-

[8] Dallin 1958, 89-90.
[9] KTB OKW I. köt., 1070.

bolása után — egyik asztali monológja szerint — a város helyén egy hatalmas duzzasztómedencét akart létesíteni. Hitler egy október 17-i megjegyzése szerint a német győzelem után egyébként is csupán néhány orosz nagyváros maradhatott volna fenn, a többinek pusztulnia kellett volna.[10]

Hitler 1942-ben is mereven kitartott városromboló elképzelései mellett, annak ellenére, hogy a moszkvai csatavesztéstől kezdve olyan, fokozatosan erősödő szovjet ellenállással kellett szembesülnie, amely egy totális német győzelmet már nem tett többé lehetővé. 1942. augusztus 6-án így monologizált: „*Európa számára katasztrofális volt az a pillanat, amikor Nagy Péter megalapította Szentpétervárt. Ezért Szentpétervárnak teljesen el kell tűnnie a föld színéről. Moszkvának szintén. Csak ekkor vonulnak vissza* (az oroszok) *Szibériába.*" 1942. augusztus 8.: „*A finnek csak ezt az egyet kívánják: Kelet-Karéliát, és hogy Pétervár eltűnjön. Aki Pétervárt birtokolja, az arra törekszik, hogy a Balti-tengert is uralja. Egy Balti-tenger menti második nagyhatalom számunkra is elviselhetetlen...Itt az ókori elvek szerint kell cselekedni, a várost teljesen a földdel kell egyenlővé tenni. Olyan dühös voltam, mikor a légierő annak idején nem akarta elintézni Kijevet. Egyszer úgyis meg kell ezt csinálnunk, mert különben lakosaik visszajönnek és ismét uralkodni akarnak.*"[11]

Hitler arról is gondoskodni akart, hogy a németek új életterét ne veszélyeztessék az Urálon túlra szorított szovjet maradványerők. 1941. július 14-én Oshima japán nagykövet előtt a tárgyalási jegyzőkönyv szerint ezt mondta: „(Hitler) *nem hiszi, hogy a szovjetek ellenállása az európai Oroszország területén még tovább tartana hat hétnél. Hogy az oroszok aztán hova mennek, nem tudja. Talán az Urálba vagy azon túlra. De követik őket, és ő, a Führer, attól sem riadna vissza, hogy az Urálon túlra is benyomuljon...Sztálint odáig üldözné, ahova az menekül.*"[12]

Fenti kijelentését Hitler nem csupán fenyegetésnek szánta. Még az 1940. december 5-i katonai tanácskozáson adta elő azon tervét, hogy a Volga-Archangelszk vonal elérése után erről az előretolt vonalról kell majd a nagyobb hadműveletek lezárása után kombinált szárazföldi és légi erőkkel rajtaütésszerű támadásokat intézni a még megmaradt Urál környéki szovjet erőforrásokra, fegyveres egységekre, hadiipari létesítményekre, bányákra, olajlelőhelyekre. Hitler elgondolásának megfelelően a szárazföldi hadsereg hadműveleti osztálya 1941. július 27-i dátummal el is készítette az Urál elleni hadműveleti tervet, melyhez egy 8 páncélos és 4 gépesített hadosztályból álló expedíciós erőt irányoztak elő. A tanulmány szerint e négy harccsoportba szervezett haderőnek légitámogatás mellett meglepetésszerűen és a lehető leggyorsabban el kellett volna érnie az uráli iparvidéket, hogy aztán az ellenséges erők nagyságától függően az „*elfoglaltat vagy megtartsa vagy a létfontosságú létesítmények különlegesen erre összeállított és kiképzett egységek által történő megsemmisítése után ismét kiürítse*".[13]

Ez a hadműveleti terv arra a teljesen ingatag feltételezésre épült, hogy a német hadsereg a Barbarossa-hadművelet első néhány hetében teljesen megsem-

[10] *Fest, Joachim C:* Hitler. Eine Biographie. Frankfurt am Main - Berlin, 1973, 888.; Vogt 1989, In: *Michalka* 1989, 643.

[11] *Jochmann* 2000, 331., 334.

[12] Andreas Hillgruber (Hrsg.): Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler I–II., Frankfurt am Main, 1967/70, I. köt., 600.

[13] KTB OKW I. köt., 982., 1037.

misíti a hadászati tervezés folyamán végletekig lebecsült Vörös Hadsereget, aminek azzal a következménnyel kellett volna járnia, hogy a bolsevik államgépezet is szétesik. Ez azt jelentette volna, hogy a németek gyorsan mozgó gépesített egységei további szervezett ellenállás hiányában könnyedén birtokba vehetik a Szovjetunió európai területeit. Az egész haditerv tehát abból indult ki, hogy a szovjet vezetés és a szovjet hadsereg a német feltételezéseknek megfelelően fog viselkedni. Nemcsak Hitler, de a Wehrmacht vezetése sem tételezte fel, hogy a szovjet állam rendelkezhet akkora szervezettségi szinttel, erőtartalékkal, elszántsággal, népi lojalitással, ami lehetővé teheti több milliós harcoló embervesztesége és legfontosabb ipari-mezőgazdasági területeinek elvesztése ellenére is a harc folytatását, akár a szovjet főváros feladása után is.

Hitler az első hetek sikeres ütközetei után annyira biztosra vette a német győzelmet, hogy — rövid időre túltéve magát korábbi, a Szovjetuniót kizárólagos német zsákmánynak tekintő álláspontján — 1941. július 14-én Oshima japán nagykövet előtt előnyösnek vélte, ha Japán egy északkeleti irányú gyors támadással birtokba venné a Szovjetunió távol-keleti területeit, mivel ezt ekkor már csupán egy rutin megszállási műveletnek tartotta, ami szerinte nem vont volna el jelentős japán erőket a várt délkelet-ázsiai támadástól. Ennek megfelelően Ribbentrop külügyminiszter még július 10-én olyan utasítást küldött a tokiói német nagykövetnek, hogy hasson oda a japán kormánynak, hogy lépjen be a Szovjetunió elleni háborúba, mivel *„természetes célnak kell lennie, hogy Japán és mi a tél beállta előtt a transzszibériai vasútvonal mentén kezet fogjunk".*[14]

Hitler nem is számított rosszul, mivel a japán vezérkar 1941 júliusában valóban kidolgozott egy olyan hadműveleti tervet, mely a szovjet összeomlás esetére egy japán előrenyomulást vázolt fel Omszk környékéig valamint egy széles vonal megszállását az Irtis folyóig a transzszibériai vasútvonal mentén. A japán hadvezetés a német-szovjet háborúba való beavatkozástól természetesen területi nyereséget is várt. Bár ezek részleteit nem dolgozták ki, japán részről egyértelműen annexiós objektumnak számított Észak-Szahalin és a Kamcsatka-félsziget, valamint Japán befolyási övezetének tekintették a Szovjetunió távol-keleti részeit nagyjából a Bajkál-tó vonaláig. Német győzelem esetén igencsak valószínűsíthető, hogy Hitler nem emelt volna kifogást a német hatalmi szférától távol eső ázsiai szovjet területek japán birtokbavételétől. 1941. augusztus 9-én azonban a japán vezetés lemondott mindenféle szibériai kalandról, és hadászati tervezőmunkálatait végleg a délkelet-ázsiai expanzióra állította át, amin később sem változtatott.[15] Hitler győzelmi ábrándjai előbb Moszkva alatt, majd Sztálingrádnál végleg szertefoszlottak.

3. A Generalplan Ost („Általános Keleti Terv")

Hitler és környezetének talán legfantasztikusabb, a realitásoktól legelrugaszkodottabb terve a meghódított egykori lengyel és szovjet-orosz területek — a nemzetiszocialisták nyelvén összefoglalóan a „keleti élettér" — germán népcso-

[14] ADAP D XIII. köt., 833.; *Hillgruber* 1982, 488.

[15] *Hillgruber* 1982, 487–488.; *Gerhard Krebs:* Japan und der deutsch-sowjetische Krieg 1941. In: Bernd Wegner: Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt zum Unternehmen Barbarossa. München, 1991, 572.

portokkal történő betelepítése volt, oly módon, hogy a Birodalom etnikai határát kb. ezer km-rel keletre tolják; ez az új német-germán etnikai határ egyben katonai védvonalat is jelentett volna az Urálba szorított orosz etnikum felé.

A germán telepítés eltervezése és végrehajtása Hitler 1939. október 7-i rendelete szerint Heinrich Himmler birodalmi SS-vezető feladata lett, maga a terv pedig Himmler apparátusának munkálatai során összefoglaló jelleggel a *Generalplan Ost* („Általános Keleti Terv", a továbbiakban GPO) elnevezést kapta.[16] Bár Hitler utasítása szerint a GPO az SS monopóliuma lett, ez nem zárta ki azt, hogy a Birodalom olyan más intézményei, mint a birodalmi mezőgazdasági minisztérium, a Német Munkafront (DAF) vagy a megszállt keleti területek minisztériuma (hivatali nyelven az „Ostministerium") ne tevékenykedtek volna ezen a téren is. Ezek az állami intézmények azonban nem versenyezhettek az SS-el, mivel vezetői nem álltak olyan szoros kapcsolatban Hitlerrel, mint Himmler, nem bírtak a rendkívül szövevényes és Hitler kizárólagos autoritására épülő állami intézményrendszeren belül akkora befolyással, mint a náci párt feketeinges szervezete, és nem rendelkeztek a telepítések végrehajtásához feltétlenül szükséges fegyveres testülettel sem.

A GPO a 20. századi német hegemónia-elképzelések sorában egyedülálló tervnek tekinthető, mivel területi kiterjedését, az érintettek számát és a végrehajtási módszer fajelméleti alapját tekintve messze meghaladta valamennyi korábbi német keleti terv mennyiségi és minőségi horizontját. A hitleri expanzió előrehaladtával készült GPO-változatok közös jellemzői voltak a már a lengyel területekre vonatkozó 1939/40-es első változat olyan kitételei, mint *„a germanizálás és gyarmatosítás gyűrűinek kitolása"*, *„idegen népszigetek"* létrehozása, *„telepítési nagyterületek"* és *„településközpontok"* létesítése a keleti térségben a *„népegyveleg katlanba zárása"* érdekében, a *„faji szűrés"*, a *„vérszerinti germanizálás"*, az *„idegen nép maradvány szigeteinek likvidálása"*.

Az első GPO-változat azon alapgondolatát, hogy a német településgyűrű keleti irányú előretolását szakaszonként hajtsák végre, a háború előrehaladtának megfelelően fejlesztették tovább. A német etnikai határ kiterjesztésének első célterületét az annektált nyugat-lengyelországi területek képezték (Konrad Meyer első terve, 1940 február), a másodikat a maradék közép-lengyelországi területekből létrehozott *Főkormányzóság* (részben Meyer második, 1941. július 15-i elveszett vázlata és az *Birodalmi Biztonsági Főhivatal*, az RSHA 1941 végén/1942 elején készült terve), a harmadikat a balti államok, Fehéroroszország, Ukrajna egyes részei, „Ingermanland", vagyis Leningrad és mögöttes területei, és a Krímfélsziget a Herszon-körzettel („Gotengau") együtt (RSHA-terv, 1941 vége/1942 eleje, Meyer harmadik és negyedik terve, 1942 május).

A tervezésben résztvevő SS-vezetők irányvonalait és a GPO különböző változatait — Hitler radikalizmusának megfelelően — olyan végrehajtási módszerek jellemezték, mint a „fajilag nemkívánatos" őslakosok, lengyelek, oroszok, ukránok, baltiak, zsidók kényszer-kitelepítése ill. kiirtása, az új élettér birodalmi né-

[16] A GPO korábbi magyar nyelvű összefoglalását nyújtja *Ormos Mária:* Hitler. Budapest, 1993, 419–421. Ugyancsak a kelet-európai „új rendet" foglalja össze *Romsics Ignác:* Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998, 233–263.

metek, külföldi németek, más germán népek és elnémetesíthető elemek által történő agrárjellegű betelepítése, és gyarmati jellegű kényszermunkás-státusz bevezetése azon jogfosztott szláv milliók számára, akiket ugyan nem deportáltak, de nem is tartottak elnémetesíthetőnek.[17]

Elöljáróban szükséges leszögezni, hogy egy egységes, minden célterületre és részletkérdésre kiterjedő GPO, melyet Hitler vagy Himmler végleges érvénnyel jóváhagyott volna, nem készült, mivel az idő rövidsége nem adott a részletes tervezésnek kifutatási lehetőséget, és a háborúban előállt fordulat legkésőbb 1943-tól egyébként is okafogyottá tette ezt. Hitler, Himmler, Heydrich (az RSHA vezetője) utasításai és megnyilvánulásai, a GPO különböző változatai valamint az első kiés betelepítési kísérletek egységes terv hiányában is igen pontos képet nyújtanak arról, hogy mit is jelentett „a keleti élettér germanizálása".

Himmler 1939. október 7-i „német népiség erősítésének birodalmi biztosává" történő kinevezése után már október 11-én kiadta első, igen kezdetleges tervezési irányvonalait, melyek ekkor még csak a Németországhoz csatolt nyugatlengyelországi területekre, az ún. „új birodalmi területekre" (Danzig-Nyugat-Poroszország, Warthegau, Kelet-Felső-Szilézia, a Kelet-Poroszországhoz csatolt zichenaui terület, Suwalki) vonatkoztak, a megszállt területként kezelt Főkormányzóságra tehát még nem. Himmler meghatározta, hogy az új német telepesfalvak kb. 25 birtokból álljanak, magját 10–12, egy német néptörzshöz tartozó birodalmi német birtoka képezze, melyhez további 10–12, külföldről áttelepített német család („Volksdeutsche") birtoka kapcsolódna. Minden faluba 2–3 katonaparasztot („Wehrbauer") is be kellett telepíteni, akiknek a helyi vezető tisztségeket kellett volna betölteniük.[18]

A GPO alapváltozata és előfutára egy az *NSDAP Fajpolitikai Hivatala* által 1939. november 25-i dátummal készített irat, mely *„Az egykori lengyel területek lakosságának kezelése fajpolitikai szempontok alapján"* címet viseli. Az irat szerint a német telepeseket faji felsőbbrendűségük alapján *„természetes uralkodó rétegként"* kellett a lengyelek fölé helyezni. Az irat szerzői a német telepítést hosszú távú, többgenerációs feladatnak tekintették, ezért egyelőre nem tartották fontosnak, hogy belátható időn belül *„a német lakosságot számszerűleg legalább ideiglenesen olyan erőssé tegyék, mint az eddigi lengyel lakosság"*. Telepítési övezetnek is csak az annektált területek és a Főkormányzóság határának német oldalát jelölték meg egy 150–200 km-es hosszúságú sávban. Ezt az övezetet egy sűrűbben betelepített „katonaparaszti területnek" (*„Wehrbauerngebiet"*) tekintették, ahol a telepesek legalább 60–80 hold földet kaptak volna. A helyi lengyeleket csupán munkaerőnek szánták, akiket *„semmiképpen sem szabad elnémetesíteni"*, és akiket meg kellett fosztani mindenféle iskolázási és művelődési lehetőségtől is. A felesleges lengyel többletet ebből az övezetből a Birodalomba vagy a Főkormányzóságba kellett volna deportálni. Az irat végül részletesen felsorolja azon országokat és földrészeket, ahonnan a leendő német telepeseket toborozni lehetett.[19]

---

[17] *Dietrich Eichholtz*: Der Generalplan Ost. In: Jahrbuch für Geschichte 26, Berlin-Ost, 1982, 236., 239.

[18] *Rolf-Dieter Müller:* Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Frankfurt am Main, 1991, 2. dok., 118.

[19] Uo. 4. dok., 121–124.

Ez a terv nem nyerte el Himmler tetszését, mivel ő gyorsabb iramban, sűrűbben és nagyobb területen akart telepíteni. Ezért a további tervezési munkálatokat arra a Konrad Meyer professzorra bízta, aki Németország egyik legtekintélyesebb agrárszakemberének számított, és akinek nevével végül az egész GPO összekapcsolódott. Meyer SS-ezredesi rendfokozattal el is vállalta Himmler telepítési főtörzshivatalában a tervezési osztály vezetését.

Meyer 1940 februárjára készítette el első, egyelőre csak nagyvonalú áttekintésnek szánt „általános tervét" (még mindig csupán az annektált lengyel területekre vonatkozóan). A tervvázlat ékes bizonyítéka a tudományos szakértelem és a náci fajelmélet párosulásának. Meyer abból indult ki, hogy az annektált területeken (87 ezer km2, 9 millió lakossal, melyből 82% lengyel, 11% német, a zsidóság nélkül) első célként újra el kell érni az 1914-es 50–50%-os német-lengyel nemzetiségi arányt, ami azt jelentette, hogy a németek 1,1 milliós lélekszámát 3,4 millióval fel kellett emelni 4,5 millióra, miközben 3,4 millió lengyelt (elsősorban az 1918 után odatelepülteket) *„eltávolítanak"*. Mivel Meyer Bajorország példájára egy *„egészséges, agrár-ipari vegyes gazdasági struktúrát"* képzelt el, a 9 milliós lakosságból 35%-nak, vagyis 3,15 millió embernek a földművesréteghez kellett tartoznia. Ebből az következett, hogy amennyiben a németek arányát 50%-ra emelik, akkor vidéken ennek 70%-nak kellett lennie, ami 2,2 millió németet jelentett, vagyis: a már ott élő 740 ezer német parasztot további 1,46 millió fővel kellett kiegészíteni. Ez Meyer szerint 200 ezer német telepescsaládot jelentett.

Meyer telepítési tervének legérdekesebb része a területi eloszlás meghatározása. Meyer az annektált nyugat-lengyelországi területet ugyanis két részre osztotta. Az egyik az ún. *„1. rendű telepítési zóna" („Siedlungszone 1. Ordnung")*, melyet sűrű telepítésű célterületnek szemelt ki, a másik az egyelőre fennmaradó lengyel szigetek területe lett volna. Az 1. rendű telepítési zóna — az NSDAP Fajpolitikai Hivatalának elképzeléséhez hasonlóan — egy széles, észak-dél fekvésű sávot jelentett az annektált területek és a Főkormányzóság határa mentén a német oldalon, melynek *„germán birtokok mélyen lépcsőzött gyűrűje formájában a német népiség falává"* kellett volna válnia a Főkormányzóság lengyelsége felé. Ennek a „népi falnak" kellett a Birodalomba került lengyeleket elválasztania a Főkormányzóság lengyel lakosságától. Az 1. rendű zóna részét képezte az a terület is, melynek *„nyugat-kelet tengelyként"* egy széles *„népi hidat"* kellett volna képeznie a Birodalom régi, 1939-es határai és a Főkormányzóság határa mentén létrehozott *„népi határfal"* között (ez a „híd" az annektált Wartheland tartományon keresztül, a Warthe folyó mentén terült volna el). Így ismét kettévágták volna a Birodalomba került lengyelséget. Északabbra, a szintén annektált területből létrehozott Danzig-Nyugat-Poroszország tartományon keresztül (vagyis az egykori „lengyel korridoron" át) egy második, vékonyabb „népi hidat" kellett volna létesíteni Pomeránia és Kelet-Poroszország között, mely az északi lengyel szigetet megint csak kettévágta volna. Mivel az 1. rendű zóna az annektált területek felét tette ki, Meyer a 200 ezer telepescsalád felét, vagyis 100 ezer családot ide akart irányítani.

Meyer a német telepesek számára háromféle birtoktípust akart bevezetni. Az első a 20–30 hektáros, saját tulajdonú, *„életképes családi gazdaságok"* csoportja

lett volna, melynek biztosítania kellett a telepescsaládok gazdasági részvételét a német összgazdaságban. A második típus az 50–200 hektáros nagybirtokok, vagy meyeri nevén a *„katonaparaszti birtokok"* (*„Wehrbauernhőfe"*) csoportja, melynek birtokosai földjüket német földmunkáscsaládokkal műveltetnék. E birtokosok az adott terület politikai és katonai vezérrétegét képeznék, életmódjukat és mezőgazdasági szakértelmüket tekintve pedig példaképül kellett volna szolgálniuk. Hogy egy leendő gazda ebbe a kategóriába tartozzon, SS-képesnek kellett lennie és megfelelő számú gyermekutóddal kellett rendelkeznie. A harmadik kategória a kisbirtokok csoportja, melyen minden leendő középbirtokos házaspárnak 5–8 éves próbaidőt kellett letöltenie, mielőtt tulajdonba kapott volna egy családi középbirtokot. Kisbirtokot kaptak volna a leendő német falusi iparosok is.

Meyer terve szerint az új német telepesfalvaknak 3–400 lakosból kellett volna állniuk, 40 birtokkal és összesen 1000 hektár művelhető földdel. A falvakban átlagosan 2 nagybirtokot, 26 családi középbirtokot és 12 földmunkás-kisbirtokot képzelt el. Az 1. rendű telepítési zónában 2800 falunak kellett volna épülnie, 40 olyan körzetbe sorolva, melyek kisvárosi központjai természetes piacként szolgáltak volna a körzetek falvai számára. A falusi összetartás érdekében Meyer halmazfalvak vagy sorfalvak építését ajánlotta. Meyer arról is gondoskodni kívánt, hogy a falvak a környező erdőket állami erdőfelügyelet mellett használhassák, és arról is számításokat végzett, hogy az államnak mekkora induló állatállományt és az új birtokok számára mennyi építőanyagot kell biztosítania.

A terv két végrehajtási szakaszt irányzott elő az 1. rendű zóna számára: az első a háború utáni első 3 évet fogta át, a második pedig további 2 évet jelentett. Meyer tisztában volt azzal, hogy a terv teljesítése megfelelő számú telepescsalád toborzásán múlott, de nem nyugtalankodott ezen, mivel leszögezte, hogy szerinte a Birodalomból és a külföldi németekből bőven lehet meríteni. A birodalmi németeket — Himmler utasításához igazodva — néptörzs szerint szándékozta egy-egy területre irányítani, külföldön toborzott népi németekkel keverve.

Meyer terve végrehajtásának egyik első előfeltételének a célterületek közlekedési megnyitását tekintette. Meyer első lépésben az 1. rendű zóna úthálózatát kívánta kiépíteni, ami egy 4 ezer km-es új úthálózat kiépítését jelentette volna, a nagyvárosok összekötése érdekében pedig két autópályát is javasolt, Berlin-Posen-Litzmannstadt (Lodz) és Breslau-Posen-Bromberg-Danzig nyomvonallal.[20]

Meyer a tervet száraz, racionális szakértelemmel fogalmazta meg, a náci ököljogot érvényesítve nyoma sincs benne semmilyen együttérzésnek a leigázott és eltávolításra szánt lengyelség vagy akár csak annak esetleges létjogosultsága iránt. Himmler számára éppen ezért, valamint amiatt is különösen vonzó volt a terv, mivel egy olyan térben és időben tisztán vázolt telepítési tervet kapott, mely komoly végrehajthatóságot szuggerált, és amihez látszólag csupán a startjelzést kellett megadni. Ezt Meyer terve 1940. június 13-án meg is kapta: Himmler utasításba adta, hogy az akkoriban beindított kelet-európai németek áttelepítését a Meyer tervében meghatározott 1. rendű zónába összpontosítsák. Meyer tervére alapozva 1940 szeptemberében Himmler elrendelte a telepítési zóna körzeteinek pontos térrendezési terveinek elkészítését is (városok elosztása és összetétele, fal-

[20] Uo. 7. dok., 130–138.

vak nagysága és típusai, vidék és város összeköttetési vonalai stb.), ami 1941 februárjára nagyjából be is fejeződött.[21]

Himmler ebben az időben több állásfoglalást is kiadott, melyek zavarosságuk ellenére is igen pontos képet nyújtanak a náci vezetés embertelen fajpolitikai elképzeléseiről. Egy 1939 október 24-én tartott előadásában nagyívű távlati céljai ismertetését igen bizarr részletkérdésekkel kötötte össze. (Ilyen irányú érdeklődése arra is visszavezethető, hogy maga Himmler is mezőgazdász végzettségű ember volt.) Kifejtette, hogy a *„katonának is alkalmas telepeseknek"* a keleti határ *„őrbástyájává"* kell válniuk a szlávság felé, *„gyermekben gazdag népiséget"* kell alkotniuk valamint uralkodásra hivatottak a csupán munkavégzésre alkalmazható lengyelek felett. Hosszasan vizionált arról, hogy a telepesek milyen *„egészséges paraszti környezetben"* fognak élni, hogy *„házassági kölcsönként"* felfogott jelzáloggal terhelt házaikat és földjeiket (az építőanyaggal együtt) az állam biztosítja majd a számukra pontos tervezés szerint. Arról, hogy a telepes új otthona *„nem lesz se fényűző, se primitív"*, a *„higiéniára nagy súlyt fektetünk"* majd, a pincében lesz *„mosókonyha"*, *„fürdőkád"*, *„zuhanyozó a gazdának, ha izzadtan hazajön földjéről"*, *„takarmányfőző készülék"*, lesz *„vízvezeték"*, *„villanyáram"*, a faluban pedig lesz *„tanácsház és közösségi ház"* a kikapcsolódásra. Összefoglalva kijelentette, hogy *„50–80 év múlva a nagy keleti telepítési területen 20 millió német telepesnek kell élnie, akikből 10 millió parasztnak 8–10 gyermeke lesz...Ha nem lesz több elosztanivaló föld, akkor, ahogy az a történelemben folyton ismétlődik, a kard erejével kell új földet szereznünk"*.[22]

1940. júniusi 24-i emlékiratában Himmler ismét a germanizálás elveiről értekezik. Megállapította, hogy egy terület csak akkor tekinthető igazán németnek, ha az utolsó emberig németek lakják. A lakosságkeveredést az egész németségre veszélyesnek tartotta, mivel *„a vérszerinti keveredésből a fajkeveredés rossz példája indul ki"*. Ezért az idegen lakosságot, vagyis a lengyeleket csupán a német telepítéssel kapcsolatos építkezéseken lett volna szabad alkalmazni, utána pedig gondos szűréssel fokozatosan el kellett volna távolítani őket a Főkormányzóságba. Ugyanakkor azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy *„jófajú lengyeleket"* elnémetesítés céljából családostul vagy egyenként német falvakban telepítsenek le. Leszögezte, hogy az *„idegen fajú* (lengyel) *vándormunkások"* számára *„szent és örökérvényű törvény"* lesz, hogy mindenféle *„gazdasági és társadalmi egyenjogúsítás"* germán emberekkel *„lehetetlen és tilos"*, akárcsak a *„nemi keveredés"*. A nemi és faji keveredésért szigorú büntetést helyezett kilátásba, *„idegen fajúaknak bitót"*, német férfiaknak és nőknek koncentrációs tábort. *„Csak a hajlíthatatlan keménység...tudatosíthatja népünkben azt a törvényt, mely szerint az ilyen fajtájú emberek és népünk között olyannyira kevés kapcsolat van, mint köztünk és a négerek közt"* – írta Himmler. Majd: *„Valamennyi itt, a Keletre vonatkozóan megfogalmazott gondolat ugyanolyan érvénnyel bír minden idegen nép által lakott és a Német Birodalomhoz került új tartomány számára."* Hogy Himmler gondolatai mennyire egyeztek Hitler nézeteivel, bizonyítja az a sor, melyet június 30-án jegyzett emlékirata egyik lapjára: *„A Führer azt mondta, hogy pontról pontra helyes."*

[21] Uo. 90., 94.

[22] Uo. 3. dok., 119–121.

Himmler következő, 1940. november 28-i emlékirata a *„Néhány gondolat a keleti idegen fajúak kezeléséről"* címet viseli. Ebben a lengyelek jövőbeli iskoláztatásával és a *„jóvérű gyerekek kiszűrésével"* foglalkozott. Himmler szerint a nem-német lakosság legfeljebb négyelemis iskolákba járhatott volna, melynek célja az egyszerű számolás (max. 500-ig), a saját név leírásának és annak megtanítása kellett volna lennie, hogy *„isteni parancsolat a németeknek engedelmeskedni és becsületesnek, szorgalmasnak és rendesnek lenni."* Himmler az olvasás megtanítását nem tartotta szükségesnek. Himmler szerint a *„kiváló fajú"* gyerekeket Németországba kellett volna küldeni iskoláztatásra. Ehhez vagy el kellett venni a gyerekeket szüleiktől, vagy őket is kötelezni kellett volna, hogy gyermekükkel együtt Németországba költözzenek, hogy ott lojális állampolgárrá váljanak. A Főkormányzóság lakossága *„vezetés nélküli munkásnépként fog rendelkezésre állni és ellátja Németországot évente vándormunkásokkal és különleges munkákra alkalmas dolgozókkal (utak, kőbányák, építkezések)"*. Majd: *„Lakosságának több ennivalója és jobb megélhetése lesz, mint a lengyel uralom alatt, és saját kultúrálatlansága mellett, a német nép szigorú, következetes és igazságos vezetése alatt arra lesz hivatott, hogy annak örök kultúrmunkálatain és építkezésein résztvegyen."*[23]

A Szovjetunió elleni háború megindítása karnyújtásnyi közelségbe hozta Hitler áhított keleti életterének megszerzését, ami az addigi germanizálási tervek dimenzióit is valósággal szétrobbantotta. Himmler tervezési hivatala előtt olyan távlatok nyíltak meg, melyek minden fantáziát felülmúltak. Ezt a további munkálatok világosan tükrözik.

Himmler már 1941. július 15-re, vagyis a Barbarossa-hadművelet megkezdése után alig három héttel, kidolgoztatott Meyerrel egy olyan újabb GPO-változatot (Meyer második terve), mely az annektált nyugatlengyel területeken túl már nemcsak a Főkormányzóságot vette célba, hanem szovjet területen fekvő telepítési zónákat is megjelölt, azon elvek alapján, melyeket Meyer első tervénél alkalmaztak. Ez a terv elveszett, csupán Meyer Himmlernek küldött kísérőlevele maradt fenn, melyből megtudhatjuk, hogy az új GPO egyelőre csak *„nagyvonalakban állapítja meg a jövőben végrehajtandó telepítési munka kiterjedését"*, ami viszont már tartalmazta a szükségesnek vélt új telepesszámokat, az új telepítési övezeteket és a költségeket.

A szovjet-orosz térség germanizálásának alapvonalait maga Hitler határozta meg azon az 1941. július 16-i nevezetes megbeszélésen, melyen rajta kívül Himmler, Göring, Rosenberg, Keitel (az OKW vezetője), Lammers (kancelláriaminiszter) és az elhangzottakról feljegyzést készítő Martin Bormann vett részt. Hitler előadása szerint *„németlakta birodalmi területté"* kellett tenni a Krím-félszigetet herszoni hátországával együtt („Gotengau"), a Baltikumot, „Galíciát" (ez alatt Hitler az egykori Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó területet értette, mely 1918/'20-ban Lengyelország, majd 1939-ben a Szovjetunió része lett; 1941 júliusában Hitler a Főkormányzósághoz csatolta) és a Volga-németek lakta területet. Baku környékét (kimondatlanul az olajkészletei miatt) *„katonai kolóniává"* akarta tenni.[24]

[23] Himmler két emlékiratát idézi: *Giordano, Ralph:* Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte. Die Pläne der Nazis nach dem Endsieg. Hamburg, 1989, 157–160.

[24] Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (IMT), 42 köt., Nürnberg, 1947, XXXVIII. köt., 221-L. dok.; KTB OKW I. köt. 90.; *Németh István:* Európa-tervek 1300–1945. Budapest, 2001, 441–443.

Hitler a telepítések számára nemcsak birodalmi németeket, hanem a világ minden részén élő szorványnémetséget, valamint Európa valamennyi germán népét fel akarta használni. (A célterületek közül kétségkívül a Krím-félsziget volt Hitler kedvence, asztali monológjaiban e térségről vizionált a legtöbbet. A félszigetnek közvetlen birodalmi tartománnyá, a „német déllé" kellett volna válnia. E terület betelepítésére a dél-tiroli németeket szemelte ki, akikkel szőlőt és déli gyümölcsöt akart itt termesztetni. A birodalmi német dolgozók számára hatalmas kiterjedésű üdülőövezetet is szándékozott itt létesíteni. Már új településneveket is kitalált: Szimferopolt „Gotenburgra", Szevasztopolt, mint a Fekete-tenger leendő legnagyobb német haditengerészeti kikötőjét, „Theoderichshafenra" kellett volna átkeresztelni.)[25]

Himmler riválisa, az SS második embere, Reinhard Heydrich (az RSHA vezetője) is beszállt a keleti tervezésbe, és némi időbeli előnyre is szert tett Himmlerrel szemben. Heydrich 1941. október 2-i prágai beszédében körvonalazta saját elképzeléseit. Heydrich szerint a *„szlávok maguk sem akarják, hogy egyenrangúan bánjanak velük"*, mivel már megszokták állandó alávetettségüket. Szerinte a Kelet egy olyan terület, ahová *„egy német felső réteget kell behelyezni mélyen Oroszországba, egészen az Urálig"*. Messze keleten egy olyan, *„katonaparasztokból álló védvonalat"* akart *„felhúzni"*, melynek le kellett volna zárnia a német életteret *„Ázsia áradatával szemben"*. A keleti életteret további német *„keresztfalakkal"* akarta felbontani, hogy azt be lehessen telepíteni, mégpedig oly módon, hogy a régi Németország etnikai határától keleti irányban egymás után fektetnének előre további településgyűrűket. Az első vonalat az annektált nyugatlengyel területek képezték volna, melyet teljesen meg kellett volna tisztítani a lengyelektől és teljesen be kellett volna telepíteni németekkel. A következő vonalat a Baltikumban jelölte meg, melyet szintén teljesen be kellett telepíteni, azzal a kikötéssel, hogy a balti népekből kiszűrték volna a *„vissza- ill. elnémetesíthető elemeket"*. Ezután következett volna a *„nagylengyel térség"* (vagyis a Főkormányzóság), majd Ukrajna, melyet egyfajta „középmegoldásként" elhatárolnának a nagyorosz térségtől és német vezetésű *„nyersanyag- és élelmezési bázisként"* hasznosítanának. Összefoglalva kijelentette, hogy a keleti térségben a *„régi gyarmatosító elv érvényes"*. Minden eddigi tervezéshez képest új elemnek számított annak világos kimondása, hogy a németek a cseh-morva területekre is igényt tartanak: *„Ennek a térségnek egyszer németté kell válnia, a cseheknek végső soron semmi keresnivalójuk nincs ezen a területen."*[26]

Valószínűleg Hitler is támogatta a csehek eltávolítását vagy elnémetesítését, mivel asztali beszélgetései során — igaz, hogy bizonytalankodva — többször megemlítette ezt. Koeppen feljegyzése szerint Hitler 1941. november 10-én arról beszélt, hogy a háború után *„valamennyi fajilag értéktelen elemet ki akarja telepíteni a cseh térségből és keletre akarja szállítani őket"*. Majd: *„Az egyes cseh ember szorgalmas, és ha szétszórva telepítjük le őket a megszállt keleti területeken, talán egész jó felügyelők lennének."* Egy másik alkalommal, 1942. január 25-én így beszélt: *„Minden cseh született nacionalista...Az összes szláv közül a csehek a legve-*

[25] *Fest* 1973, 937.; *Jochmann* 2000, 473.
[26] *Eichholtz* 1982, 3. dok., 257–258.

szélyesebbek, mert szorgalmasak. Fegyelmezettek, rendszeretők, inkább mongoloidok, mint szlávok. Bizonyos mértékű lojalitás mögött képesek elrejteni terveiket. Most dolgoznak, mert tudják, hogy kegyetlenek és brutálisak vagyunk. Nem nézem le őket, ez egy sorsharc. Idegen fajszilánk furakodott a népünk közé, az egyiknek meg kell hátrálnia, vagy ők vagy mi." 1942. január 30.: *„El tudjuk intézni a cseheket, ha a személyeken túl folyamatosan és egyenletesen sokáig egyformán cselekszünk...Egy jelentős részük germán eredetű és elnémetesíthető."* A bizonytalan jövőkilátásokat súlyosbító jelzés lehetett a csehek számára, hogy Hitler 1941. november 14-én kiterjesztette Himmler tervezési és telepítési hatáskörét a Cseh-Morva Protektorátusra is.[27]

Visszatérve Heydrichre, az RSHA 1941 végén/1942 elején szintén készített egy GPO-változatot, mely Hitler, Himmler és Heydrich addigra ismertté vált elgondolásaira épült. Az iratot Dr. Hans Ehlich készítette, és szintén elveszett, de jelentős mértékben rekonstruálható egy az *Ostministerium*ban 1942. április 27-i dátummal ellátott állásfoglalás alapján, melyet Dr. Erhard Wetzel írt. Ehlich terve 30 év múltával 10 millió német telepessel számolt. A germanizálásra szánt célterületeknek a következőket jelölte meg: az annektált nyugatlengyel területek, a Főkormányzóság, Bialystok körzete, a balti államok, Fehéroroszország, Ukrajnában Zsitomír, Kamenyec-Podolszk és Vinnyica körzete, Leningrád környéke és mögöttes területei („Ingermanland") a Ladoga-tó-Waldaj-magaslatok-Brjanszk vonaláig, a Krím-félsziget és Herszon („Gotengau") a Dnyeper-kanyarral együtt. E területek 45 milliós szláv lakosságából 31 millió fajilag nem kívánatos elemet Nyugat-Szibériába kellett volna deportálni, 5–6 millió zsidót pedig kiirtani. A terv az egyes nemzetiségek számára arányszámokat is meghatározott: a lengyelek 80–85%-át, Fehéroroszország lakosságának 75%-át, Ukrajna lakosságának 65%-át kellett volna eltávolítani. A maradék 14 millió szláv maradhatott volna munkaerőnek, többségüket — amennyiben megfelelő szűrés alapján erre alkalmasnak bizonyulnak — 30 év alatt elnémetesíthetőnek vélte.

Wetzel igen kritikus volt az RSHA tervével szemben, mivel a telepítésre kijelölt területek szláv lakosságát és így a kitelepítendők számát is magasabbra, 60–65 ill. 46–51 millióra becsülte, és a bevethető germán telepesek számát is kevesebbre, összesen 8 millióra becsülte. A szibériai kitelepítés ötletét viszont erőteljesen támogatta, olyannyira, hogy egészen fantasztikus módon Szibériát is *„európai települési és nyersanyagterületnek"* tekintette, mely a *„Bajkál-tóig mindig is ősi európai települési terület volt"* és megint azzá kell válnia, *„tekintettel Japán Nagyázsia-tanára"*. Lelki szemeivel már látta a német vezetésű *„kuznyecki, novoszibirszki és karagandai ipari térséget teljes erővel dolgozni"*.[28]

Himmler az RSHA GPO-változatából egy sor olyan irányvonalat és tervezési feladatot vezetett le, melyet 1942. január 27-én továbbított Meyer professzor felé. Himmler igényeit azonban Heydrich hivatalának tervváltozata sem elégítette ki, mivel ő egy olyan áttekinthető, pontosított és gyakorlati végrehajtásra szánt részletes tervet akart kézhez kapni, melyet Hitlernek is elő lehetett terjeszteni végső

[27] *Müller* 1991, 103.; *Jochmann* 2000, 227–228., 243–244.

[28] *Eichholtz* 1982, 221–223.; *Czeslaw Madajczyk:* Besteht ein Synchronismus zwischen dem „Generalplan Ost" und der Endlösung der Judenfrage? In: Michalka 1989, 845–846.

jóváhagyásra. Himmler utasításai alapján készítette el Meyer egy sor más tudós bevonásával azt a második (elveszett) tervét továbbfejlesztő, igen komoly, 84 gépelt oldalas, táblázatokkal és grafikonokkal ellátott GPO-t (Meyer harmadik terve), mely az egész keleti germanizálási tervezés csúcspontja lett. A dokumentum a „*Generalpan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus*" („Általános Keleti Terv. A keleti felépítés jogi, gazdasági és térbeli alapjai") címet viseli és 1942. május 28-i dátummal lett ellátva.

A 3 fejezetre osztott terv a germanizálás teljes rendszerezését tartalmazta: a jövőbeli telepítési célterületek pontos beosztási és strukturális vázlatát, a jogi és adminisztratív települési rendtartás részletes kifejtését, a szlávoktól elkobzott földek kodifikálását új tulajdonosi jogok bevezetése formájában, és végül az egész program táblázatokba foglalt ráfordításait (munkaerő, anyagi eszközök, telepesek száma). A terv végrehajtási futamideje 25–30 év volt, a háború végétől számítva. Meyer 3 fajta telepítési területet állapított meg:

1.) Területek, melyeket „*a legrövidebb időn belül teljes értékű birodalmi tartományokká kell kiépíteni*", vagyis amelyeket teljesen be kellett telepíteni németekkel. Ebbe a kategóriába az annektált nyugatlengyel területek (Danzig-Nyugat-Poroszország, Warthegau, Kelet-Felső-Szilézia, a Kelet-Poroszország déli részéhez csatolt zichenaui terület, Suwalki-körzet) tartoztak. Meyer e területek „felépítését" 5 ötéves szakaszra bontotta és szakaszonként megállapította hozzájuk a szükséges munkaerőt és költséget is. A szükséges munkaerőt — szakaszonként csökkentve — 450–90 ezer emberre, az összköltséget 25 évre összesen 45,71 milliárd márkára, a teljes germanizáláshoz szükséges németek számát 4 millió főre becsülte. Mivel 2,5 millió német telepest és germanizált szlávot adottnak tekintett, „csupán" további 1,5 millió telepest tartott még szükségesnek. A költségeket az állami költségvetés hagyományos és különleges forrásaiból, a legyőzött országok megsarcolásából, a német népiség erősítésének birodalmi biztosának (Himmler) különvagyonából, a magántőkepiacról, birodalmi testületek és intézmények eszközeiből, hitelekből és az ún. keleti adóból kellet volna fedezni. Meyer azt is pontosan meghatározta, hogy melyik forrásnak mekkora arányt kellett vállalnia.

2.) Ún. „települési (határ)tartományok" („*Siedlungsmarken*"), melyek „*a német nép legelső frontján különleges feladatot fognak teljesíteni*". Ezeken a területeken „*a Birodalom létfontosságú biztosításához nemcsak hatalmi eszközök és szervezés, hanem leginkább német emberek alkalmazása szükséges meghonosodott népiség formájában. Itt teljesen idegen környezetben kell németeket a földdel összekötni és biológiai létükben tartósan biztosítani.*" A 25 éves ütemterv szerint ezeket a területeket — lehetőleg már az első 15 évben — 50%-ban kellett elnémetesíteni. Meyer ebbe a kategóriába három területet sorolt: Leningrád körzetét („Ingermanland") és a Krím-félszigetet Herszon körzetével („Gotengau") Hitler és Himmler irányvonalának megfelelően, és saját javaslatra Bialystok körzetet Nyugat-Litvániával együtt („Memel- und Narewgebiet").

Bár Meyer térképmelléklete elveszett, a három (határ)tartomány területe összesen kb. 100–120 ezer km2-t tett ki: „Ingermanland" 20–25 ezer km2-t, „Gotengau" 50–60 ezer km2-t, „Memel- und Narewgebiet" 30–35 ezer km2-t. A (határ)tartományok körzetekre és kerületekre oszlottak volna, élükön a tartományfőnökkel, a körzetvezetővel és a kerületvezetővel. Felépítésük költségeit Meyer 12,4 milliárd márkára becsülte.

3.) Ún. „település-támaszpontok" (*„Siedlungsstützpunkte"*), vagyis városok német helyőrséggel, német falvakkal körbeépítve. A „település-támaszpontok" a három „települési (határ)tartományhoz" vezető vasútvonalak és autóutak közlekedési csomópontjai mentén helyezkedtek volna el. Ezeket 25–30%-ban kellet volna elnémetesíteni. Meyer 36 település-támaszpontot jelölt ki: 14-et a Főkormányzóságban (köztük Varsót, Krakkót, Lublint, Zamosc-ot és szinte az összes többi nagyobb lengyel várost), 14-et a balti államok területén „Ingermanland" felé, és 8-at Ukrajnában a Főkormányzóság keleti határa és „Gotengau" között. A település-támaszpontok kb. 100 km-es távolságban feküdtek egymástól és egyenként 2 ezer km2 kiterjedésű területet öleltek fel, ami egy-két németországi vidéki körzet nagyságának felelt meg. Kiépítésük költségeit Meyer 8,5 milliárd márkára becsülte. Meyer az utóbbi két terület-kategóriához 3,35 millió telepest és 30 év futamidőt tartott szükségesnek.

Meyer az RSHA-tervhez, és valószínűleg saját 1941 júliusi elképzeléseihez képest is „enyhébben" járt volna el a helyi szlávok áttelepítésében, hiszen a megszállás tapasztalatai figyelmeztetően hatottak mindenkire. Míg Meyer előző évi terve — nürnbergi vallomása szerint — Himmler irányvonalaihoz igazodva a szláv lakosság 30 milliós megritkításából indult ki, addig 1942 májusi terve már azt állapította meg, hogy *„nem lehet lemondani a helyi lakosság együttműködéséről, ezért a keleti térségben megalkotandó népi rendnek az ottani lakosok megbékéltetését is el kell érnie."* Meyer ezt úgy vélte elérhetőnek, ha *„a német emberek betelepítéséhez szükséges föld rendelkezésre bocsátását nem úgy, mint eddig, evakuálásokkal érjük el, hanem úgy, hogy az ottani lakosokat birtokjog adományozásával egyszerre más kolhoz- és szovhozföldekre telepítjük át."* Ez a náci fajelmélet szempontjából igen jelentős engedménynek számított, aminek oka valójában az lehetett, hogy sokmillió olcsó szláv munkaerőt akartak szerezni.

Ez az engedmény persze nem zárta ki a *„negatív erők kitelepítését"*, melynek szükségességét Meyer is kifejezetten hangsúlyozta. Ez szinkronban állt a vidéki, mezőgazdasági jellejű telepítés elsődlegességével is, mivel a „negatív erők" elsősorban a városokban összpontosultak, melyek lakosságát ezért radikálisan meg kellett tizedelni. Meyer a „települési (határ)tartományok" városait vette elsősorban célba: *„Ingermanland területén a jövőbeli városi lakosságot 200 ezer főben (1939: 3 200 000) valószínűsítjük. A Gotengauban a városi lakosságot 650 ezerre kell csökkenteni (1939: 790 ezer)."* A számokból kiderül, hogy az „Ingermanlandra" vonatkozó számításba már beleszámították Leningrád Hitler által elhatározott lerombolását is. Mint látható, a GPO-ban a deurbanizáció gondolata szorosan kapcsolódott a reagrarizálás céljához.

Meyer szerint tervének teljes végrehajtása összesen 4,85 millió német telepest és 66,6 milliárd márka ráfordítást igényel. Elképzelése szerint a gyarmatosításra szánt területeket a felépítés idejére teljesen ki kellett volna vonni az államjogi és közigazgatási keretekből és Himmler felügyelete alá kellett volna rendelni őket, aki biztosi minőségében teljhatalmat kapott volna a jogalkotásra és a végrehajtó hatalomban. Meyer — mintha csak a *Mein Kampf*ból idézte volna Hitlert — összegzésként megállapította, hogy *„a következő nemzedékek feladata lesz, hogy a történelmi germánvonulások északi és déli irányát első ízben összekössék egy középen zárt térségben és ezzel ezt a térséget végleg biztosítsák az európai kultúra számára"*.[29]

Himmler már 1942. június 12-én válaszolt Meyernek. Értesítette, hogy terve *„összességében igencsak tetszik"* neki, ugyanakkor jelentős módosításokat is kért: a futamidőt 20 évre csökkentette, és a *„totális elnémetesítés"* területét kiterjesztette a Főkormányzóságra, Észtországra, Lettországra és Litvániára is, szemben Meyer elképzelésével, aki ezeken a területeken csak „település-támaszpontokat" akart létesíteni. Himmler a tervet Hitlernek is elő akarta terjeszteni, ehhez azonban egy olyan, a GPO mintájára készített új, „Összesített Telepítési Tervet" (*„Gesamt-Siedlungsplan"*) kért Meyertől, mely a teljes telepítési program egységesítése érdekében összefoglalta volna valamennyi annektált területre, tehát Danzig-Nyugat-Poroszországra, Warthegaura, Felső-Sziléziára, Délkelet-Poroszországra, és nagyvonalakban már Cseh- és Morvaországra valamint Elzász-Lotaringiára, Felső-Krajnára és Dél-Steiermarkra vonatkozóan készített korábbi tervezeteket. Az új összesített tervből Himmler egyelőre csak egy olyan előzetes áttekintést kért, mely becslésszerűen tartalmazta, hogy összesen mennyi telepesre, munkaerőre és anyagi eszközre lesz szükség a teljes program végrehajtásához.[30]

Miközben Meyer nekiállt az új megbízás teljesítésének, Himmler 1942. szeptember 16-án, magasrangú SS-vezetők előtt tartott előadásában már Volga- és Don-menti *„település-gyöngyszemekről"* is ábrándozott, valamint arról vizionált, hogy a következő 400–500 év során az Urálig terjedő területeken 5–600 millió germánnak kell élnie.[31] November 23-án (a sztálingrádi bekerítés napján) azt mondta a keleti élettérről, hogy az *„ma még gyarmat, de holnap már telepítési terület, holnapután pedig Birodalom"* lesz.

Meyer 1942. december 23-án nyújtotta át Himmlernek a megrendelt előzetes áttekintést a leendő összesített terv bázisadatairól és térképéről (Meyer negyedik terve). Ez az irat szintén elveszett. Himmler 1943. január 12-i válaszában újabb módosításokat kért a számokat illetően, mivel már „Fehérruténiát" (bizonytalan, hogy melyik területre gondolt, valószínűleg a „Memel- und Narewgebiet"-re), „Ingermanlandot" és a Krímet is kiemelte a meyeri „települési (határ)tartományok" közül, és teljesen germanizálandó területté sorolta át őket. Meyer 1943. február 15-én (közvetlenül a sztálingrádi vereség után) jelentkezett újra Himmlernél egy térképpel és táblázattal, melyek azokat a Himmler által

[29] *Eichholtz* 1982, 223–227., 4–5. dok. 259–263.; *Müller* 1991, 26. dok. 85–189.; *Madajczyk* 1989, In: Michalka 1989, 846–847.

[30] *Eichholtz* 1982, 6. dok., 264.

[31] *Eichholtz* 1982, 228.; Müller 1991, 110.

meghatározott célterületeket ill. az ottani lakosok számát tartalmazták, melyekre Meyer legújabb kutatásai vonatkoztak. Sajnos ezek is elvesztek. Meyer azt is közölte, hogy jelenleg a módosítás alatt lévő összesített telepítési terven dolgozik (ez lett volna Meyer ötödik terve).[32]

Sztálingrád után, 1943 tavaszára Himmler érdeklődése a GPO iránt igencsak visszaesett, mivel Hitler a totális háború meghirdetésével együtt minden háború utáni időkre vonatkozó tervezési munkálatot is felfüggesztett. Meyer utolsó, 1943 májusi megkeresésére Himmler már csak annyit válaszolt, hogy *„gondolkodik még ezeken a dolgokon"*.[33] Ugyanakkor a katonai kudarcok sem vetettek véget azon reményének, hogy az egyszer már megszerzett orosz területeket egykor még visszaszerzik. Egészen a háború végéig gyakran emlegette „kitartási" beszédeiben a keleti program szokványos érveit: hogy a háború végső céljának továbbra is annak kell lennie, hogy a német-szláv etnikai határt legalább 500 km-rel keletre tolják, lehetőleg egészen az Urálig, hogy a keleti életteret germán telepesekkel a germán vér paradicsomává változtatják, és hogy az etnikumhatár egyben egy mélyen előretolt hadászati védvonalat is képez majd az Ázsiába szorított barbár szlávság felé.[34]

A tervezés azonban nem maradt csak papíron. A Wehrmacht 1942 nyári hadjáratának kezdeti sikerein felbuzdulva Himmler kísérletképpen még abban az évben megkezdte németek telepítését keletre. A sort Litvánia indította, ahová az év végéig 17 ezer (1939-'40-ben Németországba telepített) litván-németet telepítettek vissza. A litvániai próbálkozások 1943 végéig tartottak. 1942 augusztusában Himmler kijelölte Ukrajna területén az első három stratégiai fontosságú „település-támaszpontot" Zsitomírtől délre saját főhadiszállása körül („Hegewald"), Vinnyicától északra Kalinovka-Mahovka környékén („Eichenhain", Hitler keleti főhadiszállásának környéke) és Korosztyenyt (közlekedési csomópont Zsitomír és Vinnyica felé). Himmler utasításba adta, hogy e három területre 43 ezer volhíniai németet telepítsenek át, 12–15 ezer fős kontingensekben. 1942 novemberében megkezdődött az első „település-támaszpont" kiépítése a Főkormányzóságban is, Zamosc körzetben és városban (a Krím és a kaukázusi olajlelőhelyek felé tartó közlekedési útvonal egyik németlakta csomópontjának szánták). 1943 augusztusáig, amikor a lengyelek ellenállása miatt le kellett állítani az akciót, 116 faluból 41 ezer lengyelt telepítettek ki. 1942 júliusától Himmler a Krím betelepítésére is előkészületeket tett. Ide 127 ezer transznyisztriai németet akartak áttelepíteni, de komolyan felmerült — elsősorban Hitler ötlete alapján — a dél-tiroli németek odatelepítése is. A végrehajtás megkezdését azonban a háború végére halasztották.[35]

A GPO-t összegezve el lehet mondani, hogy különböző variánsaiban folyamatosan három elem jelent meg. Az első 30–40 millió „nemkívánatos, alsóbbrendű" szláv és zsidó elem deportálása ill. kiirtása, a második egy mezőgazdasági jellegű telepesstruktúra kiépítése germán parasztok millióinak bevetésével meg-

[32] *Eichholtz* 1982, 228., dok. 11–12. 270–271.

[33] *Müller* 1991, 113.

[34] pl. Himmler 1943. 8. 6-i ill. 1944. 7. 26-i beszéde. In: B. F. Smith - A. F. Peterson (Hrsg.): Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen. Frankfurt, 1974, 183., 236–237.

[35] *Müller* 1991, 106–112.; *Madajczyk* 1989, In: *Michalka* 1989, 849–851.; *Romsics* 1998, 255–256.

határozott övezetekben, és a harmadik a helybenhagyott 14 milliós maradványszlávság kényszermunkás-státuszba való kényszerítése. E gondolati elemek forrása mindvégig Hitler volt, elképzelései Himmler közvetítésével jutottak a tervezőcsoportok munkálataiba. Asztali monológjai ezt egyértelműen bizonyítják, mivel ezek valóságos tárházai a GPO-változatokban tudományos igénnyel tökéletesített abszurditásoknak.[36]

A GPO-val szorosan összefüggő kérdést jelentett a keleti élettér közlekedési megnyitása is, ami közlekedéstechnikai érdeklődésének megfelelően szintén Hitler egyik kedvenc ábrándja volt. Jóminőségű összeköttetési vonalak megléte ugyanis mindenféle gyarmatosítás, telepítés és kizsákmányolás létfontosságú előfeltételét képezte.

Hitler közlekedési infrastruktúratervei 1941. október 30-án, egy az *Ostministeriumban* tartott megbeszélésen váltak betekinthetővé. Ezen a Rosenberg vezette tanácskozáson Todt víz- és közlekedésügyi birodalmi megbízott fejtette ki Hitlerrel egyeztetett terveit a keleti élettér jövőbeli nagy építkezéseiről. Todt beszámolója szerint a Führer a következő autópályákat szándékozta megépíteni az új keleti-európai gyarmatterületen: a moszkvai térség elérése érdekében Berlin-Danzig-Königsberg-Eydtkuhnen-Minszk nyomvonalat (a Minszk-Moszkva autópályát már a szovjetek megépítették); a Kelet-Poroszország-Riga nyomvonalat, esetleg egészen Revál ig; a Posen-Varsó-Breszt-Minszk valamint a Krakkó-Lemberg-Kijev-Poltava nyomvonalat. Todt előadása szerint azért kellett a negyedik autópályát Poltaváig fektetni, mert Hitler a Kijev-Poltava-vonaltól északra kívánta az *Ukrajna Birodalmi Biztosság* új (Hitler egyik megjegyzése szerint monumentális kormányzói palotákkal ékesített) fővárosát megépíteni. Ebből a térségből ugyanakkor tovább lehetett folytatni az autópálya építését délkeleti irányban Rosztov felé (nyilvánvalóan a kaukázusi olajlelőhelyek irányába), és délre, Kirovográd-Krivoj Rog-Krím-félsziget felé. Todt ismertetése szerint a déli autópályát aztán össze kellett volna kötni az északi vonallal, minszki csomóponttal. Emellett a mellékutak lebetonozását is célba kellett venni. A birodalmi megbízott szerint ez a Hitler által megálmodott óriási autópályaprogram Németországban 30–40 év alatt valósulhatott volna meg, de Keleten ezt a nagyszámú szláv munkaerőnek köszönhetően valamivel rövidebb idő alatt is teljesíthetőnek vélték.

Todt a vízi összeköttetési vonalakra is gondolt. Elmondása szerint a következő jelentős vízi utakat kellett volna kiépíteni: 1. egy nagy kiterjedésű vízi utat a Dnyeper és a Bug folyamrendszerében, legfeljebb 4 ezer tonnás teherhajók számára. Ezt az utat tovább kellett volna vezetni a Visztulán keresztül a Balti-tengerig. 2. a Dnyeper-Oginszki-csatorna-Memel-Balti-tenger vonalat. 3. a Balti-tenger-Fekete-tenger összekötését, a Dvina-Berezina-Dnyeper-vonalon. 4. a Kaszpi-tenger összekötését a Dunával a Fekete-tengeren át. Todt a keleti energiaellátás fejlesztésére vonatkozó projektekkel is előállt. A szovjetek által lerombolt zapo-

[36] Picker, Henry (Hrsg.): Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942. Stuttgart, 1965; *Jochmann* 2000. Ugyancsak számos adalékkal szolgálnak Hitler kelet-európai államférfiakkal folytatott tárgyalásainak jegyzőkönyvei. Lásd *Hillgruber* 1967/70 és Hitler hatvannyolc tárgyalása. 1939–1944. I–II. A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette Ránki György. Budapest, 1983

rozsjei vízerőmű újjáépítésén túl további két hatalmas vízerőművet tervezett a Volga mentén, még egyelőre meghatározatlan helyen.[37]

A fent vázoltakon kívül a meghódított területek gazdasági kizsákmányolása és a germanizált területekkel való összeköttetés fenntartása érdekében Hitler rendkívüli jelentőséget tulajdonított a keleti vasúthálózat fejlesztésének is, mely során egyik kedvenc elképzelése egy 4 méter nyomtávú, 4 sínpáros vasútvonal kiépítése volt Felső-Szilézia és a Donyec-medence között. Ezen a vonalon álmai szerint legmodernebb fejlesztésű kétemeletes vonatok 200 km/órás sebességgel száguldhattak volna oda és vissza. A közlekedési csomópontokat német helyőrséggel ellátott germán lakosságú települések védték volna, a meyeri GPO szellemiségének és tartalmának megfelelően.

1942. július 18-i asztali monológjában Hitler a közlekedés fejlesztéséről így áradozott: *„Ha a keleti térséget autópályákkal megnyitjuk, a távolságok többé nem fognak semmilyen szerepet játszani...Ugyan mit jelent majd 1000 km utazás a Krímbe, ha átlagban 80 km/órával lehet majd menni?...*(Hitler) *szilárd elhatározása, hogy az egész keleti térséget egy Berlinből kiinduló radiális autópálya-hálózattal nyitja meg. A szokványos 7,5 méteres útpálya ehhez nem lesz elegendő. Ő már előre három, 11 méteres útpályával számol...Ha egykor a birodalmi autópályán Klagenfurtból Trondheim felé, Hamburgból a Krímre lehet utazni, akkor egy olyan közlekedési vázunk lenne, mely a távolságokat...összezsugorítja...Az autópályákat úgy kell vezetni, hogy az út végén tetszetős célok legyenek, mint például a balti városok, Riga, Reval, vagy mint Novgorod."*[38]

Hitler keleti élettérprogramja nem csupán egy saját vágyálmaiból összeálló vízió volt, hanem konkrét kapcsolódási ponttal is rendelkezett az 1918 márciusi breszt-litovszki békével egyszer már elért első világháborús hadicélokhoz. A császári Németország számára ugyanis a keleti birodalom, ha csupán rövid ideig is, de egyszer már valósággá vált. Hitler programjának minőségi és terjedelmi újszerűsége abban jelent meg, hogy az eredeti vulgármachiavellista külpolitikai célokat a lehető legradikálisabb szociáldarwinista fajelmélettel bástyázta alá, amivel egész Európa fajelméleti újjáalakítását akarta indokolni.[39] Hitler a keleti életteret amolyan hatalmas kiterjedésű, múltnélküli, szűz területnek tekintette, melyről a „felsőbbrendű" és erősebb faj jogán ki kellett szorítani az „alsóbbrendű" és értéktelen, civilizálatlan és csupán kezdetleges államisággal rendelkező szláv bennszülötteket, majd a fokozatosan megtisztított területeket meg kellett tölteni kultúrahordozó germánokkal, akik valóságos paradicsommá változtatják új, fegyverrel hódított hazájukat.

Meglepő, de Hitler fantáziáját minden nagyhatalmi és fajelméleti megfontoláson túl bevallottan a nemcsak fiatalkorában, hanem még a háború idején is nagy lelkesedéssel olvasott Karl May-féle indiánregények is megtermékenyítették,

---

[37] *Müller* 1991, 16. dok., 161–167.

[38] *Picker* 1965, 299–300., 458–459.

[39] Hitler történelemszemléletéről, világnézetéről, expanziós terveinek előfutárairól összefoglalóan lásd: *Pritz Pál:* Pax Germanica. Budapest, 1999, 30–60.; *Romsics Ignác:* Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In uő (szerk.): Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Budapest, 1997, 18–26.; *Németh* 2001.

mivel fent ismertetett elképzelései igencsak hasonlítottak az író által irodalmi formában ismertett kalandos folyamatokkal, vagyis az észak-amerikai fehér telepesek nyugati irányú terjeszkedésével és az azzal járó indián-fehér ember konfliktussal, mely során a „civilizálatlan rézbőrűeket" kiirtották és megfosztották földjeiktől. Hitler „indiánjai" — ahogy azt maga is többször emlegette[40] — a kelet-európai szlávok voltak, vagyis a lengyelek, az ukránok és főleg az oroszok, akiket végletekig fokozott szociáldarwinista fajelmélete szerint minden lelkiismeretfurdalás nélkül meg lehetett tizedelni, akiket meg lehetett fosztani természetes lakhelyüktől, és akiket rezervátumokba zárva olcsó kényszermunkásokká lehetett süllyeszteni.

Hitler fajelmélete magyarázza azon eljárását is, hogy az ilyen típusú, legfeljebb csak Európán kívüli gyarmati háborúkban szokványos hadicéltervezést és az azzal összekapcsolt megsemmisítő jellegű hadvezetési és megszállási eljárást két európai történelmi nagyhatalom összecsapására ültette át. Európában ugyanis újdonságnak számított, hogy az ellenséges nagyhatalmat — az imperialista programok szokásától eltérően — nem csak annexiókkal valamint katonai-pénzügyi megkötésekkel akarta ellenfele egy középhatalom szintjére degradálni és ezzel bizonyos időre a győztes hatalom függőségébe juttatni, hanem államiságának minden vonásától is meg akarta fosztani gyarmati sorba való kényszerítése érdekében. Ahogy ezt Hitler gyakran mondogatta: *„Ami Angliának India, az nekünk a keleti térség lesz."*[41]

Hitler élettér-rögeszméje olyan mélyen gyökerezett gondolkodásában, hogy még kancelláriájának romjai alatt fekvő bunkerében is, alig egy nappal öngyilkossága és néhány nappal birodalma teljes összeomlása előtt, 1945. április 29-én ezt írta a Wehrmacht Főparancsnokságához küldött utolsó üzenetének záróbekezdéseként: *„A német nép erőfeszítései és áldozatai akkorák voltak ebben a háborúban, hogy nem hinném, hogy hiábavalók lettek volna. Továbbra is célnak kell lennie, hogy a német nép területet nyerjen Keleten."*[42]

Összegezve Hitler politikáját kijelenthető, hogy felfogása szerint a Harmadik Birodalom történelmi küldetése abban rejlett, hogy a kimerülés állapotában lévő európai kontinenst új energiákkal töltse meg és azt a német világhegemónia erőforrásaként használja fel. Hitler be akarta hozni a német fejlődés lekésett imperialista fázisát és egyfajta történelem után futó hódítóként az elképzelhető legnagyobb nyereményt akarta megszerezni: a hatalmas kiterjedésű keleti expanzióval biztosított európai uralmat, és Európán keresztül a világ nagyobb része feletti hegemóniát. Ezért is tekinthető Adolf Hitler programja a 20. századi német nagyhatalmi törekvések csúcspontjának.

---

[40] pl. 1941. 10. 17-i monológ. In: *Jochmann* 2000, 91.
[41] Uo. 55.
[42] *Fest* 1973, 1018.

IRODALOMJEGYZÉK

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. XIII. Baden-Baden, 1950-

Dallin, Alexander: *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945.* Düsseldorf, 1958

Eichholtz, Dietrich: *Der Generalplan Ost.* In: Jahrbuch für Geschichte 26, Berlin-Ost, 1982

Fest, Joachim C.: *Hitler. Eine Biographie.* Frankfurt am Main – Berlin, 1973

Giordano, Ralph: *Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte. Die Pläne der Nazis nach dem Endsieg.* Hamburg, 1989

Heiber, Helmut (Hrsg.): *Reichsführer! Briefe an und von Himmler.* Stuttgart, 1968

Hillgruber, Andreas: *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941.* München, 1982

Hillgruber, Andreas (Hrsg.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler I–II.* Frankfurt am Main, 1967/70

Hitler hatvannyolc tárgyalása. 1939–1944. I–II. A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette Ránki György. Budapest, 1983

Hubatsch, Walther (Hrsg.): *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945.* Koblenz, 1983

Jochmann, Werner (Hrsg.): *Adolf Hitler. Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944.* München, 2000

Krebs, Gerhard: *Japan und der deutsch-sowjetische Krieg 1941.* In: Bernd Wegner (Hrsg.): *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt zum Unternehmen Barbarossa.* München, 1991

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945. 4 Bände in jeweils 2 Halbbänden. Frankfurt am Main, 1962–1965

Madajczyk, Czeslaw: *Besteht ein Synchronismus zwischen dem „Generalplan Ost" und der Endlösung der Judenfrage?* In: Wolfgang Michalka (Hrsg.): *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz.* München, 1989

Moll, Martin (Hrsg.): *Führer-Erlasse 1939–1945.* München, 1997

Müller, Rolf-Dieter: *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik.* Frankfurt am Main, 1991

Németh István: *Európa-tervek 1300–1945.* Budapest, 2001

Ormos Mária: *Hitler.* Budapest, 1993

Picker, Henry (Hrsg.): *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942.* Stuttgart, 1965

Pritz Pál: *Pax Germanica.* Budapest, 1999

Romsics Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In uö (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Budapest, 1997

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1998

Smith, Bradley F. – Peterson, Agnes F. (Hrsg.): *Heinrich Himmler. Geheimreden 1933–1945 und andere Ansprachen.* Frankfurt am Main, 1974

Vogt, Martin: *Selbstbespiegelung in Erwartung des Sieges. Bemerkungen zu den Tischgesprächen Hitlers im Herbst 1941.* In: Michalka 1989

Varga E. László

ORŁOWSKI LEÓ BUDAPESTI LENGYEL KÖVET VISSZAEMLÉKEZÉSEI II[1]

Orłowski Leó[2] 1891-ben született Tataryban (ma Piotrkowi vajdaság). Édesapja cukoripari alkalmazott. Korán kapcsolatba került a lengyel függetlenségi gondolattal, 1905-ben részt vett az iskolai sztrájkban[3]. Középiskolás éveiben a Nemzeti Ifjúság nevű szervezet tagja, Włoclawekben érettségizett. Sok orosz–lengyelországi társával ellentétben — akik Galíciában Krakkóban, Lembergben jártak egyetemre — ő Bécsben a Kereskedelmi Akadémiát végezte el. Az első világháború kitörése otthon találja. Rögtön behívást kap az orosz hadseregbe. Mint diplomással Péterváron elvégeztetik vele a Miklós cár nevét viselő huszáriskolát. A frontra került és 1917 decemberéig ott szolgált.

Az újjáalakult független Lengyelországban hivatásos diplomata lett. 1919-ben a New Yorki Főkonzulátuson kezdte pályáját. A szovjet–lengyel háború alatt hazatért, hogy harcolhasson. 1920 augusztusától a 17. ulánus ezredben szolgált 1921 elejéig, amikor visszakerült New Yorkba. 1924-ben rövid ideig alkonzul Pittsburghben, ezután a washingtoni követségen titkár. 1927-ben a külügyminisztériumban találjuk, ahol a politikai-közgazdasági főosztály keleti osztályán referens, majd a nemzetközi szervezetek főosztályán a danzigi referatúra vezetője. A diplomáciai szokásoknak megfelelően újra külföldön képviseli hazáját, Londonban követségi tanácsos (1932–1935).

17 éves diplomáciai gyakorlata van, amikor 1936. május 15-én Budapestre nevezik ki rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré, ahol június 4-én adta át megbízólevelét. A kormányzó rokonszenvével és barátságával tüntette ki, s ezt itt tartózkodásának végéig élvezte. Ennek az volt az alapja, hogy Orłowskinak rendkívül jó társasági modora, könnyed kapcsolatteremtő és tájékozódó képessége, gyors észjárása volt, másrészt a kormányzó is régóta rendelkezett a lengyelekről személyes benyomásokkal. Voltak lengyel beosztottjai a k.u.k. hadiflottában, édesapja

---

[1] A forrásközlemény a XX. Század Intézet támogatásával készült. Hasonló címmel közöltük I. megjelölés nélkül a követ 1952-ben Párizsban megjelent nagyobb terjedelmű munkáját Budapesti visszaemlékezés címmel. In: Studia Caroliensia 2001/2.sz. Ebben a lengyel katonai és polgári menekültek Magyarországra történt érkezésétől, a magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok megszűnéséig (1940. dec.31.) tekinti át a két ország kapcsolatait. A továbbiakban Orłowski i.m.

[2] Orłowski Leon (1891–1976) – budapesti lengyel követ (1936.V.15.–1941.I.1.). Részletes életrajzát lásd PSB. T. XXIV. 1979. 234–235.

[3] A sztrájk 1905 márciusában kezdődött. Orosz–Lengyelország 10 000 középiskolás tanulójából csak 800 vett részt az oktatásban. Az eloroszosított iskolák ellen, lengyel szellemű iskolákért sztrájkoltak.

az 1863-as felkelés után lengyel menekültet látott vendégül[4], Szabolcs nevű testvére[5] 1914-ben Orosz–Lengyelországban esett el.

A nyugodt nemzetközi légkör 1938 tavaszáig Orłowskinak kényelmes, élvezetes két évet jelentett Budapesten. A Szudéta-válságtól kezdve minden napja túlzsúfolt. Október első felében a komáromi tárgyalások megszakadásáig, majd az első bécsi döntésig éjjel-nappal talpon volt. A magyar elismerés nem késett sokáig. 1938. november 17-én terjesztette fel a külügyminisztérium — a Magyar Érdemrend nagykeresztje a csillaggal — kitüntetésre[6], amit 1939. március 22-én nyújtott át neki a kormányzó[7]. 1939. szeptember 17-én a Szovjetunió megtámadta Lengyelországot, annak kormánya Romániába menekült, ahol internálták. Azt követően, hogy Hory András varsói magyar követ szeptember 19-én hazaérkezett, a diplomáciai kapcsolatokat az egyoldalúság jellemezte. Orłowski helyzete ettől kezdve Budapesten nehézzé vált. Az 1939. szeptember 30-án Párizsban megalakult és Angersben székelő új lengyel kormányhoz a magyar külügyminisztérium nem küldött diplomatát, de Orłowski egyelőre maradhatott. Piłsudski híveinek táborába tartozott, de politikai pártnak nem volt tagja. Budapestről azért nem hívták vissza, mert a magyar kormány várhatóan a németekre való tekintettel nem fogadott volna új lengyel követet. A lengyel menekültek megérkezése után rendkívül nehézzé vált munkáját változatlan lelkiismeretességgel végezte[8]. Egyáltalán nem volt könnyű dolga. Bármely nemzet emigrációját jellemzi a politikai pártok szüntelen harca, ami érint és sért nemzeti, magán, politikai és a lengyelek esetében katonai érdeket. A követ első visszaemlékezésében[9] igazi diplomatához méltóan, az illető nevének megemlítése nélkül jegyzi meg, hogy egy Budapestre érkezett lengyel tábornok kioktatta őt arról, mit kell csinálnia, hogy kell fellépnie a lengyelek érdekében a magyar hatóságoknál:"Kérje meg az angol követet, aki kormánya nevében garantálja a złoty értékállóságát és így a magyarok be fogják váltani a lengyel fizetőeszközt a hivatalos árfolyamon". Dembiński[10] tábornok

[4] Erről a kormányzó 1938-as lengyelországi látogatásakor Krakkóban beszélt, amikor fogadta a helyi Lengyel–Magyar Társaság küldöttségét. Lásd: Czas c. varsói napilap 1938. február 7.

[5] Az I. vh. elején 1914-ben Horthy Szabolcs hadnagy vezetésével egy 20–25 fős lovasjárőr hatolt be Częstochowa felől a radomskoi járás területére Plewno falunál. Az orosz hírszerzés felfedezte őket és Radomskoból néhány száz fős kozák egységet küldtek ellenük. A sebesülteket a helyi kórházba vitték, ahol sebesülésébe ő is belehalt. Az ottani katonai temetőben nyugodott 1927-ig, amikor hamvait hazahozták. In: Express Poranny, varsói korareggeli lap, 1938. február 9.

[6] MOL K63 küm. pol. - 1939–17/7–1070. A Magyar Érdemrend nagykeresztje a csillaggal kitüntetést kapta. MTNCT 1940. XLVII. évf. 562.o.

[7] AAN Warszawa, MSZ PD t. 888. 218.o.

[8] Együttműködött Emisarski alez. katonai attaséval, de az internált lengyel katonák magyarországi illegális evakuációjában a követ közvetlenül nem vett részt.

[9] Lásd az 1.sz. jegyzetet.

[10] Dembiński Stefan (1887–1972) – altábornagy.1918-ig k.u.k. huszárszázados, ezután a lengyel hadseregben. 1939 szeptemberében Magyarországra menekült. A HM 21. osztály mellett működő "A Magyarországon Internált Lengyel Katonák Képviselete" -nek vezetője. Feladatával össze nem egyeztethetően részt vett az illegális evakuáció munkájában. Amikor ennek alapos gyanúja felmerült, a HM 21. osztály feloszlatta a szervet. Dembińskinek és munkatársainak internáló táborba kellett volna bevonulniuk. A tábornok és a vele együtt dolgozó tisztek egy része illegálisan elhagyta Magyarországot. (HL HM Eln. 21. - 1940–15932 és 22535; HL HM Eln.B. 1940–24172). 1940–1941-ben lengyel gyűjtőtábor parancsnoka a Skóciához tartozó Bute szigeten. 1941-től a Nyugat-Európában harcoló lengyel hadsereg felszámolásáig a köztársasági elnök katonai irodájának vezetője. Magyarországi működése idején dd.tbk. Altbgy-i kinevezését 1964-ben az emigráns kormánytól kapta.

1946-ban kelt, az emigráns köztársasági elnök kabinetirodája vezetőjéhez címzett jelentése szerint:"Orłowski távol állt a társadalmi ideáktól, képtelen volt saját kényelmét feláldozni mások érdekében, a diplomata életének külső jeleire nagyon érzékeny, gyenge jellemű volt, harcosságának hiányában nem állta meg helyét ezekben a nehéz időkben"[11]. Ez a valótlan állítás is bizonyítja az emigráns élet minden keserűségét és ellentmondásait. A követ ezt a jogtalan minősítést kaphatta még azért is, mert felhívta a Budapesten élő lengyel menekültek figyelmét arra, hogy ne költsék pénzüket a pesti éjjeli bárokban, egyrészt mert a háborúnak akkor még nem volt vége, másrészt mert ez visszatetszést keltett a főváros lakossága körében, amely áldozatos módon törődött velük[12].

1939. szeptember 17-én, a Lengyelország elleni szovjet támadás napján megindult a menekültek áradata Magyarországra. Teleki miniszterelnök megnyitotta előttük a magyar határt. A követ mindent megtett a magyar hatóságoknál a menekültek érdekében. Még aznap tárgyalt Csákyval, aki megértést mutatott[13] és elmondta, hogy a nemzetközi előírásoknak megfelelően a katonákat lefegyverzik és internáló táborokban, míg a polgári menekülteket menekült táborokban helyezik el. A valósághoz hozzá tartozik, hogy a zsidó származású lengyelekkel kapcsolatban tett egy olyan kijelentést, hogy őket nem engedik be Magyarország területére, még a határról vissza fogják fordítani. Ilyen intézkedésre azonban sem a külügyminisztérium sem a belügyminisztérium részéről sosem került sor. A polgári menekültek a belügyminisztérium IX. osztályának fennhatósága alá tartoztak, amelynek vezetője Antall József miniszteri tanácsos (később osztálytanácsos) bírva Teleki miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter bizalmát és beleegyezését, 1944. március 19-ig, Magyarország német megszállásáig példás alapossággal gondoskodott minden lengyel polgári, katonai és más nemzetiségű menekültről, függetlenül annak társadalmi rangjától, vagy vallási hovatartozásától.

Néhány nap múlva szeptember 23-án Emisarski alezredes katonai attaséval egyetértésben felhívással fordult honfitársaihoz a fegyelem és a nemzeti méltóság megtartása érdekében.[14] Lengyelország katonai veresége után Vörnle a külügyminiszter állandó helyettese, 1939. október 3-án körlevélben értesítette valamennyi osztály vezetőjét, hogy a lengyel követséggel ne érintkezzenek és ez érvényes a folyamatban lévő ügyekre is. Az érintkezés esetenként csak az előre kikért engedéllyel lehetséges[15]. A követet Csáky ill. helyettese Vörnle és Ghyczy, a politikai osztály vezetője mindig fogadta, ha ő azt kérte.

Kányát állítólagos németbarátsága miatt nem kedvelte, de szakmai kvalitásait elismerte. Csákyt egyértelműen annak tartotta, ugyanakkor visszaemlékezéseiben nem hallgatta el, hogy többször csendben segített neki a menekültek

---

[11] Dembiński budapesti működéséről 1946-ban írt összefoglaló jelentése. AIPMS London, B.I. 119/A. 1.o.

[12] *Orłowski* i.m. 121.

[13] MOL K63 küm.pol. - 1939-17/7-4612. Napi jelentés, 1939. szeptember 17.

[14] A felhívást közli: *Kapronczay Károly* (szerk.) id. Antall József Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. Budapest, 1997. 355.o.

[15] MOL K63 küm. pol. - 1939-17/7-376 eln. res. Szigorúan bizalmas!

ügyében. Igaznak valószínűsíthető Orłowskinak az a megjegyzése, hogy a német követnek többször hazudott, mint neki.

Orłowski és az angol követ tiltakozása ellenére a követséget német nyomásra be kellett zárni. Így a diplomáciai kapcsolatok 1941. január 1-jével megszűntek. A kormányzó személyes vendégeként, magánemberként maradásra próbálta bírni, állandó anyagi juttatást ígért neki a háború végéig. Ő az elutazást választotta. A Budapesten birtokába jutott információk alapján Athénban tájékoztatta a görögöket Hitler balkáni terveiről. Budapesti missziójának befejeztével Londonban jelentkezett a Sikorski kormánynál, ahol nem tartottak igényt szolgálataira, beosztást nem kapott. Az Egyesült Államokba távozott, ahol 1949–50-ben az ENSZ Gyermek Alapjánál (UNICEF) dolgozott. Nyugdíjasként a New York-i Piłsudski Intézet tagja volt.

Élete vége felé, 1973-ban hazatért Lengyelországba. Krakkóban élt rokonainál, 1976-ban halt meg. Varsóban a családi sírboltban helyezték nyugalomra. A követség irattárának egy részét Budapestről történő elutazásakor magával vitte, ami naplóival, feljegyzéseivel, sajtógyűjteményével, visszaemlékezéseivel, későbbi cikkeivel, hivatali levelezésének egy jelentős részével együtt a Piłsudski Intézet Levéltárában New Yorkban található, Archiwum Ogólne V/4/C-D jelzet alatt. Személyével kapcsolatos magánlevelezése a Názáreti Nővéreknél Krakkóban van. Politikai-diplomáciai tapasztalatait tanulmányban írta meg. (A politikáról, London, 1967.). Kiadta a lengyel Nobel-díjas író Reymont levelezését, Benyovszky Mórról könyvet írt. Két visszaemlékezést tett közzé Párizsban, lengyel emigráns folyóiratban. Az elsőt „Budapesti visszaemlékezés" címmel 1952-ben, a másodikat „A háború első hírei" címmel 1963-ban. (Wspomnienie z Budapeszta. Kultura, Paryż. 1952. nr. 10., Pierwsze wiadomości o wojnie. Kultura, Paryż. Zeszyty Hitoriczne 1963. nr. 3.)

Az alábbiakban 1939 nyarára–őszére vonatkozó visszaemlékezéseinek hátterét világítjuk meg; részletet közlünk a visszaemlékezésből, végül közzétesszük az ügyre vonatkozó lengyel ill. magyar külügyi forrásokat.

1939 nyarán, miközben a magyar kormányfő Teleki miniszterelnök legfőbb törekvése volt, hogy a várható német-lengyel fegyveres konfliktustól távol tartsa az országot, a magyar-lengyel viszonyban egy olyan váratlan esemény következett be, amely nagyban érintette a német-magyar kapcsolatokat is.

Július 5-én 11 polgári személy — 7 magyar, 3 szlovák, 1 horvát — Kárpátalján keresztül illegálisan Lengyelországba ment, és jelentkezett a határőrség századánál Sławskban. Kérték, hogy használják fel őket a németek elleni harcban. A lengyel VKF.2. osztálya szerint német provokátorok voltak és visszatoloncolták őket Magyarországra.[16]

Csáky tudomására július 13-a körül jutott, hogy a Rongyos Gárda Héjjas csoportjának néhány tagja átment Lengyelországba, és ott a németek elleni fegyveres katonai szolgálatot kívántak vállalni.[17] A külügyminiszter információjának

[16] AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry t. 6598. 49/W/39 sz. irat. A Stanislawówi Megyei Belügyi Hivatal jelentése a külügyminisztériumnak 1939. július 12. Lásd a függelékben közölt 4.sz. dokumentumot.

[17] MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17–598 res.pol. Csáky 5944/112 sz. titkos számjeltávirata Horynak 1939. július 13. Lásd a függelékben közölt 5.sz. dokumentumot.

az volt az alapja, hogy a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége július elején Vereckén táborozott, amelyen lengyelek is részt vettek. Ezután néhányan Zsabka Kálmán vezetésével átmentek Lengyelországba, állítólag Danzigba.[18]

Hory követ feladatul kapta, hogy a kérdésről tájékozódjon Varsóban. Július 19-én tárgyalt Szembek külügyi államtitkárral, akivel azt közölte, hogy tudomása szerint jónéhány magyar állampolgár kíván Lengyelországba jönni és belépni a hadseregbe, ami konfliktust okozhat Magyarország és Németország között. A külügyi államtitkár nyersen válaszolt, mint akit az ügy hidegen hagy, mondván „ha Magyarországnak nincsen ínyére, hogy állampolgárai Lengyelországba jöjjenek, illetékessége révén megakadályozhatja azt".[19]

Az illetékes magyar szervek Kárpátalján erősen figyelték a határt. Nem is eredmény nélkül. Az átszivárgottak közül Gödér Pál visszajött, hogy híreket hozzon a hozzátartozóknak és újabb embereket vigyen ki. Információi szerint Katowicében a Szlovákiából átszökött magyarokkal együtt a városban 236 magyar volt, köztük tisztek is. Ők a városban magánszállásokon voltak elhelyezve, zsoldot kaptak, a többiek laktanyában. Siankiban szlovákok, magyarok mintegy 500-an vannak.[20]

Az ügy nyilvánosságra került, mert a nyilasok 1939. augusztus 1-jén[21] a képviselőházban interpellációt nyújtottak be a belügyminiszterhez. Keresztes- Fischer nem tagadta le a tényt, és Magyarország érdekeire nézve károsnak tartotta azt. Intézkedést ígért, de hozzátette, hogy nem garantálhatja, hogy a kárpátaljai erdőkön keresztül hasonló eset a jövőben nem fog többé előfordulni. A kérdésből a magyar sajtóban óriási vita kerekedett, ami a nyilasok kompromittálásával végződött.[22]

Valójában mi történt? Severin Koribana és Jan Novomestsky nevű szlovák állampolgárok is ott voltak Sławskoban, ahol Magyarországról átszökött rongyos gárdisták tartózkodtak. Elképzelhető, hogy ők tájékoztatták a nyilas parlamenti képviselőket.[23] Lengyel források szerint a két szlovák állampolgár egy Koren nevű Gestapo ügynök rábeszélésére jelentkezett németellenes katonai szolgálatra és mentek ki Lengyelországba. Az illetékes lengyel hatóságok megállapították, hogy Koren a Gestapo „agent provocateurje", és „mivel a magyar parlamentben egyetlen Gestapo ügynök van, Hubay Kálmán, kézenfekvő, hogy az egész ügyet a Gestapo szervezte."[24]

---

[18] MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17–743 res.pol. Werth vezérkari főnök szigorúan bizalmas átirata a külügyminiszternek, 1939. július 19. Lásd a függeléken közölt 8.sz. dokumentumot.

[19] AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry t. 6598. 49/W/40 számon feljegyzés a Hory–Szembek megbeszélésről. Lásd a függelékben közölt 7. sz. dokumentumot. Ugyanerről Hory jelentése: MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17–615 res.pol; 6229/169 sz. számjeltávirat 1939. július 19. Lásd a függelékben közölt 6. sz. dokumentumot, és az 1939. július 26-i bizalmas 195/pol - 1939 sz. jelentést MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17–743. számon, a függelékben a 12.számon közölt dokumentum.

[20] MOL K64 küm.res.pol. 1939–17–743/669 res. BM átirata a külügyminisztériumnak és a honvédelmi minisztériumnak 1939. július 20-án, 531/1/1939.VII. titkos számon. Lásd a fügelékben közölt 9.sz. dokumentumot.

[21] Az 1939 évi június 10-ére hírdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. Napló I. Budapest, 1939. 369. Lásd a 95.sz. jegyzetet is.

[22] AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry t. 6598. Orłowski 1939. augusztus 9-i 49/W/50 sz. jelentése a külügyminiszternek. Lásd a fühggelékben közölt 14.sz dokumentumot.

[23] MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17–743 res.pol. Napi jelentés az Orłowski–Ghyczy megbeszélésről 1939. augusztus 14. Lásd a függelékben közölt 15.sz. dokumentumot.

[24] MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17 – Kristóffy 6308/175 sz. számjeltávirata Varsóból a külügyminiszternek. Lásd a függelékben közölt 10.sz. dokumentumot.

Véleményünk szerint az a valószínűbb, hogy a Gestapo Hubayéktól szerezhetett információt a rongyos gárdisták kimenetéről Lengyelországba, s miután a németek megbizonyosodtak annak valódiságáról, Hubay nyilvánosságra hozta az ügyet az Országgyűlésben. Azt valószínűtlennek véljük, hogy a fent említett 236 fős Katowicei és a Siankiban lévő magyar, szlovák 500 fős csoportok kimenetelét Lengyelországba — azért, hogy ott a németek elleni fegyveres harcra jelentkezzenek — a Gestapo szervezte volna.

A fentiektől független, különböző források is megerősítik, hogy 1939 szeptemberében harcoltak magyar önkéntesek Lengyelország oldalán, a németek ellen. C.A. Macartney, az oxfordi egyetem néhai történész professzora, aki egyik legalaposabb és legtárgyilagosabb ismerője volt a legújabbkori magyar külpolitikának, fő művében[25] a forrás megjelölése nélkül közli, hogy 6000 fős rongyos gárdista csoport harcolt 1939 szeptemberében a lengyelek oldalán. A szám lehet túlzó, de ha a két lengyelországi helyőrségben lévő 236 magyar illetve az 500 fős szlovák-magyar csoport összlétszámát vesszük alapul, az csak 136 fővel lépi túl a 600 főt. Valószínű lenne a 600 és nem a 6000 fő? Tekintettel arra, hogy Macartney nem jelölte meg a forrást, így az általa megadott létszámot sem igazolni, sem vitatni nem tudjuk.

Ugyanakkor magyar önkéntesek részvételét erősíti meg egy a szeptemberi hadjáratban résztvett, majd Magyarországon internált lengyel katona Cezary Juszíński a Magyar Nemzet 1979. augusztus 27-i számában írott cikkében[26]. Hogy részvételük nem légből kapott, bizonyítja a lengyelországi középiskolák és a IV. gimnáziumi osztályok számára kiadott történelem tankönyv, amely a szeptemberi hadjáratról többek között a következőt írja: „A csehszlovák katonákon kívül ebben a harcban magyarok is részt vettek."[27]

Rajtuk kívül más magyarok, más úton is kerülhettek 1939 késő nyarán Lengyelországba, hogy részt vegyenek a németek elleni fegyveres harcban. Néhány a magyar és a lengyel sajtóban az utóbbi évtizedekben megjelent közlés szól erről. Magyar levéltári dokumentumok ezeket megerősítik, ami azt bizonyítja, hogy nem légből kapott információkról van szó.

A „Lengyel Légionisták Szövetsége Magyarországon"[28] elnevezésű szervezet képviselői 1939 augusztusában hivatalos látogatást tettek Lengyelországban. A szervezetet az 1930-as évek legelején alapították, s ettől kezdve 1–2 főnyi de-

[25] *Macartney C.A.*: October Fifteenth – A history of modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, 1957. Part I. 367. 10.sz. jegyzet. Uő: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993. 85.c. jegyzet.

[26] *Juszyński* Cezary – Zarándokút a barátság és a testvériség nyomában.

[27] *Siergiejczyk Tadeusz:* Dzieje najnowsze 1939–1945 – Historia dla szkół rednich. Wydanie pierwsze, Warszawa,1986. 42.o.

[28] Az I. világháborúban a lengyel légiókban harcolt magyar önkéntesek szervezete Budapesten. Az 1930-ás évek legelején alakult, nyilvántartásba vételét a belügyminisztérium többször is elutasította. Elnöke Miklósi Ferdinánd Leó. 1914–1917-ben mintegy két századnyi 21 éven aluli magyar önkéntest — köztük több középiskolai tanulót — toboroztak a Légiókba. Emisarski alez. budapesti volt lengyel katonai attasé (1938–1940) visszaemlékezésében is megemlíti őket. AIPMS, London, Kol. 207/3 cz .III. 1921–1939. 107.o. Hiteles másolat a szerző birtokában. A Légiók II. dd. 2. gye. 5. szd. névsora 96 főt számlált, a századparancsnok és helyettese kivételével mind magyarok. Lásd Malinowski dd.tbk. 1933-ban kelt visszaemlékezését az I. világháborúban a lengyel légiókban részt vett magyarokra., CAW Warszawa. W. B. H. t/1782. 24.

legáció minden évben részt vett az ottani, hasonló nevű anyaszervezet kongresszusán. Miklósi Ferdinánd Leó[29] elnök hazaérkezése után 1939 augusztusában, útmutatásai alapján kezdődött meg a toborzás[30]. Az nem lehetett eredménytelen, mert a szeptemberi hadjáratban közülük egy fő elesett, egy pedig később Mauthausenben pusztult el[31]. A Miklósi által toborzottak létszámát nem ismerjük.

Más forrás szerint a Poznan környéki harcokban 72 lengyel katonaruhás magyar esett német hadifogságba. Nem tekintették őket hadifoglyoknak, hanem szabadcsapat tagjainak, akiket hadbíróság elé állítottak és kivégeztek[32]. Ők rongyos gárdisták voltak-e vagy a Miklósi által toborzottak, nem tudjuk.

Az Élet és Tudomány c. lap 1972 évi 29.számában közölt cikk a lengyel sajtóban megjelent írásra hivatkozva közli, hogy 1939-ben a lengyelországi Sławków nevű helységbe több mint 600 magyar önkéntes érkezett, hogy a németek ellen harcoljon. Ezt levéltári irat is megerősíti, amelyről korábban szóltunk[33]. Az egész akciót Budapesten az Amerikai út 40.szám alatti házban szervezte meg Zsabka Kálmán, Mikuscsák András, Csifó Csaba, Kasztovszky Jenő, Kasztovszky Kálmán, Gödér Pál és Dr. Gyalog Ödön[34]. A cikkben foglaltakat egy másik levéltári forrás megerősíti. Baló Zoltán ezredes, a II. világháború alatt a HM. 21. osztályának 1939–1943-ban volt vezetője, a honvédelmi miniszternek 1940 augusztus 11-én írott jelentésében közli, hogy a németektől kapott információk szerint, 1939-ben a szeptemberi hadjáratban a lengyelek oldalán egy magyar légió harcolt, amelyet egy Héjjas nevű magyar szervezett. „Közülük sokat elfogtak és 50–60-at agyon is lövettek"[35]. Amennyiben a németek nem túlozták el Baló ezredes előtt a magyarok szerepét, feltételezzük, hogy a rongyos gárdisták és I.világháborús volt magyar légionisták csoportjáról lehet szó, akiket Zsabka és társai, illetve Miklósi toboroztak. A fentiek alapján tényként fogadjuk el, hogy magyar önkéntesek harcoltak a lengyelek oldalán 1939 szeptemberében, viszont a toborzásról, kiutazásukról, létszámukról kevés, pontos harctevékenységükről nem áll rendelkezésre adat. Mindezek és későbbi sorsuk megállapítása további kutatások tárgyát képezheti a jövőben.

A követ visszaemlékezésében a háború első híreiről ír, amelynek középpontjában a szovjet-német közeledés áll. Mit tudhatott a magyar kormány erről, hiszen az erre vonatkozó tárgyalások szigorúan titkosak voltak. Ha nem is száz százalékosan pontos, de sokat sejtető értesülések futottak be Budapestre a magyar diplomatáktól.

---

[29] Miklósi Ferdinánd Leó (1889–1968) – nagykereskedő, az 1912-ben alakult Magyar–Lengyel Klub egyik vezetője. Az 1930-as években a Magyar Mickiewicz Társaság alelnöke. 1944-ben a Gestapo letartóztatta.

[30] BM átirat a külügyminiszternek, 1939. szeptember 6. MOL K63 küm.pol. - 1939–17/7–4438. Bizalmi egyéntől származó információkat közöl az összes magyarországi lengyelbarát szervezetről, azok 1939. július–augusztusi tevékenységéről.

[31] Magyar–Lengyel Kurír, 1947. 4–7.sz. júl.31. 11.o. Kismóky Károly a Kárpátok előterében vívott harcokban esett el, Gáti Róbert később Mauthausenben halt meg. Mindkettő első világháborús volt lengyel légionista.

[32] Saly Dezső – Szigorúan bizalmas! Budapest, 1945.71.o.

[33] Lása a 21.sz. jegyzetet.

[34] Antoniewicz Roland Jozef – A szabadságért lengyel földön. Élet és Tudomány 1972, 29. sz. 1347.o.

[35] HL - HM.-Eln.21–1940–45924.

Teleki miniszterelnöknek már 1939 májusában voltak erre vonatkozó információi. Kerülő úton arról tájékoztatta Orłowski budapesti lengyel követet, hogy „Lengyelország újabb felosztását célzó német-szovjet tárgyalások hírei eljutottak Budapestre." A követ szerint ez május közepén történt.[36]

Szabó György müncheni magyar főkonzul május 17-i jelentése szerint, lengyel főkonzultársa fülébe jutott, hogy az ottani közvéleményben szóbeszéd tárgya az esetleges német-szovjet kollaboráció.[37]

Június 7-én Deseő vk. alezredes, Helsinki székhellyel a balti államokban akkreditált katonai attasé, szóban, minden valószínűség szerint saját elhatározásából tájékoztatta a lengyeleket, az akkor már folyamatban lévő német-szovjet titkos tárgyalásokról. Kownoban (Kaunas) találkozott Mitkiewicz vk. ezredes ottani lengyel katonai attaséval. A vele lefolytatott beszélgetésben moszkvai megfigyelései és egyéb információi alapján úgy vélte, hogy nem Anglia és Franciaország szövetsége fog létrejönni a Szovjetunióval, hanem a szovjet-német megegyezés, amelyen a német és szovjet diplomaták már dolgoztak. Úgy érvelt — s ez nem bizonyult alaptalannak —, hogy „az oroszországi nyersanyag Németországnak és a német (ipar) termékei Oroszországnak olyan komoly tényezők, amelyek szükségszerűen, elvezetnek Sztálin és Hitler végleges megegyezéséhez."[38] A lengyelek nem hittek neki, mert Deseő épp előzőleg tárgyalt Just ezredes német katonai attaséval. Erről tudomásuk volt nekik, s úgy vélték, hogy Deseő vagy a németek zsarolását közvetítve hivatkozik a moszkvai tárgyalásokra, vagy valamilyen más, előttük ismeretlen ok vezette, hogy erről nekik beszélt. Hogy mit mondott pontosan a magyar katonai attasé lengyel kollégájának, nem tudjuk, mert Mitkiewicz ezredes jelentése erről a beszélgetésről nem ismeretes. A lényeg azonban így is nyilvánvaló. Amit ma tudunk, azt a kownói lengyel követ jelentése[39] tartalmazza, akit Mitkiewicz tájékoztatott a megbeszélésről.

Június 17-én Varsóban Kobylański, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője Kristóffy követségi tanácsosnak jelentette ki, hogy a „német kormány Moszkvában erélyesen dolgozik abban az irányban, hogy a szovjet semlegességet háború esetére biztosítsa.[40]

Július 1-jén Sztójaynak Berlinben a külügyi államtitkár-helyettes arra hívta fel a figyelmét — ami az akkori külügyi elemzőkét sem kerülhette el — hogy a szovjet-német viszonyban abbamaradtak a kölcsönös sajtótámadások, a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése folyamatban van, és a „távolabbi időre nézve a viszonyuk normalizálásának körvonalai kezdenek kibontakozni."[41] Ezek a hírek nem voltak alaptalanok, a szovjet-német megnemtámadási egyezmény 1939. augusztus

[36] Amennyiben Orłowski a dátumot illetően nem téved, úgy a Telekitől származó információt május 18-án Varsóban minden valószínűség szerint közölte Szembek külügyi államtitkárral és Beck külügyminiszterrel, akikkel e napon tárgyalt. A követet jelentéstételre rendelték haza. *Szembek* i.m. T.IV. 604–605.o. Teleki kerülő úton tett tájékoztatásának történetét lásd a követ visszaemlékezésében.

[37] MOL K63 küm.pol. - 1939–17/25–2782. A müncheni főkonzul 78/pol.sz. jelentése 1939. május 17-én. Az iratra piros ironnal rájegyezve: ugyanez pesti újságíró körökben.

[38] AAN Warszawa, MSZ PIII. Węgry, t. 6598. Charwat kownói lengyel követ jelentése a külügyminiszternek 1939. június 9. Lásd a függelékben közölt 1.sz. dokumentumot.

[39] Uo.

[40] MOL K63 küm.pol. - 1939–17/25–3203. Kristóffy 160/pol.sz. jelentése 1939. június 17.

[41] MOL K63 küm.pol. - 1939 - 17/25–3389. Sztójay 93/pol.sz. jelentése 1939. július 1.

23-án létrejött. Meglepte úgy a politikai, mint a nemzetközi közvéleményt. Azt csak sejteni lehetett, hogy a nyilvánosságra hozott megnemtámadási egyezményhez egy titkos jegyzőkönyvet[42] is csatoltak, amelyben a szerződő felek felosztották egymás között Kelet-Európát, Finnországtól Besszarábiáig. Minderre legelőször a nürnbergi perben derült fény, ahol Ribbentrop elismerte a titkos jegyzőkönyv létét.[43]

A lengyel külpolitika válasza a moszkvai egyezményre az 1939. augusztus 25-én Londonban aláírt brit-lengyel kölcsönös segítségnyújtási egyezmény volt, hasonlóan titkos záradékkal.[44] Ebben a szerződő felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy amennyiben őket nem provokált német támadás éri, katonai segítséget nyújtanak egymásnak. Az egyezmény aláírásának hírére Hitler visszavonta az augusztus 26-ára kiadott támadási parancsot. A háborút mégsem sikerült elkerülni, a Wehrmacht 1939 szeptember 1-jén hadüzenet nélkül megtámadta Lengyelországot.

A függelékben közölt iratokat — Ribbentrop vallomásának kivételével, amelyet a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt tett Nürnbergben — a magyar-lengyel kapcsolatok köréből válogattuk. Ezek a Magyar Országos Levéltár külügyminisztériumi levéltárában, a Hadtörténelmi Levéltárban Budapesten, valamint Varsóban az Új és Legújabbkori Levéltár külügyminisztériumi levéltárában találhatók. A lengyel nyelvű iratokat és a követ visszaemlékezését saját fordításban közöljük.

A háború első hírei[45] *– Orłowski visszaemlékezése*

1939 májusának legelején Beck külügyminiszter[46] magához rendelt Varsóba. A krakkói repülőtéren Sosnkowski tábornokkal találkoztam, akivel együtt re-

[42] Łojek Jerzy: Agresja 17 wrzenia 1939, Pax, Warszawa,1990. 183–184.o. A titkos jegyzőkönyv legelső közlése: Nazi-Soviet Relations 1939–1941. I. k. Documents from the Archives of the German Foreign Office. Washington, 1948. 78.o. Legelső magyar nyelvű közlése: História 1988. 5. sz. A szovjet–német megnemtámadási egyezmény nyilvánosságra hozott szövegét lásd Külügyi Szemle 1939. 4.sz., *Halmosi Dénes* Nemzetközi Szerződések 1918–1945. Budapest, 1983. 468–469.

[43] *Kusnierz Bronisław* (szerk.): Stalin and the Poles. London, 1949. 39.o. Idéz Ribbentrop vallomásából. A vallomás teljes szövege megtalálható a The Trial of German Major War Criminals, H.M. Stationery Office, London, 1946, Part 10, 211–212.o. Lásd a függelékben közölt 16.sz. dokumentumot.

[44] Diariusz i Teki Jana Szembeka (1935–1945) T.IV. London, 1972. 764–769.o. közli az egyezmény és a titkos jegyzőkönyv lengyel és angol nyelvű szövegét.

[45] Megjelent: Biblioteka Kultury, Paryż, ZH 1963 nr. 3.

[46] Beck József (1894–1944) – Varsóban született. Apját a cári hatóságok két évre bebörtönözték, ezután a család Limanowában (Galicia) telepedett le. Egy-egy évet járt a Műszaki Egyetemen Lembergben és a Kereskedelmi Akadémián Bécsben. Az I. vh. kitörése után belépett a lengyel légiókba, lovastüzérként szolgált. Pozsonyban tüzértanfolyamot végzett. 1920-ban a vkf 2. osztályán találjuk. A szovjet–lengyel háború időszaka alatt Kárpátalján keresztül többször jött Budapestre, Piłsudski üzeneteit továbbította a kormányzónak. 1922–23-ban Párizsban katonai attasé. Az államfő katonai irodájának vezetője (1926–30), külügyminiszterhelyettes, majd 38 éves korától külügyminiszter (1932–1939). Az összeomlás után a kormányt Mościcki államelnökkel Romániában internálták. Érdeke volt ez Németországnak, a Szovjetuniónak és a Párizsban 1939. szeptember 30-án megalakult új lengyel kormánynak. Egyénileg próbálta elhagyni Romániát (az angolok befogadnák), ekkor kabinetfőnöke Łubienski fordult Csáky külügyminiszterhez: kaphat-e be-, illetve átutazó vízumot (MOL K63 küm.pol.-1939–17/7–7032-Bárdossy telefonszámjel távirata a külügyminiszternek 1939. október 7.). Csáky az engedélyt megadta (uo. 7038 sz. számjeltávirat), majd Beck útlevelét jugoszláv láttamozással kérte ellátni magyarországi beutazása előtt (uo. 7039 sz. számjeltávirat). A tervezett „eltávozást" a lengyel kormány jelezte Bukarestnek, így az nem sikerült. Titkárának így nyilatkozott. „Ha Romániában halnék meg, Magyarországon temessenek el, arccal Lengyelország felé. A kormányzó egész biztos nem tagad meg tőlem néhány négyzetméternyi földet." 1944-ben Bukarestben temet-

pültünk tovább a fővárosba. A tábornok[47] kérdésére azt feleltem, hogy budapesti híreim szerint Hitler kitart Danzig[48] megszerzése mellett, s tekintve a kérdésben elfoglalt álláspontunkat a háború elkerülhetetlen. Megemlítettem, hogy a magyaroktól a németek óriási háborús előkészületeit hallom, amiből következik, hogy még szeptember 1-je[49] előtt megtámadnak bennünket. A tábornok érveimet látható nyugtalansággal fogadta és azt mondta: „uram, hát ők ötször erősebbek nálunk". Rajta kívül még egy katonai személy beszélt nekem egyértelműen (igaz néhány évvel korábban) arról, hogy konfliktus esetén a németekkel szétvernek bennünket. Ő Witold Morawski[50] berlini katonai attasénk volt. Mondta ezt nekem a 17. ulánus ezred ünnepén Lecznoban. Mindketten ennek az ezrednek a tisztjei voltunk, én csak tartalékos hadnagy, ő úgy tűnik alezredes. Miután megérkeztünk Varsóba, a német fenyegetés kérdését két hosszú estén kimerítően megvitattam Łepkowskival[51], Mościcki[52] köztársasági elnök kabinetirodájának akkori főnöké-

---

ték el román katonai díszpompával, mert román kitüntetése ezt megkövetelte. 1989 után hamvait hazavitték, Varsóban nyugszik. Emlékiratai: Dernier rapport. Politique polonaise, 1926–1939. Neuchatel 1951. Lengyelül: Ostatni raport, Varsó, 1987. és *Cienciała* Anna M.: Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939. Instytut Literacki Paryż, 1990. Biblioteka Kultury T. 457. *Godó* Ágnes: Magyar–lengyel kapcsolatok a II. világháborúban. Budapest, 1976. A 91. és 152. oldalon tévesen közli, hogy Beck 1939. október 1-jén Párizsba távozva átutazott Magyarországon, a kormányzó és Teleki is fogadta.

[47] Sosnkowski Kazimierz (1885–1969) – műszaki egyetemet végzett Lembergben. 1918 után hivatásos katona, vezérezredes, államférfi. Az I. vh. alatt a Lengyel Légiókban, Piłsudski egyik legközelebbi munkatársa, együtt ültek a magdeburgi börtönben (1917–18). Hadügyminiszter helyettes (1919–1920, 1924–1925). A szovjet–lengyel háború alatt a tartalékhadsereg megszervezője és parancsnoka. 1927–1939-ig a hadsereg főfelügyelője, vezérezredes 1930-tól. A szeptemberi hadjáratban először nem kap beosztást, azután a déli front parancsnoka. A kormányzó 1938-as februári látogatásakor vele is tárgyal. Magyarországra érkezik 1939. október 6-án. HL HM Eln. A. 1939–52691. A határról felhívja Orłowski követet, Ungvárról Esterházy János hozta gépkocsiján a fővárosba. Néhány nap után elhagyta Magyarországot, a németek már érdeklődtek felőle a HM-ben. MOL K64 küm. res.pol. - 1939–17–956. A kormányzó titokban fogadta. Párizsba ment, a kormány megbízta a hazai földalatti katonai szervezet kiépítésével (Fegyveres Harci Szövetség). Ennek parancsnoka 1939–1940-ben. A köztársasági elnök kijelölt utóda 1940–41-ben. Sikorski halála után a Nyugat-európai lengyel haderő főparancsnoka. A varsói felkelés idején napiparancsában bírálta a szövetségeseket, mert azok cserbenhagyták Varsót. Churchill követelésére leváltották, Angliát el kellett hagynia.Kanadában hunyt el 1969-ben. *Kryska-Karski Tadeusz – Żurakowski Stanisław*: Generałowie Polski Niepodległej, Warszawa, 1991. 26.o. A továbbiakban Generałowie i.m.

[48] Danzig (Gdańsk) önkormányzattal rendelkező szabad város, túlnyomóan német lakossággal. Élén a népszövetségi delegátus állt. Lengyelország érdekeit a városban főmegbízott képviselte. A németek legelőször 1938. október 24-én vetették fel a város Németországhoz csatolását.

[49] Az eredeti terv szerint a német támadásnak augusztus 26-án kellett volna megindulnia. Az egy nappal korábban megkötött angol–lengyel kölcsönös segítségnyújtási szerződés létrejötte miatt Hitler a kiadott támadási parancsot visszavonta.

[50] Morawski Witold vk.ezredes, 1928–1932 között katonai attasé Berlinben.

[51] Łepkowski Stanisław (1892–1962) – hivatásos diplomata, jogi doktor. A Jagelló Egyetemen Krakkóban és Bécsben a Kereskedelmi Akadémián szerzett oklevelet. A New Yorki és Chicagói Konzulátuson titkár (1920), a köztársasági elnök kabinetirodájának főnöke (1921–1923), titkár a danzigi lengyel képviseleten (1924), és a követségen Moszkvában (1927), majd a madridi követségen tanácsos (1927–1931), 1931. június 1–1936. május 16-ig budapesti lengyel követ. Ismét a köztársasági elnök kabinetfőnöke (1938–1939), pretóriai főkonzul (1940–1945). Miután a szövetségesek 1945 nyarán megvonták a londoni lengyel kormánytól a diplomáciai elismerést, Dél-Afrikában maradt, ott hunyt el.

[52] Mościcki Ignacy (1867–1946) – kémikus, egyetemi tanár Fryburgban és Lembergben. 1926-ban és 1933-ban újabb 7 évre köztársasági elnökké választották. 1939. szeptember 17-én a szovjet

vel, kitartva álláspontom mellett, hogy Hitler nem habozik bennünket megtámadni szeptember 1-je előtt. Nem tudom, hogy a tábornok emlékszik-e erre, de nemrég Łepkowski emlékeztetett engem erre a beszélgetésre.

A bőrünkre történő német-szovjet megegyezés, márcsak a történelmi példákat is figyelembevéve mindig is lehetséges volt, igaz, ez még 1939 elején valószínűtlennek tűnt. Igencsak meglepődtem a Lengyelország felosztására irányuló titkos német-szovjet tárgyalások hírén.

Néhány nappal Varsóból Budapestre érkezésem után, május közepén jelentkezett nálam egy bizonyos Steiner[53] ügyvéd, aki bizonyos ideig, Jan Szembek[54] követsége idején a Lengyel Köztársaság Követségének jogtanácsosa volt. Ebből következően továbbra is kapcsolatban maradt a követséggel, időnként bejárt csevegni az irodába a lengyel-magyar kapcsolatokról, amelyekben jól tájékozott volt. (Steiner a II. világháború alatt megváltoztatta a nevét) Nagyon szomorú arccal, de kikötve, hogy a kérdés bizalmas jellegű, sem többet, sem kevesebbet, csak annyit mondott, hogy „Lengyelország újabb felosztását célzó német-szovjet tárgyalások hírei eljutottak Budapestre". Igen éles hangon utaltam Steinernek hasonló hírek valószínűtlenségére, és a végén megjegyeztem, hogy a hír hitelessége annak forrásától függ. Steiner határozottan kijelentette, hogy semmi esetre sem fedheti azt fel, de ennek ellenére kitartott annak komolysága mellett. Kijelentettem neki, hogy ebben az esetben az ennyire szenzációs és valószínűtlen hírt pletykának kell tekintenem. Steiner távozása után azonnal magamhoz kérettem Kazimierz Mycielski[55] urat, a követség kiegyensúlyozott, eszes titkárát és elmondtam neki a látogatás lefolyását. Abból indultunk ki, hogy nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nem teljesen kizárt ennek a nem mindennapi hírnek a valószínűsége, ami sajnos olyan embertől származott, akinek ugyan semmit sem lehetett a szemére vetni, s velünk szemben jóindulatú volt, de nem töltött be olyan tisztséget, ami lehetővé tette volna számára, hogy ilyen szigorúan őrzött politikai hír birtokába jusson. Mindketten azon a véleményen voltunk, hogy lehetetlen Beck külügyminiszternek olyan számjeltáviratot küldenem, amelyben nem jelölhetem meg, ha nem is a hír forrását, de még azt a diszkrét és gyakran használt formulát sem alkalmazhatom, hogy „komoly for-

támadás napján a kormánnyal együtt a szövetséges Romániába menekült, ahol internálták. Miután ő és kormánya lemondott, az internáltak közül magánemberként egyedül ő távozhatott, 1939 decemberében Svájcba. Részletes életrajzát lásd: PSB. T. XXII. 1977. 143–148.

[53] Dr. Szanyi (Steiner) Andor, 1939-ben a Magyar–Lengyel Kereskedelmi Kamara elnöke.

[54] Szembek Jan, gróf (1881–1945) – Bécsben a Theresiánumot és a Konzuli Akadémiát végezte. 1905–08-ig Boszniában a Landesregierung (tartományi kormány) referense. A szolgálatból saját kérésére távozott. Nagy önuralom jellemezte, átlagon felüli intelligenciával rendelkezett. Németül, franciául anyanyelvi szinten, románul, magyarul jól beszélt. A Tanácsköztársaság előtt 1919. március 15-én nevezték ki a magyarországi lengyel misszió vezetőjének. Bécsből látta el feladatát, Budapestre csak augusztus 9-én érkezett. Megbízólevelét október 9-én adta át, mint a lengyel kormány delegátusa (Külügyi Közlöny 1921 6. sz. 71.), következő szolgál itt (1921–24), majd Brüsszelben (1924–1927) és Bukarestben (1927–1932). 1939. szeptember 30-ig külügyi államtitkár. Romániánon keresztül Beck külügyminiszter megbízásából 1939. szeptember 19-én érkezett Budapestre. A kormányzó nem fogadta. A követségen Esterházy Jánossal és Szapáry Antallal tárgyalt, majd Párizsba távozott. A Sikorski kormány nem tartott igényt szolgálataira.

[55] Mycielski Kazimierz, gróf (1904–1985) – jogi doktor, 1928-tól hivatásos diplomata. 1937–39. augusztus 25-ig a budapesti lengyel követség titkára.

rásból értesültem arról, hogy...". Abban maradtunk, hogy Mycielski bizalmas levelet ír a külügyminisztérium akkoriban nagyon befolyásos keleti osztályának vezetőjéhez Kobylańskihoz[56]. A levelet a soronkövetkező első diplomáciai futárral küldtük el. Sem a külügyminisztérium, sem Kobylański, sem nekem, sem Mycielskinek egyáltalán nem reagált. Amikor a háború kitört, majd szeptember 17-én a szovjet hadsereg Lengyelország területére lépett, magamhoz kérettem Steiner urat, és akkor már post factum egyenesen megkérdeztem tőle, hogy felfedné-e a hír forrását, ami igaznak bizonyult. Steiner kijelentette, hogy annakidején nem árulhatta el, mert megeskették, hogy 100%-ig megőrzi azt, de végül kijelentette, hogy a hírt Ernszt prelátustól[57] kapta, aki kitűnő politikus, a Keresztényszociális Párt elnöke, parlamenti képviselő, s annak külügyi bizottságának tagja volt. Komoly és nagyban befolyásos személyiség. Ezen kívül számomra ismert volt, hogy Ernszt, Teleki Pál[58] gróf akkori miniszterelnök iskolatársa, barátja és politikai tanácsadója volt. Teljesen világossá vált előttem, hogy Teleki egészen biztosan a német politikáról kitűnően informált magyar 2. osztálytól kapta a hírt és figyelmeztetni akart bennünket. Nagy barátunk, tiszteletre méltó ember volt, aki tudatában volt Magyarország hosszú távú érdekeinek. Sajnos elég nagy kerülőutat választott, bizonyára ki akarta zárni az indiszkréciót, ami a magyar kormányt nagyban kompromittálta volna. Az óvatosság miatt olyan embert választott, aki messze volt a politikától és a kormánytól. Emlékezni kell arra a tényre, hogy Magyarország revíziós politikájában Németországra támaszkodott. Ha Steiner felfedte volna hírének forrását, hogy Ernszt prelátustól származik, kételkedés nélkül elfogadtam volna.

Néhány évvel később kiderült, hogy hasonló hírt kapott Łukasiewicz[59] nagykövet 1939 júniusában, Mauricy Mohl és Aleksander[60] nevű testvére útján, ez utóbbi párizsi nagykövetségünk titkára volt. Mauricy Mohl New Yorkban (úgy tűnik 1943-ban) mondta el nekem, hogy 1939 júniusában elutazott Párizsból néhány napra, hogy meglátogassa Fritz Mandl urat, a Riviérán fekvő antibesi birtokán. Mandlnak az Anschluss előtt Alsó-Ausztriában nagy lőszergyára volt, s ha nem tévedek Niederösterreichische Munitions Werkének hívták. Miután Hitler Németországhoz csatolta Ausztriát, zsidó származása révén el kellett hogy hagyja

[56] Kobylański Tadeusz (1895–?) – a hadsereg ezredeseként 1929-ben került a külügyminisztériumba. 1936–1939-ben a politikai osztály vezetője, Hory András gyakori tárgyalópartnere.

[57] Ernszt Sándor (1870–1938) – Rk. pápai prelátus, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt országgyűlési képviselője. (1920, 1922, 1931). 1930–1931-ben két ízben, rövid ideig miniszter. Előbb népjóléti és munkaügyi, ill. vallás- és közoktatási. Orłowski téved. A hír nem származhatott Ernsztől, mert 1938-ban meghalt. Amennyiben a követ csak az illető, azaz a Teleki és a hírt továbbító Steiner ügyvéd közötti személy személyazonosságában téved, és ha az pap volt, akkor Witz Béla lehetett, a Szt. István bazilika plébánosa, Teleki bizalmas barátja és gyóntatója. Az is elképzelhető, hogy Steiner hűen esküjéhez, nem árulta el a valódi nevet.

[58] Teleki Pál (1879–1941) – földrajztudós, egyetemi tanár, politikus. Második miniszterelnöksége alatt megnyitotta a határt a lengyel menekülők előtt. Haláláig távol tartotta az országot a háborútól.

[59] Łukasiewicz Juliusz (1892–1951) – orosz alattvalóként született, Péterváron műszaki egyetemet végzett. Hivatásos diplomata. Emlékiratai: Diplomat in Paris 1936–39, New York–London, 1970. Lengyel nyelven: Diplomata w Paryżu, London 1989. A lengyel nyelvű változat több eredeti dokumentumot tartalmaz, mint az angol nyelvű kiadás.

[60] Mohl Aleksander (1899–1953) – a párizsi követségen titkár (1936–1940).

az országot és Franciaországban telepedett le. A látogatás alatt valamelyik éjjel Mandl felkeltette Mohlt és nagyon fontos hírt közölt vele, mondván, hogy őt mint lengyelt, ez különösen kell hogy érdekelje. Közölte vele, hogy a monte-carlói casinóban véletlenül találkozott a német VKF általa jól ismert ezredesével, aki a kiselejtezett fegyver és lőszer eladásával foglalkozó részleget vezette. Jól ismerték egymást, hisz Mandl lőszergyáros volt, üzemét a német hadsereg átvette. A beszélgetés alatt Mandl a német veszélyről kezdett beszélni, mire az ezredes ujjongó arccal jelentette ki, hogy „semmiféle háború nem lesz, mert a németek Lengyelország felosztásán alapuló megegyezést kötöttek a szovjetekkel". Másnap reggel Mohl Párizsba utazott és megemlítette testvérének amit hallott. Megállapodtak, hogy ezt a hírt, amely komoly forrásból származott, közölni kell Łukasiewicz-csel.

Ő meghallgatta elbeszélésüket, haragra gerjedt és lehordta őket, mondván, hogy képesek ilyen valószínűtlen marhaságot komolyan venni. Hogy a nagykövet értesítette-e a külügyminisztériumot, nem tudom. Mindezek ellenére Mandlnak, ellentétben Steinertől nemzetközileg ismert neve és beosztása volt, s nem akárkire hivatkozott, hanem a német VKF ezredesére[61]. Hitlernek Oroszországgal való háborúba sodródása általában térítette volna el a nyugatot fenyegető veszélyt. Angliát tekintve különösen így volt ez. Egy kezdetben sikeres oroszországi Lebensraum hadjáratnak Hitler számára végzetszerűen kellett befejeződni. Angol szempontból egy ilyen politika annyira természetes, hogy szükségtelen részletesen kifejteni. Mégis elgondolkodtató, hogy a közzétett angol dokumentumokban sehol sem található egyértelmű, ezt alátámasztó bizonyíték. Valójában következtethetünk, de feketén-fehéren nem találunk bizonyítékot. Kétségtelen, egy előrelátó kéz eltüntette. Hasonlóan történt például Mussolini[62] levelezésével, aki megkísérelve a szökést Svájcba, magánál tartotta Churchillel[63] folytatott személyes levelezését tartalmazó dossziéját, amitől soha nem vált meg. Mussolini kivégzése[64]

---

[61] A lengyel kormány másik két forrásból is értesült arról, hogy feltételezhető Sztálin és Hitler megegyezése. Deseő László vk.alezredes Helsinkiben akkreditált magyar katonai attasé 1939. június 7-én közölte ilyen feltételezéseit és indokait Mitkiewicz vk.ezredessel, kownoi lengyel katonai attaséval. (lásd a függelékben közölt 1. sz. dokumentumot) Szymański vk. ezredest, berlini lengyel katonai attasét, amikor a lengyel – német kapcsolatok már teljesen ellenségessé váltak, 1939 májusában meghívták Hans Lammers (Hitler kabinet irodájának vezetője) születésnapi fogadására. A fogadáson Karl Bodenschatz tábornok Göring közeli munkatársa négyszemközt szó szerint közölte vele:"Azzal a kéréssel fordulok Önhöz, hogy különös figyelemmel hallgassa meg híreimet. Uram, ha Hitler meggyőződik arról, hogy keletről Lengyelország által bekerítődik, akkor nem habozik szövetkezni akár magával az ördöggel sem. Köztünk talán nincs kétség aziránt, ki ez az ördög (der Taufel). Bodenschatz ezt a három mondatot suttogva és majdnem ünnepélyesen közölte". In. Łossowski P*iotr*: Dyplomacja Drugiej Rzeczpospolitej. Warszawa, 1992. 74–75.

[62] Mussolini Benito (1883–1945) – olasz miniszterelnök, a szövetségesek sziciliai partraszállását követően leváltják, internálják. Skorzeny ejtőernyős különítménye kiszabadította. A Salói Köztársaság miniszterelnöke (1943–1945). 1945. április 28-án a partizánok kivégezték.

[63] Churchill Winston (1874–1965) – brit államférfi. Konzervatív politikus, 1906-tól több alkalommal miniszter. A koaliciós háborús kabinet miniszterelnöke (1940–1945).

[64] Az Észak-Olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság (CLNAI) 1945. április 25-i rendelete alapján átvette a teljes polgári és katonai hatalmat. Rendkívüli állapotot vezetett be, haditörvényszéket hozott létre, minden általa ellenőrzött tartományban. Mussolinit 1945. április 27-én fogták el a bizottság fegyveresei, amikor egy kisebb német katonai csoporttal a svájci határ felé menekült. Kivégzéséhez az szolgált alapul, hogy a CLNAI rendeletében foglaltak szerint, akit fegyverrel a kézben fognak el, azt ki kell végezni. A Ducenál megtalálták pisztolyát és a fogságba esését követő

után a dosszié nyomtalanul eltűnt. Csak csodálhatjuk az Intelligence Service ügyességét. Annál kevésbé tehetjük ezt Oroszország esetében, melynek képviselői védekezve Lengyelország függetlensége elleni, Hitlerrel történő összeesküvés vádjával szemben, folyamatosan ismétlik, hogy őket Anglia politikája kényszerítette „védelmi" politikára, amely cinikus módon kívánta Hitlert Oroszország felé fordítani.

Véleményem szerint az orosz tézis helyes és bizonyítékom van erre. Lord Halifax[65] 1937 november 19-én, amikor az angol kormánynak csak „Lord President of Council"-ként és nem külügyminiszterként volt tagja, Berchtesgadenban meglátogatta Hitlert. November végén, vagy december elején magához hívatott Magyarország külügyminisztere, Kánya Kálmán[66]. Nagyon intelligens, óvatos, a Ballhausplatz tradicióin nevelkedett diplomata volt. Nem emlékszem már miről volt szó, de talán éppen ezért meg vagyok győződve arról, hogy beszélgetésünk első része csak ürügy volt a befejezéséhez. Amikor ugyanis jövök ki, megkérdezte tőlem, hogy van-e valami hírem a berchtesgadeni Halifax látogatás lefolyásáról. Azt válaszoltam, hogy semmi egyebet nem tudok, mint amit a sajtó írt. Erre Kánya: „Én azt hallom Berlinből, hogy Halifax óva intette Hitlert a további nyugat felé irányuló lépések megtételétől, s kertelés nélkül jegyezte meg, hogy ez Anglia határozott ellenállásába fog ütközni, ellenben charte blanche-t adott Hitlernek Kelet felé". Határozottan emlékszem, hogy a charte blanche kifejezést használta, ami után hosszasan nézett rám, mintha a szemeivel azt kérdezné: érti uram mit jelent ez, hisz Hitler egyedül csak Lengyelországon, Magyarországon illetve Románián keresztül mehet Oroszországba. A közzétett dokumentumokból egyedül csak az következik, hogy a Halifax-szel történő beszélgetésben Hitler felvetette Ausztria, Csehszlovákia és Danzig kérdését. Halifax állítólag kijelentette, hogy egyáltalán nem szükséges a status quo érvényben maradása, a körülmények idővel meg fognak változni, a feltétel az, hogy ez békés úton következzen be.[67] A köz-

napon kivégezték. A "sürgős" kivégzés valódi oka az volt, hogy az Olaszországban harcoló amerikai hadsereg parancsnoksága kérte Mussolini kiadatását. A "titkos" dosszié elméletileg bármelyik nagyhatalom titkosszolgálatának birtokába kerülhetett.

[65] Halifax Edward (1881–1959) – brit konzervatív politikus, képviselő. Indiai alkirály (1926–1931), a titkos tanács elnöke és lordpecsétőr (1935–1937). Chamberlain kormányában külügyminiszter (1938. február 25–1940. május 10), washingtoni nagykövet (1941–1946). A Hitlerrel való tárgyalás idején Halifax nem töltött be kormányzati tisztséget, de a miniszterelnök és a külügyminiszter tudomásával látogatta meg a német kancellárt. Ezt tárgyalófelének meg is mondta. "Minden más kérdést meghatároztunk abban az értelemben, ahogy azok az európai rendszer (a jelenlegi status quo – V.E.L.) megváltozását érintik, ami előbb, vagy utóbb biztosan bekövetkezik. A kérdések körébe tartoznak: Danzig, Ausztria és Csehszlovákia. Anglia érdeke ebben kizárólag az, hogy a változások békés evolúció útján jöjjenek létre és ki lehessen iktatni olyan módszereket, amelyek további megrázkódtatásokkal járnak, amit sem a Führer, sem más országok nem kívánnának". Halifax szavai a tárgyalásról készített német összefoglaló szerint. In: DGFP Ser. D. I. 31.sz. dok; lengyelül *Sierpowski Stanisław ródła do historii powszechnej okresu miedzywojennego 1935–1939*, T. III. Poznań 1992. 256.

[66] Kánya Kálmán (Cania, Kania – 1926-ig, 1869–1945) – hivatásos diplomata, ősei olaszok. Konzuli Akadémiát végzett Bécsben. Nagy munkabírásu képzett diplomata volt. Külügyminisztersége alatt hivatali idején túl is dolgozott. Személyiségéhez hozzátartozott a nagy magabiztosság és mások kéretlen minősítése. V. ö. *Hory András:* Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Budapest, 1987. 405–406.

[67] A berlini lengyel nagykövetség tanácsosa Lubomirski 1937 dec.2-án tájékozódni próbált a német külügyminisztériumban, miről volt szó Hitler és Halifax tárgyalásán. Azt a választ kapta, hogy nem adhatnak felvilágosítást, mert titoktartási kötelezettségük van. Berlin vagy London csak

zétett jelentésből következik, hogy a beszélgetés jellege békés volt. Churchill azonban emlékirataiban azt írja, hogy a beszélgetés „formaságok nélküli, de egyáltalán nem volt könnyű lefolyású". Jellemző, hogy a zúduló események tömegéből Churchill szükségesnek ítélte ezt megemlíteni, mint ahogy az is, hogy elhallgatta, miért volt a beszélgetés formaságok nélküli és lefolyását illetően nehéz. Amennyiben a beszélgetés alatt Halifax kizárólag a status quora vonatkozó közhelyeket adta elő, miért ítélte annyira fontosnak, hogy róla egyáltalán említést tegyen. Mégis megteszi ezt, de elhallgatja, mi volt a nehézség oka. Ma ugyanis nem érdeke Angliának beismerni azt, hogy Hitlert Oroszország irányába késztette. Az a tendencia, hogy a hitleri Németország érdekeit a szovjetek irányába tereljék, nem kerülte el londoni nagykövetségünk figyelmét. 1938-ban Raczyński[68] nagykövet jelentette, hogy Londonban a szovjetek és a németek közötti háborút a legkisebb rossznak tartják, ami megvédheti Angliát a nagy veszélytől. Következésképpen 1937-től, de lehet, hogy már korábban is két politika birkózása folyik: a nyugati államok, élén Angliával a vihart keletre akarják terelni, a szovjetek nyugatra szándékoznak irányítani.

Ha az angol politika ilyen tendenciájáról tudhatott Kánya és Raczyński, a legkisebb kétség sem merülhet fel, hogy tudtak róla a szovjetek. Ez igazolja a szovjetek rejtélyes politikáját 1938-tól kezdődően, de különösen 1939-ben. Ennek az évnek a kezdetétől a szovjetek Anglia és Franciaország minden irányú békekezdeményezésével szemben megőrzik rideg álláspontjukat. A jámbor oroszlán Lord Halifax politikája a ravasz oroszlán Sztálin politikájának ellenkezésével találkozik. Mint tudjuk, Lengyelország kárára a németekkel történő ideiglenes megegyezéssel[69] Sztálin kezdeti győzelmet aratott.

Felmerül a kérdés, hogy ki kezdeményezett ebben az ügyben – vajon a közeledés gondolatát elsőként a németek vetették fel, vagy a szovjetek? Véleményem szerint a szovjetek.

Mindenekelőtt ott a diplomácia klasszikus kérdése: cui bono? A szovjetek voltak a leginkább veszélyeztetettek, azaz leginkább érdekeltek a veszély elhárításában. Azután mint azt ma már tudjuk, 1939. április 17-én a berlini szovjet nagykövet Merekalov azt nyilatkozta Weizsäckernek[70], hogy „Oroszország normalizálni óhajtja kapcsolatait Németországgal". Ribbentrop a nürnbergi perben szintén megerősítette[71], hogy az első lépéseket a Lengyelország kárára történt német-szovjet megegyezés irányába a szovjetek tették meg. Már 10 nappal Mere-

---

Rómát és Párizst tájékoztathatja. Ezt követően Weizsäcker utasítására közölték vele, hogy "Hinsichtlich der Ostfrage, habe ich die Erwähnung Danzigs durch Lord halifax als eine flüchtige gekennzeichnet und bemerkt, dass der Führer nicht darauf eingegangen ist." In: Diariusz i Teki Jana Szembeka. T. III. London 1969. 404.

[68] Raczyński Edward, gróf (1891–1993) – hivatásos diplomata. Egyetemi tanulmányait Lipcsében, Londonban — School of Economics — és Krakkóban végezte. Jogi doktor. Londoni nagykövet 1934–1945.

[69] Az 1939. augusztus 23-én Moszkvában aláírt Ribbentrop–Molotov paktumra utal. Lásd a 70.sz. jegyzetet.

[70] Weiszäcker Ernst (1882–1951) – német diplomata. A külügyminisztérium politikai osztályának vezetője (1936–1938), ugyanott államtitkár (1938–1943), vatikáni követ (1943–1945). Nürnbergben 7 évre ítélték, 1950-ben szabadult.

[71] Lásd a függelékben közölt 16. sz dokumentumot.

kalov demarche-át követően Hitler nagy beszédében[72] visszafogta magát, egyáltalán nem támadta a szovjeteket és a kommunizmust. A javaslat elfogadásra talált. A szovjetek és nem a németek álltak elő titokban augusztus 19-én[73] a megnemtámadási egyezmény tervével, kikötve, hogy érvényes csak a „speciális jegyzőkönyv aláírása után lesz, amely tartalmazza azokat a pontokat, amelyekben a magas szerződő felek a külpolitika területén érdekeltek"[74]. Ma már tudjuk, mi volt ez a jegyzőkönyv[75], s melyek voltak a „magas szerződő feleket" érintő külpolitikai kérdések.

Már 1940-ben Magyarország akkori külügyminisztere Csáky[76] gróf, azt mondotta nekem, hogy a németek és a szovjetek közötti kapcsolatok felvételében Sirovy[77] cseh tábornok közvetített. Csákynak szokása volt, hogy tendenciózusan beszélt a bennünket és a cseheket elválasztó kérdésekről, de ebben az esetben nincs kizárva, hogy azt mondta el, amit a németektől tudott, akik majdnem teljesen a saját emberüknek tekintették[78]. Bizonyítékaim voltak, hogy neki sokat beszéltek, különösen a csillogni óhajtó dilettáns Ribbentrop, akiről Kánya, az öreg róka mindig iróniával beszélt. Mennyire igaza volt.

---

[72] Hitlernek a Reichstagban 1939 április 27-én elmondott beszédéről van szó. Lásd Rede des Führers und Reichskanzlers Adolf Hitler am 28 April 1939. Druck und Verlag M. Müller Sohn, Berlin 1939. A beszédnek Lengyelországra vonatkozó részét közli *Sierpowski* i.m. 418.sz.dok.

[73] Hitler 1939. augusztus 22-én Oberzalzbergben beszédet mondott a német fegyveres erők magasabb egységei parancsnokai előtt. Beszédében múlt időben említette meg a szovjetekkel kötendő egyezményt, ami bizonyítja, hogy a megegyezés ténye a beszéd elhangzása előtt már eldőlt, csak az aláírás volt hátra. " Brausichtsch tábornok ígérete szerint a lengyel háborút néhány hét alatt be fogja fejezni. Ha azt mondta volna, hogy ez kettő, vagy csak egy évig eltart, nem adtam volna ki a megindulási parancsot és ezidő szerint Angliával és nem Oroszországgal kötöttem volna paktumot". In: Międzynarodowe tło agresji Rzeszy Niemieckiej na Polskę w roku 1939. Warszawa, 1986. 153. A Német Hírszolgálati Iroda (DNB) augusztus 21-én közölte, hogy Ribbentrop Moszkvába utazik augusztus 23-án. A szovjet sajtó ugyanezt a hírt közölte augusztus 22-én, de nem jelölte meg az utazás dátumát. Schulenburg moszkvai német követ 1939 aug.19-i 190.sz. számjeltáviratában a külügyminisztériumnak mellékeli a szovjet kormány által elkészített megnemtámadási szerződés szövegtervezetét. In: Nazi–Soviet relations. Washington 1948. 65–66.o.

[74] Uo. az utóiratban szerepel a követ által idézett szöveg.

[75] A német–szovjet megnemtámadási egyezmény orosz és német nyelvű eredeti példányairól készült olvasható nyomdai másolat a titkos záradékkal együtt, a szerződő felek sk. aláírásával *Szembek*: i.m.. T. IV. 752–760. és Nazi – Soviet Relations 1939–41, Washington, 1948. I.k.78. Lásd még: *Koźmiński Maciej* – Bevezetés egy magabiztos magyarázkodáshoz. Századvég, Budapest, 1987. 4–5.szám 144–151., *Borús József* – Ribbentrop Moszkvában. História 1988/5.sz. Az egyezmény magyar nyelvű szövege a titkos jegyzőkönyv nélkül *Halmosi* i.m. 408–409., Külügyi Szemle 1939 4.sz. 444.

[76] Csáky István, gróf (1894–1941) – állam és jogtudományi doktor, hivatásos diplomata. 1935–1938 a külügyminiszter kabinetfőnöke, 1938 decemberétől haláláig külügyminiszter.

[77] Sirovy Jan (1888–1970) – hivatásos katona, tábornok. Csehszlovák miniszterelnök és hadügyminiszter (1938. szeptember 23 – december 2.), a Berán kormány miniszterelnök-helyettese és hadügyminiszter Cseh–Szlovákia önálló államiságának megszűnéséig 1939. március 15-ig. A háború után Csehszlovákiában 20 évre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult.

[78] Sirovy állítólagos szerepét Csáky Orłowskinak, majd Orłowski a budapesti amerikai követnek Montgomerynek mondta el. Lásd: *Montgomery John Flournoy.*: Magyarország a vonakodó csatlós. Budapest, 1993. 152–153.o.

FÜGGELÉK

1.

Charwat[79] kownoi lengyel követ jelentése Beck külügyminiszternek

Lengyel Köztársaság Követsége Kowno, 1939. június 9.
Kowno Titkos!
Nr/49-I/14.
T: Mitkiewicz[80] ezredes katonai attasé tárgyalása a magyar katonai attaséval.

Mitkiewicz ezredes katonai attasé tájékoztatott tárgyalása tartalmáról, amelyet két nappal ezelőtt folytatott Deseő[81] ezredes magyar katonai attaséval, akinek Helsinkiben van a székhelye, de akkreditálása érvényes az összes balti államra. Megjegyzem, hogy Deseő ezredes előtte három évig Moszkvában teljesített szolgálatot.

A beszélgetés tartalmát kivonatosan az alábbiakban ismertetem:

1.) Deseő ezredes véleménye szerint a magyar katonai körök, éppúgy mint a társadalom, a legnagyobb barátsággal viszonyulnak Lengyelországhoz, s az utóbbi időben ebben a tekintetben semmiféle változás nem történt. Ezt a viszonyt kissé komplikálja az a tény, hogy Magyarország szomszédja a hatalmas és veszélyes Németországnak. A nagy látszat ellenére a magyar társadalomban a németek iránti rokonszenv nem mély és általános, inkább a németektől való félelem uralkodik. Magyarország és Németország viszonyában szerepet játszik az a tény, hogy a németek segítségével megszerezze Szlovákiát. Abban a pillanatban, amikor ez a kérdés Magyarország javára rendeződne, véleménye szerint a magyar külpolitika más lenne és ki tudja, nem kerülne-e más vágányra. Addig azonban a magyaroknak Németországra kell tenniük. Ez a tét azonban nem mehet el olyan messzire, hogy a tengelyhez csatlakozzanak, inkább a tengely mellett vannak ők. Deseő ezredes nem titkolta el, hogy a németek Magyarországot és Szlovákiát egymás ellen játszák ki, melynek függetlensége fenntartása nem reális. Hogy utolsó sorban mivel kell majd fizetni, azt ma még nem lehet megmondani. Határozottan cáfolta titkos vagy más katonai szerződés létét (Németország és Magyarország között – V.E.L.)

---

[79] Charwat Franciszek (1881–1941) – jogász, diplomata. 1918-ig osztrák–magyar rendőr Galiciában. 1918 után Lengyelországban külügyi szolgálatban. Konzul több országban, majd követ Tallinban, Helsinkiben és Litvániában Kownoban.

[80] Mitkiewicz — Zółtek Leon (1896–1972) — vk. ezredes. 1938–1939-ben katonai attasé Kownoban. A szeptemberi összeomláskor Stockholmba távozott. Onnan irányította a Litvániában és Lettországban internált lengyel katonák illegális evakuációját. Német nyomásra el kellett hagynia Svédországot. A vkf. 2. o. vezetője és egyidejűleg a VKF. helyettese (1940–42), 1943-ban a VKF. második helyettese. 1943–1945 között Lengyelország képviselője a Szövetségesek Egyesített Vezérkari Főnöki Bizottságánál. In: PSB. T. XXI. 1976. 382–383.

[81] Deseő László (1893–1948 június 25 Krasznogorszk) – hivatásos katona, ezredes, vezérkari tiszt. Katonai attasé Moszkvában (1935. XII.1. – 1939. IV.1.) majd a balti államokban (1939) és ismét Moszkvában (1939. XII.1–1940.VII.1.) A második világháborúban a keleti fronton harcolt fogságba eséséig (1942. nov. – 1943. február 3), mint a III. hadtest tüzér pk.-a. Hamvait 1994-ben hozták haza és szülővárosában Sárospatakon temették el. In: MMVL 1997. 79.

2.) Románia esetében Deseő ezredes szerint megegyezés csak abban az esetben lehetséges, ha Erdély autonómiát kap. A magyar nemzeti kisebbség oly nagy Romániában, hogy Magyarország nem jelentheti ki érdektelenségét.

3.) Deseő ezredes nagy nyomatékkal arról próbálta meggyőzni Mitkiewicz ezredest, hogy Moszkva és Berlin között fog a megegyezés létrejönni és semmi esetre nem a demokratikus hatalmak - Anglia és Franciaország blokkja és Oroszország között. Moszkvai megfigyeléseire és a birtokában lévő információkra hivatkozott. Az oroszországi nyersanyag Németországnak és a német ipar[82] (termékei - V.E.L.) Oroszországnak olyan komoly tényezők, amelyek szükségszerű, hogy elvezessenek Sztálin és Hitler végleges megegyezéséhez. A német és az orosz diplomaták már ma erőteljesen ebben az irányban dolgoznak.

Mitkiewicz ezredes a tárgyban lefolytatott hosszabb beszélgetés ellenére sem tudta megállapítani, hogy Deseő ezredes érvei német sugalmazásból következnek-e — szintén hosszabb beszélgetést folytatott ő itt Just ezredes német katonai attaséval — és bizonyos fajta bennünket zsaroló szándék a cél, vagy más feltételezésből és meggyőződésből erednek, hogy ez be fog következni.

A fentieket, mint érdekes információs anyagot hozom a külügyminiszter úr tudomására.

Elosztó: A küm. úrnak 3 pld. és
Kobylanski főo.vez.

Az iratot a küm. P III.49/W/3 sz. alatt, 1939. VI.26-án tájékoztatás céljából megküldte a budapesti lengyel követnek Orłowskinak. Eredeti jelentés a követ sk. aláírásával.
Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6598. 49/W/31.sz. irat.

2.

Andorka[83] Rudolf madridi követ jelentése a külügyminisztériumnak

55/pol.-939. San Sebastian 1939.július 4.

T.: Magyarország magatartása
Lengyelországgal szemben egy
európai konfliktus esetén

Bizalmas!

Az itteni lengyel követ[84] és a katonai attasé[85] — akiket még varsói szolgálati időmből ismerek — legutóbb bizalmasan érdeklődtek nálam, hogy igazak-e az alábbi híresztelések.

---

[82] A szovjet-német kereskedelmi egyezményt 1939. augusztus 19-én írták alá.

[83] Andorka Rudolf (1891–1961) – hivatásos katona, vezérkari tiszt, jogi doktor, diplomata. Katonai attasé Prágában (1923–1927), Varsóban (1927–1931). Rőder Vilmos honvédelmi miniszter szárnysegédje (1931–1933), a vkf. 2. o. helyettes vezetője (1934–35), HM. Elnöki B. o.vez. (1935–37), vkf. 2. o. vez. (1937–39), madridi követ (1939–1941). In: MMVL. 1997. 23.

[84] Szumlakowski Marian (1893–1961) – hivatásos diplomata. 1918-tól a külügyminisztériumban a külügyminiszter titkárságának vezetője, a miniszteri kabinetiroda vezetője (1927–1932), követ Lisszabonban (1933–1935), majd Madridban (1933–1944). Andorka 1939. július 31-én vele ebédelt, amikor a kérdés szóba került. *Andorka Rudolf* naplója – A madridi követségtől Mauthausenig, Budapest , 1978. 154.

[85] Kędzior Aleksander – vk. ezredes, katonai attasé Madridban. 1939. szeptember 30. után a Franciaországban megalakult lengyel hadsereg vezérkari főnöke. Andorkával július 4-én együtt ebédelt és átbeszélték a helyzetet.*Andorka* i.m.148–149.

Spanyol körökben az a meggyőződés, hogy egy európai konfliktus esetén Magyarország Németország oldalán fog támadólag fellépni Lengyelország ellen, ill. megengedi, hogy német csapatok magyar területről támadhassanak Lengyelország felé.

Az észt ügyvivő hasonlóan érdeklődött nálam. Úgy a lengyelekkel, mint az észt ügyvivővel szemben rámutattam a kormányzó úr Ő Főméltósága, valamint Nagyméltóságod beszédeinek azon részére, amelyben hangsúlyozzuk a Lengyelországhoz való történelmi barátságunkat. Hangsúlyoztam, hogy ebből a következtetések levonhatók.

A lengyelek részéről érdeklődve ezen híresztelések eredete iránt, megállapíthattam azt, hogy ezeket a német körök terjesztik. A cél nyilvánvalóan az, hogy spanyol tényezők előtt kidomborítsák Németország katonai fölényét és bizonyítsák azt, hogy Németország a lengyel ellenállást rövid idő alatt megtörheti, s keleten befejezheti a háborút, mielőtt nyugati hadszíntéren komolyabb katonai hadműveletek megindulhatnának.

Levéltári jelzet: MOL K 63 küm.pol. - 1939-17/7-3583 Eredeti példány a követ sk. aláírásával.

3.

Szumlakowski spanyolországi lengyel követ jelentése a külügyminisztérium politikai államtitkárának[86]

A Lengyel Köztársaság Követsége — San Sebastian,1939.július 31. Spanyolországban

Nr. 3/16/39.

A mai napon nálam járt Andorka tábornok magyar követ kijelentette, hogy néhány héttel ezelőtt a lengyel katonai attasé Kędzior alezredes[87] közölte vele, hogy amint mondják fegyveres konfliktus esetén Magyarország Lengyelország ellen megy. A pontosság kedvéért Andorka tábornok jelentette ezt a külügyminisztériumnak Budapestre, ahonnan legutóbb kategórikus választ kapott, hogy még elképzelni sem lehet, hogy valamikor is a körülményektől függetlenül a magyar katona lőne a lengyel katonára. Ettől függetlenül Magyarország döntéseiben teljes szabadságot élvez, egyetlenegy megállapodás sem köti meg kezeit, ami korlátozná ilyen, vagy más politikai álláspont elfogadásában, függően a magyar állam érdekeitől.

Nem kizárt, hogy Magyarország álláspontját érintő fenti véleményt a német követ saját céljai elérése érdekében vethette fel a spanyoloknál.

Kapják: Miniszteri kabinet ig.
P II. főo. vez.
P III. főo. vez.
Budapesti követség

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ Węgry t. 6598 49/W/45. sz. irat.
Eredeti példány a követ sk. aláírásával.

[86] Jan Szembek, lásd a 55. sz. jegyzetet.
[87] Lásd a 86. sz. jegyzetet.

4.

A Stanisławówi Megyei Belügyi Hivatal átirata a Belügyminisztériumnak Varsóban

Stanisławówi Megyei Hivatal — Másolat!
Nr. PP.Titk.15/52/39. Titkos! — Stanisławów, 1939. július 12.
T.: a Magyar Hadsereg tartalékos tiszthelyetteseinek Lengyelországba szökése.

A Belügyminisztérium Politikai Főosztálya
Biztonsági osztályának, Varsó

A Megyei Hivatal jelenti, hogy f.hó 5-én 11 polgári személy lépte át Magyarország felől a lengyel határt, akik jelentkeztek a Határőrség századánál Sławskban. Kihallgatásuk után kiderült, hogy a magyar hadsereg tartalékos tisztjei és tiszthelyettesei. Nemzetiség szerint 7 magyar, 3 szlovák, 1 horvát.

Magyarországi szökésük okát abban jelölték meg, hogy a Rongyos Gárda tagjai — azaz terrorista párté — és a kárpátaljai partizánharcok alatt lelőttek néhány németet, a Gestapo azonosította őket, ezért volt muszáj megszökniük.

A továbbiakban elmondták, hogy a német hatás már teljesen birtokba vette Magyarországot és Szlovákiát. Egyenruhás német tisztek határátlépési igazolvány nélkül szabadon lépik át a határt és mozognak Magyarországon. A Gestapo hivatalosan hozza létre saját hálózatát és mindenhol aktív. Horthy kormányzó és a társadalom nagy része a német hatás ellen van, de a magyar kormány nagyobb része kedvez a németeknek és megbénítja a kormányzó hatását.

Kérték, maradhassanak Lengyelországban és a németek elleni felhasználásukat. A felsoroltakkal a határőrség 11. Stryjben lévő hírszerző csoportja foglalkozott. Egyidejűleg jelenti a Megyei Hivatal, hogy az utóbbi napokban a magyar hatóságok visszavontak a határról minden fiatalabb tisztet, akik a Határőrség tisztjeivel barátkoztak, valamint Lavocsnéból minden olyan vasúti tisztviselőt eltávolítottak, akik szlovákul megértették magukat a lengyelekkel.

A vajda helyett — K. Sambor oszt.vez.
Kapja: BM. pol. főo. nemzetiségi osztály
Belügyminisztérium, Varsó, 1939. július 18.
Elosztó szerint — Bizalmas!
A BM. másolatban megküldi a Stanisławówi Megyei Hivatal jelentését.
Tudomásul szolgál.
Kapja: Küm. pol. o.
VKF. II. oszt.
Az oszt.vez. helyett
Jan Schulz
tanácsos

Az iratra kézzel rávezetve: Elintéztem a VKF 2. o.-al. Ez a tervezet láthatóan provokatív jelleggel bír. Kérésemre tagjait áttették a határon. Július 20.
olvashatatlan aláírás

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6598. 49/W/39.s. [illegible]

5.

Csáky István külügyminiszter 112 sz. számjeltávirata Hory András varsói magyar követnek

Budapest, 1939. július 13.

Megbízható forrásból tudomásomra jutott, hogy az úgynevezett Rongyos Gárda (Héjjas csoport) néhány tagja átszivárgott Lengyelországba, hogy németek ellen katonai szolgálatot vállaljon. Mozgalmat itteni német követség máris ismeri. Magam részéről mindent megteszek ennek a negatívumunkat[88] sértő buzgólkodásnak letörésére és elvárom lengyel hatóságoktól, hogy mindent megfontolva segítségemre legyenek, azaz nem fogják megengedni magyar alattvalóknak katonai szolgálatát lengyel hadseregben.

Forrás: MOL K64 küm.res.pol. - 1939-17-598.

6.

Hory András varsói magyar követ 163.sz. számjeltávirata Csáky István külügyminiszternek

Varsó, 1939. VII. 19. 20[13]

Budapest, 1939. VII. 19. 21[20]

112.sz. számjeltávirat értelmében eljártam külügyi államtitkárnál, aki először azt válaszolta, hogy magyar közigazgatás feladata magyar állampolgároknak jogtalan határátlépését megakadályozni. Tudomása szerint idegen lengyel hadseregbe nem vehető fel. Kérdést még tisztázni fogja. Szándékomban van ügyre vonatkozólag politikai osztályon eljárni.

Forrás: MOL K64 küm.res.pol. 1939-17-615. Megfejtés utáni eredeti másolat.

7.

Szembek külügyi államtitkár feljegyzése Hory András magyar követtel folytatott 1939. július 19-i megbeszéléséről

Miniszteri Kabinet 396/W/8

[Hory] Megismételte amit tegnap Beck külügyminiszternek mondott, hogy tudnillik mit közölt Csáky gróf Orłowski követtel, mielőtt az elutazott volna szabadságra Budapestről. Csáky gróf kijelentette a követnek, hogy a válság legnehezebb pillanatai július 15 és szeptember 30 között fognak bekövetkezni. A továbbiakban kijelentette, hogy bilaterális lengyel-német konfliktus esetén Magyarország mindkét harcoló féllel szemben megőrzi jóindulatú semlegességét. Általános konfliktus esetén Magyarország szabad kezet tart fenn magának és adott pillanatban a magyar államérdekeknek megfelelően fog határozni. Végül Csáky gróf hangsúlyozta, hogy Magyarország és a Berlin-Róma tengely viszonya változatlan. (Azon kérdésemre, hogy Magyarország ki mellé teszi le a voksát, ha a tengely kapcsolatai meglazulnak, Hory követ azt válaszolta, hogy ilyen lehetőséget egyáltalán nem vesznek figyelembe.) Magyarország kategórikusan állítja, hogy egyetlen idegen katona sem fogja átlépni a magyar-lengyel határt. Romániával kívánják a kapcsolatok javulását. A román kormány azonban annak ellenére nem mutatott

[88] A német-lengyel konfliktusban elfoglalt magyar semlegességre utal.

eddig semmi kezdeményezőkészséget, holott az erdélyi magyar politikusok kitéve magukat saját környezetük kritikájának, kihangsúlyozták lojalitásukat a bukaresti kormány iránt,

Hory követ kijelentette, hogy Horthy kormányzó is hasonló értelemben nyilatkozott Orłowski követnek.

A beszélgetés további részében Hory követ megjegyezte, hogy a birtokában lévő hírek szerint egész sor magyar állampolgár szándékozik Lengyelországba jönni és a németek elleni harc céljából a lengyel hadseregbe belépni. Hory követ attól tart, hogy a fentiek befogadása a lengyel hadseregbe konfliktust okozhat Magyar és Németország között. Azt válaszoltam, hogy nem ismerem idevonatkozó kötelező előírásainkat, hogy miként fogadhatunk idegen állampolgárokat hadseregünkbe. Azonban, ha Magyarországnak nincs ínyére, hogy állampolgárai a lengyel hadseregbe jöjjenek, illetékessége révén megakadályozhatja kiutazásukat.

Elosztó: Miniszteri Kabinet
P I. o.vez.
P II. o.vez.
P III. o.vez.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry t. 6598. 49/W/40.sz. irat.
Aláírás nélküli gépirati tisztázat.

8.

A M. kir. Honvéd Vezérkar Főnökének átirata Csáky István külügyminiszternek
Budapest, 1939. július hó 19-én.

82.476 szám Szigorúan bizalmas!
eln.5.vkf. - 1939
Fajvédő Szövetség tagjainak
Lengyelországi tartózkodása

Megbízható forrásból nyert értesülés szerint a Magyar Fajvédők Országos Szövetségének f. évi VII. 1. és 2-án Vereckén tartott táborozása alkalmával az ott megjelentek egy része a lengyelekkel a helyszínen tárgyalásokat folytatva az ünnepség után észrevétlenül visszamaradt és Lengyelországba ment át. Az átmentek között van állítólag a fajvédők egyik vezető embere, Zsabka Kálmán is.

A további információk szerint az így átszökött fajvédők állítólag Danzigban tartózkodnak s így meg van a lehetősége annak, hogy Danzigban bekövetkező esetleges német-lengyel összeütközések alkalmával ott úgynevezett magyar felkelők is fel fognak lengyel oldalon bukkanni, ami külpolitikai vonalon a németek részére előreláthatóan kellemetlen meglepetésként hatna.

Fentieket szükségesnek véltem tájékoztatás és az esetleg szükségesnek tartott intézkedések szíves megtétele végett Nagyméltóságod nagybecsű tudomására hozni.

Levéltári jelzet: MOL K64 küm.res.pol. - 1939-17-743-as alapszámon 651 sz. res.pol. Werth Henrik vezérkari főnök sk. aláírásával

9.

A Belügyminisztérium átirata a Külügy- és a Honvédelmi Minisztériumnak 1939. július 20-án, 531/1/1939. VII.számon. Titkos!

Rongyos Gárdisták. A Lengyelországba kiszökött „rongyos gárdisták" közül július 10-én reggel Gödér Pál visszajött, részben, hogy üzeneteket hozzon az itthon maradt hozzátartozóknak, részben pedig, hogy további „Rongyos Gárdistákat" vigyen ki magával. Ezidő szerint Kattovitzben vannak elszállásolva egy laktanyában, ahol rendes zsoldjuk, ellátásuk van. A tiszti személyek a városban magánszállásokon vannak elszállásolva. A magyarok létszáma a Szlovákiából átszökött magyar nemzetiségű katonákkal együtt 236 fő. Siankiban szintén vannak magyarok és szlovákok. Ezek létszáma értesülése szerint kb. 500 fő. Ottani hírek szerint, amelyeket az átszökött szlovák katonáktól hallottak, német oktatótisztek és altisztek képezik ki a szlovák hadsereget. Repülőgépek, tüzérség, tankok mind német kézen vannak. Szlovák kiszolgáló személyzet ezeknél a fegyvereknél alig van. Lengyelországban elterjedt hírek szerint rövidesen német csapatok fogják megszállni egész Szlovákiát, mert ott nagyon erős antigermán hangulat alakult ki a lakosság között. Csak a hivatalos körök germanofilek. Az egybegyűjtött szlovák katonaszökevények között nagyon harcias a hangulat, alig várják, hogy felfegyverezve visszajuthassanak hazájukba. Gödér július 11-én megy vissza ötödmagával.

Forrás: MOL K64 küm.res.pol. - 1939-17-743 alapszámon 669 res.pol.sz. Eredeti másolat.

10.

Kristóffy József követségi tanácsos, varsói ideiglenes ügyvivő 175. sz. számjeltávirata Csáky István külügyminiszternek

Varsó,1939. aug. 9. 15^{46}

Budapest,1939. aug. 9. 17^{35}

Megfejtve: 1939. aug. 9. 19^{15}

A politikai osztály vezetője felkért, hogy jelentsem Nagyméltóságodnak Rongyos Gárda ügy fejleményeit, amelyek szerinte lengyel külügyminisztériumban kellemetlen hatást keltettek.

Lengyel területre átszökött csoport két nem magyar tagjának Koriban és Vrba nevű egyéneknek vallomásai alapján megállapítható volt, hogy csoport Koren rábeszélésére vállalkozott arra, hogy németek ellen katonai szolgálatra jelentkezzenek. Miután Korenről kétségtelenül megállapítást nyert, hogy Gestapo agent provocateurje és miután a magyar parlamentben a szerintük egyetlen Gestapo ügynök Hubay képviselő magatartása adott alkalmat kérdés megvitatására, ezen összefüggés alapján politikai osztály vezetője arra a következtetésre jutott, hogy egész ügyet Gestapo rendezte.

Kobylański kérése oda irányul, hogy magyar hatóságok fenti összefüggés részleteit derítsék fel és így igyekezzenek jövőben megakadályozni, hogy Gestapo ily manővereket kezdeményezhessen, melyeknek célja nyilvánvaló.

Forrás: MOL K64 küm.res.pol. - 1939-17-703. Másolat.

11.

Szembek külügyi államtitkár feljegyzése Hory varsó magyar követtel 1939. július 21-én folytatott megbeszéléséről

Miniszteri kabinet 396/W/9

[Hory] hivatkozott arra a megbeszélésünkre, amelyben megemlítettem a magyar hadsereg koncentrálását a román határon és kijelentette, hogy tájékozódott kormányánál, akitől azt az utasítást kapta, hogy cáfolja meg ezeket a hangokat. A vonatkozó területeken jelenleg kizárólag a magyar hadsereg rendes katonai gyakorlatai folynak.

A beszélgetés további részében Hory úr megkérdezett, hogy ismerem-e Lajos[89] németellenes brosúrájával kapcsolatos Csáky nyilatkozatot. A nyilatkozatban gr. Csáky megbélyegezte ennek a brosúrának a megjelenését, mint ami nem felel meg a magyar érdekeknek, mert németellenes kritikát tartalmaz. Kérdésemre, hogy Magyarországon létezik-e sajtószabadság, igennel felelt – de azokban az esetekben, amikor államérdekről van szó, a kormánynak kötelessége reagálni – mondotta. Hasonlóan a lengyel kormány sem engedne meg pl. angol ellenes publikációt. Megjegyeztem, hogy Lengyelországban szabad a sajtó és abban az időben, amikor a németekkel pozitívan alakultak a kapcsolatok, a sajtó nemegyszer élesen támadta a birodalmat. Hasonlóan, a lengyel sajtótól a Franciaország elleni támadások sem voltak idegenek, annak ellenére, hogy őt szövetségi szerződés köti hozzánk. Hory megállapította, hogy Lajos brosúrája azonnal elfogyott, úgyhogy még ő sem tudott kapni egy példányt a követség számára. Közbevetettem, hogy olyan hírek is eljutottak hozzám, melyek szerint még a hivatalos körök is támogatták a brosúrát. Amikor pedig Hory követ arról szólt, hogy megengedhetetlen Németországot ilyen színben feltüntetni, ahogy ezt Lajos teszi, tréfásan megjegyeztem: „az igazságot akarjátok eltakarni".

Részemről hangsúlyoztam a nemzeteink között létező rokonszenvet, ami világos pont a jelenlegi nemzetközi helyzetben. Szintén hangsúlyoztam, hogy nagy megelégedéssel fogadtam az előző beszélgetésünkben elhangzott nyilatkozatát, miszerint Magyarország senki idegent nem enged át a lengyel határon. Ezután hosszasan beszéltem arról a nehéz helyzetről, amibe a németek saját politikájuk eredményeképpen kerültek.

Hory követ ezután szólt Szathmáry[90] szlovák követ úrral folytatott tárgyalásáról, akit szemrehányással illetett a szlovák sajtó és rádió magyarellenes tevékenysége miatt. Megkérdeztem Hory követet, úgy véli-e, hogy a szlovák sajtó és rádió nem független és nem tudja-e honnan merítik inspirációjukat. A követ azt válaszolta, hogy minden Karmasintól[91] jön. Megkérdeztem, tudja-e, hogy ez utóbbi kinek a parancsaira hallgat.

---

[89] *Dr Lajos Iván*: Németország háborús esélyei a szakirodalom tükrében. c. könyvéről van szó. (Pécs, 1939).

[90] Szathmáry Ladislav (1895–1946) – jogász, csehszlovák, majd szlovák diplomata. Az önálló Szlovákia első követe Varsóban 1939. szeptember 1-ig.

[91] Karmašin František (Karmasin Franz) a Karpatendeutsche Partei (KdP) vezetője (1929–38). 1935-től képviselő a prágai parlamentben. A pártot a csehszlovák hatóságok a Heinlen vezette Sudetendeutsche Partei – al együtt 1938 szeptemberében feloszlatták. 1938. október 14-én Berlin nyo-

A beszélgetés további részében erőteljesen utaltam Ironside[92] tábornok varsói látogatásának jelentőségére. Azt állítottam, hogy az angolok megértették már a jelenlegi helyzet lényegét.

A beszélgetés végén Hory követ visszatért az esetleg a lengyel hadseregbe jelentkező magyar állampolgárok ügyéhez (lásd: GMP 396/W/3). Úgy válaszoltam, mint előzőleg – amennyiben a magyar kormánynak ez nincs ínyére, kompetenciájába tartozik, hogy ne engedje őket Lengyelországba jutni.

Kapják: Miniszteri Kabinet,
P I. o.vez.,
P II. o.vez.,
P III. o.vez., és
a budapesti követség.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry, t. 6598 49/W/41 sz.irat.
Aláírás nélküli gépirati tisztázat.

12.

Hory varsói magyar követ jelentése Csáky István külügyminiszternek 1939. július 26-án.

195/pol -1939 Bizalmas!
A „rongyos gárda" tagjainak
átszívárgása Lengyelországba.

A külügyi államtitkárral július hó 19-én folytatott beszélgetésem folyamán bizalmasan informáltam arról, hogy a „rongyos gárda" tagjai közül néhányan átszökni s itt a lengyel hadseregbe, vagy légióba belépni készülnek.

Reámutattam arra, hogy bármennyire rokonszenves is lehet a magyar-lengyel testvériség ezen dokumentációja, a belőle reánk származó hátrány semmiképpen sem áll arányban avval az alig számbavehető előnnyel, ami néhány magyar önkéntes jelentkezése a lengyel hadsereg számára jelentene.

Miként ezt vonatkozó táviratainban előadtam, ezt a lépésemet megismételtem az államtitkár előtt, de minthogy válaszát nem tartottam kielégítőnek, ma a kabinetfőnökhöz fordultam. Lubienski gróf több megértést mutatott a kérdés iránt, de megjegyezte, hogy katonai hatóságoktól még egyetlen magyar jelentkezésről sem kaptak értesítést, ami arra vall, hogy ilyen eset még nem fordult elő. Egyúttal kilátásba helyezte, hogy a vezérkarnál informálódni fog.

Levéltári jelzet: MOL K64 küm. res.pol. - 1939–17–743-as alapszámon 684. res.pol.sz. Az iratot augusztus 8-án másolatban átküldték a Miniszterelnökség I., a VKF 2., és a BM III. osztályára.

---

mására német kisebbségügyi államtitkár lett a szlovák autonóm kormányban. Karmašin Bécsből Seyss Inquarttól kapta közvetlenül az utasításokat. A müncheni egyezmény után megalakította a Deutsche Partei-t, amely a szlovákiai és kárpátaljai németeket fogta össze.

[92] Ironside William Edmund (1880–1959) – brit hivatásos katona. 1939 júniusától birodalmi vezérkari főnök.

13.

Kristóffy József követségi tanácsos, varsói ideiglenes ügyvivő jelentése Csáky István külügyminiszternek

205/pol. 1939 Varsó, 1939. augusztus 5.
Tárgy: Hét „rongyos gárdista" Lengyelországban[93]

Előrebocsájtva, hogy megjegyzéseit ne tekintsem hivatalos intervenciónak, hanem csupán baráti megjegyzésnek, a politikai osztályfőnök szóvá tette előttem a Lengyelországba átszökött hét „rongyos gárdista" kérdésében a belügyminiszter úrnak a magyar képviselőházban tett nyilatkozatát. Kobylański úr szerint a belügyminiszter úrnak ama kijelentése, hogy a szabadcsapatok alakítása Lengyelországban nem magyar segítséggel történik, nem volt elég precíz, mert tápot adhat annak a feltevésnek, hogy ily szabadcsapatok organizálása lengyel részről tényleg folyamatban van. Ez a feltevés azonban, folytatta, teljesen téves, mivel szabadcsapatok és légiók szervezésére Lengyelországban egyelőre senki sem gondol, de természetesen más volna a helyzet, ha Németország hadat üzenne Lengyelországnak. A hét rongyos gárdistát különben, jegyezte meg a politikai osztályfőnök, áttették a magyar határon.

A továbbiakban Kobylański úr elismerte, hogy állandóan bizonyos számu szlovák és cseh menekült tartózkodik lengyel területen, de ezek legnagyobb részét elszállítják Angliába, illetőleg Franciaországba.

Levéltári jelzet: MOL K 63 küm.pol. - 1939-17/7-3915. Eredeti jelentés, Kristóffy sk. aláírásával.

14.

Orłowski budapesti lengyel követ jelentése a külügyminisztérium politikai osztályának Varsóba

No. 49/W/1/11 Budapest, 1939. augusztus 8.

F. hó 2-i számjeltáviratom nyomán közlöm Rátz képviselő interpellációja kapcsán a további parlamenti és sajtóvitát, amely az állítólagos magyar légió szervezésével „az egyik államban, amely Magyarországgal baráti kapcsolatokat tart fenn" címmel tett fel.

A belügyminiszter Keresztes-Fischer beszéde alatt, amelyet a magyar parlament plenáris ülésén mondott el f. hó 1-én, amely válasz volt[94] erre az inter-

[93] *Macartney C. A.*: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993. 63. 85.c. sz. jegyzetében megbízható forrás megjelölése nélkül közli, hogy 1939 szeptemberében 6000 rongyos gárdista a lengyelek oldalán küzdött. A Rongyos Gárdáról lásd MMVL 392.

[94] 1939. augusztus 1-jén az Országgyűlés képviselőházának 17. ülésén Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter beszéde közben (a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről rendelkező 1879 évi L. t.c. kiegészítéséről és módosításáról szóló törvényjavaslat vitáját tartották) két nyilas képviselő megszakítva a minisztert az alábbiakat kiabálta be: Hubay Kálmán: "Meg hogy Danzigban magyar szabadcsapatok alakultak Németország ellen magyar támogatással! – Rátz Kálmán: A Rongyosok Danzig előtt! – Hubay Kálmán: Amiről Rátz nem beszélt interpellációjában, azt most meg-

pellációra, Hubay Kálmán képviselő a nyilaskeresztesek (nemzetiszocialista) vezetője felkiáltott: „A Rongyos Gárda Lengyelországban Magyarország támogatásával légiót szervez a németek elleni harcra". A miniszter azonnal ellenvetéssel élt, hangsúlyozva, hogy információi szerint a Rongyos Gárdának csak hét tagja szökött Lengyelországba, hogy ott belépjen állítólag egy valamilyen szerveződő harci szervezetbe. A magyar kormány mindent megtett, hogy megelőzze az ilyen szökéseket a jövőben, de nehéz biztosítania, hogy a kárpátaljai erdőkön keresztül valaki ne jusson át Lengyelországba.

Azt a sugalmazást, hogy ez Magyarország támogatásával történik, a miniszter Magyarország érdekeivel szemben károsnak minősítette és elítélte.

Úgy látszik a belügyminiszter a saját fellépését később nem egészen precíznek ítélte, mert a kormánypárti sajtóban éles sajtókampány kezdődött a nyilasok ellen. A kormánypárt esti lapja, az Esti Újság augusztus 3-i számában az első oldalon hozta a parlamenti tudósítást, és kihangsúlyozta azt a felháborodást, amelyet a nyilaskeresztesek bekiabálása okozott. Ugyanakkor a számban interjú jelent meg a Rongyos Gárda egyik vezetőjével Zsabka Kálmánnal, aki elmondta, hogy öt másik Turul-beli társával együtt a lengyel egyetemisták meghívására Vereckén tartott magyar-lengyel határ közös ünnepségen vett részt, ami után néhány kollégájával együtt néhány hetet a magyar határtól 30 km-re levő Slavskoban töltött, de már június 20-án visszatért az országba. A határátlépéshez ezen a helyen állítólag semmiféle engedély nem szükséges.

Saját parlamenti beszámolójában a kormánypárti Új Magyarság július 3-i számában az alábbi alcímet hozza: „Egyetlen igaz szó sincs a lengyelországi magyar légió alakításáról szóló állításban". Az újság összegzi az Esti Újság következő fejtegetéseit és írja:"A legélesebben el kell ítélni azt az állítást, hogy Lengyelországban németellenes magyar légió alakul." Az újság teljes szolidaritást fejez ki a belügyminiszter tiltakozásával, amihez csatlakozik az egész jobboldali magyar

---

mondjuk! – Folytonos nagy zaj. – Rátz Kálmán közbeszól. Elnök: Rátz Kálmán képviselő urat rendre utasítom. (Hubay Kálmán: Lojálisak voltunk és nem mondottuk el az interpellációban, de elmondjuk most. – Rátz Kálmán: Mondjon le ezért a miniszterelnök. – Zaj és felkiáltások a jobboldalon: Mentelmihez! – Rátz Kálmán: Megindoklom ... Rátz Kálmán képviselő urat másodszor is rendre utasítom. (Zaj.) Méltóztassanak a belügyminiszter úrnak lehetővé tenni, hogy válaszát megadja. Vitéz Keresztes-Fischer belügyminiszter: Méltóztassanak megengedni, hogy bár ez a téma nem tartozik ide, reflektáljak Hubay képviselő úrnak. Hubay képviselő úr azt állította, hogy Lengyelországban magyar szabadcsapatok alakulnak a németek ellen magyar segítséggel (Hubay Kálmán: Úgy is van! Rongyosok!) Hát t. képviselő úr, tudomást szereztem arról, hogy hét úgynevezett rongyos gárdista tényleg kiszökött Lengyelországba és hogy ott állítólag az a szándékuk, hogy valami szabadcsapat, vagy légió alakításában részt vegyenek. (Rassay Károly: Lengyel testvérek!) Ebben a tekintetben a lehető intézkedések megtörténtek és megtörténtek az intézkedések abban a tekintetben is, hogy ilyen további kiszökések lehetőleg megakadályoztassanak. (Egy hang a jobboldalon: Bizony kár volt! – Hubay Kálmán: Bizony kár volt! Csak egy kicsit több van! – Zaj – Elnök csenget) de azért nem tudok garanciát vállalni, hogy a ruszinszkói erdőkön keresztül egy ember sem fog kiszökni az országból. (Zaj) Elnök: Csendet kérek, képviselő urak. Vitéz Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter: Azt az állítást azonban, hogy ilyen szabadcsapatok alakulása magyar segítséggel történnék, mint az ország érdekére nézve súlyosan károsat, a leghatározottabban vissza kell utasítanom. (Élénk helyeslés a jobboldalon és a középen. – Hubay Kálmán: Az ország érdekére az kár, hogy ezeket lehetett csinálni odakint! – Zaj.) Az 1939. évi június 10-re hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. Napló I. Budapest, 1939. 369.o.

társadalom, mert a parlamentben improvizálnak és csak hangulatkeltés miatt dobják be azt az állítást, amelyet általánosítani lehet és külföldön kárt okoznak az ország érdekeinek. Ha a hét rongyos gárdista — vagy akárki más — alkalmasnak véli a lengyelek iránti barátságát olyan módon kifejezni, hogy egyénileg avatkozik be a lengyel-német viszályba, az nem érdekli sem Magyarországot, sem a magyar kormányt, sem a felelős tényezőket, sem általában az egész nemzetet. Ezt tudja és érzi ebben az országban minden egyes ember. Éppen ezért sem az országnak, sem a kormánynak semmi érdeke nem fűződik ahhoz, hogy bizonyos parlamenti körök ilyen módon ápolják a magyar-német barátságot és ennek a barátságnak a megváltói szerepét játszák el. Az újság úgy véli, hogy a jóakaratú emberek között senki egy pillanatig sem feltételezheti, hogy mértékadó magyar tényezők beavatkoznak ilyen dologba, éppen ezért nagyon mérlegelni kell azt a módot, amiben nyilvánosan ilyen dologról beszélni lehet.

Az Esti Újság augusztus 4-i számában még egyszer visszatér erre a dologra. Bevezető cikkben dicsőíti a Rongyos Gárdát és összehasonlítja „egy másik tákolmánnyal". A nemzeti szocialistákról van szó (a nyilasokról – V.E.L.) akik a Kárpátaljáért folytatott harcok idején a Rongyos Gárdával együtt közösen vettek részt az akcióban, de „mindenki tudja ebben az országban, hogy az összehasonlítás a Rongyos Gárda javára billen".Azért támadják a rongyos gárdistákat, mert nem bocsájtják meg nekik, hogy nem viselnek egyenruhát és kézfelemelés helyett a hagyományos „Dicsértessék!"- kel üdvözlik egymást. A támadás annyira féktelen volt, hogy a feljelentéstől sem riadtak vissza, ami ezen felül árt az ország külpolitikai érdekeinek.

Az Esti Újság ugyanebben a számban a Rongyos Gárda vezetőjének helyettesével vitéz Somogyi Béla jegyzővel közöl riportot, aki a gárda lengyel szervezetét mesének nevezi.

A nyilaskeresztesek (nemzeti szocialisták) lapja a Magyarság augusztus 3-i számában közöl egy jegyzetet, „Ki mondja meg az igazat?" címmel, amelyben igyekszik kimutatni, hogy Hubay információját válaszában maga a miniszter igazolta.

A liberális Magyar Nemzet augusztus 3-i és 4-i számában két hosszabb jegyzetet közöl. Az elsőben azt a felháborodást közli, amelyet Hubay bekiabálása okozott és összegzi Zsabka nyilatkozatát. A másikban igen élesen állítja egymással szembe a Rongyos Gárdát és a nyilaskereszteseket. A lap ezekkel a szavakkal fejezi be: „Egy biztos: ezer év óta létezik szívélyes barátság a magyar és a lengyel nemzet között, és ezer év óta nem fordult elő, hogy igazi magyarok, irányvonalak, vagy politikai pártok, ilyen hitvány módon támadták volna meg ezt a barátságot, ilyen alávalóan, hazugul, gyalázatosan, félrevezetően próbálták volna meg aláásni azokat a bizalmas kapcsolatokat, amelyek a két országot összekötik.

Ahogy a fentiekből következik Rátz képviselő interpellációja éles parlamenti és sajtóvitához vezetett a nyilaskeresztesek és a kormányhoz közelálló tényezők között. A vitának a nyilaskeresztesek lejáratása volt a célja és ezt a célt bizonyos értelemben elérték.

A követség mindennemű lépéstől tartózkodott ebben az ügyben.

Levéltári jelzet: AAN Warszawa MSZ P III. Węgry, t. 6598 49/W/50 sz. irat. Eredeti jelentés a követ sk. aláírásával.

15.

Napi jelentés Orłowski lengyel követ – Ghyczy követ tárgyalásáról
Budapest, 1939. augusztus 14.

A lengyel követ ma felkeresett és közölte velem, hogy f. év június hó 2-án Severin Koribana[95] és Jan Vrbno Novomestsky[96] szlovák állampolgárok felkeresték és ez alkalomból Szlovákiára vonatkozó valamilyen memorandumot nyújtottak át neki, és azt kérték, hogy lengyel követség állítson ki nekik lengyel útlevelet, amellyel Lengyelországba utazhatnak. A lengyel követség természetesen nem állított ki nekik útlevelet. Ennek dacára röviddel ezelőtt nevezett két egyén feltűnt a lengyelországi Slavsko községben, mégpedig a Rongyos Gárdának 7 ott tartózkodó tagjával egyidejűleg. A lengyel követ szerint ezen két egyén kapcsolatban áll Ludo Korennel, aki a miniszterelnökségen ismeretes és aki róluk közvetlen felvilágosítással is tud szolgálni. A lengyel követ szerint Koribana és Novomestsky a Gestaponak megbízotta, és ennek következtében nem valószínűtlen, hogy a nyilaskeresztesek a rongyos gárdistáknak lengyelországi tartózkodásáról ezen két egyén útján szereztek tudomást.

Forrás: MOL K64 küm.res.pol - 1939–17 – 703/939 alapszámon 743.sz. Másolat.

16.

Részlet Joachim Ribbentropnak a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt
Nürnbergben, 1946. április 1-jén tett vallomásából,

Arra a kérdésre, igaz-e, hogy moszkvai látogatása idején, 1939. augusztus 23-án, Lengyelországot illetően titkos szovjet-német egyezményt írtak alá, a következő választ adta:

„Igen, igaz. Akkoriban a súlyos német-lengyel válság már kiéleződött és ezt a kérdést természetesen alaposan megtárgyaltuk. Hangsúlyozni szeretném, hogy a legkevesebb kételye nem volt sem Sztálinnak, sem Hitlernek, hogy amennyiben a Lengyelországgal folytatott tárgyalások eredménytelenek lesznek, akkor azok a területek, amelyeket erővel vettek el[97] a két nagyhatalomtól, erővel lesznek visszavéve. Ezzel összhangban a keleti területeket a szovjet csapatok, a nyugati területeket pedig a német csapatok foglalták el a győzelem után.[98] Egy dolog kétségtelen: Sztálin soha nem vádolhatja Németországot, hogy Lengyelország ellen agresszív háborút folytatott. Ha ezt agressziónak tartják, akkor mindkét fél bűnös benne."

Forrás: The Trial of German Major War Criminals. H.M. Stationery Office, London, 1946. Part 10. 211–212.o. Angolból fordította: Gergály Gabriella

---

[95] Azonos személy a 10.sz.dokumentumban szereplő „Koriban"-nal

[96] Azonos személy a 10.sz.dokumentumban szereplő „Vrba"-val.

[97] Ribbentrop azokra a területekre gondolt, amelyeket a Szovjetunió és Németország az I. világháború után vesztett el Lengyelország javára.

[98] Valójában nem Lengyelország legyőzése után, hanem Németország és a Szovjetunió Lengyelország ellen elkövetett fegyveres agressziója során.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAN Warszawa –	Új és Legújabbkori Levéltár, Varsó
AIPMS –	Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego, London (Sikorsi Intézet és Muzeum Levéltára)
altbgy. –	altábornagy
CAW Warszawa –	Centralne Archiwum Wojskowe –Központi Katonai Levéltár Varsó
dd.tbk. –	dandártábornok
DGFP –	Documents on German Foreign Policy
ezds. –	ezredes
fő.o.vez. –	főosztályvezető
HL –	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
HM –	Honvédelmi Minisztérium
Eln.A –	Elnöki A.osztály
Eln.B. –	Elnöki B.osztály
Eln.21. –	Elnöki 21.osztály (hadifoglyok és internáltak osztálya)
küm.pol. –	külügyminisztérium politikai osztály (iratai)
küm.res.pol. –	külügyminisztérium reservált politikai iratok
MMVL –	Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs
MOL –	Magyar Országos Levéltár, Budapest
MSZ –	Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Külügyminisztérium)
MTNCT –	Magyarország Tiszti Név és Címtára
o –	osztály
o.vez. –	osztályvezető
pol.főo. –	politikai főosztály
P III. –	küm. pol. (keleti) osztály
PD –	Protokół Diplomatyczny – diplomáciai protokoll osztály
PSB –	Polski Słownik Biograficzny – Lengyel Életrajzi Szótár
T – tom –	kötet
t – teczka –	dosszié
vk. –	vezérkari
VKF –	vezérkari főnök
vkf –	vezérkari főnökség
ZH –	Zeszyty Historyczne (Történelmi Füzetek, Párizs)
W.B.H. –	Wojskowe Biuro Historyczne (Hadtörténeti Iroda – Varsó)
Węgry –	Magyarország

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

AAN Warszawa, MSZ P III. Węgry, 1939. t. 6572, 6597, 6598.
AAN Warszawa, MSZ PD t. 888.
HL HM Eln. A. 1939.
HL HM Eln. B. 1940.
HL HM Eln.21. 1940.
MOL K63 küm.pol. - 1939–17/7, 17/25 tétel
MOL K64 küm.res.pol. - 1939–17. tétel

Dokumentumkötetek, forrásgyűjtemények:

Międzynarodowe tło agresji Rzeszy Niemieckiej na Polskę 1939 roku. Warszawa 1986.Wybór dokumentów. Wstęp i wybór dokumentów Ryszard Nazarewicz. (A Német Birodalom Lengyelország elleni 1939-es agressziójának nemzetközi háttere.Válogatott dokumentumok. Válogatta és a bevezetőt írta Nazarewicz Ryszard)

Sierpowski Stanisław – ródła do historii powszechnej okresu międzywojennego. T. III. 1935–1939. Poznań 1992. (Egyetemes történeti források a két háború közötti időszakhoz)

Nazi-Soviet relations 1939–1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office. Ed. by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie. Departament of State.Washington 1948.

Halmosi Dénes – Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest 1983.

Enciklopédiák, életrajzok, adattárak:

Kryska-Karski Tadeusz – Żurakowski Stanisław: Generałowie Polski Niepodległej. Warszawa, 1991. (A független Lengyelország tábornokai)

Magyarország Tiszti Név és Címtára Budapest,1940.

Polski Słownik Biograficzny T. XXI; XXII; XXIV. Kraków – Wrocław – Warszawa – Gdańsk, 1976, 1977, 1979.(Lengyel Életrajzi Szótár)

Sipos Péter – Ravasz István – Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-ZS. Budapest, 1997.

Szakály Sándor – A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár. Budapest, 2001.

Feldolgozások:

Godó Ágnes – Magyar-lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Budapest, 1976.

Lossowski Piotr – Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1992. (A második Lengyel Köztársaság diplomáciája)

Macartney C.A.- Teleki Pál miniszterelnöksége, Budapest, 1993.

Visszaemlékezések, naplók:

Diariusz i Teki Jana Szembeka T. III–IV. London 1969, 1972 (Szembek Jan naplója és mappái)

Beck József: Ostatni raport, Warszawa, 1987. (Utolsó jelentés)

Polska polytika zagraniczna w latach 1926–1939. Na podstawie tekstów min. Józefa Becka opracowała Anna M. Cienciała. Paryż, 1990.(Lengyelország külpolitikája 1926–1939.Beck külügyminiszter iratai alapján feldolgozta Cienciała Anna M.)

Kapronczay Károly (szerk.) – id. dr. Antall József – Menekültek menedéke. Budapest, 1997.

Łukasiewicz Juliusz – Dyplomata w Paryżu 1936–1939. London, 1989. (Diplomata Párizsban 1936–1939)

Montgomery John Flournoy – Magyarország a vonakodó csatlós. Budapest, 1993.

Andorka Rudolf naplója. A madridi követségtől Mauthausenig. Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Lőrincz Zsuzsa. Budapest,1978.

L. Nagy Zsuzsa

MAUTHAUSENTŐL FÜZESGYARMATIG

Rassay Károly útja 1944–1953 között

Rassay Károly (1886–1958) a két háború között a liberális-demokratikus polgári irányzat kiemelkedő alakja volt, képviselő, Budapesten városatya, az általa alapított párt vezetője, az Esti Kurír c. napilap elindítója, tulajdonosa, főszerkesztője. Ellenzéki volt 1945 előtt s azzá kellett lennie azt követően is, mivel politikai eszméi és törekvései nem változtak: polgári demokrácia, parlamentáris többpártrendszer, politikai szabadságjogok, mérsékelt szociális és gazdasági reformok. Fenntartás nélkül szállt szembe a szélsőjobboldali törekvésekkel, a nácizmussal, a német szövetséggel, Berlinben is az angolszászbarát, a kiugrást szorgalmazó politikusok között tartották számon. Ebből következően nem csodálható, ha a 20-as évek elején a szélsőjobboldal halállistáján szerepelt, 1944 márciusában pedig a Gestapo hurcolta el. Ennek a jellegzetes polgári pályának — a körülmények folytán — szinte szükségszerű folytatása lett, hogy 1951-ben a „volt kizsákmányolókra" vonatkozó belügyminiszteri rendelet alapján eltávolították Budapestről, sokakkal együtt kitelepítették. Túlélte Mauthausent, túlélte a kitelepítést is, de az 1945 utáni évek már csak vegetációt jelentettek egy korábban aktív politikus pályáján.

Német fogságban

Az 1944. évet az emberek általában a szokásos újévi köszöntéssel fogadták s ha ebből a vidámság sem hiányzott, annak volt oka. A háború tombolása ellenére a hátország még békében élt, a hadviselést addig a frontokon elesett vagy fogságba került katonái, munkaszolgálatosai elvesztése, a közellátás nehézségei révén észlelte. Még mindig oázisnak tűnt az ország abban a sivatagban, amit a német megszállás teremtett Európa java részén, körülölelve Magyarországot is. Az ország zsidósága ugyan 1938 óta súlyos jogfosztásban élt, de a keleti frontra küldött tagjai kivételével, élete nem forgott veszélyben.

Az új évet azonban baljós előjelek kísérték. Ezeket a politikai elitnek csak az a része érzékelte, amely az előző évben a háborúból történő kiugrás, a németektől való elszakadás, a szövetségesekhez lehetséges átállás elérésén tevékenykedett és ebben reménykedett.[1] Miután Kállay miniszterelnök megkapta az an-

[1] Ebbe a körbe tartozott Rassay Károly is. Vö. *L. Nagy Zsuzsa:* Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp. 1986. 10. fej. Andorka Rudolf naplója. A madridi követségtől Mauthausenig. Összeáll., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Lőrincz Zuzsa. Bp. 1978. *Kállay Miklós:* Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. 1–2. köt. Bp. 1991.

golok előzetes fegyverszüneti feltételeit 1943 szeptemberében, ő és a mögötte állók azt hitték, csak ki kell várniok, amíg a szövetséges csapatok elérik az ország határát.[2] Ma visszatekintve az eseményekre, nagyon nehéz megérteni, hogy 1944 elején is úgy viselkedtek, mintha ez reális lett volna. Senki sem foglalkozott az átállás tényleges előkészítésével, energiájukat a háború utáni berendezkedés és politizálás mikéntje, az ezzel kapcsolatos csatározások kötötték le.[3] Pedig 1943 szeptembere nemcsak a reményt hozta meg, hanem azon nyomban szét is oszlatta azt, hiszen Skorzeny és társai, akikkel hamarosan Budapesten is találkozunk, kiszabadítják az elcsapott duce-t, Mussolinit, aki Salóban ellenkormányt alakít, a szövetséges csapatok elakadnak Itáliában és soha nem jutnak el a magyar határhoz. Ezzel szemben a szovjet hadsereg erőteljesen nyomult Nyugat felé, egyre közelebb jutva Magyarországhoz. Ráadásul az angol kormány azt üzeni Budapestre, ha a honvédség szembeszáll a szovjet hadsereggel, Magyarország a németekkel azonos elbánásban fog részesülni.[4] Az élet azonban — úgy tűnt — rutinszerűen folyt tovább. A főváros 1944. január 7-ei rendkívüli közgyűlése a szakbizottságok tagjainak megválasztásával foglalkozott, akik között ott voltak az ellenzék tagjai is. Rassayt akkora többséggel választották be, amire korábban nem volt példa.[5] Februárban a harmadik alpolgármester megválasztása körül békebeli csatározás zajlott. Ennek során a liberálisok Rassayval az élen, kivonultak a közgyűlésről és így heteken át tartó huza-vona kezdődött.[6] A látszat azonban csalóka volt. Januárban a magyar katonai attasék szokásos évi értekezletén Kádár Gyula előadását arra építette fel, hogy „a háborút a németek elveszítik". A külügyminiszter, Ghyczy Jenő, gratulált az előadáshoz, ezzel szemben Szombathelyi Ferenc azt fejtegette, „a németek a végén mégiscsak megnyerik a háborút." Szentmiklóssy Andor, a külügyminiszter helyettese, valamint Szegedy-Maszák Aladár, a külügy politikai osztályának vezetője, erre így reagált: „Ez az ember megőrült."[7]

Az olvasni tudók néhány napilapból is érthettek. Az Esti Kurír 1943-tól rendszeresen jelentetett meg cikkeket a szomszédos országokban zajló, Magyarországot is érintő eseményekről: a csehszlovák emigráció tevékenységéről, a németek elleni partizánharcokról a Balkánon, Titoról és az általa vezetett hadsereg akcióiról, a Szovjetunióban működő lengyel bizottságról. Ismertette a lap a bolgár kormány egyik miniszterének nyilatkozatát, miszerint a bolgár hadsereg soha nem fog idegen érdekekért harcolni, nem fogja hadszíntérré változtatni országát. Tudósított Bulgária különbékéjéről is, amit a Szovjetunióval kötött, a Casablancán tartott tanácskozásról, a moszkvai konferenciáról.

Berlinben ekkor már készen állt és csak megvalósításra várt a Margaréta-terv, Magyarország megszállásának terve. Időzítésében nagy szerepet játszott a szövetségesek taktikája. Előkészítve ui. a második front megnyitását, vagyis a

---

[2] *Juhász Gyula:* Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Bp. 1978.

[3] Jellemző volt e tekintetben az 1943 nyarán Balatonszárszón tartott konferencia, ahol a hatalmon kívül állók keresték Magyarország kiútját, valójában háború utáni jövőjét. L. Kiútkeresés 1943. Szerk. L. Nagy Zsuzsa, Burucs Kornélia. Bp. 1989. Különösen Czine Mihály, Huszár Tibor, Vida István, Vitányi Iván írásait.

[4] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1988. 3. Átdolgozott kiadás.

[5] *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp. 1972. 170.

[6] Uo. 171.

[7] *Juhász Gyula:* A Ludovikától Sopronkőhidáig. I–II. k. Bp. 1994. II. k. 561–562.

franciaországi partraszállást, a német hírszerzést olyan félrevezető információkkal látták el, amelyek egy balkáni hadjárat közelségére utaltak. Ez már csak azért is tényleges lehetőségnek tűnt, mivel az első világháborúban az antant hatalmak valóban a Balkánon vezették a központi hatalmak elleni akciójukat akkor, amikor Nyugat-Európában is döntő offenzivát indítottak. Magyarországon nemcsak az emlékezés volt erős, de a remény is, hogy 1944-ben szintén ez fog bekövetkezni. A fals információkat alátámasztotta, hogy ledobtak néhány amerikai ejtőernyőst, mintha a magyar átállást légi uton kívánnák támogatni. (Az amerikaiakat Lázár Károly tábornok, a testőrség parancsnoka vette oltalmába.)[8]

Március elején egyre több hír érkezett arról, hogy a magyar határnál erős német csapatösszevonás zajlik. Ezt aligha lehetett másként értelmezni, mint hogy az ország ellen katonai akciót készítenek elő. Kállay és bizalmasai azonban azt gondolták, hogy a megszállás nagy taktikai hiba lenne a németek részéről. A miniszterelnök utóbb is azt írta: „Meg voltam győződve, hogy erre nem kerülhet sor."[9] Úgy gondolták, a német csapatösszevonások csak azt szolgálják, hogy erős nyomást gyakoroljanak Horthyra és a kormányra, amikor olyan követelésekkel lépnek fel, amelyek Kállay eltávolítására és a zsidóság elleni drasztikus intézkedésekre vonatkoznak.

Március 14-én Rassay — szokás szerint — a Magyar Társaskör keddi ülésén vett részt a kör Andrássy úti helyiségében, ahol a fővárosi kórházakban tapasztalt visszaélésekről beszélgetett Ádám Lajos sebészprofesszorral, a kormányzó orvosával. Innen hívta el Kállay Miklós sürgős megbeszélésre. Rassay biztosra vette, hogy német akció készül Magyarország ellen, Kállay azonban nem hitte, hogy „ilyen vakmerő kalandba menjenek". Miközben úgy vélte, semmit sem tehetnek a németek ellen, Rassayt és társait figyelmeztette a rájuk váró veszélyre.

A lehetséges német megszállásra nézve Rassay csak egy megoldást látott: „Ellenállni! Annak nem szabad megtörténnie, hogy ellenállás nélkül adjuk nekik Budapestet és az országot." Majd így folytatta: „Talán az a sors által adott utolsó alkalom, hogy jóvá tegyük az évek óta elkövetett bűnöket... Ha elbukunk is, ellenállásunk a bizonyíték arra, hogy nem voltunk önkéntes szövetségesei Hitlernek... Adjátok tudtára Hitlernek, hogy utolsó emberig védeni fogjuk magunkat... A háború elveszett... Ha komoly ellenállással kell számolniok, nem fogják megkockáztatni a világbotrányt. Én tudom, hogy egy ilyen ellenállás halálos veszedelmet jelent rám és mindazokra, akik elleneztük a németeknek behódoló politikát, de nekünk és mindenkinek most már a nemzet háború utáni sorsára kell gondolni."[10] Kállay nem látott lehetőséget komoly ellenállásra, mivel úgy vélte, a hadsereg tisztikarát és felső vezetését megmételyezte a német és nyilas befolyás.

Kállay kérdésére, hogy mit csinál a német megszállás bekövetkeztén, Rassay így felelt: „Amit eddig... helyemen maradok és amíg módom lesz, az egész világ előtt tiltakozni fogok a történelem leghitványabb árulása ellen. Azután, ahogy

[8] *Juhász:* Magyarország külpolitikája 387. s. köv. o.
[9] *Kállay* im. 2. k. 166.
[10] *Rassay Károly:* Politikai visszaemlékezéseim. Kézirat. Politikatörténeti Intézet Archívuma (PIA) 298. A 296. o.-tól következő résznek a „Rapszódia mauthauseni hónapjainkról" címet adta.

tőled az ellenállást követeltem, számomra ez az egyetlen magatartás, amellyel hű maradok eddigi közéleti múltamhoz."[11]

A Kállayval folytatott beszélgetés után Rassay visszament a Magyar Társaskörbe, ahol élénken vitatták a kisgazdák és a szociáldemokraták ekkor már közismert együttműködését. Másnap Rassay — Bródy Ernő révén — megpróbált információt szerezni Sombor-Schweinitzer Ferenctől, a rendőrség politikai osztályának főnökétől, aki ugyancsak a kiugrás hívei közé tartozott, de ő sem tudott semmi biztosat mondani a várható fejleményekről.[12]

A Független Kisgazdapártnak március 14-én kellett volna aláírnia csatlakozását a Bethlen vezette polgári blokkhoz, de Tildy — betegségre hivatkozva — nem jelent meg, az aláírás elmaradt. Bethlenék március 20-át, a képviselőház Kossuthot ünneplő emlékülésének idejét jelölték ki végső időpontként, amikorra Tildyéknek a csatlakozásról vagy annak elutasításáról kellett nyilatkozniok.[13]

Pénteken, szombaton (március 13., 14.) Rassay az Esti Kurír szerkesztőségében tartózkodott. Ott adták egymásnak a kilincset barátai, köztük Fenyő Miksa, Chorin Ferenc. A téma még nem a megszállás volt, hanem annak feltételezése, hogy a németek szélsőjobboldali kormányt fognak rákényszeríteni az országra. Rassay, erre is felkészülve, bátyját, Rudolfot és öccsét, Gyulát bízta meg, ha neki nem lenne rá módja, az Esti Kurírról azonnal vetessék le a nevét, s ha a lapot betiltanák, a Pesti Kereskedelmi Banknál tartalékolt 700 ezer pengőből minden munkatársnak, a felelős szerkesztőtől a rikkancsig, felmondási és végkielégítési pénzt fizessenek.[14]

Március 15-én, mint minden évben, az Operaházban díszelőadással emlékeztek az 1848-as forradalomra. Ezt az egyetemi ifjúság rendezte, így állami meghívókat nem küldtek szét. Ennek ellenére megjelentek a külföldi követségek képviselői, kivéve a németet és a románt. Jagow német követ — mint ismeretes — akkor adta át Horthynak Hitler meghívó levelét a Salzburg melletti Klessheim kastélyba teendő látogatásra. Tudott az is, hogy a kormányzó elutazását heves viták előzték meg, hogy kint hasonló összecsapásra került sor Horthy és Hitler között, hogy Horthy hazautazását a németek addig késleltették, amíg csapataik átlépték a magyar határt.

A forrásokból bizonyossággal nem állapítható meg, hogy mely napon, de minden esetre az utolsó pillanatban még összejött Kállaynál a kiugrás híveinek csapata, köztük természetesen Rassay. A nagy kérdés az volt, hogyan reagáljanak a német csapatok várható bevonulására. Rassay azt kérdezte — Kállay memoárja szerint — „kaptam-e a németektől valamiféle ultimátumot s melyek a konkrét kifogásaik, mert amíg ezt nem tudjuk, addig azt sem tudhatjuk, hogyan reagáljunk. Mindenesetre, ha tárgyalásra kerülne sor a németekkel, elsősorban a magyar polgári szabadságjogokat kell védelmezni — mondta Rassay —, de mindenekfelett

[11] Uo. 299.

[12] Uo. 300–301.

[13] Uo. 300., 307. Varga Béla és Nagy Ferenc írta alá a csatlakozó nyilatkozatot. L. még *Romsics Ignác:* Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 294–296.o. *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. Bp. 1976. 22–24. *Pintér István:* Magyar kommunisták a hitlerellenes nemzeti egységért. Bp. 1968. 311–312.

[14] *Rassay* im. 301.

a zsidóságot, mert a német megszállás és uralom az ő pusztulásukat jelenti."[15] Rassay — mondhatnánk — naív volt, amikor egyezkedést várt a németektől, viszont tökéletesen jól látta a megszállás elkerülhetetlen következményeit.

Ezen a megbeszélésen Bajcsy-Zsilinszky volt a legradikálisabb, mivel a németekkel szemben fegyveres ellenállást követelt. Bethlen azonban ezt csak akkor vélte lehetségesnek, ha a szövetségesek katonai támogatást adnak, míg a vezérkar főnöke, Szombathelyi úgy látta, „a Budapesten és Nyugat-Magyarországon lévő csapatokkal semmiféle ellenállást nem lehet kifejteni."[16]

Rassay és Kállay ekkor beszéltek utoljára egymással. Egy esztendő múltán elmennek majd egymás mellett, ott és abban a helyzetben azonban, ha látták is, nem ismerték fel egymást. De erről majd később, a maga helyén.

Arról, hogy a Wehrmacht átlépte a magyar határt, hivatalos értesítést nem kapott a kormány, Ghyczy külügyminiszter Klessheimből küldött táviratából mégis értesült. Ebben, mint ismeretes, a következő állt: „Kérem közölni feleségemmel, hogy jól vagyok." Köztudott volt, hogy Ghyczy gyomorbajjal küzködik, a szöveg mégsem egészségi állapotára vonatkozott. Egy előzetesen megbeszélt kód értelmében azt jelentette, hogy a német csapatok elindultak Magyarországra. De érkezett még egy távirat, ez már Szombathelyitől: amíg a kormányzó haza nem ér, semmit sem szabad tenni s „a német csapatokat barátságosan kell fogadni".[17] Ez felmentést adott mindenfajta ellenállás kifejtésére, még ha lettek volna is erők és vezetők, amelyek és akik azt vállalják.

Ghyczy táviratának vétele után Kállay utasította a különböző minisztériumokat a kiugrás ügyével és híveivel kapcsolatos bizalmas és kompromittáló iratok megsemmisítésére. Fia, Kristóf, egész éjjel a telefon mellett ült és riasztotta a kiugrás híveit.[18] Mindennek az lett a következménye, hogy a miniszterelnökségen, a hivatalokban, a pártok helyiségeiben, a magánlakásokban füstölni kezdtek a kémények: elégett, oda lett azoknak az iratoknak a túlnyomóan nagy többsége, amely árthatott volna az érintetteknek. A történész már ekkor elvesztette forrásainak nagy és fontos részét.

1944 márciusa szép tavaszi időt hozott. A kávéházak, a söröző̈k és teraszaik Budapesten és másutt pénteken, szombaton (17-én és 18-án) épp úgy tele voltak, mint vasárnap, 19-én délelőtt. A társalgás témája: mi lenne, ha mégis megtörténne a németek megszállás. Darvas József úgy emlékezett, az emberek „egyszerűen nem akarták elhinni, hogy ez bekövetkezhet. Kállayéknak drukkoltak, valami csodában reménykedtek."[19]

Csoda nem történt. Március 19-én Budapest utcáin megjelentek a Wehrmacht osztagai, de a kávéházi teraszokon üldögélő polgárok nagy része, ha csodálkozott is e felvonuláson, valódi jelentőségét nem fogta fel. Kállay szerint a németek „katonazenekarral, parádéval" érkeztek, Budapesten azonban elmaradt az az üdvözlés, amit bevonulásukkor Bécsben vagy Prágában tapasztal-

[15] *Kállay* im. 2. k. 169–170.

[16] Uo. 167.

[17] Uo. 177–178.

[18] Uo. 182. Történeti Hivatal (TH) V-55184/1. 36. (Ambrózy Gyulának, a kabinetiroda főnökének vallomása az Imrédy perben.) Az adatgyűjtés óta a TH neve a következőre változott: Állambiztonsági Hivatalok Történeti Levéltára. Ifj. Vázsonyi Vilmos közlése Budapesten 1976 áprilisában.

[19] *Darvas József*: Város az ingoványon. Bp. 1945. 90.

tak.[20] Darvas szerint „olyan csöndben, szinte észrevétlen zajlott le az ország megszállása, hogy sokan szinte észre sem vették... még vasárnap délben is csak kevesen tudták, hogy mi történt." Mint írta: „ez a legszörnyűbb szégyen", ami csak történhetett, „egy lelkevesztett nép szomorú, szégyenteljes vizsgája volt ez a nap".[21]

Aki azt hitte, hogy az újságokból majd tájékozódik, az súlyosan tévedett. Az Esti Kurír is megjelent március 20-án, de felsőbb utasításra ez a lap sem írhatott egyetlen szót sem a megszállásról. Az Esti Kurír haldoklása március 22-én ért véget: ettől kezdve megjelenését a Sztójay-kormány, akárcsak a többi hasonló lapét, betiltotta. A magyar rádió csak március 23-án jelentette be a megszállást és az új kormány megalakulását.

Még mit sem sejtve a bekövetkezendőkről, Rassayék március 19-ére tűzték ki a disznóvágást tököli tanyájukon. Az új helyzetben Rassay úgy döntött, nem hagyja el a várost.

A reggel 6 órakor Chorin Ferenctől kapott telefonhívás szerint a német csapatok a Kelenföldi pályaudvaron vagonírozoznak ki, Chorin vidékre indult. A telefon szüntelenül csengett, Rassayt menekülésre biztatták, nyolc órakor már értesült arról, hogy Bajcsy-Zsilinszky fegyveresen ellenállt a letartóztatására érkezett német és magyar különítménynek s megsebesült. Rátkai Károly, lapjának szerkesztője arról tudósította Rassayt, hogy már több ellenzéki képviselőt elfogtak.[22]

Március 19-én kész és terjedelmes lista alapján a németek — magyar segédlettel — megkezdték a náci-németellenes politikusok, a kiugrás híveinek letartóztatását.

Rassay éppen Rátkaival beszélt telefonon, amikor két német katona és egy — feltehetően nyilas — fiatalember érkezett elfogására. Csak télikabátját és szemüvegét vette magához, így indultak el egy általa sem hitt hosszú útra és rendkívüli megpróbáltatások elé.[23] Ezek egy fiatal, jó erőben lévő férfit is nehéz próba elé állítottak volna. 1944-ben azonban Rassay már 58. évében járt, fizikai erejét nemcsak ez korlátozta, hanem az is, hogy soha nem sportolt. Napjai a parlament, a fővárosi közgyűlés, lapjának szerkesztősége között teltek.

Útjának első állomása a Dunagőzhajózási Társaság épületének pincéje volt, azé a társaságé, amelyben apja egész életében szolgált. Értékeit, arany karóráját, pénzét elvették és egy 18-as számmal jelölt borítékba zárták. Ezen azért akadt fenn, mert hetekkel előbb villája kapujára ismeretlen személyek többször is felírták ugyanezt a számot. A pincében már „várták" Sigray Antal, Baranyai Lipót, Csekonich Iván, hordágyon ott feküdt, Sigray bőrkabátjával letakarva, Bajcsy-Zsilinszky. A létszám egyre gyarapodott, Mónus Illés, Goldberger Leó, Aschner Lipót, Barcza Ferenc, Dampierre grófné, a volt francia követ felesége és még mások érkeztek. De ott volt Rácz Kálmán is, a volt nyilas képviselő.[24]

---

[20] *Kállay* im. 2. k. 183.

[21] *Darvas* im. 92–93.

[22] *Rassay* im. 302.

[23] Uo. 303. Elfogására, Mauthausenig vezető útjára és az ottani viszonyokra alapjában véve két forrásra támaszkodhattam: saját, már idézett visszaemlékezésére, valamint *Rátkai Károly:* Két torony. Magyar politikusok Mauthausenben. Bp. 1945. c. munkájára. Legújabban értékes részleteket hoz *Szita Szabolcs:* A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből. Bp. 2002. c. kötete.

[24] *Rassay* im. 303–304.

Innen útjuk a rendőrfőkapitányság épületébe vezetett, a 200-as cellába. Utóbb Rassay szinte elborzadva írta: „Magyarország fővárosában, a magyar rendőrség épületében, magyar rendőrök sorfala között a német SS-csőcselék barmok módjára hajtotta a magyar országgyűlés tagjait a német rendőrség fogságába." Rassay végül a 204-es cellába került, ahol a foglyokat — magyarokat és nem magyarokat — az ugyancsak fogoly Goldberger Leónak kellett összeírnia.[25] Rácz Kálmánnal folytatott vitái során Rassay azt fejtegette, „Lehetetlen, hogy Horthy kormányt nevezzen ki, amíg a Gestapo fogva tartja a törvényhozás tagjait."[26] Később is azt mondta, „az volt az érzésünk, lehetetlen, hogy magyar emberek ilyen körülmények között ne követeljék a németektől, hogy a Gestapo és SS kivonuljanak Magyarországról."[27]

A Vigyázó Ferenc utcai rendőrségi épületből tovább vitték őket egy nyitott teherautón: „megparancsolták, hogy másszunk fel rá. Nem volt könnyű feladat."[28] A Pestvidéki Törvényszék fogházában Rassay egy III. emeleti cellába került. Ott még testvérei és unokahuga felkereshette, miután már egy hetet eltöltött. Itteni fogsága idején több cellában is megfordult, így együtt volt Apponyi György gróffal, akivel szívélyes baráti viszonyban állt, de összekerült Barcs Sándor újságíróval is, a Kisgazdapárt emberével, aki őt keményen támadta, amikor 1943/44 fordulóján nem volt hajlandó csatlakozni a kisgazda-szociáldemokrata összefogáshoz.[29]

Egy heti itteni fogvatartásukat követően Rassayt és társait teherautóval Ausztriába vitték. "Esett az eső, amikor parancsot adtak, hogy szálljunk ki. Megpróbáltam felállni — emlékezett Rassay —, de a lábaim összecsuklottak. Az összezsugorodott üléstől egészen érzéketlenek lettek... Amikor a lábam a sikos, felázott talajra ért, elcsúsztam és a földre estem. Már a másik percben az egyik SS belém rúgott."[30] Társai állították talpra, elsőként Apponyi sietett a segítségére. Egy SS őrmester parancsára, aki Kornfeld Móric felsőházi tagot arcul ütötte, a zsidókat elkülönítették a keresztényektől s más-más helyen helyezték el őket. Az épületet futólépésben kellett megközelíteniük, de Rassay félig ájultan rogyott a fűre s végül társai támogatásával vánszorgott el a kijelölt szállásra. Ott már népes magyar kolónia fogadta őket, köztük Somogyvári Gyula, a kor ismert írója, Laky Dezső, a kiváló statisztikus és demográfus, Andorka Rudolf tábornok, egykori madridi követ, Baranyay Lipót, a Magyar Nemzeti Bank volt elnöke, Parragi György képviselő, Boldizsár Iván kisgazda újságíró. Az elkülönített zsidók között ott volt Goldberger Leó, Chorin Ferenc, Aschner Lipót. Utóbb Rassayékhoz került Gratz Gusztáv is. A németek Regierungs-Zimmernek nevezték a magyarok helyiségét.[31] Ebbe a táborba, Oberlanzendorfba, Bécstől 20 km-re, a második csoporttal, teherautón, 1944. április 3-án érkezett Rassay, de Apponyi, Sigray, Kornfeld

[25] Uo. 305. Ide unokahuga, Gyula testvérének lánya még be tudott juttatni csomagot.
[26] Uo. 308.
[27] TH V-55184/1. 298.
[28] *Rassay* im. 309.
[29] Uo. 311–312., 314.
[30] Uo. 316. s köv. o. Az idézet helye: 319.
[31] Uo. 320–321.

Móric, Fellner Frigyes, több szociáldemokrata vezető és mások.[32] A brutális kegyetlenség, ahogyan a foglyokkal bántak, mélységesen megdöbbentette Rassayt.

A tábori életnek itt is, mint a későbbiekben szintén, voltak furcsa epizódjai. Fogoly volt Chekonich Iván is, a délvidéki hatalmas birtokos család tagja, az SS-őrök között pedig sok volt a zsombolyai sváb, akik „előtt a Csekonich név a káprázatos gazdagság és a földön túli hatalom fogalmát testesítette meg... a Csekonich név előtt babonás tisztelettel vették le a sapkájukat." Ezért engedélyezték, hogy a foglyok a gyümölcsös-veteményes kertbe is bemenjenek, ahol módjuk volt némileg kiegészíteni silány élelmezésüket.[33]

Szomszédságukban három hölgy is fogoly volt: Sombor-Schweinitzer felesége, akit Auschwitzba vittek s akit Rassay többé nem látott, Andrássy Mihályné, Károlyi Gyula volt miniszterelnök leánya, akivel a háború után még felújították régi emlékeiket és Madame Leile Dampierre, akit utóbb visszavittek Budapestre.

Oberlanzendorfban Rassayt is kihallgatták. Ez két napon át tartott. A kérdések alapján azt állapította meg, hogy kihallgatói nemcsak személyét, de a magyarországi eseményeket illetően is tájékozatlanok voltak. A kihallgatást komédiának tartotta, amivel csak adatokat akartak szerezni a mások elleni eljárásra. A 14–15 oldalas jegyzőkönyvet aláírta. Ekkor, emlékezete szerint, kihallgatója azt mondta: „mi tulajdonképpen nem vádoljuk magát semmivel, csak veszélyesnek tartjuk a birodalmi politikánkra. Ezért el kellett hozni. A két napi kihallgatás után még jobban meg vagyok győződve, hogy helyesen cselekedtünk..."[34] Nem kérdés, hogy az SS kihallgató erősen túlzott, amikor Rassayt a birodalmi politikát veszélyeztető személynek nevezte. Másoknak, mint pl. Gratznak, az volt az egyik bűne, hogy Rassay pártjának volt a tagja. A majdani mauthauseni kihallgatást is ide értve, Rassayt megdöbbentette, hogy vallatói „pontosan informálva voltak a külügyi és honvédelmi bizottság zárt ülésein elhangzott felszólalásokról."[35]

A kihallgatásokat követően egy valamikori tiroli sítanár, ekkor SS-katona ügyelt rájuk, aki lehetővé tette, hogy levelet küldjenek haza. A bécsi magyar követség útján még csomagot is kaphattak: ruhaneműt, hiszen hetek óta abban voltak, amiben elhurcolták őket, s némi élelmiszert is. Utóbb a táborból valamennyien tanúsították, hogy ez az egykori sítanár emberségesen bánt velük.[36]

A zsidó és nem zsidó foglyok közötti érintkezés tilos volt. Működött azonban egy ún. orvosi rendelő, ahol mindkét blokk tagjai együtt várakozhattak. Rassayék így értesültek a másik barakkban zajló eseményekről, pl. Chorin Ferenc rendkívüli Budapestre szállításáról. Ekkor még nem, csak utóbb tudta meg, hogy az SS és a Weiss-Chorin-Kornfeld család között milyen megállapodás született és a népes család tagjai Nyugat-Európába távozhattak.[37]

---

[32] Erre a ritkán emlegetett táborra lásd még: *Szita* im. 110.

[33] *Rassay* im. 321. *Szita* im. 136.

[34] *Rassay* im. 324.

[35] *Tilkovszky Loránt:* Gratz Gusztáv sorsa és nézetei a megszállás után. Történelmi Szemle 2000. 3–4. sz. 376–377. Utal rá *Szita* im. 109. Rassay emlékirata és utóbb, az Imrédy perben mondott szavai némileg ellentmondanak egymásnak. Utóbbi helyen áll ugyanis a fenti idézet. L. TH V-55184/1. 55.

[36] *Rassay* im. 325.

[37] Uo. 326. *Karsai Elek–Szinai Miklós:* A Weiss Mannfréd vagyon német kézre kerülésének története. Századok 1961. 4–5. sz. és *Szita* im. 183.

1944. május 4-én ismét útra indították a tábor lakóit, akik kezdetben abban reménykedtek, hogy Budapestre viszik őket. Csatlakoztak hozzájuk a zsidó barakk lakói közül is. Ezért mondta Apponyi György: „Nem megyünk mi Budapestre, Károly, Németországból még nem került vissza zsidó ember."[38] Célállomásuk Mauthausen volt.

A vonattól a táborig mintegy 4 km-t kellett gyalogolni, hat heti fogság után legyengülve, tűző napon, cipelve minden megmaradt holmit, idős embereknek, akik ilyen fizikai megpróbáltatásra alkalmatlanok voltak. Rassay kétszer esett össze az úton. Mikor felértünk, emlékezik, „Egyiptomi kép tárult elénk. Mezítelenre vetkőzött, naptól felégett foglyok törték az úton a követ..."[39] A gépfegyveres SS-őrök a Politische Abteilungba irányították őket s míg a névsorolvasást tartották, „Itt van a magyarok zsidó kormánya", „Die intelligenz Pest" felkiáltásokkal szórakoztak rajtuk.[40]

Rassay és társai a 19. sz. barakkba kerültek. Elhelyezésük előtt ugyanazon a procedurán kellett átesniük, mint minden mauthauseni fogolynak: lemeztelenítés, szőrtelenítés, fürdő, rabruha felvétele. A foglyok közvetlen felügyeletét a parancsnokság által közülük választott kápó látta el, utóbb ilyen tisztségre jutott Peyer, Rátkai, Parragi és mások. Nagyhatalom volt a blokk-írnok. Ha ez és a szomszédos barakk kápója lengyel nemzetiségű volt, sokban segítette a 19-esek életét.[41]

A nyilas hatalomátvételt követően Mauthausen és Dachau magyar kolóniája tovább gyarapodott. Oda került ifj. Horthy Miklós, Szombathelyi Ferenc, Kádár Gyula, Szegedy-Maszák Aladár, Keresztes-Fischer Ferenc és még nagyon sokan mások. Kezdetben együtt voltak a 19-es barakkban a keresztény és a zsidó magyarok, október végén azonban szétválasztották őket és megtiltották, hogy érintkezzenek egymással. Ennek ellenére karácsonykor sikerült Rassay két jó emberét, régi párthívét, Bálint Imrét és Párkány Frigyest áthozni a keresztényekhez.[42]

A barakk tagjai — korábbi baráti kapcsolataik és politikai felfogásuk alapján — különböző csoportokra oszlottak. Rassay elsősorban Sigrayval, Andorkával, Apponyival tartott össze. Apponyit az egész barakk vezetőjének tekintette. A korábban meggyökeresedett nézetek és előítélete, így az antiszemitizmus is, elképesztő módon éltek tovább és rendszeresen heves vitákhoz vezettek. Rátkai azt tapasztalta, hogy alapjában véve két nagy csoportra oszlottak az azonos sorsú foglyok: a „kaszinó urak" és a „prolik" csoportjára. Ez utóbbiba tartozott Rassay is. A kaszinó urak közül többen felmentést élveztek a fizikai munka alól, Rassay azonban nem. A kaszinó urak, írja Rátkai, „Somogyvári kivételével, este, munka után, még Rassaynak sem adtak ülőhelyet az egyetlen asztalnál."[43] Pedig az SS egyik napi jelentése szerint Rassayt a „prominensek" közé sorolták.[44] A prominenseknek, ezt Rátkaitól tudjuk, ritka kiváltságuk volt, hogy egyesével feküdhettek a

---

[38] *Rassay* im. 326–327. *Szita* im. 137. szerint május 5-én indítottak 36 foglyot Mauthausenbe, Rassay mellett Andorkát, Gratzot, Sigrayt, Szentiványi Lajost. Május 20-án került oda az Esti Kurír két ismert munkatársa, Rátkai Károly és Bálint Imre is.

[39] *Rassay* im. 329.

[40] Uo.

[41] Uo. 330–331.

[42] *Rátkai* im. 155.

[43] *Rátkai* im. 156.

[44] *Szita* im. 224.

priccsen, azt nem kellett mással megosztaniok, takarójuk, sőt, valamiféle szekrénykéjük is volt.[45]

A nyilas hatalomátvételt követően többé már nem kaphattak élelmiszercsomagot otthonról. Az ellátmány így napi 30 dkg kenyér, répaleves, egy-egy falat Wurst lett. Nagy szerencsének számított, hogy a magyarokkal rokonszenvező kápó és blokk-írnok többeket a kertészetbe osztott be munkára. Természetesen a foglyok takarították körletüket.

Rassay is hozzájutott könnyebb munkához, mint a foglyok kartonjainak vagy egy árumagazin készletének rendezése. Az utóbbi helyen főnöke egy bécsi „kasszabetörő" volt, „meleg szívű, jó ember". Dolgozott Rassay mosodában is.[46]

A megalázó bánásmódra, a barakkban való elhelyezkedésükre visszaemlékezve Rassay azt írta: „Csak undor és gyűlölet érzése élt lelkemben. Undorodtam a környezettől, a vadállattá lett emberektől, saját testemtől... És ez legyen most már mindennapi életem?" – tette fel a kérdést önmagának.[47]

Amikor a blokk-írnok május 5-én összeírta őket, „Mindenki abban reménykedett, hogy a jövő a múltban elfoglalt pozíció arányában fog alakulni." Ezért minden fogoly ragaszkodott ahhoz, hogy címét, rangját pontosan feljegyezzék. Ennek alapján azután Somogyvári névjegyeket írt a foglyok szekrényrekeszeire, – nem mindennapi jelenségként Mauthausenben.[48] A címek-rangok méltánylása helyett azonban a 19-esek számokat kaptak, amelyeket a kabát baloldalára varrtak s amit pléh darabon bal csuklójukra drótoztak. A számokat rájuk már nem tetováltak. A krematórium egyébként tőlük 50–60 méterre működött.[49]

Rassay és társai az utóbb érkezett foglyoktól tudták meg, hogy a Hangli Kioszk, a városligeti Gundel, az Abbázia Kávéház 1944 végén is estéről-estére tele van emberekkel, akik nem is gondolnak rájuk. „És mi még arról álmodoztunk, hogy nemzeti gyász ülte meg a megalázott nemzet fővárosát" – sóhajtott fel Rassay.[50]

Mauthausenben esett meg találkozása 1945. február 17-én Kállay Miklóssal. „Én már őslakója voltam a tábornak — emlékezett Rassay — Őt akkor kísérte fel egy SS altiszt. Nekem megszokott látvány volt az új foglyot hozó SS. Fel sem figyeltem rá. Hogy ő nem ismert meg, azon nem csodálkozom. A häflingek rongyaiban, egy nagy seprűvel a vállamon, nem váltam ki az úton mozgó többi rabszolga sorából."[51]

Rassay mauthauseni kálváriája — társaival együtt — 1945. május 5-én ért véget, amikor az amerikai hadsereg felszabadította a tábort. Az ekkor már hónapok óta hivatalban lévő új magyar kormány megkezdte a politikai foglyok hazaszállítását. E feladatot Bíró Zoltán, Rákosi Mátyás testvére és Péter Gábor kapta. A szállítás zömmel teherautókon történt s úgy alakult, hogy Rassay az utolsó csoportba került. 1945. május 21-én éjjel érkezett Budapestre.[52]

---

[45] Uo. és *Rátkai* im. 147.

[46] *Rassay* im. 336–339., 346.; *Szita* im. 222.

[47] *Rassay* im. 332.

[48] *Rassay* im. 333–334.

[49] *Rassay* im. 336.

[50] Uo. 343.

[51] Uo. 299.

[52] *Szita* im. 297. a Magyar Nemzet 1945. július 28-ai cikke alapján azt írja, csak ekkor adtak hírt Rassay hazatéréséről és arról, hogy Mauthausenből valamilyen módon Baden bei Wienbe került,

Újra itthon

Sem a hazatérő férfi, sem az őt fogadó világ nem hasonlított egykori önmagára. Rassay, aki telt alakja miatt régen kedvelt témája volt a karikaturistáknak, 1945 májusára csont és bőr lett. A város, amelyet annyira szeretett, romokban hevert, a budai oldal különösen megszenvedte Budapest ostromát. Mégis szerencsésnek mondhatta magát, hazatért, nem úgy, mint számos barátja és elveinek társa, aki német lágerekben lelte halálát, mint Vázsonyi Vilmos fia, János, Szabó Károly, a Kossuth Párt főtitkára, Szentmiklóssy Andor és olyan kiváló szakemberek, mint Pollatschek Elemér, a neves gégész professzor, Fellner Frigyes, a nemzetközi hírű statisztikus. Lakható maradt a villájuk és életben voltak családtagjai is.

Rassay még fogoly volt, amikor itthon már régen elültek a harctéri zaj, az élet újra kezdődött minden területen, megindult a politikai és hatalmi harc, formálódtak annak távolról sem végleges pártkeretei is. Rassaynak volt miről tájékozódnia részben barátai révén, részben az újságokból. Rupert Rezső lánya, Klára, ma is jól emlékezik arra, hogy mivel még ponton híd — amelyet majd a kedélyüket visszanyert pestiek Manci-hídnak neveznek — sem kötötte össze Pestet és Budát, apját kísérve csónakon kelt át a Dunán, hogy felkeressék a régi barátot és harcostársat.[53] Természetesen sokan mások is fontosnak tartották, hogy informálják mindarról, ami távollétében történt, hogy kikérjék véleményét. Noha Rassay soha nem tartozott a szabadkőművesség kötelékébe, párthívei között sok páholytag akadt. Így az 1945-ben ismét törvényes működést nyert szabadkőművesek szegedi csoportja is szükségesnek érezte, hogy hozzá forduljon, mint a város egykori polgári liberális-demokrata képviselőjéhez.[54] Az adott helyzetben az iránta megnyilvánult érdeklődés inkább ártott, semmint használt neki és az általa képviselt nézeteknek, legalábbis a kommunista vezetők körében.

Talán Rassay sem gondolta, hogy azok az elvek, amelyeket ő és pártja képviselt, olyan mély gyökereket eresztettek, mint amit követőinek már 1944 késő őszi megszerveződése mutatott. A front elvonulása után nyomban megjelentek a polgári liberális-demokratikus pártok, nem egyszer a régről ismert neveken. Nemcsak ott alakítottak pártot, ahol ilyen korábban is működött, hanem sok helyen másutt is. A hadihelyzet következtében nem Budapest, hanem a vidék volt a kezdeményező. Az első város, ahol Polgári Demokrata Párt (PDP) néven színre léptek, Szeged volt. E párt neve egy jelzőben különbözött Rassay egykori pártjától, amennyiben a „demokrata" helyén régen a „szabadság" állt. A PDP azonban abban is különbözött Rassay régi pártjától, hogy ezt gyűjtő pártnak tekintették a liberálisok, mert csatlakoztak hozzá azok is, akik korábban a Vázsonyi-féle Nemzeti Demokrata Pártnak, vagy az októbrista jellegű Kossuth Pártnak voltak a tagjai, de a radikális demokraták közül is többen, akik korábban nem feltétlenül tartoztak valamely ellenzéki párthoz. A PDP jövőbeni szerepét, lehetőségét illetően irreális reményeket éltetett az a tény, hogy az 1944. december 1-jén Szegeden megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front egyik alapítója lett, vezérkará-

ahol Fomin szovjet vezérőrnaggyal is tárgyalt. Rassay visszaemlékezésében azonban erről nem ejt szót. *Rátkai* im. 237., 241–242.

[53] Rupert Klára közlése 2002. novemberében.

[54] Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) M 626. 5. doboz. *Izsák Lajos:* Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. 12–14.

ban pedig Papp Róbert és Örley Zoltán képviselte a pártot.[55] Debrecenben, az Ideiglenes Nemzeti Kormány székhelyén megalakult PDP vezető személyisége Teleki Géza, a kormány tagja lett. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe 1944 decemberében 12 képviselőt juttatott a párt, majd utóbb a budapesti és dunántúli kiegészítésekkel (9 fő) 21-re emelkedett a számuk.[56] A háború előtt a polgári liberális-demokratikus ellenzéknek ehhez hasonlóan nagy számú képviselete csak 1922-ben volt a parlamentben, azt követően soha.

Amikor a főváros pesti oldala felszabadult, 1945 januárjában főként októbrista, radikális polgári demokratikus férfiak szervezték meg a PDP-t, Supka Géza vezetésével. Szokás szerint kibontakozott a rivalizálás a „vidékiek", Debrecenben a koalícióban is résztvevők és a pestiek között, de megvolt a feszültség az egykori Rassay-, Vázsonyi-pártiak, valamint az októbrista radikálisok között is. A belső konfliktusokat, a pártvezéri posztért folytatott machinációkat csak élezte és megzavarta, hogy Rassay májusban hazatért. Egyesek attól féltek, ő aspirál majd a pártvezéri pozícióra, míg Bródy Ernő, Makkai Miklós és mások szerették volna, ha Rassay vállalja a PDP vezetését.[57] Annál inkább, mivel a Belügyminisztérium (BM) III/III-as osztálya szerint kezdetben Rassay hívei Bródy Ernő vezetésével megpróbálták újjászervezni régi pártjukat, rendszeresen összejöttek az Andrássy út 43. sz. alatt. Supka arra kényszerült, hogy tárgyaljon velük s végül közösen vettek részt a PDP-ben. Ekkor Bródyék „a párt tulajdonképpeni vezetőjének a még Ausztriában lévő Rassay Károlyt tekintik" – állapítja meg a BM.[58]

Az új hatalom meghatározó tényezője, a MKP ellenségesen és igaztalanul ítélte meg Rassay egykori pártját s ami igazán meglepő, olyan hevesen támadták az 1944/45 fordulóján színre lépett egykori híveit, a komoly politikai tényezőnek aligha számító PDP-t, mintha az bármi veszélyt jelentett volna a rendszerre. 1945. március 12-én a Nemzetgyűlés Politikai Bizottságában Gerő Ernő, majd még nála is nyersebben Révai József támadta Rassay pártját és egyben a PDP-t. Azt követelték, hogy a PDP tagadjon meg minden közösséget Rassay pártjával, amit a PDP előpártjának tekintettek. Megfélemlítve és az életben maradást remélve, Örley Zoltán ny. alezredes, a párt egyik alelnöke, nyilatkozatot tett: „A PDP megtagad minden közösséget Rassayval. A Párt célja a polgári demokratikus elemek egyesítése."[59] Ez az utolsó mondat aligha volt alkalmas arra, hogy kielégítse Gerőt és Révait.

Néhány évvel korábban Révai még egészen másként vélekedett Rassayról és pártjáról. 1938-ban azt írta: „Rassay Károly alakjában tiszteletre méltó, hogy a liberalizmus elleni tajtékozás, demagóg uszítás, vad hullámverés közepette áll a helyén és védelmezi, néha szellemesen, sokszor rezignáltan a liberalizmus intézményeit: a parlamentarizmust, a politikai szabad versenyt, a magyar történelem szabadsághagyományait."[60]

---

[55] *Izsák* im. 15. s köv. o.

[56] Uo. 15. és Negyedszázados harc. A munkásmozgalom kronológiája 1919. augusztus 1–1945. április 4. Bp. 1975. 503.

[57] TH O-12145. 18. s köv. o.

[58] Uo. 25.

[59] *Izsák* im. 126.

[60] *Révai József:* Válogatott történeti írások. Bp. 1966. II. k. 214 A továbbiakban azért bírálta, mert szerinte a szociális kérdésekben nem szállt szembe a szélsőjobboldallal.

Bizonyos, hogy Rassay értesült a MKP álláspontjáról és le is vonta belőle a szükséges következtetéseket. Pedig arról nem tudhatott, hogy egykori pártját a BM még keményebben ítélte meg. Egy dátum nélküli összefoglaló jelentés szerint Bethlen István és köre a rendszer konszolidációja során gondoskodott arról, hogy legyenek olyan ellenzékiek, akik valójában „a rendszer második vonalát képezték... a nagypolgárság és az ő befolyásuk alatt álló polgári elemek irányítására Rassay Károly pártja" szolgált. „Ez az álellenzéki polgári párt — folytatja a jelentés — demokratikus szólamokat hangoztatott, ugyanakkor élesen szemben állt a munkásmozgalommal s antibolsevista, kommunistaellenes propaganda terén felülmúlta a kormányzó pártokat is, melyek... átengedték a nyílt gyalázkodások nagy részét Rassayéknak." Utóbb, a kormánypolitika jobbratolódása idején „kezdtek mind jobban kiszorulni a politikai életből, de a társadalmi, gazdasági életben hatalmuk továbbra is megmaradt."[61]

A megfélelmlítés, de a PDP lehetőségeinek reális felmérése is szerepet játszhatott abban, hogy az 1945. október 7-ei törvényhatósági bizottsági választáson Budapesten már csak 9 fő jutott abba a testületbe, amelynek korábban a legerősebb ellenzéki irányzatát alkották a liberális, demokratikus városatyák. A novemberi nemzetgyűlési választáson már csupán két emberük szerzett mandátumot. Ha arra gondolunk, hogy 1939-ben, amikor az országgyűlési választásokon rendkívüli mértékben előre törtek a nyilasok, nemzetiszocialisták, Rassay pártjának mégis hat képviselője ült a parlamentben, jól látható, milyen változások mentek végbe a politikában és a társadalomban. A Független Kisgazdapárt vonzerejével a PDP nem versenyezhetett.

Rassay tapasztalt és a viszonyokkal reálisan számoló politikus volt. Minden polgári politikusnál előbb és a maga valóságában mérte fel, hogy nincs ok illúziókat táplálni egy polgári demokratikus berendezkedés lehetőségét illetően, még ha egy ideig élt is némi remény e tekintetben. A nyilvános közéleti szerepléstől — a fentieken túl — visszatarthatta az is, hogy az 1945–47 közötti pártviszonyok a maguk kialakulatlanságukkal, a sorozatos pártszervezésekkel, fúziókkal és szétválásokkal, a személyi harcokkal, erősen emlékeztethették az 1920-as évek elejére. Akkor ezekből saját pártja létrehozásával emelkedett ki, 1945-ben és azt követően azonban ez szóba sem jöhetett. „Rassay Károly hazatérése — állapította meg a BM egyik jelentésírója — sem oldotta meg a különböző frakciók között fennállott ellentéteket (ti. a PDP-ben, L.N.Zs.), nem állt Rassay a párt élére, nem tartva alkalmasnak az időt arra, hogy nyílt politikai szerepet vállaljon."[62]

Egyetlen szervezetről tudok, amelyhez nemcsak csatlakozott, hanem amelynek vezető testületében is szerepet vállalt, ez pedig a Gestapo Fogházviseltek Köre volt Budapesten (GFK). Ennek 1945. június 26-án tartott ülése beválasztotta Rassayt a választmányba. A GFK összejövetelein több százan vettek részt, kapcsolatot tartottak a Nemzetközi Vöröskereszttel, segélyezést szerveztek, adományt kaptak pl. Karády Katalintól is. Ismerve az akkori viszonyokat, nem csodálkozhatunk, hogy az ÁVO megkülönböztetett figyelmet fordított a szervezetre, üléseiről a ki-

[61] TH O-12145. 24.
[62] Uo. 26.

küldött nyomozók jelentésekben számoltak be. Ezek egy időben feltüntették a választmányi tagok pártállását is, Rassayt pártonkívüliként szerepeltették.[63]

Rassay és a különböző táborokból hazatértek együttérzés helyett gyanakvással, ellenérzéssel szembesültek, amit az MKP lapja, a Szabad Nép cikkei csak tápláltak, akár keresztény, akár zsidó túlélőkről volt szó.[64] Rátkai keserűen írta: „Igen sokan vágták a szemembe, hogy elég volt már Mauthausenből... De kinek? Elsősorban a keretlegényeknek, a zsidó üzletek és lakások fosztogatóinak és mindazoknak, akiknek szemében minden hazatért deportált egy-egy vádirat."[65]

Noha Rassay visszavonultan élt, már 1945-ben kötelező feladatoknak kellett eleget tennie és így a közfigyelem is ráirányult.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 4-én elrendelte — a közigazgatás átszervezése mellett — az állami alkalmazottak korábbi magatartását felülvizsgáló igazoló bizottságok felállítását. Ilyen bizottságok azonban minden területen működtek, ide értve a szabadfoglalkozású értelmiségieket tömörítő kamarákat is. Ezeknek az eljárásoknak az volt a céljuk, hogy eltávolítsák a jobb- és szélsőjobboldali elemeket, a legenyhébb végzés a nyugdíjazás volt, tömegessé vált viszont az elbocsátás, vagyis a B-listázás, a nyugdíj megvonása.

Rassay teljes joggal hitte, hogy múltja tiszta, őt jobboldalisággal az új rendszer nem vádolhatja. Ezért egyszerűen nem reagált azokra a felhívásokra, amelyek az érintetteket az igazolóbizottságok előtti megjelenésre szólították. Ebben a hitében megerősítette, hogy az Újságíró Kamara 1945. augusztus 17-én, anélkül, hogy ezt kérte volna, igazolta.[66] 1920 óta volt tagja az Ügyvédi Kamarának, de ott sem jelentkezett igazolásra. Nemcsak a fentiek miatt, hanem azért sem, mert képviselősége, városatyai tiszte mellett ténylegesen nem folytatott ügyvédi gyakorlatot. A Kamara azonban, követve a kialakult gyakorlatot, ún. gondnokot jelölt ki dr. Földes Sándor ügyvéd személyében, hogy tájékoztatást kapjon Rassayról, illetve jogászi tevékenységéről.

Földes ügyvéd jelentése több szempontból is érdekes, helyenként mulatságos. Késedelmesen adott jelentést s ezt azzal magyarázta, hogy „Meg kellett előbb keresnem a Bolyai utcát, melyre végül a Rózsadombon *akadtam*" (az én kiemelésem, L.N.Zs.) – mintha ez a villákkal beépített utca sem a budapesti térképen, sem az utca névjegyzékben nem szerepelt volna. Az utca, mely a Szemlőhegyi úttól indul lefelé a Duna irányába, máig meg van, őrizte nevét is. „Dr. Rassay József Károly kartársunk személyében — írja tovább — Rassay Károly politikust ismertem fel (!), aki a magyar liberális polgári pártnak a vezére volt az 1944. év tavaszáig, amikor a németek kihurcolták Mauthausenbe." A felismerés aligha lehetett túl nehéz Rassay több évtizedes közszereplése, az újságokban gyakorta megjelent fotói s a róla készült sok karikatúra nyomán.

A jelentés megállapítja, hogy Rassay korábban nem praktizált ügyvédként s mert „politikai múltja tiszta", igazolásra nincs szüksége. Továbbá „semmi néven

[63] *Szita* im. 303–305. Utóbb a BM fel is oszlatta a GFK-t. Uo. 310–311.

[64] Uo. 307. Idézi pl. a Szabad Nép 1945. december 29-ei cikkét, amely szerint a német fogolytáborból hazatért személy „a fasizmus üldözöttjének szerepében akar tetszelegni".

[65] *Szita* 309., a Képes Figyelő 1945. december 21-ei cikke.

[66] Budapesti Ügyvédi Kamara (Bp. ÜK) 1946. ük. 201. sz.

nevezendő jövedelme nincs" s így a kamarai tagsággal járó adóterheket sem tudja vállalni. Ügyvédi tevékenységgel kapcsolatos iratai nincsenek, tehát gondnokságra sincs szükség.[67]

Nem látható tisztán, pedig nem közömbös, hogyan s miből élt Rassay és családja Mauthausenből történt hazatérése után. Bizonyos, hogy nehezen élhetett, hiszen nem folytatott ügyvédi gyakorlatot. Egy 1950 májusában kelt jelentés szerint Rassay mondta el, hogy „a közelmúltban anyagi helyzete olyan mértékben megrendült, hogy ingatlanát akarta eladni". Ez még érthető, az azonban már homályban marad, mi áll a mögött, amivel fenti közlését folytatta: „Közben azonban sikerült jelentős összeghez jutni."[68]

Földes ügyvéd jelentése ellenére az Ügyvédi Kamara először úgy döntött, hogy Rassayt kihagyja tagjai sorából. Ezt a döntést azonban 1948 végén felülbírálták és 1949 januárjától megújították tagságát.[69] Szeptemberben azonban Rassay bejelentette, hogy lemond ügyvédi gyakorlata folytatásáról, mivel „az elmúlt évek megpróbáltatásai egészségemet nagy mértékben megrongálták és így sajnálatomra most már fel kell adnom a reményt, hogy a jövőben bármikor mint tényleges ügyvéd működhessek."[70] Ezt követően a Kamara újabb gondnokot jelölt ki dr. Kóbor Dezső személyében, aki 1950. február 25-én azt jelentette, hogy Rassaynak folyamatban lévő ügyei nincsenek, így iratokról leltárt sem lehetett felvenni.[71] Ezzel ügyvédi felülvizsgálata lezárult. A procedúrát, amelyet végig kellett járnia, méltatlannak és megalázónak minősíthetjük.

1945 őszén megkezdődtek a népbírósági perek a háborús bűnösökként felelősségre vont politikus ellen. Rassayt tanúként idézte be a vád képviselete az Imrédy elleni perben, a nyilvános tárgyalás november 14-én kezdődött a Zeneakadémia nagytermében. Rassaynak megkülönböztetett szerep jutott a tanúk között. Nem egyszerűen azért, mert negyedszázadon át töretlenül szembeszállt minden szélsőjobboldali irányzattal, hanem mert az általa indított akció vezetett Imrédy miniszterelnök lemondatásához. Rassay fontosságát az is jelezte, hogy az ügyész, majd az ítélet indoklása is kitért arra, hogy 1944-ben a nácik jelentős politikai személyeket hurcoltak el, s a példának felhozott nevek sorrendje így kezdődött: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Rassay Károly, Sigray Antal.[72]

A nyilvános tárgyalást megelőzően az ügyész meghallgatta a tanúkat, illetve írásos vallomást kért tőlük. Rassay szeptember 19-én, saját kezűleg írta meg terjedelmes vallomását. Ebben összefoglalta Imrédyvel volt kapcsolatát, a valósághoz hűen vázolta Imrédy politikai nézeteinek és tevékenységének változását, felelősségét a jobbratolódásban, a második zsidótörvény meghozatalában. Ahhoz mérten, amennyire ma ismerjük Imrédy működését, Rassay nem mond újat. Annál inkább saját magáról. Az is kiderül a Horthy-korszak eseményeinek felidézésekor, hogy

[67] Uo. Rassay a keresztségben a József Károly nevet kapta, de a József keresztnevet ő maga nem használta.

[68] TH O-8511. 85. Talán Rassayt is, úgy mint Horthy Miklóst és családját, támogatták a Weiss Manfréd család tagjai.

[69] Bp. ÜK 1949. ük. 5037/4.

[70] Uo. 1949. ük. 5037/3.

[71] Uo. 1950. ük. 5037/5.

[72] TH V-55184/a 92. A perről beszámolt a Magyar Országos Tudósító, valamint a napilapok is.

Rassayt a vezető politikusok sokkal fontosabb személyiségnek tartották, mint azt a nagyon szerény parlamenti képviselettel bíró pártjának vezetői pozíciója indokolta. Azon kevesek közé tartozott, akik az 1910-es évektől folyamatosan benne voltak a politikai életben, 1920-tól a parlamentben, nagyon kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, felkészültségét, mértéktartását azok is becsülték, akik politikai ellenfelei voltak.

Írásos vallomásában Rassay elmondja, Imrédyt 1932-ben ismerte meg személyesen, amikor az Gömbös pénzügyminisztere lett. Rassay Gömböstől tudta meg, még jóval megtörténte előtt, hogy Imrédy kilép a kormányból s a Magyar Nemzeti Bank elnöke lesz.[73] Ez azt feltételezi, hogy Gömbös és Rassay többször is tárgyaltak, s hogy Gömbös valami ok miatt fontosnak vagy célszerűnek tartotta Rassay informálását.

Imrédy is tudta, hogy Rassay tekintélye és véleménye szélesebb körökre hat. Amikor a parlament bizottsága megkezdte az első zsidótörvény tárgyalását (1938 április), Imrédy a folyosón félrevonta őt s azt kérte, „hassak oda, hogy ezt az 'ocsmány' javaslatot sürgősen eresszük keresztül". Rassay, ellenkezőleg, nagy beszédet mondott a javaslat ellen, amiről például az Újság c. lap 1938. április 23-i száma is terjedelmes tudósítást közölt. Ezt követően Rassay — családi okok miatt — pár napot külföldön töltött. Hazatérte után Imrédy immár miniszterelnökként "felkeresett lakásomon — írta Rassay — és beszélgetésünk során teljes egyetértés alakult ki közöttünk, hogy a további izgatásnak úgy a polgári, mint katonai vonalon kemény rendszabályozásokkal véget kell vetni", az antiszemitizmust és a szélsőjobboldali szervezkedést meg kell fékezni.[74]

Imrédy azonban az 1938. augusztusi látogatásáról Németországból "teljesen megváltozva jött vissza. Többször beszéltem vele — vallja Rassay — és döbbenten láttam, hogy valami diktatórikus és egyben háborús gondolkodás lett urrá rajta."[75] Ezért most ő kereste fel Imrédyt, majd biztatására Esterházy és Sigray is, hogy figyelmeztessék a Felvidékkel kapcsolatos kalandor vállalkozás veszélyeire. „Most már egy megváltozott Imrédyvel álltam szemben" — állapította meg.[76]

Az első bécsi döntést követően Imrédy lemondott. Ekkor, 1938 novemberében, Rassay Horthynál volt kihallgatáson, aki ugyan elítélte a felvidéki akciót, de „Sajnos, ugyanakkor meg kellett állapítanom, hogy a kormányzó teljesen Imrédy és társai terrorja alatt állott."[77] Elismerve ugyan Rassay igazát, Horthy mégis újra Imrédyt bízta meg kormányalakítással, aki előkészítette a második zsidótörvényt, holott az első végrehajtására a törvény több évi kifutást adott.

Ezek után „Okot és módot kellett szerezni a kormányzó számára, hogy felmenthesse Imrédy Bélát – írta. Erre csak egy mód állott rendelkezésre: bebizonyítani okmányszerűleg Imrédy zsidó származását. Ezzel többen is próbálkoztak, de eredmény nélkül. Elhatároztam — folytatja Rassay —, hogy magam veszem az ügyet kezembe. A Budapesten beszerezhető okmányokat (így Imrédy nagyanyjának, Vajkay Karolinnak halotti anyakönyvi kivonatát) néhány nap alatt

[73] TH V-55184/1. 46.
[74] Uo. 47.
[75] Uo.
[76] Uo. 48.
[77] Uo.

megkaptam." Egy ügyvéd barátja ez után „rendelkezésemre bocsájtotta" egy ügyvéd társát. Mivel az ismert iratok szerint a nagymama egy Satz nevű csehországi községben született, oda küldte megbízottját Rassay, aki három–négy nap alatt megszerezte az okiratot a zsidó dédanyáról. „Ezekkel a zsembemben — a parlament bizottsági tárgyalásán — még egyszer felhívtam Imrédyt, hogy vonja vissza a javaslatot." „Imrédy felhívásomat nyersen és gúnyosan visszautasította."[78] Imrédynek e válaszát követően Rassay egy kis cédulát juttatott el Bethlen Istvánhoz, kihívva őt a folyosóra. Ott tájékoztatta a beszerzett iratok tartalmáról. Bár már késő este volt, Bethlen kihallgatást kért a kormányzótól, mert Rassay azt mondta, ha Imrédyt 48 óra alatt nem menti fel, az iratokat „leteszi a Ház asztalára". Rassay el akarta kerülni az így biztosan bekövetkező botrányt, ezért kérte Bethlen közbenjárását. Bethlen másnap délben mehetett Horthyhoz, ezért Rassay kora reggel személyesen vitte el az iratokat Bethlen lakására.[79]

Miután Horthy meghallgatta Bethlent, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter útján egy magasabb rangú tisztviselő, valamint Rassay embere utazott el a csehországi faluba, ahonnan 4–5 nap múltán tértek vissza. Az eredményről, amely megegyezett azzal, amit Rassay tárt fel, Keresztes-Fischer referált a kormányzónak. Ezt követően Horthy hivatta Rassayt és közölte vele, hogy Teleki Pált bízza meg kormányalakítással. Az Imrédy-ügyet lezárva Rassay azt írja: „Ez volt az utolsó alkalom, hogy a kormányzóval beszéltem. Ő nem hívott, én nem jelentkeztem kihallgatásra."[80]

Rassay az Imrédy származására vonatkozó iratok egy példányát állandóan magánál tartotta, hogy „szükség esetén lefotografálva közöljem a nyilvánossággal. Nem volt rá szükség..." „Az egyik sorozatot Kornis Gyula barátomnak adtam át őrzésre."[81]

Kunder Antal, aki a Sztójay-kormányban is miniszter volt, s akit a perben kihallgattak, majd saját perében életfogytig tartó kényszermunkára ítéltek, mint háborús bűnöst, azt fejtegette, hogy „Imrédy Bélát a Magyarországon lévő feudális erők buktatták meg és eszközül kétes árja származását használták fel."[82]

Feltűnő és nem találtam magyarázatot arra, miért nem tért ki Rassay a Teleki-kormány működésére, Telekihez volt viszonyára, amikor pedig Teleki fogadtatta el a második zsidótörvényt. Rassay ez ellen is hevesen tiltakozott annak idején, miközben Telekinek a háborúból való kívülmaradásra irányuló politikáját helyeselte.[83]

A Teleki öngyilkossága után kinevezett Bárdossy László 1941. április 6-án a pártok és a felsőház vezetőivel értekezletet tartott. Közölte, hogy „a háború a határainkhoz ért" — írja Rassay —, de azt is, hogy az erre vonatkozó kérdésekre

[78] Uo. Az idézetek sorrendje: 49., 50. Ebben az akcióban mások is részt vettek, akiket Rassay nem említ. Sem a források, sem az irodalom nem veti fel a kérdést, miért tételezték fel, hogy a származásnál található Imrédy Achilles sarka.

[79] Uo. 50.

[80] Uo. 51.

[81] Uo. 52. Azt írja ugyan, hogy az iratsorozat kópiáit három helyen őrizte, de a harmadik helyet nem nevezi meg.

[82] Uo. 78.

[83] *L. Nagy* im. 8. fejezet.

nem fog válaszolni. Rassay nem tett fel kérdést, viszont felszólalt, mert „Teljesen tisztában voltam a bekövetkezendő eseményekkel, mert egy héttel megelőzőleg már Bárdossy külügyminiszterként kijelentette előttem, hogy nekünk a németek oldalán részt kell venni a katonai akcióban Jugoszlávia ellen." Ezért „rendkívül éles szavakkal tiltakozást jelentettem be a jugoszláv–német háborúba való beavatkozás ellen." Meg volt győződve arról, hogy „ez a háború harcszintérré fogja tenni az országot és hogy mindent el fogunk veszíteni."[84] Amikor a Bárdossyt követő Kállay Miklós miniszterelnöki bemutatkozó beszédében a parlamentben azt a „szerencsétlen kitételt" (Rassay szavai) használta, hogy „ez a háború a mi háborúnk", Rassay tiltakozva szólalt fel ez ellen. Azonban „Jóformán lehetetlen volt elmondani a beszédet a szélsőjobboldal aggresszív fellépése következtében" – szüntelen közbekiabálással zavarták.[85]

Miután Rassay valóban következetesen emelte fel szavát a német szövetség és a háborúba lépés ellen, keserűen állapította meg, hogy „az alatt a 14 hónap alatt, amíg koncentrációs táborban voltam, szégyelnem kellett magamat a lengyelekkel, szerbekkel, belgákkal, franciákkal, oroszokkal szemben, akik szemünkbe vágták azt, hogy Magyarország szolgailag végig kiszolgálta a német politikát."[86]

Írásos vallomása nem hagyott kétséget afelől, hogy a kormánypolitika s az ország sorsának ilyen alakulása miatt nagy mértékben Imrédy Bélát teszi felelőssé.

Az előzetesen beadott írásos tanúvallomását követően az Imrédy per nyilvános népbírósági tárgyalásán 1945. november 19-én szólították a tanúk padjára, mint „érdektelen tanút". Ekkor alapjában véve azt mondta el, amit már írásban lefektetett.

Imrédy a vádiratra tett észrevételeiben kitért Rassayra, illetve vallomására. „Arra nem emlékszem — mondta —, hogy e törvény (az első zsidótörvényről van szó – L.N.Zs.) tárgyalása kapcsán Rassay Károllyal bizalmasan mit beszéltem. Még kevésbé arra, hogy a törvényjavaslatot 'ocsmánynak' neveztem volna és miért tettem volna ezt. Valószínűleg nincs olyan briliáns emlékezőtehetségem — gúnyolódott —, mint említett tanúnak, bár az ő vallomása más vonatkozásokban bizonyíthatóan tévedéseket tartalmaz s ezért nem tartom kizártnak, hogy a szóban forgó esetben is valami olyanra nem emlékszem, ami nem vagy nem egészen úgy történt, mint ahogy azt a vádirat Rassay vallomása alapján beállította."[87] Cáfolta azt a vádat is, hogy benne bárkivel szemben gyűlölet munkált volna. „Hiszen még Rassayval szemben is, akiről pedig tudtam, hogy ő szerezte be az ellenem szóló származási iratot, nem éreztettem, de nem is éreztem semmiféle gyűlöletet vagy haragot, sőt, a 42-es bizottságban ismételten beszéltem vele."[88]

Az Imrédy-perben való tanúskodása volt Rassay első és utolsó nyilvános szereplése 1945 után. Nem csatlakozott egyetlen párthoz sem és a GFK-n kívül sehol sem vállalt szerepet. És mégis, személyét, véleményét a polgári politikusok olyan fontosnak tartották, hogy sorra-rendre kapcsolatba léptek vele, azok és o-

[84] TH V-55184/1. 53–54.

[85] Uo. 297.

[86] Uo. 298. Ezt már a per folyamán mondta el.

[87] TH V-55184/3. 1035–1036. Véleménye szerint Rassay tanúvallomása erősen befolyásolta a vád megfogalmazását. Uo. 160/1–160/98. boríték, 160/4. s köv. o.

[88] Uo. 1070.

lyanok is, akikkel korábban nem találkozott vagy nézeteik sem voltak azonosak. Pedig mindenki tudta, hogy személye „politikailag erősen exponálva van".[89] Rassay panaszkodott is, hogy „barátai felelőtlenül bele akarják vonni különböző politikai dolgokba. Nézete szerint — olvasható az egyik BM jelentésben — az ország lényegében katonai megszállás alatt van, tehát kockázattal jár politizálni vagy emberekkel beszélni. Tudomása van arról, hogy figyelik magatartását, ezért nem igen érintkezik barátaival."[90]

Supka Géza Rassay hazatérte óta attól tartott, hogy vezető szerepet kíván majd szerezni a PDP-ben, ezt pedig ambiciózussága és pozíciójának féltése miatt nem viselte volna el. A BM is azt állapította meg, „Supka erősen féltékenykedni kezdett, mert a pártvezetők közül többen régi Rassay pártiak és azt vélte, hogy ezek vezérnek és főszerkesztőnek (a Világ c. laphoz – L.N.Zs.) Rassayt akarják. Különböző lépéseket is tett ennek megakadályozására."[91]

A PDP helyzetét és lehetőségeit végső soron nem befolyásolta, a maga idején mégis jelentősége volt, hogy Supkát és Rassayt sokféle ellentét választotta el egymástól és nemcsak Supka féltékenysége miatt. Rassay a PDP-nek nemcsak vezetője nem kívánt lenni, de még tagként sem csatlakozott a párthoz. Noha Supka tartott Rassaytól, mégis szerette volna megnyerni támogatását, mert Rassay tekintélye hasznára lett volna a PDP-nek, tagokat vonzva. Azt remélte, Bródy Ernő, Makai Miklós, a Kereskedelmi és Iparkamara egykori elnöke, mindketten valamikor a Rassay-párt tagjai, valamint Kornis Gyula segítségével, akivel Rassay jó viszonyban volt, sikerül elérni célját. Amikor az Esti Kurír egykori munkatársa, Bálint Imre a Világhoz került vezércikkírónak, Supka „azt hitte, hogy az azért van, hogy őt kifúrják. Később több ízben, tudomásom szerint — írja a BM összefoglaló jelentése a PDP-ről — Bálinton és Kabakovicson keresztül próbálgatta Rassay felé útját egyengetni."[92]

A Supka–Rassay viszony minket Rassay szempontjából érdekel, ezért figyelemre méltó a BM egyik jelentése, miszerint „Elmondta Supka, hogy közvetítőkön keresztül állandó érintkezésben van Rassay Károllyal. Közvetlen kapcsolatuk azért nincs, mert Rassaynak az volt a véleménye, hogy Supka nagyon messzire ment a rendszer kiszolgálásában, ő viszont azért neheztel Rassayra, mert az nem volt hajlandó a PDP-be bemenni és ott az ő politikáját támogatni."[93] Úgy tűnik, éveken át feszült volt a viszony közöttük, s a mindkettőjüket figyelő ügynök és a jelentéseket fogadó BM tiszt csak 1950 májusában rögzítette: „Első ízben kaptunk konkrét adatokat arra nézve, hogy dr. Supka Géza kibékült és kapcsolatot tart fenn Rassay Károllyal, akivel éveken keresztül rossz viszonyban volt, különböző a PDP-vel kapcsolatos ügyek miatt."[94]

1946–47-ben jelentős politikai tényezőknek számító politikusok keresték meg Rassayt, hogy pártjuk és politikájuk támogatására megnyerjék, de legalább véleményét, tanácsát kikérjék. Ezek elől Rassay nem zárkózott el, de egyik félnek

[89] Uo. K 1382/1. 20. (1948. okt. 9-ei jelentés).
[90] Uo. O-8511. 85.
[91] Uo. O-12145. 37.
[92] Uo. O-8511. 5–6.
[93] Uo. 66.
[94] Uo. 86.

sem kötelezte el magát és felettébb szkeptikusan ítélte meg a hazai viszonyokat. Ebből következően igyekezett lehűteni az irreális politikai várakozásokat. Nem lenne túlzás, ha Rassayt szürke eminenciásnak nevezném és talán nemcsak az 1945 utáni időkben. Az őt figyelő BM szerint Rassay „a felszabadulás után a háttérből politizál, aki most sem tartotta még alkalmasnak az időt arra, hogy nyílt szerepet vállaljon."[95]

Forrásaink szerint az első, a PDP-n kívül álló politikus Varga Béla volt, aki 1946. szeptember 27-én lakásán kereste fel Rassayt. Beszélgetésükben arról is szó esett, milyen politikai szerepet kellene vállalnia Rassaynak. Varga tárgyalásukról „úgy nyilatkozott, hogy Rassay nem akar bekapcsolódni a politikai életbe, alighanem a békekötés utáni időkre vár."[96] A kivárásnak ez az időpontja más alkalommal is szerepelt Rassay érvei között, mert azt tételezte fel, hogy akkor a politikai viszonyokban kedvező változás fog bekövetkezni.

Erről esett szó akkor is, amikor Nagy Ferenc miniszterelnök 1947 márciusában a miniszterelnökségre kérette Rassayt s „jó egy órát tárgyalt vele". Nagy „annyit mondott el nekem ebből a beszélgetésből — vallotta utóbb dr. Kapocs Ferenc —, hogy Rassay helyesli az ő politikáját és az ő köreiben propagálni fogja. Megállapodtak, hogy kellő időben, a ratifikáció után Rassay újból be fog kapcsolódni a politikai életbe és ott Nagy Ferenc szerepet ad neki."[97] Rassay is megerősítette Kapocsnak, hogy megígérte, „liberális és tőkés körökben propagálni fogja Nagy Ferenc vonalát", a békeszerződés ratifikálása után pedig „politikai aktivitásba kezd".[98]

Kapocs szerint erre a megbeszélésre Nagy Ferenc már régebben készült s Rassayt úgy jellemzi, hogy „a nagytőke egyik exponens képviselője volt az elmúlt politikai érában".[99]

Amikor Balogh István megalakította (1947 július) a Független Magyar Demokrata Pártot, nemcsak Payr Hugóval tárgyalt, hanem – a BM jelentésében sajátos módon „kereszténypárti politikus"-ként jellemzett Rassayval is. Ő azonban Balogh pártját nem kívánta támogatni.[100]

Az 1947. nyári politikai és pártmozgások a Független Kisgazdapárt elleni akciókkal és az augusztusi országos választások előkészületeivel függtek össze. Rassayt nemcsak Varga Béla, Nagy Ferenc, Balogh István, de Sulyok Béla, Pfeiffer Zoltán is megkereste. A BM úgy tudta, hogy még „Rassay Károly is tárgyal arról, hogy bekapcsolódik a PDP vezetésébe, egyrészt, mert úgy látja, ha tovább is távol marad a politikától, kiesik a küzdőtérből, s nem fog tudni később visszatérni, másrészt anyagi bázist is szeretne teremteni magának a PDP-ben való politizálással. Supka szemben áll Rassayval s csak azért lenne hajlandó befogadni, mert a polgárság felé Rassay neve nagy vonzerővel bír."[101]

---

[95] Uo. O-12145. 60.
[96] Uo. K-1382/1. 55–56.
[97] Uo. V-32000/10. 103–104.
[98] Uo. 108.
[99] Uo. 23.
[100] Uo. O-12145. 51.1.
[101] Uo. 31. Az én kiemelésem – L.N.Zs.

Júliusban a legkülönbözőbb politikai megbeszéléseken vett részt Rassay és nem egy pártban vitáztak arról, felkérjék-e tanácsadónak. Ez történt Barankovics István lakásán is. Az egyik résztvevő, Perneczky Béla, tanácsadónak „Rassay Károly nevét vetette fel. Ezután Barankovics vele kapcsolatban kifejtette, hogy tiszteli ugyan Rassay múltban tanúsított bátor magatartását és képességeit, azonban Rassayról köztudomású, hogy a nagytőke képviselője, ilyen körülmények között véleménye" nem tudná a megfelelő irányt képviselni.[102] A befejezetlen formában hozzáférhető jelentésből nem derül ki, de joggal valószínűsíthető, hogy nem kérték fel Rassayt s nem kevésbé az, hogy nem is vállalt ilyen kötődést.

Nem sokkal a választások előtt Pfeiffer Zoltán szervezésében zajlott le egy nyilvánvalóan bizalmas tárgyalás, amelyen Rassay véleményét kérték ki a célszerű eljárásról, a várható kilátásokról. Erről a tanácskozásról már augusztus 13-án kész volt az ügynök jelentése. E szerint „Rassay Károly gondolatmenete a következő: Miután minden választás az előfeltételek megteremtésénél és az előkészületeknél dől el, a sajtószabadság és agitációs szabadság hiánya, a névjegyzékek körüli visszaélésekkel párosulva kimeríti a választási eredmények meghamisításának tényálladékát. Az urnák körül — vélte Rassay — nem fog történni szabálytalanság, mert arra már nincs szüksége a baloldalnak, legfeljebb azok, akik hivatásuknál fogva a lakóhelyüktől távol szavaznak (rendőrök, katonák, vasutasok stb.) akár húsz helyen is leadhatják szavazatukat, bár lehet, hogy erre sem lesz szükség. Ezért azt tanácsolja Zsedényinek és Pfeiffernek, ahogy Peyernek és a többi ellenzéki politikusnak már tanácsolta, hogy a baloldal által jelenleg elkövetett 'disznóságok' önmagukban lehetetlenné teszik az ellenzék legcsekélyebb érvényesülését is."[103]

Rassay — e jelentésből kitűnőleg — rendszeres kapcsolatban állt angol és amerikai diplomatákkal, követségi munkatársakkal. „Ő — mármint Rassay, írja a besúgó — folyó hó 12-én beszélt utoljára az angolokkal és amerikaiakkal, akik egyáltalán nem érdeklődnek a választások végeredménye felől, mert az szerintük már Rákosi fiókjában van, hanem a választás tisztátalanságára és a visszaélésekre vonatkozó adatokat gyűjtik. Ezeknek (mármint az angoloknak és amerikaiaknak – L.N.Zs.) azt kell megmagyarázni, hangsúlyozta Rassay, hogy az a rendszer, mely szerint a vádlottnak kell okiratilag bizonyítani az ártatlanságát, eddig egyedül a fasiszta uralom alatt létezett és 'ezzel a barbár rendszerrel' máris teljes mértékben meghamisították a választást. Ez tehát az ellenzék feladata — ismétli Rassay — a bizonyítékok önként fognak adódni..."[104]

Rassaynak nem voltak illúziói, miután napirendre került a Független Kisgazdapárt felszámolása, Kovács Bélát a szovjet hatóságok elhurcolták, Pfeifferék kiléptek a pártból, Nagy Ferenc miniszterelnök Svájcban maradt, Varga Béla külföldre távozott, akárcsak Sulyok Dezső, majd Pfeiffer is, a FKgP élére rövid időre Balogh István került, hogy júliusban már Független Magyar Demokratikus Pártot alakítson. A békeszerződés aláírása és hazai becikkelyezése (1947. július 16.) semmit sem változtatott az ország politikai viszonyait meghatározó tényezőkön s ezt

[102] Uo. K-1433. 54–56.

[103] Uo. 66. A „tanácsolta" kifejezés helyett – értelmeszerűen – más szó kívánkozna.

[104] Uo. A jelentés befejező része nem volt olvasható.

az augusztusi országos választások eredményei is megerősítették. Semmi sem indokolta, vagy tette volna lehetővé, sőt, ésszerűvé, hogy Rassay — mint korábban feltételezte — nyílt színű politizálásba kezdjen. S ha jól meggondoljuk, 1947–48-ban már nem is lett volna olyan párt, amelyben ezt megtehette volna.

1949-ben a nemzetközi fejlemények (az Egyesült Államok és Anglia jegyzékei Magyarországhoz a békeszerződés betartását kérve számon, a NATO megalakulása stb.) egyes polgári politikusok reményeit a hazai viszonyok változását illetően ismét felélesztették – teljesen alaptalanul. Egy ilyen belső változás esetén Rassay szerepének megerősödését szükségszerűnek látták. Egy 1949. október 11-i BM jelentés ezzel kapcsolatban Kabakovics József nézetét így adja vissza: „A változás után az erőviszonyok jelentősen megváltoznak, a ma háttérbe szorított politikai és társadalmi erők javára. Így elsősorban egy széles kereszténydemokratikus front alakul ki, melynek Rassay Károly lesz a vezetője. Ezt alátámasztja az a körülmény, hogy Rassay ma ismét aktív tevékenységet folytat és állandó érintkezésben van Kornis Gyulával valamint vezető főpapokkal, akikhez régi kapcsolatok fűzik. A volt PDP politikusaival Rassay Bródy Ernőn keresztül tartja fenn a kapcsolatot..."[105]

Ami Rassay „aktív tevékenységét" illeti, Kabakovics erősen felértékelte azokat a baráti, családi körben folytatott eszmecseréket, amelyeknek semmiféle pártháttere nem volt. Az 1948-as hatalmi-politikai fordulat, a Mindszenty-, a Rajk-per stb. idején és következtében józan polgári liberális politikus közeli sikerre nem számíthatott. Mégis, még Rassayban is élt az a feltételezés, vagy remény, hogy az egyetlen párt hatalmára épített diktatúra nem lehet örök. Rassay — Bródy Ernő szerint — „változatlanul bölcs, tudja, hogy most nem szabad és nem lehet semmit tenni, ezért vár, mert az 'idő neki dolgozik és eljön az ő ideje'."[106]

Rassay józan, reális helyzetmegítélését ismerve, fel lehet tételezni, hogy Bródy és a szavait jelentésbe foglaló ügynök egy korábbi időpontra utal, bár azt, ami a jelentés kelte (1951. május 16.) után egy hónappal történt, aligha láthatta előre bárki is.

1951. június 17-én a belügyminiszter elrendelte „a volt kizsákmányolók" Budapestről való kitelepítését, mégpedig két, 1939-ben, a háborús viszonyok között született rendeletre (8130–1939. miniszterelnök, 760–1939. sz. belügyminiszteri) alapozva. A kitelepítés nemcsak a nagytőkéseket, a nagybirtokok tulajdonosait, hanem a régi középosztályhoz tartozók széles tömegét érintette, magasabb beosztású állami és közigazgatási tisztviselőket, minisztereket, képviselőket, polgári pártok vezetőit és még sok mindenki mást. Közéjük tartozott Rassay, valamint a vele egy villában élt nyugdíjas orvostábornok bátyja és nővére is. Kétségtelen, hogy Rassay és családja társadalmi helyük, politikai nézeteik miatt a Rákosi-rendszer szempontjából nemkívánatos, ellenséges elemeknek minősültek. Baráti körükben azonban úgy vélték, őt és családját elsősorban azért kellett kitelepíteni, mert közösen birtokolt és lakott villájukat így lehetett könnyedén kisajátítani.[107]

[105] Uo. O-1511/1. 73.
[106] Uo. O-8511. 184.
[107] Rupert Klára közlése, 2002. novemberében.

Barátai meg is próbálták, hogy elérjék mentesítését a kitelepítés alól, s mellette nyilatkozott dr. Győry Ákos is, az SZDP 1919-ben volt jogvédő irodájának egyik akkori vezetője, mivel Rassay 1919–1920-ban megértő rokonszenvvel kezelte sérelmeiket. Rassay azonban nem engedte, hogy közben járjanak érdekében.[108]

Rassayéknak Füzesgyarmatot jelölték ki lakóhelyéül. Ez a helység Békés megyében, Szeghalomtól Észak-Keletre, közel a román határhoz található és összehasonlíthatatlanul kedvezőbb volt, mint a Hortobágyra történt kitelepítés. Füzesgyarmatra került hát Rassay és felesége, Rudolf bátyja és Emma nővére. Ebbe a városba összesen 86 családot telepítettek, köztük olyan ismert személyeket, mint Lázár Károly altábornagy, a testőrség egykori parancsnoka, vagy Pick Jenő, a világhírű szalámigyár tulajdonosa.[109]

Sajnálatos módon sem az eddig fellelhető hivatalos iratok, sem Rassay különböző írásos emlékezései nem szólnak arról, hogyan telt ott az életük, miből s miként éltek. Tudjuk azonban, hogy terjedelmes politikai visszaemlékezését füzesgyarmati száműzetésben kezdte írni. Még aktív politikus volt 1944 előtt, amikor elhatározta, hogy könyvet ír negyedszázados politikai–közéleti tevékenységéről. Ehhez rengeteg anyagot halmozott fel, köztük pl. az Esti Kurír példányait-cikkeit 250 kötetben. Mindez természetesen a budai villában maradt, amikor őt a Gestapo elhurcolta és nem tudta megőrizni kitelepítésekor sem.[110] A történelem nem kedvezett a források megőrzésének és így a történtek rekonstruálására igyekvő történésznek sem.

1953-ban, Sztálin halála után néhány hónappal, a július 4-én hivatalba lépett Nagy Imre kormány 26-án megszüntette a kitelepítést és engedélyezte a kényszerlakhely elhagyását (1034/1953. MT. sz.). Az érintettek azonban sem Budapestre, sem további néhány nagy városba nem térhettek vissza. Általában nem is lett volna hova visszamenniök, mivel lakásaikat, ingóságaikat az állam lefoglalta, másoknak utalta ki.

Az egykori kitelepítettek különböző helységekbe költöztek, eléggé szétszóródtak. A budapestiek között volt, aki vidéki rokonokhoz ment, mint például Rupert Rezső, aki Szentesen, a nagyszülők házában húzta meg magát. Igen sokan azonban a főváros agglomerációs övezetében szereztek maguknak lakást, mert így közel voltak Budapesthez, bár ott tartózkodniuk tilos volt. (Azoknak, akik ezeknek a településeknek a társadalmi összetételét vizsgálják, érdemes figyelniök erre a jelenségre.)

Rassay Pécelen talált új otthont magának, alig néhány kilométerre Keletre Budapesttől. A helység a barokk Ráday-kastéllyal és két Szemere-kúriával dicsekedhetett, ott született és halt meg a neves író, Szemere Pál.

Rassay bátyja, Rudolf, nem érte meg az 1953-as felszabadító rendeletet: 1952. május 9-én a gyulai kórházban meghalt. Ő maga 67 esztendős volt, amikor Pécelre kerültek. Élete utolsó öt esztendejét ott élte le, de nem tudjuk, milyen

[108] *Rassay* im. 130.

[109] TH A-291. 121. A Budapestről Békés megyébe kitelepítettek névsorát tartalmazó iktatókönyvben Rassay Károlyné (1889. évi születési dátummal) rokoni fokozatát testvérként jelölik meg, ami nyilvánvaló tévedés, a feleségről van szó.

[110] *Rassay* im. 303.

körülmények között. Mindenesetre a ház, amelyben laktak, nem Pécel ún. villanegyedében állt s áll ma is; szerény, egyszerű épület. Megérte még az 1956-os forradalmat, de annak leverését és a drasztikus megtorlásokat is. 1958-ban hunyt el, 72 esztendős korában. A péceli temetőben nyugszik, több, ott eltemetett családtagja mellett.[111] Nem tudhatta, hogy saját harca egy demokratikus Magyarországért végső soron nem volt hiábavaló, olyan értékeket igyekezett megőrizni, amelyeknek becsülete évtizedek múltán emelkedett.

[111] Palotay Jánosnak, a péceli róm. kat. temetkezési vállalat vezetőjének közlése 2002 novemberében. A nyilvántartásban a Rassay család más tagjaira vonatkozó adatok is szerepelnek.

KISEBB CIKKEK

Marian Zgórniak

LENGYEL ULTIMÁTUM LITVÁNIÁHOZ 1938-BAN

1938-ban, majdnem ugyanabban az időben, amikor létrejött az Anschluss, váratlanul kiéleződtek a lengyel–litván ellentétek. A Litvániának küldött lengyel ultimátum, a két állam közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéhez vezetett. Ezt megelőzően nem sok hiányzott, hogy Litvánia német agresszió áldozata legyen, mert a Wehrmacht előkészületeket tett egész Nyugat-Litvánia megszállására a Dubissa folyóig. Annak ellenére, hogy a hitleri Németország elsősorban Ausztriával volt elfoglalva, ki akarta használni a lengyel–litván ellentétet, és azonnal elfoglalni nemcsak az 1919-ben elvesztett Memel-vidéket, hanem Nyugat-Litvániát is, teljesen elzárva ezzel a Balti-tengertől az ország maradékát. A kérdésnek nincs nagy történeti irodalma.[1]

A konfliktus genezise jól ismert.[2] A 19. század utolsó negyedében elkezdődött a litván nemzet újjászületése, ami összekapcsolódott a litván nyelv reneszánszával, a litván értelmiség és a főleg paraszti származású polgárság újjáalakulási törekvéseivel, az elvesztett nemzeti identitástudat visszaszerzésével. Mindez a Lengyelországgal való évszázados szövetség miatt veszett el. A litvánok, akik tömegesen vettek részt a lengyelek mindhárom nemzeti felkelésében[3] a 20. század elején, különösen az 1905-ös orosz forradalom idejétől kezdve, már ellenezték a hosszútávú szövetség fenntartását Lengyelországgal, amely véleményük szerint oka volt a litván elit és a litván kultúra ellengyelesedésének, valamint a Litván Nagyfejedelemség beolvasztásának Lengyelországba. Már 1918 februárjában, a német megszállás alatt megtörtént a különálló litván államiság rügyének kibontakozása. 1918 novemberében létrejött a független Litvánia, amely Wilnot saját fővárosának tekintette. 1919 áprilisában Piłsudski katonai offenzívát kezdeményezett Wilno ellen, ennek végén kiverték a városból a Vörös Hadsereg egységeit, s ezzel kezdetét vette a hosszantartó lengyel–litván konfliktus a városért. Amikor a Tuhacsevszkij vezette Vörös Hadsereg támadása miatt a lengyelek visszavonultak, a szovjet kormány 1920. július 12-én békeszerződést kötött Litvániával, és a litván hadsereg elfoglalta Wilnot. A Visztulánál aratott lengyel győzelem újra megváltoztatta a helyzetet. 1920 szeptemberében a lengyel hadsereg útja a Nyemen folyóhoz ért, kiverte a litvánokat a Szuwali-vidékről és litván területen keresztül átkarolta a folyót védő Vörös Hadsereget állásait. A lengyel–litván ellentétekbe beavatkozott a Népszövetség is, a tárgyalások eredményeképpen október 7-én Suwalkiban aláírták a demarkációs vonalat megállapító lengyel–litván egyezményt, amely Orana és Bastuna helységeknél húzódott. Wilnot

[1] Írtam erről a Sytuacja militarna Europy w okresie kryzysu politycznego 1938 roku c. könyvemben, Warszawa 1979 a 75–79 oldalon. Németország álláspontját említi röviden *Hans Ross:* Polen und Europa 1931–1939, Tübingen 1957, 309.

[2] V. ö. többek között *E. Romer*, Litwa-Studium o odrodzeniu narodu litewskiego, Lwów 1908, *P. Łossowski*, Po tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1830–1939. Warszawa 1985.

[3] Vö. többek között *M. Zgórniak*, Podstawy społeczne powstania 1830–1831 roku na Litwie, Białorusi i Ukrainie, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne", 1986, nr. 78.

a litván oldalon hagyta. Az egyezményt már másnap megsértették a lengyelek, mert a Lucjan Żeligowski tábornok parancsnoksága alatt álló 1. litván–fehérorosz hadosztály „fellázadt". Legyőzte a litván hadsereg erős ellenállását, elfoglalta Wilnot, és a városban megalakította a Közép-Litván Köztársaságot. November végéig tartottak a litvánokkal a harcok, akik nem ismerték el ezt a tényt, sem azt, hogy később Közép-Litvániát Lengyelországhoz csatolták. A Wilnoi Szejm kimondta a Közép-Litván Köztársaság egyesülését Lengyelországgal, amit a lengyel Szejm 1922. február 20-án elfogadott.

A valamikor oly szorosan kapcsolódó két állam között megkezdődött a hosszantartó konfliktus időszaka. A litvánok álláspontja lehetetlenné tette Piłsudski föderációs elképzeléseinek megvalósítását, amiről a litván nacionalisták hallani sem akartak. Bármilyen tárgyalások feltételeként a város feltétel nélküli visszaadását követelték. A lengyel fél belegyezett volna ebbe, ha a litvánok elfogadják a két állam föderációját. A néhányszor megpróbált puhatolózó megbeszélések nem jártak eredménnyel, ami kiváltotta Piłsudski türelmetlenségét és aggodalmát. Attól tartott, hogy a litvánok fegyveresen megtámadhatják Lengyelországot, ha az valamelyik szomszédjával konfliktusba kerül. A két állam között szünet nélkül folyt a propagandaháború, a több mint 500 km-es lezárt határon gyakran történtek incidensek.

Miután Lengyelország a Szovjetunióval és a III. Birodalommal megnemtámadási egyezményt kötött, Litvániában a hangulat mintha kissé megváltozott volna, és a lengyel külügyminisztérium 1935-től arra számított, hogy végre megtörténik a hivatalos kapcsolatok felvétele. Smetona köztársasági elnök kormányai a hatalmat diktatórikusan gyakorolták, nem tudták magukat elhatározni arra, hogy Lengyelországgal szembeni politikájukat megváltoztassák. A lengyel kormányt ez fájdalmasan érintette. Piłsudski marsall Litvániát szülőhazájaként kezelte, rokonszenvvel viszonyult hozzá, Beck külügyminiszter, aki a marsall politikájának örököse volt, kész volt a balti országokat lengyel befolyási övezetként kezelni, és lehetőség szerint ki akarta terjeszteni azt némelyik skandináv államra is. Csak 1937-ben, Varsóba látogatott a svéd, az észt külügyminiszter, az észt, a lett, a finn vezérkari főnök, Tallinba, Helsinkibe és Rigába utazott a lengyel kereskedelmi miniszter. 1938 januárjában megkötötték a lengyel–észt kereskedelmi egyezményt, februárban a lengyel–lett határegyezményt, valamint a lengyel–finn kulturális egyezményt. A rossz kapcsolatok Litvániával — valójában teljes hiányuk — a 30-as évek második felében megakadályozták a lengyel külügyminisztérium által szorgalmazott „Intermarium" megvalósítását, ami a Szovjetunió és Németország között elhelyezkedő államok blokkja lett volna. Történtek erőfeszítések arra, hogy a Varsó–Kowno feszültséget enyhítsék, és 1934-től puhatolózó megbeszélések folytak ebben a kérdésben. A lengyel kormány különböző erőfeszítéseket tett, mert a szóbeszéd szerint a litván kormány érdekelt a kapcsolatok normalizálásában, de arra vár, hogy a lengyel kormány nyomást gyakoroljon rá, mert így szándéka a közvélemény előtt igazolást nyert volna. 1937/38 fordulóján bizalmas megbeszéléseknek kellett volna megkezdődniük Danzigban. A lengyel delegáció meg is érkezett és eredménytelenül várta a litvánok megérkezését, akik a megbeszélt találkozóra nem jöttek el[4].

[4] *T. Katelbach* Co poprzedziło polskie ultimatum do Litwy. „Kultura", Paryż 1954. nr. 4. *P. Łossowski* i. m. 275–275.

A német hadsereg bevonulása Ausztriába Varsóban nyugtalanságot keltett. Már Piłsudski marsall számolt az Anschluss bekövetkezésével, és valamilyen ellentételezést várt a németektől. A Duna-menti események, valójában a tempójuk ezt a lehetőséget áthúzták. Úgy tűnt, hogy az 1938. március 11-én bekövetkezett határincidens, amiben a lengyel Határvédelmi Hadtest[5] egy katonája életét vesztette, alkalmat ad a hosszantartó lengyel–litván konfliktus diplomáciai úton történő befejezéséhez, amit katonai erődemonstráció támogat. Az incidenssel kapcsolatos lengyel külügyminisztériumi közlemény ezzel végződött: „A kormány fenntartja magának a jogot, hogy a helyzet alapos vizsgálata után álláspontját kialakítsa.[6] Rydz-Śmigły marsall a lengyel hadsereg főparancsnoka mégkérdőjelezte a közlemény utolsó bekezdését, és azon az állásponton volt, ha következményei lesznek a dolognak, akkor azt azonnal végre kell hajtani, mert egy esetleges vizsgálat kimutathatja a lengyel fél felelősségét. Javasolta a közlemény szövegének megváltoztatását. Ez nem történhetett meg, mert azt időközben átadták a sajtónak[7]. Az Olaszországban tartózkodó lengyel külügyminisztert, Becket hazahívták, a sajtó erősen fellépett Litvániával szemben, Varsóban és Wilnoban litvánellenes demonstrációk voltak. Több katonai intézkedést is kiadtak, harckészültségbe helyezték a III. katonai körzet hadtestét[8], amely az egész wilnoi vajdaságot, a białistokinak és a nowogradinak pedig egy részét érintette. Ott állomásoztak: az 1, a 19. és a 29. gyaloghadosztály, a wilnoi, szuwali és a podlaskai lovasdandár egy része, a 3. nehéztüzér ezred, 3 utászzászlóalj, a 2. és 3. légvédelmi ezred, 3 híradó zászlóalj, 7 harckocsi zászlóalj és 5 légi ezred.[9] A litván hírszerzés szerint Rykotów körzetében — a Wilnoból Kownoba vezető úton — 2 lengyel gyaloghadosztály[10] jelent meg. A hadsereg főfelügyelőjét, Dąb-Biernacki tábornokot Varsóba rendelték, azután Rydz-Śmigły marsall Wilnoba utazott, ahol rokonszenvtüntetéssel fogadták[11]. A lengyel haditengerészet hajóinak ki kellett hajózniuk Gdyniából és a litván felségvizek közelébe kellett hajózniuk. Beck külügyminiszter Olaszországból való visszatérése előtt az a hír járta, hogy mérlegelték a litván kormánynak küldendő ultimátumot, amely a következőket tartalmazta volna: a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele, vám, közlekedési és kereskedelmi egyezmény megkötése, a kisebbségi kérdés rendezése, végül Litvánia hivatalosan mondjon le Wilnoról. Március 17-én a varsói „Novaja Pravda" orosz nyelvű lap közzétette az állítólagos ultimátum szövegét, amiért azonnal elkobozták.[12] A Litvániának címzett szemrehányásokat Szembek külügyi államtitkár előadta Leon Noël varsói francia követnek, amikor az interveniált a fenyegett Litvánia érdekében.[13] A francia

[5] *W. Pobóg-Malinowski* Najnowsza historia polityczna Polski T. II. Londyn 1967. 844. o(*P. Łossowski* i. m. 276–277, Survey of International Affairs 1938. t. III. London 1953. 242., *M. Turlejska* Rok przed klęską. 1 września 1938–1 września 1939. Warszawa 1962. 69–78. o. *H. Roos* i. m. 308., *L. Mitkiewicz* Wspomnienie kowieńskie 1938–1939. London, 1968. wstęp(*K. Novickas* The Struggle of the Lithuanien People for Statehood. Vilnius 1971. 97–104.

[6] Diariusz i Teki Jana Szembeka t. IV. London, 1972. 429.

[7] Uo. 74–78.

[8] Német információ szerint 1938 márc. 16-án a lengyeleknek csak 2 gyaloghadosztály volt kéznél. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (A továbbiakban ADAP), Serie D. V. k. nr. 322 és 359.

[9] Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej T. I. 5. és 6. sz. vázlat.

[10] Łossowski i. m. 284.

[11] Szembek i. m. 88.

[12] Turlejska i. m. 76.

[13] Szembek i. m. T. IV. 85–86.

közbelépés, a nála szerényebb brit fellépés[14], valamint a Szovjetunió és Németország álláspontjának bizonytalansága okozták a lengyel jegyzék mérsékeltségét. Március 16-án, Beck visszatérése után a Várban értekezlet volt, amelyen felszínre kerültek a véleménykülönbségek. Mościcki köztársasági elnök és a miniszterelnökhelyettes Kwiatkowski a feszült helyzet csökkentését kívánták, más résztvevők keményebb feltételeket szabtak[15]. A külügyminiszter véleménye döntött, a lengyel követeléseket mérsékelték, de ultimatív formában adták át. Március 17-én a tallini lengyel követ Wacław Przemycki nyújtotta át a jegyzéket az ottani litván követnek, és 1939. március 31-i határidővel követelte a diplomáciai kapcsolatok felvételét. A litván válasznak 48 órán belül meg kellett érkeznie. Az ultimátum elutasítása esetére katonai intézkedéseket határoztak el, amelyek már folyamatban voltak[16].

A litván kormány kezdetben úgy kívánta a konfliktust rendezni, hogy bizottság vizsgálja ki az esetet, de aggódva a lengyel katonaság litván határ felé irányuló mozgása miatt, mozgósította hadseregét. A litván gazdasági és katonai potenciál a következőképp nézett ki. Az ország területe a Memel-vidékkel együtt elérte az 55. 670 km^2-t, lakossága 2,5 milliót számlált, ebben a hivatalos statisztika szerint a litvánok aránya 80%, a zsidóké 7%, a németeké 4%, a lengyelek 3%-ot, az oroszok 2,3%-ot tettek ki, azonkívül voltak még lettek, fehéroroszok és mások. A lengyelek száma valószínű valamivel magasabb volt, a lengyel statisztika 200. 000-re tette számukat. Litvánia mezőgazdasági ország volt, ebből élt a lakosság 76,8%-a, az iparban a lakosság 6,4%-át, a kereskedelemben és a közlekedésben 3,6%-át[17] foglalkoztatták. Nagyobb települések nem voltak, és az (Alkotmány szerint) ideiglenes főváros Kowno volt, amely 106. 000 lakost számlált, a kikötőváros Klajpeda 38. 500-at, Siauliai 24. 600-at. A gazdasági helyzet a jó mezőgazdasági terméstől és az élelmiszeripari termékek világpiaci konjunktúrájától függött. Éppen ezért a nagy gazdasági világválság Litvániát nagymértékben érintette, és a nemzeti jövedelem lecsökkent. A 30-as évek második felétől fokozatosan javult a fizetési mérleg. Fát, gabonát, marhát, tejet, tojást, vajat és más mezőgazdasági termékeket exportáltak. Szenet, olajat, textilt, majdnem minden ipari terméket, még a cukrot és a sót is importálták. Erőfeszítéseket tettek, hogy kiépítsék saját ipari és energetikai bázisukat, de tőkehiány miatt az iparosítási folyamat mérsékelten zajlott. A külföldi fizetési mérleg a következőképpen alakult[18] (millió litben, 1 lit= 0,42 német márka, ami 0,75–0,8 zloty)

Év	Export	Ebből Németo.-ba	Import	Ebben Németo.-ból	Mérleg
1935	152.269	3,57%	128.579	11,40%	23.689
1936	190.489	10,81%	156.060	9,23%	34.424
1937	208.330	16,58%	212.670	21,81%	4.340

Mint látjuk, 1935–1937-ben növekedett az export és az import is. A németek a legközelebbi szomszédság ellenére sem játszottak nagy szerepet Litvánia kereskedelmi mérlegében, de jelentőségük mint kereskedelmi partner folyamatosan

[14] Uo. 84–85.

[15] *P. Starzeński* Trzy lata z Beckiem. Londyn, 1972. 121–122.

[16] Szembek i. m. T. IV. 87.

[17] Bundesarchiv-Militärarchiv (a továbbiakban BA-MA) Freiburg Br. RHD 18/v 241, Orientierungsheft Litauen, Stand 1. 04. 1938.

[18] Uo.

nőtt. A kereskedelmi mérleg egyenlege alapján a litván valuta stabil volt (1(= 6 lit.), 70%-nak volt aranyfedezete, az aranytartalékot 69 millió litre becsülték.[19]

A fegyveres erőkre a litván kormány elég jelentős összegeket fordított, és az 1931-es 17%-ról (56,7 millió lit) 1938-ban 26,5%-ot (90 millió lit) költött. A nemzeti jövedelem ezekben az években 335,3 ill. 341 millió lit[20] volt.

Majdnem az egész fegyverzetet külföldről szerezték be, többek között Csehszlovákiából és Németországból. A német hírszerzés 1938-ban a hadsereg fegyverzetét az alábbiakban írja le[21]:

könnyű gépkarabély –	1200 db
nehéz gépkarabély –	550 db
géppuska –	150 db
37 mm-es pc. törő ágyú –	40 db
gyalogsági ágyú –	42 db
könnyű ágyú –	128 db
könnyű tarack –	60 db
nehéz ágyú –	8 db
nehéz tarack –	6 db
légvédelmi ágyú –	34 db
könnyű harckocsi (3,8 tonnás Carden Lloyd) –	28 db
közepes harckocsi (svéd) –	20 db (10 db 11 tonnás, 10 db 4,8 tonnás)
páncél gk. –	10 db (6 db svéd, 4 db csehszlovák)
páncélvonat –	2 db

1926-ban a litván hadsereg 4 gyaloghadosztályból, 1 lovashadosztályból, 3 légiosztályból állt, amelynek állományába 50 db repülőgép tartozott.[22] Ezt követően a gyaloghadosztályok száma 3 lett, a lovashadosztályt lovasdandárrá szervezték át. 1935 novemberében a Wehrmacht szárazföldi parancsnoksága, amely írásban szabta meg a hadsereg feladatait Kelet-Poroszországban, a litván erők nagyságát 3 aktív gyaloghadosztályban, 1 lovasdandárban határozta meg, amelyek a mozgósítást követő 5. napon érték el a harckészültséget. Ugyanezen forrás szerint a litván páncélosokat 60 db különböző tipusú páncélozott eszközben látta[23]. 1938-ban 28–30 ezer fő állhatott fegyverben, a 3 gyalog- és 1 lovashadosztályban kb. 2000 a tisztek száma. 9 gyalogezrednek kellett léteznie 24 zászlóaljban, 3 lovasezred, 4 tüzérezred (3 üteges 12 osztály), 1–1 utász és hírközlőzászlóalj, 3 részben gépesített szállító egység, 1 gépkocsis zászlóalj, 5 légvédelmi és 1 reflektoros üteg. A légierőnek 1 ezrede volt, amely 3 közelfelderítő és 1 távolfelderítő osztállyal rendelkezett, valamint volt 4 vadászosztálya. Összességében 96 elsővonalas és 20 tartalék géppel rendelkezett. A litván haditengerészetnek egy 500 tonnás eszköze volt („Smetona elnök"), valamint 6 vámszolgálatot teljesítő hajója.[24]

Általános mozgósítás esetén a litván hadsereg létszáma elérte a kb. 100. 000 főt. A paramilitáris Saulis Szövetség 90. 000–1. 100. 000 taggal rendelkezett, és a reguláris hadsereg tartalékát képezte.[25]

A litván fegyveres erők feletti hatalmat formálisan az államfő Antanas Smetona, a gyakorlatban azonban a valós főparancsnoklást a hadügyminiszter Statys Rastikis vezérőrnagy gyakorolta, aki szakmai tudását a Reichswehrben fejlesztette.[26]

---

[19] Uo.

[20] Uo.

[21] Uo.

[22] Centralne Archivum Wojskowe w Warszawie (CAW), Dep. Kawalerii MSW, Teczka 106 (*J. Rytel* Geografia wojskowa, Toruń 1926.

[23] BA-MA, RH 2/v. 18. Der Oberbefehlshaber des Heeres an Wehrkreiskommando I. Königsberg. Vortragsnotiz über Kampfführung in Ostpreussen 10. X. 1935.

[24] BA-MA, RDH 18/v. 241. OKH. Orientierungsheft Litauen

[25] Uo. Mitkiewicz a Sauilisták számát alacsonyabbra értékelte, vö. Mitkiewicz i. m. 36.

[26] Orientierungsheft Litauen (mint fentebb)

Mint látjuk, az egész békeállományú litván szárazföldi hadsereg a határ közelében állomásozó III. lengyel hadtest erejének felelt meg. Mozgósítás esetén a litván hadsereg valószínű megkettőződött, és a gyaloghadosztályok csak nagyon gyengén lettek volna felszerelve tüzérséggel, nem beszélve a páncélelhárításról és a légvédelemről. Mégis, ha Litvánia elutasította volna a lengyel ultimátumot, a katonai ellenlépésre a III. lengyel hadtest ereje egyáltalán nem lett volna elegendő. A varsói német katonai attasé 1938. március 15-i jelentésében[27] helyesen írta, hogy ebben az esetben a lengyeleknek 10 gyaloghadosztályt és megfelelő létszámú lovas és egyéb kisegítő erőt kellett volna alkalmazniuk, amelyeket más körzetekből kellett volna átirányítani. A szűkre szabott békeállományú hadosztályok, valamint a Grodno és Wilno városok menti gyenge közlekedési vonalak miatt a Litvánia elleni előkészületek sok időt vettek volna igénybe, és tartalékosok behívása nélkül mindez nem lett volna elérhető. Ugyanakkor, ahogy a német katonai attasé írta, a közelben elhelyezkedő III. hadtesten kívül más mozgás nem volt észlelhető, és mozgósítást sem rendeltek el[28]. Ebben a helyzetben felvetődik az a kérdés, hogy amennyiben Litvánia elutasítja az ultimátumot, a katonai erővel történő fenyegetésnek volt-e, lett volna-e komoly alapja? Lehet, hogy csak szimbólikus erődemonstrációra kerül sor, ehhez pedig elegendő lett volna a wilnoi és a grodnoi helyőrség állománya.

1938. március 18-án a varsói francia követ Noël újra meglátogatta Szembeket, s elmondta: a párizsi litván követ azzal a kéréssel fordult a francia külügyminisztériumhoz, hogy az értesítse a lengyel kormányt: a litván kormány minden az ultimátumban megfogalmazott lengyel követelést elfogad, amit a lengyel jegyzékben Tallinban adták át neki. A külügyi államtitkár azt nyilatkozta, hogy nincs felhatalmazása, hogy átvegye a litván választ és a lengyel jegyzéket változtatás nélkül, azaz *ne varietur* kell elfogadni. Annak ugyanazon az úton, mint ahogy a lengyel jegyzéket átadták, a tallini lengyel követen keresztül kell megérkeznie.[29] A litván kormány Moszkvában és Berlinben is folytatott konzultációt. A mérsékelt lengyel követelések kapcsán mindkét fővárosban azt tanácsolták nekik, hogy fogadják el azokat. Március 17-én a szovjet külügyi népbiztos Litvinov figyelmeztette a lengyel nagykövetet, hogy amennyiben fegyveresen megsértik Litvánia határát, a szovjet fél felmondja az 1932-ben megkötött megnemtámadási egyezményt[30]. Wacław Grzybowski nagykövetnek a be-

[27] BA-MA, RH 2/v 2941. A varsói katonai attasé Tippelskirch tábornokhoz 1938. márc. 15.

[28] Uo.

[29] Diariusz i Teki Jana Szembeka T. IV. 89.

[30] *Dokumenty i materiały* do stosunków polsko-radzieckich. T. VI. Warszawa, 1967. nr. 242, 243 (T. Katelbach. i. m. 111–112. o.) Turlejska i. m. 78. A tallini német követ márc. 16-án szovjet csapatmozgást jelentett a lengyel hartár felé. ADAP, Seria D. V. k. . nr. 324, 359. A német hírszerzés adatai szerint állítólag Litvánia és a Szovjetunió titkos katonai egyezményt kötött. A német okmányok között van Hieronim P. Uborevics (akkoriban a fehérorosz katonai körzet parancsnoka) direktívája, amely szerint ha a németek betörnek Litvániába, 9 szovjet repülőosztály néhány óra alatt leszáll a litván repülőtereken, a nehézbombázók megkezdik a Nyemen folyó átkelési pontjainak és a kelet-porosz közlekedési csomópontok bombázását. *J. Erikson* The Soviet High Command. A Military-Political History 1918–1941. London, 1962. 428. Ebből az következik, hogy az egyezmény a németek ellen irányult. A direktíva szövegéből nem következik, hogy Lengyelország ellen is irányult volna, ha az megtámadja Litvániát. Rastikis tábornok megcáfolta, hogy létezett volna valamilyen konkrét szovjet kötelezettségvállalás Litvániával szemben. *Richard A. Woytak* An Interview With the Lithauanian Commander and Chief general Rastikis (gépirati másolatban a szerző tulajdonában).

szélgetésről írott jelentése március 18-ról 19-re virradó éjszaka érkezett Varsóba, vagyis már azután, hogy az ultimátumot elküldték. Beck úgy határozott, hogy a szovjeteknek nem ad választ, mert megérkezett a hír, hogy Litvánia elfogadta a feltételeket és kész a diplomáciai kapcsolatok felvételére[31]. A lengyel katonai intézkedéseket visszavonták.

Március 19-én reggel Smetona köztársasági elnök összehívta a kormány redkívüli ülését, hogy megtárgyalják a kialakult helyzetet. Lozoraitis külügyminiszter, miután előterjesztette a külföldön megtett, de eredményt nem hozó segítségkérő lépéseket, a lengyel követelések egészének elfogadását javasolta. Két miniszter az ultimátum elutasítását javasolta. A kérdést a hadügyminiszter, Rastikis tábornok döntötte el, aki szerint a litván hadsereg ugyan védekezhet, felvonulhat, de nincs esélye az egész lengyel hadsereggel szemben. Éppen ezért a kérdés békés megoldása mellett volt.[32]

A német kormány álláspontja a lengyel akcióval szemben kifejezetten ellenséges volt. Hitler nem kívánt Európában olyan területi változásokat amelyekből nem tud hasznot húzni, és nem kívánt Lengyelország helyzetének megerősödéséhez hozzájárulni. A német kormány a lengyel intézkedésekről elég későn, csak március 16-án értesült, amikor a litván kormány értesítette a német külügyi hivatalt a kritikus helyzetről.[33] Amikor Ribbentrop megismerte a lengyel ultimátum szövegének első változatát[34], azt Németország részéről elfogadhatatlannak tartotta. Szerinte a Birodalom nem engedheti meg, hogy Litvániát a lengyelek elfoglalják, mert így Németország elveszti a csere tárgyát a lengyelekkel Danzigról és a folyosóról szóló tárgyalásokban. A németeknek lengyel–litván konfliktus esetén azonnal el kell foglalniuk a Memel-vidéket és Németországhoz kell csatolni[35]. Ennek szellemében és annak ellenére, hogy az Anschluss lekötötte őket, 1939. március 18-án Hitler kiadta Keitelnek[36] a parancsot a Memel vidék elfoglalásának előkészítésére. Az elgondolások szerint a német hadseregnek nemcsak a kikötőt és a környező területet kellett volna megszállnia, hanem Litvánia egész dél-nyugati részét, egészen a Dubissa folyóig.[37] Tekintettel arra, hogy Kelet-Poroszországban kevés német erő állt rendelkezésre, és mozgósítás nélkül az akcióhoz csak egy gyaloghadosztályt és 1 lovasdandárt tudtak volna bevetni, a szárazföldi hadseregnek csak a haditengerészet nyújthatott volna segítséget. Már március 16-án a haditengerészet századosa Friedrich Frisius arra hívta fel a figyelmet, hogy a lengyel–litván feszültség miatt a kelet-poroszországi kikötőkbe kell irányítani a Sweinemündében állomásozó rombolókat, hogy meggátolják a lengyel haditengerészet egységeinek Klajpedába vezető útját.[38] A német haditengerészet és a szárazföldi hadsereg a felvonulás állapotában volt, amikor megérkezett a hír, hogy Litvánia elfogadta a lengyel ultimátumot. Ez nem a német diplomácia részvétele nélkül történt meg. Amikor Ribbentrop megismerte a mérsékelt lengyel követeléseket tartalmazó ultimátum szövegét, a litván kormánynak annak elfogadását javasolta. Hitler Csehszlovákia megsemmisítéséről szövögette terveit, és nem kívánt egyelőre Lengyelországgal súrlódásokat, a Balti-tenge-

[31] Diariusz i Teki Jana Szembeka T. IV. 89–90.

[32] Łossowski i.m. 286.

[33] ADAP Serie D. V. k. nr. 332, 357–358.

[34] Uo. nr. . 327 és 361.

[35] Ribbentrop jegyzete 1938. febr. 17. uo. nr. 329 és 362.

[36] International Military Tribunal Nuremberg (INT), XXIV. k. 481. ADAP V. k. nr. 333, 365. Jodl's Official Diary. IMT XXVII. k. 372.

[37] ADAP V. k. nr. 333, 365.

[38] Uo. V. k. nr. 323, 358–359.

ri, az eddigi status quo fenntartására törekedett. Számítva azonban minden eshetőségre, a Memel-vidék elfoglalásának tervét továbbra is fenntartotta, és a varsói német nagykövet Moltke átadta Beck külügyminiszternek Hitler kérését, hogy a jövőben megfelelő időben tájékoztassa őt a Litvánia ellen megteendő lépésekről, ne úgy, mint azt a mostani válság alatt tette.

A lengyel akció révén nem sok hiányzott ahhoz, hogy a német hadsereg elfoglalja Litvánia dél-nyugati részét.

Az ultimátum elfogadása véget vetett a majd két évtizedes konfliktusnak. Litvánia komoly belső válságot élt át, de megváltoztatta eddigi politikáját. A diplomáciai képviselők kölcsönösen elutaztak a másik országba. Kownoba Charwat követ és Mitkiewicz-Żółtek ezredes katonai attasé ment, Varsóba következtként Kazimierz Skripa ezredes, katonai attaséként Aloizy Valinsis kapott megbízást. Visszaállították a vasúti és közúti közlekedést, a postai szolgálatot, megélénkültek a kereskedelmi kapcsolatok és javult a kisebbségek helyzete. A javulás érdekében tevékenykedett az új litván követ Jerzy Sanlys (1939 januárjától).

1938 végén a litvánok a Memel-vidék miatti feszültség éleződése következtében megkezdték a közeledést Lengyelországhoz. Rastikis tábornok katonai együttműködésre törekedett, de már későn. 1939. március 21-én a németek ultimátumban követelték a Memel-vidék visszaadását. Litvánia engedett. Röviddel ezután Lengyelország ellen is felléptek.

1939. április 22–24 között megkezdődtek Varsóban a bizalmas lengyel–litván tárgyalások a kisebbségi kérdésben, amelyek eredményesen zárultak. Mindkét fél kölcsönös diplomáciai segítséget ígért egymásnak, és május 8–13 között a litván hadsereg főparancsnoka Rastikis tábornok tett látogatást Lengyelországban. Létrehozták a kultúrális együttműködést, és bizonyos tekintetben a katonait is.

A lengyel–német viszály tekintetében Litvánia kinyilvánította semlegességét, és nem hagyta magát rábeszélni a németektől, hogy Wilnoba meneteljen. Mint az ismeretes, mindkét állam sorsát két nagy szomszédjuk döntötte el. Az 1939. augusztus 23-i német–szovjet egyezmény szerint Litvánia a német érdekszférában találta magát, majd szeptember 28-án Moszkvában abban egyeztek meg, hogy átkerül a szovjet érdekszférába. A Szovjetunió Wilnot és körzetét átadta Litvániának, de 1940 júniusában az egész köztársaságot a Szovjetunióhoz csatolta.

Fordította: Varga E. László

TÖRTÉNETI IRODALOM

A NUMIZMATIKA ÉS A TÁRSTUDOMÁNYOK IV.

Konferencia Esztergomban, 1999. október 1–3.

Szerk. Torbágyi Melinda

Argumentum Kiadó, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, é. n. [2003], 260 o. + 117 kép, 4 tábla, 4 ábra, 6 táblázat

A magyar numizmatikai kutatás eredményeit módszeresen ismertető konferenciakötet-sorozat negyedik tagjának (A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Szegeden, 1993. október 25–26. Szerk. Nagy Ádám. Szeged, 1994; A numizmatika és a társtudományok II. Konferencia Debrecenben, 1995. október 2–4. Szerk. Krankovics Ilona. Debrecen, 1996; A numizmatika és társtudományok III. A Nyíregyházán 1997. október 17–19. között tartott konferencia előadásai. Főszerk. Németh Péter. Szerk. Ulrich Attila–Lakatos Sarolta. Nyíregyháza, 1999) lapjain a hazai pénztörténet időszakai közül 1 tanulmány a kelta, 6 pedig a római kort érintette, majd a tárgyalás nélkül maradt népvándorlás-, honfoglalás- és Árpád-kort követően 6 szerző tekintett át középkori és kora újkori (14–17/18. század) témát, végezetül hárman 19–20. századi kitekintést adtak, míg az éremművészet általános kérdéseiben 2, konkrét ügyeiben további 5 tanulmány kívánt eligazítani.

R. Alföldi Mária a római–kelta blokk bevezetéseképpen a germán törzsek területén előkerült római kincsleletek értékelésének megoldatlan kérdéseit hangsúlyozva arra mutatott rá, hogy miután a germán Barbaricumban viszonylag csekély római érmemennyiség látott napvilágot, e pénzek itt elsősorban nem forgalmi fizetőeszközként, hanem értékmérőként forogtak.

Tóth Endre az egykori Iovia, azaz a Tolna megyei alsóhetény-sűlyedtvári 4. századi római erőd és a limes mögötti belső erődök sorozatába tartozó párhuzamai kutatástörténetét, valamint a tipikus beépítésük szakaszait s az alaprajzukat vázolta fel, részben az előkerült érmeleletek keltező lehetőségeire építve. Eszerint ezeket a katonai létesítményeket Nagy Constantinus és fiai korában (328–363) emelték, majd védműveiket I. Valentinianus idejében (364–375) megerősítették.

Bíró Sey Katalin — Tóth E. tanulmányának kiegészítéseképpen — közös munkájuk rövid, előzetes áttekintéseként számolt be a ioviai ásatási érmékről s a szórvány- és kincsleletekről, amelynek eredményei összecsengtek Tóth E. megállapításaival.

Farkas Editnek a római érmekincsek történeti értékét tárgyaló, példákkal bőségesen illusztrált cikke összefoglalásában írottakat bármely korszak kutatója megszívlelheti és minimális követelménynek tekintheti: „Azontúl, hogy egy-egy leletben nem egyszer numizmatikai ritkaságokat is találhatunk, az előkerült kincsek sokoldalú információkat jelentenek a tudós számára egy adott korszak gazdaságtörténeti, historiográfiai szempontból való értékeléséhez. Sajnos a korábbi időszakokban azonban nem minden esetben tartották egybe a kincsleleteket, nagy részük hiányos, s az eredeti leletekből néha csak csekély mennyiségű pénz áll a kutatás rendelkezésére. Egy adott időszak feldolgozásához feltétlen szükség van a kincsleletek újbóli értékelésére, a pénzek ismételt meghatározására korszerűbb katalógusok alapján."

Facsády Annamária és Redő Ferenc közös tanulmányának bevezetője is a fenti gondolatokra rímel, amikor a szerzők az FMRU (Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. I: Komitat Fejér. Hrsg. von Jenő Fitz. Bonn–Budapest, 1989; II: Komitat Győr-Moson-Sopron. Hrsg. von Vera Lányi. Bonn–Budapest, 1993; III: Komitat Komárom-Esztergom. Hrsg. von Ferenc Redő. Berlin–Budapest, 1999) negyedik kötete előzetes gyakorlati célkitűzéseinek bemutatása előtt megállapítják, hogy „Aquincum pénzforgalmának teljes vagy teljességre törekvő feldolgozása, illetve a leletek közlése, régi adóssága kutatásunknak". Az FMRU korábbi köteteinek tanulságai alapján segédleti célként jelölték meg egy antik természetföldrajzi térkép elkészítését, s az összefoglaló lelőhelytérkép részletezőbb topográfiai térképlapokkal való kiegészítését, amelyhez lelőhelyenként topográfiai-régészeti bevezetés csatolandó. A lelőhelyes érmék mellett felértékelődtek a területre vonatkozó érmegyűjtemények is, s a teljes anyagot adatbázisként valamilyen adathordozón vagy az interneten lehetne naprakészen hozzáférhetővé tenni, de a szokásos könyvformátumban is publikálni kell.

Borhy László a római érmék ikonográfiájának alakulását mutatta be. A kezdetben a görög pénzekét utánzó, az állam egészét reprezentáló érmeképek a Kr. e. 130-as évektől már a politikai eseményeket tükrözték, majd csakhamar kialakult a vizuális szimbólumok közérthető — a korszak művészeti, történeti vagy irodalmi műveiben is terjesztett, s a tanulmányban bőségesen illusztrált — rendszere, amelyet a császárkori érmeverés a legmagasabb szintre emelt. A polgári témákat aktuális császári/katonai témák váltották fel, s csak a tetrarchia korától vált monotonná a témaválaszték.

Torbágyi Melinda a keleti — azaz az Ausztriától a Fekete-tengerig terjedő terület — kelta ezüstérméinek kronológiai problémáit foglalta össze, a magyarországi kincsleleteket illető különleges figyelemmel. A II. Philipposz (Kr. e. 358–336) tetradrachmáinak utánverése 290, forgalma 250 tájáig folyt, s az önálló kelta, presztizs célzatú tömeges pénzkibocsátás 270/250 tájától valószínűsíthető, néhány kincsleletbeli típusa pedig a 250–150 közötti évszázad produktuma lehet. A következő, Kr. e. 50 tájáig tartó időszak az erősebben stilizált („keltizált"), de római hatásokat is mutató, csökkentett átlagsúlyú és ezüsttartalmú, de már ezüst és bronz aprópénzekkel is kísért, tehát forgalmi pénzek, egyelőre főként problematikus típusainak kora.

Kubinyi András a késő középkori blokk élén az 1362 körül kialakított 1 aranyforint = 100 ezüstdenár egyenértéket használó, a nemzetközi nagykereskedelem által is figyelembe vett sajátos magyar pénzrendszer történetét vizsgálta, amelyet később a nemesfémhiány befolyásolt. Így 1432-től Zsigmond quartingot is veretett, ebből 400, majd 1000, később 3000 (azaz 4, 10, 30 számítási forint) tett ki egy aranyforintot. Mátyás királynak az 1460-as években bevezetett pénzreformja visszaállította ugyan az 1 aranyforint = 100 („madonnás") denár (= 1 számítási forint) egyenértékét, ami 1521-ig volt érvényben. A madonnás denár pénzlába további kutatási feladat, amint a nagy denárösszegek súlyra mérése, az aranypénz napi piaci árfolyama és tezaurálási szerepe, valamint a bér- és árviszonyok kérdése is.

Gyöngyössy Márton a bécsi magyar denárverés kapcsán a szakirodalomban feltételezett kibocsátó Szapolyai István (?–1499), 1485-től Mátyás bécsi helytartója, pénzverésének emlékeit katalogizálta. Eszerint a CNH II. 234-es denárral rokon típust (utalás *Réthy László:* Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907. típusszámaira), valamint a CNH II. 237-et 1475 táján verette talán Boroszlóban, az átmeneti stílusúnak tekintett CNH II. 238. változatát 1485–1487 között, a CNH II. 238. típust és a CNH II. 242. vált. típusú obolusát pedig 1488–1490 között, s mindhármat Bécsben.

V. Székely György II. Ulászló körmöcbányai veretű denárainak tipológiai rendszerezéséhez szolgáltatott új adatokat. A király 1490–1497 között minden bizonnyal a CNH II. 276. és 273. típusú denárokat bocsátotta ki, majd Thurzó János körmöci kamaraispánsága (1497?–1508) első szakaszában (1502-ig) több, apró elő- és hátlapi érmeképi, valamint körirati változtatással jelzett sorozatú típust, éspedig a CNH II. 272A–C, és a H 807. jelzetűt (utalás *Lajos Huszár:* Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest, 1979. típusszámaira), illetve ezek altípusait és változatait, majd 1503-tól már évszámmal is ellátott körmöci denárokat.

Soós Ferenc áttekintette a CNH II. 369. számú rézzseton kutatástörténetét, amelyet régebben — I. (Nagy) Lajos király érméi közé sorolva —, az előlapi érmeképe alapján, a vágások és a kettős kereszt egyesítését bizonyító magyar címerpajzs első jelentkezésének tekintettek. A szerző elvetette ezt az eredeztetést, kizárta forgalmi pénz mivoltát, és stíluskritikai alapon felvetette a 16. század elejéről való származtatásának lehetőségét.

Ulrich Attila a Magyar Királyság területének nyugati és keleti részén, azaz Felső-, ill. Alsó-Magyarországon a 17. század második felében egymás mellett létezett eltérő átszámítási rendszert világította meg. 1659-től kezdődően törvény írta elő az 1 krajcár 2 denár (azaz 1 garas = 6 denár) inflálódott egyenértéket a korábbi 2 krajcár 3 denár (azaz 1 garas = 5 denár) helyett, így viszont a korábbi 20 garasnyi, vagyis 100 denárnyi (= 20x5) számítási forint értéke 120 denárra (= 20x6) nőtt. A fejlettebb nyugati résszel szemben keleten a régi átszámítás maradt életben a lakosság kárára mind a tallért, mind a számítási forintot, mind pedig a poltúrát illetően, s az egységesítést még a 18. század közepére sem sikerült megteremteni.

Szemán Attila a 15–18. századi városi (kollektív) verdejegyek és az ötvös próbajegyek kapcsolatait vizsgálta azon az alapon, hogy a 18. századig a pénzverők egyben ötvösként is tevékenykedtek. Brassó, Kassa, Kolozsvár, Nagybánya, Nagyszeben és Pozsony verde- és próbajegyei (utóbbiak Rozsnyó és Selmecbánya megfelelőivel kiegészítve) között többirányú összefüggést sikerült kimutatnia.

Nagy Ádámnak az új- és legújabbkori blokkot megnyitó tanulmánya a Kossuth-bankók elpusztítását követte nyomon a begyűjtés Békés megyei dokumentumainak közreadásával. A beszolgáltatni kényszerített, elismervénnyel átvett és összesített állományú papírpénzeket ugyanis nyilvános elégetéssel kellett megsemmisíteni.

Kőhegyi Mihály egy 1948 példányos, 1926–1939 között vert ezüst 1 és 2 forintosokból álló, 11 kg súlyú esztergomi kincslelet néhány statisztikai vizsgálatát végezte el.

Garami Erikának *Az első pengő bankjegyek „imázsváltása"* c. cikke már a következő, művészeti témacsoporthoz átvezetve, az 1925 nyarán pályázatra kiírt papírpénzsorozat elbírálásának, külső szakvéleményezésének és gyártásának részleteivel ismertette meg az olvasót.

G. Héri Vera a *Művészet és társadalom* c. írásában az érmeknek a csekély méretükből következő lehetőségeiket maximálisan kihasználó művészi információ közlő és tájékoztató szerepét tárta fel Mátyás király 1486-ban kibocsátott aranyérmével kezdődő sorban. Az uralkodói propaganda és adományozás a 17–18. századra a *Metallique histoire* igényére terebélyesedett, továbbá kiegészült alkalmi jutalomérmekkel is, valamint a 17. századtól a magánszféra érdeklődésére is számot tartó hétköznapi témák ábrázolásának elterjedésével.

L. Kovásznai Viktória az előző témát a 19–20. századot érintően bontotta ki azon változás kapcsán, hogy az éremművészet a polgárosodással kilépett arisztokratikus keretei közül és „közösségi indíttatású üggyé vált". Ezt az ún. miscellán típusok, majd a díjérmek (kiállítási, jubileumi, sport, művészeti stb. kibocsátások) elterjedése jelezte. Az 1960-as évektől ez a folyamat művészileg tömegesedett és ellaposodott, bár a bemutatott kivételek a magas színvonal megőrzését is jelezték.

Baranyi Anna a zenedék (zeneiskolák) emlékérmeiből tallózva, a budapesti Nemzeti Zenede fennállásának 50. évfordulója alkalmából 1890-ben kibocsátott, Anton Scharf készítette ezüst- és bronzérem kompozícióját taglalta.

Bertók Krisztina a Magyar Tudományos Akadémia díj- és jutalomérmeinek választékát adta közre gazdagon illusztrálva az 1863-ban megvalósult első díjéremtől napjainknak az MTA központja, ill. tudományos osztályai által adományozható érmeinek sorozatáig.

Pandula Attila *Női rendjelek a Habsburg Birodalomban és az Osztrák–Magyar Monarchiában* c. tanulmánya az *Erény Rabszolganői Rend* (1662–), a *Csillagkereszt Rend* (1668–), valamint az *Erzsébet Rend* és az *Erzsébet Érem* (1898–) létrejöttét, alapszabályát, fokozatait és érmeik leírásait foglalta össze.

Lakatos Sarolta a pápai érdemrendek történetét vázolta fel a nyíregyházi múzeum Kállay-gyűjteményének példányai kapcsán, a jelenleg is létező öt kitüntető rend insigniáit tárgyalva. A két legrangosabb rend, a *Krisztus Rend* (1319–) és az *Aranysarkantyú Rend* (1539?–) rendjelei nincsenek képviselve a nevezett gyűjteményben, amelyben viszont a *Pius Rend* (1847–), a *Nagy Szent Gergely Rend* (1831–) és a *Szent Szilveszter Pápa Rendje* (1905–) nagykeresztje megtalálható.

Rainer Pál „egy a 19. század végén született, mindkét világháborúban részt vett, az elsőben orosz hadifogságot szenvedett, szolgálatát még az 1868-as honvédségben kezdő, majd a trianoni Magyarország hadseregében folytató, s utóbb az 1945 utáni »demokratikus« honvédség megszervezésében is részt vett, végül a kommunista diktatúra áldozatául esett magyar honvédtiszt", vitéz Réthy Andor m. kir. ezredes (1890–1951) életútját mutatta be kitüntetéseinek közreadott dokumentumai tükrében.

A méltatlan rövidségű annotációkból álló felsorolás talán elégséges a kötet tanulmányai sokrétűségének és tudományos értékének bemutatásához. Sajnálatos, hogy a kitűnő munkának a hazainál szélesebb körű használhatóságát lerontja az a — bizonyára a szerkesztői óhaj és kivárás ellenére — előállott helyzet, hogy német nyelvű összefoglalás csupán Gyöngyössy M., Ulrich A., Szemán A. és Nagy Á. munkájához készült.

Végezetül apró megjegyzésként e sorok írója helyesnek tartaná, hogy a formálódó magyar szaknyelvben egyértelműen megkülönböztessék az *érme, érméje, érméi* 'fémpénz', illetve az *érem, érme, érmei* 'kitüntetés, emlékérme' fogalom (vö. *Kovács László:* A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. VariaArchHung 7 [1997] 11: 1. jegyzet), amely az egyes írásokban nem következetesen azonos értelemben használtatott.

Kovács László

Heinrich Kéri

FRANKEN UND SCHWABEN IN UNGARN

Aufsätze zur Geschichte und Siedlungsgeschichte der Tolnau und der Oberen Baranya

FRANKOK ÉS SVÁBOK MAGYARORSZÁGON

Tanulmányok Tolna és Felső-Baranya történetéhez és településtörténetéhez

Neue-Zeitung-Stiftung, Budapest, 2002. 291 o.

A témára vonatkozó korábbi szakirodalom — minden megbecsülendő értéke ellenére — ma már sok tekintetben elavult; lényeges kérdésekben is számos korrekcióra szorul. Kéri Henrik igen kiterjedt és elmélyült, a Magyar Országos Levéltárban, a jelzett megyék önkormányzati levéltáraiban, valamint az Evangélikus Országos Levéltárban folytatott kutatásai alapján, amelyek során eddig ismeretlen források sokaságát fedezte fel, nagy szakszerűséggel végzi ezt a rendkívül fontos feladatot, miáltal igen életszerű, valós képet tud adni — a maga sokrétűségében — a dél-dunántúli 18. századi német telepes-problematikáról.

Különösen kiemelkedők az egymáshoz kapcsolódó, a témát újabb és újabb oldalakról érdekfeszítően megvilágító tanulmányokból a magánföldesúri birtokokra történt — a bánáti kamarai telepítéstől különböző — telepítés sajátosságainak bemutatása, a földesúri birtoklásviszonyok alakulásának nyomonkísérése, a telepesekkel kötött szerződések idővel újabb, rájuk nézve kedvezőtlenebb szerződésekre váltása, majd az úrbérrendezés hatásának vizsgálata, a felső-baranyai kései — a 18. század utolsó negyedében történt — telepítések szempontjából az un. maradványföldek illetve az irtásföldek jelentősége; a tartós megtelepedés kívánalmainak és eredményeinek szembesítése az elvándorlások és újabb betelepedések jelenségeivel, s azok keresett okaival; a telepesek származáshelyének mindenkori vizsgálata az adófizetők listái, később az egyházi anyakönyveknek is a bejegyzései stb. alapján; a földesúri, a megyei, a helytartótanácsi intézkedésekben, állásfoglalásokban, s az úrbéri perekben is tükröződő érdekek sajátosságai, ütközései; a legnagyobb birtokosok érdekérvényesítési fölénye a kisebb (bár megyei szinten olykor igen befolyásos) birtokosokkal szemben; a német, magyar, rác lakosság — viszályoktól sem mentes — együttélése; a telepesek mindennapi életébe bepillantást engedő házassági szerződések, eltartási szerződések, hagyatéki leltárak stb. történeti néprajzi jelentőséggel is bíró vizsgálatai; a szerző által megérdemelten nagy figyelemmel kísért evangélikus német lakosság megtelepedésének lehetővé tétele, de az egyház működésének zaklatása is II.József türelmi rendeletéig; legvégül pedig annak bemutatása, hogy a Tolna-megyei lutheránusság sorsa — az egyháznak a volksbundista idők káros befolyásai elleni harca ellenére — hogyan alkonyul le a második világháború utáni tömeges elhurcolásoknak és elűzéseknek az egész német népességet sújtó intézkedései következtében.

Kéri témába vágó tanulmányainak ez az egész együttese nemcsak a szakembereknek tanulságos, hanem a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek is örömére szolgál, főleg annak a németségnek, amely az elszenvedni kénytelen történelmi sorscsapások ellenére szeretettel kötődik e tájhoz, és itt megtelepedett őseinek küzdelmes életéről a legrégibb időkből is sokoldalú ismeretekre vágyik. A tanulmányokban bőven idézett, illetve azok végén függelékben betűhíven közölt különféle típusú források (pl. telepes-szerződések, kérvények az urasághoz, panaszbeadványok a megyei hatósághoz, megyei és helytartótanácsi állásfoglalások, telepesek egymás közti jogügyletei stb.) a maguk eredeti megfogalmazásában ízelítőt adnak a német népesség korabeli nyelvi állapotáról, nyelvjárási sajátosságairól, éppúgy mint a hivatalos írások stílusáról; a legszükségesebb jegyzetek átsegítik az olvasót a forrásszövegek tanulmányozásának nehézségein. (A latin és magyar nyelvű forrásdokumentumok Kéri kiváló német fordításában is közlésre kerülnek).

Kéri Henrik munkája értékes hozzájárulás tehát a magyarországi németség történetéhez, s egyben bizonyítéka annak, hogy nem haltak ki a hazai német népiségtörténet művelésének hagyományai, hanem az ő igen magas színvonalú és a német népiségben gyökerező munkássága révén is a korábbi eredményeken tovább építő, de azokat tartalmilag és szemléletben meg is haladó folytatásra találnak.

Tilkovszky Loránt

Egyed Ákos

ERDÉLY 1848. ÉVI UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSE

Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001. 285 o.

„Erdély utolsó országgyűlésének a története még nincsen megírva, pedig meggyőződésünk, hogy nélküle nem lehet teljes a forradalom erdélyi históriája sem" – írja az Előszóban a szerző. Egyed Ákos megállapítását saját korábbi munkássága hitelesíti, mivel ő publikálta 1998–1999-ben „Erdély 1848–1949" c. kétkötetes munkáját, s ez a korszerű összegezés irányította figyelmét a kérdés tömör, monografikus igényű feldolgozására.

A munka I. fejezete az erdélyi rendiség és a rendi országgyűlések történetét tekinti át, bemutatva a három nemzet és négy bevett vallás társadalmát. Egyben jelzi, hogy az Erdély 1848. évi unióját beárnyékoló román nemzeti mozgalom az 1790–91-es országgyűlés idején az uralkodónak benyújtott, a románok sérelmeit összegező *Supplex Libellus Valachorum*nak az erdélyi diéta által történt elutasításától datálható. A román nemzeti elit ezt követően kezdte meg küzdelmét azért, hogy elismertesse magát mint Erdély negyedik nemzetét. A II. fejezet azokat a heteket vizsgálja, amikor a bécsi, majd a pesti forradalom hírére Kolozsvárott már igen korán, március 20-án felmerült az erdélyi országgyűlés összehívásának gondolata. Teleki József, Erdély főkormányzója március 23-án, majd 26-án támogatólag jelezte Jósika Samunak, a bécsi erdélyi kancellária vezetőjének, aki azonban a halogatást választotta, mivel ellenezte az uniót. Az erdélyi vezető magyar politikusok ezekben a napokban arra is gondoltak, hogy az erdélyi országgyűlést Pesten kellene megtartani, s annak egyetlen feladata lenne: az unió kimondása. Ez természetesen alkotmányosan kivihetetlen volt. Amikor Pozsonyban elfogadták az uniótörvényt, ennek hírére Teleki gubernátor — látva a magyar megyék március végétől egyre határozottabban és fenyegetően kibontakozó követelését — április 11-én saját hatáskörében május 29-re Kolozsvárra összehívta az erdélyi rendek országgyűlését. Az uralkodó ezt május 5-én jóváhagyta, amit megkönnyített, hogy Jósika kancellár már április 10-én, vagyis a pozsonyi országgyűlés berekesztése előtti napon beadta lemondását.

Az országgyűlés összehívásának hírére a különböző törvényhatóságokban egyre határozottabban formát öltöttek azok az elképzelések, amelyek a teendőket fogalmazták meg. A III. fejezet ezt tekinti át, rámutatva, hogy Alsó-Fehér megye március végi és április eleji közgyűléseinek határozata volt az irányadó. Ennek alapján a szerző úgy fogalmaz, hogy az erdélyi magyar rendiség vezetői két kérdésre: az unió kimondására és az úrbér rendezésére szerették volna korlátozni az országgyűlés feladatát. Bécs Jósika Samu lemondása után is ellenezte az uniót, s ez adott bátorítást a szászoknak, akik — bár nem egységesen ellenezték az uniót és a modernizálást — középkori eredetű privilégiumaikat, a szász Univerzitás autonómiáját meg kívánták őrizni. (Az unió megvalósulása esetére nem a magyar kormánytól, hanem közvetlenül a koronától — vagyis az uralkodótól — óhajtottak függeni.) Ami a román álláspontot illeti, a mozgalom vezetőinek március végén Kolozsvárott tartott gyűlése a román nemzet elismerését sürgette: képviseletet az országgyűlésen és az ortodox vallás egyenjogúsítását. A brassói románok március végi állásfoglalása is elfogadta — bizonyos feltételek mellett — az uniót. Az erdélyi románság álláspontját azonban a május 15–17 között Balázsfalván tartott nemzeti gyűlés határozatai fogalmazták meg. Ezek Simion Barnutiu fejtegetése szerint alakultak, aki azt hirdette, hogy az unióról nem lehet tárgyalni, amíg a román nemzetet el nem ismerik. Azt az érvet, hogy az unió meghozza a jobbágyság eltörlését, elvetette. Szerinte a szabadság az unió nélkül is meglesz, de „nemzetiség nélkül nincs szabadság". (49. o.)

Az erdélyi rendeknek meglepetést okozott, hogy az országgyűlés számára tanácskozásul elő terjesztett hét pontból álló királyi javaslatok (propozíciók) sorában csak a 3. szólt az unióról, míg az első kettő az erdélyi udvari kancellár, illetve a királyi tábla elnökének megválasztását várta. A 4. az úrbéri viszonyok rendezését, az 5. a közteherviselésről való tanácskozást javasolta. A 6. pont nyomatékkal ajánlotta, hogy az „Erdélynek nagy részét lakó oláhok állapota mind polgári, mind vallási jogok tekintetében, hasonló törvény által biztosíttassék." (56. o.) Végül a 7. pont — mintegy a király jóindulatú gondoskodását hangsúlyozva — a sajtószabadságról szóló határozatot indítványozta. A munka IV. fejezete ezeknek a királyi propozícióknak a fogadtatását tekinti át. Mindenekelőtt rámutat, miszerint a magyarokat aggasztotta, hogy az udvar az országgyűlés királyi biztosául nem egy főherceget küldött, hanem Puchner altábornagyot, az erdélyi Generálkommandó vezénylő tábornokát nevezte ki. Az pedig a korábbi elképzelések megcsúfolásának tűnt, hogy az unió kérdése csak a királyi javaslatok harmadik helyén szerepelt, miközben az első két javaslat az unió megszületése esetén értelmét kell, hogy veszítse. (Növelte az aggodalmat, hogy a királyi leiratban még

utalás sem volt a pozsonyi VII. tc.-re, amely kimondta az Erdéllyel való uniót.) A Batthyány kormány báró Perényi Zsigmond ugocsai főispánt küldte megbízottjaként az erdélyi országgyűlésre. Szemere Bertalan utasításában végcélként az unió kimondását jelölte meg, s ennek érdekében fontosnak tartotta a szászok megnyugtatását. Az utasítás külön kiemelte, hogy a románok „jogos igényeit" ki kell elégíteni. A szerző itt megemlíti, hogy Szemere jól látta az erdélyi nemzetiségek között feszülő ellentéteket, de osztozott a kormány — és a magyar politikai elit többségének — véleményében, hogy a polgári jogok biztosítása remélhetően tompítja az önálló nemzeti lét kiharcolásának szándékát. A szászok azonban ragaszkodtak municipiális jogaikhoz, többségük az uniót veszélyesnek tartotta az autonómiára, s kifogásolta azt is, hogy az országgyűlést Kolozsvárra hívták össze. A román álláspont a május 16-iki Balázsfalván elfogadott programhoz raagaszkodott, amely szerint a román nemzet az unióról csak úgy hajlandó tárgyalni, ha az országgyűlésen alkotmányos nemzetként vehet részt. Álláspontjukat egyidejűleg a kolozsvári országgyűléshez, illetve a császárhoz indított küldöttség útján kívánták nyilvánosságra hozni.

A munka V. fejezete az országgyűlés megnyitásával, megszervezésével és összetételével, majd az uniótörvény vitájával foglalkozik. Eszerint a május 29-én megnyílt, a magyarországitól eltérően *egykamarás* országgyűlésen 218 ún. „királyi hivatalos" (főrend, főpap, tisztségviselő) és 88, a rendi képviseleti választásokon delegált személy jelent meg. A királyi meghívottak nemzetiségi aránya: a magyar és székely résztvevők száma meghaladta a kétszázat, szász 10 és román 2 fő volt. A kolozsvári országgyűlés — szögezi le a szerző — kétségtelenül rendi jellegű volt. De 1848 márciusától azok a magyar politikusok játszottak vezető szerepet, „akik nem rendiségben, hanem modern nemzetben és nemzeti államban gondolkodtak". (67. o.) Ezeknek az élén Kemény Dénes — Szemere belügyminiszter későbbi államtitkára — és Wesselényi Miklós állott. Szerepüket és a köröttük levő többi vezető politikust, akik részt vettek az országgyűlésen, a munka név szerint ismerteti. Ugyancsak bemutatja Karl Goosst, a segesvári szász követet és Joan Lemeni fogarasi unitus püspököt. A fejezet második része áttekinti a Kemény Dénes által ismertetett uniós törvényjavaslat vitáját, amelyet a magyar és székely, illetve szász küldöttek külön ülésező *nemzeti gyűlései* folytattak.

Az unió május 30-iki elfogadását, az ezt kimondó törvény értékelését a VI. fejezet ismerteti. A napirend szerint a királyi propozíciók első három pontjával kellett foglalkozni. Az elsőként felszólaló Wesselényi azonban azt javasolta, hogy ha az előző napi tanácskozás érveit elfogadják, vagyis kimondják az uniót, az első két pont megvitatása feleslegessé válik. Egyben azt is kijelentette, hogy feleslegesnek tartja az unió elfogadásának szükségességét indokolni. Felszólítását, hogy fogadják el a pozsonyi 1848:VII. tc. értelmében az uniót, a magyar és a székely küldöttek egyhangúan „Uniót" kiáltással üdvözölték. A szász képviselők nevében Elias Roth brassói követ nyilatkozott, aki küldői nevében pártolta az uniót, - a Pragmatica Sanctio fennmaradása mellett. Egyben közölte, hogy a magyar országgyűléshez eljuttatandó emlékiratban kívánják biztosítékul leszögezni — mint a nyilatkozat mondja — „örök és egyenes törvényeken alapuló jogainknak, nemzetiségünknek, anyanyelvünknek, törvényhatóságaink területe és mind igazgatásilag, mind közgazdaságilag fenn álló kebelbeli törvényes rendszerünk fennmaradásának" kívánságát. (81. o.) A jelenlévő szász követek támogatták ezt az előterjesztést. (A gyűlésből hiányoztak Nagysinkszék és Kőhalomszék küldöttei.) Ekkor az elnöklő Teleki főkormányzó bejelentette az Unióról szóló törvény elfogadását, amelynek jelentőségét Kemény Dénes méltatta. Ehhez csatlakozott Konrad Schmidt szebeni követ, aki azt kívánta, hogy az unió „szolgáljon a két testvérország boldogulására". Ezt követően a szerző összehasonlítja az unióval foglalkozó pozsonyi VII. és a kolozsvári I. tc.-et. Eszerint az erdélyi törvény bevezetése utal „a Pragmatica Sanctióban szentesített birodalmi kapcsolatok épségben tartásá"-ra, s leszögezi a minden lakosra nézve a nemzeti, nyelvi és valláskülönbség nélküli jogegyenlőséget. Az 1. § korrigálta a pozsonyi számítást, s 73 főben állapította meg a népképviseleti országgyűlésre küldendő erdélyi követek számát a 69 fő helyett. A 2. § egy országos bizottmány felállításáról rendelkezett (a magyar minisztériummal való együttműködés érdekében), míg a 3. § arról intézkedett, hogy Erdélyben „a közigazgatás és igazságszolgáltatás folyama és személyzeti szerkezete a közelebbi közös hongyűlés által elrendezéséig, jelen helyzetében marad". A fejezet végül foglalkozik az országgyűlés vezérkarának azzal a döntésével, hogy az uniótörvénynek két, egyaránt hiteles példányát készítették el, mert joggal tartottak a Bécsben még létező erdélyi kancellária és az osztrák kormány akadékoskodásától, gáncsoskodásától. Az akadályozott szentesítés esetén az erdélyi követek csak késve érkezhettek volna a pesti népképviseleti országgyűlésre. Így amíg a törvény egyik példányát Puchner futára vitte Bécsbe, Weér Farkas és Pálffy János a másik hiteles példányt sietve Pestre hozta és átadta az Innsbruckba, az udvarhoz készülődő Batthyány Lajos miniszterelnöknek.

A kolozsvári országgyűlés június 2-iki napirendjén a választójogi törvény vitája szerepelt. Az ezzel foglalkozó VII. fejezet mindenek előtt a megelőző vitákat ismerteti, amelyek során az is felmerült, hogy ne tartsanak új választásokat, hanem a már megválasztott követek jelenjenek meg Pesten. Ezzel nem értett egyet Perényi Zsigmond kormánybiztos, s Szász Károly is kívánatosnak tartotta, hogy népképviseleti alapon válasszanak küldötteket. A törvényjavaslat kidolgozásánál nem követhették a pozsonyi mintát, mivel Erdélyben *az úrbérrendezést nem hajtották végre,* így a szavazóképesség megállapításához a telekrendszer nem szolgálhatott alapul. A végül megszületett törvény városokban a vagyont vagy a jövedelmet vette alapul, s ettől függetlenül biztosította a szavazati jogot az értelmiségieknek. Rendezett tanáccsal el nem látott községek esetében az 1848. évi adólajstrom szerint legalább nyolc ezüstforintot adózók jogosultak részt venni a képviselők megválasztásában, valamint minden olyan község, amely legalább száz „füstöt" számlál, megválasztott 2–2 képviselője útján vehet részt a választásokon. A szerző összegzése szerint mintegy 2700 személy közvetett, 8300 pedig alanyi jogon nyert szavazati jogot, így az „újszavazók" száma 11000 fő volt. Mivel az összes választópolgárok száma ismeretlen, tehát nem rendelkezhetünk megbízható általános összehasonlítási alappal. Egyed Ákos szerint a megyékben 108 ezer úrbérest tartottak számon, s ezeknek 3.7%-a jutott a törvény szerint választójoghoz, amely országosan talán jobb volt, s elérhette az 5.2%-ot. Bár ez az arány alacsony, a törvény megszüntette a rendi képviseleti jogot, s a törvény népképviseleti törekvése nyilvánvaló. Azonban „a népi s különösen a román választók kis aránya a románok általános számarányához képest, okkal váltott ki bírálatot a román politikai körökben". (107. o.)

Az 1848. évi erdélyi országgyűlés egyik bonyolult, megoldatlanul maradt feladatával, a nemzeti fegyveres erőről szóló törvényjavaslattal a VIII. fejezet foglalkozik. A javaslat címe jelzi a feladat sajátosságát: nem a már szinte mindenütt megalakult nemzetőrséget akarta törvényesíteni, hanem meg kívánta oldani az erdélyi határőr-katonaság gondját is. A székelység ugyanis szabadulni akart az 1764-ben erőszakkal megszervezett határőri rendszertől. A törvényjavaslat kívánatosnak tartotta, hogy „a közbátorság biztosítására" Erdélyben a legrövidebb idő alatt alakítsák meg a nemzetőrséget, – amelynek egy része „mozdítható állapotban" tartandó. (Érdekes módon nem intézkedik a javaslat — ellentétben a pozsonyi XXII. tc.-kel — sem a nemzetőri szolgálat vagyoni kvalifikációjáról, sem arról, hogy mely korosztályoknak kell szolgálatot teljesíteniük.) A jelenleg fegyvert viselő székely határőrök — mondja ki a szöveg — a törvény erejénél fogva „nemzeti őröknek tekintetnek". Az érintettek örömét azonban lerontotta az 5. §, amely kimondta, hogy „a jelen súlyos körülmények között" a fegyvert viselő székelység „mint nemzetőr köteles katonai rendes fegyelem mellett katonáskodni" mindaddig amíg „a közelebbi közös hongyűlés" a kérdésben nem intézkedik. Vagyis a javaslat a székelységnek a határőri szolgálattól való mentességét csak elvileg mondta ki, gyakorlatilag elhalasztotta. Az azonban kétségtelenül lépést jelentett az általános védkötelezettség felé, hogy a javaslat kimondta a határőri szolgálaton kívüli minden székely, így a primorok és nemesek kötelező nemzetőri szolgálatát. A szöveg utolsó paragrafusa a román határőrezredeket „állapotjoknak hazánk alkotmányos rendszeréhez illesztéséig" gyakorlatilag teljesen érintetlenül hagyta. (Ami érthető, hiszen a hivatalba lépett Batthyány-kormány Pozsonyban tartózkodó tagjai április 12-én írásban vállaltak kötelezettséget a határőrvidék „katonai belszerkezete" sértetlenül hagyására.) Teleki főkormányzó és a törvény alkotói valószínűsítették a kompromisszumos törvényjavaslat visszautasítását, ami be is következett. Így a határőrség Puchner altábornagy parancsnoksága alatt maradt, aki a polgárháború felé haladó Erdély nemzetiségi feszültségét tovább szította azzal, hogy a román parasztmozgalmak ellen székely katonaságot küldött. 1848 őszén a székelyek megtagadták az engedelmességet a Generalkommandónak, míg az sikerrel használta a román ezredeket a magyar forradalom ellen.

Erdély vezető politikusai az uniót és a jobbágyfelszabadítást tartották az országgyűlés legfontosabb feladatának. Ennek ellenére a jobbágyi szolgáltatások eltörlését és a földesurak kárpótlását tárgyalták a 4. és az 5. helyen. Pedig már igen korán érkeztek hírek arról, hogy a parasztok megtagadják a szokásos szolgáltatásokat. Igaz, a néhány nap nem jelentett nagy késedelmet, hiszen június 6-án már megszületett a jobbágyság eltörlését kimondó törvény. Ennek előzményeivel, vitájával, elfogadásával, illetve a földesúri kárpótlással foglalkozik a munka IX. fejezete. Ebben a szerző ismerteti, hogy milyen sajátságos helyzet alakult ki Erdélyben annak következtében, hogy nem hajtották végre az úrbérrendezést. A vármegyékben a jobbágyi szolgáltatási viszonyok közel álltak a magyarországihoz, a székely székekben a dézsma ismeretlen volt, míg a szász székekben a földesurak és a jobbágyközösségek közötti szerződéses viszonyok akadályozzák majd a törvény alkalmazását. Erdélyben tehát a jobbágyviszonyok nagymérvű differenciáltsága nehezítette a ren-

dezést, amit csak súlyosbított a nemzetiségi kérdés. A helyzet a földesurak birtokarányai szempontjából is különbözött a magyarországitól. Mint Kőváry László a kolozsvári *Ellenőr* hasábjain rámutatott: míg Magyarországon a földbirtoknak csak 1/3-a volt a jobbágyok kezén, Erdélyben alig van a föld 1/3-a a nemesség birtokában. A törvényjavaslat előkészítésének vitáit — mondja a szerző — csak a vezető politikusok levelezéséből ismerjük. Magát a javaslatot június 5-én Wesselényi Miklós terjesztette elő, akinek nagy beszéde után a képviselők egységesen felállva támogatták azt. Ezt követően Kemény Dénes méltatása után többen is felszólaltak, s a vita másnap délelőtt is folytatódott. Majd jóváhagyták az erdélyi IV. tc.-et az úrbéri szolgáltatások megszüntetéséről. Ennek 1. §-a — a pozsonyi rendezés mintájára — a magánföldesurak kármentesítését „a nemzeti közbecsület védpaizsa" alá helyezte. A törvény a továbbiakban kimondta, hogy megszünik a dézsma szedése, s ezzel együtt a földesurak által a dézsma után fizetett „királyi haszonbér". A 4. § arról intézkedett, hogy a volt jobbágyok és zsellérek a kezükön lévő földek — „bárminő természetűek legyenek is azok" — használatában „nem fognak bíróság közbejötte nélkül háborgattathatni". (A következő paragrafus az esetleges bírósági eljárás mikéntjéről intézkedett.) A 6. § kimondta, hogy a „székely örökség" majorsági természetű, így az ezen lakó telepesek csak akkor kerülnek a volt úrbéresekkel azonos helyzetbe, ha „az adót fizető és fegyvert viselő" székely tulajdonosok az előzőkben említett bíróságok előtt nem bizonyítják, hogy „valamely telek és föld, mely colonusaik kezén van, majorság vagy székely örökség". A 8. § — okulva a pozsonyi törvényeket ért bírálatból — kimondta, hogy a nem úrbéres földeken lévő szőlők nem mentesülnek a dézsma alól. A 9. § az úriszék megszüntetéséről, a 10. § pedig arról intézkedett, hogy a törvény által érintett földesurak adóssága nem mondható fel. Az országgyűlés még ezen a napon elfogadta az V. tc.-et is, amely kimondta, hogy az úrbériség miatt károsodott földesurak vonatkozásában a pozsonyi 1848:XII. tc.-et „egész kiterjedésében" magáévá teszi. A munka rámutat, hogy a szászföld jobbágyainak felszabadítása megtörtént, de mert többségük a városokhoz tartozott, ezek kártalanításáról nem született törvény. A leglényegesebb azonban az, hogy a törvény — miként Magyarországon — nem érintette a nem úrbéres zselléreket, a majorsági földön élőket. A törvény által mellőzöttek legnagyobb rétege a telepítvényes (praedialista) zsellérek voltak, akiknek száma különösen a Székelyföldön volt nagy. A hiányosságokra rámutatva a szerző így összegezi véleményét az erdélyi IV. tc.-ről: „A törvény gyakorlatilag eltörölte az évszázados rendi-feudális rendszert, s ezzel elhárította a polgári fejlődés útjában álló legnagyobb akadályt." (135. o.)

A rövid X. fejezet megvizsgálja a június elejére Erdélyben kialakult helyzetet, amely a székely katonaságnak Mihálcfalván bekövetkezett véres rendcsinálása, valamint a Nagyszebenben megalakult román Nemzeti Komité kezdeti tevékenysége váltott ki. (Ekkor merült fel először a román fegyveres felkelés fenyegetése.) A Gubernium intézkedésén túl Wesselényi és politikus társai a magyar kormány intézkedését, egy királyi biztos kinevezését sürgették. A fejezet másik része ismerteti azokat a fejleményeket, amelyek során Batthyány az uniós törvény neki átadott másik példányával elérte, hogy a még létező erdélyi udvari kamara és Ferenc Károly főherceg időhúzása ellenére kikényszerítette június 10-én Innsbruckban az uniótörvény jóváhagyását.

A XI. fejezet a június 10-én elfogadott hat további törvényt ismerteti, amelyek mindegyike magán viseli a sietség jelét, az országgyűlés mielőbbi befejezésének szándékát. A VI. tc. a testületek (a szász városok) elveszett dézsmájának ügyét a legközelebbi magyar népképviseleti országgyűlés elé utalta. A közteherviselésről szóló VII. tc. a pozsonyi VIII. tc. „egész kiterjedésében" történő elfogadásáról intézkedik, – két sorban. (A szerző joggal jegyzi meg, hogy magától értetődő lett volna, hogy ezt a cikkelyt is alkalmazzák az erdélyi viszonyokra.) A VIII. tc. ugyancsak röviden a Pozsonyban elfogadott sajtótörvény Erdélyben történő ideiglenes alkalmazásáról intézkedik. A IX. tc. a bevett vallások teljes jogegyenlőségét mondja ki két rövid paragrafusban. A 2. § befejező mondata: „Sértési izgatások és vallásbeli versengést előidéző tények mint bűntettek lesznek fenyítendők." A X. tc. a Pozsonyban elfogadott XXX. tc.-et „az arányosan háramlandó terhek elvállalása mellett" Erdélyre is kiterjesztendőnek mondja ki. Végül a XI. tc. garantálja, hogy a só árát az unió után nem emelik, s biztosítja a sókutak szabad használatát.

A munka XII. fejezete a törvények jóváhagyását és alkalmazását tekinti át. Az uniótörvénnyel Pálffy János és Weér Farkas június 18-án érkezett vissza Kolozsvárra. A jobbágyfelszabadítás életbe léptetésének időpontját Teleki kormányzó — hogy a kedélyeket megnyugtassa — a törvény elfogadásának másnapján kelt körlevelében június 18-ára tűzte ki. (A királyi jóváhagyás csak július 6-án érkezett meg.) Az uniótörvény kihirdetése után gyorsan megszervezték a választásokat, s július 10-ére, vagy azt követően megjelent Pesten a 73 erdélyi képviselő. Közöttük csak 6 román volt, ami távolról sem állott arányban az új választásra jogosultak számával. Láttuk, a nemzeti fegyveres

erőről szóló III. tc.-et a király nem szentesítette, s azt a nádor sem hagyta jóvá. (A választójogi törvény szentesítését az uralkodó István nádorra bízta.) A közteherviselésről szóló VII. tc. a Székelyföldön nem kevés ellentmondást szült. A szabad székelyek szemében a közadózás a szabadság elvesztését jelentette. A katonáskodó székelyek számára viszont a határőrség megszünése, s a nemesek és jobbágyok által közösen teljesített *nemzetőri szolgálat* jelentette volna a közös teherviselést. Ami pedig a bevett vallások jogegyenlőségéről szóló IX. tc.-et illeti, a következmények felmérése — írja a szerző — még várat magára. A XIII. fejezet végül egyes, törvényalkotást nem érintő kérdésekkel, a közös országgyűléshez intézett ajánlásokkal, az országgyűlés befejezésével foglalkozik.

A rövid Utószóban Egyed Ákos rámutat, hogy az elmúlt évtizedek történetírása olyan radikális változásokat kért számon ezen az országgyűlésen, amelyeknek nem volt realitásuk. A Kolozsvárott elfogadott törvények békés rendszerváltozáshoz vezettek. „Függetlenül attól, hogy 1848-ban a Habsburg-hatalom, a román vagy a szász politika elismerte-e vagy nem" (169. o.), Erdély vezető politikusai a magyarság jövőjét csak az unió elfogadásával látták biztosítva, s abban a meggyőződésben cselekedtek, hogy Erdély a Magyar Korona jogán tartozik a Habsburg uralkodóházhoz. Bécs ideiglenesen engedni kényszerült, de az ellenérdekelt kiváltságaikat védő szászok és a polgári jogokat nem értékelő románok felhasználásával polgárháborús helyzetet provokált. Az Unió megakadályozása nem teszi kérdésessé a kolozsvári országgyűlés legitimitását, azt, hogy legfontosabb törvényeit — egy kivételével — az uralkodó hagyta jóvá.

„Erdély 1848. évi utolsó országgyűlése" valóban hézagpótló munka, amely eddig kevéssé értékesített levéltári források, a legfontosabb feldolgozások és sajtóközlemények felhasználásával mutatja az 1848-as Erdély társadalmi és politikai viszonyait, a kolozsvári országgyűlés törvényalkotó munkáját, s annak következményeit. A szerző a Gubernium levéltára mellett a Brassói, Kolozsvári, Marosvásárhelyi, Nagyszebeni és Udvarhelyszéki Állami Levéltár, az Erdélyi Múzeum Egyesület és kolozsvári Történeti Intézet fotótárának anyagát is hasznosította munkájában. Használta a Guberniumnak az Országos Levéltárban található sorozatai mellett az 1848-as minisztérium miniszterelnöki és belügyminiszteri elnöki iratait is.(Kár, hogy nem minden esetben tünteti fel, melyik állagban található az idézett irat.)

A munkát az teszi hasznos kézikönyvvé, hogy Egyed Ákos függelékben közli a téma legfontosabb, s eddigelé csak részben publikált 38 dokumentumát. Köztük találjuk az országgyűlés királyi hivatalosainak és választott követeinek névsorát, az országgyűlésen elfogadott törvények és az azokat felterjesztő levelek szövegét, az egyes törvények vitájáról szóló tudósításokat, s természetesen a megnyitó és berekesztő beszédeket. A gondosan szerkesztett kötetet az idegen szavak és kifejezések magyarázata tette teljessé, továbbá hely- és személynévmutató. Egyed Ákos hasznos kiadvánnyal egészítette ki a 150. évfordulóhoz kapcsolódó munkák gazdag gyűjteményét.

Urbán Aladár

JÁSZI OSZKÁR NAPLÓJA 1919–1923

Sajtó alá rendezte: Litván György

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 415 o.

A történész szakmájánál fogva és arra törekedve, hogy egy időszakot, egy korszellemet, egy jeles személyiséget a lehető legnagyobb hűséggel mutasson be, olyasmit tesz, amire „magánemberként" nem vállalkozna és nem is tehetne meg: elolvas és közread nem neki címzett leveleket, elolvas és közread olyan bizalmas feljegyzéseket, mint egy napló. Ezt teszi Litván György is, akinek tudományos munkásságában kiemelkedő helyet foglal el Jászi Oszkár pályájának, személyiségének, történeti helyének feltárása. Ennek során publikálta Jászi Oszkár több évtizeden át vezetett naplójának 1919–1923 közötti részét.

A kötet bevezetőjében maga is felteszi a kérdést, vajon szabad-e nyilvánossá tenni azt, ami nem annak készült? Válasza: igen. Azért, mert Jászi irathagyatékának sorsáról intézkedve ezt nem tilalmazta. Azért, mert a napló kivételes értékű forrás „a bécsi emigráció időszakára, amely egyben Jászi politikai pályájának zárófejezete". (8. old.) Litván azt is elmondja, hogy a napló nélkül a bécsi magyar emigráció számos eseményéről, problémájáról, más emigrációs csoportokkal volt viszonyáról, a magyar kormánypolitikával való ütközéseikről semmit vagy alig tudnánk valamit.

A Bevezető nemcsak a közölt naplórészről szolgál fontos tudnivalókkal, hanem szól annak 1956 tavaszáig tartó egészéről.

Természetes és szükségszerű is, hogy a napló kiadását az első évekkel kezdje Litván. Jászi hosszú életpályájának ui. nem egy válságos szakasza volt. Az az idő azonban, amelyről a közölt bejegyzések számot adnak, nem egy a válságos szakaszok közül, hanem drámai törés politikusi-közéleti és egyéni sorsában is, teljes fordulat.

Talán ebből a naplórészből tárul elénk leginkább Jászi személyisége, felelősségtudata, erkölcsi-etikai értékrendje, eszméinek rendíthetetlen szilárdsága, de a gyakorlati politizálással kapcsolatos kételyei is.

A napló 1919 eleji bejegyzései sem derülsek, hogy azután március 20-án azt írja: „Sötét és véres káosz felé", 22-én: „A szocik és a bolsik erkölcstelen összeállása". A tömondatos bejegyzések drámaian jelzik a proletárdiktatúra idejének sokféle bizonytalanságát, kétséges jövőjét, de a közéleti aggodalmak mellett ott vannak a mindennapok is, minden emberi vonatkozásukkal: „ideges és izgatott lelki hangulatban" él (1919. április 7.), de naponta végzi a szükséges kerti munkákat, s azután április 20-án: „Gyönyörű húsvéti idő, de a vég kezdete." Úgy látja, „A fehérterror egyik legelső áldozata én volnék." (Uo.) Az emigráció gondolata foglalkoztatja: „A bizonytalan jövő súlyosan nehezedik rám. Itt hagyni mindenkit, akit szeretek s menni az egyedüllétbe. Felbomló ország, romba dőlt munka, az enyéim bizonytalan sorsa!" (Április 16–30.) És május 1-jén elindul Bécsbe, az emigrációba, amiről még nem tudhatja, hogy élete végéig fog tartani s hogy majd csupán egyszer, 1947-ben térhet vissza rövid látogatásra, nem az új Magyarország kormányzatának hivatalos meghívására, hanem Keresztury Dezső miniszter külön hívására.

Bécsben elképesztő szívóssággal veti rá magát a szellemi tevékenységre: járja a múzeumokat és kiállításokat, de ideje nagyobb részét könyvtárakban tölti. Kant, Oppenheimer, Carey, Tietze és még sokan mások szerepelnek olvasmányai között, szinte végtelen sorban. E mellett naponta találkozott emigráns társaival, osztrák politikusokkal és tudósokkal. Anyagi okok miatt rendszeresen vegetariánus vendéglőkben étkezett.

Az általában rövid, tömondatos bejegyzéseket időnként hosszabb elemzések váltják fel, szerepelnek bennük memorandumok vázlatai, beszámolók egyes jelentős megbeszélésekről. Ezekből nyomon követhető, hogyan próbálták megszervezni az emigrációt, miben látták tevékenységük célját, ez milyen nézetkülönbségekkel, ütközésekkel járt, mi volt Károlyi és Jászi felfogása. Nagy kérdés volt, kivel működhetnek együtt, kinek a támogatására számíthatnak, illetve, kiét fogadhatják el. Jászinak lelkiismereti válságot okozott, hogy segítséget csak azoktól a kisantant államoktól várhattak és kaphattak, amelyek Magyarország ellen szövetkeztek. „Rettenetesen súlyos valamenynyiünk dilemmája — írta —, tudva, látva a reakciót az utódállamokban, mégis együtt kell vele menni, a még szörnyűbb magyar reakcióval szemben." (1921. október 30.)

Litván bevezetőjében felhívja a figyelmet arra, hogy e naplóból tudunk arról a találkozásról, amelyet 1920 július elején Znaim városában tartottak, s az 1923 januári maribori tanácskozásról is csak ez a forrásunk. Ez alkalommal azt a körkérdést tették fel: „mikor kerülünk haza?" Voltak, akik optimistán válaszoltak. Jászi azonban úgy látta: „Én, mikor nagyon öreg ember leszek." (123. január 6.) Utóbb kiderült, még ez a pesszimista felelet is optimista volt: ő sohasem került haza, az új Magyarország vezetői nem hívták a háború után.

A napló rávilágít az emigrációk jellegzetes, elkerülhetetlen sorsára is: elszakadás, tulajdonképpen áthidalhatatlan távolság mindattól, ami otthon történik, annak ellenére, hogy Budapest és Bécs között a személyes kapcsolat ezekben az években is megvolt. Az események, a fejlemények azonban nem tapasztalatok, hanem csak hírek, beszámolók, üzenetek formájában jutottak el hozzájuk.

Súlyos gondok, és változások magánéletében, rendszeres egészségi problémái, az egész emigráció szervezése, a Bécsi Magyar Újság működtetése és még mi minden ellenére, hihetetlen energiával ír. A naplóban emlékiratainak nevezi azt a művet, amely végülis nem az lett, hanem egyik legfontosabb műve, amely már akkor és először német nyelven jelent meg: a Magyar kálvária – magyar feltámadás. Nem más volt ez, mint az októberi demokrácia története, értékelése, az első és a legautentikusabb feldolgozás.

A Horthy-rendszert a nagy- és a kisantant egyaránt elfogadta, az olyan konfliktusok ellenére is, mint amilyet a király visszatérési kísérletei jelentettek, támogatta megerősödésében. Már 1922. március 18-án felteszi a kérdést magának „van-e értelme a kis entente orientáció folytatásának"? Válaszát és az emigráció lehetőségéről vallott felfogását mi sem mutatja világosabban, mint az, hogy 1922 szeptemberében már az Amerikába való utazás foglalkoztatja. „Nem lehet tenni semmit,

apró torzsalkodások, általános koplalás. Amerika komoly akciókat tenne lehetővé. (1922. szept. 22., 23.) Hiszen „forradalom vagy külpolitikai komplikáció nélkül emigrációnk még akár egy évtizedre is rúghat." (1922. aug. 29.) A hazai ellenzéktől, melyet elvtelennek, megalkuvónak és gyengének tartott, semmit sem várt. (1922. szept. 26.) 1923 augusztusában, nem csekély nehézségek árán megszerezve amerikai vízumát, elindul az Újvilágba, hogy előkészítse ottani végleges letelepedését.

Remélnünk kell, hogy Litván György megtalálja a módját és lehetőségét a napló további részeinek, akár korszakokra osztott publikálására.

A jelen feljegyzésekben való eligazodást alapos és gazdag magyarázó jegyzetek, a fontosabb szereplőkre vonatkozó adatok közlése segíti.

L. Nagy Zsuzsa

KÁROLYI MIHÁLY LEVELEZÉSE V. 1945–1949.

Szerk. Hajdu Tibor.

Napvilág Kiadó–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003. 788 o.

Merész és nagyszabású vállalkozásba kezdett Hajdu Tibor — Litván György közreműködésével —, amikor elindította Károlyi Mihály leveleinek közreadását. E rendkívül értékes forrássorozat V. kötete került legutóbb az olvasók elé. Hajdu Tibornak ehhez írt bevezetőjéből úgy tűnik, Károlyi sorsával sokban mutat rokonvonást a sorozaté, mert publikálásának útját sokféle göröngy (politikai, anyagi) nehezítette s bár a kiadás évekkel korábban kezdődött, máig sem fejeződött be. Igaz, ennek voltak kedvező következményei is, hiszen évekkel korábban több témakör aligha kerülhetett volna be a jelen kötetbe.

Károlyi Mihály életútjának talán legfájdalmasabb szakasza volt az a néhány esztendő, amely 1945-től második, kényszerű emigrációjáig telt el. Személyét, tevékenységét, döntéseit a maguk idején s azóta is heves nézetütközések kísérik, amelyekből a vádak sem hiányoznak. A közreadott levelek és iratok mindezekkel szemben megdöbbentően dokumentálják alapjában véve tragikus sorsát, egyben azonban emberi nagyságát, erkölcsi emelkedettségét, hűségét a demokrácia eszméjéhez és a hazához, az országhoz, amely tulajdonképpen nem tartott rá igényt.

A kötet 725 (!) levele, irata e néhány esztendő oly sok témáját öleli fel, hogy azokról számot adni lehetetlenség. Pedig ezek az írások szólnak olyan, feldolgozásokban még nem szereplő kérdésekről, mint az Angliai Magyar Tanács és annak megszüntetése, az 1945 utáni nyugat-európai magyar emigráció, a párizsi magyar követség tevékenysége, szerepünk az Interparlamentáris Unióban, a magyar kormányzat tájékozódása a franciaországi és európai politikai–hatalmi viszonyok alakulásában. A legfontosabbakat azonban mégis magáról Károlyi Mihályról mondják el.

Hatvany Lajos 1946. március 18-án azt írta Károlyinak: „Nagyon szép Deák Ferenc-i szerep vár rád, ha hazatérsz, s egy ország járul eléd bölcs tanácsért." (210. lev.) Az első magyar köztársaság elnöke joggal várhatta volna el, hogy a háború utáni köztársaság hazahívja. A hívószó azonban nem akart megszületni, s Böhm Vilmos és mások közbelépésére volt szükség, hogy végülis elhangozzék. Olyan barátai, mint Jászi Oszkár, joggal sérelmezték mellőzését, míg mások (Duczynska Ilona stb.) a hazatéréstől óvták. Gyönyörű példája a képmutatásnak Rákosi Mátyás 1945. december 28-ai levele Károlyihoz: „Óriási szükség lett volna itthon Rád. Sokak számára egyszerűen érthetetlen volt, hogy miért nem jöttél még haza." (174. lev.)

Károlyi rendkívüli nagyvonalúságával nem vett tudomást erről a vitathatatlanul megalázó bánásmódról, ez ellen soha nem emelte fel a szavát. Viszont ő, akitől minden távolabb állt, mint a hazafias szólamok, 1945 márciusában azt írta, ha azokkal az emigránsokkal is „hajlandó vagyok együttműködni", akikben nem tudok megbízni, „ezt kizárólag a magyar nép érdekében teszem." (30. lev.) „Hazatérésemmel tartozom az országnak, az októberi gondolatnak és önmagamnak — fejtegette Jászinak 1945 májusában —... a mai rendszer nagyjában az én ideáljaimat valósítja meg." (77. lev.)

Az új magyar rendszer legalábbis méltányos gesztusa lehetett volna, hogy Tildy Zoltán ellenében Károlyi Mihályt választja köztársasági elnöknek. A pillanatnyi hatalmi-politikai taktika azonban ennél nyomósabban esett latba. Károlyi ezt a sérelmet is úgy fogadta, mintha meg sem esett volna vele. Nem fájlalta, hogy nem lett köztársasági elnök, mint írta Jászinak 1946 áprilisában,

viszont aggasztották a hazai viszonyok s már ekkor úgy látta, „legfeljebb ha valami külpolitikai megbízást vállalok." (231. lev.)

Ez a szándéka és a kommunista vezetés célja, hogy Károlyit eltávolítsa a belpolitikai életből, a párizsi követté történt kinevezésében találkozott. Károlyi, mintha nem látta volna át a mögöttes szándékot, vagy nem vett volna tudomást róla, vállalta a megbízást. Egyrészt, mert remélte, javíthat még valamit az új Magyarország nemzetközi megítélésén és békefeltételein, s mert célnak tekintette a Duna-medencei megbékélést. Kinevezése azonban post festa történt, ha egyáltalán lehetett is volna bármilyen befolyást gyakorolnia a „nagyok" döntéseire. Megbízatását, mint tudta, a 12. órában kapta, s ezért erőfeszítését arra a Jászival régóta melengetett elgondolására akarta felhasználni, hogy a térség államai, népei ésszerű együttműködésben éljenek. Ettől a törekvésétől elszenvedett kudarcai sem térítették el.

A követség viszonyai jól mutatták, mekkora jelentőséget tulajdonít neki a budapesti kormányzat. Talán apróság, mégis nagyon jellemző, ahhoz mérten, amit Budapesten tételezhettek fel a magyar követség pompájáról, s ami eléggé kirítt a hivatalos és szakszerű jelentések politikai elemzéseiből. 1947 szeptemberében Károlyi arról számolt be Mihályfi Ernőnek, hogy „a követség bútorzata és belső berendezése elszomorító és egy követséghez méltatlan hiányokat és kopottságot mutat fel.... Egyes szobákban a padló korhadt és lyukas..." (320. lev.) Ráadásul, mint Havas Endrének Mód Péterhez küldött magánleveléből (530. lev.) tudjuk, „reprezentációra és utazásra már régóta a saját pénzéből is hozzáadott."

Végülis mivel magyarázható, hogy ez az egykor dúsgazdag arisztokrata a polgári demokratikus eszme kiemelkedő személyisége lett s hogy 75 évesen és nem kevés csalódáson és megaláztatáson is felülemelkedve az 1945 utáni Magyarország szolgálatát vállalta, tudva, hogy babérokra nem számíthat? Önmagához maradt hű — mint korábban már láttuk — s amiről így írt Rákosinak 1946 augusztusában: „... mindig rendelkezésére állok a magyar köztársaság számára, amennyiben az progresszív marad." Azt hiszem, ebben a mondatban benne rejlik a magyarázata, hogy miért képviselte szívvel-lélekkel következetesen az ország érdekeit s miért bírálta a belpolitikai döntések egy részét, de legfőként, miért kellett megszakítania a kapcsolatát az 1949-es politikával, miért kellett látványosan kifejezésre juttatnia, hogy a rendszer demokráciája kiürült, ha volt is, s hogy ezt erkölcsi-politikai értékrendje már nem tolerálhatja.

Károlyi lojalitása az új magyar rendszerhez, amelyben az általa mélységesen megvetett és elítélt Horthy-rendszer politikai-társadalmi rendjének felszámolását látta és remélte, a végsőkig megengedő, mégsem egészen kritikátlan volt. Hibáztatta, hogy a különböző polgári pártok elleni fellépések miatt „a Nyugat felé még nyitva álló ajtók is bezárultak előttünk s Révai Józseffel is vitázott. (370. lev.) Nehezen tolerálta, hogy kezdetben a Horthy-rendszer több prominens személyisége jutott vezető pozícióba. A térség megbékélésére irányuló törekvéseivel élesen ütközött az, ami a felvidéki magyarokkal történt s ellene nem egyszer emelt szót. „A szlovákiai magyar lakosság szenvedései kétségtelenek" — írta Benešnek 1946 novemberében — és közbeavatkozását kérte, az a férfi, akit szokás volt megvádolni azzal, hogy elárulta a magyar nemzeti érdekeket. Meggyőződése szerint csak akkor lehet életképes térségünk, „ha minden gyűlölködés eltűnik Prága, Bukarest, Budapest, Belgrád és Szófia között." (277. lev.)

Károlyi helyzet- és lehetőségmegítélésében ellentétes értékű elemek keveredtek, feltételezéseiből a realitás időnként hiányzott. Így azután 1945 tavaszán úgy vélte, az oroszok „a magyar politikai rendszer kialakításába nem szólnak bele." (360. lev.) Jászi azonban reálisabb volt s figyelmeztette: „Minden attól függ, hogy a szovjet mit akar." (87. lev.)

1948–49-ben szakítópróbához érkezett Károlyi toleranciája, megértő-mentegető magatartása. Aggodalommal követte a Mindszenty-ügy fejleményeit, részletesen tudósítva annak elítélő nemzetközi visszhangjáról, miközben tisztában volt annak politikai hátterével s úgy látta, „kár volna a hercegprímásból mártírt csinálni." (585. lev.) Szíve szerint már ekkor elhagyta volna követi posztját, ám semmiképpen sem szerette volna azt a látszatot kelteni, hogy „átállt a túloldalra", mint utóbb írta (630. lev. jegyzet), pedig felesége és barátai a lemondásra ösztökélték. Rajknak ezt írta: „Nagyon helytelenítem a magyar sajtó Mindszentyt lepocskondiázó hangját", s büntetésének mérséklését remélte. (678. lev.)

Minden tekintetben ütközött felfogásával és célkitűzésével az, ami 1948–49-ben Jugoszláviával szemben bontakozott ki szovjet kezdeményezésre. 1948 decemberében úgy vélekedett, feltétlenül híd kell Jugoszlávia és a népi demokráciák, valamint Magyarország között. Rajkkal bel-, majd külügyminiszterként is a hivatalosságon túlmenő szívélyes viszonyban értekezett s amikor perbe fogták, Károlyi hűsége és lojalitása is meg kellett hogy szakadjon a rendszerrel. 1949 márciusában

sürgette, hogy válasszák ki utódját, mert kora és egészségi állapota miatt tovább nem maradhat posztján. Június 1-jén Szakasits Árpád köztársasági elnökhöz intézett levelében felmentését kérte, de levelében nem tett említést lemondásának valós okairól. Sőt, leszögezte, lemondása „semmit sem változtatott az új magyar köztársaság iránti hűségemen." (722. lev.) Hűsége nem a pillanatnyi hatalomhoz, hanem a megteremteni remélt demokratikus Magyarországhoz kötötte.

Hajdu Tibor nemcsak azzal tett nagy szolgálatot, hogy ezt a hatalmas kötetet tető alá hozta, hanem hogy rendkívüli mértékben megkönnyítette a benne való eligazodást, a felhasználását, a levelek értelmezését. Bevezetője a sorozat és a kötet sorsán túl arról is szól, melyek a legfontosabb, talán legérdekesebb témák. Az a jegyzetanyag, amelyet minden egyes levélhez ad, több, mint egyszerű tájékoztatás, abban egy nem is kis terjedelmű kötet bújik meg. Ehhez olyan sokoldalú mutatók csatlakoznak, amelyekkel igényes kiadványokban sem gyakran találkozunk. Hajdu teljesítménye ugyan mindenki számára szembetűnő, igazán értékelni azonban az tudja, aki már készített forráskiadványt, még ha talán nem is ekkora igényességgel. Egyáltalán nem túlzás tehát, ha kiemelkedően értékes és nagy tudományos teljesítménynek minősítem e kötetet.

L. Nagy Zsuzsa

Alexander Bahar–Wilfried Kugel

DER REICHSTAGSBRAND

Wie Geschichte gemacht wird

Edition Q, Berlin, 2001. 863 o.

A REICHSTAG ÉGÉSE

Ahogy a történelmet csinálják

Néhány héttel a hitleri hatalomátvétel után, 1933. február 27-én éjszaka leégett a berlini Reichstag. Az épületben elfogták, majd bíróság elé állították és halálra ítélték a rokkantsági segélyből élő holland Marinus van der Lubbe kőművest. Kevés esemény váltott ki a német történelemben olyan elkeseredett vitát, mint a Reichstag égése. A nemzetiszocialista párt (NSDAP) „bolsevista terrorcselekménynek" állította be az ügyet és hatalma megszilárdítására használta fel. A német munkásmozgalom viszont az SA akciójának bélyegezte a gyújtogatást.

A monográfia a közvetett bizonyítás eszközeivel szintén az SA akciójának tekinti a tűzesetet. A szerzők a Reichstag felgyújtását így rekonstruálják: az akciót már jóval korábban eltervezték, s úgy tűnik, hogy ötlete Joseph Goebbelstől, az NSDAP propagandafőnökétől, és a párt 1933. március 5-i Reichstag-választási küzdelmének vezetőjétől származott. Célja a kommunista párt (KPD) kikapcsolása volt, hogy a jobboldali pártokat a kommunista mandátumok megszerzésével parlamenti többséghez juttassa. Göring a Reichstag elnökeként és palotája felkínálásával tevékeny részese volt az akciónak. A Reichstag elnökének palotáját ugyanis földalatti folyosó kötötte össze a Reichstag épületével. 1933. február 27-én este 20 óra körül az SA egy kommandója a Reichstag elnöke palotájának pincéjén keresztül s a földalatti folyosón bizonyos gyúlékony anyagokat vitt be a Reichstag épületébe. Ezeket elsősorban az ülésteremben helyezték el és valószínűleg itt keverték össze olyan öngyulladó folyadékkal, amely némi lappangási idő után lángba borította az üléstermet. A kommandó a földalatti alagúton és az elnöki palota pincéjén keresztül távozott. Van der Lubbét ezután, 21 órakor jutatták be a Reichstag épületébe, ahol elengedték. Az üléstermet tehát ekkorra már preparálták a gyúlékony anyagokkal.

A monográfia szerzői a lehető legprecízebben igyekeztek rekonstruálni a Reichstag égését. Kutatásaik alapján úgy vélik: több okból kizárható van der Lubbe egyedüli bűnelkövetése és számos érv szól a nemzetiszocialista gyújtogatás mellett. Bizonyítékaikat mindezidáig ismeretlen levéltári forrásokra alapozzák, másodlagos forrásokat csak az eredeti források alátámasztására alkalmaznak.

Az események rekonstruálása többek között kimutatta, hogy a nácik a tűz éjszakáján végrehajtott letartóztatásokat már régóta előkészítették és Göring igen korán megjelent az égő Reichstag épületében. Ez azt jelezte, hogy a Reichstag akkori elnöke (és megbízott porosz belügyminiszter) arról már a tűz kitörése előtt értesülhetett. Még a tűzeset éjszakáján hozzávetőlegesen ötezer vezető ellenzékit — kommunistát, szociáldemokratát és másokat — tartóztattak le korábban

összeállított listák alapján és internáltak az újonnan felállított koncentrációs táborokba. A letartóztatásokban részt vett az SA, az SS és az Stahlhelm soraiból verbuvált un. „segédrendőrség" is. (A birodalomban letartóztatottak száma végül is meghaladta a százezret.)

A tűzesetet az 1933. január 30-ától hivatalban lévő Hitler-kormány gátlástalanul felhasználta céljaira. Küszöbön álló kommunista felkelés jelének bélyegezve, másnap – formálisan a weimari alkotmány 48. cikke 2. bekezdésére hivatkozva – kiadta „az állam és nép védelmére" hozott rendeletet „az államot veszélyeztető erőszakos kommunista cselekedetek megfékezésére", amellyel felfüggesztette a weimari alkotmányban biztosított számos alapvető jogot, köztük a személyi szabadság és a lakás, a levéltitok sérthetetlenségét, a véleménynyilvánítási és a gyülekezési jogot. Egy másik rendelet „a német nép elleni árulás" megakadályozásáról intézkedett. Ezek a rendeletek a nemzetiszocialista korszakban mindvégig hatályban maradtak, s nélkülük elképzelhetetlenek lettek volna Hitler hatalombiztosításának jogi lépései, ideértve az 1933. március 24-i „felhatalmazási törvényt" is. A két korábbi rendelettel a kormány biztosította magának a sajtó és a rádió feletti felügyeletet, és hihetetlen propagandalehetőséghez jutott; az SA terrorjával a március 5-i választásokon biztosította a nemzetiszocialista párt és szövetségesei enyhe győzelmét. Vitathatatlan tehát, hogy a nemzetiszocialisták hasznot húztak a Reichstag égéséből és azt ügyesen felhasználták diktatúrájuk kiépítésére. Bár a terror, a propaganda és a választási csalások, s a 88%-os választói rekord-részvétel ellenére e Reichstag-választásokon a náci párt továbbra sem szerezte meg a többséget (43,9%), s csak a von Papen vezette konzervatív front (Német Nemzeti Párt és a Stahlhelm) 8%-ával együtt tudott csekély parlamenti többséget (51,9%) elérni.

1933. március 4-én állították fel a Reichstag leégését vizsgáló 4 bűnügyi tisztviselőből álló bizottságot, amelyet a politikai rendőrség főnöke vezetett. A bizottság az államügyészség részvétele nélkül működött. A tűzesetet követő első napokban vezető náci politikusok nemcsak a rendőri nyomozásba, hanem az előzetes bírósági vizsgálatba is beavatkoztak, s a számukra politikailag megfelelő vizsgálóbírót állították.

Már röviddel a tűzeset után, a nácik által rendezni kívánt kommunista-ellenes nagy per propagandisztikus előkészítését ellensúlyozandó, Willi Münzenberg, a német kommunista párt propaganda-apparátusának emigrált vezetője, Párizsban akciót szervezett a náci hazugságok leleplezésére. Goebbels *Angriff* című lapjára válaszul Arthur Koestlerrel és másokkal megalapította a *Gegen-Angriff* című lapot, amelynek első száma 1933. május 1-én jelent meg. Francia elvbarátaival nemzetközi segélybizottságot hozott létre Hitler áldozatainak támogatására. Három, politikailag rendkívül hatékony, de sokat vitatott könyvet (két barnakönyv és egy fehérkönyv) adott ki, és mivel a nácik megtagadták annak lehetőségét, hogy az általuk előkészített lipcsei perben a kommunista vádlottakat (Torgler, Dimitrov, Popov, Tanev) külföldi ügyvédek védhessék, Münzenberg a Komintern jóváhagyásával és nemzetközi jogászok bevonásával Londonban ellenpert szervezett, amely a lipcseit közvetlenül megelőzte. A francia, angol és holland hatóságok ellenkezése ellenére 1933. szeptember 14–18 között Londonban megrendezett ellenper arra a megállapításra jutott, hogy van der Lubbe nem a kommunista párt tagja, hanem annak ellenfele, s nincs összefüggés a kommunista párt és a Reichstag égése között. A vádlottak nemcsak ártatlanok, hanem egyáltalán nem hozhatók összefüggésbe a Reichstag égésével. Van der Lubbe egyedül nem követhette el tettét, s valószínű, hogy a tettesek a Reichstag elnöke palotáját és a Reichstagot összekötő folyosót használták az épületbe való behatolásra. A tűzeset rendkívül előnyös volt a náci párt számára, és a dokumentumok azt valószínűsítik, hogy a Reichstagot a náci párt vezető személyiségei megbízására gyújtották fel. Amikor Lipcsében a vádlottakat bevezették a tárgyalóterembe, már több száz külföldi újságban megjelent a londoni bíróság ítélete, amely minden vád alól felmentette a kommunista képviselőket.

A lipcsei perben (1933. szeptember 21 – december 23) meghallgatott szakértők arra a megállapításra jutottak, hogy egyedülálló személy a rendőrség által lefoglalt alkalmatlan eszközökkel ilyen idő alatt semmiképpen nem tud előidézni ilyen kiterjedésű és hatékonyságú tüzet. Az üléstermet korábban idegen kezek preparálták, mielőtt oda Lubbe belépett.

Bizonyítékok híján rövidesen megdőlt a tervezettnek állított kommunista felkelés legendája, s viszont egyre több adat merült fel egy indokoltnak feltüntetendő kommunista-ellenes fellépés céltudatos előkészítésére, és annak módjára. A szerzők rámutatnak, hogy az erre utaló, a náciknak természetesen igen kényelmetlen vallomások valamilyen úton-módon hamarosan eltűntek a per iratanyagából. Sőt több olyan személy gyanús körülmények közt, vagy látszólag más okból bekövetkezett haláláról is szólnak, akik a perrel elérni kívánt cél szempontjából így vagy úgy nehézséget okoztak. A Reichstag felgyújtásában valójában szerepet játszott SA-kommandó tagjait is biztonsá-

gosabbnak tűnt likvidálni: ezt egy SS-különítmény végezte el az un. „Röhm-puccs felszámolása" alkalmával.

A bíróság végül is — az ennek ellentmondó vallomások és megállapítások ellenére — a gyújtogatás egyedüli tetteseként Lubbét találta bűnösnek és ítélte halálra. 1934. január 10-én nyaktilóval végezték ki.

A kötet szerzői nagy alapossággal vizsgálják Lubbe kilétét, meglehetősen zavaros személyiségét, kapcsolatait anarchistákkal, kommunistákkal, de állítólag nemzetiszocialistákkal is, (ez utóbbi szálat a lipcsei perben persze nem követték nyomon), utazgatásait, amelyek során Budapesten is megfordult. Idéznek véleményeket, melyek szerint náci provokációnak vált áldozatává.

A szerzők figyelme a Reichstag égésével és a lipcsei perrel kapcsolatos problematika második világháború utáni kezelése miként jére is kiterjed. Rámutatnak arra, hogy a hidegháborús időszakban a nyugatnémet sajtóban kísérlet történt arra, hogy antikommunista lépésként értékeljék a pert, összhangban egyes köröknek a nemzetiszocializmus ujjáértékelésére tett kísérletével. Az egykori NDK-ban megjelent kiadványok a nácik bűnösségét bizonyítottnak tekintették, s érdemlegesen hozzájárultak ahhoz, hogy a vitát a tényekre irányítsák. Középpontba főleg Dimitrovnak a bíróság előtti szerepe jelentőségének kidomborítását állították, másfelől viszont a nyilvánosság előtt nem kívánták feltárni Ernst Toglernek, a KPD 1933. évi Reichstag-frakciója vezetőjének kollaboráns tevékenységét.

Az ismertetett kötet érdeme végül annak vizsgálata is, hogy a két Németország egyesítése után miként alakult a vonatkozó források hozzáférhetősége, s mutatkozik-e még e tekintetben egyben s másban kívánni való.

Németh István

„VÁLSÁGOS ÉVTIZED": BUDAPEST–WASHINGTON 1957–1967

Borhi László (szerk.): Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény
Budapest, Ister, 2002, 688 o.

Borhi László több mint egy évtizede tanulmányozza a hidegháború-történet, az 1945 utáni amerikai külpolitika, s ezen belül az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának kérdéseit. A több könyvben és számos tanulmányban közzétett, 1995-ben a Magyar Történelmi Társulat által adományozott Ránki György díjjal elismert kutatási eredmények szerves folytatását jelenti az 1957 és 1967 közti magyar–amerikai kapcsolatokat bemutató dokumentumkötet. E munka aktualitását mutatja, hogy több jelenleg futó magyar külpolitika-történeti programba is illeszkedik. Így a gyűjtemény az MTA Jelenkorkutató Bizottság *Magyarország nemzetközi kapcsolatai 1956–1989* elnevezésű programjának, Ormos Mária és Vida István által szerkesztett, *Iratok a magyar diplomácia történetéhez* című B. sorozatában jelent meg. A Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja által irányított, Magyarország 1945 utáni bilaterális kapcsolatainak történetét vizsgáló program szintén felhasználta már a szerző által közzétett eredményeket. Az 1998-ban alakult Hidegháború Történeti Kutatóközpont (Budapest) ugyancsak. A választott tárgy fontosságát jelzi, hogy a közelmúltban más történészek érdeklődését is felkeltette: Magyarics Tamás „Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967" címmel tett közzé tanulmányt (*Századok*, 1996. 3. sz.), Békés Csaba pedig *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* című könyvében (Budapest, 1956-os Intézet, 1996) amerikai források alapján mutatta be Washington Magyarországgal kapcsolatos korabeli politikájának mozgató rugóit.

Borhi László arra vállalkozik, hogy a kötetben szereplő egykor szigorúan titkos dokumentumok segítségével bemutassa a magyar–amerikai kapcsolatok 1956-os magyar forradalmat követő tíz évét. A közzétett iratok túlnyomó többsége a Külügyminisztérium anyagából származik: a minisztérium különböző osztályai által készített feljegyzéseket, a követendő politikát meghatározni hivatott előterjesztéseket, a minisztérium és a budapesti amerikai követség kapcsolatával összefüggő iratokat, a washingtoni magyar követség és a központi adminisztráció politikai levelezését, továbbá sajtónyilatkozatokat egyaránt találhatunk benne. A dokumentumok mennyiségileg kisebb, de szintén nagy jelentőségű csoportját alkotják a pártiratok. Az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Bizottsága több alkalommal is foglalkozott a magyar–amerikai viszonnyal, amint ezt a benyújtott tervezetekből, az ülésekről készített jegyzőkönyvekből és a határozatokból megtudhatjuk. A kötet

dokumentumai lehetőséget adnak arra, hogy a vizsgált eset kapcsán betekintést nyerjünk a korabeli magyar külügyi rendszer működésébe. Megfigyelhetjük a Külügyminisztérium és a pártapparátus, elsősorban az MSZMP KB Külügyi Osztálya szoros együttműködését a döntések előkészítésében és a Politikai Bizottság meghatározó szerepét a döntéshozatalban. Az összeállításban szerepel néhány a Pénzügyminisztériumból és a Külkereskedelmi Minisztériumból, továbbá az MSZMP KB Kulturális Osztályáról származó dokumentum is.

Az iratok által bemutatott fő témák a rendszerváltásig tabunak számítottak: az 1963-as nagy amnesztiát és az ENSZ Közgyűlésének napirendjén több mint hat évig szereplő „magyar ügy" lezárását megelőző titkos amerikai–magyar diplomáciai tárgyalásokról korábban alig tudtunk valamit. Az 1956-os magyar forradalom leverését követően az Egyesült Államok budapesti követségére menekült Mindszenty József sorsáról a legnagyobb titokban lefolytatott magyar–amerikai–vatikáni egyeztetésekről szintén igen kevés információnk volt. A kötetben szereplő dokumentumok alapján nyomon követhetjük a szintén a kulisszák mögött lezajlott, a magyar pénzügyi kötelezettségek rendezésével kapcsolatos megbeszéléseket és a vietnami háborúban közvetítőként fellépő Péter János külügyminiszter kísérleteit is.

A mintegy negyven oldal terjedelmű, a nemzetközi szakirodalom és az amerikai forrásanyag alapos ismeretéről tanúskodó bevezető tanulmányában a szerző a magyar–amerikai viszony átfogó bemutatásán túl a korabeli magyar külpolitikára vonatkozóan is több fontos megállapítást tesz. „Nem lehet kétséges, hogy a Kádár-korszak magyar külpolitikáját alapvetően két fő motívum: a nagyhatalmi szembenállás logikája, valamint az egyébként korántsem homogén nézeteket valló magyar politikai vezetésnek azon eszmei meggyőződése határozta meg, hogy a meghaladott, tehát a kapitalista, illetve a haladó, tehát a kommunista eszméket valló politikai erők közötti küzdelem a nemzetközi színtéren is érvényes", – szögezi le bevezetője elején Borhi László. Helyesen mutat rá ugyanakkor a döntően Kádár János által irányított magyar külpolitika pragmatizmusára is. Kádár ugyanis elfogadta, hogy az eszme győzelme érdekében időnként engedményeket kell tenni. Az atomfegyverekkel megvívandó, az egész emberiség fennmaradását fenyegető harmadik világháború elkerülését előbbre valónak tartotta, mint a kommunista ideológia gyors világméretű diadalát. Sőt egy, az ENSZ-ben lefolytatott bizalmas, de az amerikai vezetésnek címzett, Borhi László által idézett beszélgetés során a következő kételyének is hangot adott: „Meg kell mondanom őszintén, hogy nincsenek illúzióink abban a tekintetben, hogy az Egyesült Államok szocialista vagy kommunista állam lesz. Mi, magyar kommunisták realisták vagyunk." Ugyanezt a „reálpolitikát" várta el Kádár az amerikai féltől is, amikor az európai katonai és politikai erőviszonyok alapján a kelet-európai szovjet jelenlét és a magyar kommunista politikai berendezkedés elismerését kérte. Borhi László tanulmánya is megerősíti, hogy a magyar külpolitika mozgásterét a szovjet nagyhatalmi érdekek határozták meg, továbbá hogy a magyar vezetés elfogadta a nemzeti külpolitika alárendelését a Szovjetunió érdekeinek. Részben ezzel függ össze, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok nemzetközi kontextusát illetően a kötet szerzője rámutat a szovjet–amerikai viszony döntő jelentőségére. A vietnami háború például jelentősen visszavetette az 1960-as évek közepén már ígéretesen fejlődő magyar–amerikai kapcsolatokat.

A magyar–amerikai viszony 1957 és 1967 közötti történetében Borhi László bevezetője alapján három fő periódust különböztethetünk meg. Az első szakasz, vagyis az 1956-os magyar forradalmat követő évek jelentették a mélypontot. A két ország kapcsolata ekkor még az Egyesült Államok és a többi kelet-európai szocialista ország viszonyánál is rosszabbnak minősíthető. Ennek fő oka a forradalom brutális leverése volt a szovjet csapatok által, amelyhez további adalékok is járultak: az amerikaiak Kádár represszió politikáját és a pénzügyi követelések rendezetlenségét rótták fel, míg hivatalos magyar részről nehezményezték az ún. magyar ügy napirenden tartását az ENSZ-ben és Mindszenty József befogadását a budapesti amerikai követségre. Nagy Imre és társainak 1958. júniusi kivégzése tovább rontotta a helyzetet. Békés Csaba amerikai kormányzati források alapján levont következtetései és a NATO Nemzetközi Titkárságának a közelmúltban feltárt dokumentumai alapján ki kell azonban egészítenünk Borhi László gondolatmenetét: Washington ENSZ-beli fellépésének ugyanis a Kádár-kormány elnyomó politikája inkább ürügye, mint oka volt. A magyar kérdés életben tartásával az amerikai kormányzat elsősorban a harmadik világ országaiban befolyását egyre jobban megnövelő Szovjetuniót kívánta lejáratni. E propagandaeszköz bevetésére NATO-beli szövetségeseit is igyekezett rávenni, sikerrel. A szerző az 1959-ben kezdődő második időszakban már az olvadás jeleit is látni véli. Mindkét fél álláspontja rugalmasabbá vált. A magyar hatóságok a Mindszenty ügy „megoldását" kínálták fel a világszervezetben továbbra is napirenden szereplő magyar kérdés lezárása érdekében. Az amerikai kormányzat viszont a forradalomban való

részvételért bebörtönzöttek szabadon bocsátását szabta feltételül, amit a hivatalos Magyarország, mint a belügyekbe való beavatkozást, visszautasított. 1962-re azonban mégis megszületett a szovjetek által is helyeselt titkos megállapodás. Ennek következtében 1962 decemberében amerikai javaslatra lekerült a magyar kérdés az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről, 1963 áprilisában pedig Magyarországon nagyarányú amnesztiát hirdettek. Az 1964 tavaszától számítható harmadik periódust a könyv szerint a két ország közti kapcsolat további fellendülése jellemzi: gazdasági, politikai és kulturális kérdésekben egyaránt megindult a párbeszéd. 1964. december elején pedig sor került Dean Rusk amerikai és Péter János magyar külügyminiszter személyes tárgyalására. A találkozó jelentőségét mutatta, hogy hasonló szintű kontaktusra a magyar kormányküldöttség 1946-os washingtoni látogatása óta nem volt példa. A két politikus a vietnami háborúval kapcsolatos magyar közvetítési kísérlettel összefüggésben a későbbiekben többször is találkozott. Borhi László szerint azonban a magyar és az amerikai fél által egyaránt szorgalmazott közeledés ellenére sem történt meg a kapcsolatok teljes rendezése: a könyv által 1967-ig feldolgozott korszakban sem a Mindszenty-ügy, sem a vagyonjogi kérdések nem oldódtak meg.

A rendelkezésére álló dokumentumok segítségével a kötet összeállítója megpróbálta meghatározni, hogy milyen helyet foglalt el Magyarország a közép-kelet-európai régióban az amerikai külpolitika koordinátarendszerében. Amint korábban is említettük, az 1956-os forradalom vérbefojtása nyomán a térségen belül a magyar kormánynak volt a leghűvösebb a viszonya az Egyesült Államokkal. A kádári reformok következtében azonban 1964-re Magyarország megítélése lesz a legkedvezőbb: „Magyarország talán minden más csatlósnál messzebbre ment a kommunista rendszer desztalinizációjában, és az ilyen irányú változás folytatódik", – idézi megállapításának illusztrálására Borhi László Johnson elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának feljegyzését. A szerző azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy mindennek ellenére a magyar–amerikai kapcsolatok színvonala 1967-re csak az Egyesült Államoknak a régió többi államával fenntartott viszonyának szintjét érte el. Ennek okát pedig abban látja, hogy Washington számára a kétoldalú kapcsolatok igazi sarkköve nem a belpolitika liberalizálódása, hanem a Szovjetunióhoz fűződő viszony volt. Moszkvától függetlenedő külpolitikája miatt részesítették tehát nagyobb elismerésben Ceausescu jóval diktatórikusabb rendszerét. És ezzel elérkeztünk ahhoz az ellentmondáshoz, ami a magyar és az amerikai vezetés egymással ellentétes szándékai miatt szűk határt szabott a mindkét fél által óhajtott közeledésnek. Eltérők voltak ugyanis a célok. A Kádár-kormányzat a tartós kelet-európai szovjet jelenlét elfogadtatását és a krónikus devizahiánnyal küszködő gazdaság bajainak enyhítésére a kereskedelem fejlesztését kívánta. Az amerikaiak viszont a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok javítását a kelet-európai, így a magyar kommunista rendszer fellazítására és végső soron megszüntetésére igyekeztek felhasználni. E törekvésekkel egyébként a magyar vezetők tökéletesen tisztában voltak. Borhi László a washingtoni magyar ügyvivőtől származó következő idézettel támasztja alá e megállapítás igazságát: „igyekeznek a népi demokratikus országokban javítani pozícióikat [Sic!], szélesíteni tömegbefolyásukat, amennyiben módjában áll, éket verni az adott ország és a Szovjetunió közé, és mint Lengyelország esetében, gazdasági segítséget nyújtani azzal a kimondott szándékkal, hogy előmozdítsa a függetlenebb politikai irányvonal kialakulását és kifejlődését."

A szerző tehát széles forrásbázisra támaszkodva, több nézőpontból és igen árnyaltan mutatja be a vizsgált korszak magyar–amerikai kapcsolatainak történetét. Kimaradt azonban annak vizsgálata, hogy az amerikai politika hogyan befolyásolta a többi nyugati ország, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország álláspontját Magyarország kapcsán, illetve hogy milyen két- és többoldalú egyeztetésekre került sor köztük ebben a témában. Hiányzik továbbá a bevezető tanulmány végén az összegzés, amely elhelyezné az 1957-től 1967-ig terjedő időszakot a két ország kapcsolatainak 1945 és 1990 közti történetében. Az 1960-as évek elején zajló titkos magyar–amerikai tárgyalások egyes homályos részleteinek tisztázásához Borhi László a kötet tanúsága szerint nem használta az *oral history* módszerét. Érdemes lett volna ugyanis interjút készítenie az ügyben kulcsszerepet játszó Radványi Jánossal, Magyarország egykori washingtoni ügyvivőjével és Polgár Dénessel, az MTI képviselőjével.

A tartalmi erényeken túl figyelmet érdemel a kötet igényes, vonzó, a mondanivalóval szoros egységben lévő borítója, áttekinthető szerkezete és a szerző szövegeinek világos stílusa. A bevezető tanulmány és a közzétett dokumentumok felhasználhatóságát növeli a gondosan elkészített jegyzetapparátus, valamint a Függelékben elhelyezett Életrajzi adatok és a névmutató. Egy a kétoldalú kapcsolatokat bemutató kronológiai vázlat és részletes bibliográfia talán már szétfeszítette volna a könyv kereteit.

Borhi László dokumentumkötete a hidegháborús korszak magyar külpolitikáját feltáró újabb kutatások jelentős eredménye, amely példaként szolgálhat a Magyarország kétoldalú kapcsolatait bemutatni hívatott további iratgyűjteményeknek. A szerző készül az 1970-es évek magyar–amerikai kapcsolataival foglalkozó, majd az 1945-től 1990-ig tartó teljes időszakot felölelő további kötetek megjelentetésére. Várjuk tehát a folytatást.

Kecskés Gusztáv

Jordán Gyula

KÍNA TÖRTÉNETE

Budapest, Aula Kiadó, 1999. 570 o.

Az Aula Kiadó 20. századi sorozatában megjelent, világos tagolású, az alapvető tényeket szakavatottan ismertető kötet hézagpótló: ez az elmúlt század kínai történelmének magyar nyelven hozzáférhető első igazi tankönyve. Nem véletlen, hogy a különböző részkérdésekben eddig is gyakran publikáló szerző maga is egyetemi oktató.

Jordán gazdag tudásanyaggal rendelkezik, s munkájában főként angol és orosz, vagy éppenséggel magyar nyelvre fordított kínai dokumentumokra támaszkodik, illetve az előbbi három nyelven íródott szakirodalmat használ fel. A dokumentumokat kritikusan kezeli, ha pedig a szakirodalomban ellentétes értékeléseket talál, ismerteti az eltérő álláspontokat, de a döntést gyakran az olvasóra bízza. Így például az a bevezetőben megpendített kérdés sem kap teljesen egyértelmű választ, hogy az utolsó három évszázad Kínáját stagnáló, vagy csupán a világhoz viszonyítottan elmaradó országnak tekinti-e, bár ezúttal úgy tűnik, hogy maga inkább az utóbbi felé hajlik.(11–12. old.)

Ám legyen bárhogy is, a 20. század elején az ország előtt álló feladatot világosan látja: „A társadalmi, gazdasági és hatalmi válság hatására a hazafias erők, a társadalmi elit egyre meghatározóbb részei kezdték keresni a megoldást, az ország modernizálásának lehetőségét." (26.old.) A monarchiát megdöntő 1911. évi forradalom azonban egyben az ország egységét is szétrombolta: „Szilárd központi hatalom hiányában a katonai erő vált az egyik legfontosabb politikai tényezővé és hatalmi forrássá, az ország militarista kiskirályságok tömegére kezdett széttagolódni." (30. old.)

Az ország a Kuomintang párt uralma alatti egyesítéséért vívott harcban és az új hatalom az 1937. évi japán támadás előtti „nankingi évtizedében" a Kínai Kommunista Pártot a kínai történetírói gyakorlattól eltérően (ám a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően) mellékszereplőként mutatja be, hiszen az is volt..

A II. világháborúval foglalkozó időszak tárgyalása is kiegyensúlyozott, csupán a címe félreérthető („Háború Japán ellen"), elvégre nem Kína támadta meg Japánt, hanem éppen fordítva.

A kommunista hatalomátvételt megelőző harmadik polgárháborúval kapcsolatban jogosan szögezi le, hogy az távolról sem csupán katonai kérdés volt: „A KMT vereségéhez nagyban hozzájárult, hogy a 40-es évek második felében a társadalom többsége szemében elveszti össznemzeti jellegét, szűk csoportérdek képviselőjének tűnik, ugyanakkor megjelentek új politikai erők, amelyek a kínaiak többsége szemében inkább tarthattak igényt az össznemzeti érdek kifejezésére." (127.old.) Annál nehezebb viszont egyetérteni azokkal a fejtegetésekkel, amely szerint a rendszer korrupt volta nem jelentett olyan súlyos tehertételt a Kuomintangnak. Nem meggyőző bizonyíték, hogy lám, a kommunista párton belül jelenleg tapasztalható korrupciós jelenségektől sem omlik össze a rendszer, megszokott dolog ez arrafelé. (159. old.)

Az új hatalom konszolidálása feltehetően az ismertetettnél nagyobb belső vitákkal járt, ezek az anyagok azonban ma még hozzáférhetetlenek a kutatók számára. Nem ártott volna tehát kevésbé kategorikus megfogalmazásokat használni. A kommunista párt által végrehajtott földreform kapcsán pedig célszerű lett volna világosan megfogalmazni, hogy mivel voltaképpeni nagybirtok nem létezett, ez a megművelés módján mit sem változtatott, csupán annyi történt, hogy a földbirtokosnak fizetett bérleti díjat az államnak fizetett mérsékeltebb adó váltotta fel. (176–177. old.) A koreai háború a korszak végére helyezése itt azért zavaró, mert valójában arról van szó, hogy a hadicselekmények alig félesztendős szünet után folytatódtak, s Kína a konfliktusba történő — egyébként nem egészen önszántú — belépése nemcsak ezt a három évet, de a következő két évtizedet is alapvetően befolyásolta.

A kollektivizálás felgyorsításával kapcsolatban Jordán a fő okot a mezőgazdaság árutermelő képességének fokozásában látja (208. old.), e sorok írójának véleménye szerint viszont Mao-t elsősorban az aggasztotta, hogy a jómódúbbá váló szegényparasztok elveszítik forradalmi lendületüket, s ilyen körülmények között nem lehet fanatizálni az embereket a termelés ugrásszerű emelése érdekében, amire a vezetésnek a szocialista táboron belüli befolyása növelése érdekében lett volna szüksége.

A szabad vitákat engedélyező „száz virág" mozgalom, majd a „jobboldal elleni kampány" viszonyát a szerző részletesen tárgyalja, de a rendelkezésére álló adatok alapján egyértelműbben kellett volna megfogalmazni: bizony az 1956. évi magyar események képezték a választóvonalat. (227–231.old.)

Bár a „nagy ugrás", a „kiigazítás" és a „kulturális forradalom" tizennyolc évének (1959–1976) szentelt két fejezet 139 oldala a kötet szövegrészének közel egyharmadát teszi ki, a szerkesztési elvek következtében, amely a külpolitikát a fejezetek végére teszi, nem ad igazán meggyőző képet a folyamatokról, hiszen Kína külvilágról alkotott képe az adott időszakban a belpolitikával szoros kölcsönhatásban van, még akkor is, amikor magának az országnak a diplomáciai tevékenysége néhány évig formálisan is szinte szünetelt. A belpolitikai részben pedig a „kiigazítás"-nak a „nagy ugrás"-hoz csatolása következtében nem tűnik eléggé ki, hogy 1949 után — ha nem is egyértelmű megfogalmazásban — lényegében véve két lehetséges fejlesztési irányvonal, egy józanabb, a differenciálódást elősegítő és egy elvakult, a társadalom egyenlősítésére törekvő feszül egymásnak, s hol egyik, hol másik kerekedik felül. A szerzőnek az a véleménye pedig, hogy „nem nagy túlzás, ha azt mondjuk, hogy a 'kulturális forradalom' végig elsősorban városi jelenség maradt", erősen vitatható. (329. old.) Ku Hua magyarul is hozzáférhető „Hibiszkuszháza" című regénye inkább az ellenkezőjéről győzheti meg az olvasóit. Az „okozat"-ot" jelentő „eredő" szó „ok"-ként való használatát (mégpedig alfejezet címben) a szerkesztőnek kellett volna kigyomlálnia.

A Mao halála utáni időszakot tárgyaló rész tárgyszerű visszafogottsága annál is indokoltabb, mert már a kötet megírása után is jelentek meg olyan dokumentumok, amelyek sok mindent más megvilágításba helyeznek, például a Tienanmen téri eseményekkel kapcsolatban. E sorok írója azonban Teng Hsziao-ping-nek a hadsereg Tienanmen téri erőszakos fellépését védelmező kijelentését sem értelmezi úgy, hogy a vezetés szándékosan radikalizálta a fiatalokat, hogy azután kellő határozottsággal lecsaphasson rájuk, inkább a Jordán által is említett belső megosztottságukat tartja a hosszú hezitálás fő okának, s Teng kijelentésében is főleg a döntés felelősségének az idős, konzervatív vezetőkre hárítását látja. A szerzővel persze egyet lehet érteni, hogy ezekben a kérdésekben a kínai politika még nem mondta ki a végső szót. (426. old.)

A téma iránt érdeklődő magyar olvasók nagy nyeresége lenne, ha egyszer Jordán Gyula hasznos kötetének az utóbbi évek eseményeire is kiterjedő, kibővített kiadása is elkészülne.

Polonyi Péter

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TISZTÚJÍTÓ KÖZGYŰLÉSÉRŐL

A Magyar Történelmi Társulat 2003. május 24-én Budapesten, az MTA Országház utcai épületében tartotta esedékes tisztújító közgyűlését.

Kosáry Domokos akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke nyitotta meg a közgyűlést. Köszöntötte a Társulat megjelent tajait, majd röviden értékelte a Magyar Történelmi Társulat elmúlt négy évben végzett tevékenységét. Ezután felkérte *Gecsényi Lajos*t, a Társulat ügyvezető alelnökét a tisztújító közgyűlés levezetésére.

Gecsényi Lajos a jelenléti ívek ellenőrzése után megállapította, hogy a Közgyűlés határozatképes, lefolytatásának akadálya nincs. A jegyzőkönyv vezetésére felkérte *Illés Gabriellát*, hitelesítésére *Incze Miklós*t és *Érszegi Gézát*.

Ezt követően javaslatot tett a Közgyűlés következő napirendjére:

1. a Társulat főtitkárának beszámolója.
2. Az ehhez kapcsolódó hozzászólások, vita.
3. A leköszönő tisztikar felmentése.
4. Az új tisztikar megválasztása.

Romsics Ignác főtitkár az alábbiakban értékelte a Magyar Történelmi Társulat tevékenységének elmúlt négy évét:

A Magyar Történelmi Társulat a magyar történészek, történelemtanárok, muzeológusok és levéltárosok legrégibb szervezete. 1867-ben alakult, és azóta folyamatosan működik. Vezetői általában a történészszakma kiemelkedő képviselői — 1867 után Horváth Mihály, a két világháború között pedig többek között Hóman Bálint — voltak. Folyóirata, a *Századok* ugyancsak 1867 óta jelenik meg folyamatosan. A szervezet több mint 100 esztendős története során felfelé ívelő, stagnáló és hanyatló korszakokat egyaránt megélt. Megalakulását követően a Magyar Tudományos Akadémia mellett a történeti kutatások legfontosabb bázisa volt. A *Századok* mellett 1878 és 1911 között kiadta a *Magyar Történelmi Tár* című forráskiadány-sorozatot, illetve évnegyedes folyóiratot és több más fontos kiadványt, például a *Történelmi Életrajzok* című monográfia-sorozatot. Az egyetemi történelem oktatás modernizálása, vagyis specializált történeti tanszékek felállítása és a magyar levéltári hálózat kialakulása következtében a 19. század végétől központi szerepe kissé mérséklődött. De még a két világháború között is fontos tudományszervezői és kiadói tevékenységet végzett. 1939 és 1943 között megjelentette például a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar Művelődéstörténet*. A II. világháború után a Társulat tudományszervezői és publikációs szerepe egyre inkább elhalványult. Ezzel párhuzamosan megerősödtek ismeretterjesztői funkciói. A kedvezőtlen politikai feltételek mellett, amelyek az autonóm szakmai szerve-

zetek továbbélésének nem kifejezetten kedveztek, ehhez a Teleki Pál Tudományos Intézeten belül 1941-ben létrejött, majd 1949 után az új akadémiai intézeti hálózatba tagolt Történettudományi Intézet kutatói és tudományszervezői tevékenysége is hozzájárult. A rendszerváltás körüli években elsősorban az anyagi nehézségek jelentettek nagy gondot. 1990-ig a Társulat lényegében központi költségvetési támogatásból működött. A tagsági díjak jelentősége szimbolikus volt. 1990 után a helyzet gyökeresen megváltozott. A központi támogatások részben elapadtak, részben értéküket vesztették. Az 1990-es évek második felében az egyetlen biztos bevétel a MTA-tól kapott évi 1,5 millió forint volt. A szokásos konferenciák és vándorgyűlések megtartása, valamint a mindösszesen (a *Századok* szerkesztőségével együtt) 2 és fél fős társulati apparátus bérköltségeinek az előteremtése ezért egyre nehezebben sikerült. Az MTA-tól kapott támogatás mint biztos bevételi forrás 1999-ben például már a Századok felelős szerkesztőjének a bérét és ennek járulékos költségeit sem fedezte. A tudományos titkár, Rozsnyói Ágnes hónapokon át nem kapott fizetést. Az új feltételekhez való alkalmazkodás terén fontos lépés volt viszont — és ezt még Diószegi István elnök, illetve Hegyi Klára főtitkár tették meg 1999 elején — a Társulat közhasznú társasággá alakítása. Ez teszi lehetővé a pályázást különböző pénzügyi támogatások megszerzésére. Ezek nélkül a Társulat ma már nem tudna működni.

1999 májusában ilyen helyzetben tartottuk meg négyévente esedékes tisztújító közgyűlésünket. Az új elnök Kosáry Domokos akadémikus, a MTA volt elnöke, ügyvezető alelnöke Gecsényi Lajos, az Országos Levéltár főigazgatója, főtitkára Romsics Ignác egyetemi tanár (ELTE), főtitkárhelyettese Pálffy Géza tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet) lett. Az új vezetés nagy energiával látott hozzá a Társulat tevékenységének dinamizálásához, valamint az ehhez szükséges pénzalapok előteremtéséhez. Elgondolásunk az volt, hogy a korábbiaknál jobban láthatóvá és hallhatóvá kell válnunk, és ha ez sikerül, akkor különböző támogatásokért is nagyobb eredménnyel pályázhatunk. Ma, négy évvel később, azt hiszem minden dicsekvés nélkül elmondhatom, hogy elgondolásunk helyes volt, és számításunk bevált. A Magyar Történelmi Társulatnak ma anyagi gondjai nincsenek, és tevékenységét nemcsak a szakma, hanem a szélesebb közvélemény is ismeri. Engedjék meg, hogy az idevezető útról kissé részletesebben szóljak.

A társulati tevékenység fellendítése érdekében 1999 nyarán elhatároztuk, hogy az aktuális évfordulókhoz kapcsolódva nemcsak folytatjuk, illetve felújítjuk a konferenciák és a vándorgyűlések szervezésének régi hagyományát, hanem emellett egy havi rendszerességgel jelentkező előadás-sorozatot is indítunk. Ez utóbbinak a *Múltunk kritikus kérdései* címet adtuk.

A továbbiakban először konferenciánkról, illetve vándorgyűléseinkről szólók, majd azt követően a *Múltunk kritikus kérdései* című előadássorozatról.

Tekintettel a millenniumi évfordulóra 2000-es tevékenységünk centrumában Szent István életműve, illetve a magyar államalapítás állt. E témakörben két nagy konferenciát szerveztünk. Az elsőt Szegeden rendeztük meg 2000. április 17–18-án. A konferencia témája, illetve címe *A Szent-István-i Magyarország* lett. Együttműködő partnereink: a Szegedi Tudományegyetem, illetve ennek Középkorász

Műhelye és Csongrád Megye Önkormányzata voltak. A résztvevők száma — tanárok, diákok, érdeklődők — meghaladta a kétszázat. Az előadásokat, melyeket a szakma legjelesebb képviselői — Bóna István, Engel Pál, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Solymosi László, Székely György, Zsoldos Attila, stb. — tartottak, a következő évben az MTA Történettudományi Intézetének kiadványaként külön kötetben is megjelent. Bár az impresszum ezt nem jelzi, a Kristó Gyula mint szerkesztő által írott előszó pontosan tájékoztatást ad arról, hogy a kötet a szegedi konferencia anyaga, amelynek „megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat támogatása tette lehetővé". A másik konferenciára 2000. szeptember 23–24-én került sor Székesfehérvárott. Ezt a helyi Levéltárral, illetve Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzatával együttműködve szerveztük. A konferencia címe: *Szent István és kora* volt. Az előadók részben azonosak voltak a szegedi konferencia előadóival. Mintegy fele részben azonban másokat is sikerült bevonni. A székesfehérvári előadók között köszönthettük többek között Györffy Györgyöt, Gerics Józsefet és Kubinyi Andrást. A résztvevők száma ez esetben is 200 körül mozgott, akik főleg dunántúliak és fővárosiak voltak. E konferenciához kapcsoltan tartottuk meg éves közgyűlésünket is. Terveink között szerepelt, hogy ennek a konferenciának az előadásait is megjelentetjük külön kötetben a székesfehérvári levéltárral együttműködve. Elgondolásunk sajnos meghiúsult. Bár pénzünk a kiadásra lett volna, a tanulmányok egy része nem érkezett be a szerkesztőkhöz.

2001-ben — éves közgyűlésünkhöz kapcsolva — egyetlen nagy konferenciát szerveztünk. Erre Budapesten került sor április 11-én, tanár kollégáink miatt szokás szerint a tavaszi szünetben. Témája a két világháború közötti hazai történetírás, pontosabban Hóman Bálint és Szekfű Gyula munkássága volt. Ezúttal is a téma legjobb ismerői — többek között Engel Pál, Kubinyi András, Katus László, Kristó Gyula és Ormos Mária — fogadták el meghívásunkat. A bevezető előadást pedig az Akadémia akkori elnöke, Glatz Ferenc tartotta.

2002-ben ismét két konferenciát szerveztünk. Az elsőt Pécsett rendeztük meg a Janus Pannonius Egyetem Történeti Intézetével együttműködve. A *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században* című nagy téma három főelőadója Katus László, Ormos Mária és Lengyel László voltak. Örömünkre szolgált, hogy a korreferensek között nemcsak a pécsi, hanem a budapesti és a debreceni egyetem, sőt más intézetek fiatalabb munkatársai is jelen voltak. Ismét a teljesség igénye nélkül megemlíthetem többek között Kaposi Zoltán, Kövér György, Standeisky Éva, Ujváry Gábor, Valuch Tibor — és persze a szervezőként is jeleskedő — Vonyó József nevét. Az előadások kötetbe rendezése — ez is Vonyó József érdeme — megtörtént, a munka az idei könyvhétre meg is jelent. A kötet kiadója a pécsi Pannónia Könyvek és a Társulat. Az egynapos konferenciát másnap — április 6-án — a szokásos éves közgyűlés követte.

2002. szeptember 25–26-án Kossuth Lajos születésének 200. évfordulójára emlékeztünk Debrecenben. Társszervezőink voltak az MTA II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú Város és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. A rendezvény a Kossuth-konferenciák legrangosabbika volt. Csorba Lászlót, Frank Tibort, Gergely Andrást, Hermann Róbertet, Katus Lászlót, Orosz Istvánt,

Pajkossy Gábort, Urbán Aladárt, Velkey Ferencet és Veliky Jánost mintegy kétszázötven kolléga és érdeklődő hallgatta meg. A konferenciát Görgey Gábor akkori kulturális miniszter nyitotta meg. A kitűnő előadások kötetbe rendezése megtörtént, a tanulmánykötet az Osiris Kiadó gondozásában rövidesen megjelenik.

Az elmúlt négy évben tehát — nem számítva a ma délelőtti előadásokat — összesen öt tudományos konferenciát rendeztünk, és ebből háromnak az anyaga jelent meg, illetve fog megjelenni külön kötetben.

A *Múltunk kritikus kérdései* című előadássorozat 1999 szeptemberében kezdődött, és a nyári szünetektől eltekintve havi rendszerességgel folytatódott egészen e hét szerdájáig. A négy tanévben négy sorozatban összesen 40 témát vitattunk meg, minden esetben az Akadémia központi épületében, általában a II. emeleti előadóteremben. Ezek a szerda késő délutáni rendezvények különösen a fiatalok — középiskolások és egyetemisták —, valamint az idősebb kollégák érdeklődésére számíthattak. A témáktól és előadóktól függően gyakran megjelentek azonban a szakma aktív és élvonalbeli képviselői is. A résztvevők száma eleinte 200–250, a későbbiekben 100–150 fő körül mozgott. Az első évben a 20. század vitatott kérdéseivel foglalkoztunk, a második évben a honfoglalástól a 19. század végéig tekintettük át a magyar történelmet. Az utolsó két évben személyiségek köré csoportosítva haladtunk végig 10 évszázad magyar történelmén. Az első évben egy-egy alkalommal és egy-egy témáról többen is szóltak, aminek következtében a hallgatóság a rendezvények vége felé időnként megritkult. A második évtől kezdve ezért mindig csak egy előadót kértünk fel egy témára. A 40 alkalommal mintegy 30–40 történészt szólaltattunk meg. Ezek részben azonosak voltak konferenciáink előadóival, akiknek a nevét nem ismétlem meg. Szeretném azonban felsorolni azoknak az előadóinknak a nevét, akiket eddig még nem említettem: Ablonczy Balázs, Diószegi István, Feitl István, Fodor István, Fodor Pál, Gergely Jenő, Gerő András, Gyarmati György, Jakabffy Imre, Kalmár János, Hajdu Tibor, Huszár Tibor, Kosáry Domokos, L. Nagy Zsuzsa, Németh G. Béla, Pálffy Géza, Pálosfalvi Tamás, Pölöskei Ferenc, Péter Katalin, Pritz Pál, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sipos Levente, Sipos Péter, Schlett István, Szakály Sándor, Szarka László, Szász Zoltán, Tőkéczky László, Varga J. János, Vígh Károly. A névsor azt hiszem elég reprezentatív, úgy generációs mint intézeti-tanszéki vagy akár politikai szempontból. A korábban említettekkel együtt valamennyiüknek köszönetet mondok, amiért elfogadták meghívásunkat.

Ahogy konferenciáink anyagát, úgy a szerdai előadások közzétételét is biztosítottuk, illetve megszerveztük. Az első két év előadásai részben a *Századok*ban, részben a *História*ban, sőt alkalmanként a *Népszabadság*ban, illetve a *Magyar Nemzet*ben jelentek meg. A felkínált lehetőséggel nem minden előadónk élt. A második két év — vagyis a vitatott történelmi személyiségek — anyagát külön füzetekben jelentette, illetve jelenteti meg a Kossuth Könyvkiadó. Az első már a tavalyi könyvhétre megjelent, a második, amelynek a kéziratát februárban adtuk le, az ideire. Természetesen ez esetben is csak azokat az előadásokat tudtuk, tudjuk megjelentetni, amelyeknek megkaptuk, illetve kapjuk az írott változatát.

A konferenciakötetek mellett támogattuk a Szabolcs Ottó és Szita László 70. születésnapja alkalmából készült emlékkönyvek kiadását. A Társulatnak

mindketten éveken-évtizedeken át aktív munkatársai voltak, sőt Szabolcs Ottó főtitkára is. Bár külön munkánk ezzel nem volt, mégis megemlítem a Pritz Pál által szerkesztett és 2002-ben megjelent kötetet (*Magyarország helye a 20. századi Európában*), amely a Társulat kiadásában került a könyvesboltokba. Ez a szerkesztő által szervezett 2001-es, V. Jyvaskylaben, Finnországban megrendezett Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus egyik fontos tanácskozásának az előadásait tartalmazza.

A kiadványokról szólva szeretném megemlíteni, hogy a rendszerváltás időszakának zavarai után, amelyek alapvetően pénzügyi természetűek voltak, a Társulat két folyóirata, a *Századok* és a *Turul* — az utóbbinak társkiadói vagyunk — az utóbbi években rendre és rendszeresen megjelentek. Ez persze nem a Társulat vezetőségének, hanem a két lap szerkesztőségének az érdeme. Azt hiszem mégis indokolt ezt itt is megemlítenem, mert — legalábbis a *Századok* — nemcsak formálisan a Társulat folyóirata, hanem financiális kapcsolat is van közöttünk. Anélkül, hogy a lap szerkesztésébe beleszólnánk, a Társulat folyósítja a felelős szerkesztő és titkárnőjének — sajnos kétségkívül szerény és pedig méltatlanul szerény — fizetését. A nyomda- és egyéb költségekről viszont a Századok Alapítvány gondoskodik, amelyhez csak annyi közünk van, hogy ennek a pénzügytechnikai részét a Társulat könyvelője intézi. Ezt azért is szükségesnek tartottam itt és így elmondani, hogy mindenki számára világos legyen: bár a *Századok* a Magyar Történelmi Társulat lapja, finanszírozása részben, szerkesztése pedig teljesen függetlenül történik.

A publikációs és kiadói tevékenység mellett, amely minden eredményünk mellett természetesen jóval szerényebb, mint akár a 19. században, akár a két világháború között volt, törekedtünk arra is, hogy az elektromos médiákban — a rádiókban és a TV-kben — megjelenjünk. Ez különösen az első két évben sikerült. A *Múltunk kritikus kérdései* című 10 részes előadássorozatot kissé tömörítve és részben más szereplőkkel felvette az MTV 1, és hat egy órás műsor keretében 2000 végén sugározta is. A Duna TV egy-egy előadásról adott rövidebb beszámolót. A 2001-es Hóman–Szekfű-konferenciánkról ugyancsak a Duna TV egy órás beszélgetés formájában tudósított. A 2002-es Kossuth-konferencia iránt is a Duna TV mutatott elsősorban érdeklődést. Rendezvényeinken többször megjelentek a különböző rádióadók riporterei, és szinte minden alkalommal a *Népszabadság* tudósítója: Hovanyecz László. (Ha lehetne, tiszteletbeli tagunknak javasolnám.) A többi lap kevesebb érdeklődést mutatott irántunk. És persze előfordult az is, hogy nem sikerült a médiák érdeklődését felkeltenünk. Vagy esetleg nagyon is sikerült, és a második két évben már ez idézte elő a „lanyhuló figyelmet", ha tetszik az „előírt érdektelenséget".

Rendszeres és elég gyakori rendezvényeink ellenére tagságunk létszáma csak szerény mértékben növekedett. 1999-ben, néhány hónappal azután, hogy az új vezetés elkezdte munkáját, fizető tagjaink létszáma 1315 fő volt. Ez 2003 tavaszára 1536 főre — tehát 16%-kal — emelkedett. Ezek közül 457-en laknak a fővárosban, a többiek vidékiek. Tagjaink több mint kétharmada — összesen 929 fő — általános vagy középiskolai tanár, a többiek egyetemi és főiskolai oktatók (169 fő), kutatók (109 fő), közgyűjtemények — könyvtárak, levéltárak és múzeumok — munkatársai (105

fő). A 224 fős egyéb kategóriába soroltak többsége egyetemi és főiskolai hallgató, illetve doktorandusz. Tekintve, hogy 1999-ben csak 4-5 egyetemi és főiskolai hallgató tartozott soraink közé, ezt tartom az egyik legörvendetesebb változásnak.

Tisztelt Kollégák! Az eddigiekben a Társulat vezetésének kezdeményezéseit, illetve a pesti központ által szervezett rendezvényeket ismertettem. Nem lenne azonban teljes a kép, ha röviden nem szólnék vidéki szervezeteink, illetve tagozataink munkájáról. Alapszabályunk szerint a Társulat szervezeti egységei a területi csoportok, a szakosztályok és a tagozatok. Ezek önálló jogi személyek, amelyek saját vagyonnal rendelkeznek, és önállóan gazdálkodnak. Olyanfajta megújulásról vagy fellendülésről, mint az eddigiekben, ebben a vonatkozásban sajnos nem számolhatok be. A békés megyei, nógrádi, vas megyei és soproni csoportjaink helyi vezetői azt jelentették, hogy részben anyagi okok, részben érdektelenség miatt működésük megszűnt, illetve átmenetileg szünetel. Ennél jobb a helyzet Győrben, Szegeden, Szombathelyen, Nyíregyházán és Debrecenben, ahol évről-évre több rendezvényt, illetve előadást tartanak, s helyenként publikációs tevékenységet is folytatnak. Erről az illetékesek nyilván be fognak számolni. Bár beszámolóik itt vannak előttem, nem szeretném elvenni a kenyerüket. Egyetlen csoport, a pécsi bázisú dél-dunántúli mellett azonban nem mehetek el szó nélkül. A Vonyó József által irányított szervezet ugyanis a maga régiójában talán annál is intenzívebb tevékenységet fejt ki — éspedig évek óta — mint mi itt a fővárosban. Kérem Vonyó Józsefet, avasson majd be bennünket ennek a sikeres tevékenységnek a titkába vagy titkaiba. Igen élénk munka folyt Szegeden, illetve Csongrád megyében is, amelyről Szegfű László talán majd részletesebben is szól.

Tagozataink és szakosztályaink közül egyiktől sem kaptam beszámolót. Ennek alapján feltételezem, hogy e téren is hanyatlást kell konstatálnunk. Kivéve a Tanári Tagozatot, amely Szabolcs Ottó irányításával egészen a legutóbbi időkig igen élénk tevékenységet fejtett ki, és ez talán még ma is így van. A tanári tagozat rendszeresen szervez továbbképző tanfolyamokat, és Szabolcs Ottó szerkesztésében kiadja a *Történelemtanári Továbbképzési Kiskönyvtár* című sorozatot, amelyből eddig több mint 10 füzet jelent meg. Ebben a munkában az ELTE történeti tanszékeinek tanárai bizonyultak jó szakmai partnereknek. Kérem Szabolcs Ottót is, hogy néhány mondatban tájékoztasson majd bennünket a tanári tagozat munkájáról.

Munkánk tartalmi részének az ismertetése után engedjék meg, hogy röviden pénzügyi helyzetünkről is beszámoljak. 1999 nyarán és őszén sajnos hosszú ideig nem sikerült tiszta képet kapnom a Társulat anyagi helyzetéről. Akkori főkönyvelőnk ezt részben különböző okokra visszavezethető könyveléstechnikai lemaradásaival magyarázta, részben pedig azzal, hogy a Tanári Tagozat és a Századok Alapítvány bevételei és kiadásai összevontak jelentek meg magának a Társulatnak a bevételeivel és kiadásaival. Horváthné, Csizmadia Erzsébet személyében 1999 végére sikerült olyan új könyvelőt találni, aki ehhez a tisztánlátáshoz néhány hetes munka után nagyban hozzásegített. Az eredmény meglehetősen lehangoló volt, különösen azután, hogy a Tanári Tagozatnak átutaltuk a számlánkon lévő 1 millió 350 ezer Ft-ot. Ekkor döntöttünk úgy, hogy a továbbiakban külön szám-

lákon kezeljük a Tanári Tagozat és a Századok Alapítvány, a *Turul* és persze magának a Társulatnak a pénzeit.

Mivel 1999 őszén gyakorlatilag fizetésképtelenek voltunk, illetve a Tanári Tagozat pénzét használtuk, nagyon gyorsan kellett pénzhez jutnunk annak érdekében, hogy szeptemberben induló rendezvényeinket finanszírozni tudjuk. Két intézmény segített rajtunk: a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma. Ezen belül pedig két személy, akiknek a nevét szeretném itt is megemlíteni: Vásárhelyi Miklós, a Soros Alapítvány időközben elhunyt elnöke és Pröhle Gergely, a NKÖM akkori politikai államtitkára. Az ő támogatásuk tette lehetővé, hogy meginduljunk. A későbbiekben rendszeres, évi támogatást kaptunk mindkét intézménytől, és gyümölcsöző kapcsolatot építettünk ki az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottságával is. Emellett — külön kérés, illetve pályázat nélkül — minden évben megérkezett a MTA támogatása is. Ezért Pritz Pál főosztályvezető úrnak szeretnék köszönetet mondani, aki egy vagy két alkalommal szintén soronkívüliségét biztosított számunkra. Erre különösen 1999–2000-ben volt szükségünk. És ha már őket néven neveztem, hadd említsem meg Hámori József és Rockenbauer Zoltán volt kulturális miniszterek nevét is, akiknél, ha támogatásért fordultam hozzájuk, mindig megértésre találtam. Bízom benne, sőt biztosra veszem, hogy — bárkit is válasszanak meg néhány perc múlva — ez Hiller István kollégánk minisztersége alatt sem lesz másként.

Nézzük ezek után a konkrét számokat. Bevételünk 1999-ben — ekkor még a tanári Tagozattal együtt — 9,8 millió forint, 2000-ben — immár a Tagozat nélkül — 8,9 millió, 2001-ben 8,6 millió, 2002-ben 10,2 millió és 2003-ban — eddig — 11 millió forintot tett ki. E tételek mintegy harmadát — néha közel felét — a NKÖM folyósította. A MTA támogatása a 4 év alatt 1,5 millióról előbb 3,2, majd ebben az évben már 5,1 millióra emelkedett. Az Országgyűlés támogatása évente 1 millió forint körül mozgott. Tagdíjakból ugyancsak 1 millió forint körüli összegek folytak be évente és a személyi jövedelemadó 1%-ból 200 ezer forint körüli összegek. Köszönet érte mindenkinek, akit illet.

És mire költöttük ezt a látszólag sok pénzt? Éves kiadásunk 2000-ben és 2001-ben 6,3, illetve 6,4 millió forint volt, amely 2002-ben 10 millió forint fölé emelkedett. Az első két évben ezeknek az összegeknek kb. felét — 3, illetve 4 milliót — a *Századok* felelős szerkesztőjének, titkárnőjének, valamint a Társulat tudományos titkárának, könyvelőjének és az alkalmankénti kisegítőknek a bére, illetve ennek járulékos költségei tették ki. Senki ne gondoljon rendes fizetésekre; tulajdonképpen mindenki fél- illetve negyedállásos fizetéseknek megfelelő juttatásokat kapott. A másik fele pedig elment nyomda-, posta- és más irodai költségekre, illetve a konferenciák szervezésére és az előadói honoráriumokra. Ugyanebben a két évben sikerült kissé modernizálni irodai gépparkunkat. Új számítógépet vettünk és egy üzenetrögzítős, faxszal felszerelt telefonkészüléket. Elkészíttettük a Társulat honlapját, és ma már E-mailen is tarthatjuk és tartjuk is a kapcsolatot tagjainkkal. Kiadásaink 2002-es megemelkedése három tényezővel magyarázható. A két szűk esztendő után 2002-ben kisebb — 10–20%-os — fizetésemeléseket hajtottunk végre, és jutalmakat osztottunk, különböző kiadványok megjelentetését támogattuk, és az őszi Kossuth-konferenciát a szokásosnál rep-

rezentatívabb körülmények között rendeztük meg. Ennek következtében a 2002-es évet kisebb aktívummal zártuk, mint korábban szoktuk, mindazonáltal még mindig aktívummal, éspedig 1,5 millió forinttal. A 2003-as gazdasági évről pontos képet ma még nem tudok adni. Április 30-i pénzkészletünk mindenesetre elég jelentős (8,6 millió forint) volt. Ez reményt ad arra, hogy ezt az évet is 2–3 milliós aktívummal zárjuk, illetve ez év végén, jövő év elején ismét sor kerülhet kisebb fizetésemelésekre.

Négyéves tevékenységünknek természetesen nemcsak eredményei, hanem hiányosságai is voltak. Úgy gondolom azonban, hogy ezt a jelenlévők hitelesebben el tudják mondani, mint én. Kérek is mindenkit, hogy ötleteivel és tanácsaival, melyekkel az új vezetést orientálni és segíteni tudják, senki ne fukarkodjék. Most, a számvetés pillanatában van itt az ideje annak is, hogy az esetleges nem rutinszerű teendőket is kijelöljük. Mielőtt azonban befejezném beszámolómat, a lehető legőszintébben szeretnék köszönetet mindazoknak, akik támogatták munkánkat. Előadóinknak, akik a szerény honorárium ellenére mindig magas szinten tettek eleget vállalt feladatuknak; tagságunknak, amely a tagdíjak befizetésével hozzájárult ahhoz, hogy talpon maradhassunk; rendezvényeink látogatóinak, akik jelenlétükkel munkánk értelméről biztosítottak bennünket, tisztikarunknak — alelnököknek, titkároknak és választmányi tagoknak —, akik tanácsokkal láttak el bennünket és gyakran maguk is bekapcsolódtak a szervező munkába; személy szerint Rozsnyói Ágnes tudományos titkárunknak, aki hosszú évek óta a lehető legkitűnőbben látja el feladatát; Pálffy Géza főtitkárhelyettesnek és Gecsényi Lajos ügyvezető alelnöknek, akiknek a segítsége különösen az elmúlt 8 hónapban, vagyis távollétem alatt volt elengedhetetlen; s utoljára de valóban nem utolsó sorban elnökünknek, Kosáry Domokosnak, aki nemcsak nevével, tekintélyével, tanácsaival és iránymutatásával járult hozzá a Társulat régi tekintélyének helyreállításához, hanem azzal is, hogy — fiatalokat megszégyenítő lendülettel és frissességgel — valamennyi konferenciánkon és csaknem valamennyi szerdai előadásunkon elnökölt és vezette a vitákat. Elnök Úr, Alelnökök és Titkár Urak, kedves Ágnes, tisztelt tagtársaim – köszönöm.

2. A főtitkári beszámolóhoz az alábbi hozzászólások hangzottak el:

Mucsi Ferenc a Századok szerkesztőbizottságának elnöke a Társulat folyóirata, a Századok munkájáról adott áttekintést:

A Századok elmúlt négy esztendejéről szóló rövid beszámolónkat néhány adat ismertetésével kezdjük. A folyóirat ez idő alatt rendszeresen megjelent; egyes számai pontosan, minden páros hónap 17-én láttak napvilágot. Éves terjedelme általában 92–93 ívet tett ki. A négy évfolyam 24 száma összesen 5938 nyomtatott oldalon, 371,1 ív terjedelemben jelent meg. Mint korábban, ezekben az években is tartani tudtuk az 1000–1200-as példányszámot; ennek túlnyomó többsége előfizetőkhöz került, 100–120 példányt a Magister könyves-boltnak adtunk át árusításra, ez a mennyiség rendszerint elégtelennek bizonyult. A példányszám növelése azonban nem jöhetett szóba, ennek súlyos pénzügyi akadályai voltak (és vannak). A Századok éves előállítási költsége (kerekítve) 6,5 M Ft., 2001 óta ennek

az összegnek jó feléhez, 3,5 M Ft-hoz az MTA rendszeres éves támogatása révén jutunk hozzá; a másik felét bizonytalan kimenetelű pályázati úton kell megszereznünk. Ez nagy terhet ró a szerkesztőségre; eddig — elsősorban Pál Lajos felelős szerkesztő úr áldozatos munkájának köszönhetően — minden esetre sikerült felszínen maradnunk. Itt említjük meg, hogy kollégáink 1%-os adó-hozzájárulása — ha szerény mértékben is — segítséget nyújtott a számítógéppark karbantartásához, kisebb felújításokhoz.

Folytatva számadatainkat, a majd' 6000 oldalon 52 tanulmány, 85 közlemény, 12 dokumentum-közlés, 13 ún. kisebb cikk jelent meg, összesen 236 hazai és külföldi szakkönyv ismertetése-bírálata látott napvilágot s megerősödött a külföldi folyóiratok szemléje is: angol, amerikai, francia, német, osztrák, orosz, lengyel stb. folyóiratok 43 tanulmányával ismerkedhetett meg az olvasó. A krónika rovatot néhány rendezvényről, konferenciáról szóló beszámoló mellett — sajnos — jórészt elhunyt kollégáinkról közölt nekrológok töltötték meg.

A Századok szerzői elsősorban az egyetemek és főiskolák oktatói, a tudományos kutatóintézetek munkatársai közül kerültek ki, közöttük akadémikusok, akadémiai doktorok, kandidátusok, professzorok – és egyre több tehetséges fiatal kutató és oktató, doktoranduszok, olykor középiskolai tanárok és egyetemi hallgatók is jelentkeztek figyelemre méltó közleményeikkel, egyéb írásaikkal. A történészek mellett a Századokban rendszeresen publikálnak könyvtárosok, levéltárosok, muzeológusok, s gyakran jelentkeznek írásaikkal a társtudományok: a régészek, jogtörténészek, irodalomtörténészek, egyháztörténészek, néprajzosok képviselői is. Nemzetközileg is jó a Századok szerzői bázisa: az USA-ból, Angliából, Franciaországból, Németországból, Svájcból, Ausztriából, Csehországból, Lengyelországból, Szlovákiából, Romániából (itt főleg Erdélyből) számos szerzővel állunk kapcsolatban.

Bizonyára a szerzői gárda impozáns jelenléte is hozzájárul ahhoz, hogy nyugodt szívvel állapíthatjuk meg: a Századok továbbra is őrzi a hazai történettudomány központi folyóiratának hagyományos funkcióját. Szerkesztésében ma is meghatározó a szigorúan vett tudományosság követelménye, a mérce továbbra is magasra van állítva: a hazai és nemzetközi történettudományi kutatómunka új, hiteles alkotásainak publikálása, a hazai és nemzetközi szakirodalom új tartalmi és módszertani eredményeinek ismertetése és kritikai bemutatása. Ezzel együtt a folyóirat sohasem adott teret a felszínes publicisztikai megközelítéseknek, a divatos, politikai jellegű „leleplezéseknek", mindannak, ami kívül esik a tudomány területén.

A szerkesztés konkrét gyakorlatában ez az alapállás a tematikus számok előtérbe helyezését, az érdemi anyagok (tanulmányok, közlemények, forrásközlések) kronológiailag is kiegyensúlyozott publikálását részesítette előnyben, továbbá az interdiszciplináris megközelítésű tanulmányok s az újabb kutatási-módszertani eredmények preferálását, végül a szakmai viták bátorítását jelentette.

A tematikus — egyben évfordulós — számok közül az elmúlt négy esztendőben külön említést érdemelnek az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának 1999-ben is még új kutatási eredményeket bemutató tanulmányai és közleményei; önálló számmal emlékeztünk meg (2000/1) a magyar ál-

lamalapítás millenniumáról, amely számos új tanulmánnyal pontosabbá tette ismereteinket István királyról és művéről, a Kárpát-medence ezer esztendővel ezelőtt itt élt népeiről stb. S máris itt volt a Kossuth bicentenárium, amely új tudományos eredményeivel méltó módon tisztelgett Kossuth Lajos személyisége és történelmi műve előtt. Az évfordulós számok mellett szólhatnánk a mind eredményesebb középkor-kutatásokról, itt főleg a 20-as–30-as éveikben járó új történész nemzedékről, de hasonlóképpen reményteljesek azok a fiatal kollégáink is, akik a legújabbkor és a jelenkor történetében igyekeznek rendet vágni s a történeti mítoszok és egyéb elfogultságok helyett a történelem racionális megközelítésével a valóságot, a történeti folyamat lényegét akarják megragadni és ábrázolni. De ezzel már talán túl is mentünk beszámolónk keretein – a téma a továbbiakban inkább a historiográfusokra tartozik...

Az elmondottakkal korántsem akarjuk azt állítani, hogy a folyóirat valamennyi publikációja maradéktalanul megfelelt a szerkesztési kívánalmaknak. A Századokban továbbra is kevés a történetelméleti és -módszertani írás, s csak ritkán sikerül közölnünk egy-egy kutatási beszámolót, Műhely-tanulmányt vagy átfogó jellegű Figyelő-elemzést; viszonylag kevés a forráspublikációk száma is, bár ezek olykor a Közlemények rovatban bújnak meg; nem sikerült még szélesebb körűvé és alaposabbá tenni a szakmai vitákat sem. Ezek a hiányosságok azonban a Századok tudományos arculatának alapjában pozitív vonásait kevéssé módosítják; a magyar történettudomány napjainkban — többek között a 90-es évek alapvető társadalmi-politikai változásainak köszönhetően — új, ígéretes fellendülésben van, s ez tükröződik. a Századok nemcsak egyes számaiban, hanem — most már bátran állíthatjuk — egész évfolyamaiban is.

Végezetül néhány szót a szerkesztőbizottság tevékenységéről is. A Századok imént vázolt arculatának alakításában a szerkesztőbizottság egészének és egyes tagjainak egyaránt pozitív szerepük volt. Az évente rendszeresen megtartott szerkesztőbizottsági ülések vitái, elvi és gyakorlati tanácsai, az egyes számok konkrét tematikai mérlegelése mellett alkalmanként egy-egy tanulmány megvitatásában, néha tudományetikai kérdésekben is segítséget nyújtottak a szerkesztőség munkájához. (Normális körülmények között nem a szerkesztőbizottság feladata lenne, de fontos segítséget kaptunk a bizottságtól, mikor 2001-ben levélben fordult az MTA II. Osztályához, Könyv-és Folyóiratkiadó Bizottságához és az Akadémia Történettudományi Bizottságához a Századok akadémiai pénzügyi támogatásának növelését kérve. Az akció eredményes volt; 2001-től kezdve az akadémiai támogatás összegét mintegy 35%-kal megemelték...)

Összegezve az elmondottakat: a Századok munkáját az elmúlt négy esztendőben eredményesnek értékelhetjük. A folyóirat — állandó pénzügyi problémái ellenére — derekasan helyt állt és sikerült fenntartania a folyóirat rendszeres megjelentetését. Szaktudományos tekintetben pedig magas színvonalon és hatékonyan látta el a magyar történettudomány központi folyóiratának felelősségteljes feladatát. – fejezte be áttekintését Mucsi Ferenc a Századok szerkesztőbizottságának elnöke.

Vonyó József (Pécs): kérte, hogy a vidéki szervezetek jobb működésének elősegítésére kívánatos lenne azok jogi önállóságának erősítése és ezzel az önálló pályázás jobb feltételeinek a megteremtése. Felvetette azt is, hogy célszerű lenne a társulati tagdíjakat emelni.

Haász Éva, maga is nyugdíjas: köszönetet mondott a Társulat vezetőségének az előző 4 évben végzett munkájáért, de felhívta a figyelmet arra, hogy a tagdíj emelésénél a nyugdíjasokra fokozottan kell tekintettel lenni.

Pritz Pál (az MTA főosztályvezetője): méltatta a Társulat elnökének, Kosáry professzornak az irányító tevékenységét. Problémaként vetette fel, hogy „történész" megjelöléssel számos olyan személy publikál írásokat a sajtóban, aki nem kompetens az adott téma feldolgozására. Megoldási ötletként említette egy szakmai kamara létrehozását. Kívánatosnak tartotta a szakmai publikációs tevékenység pénzügyi feltételeinek egységes szabályozását is. A Századok c. folyóiratot illetően a lap meghatározó szakmai szerepének erősítését tartotta kívánatosnak.

Györgyi Ferencné (tanár): méltatta a Társulat vezetőségének tevékenységét, majd felhívta a figyelmet a jelentősen kibővült tankönyvkiadásban tapasztalható szakmai problémákra. Szükségesnek tartaná a tankönyvek megjelenés előtti ellenőrzését. Bírálta a múzeumi kiállításoknál tapasztalható téves nézeteket és igénytelenséget.

Spira György (történész): Györgyi Ferencné hozzászólásával kapcsolatosan óvott attól, hogy a tankönyveket esetleg cenzúrázzák. Egyetértett Pritz Pál felszólalásával, de jelezte, hogy a honoráriumok emelése több szakmai folyóiratnál komoly gondokat okozna. Javasolta továbbá, hogy a Társulat tűzze napirendre egy egységes forráskiadási szabályzat kidolgozását.

Gecsényi Lajos Spira György utóbbi hozzászólására reagálva felhívta a figyelmet arra, hogy a Fons c. folyóirat a Társulat közreműködésével 2001-ben tudományos konferenciát rendezett a forráskiadások szabályairól, amelyek a folyóiratban meg is jelentek. Megemlítette továbbá, hogy az MTA keretében Glatz Ferenc elnökletével működik egy forráskiadási bizottság. Pritz Pálnak a „történész" megjelöléssel kapcsolatos elhangzott szavaira felhívta a figyelmet, hogy több egyetem ilyen cím alatt állít ki diplomát.

Romsics Ignác főtitkár válaszolt az elhangzott hozzászólásokra. A vidéki tagozatok jogi önállóságát illetően elmondta, hogy ezt az érvényes alapszabály jelenleg is biztosítja. A tagdíj emeléssel kapcsolatosan fokozott körültekintésre hívta fel a figyelmet, mondván, egy erőteljes emelés sok embert elriasztana a Társulattól. Egyetértett Pritz Pállal abban, hogy a szakmai becsületet a lehetőségekhez képest meg kell védeni, ám a sajtóban kialakult gyakorlattal szemben nagyon nehéz érdemben valamit tenni.

Ezután került sor a társulati emlékérmek átadására. Ez évben Szita László és Sípos Levente vette át, sok éves aktív munkájának elismerése képpen.

Gecsényi Lajos elnök felkérésére a Közgyűlés megemlékezett az 1999–2003 között elhunyt 67 társulati tagról.

3. A közgyűlés a főtitkári beszámolót 1 tartózkodással ellenszavazat nélkül elfogadta, és a felmentvényt megadta.

Gecsényi Lajos levezető elnök az új tisztikar megválasztásának idejére az elnökséget átadta *Urbán Aladár* egyetemi tanárnak.

Urbán Aladár a szavazatszedő bizottság elnökének Pálffy Gézát, tagjainak Egey Tibort és Nyulászíné Straub Évát javasolta. A javaslatot a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

Pók Attila a jelölőbizottság elnöke ismertette munkájuk tapasztalatait, és javaslatot tett a Társulat elnökére, alelnökeire, főtitkárára és titkáraira, az igazgatóválasztmány tagjaira, a felügyelő-bizottság elnökére és tagjaira. (A megválasztott tisztikar listáját lásd a beszámoló végén.) Utalt arra, hogy a jelölőbizottság külön szempontként vette figyelembe a javaslat összeállításánál, hogy a vezetésben arányos képviseletet kapjanak a gyakorló történelemtanárok, a történész kutatók és érvényesüljön a korosztályi, ill. lakóhelyi képviselet.

A közgyűlés Romsics Ignác javaslatára felvette a jelölőlistára Pritz Pált.

A szabályszerűen megtartott szavazás eredményét Pálffy Géza a szavazatszedő bizottság elnöke ismertette. E szerint a leadott 78 szavazatból 19 volt érvénytelen. Ezt követően ismertette a szavazás eredményeként megválasztott új tisztikar névsorát.

A Magyar Történelmi Társulat
2003. május 24-én megválasztott vezetősége

Elnök
Kosáry Domokos

Alelnök
Gecsényi Lajos
Makk Ferenc
Orosz István
Szakály Sándor
Vonyó József

Főtitkár
Romsics Ignác

Titkárok
Barta Jánoş
Bősze Sándor
Erdélyi Gabriella
Sipos Levente
Veszprémy László

Igazgatóválasztmány
Diószegi István
Domokos Zsuzsa
Főglein Gizella
Friedery Lászlóné
Hegyi Klára
Hermann Róbert
Kaposi József
Kardos József
Koszta László
Kulcsár Krisztina
Majoros István
Molnár András
Nagy Péter Tibor
Pallai László
Pók Attila
Pritz Pál
Rainer M. János
Urbán Aladár
Varga J. János
Zsoldos Attila

A Századok szerkesztő bizottságának elnöke
Mucsi Ferenc

Az Igazgatóválasztmány üléseire hivatalból meghívottak:
A Századok szerkesztő bizottságának elnöke
A Századok felelős szerkesztője

Revíziós bizottság
Csató Tamás **(elnök)**
Buza János (tag)
Sipos Péter (tag)

Kosáry Domokos akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat újjáválasztott elnöke köszönetet mondott a bizalomért, majd Urbán Aladár elnök a közgyűlést bezárta.

A jegyzőkönyvet vezette: *Illés Gabriella*

A jegyzőkönyvet hitelesítette:

Dr. Incze Miklós *Dr. Érszegi Géza*

HÍREK

Tilkovszky Loránt, kedves barátunk, szerkesztőségünknek több mint négy évtizede — 1963. január 16. óta — munkatársa, 2003. december végén megválik tőlünk.

Invenciózus, kiváló szerkesztő, nagyon jó stiliszta. Óriási rutinnal, jó szakmai érzékkel segítette szerkesztőségünket.

Munkája során mindig ügyelt arra, hogy javításait, szerkesztési módosításait a szerző szakmai önérzetének maximális tiszteletben tartásával hajtsa végre; tette ezt akkor is, ha nézeteivel ellentétes fejtegetésekkel találkozott. Észrevételeiben hatalmas tudásanyagra támaszkodott, amit évtizedek kitartó kutatómunkájával alapozott meg. Sok cikk szerzője köszönhette ennek a széleskörű ismeretnek, szakmai elmélyültségnek, hogy írása megalapozottabb és magasabb színvonalú lett.

Kívánunk neki jó egészséget, eredményes munkát még hosszú éveken át.

Századok szerkesztősége

CONTENTS

STUDIES – *Tamás Vonyó:* Coming Late in Prussian Style: The Origins of Imperial Germany's Unique Economic Development – *Árpád Hornyák:* Diplomatic Relations between Hungary and Yugoslavia 1918-1927. The Bourgeois Revolution and the Soviet Republic – ARTICLES – *Loránt Tilkovszky – Melinda Weidinger:* Hungarian Memorandum and German Response. On the Problem of Minorities in the Basin of the Danube in 1931 – *Péter Polyák:* Germanising the Eastern „*Lebensraum*" by Hitler – *László Varga E.:* The Memoires of Leo Orlowski, Polish Ambassador to Budapest. II. – *Zsuzsa L. Nagy:* From Mauthausen to Füzesgyarmat. The Life of Károly Rassay from 1944 to 1953 – SMALLER ARTICLES – *Marian Zgórniak:* A Polish Ultimatum to Lithuania in 1938 – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Czövek István: A francia, orosz konzervatív közvélemény és a kettős szövetség
Demény Lajos: Veress Endre a román–magyar közös múlt kutatásának szolgálatában
Egresi Katalin: Konzervatív és liberális nézetek a magyar szociálpolitikai gondolkodásban az 1920-as években
Ladányi Andor: Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában
Skorka Renáta: Pozsony gazdasági szerepe a zálogszerződések tükrében

E számunk munkatársai

Hornyák Árpád, PhD, tudományos munkatárs (Pécsi Tudományegyetem) — *Kecskés Gusztáv,* PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete , Budapest) — *Kovács László,* akadémiai doktor, igazgatóhelyettes (MTA Régészeti Intézete, Budapest) — *L. Nagy Zsuzsa,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) — *Miskolczy Ambrus,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Németh István,* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Polonyi Péter,* sinológus (Budapest) — *Polyák Péter* (Budapest) — *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora (Budapest) — *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Varga E. László* középiskolai tanár (Zalaegerszeg) — *Vonyó Tamás,* főiskolai hallgató (Budapesti Gazdasági Főiskola) — *Weidinger Melinda,* történész (Pécs) — *Zgórniak, Marian,* ny. tanszékvezető egyetemi tanár (Jagello Egyetem, Krakkó)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget *word 2x for windows vagy rich text (*.rtf) formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy *a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja*, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy *az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.*

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (*A jegyzetekben* csak *a szerzők nevét kurziváljuk*, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

3. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. *Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik átutalási bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutalással fizetjük ki.* Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

4. A tanulmányokról és cikkekről, ha a szerzők ezt külön kérik, különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok árát a szerzők tiszteletdíjából vonjuk le.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Post Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. *Vidéken:* a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, e-mail: *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft